De Tijdspiegel. Jaargang 35

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 35. D.A. Thieme, Den Haag 1878

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008187801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

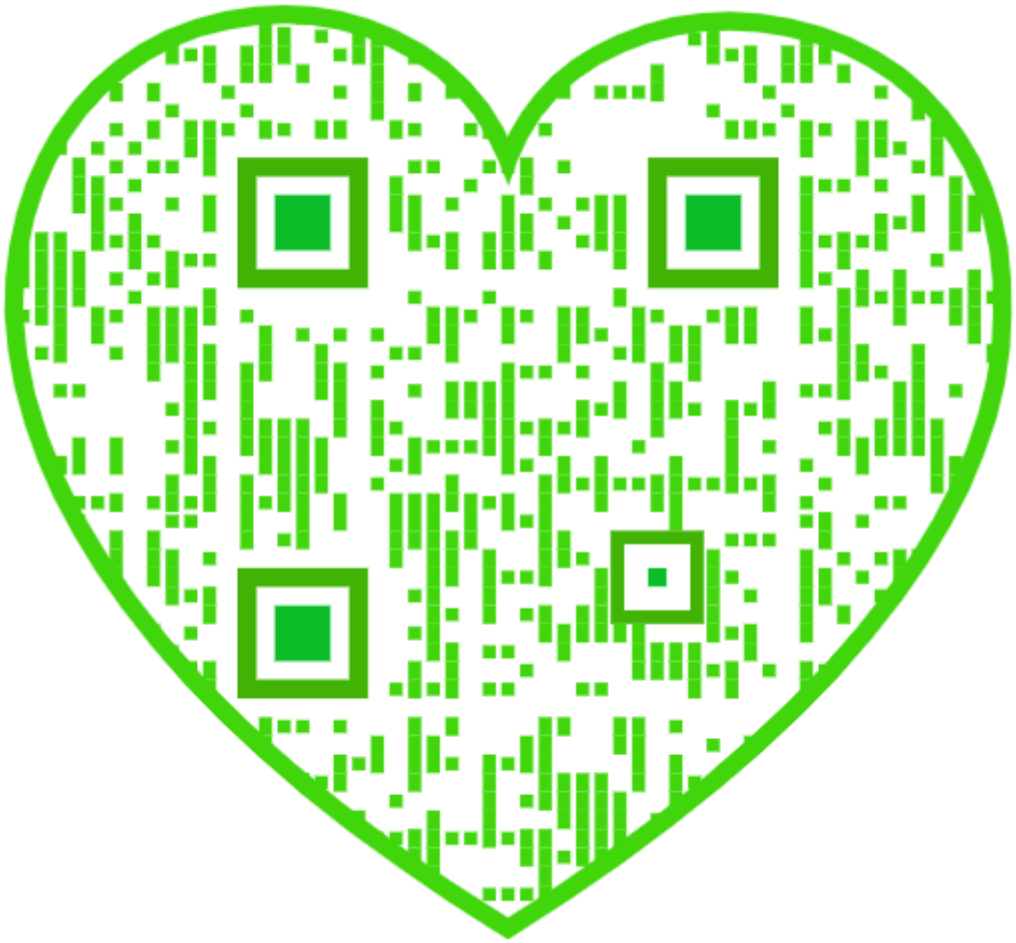

[Eerste deel]

Inhoud.

A.H. van der Hoeve, Bij de beeltenis van Jan Pieter de Keyser. bl. 153

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

	Bl.
Prof. Mr. C.W. Opzoomer, Een hervormer op het gebied der kunst	1
Prof. Dr. H. Oort, Het Profetisme als ethisch verschijnsel	26, 169
A. Kuenen. De profeten en de profetie onder Israël. 2 dln. A. Pierson. Eene studie over de geschriften van Israël's profeten.	
Maurits H. van Lee, Het Protestantisme in België	45

Natuurkunde.

H. Witte, De gedaantewisseling bij de plant. Eene literarisch-botanische studie 68, 191

Staatkunde en Geschiedenis.

		Bl.
Noorman, Geschiedenis van den dag.		
	Het nieuwe Nederlandsche Ministerie	89
	De Russisch-Turksche oorlog en de Krimoorlog	284
Ook voorliefde voor antiquiteiten		226
	De mensch vóór de Geschiedenis, door T.C. Winkler. Met 36 groote platen en een groot getal kleinere houtgravures.	
	De Kindsheid der wereld. Een eenvoudig tafereel van den toestand der menschen in den oudsten tijd, door Edw. Clodd. Naar het Engelsch voor Nederland bewerkt.	
De waarde der kroniek		231
	Kroniek van 1876. De voornaamste gebeurtenissen van dat jaar, volgens den datum gerangschikt door H.C. van der Heyde, hoofdonderwijzer te Beemster.	
De beurs en de politiek		270
	Die Amsterdamer Börse vor zwei Hundert Jahren von Dr. Julius Grossmann.	
W.C. van Manen, Voor ‘Noord’ en ‘Zuid’		281
	In onze Vlaamsche gewesten. Politieke schetsen door W.G.E. Walter.	
Een zeer belangrijk boek		299

Enquestie ende informatie upt stuck van der reductie enz. over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIIII.

M[r]. M.D.B., Politieke wedergeboorte 393

Een akte van beschuldiging tegen de Unie van Utrecht 419

De Unie van Utrecht door Dr. P.L. Muller.

M[r]. G. van Oosterwijk, Het auteursregt 423

Kantteekeningen op het ontwerp van wet tot regeling van het auteursregt door Mr. J. Fresemann Viëtor.

Letterkunde.

	Bl.
S l e e c k x , Jacques Cazotte en le Diable Amoureux	101, 234
A.W. S t e l l w a g e n , Eens dichters aanklacht	124
De zeven Doodzonden. Een gedicht van Robert Hamerling, metrisch overgezet door F.W.N. Hugenholtz.	
Alom gewaardeerd	245
Wandelingen door Nederland (met pen en potlood) door J. Craandijk, pred. bij de Doopsgezinde gemeente te Rotterdam, P.A. Schipperus, kunstschilder aldaar.	
A.W. S t e l l w a g e n , De oogst van één jaar	306
Nederlandsche Bellettrie; - Van Napels naar Amsterdam; - George Sand; - Potgieter, 1860-1875; - Oude Romans, door Cd. Busken Huet.	
Een immortellenkrans op het graf van het verdwenen Nederland	321
Toen... en nu, door H. de Veer.	
Uit de muzikale wereld	324
Acht zes-stemmige Psalmen van Jan Pieters Sweelinck.	
Een boekje met liedjes voor twee stemmen, verzameld door J. Worp, enz. De jeugdige zanger en Liederkrans, door Richard Hol, enz. Zes driestemmige liedjes voor school en huis door G.J. Jenniphaas.	

Een boek dat smaakt naar meer 432

Van hemel en aarde door Jochem van Ondere, schrijver van ‘mijn bezoek aan Bismarck’.

Een oude bekende 434

Magdalena. Evangelisch Jaarboekje.

Kunst met ietwat eenzijdigheid 437

Fantasiën over geschiedenis, leven en kunst, van Dr. L.R. Beijnen.

Oorspronkelijke romans.

‘Marie’, door G.J. van der Hoeve, Schrijver van ‘Bijna gelukt’ 247

Jeannette en Juanito, door Dr. Jan ten Brink 248

Muisjes met en zonder staartjes, door R. Koopmans van Boekeren 250

Vertalingen en herdrukken.

De vrouw van den goudsmid. Een historische roman van W.H. Ainsworth, door S.J. Andriessen 441

Uit het Joodsche familieleven. Novellen van S.H. Mosenthal 443

Nederlandsch Tooneel.

	Bl.
Lucius, Nederlandsch tooneel	328
Literatuur betrekkelijk het tooneel: *Het Tooneel*, 1ste en 2de afl. '77. *Noord- en Zuid-Nederlandsche Tooneel-Almanak*, '75-'77.	
Mr. B.H. Lulofs. *De Kunst der Mondelinge Voordracht of Uiterlijke Welsprekendheid,* (*voor studenten, rederijkers en verdere beoefenaars*) *op nieuw uitgegeven door dr. J. van Vloten.*	
De Amsterdamsche tooneelschool.	

Mengelwerk.

	Bl.
P. Heering, Een bekeeringsgeschiedenis	364
Prof. P. Hofstede de Groot, Volksvermaken voor Nederland	445
Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander	462
Henry Havard, Het land der Geuzen. Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell	130, 252, 347, 489
Emanuel Hiel, De waarheid in het leven. I-XVIII	148, 268, 391, 501.
Suum cuique.	
Nieuwe uitgaven.	
Romantische Werken van J.J. Cremer	504
De Nederlandsche Wetboeken zooals zij tot op 1o Januari 1876 zijn gewijzigd en aangevuld door mr. J.A. Fruin, Hoogleeraar te Utrecht	504
Wereldgeschiedenis voor het volk door K.F. Becker	505

Brievenbus.

I.	Aan den Heere Kolonel lid van onze Militaire Bijeenkomsten enz. enz.	506

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Een hervormer op het gebied der kunst.
Door Mr. C.W. Opzoomer.

De mannen van het doen hebben in den regel weinig op met de mannen van het woord, die zich verstouten hun de regels, de wetten van het doen voor te schrijven. Het schijnt hun belachelijk, dat wie niets kunnen zoo licht zich inbeelden alles te kennen. Waartoe den tijd met redeneeren verdoen, dien men vullen kan met werken? Zoo wordt er gevraagd op ieder gebied van het handelen. Ik stel mij voor, dat Bismarck zelden een boek over de politiek leest, vooral niet als het alles omvat, als het een hand- of leerboek, een stelsel is, waar diepzinnig, op Duitschen trant, uit een paar grondstellingen en bepalingen allerlei wordt afgeleid. Voor een commissie van zoo geleerde schrijvers zou hij stellig geen voldoend examen afleggen, en toch met minachting schuift hij al hun wijsheid op zij. Hij, wien de staatkunst in het bloed zit, kan buiten die staatkunde. Ook twijfel ik, of de groote helden der barmhartigheid, wier stichtingen de som van lijden en zonde verminderen, zich veel verdiepen in systemen der zedelijkheid, of ze wel eens de lijvige zedeleer van een Reinhard kennen, of den zwaren kost van Rothe's moraal hebben verteerd. Maar vooral treft ons dit verschijnsel bij wat in den engsten zin de kunst heet. De kunstenaar wil zelden veel weten van den kunstkenner of kunstrechter, vooral niet van den kunstphilosoof. Zelf erop uit door schoone werken de menschheid te verrukken, heeft hij een tegenzin tegen hem die over het schoone redeneert en praat. Hij beschouwt het meest als tijdverlies een aesthetica te lezen. Roept u voor den geest, hoe Goethe zijn Wilhelm Meister beschrijft. Als hij de wijde wereld ingaat en uit zijn boekenschat slechts het beste wil meenemen, vindt hij dat bijna alles wat van bespiegelenden aard is onopengesne-

den is gebleven. Eens, van de noodzakelijkheid juist van die werken ten volle overtuigd, had hij er zich een aantal van aangeschaft, maar met den besten wil was het hem niet mogelijk geweest er de kleinste helft van te lezen, terwijl hij des te ijveriger zich aan voorbeelden heeft gehouden. Op dien weg plegen wij de kunstenaars te vinden. ‘Het algemeene’, schrijft Felix Mendelssohn, ‘en al wat naar het aesthetische zweemt, maakt mij terstond ontstemd en sprakeloos. Het ziet er slecht uit met die niet-kunstenaars, die den smaak willen zuiveren of herstellen. Woorden kunnen enkel bederven, en werken alleen helpen. Zij moeten komen die op den goeden weg voortgaan; zij zullen de anderen verder leiden, of terug - inderdaad moest het vooruit heeten - tot het oude en rechte doen gaan, maar geen boeken erover schrijven. Over muziek en haar gesteldheid is zoo weinig te praten; voelen en het beter maken, daarop komt het aan.’ Zijn die woorden den meesten kunstenaars niet uit het hart geschreven? En wat hier bepaald van de muziek is gezegd, zijn ze er niet op uit, het eveneens op de overige kunsten toe te passen?

Zijn ze daarmee in hun recht? Zoo onbepaald, zeker niet. Het is waar, het grootsche kunstwerk is hooger dan wat erover gesproken of geschreven wordt. Wie stelt niet de Matthaeuspassie van een Bach oneindig ver boven Mosewius' verdienstelijke analyse, Mozart's Don Juan boven de beschouwing van Oulibicheff, van Otto Jahn of van Levèque, Skakespere's meesterstukken boven al wat Ulrici, Gervinus en wie al meer erover te boek stelden? Het doen is meer dan het denken, het kunnen meer dan het kennen. En toch, het kunstwerk is niet alleen om genoten, het is ook om met oordeel genoten, om begrepen en doorzien te worden. Voelen, daarop komt het aan, hoorden wij Mendelssohn zeggen; maar voelen is toch niet het eenige, verstaan moet erbijkomen. En om te verstaan is uitvoerige beschouwing en fijne ontleding onmisbaar. Voor de dingen der natuur staan de wetenschappen der vergelijking met recht hoog aangeschreven, waarom zouden we vergelijking van verschillende kunstenaars en kunstgewrochten, in één land of éénen tijd, zelfs in vele, in alle landen en tijden, minder op prijs stellen? Alles mag, alles moet een voorwerp van het denken zijn, alles wil begrepen worden, waarom alleen het schoone, waarom de kunst alleen niet? Ook hier, gelijk overal, zijn er twee soorten van menschen. De een hecht zich het liefst aan de voorbeelden, zooals het Wilhelm Meister's smaak was, en neemt alles concreet. Den anderen daartegen trekt omgekeerd het algemeene, het abstracte, de regel, de wet. Tot de eersten hoort de kunstenaar, de man der verbeelding, voor wien alles figuur, leven, persoon wordt; tot de laatsten de denker, die overal naar het verband, de orde, het beginsel, de formule vraagt. Waarom zouden we, eenzijdig, slechts de eenen toelaten, de anderen uitsluiten? Of meent men wellicht, dat alleen hij denken mag, die zelf meester is in het doen? dat slechts

die gedachten over kunst waarde hebben, die van de kunstenaars zelven zijn uitgegaan? dat de beste kunstenaar ook de beste kunstkenner, de beste kunstrechter is? De ervaring leert ons anders. Het gezonde oordeel over de gewrochten der kunst is zeker niet bij de groote menigte te zoeken, maar evenmin bij die van God begenadigde genieën der menschheid, wier kunstscheppingen zelf de groote voorbeelden zijn voor alle volgende geslachten. In hun doen zijn ze onze leidsterren, niet in hun oordeelen. Want niet zelden staat de grootheid van hun doen der juistheid van hun oordeelen in den weg, vooral waar het een wel naburig maar toch buiten den kring van hun eigen doen gelegen kunstterrein geldt. Menigeen - zegt Macaulay terecht - die nooit een penseel in de hand nam, zal aan Michelangelo meer recht doen, dan van een Gerard Douw hem zou weervaren, en aan Gerard Douw stellig meer recht, dan voor hem van Michelangelo zou te wachten zijn. Het beste oordeel over de dingen der kunst zal door den man worden geveld, die zich het meest geoefend heeft, niet in het scheppen, maar in het beschouwen en beoordeelen van kunstwerken. 'Hoe laag en gemeen' - zegt Winckelmann - 'zijn de beschouwingen van den grooten Nicolas Poussin, die Bellori uit een handschrift als iets zeer bijzonders heeft meegedeeld en bij het leven van den kunstenaar gevoegd!' Hoe treffend juist, hoe grootsch en verheven, zijn daarentegen de beschouwingen van een Lessing over beeldhouw- en schilderkunst, van Lessing die noch in de eene noch in de andere als meester kon optreden!

Daarbij, al is het goede te doen oneindig meer dan over het goede te spreken, wat gedaan wordt is niet altijd het goede. Het is dikwijls het middelmatige, zelfs het slechte. Dan kan het denken noodig zijn, om weer tot beter doen te komen. Als de smaak der kunstenaars bedorven is, als zij voortgaan op den dwaalweg, kan het te pas komen hun den beteren weg te wijzen. En al is het waar, dat in een tijd, waarin middelmatige en slechte kunstwerken aan de orde zijn en bewonderd worden, een schepping van den eersten rang het best zou zijn om een beteren tijd te doen aanbreken, toch zou het zijn volle werking eerst dan hebben, als het doordacht en ontleed werd. Het geweten moge eerst na de daad spreken, is daarom wat het spreekt voor volgende daden zonder waarde?

Doch hoe onbetwistbaar dit alles ook moge zijn, het komt mij toch zoo vreemd niet voor, dat de aesthetica velen, en vooral den kunstenaar, zoo koud laat. De schuld ervan ligt vaak bij de schoonheidsleer zelve. Aan menige fout heeft zij zich schuldig gemaakt, die rechtmatig wantrouwen in haar moest opwekken. Slechts van ééne wil ik hier spreken. Ik bedoel haar vermenging van al de kunsten. 'Daar hebt ge ze weer alle bij elkaar', roept Goethe spottend uit, 'schilder- en danskunst, dicht- en beeldhouwkunst; alle uit één gat door het magische licht van een wijsgeerig lampje op den witten

muur getooverd, dansen ze in wonderschijn bontkleurig op en neer. Onder den gemeenschappelijken naam van kunst heeft men ze alle bijeengezet, om erover te philosopheeren, ofschoon ze elkaar niet nader verwant zijn dan de zeven vrije kunsten der oude wijsbegeerte.' Het gevolg dier samenvoeging is, 'dat zoolang men in het algemeene blijft inderdaad niets wordt gezegd, en op zijn hoogst door declamatie het gebrek aan stof verborgen blijft', terwijl men, in bijzonderheden afdalend, om die oppervlakkige eenheid het verschil der kunsten over het hoofd ziet, en wat van de eene geldt onbezonnen op de andere van toepassing maakt. Zoo wart men de kunsten dooreen en maakt aan verplaatsing der grenspalen zich schuldig. Men spreekt van de bouwkunst als een bevroren muziek en prijst den Keulschen dom als een steenen hymne der middeleeuwsche Christenheid. Men roemt een schilderachtige muziek, een plastieke dichtkunst, een poëtische architectuur, plastiek en toonkunst. Van alles vordert men poëzie, alsof poëzie en kunst hetzelfde waren, alsof niet de poëzie een eigen, zelfstandige kunst was. 'De slechtste dienst' - schrijft Grillparzer - 'dien men in Duitschland den kunsten bewijzen kon, is wel die geweest, ze alle onder den naam van kunst saam te vatten. Hoeveel punten van aanraking ze mogen hebben, toch zijn ze oneindig verscheiden in de middelen, zelfs in de hoofdvoorwaarden harer uitoefening.'

Ook mij schijnt die verwarring der kunsten met elkander de grootste fout, die men in de beschouwing der kunst kan begaan. Zij is de vruchtbare moeder van noodlottige dwaling, van doelloozen strijd. De kunst moet het schoone tot ons brengen, zoo luidt - en het kan ook wel niet anders - het groote beginsel aller kunst. Dus ligt al wat leelijk is buiten haar gebied, is met haar wezen zelfs in tegenspraak? Dit besluit scheen er noodwendig uit te volgen. En toch kon men zich niet ontveinzen, dat in menig schoon gedicht, waaraan de hoogste kunstwaarde niet te betwisten viel, het leelijke, afzichtelijke, walgelijke, ziekte en ellende, pest en hongersnood, dood en zonde, ruwe en lage boosheid, de vader zelfs van het leelijke, de duivel, aan het oog der verbeelding werd voorgesteld. Hoe uit die klem zich te redden? Dan moest, zoo oordeelde men, het schoone niet in den inhoud, niet in de stof gezocht worden, maar alleen in den vorm. Ook het leelijkste verdiende dus lof, als het maar schoon was behandeld. Maar was dit zoo, dan moest ook de schilder, ook de beeldhouwer den prijs behalen, die het leelijke schoon - en wat kon dit hier anders zijn dan trouw, waar, natuurlijk? - had voorgesteld. De onbevooroordeelde smaak kwam hiertegen op, en zoo stond men midden in den fellen strijd over stof of vorm in de kunst. Zou die strijd ooit zijn ontbrand, als men de kunsten uiteen had weten te houden? als men bedacht had, dat het schoone der beeldende kunst een geheel ander karakter heeft dan het schoone der poëzie? De beeldende kunst werkt voor het oog, de poëzie voor de verbeelding. Tot het wezen

der verbeelding behoort verplaatsing, beweging; zij dwaalt los en vrij van den eenen toestand naar den anderen, zij phantaseert en schept, wel aansluitend aan wat gegeven is, maar toch niet erdoor gebonden. Het oog daarentegen kan enkel zien, het kan niet phantaseeren. Het moet nauwkeurig waarnemen wat ervoor staat, het kan niet naar eigen goeddunken iets anders zien. Dat is de hoofdverdeeling aller kunsten, het zijn kunsten van het oogenblik of kunsten van den tijd. Wat de beeldhouwer, de schilder, de architect voor u schept, gij ziet het in eens, en door dien éénen indruk moet het u behagen. De dichter, en hetzelfde geldt van den toonkunstenaar, blijft in gang; hij bezigt, de een een reeks van woorden, de ander een reeks van tonen. Niet in eens hoort gij het muziekstuk, en niet in eens geniet gij het gedicht. Beide ontwikkelen zich langzaam voor u, en alleen door die beweging kunnen zij op u werken. Daarom is het gebied dier kunsten van den tijd oneindig ruimer en kunnen zij veel meer verdragen, veel meer opnemen, want al wat zij u brengen gaat voorbij, slechts een oogenblik staat gij erbij stil, om dan verder te gaan. De dichter, die voor uw verbeelding een tooverpaard oproept, dat met uitgestrekte pooten het luchtruim doorklieft, laat het dier weer op vasten bodem neerkomen, maar in de schilderkunst dreigt het voor uw oog voortdurend te vallen, en in de beeldhouwkunst is het zelfs onmogelijk, als het door niets gesteund, gedragen wordt. Zoo geen der pooten op iets rust, moet het paard in den buik gestut zijn, door den tronk van een boomstam b.v. - of, zooals in een kostbaar en hooggeprezen kunstwerk, dat mij vroeger werd aangeboden, door den opgeheven staart van eenig zeemonster. Als de dichter u van een menschengestalte spreekt, die het gelaat in mantel of sluier heeft gehuld, of den hoed diep over de oogen getrokken, dan kwetst hij uw schoonheidsgevoel niet, al hield hij het beste van den mensch, het gelaat, voor u verborgen, want in uw verbeelding ligt er iets achter en iets vóór het beschreven oogenblik, zij weet wat aan de verhulling voorafging en ze stelt zich voor wat erop volgen zal. Maar breng diezelfde figuur op het doek over, en ze is alleen in verband met andere bestaanbaar; schep haar zelfstandig in het marmer, en ge zijt belachelijk geworden. De beeldende kunst geeft slechts één punt, toonkunst en poëzie een spanne des tijds, grooter of kleiner. In dit opzicht staan muziek en dichtkunst met elkaar gelijk. Dat toch beider wezen, en daarmee beider omvang en middelen, verschillend is, ligt alleen hieraan, dat de poëzie tot de verbeelding, de toonkunst tot het oor spreekt. Daarom mag de toonkunst evenmin het oor beleedigen door de klanken die zij schept, als de poëzie zich van platte en lage woorden mag bedienen, zoo plat en laag namelijk dat zij de verbeelding pijnlijk aandoen.

Er is niemand, die voor het uiteenhouden, voor de juiste grensscheiding der kunsten met grooter kracht heeft geijverd, en beslister

invloed ook op de kunstenaars zelf geoefend, dan Lessing. Toen hij optrad, was de verwarring aan de orde van den dag. Zoo als de schilderkunst, zoo ook de dichtkunst, was in aller mond gebleven, sinds Simonides de schilderkunst een stomme poëzie en de poëzie een sprekende schilderkunst had genoemd. Voetstoots bracht men wat van de eene kunst gold ook op de andere over. Lessing, wiens scherpziend oog de grens duidelijk waarnam, kon niet dulden, dat men er geen acht op sloeg. Hij erkende zijn plicht, om de breede kloof aan te wijzen, die de beeldende kunst van de poëzie afscheidt. Om die taak te vervullen, schreef hij zijn Laokoön, een kort opstel, maar dat geheele stapels van aesthetica's in de schaduw stelt, een geschrift dat meer dan eenig ander aan de groote zaak der kunst den schoonsten dienst heeft bewezen.

Want waarlijk, het is met het schoone niet anders dan met het goede. Om ons de plichten van het zedelijke leven te doen kennen, hebben we geen lijvige boekdeelen noodig. Toen Jezus gesproken had: ‘Meent niet, dat ik gekomen ben, om de wet of de profeten te ontbinden. Ik ben niet gekomen om ze te ontbinden, maar om ze te vervullen,’ dat wil zeggen: om ze te voltooien, volledig te maken, toen scheen men van hem te moeten wachten dat hij de reeks der oude voorschriften met een aantal nieuwe zou verlengen. Weldra bleek het tegendeel. In plaats van uitbreiding volgde vereenvoudiging. God lief te hebben met geheel het hart en den naaste als zich zelf, daarvan werd het verklaard: ‘aan deze twee geboden hangt de gansche wet en de profeten.’ Twee geboden de geheele zedewet. En zooals het met de ethica is, zoo is het ook met de aesthetica. Al haar wijsheid, met al den indruk dien zij maken kan op het gemoed, dat aan de kunst zich wil toewijden, schijnt mij saam te vatten in drie groote lessen, die, wel beschouwd, zelfs tot één enkele zijn te vereenvoudigen. Die ééne les is juist wat ik reeds noemde: eerbiedig de grenzen der kunsten, houd uw eigen kunst zuiver, onvermengd met de andere, leen niet bij die andere, maar werk met uw eigen kapitaal. Bestudeer wat uw kunst vermag, en tracht in haar ook dat alleen te leveren. En zoo ge vraagt, hoe dit te bestudeeren is, het antwoord op die vraag is eenvoudig: leer het van de natuur. Zoo ge maar nooit uit het oog verliest, waarmee en waarvoor uw kunst werkt, zult ge ook nooit miskennen, wat zij vermag en wat niet. De beeldende kunstenaar heeft een anderen weg te volgen dan de musicus. Waarom? Alleen omdat hij door lijnen en kleuren tot het oog spreekt, terwijl de toonkunstenaar op het oor door tonen inwerkt. Maar het oor is anders dan het oog, en tonen verschillen veel van lijnen en kleuren. Daarom, en daarom alleen, loopen deze kunsten zoo ver uiteen. Beeldhouwkunst en schilderkunst, hoe na verwant, zijn scherp te scheiden. Waarom? Alleen omdat ze, schoon hetzelfde zintuig treffend, langs verschillende paden het zoeken te bereiken; door lijnen

en kleuren doet de eene, de andere uitsluitend door lijnen, door vormen, het oog aan. Zoo leert men overal door studie der hulpmiddelen en der bedoelingen de grenzen, den omvang kennen van iedere kunst. Elke kunst tracht iets anders na te bootsen, weer te geven, uit te drukken, af te beelden, en elke kunst doet het op eigen wijze en met eigen werktuigen. De afbeelding moet gelijk zijn aan het afgebeelde, ze moet het juist, waar, nauwkeurig weergeven. Daarom moet het bestudeerd worden zooals het werkelijk is. De werkelijkheid, de natuur, moet het groote veld der studie zijn. Zoo leidt het groote gebod: eerbiedig de grenzen uwer kunst, van zelf tot dit tweede gebod: bestudeer de natuur, houd u aan haar werkelijkheid en volg haar. Maar het begrip der natuur is niet bepaald genoeg, en in de wijze, waarop men haar volgt, kan men licht mistasten. Is er geen richtsnoer voor ons doen? zijn er geen wegwijzers, geen voorbeelden? Ook het platte en gemeene is een deel der natuur; is ze ook daarin na te volgen, ook daar een voorwerp der kunst? Is ze slaafs na te bootsen, of moet het blijken, dat die haar nabootst boven haar staat, dat hij de mensch, de geest is, wien de natuur orgaan, openbaring des geestes is? We beseffen het, hoeveel dwaalwegen zich hier aan onzen voet voordoen, en het verheugt ons, gidsen te vinden, die sinds lang het doel hebben bereikt en den rechten weg dus bewandeld. Die gidsen zijn niet overal dezelfden. Het meesterschap in alle deelen der menschelijke beschaving is niet aan één volk noch aan éénen tijd verleend. Zelfs niet in alle kunsten noch in alle deelen eener zelfde kunst. Ook hier komt het uit, hoe noodig het is ze scherp te onderscheiden. Toen Mendelssohn erop aandrong, in de muziek terug te gaan tot het oude en rechte, dacht hij er zeker niet aan, dat oude in de oudheid te zoeken, zelfs niet in de middeleeuwen. Die de ouden, de Grieken, in alle kunsten als onze groote voorbeelden roemt, het richtsnoer voor alle tijden, is door overdrijving onwaar. Slechts bij ééne kunst en bij sommige deelen eener andere is zijn uitspraak de volle waarheid, bij al het overige is ze óf valsch óf eenzijdig. Voor de muziek zal men er zelfs wel niet aan denken haar in ernst te doen. De groote scheppingen der Nederlanden, van Italië en van Duitschland, niemand zal het in den zin krijgen ze gering te achten en prijs te geven voor de navolging der Grieksche muziek. In de bouwkunst zal de glorie der Grieken zeker nooit worden verdonkerd, maar toch zou het een jammerlijke eenzijdigheid zijn, hun alleen den palm te reiken, en minachtend neer te zien op de stoute gewrochten der Gothische architectuur. Die het Parthenon vergoodt om met allerlei woorden van spot op den Keulschen dom te smalen, maakt niets anders bespottelijk dan zich zelf. Enkel in de beeldhouwkunst eerbiedigen wij de volstrekte alleenheerschappij der Grieken, op het gebied zelfs der schilderkunst naast de wonderen der Grieksche wereld, als ten minste even groot, die der Italiaansche kunst plaatsend. Ook in de

poëzie past het ons alle eenzijdigheid te vermijden, om de kunstgewrochten van Aeschylos en Sophokles de namen van Shakespere of Schiller niet te verwerpen noch over Molière den staf te breken voor Aristophanes. Al onze bewondering voor Homerus mag ons niet klein laten denken van Dante of Goethe, en de lierzangen van den nieuwen tijd naast Pindarus voor een Ikarusvlucht aan te zien mag een bedenkelijk verschijnsel heeten. Alweer merken we hier het noodlottige gevolg op van de vermenging der kunsten. De plastische kunst is bij haar vaak de hoofdkunst, waarnaar men de andere zich wil laten richten. Schoonheid in den engsten zin is schoonheid van vorm, zichtbare, lichamelijke schoonheid. Zoo wordt dan ook de beoefenaar der beeldende kunst schier bij uitsluiting met den naam van kunstenaar, artiste, betiteld. Aan den anderen kant wordt de kunstleer niet zelden alleen aan de poëzie ontleend, en vinden we in aesthetische werken de beeldende kunst en de muziek geheel vergeten. De poëzie is meer algemeen bekend en de voorbeelden spreken er wellicht het sterkst. Vandaar dat men er vaak van uitgaat en het geheele kunstoordeel ernaar vormt. Wat Kant en Fichte van de kunst leeren is bezwaarlijk op muziek en plastiek toe te passen. Schiller's grensscheiding tusschen de naïeve en de sentimenteele kunstenaars is lichter bij gedichten te trekken dan bij beelden en schilderijen, het minst zeker bij de muziek. De zedelijke werking op den wil, zoo licht bij de poëzie aan te wijzen, die de kunst der grootste bepaaldheid van gedachten is, laat zich bij het toonstuk, dat men niet tot bepaalde gedachten kan herleiden, minder gemakkelijk herkennen en bereiken. Treedt zoo in de aesthetica óf de dichtkunst óf de plastiek sterk op den voorgrond, dan is het, hoe eenzijdig ook, waarlijk geen wonder, dat men de Grieken, wier naam hier een zoo schitterende luister kroont, als de groote leidslieden aller kunst voorstelt.

Want inderdaad in menig deel der poëzie staan de Grieken onovertroffen, in de eene helft der plastiek, de beeldhouwkunst, staan zij ongeëvenaard voor ons. In deze geldt het dus met volle waarheid: tot de natuur teruggaan is teruggaan tot de Grieken, en dit teruggaan is de ware vooruitgang. Daarom staat naast Lessing de groote figuur van Winckelmann. Zijn geschiedenis der kunst was het, die Lessing voor een poos de pen deed neerleggen, nadat ze nog de woorden geschreven had: ‘ik waag geen stap meer zonder dit werk te hebben gelezen. Enkel uit algemeene begrippen over kunst philosopheeren kan tot grillen verleiden, die men na korten of langen tijd tot zijn beschaming in de werken der kunst weerlegd ziet. Maar waar zulk een man met de fakkel der geschiedenis ons voorgaat, daar kan de bespiegeling stoutmoedig volgen.’

Zoo is het voor alle kunst een drietal geboden, van wier strenge opvolging alleen zij heil mogen wachten: houd u binnen de grenzen uwer kunst, wijd aan de natuur uw trouwe studie, doe het aan de

hand der groote meesters. En voor de beeldhouwkunst, om van de poëzie hier te zwijgen, wordt dit laatste gebod het best in dezen vorm uitgedrukt: doe het aan de hand der ouden, der Grieken.

Het is de ervaring, die telkens op deze grondbeginselen het zegel heeft gedrukt. Zoodikwijls er op een tijd van slechten smaak een wedergeboorte der kunst is gevolgd, is men in leer of in daad tot die drie geboden teruggekeerd.

Op een dier hervormers, en wel bepaaldelijk in de beeldhouwkunst, een man, slechts aan weinigen al was het maar bij name bekend, maar die met recht als 'Zweden's grootste kunstgenie' geprezen is, wil ik thans de aandacht vestigen. Ik bedoel: Johan Tobias Sergel. Een uitnemende monographie van Dr. Nyblom, den kundigen en dichterlijken hoogleeraar der aesthetica en der geschiedenis van letteren en kunst aan de universiteit te Upsala(*), wekt er mij toe op en stelt er mij toe in staat.

Toen Sergel optrad, was de weg der Grieksche beeldhouwkunst al lang verlaten. Reeds in de tweede eeuw vóór Christus, toen ze naar Rome de wijk nam, was men begonnen haar karakter te verwaarloozen. De plaats van het naïeve, dat tegelijk het ideale was, werd ingenomen door een berekend jagen naar effect, het ideale verdrongen door een telkens sterker realisme. De grens der kunst werd overschreden, men borgde bij de schilderkunst en stelde den hoogsten prijs op het pittoreske. Het ware begrip van het relief, voor den plastieken stijl een der zekerste hoeksteenen, verdween meer en meer, totdat de opgaande Christelijke kunst het opnam in een zuiver pittoresken vorm, met perspectief en symmetrische groepeering. Zoo dwaalde men al verder en verder van de oudheid af. Eerst in het laatste tijdvak der middeleeuwen, dat van de twaalfde eeuw af overal een nieuw en krachtig leven ziet aanbreken, begon men tot haar terug te keeren, en sloeg het uur harer wedergeboorte, harer renaissance. Maar het was de Romeinsche oudheid die nu ontwaakte. Al herinnerde ze nog aan het Grieksche ideaal, toch openbaarde ze meer het van de Romeinen geërfde streven naar de werkelijkheid, den realistischen geest, en de neiging tot het pittoreske, die in het relief erop uit scheen de grondwet van den beeldhouwstijl op te heffen en de werken dezer kunst te behandelen als bewoog men zich op het terrein der schilderkunst, in de vrije sculptuur daarentegen een verhevenheid van opvatting en een reinheid van stijl, althans in den hoogsten bloei der renaissance, vertoonde, die het antieke nabijkwam.

(*) Ze werd geschreven ter viering van het vierhonderdjarig bestaan dier hoogeschool. Ik had gehoopt in de woning van den schrijver bij dat feest de oude Zweedsche gastvrijheid te smaken. Door het bestuur onzer Koninklijke akademie van wetenschappen was ik afgevaardigd, om haar te vertegenwoordigen, en had die taak gaarne op mij genomen. Smartelijke gebeurtenissen zijn er de oorzaak van geweest, dat ik mij weinige weken vóór het feest aan de gehoopte reis moest onttrekken. Mijn vriend Donders, die in dezelfde vergadering tot mijn plaatsvervanger was benoemd, heeft toen het voorrecht genoten, waarmee ik mij gevleid had.

Om de groote figuur van Michelangelo draait zich de geheele moderne beeldhouwkunst. De objectieve beschouwingswijze en de stille voorstelling houdt op, het subjectivisme, de individueele smaak, willekeur zelfs, treedt met hem in de beeldhouwkunst. Maar het stond dezen reuzengeest vrij, ook het stoutste te wagen. Hij had de natuur nauwkeurig bestudeerd, al was het dan ook niet de gewone, maar een die door een soort van titans werd bevolkt, die verteerd door een onbekend lijden halfdroomend zich neerlieten in een wereld, waarvoor ze niet waren geschapen. Ook in de oudheid en hare kunstwerken was hij ingedrongen, maar de grootsche scheppingen van zijn geest dreven hem tot een anderen stijl, die hem geheel eigen was, aan niemand ontleend, maar die aan het eenvoudig, zinnelijk klare en natuurlijke van de vormen der ouden niet genoeg had en er ver van afweek. De geweldige wapenrusting, die hij voor zijn kunst had gesmeed, was voor hem zelf, den machtigen reus, niet te zwaar noch te groot, maar het werd een ongeluk voor de kunst, toen zijn navolgers, zelf dwergen, zich in die wapenrusting staken. Zij pronkten - om een ander beeld te gebruiken - met Elias' mantel, zonder vol te zijn van Elias' geest. Het barokke, het gemaniereerde, kwam aan de orde van den dag. Aan virtuositeit werd de hoogste waarde gehecht, en wat middel moest zijn, de technische vaardigheid, werd doel.

Van het eind der 16de tot het eind der 18de eeuw heerschte een nieuwe geest, die in de oogen der oudheid voor een halven waanzin en een jammerlijke grensverwarring zou hebben gegolden. Het hartstochtelijke, het zinnelijk bekoorlijke en prikkelende, dat in de schilderkunst op zijn plaats was, werd in de beeldhouwkunst overgebracht, niet minder dan in de bouwkunst. Toch kon het hier slechts ten verderve werken. Want architectuur en sculptuur zijn op statische wetten gegrond, aan de zwaartekracht gebonden, en vorderen daarom rust, in stee van beweging. Het massieve en zware moet zichtbaar gedragen worden, en het is een ongerijmdheid, het te willen opheffen en steunen door het schommelende, slingerende en zwevende. En toch koos men dien verkeerden weg. De vlakken en lijnen der bouwkunst werden in allerlei mogelijke en onmogelijke kronkelingen en bochten gebroken, en de figuren der beeldhouwkunst in allerlei denkbare houdingen gewrongen met zwellende en fladderende draperieën, of wel door middel van een voor het oog verborgen ijzeren stang zwevend gemaakt, alsof ze niet voor den gezichtszin, die zijn eigen onverbiddelijke logica heeft, noodwendig op den grond moesten vallen. Bij dit alles kwam niet alleen de zucht tot versiering, die vooral gevierd werd door overal aangebrachte dikke bloemkransen, door schelpen van allerhande soort, door kinderfiguren en allegorische gedaanten, desnoods op wolkjes van marmer of gips rustend, maar ook een sterk naturalistische voorstelling in de details, waardoor een zoo treffende werking moest worden bereikt, dat men in kracht met de schilderkunst kon wedijveren. Sedert den tijd van

Bernini (1598-1680), den held der waterzuchtige figuren, zooals Winckelmann hem noemt, en in navolging van zijn voorbeeld, dat trots al zijn wansmaak zooveel roem en voordeel had verworven, werd dit de heerschende richting, niet alleen in de vrije sculptuur, de voorstelling van enkele figuren of groepen, maar ook in hetgeen Burkhardt de muursculptuur noemt, een mengsel van vrije beeldhouwkunst en hoog relief met bijna vrije figuren. Vooral de draperie vond bijval, vaak zonder eenig motief opgeblazen en fladderend om de verwrongen leden der figuren, en niet minder het weelderig aanbrengen van allegorieën. Overal miskenning van het wezen der beeldhouwkunst, maar verbonden met de grootste voortreffelijkheid in de details, en met een kennis van het menschelijke lichaam in zijn geheel en in al zijn deelen, die van goede oogen en van goede studie getuigde.

Zou men na al deze afdwalingen ooit weer op den rechten weg terugkeeren, dan was het noodig zich van de drie grondbeginsels te doordringen, waarop ik gewezen heb. Er moest een tijd komen, waarin de toongevende kunstenaars het zich zelf en anderen toeriepen: houdt u binnen de grenzen uwer beeldhouwkunst en eischt niet van haar wat alleen de schilderkunst geven kan(*), laat de natuur uw uitgangspunt en laten de antieken uw middel zijn. Eerst als die roepstem werd gehoord en gevolgd, zou er een betere dag aanbreken.

En die roepstem kon van de kunstenaars uitgaan, toen de wetenschap gesproken had, toen kunstgeschiedenis en aesthetica de oogen hadden geopend. Op den historischen weg ging Winckelmann, op den wijsgeerigen Lessing met de fakkel der verlichting voor. En wat deze twee zonen van Duitschland met het woord verrichtten, dat deden twee zonen van Scandinavië met de daad. De grootste dier twee was Thorvaldsen (1770-1844), de eerste was Sergel (1740-1814).

Uit de lagere burgerklasse geboren - zijn ouders werkten voor het hof in goudborduursels(†) - was Sergel in zijn jeugd als steenhouwer aan het koninklijk slot te Stockholm werkzaam, dat langzamerhand een inheemsche kunstenaarswereld had gevormd en ook vele vreemde, vooral Fransche kunstenaars in de hoofdstad verzameld. De dagelijksche aanblik van het schoone gebouw stemde zijn geest voor het hoogere. Hij was bestemd om niet in het handwerk op te gaan, maar voor de kunst te leven. Nadat hij een degelijk onderwijs in het teekenen heeft ontvangen, vinden we hem spoedig met de beeldhouwkunst bezig, onder de leiding vooral van L'archevèque, die in 1757 naar Zweden geroepen was, en zich door de standbeelden van Gustaaf I en van

(*) Omgekeerd heeft men soms den schilder toe te roepen: houdt u binnen de grenzen uwer schilderkunst, en tracht niet terwijl gij schildert beeldhouwer te zijn. Zie wat ik naar aanleiding van Scheffer's practische en Renan's theoretische verachting der kleur daarover schreef in mijn opstel over ‘het wezen en de grenzen der kunst,’ bl. 30 vlg.

(†) Zijn vader, uit Duitschland naar Zweden verhuisd, heette Kristofer Sergell, zijn moeder Elisabet Zwirner.

Gustaaf II Adolf een beroemden naam had gemaakt, en dien hij in 1759 op een zijner reizen naar Parijs vergezelde. Zoo kwam hij van zelf in de atmosfeer van den Franschen kunstsmaak, maar wel verre van er doortrokken van te worden boezemde hem die een tegenzin in, en werd er zijn verlangen slechts te sterker door naar een echt en mannelijk ideaal, dat zijn naar het hoogste strevenden geest kon bevredigen. 'Ik ben' - schrijft hij er veel later van - 'in mijn jeugd niet gelukkig geweest. L'archevèque, mijn leermeester, heeft mij twaalf jaar doen verliezen door een verfoeilijke Fransche manier. Ik heb te Rome alles moeten afleeren en aanleeren, en kon eerst na een studie van drie jaren mijn Faun maken. Die drie jaren waren zeer zwaar, want ik werkte dag en nacht om den verloren tijd in te halen, en ik was toen al vrij oud voor zoo geringe vorderingen; in den aanvang was ik wanhopend.'

Wat hem van den Fransche smaak genezen heeft, spreekt hij duidelijk in de woorden uit, die op de zooeven aangehaalde volgen: 'ik ben gelukkig de eerste jonge beeldhouwer geweest, die den moed had om de natuur te volgen naar het voorbeeld der ouden.' Op voorspraak van zijn leermeester werd hij, na reeds meer dan éénen prijs te hebben verworven, met een subsidie begunstigd, dat hem in staat stelde in 1767 naar Rome te reizen. Hier, in de eeuwige stad der schoonheid, werd de wereld der ouden voor hem ontsloten. Het is treffend, de ontboezemingen te lezen, waarin hij na een tijdsverloop van meer dan veertig jaren over het onvergetelijke Rome spreekt. Ze doen ons denken o.a. aan de verzen van Nicander:

> 'Hvart flyn J hän från Konstens helgedom,
> Från Söderns sol, den värmande, den klara?
> Kan något land på verldens charta vara,
> Dit man har lof at längta ifrån Rom?'

Aan zijn leerling Byström schrijft hij: 'Zoo zijt ge dan in het eenige en ware verblijf der kunsten, waar de kunstenaar moest geboren worden, leven en sterven, want alle landen van Europa zijn barbaarsch. Ik verheug mij met u, en geniet met u het grootste geluk, dat den kunstenaar kan te beurt vallen, geen stap te kunnen doen zonder zich als kunstenaar te voelen en in de gedachten der kunst te leven.' Hij noemt het verblijf te Rome een 'kostbaren tijd', en roemt het als een onschatbaar geluk, dat het hem gegund is geweest, 'na een afwezigheid van vier jaren er weer terug te komen.' 'Gelukkige Canova!' roept hij elders uit, 'die leven mag in den zetel der kunst,' en als Thorvaldsen Rome verlaten heeft, schrijft hij: 'daarin heeft hij verkeerd gedaan; hij zal er berouw van hebben.' 'Het eenige Rome' staat hem voortdurend met de oude aantrekkelijkheid voor den geest, en telkens maakt hij een vergelijking, die hem pijnlijk aandoet. 'In Rome spreekt ge van standbeelden, in Stockholm mag men slechts aan busten en medaillons denken.'

De natuur te volgen, maar op het voetspoor der ouden! dat, wat hem in het Noorden reeds voor den geest had gestaan, werd in Rome de groote leus van zijn kunstenaarsleven. Maar wie waren die ouden, naar wie men zich richten moest? Op die vraag werd toen nog anders geantwoord dan wij het thans plegen te doen. Men vestigde het oog bij voorkeur op den tijd der latere Grieksche en Romeinsche kunst. De werken der eeuw van Phidias waren zoo goed als niet bekend, en ook de jongere Attische school werd niet op haar volle waarde geschat. Eerst door de Rhodische en Pergameensche scholen, die toch reeds den ondergang van het ideaal der antieke beeldhouwkunst aankondigen, wordt men in verrukking weggesleept. Men dweepte met de groep van den Laocoön, en de volle openbaring van het ideaal zag men in de beroemde werken der latere Grieksche kunst, den Apollo van Belvedere, de Mediceïsche Venus, den Farnesischen Herkules, den Torso van Belvedere en vele andere, die hoe bewonderenswaardig ook, toch de hoogste plaats alleen in een tijd konden verdienen, die het oog nog niet gevestigd had op Phidias en zijn school.

Geen wonder dan ook, dat we Sergel op dit standpunt vinden, en hem het gelijkkomen met de beste schatten van het Vaticaan als het groote doel van al zijn streven zien beschouwen. Hij wanhoopt eraan, het ooit te zullen bereiken. ‘Men mag zeggen wat men wil,’ schrijft hij in 1812, ‘nooit zal eenig kunstenaar met de antieke beelden kunnen wedijveren.’ Maar toch, alle krachten wil hij ervoor inspannen, en hiervan alleen verwacht hij het herleven der ware kunst. De natuur, maar met het oog der ouden, daarop komt hij in al zijn brieven terug. In de beschouwing der antieken zich in te denken en in te leven, en hun beelden òf te kopieeren òf op nieuwe stoffen hun geest toe te passen, dat is het wat hij zich voorstelt. ‘Wees de nauwkeurige onderzoeker der eenvoudige natuur’, vermaant hij den jongen kunstenaar, ‘in al haar bewegingen, en gij zult zeker zijn niet te falen. Laat de beweging altijd de natuur zijn, en de uitvoering geschieden met de oogen van het antieke; altijd de natuur, met het beginsel der ouden voor de keus der vormen, wat men altijd aanduidt met het woord ideaal.’ En elders; ‘Maak u niet bezorgd voor de toekomst; reeds hier in Zweden hebt gij goede studiën gemaakt, om het antieke te vereeren als het ware type der kunsten, en met dit beginsel is een kunstenaar er zeker van dat hij niet zal mistasten: de natuur voor de ware beweging, en het antieke om die deelen te verbeteren, die noodig hebben naar het karakter te worden gevoed en veredeld(*), wat de menigte, zonder zich zelf te

(*) Deze groote les, die men van de antieken leeren kan, spreekt hij elders nog bepaalder uit, als hij aan zijn leerling schrijft: “Het verheugt mij uw gevoelens te zien over het beeld van Bacchus, dat gij in marmer uitvoert; de zwarigheden, die gij ondervindt, om een geheel te maken uit de deelen, zoodat zij een gesloten geheel vormen van hetzelfde karakter, dat is het ware beginsel van de meesterstukken der antieken, waarvan men slechts een voet of een hand behoeft te zien, om te kunnen zeggen: ziedaar een deel van een beeld van dat of dat karakter.” Het is wat ik in mijn studie over het schoonheidsgevoel als de eisch der harmonie voorstelde.

verstaan, idealiseeren noemt.' In die vermaningen is hij inderdaad onuitputtelijk. 'Studeer met oordeel,' schrijft hij, 'en raadpleeg uitsluitend de natuur, maar met de oogen van een Griekschen kunstenaar.' Dat alleen is hem 'de ware weg, die zeker naar het doel zal leiden.' Telkens komt hij erop terug: 'volg mijn beginsel: het antieke met de natuur, of de natuur met het antieke, dat is één.' Of: 'Ga voort, mijn vriend, u altijd te volmaken in dit beginsel: de natuur en het antieke uw eenige modellen, en ge zult verder gaan dan de modernen gekomen zijn.'

Met deze beginselen trekt Sergel ten strijde tegen de manier, tegen de onnatuur van het barokke. Maar hij doet het in den aanvang nog alleen in de vrije sculptuur, die van de afzonderlijke figuren en groepen, terwijl hij in het relief althans in zoover op den weg van den valschen smaak blijft, dat hij in de bijna vrije figuren door het half of geheel zwevende wordt bekoord, ofschoon hij toch nooit zich bedient van die onvermijdelijke kindergedaanten, die men zoo gaarne naast de hoofdfiguur zette om aan de handeling een dramatisch leven te leenen, en zich bijna geheel onthoudt van al wat naar allegorie zweemt, terwijl zijn draperieën schier overal edel en natuurlijk zijn. Hij gevoelde het dan ook, en roemde er nog in zijn laatste jaren op, als op zijn hoofdverdienste, dat hij de eerste jonge beeldhouwer was geweest, die binnen de grenzen zijner kunst gebleven was.

In den eersten tijd van zijn verblijf in Rome viel het hem moeilijk tot een eigen werk te komen. Al het nieuwe en schoone, dat hem omgaf en den diepsten indruk op hem maakte, verpletterde hem en hield zijn productiviteit terug. En toch was die tijd van rustig opnemen, van bewonderend aanschouwen, voor de ontwikkeling van zijn talent van het grootste gewicht. Voor een poos moest hij aan den overstelpenden rijkdom der indrukken zich onttrekken, en in Napels verfrissching zoeken. Vandaar teruggekeerd, was hij een nieuw mensch geworden, en wijdde zich met volle kracht aan den arbeid. In 1770 was de eerste schoone vrucht ervan gerijpt, en trad hij met zijn Faun voor de wereld op, een beeld waarin hij de antieken zeer nabij komt. Helder en klaar is het Faunstype uit den lateren tijd der antieke kunst door hem opgevat en weergegeven. Het is blijkbaar geschapen minder nog onder den indruk van den Faun, die later uit Rome naar de glyptotheek van München is verhuisd, en die door Schnaase het geestigste beeld der dronkenschap is genoemd, dan wel onder dien van het in Herculanum gevonden beeld, dat thans in Napels is, en dat een sater voorstelt, die op een wijnzak uitrust, de schoonste uitdrukking der zaligheid van een onschuldigen roes, alsmede onder dien van een Faun in de galerij van het Vaticaan. Maar naar welke voorbeelden hij zich ook gericht heeft, één ding is zeker, dat hij een buitengewoon scherp en zeker oog had in de opvatting van het waarlijk antieke karakter, waar hij het ook aanschouwen mocht, en dat uit de manier,

waarop hij het weergeeft, blijkt hoe ernstig een school hij heeft doorloopen, hoe vast hij is in den vorm, en welk een echt antieke rust hij wist uit te gieten over de van leven tintelende figuur. Tegelijk openbaart het een schoon talent in de behandeling van het marmer, een talent door moderne beeldhouwers vaak met geringachting bejegend, en dat toch van het grootste gewicht is om aan het kunstwerk den hoogsten vorm van leven te schenken. Van dit gewicht is hij altijd doordrongen gebleven. 'Leg er u' - schrijft hij in het begin van 1811 aan zijn leerling - 'ernstig op toe, het marmer te bewerken. Het is slechts het handwerk der sculptuur, maar men moet het leeren om beeldhouwer te worden.' En eenige maanden later: 'het marmer is de eenige stof, waarin een beeldhouwer alles kan uitdrukken wat hem de ziel vervult, en die geen verandering ondergaat.'

Tot Sergel's Romeinschen tijd behoort ook zijn Diomedes, die het beeld van Pallas, dat zoolang het in Troja bleef de stad onverwinnelijk maakte, wegrooft. Hij is voorgesteld als een jonge held, geheel naakt, slechts met een helm op het hoofd, sandalen aan de voeten en een mantel over den linkerarm, waarin hij het beeld der godin draagt. Met de uitdrukking van minachting is het hoofd naar den rechterkant gebogen, vanwaar de vijand komt, en in de opgeheven rechterhand houdt hij het gevest van zijn zwaard, waarmee hij zijn buit zal verdedigen. De figuur rust op den linkervoet, de rechter is opgeheven om te doen zien dat de held voortgaat. Veel meer dan in zijn Faun is er in dit beeld van Sergel een voorliefde voor een sterk pathos, voor een dramatischen toestand, zelfs eenigermate een theatraal effect. Zijn gedachte wordt bij dit kunstgewrocht kennelijk door den Apollo van Belvedere beheerscht.

Een derde werk uit denzelfden tijd is zijn Mars en Venus. Het was zijn eerste groep. Zulk een groep of samenvoeging van twee of meer aan ééne handeling deelnemende personen is een zeer zwaar probleem voor de beeldhouwkunst. Want het is daarbij de hoofdzaak, de handeling klaar te doen zijn voor het oog, zoodat geen wezenlijk deel van de eene figuur bedekt zij en de samenstelling onduidelijk make. Dat Sergel in zijn Mars en Venus aan den hoogsten eisch zou hebben voldaan en dit moeilijk probleem geheel opgelost, mogen wij niet beweren. Er is hier nog meer dan ééne fout in den stijl, maar zij is vergeeflijk in een tijd, toen de beeldhouwkunst zich geheel naar de wetten der schilderkunst richtte, te meer nu we in deze groep toch een eerste krachtige poging mogen opmerken, om zich van de ergste vergrijpen tegen de grondwet van het plastisch ideaal te bevrijden. Daarbij is het beeld vol van een ongewoon dramatisch leven, de vorm meesterlijk en de tegenstelling tusschen de fijne in onmacht gevallen vrouwenfiguur en de heldenleden van den krachtigen God van de treffendste werking.

Tot de Romeinsche periode van onzen kunstenaar wordt ook zijn kopie van den Apollino gerekend, het beeld van den jeugdigen God, dat zich in Florence bevindt. Het is een voorstelling van Apollo, die, tegen

een boomstam geleund, den rechterarm over het hoofd legt en in den linker de cither houdt, een werk dat door zijn liefelijke gratie en fijnheid aan het Apollo-ideaal van Praxiteles herinnert. De kopie is met de grootste zorg bewerkt en getuigt hoe Sergel niet alleen de kunst der ouden juist opvat, maar ook in de behandeling van het marmer een meester is.

Nog schitterender komt dit uit in zijn beroemdste werk, zijn Amor en Psyche. Uit de Grieksche sage, die het eerst door Apulejus is verhaald, en die den Griekschen adel der vormen met een Christelijke diepte van gedachte vereenigt, is een oogenblik gekozen, dat volkomen voor de sculptuur berekend is, het oogenblik namelijk, dat Amor ontwaakt en zijn op eens al te nieuwsgierige en wantrouwende vriendin met lamp en dolk voor zijn leger ziet, en dan, trots haar beden, zich vertoornd van haar afwendt. Met een strengen en verwijtenden blik keert Amor het trotsche hoofd rechts naar de smeekende en wijst met beide handen haar teederheid af, terwijl de rechtervoet is opgeheven en de vleugels ter vlucht uitgespreid. Aan zijn voeten ligt een koker met een uitgetrokken pijl. Rechts van den vertoornden minnegod ligt Psyche op de rechterknie, terwijl de linker half opgericht is en ze met beide armen den vluchtenden God omvat, dien ze nu eerst voelt onuitsprekelijk lief te hebben. De smeekende blik, de houding, de beweging, alles drukt een hartverscheurend ootmoedig bidden uit, dat toch niet verhoord wordt. Aan haar voeten ligt de rampzalige dolk en de neergeworpen lamp. Ze is geheel ongekleed, met uitzondering van een machtige draperie, die tusschen de twee figuren in ligt, haar linkerarm bedekt en over haar linkerbeen neervalt.

Ook in deze groep, ofschoon ze, evenals de Mars en Venus, in de hoogste mate oorspronkelijk was en aan geen enkel der antieken of ook der latere voorstellingen ontleend, straalt overal de invloed van de antieken door, en blijkt het dat Sergel, schoon omgeven van een smakelooze barokke kunst, onophoudelijk had gestudeerd en in de ouden den vasten bodem gevonden voor zijn kunstgedachten. In Amor, de schoonste der twee figuren, zien we een afspiegeling van het Romeinsche Antinoüs-ideaal; bij Psyche denken we aan de Venus Kallipygos. En al gelden ook tegen deze groep dezelfde bedenkingen, die zijn Mars en Venus moesten treffen, al is de Psyche te veel de volwassen vrouw met een misschien te sterke zinnelijkheid, al is het eenigermate onplastisch te noemen, dat het zwevende in Amor's houding het aanbrengen der draperie tusschen de twee figuren eischte, waardoor de groep minder vrij van alle kanten optreedt(*), toch is dit werk een ware triomf van Sergel's genie.

(*) In een latere kleine schets der groep in gebrande klei zijn de vormen der Psyche minder zinnelijk ontwikkeld, en is de dikke draperie tusschen de figuren verdwenen; in de plaats daarvan ligt ze om Psyche's onderlijf heen, waardoor de plastieke uitdrukking niets van haar kracht heeft verloren en er over de voorstelling een trek van kuischheid gekomen is, die voor den inhoud van het geheel hoogst weldadig is.

Door al deze werken was Sergel niet alleen beroemd geworden, maar gold nu zelfs als een van de hoofden der school, waartoe ook Trippel en Schadow worden gerekend. Geen wonder, dat toen in 1778 de plaats van zijn ouden leermeester L'archevèque moest worden vervuld, Gustaaf III aan niemand anders dacht dan aan hem, en hem uit de eeuwige wereldstad naar Zweden terugriep. Het is een verlies voor Sergel zelf en voor de kunst geweest, maar een groote winst voor Zweden, dat hij die roepstem terstond volgde, en zijn schitterende uitzichten als gids der nieuwe kunstontwikkeling ten offer bracht, want een zuivere en vaste smaak is daardoor in het Noorden doorgedrongen, zijn oordeel en zijn voorbeeld hebben krachtig gewerkt niet alleen op het gebied der beeldhouwkunst maar ook op dat van andere kunsten, en zijn talent werd nu aan de behandeling van vaderlandsche stoffen gewijd. De terugreis naar zijn vaderland werd over Frankrijk gedaan. In September 1778 vraagt hij uit Parijs, waar men hem in de academie der kunst wil opnemen, een verlof van eenige weken om voor zijn installatie een model uit te werken. Het stelde den gewonden Spartaanschen held Othryades voor, die op het slagveld een schild als zegeteeken in de hoogte heft, en wiens dolk er met zijn eigen bloed het woord zegepraal op schrijft. In het begin van 1779 was het gereed, en den 30sten Januari werd Sergel op de meest vleiende wijze in de Academie opgenomen, ofschoon er in zijn beeld veel was dat met den Franschen smaak volstrekt niet overeenkwam(*). Wel lag er zooveel pathos in als het wezen der beeldhouwkunst maar eenigszins toelaat, maar toch is het zijn plastische rust, die ons naar de antieken heenwijst, naar den stervenden Galliër op het capitool.

In den zomer van 1779 kwam Sergel in Stockholm terug, om er in de beeldhouwkunst zoowel door leer als door daad de eerste plaats in te nemen. Schitterende aanbiedingen, hem door Katharina II gedaan, wees hij van de hand. Zijn liefde voor een waarlijk vrije kunst was één met zijn liefde voor het vaderland. Er kwam bij, dat hij, als allen die met Gustaaf III persoonlijk in aanraking kwamen, een zoo groote gehechtheid aan zijn koning voelde, dat het denkbeeld om zijn hof te verlaten niet in hem kon opkomen.

Niet in alle opzichten heeft de betrekking tusschen den koning en den kunstenaar gunstig op de kunst van den laatste gewerkt. In een zijner brieven schrijft Sergel: ‘ik onderstel, dat men bij Canova dat beeld besteld heeft en dat hij niet heeft durven weigeren.’ Hij zelf had het ondervonden, hoe moeilijk het is te weigeren, vooral wanneer de bestelling van een vorst als Gustaaf III uitgaat. Behalve een aantal busten van al de leden der koninklijke familie verlangde de koning van zijn beitel ook een beeld van Venus, waarvan het motief ontleend was

(*) Het lag volstrekt niet in Sergel's natuur, den smaak van het publiek te dienen. Zijn Amor en Psyche was door Madame Dubarry besteld, die er met het Parijsche hof een erotische prikkeling van wachtte. De kunstenaar had zijn taak anders begrepen.

aan de in het Napelsche museum aanwezige Venus Kallipygos, een werk uit den laatsten tijd der Grieksche kunst onder de Romeinsche overmacht, en tot datzelfde slag van zichzelf bewuste coquette Venusbeelden behoorend, dat zijn beroemdsten vertegenwoordiger heeft in de Mediceïsche Venus. Niet alleen dat de koning dit beeld bestelde, maar hij verlangde er nog bij, dat het hoofd der Godin zou worden vervangen door dat van de Gravin Höpkens, die in de oogen van den kunstenaar zelf beter als model voor een Laïs dan voor Venus scheen te passen. Het is te betreuren, dat Sergel deze bestelling niet heeft geweigerd, en het strekt zeker den koning niet tot eer, dat dit het eenige groote beeld is geweest, met welks vervaardiging hij den kunstenaar heeft belast. Een beteren dienst heeft hij dien kunstenaar bewezen, toen hij in 1783 hem op zijn reis naar Italië medenam, en hem zoo de gelegenheid bood om andermaal in de werken der oudheid te leven. Aan die reis dankt het nationaal museum van Stockholm het bezit van zijn kostbaarsten schat, het bij Tivoli opgegraven beeld van den slapenden Endymion. Men verhaalt, dat de kunstenaar, in 's konings gevolg dit beeld aanschouwende, zoo buiten zich zelf geraakte van verrukking, dat hij, zijn geheele omgeving vergeten, op eens den vorst toeriep: geef mij een snuifje! een wensch, waaraan Gustaaf, op het punt der etiquette anders meestal zeer nauwlettend, lachend voldeed. Op aandrang van den kunstenaar werd twee jaar later dit beeld voor Zweden aangekocht, waar het zoo grooten invloed heeft uitgeoefend, dat het liggende beeld er in de Zweedsche kunst door in de mode gekomen is.

Onder de groote werken, door Sergel's kunstgenie op Zweedschen bodem geschapen, verdienen in de eerste plaats die twee genoemd te worden, die een van de kerken der hoofdstad versieren, de opstanding van Jezus en het gedenkteeken voor Cartesius. Het eerste is een grootsche openbaring van den verrezene, zwevend voorgesteld over het ontsloten graf en de verschrikte wachters, het andere een genius, die met een fakkel in de linkerhand over een wolk zweeft, terwijl hij met de rechter een sluier oplicht, die den uit de wolk te voorschijn rollenden wereldbol bedekt. Beide werken, hoe voortreffelijk ook in uitvoering, behooren toch tot de zwakke punten in Sergel's kunst. Ze overschrijden de grens der sculptuur en bewegen zich op het gebied der schilderkunst. Ze zijn noch een vrije sculptuur noch relief, maar behooren tot dat barokke genre, dat in Algardi's Attila zijn type heeft, en kenmerken zich door de onvermijdelijke attributen van het barokke, de zwevende figuren en de wolk. Ook nog in een paar andere beelden vinden we dit hoogrelief, schoon in zuiverder en eenvoudiger vorm.

Maar nog eens concentreerde Sergel zijn kracht, om ook in het Noorden te doen zien, hoe hij geleerd had het antieke ideaal op te vatten. Het was in zijn Venus die uit het bad komt, zonder twijfel van al zijn vrouwenfiguren de volmaaktste, en gerechtigd om een plaats in te nemen naast de heerlijkste gewrochten der oudheid. In zijn ge-

heel is dit beeld in zijn eenvoudigheid en zuiverheid het krachtigste protest tegen de barokke kunst, al is de golvende draperie aan de linkerzijde er nog een laatste maar gelukkig klein overblijfsel van. Het ideaal der antieken is hiermee herboren en Sergel openbaart zich als den voorlooper van Canova en Thorvaldsen.

De voornaamste vruchten echter, van zijn leven en werken in Zweden door zijn vaderland geplukt, aanschouwen we in twee historische werken van den eersten rang, aan de geschiedenis van dat vaderland gewijd. Het eerste is de kolossale groep, die Axel Oxenstierna voorstelt, aan de godin der historie de daden van Gustaaf Adolf dicteerend; het tweede het standbeeld van Gustaaf III. De Oxenstierna moest volgens de opdracht, door den kunstenaar ontvangen en aangenomen, een groep voorstellen ter versiering van den voorkant op het voetstuk van L'archevèque's standbeeld van Gustaaf II Adolf. L'archevèque had van die groep reeds de gedachte ontworpen en een schets gemaakt, waarvan Sergel uitging, schoon met die vrijheid van opvatting en bewerking, die zich de ware kunstenaar nooit kan laten ontnemen. De figuur van Zweden's grootsten staatsman is door hem tot een verhevene, vorstelijke gestalte gemaakt, die in haar rustige maar toch van haar kracht bewuste houding als het type optreedt van den geheelen bloeitijd des rijks, en van de veredelde figuur der historie zijn de vleugels weggevallen, die er geheel niet op hun plaats waren. Het standbeeld van Gustaaf III was hem opgedragen door de burgerij van Stockholm, toen de koning in 1790 van den oorlog met Rusland terugkeerde, bedekt met de lauweren van Wilmanstrand en Walkiala, vooral van Frederikshavn en Svenskasunde. In datzelfde jaar begon de kunstenaar zijn werk, waarvan de onthulling eerst in 1808 heeft plaats gehad, bij welke gelegenheid, die met schitterenden luister werd gevierd, - helaas! het was de laatste maal, dat de kleuren van Finland onder die der Zweedsche provincïen wapperden - Sergel in den Zweedschen adelstand verheven werd(*). De houding der koninklijke figuur is misschien wat al te theatraal; sommigen hebben haar een dansende houding genoemd. Maar men vergete niet, dat ze voor Gustaaf III karakteristisch was, en dat er door het geheele beeld van de teenen af tot aan het bezielde gelaat een electrische stroom bruist, die geen enkel deel koud of onbezield laat, en dat het op Sergel, die in het ideale genre reeds lang de kroon droeg van Zweden's grootsten beeldhouwer, dan ook diezelfde drukte in het realistische.

Naast de beelden, die Sergel's naam hebben vereeuwigd, moeten we nog op zijn busten en portretmedaillons wijzen. We zien er zijn geheelen tijd in leven, en ze vormen een sprekend beeld der Gustaafsche beschaving, want ze roepen al de groote figuren uit die schitterende

(*) Na die verheffing schreef hij zijn naam niet meer, zooals vroeger, *Sergell*, maar *Sergel*. Misschien om in plaats van den meer Duitschen nu een zuiver Zweedschen vorm te brengen.

periode ons voor den geest. Als zoodanig, als vertegenwoordigers van een grooten tijd, zijn die figuren dan ook opgevat; ze tintelen niet alleen van het frissche en gezonde leven, maar ze zijn ook groot en historisch gedacht. De kunstenaar treedt hier tevens als denker op.

Eindelijk verdienen, buiten de scheppingen zijner sculptuur, ook zijn teekeningen onze aandacht, de bewijzen van zijn eenig talent, om met pen en inkt oogenblikkelijk ieder spel der verbeelding, iederen inval van scherts en luim uit te drukken, een talent, dat als van zelf zich in een menigte van caricaturen den vrijen teugel vierde. Jammer slechts, dat wij eronder vinden, die het bewijs leveren, dat zelfs de grootste man gevaar loopt door de smetstof van zijn tijd te worden aangestoken. Ook Sergel heeft op het altaar der frivole, vaak grove en cynische richting geofferd, die met de laatste renaissance in Italië en het rococo in Frankrijk zich als een pest over heel Europa, dat zich naar de Fransche mode richtte, heeft uitgebreid. Toch ademen zijn meeste teekeningen een beteren geest, ook waar ze vol luim en spot zijn. Deze laatste zijn in zoover de belangrijkste, als ze ons een beeld geven van hetgeen er in den geest des kunstenaars omging, wanneer hij op zijn eigen leven of op de hoofdpersonen van zijn tijd terugzag.

Onder die teekeningen zijn er ook eenige, waarop hij zelf is voorgesteld, meestal in oogenblikken van vreugde en lust, een paar malen in droevigen toestand. Er zijn twee caricaturen bij, die een tijdruimte van bijna twintig jaar tusschen zich hebben, en toch hetzelfde onderwerp van smart en lijden vertoonen. De eene is van Februari 1792. Men ziet er den kunstenaar door de jicht aangetast; twee figuren met zeemleeren vleugels leggen hem de hand op het hoofd, en een furie met slangen in het haar, die het podagra verbeeldt, pakt hem bij zijn voeten, terwijl de achtergrond van duivels wemelt. De andere caricatuur is van Januari 1812, en stelt ons Sergel op krukken voor, gesteund door zijn trouwen bediende, terwijl een knielende vrouwspersoon zijn voet met zalf bestrijkt. Er staat onder: ‘Ziehier den toestand van den armen jichtlijder vóór acht dagen.’ Zulke toestanden keerden telkens terug, en ze lieten telkens een diepe neerslachtigheid achter. Het eenige wat hem kon opbeuren, en zelfs in slapelooze nachten verkwikken, was de kunst. Een aantal ontwerpen van grootere compositïen zijn in zulke lijdensuren ontstaan. In het begin van 1813 schrijft hij zelf ervan in een brief aan zijn leerling: ‘hoe gelukkig ben ik, te vernemen dat gij gezond zijt en dat de kunst uw geluk uitmaakt. Woeker met de oogenblikken, die de gelukkigste zijn, die ge in al de rest van uw leven zult smaken. Ge zijt thans in uw volle kracht en op een leeftijd dat de zenuwen elastiek zijn en van de zinnen sterke indrukken wenschen te ontvangen. Het lichaam gehoorzaamt nog aan den geest en is in volle werkzaamheid om alles uit te voeren wat uw genie zich verbeelden kan. Gij kent de kwalen

van den ouderdom niet, die ieder oogenblik overvallen wordt door de ziekten van het lichaam en van den geest, die de verbeelding verzwakken en al onze actieve vermogens ontzenuwen, der grijsheid niets overlatend dan de vluchtige opwellingen van het genie, die te zwak zijn om het lichaam tot den arbeid des beeldhouwers in staat te stellen. Ik ben als een oud uurwerk, waarvan de raderen verroest en de tanden afgebroken zijn, zoodat het leven niet anders dan onregelmatig kan loopen. Het uurwerk van den geest raakt versleten, ieder jaar meer, totdat de ketting springt.' Is het roerend, zoo bittere klachten te hooren - en ze komen niet eerst den drie en zeventigjarige van de lippen, ze vangen al in 1783 aan, toen Sergel pas drie en veertig jaar oud was, - nog roerender, maar tegelijk weldadig en zielverheffend is het, getuige te zijn van den onbluschbaren ijver, van de nooit rustende arbeidskracht, het schoonste bewijs der meerderheid van den geest boven het lichaam. In dienzelfden brief lezen we nog deze treffende woorden: 'Sinds drie weken lijd ik aan een hevigen aanval van jicht en van koorts, terwijl mijn borst door krampen die mij dreigen te stikken wordt gefolterd, maar ik heb moed om weerstand te bieden aan deze ellenden, zoolang ik mij maar vrij kan houden van de wreede zwaarmoedigheid; deze alleen is de furie die mij vernietigt, want zij tast de ziel aan, zooals ge mij voor vele jaren gemarteld hebt gezien(*). Altijd zeg ik: gelukkig de man, die tot aan het uur van zijn sterven in den dienst leeft van de kunsten en de wetenschappen. Zoodra ik mij een kwartier op de been kan houden, vang ik de buste van den kroonprins aan. Daar de kramp mij 's nachts slechts een paar uur in het bed laat blijven, ben ik gedwongen den slaap in mijn stoel gezeten af te wachten en zoo den tijd door te brengen. Ik maak schetsen bij dozijnen, en om mijn oogen te sparen zoek ik noch correctheid noch een fijne uitwerking, maar denk alleen aan de compositie. Ge zult er na mijn dood aan zien, hoe een grijsaard zijn nachten wist door te komen.'

Die buste van den kroonprins Carl Johan is zijn laatste werk geweest. In Februari 1814 daalde zijn lijk reeds in het stille graf neer. Er was een groot man aan Zweden en aan de geheele kunstwereld ontvallen, een man die tot de hervormers behoorde(†), wier getal klein, wier naam onvergankelijk is.

(*) Elders schrijft hij: "Ik ben geheel genezen van mijn zwaarmoedigheid en tot mijn arbeid moedig teruggekeerd, maar op het oogenblik door een nieuwen aanval van woedende jicht weer aan mijn bed gekluisterd. Hierom bekommer ik mij echter weinig; ik ben eraan gewoon, en ik veracht de pijnen van het lichaam evenzeer als ik mij neerbuig onder die van de ziel." En een paar maanden later: "Ik ben van de vervloekte melancholie verlost, maar mijn jicht heeft weer een allerhevigsten aanval op mij gedaan. Ik ben nu weer op de been, nog wel zwak en waggelend, maar toch inwendig gezond, wat de hoofdzaak is. De pijnen van de jicht kan ik met standvastigheid verdragen, een praktijk van twee en dertig jaren dient die ook wel te geven, maar de zwartgalligheid is onuitstaanbaar. Ik althans ben daartegen niet bestand; ik bezwijk onder dit kwaad."

(†) Men heeft de hervorming, door Winckelmann en Sergel tot stand gebracht, zelfs met de groote kerkhervorming der zestiende eeuw gelijk gesteld, met het 'teruggaan van den godsdienst tot het apostolische tijdvak', maar terecht is opgemerkt, dat zulke overdrijvende loftuitingen schadelijk zijn en op het laatst zelfs aan de werkelijk verdiende eer afbreuk doen.

Als bijlage heeft Prof. Nyblom een elftal brieven van Sergel aan zijn leerling Byström meegedeeld, die zich toen in Rome met den grootsten ijver en de grootste talenten op de beeldhouwkunst toelegde en die later in Zweden de verheven plaats van zijn leermeester in de kunst en in de algemeene schatting heeft ingenomen. Uit die brieven, die van 22 Februari 1811 tot 7 Mei 1813 loopen, leeren we den mensch Sergel van zeer voordeelige zijden kennen Niets komt schooner uit dan zijn onbaatzuchtige liefde voor de groote zaak der kunst; alleen om haar denkt hij, nooit om zijn persoon, noch om zijn voordeel, noch om zijn roem. Geen zweem van ijverzucht op andere talenten; integendeel de volste waardeering van hun streven, en de hartelijkste vreugde, waar hij de hoop mag koesteren dat zij hem zelf zullen overtreffen; ook tegenover zijn leerlingen niets dat ijdelheid en meesterschap verraadt, maar overal een eenvoudigheid die zijn kloeken geest eere doet. En toch nooit een gemaakte nederigheid; hij is zich ten volle bewust van de plaats, die in de geschiedenis der kunst hem toekomt, en hij is onverbiddelijk streng(*), waar middelmatigheid den lauwer vraagt of ontvangt, terwijl hij met minachtenden toon op de nietige geesten neerziet, die het wagen met wat zij critiek noemen het genie aan te vallen en te verkleinen. Daarentegen is hij opwekkend en aanmoedigend voor ieder ernstig en eerlijk talent, en behartigt de stoffelijke belangen zoowel als de geestelijke van allen, die het moeten ondervinden, dat de weg der kunst niet altijd een weg van rozen is. Het eenige wat in hem te betreuren valt, niet omdat het hem tot een zedelijk verwijt kan strekken, maar omdat het zeker ertoe bijgedragen heeft, zijn zwaarmoedigheid en daarmee zijn ongeluk te vermeerderen, is zijn al te groote gevoeligheid in het verkeer met menschen, die hem op het laatst meer en meer tot een eenzaam leven heeft veroordeeld(†). Hij was in hooge mate prikkelbaar, vermoedde spoedig een koele bejegening en schreef deze licht

(*) Dit komt vooral uit tegenover Erik Gustaf Göthe (1779-1838), een beeldhouwer die eenige jaren lang zijn leerling is geweest, en van wien hij niet anders dan met den bittersten tegenzin weet te spreken.

(†) Ik acht het goed, hier mede te deelen wat in 1804 door Arudt geschreven werd:
'Aus Sergel's Arbeiten spricht ein weicheres Gefühl, eine tiefere Trauer und Sympathie der Menschheit jeden Schauenden an, als aus den Werken der Alten, die alle Bilder des Lebens sogleich in den höchsten Himmel der Idee zur Allgemeinheit erheben. Aber Sergel's Weichheit wird durch die Höhe und Majestät der Bilder getragen.
Er selbst scheint leider fur die Kunst verloren zu sein. Seit mehreren Jahren hat ihn ein Lebensüberdruss und eine Melancholie ergriffen, die ihn seinen unsterblichen Arbeiten und seinen sterblichen Freunden entzieht. Auch ich bin nicht so glücklich gewesen ihn zu sehen. Er soll ein grosser, schöner und stattlicher Mann sein, von starkem Körperbau, hoher Stirn und funkelnden blauen Augen, zugleich einer der kenntnissreichsten und angenehmsten Gesellschafter. Er ist 63 Jahre alt und noch rüstig und stark. Wie viel könnte er noch für seine und des Vaterlandes Ehre thun, wenn ihm die alte Heiterkeit wiederkäme! Seine Freunde wagen kaum dies zu hoffen. Er drückt auch durch diese Melancholie das Idealische der hohen nordischen Natur aus, die sich endlich selbst überwächst und die eigne Grösse nicht tragen kann, weil ihr das Gleichgewicht und das Gleichbild zusehr fehlt.'
Dat aan de bewoners van het Noorden inderdaad een zekere aanleg voor weemoed en zwaarmoedigheid eigen is, werd ook door Tegnér opgemerkt, die er bij eigen ondervinding van wist te spreken. 'Er gaat' - schrijft hij - 'een elegische grondtoon door al onze oude volksmelodieen en door onze geheele geschiedenis; hij ligt op den bodem van het hárt onzer natie. Ik heb ergens van Bellman, onzen meest nationalen dichter, gezegd:

> En zie den trek van weemoed over 't hoofd,
> Den Noordschen zangerstrek, een zorg in rozenrood!

aan al te onedele bedoelingen toe. Maar des te hooger moet het gewaardeerd worden, dat het denkbeeld van straf of wraak nooit bij hem opkwam, en dat hij voortdurend tot nieuwe diensten en nieuwe hulpbetooning bereid werd gevonden.

Men vergunne mij uit die in het Fransch geschreven brieven, waaraan alleen de orthographie vreemd gebleven is, behalve de vroeger reeds opgenomen plaatsen hier nog het een en ander mee te deelen.

'Ik had nooit gedacht, dat ik de eerste zou moeten zijn om aan een jongen man te schrijven, dien het toeval mij in staat heeft gesteld te verplichten, en dat diezelfde jonge man zoo weinig erkentelijk wezen zou voor de werkelijke diensten die ik hem bewezen heb. Zijn ondankbaarheid zal voor mij echter geen oorzaak zijn, om zoo ik weer in mijn leven de gelegenheid heb hem te verplichten die te verzuimen, en ik wil gelooven, dat zijn nalatigheid in het schrijven enkel uit de gedachte voortvloeit van geen antwoord te ontvangen van een, die ziek is naar lichaam en geest, en van wien hij geen dienst meer te wachten heeft, een gedachte die zeker nooit voor een edelen zin pleit. Heeft de kleine hinkende duivel u met zijn trouwelooze moraal besmet, of is dat uw karakter? In het laatste geval, verander of wijzig het zooveel gij kunt, want het is de verachtelijkste ondeugd.'

'Ik moest u eveneens den titel geven van pensionaris van Z.M. den Koning, maar dewijl ik dan dezelfde dwaasheid zou begaan als gij, dient mijnheer tevreden te zijn met een zoo ordinairen naam van vriend of broeder, ofschoon die toch zoo zeldzaam is, zoo zeldzaam in deze lage wereld. Als ge eens twee en zeventig jaar oud zijt, zult ge hier beter van overtuigd zijn, en geen bezwaar maken om den titel weer te geven dien een vriend u geeft.'

'Maak toch geen plichtplegingen met mij, behandel mij als uws gelijke; wij zijn dat immers ook. Ik ben uw vriend, niets meer.'

'Uw edele en brave gevoelens doen mij al den wrok vergeten, dien ik meende tegen u te moeten hebben, en we zijn weer vrienden als voorheen, vast verzekerd, dat we ons niet meer over elkaar zullen moeten beklagen.'

want die weemoed is niet in strijd met de levensvreugde en het frissche van de volksluim. Er is een levensvreugde, men pleegt ze bij de Franschen te zoeken, die op lichtzinnigheid rust; de Noordsche rust op ernst.'

‘Ik durf ervoor instaan, dat gij de Zweedsche natie eer zult aandoen door voort te werken zooals gij begonnen zijt, en dat ik er roem op zal dragen een leerling te hebben, die zijn meester ver overtreft. Denk niet dat ik u vleien wil, dat zou een vriend onwaardig zijn en beneden mijn karakter. In den beginne heb ik meer reden gehad om te wanhopen dan gij, en trots al mijn vrees ben ik toch niet zonder verdienste. Het doel heb ik niet bereikt. Maar op u rust de taak om den weg te vervolgen en dat roemrijke doel wel te bereiken. Ik acht u geschikt om ons beiden te eeren, mij omdat ik u op den weg heb gebracht, en u omdat ge door eigen kracht aan het einde zijt gekomen.’

‘Ik heb een medaillon gemaakt van den kroonprins, dat redelijk goed gemodelleerd en zeer gelijkend is, en wat mij het meest verrukt is, dat ik op een en zeventigjarigen leeftijd ancora sono scultore en geen van de middelmatigste. De prins heeft mij door zijn manieren genezen van mijn zwaarmoedigheid en mij zooveel goeds bewezen, dat ik wel al mijn best moest doen, om zijn gelijkenis te maken naar het beginsel der ouden, dat wil zeggen: met al de keus waarvoor het oorspronkelijk vatbaar is, en ik ben erin geslaagd.’

‘Ik ben dien titel van hofintendant moede, vooral van een vriend als gij zijt, dien ik liefheb en acht. Ik noem u vriend. Wees ook op de Zweedsche manier *broeder*, en geef mij dien titel, dien ik door mijn gezindheid voor u verdien. Wij zijn voortaan vrienden en broeders; en met hart en ziel ben ik de uwe. Alle eerlijke menschen staan gelijk, en wij behooren daartoe. Dus geen onderscheid; het verschil zit enkel in den leeftijd. Mijn loopbaan is weldra ten einde; ik ben slechts uw oudere broeder, en gij zijt de jongere. Wat het talent betreft, ik heb het u al gezegd en ik herhaal het: ga zoo voort en gij zult mij ver overtreffen, gij hebt er u niet eens erg voor in te spannen. Mijn eenige verdienste is dat ik u den rechten weg heb gewezen. Geen plichtplegingen dus wat ik u bidden mag, zoo ge wilt, dat mijn vriendschap voor u geheel open zij.’

‘Ik heb grooten dunk van u en van Hasselgren(*); gij zult uw eigen eer verhoogen door het die van Zweden te doen. Mogen Italianen en Franschen zien, dat wij geen Noordsche barbaren zijn, en dat goede smaak en verbeelding volstrekt geen vreemden zijn in onze kille streken.’ - Dat klinkt beter, en is ook meer waar, dan de klacht van Tegnér in 1829: ‘Hvad var då Thorild? Det, som så många andra, det, som vi egentligen alla äro i Norden, ett godt anlag, som ej kan komma till någon utvreckling: forfrusna puppor, som aldrig bli fjärilar.’ -

‘Gustaaf III is dood. In zijn tijd kon ik voor bevriende kunstenaars nuttig zijn. De tijden zijn wel veranderd; bij Karel XIII heb ik volstrekt geen invloed.’

(*) Gustaf Erik Hasselgren (1781-1827) was geen beeldhouwer, maar historieschilder.

‘Falcrantz, de landschapschilder, doet zich als een waarlijk groot kunstenaar kennen. Ook Westin is een man van werkelijke verdienste. Vele jonge kunstenaars, Sanberg, Laureus, Hambro, Von Breda enz. maken groote vorderingen. Het is opmerkelijk dat er in Zweden, bij zoo geringe aanmoediging, in verhouding meer verdienstelijke kunstenaars zijn dan in eenig ander land.’

‘Denk niet te veel aan geld verdienen, aan het vertoonen van een groot atelier vol kunstwerken. Studeer, zooals ge het tot nog toe met de grootste zorg hebt gedaan. Verlaat u niet op uw vlugheid, ze is somtijds gevaarlijk. Een kunstenaar moet telkens weer overdoen, wil hij zijn doel bereiken.’

‘De sculptuur eischt meer correctheid dan de schilderkunst, die door de betooverende kleur en het licht en donker zich weet te redden. De beeldhouwer heeft alleen het daglicht en de correcte nauwkeurigheid. Daarom staat een beeld gelijk met een groote compositie van een schilderij.’

‘Ik moet u, mijn waardige vriend en broeder, mijn oprechtste complimenten maken over uw Bacchante. Toen ik dit kleine beeld zag, heeft het een indruk op mij gemaakt, dat mij vreugdetranen in de oogen gekomen zijn, nu ik in mijn leerling mijn meester mocht zien. Ik spreek tot u als vriend, niet als vleier. Gij hebt een schoon werk gemaakt, waarvoor gij den hoogsten lof verdient.’

‘Ik heb uw Bacchante twee dagen gehouden om ze den kroonprins te laten zien op een manier zooals ze dat verdient, en ik geloof erin geslaagd te zijn, dat niemand anders dan gij mijn plaats zult innemen. Bij zijn vertrek verzekerde mij de prins, dat ge in hem een beschermer hebt.’

‘Mijn zoon Gustaaf heeft de wijste partij gekozen; hij is landbouwer geworden. Dat is de ware bezigheid voor een man, die geen andere eerzucht kent dan een kalm leven te leiden. Hij is gelukkig op zijn goederen, zal trouwen en gezonde kinderen krijgen, en zoo rustig en gezond zijn dagen doorbrengen.’

Dat zijn de woorden, waarmee de brieven eindigen. Wekken ze een weemoedige gedachte bij ons op, en spreken ze dat als de slotsom uit der drie en zeventigjarige ervaring van den kunstenaar, van den baanbreker en hervormer, dat het duurzame geluk alleen onder de boomen woont, die den geest zoo weinig vertellen? Roemen ze ons het leven van den landman als het eenig benijdbare? Neen. Ze stellen het slechts voor hem zoo hoog, die geen andere eerzucht kent dan een kalm leven te leiden. Maar kalmte is niet het ideaal van den geestelijken mensch(*). Vooral de scheppende kunstenaar kent een hooger doel. En waar dat hoogere doel bereikt wordt, daar wordt ook een edeler genot gesmaakt. Het genie moge smartelijke ervaringen opdoen, die ‘het leven des gerusten landmans’, dat zoo

(*) ‘Calm's not life's crown, though calm is well.’

‘genoeglijk heenrolt’, nooit folteren, het leeft in een hoogere, betere en reinere wereld en ondervindt daar een zaligheid, waarvan de gelukkige boer nooit droomen kan. ‘Het ware geluk, mijn vriend, is de tevredenheid, en de tevredenheid heeft overal genoeg,’ roept de duif den adelaar toe, maar men kent ook het ernstige antwoord van den koning der vogelen: ‘O Weisheit! du redst wie eine Taube!’ In Sergel woonde de adelaarsgeest, die niet laag over den grond kan fladderen, maar der zon in het aangezicht vliegt.

Het profetisme als ethisch verschijnsel.

A. Kuenen. De profeten en de profetie onder Israël. 2 dln. Leiden. P. Engels 1875. A. Pierson. Eene studie over de geschriften van Israël's profeten. Amsterdam, P.H. van Kampen en Zoon, 1877.

I.

Toen Prof. Kuenen zijn werk ‘De profeten en de profetie onder Israël’, op verzoek van Dr. Muir, ten behoeve van het Engelsch publiek uitgaf, meende hij aan zijne landgenooten geen ondienst te bewijzen door het ook in een Nederlandsch gewaad te doen verschijnen. Wel zag hij in, dat dit zijn bedenkelijke zijde had, daar de hier in het breede behandelde vraagstukken in ons land voor een dozijn en meer jaren aan de orde waren en thans in den eenen of den anderen zin voor afgedaan beschouwd worden. Doch hij oordeelde, dat dit niet mag gebillijkt worden en het integendeel zijn en zijner geestverwanten plicht is, den supranaturalisten gedurig weer het onware in hunne voorstellingen van het profetisme onder het oog te brengen. Evenwel wilde hij niet alleen een polemisch boek over het profetisme leveren, maar zuiver historisch dit belangwekkend verschijnsel teekenen.

Tegen dit werk nu is Dr. A. Pierson opgekomen. Hij vond Kuenen's beschrijving eenzijdig en gebrekkig en wilde dit den auteur en verder ons geheele publiek, voorzoover het in dergelijke onderwerpen belang stelt, aantoonen. Te noodzakelijker kwam hem dit voor, dewijl hij de oorzaak van Kuenen's eenzijdigheid zeer goed meende te begrijpen. De theologie toch had het hem gedaan, en in dit zijn boek over de profeten wilde Pierson dezer wetenschap een slag toebrengen. Zij verblindt de oogen! Alleen een leek kan op zulke onderwerpen den rechten blik hebben.

Dr. Pierson schreef dit werk blijkbaar in geen zeer aangename gemoedsstemming. De reden hiervan kunnen wij wel gissen. Toen hij zijn boek ‘Eene levensbeschouwing’ gegeven en daarin de theologie

duchtig aangevallen had, heeft hij, eerst in het debat op de vergadering der modernen te Amsterdam, daarna in geschrifte(*) gezien, dat de modernen, tegen wie hij vooral zijn wapenen richtte, geenszins daardoor verslagen waren. Al hebben zij hem niet van het goed recht eener godsdienstige beschouwing van het leven kunnen overtuigen, met name Prof. Kuenen heeft zoovele tegenstrijdigheden en onlogische redeneeringen in Pierson's boek aangetoond, dat de toon eener verhandeling van diens hand in het Theologisch Tijdschrift(†) eenige geraaktheid openbaarde. Dat hij niet onaandoenlijk op dit punt is, toont dit werk over de profeten, waarin hij Kuenen allerlei leelijke dingen toedicht.

Had deze in het voorbericht geschreven: 'Gelijk de vernieuwde studie van hunne (der profeten) geschriften mij nieuw genot opleverde, zoo zal, naar ik hoop, de lezing van mijn boek althans bij sommigen den lust aanwakkeren om tot de bronnen op te klimmen', Pierson maakt van dat woord 'genot' gebruik op eene wijze, als hij niet zou gedaan hebben, wanneer hij in een stemming verkeerd had, gelijk past bij een wetenschappelijk onderzoek. 'Eene geruststellende verklaring!' roept hij uit(§). 'Wanneer evenwel onze dochters, op die verklaring af, zich die genotrijke lektuur eens wilden veroorloven!' Hij komt nog een paar keer op die uitdrukking terug, o.a. bij gelegenheid van het bespreken van de beschrijving der ontucht door sommige profeten, met name door Ezechiël. Alsof Kuenen heeft willen zeggen, dat hij alles in de profetische geschriften even schoon, passend en kiesch vond en de *lectuur* hem een ongemengd aesthetisch genot opgeleverd heeft! Weet Dr. Pierson dan niet, dat de 'studie' van een geschrift, de vernieuwde, ernstige inspanning om den zin ervan te verstaan, de samenstelling te leeren kennen, het verband met andere te begrijpen, dat zulk een *studie* een ander soort van genot oplevert dan een *lectuur*?

In andere gevallen zou hij dit wellicht ingezien hebben, maar nu moest hij die studie wel in lectuur veranderen; want achter die verzekering van Kuenen, dat hij genot gesmaakt had, stak iets, en iets heel ergs ook! Begrijpt gij niet wat, lezer, theoloog of leek? Het is toch iets schandelijks en ergerlijks! Kuenen heeft met het schrijven van zijn boek een bedoeling gehad. Nu ja, om zijne opvatting van het profetisme, als beter dan de supranaturalistische, aan te bevelen, meent ge. Neen; dit spreekt wel vanzelf en is geheel in de orde; maar een bijbedoeling. Houd Kuenen toch niet voor zoo argeloos! Hij wilde zijne theologie met ap- en dependentie in Engeland binnensmokkelen, en voor dit doel moest hij Israël's profeten zoo mooi mogelijk maken. Al hunne ruwheden, platheden, eenzijdige voorstellingen en opvattingen, hun fanatisme en wat hen verder ontsiert, alles moest worden

(*) Theol. tijdschr. X bl. 316 vgg.
(†) Jaargang X bl. 404 vgg., beantwoord X bl. 469 vgg.
(§) Bl. 31.

verdonkeremaand; anders zou het Engelsch publiek bang worden voor zijne theologie. Het profetisch bewustzijn moest gemonopoliseerd worden voor een bepaalde richting. Het boek is een apologie, waarin allerlei verzwegen wordt(*), en wel *met opzet*(†). Ge vraagt, voor welke richting die idealiseering der profeten den weg moest banen? Wel, Pierson antwoordt u duidelijk(§): Voor *de* moderne richting. Dat is die, 'welke de postulaten van den godsdienst en de wetenschap verbindt, door te leeren dat de wil van God altijd met den loop der natuurwetten samenvalt'. Ge maakt hierbij vooreerst de opmerking, dat dit slechts de overtuiging van een deel der modernen uitdrukt, en dan ziet gij niet in, hoe eene anti-supranaturalistische beschouwing van het profetisme ooit den weg banen kan voor dit monisme. Gij vraagt, wat die twee met elkaar te maken hebben. Ik weet het ook niet. Maar volgens Pierson is Kuenen's critiek in de laatste jaren hoe langer hoe meer afhankelijk geworden van zijne kerkelijk-godsdienstige overtuiging. In zijn *Historisch-kritisch Onderzoek* noemde hij Obadja nog onbeholpen, Ezechiël onkiesch, maar nu doet hij dit niet meer. Zou dat toevallig zijn(**)? De bronnen, waaruit wij onze kennis van de profeten putten, zijn gebrekkig; Kuenen heeft daarop de aandacht gevestigd, *althans* in zijn *Historisch-kritisch Onderzoek*(††). Dit 'althans' is merkwaardig. Het beteekent: Toentertijd durfde hij er nog voor uitkomen, maar nu - ten bate van het Engelsch publiek, dat niet afgeschrikt maar aangelokt moest worden - was het geraden het gebrekkige dier bronnen te verzwijgen.

Dit is al te gek? Ja, dat is het; maar Pierson was knorrig, toen hij dit schreef, en knorrige menschen houden er een eigenaardig soort van Logica op na.

Indien het niet treurig was, op te merken, hoe een man van Prof. Pierson's talenten zich door zijn stemming laat verblinden, dan zou het vermakelijk zijn, te zien, dat zelfs de inrichting van zijn boek bepaald wordt door zijn gemelijkheid. Nadat hij toch in het eerste hoofdstuk den inhoud van Kuenen's werk in eenige trekken heeft weergegeven, wijdt hij de eerste paragraaf van het tweede aan het betoog, dat het met de bronnen treurig gesteld is. Niet zonder overdrijving wordt medegedeeld, dat de profetische geschriften alle nagenoeg anoniem zijn en wij van het leven hunner auteurs niets weten; waarbij vooral uitvoerig wordt betoogd, dat het geschrift naar Jeremia genoemd geheel en al legendarisch is. Daarna wordt, in de tweede paragraaf, onderzocht, of wellicht 'de profetische geschriften hun eigen achtergrond

(*) Bl. 22, 30, 131, 151, 164.
(†) Bl. 99.
(§) Bl. 170.
(**) Bl. 30.
(††) Bl. 71.

verraden, waardoor vergelijking, toetsing mogelijk zou zijn'[*]. Het antwoord is ontkennend. De literatuur is zoo onbegrijpelijk mogelijk, duister, gezwollen, kortweg dwaas. Daar hebt ge Amos! Dat moet een herder uit Thekóa geweest zijn, die der dames van Samaria de les komt lezen. Welk een dwaasheid! Wat wist die man af van den zedelijken toestand van het noordelijk rijk?

Zulk een opmerking heeft natuurlijk hare waarde tot kenschetsing van de profeten: zoo eenzijdig en overijld waren vaak de boetpredikers! Maar Pierson maakt ze niet tot dit doel, maar als proeve van het onbegrijpelijk karakter der profetische geschriften, en gaat aldus voort[†]: 'Het valt betrekkelijk licht, dat (lees: het) oude supranaturalisme op zijde te stellen en zich te goed te doen aan zijne eigene pompeuselijk zoogenaamde organische beschouwing, en ik zal voorzeker geen poging doen om dat ongerijmde supranaturalisme te doen herleven. Maar men moet toegeven, dat, wanneer men historie en niets dan historie wil, men nog vrij wat moeilijkheden zal op te ruimen hebben, eer men inderdaad een "beschouwing" van het profetisme zal kunnen voordragen, waarin alles inderdaad organisch met elkander samenhangt. Ik voor mij althans weet bijvoorbeeld met het boek Amos geen weg.' Ziedaar eene merkwaardige zinsnede, om uit een zielkundig oogpunt te bezien! Ze is logisch volkomen op haar plaats als minor in den volgenden syllogismus: Kuenen heeft eene organische beschouwing van het profetisme gegeven; de bronnen over de profeten zijn zoo gebrekkig, dat eene organische beschouwing onmogelijk is; dus heeft die geleerde een dwaas werk gedaan. Maar Pierson geeft ons in het vervolg zijn eigen beschouwing ten beste; de minor mag dus niet zoo absoluut geformuleerd worden; wij moeten bij die 'organische beschouwing' den nadruk leggen op de beperkingen, 'waarin alles goed samenhangt' en 'waarbij geen moeilijkheden meer op te ruimen zijn.' Zoo krijgen wij dus dezen syllogismus: Kuenen heeft een beschouwing van de profeten gegeven, waarin alles goed heet samen te hangen en waarbij hij te kennen geeft dat geen moeilijkheden meer waren op te lossen, omdat de zegslieden vertrouwbaar zijn en alle bronnen zich in uitstekenden toestand bevinden; zulk een beschouwing is onmogelijk; dus heeft Kuenen een geheel verkeerde beschouwing gegeven - wat dan aan apologetischen ijver moet toegeschreven worden. De dwaasheid van dien major springt in het oog; toch is hij de eenige, die voegt bij dezen minor en deze conclusie. Was Pierson niet ontstemd geweest, hij zou zulk een zinsnede niet hebben neergeschreven.

Maar genoeg hiervan! Al konden wij niet nalaten, op den hoogstonaangenamen toon, waarin zijn boek gesteld is, opmerkzaam te maken, de hoofdzaak is, of het ons iets verder brengt in de kennis van Israël's profeten.

(*) Bl. 62 vg.
(†) Bl. 64 vg.

Pierson heeft natuurlijk geen tijd gehad, de zaak grondig te behandelen. Wat hij van de profeten weet ontleent hij voor een goed deel aan Kuenen's geschriften, waarnaar hij dan ook verwijst. Met de rijke literatuur over het onderwerp is hij slechts gedeeltelijk bekend of althans vertrouwd. Hij noemt in de inleiding een paar boeken op, maar Kuenen's werk ‘De godsdienst van Israël’ schijnt hij bij deze gelegenheid zelden geraadpleegd te hebben. Ook ontging hem ‘de Bijbel voor Jongelieden’ door Hooykaas en mij, met medewerking van Kuenen, geschreven. Waar hij dezen - en in het voorbijgaan zijn school met hem - beschuldigt van het verdonkeren der historische waarheid en van het huldigen eener ‘theologie van apaisement’, zou het toch billijk zijn geweest, die werken te raadplegen, te meer daar zij beide in het Engelsch zijn vertaald. Dan zouden enkele grieven tegen Kuenen weggenomen, eenige moeilijkheden waarvoor Pierson verlegen stond opgelost zijn, en ook zeer veel van hetgeen hier als nieuw wordt opgedischt hem gebleken zijn reeds onomwonden te zijn gezegd.

Het geschrift van Pierson is zeer wild. Wie daaruit de profeten wil leeren kennen, krijgt niet anders dan een verwarde voorstelling van die mannen; want hij is er zoo ver af, ‘eene organische beschouwing’ te geven, ‘waarin alles goed samenhangt’, dat hij zichzelven gedurig tegenspreekt. Nu eens blijft er van de profeten geen stuk heel: hunne geschriften zijn staaltjes van gezwollen stijl, onwaarheid, fanatisme, en zijzelven ten eenen male verwerpelijk, menschen zonder hart; dan weer hooren wij van onsterfelijke hoofdstukken, stoute gedachten, schoone profetieën, terwijl de godsmannen-zelven als ethische figuren gewaardeerd worden.

Doch dit alles neemt niet weg, dat wij uit Pierson's geschrift iets leeren kunnen. Hij heeft bij het lezen van Kuenen's werk een leemte daarin opgemerkt, is getroffen geweest door de eenzijdigheid van de daar neergelegde beschouwingen, heeft toen in der haast zich rekenschap gegeven van den anderen indruk, dien de profetische geschriften op hem gemaakt hadden, en zijne opmerkingen op het papier geworpen. Had Kuenen hen te hoog gesteld, die eenzijdigheid werd in zijn verbeelding vertiendubbeld, en op de tegenovergestelde zijde zooveel nadruk gelegd, dat hij in de schromelijkste overdrijvingen verviel, waarmee dan weer slecht rijmde al wat hijzelf tot hun eer zegt. Men begrijpt dus licht, dat er onder Pierson's opmerkingen, al vormen zij met elkander volstrekt geen geheel, sommige kunnen zijn, die op een zoo saamgesteld verschijnsel als het profetisme eenig licht doen vallen, en ons tot verder nadenken en voortgezet onderzoek dringen. Dit is inderdaad het geval.

Laat ons eerst Kuenen's boek kort bespreken! Hij schreef het, gelijk wij weten, ten dienste van het Engelsch publiek, voor hetwelk de supranaturalistische beschouwing de gangbare is. Bij deze staat op den voorgrond, dat profeten mannen zijn, door God verkoren om Zijn

wil en raadsbesluit aan Zijn volk bekend te maken. Hun waarde hangt, zoo niet uitsluitend dan toch grootendeels, af van de vervulling hunner voorspellingen. Zijn deze niet uitgekomen, dan zijn zij bedriegers, indien wel, mannen Gods. Daar dit de in Engeland heerschende beschouwing is, richtte Kuenen zijn werk daarnaar in. Verreweg het grootste gedeelte ervan handelt over de vraag, inhoever de profeten terecht als voorspellers te boek staan. Deze vraag nu wordt in dit geschrift zoo volledig, nauwkeurig, streng wetenschappelijk beantwoord, dat wij hier een onovertroffen pleidooi tegen de supranaturalistische opvatting vóór ons hebben. Dat geen enkel profeet ooit aangaande de toekomst iets meer heeft geweten dan iemand onzer, wordt zoo duidelijk bewezen, dat wij gerust alle heele of halve supranaturalisten op dit betoog kunnen wijzen met den eisch: Weerleg dit of doe van uw meening afstand! Indien dan Stuart Mill gelijk heeft met zijne stelling, door Kuenen aangehaald, dat een punt in geschil onbeslist blijft, zoolang de ééne partij zich bepaalt tot het staven van haar eigen slotsommen, zonder te trachten de redeneering van haar tegenpartij te ontwarren en op het door haar gekozen terrein te weerleggen, dan zijn wij hem grooten dank verschuldigd voor de uitnemende wijze, waarop hij die oude opvatting heeft weersproken.

Maar door deze weerlegging tot de hoofdzaak te maken in zijn geschrift, heeft hij aan den anderen kant hieraan wezenlijke schade berokkend. Immers, hij wilde niet alleen een polemisch werk leveren, maar ook het profetisme in zijn geheel zoo volledig mogelijk kenschetsen; doch dit doel heeft hij voor een deel gemist door de polemische, en hiermee natuurlijk verbonden apologische, strekking van zijn boek. Elke polemiek toch vereischt, althans wanneer het een zaak van aanbelang geldt, eene apologie. Wanneer iemand een richting, meening, voorstelling, die aan een ander dierbaar is, bestrijdt, dan zal hij zich steeds gedrongen gevoelen, aan zijn ontkennend betoog een stellend vast te knoopen van de volgende strekking: met deze omverwerping van uwe geliefkoosde opvatting ontneem ik u niets wezenlijks, of ik geef er u iets beters voor in de plaats! Hoe waar dit is, kan men in Pierson's boek zien. Nadat hij toch met alle macht Kuenen's voorstelling van het profetisme heeft bestreden, gaat hij aldus voort: ‘Al hebben wij bewezen, dat Kuenen's beschouwing onvolledig is enz., toch wenschen wij, ook op ons standpunt, te erkennen, dat het Jahwistisch profetisme, met (lees: ondanks) al wat het ontsiert, een ethisch verschijnsel is in de geschiedenis der beschaving.’ Daar hebt gij de apologie! Niet zonder beteekenis is die zinsnede: ‘Ook op ons standpunt’; zij is eigenlijk als overtolligheid een stijlfout; men kan toch onmogelijk iets ‘wenschen te erkennen’ op eens anders standpunt. Maar zij wil zeggen: Denk niet, dat mijn antitheologische richting, mijne ‘onthouding’, mij zou verhinderen de profeten als zedelijke figuren te waardeeren!

Zoo deed ook Kuenen. Worden (en werden) de profeten door de supranaturalisten vooral hooggeacht als voorspellers, dan moest hij op de ontkenning van hunne bovennatuurlijke wetenschap de vraag laten volgen: Waarin steekt dan hunne waarde? Wat blijft er na al ons afbreken van hen over(*)? Hierop nu paste slechts één antwoord: Hunne waarde ligt in hun ernst, hun geloof, hun opvatting van Jahwe's wil. Dit antwoord wordt door niemand, ook door Pierson niet, gewraakt. Doch zal het geheel waar zijn, dan moet er duidelijk bij worden gezegd, dat die lof slechts betrekkelijk is, omdat zoowel der profeten zedelijk karakter als hunne opvatting van Gods wezen en wil donkere schaduwzijden had. Indien men dit verzuimt, idealiseert men hen.

Deed Kuenen dit? Niet in die mate, waarin Pierson het beweert, die hem de meening toedicht, dat de beschouwing der profeten *zonder eenig voorbehoud* ethisch is(†), en het laat voorkomen, alsof hij al hunne fouten verzwijgt of vergoelijkt. Dit is onwaar. Maar de inrichting van Kuenen's boek bracht mede, dat het licht niet op hunne fouten viel. De beperkingen van eene loftuiting toch plegen niet op den voorgrond te treden. Wat edel en voortreffelijk was in de grootste profeten werd onwillekeurig kenmerk *der* profeten genoemd.

Hoe moeilijk dit vermeden kan worden, blijkt alweer uit Dr. Pierson's tegenschrift, in welks eerste gedeelte, waar de auteur tegen Kuenen te velde trekt, al wat leelijks bij sommige profeten te vinden is aan allen wordt te laste gelegd, zoodat zij allen, zonder uitzondering zelfs van Jeremia, heeten te prediken wat den nationalen hoogmoed kon streelen(§); terwijl in het laatste gedeelte, waar de auteur op zijn beurt gaat prijzen, *de* profeten de klassieke tolken van het godsdienstig gevoel heeten(**). Geldt dit dan ook van Amos, met wiens boek Pierson geen weg weet? van Nahum, wiens profetie hij ‘afzichtelijk’ noemt(††)? van Ezechiël, van wiens behoefte, om ‘de laborieuse gewrochten zijner zwakke verbeeldingskracht aan zijn God toe te schrijven’, men zich geen voorstelling maken kan(§§)?

Al blijkt dus uit het geschrift van zijn bestrijder zelven, hoe bezwaarlijk het is, zich van generaliseeren te onthouden, het blijft niettemin eene fout, waarin ook Prof. Kuenen hier en daar vervallen is.

Zoo ben ik dan, Pierson's ‘studie’ besprekende, vanzelf ertoe gekomen om ook het werk te beoordeelen, waartegen zij gericht is, en zedelijk verplicht om, indien ik mij met geen van beide vereenigen kan, de zaak zelve te behandelen en mijn eigen oplossing van het gestelde vraagstuk te geven. Kan en mag ik mij hieraan niet onttrek-

(*) Deel II bl. 319.
(†) Bl. 120.
(§) Bl. 135.
(**) Bl. 165.
(††) Bl. 71.
(§§) Bl. 75 vg.

ken, ik wil het ook niet. Integendeel neem ik gaarne de gelegenheid te baat, om mijn eigen beschouwing van het profetisme als ethisch verschijnsel ten beste te geven. Wanneer ik Kuenen's boek vooral zal aanhalen om het te weerspreken, dan bedenke men daarbij, dat het gansche polemische gedeelte, dat overvloeit van grondige, juiste, nieuwe opmerkingen over tal van profetieën, nagenoeg geheel buiten de vraag ligt, die ons thans bezig houdt. Dit blijft dus geheel in zijne, niet geringe, waarde.

Voordat wij de hoofdzaak aanvatten, wensch ik op iets van ondergeschikt belang, door Pierson ter sprake gebracht, de aandacht te vestigen.

II.

Bij zijne behandeling van de geschriften der profeten als kenbronnen van het leven hunner schrijvers bespreekt Dr. Pierson uitvoerig(*) het boek Jeremia, waaraan hij alle waarde als biographie ontzegt. Het is volgens hem ten eenen male legendarisch, het werk van een ‘hagiograaf’, die zijn held voorstelt als martelaar voor de goede zaak en geduldig lijder. Doch dit is, meent hij, eenvoudig een verdichtsel. Of Jeremia werkelijk een historisch persoon is geweest, kan betwijfeld worden: het Boek der Koningen weet niets van hem, evenmin als van Micha van Morezet en anderen, op wier naam wij geschriften hebben. In allen gevalle was hij een persoon zonder beteekenis en onbekend; dat hij aan vervolgingen zou blootgestaan hebben, is ongetwijfeld slechts uitgedacht om hem te verheerlijken. Men kan uit het boek alleen leeren, wat - waarschijnlijk in de tweede helft vóór Chr. - in zekere kringen voor bewonderenswaardig in een profeet van Jahwe doorging.

Pierson heeft zich met het onderzoeken van dit vraagstuk, al vulde hij een goed deel van zijn boek met de bespreking ervan, het hoofd niet gebroken. De redeneering is zeer luchtig opgeslagen. Dat het boek Jeremia niet van de hand des profeten is, maar eene bewerking van verschillende bundels godspraken, van welke bundels misschien eenige door hemzelven zijn opgesteld, is bekend, evenals het feit, dat er zeker enkele toespraken zijn ingelascht, die eerst geruimen tijd na 's mans dood vervaardigd zijn. Kuenen heeft dit alles reeds een veertien jaar geleden(†) uiteengezet en ook nu aan zijn lezers niet ontveinsd(§). Met name wat het biographisch karakter van het boek betreft, is hij er zoover van af, hiermee hoog ingenomen te zijn, dat hij schrijft: ‘Er is onder de Israëlietische profeten slechts één, van wien wij eene levensgeschiedenis bezitten, of althans iets dat daarop

(*) Bl. 33-60.
(†) Hist-Krit. Onderzoek II bl. 249 vgg.
(§) De profeten enz. I bl. 75 vgg.

gelijkt, Jeremia'[*]. Pierson had zich dus niet behoeven aan te stellen, alsof hij de eerste was, die ernstige twijfelingen over het volkomen historisch karakter van dit boek opperde. Bracht hij ons liever wat verder in de zeer moeilijke vraag naar het ontstaan van het geschrift! Maar ach, het eenige wat hij doet is, op ruwe manier de geloofwaardigheid van al de verhalen die erin voorkomen aantasten. De lezing van die bladzijden uit zijne 'studie' voerde mij terug naar die vlegeljaren, zooals vast menig ander ook doorleefd heeft: pas waren onze oogen opengegaan voor het feit, dat niet elk verhaal in den Bijbel historisch is, als wij met een orthodoxen oom of tante kwamen te praten over een Bijbelsch bericht, waarin wij ons niet vinden konden. Daar trokken wij van leer! Wat een tal van argumenten! N°. 1 bewees, dat er een tegenstrijdigheid in het verhaal was; n°, 2, dat het weersproken werd door een ander Bijbelsch bericht; n°. 3, dat het onmogelijk; n°. 4, dat het onzinnig; n°. 5, dat de toepassing onzedelijk was. Van positive critiek, van het beantwoorden der vraag naar het ontstaan van het verhaal, geen sprake! Nu, dit was ons toen niet kwalijk te nemen; wij waren voor iets hoogers nog niet rijp. Daarbij, van het dozijn argumenten, dat wij aanvoerden, was licht één geldig, en tegenover de handhaving van de volstrekte geloofwaardigheid des Bijbels waren wij in ons recht. Maar mocht een man van Pierson's jaren en talenten tegenover iemand, die er niet aan denkt de letterlijke geloofwaardigheid te handhaven, zoo omgooien met argumenten, die kant noch wal raken?

Ziehier een proeve van zijn bewijstrant!

Dat Jeremia in zijn geboorteplaats Anatôth vervolgd is, zal de hagiograaf verzonnen hebben. Waaruit vermoedt Pierson dit? Wel, omdat wij uit Jer. 11:18 vgg. niet kunnen opmaken, wat de profeet eigenlijk ondervonden heeft; ja, omdat wij er duidelijk uit kunnen zien, dat hij niets hoegenaamd ondervonden heeft. Immers, dat zijn stadgenooten booze gedachten tegen hem koesterden, heeft volgens die plaats Jahwe hem te kennen gegeven. Indien Jahwe het hem mededeelde, hebben die mannen *dus* niets gedaan, waaruit hunne verkeerde gezindheid mocht worden afgeleid; plotseling lichtte Jahwe hem in, dat men hem naar het leven stond. Zoo Pierson. Het is waarlijk, of er in Jer. 11 staat, dat de profeet het op zekeren nacht gedroomd heeft; terwijl er inderdaad niets te lezen is, dan dat, terwijl hij onbewust was van het gevaar, hetwelk hem bedreigde, Jahwe het hem meedeelde. Maakt deze uitdrukking de zaak zelve ongeloofwaardig? Is zij dan niet volkomen in overeenstemming met de manier van denken en spreken van een profeet, die immers al wat hij wist of meende te weten afleidde van rechtstreeksche openbaring Gods? Als Jeremia uit de blikken van eenige zijner stadgenooten, uit verdachte handelingen zijner

(*) Bl. 71.

vijanden, of uit een waarschuwing van een vriend, gaandeweg tot de overtuiging kwam, dat men kwaad tegen hem in den zin had, dan zei hij zeker: Jahwe heeft het mij geopenbaard, evenals hij elders(*) zegt, dat Jahwe hem en Baruch verborgen had, al hadden zij wis op eigen beenen een schuilplaats opgezocht. Men mag nu die denk- en spreekwijze dwaas vinden, eenzijdig, fanatiek, bijgeloovig, al wat men wil; maar een feit is het, dat een profeet zich zoo uitdrukte, ook al kon hij het ontstaan zijner overtuiging zeer goed begrepen hebben. Iemand, die hiermee zoo goed bekend is als Dr. Pierson, moest zich op die zegswijze niet beroepen, ten bewijze dat de vervolging verzonnen is.

Hij heeft echter een tweede argument. Het is onmogelijk, dat de mannen van Anatôth Jeremia hebben willen dooden; want waarom zouden zij het anders niet gedaan hebben? Het is moeilijk, op die vraag ernstig te antwoorden. Toch zullen wij trachten het te doen. Omdat - wagen wij het in het midden te brengen - omdat er tusschen het maken van een plan en de uitvoering gewoonlijk eenige tijd verloopt en in dit geval de bedreigde, lont ruikende, inmiddels de stad had verlaten. Voldoet dit antwoord niet? Voeg er dan nog bij, dat men schroomde aan een profeet de hand te slaan en dat Jeremia's vrienden hem beschermden. Maar me dunkt, het is genoeg te wijzen op het feit, dat Jeremia naar Jeruzalem verhuisd is.

Pierson heeft nog een derde argument. Als die vervolging niet geheel en al een verzinsel was van den hagiograaf, dan is het onverklaarbaar, dat Jeremia hier een lam heet. Immers, had hij zichzelven zoo genoemd, dan zou hij meer doorslaande bewijzen van zachtaardigheid geven. En dat doet hij niet. De verdichter was, toen hij 18:10 vgg. schreef, alweer vergeten, dat hij zijn held zoo zachtzinnig gemaakt heeft, want nu laat hij hem, in vs. 15, zijn vervolgers vervloeken. Onwillekeurig dacht Pierson daarbij: wanneer hij ook omtrent deze vervolgers eens alleen door Jahwe was ingelicht! Nu, gedachten heeten tolvrij. Maar men zou toch ook bij het lezen van die vervloeking kunnen denken, dat menig mensch zichzelven zachtzinnig noemt en het evenwel niet is. Nog verstandiger zou het zijn, wanneer men eens nalas, of in Jer. 11 wel iets van die betuiging van zachtaardigheid te lezen staat; dan toch zou men ras opmerken, dat dit het geval niet is. Er staat: ‘Jahwe heeft mij hunne daden doen zien, terwijl ik als een lam was, als een rund dat ter slachting geleid wordt, en niet wist dat zij van zins waren mij om te brengen.’ ‘Ik was als een lam’ beteekent dus niets anders dan: ik wist niet, dat zij booze gedachten tegen mij koesterden, zooals Pierson zelf het verklaart, slechts een dozijn regels voordat dit lam dienst moest doen als stormram tegen de geloofwaardigheid van het verhaal; of liever van de zinspeling op de vervolging tegen Jeremia; want *verhaald* wordt ons eigenlijk niets omtrent het gebeurde in Anatôth.

(*) Jer. 36:26.

Het is ten eenen male overbodig, de aanvallen van Dr. Pierson op de geloofwaardigheid der overige verhalen in het boek Jeremia op gelijke wijze af te slaan. Zijn argumenten zijn ongeveer van dezelfde kracht als de hier behandelde. Twee opmerkingen slechts erover!

De eerste is deze. Herhaaldelijk stelt Pierson de vraag: Hoe is het toch mogelijk, dat Jeremia aan zijn vijanden, vooral aan koning Jojakim, ontkomen is? En daar hij het voor onmogelijk houdt, dat hij ontsnapt zou zijn, indien men hem werkelijk vervolgd had, onderstelt hij, dat hij nooit vervolgd is. Zeker, zoo zijn wij uit de moeilijkheid; maar op ietwat ruwe manier. Zij is m.i. beter op te lossen. Behalve dat een Israëlietisch vorst zich wel altijd tweemaal bedacht heeft, voordat hij de hand aan een profeet van Jahwe sloeg, had Jeremia duchtige helpers. Met name wordt in 26:24 Achikan ben Safan genoemd. Doch hij had er meer, daar hij Levietenpriester, misschien wel zoon van den hoogepriester was, en dus zijn familie hem beschermde. Nu Pierson meende, zijnen lezers een dienst te bewijzen door hun aandacht op mijn werkje ‘Jeremia in de lijst van zijn tijd’ te vestigen, mag ik wel vermelden, dat hij die opmerking, waardoor een goed deel zijner bezwaren vervalt, hierin had kunnen vinden. Trouwens - hier niet alleen.

Eene tweede opmerking zal Dr. Pierson's critiek tot zekere hoogte in het gelijk stellen. Wanneer wij het boek Jeremia lezen, dan krijgen wij den indruk, alsof genoemde profeet voortdurend aan vervolgingen heeft blootgestaan en het geheele volk gedurig in beroering is gebracht door zijne vreeselijke voorzeggingen. Onderstellen wij, dat dit in werkelijkheid zoo geweest is, dan raken wij met een paar verhalen deerlijk verlegen, vooral met Jer. 36, tegen welks geloofwaardigheid Pierson niet minder dan een en twintig bewijzen bijbrengt. Jeremia laat daar door Baruch zijne profetieën voorlezen, waarop de vorsten, verschrikt over den inhoud, meenen, dat het hun plicht is den inhoud ter kennis des konings te brengen, onder wiens oogen vervolgens de boekrol verscheurd en verbrand wordt. In dit verhaal nu is ééne omstandigheid zeer vreemd, namelijk dat de vorsten zoo verbaasd staan over Jeremia's voorspelling, dat Jeruzalem en de tempel zullen vallen; terwijl wij uit Jeremia's godspraken zouden denken, dat ieder kind in Juda daarvan gehoord had. Volgt echter hieruit, dat het geheele verhaal een verdichtsel is? Neen. Een verdichter, die tevens al de verdere vervolgingen verzonnen heeft, zou zich voor deze tegenstrijdigheid licht gewacht hebben. Maar er volgt wel uit, dat Jeremia schromelijk overdreef, wanneer hij zichzelven voorstelde als onophoudelijk vervolgd, óf liever, dat wij de hartstochtelijke uitboezemingen over den haat zijner vijanden en het bitter verdriet, dat hij had, niet zwaarder moeten laten wegen dan zij verdienen. Vóór de laatste belegering van Jeruzalem is hij maar een paar keer in levensgevaar geweest, en hij had steeds naast vele vijanden ook vele vrienden. Hartstocht overdrijft

altijd, vooral in een zwaarmoedig mensch, en Jeremia was een melancholicus. ‘Ik ben ten spot voor de *geheele* wereld’ is even onwaar als dat ooit ‘het *geheele* volk’ zich in het tempelvoorhof verzamelde. Een lijder loopt gevaar, de oorzaken zijner smart te breed uit te meten, evenzeer als een boetprediker gewoonlijk zijne omgeving te zwart maakt. Pierson heeft dus recht, wanneer hij tot voorzichtigheid maant bij de verhalen en uitspraken in het boek Jeremia en ons weerhoudt, alles voetstoots aan te nemen wat ons hier wordt medegedeeld. Maar kortweg alle verhalen in Jeremia tot legenden te verklaren, dat wordt door niets gerechtvaardigd.

Na deze uitweiding keeren wij terug tot het onderwerp, dat ons hoofdzakelijk moet bezig houden, de aanwijzing van de plaats, welke aan de profeten toekomt in de geschiedenis der beschaving.

III.

Het is zeer moeilijk, het profetisme als zedelijk verschijnsel goed te beoordeelen: het noch te hoog noch te laag te stellen. Beurtelings toch trekken de profeten ons aan en stooten zij ons terug; nu eens dwingen zij ons bewondering af, dan weer loopen wij zelfs gevaar, om hen te gaan lachen. Lang en bont is dan ook de reeks dier godsmannen. Er waren enkele genieën onder, benevens vele leeghoofden, nog meer middelmatige menschen; edele, grootmoedige, diepgevoelende persoonlijkheden, maar ook mannen van gering zedelijk allooi; terwijl velen al niet beter of slechter waren dan het gros hunner tijdgenooten. Sommigen waren schrijvers van zeldzaam talent; de meesten konden wis geen letter lezen. Toch, bij al wat hen van elkaar onderscheidde, bestond er een band tusschen hen. De naam *nabi*, dien zij allen droegen - want al verloochende Amos hem, hij ontkende toch niet, dat hij handelde als een *nabi* en al de voorrechten had van een *nabi* - die naam beteekende iets, en het is ook niet onmogelijk, hetgeen hierin wordt uitgedrukt te omschrijven en naar waarde te schatten.

Zal ons dit echter wel gelukken, dan mogen wij niet beginnen met ons reeds bij den aanvang van ons onderzoek een min of meer beperkt doel voor te stellen, met name het begrijpen van de profetische literatuur, die ons overgeleverd is. Mijns inziens heeft Prof. Kuenen dit niet genoeg in het oog gehouden. Van den beginne af hield hij den blik gevestigd op Jezaja en de andere profeten, wier geschriften wij bezitten: hen wilde hij allereerst leeren kennen(*). Hij gaf hun zelfs een bijzonderen naam, dien van *canonieke profeten.* Ziedaar, meen ik, eene vruchtbare moeder van dwaling! Immers, in geen enkel opzicht maken zij een afzonderlijke *species* van het *genus*

(*) De profeten enz. I bl. 71.

profeten uit. Of waren zij de eenigen die schreven? Neen. Gezwegen van hen wier geschriften verloren zijn gegaan, wij hebben nog in vele verhalen van Genesis, Exodus, Jozua tot Koningen, alsmede in de redactie van ettelijke Bijbelboeken, het werk van profeten. Onderscheidden die 'canonieke profeten' zich dan van de anderen door eigenaardige inzichten? Neen. Kuenen stelt den stand van zaken zoo voor, alsof zij vaak tegenover hunne ambtgenooten stonden, en noemt hen 'de oppositiepartij in het profetengilde'(*). Maar dit waren zij volstrekt niet allen. Slechts enkelen van hen stonden tegenover hunne ambtgenooten; van de meesten hebben wij geen reden dit te onderstellen; van een paar weten wij bepaald het tegendeel. De 'canonieke profeten' waren zoo weinig eenstemmig, dat zij soms met elkaar in strijd waren over de brandende vragen van hun tijd. Ten bewijze durf ik mij thans niet op dezelfde wijs als vroeger(†) op Joël beroepen, omdat nader onderzoek mij heeft doen inzien, dat hij eerst na de verwoesting van stad en tempel heeft geschreven en dus geen tegenstander van Jeremia geweest is(§); maar, zooals Micha en Jezaja het oneens waren ten aanzien van de verwachting betreffende de naaste toekomst van Jeruzalem, zoo was Habakuk in deze zaak ongetwijfeld tegenstander van Jeremia, en deze heeft stellig den auteur van Zacharja 12 - indien hij hem gekend heeft - voor een leugenprofeet verklaard, gelijk Kuenen zelf in het licht stelt(**). Maar wat hebben zij dan met elkaar gemeen, behalve dat hunne werken door het nageslacht naast elkaar gezet en eindelijk samen heilig verklaard zijn? Eene godsdienstige overtuiging? Slechts tot op geringe hoogte. Of hebben misschien zij en zij alleen de zedelijke eischen Gods gehandhaafd? Geenszins. - Op deze twee laatste punten komen wij straks terug.

Door de profeten; wier geschriften wij hebben, als eene afzonderlijke klasse voor te stellen, en wel als die, wier bestudeering men vóór alles de moeite waard acht, gaat men hen onwillekeurig beschouwen als de edelste mannen van Israël. Zoo keert de oude dwaling, hen in tegenoverstelling van de valsche de ware profeten te noemen, onder een anderen naam terug. Zoo worden de - alle - 'canonieke' profeten boetpredikers(††), menschen die tegenover het volk staan en tegen wie het volk een vijandige houding aanneemt, terwijl dit door de overige profeten wordt gesterkt in zijn vooroordeelen(§§). Het is vreemd, dat Dr. Pierson, die toch zijn oogen zoo goed open deed om fouten in Kuenen's geschrift te vinden, deze dwaling niet ontdekt heeft. Trouwens, hij

(*) I bl. 71.
(†) Jeremia in de lijst van zijn tijd bl. 119 vgg.; De Bijbel voor Jongelieden IV bl. 50 vgg.
(§) Theol. Tijdschr. X bl. 362 vgg.
(**) De profeten enz. I bl. 99 vg., 205 vg.
(††) II bl. 81.
(§§) II bl. 347 vgg.. 356 vg.

begaat haar zelf, door van alle canonieke profeten te ontkennen, dat zij het volk, waar het de naaste toekomst gold, met illusiën vleiden(*).

Willen wij het profetisme begrijpen, dan moeten wij niet beginnen met onszelven van het spoor te brengen door eene willekeurige en verkeerde indeeling, maar vóór alles vorschen naar dat wat alle profeten met elkaar gemeen hebben.

Zoeken wij hiernaar, dan treft ons in de eerste plaats het verschijnsel, dat zij waren wat de Grieksche naam 'profeet' uitdrukt: voorspellers. Terecht vestigt Kuenen herhaaldelijk de aandacht op het merkwaardig bericht(†): 'Vroeger zeide men in Israël: Komt, laat ons naar den ziener gaan! want die thans de profeet heet, heette weleer de ziener.' Maar uit deze, ontwijfelbaar ware, archaeologische aanteekening volgt, in verband met al wat wij omtrent de Israëlietische profeten weten, nog heel wat meer dan hij eruit afleidt. Men beginne met de 'zieners' niet te idealiseeren! Ik begrijp volstrekt niet, met welk recht Kuenen de oud-Israëlietische zieners tot ijveraars van Jahwe maakt(§). Ziener toch is een der benamingen voor de mannen, die nog onder alle onontwikkelde volken zulk een ontzaglijk groote rol spelen, welke men, naar hunne verschillende werkzaamheden, ook wel wichelaars, horoskooptrekkers, wonderdoeners, toovenaars, slangenbezweerders, fetiespriesters, regenmakers, windverwekkers, doodenoproepers, enz. enz. noemt. Het ligt in den aard der zaak, dat wij genegen zijn, hen voor bedriegers te verklaren. Toch zou dit zeer onbillijk zijn: niets is moeilijker dan de uitingen te begrijpen van het innerlijk leven van menschen, die weinig denken. Uit die toovenaars zijn onder anderen de priesterschappen ontstaan, die de grootste zegeningen onder de maatschappijen van lage ontwikkeling verspreid hebben. Uit hen is ook de profetenstand geboren.

Groot nu is de macht der overlevering. Niet slechts door bepaalde leeringen oefent zij haar invloed, maar ook onwillekeurig, door opvoeding, door het voorbeeld, door het bloed misschien. Elke afzonderlijke menschengroep, gemeente, stam, volk, orde of stand, blijft onder den invloed van de omstandigheden, waaronder zij zich gevormd heeft, en het valt haar uiterst moeilijk die ketenen te breken. Zij doet het dan ook uiterst zelden. Indien de aandrang daartoe in haar midden zeer sterk is, dan barst zij meestal uiteen en vormen zich uit hare fragmenten nieuwe groepen. De profeten waren van afkomst 'zieners', waarzeggers, toovenaars, en de smet dier geboorte is nooit uitgewischt. De smet. Ja; want al zijn onder de wonderdoeners der ouden schrandere en ook zedelijk ontwikkelde personen geweest, de zaak zelve, waarmee zij zich ophielden en waaraan zij hun invloed ontleenden, de toekomst voorspellen en de natuur dwingen, is zuiver

(*) Bl. 134.
(†) 1 Sam. 9:9.
(§) II bl. 328.

bijgeloof en kon door hen slechts in stand gehouden worden door bedrog, òf van zichzelven, òf van anderen, òf van beiden te gelijk. De profeten, hoe onderscheiden machten op hen en in hen gewerkt, welke vervormingen zij ondergaan hebben, hoevele edele karakters ook onder hen zijn opgestaan, zijn altijd waarzeggers gebleven. Al trachtte de Wet onderscheid te maken tusschen hen en de wichelaars, al zijn vele waarzeggerskunsten onder Israël veroordeeld en streng verboden, de profeten zijn altijd waarzeggers genoemd, altijd zoo beschouwd, ja, zij zijn het ook altijd geweest; want zij alleen hielden zich voor bevoorrecht met onthullingen van de toekomst door hun god en beriepen zich telkens op de nauwkeurigheid hunner wetenschap.

Kuenen bespreekt deze zaak zeer uitvoerig(*) en komt tot de slotsom, dat niet de juistheid hunner voorspellingen, maar de ernst en de waarde hunner religieus-zedelijke overtuiging de hoofdzaak is. ‘Zij is het, die den waren profeet maakt; want zij geeft rekenschap van de vrijmoedigheid, waarmede hij als tolk van Jahveh optreedt. Zij bepaalt den rang, dien elk *nabi* in het gilde rechtens inneemt enz.’(†). Hierin heerscht, meen ik, eene begripsverwarring. Wanneer men zegt, dat ernst en warmte den waren profeet maken, wat verstaat men dan onder ‘een waar profeet’? Het woord ‘profeet’ is onder ons een eerenaam geworden voor een ernstige persoonlijkheid, een wekker van geestelijk leven, een heraut van een betere toekomst, en zoo meer. ‘Een profeet is iemand van ernst en warmte’ is derhalve niets meer dan eene ‘verbale definitie’, en wel de bepaling der beteekenis van het woord ‘profeet’, zooals het in stichtelijke lectuur van verheven stijl gebruikt wordt, maar even weinig bruikbaar tot kenschetsing van het historisch verschijnsel, als de volgende bepaling ons de beteekenis van den priester onthult: De ware priester is hij, die door de reinheid van zijn karakter en de diepte zijner Godskennis ons vertrouwen wint, ons tot zelfkennis brengt en noopt ons naar Gods wil te voegen. - Dit mag waar zijn, maar het brengt ons geen stap verder tot recht verstand van het priesterdom der ouden.

Indien men de vraag wil beantwoorden: wat was er in de oude Israëlietische profeten van Israël, dat hen groot maakt in onze schatting, waaraan ook wij iets hebben, dan is het bovengemelde antwoord uitstekend. Immers wat baten ons hunne vervulde of onvervulde voorspellingen? wat de wonderen, hun toegeschreven? Al hadden zij de toekomst haarfijn geweten en een dozijn dooden opgewekt, wij zouden daaraan voor ons gemoedsleven niets hebben. Dit wordt uit de oudheid uitsluitend gevoed door kennismaking met reine, krachtige of teedere persoonlijkheden. Wil men dus deze bepaling gebruiken als maatstaf bij de vergelijking der profeten, er is niets tegen. Maar

(*) II bl. 67-104.
(†) II bl. 103.

slechts in één geval zou de stelling, dat ernst van karakter den waren profeet maakt, ons eenig inzicht in het oude profetisme geven, namelijk indien de profeten zelven hierin hunne en elkanders waarde gezocht, en getracht hadden, ook hunnen tijdgenooten dien maatstaf in de hand te geven. Maar dit is geenszins het geval.

Of is hunne vrijmoedigheid, om als tolk van Jahwe op te treden, al leen uit dien ernst te verklaren? Immers neen? Vrijmoedigheid is een eigenschap, die vaak met verregaande domheid gepaard gaat, altijd den bezitter van een ingeworteld vooroordeel pleegt te vergezellen, en aan een doortrapten bedrieger groote macht geeft. Vrijmoedigheid bewijst even weinig iemands ernst, als een blos op de wangen de schuld van een betichte aan den dag brengt.

Was de gave van de toekomst te voorspellen voor de profeten een bijzaak? Voor het gros zeker niet. Voor hen, over wie de historische boeken ons inlichting geven, evenmin, zooals bekend is. Voor hen dan, wier geschriften wij bezitten? Kuenen meent van wèl, en beroept zich op het voorwaardelijk karakter hunner voorspellingen en op den oorsprong hunner gewaande kennis, namelijk hun geloof in Jahwe's rechtvaardigheid, voorkeur voor Israël en heiligheid. Ik meen, dat dit geheele betoog niet klemt en dat Pierson's critiek op dit hoofdstuk(*) over het geheel juist is. Wel is waar toch worden vele voorspellingen voorwaardelijk gegeven, dat wil zeggen met de bijvoeging: als gij u bekeert, zal Jahwe berouw hebben over zijn bedreiging, of: indien gij zijn Wet overtreedt, dan onthoudt hij u zijn zegen; maar bij andere profetieën wordt elke beperking gemist, eigenlijk bij de meeste. Het voorwaardelijk karakter wordt er slechts soms aan toegekend, wanneer de profeet nog hoopt dat hetgeen hij voorziet niet gebeuren zal. Bij het onvervuld blijven der voorspelling was zoo tevens de goddelijke zending van den ziener gehandhaafd. Jahwe, heette het dan, heeft berouw gekregen. Dit is een der middelen, waarmee zich waarzeggers en toovenaars ten allen tijde uit de moeilijkheid gered hebben hun woord niet bewaarheid te zien, vaak volkomen ter goeder trouw. Van consequentie is, zooals Kuenen uitmuntend aantoonde(†), ten dezen bij de profeten geen sprake.

Dat de voorspellingen der profeten voortvloeiden uit hunne opvatting van Jahwe's wezen en wil, zoodat zij alleen dan Israël onheil voorspelden, wanneer zij verontwaardigd waren over 's volks zonden, is tot op zekere hoogte waar. Er kwam echter soms allerlei bij, ook overwegingen van persoonlijk belang. Maar dit doet nu niet ter zake. Waar het op aankomt is het feit, dat het ontstaan der voorzeggingen zeer goed zielkundig verklaard kan worden. Doch dit feit zou slechts dan iets bewijzen voor de betrekkelijk geringe waarde, door hen aan hunne voorzeggingsgave gehecht, indien zij zich bewust waren geweest, dat

(*) Bl. 19 vgg., 107 vg.
(†) II bl. 71 vgg.

hunne voorspellingen slechts gevolgtrekkingen waren uit hunne overtuiging aanhaande hun God, persoonlijke ervaringen, of welke andere subjectieve zaak ook. Maar van niets waren zij verder verwijderd dan hiervan. Uit hun eigen hart profeteeren was hun hetzelfde als liegen. Hoe zou het mogelijk zijn, dat zij zich bewust waren geweest van den subjectieven oorsprong hunner kennis, terwijl zij tevens hunne tegenstanders kortweg leugenaars noemden? Dit is - tenzij zijzelven opzettelijk uit eigenbelang hunne ambtgenooten zwart maakten, waarvan niemand hen verdenkt - alleen begrijpelijk bij de onderstelling, dat zij overtuigd waren al hunne voorwetenschap rechtstreeks van Jahwe te ontvangen. Het woord van Amos(*): 'Jahwe doet niets, of hij openbaart het vooraf aan zijne dienaren de profeten', werd hem wis door allen nagezegd. Hieraan twijfelt trouwens niemand.

De voorstelling in de historische boeken, waarin zij bepaald als voorspellers worden gehuldigd, is volstrekt niet eene latere opvatting, maar hunne eigene en die van al hunne tijdgenooten. Geen profeet heeft zich ooit ontworsteld aan den ijdelen waan, de toekomst te kennen. Geen hunner heeft gezegd, geen eerlijke onder hen heeft ooit, zoover wij weten, gedacht of vermoed: ik weet even weinig van hetgeen komen moet als welk ander mensch ook. De bijgeloovige meening, dat zij 'zieners' waren, kleeft allen profeten aan en is de dood van het profetisme geweest Dit is immers grootendeels ten onder gegaan ten gevolge van het onvervuldblijven der voorzeggingen? En toen het, bijna drie eeuwen na het sterven van den laatsten profeet, kunstmatig werd nagevolgd, toen werd vooral dat onware bestanddeel weer levend. Natuurlijk! Navolgers toch plegen de gebreken hunner modellen te copiëeren en te overdrijven; de *apocalyptiek* is de caricatuur van het profetisme, maar tevens zijn beschuldigster.

Dit eerste bestanddeel van het profetisme heeft dus uit een zedelijk oogpunt een zeer geringe, indien al eenige, waarde.

Een tweede is van een weinig beter gehalte. Het is de geestdrift. Niet alle zieners waren profeten; slechts de hartstochtelijksten van hen vormden onder dien naam eene vertakking, die in den loop des tijds tot den geheelen stand in zeer onderscheiden verhouding kwam te staan. Ook elders was de bezieling door de godheid, die zich in razen, zingen, dansen, stuiptrekken openbaarde, verbonden met het waarzeggen; de *mantikè* is de kunst der *mania.* Dit ligt ook in den aard der zaak; men moest waarzeggen, òf volgens de regelen eener kunst, wetenschappelijk, - als men het zoo mag noemen - kalm nadenkend en redeneerend, òf in opgewondenheid stemmen hoorende en gezichten ziende: het waren zeker niet de minst edelen, die het alleen in de laatste stemming konden doen; zoo was het meer natuurlijk, oprecht.

Dr. Kuenen(†) vermoedt, dat de naam *nabi*, 'de opborrelende', met

(*) 3:7.

(†) O. a. de Profeten II bl. 325 vg.

het geheele verschijnsel der profetische geestvervoering van Kanaänietischen oorsprong is. Maar de bewijsvoering voor deze stelling is zwak: 't is trouwens niet meer dan een vermoeden! Het feit is, dat wij van de verhouding der Kanaänietische en Israëlietische godsdiensten in het Richterentijdvak zoo goed als niets weten. Wij kennen het Jahwisme van een paar eeuwen later, en weten dat tot zijn vorming drie richtingen hebben samengewerkt: de oud-Israëlietische stam- en familiëngodsdiensten, de Kanaänietische godsvereeringen en de Mozaïsche beginselen, dat wil zeggen de eigenaardige opvatting van Jahwe's wezen en wil, zooals die, van den intocht in Kanaän af, door een partij onder de Israëlieten werd voorgestaan. Wat nu Israël's godsdienst van de achtste eeuw en daarna aan den éénen factor, wat aan den anderen te danken had, is op vele punten onmogelijk uit te maken. Wij ontmoeten de geestvervoering in den dienst van den Tyrischen Baäl - men denke aan het verhaal van Elia op den Karmel! - doch daaruit volgt nog niet, dat de dienaren van Israëlietische Baäls, een Baäl Gad, een Baäl van Juda, van Thamar of andere goden, niet op dezelfde luidruchtige wijze hun god vereerd hebben. Het tegendeel is meer dan waarschijnlijk.

Hoe dit zij, in Samuel's dagen was of werd de godsdienstige razernij inheemsch onder Israël's stammen en traden er vele enthusiaste zieners op, ijverende voor Jahwe. Pierson nu is in zijn recht tegen Kuenen, wanneer hij zegt, dat, wil men het profetisme begrijpen, men het allerminst berooven mag van zijn locale, antieke kleur, men moet het niet ontdoen van zijn zonderlingheid, stoutheid, van het brutale in de wijze waarop het durfde optreden(*). Profetenbenden trokken vaak rond, zingende, dansende, met tamboerijn en cither. Gillend en schuimbekkend vielen de bezielde waarzeggers op den grond. Uren achtereen lagen zij bewusteloos van uitputting neder. De naam van een gek, een dwaas, een waanzinnige was uitstekend op hen van toepassing. Men lachte dikwijls om die woeste, havelooze figuren, gedeeltelijk naakt, vaak met een wondermantel, toovergordel of ruwe dierenhuid om het lijf; maar straks luisterde men niettemin met ontzag naar hunne woorden en volbracht volijverig hunne bevelen. De mannen van orde waren niet gesteld op die onstuimige heiligen, en de tempelpolitie zette hen, als zij te lastig waren, met de voeten in het blok of een keten om den hals, vast. Dol was hun drijven, grillig hun manier van doen. Met ijzeren horens op het hoofd springt een profeet, rechts en links stootende, rond: zoo zal Jahwe Syrië stooten! Deerlijk toegetakeld, bloedend, met asch bestrooid, de haren in de oogen, komt een godsman Achab meedeelen, dat Jahwe ziedt van gramschap, omdat Benhadad niet geslacht is. Met een aarden vat in de hand gaat er een door Jeruzalem's straten, alle voorbijgangers noodigend, hem buiten de poort te vergezellen; daar slingert

(*) Bl. 172.

hij den pot tegen den grond, dat de scherven rondvliegen: zoo zal Juda verbrijzeld worden, onheelbaar! Straks stelt hij zich als een dwaas aan, door met een juk op de schouders rond te loopen, roepende: Een juk op den nek van Juda! Wee! Wee! - Zoo deden profeten. Als die geestdrift ontbrak, was ‘de hand van Jahwe niet op hen’. Zij was een onmisbaar bestanddeel van het profetisme.

Hoe hebben wij dit bestanddeel uit het oogpunt van zedelijkheid te beoordeelen? De ouden stelden het verschijnsel hoog, en wel vaak zonder te onderzoeken naar den oorsprong dier geestvervoering. Iemand wiens hart was getroffen door gedachten aan de grootheid van zijn God, iemand die kookte van verontwaardiging over zonde en verdrukkingen en een ijveraar voor zijn volk, het waren allen heilige mannen; maar een krankzinnige, een epilepticus en zelfs een beschonkene was het ook. Er is een god in hem! Met eerbied luisterde men naar de afgebroken klanken, die over zijne lippen kwamen. Het ongewone trok aan. Het geheimzinnige was goddelijk. Wij zijn hiervan zoo ver af, dat wij zelfs niet iederen godsdienstigen waanzin zullen roemen. Een enthusiast voor zijn god kan afschuwelijk zijn, wreed, wraakgierig, desnoods zelfzuchtig.

Toch heeft het verschijnsel van geestdrift eenigermate aanspraak op onzen eerbied. De sleur van het alledaagsche is daarbij gebroken door iets hoogers; de kleingeestige, berekenende zelfzucht heeft dan geen stem; wat op het diepst van het hart ligt welt op, en dat is wel soms het slechtere, maar dikwijls het edelste in den mensch. De godsdienstige waanzin kan namelooze ellende stichten, maar ook ontzaglijk veel groots en goeds tot stand brengen. ‘Het fanatisme heeft een tooverstaf,’ schrijft Pierson terecht, ‘waarmee het in het leven roept, wat de schranderste berekening nooit tot stand zal brengen, naar welke uitstekende methoden zij ook te werk moge gaan.’ Een profeet is een fanaticus, een dweper, door wiens invloed men ontkomt aan een bedompte, kleingeestige wereld, omdat hij midden in het goddelijke leeft, dronken is van zijn god en daardoor anderen meesleept(*).

Profeten waren in geestdrift verkeerende zieners. Ziedaar een korte, naar ik meen ware, bepaling. Wat zij werkten, of zij heil aanbrachten dan wel onheil stichtten, hing af van de richting, waarin zij zich bewogen, van de personen, die hun het wachtwoord gaven. Dat de profeten van Jahwe onder leiding van Samuel, later onder die van Elia en Eliza, een in menig opzicht goed werk hebben gedaan, is bekend, maar zij deden het ruw, onbehouwen, eenzijdig, daardoor gebrekkig. Ook later in Juda hebben de profetenscharen een zeer groote rol gespeeld. Ten goede? Tot op zekere hoogte, inzoover zij hun volk gered hebben uit den maalstroom van het heidendom en Israël hebben geleerd zichzelven op prijs te stellen. Ten kwade? Ja; inzoover zij de

(*) Bl. 159 vgg.

nationale ijdelheid jammerlijk gestreeld hebben en maar al te veel verzuimden dat te bevorderen, wat meer dan iets anders, bijkans uitsluitend, het duurzaam geluk eens volks waarborgt: verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. Om deze tot stand te brengen, behoeft men veel geduld, en hartstochtelijke menschen zijn niet geduldig.

In geestdrift verkeerende zieners - dit en niets anders zijn de echte profeten van den ouden stempel. Maar hiermee is bij lange na niet weergegeven al wat gezegd kan worden van de mannen wier geschriften wij hebben.

(*Slot volgt.*)

Het protestantisme in België.

I.

Het jongste, kortelings verschenen jaarverslag der *Société évangelique ou Eglise chrétienne missionnaire belge* vangt aan met op de beweging naar het Protestantisme in België te wijzen. ‘De oorzaak dier beweging is veelzijdig’, laat de verslaggever erop volgen; ‘zij is tegelijk van staatkundigen, socialen en godsdienstigen aard. Zij heeft zeer ernstige beslommeringen tot oorsprong. Eigenlijk is hier een vraagstuk van persoonlijke vrijheid in het spel. Men gelooft - en niet zonder grond - dat de staatkundige en burgerlijke maatschappij, het gezin en het individu, in groot gevaar zweven; dat men hen tegen een dreigende ramp dient te beschermen.’

Lang is de tijd verloopen, toen zulk een even korte als onheilspellende bewering breedvoerige toelichting eischte. Inzonderheid sedert de H. Stoel, den 8sten September '64, der beschaving zijn ultimatum, door middel van den Syllabus beteekende, heeft zich het Ultramontanisme schier overal, meer of minder onbeschaamd, in al zijn afzichtelijke naaktheid getoond. Zelfs Spanje voldoet niet meer aan de eischen, die in de oogen van het Vatikaan voor het bestaan van overeenstemming tusschen den Staat en de R.K. Kerk onmisbaar zijn. Het gemeenebest Paraguay is het ideaal. En indien België - Goddank - nog ver boven die republiek staat, dan is het der Kerk evenmin te verwijten, als men zou kunnen ontkennen, dat het bedoelde land in de laatste jaren wezenlijke stappen op den weg naar dat ideaal hebbe gedaan. Inzonderheid der *Fédération des Associations libérales*, of liever den voormaligen Minister van Justitie, den heer Bara, behoort de eer, in de maand October van het vorige jaar een schril,

maar slechts al te juist tafereel te hebben opgehangen van den toestand, waarin het Ultramontanisme België allengs heeft weten te plaatsen. Immers, Bara is de schrijver van het manifest, dat toenmaals van het Bond der vrijzinnige kiesvereenigingen des lands uitging ten einde de Regeering te bewegen naar middelen om te zien, opdat de volksvertegenwoordiging des lands in waarheid de uitdrukking van den nationalen wil zou worden Thans wordt, naar hij niet ten onrechte beweert, de wetgevende vergadering in werkelijkheid door het episcopaat samengesteld, dat op zijne beurt een gedwee werktuig in de handen der Ultramontanen is Te zamen streven zij ernaar, België tot een geestelijken staat, tot een middel van godsdienstige verdrukking, tot een bolwerk ten bate van Rome te maken, dat der R.K. kerk, bij zijn worstelstrijd tegen de moderne begrippen, van dienst kan wezen. Niemand kan, naar Bara's beweren, worden gekozen dan met toestemming van den bisschop van zijn diocees.

De nieuwe wet tegen de kiesknoeierijen kwam tot stand. Maar dat zij, al zou men ook in dat opzicht de meening der meest inschikkelijke optimisten deelen, slechts luttel beterschap in den bestaanden toestand kan brengen, bewijzen de grieven die in hetzelfde manifest werden opgesomd. Of zal de kieswet verhinderen, dat de bisschoppen, die luitenants van Rome, de geheele geestelijkheid blijven bestieren en deze, zooals zich een Fransch prelaat, de kardinaal Bonnechose, uitdrukte, als een regiment, in gesloten gelederen oprukke, zoodra haar daartoe bevel wordt gegeven? Zal zij kunnen tegengaan, dat sergeanten en korporaals van dat talrijke geestelijke heir, door middel van kansel en predikstoel, datzelfde wachtwoord onder het tegenwoordige, en door de school, zelfs onder het aankomende geslacht verspreiden? Zal zij paal en perk aan het verkondigen der leer van de hoogeschool van Leuven kunnen stellen, volgens welke men een geslacht behoort voor te bereiden, dat de Grondwet des lands voor de ‘ware wetten der christelijke maatschappij’, d.i. den Syllabus, de plaats doet ruimen? De wet schijnt een einde aan het uitoefenen van openlijk, dadelijk, tastbaar toezicht der geestelijkheid op de kiezers te zullen maken, maar zal deze niet des te ijveriger, inzonderheid in den biechtstoel, op poene van hel en duivel(*), het stemmen ten gunste van den vrijzinnigen candidaat, ja zelfs de onzijdigheid verbieden? Zal de geestelijke er niet te scherper op toezien, dat de plattelandsbewoner de, hem onder kruisband toegezonden drukwerken, al zijn het ook de Handelingen der Kamers, zonder zijne toestemming zelfs niet opene? En indien de kieswet geen einde aan die grieven heeft gemaakt, blijft dan Bara's voorspelling niet ongeschonden, volgens welke den kiezer ten platten

(*) Bij de beraadslagingen over de bedoelde wet werd niet alleen door een aantal clericalen, maar zelfs door een der ministers-beweerd, dat de geestelijke, die het toedienen der sacramenten van de vraag afhankelijk maakt, hoe de boeteling stemt, van een onbetwistbaar echt gebruik maakt.

lande ten laatste de oogen zullen opengaan, en hij dezelfde mate van vrijheid als de stadbewoner zal willen genieten en het juk door den clerus, in vereeniging met den grondeigenaar, op zijne schouders gelegd, zal trachten af te schudden?

Het gevaar is dus geenszins afgewend; het uitbreken van den brand is slechts vertraagd. En wie het mocht betwijfelen, lette slechts op enkele feiten uit den jongsten tijd. Te Ruddervoorde komt de vertegenwoordiger van het openbaar gezag - de burgemeester - ten aanhoore van allen verklaren, dat hij en zijn gemeenteraad zich voortaan, op het stuk der kerkhoven, niet naar de wet, maar naar de voorschriften der onfeilbare kerk zullen gedragen; te Herve, daarentegen, wordt de burgemeester van de R.K. gemeente en het ontvangen der sacramenten uitgesloten, omdat hij de wet had doen eerbiedigen en op de begraafplaats der overige Katholieken het stoffelijk hulsel had toegelaten van iemand, wien de priester den aflaat had geweigerd - omdat hij, als houder van een koffiehuis, vrijzinnige nieuwsbladen ter lezing hield!

Welke vruchten zulke toestanden noodzakelijk moeten doen rijpen, is duidelijk. De Kerk is meer en meer de tegenstelling van den Staat geworden. Gehoorzaamheid jegens de eene is slechts ten nadeele van den eerbied jegens den anderen mogelijk. Den eerlijken burger bekroop allengs meer en meer het gevoel van hem, die een gewichtig pleit tusschen twee hem even dierbare wezens had te beslechten. Maar hoe hooger de eischen der Kerk stegen, hoe sterker zij hare duimschroeven aanzette, des te gemakkelijker ook werd de keus. In den regel was deze in overeenstemming met de voorspelling, dat de armen van geest het Hemelrijk zullen erven. Dat verklaart wellicht tegelijkertijd, waarom de pogingen van twee Fransche geestelijken, om het Oud-Katholicisme in België te doen kiemen, weinig of geene vruchten droegen. Slechts de meer ontwikkelden hadden, in het algemeen, der R.K. Kerk den rug toegekeerd, en deze - men vergeve de uitdrukking - waren reeds lang het Oud-Katholicisme over het hoofd gegroeid. Zij wendden hoogstens den blik naar de *Libre Pensée* of andere soortgelijke vereenigingen, die echter voornamelijk ten doel hebben hare leden in de gelegenheid te stellen, zich bij overlijden zonder de hulp der geestelijkheid, op betamelijke wijs ter laatste rustplaats te doen geleiden, of wel zij bleven buiten elke gemeenschap met eenigerhande kerkgenootschap en wierpen zich in de armen van het ongeloof, der negatie(*).

(*) De Graaf A. de Gasparin, die in 1872, in zijn werk *La France*, *nos fautes etc.* de voortplanting van het Protestantisme zijn vaderland als redmiddel aanbeval, zeide ongeveer hetzelfde van zijne Katholieke landgenooten. ‘Ultramontains ou impies, telle est la situation de nos populations catholiques, exception faite des bonnes âmes - il en existe, grâce à Dieu - qui demeurent chrétiennes en restant catholiques, à force d'inconséquence et de simplicité.’ 2de deel, bladz. 187.

II.

In dien laatsten ruimeren zin wenschte de Luiksche hoogleeraar Emile de Laveleye klaarblijkelijk te worden opgevat, toen hij in '77, in zijn bekend opstel *Le protestantisme et le catholicisme*(*), voor het eerst de stelling bepleitte, dat de '*libre pensée*' niet toereikend was om het godsdienstig gevoel der groote menigte te bevredigen, en de voortplanting van het Protestantismus in België als geneesmiddel aanwees. En het denkbeeld verspreidde zich gaandeweg in wijderen kring. De Gentsche hoogleeraar Laurent, die reeds in zijn werk *Le catholicisme et la religion de l'avenir* de noodzakelijkheid eener godsdienstige hervorming had bepleit, maakte zijn voortreffelijk dagblad *La Flandre libérale* aan de Protestantsche beweging in België cijnsbaar. De Graaf Goblet d' Alviella, eindelijk - wij gewagen natuurlijk slechts van de voornaamste hoofden der school - volmaakte die trits van moderne apostelen.

'*La libre pensée ou plutôt le rationalisme*, schreef de laatste, *est un mouvement d'autant plus sérieux qu'il est le fruit spontané et naturel des progrès graduellement réalisés dans l'état de nos connaissances; et l'on peut dire que déjà aujourd'hui il constitue la religion personelle des libéraux les plus éclairés et les plus influents. Mais, par cela même qu'il est en quelque sorte le couronnement de toute notre éducation morale et intellectuelle, force nous est de douter que les masses soient mûres pour ce dernier terme de leur évolution religieuse. Ah! sans doute, si, du jour au lendemain, nous pouvions faire parcourir à l' intelligence de la foule la route qui de la religion catholique mène à la religion naturelle, nous n'hésiterions pas à concentrer tous nos efforts sur la propagation des doctrines qui nous semblent le dernier mot du libéralisme en religion. Mais pour qui connaît les dispositions des femmes, des paysans, voire des classes moyennes dans nos campagnes et même dans nos petites villes, est-il possible d' oublier combien cette partie de notre population offre die résistance aux conquêtes du rationalisme, malgré le prosélytisme des libres penseurs combiné avec les provocations de l' Eglise romaine*'(†).

Men vergeve de misschien ietwat langademige aanhaling. Maar beknopter en juister zou ik de richting niet kunnen aanduiden, die de leiders der nieuwe Protestantsche beweging aan deze wenschten te geven. Aan de andere zijde legden inzonderheid Laurent en De Laveleye de hand op een uiterst gevoelige plek. Zij waagden het op de halfslachtigen, op de godsdienstige amphibiën te wijzen, op hen die geen kleur durven bekennen, die wel de R.K. Kerk verwenschen, maar niettemin de opleiding hunner loten aan de Kerk toevertrouwen. En waarom handelen zij aldus, vroeg Laurent, en hij antwoordde:

(*) *Revue de Belgique* 7de jaargang XIXde deel bladz. 5.

(†) *Comment on élève autel contre autel.* Revue de Belgique '1876, XXIIIe deel, bl. 213.

‘Omdat zij verlangen, dat hunne kinderen godsdienstige beginselen zullen bezitten, terwijl zij bespeuren dat hun die alleen door de Kerk kunnen worden geschonken(*). Daarom vertrouwen zij hunne zonen en dochters, hun tegenzin ten spijt, der Kerk toe. En hoe anders te handelen? Wie, behalve de priester, zal hun het godsdienstonderwijs geven, dat zij als onmisbaar beschouwen? Toch niet de vader, die zelf niet meer gelooft; de moeder evenmin; immers deze zal het kind het bijgeloof bijbrengen waarin zij zelve vegeteert. Het kind zal dus zonder eenig geloof worden opgevoed.... Maar alsdan rijst een ander gevaar. Zonder eenigen godsdienst opgevoed, zal het kind door het voorbeeld worden beheerscht; het zal een bekeerder of een bekeerster ontmoeten, en, ten spijt zijner ouders, Katholiek worden’(†).

En De Laveleye ontwikkelde dat denkbeeld nader - want nog eene derde aanhaling is noodzakelijk, om het terrein met juistheid af te palen, waarop zich de strijd om het Protestantisme in België beweegt.

‘Evenals in de overige landen,’ schreef de Luiksche hoogleeraar(§), ‘wordt het liberalismus in België op een weg medegesleept, van welken het moeielijk is te zeggen waarheen hij voert. Weleer gaf het liberalismus aldaar hoog op van zijn eerbied voor het geloof zijner vaderen, en zijn geheel programma bestond in de onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag. Thans herhaalt hij de overmoedige leus der geuzen, en tast de dogma's aan. De onfeilbare paus legt beslag op de opperheerschappij en op alles wat met de zedeleer in verband staat. Maar aangezien het onderwijs, het Burgerlijk Wetboek, de staatkundige wetten, alles in één woord, aan de zedeleer ondergeschikt is, dient men zich, evenals de Ultramontanen, in alles aan den paus te onderwerpen of tegen de leerstelling zelve in verzet te komen, krachtens welke de kerk hare autoriteit tracht op te dringen. Voortaan zal het voor het liberalisme eene onmogelijkheid wezen den strijd niet op godsdienstig gebied over te planten. Is dat zoo, dan dient het ook met juistheid te weten wat het wenscht te bereiken. Is het liberalisme van oordeel, dat de menschheid zonder godsdienst kan leven, dan behoeft het slechts de oude eerediensten af te breken; op hunne bouwvallen zal de *libre pensée*, ontdaan van alle hersenschimmen - het bestaan van een God en de onsterfelijkheid der ziel - heerschen. Gelooft het liberalismus, integendeel, dat de maatschappij een godsdienstigen grondslag behoeft, dan handelt het kwalijk door het Katholicismus te vernietigen, zonder zich om diens vervanging te bekreunen..... Toen de Geuzen der 16de eeuw het hoofd opstaken, om het land van “het ongediert der papen te verlossen”, kozen zij, ter vervanging der oude vormen van den door hen afgewezen godsdienst, een Christendom, dat meer overeenkomst met het onderwijs van Jezus bood,

(*) De Katholieke Kerk in België kent namelijk den *leeken* godsdienstleeraar niet.

(†) La *religion de l'avenir* blz. 534.

(§) *Revue de Belgique* 1876, 8ste jaarg., XXIIe deel, blz. 28.

en zij stichtten de meest vrije, de meest bloeiende landen der wereld: Holland, Engeland en de Vereenigde Staten. Indien de bedelzak der hedendaagsche Geuzen slechts eene pure negatie bevat, zullen zij slechts wanorde en regeeringloosheid zaaien; immers zonder godsdienstige denkbeelden kan de maatschappij niet bestaan.'

Thans kent men de grenzen van het slagveld - maar tegelijk heeft eenig doorzicht veroorloofd te gissen, van welke zijde tegenspraak op zou dagen.

Indien men slechts tegen al te veel doorzicht - of moet ik kortzichtigheid zeggen! - hebbe gewaakt. Want wie heeft hier niet in de allereerste plaats aan de Katholieke ijveraars gedacht. Zeker, zij zorgden ook nu weder voor het *Anathema sit* - alsof de Syllabus niet reeds te over in die behoefte had voorzien. Of wellicht is het juist daarom, dat de Protestantsche beweging zoo al niet grondiger, dan toch vrij wat breeder door andere tegenstanders dan de *Roomsche* klerikalen werd besproken. Misschien ook voorzagen de laatsten dat het *Anathema sit*, indien het werkelijk nog noodig ware, wel van elders zoukomen. Of herinnerden zij zich wellicht dat de orthodoxe *Société evangélique*, van 1825 tot 1865 duldde, dat Britsche ritualisten in haar kerkgebouw, met de gebruikelijke bloemen-, beelden- en waskaarsen-uitrusting, ware Maria-diensten vierden - en dus ook hier het gezegde, dat de uitersten aan elkander grenzen, van toepassing moest wezen?

Maar hoe het zij, indien de Katholieke ijveraars meenden den Protestanten zelven te kunnen overlaten een aanhangsel *ad hoc* tot den Vatikaanschen Syllabus te leveren, dan werden zij geenszins in hunne verwachting bedrogen. In plaats van elkaar de hand tegen den gemeenschappelijken vijand te reiken, bestookten de orthodoxe hervormden hunne meer vrijzinnige geloofsgenooten; in stede van te luisteren naar den kort te voren van even bevoegde als oprecht overtuigde zijde gegeven raad, om niet langer bij de meening te volharden, dat er eenig voordeel bij is te behalen wanneer men de zielen aan de Katholieke orthodoxie onttrekt, ten einde die in de kluisters der Protestantsche orthodoxie te klinken(*), slingerde de laatste inderdaad haren banvloek tegen de richting, die de nieuwe Protestantsche school en hare hoofden wilden volgen, en dat wel op eene wijze, die wellicht de stoutste verwachting van den vurigsten Ultramontaan overschreed. Had Boileau dan ook *Le Protestantisme et la presse belge*(†) gekend, de strijd tusschen Claude Auvri, den schatmeester der Sainte Chapelle, en den voorzanger Jacques Barrin zou hem zeker niet meer de vraag hebben ontlokt:

(*) *Chr. Rahlenbeck*, *Les Protestants de Bruxelles.* Gent, 1877.

(†) Het bedoelde schotschrift verscheen in den vorm eener eerste aflevering van een Tijdschrift. Die vorm was echter klaarblijkelijk gekozen om het boekske grootere ruchtbaarheid te geven. Inderdaad heeft tot heden geen vervolg het licht gezien. De naam des schrijvers wordt niet opgegeven, doch de uitgever verklaart luide dat het door den predikant D..... der *Société évangélique* is opgesteld.

Tant de fiel entre-t-il dans l' âme des dévots!

Misschien onderstelt zelfs Basile niet, als hij den lof van den laster verkondigt, dat het door hem geprezen wapen zóóver kan reiken. Zelfs eene, voor kuische ooren kwetsende annonce uit een nauwelijks bekend advertentieblaadje van Verviers moet dienst doen.... om den invloed van het vrijzinnig liberalisme - in een Katholieke stad - te kenschetsen! Den eerlijken, begaafden, maar vrijzinnigen herder Bost tracht men van meineed te doen verdenken door - in strijd met de waarheid - te verklaren, dat hij bij zijne benoeming de beginselen der orthodoxe kerk met zijne handteekening zou hebben bekrachtigd. Daarentegen vlecht de schrijver van den banvloek lauweren om de slapen van Moody en Sankey. Ware het echter niet vrij wat raadzamer geweest, vóór het ruchtbaar maken van dat alles, eens rijpelijk na te denken over hetgeen de steller van het vrome pamflet zelf schreef: '*Sans cléricaux, il n'y aurait pas tant d'incrédules; sans incrédules*, *tant de cléricaux. Ceci fait vivre cela.*' Natuurlijkerwijs had Dr. D. hier alleen de *Katholieke* clericalen op het oog.

Thans daarentegen rechtvaardigde de schrijver van *Le Protestantisme belge*, althans tot op zekere hoogte, de meening van zekeren vrijdenker - en zoo ben ik tevens tot een andere groep van tegenstanders der Protestantsche beweging genaderd - al ergert hij zich, en terecht over dat oordeel: '*Vous aurez beau changer la forme catholique en forme protestante*, *vous n'aurez rien fait*, *aussi longtemps que vous n'aurez pas attaqué le taureau par les cornes. Dieu c'est le mal*, *comme l'a dit Proudhon*(*). Thans, terwijl de Protestantsche herder van Frameries(†) zich beklaagt, 'dat men wel de afgodsbeelden bespot, maar niettemin alleen den eeredienst van het stof wil kennen en zonder God noch hoop leven', komt men een ander vrijdenker in het gelijk stellen, volgens wien leerstelling en godsdienstige onverdraagzaamheid onafscheidelijk met elkander zijn verbonden(§). Volgens dezen, 'staat God tot de geschiedenis, als de ziekte tot het lichaam, als de krankzinnigheid tot de hersenen; en men is niet overmoedig wanneer men weder gezond wenscht te worden.' Indien men volstrekt een eeredienst behoeft, om zijn verstandelijke en maatschappelijke rol te vervullen, om te regeeren, gaat hij voort, dan is slechts één - namelijk het Katholicisme - daartoe geschikt; maar het Protestantisme heeft zijne onmacht bewezen. Dat zou, meen ik, tot kenschetsing van de houding der vrijdenkers tegenover de Protestantsche beweging meer dan volstaan. Maar de bewijzen, waarmede dat alles wordt gestaafd, zijn dikwerf zoo.... nieuw, dat ik zwak genoeg ben niet aan de verzoeking te kunnen weerstaan, er althans ettelijke aan te halen: Duitschland en Engeland, die der hervorming tot bakermat

(*) Het nieuwsblad *La Chronique.*

(†) 38ste Rapport der *Société évangélique* p. 33.

(§) V. Arnould, *Philosophie du libéralisme,* Brussel 1877.

dienden, waren toenmaals de meest, verachterde landen van Europa De statistiek (welke?) bewijst het(*). Of wel, Arnould haalt Nederland als bewijs aan, dat daar alle godsdienstige verdraagzaamheid voor de meest exclusieve, Protestantsche dweperij heeft plaats gemaakt. Daarentegen vormen de Katholieken in Nederland de liberale partij! Maar ook de R.K. Kerk gaat onder, zelfs in Italië, waar het koningschap zijnen steun bij Garibaldi zoekt....

Behoort mijne wapenschouwing over de vijandelijke strijdkrachten op eenige volledigheid aanspraak te maken, dan dient voorts eene derde fractie - zij het ook slechts bij name - te worden vermeld. Ik bedoel de vrijzinnigen, die zich, naar het voorbeeld van het nieuwsblad *L'Echo du Parlement*, zooveel mogelijk buiten den strijd zoeken te houden, waarschijnlijk omdat zij duchten de liberalen, indien zij kleur bekenden, tot eene godsdienstige partij te zien stempelen, en, eindelijk, zij, die eigenlijk niet recht schijnen te weten, wat zij zullen zeggen. Onder de laatsten rangschik ik inzonderheid de *Indépendance.* In haar nummer van den 16^{den} Augustus j.l. schreef dat blad: '*Quant à la tolérance*, *malgré toutes les affirmations* - ik vertolk opzettelijk niet, om niets aan den geur tekort te doen - *il est certain que de toutes les religions le protestantisme est la plus intolérante. Il suffit d'un voyage en pays protestant pour s'en convaincre.*' Twee dagen later kon men op de eerste bladzijde derzelfde krant lezen: '*Le protestantisme*, *quoiqu'elles* (de katholieke nieuwsbladen) *en disent*, *est aujourd'hui autrement tolérant que le catholicisme*', terwijl in *hetzelfde* nommer, in *hetzelfde* opstel de woorden staan te lezen: '*Nous ne professons pas plus d'admiration pour le protestantisme que pour le catholicisme*'....

Indien men het niet reeds wist, dan zal men nu hebben gezien dat het daltonisme geen uitsluitend lichamelijke kwaal is.

III.

Nog ééne partij verdient eene afzonderlijke vermelding, al smelten hare inzichten ook op een aantal punten met die van de leiders der beweging samen - ware het ook slechts, omdat daardoor tegelijkertijd ons standpunt zal zijn gekenschetst. Wij hebben hen op het oog, die òf tot de Katholieke Kerk, òf tot eene andere geloofsbelijdenis, òf wel tot geenerlei kerkgenootschap behooren. Zij zijn geenszins voornemens zich tot het Protestantisme te bekeeren, doch zij antwoordden niettemin met daden, toen Emile de Laveleye eenige maanden geleden een beroep op de milddadigheid, ten bate van den te Sart-Dame-Avelines te stichten Evangelischen tempel deed. 'Deze inschrijving', schreef de Luiksche hoogleeraar, 'heeft geene godsdienstige propaganda ten doel, maar zij is bestemd om getuigenis voor de gewetensvrijheid af te leg-

(*) Ibid p. 25.

gen, die èn in beginsel, èn in de toepassing, door de partij wordt veroordeeld, wier programma niet in de Belgische grondwet, maar in den Romeinschen Syllabus bestaat.

'De heer Gladstone zond kortelings aan den graaf Guerrieri Gonzaga eene bijdrage voor de gemeenten in Lombardije, die, overeenkomstig de aloude gebruiken der Kerk, op het recht aanspraak maakten, haren herder te kiezen. Noch de heer Gladstone, noch de heer Guerrieri wilden daarmede tot de geloofsbelijdenis dier gemeenten toetreden. Zij verlangden alleen tot een oprecht en overtuigd verzet tegen de geestelijke verdrukking de hand te leenen'(*). Wel verre van de - in zulken mond nog al zonderlinge - vrees der orthodoxe *Société évangélique* te deelen, dat het liberalisme, wanneer het eenmaal zijn tegenstanders de vleugels zal hebben geknot, de gewetensvrijheid niet in al haren omvang zal eerbiedigen(†) zien zij - maar waarom niet liever *wij* gezegd - in de bevordering der evangelisatie het middel, om art. 14 der Grondwet, waarbij de gelijkheid van alle eerediensten wordt gewaarborgd, tot eene waarheid te maken. En de clericale partij diende eigenlijk die meening te deelen. Toen kortelings toch door het dagelijksch bestuur van Bergen (Henegouwen) werd besloten, het *bureau de bienfaisance* dier gemeente te bevelen, diens invloed te doen gelden, opdat de nooddruftigen hunne kinderen naar de gemeentelijke scholen zouden zenden, werd die stap door het officieuse *Journal de Bruxelles*(§) volgenderwijs veroordeeld: 'De, door onze Grondwet gewaarborgde vrijheid van onderwijs wordt een ijdel woord, indien de ouders het recht niet meer bezitten hunne kinderen naar de scholen te zenden aan welke zij de voorkeur geven.' Is datzelfde recht niet met vrij wat meer grond op de gewetensvrijheid van toepassing?

Wij willen voorts dat er een einde kome aan de fictie, krachtens welke ieder lid der natie, alleen omdat hij Belg is, ook als een lid der 'alleenzaligmakende' Kerk wordt beschouwd, en nog langer - ten spijt der aangehaalde grondwettige bepaling - op elke poging tot het verkrijgen van eenigerlei hervorming, al raakt zij ook ternauwernood aan de godsdienstige overtuiging der meerderheid, met het wijzen naar de 'Katholieke natie van 5½ millioen zielen' worde geantwoord. Wij verlangen verder, ter wille der oprechtheid, dat er een einde kome aan de even weinig verkwikkelijke als waarlijk gemeende bekeeringen *in extremis*. In zijne zoo juist geteekende *Politieke Schetsen*(**), verhaalt de heer Walter hoe zijn held, Sandrie, na sedert jaren der

(*) Uiterst leerrijk is de lijst van hen, die gaven voor de Kerk van Sart-Dame-Avelines schonken. Men vindt daar: de voorzittende meesters der beide Brusselsche vrijmetselaarsloges, den stichter der *Libre Pensée*, om van een aantal vrijmetselaars en vrijdenkers niet te gewagen, eenige Israelieten van beiderlei kunne, een aantal vrijzinnige volksvertegenwoordigers, senatoren, enz.

(†) 38ste rapport, bladz. 16.

(§) Nummer van 7 October '77.

(**) W.G.C. Walter. *In onze Vlaamsche Gewesten*, Gent, 1877.

Kerk, in wier schoot hij was geboren, den krijg te hebben verklaard, in de stervensure de ‘genademiddelen der Kerk’ afwees, en niettemin, zooals de lijken der insurgenten, van welke Freiligrath sprak, eenige dagen later door de Ultramontaansche pers ‘*hoch in die Luft gehalten*’ werd. Hij had geweigerd zich met de R.K. Kerk te verzoenen, en toch schreven de penneknechten van het episcopaat, ter verheerlijking hunner zaak, en tot vernedering harer bestrijders: ‘Gedurende zijne parlementaire loopbaan deed zich de heer Sandrie als een der hevigste tegenstrevers van onzen heiligen godsdienst kennen. Wij hebben het geluk te mogen aanstippen, dat deze vrijdenker, bij het naderen van zijn einde tot den schoot der heilige Kerk teruggekeerd, al zijne dwalingen afgezworen heeft, en dat zijn dood stichtend was. God moge zijne ziel in genade opnemen.’ En dat alles is, helaas, geene fictie. Soortgelijke voorvallen zijn alledaagsch.

Een der meest bekende en geestigste Belgische kunstschilders werd kortelings, met niet minder genade dan Sandrie, door de Kerk opgenomen, al had hij haar, evenals deze, sinds lang den rug toegekeerd. Vrambout, de gouverneur van West-Vlaanderen, had in een uiterst karakteristieken brief aan zijn afkeer jegens de R.K. Kerk lucht gegeven(*) - een afkeer, die hem gedurende zijn geheel bestaan tot het lievelings-mikpunt van de vergiftigde schichten der clericalen maakte - en toch geleidde de geestelijkheid hem met wierookdamp en lofgezang ter laatste rustplaats. Ook hij had zijn geheel leven in één oogenblik verloochend - misschien wel nadat hij reeds, evenals Sandrie, den laatsten ademtocht had uitgeblazen. Zulke schijnbekeeringen zouden, zooal niet verhinderd, dan toch vrij wat moeielijker zijn geworden, indien Sandrie of Vrambout gedurende hun leven, door zich tot de Protestantsche Kerk te bekeeren, een hechter bolwerk tusschen zich zelven en de R.K. Kerk hadden opgetrokken. In één woord, wij strijden voor het denkbeeld, dat de geloofsbelijdenis zij, wat die volgens Voltaire behoort te wezen, ‘*un contrat entre Dieu et l'homme*’; voor het denkbeeld, dat, hoe hoog wij ook de zegenrijke vruchten van alle andere vrijheden waardeeren, ééne vrijheid haar alle te zamen overschaduwt, die namelijk van, zoolang wij met de rechten van den Staat niet in botsing komen, ongestoord te mogen belijden wat wij in waarheid gelooven. En wij genieten het voorrecht, daarbij eene Ultramontaansche autoriteit te kunnen inroepen. Toen namelijk in de

(*) Het belangrijkst gedeelte van dat, van 10 Februari '74 gedagteekend, schrijven, luidt aldus:

> ‘O, gij hebt overvloed van gelijk aan de verblinde liberale partij de waarheid te zeggen, want door verfransching en verpaapsching werd hier alles ten onderen gebracht.
> Dat ons noordsche Venetië onder dien dubbelen dwang kwijnt, dat het Westvlaamsche kerelenras alle spierkracht verliest, dat handel en nijverheid geheel zullen verdwijnen met de talrijke vermenigvuldiging der kloosters, is enkel eene kwestie van tijd geworden... Verfransching en verpaapsching zijn en zullen de twee geesels blijven, die door de Vlaamsche beweging hardnekkiger dan ooit dienen bekampt te worden.’

maand Mei j.l. het wetsontwerp tot onderdrukking der kuiperijen bij de verkiezingen, in de afdeelingen van de Kamer der Volksvertegenwoordigers werd behandeld, antwoordde een der clericalen, op het beklag wegens den invloed, dien de priester in den biechtstoel uitoefent, 'dat het de plicht van den herder is, de gemoederen voor te lichten en de zedelijke handelingen te leiden van hen, die tot den godsdienst, wiens bedienaar hij is, voorgeven te behooren en dien zij, *wanneer het hun goeddunkt*, *kunnen verlaten*'(*).

Even onaantastbare autoriteiten schragen de, wellicht nog verder reikende overwegingen, die onze zienswijze bepalen. Niemand anders toch dan een pater der Jezuïetenorde, dezelfde die de weifelende kardinalen op het conclave van 1846 wist te bewegen Gregorius XVI door hunnen ambtgenoot, Mastaï, als Pius IX, te doen opvolgen - in één woord pater Ventura, schreef: '*Si l'Eglise ne marche pas avec le siècle*, *les peuples ne s'arrêteront pas*, *mais ils marcheront sans l'Eglise*, *hors de l'Eglise*, *contre l'Eglise.*'

En is waarlijk nog breedvoeriger betoog noodig, om te staven, dat inzonderheid België tot dat keerpunt is genaderd. Reeds in 1853 schreef de aartsbisschop van Parijs, Sibour, aan den graaf De Montalembert, naar aanleiding der houding van de Ultramontanen tegen den tweeden Franschen keizer. '*La nouvelle école ultramontaine nous mène à une double idolâtrie*, *idolâtrie du pouvoir temporel et idolâtrie du pouvoir spirituel. Quand vous avez fait*, *autrefois*, *comme nous*, *monsieur le comte*, *profession éclatante d'ultramontanisme*, *vous n' entendiez pas les choses ainsi. Nous défendions*, *contre les prétentions et les empiétements du pouvoir temporel*, *l'indépendance du pouvoir spirituel*, *mais nous respections la constitution de l'Etat et la constitution de l'Eglise. Nous ne faisions pas disparaître tout pouvoir intermédiaire*, *toute hiérarchie*, *toute discussion raisonnable*, *toute résistance légitime*, *toute individualité*, *toute spontaneïté*, *le pape et*

(*) De *Courier de Bruxelles*, het Ultramontaansch orgaan der hoofdstad, predikt dezelfde stelling. De *Flandre libérale* had gezegd: 'De Kerk zegt ons: Gij moet òf ophouden vrijzinnigen te wezen, òf mij verlaten. Wij verlaten haar.' Daarop antwoordde een vrijzinnig blad der hoofdstad: 'Verlaat de Kerk niet. De eeredienst is een openbare dienst; gij helpt dien als belastingbetaler bekostigen en niemand kan u beletten dien eeredienst uit te oefenen, indien ge dat verkiest.' Doch de *Courier* bracht tegen die laatste stelling het volgende in: 'Men blijft in de Kerk of men verlaat haar. In het eerste geval gehoorzaamt men haar, men buigt voor hare lessen; men treedt tot al hare leerstukken zonder onderscheid toe; men veroordeelt wat zij veroordeelt, met name het liberalismus in al diens schakeringen en met al diens ketterijen; men gelooft aan de doctrinale onfeilbaarheid van den Paus op het stuk van geloof en zeden; men oefent hare sacramenten uit. In één woord, men is katholiek met den Paus, met de Kerk, gelijk de Paus en gelijk de Kerk. En dan kan men noch liberaal, noch vrijzinnig katholiek, noch gematigd liberaal, noch doctrinair liberaal, noch progressist-liberaal, noch radicaal-liberaal, noch socialist-liberaal, noch vrijdenker-liberaal, noch solidair-liberaal, noch atheïst-liberaal wezen.'
Dat moge sommigen stuiten, maar is die taal; even als die der *Flandre libérale*, niet vrij wat logischer, openhartiger en ruiterlijker dan die van het aangehaalde vrijzinnige blad der hoofdstad?

l'empereur n'étaient pas l'un, *toute l'Eglise*, *l'autre*, *tout l'Etat.*' Slechts 24 jaren zijn verloopen sedert die woorden werden geschreven, doch de Syllabus van 8 September '64 en het concilie van Juli '70 hebben er schier evenveel eeuwen van gemaakt. De onafhankelijkheid van het burgerlijk gezag is voor goed veroordeeld. Het mag slechts geduld, geëerbiedigd worden, wanneer de Staat zich *perinde ac cadaver* aan de bevelen der R.K. Kerk onderwerpt. Zoover is het reeds gekomen, dat oogenblikkelijke, tijdelijke, plaatselijke behoeften geen inbreuk op die regelen meer wettigen. De R.K. onfeilbare kerkvoogd verklaarde het met eigen mond. Nadat de hoogleeraar der Leuvensche Katholieke universiteit Périn(*), ettelijke jaren geleden, in een boekwerk, getiteld *Lois de la Société chrétienne*, de grondslagen van de maatschappij der toekomst had ontwikkeld, schreef Pius IX, in eene, aan dien vromen revolutionnair gerichte breve:

> '*Plût à Dieu que ces vérités fussent comprises de ceux qui se vantent d'être catholiques*, *tout en adhérant obstinément à la liberté des cultes*, *à la liberté de la presse et à d'autres libertés de la même espèce*, *décrétées à la fin du siècle dernier par les révolutionnaires et constamment reprouvées de l'Eglise*, *de ceux qui adhèrent à ces libertés non seulement en tant qu'elles peuvent être tolérées*, *mais en tant qu'il faut les considérer comme des droits*, *qu'il faut les favoriser et les défendre comme nécessaires à la condition présente des choses et à la marche du progrès*'(†).

(*) Dezelfde hoogleeraar - en zijne woorden kunnen tot verdere kenschetsing dienen, van hetgeen men het geslacht der toekomst op die hoogeschool leeraart - omschreef in November j.l. de plichten der 'ware Katholieken' op de volgende wijs:
'Défendre les droits de l'Eglise qui sont les premiers de tous les droits; affirmer sa dignité; revendiquer partout sa liberté sur laquelle aucune liberté ne peut prévaloir et qui est la source de toutes les libertés légitimes; en un mot, servir l'Eglise dans la vie publique comme elle-même entend qu'on la serve; combattre fidèlement pour elle en union avec nos évêques, dans la voie que le pasteur des pasteurs nous montre comme la vraie voie du dévouement catholique.
Soldats de la foi, lorsque nous luttons contre les prétentions d'une liberté mal comprise, qui croit s'affranchir et se grandir en traitant d'égal à égal avec l'Eglise, nous prenons pour cri de ralliement le mot de victoire du patron des grands combats chrétiens: "Qui est comme Dieu!" A la suite de ce glorieux chef, sans nous soucier plus qu'il ne faut des impossibilités humaines, confiants dans la providence de Dieu, et forts de la parole de son vicaire, nous ne nous lassons pas de répéter, aux amis et aux ennemis: Qui est en ce monde comme l'Eglise!'

(†) Opzettelijk hebben wij, zoo zorgvuldig mogelijk, vermeden, de getuigenis van nieuwsbladen in te roepen, bij het aanduiden van den afstand, die de Belgische grondwet van de nieuwerwetsche Vatikaansche leer scheidt. Toch mag het nummer van het Ultramontaansche blad *La Croix* van den 25sten November jl. dienst doen. Immers, het somt, met aanduiding der bronnen, de leerstellingen op, waaraan zich de Katholieke volksvertegenwoordigers vergrepen, toen zij vóór het adres der kamer op de troonrede stemden, waarbij verklaard werd, dat zij op de vrijheden des lands trotsch zijn. Wij halen slechts een brokstuk der terechtwijzing aan:
'Faut-il rappeler, encore une fois, ce qu'a dit l'Esprit Saint de ces libertés *chères aux Belges*, desquelles *ils sont fiers à juste titre*, pour lesquelles ils ressentent *un attachement inaltérable* et qu'ils ont *la ferme volonté de maintenir intactes*?... Mais tous le savent, et voilà l'immense douleur: ce scandale n'a plus même l'ignorance pour excuse!
Quoi! dans un pays catholique, alors que le gouvernement doit être catholique, sous peine de mentir à son origine et à son nom, tous les pouvoirs constitués, tous les membres de la majorité cléricale, au Sénat comme à la Chambre, tous, sans en excepter un seul, nous l'écrivons la honte au front, professent un inaltérable *attachement* pour

Wat van de vrijzinnige Katholieken(*) onder die geduchte mokerslagen noodzakelijk moest worden, is ervan geworden. De overtuigingen van allen zijn, uiterlijk althans, naar hetzelfde model pasklaar gemaakt. Geen enkel hoofd steekt meer boven dat van den nevenman uit. Evenals de gallicanen, als de kiezers in Nederlandsch Limburg, die weleer een Thorbecke naar de Kamers zonden, zijn ook in België de mannen verdwenen, die nog aan de mogelijkheid eener echtverbintenis tusschen Rome en vrijheid geloofden. En terwijl die gelijkheid des geloofs zich allengs over geheel den aardbol tracht uit te strekken, terwijl de Kerk den Staat onverzoenlijken haat heeft gezworen, troont daarginds, achter de Alpen, een grijsaard, wiens bevelen, krachtens hetzelfde beginsel van gelijkmaking, van Oost tot West, van Noord tot Zuid, zonder onderscheid van hemelsbreedte, zonder rekening te houden met eenigerlei nationale of plaatselijke behoefte, slaafsch moeten worden opgevolgd. Zie, al had de Protestantsche beweging slechts het breidelen dier macht tot gevolg, zij zou een zegen voor België wezen. Immers, zij zou het land van een verstandelijken, misschien zelfs van staatkundigen ondergang kunnen redden. Want, indien Bara zoo ter snede het episcopaat tot een grootkiezer stempelde, dan is diezelfde kerkvoogd dáár, aan de boorden van den Tiber, België's oppergrootkiezer.

IV.

Wij wenschen ruim rekening te houden met de verstandelijke kleurenblindheid, wier bestaan wij hierboven bij sommige bestrijders der Protestantsche beweging in België meenden te bespeuren. Maar niet-

ces libertés *constamment proscrites par l'église* (bref à M. Périn). Ils se disent *fiers à juste titre* de cette liberté des cultes *qui frappe la religion catholique d'une mortelle blessure* (lettre de Pie VII à l'évêque de Troyes), qui est *un délire* (Encyc. *Mirari*, de Grégoire XVI), *un épouvantable système* (Encyc. *qui pluribus*, de Pie IX.) *une liberté de perdition* (Encyc. *Quanta cura*). Ils s'enorgueillisent de cette liberté de la presse, *liberté la plus funeste*, *liberté exécrable*, *pour laquelle on n'aura jamais assez d'horreur* (Enc. *Mirari*), qui *menace la foi et les moeurs d'une ruine certaine* (Lettre de Pie VII à l'év. de Troyes). Quoil ils prennent l'engagement de *les maintenir intactes* parce qu'ils y voient *le gage de notre avenir*, *l'appui du trône*, *la garantie de l'ordre* comme si *ce cri affranchit l'homme de l'autorité divine*, *ce qui ouvre la voie large à toutes les erreurs et à la corruption des moeurs*, *pouvait donner aux peuples prospérité*, *progrès et gloire* (Bref de Pie IX à M. Périn), tandis que, au contraire, *de là vient le fléau le plus funeste qui puisse ravager les états* (Encyc. *Mirari*).'

(*) 'Ze zijn erger dan pétroleurs', zeide Pius IX onlangs in een zijner menigvuldige aanvallen van - welsprekendheid. En niet minder liefderijk luidde het chronogram, dat in November j.l., bij gelegenheid van den 25sten verjaardag der benoeming van den bisschop van Luik het seminarie dier stad 'sierde':
PESTIS LIBERALISMI CATHOLICI PERPETUUS ADVERSARIUS.

temin is het zonderling, dat wij van die zijde geene enkele Protestantsche, den Staat vijandige leerstelling hebben hooren aanhalen. Zelfs het wezenlijk verschil tusschen beiden, de ontstentenis van het universeele gezag, zoowel over iedere natie in het bijzonder, als over de gezamenlijke R.K. geloovigen, de onafscheidelijkheid tusschen de hedendaagsche R.K. Kerk en onbegrensde geloofs-, ja zelfs politieke autoriteit, ontsnapte den tegenstanders ten eenen male. En dat hun wellicht door sommige verklaringen der orthodoxe Protestantsche Kerk het spoor kon zijn bijster gemaakt, kan niet worden ondersteld; immers zij zwegen. En indien zij ook, evenals de heer Rahlenbeck zeide, geen onderscheid tusschen eene gevangenis en eene andere konden ontdekken, dan had een Belgisch schrijver, een zieleherder in den besten zin des woords, de predikant Bost van Verviers, hun tot gids kunnen strekken. Van hem hadden zij kunnen leeren, dat, indien het Katholieke *credo* de onvoorwaardelijke onderwerping van het individu aan de Kerk eischt, de Protestantsche geloofsbelijdenis den mensch het vrij onderzoek niet alleen als een recht schenkt, maar tevens tot plicht maakt. Zij hadden voorts van hem kunnen vernemen, dat officieele leerstellingen een niet minder officieele vierschaar behoeven, om die te verklaren en te doen eerbiedigen, terwijl de Protestantsche Kerk geen soortgelijke vierschaar bezit en die ontstentenis zelfs haar reden van bestaan vormt. Bost zou hun, eindelijk, de wetenschap hebben verschaft, dat zijne Kerk noch pausen, noch concilie, noch synode bezit(*). En toen dezelfde predikant, den 3den Mei '75, vier Luiksche gezinnen der Protestantsche Kerk toevoerde en uitriep: ‘Omdat gij verschil van denkbeelden duldt, geene gelijkvormige geloofsbelijdenis oplegt, zijn deze gezinnen u om de gastvrijheid van uw kerkgenootschap komen vragen’, werd toen niet door zijn Luikschen ambtgenoot Pradez geantwoord, dat die samenwerking van orthodoxen en vrijzinnigen de wederzijdsche definitieve verwerping van alle menschelijke autoriteit op het stuk des geloofs in zich sloot(†)?

En het verzuim der bestrijders van de agitatie ten bate der voortplanting van het Evangelie in België, om op het volslagen verschil tusschen beide geloofsbelijdenissen te letten, is des te minder te rechtvaardigen, omdat het, naar ons inzien, het voornaamste punt van het debat vormt. ‘Wees Luthersch, wees kalvinist, wees unitariër, wees oud-katholiek, wees israëliet, wees rationalist, wees wat ge wilt,’ riep de graaf Goblet d'Alviella terecht uit(§), ‘en gij zult niettemin een goed burger, een uitmuntend vrijzinnige, een oprecht progressist kunnen wezen. Maar weet dat, logisch, niemand tegelijk vrijzinnig in de staatkunde en Roomsch-katholiek in den godsdienst kan wezen -

(*) Th. Bost. *Le Protestantisme libéral.* Paris 1865, bladz. 22 en 29.

(†) *Extrait des procès-verbaux du consistoire de l' Eglise protestante de Liége*, bladz. 2 en 5.

(§) *Revue de Belgique.* 1875, 19de deel bladz. 336.

evenmin als dezelfde burger tot twee Staten kan behooren, of twee lichamen dezelfde ruimte vermogen in te nemen.'

En inderdaad het 'liever Turksch dan paapsch' onzer voorvaderen der 16de eeuw moge minder met onze hedendaagsche begrippen van kieschheid strooken, wie zal echter ontkennen, dat, indien het niet nog bijtijds door de vorming van een godsdienstig tegenwicht worde verhinderd, de eischen en de invloed van het Vaticaan België noodzakelijk tot diens ideaal - 'een christelijken Staat', zooals de Syllabus dien begrijpt - maken, of tot een vreeselijken burgeroorlog voeren moeten? En wanneer dan slechts die beide wegen openstaan, hebben dan de inzichten onzer partij geen reden van bestaan te over? Zijn het niet veeleer de eenige, die met toewijding jegens het vaderland, met de liefde voor beschaving, menschenliefde en vrede zijn overeen te brengen? En kunnen, neen, moeten die denkbeelden niet door *alle* 'ketters', zonder onderscheid van geloofsbelijdenis, worden gedeeld?

En zoo dreigt allengs de tijd te zullen komen, waarvan de bisschop van Atrecht, Parisis, weleer zeide:

'Van het oogenblik dat de bedienaren van den godsdienst, als zoodanig, dadelijken invloed op de Regeeringszaken uitoefenen, de openbare gezaghebbers als zoodanig wettelijk verplicht zijn, openlijk zekere godsdienstige handelingen te volvoeren, de kerkelijke wetten, als zoodanig, door de Staatswetten verplichtend worden gemaakt - van dat oogenblik, men zij er van overtuigd, zou de godsdienst een voorwerp van tegenzin worden, en daarvan zouden de gevolgen onmogelijk zijn te verhinderen of te overzien.'

Maar tevens is het tijdstip aangebroken, waaraan de heer Rahlenbeck dacht, toen hij zijne vrijzinnige mede-Protestanten toeriep(*): 'Laat ons zorgen op onzen post te wezen, gereed om eene rijke erfenis te aanvaarden, maar inzonderheid gereed, om hen tot Christus terug te voeren die zich van hem afwenden, terwijl zij ten onrechte meenen hem te hebben gekend.'

V.

Wilden wij met de aanhaling dier laatste woorden, met de wellicht ietwat schampere beoordeeling van het schotschrift *Le Protestantisme belge* ook Rahlenbeck's oordeel onderschrijven, dat de gevangenis van het orthodoxe Protestantisme niet meer ingenomenheid dan die van het orthodoxe Katholicisme verdient, of aanduiden dat het eerste, te midden der tegenwoordige beweging in België, geen reden van bestaan zou hebben? In geenendeele. Wij, voor ons, zouden de *Société évangélique*, d.w.z. de orthodoxe kerk, integendeel met leedgevoel zien ondergaan of zich in de *Union synodale* - de vrijzinnige

(*) Ch. Rahlenbeck. *Rapport sur le protestantisme belge depuis la paix de Westphalie.* Brussel, 1872, p. 42.

kerk - oplossen. Immers, zóó groot is het gevaar, zóó aanzienlijk is de teruggang, die in de Katholieke Kerk heeft plaats gegrepen, dat hare volgelingen, die den Syllabus, zij het ook slechts tegen de Belgische geloofsbelijdenis van 1561 verruilen, een reuzenstap afleggen. En verlangt men een bewijs? De geschiedenis van het ontstaan der Protestantsche gemeente van Sart-Dame-Avelines, in de provincie Brabant, dezelfde van wier tempel wij elders spraken, zal dat leveren. Tot in '75 bezat die gemeente een vicaris, die den grijzen, van het gezicht beroofden herder had bij te staan. Zorgvuldig vermeed de vicaris alles - staatkunde, 'slechte nieuwsbladen' enz. - wat buiten de grenzen zijner eigenlijke zending lag. Die houding maakte hem alras tot het troetelkind zijner gemeentenaren - maar tegelijk tot een doorn in het oog zijner geestelijke superieuren; zij zonden hem naar elders. Te vergeefs wendde zich de gemeente tot den aartsbisschop; maar noodeloos ook deed deze 's Zondags de tempeldeuren openen. Het gebouw bleef ledig. Even doelloos bleek de poging van het episcopaat, om den blinden pastoor te ontslaan, en zich aldus weder met de gemeente te verzoenen, of beurtelings verschillende priesters naar Sart-Dame-Avelines te zenden. Want de gemeenteleden versperden hun zelfs den weg, die tempelwaarts voert(*). En thans bezit Sart-Dame-Avelines eene Protestantsche gemeente, eene zondagsschool en, sedert den 4den Februari j.l., een tempel, die elken Zondag door 180-250 toehoorders wordt bezocht. En, voegt het jongste verslag der *Société évangélique* er bij, wij zijn overtuigd, dat het aantal onzer volgelingen allengs zal toenemen(†). Want de gemeente van Sart-Dame-Avelines maakt deel uit van de orthodoxe kerk - en toch hadden de vrijzinnigen van het kiesdistrict Nijvel, waartoe Sart-Dame-Avelines behoort, hunne tamelijke onverwachte zege bij de jongste vernieuwing van de helft der Volksvertegenwoordiging inzonderheid aan die godsdienstige omwenteling te danken! Eene zwenking naar links van een 40tal, tot daartoe Katholieke kiezers, had dat kieswonder uitgewerkt. Dat men daarnaar den invloed berekene, dien de uitbreiding over geheel België van het Protestantisme -

(*) Men leze dat voorval in al diens bijzonderheden, in het vroeger reeds aangehaalde opstel van den graaf Goblet d' Alviella. *Comment on élève autel contre autel.*

(†) En die verwachting begint zich metterdaad reeds te verwezenlijken. Op zijne Evangelische zwerftochten in den omtrek, had de herder van Sart-Dame-Avelines ook Court-St-Etienne, eene der meest bevolkte gemeenten van het gewest Brabant, bezocht, en eenige predikatiën in de open lacht gehouden, die met aandacht werden aangehoord. In de maand November jl. zette zich een zijner ambtgenooten, ds. Ridaux, voor goed in de gemeente neder. Den derden Zondag, dat hij optrad, bestond zijn gehoor, dat de eerste maal reeds 78 personen telde, uit 243 zielen. En dat cijfer belooft nog hooger te stijgen, inzonderheid indien Court-St.-Etienne in het bezit van diens tegenwoordigen pastoor blijft. Immers, ook hier wordt geen middel versmaad, om de Protestantsche beweging te verijdelen. De leerling van een nabijgelegen gemeenteschool, die een zijner makkers van die agitatie had verhaald, werd verraden en door den directeur der inrichting - een priester - scherp berispt. Wegzenden durfde men hem niet, wijl hij tot de voortreffelijkste leerlingen behoorde, maar men gebood zijnen medescholieren gestreng alle aanraking met hem te vermijden. Allerwege in den omtrek van Sart-Dame-Avelines, waar de groote grondeigenaars niet tot de clericale partij behooren, plant zich het Protestantisme allengs voort. Toch zijn er ook uitzonderingen op dien regel aan te halen. Zoo b.v., staat het dorp Braine-le-Château onder den invloed van een der meest clericale leden der Belgische Eerste Kamer, en toch worden de godsdienstige voorlezingen, die er sedert eenige weken plaats vinden, druk bezocht. Hetzelfde geldt van Virginal. Wel werd het sermoen in de open lucht, den 25sten November jl., door eenige Katholieke ijveraars, met ketelmuziek, gestoord, doch de Hervormden keerden acht dagen later terug, nadat zij de hulp der gendarmerie hadden ingeroepen.

zij het ook dat gelijk de *Société évangélique* het begrijpt - zou kunnen uitoefenen. En daarenboven, den leden der nieuwe Hervormde gemeente van Sart-Dame-Avelines viel de stap naar de orthodoxe Protestantsche Kerk niet te zwaar; maar is men er wel zeker

van, dat zij even gereedelijk den afstand zouden hebben doorloopen, die het Katholicismus van het vrijzinnige Protestantisme scheidt?

Men schatte overigens de hinderpalen geenszins gering, die eene meer algemeene beweging naar het Protestantisme zou hebben te overwinnen. De Hervormde herders van Dour, Mechelen, la Bouverie, Pâturages en zooveel andere gemeenten beklagen zich in hunne rapporten over de onwetendheid der boeren, die de Protestanten met de Israëlieten op ééne lijn plaatsen. Arme onnoozelen! zij bevroeden zeker niet hoe hard zij zich zelven aanklagen, wanneer zij den aanhanger van het Evangelie het woord 'jood', als een scheldnaam, naar het hoofd werpen. Zij zien niet in, dat zij den Protestant zoodoende tegelijk bij die tallooze keurbende der martelaren voor het monotheïsmus inlijven. En hunne onwetendheid maakt hen rechtvaardig. Want niet slechts sedert de 16de eeuw hebben de Belgische Protestanten hunne godsdienstige overtuiging met het edelst van hun bloed bezegeld, niet alleen dat zij zelfs onder Jozef II slechts een '*fantôme de tolérance*'(*) genoten, nog heden ten dage schijnen zij bestemd om 's dichters woord te bevestigen, dat hij alleen de vrijheid en het leven verdient, die hen beiden dag aan dag heeft te verdedigen. Men raadplege Anet(†) en men zal ontwaren hoeveel Protestantsche gemeenten nog in onze dagen onder de slagen van het bond tusschen priester en grondeigenaar zijn bezweken. De een stempelt den Protestant tot het voorwerp der algemeene verachting, de ander verspert hem 'den weg die naar de broodkast leidt' - en de arme moet wel bezwijken en in den schoot der 'alleenzaligmakende' Kerk terugkeeren, of aan gene zijde van den Oceaan het voorrecht gaan genieten '*nach seiner Façon selig zu werden*'(§).

(*) Rahlenbeck, *Rapport sur le prot. belge* p. 6.

(†) L. Anet, *Histoire des trente premières années de la Société évangélique belge*. Brussel, 1875.

(§) Wij verzwijgen een aantal feiten, omdat zij, in vergelijking daarmede, op eenvoudige speldenprikken gelijken. Zoo b.v. werd den 3den Juni jl. dezelfde Brusselsche predikant Anet, een hoogst achtenswaardig man, te Morville, in de provincie Namen, terwijl hij bij den schepen Delobbe, aldaar, het middagmaal gebruikte door een brigadier der gendarmerie, op bevel van den gouverneur van het gewest en den burgemeester, in hechtenis genomen.... omdat hij geene papieren kon vertoonen. *Toevalligerwijs* zijn de aangeduide ambtenaren clericale ijveraars, en zoude de heer Anet denzelfden dag voor de bevolking van Mérville prediken, van welke een deel niet langer bij de Katholieke gemeente van Anthée wenschte te behooren. Toen deze zaak den 6den Juli jl. in de Kamer der Volksvertegenwoordigers ter sprake werd gebracht, zocht men die onwettige aanhouding inzonderheid daarmede te vergoelijken, dat er zekere gisting te Morville heerschte, en men zoodoende onlusten duchtte. De rechtvaardigheid eischt overigens de verklaring, dat de minister van justitie het gedrag van den brigadier afkeurde.

En niettegenstaande al die vervolgingen, al die valstrikken, al die loopgraven - de *zig-zag* lijn vooral staat bij het Ultramontanisme in eere - niettegenstaande de Protestanten in België, zooals weleer de Joden, inzonderheid in Spanje, hun werkelijk geloof slechts in het *sanctum sanctorum* van hun gezin, wellicht slechts in het diepst hunner harten durfden belijden en hunne belagers door uiterlijk schijngeloof moesten zoeken te misleiden, heeft zich niet alleen het 'geuzenkot' van Maria-Hoorebeke, welks zoo belangwekkende lotgevallen weleer hier ter plaatse door Prof. P. Hofstede de Groot werden verhaald(*), zooals de gemeenten van Dour, Hodimont en Rongy, staande gehouden, maar de Protestantsche Kerk, als zoodanig, ziet, inzonderheid sedert eenige jaren, hare gemeenten èn in sterkte èn in aantal toenemen.

Een der jongste - en tegelijk minst bekende stichtingen is die der gemeente Rousselare (Roulers) in West-Vlaanderen. Niet slechts daarom wenschen wij haar ontstaan te schetsen, maar tevens omdat hare geschiedenis op nieuw kan bewijzen, dat ook de inquisitie de eeuwen heeft getrotseerd. De tijd heeft haar gedwongen den ijzeren handschoen tegen den glacé-handschoen te verwisselen, doch haar inborst is onaangetast gebleven.

Drie of vier jaren geleden vatte de heer X, een voornaam industrieel van Rousselare, het voornemen op, zich met zijne vrouw, hoewel deze, even als hij, in den schoot der 'alleenzaligmakende' Kerk was geboren, tot het Protestantisme te bekeeren en zijne loten in dien godsdienst te doen opvoeden. Het echtpaar zag toenmaals nog de geboorte van zijn eerste kind te gemoet. Wat al uitvluchten moest X niet uitdenken, om den doop van het kind zooveel mogelijk te verschuiven. Ware toch zijn plan ruchtbaar geworden, de clerus zou er wel voor hebben gezorgd, dat zelfs de Katholieke baker de arme kraamvrouw aan haar lot overliet. Eerst toen Mw. X verdere hulp kon ontberen, werd het wicht naar Sas van Gent, op Nederlandsch grondgebied, gevoerd en door den Evangelischen herder aldaar gedoopt. Weldra had ook Mw. X de denkbeelden van haren echtgenoot omhelsd, en nu wierpen zich beiden openlijk in de armen van het Protestantismus. En de spruit belooft allengs een boom te worden. Een aantal, en daaronder zeer geziene vrijzinnigen van Rousselare, volgden het voorbeeld van den heer X, deze versterkte zijne keurbende bovendien nog door Protestantsche werklieden, dienstboden en kantoorklerken en hunne gezinnen, die hij van elders had doen komen, en plaatsen in zijne fabriek aanwees. De kleine gemeente sloot zich bij de

(*) *De Tijdspiegel,* 1874, 1ste deel, bladz. 137.

(vrijzinnige) synodale Kerk aan, die haar een prediker zond. Men huurde een lokaal tot het houden der godsdienstoefeningen en voor het geven van onderwijs aan de kinderen, waartoe X op eigen kosten een Protestantschen leermeester uit Nederland ontbood. Men kan op minstens fr. 100,000 het bedrag schatten, dat de voortreffelijke man ter verwezenlijking van zijn voornemen offerde. Immers, behalve hetgeen wij reeds opsomden, stichtte hij eene afdeeling van het Willemsfonds en stelde haar in het bezit van een lokaal; hij richtte eene rederijkerskamer benevens eene meisjesschool voor meer uitgebreid lager onderwijs in; de middelbare school was met eene hypotheek van fr. 36,000 bezwaard en werd reeds door het gevaar bedreigd door de nimmer verzadigde R.K. geestelijkheid te worden ingepalmd. Onze industrieel delgde den schuldenlast. Weldra zal de gemeente een tempel bezitten. Daartoe heeft X niet alleen den grond geschonken, hij kocht zelfs de daartegenover liggende woningen, die hij uitsluitend aan Protestanten verhuurt, ten einde te beletten dat die huizen den R.K. clerus als posten voor spieën dienen. Door den doop van het kind van onzen 'nijveraar', telde Rousselare één Protestant; heden daarentegen bezit het stadje 80 Hervormden die de godsdienstoefeningen geregeld bijwonen, om van een nog grooter aantal niet te gewagen, die naar de predikatiën en voorlezingen komen luisteren. Evenzoo bezit de gemeente reeds eene boekerij, waarvan door de Protestanten vlijtig gebruik wordt gemaakt; maar wie zal zeggen, hoe groot het aantal is van hen, die vooralsnog tot de 'alleenzaligmakende' Kerk behooren, maar de werken der Protestantsche bibliotheek in het geniep lezen? En dat alles werd in een tijdvak van 3 of 4 jaren gewrocht, maar een tijdvak, overrijk aan allerlei plagerijen en voor den strafrechter onbereikbare vervolgingen, overrijk vooral aan onverdroten warme toewijding, èn van de gemeentenaren èn van den herder, wiens stoffelijke belooning, uit den aard der zaak, zijne zending tot een apostolaat in den schoonsten zin maakt.

Daarbij is *hij* vooral het mikpunt van de aanvallen der Ultramontaansche ijveraars. Zoo zou dezen zomer te Rousselare de nieuw benoemde deken der R.K. Kerk, Louys, worden ingehaald. En juist nabij het huis van den Protestantschen predikant richtte men een eerepoort op, met het opschrift: 'Herder Louys zal den wolf uit de schaapskooi rukken.' Terecht bekreunde zich het hoofd der Evangelische gemeente niet over dien onhebbelijken aanval. Maar hij had weldra gelegenheid zich te wreken. Bij gelegenheid van het Piusfeest verrees weder een eerepoort te Rousselare, en wel op nieuw nabij de woning van den herder, die zelfs zijn huis niet kon verlaten zonder er door te gaan. Misschien waanden sommigen wel dat de poort door den predikant was opgetrokken. Ditmaal luidde het opschrift: 'Heel het helsch gespuis woedt over 't schoon en algemeen versieren.' Aan de andere zijde der poort, de wel even onverkwikkelijke, maar althans welvoegelijker woorden: 'Heilige Vader Pius IX, Gij leert onfeilbaar de gewisse

waarheid.' En weet ge wat de predikant deed? Hij plaatste een reusachtigen bijbel zóó voor zijn venster, dat de voorbijgangers er het onderstreepte 9de vers van Matth. 23 zonder inspanning in konden lezen: 'Gij zult niemand op aarde uwen vader noemen, want één is uw vader, namelijk God, die in de hemelen is.' En het Protestantsche antwoord scheen de aandacht der voorbijgangers, en daaronder van een aantal priesters, in vrij wat hoogere mate dan de Katholieke aanval te trekken(*).

VI.

Al te dikwerf reeds hebben wij, in hetgeen voorafgaat, van de *Société évangélique* en van de *Union synodale* gewaagd, dan dat die uitdrukkingen niet eenige verklaring zouden behoeven. Het zijn de beide groepen, in welke het Protestantisme in België is gescheiden. De *Société évangélique ou Eglise chrétienne missionnaire belge* is, inzonderheid in het buitenland, de meest bekende. Immers, zij leeft geheel onafhankelijk van 's Rijks geldmiddelen en dient daarom wel beroep op de offervaardigheid, niet alleen van landgenoot, maar ook van vreemdeling te doen. De Belgische geloofsbelijdenis van 1561 strekt haar tot banier. De *Union synodale* vat daarentegen hare roeping in veel ruimeren geest op. Onder het gezag der H. Schrift, als uitsluitende en gemeenschappelijke grondslag van haar geloof, zijn hier verschillende gemeenten tot een Bond vereenigd, zonder dat eene Kerk eenig overwicht over de andere mag uitoefenen.

Het kortelings verschenen rapport over het dienstjaar 1876/77 der *Société évangélique* of zendingskerk pleit opnieuw voor den ijver, waarmede die Vereeniging arbeidt. Sedert hare stichting heeft zij omstreeks 3 millioen exemplaren van verschillende tractaatjes uitgedeeld; daarvan werden in 1876/77 alleen 132,000 verspreid. En wat meer is, nooit is het der Vereeniging zoo duidelijk dan in den laatsten

(*) Behalve die laatste bijzonderheden, deelde de Evangelische predikant van Rousselare, de heer H. van den Brink, in April j.l., ter algemeene vergadering van het *Comité synodal*, nog een aantal andere, zeer belangwekkende incidenten mede, waarvan ik inzonderheid het volgende opteekende: Eene Katholieke vrouw hield er sinds lang bij haren man op aan, dat hij weder eens ter biecht zou gaan. Dien aandrang moede, gaf de man toe, maar op voorwaarde dat de vrouw hem zou vergezellen; zij zou er zich dan van vergewissen, dat het niet aan hem, maar aan den priester lag, indien hij niet biechtte. En beiden begaven zich kerkwaarts. De vrouw blijft op zekeren afstand staan, terwijl de man zich naar den biechtstoel begeeft en zijne belijdenis aldus aanvangt:
- 'Ik ga nog al dikwerf naar de Protestantsche kerk.'
- 'Naar 't geuzenkot? Ge moogt dat niet doen.'
- 'Ik kan het niet laten. Ik moet wel zeggen zooals het is; ik ben een Protestant in mijn hart....

Nauwelijks had de man die woorden gezegd, of de priester sloot woedend het luikje van den biechtstoel. En de vrouw was overtuigd. Toen de man dan ook zeide: 'Ziet ge wel, 't is hier voor mij gedaan. Ik ga bij mijn vader in den Hemel ter biecht, die zal het luikje niet sluiten', - had zijne vrouw niets meer in te brengen.

tijd gebleken, dat hare geschriften werden gelezen. Drie nieuwe stations (Spa, Quaregnon en Sart-Dame-Avelines) zijn gedurende den laatsten jaarkring gesticht. De levendige en dikwerf wreedaardige bestrijding, die de Protestanten te Sart-Dame-Avelines ondervinden, doet volgens het getuigenis van den herder, het werk des te beter gedijen. Iederen Zondag, vooral in den laatsten tijd, ziet men nieuwe gezichten. Reeds zijn in de nabijheid (Frasmes en Villers-la-Ville) twee nieuwe stations en een weinig verder twee andere ontstaan. Reeds telt de Zendingskerk geestverwanten in tien gemeenten van het arrondissement, waartoe Sart-Dame-Avelines behoort. Het aantal scholen is met twee vermeerderd.

Het jongste rapport der *Union synodale* dagteekent van '75. Toenmaals bezat zij kerken te Antwerpen, Brussel, Dour, La Bouverie en Pâturages (Henegouwen), Gent(*), Maria-Hoorebeke, Luik, Seraing, Doornik-Rougy en Hodimont-Verviers, zij telde bovendien lokalen voor de godsdienstoefeningen te Cuesmes (Henegouwen), Mechelen, Leuven en Douvrain, benevens scholen in acht gemeenten, waaronder Brussel met zeven leerinrichtingen. Wij kunnen voorts eenige nieuwere, hoewel uit den aard der zaak onvolledige gegevens aan het 21ste rapport van het *Comité synodal*, over het tijdvak 1874-1876(†), putten. Immers, iedere Kerk leidt, gelijk wij reeds deden opmerken, een onafhankelijk bestaan, terwijl het bedoelde comité alleen ten doel heeft de Protestantsche scholen, zoo noodig, te hulp te komen, of geheel te onderhouden en in de behoeften aan onderwijs en godsdienst der *postes d' évangélisation* te voorzien, d.w.z. van verspreide groepen van geloofsgenooten en proselieten, die het oogenblik afwachten waarop zij zich tot gemeenten kunnen constitueeren. Het comité ondersteunt 3 scholen, en daaronder de Vlaamsch-Nederlandsche te Brussel, die ruim 200, daarvan meer dan de helft Katholieke leerlingen telt; het onderhoudt geheel op eigen kosten dergelijke leerinrichtingen te Pâturages en te La Bouverie (de laatste telt op 55 leerlingen, 23 Katholieke kinderen). Het aantal evangelisatieposten beloopt 15. Laat ons hopen, zeide het rapport toenmaals, dat Maria-Hoorebeke en Gent niet lang meer de eenige in Vlaanderen geconstitueerde kerken zullen bezitten. En die hoop is inmiddels reeds voor een deel verwezenlijkt. Inzonderheid in Vlaanderen heeft de Protestantsche beweging een schier onverwachte vlucht genomen. Reeds wordt te Kortrijk èn in het Nederlandsch èn in het Engelsch gepredikt. De gemeente van Rousselare belooft zulk een omvang te nemen, dat het *Comité synodal* de leiding van den arbeid en van het personeel op zich heeft genomen. Ook te Peruwelz heeft het een bijzonderen agent tot leiding van het evangelisatiewerk moeten aanstellen. Kortom, de uitgaven van het comité zullen dit jaar een vierde meer dan gedurende het voorgaande bereiken. Niettegenstaande de beperktheid zijner hulpbronnen, heeft het

(*) Ook daar vonden in den jongsten tijd talrijke en gewichtige bekeeringen plaats.

(†) *Dour, Imprimerie de A. Vaubert.* 1876.

echter terecht geoordeeld in de behoeften te moeten voorzien, inzonderheid nu het Vlaanderen, dat bolwerk van den R.K. Clerus geldt, waarop men tot heden tevergeefs had gerammeid. Thans echter is de eerste bres geschoten. Moge zij weldra wijd genoeg zijn, dat de kampioenen voor het Evangelie in dichte drommen de veste kunnen binnentrekken!

VII.

Maar het wordt tijd onzen arbeid te besluiten. Wellicht hebben wij zelfs verschooning voor diens uitvoerigheid in te roepen. Doch wie gevoelt zoo spoedig uitputting, wanneer hij hem dierbare beginselen verdedigt? Wie laat zich niet medesleepen door het gevoel, dat hij legioenen achter zich heeft, wanneer hij, tegenover Nederlandsche lezers, een vraagstuk van geloofsvrijheid, verlichting en beschaving behandelt? Dat reeds zou de aangelegenheid tot eene vaderlandsche stempelen.

En zij is het bovendien nog om een aantal andere redenen. Immers, het zijn inzonderheid onze taalgenooten, de Vlaamsch-sprekenden, in België, die, en dat wel juist tengevolge hunner spraakverwantschap, het meest van den tegenwoordigen toestand hebben te lijden. De reactie tegen de Nederlandsche taal - een noodzakelijk gevolg der omwenteling van '30 - had de geheele natie medegesleept. Op een gegeven oogenblik echter begreep de R.K. Kerk den algemeenen stroom niet langer te moeten volgen; de door de groote meerderheid, en inzonderheid door het vrijzinnigste deel des lands - de Walen - versmaadde, bespotte taal, kon juist daarom een geducht wapen in handen der geestelijkheid worden. Terwijl dikwerf geen enkel ‘beschaafd’ burger eener gemeente zich meer van de Ned. taal bediende, had de priester haar in eere gehouden. Als doel was zij hem, over het algemeen, even onverschillig als den Waal, maar als middel had hij haar innig lief. Wien toch kon de boer beter tot zijn vertrouwde, zijn raadgever - en zijn dwarskijker kiezen dan hem, die zijn moedertaal sprak en verstond? En daarom vooral moet het *Comité synodal*(*) thans komen verklaren, dat onder de Vlaamsche bevolkingen, nevens het Katholicismus, onwetendheid, godsdienstige onverschilligheid en dweepzucht heerschen; want, voegt het comité erbij, die beide laatste ondeugden, in schijn onvereenigbaar, reiken elkander de hand. En dat is de toestand van het land, waarvan de heer Janssen(†) schreef: ‘In Vlaanderen ontving de Hervorming den eersten stoot: dáár werd zij door 't bloed van duizend martelaars bezegeld; dáár ontstonden de eerste synoden; dáár werd het oudste onzer belijdenisschriften geboren, dáár ijverden de meest be-

(*) Rapport van 1874-1876, bladz. 22.
(†) H.G. Janssen. De Kerkhervorming in Vlaanderen, Arnhem, 1868.

roemde geloofspredikers, dáár tierde de Hervorming op 't weligste.' En datzelfde land is thans op weg om te worden wat het Ultramontanisme ervan wenscht te maken - een der steunpunten voor den hefboom, waarmede de burgerlijke maatschappij uit hare voegen moet worden gerukt!

't Is eene Nederlandsche aangelegenheid, want wie heeft niet kunnen opmerken hoe den Ultramontanen in Ned. Limburg, in Noord-Brabant de kam zwol, naarmate de Belgische clericalen overmoediger werden?

't Is eene Nederlandsche aangelegenheid, eindelijk, omdat België's tegenwoordige toestand een onvermijdelijk gevolg moest wezen van het wanverbond tusschen Katholicisme en democratie, waaruit het Koninkrijk is geboren. Om al die redenen mocht ik mijne landgenooten toeroepen: 'Opent ooren, harten - en beurzen zoo wijd mogelijk, wanneer het Belgisch Protestantisme om hulp roept. Want èn aan uwe belangstelling, èn aan uwe zedelijke, èn aan uwe stoffelijke ondersteuning bestaat dringend behoefte'(*).

In September 1880 zal België het eerste halve eeuwfeest van zijn onafhankelijk volksbestaan vieren. Het herstel van den toestand van 1815-1830, wie zou het wenschen? Maar wij kunnen hopen en ertoe bijdragen, dat het land op den aangeduiden gedenkdag althans den aanvang van zijn geestelijke 'ontvoogding', van zijne godsdienstige wedergeboorte viere; dat het Protestantisme alsdan wel niet Rome overwonnen, maar althans eene minderheid in het leven geroepen hebbe, sterk genoeg, dan dat daarmede op menig punt des lands rekening moet worden gehouden.

Onze vaderen bestreden België's *nationale* onafhankelijkheid. Laat ons daarentegen trachten het Ultramontanismus den weg te versperren, nu het de eigenlijke vruchten der omwenteling van '30 hoopt te plukken.

In één woord, dat *wij* thans èn de *staatkundige* èn de *godsdienstige* onafhankelijkheid van België helpen redden. Dat zij de bijdrage van het tegenwoordig Nederlandsch geslacht tot den gedenkdag van 1880; dat zij *onze* vergelding wegens 1830!

MAURITS H. VAN LEE.

(*) Waarschijnlijk is het alleen aan het - dikwerf spotzieke - toeval te wijten, dat de Koninklijke telg, die zich in Nederland aan het hoofd der door den Koning van België ontworpen beweging ten bate der beschaving van Midden-Afrika plaatste, eenigen tijd geleden ook een gift voor den bouw der Protestantsche kerk te Rousselare schonk.

Natuurkunde.

De gedaantewisseling bij de plant.
Een literarisch-botanische studie, door H. Witte.

Niet zonder schroom vang ik thans de taak aan, die ik mij zelven reeds vóór ruim vier jaren opdroeg, maar waarvan de uitvoering van maand tot maand, van jaar tot jaar werd uitgesteld, gelijk men dit wel meer iets pleegt te doen, voor hetwelk men zich, ja, wel berekend acht, maar waarvan de indruk op anderen genoegzaam geheel afhankelijk is van de wijze *hoe* men zich van die taak kwijt; terwijl men zich alles behalve zeker gevoelt, dat men haar op een het onderwerp waardige wijze zal ten uitvoer brengen.

Naar aanleiding van eenige losse aanteekeningen, sprak ik eenige malen over de gedaantewisseling der planten voor een zeer verschillend publiek, bijna even zoo dikwijls op verschillende wijzen, zooveel mogelijk ingericht naar het gehalte der toehoorders; maar altijd gevoelde ik het, dat mijne voorstelling dien gloed miste, welken alleen dichterlijke inspiratie er aan kan geven, en zonder welke dit onderwerp zoo min tot zijn recht komt als een fraai meubelstuk, dat onafgewerkt, ongepolijst, bleef. -

Deze wijze van natuurbeschouwen was mij van der jeugd af zeer lief; zoo ook dit onderwerp, van het eerste oogenblik af, dat ik er kennis mede maakte. Is dit nu ook reeds meer dan twintig jaren geleden, en ben ik misschien - misschien zeg ik - sedert dien tijd wat practischer, wat prozaïscher in mijn natuur- zoowel als in mijn wereldbeschouwing geworden, toch verloor Goethe's Metamorphosenleer in dien tijd voor mij niets van hare verhevene schoonheid, ja, werd ze zelfs voortdurend schooner, beteekenisvoller in

mijne schatting, naarmate de gelegenheden zich veelvuldiger aanboden, haar door de Natuur zelve, soms op verrassend schoone wijze, bevestigd te zien.

Het is dus geen wonder, dat ik eenigszins bevreesd ben door een verkeerd aangebrachten beitelslag aan de bevalligheid van het beeld te kort te doen; ook geloof ik niet, dat ik er nog toe zou gekomen zijn, zoo niet een vóór eenige maanden gedane belofte aan de Redactie van *De Tijdspiegel*, mij er toe aanzette.

De zekerheid echter, die ik verkreeg, dat dit hybridische, half-literarische, half-botanische onderwerp veel belangstelling vond bij hoorders, die op een zeer verschillenden trap van intellectueele ontwikkeling staan, geeft mij eenig vertrouwen, dat, mogen vorm en inkleeding allicht - ook en misschien niet het minst voor mij zelve - te wenschen overlaten, het mij, door middel hiervan, opnieuw zal gelukken een weinigje van het genot, hetwelk het schoone plantenrijk mij in zoo ruime mate te smaken geeft, ook anderen deelachtig te doen worden.

Blijkt dit geen utopie te zijn, dan zal daarmede tegelijk het bewijs geleverd wezen, ten eerste dat, tegen sommiger bewering, de stof voor populair-botanische beschouwingen nog ver van uitgeput is, en ten tweede dat - alweer tegen veler meening in - het Nederlandsche volk, hoe practisch het ook zij, er alles behalve afkeerig van is kennis te nemen van wat de Natuur op te merken en te bewonderen geeft.

Zeker schrijver, - ik herinner mij niet meer wie, maar dit doet er trouwens niet toe, - beweerde onlangs, in goeden ernst, dat de Nijverheid de dochter is der Kunst.

Zulk een stelling, misschien zonder veel nadenken en onder den indruk van het belang der Kunst voor de Nijverheid geuit, kan licht een gevleugeld woord worden, en toch is ze in strijd met wat de geschiedenis der beschaving leert.

Ik geloof dat men met veel meer recht Nijverheid, Kunst en Wetenschap zusters mag noemen; zusters van zeer verschillenden ouderdom, die alle drie de Rede tot moeder hebben, en tusschen welke dus een zeer intieme bloedverwantschap bestaat.

De vader der Nijverheid was de oude, zelfs de vóórhistorische tijd; zij toch is voortgesproten uit de zucht om steeds op betere en gemakkelijker wijze in de voornaamste levensbehoeften te voorzien, en voortbrengselen van nijverheid worden nog gaandeweg te voorschijn gebracht van volken, van welker bestaan in de geschiedenis zelfs geen spoor te vinden is, doch waarmee men alleen dóór die overblijfselen bekend wordt.

Als dien der Kunst mag men den middeltijd beschouwen; immers

toen ontwikkelde zich bij sommige volken kunstgevoel en kunstzin in hooge mate; terwijl de nieuwere tijd de vader der Wetenschap is.

Hoezeer ook aan elkaar verwant, verschillen ze toch aanzienlijk in karakter en temperament; immers, terwijl de Nijverheid in alle opzichten het karakter bezit van den kloeken burgerstand, doet zich de Kunst steeds voor als een die men - altijd in goeden zin - een parvenu pleegt te noemen, terwijl de Wetenschap veelal gewoon is de allures der hoogere aristocratie na te volgen, en dan ook wel wat uit de hoogte op hare beide oudere zusters neer te zien.

Elk op zichzelf bezitten ze een uitgebreide macht, die voortdurend toeneemt, in dezelfde mate als de verstandelijke ontwikkeling der volken. Ze beheerschen de natiën, die zich gedweeër aan haar onderwerpen, naarmate zij van haar zegenrijken invloed, van hare onmisbaarheid voor het maatschappelijk en bijzonder leven beter overtuigd worden.

Vermogen ze elk op zichzelf reeds veel, toch blijft haar macht zeer beperkt, zoolang ze hetzij elkaar ignoreeren, 'tzij schuchter tegen elkaar *op*- of, omgekeerd, uit de hoogte op elkander *neerzien.*

Eerst wanneer ze elkaar vriendschappelijk tegemoet treden, elkander hulpvaardig de hand reiken, met raad en daad elkander helpen, komen ze ten volle tot haar recht; als ze elkaar wederkeerig completeeren, breidt zich het gebied van elk afzonderlijk op verbazende wijze uit, en beheerschen zij de wereld ook dáár, waar men zich uit domheid of hardnekkige eigenzinnigheid aan die overstelpende macht tracht te onttrekken.

Wat Nijverheid en Kunst wederzijds op elkaar vermogen bewees inzonderheid de jongste tijd; immers, leveren zoowel de kunst- als de nijverheidsvoortbrengselen der oude Grieken en Romeinen hiervan reeds talrijke bewijzen, later trokken ze zich van elkaar terug en eerst in onze eeuw gaven ze weder blijk van toenadering.

Het was inzonderheid de in 1873 te Weenen gehouden Wereldtentoonstelling, die de oogen deed opengaan van velen, die zich hiervoor nog blind toonden. Zelfs zij, die daar aan de inzendingen van allerlei aard slechts weinig opmerkzaamheid wijdden, kwamen onwillekeurig tot vergelijkingen der voortbrengselen van 't ééne volk met die van het andere, en de gevolgtrekking was dan niet verre, dat bij het ééne Nijverheid en Kunst hand aan hand gingen, en ze bij het andere elkaar nog vreemd bleken te zijn; zeer in het voordeel van het eerste.

Behoef ik het nog wel te herhalen, dat uit de Nederlandsche inzendingen, hoe voortreffelijk vele ervan in menig opzicht ook mochten zijn, op in 't oogloopende wijze bleek, dat ons volk niet tot de eerste der beide genoemde categorieën behoorde? Immers neen, want het is dikwijls genoeg gezegd zoowel door Nederlandsche verslaggevers als door vreemden, door de laatsten niet het minst. Ook is het voornamelijk van dien tijd af, dat zich de beweging in een andere en

betere richting openbaarde, waarvan inzonderheid de op het oogenblik nu ik dit schrijf nog geopende ‘Kunst-nijverheidstentoonstelling’ het gevolg is. En al is het er ook nog ver van af, dat die Tentoonstelling ten volle aan haar naam en doel beantwoordt, zoo blijkt toch duidelijk, dat men op den weg daartoe is, en men reden heeft te hopen, dat ook hier de beide zusters weldra een duurzaam verbond met elkaar zullen sluiten, haar beiden tot eer en het volk tot voordeel.

Twee hinderpalen moeten hiertoe noodzakelijk uit den weg geruimd worden: de Nijverheid moet tot het begrip komen, dat zelfgenoegzaamheid haar als binnen een cirkel besloten houdt en veelzijdige ontwikkeling onmogelijk maakt; waar ze zwak is, moet ze dit erkennen en zonder blozen hulp vragen bij hen, van wie ze weet dat hulp te verkrijgen is; terwijl op hare beurt de Kunst tot de overtuiging moet komen, dat zij ook nog andere plichten heeft dan te idealiseeren; immers, ze leeft niet buiten, maar, bestaat ze in materieelen zin *door*, ze leeft dus ook *in*, en behoort derhalve *voor* de maatschappij te leven; waar ze dit ignoreert, geeft ze blijk noch zichzelve, noch hare roeping te begrijpen. Terecht beweerde dan ook niet lang geleden de geniale Weener tuinbouw-architect Lothar Abel: ‘De Kunst moet in een land niet slechts als een zaak van luxe, maar als een van het hoogste nationale belang beschouwd worden.’ Trouwens dat men in Oostenrijk, en in Weenen inzonderheid, van die waarheid doordrongen is, en dit te meer daar men er in den jongsten tijd de zegenrijke gevolgen van ondervond, is vrij algemeen bekend.

Volmaakt hetzelfde is het geval, waar het geldt de verhouding tusschen Wetenschap en Nijverheid of Wetenschap en Kunst. Ofschoon de beide eersten reeds veel blijken van toenadering gaven, ze zelfs reeds zeer veel aan elkander te danken hebben, - men denke slechts aan wat de fabrieksnijverheid aan schei- en natuurkunde en, omgekeerd, deze aan de eerste verschuldigd is - zal beider invloed op elkander toch eerst dán volkomen wezen, als ze ophouden elkaar als wezens van verschillende natuur te beschouwen, en zusterlijk arm in arm de wereld doorwandelen, hier geestelijk licht, dáár materieele welvaart verspreidende; als ze elkaar in den volsten zin des woords aanvullen; dit kunnen ze veel meer nog dan thans het geval is.

Veel moeilijker echter schijnt een innige aaneensluiting van Wetenschap en Kunst. In haar heiligen ijver voor het zoeken naar waarheid, schuwt de strenge Wetenschap alles wat zweemt naar het ideale. Licht zoekt ze, vast en helder licht, waar ze op vertrouwen en gerust op afgaan kan; maar ze sluit de oogen voor flonkerend kunstlicht, dat oogenblikkelijk een heerlijk effect maakt voor hen, die als de kinderen jubelen van genot bij 't zien van een stralenschietend vuurwerk, maar dat, weldra uitgedoofd, de duisternis nog donkerder maakt, of, als dwaallicht, den onnoozele geheel van het spoor brengt.

En toch geloof ik dat ook op deze beschouwingswijze - het zij

met respect voor alle waarlijk geleerden gezegd - wel wat is af te dingen.

Inzonderheid geloof ik, dat het voor vele geleerden, vooral voor hen, die zich met de studie der Natuur bezig houden, niet ongezond zou zijn, zich nu en dan eens te laven aan de bron der poëzie; mogelijk zouden ze daaruit meer kracht putten dan gedurende eenige vacantieweken uit de mineraalbronnen eener badplaats; zeker, wanneer velen zich niet als met een stalen pantser tegen elke dichterlijke aandoening wapenden, wanneer ze hun gemoed meer toegankelijk stelden voor de liefelijke indrukken, die de Natuur, welker geheimen ze trachten te doorgronden, ten allen tijde zelfs op den onverschilligste tracht teweeg te brengen, ze zouden hun levenstaak heel wat aangenamer maken en der Natuur meer recht laten wedervaren.

Dán ook zou de kunstenaar zich meer tot hen getrokken gevoelen, en zou deze spoedig de overtuiging verkrijgen, dat een zekere dosis wetenschap voor hem verre van overtollig is; men zou dan niet zoo vaak onaangenaam getroffen worden door grove onnauwkeurigheden, ja, brutale tegenstrijdigheden, in soms meesterlijke kunstwerken.

In één woord: de één kan ook hier de andere niet missen, en waar ze elkaar ignoreeren, moet dit in het nadeel van beiden zijn.

Dat dit meer is dan een los vermoeden, zegt ons niet alleen ons gezond verstand, maar leert de ondervinding. Van den heilzamen invloed eener inniger aaneensluiting van Nijverheid en Kunst zijn de bewijzen in zoo groote menigte voorhanden, dat het volkomen noodeloos zou zijn daarbij hier nader stil te staan. Dit ligt dan ook trouwens niet in mijn plan; het is op de nauwe betrekking tusschen Kunst en Wetenschap dat ik wil wijzen; ik wil die betrekking, die bloedverwantschap doen uitkomen door een sprekend voorbeeld, ons nagelaten door een dichter-natuurkundige; een man, aan wiens genialiteit als dichter zeker wel niemand zal twijfelen, wiens verdienste als natuurkundige men vaak heeft getracht te ontkennen, maar die met dit al over de plant een licht deed opgaan, waardoor veel, dat op zich zelf ten eenen male onbegrijpelijk is, klaar en duidelijk wordt niet alleen, maar dat ook een helder begrip geeft van het verband tusschen de verschillende planten-organen, tot welk begrip men anders onmogelijk zou hebben kunnen komen.

Ik bedoel G o e t h e en zijn leer omtrent *de gedaantewisseling der planten.*

Alvorens dit onderwerp te vervolgen, is het misschien voor vele lezers niet ondienstig kortelijk na te gaan, uit welke deelen een bloem bestaat, daar de kennis hiervan voor het recht begrip van G o e t h e 's leer onmisbaar is.

Ter geruststelling voeg ik hier echter onmiddellijk bij, dat daartoe geene droomerige beschouwing noodig is; slechts eene vluchtige herinnering van wat elk honderd maal heeft gezien, en wat ieder dus gemakkelijk kan begrijpen, ook al heeft hij er wellicht nooit bijzonder op gelet.

Elke bloem vormt één afgesloten geheel, met uitzondering evenwel van de zoogenaamde samengestelde bloemen, die elk op zichzelf eigenlijk een vereeniging van een aantal bloemen zijn, maar zoo dicht bijeenstaande, zoo eigenaardig gegroepeerd, dat ze op bedriegelijke wijze het voorkomen van een enkele bloem verkrijgen.

Dit is bijv. het geval met de G o u d s b l o e m , de Z o n n e b l o e m , de K a m i l l e , het M a d e l i e f j e , de P a a r d e b l o e m en een groot aantal andere.

Deze laten we hier buiten sprake.

Elke bloem dan, en dus ook de afzonderlijke bloempjes der laatstgenoemde, vormt één afgesloten geheel; een geheel echter, dat uit verschillende, duidelijk van elkander te onderscheiden onderdeelen bestaat.

Bij alle bloemen is dit evenwel niet in dezelfde mate het geval; ook onderscheidt men complete en incomplete bloemen; zijnde de laatste die, aan welke een of meer der vier onderdeelen, die een complete bloem samenstellen, worden gemist.

Die onderdeelen staan steeds kransgewijs op den top des bloemsteels boven elkaar; die top van den bloemsteel is echter kort inéengedrongen en veelal gezwollen, tengevolge waarvan de afstand tusschen die kransen zóó gering is, dat ze veeleer om elkander heen schijnen te staan, als hoedanig men dan ook gewoon is ze te beschouwen, zoodat men van een buitensten en drie naarbinnen elkander opvolgende kransen spreekt.

Die buitenste krans nu bestaat uit een kleiner of grooter aantal blaadjes, welke meest groen, zelden - zooals bij de F u c h s i a - anders gekleurd zijn. Toen de bloem nog gesloten en dus nog knop was, vormden die blaadjes, dicht aanéengesloten, het beschuttende omhulsel, waarbinnen de overige, veel teerder bloemdeelen besloten waren. Somtijds vallen ze schier onmiddellijk na de opening af, zooals bij de K l a p r o z e n , somtijds, bijv. bij de T u l p , de L e l i e , enz. ontbreken ze.

Die buitenste krans heet de k e l k , en de afzonderlijke blaadjes, waaruit hij bestaat, noemt men k e l k b l a a d j e s .

De daarop, naarbinnen, volgende krans, is die, welke voor velen eigenlijk de bloem uitmaakt, wijl de blaadjes waaruit hij bestaat in den regel veel grooter zijn, en gewoonlijk door hun fraaie kleur ook het meest in 't oog loopen; het is de b l o e m k r o o n , door een grooter of kleiner aantal b l o e m b l a a d j e s gevormd.

De derde krans, van buiten af, bestaat uit de m e e l d r a d e n . Deze verschillen in vorm aanzienlijk van de blaadjes der beide andere kransen, en ze hebben voor de bloem dan ook een geheel bijzondere beteekenis. Zicht-

baar bestaan ze uit twee deelen: een draadvormig steeltje, het h e l m d r a a d j e geheeten, en een langwerpig of rondachtig knopje, dat op den top daarvan bevestigd is en dikwijls, zonder het los te maken heen en weer bewogen kan worden; dit is het h e l m k n o p j e.

Wanneer de bloem volkomen ontwikkeld is, blijkt dit laatste een hol lichaampje te zijn, want het berst dan open; werkelijk bestaat het uit twee overlangsche vakjes, waarin een zeer fijn poeder besloten is, hetwelk er echter, nadat het h e l m k n o p j e, hetzij, zooals gewoonlijk, met twee overlangsche spleten, hetzij, zooals bij den L a u r i e r b o o m, met klepjes, of, zooals bij den R h o d o d e n d r o n, met poriën aan den top, openspringt, eruit stuift, en om die reden s t u i f m e e l heet.

Dit s t u i f m e e l, gewoonlijk geel, somwijlen, bijv. bij de L e l i e, bruin, bestaat uit een overgroot aantal uiterst fijne, holle blaasjes of korreltjes, die s t u i f m e e l k o r r e l t j e s heeten, en voor de bevruchting der bloem onmisbaar zijn.

Het geheel: helmdraad en helmknopje te zamen, onderscheidt men, zooals ik reeds opmerkte als een m e e l d r a a d.

De vierde krans eindelijk neemt het centrum der bloem in. Dikwijls treft men daar slechts één enkel bloemdeel aan, veelal meer, soms, bij de Boterbloem o.a., vele; het getal doet echter ter zake niets af; wij nemen nu aan, dat die krans uit meerdere organen bestaat.

Deze noemt men in hun geheel s t a m p e r s. Elke s t a m p e r - die in de Lelie levert er een zeer fraai voorbeeld van - is een vrij samengesteld lichaam, en wordt gevormd door een gezwollen voet, een korteren of langeren, draadvormigen steel, in een dikker knopje eindigende.

Als men in een erwt een speld steekt, en men houdt de erwt naar beneden, dan heeft men er een goede voorstelling van.

De erwt vertegenwoordigt dan het v r u c h t b e g i n s e l, wijl het 't beginsel is der vrucht; dit is hol en daarin zijn één of meer kleine, teere korreltjes besloten, bestemd om na den bloei tot zaden te rijpen, maar die, tijdens den bloei, d.w.z. vóór de bevruchting, e i t j e s heeten.

De speld zelf stelt den s t i j l voor, terwijl de knop der speld dat gedeelte van den stamper vertegenwoordigt, hetwelk de s t e m p e l heet. -

Wat geschiedt er nu tijdens den bloei?

Gedurende den bloei, en wanneer de meeldraden en de stampers tot volkomen ontwikkeling zijn gekomen, heeft de bevruchting der in het vruchtbeginsel besloten eitjes plaats.

Dit gaat volgenderwijze toe.

De eitjes in het vruchtbeginsel kunnen zich onmogelijk tot zaden ontwikkelen, zonder den invloed van het stuifmeel.

Maar die eitjes zijn in dat vruchtbeginsel volkomen besloten, en dus onbereikbaar voor wat ook van buiten.

Dit zou men zoo zeggen, maar dan rekent men buiten de Natuur,

die hare schepselen toerustte met al die eigenschappen, welke voor de instandhouding der soort noodig zijn, en hierop is het, dat het in dit geval voornamelijk aankomt.

De stempel, het topgedeelte van den stijl dus, is een orgaan van geheel eigenaardige natuur. Zijn alle andere plantendeelen door een opperhuidsvlies overtrokken, de stempel is dat niet, en de weeke cellen, waaruit hij bestaat, zweeten een gomachtig vocht uit, zoodat hij gewoonlijk kleverig is; bovendien is hij niet met uiterst fijne haartjes bezet.

Wanneer nu de helmknopjes zich openen en het stuifmeel daaruit valt, komen er licht een aantal van die duizenden korreltjes op den stempel terecht, waartoe dikwijls ook kleine insecten zeer veel dienst doen, doordat zij het meel aan de vleugels, de pooten of het harige lijf meesleepen, bij welke bijzonderheden, veel in getal en rijk aan verscheidenheid, ik nu echter niet nader zal stilstaan.

De gomachtige vloeistof op den stempel is hierbij in tweeërlei opzichten van veel belang; ten eerste kleven de stuifmeelkorreltjes daardoor aan den stempel vast, ten tweede - en hier komt het op aan - nemen die korreltjes, die holle zakjes, dat vocht in zich op; het heeft daarop de uitwerking dat deze, om het zoo te noemen, gaan groeien, dat zich een buisvormig uitgroeisel daaruit ontwikkelt, welk buisje, evenals een worteltje in den grond, in het weefsel van den stijl dringt.

En hoe lang die stijl nu ook mag wezen - in sommige bloemen is hij zeer lang - dat stuifmeelbuisje dringt erdoor heen naar beneden, komt in het vruchtbeginsel terecht, dringt daarna, door een uiterst fijne opening, binnen in een der eitjes, en.... genoegzaam onmiddellijk daarna is dit bevrucht, d.w.z. is het in staat zich verder te ontwikkelen, zoodat het daarin aanwezige beginsel der kiem de vatbaarheid verkrijgt, om later als jong individu de soort te doen voortleven.

Dat er tusschen die stuifmeelbuis en het eitje dus stofwisseling plaats heeft, is niet twijfelachtig; wat men eigenlijk door dat woord bevruchting te verstaan heeft, is nog steeds een raadsel, waarvan nu ruim een kwart eeuw geleden, de kruidkundige S c h l e i d e n te Jena de oplossing wel meende gevonden te hebben, maar, gelijk later bleek, ten onrechte.

Gewaagd zou het zeker, bij de groote vorderingen welke de wetenschap in de levensleer der planten tegenwoordig maakt, zijn te zeggen, dat men niet tot een goede oplossing ervan zal komen. Wanneer men echter bedenkt, dat het hier de waarneming geldt van een levensmoment, en dat wel van een aan de observatie onttrokken orgaan, dan is er veel reden om te gelooven, dat het tot die verschijnselen in het plantenleven behoort, waarvan het der Natuur niet behaagt den sluier voor ons op te lichten.

Ik mag hier echter niet langer bij blijven stilstaan; mogelijk was ik reeds uitvoerig genoeg, maar noodzakelijk is het voor het juist be-

grip van G o e t h e 's dichterlijke en toch zuiver kruidkundige leer, dat de lezer zich niet alleen van de verschillende, de bloem samenstellende organen een duidelijke voorstelling maakt, maar dat hij tevens bekend zij met de betrekking waarin zij, inzonderheid de meeldraden en stampers, tot elkander staan. Wanneer hij weet, waartoe die vorm, en die inrichting ervan noodzakelijk zijn, zal de leer der gedaantewisseling hem, de plant in een geheel ander licht plaatsen, dan waarin hij haar tot dusverre zag, en zal dat, wat hij tot hiertoe schoon vond, in de hoogste mate bewonderenswaardig in zijn oog worden.

Ik merk hier alleen nog op, dat, hoevele wijzigingen van vorm de bloemen ook aanbieden, of in de ééne sommige organen ontbreken, ze in de andere samengroeien, enz., dit ter zake niets afdoet, en dat, wat geldig is voor de ééne bloem, zulks evenzeer, hoe dan ook gewijzigd, het geval is voor de andere.

Na deze uitweiding mogen eenige bijzonderheden, betrekking hebbende op de geschiedenis der kruidkunde, voorzoover ze met ons onderwerp in verband staan, hier plaats vinden.

Om toch G o e t h e 's dichterlijke opvatting van de natuur der bloemdeelen ook in hare wetenschappelijke waarde te kunnen schatten, moet men haar beschouwen, geplaatst in het kader van den tijd, waarin hij haar verkondigde, en mag men niet geheel onbekend zijn ook met de zienswijze zijner voorgangers.

Daartoe is het niet noodig, de geschiedenis van de ontwikkeling der kruidkunde op den voet te volgen; voldoende kan het geacht worden, eenige hoofdmomenten daaruit in herinnering te brengen; wij zullen dan zien dat G o e t h e 's Metamorphosenleer niet was een op zichzelf staande theorie, maar een geregeld o n t w i k k e l i n g s v e r s c h i j n s e l d e r w e t e n s c h a p.

Het spreekt van zelve, dat de beoefening der kruidkunde meer omvang verkreeg, naarmate het aantal bekende planten toenam; zoomede dat het getal dergenen, die zich met deze wetenschap bezig hielden, in dezelfde mate grooter werd.

De kennis der planten nu bepaalde zich aanvankelijk tot die, welke men in zijne onmiddellijke nabijheid zag groeien, die men kweekte voor huishoudelijk gebruik, of om ze als geneesmiddelen aan te wenden, of om er medicamenten uit te bereiden, enkele ook voor sieraad; en dat het inzonderheid kloosterlingen waren, die zich hiermede bezig hielden, kan, met betrekking tot de kruidkunde, nog minder verwonderen, dan waar het andere wetenschappen gold; immers het opkweeken van planten, voor verschillend gebruik, was steeds aan enkele kloosterbroeders opgedragen, terwijl het beschouwen der bloemen en het waarnemen harer ontwikkelingsverschijnselen in het afgezonderde leven der monniken een zeer aangename afwisseling moest brengen.

Naarmate echter het verkeer tusschen de verschillende volken levendiger werd, geraakte men ook meer bekend met de planten van andere landen, die tot verschillende doeleinden werden overgebracht; terwijl men weldra ook door handelsrelatiën, zoomede door de pogingen van moedige reizigers in overzeesche landen, deels in het bezit kwam, deels kennis kreeg ook van vele gewassen, die in andere werelddeelen thuis behoorden.

Dat tengevolge daarvan de planten*kennis* - waartoe de *plantkunde* van vóór de zestiende eeuw zich voornamelijk bepaalde - meer algemeen eigendom werd, ligt in den aard der zaak, en eveneens dat dit aanleiding moest geven tot een meer bepaald wetenschappelijke richting der plantkunde, terwijl die vroeger hoofdzakelijk een zuiver materieele was.

Het kon aanvankelijk niet moeilijk vallen, de toen bekende planten te overzien, bezwaarlijker echter werd dit, toen het aantal bekende soorten steeds aangroeide; ten laatste werd dit zelfs volslagen onmogelijk.

Men kan zich hiervan het gemakkelijkst een voorstelling maken, wanneer men slechts denkt aan iemand, die een bibliotheek aanlegde; toen hij pas begon, en zijn boeken op een boekenrekje kon bergen, kon 't hem niet moeilijk vallen, oogenblikkelijk ieder gewenscht boek te krijgen; dit werd echter reeds moeilijker, zoodra hij twee, drie planken vol had staan; maar toen er gestadig zooveel bijkwamen, dat hij er een paar kasten mee vulde, werd het overzicht zóó moeilijk, dat hij ten laatste wel moest besluiten, om ze in een bepaalde orde te plaatsen, ten einde ieder oogenblik een verlangd boek, zonder lang zoeken, te kunnen vinden.

Zoodra hij echter de boeken, die tot één en dezelfde rubriek behoorden, nevens elkander plaatste, overzag hij 't geheel gemakkelijker, terwijl, bij nog grootere uitbreiding, ook de rubrieken moesten gesplitst worden.

Valt zulks nu in zoodanig geval niet moeilijk, geheel anders moest dat zijn met hen, die de allereerste pogingen aanwendden om hetzelfde ook op de bekende planten toe te passen.

Ofschoon het aantal der toen bekende zelfs in de verte niet kan vergeleken worden bij dat van die welke wij thans kennen, leverden ze toch zóóveel verscheidenheid op, liepen ze in hare groeiwijzen en andere karaktertrekken zóózeer uiteen - waarbij men dan nog maar alleen aan de zichtbaar bloeiende behoeft te denken, wijl de onzichtbaar bloeiende grootendeels buiten het bereik der waarneming met het bloote oog waren, - dat het zoo goed als onmogelijk was, ze zoodanig tot rubrieken bijeen te brengen, dat het overzicht geregeld en gemakkelijk werd.

Men begreep dan ook wel, dat een geregelde indeeling mogelijk was; dat er een zekere orde moest heerschen in het plantenrijk; dat er eenig verband of zekere verwantschap tusschen de verschillende soorten bestond: maar men zag dit niet.

Andreas Caesalpinus, in 't begin der 16de eeuw Hoogleeraar te Pisa, later te Rome lijfarts van Paus Clemens VIII, was de eerste die een systematische indeeling der planten voorstelde. Dit in aanmerking nemende, mag men zich er terecht over verwonderen, dat zijn stelsel, hoe primitief en gebrekkig ook, toch werkelijk verdienstelijk was, daar het voornamelijk berustte op onderscheidingskenmerken van de vrucht en de kiem, organen die standvastige karakters hebben, en waaraan zelfs thans nog veel waarde wordt gehecht. Hij scheidde echter de boomen van de kruidachtige gewassen af, een onderscheiding die verre van wetenschappelijk en dan ook geheel zonder waarde is. Bovendien leverde de door hem voorgestelde indeeling schier onoverkomelijke bezwaren op, daar men slechts bij uitzondering vruchten te zijner beschikking heeft, en ten overvloede de kiem een niet altijd gemakkelijk waar te nemen orgaan is.

Het ijs was echter door den Italiaanschen geleerde gebroken, en wel zóó goed, dat anderen niet zouden rusten, vóór het door hem beoogde doel werkelijk was bereikt. Eer het zoover kwam, zou er echter nog een geruime tijd verloopen, moesten er nog veel moeilijkheden doorworsteld, veel bezwaren overwonnen worden.

Het ligt geenszins in mijn plan, om hier een overzicht te geven van de daarna elkander opvolgende, verschillende plantenstelsels. Dat er telkens andere werden voorgesteld, bewijst reeds genoegzaam, dat er geen gevonden werd, hetwelk werkelijk de algemeene instemming vond; evenzeer dat de behoefte aan een op goede gronden rustende indeeling zich gaandeweg sterker deed gevoelen.

Gedurende ruim anderhalve eeuw kwam men werkelijk niet veel verder op dit gebied, terwijl intusschen het aantal bekende planten allengs grooter werd. Eerst Joseph Pitton Tournefort, die in 1708 als hoogleeraar in de plantkunde te Parijs overleed, gaf een stelsel, dat voor dien tijd zeer goed mocht genoemd worden, en dat in elk geval de botanische systematiek een heel eind vooruit bracht; dit berustte voornamelijk op den vorm der bloemkroon, en werkelijk zijn daarin reeds onderscheidingskenmerken opgenomen, die nog altijd van waarde zijn en het bewijs leveren, dat ook Tournefort van de *natuurlijke* verwantschap tusschen de planten reeds begrip had.

Hoe weinig kennis men echter te dien tijde nog had van de beteekenis der voornaamste bloemdeelen, van den invloed dien ze op elkander uitoefenen, blijkt o.a. hieruit, dat eerst Sebastin Vaillant, een discipel van Tournefort, het stuifmeel voor het bevruchtend element herkende, terwijl dit door dezen laatste als een uitwerpsel of excrement, en als zoodanig dus doelloos voor de plant, werd beschouwd.

Aan den Nestor der kruidkundige wetenschap, die op geheel nieuwe grondslagen het gebouw tot een aanzienlijke hoogte optrok, Carolus Linnaeus, was het voorbehouden, de planten te classificeeren op een wijze, die algemeene goedkeuring verwierf. Deze, die zich a priori

overtuigd hield, dat hetzelfde beginsel, 'twelk aan de vermenigvuldiging van de dieren ten grondslag ligt, de *sexualiteit*, ook in het plantenrijk een voorname rol moest spelen, kwam dan ook weldra tot de overtuiging, dat de seksen hier door de meeldraden en stampers vertegenwoordigd zijn, en dat derhalve deze organen voor de bloem, voor de plant van het hoogste gewicht zijn.

En toen hij zag dat deze organen, uit verschillende oogpunten beschouwd, zich standvastig veelal bij een groot aantal verschillende planten op dezelfde wijze voordoen, achtte hij die dan ook het meest geschikt, om aan een geheel nieuwe indeeling ten grondslag te liggen.

De omwenteling, die niet alleen hierdoor, maar ook door een duidelijke bepaling der geslachten en soorten, korte en zakelijke beschrijvingen, enz. enz. in de kruidkunde plaats had, was zóó groot, dat men zeer terecht Linnaeus als den grondlegger der tegenwoordige botanische wetenschap beschouwt.

Het stelsel van Linnaeus, gepubliceerd in 1737, doch vermoedelijk reeds eenige jaren vroeger ontworpen, was nu een kwart eeuw geleden nog algemeen in gebruik; wel een bewijs voor de degelijkheid ervan. Dat het op den duur niet standhoudend kon zijn, heeft Linnaeus trouwens zelf wel begrepen en is dan ook vrij natuurlijk.

Hoezeer boven alles wat tot dusverre was voorgesteld uitmuntende, ja hoe geniaal het ook was, toch vond het aanvankelijk ook heftige tegenstanders; sommigen dreven er zelfs den spot mede. Zoo verscheen o.a. in Frankrijk een niet onaardige critiek in dichtmaat, van M. Roman, waarin het huwelijk der bloemen op niet onbevallige wijze in een belachelijk daglicht werd gesteld(*).

Het stelsel van Linnaeus was voornamelijk op de meeldraden en stampers, hun aantal, onderlinge lengte, wijze van inplanting en samengroeiing, of ook gedeeltelijke afwezigheid gebaseerd, om welke reden het dan ook het *sexueele* stelsel wordt genoemd, wijl de genitaliën er de hoofdrol in spelen. Men onderscheidt het echter ook nog door een anderen naam: het *kunstmatige* stelsel namelijk, immers was het inderdaad niets anders dan een zeer vernuftig uitgedacht middel, om de planten tot groepen te brengen, ten einde het overzicht en tevens de studie ervan gemakkelijk te maken.

Uit het bovenmedegedeelde blijkt, geloof ik, genoegzaam, dat men trapsgewijs de verschillende bloemdeelen beter leerde kennen; die kennis was en bleef echter gebrekkig, om niet te zeggen oppervlakkig, en zelfs Linnaeus, hoezeer ook van de betrekking waarin de meeldraden tot de stampers staan overtuigd, en hoe goed hij dus de *waarde* der verschillende organen, die de bloem vormen, begreep, was onbekend met hunne *natuur*.

(*) Dit moet oorspronkelijk verschenen zijn in Retz, *Nouvelles ou Annales de l'art de guérir*, tom. VI, 1790, bladz. 489-93. Ik vond het in het 2de stuk van Usteri's *Annalen der Botanik*, 1791, bladz. 208-211.

Hij zag verschil van vorm, en begreep de noodzakelijkheid daarvan, zoo die verschillende deelen voor hun eigenaardige bestemming geschikt zouden zijn; maar de *éénheid*, welke aan die *verscheidenheid* ten grondslag ligt, deze zag noch vermoedde de beroemde kruidkundige.

En juist dáárdoor moest de bloem nog aanzienlijk in schoonheid winnen.

Maar daartoe kon *zien* alleen niet toereikend zijn, zelfs al zag men met de oogen van een ervaren natuurkundige; ook de *fantasie* moest daarbij in dienst gesteld worden, en deze was steeds het zwarte spook der geleerden.

Het denkbeeld: éénheid bij verscheidenheid in de natuur, was zeker grootendeels een gevoelszaak, 't was een dichterlijk denkbeeld, juist een dichter als G o e t h e waardig.

Men vraagt wellicht waarom nu juist een dichter als G o e t h e ?

Het antwoord hierop is zeer eenvoudig. Niet alleen den d i c h t e r kon het mogelijk zijn, het verband te vatten tusschen de organen der plant; hiertoe toch was meer noodig dan een levendige verbeeldingskracht, en wel in de eerste plaats k e n n i s d e r p l a n t in het algemeen; voorts gewoonte, weldra behoefte om waar te nemen, vergelijkingen en toepassingen te maken; in één woord: daartoe was noodig kennis der natuur, inzonderheid van de plant en haar leven, en G o e t h e was natuurkundige.

Dat hij als zoodanig weinig gewaardeerd werd, en zelfs nu nog velen alleen den *dichter* G o e t h e kennen, daarin ligt niets bevreemdends. Zijn roem als dichter overschaduwde zijn reputatie als natuurkundige. Hij was dichter in de *eerste* plaats, en, mocht hij ook herhaaldelijk blijk geven op het gebied der natuur alles behalve vreemdeling te zijn, ja, verdienen opgenomen te worden in de rij der wetenschappelijke mannen van zijnen tijd, men had er oogen noch ooren voor. Ware hij echter alleen als natuurkundige opgetreden, ongetwijfeld zou aan hetgeen hij voorstelde een geheel ander, en van 't begin af een beter, onthaal zijn ten deel gevallen.

Het denkbeeld, door G o e t h e omtrent de natuur der bloemdeelen geuit, mocht aanvankelijk het product zijn zijner fantasie, en 't komt mij zelfs zeer waarschijnlijk voor dát dit zoo was, het moest toch onvermijdelijk op waarneming, goede en oordeelkundige waarneming gegrond zijn; het moest door herhaalde aanschouwing en toepassing gestaafd worden. Zonder dat kon het onmogelijk wetenschappelijke waarde hebben; het moest zijn een kind der fantasie, door de wetenschap opgevoed.

In het jaar 1790 verscheen van G o e t h e een zonderling boek; zonderling, voor dien tijd althans, om den inhoud, vreemder nog met het oog op de antecedenten des schrijvers.

Niet alleen toch trad hij daarmede op als kruidkundige, maar hij ontzag zich zelfs niet, daarin een theorie te verkondigen, die als zoodanig niet alleen nieuw, maar zeer ingrijpend tevens was, daar zij de bloem uit een geheel ander gezichtspunt leerde beschouwen, dan men dit tot dusverre deed.

De verschillende deelen der bloem, zoo uiteenloopend van vorm en tot zoo aanmerkelijk verschillende levensverrichtingen bestemd, waren steeds gehouden voor organen van geheel verschillende natuur, welke in geen andere betrekking tot elkander stonden, dan dat ze elk op zichzelf het hunne moesten bijdragen, om de instandhouding der soort, door het voortbrengen van vrucht en zaden, te verzekeren.

G o e t h e was echter, door gestadige waarneming en vergelijking, tot een geheel andere conclusie gekomen. Hij had de overtuiging gekregen, dat de Natuur een veel eenvoudiger, en juist daarom veel bewonderenswaardiger, middel had te baat genomen, om haar doel te bereiken. Een b l a d , een gewoon blad en niets meer, was daartoe noodig; een orgaan echter, toegerust met de eigenschap, om verschillende vormen aan te nemen, al naar dit voor de verschillende levensphasen der plant nuttig of noodig is.

Om kort te gaan, Goethe verklaarde in dat boekje, 'twelk blijkbaar slechts de voorlooper was van uitvoeriger beschouwingen over dit onderwerp - die echter niet verschenen zijn - dat de bloem uit niets anders bestaat dan uit bladeren, die verschillende gedaantewisselingen ondergaan, door deels in kelk-, deels in bloemblaadjes, of in meeldraden of stampers te veranderen. In de bloem, die tot de hoogste levensverrichtingen bestemd is, worden ze teerder van bouw, maar keuriger van samenstelling, worden ze veredeld en daardoor voor hun gewichtiger bestemming geschikt.

Waren ook vroeger sommige overgangstoestanden tusschen bladeren en bloemdeelen en deze laatste onderling niet onopgemerkt gebleven, men had ze als op zichzelf staande, toevallige verschijnselen beschouwd; thans echter gaven deze en soortgelijke modificaties een dichter aanleiding tot de theorie, d a t a l l e b l o e m d e e l e n n i e t s a n d e r s d a n g e m e t a m o r p h o s e e r d e b l a d e r e n z i j n , en men daarin had te zien een streven naar hooger, een veredeling van het ruwere tot het volmaaktere, in verband met de behoeften der plant.

Zoo oppervlakkig oordeelende, zou men vermoeden dat zulk een leer in de wetenschappelijke wereld veel sensatie heeft moeten veroorzaken; ze was toch op zichzelf, en vooral voor dien tijd, niet minder daartoe geschikt dan de ontwikkelingsleer van D a r w i n eenige jaren geleden; en deze immers bracht in de gelederen der natuurkundigen niet weinig opschudding teweeg, zoo zelfs, dat de orde daarin nog verre van hersteld is.

Het tegendeel was hier het geval. G o e t h e 's Metamorphosenleer verwekte geenerlei opschudding, want.... men nam er zoo goed als geen

notitie van. En dat was niet onnatuurlijk; dat een dichter-geheimraad of geheimraad-dichter, zooals men wil, zich uit liefhebberij wat met botanie bezig houdt, staat hem natuurlijk vrij; dat hij, schrijver van professie, ingenomen met de schoonheden, die hem in het plantenrijk omgeven, anderen deelgenoot wil maken van zijn indrukken, niemand zal 't hem beletten of kwalijk nemen; maar als hij zich voorstelt, dat de strenge wetenschap zich het hoofd zal breken met zijn dilettantisme, zal hij zeker zeer bedrogen uitkomen.

Die er nog notitie van namen, hielden hetgeen hij als de resultaten van zijn ernstig onderzoek gaf, voor niets anders dan het product zijner levendige verbeeldingskracht; een dichterlijk droombeeld, waarmede hij zelf wel zeer ingenomen kon zijn, maar dat toch immers niet wel het voorwerp kon worden van streng wetenschappelijk onderzoek.

Ik herhaal hier, wat ik reeds straks heb gezegd: de dichter stond in dit geval den natuurkundige in den weg. Ware hij geen dichter geweest, hij zou wellicht nimmer op het denkbeeld der bladmetamorphosen in de bloem gekomen zijn, maar had een ander dan juist een dichter dit voorgesteld, het ware denkelijk gunstiger ontvangen; men zou het in elk geval ernstige overweging hebben waardig gekeurd.

Dat G o e t h e zelf zich van die ontvangst juist geen illusie maakte, blijkt, dunkt mij, genoegzaam uit de laatste woorden zijner brochure. Hij zegt daar toch: ‘Auf diese Weise habe ich mich bemüht, eine Meinung, welche viel Ueberzeugendes für mich hat, so klar und vollständig, als es mir möglich sein wollte, darzulegen. Wenn solche demungeachtet noch nicht völlig zur Evidenz gebracht ist, wenn sie noch manchen Wiedersprüchen ausgesetzt sein, und die vorgetragene Erklärungsart nicht überall anwendbar scheinen möchte: so wird es mir desto mehr Pflicht werden, auf alle Erinnerungen zu merken, und diese Materie in der Folge genauer und umständlicher abzuhandeln, um diese Vorstellungsart anschaulicher zu machen, u n d i h r e i n e n a l l g e m e i n e r n B e i f a l l z u e r w e r b e n , a l s s i e v i e l l e i c h t g e g e n w ä r t i g e r w a r t e n k a n n .’

In het eerste deel zijner van 1817-1823 verschenen *Bildung und Umbildung organischer Naturen* deelt hij een aantal bijzonderheden, de geschiedenis dier brochure vóór en na haar verschijnen betreffende, mede, waaruit duidelijk blijkt, dat, was zijn verwachting ervan door moeilijkheden in het vinden van een uitgever reeds niet zeer hoog gespannen, hij toch door de uitkomst in niet geringe mate teleurgesteld werd.

Niettegenstaande hij overigens met zijn uitgever G ö s c h e n zeer tevreden was, wist deze zich eraf te maken. Of hij voor 't vervolg van G o e t h e 's werken niet veel heil meer verwachtte, dan wel of hij in dit geval, zooals G o e t h e vermoedde, omtrent het manuscript vooraf het oordeel van deskundigen had gevraagd, inzonderheid om te weten wat hij van zulk een sprong op een geheel nieuw arbeidsveld te ver-

wachten had, laat de schrijver in het midden; hij gaf echter den moed niet op, en vond den uitgever Ettinger te Gotha bereid, het boekje in 't licht te geven, ‘und so gingen diese wenigen Bogen, mit Lateinischen Lettern zierlich gedruckt, auf gut Glück in die Welt.’

De volgende woorden komen mij niet alleen met betrekking tot dit onderwerp te belangrijk, maar ook in algemeenen zin te behartigenswaard voor, om ze niet onveranderd te herhalen:

‘Das Publicum stutzte,’ zegt hij, over de ontvangst van zijn boek sprekende; ‘denn nach seinem Wunsch, sich gut und gleichförmig bedient zu sehen, verlangt es an jeden dass er in seinem Fache bleibe; und dieses Ansinnen hat auch guten Grund: denn wer das Vortreffliche leisten will, welches nach allen Seiten hin unendlich ist, soll es nicht, wie Gott und die Natur wohl thun dürfen, auf mancherlei Wegen versuchen. Daher will man dass ein Talent das sich in einem gewissen Feld hervorthat, dessen Art und Weise allgemein anerkannt und beliebt ist, aus seinem Kreise sich nicht entferne, oder wohl gar in einen weit abgelegenen hinüberspringe. Wagt es einer, so weiss man ihm keinen Dank, ja man gewährt ihm, wenn er es auch recht macht, keinen besondern Beifall.

Nun fühlt aber der lebhafte Mensch sich um sein selbst willen, und nicht für's Publicum da, er mag sich nicht an irgend einem Einerlei abmüden und abschleifen, er sucht sich von andern Seiten Erholung. Auch ist jedes energische Talent ein allgemeines, das überall hinschaut, und seine Thätigkeit da und dort nach Belieben ausübt,’ etc., tot staving van welke meening hij verschillende voorbeelden zoo uit de geschiedenis als uit de maatschappij aanhaalt.

Het komt mij voor, dat er niet weinig bitterheid, zoowel als gekrenkte trots en eerzucht uit die woorden spreekt, ofschoon ze een onbetwistbare waarheid behelzen, hoe gevaarlijk een al te lichtzinnige toepassing ervan ook wezen mag.

Intusschen, de geleerde wereld bekommerde zich daar weinig om, en in het zachtste oordeel lag toch nog altijd miskenning der wezenlijke waarde van zijn voorstelling. Sommigen verklaarden niet te begrijpen waar hij heen wilde, en vroegen zich af, of hij 't inderdaad wel ernstig meende; ‘nergens,’ zegt hij zelf, ‘wilde men toegeven, dat Wetenschap en Poëzie vereenigbaar zijn; men vergat intusschen dat de Wetenschap zich uit de Poëzie ontwikkeld heeft.’

Terecht merkt hij dan ook op, dat vasthouden aan eenmaal aangenomen begrippen vaak de grootste hinderpaal is tegen zuivere objectiviteit. Als voorbeeld daarvan haalt hij aan den in 1733 te Berlijn geboren, en in 1794 te Petersburg gestorven geleerde Casper Friedrich Wolf. Goethe begreep, als bij intuïtie, dat de gedaantewisseling der bloemdeelen ook vóór hem moest opgemerkt zijn, zonder echter daarvan volle zekerheid te hebben, veel minder te weten wie hem, ten deele althans, hierin reeds was vóór geweest. Verschillende oorzaken,

inzonderheid herhaalde reizen, maakten het hem onmogelijk zelf de botanische literatuur van dien tijd nauwkeurig na te pluizen, waarom hij aan zijn geleerde vrienden, die hij wist dat zich voor deze zaak interesseerden, verzocht nauwkeurig op te letten, of hun ook iets, op zijne leer betrekking hebbende, onder de oogen kwam, en hem dan daarmede in kennis te stellen; ‘denn ich war längst überzeugt, es gebe nichts Neues unter der Sonne, und man könne gar wohl in den Ueberlieferungen schon angedeutet finden, was wir selbst gewahr werden und denken, oder wohl gar hervorbringen. Wir sind nur Originale, weil wir nichts wissen.’

Zijn wensch werd weldra vervuld door zijn vriend F r i e d r i c h A u g u s t W o l f, die hem mededeelde, dat zijn neef reeds lang in het spoor geweest was, hetwelk hij thans volgde; deze echter was niet op het geniale denkbeeld gekomen, hetwelk aan Goethe's theorie ten grondslag ligt: éénheid in verscheidenheid.

Niet ten onrechte komt de dichter-natuurkundige dan ook ernstig op tegen die mannen der wetenschap, welke over alle bespiegeling den staf breken, daar toch sommige waarheden alleen door bespiegeling uit het duister opdoemen. Zij, die niets anders willen aannemen dan dat, hetwelk zij zien en ook aan anderen toonen kunnen, gaan zeker zeer voorzichtig te werk, maar veel ontsnapt toch gewis aan hunne waarneming, en in hunne waardeering van wát ze zien tasten ze allicht mis of zijn ze onbillijk; ‘so dachte der treffliche Mann (de straks genoemde W o l f) doch nicht, dass es ein Unterschied sei zwischen Sehen und Sehen, dass die Geistesaugen mit den Augen des Leibes in stetem, lebendigem Bunde zu wirken haben, weil man sonst in Gefahr geräth, zu sehen und doch vorbeizusehen.’

Wolf zag wel dat de bladeren nabij en in de bloem *kleiner* worden, maar hij begreep niet dat ze *veredelen.* Men gevoelt het, hiertoe was meer noodig dan zien met lichamelijke oogen. Hij echter, bij wien dit denkbeeld opwelde, moest weldra, door wat hij zag, van de waarheid ervan overtuigd worden; maar daarvoor was ook noodig dat hij nog iets anders dan geleerde was.

Zeer juist merkt dan ook Dr. Vitringa op: ‘Een hypothese is eigenlijk niets anders dan een geniale inval. De diepzinnigste geleerden, de nauwkeurigste onderzoekers zijn niet altijd de gelukkigste stellers van hypothesen geweest. G o e t h e was noch botanicus noch anatoom (in 't afgetrokkene bedoelt de Schr. natuurlijk); toch heeft hij in zijn metamorphose der planten, in zijn wervelтheorie van den schedel hypothesen geopperd, die (later) door de wetenschap als de beste verklaringen van zekere verschijnselen zijn aangenomen(*).

Dat overigens de toepassing van 'tgeen hij zag op wat hij niet direct kón zien ongezocht was, blijkt uit de volgende woorden, die ik aangehaald vond in zijn levensbeschrijving door S c h a e f e r: ‘Het

(*) Dr. Vitringa, *De mensch beschouwd als dierlijk en geestelijk wezen.*

ging mij met deze ontwikkeling van natuurverschijnselen (waarmede hij ook op zijn osteologische waarnemingen doelt) als met gedichten: ik maakte ze niet, maar ze maakten mij'(*).

Intusschen, hoezeer G o e t h e zelf van die waarheid doordrongen was, hij kon die waarheid anderen niet ingieten. In de wereld der geleerden werd zijn boek meestal geïgnoreerd; de vereerders van den 'dichter' haalden over dit voorbeeld van excentriciteit de schouders op; door beiden werd het weldra vergeten.

't Ging daarom echter nog niet verloren.

De geleerden van zijn tijd mochten die theorie verwerpen, zich houden als ware ze niet verkondigd, haar wellicht geen ernstig nadenken waard achten; ze konden haar niet wegdenken; wat meer is, zij hechtte zich als 't ware aan hen vast, en, hoe absurd ze hun ook mocht toeschijnen, zij droegen haar als 't ware met zich om; nu en dan zag zij hun zelfs wel eens brutaal in 't gezicht, en, mochten ze dan ook het hoofd van haar afwenden, toch klonk het als 't ware telkens: ik zal u blijven volgen tot gij mij recht laat wedervaren, en dan.... dan zult ge mij daarvoor dank weten.

We volgen nog even den draad van de geschiedenis der kruidkunde, dien weder opvattende, waar wij hem straks lieten glippen, om te zien hoe 't eindelijk zoover kwam.

Hoewel het stelsel van Linnaeus een gemakkelijk, en dan ook als zoodanig zeer gewaardeerd middel aan de hand gaf om, door een groepsgewijze indeeling, het overzicht der planten gemakkelijk te maken, toch begreep, gevoelde men, dat er een ander, een beter middel moest bestaan. Men herkende namelijk in sommige gevallen tusschen een aantal planten zulk een nauwe verwantschap, dat die zelfs den minst ingewijde in 't oog moest vallen; een verwantschap, die blijkbaar niet maar in een e n k e l bloemdeel zich vertoonde, maar uitkwam in de groeiwijze, in den bladvorm, bloemwijze, in de vruchten, vaak zelfs ook in de eigenschappen der planten; en het vermoeden lag dus niet ver van de hand, dat zulk een natuurlijke verwantschap moest bestaan in 't geheele plantenrijk.

Daarentegen moest men, afgaande op de karakters van meeldraden of stampers, die aan de kunstmatige indeeling van L i n n a e u s ten grondslag lagen, soms planten bijeenbrengen, ze tot ééne groep vereenigen, die overigens in alle opzichten vreemd aan elkaar waren.

Men kan zich hiervan weder het beste een begrip vormen, door zich nog eens een uitgebreide verzameling boeken over allerlei onderwerpen: geschiedkundige, taalkundige, natuurkundige, letterkundige, enz. enz. voor te stellen, maar die ordeloos dooréén liggen. De eigenaar heeft er niets

(*) *Het leven van Goethe*, door Joh. Wilh. Schaefer; uit het Hoogduitsch vertaald door Mr. C.M. van Hees. Met een voorrede van Mr. C.W. Opzoomer, 2e deel, bladz. 64.

aan, zoolang ze niet in een zekere orde gerangschikt zijn. Dit laatste kan echter op verschillende wijzen geschieden, en de eenvoudigste is zeker deze, dat men de werken van elken schrijver bijéén, en nu de boeken plaatst alphabetisch naar de schrijvers.

Ziet men nu een bibliotheek aldus gerangschikt, dan zal niemand daaraan een goede orde ontzeggen, maar men begrijpt licht dat er aan deze inrichting wat hapert, en de eigenaar zal er bij 't gebruik zeer spoedig het ongemak van ondervinden. Vooreerst toch is het onvermijdelijk, dat op deze wijze de meest heterogene werken naast elkander komen te staan, waardoor schrille contrasten veroorzaakt worden; dit is echter een quaestie van smaak, en hierover valt niet veel te twisten, al is het waar dat er een goede en een slechte smaak is. Maar het geval zal zich vaak voordoen, dat de bezitter zich omtrent een bepaalde zaak wil vergewissen. Hij heeft mogelijk twintig boeken, die daarop betrekking hebben, maar hoe die in een korten tijd te vinden, tenzij hij al de titels met de auteursnamen van buiten kent, wat niet denkbaar is. Hij zal soms lang te vergeefs zoeken naar iets dat hij wellicht toch niet vindt, en dat hij spoedig en gemakkelijk op het spoor zou zijn gekomen, ware zijn bibliotheek beter ingedeeld.

De inrichting op die wijze is een middel om voorloopig orde te brengen in de ordelooze massa, maar daarbij werd niet gelet op den inhoud, op wat ik in dit geval zou willen noemen de natuur der boeken.

Gesteld echter, men zoekt al de boeken die over geographie, over taalkunde, enz. enz. handelen bijeen, en zoekt van de eerste weer uit die over Europa, Azië, enz., vervolgens, als de bibliotheek zeer groot is, die over de verschillende landen van Europa, enz. handelen, welke splitsing nog verder kan worden voortgezet, dan zal het overzicht en het gebruik zeker heel wat gemakkelijker worden; dán eerst kan men zeggen, dat er een goede systematische orde in heerscht.

Zulk een orde nu begreep reeds L i n n a e u s dat aan het plantenrijk ten grondslag ligt, en het gelukte hem dan ook reeds enkele op zich zelf, maar ver van elkander verwijderd staande groepen te herkennen; trouwens het kunstmatige stelsel bracht er reeds enkele bijeen, b.v. die der Vlinderbloemigen (P a p i l i o n a c e ë n), der Kruisbloemigen (C r u c i f e e r e n), der Schermbloemigen (U m b e l l i f e e r e n), der Grassen (G r a m i n e ë n), ofschoon toch weer enkele, door de overige karakters, zeer duidelijk tot deze groepen behoorende planten, er, om der consequentie wille, uit moesten verwijderd worden. Zoo, om slechts één voorbeeld te noemen, behoort het Turksch koren (Z e a M a ï s) zonder eenigen twijfel tot de Grassen; daar hier echter de meeldraden en stampers in verschillende bloemen, ofschoon op ééne en dezelfde plant, voorkomen, wat bij de overige Grassen niet het geval is, moest deze plant in een groep geplaatst worden (die der Eénhuizige van het stelsel van Linnaeus), die ver daarvan verwijderd was, en overigens uit planten bestond, die meerendeels niet anders dan dit ééne karakter met elkaar gemeen hadden.

Al *er*kende Linnaeus dan ook de wenschelijkheid eener natuurlijke classificatie, en al *her*kende hij die hier en daar, de geheele samenhang bleef hem vreemd, en, gelukte het hem ook een enkele maal den draad ervan te vatten, telkens brak die af, zoodat het hem onmogelijk was hem te volgen.

Toch kan het niet verwonderen, dat er, nadat het kunstmatige stelsel bekend geworden was, weldra een veel helderder licht over het plantenrijk opging. Immers feitelijk was dit reeds door den genialen Zweedschen kruidkundige ontstoken, al gelukte het hem niet het aanvankelijk helder te doen opvlammen. Dat men later op het spoor van een betere, een wezenlijk natuurlijke classificatie kwam, waardoor die van Linnaeus, hoe vernuftig gevonden en hoe bruikbaar ook in het begin, hare waarde grootendeels verloor, kan diens verdienste in geen enkel opzicht verkleinen; integendeel, deze trad daardoor eerst in het ware licht, daar ze de grondslag is, waarop later werd voortgebouwd. Wanneer echter het gebouw is verrezen, is men maar al te vaak geneigd dengene te vergeten, die de fondamenten ervan gelegd heeft.

Het was even over het midden der achttiende eeuw, toen Lodewijk XIV, na te St. Germain de tuinen bezocht te hebben van den Hertog De Noailles, waarin voornamelijk buitenlandsche boomen en heesters werden gekweekt, als zijn wensch te kennen gaf, dat een dergelijke tuin te Trianon zou worden gesticht; de inrichting daarvan werd opgedragen aan Bernard de Jussieu, oom van Antoine Laurent en oudoom van Adrien de Jussieu; allen mannen, die zich jegens de kruidkundige wetenschap hoogst verdienstelijk maakten.

Bernard de Jussieu was echter niet iemand die naarbuiten werkte; hij heeft weinig geschreven, aldus getuigt zijn neef van hem, maar veel opgemerkt, en wellicht ware de vrucht zijner opmerkingen voor de wetenschap verloren gegaan, zoo niet een gelukkige omstandigheid het hem als het ware noodzakelijk had gemaakt, zijn denkbeelden omtrent een natuurlijke rangschikking der planten in toepassing te brengen.

Die omstandigheid was de daareven genoemde Koninklijke opdracht.

Daar die tuin zooveel mogelijk een hulpmiddel moest zijn ter beoefening der planten en van het plantenrijk, was het van belang hare natuurlijke verwantschap zoo duidelijk mogelijk te doen uitkomen, en voorts die gewassen in elkanders nabijheid te plaatsen, welke, ofschoon niet direct aan elkaar verwant, als overgangsvormen van de ééne groep tot de andere konden worden beschouwd.

In één woord, aan den ouden De Jussieu gelukte het den draad vast te houden en te volgen, en, bleven er ook nog vele gapingen en kon zijn werk nog verre van volmaakt genoemd worden, toch komt aan hem de eer toe de eerste ontdekker te zijn geweest van de natuurlijke verwantschap, die alle planten als aan elkander vastknoopt, en daarop een geregelde, systematische indeeling te hebben gegrondvest; welk

stelsel, door hem zelven in practijk gebracht, later door zijn neef Antoine Laurent de Jussieu, aanmerkelijk gewijzigd en verbeterd, in diens *Genera plantarum* wereldkundig gemaakt werd

Over later daarin aangebrachte wijzigingen, inzonderheid van mannen als Robert Brown, Lindley, Decandolle, Endlicher, enz., behoeft hier niet verder te worden uitgeweid. Trouwens, het wordt nog gestadig gewijzigd en uitgebreid, en dit zal wel blijven voortduren, zoolang er nog tot dusverre onbekende planten zullen ontdekt worden, en..... zoolang verschillende geleerden in sommige punten van ondergeschikt belang in opinie zullen verschillen.

Dezelfde opklimming, die Goethe herkend had in de overigens in vorm aanzienlijk verschillende deelen der plant, zag De Jussieu in het plantenrijk, of, waar hij ze nog niet zag, vermoedde hij ze.

Goethe herkende éénheid in die verscheidenheid, omdat hij de natuur der bloemorganen had nagegaan, en zich rekenschap vroeg van hunne vormsveranderingen; De Jussieu zag in het geheele plantenrijk één geheel, waarin dezelfde trapsgewijze opklimming duidelijk was.

Toen kon het niet anders of het moest hoe langer hoe meer de opmerkzaamheid gaan trekken, dat dezelfde wet, die aan het geheele plantenrijk ten grondslag ligt, ook die is, aan welke de plant, bij hare ontwikkeling, te gehoorzamen heeft; en tevens dat dit geheim, der natuur afgeluisterd, reeds vroeger was medegedeeld door iemand, voor wiens dichterlijk genie elk het hoofd boog, maar dien men met koele onverschilligheid bejegend had, toen hij zich verstoutte ook een plaats te vragen in de rij der natuurkundigen; wiens geniale voorstelling van de ontwikkeling der plant, berustende op de gedaantewisseling der bladeren tot de edelste organen, slechts met hooghartig schouderophalen was ontvangen.

Toen dan ook de waarde van De Jussieu's natuurlijke classificatie der planten meer algemeen bekend en erkend werd, kwam men tevens tot de erkenning van die van Goethe's Metamorphosenleer. Met de erkenning der waarheid kwam men gelijktijdig tot de herkenning der dichterlijke schoonheid ervan; men ging de bloemdeelen in hun vormsontwikkeling en vormsveranderingen meer opzettelijk met het oog hierop na, en dezelfde theorie, die men vroeger geen opmerkzaamheid waardig keurde, werd de grondslag voor een geheel nieuw stelsel van beoefening der botanische vormleer.

Het pleit was geheel in het voordeel van den dichter-natuurkundige beslist!

(*Wordt vervolgd.*)

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Het nieuwe Nederlandsche Ministerie.

Heemskerk vertrokken zonder ontbinding, - Kappeyne premier, - dat zijn feiten, die beiden in hun soort vreemd zijn. Wij zullen van Heemskerk geen kwaad meer spreken; zelden is een man van zóóveel talent, van zulk een weinig geëvenaarde werkkracht zóó gehavend, niet alleen in de Kamerverslagen door de liberale oppositie, maar vooral ook door de leden van zijn eigen partij. Hij had wel wat verdiend, maar zooveel? Men heeft meer op hem gescholden, dan getracht het bestaan van dien man te verklaren. Was zijn onvastheid van beginsel een gevolg van zijn tijd, of van zijn persoon? Het conservatieve van Heemskerk was, dunkt ons, zooals maar al te veel de politieke kleur bij onze staatslieden, in de eerste plaats een persoonlijke quaestie; Heemskerk staat waarlijk niet alleen, wanneer men zegt, dat persoonlijke ervaring hem in die richting, zoo het er eene is, heeft gestuwd. Wanneer men dien man voor conservatief hoorde uitmaken, kon men evenmin een glimlach onderdrukken als bij menigen zoogenaamden tegenvoeter, die voor liberaal wordt uitgekreten. De heeren van de politiek hier te lande moeten het ons niet kwalijk nemen, want het is niet anders: liberaal en conservatief zijn veelal comedie-pakjes, die gesneden worden uit heel toevallige omstandigheden, met welke de politieke overtuiging eigenlijk niets gemeen moest hebben.

Men heeft gevraagd, waarom Heemskerk niet terstond na afloop van de Juni-verkiezingen is heengegaan; de kiezers, - voorzoover zij opgekomen waren, en deze alleen kunnen rechtens worden meegeteld - hadden nog meer liberale candidaten gekozen en Heemskerk kon moeilijk daaruit het besluit trekken, dat de stembus zich verklaarde voor de voortzetting van den zonderlingen toestand, waarbij een liberale Kamer de wetten maakt onder een conservatief Kabinet.

Voor het blijven op dat oogenblik konden echter gewichtige gronden

worden aangevoerd. 't Is waar, warme liberalen verklaarden zich tegen dat blijven en meenden, dat alle constitutioneele beginselen over boord werden geworpen, wanneer het Kabinet na het Juni-votum der kiezers niet terstond aftrad, maar men moest heethoofdig zijn om bij de feitelijke conservatieve eigenschappen van Heemskerk te denken, dat de liberale beginselen en daarmee het vaderland in gevaar werden gebracht, wanneer het Ministerie langer dan vijf minuten zich bedacht op het nemen van een besluit. De ‘groote pers’ was dan ook volstrekt niet eenstemmig op dit punt. Er waren er, die zich rondweg verklaarden voor het voorloopig blijven van Heemskerk, en wat deze aanvoerden bleek redelijk te zijn. Heemskerk had zich sterk gemaakt een allen bevredigende oplossing te geven van de netelige onderwijsquaestie en de liberalen hadden hem geantwoord: het zij zoo, wij wachten u op dat terrein; het onderwijs zal uw lot beslissen. Zelfs den Koning was immers aldus geadviseerd! Wel had men, toen het tournooi gereed was, geaarzeld den strijd aan te vangen en uitvluchten gezocht om den strijd te verdagen, maar beide partijen hadden aan dat onridderlijk euvel mank gegaan; en na al het geduldig wachten der toeschouwers was de zaak nu eindelijk zóó ver gekomen, dat er geen uitstel meer k o n worden opgeworpen. Viel Heemskerk niet over het onderwijs, dan kon zijn partij met zeker recht beweren, dat hij gevallen was door partijkabaal, en al weder personen, niet zaken beslist hadden over den loop der politiek.

Ook vele liberalen achtten het gewenscht, dat de onderwijsquaestie afliep, vóór er een beslissing werd genomen over de plaatsen aan de groene tafel; het onderwijs, zoo werd er geoordeeld, heeft aanleiding gegeven tot een onzuivere partijvorming en het liberale kamp in zulk een dikken mist gehuld, dat er aan onderscheiding van de lijnen niet meer te denken valt; eerst wanneer die nevel is opgetrokken zal men weder kunnen zien, welken grond men onder de voeten heeft, zal er een eind komen aan de heel of half gesloten vizieren en den naïeven kiezers niet langer een rad voor de oogen worden gedraaid; eerst met de oplossing, of zoo dit niet gaat, met de verwijdering der onderwijsquaestie zal er die helderheid komen in de verhoudingen, welke door alle eerlijke lieden vóór alles moet worden gewenscht, opdat er een einde kome aan de politieke demoralisatie.

Uit een practisch oogpunt, - in politieke zaken teveel over 't hoofd gezien - was er vóór het blijven van Heemskerk nog aan te voeren, dat zijn ontslag zou zijn gevallen midden in de lastige uitvoering van de wet op het hooger onderwijs, waarvoor hij de aangewezen man was. Voegt men dus het een bij het ander, dan komt men tot de slotsom, dat ook een minder kleverig man als Heemskerk met politiek fatsoen ook na de Juni-verkiezingen kon blijven zitten en met het oog op de voor de openbare behandeling gereed zijnde onderwijswet afwachten de dingen, die komen zouden. Door dat besluit gaf hij althans te kennen,

dat hij den strijd niet wilde ontwijken op het èn door hem aangewezen èn hem later opgedrongen terrein.

En Heemskerk bleef na de Juni-verkiezingen. Welke houding zou de versterkte liberale meerderheid tegenover hem aannemen? Van Juni was het intusschen September geworden en alleen zeer buitengewone omstandigheden konden thans een verandering van Ministerie billijken. De ondervinding toch leert, dat bij het omslachtige parlementaire raderwerk drie en een halve maand noodig zijn om de zware machine op gang te brengen en de beide begrootingen te vermalen; de Eerste Kamer heeft in den regel nauwelijks tijd genoeg over om de Nederlandsche begrootingswetten met meer of minder fatsoen af te hameren.

De troonrede behelsde ditmaal nog minder dan anders, letterlijk niets, en het scheen dat het Ministerie de afdoening van de gewone zaken wilde bevorderen om dan zich voor het hoofdgerecht, de onderwijswet, te presenteeren.

Bij het adres van antwoord op de troonrede verwachtte men dan ook niets bijzonders en op zijn hoogst, meende men, zou het bij de behandeling van de begrooting van Binnenlandsche Zaken tot een nadere verklaring komen; met het oog op de onderwijswet zou men de begrooting zoo spoedig mogelijk afdoen, deze behandelen als kredietwetten en daarom alle ongewone posten zonder nader onderzoek verwerpen.

Was de liberale meerderheid bijzonder aanvalslustig, dan lag het wapen voor de hand; hetzij in het adres van antwoord op de troonrede, hetzij bij de algemeene beraadslaging over de begrooting kon een heel warme constitutioneele gezindheid de verklaring ontlokken, dat het blijven van het Ministerie moest worden beschouwd als in strijd met de constitutioneele traditie, welke na de verkiezingen van Juni een aftreding van het Kabinet eischte.

Alle wijzen hadden echter misgezien; bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede achtte de versterkte liberale meerderheid het verstandiger een onderwijsparagraaf in te vlechten, waarbij men de onderwijs-quaestie, waarvoor men zelf den Minister Heemskerk had gesteld, met twee regels van de baan schoof; daarmee werd tevens - immers dat was in de gegeven omstandigheden het noodzakelijk gevolg - het recht van bestaan van het Ministerie ontkend. Ware zulk een paragraaf het gevolg geweest van een parlementaire discussie, waarbij het eene woord het andere uitlokt en plotseling een geheel andere verhouding ontstaat, men zou het verklaarbaar hebben geacht; dit was echter niet het geval; integendeel, de beruchte onderwijsparagraaf is vooraf vastgesteld op de vergadering van de liberale partij, - vergaderingen, die altijd stipt geheim worden gehouden, als moest de publieke zaak in het duister behandeld worden, - zij is derhalve de

vrucht van rijp overleg en moest juist daarom te meer bevreemding wekken.

Het is goed om de woorden van het artikel nog eens onder de oogen te zien, nu er ettelijke weken zijn voorbijgegaan en er geen direct partijbelang meer gemoeid is met de goed- of afkeuring.

'Op onze bereidwilligheid', zoo lezen wij, 'om nuttige en noodige verbeteringen in onze wetgeving te helpen tot stand brengen, kan ten allen tijde worden gerekend. Aan zoodanige verbetering echter heeft vóór alles de wet op het lager onderwijs behoefte. Dat een zoo gewichtig volksbelang schade lijdt door het gemis aan overeenstemming tusschen Regeering en Vertegenwoordiging wekt algemeene en diepgevoelde teleurstelling op.'

Ernst of scherts, mag men vragen, wanneer men deze woorden beschouwt in verband met al hetgeen er in den laatsten tijd over de onderwijswet was voorgevallen. Wij zullen de quaestie van meer of minder schuld in het vertragen van de behandeling der onderwijszaak niet weder oprakelen; alleen zij gezegd, dat men al zeer partijziek moet zijn om in deze de schuld alléen op Heemskerk te werpen. Maar dit nog daargelaten; spreekt men op deze wijze over een zaak, die na veel en vervelend gescharrel eindelijk aan de orde kan worden gesteld? En indien men ook dit wil toegeven, welke beteekenis kan men aan die zinsnede hechten? Met gezonde zinnen leest men er in weigering van behandeling der onderwijswet, op grond dat deze van dien aard is, dat er van nader overleg geen sprake kan zijn, daar de meeningen te veel uiteenloopen.

Maar dan ware zulk een verklaring vroeger beter op haar plaats geweest; met de wijzigingen, door Heemskerk in de wet gebracht, was althans voor een deel aan de bezwaren der liberale meerderheid te gemoet gekomen; naar den aard van den ontwerper waren wel niet alle kleine slinksche draaien verdwenen, maar toch kon de nieuwe editie een verbeterde heeten, en door het wetsontwerp in behandeling te nemen en er rapport over in te dienen, had de Kamer het recht niet meer om op die wijze te spreken. Als motie van wantrouwen kon die uitdrukking bewaard blijven tot de behandeling van de onderwijswet zelf, hetzij bij de algemeene beraadslaging, hetzij bij de behandeling van het eerste artikel der wet; bij het adres van antwoord op de troonrede was zij misplaatst en ongepast.

Of - was de bedoeling alleen eenige woorden in de lucht te werpen om den kitteloorigen premier te ontstemmen en driftig te maken? Dit ware klein, heel klein, maar niet beneden de waardigheid van onze volksvertegenwoordiging; er is erger gebeurd onder de vertegenwoordigers der natie op het Binnenhof.

Hoe de steen des aanstoots rolde in de Kamer, zal men zich nog wel herinneren; grootsch was het debat niet. Soms kon men meenen een

vergadering in Abdera bij te wonen. De heer Wintgens moest natuurlijk stof afzetten voor zijn parlementaire redevoeringen, die alleen door hem voor fraai en diepzinnig worden gehouden. Toch trof hij den spijker op den kop door te verklaren, dat de onderwijsparagraaf een vermomde motie van wantrouwen was; voor de kernachtigheid van zijn rede had hij met die opmerking kunnen beginnen en eindigen, want verder ging het als met den man, die logica in zijn samengeraapte woorden meende te kunnen brengen door den uitroep: te pas of niet te pas, ik breng het er bij te pas.

Een der merkwaardigste voorvallen van die zitting was, dat de heeren der rechterzijde onder erkenning dat de onderwijsparagraaf was een motie van wantrouwen, haar om verschillende redenen hier niet op haar plaats achtten, maar de zaak eigenlijk erger maakten door er bij te voegen, dat het Ministerie reeds lang had moeten aftreden tengevolge van den uitslag der verkiezingen, en er dus in zoover aan de motie van wantrouwen niets verbeurd was.

Terecht kon Heemskerk vragen, of de commissie eene nadere verklaring wilde geven van de paragraaf. Immers, de uitlegging dat zij een motie van wantrouwen was, lag er niet noodzakelijk in opgesloten en berustte eigenlijk alleen op een verklaring van de... vrienden van Heemskerk. In het antwoord vermeed Kappeyne het woord wantrouwen, maar behield de zaak en maakte haar niet kiescher; de behandeling van de onderwijswet werd overbodig geacht, omdat de Minister toch geen meerderheid in de Kamer bezat en men verwachtte, dat de Minister op de paragraaf, wanneer zij aangenomen werd, een zuiver constitutioneel antwoord zou geven. Van een talentvol man als de heer Kappeyne had men zeker niet verwacht, dat hij er een phrase zou bijhalen van een opgewonden Fransch staatsman.

De lichtzijde der zitting was, dat de aanneming van de beruchte paragraaf, die eerst door de discussie, en wel allereerst door de uitlegging van de rechterzijde beslissend was geworden, geschiedde met een groote meerderheid: 44 tegen 28 stemmen. Feitelijk was nu het Ministerie Heemskerk parlementair veroordeeld tengevolge van een in het adres van antwoord op de troonrede ingevlochte bedekte motie van wantrouwen, - veroordeeld zonder dat de lang verwachte, algemeen noodzakelijk verklaarde veldslag over het lager onderwijs was geleverd. Wie in den zomer van '76 dit had voorspeld, zou door niemand zijn geloofd.

De aanneming van het adres van antwoord op de troonrede geschiedde den 25sten September en den 27sten September bood het Ministerie-Heemskerk collectief zijn ontslag aan. Constitutioneeler kon zeker bijna niet. Toch duurde het nog ruim een maand (2 November), vóór het nieuwe Ministerie tot stand kwam. Voor een deel slechts kan dit geweten worden aan den heer Heemskerk; deze ging voort om bij open-

bare gelegenheden als Minister van Binnenlandsche Zaken op te treden en aanvankelijk scheen er niet veel haast te worden gemaakt om tot de samenstelling van een ander Kabinet te geraken, al lag de begrooting te wachten en al naderde het einde des jaars met rassche schreden; maar ook later toen de opdracht tot vorming van een nieuw Ministerie formeel aan den heer Kappeyne was gedaan, duurde het uitermate lang, vóór de hunkerende natie met de geboorte van het nieuwe Kabinet werd verblijd.

Waren de moeilijkheden zoo groot voor den heer Kappeyne, of was het zijn streven zich niet te overhaasten en de nieuwe Regeering samen te stellen met bedachtzaamheid en overleg, zoodat men van te voren van haar vastheid en duurzaamheid verzekerd kon zijn? De namen van de nieuwe Ministers maken het laatste waarschijnlijk. Wij herinneren ons uit de laatste jaren van onze parlementaire geschiedenis geen Kabinet, waarbij zooveel overleg is gebruikt De groote verdienste is in de eerste plaats, dat het Ministerie niet hoofdzakelijk is gevormd uit de leidende afgevaardigden der Tweede Kamer, waardoor de liberale partij dikwerf van haar steun werd beroofd en - de ervaring leerde het - gemakkelijk uiteensloeg. Op den door Kappeyne gevolgden weg kan het partijverband behouden blijven en daarmee de grond gelegd voor vruchtbare werkzaamheid.

Niet ten onrechte heeft deze eerste daad van Kappeyne als man der Regeering algemeen een uiterst gunstigen indruk gemaakt; hij heeft zijn taak opgevat met het talent, dat hem eigen is, en tevens met ernst.

Wij zullen de nieuwe Ministers niet afzonderlijk wikken en wegen, een liefhebberij waaraan de kranten zich met zooveel ijver overgaven, dat het soms scheen, of zij een persiflage bedoelden; wij merken alleen op, dat de namen bijna zonder uitzondering vertrouwen inboezemen; het geheel is van dien aard, dat daardoor menige schaduw van het verledene wijkt en men er toe komen kan om de treurige bladzijden uit het levensboek der liberale partij in de laatste jaren, - bladzijden waarop de namen van de voornaamste Ministers voorkomen en niet op het gunstigst geteekend, - te beschouwen als een overgangsperiode, die na het aftreden van Thorbecke van het staatkundig tooneel noodzakelijk volgen moest; wanneer de vrucht van dien treurigen tijd is, dat de liberale partij beter georganiseerd is en het verband tusschen de partij en de Regeering op een meer practischen grondslag gevestigd, hebben wij in 't eind reden om tevreden te zijn.

Kunnen wij derhalve van de toekomst eene gunstiger verwachting koesteren, wanneer wij op de uiterlijke omstandigheden afgaan, er is veel ook dat ons waarschuwt om niet toe te geven aan een overdreven optimisme. Wanneer men let op de ontvangst, welke aan dit Ministerie in de Kamer is ten deel gevallen bij zijn eerste optreden en wel van alle kanten, dan zou men zich zeker gouden bergen beloven; de ‘groote pers’ vormde een echo van de liefelijke betuigingen van inge-

nomenheid, zoo lief dat men begrijpen kan, dat den nieuwen premier de betuiging van de lippen moest, dat hij onmogelijk dit alles voor goede munt kon opnemen. Onze twijfel geldt volstrekt niet de personen van de nieuwe Ministers of de vastheid van de organisatie der liberale partij, - wij willen in dat opzicht nu eens het beste hopen, - maar de werkelijkheid, waarin wij leven, den geest van onzen tijd, de onvermijdelijke gevolgen van het verledene, de historische noodzakelijkheid.

In de eerste plaats heeft het parlementaire stelsel om verschillende redenen een zwaren knak gekregen; de een meent dat dit een gevolg is van den onzuiveren grondslag, omdat een Kamer verkozen als de onze niet de natie vertegenwoordigt, maar slechts een deel daarvan, en een deel dat bekende gebreken heeft, de bourgeoisie; de ander beweert, dat de oorzaak dieper ligt en het constitutioneele stelsel om gezond te werken heel andere en meer ingrijpende hervormingen noodig heeft; hoe dit zij, het feit bestaat; het stelsel is in miskrediet geraakt; het werkt slecht; het richt niet uit; tal van zaken, die dringend voorziening vereischen, wachten jaar en dag te vergeefs; in den tijd van een maand zes of zeven kunnen ruim tachtig afgevaardigden, zeven of acht Ministers met den noodigen omhaal van ambtenaren heel wat afwerken, zou men zeggen en heel wat zaken afpraten, maar de parlementaire onvruchtbaarheid is spreekwoordelijk geworden; sommige zittingen zouden kunnen dienen als voorbeeld, hoe men den tijd met woorden kan dooden en uren gebruikt worden waar minuten konden volstaan; de Kamer is een praat-, een schrijf-machine geworden, en onder die woordverkwisterij en die papierverslinding drijft de stroom der intrige, de kuiperijen om en achter de groene tafel.

Er is een tijd geweest, dat slechts door enkele ingewijden deze treurige toestand werd opgemerkt; in de laatste jaren echter is het kwaad zoo in het oog geloopen, dat het van algemeene bekendheid is geworden en de Tweede Kamer de spot der natie geheeten. Wij behoeven de verschillende feiten niet weer op te halen en kunnen volstaan met de herinnering aan hetgeen wij vroeger hebben geschreven. Zijn er nu teekenen van grondige verbetering waar te nemen? Wij gelooven het niet; met al de erkenning van het goede, dat er in de tegenwoordige organisatie van de liberale partij gelegen is, bemerken wij niet, dat er op het Binnenhof het ware bewustzijn bestaat van het gevaar, waarin het constitutioneele stelsel verkeert; met zeer enkele uitzonderingen zijn de heeren afgevaardigden doof gebleven aan het eene oor, waar de critiek soms als een stormwind huilde om de praatzaal.

En zoo de afgevaardigden, zoo de kiezers; waar is het bewijs, dat deze zich hebben vermand en de werkelijkheid onder de oogen gezien? Ging het ook hier niet voort in dezelfde sleur en werden de afgevaardigden niet herkozen met den ouden dreun van het paard in den karnmolen? kan men het de afgevaardigden onder zulke omstandigheden ten

kwade duiden, dat zij geen hooger opvatting kregen van hun taak? Er is meer: de omstandigheden hebben er toe geleid, dat men minder eischen aan de afgevaardigden is gaan stellen in plaats van meerder en de heeren zullen het ons ten goede moeten houden, wanneer wij verklaren, dat zij op deze wijze wellicht de weerspiegeling zijn der natie in het algemeen, maar niet de vertegenwoordigers van het betere deel, niet van het volk v ó ó r de kiezers. Het mandaat van volksvertegenwoordiger is de meest eervolle betrekking, die men bedenken kan, maar zij wordt in de treurige werkelijkheid van haar glans beroofd, minder gezocht dan vroeger en juist door hen geweigerd, wier talent en begaafdheid en bovenal wier karakter hun zedelijk die plaats toekende en bijna opdrong in 's lands belang. Ook hier kan de persoon de betrekking kleeden, maar ook - en de kiezers behoorden daarvoor te waken - de betrekking den persoon, tot schade voor de publieke zaak.

Wij zeggen dit niet enkel met het oog op ònzen toestand; elders ontdekken wij hetzelfde verschijnsel en - worden dezelfde opmerkingen gemaakt. Neem het Engelsche, het Fransche, het Duitsche, het Oostenrijksche parlement; men vindt er, ja, enkele mannen van talent, maar de overgroote meerderheid bestaat uit nulliteiten, uit personen, die door hun betrekking gekleed worden, niet zelden deze ontsieren. En zelfs onder de leidende personen, de hoofden, welk een verschil in vergelijking van vroeger; welk een armoede aan denkbeelden; welk een gebrek aan karakter; dezelfde phrasen van vroeger jaren worden herhaald in denzelfden vorm; geen overtuiging spreekt uit hun houding; geen wil openbaart zich in hun daden; men is niet geschikt om te regeeren en ook niet om geregeerd te worden.

Waar overtuiging bestaat, daar wordt zij uitgesproken; zij is als het licht; wezenlijke staatslieden hebben altijd vertrouwen ingeboezemd, door hetgeen men van hen wist of hoorde, niet door hetgeen zij verborgen hielden; kleine lieden alleen hullen zich in een waas van geheimzinnigheid onder een voorgewend: wacht op onze daden.

Laat ons erkennen, dat in dit opzicht ook het nieuwe Ministerie ons heeft teleurgesteld; met het optreden van het Kabinet-Kappeyne vangt, wanneer men let op onze parlementaire geschiedenis, een nieuw politiek tijdperk aan; tegenover de vele klachten, de groote malaise zou een kort en krachtig woord tot de vertegenwoordigers der natie goed gedaan hebben en ook buiten het Binnenhof een weldadigen indruk hebben te weeg gebracht; het zou de Regeering in waarheid hebben gestempeld tot een nieuw leven, waarbij de angstvallige politiek van geven en nemen, uitrekenen en balanceeren als afgedaan werd beschouwd. Of moest het bekende program van Kappeyne van '74 volstaan, hoe zwak ook van lijnen en bovendien nog verbleekt door de verklaring, dat de Minister dezelfde man was als de afgevaardigde - in denken, maar de voorzichtigheid het groote onderscheid vormt?

De pers, van welke richting ook, vervult slecht haar roeping, indien zij, zooals thans weder geschiedde, de zwakheid van Regeering en Volksvertegenwoordiging verzwijgt of vergoelijkt, ja verdedigt Eere hier aan *De Standaard*, die Ministers en Volksvertegenwoordigers aanklaagde van plichtverzuim. Fierheid ligt er in haar taal, zoodat wij, schoon haar tegenvoeter, gaarne haar woorden tot de onze maken, want elk betoon van kracht doet goed in onzen zwakken tijd. Er was, zegt zij(*), sprekende van de algemeene beraadslagingen over de staatsbegroting, 'den dag der dagen in den parlementairen cyclus', er was plichtverzuim tegenover het land.

'In een goede orde van zaken dient er bij het optreden van een nieuw Kabinet licht op te gaan over de politieke voornemens, die aan het rijpen zijn.

Het Kabinet moet, naar recht van het tournooi, gedwongen worden, zoover mogelijk den sluier op te lichten, waarachter die voornemens verborgen liggen.

En eindelijk, zelfs aan een Kabinet, dat door overgrote meerderheid gesteund wordt, mag de zware taak niet gespaard worden, om ten aanhoore van heel het land de rechtmatigheid van die voornemens, d.i. de deugdelijkheid van zijn beginselen, te bepleiten.

Hier heeft de natie recht op.

Dit is voor de kweeking van politiek leven bij het volk onmisbaar.

Alleen onder de instandhouding dezer nobele usantiën is het parlementaire stelsel veilig.

Toch werd noch het één noch het ander ons ten beste gegeven, en alsof onze Tweede Kamer in een "*Nutsvergadering*" was omgetooverd, sprak men er slechts deftiglijk, omdat men moest spreken, en maakte het bedanken van den "lezer" door "den geachten voorzitter" het meest saillante punt van de verspeelde uren uit.

Zonderling.

Onder Heemskerk kwam er geen licht, omdat de premier een bijzondere vriend van schemeren was. En nu onder Kappeyne kan het licht niet binnenkomen, omdat de Kamer goed vindt de vensterluiken dicht te laten.

Zoo tobben we in onze nationale duisternis voort.'

Ligt er waarheid in die woorden, al komen zij van een met de Regeering en de meerderheid der Kamer niet bevriende zijde, die waarheid voert van zelf tot een andere; een volk heeft steeds de Regeering, die het verdient, en de fouten der volksvertegenwoordiging wijzen op de gebreken van de natie; in allen weerspiegelt zich de geest des tijds.

En het is een zonderlinge tijd, waarin wij leven; soms lijkt het, of de tijdgeest zelf niet weet, wat hij wil. Het is een tijd van over-

(*) *De Standaard* van Vrijdag 7 December.

drijving en van hervorming; hij lijkt het kind, dat in koortsachtige drift allerlei droombeelden najaagt en van het eene onderwerp op het andere voortholt zonder zich rekenschap te geven van het doel, waarnaar het streeft. Van daar dat men bij alle edele voornemens in 't eind verwart in plaats van verbetert. Zoowel op de uiterste rechter als op de linkerzijde geeft men zich dweepziek over aan abstracte theorieën, maar ziet als 't hollend paard niet, dat de werkelijkheid te stug is om op een tooverwoord verbogen te worden en zij met de schoone idealen wreed den spot drijft. Men heeft opgemerkt, dat dit streven om het politieke en sociale leven te willen reconstrueeren naar prachtige theorieën een der teekenen is van verval en den naderenden ondergang voorspelt van die beschaving, waarop wij zoo trotsch zijn. Zeker is het, dat die grootsche plannen maar al te dikwerf in een zonderling contrast staan met het gebrek aan kracht en aan karakter. Wij hebben veel gevoel van eigenwaarde, maar weinig zelfkennis.

De geschiedenis leert, dat een volk groote dingen kan doen, reusachtige hervormingen kan tot stand brengen; de voorwaarde is echter, dat een natie in zulke tijdperken door één geest moet zijn bezield en één gemeenschappelijk doel allen moet voor oogen staan. Eendracht maakt macht. In plaats van eenheid echter is verdeeldheid de algemeene kwaal; elke partij heeft haar vele onderdeelen, fracties, en elk vraagstuk heeft bijna zooveel oplossingen als er personen zijn, die het de eer gunnen van er een studie van te maken. Of eerzucht of heerschzucht de groote bron is van dit verderf, mag in het midden gelaten worden, wij constateeren het feit, dat wel door niemand weersproken zal worden. Maar is het kwaad ook erkend en worden er althans pogingen aangewend om het te genezen? Neen, zoowel in groote als in kleine zaken zoekt men niet datgene wat vereenigt, wat allen gemeen is of het kan worden, maar graaft met voorliefde naar de punten van verschil, alsof het streven moest zijn, dat ieder een eigen meening heeft en ieder het hoofd moet zijn of worden van een partij, van een school. Het gevolg is, dat wij zoowel op politiek als sociaal gebied vraagstukken hebben als torens van Babel; spraakverwarring maakt, dat er niet gebouwd wordt. 't Is of de menschen elkander niet begrijpen en ook niet willen begrijpen; zij draven ieder met hun eigen slagwoorden voort, een kwaad dat door de periodieke pers wordt gevoed en in de hand gewerkt.

Men heeft onze eeuw practisch genoemd; die lofspraak verdient zij echter slechts in zoover als in onzen tijd veel dingen van materieel nut en gemak zijn uitgevonden en algemeen geworden, en tevens aan materieele zaken veel, niet zelden uitsluitend waarde wordt gehecht. Practisch in den meer gewonen algemeenen zin van het woord is zij echter niet; integendeel, wij leven in de eeuw der groote vraagstukken; men heeft boeken over de vragen van den dag; men maakt mode-artikelen van de quaesties en tooit er zich mee om zich omhoog te

werken en naam te maken; de ervaring leert echter, dat de zaken er niet mee vooruitgaan, wanneer er quaesties van worden gemaakt; 't gaat daarmee als met langdurige processen, waardoor het beschaafde recht zoo berucht is geworden. Beter ware 't wanneer men eens de quaestie de quaestie liet en ieder in zijn omgeving deed wat zijn hand vindt om te doen, wanneer b.v. in de sociale quaestie de groote en eenvoudige wet van het Christendom in toepassing gebracht werd: behandel een ander zooals gij zelf zoudt willen behandeld worden; verspreid door uw persoonlijken invloed in uw omgeving licht en warmte in de harten; steek de hand toe aan de ongelukkige zwervelingen op 's levenszee. Leeringen wekken, maar voorbeelden trekken; de kracht van een goed voorbeeld reikt altijd verder dan men meent, maar wij moeten ons niet inbeelden, dat de sociale quaestie langs geleidelijken weg zal worden opgelost, wanneer de thans toongevende klassen der maatschappij van het leven een wedloop maken in een weelde, die lasten geeft in plaats van lusten, van een gastronomie, die ziek maakt. Is het te verwonderen, dat de mindere standen den eerbied verliezen, het ontzag voor de hoogere? Zijn niet de ondeugden der eerste een navolging van de gebreken der laatsten, maar die in haar plompe vormen te scherper, te naakter uitkomen? Of zullen wij eischen, dat zij vlekkeloos zijn? De sociale quaestie zal meer en meer inkankeren, zal de grootste, de vreeselijkste aller omwentelingen voorbereiden, waarvan de Parijsche Commune een voorspel gaf, wanneer bij haar oplossing niet meer eenvoud en waarheid voorzitten.

Draagt de emancipatie der vrouw niet evenzeer het ongunstig karakter van den geest des tijds? Elke hervorming moet, indien zij slagen wil, beantwoorden aan een bestaande behoefte; is dit niet het geval, dan is zij niet alleen met onvruchtbaarheid geslagen, maar zij kweekt slechts onnatuur, wangedrochten. Nu is er van de behoefte aan emancipatie van de vrouw nog weinig zichtbaar, en de zoogenaamde geëmancipeerden boezemen noch aan haar eigen sekse, noch aan de mannen sympathie in; meestal zijn het onhebbelijke wezens, die al de gebreken maar weinig of niet van de eventueele deugden van de meer vrije ontwikkeling der vrouw hebben.

Ook die emancipatie is een quaestie van den dag geworden, een stokpaard, en wie niet meeroept in het koor, kan, meent men, op den naam van verlicht, modern geen aanspraak maken.

Toch ligt er aan de emancipatie der vrouw een gezond denkbeeld ten grondslag; het kan niet ontkend worden, dat de vrouw noch wat verstand, noch wat karakter betreft, op die hoogte staat, waarop zij staan moet, wanneer men die afmeet naar de plichten, die zij te vervullen heeft. In die leemten kan niet in de eerste plaats voorzien worden door onderwijs; vóór alles moet men ophouden, wanneer men de vrouw wil verheffen, haar te behandelen als speelgoed, haar allerlei onmanlijke fratsen te verkoopen, haar ijdelheid aan te wakke-

ren, de vrouw te behandelen als kind. De emancipatie van de vrouw moet geen quaestie zijn, geen mode-artikel, maar de vrouw moet zelf opstaan, haar plicht begrijpen, weigeren zich te laten gebruiken door den man als kind, als speelpop. En de vrouw zal dat, wanneer zij eerst meer eerbied afdwingt door haar karakter.

Zoo druischen overal theorie en practijk tegen elkander in, èn in het sociale èn in het politieke leven. Vraagt men hoe een gezondere geest in beiden kan komen, dan zal men, meenen wij, wel doen na al de ervaring van de laatste jaren met de verwachting ten opzichte van Regeering en Volksvertegenwoordiging minder hoog te spannen; de zwakheid, welke daar zichtbaar werd, de demoralisatie, welke zich onmisbaar daar openbaarde, kan onmogelijk zoo spoedig wijken als dit voor het oogenblik schijnt. Willen wij duurzame verbetering, willen wij wezenlijke hervorming, dan moeten wij terug naar dien kring, waar de grond gelegd wordt voor het openbare leven, waar alleen die kracht en dat karakter kunnen worden aangekweekt, welke het leven kunnen maken tot datgene wat wij als ideaal ons daarvan voorstellen in onze goede oogenblikken, - in het huisgezin. Wij klagen over veel, over Ministers, over Volksvertegenwoordigers, over kiezers, en terecht, waarom stellen wij geen hooge eischen aan ons zelf daar waar wij zelf werkzaam zijn. Als de wortels gezonder zijn, zal ook de boom sterker worden en zullen de takken vrucht dragen.

18 December '77.

NOORMAN.

Letterkunde.

Jacques Cazotte en Le Diable amoureux.

Veel is reeds, veel wordt nog dagelijks geschreven over den nadeeligen invloed, door sommige lettergewrochten op de lezers uitgeoefend. Vóór eenige jaren gaf een onzer Fransch-Belgische schrijvers(*) een lijvig boekdeel uit, om te betoogen, hoe verderfelijk zekere Fransche romans, drama's, gedichten van allen aard voor het Fransche volk geweest zijn; hoe Frankrijk al de rampen, waaraan het in den laatsten tijd ten prooi was, zoowel als de zedeloosheid, welke te Parijs en in andere groote Fransche steden heerscht, in de eerste plaats aan de zedelooze schriften van de corypheeën zijner literatuur te wijten heeft.

Dat die zienswijze niet van overdrijving is vrij te pleiten, hoeven wij niet te zeggen. Zeker, de geestesvoortbrengselen van menig Fransch schrijver op het einde der vorige en in de tegenwoordige eeuw hebben kwaad gesticht; en zoo het waar is, dat Goethe's *Werther* den sentimenteelen zelfmoord in de mode bracht, gelijk Schiller's *Raüber* de Leipziger studenten met de *heldendaden* van het rooversleven deden dwepen; niet minder waar is het, dat, onder ander, de *Nouvelle Héloïse* van Jean Jacques Rousseau en meer dan één werk van den genialen Diderot en den overvruchtbaren Voltaire een beweenlijken invloed op een groot getal lezers uitoefenden. Evenmin valt te loochenen, dat de lezing van sommige gewrochten van Victor Hugo, de beide Dumas, Frédéric Soulié, Balzac, George Sand en, in de laatste jaren, van Ernest Feydeau en Emile Gaboriau, om van geene min bekende te gewagen, voor Frankrijk en de Franschen erge gevolgen na zich sleepte. Toch kunnen wij niet toegeven, dat door den invloed dier schriften Frankrijk geworden is, wat wij het heden ten dage zien. Gelijk wij 't vroeger elders zegden, heeft een volk immer niet alleen het staatsbestuur, maar tevens de literatuur, welke het verdient. ‘Poets are abstract and brief chronicle of the time,’ oordeelt Shakespeare; en die weinige woorden leggen meer uit, dan een dozijn boek-

(*) Charles Potvin. *De la Corruption littéraire en France.* Bruxelles, C. Mucquardt, 1873.

deelen als dat des Heeren Potvin. Met het stelsel van centralisatie, dat Frankrijk beheert, is Parijs geheel Frankrijk. Parijs nu is verkankerd tot op het been. Elders, te Londen, te Weenen, te Berlijn, enz. is er veel onzedelijkheid; doch zij steekt er niet fier het hoofd op, zij is er niet de koningin van den dag. Dat doet, dat is zij te Parijs. En de Fransche schrijvers maken deel van de Parijsche bevolking, en zoeken inzonderheid Parijs te behagen. Daar zij weten, dat zij 't niet altoos kunnen met zedelijke strekkingen, nemen zij weleens de toevlucht tot onzedelijke en, dikwijls ook onder literarisch oogpunt, verderfelijke schriften. Men zoude dus wellicht der waarheid meer nabijkomen, wilde men de stelling des Fransch-Belgischen schrijvers omkeeren en de onzedelijkheid van een gedeelte der Fransche literatuur sedert ruim eene eeuw aan de onzedelijkheid van een gedeelte, een groot gedeelte der Fransche natie toeschrijven, waarvan die literatuur, eilaas! vaak maar al te getrouw de zeden en gewoonten, de denk- en handelwijze weerspiegelt.

Doch komen wij tot ons onderwerp.

Ons voornemen is geenszins den invloed van sommige letterwerken te loochenen, zelfs niet dien te bespreken. Wat wij in dit opstel ons hebben voorgesteld, is eenvoudig de aandacht te vestigen op een ander niet min betreurlijk verschijnsel, dat niet minder onze aandacht verdient, en dat meestal, zoo niet onbemerkt, dan toch onbesproken blijft. Wij bedoelen den invloed, dien weleens een boek uitoefent, niet op hen, die het lezen, maar, wat voor velen misschien zonderlinger klinkt, op hem, die zelf het vervaardigde.

En nochtans ontbreken de bewijzen niet, dat het werkelijk zoo kan wezen, nog meer, dat het werkelijk dikwijls zoo is. In de literarische geschiedenis van meer dan een volk treffen wij er zoo talrijke voorbeelden van aan, dat daaromtrent niet de geringste twijfel kan bestaan. Wij willen een dier voorbeelden aanhalen, dat ons meer dan menig ander heeft getroffen, en dat wij derhalve meer dan vele andere geschikt achten, om hen te overtuigen, die vooralsnog niet in ons gevoelen zouden deelen.

In de vorige eeuw leefde in Frankrijk een niet onverdienstelijk letteroefenaar, die zekeren dag, zeer waarschijnlijk door het lezen van Engelsche of Hoogduitsche schriften in dien aard, op den inval kwam een fantastisch verhaal te vervaardigen. Hij volvoerde zijn besluit, en verrijkte de Fransche literatuur - tot dan toe tamelijk arm aan dergelijke gewrochten, - met een der zonderlingste fantastische romans, welke ooit werden geschreven. Wij bedoelen Jacques Cazotte en zijn vermaarden, om niet te zeggen beruchten, *Diable amoureux*, waarvan onlangs eene nieuwe, allerliefste uitgave te Parijs verscheen(*).

(*) *Collection des Petits Chefs-d'oeuvre.* Le Diable amoureux de Jacques Cazotte, avec une introduction par Alexandre Piedagnel. Paris, Libraire des Bibliophiles, 1877.

Tot hiertoe niets ongewoons. Dat een schrijver door de kennismaking met de werken anderer natiën wordt aangespoord, om, op zijne beurt, zijne krachten in een schier nog onbeoefend vak te beproeven, zien wij dagelijks gebeuren. Dat de proef, vooral door hare nieuwheid, bij het publiek een ongemeenen bijval vond, is even natuurlijk. Hierbij bleef het echter niet. Door het schrijven van dit werk en door den bijval, dien het allerwege ontmoette, werd het verstand van den armen Cazotte letterlijk beneveld. Hij raakte op den duur het spoor zoo geheel bijster, dat hij eindigde met zelf, in zekeren zin, aan het bestaan der scheppingen van zijn brein te gelooven, en zich den naam verwierf van een dweper, een geestenziener der ergste soort, van een mystieker, een visionnaris, wiens dwaze inbeeldingen voor die van een Jacob Böhm en een Swedenborg niet moesten onderdoen.

Het is waar, dat hij al vroeg blijken van een bijzonderen aanleg voor het geheimzinnige en fantastische had gegeven. In 1720, te Dijon, uit welstellende ouders geboren, ontving Jacques Cazotte zijne eerste opleiding in het Jezuïeten-college aldaar. Door een zijner broeders, groot vicaris van M. De Choiseul, bisschop van Chalons, naar Parijs ontboden, werd hij bij het bestuur van het Zeewezen geplaatst. In 1747 bekleedde hij het ambt van commissaris bij hetzelfde bestuur. Toen reeds hield hij zich sedert geruimen tijd met letterarbeid, inzonderheid met dichtkunst, onledig. In het salon van zijn stadgenoot Raucourt, alwaar nu en dan kunstenaars, geleerden en literatoren vergaderden, las hij zijne eerste gewrochten voor. Het waren fabels en liederen, en in meer dan een konde men van toen af denkbeelden en gedachten zien doorschemeren, welke dien aanleg verrieden.

Tot den post van controleur benoemd op het eiland Martinika, verliet Cazotte Frankrijk. Verscheidene jaren leefde hij nagenoeg onbekend in die Fransche bezitting. Hij huwde er Mej. Elisabeth Roignan, dochter van den eersten rechter des eilands. Met een verlof naar Parijs teruggekeerd, liet hij er eenige zijner gedichten verschijnen. Het waren meestal balladen, waarvan vooral twee veel opgang maakten. Daar zij ons in het gemoedsleven des dichters meer dan al andere een blik laten werpen, en, althans gedeeltelijk, de ongelukkige afdwalingen verklaren, waarin hij later moest vervallen, zal het niet ongepast zijn ze hier nader te beschouwen.

De eerste dier balladen is getiteld: *La Veillée de la bonne Femme.* Men wil, dat hij ze voor Mevr. Poissonnier, zijne vriendin, voedster van den Hertog van Bourgogne, vervaardigde, die hem een lied gevraagd had, om haar koninklijken voedsterling in slaap te zingen; doch 't valt moeilijk aan te nemen. Hij was destijds nog te zeer een man van verstand, om niet te beseffen, hoe een zoo somber lied geenszins tot wiegelied voor den vermoedelijken erfgenaam der Fransche kroon konde dienen. Wat er ook van zij, ziehier den aanvang der ballade:

Tout au beau milieu des Ardennes,
Est un château sur le haut d'un rocher,
Où fantômes sont par centaines.
Les voyageurs n'osent en approcher.
Dessus ses tours
Sont nichés les vautours,
Ces oiseaux de malheur.
Hélas! ma bonne, hélas! que j'ai grand' peur

Tout à l'entour de ses murailles
On croit ouir les loups-garous hurler,
On entend traîner des ferrailles,
On voit des feux, on voit du sang couler,
Tout à la fois,
De très-sinistres voix
Qui vous glacent le coeur.
Hélas! ma bonne, hélas! que j'ai grand' peur!

Die aanhef belooft, niet waar? - Welnu, het vervolg is dien aanhef waardig. Zekeren dag komt in dit akelige slot een dapper ridder, Sire Enguerrand, die uit Spanje terugkeert. Men vertelt hem van de geesten en spoken, die het hanteeren. Hij laat zich evenwel niet afschrikken, maar geeft integendeel het besluit te kennen in het spookkasteel te overnachten. Weldra ondervindt hij, dat men hem de waarheid heeft gezegd. Om middernacht ontstaat een schromelijk gedruisch. Een verdoemde, te midden van eene schaar helsche geesten, wordt door het vertrek gesleurd. De schim eener vrouw vervolgt hem, met een dolk gewapend, dien zij dreigt hem door het hart te boren. Ridder Enguerrand blijft onvervaard. Hij vraagt wat de verdoemde heeft misdaan, en verneemt, dat deze de gewezen aalmoezenier is van Graaf Anselm. Hij verslingerde op de dochter zijns meesters en, wanhopende van haar in zijne schuldige liefde te doen deelen, verkocht hij den duivel zijne ziel, om tot zijn doel te geraken. Zoo gelukte het hem, de jonkvrouw door geweld in zijne macht te krijgen. Zij dreigde echter hem bij haar vader aan te klagen, weshalve de snoodaard niet aarzelde haar laffelijk te vermoorden. Niet lang hierna werd hij door den booze onder de gedaante van een bok ter helle gevoerd, en alle nachten terug in het kasteel gebracht, om er op bovenbeschreven wijze te worden mishandeld en gefolterd.

Sire Enguerrand stelt aan al die spokerij een einde met eenvoudig een kruis te slaan. De verdoemde, de duivel en de schim der vrouw verdwijnen als bij tooverslag. De ballade besluit met de vrouwen voor de ijdelheid en de mannen voor den omgang met den booze te waarschuwen.

De tweede ballade heet: *les Prouesses inimitables d' Ollivier, marquis d' Edesse.* Zij telt ruim dertig coupletten en begint aldus:

La fille du comte de Tours,
Hélas! des maux d' enfant l' ont pris;
Le comte, qui sait ses amours,
Sa fureur ne peut retenir:
Qu' on cherche mon page Ollivier,
Qu' on le mette en quatre quartiers...
- Commère, il faut chauffer le lit;
N' entends-tu pas sonner minuit!

In het vervolg worden de heldenfeiten van Ollivier beschreven, die het slot zijns meesters ontvlucht en, door dezen nagezet, hem herhaalde malen het leven redt of spaart, hem telkens vragende: ‘Welnu, wilt gij mij nog laten vierendeelen?’ Daar hij, bij dat al, geene vergiffenis kan bekomen, zegt hij Frankrijk vaarwel, en gaat in het Heilig Land tegen de ongeloovigen strijden. Van een heremiet, die op den Libanon zijne kluis heeft, verneemt hij uit een tooverspiegel, of liever een glas water, dat zijne geliefde in een akeligen kerker zucht, na hem een zoon te hebben gebaard, die, in een woud te vinden gelegd, thans door eene hinde wordt opgevoed. In denzelfden tooverspiegel ziet hij, dat het kasteel des Graven van Tours door Richard, Hertog van Bretagne wordt belegerd. Hij snelt terug naar Frankrijk, bestrijdt dien hertog, dwingt hem het beleg op te breken, verlost de jonkvrouw, verzoent zich met haar vader en vindt zijn zoon weder.

Deze ballade, die, als het ware, nog meer bijval verwierf dan de eerste, werd later door Cazotte omgewerkt, op aanraden van den academieker Moncrif. Hij bracht ze in proza, breidde ze uit bij middel van vele boertige en fantastische tooneelen, en liet ze opnieuw onder den vorm van eene soort van ridderroman verschijnen.

Bij het eindigen van zijn verlof toog Jacques Cazotte andermaal naar Martinika. Het was aldaar, dat hij zijn Ollivier onder den nieuwen vorm schreef. Tenzelfden tijde vervaardigde hij een ander verhaal: *Le Lord impromptu*, dat mede zeer in den smaak schijnt te zijn gevallen. Doch weldra vinden wij hem weer in Frankrijk, dat hij deze reis niet meer moest verlaten. Zijn broeder was overleden en had hem tot algemeenen erfgenaam van zijn aanzienlijk vermogen verklaard. Cazotte was dus rijk, en nam zijn afscheid uit den staatsdienst. Men schonk hem den eeretitel van algemeen commissaris van het Zeewezen. Hij vestigde zich in het huis zijns broeders te Pierry, bij Epernay, om er voortaan uitsluitelijk voor de beoefening der fraaie letteren te leven.

Door den opgang, dien de omwerking en uitbreiding van zijnen roman Ollivier en zijne novelle *Le Lord impromptu* maakten, aangemoedigd, ging Cazotte voort met proza te schrijven. Hij besloot thans een werk van langeren adem te ondernemen, en vervaardigde zijn veelbesproken *Diable amoureux.* Nademaal het vooral met het doel is de noodlottige gevolgen te doen uitschijnen, welke die roman voor hem moest

na zich sleepen, zal men ons toelaten dit werk nogal breedvoerig te ontleden. 't Is het eenigste middel, om den lezer op de hoogte te brengen en hem die gevolgen verstaanbaar te maken. Wij geven eerst het woord aan Cazotte, en laten hemzelven verhalen. Ziehier hoe hij zijn held, een jongen Spaanschen edelman, Don Alvarez van Maravillas, laat spreken:

'Op mijn vijfentwintigste jaar diende ik als kapitein in de lijfwacht van den koning van Napels. De officieren dier lijfwacht leefden te zamen als goede wapenmakkers en als vroolijke, lichtzinnige knapen: de vrouwen, het spel en de wijn, zooverre de beurs reikte. Wij dachten er niet aan opnieuw ingetogen en weer ernstig te worden, dan nadat al ons geld was verteerd. Alsdan werden wij gewoonlijk echte wijsgeeren, en praatten van den morgen tot den avond zeer verstandig over de verhevenste en diepzinnigste onderwerpen.

'Zekeren avond zaten wij vrij talrijk bijeen. Daar wij geen anderen troost hadden dan eene kleine flesch Cypruswijn en eenige droge kastaniën, werd lang en breed geredekaveld over allerlei onderwerpen en wijsgeerige stoffen. Eindelijk viel het gesprek op *cabalistiek* en *cabalisten*, dat is op geestenbezwering en geestenbezweerders.

'Sommigen onder ons beweerden, dat de cabalistiek eene wezenlijke kunst was met stellige regels, en waarvan de werkingen onfeilbaar waren; anderen hielden, daarentegen, staande, dat zij een samenraapsel van dwaasheden was, de bron van veel bedriegerijen en schurkenstreken, een middel om eenvoudige en lichtgeloovige lieden te bedotten en kinderen te paaien.... De oudste officier van 't gezelschap, een Vlaming, rookte zijne pijp op eene wijze, die duidelijk te kennen gaf, dat hij den ganschen woordenstrijd voor ijdel gesnap hield, en sprak geene enkele silbe. Zijne koele houding en zijne verstrooidheid vormden een zonderling schouwspel, te midden der algemeene luidruchtigheid en het oorverdoovende geraas der twistenden. Zij beletteden mij deel te nemen aan een gesprek, dat overigens te ordeloos gevoerd werd, om mijne belangstelling in hooge mate te wekken.

'Wij bevonden ons op de kamer van den rooker. Het was vrij laat in den nacht, toen onze makkers opbraken. Ik liet ze allen vertrekken, en bleef alleen met den Vlaming.

'Hij rookte rustig zijne pijp voort. Ik zat een geruimen tijd zonder te spreken, de ellebogen op de tafel. Eindelijk kwam hij tot het besluit den mond te openen.

- 'Jongeling,' sprak hij, 'gij hebt dezen avond veel nutteloos gesnap gehoord. Waarom hebt gij u uit den redetwist teruggetrokken?'

- ''t Is,' 'antwoordde ik, 'dat ik liever zwijg, dan dingen goed of af te keuren, die ik niet ken. Ik weet niet eens wat het woord *cabalistiek* beteekent.'

- 'Het woord heeft verschillende beteekenissen,' hernam de oude; 'maar de beteekenissen van het woord zijn niet in het spel. 't Is van de zaak zelve, dat ik spreken wil.'

- 'Welnu, de zaak?'

- 'Gelooft gij, dat er eene kunst of wetenschap bestaat, die ons leert de andere metalen in goud en zilver om te smelten en de geesten te bezweren, tot gehoorzaamheid te dwingen?'

- 'Ik weet niets van de geesten, te beginnen met den mijnen, tenzij dat ik zeker ben van zijn bestaan. Wat de metalen betreft, ik ken de waarde van een *carlino* in

het spel, de herberg en elders, en kan niets verzekeren of loochenen betreffende den aard der eene en der andere, de wijzigingen en indrukken, welke zij kunnen ondergaan.'

- ‘Ziedaar, jonge makker, ik houd veel van uwe onwetendheid. Zij is oneindig meer waard dan de leerstelsels onzer gezellen. Gij ten minste verkeert niet in dwaling, en indien gij niet geleerd zijt, gij kunt geleerd worden. Uw aard, de vrijmoedigheid uwer inborst, de juistheid uws oordeels bevallen mij. Ik weet iets meer dan de gewone stervelingen. Zweer mij het strengste geheim op uw woord van eer, beloof mij voorzichtig te wezen: en gij zult mijn leerling worden.’

‘Het voorstel lachte mij bijzonder toe. Ik aarzelde niet het Soberano - onder dien naam was de Vlaming bij de lijfwacht bekend, - openhartig te verklaren.

- ‘Uw voorstel, mijn waarde Soberano,’ zegde ik, ‘is mij zeer welkom. De nieuwsgierigheid is bij mij een ware hartstocht. Ik zal u volgaarne bekennen, dat ik weinig smaak in de gewone wetenschappen vind. Immer hebben zij mij te zeer beperkt toegeschenen, en ik heb, als door ingeving, die hoogere kringen geraden, tot welke gij mij wilt verheffen. Doch wat is de eerste sleutel der wetenschap, waarvan gij gewaagt? Moest ik gelooven wat onze vrienden dezen avond zegden, dan zouden het de geesten zelven zijn, die ons onderrichten en beleeren. Kan men werkelijk in die geesten vertrouwen stellen? Kan men met hen in betrekking, in verbond treden?’

- ‘Gij hebt het gezegd, Alvarez: zij kunnen ons onderrichten, en zonder hen kunnen wij niets leeren. Wat betreft de mogelijkheid, met hen een verbond te sluiten, ik wil u daarvan een onloochenbaar bewijs leveren.’

‘Onder het spreken was zijne pijp uitgegaan. Hij klopte driemaal ermede op de tafel, om ze van assche te reinigen. Daarna legde hij ze dicht bij mij neder, en de stem verheffende:

- ‘Calderon,’ riep hij, ‘kom mijne pijp halen, vuur ze aan, en breng ze mij terug.’

‘Hij had nauwelijks het bevel uitgesproken, of de pijp was verdwenen; en voordat ik de zaak had kunnen beredeneeren en mijzelven afvragen, wie die Calderon was, die zijne bevelen moest uitvoeren, was de pijp brandend terug, en had mijn makker zijne geliefkoosde bezigheid kunnen hernemen.

‘Hij zette die nog eenigen tijd voort, minder om van de tabak genot te hebben, dan wel om de verrassing gade te slaan, die het gebeurde bij mij had teweeggebracht. Daarna opstaande:

- ‘Ik heb de wacht met het aanbreken van den morgen,’ zeide hij: ‘ik moet een weinig rusten. Begeef u insgelijks te rust, wees verstandig, en wij zullen elkaar weerzien.’

‘Ik vertrok uiterst nieuwsgierig en vlammende op de nieuwe begrippen, welke ik hoopte eerlang met de hulp van Soberano te krijgen. Ik zag hem des anderdaags en de volgende dagen; ik had geene andere drift meer; ik werd zijne schaduw.

Ik stuurde hem honderd vragen toe. Hij ontweek de eene, en antwoordde op de andere in raadselachtige uitdrukkingen. Eindelijk drong ik bij hem aan op het punt des godsdiensten van zijns gelijken.

- ‘'t Is de natuurlijke godsdienst,’ zeide hij.

‘Wij traden in eenige bijzonderheden. Zijne redeneeringen kwamen beter overeen met mijne neigingen dan met mijne grondbeginselen. Doch ik wilde mijn doel bereiken, en mocht derhalve niet tegen hem ingaan.

- ‘Gij gebiedt over de geesten,’ zeide ik hem. ‘Ik wil, evenals gij, in betrekking met hen wezen: ik wil het! ik wil het!’

- ‘Gij zijt haastig, gezel. Gij hebt uw proeftijd niet gedaan, geene enkele der voorwaarden vervuld, waarop men onverschrokken die verheven wezens kan naderen.’

- ‘En moet ik lang wachten?’

- ‘Wellicht een paar jaar.’

- ‘Ik zie ervan af!’ riep ik. ‘Ik zou middelerwijl van ongeduld sterven.... Gij zijt wreed, Soberano. Gij kunt u geen denkbeeld vormen van de vurigheid der wenschen, welke gij in mij deedt ontstaan: zij verteren mij....’

- ‘Jong mensch, ik meende, dat gij voorzichtiger waart. Gij doet mij beven, voor u, zoowel als voor mij. Hoe! Gij zoudt u durven blootstellen aan het gevaar, zonder eene der onontbeerlijke voorbereidingen geesten op te roepen?’

- ‘En wat zou mij kunnen overkomen?’

- ‘Ik zeg niet, dat u juist kwaad zou overkomen. Indien de geesten macht over ons hebben, dan is het alleen onze zwakheid, onze versaagdheid, welke hun die macht geeft. In den grond zijn wij geboren, om over hen te gebieden.’

- ‘Ik zal over hen gebieden!’ ‘riep ik nog.

- ‘Ja, gij hebt warm bloed; doch verliest gij het hoofd, laat gij u tot zeker punt door hen verschrikken.....’

- ‘Zoo men volstaat met hen niet te vreezen, daag ik hen uit mij te verschrikken!’

- ‘Hoe? Zoo gij den duivel zaagt?....’

- ‘Ik zou den prins der duivelen bij de ooren trekken!’

- ‘Bravo! Indien gij van uzelven zoo zeker zijt, moogt gij 't wagen, en beloof ik u te helpen. Vrijdag aanstaande zult gij met mij en twee der onzen het middagmaal gebruiken. Daarna zullen wij het avontuur beproeven.’

Zoo luidt het eerste hoofdstuk van den roman. Het is de eigenlijke inleiding. In het tweede begint de handeling. Dit tweede en het derde zijn de gewichtigste van het gansche boek. Daarom laten wij, liever dan ze te ontleden, nogmaals het woord aan Cazotte:

‘Wij waren nog slechts Dinsdag,’ vervolgt hij ‘nooit werd eene gelievensamenkomst met meer ongeduld te gemoet gezien De aangeduide Vrijdag is eindelijk daar. Ik tref bij mijn wapenmakker twee mannen aan van een niet zeer innemend uiterlijk. Wij middagmalen. Het gesprek loopt over onverschillige dingen.

‘Na het maal stelt men eene wandeling voor naar de puinen van Portici. Weldra zijn wij op weg; wij komen te Portici aan. Die overblijfselen der eerbiedwaardigste monumenten, thans ingestort, verbrijzeld, verstrooid, met onkruid bewassen, vervullen mijne verbeelding met gedachten, die voor mij iets ongewoons waren.

- ‘Ziedaar,’ zeide ik tot mijzelven: ‘het vermogen des tijde op de gewrochten van den hoogmoed en de nijverheid der menschen.’

‘Wij treden verder in de ruïnen, en zijn eindelijk, schier bij den tast, tusschen de overblijfselen en brokstukken in eene plaats aangekomen zoo duister, dat geen lichtstraal van buiten erin kon doordringen.

‘Mijn makker voerde mij bij den arm. Hij houdt stil; ik blijf staan. Een van het gezelschap slaat vuur, en ontsteekt eene waskaars. Het verblijf, waarin wij ons bevonden, wordt, ofschoon karig, verlicht, en ik zie, dat wij onder een vrij wel bewaard gewelf zijn van omtrent vijf en twintig voet vierkant, met vier uitgangen.

‘Wij namen het strengste stilzwijgen in acht. Mijn makker trekt, bij middel van een rietstok, die hem onder het gaan tot steun verstrekte, een cirkel rond zich in het mulle zand, dat den grond bedekte, en treedt eruit, na eenige letterteekens in den kring te hebben geschreven.

- ‘Treed in dien cirkel, mijn dappere’, sprak hij, ‘en verlaat hem niet, voordat het tijd is.’

- ‘Verklaar u duidelijker. Wanneer zal het voor mij tijd zijn hem te verlaten?’

- ‘Wanneer alles u zal onderworpen zijn; mocht vóór dien tijd de schrik u tot de eene of andere verkeerde handeling voeren, gij zoudt de grootste gevaren loopen.’

‘Toen gaf hij mij een kort en krachtig bezweringsformulier, met enkele woorden vermengd, die ik nimmer zal vergeten.

- ‘Zeg die bezwering met nadruk op,’ sprak hij, ‘en roep daarna driemaal Beelzebuth op eene duidelijke wijze, en vergeet vooral niet wat gij beloofdet.’

‘Ik herinnerde mij, dat ik gepocht had den prins der duivelen bij de ooren te zullen trekken.

- ‘Ik zal woord houden!’ antwoordde ik, daar ik niet wilde terugdeinzen.

- ‘Wij wenschen u een goeden uitslag,’ zegde hij. ‘Zoodra gij gedaan hebt, zult gij ons verwittigen. Gij staat vlak over de deur, die gij moet uitgaan, om u bij ons te vervoegen.’

‘Zij verwijderden zich.

Nooit bevond zich een pocher in neteliger toestand. Ik was op het punt hen terug te roepen; doch ik vreesde te zeer voor hen te blozen. En dan, ik had alle hoop moeten opgeven. Ik bleef dus moedig ter plaatse, alwaar ik stond, en raadpleegde een oogenblik mijzelven.

- ‘Men heeft mij willen bang maken,’ zegde ik; ‘men wil zien, of ik een bloodaard ben. De lieden, die mij op de proef stellen, zijn twee schreden van hier, en, na mijne bezwering, moet ik mij aan eenige poging hunnerzijds verwachten, om mij te verschrikken. Houden wij ons goed; laten wij de spotternij tegen de spotters keeren.’

‘Deze beraadslaging duurde niet lang, ofschoon ze wel wat verhinderd werd door het gekrijsch der uilen en andere nachtvogels, die de omstreken en zelfs mijne spelonk bewoonden.

Door mijne overwegingen een weinig gerustgesteld, zet ik mij schrap, en poog mij te vermannen. Ik spreek de bezwering uit met vaste en duidelijke stem; en, den toon verheffend, roep ik driemaal en na korte tusschenpoozen: Beelzebuth.

Eene siddering grijpt mij aan; mijn haar rijst te berge.

Nauwelijks heb ik driemaal den naam Beelzebuth uitgegalmd, of vlak tegenover mij gaat, boven in het gewelf, een venster wijd open. Een lichtstroom schitterender dan het zonnelicht schiet door de opening.... Een kameelskop, zoo afschuwelijk door zijne grootte als door zijn vorm, vertoont zich in het venster. De ooren vooral waren van ongewone lengte.... Het schromelijk spooksel opent den muil, en op een toon, in volmaakte overeenstemming met het overige der verschijning, antwoordt het mij: ‘*Che vuoi*(*)?’

Al de gewelven, al de spelonken der omgeving weergalmen als om strijd van het afgrijselijke *Che vuoi?*

Onmogelijk mijn toestand af te malen. Ik zoude niet kunnen zeggen, wat mijn moed verstaalde en mij belette in zwijm te vallen, bij het aanschouwen van het vervaarlijk tafereel, bij het vernemen van het nog schromelijker geluid, dat mij in de ooren klonk.

Ik voelde de noodzakelijkheid mijne krachten te verzamelen; want het koude zweet brak mij uit, en dreigde ze mij ten eenen maal te rooven. Ik deed eene poging op mijzelven.

(*) Wat verlangt gij?

Onze ziel moet zeker veelomvattend zijn en eene wonderlijke veerkracht bezitten. Eene menigte gewaarwordingen, gedachten, overwegingen bestormen mijn hart, verdringen elkaar in mijn geest, en maken samen gelijktijdig indruk op mijn gemoed.

De ommekeer grijpt plaats, ik word mijn schroom meester. Ik staar het spook stout aan:

- 'Wat wilt, wat beweert gijzelt, vermetele,' roep ik luid, 'dat gij u onder die gruwelijke gedaante durft vertoonen?'

'De verschijning aarzelt een oogenblik:

- 'Gij hebt mij ontboden,' spreekt zij op zachteren toon.

- 'Sedert wanneer zoekt de slaaf zijn gebieder te verschrikken?' hervat ik. 'Indien gij mijne bevelen komt halen, neem dan eene betamelijke gestalte aan en een nederigen toon.'

- 'Meester,' vraagt het spooksel, 'in welke gestalte zal ik mij aanbieden, om u aangenaam te zijn?'

'Het eerste denkbeeld, dat mij te binnenschoot, was dat eens honds.

- 'Kom onder den vorm eens patrijshonds,' antwoordde ik.

'Ik had nauwelijks het bevel gegeven, of de afschuwelijke kameel steekt den hals wel zestien voet lang uit, bukt den kop tot het midden der spelonk en spuwt een witten patrijshond uit met fijne, blinkende huid en ooren, die tot den grond neerhangen.

Het venster is toegegaan. De andere verschijning is verdwenen en onder het toereikend verlichte gewelf blijven slechts de hond en ik terug.

Mijn zelfvertrouwen was roekeloosheid geworden. Ik verlaat den tooverkring, en steek hem mijn voet toe. De hond likt dien. Ik maak eene beweging, om hem bij de ooren te trekken. Hij gaat op den rug liggen, als om mij om genade te smeeken. Ik zag, dat het een wijfje was.

- 'Sta op,' zegde ik hem, 'ik schenk u vergiffenis. Gij ziet, dat ik gezelschap heb. De heeren wachten niet verre van hier. De wandeling moet hen dorstig hebben gemaakt Ik wil hun een lichten maaltijd aanbieden. Er moeten vruchten, suikergoed, ijs, Grieksche wijnen zijn. Zorg dat alles in regel zij. Verlicht en versier de zaal zonder groote pracht, doch smaakvol. Tegen het einde van het maal zult gij als virtuoos van den eersten rang verschijnen, en eene harp medebrengen. Ik zal u verwittigen, als gij komen moet. Speel uwe rol goed, zing met uitdrukking, en vergeet niet, dat uwe houding moet zedig en betamelijk zijn...'

- 'Ik zal gehoorzamen, meester; doch op welke voorwaarde?'

- 'Op die van te gehoorzamen, slaaf Gehoorzaam zonder tegenspraak of....'

- 'Gij kent mij niet, meester; gij zoudt mij min streng behandelen. Ik zoude wellicht tot eenigste voorwaarde stellen u te ontwapenen en u te behagen...'

'De hond had nog niet uitgesproken, als ik, mij omwendende, mijne bevelen zie uitvoeren met meerder raschheid dan eene verandering in het gezicht in de opera. De wanden van het onderaardsche gewelf namen eene zachte tint en aangename vormen; het was eene zaal van gejaspeerd marmer. De bouwtrant liet een booggewelf zien, op zuilen rustende. Acht groote kristallen kronen, elk drie waskaarsen dragende, verspreidden door de zaal een helder, gelijkmatig licht.

'Weldra worden de tafel en het buffet in orde gebracht en met de toebereidselen voor ons maal bezet. De vruchten en de confituren waren van de kostelijkste en zeldzaamste soort en van het schoonste voorkomen. Het porcelein voor den dienst der tafel en het buffet was echt Japansch. De kleine hond liep gedurig over en weder in de zaal, trippelde rond mij, als om den arbeid te bespoedigen en mij te vragen, of ik voldaan was.

- ‘Zeer wel, Biondetto’, sprak ik. ‘Kleed u thans in livrei, en verwittig de heeren, hiernevens, dat ik op hen wacht, en dat de tafel gedekt is.’

‘Ik had nauwelijks den blik van hem afgewend, als ik een page in mijne livrei, zwierig uitgedost en met een zilveren kandelaar, waarin eene brandende

waskaars, de zaal zie verlaten. Kort daarop keert hij terug, en leidt mijn makker den Vlaming en zijne beide vrienden binnen.

De verschijning en de uitnoodiging van den page hadden hen op iets buitengewoons voorbereid, doch zij verwachtten zich geenszins aan de verandering, welke de spelonk, waarin zij mij gelaten hadden, had ondergaan. Hadde ik het hoofd niet zoo vol gehad, hunne bevreemding zoude mij gewis vermaakt hebben. Zij gaf zich in luide kreten lucht, en vertoonde zich in de ontsteltenis hunner gelaatstrekken, zoowel als in hunne houding.

- 'Heeren,' zegde ik tot hen, 'gij hebt om mijnentwille een langen weg afgelegd, en ons blijft een langen weg af te leggen, om te Napels terug te wezen. Ik heb gemeend, dat die kleine maaltijd u niet onaangenaam zoude zijn, en dat gij de geringe keus en het gebrek aan overvloed in aanzien der korte tijdruimte, waarover ik beschikte, zult gelieven te verschoonen.'

'Mijne ongedwongenheid verbaasde hen nog meer dan de verandering van het tooneel en het gezicht van het sierlijke maal, waarop zij werden genoodigd. Ik bemerkte het, en besloot weldra een einde te stellen aan een avontuur, dat ik niet te zeer vertrouwde; doch ik wilde zooveel mogelijk er mijn voordeel mede doen, en overdreef zelfs de vroolijkheid, die mijnen aard eigen is.

Ik bad hen dringend aan tafel plaats te nemen. De page schoof de stoelen bij met bewonderenswaardige vlugheid. Wij waren gezeten Ik had de glazen volgeschonken, de vruchten rondgediend, doch mijn mond was de eenige, die zich opende om te spreken en te eten; de overige bleven ongeopend. Intusschen hield ik niet op mijne gezellen tot het nuttigen der lekkere vruchten aan te manen. Mijn geveinsd vertrouwen zegepraalt eindelijk over hunne aarzeling. Zij eten en drinken mede. Ik stel de gezondheid in van het liefste meisje van Napels. Die gezondheid wordt gedronken. Ik spreek van een nieuwe opera, van eene Romeinsche improvisatorin, die onlangs is aangekomen, en wier begaafdheden aan het hof veel opgang maken. Ik kom terug op de muziek en andere kunsten, en doe mijne makkers de schoonheid bewonderen van eenige prachtige marmerwerken, die zich in de zaal bevinden. Eene flesch is ledig en wordt door eene betere vervangen. De page is overal op hetzelfde oogenblik, en de dienst laat niets te wenschen. Ik werp een heimelijken oogslag op den knaap. Verbeeld u den Liefdegod in de kleedij eens pagen. Mijne tafelmakkers blikken, van hunnen kant, hem steelswijze aan, met een gelaat, waarop verbazing, bewondering en onrust te lezen stonden. De eentonigheid van dien toestand beviel mij niet. Ik begreep, dat het tijd werd voor afwisseling te zorgen.

- 'Biondetto,' sprak ik tot den page, 'de Signora Fiorentina heeft beloofd mij eenige stonden te schenken. Ga zien, of zij niet is aangekomen.'

'Biondetto verlaat het vertrek. Nog hadden mijne gasten den tijd niet gehad zich over het zonderlinge bevel te verbazen, als eene deur der zaal opengaat, en Fiorentina binnentreedt, de harp in de hand. Zij droeg een rijk, doch zedig reiskostuum met een dun floers voor de oogen. Zij stelt de harp nevens zich, neigt op ongedwongen, sierlijke wijze, en:

- 'Signor Don Alvarez,' zegt zij, 'ik wist niet, dat gij gezelschap hadt. Ik zoude anders mij wel gewacht hebben in dit gewaad te verschijnen. Ik bid die heeren eene reizigster te verschoonen.'

'Zij zit neer, en wij bieden haar van de overgebleven vruchten, welke zij beleefdheidshalve even aanroert.

- ‘Hoe, Mevrouw,’ zeg ik tot haar, ‘gij reist enkel door Napels? Niets kan er u doen vertoeven?’

- ‘Eene verbintenis, vroeger aangegaan, stelt mij in de onmogelijkheid te Napels te blijven, Signor. Tijdens het laatste Carnaval is men te Venetië zeer goed voor mij geweest. Men deed mij beloven er weer te keeren, en ik heb

zelfs handgeld aanvaard. Anders zoude ik de voordeelen, welke het hof alhier mij biedt, niet hebben weerstaan, zoomin als het verlangen de goedkeuring te verwerven des Napelschen adels, om zijnen smaak boven dien der andere Italiaansche gewesten verheven.'

'De beide Napolitanen buigen als antwoord op die lofspraak. De waarheid van het tooneel treft hen zoozeer, dat zij hunne oogen wrijven, om zich te overtuigen, dat zij niet droomen. Ik bad de kunstenares dringend ons eene proef van haar talent te laten hooren. Zij was verkouden, vermoeid; zij vreesde, en niet zonder reden, in onze achting te dalen. Eindelijk stemde zij erin toe een recitatief met begeleiding en een klein aandoenlijk aria uit te voeren, waarmede het derde bedrijf van de opera eindigde, waarin zij moest *debuteeren.*

Zij vat de harp, speelt de inleiding met eene kleine, lange, mollige hand, blank en rooskleurig, en waarvan de vingers, zachtjes gerond naar het uiteinde, op een nagel uitliepen van eene onbeschrijfelijk sierlijke gedaante. Wij waren allen geroerd, en meenden het liefelijkste concert bij te wonen.

De dame zingt. Onmogelijk een meer welluidenden gorgel aan meer gevoel te paren en meerder uitdrukking; onmogelijk meer te geven, zonder te overdrijven. Ik was tot in de ziel getroffen, en vergat bijna, dat ik de bewerker was van het bekoorlijke verschijnsel, dat mij verrukte.

De zangeres stuurde mij de teedere uitdrukkingen toe van haar verhaal en van haar gezang. Het vuur harer blikken drong door het lichte floers; het was van eene onbegrijpelijke kracht en zachtheid. Die oogen waren mij niet onbekend. De gelaatstrekken vergelijkend, zooals het floers ze mij liet onderscheiden, herkende ik eindelijk in Fiorentina den schalk Biondetto; maar de zwierigheid, de schoonheid zijner gestalte was veel zichtbaarder onder het vrouwengewaad, dan onder de kleedij des pagen.

Toen de zangeres ophield, zwaaiden wij haar den verdienden lof toe. Ik verzocht haar ons eene kleine vroolijke aria te zingen, opdat wij de verscheidenheid harer talenten zouden kunnen bewonderen.

- 'Neen,' antwoordde zij, 'ik zoude slecht zingen in de gemoedsstemming, waarin ik mij bevind. Gij hebt overigens moeten zien, hoeveel moeite het mij gekost heeft u te gehoorzamen. Mijne stem verraadt de vermoeienissen der reize. Zij is niet helder. Gij weet, dat ik dezen nacht vertrek. Het is een huurkoetsier, die mij hier gebracht heeft. Ik ben geheel te uwen dienst, doch ik bid u mij te verschoonen en mij de toelating te geven mij te verwijderen.'

'Aldus sprekende, staat zij op, en wil de harp mededragen. Ik neem haar die uit de handen, èn, na haar tot aan de deur te hebben begeleid, langs welke zij was binnengetreden, kom ik mij weer bij het gezelschap vervoegen.

Ik had gemeend vroolijkheid te wekken, en zag slechts gedwongenheid in aller blikken. Ik nam de toevlucht tot Cypruswijn. Ik had hem voortreffelijk gevonden; hij had mij de krachten teruggegeven en tegenwoordigheid van geest... Ik verdubbelde de dosis. Toen het uur reeds vergevorderd was, zegde ik tot mijn page, die zijn post achter mijn zetel had hernomen, mijn rijtuig te doen voorkomen. Biondetto gaat seffens buiten, en volbrengt mijn bevel.

- 'Gij hebt hier een rijtuig?' vraagt Soberano.

- 'Ja,' antwoordde ik, 'ik had het mij doen volgen, en ik heb gedacht, dat gij, indien ons feest wat lang duurde, niet kwaad zoudet wezen er op ons gemak van weer te

keeren. Laten wij nog eene teug drinken; wij loopen geen gevaar onderweg te struikelen.'

'Ik had den volzin niet geheel geëindigd, als de page terug binnentreedt, gevolgd door twee groote, welgemaakte knechts, prachtig in mijne livrei gekleed.

- 'Signor Don Alvarez,' zegt Biondetto. 'ik heb uw rijtuig niet kunnen doen

naderen. Het staat verder af, maar dicht bij de overblijfselen, waarvan deze plaats omringd is.'

'Wij staan op, Biondetto en de knechts treden ons vóór. Wij vertrekken.

Nademaal wij niet met ons vieren op ééne rij tusschen voetzuilen en verbrijzelde kolommen konden gaan, bevond Soberano alleen zich aan mijne zijde. Hij drukte mij de hand:

- 'Gij geeft ons een schoon feestmaal, vriend,' sprak hij; 'doch het zal u duur komen te staan.'

- 'Vriend,' antwoordde ik, 'ik acht mij gelukkig, dat het u hebbe bevallen; ik geef het u voor den prijs, dien het mij kost.'

'Wij komen aan het rijtuig. Wij vinden twee andere knechts, een koetsier, een postillon, eene eenvoudige koets, doch zoo gemakkelijk, als men ze hadde kunnen wenschen. Ik noodig mijne gasten uit plaats te nemen, en wij rollen zachtjes voort op den weg naar Napels.'

Onder het huiswaarts keeren nemen eerst Soberano en zijne vrienden het stilzwijgen in acht. Eindelijk zegt een hunner tot Alvarez, dat hij hem zijn geheim niet vragen wil, maar dat hij, Alvarez, eene zonderlinge overeenkomst met den duivel moet hebben gesloten, om zoo vorstelijk bediend te worden. Spreker arbeidt sedert veertig jaar, en nog heeft hij het vierde der dienstbetooningen niet verkregen, met welke men op één enkelen avond den jonkman vereert. Hij zal niet eens gewagen van de engelachtigste verschijning, die iemand met oogen zien kan, terwijl men zijnen en anderer blik dikwijler bedroeft, dan verblijdt... Nu, Alvarez moet het weten. Hij is jong. Op zijn ouderdom verlangt men te vurig, dan dat men zichzelven den tijd tot overweging zoude gunnen, en verhaast men allicht zijne genietingen.

De man, die zoo spreekt, heet Bernardillo. Alvarez begrijpt, dat hij met een afgunstige te doen heeft. Hij antwoordt, dat hij niet weet, hoe hij bijzondere gunstbewijzen heeft kunnen verdienen. Hij denkt, dat ze van korten duur zullen wezen, en 't zal hem een troost zijn, ze alle met goede vrienden te hebben gedeeld.

Het gesprek wordt niet voortgezet, doch het stilzwijgen brengt Alvarez tot nadenken. Hij roept alwat hij gedaan en gezien heeft terug voor zijn geest. Hij vergelijkt de woorden van Soberano met die van Bernardillo, en komt tot het besluit, dat hij aan een groot gevaar ontsnapt is. Ook begint zijn geweten hem hevige verwijten toe te sturen. Tot zijn dertiende jaar werd hij opgeleid door Don Bernardo de Maravillas, zijn vader, een onberispelijk edelman, en door Dona Mencia, zijne moeder, de godsdienstigste en eerbiedwaardigste vrouw van gansch Estramadura. Hij vat het voornemen op zich hunner waardig te toonen en niet verder op den ingeslagen weg voort te wandelen, dat is zoo spoedig mogelijk met den duivel en dezes handlangers af te breken.

Het rijtuig komt te Napels. Alvarez brengt de vrienden van Soberano tehuis. Daarna keert hij met den wapenmakker naar de kazerne,

waar zij beiden hun kwartier hebben. Zijn trein verbaast de wacht, welke zij voorbijrijden. De schoonheid van Biondetto verbaast haar nog meer.

De page zendt de koets en de livreibedienden weg, en treedt mede de kazerne binnen. Hij leidt Alvarez naar zijn vertrek. De kamerdienaar des jongen edel mans is niet minder verwonderd dan de wacht bij het zien van Biondetto. Alvarez, die zijne opmerkingen vreest, haast zich hem te zeggen, dat hij den anderen dag met hem zal spreken, dat hij voor het oogenblik zijne diensten niet noodig heeft. De kamerdienaar verwijdert zich.

Thans is de onvoorzichtige jonkman met den page alleen op zijne kamer. Zijn toestand wordt moeilijk, veel moeilijker dan te midden van het gezelschap, dat hij heeft verlaten, en van de woelige plaatsen, welke hij in de kazerne moest voorbijgaan, om zich naar zijn kwartier te begeven. Een einde aan het avontuur wenschende te stellen, verzamelt hij eerst zijne gedachten. Hij werpt de oogen op den page. Deze houdt den blik ten gronde gevestigd. Een levendig rood kleurt zijn aanminnig gelaat. Zijne houding verraadt verlegenheid en ontroernis. Alvarez besluit hem toe te spreken.

- 'Biondetto,' zegt hij tot hem, 'gij hebt mij wel gediend. Gij hebt u zelfs lieftallig getoond in alwat gij voor mij gedaan hebt. Daar gij echter op voorhand betaald waart, meen ik u niets meer verschuldigd te zijn.'

- 'Don Alvarez is te edelmoedig, dan dat hij zoude denken zoo gemakkelijk zijne verplichtingen jegens mij te zijn nagekomen,' antwoordt de page.

- 'Indien gij meer gedaan hebt, dan gij moest, indien ik u iets verschuldigd ben, geef mij uwe rekening. Doch ik beloof u niet, dat gij spoedig zult betaald worden. Het loopend kwartaal is verteerd; ik heb spelschulden, ik heb schulden in de herberg, aan den kleermaker....'

- 'Gij hebt ongelijk te schertsen, Signor.'

- 'Indien ik ophoud met schertsen, dan zal het zijn, om u te verzoeken mij te verlaten, want het is laat, en ik moet mij te bed begeven.'

- 'En gij zoudt mij onbeleefd wegzenden op zoo gevorderd een uur? Aan zulke behandeling konde ik mij niet verwachten van wege een Spaanschen *caballero.* Uwe vrienden weten, dat ik hier ben; uwe soldaten, uwe bedienden hebben mij gezien, mijne kunne geraden. Zoo ik eene gemeene deerne, eene courtisane ware, gij zoudt de eischen van mijnen staat eenigszins in aanmerking nemen. Daarom is uwe handelwijze te mijnen opzichte onteerend, smadelijk. Zij zoude elke vrouw vernederen.'

- 'Zoodat het u thans belieft eene vrouw te zijn, om op beleefdheid en voorkomendheid te kunnen aanspraak maken?... Welnu, om u het schandaal uws aftochts te sparen, kunt gij langs het sleutelgat vertrekken.'

- 'Hoe! In ernst, zonder te weten wie ik ben?'

- 'Hoe zoude ik 't niet weten?'

- 'Gij weet het niet, zeg ik u! Gij gehoorzaamt slechts aan uwe vooringenomenheid tegen mij; doch wie ik ook zij, zie mij aan uwe voeten, de oogen vol tranen. Het is als beschermelinge, dat ik u smeek. Eene onvoorzichtigheid, grooter dan de uwe, wellicht verschoonbaar, dewijl gij er de oorzaak van zijt, heeft mij heden alles doen trotseeren, alles opofferen, om u te gehoorzamen, om mij aan u te geven en u te volgen. Zoo heb ik tegen mij de onverzoenlijkste en

wreedste driften aangehitst; er blijft mij geene bescherming dan de uwe, geene schuilplaats dan uwe kamer. Zult gij ze voor mij sluiten, Alvarez? Zult gij laten zeggen, dat een Spaansch edelman met zooveel hardheid, op zoo onwaardige wijze iemand behandeld hebbe, die alles voor hem opgeofferd heeft, eene gevoelige ziel, een zwak wezen, van al andere hulp dan de zijne beroofd, een persoon van mijne kunne, in één woord?'

Tevergeefs deinst Alvarez achteruit, om uit verlegenheid te geraken. Zij hield zijne knieën omvat, en volgde hem op de hare. Hij weet niet wat hij van dit alles moet denken. Hoe! Die duivel, dien hij eerst als een afschuwelijken kameel, daarna als een patrijshond, later als een page gezien heeft, zoude eene vrouw wezen? Onmogelijk! Dan, die vrouw weet zoo schoon te praten, zij weet zoo behendig velerlei middelen aan te wenden, om hem haren oorsprong te doen vergeten, dat hij wankelt en ten slotte erin toestemt, dat zij in zijne kamer blijve. Doch hij raadt haar zich niet te verroeren, want bij de eerste verdachte beweging, zal hij op zijne beurt haar *Che vuoi?* toeroepen...

Van dit oogenblik begint voor Alvarez een lange en moeilijke strijd. De duivel - want Biondetta of Biondetto is en blijft de duivel, - zoekt gedurig hem van dit denkbeeld af te brengen en hem te overtuigen, dat hij werkelijk eene vrouw, eene smoorlijk verliefde vrouw is. Alvarez, ofschoon van het tegendeel maar al te zeker, heeft oogenblikken van zwakheid, waarin hij den helschen oorsprong vergeet, en eindigt met te bezwijken, gelijk wij later zullen zien. Doch het is niet zonder lang en moedig geworsteld te hebben, dat hij zich eindelijk door den booze laat overwinnen. Die worsteling is het eigenlijke onderwerp van het boek. Zij beslaat minstens vier vijfden van het verhaal. Wij zullen er de voornaamste bijzonderheden van mededeelen.

Keeren wij terug naar de kamer van Alvarez. Hij heeft dan aan Biondetta op zekere voorwaarden toegelaten bij hem te blijven. Hij begeeft zich te bed, doch er verloopt een geruime tijd, vooraleer hij kan inslapen. Als hij den anderen morgen, vrij laat, ontwaakt, is het verleidelijke wezen nog altoos daar. Zij is bezig met haar toilet te voltooien en hare rijke lokken te schikken. Alvarez vat een kloek besluit:

- 'Indien ik haar alle dagen moet voor mij zien,' zegt hij zeer verstandig, 'zal ik onvermijdelijk het onderspit delven. Laten wij er eene spelde voor steken, indien 't mogelijk is.'

- 'Het is nu dag, Biondetta,' zegt hij. 'Gij kunt mijne kamer verlaten, zonder dat gij hoeft te vreezen u belachelijk te maken.'

- 'Dat vrees ik niet meer,' antwoordt zij. 'Toch kan ik niet vertrekken. Uwe belangen en de mijne verzetten zich tegen die verwijdering.'

- 'Wilt gij u nader verklaren?'

- 'Ik wil het, Alvarez. Uwe jeugd en uwe onervarenheid beletten u de gevaren te bemerken, welke wij rondom ons hebben uitgelokt. Ik had u nauwelijks onder het gewelf in de ruïnen van Portici gezien, of uwe heldhaftige houding

bij het aanschouwen der afschuwelijke verschijning wekte al mijne toegenegenheid. “Indien ik,” zoo sprak ik tot mijzelve, “om gelukkig te worden, mijn lot met dat eens stervelings moet verbinden, nemen wij dan een lichaam aan, het is tijd. Ziedaar een held mijner waardig. Al moest het de verachtelijke mededingers verbitteren, welke ik voor hem versmaad, al moest ik mij aan hunnen wrok, hunne wraak blootstellen, wat geeft het? Door Alvarez bemind, met Alvarez vereenigd, zal ik hen bedwingen. Gansch de natuur zal ons onderworpen zijn.” Gij zaagt het gevolg; ziehier wat u en mij te wachten staat... De nijd, de ijverzucht, de spijt, de woede bereiden mij de wreedste kastijdingen, welke een wezen van mijn slag, dat door eigen wil tot een lager wezen is afgedaald, kunnen treffen. Gij alleen kunt mij voor die kastijdingen behoeden. Het is nauwelijks dag, en reeds zijn de verklikkers op weg, om u als toovenaar voor eene rechtbank aan te klagen, die gij kent. Binnen één uur....’

- ‘Houd op!’ riep ik. ‘Gij zijt de sluwste, de doorslepenste der bedriegers. Gij spreekt van toegenegenheid.... Gij vergiftigt zelfs het denkbeeld. Ik verbied u er mij van te spreken. Laat mij tijd tot bedaren, - indien ik bedaren kan, - vooraleer ik een besluit neme... Moet ik in de handen der rechtbank vallen, welke gij bedoelt, dan... Ik aarzel niet, voor dit oogenblik, tusschen haar en u... Doch indien gij mij uit deze verlegenheid redt, waartoe zal ik mij verplichten? Zal ik van u kunnen scheiden, wanneer ik wil? Ik eisch, dat gij duidelijk en zonder omwegen op die vraag antwoordet.’

- ‘Om van mij te scheiden, Alvarez, zult gij het enkel te willen hebben. Zelfs spijt het mij grootelijks, dat mijne onderwerping aan u eene gedwongene zij. Indien gij, in het vervolg, mijn ijver miskent, zult gij onvoorzichtig, ondankbaar zijn..’

- ‘Ik geloof enkel, dat ik moet vertrekken. Ik ga mijn kamerdienaar wekken. Hij moet mij geld vinden, naar de post gaan. Ik zal mij naar Venetië, bij Bentinelli, den bankier mijner moeder, begeven.’

- ‘Gij hebt geld noodig? Ik ben gelukkig van geld voorzien; het is te uwen dienst.’

- ‘Houd uw geld. Indien gij eene vrouw waart, zoude ik eene laagheid begaan, zoo ik 't aanvaardde.’

- ‘Het is geene gift; 't is enkel eene leening, welke ik u voorsla. Geef mij een wissel op uw bankier. Maak een staat op van wat gij hier te betalen hebt. Laat aan uw dienaar Carlo bevel alles te voldoen. Verontschuldig u met een briefje bij uwen overste. Zeg, dat eene dringende zaak u dwingt te vertrekken, zonder verlof. Ik zal naar de post een rijtuig en paarden halen. Doch eerst.... Gedwongen mij van u te verwijderen, Alvarez, keert al mijne vreeze weder. Zeg: ‘Geest, die slechts voor mij, voor mij alleen een lichaam hebt aangenomen, ik aanvaard uw knechtschap en beloof u mijne bescherming!’

‘Terwijl zij mij deze formuul voorzegde, was zij op de knieën gevallen, had mijne hand gegrepen, drukte ze, en besproeide ze met hare tranen.

Ik was buiten mijzelven, en wist niet wat beginnen. Ik laat haar mijne hand, die zij met kussen bedekt, en stamel de woorden, die zij mij heeft voorgezegd. Nauw heb ik uitgesproken, of zij staat op:

- ‘Ik ben aan u!’ roept zij in geestdrift uit; ‘ik kan het gelukkigste der schepselen worden.’

‘In een oogwenk hult zij zich in een langen mantel, drukt een breedgeranden hoed op haar hoofd, en verlaat mijne kamer.

Ik was als met domheid geslagen... Ik vind een staat mijner schulden, ik schrijf er het bevel aan Carlo onder te betalen; ik tel het noodige geld; ik schrijf aan den commandant, aan een mijner vertrouwdste vrienden, brieven, welke zij

gewis zeer buitengewoon moesten vinden. Reeds lieten het rijtuig en de zweep des postillons zich vóór de deur hooren.

Biondetta, nog altoos in haar mantel gehuld, komt terug, en rukt mij mede. Carlo, door het gerucht gewekt, verschijnt in zijn hemd.

- 'Ga naar mijn lessenaar,' zeg ik hem; 'gij zult er mijne bevelen vinden.'

'Ik stap in het rijtuig, en vertrek.'

Biondetta is mede ingestapt. Zoodra het rijtuig zich beweegt, valt Alvarez in een diepen, onnatuurlijken slaap. Hij wordt niet weder wakker dan laat in den nacht, om aan boord van het vaartuig over te gaan, dat hem naar Venetië moet voeren. Eens in de *feloek*, slaapt hij opnieuw in. Des anderdaags bevindt hij zich te Venetië, op het St. Marcusplein, in het schoonste vertrek der beste herberg van de Dogenstad. Nevens zijn bed ligt versch linnen en een rijke kamerrok. Biondetta is niet daar. Hare afwezigheid stelt hem gerust. Hij waant van haar verlost te zijn. Doch weldra is Biondetta weder daar. Zij brengt hem twee bedienden, die zij voor hem gehuurd heeft.

- 'Woont gij ook hier?' vraagt Alvarez.

- 'Ik heb,' antwoordde de page met neergeslagen blik, 'in het appartement zelf van Uwe Excellentie het kamertje genomen, dat het verst van uwe kamers verwijderd is, om u zoo weinig stoornis mogelijk te veroorzaken.'

Die voorzorg bevalt hem. Hij vleit zich haar te kunnen ontwijken, als hij 't verkiest, en keurt alles goed. Daarna begeeft hij zich naar den correspondent zijner moeder. De bankier ontvangt hem met open armen. Hij stond gereed, om den jonkman brieven en geld naar Napels op te zenden. 't Is niet alleen het geld van zijn kwartaal. Er zijn tweehonderd sekwienen meer. Een bejaard edelman, wien Bentinelli een ontvangstbewijs heeft gegeven, bracht ze dien eigen morgen van wege Dona Mencia, Alvarez' moeder. 't Is echter geld van den duivel. Alvarez, die zoomin als de bankier het vermoedt, neemt het aan. Hij opent de brieven. De moeder spreekt niet van de sekwienen.

In de herberg terug, zoekt hij Biondetta op. Hij vindt haar in een afgelegen kamertje, alwaar zij zich onledig houdt met het herstellen eener oude klavecimbel. Hij geeft haar het geld weer, dat zij hem had verschoten. Zij werkt aan het snaartuig voort, en schijnt er te hebben van afgezien hem verder haar bijzijn op te dringen. Door die omstandigheid geheel gerustgesteld, besluit hij hare verwijdering niet te eischen. Dat de page tot dezelfde familie behoort als die Calderon, welke Soberano's pijp aanvuurde, lijdt geen twijfel. Doch hij is niet lastig. Waarom zoude hij hem niet bij zich houden, voorloopig althans? Hij kan hem immers later wegzenden, wanneer hij wil?

Na aldus zijn geweten te hebben in slaap gewiegd, stort Alvarez zich in den maalstroom der vermaken, welke Venetië aanbiedt. Hij bezoekt schouwburgen, dansfeesten, speelzalen, speelzalen vooral, al-

waar hij, na eerst duchtig te hebben gewonnen, op één avond weer al het gewonnene verliest en daarbij nog honderd sekwienen op zijn woord van eer. Hij is het hart in, doch weer komt Biondetta hem ter hulp. Zij doet hem zelfs het middel aan de hand, om voortaan altoos zeker te winnen. Hij bezigt het middel, en herstelt zijn verlies, doch van dan af heeft het spel alle aantrekkelijkheid voor hem verloren, daar hij weet, dat hij immer winnen moet. Ook de vermaken van het Carnaval vervelen hem op den duur, en meer dan ooit begint hij weer aan Biondetta te denken. Dat mag niet; hij wil en zal zich verstrooien. Met dames der groote wereld verlangt hij echter niet betrekkingen aan te knoopen. Hij zoekt het gezelschap van lichte vrouwen. Om nog beter aan Biondetta's invloed te ontsnappen, wordt hij de minnaar van de voornaamste onder haar. Zij heette Olympia, was zes en twintig jaar oud en muntte uit zoowel door geest en talenten, als door schoonheid.

Olympia is zeer ijverzuchtig. Zij doet hem overal opvolgen en bespieden. Zoo verneemt zij weldra, dat hij een beeldschoonen page heeft, en dat die page eene vrouw moet wezen. Vandaar tooneelen van jaloerschheid, waarvan een met beleedigingen en bedreigingen van harentwege eindigt. Om Olympia in de onmogelijkheid te stellen haren bedreigingen gevolg te geven, wil hij met Biondetta Venetië verlaten en zich ergens op den oever der Brenta vestigen. Hij staat gereed om te vertrekken. Reeds zijn zijne lieden met zijne bagage in de gondole. Biondetta volgt hem, doch wordt, daar zij in het vaartuig stappen wil, door eene gemaskerde met een dolk getroffen. ‘Gij zegepraalt!’ roept haar de moordenares toe. ‘Sterf! sterf! hatelijke medeminnares!’

Er is geene spraak meer van te vertrekken. Alvarez doet de gewonde terug naar zijne woon voeren en ontbiedt geneesheeren. De toestand van Biondetta is zoo gevaarlijk, dat Alvarez nogmaals haar oorsprong vergeet. Zelfs een waarschuwende droom kan hem niet tot bezinning brengen. Als Biondetta aan de beterhand is, heeft hij met haar het volgende gesprek:

- ‘o Biondetta! Ik ben thans overtuigd, dat gij geen fantastisch wezen zijt; ik ben zeker, dat gij mij bemint, ondanks mijne beleedigende handelwijze te uwen opzichte. Maar gij weet, of mijne onrust gegrond is. Verklaar mij het geheim der zonderbare verschijning, die mijne blikken bedroefde onder de gewelven van Portici. Vanwaar kwamen, wat wierden dit schromelijke monster en die kleine hond, welke zich vóór u vertoonden? Hoe, waarom hebt gij ze vervangen, om u aan mij te hechten? Wie waren zij? Wie zijt gij? Stel een hart, dat geheel het uwe is en zich voor gansch het leven aan u wil toewijden, eenmaal gerust.’

- ‘Alvarez,’ antwoordde Biondetta, ‘de zwarte-kunstenaars, verwonderd over uwe stoutmoedigheid, wilden zich met uwe vernedering vermaken en, bij middel van uwen schrik, u tot den vuigen slaaf van hunnen wil doemen. Zij bereidden u tot den schroom, met u den machtigsten en ontzaglijksten aller geesten

te doen oproepen; en, met hulp van diegenen, welker soort hun onderworpen is, boden zij u een schouwspel, dat u van schrik hadde doen sterven, indien uwe zielskracht hunne eigen list niet tegen hen had gekeerd.

'Uwe heldhaftige houding verrukte de Silfen, de Salamanders, de Kabouters en de Nikkers Zij besloten u de zegepraal over uwe vijanden te geven.

'Ik ben van oorsprong eene Silfide en zelfs eene der aanzienlijkste onder haar. Ik verscheen onder de gedaante van het kleine hondje; ik ontving uwe bevelen, en wij beijverden ons ze te volbrengen. Hoe meer fierheid, beradenheid, ongedwongenheid, schranderheid gij liet blijken bij het regelen onzer bewegingen, hoe meer onze bewondering voor u en onze ijver toenamen.

'Gij geboodt mij u als page te dienen, als zangeres te verlustigen. Ik onderwierp mij met vreugd, en smaakte zooveel voldoening in mijne gehoorzaamheid, dat ik besloot u deze voor immer te wijden.

'Beslissen wij,' zegde ik tot mijzelve, 'over mijn staat en mijn geluk. In het luchtruim aan eene noodzakelijke onzekerheid geleverd, zonder gewaarwordingen, zonder genietingen en slavinne van de oproepingen der cabalisten, het speeltuig hunner luimen, met noodzakelijk beperkte voorrechten en kennis, waarom zoude ik langer aarzelen bij de keus der middelen, waarmede ik mijn wezen kan veredelen?....

'Het is mij geoorloofd een lichaam aan te nemen, om mij eenen wijze aan te sluiten: thans heb ik dien wijze gevonden. Indien ik mij tot den eenvoudigen staat van vrouw verneder, indien ik door die vrijwillige verandering het natuurlijk recht der Silfiden en de hulp mijner gezellinnen verlies, ik zal het geluk hebben te beminnen en bemind te worden. Ik zal mijn overwinnaar dienen, ik zal hem de verhevenheid van zijn wezen leeren kennen, waarvan de voorrechten hem een geheim zijn; hij zal ons onderwerpen met de elementen, waarvan ik de beheersching zal hebben opgegeven, de geesten van al de sferen. Hij is geboren om de koning der wereld te zijn, en ik zal er de koningin van wezen, de koningin door hem aanbeden.

'Deze overwegingen, rasscher dan gij u kunt verbeelden, in eene zelfstandigheid van zintuigen bevrijd, brachten mij onmiddellijk tot een besluit. Ik behoud mijne gedaante, en neem het lichaam aan eener vrouw, om het niet meer te verlaten dan met het leven.

'Toen ik een lichaam aangenomen had, Alvarez, werd ik gewaar, dat ik een hart in den boezem droeg. Ik bewonderde, beminde u; doch hoe werd het mij, daar ik zag, dat gij enkel afkeer, haat voor mij koesterdet! Ik konde niet meer veranderen, noch berouw hebben. Aan al de wederwaardigheden onderworpen, die de schepselen van uw geslacht treffen, met den toorn der geesten, den onverzoenlijken haat der toovenaars door mijne schuld beladen, werd ik, zonder uwe bescherming, het rampzaligste wezen onder de zon: wat zeg ik? zonder uwe liefde zoude ik het nog zijn.'

Zoo sprak Biondetta. Is het te verwonderen, dat Alvarez wankelt, en niet meer weet wat hij van haar moet denken?

- 'Dat alles schijnt mij een droom,' zegde ik mij, 'maar wat is het leven anders? Ik droom zonderlinger dan elk ander, ziedaar alles.

'Ik heb haar met eigen oogen bijna aan de poorten des doods zien komen, al de phasen der uitputting en der smart doorloopen, en alle hulp van de kunst verwachten.

‘De man was een samenstel van een weinig slijk en water: waarom zoude de vrouw niet van dauw, aardsche dampen en lichtstralen, van de brokken eens regenboogs gemaakt zijn? Waar is het mogelijke? Waar is het onmogelijke?’

Het gevolg dier overwegingen is, dat hij den oorsprong van Biondetta geheel vergeet, om nog slechts haar te beminnen en haar bewijzen van zijne liefde te geven. Die bewijzen zijn haar echter niet genoeg. Hij moet beminnen, gelijk zij bemint. Hij moet niet alleen beloven aan haar te wezen; hij moet werkelijk aan haar zijn.

- 'Waarde Biondetta,' zegde ik haar, 'ik zweer u eene onverbreekbare trouw.'
- 'Neen,' antwoordde zij, 'gij kent mij niet! Gij kent uzelven niet! Ik eisch eene volkomen overgave; zij alleen kan mij voldoen en geruststellen.'

De *volkomen overgave* is verscheidene malen op het punt zich te verwezenlijken. Gelukkig wordt Alvarez telkens gered, nu eens door zijn jongen hond, die hem in het hachelijke oogenblik hardnekkig bij de kleederen blijft trekken, dan weer op andere wijzen. Biondetta is niet tevreden. Om aan den toestand een einde te stellen, besluit Alvarez zich te verwijderen. Hij wil naar Spanje, bij zijne moeder, om haren zegen en hare toestemming te vragen tot een huwelijk met het schoone meisje. Hij vertrekt werkelijk, na deze een brief in dien zin te hebben laten toekomen. Hij reist echter niet verre alleen. In de nabijheid van Turijn wordt hij door eene postkoets ingehaald. Biondetta stapt eruit, en valt in zijne armen met den uitroep: 'Alvarez, gij hebt mij verlaten!'

Wat nu gedaan? Zij is hem, zegt zij, nagereisd, om aan de vervolgingen harer vijanden, hunner vijanden te ontsnappen. Die vijanden zijn Soberano, Bernardillo en andere geestenbezweerders, cabalisten en zwarte-kunstenaars... Hij zal met haar de reis naar Spanje voortzetten, haar aan zijne moeder en verdere familie voorstellen, en daarna met haar in den echt treden.

Het bevalt Biondetta maar half. Zij vreest de vooroordeelen van Dona Menciaen van Alvarez; broeder, hoofd der familie. Zij zoude liever met haren minnaar naar Parijs gaan, alwaar met hare hulp de schitterendste toekomst hem wacht. Hij laat zich evenwel niet van zijn stuk brengen, en blijft bij zijn voornemen. Zoo reist men dan verder naar Estramadura, naar het slot van Maravillas, natuurlijk niet zonder meer dan eene herhaling der gevaarvolle toestanden, welke Alvarez wilde ontvluchten, en die, dank aan Biondetta en hare toenemende liefdebetuigingen, steeds dreigender worden. Ook niet zonder belemmeringen van allen aard, die de voortzetting der reis telkens bemoeilijken en verhinderen. Toch weerstaat hij alle bekoringen, en zegepraalt over alle hinderpalen. Hij blijft overwinnaar in elken strijd, en weet Biondetta's listen te verijdelen. Slechts op het einde der reis en op weinige mijlen afstands van het kasteel van Maravillas bezwijkt hij, en wordt, door zoovele worstelingen en den gedurigen strijd tusschen zijn geweten en zijnen hartstocht uitgeput, het slachtoffer zijner liefde voor het schoone, verleidelijke wezen, welks oorsprong hij zoo roekeloos heeft vergeten. De as van zijn rijtuig breekt, en hij ziet zich genoodzaakt op eene hoeve

te overnachten, alwaar juist eene bruiloft wordt gevierd. De bruiloftsgasten zijn talrijk, en daar men in het denkbeeld verkeert, dat hij met zijne echtgenoote reist, geeft men hem en Biondetta ééne kamer. Ditmaal valt hij in den strik, hem door zijne gezellin gespannen. De overgave is volkomen. Biondetta zegepraalt, en aarzelt niet meer aan Alvarez te bekennen, dat zij de duivel, dat zij Beelzebuth zelf is. Daarna vertoont zij zich onder hare ware gedaante.

'Hij gunt mij den tijd niet tot mijzelven te komen, over een misstap na te denken, waarvan hij veel meer de bewerker, dan de medeplichtige is.

- 'Onze zaken zijn thans geregeld,' zegt hij, zonder merkelijk den toon te wijzigen, waaraan hij mij had gewend. 'Gij zijt mij komen opzoeken: ik heb u gevolgd, gediend, begunstigd; kortom, ik heb gedaan wat gij verlangdet. Ik wilde u bezitten, en gij moest, konde ik mijn doel bereiken, u uit vrijen wil aan mij overgeven. Voortaan is de band, die ons vereenigt, onverbreekbaar; maar opdat die band hechter zoude zijn, is het noodig dat wij elkaar beter kennen. Daar ik u reeds bijna van buiten weet, moet ik, om de wederzijdsche voordeelen gelijk te maken, mij u toonen zooals ik ben.'

'Men gunt mij andermaal den tijd niet over die zonderlinge toespraak na te peinzen: een zeer schel gefluit doet zich nevens mij hooren. Fluks verdwijnt de duisternis, die mij omringt; de kornis, welke het kamerbeschot kroont, is geheel bezet met groote slekken: hare hoornen, die zij levendig op en neer bewegen, zijn phosphoruslichtstralen geworden, waarvan de glans en het uitwerksel door de beweging en de verlenging verdubbelen.

Door die schielijke verlichting schier verblind, werp ik den blik nevens mij. In stede van eene verrukkelijke gedaante, wat zie ik?... o Hemel! 't Is de vervaarlijke kameelskop!... Met donderende stem grauwt hij mij het ontzettende: *Che vuoi?* toe, dat mij in de grot van Portici zoozeer had verschrikt, barst los in een nog schromelijker lach, en steekt mij eene afschuwelijk lange tong tegen....

Ik spring op, verberg mij onder het bed, de oogen toe en het aangezicht tegen den grond. Ik voelde mijn hart kloppen met schrikkelijk geweld; ik was zoo buiten adem, dat ik dreigde te stikken.... Ik kan den tijd niet berekenen, dien ik meende in dien onbeschrijfelijken toestand te hebben doorgebracht, als ik mij bij den arm voel trekken. Mijn schroom neemt toe. Gedwongen nochtans de oogen te openen, treft ze eene verblindende klaarheid.

Het was het licht der slekken niet. Er waren geene meer op de kornis; maar de zon scheen mij vlak in het aangezicht. Men rukt mij weer bij den arm, men rukt nogmaals: ik herken Marcos (den pachter).

Alvarez lag geheel gekleed te bed, en had volle veertien uren geslapen, zonder wakker te worden. Biondetta was reeds vertrokken. 't Is Marcos, die het hem bericht.

'He! Heerschap,' zegt hij, 'op welk uur denkt gij dan te vertrekken? Indien gij heden wilt te Maravillas aankomen, hebt gij geen tijd te verliezen: het is bijna middag.... Wat Mevrouw betreft, gij zult haar niet meer hier vinden. Wij hebben haar een goeden muilezel gegeven; zij heeft den frisschen morgen willen benuttigen. Zij is reeds vooruit, en moet u in het eerste dorp, dat gij op uwen weg zult ontmoeten, afwachten.'

'Ik verlaat het bed; ik kan mij nauwelijks overeind houden, mijne knieën knikken. Ik stem erin toe eenig voedsel te gebruiken, maar het is mij onmo-

gelijk. Alsdan wil ik den pachter bedanken en schadeloosstellen voor de kosten, welke ik hem heb veroorzaakt; hij weigert.

‘Mevrouw,’ antwoordde hij, ‘heeft ons voldaan en meer dan edelmoedig; ik en gij, Heerschap, wij hebben allebei eene brave vrouw.’

‘Zonder te antwoorden stap ik in mijn rijtuig; het stelt zich in beweging.’

In het aangeduide dorp vindt hij Biondetta niet. Zij is spoorloos verdwenen. Hij zet zijnen weg voort, in treurige gepeinzen verzonken. Op het kasteel van Maravillas aangekomen, bekent hij alles aan zijne moeder, die hem met de grootste teederheid heeft ontvangen. Zij poogt hem te troosten.

- ‘Mijn lieve zoon,’ zegt zij, ‘gij hebt de leugen gezocht, en van dat oogenblik hebt gij rondom u niets dan leugen gevonden.’

Zij bewijst hem door de aanhaling van tal van omstandigheden, dat het zoo is, en ontbiedt den eerwaarden Dom Quebracuernos, een doctor van Salamanca, die in hoedanigheid van biechtvader op het kasteel verblijft. Alvarez verhaalt ook dezen wat hem is wedervaren, en ontveinst niet, dat hij voornemens is de liefde en het huwelijk te verzaken en in een klooster te treden. Dom Quebracuernos raadt het hem af.

- ‘Zeker, Heer Alvarez,’ zegt hij, ‘gij zijt aan het grootste gevaar ontsnapt, waaraan een mensch zichzelven kan blootstellen. Gij hebt den booze uitgedaagd en hem, door eene reeks onvoorzichtigheden, al de vermommingen bezorgd, welke hij noodig had, om u te kunnen bedriegen en u in het verderf te storten. Uw avontuur is zeer buitengewoon; ik heb niets dergelijks gelezen in de *Démonomanie* van Bodin, noch in de *Betooverde Wereld* van Bekker, en ik moet toegeven, dat sedert die groote mannen schreven, onze vijand het verre gebracht heeft in de wijze van ons aan te randen, daar hij van de listen weet gebruik te maken, welke de menschen dezer eeuw doen dienen, om elkander te bederven. Hij copieert de natuur getrouwelijk en met eene goede keus; hij neemt de toevlucht tot de aantrekkelijke talenten, geeft welingerichte feesten en laat de driften hare verleidelijkste taal spreken. Dat opent mij de oogen omtrent vele dingen, welke rondom ons gebeuren; vanhier bemerk ik tal van grotten, veel gevaarlijker dan die van Portici, en eene menigte door den duivel gekwelde lieden, die ongelukkig niet weten, dat zij het zijn. Wat u betreft, indien gij wijze voorzorgen voor het tegenwoordige en de toekomst wilt nemen, geloof ik u geheel bevrijd. Uw vijand heeft u verlaten, dat lijdt geen twijfel. Hij heeft u, wel is waar, verleid; doch hij heeft u niet kunnen bederven; uwe goede voornemens, uwe gewetensknagingen hebben u gered, bij middel van den buitengewonen bijstand, welken gij hebt gekregen. Zoodat zijne gewaande zegepraal en uwe nederlaag voor u en voor hem enkel eene begoocheling zijn, waarvan het berouw zal eindigen met u schoon te wasschen..... Ik denk evenwel niet, dat het klooster of onze (de geestelijke) staat de borstweer zij, welke gij (voortaan) tegen zijne aanslagen moet aanwenden. Uwe roeping is niet genoeg bepaald; de lieden van ondervinding zijn noodig in de wereld. Geloof mij, verbind u wettig met eene vrouw; laat uwe eerbiedwaardige moeder uwe keus besturen, en, al moest zij, die gij van de hand dier moeder zult

ontvangen, hemelsche bekoorlijkheden en talenten bezitten, nimmer zult gij geneigd zijn in haar den duivel te zien.'

Met die wijze lessen en raadgevingen eindigt *Le Diable amoureux.* Dat wij van eerst af, dat is van toen wij, vóór vele jaren, het voor de eerste maal lazen, zeer met het werk ingenomen waren, en dat die ingenomenheid bij herhaalde lezing eerder vermeerderd dan verminderd is, aarzelen wij niet te bekennen. Wat ons in het verhaal bevalt, is niet zoozeer het *fantastische:* de Duitschers en Engelschen hebben dit element veeltijds meesterlijker weten te benuttigen, en de uitvindingen van Cazotte zijn niet altoos van onbeduidendheid en al te groote naïefheid vrij te pleiten. Toch is en blijft zijn gewrocht voor ons, gelijk overigens voor menig ander, een allerliefst boek, een waar meesterstuk, dat in de verzameling der *Petits Chefs-d' oeuvre* eene waardige plaats bekleedt, en met het beste wat die verzameling leverde, - *Voyage autour de ma Chambre* van Xavier de Maistre, *Le Neveu de Rameau* van Diderot, *Le Méchant* en *Vert-Vert* van Gresset, enz. - de vergelijking kan doorstaan. Het is, dat het, zoowel om vorm als inhoud, den naam van juweeltje verdient. De karakters zijn waar en van het begin tot het einde volgehouden, de beschrijvingen juist en aantrekkelijk, de toestanden belangwekkend en sommige tooneelen vol gevoel, de samenspraken rasch en geestig, en de gang van het geheel ongemeen levendig, zoodat men de geschiedenis met klimmende belangstelling volgt. Voeg daarbij een zuiveren, sierlijken, niet hoogdravenden, maar immer gepasten en gemakkelijken stijl. Terecht mag dus M. Alexander Piedagnel het *un ouvrage charmant et original* noemen, dat meer dan al andere moet bijdragen, om den naam van Jacques Cazotte voor vergetelheid te vrijwaren.

‘Die zonderlinge Biondetta is zoo verleidend!’ zegt hij. ‘Haar diepe en klare blik is zoo zacht, hare minste bewegingen zijn zoo bevallig, hare welluidende stem is zoo roerend!.... Ah! welke liefelijke duivel! Hoe licht verklaart men zich de verlegenheid des armen Alvarez, in het bijzijn zijns pagen, zijne gedurige en wreede besluiteloosheid, zijne klimmende drift, trots zijne onophoudelijke pogingen om ze te bekampen, en, zeggen wij alles in één woord, zijne betoovering!... In de hoofdstukken, waar de handeling te Napels plaats grijpt, ontmoet men telkens verrukkelijke bijzonderheden.’

Antwerpen.

SLEECKX.

(*Slot volgt.*)

Eens dichters aanklacht.

De zeven Doodzonden. Een gedicht van Robert Hamerling, metrisch overgezet door F.W.N. Hugenholtz. Amsterdam, J.C. Loman Jr., 1876.

Machtig en groot is de invloed, dien het genie uitoefent op zijne tijdgenooten en 't verre nageslacht. Wat hij aanraakt, bezielt hij; en de levensmoed keert terug in 't rusteloos slingerend hart, dat door twijfel aangegrepen en verteerd werd. Richt hij den somberen blik op den mensch van minder maaksel, het is genoeg, dit ééne, om den kalmen broeder een schok door 't lichaam te doen varen, die zijn geestesoog benevelt. Deze macht heeft in de hoogste mate het genie, dat wij dichter begroeten! En Hamerling is een waarachtig dichter, een koning onder de koningen, die van alle tijden af en voor alle tijden den schepter dragen in 't Rijk, dat hunne verbeelding wrocht. Maar toch, deze koningen, zij mogen 't zijn bij de *gratie Gods* in de eerste plaats, zij werden 't niet zonder de *gunst des volks* tevens. Vanwaar hun genie? Vanwaar in hen de macht om te heerschen over stof en vorm, over 't werktuig, dat millioenen met hen bezigen slechts voor een maaksel van alledaagsch gesprek, maar hetwelk hun in de hand is gegeven om er een lichaam van te maken voor 't verhevenste, dat in eene menschenziel kan opkomen? Vanwaar de kracht des dichters, de scheppingskracht? Ik weet het niet; niemand weet het; daar zijn meer raadselen, waarvan reeds de ouden zeiden: ‘geboren en niet gemaakt!’

Maar de dichter wordt een knaap, een jongeling, een man! Hij is 't kind zijns tijds en aan dien invloed van den tijd kan hij zich niet ontworstelen. Zelfs Willem Bilderdijk zou ons tot voorbeeld kunnen zijn. Maar wat hebben we andere namen te noemen, als Robert Hamerling zijne aanklacht laat hooren?

Stel u den dichter voor, toen hij een kleine knaap was, mede genoodzaakt als andere knapen van zijn leeftijd, gereed te zijn met zijne antwoorden, wanneer eerwaarde lippen de vragen lieten hooren, die in 't catechismusboekje boven de antwoorden staan aangegeven!

Stel u den dichter voor, gereed om te antwoorden op de vraag des priesters in den tempel:

Hoeveel hoofdzonden zijn er?

En de geboren dichter zegt met gloeiende kaken, maar op gedempten toon, gelijk het een Christelijk discipel past uit de eeuw van Jozua Davidson:

Er zijn zeven hoofdzonden: 1. hoovaardigheid, 2. onkuischheid, 3. gierigheid, 4. nijdigheid, 5. gulzigheid, 6. gramschap, 7. traagheid(*).

(*) De lezer bemerkt, dat ik de optelling heb gedaan in overeenstemming met den Hollandschen catechismus. Daaraan is ook de naam ‘*hoofd*zonden’ ontleend.

Wat kan er omgegaan zijn in de ziel van den knaap, toen hij zijn antwoord opzeide? Ik weet het niet, maar 't zou kunnen wezen, dat er toen reeds iets gloeide in zijn hart en dat de gewone bedaardheid, waarmee wij in onze jeugd deze en diergelijke classificaties der menschelijke verkeerdheden ten gehoore brachten, verre van hem was. Zeker is het, dat reeds zeer vroeg dat *pessimisme* heerschappij voerde in zijne ziel, hetwelk in de *Zeven Doodzonden* rekenschap aflegt van zijne volkomen ontwikkeling. Niet tevergeefs wordt men geboren in een tijd van beroeringen, na een korten tijd van afmatting, die rust genoemd wordt. Daar is geen man geboren van Hamerling's genie, die, als hij 't Oostenrijk van dezen tijd zijn vaderland noemen moest, zich zou kunnen ontworstelen aan den pijnigenden indruk, door zichtbaar verval zijns lands gemaakt! 't Menschelijk hart is raadselachtig genoeg om van de poging af te zien, welke zou willen verklaren hoe 't geschieden kan, dat een Hamerling rust tracht te vinden in 't Boeddhistisch dogma van '*t Alzijn*, maar wij mogen toch gerust gelooven, dat de strijd zijns harten meer tot beslissing is gekomen door zijn weerzin tegen de ijdelheid van 's werelds roem en lust, dan door eene overtuiging, wier laatste en hechtste grond de wetenschap zijn zou. 't Gaat zoo met dichterzielen. Er zijn voorbeelden, dat zij, door hun gevoel geleid, troost zochten en vonden bij het altaar, dat zij verkwikking genoten voor de smarten, welke hunne ziel verscheurden, als de wierookwalmen den tempel vervulden; dat het bovennatuurlijkste, wat het Christendom vereert, hen overlommerde, en zij aan hun overstelpend gemoed in de volste klanken lucht gaven. Er zijn ook voorbeelden, dat de dichter zijn wellust vond in de volkomenste overgeving van zijn verstand en zijn wil... aan 't bijbelgeloof der rechtzinnigste Protestantsche Christenen.

> Heilig, Heilig, nog eens Heilig;
> Driemaal Heilig, eer zij God;
> Buiten God is 't nergens veilig,
> Heilig is zijn hoog gebod....

zong Vondel. En Da Costa dichtte:

> Den lofzang, den God aller Heemlen ter eer;
> En de hand van dien God had mijn zielsoog ontsloten,
> Den Emmanuel eindlijk, mijn Heiland en Heer.

Ieder mensch is een bekeerling, een renegaat zelfs; de dichters zijn 't laatste meer nog dan 't eerste. Zij weten niet van geven en nemen. Is hun 't hart vervuld van liefde, stokt hun 't in de keel van haat, zij moeten 't uiten: de gloeiendste kleuren zijn voor hun schilderij nog te mat.

Wij kennen ook eene andere uitkomst, waaraan 't dichterlijk gemoed zich heeft overgegeven, een anderen eindpaal van den strijdensweg. Die eindpaal is een handwijzer, waarop geschreven staat: 't leven is een maalstroom en daarin draaien we zoolang in 't rond tot we zinken, verzinken in 't niet, in 't *Alzijn.* Aan rust kan hij niet meer gelooven, die deze woorden tot dogma verklaart, voor gemoedsrust is er op deze wereld geen plaats. Dat hadden deze zoekenden eigenlijk ook altijd wel gedacht, gezegd zelfs:

> Nur mit ein bischen andern Worten.

Zooveel blijkt alweer, de mensch moet een dogma hebben; en de waardeering in onze dagen van de Aziatische godsdiensten, de overschatting van 't goede in 't Boeddhisme, waaraan Duitsche volkenkundigen van naam zich voor een tiental jaren schuldig maakten, kon wel eens niet geheel vreemd zijn aan Hamerling's rustpunt ‘het Alzijn’. Vreemd blijft het echter, dat de geest, die geen vrede heeft met het dogma der onsterfelijkheid, die van een eeuwig *voortbestaan* niet weten wil, zich gevangen geeft aan een dogma, dat eene verandering leert van een *tijdelijk zijn* in een *eeuwig niet zijn.* Maar ach, wat waren we vóór dit *tijdelijk zijn?*

Daar is geen priester, die Hem verklaart. Mag ik erbij voegen:

Maar Hem zoekt niemand vergeefs op aard? Laat mij 't doen onder verwijzing naar Goethe, nog eenmaal:

> Erfüll' davon dein Herz, so grosz es ist,
> Und wenn du ganz in dem Gefühle selig bist,
> Nenn' es dann, wie du willst,
> Nenn's Glück, Herz! Liebe! Gott!
> Ich habe keinen Namen
> Dafür! -

Hamerling verkondigt aan de hoorders, die geschokt zijn in hun geloof aan ‘redding voor deze zuchtende aard’ (Da Costa), geschokt door den tweeden zang van zijne *Zeven Doodzonden*, dat zij rust zullen vinden in 't ‘Alzijn’. Het zij zoo. Niet daarover willen we verder spreken. Slechts blijft ons over te zien *dat* en *hoe* dit dogma noodzakelijk leiden moet tot een pessimisme, als waarvan Hamerling's dichtstuk de welsprekendste aller tolken is.

Is 't leven van den mensch, gelijk dat van 't dier, beperkt tot het heden, dan moet het toch zeker de verstandigste aller levensbeschouwingen zijn 't genot te verkiezen tot den hoogsten levenszegen; zelf-opoffering is dan dweperij. Dan hebben de demonen van toorn en gramschap, van gulzigheid en wellust, van nijd en hoovaardij en traagheid, aan de menschen 't ware evangelie verkondigd in hunne mensch-onteerende taal, het evangelie des genots! Boeddha zelf moet het ook begrepen hebben. Toen hij zijn godsdienst bracht aan 't volk,

dat door de gedachte aan een eindeloozen voortduur des levens gefolterd werd, dat gepijnigd werd door de gedachte: ieder leven, nu in dezen dan in genen vorm des bestaans, is slechts om ons te dieper rampzalig te maken bij 't besef van de oneindigheid van '*t zijn*; toen Boeddha zijn Nirwana leeraarde om den mensch 't uitzicht op eene eindelijke rust te schenken, predikte hij ook terstond zijne onthoudings-, haast zou ik zeggen zijne, den mensch ontzinnelijkende leer. Versterving is 't begin; ontsla uw hart daarna van 't genot, dat gij vindt in de versterving; tracht het bewustzijn te dooden, en vernietig uzelven. 't Is moeilijk 's mans beschouwing in woorden te gieten. Ik heb meermalen gedacht: toen Boeddha zijn Nirwana gevonden had, vreesde ook hij toen de hellemachten in den mensch te ontketenen en was zijne verstervingsleer het toovermiddel tegen die hellemachten? Ik herhaal 't: de wereld, het groote geheel der menschen, zal 't *verstandig* noemen te genieten, ook ten koste van anderen, indien ons slechts een *Alzijn* wacht als dat, waarin Hamerling ons wil doen gelooven. Niet, dat ik een oogenblik geloof, dat de edelsten der menschen, dat de kinderen van ons geslacht, ook die van Hamerling's leer zijn, slechter zijn of enkel hun genot najagen. Zelfs weet ik zeer goed, dat ook de leer des genots medebrengt: samenwerking van allen voor allen, en dat de verstandigste, de braafste Christen niet minder maar ook volstrekt niet meer goed zal doen voor deze wereld dan de verstandigste, de braafste geloovige aan 't Alzijn. Maar als men de geschiedenis hoort getuigen, dat zelfs 't Christendom en 't humanisme, vereenigd, niet bij machte zijn geweest om ons 't recht te geven Hamerling's *Zeven Doodzonden* tot een leugen te verklaren, wie zou dan zoo vermetel zijn 't Alzijn-dogma tot den reddenden engel voor de toekomst te durven verklaren?

Doch waartoe verdere vragen. Hamerling zelf, zijn gansche gedicht, is de welsprekendste getuige van deze waarheid: 't geloof aan een *Alzijn* sleept in zijn gevolg de meening: de wereld is een modderwel van ellende en ongerechtigheden! Moederliefde bestaat, in laatster instantie niet; broederliefde nog veel minder; wij worden voortgezweept door honger en liefde, anders verzetten we geen voet; hoe meer we grijpen en sleepen kunnen, hoe gelukkiger, neen hoe onvoldaner we zijn, want de nijd en de afgunst zweepen ons op tot toorn, die verderft - en ten laatste is traagheid nog ons aller heerscheres: als 't niet noodig is te arbeiden, als we genieten kunnen, zinnelijk genot 't liefst, staken we den arbeid en de demon der traagheid lacht een schaterlach over onze logge lichamen!

Mijn God, waarom is er toch zooveel waarheid in deze woorden des dichters? Deze *Cantate* van Robert Hamerling is eene aanklacht, die ons de oogen doet neerslaan. ‘Niet dadelijk, nadat men dit gedicht gelezen of nog liever gehoord heeft, kan men het benauwend, beangstigend gevoel van zich afschudden, door de schildering van de macht

der Demonen gewekt', zegt de Heer Hugenholtz, de vertaler van de *Zeven Doodzonden*, zeer terecht. Doch dat mag ook niet. Ons geslacht moet eens aangegrepen worden; het is misschien lang genoeg gespaard. Zelfs nu nog heb ik reeds weer hooren roepen, dat Hamerling's realisme al 't kunstgenot, dat men anders bij de lezing zijner werken zou genieten, in den weg staat. Dat geroep is eene poging om den aanklager 't zwijgen op te leggen. Maar 't zal niet gelukken. Wij zijn niet te realistisch om 't booze tot den afgod onzer zinnelijkheid te kiezen, maar wij zijn te fatsoenlijk om in zijn gezelschap *gezien* te worden. Overal hebben we schermen geplaatst. Prostitutie is een openbare gezondheidsmaatregel geworden en zwendelarij heet speculeeren. Onschuld is onnoozelheid genoemd en de gehechtheid aan edele beginselen kon wel eens dweperij zijn, durfde men zinspelen. Ik vraag maar, of 't *pessimisme* van den dichter Hamerling te pas komt in deze dagen? 't Kost moeite om de oogen geopend te houden, en wie de traagheid weerstaan kan is een karakter. Zonder steunsel valt ook hij. Laat de dichter zijn werk doen; hij kent de laagheden, waartoe de mensch vervalt, die den demon toelaat te heerschen in zijn hart, omdat.... Maar nu kennen wij de demonen, wij kennen ze alle zeven; wij hebben hunne vleitaal, hunne argumenten en hun spot gehoord; wij zijn gewapend nu! De vreeselijkheid der pokziekte blijkt u het best, als gij den lijder in 't hospitaal bezoekt; de verschrikkingen van des wellustelings lijden te zien, 't kan zeer heilzaam werken op 't gemoed van den hartstochtelijken jongeling, maar die strijden wil. Voor deze maatschappij is 't goed eens gebracht, neen gesleurd te worden naar den kokenden afgrond, dien de boosheid steeds dieper en wijder maakt. De dronkenschap in haar kracht te zien ontnuchtert, en één oogenblik van nuchterheid is reeds heilzaam! De vrees, dat de levensbeschouwing van Hamerling dezen en genen zal ontmoedigen in zijn streven naar verbetering van zichzelven en van 't bestaande, die vrees kan ik niet deelen. Is door den dichter de grootste duivelsche macht toegekend als bestrijder van 't goede, aan de traagheid, dit juist kan allen, die de liefde behouden hebben, wapenen tegen eene vrees, die indommeling veroorzaakt. Haast zou ik willen zeggen, dat de schok, dien Hamerling zijnen lezers door de ziel drijft, ten minste een oogenblik van stilstand teweegbrengt - en dat oogenblik neme men te baat om nieuwe standplaats te kiezen. Voor mij, ik kan niet zeggen, dat de wanhoop mij heeft aangegrepen. Toen ik het tweede gedeelte der *Cantate* ten einde was, hijgde ik naar het derde, want de lichtgeesten en 't lied des zangers waren behoefte geworden voor mijn geest. Bevrediging heb ik niet gevonden in dat dogma van 't Alzijn, en ik hoop, dat het ook den lezer niet zal voldoen, maar verademing geven toch de schoone gedachten en edele gevoelens, welke ons worden toegezongen. De veile deerne, de dochter van haar, die eenmaal een Mephisto den, zelfs in zijn mond schandelijken, uitroep deed hooren;

Die hielte wohl den Teufel selbst beim Wort;

de dochter van deze ongelukkige, kunnen we vergeten bij 't luisteren naar 't heerlijke ‘koor der menschen’:

Herleve opnieuw de hoop,
't Geloove keer',
Beziele een heilge drang
Ons leven weer!

Ik eindig zonder verdere mededeeling van den inhoud des gedichts. Dat moet onder de menschen komen, en in zijn geheel gelezen! De Heer Hugenholtz heeft eene vertaling geleverd, die het voor allen toegankelijk maakt. Kleine aanmerkingen daarop zijn reeds elders gemaakt. Voor 't vele goede, het uitmuntende op menige plaats, een woord van dank.

En nu: vrede den menschen van goeden wil!

A.W. STELLWAGEN.

Mengelwerk.

Het land der geuzen, door Henry Havard. *Uit het Fransche Handschrift vertaald* door Mej. S.M. Campbell.

IX.

Ik ben niet voornemens hier de volledige geschiedenis van de Vlaamsche taal op te teekenen, ook niet om er eene verhandeling over te schrijven; de grens, die ik mij voor den omvang van dit boekwerk gesteld heb, gedoogt zulk eene lange uitweiding niet. Het ligt ook niet in mijne bedoeling der arme verwaarloosde de plaats te hergeven, die haar rechtmatig toekomt. Eene groote menigte kundige lieden heeft reeds sedert vijftig jaar hunne zorgen aan deze taak gewijd en het is veeleer door wakker gestelde, flink geschreven werken, dan door lange betoogen, hoogdravende loftuitingen of ook wel meer of minder schrandere vergelijkingen, dat men er toe komt eene in verval geraakte letterkunde weder tot bloei te brengen.

Ik zal mij dus alleen hiertoe bepalen om te staven, dat de Vlaamsche taal een zeer volledig, krachtig, beeldrijk en, ondanks zijne vele medeklinkers, welluidend dialect vertegenwoordigt en voeg er bij, dat haar oorsprong klaarblijkelijk geheel Germaansch is; de samenvoeging der volzinnen, de wortels van de voornaamste zelfstandige naamwoorden, alles, tot zelfs eene zekere richting in de denkbeelden geeft duidelijk te kennen, dat het Vlaamsch door zijne vorming tot die groep van Teutonische taalstammen behoort, welke men samenvat in de algemeene benaming van Neder- of Platduitsch.

Deze tongvallen bloeiden weleer in de provinciën van den Neder-Rijn, in Westphalen, Hanover, Holstein, Pruisisch Saksen, Brandenburg, Mecklenburg en Pommeren, maar de invloed van de naburige volks-

stammen heeft er op den langen duur het karakter van gewijzigd; de oorspronkelijke taal is in verval geraakt en nog slechts in gebruik bij het volk. Tegenwoordig vindt men het Nederduitsch, voorzoover het eene letterkundige taal vertegenwoordigt, alleen nog in Holland en in de Vlaamsche provinciën terug, waar het de Nederlandsche taal vormt.

Het is er echter ver af, dat deze Nederlandsche taal, ondanks het letterkundig karakter 't welk zij alleen bewaard heeft, in volkomen zuiveren staat verkeert. Het valt maar al te zeer in het oog, dat zij niet geheel aan de inwerking der naburige dialecten heeft weten te ontsnappen en dat zij, evenals de met haar verwante talen, min of meer de gevaarlijke aanraking daarvan ondervonden heeft. Het zou dus eene gewichtige en dankbare onderneming zijn, de tegenwoordige taal te zuiveren van alle toevoegsels, die zij langzamerhand zoowel aan hare oostelijke als aan hare westelijke naburen ontleend heeft en tevens vast te stellen, welke hare echte en wezenlijke bestanddeelen zijn.

Men zou zelfs een nog nuttiger werk kunnen aanvaarden en dat ook evenmin van aantrekkelijkheid als van belang ontbloot zou zijn, namelijk, om, terwijl men aan elken vreemden indringer het hem toekomende deel van de tegenwoordige samenstelling der taal teruggeeft, zich niet enkel te bepalen tot de overeenstemming der woorden, maar verder te gaan en den zin en de waarde ervan te onderzoeken. Op deze wijze zou men ertoe geraken om niet alleen de bewoordingen, maar ook de denkbeelden te onderscheiden, die het Vlaamsche volk aan elk van zijne naburen heeft ontleend.

Een vermaard hoogleeraar, met wiens vriendschap ik mij vereerd zie, heeft onlangs in een zijner schitterende lessen aan de hoogeschool te Leiden eene dergelijke studie geschetst en daarbij aan zijn talrijk gehoor den beschavenden invloed van de Romeinen in al de door de Batavieren bewoonde landstreken doen opmerken. Indien deze op zoo uitstekende wijze aangegeven weg gevolgd werd, zoude men zonder twijfel tot de belangrijkste ontdekkingen komen. Men zou duidelijk zien welke bijzondere denkbeelden die Latijnsche natiën, die tegenwoordig zoo worden belasterd, in Nederland gebracht en algemeen gemaakt hebben. Men zoude al zeer spoedig opmerken, dat zij niet enkel krijgshaftige en veroverende volken waren, maar dat bijna alle begrippen van recht, van vooruitgang en van welzijn, als zoovele kostbare kiemen van hen zijn uitgegaan, terwijl alle oorlogzuchtige en leenheerlijke denkbeelden klaarblijkelijk van Germaanschen oorsprong zijn.

Men mag tevens aannemen, dat deze soort van ontdekkingen, in omgekeerden zin ondernomen, weinig minder belangrijk zouden zijn. Door het volgen der gedaanteverwisselingen, welke de beteekenis der woorden ondergaan hebben, zoude men zien hoe het ingevoerde denkbeeld zich langzamerhand wijzigt onder den invloed der overheerschende gevoelens, hoe het zijne oorspronkelijke waarde verliest, eene andere

aanneemt en, na eene onwezenlijke vervorming, eindigt met dikwijls het tegendeel uit te drukken van 't geen het in den aanvang beteekende.

Zoo stooten wij ons in Duitschland, bijvoorbeeld, aan eene menigte Fransche uitdrukkingen, die van hare oorspronkelijke beteekenis afgeleid en gewijzigd zijn naar de verstandelijke en zedelijke behoeften van degenen, die ze zich eigen gemaakt hebben. Een groot aantal Fransche woorden toch hebben bij het overtrekken van de grenzen hunnen vorm behouden, maar de waarde verloren die er in hun land aan wordt toegekend. Men behoeft slechts den Rijn over te steken om al terstond te vernemen dat *Restauration* Restaurant wil zeggen, dat *Galanterie* snuisterij is geworden en dat het allerbevalligste woord *Delicatesse* dient om de voortbrengsels van eene spekslagerij aan te duiden.

Wij moeten echter die nog ongebaande wegen aan anderen overlaten. Een dergelijke arbeid is overigens voor de taal, waarmede wij ons hier bezig houden, ook bijna onuitvoerbaar. De afwezigheid van alle vóór de 11de eeuw geschreven documenten stelt den taalvorschers inderdaad onverkomelijke moeilijkheden in den weg. Men zou bijna denken, dat de oudste en oorspronkelijke taal van het Vlaamsche land zeker die Germaansche taalstam is geweest, dien men het Saksisch noemde. De Frankische en Friesche dialecten hebben het buitendien nog met talrijke toevoegselen vermeerderd; de degelijke werken van Dr. Kern laten op dit punt geen twijfel over. Vervolgens, in de middeleeuwen, heeft het kerk-latijn deze onvolledige taal met een groot aantal uitdrukkingen begiftigd, die aan nieuwe of niet juist uitgedrukte denkbeelden beantwoorden; - bijvoorbeeld *kruis* (crux), *monnik* (monachus), *bisschop* (episcopus) enz. Eindelijk heeft het door de hoogere klassen bijna voortdurend gebruik maken van het Fransch, als schrijf- en spreektaal, een aantal vernederlandschte Fransche uitdrukkingen in de gewone taal ingevoerd, die de taalvorscher gaarne met den naam van indringers bestempelt.

Het is een inderdaad zeer opmerkelijk feit en waar men zich mijns inziens tot heden toe niet genoeg mede heeft bezig gehouden, dat de Vlaamsche taal nimmer de aristocratische, de gouvernements- of officieele taal van het land is geweest. Raadpleeg de geschiedenis, wroet in de archieven, doorblader de oorkonden, de privilegiën en diploma's en gij zult zien, dat in geen enkel tijdperk de nationale taal door de leenheeren gesproken of door hen of hunne omgeving gebezigd is(*). Zij was zoowat de burger-, de algemeene of wel *gemeene* taal. De stedelijke besturen maakten er alleen gebruik van voor hunne dagelijksche en plaatselijke stukken. Boven haar stond de Fransche, de leenheerlijke taal, die gebezigd werd door de graven en hun hof, en het Latijn, dat de kerkelijke taal was. In den aanvang had het

(*) De oude kroniekschrijver Meijer (*Annales Flandriae*, op het jaar 1382) wijst ons op Lodewijk van Male, die zijn omgeving verbood om Vlaamsch te spreken '*quibus omnibus non uisi gallica uti licebat lingua.*

Latijn, voor officieele stukken, zelfs het uitsluitend privilegie. Wanneer wij het archief van eene oude Vlaamsche stad, dat van Yperen bijvoorbeeld, doorsnuffelen, zullen wij zien, dat tot in 1256 alle oorkonden, met uitzondering van eene enkele, die van 1227 dagteekent en in het Vlaamsch gesteld is, in het Latijn zijn opgemaakt. Na dien tijd zijn alle stukken, die door de koningen van Frankrijk werden verleend, afwisselend in het Fransch en in het Latijn geschreven; die van de keizers en van de koningen van Engeland enkel in het Latijn en wat die van de graven van Vlaanderen betreft, deze zijn bijna alle in de Fransche taal gesteld.

Onze nieuwere oudheidkundigen hebben alzoo gegronde redenen om te zeggen, dat men in België en aan de boorden van de Schelde de publieke stukken in het Fransch schreef, vijftig jaar vóór dat dit in Frankrijk en op de oevers van de Seine geschiedde(*). Deze verzekering, die in het eerste oogenblik wat vermetel mag schijnen, is door de ernstigste en meest bevoegde geleerden gestaafd. Vredius in zijn *Sigilla comitum Flandriae*, Le Moisne in zijne *Diplomatique pratique*, Raepsaet in zijn *Analyse des droits belges*, zijn inderdaad allen overeenstemmend in de betuiging, dat men eerst omstreeks de helft van het tijdperk der regeering van den heiligen Lodewijk, dat wil zeggen ongeveer 1245, in Frankrijk de eerste in het Fransch geschreven oorkonden zag verschijnen. Vredius nu haalt een door Willem van Dampierre en Margaretha van Vlaanderen verleide akte aan die in het Fransch geschreven is en het jaartal 1225 draagt; de heer Gachard(†) maakt melding van een geschrift, den 12^{den} April 1233 geteekend door Jacques II, bisschop van Luik en Gauthier II, Heer van Mechelen; Dr. Le Glay(§) eindelijk, brengt een in het Fransch geschreven, eigenhandig stuk van Mehau de Tenremonde aan het licht, dat van den jare 1221 dagteekent. Het gebruik van de Fransche taal beperkte zich overigens niet tot enkel officieele stukken. In den aanvang vindt men haar gebezigd tot alle op den adel betrekking hebbende geschriften, werd zij aangewend voor de letterkunde der kasteelen en zelfs voor de volksgedichten. Boudewijn van Constantinopel versmaadde steeds het Vlaamsch, en de oudste liederen van het land, die, met welke de groote verzameling van Willems(**) aanvangt, de liederen van hertog Hendrik III, zijn in het Fransch of, om meer wetenschappelijk te spreken, in de Romaansche taal geschreven.

Onder de regeering der Bourgondische vorsten kon die verfranschende richting niet anders dan toenemen. Van toen af was het Fransch niet meer bij uitsluiting de taal der hoogere klassen, bleef het niet beperkt tot de verheven sferen der maatschappij. Deze taal ging nu ook over

(*) Aanteekening van den heer B.C. Du mortier, opgenomen in het *Bulletin de la commission royale d'histoire.* Deel VII, 1843.
(†) In zijne *Analectes.*
(§) *Mémoire de la société royale des sciences de Lille.* (1835)
(**) *Oudvlaamsche liederen.*

in de dagelijksche letterkunde; onder den vorm van zware Gallicismen verwierf zij zich eene plaats in de dichtkunde, drong zij door tot de rederijkkamers en verzwakte en vervormde door hare aanraking de oorspronkelijke taal van het land.

Het leerdicht, dat gedurende de geheele 14de eeuw met een Jacob van Maerlant, een Jan Boendale, een Jan de Weert en zoovele anderen, zulk een schitterend licht verspreid had, die zoo echt nationale, opvoedende volksletterkunde, nam onder de regeering van het huis van Bourgondië inderdaad sterk in glans af en verdween langzamerhand geheel. In de volgende eeuw leverde de Vlaamsche taal, door de mode verworpen en kwijnende door eene verlammende inmenging, om zoo te zeggen geene waarlijk krachtige letterkundige werken meer op.

Met uitzondering van enkele leerredenen, die den stempel van zeer verheven gevoelens dragen en uitgesproken werden door Hollandsche predikers, de opvolgers van Gerard de Groot of van den moedigen hervormer Brugman, - met uitzondering van enkele kronieken, zooals die van Jan en Olivier van Dixmuiden, ontmoet men in het Vlaamsche proza van dien tijd niets groots of belangrijks. En wat de dichtkunst betreft, haar bestaan is inderdaad niet veel gelukkiger geweest en zoomin de vrome rijmen van Jan van Hulst als *De minneloep* van den ridder Dirck Potter vermochten haar een grooten luister bij te zetten(*).

Deze ontaarding verklaart zich overigens volkomen. De arme verwaarloosde had eene sterke partij tegen zich. De Souvereine vorsten en hunne omgeving maakten haar verdacht en ofschoon zij haar volkomen kenden, wachtten zij zich wel om haar te gebruiken, tenzij zij er door de omstandigheden toe gedrongen werden. Op dit punt bieden de betrekkingen van deze vorsten met de gemeenteraden eene zeer eigenaardige bijzonderheid aan, die wel verdient dat men er zich een oogenblik bij ophoude.

Zoodra zij zich als de meesters doen gelden, spreken zij Fransch en eischen verstaan te worden. Hebben zij daarentegen geldgebrek, roepen zij hulp of bijstand in, dan uiten zij zich zeer duidelijk in het Vlaamsch.

Toen Filips de Goede den Gentenaren de zoutpacht wilde doen aannemen, schreef hij hun eene in hunne moedertaal gestelde memorie, bracht hun welwillend in herinnering, dat hij zijne jeugd in hun midden had gesleten en noemde hen vriendelijk '*Mijn goede lieden ende ghetrauwe vrienden*'(†). In de vergadering te Dendermonde (1452), tijdens welke hij hen tracht op te ruien tegen hunne vroegere schepenen, die hem hebben weerstaan, houdt hij hun eene soortgelijke redevoering in het Vlaamsch; maar toen hij, in datzelfde jaar, erin slaagt hun verzet te bedwingen, eischt hij dat twee duizend burgers hem, in de Fransche

(*) Zie: Jonckbloet, *Geschiedenis der midden-nederlandsche dichtkunst.* Van Vloten, *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren.* C.A. Serrure, *Geschiedenis der Nederlandsche en Fransche letteren in Vlaenderen.*

(†) *Dagboek van de stad Gent*, bladz. 174.

taal genade zullen komen smeken'[*]. Reeds veertien jaar vroeger had hij op gelijke wijze gehandeld met de in oproer gekomen, maar overwonnen bewoners van Brugge. Het vonnis, dat in 1438 te Arras den afgevaardigden der stad, die zich voor den vorst verootmoedigden, werd voorgelezen, was in de Fransche taal opgemaakt.

Dat Karel de Stoute op gelijke wijze handelde met zijne Vlaamsche onderdanen, daarover behoeft men zich niet te verbazen. Zelf een Bourgondisch vorst, zette hij de Bourgondische overleveringen slechts voort. Maar dat Maximiliaan, een loot uit het Oostenrijksche vorstenhuis, die in voortdurenden oorlog leefde met Lodewijk XI en waarlijk geene reden had om Frankrijk zeer toegenegen te zijn, geheel hetzelfde deed, dat mag met alle recht verwondering baren. Als hij evenwel een beroep doet op de edelmoedigheid van een of ander gemeentebestuur, is het altijd aan '*onse lieve ende besondere voocht*, *scepenen ende raedt*', dat hij zich wendt, maar als hij een bevel uitvaardigt, schrijft hij daarentegen '*à nos chiers et bien amez les échevins et conseil*' (aan onze waarde en welbeminde schepenen en raad), alzoo in het Fransch, en hij laat zulk eene missive dan steeds vooraf gaan door de sacramenteele woorden: '*van wegens den altijd doorluchtigen Roomsch koning*'.

Deze geringschatting, of beter gezegd deze verachting van de landstaal, was sedert dien tijd zoozeer tot eene ingewortelde gewoonte geworden, dat Karel de Vijfde, die te Gent geboren, en bijgevolg in merg en been een Vlaming was, er zelfs niet over dacht om haar de eer te geven die haar toekwam. En Margaretha, zijne bastaarddochter, door zijnen wil Landvoogdesse over de Nederlanden, gedroeg zich zoo geheel naar deze aangenomen beginselen, dat men van haar, die toch te Oudenaarde geboren was, geheel tevergeefs een in het Vlaamsch geschreven brief zou zoeken. Onder het beheer van den Hertog van Alva ging het nog geheel anders toe. Men hield het toen voor zeer voornaam om Spaansch te spreken. De Graaf van Egmont onderhield zich gaarne in deze taal met de onder zijne orders staande officieren en toen men hem gevangen nam, verklaarde hij zich in de Spaansche taal tegen den maatregel die hem van zijne vrijheid beroofde[†]. Deze smaak was echter niet van langen duur. Onder de regeering van Albert en Isabella kwam men weder op het Fransch terug en dat met te meer ijver, omdat, ten gevolge van de algeheele en volstrekte afscheiding der Noordelijke provinciën, het vraagstuk van de taal zich van toen af met een godsdienstig vraagstuk verwikkelde.

Men kon het inderdaad niet vergeten, dat de Nederlandsche taal de taal der Geuzen was geweest. Men zeide onderling, dat de beoefening van eene wel is waar nationale taal, die echter de officieele taal van een kettersch en oproerig volk was geworden, het land bedreigde met de verspreiding van liberale en beginsel-verwoestende denkbeelden.

(*) Zie Chastelain: *Chroniques*.
(†) Brantôme, *Vie de Lamoral*, *comte d'Egmont.*

Van dien tijd af werd er met bijzondere zorg gewaakt tegen elke geestelijke betrekking, die er tusschen Vlaanderen en Holland zou kunnen worden aangeknoopt, terwijl een overdreven vrees voor opstand en geloofsscheuring het hare ertoe bijdroeg om de letterkunde op 't sterkst te onderdrukken. Er werd eene buitengemeen strenge boekbeoordeeling verordend. De Antwerpsche kanunnik Maximiliaan van Lynatten, schrijver van een boek over duivelbezwering(*) (wat een juist denkbeeld geeft van de weinige verlichting van zijn geest), werd belast met het zuiveren van de oude volksboeken en hij kweet zich zoo uitmuntend van deze treurige opdracht, dat genoemde boeken door hunne verminking onkenbaar werden. Een Vlaamsch schrijver, wiens getuigenis in deze van groot gezag is(†), zegt ons buitendien dat het meerendeel der Belgische schrijvers van de tweede helft der 17de en van de 18de eeuw geestelijken waren, en dat dezen zich alleen ten doel stelden de lagere volksklassen geestelijk te onderrichten, terwijl zij zich willens en wetens ervan onthielden, om hun geest tot de hooge sferen der dichtkunst en der welsprekendheid te verheffen.... De taal werd dan ook geminacht, evenals de lagere volksklasse die zich van haar bediende. Gedurende de geheele 17de eeuw werd er geen enkele Vlaamsche spraakkunst op de Belgische persen gedrukt. Dit laatstgenoemde feit is op zichzelf reeds voldoende om aan te toonen, tot welk een treurigen toestand de beoefening der nationale taal vervallen was.

Onder de regeering van Maria Theresia scheen men eene poging te willen doen om uit dien staat van allerdiepste onwetendheid te geraken. Aan het middelbaar en hooger onderwijs werd een weinig meer uitbreiding gegeven. Men stichtte te Brussel eene Academie van wetenschappen en geschiedenis. Maar de meeningen, die van de leden dier nieuwe stichting uitgingen, bleven altijd doormengd met diezelfde verdachtmaking van de Hollandsche begrippen. Zij beijverden zich om een scheidsmuur tusschen de beide landen op te werpen en met dat doel zag men een hunner, Desroches, met opzet eene van de gewone regels afwijkende spraakleer en spelwijze in gebruik brengen, ten einde te doen gelooven, dat de Hollanders en Vlamingen twee verschillende talen spraken.

Zijne list slaagde volkomen. Geheel de lagere volksklasse was weldra doordrongen van deze overtuiging. Zij werd voor haar bijna een geloofsartikel, want de geestelijken mengden nu ook den godsdienst in het geschil. Zij schroomden niet om te betuigen, dat ‘het Hollandsch en Vlaamsch oorspronkelijk wel een en dezelfde taal was, maar dat deze eenheid sedert drie eeuwen werd verbroken’. Buitendien beweerden zij, dat de taal der Noordelijke provinciën ‘vooral door

(*) *Manuale exorcismorum*, *contineus instructiones et exorcismos ad ejiciendos e corpori bus obsessis spiritus malignos.* etc., etc., Plantin 1619.

(†) Willems, *Belgisch Museum.*

godsdienstige denkbeelden en gevoelens gevormd was'[*]. Het verschilde weinig of de spelling was een geloofsleerstuk geworden, want de clericale bladen aarzelden niet om in de dubbele a de Dordsche Synode met al hare formulieren te herkennen[†].

Gedurende het geheele tijdvak der Fransche overheersching was deze groote twist sluimerende gebleven, maar in 1817, na de vereeniging der beide koninkrijken, toen de Protestantsche richting van Koning Willem I den argwaan der Katholieke geestelijken had doen ontwaken, barstte de storm met alle kracht los.

Het was tevergeefs dat Willems in 1824, bij gelegenheid van een wedstrijd, uitgeschreven door de Concordia van Brussel, in eene redevoering vol wetenschap en humor, trachtte aantetoonen, dat er voor de beide landen slechts eene letterkundige taal moest bestaan. Niet een enkelen zijner tegenstanders mocht hij door zijne krachtige woorden overtuigen. Het eenige gevolg dat deze hadden was, dat hij zich de hevigste aanvallen van pater Buelens uit Mechelen en pater Thijs uit Wijneghem op den hals haalde, terwijl men de Brabantsche en Vlaamsche bevolking in 1829 als een lichaam een verzoekschrift zag indienen tegen de Nederlandsche taal.

Zelfs thans is, na al wat vooraf ging, dat verschil van meeningen nog niet ten einde gekomen. Zestien jaar na de redevoering van Willems, bijgevolg tien jaar na de scheiding tusschen België en Holland, en drie jaar na de verschijning van dat gewichtige werk van Conscience '*Het Wonderjaer*', dat der Vlaamsche taal hare toekomstige schrijfwijze scheen aantebrengen, was eene door den heer Bormans aangevraagde en door het gouvernement toegestane wijziging van spelling voldoende, om den strijd weder aan te wakkeren. Zoodra die wijziging was aangenomen, openbaarde zich in West-Vlaanderen eene uitgestrekte beweging ertegen. De Katholieken kwamen op tegen de 'kettersche liverei van de gereformeerde predikanten' die men aan hunne rechtzinnige taal wilde opdringen. De abt De Foere, lid van de kamer van volksvertegenwoordigers, bracht dat geschil op het spreekgestoelte en de heer De Decker zag zich genoodzaakt in de volle vergadering ten gunste van de nieuwe spelling te pleiten en aan te toonen, dat zij zoomin op staatkundig als op godsdienstig gebied schadelijk kon zijn.

Hoewel overwonnen in dit vreemdsoortig tournooi ('t geen trouwens te verwachten viel), was de abt De Foere daarom toch niet overtuigd. Hij ging in zijn verzet voort; er schaarde zich een kleine groep bondgenooten om hem heen en de geest van afscheiding vindt nog tot in onze dagen zijne warme aanhangers. Zelfs in den laatsten tijd heeft men zeer heldere geesten die zonderlinge stelling zien staande houden. Zeer verdienstelijke schrijvers, gelijk de abten Gezelle, De Bo en Duclos

(*) Redevoering van den heer David - aangehaald door J. Vuylsteke - in het *Exposé sommaire.*

(†) J.F.J. Heremans, *Congres van Brugge*, 1862.

hebben zich laten vinden om met wezenlijk talent de eenheid der Nederlandsche taal te bestrijden, welke zij beschouwen als inbreuk makend op hunnen godsdienst en op hunne nationaliteit.

Onwillekeurig geraakt men in verzoeking om die woordenstrijden ernstig te veroordeelen, om ze als kleingeestig en dwaas te beschouwen en erover te lachen. Toch zou men zich dan geheel vergissen, want uit dezen veldtocht zijn beduidende staatkundige verwikkelingen ontstaan. De Vlaamsche geestelijkheid werd overigens te slim bestuurd en met te veel kennis van zaken afgericht, dan dat zij zonder een van tevoren goed beraamd en wel overwogen plan een dergelijk waagstuk zou ondernemen. Zij heeft de zaken dan ook hoogst oordeelkundig geleid. Om zich in Vlaanderen de alleenheerschappij te verzekeren, moest zij het land buiten gemeenschap met andere landen houden, een zedelijken slagboom rondom zijne inwoners oprichten, hen waarschuwen tegen de wijsgeerige bespiegelingen, die uit het westen en de kettersche voorschriften die uit het noorden komen, en hen de hervormingsleer en de revolutie verdacht maken. Die volledige, algeheele afzondering nu, is voor een groot deel verwezenlijkt geworden door het instellen van eene, naar men beweerde, op zich zelve staande taal en die taal heeft dan ook in alle werkelijkheid er veel toe bijgedragen, om het oppergezag der geestelijkheid in het land van Vlaanderen te vestigen.

Maar het geldt hier een te belangrijk onderwerp en een te gewichtig keerpunt in het bestaan der Vlaamsche natie, dan dat wij niet eens grondig zouden nagaan op welke wijze dat alles is verwezenlijkt geworden. Wij zullen met onze beschouwingen dan nog weder een weinig verder teruggaan om daardoor de beweging beter in haar geheel te kunnen overzien.

Ondanks dat Maria Theresia der Vlaamsche letteren eene zekere bescherming had toegezegd, konden deze zich toch maar niet uit hare verdrukking opheffen. De getuigenissen, of liever de klachten der tijdgenooten, laten ons op dit punt geen twijfel over. De Fransche taal bleef ‘de taal van het hof, van het gouvernement, van de openbare raden en bij gevolg ook van den adel, en van allen die beweerden eene bediening in den Staat te vervullen’(*). Van de Vlaamsche taal bediende het Staatsbestuur zich zeer weinig terwijl ‘de Leuvensche universiteit en de Academie van Brussel, haar slechts even gedoogden’.

Bij den eersten oogopslag komt deze onverschilligheid, deze veronachtzaming voor als eene afwijking van de erkende en vastgestelde regelen. Doch die afwijking is meer schijnbaar dan wezenlijk en verklaart zich gemakkelijk. Men begrijpt dat Nederland, 't welk meerdere gewesten omvatte, die verschillende talen spraken, niet zoovele officieele taalstammen kon bezitten als het provinciën telde. Het moest daarom eene keus doen uit de verschillende talen en het kan niet anders dan

(*) Zie het geschrift: *Over d'onacht der moederlijke tael in de zuidelijke Nederlanden*, gedrukt te Maastricht in 1788.

zeer verschoonbaar voorkomen, dat de keus viel op die taal welke toen voor de duidelijkste, de nauwkeurigste en sierlijkste gehouden werd, de taal die men in geheel Europa, zoowel in de staatkundige als in de letterkundige wereld sprak, de taal der diplomaten, der geleerden en der filosofen, de taal die men te St Petersburg, te Weenen en te Berlijn, zoowel aan het hof van Frederik II, als aan dat der keizerin had aangenomen.

Maar indien deze verontschuldiging ook al niet had bestaan, dan zoude het binnenlandsch bestuur in dit opzicht eene, op zijn minst even wettige aanleiding gehad hebben in het feit, dat de helft der aan zijn gezag onderworpene bevolking Fransch sprak. De Waalsche provinciën toch vormen een in het Fransche grondgebied ingesloten geheel, dat zich aan de andere zijde tot in het Germaansche land uitstrekt en waarvan de bewoners zóó onwrikbaar getrouw zijn gebleven aan de overleveringen van hunnen oorsprong en zóó vijandig jegens elken invloed van de omliggende gewesten, dat men zich menigmaal heeft afgevraagd, hoe zij aan een zoo flink karakter mochten komen(*).

Zelfs tegenwoordig, na tien eeuwen van voortdurende aanraking en onophoudelijke gemeenschap, is de grenslijn nog even scherp getrokken als op den eersten dag. En, sterker nog, het schijnt wel of het dien afstammelingen der oude Galliërs van nature onmogelijk is om de Vlaamsche taal te leeren. Een Waal, die vlug Vlaamsch spreekt, behoort tot de groote uitzonderingen en wat de Franschen betreft, wanneer een Franschman enkele woorden in die taal weet te zeggen, gaat hij in de oogen van den minderen man voor een bewonderenswaardig verschijnsel door. Om van mij zelf te spreken, ofschoon ik die arme Vlaamsche taal op onmeedoogende wijze radbraak, is het mij op mijn tocht door het land herhaalde malen overkomen, dat ik eene herbergierster of eene pachteres haren dochters hoorde toeroepen:

- ‘Mientje, Lotje of Petronella, kijk eens, daar is een Fransche mijnheer, die Vlaamsch wil spreken’.

Voor de Vlamingen bestaat integendeel deze moeilijkheid niet, of ten minste niet in zoo groote mate. Van de vroegste tijden af hebben deze zich veel minder verzet tegen het aanleeren van vreemde talen. In de hoogere kringen werd, gelijk wij reeds zeiden, het Fransch van den aanvang af zelfs bij voorkeur gebezigd. Buitendien werd het door de zeevarenden(†) gesproken, en onder de burgerij der steden

(*) De heer J.J. Raepsaet heeft in den *Messager des sciences et arts* (Gent 1825) eene belangrijke studie over dit onderwerp bekend gemaakt. Volgens hem zou na de uitroeiing der Nerviërs, der Eburonen en der Aduatiken door Julius Caesar, dit door de Romeinen verlaten deel van het grondgebied weder bevolkt zijn geworden door middel van Gallische volksnederzettingen, die daartoe uit het midden van het tegenwoordige Frankrijk zouden zijn aangewezen. Het zijn deze koloniën die, meenende dat zij tot een meer verheven ras behoorden, eeuwen lang alle vermenging met hunne naburen vermeden en op deze wijze hun oorspronkelijk karakter behouden hebben.

(†) ‘Een zonderling feit mag het genoemd worden, dat de oudste oorkonden over de Vlaamsche visscherij en de Vlaamsche visschers bijna allen in het Fransch of eerder in het Romaansch geschreven zijn.’ E. van den Bussche *de visscherij en de visschers van Blankenberghe.*

met een opmerkelijken ijver aangekweekt. ‘Zij leeren zoo vlijtig Fransch spreken,’ schrijft Guicciardini, ‘dat deze taal aan bijna iedereen bekend is; zij is hun om zoo te zeggen van nature ingeschapen en van daar dat ze haar zoo gemakkelijk leeren’.

Men ziet, er waren redenen te over om de Fransche taal in den staat van officieele landstaal te behouden. Toen de omwenteling ook in België doordrong en later, gedurende al den tijd dat dit land met Frankrijk verbonden was, ging het nog geheel anders toe; men had toen inderdaad kunnen denken, dat voor de Vlaamsche taal het laatste uur geslagen was. De gemeentebesturen, welke tot dien tijd de nationale taal hadden gebezigd, begonnen nu gebruik van het Fransch te maken. Deze taal werd nu ook voorgeschreven voor de notarieele stukken, aangenomen voor de gerechtshoven; zij werd voor de schouwburgen, de nieuwsbladen en zelfs voor de uithangborden(*) verplichtend gemaakt. De bestaande scholen werden vervangen door lyceums waarin de nationale taal meer dan veronachtzaamd werd en de ‘lieden uit de hoogere en uit de middelklassen beijverden zich, de een al meer dan de ander, om alles te vergeten wat zij nog van hunne moedertaal onthouden hadden, en om zoowel zich zelf als hunne kinderen tot Fransche burgers om te scheppen’(†).

De val van het keizerrijk maakte echter aan dien staat van zaken een einde. Wij hebben gezien welk eene terugwerkende beweging zich toen voordeed; en deze beweging, waarvan Willems een der hoofdleiders was, had geene andere strekking dan om, door het doen ineen smelten van de Vlaamsche en de Hollandsche talen, aan de eerste de betrekkelijke zuiverheid te hergeven, die door de tweede behouden was. Maar de Katholieke geestelijkheid had er voor zich geen belang bij dat die ineensmelting plaats vond. Het was haar tamelijk onverschillig of de Vlaamsche taal zuiver en sierlijk gesproken werd; veelmeer wenschte zij integendeel het behoud van de om hare kudde opgeworpen verschansing, welke deze tegen alle invloeden van buiten af beveiligde, het voortdurend bestaan van dien muur, die hare schapen tegen alle vreemde inmenging beschutte en welke nu door de hervormingen van Willems met instorten bedreigd werd. Zij verhief zich dan ook allerwege tegen dat letterkundig streven, hetwelk zij met den naam van dwaalleer bestempelde, en toen zich in 1830 de groote woelingen begonnen te vertoonen, bood zij geheel hare hulp aan den opstand, die de Vlaamsche taal weder tot den tweeden rang zou verwijzen.

Het zoude kleingeestig zijn om te willen onkennen, dat het groote oproer 't welk tijdens de verbinding der beide koninkrijken in Vlaanderen uitbrak niet in de eerste plaats en boven alles eene anti-Fransche beweging was. Frankrijk had aan Vlaanderen eene andere taal en andere zeden willen opdringen en dit lokte een krachtigen tegen-

(*) Arrest van den maire van Gent, gedagteekend den 14^{den} Maart 1812.

(†) *Exposé sommaire*, boven reeds aangehaald.

stand uit. Van hunne zijde meenden de Vlamingen nu in de Germanen broeders, kinderen van gelijk ras als het hunne terug te vinden; men droomde van een geestelijk verband tusschen die verstrooide deelen van een groot volk, dat nu in eene menigte kleine staten was verbrokkeld. Van toen af sprak men van die 'groote Dietsche taal', die alle oorspronkelijke Duitsche taalstammen in zich vereenigde. Dat waren derhalve reeds de eerste teekenen van het streven, om alle volken van Duitschen oorsprong onder ééne heerschappij te vereenigen, een streven waarvoor men tegenwoordig beeft. Ongelukkig, of (al naar men het wil beschouwen) misschien gelukkig, wist men de maat niet te houden. Koning Willem beging dezelfde fout, die Frankrijk had bedreven. Hij wilde den Walen de Vlaamsche taal opdringen en het Protestantendom in Vlaanderen begunstigen. Het valt dus niet te verwonderen, dat de revolutie van 1830 bovenal eene anti-Nederlandsche en anti-Protestantsche beweging was.

Zeer natuurlijk werd toen de Fransche taal weder de officieele taal der Belgische provinciën. Dit kon niet wel anders. De liberale partij, welke het oppergezag voerde, had hare blikken uitsluitend op Frankrijk gericht. Zij had de hulp van dat land ingeroepen en was er voor een deel hare onafhankelijkheid aan verschuldigd. Buitendien had zij nog niet den tijd gehad om te kunnen vergeten, dat Frankrijk het vaderland was van Voltaire, het land der omwenteling, de vruchtbare bodem, vanwaar het moderne recht zich over het geheele westelijk deel van Europa verbreid had. Voeg hierbij, dat deze burgerlijke en twijfelzuchtige natie, waarvan Koning Louis Philippe, de zoon van Philippe Egalité, de levendige afspiegeling was, haar als een model voorkwam dat waardig was om nagevolgd te worden. Genoemde partij had er buitendien hare hoop op gevestigd, dat door het algemeen aannemen der Fransche taal de liberale en verdraagzame denkbeelden meer doordringen, en de invloed der geestelijkheid daardoor langzamerhand verminderen zouden. Want, zoo zij deze ook al tot haren bondgenoot had gemaakt tegen den algemeenen vijand, het lag toch volstrekt niet in hare bedoeling om, ondanks alle bewezen diensten, zich door het kerkgezag te laten overheerschen of zich daarvan afhankelijk te stellen. Eindelijk, daar, gelijk de Duitscher Ritter, de geleerde geschiedschrijver der wijsbegeerte, zoo terecht heeft uitgemaakt, de taal niets anders is dan eene verstandelijke munt waarmede men van gedachten wisselt, was het dan niet beter om in de handen van een klein volk eene munt te stellen, die hare waarde over eene aanzienlijke uitgestrektheid van grondgebied behoudt, dan eene munt, welker gangbaarheid slechts zeer beperkt is?

'Van een uitgestrekt rijk, bevolkt met honderden millioenen inwoners, levende en zich ontwikkelende buiten alle aanraking met het overige deel der wereld, kan men zich desnoods een juist denkbeeld vormen. Doch van een klein volk dat zich afzondert en zich in de

nauwe grenzen van zijn stoffelijk bestaan opsluit, kan men zich geen begrip maken.' Deze woorden, welke veertig jaar later van het Belgische spreekgestoelte(*) zouden weerklinken, speelden toen reeds op de lippen van alle verlichte lieden.

De bedoelingen van de liberale partij waren alzoo voortreffelijk; ze waren buitendien volkomen doordacht en werden geleid door eene oprechte, zeer oordeelkundige vaderlandsliefde, zij faalden slechts op één punt, namelijk zij waren veel te eenvoudig. 'De onbeschaafde lieden', heeft Turgot gezegd, 'doen niets eenvoudigs, eenvoud kan men slechts van zeer beschaafde menschen verwachten.'. Dit woord van den beroemden staatsman zoude nogmaals bewaarheid worden. De beschaafde Vlamingen, dat wil zeggen de rijke, wel onderwezen, geachte bewoners van het land, werden voor de eenheid der taal en door deze ook voor de nieuwe denkbeelden gewonnen. In de steden vormden dezen eene ontwikkelde, verdraagzame, vrijzinnige kern, doch op het platte land was het geheel anders gesteld.

Waarlijk, ik zoude niet willen zeggen, dat de boeren in het land van Vlaanderen minder beschaafd zijn dan ergens elders; dit zoude eene onverdiende beleediging wezen. Forster, een Duitsch reiziger, beweert bevonden te hebben, dat bij hen de hersenpan dikker is dan bij de landlieden van Fransch-Vlaanderen, doch dat is maar beuzelpraat. De plattelandsbewoners van Vlaamsch-Vlaanderen zijn niets meer doch ook niets minder waard dan die van andere landen, maar zij zijn niet ontwikkeld, niet verstandig genoeg, gelijk Turgot zeide, om zich te schikken in eene dergelijke vereenvoudiging en om die eenheid van taal aan te nemen welke de Heer Renan ons aanwijst(†) als 'de trage, laat rijpe vrucht van eene vroeg ontwikkelde beschaving'. Zij bleven alzoo aan de plaatselijke overleveringen vasthouden, en sloten hardnekkig de ooren voor die nieuwe taal die hun van buitenaf toekwam; zij staken er zelfs den gek mede, maakten er spotliederen op, scholden hen die zich deze taal hadden eigen gemaakt voor '*fransquillons*' en beantwoordden de wijze vermaningen, die men hun deed, met de eerste regels van het gedicht op de meisjes van Duinkerken:

> Te Duynkerk' gaet het al verkeerd,
> De meysjes zijn in 't Fransch geleerd.

De gevolgen van dit zoo tegenstrijdige gedrag begonnen zich weldra te openbaren. Er vormde zich eene soort van scheidsmuur tusschen de hoogere klassen, die zich verschansten achter hare deftige taal, die met elken dag haren nationalen tongval meer verleerden en allen onmiddellijken invloed verloren, terzelfder tijd dat zij het middel verwierpen om zich te doen verstaan, en den boerenstand, door zijne overleveringen gehecht, vastgeklonken, om zoo te zeggen door eene

(*) Redevoering, uitgesproken in de kamer der volksvertegenwoordiging tijdens de zitting van 1869, door den Heer De Maere Limnander.

(†) Zie Renan, Over den oorsprong der taal.

staatsburgerlijke, zeer begrijpelijke en verschoonbare, ja zelfs geheel natuurlijke vereering, aan 'tgeen hij beschouwde als een overblijfsel van zijn vaderlijk erfdeel.

Deze scheuring, die door de burgerij niet voorzien was, strookte geheel met de verwachtingen van de geestelijkheid die, beter ingelicht, meer op de hoogte van den geest der landbewoners en vooral meer ervaren zijnde, reeds van den eersten dag af de gevolgen ervan berekend had. Met eene verbazende behendigheid en eene bewonderenswaardige vaardigheid trad zij nu tusschenbeide op het platte land.

Aan haar scherp doorzicht en aan hare eenparigheid van handelen was het te danken, dat de scheiding tusschen de beide klassen der maatschappij met elken dag sterker werd. Deze ontaardde weldra in vijandschap en het clericalisme maakte daarvan gebruik, om op onwrikbare wijze zijn gezag te vestigen en zijne overheersching te doen gelden.

Langen tijd bleef deze daad van de geestelijkheid onopgemerkt. De doctrinaire partij, hoogst voldaan, dat zij het gezag in handen had, en meenende, dat alles goed ging in het allerbeste constitutioneele koninkrijk, indien *zij* slechts over de portefeuilles beschikken kon, sloot zachtkens oogen en ooren, zag niets en hoorde niets, ja (gelijk enkele ontevredenen zeggen), wilde zelfs niets hooren of zien. Reeds geruimen tijd sluimerde zij in die kalme gemoedsrust voort, toen zij door een donderslag, of veeleer door een bezemslag, werd gewekt. De mijn was gesprongen, de vijand, van het hoofd tot de voeten gewapend, stond voor haar; hij was reeds meester van het terrein en op een toon, die geene tegenspraak gedoogde, riep hij haar toe: ‘het huis is mij...’

Men schreeuwde verraad, doch het ware beter geweest zichzelf van onbedachtzaamheid te beschuldigen. Bij nadere beschouwing was het gebouw van den staat echter niet bedreigd, waren de grondwettige instellingen niet in gevaar; het ongeluk had dus geene zeer groote beteekenis. Liberale ministers waren vervangen door behoudsmannen, dat was alles. Tegelijkertijd echter dat men tot deze overtuiging geraakte, werd men ook, wat wel zeer veel ernstiger was, den treurigen toestand gewaar, waarin zich de Vlaamsche provinciën bevonden, en zag men, hoe deze in hare ontwikkeling waren blijven stilstaan terwijl juist de Waalsche provinciën een buitengewonen voorspoed hadden genoten.

Het werd gestaafd, dat de toeneming der bevolking, welke in deze laatste provinciën sedert 1830 drieënveertig op de honderd had bedragen, in de Vlaamsche landstreek niet boven vijftien op de honderd geklommen was(*); dat de sterftelijsten, die in de provincie Namen slechts één doode op de zesenvijftig inwoners aanwezen, in West-Vlaanderen van één

(*) Voor meerdere bijzonderheden, aangaande deze stoffelijke verarming en dezen redelijken achteruitgang, zie men de *Topographie médicale de la Belgique* door Dr. Meijnne; de *Statistique des tribunaux et des prisons de la Belgique* door Ducpétiaux (Geut, 1834) in den *Annuaire de l'Observatoire* (1870), de artikels van den Heer Quetelet en eindelijk de redevoering van den Heer De Maere, hierboven reeds vermeld, waaraan de opgegeven cijfers ontleend zijn.

sterfgeval op de negenendertig gewag maakten. Het aantal kiesgerechtigden, dat in de Waalsche provinciën tot veertig op de honderd was toegenomen, bedroeg in de Vlaamsche provinciën niet meer dan vijfentwintig op de honderd. Eindelijk werd nog bevonden dat het getal ingelijfde lotelingen, welke de verklaring, dat zij de krijgswet hadden hooren lezen, konden onderteekenen, zich in West-Vlaanderen niet hooger dan tot zeventien ten honderd verhief, terwijl de Waalsche provinciën er zeventig op de honderd konden aanwijzen.

Met betrekking tot de strafzaken deden zich dezelfde verschijnselen voor. Aan de eene zijde eene aanmerkelijke toeneming van misdaden, aan de andere zijde eene zeer in 't oog vallende vermindering ervan. In 1812 telde men in West-Vlaanderen één van halsmisdaad beschuldigde op honderdzevenduizend inwoners, in 1860 was de verhouding één op de drieënzestigduizend. Van 1830 tot 1860 was het getal veroordeelden in de Vlaamsche provinciën drie maal sterker dan in de Waalsche, en gedurende het vijfjarige tijdperk - van 1856 tot 1860 - werd er in West-Vlaanderen één beschuldigde op vijftienduizend inwoners voor de rechtbank gedaagd, terwijl in de Waalsche provinciën de verhouding in deze slechts van één op tachtigduizend was.

Al deze cijfers waren helaas de openbaringen van zoovele treurige feiten en spraken te sterk, dan dat de liberalen der hoogere klassen langer konden blijven voortdommelen in de zoete rust, waaraan ze zich tot dat tijdstip hadden overgegeven. Zij begrepen, helaas te laat, aan welke fout zij zich hadden schuldig gemaakt, door op te houden belang te stellen in den gang der geestelijke ontwikkeling. De cijfers van de strafzaken en die van het lager onderwijs waren te treffend, om er geene ernstige leering uit te trekken.

Toen werd het besluit genomen om aan dien staat van geestelijke verwaarloozing en afzondering, waarin de Vlaamsche bevolking tot nu toe geleefd had, een einde te maken; ‘eene verwaarloozing en afzondering die dubbel noodlottig, dubbel verderfelijk was (gelijk de Heer De Maere zeer oordeelkundig deed opmerken), omdat deze zich zoowel tot de uiterlijke als tot de innerlijke belangen van die bevolking uitstrekten’.

De letterkundige beweging, door Willems uitgelokt en door zijne vrienden voortgezet, doch sedert wel wat gestremd, werd met vernieuwden ijver hervat. Men nam zich voor, om de studie der nationale letterkunde in de hoogere klassen op nieuw in eere te brengen, en ook om den band, die weleer tusschen deze en de lagere klassen der maatschappij bestond, doch die geheel verbroken scheen, weder te herstellen. De tegenwoordig zeer merkbare herleving dier letterkunde mag dan ook zeker wel voor een groot deel aan deze uitmuntende gezindheid worden toegeschreven. Zeer in het oog vallende staatkundige gevolgen heeft die herleving tot nu toe niet gehad, doch zij heeft bij eene menigte ontwikkelde lieden eene ware begeerte naar de beoefening der nationale letteren opgewekt. Aan haar hebben wij

de vorming van een aantal geleerde en geachte schrijvers te danken, die zeer goed met groote Fransche schrijvers gelijk te stellen zouden zijn. Even als deze, elkaar aanmoedigende en opwekkende ter betrachting van het goede, helpen zij elkander voort door onderlinge loftuitingen en wederkeerige, recht broederlijke bewondering, zonder dat deze evenwel door het groote publiek bemerkt wordt, of de grenzen van het Vlaamsche land overschrijdt. Met uitzondering van een zeer klein aantal schrijvers, welker verdienste in geheel Europa gewaardeerd wordt, zijn de lettervruchten van het moderne Vlaanderen inderdaad niet verder bekend dan in het land, dat ze zag geboren worden. Om echter ook eenige uitbreiding buiten de grenzen van haren geboortegrond te mogen erlangen, zouden zij afstand moeten doen van hare hoofdkenteekenen, dat wil zeggen van de taal aan welke zij te gelijkertijd haar vorm en oorsprong ontleenden.

En zal zij slagen, deze Vlaamsche beweging? Het is te wenschen, wegens de gelukkige gevolgen, die dat zou kunnen hebben in het land welks belangen er bij betrokken zijn; doch men moet zich niet ontveinzen, dat er belangrijke zwarigheden te overwinnen zijn, hinderpalen, te moeilijker en te gevaarlijker om uit den weg te ruimen, naarmate zij reeds van oude dagteekening zijn. Het is inderdaad niet eerst sedert vijftig jaar, dat men beweerde dat de Vlaamsche taal tot vernietiging gedoemd was. Reeds in de 15de eeuw was de Gentenaar Chastelain, ‘een man van groote kennis en een goed dichter’, zooals Guicciardini hem noemt, dermate van dat denkbeeld doordrongen, dat hij zich vroolijk maakte over de Friezen ‘die evenveel Fransch verstonden als de wilde dieren.’ Eene eeuw later beweerde een ander Vlaming, de schrijver van het *Compendium chronicorum Flandrioe*, dat het meerendeel zijner landgenooten hunne moedertaal veronachtzaamden, om zich aan de beoefening van het Fransch te wijden, ‘zoodat’ voegt hij er bij, ‘de Fransche taal bloeit en vooruitgaat in het land, terwijl de Germaansche dialecten zich naar den Rijn terugtrekken’(*). In de 17de eeuw drukt de geschiedschrijver Leclerc, in zijne voorrede van de *Histoire des Provinces unies* hetzelfde denkbeeld uit, namelijk dat de veronachtzaamde Nederlandsche taal gedoemd zou zijn om binnen een kort tijdsverloop te verdwijnen; en nu in onze dagen zagen wij den heer Groen van Prinsterer, hij, een Hollander, wiens overtuigingen en vaderlandsliefde door niemand in twijfel getrokken werden, zijne moedertaal met den naam van ‘barbaarsche taal’ bestempelen, terwijl hij aan deze uitdrukking die bijzondere beteekenis gaf, welke de Grieken er weleer aan verbonden.

Bij de Vlamingen bestaat niets van dat alles. Niet alleen de wetgevende kamers, maar ook de provinciale vergaderingen beraadslagen in de Fransche taal en in de groote steden is het met de gemeente-

(*) ‘*ita invalescit ac promovit indus gallica protruditurque Rhenum lingua germanica.*’ *Compendium chronicorum Flandriae.* 1538.

raden evenzoo gesteld. Hieruit vloeit voort, dat de Vlaamsche taal, al naar de verschillende landstreken waar zij gesproken wordt, zeer sterk verschilt. ‘Het is niet alleen elke provincie, die aan hare bijzondere uitspraak, samenstelling en woordvoeging der taal vasthoudt, maar elk persoon heeft zijn eigenaardige uitdrukkingen, die hij van zijne ouders, zijne voedster, zijnen meester overgenomen, of zelf verzonnen heeft.’ Deze woorden, welke een geleerd Duitscher(*) onlangs in de Academie te Berlijn uitte en waarmede hij *zijne* landgenooten op het oog had, zouden op zijn minst met evenveel recht op de bewoners van Vlaamsch Vlaanderen kunnen worden toegepast.

Van stad tot stad, ja dikwijls van dorp tot dorp, al naar de invloeden die er uitgeoefend worden, wijzigt zich in de eerste plaats de uitspraak en vervolgens de woordvoeging van de taal. Van de eene provincie tot de andere wordt men dikwijls niet meer verstaan en houdt men ook op de anderen te verstaan, al zou men ook zelve uit Vlaamsch Vlaanderen geboortig zijn. ‘In den eersten tijd van mijn verblijf in deze streek’ zeide mij de dochter van den voornaamsten romanschrijver, die Vlaanderen heeft voortgebracht, ‘verstond ik niets van 't geen men mij zeide.’ Zij bevond zich toen in den omtrek van Brugge, op vijfentwintig mijlen afstand van de plaats waar zij was opgevoed.

Om een weinig regelmaat in deze wanorde te brengen, zoude men voor de Vlaamsche provinciën moeten zien te verkrijgen wat ook de heer Dubois-Reymond voor Duitschland vroeg, de stichting namelijk van eene academie, die op de leest der Académie Française zou zijn geschoeid. Daarbij zou men dan echter de Vlaamsche taal ook verplichtend moeten maken voor de beraadslagingen in de wetgevende kamers en voor den krijgsdienst, doch dat zoude een vergrijp zijn tegen de eenheid der natie, dat wil zeggen, zich blootstellen om in tweespalt te zijn tegenover een gemeenschappelijken vijand, ongewapend tegenover eenig gevaar; in één woord, men zou de fout hernieuwen, die zoo dikwerf door de oude steden begaan is.

En nog, *zou* men slagen? Het is er ver van af dat dit vraagstuk opgelost is.

‘De meest in het oog vallende van alle door de Vlaamsche beweging verkregene uitkomsten’ zeide een der hooge beambten van de Belgische regeering tot mij, die in de omstreken van Turnhout geboren was, en bijgevolg niet te zeer van partijdigheid verdacht kon worden, ‘het meest in het oog vallende gevolg is geweest, dat de kennis der Fransche taal op het platteland algemeen is geworden’. En dit laat zich begrijpen. Zoodra de opvoeding zich uitbreidt, zoodra het onderwijs de beginselen van het lezen en schrijven overschrijdt, komt het Fransch als eene noodzakelijkheid voor. En als eene versterking van die ver-

(*) Redevoering van den heer Dubois-Reymond in de Berlijnsche Akademie, opgenomen in de *Revue politique et littéraire.*

standelijke richting, betoont de geest der jeugdige Vlamingen zich dikwijls onwillig voor de wetenschappelijke beoefening hunner moedertaal, terwijl hij toch het bewijs levert van een grooten aanleg tot het leeren van vreemde talen.

De moeilijkheid, die het onderwijs van de Vlaamsche taal oplevert, is wel voor een deel de aanleiding tot deze voorliefde, maar de hoofdoorzaak van het feit ligt hierin, dat de kinderen geen behoefte gevoelen om de kennis van de Vlaamsche taal verder voort te zetten dan voor het dagelijksch verkeer noodig is. De letterkundige zijde van die taal is hun volkomen onverschillig. Onder het volk zijn de richtingen geheel dezelfde. ‘Wat mij ontzaglijk leed doet’ zeide een jeugdig Vlaamsch magistraat tot mij, een verdienstelijk dichter en een Vlaming met hart en ziel, ‘is, dat onze volksliederen, die zoo schoon en zoo bevallig zijn, onze lagere volksklasse geheel onverschillig laten. Wij bezitten de belangrijkste en meest uitgebreide verzameling van volksliederen, die zich wellicht in geheel Europa bevindt, elken dag voegen onze dichters er nog nieuwe vruchten hunner muze aan toe en onder het aantal bevinden zich inderdaad juweeltjes. Welnu, ze worden door het volk geminacht, het kent ze niet. Het helpt wat of men in de scholen de kinderen die liederen leert, er buiten zingen zij ze nooit. De zangwijs uit eene of andere operette, waaraan men dwaze of ontuchtige woorden toegevoegd heeft, dat is het meest wat men in de straten hoort zingen. Ach! eene letterkunde is er wel ongelukkig aan toe, wanneer het volk geen belang stelt in 't geen zijn kracht en zijn roem zou kunnen uitmaken’.

Men ziet het, zelfs onder de mannen die het ijverigst op de bres staan, bevindt zich een groot aantal, die weinig verwachting van de goede uitkomst koesteren. Wat zou men daaruit moeten besluiten? Dat de tegenwoordige herleving van de letterkunde niet dat goede gevolg zal hebben 't geen men er van verwacht? - het heeft er inderdaad allen schijn van. Maar om nu verder te gaan en het aanstaande verscheiden van de Vlaamsche taal reeds te voorspellen - dat zou toch zijn, de zaken te ver vooruit te loopen. Om kort te gaan, zij zou het lot kunnen deelachtig worden van de langue d'Oc, van de Provençaalsche of Bretonsche dialecten, eveneens schoone, welluidende, beeldrijke talen, die tegenwoordig eveneens tot den staat van plattelandstaal verlaagd zijn, en niemand zou het recht hebben er zich verbaasd over te betoonen. Dit moeten wij evenwel niet vergeten, dat dergelijke sombere voorspelling aangaande de Vlaamsche taal reeds voor drie eeuwen gedaan is en wij weten toch te goed dat zij, tot nu toe, gelukkig niet vervuld is geworden.

De waarheid in het leven.

Gaat, tegelijk verlustigd en rijker aan kennis, van hier weg.
HOMER., Odyssee XII - 108.

I. Ik wandel traag door den lentenacht.

Ik wandel traag door den lentenacht,
Het windje stoeit zoo zoel en zacht,
De denne droomt, de wilge wiegt,
De kever rond de linde vliegt.

De Dender murmelt door de wei,
De wormen wriemlen in de klei;
Zou in der mane tooverschijn
De wereld wel gelukkig zijn?

Ik ben het niet! - De stoute geest
Laat niet in rust het krank gemoed...
Hij denkt en zoekt, hij vindt en leest
De waarheid in den levensvloed.

II. De nacht heeft 't dal begeven.

De nacht heeft 't dal begeven,
De zonne giet het leven
Mild stralend uit;
De madeliefkens beven,
De muggen dansen, zweven,
Ze worden der zwarte meerlen buit.

Verliefde meerlen zingen,
Hun schalke klanken dringen
In 't jagershert.

Hij ziet ze in 't boschje springen.
Kan hij den lust bedwingen
Te vangen wat hem verlokkend tart?

'k Ga rustig mijne gangen,
Vol geur en vol gezangen
Is 't stille dal!...
Een mugjen wordt gevangen,
Daar blijft een meerle hangen....
Of het niet eeuwig zoo wezen zal?

III. 't Is uchtend, de windekens waaien uit 't westen.

't Is uchtend, de windekens waaien uit 't Westen,
De leewerks verlaten hel zingend de nesten.
Ik zit aan den Dender, vergetend de smerte,
'k Verneme de wekkende klok uit de verte:
Klinkklank! - Lieve Dender, vloei voort! vloei voort!
Geleider der jeugd en der liefde, vloei voort!
Uwe golfkens, de dartelen, stemmen 't accoord
Der ziele, die minnend in levenslust gloort.

'k Zie booten verschijnen; ze wiegen en varen,
Met spelende, streelende, kwelende paren,
Die hooren de wekkende klok uit de verte;
En zoenen elkander en juichen van herte:
Klinkklank! - Lieve Dender, vloei voort! vloei voort!
Geleider der jeugd en der liefde, vloei voort!
Uwe golfkens, de dartelen, stemmen 't accoord
Der ziele, die minnend in levenslust gloort.

Een stond, o een stond in die liefde te wezen,
Gij allen die lijdt dus uw hert te genezen...
Een stond te genieten!... De klok uit de verte,
Herwekt u, springt op nu, of sterft in de smerte...

Klinkklank! - Lieve Dender, vloei voort! vloei voort!
Geleider der jeugd en der liefde, vloei voort!
Uwe golfkens, de dartelen, stemmen 't accoord
Der ziele, die minnend in levenslust gloort.

IV. Broeiend glanst de zonnestraal..

Broeiend glanst de zonnestraal
Op der weiden bloemenpraal,
Waar de gulle vogeltaal
Meldt der minne zoete kwaal.
't Is een juublen, 't is een springen,
Blijder dan ik zingen kan.
Jeremias, brave man,
Voelt zijn hert door smert verwringen;
Deze vreugd kan hij niet zien
Of hij denkt aan de arme liên. -
Brave Jeremias!

Bij den ouden appelaar
Onder bloementakken zwaar
Neergebogen, zit een schaar
Jongelieden blij te gaâr! -
't Is een leven, 't is een lieven,
't Is een kussen, zonder end!
Jeremias, brave vent,
Voelt hoe hem die gasten grieven.
Hunnen lust kan hij niet zien,
Of hij denkt aan de arme liên. -
Brave Jeremias!

Juist komt daar in droef getraan,
Eene moeder langs de baan,
Met een snikkend kindjen aan,

Dat van zwakheid niet kan gaan.
't Is een lijden, 't is een weenen,
Honger hebben beide en dorst!
Jeremias, brave borst,
Voelt... doch spoedt zich haastig henen.
Geene ellende kan hij zien,
Of hij denkt aan de arme liên. -
Brave Jeremias!

V. Hoe kronkelt tusschen beukenlanen.

Hoe kronkelt tusschen beukenlanen
De Dender zingend Scheldewaart,
Zie, over zijne golven planen
De waternimfen, schuw van aard...
Zoo zweven mijne onvaste droomen,
Maar vinden zij een effen spoor,
Dan aan 't verlangde doel gekomen
Gaan zij als nietig schuim te loor.

Waarom dan dwalen, droomen, denken,
Verslonden in den dommen niet?
Waarom de ziel die foltring schenken
Wen 't levensraadsel immer vliedt?
Waarom niet 't leven waargenomen
Zooals het is met lust en leed.
Met frisschen drift niet in te toomen,
De vreugd gezocht? - De baan is breed!

Laat waternimfen schuchter dwalen
Laat droomen zwieren, 't is bedrog!
Hoort gij den zang der nachtegalen?
Hij paart en zingt van liefde nog!

Ik werd bemind... Ik werd aanbeden:
Hel was die liefde als kristallijn!
En toch - ik heb zooveel geleden,
Nog siddert mijne ziel van pijn.

VI. Een vrouwken gezwind te spinnen zat.

Een vrouwken gezwind te spinnen zat,
Ze bekeek den draad en draaide het rad.
Rom, rom, mijn wielken!
En win ik niet veel, ik ben te vreê,
Een kommeken melk en een roggene sneê,
'k Verzadig den dorst en den honger daarmeê.
Rom, rom, mijn wielken!

Een vrouwken gezwind te spinnen zat,
Ze bekeek den draad en draaide het rad.
Rom, rom, mijn wielken!
Eens had ik een man, 't was een brave man,
Al dronk hij zoo geerne de volle kan,
Ik scheidde er, helaas, toch zoo treurig van.
Rom, rom, mijn wielken!

Een vrouwken gezwind te spinnen zat,
Ze bekeek den draad en draaide het rad.
Rom, rom, mijn wielken!
En kindren, 'k had er zooveel om mij heen,
Zij minden, en trouwden, ik zit gansch alleen.
Wat wordt me de wereld toch ijdel en kleen!
Rom, rom, mijn wielken!

EMANUEL HIEL.

Brussel.

(Wordt voortgezet.)

t.o. 153

D A. THIEME _'S GRAVENHAGE

Bij de beeltenis van Jan Pieter de Keyser door A.H. van der Hoeve.

In 1865 gaf De Keyser een bundeltje verzamelde schetsen uit onder den titel *Levensvormen.* Vóór dat boekje staat een gedrukte brief, aan mij gericht.

‘'t Is alleen maar om 't u gemakkelijk te maken’, dus begint dat schrijven. ‘Ja, 'k weet het wel, al zoovéél heb ik van u gevergd, maar dat 's dan ook de laatste dienst, en - er is geen haast bij.

Weet ge, in een zwak oogenblik heeft de Leidsche Maatschappij mij een plaatsje onder haar onsterfelijken gegund. Een levensschets kan mij nu niet ontgaan. Gij moet die geven, hoor, gij hebt mij gekend.’

Wie had kunnen denken, dat ik, bij het verschil in onzen leeftijd, hem dien laatsten dienst zou moeten bewijzen!

Thans is het een roeping.

Die roeping werd mij tot heldere bewustheid gebracht door zijn vriend, den uitgever van *De Tijdspiegel.* Hij zeide mij, dat hij den door hem zoo hoog gewaardeerden Redacteur van zijn Tijdschrift een blijvende hulde wilde brengen door het plaatsen van De Keyser's portret vóór deze aflevering. En toen hij mij verzocht daar een woord bij te geven, kon en mocht ik dat niet weigeren.

Ik kon het niet, omdat mijn hart er mij toe drong; ik mocht het niet, omdat het een wilsbeschikking was van mijn onvergetelijken vriend.

Maar is dat een taak voor zulk een zwakke hand?

De Keyser staat daar voor mij als een reus, een reus vol geesteskracht, vol geestesmoed; een held des geloofs, een voor niets staande man van de daad.

Ik kan hem zwijgend gadeslaan, maar mijn indrukken in woorden

teruggeven, is mij onmogelijk. Ik kan hem bewonderen, maar meten kan ik hem niet.

Toch doe ik niets liever, al blijf ik ook ver beneden mijn ideaal, dan er iets toe bij te dragen, om de nagedachtenis van den man met zulk een grooten geest te helpen waardeeren.

Voor twee en dertig jaren ontmoette ik hem voor het eerst in mijne toenmalige pastorie. Hij was toen jong predikant te Varseveld. Wij kenden elkander niet, maar eer hij mijne woning verliet wist ik het reeds, dat die jeugdige man niet tot die alledaagsche verschijningen behoorde, die gezien worden en voorbijgaan.

Er was iets - we gevoelden het beiden - dat ons tot elkander trok. Spoedig zagen we elkander weer, leerden elkander beter kennen, en was het mij vergund een blik te slaan in zijn omvangrijken geest, die behoefte had zich uit te zetten. Reeds toen spatten de vonken van zijn vernuft her- en derwaarts heen en raakten menige gevoelige plek.

Welk een bezieling er uitging van dien jeugdigen man - ikzelf kan ervan medegetuigen.

En toen nu Jan Christian Kindermann, als Evangelisch-Luthersch predikant te Doetinchem beroepen, aldaar kwam wonen, vond De Keyser's geest nieuw voedsel in dien echt wetenschappelijken, in levenservaring rijken man. In de verte mocht ik mij bij hen aansluiten, en ik kan niet genoeg dankbaar zijn voor hetgeen ik van hen leerde.

Dat ik, de oudste van de drie, hen moest overleven en van den jongste nog een levensschets geven!

De Keyser was den 12^{den} Juli 1818 te Rotterdam uit burgerouders geboren.

Na voorbereidend onderwijs bezocht hij de Utrechtsche Hoogeschool en studeerde hij in de theologie. Zijn vroege jeugd was niet rooskleurig geweest, zoodat hij in het vrije academieleven ruimer adem schepte.

Zijn vlugge geest en een aangeboren bevattelijkheid waren oorzaak, dat hij zijn eigenlijke studiën gemakkelijk bijhield, en gaven hem gelegenheid met een scherpen blik het letterkundig gebied in wijderen omvang te overzien.

In 1842 werd hij proponent. Er waren toen weinig vacaturen, vele adspiranten. In dien tijd vertaalde hij, vrij naar het Hoogduitsch, *Bretschneider*, *de Kerkhervorming in Duitschland.* Utrecht 1844.

Den 18^{den} Juni trad hij in het huwelijk met Louise Maria Kramer, nadat hij te Varseveld beroepen was en daar den 6^{den} Juli van dat jaar werd bevestigd.

Te Varseveld, den eersten akker, waarop hij werkzaam, en waar veel te ontginnen was, kwam het hem te pas, dat hij zoo vlug werkte.

Daardoor kon hij er conscientieus doen, wat zijn hand vond om te doen, en tijd overhouden om, met het oog op de jeugd, in vereeniging met Kindermann, Fuhri's Groot Prentenboek *De Omnibus* te maken van oude houtsneden, waarbij, zooals hij het zelf uitdrukte, een tekst moest gefabriekt worden.

De brieven, die hij destijds in *Flora* schreef, lieten het reeds doorschemeren, wat later in het volle daglicht trad: zijn toewijding aan het onderwijs der vrouw.

De eens geopende bron begon al rijker en overvloediger te vloeien. Het *Repertorium voor Buitenlandsche theologie* werd door hem opgericht. Utrecht 1848. Niet lang daarna *Nederland*, *proza en poëzie van Nederlandsche auteurs*, 13 Deelen, Utrecht 1849-53.

In het eerste zagen menige vertaalde, in het laatste vele oorspronkelijke stukken van zijne hand het licht.

En onder alle zorgen en bemoeiingen van de redactie dier beide periodieke werken, had hij nog tijd over, om als ijverig medewerker in *De Tijdspiegel* door boekbeoordeelingen en losse stukken zich te laten kennen.

En dat alles zonder dat zijn predikambt, zijn catechetisch en herderlijk werk eronder leed.

Ik heb uit dien tijd nog veel heerlijke herinneringen.

Eens - we zaten zoo gezellig bijeen, hij, zooals hij het zelf in zijn open brief beschrijft, ‘op dien stoel tegenover mij, naast de oude, trouwe kachel, die zoo gezellig snorren kon als daarbuiten de stormen gierden’ - eens, sprekende over de Evangelische verhalen omtrent Jezus' geboorte, bracht hij, niet zonder schroom, zijn bezwaren in tegen de echtheid van die verhalen. Wij spraken er breedvoerig over, en toen ik hem zeide, destijds ook nog eenigszins schoorvoetend, dat, al moesten wij die schoone en aangrijpende verhalen van Jezus' buitengewone geboorte missen, of ze als dichterlijke overlevering beschouwen, de waarde van den persoon van Jezus daaronder niet leed, maar integendeel verhoogd werd, sprak hij, zooals hij het doen kon, kort en krachtig: ‘Gij hebt gelijk.’ En in zijn *Zoon des Menschen*, in lateren tijd verschenen, heeft hij het bewijs geleverd, dat Jezus niet behoeft geplaatst te worden op het voetstuk van het bovennatuurlijke, om hem in zijn ware menschelijke grootheid te verheffen en te waardeeren.

In 1849 verwisselde De Keyser zijn eerste gemeente met die van Noordeloos.

Wel had de Varseveldsche gemeente reden, om zijn heengaan uit haar midden te betreuren. Zij verloor toch in hem den helderdenkenden voorganger, die zijn licht niet onder een korenmaat verborg, maar het, in spijt van enkele dompers, onverlet liet schijnen. Zij verloor in hem den wakkeren strijder voor waarheid en recht, den vriend en raadsman van velen.

En Noordeloos? - Hij wist wat hem, den bestrijder van het obscurantisme en fanatisme, dáár stond te wachten.

Toen ik hem dáár eens bezocht, verhaalde hij mij, dat zeer velen in zijne gemeente met zijn prediking geen vrede hadden, niet alleen omdat zij haar niet rechtzinnig in de leer vonden, maar ook omdat zij de speldeprikken, waarmede hij hun geweten teisterde, niet wilden verdragen.

Zij dreigden hem daarom met afscheiding van de gemeente. ‘Best’, zei hij, ‘hoe meer van u zich afscheiden, hoe liever. Ik zal dàn en dàn zitting houden om uwe namen, zoovele gij ze mij opgeeft, te schrappen.’ Zonderling! - er kwam geen mensch. De prediker ging voort, de ondeugd en elke zonde met schorpioenen te geeselen - en allen kwamen trouw ter kerk.

De macht van zijn woord had den booze bedwongen.

In dezen tijd zag van De Keyser het licht: *De apokryfe Evangeliën*, *benevens de geschiedenis der Apostelen van Pseudo Abkies*, *volgens de uitgaven van Fabricius*, *Thilo en Borberg*, *overgezet en met inleiding en aanteekeningen voorzien*, 's Hage 1849.

Van Noordeloos vertrok hij in 1851, om een roeping naar Oudewater te volgen.

Niet lang kon men daar genieten van de hem toebedeelde gaven des verstands en de groote eigenschappen van zijn hart, - tot een ruimer werkkring werd hij geroepen.

Arnhem viel het voorrecht te beurt den bezielden prediker, den vrijzinnigen leeraar, den nauwgezet trouwen herder, den genialen man te mogen bezitten.

Op den 9^{den} Mei 1852 verbond hij zich aan de Arnhemsche gemeente, en hier was hij op zijn plaats, om de wieken verder uit te spreiden, en in steeds klimmende mate zich in zijn ware grootheid te ontplooien.

Daar kwam de vriend, wiens hart door den afstand niet verkoeld was, weder in onze nabijheid. En als vroeger waren het feestdagen, als De Keyser ons bezocht en bij ons vertoefde.

Zijn eenvoud, zijn geestige en geestvolle gesprekken trokken zoovelen hier aan. En het behoefde slechts bekend te zijn: ‘Ds. De Keyser preekt Zondag!’ om allen, die niet volstrekt verhinderd waren, naar het kerkgebouw te doen stroomen.

En als hij daar in een vergadering van ons Departement der Evangelische Maatschappij, en later ook van het Protestantenbond, zoo ongekunsteld stond te praten, dan boeide hij aller aandacht zonder onderscheid, en er was niemand die hem niet had begrepen.

Was hij in blijde dagen oprecht, deelnemend vriend, toen smart en rouw ook mijne woning binnentraden, was hij een der eersten, die naar mij toesnelden, om mij te troosten en te steunen.

Hoevelen kunnen het met mij getuigen dat hij een man was, wien

het lief en leed zijner medemenschen warm en ernstig ter harte ging, en wiens hulp met raad en daad nooit ontbrak.

Oprecht vriend, zeg ik, was hij, wiens eerlijk hart zich, om der vriendschaps wille, niet ontzag u soms harde waarheden te zeggen, en geen gebreken in u te verbloemen. Hij kon zijn vriend niet zijn, die zich daaraan ergerde of stootte.

'Als ge dan', dus gaat hij voort in den open brief, 'in de weemoedige avondschemering, op uw stille bovenkamer met deze bladen in de hand, in zoete mijmering verzonken, die wèlbekende trekken weêr voor u ziet, daar op dien stoel recht tegen over u - houd dan die trekken vast en schets ze na op 't papier.'

Ik zal nog wel meer trekken verzamelen bij die voorstelling.

Hoe breed hij zijn ambt als predikant te Arnhem aanstonds ook opvatte, zijn onvermoeid werkzame geest stelde zich daar niet mee tevreden.

Een ruimer arbeidsveld moest hij zich opnieuw openen.

De Nederlander was in zijn groene kleur verschenen.

De Keyser wilde daartegen *De Morgenster* in helder licht laten opgaan.

Zij verscheen onder zijn redactie, bij G.W. van der Wiel, als Weekblad en Maandschrift ter bevordering van het levend Christendom in 1852.

Zij had hoofdzakelijk ten doel het huiselijk, het maatschappelijk, het letterkundig leven, niet alleen het kerkelijk leven, doordrongen te zien van den zuurdeesem des Evangelies. Strijden zou nooit het hoofddoel, strijdlust nimmer de lust zijn van de medewerkers van *De Morgenster*; maar, waar zij streden, zou het zijn voor den Heer.

Toen *De Nederlander* den strijd opgaf, kon, meende de redactie, *De Morgenster* ondergaan.

Toch had haar licht weldadig geschenen.

Op den 24sten Mei van het jaar 1853 werd door de redactie van *De Morgenster* een samenkomst van eenige vrienden te Haarlem bijeengeroepen, om te overleggen wat er kon gedaan worden voor de inwendige zending.

Onder het samenspreken vestigde men het oog op de teekenen des tijds. De bisschoppelijke hiërarchie was in deze gewesten ingevoerd en men had in Nederland den aanmatigenden toon, door den Paus aangeslagen, gehoord. Was het geen tijd om, nu Rome luide verkondigde, dat het ware en echte Christendom alleen in hare Kerk gevonden werd, daartegen protest in te dienen, en wel door een zendingswerk aan te vangen in die Kerk, die zich 'de alleenzaligmakende' noemt? Men vatte dit zelfs als een hooge roeping op, en vroeg: waarom men niet de hand aan het werk zou slaan om *godsdienstige*

kennis en *godsdienstige gezindheid* onder Roomsch-Katholieken te bevorderen, *zonder* iemand te willen *overhalen* tot een ander kerkgenootschap?

Daar allen het hieromtrent eens waren, werden de grondslagen gelegd eener *Evangelische Maatschappij*; - 'zonder dat wij het bedoeld hadden en vermoed', zooals De Keyser, haar eerste Voorzitter, het later zoo juist uitdrukte.

Wie anders kon het eerste Voorzitterschap bekleeden dan De Keyser, de ziel en het leven der nieuw opgerichte Maatschappij, die reeds den 8sten September 1853 haar *eerste Algemeene Vergadering* hield?

Tot den 31sten October 1858 nam De Keyser de betrekking van Voorzitter der Evangelische Maatschappij waar.

Was hij bij den sterksten aandrang der zesde Algemeene Vergadering (1858) niet te bewegen nog langer den Voorzitterstoel te bezetten, - hoe men zijn werkzaamheid en onvermoeiden ijver waardeerde, het bleek uit de eenstemmige benoeming tot Eerelid van het Hoofdbestuur der Maatschappij en het dringend verzoek, om als zoodanig haar met zijn raad bij te blijven.

De bescheiden man verlangde voor zich die onderscheiding niet, maar kon eindelijk aan den algemeenen wensch niet langer tegenstand bieden.

Dat hij zich met dien eeretitel alleen niet tevredenstelde, weten allen, die met hem de vergaderingen des Hoofdbestuurs en der Uitvoerende Commissie bijwoonden.

Op den 8sten September 1874 sprak hij te Amersfoort voor het laatst ter inleiding van de Algemeene Vergadering der Evangelische Maatschappij, die den volgenden dag zou gehouden worden.

Hij sprak toen bezield, krachtig, bondig en kernachtig, als hij dat kon, zoodat zijn woorden als een electrische stroom ons door de ziel gingen.

De Heer Hooykaas Herderschêe, de eerste en bestendige secretaris der Evangelische Maatschappij, aan wien zij ook zooveel te danken heeft, stelde mij in de gelegenheid, het volgende verslag dier rede te geven:

'In forsche trekken werd door hem aangetoond, dat de tegenwoordige overmoedige houding der Ultramontanen in ons vaderland de Aprilbeweging van 1853 gerechtvaardigd heeft. Nu, na 20 jaren, nu Syllabus en Onfeilbaarheidsdogma ook den kortzichtige getoond hebben wat Rome wil; nu in Duitschland de Staat met het gescherpte zwaard der wet zich handhaven moet tegen de priestermacht; nu in Nederland de Ultramontanen de school belagen, verkiezingen beheerschen, door Ministeriën van elke kleur worden ontzien; nu onder de benden van Don Carlos Neerland's zonen moorden en blakeren ter eere Gods, nu waarschuwen ook liberale hoofdorganen tegen den doodvijand van den geest. Nu trede dan ook de Evangelische Maatschappij, ont-

heven van den ban, waaronder zij gebukt ging, op met verdubbelde kracht.'

Zoo scherp hij gekant was tegen het Ultramontanisme, zoo behulpzaam bood hij de hand aan wie zich aan zijn invloed wilde onttrekken.

Doch het moest ernst, het moest gewetenszaak zijn bij een zoodanige.

En hier komt mij voor den geest o.a. een gesprek, dat wij, bijgestaan door den predikant Thoden van Velzen uit Leeuwarden, voerden met F.S. Kraayvanger, den voormaligen Roomsch-Katholieken priester, den vroegeren Missionaris der Propaganda, die, vroom als hij was, door den drang zijner conscientie genoopt werd met het gezag van Rome te breken en Protestant te worden.

'Wij wezen hem', dus geeft De Keyser den hoofdinhoud onzer gesprekken terug in het nieuwe Kerkelijk Weekblad *De Hervorming* van 16 Jan. 1873, 'op de bezwaren aan zijn overgang verbonden, op den laster, waaraan hij zich blootstelde. Hij volhardde bij zijn besluit.

Maar - ging hij over, hij verloor dan zijn inkomsten, zijn eenig middel van bestaan.

- Ik heb weinig behoefte, zei Kraayvanger, maar een stuk droog brood zou ik gaarne verdienen. Kan de Evangelische Maatschappij mij helpen, om het te verdienen?

- De Evangelische Maatschappij belooft u niets, was mijn antwoord. Zij wil u, wanneer de zuiverheid uwer bedoelingen blijkt, de hand reiken tot den overgang naar een ander kerkgenootschap, maar verder belooft zij u niets. Weet het wel, voor uwe stoffelijke belangen kan zij niets doen, wil zij niets doen.

Hij peinsde een oogenblik.

- Wat zoudt gij in mijne plaats doen? vroeg hij mij plotseling.

- Wat ik doen z o u , God weet het, op zoo'n sterke proef werd ik nog niet gesteld. Maar wat ik doen m o e s t , weet ik wel.

- En dat is?

- De stem van mijn geweten volgen, en het andere overlaten aan Hem, die de raven voedt.

- Ik zal het doen, riep hij uit, terwijl hem de tranen uit de oogen sprongen.

Kraayvanger werd daarna door De Keyser in tegenwoordigheid van een paar ouderlingen, na een soort van *colloquium*, aangenomen en daarna in het openbaar bevestigd. Bij die gelegenheid werd Kraayvanger door De Keyser weer zoo geheel karakteristiek gewezen op den krachtigen strijder, den stichter van het rijk der waarheid hier op aarde: den grooten Lijder in Gethsemané. 'En hij verstond mij', mocht de prediker schrijven, 'hij, die van Rome tot Christus, uit het duister tot het licht der waarheid en der vrijheid gekomen was. Hij was ook geprest in den Olijvenhof.'

Was het wonder, dat ook een krans der Evangelische Maatschappij op De Keyser's lijkkist met dankbare wijding werd neergelegd?

De Keyser was geen afgetrokken geleerde, geen diepzinnig wijsgeer maar als letterkundige heeft hij zich een onvergankelijken roem verworven.

Reeds maakten we melding van door hem vertaalde en door hem geredigeerde periodieke werken.

Onder de laatste hebben we nog te noemen: (met A.H. van der Hoeve) *Het Brood des Levens*, 4 deelen. Doesborgh 1856-59; *Nieuwe Boekzaal* (met R. Bennink Janssonius), Arnhem 1853-56; *Christelijk Album*, Arnhem 1865-70; *Het Morgenlicht*, *Stichtelijk Dagboek voor het Christelijk gezin*, Arnhem 1866.

In 1857 aanvaardde hij de schoone, maar moeitevolle taak der redactie van *De Tijdspiegel.*

Gelijk in alles, ging hij ook hierbij met zijn geweten te werk.

Het reeds gunstig bekende Tijdschrift moest, oordeelde De Keyser, hooger stijgen, wetenschappelijker worden, meer aan de eischen van den geest des tijds voldoen, om in nog ruimer kring verbreid te worden.

Waren het nieuwe zorgen, die hij zich op de schouders laadde, zijn uitgever hielp hem den last verlichten, en zijn werk met blijmoedigen zin volbrengen.

Wat *De Tijdspiegel* onder zijn redactie geworden is, behoeft nauwelijks vermelding. Het zeldzame geval, dat een Tijdschrift belangrijk uitgebreid, in prijs verhoogd en meer en meer gezocht en geschat werd, mag wel als een bewijs gelden voor de degelijkheid en de deugdelijkheid van zijn inhoud.

De twintig jaren, gedurende welke De Keyser redacteur van *De Tijdspiegel* was, en waarin menige hoogst belangrijke bijdrage van hem wordt gevonden, hebben rijke vruchten voor de volksontwikkeling gedragen.

In 1853 zag van zijne hand het licht: *De worsteling van het Protestantismus tegen de herstelling der hiërarchie.*

In 1855 verschenen te Arnhem: *Blikken in en op den mensch*, *drie voorlezingen*; in 1861 *Uit het leven*, *drie voorlezingen*; in 1865 *Levensvormen*, *verzamelde schetsen*; in 1871 *Sprokkeling*, allen te Arnhem uitgegeven. De beide eersten verschenen, toen watervloed ons gewest teisterde, en belangrijke sommen werden als opbrengst voor de ‘Noodlijdenden’ gestort.

‘Ik kan geen boeken schrijven’, zei De Keyser meer dan eens tot mij. Hij heeft wel boeken vol geschreven maar niet wat hij onder een boek schrijven verstond.

De Wartburg mag daar in zekeren zin een uitzondering op maken.

Herhaalde malen bezocht De Keyser den Wartburg. De grijze veste werd hem een middelpunt van niet al te oppervlakkige onderzoekingen. Bij zijn terugkeer van den Wartburg ontvingen we nu en dan

eenige proeven in zijn Tijdschrift van wat hij daar gevoeld en bepeinsd, genoten en gevonden had.

Het geschrevene werd door hem herzien, gewijzigd, uitgebreid en zoo zagen in de *Guldens-editie* ten jare 1862 de twee deelen van *De Wartburg* het licht. Dit met ongemeene zorg bearbeide werk mocht in 1866 een derden druk beleven.

Maar *De Zoon des Menschen* dan, een werk in twee deelen, in 1860 uitgegeven - is dat geen boek?

Vroeger waren van zijne *Geloofsversterking*, *Stichtelijke Overdenkingen*, twee deeltjes verschenen. Een herdruk was noodig geworden. Nu werden de stukken herzien en beter gerangschikt, terwijl aan menige verspreide bijdrage daarbij een plaats werd aangewezen. En zoo ontstond de eerste bundel, die weldra door een tweeden werd gevolgd.

Men staat verbaasd als men bedenkt, dat De Keyser onder zijn rusteloozen en onvermoeiden arbeid op zoo verschillend gebied nog tijd vond, om altijd door en altijd door zich aan de letteren te wijden.

En toch, in 1865 begon hij met Thieme de uitgave van *Neerland's Bibliotheek*, *Oorspronkelijke romans*, *schetsen en novellen van hedendaagsche auteurs.* 10 Deelen.

Wat het zegt, zulk een verzameling bijeen te brengen, kunnen alleen zij beoordeelen, die zulk een encyclopaedisch werk ter hand namen.

In 1868 zag *Wartburg's Eeuwfeest* 28 *Aug.* 1867 te Arnhem het licht; in 1871 *Een Bloemkrans*, *Leesboek voor meisjesschool en huisgezin.*

En nu - om nog van andere verspreide geschriften niet te spreken, zijn laatste, zijn standaardwerk: *Neerland's Letterkunde in de Negentiende eeuw. Bloemlezing*, *ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde*, twee deelen, inhoudende 1975 bladzijden, in 1877 uitgegeven - wat zullen we van zulk een noeste vlijt, van zulk een reuzenarbeid zeggen!

Wij zagen hem daarmede meermalen aan het werk en - duizelden.

Om uit de werken van ruim 300 auteurs, zoowel prozaschrijvers als dichters, Noord- als Zuid-Nederlanders, een keuze voor een bloemlezing te doen! Welk gewoon mensch zou zich daaraan wagen? De Keyser beklom dien berg, bereikte na zeven jaren inspanning zijn top, maar stortte toen ook hijgend neder.

Als men in aanmerking neemt, wat bij zulk een arbeid moest gelezen, gekozen, gewikt en gewogen, welke correspondenties daarbij moesten gevoerd - die soms voor een paar pagina's maanden duurden -, wat er moest doorgeworsteld worden, dan zien wij vol bewondering tot den verzamelaar op en zeggen, dat dit werk alleen hem een onvergankelijke eerzuil heeft gesticht voor zijn naam.

Le style c'est l'homme. Zoo was het bij De Keyser. Wie hem gekend en ooit iets van hem gelezen heeft, weet, dat hij niet anders schrijven kón, omdat zijn krachtige, niet opgevijzelde, niet verwaterde stijl geheel overeenkwam met zijn mannelijk, eenvoudig en degelijk karakter.

't Is verwonderlijk, welk een rijkdom van denkbeelden er in zijne doorgaans korte zinnen heerscht.

Wij citeeren, uit een zijner laatste pennevruchten, zijn Voorbericht voor ‘Neerland's Letterkunde in de Negentiende eeuw.’

‘Taal verloren, volk verloren. Met Neerland's taal staat en valt het Nederlandsche volk. Daarom, zal het Vaderland nog een toekomst hebben, houde het volk zijn taal in eere, leere het zijn letterkunde kennen, verstaan, waardeeren.

Uit vaderlandsliefde geboren wil dit boek vaderlandsliefde wekken, en daarbij den zin voor al wat waar is en goed en schoon.

Dat er nog edele en grootsche gedachten leven in ons volk, wilden we doen zien. Dat we nog niet behoeven te wanhopen aan Nederland, daarvan wilden we overtuigen.’ En dan aan het slot:

‘- - - Van beoordeeling onthielden we ons zorgvuldig. Wie er het recht toe heeft ze allen te wegen, die denkers en dichters, die wijzen en braven, hij moet hooger staan dan de verzamelaar dezer bundels. Daarbij, den leeraar mag niet zijn schoone taak uit de handen gerukt worden, en de leerling leve niet bij opgevangen phrases.

De leerling: voor Neerland's jonkvrouwen en jongelingen allereerst is deze Bloemlezing bestemd. Maar niet voor hen alleen, niet uitsluitend voor de school. Ook aan mannen en vrouwen, ook aan vaders en moeders - moeders bovenal! - aan de onderwijzers des volks niet het minst, zij de inhoud ernstig aanbevolen’, enz.

In zijne geschriften, zoo hier als elders, is bijna iedere volzin een gedachte.

Doch De Keyser *schreef* niet alleen veel en goed - hij *deed* ook veel en goed.

En als we bedenken, dat bij dien uitgebreiden kring van zoo veelomvattende werkzaamheid geen deel van zijn ambtsbediening leed - daartegen zou zijn geweten in opstand zijn gekomen -; dat hij dagen in de week aan zijn catechetisch onderwijs wijdde, als zijn liefste, en naar hij meende nuttigste werk, dan moeten wij wel getuigen, dat hij niet was de man van het woord alleen, maar ook van de daad.

Wat de wereld veelal lief heeft: rust en gemak zoeken, lof van menschen inoogsten, kende hij niet.

Door moeielijkheden zich heenworstelen, niet wijken waar hij pal moest staan, niet buigen voor vleierij - daarin toonde hij zich de krachtige held op zedelijk gebied.

Maar zulk een moest hij ook wel zijn, om te doen en tot stand te brengen, wat hij heeft tot stand gebracht.

En wie denkt hier niet aan dat groote en grootsche werk, waardoor hij geheel het Vaderland aan zich heeft verplicht: de oprichting der Kweekschool van Onderwijzeressen?

Ging het onderwijs in het algemeen hem zeer ter harte, het was vooral de vrouw, aan wier verstandelijke en zedelijke opleiding hij wilde arbeiden.

Arbeiden, zeggen we, en inderdaad het mag een arbeid heeten, de stichting van die Kweekschool.

Maar waar zag hij tegen op, als het de hoogere belangen zijner medemenschen gold?

Wat kon hij niet volbrengen, als hij dat uit het edelste beginsel zijn plicht achtte!

Wilt ge weten, vanwaar hij de kracht en den moed ontleende om zulk een grootsche inrichting te stichten, en voor haar voortbestaan en toenemenden bloei te werken, te zwoegen, te worstelen? - leest dan zijn uitvoerige beschouwing van *De Nederlandsche vrouw en haar onderwijs* in zijn '*Sprokkeling*'.

Daarin toont hij aan - en dat weer geheel op zijn manier -, hoe de Nederlandsche vrouw door den aangewezen *omvang*, den *vorm*, het *doel* van haar onderwijs; door de ontwikkeling van haar *waarheids*- en *schoonheidszin*; door den *zedelijken* zin in haar tot het volle recht te laten komen, de kweekster van een krachtig Nederlandsch volksleven kan worden, vooral als haar *godsdienstige vorming* buiten de School met verdubbelde zorg wordt ter harte genomen.

Geen wonder, dat zulk een theorie in de practijk rijke vruchten moest voortbrengen.

In het vijftiende en zestiende verslag van de Kweekschool van onderwijzeressen vindt men een overzicht van hare geschiedenis, van haar wordingstijdperk, hare uitbreiding en den vruchtbaren uitslag harer pogingen.

En wie nu als Nederlander in die echt Nederlandsche instelling belang stelt, die leze wat De Keyser zelf van de Arnhemsche Kweekschool van Onderwijzeressen - *waarop hij zich slechts een bescheiden invloed toekende!* - geschreven heeft in *De Tijdspiegel*, het eerste nommer van het jaar 1876.

Zich slechts een bescheiden invloed toekennen op dat geesteskind, dat in zijn brein geboren, door zijn warm hart gekoesterd en gekweekt en door zijn krachtigen wil tot zulk een fiere gestalte is opgewassen!

Ik houd ze weer vast die trekken: bescheidenheid en nederigheid, maar gepaard met een fierheid, die wel het eigendom moest zijn van hem, die zelf getuigen kon, dat de Arnhemsche Kweekschool reeds tal van degelijk ontwikkelde onderwijzeressen aan School en Huisgezin geleverd en dat haar voorbeeld op meer dan ééne plaats tot navolging geprikkeld heeft.

En hoe gelukkig moet de man, die zooveel deed en zijn tijd en zijn beste krachten leende, om de opvoeding der vrouw te voltooien, - hoe gelukkig moet hij geweest zijn, toen hij mocht ondervinden, dat hij ook niet tevergeefs had aangedrongen op eene Middelbare school voor Meisjes in zijne woonplaats; toen het, met zijne krachtige medewerking, mocht gelukken aldaar ook eene Industrieschool voor Meisjes te stichten.

Tot tweemaal toe liep de Arnhemsche gemeente gevaar haar krachtigen en welsprekenden prediker, haar helderzienden, ongekunsteld vromen, geestelijken leidsman te verliezen.

Tot tweemaal toe werd Arnhem bedreigd, dat een harer beste en werkzaamste burgers zijne veste zou verlaten.

Eens in 1855, toen De Keyser te Leiden beroepen was, en andermaal, toen hem in Februari 1869 de redactie van *Het Vaderland* werd aangeboden.

Aan beide roepstemmen gaf hij, alweer om des gewetens wille, geen gehoor en de Arnhemsche gemeente mocht den man behouden, die zijn liefde voor een vrijen godsdienst, die het licht eener vrije wetenschap verdragen kan, allen trachtte mede te deelen; den man, wien het nimmer ontbrak aan den moed eener overtuiging, die hij openlijk uitsprak en waarvoor hij geen kampstrijd vreesde; den man, nog eens, die haar het voorbeeld gaf om, voor wat het ook zij, plicht noch geweten te verzaken.

Dat een groot deel der Arnhemsche gemeente dit wist te waardeeren, het heeft er de doorslaande bewijzen van gegeven. De kieschheid verbiedt daarover in bijzonderheden te treden, maar vermelden mogen wij het wel, welk een gedenkwaardige feestdag het voor De Keyser's vrienden en geestverwanten bovenal was, toen hij op den 9^{den} Mei van het vorige jaar zijn vijfentwintigjarig zijn en werken in de Arnhemsche gemeente mocht herdenken.

Had de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde hem, om zijn groote verdiensten op letterkundig gebied, in het jaar 1853 reeds onder hare leden opgenomen - het was de eerste openbare eeretitel, die hem te beurt viel.

Eindelijk - eindelijk, den 2^{den} Juni 1876, begreep de Regeering hare hooge roeping, om een bewijs te geven harer waardeering van den man, aan wien het Vaderland zooveel was verplicht. Zij zond hem het eerekruis der orde van den Nederlandschen Leeuw.

De wijze, waarop hij die onderscheiding ontving, was oorzaak, dat hij, die naar titel noch hoogheid, jaagde, er hoogen prijs op kon stellen.

Had hij hooggeplaatsten gezocht en gevleid, of zich naar hunne inzichten geschikt, hij zou wellicht reeds vroeger met het eerelint zijn versierd geworden. Nederland zou dan reeds vroeger een ridder meer, maar een door en door eerlijk en rechtschapen man minder gehad hebben.

Wie zijner vrienden herinnert zich De Keyser niet als den man, aan wiens scherpen blik niets ontging, wiens critisch oordeel het ware van het onware, het echte van het geverniste terstond onderscheidde, en die zich nooit tevredenstelde met iets ten halve te doen?

Wie kon met hem omgaan zonder van hem te leeren?

Wie was altijd opgewassen tegen zijn geestig woord en buitengewone gevatheid?

O, ze blijven mij onvergetelijk de dagen, die ik meermalen met hem, en ook enkele keeren met de zijnen, in het buitenland mocht doorbrengen.

Hij was een reisgenoot, die tegelijk reiswijzer, fijn opmerker, voor het schoone en goede bezielend wekker was.

Tehuis, of in den vreemde - hij was een man uit één stuk.

'- - - en mompelen ze daar ginds weêr: "scherp, scherp", och, gij kunt het doen, van u wil men het hooren - zeg hun dan wát voor scherpte er was in de ziel van

Uw K^{r}';

dùs nog eens in den open brief vóór de *Levensvormen.*

Scherpte, scherpte, ja, was in de ziel van De Keyser. Scherpte, zooals Dr. Slotemaker het zoo juist heeft uitgesproken bij zijn graf, 'tegen al wat laag is en verachtelijk en slecht'; scherpte tegen valschheid en bedrog, hoogmoed en geveinsdheid, en al wat zonde is.

Maar getuig het, gij afgedwaalde, gij gestruikelde, gij gevallene, of die man, die zoo toornde tegen het kwaad, u geen hart liet voelen, dat van warme en innige deelneming, van heilige zucht om u op te richten, van vurig verlangen om u terecht te brengen klopte met een liefde, die het geduld niet verloor en voor geen offer terugdeinsde.

We zouden nog meer gebruik gemaakt hebben van het treffend en zoo waar gesproken woord van Dr. Slotemaker aan de groeve - ook om den schijn te ontgaan, dat wij den ontslapene *maculis purus* achtten - maar wij willen dat woord zoo aanstonds liever hier in zijn geheel laten volgen, om het op die wijze ook aan de vergetelheid te ontrukken.

In den morgen van den eersten dag dezes jaars ontsliep De Keyser.

Zijn zenuwlijden had hem sinds eenigen tijd tot het nemen van meerder rust, zijns ondanks, verplicht.

IJdel bleek de hoop te zijn, waarmede men zich nog vleide, dat die rust, gepaard met verandering van lucht, een weldadigen invloed op zijn herstel zou uitoefenen.

Helaas, de treurmare van zijn dood ging door het gansche land.

In diepen rouw werden zijn vrouw en kinderen gedompeld. Zij hadden een beminden echtgenoot, een trouwen vader verloren.

Op Zaterdag, den 5^{den} Januari, werd het stoffelijk overschot van den gewaardeerden ontslapene naar zijn laatste rustplaats geleid.

Langs een gedeelte der stad ging de lijkstoet, gevolgd door vrienden en vereerders van den afgestorvene en door zijne catechizanten, tusschen twee rijen van saamgevloeide belangstellenden door. Op aller gelaat stond ernst, in veler oog droefheid te lezen.

Op de begraafplaats was een groote menigte samengekomen van allerlei rang en stand. Ook Arnhem's Gemeentebestuur erkende, door zijne tegenwoordigheid, den verdienstelijken burger.

Het Arnhemsche Muziekkorps hief, terwijl de lijkbaar door eenige vrienden werd opgenomen om de kist naar de bestemde groeve te dragen, de *Marche funèbre* van *Chopin* aan, wier weemoedige tonen de snaren van het hart deden trillen.

Dáár vloeide menige traan. Een traan ook uit het oog van den arme.

Dáár waren mannen en vrouwen van verschillende godsdienstige richting bijeen, om een blijk hunner hulde te geven aan de deugden en talenten van den ontslapene.

Dáár sprak De Keyser's vriend en ambtgenoot, Dr. Slotemaker, de bezielde woorden, die we hier laten volgen:

‘Wat staan wij hier droevig en verslagen!

Ach 't is geen wonder.

De man, dien wij hier brachten naar zijn graf, was ons boven velen lief in zijn leven; en het is in zijn dood of we eerst recht gevoelen, hoe lief wij hem hadden.

Dat willen wij hier uitspreken.

Neen, niet om zijn lof uit te bazuinen boven dit stille graf. Hoe het in strijd zou zijn met zijn nederigheid en bescheidenheid! Maar wel mag hier ongeveinsde hoogachting haar hulde brengen, oprechte dankbaarheid haar kransen neerleggen, innige vriendschap haar tranen storten.

Hooge achting voor den man, die zijn leven beschouwde als een taak, die taak zoo breed heeft opgevat, aan haar zoo ernstig heeft gearbeid *tot hij niet meer kon.* Hooge achting voor hem, die waar hij ook arbeidde, dit deed naar edele en vaste beginselen, uit een heilige overtuiging, wier moed hem nimmer ontbrak. Hooge achting voor hem,

die zoo onversaagd kampte tegen wat hem dwaling toescheen, maar veel meer toornde tegen al wat laag is en verachtelijk en slecht.

Die eere geven wij hem allen, geestverwanten en tegenstanders, die van nabij of slechts van verre hem gadesloegen. Ja, het doet mij goed aan het hart zijne nagedachtenis die hulde te mogen brengen, ook uit naam van den kerkeraad der gemeente, wier prediker hij was.

Ja, haar prediker was hij, met woord en daad, met zeldzame toewijding. *Haar* prediker allereerst, maar niet alleen binnen de grenzen zijner kerkgemeenschap. Zijn machtige en rustelooze geest zocht en vond arbeid en strijd voor het hoogste en beste ook daarbuiten.

Ziet, als wij denken aan wat hij met ijzeren volharding op menig arbeidsveld voor ons verwierf, in menig strijdperk voor ons veroverde, dan wordt ons hart ontroerd en leggen wij onze kransen op zijne kist.....

Dáár ligt de krans der *Evangelische Maatschappij*, vóór 25 jaren door hem gesticht in heeten kamp voor vrijheid en voor licht!

Dáár de krans van den *Nederlandschen Protestantenbond*, mede door hem gesticht, getuige menigmaal van zijn vurigen ijver voor de handhaving van den Protestantschen geest in den boezem der Protestantsche Christenheid zelve.

Dáár de krans der *Kweekschool*, zijn dierbaarst geesteskind, de rijpste vrucht van zijnen arbeid voor ontwikkeling en beschaving, herinnering aan wat de opvoeding der jeugd ook elders hem dank weet, openbaring van het edele hart, dat hij der hier lang verschovene vrouw heeft toegedragen.

Dáár de kransen zijner *leerlingen.*

O, mijn jeugdige vrienden! Dien krans hebt gij met uwe tranen bevochtigd. Welk een trouwe gids op den weg van waarheid en ernst, van licht en liefde! Op den weg naar God! Hoe heeft hij zijn laatste, schier gebroken kracht nog aan u gewijd! Neen, gij kunt hem niet vergeten, uwen vaderlijken vriend!

Dáár de krans van vriendinnen en vrienden, ook van hen, die hem naar dit graf mochten dragen. Dat hebt gij gedaan in den naam van ons allen, die hij zoo menigmaal droeg met zijn machtigen geest.

Zie, daar staat hij ons voor den geest, die soms oogenschijnlijk stugge man, maar wiens liefdevol hart, wiens teeder gevoel, wiens kiesche deelneming, wiens hulp met raad en daad, wiens onverbrekelijke vriendentrouw door ons nimmer zal worden miskend.

Dáár staat hij u voor den geest, broeders van onzen vriend; gij en wij hebben hem gekend, den innig liefhebbenden echtgenoot, den onvermoeid zorgenden vader, den broeder en vriend!

Geen wonder dan, dat wij bij zijn graf droevig staan en verslagen!

Maar zoo mogen wij niet van hier gaan.

Eerst uit het diepst onzer zielen een danktoon aan dien God en Vader, die dien rijkbegaafde, dien edele en trouwe ons gaf meer dan vijf en twintig jaren.

Hij heeft hem ons gegeven!

Hij heeft hem ons ontnomen, als wij hem nog lang hadden willen houden.

Maar Hij heeft in en door hem zoo onuitsprekelijk veel ons gegeven, dat zijn dood niet ontnam.

De naam des Heeren zij geloofd!

O, bedenkt het wel, slechts zijn stoffelijk overschot hebben wij toevertrouwd aan de aarde. Maar over de aarde in onzen kring blijft zijn geest werken. Niet waar? Dat beloven wij hem bij zijn graf: gestorven naar het vleesch zal hij in en om ons blijven leven naar den geest; in onze weemoedige herinnering, in ons hart en in ons leven. Zijn beeld, gelouterd van wat ook hem - gelijk al wat mensch is - heeft ontsierd, zal in steeds edeler gedaante voor ons verrijzen, steeds nadrukkelijker tot ons spreken ook nadat hij gestorven is, ons steeds machtiger bezielen tot wat edel is en goed.

Dan gaan wij van hier droevig en toch blijde en zeggen met dubbelen ernst: Uw naam, o Vader, zij geloofd!'

Dáár riep ook ik den vriend, in wiens vriendschap ik meer dan dertig jaren mocht deelen, met een diep bewogen gemoed een laatst vaarwel toe.

Hebben vrienden en vereerders van De Keyser een tal van immortellenkransen op zijn lijkkist neergelegd, - vroeger of later vergaan die kransen.

Bij Arnhem's burgerij, ja, bij geheel het ontwikkeld gedeelte van het Nederlandsche volk zal echter de herinnering niet sterven aan den edelen man, den profeet, dien ze in De Keyser hebben bezeten.

Die herinnering blijft zijn onvergankelijk monument. Hij blijft leven, ook al is hij gestorven.

Keppel, Januari 1878.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Het profetisme als ethisch verschijnsel.

A. Kuenen. De profeten en de profetie onder Israël. 2 dln. Leiden. P. Engels, 1875. A. Pierson. Eene studie over de geschriften van Israël's profeten. Amsterdam, P.H. van Kampen en Zoon, 1877.

(*Vervolg en slot.*)

Een profeet-schrijver, was dit eigenlijk niet een onmogelijke figuur? In zekeren zin neen. Er was toch niets tegenstrijdigs in, dat iemand, die tot den profetenstand behoorde en somtijds als bezielde optrad, bij andere gelegenheden iets te boek stelde; een goed deel der Israëlietische letterkunde is hoogstwaarschijnlijk in de profetenscholen ontstaan: de vóór-exilische verhalen over de aartsvaders en Mozes, in Genesis en Exodus, over de richters en koningen, alsmede over Elia en Eliza, zijn denkelijk daar opgesteld, en wie erkent niet hunne hooge waarde, ook als letterkundige gewrochten? Maar dat een profeet zijn toespraak, tot vermaning en vertroosting gehouden, opschreef of dicteerde, daarin is iets bedenkelijks: een improvisator die met vlijt een opstel maakt, een dichter die met behulp van een rijmwoordenboek verzen lijmt! ‘De *nabi* kan niet anders zijn dan improvisator’[(*)]. Of zal men stellen, dat een profeet, na in bezieling, volgens de opwelling van het oogenblik, gesproken te hebben, tot kalmer gemoedsstemming weergekeerd, zijn eigen woorden zich in de gedachte terugriep en ze opschreef? Inderdaad is het tot op zekere hoogte niet onmogelijk dit te doen, en het schijnt dat de ons bekende godsmannen soms zoo te werk gingen. Hunne redevoeringen zijn reproductiën van het gesproken woord, maar - vrije[(†)]. Ja, wij moeten nog eenige stappen verder gaan. Die reproducties waren *zeer* vrij, vaak zóó vrij, dat zij, zoo niet geheel en al dan toch grootendeels, de waarde hadden van

(*) Kuenen I bl. 74.
(†) Kuenen t.a.p.

met kunst vervaardigde opstellen. Het is zelfs hoogstwaarschijnlijk, dat een goed deel der ons bewaarde profetieën nooit gehouden zijn en van den aanvang af bestemd waren gelezen te worden(*).

Vraagt men: wat kwaads steekt daarin? Een zeer groot kwaad! Er is niets tegen, dat een prediker een stuk opstelt, dat hij wil voordragen, niets, dat een dichter met zorg een lied vervaardigt; want zij stellen zich niet aan, alsof hunne woorden de opwellingen van het oogenblik zijn. Maar een profeet doet dit wel. Hij geeft orakels, 'woorden Gods', en er is dus eene onwaarheid in, wanneer hij kunstig saamgestelde redevoeringen daarvoor uitgeeft. De meeste 'gezichten', die de profeten, volgens hunne geschriften, heeten gehad te hebben, zijn bedacht; het is zuiver een literarische vorm; ja, de uitdrukking: 'zoo spreekt Jahwe', is niets dan een oratorische wending geworden. Toch eischen zij voor hunne woorden eerbied als voor Jahwe's uitspraak en schelden ieder een leugenaar, die hen weerspreekt. Men kan zeggen: die tegenspraak gold den inhoud hunner reden, niet den vorm. Dat spreekt vanzelf. Maar wie scheidt zuiver die twee? De meeste profetische reden hebben al den gloed, de heftigheid, de onduidelijkheid, het onverdraagzaam karakter, dat bij het woord van een bezielden tolk Gods niet onnatuurlijk is, en rieken toch soms naar de lamp(†). Onder die tweeslachtigheid moest het zedelijk karakter harer opstellers lijden. Ja, gepaard aan het onvervuld blijven hunner voorspellingen, moest zij den ondergang van het profetisme ten gevolge hebben.

Ook in dit opzicht is de *apocalypse* de caricatuur der profetie. Zij komt met gezag, eischende instemming en onderwerping, als woord Gods: Vervloekt wie er iets af- of toedoet! En inmiddels verraadt zij onophoudelijk de pijnlijke inspanning, die haar vervaardiging aan haren maker kostte.

Zal men, met verwijzing naar dat kunstig en gekunsteld karakter der profetieën, de profeten bedriegers noemen? Niemand denkt er meer aan(§). Maar, al is het wat sterk gezegd(**): 'In een litteratuur als die der profeten werkt elke zweem van affektatie, van rhetorisch effektbejag, natuurlijk als de Medusakop' - hoe toch kon Pierson zelf van stoute wendingen, van dichterlijke schoonheden in profetieën spreken, indien hij versteend stond door de ontdekking, dat het opgestelde stukken waren? - het is ontegenzeggelijk, dat die kunst, aan de samenstelling der godspraken ten koste gelegd, ons onaangenaam treft. Terecht zegt Pierson(††): 'Wat men billijkerwijs tegen de profeten hebben kan, is waarlijk niet hunne overgroote, maar hunne onvoldoende bezieling.'

(*) Kuenen op vele plaatsen.
(†) Pierson bl. 81 vgg,
(§) Vgl. Kuenen Hoofdstuk IV.
(**) Pierson bl. 79.
(††) T. a.p.

De vraag is nu, hoeveel gewicht deze eigenaardigheid bij de beoordeeling van het profetisme als ethisch verschijnsel in de schaal mag leggen. Prof. Kuenen, hoewel de tegenstrijdigheid in het begrip van een ‘zijne redevoeringen opschrijvende *nabi*’ erkennende, verzuimt m.i. die tweeslachtigheid in mindering te brengen van de waarde der profeten; Dr. Pierson van zijne zijde, dit Kuenen hoog aanrekenend(*), laat na, die tweeslachtigheid historisch te verklaren en te verontschuldigen.

Indien ik goed zie, heeft hij gelijk met de verklaring, door Kuenen gegeven, als onvoldoende af te wijzen. Deze toch meent(†), dat de profeten der achtste eeuw, die, in onderscheiding van hunne voorgangers, naar de pen grepen, dit deden, omdat zij zich een ander doel voorstelden. Niet alleen waren zij buiten machte om, evenals Ahia en Elia, met geweld een omwenteling tot stand te brengen, maar zij onthielden zich ook uit beginsel van elke zoodanige poging, begrijpende, dat deze hen geen stap nader zou brengen tot hun doel, de veredeling van den zedelijk-godsdienstigen toestand des volks. De eenige weg, die daarheen voerde, was die der zedelijke overtuiging, en hiertoe namen zij, ook om op een volgend geslacht te werken, een nieuw wapen, en wel een geestelijk, te baat, het schrift; immers, de strijd, dien zij in hun isolement te voeren hadden, was geestelijk. Niet, dat zij zoo na bedachtzaam overleg handelden, maar zijzelven waren anders geworden. - Inderdaad, dit is, gelijk Pierson zich uitdrukt, niet de meest historische bladzijde uit Dr. Kuenen's geleerde studie. Niet alleen moeten, zooals gene terecht opmerkt, de woorden: ‘profetische litteratuur’ en ‘zedelijke overtuiging’ vrij verwonderd zijn, zich naast elkaar te vinden, want van ‘overtuigen’ is nooit sprake bij een profeet, en hoogst zelden komt in hunne geschriften een zweem van beroep op het oordeel hunner hoorders voor; ook om andere redenen is Dr. Kuenen's verklaring onjuist. Hadden werkelijk de profeten, wier geschriften wij bezitten, een anderen, geestelijker, strijd dan hunne voorgangers en het gros hunner gelijktijdige ambtgenooten? Neen. Ook mannen als Elia en Eliza hadden een hooger doel gehad dan omwentelingen tot stand brengen. Ook zij hadden gewerkt aan de godsdienstige vorming van hun volk. Wat anders was hun hoofddoel bij het bestrijden van den Baäl? Eliza heeft zelfs nooit - zoover wij weten - de hand gehad in een staatkundigen omkeer op Israëlietischen grond. Met welk recht gewaagt Dr. Kuenen van het isolement der profeten-schrijvers? Habakuk althans stond vast niet alleen. Of was de strijd, dien Nahum voerde, zoo geestelijk? Hij heeft in het eenige stuk, dat wij van hem hebben, niets gedaan dan Nineve vervloeken. ‘Nahum's profetie,’ schreef Kuenen in zijn *Histor. Krit.*

(*) Bl. 80.
(†) II bl. 345 vgg.

onderzoek(*), 'munt niet uit door rijkdom van godsdienstige of ethische denkbeelden, hetgeen evenwel, haar omvang en onderwerp in aanmerking genomen, niet bevreemden kan.' Laat ons de hier, zooals Kuenen pleegt te doen, zacht uitgedrukte waarheid wat scherper formuleeren! In Nahum's profetie komt geen enkel denkbeeld van zedelijk gehalte voor, geen zweem ervan. En zij staat hierin niet alleen. In Jezaja 13 en 14, evenals in de meeste profetieën tegen de heidenen, is het zedelijk element schraal vertegenwoordigd. Ik meen, dat in deze bladzijde van Dr. Kuenen's boek de gevolgen gezien worden der dwaling, om de 'kanonieke profeten' als eene eigenaardige categorie van de anderen te onderscheiden; hierdoor toch komt men ertoe, hen allen zooveel mogelijk op één lijn te stellen en derhalve te beoordeelen naar de uitnemendsten onder hen.

Waarom gingen sommige profeten schrijven? Laat ons eenvoudig zijn bij het beantwoorden van die vraag! Het nuchterste antwoord is m.i. het beste. Omdat zij er de noodige geschiktheid en bekwaamheid toe hadden. Zij waren in staat om, in onderscheiding van de meerderheid hunner ambtgenooten, die hiervoor te onontwikkeld waren, als auteurs op te treden; dus deden zij het. Een schrijvend profeet is een zeer saamgesteld verschijnsel. Geestdrift voor de zaak van Jahwe en zijn volk ging gepaard met letterkundige vorming - soms wel eene zeer gebrekkige, maar toch genoegzaam om hem de vrijmoedigheid te verleenen, zijne gedachten op te schrijven. Wat is natuurlijker dan dat hij de door hem gesproken woorden opteekende, ook niet uitgesproken 'improvisaties op papier' maakte en van lieverlede gewoon raakte te schrijven, alsof hij een toespraak hield, waarbij de uitdrukkingen: 'zoo zegt de Heer', 'de Heer toonde mij', 'ik zag Jahwe', en dergelijke als oratorische wendingen gebezigd werden; evenzeer te goeder trouw als een dichter zijn droom meedeelt, en verhaalt wat hij op den top van een berg gezien of in een spoortrein gemijmerd heeft, hoewel hij inderdaad niets dergelijks gedroomd, op dien berg nooit gestaan en die spoorweggedachten nimmer gehad heeft.

Dit was voor het profetisme, hetwelk boven alles waar moest zijn, zeer nadeelig, noodlottig zelfs; maar het was in die geletterde profeten vergefelijk. Al mocht Kuenen het hun niet tot eere aanrekenen, door er het bewijs van een geestelijke richting in te zien, Pierson had geen recht, het op de lijst hunner zonden te schrijven.

IV.

Met al het bovenstaande is de vraag naar de waarde van het profetisme als ethisch verschijnsel nog ten eenen male onopgelost; immers, wij behandelden niets dan de formeele zijde, en op zichzelf is een

(*) II bl. 353.

ziener, een enthusiast of een profeet-schrijver noch hoog noch laag te stellen. Zijn plaats wordt bepaald door zijn karakter, door hetgeen hij verkondigd en gedaan heeft. Zoo komen wij nu eerst tot het hart van het vraagstuk.

Wat hebben de Israëlietische profeten tot stand gebracht? Welk was het resultaat van hun arbeid? Kuenen geeft hierop aan het slot van zijn boek een duidelijk antwoord. 'Het *ethisch monotheïsme* is hunne schepping. Zij zijn zelven opgeklommen tot het geloof in één eenig, heilig en rechtvaardig God, die zijn wil of het zedelijk goede in de wereld verwezenlijkt, en hebben dat geloof, door prediking en geschrift, tot het onvervreemdbaar eigendom van ons geslacht gemaakt.'

Tegen deze stelling vooral keert Pierson zijne wapenen. Zij is dan ook een hoofdpunt in den strijd. Indien zij waar is, dan is niets van wat Kuenen tot lof van de profeten gezegd heeft te veel gezegd. Het 'ethisch monotheïsme tot het onvervreemdbaar eigendom van ons geslacht maken' beteekent: het menschdom bevrijden van al het onheil, aan de vereering van vaak ruwe, wreede of zinlijke volks-, stam- en familiegoden verbonden, door het te leiden tot de aanbidding van een eenigen, dus geestelijken, God, die niet gediend wordt door offers of ceremoniën, maar uitsluitend door reinheid van hart, zuiverheid van zeden, onderlinge liefde en al wat welluidend is. Met den triomf van het ethisch monotheïsme gaat een wereld van onzedelijkheid en bijgeloof ten onder; daarmee valt ook elke priesterheerschappij.

Mag men dit werkelijk den profeten toeschrijven? Ik beaam deze vraag slechts met drie beperkingen. Vooreerst, gelijk wij reeds opmerkten, niet alle profeten, wier geschriften wij hebben, werkten - voorzoover wij weten - hieraan mede, sommigen in het geheel niet, anderen slechts in kleine mate. Dan mag men ook het ethisch monotheïsme niet uitsluitend de schepping der profeten noemen. Hebben niet vele 'wijzen' eraan medegewerkt? Zijn niet ettelijke priesters met de grootste profeten op gelijke lijn te stellen? Ex. 22-24 en Deuteronomium zijn daar, om het laatste te bewijzen. Eindelijk, er kan geen sprake van zijn, dat ook de beste profeten tot het ethisch monotheïsme in zijn volle zuiverheid en voortreffelijkheid zijn opgeklommen, of dat zij het inderdaad hebben doen zegepralen. Zij hebben niet anders dan gebrekkig dat monotheïsme voor zichzelven gegrepen, en wat het resultaat van hun arbeid betreft, zij hebben eenige, goedgemeende, soms krachtige, pogingen gedaan, om hunne omgeving tot hunne hoogte te voeren, maar het is hun mislukt.

Ziedaar, wat Prof. Kuenen mij, meen ik, dadelijk grif zal toestemmen, wat hij ook inderdaad bedoeld heeft; want is niet juist hij de man, die ons dit een en ander zoo uitstekend geleerd heeft? De eenige grief, die men hieromtrent kan hebben, is, dat hier, in het slot hoofdstuk van zijn boek over de profeten, waar hij de resultaten zijner beschouwingen opmaakt, deze beperkingen niet uitdrukkelijk uitge-

sproken worden, waardoor de schijn ontstaat van eene, inderdaad onzinnige, overschatting van het profetisme.

Beperken wij aldus Kuenen's stelling, dan is eigenlijk ook Pierson het volkomen met haar eens. Wel laat hij, door polemischen ijver vervoerd, het in de eerste hoofdstukken van zijn boek voorkomen, alsof de Israëlietische profeten geen de minste verdiensten hebben ten aanzien van het zedelijk leven; maar op het einde slaat hij een gansch anderen toon aan. ‘Zij (de profeten) hebben inderdaad, althans gedurende drie eeuwen, een godsdienst willen stichten zonder en zelfs in weerwil van de priesters, zonder en zelfs vijandig aan het gebruik van plechtigheden; een godsdienst, die geen vorm, geen politiemaatregel, geen stelsel van bijgeloovigheden was, maar samenviel met 's menschen gemoedsleven’(*). Wie zoo schrijft heeft het recht verloren, een ander te verwijten, dat hij de profeten idealiseert. Immers, ‘een godsdienst stichten die met 's menschen gemoedsleven samenvalt’ is niets minder, eer nog meer, dan ‘het ethisch monotheïsme tot het eigendom der menschheid maken.’ ‘Het profetisme,’ zegt Pierson eenige regels verder, ‘was oorspronkelijk een openbaring van geest en leven, en een richting, die menschen heeft willen bekeeren met een rede als Jezaja 40, heeft zich voor altijd een eereplaats verworven onder de groote en bemoedigende ethische verschijnselen, en kan zichzelve het getuigenis geven van het edelmoedigste geloof te hebben gekoesterd in den adel der menschelijke natuur, waardoor het blijvend aan elke ethische beschouwing en opvatting van het leven tot de hoogste aanbeveling verstrekt’

Hiermee staat Pierson nog slechts aan den ingang van zijn lofrede op het profetisme. Het wordt verder geprezen om zijn diepte van gevoel, om zijn streven naar monisme, om den bevrijdenden invloed van zijn literatuur, zoodat de lezing ervan ons verlost van vele vooroordeelen. Houd op! Nu wordt uw lof mij te groot Ik ben geneigd om eenige matiging te verzoeken. Hoe rijmt ge daarmee al uw scherpe verwijten, in de vorige hoofdstukken zoo mild uitgedeeld?

Laat ons trachten, de verdiensten van het profetisme ten aanzien van het ethisch monotheïsme nader te omschrijven, ten einde ze op de rechte waarde te schatten!

Beginnen wij daartoe met het onderzoek naar het Godsbegrip der profeten, of liever, want dat woord is te wijsgeerig, naar hunne opvatting van Jahwe's wezen!

In de uiteenzetting hiervan(†) is Pierson het spoor volkomen bijster. Hij wil de kenmerkende uitspraken omtrent Jahwe verzamelen, om dan na te gaan, of hetgeen Jahwe volgens die beschrijvingen geacht moet worden te doen, zich laat afleiden uit een bepaalde natuur of een be-

(*) Pierson bl. 153.
(†) Bl. 140-150.

paald karakter. Het resultaat is: al wat de profeten over Jahwe gezegd hebben is zoo tegenstrijdig, dat, als men alles bij elkaar voegt, de figuur, die daardoor geteekend wordt, uitermate wanstaltig is; neen, zij is bepaald onmogelijk. ‘Een karakter, dat zooveel tegenstrijdigs vereenigt, is geen karakter; een wezen, dat zoovele eigenschappen heeft die elkaar uitsluiten, is geen wezen’(*). Elders(†) schrijft hij: ‘De profeten kunnen u niet eens uitleggen, wie Jahwe is. Hij vereenigt de meest tegenstrijdige eigenschappen: hij is afschuwelijk en beminnelijk, vol bloeddorst en vol rechtvaardigheid, een sabreur en een koning, een volksgod en de almachtige schepper van hemel en aarde, een soort van benauwde priester die dood blijft op eene overtreding van den sabbat of op een mankgaand offerdier, en de alles doordringende, alles bezielende, alles heiligende geest, die het licht schept en de duisternis; een leeuw die brult uit Zion, een beer die van jongen beroofd is, en een moeder die haar zuigeling vertroetelt.’

Het feit is ontegenzeggelijk, en het probleem, ons daardoor gesteld, bij den eersten oogopslag allerwonderlijkst. Ziedaar mannen, die als classieke tolken van het godsdienstig gevoel worden geprezen, en wier God toch een onmogelijke figuur is! Maar zou het ook denkbaar zijn - ik durf den Heer Pierson zoo'n kinderachtige vraag haast niet te doen - zou het ook kunnen wezen, dat het verschil van personen hierbij in aanmerking moet genomen worden? Hij neemt uitdrukkingen van Hozea en Jezaja over hun Jahwe, koppelt die aan woorden van Deutero-Jezaja en Maleachi, en roept dan uit: Kijk, wat een rare figuur! Maar tusschen Hozea en Maleachi liggen niet minder dan vier eeuwen; onderstelt ge, dat mannen uit zoo verschillenden tijd dezelfde gedachten over hun god moeten hebben gehad? Waarlijk, Hozea zou zijn Jahwe niet hebben laten doodblijven op een mankgaand offerdier, en Maleachi hem niet hebben voorgesteld als een van jongen beroofde berin. Wil men te werk gaan als Dr. Pierson, dan kunnen wij die lijst der eigenschappen van Jahwe wel zoo aanvullen, dat het al den schijn krijgt, alsof de profeten kortweg raaskalden. Wat dunkt u van het volgend toevoegsel? De profeten hebben geijverd voor den stierdienst, en hebben dien als den grootsten gruwel bestreden; zij hebben beelden gehuldigd, en beeldendienst verfoeid; zij hebben gemeend dat Jeruzalem binnen weinig tijds verwoest zou worden, en dat Jeruzalem onmogelijk verwoest kon worden? Dit is even waar als Pierson's optelling. Het spreekt vanzelf, dat zoo'n manier van doen geen de minste waarde heeft. Willen wij naar waarheid een historisch verschijnsel als het profetisme beschrijven, dan moeten wij verschil van tijd in aanmerking nemen, en niet minder de personen onderscheiden. Twee gelijktijdige profeten dachten soms over hun god zeer verschillend; weet

(*) Bl. 149.
(†) Bl. 110.

Pierson dit niet? Zoo ja, waarom vergat hij het dan bij deze gelegenheid?

Beweer ik hiermee, dat het godsbegrip van ieder profeet, ook der grootsten die wij kennen, zuiver in elkaar sloot en geen tegenstrijdigheden bevatte? Geenszins. Ook wanneer men van een en denzelfden godsman alle uitspraken over Jahwe verzamelt, bij voorbeeld die van Jezaja of die van Deutero-Jezaja, blijkt het, dat in hunne voorstellingen zeer ongelijksoortige, zelfs elkaar weersprekende, bestanddeelen waren. Doch men make daaruit niet op, dat zij, als halfdolle fanatici, er maar op toe praatten en zich geen rekenschap konden geven van hunne overtuiging.

Het verschijnsel is zeer eenvoudig, historisch te verklaren. Men houde slechts in 't oog, dat nooit en nergens een nieuwe opvatting van Gods wezen plotseling te voorschijn treedt, maar dat zij altijd en overal gaandeweg ontstaat. Eerst leeft zij in 's menschen ziel, zonder dat hij zich daarvan nog bewust is; van lieverlede komt zij op den voorgrond en wordt zelfs onder woorden gebracht, zonder dat de onverzoenlijke tegenspraak met de oude, van de vaderen overgenomen, opvatting duidelijk wordt. Slechts na verloop van tijd verdringt zij de vorige geheel.

De oude Jahwe was een woeste, bloeddorstige volksgod, wiens zwaard het vet der helden at, die zich niet verzoenen liet dan door pijnlijke offers, wiens ontzettend krijgsgeschreeuw den vijanden zijner aanbidders schrik aanjoeg. Het geloof aan dezen god hadden ook Hozea, Amos, Micha, Jezaja als met de moedermelk ingezogen; maar het voldeed niet aan hunne behoeften en aan die hunner edelste tijdgenooten; dus werd, meer in hun hart dan in hun hoofd, een reiner, verhevener opvatting geboren. Deze won gaandeweg veld. Bij Jeremia, Habakuk, Zefanja, Ezechiël, Deutero-Jezaja zien wij een monotheïsme ontstaan. Doch dit neemt niet weg, dat men zelfs bij Deutero-Jezaja, die duidelijker dan eenig ander profeet de eenigheid van Jahwe heeft verkondigd, uitdrukkingen vindt, die ons aan den ouden, ruwen volksgod doen denken(*).

Zien wij hetzelfde verschijnsel niet gedurig weer? Menig Christen uit de eerste eeuwen gebruikte termen, aan het heidendom ontleend; menig oprecht Protestant der zestiende eeuw koesterde meeningen, die zuiver Katholiek waren; en bij hoevelen, die met hart en ziel modern zijn en zeer goed rekenschap van hunne overtuiging kunnen geven, vinden wij supranaturalistische voorstellingen?

Het monotheïsme op zichzelf is uit een ethisch oogpunt nog zulk een groote zegepraal niet. Indien men een God als den éénigen vereert door uiterlijken dienst, dan staat men misschien uit een wijsgeerig oogpunt hooger, maar zeker uit een zedelijk oogpunt lager dan iemand,

(*) Bijv. Jez. 42:13 v.

die een volks- of familiegod, ja, een boom of een steen, dient door kuischheid, eerlijkheid, arbeidzaamheid en nederigheid. Maar het is bijna ondenkbaar, dat de zedelijke opvatting van Gods eischen niet zou gepaard gaan met verhevener voorstelling van zijn wezen, al houden beide niet gelijken tred. Het hoogste standpunt is zeker dit, dat men één eenigen God aanbidt, die louter zedelijke eischen stelt. Immers, wie belijdt: Er is slechts één God - erkent daarmee, dat er een opperste macht is, waaraan de mensch zich geheel moet toewijden, ten allen tijde gehoorzamen. Wat is dan hooger denkbaar voor den mensch, dan voortdurend te leven onder den indruk, dat die hoogste macht slechts zedelijke eischen heeft, of, wil men liever, dat het zedelijk goede de allerhoogste macht is, waarvoor wij onze eigen lusten onbepaald hebben op te offeren, waardoor wij ons altijd moeten laten leiden, in wier zegepraal ook ons persoonlijk geluk is te vinden?

Dit ethisch monotheïsme nu vinden wij bij geen een profeet volkomen. Verscheidenen hunner hebben ernaar gestreefd, enkele grepen gedaan, gepoogd er zich toe te verheffen, maar aan niemand stond het duidelijk voor oogen, en wij zien zelfs bij hen gaandeweg juist het ethisch element zwakker worden. De uitspraken bij de profeten, dat Jahwe geen offers, maar vroomheid, rechtvaardigheid of liefde wil, zijn zeldzaam, en tegen de Ballingschap verminderen zij in getal en kracht, om ten slotte bijna geheel te verdwijnen. Bij Deutero-Jezaja is er niet veel meer van te vinden. Na hem nog minder. Het Jodendom na de Ballingschap was een verdrag tusschen de verhevenste opvattingen van den godsdienst, die bij enkelen der beste 'Mozaïsten' voorkwamen, en de veel lagere volksgodsdiensten; en bij dat, stilzwijgend gesloten, verdrag, bij die, niet gemaakte maar geworden, vermenging, nam het volk het godsbegrip der Mozaïsten, den éénen verheven Jahwe, 'God', over, maar kon zich tot het ethisch standpunt der grootste profeten niet verheffen en ging dien éénen God met een steeds klimmend getal offers en ceremoniën dienen.

Jezus heeft de groote taak weer opgevat. Eerst door hem is het 'ethisch monotheïsme' het onvervreemdbaar eigendom van ons geslacht geworden.

Al hebben dan zelfs de grootste profeten dit beloofde land niet dan uit de verte en in nevelen gehuld aanschouwd, dit neemt niet weg, dat zij in dit opzicht groote verdiensten kunnen gehad hebben. Ook zij, die stamelend en aarzelend, slechts halfbewust van de wijde strekking hunner woorden, een waarheid verkondigen, zij, die slechts nu en dan aan hun volk de goede richting wijzen, zijn herauten van een beteren tijd. Wie veracht den dag der kleine dingen?

Doch zeer zeker hebben de profeten geenerlei verdienste ten aanzien van het ethisch monotheïsme, indien Dr. Pierson gelijk heeft met zijne bewering(*): 'De geboden van Jahveh gaan ook (bij de profeten)

(*) Bl. 146.

nooit van een zedelijke drangreden of aanbeveling vergezeld. Het goede is goed, omdat Hij het wil; het kwade kwaad, omdat Hij het afkeurt. Menschenoffers bijv. worden herhaaldelijk gelaakt, maar op zeer karakteristieke wijze. Jeremia 19:5 wordt er over geklaagd, dat de inwoners van Jerusalem hunne zonen met vuur verbrandden ter vervulling van een vermeenden godsdienstigen plicht. Op het onmenschelijke van deze gewoonte wordt met geen enkel woord de aandacht gevestigd, maar wel gezegd: Ik heb (dat verbranden van kinderen) niet geboden. Ik heb het niet gesproken; het is in mijn hart niet opgekomen. Alsof dit in het hart van een "ethischen" God wel had kunnen opkomen. Jer. 7:31 en 32:35 vindt men hetzelfde terug.' - Ziedaar echter een prachtig staaltje van critiek! Dat Jeremia herhaaldelijk ten aanzien van het kinderoffer Jahwe laat zeggen: Wat ik hun niet geboden heb, bewijst zonneklaar, dat anderen het tegendeel beweerden, niet, dat Jeremia erover aarzelt, of het bij zijn 'ethischen' God ook kon zijn opgekomen. Was Pierson een weinig beter op de hoogte van zijn onderwerp geweest, hij zou hier zeker Ezechiël 20:25, 26 hebben aangehaald, waar de profeet, met kennelijke zinspeling op Ex. 13:12, de wet van de wijding der eerstgeborenen aan Jahwe, zegt: 'Ik gaf hun verkeerde voorschriften, waarbij men niet leven kan; ik verontreinigde hen door hunne gaven, wanneer zij alle eerstgeborenen verbrandden.' Dit toch zou nog veel beter koorn op zijn molen geweest zijn; want hierbij had hij kunnen uitroepen: Een 'ethische' God, die erkent, zelf zulke slechte geboden gegeven te hebben! De verklaring dezer plaats nu is moeilijk genoeg(*); maar hoe zij ook op te vatten is, een feit is het, dat noch Jeremia noch Ezechiël verzuimd heeft, het kinderoffer te bestrijden met bijvoeging van een zedelijke drangreden. In het vers, dat vlak aan de door Pierson aangehaalde plaats uit Jeremia voorafgaat(†), beschrijft die profeet het kinderoffer als 'vergieten van onschuldig bloed', en elders(§) noemt hij het dal der zonen Hinnom's het 'moorddal'. Eenstemmig met Ezechiël(**) bestrijdt Jeremia dus het Molochoffer kortweg als moord, gelijk zij beiden den Asjeradienst eenvoudig hoererij heetten. Hiertegen kan men de aanmerking maken, dat zij blijkbaar de gedragslijn hunner tegenstanders niet wisten te waardeeren, dat zij de godsdienstige beteekenis dier godsvereeringen miskenden; maar de beschuldiging van Pierson, dat zij die gruwelen alleen bekampten, omdat zij tegen den wil van hun God indruisten, is ten eenen male onverdiend. Neen, wanneer zij in den naam van Jahwe opkwamen tegen die heidensche praktijken, dan werden zij gedreven door hun zedelijk gevoel, dat ervan gruwde;

(*) Vgl. mijn werk *Het menschenoffer in Israël* bl. 47 vg. en Kuenen in Theol. Tijdschr. I bl. 70 vgg., II bl. 584 vgg..
(†) Jer. 19:4.
(§) Jer. 7:32.
(**) Ez. 23:37; 24:7, 8; vgl. Ps. 106:38.

wat zijzelven erbij ervoeren, noopte hen, aan hun God die afkeuring toe te kennen. Jeremia en Ezechiël zijn in dit opzicht wel degelijk grondleggers mee van het 'ethisch monotheïsme'.

De profeten hebben geen zedelijke drangredenen aangevoerd! Die beschuldiging klinkt al heel wonderlijk. Toch komt zij gedurig bij Pierson voor. Zoo moet Jer. 3:1 vgg. een 'filippica tegen den dienst op de hoogten bevatten, die niet de minste melding maakt van eenig zedelijk nadeel, dat uit dien dienst voortvloeide'(*). Niet de minste melding! Maar het geheele hoofdstuk beschrijft den hoogtedienst als ontuchtig: 'Zij (Israël) ging heen op allen hoogen berg en tot onder allen groenen boom en hoereerde aldaar'(†). Nu weet ik wel, dat deze uitdrukking iets dubbelzinnigs heeft, daar elke afgoderij als overspel wordt voorgesteld, zoodat het vaak twijfelachtig is, of een profeet zijn volk letterlijk overspel verwijt, dan wel dat woord als beeldspraak bezigt; maar daar de dienst der Baäls en Baälti's op de 'hoogten' ongetwijfeld ontuchtig was, is het zeer waarschijnlijk, dat de profeten hierop het oog hadden. Daarenboven wordt in dezelfde filippica onomwonden èn 'boeleering' èn doodslag (menschenoffers) aan het volk verweten(§). Wat blijft er dan over van Pierson's beschuldiging?

Dat de profeten vaak tegen vreemde volken donderende strafreden hielden zonder zedelijke overweging? Ja, dat is onweersprekelijk. Wel had Dr. Pierson hierbij niet mogen vergeten, dat sommige profeten wel degelijk Jahwe's toorn tegen het een of ander heidensch volk verklaren uit zijn verontwaardiging over onzedelijkheid(**); maar dit is volstrekt niet altijd het geval. Vaak dreigen zij Israël's naburen met Jahwe's wraak, alleen omdat Israël door hen gekweld en onderdrukt is. De verhouding tot andere volken is het zwakke punt in de zedelijkheid der meeste profeten, evenals trouwens van schier alle Israëllers. Het particularisme zat hun in merg en beenderen. Vergeefs beproefden sommigen nu en dan zich erboven te verheffen. 'Zij hadden het genie van den haat', schrijft Pierson(††). Beperk dit, door erbij te voegen: Tegen de heidenen en alle vijanden van Jahwe, - en gij zegt de waarheid, mits gij erbij in 't oog houdt, dat de profeten in dit opzicht wis niet bij andere Israëlieten achterstonden. Zij waren hierin slechts kinderen van hun tijd en hun volk. Dat de aanbidders van Jahwe denzelfden maatstaf van beoordeeling moesten aanleggen en dezelfde gedragslijn volgen bij den heiden als bij den 'broeder', dat kwam in niemand op. Den naaste, d.i. den volks- en geloofsgenoot, liefhebben, den vijand, d.i. den heiden, haten, dat is de leer der ouden. Nu zullen wij ons wel wachten, dat in iemand, profeet, priester of

(*) Pierson bl. 113.
(†) Vs. 6.
(§) Jer. 2:33 vg.
(**) Bijv. Amos 1:1 vgg.
(††) Bl. 100.

gewoon Israëliet, goed te keuren; maar men is schromelijk onbillijk, wanneer men deze algemeenheid van het euvel buiten rekening laat bij de beoordeeling van de profeten. Niemand zal meenen, dat hun ethisch monotheïsme hen in staat stelde, den heidenen zonder eenig zedelijk motief de vreeselijkste toekomst te voorspellen(*); maar de geduchte volkshaat, waarvan ook de grootste profeten soms de tolken waren, verhinderde niet, dat bij hen in andere opzichten een ernstig streven naar ethisch monotheïsme is op te merken.

De bewering, dat de profeten zich veroorloofd hebben hun eigen volk 'ongemotiveerd' te berispen, is zoo blijkbaar uit de lucht gegrepen, dat het eigenlijk niet de moeite waard is, ze te weerleggen, want iedere bladzijde in de geschriften der profeten bewijst het tegendeel. Plaatsen behoeven ook niet aangehaald te worden(†), want wij kunnen ons op Pierson zelven beroepen. Immers, hij heeft tegen de profeten ook de grieve, dat zij zulke algemeene beschuldigingen tegen hun volk of een geheelen stam inbrengen(§) - van formalisme, rechtverdraaien, moord, overspel, diefstal, enz. Deze grieve nu is gegrond. Evenals alle boetpredikers, generaliseeren sommige profeten zoo geducht, dat de historicus, die hunne strafreden als statistieke berichten wilde gebruiken, een geheel verkeerde voorstelling van den toestand des volks zou krijgen. Maar deze beschuldiging heft de voorgaande ineens op. Niets is duidelijker dan dat Amos, Hozea, Micha, Jezaja, Zefanja, Jeremia hun volk berispt en bedreigd hebben op grond van zijn zedelijke gebreken; zij staan tegenover hunne tijdgenooten als handhavers der zedelijkheid, wier eischen volgens hen, en niet ten onrechte, ook door den hoogtendienst en de afgoderij werden gekrenkt.

Ethisch? vraagt Pierson(**). Maar de grond, waarop zij pleiten, is een fictie, en wel eene, waarvan zij zich bewust moeten geweest zijn. Te weten, zij beschuldigen hun volk van ontrouw aan hun God, afval van Hem. Zij gaan uit van de onderstelling, dat het monotheïsme de oorspronkelijke godsdienst van Israël, dat Israël eens een uitsluitend Jahwistisch volk is geweest. 'In die tegenstelling van: gij waart, en gij zijt niet meer, ligt hun groote kracht. Toont zij ook de diepte van hun zedelijk-godsdienstige gezindheid, welke hen in de allereerste plaats aan trouw, aan onveranderlijke liefde en beginselvastheid moest doen hechten? Ongetwijfeld; mits dat "gij waart" niet de eigen uitvinding der profeten zij. En dit is juist het geval.' Grif toegestemd, dat, indien de profeten zelven hun hoofdargument voor een fictie hebben gehouden, dit sterk pleit tegen hun zedelijk karakter. Maar hebben zij werkelijk dit inzicht gehad? Geenszins! Waar hebben de profeten,

(*) Pierson bl. 102.
(†) Zie anders Kuenen *De Godsdienst van Israël* I bl. 62 vgg.
(§) Bl. 112 vg.
(**) Bl. 113 vgg.

wier godspraken wij hebben, ergens gezegd, dat het monotheïsme Israël's oorspronkelijke godsdienst was, en er eens een tijd is geweest, waarin Israël geen anderen god dan Jahwe aanbad? Dit is een der gronddenkbeelden van de boeken Jozua, Richteren, Samuel en Koningen, maar al is het zeer waarschijnlijk, dat deze door profeten geschreven zijn, de vraag is niet, of sommige profeten het monotheïsme als Israël's oorspronkelijken godsdienst hebben voorgesteld, maar of juist die profeten, wier redevoeringen wij hebben, het deden. Waarom toch zou men zich alle profeten, ook alle geestverwanten, op ieder punt eenstemmig voorstellen? Wij weten zeker, dat zij het ten deze niet waren. Of onderstellen niet sommige profetische verhalen, dat het Jahwisme reeds van Enos dagteekent en de godsdienst der aartsvaders is geweest(*), terwijl andere het eerst tijdens Mozes laten ontstaan(†)?

Maar, vraagt Pierson, hebben dan niet Amos en andere boetpredikers Israël zijn afval verweten? Afval, neen; ontrouw, wel. Over het verschil hiertusschen heeft juist hij eenige opmerkingen gemaakt, die ik mij niet herinner ergens anders gelezen te hebben, en die voortreffelijk ter zake dienen, maar waarmee hij zichzelven volkomen weerlegt. Israël heet sedert Hozea gedurig Jahwe's vrouw. Hierbij ‘moet nu - zooals Pierson terecht opmerkt(§) - elk denkbeeld van een huwelijksverdrag, door vrijwillige toestemming der beide partijen aangegaan, op het zorgvuldigst geweerd worden. Jahveh had die vrouw genomen, en alleen op grond daarvan rustte op haar bepaalde verplichtingen, die zij niet verwaarloozen kon zonder zich aan ontrouw schuldig te maken. Somtijds houden de profeten deze voorstelling streng vast, en dan sluit hunne beschuldiging van ontrouw geenszins in, dat er ooit een tijd was geweest, waarin Israël uitsluitend Jahveh had gediend; integendeel, zij bevestigen dan uitdrukkelijk, dat Israël reeds bij het sluiten van het huwelijk vijandig ten aanzien van haren wettigen man was gezind.’ Volgen hij Pierson eenige bewijsplaatsen; waarna hij zonder aanhaling van plaatsen hervat: ‘Maar dit werd dan weder uit het oog verloren. Nooit betoonde liefde werd nu verzaakte liefde.’ Ik vraag: waar geschiedt dit bij dezelfde mannen?

V.

Het is tijd, de slotsom op te maken en, niet anderen critiseerende maar rechtstreeks, aan te geven, waarin m.i. de ethische waarde der profeten ligt. Gedeeltelijk kan ik hierbij verwijzen naar het reeds opgemerkte, andere punten kwamen nog niet ter sprake.

Wanneer men van een menschengroep de verdienste beschrijft, dan is

(*) Gen. 4:26, enz.
(†) Ex. 3:13 vgg.
(§) Bl. 115 vg.

het tot op zekere hoogte geoorloofd, haar naar hare uitnemendste leden te beoordeelen. Zij toch, niet de groote hoop, maken hare waarde uit. Maar dit mogen wij toch niet onbepaald doen. Althans moeten wij steeds in het oog houden, dat die uitnemenden uitzonderingen zijn, en allereerst moeten wij vragen: welken invloed heeft de meerderheid geoefend? *in casu:* in welke richting hebben de profeten, zooals zij gemiddeld waren, hun volk gestierd? Welnu, de groote meerderheid der profeten, die toongevers onder Israël en Juda geweest zijn, hebben onder hun volk, vooreerst het monotheïsme bevorderd, dan, de rechtvaardigheid van Jahwe luide gepredikt, eindelijk, Israël's voorrang boven andere natiën met nadruk verkondigd. Trachten wij een en ander op zijn rechte ethische waarde te schatten!

Over de waarde van het monotheïsme in het algemeen voor de zedelijkheid spraken wij reeds. Dr. Pierson geeft hierover eenige ware gedachten ten beste(*): de diepte van het gemoedsleven, ondersteld en bedoeld door hen, die aan slechts éénen God hun hulde brengen en niet willen, dat Hij zijn eer met iemand of iets anders deelt, maakt, ook volgens hem, hunne richting tot een ethisch verschijnsel. Welnu, de profeten hebben naar het monotheïsme gestreefd. Niet ineens is het volkomen duidelijk geformuleerd. Het is voorafgegaan door den eisch, om van alle goden die bestonden alleen Jahwe te aanbidden. Het is langen tijd gekleed in vormen, die aan veel lagere voorstellingen ontleend waren. Maar eindelijk is het bij den grooten hoop der profeten, die onder Jozia als woordvoerders der Mozaïsche partij optraden en hunne tegenpartij overwonnen, een hoofdzaak geworden. Deuteronomium geeft in dit opzicht, als in menig ander, hun programma duidelijk weer.

Wat deed nu die profeten en die priesters, door wier vereende pogingen Jozia ertoe gebracht is, den godsdienst zijns volks te hervormen, zoo ingenomen zijn met het monotheïsme, dat wij in het boek Deuteronomium aantreffen? Wat pleitte in hunne schatting het meest vóór die opvatting van de vereering van Jahwe en tegen de heidensche? Natuurlijk van allerlei. Deuteronomium geeft ons een bonte verzameling wetten, waarvan vele noch met monotheïsme noch met eene ethische opvatting van den godsdienst iets te maken hebben. De godsdienstige overleveringen in de aanzienlijkste geslachten van Levieten, Judeërs en Benjaminieten hebben zeker zeer grooten invloed op de opneming geoefend. Zoo toch gaat het altijd, wanneer een godsdienstrichting partij wordt, hare eischen formuleert en een wet opstelt, vooral wanneer die wet wordt ingevoerd door overreding of geweld. Zoo'n ‘godsdienst’ is een bont, samengesteld verschijnsel; de partijgenooten geven en nemen wat; allerlei wordt tot wet gemaakt, ten einde invloedrijke bondgenooten te winnen; van iederen kant geeft

(*) Bl. 154 vgg.

men iets toe. Mochten wij op Jeremia en Zefanja afgaan, dan zouden wij kunnen zeggen: het zedelijk gevoel heeft daarbij de hoofdrol gespeeld. Nu het ons niet vrijstaat, naar hen al hunne medestanders te schatten, kunnen wij niet anders zeggen dan dat de verontwaardiging over het onzedelijk karakter der heidensche godsvereeringen zeker medegewerkt heeft. Doch dit staat dan ook vast. Wanneer Jeremia het Moloch- en Asjeraoffer doodslag en boeleering noemt, dan spreekt hij daarmee blijkbaar niet slechts eene persoonlijke opvatting uit. Of was niet Ezechiël volkomen eenstemmig met hem? Het was de opvatting hunner partij. Niet alles, wat aan de heidensche richting eigen was, kon zeker uit een zedelijk oogpunt veroordeeld worden; maar in de voorstelling der bestrijders werden natuurlijk ook vrij onschuldige zaken, als samenhangende met de afschuw inboezemende, mede veroordeeld, verworpen, bestreden.

Het gros der profeten heeft dan, o.a. uit verontwaardiging over onzedelijkheid in de tegenpartij, menig heidensch bestanddeel in Israël's godsdienst bekampt en het Jahwistisch monotheïsme bevorderd. Zij hebben het pleit gewonnen en daardoor aan hun volk en de wereld een grooten dienst bewezen. Jahwe werd als eenigen God door Israël gehuldigd, waardoor een der noodige grondslagen voor het monotheïsme gelegd is, en terzelfder tijd verdween menige afschuwelijke praktijk voorgoed uit Israël: met de omverwerping van het Kanaänietisch heidendom werd dus door de aanbidders van Jahwe een groote schrede voorwaarts gedaan in de goede richting.

Niet minder verdienstelijk maakten zich de profeten door het prediken van Jahwe's rechtvaardigheid. Hij, de Almachtige, de eenige God, bestuurde der menschen en der volkeren lot volgens een vasten regel: hij vergold een iegelijk naar zijn werken; den vrome beloonde hij met een lang leven, gezondheid, rijkdom, nakomelingschap; den goddelooze kastijdde hij door allerlei rampen. Had Israël Hem verlaten, dan werd het getuchtigd door sprinkhanen, hongersnood, pest, geweld des vijands, wegvoering; bekeerde het zich tot Hem, dan werd het in eer hersteld en met zegeningen overladen. Men weet, welk een groote rol deze overtuiging onder Israël gespeeld heeft. Niet alleen, dat de predikers dit wapen gedurig bezigden om het volk te leiden waarheen zij wenschten, maar ook ettelijke schrijvers beschouwden Israël's verleden uit dit oogpunt en stelden 's volks geschiedenis voor als het doorloopend bewijs voor de waarheid dezer stelling - het godsdienstig pragmatisme. Die opvatting van Jahwe's wezen is dan ook het eigendom van Israël geworden.

Is zij niet eenzijdig? Ja, schromelijk! Zoowel profeten als ‘wijzen’ hebben moeite genoeg gehad om haar te rijmen met de werkelijkheid, die haar zeer nadrukkelijk weersprak. Zij is door de schriftgeleerden op kleingeestige wijze uitgewerkt, en mede daardoor in haar onwaarheid tentoongesteld. Zij heeft gemaakt, dat de voorstelling van Israël's

verleden in de profetische geschriften in menig opzicht valsch is. En met dat al was de nadrukkelijke verkondiging van Jahwe's rechtvaardigheid een groote vooruitgang, een triomf voor het zedelijk beginsel in Israël's godsdienst. Immers, de oude Jahwe, de god van David en Salomo, was geen rechtvaardig wezen, maar grillig en willekeurig, zooals iedere natuurgod. Hij porde de menschen aan tot kwaaddoen en verhardde hun hart, om in het kastijden van hunne weerspannigheid zijn macht te kunnen openbaren. Soms zonder oorzaak toornig op Israël, zette hij den koning aan tot zondigen, en strafte dan de onderdanen voor de overtreding van hun vorst. Slechts door vele offers, soms die van menschen, kon hij weer verzoend worden en genoopt te zegenen. Welk een vooruitgang, toen die willekeur ontkend werd en men leerde: Israël's god bindt zich aan het beginsel der rechtvaardigheid! Wel draagt, ook nadat sommigen dit predikten, Jahwe nog dikwijls de trekken van den ouden natuur- en volksgod, en verraadt hij dus als het ware vaak zijn afkomst; maar dat met steeds klimmenden nadruk zijn straffende en beloonende gerechtigheid werd verkondigd, en ‘wijzen’ met profeten zich afsloofden, om de vele raadselen, die de werkelijkheid uit dit oogpunt bezien hun aanbood, op te lossen, bewijst dat zijzelven den toorn zonder geldige oorzaak op de lijst der zonden hadden gezet en het boos humeur als slecht veroordeelden.

Is er geen hooger standpunt? Ja, in menig opzicht faalden de verkondigers van Jahwe's rechtvaardigheid. Zij hebben nooit ingezien, dat tijdelijke rampen niet het gevolg zijn van Gods toorn, evenmin dat voorspoed geen teeken is zijner goedkeuring; dat het ware loon der deugd in innerlijk geluk bestaat en de straf der zonde in verarming van de ziel der overtreders, dat is hun verborgen gebleven; maar zullen wij daarom de waarde miskennen van den stap, dien zij gedaan hebben? De richting, waarin zij zich bewogen, leidde althans tot iets beters dan men bezat.

Dat betere nu kon niet bereikt worden, dan nadat men meer oog had gekregen voor de betrekking van Jahwe tot iederen mensch, in plaats van voor zijn verhouding tot het volk, en zoover zijn de profeten niet gekomen. Wel is waar vergaten zij niet geheel, dat ook het lot van elk Israëliet afhing van zijn meerdere of mindere vroomheid; maar zij, de volkspredikers, hielden zich meer bezig met de volkszonden en volksdeugden, met volksrampen en 's volks uitredding. Nu moge het overdreven zijn te beweren(*), dat het besef van individueele verantwoordelijkheid *uitsluitend* een zedelijk begrip verdient te heeten - immers, ook in het besef van solidariteit, in gemeenschapsgevoel is ongetwijfeld een krachtig zedelijk bestanddeel - het is toch ontegenzeggelijk, dat het hoogste standpunt in godsdienst slechts bereikt kan worden, wanneer de mensch vóór alles den band voelt, die hem per-

(*) Pierson bl. 122.

soonlijk met God verbindt. Doch hieruit volgt, dat de Israëlietische opvatting van Zijn rechtvaardigheid te eng, eenzijdig, onwaar is. Zoo is er kans, dat zij voor een betere plaats maakt.

In de derde plaats wezen wij op het groote denkbeeld: Israël is Jahwe's uitverkoren volk. Welk eene ruime plaats dat bij de profeten innam, is bekend. Het ligt aan al hunne redevoeringen zoozeer ten grondslag, dat deze niet te begrijpen zijn, indien dit den lezer niet voor den geest staat. Het werd bij geen hunner gemist. Wanneer wij Jeremia als boetprediker en voorspeller van onheil tegenover de schaar der dweepzieke verkondigers van heil en uitredding zien staan, dan zouden wij een oogenblik kunnen wanen, dat hij minder innig dan zij overtuigd was van Israël's uitverkiezing. Doch niets is meer onwaar dan dit. Hij twijfelde geen oogenblik, of Israël was Jahwe's bijzonder eigendom en daarom onverderfelijk. Hij onderscheidde zich slechts hierin van het gros zijner ambtgenooten, dat hij in de naaste toekomst den ondergang van stad en tempel voorzag en eerst daarna herstel; terwijl zij dat eerste treurig vooruitzicht niet hadden.

Nu is niets gemakkelijker dan dit denkbeeld uit te krijten voor onwaar en noodlottig, zoowel voor Israël's maatschappelijk en staatkundig als voor zijn zedelijk leven. Het fanatisme der profeten heeft Jeruzalem ten val gebracht, en geestelijke hoogmoed is de grootste vlek in het karakter der Joden geworden. Van het geloof toch, het uitverkoren volk van den eenigen waren God te zijn, was de minachting van de heidenen het noodzakelijk gevolg.

Maar laat ons niet verzuimen, ook de keerzijde in 't oog te vatten! In de hand der edelste profeten was dat denkbeeld: Israël is Gods uitverkoren volk, een machtig wapen tegen de ongerechtigheid. ‘Uit alle geslachten des aardbodems,’ laat Amos Jahwe zeggen(*), ‘heb ik u uitgekozen; daarom zal ik uwe zonden bij u thuis zoeken.’ Juist! Adel legt verplichtingen op. Velen in Israël voelden dit ook. In allen gevalle is hoogmoed, fierheid, een krachtig gevoel van eigen waarde een edeler eigenschap dan die, welke er lijnrecht tegenover staat, slaafsche zin, kruipende deemoed. Van den mensch, die zich in het stof vernedert en geen zelfvertrouwen heeft, is niets goeds te wachten; het volk, dat van zijn eigen nietigheid overtuigd is en zich rijp voor den ondergang verklaart, zal niet licht iets groots doen. De hooghartige daarentegen, al zal hij waarschijnlijk vele dwaasheden begaan, is tot iets degelijks in staat. Althans is hij dit, indien zijn gevoel van eigen waarde eenigen grond heeft en hij in sommige opzichten iets vóór heeft boven anderen. Dit nu was met Israël het geval. Het had inderdaad geestelijke schatten, die het anderen kon geven - en ook gegeven heeft. In zijn hoogmoedige gedachte, Gods uitverkoren volk te zijn, schuilde een waarheid; de uitkomst heeft het bewezen. Door

(*) Am. 3:2.

dat fier geloof bezield, heeft Israël dan ook wonderen verricht. Der profeten drijven heeft Jeruzalem doen vallen, maar het ook herbouwd. Door zijn geloof in Gods verkiezing is Israël het eenige volk der oudheid geweest, dat, ondanks den overstelpenden invloed van Grieken en Romeinen, zijn eigen karakter bewaard heeft. In dit verachte en vertrapte volk is genoeg levenskracht overgebleven, om aan het Christendom het aanzijn te geven. Maar ook afgezien van dit laatste feit, kan men in de lijdensgeschiedenis van het Jodendom niet doordringen zonder getroffen te worden door het onmiskenbaar grootsche, dat zich vooral in de eerste zes eeuwen na de Ballingschap openbaart. Zoolang standvastigheid, trouw aan beginselen onder verdrukking en smaad, een teeken van 's menschen adel zijn, zoolang mag ook het profetisch geloof aan Israël's uitverkiezing door God een zedelijk grootsch verschijnsel heeten - al heeft het ook tot veel dwaasheid en ellende geleid.

Dit alles nu, wat wij als prijzenswaardig hebben voorgesteld, is tot lof, niet van enkele uitnemende, maar van het gros der profeten gezegd. Zoowel de drijvers van den opstand tegen Nebucadnesar als Jeremia staan in het een en het ander naast elkaar. Maar boven dien grooten hoop steken eenigen, als bij uitstek zedelijke persoonlijkheden, uit: de mannen, die niet vóór alles ijverden ten bate van een bepaalde opvatting van Jahwe's wezen en vereering, maar inzagen, dat vroomheid boven offeranden ging, dat het ware vasten was: afstand doen van ongerechtigheid, en Jahwe liever wilde, dat zijne aanbidders weduwen en weezen hielpen, dan dat zij hem offeranden brachten. ‘Tusschen een Jeremia en een Filips den tweede kan ik, wat beider levensdoel betreft, niet het minste onderscheid zien,’ schrijft Dr. Pierson(*). Vreemd! Hij zag toch dat onderscheid zeer goed, toen hij de profeten prees, omdat zij ‘een godsdienst hadden willen stichten zonder en zelfs in weerwil van de priesters, zonder en zelfs vijandig aan het gebruik van plechtigheden; een godsdienst, die geen vorm, geen politiemaatregel, geen stelsel van bijgeloovigheden was, maar samenviel met 's menschen gemoedsleven’(†). Een en ander moge hierin onjuist zijn, de hoofdzaak is, wat eenigen der grootste profeten, o.a. Jeremia, betreft, waar. Zij hebben geijverd voor de zedelijke geboden Gods, die tot de eischen des gemoedslevens behooren, en juist dit maakt een principieel onderscheid uit tusschen een Jeremia en een Filips II.

Het zedelijk ideaal ook der grootste profeten was hoogst gebrekkig. Het volksparticularisme, hetwelk hen een scherp onderscheid deed maken tusschen een Israëller en een heiden, was niet de eenige smet, die eraan kleefde. Evenals de heiden, was elke vijand Gods, elke

(*) Bl. 61
(†) Bl. 153.

goddelooze waardig vervloekt te worden; wat te bedenkelijker was, daar zij, als tolken van Jahwe, licht hunne bijzondere vijanden voor tegenstanders van hun God hielden. Doch hun ideaal had eenige schoone trekken: kuisch, eerlijk, onomkoopbaar, waarheidlievend, mild, barmhartig, hulpvaardig voor weduwen en weezen te zijn - dat eischte hun God. Ook ‘wijzen’ en priesters hebben dit ingezien en de beoefening dier deugden voorgeschreven, maar de grootste profeten verkondigden de noodzakelijkheid ervan met al den gloed hunner bezieling. Zij waren woordvoerders der partij, die zedelijke eischen Gods in haar banier voerde.

Hebben zij het vergeefs gedaan? Bij den eersten oogopslag zou men kunnen meenen van ja. Immers, terwijl hun strijd tegen afgoderij, beeldendienst, kinderoffers en alle ‘Kanaänietische gruwelen’, zooals de Mozaïsten het noemden, met de overwinning bekroond is, is de eisch der zedelijkheid steeds meer uit Israël's officieelen godsdienst geweken. Van ‘de tien woorden’ worden de laatste zes in de Wet, die na de Ballingschap is opgesteld en ingevoerd, niet of nauwelijks genoemd. Het Jodendom is steeds vormelijker geworden.

Toch heeft de werkzaamheid dier grootste profeten vrucht gedragen. Men denke aan het zedelijk bestanddeel, dat altijd in de *haggada* is geweest; aan het feit, dat de schriftgeleerden zich bij het vaststellen van de *halacha's* telkens ook door zedelijke overwegingen hebben laten leiden, bijv. in het bemoeilijken van de echtscheiding; aan het voortdurend bestaan van eene uit zedelijk oogpunt betrekkelijk reine kern in Israël. Ik stip slechts aan; want van den uitslag eener prediking hangt de waarde des predikers niet af. - Het formalisme moge hand over hand onder de Joden zijn toegenomen, wanneer zij de heidenen verachtten en zich als zonen Gods boven hen verhieven, dan was dit niet alleen overgeleverde volkstrots, zelfverheffing zonder reden; er mengde zich een zedelijk gevoel onder: zij haatten de ongerechtigheid, de oneerlijkheid, vooral de onkuischheid der heidenen. Zij achtten hun volk beter, reiner dan hunne niet Joodsche medeburgers. Die zelfverheffing mocht hare zeer bedenkelijke zijde hebben, er was grond voor; de Joden waren inderdaad beter dan de heidenen - dank zij mede de nawerking van de prediking hunner profeten(*).

Hiermee meen ik mijn taak, voor de lezers van *De Tijdspiegel* naar aanleiding van de werken der Heeren Kuenen en Pierson het profetisme als ethisch verschijnsel te schetsen, ten einde gebracht te hebben. Toch zij mij nog een kort woord vergund! Dr. Pierson besloot zijn

(*) Vgl. mijn werk ‘De laatste eeuwen van Israël's volksbestaan’, I (de Bijbel voor Jongelieden VII) bl. 225 vgg. en elders.

geschrift met een beschuldiging tegen alle theologie: zij ontneemt haren beoefenaren iets van hunne vrijheid van beweging. Een aanhaling uit E. Rénan's *Vie de Jésus* moest dit nog duidelijker maken. In deze slotbladzijden nu heerscht geen geringe begripsverwarring.

Laat mij beginnen met de volmondige erkenning, dat ook mij de ‘esprit purement laïque et profane’ onmisbaar voorkomt, om den oorsprong van het Christendom en alle andere Bijbelsche onderwerpen goed te bestudeeren. Daar Dr. Pierson schrijft, alsof dat een gloednieuw idee is, 'twelk door de liberale theologie geloochend, althans schromelijk verzaakt wordt, sta het mij vrij, zoo scherp mogelijk te formuleeren, wat trouwens honderdmaal gezegd is. Of een in den Bijbel vermeld persoon geleefd heeft al dan niet, moet ons voor ons gemoedsleven even onverschillig zijn, als de vraag of Wilhelm Tell een historische dan wel een mythische figuur is. Of Jeremia een groot man dan wel een bekrompen dweper is geweest, dat maakt voor ons innerlijk leven even weinig uit als de vraag, of Egmont en Hoorn te recht of ten onrechte als martelaars voor de vrijheid van ons land worden voorgesteld. Welk het karakter is van het profetisme, of het een eerbiedwaardig verschijnsel is dan wel een der vele dwaasheden van het menschelijk geslacht, doet voor ons zieleleven even weinig ter zake als de beoordeeling van Buddhisme, mystiek, piëtisme, protestantisme, of welk ander verschijnsel op het gebied des godsdienstigen levens gij noemen wilt.

Voor ons gemoeds-, ziele-, innerlijk leven schrijf ik, want hierop komt het terdege aan. Ieder toch heeft zijn lievelingsmeeningen, door overlevering of eigen studie verkregen; en wie weet niet, hoeveel moeite het soms kost ze prijs te geven, als het blijkt dat zij onjuist zijn? Hieraan nu is niets te veranderen. Wij kunnen onszelven niet volkomen onpartijdig maken. Dat kan niemand. Maar voor het gehalte onzer onderzoekingen, voor de zuiverheid van ons oordeel is het noodlottig, als de eene of andere opvatting van de geschiedenis een deel uitmaakt van de denkbeelden, die rechtstreeks op ons leven, op onze stemming invloed hebben, of die men ons geleerd heeft, dat niet mogen prijsgegeven worden. Daarom maakt het supranaturalisme ongeschikt, om de geschiedenis van Oud en Nieuw Verbond goed te begrijpen.

Maar juist dit strekt der ‘moderne’ richting tot eere, dat zij met die verkeerde theorie gebroken heeft. Of vele moderne theologen achterlijk zijn in het opbouwen van een nieuw godsdienststelsel, en hunne richting dus, zooals Pierson zegt, met gedurig minder recht zich de moderne noemt, doet hier niets af. Zij hebben het supranaturalisme overboord geworpen en geleerd, dat het voor ons innerlijk leven niets ter zake doet, wat wij over profeten of apostelen oordeelen, of die menschen de zaken goed ingezien hebben, al dan niet. Ja, volmondig erkennen zij allen: wij zijn het met profeten en apostelen in honderd opzichten niet eens, wij nemen de vrijheid te verschillen van Petrus en Paulus, laat staan van Jeremia en Maleachi. Ziedaar

wat genoeg is om hen onpartijdig te maken tegenover die helden der oudheid. Of zij nu al theologen zijn, dat is, volgens den Heer Pierson, het goed recht eener godsdienstige levensbeschouwing huldigen, schaadt even weinig, als zijn abstentisme of atheïsme hem helpt om de profeten te waardeeren Godsvrucht heeft op de helderheid van ons oordeel even veel invloed als onze zedelijke toestand, of wij kuisch en matig zijn.

Dat in Prof. Kuenen's beschouwing van het profetisme enkele leemten zijn en zij dus, naar mijne bescheiden meening, eenige aanvulling behoeft, heb ik in het bovenstaande niet ontveinsd. Hij heeft in zijn wetenschappelijk leven reeds vele uitstekende diensten der wetenschap bewezen, niet het minst door zijn historisch-critische onderzoekingen. Dank vooral zijner onverdroten inspanning, zijn wij in dit opzicht op vele punten verder dan de meeste beoefenaars van het vak in het buitenland. Ook zijn boek over de profeten verraadt de meesterhand, en brengt ons in menig opzicht vooruit. Maar het studieveld is zeer ruim, en ieder mensch heeft zijn eigenaardige gave. Heeft nu Prof. Kuenen, geroepen om het, zuiver literarische, vak der zoogenaamde ‘Inleiding in het O.T.’ te onderwijzen, meer tijd en moeite ten koste gelegd aan die historisch-critische vraagstukken dan aan de oplossing van de zielkundige, godsdienstige en zedelijke raadselen, die ons o.a. het profetisme opgeeft, welnu moge dan, als het kan, eens anders nalezing rijker zijn dan zijn oogst! Er is ook op dit veld nog veel te doen.

Maar men geve aan de theologie de schuld niet van de eenzijdigheid in zijne beschouwing. Dit is zoo weinig waar, dat wij haast durven zeggen: zijn werk draagt te veel een literarischen, te weinig een theologischen stempel. En dat voor het godsdienstig leven, gelijk hij het opvat, iets zou staan of vallen met zijn beschouwing van de profeten, kan toch waarlijk niet afgeleid worden uit eene zinsnede op de laatste bladzijde van zijn boek, door Pierson aangevallen(*). Kuenen schreef: ‘Wij hebben bij deze nieuwe beschouwing van de profeten voor ons godsdienstig leven niet verloren maar gewonnen; nu zij menschen zijn geworden van gelijke beweging als wij, leeren wij van hen gelooven met onwrikbare vastheid, hopen als het duister is, enz.’ Pierson nu vindt het zeer merkwaardig, dat zoo'n welmeenend vertegenwoordiger der wetenschap als Prof. Kuenen ‘hoopt’. Een mensch, die in de wereld een keten van oorzaken en gevolgen ziet, doet dat niet! Deze stelling laten wij voor zijn rekening; maar wat doet zij hier ter zake? Dat een geleerde voor zichzelf hoop en vertrouwen heeft, in God en 's menschen bestemming gelooft, zal dat hem den ‘esprit purement laïque et profane’ ontnemen bij het beoordeelen van de profeten? Het is natuurlijk aangenaam, bij anderen dezelfde verheffende gewaarwordingen en reine gemoedsbewegingen te vinden,

(*) Pierson bl. 175.

die men zelf ervaart; het doet goed, in een historisch persoon een held te vinden. Maar wie op God vertrouwt, zou dat blijven doen, al bleken ook alle profeten van Israël waanzinnigen of bedriegers geweest te zijn, evenzeer als een zedelijk mensch zedelijk blijft, al berooft ook eene critische onderzoeking den een of anderen held der oudheid van zijn stralenkrans.

Het is misschien niet onbelangrijk dit een en ander in herinnering te brengen, opdat er zooveel mogelijk onderling vertrouwen en samenwerking zij tusschen de beoefenaars van wetenschap, ook tusschen theologen en niet-theologen. Er is veel te werken; verdachtmakingen en stekelige aanmerkingen stijven de krachten der arbeiders niet, en bemoeilijken dikwijls de vruchtbare uitwisseling van denkbeelden.

Leiden, Aug. 1877.

H. OORT.

Natuurkunde.

De gedaantewisseling bij de plant.
Een literarisch-botanische studie, door H. Witte.

II.

Dat G o e t h e met zijn metamorphosen-theorie geen sympathie vond bij de geleerden van zijn tijd, krenkte hem, en bij afwisseling liet hij er zich nú bitter, dán droefgeestig over uit: ‘Es ist die grösste Qual nicht verstanden zu werden, wenn man nach grosser Bemühung und Anstrengung sich endlich selbst und die Sache zu verstehen glaubt; es treibt zum Wahnsinn den Irrthum immer wiederholen zu hören aus dem man sich mit Noth gerettet hat, und peinlicher kann uns nichts begegnen, als wenn das, was uns mit unterrichteten einsichtigen Männern verbinden sollte, Anlass giebt zu einer nicht zu vermittlenden Trennung.’

Wat een grievende teleurstelling spreekt er uit deze woorden!

Maar deze teleurstelling was de eenige niet.

Dat G o e t h e ver van ongevoelig was voor den lof der schoone sekse is overbekend; en toen hij nu, door de uitgave van het boek, waarmede hij als kruidkundige optrad, groot gevaar liep ook een goed deel dezer gunst te verliezen, ja, bij enkelen zelfs in discrediet te geraken, werd zijn toestand moeilijk.

Zelf toch zegt hij, dat vriendinnen, die hem reeds vroeger uit de eenzame bergstreken terug verlangden, en hem aan het onderzoek van woeste rotsen hadden willen onttrekken, met zijn ‘abstracte Gärtnerei’ in geenen deele tevreden waren. Planten en bloemen moeten ons door haar vorm, kleur en geur tot zich trekken, en nu losten zij zich als in een spookachtig schema op. ‘Daarom’, zoo vervolgt hij, ‘trachtte ik de sympathie dezer liefderijke schepseltjes door een Elegie hiervoor te winnen.’

Dit gedicht, dat in 1797, volgens sommigen reeds eenige jaren

vroeger, geschreven is, verscheen het eerst in Schiller's *Muzenalmanak* van 1799. Het schijnt voornamelijk bestemd geweest te zijn voor zijn 'geliefde' Christiane Vulpius, met wie hij sedert 1788 huiselijk leefde, die hem in 1789 een zoon schonk (zijn eenige, daar de later geboren kinderen jong stierven), en met welke hij in 1806 vormelijk in den echt trad; waarvan hij zich voornamelijk door zijn tegenzin tegen kerkelijke plechtigheden, maar ook door zijn schroom, om een meisje van geringe beschaving in den kring te Weimar binnen te leiden, tot dusverre had laten terug houden. Deze echtverbintenis echter met een vrouw, die in geestbeschaving eindeloos ver beneden hem stond, heeft tot zijn later levensgeluk evenmin bijgedragen, als zijn vroegere omgang met haar genade kon vinden in de schatting van hen, die zich bij dat oordeel alleen door beginselen van maatschappelijke moraliteit lieten leiden.

Intusschen blijkt uit dit gedicht een innige genegenheid voor haar, die hij, met terzijdestelling van conventioneele vormen, tot zijn levensgezellin had verkozen; meer nog dan deze, bewonderen wij er den dichter in, die een afgetrokken wetenschappelijk onderwerp in zulk een behagelijken vorm wist te gieten.

'Höchst willkommen war dieses Gedicht der eigentlich Geliebten, welche das Recht hatte, die lieblichen Bilder auf sich zu beziehen;..... von der übrigen liebenswürdigen Gesellschaft aber hatte ich viel zu erdulden; sie parodirten meine Verwandlungen durch mährchenhafte Gebilde neckischer, neckender Anspielungen.'

Trouwens, daar had hij dan ook door enkele regels aanleiding genoeg toe gegeven.

Onder zijn Elegieën zoekt men dit stuk echter in de meeste uitgaven zijner werken tevergeefs; het komt in zijn gezamenlijke werken gewoonlijk voor onder die stukken, welke het algemeene opschrift dragen: 'Gott und Welt.'

Hij nam het ook op in het reeds vroeger aangehaalde, in 1817 verschenen 1ste deel der *Bildung und Umbildung organischer Naturen*, wijl hij het dáár beter op zijn plaats achtte dan te midden van een reeks teedere en hartstochtelijke gedichten.

De Heer J.J.L. ten Kate bezorgde er in 1852 een Nederlandsche vertaling van, verschenen in zijn bundel *Lier en Harp*. Deze vertaling, die, bij gemis van degelijke botanische kennis, gelijk men die niet kan of mag vooronderstellen bij iemand, die niet van kruidkunde zijn hoofdstudie maakte, moest voor den dichter ongetwijfeld eigenaardige bezwaren opleveren, welke zonder twijfel goed zijn overwonnen. De Heer Ten Kate ondernam die taak op bepaalde uitnoodiging van den Leidschen Hoogleeraar in de kruidkunde W.H. de Vriese, die dat gedicht tot onderwerp eener voordracht wenschte te bezigen, zoo ik mij niet vergis, in de Rotterdamsche Afdeeling der Maatschappij voor fraaie Kunsten en Wetenschappen, welke zeer korte verhandeling in

bovengenoemden bundel op het gedicht volgt. Het stuk was, gelijk de Heer Ten Kate zelf in zijne opdracht aan genoemden Hoogleeraar zegt, door dezen goedgekeurd; het was dus als 't ware botanisch gesanctioneerd.

Om den lezer, die het oorspronkelijke gedicht mogelijk niet bij de hand heeft of de vertaling niet kent, het genot van beide tegelijk te verschaffen, en anderen de vergelijking gemakkelijk te maken, laat ik ze hier nevens elkander volgen(*).

Dich verwirret, Geliebte,	In het gemengel verward
die tausendfältige Mischung	van zooveel duizende bloemen,
Dieses Blumengewühls	Dwaalt gij uw weemlenden hof
über dem Garten umher;	mijmerend door, mijn Vriendin!
Viele Namen hörest du an,	Of al uw tintelend oor
und immer verdränget	tallooze namen hoort noemen,
Mit barbarischem Klang	't Klinkt U al even barbaarsch,
einer den andern im Ohr.	zonder beteeknis of zin.
Alle Gestalten sind ähnlich,	Zie al die vormen rondom,
und keine gleichet der andern;	waarin uw blikken verdolen
Und so deutet das Chor	Bij een oneindig verschil
auf ein geheimes Gesetz,	zweemen zij toch naar elkaâr.
Auf ein heiliges Räthsel.	Hier is een heilig geheim,
O, könnt' ich dir, liebliche Freundin,	hier een Natuurwet verholen!
Ueberliefern sogleich	Lichtte ik den sluier U op!
glücklich das lösende Wort!	maakte ik het raadsel U klaar!
Werdend betrachte sie nun,	Let op de wordende Plant,
wie nach und nach sich die Pflanze,	hoe ze, tot wasdom geprikkeld,
Stufenweise geführt,	Meer en al meerder zich vormt,
bildet zu Blüthen und Frucht.	rijpend tot bloesem en vrucht!
Aus dem Samen entwickelt sie sich,	Hoe ze terstond uit het zaad,
sobald ihn der Erde	trapswijze en snel zich ontwikkelt,
Stille befruchtender Schooss	Als, uit bevruchtenden schoot,
hold in das Leben entlässt,	de aarde haar drijft naar de lucht,
Und dem Reize des Lichts,	Als dáár 't bezielende licht,
des heiligen, ewig bewegten,	heilig en eeuwig bewogen,
Gleich den zärtesten Bau	Ook in zijn tedersten draad
keimender Blätter empfiehlt.	't kiemende blaadjen bewerkt! -
Einfach schlief in dem Samen die Kraft;	't Zaad hield het leven bewaard;
	onder de hulsels gebogen,
ein beginnendes Vorbild	

(*) De Heer A.W. Sijthoff, tegenwoordig eigenaar van het copierecht van het Nederlandsche gedicht, heeft aanspraak op mijn erkentelijkheid voor de welwillende wijze, waarop hij mij het gebruik ervan voor dit doel toestond.

Lag, verschlossen in sich,
unter die Hülle gebeugt,

Blatt und Wurzel und Keim,
nur halb geformet und farblos;

Trocken erhält so der Kern
ruhiges Leben bewahrt,

Quillet strebend empor,
sich milder Feuchte vertrauend,

Und erhebt sich sogleich
aus der umgebenden Nacht.

Aber einfach bleibt die Gestalt
der ersten Erscheinung,

Und so bezeichnet sich auch
unter den Pflanzen das Kind.

Lag daar de grondvorm ter neer,
nog in zich-zelven beperkt.

Nog hadden wortel en blad
kleur noch gestalte verkregen

Droog was de binnenste kern,
slaapsteê der rustende kracht.

Maar dat verandert! de kiem,
zwellend door hemelschen regen,

Worstelt weldra naar omhoog
uit den omringenden nacht.

Als het Gewas nu verschijnt,
zichtbaar in groenende kleeding,

Is het eenvoudig van vorm:
't Kind bij de Planten der aard.

Gleich darauf ein folgender Trieb,
sich erhebend, erneuet,

Knoten auf Knoten gethürmt,
immer das erste Gebild.

Zwar nicht immer das gleiche;
denn mannichfaltig erzeugt sich

Ausgebildet, du sichst's,
immer das folgende Blatt,

Ausgedehnter, gekerbter,
getrennter in Spitzen und Theile,

Die verwachsen vorher
ruhten im untern Organ.

Und so erreicht es zuerst
die höchst bestimmte Vollendung,

Die bei manchem Geschlecht
dich zum Erstaunen bewegt.

Viel gerippt und gezackt,
auf mastig strotzender Fläche,

Scheinet die Fülle des Triebs
frei und unendlich zu sein.

Doch hier hält die Natur,
mit mächtigen Händen, die Bildung

An, und lenket sie sanft
in das Vollkommnere hin.

Mässiger leitet sie nun
den Saft, verengt die Gefässe,

Und gleich zeigt die Gestalt
zärtere Wirkungen an.

Stille zieht sich der Trieb
der strebenden Ränder zurücke,

Und die Rippe des Stiels
bildet sich völliger aus.

Blattlos aber und schnell
erhebt sich der zärtere Stängel,

Und ein Wundergebild
zieht den Betrachtenden an.

Rings im Kreise stellet sich nun,
gezählet und ohne

Straks rijst het volgende schot,
dat, van gelid tot geleding,

't Vroegere maaksel herhaalt,
immer het grondbeeld bewaart.

Echter verschilt het: want zie!
kunstiger samengevlochten

Is nu elk volgende blad,
dieper of fijner van snid,

Breeder of dichter getand,
rijker in punten en bochten,

Die, ongevormd en vergroeid,
sliepen in 't onderste lid.

Zóó kan 't Gewas eerst den roem
van die volmaaktheid verkrijgen,

Die u ontroert en verbaast
bij menig Plantengeslacht.

Weeldrig geribt en getakt,
altijd geneigd om te stijgen,

Zwelt en verheft zich het lot
met onbedwingbare kracht.

Maar nu beperkt de Natuur
de eeuwige Vormdrift: nu leidt ze

Zachtkens de ontwikkeling op
tot een volkomener bloei:

Zorgzaam vernauwt zij elk vat,
spaarzamer sappen verspreidt ze,

En de gedaante van 't lot
spreekt van een trageren groei.

Kleiner zijn voortaan de blaân,
ver van elkander geschoven;

Maar hoe uitvoerig bewerkt
prijkt nu de ontwikklende steel!

Bladloos en slanker dan ooit,
heft zich de stengel naar boven,

En daar vergast hij het oog
op een verrukkend tooneel: -

Blaadjen naast blaadjen schiet uit,
teêr aan elkander geweven,

Zahl, das kleinere Blatt
neben dem ähnlichen hin.

Um die Achse gedrängt,
entscheidet der bergende Kelch sich,

Der zur höchsten Gestalt
farbige Kronen entlässt.

Also prangt die Natur
in hoher, voller Erscheinung,

Und sie zeiget, gereiht,
Glieder an Glieder gestuft.

Immer staunst du auf's neue,
sobald sich am Stängel die Blume

Ueber dem schlanken Gerüst
wechselnder Blätter bewegt.

Aber die Herrlichkeit wird
des neuen Schaffens Verkündung;

Ja, das farbige Blatt
fühlet die göttliche Hand,

Und zusammen zieht es sich schnell;
die zärtesten Formen,

Dicht om den stengel gezet
in een lieftalligen krans!

Samen formeeren ze een kelk,
en uit zijn binnenste streven

Sierlijke kronen omhoog,
schitterend in vorstlijken glans.

Alzoo verschijnt de Natuur
in haar verheven schoonheid,

De orde en volkomenheid-zelf.
Nogmaals verrast blijft ge staan,

Als nu de bloem al haar pracht
hoog aan den stengel ten toon spreidt

Op het staketsel gewiegd
van de onderstuttende blaân.

Maar al die heerlijkheid spelt
weder een schepping. De Almachte

Raakt aan het kleurige blad,
en het trekt ijlings te saam':

De edelste vormen ontstaan,
maar van verschillend geslachte,

Zwiefach streben sie vor,
sich zu vereinen bestimmt.

Traulich stehen sie nun,
die holden Paare, beisammen,

Zahlreich ordnen sie sich
um den geweihten Altar.

Hymen schwebet herbei,
und herrliche Düfte, gewaltig,

Strömen süssen Geruch,
Alles belebend, umher.

Nun vereinzelt schwellen sogleich
unzählige Keime,

Hold in den Mutterschooss schwellender
Früchte gehüllt.

Und hier schliesst die Natur
den Ring der ewigen Kräfte;

Doch ein neuer sogleich
fasset den vorigen an,

Dass die Kette sich fort
durch alle Zeiten verlänge

Und das Ganze belebt,
so wie das Einzelne, sei.

Wende nun, o Geliebte,
den Blick zum bunten Gewimmel,

Das verwirrend nicht mehr
sich vor dem Geiste bewegt.

Jede Pflanze verkündet
dir nun die ew'gen Gesetze,

Jede Blume, sie spricht
lauter und lauter mit dir.

Aber entzifferst du hier
der Göttin heilige Lettern,

Ueberall siehst du sie dann,
auch in verändertem Zug.

Kriechend zaudre die Raupe,
der Schmetterling eile geschäftig,

Bildsam ändre der Mensch
selbst die bestimmte Gestalt!

Weêrzijds bestemd voor elkaâr
en tot vereenen bekwaam.

Teêr en vertrouwelijk gegroept,
blinkend in feestlijke kleuren,

Schikken om 't huwelijksaltaar
zich nu de Paren bijéén:

Hymen zweeft zegenend aan,
en de welriekendste geuren,

Alles bezielend en sterk,
drijven door 't Heiligdom heen!

Kiemen, oneindig in tal,
die in den moederschoot wachtten
Van de nu zwellende vrucht,
zetten allengskens zich uit.

En het is hier, dat Natuur
eindelijk de reeks harer krachten,

Eindlijk den kleurigen ring
van hare ontwikklingen sluit.

Maar aan de vorige schalm
hecht zij een nieuwe; en de keten

Wordt door alle eeuwen verlengd,
tot in het laatste verschiet.

Wie nu het weemlend gebloemt'
langer een Doolhof moog' heeten

Gij niet, Melieve! Blik rond,
zie, en begrijp, en geniet!

Is het geen eeuwige wet
wat U de Planten ontdekken?

Spreekt nu niet iedere bloem
luider en luider U aan?

Laast ge ééns het schrift der Natuur,
- ook met veranderde trekken

Wordt het alomme herkend,
wordt het ontcijferd, verstaan!

Kroop niet de rups, waar we nu
't vlindertjen 't licht zien begroeten?

't Godsbeeld, de Reedlijke Mensch,
vorme en hervorme zich ook!

O, gedenke denn auch,
wie aus dem Keim der Bekanntschaft

Nach und nach in uns holde
Gewohnheit entspross,

Freundschaft sich mit Macht
in unserm Innern enthüllte,

Und wie Amor zuletzt
Blüthen und Früchte gezeugt!

Denke, wie mannichfach bald
die, bald jene Gestalten,

Still entfaltend, Natur
unsern Gefühlen geliehn!

Freue dich auch des heutigen Tags!
Die heilige Liebe

Strebt zu der höchsten Frucht
gleicher Gesinnungen auf,

Gleicher Ansicht der Dinge,
damit in harmonischem Anschaun

Sich verbinde das Paar,
finde die höhere Welt.

Liefste! herinner het u,
hoe uit een vluchtig ontmoeten,

Als uit een levende kiem,
eens onze vriendschap ontlook,

Hoe teerder driften weldra
beide onze harten doorwoelden

En hoe ook Amor in 't eind
bloeide en tot vruchtbaarheid riep!

Denk, hoe de rijke Natuur
al wat wij dachten en voelden,

Kleedde in veelvuldigen vorm,
dien ze gedurig herschiep!

Wees ook in 't Heden verblijd!
Één in begrip en beginsels,

Één in aanschouwing en doel,
zijn we harmonisch gepaard,

Heffen wij samen ons op
uit de voorbijgaande omwindsels,

Hoog naar de Waereld des Lichts,
die ons bij God is bewaard!

Het ligt, zoo als de lezer trouwens denkelijk wel zal begrijpen, geenszins in mijne bedoeling de dichterlijke waarde van G o e t h e 's E l e g i e in het licht te stellen; zulk een poging zou inderdaad slechts dienen om mijn zwakheid in dit opzicht te verraden. Ik geloof overigens, dat dit geen ondankbare taak zou zijn; evenmin de overzetting met het origineel te vergelijken. Het zou dan misschien blijken, dat de Nederlandsche dichter, al heeft hij zich in sommige gevallen merkbaar moeite gegeven om het wetenschappelijke onderwerp in een even bevallig kleed te hullen als Duitschland's dichtervorst, en al is hem dit op enkele plaatsen niet ten volle gelukt, daarentegen aan sommige regels, met streng vasthouden aan den zin, een liefelijkheid, een zangerigheid heeft gegeven, welke die van het oorspronkelijke ongetwijfeld overtreft.

Ik wil veeleer trachten de denkbeelden, die hij hier in bevalligen vorm in de eerste plaats zijn ‘geliefde’ en voorts aan iedereen ten beste gaf, nader toe te lichten; ten einde den lezer, die er niet meer in ziet dan het product eener levendige verbeeldingskracht, zoo mogelijk een begrip te geven van de wezenlijke waarde dezer denkbeelden, zoowel, ja inzonderheid, uit een wetenschappelijk, als uit een literarisch oogpunt beschouwd.

Vooraf wil ik hier echter een met zijne theorie in verband staande bijzonderheid uit 's dichters leven in herinnering brengen, die juist dáárom van eenige beteekenis is, wijl ze tevens betrekking heeft op een niet minder beroemd tijdgenoot, en de verhouding waarin beiden, juist hierdoor, tot elkander kwamen.

Gedurende zijn verblijf in Italië, alwaar hij zich inzonderheid had toegelegd op de beoefening der kunst in al haar zuiverheid, had G o e t h e zich weinig bekommerd over hetgeen op dit gebied in Duitschland voorviel; toen hij terugkwam, vond hij de dichtkunst in zijn vaderland zeer in aanzien gestegen, maar hij zag er een richting gehuldigd, waaraan hij zich pas met moeite had onttrokken. S c h i l l e r 's *Räuber* was intusschen verschenen, en dat stuk, waarin ‘een krachtvol maar onrijp talent juist die etische en theatrale paradoxen, waarvan hij zelf zich had getracht te zuiveren, in alles overstelpende stroomen over het vaderland had uitgegoten’, was oorzaak, dat hij van een nadere kennismaking met S c h i l l e r niets wilde hooren.

Dat deze door geheel Duitschland werd toegejuicht, dat hij zoo wel door uitgelaten studenten als ontwikkelde hofdames gevierd werd, verschrikte hem, want hij dacht er aan dat al zijn moeite licht te vergeefs zou kunnen zijn; dat bovendien onderscheidene zijner goede vrienden aan S c h i l l e r hun bijval schonken, baarde hem veel verdriet; ja, ware dit hem mogelijk geweest, hij zou de beoefening der beeldende kunsten, de uitoefening der dichtkunst gaarne hebben opgegeven.

Niettegenstaande S c h i l l e r te Weimar dicht bij hem woonde, vermeed hij dezen stelselmatig. ‘Die Erscheinung von D o n C a r l o s war

nicht geeignet mich ihm näher zu führen; alle Versuche von Personen, die ihm und mir gleich nahe standen, lehnte ich ab, und so lebten wir eine Zeitlang nebeneinander fort', zegt hij zelf in zijn *Bildung und Umbildung*, en gaat dan voort met te verhalen, wat eindelijk tot een toenadering aanleiding gaf. Dit raakt ook ons onderwerp.

S c h i l l e r vertrok naar Jena, waarheen weldra ook G o e t h e zich begaf, en daar bleven ze, evenals te Weimar, aanvankelijk elkander vreemd, tot het 'toeval' hen eindelijk te zamen bracht.

Te Jena was door den Hoogleeraar in de natuurlijke historie B a t s c h een natuurkundig genootschap opgericht, welker vergaderingen G o e t h e geregeld bezocht. Ook S c h i l l e r vond hij daar eens, en ze gingen toen toevallig (G. zelf gebruikt dit woord; 't komt mij echter vrij waarschijnlijk voor, dat hier de een den ander nabij kwam en dat deze niet ontweek, zonder dat uitgemaakt kan worden wie van beide de eerste was) te gelijk naar buiten, en knoopten een gesprek aan, waaruit spoedig bleek, dat S c h i l l e r, hoewel in het voorgedragene een levendig belangstellende, er aan twijfelde of zulk een fragmentarische behandeling der natuur wel geschikt was om de leeken, die zich er gaarne mede bezig hielden, te boeien, een opmerking die G o e t h e zeer welkom was.

Hieruit ontwikkelde zich een gesprek, dat eigenlijk pas goed begonnen was, toen ze vóór S c h i l l e r's woning stonden. Trouwens, het is licht te begrijpen, dat, toen eenmaal de dam was doorgebroken, de stroom niet gemakkelijk zou te breidelen zijn. Het gesprek lokte hem binnen, en toen zette hij voor S c h i l l e r zijn denkbeelden omtrent de Metamorphose der planten uiteen, het gesprokene door de schets eener denkbeeldige plant toelichtende.

S c h i l l e r luisterde opmerkzaam en met belangstelling toe; toen G o e t h e echter geeindigd had, schudde de andere het hoofd, en zei:

- Dat is geen ervaring; het is een I d e e . -

Deze woorden stelden G o e t h e in niet geringe mate teleur. Juist hier, waar het aanrakingspunt scheen gevonden te zijn, dat beiden kon vereenigen, bleek het tegenovergestelde het geval te wezen; hij liet echter zijn teleurstelling niet blijken, en gaf ten antwoord:

- Dan is het mij aangenaam Ideeën te hebben zonder het te weten, en dat ik ze zelfs met mijn oogen kan zien. -

Het gesprek werd op deze wijze nog een poos voortgezet, zonder dat zij het op dit punt eens werden.

Intusschen.... maar ik geef ook hier liever weder zijn eigen woorden terug, en dit te eerder, wijl juist dit oogenblik zulk een beslissenden invloed heeft gehad op het later leven en werken der beide groote mannen, die de dankbare nakomelingschap te Weimar hand in hand vereenigde.

'Der erste Schritt war jedoch gethan, S c h i l l e r's Anziehungskraft war gross, er hielt Alle fest, die sich ihm näherten, ich nahm Theil an seinen Absichten und versprach zu den H o r e n manches, was bei

mir verborgen lag, herzugeben(*); seine Gattin, die ich, von ihrer Kindheid auf, zu lieben und zu schätzen gewohnt war, trug das ihrige bei zu dauerndem Verständniss, alle beiderseitigen Freunde waren froh, und so besiegelten wir, durch den grössten, vielleicht nie ganz zu schlichtenden Kampf zwischen Object und Subject, einen Bund, der ununterbrochen gedauert, und für uns und Andere manches Gute gewirkt hat.'

Of ze toch, ook zonder dit, vroeger of later niet met elkaar in nadere aanraking zouden gekomen zijn, valt m.i. moeilijk te betwijfelen; dit neemt echter niet weg, dat uit het bovenstaande blijkt, hoezeer de theorie omtrent de Gedaantewisseling der planten, zoo belangrijk in wetenschappelijk opzicht, ook invloed heeft gehad op G o e t h e 's intieme leven.

Alle bloemdeelen zijn dus niets anders dan gewijzigde bladeren! Bladeren, die slechts een min of meer aanzienlijke gedaantewisseling ondergingen, naarmate ze tot bijzondere doeleinden, met het leven der plant of de instandhouding der soort in verband staande, bestemd zijn.

Inderdaad, wanneer men een bloeiende plant vóór zich heeft, en er dan op let, hoezeer de verschillende bloemdeelen niet alleen onderling in kleur en vorm, maar vooral hoezeer ze daarin van de gewone bladeren derzelfde plant verschillen, zoo zelfs dat er vaak met den besten wil, op 't gezicht, geen overeenkomst tusschen te vinden is, dan valt het moeilijk dit maar zoo onvoorwaardelijk te gelooven. Wanneer men echter veel met planten heeft omgegaan, hare eigenaardige levensuitingen heeft leeren opmerken, en met die van andere schepselen vergeleek, dan komt er, zoodra men deze bewering voor de eerste keer hoort uitspreken, ongemerkt een reeks van herinneringen als uit een nevel opdagen; herinneringen aan een bijzonderheid, die men opmerkte hier, een afwijking, welke men tevergeefs zocht te verklaren dáár, en het duurt niet lang, of men begrijpt dat slechts dit ééne machtwoord noodig was, als een centrum, waar omheen ze alle plaats vinden, en met hetwelk ze nu een sluitend en goed afgerond geheel uitmaken.

Zulk een algemeene plantenkennis, die ik misschien beter planten-ondervinding noem, is niet te vooronderstellen bij hen, die de plantkunde niet tot hun studievak maakten; want zelfs een drukke omgang met planten, zonder een zekere mate van botanische kennis, inzonderheid van de vormleer, is hiertoe niet voldoende.

Maar daarom is het niet onmogelijk, zelfs niet zeer moeilijk, zich er een geregeld denkbeeld van te maken, wanneer men slechts de plant in hare ontwikkeling, van het ontwaken der in de zaadkorrel sluimerende kiem af, tot op het tijdstip dat zij zelve zaden voortbrengt toe, wil volgen, en er daarbij aan denkt rekenschap te houden met verschillende afwijkingen, die men af en toe bij verschillende planten waarneemt.

G o e t h e stelde zich - en hier was het de verbeelding van den dich-

(*) Juist met het oog hierop, schijnt het mij toe niet onmogelijk te zijn dat G o e t h e - hoewel misschien zijns ondanks - een aanleiding tot toenadering heeft gezocht.

ter, die zich deed gelden, een verbeelding echter in dit geval niet bedriegelijk - een plant voor, die in een zeker beperkt tijdsverloop uit de zaadkorrel ontkiemt, opgroeit tot plant, bloeit, vruchten met zaden voortbrengt en daarna sterft. Zoodanige nu zijn er bij duizenden; wij zien ze 's zomers in menigte om ons heen. Het zijn de zoo genoemde éénjarige planten, aldus genoemd, niet omdat ze één jaar leven, want de meeste leven slechts zes tot acht maanden, maar omdat de verschillende levensphasen in hetzelfde jaar onzer jaartelling afloopen, gewoonlijk April-November, of korter; waarvan de twééjarige alleen hierdoor verschillen, dat deze, na in de lente uit zaad te zijn ontsproten, in dat (eerste) jaar niet bloeien, doch zich zeer spoedig in de volgende lente tot bloeien gereed maken, daarna zaden voortbrengen en dan sterven.

Beide hebben dus een zeer b e p e r k t leven. Geheel anders is het met de overblijvende gewassen, ook wel ‘vaste planten’ genoemd. Ook deze bloeien pas in het tweede, vele zelfs eerst in het derde of vierde jaar. Deze ontwikkelen ook meestal kort ineengedrongen stengels onder den grond. De bovenaardsche leven, evenals die der éénjarige planten, slechts eenige maanden, maar, sterven deze laatste na den bloei geheel, bij de eerste blijven die onderaardsche stengels voortleven; zij vertakken zich in den grond en spruiten in het voorjaar weder, meestal met verscheidene stengels uit.

Deze hebben dus een o n b e p e r k t bestaan, daar inderdaad slechts toevallige omstandigheden aan het voortleven der onderaardsche stengeldeelen een einde kunnen maken.

Ook het leven der boomen en heesters is in denzelfden zin o n b e p e r k t, d.w.z. hunne organisatie is van dien aard, dat men moet aannemen, dat alleen invloeden van buiten daaraan een einde kunnen maken; trouwens er leven nog boomen, wier ouderdom op goeden grond op tientallen van eeuwen geschat wordt, en wier krachtige groei nog volstrekt niet aan het begin van het einde doet denken. Hier echter leeft de stengel door, verkrijgt gaandeweg, bij meerdere dikte, ook meerdere stevigheid, en heeft er, niet alleen uitwendig aan de takken, maar ook inwendig een jaarlijksche vernieuwing plaats, waardoor hij ieder jaar als 't ware met nieuwe kracht tot den strijd tegen den tijd wordt toegerust.

Langer hierbij stil te staan, is, hoe wenschelijk het misschien sommigen schijnt, minder doelmatig, daar het ons te ver van ons onderwerp zou afleiden, waartoe het slechts zijdelings in betrekking staat.

Nu mogen de planten over het algemeen in den tijd van haar bloei, die van haren levensduur afhankelijk is, ook in de wijze harer ontwikkeling, in den vorm der bladeren, bloemen en vruchten, zeer ver uit elkander loopen, hierin komen ze toch alle met elkaar overeen, dat de verschillende levensphasen elkander in dezelfde geregelde orde opvolgen(*),

(*) Ik heb natuurlijk hier en in het vervolg alleen de zoogenoemde z i c h t b a a r b l o e i e n d e planten (P h a n e r o g a m e n) op het oog. De o n z i c h t b a a r b l o e i e n d e (C r y p t o g a m e n), waartoe de V a r e n s, M o s s e n, enz. behooren, die op een lageren trap van ontwikkeling staan, wijken in dit opzicht geheel van de eerste af.

en dezelfde wetten der gedaantewisseling zoowel geldende zijn voor de ééne als voor de andere, al is het ook waar, dat die wetten op duizend verschillende wijzen in toepassing gebracht worden, zoodat die toepassing in het ééne geval ook voor den leek duidelijk te herkennen, in het andere vaak alleen voor den wetgeleerde waarneembaar is.

Dit alzoo zijnde, komt men als van zelve tot het begrip, dat die verschillende levensphasen der plant dan ook bij de éénjarige gewassen binnen een engen kring als geconcentreerd zijn, waardoor het dus hier gemakkelijker valt die te volgen, en, aan het einde gekomen, ze te overzien.

Inderdaad ware zulks dan ook in dit geval zeer gemakkelijk, zoo niet iedere plantsoort zich weder door hare eigenaardige vormswijzigingen onderscheidde. Wat toch, met betrekking tot de leer der gedaantewisseling bij de ééne sterk in 't oog valt, is zoo goed als onherkenbaar bij de andere, terwijl bij een derde weder sommige organen gemist worden.

De sprekende karakters van verschillende planten nu moet men weten samen te voegen, gelijk ze werkelijk elkander aanvullen. Het raadsel, ons door de ééne opgegeven, wordt door de andere opgelost.

De metamorphosen der bladeren achtereenvolgens bij één en dezelfde plant door overgangstoestanden duidelijk waar te nemen is een onmogelijkheid, daar er geene plant is, welke al die overgangstoestanden te aanschouwen geeft.

Daarom trachtte reeds G o e t h e en na hem anderen de verbeelding te hulp te komen, door het schetsen eener denkbeeldige plant, eener ‘Urpflanze’, zooals men die noemt, aan welke men de verschillende voor deze leer pleitende toestanden, die bij onderscheidene planten worden waargenomen, in geregelde volgorde vereenigde.

Dit heeft echter m.i. zijn gevaarlijke zijde. Zulk een ‘Urpflanze’, ik herhaal het, bestaat niet; die schets is dus onnatuurlijk, onwaar, ze is derhalve een leugen, en ik betwijfel het zeer, of een leugen een goed middel is om een waarheid aannemelijk te maken; terwijl bovendien de leek, door zulk een onnatuurlijke voorstelling, licht gevaar loopt, zich van sommige organen een verkeerd denkbeeld te vormen.

Nu moge het gevaar daarvoor, bij een duidelijke toelichting, niet zeer groot zijn, toch wil er die ‘Urpflanze’ bij mij niet in, en kwam het mij steeds voor, dat zulk een wanstaltige schets in strijd is met het schoonheidsgevoel en den goeden smaak, zoowel als een hulpmiddel der wetenschap onwaardig, en acht ik het doelmatiger en duidelijker tevens, de voorbeelden, ten bewijze van de verandering der bladeren in de verschillende bloemdeelen, aan te toonen bij verschillende planten; het kan dan niet zeer moeilijk vallen, dat, wat men bij de ééne ziet, waarvan deze ons ten volle overtuigt, toe te passen op andere.

Wanneer men een plant in hare ontwikkeling van het begin af wil volgen, dan moet men niet wachten totdat ze als jong individu uit

den grond te voorschijn komt; het begin toch ligt verder terug, het is te zoeken binnen in het droge zaadomhulsel.

Het jonge individu werd geboren *uit*, ontstond dus *aan* de moederplant, maar, aangezien in de meeste gevallen dán de toestanden van bodem en klimaat de ontwikkeling ervan onmogelijk maken, of ook de weldra invallende koude hier, droogte elders de jonge plant aldra zouden doen bezwijken, werd ze door de oude zoodanig toegerust, dat ze binnen het beschermend omhulsel slapend kan blijven leven, totdat de Natuur haar tot verdere ontwikkeling opwekt.

Om de plant in haar eerste levensstadium te leeren kennen, moet men haar dus van dat omhulsel ontdoen.

Dit gaat nu, wel is waar, in vele gevallen niet gemakkelijk, maar wij hebben hier immers slechts één duidelijk voorbeeld noodig; we kiezen er natuurlijk dus een, dat binnen ieders bereik ligt, en waarin we zeker zijn de jonge plant gemakkelijk te zullen vinden. De groote, witte - ook wel gekleurde - z a a d k o r r e l namelijk van een gewone B o o n (*).

Wanneer zulk een z a a d k o r r e l daar nevens ons ligt, zouden we zeggen dat daar niet veel aan te zien is, en toch zal ons spoedig blijken, dat ze inderdaad wel wat te zien en op te merken geeft.

Zooals ze daar ligt, vertegenwoordigt ze toch een plant, een plant, wel is waar in embryonairen toestand, maar waaraan reeds de hoofdorganen der plant voor iedereen te zien zijn.... mits men haar vooraf ontdoet van het omhulsel, waarin zij besloten is, en dat haar gedurende haar slapend leven tot dekking en bescherming dient.

Dat omhulsel is het dikke vlies, hetwelk, als ge de b o o n een uur of wat te voren in lauw water hebt gelegd, er gemakkelijk van loslaat.

Alles wat ge dan overhoudt maakt deel uit van het jonge individu. Dit is een vaste massa, maar die, blijkens een doorloopenden naad, die vooral op de bolle zijde, den rug zou men kunnen zeggen, gemakkelijk te herkennen is, uit twee gelijke helften bestaat.

Als ge nu die beide helften, altijd aan de bolle zijde, voorzichtig van elkaar doet wijken, dan blijkt dat ze van onderen, d.i. aan de holle zijde, alleen werkelijk samenhangen, en breekt ge er dan een af, door ze te ver van elkander te verwijderen, zoo ziet ge reeds onmiddellijk dat juist dáár, waar ze aan elkander vastzaten, iets verborgen was, dat nu aan de ééne helft bevestigd blijft.

Dit is wat men de k i e m noemt, het is het jonge plantje in slapenden toestand.

Zie maar eens, hoe duidelijk die jonge plant in dit geval te herkennen is: zeer duidelijk een tweetal aan een kort stengeltje tegen-

(*) P h a s e o l u s v u l g a r i s. Nog beter voor dit doel, omdat die k o r r e l s grooter zijn, zijn de zaden van de P r o n k b o o n (P h a s e o l u s m u l t i f l o r u s), die gewoonlijk paars zijn met donkere vlekken. Hier is ook de zaadhuid, door de kleur, duidelijker te onderscheiden.

over elkander zittende blaadjes, die zeer netjes over elkander gevouwen zijn, en elkaar als omhelzen, terwijl de spitsjes vrij blijven. Met een gewonen loup kunt ge zelfs het beloop der nerven onderscheiden, en naar onder toe een worteltje, dat krom gebogen ligt en een eenigszins kegelvormige gedaante heeft. Het geheel is geelachtig wit, geen zweem van groen is eraan te zien; natuurlijk, want de groene kleurstof der bladeren, het bladgroen, ontstaat alleen onder den invloed van het licht, en dit jonge schepseltje is, door het omhulsel, geheel en al van 't licht afgesloten. Straks, als wij er een zien ontkiemen, zullen we die groene kleur spoedig zien verschijnen.

Maar nu die twee dikke, wasachtige helften, waartusschen die kiem besloten ligt, wat zijn dit en wat beteekenen ze?

- Ik merkte reeds op dat alles, wat ge, na het omhulsel verwijderd te hebben, overhoudt, deel uitmaakt van het jonge individu; daar zijn dus die twee helften ook onder begrepen. Welnu, dan behoeven we ook niet langer te vragen wat dit zijn. Immers, we herkennen een worteltje, een zeer kort stengeltje en voor het overige kunnen er toch niets meer dan blaadjes aan zitten, want van takken en bloemen zal nog wel geen sprake zijn.

Zoo is het inderdaad. Niet alleen die twee teedere, zoo keurig tusschen die twee dikke helften opgevouwen of geborgen blaadjes mogen we dezen naam geven, die komt ook wel degelijk toe aan die beide helften zelf, ook die twee dikke, aan de ééne zijde vlakke, van buiten bolle lichamen, die de zaadkorrel eigenlijk vormen, en welke zoo rijk aan zetmeel zijn, dat wij ze als voedsel nuttigen, zijn twee blaadjes, mede ter wederzijde van het stengeltje bevestigd. Zie maar, ge kunt duidelijk zien waar de ééne daarvan afbrak.

Inderdaad, wanneer we zulk een geopende boon nevens ons hebben liggen, gelijk er thans werkelijk een nevens mij ligt, dan worden wij, zelfs al zagen wij het dikwijls, zeer dikwijls, niet moede, die keurige en toch zoo hoogst eenvoudige inrichting te bewonderen. Alles is erop berekend en ingericht, om binnen de kleinst mogelijke ruimte besloten te kunnen liggen; en dan nog: let eens op de richting van het worteltje; altijd is dit naar den navel van de zaadkorrel gericht, d.i. maar die plek, waar de korrel met een steeltje aan den binnenwand der peul bevestigd was. Juist deze plek was niet met die lederachtige zaadhuid overtrokken, zoodat, zoodra de korrel aan vocht is blootgesteld, dit daardoor naar binnen dringt, en onmiddellijk onder 't bereik komt van het worteltje.

Waartoe nu die twee onderste bladeren zoo geheel anders van vorm, bovendien zoo dik en rijk aan zetmeel moeten zijn, zullen we weldra zien, maar daartoe moet dit jonge individu in andere toestanden geplaatst worden, toestanden, die tot zijn ontwaken aanleiding geven, en zijn ontwikkeling mogelijk maken.

Nog hebben wortel en blad kleur noch gestalte verkregen;
Droog is de binnenste kern, slaapsteê der rustende kracht.
Maar dat verandert!.....

Zeer spoedig toch nadat de zaadkorrel in het voorjaar in den grond gelegd is, zien wij de jonge plant daaruit te voorschijn komen, en, dagelijks in kracht winnende, naar boven streven.

Ik heb er reeds bij vroegere gelegenheden de opmerkzaamheid op gevestigd, dat hier, zonder moeite, zonder inspanning, een levensverschijnsel is waar te nemen, wel in staat om zelfs den meest onverschillige belangstelling in te boezemen; maar dat hem, die gevoelig is voor de Natuur en haar wonderen, dagen achtereen een stil genot verschaft.

Ik stel mij voor, Lezer, dat gij in den vorigen herfst eenige peulen van de P r o n k b o o n , toen zij rijp waren, afgeplukt en ze aan uwe kinderen gegeven hebt, welke blij waren met die mooigekleurde boonen. 't Was prettig speelgoed, dat geen gevaar liep te breken; en ze hebben ermee gespeeld en gesold den heelen winter; ze hebben ze elkaar toegewogen, toegemeten, ermee geknikkerd, ze een poos op zij gelegd, later weer voor den dag gehaald, en er opnieuw allerlei pret mee gehad, tot het voorjaar werd. Toen vondt gij er mogelijk een paar op den grond liggen, raaptet ze op, opdat ze niet in het tapijt getrapt zouden worden, en staakt ze in gedachten in uw vestzak.

Met de lente kwam zachter weer; het wintervest werd met de andere winterkleederen op zij gelegd en later weggeborgen, en eerst tegen den volgenden winter vondt ge die twee boonen daarin terug.

Gij ziet, dat, noemt ge dit mogelijk ook een roman, ik toch van uwe verbeelding geen al te groote inspanning verg; immers gij zult wel willen toestemmen, dat dit niet alleen toevallig, maar dat het zeer goed zoo gebeuren kan.

Dit toegestemd, gaan we met onze verbeelding nog ééne schrede verder, en stellen we ons voor dat, bij het zien van die twee boonen, die, in het bezit uwer kinderen, gedurende den vorigen winter reeds zooveel wederwaardigheden te verduren hadden, die daarna den geheelen zomer in uw vestzak in een donkere kast verborgen waren, de vraag bij u opkomt: zouden die nú nog kunnen ontkiemen? en dat gij u, om ze op een nog hardere proef te stellen, voorneemt ze tot de volgende lente te bewaren en het dán te beproeven. Gij legt ze dus b.v. in uw inktkoker vóór u, om ze niet uit het oog te verliezen, immers, anders kon het licht vergeten worden.

En nu is het lente. Welnu, zaai ze nu, maar doe het eens niet op de gewone manier; doe het, om er meer pleizier van te hebben, voor een enkelen keer (dan herhaalt ge 't zeker later nog wel eens!) op de wijze zooals ik het meest elk voorjaar, louter voor mijn genoegen, doe; doe het in uw kamer, niet om de planten later te zien opgroeien, maar alleen om ze te zien ontkiemen, om die jonge schep-

seltjes te zien ontwaken, zich de leden te zien uitrekken, vroolijk het lieve, levenwekkende zonlicht te zien begroeten.

Neem een diep bord, een schoteltje of wat ge wilt, en vul dat met goed vochtig wit zand. Leg daar nu die twee boonen in, zoodat ze een Centimeter diep onder het zand liggen, maak daarna de oppervlakte van het zand volkomen gelijk, zoodat gij niet meer kunt zien waar de boonen liggen, en zet dat bord nu bij het raam, liefst op de zonzijde.

Nu hebt ge niets meer te doen dan het zand, als het van boven droog wordt, matig vochtig te houden en er voorts naar te kijken, tweemaal per dag.... ge zult het uit eigen beweging zesmaal, tienmaal gaan doen. -

Ja, ik weet het wel, mijnheer of mevrouw! die zulke belangrijke zaken op uw kantoor of met uwe modiste of vriendinnen te behartigen hebt, dat voor zulk een beuzelarij uw tijd veel te kostbaar is; ik weet het wel, dat het leven u te ernstig is, om het met zulk getreuzel te verbeuzelen; ik begrijp het wel, dat ge zoo'n aardigheid in uw sierlijk gemeubileerde kamer misplaatst zoudt achten, waar dit slecht zou passen bij zooveel kostbare voorwerpen, getuigende van uwen kunstzin en fijnen - altijd ook zuiveren? - smaak; dat ge zoudt vreezen u bespottelijk te maken voor hen, die u bezoeken; maar eilieve! zeg 't dan eens aan een van uw kinderen. Tien tegen één, dat die het denkbeeld zullen toejuichen, want, ‘kinderachtig’ als het is, vindt het in de kinderwereld zeker sympathie, en op de kinderkamer zal het u toch niet in den weg staan.

En let eens op: zoo niet morgen, dan overmorgen, komt de kleine u met verwondering vertellen, dat hij nu heel goed kan zien waar de boonen liggen, want dat ze *woelig beginnen te worden*, dat ze 't zand omhoog gewoeld hebben.

Inderdaad, er zijn nu twee heuveltjes ontstaan, en straks, na eenige uren, als de middagzon het zand warm gestoofd heeft, komen er bersten in het zand, en blijkt het, dat de kleinen pogingen aanwenden om eruit te komen.

Lang zal het ook niet duren, of ze zijn daarin geslaagd, en morgen reeds komen ze schuchter te voorschijn, overmorgen heffen ze 't groene kopje schuchter naar boven.

> ..... de kiem, zwellend door hemelschen regen,
> Worstelt weldra naar omhoog uit den omringenden nacht.
> Als het gewas nu verschijnt, zichtbaar in groenende kleeding,
> Is het eenvoudig van vorm; 't kind bij de planten der aard.

Terwijl het worteltje zich een weg naar beneden baande, het stengeltje zich verlengde en de beide dikke zaadbladeren (z a a d l o b b e n) naar buiten kwamen, ontstond in deze laatste tevens, zoodra ze aan de inwerking van het licht waren blootgesteld, bladgroen; weldra ver-

schijnen nu ook de beide blaadjes, welke we gemakkelijk herkennen als dezelfde, die wij tusschen de dikke z a a d l o b b e n besloten vonden, maar ook zij zijn nu groen, ze wijken van elkander af en nemen zichtbaar in grootte toe.

Dat dit gewone bladeren zijn, zal zeker niemand aarzelen toe te stemmen; maar zie! 't zijn toch heel andere dan die, welke wij weten dat aan deze plant eigen zijn. Immers wij zijn 's zomers gewoon daaraan drietallige bladeren te zien, zoodanige namelijk, waarbij, evenals bij die van de K l a v e r, den G o u d e n r e g e n, enz. drie blaadjes aan den top van een gemeenschappelijken steel zitten, en welke men samengestelde bladeren noemt, ter onderscheiding van de enkelvoudige, zooals die van de S e r i n g, de Z o n n e b l o e m, enz.

't Is waar, ook deze beide bladeren zijn slechts enkelvoudige, maar straks zullen ze door samengestelde gevolgd worden, en reeds zij staan in ontwikkeling heel wat hooger dan die z a a d b l a d e r e n, waar ze aanvankelijk tusschen besloten waren.

Trouwens, beider doel en bestemming loopen zeer uiteen; en dit is het juist waardoor zich de bladeren zoozeer onderscheiden, dat ze allerlei vormveranderingen ondergaan, al naar het doel waartoe ze voor de plant bestemd zijn(*).

Terwijl de gewone bladeren voornamelijk bestemd zijn om aan de omringende lucht datgene te ontleenen, wat de plant daaruit behoeft, en bovendien om haar ruime gelegenheid te verschaffen zich van het overtollige water te ontdoen, zoodat ze dus na de ontkieming spoedig in omvang toenemen, ziet men die z a a d l o b b e n spoedig nadat ze uit den grond opdoken rimpelig en slap worden, en in de meeste gevallen na weinige dagen afvallen.

Ze hebben aan haar doel beantwoord en uitgediend; dit doel was niet der plant van dienst te zijn nú, maar vóór en gedurende de ontkieming. Ze waren niets anders dan - en hier volgt nu vanzelve het antwoord op de vraag waarom ze zulk een eigenaardigen vorm hebben en zoo rijk aan zetmeel zijn - voedseldepots; die zijn nu leeg, het voedsel is verbruikt en tot andere levensfunctiën zijn ze ongeschikt.

Als de kiem tot actief leven ontwaakt, is ‘groeien’ het eerste dat noodig is. Het kleine w o r t e l t j e moet langer worden, zal het in den grond kunnen dringen; het stengeltje moet zich kunnen verlengen, zoo de blaadjes uit de aarde te voorschijn willen komen, en deze zelve moeten groeien, om zich in de lucht te kunnen uitbreiden. Is dit doel bereikt, is het w o r t e l t j e in den grond gedrongen en hebben de blaadjes zich ontplooid, dan kan de jonge plant in hare behoeften voorzien; maar wat ze noodig had om het zoover te brengen, dat kon ze zichzelve niet verschaffen, en daarom werd dit reeds door de

(*) Men vergisse zich echter niet, door hieruit op te maken, dat één en hetzelfde blad achtereenvolgens verschillende vormen zou aannemen; de bedoeling is, dat de verschillende bladeren aan ééne plant vaak verschillende vormen verkrijgen.

oude plant, waaraan de zaadkorrel rijpte, in depot opgeslagen in die allereerste blaadjes en wel in den vorm van zetmeel, hetwelk, zoodra de zaadkorrel aan gestadig vocht is blootgesteld, bij genoegzame warmte zoodanige scheikundige veranderingen ondergaat, dat het in water oplosbaar wordt en aan de kiem ten goede komt.

Deze inrichting, hoe eenvoudig ook, is daarom niet minder, ja, is dáárom inzonderheid onze bewondering waard. We leeren in die z a a d l o b b e n het blad kennen in zijn allereenvoudigsten toestand, maar juist in dien toestand herkennen wij het reeds als een orgaan, voor de plant tijdens haar allereerste ontwikkeling van het hoogste belang(*).

Verschilt nu het eerste, op de zaadlobben volgende bladpaar, reeds aanzienlijk daarmede in vorm, en herkennen we hierin, nu we eenmaal weten dat zij ook werkelijk bladeren - de *eerste* bladeren - zijn, een zeer duidelijk streven naar ontwikkeling, dezelfde jonge plant zal ons daarvan weldra een nieuw en nog sprekender blijk geven. Spoedig toch verlengt zich de stengel boven die eerste blijvende, hartvormige bladeren, en een tweede bladpaar verschijnt. Nu echter zijn het geen enkelvoudige bladeren meer, het zijn samengestelde, veel grooter en veel uitvoeriger ontwikkeld dan de vorige.

Met deze drietallige bladeren is de verdere bladontwikkeling bij deze plant afgesloten. Wel verlengt zich de stengel, wel wordt het derde bladpaar iets grooter dan het tweede, maar samengestelder worden ze niet meer.

Ze heeft ons echter voor ons tegenwoordig doel genoeg doen zien ze heeft ons de ontwijfelbare bewijzen geleverd van bladmetamorphose aan één en dezelfde plant, waardoor het begrip van latere gedaantewisselingen reeds veel gemakkelijker wordt.

Is echter bij de B o o n met het drietallige blad het maximum van bladontwikkeling bereikt, dit is op verre na niet bij alle planten het geval; men stelle zich maar eens dien rijkdom van bladvormen voor, dien men in het plantenrijk aantreft; die groote bladeren, vier-, vijf-, zes- en meervoudig ingesneden, waardoor de sierlijkste en rijkste vormen ontstaan, en vergelijke dan dáármede die eenvoudige z a a d l o b b e n, waarmede de plant haar leven begint. Op het eenvoudigste volgt het meer ontwikkelde, en:

> Straks rijst het volgende schot, dat van gelid tot geleding
> 't Vroegere maaksel herhaalt, immer het grondbeeld bewaart.
> Echter verschilt het: want zie! kunstiger samengevlochten
> Is nu elk volgende blad, dieper of fijner van snid,
> Breeder of dichter getand, rijker in punten en bochten,

(*) In zeer zeldzame gevallen blijven die z a a d l o b b e n nog eenigen tijd aan den stengel bevestigd, en nemen dan soms in alle opzichten het karakter van gewone bladeren aan. Bij den K o f f i e h e e s t e r b.v. groeien ze, nadat ze hun inhoud aan de kiemende plant hebben afgestaan, in plaats van af te vallen, nog door, breiden zich namelijk in de vlakte uit en worden volmaakt groen. Dán herkent men ze op het eerste gezicht als bladeren, al verschillen ze ook zeer in vorm met die hooger op aan den stengel verschenen.

Die, ongevormd en vergroeid, sliepen in 't onderste lid.
.....
Weeldrig geribt en getakt, altijd geneigd om te stijgen,
Zwelt en verheft zich het lot met onbedwingbare kracht.

De ontwikkeling der bladeren, tot hoe hoog een toppunt van pracht en weelde die bij vele planten ook mag klimmen, is echter niet het einddoel der plant. Het voortbrengen van vruchten en zaden, tot instandhouding der soort, ziedaar hare bestemming, en daartoe kunnen de bladeren haar alleen van dienst zijn(*), nadat ze weder een aanzienlijke vormverandering ondergingen.

Aan zeer vele planten is, tegen dat ze zich tot bloeien gereed maken, een merkbare verandering in de bladontwikkeling het onbedriegelijke voorteeken van den op handen zijnden bloei.

Die b.v. wel eens getuige was van de wijze, waarop de bekende Amerikaansche A g a v e (de zoogenaamde honderdjarige A l o ë) zich tot bloeien gereed maakt, zal, zonder toen misschien recht begrepen te hebben waaraan die verschijnselen toe te schrijven waren, die nu van zelf hier in toepassing brengen. Wanneer deze plant zich in hare volle bladontwikkeling vertoont, volgt uit het midden het ééne blad op het andere, terwijl de binnenste, die elkaar nog omvatten, met den top boven de andere uitsteken. Nadat dit alzoo eenige jaren voortging, en de elkander opvolgende bladeren steeds iets langer, breeder en dikker waren, bespeurt men plotseling (eigenlijk had dit langzamerhand plaats, maar men merkt het pas op, als het in 't oog loopt) dat niet meer de binnenste bladeren boven de andere uitsteken, maar dat ze integendeel korter zijn en achtereenvolgens nóg korter worden; 't is of de plant, tot hiertoe zoo kloek en zoo krachtvol, kwijnend en krachteloos is geworden; en toch, krachteloos is ze niet, maar ze verspilt hare krachten niet langer aan bladweelde; ze bereidt zich voor tot bloeien, en dit vordert groote krachtsinspanning. Was tot dusverre alles gericht op den omvang der bladeren, de nu volgende bladeren zijn trapsgewijs tot hoogere doeleinden bestemd; daartoe moeten ze gaandeweg kleiner worden, ten einde alzoo allengskens in die vormen over te gaan, welke voor het groote doel onmisbaar zijn.

Let maar eens op, wanneer gedurende eenige maanden die toestand van schijnbare verkwijning toenam en eindelijk alle groeikracht de plant schijnt verlaten te hebben, dàn ontwikkelt zich plotseling de jaren achtereen inééngedrongen gebleven stengel met voorbeeldelooze kracht, altijd nog voorzien van steeds kleinere bladeren, die, hoe hooger de stengel wordt, des te verder uit elkander staan, maar die toch altijd nog, hoe klein ook en hoezeer in vorm veranderd, duidelijk als bladeren te herkennen zijn.

Dit kleiner worden der bladeren, tegen het tijdstip van den bloei,

(*) Het spreekt vanzelve dat hier die exceptioneele gevallen, waarbij de gewone groene bladeren, zelfs stukken ervan, tot reproductie kunnen dienen, buiten aanmerking blijven; immers de voortplanting der zaden alleen is de natuurlijke.

levert bij vele planten dikwijls verrassende verschijnselen op, terwijl er daarentegen bij andere niets of bijna niets van te bespeuren is. Er zijn er, welker bladeren zich, zoodra ze in omvang afnemen, beginnen te kleuren, hetwelk wel eens aanleiding geeft dat men voor den bloei houdt, wat eigenlijk pas de voorbode daarvan is.

Vooral in de bij uitnemendheid tropische familie der Bromeliaceën, waarvan de gewone Ananasplant als de type kan beschouwd worden, en die menig kostbaar sieraad voor onze kassen levert, komen geslachten voor, bij welke die kleinere bladeren - schutbladeren genoemd - zich op de meest verschillende wijze voordoen niet alleen, maar dikwijls het grootste sieraad der planten uitmaken. Zij, die met deze planten vertrouwd zijn, hebben zich slechts de Vriesea's, Guzmannia's, Nidularium's, enz. te herinneren, terwijl zij, die ze niet kennen, ze in meest alle verzamelingen van tropische planten kunnen zien.

Vooral bij het laatstgenoemde geslacht zijn ze zeer karakteristiek. Gaandeweg, naar het hart der plant toe (de bladeren spreiden zich als stralen van een centrum uit), kleiner wordende, verkrijgen ze ook een andere kleur, en worden ten laatste donker purperrood, terwijl de lager zittende, grootere, groen bleven. In dit stadium, hetwelk aan den bloei onmiddellijk vooraf gaat, en dat maanden lang duurt, zijn deze planten op haar schoonst.

Als men bedenkt, dat de bloei het hoogtijfeest der planten is, dan kan men, dit ziende, onmogelijk de gedachte van zich weren, dat de plant zich tegen dien tijd op haar sierlijkst uitdost, dat ze zich reeds bij voorbaat in haar bruiloftskleed hult. -

Heeft men eenmaal zijn opmerkzaamheid op die schutbladeren gevestigd, dan zal men ongezocht zelf menigmaal de metamorphosenleer van Goethe gaan toepassen, en veel gevolgtrekkingen maken, waaraan men anders zeker in de verte niet zou denken; en men zal 't gevoelen, dat er, met betrekking tot de natuur, tusschen zien en opmerken een hemelsbreed verschil is.

Om zooveel mogelijk zeker te zijn, dat de lezer zich van deze bladmetamorphose een goed denkbeeld vormt, wil ik hier nog een voorbeeld in herinnering brengen, dat gedurende den zomer onder ieders bereik is, die zich slechts eenige schreden buiten zijne stad of zijn dorp wil begeven. Dit voorbeeld toch levert de gewone kleine Boterbloem (Ranunculus acris).

Wanneer deze plant, die in geen weiland ontbreekt, in het voorjaar te voorschijn komt, maakt ze kloeke ronde bladeren, die echter door diepe insnijdingen in een aantal slippen verdeeld zijn. Ze behoort namelijk tot de overblijvende gewassen, zoodat de onderaardsche stengel reeds krachtig genoeg is, om ten volle ontwikkelde bladeren voort te brengen; als ze van zaad opkomt, is dit in het eerste jaar anders en begint ze zoo goed met de zeer kleine, eenvoudige zaadlobben, als die welke wij straks leerden kennen.

Nu echter is ze sterk, en, wanneer de lentezon het weiland een smaragdgroene tint geeft, kan zij zich in haar ‘bladweelde’ baden.

Weldra echter openbaart zich bij haar de neiging tot bloeien. Midden uit de roset van sierlijke bladeren schiet de stengel op, en zie! de nu volgende bladeren dragen reeds onmiddellijk het kenmerk van krachtsvermindering: ze zijn iets kleiner dan de eerste zijn en de nu volgende weer kleiner niet alleen, maar het getal slippen is weldra tot drie teruggebracht; ze worden dus veel eenvoudiger, en 't is als neemt de plant het leven ernstiger op, naarmate ze een voor haar zoo belangrijk tijdstip nadert.

Nog hooger, en 't zijn eenvoudige, oningesneden, smalle blaadjes geworden, op zichzelf geen de minste gelijkenis hebbende met de onderste, maar door middel van de daartusschen geplaatste overgangstoestanden toch duidelijk daaraan verbonden.

Ziedaar nu zeker wel een der eenvoudigste onzer inlandsche planten, en op slechts ééne episode uit haar leven maakte ik u opmerkzaam; toch zou 't mij verwonderen, ja, tegenvallen zou het mij, wanneer gij niet erkendet, dat hier veel stof tot bewondering, tot stil genot aanwezig is. In sommige gevallen is het voldoende slechts *iets* te weten, om *veel* te genieten.

Zitten bij onze B o t e r b l o e m de onderste bladeren dicht bij elkander, zoodat ze - ik bezigde het woord reeds daareven - een roset vormen, zoodra de stengel naar boven streeft wordt dit anders, en met het afnemen in omvang worden de afstanden tusschen het ééne blad en het andere grooter, zoodat de bovenste zelfs vrij ver uit elkander zitten, en de stengel daardoor een slank voorkomen verkrijgt. Het is als had deze zooveel haast om de bladeren, die hij daartoe bestemde, maar nog zorgvuldig verborgen houdt, tot een bloem te groepeeren, dat hij de andere geheel aan hun lot overlaat.

Zeer terecht laat G o e t h e dan ook op de laatstelijk aangehaalde regels volgen:

> Maar nu beperkt de Natuur de eeuwige Vormdrift, nu leidt ze
> Zachtkens de ontwikkeling op tot een volkomener bloei:
> Zorgzaam vernauwt zij elk vat, spaarzamer sappen verspreidt ze,
> En de gedaante van 't lot spreekt van een trageren groei.
> Kleiner zijn voortaan de blaan, ver van elkander geschoven,
> Maar hoe uitvoerig bewerkt prijkt nu de ontwikklende steel!
> Bladloos en slanker dan ooit, heft zich de stengel naar boven,
> En daar vergast hij het oog op een verrukkend tooneel.

Ja, wèl een verrukkend tooneel! Verrukkend zelfs voor hem, die in de bloem niets anders ziet dan een ‘natuurproduct’, zonder zich zelfs maar even rekenschap te vragen van wàt hij eigenlijk ziet; verrukkend inzonderheid voor hem, die, getroffen door de verscheidenheid van vormen, daarin den onuitputtelijken rijkdom der Natuur bewondert; maar verrukkend boven alle beschrijving voor diegenen, die, in deze geregeld

elkander opvolgende wijzigingen, in dit toe- en afnemen der bladweelde, een geregeld voortschrijdende richting naar *hooger* erkennen; voor hen wordt de plant een schepsel, welks leven en streven, hoe onbegrijpelijk 't hun in vele gevallen is en blijft, hen met heilige bewondering, met diep ontzag vervullen.

We gaan echter verder.

Nadat de stengel zich gedurende eenigen tijd met kracht en snelheid in de lengte ontwikkelde, wordt die lengtegroei plotseling gestaakt. Waren de kleinere blaadjes steeds verder van elkaar verwijderd, met die nu onmiddellijk volgen is juist het tegenovergestelde het geval; in plaats van op eenigen afstand boven elkander, zitten ze ten getale van twee, drie, vijf of meer alle op ééne hoogte kransgewijs om den stengel heen, alle dicht aan elkaar gesloten en met de topjes over elkaar geslagen. 't Is de b l o e m k n o p .

Maar zulk een knop bestaat uit meer dan dien krans van kleine, groene blaadjes. Morgen of overmorgen zullen we 't zien. Dan barst, door den drang der daarbinnen besloten organen, de knop open, die krans van groene blaadjes wijkt uitéén, en een tweede krans van blaadjes verschijnt, grooter dan de vorige en veelal prachtig gekleurd.

Die eerste groene krans - de k e l k , waarvan elk afzonderlijk blaadje een k e l k b l a d heet - was bestemd om tot overtreksel te dienen voor de daarbinnen besloten, veel teerder deelen; ook zien we dat die blaadjes, hoe klein ook, veel steviger van bouw zijn, dan de vaak prachtig gekleurde bloembladeren, die de b l o e m k r o o n vormen, zooals men gewoon is dien tweeden krans te noemen.

Hoeveel luister de planten dikwijls in die bloemkronen tentoonspreiden, behoeft hier niet herhaald te worden. Het is echter misschien niet overbodig met een enkel woord toe te lichten, waarom deze bladkrans zoo schitterend uitgedost is, waarom de blaadjes zooveel grooter zijn dan die van den kelk.

Vroeger was men de zeker zeer subjectieve meening toegedaan, dat die bloemenpracht door de Natuur bestemd was alleen voor 's menschen genot. Natuurlijk! deze was Koning en Heer der aarde, en al het geschapene was daar om en voor hem, al kon ook het nut van vele zaken voor den mensch niet altijd even gemakkelijk aangetoond worden. Dit alles werd op scholen geleerd, van kansels gepredikt, en het zal dus wel waar geweest zijn.

Ik zeg geweest zijn, want tegenwoordig is het heel anders; tegenwoordig neemt de mensch zijn plaats in, in de reeks van het geschapene, en bestaat hij even goed voor en in 't belang van andere schepselen, om deze, vaak zijns ondanks of zonder dat hij er erg in heeft, te helpen leven of hun leven mogelijk te maken, als zij voor hem.

En zoo bloeien de plant en tegenwoordig niet meer alleen voor ons genoegen, hoeveel genot wij er ook in smaken, maar voor zich zelve, en zijn die bloemkronen niet meer zoo schitterend, opdat die pracht ons leven

zou veraangenamen, maar omdat het doel der plant met de bloem anders niet zou bereikt worden.

Dit doel is het voortbrengen van vruchten en zaden, hetwelk onmogelijk is zonder een voorafgaande bevruchting, namelijk zonder de overbrenging van het stuifmeel uit de helmknopjes op den stempel. In dit opzicht nu zijn de bloemen zeer menigvuldig van de hulp der insecten afhankelijk, die, zoekende naar den op den bodem der bloem aanwezigen honig, onbewust het stuifmeel veelal van de ééne bloem in de andere, van de opengebersten helmknopjes op den stempel brengen.

Hier opent zich voor ons een veld, rijk aan bewonderenswaardige verschijnselen, en zoo aanlokkend dat het zelfbedwang vordert om er voorbij te gaan, zonder ons eenigen tijd in de beschouwing ervan te vermeien. Wij moeten echter zooveel mogelijk voet bij stuk houden, en mogen niet te ver van ons onderwerp afdwalen.

Welnu, wanneer men weet dat de hulp der insecten zoo vaak onmisbaar is voor het hoogste levensmoment der bloem, dan zal men zeker zijne verbeelding wel geen geweld behoeven aan te doen, om tot het vermoeden te komen, dat die diertjes door de kleur en den geur der bloemkronen gelokt worden, wat te meer waarschijnlijkheid verkrijgt, wanneer men let op de voor ons schier onbegrijpelijk scherpe zintuigen dier kleine schepseltjes.

Waartoe de bloembladeren zooveel grooter zijn dan die van den k e l k , is gemakkelijk te begrijpen. Ze zijn toch blijkbaar bestemd om de daarbinnen gezeten m e e l d r a d e n en s t a m p e r s te omhullen; deze zijn daardoor als door een afschutsel omgeven, hetwelk nog te meer het geval is, waar de bloembladeren tot één geheel samengroeiden.

Met de bloem wordt de stengel of steel, die haar draagt, afgesloten. Nu in meerdere, dan in mindere mate, zet die zich dáár uit, opdat de oppervlakte, waarop de verschillende bloemdeelen ingeplant zijn, grooter worde; de steel wordt plotseling, in plaats van uitgerekt, ineengedrongen, en

> Blaadjen naast blaadjen schiet uit, teêr aan elkander geweven,
> Dicht om den stengel gezet in een lieftalligen krans;
> Samen formeeren ze een k e l k , en uit zijn binnenste streven
> Sierlijke kronen omhoog, schittrend in vorstlijken glans.
> Alzoo verschijnt de Natuur in haar verhevene schoonheid,
> De orde en volkomenheid zelf. -

K e l k en b l o e m k r o o n , hoe schitterend deze laatste veelal ook is, zijn toch eigenlijk slechts organen van ondergeschikt belang; ook is het volstrekt geen zeldzaamheid planten aan te treffen, aan welker bloemen zelfs geen spoor van deze beide kransen te vinden is. Dat ze één van beide, en dan gewoonlijk de k e l k , ontbreken, treft men zelfs zeer dikwijls aan.

Wanneer wij slechts bedenken, dat het doel van den bloei het voort-

brengen van vruchten en zaden is, en wanneer we weten, dat zoo min de kelk als de bloemkroon direct daartoe iets afdoen, maar dat dit geheel afhankelijk is van de stampers (één of meer in elke bloem), die gedeeltelijk uit het beginsel der vrucht bestaan en van de meeldraden, omdat dezer helmknopjes het bevruchtende stuifmeel bevatten, dan komen we vanzelf tot het besluit, dat dit de essentieele bloemdeelen zijn.

In beide deze organen zien we een uiting van het plantenleven, die, afgescheiden nog van het in de hoogste mate bewonderenswaardige bevruchtingsverschijnsel, om de keurigheid der gemetamorphoseerde bladeren, aan welke deze voorname rol is toegedacht, onze verbazing ten top zouden voeren, zoo de gewoonte ons in dit opzicht geen leelijke parten speelde.

Hier is het, dat de Natuur zeker onophoudelijk een harer grootste wonderen wrocht. Als ging er een betooverende adem over de bloem, zoo veranderen de bladeren, die, hoezeer ook gewijzigd in vorm en kleur, toch altijd bladeren bleven, nu plotseling zoodanig in geheel hun voorkomen, dat de oorspronkelijke vorm er volstrekt niet meer aan te herkennen is. Op een draadvormig steeltje, dat men met een bladsteel kan vergelijken, zit een knopje, meestal langwerpig van vorm, en aanvankelijk rondom geheel gesloten. Weldra opent zich dit, hetzij tengevolge van den aandrang van binnen, of... omdat het daartoe tijd is, gewoonlijk met twee zijdelingsche, overlangsche spleten, en het fijne stuifmeel treedt naar buiten.

Zelfs die helmknopjes leveren nog een groote verscheidenheid op. Ze zijn natuurlijk grooter of kleiner, naar gelang van de grootte der bloem; somtijds, zooals bij de Lelie, zitten ze op het midden der lengte slechts op de zeer fijne, elastische spits van het steeltje of helmdraadje verbonden, en kunnen ze daarop in alle richtingen bewogen worden, zonder af te breken. Het openspringen levert somwijlen mede zeer eigenaardige verschijnselen op; zoo b.v. bij de planten van de uitgebreide groep der Laurineën - de gewone Laurierboom en aanverwanten - openen zich kleine klepjes, aan venstertjes gelijk, om het stuifmeel uit te laten, terwijl bij alle Ericaceën, waartoe de gewone Heideplantjes, waartoe ook de om hare fraaie bloemen geliefde Rhododendron's en Azalea's behooren, aan den top kleine poriën ontstaan, wijd genoeg echter om het fijne stuifmeel door te laten. Dit is zeker wel als een zich openen ter rechter tijd te beschouwen, daar van het ontstaan dier uiterst fijne porietjes moeilijk een physische oorzaak zal te vinden zijn.

En nu sprak ik nog niet van het zich daar binnen ontwikkelende stuifmeel, uiterst kleine korreltjes of liever blaasjes, met een dubbelen wand, waarvan de buitenste, onder sterke, tevens heldere vergrooting gezien, de keurigste teekeningen en de rijkste afwisseling vertoont.

Zeker, de stampers zijn als de meest belangrijke bloemdeelen te

beschouwen, maar wat keurigheid van bouw en samenstelling betreft, bereikt het blad in de meeldraden het toppunt zijner gedaantewisseling.

Bij de bevruchting zelve behoef ik hier niet stil te staan, ofschoon juist dit stadium in het leven der bloem de meest verassende verschijnselen oplevert, zoodat wij nú geneigd zijn aan de plant een instinctmatig streven toe te kennen, ja we schier zouden meenen aan hare waarde tekort te doen, door dit, tegen onze overtuiging in, te ontkennen, dàn weder het leven der bloemen met dat van een heirleger van insecten zoo nauw verbonden zien, dat we spoedig tot de overtuiging komen, dat wij deze laatste tot dusverre zeer ten onrechte als nuttelooze, ja, slechts als lastige en schadelijke wezens hebben beschouwd.

Was het dan ook wel wonder, dat inzonderheid deze bladmetamorphose den dichter de liefelijkste tonen deed tokkelen? Was het wel wonder, dat, toen hij, in de prachtige bloemkroon niets anders dan gewone bladeren herkend hebbende, en hij de zekerheid verkregen had, dat ook de genitaliën als zoodanig moeten beschouwd worden, dat hij, vooral met het oog op de niet zeer lang tevoren door Linnaeus boven allen twijfel verheven sexualiteit in de bloemen, haar hoogtijkleed bewonderd hebbende, met klimmende geestdrift voortgaat:

> Maar al die heerlijkheid spelt weder een schepping. De almachte
> Raakt aan het kleurige blad, en het trekt ijlings te zaâm:
> De edelste vormen ontstaan, maar van verschillend geslachte,
> Weêrzijds bestemd voor elkaâr en tot vereenen bekwaam.
> Teer en vertrouwlijk gegroept, blinkend in feestlijke kleuren,
> Schikken om 't huwlijksaltaar zich nu de paren bijéén:
> Hymen zweeft zegenend aan, en de welriekendste geuren,
> Allesbezielend en sterk, drijven door 't Heiligdom heen!

Hier valt de gordijn, zoowel voor het scherpziend en bovendien sterkgewapend oog van den natuurkundige als voor den bescheiden blik van den leek. Wat de bevruchting onmiddellijk voorafgaat weet de eerste, ook wat er het directe gevolg van is, maar het eigenlijke moment zelve bleef hem een raadsel.

Dit echter is zeker, dat, na dit gewichtig oogenblik, al de bloemdeelen, behalve de stampers, hunne rol hebben afgespeeld. De kelk viel somtijds reeds vroeger af, de bloemkroon verwelkt(*), de meel-

(*) Niet altijd is dit even gemakkelijk waar te nemen, omdat niet altijd met zekerheid het oogenblik kan bepaald worden, waarop de bevruchting heeft plaats gehad. Op verrassende wijze nam ik dit eenige jaren geleden waar. Een der prachtigst bloeiende tropische Orchideeën, Laelia crispa, had tegelijkertijd een veertig- à vijftigtal bloemen geopend. Niet bepaald om er zaden van te winnen, maar alleen om te doen zien hoe gemakkelijk en zeker ook de Orchideeën langs kunstmatigen weg kunnen bevrucht worden (bij gebreke der daartoe noodige insecten heeft dit tengevolge van den eigenaardigen bouw der bloemdeelen in de kassen in den regel niet plaats), had ik al die bloemen tegelijk bevrucht. Dat deze kunstbewerking goed geslaagd was, bleek mij - tot mijn teleurstelling - reeds den volgenden morgen. Immers, terwijl, had ik ze aan haarzelve overgelaten, de plant zeker nog langer dan een week den rijkdom van haar prachtigen bloei had tentoongespreid, waren toen alle bloemen volkomen verwelkt. Reeds den volgenden dag kon men eenige zwelling der vruchtbeginsels bespeuren.

draden krimpen inéén, zelfs de stijl, het topgedeelte van den stamper, valt van het vruchtbeginsel af.

Dit laatste alleen blijkt nu een nieuw levenstijdperk te zijn ingetreden, en is na weinige dagen reeds zichtbaar in grootte toegenomen, immers:

> Kiemen oneindig in tal(*), die in den moederschoot wachtten
> Van de nu zwellende vrucht, zetten allengskens zich uit.
> En het is hier, dat Natuur eindlijk de reeks harer krachten,
> Eindlijk den kleurigen ring van hare ontwikklingen sluit.
> Maar aan de vorige schalm hecht zij een nieuwe; en de keten
> Wordt door alle eeuwen verlengd, tot in het laatste verschiet.

Wat dunkt u, Lezer, wordt u de groote dichter niet dubbel lief, nu ge hem herkent ook als den onderzoeker, die aan de Natuur een harer liefste geheimen wist af te luisteren, om ze op zulk een welluidende wijze anderen mede te deelen, en boezemt de natuurkundige u geen hooge achting in, die zijn edele kunst der wetenschap ten dienste stellende, haar een kleed aanpaste, waarin zij zich maar hoogst zeldzaam vertoont, maar 'twelk aan hare fiere gestalte, hare edele trekken, een bevalligheid, een majesteit tevens geeft, welke hare waarde in de schatting van iedereen aanzienlijk moeten verhoogen, welke haar doen lief krijgen ook door hen, die zich vroeger, door haar ernstig, soms wel wat al te deftig voorkomen afgeschrikt, met zekere schuchterheid van haar afwendden?

Het kan in geenen deele verwondering baren, wanneer sommigen, velen misschien, gaarne toestemmende, dat G o e t h e 's voorstelling van de metamorphose der bladeren den onmiskenbaren stempel draagt van zijn dichterlijk genie, toch moeilijk kunnen aannemen, dat hier niet veel te stellen is op rekening eener zeer opgewekte verbeeldingskracht, en dus, zelfs na de verzekering, dat de wetenschap die leer bevestigd heeft, toch nog ver van overtuigd zijn.

Welnu, laat ons eens zien of we hier en daar aan de p l a n t e n ook iets kunnen afluisteren, hetwelk die overtuiging gemakkelijker maakt.

Het eerste wat we hiertoe noodig hebben, is de zekerheid, zooveel mogelijk door aanschouwing verkregen, van de gemakkelijkheid, waarmede de bladeren zelfs de meest verschillende vormen aannemen.

(*) Hoewel er niet weinig vruchtbeginsels gevonden worden, waarin maar weinige, dikwijls zelfs maar één eitje aanwezig is, kan deze voorstelling toch daarom niet als overdreven beschouwd worden, daar vele andere - men denke slechts aan dat van de gewone P a p a v e r - duizenden eitjes bevatten; ja, een enkel vruchtbeginsel van de hierboven vermelde O r c h i d e e bevat er wellicht millioenen; immers die zijn, zelfs als rijpe zaden, zóó klein, dat ze op de lucht drijven.

Trouwens, die zekerheid verkrijgen wij zeer licht; een enkele blik om ons heen 's zomers in de vrije natuur brengt ons daarmede reeds een heel eind op weg; immers, wanneer wij letten op de bladeren der verschillende kruiden, heesters en boomen, dan treft ons oog een verscheidenheid, die eindeloos is; een verscheidenheid, die, ik heb het vroeger elders reeds uitvoerig aangetoond(*), niets anders is dan een aaneenschakeling in verschillende richtingen van een aantal wijzigingen van een en dezelfde type.

Tot deze overtuiging komt men gemakkelijk, wanneer men slechts eenige hoofdvormen, in opklimmende reeks, naast elkander legt; de d e n n e n a a l d , het g r a s b l a d mogen in vorm zeer veel verschillen van het blad van den E s c h of van dat van den wilden K a s t a n j e b o o m , ze zijn toch door een tien- of twaalftal tusschen- of overgangsvormen zeer gemakkelijk aan elkaar te verbinden, en zoekt men nu weer andere, welke tusschen die overgangsvormen behooren, dan ziet men het verschil zich oplossen in slechts kleine, somtijds maar nauwelijks merkbare wijzigingen. Toch zal men niet aarzelen ze allen bladeren te noemen, en toch is het verschil tusschen ver van elkander verwijderde vormen dikwijls niet minder groot, dan tusschen de gewone bladeren en de meeldraden.

Men werpt mij hier misschien tegen, dat het niet aangaat om datgene, wat men opmerkt bij de bladeren van een groot aantal verschillende planten, direct toe te passen op die van één en dezelfde p l a n t ; maar wie zal beweren, dat wat de natuur wrochtte aan een aantal verschillende, niet even goed door haar zou kunnen verwezenlijkt worden aan één en hetzelfde individu?

Inderdaad, wie dat zou willen beweren, hij zou reeds terstond door haarzelve gelogenstraft worden.

Reeds straks, van de kleine B o t e r b l o e m sprekende, wees ik erop, hoe daar, aan denzelfden stengel, de bladeren zoo geregeld van onder af naar boven toe in grootte afnemen, dat ze ten laatste in 't geheel niet meer op elkaar gelijken; ja, dit is zelfs zoo in 't oogloopend, dat, behalve misschien eenige wortelbladeren - zoo noemt men die welke uit den stengel nabij of onder den grond te voorschijn komen - er geen twee zijn, die in vorm of grootte met elkaar overeenkomen.

Hetzelfde kan men waarnemen aan een aantal andere planten; vooral de éénjarige en de overblijvende of vaste planten leveren er voorbeelden van.

Nú is zulks het gevolg van de toenemende kracht des stengels, zooals bij vele éénjarige gewassen, vóórdat ze zich tot bloeien gereed maken, dàn van de toebereidselen tot den bloei; somtijds hangt het samen met de toestanden, waarin de plant leeft, terwijl het vaak ook toevallige wijzigingen zijn, waarvoor geen reden is op te geven.

Zoo b.v. zal men in het voorjaar zien, dat de onder water zich ont-

(*) *Album der Natuur*, 1871, bladz. 321 en volg.

wikkelende bladeren van de Waterranonkel (Ranunculus aquatilis) in talrijke haarvormige slipjes gespleten zijn; zoodra heeft echter het stengeltje niet de lengte bereikt, dat het topgedeelte aan de oppervlakte komt, of de blaadjes zijn geheel vlak en hebben dus, al is de algemeene omtrek dezelfde gebleven, een geheel ander voorkomen dan de lager zittende.

Somtijds ziet men aan een plant zoowel gevinde als enkelvoudige bladeren. De zoogenoemde éénbladerige Esch en de éénbladerige Noot (Fraxinus excelsior monophylla, Juglans regia monophylla) leveren daarvan zeer fraaie voorbeelden, en een verscheidenheid van de Haagbeuk (Carpinus Betulus heterophyllus) gaat zelfs zóóver, dat aan den éénen tak gewone Haagbeuk-bladeren en aan een anderen bladeren zich ontwikkelen, welke zóózeer van deze verschillen, dat hij, die ze voor het eerst ziet, aan een mystificatie, een kweekersaardigheid door enting denkt; ze gelijken volkomen op kleine eikebladeren.

Dergelijke voorbeelden zouden in menigte te vermelden zijn, vooral wanneer wij onzen strooptocht ook gingen voortzetten in de kassen, onder de tropische gewassen. We hebben hier echter reeds bewijzen genoeg, dat de bladeren zeer vatbaar zijn voor ver uiteenloopende vormveranderingen, zonder dat wij daarbij nog denken aan de bloemen.

Wil men echter nog sprekender bewijzen, bewijzen door de bloemen zelf geleverd, ook deze ontbreken niet; zelfs zal hij, die zich veel met allerlei planten bezig houdt, ze in grooten getale aantreffen, al is het dan ook waar, dat de meeste hem slechts toevallig voorkomen.

Beginnen wij dan met den kelk. Met betrekking tot dezen is de overtuiging niet moeilijk, omdat de kelkblaadjes, ze mogen meestal ook aanzienlijk in vorm van de gewone bladeren derzelfde plant verschillen, toch weder volkomen gelijken op die van andere, kleinbladerige planten. Maar nemen we nu eens die van een Roos. Dezer bladeren zijn gevind, en bestaan dus uit een zeker aantal kleinere blaadjes; de kelkblaadjes zijn slechts aan den voet breede, naar den top toe spitse slippen, die geen andere overeenkomst met de gewone bladeren schijnen te hebben dan de groene kleur. Wanneer men echter tijdens den bloei eens let op den kelk van een aantal verschillende Rozen, dan zal men zien, dat er zijn, welker kelkblaadjes grooter zijn dan van andere, ook andere, die in duidelijke slipjes verdeeld zijn, ja, men zal er licht een vinden - want er zijn er - waar ze tot twee Centimeters lang zijn en gevind, dus met kleine zijdelingsche, zaagtandige vinblaadjes, volmaakt gelijkende op de gewone stengelbladeren.

Duidelijker bewijs dan dit behoeft men niet te zoeken, want ik geloof niet, dat het zal gevonden worden, terwijl men het niet noodig heeft. Deze Roos verklapt het geheim van de natuur des kelks zoo geheel, dat er dienaangaande geen twijfel meer overblijft.

Wat de b l o e m k r o o n betreft, hier wordt, ik gevoel het, het gelooven reeds iets moeilijker. De vorm der bloembladeren levert wel is waar geen groot bezwaar op, maar ze verschillen door de kleur zoo aanzienlijk van de stengelbladeren, dat alleen dit karakter duidelijk schijnt te spreken voor een geheel andere natuur.

Nu moet ik zeggen, dat er geen karakter is, waarvoor de kruidkundige minder respect heeft dan de kleur. Hij geeft er niets om, en, zoo hij al nu en dan in zijne beschrijvingen ook de kleur vermeldt, dan is dit alleen duidelijkheidshalve, als hulpmiddel, nooit als een de soort bepalend karakter.

Maar heeft nu ook al de wetenschap weinig met de kleuren in het plantenrijk op, geheel anders is dit met hen, die niet tot de priesters van Flora behooren; en het is juist om den kleurenrijkdom der bloemen, dat men over het algemeen zich zoozeer tot de planten aangetrokken gevoelt.

De bladeren, nu in bloembladeren gemetamorphoseerd, moesten ook een andere kleur verkrijgen. Zoowel de kleur toch als de vorm en die eigenaardige groepeering tot een gesloten krans, alles werkt samen tot hetzelfde doel; groen zijnde, zouden ze voor dit doel, zoo niet ongeschikt, zeker althans veel minder geschikt zijn. Men herinnere zich slechts, wat ik hierboven mededeelde omtrent de kleur als lokmiddel voor insecten.

Maar ook hier komen enkele planten onze overtuiging krachtig te hulp; immers er zijn ook groene bloemen, al treft men ze niet dikwijls aan, trouwens van deze wordt over 't algemeen weinig notitie genomen.

Ik zou hier kunnen wijzen op een allerzonderlingsten vorm van de gewone Weegbree (P l a n t a g o m a j o r), waar de gewoonlijk tot een lange staartvormige aar vereenigde bloempjes alle tot blaadjes ‘teruggegaan zijn’, die nu een sierlijke *groene* roset vormen op den top van het steeltje; maar ik neem liever een bekender voorbeeld en wel andermaal een R o o s.

Ik kweek namelijk een M a a n d r o o s met.... *groene* bloemen(*); waarvan namelijk niet maar nu en dan een enkele bloem als bij toeval groenachtig is, maar welker bloemen standvastig altijd groen zijn. Welnu, wanneer ik een der breedste bloemblaadjes van zulk een bloem vóór u legde, en dan vroeg waarvoor ge dit hieldt, ge zoudt mij aanzien als vroeg ik u naar den bekenden weg.

- ‘'t Is een blad, en 't gelijkt sprekend op een der zijblaadjes van dat eener R o o s, even spits, even zaagtandig, gelijk van vorm’. -

Aldus zou zonder eenigen twijfel uw antwoord luiden, en als ik u dan wilde doen gelooven, dat het 't bloemblad eener R o o s is, dan zou ik u zeker de geheele groene bloem moeten toonen, om allen twijfel weg te nemen.

Maar ook nog op een andere en zeer eigenaardige wijze vinden we

(*) Zie den *Volksalmanak* der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1878, blz. 68 en volg.

hier het bewijs voor de bladachtige natuur der bloemblaadjes. Men weet, dat de bloem der R o o s slechts kort van duur is. Geheel anders is het met deze groene r o z e n. Maanden lang zijn ze open; ik zag dezelfde bloemen er wel circa drie maanden onveranderd aan blijven; een duur, die bij geen andere bloem is waar te nemen.

Dit komt alleen wijl, de bloembladeren weder tot den toestand van gewone bladeren teruggekeerd zijnde, ze ook weder de functie der bladeren hebben op zich genomen. De gekleurde rozeblaadjes bevatten geen bladgroen, alleen de bladgroen bevattende plantendeelen bezitten het vermogen om koolzuur uit de lucht op te nemen, daar de koolstof uit af te zonderen en door assimilatie zeer belangrijk tot de voeding der plant bij te dragen.

De gekleurde bloembladeren zijn derhalve voor hun voeding van de gewone plantendeelen afhankelijk; met die der g r o e n e R o o s is dit echter niet meer het geval; deze emancipeerden zich als het ware; ze zijn zelf tot opneming van koolzuur geschikt, en kunnen zoo goed aan de assimilatie deelnemen als de gewone bladeren.

Verklapte die andere R o o s de natuur van den kelk, deze stelt die van de bloemkroon zóó duidelijk in het licht, dat men zeker wel niet langer zal aarzelen met toe te stemmen, dat G o e t h e 's leer ook in dit opzicht meer dan een dichterlijke voorstelling is.

Dat men bovendien, door aan de kleur in dit opzicht te hechten, zich door deze zou laten bedriegen, bewijzen tal van planten met gekleurde bladeren, die tegenwoordig in menigte gekweekt worden. Dat de gewone bladeren in den regel groen, de bloembladeren meest altijd verschillend van kleur zijn, hangt eenvoudig samen met elks bijzondere bestemming, maar het stempelt ze niet tot organen van verschillende natuur; integendeel, ze zijn typisch aan elkaar gelijk, doch verschillend uitgerust, wijl ze de plant op verschillende wijzen moeten dienen. -

Komen de kelk- en bloembladeren altijd in vorm nog met bladeren overeen, geheel anders is dit met de m e e l d r a d e n en de s t a m p e r s ; er moeten dus wel deugdelijke bewijzen kunnen geleverd worden van dezer bladachtige natuur, om ook in dit geval dezelfde metamorphosenleer als geldig te beschouwen.

Aan bewijzen hiervoor echter ontbreekt het geenszins, en er is niemand, die ze niet dikwerf heeft gezien, al herkende hij ze niet als zoodanig.

Alle gevulde bloemen prediken die leer, sommige met een helderheid, die niets te wenschen overlaat.

In het voorbijgaan merk ik hier op, dat men verschil moet maken tusschen dubbele en gevulde bloemen. De eerste uitdrukking is in elk geval minder juist, daar men wel recht heeft te spreken van een verdubbeling van den kelk of een verdubbeling van de bloemkroon, maar nooit van die eener geheele bloem, daar in dit geval *al* de

bloemorganen in dubbel zoo groot aantal als gewoonlijk zouden moeten aanwezig zijn.

Gewoonlijk echter heeft men daarbij alleen de bloemkroon op het oog. De krans van bloembladeren verdubbelt zich wel eens, of wordt zelfs wel driedubbel, zonder dat dit op het getal der andere bloemdeelen eenigen invloed heeft.

Maar zulke bloemen zijn daarom nog niet gevuld. Bij een gevulde bloem - (*flos plenus*, gewoonlijk in den Ablativus achter den naam gebruikt en dus *flore pleno*), - zijn maar zeer zeldzaam de meeldraden op de gewone wijze ontwikkeld; is de bloem goed gevuld, dan is er zelfs van deze laatste niets te bespeuren. De ontwikkeling der bloembladeren had plaats ten koste van die der meeldraden, of liever, deze gingen tot den bloembladvorm terug.

Vandaar dan ook het bekende verschijnsel, dat, al is ook de stamper in gevulde bloemen normaal ontwikkeld, deze toch, zonder kunstmatige bevruchting, onbekwaam zijn om zaden voort te brengen. Geheel onmogelijk echter is dit niet, daar somtijds een nog enkel meeldraadje tusschen de bloemblaadjes verscholen zit, en een weinig stuifmeel ter bevruchting voldoende is.

Wanneer men nu in zulke gevulde bloemen ziet, dat de plaats, waar anders de meeldraden gezeten zijn, thans door bloembladeren is ingenomen, dan zal het toch wel zoo heel moeilijk niet vallen te gelooven, dat het dezelfde organen zijn, die slechts een anderen vorm aannamen; met andere woorden, dat men hier te doen heeft met een teruggaan naar den typischen, den bladvorm.

Zulk een teruggang, die men ook in vele andere gevallen in het plantenrijk waarneemt, en welke men met het wetenschappelijke woord a t a v i s m e aanduidt, zijn dikwijls zeer veel waard, daar ze de zekerste en onbedriegelijke middelen zijn, om met de afkomst der organen in vele gevallen bekend te worden.

Een toevallig ontstane speling of variëteit kan soms zoo aanzienlijk van de plant, die haar voortbracht, verschillen, dat men deze er in 't geheel niet meer in herkent, en men dan ook niet zelden te dezen opzichte in 't onzekere verkeert, tot toevallig (even toevallig vaak als de variëteit ontstond) een tak ervan geheel teruggaat tot den oorspronkelijken toestand, en dezen dus aan den dag brengt. Zulke gevallen van a t a v i s m e , welke aan elk, die veel met planten omgaat en gewoon is op te merken, bekend zijn, leveren dikwijls hoogst eigenaardige en voor den leek volkomen onbegrijpelijke verschijnselen op.

Ik mag echter niet vergeten, dat ik thans hoofdzakelijk voor leeken in de kruidkunde schrijf, en mag dus niet te ver van mijn onderwerp afdwalen, zoo ik het begrip niet te moeilijk wil maken; immers, hoe eenvoudig en duidelijk mij dit alles toeschijnt, zal dit wel niet voor allen het geval zijn, en ik geloof dat het juist dit is, wat men bij het populair behandelen van een wetenschappelijk onderwerp vooral niet uit het oog mag verliezen.

Ik sprak daar van teruggang of atavisme, meer bepaald met het oog op de centrale bloemdeelen of genitaliën, en het is juist die teruggang, welke ons in dit geval nog veel sterkere en treffender bewijzen levert, inzonderheid dàn, als wij dien onder onze oogen als 't ware zien plaats grijpen.

Wie kent niet die fraaie gevulde T u l p , als T o u r n e s o l bekend? Ik zou ook andere gevulde of zoogenaamde dubbele T u l p e n als voorbeeld kunnen aanhalen, maar deze is 't best bekend, en 't is een sprekend voorbeeld.

Wanneer men zulk een bloem goed beziet, dan bespeurt men terstond dat de kelk er aan ontbreekt. Dit nu is niets bijzonders, want er is geen enkele T u l p , die een groenen kelk heeft; wel zal men zien, dat de zes bloembladeren van de enkele T u l p e n duidelijk in twee kransen staan, zoodat men drie buitenste en drie binnenste onderscheidt, maar ze zijn alle gekleurd; trouwens het ontbreken van den kelk is bij alle Eénzaadlobbige planten, waartoe o.a. de T u l p e n , H y a c i n t h e n , L e l i e s , enz. enz. behooren, regel.

De geheele bloem bestaat echter in dit geval uit bloembladeren, doch meest alle van verschillenden vorm. Het aantal ervan bedraagt het drie- vier- en meervoudige van de enkele, en bovendien werden ook de meeldraden bloembladvormig.

Gedeeltelijk bleven deze als 't ware ter halverwege van die metamorphose staan, want bij nader onderzoek blijkt dat er zijn, die wel den vorm der meeldraden verloren, maar waaraan toch de helmknopjes zich nog geheel of ten deele ontwikkelden, en die overgangen zal men dikwijls in dezelfde bloem in verschillende toestanden aantreffen: half bloemblad en half meeldraad.

In gevuld bloemige R h o d o d e n d r o n ' s treft men die overgangen dikwijls mede zeer fraai aan. Door eenige van die verschillende meeldraden nevens elkander te leggen, kan men letterlijk het meeldraadje in een bloemblad zien overgaan; het wordt breeder, gaandeweg bladvormiger, het helmknopje kleiner, vervolgens komt dit slechts als een misvormd uitgroeisel voor aan of nabij den top van het nu half bladvormige orgaan, doch bevat het geen stuifmeel meer; daarna vindt men er alleen een geheel onherkenbaar rudiment van; eindelijk is het aan het nu reeds vrij breede bloemblad geheel verdwenen, terwijl dit toch bij den top nog wat kronkelachtig is, tot ten laatste het bloemblad in geen enkel opzicht meer aan den meeldraad herinnert.

Een nog opmerkelijker voorbeeld levert de gewone N y m f (N y m p h a e a a l b a). Deze moet men van buitenaf ontbladeren om zich een goed begrip te vormen van den overgang der bloembladeren tot meeldraden.

Zoodra men de groene kelkbladeren verwijderd heeft, bespeurt men, dat de bloembladeren in den vorm van een spiraal om het dikke vruchtbeginsel heen zitten, zoodat men, met het onderste of buitenste beginnende, terstond ziet welk bloemblad er nu volgt.

Deze zijn aanvankelijk, in verhouding tot de lengte, vrij breed, maar nadat men er eenige verwijderd heeft, nemen die, welke hooger op zitten, in breedte af, en dit gaat geregeld zoo voort; 't zijn toch altijd bloembladeren, al worden ze smaller en smaller; wel zeker, 't zijn bloembl.....

- Ho! zie eens goed toe. Zit daar niet een klein helmknopje op den top?
- Maar dàn zijn het meeldraden.
- Ja, deze en die nu volgen. Maar met welke begonnen deze en eindigden gene?

Gij ziet om naar die ge reeds hebt afgeplukt, en, ja, daar liggen er reeds een paar bij, waaraan het helmknopje te bespeuren is. Maar dat zijn toch geen meeldraden, want ze gelijken sprekend op de vorige en die missen het helmknopje.

De overgang is hier inderdaad steeds zoo geleidelijk en zoo onmerkbaar, dat men goed moet toezien, om de grens tusschen deze beide, schijnbaar zoo zeer van elkander verschillende organen te herkennen; of beter, om te kunnen zien waar ze ongevoelig in elkaar overgaan, waar het blad zijn volkomen gedaantewisseling bereikt.

De opmerkzame lezer begrijpt, dat hier de bladachtige natuur der meeldraden op een geheel tegenovergestelde wijze wordt bewezen. In de gevulde bloem der T u l p of van de R h o d o d e n d r o n bleek die, wijl de meeldraden tot den bloembladvorm teruggingen; dit was dus atavisme.

Bij de N y m f echter is van atavisme geen sprake. Hier *volgen* we het blad in zijn overgang van kelk tot bloemblad, van bloemblad tot meeldraad; we behoeven hier geen gevolgtrekking te maken, niet te gissen, allerminst meer te twijfelen, want we zien hier duidelijk, dat bloemblad en meeldraad één en hetzelfde orgaan is, slechts een ander karakter aannemende, waar dit voor de plant noodig is. -

Voor de bladachtige natuur des stampers zijn, ik erken het gaarne, de bewijzen veel minder talrijk; men behoeft echter slechts op den eenvoudigsten vruchtvorm, de peulvrucht, te letten, om aan een blad herinnerd te worden.

De vrucht is het volgroeide vrucht*beginsel*, en dit is het benedenste, het voornaamste gedeelte des stampers in de bloem, immers het verlengsel daarvan, de stijl, ontbreekt zeer dikwijls.

Welnu, kan het wel eenige inspanning kosten, om in een peulvrucht een toegevouwen blad te herkennen, wat dikker en steviger, aan beide zijden van den middennerf wat uitgehold; wijzigingen, die het voor zijne bijzondere bestemming geschikt maken.

Dit toegevouwen, met de randen aaneengegroeide en alzoo een goed gesloten holte vormende blad, 'twelk, hoewel klein, in dien toestand reeds in de bloem, voor elk gemakkelijk herkenbaar, als stamper aanwezig is, bestemde de Natuur tot veilige woning voor de nakomelingen der oude plant; dáárin ontwikkelden zich de eitjes, tot dáárin baande

de tot een buis verlengde stuifmeelkorrel zich een weg, dáárin wordt kort daarna het jonge individu geboren; immers, wij zagen, dat in de zaadkorrel reeds de jonge plant, geheel ten leven toegerust, aanwezig is, en dáárin zal het verblijven, om erdoor gevoed te worden tot het voor een zelfstandig bestaan geschikt geworden is.

Wat nu waar is voor de peulvrucht en voor den daaraan ten grondslag liggenden stamper, geldt evenzeer voor alle andere gevallen, al zijn de tallooze vormveranderingen ook oorzaak, dat het voor den leek veelal niet te herkennen is. De meeste vruchten toch zijn zoogenoemde samengestelde vruchten, ontstaan door de samengroeiing of geheele vergroeiing van een kleiner of grooter aantal stampers, welke vergroeiing reeds plaats had tijdens de allereerste ontwikkeling, toen de bloemknop nog gesloten was. Heeft echter tusschen een aantal stampers geen vergroeiing plaats, dan kan men dikwijls, vooral wanneer men eenigszins met de organen der plant bekend is, in een aantal dicht bijeenzittende vruchtjes even zoovele toegevouwen blaadjes herkennen, die dan, wanneer de vruchtjes rijp zijn, zich aan ééne zijde openen. De vruchtjes der Akelei (*Aquilegia*) b.v. laten in dit opzicht weinig te wenschen over.

Is bij de bloembladeren en meeldraden de kleur aanvankelijk een hinderpaal tegen de overtuiging der bladmetamorphose, ten opzichte der stampers is zulks niet het geval; deze toch zijn groen, even als de bladeren in hun gewonen toestand.

In de hier medegedeelde voorbeelden herkennen wij het blad in zijn voortschrijdende ontwikkeling, evenals we dit straks met betrekking tot de meeldraden zagen in de bloem der N y m p h a e a . We willen ook hier een bevestiging in tegenovergestelde richting, een bevestiging door teruggang of atavisme.

Ook in dit geval moeten we die zoeken in abnormale, in gevulde bloemen, maar gewoonlijk zoeken wij deze daarin tevergeefs. Hoe gemakkelijk toch de meeldraden in zoodanige gevallen tot den bladvorm teruggaan, de stamper is veel standvastiger, en vertoont zich meestal, ook in geheel gevulde bloemen, normaal ontwikkeld.

Er zijn echter een paar aan elkander verwante bekende plantengeslachten, waarvan enkele soorten in dit opzicht van den regel afwijken, en wel P r u n u s en A m y g d a l u s , waartoe de Pruim, de Amandel en de Perzik behooren.

Wanneer men b.v. de zeer gevulde, en juist daarom gezochte, bloemen van de in de tuinen als sierheesters vaak voorkomende bloemen der P r u n u s c h i n e n s i s ontbladert, dan zal men zien, dat niet alleen de meeldraadjes in bloemblaadjes veranderden, maar midden in de bloem vindt men, in plaats van een stampertje.... een klein groen blaadje, waarvan de beide slipjes geheel vrij bleven en slechts een weinig naar elkaar toe zijn gebogen. Hier behoeft volstrekt niet gegeven of genomen te worden; het *is* een blaadje en niets anders;

het gelijkt zelfs niet op een vruchtbeginsel, en toch had het dit moeten worden, en wordt het dit ook standvastig in de enkelbloemige soorten van dit geslacht. -

Ik reken het overbodig nog meer bewijzen op te sommen, die overigens gemakkelijk genoeg zouden te leveren zijn.

Met betrekking tot de meeldraden zou men nog kunnen zeggen, dat ze wèl teruggaan tot bloembladeren, maar niet tot gewone bladeren; wanneer we echter de overtuiging hebben, dat gene slechts een metamorphose van deze zijn, wordt deze tegenwerping geheel krachteloos. Bovendien, wanneer men de hierboven vermelde groene R o o s heeft gezien, zal men er niet aan denken die tegenwerping te maken; dáárin toch gaan de meeldraden in alle opzichten in groene blaadjes terug, en dáár valt dan ook dit laatste spoor van twijfel geheel weg.

Wij bewonderen den eindeloozen rijkdom van vormen in het plantenrijk. Met verbazing staren we het gebouw aan, maar naar welk plan het werd opgetrokken, welke materialen ervoor gebezigd werden, hiernaar kon men slechts beginnen met te gissen.

Maar dat gissen leidde in vele gevallen tot weten, en het brengt den natuuronderzoeker nog steeds op het spoor ter onthulling van veel, dat steeds achter een geheimzinnigen sluier geheel of half verborgen was.

De Natuur is niet altijd en in alle opzichten even sterk erop gesteld haar geheimen te bewaren. Zij laat zich nu en dan wel eens een woord ontvallen, dat gretig opgevangen wordt. Ook zal hij, die zich veel met haar bezig houdt, nu en dan opmerken, dat zij zich wel eens verspreekt; dat ze monstruositeiten voortbrengt, die soms den plantkundige aanvankelijk even vreemd schijnen, als een bij vergissing uitgesproken woord, maar die, bij rustig nadenken, hem begrip geven van zaken en toestanden, welke hem tot dusverre volkomen raadselachtig waren.

Zulke losse woorden gaven G o e t h e aanleiding om meer bepaald zijn opmerkzaamheid op dit onderwerp te vestigen; hij zocht naar verband tusschen 't geen hij zag, en weldra ging voor hem een helder licht op over de ontwikkeling der plant.

En gewis, niemand beter dan een dichter als hij kon dit denkbeeld vatten, het in zijn schoone beteekenis aan anderen verkondigen.

Maar G o e t h e was, in wetenschappelijk opzicht, hiermede zijn tijd een eindweegs vooruit, en dit kon wel niet anders voor een natuurkundige, die te gelijk dichter was.... dichter als hij.

Immers wanneer zulk een genie, door de vleugelen zijner fantasie gedragen, zich omhoog begeeft, overziet hij de hinderpalen, welke het uitzicht van hen, die steeds aan de aarde vastgekluisterd blijven, belemmeren, en dan ziet hij veel verder vooruit.

Zonder degelijke kennis echter, zonder die waarnemingsgave, welke het bijzonder eigendom is van den man van wetenschap, wordt men dan

licht dupe van optisch bedrog, en het is dan ook niet geheel ten onrechte, dat de wetenschap de vruchten der fantasie, hoe geurig ze zijn en hoe aanlokkend ze er uitzien, wantrouwt. Is de dichter echter tegelijk ernstig beoefenaar der wetenschap, dan verschaft hem dit een groot voordeel.

Eerst later, nadat de hinderpalen uit den weg geruimd zijn, en het uitzicht vrij geworden is, komen anderen tot de overtuiging dat hij goed zag.

Zoo is het ook gegaan met G o e t h e 's leer omtrent de gedaantewisseling der plant.

-

Tegenwoordig wordt op natuurkundig gebied een andere strijd gevoerd.

Wat G o e t h e zag in d e p l a n t, wat D e J u s s i e u herkende in het geheele p l a n t e n r i j k, datzelfde begreep D a r w i n, dat ten grondslag moest liggen aan alles wat leeft en vroeger geleefd heeft in de geheele natuur.

D o o r o n t w i k k e l i n g t o t v e r e d e l i n g. Ziedaar de grondtoon van G o e t h e 's theorie, van D e J u s s i e u 's systeem, van D a r w i n 's ontwikkelingsleer.

De toepassing van deze laatste echter was zóó veelomvattend, ze brak zóó openlijk en zóó onverwacht den staf over veel wat men steeds voor onomstootelijke waarheid hield, en wierp zóóvele vastgewortelde denkbeelden omver, dat het niet anders kon, of zij moest in 't begin heftigen tegenstand ondervinden, op hoe bescheidene wijze ze ook was voorgedragen.

Tegenstand bij, veroordeeling inzonderheid door de menigte, die zich vaak niet ontziet een doemvonnis uit te spreken, alleen gebaseerd op eenige los opgevangen, onsamenhangende en daardoor meestal verkeerd begrepen bijzonderheden.

Wel een afdoend bewijs van de onvoorzichtigheid, met welke sommige natuurkundigen te werk gaan, die theorieën aan het volk verkondigen, welke nog niet genoeg door de wetenschap zijn afgerond, dan dat zij, die er onhandig mee omgaan, zich er niet aan zouden kwetsen.

Echter ook in den breeden kring der geleerden vond D a r w i n 's ontwikkelingstheorie aanvankelijk veel tegenstand, wat echter niet kan verwonderen; immers, ten eerste is dit steeds het lot van alle ingrijpende theorieën, en ten tweede werd daardoor aan de beoefening der wetenschap een geheel nieuwe richting gegeven, en men moet eerbied hebben voor de overtuiging van hen, die deze richting niet ook voor de hunne kunnen verklaren, zoolang zij van de juistheid ervan niet ten volle overtuigd zijn.

Toch gaat het thans met D a r w i n 's theorie evenals vroeger met

die van G o e t h e , en wint de overtuiging, dat zij de ware moet zijn, gaandeweg meer veld; ook is het niet twijfelachtig, dat het getal tegenstanders der dàn mogelijk hier en daar wat gezuiverde of gewijzigde ontwikkelingsleer van den genialen Engelschman later, bij het thans opkomende geslacht, zeer gering zal wezen.

Vooral zij, die in de natuur geleefd hebben, van hun geboorte af; die zich m e t de Natuur onderhielden, sedert het oogenblik dat ze, hetgeen ze om zich heen zagen, leerden onderscheiden; die v a n de Natuur geleerd hebben van het eerste oogenblik af, waarop ze haar a b c leerden begrijpen, kunnen moeilijk anders dan doordrongen zijn van de waarheid der door D a r w i n verkondigde beginselen. Er leefden inderdaad reeds veel Darwinisten, vóór men D a r w i n 's naam kende; maar hun begrippen van hetgeen hij zoo juist formuleerde waren te vaag, te onbestemd, dan dat ze zich er goed rekenschap van konden geven, veel minder ze tot een sluitend geheel konden ordenen.

Daar deed echter het woord des grooten meesters plotseling een helder licht voor hen opgaan; veel, wat ze zelf reeds vroeger gezien en waargenomen hadden, paste volkomen in het door hem opgehangen kader, en, vormeloos en onbestemd als dat was, kreeg het vorm en omtrek, nu het beschenen werd door het licht van zijn genie.

D o o r o n t w i k k e l i n g t o t v e r e d e l i n g ! Deze wet werd aan de Natuur voorgeschreven van het begin af, en deze wet is onkreukbaar; ze heeft alles beheerscht tot nu toe, en ze zal, ze moet het blijven doen.

De ontwikkelingsleer zelf levert er een sprekend bewijs van.

Door en met haar treedt het menschdom een nieuw tijdperk van ontwikkeling in. D a r w i n opende daarvan de poort. Dat sommigen daar al te onbesuisd wilden binnendringen en struikelden; dat anderen vielen en zich bloedig bezeerden; dat nog anderen, om redenen die men eerbiedigt, al huldigt men ze niet, daar niet heen willen, is niet de schuld van den kampioen der wetenschap, wien voor- en tegenstander hulde brengen; het één zoowel als het andere is een te gewoon uitvloeisel der menschelijke natuur, dan dat het verwondering zou kunnen baren.

D a r w i n 's leer is een veel breeder opvatting van het beginsel, dat in G o e t h e 's metamorphosen-theorie reeds duidelijk uitkomt. Deze was inderdaad een idee, maar tegelijk de profetie van een Ziener, hem door de Muzen geïnspireerd, om hare innige betrekking tot de wetenschap helder te doen uitkomen. Ze doet ons in de plant hetzelfde beginsel herkennen, dat ten grondslag ligt aan de geheele natuur; dat ons ten spoorslag strekt tot werken en tot weten, en 'twelk wordt uitgedrukt door het woord: e x c e l s i o r !

Staatkunde en geschiedenis.

Ook voorliefde voor antiquiteiten.

De Mensch vóór de Geschiedenis, door dr. T.C. Winkler. Met 36 groote platen en een groot getal kleinere houtgravures. Leiden, P. van Santen, 1876.
De Kindsheid der wereld. Een eenvoudig tafereel van den toestand der menschen in den oudsten tijd, door Edw. Clodd. Naar het Engelsch voor Nederland bewerkt. Sneek, G. Brouwer Junior, 1876.

Er bestaat in onzen tijd, zooals men weet, een manie voor antiquiteiten; antiek ameublement wordt voor het weelderigst gehouden, en fabelachtige prijzen worden besteed voor voorwerpen, die eer log en lomp dan smaakvol, maar toch oud zijn. Aangezien de voorraad niet groot genoeg is om aan de behoefte te voldoen, worden een aantal van die voorwerpen gefabriceerd en als oud in den handel gebracht, terwijl zij inderdaad spiksplinternieuw zijn; de meest ervarene kan zich echter vergissen, want de teekenen der oudheid, der echtheid worden kunstig nagemaakt; zoo zagen wij metalen voorwerpen, waarin kleine scheuren met roestvlekjes waren aangebracht; nieuwe blauwe tegeltjes werden aan den invloed van rook en vuil blootgesteld, en daarna niet voor vuil, maar oud verkocht tot hoogen prijs. Van zin voor kunst kan veelal geen sprake zijn; niet de Grieksche vorm wordt bewonderd, maar de kolossale prijs, die ervoor besteed is. Men vindt die manie niet enkel onder kooplieden, die gewoon zijn tegen elkander op te bluffen en soms ten einde raad in het zoeken naar middelen om den buurman de oogen uit te steken, maar ook bij hen, van wie men moet veronderstellen, dat zij met de kunstgeschiedenis niet onbekend zijn.

In de bouwkunst vindt men hetzelfde verschijnsel; het oude doet opgeld, niet omdat het schoon is van vorm, maar omdat het oud is. Onze vaderen hebben zich bij hun bouwen dikwijls meer laten leiden door practische overwegingen dan door streven naar het schoone; zij gebruikten, wat hun inviel of wat zij het eerst bij de hand hadden, en zij stopten b.v. in hun gevels wat daar geheel misplaatst was, of voor toonbeeld van wansmaak moet worden verklaard. De door leelijk-

heid uitmuntende Gevangen-Poort te 's-Gravenhage werd een paar jaar geleden opgepleisterd en, om haar nog meer te doen afsteken, een huis ernaast geplaatst van twijfelachtigen stijl; het torentje kon als een peperbus de goê gemeente vertellen, dat het eigenlijk heel oud moest wezen en naar het schijnt, hebben wij nog meer zulke fraaiigheden te wachten. De muren van genoemde poort werden jaren lang gebruikt voor aanplakbord, waarvoor zij uitstekend geschikt waren; bij regen een schuilplaats aanbiedend, las het publiek verkoopingen, kermisprenten en crimineele veroordeelingen. Geen modern papier mocht echter dat heiligdom langer besmetten; het vorige jaar werden op last van onze kunstlievende Regeering de biljetten afgescheurd en werd verboden voortaan daar iets meer aan te plakken; wanneer het nu regent, staart het publiek op miskleurige muren, die aan een vuilnisbak doen denken. Een tiental schreden verder verrees op een der tochtigste plaatsen van de residentie een groot vierkant, ook alweer smakeloos houten aanplakbord, dat het bekoorlijk gezicht van het Buitenhof op den Vijverberg belemmert. O tijden! o zeden!

Het zou een belangrijke studie zijn, het ontstaan van deze richting in en buiten de kunst in bijzonderheden te verklaren; licht zou dit tengevolge hebben iets meer bescheidenheid bij hen, die onzen tijd prijzen als den meest beschaafden en zeer ontwikkelden. Hier mogen enkele potloodstrepen volstaan ter aanduiding van den weg. De voorliefde voor het antieke in zaken van kunst hangt samen met de algemeene geestesrichting, die op kerkelijk gebied zich sinds geruimen tijd openbaart, en hier veroorzaakt is door de vrijzinnige denkbeelden; hoe meer de moderne ideeën toenamen, met Darwin, Haeckel en Strauss in de voorhoede, hoe sterker het verzet in de kerken, hoe krachtiger de zucht, om het bestaande te behouden, en als heilig en onaantastbaar buiten het bereik van het wetenschappelijk onderzoek te brengen; zij die dit in de kerk veroordeelen en laag op haar nederzien, omdat zij het nieuwe licht niet ontvangt maar er zich tegen afsluit, geven zelf bewijs van onkunde ten opzichte van de natuurwet, die overal leert, dat drukking tegendrukking veroorzaakt. Meer dan de reactionnairen op kerkelijk gebied zichzelf bewust zijn, volgen dezen de blinde natuurwet, zijn zij wat zij zijn, tengevolge van een onweerstaanbaren drang. Men kan zelfs een zekere mate van sympathie gevoelen met hun streven, omdat zij koesteren en kweeken wat het voorgeslacht dierbaar is geweest, wat het leven onzer vaderen was. Stervende kinderen bemint men nog meer dan gezonde.

Het leedgevoel over de moderne tijden openbaart zich buiten de kerk op een andere wijze, maar toch ook zoo, dat een min of meer bewuste voorliefde voor het oude er een uitvloeisel van is. Niet ten onrechte verwijt men het modernisme, dat het voor het grootste deel negatief is; het scepticistisch waas - scepticisme is de stoom, die het wetenschappelijk onderzoek in beweging brengt - dat over het modernisme

ligt uitgespreid, wekt geen geestdrift; is het oude geloof ontvallen, men gevoelt den steun van het nieuwe niet, en met dat oude, - onherroepelijk verloren, dat gevoelt men allermeest - ging een wereld van gedachten, van hopen en verlangen, van bezieling en geestdrift daarheen. Vandaar dat wereldsmart de ziekte is van de kinderen der negentiende eeuw, en de meer ernstigen vragen zich weemoedig af, of die smart de moeder zal worden van een nieuwe ideale wereld, die haar vleugelen over ons uitbreidt in de oogenblikken van zwakheid en ongeloof. In deze stemming trekt het oude de aandacht, wordt ons dierbaar, omdat het een herinnering is aan ons verleden, of het verleden van ons geslacht.

En op elk gebied komt dat onderscheid tusschen oud en nieuw uit, vindt men verloren idealen, verdwenen geestdrift. Denk op politiek gebied aan de grootsche verwachtingen, die 25 jaren geleden werden gekoesterd; met het constitutioneele stelsel meende men het universeele middel voor alle maatschappelijke kwalen te hebben gevonden. Na verloop reeds van slechts een halven menschenleeftijd zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat men zich deerlijk heeft vergist. Het zwaartepunt is van de eigenlijk gezegde regeering overgebracht naar de bourgeoisie, even groot in aanmatiging als in de kunst van verveling, terwijl over haar scheppingskracht allerwege de schouders worden opgehaald. Men wil het stelsel verbeteren, maar deinst terug voor het radicale middel, dat men niet aandurft uit vrees voor het socialisme, dat dreigend optreedt en met het algemeen stemrecht de bourgeoisie wil uit den zadel lichten. Als men zich de geestdrift van '48 herinnert, dan is het of er een eeuw achter ons ligt, zoo is alles veranderd.

Openbaart zich de antiquiteitenliefde veelal in hetgeen men het comedie-spel van het leven zou kunnen noemen, ook op het gebied van het historisch onderzoek zien wij de golven van den grooten geestesstroom. Immers, het is wel niet toevallig, dat in de laatste jaren een groot aantal werken zijn verschenen over de eerste geschiedenis van den mensch, en dat zij in den smaak vallen van onzen tijd, bewijzen de herdrukken, die de voornaamste beleven. Wij bedoelen hier nog niet zoozeer het ietwat wilde werk van Buckle, of den voortreffelijken arbeid van Lecky, als wel de onderzoekingen over den toestand, waarin de eerste menschen leefden en de wijze waarop de werkelijke samenleving, de maatschappij zich heeft gevormd; zijn Buckle en Lecky bekenden in Nederland, minder is dat het geval met Tyler, John Lubbock, O. Casparin, Lyell, enz., al gaan wij ook in dit opzicht vooruit.

Het onderzoek naar deze antiquiteiten is niet alleen een genot, omdat het onze zucht naar weten bevredigt, maar het oefent tevens een heilzamen invloed uit op onze beoordeeling van het bestaande, dat met duizend draden aan het verledene is verbonden; wat wordt ons al niet duidelijk uit hetgeen Tyler ‘overblijfsel’ noemt, of uit zijn voortreffelijke ontwikkeling van het animisme? Veel van hetgeen ons vreemd

voorkomt, in strijd met hetgeen beschaafd wordt geheeten, wordt ons begrijpelijk, omdat het 't uitvloeisel is van een maatschappelijke noodzakelijkheid; de geschreven wet is met al haar soms zoo zonderlinge bepalingen geen willekeur, maar het resultaat van vele practische ervaringen. Spiritisme, klopgeesterij, tafeldanserij, het zijn altemaal uitvloeisels van gemoedsbehoeften; in de menschenwereld komt, evenals in de plantenwereld, soms de oorspronkelijke vorm weer boven en als men het vernis van de beschaving afkrabt, zien wij tot onze verbazing, dat de mensch minder verandert dan men gewoonlijk wel meent.

In een reeks van wetenschappelijke werken van Engelsche en Duitsche schrijvers wordt een schat van wijsheid ons medegedeeld, die echter alleen door sommige vakgeleerden in ons land genoten wordt en waarvan het om meer dan een reden wenschelijk is, dat hij ook onder ons land wordt uitgestrooid. Meestal echter zijn vorm en uitgebreidheid een hinderpaal voor een vertaling; de vorm van de werken sluit populariteit uit, maakt daardoor het debiet beperkt, terwijl de kosten betrekkelijk groot zijn; de kleinheid van ons land, de geringe ontwikkeling van het groote publiek stellen bijzondere eischen. Een zelfstandige bewerking is daarom wenschelijker dan een vertaling en tevens moet zooveel mogelijk getracht worden de vruchten van deze belangwekkende studie zoo aan te bieden, dat zij door den uiterlijken vorm aantrekken.

In vele opzichten beantwoordt hieraan het eerste der aan het hoofd van dit artikel genoemde werken, dat van den kundigen Dr. T.C. Winkler: '*De Mensch vóór de Geschiedenis*'. Men heeft hier een statig boek, zoo net als wij dat gewoon waren van den ondernemenden, jammerlijk vroeg gestorven P. van Santen; niet minder dan 30 groote platen geven behalve de vele kleine houtgravuren een aanschouwelijke voorstelling van het eerste leven der menschen; hierdoor wordt op zichzelf reeds het lezen veel gemakkelijker en aangenamer; voor een populair werk zijn zulke afbeeldingen een onmisbaar vereischte.

De Heer Winkler deelt in zijn voorbericht met wellicht te groote bescheidenheid mede, dat hij slechts meedeelt, wat hij vond bij de specialiteiten op dit gebied, Lyell, Le Hon, John Lubbock, Figuier, Von Baer, Favre, Desor e.a. Aan volledigheid laat het werk van den Heer Winkler niets te wenschen over; de zes afdeelingen behandelen achtereenvolgens: Het tijdvak van den holenbeer en den mammoet; het tijdvak van het rendier; het tijdvak der geslepene steenen; het bronstijdvak; het ijzertijdvak, en den mensch vóór de geschiedenis in Amerika en Australië. 't Is voornamelijk de uiterlijke levenswijze, die hier behandeld wordt, woning, wapenen, voedsel, kleeding, enz.; minder de ontwikkeling van het vereenigingsleven, het ontstaan van de maatschappij en het geestelijke leven, hoe weinig gegevens wij daarvoor ook hebben; ook liet zich dit alles moeilijk in één boekdeel vereenigen; elke rubriek eischt bij voorkeur een afzon-

derlijke behandeling. Wellicht dat de Heer Winkler na dit werk aanmoediging vindt, om ook op dit gebied voor Nederlanders te bewerken, wat wij in den vreemde voortreffelijks vinden.

Over 't geheel genomen kunnen wij het werk goed geslaagd achten; het boek laat zich lezen, zonder juist door sierlijkheid van stijl uit te munten. Het zij echter vergund een opmerking te maken, voornamelijk met het oog op de verspreiding van zulk een boek in ons land; zij die van dit onderwerp een studie maken, hebben aan een werk als dit niet genoeg en schaffen zich de oorspronkelijke schrijvers aan, en daarom kan voor het grootere publiek veel achterwege blijven wat alleen den wetenschappelijken man belang inboezemt. Men ziet b.v. den geheelen gang van het critisch onderzoek, soms de meer of mindere waarschijnlijkheid van deze of gene verklaring overwogen, waardoor de indruk van het geheel niet weinig verzwakt. Het is waar, bij de weinige gegevens zijn wij dikwijls in de noodzakelijkheid zeer onderstellend te werk te gaan en is het maken van de geschiedenis geen wiskunst maar giskunst; toch zouden wij wenschen dat in werken, voor het groote publiek bestemd, meer positief werd gesproken en de gang van het onderzoek in een afzonderlijk boek behandeld met al de gestrengheid der wetenschap; nu zal menige leek het resultaat van een moeilijk onderzoek verwerpen als een uit de lucht gegrepen hypothese, omdat hij bij het eene bepaalde geval blijft staan en vergeet of niet begrijpt, dat men te doen heeft met een waarschijnlijkheid, die aan zekerheid grenst, aangezien de hypothese samenhangt met tal van andere gegevens, die niet in direct verband staan met het eene geval, maar met de geheele studie van den oudsten toestand der menschen. Men heeft het inderdaad reeds ver gebracht, wanneer men met de weinige overblijfselen uit den ouden tijd het leven teekent, zooals dit in algemeene omtrekken moet geweest zijn.

Dat dit niet geheel onmogelijk is, bewijst het boekje van E. Clodd, *De kindsheid der wereld*, *een eenvoudig tafereel van den toestand der menschen in den oudsten tijd.* Dit laat zich in een zeker opzicht niet vergelijken met het werk van Winkler; het laatste kan men een wetenschappelijk man in handen geven, het eerste is zoo populair geschreven, dat het een kinderboekje is, althans in een kindertoon uitgedrukt. Toch maakt het een hoogst aangenamen indruk en kan ook volwassenen worden aanbevolen, omdat dezen zonder twijfel meestal kinderen zijn in de kennis van deze zaken. Het boekje is slechts groot 129 bladzijden klein 8° met flinke groote letter en behandelt niet alleen het uiterlijke leven der eerste menschen, tot zelfs hun taal en schrift, maar ook hun geestelijk leven, hun godsdienst en heeft daarbij nog ruimte voor tal van zedekundige lessen, berekend voor het gemoed der jeugd; toch geeft het in dit kort bestek, en over 't geheel zeer getrouw, de resultaten weder van het wetenschappelijk onderzoek, en krijgt de lezer een helder denkbeeld van het leven van

den eersten mensch. Wie derhalve geen tijd heeft, om een werk van die uitgebreidheid als dat van den Heer Winkler - 515 blz. groot 8° - te lezen, die schaffe zich het uitstekende boekje van Clodd aan. Wij verheugen ons over beider verschijning en raden de lezing zeer aan; er is in onzen tijd zooveel ziekelijke hartstocht, men heeft zulke wonderlijke liefhebberijen, dat wij een historisch bad zeer noodig hebben; een weinig meer kennis van de geschiedenis van den mensch moge menigeen tevens een heilzame afleiding geven van de akelige partijtwisten van onzen tijd.

Dec. '77.

N.

De waarde der kroniek.

Kroniek van 1876. De voornaamste gebeurtenissen van dat jaar, volgens den datum gerangschikt door H.C. van der Heyde, hoofdonderwijzer te Beemster. Schoonhoven, S. en W.N. van Nooten.

In den laatsten tijd zagen wij verschillende kronieken verschijnen en verdwijnen; 't zijn zonderlinge kinderen, waarvan men niet weet, of zij bij het publiek gezocht zijn, of niet. Aangename lectuur is het zeker niet, maar dat is geen reden ertegen, want die qualificatie past op meer, zonder dat men daaraan het recht van bestaan wil toetsen.

In het buitenland zijn er verschillende, en daaronder zeer gewaardeerde uitgaven van dezen aard, kronieken van groot en kleiner uitgebreidheid; waarom ook in ons land niet? Gebruikt men ze niet om te lezen, zij zijn uitstekende leggers om na te slaan; wij weten veel van het afgeloopen jaar, 't is waar, maar meestal weten wij het niet goed, zoodat wij behoefte hebben aan een gids, die ons helder maakt wat nevelachtig of onzeker is. Naarmate wij ons verder van een jaar verwijderen, grijpen wij meer naar een kroniek, wanneer wij over een dag, over een feit in twijfel zijn.

De waarde van een kroniek nu hangt voornamelijk af van de bewerking; een kroniek behoort te zijn de eerste geschiedschrijving, en derhalve de eerste critiek op de gebeurtenissen van den dag; de gewone bronnen daarvoor zijn de kranten, inzonderheid de telegraphische berichten, die voor een groot deel van officieusen oorsprong zijn, d.w.z. afkomstig van de verschillende Regeeringen. Nu is er een zeer geringe mate van opmerkzaamheid noodig om in te zien, dat deze bronnen met veel omzichtigheid moeten worden gebruikt; de berichten zijn in de eerste plaats gekleurd en, wat nog erger is, soms geheel onwaar; er kan voor een Regeering reden zijn om op een gegeven oogenblik een bericht de wereld in te zenden, dat zweeft tusschen het ware en het onware, terwijl veel ervaring noodig is om de bepaald officieuse berichten, - kenbaar vooral door hun vorm - van de gewone te onderscheiden.

De eigenlijk gezegde krantenberichten, - daaronder zoogenaamde particuliere telegrammen - zijn in den regel hoogst onzuivere bronnen en dat wordt er niet beter op; kranten maken meestal werk van sensatie-nieuws, en bekommeren zich eerst in de tweede plaats om het al of niet ware van een bericht. Men heeft de zoogenaamde pers wel eens genoemd de koningin der aarde, maar die koningin doet weinig moeite haar eer op te houden en is dientengevolge bij hen, die een kijkje achter de schermen hebben kunnen nemen, wel wat in miskrediet geraakt. Het 'liegen alsof het gedrukt is,' wordt niet zelden het devies dier koningin; Bismarck vulde naar den eisch des tijds het gezegde aan door de bekende uitdrukking: 'liegen alsof het getelegrafeerd is.' Waar zoo de zaken staan, verricht men een goed werk door hetzij maandelijks - zooals sommige Fransche tijdschriften, - of jaarlijks in een korten beknopten vorm mee te deelen wat na de eerste critische ontleding als geschied kan worden aangemerkt. Zoo bewerkt, heeft zulk een kroniek blijvende waarde en kan reeds na verloop van eenigen tijd strekken, om zich een meer juist denkbeeld te vormen van den loop der gebeurtenissen.

Dat het schrijven van zulk een kroniek niet ieders zaak is, behoeft wel geen betoog; gewoonlijk beschouwt men het maken van zulk een geschiedenis als een monnikenwerk, waarvoor men bij gebrek aan beter den eersten den besten schooljongen kan gebruiken; maar het werk is er dan ook naar; men vindt alles uit de kranten nageschreven, rijp en groen; nu eens heeft men een verkeerden datum; straks een bepaalde leugen, of de redactie van een bericht is zóó ongelukkig, dat het feit in dien vorm onwaar is.

Het bovenstaande werkje heeft slechts voor een deel deze gebreken; over 't geheel heeft de schrijver zijn taak met ijver vervuld; hij heeft zooveel feiten bijeenverzameld als mogelijk was en gestreefd naar het weergeven van het werkelijk gebeurde, maar daarbij twee fouten begaan; vooreerst heeft hij niet genoeg critiek uitgeoefend, en in de tweede plaats is de redactie der berichten in den regel veel te wijdloopig; enkele feiten daarentegen, waarop voor de kennis der geschiedenis alles aankomt, zijn te kort en te vaag meegedeeld.

Zoo wordt nergens de korte inhoud weergegeven van het Turksche hervormingsontwerp van Graaf Andrassy, dat een plaats had kunnen vinden op 7 Januari, 19 Januari of 31 Januari.

Bij 19 Januari lezen wij: 'De Britsche Regeering heeft besloten de nota-Andrassy in beginsel te ondersteunen.' Juister ware geweest, wanneer gezegd was, dat Engeland zich met die nota vereenigde onder voorbehoud van niet verplicht te zijn tot de uitvoering mee te werken, behalve door mondelinge ondersteuning bij de Porte.

31 Januari staat: 'De gezanten te Konstantinopel doen elk afzonderlijk aan de Porte mondelinge mededeeling van het Oostenrijksch hervormingsontwerp.' Welke gezanten?

Men moet aannemen a l l e n ; maar het zijn, zooals men weet, alleen de a m b a s s a d e u r s van Engeland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, Duitschland en Rusland geweest; wilde men ze niet allen noemen, dan had men kunnen zeggen: de a m b a s s a d e u r s der groote Mogendheden.

Het komt bij een kroniek allereerst aan op nauwkeurigheid van uitdrukking, wil zij waarde hebben, en juist hiertegen wordt veel gezondigd.

3 Februari lezen wij: 'Wetsontwerp betreffende de Tiberbedding'; met een enkel woord had kunnen gezegd worden, wat er aan die bedding moest worden verricht en waartoe. De goedkeuring van een wetsontwerp door een commissie behoefde niet afzonderlijk vermeld te worden, daar zij voor de aanneming door de beide Kamers niet afdoende is. Er wordt ook gesproken van de 'algemeene begrootingscommissie uit het Italiaansche Parlement,' terwijl wel bedoeld zal zijn van de Kamer; een algemeene begrootingscommissie van Kamer en Senaat kennen wij niet. Het doel bij een kroniek moet niet zijn een boek vol te maken, maar die feiten, welke geschiedkundige waarde hebben, in den korten duidelijken vorm weer te geven.

Als bewijs hoezeer het in deze kroniek veelal aan critiek ontbreekt, leze men b.v. Jan. 18-21: 'verschillende gevechten tusschen de Turken en de Herzegowijners, waarin de eersten gevoelige verliezen lijden. De weg tusschen Ragusa en Trebinje door de opstandelingen bezet. (Volgens Oostenrijksche berichten leden daarentegen de insurgenten de nederlaag.)' Mij dunkt, dat men na verloop van een jaar wel eenige meerdere zekerheid had kunnen verkrijgen over den uitslag van deze weinig beteekenende schermutselingen, indien men ze wilde opnemen.

Herhaalde malen wordt een feit op de volgende omslachtige wijze ingekleed: 'Uit B.... wordt gemeld dat..;' men kon door dit weg te laten telkens driekwart regel winnen, die uitstekend kon worden gebruikt door b.v. bij 8 Juli: 'Samenkomst van de keizers van Oostenrijk en van Rusland', te vermelden wat er op die samenkomst werd besloten.

5 Juli wordt melding gemaakt van 'een Servisch geheim genootschap (de Omladina)'. Waarschijnlijk is er sprake geweest van de bekende Omladina, in een of ander woordenboek vertaald door 'een Servisch geheim genootschap,' waardoor de schrijver toont niet zeer op de hoogte te zijn van de Servische toestanden.

Wij staken onze opmerkingen, maar niet uit gebrek aan stof; levert de schrijver ook een kroniek van '77, hij vatte zijn taak ernstiger op; de kroniek winne in degelijkheid wat zij in uitgebreidheid kan, ja moet verliezen. Er bestaat in ons land behoefte aan een goede kroniek; maar men levere dan ook iets wat blijvende waarde heeft en niet enkel een naschrijven van het ongesorteerde krantennieuws.

Nov. '77.

N.

Letterkunde.

Jacques Cazotte en Le Diable amoureux.

(*Vervolg en slot.*)

Dat Cazotte bij het schrijven van zijn roman er niet het minst aan dacht, de scheppingen zijner verbeelding zelf ernstig op te nemen noch door zijne lezers ernstig te willen doen opnemen, is bewezen. Ziehier hoe de uitgever van den eersten druk *Le Diable amoureux* beoordeelt:

‘Dit werk werd in één nacht ontworpen en in één dag geschreven. 't Is niet, als gewoonlijk, een diefstal ten koste van den schrijver begaan; hij schreef het voor zijne eigen voldoening en tevens een weinig tot stichting zijner landgenooten, want het is zeer zedelijk. De stijl is rasch; geen modegeest, geene bovennatuurkunde, geene wetenschap, en nog min aardige goddeloosheden en wijsgeerige vermetelheden; slechts een kleine moord, om den huidigen smaak niet voor 't hoofd te stooten. Ziedaar alles. Het schijnt, alsof de schrijver gevoeld hebbe, dat iemand, wiens hoofd door de liefde werd op hol gebracht, reeds beklagenswaardig genoeg is, maar dat, wanneer eene schoone vrouw op hem verliefd is, hem gedurig nazit, hem leidt en met alle geweld zich door hem wil doen beminnen, het de drommel is.’

Zoo de uitgever. In zijn *Voorbericht* spreekt Cazotte zelf nog duidelijker:

‘Vele Franschen’, zegt hij, ‘die er niet op pochen, zijn in grotten geweest, om er bezweringen te doen, en hebben er akelige dieren ontmoet, die hun toeriepen “*Che vuoi?*” en die, na hun antwoord, hun een aardig diertje van dertien, veertien jaar aanboden. Het is lieftallig, men leidt het mede; de baden, de kleederen, de modes, de vernissen, allerlei meesters, het geld, de contracten, de huizen, alles is in rep en roer. Het diertje wordt meester, de meester wordt een dier. En waarom? Omdat de Franschen geene Spanjaards zijn, omdat de duivel zeer listig is, omdat hij niet altoos zoo afzichtelijk is, als men beweert.’

Stippen wij tevens aan, dat Cazotte op meer dan eene plaats van zijn roman een spottenden toon voert, die niet toelaat in zijne verzinsels iets anders dan verzinsels te zien. Wij hebben dus alle reden, om geheel het verhaal te houden voor hetgeen de uitgever ervan zegt: eene bekoorlijke fabel, door den schrijver tot eigen voldoening en tot stichting der lezers geschreven, zonder meer. Wat de gevolgen betreft, welke het boek ongelukkig moest hebben voor hem, die 't schreef, dat is iets anders. Het is, eilaas! niet minder eene bewezen zaak, dat Cazotte, niet lang na de verschijning van zijn boek, de overtuiging kreeg, dat hij zoo niet eene geschiedenis, die werkelijk gebeurd was, dan toch eene geschreven had, die zeer wel hadde kunnen gebeuren. Ook zien wij hem van dan af zich met allerlei dweperijen, geestenzienerijen, voorzeggingen en dwaze leerstelsels inlaten, die dwaasheden meer en meer aankleven, en eindelijk in de buitensporige gevoelens deelen der meest buitensporige geestdrijvers van zijn tijd.

Dat het *Le Diable amoureux* was, die, meer dan al het overige, hem zooverre bracht, lijdt ook voor anderen geen twijfel. In zijn bekend werk: *Les Illuminés ou les Précurseurs du Socialisme*, drukt Gérard de Nerval, die over Cazotte en zijn roman breedvoerig uitweidt, nagenoeg hetzelfde gevoelen uit. ‘De een weinig akelige rol,’ zegt hij, ‘wel is waar, welke de schrijver op het einde de bevallige Biondetta spelen laat, zoude toereikend zijn, om te bewijzen, dat hij op dit tijdstip in de geheimen der cabalisten en geïllumineerden niet was ingewijd, daar dezen de elementgeesten altoos zorgvuldig van Beelzebuth's zwarte handlangers hebben onderscheiden.’ Op eene andere plaats heet het echter: ‘Zoodat die man, die eerst een bevallig dichter was uit de school van Marot en Lafontaine, daarna een naïef verhaler, ingenomen nu met het kleurrijke der oude Fransche fabliaux, dan weer met de levendige schemerglinstering der Oostersche fabel, ten slotte het slachtoffer werd van het schromelijkste gevaar des literarischen levens, dat van zijne eigen uitvindingen als waarheid te beschouwen.’

Het is niet alleen in eenige van Cazotte's latere werken, dat men de duidelijkste sporen van zijn toenemend mysticismus aantreft. Ook zijne handelingen, zijne leefwijze en de betrekkingen, welke hij eerlang met andere mystiekers aanknoopt, getuigen van zijne afdwalingen. Zelfs zijne briefwisseling, onder ander met Ponteau, bediende van de *Liste Civile*, laat daaromtrent geen den minsten twijfel mogelijk, gelijk wij het door een paar uittreksels zullen betoogen.

Het moet ons overigens niet bevreemden. Reeds zijne eerste gewrochten leveren, zooals wij gezien hebben, het bewijs, dat hij voor het mysticismus, het illuminismus, enz. aanleg had. Hierbij kwam, dat hij een tijd beleefde, waarin de Franschen, aan den eenen kant te weinig, en aan den anderen, gelijk het doorgaans gaat, te veel ge-

loofden. Terwijl de wijsgeeren, dat is zij, die men in de tweede helft der XVIII^{de} eeuw aldus noemde, schier alles loochenden, niet zelden het kraste materialismus en atheïsmus beleden, en hun best deden, om geheel Frankrijk in hunne zienswijze te doen deelen, hield men zich allerwege met tooverkunst, cabalistiek en geheime wetenschappen onledig. In sommige kringen werd enkel van de elementgeesten en van de middelen, om zich met dezen in betrekking te stellen, gesproken. De bibliotheken waren met boeken overstroomd, die over tooverij, zwarte-kunst, cabalistiek en wat dies meer handelden; en de dolste geestenzienerijen der middeleeuwen maakten, onder vernieuwden vorm, opgang in de ongeloovige en toch bijgeloovige maatschappij dier dagen, die er eene eer in stelde met al wat godsdienst heette te spotten, maar de mirakelen van een Mesmer, Cagliostro en andere kwakzalvers nooit genoeg meende te kunnen bewonderen en ophemelen. 'De zonderlingste leerstellingen der middeleeuwen verrezen onder een geestigen en lichten vorm,' zegt Gérard de Nerval, 'onder eenen vorm geschikt, om een lichtzinnig, half goddeloos, half bijgeloovig publiek, als dat der laatste tijden van Griekenland en Rome, voor die verjongde gedachten gunstig te stemmen. De abt De Villars, Dom Pernetty, de markies D' Argens verspreidden onder het volk de geheimen van den *OEdipus AEgyptiacus* en de geleerde droomerijen der Neoplatoniekers van Florencië. Pico de la Mirandola en Marsilius Ficinus werden geheel doortrokken met den gemuskeerden geest der XVIII^{de} eeuw, herboren in *Le Comte de Gabalis* en *Les Lettres cabalistiques*, zoowel als in andere voortbrengselen der bovenzinnelijke wijsbegeerte ten gebruike der *salons.* Ook sprak men niet meer dan van elementgeesten, van verborgen sympathies, van toovermiddelen, bezetenheid en bezetenen, zielenverhuizing, alchimie en inzonderheid van magnetismus. De heldin van *Le Diable amoureux* is enkel een van die zonderbare kwelgeesten, welke men in de *Betooverde Wereld* van Bekker, in het hoofdstuk *Incubus* of *Succubus* beschreven vindt.'

Men verhaalt een trek uit het leven van Cazotte, die, indien hij waar is, voorzeker niet weinig zal hebben bijgedragen, om zijnen geest de dwepende richting te geven, waarop deze maar al te zeer was voorbereid. Eenigen tijd na de verschijning van *Le Diable amoureux* ontving de schrijver het bezoek van een geheimzinnig personage. Het was een onbekende, wiens statige houding, vermagerde wezenstrekken en geheel voorkomen den geleerde verrieden, die zich met ernstige studiën inlaat. Hij vroeg om Cazotte in het geheim te spreken, en begon het onderhoud met eenige zonderlinge teekens en gebaren, zooals de ingewijden van zekere genootschappen er gebruiken, om zich door elkander te doen herkennen. Verwonderd vroeg hem de schrijver, of hij stom was, en verzocht hem duidelijker te verklaren wat hij hem te zeggen had, waarop de andere nog meer teekens deed en nog raadselachtiger zich aanstelde. Cazotte werd ongeduldig:

‘Verschoon mij, Mijnheer,’ sprak thans de vreemde, daar hij zag, dat deze hem niet begreep. ‘Ik meende, dat gij van de onzen waart, en zelfs een hoogen graad bekleeddet.’

‘Ik weet niet wat gij bedoelt,’ antwoordde Cazotte.

‘Waar hebt gij dan de denkbeelden gehaald, die in uwen *Diable amoureux* voorheerschen?’

‘In mijn hoofd, als 't u belieft.’

‘Hoe! Die bezweringen in de puinen van Portici, die geheimen der cabala, die verborgen macht van den mensch over de luchtgeesten, die zoo treffende theories, rakende het vermogen der getallen, den wil, het noodlot, dat alles zoudt gij verzonnen hebben?’

‘Ik heb veel gelezen, doch zonder leerstelsels, zonder bijzondere leerwijze.’

‘En gij zijt niet eens vrijmetselaar?’

‘Niet eens.’

‘Welnu, Mijnheer, hetzij door uwe scherpzinnigheid, hetzij bij toeval, hebt gij geheimen doorgrond, die enkel het aandeel zijn der ingewijden van den eersten rang; en het zoude misschien voorzichtig wezen, zoo gij voortaan dergelijke onthullingen vermeedt.’

‘Hoe! Dat zoude ik gedaan hebben?’ riep de verschrikte Cazotte; ‘ik, die aan niets anders dacht, dan aan het vermaak van het publiek, en enkel wilde toonen, dat men voor den duivel moet op zijne hoede zijn!’

‘En wie zegt u, dat onze wetenschap met dien geest der duisternis eenige betrekking hebbe? Ziedaar nochtans de slotsom van uw gevaarlijk schrift. Ik heb u voor een trouwloozen broeder genomen, die onze geheimen verried om eene reden, welke ik verlangde te kennen... En dewijl gij inderdaad slechts een oningewijde zijt, die van ons voornaamste doel niets afweet, zal ik u onderrichten. Ik zal u verder in de geheimen van de wereld der geesten doen doordringen, die ons van alle zijden omringt, en die gij enkel door de overweging reeds hebt geraden.’

Het gesprek duurde lang. De levensbeschrijvers van Cazotte zijn het niet eens omtrent hetgeen werd verhandeld. Waaromtrent zij 't evenwel eens zijn, is de schielijke verandering, welke van dit oogenblik de denkbeelden van Cazotte omtrent de geesten ondergingen. Hij bekende, zegt men, dat hij de cabalisten in zijn *Diable amoureux* te streng had gegispt, omdat hij zoomin hen als hunne studiën genoeg kende. Hij gaf toe, dat hunne handelingen wellicht zoo strafbaar niet waren, als hij had gedacht. Hij beleed zelfs, dat hij de onschuldige geesten een weinig had gelasterd, wanneer hij van zijne *Biondetta* niets minder maakte dan Beelzebuth zelven.

‘Bedenk,’ sprak eindelijk de onbekende, ‘dat pater Kircher, de abt De Villars en vele andere casuïsten sedert lang de volkomen onschuld dier geesten hebben bewezen onder Christelijk oogpunt. De *Capitulariën* van Karel den Groote vermelden ze als wezens tot de

hemelsche hiërarchie behoorende. Plato en Sokrates, de wijste onder de Grieken, Origenes, Eusebius en de H. Augustinus, die lichten der Kerk, waren het eens om de macht der elementgeesten van die der zonen des afgronds te onderscheiden.'

Zoo wordt verhaald. Is het waarheid, is het een uitvindsel? 't Valt moeilijk te beslissen. Wat wij met zekerheid weten, is, dat de denkwijze van Cazotte allengs degene werd, in bovenstaande regelen door den vreemde uitgedrukt, en dat die denkwijze de zijne bleef tot het einde zijns levens. Hij sloot zich aan bij de Martinisten, geestdrijvers, wier leer, door den Spanjaard Martinez Pasqualis in Frankrijk gebracht, eerlang door den bekenden Saint-Martin wijd en zijd verspreid werd. Martinez beweerde, dat het verstand en de wil de eenige werkzame natuurkrachten zijn, en dat men, om de verschijnselen in de natuur te wijzigen, enkel noodig had ernstig, met overtuiging te willen en met nadruk te bevelen. Door bespiegeling en afgetrokkenheid van de uiterlijke wereld en het lichaam, kon de mensch zich tot de kennis der algemeene stof verheffen en tot die beheersching der geesten, waarvan het geheim in sommige almachtige bezweringen der middeleeuwsche cabalisten, volgens hem, besloten lag. Saint-Martin, een der volgelingen van Martinez, nam, bij dezes leerstelsels, nog vele gedachten van Swedenborg en Jacob Böhm aan. Hij hield zich op den duur, gelijk hijzelf zegt, meer met de wetenschap der *zielen*, dan met die der *geesten* bezig, daar, vreesde hij, de betrekkingen der menschen met de laatsten, vooral wanneer de geesten *geweldige* zijn, weleens te gevaarlijk kunnen worden.

Ook Cazotte deelde in dit gevoelen. Ofschoon hij zich bij de *school van Lyon*, die de stelsels van Martinez Pasqualis huldigde en schier openlijk beleed en verbreidde, had aangesloten, had hij weinig op met de *geweldige geesten*, welker oproeping Saint-Martin duchtte. Vandaar dat zijne geestenzienerijen en visioenen lang eerder vroolijk dan somber bleven, en dat van wezens als *Biondetta-Beelzebuth* in zijne schriften geene spraak meer was. Hij vervaardigde eene soort van vervolg op de *Duizend en Een Nacht*, onder den titel *Cabinet des Fées*, waarvan eenige onderwerpen hem door Dom Chavis, een verdienstelijken Oriëntalist, werden geleverd. Die vertellingen munten uit door het bekoorlijke der beschrijvingen, een grooten rijkdom van lieve en geestige bijzonderheden en tal van sierlijke uitvindingen, zoodanig dat zij soms niet voor de echte *Arabische Vertellingen* moeten onderdoen. Men treft er geesten in aan, doch 't zijn meestal goede geesten; en daar, waar zij met kwade in aanraking komen, treden zij als overwinnaars op.

Gedurende een geruimen tijd ging hij voort met de letteren te beoefenen, soms zonder dat een spoor van geestenzienerij in zijne voortbrengselen merkbaar is. Als fabelschrijver genoot hij zekere befaamdheid, en tusschen de liederen, welke hij vervaardigde, zijn enkele allerliefst. Nadat Voltaire zijn *Guerre de Genève* had uitgegeven,

schreef hij voor dit onafgewerkt gedicht een zevenden zang, die door velen het werk van Voltaire zelven geloofd werd. Hij arbeidde zelfs voor het tooneel. Een zijner bloedverwanten vroeg hem eens waarom hij niet ook, gelijk meer dan een zijner tijdgenooten, boertige zangspelen vervaardigde. ‘Geef mij een woord,’ zegde Cazotte, ‘en morgen zult gij een stuk in dit vak hebben.’ De bloedverwant gaf hem op het woord *Sabots.* Des anderdaags was de boertige opera klaar, waarop de neef van den befaamden toonzetter Rameau muziek componeerde, en dat weldra in het *Théâtre italien* met bijval vertoond werd.

Op dit tijdstip was de geest van Cazotte nog vrij helder, ondanks zijne betrekkingen met de Martinisten en andere geïllumineerden. Ofschoon reeds tamelijk oud, was hij een zoo aangenaam prater en verteller als schrijver, en zijne geestenzienerijen gingen niet zooverre, dat zij, als later, verstandsverbijstering leken. Charles Nodier, die hem in zijne jeugd gekend had, heeft ons van hem het volgende portret gelaten:

‘Aan eene groote welwillendheid, die uit zijn schoon en vriendelijk gelaat sprak, aan eene teedere zachtzinnigheid, welke zijne neg zeer levendige blauwe oogen op de aantrekkelijkste wijze uitdrukten, paarde M. Cazotte het kostbare talent, beter dan wie 't ook zij, geschiedenissen te verhalen, die, zonderling en tevens naïef, door de nauwkeurigheid der bijzonderheden aan de meest alledaagsche werkelijkheid en door het wonderbare aan tooverij grensden. Hij had van de natuur eene merkwaardige gave ontvangen, om de dingen onder een fantastisch oogpunt te beschouwen, en men weet of ik geneigd was, die soort van begoocheling met wellust te genieten. Ook wanneer zijn statige tred zich op de marmeren vloersteenen der naaste kamer met gelijke tusschenpoozen hooren liet; wanneer de deur met langzame regelmatigheid zich opende, en het licht eener lantaarn zichtbaar werd, door een ouden dienaar gedragen, min kras dan zijn meester, en dien M. Cazotte vroolijk zijn *landsman* noemde; wanneer M. Cazotte zelf verscheen met zijn driekantigen hoed, zijn lange jas van groen camelot, met een smal galonnetje geboord, en zijne vierkant uitloopende, hoog op de wrijf sluitende schoenen met zware zilveren gespen: bleef ik nooit in gebreke hem tegen te snellen met eene uitgelaten blijdschap, die nog door zijne liefkoozingen vergroot werd.’

Die nog schoone tijd eindigde. Cazotte's dweperij nam overhand toe. Meer en meer kregen zijne denkbeelden eene fantastische kleur; meer en meer verrieden zijne gesprekken en zijne opstellen eene onbewimpelde ingenomenheid met de zoogezegde wetenschap der cabalisten. Evenals de beruchte graaf De Saint-Germain en de nog meer beruchte Cagliostro, nam hij de gewoonte aan in de gezelschappen, welke hij bezocht, alle soort van geheimzinnige geschiedenissen te verhalen, waarin hijzelf eene voorname rol gespeeld had, en die, verzekerde hij,

werkelijk gebeurd waren, hoe vreemd en ongeloofelijk ze anders klon ken. Zoo beweerde hij met lieden gesproken te hebben, die lang gestorven waren, eer hij ter wereld kwam. Moet men La Harpe gelooven, dan zoude hij zelfs, bij sommige gelegenheden, den profeet gespeeld en voorzeggingen betreffende de omwenteling van 1789 gedaan hebben. Wij achten het onnoodig die sombere profecieën te herhalen. Wij hebben de voornaamste vroeger elders medegedeeld, en zij is, daar meer dan een romanschrijver, Bulwer(*) onder ander, ze in hunne werken benuttigd hebben, algemeen bekend. Wij volstaan derhalve met te herinneren, dat, volgens La Harpe natuurlijk, Jacques Cazotte, na, in een kring academiekers, letterkundigen, wijsgeeren en hovelingen, aan Cordorcet, Chamfort, Vicq d' Aziz, Bailly, de hertogin van Grammont en anderen hun toekomstig lot voorspeld te hebben, ten slotte niet aarzelde te verzekeren, dat Lodewijk XVI, Marie Antoinette en hijzelf zouden geguillotineerd worden. Wij moeten erbijvoegen, dat het relaas van La Harpe vele ongeloovigen heeft gevonden en nog vindt. Gelijk Charles Nodier wijselijk heeft betoogd, was het op het tijdstip, waarop de schrijver van den *Cours de Littérature ancienne et moderne* het profetentooneel plaatst, niet moeilijk te voorzien, dat eerlang in Frankrijk eene omwenteling zoude uitbarsten, waarvan de gevolgen niet konden berekend worden. In dien zin nu kon Cazotte, als vele Franschen dier dagen, gesproken hebben; dat hij echter zoo bepaald gesproken, namen genoemd en van schavot en strafuitvoeringen zoude gewaagd hebben, wordt met reden ook door Nodier betwijfeld.

Omtrent 1788 werd de schrijver van *Le Diable amoureux*, naarmate hij zich in de gevaarlijke droomerijen van het illuminismus, het martinismus, het mysticismus verdiepte, nog meer het spoor bijster. Hij had dikwijls visioenen, en de openbaringen, hem, naar hij beweerde, tijdens deze gedaan, zijn van zoo dwazen, buitensporigen aard, dat men bij het lezen der brieven, waarin hij ze sommigen zijner vertrouwde vrienden mededeelt, gelooft, dat hij aan volslagen verstandsverbijstering in zeer hoogen graad lijdt. Ten onrechte nochtans: dezelfde man, die in deze brieven en niet zelden in gezelschap zich een ergen geestenziener toonde, gaf bij andere gelegenheden, dat is wanneer hij zijn stokpaard niet bereed, blijken van het gezondste oordeel. Zulks verklaart ons gedeeltelijk, hoe hij, bij al het ongerijmde en bespottelijke zijner droomerijen, zoo grooten invloed op zijne omgeving bleef uitoefenen. Zijne huisgenooten, althans zijne drie kinderen, deelden in zijne zienswijze. Mevr. Cazotte alleen betreurde de afdwalingen eens echtgenooten, dien zij anders om zijn voortreffelijk hart, zijne rechtschapenheid en edelmoedigheid rechtzinnig liefhad en eerbiedigde. Om overigens een staaltje van zijne zienswijze en van zijne theories in

(*) In *Zanoni.*

zake van geesten en visioenen te geven, zal het genoeg zijn het volgende aan eene zijner tijdgenooten, de schrijfster Anne-Marie, te ontleenen. Zij verhaalt een bezoek, door Mad. D'Argèle der familie Cazotte, in dezer verblijf te Pierry, gebracht, en laat den schrijver van *Le Diable amoureux* aldus redeneeren:

> 'Wij leven allen te midden van de geesten onzer voorouders; de onzichtbare wereld omringt ons van alle zijden... Gedurig naderen ons vrienden onzer gedachten. Mijne dochter heeft hare beschermengelen; wij hebben allen de onzen. Iedere onzer gedachten, goede of kwade, brengt eenigen geest, die ermede in betrekking is, in beweging, gelijk iedere beweging onzes lichaams de luchtzuil, welke wij dragen, verplaatst. Alles is vervuld, leeft in deze wereld, alwaar, sedert de zonde sluiers de stof omhullen... En ik, door eene ingeving, welke ik niet gezocht heb en dikwijls betreur, ik heb die sluiers opgelicht, gelijk de wind dikke nevels oplicht. Ik zie het goed, het kwaad, de goeden en de kwaden; soms is de verwarring der wezens voor mijne blikken zoo groot, dat ik eerst niet altoos die, welke in hun vleesch leven, van degenen, die er het grove uiterlijk van hebben afgeschud, weet te onderscheiden...
> Ja, er zijn zielen, die zoo stoffelijk gebleven zijn, aan wie haar vorm zoo duurbaar, zoozeer aanklevend gebleven is, dat zij in de andere wereld eene soort van dichtheid hebben medegevoerd. Die zielen gelijken lang aan levenden. Eindelijk, wat zal ik u zeggen?... Er zijn stonden, dat ikzelf mij daaromtrent ten eenen maal bedrieg. Dezen morgen, gedurende het gebed en terwijl wij te zamen onder de blikken des Almogenden vereenigd waren, was de kamer zoo vol levenden en dooden uit alle tijden en alle landen, dat ik tusschen leven en dood geen onderscheid meer wist te maken; het was eene zonderlinge verwarring, en evenwel wat prachtig schouwspel!'

Zooverre was het toen met Cazotte reeds gekomen.

Men weet, hoe groot een aandeel de geïllumineerden, vrijmetselaren en verdere leden der geheime genootschappen, die op het einde der XVIII^{de} eeuw in Frankrijk zoo talrijk waren, aan de gebeurtenissen hadden, waarvan de omwenteling het onvermijdelijke gevolg moest wezen. Cazotte, die, trots zijne betrekkingen met de Martinisten, Monarchist en Katholiek gebleven was, had, zoodra hij de nieuwe richting van het illuminismus bemerkte, niet lang gewacht zich van hen te verwijderen. Toen de omwenteling een feit geworden was, betreurde hij nog meer het politieke drijven zijner voormalige broeders. Hij zag in den nieuwen staat van zaken het rijk van den Antichrist, en kwade geesten in hen, die de omwenteling voorstonden. Een brief, dien hij in 1791 zijn vriend Ponteau schreef, schildert zijne stemming in die onrustige dagen.

> 'Indien God ons niet een man zendt, die aan dat alles op wonderdadige wijze een einde komt stellen,' zegt hij, 'worden wij door de schromelijkste rampen bedreigd. Gij kent mijn stelsel: het goed en het kwaad in de wereld zijn altoos het werk geweest der menschen, wien deze aardbol door de eeuwige wetten werd afgestaan. Wij moeten dus immer aan onszelven al

het kwaad wijten, dat werd begaan. De zon schiet gedurig hare stralen min of meer schuin op

> de aarde, ziedaar het beeld der Voorzienigheid te onzen opzichte; van tijd tot tijd beschuldigen wij dit hemellicht van gebrek aan warmte, wanneer onze stand, de ophooping van dampen of de werking der winden ons beletten den aanhoudenden invloed zijner stralen te gevoelen. Indien dus geen wonderdoener (thaumaturge) ons ter hulpe komt, ziehier alwat wij mogen verhopen.'

Op eene andere plaats handelt hij over zijne vroegere betrekkingen met de geïllumineerden.

> 'Ik ontvang twee brieven van wege goede kennissen, die ik had tusschen mijne broeders de Martinisten. Zij zijn demagogen als Bret(*); menschen van naam, tot hiertoe brave lieden; de duivel heeft hen in zijne macht. Wat Bret betreft en zijne verzotheid op het magnetismus, ik heb hem de ziekte berokkend. De Jansenisten, met de stuipdwepers (convulsionnaires) in verband getreden, zijn in hetzelfde geval. Men kan gewis op hen de spreuk toepassen: Buiten de Kerk geene *zaligheid*, zelfs geen gezond verstand. Ik heb u verwittigd, dat wij in Frankrijk slechts met ons achten zijn, de eenen den anderen geheel onbekend, die, gelijk Mozes, onophoudelijk de oogen, de stem, de armen ten hemel heffen, voor de beslissing eens strijds, waarin de elementen zelven op het spel staan. Wij meenen eene gebeurtenis te zien naderen, in de Apocalypsis afgebeeld, en die een groot tijdstip daarstelt. Wees gerust, 't is het einde der wereld niet: het plaatst dit duizend jaar achteruit. Nog is het de tijd niet tot de bergen te zeggen: *Valt op ons*; doch, in afwachting van het beste, zal het de kreet der Jacobijnen zijn; want er zijn schuldigen van meer dan een kleed.'

In al de overige brieven van Cazotte straalt eene en dezelfde gedachte door: het zijn de kwade geesten, die de Fransche omwenteling voorbereid en gemaakt hebben, en 't is de plicht der edeldenkenden onder de ingewijden hen te bestrijden, om verdere rampen te voorkomen. Men kan overigens die geesten met hunne eigen wapens overwinnen en aldus de monarchie en den Koning met haar redden.

Ongelukkig bevonden zich tusschen zijne brieven eenige, waaruit bleek, dat hij niet meende enkel van de nederlaag der kwade geesten en de zegepraal der goede de redding des Konings, der monarchie, des godsdiensten en des vaderlands te moeten verwachten. Zijn zoon Scevola Cazotte, die in de lijfwacht des Konings had dienst genomen, was een even vurig Monarchist als zijn vader, wiens denkbeelden omtrent de geestenwereld hij, gelijk wij gezegd hebben, met zijn broeder en zijne zuster ten volle deelde. Hij bevond zich te Varennes op het oogenblik der verijdelde vlucht van Lodewijk XVI, en bewees aldaar der koninklijke familie meer dan een gewichtigen dienst, waarbij van mysticismus geene spraak konde wezen. In gemelde brieven nu werd meermalen van ondernemingen en plannen gewaagd ten gunste van het koninklijk huis en tegen de Fransche Republiek. Die omstandigheid werd den ouden Cazotte noodlottig. Toen op 10 Augusti 1792 het volk van Parijs de Tuilerieën binnenstormde, bevond een van

(*) Fransch schrijver, die, benevens eenige tooneelspelen, *Contes moraux*, *Mémoires sur la- Vie de Ninon de Lenclos*, enz. uitgaf.

Cazotte's zonen zich onder de verdedigers des Konings; de andere diende in het leger der emigranten. Meester van het kasteel, zochten de volksleiders overal naar de bewijzen der royalistische samenzwering van de zoogenaamde *ridders van den dolk.* Zij legden de hand op de papieren van Laporte, intendent des Konings, en ontdekten de gansche briefwisseling van Cazotte met Ponteau, die, gelijk men weet, bediende was van de Burgerlijke Lijst. Onmiddellijk werd Cazotte aangehouden.

'Herkent gij deze brieven?'... vroeg de commissaris der Wetgevende Vergadering.

'Zij zijn inderdaad van mij,' antwoordde de grijsaard onverschrokken.

'En ik heb ze voor mijn vader, naar zijne opgave, geschreven,' voegde zijne dochter Elisabeth, die hem in de gevangenis wilde volgen, erbij.

Ook zij werd aangehouden en met Cazotte naar de *Abbaye* gevoerd. Mevr. Cazotte smeekte tevergeefs om de toelating, haren echtgenoot en hare dochter te vergezellen.

Eene eerste maal gelukte het Cazotte aan den dood te ontsnappen. Toen de tijding der inneming van Longwy en Verdun door het Pruisisch leger te Parijs aankwam, werd het gepeupel woedend, en liep naar de gevangenissen, om de onmiddellijke terechtstelling of liever veroordeeling der talrijke ongelukkigen te eischen, die er, soms onder de nietigste voorwendsels, in opgesloten waren. In de Abbaye werd, evenals elders, eene soort van volksrechtbank geïmproviseerd. Cazotte moest voor deze verschijnen. Men was op het punt zijn doodvonnis uit te spreken, toen zijne dochter Elisabeth mede vóór de rechtbank verscheen en de genade haars vaders van de beulen afsmeekte. Hare jeugd, hare schoonheid en hare roerende taal reddeden den tachtigjarigen grijs, die de toelating kreeg naar zijne woning terug te keeren, en door het wispelturige grauw in zegepraal werd naar huis geleid.

Des anderdaags ontving Cazotte het bezoek van verscheidene zijner vrienden, die hem met zijne vrijstelling kwamen geluk wenschen.

'Zoodat gij gered zijt!' sprak een dezer, wiens naam de levensbeschrijvers opgeven. Hij heette De Saint-Charles.

'Voor niet lang,' antwoordde de grijsaard treurig grimlachend. 'Vóór weinige stonden had ik een visioen. Ik zag een gendarm, die mij vanwege Pétion kwam halen. Ik moest hem volgen en vóór den meier van Parijs verschijnen. Men zond mij naar de Conciergerie en vandaar naar de rechtbank. Mijn uur heeft geslagen.'

Die woorden, waarvan de echtheid van verschillende zijden wordt gewaarborgd, bewijzen alleen, dat Cazotte, trots de geestverbijstering, waaraan hij dikwijls ten prooi was, zich niet door zelfbegoocheling liet misleiden en den toestand zag, gelijk die waarlijk was. Schier door een wonder aan den dood ontsnapt, begreep hij, dat men eerlang het zoude betreuren hem te hebben in vrijheid gesteld, en opnieuw zoeken hem uit den weg te ruimen. En inderdaad, op 11 September kwam

de gendarm, dien hij beweerde gezien te hebben, voerde hem naar de meierij en vandaar naar de gevangenis de Conciergerie. Weer vergezelde hem zijne dochter Elisabeth; maar deze reis mocht het haar niet gelukken den armen vader te redden. Cazotte verscheen voor het *Tribunal révolutionnaire*, werd door Fouquier-Tinville van landverraad beschuldigd en ter dood veroordeeld. Vooraleer het vonnis uit te spreken, hield de voorzitter der rechtbank, Lavau, vroeger, evenals Cazotte, lid van eene vereeniging van geïllumineerden, eene zonderlinge toespraak, vol geheimzinnige wenken en toespelingen, waaruit duidelijk bleek, dat men den grijsaard niet alleen als landverrader of liever als Monarchist en Katholiek wilde treffen, maar tevens en wellicht in de eerste plaats als *valschen broeder*, als verrader van het illuminismus. Die toespraak, welke de geschiedenis mede heeft bewaard, luidde:

'Zwak speeltuig des ouderdoms! Gij, wiens hart niet groot genoeg was, om de heilige vrijheid naar waarde te schatten, maar die door uwe onverschrokken rustigheid tijdens de debatten het bewijs geleverd hebt, dat gij voor uwe denkwijze uw leven zelf veil hebt, luister naar de laatste woorden uwer rechters!... Mogen die woorden in uwe ziel den kostbaren balsem der vertroosting storten! Mogen zij u het lot van hen, die u gevonnist hebben, doen beklagen en u met den eerbied vervullen, dien de wet onszelven oplegt... Uwe medeburgers hebben uwe verdediging gehoord; uwe medeburgers hebben u veroordeeld. Doch hun vonnis was zuiver als hun geweten, en geen persoonlijk belang heeft op hunne beslissing invloed uitgeoefend. Ga, hervat moed, verzamel uwe krachten. Zie den dood zonder vreeze te gemoet. Denk, dat hij u niet mag verwonderen: een man als gij mag zich niet een stond laten afschrikken... Doch, vooraleer van het leven te scheiden, beschouw de ontzagwekkende houding van Frankrijk, in welks midden gij niet vreesdet den vijand luide te roepen. Zie, hoe uw oud vaderland den aanvallen zijner vuige lasteraars zooveel moed tegenstelt, als gij het lafheid dorst toeschrijven. Hadde de wet kunnen voorzien, dat zij over een schuldige als gij uitspraak zoude moeten doen, zij zoude, in aanzien uwer hooge jaren, u geene andere straf hebben opgelegd. Doch stel u gerust. Indien zij streng is, waar zij vervolgt, waar zij veroordeelt, het zwaard ontvalt weldra haren handen. Zij betreurt het verlies zelfs van hen, die haar wilden verscheuren. Zie haar tranen storten op die grijze haren, welke zij tot op het oogenblik uwer veroordeeling meende te moeten eerbiedigen. Moge dit schouwspel u berouw inboezemen! Moge het u, rampzalige grijsaard, aansporen, om de korte stonden te benuttigen, die u van den dood scheiden, ten einde door een rechtzinnig leedwezen de laatste sporen uwer samenzweringen uit te wisschen!....

Nog één woord: gij waart man, Christen, wijsgeer, ingewijde. Toon, dat gij als man, als Christen weet te sterven. Het is alwat uw land van u kan verwachten.'

Die zonderlinge en raadselachtige woorden maakten op Cazotte niet den minsten indruk. Zij brachten zijne overtuiging van Monarchist en Katholiek niet aan 't wankelen. Vooraleer in het noodlottige rijtuig te stappen, dat hem naar de strafplaats moest voeren, schreef hij eenige woorden aan zijne vrouw en kinderen. Den biechtvader gelastte hij zijn haar, dat de beul afsneed, zijner dochter Elisabeth te overhandigen. Nog op het schavot bleef hij zichzelven gelijk, toonde hij, de tachtigjarige grijs, een moed, eene onverschrokkenheid, die jongere slachtoffers der omwenteling hadde kunnen beschamen. Op het punt zijne overtuiging met zijn leven te boeten, riep hij met luider stemme: ‘Ik sterf, zooals ik geleefd heb: trouw aan mijn God en mijn Koning!’

Antwerpen.
SLEECKX.

Alom gewaardeerd.

Wandelingen door Nederland (met pen en potlood) door J. Craandijk, pred. bij de Doopsgezinde gemeente te Rotterdam, P.A. Schipperus, kunstschilder aldaar, Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink, 1876-1877.

Sedert wij deze onderneming in *De Tijdspiegel* bespraken, heeft de Heer Craandijk ons land in alle richtingen doorwandeld en van elke wandeling met onvermoeide pen verslag gegeven, terwijl de Heer Schipperus ieder voetreisje met nauwkeurige en geestige teekeningen heeft opgeluisterd. Zoodoende zijn van deze wandelingen thans twee boekdeelen, ieder van *twaalf* afleveringen, in het licht verschenen, van het derde deel reeds *vier* afleveringen. Kennemerland, Twente, Friesland, de Graafschap Zutfen, het Overmaasche, de Vecht, Limburg, Woerden, Montfoort en IJselstein, Gouda en Amersfoort hebben stof opgeleverd voor ééne of meer dan ééne wandeling, en de bezochte streken zijn uitvoerig en *con amore* beschreven. Voorzoover wij daarover oordeelen kunnen, zijn die beschrijvingen zeer nauwkeurig en is daarin alles opgenomen, wat de omtrek voor oog en geest merkwaardigs oplevert.

Indien het werk op deze wijze wordt voortgezet en voltooid - en het tot nu toe geleverde geeft ons recht tot de verwachting, dat het vervolg aan het begin zal beantwoorden - zullen de door den auteur in de inleiding gedane beloften meer dan vervuld zijn, en de Heeren Craandijk en Schipperus een werk geleverd hebben, dat in vollen nadruk een *monument* en een *fraai en belangrijk monument* genoemd mag worden van het *verdwijnend Nederland.* Wij hopen, dat de noodige financieele ondersteuning en aanmoediging aan deze schoone

en soliede onderneming niet moge ontbreken, en dat de naamlijst van inteekenaren, die sedert eenigen tijd wordt medegedeeld, nog gedurende eene lange reeks van afleveringen zal kunnen worden voortgezet. Het werk verdient den steun van ieder Nederlander, die zijn vaderland liefheeft en er al het schoone en merkwaardige van wil leeren kennen, dat zich niet voor den spoorweg- en stoombootreiziger, maar slechts voor den onvermoeiden en daarbij met kennis en smaak bedeelden wandelaar onthult. Het spreekt overigens vanzelf, dat niet iedere wandeling met de pen eene even onderhoudende lectuur oplevert. Hoe *con amore* zij ook bewerkt zijn - de eene streek is, door natuurschoon of door historische herinneringen, merkwaardiger en aantrekkelijker dan de andere, en het ligt in den aard der zaak, dat dit zich nu en dan in de beschrijving doet gevoelen. We zouden daarom wel aan den auteur, in alle bescheidenheid, in overweging willen geven, om de *landschappen*, die in ons vaderland zeer dikwijls denzelfden familietrek vertoonen, meer nog dan tot dusverre met *stadsgezichten* af te wisselen.

Het is niet alleen om de grootere afwisseling, dat wij dezen raad geven. Er is nog eene andere reden. Eene wandeling kan slechts *dan* de stof leveren voor eene onderhoudende beschrijving, indien het oord niet alleen bevallige of treffende gezichtspunten oplevert, maar ook het tooneel is, waarop merkwaardige historische feiten zijn afgespeeld. En nu is onze Nederlandsche geschiedenis bij uitnemendheid eene *stedelijke.* Wat er door onze voorouders gestreden en geleden is - het is meestal gestreden en geleden binnen de muren onzer grootere en kleinere steden. Daarbij komt, dat dáár, meer dan elders, het verledene zich in bouw- en andere kunstwerken afteekent. De steenen spreken er. En dáár bovenal moet men zich haasten, het *verdwijnende Nederland* in beeld te brengen en te beschrijven. De hand des tijds en des sloopers wedijveren er met de grillige luimen der mode, om het *locale* en *traditioneele* meer en meer te doen verdwijnen. De Heer Havard heeft in zijne ‘Villes mortes’ en andere werkjes het bewijs geleverd, dat ons land toch betrekkelijk nog rijk is aan antieke en merkwaardige gebouwen; en dat de straten en pleinen onzer steden geheiligd zijn door de herinnering aan groote historische feiten en edele menschen, behoeft geen betoog. De Heeren Craandijk en Schipperus mogen zich dus beijveren, om *hier vooral* het verdwijnend Nederland door beschrijving en teekening te vereeuwigen. We geven intusschen gaarne toe, dat de geest van het verleden niet uitsluitend in kerken, stadhuizen en andere stedelijke gebouwen omwaart. Men behoeft slechts met den Heer Craandijk langs de Vecht te wandelen, om zich levendig in den tijd van Lucas Rotgans en Balthazar Huydecoper, van Ludolf Smits en Claas Bruin, van ‘de zegepralende Vecht’ en ‘de Mennisten hemel’ te kunnen verplaatsen. Vooral bij deze gelegenheid hebben wij zijne groote belezenheid bewonderd

en niet minder zijne benijdenswaarde gave, om de vruchten daarvan in behagelijken vorm mede te deelen. Het bezoek van de nog bestaande buitenplaatsen aan de Vecht, afgewisseld met de herinnering aan de reeds gesloopte, vormt een fraai kabinet van *tableaux de genre* uit de achttiende eeuw. Of intusschen de historische en antiquarische kennis van den auteur hem niet wel eens parten speelt en tot breedsprakigheid verleidt? Een enkelen keer kregen we dien indruk, en hadden wij o.a. de hier en elders geboekte *genealogische* bijzonderheden liever naar de aanteekeningen verbannen gezien. Overigens hebben wij bijna alle schetsen van den Heer Craandijk met het meeste genoegen gelezen en hopen wij van harte, dat hij zijne veelomvattende en moeielijke taak, bijgestaan door den Heer Schipperus, wiens teekeningen het werk inderdaad *illustreeren*, en onder den voortdurenden en toenemenden bijval van het beschaafde Nederlandsche publiek, moge ten einde brengen.

Oorspronkelijke romans.

‘Marie’, door G.J. van der Hoeve, Schrijver van ‘Bijna gelukt’. Amsterdam, Scheltema en Holkema, 1877.

Een nuttig boek, rijk aan menschenkennis en levenswijsheid, fiksch geschreven, goed gedacht en leerrijk voor allen zonder onderscheid. Vrij van partijdigheid voor eenige geloofsrichting, maar een apostel van de ware humaniteit, streefde de schrijver er kennelijk naar, om er een lans voor te breken ten koste van het ongeloof, het bijgeloof en de dweepzucht, die haar nu, zooals vroeger hardnekkig den weg versperren. Daarom treffen we in ieder persoon van dit verhaal een type aan, dat de idee des schrijvers volkomen verklaart. Geen roman schreef hij, maar een op waarheid gegrond verhaal, gebeurtenissen uit het dagelijksch leven, belangwekkend en gewichtig genoeg om er de aandacht op te vestigen.

De materialist Van Heller, die het bijgeloof van anderen tot zijn eigen voordeel aanwendt, de zwakke De Wit, het slachtoffer van de godsdienstige dweepzucht zijner vrouw en dochter, de vrome Donner, wiens geloof wel een bespotting schijnt van zijn wraakzuchtige gevoelens tegen De Wit, wie kent hen niet? En ook Marie, de heldin van 't verhaal, is geen fictie. Sinds de priesters weder tuk zijn op de wonderdadige geestverschijningen van de heilige steunpilaren hunner kerk, blijft ook de geestelijke extase hunner vrouwelijke leeken niet achterwege en vullen zich de kloosters, als vanouds, met de begenadigden

der Heilige Maagd. Dat is bedenkelijk voor den practischen christenzin, die reeds zijn heilzamen invloed op onze Maatschappijen begon uit te oefenen, bedenkelijk voor deze Maatschappijen zelven, wier bloei en vooruitgang alléén aan dezen talisman te danken is en vooral bedenkelijk voor de rust en het geluk harer individuen Met zijn ‘Marie’ doet de schrijver een beroep op het gezond verstand zijner lezers en lezeressen. 't Is niet ieders zaak, billijk en onpartijdig te blijven in religieuse quaesties, daartoe worden een onbenevelde geest en een ruim hart vereischt. De schrijver geeft er blijken van. Met voordacht liet hij iedere overdrijving achterwege en kleurde hij zijne figuren zoo natuurlijk mogelijk. 't Zijn geen gewetenlooze booswichten, maar menschen van overtuiging, wier afdwaling van het goede en ware alléén te wijten is aan de gebrekkige leer, die ze aanhangen. Zelfs de sluwe priester, Marie's biechtvader, handelt uit plichtbesef, als hij dit jonge, vrome offer aan de wereld betwist en van hare roeping voor het klooster overtuigt.

Men leze dit boek; als tendenzverhaal verdient het de meeste aanbeveling. Wie er den roman in zoekt, zal er niet door bevredigd worden, want aan intrigegeest en boeiende tooneelen is het arm. Blijkbaar had de schrijver te worstelen met de inkleeding van zijn moeielijk en teer onderwerp. Ook wordt de lectuur niet vloeiender gemaakt door het aanhoudend verwisselen van den tegenwoordigen met den verleden tijd, zelfs in de gesprekken. Nochtans.... wie een flinke, degelijke schets wenscht van de bedenkelijke verschijnselen onzer dagen op geestelijk gebied, kan zich geen beter verhaal wenschen.

C.

Jeannette en Juanito, door Dr. Jan ten Brink. Leiden P. van Santen 1877.

De Heer Ten Brink is een man van groote belezenheid, fijnen smaak, critische scherpzinnigheid en veelzijdige ontwikkeling. Aan warme liefde voor de nationale letterkunde paart hij een buitengewone mate van ijver en talent, die hem in staat stelden, haar reeds met veel goeds en schoons te verrijken. Zijne uitnemende gave van vertellen, zijn losse en schilderachtige stijl, zijne groote wereld- en menschenkennis en onvermoeide werkzaamheid geven recht tot de schoonste verwachtingen. Of die verwachtingen evenwel door de uitgave van *Jeannette en Juanito* in kracht gewonnen hebben? Wij veroorloven ons, het in ernst te betwijfelen.... Dit wil niet zeggen, dat wij van oordeel zijn, dat ook deze novelle niet de duidelijke sporen draagt van de literarische deugden en talenten, welke haren auteur onderscheiden. Het tegendeel is waar. De teekening van een zeker deel (niet het beste, voorwaar!) van de Haagsche samenleving is treffend van gelijkenis. *Juanito*, alias Meneer

Alexander van Limbeek, in al het verachtelijke en tevens nietsbeteekenende en kinderachtige van zijn bestaan en karakter, is een goed gelukt type van de Haagsche Jeunesse dorée, of ten minste van hare meest bedorvene elementen. Tegen dien donkeren achtergrond komt de nobele figuur van Victor Wilman treffend uit, wiens muzikale fantasieën op meesterlijke wijze in rijmelooze verzen van vrijen vorm en afwisselende maat, op de manier der *Nordsee-Bilder* van Heinrich Heine, worden vertolkt.

Maar - indien wij nu bovendien nog den zuiveren en bevalligen Hollandschen stijl en den goed volgehouden toon der beschaafde conversatie in dit verhaal naar verdienste geprezen hebben, dan hebben wij naar ons beste weten ook al de deugden opgesomd, waardoor het zich onderscheidt.

En nu de schaduwzijde! Die ligt, naar wij meenen, voornamelijk hierin, dat dit verhaal bijna geen enkel oogenblik de nieuwsgierigheid en belangstelling van den lezer voor het lot der *dramatis personae* kan opwekken of gaande houden. Het is nagenoeg ontbloot van eenigen kunstmatig gelegden knoop of eenige verwikkeling. De loop van de geschiedenis kan in een paar woorden worden weergegeven. En, hoewel wij zoodanig résumé in den regel niet wenschelijk achten, zouden wij toch in *dit* geval bijna geene zwarigheid gemaakt hebben, om van dien regel af te wijken. Waar toch geene verwikkeling bestaat, kan niemand van de lectuur weerhouden worden door mededeeling van den korten inhoud. Maar neen.., we zouden zoodoende toch, vreezen wij, het genot van den lezer eenigermate verminderen.

Op een zeker oogenblik toch stelt deze zich onwillekeurig de vraag, hoe het ongelukkige levenslot van Jeannette van Voorden, na haar huwelijk met den eleganten hondsvot Alexander van Limbeek, nog een betere wending zal kunnen nemen...

Zeggen wij dus alleen, dat deze knoop, indien hij er een genoemd mag worden, niet wordt losgemaakt maar doorgehakt.

Overigens is de loop der gebeurtenissen in dit verhaal zoo eenvoudig en alledaagsch mogelijk, zonder eenig incident. En die eenvoud wordt geenszins vergoed door de teekening van belangwekkende karakters of aangrijpende toestanden. De eenige interessante figuur is Victor Wilman en die wordt meer door den stroom der gebeurtenissen gedragen, dan dat hij dien door eigen energie leidt en beheerscht.

De hoofdrol wordt vervuld door Alexander van Limbeek, wiens oppervlakkige lichtzinnigheid, gepaard aan diepe bedorvenheid en verfijnd egoïsme, door geene enkele betere eigenschap of edeler aspiratie, zelfs niet door eenige wilskracht, vergoed wordt. Jeannette van Voorden, het door zwakke ouders bedorven kind der fortuin, dat later in de harde school des levens gelouterd wordt, zou meer belangstelling wekken, indien hare bekeering wat minder abrupt ware en meer in hare opeenvolgende phases geteekend. Het overige personeel, de welmee-

nende, maar al te toegevende oude Heer Van Voorden, de wereldsche en vrij onbeduidende Mama Van Voorden, ja zelfs la belle Berthe, de Haagsche dame du demi-monde, - zij blijven allen te veel op den achtergrond of spelen hunne rollen te veel achter de coulisses, om eenige diepere emotie bij den lezer te kunnen opwekken.

Het doet ons leed, een zoo hard oordeel over het werk van den verdienstelijken auteur te moeten uitspreken. Maar, in weerwil van de lichtpunten, die wij daarin aanwezen, komt het ons voor, indien wij den indruk, dien de lezing op ons gemaakt heeft, naar waarheid zullen weergeven, dat deze novelle verre beneden het talent staat van den Heer Ten Brink en zijn roem niet zal verhoogen. Wij houden het ervoor, dat bij hare verdichting zijne muze niet goed geïnspireerd was en hopen, dat de eerstvolgende schitterende proeve van zijn talent in dit genre den door 'Jeannette en Juanito' gemaakten indruk volkomen zal uitwisschen.

Muisjes met en zonder staartjes door R. Koopmans van Boekeren. Leiden, A.W. Sijthoff, 1877.

Onder dezen titel heeft de Heer Koopmans van Boekeren een viertal verhalen en schetsjes bijeengevoegd, waarop ik de aandacht vestig van alle vrienden van oorspronkelijke, echt-Hollandsche en tevens onderhoudende lectuur. Het zijn nieuwe en welgeslaagde proeven, om den scheidsmuur tusschen onze spreek- en schrijftaal, die al te hoog was opgetrokken en al te lang was blijven staan, voor goed af te breken. Het zijn fijn geteekende en geestig gekleurde *tableaux de genre* van hedendaagsche Hollandsche zeden en gewoonten. Terwijl de karakterteekening en de gesprekken van personen van verschillenden stand en bedrijf van een groot en geoefend waarnemingsvermogen getuigen, geeft het cadre, waarin de auteur de met photographische nauwkeurigheid naar de werkelijkheid geteekende personen en toestanden plaatst, bewijzen van zijne gave, om prettig en onderhoudend te vertellen. Het zijn geene vreemde, buitengewone toestanden, geene problematieke of grootsche figuren, geene ingewikkelde of spannende intriges, die we hier aantreffen - och neen! het zijn gewone menschen en alledaagsche toestanden, waarin wij verplaatst worden en die ons toch boeien door de levendige en plastische voorstelling en den aangenamen, innemenden verhaaltrant. Van de vier in één bandje geplaatste stukken is het eerste, de geschiedenis van eene in *De Oprechte* opgenomene huwelijksaanvraag en hare tragi-comische gevolgen, verreweg het uitvoerigste, en, naar ons voorkomt, ook het meest con amore bewerkte verhaal.

Hoewel de poging om een roman of novelle voor het tooneel te be-

werken, zelden gelukt, verbeelden we ons toch, dat uit dit muisje met een staartje een alleraardigst nastukje voor ons tooneel zou kunnen worden gesmeed.

Jammer, dat eene zoo boeiende vertelling, waarin de lezer kennis maakt met zulke belangwekkende, sympathieke figuren, ten slotte eindigt... met eene al te scabreuse aardigheid. Het voorbeeld van Sterne in zijn: 'Sentimental Journey' mag in deze niet tot verontschuldiging dienen. Andere tijden, andere zeden.

In het volgende stukje, dat niet veel meer is dan een praatje over eene paedagogische quaestie, hinderde ons het gebruik van allegorische namen als: Egbertina Teutelaar en Mevrouw Klepel.

Bedriegen wij ons niet, dan ontneemt dit aan de voorstelling alle illusie en herinnert bovendien wat al te veel aan zekere wouldbe-populaire boekjes van het 'Nut' in eene vroegere gelukkig voorbijgegane periode, waarin het onderwerp per fas et nefas in den vorm meest gegoten worden van samenspraken tusschen vader Eelhart en zijne kinderen.

'Het verhaaltje: 'Mag ik u "moeder" noemen?' is eene eenvoudige schets, waarin het den dichter gelukt is, met enkele, losse trekken de diepste snaren van het gemoed in beweging te brengen, terwijl het laatste nummer van het répertoire: 'Een springmuis', eene aardig vertelde anekdote is uit het Nederlandsche: clerical life.

Ons oordeel over de 'Muisjes' resumeerende, zeggen wij met het pedante, vlijtig leerende jongetje van Van Alphen: 'die perzik smaakt naar meer.'

Mengelwerk.

Het land der geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

X.

Wij spraken zooeven van het Vlaamsche volkslied. Waarlijk, dat is een van de liefelijkste onderwerpen, die wij hier zouden kunnen behandelen. Het volksgezang hangt inderdaad nauw samen met het bestaan en de geschiedenis van dezen kloekmoedigen volksstam. De Vlaming is inderdaad, zoowel door aanleg als door smaak, toonkunstenaar en zanger. Het lied is op zijnen bodem bijna tegelijkertijd met de taal ontstaan. Het begroet den morgenstond ervan met een trillend gekweel, gelijk aan dat der vogelen, die het terugkeerende daglicht loven; maar ook nog in onze dagen is de toonkunst verbonden aan alle gebeurtenissen in het Vlaamsche volksleven, hetzij die vroolijk of treurig, plechtig of zeer alledaagsch zijn.

Door geheel Vlaanderen bemint en beoefent men de toonkunst. Geene enkele groote stad is er, waar zich niet talrijke gezelschappen van mannelijke en vrouwelijke werklieden vereenigen met het enkele doel om te leeren zingen en in de nederigste dorpen ontmoet men telkens verdienstelijke instrumentisten en talentvolle virtuozen. Men zou dus volmondig kunnen zeggen dat, indien het mogelijk ware, om op wetenschappelijke wijze de geschiedenis te schrijven van het Vlaamsche volksgezang, men daarmede de ware, de innigste geschiedenis zou schetsen van het uit de natuur zoo muzikale volk, dat dit gezang heeft doen geboren worden. Deze taak is echter, ongelukkig genoeg, niet uit te voeren. Van geheel het tegelijkertijd zoo dichterlijk en muzikaal ver-

leden, is niets overig dan eenige onvolledige fragmenten, enkele verstrooide brokstukken, waarvan het nog zeer moeilijk zou zijn de juiste dagteekeningen vast te stellen. Over de wieg en bakermat van die volksmuze heerscht inderdaad volslagen duisternis.

Gelijk het Ionische treurdicht, is het Vlaamsche volksgezang bovenal onpersoonlijk en deze onpersoonlijkheid is zelfs een van zijn onderscheidende karaktertrekken. Als een gevolg hiervan zijn bijna al zijne slotrijmen, zijn verzen, zijne liederen, zijne balladen zonder naam en evenzeer zonder juiste dagteekening. De eerste scheppers, zoowel van de woorden als van de zangwijzen, waren ongeletterde rijmelaars, dichters, welke zich deze gaaf onbewust waren en die in gemeenzame of hoogdravende taal, dikwijls een weinig geheimzinnig, maar altijd schilderachtig, de geschiedenissen of de feiten uitdrukten, welke hen het meest hadden getroffen en die zij, als zichzelf onbewuste toondichters, in eene met hunne denkbeelden overeenstemmende versmaat indeelden. Het overige kwam vanzelf. In den loop der eeuwen hebben deze volksgezangen zich vervormd. Elk geslacht van zangers, die ze aan het opvolgende geslacht overdroeg, heeft er een weinig van zijn eigen geest in overgebracht, door den oorspronkelijken tekst te wijzigen, door dezen te bekorten of eraan toe te voegen. Op die wijze zijn slechts weinige van deze nationale gedichten ongeschonden en volledig tot ons gekomen, evenals ware het 't onvermijdelijk lot van die lichte geestesvruchten, dat ze niet konden blijven voortleven zonder onophoudelijk verjongd te worden. Hoe zoude het nu mogelijk zijn om met dergelijke gegevens den juisten ouderdom dier volksgezangen met eenige zekerheid aan te wijzen?

De oorspronkelijke zangwijzen der volksliederen zijn evenwel iets meer in ongeschonden staat behouden dan de woorden; die wezenlijk eigenaardige melodieën dragen zoozeer het karakter van ongekunstelde aandoening, en beantwoorden door hare innige bevalligheid zoo volkomen aan het warm gevoel van het Vlaamsche volk, dat de volksverbeelding minder behoefte schijnt gehad te hebben om ze naar den smaak van den dag of de gevoelens der zich opvolgende eeuwen te verschikken. Vandaar, dat er van eene zelfde ballade dikwijls drieërlei of vierderlei teksten op eene enkele melodie gezongen worden.

De Vlaamsche volksgezangen dragen overigens een zeer bijzonder karakter, dat hun bepaald eigen is en voornamelijk voortspruit uit de samenstelling en, als ik zoo zou kunnen zeggen, het beloop der melodische uitdrukkingen. Deze bijzonderheden van toonzetting en versmaat zijn evenwel niet vooraf beraamd. Zij vloeien niet voort uit wetenschappelijke berekeningen of zelfs uit grondige kennis van de muziek. Zij zijn integendeel geheel onafhankelijk van eenige theorie en men kan van deze wezenlijk oorspronkelijke melodieën getuigen, dat zij in zeker opzicht uit de volksverbeelding ontsprongen en alleen bij ingeving ontstaan zijn. Overigens zijn zij door *orecchianti*-zangers, dat wil zeggen, toonkunstenaars van nature en die geen enkelen regel van de muziek

verstaan, derwijze opgevat, dat ze voor het meerendeel weinig of geene harmonische begeleiding dulden. Zeer opmerkelijk mag het genoemd worden, dat hoe eigenaardiger de melodie is en deze de toevoeging van eene muzikale begeleiding minder duldt, hoe moeilijker het wordt voor een geoefend oor om er de bepaalde maat- en toonverhouding van te vatten en die goed terug te geven. Daartoe moet men voor een oogenblik zijne muzikale opvoeding geheel verzaken want, zoowel voor de melodie als voor de versmaat, stoort de muze van het lied zich meestal weinig aan de regels der toonzetting, aan volledige uitdrukking van den zin en aan tal van zaken, die in het algemeen bij gedichten en toonzettingen in acht te nemen zijn. De meeste Vlaamsche volksliederen, die tot heden nog bestaan, zijn wij aan de mondelinge overlevering verschuldigd. In 1544 had wel is waar Jan Roulans, een uitgever te Antwerpen, een zeker aantal van deze liederen bijeenverzameld, doch in dien tijd was de critische bewerking van boeken en geschriften nog onbekend en het is er eigenlijk ver af, dat zijne verzameling volledig of zijne keus gelukkig zou mogen genoemd worden. In onze dagen van ijverig onderzoek was het zelfs nog noodig, dat navorschers van smaak en belangstellende geleerden, die liederen, om zoo te zeggen, gingen opdelven uit de diepten en verborgen hoeken waar zij zich hadden verscholen. Door het opvangen der gezangen aan den haard van den handwerksman, door het luisteren aan de deuren van de werkplaatsen der kantmaaksters, maar vooral door op de kermissen en jaarmarkten het oor te leenen aan de voordrachten der *liedzangers*, hebben Willems en Coussemaker hunnen kostbaren oogst saamgelezen en die overblijfsels van het dichterlijk erfdeel van oud Vlaanderen aan de vergetelheid ontrukt.

Die *liedzangers*, de voortzetters der Noordsche barden, de verbasterde opvolgers der skalden, der troubadours, der minstreelen en der *minnesangers*, zij, die gedurende eene opvolging van eeuwen de bewaarders van dien schat waren, de *liedzangers* dan, bezitten een te bijzonder, te eigenaardig type, om ze niet met een paar woorden te bespreken. Aan een iegelijk, die de Vlaamsche dorpen bezocht, zal hun melodisch toestel wel bekend zijn. Zij gaan gewoonlijk met hun tweeën of drieën; de man met zijne vrouw, de vader met zijne kinderen. De aanvoerder van het gezelschap, een kermisdichter, troont gewoonlijk op eene stellage, of staat eenvoudig op een stoel, aan welks leuning twee staken bevestigd zijn, die tot het ophangen van eene groote, in meerdere vakken verdeelde en met verschillende voorstellingen bedekte schilderij dienen. Op deze wijze boven de aandachtige menigte verheven, krast hij onophoudelijk op eene viool en speelt hij de zangwijs voor, die hij en zijne metgezellin gelijkstemmig nazingen. Het repertorium is talrijk, afgewisseld, onuitputtelijk, want de *liedzangers* zijn tegelijkertijd dichters, toonzetters en de voordragers van hunne eigene scheppingen; de zangen, die zij ten gehoore brengen, zijn meestal werken van eigen vinding, waartusschen ze dan oude volksliederen inlasschen.

Die oude volksliederen, op deze wijze van geslacht tot geslacht overgedragen, zijn vervat in alle vormen en dagteekenen van alle tijden. Tot heden toe hebben zij zich weinig in eene ordelijke regeling laten brengen; evenwel is het toch mogen gelukken om ze in een zeker aantal soorten te splitsen en er, door enkele bijzaken, eene waarschijnlijke dagteekening voor te vinden. Op den voorgrond staan de ballades, herinneringen of vervormingen van de oude Scandinavische saga's en der Kerstliederen. De eigenaardigheid en de verouderde uitdrukkingen van deze eerstgenoemde werken zijn zeer in het oogvallend. Aan den dageraad van zijn bestaan, kenschetste het Vlaamsche volkslied zich in den vorm van 't verhaal. De verhaaltrant is over het algemeen ruw, meestal mist hij eenheid; zonder overgang wordt de eene volgreeks van denkbeelden op eens door eene andere vervangen; in zetten en sprongen gaat hij voort en niet zelden eindigt hij in eene samenspraak, die ons met vragen en antwoorden tot de ontknooping geleidt, welke bijna altijd treurig, dikwijls zelfs bloedig, is.

Het aantal verzen, waaruit die oorspronkelijke liederen bestaan, is meestal zeer aanzienlijk. De ballade van Halewijn, bijvoorbeeld, telt acht en dertig verzen; die, welke het *Soudaens dochtertje* genaamd is, bezit er acht en veertig en de ‘Hertog van Brunswijk’ is niet minder dan vijf en zestig verzen groot. Het is een opmerkelijk feit, dat de melodieën van die ballades en saga's, welke meerendeels van vóór het Christendom bestaan, of althans geheel vreemd zijn aan elk denkbeeld van Christelijken godsdienst, zulk eene groote overeenkomst hebben met den Gregoriaanschen zang en zelfs somtijds geheel aan de oorspronkelijke liturgie ontleend schijnen. Deze overeenstemming, die als eene geheel natuurlijke zaak zou voorkomen wanneer het de liederen van St. Anna of de Kerstliederen geldt, verbaast daarentegen wanneer zij is toegepast op berijmde legenden, welker Scandinavische oorsprong zóó sterk in het oog springt als in het *Reuzelied* het geval is; en toch is de wijs, waarop dit lied gezongen wordt, eene juiste herhaling van twee muzikale zinnen, die aan eene Christelijke hymne, de *creator alme siderum* ontleend zijn. Evenzoo is het gesteld met de ballade van Halewijn, die op de melodie van den *credo* wordt gezongen, terwijl toch Halewijn, zoowel als de bloedige gebeurtenissen, waarin hij betrokken is, tot de meest verwijderde tijdperken opklimt en in het brein van de oorspronkelijke barden ontloken is.

Ziehier intusschen de voornaamste gedeelten van deze oude ballade, tegelijkertijd met een uittreksel van die plaatsen, welke het verhaal slechts noodeloos rekken.

Heer Halewijn zonk een liedekijn;
Al wie het hoorde wou bij hem zijn.

En dat vernam een koninkskind,
Die van haer ouders zoo werd bemind.

Zij gink al voor haer vader staen:
‘Och vader, mag ik naer Halewijn gaen?’

- ‘O neen, mijn dochter, neen, gij niet,
Die derwaerts gaen en keeren niet.’

Daarna begeeft zij zich achtereenvolgens naar hare moeder, naar hare zuster, tot wie zij dezelfde vraag richt en die haar eveneens haar voornemen ontraden. Eindelijk raadpleegt zij haar broeder en deze geeft haar fier ten antwoord:

‘'t Is mij al eens waer dat gij gaet,
‘Als gij uw eer maer goed bewaert,
‘En gij uw kroon maer regt en draegt.

Bemoedigd door deze woorden, welke zij als eene volledige toestemming beschouwde, begaf de prinses zich naar ‘haer kamer’ en ‘deed haer beste kleederen aen.’

Wat deed zij aen haren lijve?
Een hemdeken fijnder als zijde.

Met de ongekunstelde uitvoerigheid van dien tijd gaat de zanger nu voort in eene lange opsomming van alle onderdeelen harer kleeding. Hij doet dit in vragen en antwoorden: wat deed zij aen haer schoon korslijf? Wat deed zij aen haren rooden rok? Wat deed zij aen haren kerel (kraag)? Met welbehagen beantwoordt hij die veelvoudige vragen. Zoodra nu haar toilet voltooid is, stelt hij ons haar voor in de koninklijke stallen, waar zij het schoonste strijdros haars vaders uitkiest.

Zij zette haer scherlings op het ros;
Al zingend' en klingend' reed zij door 't bosch,

Als zij 't midden bosch mogt zijn,
Daer vond zij mijnheer Halewijn.

‘Gegroet, zegd hij, en kwam tot haer.
Gegroet, schoon maegd, bruijn oogen klaer.’

Die vriendelijke toespraak hield evenwel niet lang aan. Zij reden met elkander voort en kwamen weldra aan eene galg, die overladen was met lijken:

Zij kwamen al bij een galgeveld;
Daeraen hong menig vrouwenbeld.

- ‘Mits gij de schoonste maget zijt,
Zoo kiest uw dood, het is nu tijd.’

- ‘Wel als ik dan hier kiezen zal,
Zoo kies ik 't zweert nog boven al.’

antwoordt de heldin op zachten toon. ‘Maer’ vervolgt zij met een droeven glimlach:

‘Maer trekt eerst uijt uw opperst kleed
Want maegdenbloet dat spruijt zoo breed.’

En eer zijn kleed getogen was,
Zijn hoofd al voor zijn voeten lag,
Zijn tong nog deze woorden sprak:

‘Gaet gij nu daer in het kooren,
En blaest daer op mijn horen,
Dat alle mijn vrienden dat hooren.’

- ‘Al in dat koren en gaen ik niet;
Op uwen horen en blaes ik niet;
Moordenaers raed en doen ik niet.’

- ‘Gaet gij dan onder de galge,
En neemt daer een potje met zalve;
En strijkt dat aen mijn rooden hals.’

- ‘Al onder de galge en gaen ik niet,
Uw rooden hals en strijk ik niet;
Moordenaers raed en doen ik niet.’

Zij nam dat hoofd al bij het hair
En waschtet in een bronne klaer.

Zij zette haer scherlings op haer ros,
Al zingend' en klingend' reed zij door 't bosch,

En toen zij was ter halver baen,
Kwam Halewijn's moeder daer gegaen:
‘Schoon maegd, zaeggij mijn zoon niet gaen?’

- ‘Uw zoon, heer Halewijn, is gaen jagen;
Gij en ziet hem weder uw levens dagen,

Uw Zoon, heer Halewijn, is dood;
Ik heb het hoofd in mijnen schoot;
Van bloet is mijne voorschoot rood.’

En toen zij aen de poorte kwam,
Zij blaesde de horen als een man,

En als haer vader dat vernam,
't Verheugde hem dat zij wederkwam.

Daer werd gehouden een banket
Dat hoofd wierd op de tafel gezet.

Door de onstuimigheid van het verhaal, door de wreedheid der bijomstandigheden en door de woestheid daarvan, bemerkt men dat deze bloedige zang tot een tijdperk van volkomene barbaarschheid opklimt. Hij is als 't ware een mengsel van geheel oorspronkelijke verdichtsels. Halewijn herinnert in meer dan één opzicht aan de overoude Sirenen, waarvan de volksoverlevering eene der eersten was, die tot het noorden van Europa doordrong, terwijl de heldhaftige prinses aan de bijbelsche Judith doet denken. Het is ook zeer opmerkelijk, dat geen enkel denkbeeld van godsdienst hier aanwezig is. Indien de ballade van Halewijn in de middeneeuwen der Christelijke tijdrekening gedicht ware, dan had de heldin zich zonder twijfel door aanroeping onder de hoede harer schutspatrones, van den aartsengel Michaël of van de heilige Maagd gesteld. Zij zoude gewis Gode dank en lof gebracht hebben voor hare zegepraal, of minstens zoude eene of andere heilige verschijning haar in het gewichtig oogenblik de vereischte krachten hebben verleend. Genoemd tijdperk was dat der mirakelen en volgens het toen algemeen heerschende geloof, werd er niets volbracht zonder onmiddellijke medewerking van hooger hand.

Uit dit volslagen gemis aan eenigen godsdienstigen invloed kan men dus besluiten, dat de ballade ongeschonden tot ons kwam en in bijna volkomen zuiveren staat is gebleven. De persoon van Halewijn, zoo geheel Scandinavisch en tot de legende behoorende als hij hier is voorgesteld, zoude der goddelijke tusschenkomst toch niet in den weg gestaan hebben. Er bestaat menige andere ballade, die dezen barbaarschen held onder hare voornaamste personages telt en waarin het denkbeeld van Christelijken godsdienst zich wel degelijk door eenigen trek, door een woord of door eene toespeling openbaart. Zie hier een van de velen, die mijne bewering kunnen staven.

Een kind begaf zich op zekeren dag in het park van dien bloeddorstigen koning en doodde, door middel van een pijl, een van de daar aanwezige konijnen. Voor dit vergrijp tegen de leenheerlijke rechten, werd het kind veroordeeld om aan den hoogsten boom in 't bosch te worden opgehangen.

De vader van het kind verneemt dit vreeselijke vonnis en komt den wreeden koning om genade smeeken.

‘ô Koning, ô koning, ô koning Halewijn, laet mijn kleijne kind nog leven. Ik heb menig tonnen vol rood en fijn goud, wil ye z' hebben, ik zal ye ze geven?’

De koning weigert. ‘Ik hebbe nog zeven schoon dochteren 't huijs’ zegt de vader en hij biedt die aan om het leven van zijn lief kind te koopen. Halewijn betoont zich onverbiddelijk. Hij wil van niets hooren en het kind moet sterven. De arme kleine is genoodzaakt de noodlottige ladder te beklimmen. Hij kijkt om, ten einde te zien of zijne moeder niet verschijnt. Zij nadert inderdaad.

- ‘Liefste moeder, zeijde hij, ende moeder van mij, en uw kleijne

kind moet hangen, en had gij nog een uertje langer weg geweest Mijn jong leventje die was er gelaten.'

Bij elke sport, die hij hooger klimt, vertoont zich nu achtereenvolgens zijn vader, zijn broeder, zijne zuster aan zijn oog: zinnebeeldige en hartverscheurende voorstelling van dien terugkeer van den geest naar de aardsche genegenheden, van die snelle overpeinzing van het geweten, die den dood voorafgaat. Eindelijk aan de bovenste sport genaderd, is het Maria, de heilige Maagd, die hij ziet verschijnen:

't Vijfde trapje dat 't kind op de leere klom, het keek zoo dikwijls omme en het zag Maria kommen, en het ging Maria groeten; het woordje was schaers uijt zijnen mond, en zijn hoofdetje viel voren zijn voeten.

Deze droevige ontknooping, waar men niet op verdacht is, verbaast den geest en slaat hem een weinig uit het veld. Ook zij wijst op een barbaarsch tijdperk, doch deze tweede ballade maakt toch bij verre na niet zulk een grootschen, ik zoude bijna zeggen, zulk een verheven indruk als de eerste.

Zij heeft iets ongekunstelds, iets kinderlijks, dat als 't ware versterkt wordt door de toonvaste herhaling van de woorden, waarmede elke muzikale zin aanvangt. Zie hier overigens het eerste couplet met de muziek, 'twelk beter dan eenig lang betoog een begrip zal geven der melodische zangmaat van dit nu eens van moordzucht getuigende, dan weder kinderlijke lied.

Andantino.
Een kind, en een kind, en een klej - ne kind, en een
kind van ze - ven ja - - ren, 't had in een ko - nings wa -
ran-de - tje ge - weest waer dat al - le de ko - nijntjes wa - ren.

Een kind, en een kind, en een kleij - ne kind, en een
kind van ze - ven ja - - ren, 't had in een ko - nings wa -
ran-de - tje ge - weestwaer dat al - le de ko - nijntjes wa - ren.

De eigenaardige geest, die zich met zulk eene levendige werkzaamheid in de Vlaamsche balladen van den eersten tijd openbaart, bezielt eveneens de vervorming, welke de middeneeuwen aan de Christelijke legenden doen ondergaan; talrijke wijzigingen, die den geheelen cyclus van de door gansch Vlaanderen zoozeer verbreide Kerstliederen, der liederen van de drie Koningen en die van St. Anne vormen. De locale kleur is evenwel in overeenstemming gebracht met de geestelijke behoeften. Maar de volksgeest verzet zich tegen het juk hem door de

nieuwe leer opgelegd en de nationale geestdrift baant zich een weg tot het volksgeschrift door tal van heldere, levendige, aan feiten ontleende bijzonderheden, die kenmerkend zijn, en die men tevergeefs in eenige andere letterkunde zou zoeken.

Longum est iter per praecepta, *breve et efficax per exempla*(*), heeft Seneca ergens gezegd, en men zal het mij dus wel niet euvel duiden, dat ik mij ter staving van mijn gezegde op een voorbeeld beroep. Ik kies het kortste onder de Kerstliederen, dat lied, 'twelk den naam draagt van:

Bethleem.

Maria die zoude naer Bethleem gaen,
Kersavond voor den noenen;
Sint Joseph die zoude met haer gaen,
Om haer den weg te toenen.

Het hageld, het sneeuwde, het mieker zoo koud,
Den rijm lag op de daeken;
Sint Joseph die tegen Maria sprak:
Och Heere! wat zullen wij maeken.

Maria die zeg: ik zijn' er zoo moe,
Laet ons een weinig rusten
- Laet ons nog een weinig verder gaen,
Aan een huijsken zullen wij rusten.

Zij kwamen een weinig verder gegaen,
Tot aen een boere schuere,
't Is daer dat Jezus gebooren was,
En daer sloten noch vensters, noch deuren.

Is deze laatste schildering niet allerbevalligst? Die geheel vertrouwelijke, eenvoudige bezorgdheid, die in een dergelijk oogenblik ontstond en eenigszins als peroratie diende tot de geboorte van den Heiland, is die niet geheel en al karakteristiek? En dan dat tweede vers van het gedicht: ‘Het hageld, het sneeuwde, het mieker zoo koud, den rijm lag op de daeken;’ hoe aanschouwelijk is dat voorgesteld, is het niet, alsof men een van die vreeselijke sneeuweffecten van den ouden helschen Breughel voor oogen heeft?

Een ander zeer opmerkelijk kenteeken van die oude gedichten is de eenvoudigheid van den stijl, die zoo uitstekend overeenstemt met de gemoedelijkheid en de ongedwongenheid, waarmede het onderwerp behandeld wordt. Men vindt er zoomin aanmatiging als duisterheden in, en geheime bijbedoelingen zijn er geheel uit gebannen. Gedwongenheid en gezochtheid komt inderdaad eerst veel later, langen tijd na de Renaissance, in die keurige werken voor. Toen deed de leer der welspre-

(*) De weg langs voorschriften is langdurig, die welke langs voorbeelden voert kort en tot het doel leidend. Epist. 6.

kendheid zich overal gelden. Zij overweldigde het gebied der *liedzangers* gelijk zij elk ander gebied bemachtigd heeft en de valsche voorstellingen, de gezwollen, hoogdravende stijl en de verbloemde zinsneden bederven hunne treffende, onvervalschte liederen, door er allen eenvoud aan te ontnemen.

En het zijn niet enkel de Kerstliederen en de Christelijke zangen, die den invloed van deze eigenaardige overheersching ondervinden, ook de balladen deelen dat lot en ondanks den legendevorm die erin blijft bovenheerschen, ondanks de aan wonderen grenzende, verbazende voorvallen, welke deze verhalen bij voortduring opluisteren, verliezen zij, tegelijk met hun haastigen gang en hun hortenden spreekvorm, ook die onbestemde, vreemdsoortige en geheimzinnige bevalligheid, welke ze zoo bijzonder indrukwekkend maakten.

Het volkslied van *Genoveva van Brabant*, 'twelk niet meer dan twee eeuwen oud is en dat van den *Wandelende Jood*, eene lange, verklarende omschrijving van diens verschijning, die wij in een vorig hoofdstuk reeds verhaald hebben en waarvan wij bij gevolg de juiste, dagteekening kennen, kunnen in dit opzicht de vergelijking met hunne voorgangers niet doorstaan.

Het is weinig anders dan in korte, vlugge gedichten, in verhalen aan het dagelijksche leven ontleend, dat de Vlaamsche zangmuze die aantrekkelijke oprechtheid, die sterksprekende aandoeningen het best doet uitkomen. Daarin blijft de waarheid haar voortdurend bij; men bemerkt het, dat de verbeelding van den *liedzanger* zich drenkt aan de levende bronnen der werkelijkheid, en dat deze in zijne roerende verzen doorstraalt, als eene getrouwe weerkaatsing van de bezieling der eerste tijden. Eene tegelijkertijd bewonderenswaardige en treffende bijzonderheid bewijst overigens, beter dan al wat men zou kunnen mededeelen, hoezeer deze kunst met het bestaan van het Vlaamsche volk zelf is saamgeweven, hoezeer zij met zijn innerlijk leven verbonden is.

Voor het meerendeel is het de moederliefde, die der meest indrukwekkende van deze volkszangen tot onderwerp dient. Terwijl in andere landen dit bij uitstek edele gevoel slechts hoogst zeldzaam in een volksgedicht voorkomt, terwijl men het in zekere letterkundige geschiedenissen, in het Venetiaansche volkslied bijvoorbeeld, nimmer ontmoet, neemt het in de Vlaamsche volksgedichten eene zeer aanzienlijke plaats in, en men zoude meer dan twintig kleine volksrijmen kunnen aanhalen, die alleen de moederlijke teederheid of de kinderlijke liefde ten grondslag hebben.

Eene van de meest treffende en tegelijkertijd meest eigenaardige onder deze saga's (want ik moet haar dezen naam wel laten behouden) is die, welke den naam van '*Tjanne*' draagt. Ik ken geen verhaal, dat tegelijkertijd aandoenlijker, meer innig menschelijk en omzichtiger behandeld is dan dit eenvoudig lied. Ik laat het hier volgen met zijne toonzetting, want om al haar aantrekkelijks te behouden is het voor

die kleine pennevruchten noodig, dat ze begeleid worden door hare melodie, waarmede ze om zoo te zeggen één geheel vormen.

Andantino.
Ach! Tjan-ne, zeij-de hij, Tjan-ne, waer-om en zing-de gij
niet. Ach! wat zou-der ik gaen zin-gen, binst drij da-gen en
bender ik niet. Ach! wat zou-der ik gaen zin-gen, binst drij
da-gen en ben-der ik niet.

TJANNE.

Ach! Tjan - ne, zeij - de hij, Tjan - ne, waer-om en zing - de gij
niet. Ach! wat zou - der ik gaen zin-gen, binst drij da - gen en
bender ik niet. Ach! wat zou - der ik gaen zin - gen, binst drij
da - gen en ben - der ik niet.

‘Ach! Tjanne, zeijde hij, Tjanne,
Waerom en zingde gij niet?’
- ‘En wat zouder ik gaen zingen,
Binst drij dagen bender ik niet.’

Tjanne was schaers in d' aerde,
Jan trouwde met een ander lief
En zij gaf de kinderen slagen,
En zij zeijd': ‘Waerom zoekt gij niet.’

's Morgens ten negen uren,
Zag men de drij kindjes gaen
Naer het graf van hulder moeder,
En zij bleven daer stille staen.

Zij lazen en zij baden,
Zij vielen op hulder kniën;
Op 't gebed dat zij daer lazen,
Het graf sprong open in driën.

Zij nam het middelste zoontje,
En zij leij't op haren schoot.
En zij nam het jongste zoontje
En zij leij 't aen haer borst bloot.

En zij gaf 't nog eerst te zuijgen,
Gelijk al de moeders kuisch.
‘Ach! kinders, zeijde zij, kinders,
Wat doet uwen vader al t'huijs?’

- ‘Ach! moeder, zeijden zij, moeder,
Mijn honger is wel te groot.
Staet op en gauwe gij mede,
Wij zullen t' saem vragen ons brood.’

- ‘Ach kinders, zeijde zij, kinders,
'k En kan voorwaer niet opstaen,
En mijn lichaem ligt onder d' aerde,
En den geest doet mij hier staen.’

Men zal moeten toestemmen, dat het moeilijk zou zijn een klein volksgedicht te vinden, dat eenvoudiger en tevens roerender is dan het hierbovenstaande. De aandoenlijkheid der voorstelling gaat steeds stijgende tot aan het einde van dit huiselijk treurspel, de verschijning der moederlijke schim, die schim welke verrijzen *moest* voor de lichtgeloovige en bijgeloovige toehoorders van dien tijd. Welk eene ernstige les voor de onnatuurlijke vaders, welk een grievend verwijt voor de onmeedoogende stiefmoeders ligt er niet in deze ‘saga’, wanneer zij gezongen wordt aan de deur van een echtgenoot zonder hart, zooals die van de arme Tjanne was.

De volkszangen, waarvan wij hier een vluchtig overzicht gaven, hebben allen een bloeddorstig, wreed, of ten minste een droevig karakter. Men moet daaruit evenwel niet afleiden, dat de geest der Vlamingen van nature tot treurigheid geneigd is en zich alleen met droevige onderwerpen bezighoudt. Die goede lieden, welke P. Cornejo(*) ons met echt Castiliaansche verontwaardiging schetst, ‘als op buitensporige wijze aan den drank overgegeven en hunne nachten in het onbetamelijk gebruik daarvan doorbrengende’, waren eigenlijk recht vroolijke kornuiten, en hunne langdurige maaltijden eindigden nimmer zonder boert en lustig gezang. Ook op het gebied dier minder ernstige liederen zoude nog een rijke oogst te verzamelen zijn; men zoude dezen in drie groote garven kunnen afdeelen, om dan in de eerste de drinkliederen, in de tweede de spot- en de politieke zangen, in de derde de kinderliederen en de rondzangen saam te vatten.

Ik zal wel niet noodig hebben te verzekeren dat, van deze drie soorten van vroolijke liederen, de eerstgenoemde het getrouwste in hun oorspronkelijken staat behouden zijn gebleven. De volksherinnering heeft ten hunnen opzichte het bewijs van bijzonder teedere belangstelling geleverd. Het oude repertorium, vromelijk van geslacht tot geslacht overgebracht en tot in onze dagen behouden, is een van de talrijkste en uitgelezenste. Wij zouden tal van drinkliederen kunnen opnoemen, b.v. *Den Wijn*, *Het Pintje*, *Moeder Porret*, enz., enz., die merkwaardige proeven zijn van 'tgeen de Vlaamsche verbeelding weet uit te vinden, wanneer zij vervroolijkt is door den inhoud van de kan. *De Twaelf Glazen* onderscheiden zich door hun trip-

(*) *Sumario de las Guerras civiles y causas de la rebellion de Flandres*, 1578.

pelmaat en vormen eene zonderlinge opklimming, die, na de verwijten van Cornejo, van Guicciardini en zoovele anderen, het onderwerp voor eene zedeschildering zoude kunnen leveren.

'k Nemen uijt het glazeken een:
Een is geen;
Jan domme! laet me drinken uijt
Me glazeken alleen.

'k Nemen uijt het glazeken twee:
Twee om een,
Een is geen;
Jan domme! enz.

'k Nemen uijt het glazeken drie:
Drie om twee,
Twee om een;
Jan domme! enz.

En het gedicht gaat met een steeds toenemend getal glazen voort tot het twaalfde vers, dat dan op eens, in tegenovergestelde richting, den inhoud van het geheele lied saamvat.

'k Nemen uijt het glazeken twolf:
Twolf, 'k moet het wolgen,
Elf, 'k drink het zelv',
Tien, 't is om te zien,
Negen doe me beven,
Acht geeft me magt,
Zeven is me leven,
Zes, 'k doe me best,
Vijf doe me blijven,
Vier is me manier,
Drie om twee,
Twee om een,
Een is geen;
Jan domme! laet me drinken uijt
Me glazeken alleen.

Reeds bij het lezen valt het in 't oog hoe medesleepend een dergelijk lied is. In den zin behoeft geen versmaat in acht genomen te worden, deze geeft zich van zelve aan en haar vroolijk rhytmus oefent een grooten invloed op den zanger uit. De meeste drinkliederen zijn overigens zoowel in rijm als in melodie zeer wegsleepend, maar niettegenstaande hunne lustige vroolijkheid is het er ver af dat zij, zoowel wat dichtgloed als wat oorstreelende samenvatting van de deelen hunner volzinnen betreft, de kinderliederen zouden overtreffen; voeg hier nog bij, dat men in deze eene ongekunstelde bevalligheid, eene soort van schalksche openhartigheid vindt, die men in de drinkliederen tevergeefs zou zoeken.

Een groot aantal van deze kinderliederen bezitten thans niet meer dan één vers, en wellicht zijn ze nooit grooter geweest. Als het vers uit is begint men, zonder zich aan de herhaling te storen of om de woorden te bekreunen, altijd weder van voren af aan, men vergenoegt zich eenvoudig met het opdreunen van de vroolijke wijs.

Tot die éénverzige liederen behooren '*Het purperen lint*', '*Den wagen*', '*De jagt*,' enz. Andere tellen integendeel een half dozijn coupletten, en deze, waarvan de zin gewoonlijk een weinig meer verheven is, hebben meestal eene kleine historie tot onderwerp; somtijds straalt er ook wel een greintje spotzucht in door ten opzichte van den boerenstand, van den magistraat, de monniken, de nonnen of van de geestelijkheid in 't algemeen, spotzucht evenwel die nimmer beleedigend is en van welker onschuld men zich kan overtuigen met het hier volgende *Ronde-liedje*, '*t Patertje*, dat ook tegenwoordig in West-Vlaanderen nog zeer in zwang is.

Allegro.
Daer wandeld' ä pa-ter-tje langst de kant, daer wandeld' ä pa-
ter-tje langst de kant, en hij greep ä non-ne-tje bij der hand,
het was in den mid-de-ren deij het was in den meij.

'T PATERTJE.

Daer wandeld' ä pa-ter-tje langst de kant, daer wandeld' ä pa-
ter-tje langst de kant, en hij greep ä non-ne - tje bij der hand,
het was in den mid - de - ren deij het was in den meij.

Daer wandeld' ä patertje langst de kant,
Hij greep ä nonnetje bij der hand.
Het was in den midderen deij(*),
Het was in den meij.

Sa, patertje, gij moet knielen gaen;
En nonnetje, gij moet blijven staen.
Het was in den midderen deij,
Het was in den meij,

Sa, patertje, geef uw nonnetje een zoen,
Dat meugt ge nog wel driemaal doen.
Het was in den midderen deij,
Het was in den meij.

Sa, patertje, gij moet scheiden gaen;
En nonnetje, gij moet blijven staen.
Het was in den midderen deij,
Het was in den meij.

(*) Dag: van het Engelsch 'day'.

Andere liederen in denzelfden geest, ‘'*t Boertje*’ bijvoorbeeld, worden meer in 't bijzonder langs de kust gezongen, doch in West-Vlaanderen ken ik er geen dat zoo algemeen en zoo populair is als dat vroolijke liedje: *Rosa willen wij dansen.* Elk oord, elk dorp bezit er eene eigene lezing van; die welke wij hier geven behoort bepaald tehuis in de omstreken van Veurne, alzoo in 't hartje van dat deel van Vlaanderen, 'twelk wij thans bezoeken.

Allegretto.
Ro - sa, wil - len wij kie - zen? Kiest Ro - sa; kiest Ro - sa.
Ro - sa, wil - len wij kie - zen? Kiest Ro - sa zoet. Ro - sa met haer
bloe-men-hoed, danst Ro - sa zoet.

Ro - sa, wil - len wij kie - zen? Kiest Ro - sa; kiest Ro - sa.
Ro - sa, wil - len wij kie - zen? Kiest Ro-sa zoet. Ro - sa met haer
bloe-men-hoed, danst Ro - sa zoet.

Rosa, willen wij kiezen?
Kiest Rosa; kiest Rosa.
Rosa, willen wij kiezen?
Kiest Rosa zoet.
Rosa met haer bloemenhoed,
Danst Rosa zoet.

Rosa, willen wij dansen?
Danst Rosa; danst Rosa.
Rosa willen wij dansen?
Danst Rosa zoet.
Rosa met haer bloemenhoed,
Danst Rosa zoet.

Rosa, willen wij minnen?
Mint Rosa; mint Rosa.
Rosa willen wij minnen?
Mint Rosa zoet.
Rosa met haer bloemenhoed,
Danst Rosa zoet.

Rosa, willen wij trouwen?
Trouwt Rosa; trouwt Rosa.
enz. enz.

Met deze zangen, die naar vorm en inhoud onder de kinderliederen te rangschikken zijn, valt nog eene geheele reeks van kluchtzangen en hekeldichten samen, die weleer stellig eene bepaalde strekking, eene schampere bedoeling hadden, doch waarvan het geheim verloren is ge-

gaan en die, omdat wij er de eigenlijke geestigheid niet van kunnen vatten, ons nu voorkomen zonder zin of slot te zijn. Een van deze, '*Den Uijl*' genaamd, dat ik te Turnhout door een jeugdig magistraatspersoon, een kundig musicus, zeer luimig heb hooren voordragen, zal den lezer ook van de anderen een juist denkbeeld geven.

Den uijl, die op den peerboom zat,
En boven zijn hoofd daer zat er een kat,
Van simme dondaine, van farilonla,
En boven zijn hoofd daer zat er een kat,
Den uijl vivat.

't Was daer, dat hij zijn pootje brak;
Men prommelde hem al in eenen zak.
Van simme dondaine, van farilonla,
Men prommelde hem al in eenen zak,
Den uijl vivat.

Men droeg hem dan naer den doktoor,
En jofvrouw, die kwam zelve voor.
Van simme dondaine, van farilonla,
En jofvrouw, die kwam zelve voor.
Den uijl vivat.

Men trok hem wel zes oncen bloed.
't Is jammer, dat hij sterven moet.
Van simme dondaine, van farilonla,
't Is jammer dat hij sterven moet.
Den uijl vivat.

Het is overigens eene eigenschap van de spotliederen en vooral van de politieke liederen, dat zij vrij spoedig hunne beteekenis verliezen, en het volk vergeet ze buitendien terzelfder tijd dat de gebeurtenissen, die ze deden geboren worden, uit het geheugen gaan. Alleen de werkelijkheid geeft hun een reden van bestaan. Tijdens de Hervorming verrezen de spotliederen bij honderden, en tegenwoordig vindt men er geen spoor meer van. Het is alleen in de handschriften van dien tijd en in enkele bijzondere verzamelingen, dat men de hoop kan koesteren, om er nog enkele terug te vinden.

Het hier gegeven overzicht, ofschoon reeds een weinig lang, zoude toch niet volledig zijn, wanneer wij niet nog eenige regels wijdden aan *Pierlala*, maar met hem willen wij dan ook dit hoofdstuk eindigen. Pierlala is eene soort van volksheld, zooiets als een Vlaamsche *pasquino.* Hij is niet van oude dagteekening; de tijd van zijn ontstaan klimt weinig hooger dan tot de 17de eeuw, het tijdperk van Lodewijk XIV, doch sedert is hij zelden achtergebleven om bij alle gewichtige gebeurtenissen zijne meening uit te spreken. Breekt er een oorlog uit, is er eene verandering in de regeering of wankelt een vorst op zijnen

troon, dan verlaat Pierlala zijn graf(*) en neemt den vorm van een lied aan, dat zich in een oogenblik tijds door de provincie verspreidt.

Na alsdan in eene uitspraak, die somtijds zeer onbeschoft is, zijn gevoelen over den staatkundigen, godsdienstigen, of zedelijken toestand van zijn land te hebben doen kennen, keert hij in de afzondering en in de duisternis terug, om niet weer te voorschijn te komen vóór hetoogenblik, waarin nieuwe verwikkelingen zijne tegenwoordigheid vereischen.

Gelijk men uit deze beschouwing kan opmaken, doorloopt het Vlaamsche volksgezang een volledigen cyclus. Op enkele uitzonderingen na, omvat het alle gebeurtenissen en zaken, en het heeft door alle tijden heen zijn invloed doen gelden. Wij hadden dus wel gelijk met in den aanvang van dit hoofdstuk te zeggen, dat eene grondige studie van dit volksgezang, waardoor de hoedanigheid en het karakter ervan duidelijk uitkomen, eene hoogere beteekenis zou hebben dan zelfs de belangrijkste bladzijde uit de letterkundige geschiedenis der Vlaamsche provinciën; zoodanige studie toch zou eene bladzijde uitmaken van de zielkundige en zedelijke geschiedenis van het oude Vlaamsche volk.

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

VII. Ik klim langs den berg.

Ik klim langs den berg naar den molen,
Daar bloeien de lieve violen,
Ze ruiken zoo wonderlik goed.

Ik ging ze wel vroeger te plukken,
Om het tuiltje zoo blijde te drukken
Op een mij beminnend gemoed.

Die vriendschap! ze werd mij ontstolen,
Nog bloeien de lieve violen!
Ik trappel hen onder den voet.

(*) In de verzameling Oud-Vlaamsche zangen van den Heer Coussemaker bevindt zich ook een lied van Pierlala, dat aanvangt met deze twee regels:

Als Pierlala nu ruijm twee jaer
Gelegen had in 't graf, enz.

VIII. Een vriend verloren.

Een vriend verloren, twee gewonnen!
Wie fabelt nog van trouw gevoel?
De zonne straalt in beek en bronnen,
Maar laat ze toch van binnen koel.

De vriendschap flikkerglanst in de oogen,
De lach is luid en warm de hand;
Maar blijft het hart niet onbewogen
En rustig in dien vriendschapsband?

O heilige vriendschap, waard te roemen!
Waar zijt ge, vind ik u niet meer?
Ach, moest ik, reine kleine bloemen,
U daarom trapplen woest ter neer!

IX. Bij der zonnegloed.

Bij der zonnegloed verzwinden
Ben ik op den berg geklommen;
Heimlik lispelt in de linden
't Windje, 't gaat er zich verschuilen.
'k Hoor in de verte klokken bommen,
'k Hoor hier nader honden huilen.

Zie, de lucht wordt langzaam duister,
Bang vervuld met dreunend sommen,
Starren rijzen stil in luister,
Uit den molen vliegen uilen.
'k Hoor in de verte klokken bommen,
'k Hoor hier nader honden huilen.

Door het duister sluipen dieven,
Wee, waar zij de vingers krommen!

Door het duister gaan gelieven,
Om hun wel en wee te ruilen.
'k Hoor in de verte klokken bommen,
'k Hoor hier nader honden huilen.

X. Een molenaar op zijn ziekbed lag.

Een molenaar op zijn ziekbed lag,
Wie zal den molen erven?
Hij riep de zonen alle drij
En sprak eer hij ging sterven:
‘Jan, als ik u den molen laat,
O zeg mij toch, met welke maat
Zult gij het meel dan meten?’
- Ik zal mij niet vergeten,
Doch niet te veel
Steel ik van 't meel,
Zoo mis ik laster en krakeel,
Ik wil rechtvaardig heeten.

‘Foei,’ zei de molenaar gezwind.
Wie zal den molen erven?
Hij riep de zonen weer te zaam
En sprak eer hij ging sterven:
‘Klaas, als ik u den molen schenk,
O spreek rechtuit; mijn zoon, ik denk
Dat ge u zult goed gedragen?’
'k Zal niet de boeren plagen,
Maar neem mijn deel
Nog al van 't meel...
En komt er laster of krakeel,
Ik zal nog meerder wagen.

‘Foei,’ zei de molenaar beschaamd,
Wie zal den molen erven?
Hij riep de zonen weer te gaar
En sprak eer hij ging sterven:
‘Peer, als ik u den molen gaf,
Gij scheidt wel 't koren van het kaf,
Zoudt gij den stiel bederven?’
- Mocht ik den molen erven,
'k Gaf gruis voor meel,
Ik stal zooveel
Ik kon.
‘O zoon, ge zijt geheel
Mijn beeld!... Nu mag ik sterven!’

XI. De starren helder flonkren.

De starren helder flonkren,
't Is koeltjes in den donkren,
Ik zoek een warme steê,
Voor 't lichaam rust, voor 't harte vreê.
Waar zijn de jeugdige jaren,
Heengevaren?

Dan voor het sterkend hopen
Ging vaak de hemel open,
Vol liefde, lach en lust,
Ik vroeg voor ziel noch harte rust.
Hoe zijn die zalige stonden,
Gauw verzwonden!

Gij starren flonkert immer,
Mijn lijden voelt ge nimmer,
Maar koud en zonder hart,

Spot gij met jonge en oude smart.
O bleeken, nooit moede gekeken,
Zoudt ge u wreken?

XII. Ik lag en sliep.

Ik lag en sliep - het deed mij goed,
Een zacht gemurmel suisde om mij,
Zoo opgeruimd werd mijn gemoed,
Ik werd gansch jong, mijn hart werd vrij!
Ik stak mij bloemen op den hoed,
Ik zweefde als had ik vleuglen aan,
En waar ik kwam werd ik begroet;
Wat heeft die droom mij wel gedaan.

Mij namen englen bij de hand,
Ze zongen: kom, verlaat deze aard,
We voeren u naar het tooverland,
Waar gij de Godheid evenaart;
Ge sluit het oog, opdat ge in 't licht
Met gansch de kracht der ziel zoudt staan.
Toen trof een gloed mijn aangezicht,
Wat heeft die droom mij wel gedaan.

O tooverland, o needrig huis,
De moeder drukt mij aan de borst,
En vader geeft me vroom een kruis;
Dan kussend lesschen mijnen dorst
De vrouw en kinderen, o zoo blij!
De vriendschap spreekt mij hartlik aan
En leegt den beker wijn met mij,
Wat heeft die droom mij wel gedaan.

Staatkunde en geschiedenis.

De beurs en de politiek.

(Die Amsterdamer Börse vor zwei Hundert Jahren von Dr. Julius Grossmann, Haag M.C. Nijhoff.)

Niemand betwist tegenwoordig den grooten invloed van de beurs op de politiek. De bankiers en de effectenhandelaars maken zelfs de vorsten van zich afhankelijk, en roepen hun een: tot hiertoe en niet verder, toe. Naast een goed leger is het krediet de voornaamste factor voor de verdedigbaarheid van een land. Zonder krediet is een kostbare oorlog niet meer vol te houden; zonder krediet valt op de sympathie der volken niet meer te rekenen; zonder krediet zou zelfs de rijkste staat in zijn toenemende behoeften niet meer kunnen voorzien.

Maar is dus in deze eeuw het krediet meer nog dan het geld de machtige tiran, die over het lot der volken beschikt - vergeten mag men het niet, dat het altijd een tweesnijdend zwaard blijft, hetwelk voor hen, die er zich van bedienen, zoowel ten vloek als ten zegen kan worden. Er was een tijd, dat geleerde mannen boeken gingen schrijven om in ernst te betoogen, dat het schuldenmaken een volk verrijkt. Zelfs in deze dagen staat er in het Nederlandsch parlement nog een volksvertegenwoordiger op om tot schuldenmaken aan te sporen, want - zoo luidt zijn redeneering - *waartoe dient het krediet indien men het niet gebruikt?* Die volksvertegenwoordiger vergeet echter één kleinigheid: nl. dat een staat, die zonder dringende noodzakelijkheid zijn krediet aanspreekt, zich blootstelt aan het gevaar, dat hij geen krediet meer heeft, indien de nood groot wordt. - Ons vaderland behoort nog tot de meest kredietwaardige staten, maar hoevele landen zijn er reeds, die op de fondsenlijst met een schandkruisje zijn genoteerd ten bewijze, dat zij hun krediet reeds geheel hebben uitgeput en hun schuldeischers zelfs geen interest meer betalen. Het is usancerecht geworden, dat een staat, die zich te diep in schulden heeft gestoken, zich van dien drukkenden last kan bevrij-

den door doodeenvoudig aan zijn schuldeischers mede te deelen, dat hun schuldbrieven voorloopig als scheurpapier zullen worden aangemerkt. Geen macht ter wereld, die zich het lot van de beroofde krediteuren aantrekt. Integendeel, een regeering, die voor honderden millioenen bankroet maakt, wordt daardoor in de oogen harer confrères zelfs niet gecompromitteerd. De gezanten blijven; - de vriendschappelijke betrekkingen worden er niet door gestoord; - de regeering heeft immers slechts gebruik gemaakt van een recht (?), dat waarschijnlijk over eenigen tijd door andere, thans nog kredietwaardige staten, evenzeer in praktijk zal worden gebracht!

Voor landen als b.v. Turkije en Griekenland is er nog altijd waarheid in de bewering, dat een volk rijker wordt, naarmate het meer leeningen sluit. Indien een regeering vreemd kapitaal tot zich trekt en daarvoor schuldbrieven uitgeeft, die niet alleen nimmer worden afgelost, maar waarvan zelfs de rente niet wordt betaald, dan spreekt het wel vanzelf, dat tijdelijk althans het nationale kapitaal toeneemt, maar in een dergelijk geval is er ook alleen nog in den vorm sprake van een leening, in werkelijkheid is het: *staatsroof*.

Het is er echter verre van af, dat alle staten, die zich aan dien roof in meerdere of in mindere mate hebben schuldig gemaakt, ook voor goed de geldmarkt voor zich gesloten vinden. Dat dit niet gebeurt, daarvoor zorgen de beurs en de speculatie. Zelfs een land als Turkije kan nog wel geld krijgen - zij het dan ook tegen een zeer hooge assurantiepremie. Niemand, die op dit oogenblik Turksche schuldbrieven koopt, denkt aan de mogelijkheid, dat Turkije hem nog wel eens rente zal betalen, maar hij hoopt, dat morgen of overmorgen allicht andere speculanten hem iets meer dan den inkoopsprijs zullen teruggeven. Men speculeert niet op de verhooging van de intrensieke waarde, maar op het toenemen van de speculatiewoede.

En toch is dat dobbelen op de beurs niet alleen de thermometer van de politiek - het is tegelijkertijd in vele opzichten de richtsnoer van de politiek. Had de Turksche regeering haar fondsen op 50 pCt. kunnen houden, de oorlog met Rusland zou waarschijnlijk een geheel anderen loop hebben genomen, ja misschien nooit zijn uitgebroken. Maar wij behoeven de voorbeelden niet zoo ver van huis te zoeken. Nederland zelf heeft misschien meer dan eenig ander land - en in elk geval vroeger dan eenig ander land - den invloed van de beurs op de politiek ondervonden. Reeds in de laatste helft der 17de eeuw is het lot van Nederland dikwijls in handen geweest van beursspeculanten. De eerste, die dat in 't licht heeft gesteld, is Dr. Julius Grossmann, archivaris van het Kon. Huis. Archief te Berlijn. Toen deze in den winter van 1871-1872 te Weenen vertoefde om in het staatsarchief aldaar nieuwe bronnen op te sporen, werd zijn aandacht in hooge mate getrokken door de uitvoerige rapporten en berichten van Franz von Lisola, die in 1672 Oostenrijksch gezant in Den Haag was.

Uit die berichten ging den Heer Grossmann een duidelijk licht op, niet alleen over de toenmalige betrekking tusschen Oostenrijk en Holland, maar ook over de rol, die in dat benarde jaar reeds het staatskrediet heeft gespeeld - en in korte trekken heeft hij de resultaten van zijn navorsching neergelegd in een bij den Heer Nijhoff verschenen boekje, hetwelk over menig donker punt in de politiek van die dagen nieuw licht verspreidt.

Het is moeilijk na te gaan, wanneer zich voor het eerst de effectenhandel heeft ontwikkeld. Hierover zijn echter allen het eens, dat althans met betrekking tot Noordelijk Europa Amsterdam is voorgegaan. De eerste aanleiding tot groote uitbreiding van het krediet was hier te lande de handel met Indië. De beide Indische Compagnieën kunnen genoemd worden de beide eerste naamlooze vennootschappen van het modern Europa. Daar één of twee kapitalisten moeilijk zooveel geld bijeen konden brengen als noodig was voor een zoo kolossale onderneming, vereenigden zich een groot aantal kooplieden, waarvan ieder een zekere som - *f* 3000 - stortte en daarvoor een aandeel bekwam. Aan het einde van 't jaar werd dividend uitgekeerd, waarvan de grootte afhankelijk was van de in dat jaar gemaakte winst. Zoo varieerde het dividend van 1615 tot 1672 tusschen 12½ en 62 pCt. Het natuurlijk gevolg was, dat ook de waarde van de aandeelen varieerde, en daar de beurs zich met den verkoop belastte, kwam er al schielijk speculatie in de aandeelen. Ook staatsobligatiën werden in het begin der 17de eeuw reeds aan de Amsterdamsche beurs verhandeld. Holland gaf 4% schuldbrieven uit, die langen tijd pari stonden, en door de kooplieden als de meest solide geldbelegging werden beschouwd. Maar het spreekt wel vanzelf, dat de waarde dier obligaties uitsluitend berustte op het vertrouwen, dat het rijke Holland altijd wel in staat zou zijn aan zijn geldelijke verplichtingen te voldoen. Zoodra dat vertrouwen werd geschokt, kon een daling niet uitblijven. Reeds in 1672 kwam de catastrophe, die dat duidelijk aan 't licht bracht. Toen de Fransche soldaten onze grenzen overtrokken, volgde een daling der Hollandsche schuldbrieven van eenige percenten, en elke dag dat de vijand verder trok werd door de beurs met een nieuwe daling beantwoord. Hoe groot de paniek was bij de Hollandsche kapitalisten, - die, in plaats van het land verdedigbaar te maken, hun krachten hadden verspild aan onderlinge twisten - kan daaruit blijken, dat de obligaties, die bij het begin van den oorlog op 100 pCt. hadden gestaan, den 1sten Juli 1672 ternauwernood nog voor 30 pCt. verkoopbaar waren. En ook de andere fondsen daalden naar evenredigheid, o.a. de aandeelen der Oostindische Compagnie ruim 50 pCt.

Maar de beurs was toen ter tijde blijkbaar reeds even grillig als tegenwoordig. Dezelfde fondsen, die in het laatst van Juni 30 pCt. genoteerd stonden, werden twee weken later reeds weder voor 90

pCt. verkocht naar aanleiding van een gerucht, dat de Prins van Oranje Utrecht was binnengetrokken en den vijand met schrik had vervuld. Maar helaas! - het gerucht was blijkbaar niets anders geweest dan een beursspeculatie, zoodat reactie niet kon uitblijven. In het midden van Juli waren de staatsfondsen letterlijk tot elken prijs onverkoopbaar.

Zoo ging het nu op en af. Kwamen er gunstiger oorlogsberichten en was er kans op machtige bondgenooten - dan bleef rijzing niet uit. Maar werd de politieke horizon weer meer donker, dan was het vertrouwen ook terstond weer verdwenen. Ondertusschen nam de effectenhandel verbazend in omvang toe. Daar de warenhandel en de industrie geheel stil stonden, was er veel kapitaal disponibel, en juist de groote schommeling der koersen was een groote verzoeking om eens wat in de papieren te wagen. Dit neemt echter niet weg, dat juist de kolossale uitbreiding van den effectenhandel voor Nederland een van de verderfelijkste gevolgen geweest is van den duren oorlog.

Oefenden op die wijze de politiek en de oorlogskansen een grooten invloed uit op de beurs, wederkeerig was ook de koersnoteering op de politiek van grooten invloed. Holland kon wel bondgenooten krijgen, maar alleen met geld. Was er geen baar geld aanwezig, dan moesten er schuldbrieven worden uitgegeven; de bondgenooten hadden echter een diepe minachting voor papieren geld, en wilden geen schuldbrieven aannemen dan tegen waarborg, dat de koers niet zou dalen! Zoodra de koersen achteruitgingen, trokken zij hun steun terug, waarvan natuurlijk een nog grootere daling het gevolg was. Met het volste recht kon dan ook de Prins den 29sten Aug. 1672 op een conferentie met de gezanten der bevriende mogendheden verklaren: Zonder krediet kunnen wij tegenover onze bondgenooten onze verplichtingen niet nakomen, en om krediet te vinden moeten wij door onze bondgenooten flink geholpen worden.

Het duidelijkste bleek de groote invloed van het staatskrediet bij de onderhandelingen met den Koning van Denemarken en den Keizer van Oostenrijk. Toen de Deensche gezant in October te Amsterdam kwam en van de Staten geen baar geld kon krijgen, omdat er niet was, deed hij de volgende propositie: de Staten van Holland zouden nieuwe schuldbrieven uitgeven, maar nu tegen 6 pCt. Twee percent van die rente zou door Denemarken worden gegarandeerd. Maar ook tegen dien prijs wilden de Hollandsche kooplieden hun geld niet afstaan. ‘Onder de tegenwoordige omstandigheden, - zoo luidde hun antwoord - nu wij nog volstrekt niet weten of het onzen bondgenooten zal gelukken ons van den ondergang te redden, zijn wij niet bereid te leenen, zelfs al wordt ons nog meer dan 6 pCt. aangeboden. Wanneer echter de Keizer en de Keurvorst van Brandenburg werkelijk den Rijn overtrekken en met Denemarken werkelijk een verbond wordt ge-

sloten, dan willen wij liever tegen 4 dan nu tegen 6 pCt. ons geld geven.'

Met den Duitschen Keizer kwam eindelijk, zooals men weet, toch een verbond tot stand, maar de verwachting, die men zich daarvan in Holland had gemaakt, werd niet verwezenlijkt, want het leger van den Keizer ontweek de Franschen in plaats van een gevecht uit te lokken - en met schrik en vrees werd de winter tegemoetgezien. Zóó groot was de verontwaardiging over de wankelmoedige houding van den nieuwen bondgenoot, dat Lisola, 's Keizers gezant, niet dan met de grootste moeite de Staten kon bewegen, het bondgenootschap niet voor goed op te zeggen.

Den Keizer was het blijkbaar niet te doen om Holland te helpen, maar om geld te krijgen. Duur, zeer duur moest men zijn passieven steun betalen, en slechts noode gaf hij zijn toestemming, dat de betaling gedeeltelijk in obligaties zou geschieden. Lisola kreeg last de schuldbrieven zoo duur mogelijk te gelde te maken, en deze, die altijd vertrouwen in de toekomst van Holland bleef behouden, spiegelde den Keizer voor, dat waarschijnlijk over eenige maanden die effecten wel weer boven pari zouden stijgen. Voorloopig echter kwam daar niets van. Integendeel daalden de schuldbrieven in December '72, toen de Franschen Woerden innamen en op Amsterdam een aanval wilden wagen, weder tot beneden 60 pCt. De bondgenooten bleven onwillig ons met hun strijdkrachten te hulp te komen, en de koers zou waarschijnlijk nog lager gedaald zijn, indien niet in het begin van 1673 langzamerhand in Holland het vertrouwen op *eigen* kracht was teruggekeerd. Nu de vreemde vorsten onze vaderen in den steek lieten, sloegen zij zelf de handen aan het werk - en de beurs begroette die herleving van het volk met een aanzienlijke rijzing. In October 1672 had het terugtrekken der keizerlijke troepen een daling van 10 pCt. uitgelokt, maar - opmerkelijk genoeg - in Maart 1673 was juist van het terugtrekken der bondgenooten, die men toch niet meer vertrouwde, een aanzienlijke rijzing het gevolg.

Ondertusschen was Lisola nog ijverig bezig, om zijn Monarch tot meer krachtdadig optreden aan te sporen. Doch tevergeefs. Het antwoord uit Weenen luidde steeds: Zend geld, en ons leger zal oprukken; met papier is oorlogvoeren niet mogelijk. Van den effectenhandel en wat daarmede in verband stond had men in de regeeringskringen te Weenen niet het minste begrip, evenmin als te Koppenhagen. 'Schuldbrieven - zeide de Deensche gezant - neemt mijn koning niet, want', zoo redeneerde de snuggere diplomaat, 'de Staten van Holland hebben krediet of zij hebben geen krediet. Hebben zij geen krediet, dan kunnen wij ook met hun schuldbrieven niets uitrichten. Hebben zij wel krediet, welnu, waarom nemen zij dan geen geld op om mijn koning te betalen?' Te Weenen dezelfde onkunde. Zoo had Lisola, die in 't financiewezen zeer bedreven was, eerst de grootste moeite om zijn Monarch te beduiden, dat een staatseffect iets

anders is dan een wissel, welke tegen een bepaalden termijn betaalbaar is gesteld; zoo kostte het hem niet minder moeite om aan te toonen, dat de eisch: *eenige Hollandsche kooplieden moeten zich verbinden*, *om de obligatiën altijd tegen een bepaalden koers in te lossen*, onredelijk en onuitvoerbaar was.

Hoogst interessant zijn de bijzonderheden, welke Grossmann ons over de financieele onderhandelingen tusschen Lisola en de Staten aan den eenen en tusschen Lisola en den Keizer aan den anderen kant meedeelt. Onuitputtelijk was de gezant in het uitvinden van nieuwe middelen om den Keizer te bevredigen zonder de Staten al te zeer te ontstemmen. Zoo wist hij b.v. gedaan te krijgen, dat het verlies, hetwelk de Keizer moest lijden bij verkoop der schuldbrieven, weder door nieuwe obligaties werd vergoed. Maar daardoor werd de moeilijkheid wel voor een oogenblik verschoven, niet uit den weg geruimd. Want al deed het leger des Keizers niets dan heen en weer trekken, het kostte toch aan onderhoud veel geld, en uit Holland moest de specie komen. Zoo werd o.a. ook nog aan de Staten de eisch gesteld, dat zij 5000 th. per maand zouden betalen als schadeloosstelling aan den Keurvorst van Trier, die daarvoor zijn Rijnbrug tusschen Coblenz en Trier ter beschikking van onze bondgenooten zou stellen. Men had daar in Den Haag eerst volstrekt geen ooren naar, maar ten slotte gaf men toch toe.

Lisola's grootste zorg was en bleef, de obligaties voordeelig te gelde te maken. Als de koers beneden 80 stond, verkocht hij niet, maar nam hij bij de voornaamste bankiers geld op, tegen onderpand van de schuldbrieven. Dat was echter slechts een tijdelijk hulpmiddel, en toen het geld weer minder ruim toevloeide, begon de Keizer te dreigen, dat hij de republiek geheel in den steek zou laten, indiende maandelijksche bijdragen hem voortaan niet in geld werden uitbetaald. ‘Wat baten mij al die schuldbrieven - schreef hij - als ik ze toch niet te gelde kan maken?’

Maar Lisola was te zeer overtuigd, dat de grootste schuld bij den Keizer zelf lag, om niet een woord ten gunste van Holland te laten hooren. ‘Waarom - zoo schreef hij - is op dit oogenblik het krediet van Holland uitgeput? Omdat er weinig hoop is op het keeren van de krijgskans. En waarom is er weinig hoop op een beteren toestand? Omdat het leger, dat hun te hulp moest komen, werkeloos blijft. Kom met uw leger dichter naar de grenzen, en de subsidiën zullen u weder toestroomen. Zoolang dat niet gebeurt, willen en kunnen de Staten niet betalen, zoolang dat niet gebeurt, kan ik ook geen obligaties te gelde maken, want alleen van verandering op het oorlogstooneel is een rijzing van den koers te verwachten.’

Dat waren harde woorden - maar het was de waarheid. Te laat zag echter de Keizer in, dat hij meer rekening had moeten houden met den invloed der Amsterdamsche beurs.

Een van de middelen, door Lisola uitgedacht om zijn Vorst aan geld te helpen, bestond ook hierin, dat hij den koers zijner obligaties kunstmatig wist te doen stijgen. Zoo wist hij h.v. te bewerken, dat in de schuldbrieven allerlei voor de Staten van Holland bezwarende voorwaarden werden opgenomen, met geen ander doel dan om ze beter verkoopbaar te maken. En die taktiek gelukte volkomen. De obligaties van Lisola waren altijd eenige percenten meer waard dan andere, o.a. omdat ze uitdrukkelijk vrijgesteld waren van de zoogenaamde beursbelasting.

Een ander middel, om den prijs der obligaties te verhoogen, bestond in de dubbele onderteekening. De schuldbrieven van de provincie Holland b.v. liet Lisola zooveel mogelijk onderteekenen door het bestuur van Amsterdam, omdat natuurlijk de soliditeit grooter werd, indien het bestuur van de rijkste koopstad van Europa zich borg stelde. Zoover kon hij het echter niet brengen, dat de Staten van Holland ook goed spraken voor de subsidiën, welke andere provinciën moesten uitkeeren.

Was de geldnood groot, dan versmaadde de keizerlijke gezant om aan geld te komen zelfs de meest zonderlinge speculaties niet. Zoo heeft hij b.v. in het begin van 1673 onderhandeld met een avonturier, die beweerde, dat hij de kunst verstond om goud te maken. Daar kwam natuurlijk niets van, en nu wendde hij zich opnieuw tot de Staten. Zijn financieele voorstellen kwamen daarop neer, dat niet alleen vele domeingoederen zouden worden verkocht om den Keizer tevreden te stellen, maar dat bovendien het koopen van schuldbrieven van Lisola zou worden aangemoedigd door te bepalen, dat bij het begeven van staatsbetrekkingen de bezitters van soortgelijke schuldbrieven de voorkeur zouden hebben!

En dat men met dergelijke voorwaarden genoegen nam, was wel een bewijs, dat de nood hoog was geklommen. ‘Meer kon - schrijft dan ook Dr. Grossmann terecht - een half geruïneerde staat moeilijk toestaan. Terwijl nog kort voor den oorlog de kooplieden de Hollandsche schuldbrieven als het beste betaalmiddel voor groote sommen beschouwden, moest thans het koopen tegen lagen koers door schoone beloften van staatswege worden aangemoedigd. In enkele maanden had de oorlog het krediet van dit rijke handelsvolk bijna geheel uitgeput, door den natuurlijken grondslag, waarop vroeger het krediet was gebaseerd, geheel te ondermijnen. Want het krediet was nu niet meer gebaseerd op den winstgevenden wereldhandel en op de nijverheid van het volk, de eenige ware bron van rijkdom, maar op de algemeene politieke gebeurtenissen, die buiten alle berekeningen liggen. Vandaar ook een geheele omkeering in den fondsenhandel, die nu voortaan afhankelijk was van de buitenlandsche politiek.’

Niet alleen op onze betrekkingen met den Duitschen Keizer, maar

evenzeer op onze betrekkingen met andere bevriende mogendheden was reeds in 1672 de beurs van overwegenden invloed. Het duidelijkst komt dat uit met betrekking tot den Keurvorst van Brandenburg. Tegenover den Keurvorst hadden de Staten zich tot betaling van subsidiën in baar geld verbonden, maar toen de regeering zelfs tegen 10 pCt. geen geld meer kon krijgen, en bovendien van het bondgenootschap met den Keurvorst weinig resultaat zag, betaalde zij dood eenvoudig in 't geheel niet. En het gevolg was, dat onze bondgenoot ten slotte met Frankrijk een afzonderlijken vrede sloot.

Ook Denemarken zou reeds in 1672 Holland te hulp zijn gekomen, indien niet de financieele toestand een belemmering was geweest. Eerst weigerde de Koning absoluut eenige obligatie in betaling aan te nemen, en toen die weerzin was overwonnen, bleef hij toch nog als eisch stellen, dat na het sluiten van den vrede het op de obligatiën te lijden verlies geheel door de Staten zou worden vergoed. Ook deze eisch werd ten slotte ingewilligd, maar tengevolge van die langdurige onderhandelingen werd het Mei 1673, voordat het verbond tot stand kwam.

'Die Entwicklung der Börse im modernen Sinne, - zoo eindigt Grossmann zijne merkwaardige studie - die Verbreitung der Kentniss des Handels mit Werthpapieren und die Beziehungen der Börse zur allgemeinen Politik - die Entwicklung des staatlichen Credits sind vielleicht das interessanteste kulturhistorische Resultat dieses französisch-holländischen Krieges. *Die Börse ist seitdem ein Hauptfaktor der Weltpolitik geblieben.*'

Zeker is het ten minste, dat niet de ontwikkeling van den vreedzamen handel, maar een onverwachts uitgebroken oorlog - gevolgd door groote stagnatie in de gewone zaken - den effectenhandel binnen weinige maanden niet alleen verbazend heeft uitgebreid, maar ook geheel van karakter heeft doen veranderen. Een op zichzelf vrij onbeduidende omstandigheid, nl. dat de keizerlijke troepen zuidwaarts trokken op een oogenblik, dat men algemeen in Holland van die zijde redding verwachtte, schijnt tot die omkeering, voor de verdere geschiedenis van Europa van zoo overwegend belang, het meest te hebben bijgedragen. Ware in dien tijd de verwachting van de Staten van Holland verwezenlijkt, de ontwikkeling van den speculatieven fondsenhandel, met zijn grooten invloed op de Europeesche politiek, zou naar alle waarschijnlijkheid nog lang op zich hebben laten wachten.

Den Haag, 21 Januari.

Een oudleeraar bij het Middelb. Onderwijs.

Voor ‘noord’ en ‘zuid’.

In onze Vlaamsche gewesten. Politieke schetsen door W.G.E. Walter. Gent. Algemeene boekhandel van Ad. Hoste, 1877.

Trots toasten en congressen, die de broederschap heeten te bevorderen, ja zelfs de éénheid te bewijzen tusschen hetgeen men, meer welmeenend dan juist, Noord- en Zuid-Nederland gelieft te noemen, plegen die van 't Noorden weinig kennis te nemen van wat hun taalgenooten in het Zuiden schrijven. Ik denk, dit zeggende, natuurlijk niet aan Noordnederlandsche letterkundigen van beroep. Dezen toch zijn sedert lang ons voorgegaan in een billijke waardeering van der Vlamen beste pennevruchten. Als ik hier van een stelselmatige, of liever van een overgeleverde en in het bloed huizende geringschatting gewaag, dan heb ik het oog op ons volk, op de groote menigte, die, helaas, zoo dikwerf haar uitnemendste leidslieden maar laat praten en gedachteloos haar weg vervolgt,.... een weg, die vrijheid wordt gedoopt, doch veeleer de gebondenheid der sleur moest heeten.

Wie meenen mocht, dat deze aanstipping ter inleiding zal strekken voor een fijne ontleding van het gegispte verschijnsel, bereide zich al aanstonds voor op een teleurstelling. Ik waag mij niet aan een verklaring van het herinnerde feit, hetzij dan uit de grove miskenning, om staatkundige of om andere redenen, van de oorspronkelijk meest innige stam- en taalverwantschap; hetzij uit de te kwader ure opgedrongen betrekking als van heusche broeders, waar de meest welwillenden onder de aangesprokenen niet dan met moeite kunnen uitrekenen, dat zij, ondanks den verschillenden tongval, waarvan zij zich bedienen, en in spijt hunner wijduiteenloopende zeden en gewoonten, nochtans waarlijk elkanders achterachterachterneven zijn.

Ik laat de verklaring over aan de deskundigen en wijs op het feit, omdat het mij in al zijn bedroevenden omvang voor den geest kwam, toen ik kennis maakte met Walter's *Politieke schetsen.* Ze zullen niet gelezen worden, dacht ik, in ons vaderland. Niet door de rijken en niet door de armen; niet door ons volk. En dat zal niet liggen aan den minder juisten titel, die, voor een oogenblik althans, kan doen denken aan een verzameling staatkundige vertoogen of romantische schilderingen van het politieke leven onder de Vlaamschsprekende Belgen. Want boeken en boekjes met tot misverstand aanleiding gevende titels hebben wel meer hun weg gevonden, ook ten onzent, waar men overigens, met reden, niet altijd onverschillig is omtrent den naam onzer aanstaande vrienden, die stilzwijgend op verdere kennismaking aan-

dringen. Ook zal de gevreesde veronachtzaming niet liggen aan den prijs, dien de uitgever vraagt voor Walter's letterkundigen arbeid. Want de kosten zijn, als in navolging van de bekende *Guldenseditie*, berekend naar de vaak zwakke krachten van het volk, dat 'In onze Vlaamsche gewesten' moet lezen: *f* 1.10 voor 212 bladzijden.

Neen, dacht ik, Walter's Politieke schetsen zullen niet gelezen worden door ons volk, omdat de 'Noordnederlanders' zich weinig plegen te bemoeien met de voortbrengselen van den geest der zuidelijk wonende 'broeders'. De letterkundigen van beroep zullen natuurlijk de noodige aandacht wijden aan den geachten collega uit 'onze Vlaamsche gewesten'. Maar dat zij zijn arbeid hoog zullen verheffen, durf ik niet onderstellen. - 'Geen onverdienstelijk schrijver. Er zit gang in de redeneering. De teekening is eenvoudig, de ontwikkeling der toestanden geleidelijk, hoewel te weinig dramatisch geschetst. Welk een rijkdom van stof! Wat ware er niet, met ietwat meer talent, te maken geweest van de hoofdfiguren, wier handelingen inderdaad meermalen te kroniekmatig worden beschreven. De politicus heeft den novellist parten gespeeld en vandaar wellicht, dat de laatste niet al zijn krachten kon ontplooien en soms beneden het middelmatige is gebleven.' - Zoo ongeveer, stel ik mij voor, zal het oordeel der letterkundigen luiden. En dat vonnis zal weinig geschikt zijn, om de Schetsen ook ten onzent in veler handen te brengen, gelijk zij daar ongetwijfeld, gesteund door den krachtigen arm der liberale pers, reeds zijn of weldra komen zullen in haar vaderland.

De tendensroman staat niet in eere; en groot zijn inderdaad de bezwaren, die gewoonlijk de exemplaren van deze soort drukken. Maar als nu een schrijver eenmaal heeft goedgevonden, zich van den romanvorm te bedienen, om zekere waarheden ingang te doen vinden, dan behoeft toch niets ons te verhinderen, zijn arbeid op den waren prijs te schatten. Wij kunnen hem desnoods vooraf, of daarna, de noodige kastijdingen toedienen voor zijn vergrijpen tegen de regelen van den gekuischten letterkundigen smaak, en wat dies meer zij.

Welnu: de Heer W.G.E. Walter heeft een uitstekend werk verricht met het schrijven van zijn eenvoudige dorpsgeschiedenis. Want dat zijn de Schetsen: een stuk van het leven der eerzame Crockenaren en wel een allerbelangrijkst stuk van hun leven. Zij zijn in de laatste dagen van hun oude welvaart en hun stil en ongestoord geluk, als hun biograaf ons bij hen binnenleidt. Maar ze zijn geteld, de dagen van zoete rust, van onderlingen vrede en van algemeene welwillendheid. De rug van den braven pastoor was reeds door ouderdom zeer gebogen. Dat kon men hem aanzien, als hij daar stond en 'steunde met de twee handen op eenen dikken, onsierlijken gaanstok.' Wel was 's mans neus grof, doch wij noemen dien 'liever groot', 'want de uitdrukking van heel zijn aangezicht en bijzonderlijk zijn wijde mond was te vriendelijk om er dat woord op te passen.' Hoe had hij zijn

kudde lief, de in den dienst vergrijsde herder, die door zijn eenvoudige minzaamheid en door zijn belangeloozen ijver zelfs nog het hart wist te treffen van den sedert jaren aan de Kerk vijandig gezinden liberaal. Welk een verlies voor het vriendelijke Crocke, toen de oude man eindelijk stierf en straks vervangen werd door een ijveraar van den nieuwen stempel! De veranderingen zijn legio, die daardoor bijkans alle levensbetrekkingen ondergaan. En welke veranderingen! Verdeeldheid tusschen de burgers in stede van de aloude kameraadschap, die allen omvatte. Haat en wrevel jegens andersdenkenden in plaats van de vroeger heerschende verdraagzaamheid. Tweedracht in de gezinnen voor den huiselijken vrede van weleer. Geestdoodende processies ter vervanging van het onschuldige spel der wijdvermaarde rhetorijkers. De Pieterspenning en het nonnenkleed voor den bloei van brouwerij of winkel en voor de ongedwongen hartelijkheid van zorgvolle vrouwen. Een prachtige kerk met tal van biechtstoelen en sidderende doch ontstemde boetelingen, in stede van het oude onopgesmukte bedehuis met zijn vrome schare, die stichting zocht en stichting vond bij den vaderlijken herder der hem toevertrouwde en hem aanhangende zielen. De uitspattingen van het gezag voor de geoorloofde lusten der vrijheid. De vloek van het Ultramontanisme in stede van den zegen van het welmeenend oud Katholicisme.

Wat wordt er van het volk, zijn rechten en zijn vrijheden, zijn huiselijk en zijn maatschappelijk leven, als de kweekeling van het nieuwste Rome zijn looden herdershand laat rusten op de schouders van een volgzame kudde? Walter laat het ons zien in zijn schetsen uit het leven van het eens zoo gelukkige Crocke. Hij wekt beurtelings ons medelijden op met de slachtoffers van het God- en menschonteerend Jezuïtisme en onze diepe verontwaardiging over zooveel laagheid en gemeenheid, als de wereld van die zijde telkens gedwongen wordt te aanschouwen.

Niet genoeg kan ook ten onzent worden gewaarschuwd tegen het woelen en drijven der Ultramontanen. Dezelfde vijanden toch, die het leven der Vlamen voor een goed deel bederven, streven naar een gelijksoortige heerschappij over de kinderen van Noordnederland. Het is goed, dat onze voornaamste tijdschriften en onze groote dagbladen sedert eenige jaren een prijzenswaardige waakzaamheid te dezen opzichte aan den dag leggen. De Evangelische Maatschappij ga voort in haar driemaandelijksch tijdschrift, dat aan alle leden (het lidmaatschap kost *f* 2.50) en aan tal van begunstigers gratis wordt uitgereikt, de Ultramontaansche stoutigheden, die haar ter oore komen, wereldkundig te maken. Zij stake haar uitgaaf niet van grootere en kleinere geschriften, ter voorlichting en ter waarschuwing van niets kwaads vermoedende Roomsch-Katholieken en in rustige rust verzonken Protestanten opgesteld. Maar naast deze en andere stemmen, die gehoord en wederom gehoord verdienen te worden, verleene men het woord aan den tendensnovellist

Walter. Zijn onderhoudend boekje worde met kwistige hand verspreid ook onder ons volk, opdat het in 's mans schetsen als in een spiegel leze, voor welke doodvijanden van zijn schoonste rechten en heerlijkste vrijheden het bovenal op zijn hoede behoort te wezen.

Zierikzee, 8 Sept. '77.

W.C. VAN MANEN.

Geschiedenis van den dag.

De Russisch-Turksche oorlog en de Krimoorlog.

Niet altijd biedt de geschiedenis zulke treffende punten van vergelijking aan als dit thans het geval is met den Russisch-Turkschen oorlog en den Krimoorlog. Nog geen volle vijfentwintig jaren liggen tusschenbeiden en toch, welk een verschil aan den eenen en welk eene overeenkomst aan den anderen kant! Rusland werd toen geregeerd door den meest autocratischen vorst van Europa, den eigenzinnigen, onverzettelijken Czaar Nicolaas. Als echten Rus was hem de traditioneele politiek van de verovering van Turkije en het planten van het Grieksche kruis op de Sophia-kerk te Konstantinopel dierbaar. De tijden, zoo dacht de Czaar en zijn omgeving, waren gunstiger dan ooit om het nationale program te verwezenlijken. Turkije moest worden vergeleken bij ‘een zieken man’, en 't was beter nu de erfenis te verdeelen dan later; de omstandigheden waren zoo voordeelig, dat men niet meer op zulk een buitenkansje kon rekenen.

Europa was nog moede van de omwentelingsstormen van '48, en zoowel de groote als de kleine Mogendheden hadden volop te doen met haar binnenlandsche aangelegenheden. Was de verhouding tot den aartstegenstander, Engeland, zoo intiem dat er gemoedelijk kon worden gesproken over het deelen van de erfenis van ‘den zieken man’ - Egypte en Kandia werden aangeboden - van Frankrijk meende Nicolaas wel niets te vreezen te hebben, want de nieuwbakken Keizer moest eerst nog doen vergeten, dat hij van afkomst een avonturier was. Duitschland met zijn legkaart van staten en staatjes was spreekwoordelijk onmachtig; de niet belanghebbende Mogendheid Pruisen was met vriendschapsbanden aan het Russische hof verbonden, terwijl Oostenrijk zonder twijfel naar een gelegenheid zocht, om zijn dankbaarheid te toonen voor de hulp, verleend bij de onderdrukking van den opstand der Hongaren.

Keizer Nicolaas gevoelde zich als een gezaghebbende mentor in de hooge Europeesche wereld; Rusland was in '48 van de omwenteling

verschoond gebleven, maar de Czaar kon toch van harte zich mede verheugen over de zegepraal der reactie, want door zijn toedoen was de roode fakkel in Hongarije gebluscht.

Voorwaarts derhalve met het traditioneele Russische program, de vlerken van den adelaar uitgebreid om de ‘sleutels’ te halen van het Moscovitische rijk, en Konstantinopel aan de Osmanen te ontrukken. Dat doel werd echter niet meer of minder open erkend, met geographische, strategische of historische gronden gestaafd, - neen, de Moscovitische despoot hulde zich in het kleed der menschlievendheid en der godsdienstigheid. Alleen ter wille van een allernoodzakelijkste bescherming van de Christelijke geloofsgenooten moest de Russische Keizer de protector worden van Bulgarije, Servië, Bosnië, Moldavië en Walachije, en verder waarborgen hebben voor de rechten van de Grieksche kerk in het Turksche Rijk en, om den schijn te vergrooten, dat het alleen om de heilige belangen van den godsdienst te doen was, werd het Heilige Graf te Jeruzalem op den voorgrond gesteld. Wanneer die waarborgen eenmaal waren verleend, wanneer de Czaar de formeele beschermer van alle Christenen in Turkije was, dan moest de rest vanzelf volgen; men had dan telkens gelegenheid tot inmenging in de Turksche zaken; de Sultan was ten opzichte van een groot deel van zijn onderdanen onder voogdij geplaatst; de verdrijving van den onder curateele geplaatsten ‘zieken man’ was dan slechts een quaestie van tijd geworden, waarvan men de oplossing gerust aan de toekomst kon overlaten.

Nu bleek echter spoedig, dat Keizer Nicolaas zich deerlijk vergiste in de opvatting, die anderen hadden van zijn plannen. Men geloofde niets van zijn christelijkheid, niets van zijn menschlievendheid en verklaarde, dat het verlangde protectoraat slechts een andere vorm was voor de begeerde heerschappij over de landen van den Sultan; christelijk was het niet om een erfenis te willen inpalmen van een man, wiens ziekte eigenlijk zetelde in het brein van zijn geneesheer en die daarom nog lang kon leven.

Voor zoover men dus in '53 van de Russische plannen hoorde, werd daarover geen gunstig oordeel uitgesproken; men mompelde van huichelarij, en de Czaar had schier de heele publieke opinie in Europa tegen zich.

De misrekening ten opzichte van de houding, die de Westersche Mogendheden zouden aannemen, bleek even groot te zijn als die betreffende de onnoozelheid in het begrijpen van de Russische plannen. Wilde de Engelsche Regeering niets van die plannen weten, Keizer Napoleon gaf door het zenden van zijn vloot naar de Oostersche wateren spoedig het bewijs, dat hij voornemens was zich krachtig te doen gelden. De Czaar zette zijn plannen door, maar hij wikkelde zich in den ongelijken strijd met drie en een halve groote Mogendheid, Turkije, Frankrijk, Engeland en Sardinië, terwijl Oostenrijk, door hem den voet dwars te zetten aan den Donau, voor een vijfden vijand kon gelden.

Den uitslag kent men; lang duurde de oorlog; den 1sten October '53 verklaarde Turkije den krijg aan Rusland, en den 4den November daaraanvolgende verscheen het Russische oorlogsmanifest; Engeland en Frankrijk traden echter eerst den 28sten Maart '54 in het strijdperk tegen Rusland. De moorddadige belegering van Sebastopol alleen duurde elf maanden; Keizer Nicolaas stierf van verdriet den 2den Maart '55, en eerst den 30sten Maart '56 werd de vrede van Parijs gesloten; de oorlog had Rusland schatten gekost aan geld en menschenlevens, maar het deelde het lot van den overwonnene; het werd teruggedrongen, een landstreek aan den Donau moest worden prijs gegeven en, in plaats van den ‘sleutel van het huis’ te krijgen, werd Rusland in de Zwarte Zee - zijn zee - aan ketenen gelegd.

Men berekent, dat de Krimoorlog in het geheel heeft gekost 784091 menschen en 8500000000 francs. 't Is veel, maar de Westersche staatslieden van die dagen waren toch tevreden; zij hadden den oorlog ondernomen met het doel om Europa te redden, en dat doel was bereikt; Turkije's voortbestaan was noodig voor ‘het evenwicht’ van Europa en het Ottomanische Keizerrijk bleef, en daarmee werd het beschaafdste werelddeel voor uiteenspatting behoed.

Toch school ook hier weder een angel in het gras; een rijk, dat de verhevene bestemming heeft van een geheel werelddeel in evenwicht te houden, moet - dus zou men meenen, - krachtig gemaakt worden; men zette dan ook in het tractaat van Parijs de onschendbaarheid en onafhankelijkheid van het Ottomanische Rijk, maar voegde er in één adem bij, dat al de Christenen van dat rijk in Europa, het grootste deel, onder bescherming zouden komen van - al de groote Mogendheden; de wig derhalve, welke Rusland wilde drijven in het vervallen Turksche staatsgebouw, werd den Czaar uit de handen genomen, - om haar op een andere plaats met zooveel handen te meer gezamenlijk in te beuken.

Ook hier dus weder dezelfde inconsequentie van de Westersche staatslieden, waardoor de behandeling van de Oostersche quaestie zich in elk tijdperk heeft gekenmerkt; in plaats van één voogd kreeg ‘de zieke man’ er zes.

Toen Keizer Alexander II den troon besteeg, heette het dat hij den Krimoorlog alleen voortzette, om dezen tot een fatsoenlijk einde te brengen; de schim zijns vaders verbood hem terstond vrede te sluiten, maar men twijfelde er niet aan, of zijn hart gruwde van den oorlog. De ervaring leerde spoedig, dat men zich in die opvatting niet had vergist; Alexander II was de vredevorst; hij wijdde zich aan de binnenlandsche hervormingen en ondernam het reuzenwerk van de afschaffing der slavernij; de aandacht scheen geheel afgeleid van het Balkan-schiereiland en uitsluitend gericht op uitbreiding in Midden-Azië, niet zoozeer om veroveringen te maken, of de Engelsche be-

zittingen in Indië te bedreigen, maar om nieuwe handelswegen te openen. De werkzaamheid des Keizers bepaalde zich, wat het buitenland betreft, tot het doen vaststellen van regelen voor het humaniseeren van den oorlog, ten einde in de toekomst aan deze furie haar barbaarsch karakter te ontnemen.

Bij verschillende gelegenheden werd de vredezucht van den Czaar op de proef gesteld en trouw bevonden. Na den Krimoorlog was Rusland het meest verbitterd op Oostenrijk, dat ‘door zijn ondankbaarheid de wereld had verbaasd’; toch merkte men in '66 geen spoor van de zucht naar wraak, toen de Pruisisch-Italiaansche oorlog een uitstekende gelegenheid aanbood, om het trouwelooze Huis van Habsburg met dezelfde munt te betalen. Ja, wat men na '56 een onmogelijkheid had geacht, geschiedde na '70; door Bismarck's bemiddeling werd zonder zoenoffer de vrede gesloten tusschen Rusland en Duitschland, en Oostenrijk opgenomen in het drie-Keizersverbond, dat volgens honderd getuigenissen alleen den vrede van Europa ten doel had. Herhaalde persoonlijke ontmoetingen van de vorsten bevestigden dat verbond, en wanneer er ook al eens wolken aan den horizon dreigden, dan had men genoeg vertrouwen in het loyale karakter van den Russischen vorst, om straks aan den terugkeer van een helderen hemel te gelooven.

Zal men nu na de ervaring van het laatste jaar het karakter van Keizer Alexander voor leugenachtig verklaren en beweren, zooals van zekere zijde weleens gedaan wordt, dat de vorsten zijn de trouwelooste der menschen, steeds gereed het bloed der volkeren te plengen om aan eigen eerzucht te voldoen? Zonder twijfel neen; de geschiedenis van Rusland en van den Russischen Keizer in de laatste jaren moet veeleer dienen, om van zulk een oppervlakkige beoordeeling der geschiedenis voor goed te genezen. De heerschappij der vorsten strekt zich zelfs in het autocratische Rusland lang zoover niet uit als de democraten droomen; Keizer Alexander is naar alle teekenen werkelijk de vredevorst, en zijn melancholische aanleg heeft hem hoogst waarschijnlijk in dezen oorlog meer doen lijden dan menigen Rus; hij is en wordt gedreven door den volksstroom, door de traditioneele Russische politiek, die sedert eeuwen en - zooals wij vroeger gezien hebben - op goede gronden met kracht streeft naar het bezit van Konstantinopel, ‘den sleutel van het Russische huis’, naar het geheele vrije bezit van de Zwarte Zee en van de zeeëngten, welke deze verbinden met de Middellandsche Zee. Aan den Krimoorlog heeft in zeker opzicht de hardvochtige Nicolaas evenmin schuld als de zachtmoedige, slavenbevrijdende Alexander; een vorst, zal hij vorst zijn, is de spits van zijn volk, zijn daden zijn weinig persoonlijk, zij weerspiegelen het leven en streven van het volk.

De afleiding van de traditioneele Russische staatkunde in binnenlandsche hervormingen of in Centraal-Azië is slechts schijnbaar geweest; of Nicolaas of Alexander, of oorlogzuchtig of vredelievend vorst,

de natuurlijke stroom loopt nu eens voortbruisend voor aller oog, straks, wanneer hij op de oppervlakte voor een wijl gestuit wordt, onder de aarde door met onbezweken kracht. Men heeft Peter den Groote, Katharina II genoemd als de scheppers van de traditioneele Russische politiek, maar ook dit is slechts in zooverre juist, als in hen tot bewustzijn kwam, wat het Russische volk wilde, wat het m o e s t willen, wanneer het zich ontwikkelde tot boven het leven naar instinct. Het willen van het Russische volk is het gevolg van zijn geographische ligging, en al worden er nog twintig oorlogen gevoerd, die den Krimoorlog in vernedering van Rusland overtreffen, steeds zal het vragen, eischen en goedschiks of kwaadschiks nemen ‘den sleutel van zijn huis’. Daarom is de staatkunde van Rusland rationeel; zij is een natuurnoodzakelijkheid; de politiek van de Westersche Mogendheden is irrationeel, omdat zij geen rekening houdt met nooddwangs ijzeren wet.

Wij zeiden straks, dat de rust in de Russische traditioneele politiek na den Krimoorlog slechts schijnbaar was; inderdaad, het eeuwenoude werk werd met dezelfde list en sluwheid voortgezet. De verschillende Slavische volksstammen onder de Turksche heerschappij moesten de een na den ander worden opgezet, het onafhankelijkheidsgevoel ontwikkeld om daarna de verschillende groepen zelfstandig te verklaren; de oprichting van elk nieuw vorstendom van dien aard was als 't ware een loopgraaf ter belegering van Konstantinopel. Kon Rusland het helpen dat de grond, waarop het bouwde, voor zijn doel zoo dankbaar was en het werk zoo gemakkelijk ging? Was het Rusland's schuld, dat de Turksche regeering dikwijls met weergalooze domheid de hand leende om de Russische plannen te bevorderen?

Na den Krimoorlog verschenen weldra weder de Russische agenten, meest in de gedaante van consuls, om den Slaven in Turkije te prediken van het heerlijke, paradijsachtige leven onder Russische heerschappij.

De Rumenen waren reeds zoover, dat de band, die hen aan den Sultan bond, weinig meer dan in naam bestond; Vorst Karel van Hohenzollern bekommerde zich in het geheel niet om zijn leenheer. Dientengevolge was de weg voor de Russen vrij tot aan den Donau, want iedereen kan vooraf wel begrijpen, dat de half of heel zelfstandig verklaarde vorstendommetjes slechts Russische voetvegen zouden zijn, wanneer het eigenbelang van het Czarenrijk op het spel stond.

Over den Donau kwam de beurt aan de Bulgaren, een der zonderlingste mengsels van de Slavische volksstammen. Nu gaat in het Oosten de kerkelijke of godsdienstige quaestie steeds aan de politieke vooraf en beheerscht deze in zeer hooge mate. De Bulgaren behoorden tot de Grieksche kerk en stonden onder de geestelijke opperhoede van den Griekschen patriarch van Konstantinopel. Deze was echter - het ligt in den aard der zaak - altijd voor een deel afhankelijk van

den Sultan en ook in zijn kerkelijke beweging niet vrij. Het eerste werk moest derhalve zijn, de kerkelijke zelfstandigheid te verkrijgen voor de Bulgaren; die zelfstandigheid was echter slechts een naam, want de afhankelijkheid van den Russischen patriarch werd daarna des te grooter. De Russische intriges nu gelukten in dat opzicht zoo goed, dat de Porte in '67, ruim tien jaren na den Krimoorlog, een firman uitvaardigde, waarbij de zelfstandigheid van de Bulgaarsche kerk werd erkend onder den naam van Bulgaarsch Exarchaat; de Bulgaren verkregen hierbij vrijheid hun geestelijk opperhoofd zelf te kiezen.

De Grieksche patriarch te Konstantinopel zag dieper dan de Turksche regeering; hij weigerde het Bulgaarsche Exarchaat te erkennen, te meer omdat de bepalingen voor de Bulgaren zoo gunstig waren, dat daar, waar de Grieksche of Helleensche bevolking niet de meerderheid had, deze aan de Bulgaren dreigde te worden opgeofferd en daarmee geheel te komen onder Russischen invloed. De pogingen van den Griekschen patriarch te Konstantinopel hadden echter weinig succes, want de zaak bleef in 't eind zooals ze was; alleen merkte men op, dat de sinds eenigen tijd begonnen verkoeling tusschen de Grieken en de Russen merkbaar toenam; te Athene werd de Russische invloed gelijk nul. De Bulgaren daarentegen begonnen het uiterlijk aan te nemen van een groote, verdrukte natie; dat ging hun wel zoo bijzonder goed niet af, maar zij behoefden ook slechts de Russische leermeesters na te praten.

Wanneer men op deze wijze de zaken beschouwt in verband met elkander, den draad der geschiedenis volgt, ook daar waar hij s c h i j n b a a r is afgebroken, zal men ten opzichte van de oorzaak van den opstand in Bosnië in het najaar van '75 niet lang in het onzekere verkeeren; is het wellicht moeilijk uit te maken, of de Russische agenten de onmiddellijke aanstokers waren van dien opstand, indirect ligt het verband geheel voor de hand. Het bewijs voor de medeplichtigheid van de Russische Regeering in den opstand zal wel nooit met de stukken kunnen worden geleverd, maar het doet tot de zaak eigenlijk weinig af, of zij 't is of de panslavistische dwepers, die aan het roer stonden, want wij hebben hier te doen met dezelfde compagnie, die onder verschillende benamingen den politieken handel drijft. Een gewone volksbeweging zou gemakkelijk te onderdrukken zijn geweest, maar juist ten gevolge van den achtergrond moesten alle pogingen tot bemiddeling schipbreuk lijden. Het eenige middel was geweest, dat de Oostenrijksche troepen onmiddellijk na de mislukte onderhandelingen der consuls in September '75 Bosnië en Herzegowina bezetten, want dan had men gelegenheid de Russische raddraaiers op te vangen. De daarna gevolgde opstand in Bulgarije - kostelijke vrucht van het Exarchaat - de Servische oorlog, voor een goed deel met Russische soldaten gevoerd, het zijn allen stralen van hetzelfde licht, een naar de veranderde tijds-

omstandigheden gekleurde herhaling van het Russische program vóór den Krimoorlog.

Wij hebben vroeger uitvoerig de verschillende diplomatieke phasen van den tegenwoordigen Russisch-Turkschen oorlog behandeld: eerst het hervormingsplan van Andrassy, toen het Berlijnsche Memorandum en eindelijk de Konstantinopelsche conferentie; wanneer men nu deze verschillende stukken met elkander vergelijkt, dan ontdekt men daarin telkens een grootere toenadering tot het Russische program; men begon met de invoering van uitgebreide hervormingen onder toezicht van een gemengde commissie, en eindigde met de autonomie van de Slavische provincies, terwijl de Russische diplomaten, om de aandacht van het woord a u t o n o m i e af te leiden, de discussie uitsponnen over de vraag, of de autonomie niet alleen een administratieve maar tevens een politieke zou zijn. Al de Mogendheden waren 't daarover eens, dat er zou worden verleend geheele administratieve autonomie van Bulgarije en Bosnië, onder Christelijke gouverneurs, met medewerking en toezicht van de Mogendheden; de oorlog is eerst ontbrand op de weigering der Porte om hierin toe te stemmen, omdat haar bij die regeling slechts een schijn van gezag zou overblijven; de Porte rekende bij die weigering zonder twijfel op de oneenigheid der Mogendheden, van welke Oostenrijk en Engeland haar in 't eind wel niet in den strijd tegen Rusland in den steek zouden laten.

Heeft de Porte dit werkelijk gedacht, dan moet men van haar getuigen, dat zij zich een te goede meening vormde van het logisch handelen van de Europeesche Mogendheden. Vergelijkt men '75 met '53, dan staat men verbaasd over zulk een snelle verandering in de Westersche politiek binnen een tijdvak van nog geen 25 jaren; in '53 moest Turkije als groote Mogendheid blijven bestaan, omdat het voor ‘het evenwicht’ van Europa niet kon worden ontbeerd; Frankrijk, Engeland, Italië en Oostenrijk snelden te hulp om den Noordschen beer terug te dringen, en zij gaven millioenen guldens en duizenden menschen om Rusland's macht te fnuiken en zulke vredesbepalingen te verkrijgen, dat het arme Turkije vooreerst niets te vreezen zou hebben; Rusland moest een deel van Bessarabië afstaan en werd in de Zwarte Zee aan ketenen gelegd - ketenen, die trouwens in '71 door een nota van Gortchakoff voor afgedaan werden verklaard.

't Is waar, in '75 vroeg Rusland niet het protectoraat over alle Christenen in Turkije, maar het wist de toestemming der Mogendheden te verkrijgen voor een nog erger feit: de zelfstandigverklaring van twee Turksche provincies, en wel zoo dat de Porte weinig meer dan den schijn van gezag daarover behield. Het verschil is niet groot; op deze wijze werd het protectoraat van den Czaar over de Christenen in Turkije zeker overbodig.

De vraag rijst nu vanzelf op: wat is de reden van deze Europeesche verandering? Vijfentwintig jaren geleden zette de oprakeling van de dusgenaamde Oostersche quaestie Europa in vuur en vlam; Oostenrijk, Engeland, Frankrijk, Italië waagden millioenen om Rusland terug te dringen, en diezelfde Mogendheden werkten nu mede om de verwezenlijking te verkrijgen van het Russische program.

De beantwoording van deze vraag, de verklaring van deze groote tegenstrijdigheid is minder moeilijk dan zij schijnt. In de eerste plaats moet men in aanmerking nemen, dat de Krimoorlog vooral was een p o l i t i e k e o o r l o g; althans wat Frankrijk en Italië betrof, die juist aan den Krimoorlog de kolossale uitbreiding geven. Oostenrijk heeft zich steeds beangst gemaakt voor de vestiging van de Russen aan den Donau en voor de uitbreiding van de Zuid-Slavische beweging; beide op zeer goede gronden; de vrije vaart op den Donau is een levensquaestie voor den Oostenrijk-Hongaarschen handel, en zoolang Duitschers en Hongaren op kunstmatige wijze heerschappij voeren over de Slavische bevolking, welke de meerderheid vormt in Oostenrijk, moet het ontstaan van krachtige Zuid-Slavische staten op de Oostenrijksche grenzen nadeelig terugwerken op het rijk der Habsburgen.

Engeland's positie in de Oostersche quaestie wordt bepaald door de oude aanmatiging van de alleenheerschappij ter zee; is de vaart door de Dardanellen vrij voor de Russische oorlogsschepen, dan verliezen Gibraltar en Malta veel van hun waarde, vooral sedert het kanaal van Suez ook een andere gelegenheid aanbiedt om de Indische zee te bereiken. Overmacht wordt in de wereld echter slechts zoolang gehandhaafd als er evenredige kracht voorhanden is, en Engeland gevoelt, dat het die niet meer bezit; Engeland is als de man, die zijn geld heeft verdiend en op jaren gekomen is; het is traag geworden en houdt boven alles van rust, van vrede; zeer sterke prikkels zijn noodig om het te bewegen tot daden. Het voert den oorlog liefst met en op papier, vandaar dat het in '53 lang weifelde, vóór het overging tot dadelijkheden; was de vriendschap tusschen Palmerston, die de plaats van Aberdeen innam, enden nieuwen Franschen Keizer - bij de gratie van den staatsgreep - niet zoo innig geweest, wellicht zou het gebleven zijn bij het heen en weder varen van de Engelsche vloot voorbij Konstantinopel.

Frankrijk heeft echter altijd minder belang gehad bij de Oostersche quaestie, en waar het voor de zoogenaamde Katholieke belangen tegenover de Grieksche optrad, geschiedde dit om een bepaalde binnenlandsche, politieke oorzaak. De oorzaak bij Napoleon was echter dat hij, die onder de vorsten van den bloede nog altijd als een parvenu werd beschouwd, zich door middel van dezen oorlog een positie wilde veroveren en tevens door een nieuwe internationale verbintenis de tractaten van 1815 geheel van de diplomatieke tafel verwijderen, deze zoo mogelijk uit het geheugen wisschen. Daarvoor werd het Fransche bloed

in de Krim gestort als water en het land opnieuw in schuld gedompeld.

Met Sardinië had men hetzelfde geval; het wilde den grooten weg op en Cavour begreep, dat er geen beter middel was om tot de tafel der groote heeren te worden toegelaten, dan in dezen zonderlingen oorlog zijn hulp aan te bieden; met het oog op de nationale plannen was het wenschelijk, met de groote Mogendheden op een goeden voet te komen, en met name Frankrijk en Engeland aan zich te verplichten; als deelgenoot aan den oorlog zou Italië ook optreden op het Congres, waarop de Oostersche quaestie zou worden geregeld en het was wat waard daarmede gemachtigd te zijn tot het sluiten van een internationale verbintenis, naast de vertegenwoordigers van den ouden gehaten tegenstander, Oostenrijk.

Men kan den ouden Czaar Nicolaas niet ten kwade duiden, dat hij zulke berekeningen over 't hoofd had gezien, toen hij meende, dat West-Europa genoeg met zichzelf te doen had, om hem den Oosterschen maaltijd niet te bederven. In '75 kon Keizer Alexander zich geheel andere en betere berekeningen laten voorleggen. De oorlog van '70 heeft, behalve den parvenu op Frankrijk's troon, ook de vermakelijke leer van het politiek evenwicht van Europa begraven, een leer, die zoo dikwijls had moeten dienst doen, waar gebrek aan deugdelijke redenen bestond voor politiek geknoei. Frankrijk was voor 't oogenblik machteloos geworden, deels door de Duitsche slagen, deels door binnenlandsche verdeeldheid; de eenheid van Italië was voltooid en daarmee het einddoel bereikt van de wenschen van Sardinië; hier had men dus niets te vreezen. In het midden van Europa was het machtige Duitschland verrezen, dat door verschillende banden aan het Russische keizershuis was verbonden en van 'twelk zich liet verwachten, dat het minder ondankbaar zou zijn dan Oostenrijk in '53. Was niet met het Habsburgsche keizerrijk de oude vriendschap hersteld en gaf het drie-Keizersverbond geen waarborg, dat er onder bemiddeling van Duitschland geen gevaar aan den Donau was te vreezen? De tijden waren al te gunstig voor Rusland, om in Gortchakoff niet het plan te doen rijpen de Oostersche quaestie opnieuw op het tapijt te brengen en het Parijsche tractaat van '56 aan stukken te scheuren, om de flarden te offeren aan de schim van den heiligen Nicolaas.

De veranderde politieke verhouding buiten direct verband met de Oostersche quaestie is echter wel de eerste, maar niet de eenige reden voor de geheel andere opvatting van het traditioneele Russische program door de Europeesche diplomaten. Voor een deel hebben wij deze ook toe te schrijven aan het gewijzigd inzicht van Europeesche Mogendheden, of - want wellicht is deze uitdrukking niet geheel juist - aan het besef, waartoe deze Mogendheden gekomen zijn, dat er weinig kans is om h a a r opvatting van de oplossing der Oostersche quaestie te zien zegevieren. Het oproeien tegen den stroom is ver-

moeiend, en het ligt nu eenmaal in den loop der tijden, dat het water naar den Russischen molen wordt gestuwd; de nationale beweging onder de Zuid-Slaven m o e s t ook zonder Russische inmenging toenemen in dezelfde mate als het Turksche rijk sneller verviel, en bij al het geroep over het politiek evenwicht van Europa en in verband daarmee het betoog van de noodzakelijkheid van het voortbestaan van Turkije als groote Mogendheid, is het verval van het Ottomanische keizerrijk zóó snel, dat de moed vergaat om het te steunen; nu en dan vernemen wij in de kranten nog het nagewauwel van de oude beschouwing van de macht en de beschaving der Turken, maar wanneer men gaat rekenen met de feiten der laatste jaren, dan kan de slotsom niet gunstig zijn; zeker, het sterven van volken gaat bij eeuwen, en Turkije kan nog menig bewijs van betrekkelijke kracht geven, vóór het den adem uitblaast, maar tot bloei is dit rijk wel niet meer te brengen. En wanneer nu op de conferentie te Konstantinopel de gemachtigden der Westersche Mogendheden feitelijk een streep haalden door het Parijsche vredestractaat van '56, dan voegden zij eigenlijk slechts een nieuwe inconsequentie bij de vele, die zij reeds in deze zaak hebben begaan. ‘In '53 - aldus zouden wij de Russische gevolmachtigden te Konstantinopel sprekende kunnen invoeren, - in '53 hebben wij voorgesteld ons het protectoraat te verleenen over de Christenen in Turkije; toen hebt gij niet gewild en zijt geëindigd met te zeggen: wij zullen allen protectors zijn. Nu hebt ge de vruchten van uw politiek; die bescherming in woord en schrift is niet voldoende; de ervaring bewijst dat er meer noodig is, er moeten instellingen worden gemaakt, die daaraan beantwoorden; wilt ge het algemeene protectoraat behouden, - noemen wij het liever contrôle - ook goed, voor Turkije is dat erger, want één voogd is minder erg dan zes, en wij zullen er de vruchten wel van weten te plukken.’

Turkije weigerde mede te werken tot de uitvoering van het Russische program, en daarmee was de oorlog onvermijdelijk geworden en het is merkwaardig, dat Rusland dien oorlog verklaarde ongeveer met hetzelfde christelijke praatje, dat reeds in '53 dienst deed; toen gaf dit aanleiding tot den Krimoorlog; nu kon Rusland, en niet zonder recht, zeggen, dat het optrad als de uitvoerder van den wil en de besluiten der Europeesche Mogendheden. Inderdaad, Gortchakoff, de Russische Rijkskanselier, heeft succes van zijn werk en de wijze waarop hij zijn Westersche collega's heeft om den tuin geleid, zal nog menigmaal het nageslacht amuseeren.

Kon men nu, na al hetgeen er gebeurd is, niet verwachten, dat de eischen van Rusland bij de vredesvoorwaarden verder zouden gaan dan de besluiten van de conferentie van Konstantinopel, het Berlijnsche Memorandum of het hervormingsontwerp van Andrassy? Zoo onnoozel

zal men toch niet zijn om te denken, dat een rijk een grooten, uitputtenden oorlog voert, zonder in geval van succes gebruik te maken van de gunstige gelegenheid om zich te verzekeren van de voordeelen, die eruit voortvloeien? Niets natuurlijker van het standpunt van Rusland dan dat het de lijnen, door de Westersche Mogendheden mede geteekend, nog wat aanstipt en voortzet. En juist dit zien wij bij de algemeene grondslagen, waarop 31 Jan. de wapenstilstand is gesloten; zij zijn van den volgenden inhoud; daar waar de lijnen zijn doorgetrokken, hebben wij duidelijkheidshalve gespatieerd:

1° Bulgarije wordt met dezelfde grenzen, die blijken uit de meerderheid van de Bulgaarsche bevolking en in geen geval enger zullen zijn dan die, welke op de conferentie van Konstantinopel zijn aangewezen, verheven tot een zelfstandig, schatplichtig vorstendom met een nationale Christelijke regeering en een militie bestaande uit de burgers van het land. Het Turksche leger zal (behoudens enkele punten, die in gemeen overleg nader zullen worden aangewezen), niet meer in Bulgarije verblijf houden.

2° De onafhankelijkheid van Montenegro moet worden erkend; Montenegro zal een vergrooting van grondgebied verkrijgen, gelijkstaande met hetgeen het lot der wapenen in de handen van Montenegro heeft gebracht; de definitieve grenzen zullen later worden vastgesteld.

3° De onafhankelijkheid van Rumenië en Servië zal worden erkend. Aan het eerste wordt een genoegzame schadeloosstelling in gebied, aan het laatste een wijziging van de grenzen verzekerd.

4° Bosnië en Herzogewina verkrijgen een zelfstandig bestuur, en wel onder voldoende waarborgen. Hervormingen van gelijken aard zullen in de andere Christelijke provincies van Europeesch Turkije worden ingevoerd.

5° De Porte stelt Rusland schadeloos voor de oorlogskosten, benevens voor andere verliezen, die het zich heeft moeten opleggen. De wijze waarop dit geschiedt, door betaling in geld of door territoriale of andere vergoeding, zal later worden geregeld. De Sultan zal zich met den Keizer van Rusland verstaan om de rechten en belangen van Rusland in de zeeëngten van den Bosporus en de Dardanellen te beschermen. Als bewijs van de wezenlijke aanneming dezer voorwaarden zullen zich Turksche gevolmachtigden terstond naar Odessa of Sebastopol begeven, om daar met de Russische gevolmachtigden te onderhandelen over de vredespreliminairen(*).

De nadruk moet zonder twijfel hier worden gelegd op twee punten: 1° niet zoozeer de onafhankelijkheid - want feitelijk bestond die toch

(*) De tekst is ontleend aan een officieele Russische bron; deze vermelding is noodig, omdat er van de algemeene vredesvoorwaarden zooveel verschillende lezingen bestaan. Naderhand is bepaald, dat de definitieve vredesonderhandelingen niet zouden worden gevoerd te Odessa of te Sebastopol, maar te Adrianopel.

reeds - als wel de uitbreiding van de grenzen van Servië, Rumenië (door schadeloosstelling voor het door Rusland teruggevraagde, in '56 verloren deel van Bessarabië) en Montenegro, verder de oprichting van een nieuw vorstendom Bulgarije, en 2° de geheimzinnige bepaling ten opzichte van de vaart door de Dardanellen.

Door het eerste punt meent Oostenrijk, door het laatste Engeland te zijn getroffen; m.a.w. de Oostersche quaestie keert terug tot de wezenlijkste punten van verschil tusschen de drie betrokken Mogendheden; de Weener Regeering zond onmiddellijk een nota naar Petersburg, om bij voorbaat protest aan te teekenen tegen deze grondslagen en internationale regeling te verzoeken van hetgeen van Europeesch belang was. Juister zou het geweest zijn, indien men dit dus had uitgedrukt: protest tegen de uitbreiding in macht en gebied van de Zuid-Slavische vorstendommen, wier nabijheid op deze wijze voor de Oostenrijksche belangen gevaarlijk dreigt te worden.

In Engeland hadden de vredesgrondslagen ten gevolge, dat de agitatie nog heviger werd; de groote verontwaardiging tegen Rusland, die tevens aanleiding gaf tot het aannemen van het oorlogskrediet in het Lagerhuis met aanzienlijke meerderheid, en tot het zenden van de vloot naar Konstantinopel, werd echter veroorzaakt door het onjuist telegram van den Engelschen ambassadeur Layard, te Konstantinopel, dat de Russen de Turksche hoofdstad binnenrukten. Dit gerucht was ontstaan na de bekendmaking van het feit, dat bij de bijzondere bepalingen van den wapenstilstand was vastgesteld, dat de verdedigingslinie van Konstantinopel tijdens den wapenstilstand zou worden beschouwd als neutraal gebied, een bepaling derhalve van zuiver militairen aard[(*)].

Toch kan men zich voorstellen, dat Oostenrijk en Engeland zich niet op hun gemak gevoelen; het politieke stelsel, dat zij ten opzichte van de Oostersche quaestie lot heden hebben gehuldigd, heeft wel in den loop der jaren menige deuk gekregen en telkens werd men opnieuw gedwongen de macht der feiten te erkennen, maar zooals de zaken

(*) De algemeene grondslagen van den vrede werden den 25sten Jan. door den Russischen ambassadeur Graaf Schouwaloff aan Lord Derby meegedeeld en wel in dezen vorm:
La Bulgarie, dans les limites de nationalité bulgare, pas moindre que celle de Conférence, Principauté autonome tributaire, le Gouvernement national Chrétien, milice indigène, plus de troupes Turques, sauf quelques points à déterminer.
Indépendance du Monténégro, accroissement équivalent à statu quo militaire; frontière à fixer ultérieurement.
Indépendance de Roumanie, avec dédommagement territorial suffisant.
Indépendance de Serbie, avec rectification des frontières.
Administration autonome suffisamment garantie à Bosnie et Herzégovine.
Réformes analogues aux autres provinces Chrétiennes de la Turquie d'Europe.
Dédommagement à la Russie pour les frais de la guerre; mode pécuniaire, territorial, ou autre à régler ultérieurement.
Entente ultérieure pour sauvegarder droits et intérêts Russes dans Détroits.
Ces bases acceptées, Convention, Armistice, et envoi de Plénipotentiaires pour les développer en préliminaires de paix.

nu staan, dreigt dat stelsel den genadeslag te ontvangen en voor goed te worden opgeruimd.

Zoolang de Russen voor Plewna werden opgehouden, de kranten opgevuld waren met Russische ongelukken, zoodat de naaste toekomst een materieel geheel uitgeput Rusland scheen te brengen, sliep men te Weenen en te Londen zoo gerust, alsof er geen Oostersche quaestie bestond. Begreep men dan niet, dat die verheuging slechts tijdelijk was, en Turkije onmogelijk meer tegen Rusland kon zijn opgewassen? Met de overgave van Plewna (10 December) werden de hekken geheel verhangen en versmolt de Turksche macht als de sneeuw bij mistig weder; de Russen rukten over Sophia naar Philippopel; al de Balkan-passen geraakten in Russische handen; het Schibka-leger werd gevangen genomen (9 Januari) en den 20sten Januari Adrianopel bezet. Het geheele Balkan-schiereiland ligt aan de voeten van den Czaar; de Russische soldaten staan van de Pruth tot de zee van Marmora in een onafgebroken linie; de Donau-vestingen worden ontruimd; geheel Armenië is met de hoofdstad Russisch geworden, en wanneer de Russische opperbevelhebber een wenk geeft, wordt ook Konstantinopel bezet, want door het geloof aan het noodlot achtervolgd, is er geen Turksch leger meer, voldoende om aan de zegevierende Russische wapenen weerstand te bieden. Het bewustzijn van eigenlijk meegewerkt te hebben tot dezen staat van zaken, hetzij door de Russische plannen bij de Turksche regeering te ondersteunen, hetzij door niet intijds den Russen het voortdringen te beletten, draagt zonder twijfel zoowel in Oostenrijk als in Engeland bij tot die onaangename, zenuwachtige spanning, die in sommige oogenblikken zoo hevig is, dat zij dreigt te eindigen met een oorlogsverklaring. Men heeft medegewerkt, om den sneeuwbal aan het rollen te brengen en nu hij al wentelende een lawine is geworden, die het Turksche rijk dreigt te verpletteren, werpt men eenzijdig de schuld op Rusland, om van de moeite ontslagen te zijn ook zichzelf aan te klagen. Van trap tot trap heeft men den oorlog grooter afmetingen zien aannemen; eerst was het Rusland alleen, dat, naar men geloofde en hoopte, wel niet verder dan den Balkan zou komen; de onzijdigheid van Rumenië en Servië was, naar het heette, de voorwaarde van Oostenrijk's werkeloosheid. En eerst werd Rumenië, toen Servië op het oorlogstooneel geleid, zonder dat Oostenrijk een vinger verroerde; in het laatst der dagen volgde Griekenland, zoodat er aan de honden, die aasden op het lijk, niet één meer ontbrak. Als men het jachtveld open laat, ja medewerkt om 't vrij te maken, kan men naderhand toch moeilijk klagen, dat het hert in de engte wordt gedreven.

Bedriegen wij ons echter niet, dan mag men in verband met verschillende verschijnselen gelooven, dat de Engelsche zoowel als de Oostenrijksche agitatie weldra voorbij zal gaan; beide Mogendheden hebben reeds zooveel bewijzen gegeven van weifeling, dat het wel zal

blijven bij wat inkt vermorsen; èn aan de Theems èn aan den Donau weet men, dat vechten geld kost en zal uit die overweging wel met het zwaard rammelen, maar het rustig in de scheede laten. Wanneer deze regelen gelezen worden, is het congres of de conferentie waarschijnlijk reeds vergaderd, en zal men de Russische eischen zooveel mogelijk beknibbelen om ze in 't eind, wat de hoofdzaak betreft, toe te staan; met een geheel zelfstandig Rumenië, Servië en Montenegro en een bijna geheel zelfstandig Bulgarije kan Rusland de Oostersche quaestie weder eenige jaren laten rusten; de vrucht wordt dan vanzelf rijp. Of de grenzen van Servië en Montenegro wat grooter of wat kleiner zijn, doet tot de hoofdzaak niet af. De uitbreiding van de autonomie der Slavische provincies ten Zuiden van den Balkan schijnt Rusland zelf reeds half opgegeven te hebben; men moet dit althans opmaken uit de wijze, waarop de algemeene grondslagen van den vrede zijn gesteld; bij voorbaat heeft Rusland eenige punten willen hebben waarop het kan toegeven; men moet althans den naam hebben van eenige concessies te doen.

Het moeielijkste punt is de Dardanellenquaestie; Rusland wil thans de heerschappij over de zeeëngten deelen met Turkije en wel de Zwarte zee openstellen voor handelsschepen, maar niet voor de oorlogsvaartuigen van andere natiën; de volkomen vrijheid zal door Engeland worden geëischt en door Rusland geweigerd, omdat daardoor zijn positie in de Zwarte zee wordt verzwakt; de Russische bladen hebben herhaalde malen betoogd, dat het beter zou zijn, dat de toestand bleef zooals die was, wanneer de Dardanellen voor de oorlogsschepen van alle natiën moesten worden opengesteld.

Hier wil men blijkbaar de Zwarte zee beschouwd hebben als een Russisch of althans Russisch-Turksch meer, dat met de vrijheid der zee in het algemeen niets te maken heeft. Men kan daar lang over praten, er boeken over schrijven, maar in de praktijk komt de quaestie daarop neder, of een zee al of niet gemakkelijk is af te sluiten, en zoo ja, welke Mogendheid het best in de gelegenheid is het snelst haar macht te concentreeren om die afsluiting tot een feit te maken, en daar geen pantsers bestand zijn tegen het zware landgeschut, is hij bezitter van de Zwarte zee, die aan den ingang van de zeeëngte, welke deze verbindt met de Middellandsche zee, eenige goede Kruppkanonnen in batterij heeft gesteld. De tijd schijnt buitendien voorbij, dat Engeland alleen om de opening van de Dardanellen een oorlog zou voeren tegen Rusland, waartegen het te land volstrekt niet opgewassen is.

Laten wij de bijzonderheden daar, dan kan men nu reeds voorspellen, dat de vrede zal worden gesloten in Russischen geest, overeenkomstig het succes der Russische wapenen. De veranderingen, die daaruit mettertijd ten opzichte van de Oostersche toestanden zullen voortvloeien, veranderingen die nu reeds in kiem zichtbaar zijn, zullen

grooter zijn dan Oostenrijk en Engeland in hun kortzichtigheid thans bevroeden. Turkije heeft zonder twijfel, hetzij ten rechte of ten onrechte, den oorlog tegen Rusland ondernomen, in de vaste meening dat de Mogendheden 't oneens zouden worden, zoodra de Russen over den Donau waren, en stellig te hulp zouden komen, wanneer de Balkan-linie overschreden werd; immers, sinds jaren verkondigden Engeland en Oostenrijk aan de Turksche Ministers, dat zij slechts één vijand hadden: Rusland, - dat het voortbestaan van het Ottomanische keizerrijk voor het evenwicht, de rust en de veiligheid van Europa een onvermijdelijke noodzakelijkheid was. De ervaring heeft thans de Osmanen anders ingelicht; de Engelsche vloot bleef in de Besikabaai, de Oostenrijksche soldaten bleven op de grenzen, terwijl de Russen van alle kanten zegevierend op Konstantinopel aanrukten en reeds de zee van Marmora hadden bereikt. Wat blijft er na deze ondervinding voor de Osmanen over dan voortaan in navolging van de Christelijke, Westersche Mogendheden slechts die staatkunde te volgen, welke het eigenbelang hun voorschrijft, en dit kan in de veranderde omstandigheden wel niet anders zijn dan een politiek, welke zich nauw bij Rusland aansluit en door welwillendheid de meest mogelijke voordeelen weet te bedingen bij den ouden tegenstander. Beter een goeden buur dan een verren vriend, en wat zijn de oude vrienden voor het arme Turkije! Men spreekt reeds van een of- en defensief verbond tusschen Rusland en Turkije, en dat er geheime bepalingen tusschen beiden zijn of zullen worden gemaakt, waarvan het aanstaande congres niets zal te weten komen, daarvan kan men verzekerd zijn. Voor Rusland is het wellicht gewenscht, dat de Sultan zijn residentie te Konstantinopel houdt, want zulk een macht voor den vorm is minder te duchten dan wanneer de stad aan den Gouden Hoorn de hoofdzetel werd van een Zuid-Slavisch of Grieksch rijk. Gedurig doen zich bij de aanraking tusschen de Oost- en Zuid-Slaven vele verschijnselen op, die van groot verschil in opvatting getuigen; de Grieken zijn vooral sedert de oprichting van het Bulgaarsche Exarchaat en de daarmee in verband staande Bulgaarsche quaestie, zeer anti-Russisch geworden. Den Serven is de kennismaking met de helpende broeders ook al niet best bevallen, terwijl de Rumenen er ook genoeg van hebben. De zaak is eigenlijk deze: de Russen willen de Zuid-Slaven gebruiken voor de uitbreiding van hun heerschapppij in het Zuiden, en de Zuid-Slaven aanbidden de Russen om van hen de verwezenlijking te krijgen van hun nationale droomen; dit moet van beide kanten op teleurstelling en vijandschap uitloopen. Voor Rusland heeft de bescherming van den Sultan bovendien dit voor, dat het zich daardoor van een belangrijken invloed op de Mohammedanen verzekert, - een element, dat in de politiek ook verder uitstekend dienst kan doen.

Maar wij vergeten, dat wij schrijven geschiedenis van den dag en niet van de toekomst. Toch kunnen wij nu reeds constateeren, dat al het bloed, in den Krimoorlog vergoten, vergeefs geofferd is, dat

Rusland zich gewroken heeft op Oostenrijk en Engeland, een streep heeft gehaald door de trouwelooze Westersche politiek, die den Sultan verzet predikte tegen Rusland om hem in 't eind in den steek te laten. De Westersche staatkunde in de Oostersche quaestie is altijd klein geweest, dubbelzinnig, tegenstrijdig; zij eindigde in laaghartigheid; de Turken hebben er genoeg van.

Of wij daarom sympathie hebben voor den weg, door Rusland gevolgd? - Door zulke vragen te stellen geraakt men tot die partijdige beoordeeling, waardoor de meeste Europeesche bladen zich in den Russisch-Turkschen oorlog hebben onderscheiden en zich belachelijk gemaakt. Ook hier, evenals in vele andere dingen van politieken en niet-politieken aard, is het beste deel, dat men eerst leere kennen en begrijpen, en dan oordeele. En hoeveel is er niet in de wereld, dat wij kunnen achten noch beminnen, en dat toch recht heeft van bestaan.

10 Februari '78.

NOORMAN.

Een zeer belangrijk boek.

Enquestie en de informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIIII (Uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde). Leiden, E.J. Brill.

In het ‘Voorbericht’, geplaatst vóór de ‘Informacie up den staet faculteijt ende gelegentheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nijeuwe schiltaele gedaen in den jaere MDXIV’, vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in het jaar 1866 uitgegeven, schreef de steller, de Hoogleeraar Fruin: ‘ongetwijfeld zouden wij veel wat daarin (de “Enqueste” van 1494) belangrijk is voorgekomen in het aanhangsel op onze uitgaaf hebben opgenomen, indien wij niet reden hadden om te vertrouwen, dat ook die Informatie eerlang in haar geheel zal worden uitgegeven.’

Dat zijn vertrouwen niet ongegrond bleek te zijn, verheugt ons grootelijks. Volkomen waar zij, wat hij in het genoemde ‘Voorbericht’ uitsprak: ‘dat de latere Informatie (1514) boven deze (1494) in belangrijkheid uitmunt’, evenzeer waar is, wat hij er getuigde: ‘dat de vroegere ook zeer vele wetenswaardige bijzonderheden bevat, vooral wat de nering en de handtering der steden betreft’, 'tgeen men bevroedt, als men verneemt, dat de regeeringscommissarissen ter enqueste hun onderzoek naar de ‘haertsteden’, de ‘neringhe’ en den ‘staet der faculteijt int generael’

van de steden en dorpen in Holland en Friesland in het werk stelden bij de voornaamste inwoners, zoo geestelijke als wereldlijke, en bedenkt, dat hun onderzoek geschiedde in het laatste vierde gedeelte der 15de eeuw, een tijdvak aan gewichtige gebeurtenissen overrijk.

Karel de Stoute was bij Nancy gesneuveld. Waren de jaren zijner regeering voor Holland en Friesland zeer onrustige geweest, niet minder waren het die, gedurende welke eerst Maria en daarna Maximiliaan, als voogd over den onmondigen Filips, de teugels van het bewind in handen hadden.

Aan den Bourgondischen schepter onderwierpen de Gelderschen zich slechts noode. Vijandelijkheden, zoowel ter zee als te land tusschen hen en de Hollanders en Friezen, waren daarvan het gevolg.

Verder nam de worsteling tusschen de Hoekschen en Kabeljauwschen bij vernieuwing breede afmetingen aan. De eersten maakten zich meester van het bewind te Gouda, Schoonhoven, Dordrecht, Oudewater, Hoorn, de laatsten van dat te Leiden. Verrasten eerlang de Hoekschen Leiden, de Kabeljauwschen wisten opnieuw te Gouda, Schoonhoven, Dordrecht en Oudewater aan het roer te komen. Wisselde Leiden weldra van meesters, bij herhaling deed dit Hoorn. En gelukte 't eindelijk den Kabeljauwschen de overhand over de Hoekschen te hebben en dezen te verbannen, zóó weinig was daardoor een einde gemaakt aan de noodlottige worsteling, dat de oorlog met Utrecht ontbrandde, Jonker Frans in Rotterdam zich nestelde en van Sluis uit nu dit, dan dat deel des lands bedreigd of aangetast werd.

Middelerwijl ontstond het Kaas- en Broodoproer, Noord-Holland in rep en roer brengend, zoowel zoolang het woedde, als toen het door den Hertog van Saksen beteugeld werd.

Ook hield de oorlog met Frankrijk aan, wel telkens door eenen gesloten vrede of een getroffen bestand afgebroken, maar na korter of langer tijdsverloop opnieuw begonnen.

't Belangrijke tijdvak, van welks gebeurtenissen enkele aangestipt zijn, doet ons de ‘Enqueste’ nauwkeuriger zien dan wij het, zonder haar, zouden kunnen zien. Zij doet ons in dat tijdvak als leven met wie erin leefden, getuigen van hunnen strijd, diens omvang, zwaarte, nadeel.

Ik geef enkele proeven.

Te Hoorn verklaarden de vice-cureit, schout, burgemeesters, schepenen en eenigen ‘van den rijckdomme’, dat: tijdens het overlijden van Hertog Karel te Hoorn en de bij Hoorn behoorende dorpen 2200 haardsteden waren; de koopvaardijvloot bestond uit 40 meers- en 114 rynkogge- en andere schepen; de draperie te elker markt 160 à 180 zakken wol kon halen; tot den veehandel 900 à 1000 ossen geweid werden en er voorts veel omging in den handel van asch, pek, teer, huiden, enz. terwijl er op het oogenblik, dat zij hunne verklaring aflegden, de haardsteden tot 1300 verminderd waren; de meersschepen tot 7,

de koggeschepen tot 25 of 26; de zakken wol, te elker markt te halen, tot 16 of 18; de te verkoopen ossen tot 125 en de verdere handelsartikelen tot bijna niets.

Reden gevende van dien achteruitgang noemden zij meer dan ééne zaak:

'dat zij in heure schepen ende coopmanschappen ter zee ende binnen slandts groote zware schade gehadt ende geleden hadden, overmidts die oorloge, die geweest waren zedert den overlijden van Hertoge Karel tusschen den Fransoijsen ende Vlamingen, den vianden opter Zuyrzee ende andere diversche vianden zijns Ghenaden ende dese landen';

'dat zij hadden moeten contribueren ende geven vele penninghen omme die onderhoudenisse van den oirloge van Rotterdamme, Woerden ende belegge van Montfoort';

'dat zij groote schade gheleden hadden bij die van der Sluys, die heurluijden an den wolle benomen hadden gehadt, waerdich wesende 22000 Rijnsguldens';

'dat zij groote onverwinlijcke schade ghehadt hadden binnen der tijt van der oorloge van Uytrecht, dat zij van haren vianden overvallen ende ingenomen waren geweest ende naer dat innemen weder gereduceert geweest bij den stadthouder deser landen, Heer Joost van Lalaing ende int reduceren waeren zij geabandonneert te vuyre en te zwaerde, alzoe dat ter cause van dien heuren poorteren van de stede met grooten hoopen dootgeslagen, ghevangen, gheransoent, ghepilleert waren van allen heuren huysraet, cleynodien ende gelden, ende mosten dat ghetimmert van derzelver stede bij manieren van brantschattinge weder coopen, al tot heuren zwaren cost ende onverwinlijke schade';

'dat in heure stede omme de bewarenisse van binnen, den tijt van de oorloge van Uytrecht, Montfoorde, Rotterdamme ende Woerden, gelogiert waren gheweest omtrent 3' of 400 knechten, die costelicken geteert ende quadelycken betaelt hadden haere poorteren, wijven ende kinderen groote violencie ende cracht angedaen hadden ende in de coude winter die huyzen afgebroocken ende groffelijck verbrant hadden'; enz.

Te Zandvoort konden de pastoor, schout en schepenen opgeven, dat hunne haardsteden sedert het overlijden van Hertog Karel met de helft en mitsdien van 100 tot 50 verminderd waren; dat hunne nering, bestaande in de vischvangst, 'wel deen helft arger was' dan te voren, en dat zij over het geheel de helft armer geworden waren.

Behalve het te niet gaan der visscherij tengevolge van armoede, het heerschen eener hevige pestziekte, die de halve bevolking ten grave sleepte en den duren tijd meenden zij als oorzaak van hunnen achteruitgang te mogen opgeven: 'tleste oorloge van Kasenbroot, dat zij ghespoliert, ghevangen ende grootelicken gheransoeneert werden', en mede 'die schattinge van den oorloge van Uytrecht, Rotterdamme, Montfoorde, in welcken oorlogen zij binnen haren voorsz. dorpe hadden 100 knechten, die aldaer lagen den tijt van neghen weecken off daer-

omtrent, die hem luyden groote schade deden, boven dat zij heure porcy van den ruytergelde betalen mosten.'

Te Haarlem hadden schout, burgemeesters, schepen en tresoriers, evenals de regenten van verreweg de meeste steden en dorpen, van achteruitgang hunner stad in haardsteden enz. te gewagen. Dit doende, noemden zij meer dan ééne bijzonderheid, waardoor die verklaard werd, sprekende van:

'den grooten oorlogen, die zedert het overlijden van Hertog Karel geweest waren, als in Vrankrijck ende anders, daerinne dat heure stede tot heuren grooten costen ende zwaren lasten groote sommen van penninghen heeft moeten verleggen ende betalen, eerst in de wapenynghe ter zee van tgemeen landts wegen uytgemaeckt tegen de Franchoyzen anno '77 lestleden, daerinne dat heure stede in ghereeden penningen heeft moeten finieren ende verleggen 11,057 £ 4 sc. tot 40 grooten tpont, daer nochtans derzelver stede porcye nijet meer off en bedroech dan 5983 £ 15 sc. 9 gr. zoe dat dezelve stede ter zelver tijt vant gemeens landts wegen 5573 £ 8 sc. 3 gr..... daeroff zij noch te vollen niet betaelt en was.'

'Noch een ander wapeninghe, oock uitgemaeckt ter zee int jaer van '78, daeroff die stede te coste gehadt ende verleyt heeft boven 2700 £.'

'Item een andere wapeninghe, uytgemaeckt ter zee int jaer van '79 daaroff dat by den voorsz. stede betaelt es. 519 £.'

'Item noch een ander wapeninge, uytgemaeckt ter zee int jaer '80, daerinne die voorsz. stede heeft moeten verleggen ende betalen boven 300 £.'

'Item noch een wapeninghe ter zee int jaer van '82, daerinne dat bij de voorsz. stede verleyt ende betaelt es boven 3300 £.'

'Item int jaer van '80, als die Heere van der Vere met den Heere van Montfoorde ende andere quaetwilligen van dese landen, als Gelderschen ende Stichtsen, in den Hage ghecomen was, die ter zelver tijt in hadden die steden van Dordrecht, Gouda, Schiedamme ende Rotterdamme, zoo hat die voorsz. stede tot coste ghehadt van zeeckere mannen van wapenen, die zij tot bewarenisse van der voorsz. stede gehouden had boven de 1900 £.'

'Item in denselven jaer van '80, als Heere Reyer van Brouckhuysen de stede van Leyden inghenomen hadde, zoe was by de steden deser landen een wapeningh upgestelt geweest, daeroff dat de voorsz. stede betaelt ende te coste gehadt hadde boven 5000 £.'

'Item int jaer van '81 zoe was een groote oorloge gheresen geweest tusschen die landen van Hollant ter eenre zyde ende die steden van Uytrecht, Amersvoort ende heure hulperen ter andere; welcke oorloge wel twee jaren duijrde, daerinne dat de voorsz. stede had moeten fineren ende betalen boven 81.500 gl. zoe dat zy daerinne voor tgemeen landt verleijt heeft boven 31.518 £. daeroff dat noch geen reeckeninghe gedaen, noch geen ommeslach gemaeckt en was, zoodat zij daer of nijd voldaen en mocht worden.'

‘Item had deselve stede van Haerlem metter banniere van dezelve stede gedient ende ghelegen binnen der stede van Schiedamme den tijt van zes weecken lanck ende dat int jaer van '88, daerof dat die stede veel costen ghehadt ende groote schade van volck geleden hadde’, enz.

Te Gorinchem spraken burgemeesteren, schepenen en poorters, na den achteruitgang hunner stad betuigd te hebben:

‘dat terstondt nae der doot van Hertoge Karel die Gelderschen begonsten te rebelleren ende oorloghen op hem luyden; zij verbranden heur landt totter poorten toe, zoe datter luttel off niet en bleeff staen, zy beroofden tlandt, zy vyngen ende slogen tlantvolck, alsoe dattet ydel wierde ende bleeff van menschen ende beesten.... Ende noch was heure welvaren enz. verminderd ende zeer offgegaen overmidts de oorloghen van Montfoorde, Rotterdam, 's-Heeraertsberge ende St. Geertruyenberge’, enz.

Verder:

‘dat zy by den voorleden Utersche ende Vrantsche oorloge groote zwaere costen ende schade gehadt hadden, die zy in langen tyden niet en zouden verhalen; hadden oock cortelinghe van den ruyteren, die in heur landt ende daerdoor waren gereyst geweest, om Lederdam ende Beest te ontzetten ende van schaden, die zy van den Gelderschen geleden hadden, alsoo groote schade gehadt, dat men hemluyden mit 1000 R. gl. dat niet betalen en zouden mogen.’

Wie van de dorpen in het Land van Gorinchem vóór de commissarissen verschenen, hadden te gewagen van ‘den oorlogen van Utrecht, Montfoorde ende Rotterdamme, aldaer zy geleden hadden grootte schade van verdinge ende brantschattinge, bysonder in der vede van Gelderlandt, aldaer zy mosten geven voor heur andeel van den verdinge van den gheheelen lande van Arckel 1100 R. gl. behalven die brantschattinge, die zy appart ende daerenboven dickwil hebben moeten betalen ende die zij niet en wisten te grooten noch te tauxeeren ende oock dat zy heur andeel hadden moeten geven van 3600 R. gl. diewelcke dat geheel landt van Arckel moste geven wylen Joncheere Frans van Brederode van verdinge ende brantschattinge ende dat zy oock in dezelve vede geheel verbrant waren van den Gelderschen, behalve die huysen die ontdeckt waren’ (Arkel) - van hunne ligging op de grenzen van het Land van Arkel ‘ende dat zy binnen den Gelderschen oorloge, boven alle verdingen ende brantschattingen, twelck zy dickwil betaelt hadden, tot dryen stonden verbrant waren geweest ende dat zy bovendien, overmidts den oorlogen van Rotterdam, Montfoorde, Utrecht ende Woerden, in allen contribucien grootelycks hadden moeten gelden metter stede van Gorckum ende bovendien waren hem bij den ruyteren van den Heere van Ysselsteyn genomen geweest heure koeyen, schapen ende beesten, bedden, deeckenen, slapelakenen, heuren coorn van den zolders ende diergelycke goeden’ (Kedichem) - van hunne verarming ‘eerst overmidts de oorloge van Gelrelant, want zy midts der oorloge

vijff jaer lanck mosten.... heure habilacien verbrant geweest, eens int oorloghe van Gelrelant, ende eens in den oorloghe van Utrecht; ende oock midts vele ende diverssche oorlogen, die naderhandt upgeresen waren geweest, als van Montfoort, Woerden ende Rotterdam; ende dat oock binnen twee jaren herwaerts die erffhofmeester van den lande van Gelre had hemluyden geheel uytgeslagen, pilgerende ende nemende alle dat sy daer vonden ende nemen mochten, als gelt, paerden, koeyen, ende al dat zy hadden' (Leerbroek).

Schreef ik tot hiertoe proeven af van het aandeel dat deze en die Hollandsche en Friesche plaats hadden in de oorlogen en veeten van het laatst der 15de eeuw, ik mag niet nalaten mede een en ander af te schrijven van hetgeen de 'Enqueste' vermeldt betrekkelijk haar aandeel in de dingen van den handel, den landbouw, de nijverheid dier dagen.

De commissarissen vernamen uit den mond van pastoor, schout en schepenen te Schagen, 'dat by tyden Hertoge Karel zy hadden 12 rynschepen, die alle dagen van Colhorn, daer haer haven was, te zeewaerts off ende toe voeren, met bueter ende caes, tot Deventer ende brochten wederomme hout, zout, turff, rogge ende al dat zy besigen mochten.' Wie door hen te Muiden gehoord werden, spraken van 'twee waterschepen, daermede dat zy heure neringhe deden, midts die te bevrachten met ael, omme die te vercoopen tot Mechelen, ter Sluys ende andere plaetsen.' Te Gouda hoorden zij, hoe 'uyter stede ten overlyden van Hertoge Karel plagen te varen 30 boeyers, in Vranckrijcke, inde Somme ende Seyne om coorn.'

De Grootoosthuizenaren 'behielpen zich behalve met koeyen ende daeraf te maecken butter ende caes', 'met een weynich lantteelinghe de welcke zy deden zonder peerden, te weten dat zy slick uit hun graften op die canten van heure lande moesten schyeten ontrent vier, vyf of zes voeten breet, op heuren weyen ende aldaer gerst off ander coren in sayen.' Die van Wyk bij Heusden verklaarden 'zich te generen met lantelinge, welcke landt zy meest huyrden tegens den abt van Middelburch ende andere particulieren personen, gheneerden hem oock met koeyen daervan zy alleenelycke heure nootdruft offnamen, zonder yet veel te vercoopen.' Deze klachten hadden die van Indijk onder Woerden: 'dat heure boogaerden, boomen ende andere planten daervan zy genoot plagen te hebben, offgehouden ende te nyete gebrocht waren geweest. Seyden verarmt te wezen mits den dieren tyt, die geweest was ende omme die muysen, die hemluyden heur coorn ende gras, staende opten velde, gegeten ende verniet hadden int jaer voorleden ende dat heure beesten van den viere ende honger gestorven waren.'

Door wie te Schoonhoven vóór de commissarissen ontboden werden, geschiedde de mededeeling 'dat ten zelven tyden' (d.i. van Hertog Karel) 'was binnen Schoonhoven van den inwoonenden zulcke neringe van drapperye, dat die poorters ende ondersaten van den lande dagelicx gaende ende werkende hielden 16 of 17 wollen touwen ende daer was

oock een laekenverwer.' Hadden de Muidenaars ook 'neringe van drapperye', tevens 'geneerden zy hem met matten te maecken van biesen.' Te Moordrecht hielden sommigen zich bezig 'met turff te delven', anderen 'met steen te breken.'

't Kost mij moeite van verder afschrijven mij te onthouden, waar *en* over de zaken, waarover ik afschreef, veel meer, *en* over andere veel af te schrijven is, wat ons voert op het terrein van het laatst der 15de eeuw. Maar het afgeschrevene is, dunkt mij, genoeg om te overtuigen dat ieder, die voor vaderlandsche geschiedenis hart heeft, aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde dank schuldig is wegens de uitgave der hoogstbelangrijke 'Enqueste'.

Dank schuldig is hij mede aan den Hoogleeraar Fruin, die een 'Voorbericht' vóór de 'Enqueste' plaatste, rijk aan veel wetenswaardigs; voorts de fouten verbeterde of trachtte te verbeteren, waarvan het HS. wemelde en eindelijk, na de zetting ten gevolge van de informatie van 1514 vastgesteld en de informatie betrekkelijk Brielle en het Land van Voorne van 1565 medegedeeld te hebben, eene naamlijst der gevisiteerde steden en dorpen en eene verklarende woordenlijst aan het werk toevoegde.

Aan geenen twijfel onderhevige en vermoedelijke misstellingen waren op te geven, b.v. bladz. 1, in het opschrift MCCCXCIIII; bl. 2 reg. 25:13; bl. 5 reg. 19. Henrich Pelgrims oudt 15 jaer; bl. 7 reg. 5 den inwoonende; bl. 19 reg. 6:14 jaren, enz. ook enkele vragen te doen, b.v. welke verklaring van het woord: duyckeldam, te verkiezen zij, die achter onze 'Enqueste', dan wel die achter de Informatie van 1514 gegeven is? doch noch het een, noch het ander is van zulk gewicht, dat het niet ook zou mogen achterwege blijven.

F.A.E.P.R.E.

Letterkunde.

De oogst van één jaar.

Nederlandsche Bellettrie van 1857-1871. Kritieken van Cd. Busken Huet. Drie bundels; Amsterdam, G.L. Funke, 1876.

‘Litterarische fantasieën’, ‘Nieuwe litterarische fantasieën’, ‘Nederlandsche Bellettrie’, van 1856-1876, - ze zijn alle bestemd, deze letterkundige studiën, om gelezen en herlezen te worden door hen, die 't peil wenschen te kennen, waarop de vaderlandsche poëzie in gebonden en ongebonden vorm stond en staat van Vondel tot Potgieter, door hen tevens, die naar een maatstaf zoeken bij de beoordeeling van letterkundige kunstwerken! Van zijn eerste optreden als letterkundig beoordeelaar af, in den tijd toen Huet grootvader Cats naar de rariteitenverzameling van 't Zeeuwsch Genootschap verwees, tot op den dag van heden, nu hij aan het talent van zijn vriend Potgieter de plaats aanwijst, welke het zoo rechtmatig toekomt - altijd is Huet een waardeerend criticus geweest, ja, maar die niets en niemand ter wereld ontzag. Geen naam, geen volksmeening, geen uitspraken van anderen, geen gezag van wien ook; hij was zichzelf. Scherpte van zegging bij verrassende fijnheid van voelhorens waren altijd zijne wapenen om te onderkennen, en anderen te doen gelooven aan zijn uitspraken. Voor vleierij had hij geen orgaan; in geeseling eenigen lust. Velen heeft hij hunne ezelsooren getoond, weinigen met opgewondenheid den lauwer om de slapen gewonden. Met het groote heeft hij zijn geest gevoed en zijn vernuft gewet op de uitspraken der hoogere talenten - straks zocht hij verpoozing in de grappen van een rijmenden clown, dien hij voor zich liet springen om hem met een klap om de ooren te beloonen. Er was en is nog in Huet eene ondeugd, die hij had kunnen beteugelen, zoo hij zelfbeheersching had overgehouden te midden van de vele gelegenheid, die zijn arbeid hem schonk, om zich de meerdere van velen te gevoelen; er was eene ondeugd, die der tegenspraak, welke hem parten speelde, zelfs in de

helderste van zijne altijd heldere oogenblikken. Wat door allen goed werd gedoopt, kwam Huet, reeds in den aanvang van zijne loopbaan als letterkundig criticus, verdacht voor; en als de tijd deze kwaaddenkendheid tot groei brengt, komt de meester - want dit blijft hij - tot een punt, waarop hij zijn vonnis reeds gereed heeft, zoodra hij slechts weet, dat anderen lofprijzen. Maar wederom, er blijft toch eene deugd. Huet dwingt den lezer zijner handleidingen, als mij deze titel één oogenblik veroorloofd is, tot een zien door eigen oogen.

Ik zal zeggen, wat Huet u en mij leert. Gij neemt een boek ter hand en laat uw geest afdrijven op den stroom; gij gaat alle hoeken en bochten mede om; gij staat en gaat met den auteur, die u heeft uitgenoodigd hem te volgen. Gij zult u wel wachten de stilte uwer studeerkamer te verstoren door een woord van tegenspraak van uwe zijde. Maar nu Huet. Van den aanvang der lectuur af begint hij een gesprek met zijne auteurs; ze moeten met hem twistredenen houden; hij gelooft niets, maar weet zooveel te meer tegenargumenten. In geen geval is hij gezind zich iets te laten wijsmaken. Als 't pas geeft zal hij zelfs naar de stukken vragen, die bij 't proces hebben gediend, en nog eindigen met naar de echtheid van deze een onderzoek te willen laten voorafgaan. Is 't daarom alleen, dat Huet's critieken zulk eene verfrisschende kracht uitoefenen op den lezer? Geheel niet; wel voor een deel. En dat andere deel? Voor zooverre ik dat niet heb gezegd, wil ik er mijne meening niet over verbergen.

Er is in den stijl van Huet iets medesleepends. Aanloop, inkleeding, eindbeslissing, beeldspraak, zinswendingen, verwijten, getuigenverhoor, toespraken bij 't vonnis of heilwenschen bij de vrijspraak, 't is alles *amusant* in den besten zin des woords. Zijn Hollandsch is bont, maar altijd smaakvol; zijne teekeningen zijn gewaagd, wel eens opzichtig en dus met de bedoeling om den voorbijganger te trekken, gepenseeld - maar bezienswaardig zijn ze toch steeds. Daarenboven: wie kan ontkennnen, dat Huet ‘naar waarheid schildert’? Of schilderen wil?

Onder de lezers zijn de letterkundige beoordeelaars de eerst bevoorrechte personen van Huet. Hij heeft dezen menschen zijne schatkamers geopend; hij heeft hen meegenomen naar de ontleedkamer en tot hen gezegd: zie waar ik snijd en hoe ik snijd en hoe diep, en wanneer ik 't mes terugtrek. Hij heeft bij eene andere gelegenheid zijne goedheid zelfs zoover uitgestrekt, dat hij eene gansche theorie ontwikkelde in boeiend dictaat. Dat zullen deze menschen weten te waardeeren; zij en al hunne vrienden zijn koopers van Huet's studiën, die hij heeft geschreven en in de toekomst zal maken. Want, vruchtbaarheid is Huet's geringste talent niet. Des beoordeelaars arbeid is veelvuldig, maar zijne hand vliegt over 't papier, en zijne gedachten klagen over de traagheid zijner hand. Als gij den tijd nog niet eens hadt gevonden om zijne *Nationale Vertoogen* ten einde te brengen, is

er reeds zijne *Bellettrie*, en deze drie deeltjes waren nog kwalijk opengesneden, of de *Napelsche reis* vraagt uwe aandacht en uw geld.

Dat is wanhopend nuchter, ik beken 't; maar 't is ook wanhopend, niet nuchter, maar pessimistisch van Huet, dat er nu in Neerland eigenlijk niets goeds meer is en de gansche boel eerder een vloek verdient nog dan een zucht. Ook op dit alles heeft de lezer van Huet's latere geschriften zich voor te bereiden. Gelukkig echter kan Huet het niemand onzer kwalijk nemen, dat wij iets van den geest des tegensprekens van hem overnemen, als wij hem voortdurend lezen, en - dan eindigen met de verzekering van onze waardeering, onze bewondering, voor zijn talent... maar met het voorbehoud van onze eigene meening te willen handhaven tegen overdreven zwartgalligheid.

Van Napels naar Amsterdam, Italiaansche reisaanteekeningen, door Cd. Busken Huet, Amsterdam, G.L. Funke, 1877.

't Huwelijk, aldus declameeren zeker soort menschen, is alleen goed voor schatrijke lui en voor doodarme lieden. Voor de eerste soort kan het ten minste geen kwaad, omdat het hen volstrekt niet kortwiekt in hunne tot gewoonte geworden genoegens, en voor die andere soort is 't wellicht vermindering van ellende, als ze in handen van den priester of den ambtenaar van den burgerlijken stand de belofte neerleggen, hun leven lang samen te zullen lijden. Ik kan niet gelooven, dat deze soort van redeneering 't in aantrekkelijkheid wint van die andere, welke ik dezer dagen vernam, en die op 't bezoeken van tentoonstellingen betrekking heeft.

Zij kwam, deze laatste, ongeveer in den volgenden vorm tot mijn oor. Als 't bezoek van tentoonstellingen moet worden aangeraden, dan alleen aan rijke lieden en aan arme menschen. De eersten kunnen daartoe gevoeglijk den dag der opening kiezen, als 't plebs om de hooge entrée wegblijft, de laatste soort kan den zondagnamiddagtijd kiezen, om tusschen vesper en lof een kwartje te verkijken in plaats van een kwartje te verdrinken. Maar een burgerman, zelfs als zijne inkomsten hem 't recht schenken op 't praedicaat welvarend, moet maar stillekens thuis blijven. De armelui dwalen de zalen van het tentoonstellingsgebouw in en uit, zonder aanvechting om te willen bezitten en dus te koopen; al de geëxposeerde zaken blijven zóóverre boven 't bereik hunner ledige beurzen, dat zij er zelfs niet aan denken, hoe de aardsche schatten der kunst en der kunstindustrie bestemd zijn, 't levensgenot der menschen te verhoogen. En de mannen van fortuin, ook die

kunnen vrijelijk binnengaan. Mocht hunne begeerte zich hechten aan 't een of ander voor kamer of salon, zij laten zich den prijs opgeven, noteeren dien in hun zakboekje of laten dit zelfs na, en keeren huiswaarts met de zekerheid, dat de gevonden schat te zijner tijd naar hunne woning zal worden overgebracht. Anders de burger. Hij dwaalt het tentoonstellingsgebouw door; hij weet, waartoe al deze dingen op aarde zijn gekomen en welke beteekenis zij kunnen hebben voor 't levensgenot, maar nochtans moet hij zich spenen van dit genot; wellicht wordt zijn bezoek aan de tentoonstelling hem eene ergernis, een genot ten minste van de twijfelachtigste soort. Laat hij thuis blijven, de goede man, en zijn plicht doen.

Ik geef de verzekering, dat deze redeneeringen uit denzelfden mond kwamen en dat ik ze letterlijk heb afgeschreven. Ik heb ermee gelachen, toen ik ze hoorde. Nu doe ik 't niet meer, althans niet volkomen met de laatste. Wel hoe, wij zouden de reis van *Napels naar Amsterdam* met Cd. Busken Huet maken, en niet branden van verlangen haar zelf eenmaal, al was 't maar ééns in ons leven, te doen? Wij zouden, aan 't eind der lezing van dit fraaie, aantrekkelijke boekdeel den lust kunnen onderdrukken eens te tellen en te hertellen onze mogelijke begrootingscijfers voor 't volgende jaar, om te zien of er wat overschoot voor eene Napelsche reis? Mijne vrienden, gij moet nu op uwe beurt niet gaan lachen. Ofschoon gij landgenooten zijt van den eerzaam-degelijken Van Wijn, die in zijn *Huiszittend Leeven* blijkbaar de kalme gemoedsstemming van een tevredene bezit; ofschoon gij Hollanders zijt en met zekeren weemoed uwe laatste trekschuiten voor afbraak ziet verkoopen, gij zijt daarom niet onbillijk. Gij laast of leest toch ook Huet? Gij doet toch als uw nederige dienaar, die zich gaarne ‘nuttig en aangenaam’ bezighoudt, en die zich het genot niet kan ontzeggen, Huet op al de verscheiden paden van zijn talent te volgen? Welnu, van 't oogenblik uwer billijkheid maak ik volgaarne gebruik, om u te vragen of 't dan zoo vreeselijk uithuizig is, als men door de reis van *Napels naar Amsterdam* aan 't pakken van zijne reiskoffers gaat denken? Maar helaas, 't moet bij wenschen blijven.

Doch laat ons dankbaar wezen. Laten wij, menschen van 't *Huiszittend Leeven*, alle onvoldaanheid van ons afzetten en ons overgeven aan 't genot van deze reisschetsen. Wij zullen den Boroeboeddhoer niet aanschouwen noch de St. Pieterskerk te Rome, wij zullen Napels niet zien en als Christenen sterven zonder 't beloofde land te hebben aanschouwd, doch wij kunnen ons hart ophalen aan wat teekeningen met de pen vermogen. Huet verveelt nooit; Huet boeit altijd!

Zijne onbegrijpelijke hoeveelheid boekenkennis geeft hem duizend hulpmiddelen voor één om te rechter tijd tusschenbeiden te komen, als onze oogen vermoeid worden van 't staren; zijn meesterschap over 't Neerlandsch proza dwingt ons iederen volzin te waardeeren; zijne goede luim troont ons mee tot we te Amsterdam de Peeceehooftstraat onder

de voeten hebben. Schilders en beeldhouwers, de genieën der architectuur en van penseel en beitel, ze zijn hem bekende vrienden; hij komt alleen maar om zijne herinneringen aan hen en hun werk te verfrisschen, en neemt ons mede op den tocht. Elders is, mede door gelukkige bezoekers van Italië, 't een en ander gedaan om Huet terecht te wijzen, althans om herziening te vragen van zijn vonnis op enkele punten. Wij zijn in dezen geene beoordeelaars, wij kunnen slechts zeggen, welke macht 't boekje heeft van den schrijver ‘die eene levendige zucht heeft om kennis te vergaderen en op zulke wijze, dat anderen een deel van 't genoegen smaken, hetwelk hij zelf er aan beleeft.’ En dan mag ik gerust zeggen, dat Huet behaagt en leert, en leert genieten zelfs van 't door ons ongeziene. Zal ik in bijzonderheden komen? Ik kan het niet en 't is ook niet noodig. Bladzijde aan bladzijde en hoofdstuk aan hoofdstuk zeker, hoewel steeds ingegeven door den kunst*criticus*, behaagt en treft. Alleen aan 't slot, daar, waar Amsterdam's Westertoren in 't verschiet weer zichtbaar wordt, en Huet den reuk van knoflook en tabak gaat bemerken, waaraan hij eerst in Indië trachtte en thans te Parijs tracht te ontkomen, keert de oude wrevel terug. Haast is dan weer alles verkeerd, en kan alleen 't Hollandsch natuurschoon op zijne sympathie rekenen, vast omdat de menschen in dit kleinsteedsche land daaraan part noch deel hebben. De lezer zie het slot van Gorter's Arcachon en vergelijke dit met Huet's Italiaansche reis op 't einde - en neme er 't zijne van! Doch ten tweeden male wij mogen niet onbillijk zijn tegenover een schrijver, die zijne talrijke lezers zoo van 't begin tot het eind weet te boeien in eene ‘Reisherinnering’, welke tot de leerrijkste kunstreizen behoort onzer vaderlandsche letterkunde.

George Sand, door Cd. Busken Huet. Amsterdam, G.L. Funke, 1877.

Bedilzieke lezers zullen misschien aanmerken, dat dit boekdeeltje van ongeveer 160 bladzijden voor een derde gedeelte bestaat uit citaten. Zij, die de vruchtbaarheid van Huet niet zonder spijtigheid aanzien, gaan wellicht iets verder en beweren, dat ‘men’ op die manier wel ‘boeken maken’ en de wereld inzenden kan; en wie zich van de zaak willen afhelpen, gaan mogelijk eene poging wagen om zichzelven en anderen op de mouw te spelden, dat ze, al citeerende uit den overvloed van George Sand's geschriften, evenzeer kans zien een boekdeel bijeen te brengen. Zij vergissen zich echter deerlijk, al deze minder opgeruimde menschen. Ik geloof zelfs, dat ze niet recht weten, wat ze zeggen. Als ze Huet en zijn talent, ik zeg niet begrepen, maar

het zich wat meer ten nutte maakten, ik denk, dat ze hunne ‘aanmerking’ in de snippermand zouden laten afdalen. Want voor 't minst zou hun dit dan in 't oog moeten vallen, dat de letterkundige ontleedkundige wel moeilijk zijne kunstbewerkingen - en ik verzoek den lezer dit woord in eene goede beteekenis te nemen - voor onze oogen kan ondernemen, indien hij ons niet tevens kennis doet dragen van de voornaamste deelen, welke ontleed worden. Zij zouden inzien, zeg ik, dat er eene meer dan gewone begaafdheid noodig is, om den mensch te doen kennen uit zijne werken, gelijk Huet het vermag. Ja, wat meer is, het zou hun daghelder worden, dat deze eigenschap van onzen criticus hem juist stempelt tot 'tgeen hij is en van den aanvang af was. Immers niet zijn stijl alleen, zijne geestige wendingen, zijne onbegrijpelijke belezenheid, zijn omvattende en omvangrijke blik, zelfs niet dit alles in de eerste plaats is het, wat Huet's ‘litterarische critieken’, die ik wel ‘letterkundige karakterteekeningen’ zou willen noemen, eene blijvende waarde verleent, al zijn het al te zamen bijkomende deugden van belang; de, mijns bedunkens, onvergankelijke waarde ligt hierin, dat Huet uit (betrekkelijk) weinig citaten tot het eigenaardige, neen, tot het leven en zijn der beoordeelde personen besluit en ons dwingt te erkennen, dat er van zijne uitspraak moeilijk hooger beroep zal kunnen verkregen worden. Laat ons toch een woord van lof mogen schenken aan 'tgeen wij gevoelen, dat verre boven onze krachten gaat. IJdele jaloerschheid is er al genoeg in de wereld, die behoeven wij, die van Huet's proza reeds zooveel hebben genoten, waarlijk niet te vermeerderen. Neem dit boekje over George Sand nog eens in uwe handen. Gij beweert, dat het eene aaneenrijging van citaten is, die gij ook hadt kunnen geven. Ik zeg u, dat het niet zoo is. Gij niet en ik niet, we kunnen 't Huet niet nadoen. Neem nu alleen de tien deeltjes van George Sand's *Histoire de ma vie*, en zeg eens eerlijk, dat Huet volstrekt niet beneden zijn talent is gebleven, toen hij slechts een *vijftigtal* bladzijden aan deze massa volzinnen ontleende, en - het beeld van George Sand onuitwischbaar in uw geheugen grifte.

Want wat heeft Huet gedaan? Hij heeft de genoemde *Histoire de ma vie* gebruikt als een zeer nauwkeurig dieplood om George Sand's ziel te peilen. Hij heeft uit het weefsel van bastaardij in de geslachtsregisters der beroemde schrijfster de aanleiding gezocht en gevonden, om hare onvrouwelijke gezindheid op 't stuk der gelijkheid van echt en onecht bloed te verklaren; hij heeft het gemengde bloed van hoog- en laaggeborenen ontleed en 't chemisch onderzoek heeft hem geleid tot de ontdekking der noodzakelijkheid, dat in deze vrouw, in George Sand, twee stroomingen *moesten* strijden en kampen zonder tot de overwinning van één der beiden te brengen. Indien Huet onze aandacht langen tijd bepaalt bij de grootmoeder en de moeder der beroemde schrijfster, het geschiedt om ons deze beide merkwaardige vrouwen in haar onweerstaanbaren invloed op 't karakter der dochter en klein-

dochter te leeren kennen, maar vooral om ons te doen weten, dat eene dochter en kleindochter, wier bloed zoozeer een mengsel was van plebeïsche druppels en aristocratische druppels - of moet ik de volgorde omkeeren? - onmogelijk anders zijn kon dan zij was. Huet deed meer. Hij ontleende aan *l'Histoire de ma vie* tal van bladzijden, die 't karakter en zijn van George Sand's vader doen begrijpen en waardeeren. Ik geloof zelfs, dat onze Nederlandsche Franschman - onze Nederlandsche Sainte Beuve bedoel ik - eenmaal aan 't vertolken van de overschoone bladzijden, die Luitenant Dupin heeten uit de pen gevloeid te zijn, de zijne niet meer meester was, en hij, Huet, liever dan spoedig te eindigen, eene mededinging waagde van zijne moedertaal met zoodanig Fransch. Maar, dat kan niet, zegt de lezer, want Huet heeft eenige bladzijden onvertaald gelaten, - die, waarin de grootmoeder in hare karaktervolle persoonlijkheid optreedt - welke hem al zoozeer gestempeld zouden hebben als een auteur, die zijne taal vereert en vereeren kan! Maar intusschen blijft dit de hoofdzaak: George Sand moest zijn wie ze was, door heur adellijk en kanarieverkoopersbloed; zij, wetende, dat gelijkheid des gemoeds niet aan stam en stand gebonden waren, ze moest gelijkheid voorstaan. Nog is er meer. George Sand moest verklaard in hare sympathieën, haast schreef ik in hare onverdelgbare liefde, voor 't Katholicisme, en geteekend - hare kloosterschoolopleiding werd daarom naast hare ondervindingen in de inrichting der Engelsche werkzusters in een meesterlijk Neerlandsch teruggegeven. George Sand mocht geen raadsel blijven, voor niemand. Haar jonkvrouwelijke vroomheid, onbewust valsch, zoowel als hare weduwlijke dwaasheden, ten minste stoutigheden, die tot de cigarettes vervielen en zelfs... den prikkel des vleesches niet weerden, dit alles moest duidelijk verklaard. Mocht ik citaten kiezen uit citaten, ik zou de eer gunnen aan de overschoone bladzijde, welke George Sand in hare vroomheid leert kennen, in eene vroomheid, die zelfopoffering wordt; ik zou, ik had een en ander overgenomen uit de brieven van haar vader, als deze naar Zwitserland gaat, als hij zijne zwakheid vergoelijkt voor zichzelf, en zijne kracht zich half onbewust is, als hij dien gedachtenloop vol tegenstrijdigheden aan 't papier vertrouwt; ik zou - maar genoeg, ik vind de citaten van Huet de herlezing dubbel waard. En als nu het schijnbaar tegenstrijdige in het karakter der schrijfster is verklaard, als wij haar kennen, en weten waarom ze was, gelijk ze zijn moest, dan... neemt Huet zich voor, de kunstenaresse te teekenen. Wij kennen de vrouw; wij weten, dat ze het bewijs leverde van de oude woorden ‘het bloed kruipt, waar het niet kan gaan’; alzoo zijn we rijp bevonden om *Consuelo* te helpen ontleden, ten minste getuige te zijn van de ontleding. Hoe ons de bladzijden aantrekken, welke aan dezen arbeid werden besteed; hoe wij Huet leeren kennen als een man, die het genie waardeert, ook ondanks de afdwalingen van den mensch, die de weduwe, ik bedoel dame Dudevant, zich veroorlooft.

Consuelo is een triomf, de zegepraal der kunst op alle stoffelijk en zelfs moreel belang. Inderdaad, daar is hier moraal, en zij is gezond. Huet heeft de moeite genomen - en we zijn er hem dankbaar voor - om, naar aanleiding van George Sand's *Consuelo* en George Sand's eigen vleeschelijk ik, een pleidooi te leveren vóór 't zedelijk bestaan van jonge meisjes en vrouwen en tegen de emancipatie van 't vleesch. Laat ons bij deze quaestie niet langer stilstaan dan noodig is. Wij weten reeds genoeg, als wij aan de hand van Huet de laatste quaesties nog eens hooren bepleiten.

Of wij voldaan zijn over George Sand, door Cd. Busken Huet? Dwaze vraag! Wij behooren tot die lezers, voor wie Huet's geschriften altijd welkom zijn, al behooren we tevens tot hen, die 't jammer vinden, dat deze auteur meermalen dubbelzinnig is in zijn ernst. Wij komen wellicht op deze fout terug; wij zeggen thans alleen dit, dat Huet door de manier van zijn zeggen, door een nazindeel, door een enkel adjectief wel eens al den ernst van weldoordachte perioden verdacht maakt.

Doch voor alles past het ons om een ieder, die George Sand, door Cd. Busken Huet, nog niet heeft gelezen, en die het talent van de eerste door het talent van den tweede wil geëerd en gevierd zien, te verwijzen naar 't boekje, waaraan wij de bovenstaande regels hebben gewijd.

Potgieter, 1860-1875. Persoonlijke herinneringen door Cd. Busken Huet. Amsterdam, G.L. Funke, 1877.

't Kan niet uitblijven of dit ‘persoonlijk gedenkschriftje’, zooals Huet zelf 't noemt, bezit de macht om den lezer tot beschouwing uit te noodigen; ook van Potgieter's *Verspreide en nagelaten werken*, het graf anders, wil men den schrijver der *Persoonlijke Herinneringen* gelooven, van en voor zijn vriend. Want wie Huet kennen, ze weten het hoe deze auteur, een hypercriticus zei Prof. Tiele, bijzonder ongaarne onvermengden lof schenkt. Doet hij dit toch ondanks zijne natuur en zijn aanleg, ondanks zijne ondeugende hebbelijkheid - dan moet er in den persoon des beoordeelden, in zijne geschriften, dit afbeeldsel van den persoon, iets te vinden zijn van blijvende, van onvergankelijke waarde niet slechts, maar dat iets dient de verhoudingen aan te nemen van 't meerdere. Zoo kan, als ik 't herhalen mag, Huet's beminnelijke schets van zijn omgang met Potgieter de macht worden, die den steen afwentelt van 't graf. Ik hoop het. De schets, door Huet van

Potgieter geleverd, is mij lief onder 't vele, waarmede de degelijkgeestige schrijver dit jaar mijne leestafel heeft verrijkt. Alle scherpte, alle hardheid is er vreemd aan, of komt ten minste alleen op de laatste bladzijde belet vragen, waar de *Nationale Vertoogen* worden aangesleept, die zelfs Potgieter op vele plaatsen te donker gekleurd achtte. En wat treedt in de plaats van die scherpte, die plagerij, welke de *Nederlandsche Bellettrie*, ondanks 't vermakelijke, gaan ontsieren? En wat wordt gegeven voor die pijnlijke operaties, waaraan Huet meermalen en bij voorkeur zijne tijdgenooten heeft blootgesteld en onderworpen? Allereerst een toon van de hoogste waardeering en de innigste genegenheid. Huet spreekt over zijn ontslapen vriend, gelijk een dankbaar leerling over zijn besten leermeester: 'hij heeft eene zoo levendige zucht naar kennis in mij gewekt; heeft het middel om die op zulke wijze te vergaderen, dat anderen een deel van het genoegen smaken, hetwelk ikzelf er aan beleef, mij zoo duidelijk aangewezen, dat ik honderd jaren oud zou kunnen worden, zonder ooit, uit verveling, naar den dood te verlangen.' Men ziet het, de geestigheid verlaat Huet nooit, zelfs niet daar, waar hij zijne innigste gevoelens bloot legt. Maar waardeering is toch de hoofdzaak. Men heeft Huet verweten, dat zijne 'persoonlijke herinneringen' in deze schets van Potgieter wel eens wat al te persoonlijk worden. Ik niet. Ik heb er het boekjen te liever om. 't Persoonlijke is hier niet alleen van dien aard, dat men er den criticus in zijne leerjaren door leert kennen en in wat hem de oogst des levens is, maar ook en vooral, dat men leert verstaan van welke warmte zijn hart getuigt. Hoe die warmte goed doet en treft en alle koelheid voor beiden, leermeester en leerling, beweldadigd vriend en uitdeeler van vele goede gaven op de meest kiesche wijze, uit onzen geest verbant. Het is mij vooral aan 't einde van de tweede lezing der *Persoonlijke Herinnering* bewust geworden, dat ik nergens Huet alleen, maar overal Potgieter op den voorgrond, en den man, die een ets gaf van Potgieter, verre op den achtergrond heb zien staan. Indien ik het zeggen durf, dat Huet meermalen op mij den indruk heeft gemaakt van een pijnbankbeambte, die op een afstand staat, om met bedaardheid, wel eens met een lach ook, af te wachten wat het uitwerksel der foltering staat te worden; indien ik dit zeggen durf, het is, omdat deze zelfde Huet in allerlei tooneeltjes, waar vrouw en kind en Potgieter werden geschetst, op eerbiedigen afstand blijft staan om te genieten van onze bewondering voor *zijn* vriend. Ik wil het zeggen, gelijk ik het denk. Huet bewondert Potgieter, meer dan wij, omdat hij hem beter kent dan één van ons; hij heeft hem lief, zooals een vader, haast schreef ik eene moeder, het den grootvaderlijken huisvriend moet doen, die haar eenigen zoon als een kleinkind bemint; hij waardeert hem, gelijk hij weet te waardeeren, den man van kennis en degelijkheid, den Hollandschen Nederlander, zooals de 17de eeuw ze

ten zegen des vaderlands gaf, den man uit één stuk en dat stuk van 't zuiverste metaal. Dat alles weten we sedert, jaar en dag, want Huet heeft den naam van Potgieter zoo dikwijls laten drukken, dat wij 't wel moeten weten. Doch ons weten was hem niet genoeg. 't Moest ons eene overtuiging worden, eene behoefte des harten, om te gelooven en dat geloof te belijden. Meer nog, het moest ons nopen tot genieten van zooveel degelijkheid, zooveel edelheid, zooveel ernst in 't kleine en groote in den man, die om den ernst nimmer den levenslust kleinachtte, wat zeg ik, dezen levenslust als de kroon van den arbeid vereerde. Eerst dan, als ons geloof een levend geloof wordt, is Huet's doel bereikt, zijn genot volkomen. En daarom deelt hij allerlei bijzonderheden mee uit Potgieter's innigste leven en omgang, allerlei trekken, die 't beeld des edelen voor ons onvergetelijk maken. Wederom speelt Huet een glimlach om de lippen, het is die der voldoening: dat heb ik gedaan! Ik noem dit eene schoone daad van Huet.

In 't laatst van Potgieter's leven, in de laatste jaren, mag ik wel zeggen, vertelden de menschen mekaar, dat de beroemde letterkundige, de stichter van *De Gids*, zijn hart had afgetrokken van Neerland en de Nederlanders, ten minste - hij hield geen omgang meer met hen. Potgieter was in zijn nadagen gekomen; hij had zijne sympathieën verloren en zeker zijne schoonste wenschen in rook zien opgaan. De zeventiendeéeuwsche goedrondheid zou plaats gemaakt hebben voor eene zekere kwaadgehumeurdheid, gemengd met ietwat bitterheid, welke aan 't pessimisme van de onvoldaanheid denken deed. In één woord, er werd gezegd, dat Potgieter zich miskend achtte en daarom in 't duister van zijne zelfgenoegzaamheid was gedoken. Het mag gezegd, Huet heeft allen, die ooit aldus mochten gedacht, of gesproken hebben, tot betere gevoelens bekeerd. Huet heeft ons Potgieter leeren kennen als denzelfden deelnemenden vriend van altoos, die de kleine trekken des gezelligen levens kende en ze wist op prijs te stellen, die groot bleef in de liefde voor zijn land, die geene ijdelheid voelde prikkelen over geleden miskenning, al beklaagde hij zich in den vorm der innigste poëzie over vriendschap, welke beneden zijne verwachting was gebleven. Huet's *Potgieter* staat nu voor onze oogen in al de beminnelijkheid, waarvan de Vriendin en de Vriend getuige waren, waarvoor de kleine Gideon de kinderlijkste, maar verhevenste openbaring aan zijne naïeve lippen liet ontvloeien.

Laat mij dit teeken van Potgieter's liefde voor den zoon zijner vrienden met de eigen woorden van Huet mogen verhalen. 't Is eene herinnering uit vroeger tijd, ‘toen het kind bij gelegenheid eener Amsterdamsche kermis te zijnent logeerde en, thuis gekomen van eene ochtendwandeling met de dienstmaagd langs de kramen (Jan de Witt hield maar één knecht, Potgieter dreef zijne huishouding maar met ééne meid), verhalen moest van het aanschouwde moois. Dat hij (Potgieter) in de onzamenhangende kreten van bewondering aanstonds

zijnen weg wist te vinden; voor zich zelven geen oogenblik in onzekerheid verkeerde omtrent de met kinderlijke sluwheid verkregen voorkeur: dit pleitte voor zijne scherpzinnigheid. Grooter bewijs van hartelijkheid was niet denkbaar, dan, gelijk hij deed, dien eigen middag na beurstijd huiswaarts te keeren met hetzelfde witte paard op rollen onder den arm, welks apokalyptische aanblik de verbeelding van zijn zesjarigen logeergast bovenal in gloed had gezet. Maar het aardigste kwam, toen de hemmel, het paard met beide handjes aannemend, naar hem opzag en zeide: "Je bent net als m'n vader!" Het was eene onbeleefde, in elk geval hoogst onvolmaakte dankbetuiging; te eenemaal onevenredig aan de waarde en de innemendheid van 't geschenk. Maar ik weet zeker, dat gelijk Potgieter op dat oogenblik er de tranen van in de oogen kreeg, zij hem bevestigd heeft in eene genegenheid, die over landen en zeeën gereikt, die tot aan den rand van 't graf hem verheugd heeft.'

Zie, ik wil er nu niet op wijzen hoezeer Huet getracht heeft 'eigen dierbaar ik' op den achtergrond te schuiven (ofschoon geen dankbaar lezer zal nalaten hem met geweld naar voren te brengen) door 't woord van den zesjarigen knaap 'in elk geval eene hoogst onvolmaakte dankbetuiging' te noemen, maar ik spreek ervan, dat zulke trekken Potgieter vereeren, meer dan een gedicht of eene boekbeschouwing, neen, meer dan alle mogelijke rechtstreeksche betoogen. Een huisvriend, die uit den mond van een zesjarigen knaap 't getuigenis ontvangt, je bent net m'n vader, die huisvriend heeft de beminnelijkheid zijns karakters bewaard, al schold de heele wereld hem een zwartgallige. Doch let nu ook op 't kenmerkende. 't Is zonder twijfel, dat Huet tal van herinneringen heeft bewaard, die Potgieter en den kleinen Gideon betreffen, maar deze deelt hij, o zoo gaarne, mee. Toen Abraham Blankaart, deze beminnelijke, schoon ruwe Hollander, die in de vorige eeuw in de registers van den burgerlijken stand te Amsterdam werd ingeschreven, den zoon van zijn vriend, den kleinburgerlijken Dominee Redelijk - veel kinderen had de man, en maar matig tractement! - aan boord bracht van 't schip, waarmee de jongen zijn zeemansloopbaan zou beginnen, toen dachten de pekbroeken ook, dat Blankaart de vader was van den kleinen zeeman. Pekbroeken, men weet het, zijn bijwijlen zoo naïef als kinderen. Maar Blankaart had er de tranen van in de oogen. 'Ja, lieve God,' zeide hij, of zoo iets, 'was dat eens waar.' Zoo Blankaart, zoo Potgieter. De makelaar, koopman, onderwijzer wel eens, rijk, gul en goed, beminnelijk altijd - hoe Huet zich gelukkig geprezen hebben zal een trek te kunnen aanwijzen in Potgieter's karakter, die met de cosmopolitische liefde voor menschen en knapen, en kinderen van vrienden, kennissen en kennissen van kenniswege van Blankaart samenging. Ik wil mijzelven in de reden vallen, want de schets van Potgieter's leven dwingt me tot beperking. Toch heb ik nog zoo weinig van Potgieter zelven gezegd, dien

we in Huet's teekening evenwel leeren liefhebben. Ik heb niet verhaald, hoe hij, autodidact, professoren van naam naar de kroon kon steken, als hij 't gewild had; hoe hij, onderdanig in liefde aan zijne tante, die den ernst van Christientje de Vrij met het nette huisbestier van Martha de Harde vereenigde, haar de parasol nadroeg, hoe hij in de liefde door beschroomdheid verloor, wat hij, uit aangeboren fierheid, niet herwinnen wilde,... doch laat mij heusch eindigen. Eene beoordeeling moet opwekken tot lezen, niet ontslaan van de moeite om te gaan zien, dat er ook onder ons mannen hebben geleefd, één man ten minste, van wien men zeggen kon: hij was een Hollandsch-Vlaamsche gilde-hoofdmanstype uit de 16de of 17de eeuw. Wanneer men hem een vertrek zag binnentreden en het licht op zijn fraaien kop viel, dan was het of uit de lijst van een Schuttersmaaltijd een aanvoerder naar voren stapte. Die man was Potgieter, door Huet geteekend.

Oude Romans, door Cd. Busken Huet twee deelen. Amsterdam, G.L. Funke, 1877.

Zelden heeft Huet zooveel waardeering bijeengegaard als in de beide deeltjes, waarvan de titel hierboven is afgedrukt, wordt gegeven. Waardeering is er de grondtoon van, en de critiek zóó aangebracht, dat zij wel op waardeering moest uitloopen. Laat mij beginnen met te zeggen, dat deze trek, deze roode draad, mag ik 't wel noemen, welke aan het zevental meesterlijke schetsen kleur geeft; schetsen, waarvan sommige in 't breede zijn opgezet en met smaakvolle fijnheid werden uitgewerkt; laat mij beginnen met te zeggen, dat deze trek mij aangenaam aandoet. Huet - het kan niet genoeg herhaald worden door iemand, die van zijne geschriften pleegt te genieten, - Huet is altijd eenig in zelfgevonden beeldspraak; hij heeft, voor zoover ik weet, zijn gelijke niet ten onzent in 't kiezen van zijne tooneeltjes uit de te bespreken letterkundige werken, welke moeten dienen om in 't helderste licht te stellen, wat hij wil, dat door ons zal gezien worden. Ik zie kans te bewijzen, dat hij - als zijne pen dien weg op wil - altijd zulke bladzijden vindt en aanhaalt uit een boek, die den lezer moeten verbazen over de nietigheidvan een auteur, aan wien Huet zijn kostelijken tijd besteedde; ik heb opgemerkt, dat de criticus bijwijlen met hijgende haast over de fraaie bladzijden van een meer dan middelmatig boek henen rent om toch maar spoedig te komen aan de reeks volzinnen, welke hij met het roode krijt zijner boosheid heeft gemerkt. En vele lezers moeten het ondervonden hebben, hoe vreeselijk 't lot wordt van den veroordeelde

en zijn werk, zoodra Huet zijne toelichtende aanmerkingen loslaat. Wie keert dan den stroom, wie wendt de slagen af, of zelfs wie kan ze breken? Niemand en niets. Zelfs niet uw medelijden. Is 't dan niet opmerkelijk, dat deze zelfde Huet thans twee boekdeeltjes van zich laat uitgaan, welke in overvloedige waardeering der beoordeelde stof hunne kracht en hunne schoonheid hebben? Is 't niet natuurlijk, dat de dankbare en meer dan voldane lezer, wanneer hij de *Oude Romans* gelezen en herlezen heeft, zich om en om wendt op zijn stoel, ten einde, zoo mogelijk, den goeden geest te grijpen, die ditmaal tegelijk met Cd. Busken Huet zijne studeerkamer bleek binnen te zijn gekomen? Als deze zelfde lezer 't portret van Van Lennep op zijne kamer heeft, en dit hem waarschuwt tegen den moordenaar van *Klaasje Zevenster*, zal hij misschien terzelfder tijd den gullen lach van 't ondeugende *Saartje Burgerhart* en hare tweelingzuster *Daatje Leevend* hooren, die hem wederom in verlegenheid brengt ten opzichte van zijne keuze. Heeft hij echter 't oog laten vallen op de drie deeltjes *Bellettrie*, en denkt hij aan zoo menig Nederlandsch schrijver, die door Huet werd veronachtzaamd of met een duw voorbijgegaan, dan is de geest van *Abraham Blankaart* misschien juist aangekondigd door 't goedgehumeurde brommen van zijn *Snap,* Blankaart's hond, als men weet, die echter door Huet niet eenmaal is genoemd. Ja, zelfs door de lezenswaarde *voorrede* van de *Oude Romans*, waarin Huet het tegen zijn vriend Potgieter voor *Van Effen* opneemt, komt de lezer onder den indruk, die hem niet verlaten wil, dat waardeering ditmaal het motto moest zijn en blijven. Zoodat hij maar zeggen wil, plachten Blankaart en Daatje Leevend en Martha de Harde te besluiten, dat Cd. Busken Huet ditmaal bij al zijne deugden nog deze heeft gevoegd, zóó te citeeren, dat de behandelde schrijvers en schrijfsters niet slechts in hun eigenaardig karakter, maar ook op 't schitterendst uitkomen. Een en ander zal aan de *Oude Romans*, onder 't vele uitstekende, waarmee Huet onze letterkunde verrijkt, eene blijvende eereplaats verzekeren. De inhoud der beide deeltjes bestaat, behalve uit de voorrede, uit de volgende opstellen:

Eerste deel:

1.	‘Julie ou la nouvelle Héloise,’ 1761;	blz. 1-57.
2.	‘Leiden des jungen Werthers,’ 1774;	blz. 57-89.
3.	‘Sara Burgerhart en Willem Leevend, 1782-1785;	blz. 89-221.
4.	Paul et Virginie, 1788;	blz. 221-255.
Tweede deel:		
1.	Atala en René, 1802;	blz. 1-56.
2.	Delphine en Corinne, 1802-1807;	blz. 56-154.
3.	Adolphe, 1816;	blz. 154-248.

De lezer van deze bladzijden zal het den verslaggever ten goede houden, dat hij, die met de ruimte van dit tijdschrift moet rekening

houden, zich niet wagen gaat aan eene ontleding der verschillende opstellen.

't Zal trouwens niet noodig zijn te wijzen op de meesterlijke vertalingen van zooveel schoons, als Huet uit de *Oude Romans* heeft samengegaard en vereenigd tot een schoon geheel. Alleen de vertaling van 'het portret van Julie', gelijk men die bladzijde zou kunnen noemen, waar Saint Preux zijne kuische zinnelijkheid over de beeltenis van zijne heilige schoone in woorden brengt, kon volstaan om te bewijzen, dat onze taal onder de handen van Cd. Busken Huet fluweel en zijde wordt. Dat die taal van kracht getuigt en voor de fijnste nuanceeringen van geest en gemoed, ook in proza, gelegenheid biedt, kon ook ter sprake komen. Dan, wie wil gewezen worden op schoonheden, welke hijzelf gaat ontdekken? Nog minder kan 't in de bedoeling liggen aan te wijzen, welk verrassend licht Huet bv. op 'Leiden des jungen Werthers' vallen laat, en hoe hij, in 't laatste gedeelte van zijn opstel, een meesterschap verraadt in 't peilen van den bodem des karakters, van 't willen, zelfs als 't een genie betreft; en hoe hij ruimte heeft in zijn hart om 't genie te waardeeren, zelfs als dit in 't menschelijke afwijkt van 't negende gebod, en hoe hij een scherp oog heeft om te ontdekken, wat in deze *Oude Romans* den stempel draagt van den persoonlijken geest des auteurs en wat door den tijd werd gestempeld, omdat het van dien tijd was; en hoe hij vindingskracht paart aan juistheid van zegging, opdat wij 't gevondene zouden medenemen en onthouden, als 't erop aankomt de parels te onderkennen van 't blinkend koper en 't schitterend glas. Honderd dingen meer mogen aan den lezer, die van dit opstel zich afwendt om terstond de *Oude Romans* zelf ter hand te nemen, worden overgelaten. Zelfs behoeft het hem niet te worden voorgerekend, dat Huet toch altijd Huet blijft en hij, zelfs in die oogenblikken, als de heiligheid en de verhevenheid van 't onderwerp hem in vervoering brengt, toch weer spoedig zichzelf is, en hij dan met een slotzin eindigt, waarvan de geestigheid den ernstigen toon durft bedreigen. Eene zaak echter wil ik den lezer uitnoodigen met mij na te rekenen. Want misschien vraagt hij op teleurgestelden toon, waarom of aan de *Oude Hollandsche Romans* zoo weinig ruimte is afgestaan? Immers het kon zijn, dat hij aan *Loosjes* dacht en aan andere vergeten middelmatigheden? En zelfs zou 't kunnen wezen, dat hij antwoordde op deze, onze laatste tegenwerping, dat toch de Dames Wolff en Deken ook zoo goed als vergeten zijn? En daarom becijferen, mijn welwillende lezer! Zijn er niet 150 bladzijden ongeveer ingeruimd aan de romans van *Betje en Aagje?* En is er wel één der andere auteurs door Huet met die uitvoerigheid behandeld? En winnen we dan niet in degelijkheid, wat we in veelheid mochten verliezen? Want ik haast mij te zeggen, dat dit opstel, '*Sara Burgerhart en Willem Leevend*', èn in breedte èn in diepte tot het beste behoort, wat Huet over onze vaderlandsche letterkunde ooit heeft geschreven. Dit is geene

gemeenplaats, maar een gemeend woord. Wie met mij *Saartje Burgerhart* genoten en *Willem Leevend* ten einde brachten, zonder iets over te slaan, die moeten nu eens absoluut dit opstel van Huet ter hand nemen. Huet is niet in de verzoeking geweest Willem Leevend wat vluchtiger te lezen dan Saartje's historie; Huet is zelfs van oordeel dat de verkorte uitgaaf, waardoor Mevrouw Van Westhreene voor eenige jaren aan Betje Wolff opnieuw lezers wilde verschaffen, mislukken moest, omdat het achtdeelige boek der Beverwijksche dames niet bekort kan worden zonder schade voor 't geheel. Laat ons dan dit opstel ter hand nemen. Hadden wij zooveel genot gesmaakt bij de beschouwing van Betje's geesteskinderen, dat wij ook de *Brieven van Abraham Blankaart* in een oude-boekenwinkel waren gaan opschommelen en zelfs eene poging waagden, om vrede te nemen met het uitgeputte talent der schrijfsters, die in *Cornelia Wildschut of de gevolgen eener opvoeding* geene *Tante Martha* konden aanwijzen, geen Juffrouw *Rammel*, geen *Pieternelletje Degelijk* zelfs konden geven, - laat ons thans ten minste *Willem Leevend* nog eens ter hand nemen. 't Is waar, Huet is over de saaiheid der gedichten, die wij zijn doorgeworsteld met eene enkele opmerking over het tekort der dames in den gebonden vorm, heengegleden; de criticus heeft het ook niet noodig geoordeeld, ditmaal lang stil te staan bij 't gerekt-philosophische, waardoor weleer onze aandacht op zóó zware proef werd gesteld, als misschien de Beemster boeren, die onder Dominee Wolff's gehoor waren, zonder te vermoeden, dat Silviana hen ‘observeerde’ en alles aan den *Grijsaard* overbriefde, die te Monnikendam woonde; zelfs heeft Busken Huet afgezien van de gelegenheid, om de dames eenige verwijtingen te doen over haren lust om met de fijnen om te springen als caricaturen, en ze daarna als caricaturen te belachen. Maar wat hij dan heeft gedaan, en waardoor hij ons noopt, mij althans heeft gedwongen, *Willem Leevend* nog eens ter hand te nemen, het is gelegen in de doorloopende verklaring van 't boek, van de schrijfster, van haar tijd, van den geest der menschen. Hij verhaalt ons van den diepen zin, die er lag in haar aanwijzing op het ‘titelblad’ niet vertaald; van 't waarom der misselijke schrijfwijze, waarmee Blankaart en Martha de Harde in 't publiek komen; van haar diep en edel, schoon vrijzinnig en patriotisch of gedempt patriotisch gevoel in later jaren. Huet heeft aan deze burgerlijke romans al hunne geheimen afgezien en ze ons één voor één geopenbaard: het politiseeren en declameeren, het ruwe hartelijke der menschen en het landelijkgevoelige, de verwijfde weelde en de vaderlandsche kracht, het sentimenteele en het goed-Zeeuwsche, het bijbelsch-brave en het bijbelsch-schandelijke. Doch ik moet mij naar 't einde haasten, al is het eene opoffering voor mij, die de romans van Betje Wolff en Aagje Deken ('t moet Betje alleen geweest zijn, zegt Huet, die deze beelden van waarheid en verdichting schiep, van waarheid vooral) steeds heb lief gehad, er verder over te zwijgen. Mijn doel is echter bereikt, indien

ik de lezers van *De Tijdspiegel* naar de *Oude Romans* van Huet heb meegetroond, misschien wel dezen en genen naar Sara Burgerhart en Willem Leevend.

Den Haag, 15 Nov. '77.

A.W. STELLWAGEN.

Een immortellenkrans op het graf van het verdwenen Nederland.

Toen... en nu, door H. de Veer. Amsterdam, Gebroeders Kraaij, 1877.

Toen... en nu vormt eene reeks van welgeslaagde proeven, om toestanden, menschen en dingen van vroegeren datum, een twintigof dertigtal jaren of daaromtrent geleden, met photographische nauwkeurigheid en met aan de werkelijkheid ontleende kleuren voor de verbeelding van den lezer te doen herleven. Het zijn losse bladen uit het levensboek van den auteur, die voor ons worden opengeslagen, *niet*, omdat de daarin vermelde lotgevallen en ontmoetingen vreemd, merkwaardig of buitengewoon zijn te noemen.

Het tegendeel is waar. Op een enkele uitzondering na is alles, wat de auteur van zijn jeugd en de jaren zijner jongelingschap vertelt, ongeveer hetzelfde, wat ieder man van *zijn* leeftijd en van *zijn* stand en opvoeding in Nederland heeft ondervonden. En het is ook juist dat *ordinaire* en om zoo te zeggen *typische* van de geschetste toestanden, waaraan zij, in het oog van den auteur, hunne grootste waarde ontleenen. Deze eigenschappen maken ze juist geschikt, om in zijne *camera obscura* te worden afgespiegeld. De auteur is namelijk hier niet maar eenvoudig teekenaar met de pen. Zijne teekeningen willen niet alleen door zuivere en fraaie lijnen en een geestig spel van licht en bruin behagen, alhoewel zij van deze artistieke bevalligheden volstrekt niet misdeeld zijn. Zij hebben nog eene andere bedoeling, die wel buiten de grenzen ligt van de kunst des schilders in eigenlijken zin, maar niet buiten die van den talentvollen schrijver, die redeneering en betoog met levendige en belangwekkende vertelling tot een kunstig samengeschakeld en boeiend geheel weet te vereenigen. Die bedoeling gelooven wij niet beter te kunnen uitdrukken, dan met de volgende woorden van den auteur, waar hij spreekt van de ouderwetsche Hollandsche buitenhuizen en de vroegere Amsterdamsche theetuinen:

‘Nog een paar woorden tot recht begrip mijner bedoeling. Ik ben

een warm vrind van den vooruitgang: ik heb schik in den tijd waarin ik leef, maar nu en dan moet mij eens een woord tot eer van onze voorouderen van het hart. Ik meen dat wij hen en hun zoeken en streven nog veel te weinig in zijn waren aard kennen en waardeeren, en tracht het mijne te doen om daartoe iets, zij 't ook niet veel bijzonders, bij te dragen.'

Elders drukt hij dezelfde gedachte op de volgende wijze uit:

'Laat ons Nederlanders toch vooral zorgen, dat wij onze overoude eigenaardigheden niet ganschelijk prijs geven voor zeker wereldburgerschap, 't welk, van onzen kant bekeken, niet veel anders is dan naäperij van de vreemden. Die eigenaardigheden zijn eeuwen lang nauw, te nauw verbonden geweest met een kleingeestig samenhokken in bedompte kamers, achter hermetisch gesloten gordijntjes.

In die dagen was 't noodig de deuren wijd open te gooien en den wind te laten spelen door al de gangen en vertrekken. Tegenwoordig moet ieder, die 't wel meent met zijn land, veeleer het tegendeel doen, dat is de aandacht vestigen op het oude en schijnbaar verouderde.

Noem dat conservatief. Ik heb er vrede mee, doch ik vraag of 't anders kan, nu de koorts van den tijd maar al te vaak de hoofden op hol brengt.

Wij willen niets redden en behouden wat vermolmd en werkelijk verouderd is: maar de poëzie, de gezelligheid, de eenvoud, de natuurlijkheid verouderen nooit. Zij blijven eeuwig jong en frisch en laten zich in alle vormen kleeden.

Men kan een man van kracht en énergie zijn, een warm vriend van den vooruitgang, ingenomen met den tijd waarin wij leven, en nog meer met dien welken men voor zijn kinderen hoopt te helpen voorbereiden, en toch gesteld wezen op de stille deugden van een kleineren, minder bewegelijken kring.

Men kan opgetogen staan over de wonderen van Londen en Parijs, en toch liefde koesteren voor herinneringen als die welke ik met belangstelling en ingenomenheid nog eens weer heb opgerakeld.'

Als met den vinger aan te wijzen, wat de vroegere toestanden en inrichtingen in ons vaderland, wat de langzamerhand wegstervende en verdwijnende of nu reeds geheel tot het verleden behoorende zaken, die tijdens de jeugd en de jongelingsjaren van den auteur òf nog in vollen bloei stonden òf reeds bewijzen van veegheid en afgeleefdheid begonnen te vertoonen, natuurlijks, eenvoudigs, gezelligs en dichterlijks bezaten; welke aanbevelingsbrieven zij voor gemoed en verbeelding medebrachten; de Goden te redden, die uit het door het vuur verteerde Troye van 't verleden naar de Grieksche schepen, die de onbekende wereld der toekomst opzoeken, verdienen te worden overgevoerd... dat is het doel van den Heer De Veer met dit deeltje 'Wahrheit und Dichtung. Aus meinem Leben.'

Het komt ons voor, dat de auteur het beoogde doel op uitnemende

wijze heeft bereikt. Hij bewandelt daarbij een weg, waarop de lezer hem met genoegen ter zijde blijft, en die met een keur van de schoonste en geurigste bloemen bezaaid is, ook met vele nederige en in 't verborgen bloeiende, die de auteur uit haar schuilhoek te voorschijn gehaald en in het volle daglicht verplaatst heeft.

Hetzij hij als knaap van zeven jaren met een ouderwetschen beurtschipper met zijn bombazijnen broek, blauwgestreept overhemd en ruige muts, een reisje maakt over de Zuiderzee; hetzij hij het lief en leed van het kostschoolleven beschrijft; hetzij hij met 'de Vlieger' van de Beerebijt vertrekt, om langs Amstel en Vecht per trekschuit naar Utrecht te varen; hetzij hij met familie en kennissen een wandeling maakt naar Rozenburg of een der andere zoogenaamde theetuinen in den omtrek van Amsterdam, om dáár aan een eenvoudig buitenpartijtje deel te nemen; hetzij hij de onschuldige en voor de jeugd zoo moeilijk te vervangen genoegens schetst, die de Amsterdamsche kermis opleverde, vóórdat het terrein geheel aan de tappers en de dronken lui werd overgelaten; hetzij hij een greep doet in het studentenleven van weleer en de lichtzijde van het vroegere groenloopen en ontgroenen in het oog doet vallen... overal weet hij de juiste maat te houden, en het poëtische en schilderachtige van de dagen van weleer met warmte en gloed te bezingen, zonder de voordeelen van den nieuweren tijd te miskennen, en op het spoorfluitje van vooruitgang te schelden, omdat het hier en daar een liefelijke idylle heeft doen verstommen.

Zonder dat wij één van deze opstellen of een der niet genoemde uit de verzameling zouden willen missen, loopen wij bijzonder hoog met de talentvolle en door den gloed der liefde voor humaniteit en algemeene menschenliefde verwarmde beschrijving van een vriendelijk dorp in Hollandsch-Limburg.

Hier valt al het licht op het verledene, al de schaduw op het tegenwoordige. Maar hier is ook eene duistere macht aan het werk geweest, die niet slechts in het verledene wortelt, maar moedwillig het oog sluit voor het licht van den tegenwoordigen tijd. Hier werd een ongegrond wantrouwen tegen de zoogenaamde Hollanders in de harten der geboren Limburgers gezaaid. Zij, die dat gedaan hebben, hebben een zware schuld tegenover het verledene en de toekomst op zich geladen. Misschien hebben zij persoonlijk erbij gewonnen. Misschien heeft de een of andere vèrverwijderde autoriteit er voordeel uit getrokken. Het montant van den Pieterspenning kan daardoor in het waarlijk niet rijke oud-hertogdom verhoogd zijn. 't Aantal kerken is wellicht grooter; zegt de auteur, dan 't in mijn tijd was. De vrome schenkingen van menschen, die 't zelf heel goed gebruiken kunnen, zijn wellicht toegenomen. Maar weegt dit alles op, vraagt hij, tegen den gruwel der verwoesting, die al de bloemen der verdraagzaamheid meedoogenloos getroffen heeft?...

Hoeveel genoegen de lezing van deze opstellen ons ook heeft op-

geleverd, wagen wij het evenwel den verdienstelijken auteur met alle bescheidenheid in overweging te geven, of de blijvende literarische waarde van dit werk niet verhoogd zoude zijn, indien het redeneerend en betoogend element wat minder op den voorgrond stond, indien karakterteekening en gedetailleerde voorstelling der geschilderde toestanden daarin een ruimere en breedere plaats besloegen. In dit opzicht staat het werkje van den Heer De Veer in onze schatting lager dan Hildebrand's onsterfelijke *Camera Obscura*, waarmede het anders verschillende trekken van gelijkenis vertoont. O. a. ook in het meesterschap over taal en stijl.

Het is een waar genot, ook afgezien van den inhoud, die fijn geciseleerde volzinnen te lezen, die beurtelings door nieuwe wendingen, puntige tegenstellingen of verrassende beeldspraak het stilistisch talent van den schrijver in het schoonste licht stellen.

Uit de muzikale wereld.

Maatschappij tot bevordering der Toonkunst. Vereeniging voor Nederlands Muziekgeschiedenis. Uitgave van oudere Noord-Nederlandsche Meesterwerken. VI. Acht zes-stemmige Psalmen van Jan Pieters Sweelinck (1613-1619), bewerkt door Robert Eitner, met een nieuwe levensschets van den componist door F.H.L. Tiedeman en met Sweelincks portret naar het Darmstadtsche Origineel. Amsterdam, Louis Roothaan.

'Na ruim twee jaren zwoegens, vol teleurstelling en verdriet, gepaard met ontzaglijke geldoffers en onder voortdurend krank zijn van den Secretaris onzer Vereeniging, zijn wij eindelijk bij machte u een blik te gunnen op het meesterwerk van onzen Sweelinck,' dus schrijft de verdienstelijke Dr. J.P. Heije in zijn voorwoord van bovengenoemde uitgave en in 't volle bewustzijn, dat deze nieuwe weldaad tevens de laatste zou zijn, die hij zijn vaderland bewees, voegt hij erbij: 'En wanneer ik ten slotte *ditmaal* (hoogst waarschijnlijk zal 't de laatste maal zijn, dat ik tot u spreek) u vrage om een blijk van *persoonlijke* waardeering van 't geen ik, nu bijna een halve eeuw, in allerlei richting trachtte te zijn en te doen voor mijn vaderland, dan besta het in zoo milde schenkingen aan onze *Geschiedenis-vereeniging*, dat ik hare duurzame ontwikkeling, ook na mijn dood, gerustelijk kan tegemoet zien. Men bedenke, dat zij een kind des ouderdoms is, maar des te meer een *liefling* is geworden, wijl haar wasdom een zoo wonderdadige is geweest, als wel *nimmer* in de geschiedenis eens volks zich heeft voorgedaan; immers het heeft een tijdperk van Nederlandsche muzikale kunst en kunstvorm, dat in de diepste duisternis gedompeld, en voor

genoegzaam allen in den lande in vergetelheid verzonken was, op nieuw in het klaarste daglicht gesteld. En zie, dat is met behulp der ontwaakte geestdrift van tal van Nederlandsche begunstigers en beschermers de uitkomst geweest van een arbeid van 6 jaren, volvoerd door een oud man die, ofschoon toen reeds 60 jaar, als bij wonderbare *ingeving* gedrongen werd de hand te slaan aan den reusachtigen ploeg, die het 250 jaar braakliggend veld beproeven moest te ontginnen. Hoe wonderbaar die poging gezegend is geworden voelt de oude man; doch voelt nu zijn kracht bezwijken, al blijven hem de stichting en de uitkomsten onzer *vereeniging* de krone zijns ouderdoms.

Zou Nederland al dat zoo heerlijk aangewonnene weder verloren willen laten gaan, wanneer ik mijn hand (en wellicht reeds spoedig) van den ploeg moet terug trekken?

Dat verhoede God!'

De hand is verstijfd, maar niet vóórdat zij den moeielijken arbeid, met onverdroten ijver aangevangen en met ijzeren volharding voortgezet, voltooid had. In het schemerachtig verleden ontstak ze licht en wees ons zegevierend op den vergeten vaderlander, aan wiens voortreffelijk muzikaal genie men, benevens den goddelijken Bach, een rij van beroemde toonkunstenaars dankt. Voor deze gewichtige ontdekking komt der Vereeniging voor Nederland's muziekgeschiedenis groote lof toe, want met recht kan een volk roem dragen op de groote mannen, die het voortbracht. Welk een hoog standpunt Noord-Nederland reeds vroeg op muzikaal gebied innam, is lang algemeen beleden. 'Den Niederländern,' schrijft Paul Frank in zijne geschiedenis der toonkunst, 'war es vorbehalten, die Harmonie zuerst in weiteren Kreisen zu verbreiten und darin Lehrer für ganz Europa zu werden.' Onder den Hertog van Bourgondië ging de bloei van ons land gepaard aan den bloei der muziek. De leer van het contrapunt had er een nieuw licht over verspreid, men paste ze toe op de compositie van meerstemmige volksliederen, maar zonder tot klaarheid te zijn gekomen over de zelfstandigheid der melodie. Een nieuwe schitterende ster aan den muzikalen horizon zou hierin verandering brengen. Sweelinck werd geboren en door hem trad de muziek een nieuw tijdperk van bloei en vooruitgang in. Welk een begaafd toonkunstenaar ons vaderland in hem bezat, hoeveel hij tot de vorming der Duitsche muziekreuzen bijdroeg, en welke moeielijkheden en offers zich de Vereeniging getroostte om deze verleden vaderlandsche grootheid aan de vergetelheid te onttrekken, vinden we in de Biographische schets van den Hr. Tiedeman zoo nauwkeurig mogelijk vermeld. Met voldoening kunnen de waardige en begaafde ontginners van het 250 jaar braakliggend veld dan ook getuigen, dat zij niet tevergeefs de hand sloegen aan den reusachtigen ploeg, want de nieuwe vrucht, die zij hebben ingeoogst, strekt onze muziekgeschiedenis tot zulk een schitterend en kostbaar sieraad, dat ze overal de aandacht moet trekken. Sweelinck onderrichtte Scheideman,

en deze had Joh. Adam Reincke - den leermeester van den grooten Joh. Sebastian Bach - tot discipel. 't Is wel opmerkelijk, dat zelfs de naam van den feniks der muziek, zooals Sweelinck door zijn tijdgenooten genoemd werd, zoo geheel kon ondergaan, ofschoon zijn genie het levensbeginsel was, waaruit de toonkunst van Bach tot Beethoven ontsproot. Paul Frank vergist zich dan ook deerlijk, als hij bij het opsommen der vroegere groote Nederlandsche toonkunstenaars Orlando Lasso den uitstekendsten noemt en er kloekweg bijvoegt: ‘Nach Orlando Lasso begegnen wir kaum noch einem niederl. Musiker übergeordneter Bedeutung.’

Orlando Lasso zag in 1520 het levenslicht en volgens de drie met elkander overéénstemmende getuigenissen, die de Heer Tiedeman in zijn levensschets van Sweelinck aanhaalt, werd deze beroemdheid in 1562 geboren. Onwetendheid kon alleen oorzaak zijn van deze vergissing. Voor de opheldering van dit misverstand komt vooral ook eer toe aan den geleerden navorscher Robert Eitner te Berlijn, aan wiens handschriften de Vereeniging menige bijzonderheid betreffende Sweelinck ontleende.

Zoo is dan een groote naam aan het niet onttogen en een bijkans verloren kunstgewrocht met ongeloofelijk geduld voor verderf en ondergang behoed. Muziekkenners zal het niet moeielijk vallen, in deze schoone psalmen de majesteit te erkennen van het machtig genie, dat ze ingaf. Mocht Nederland dit kostbaar geschenk naar waarde weten te schatten en gehoor geven aan de roepstem, die nog over 't graf tot haar doorklinkt: ‘Een ieder die in Nederlands vroegere glorie de bron van volkskracht ook voor het heden ziet en die *f* 3 's jaars *kan* missen als beschermer onzer Vereeniging, trede toe. Doen het duizenden (en waarlijk er zijn er méér in den lande die 't *kunnen* en *behooren te willen*) dan reeds naderen wij aan ons finantieel ideaal. Maar te spoediger zullen wij dit bereiken, naarmate grootere giften en schenkingen in ééns ons in staat stellen een klein kapitaal te vormen, waarvan de rente ons, bij de wisselkans van het tal der beschermers, een waarborg van steun zou kunnen zijn.’

Zal Nederland deze roepstem gehoorzamen?

't Is plicht, laat het ook behoefte worden.

Een boekje met liedjes voor twee stemmen, verzameld door J. Worp, woorden van Bouman, derde druk. Twintig driestemmige liedjes door J. Worp, woorden van A. Winkler Prins. Derde druk. Veertig tweestemmige liedjes voor school en huis, woorden van P. Louwerse, muziek van J. Worp. Praktische Orgelschool van J. Worp, Groningen bij J.B. Wolters. De jeugdige zanger en Liederkrans, door Richard Hol. Groningen bij P. Noordhoff en M. Smit. Vaderlandsch liedeboek, door R. Hol. Leiden, D. Noothoven van Goor 1877. Zes driestemmige liedjes voor school en huis door G.J. Jenniphaas.

Tot de componisten, die zich voor de zingende kinderwereld bijzonder verdienstelijk maken, behoort o.a. de Heer Worp. Dat zijne kinderwerkjes veel bijval vinden en volkomen beantwoorden aan het doel, waarvoor ze geschreven zijn, blijkt uit de herdrukken, die er reeds van verschenen. Eigenaardiger zou het echter zijn, indien de melodieën op eigen bodem waren ontsproten, voor het meerendeel zijn ze over de grenzen binnengesmokkeld. De practische orgelschool van dezen componist laat aan duidelijkheid weinig te wenschen over, en kan den ijverigen leerling spoedig over de eerste beginselen van het orgelspel heenhelpen.

Bestond er nog kortelings dringende behoefte aan kinderwijzen, in den laatsten tijd worden we er zoo kwistig mede bedeeld, dat de zangboekjesstapel bedenkelijk begint te worden, althans voor den recensent. De *Jeugdige zanger* van Richard Hol (4 deeltjes) werd opgevolgd door *de Liederkrans* en het *Vaderlandsch liedeboek.* Een zelfde poging, om de schrale muzikale kinderbibliotheek te vullen, werd door G.J. Jenniphaas in zijne zes driestemmige liedjes voor school en huis aangewend. Het loffelijk streven, om eenvoud aan liefelijkheid te paren, is in al deze kinderwerkjes duidelijk merkbaar en wordt dan ook beloond door de groote ingenomenheid, waarmede men ze begroet. De naam van een onzer eerste componisten op het titelblad van dergelijke uitgaven doet echter onwillekeurig denken aan den reus, die dwergen voortbrengt. Onze jeugd heeft dus dubbel reden, om Richard Hol dankbaar te zijn, die zijn verheven muze naar den voet van den Parnassus terugdreef, om zich verstaanbaar te maken voor het kindergemoed.

Nederlandsch tooneel.

Literatuur betrekkelijk het tooneel: *Het Tooneel*, redacteurs mr. J.N. van Hall en C.N. Wijbrands, 1ste en 2de afl., 15 Sept. en 15 Dec. 1877. Utrecht J.L. Beijers; *Noord- en Zuid-Nederlandsche Tooneel-Almanak*, onder redactie van N. Donker, jaren 1875, 1876 en 1877. Amsterdam, G. Theod. Bom. - De periodieke tooneelliteratuur thans volledig, doch alle leden niet onberispelijk. - Het orgaan van het Tooneelverbond beantwoordt aan zijne roeping. - Verdiensten van het driemaandelijksch tijdschrift; tekortkomingen van de almanakken. - Zij stemmen niet op den toon, door het Tooneelverbond aangegeven als de grondtoon der beweging. - Wat er goeds in is vermeld.
Mr. B.H. Lulofs. *De Kunst der Mondelinge Voordracht of Uiterlijke Welsprekendheid, (voor studenten, rederijkers en verdere beoefenaars) op nieuw uitgegeven door dr. J. van Vloten.* Amsterdam, L. Brinkman. - De hedendaagsche tooneelspeler heeft weinig aan dit handboek, hoeveel goeds het ook bevat. - Het hangt samen met de oude school van gekunsteldheid en gezwollenheid. - Natuurlijkheid en waarheid, de beginselen der nieuwe school, vereischen andere voorschriften, andere methode.
De Amsterdamsche tooneelschool. - Groot verlies, dat ze leed door den dood van haren directeur. - Rennefeld's geschiktheid voor die betrekking. - Het onderwijs schiet nog te kort wat de techniek betreft. - Wien wèl, wien niet tot directeur te verkiezen.

Was er in 1877 dikwijls gelegenheid om voor het tooneel bestemde werken te bespreken, het eerste overzicht in 1878 zal hoofdzakelijk betrekking hebben op werken over het tooneel, de tooneelspeelkunst en de tooneelletterkunde, die in het afgeloopen jaar het licht zagen. Een gelukkig verschijnsel noeme men dit, want eene herleving van het nationaal tooneel, die zich uitsluitend in het voortbrengen van veel dramatisch werk uitte, zou weinig diepte bezitten en als een uit te kleine bron gevloeid beekje spoedig opdrogen. Om de thans niet zonder veel moeite bij het publiek gaande gemaakte belangstelling vruchtdragend te maken, is het niet genoeg dat goede of middelmatige tooneelstukken in massa geschreven en voortreffelijk vertoond worden voor een groot publiek; men moet zorg dragen dat de veranderlijkheid van de mode de goede resultaten niet in de waagschaal stelt. De belangstelling moet niet slechts in den schouwburg, maar ook in de woningen worden gewekt. Alleen dàn zal de smaak van den toeschouwer veredeld, zijn oordeel verscherpt worden, en zal men langzamerhand verkrijgen, wat hier te lande nog geheel ontbreekt, een ontwikkeld en beschaafd

publiek; dàn eerst zullen de gewichtige zedelijke en nationale uitwerkselen van het tooneel zich kunnen vertoonen.

Met ingenomenheid zal dus de oprechte voorstander van het nationaal tooneel hebben opgemerkt, dat het ontwaken der belangstelling in tooneelzaken hier te lande het sein is geweest tot het verschijnen van vele boeken en tijdschriften, waarin de tooneelwetenschap het woord nam in de huizen, der tooneelspeelkunst en harer letterkunde het woord latende op de planken. De rij werd waardig geopend door de bekroonde prijsverhandeling ‘Het Amsterdamsche Tooneel van 1617-1772’ van den Heer C.N. Wijbrands; Ferd. von Hellwald's *Geschichte des Holländischen Theaters* volgde; de belangrijke dissertatie van den Heer Kronenberg over *Nil volentibus Arduum* was eene derde aanwinst voor de letterkundige geschiedenis van het Nederlandsch tooneel. Van de lofwaardige poging van den Heer Martin Kalff, om door zijne *Schoonheidsleer van den Tooneelspeler* den acteur van het edele zijner kunst te overtuigen, gaf ik reeds in dit tijdschrift (April 1877) verslag. Voor ditmaal zij vooreerst onze aandacht gevestigd op de door de tooneelbeweging van onzen tijd gebaarde tijdschriften, waarvan er een, het orgaan van het Nederlandsch Tooneelverbond (dat, onder den titel: *Het Nederlandsch tooneel*, *kroniek en kritiek*, gedurende het tooneelseizoen tweemaal 's maands uitkomt), reeds zeven jaren achter den rug heeft; de beide andere zijn het driemaandelijksch tijdschrift *Het Tooneel* en de tooneelalmanakken aan het hoofd dezes vermeld. We hebben dus: een wetenschappelijk tijdschrift, eene veertiendaagsche kroniek, een jaarboekje; mij dunkt deze periodieke uitgaven vormen een geheel, zij behooren bij elkander en vinden elke hare eigene roeping, hare eigene stof. Het orgaan van het Tooneelverbond zal zich hoofdzakelijk hebben bezig te houden met aan te brengen en te beoordeelen wat er van dag tot dag merkwaardigs in onze tooneelwereld voorvalt; korte berichten omtrent tooneelzaken buitenslands, eene geregelde bibliographie betrekkelijk het tooneel mogen daarin niet ontbreken. Het jaarboekje, de tooneelalmanak, is daarentegen de aangewezen plaats voor anecdoten (niet in den zin van grappen of kwinkslagen, maar in dien van korte bijzonderheden) uit de geschiedenis van het tooneel, voor levensschetsen van en herinneringen aan tooneelspelers en tooneelschrijvers van vroegere tijdperken en hun bedrijf; - kortom, daarin kunnen de bouwstoffen worden bijeengebracht, die de geschiedschrijver of geschiedvorscher eenmaal dankbaar gebruiken kan. Het driemaandelijksch tijdschrift eindelijk vertegenwoordigt het ernstig, wetenschappelijk element in deze trits; het is bestemd voor de bewerking der elders verzamelde stof, voor letterkundige en aesthetische monographieën betrekkelijk het tooneel, voor critische behandeling der historische gegevens.

Worden nu het orgaan van het Tooneelverbond, de tooneelalmanak en het nieuwe tijdschrift *Het Tooneel* in dit stelsel gepast, dan zal over het algemeen de indruk niet ongunstig wezen. Het eerstgenoemd

tijdschrift mag men niet beoordeelen naar de eerste jaargangen. Meet men deze met den aangegeven maatstaf, men zal ontdekken dat het, gelijk men 't noemt, wat te hard van stal is gegaan. Het stond toen echter geheel alleen, de eenige arbeider op het onontgonnen veld wist nog van verdeeling van arbeid niet; geen wonder dat hij, waar zooveel te doen viel, alles aanvatte en alles trachtte te doen. Het bevatte niet slechts 'kroniek en kritiek', gelijk de *sous-titre* beloofde, maar ook anderen, meer degelijken kost, belangrijke bijdragen voor de geschiedenis, studiën over letterkunde, over kunst in 't algemeen en tooneelspeelkunst in 't bijzonder. De Heer Von Hellwald drukte er het geraamte van zijne *Geschichte des Holländischen Theaters* in af; ja zelfs ging de veelzijdigheid zoover, dat erin opgenomen werden twee vertaalde tooneelstukken, pasklaar voor de planken naar het heette, ofschoon het eenige van de twee, dat opgevoerd is, eene nauwkeurige herziening en zuivering heeft moeten ondergaan, alvorens het met fatsoen voor het voetlicht kon worden gebracht. Op den duur zouden 'kroniek en kritiek' zich niet nevens zulke geduchte mededingers hebben kunnen handhaven; hoe nuttig en lezenswaardig ook, zouden ze, als de zwakste, moeten zijn ondergegaan. Gelukkig heeft men dit bijtijds ingezien, en zijn de laatste drie of vier jaargangen van het tijdschrift bijna uitsluitend gewijd aan eene vermelding van gebeurtenissen van den dag op tooneelgebied, en aan eene doorloopende critiek van de voorstellingen, ter plaatse alwaar eene geregelde tooneelexploitatie gevonden wordt, eene critiek, te meer noodig sedert de tooneelcritiek in de voornaamste dagbladen, althans de Amsterdamsche en Haagsche, om onbekende redenen sterk in gehalte is achteruitgegaan, of om bekende redenen is gaan zwijgen. Ik veroorloof mij hier alleen de vraag of, juist bij dezen achteruitgang en deze onthouding, de in het orgaan van het Nederlandsch Tooneelverbond voorkomende beoordeelingen der tooneelvoorstellingen, wat degelijkheid en wetenschappelijkheid aangaat, wel overeenstemmen met de billijke eischen, welke men stellen mag aan eene vereeniging, die verbetering der tooneelcritiek in haar vaandel geschreven, ja zelfs in een artikel harer grondwet geformuleerd heeft.

Bestond er, ook na deze beperking van den inhoud van het veertiendaagsch tijdschrift, echter wel behoefte aan een afzonderlijk periodiek orgaan voor de Nederlandsche dramatiek? Het is met klem ontkend, en door velen wordt het nog betwijfeld. Er bestaan, naar men meent, reeds zooveel tijdschriften in ons vaderland, waaronder er zijn, die blijkbaar snakken naar bloedverversching, dat het eene gewetenszaak schijnt hun getal te vermeerderen. Hadden zij, die voor en over ons tooneel iets te zeggen hadden, niet beter gedaan met hunne ontboezemingen tot verjongingskuur voor kwijnende tijdschriften te doen strekken, zoodoende dezen het leven reddende en tegelijk hun werk brengende onder de oogen van een meer verscheiden publiek dan het ooit, althans vooreerst, in een speciaal tijdschrift zou aantreffen?

Was dit laatste bovendien niet evenzeer in het belang van de goede zaak, de ontwikkeling van het tooneel, als in dat van den auteur zelven, omdat het grootste publiek altijd de grootste kans op welslagen aanbiedt? Oppervlakkig en op zichzelf beoordeeld, schijnen deze bedenkingen gegrond; men vergete echter niet, dat een nieuwe beweging gelijk die tot het herstel van ons tooneel als nationale kracht bovenal concentratie behoeft, en zich vooral moet wachten voor noodeloos verspillen van kracht. Zij mag zich volstrekt niet vereenzelvigen met armbloedige wezens, omdat zij dezen alleen versterken kan ten koste van eigen krachten. Geen transfusie van bloed is mogelijk zonder verzwakking van den afgetapte; verzwakking, die de krachtvolle weldra te boven komt, maar waaraan men geen jeugdige sujetten mag wagen. Een eigen tooneeltijdschrift, waarin de beweging zich behoorlijk kan concentreeren op invloed naar buiten, heeft dus inderdaad recht van bestaan; de redactie echter zie zorgvuldig toe, dat ze het niet verbeurt. Zij moet steeds indachtig zijn aan de bestemming van het door haar bestuurd orgaan, dat niet geroepen is om het groote publiek te vermaken of te verpoozen, maar om de wegwijzer en voorganger te zijn voor de adepten in de tooneelwetenschap, en waarin de keur harer beoefenaars het woord voert.

Deze eischen, hoog als ze zijn, schijnt de redactie van *Het Tooneel*, waarvan nu twee afleveringen verschenen zijn, zich werkelijk te hebben gesteld. Terstond reeds blijkt het, dat de redactie dezelfde hooge opvatting van hare roeping heeft gehad, welke ik daareven schetste; wie den omslag der afleveringen beziet vindt reeds de volgende aankondiging: '*Het Tooneel* zal bevatten studiën betreffende de g e s c h i e d e n i s van het tooneel en der dramatische l e t t e r k u n d e, de theorie der t o o n e e l s p e e l k u n s t en van het d r a m a, enz. - bij uitzondering ook tooneelstukken' (waarom dit laatste niet weggelaten?). Ook in de uitvoering van dit program vat zij hare taak ernstig op; deze eerste afleveringen bevatten keurige bijdragen. Professor A. Pierson gaf eene uitnemende studie, bescheidenlijk 'Bijdragen tot beoordeeling van Grillparzer, inzonderheid als tooneeldichter', gedoopt, waarin het tooneelwerk van den ten onzent te weinig bekenden Oostenrijkschen dramaturg grondig en aantrekkelijk ontleed en behandeld wordt. Wie leeren wil wat wetenschappelijke critiek is, bestudeere den uitnemenden vorm van dit artikel; de inhoud zij aan elk letterkundige ter genieting en overdenking aanbevolen. Ik durf bijna niet in denzelfden adem het stuk 'Eerst lezen, dan spreken', van Guido noemen, dat dan ook trouwens niet tot het gebied der aesthetiek of critiek, maar tot dat der propaedeusis van de tooneelspeelkunst behoort, tenzij men het tot dat der physiologie mocht willen rekenen. Dit artikel had, in dit tijdschrift vooral, zeer goed kunnen gemist worden. Van den inhoud wil ik geen kwaad zeggen; integendeel, op zichzelf zijn de daarin voorkomende opmerkingen volkomen waar, meerendeels bezegeld door

de algemeene huldiging sinds jaar en dag. Zij mogen van groote waarde zijn als hulpmiddelen voor den eerstbeginnende, maar passen weinig in de lijst van een wetenschappelijk tooneeltijdschrift, waarin geen andere studiën moesten opgenomen worden dan die nieuwe gezichtspunten aanwijzen, of dusver onbekende bijzonderheden tot onderwerp van een critisch onderzoek nemen. Bij iedere bladzijde van dit overigens vloeiend geschreven betoog hoopt en verwacht men iets te zullen vernemen, dat den schrijver het zeggen en den lezer het overdenken waardig is, maar teleurgesteld en onbevredigd komt men tot de pseudonieme onderteekening. Misschien is mijn oordeel te ongunstig, omdat ik het stuk naast dat van Pierson heb gelegd, als beide niet behoorende tot de historische studiën; in dat geval zal Guido 't met de redactie hebben uit te maken. Ik echter maak er haar volstrekt geen verwijt van, dat zij met het stuk over Grillparzer zulk een hoogen toon aangaf, dat andere schrijvers bijna noodwendig moesten detoneeren.

De dramatische geschiedenis beslaat in het nieuwe tijdschrift eene ruime plaats. Eerst de vaderlandsche. Dr. J.H. Gallée beschreef, gedeeltelijk van nieuwe bronnen gebruik makende, den bekenden strijd tusschen tooneel en kansel te Amsterdam in Coster's dagen; eene niet minder belangrijke bijdrage is die van een der redacteurs, Mr. J.N. van Hall: ‘Professer Burman en de Utrechtsche predikanten’. Ze levert een terugslag op den even vermelden Amsterdamschen tooneeloorlog van 1618 door verslag te geven van een dergelijken strijd, in 1711 te Utrecht ontbrand, waar Prof. Burman, die 't in eene akademische redevoering voor de daar ter stede optredende Leidsche tooneelisten had opgenomen, het met de predikanten te kwaad kreeg en een vinnigen oorlog op het papier te voeren had. Wetenswaardig zijn de ‘Aanteekeningen betreffende de geschiedenis van het geestelijk drama’ van den Heer A.W. Wijbrands, en overbodig de verzekering der redactie aan het hoofd daarvan, dat dergelijke mededeelingen voortaan slechts ‘eene zeer bescheiden plaats in haar tijdschrift zullen beslaan’. Inzonderheid indien ze zoo belangrijk zijn als deze, verdienen ze integendeel ten volle hare ruimte. De laatste geschiedkundige bijdrage, in de tweede aflevering voorkomende, is van den Heer A.C. Loffelt en ‘Kijkjes in het tooneelleven van weleer’ betiteld; hiervan wil ik alleen zeggen, dat ik in de volgende afleveringen van onzen talentvollen theateroloog iets beters verwacht. Voor dien bijzonderen kring van belangstellenden in het tooneel, die geacht kunnen worden eenigermate op de hoogte te zijn, waarvoor dit tijdschrift bestemd is, schijnt mij eene parafrase van Wijbrands' beschrijving van den Amsterdamschen schouwburg met eenige losse, schoon belangrijke, mededeelingen daaraan vastgeregen, wat te elementair. Ik durf dit van den Heer Loffelt gerust zeggen, omdat hij beter leveren kan dan dit, blijkens eigene erkentenis, uit de portefeuille opgehaald artikel van 1875; ik verwacht

hem eerlang in vollen ridderdos in het krijt te zien, waarin hij zich thans in een weinig deftig *négligé* vertoont.

Bij de vaderlandsche tooneelgeschiedenis mocht zich echter een tijdschrift, dat den weidschen naam '*Het Tooneel*' draagt, niet bepalen. Over alle tijden en werelddeelen strekt het zijne handen uit, en zoo traden dan ook hier twee bevoegde schrijvers op om het tooneel in de oudheid te bespreken. De Hoogleeraar Kern, wiens vertaling van Kalidasa's Çakuntala ik bij ieder belangstellende in de dramatische letterkunde bekend onderstel, leverde eene korte, - te korte, mag ik zeggen, schets van de Indische dramatiek, waarvan hij het nauw verband met de opvattingen en inzichten van het oude Indië uiteenzet en de techniek verklaart. Te hooger stijgt na het lezen dezer bijdrage onze bewondering voor de hooge beschaving van een volk, waarbij zulke kunstwerken, zoo edel en fijn van vorm en inhoud, populair konden worden, waardige tegenbeelden op het letterkundig gebied van de wonderlijk schoone architectuur uit die vroege eeuwen. Verder gaf Dr. A.H.G.P. van den Es, na eene inleiding over 'de Grieksche tragedie,' eene uitvoerige ontleding van den Agamemnon van Aeschylus, die naar de vervolgstukken, waarin de beide andere deelen der Orestie, de eenige ongeschonden trilogie, die van dezen dichter tot ons gekomen is, op dezelfde wijze zullen behandeld worden, verlangen doet. Het is waar, dat het inleidingsartikel te veel in bijzonderheden afdaalt, die beter op hare plaats zouden zijn in een elementair werk over Grieksche letterkundige geschiedenis dan in dit tijdschrift; doch de wonderlijke bokken, van tijd tot tijd in het orgaan van het Tooneelverbond zelf juist over den oorsprong en de geschiedenis van het tooneel in Griekenland gemaakt, kunnen door den schrijver tot zijne geheele verontschuldiging worden aangevoerd(*). De onwetendheid, of de dui-

(*) Kortheidshalve verwijs ik naar een opstel van Dr. L.J. Morell in dat tijdschrift (VI. 227): 'Het Grieksche tooneel en sommige Nederlandsche publicisten', waarin tegen deze bokken wordt geprotesteerd. 'Het laat zich wel begrijpen,' zoo vangt de schrijver aan, 'dat men, bij het schrijven over het tooneel en de geschiedenis van het tooneel, licht in de verzoeking komt, het een en ander mede te deelen over de Grieken, die, behalve dat zij de eigenlijke scheppers van het drama geweest zijn, zooveel voortreffelijks en onnavolgbaars op dat gebied hebben geleverd. Sommige onzer schrijvers, die over tooneelzaken schreven, hebben aan die verzoeking dan ook geen weerstand kunnen bieden. In de meeste gevallen evenwel zou het beter geweest zijn, wanneer zij zich onthouden hadden. Want om naar waarheid en met goed gevolg over de Grieken en de Grieksche kunst te kunnen schrijven, dient men er wel wat van te weten. En het blijkt toch, dat zij of geene of al zeer geringe kennis hadden van het terrein, waarop zij zich waagden. Daarom moesten zij noodzakelijkerwijze hunne toevlucht nemen tot holle klanken of in grove onwaarheden vervallen. Zulk eene wijze van behandeling acht ik noch in het belang van het publiek, noch in dat van de schrijvers zelven, waarom ik niet kan nalaten daartegen ernstig verzet aan te teekenen.' Hierop volgt de vermelding der in vorige jaargangen van hetzelfde tijdschrift gepleegde fouten, en de terechtwijzing, waarna Dr. Morell aldus besluit: 'Zonder nu eene enkele gunstige uitzondering te na te komen, kan het toch niet als wenschelijk beschouwd worden, dat men voort zal gaan op deze wijze met het Grieksche tooneel en de Grieksche taal om te springen. Ik zou daarom in bedenking geven of het niet beter zou zijn, over zulke dingen wanneer men er niet in t'huis is, in het vervolg maar in het geheel niet te spreken. Men kan van het hedendaagsche tooneel genoeg zeggen, zonder er juist het Grieksche bij te halen. De punten van overeenkomst tusschen de dramatische kunst van toen en nu zijn zoo weinige, dat men voor het begrip van de eene de andere niet noodig heeft. In geen geval heeft het publiek er iets aan, als het zoo geschiedt als ik heb aangetoond.'
Een der door Dr. Morell gesignaleerde bokken acht ik noodig te vermelden. Drama, had iemand gezegd, komt af van het Grieksche *drao*, dat loopen beteekent, en hij liet er de

zendmaal ergere, verkeerde wetenschap op dit gebied kennende, stelde hij er natuurlijk prijs op, zijn publiek eerst op de hoogte te brengen om zijn werk te kunnen waardeeren. Op slechte grondslagen bouwt men geen nieuw huis; men doet beter met nieuwe fondamenten te leggen, of het gebouw stort in.

Over het algemeen dus verdienen redactie en medewerkers lof over den inhoud dezer eerste afleveringen van het nieuwe tijdschrift. Indien men bij het beoordeelen van ingezonden bijdragen hooge eischen stellen blijft, en ernaar streeft de volgende afleveringen even belangrijk te doen zijn, - onder anderen door elke neiging tot toegeeflijkheid streng tegen te gaan, - dan zal dit tijdschrift gewis zijn weg vinden, en zijne lezers zien aangroeien in evenredigheid van het toenemen der belangstelling in het nationaal tooneel. De wakkere uitgever J.L. Beijers te Utrecht, - wie hem noemt geeft tegelijk een door elk tooneelliefhebber gewis onderteekend getuigschrift van keurige uitvoering, - verdient dit ten volle.

Ten aanzien der tooneelalmanakken, althans van de drie eerste, die onder redactie van N. Donker het licht zagen, kan ik geen gunstig oordeel vellen. Wie in het voorwoord voor den almanak van 1875 leest wat de samensteller met de uitgifte beoogde, verwondert zich hierover zeker niet. Het verschil tusschen andere werken over het tooneel en het zijne wijst hij daar aan met de volgende woorden, die terstond doen blijken, welk eene verwarde voorstelling hij zich van zijne onderneming heeft gemaakt, indien hij haar in het geheel heeft overdacht. ‘Dat een almanak, althans zeker eene serie van almanakken, eene handleiding levert tot de *tooneelgeschiedenis* van het verleden, het heden en de toekomst, waardoor hij eene blijvende waarde behoudt, ook dàn, als hij niet meer circuleert.... Toch zoeke men hierin geen critiek, althans geene recensiën van enkele voorstellingen

neuswijze aanmerking op volgen, dat ‘eigenlijk dus slechts die stukken, die loopen of waarin gang zit, den naam van drama verdienen’. Ik citeer deze domheid niet tot genoegen van den lezer noch tot beschaming van den anoniemen schrijver; integendeel, ik wil tot zijne verontschuldiging door een ander feit aantoonen, dat het gladde ijs van taalkundige afleiding voor elkeen uiterst gevaarlijk is. Toen in de jongste algemeene vergadering van het Tooneelverbond te 's-Gravenhage eene gedachtenwisseling had plaats gehad over de vraag, of een tooneelexploitant moest trachten zijn publiek te trekken door het werken op het oog (door spectakelstukken van allerlei soort) of op het oor (door stukken van letterkundige waarde), waarschuwde iemand aan het slot van het debat tegen overdrijving in de richting der letterkundige waarde, en zei dat men nooit vergeten moest dat *theatron*, schouwburg, eene plaats is, waar men komt om te zien. Wie zou ooit gedacht hebben, dat het kunst- en vliegwerk zich nog eens zou vastklampen aan den onschuldigen naam van den stemmigen schouwburg, om zijn recht van bestaan te bewijzen!!

of personen. Wij moeten bovenal een *historisch* karakter bewaren. Doen wij dát, dan behoeven wij er ons weinig om te bekommeren, of de tijd voor almanakken *zonder bepaald karakter* voorbij schijnt te zijn. Dat wij dit programma hebben gevolgd, blijkt reeds uit den dagwijzer, eene chronologie aanbiedende van opmerkelijke feiten.... Behalve de schetsen van historischen aard, - als daar zijn: de *tableaux de troupe*, beschrijvingen, necrologiën, biografiën, enz. - bieden wij een mengelwerk aan van dramatiek, lyriek, anekdoten, enz., dat, hopen wij, onderhoudend genoeg zal zijn, om de waarde van het boeksken te verhoogen.'

Ik zou wel eens willen weten, hoe de nakomeling in een tooneelalmanak van 1875 eene 'handleiding' zou vinden voor de 'tooneelgeschiedenis van de toekomst'!! ik zal echter geene inlichtingen vragen bij de redactie, omdat zij het denkelijk zelf ook niet weet, en de toekomst alleen bij de phrase voegde om haar langer en schijnbaar voller te maken. In werkelijkheid doet ze dat echter niet; zij verrijkt er evenmin haren zin mede als ze door het 'mengelwerk van dramatiek, lyriek, anekdoten, enz.' het jaarboekje zelf in waarde doet stijgen.

Een kalender is voor den almanak wat de haas is voor hazepeper; zonder de een kan de ander slechts in naam bestaan. De tooneelalmanak heeft dus ook een kalender, waarin dag aan dag 'opmerkelijke feiten', gelijk de redactie ze doopt, betrekkelijk het tooneel worden aangeteekend. De samenstelling van zulk eene chronologie is natuurlijk een lastig werk, bij welks beoordeeling men niet te gestreng mag wezen. Er komen in 1875 omtrent 250, in 1876 nog 20 meer, in 1877 meer dan 300 historische data voor; in de drie jaargangen 827, waarvan de groote massa natuurlijk uit de negentiende eeuw. Achthonderdzevenentwintig gewichtige voorvallen in de Noord- en Zuid-Nederlandsche tooneelwereld! Welk een bewogen leven moet die hebben gehad! Bij eene nadere beschouwing zal uwe verbazing verminderen, want ge vindt tal van voorvallen vermeld, die òf volstrekt niet met de tooneelwereld in Noord- en Zuid-Nederland in verband staan, hoe ruim we de woorden ook opvatten, òf lang niet in de rubriek der belangrijke, of zelfs wetenswaardige feiten behooren. Zoo vindt gij: in 1875 de opening van de nieuwe groote Opera te Parijs, de eerste opvoering van Meyerbeer's Profeet aldaar, den dood van een kapelmeester te Keulen, dien van eene 78jarige Berlijnsche operazangeres, enz,; in 1876 een in het Parklokaal te Amsterdam gegeven concert van Jenny Lind, het afbranden van een schouwburg te Kazan in Rusland; in 1877 de geboorte van Mozart met de naïeve bijvoeging: 'verscheidene zijner operas worden als meesterstukken aangemerkt'; de eerste opvoering van zeker requiem, en het laatste optreden van eene, volstrekt niet beroemde, Fransche actrice in het *Théâtre français* te Parijs, den dood van den 'uitstekenden humoristisch-satyrischen schrijver, tooneelspeler en voorlezer Lemon Mark', - die N.B. Mark Lemon

heette, romanschrijver en hoofdredacteur van *Punch* en volstrekt geen acteur was, maar alleen loffelijk medewerkte in het bekende liefhebberijgezelschap met Ch. Dickens, Douglas Jerrold, John Leech en anderen, waarvan Forster in zijne levensbeschrijving van Dickens (II. 185 der Londensche uitgave) een uitvoerig verslag geeft, en die even weinig als onze Cremer een ‘voorlezer’ kan genoemd worden. Al deze herinneringen hebben, dunkt mij, niet de geringste betrekking op het nationaal tooneel. Voor de weinig belangrijke voorvallen in den kalender verwijs ik naar de vermelding in den almanak voor 1875, dat er op 6 Februari 1792 een brandspuit aangekocht werd voor den Rotterdamschen schouwburg, dat op 16 Mei 1772 twee omgekomenen bij den schouwburgbrand te Amsterdam werden begraven, dat in 1874 iemand, die 't nu na vier jaren nog niet verder gebracht heeft dan tot kleine ‘rollen van gedienstigheid’ te Amsterdam, voor het eerst optrad; in den almanak voor 1876, dat het personeel van den stadsschouwburg van Amsterdam in 1843 voorstellingen gaf te Dordrecht en te Leeuwarden, dat de Heer Tjasink op 10 April 1872 ‘op de meest onderscheidende wijze door Z.M. werd benoemd tot Officier der Orde van de Eikenkroon’; in den almanak voor 1877, dat de Dordtsche afdeeling van het Tooneelverbond op 15 September 1875 eene algemeene (?) vergadering hield, dat op 18 October van hetzelfde jaar ‘te Haarlem door een liefhebberijtooneelgezelschap eene voorstelling werd gegeven ten voordeele van de nagelaten betrekkingen van een bij de exercitie aldaar doodgeschoten militair’, dat op 4 November 1871 de Heer Tjasink van eenige vereerders van zijn directeurstalent een zilveren theeservies present kreeg, enz. enz.(*). Op deze aanmerkingen wil ik echter niet te veel klem leggen, wel beseffende hoe moeilijk het is de opgravingen naar half of heel vergeten bijzonderheden betreffende de geschiedenis van het tooneel te leiden, en gestadig weerstand te bieden aan de ieder ingeschapen neiging om aan hetgeen tijdgenooten betreft meer waarde te hechten dan de nakomeling denkelijk doen zal. Dat de jaarboekjes een zeer stellig Amsterdamsch karakter hebben, is niet te verwonderen; in vroeger tijd concentreerde zich het Nederlandsch tooneel in den schouwburg van de hoofdstad, de geschiedenis heeft zich tot dusverre bijna uitsluitend bezig gehouden met hetgeen Amsterdam opleverde op tooneelgebied. Wie zich daaraan ergert, doet beter met nasporingen te doen naar de geschiedenis der dramatiek in andere plaatsen van ons land en in België. Dat hieromtrent veel in plaatselijke archieven, oude *mémoires* en dergelijke bronnen te vinden is, daarvan ben ik overtuigd; waar men tot nog toe gezocht heeft, heeft

(*) In den almanak van 1877 wordt op 9 October aangeteekend, dat een dromedaris een der Amsterdamsche tooneelen betrad; van het optreden van een olifant, beiden gruwelen van theaterdirecteurs *ob nummos*, wordt in een der andere jaargangen gewaagd. Ik verwacht dat in een lateren tooneelalmanak op 14 April het debuut zal vermeld worden van de levende paarden in *Sinjeur Semeynsz.*, beroemd drama, opgevoerd door de kunstlievende vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* in 1877.

men gevonden, en gewis zal elke vondst in den tooneelalmanak eene plaats kunnen vinden.

Mijne voorname bedenking tegen de tooneelalmanakken van de Donkersche dynastie is van te groot belang, dan dat ik niet gemakkelijk over vele kleine aanmerkingen zou kunnen heenstappen; al mag bij de verwisseling van redactie het rechtstreeksch practisch nut der mededeeling een weinig verminderd zijn, toch mag ik haar niet achterwege houden. Het kan, dunkt mij, worden verlangd dat alles, wat tegenwoordig tot verheffing van het tooneel wordt gedaan, naar hetzelfde beginsel geschiedt, dat alle medewerkers in den goeden arbeid voortbouwen op de hechte en breede grondslagen, door het Tooneelverbond gelegd, en die inderdaad de eenige zijn, waarop iets goeds en duurzaams kan gesticht worden. Belangstelling opwekken bij het publiek kan op velerlei manieren geschieden, maar hoe warm ook opgestookt zal ze ras verkoelen, wanneer men haar object niet belangstellingwaardig maakt. En dat kan het tooneel alleen worden, wanneer men den acteur verheft in de schatting van het publiek, en tegelijk de tooneelspeelkunst verheft in de schatting van den acteur. Het eerste kan niet geschieden door verheerlijking en admiratie *quand-même*, het tweede niet door het vak voor te stellen als een samenstel van kunstjes en *ficelles*, waarover de *outsider* niet oordeelen kan en dus niet mag meepraten, maar die hèm tot den besten kunstenaar maken, die ze 't best weet na te doen en toe te passen. Het tweeledig doel kan en zal echter worden bereikt door den acteur te brengen tot achting voor zijne moeilijke en schoone kunst. Zoodra hij door eigen ontwikkeling en beschaving zóó hoog gerezen is, dat hij de verantwoordelijkheid ten volle gevoelt, die hij jegens die kunst en het publiek op zich neemt, zal het pleit gewonnen zijn, en het nationaal tooneel een heerlijk tijdperk intreden. Voor den kunstenaar ligt de weg tot grootheid door de poort der eigen kleinachting. Men versta mij wel: ik verlang geen vervelende preeken, geen langdradige vertoogen, geen droge verwerking van droge stof; maar ik verlang dat door alles, wat tot verheffing van het tooneel wordt gedaan of geschreven, de overal te herkennen draad loopt: kunst wordt niet alleen door oefening, maar door studie verkregen.

Voldoet nu aan dit verlangen de Noord- en Zuid-Nederlandsche Tooneelalmanak? Neen; althans voor zoover de drie eerste jaargangen betreft niet. In vele bijdragen, zelfs in die welke uit haren aard volkomen in het kader der almanakken passen, straalt een geest van vijandschap door tegen het aesthetisch streven van onzen tijd, een geest van verheerlijking van het laatste vijftigjarig tijdvak van onze tooneelspeelkunst, toen toch, in het algemeen gesproken en zeldzame uitzonderingen voorbehouden, die kunst verkeerde in een staat van verval. Vandaar die snorkende en verheerlijkende levensbeschrijvingen van acteurs en actrices, - bovendien, voor zoover zij nog levende kunstenaars betreffen, zondigende tegen den goeden smaak; vandaar

een tal van steken onder water, - in het water, gelukkig, voor het meerendeel, - naar allen die iets trachten bij te dragen tot den opbouw van den kunsttempel. Vandaar de minachting voor het streven der critiek, waarvan menig medewerker in rijm en onrijm blijken geeft; vandaar die, minstens onwellevende bespotting en verguizing van Juffrouw Kruseman, die, hoe onaangenaam zij zich ook bij velen wist te maken, althans aanspraak had op waardeering, juist in de tooneelkringen, omdat zij, moedig, ja, stout, het vooroordeel durfde trotseeren en, terwijl anderen babbelden en kibbelden, zelve, welopgevoede vrouw van goede geboorte, het tooneel betrad. Dat de directie van den Amsterdamschen stadsschouwburg door haren huispoëet Peypers rijmpjes op dit wakker bestaan liet vervaardigen, om er in *De bruiloft van Kloris en Roosje* de lieden van het schellinkje mee te vermaken, is erg genoeg, omdat het bewijst, dat onze beste acteurs nog te laag staan om dit gewichtig en vooral voor hen zoo verblijdend verschijnsel te waardeeren, maar dat de redacteur van een tooneelalmanak, zelf poëet en van k u n s t en b e s c h a v i n g den mond vol hebbende, deze uit verregaande bekrompenheid ontsproten aanvallen in zijn jaarboekje afdrukt, dat gaat waarlijk al te ver. Weglaten kon de redactie ze niet, omdat ze, eigener erkentenis, de beuzelachtige rijmpjes van Thomasvaêr beschouwt als historische gedenkstukken, ‘doordien ze zich zeer op het veld der actualiteit bewegen, (en dus) eene historische kleur’ bezitten (Voorwoord in den almanak voor 1875); maar ze hadden niet mogen opgenomen zijn zonder protest of zonder eene poging, om de bekrompenen tot beter oordeel te bewegen. Nu kan men klagen over blinde leidslieden der blinden! Dergelijke dingen zijn ontmoedigend. Ik zou zoo gaarne zien, dat de medewerkers aan de hervorming onzer tooneelwereld den ouden weg verlieten, dat ze opkwamen tegen de *admiration mutuelle* en het streng isolement, het uitvloeisel en de wraakoefening van hen, die elders buitengesloten worden, niet minder dan tegen de smaakbedervende mode; dat ze daarentegen alles wat beproefd of gedaan wordt, door directeur, door acteur of door auteur, onverbiddelijk toetsten aan de onveranderlijke waarheid en schoonheid, en onverbloemd hun oordeel nederschreven. Aan de eerste tooneelalmanak-dynastie is nu eenmaal niets meer te veranderen; moge de nieuwe redactie beter werk leveren dan dit, dat ik niet karakteriseeren kan dan door een ruw, schoon verdiend en juist woord. Mooi en beschaafd vind ik het volstrekt niet.

Dit neemt niet weg, dat er vele lezenswaardige en ter plaatse passende bijdragen in de nette boekjes voorkomen. Ik zal alleen noemen de artikelen van de Heeren Wijbrands en Rössing, dat over de Maatschappij Apollo door Floris van Westervoort, van N. over de tooneelmaatschappijen te Leuven, in jaargang 1875; de stukken over den Leidschen schouwburg in de achttiende eeuw van den Heer Dercksen, over den schouwburg te Arnhem van Keller, het theater van Lier te

Amsterdam en den Rotterdamschen schouwburg, in jaargang 1876; de korte geschiedenis van den koninklijken schouwburg te 's-Gravenhage, het artikel van P. Grootes over de tooneelcrisis van 1876 in Amsterdam, het doorwerkt stuk van Dr. W. Doorenbos, ‘Het doel der dramatiek’, in jaargang 1877. Ook verdient de redactie lof wegens de mededeeling der *tableaux de troupe* in Noord- en Zuid-Nederland, voor zooverre de directiën die hebben willen verstrekken, - van de opgaven betrekkelijk de Maatschappij Apollo en de tooneelschool. Vreemd, dat van het Tooneelverbond, het centrum der beweging, niet regelmatig hoofdbestuur, afdeelingen, ledental, enz. worden medegedeeld. De verzen, tooneelstukken, fragmenten van vertaalde dramatische werken en vooral de zoogenaamde anecdoten kunnen uitstekend worden gemist, met uitzondering natuurlijk van de enkele, die eenige historische beteekenis hebben. Beter ware de daardoor ingenomen ruimte besteed aan uittreksels, overzichten of vertaalde fragmenten van de uitstekende werken, die in vreemde talen over tooneelspeelkunst bestaan. Men had ook, door het opnemen der repertoires van de in den almanak vermelde gezelschappen voor het afgeloopen seizoen, welker mededeeling door het orgaan van het Tooneelverbond, jammer genoeg, is gestaakt, titels van stukken en getal opvoeringen, - zoo mogelijk met rolverdeeling, - een grooten dienst aan de latere beoefenaars der tooneelgeschiedenis kunnen bewijzen. Kon men noch 't een noch 't ander machtig worden, dan had men de jaarboekjes dunner, en gevolgelijk goedkooper kunnen maken. Voor een rijksdaalder zijn ze te duur, en worden ze gehouden buiten de kringen, waar dergelijke almanakken, mits goed geredigeerd, vooral nut kunnen doen.

Professor Van Vloten heeft eene nieuwe uitgave bezorgd van Lulofs' *De Kunst der mondelijke voordracht of uiterlijke welsprekendheid,* bestemd *voor studenten*, *rederijkers*, *en verdere beoefenaars.* Bij voorkeur wordt, blijkens dit laatste bijvoegsel aan den titel, hier het woord gericht tot toekomstige predikers en advocaten en tot verzenreciteerders; uit hier en daar voorkomende gezegden valt echter af te leiden, dat ook de tooneelspelers den Groninger Hoogleeraar voor den geest hebben gestaan, toen hij, nu dertig jaren geleden, de pen voerde. Daar deze zinsneden en toespelingen bij de nieuwe bewerking niet verdwenen zijn, blijft de vraag te beantwoorden, of de Nederlandsche acteur van onzen tijd door deze verrijzenis van een oud handboek veel gebaat wordt. Ik aarzel niet daarop ontkennend te antwoorden. Er komen, dit is niet te loochenen, in Lulofs' boek vele juiste opmerkingen voor, die voor den tooneelspeler nooit te dikwijls kunnen worden herhaald. Al wat bij voorbeeld gezegd wordt van de uitspraak en den juisten klank der verschillende letters is zeer leerzaam en behartigenswaardig, niet alleen voor eerstbeginnenden, want zelfs geroutineerde tooneelspelers zondigen nog zeer dikwijls tegen de eerste

regelen van klemtoon en uitspraak. Ook de uitweidingen over vergrijpen tegen de welluidendheid, en vooral de meer dan eens voorkomende bewering, dat een aantal fouten en gebreken in de stem door oefening en inspanning kunnen weggenomen of althans voor den toehoorder onhinderlijk gemaakt worden, kunnen met vrucht worden bestudeerd en betracht. Maar toch zou ik niet gaarne dit boek aan een eerstbeginnende in handen geven, als eenig en voornaam middel om zich in zijn vak te bekwamen. Ik zou vreezen, dat hij er al die leelijke hebbelijkheden van de oude school uit leeren zou, waartegen onze tijd terecht met zooveel klem opkomt. Wij verlangen op het hedendaagsch tooneel, in onze *Comédie contemporaine*, - het naar mijne overtuiging op den duur éénig mogelijk en bestaanbaar genre, omdat het zich richt naar en in 't oneindige afwisselt met de maatschappelijke toestanden en heerschende begrippen, waarmede zoowel de tragedie uit den vóórchristelijken tijd, hoe verheven, als de Hollandsche klucht uit de zeventiende eeuw, hoe vermakelijk ook, niet is overeen te brengen; - wij eischen tegenwoordig in den tooneelspeler in de allereerste plaats eenvoudigheid en natuurlijkheid. Wij willen ons eigen leven op het tooneel zien, onszelven herkennen, en hechten weinig aan voorstellingen, zoover liggende buiten den kring van onze ervaring, dat uitsluitend de hoogontwikkelden ze kunnen genieten. Een acteur nu, die geleerd heeft waarheid en eenvoudigheid te betrachten, wordt langzamerhand ongeschikt om in het oude, klassieke repertoire op te treden; de in de oude school gevormde is evenzoo buiten staat om eene hedendaagsche comedie te vertoonen. Bij genen behooren de Kothurnen, de tooneelgalm, de deftige, opgeschroefde taal, die bij dezen even misplaatst zou zijn als onze dagelijksche spreektrant in de tragedie. In spijt van de ongetwijfeld welgemeende poging, door eene jonge dame eenige maanden geleden in een Nederlandsch tijdschrift gedaan, om de dagelijksche taal met de tragedie te verbinden, maakten haar Medea en Jason, die elkander met je, jij en jou aanspraken, een allerdolst effect; blijkbaar had zij den stap gedaan van het verhevene tot het ridicule. Niet minder lachwekkend zou het wezen, indien bij de een of andere plechtige gelegenheid onze Koning werd toegesproken in de woorden des dichters:

> ‘O vorst des lands, 's volks trouwe toeverlaat,’ enz.

Elk genre heeft zijne eigene vormen; elke school moet hare eigene opvatting hebben. En nu mag Lulofs uitnemende lessen hebben gegeven voor hen, die een menschenleeftijd geleden de planken betraden, ik kan in hem niet den geschikten leermeester zien voor de tooneelspelers van het laatste vierendeel der negentiende eeuw. Rederijkers kunnen er nog altoos hun voordeel mede doen, en ik geloof daarom ook dat Professor Van Vloten zich door deze nieuwe uitgave, die door aanvulling en bekorting beide veel op die van 1848 vóór heeft, meer

verdienstelijk heeft gemaakt jegens de rederijkerij, dan jegens het Nederlandsch tooneel.

Men kan hier tegen mij citeeren, wat op bladz. 118 zeer duidelijk te lezen staat: ‘Door overdreven kunstbejag eindelijk zijn wij onwaar, als wij de kunst in het voordragen te zeer verraden, te afgemeten en daardoor stijf in stemleiding en gebaren zijn, zoodat wij meer op een door raderwerk gedreven ledepop, dan op een uit eigen wil en kracht handelend wezen gelijken. Zonder kunst is geene Mondelinge Voordracht mogelijk; maar het toppunt van alle kunst is, dat zij slechts veredelde natuur schijnt, en dat men op haar kan toepassen, wat Tasso, in zijn *Verlost Jeruzalem* (XVI, 9), van den toovertuin van *Armida* zingt:

> ‘En, wat te meer bewondering moet verwekken,
> De kunst, die alles vormde, is niet te ontdekken.’
> (Naar Ten Kate's vertaling).

Op meer plaatsen spreekt de schrijver in denzelfden geest, maar ligt in die herhaalde waarschuwingen niet de zijdelingsche erkentenis opgesloten, dat het toppunt van kunst nog moeilijker te behouden dan te bereiken is, en dat het kunstmatige spoedig overslaat tot overdrijving, die het natuurlijke en eenvoudige doodt? Hoe is 't met de rederijkers gesteld, voor wie dit handboek bestemd is? Om te gevoelen, hoeveel gevaar van stijfheid en onnatuurlijkheid de leerling loopt, die Lulofs als leidsman bij zijne oefeningen voor het tooneel neemt, veroorloof ik mij een paar tegencitaten. Vooreerst de classificatie der gebaren, ‘welke men zoo al met de armen en hunne uiteinden, de handen en vingers maken kan,’ in § 56 (blz. 147):

‘De bewegingen der armen en handen zijn velerlei. Of loodrecht, of waterpas, of cirkelvormig, of naar beneden, of rechts, of links, of naar voren, of naar achteren; voorts of alleen met de linkerhand, of met beide handen te gelijk, of met gebogen, of met heel of half uitgestoken arm, of met open, of met gesloten hand, of met saamgeperste, of met geheel of ten deel uitgespreide vingeren, of met de handpalm naar binnen, of met haar naar buiten gekeerd, of met den wijsvinger voorwaarts, of met den duim rugwaarts wijzend, enz. enz. Hier uit te pluizen, wanneer elk der gebaren gebruikt kan en moet worden, zou een boek schrijvens vorderen. Wij geven hier dus... slechts eenige algemeene wenken en voorschriften.’

In die wenken en voorschriften vinden wij dan onder andere de volgende: ‘Men.... duide God en zulke verhevene voorwerpen met de rechterhand aan, plaatse, doorgaans ten minste, bij het opnoemen van verschillende dingen, het meer edele rechts, het min edele links, en wat dies meer zij. - Ontkenning, afwending, afkeer, vervloeking enz. verzinnelijke men voor het oog daarentegen door bewegingen met de linkerhand; bij de woorden van Helmers bijv.:

> “Van hier, onheiligen, die steeds bij de oudheid zweert!”

make men (al waren het ook de eerste regels, waarmede men een stuk begon) eene links van zich afstootende beweging met de palm der naar buiten gekeerde linkerhand.' Iets verder: 'Beneden liggende of als zoodanig gedachte voorwerpen, bijv. aarde, graf, enz., duide men aan met naar omlaag; boven geplaatste of veronderstelde, als hemel, God en soortgelijke, met naar omhoog wijzende hand of wijsvinger aan; wel te verstaan, als men het noodig acht, met het noemen van zulke voorwerpen een gebaar te paren. Zoo bijv. kan men in regels als de volgende, uit een der evangelische gezangen:

> "Op bergen en in dalen,
> En overal is God!
> Waar wij ook immer dwalen,
> Of zitten, daar is God!
> Waar mijn gedachten zweven,
> Of stijgen, daar is God!
> Omlaag en hoog verheven,
> Ja, overal is God!"

telkens bij het woord God (dat bijzonder majestueus of *con maestà*, en met den hoogsten eerbied moet worden uitgesproken) de rechter (niet de linker) hand met opgestoken vinger of vingers loodrecht even opheffen. Bij het woord *maan*, in den versregel van Helmers, uit het begin van den derden zang der *Hollandsche Natie:*

> "De maan verdween, geen star blonk aan de hemelbogen,"

brenge men de rechterhand ter hoogte van het hoofd eenigszins horizontaal of waterpas vooruit, en wijze naar omhoog.' Later lezen wij het volgende: 'Wil men omvatting, omringing, omsluiting, of iets dergelijks aanduiden, zoo bewege men de rechter- en linkerhand, na ze eerst rechts en links van het lijf gebracht te hebben, cirkelvormig weêr naar zich toe. Omvang en uitgebreidheid worden door beide eerst voor de borst saamgebrachte, dan in een wijden kring rechts en links uitgestrekte handen aangewezen.'

Geef iemand, die deze en dergelijke voorschriften van buiten geleerd en in zich opgenomen heeft, eene rol in eene hedendaagsche comedie te vervullen, hij zal een even belachelijk figuur maken als Medea en Jason met hun jij en jou.

Lulofs maakt er echter zelf in § 83 (abusieflijk 68 genummerd) *Over de Voordracht op het Tooneel* opmerkzaam op, dat de tooneelspeelkunst eigenlijk buiten den kring der meer gewone mondelinge voordracht ligt. Hij sluit deze korte paragraaf met de volgende opmerkingen, die aan de les van een groot meester herinneren. 'Intusschen hebben de Tooneelvoordracht en de gewone Mondelijke ook weêr veel punten van overeenkomst. Hetgeen over natuurlijkheid, eenvoudigheid, afwisseling, eenparigheid, welluidendheid, en over welke deugden en vereischten al meer, in den loop van dit geschrift opge-

merkt is, geldt in het algemeen van beiden, schoon bij beiden evenwel in zeer verschillende mate. Ook waarheid en schoonheid moet zich in den tooneelkunstenaar vereenigen, en ondanks al het vuur, dat hem bij het stormen, bruisen en zieden der hevigste driften, die hij nabootsend poogt uit te drukken, bezielt, moet hij een zekere koelbloedigheid en zelfbeheersching behouden, waardoor hij zich wachten kan, om in het overdrevene en buitensporige, en door *over-natuurlijkheid* (om het zoo eens te noemen) leelijke en walgelijke, te vervallen.' Hetzelfde leerde Shakspere reeds: '*In the torrent*, *tempest*, *and* (*as I may say*) *whirlwind of passion*, *you must acquire and beget a temperance*, *that may give it smoothness.... Be not too tame neither*, *but let your discretion be your tutor.*' Inderdaad; op *discretion* komt het aan, en daarom geeft al het kunstmatige voor den tooneelspeler niets, wanneer hij niet eerst door ontwikkeling, beschaving en studie tot die kennis van goed en kwaad, dat oordeel des onderscheids gekomen is. De tijd is echter nog ver af, waarin het gros van onze acteurs en actrices het zoover zullen gebracht hebben.

Vroeg mij inmiddels een jong acteur, hoe hij het dan moest aanleggen om het gebarenspel machtig te worden, ik zou hem aanraden om, nadat hij door gymnastische oefeningen zich had leeren bewegen, vooreerst negatief te werk te gaan, uit de boeken te leeren welke gebaren nooit mogen gemaakt worden, en zich dat verbod wèl in 't geheugen te prenten. Dan, zou ik zeggen, doordring u recht innig van uwe rol, ontleed de gewaarwordingen en hartstochten van den persoon dien ge voorstelt, verplaats u volkomen in diens toestand, bezig dan alle niet verboden gebaren, die uw gemoed u ingeeft, en wacht u alleen voor wanstaltige bewegingen en leelijke standen, die een voor het schoone gevoelig vriendenoog, bij gebreke daarvan de spiegel zelfs, u bij eene repetitie ten zijnen overstaan zal aanwijzen.

Op het einde van 1877 leed het Nederlandsch tooneel een zeer groot verlies door den dood van Johann Heinrich Rennefeld, den directeur der tooneelschool te Amsterdam. Zoo iemand ooit met recht in eenige betrekking op zijne plaats moest genoemd worden, dan was het Rennefeld aan het hoofd van die, voor de toekomst van het tooneel zoo uiterst belangrijke instelling. Zijne eigenschappen van inborst en geest maakten hem voor die plaats den uitnemend geschikten persoon. Zelf man van artistieke beschaving, fijnen smaak en groote humaniteit, was hij de aangewezen gids om de aanstaande tooneelkunstenaars binnen te leiden in het heiligdom, waaruit de uit haren aard zoo verheven dramatische kunst door bekrompenheid sinds jaren geweerd was; hij gewis zou de leerlingen hebben weten te vervullen met dien diepen, voor den waren kunstenaar onmisbaren, eerbied voor hun kunstvak, die thans nog te dikwijls ontbreekt. Daardoor, vooral en alleen daardoor, zal het tooneel en alles wat ermede in verband staat zich op

den duur kunnen handhaven in de achting en ondersteuning van het groote publiek, waartoe de aanvankelijk met goeden uitslag bekroonde pogingen van het Nederlandsch Tooneelverbond het trachten te verheffen. Rennefeld's bescheidenheid, tact en aangename vormen namen iedereen in, en zijne stelling in de kunstwereld verschafte hem een prestige, dat de jeugdige inrichting op den duur voor eenzijdigheid en sleur zou hebben gevrijwaard. Niet omdat de tooneelschool eene jonge instelling is, die met zorg en talent op een nieuwen weg moest worden geleid, was 't moeilijk een geschikt directeur voor haar te vinden, maar nog meer omdat zij eene inrichting is van gemengden aard. Het verschaffen van eene algemeene ontwikkeling aan den toekomstigen tooneelspeler, het verheffen van dezen tot het peil eener beschaafde opvoeding is haar voornaamste doel, en moet altoos de hoofdzaak blijven. In dit opzicht gaat de school uit van een geheel nieuw beginsel, brekende met het vooroordeel dat de tooneelspeler geboren, niet gevormd wordt, ja zelfs dat vorming en ontwikkeling het aangeboren talent uitdooven. Een onzinnig vooroordeel voorzeker, waarover men zich evenzeer verbazen als ergeren moet, maar dat toch vele jaren lang in de Nederlandsche tooneelwereld gangbare munt is geweest, en dat nog, zooal niet bij de groote meerderheid der schouwburgbezoekers toch stellig bij de meerderheid der tooneelspelers als een axioma wordt beschouwd. Nog geen twee jaren geleden stortte een Amsterdamsch acteur in eene brochure zijn hart uit over Tooneelverbond, tooneelschool, tooneelcritiek, enz., waarin hij onder anderen beweerde, dat de ‘natuurlijke gegevens’, gelijk hij in zijne taal den aangeboren aanleg voor het tooneel noemde, ‘door onderricht onnatuurlijk werden gemaakt’, en dat in dit kunstvak, ‘zooals in alle zaken (?), de school der ondervinding de e e n i g e leerschool is.’ Ik ben overtuigd, dat deze wijze van beschouwing in de tooneelwereld volstrekt geen uitzondering is, dat, kon men in het hart van onze oudere acteurs lezen, men vrij algemeen stuiten zou op de volgende formule, misschien in wat krasser bewoordingen uitgedrukt: ‘Wij hebben 't door afkijken en nadoen, na lang meeloopen geleerd, en dat zal ook nu wel de beste weg wezen.’ Tegen dit vooroordeel nu moet de directeur van de tooneelschool pal staan; hij moet onverzettelijk en onverbiddelijk de hand houden aan de algemeene en algeheele ontwikkeling van geest en smaak zijner leerlingen, omdat zij de eenige grondslag is voor hunne vorming tot ware kunstenaars. Waartoe zou de geheele tooneelschool dienen, indien men van een ander standpunt uitging, indien men het op de eene of andere africhtingsmethode toelegde, en de leerlingen tot niets meer of hooger maakte dan min of meer zuivere afdruksels van den een of anderen gevierden *chef d'emploi* in de kunst? Alle aan de school ten koste gelegde moeite, belangstelling, kracht en geld zouden nutteloos verspild zijn, en het ware goedkooper en voor de echte kunst even onverschillig, wanneer men maar een-

voudig terugkeerde tot het oude stelsel van voordoen en nadoen, afkijken en naäpen.

Nu is een groot bezwaar echter hierin gelegen, dat de tooneelschool op den duur niet aan hare roeping zal kunnen beantwoorden, zonder de rechtstreeksche inmenging en medewerking der mannen van het vak. Wel schijnt bij de oprichting het technisch element, - indien ik 't zoo noemen mag, - opzettelijk op den achtergrond gelaten te zijn; wil men echter het leerplan wèl uitvoeren, en niet ontrouw worden aan het reglement, in 1874 door het hoofdbestuur en de afdeelingsbesturen van het Tooneelverbond vastgesteld, dan dient van het vakonderwijs, althans het onderwijs in die enkele technische onderdeelen van het vak, dat in de school niet ontbreken mag en alleen door de mannen van het vak kan worden gegeven, meer werk te worden gemaakt dan tot heden schijnt te hebben plaats gehad. In het bij artikel 2 van dat reglement vastgesteld leerplan zijn onder de leervakken van het eerste jaar reeds opgenomen: ‘Mimische en plastische oefeningen (staan, groeten, wenken, binnenkomen, knielen enz.)’; onder die van het tweede komt voor: ‘Uitdrukking van hartstochten; hoogere mimiek’; in het derde jaar ontmoeten we: ‘Kunst van costumeeren, grimeeren en maskeeren’. Wanneer men nu de naamlijst der leeraren aan de school raadpleegt, dan zal men vruchteloos zoeken naar den persoon of de personen, die tot het onderwijs in deze speciale en belangrijke onderdeelen van het vak van den tooneelspeler geroepen zijn. Het grimeeren en maskeeren kan door geen ander dan door een vakman worden geleerd, en het moet op de tooneelschool geleerd worden, omdat de ontslagen leerlingen, kennen zij het niet, hulpeloos en onbeholpen bij een of ander tooneelgezelschap zullen belanden, en voet geven aan het maar al te gaarne opgeraapt beklag, dat hun de handen verkeerd staan, en de tooneelschool niet dan onbruikbare sujetten aflevert, die eerst moeten beginnen te leeren wanneer ze haar als volleerd hebben verlaten. De eenige uit de tooneelwereld getrokken onderwijskracht aan de school is Mevrouw Kleine-Gartman. Haar is toevertrouwd, en het is daarmede ongetwijfeld in de beste handen gegeven, ‘voordracht en oefening op het tooneel’, maar 't zal reeds veel wezen, indien deze talentvolle vrouw, als ‘hoofdrol in alle vakken’ in het, aan goede actrices niet rijke gezelschap der vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* den ganschen winter heen en weder moetende trekken tusschen Amsterdam, 's-Gravenhage, Arnhem, Utrecht, Haarlem, 's-Hertogenbosch en andere plaatsen, - tijd, lust en de onmisbare rustigheid van geest behoudt, om deze taak aan de tooneelschool naar den eisch te vervullen(*).

(*) Het is mij niet recht duidelijk wat er van het onderwijs aan de tooneelschool wordt van die jongelui, die door *Het Nederlandsch Tooneel* voor zijn gezelschap zijn aangeworven onder voorwaarde dat zij den cursus daar zullen afloopen. Men mag zeggen, dat op de zoodanigen de school niet kan worden ingericht, maar men bedenke ook welk een voortreffelijken band zij vormen tusschen de school en de tooneelgezelschappen. Daarbij zal men moeten toegeven, dat indien het onderwijs in de speciale onderdeelen van de kunst des tooneelspelers aldaar achterwege blijft of onvoldoende gegeven wordt, voor die jongelui weinig heil uit de vervulling dezer voorwaarde te verwachten is. Aan algemeene ontwikkeling en beschaving, die de hoofdzaak is voor de eigenlijke leerlingen der school, hebben de hier bedoelde jonge tooneelspelers geen behoefte meer; hun ontbreekt alleen de techniek van het vak. Alleen mimiek, grimeeren, maskeeren en oefening op het tooneel hebben zij noodig, om spoedig goede artisten te kunnen worden; maar de tegenwoordige inrichting der school geeft hun daarvoor de vereischte gelegenheid niet.

Deze fout, niet in het programma der school, maar in de uitvoering daarvan gelegen, en die misschien voor de eigenlijke leerlingen bij het kortstondig bestaan der inrichting nog niet duidelijk aan den dag is gekomen, kan gemakkelijk worden verholpen door versterking van het technische onderwijzend personeel. De bovengenoemde vakken, of onderdeelen van het vak zijn van dien aard, dat het bij den docent meer op routine en ondervinding aankomt dan op wetenschap; onder onze tooneelspelers zullen gemakkelijk de leermeesters te vinden zijn. Het oogenblik is nu zeer geschikt om in deze behoefte te voorzien, daar de plaats van directeur wel niet lang zonder schade onvervuld kan blijven, en bij eene vervulling de wijze van toepassing van het reglement denkelijk een der eerste punten van overleg tusschen den nieuwen directeur en de commissie van bestuur zal uitmaken. Gelijk uit het voorgaande op te maken is, wensch ik aan de school als directeur toe een in de eerste plaats artistiek man, die hoog genoeg staat om haar in de aangewezen richting, de leuze der nieuwe beweging: kunst aan beschaving en kennis gepaard, te blijven sturen tegen de winden en stroomen, die van uit de tooneelwereld zelf daartegen ingaan. Vooral drage men de directie, het verantwoordelijk bestuur over de geheele inrichting, niet op aan een acteur of gewezen acteur. Deze fout zou gelijk staan met eene vernietiging van de school, met eene versmoring van al het goede, dat het Nederlandsch Tooneelverbond tot nog toe heeft gesticht en voorbereid, of ooit zou kunnen tot stand brengen. Alle acteurs of gewezen acteurs, die voor de directie der school in aanmerking kunnen komen, zijn gevormd in de oude school, waaraan wij ontwassen zijn, en waarvan wij aan 't nageslacht niets dan de historische herinnering mogen nalaten. Dat velen met die oude school hebben gebroken, en zich op ‘natuur en waarheid’ toeleggen na den ‘galmtoon’ vaarwel te hebben gezegd, bewijst zonder twijfel voor hunne energie en hun inzicht in de eischen van den tijd. Maar toch zijn ze daarom nog niet geheel en al de mannen van de nieuwe school geworden. Zij missen nog altoos dat hoog artistiek standpunt, dat de directeur eener tooneelschool behoort in te nemen, - de directeur vooral eener school als die van het Nederlandsch Tooneelverbond, die zich niet toeleggen mag op africhting naar gegeven modellen, maar het vormen van eerst ontwikkelde en beschaafde, daarna vaardige kunstenaars beoogt.

Februari 1878.

LUCIUS.

Mengelwerk.

Het land der geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

XI.

De studie van de Vlaamsche taal en van het Vlaamsche volkskarakter, geopenbaard in de letterkunde en in het volksgezang, was voor ons eene onvermijdelijke taak. Hoe toch kan men een volk goed kennen, indien men dergelijke hulpmiddelen verzuimt? Doch hoe belangrijk deze studie ook zij, toch mag zij ons niet onvoorwaardelijk blijven bezig houden. Onze koers is afgebakend en wij moeten de reis voortzetten.

Te midden van de rijke landstreek, die wij nu zullen doortrekken, en waarvan ik getracht heb u de zeden en eigenaardigheden te schetsen, bevinden zich, zoo hier en daar verspreid, een aantal schilderachtige, merkwaardige steden en dorpen, waaraan zich belangrijke herinneringen hechten.

Rousselaere, met zijnen schoonen St. Michaël-toren; Dixmuiden, vermaard om zijn oksaal; Zedelghem, waar men de oudste doopvonten van de provincie aantreft. Verder Turnhout, het vaderland van St. Rembert; Ghistelles, waar de heilige Godelive door haren echtgenoot vermoord werd; Veurne, welks jaarlijksche processie steeds eene groote menigte nieuwsgierigen tot zich trekt; Gits, dat eene bijzondere godsdienstige sekte herbergt en dan, meer naar het noorden, Nieuwpoort, Ostende en Blankenbergh, welke alle langs het strand hunne hotels, hunne oude bolwerken en hunne puntige klokketorens verheffen.

Het zal wel niet noodig zijn te verzekeren, dat het belang, 'twelk

deze onderscheiden gemeenten aanbieden, zeer uiteenloopend en verschillend is. Onder deze allen vindt men er, zooals b.v. Rousselaere, die zich, na door den oorlog, door de pest of door brand te gronde gericht te zijn, weder uit haar verval hebben weten op te heffen(*). Dank zij den nijveren geest harer bewoners, de levensvatbaarheid van het volksras en, voegen wij er ook bij, de tusschenkomst van gelukkige omstandigheden, hebben zij de bressen in hare muren hersteld en de leemten in hare bevolking kunnen aanvullen. Deze plaatsen zullen wij slechts terloops aanstippen; het geraas van hare weefgetouwen verjaagt de mijmeringen, en de rook van hare werkplaatsen verdrijft de oudheidkundigen. Anderen daarentegen, gelijk Dixmuiden, Veurne of Nieuwpoort, hebben met het verleden niet gebroken; zij bleven getrouw aan de oude overleveringen, zij hebben het voorkomen, de houding, den stempel van den ouden tijd behouden, en indien het nog niet veroorloofd is haar den naam te geven van ‘doode steden’, zoo zou men ten minste kunnen zeggen, dat ze ‘ingeslapen’ zijn. Met deze plaatsen zullen wij ons bij voorkeur bezig houden, en nu daarheen onze schreden richten; vooraf echter wenschte ik enkele woorden te zeggen over het bevallige dorp Gits, waarvan wij zooeven spraken, en vooral over de sekte der Stevenisten, welke daar hare laatste wijkplaats gevonden heeft.

Men weet, welke de oorsprong is geweest van deze nagenoeg tot onzen tijd behoorende en juist daardoor zeer merkwaardige sekte. Cornelis Stevens, haar stichter, werd in 1747 te Wavre geboren. In den geestelijken stand opgevoed, was hij juist kanunnik van Namen geworden, toen de Kardinaal Van Frankenberg hem tot zich riep. Dit voorval had plaats in het meest bewogen tijdperk van de omwenteling. Men begon de wet van den 7^{den} Vendémiaire van 't jaar IV ook in België toe te passen; op straffe van verbanning verbood deze aan elken priester de heilige mis te bedienen, indien hij niet verklaarde in republikeinsche beteekenis de oppermacht van het volk te erkennen. Kardinaal Van Frankenberg bezat een in den aanvang zwak, onvast karakter, doch, had hij eenmaal een besluit genomen, dan liet hij zich niet meer daarvan afbrengen, dan werd hij bepaald onwankelbaar. Stevens was onverzettelijk rechtzinnig, meer koningsgezind dan de koning of beter gezegd meer Katholiek dan de paus. Het duurde niet lang, of hij begon zich van den wil van zijn kerkelijk opperhoofd meester te maken en weldra beheerschte hij dien geheel en al. De Kardinaal verzette zich tegen de genoemde wet, hij werd gevangen genomen en naar

(*) ‘Deze stad was vroeger beroemd door haren grooten handel in lijnwaden. Tegenwoordig bezit zij niet meer dan 312 huizen en 699 inwoners. Ten allen tijde was zij aan verschillende gevaren blootgesteld, vooral echter had zij gedurende de laatste veldtochten veel te lijden.’ *Mémoire dressé en* 1697 *par ordre de Louis XIV.* H.S. Nr. 16168 in de bibliotheek van Bourgondië. Rousselaere is nu weder tot zijnen ouden luister teruggekeerd en telt op het oogenblik meer dan 13000 inwoners.

gene zijde van den Rijn verbannen en Stevens, tot Vicaris-generaal benoemd, nam het bestuur van het diocees in handen.

Men was nu echter van Charibdis op Scylla vervallen. De nieuwe Vicaris-generaal betoonde zich niet alleen even weinig verdraagzaam als zijn onmiddellijk opperhoofd, maar ook hij weigerde den eed af te leggen en liet zich in geschriften daarover zeer hevig uit. Deze geschriften wekten de gevoeligheid van de gestelde macht op, en om een einde aan die ergernis te maken werd er tot de inhechtenisneming van Stevens besloten. Door trouwe vrienden in tijds gewaarschuwd, had deze nog alle gelegenheid gehad te ontvluchten, maar hij beschouwde de vlucht als eene desertie en wilde het land niet verlaten; hij verborg zich in ‘grotten en spelonken’, gelijk hijzelf in den gezwollen stijl van zijn tijd mededeelt.

In dien tijd begon hij zijn ongewoon apostelambt op het Vlaamsche platteland uit te oefenen. De gloed zijner woorden en de hevigheid zijner leerstellingen deden hem weldra bekeerlingen maken. Buitendien bezat hij dat groote overwicht, die kracht van overreding, die eene onwrikbare overtuiging altijd met zich draagt. ‘Wij vleien ons dwaselijk anderen te overtuigen van 'tgeen wij zelf niet gelooven’, heeft Vauvenargues gezegd; gezond en krachtig woord, dat weinig hervormers van onzen tijd, helaas! overdacht hebben. Van Stevens kan men dit echter niet zeggen; hij geloofde en was standvastig in het geloof. Tegenover alle andere gezindten meende *hij* alleen in het bezit van de waarheid te zijn. Niets konde hem afbrengen van den weg, dien hij zichzelf gebakend had. Zelfs het concordaat was niet in staat om zijn grooten ijver te doen verflauwen. Zoowel ná 1801 als vóór dien tijd verzette hij zich, in naam van de overtreden wetten der Kerk. Hij verzekerde, dat de Paus wel voor het geweld gezwicht was, maar dat hij in zijn hart de akte vloekte, die men hem had opgedrongen. De door Napoleon aangestelde bisschoppen behandelde hij als indringers. Den keizerlijken catechismus noemde hij een ‘meesterstuk van verleiding en bedrog’, en de geheiligde woorden: ‘*multi sunt vocati et pauci electi*’ (velen zijn geroepen maar weinigen uitverkoren) tot de zijne makende, overtuigde hij zijne ingewijden dat zij, *zij* alleen die kleine kudde van uitverkorenen, die de Heer had aangewezen, moesten uitmaken.

Het zoude wat veel gewaagd zijn om te willen beweren, dat de volgelingen van Stevens het met zijne wijze van uitlegging omtrent de verplichtingen van de maatschappij tegenover de Kerk geheel en onvoorwaardelijk eens waren, of zelfs dat zij de verschillende punten van zijne leer zeer juist begrepen. Het verband tusschen de Kerk en den Staat is een zóó ingewikkeld vraagstuk, dat verlichte en ontwikkelde lieden al de moeilijkheden daarvan nog lang niet kunnen vatten. De volgelingen van den nieuwen apostel nu waren niets minder dan goed ontwikkeld. Zij behoorden tot de meest eenvoudige klassen

der bevolking en waren voornamelijk op het platteland aangeworven. Het komt ons meer waarschijnlijk voor, dat die lichtgeloovige landlieden het voorgegeven geweld, dat den Paus zou zijn aangedaan, geheel naar de letter opnamen, evenals er zich in onze dagen onder hen bevinden, die aan eene werkelijke gevangenschap van Pius IX gelooven. Hunne rechtschapenheid kwam ertegen op, dat men dien heiligen grijsaard geplaagd en geweld aangedaan zou hebben, evenals tegenwoordig hun hart beeft bij de gedachte aan die gewaande gevangenis, waarin men het hoofd van de Katholieke Kerk houdt opgesloten. Verder verbeeld ik mij, dat het '*pauci sunt electi*' op hunne eenigszins stompe hersenen eene zekere tooverkracht moest uitoefenen. Men heeft altijd eene sterke neiging in zich om te meenen, dat men verheven is boven zijn buurman, en het mishaagde aan die nieuwe Christenen volstrekt niet om geheel alleen in het paradijs te komen. Dit denkbeeld streelde hunne eigenliefde, te meer, daar het zoo aardig zou zijn de gezichten te zien der lieden van Beveren, van Lichtervelde en van Cortemarcq, en ook die van de bewoners van Dixmuiden, Rousselaere of Brugge, welke genoodzaakt zouden zijn om aan de poort van den Hemel te blijven staan, terwijl *zij*, zonder eenige aanmerking of tegenspraak, zouden mogen binnengaan.

Zooveel is intusschen zeker, dat zij, na zich als volgelingen van Stevens te hebben verklaard, de nieuwe leer met groote standvastigheid bleven aanhangen. Of de omstandigheden zich ook wijzigden, de jaren daarheen vloden en Stevens van deze wereld verdween, de Stevenisten bleven getrouw in hun geloof. Zelfs tegenwoordig nog, zonder van iets te willen hooren, zonder zich door eenige tegenwerping van hun stuk te laten brengen, blijven zij erbij volharden, om de hooge prelaten te beschouwen als onrechtmatige bezitnemers van de kerkelijke ambten en de lagere geestelijkheid als medeplichtigen aan eene gemeene afzetterij. Hoewel in het dagelijksche leven met de Katholieke bevolking vermengd, zijn ze uit het oogpunt van godsdienst als door een afgrond ervan gescheiden. De meest ijverige Katholieken staan in hun oog gelijk aan eene kudde schurftige schapen, die zij moeten uit den weg gaan, terwijl zij zichzelf in eene afzonderlijke groep zeer nauw aaneen sluiten en buiten eenige geestelijke aanraking blijven met de wereld, die hen omgeeft.

Nu zij geene predikanten meer bezitten om hun het woord Gods te verkondigen, kunnen zij dit naar hunne meening wel ontberen. Daar zij geene geestelijken meer hebben om hun de sacramenten toe te dienen, willen zij zich liever ervan onthouden dan met verdorven Christenen in eene schikking te treden. Hunne kinderen worden niet meer in de kerk gedoopt en het gaat dezen daarom toch niet slechter. Hunne huwelijken ontvangen geene godsdienstige wijding meer, doch zij zijn er niet minder gelukkig om. Enkele buren beweren, dat de Stevenisten zich op zekere dagen in 't geheim vereenigen om gemeen-

schappelijk te bidden en men voegt erbij, dat dan ook wel een hunner het woord neemt en leerredenen houdt. Doch dit zijn slechts ongegronde vooronderstellingen, want bij de minste onbescheiden vraag worden de Stevenisten stom als het graf. Zwijgen is hun eenig antwoord en hunne godsdienstoefeningen, indien deze al bestaan, worden zoodanig in het geheim gehouden, dat elke bespieding ervan onmogelijk is.

Uit deze onwrikbare gestrengheid van grondbeginselen moet men evenwel niet afleiden, dat het oord 'twelk den Stevenisten tot wijkplaats strekt in eene sombere, droefgeestige, onvriendelijke landstreek ligt. Integendeel, indien ooit een landschap een liefelijk, aangenaam en schoon voorkomen bezat, is het gewis dat 'twelk zich uitstrekt tusschen Hooglede en Dixmuiden. Naar alle zijden heen wordt de horizont vervroolijkt door vriendelijke molens en puntige klokketorens. Overal zijn de vruchtbare, met gulden oogst beladen velden doorsneden met groene bosschages, dichte heggen of schaduwrijke lanen, en Gits ontsiert dit herderlijk landschap niet. Het is een fraai, levendig gekleurd, gastvrij dorp, niet te zeer gesierd, doch ook volstrekt niet stroef of somber van voorkomen. Niemand die het ziet zou ooit denken, dat hier zulk eene groote geloofsscheuring huisvest, en evenmin iets vermoeden van den staat van godsdienstig verzet waarin zijne vreedzame bewoners blijven volharden.

Als we Gits voorbij zijn, leidt de weg dien wij te volgen hebben regelrecht naar Cortemarq, een ander groot dorp, dat ook zeer vroolijk en levendig is. Boven Cortemarq houden wij links af, dat wil zeggen naar het westen, en gaan we onmiddellijk op Dixmuiden aan.

Dixmuiden is eene van die ingeslapen steden waarvan wij zooeven spraken, en waarlijk, als men haar zachtkens ingedommeld ziet, met hare roode daken, hare tusschen het dichte gebladerte oprijzende molens, op onafzienbaren afstand omgeven als zij is door een gordel van groene weilanden, zou men niet denken dat het hier eenmaal eene vermaarde zeehaven was, dat deze stad een heldhaftig verleden heeft, en dat haar naam wel honderdmaal voorkomt in de krijgsgeschiedenis van oud Vlaanderen.

Toch valt er aan deze feiten niet te twijfelen; de kroniekschrijvers stemmen daaromtrent overeen, en de oude documenten staven hunne getuigenis. Raadpleeg Sanderus(*) en hij zal u mededeelen, dat ten jare 1128, in een charter der abdij van Duins, ‘Discamuda’ reeds als ‘sterke stad’ genoemd werd; doorblader het boek der verschillende kerkgebruiken van de kerspelkerk; gij zult daaruit vernemen, dat hare wijding den 22sten Augustus 1144(†) plaats had; terwijl de Fransche kronieken u kunnen onderrichten, dat de krijgstroepen van Filips den

(*) *Flandria Illustrata.*
(†) Zie *le Calendrier Belge*, ter aangehaalde plaatse.

Schoone zich in 1299 van Dixmuiden meester maakten, en de rekeningen van de stad Yperen u kunnen aantoonen, dat het toen reeds zoozeer bevolkte Dixmuiden huisvesting bood aan een deel der lakenvollers en wevers van Yperen, die ter oorzake van eene volksbeweging uit hunne geboorteplaats waren verdreven.

Verder zijn het steeds droevige dagteekeningen, die elkander in sombere regelmatigheid opvolgen. Tienmaal werd de kleine stad belegerd en tienmaal werd zij, met verschillende kansen van welslagen, maar altijd met dapperheid en moed, door hare bewoners verdedigd. In 1333 is zij door brand verwoest, maar als een phoenix weder uit hare asch verrezen. Drie eeuwen later werden hare vesting en hare hallen opnieuw een prooi der vlammen, en in den loop der eeuwen richtte nog menige brand er groote verwoestingen aan. ‘Zij was dermate bevolkt, dat bij een van die branden, waardoor zij herhaaldelijk geteisterd werd, op één dag driehonderd huizen in de asch werden gelegd’(*).

In dien tijd ‘bespoelde de zee hare muren en vormde deze daar ter plaatse een arm, die breed en diep genoeg was om de vaartuigen toe te laten, welke er handel kwamen drijven’(†). Buitendien waren hare kermissen en jaarmarkten langs de geheele kust vermaard. ‘Telkens in de maand Juli werd er eene fraaie paardenmarkt gehouden, terwijl er ook in alle andere soorten van koopwaren werd gehandeld’(§).

En alsof al die voordeelen haar nog niet voldoende zouden zijn geweest, verschilde het weinig of zij was in de 17de eeuw eene versterkte plaats van den eersten rang geworden. Willem III, die toenmaals aan het hoofd der samenspanning tegen Frankrijk stond, liet haar met buitengewone zorg versterken en voorzag haar van bezetting, oorlogstuig, mondbehoeften en geschut. Deze moeite en zorgen waren echter geheel tevergeefs besteed, want de Generaal-majoor van de Deensche krijgstroepen, Jan Antonius Ellenberger, die door den vorst tot gouverneur van de plaats was benoemd, gaf haar, zonder bombardement en zonder dat er bres geschoten was, bij verdrag over(**).

Van dien dag af schijnt Dixmuiden alle aanspraken op krijgsroem te hebben opgegeven. Als in den tijd van Guicciardini is zij ‘eene goede, bevallige, kleine stad’ gebleven, maar zij heeft haar oorlogzuchtig voorkomen afgelegd en handel en nijverheid vaarwel gezegd. Hare straten zijn recht, breed, zeer ruim zelfs, maar verlaten en stil; hare

(*) De eerwaarde Bousingault. Zie de *Guide universelle*, enz. 1677.

(†) Dit feit, 'twelk ons uitermate verbaast (Dixmuiden toch ligt tegenwoordig op meer dan 15 kilometers afstand van de zee), is gestaafd door een groot aantal documenten; inzonderheid door een besluit van 't jaar 1128 waarbij Willem Cliton, Graaf van Vlaanderen, de burgers van St. Omer ontheft van de betaling van inkomende rechten in ‘de havens van Dixmuiden en Grevelingen.’ In 1244 bezat Dixmuiden nog eene visscherij, welke eene bron van tweespalt was tusschen den burchtvoogd, Diederik, Heer van Beveren en de Gravinne van Vlaanderen.

(§) Guicciardini.

(**) *Les délices des Pays-Bas.*

huizen zijn zindelijk, zorgvuldig onderhouden, doch stom als het graf; men zou zeggen dat er eene zekere droefgeestigheid afstraalt uit die doodsche kalmte, de kalmte trouwens eigen aan elke kleine stad, waar een klein voorval den indruk maakt van eene belangrijke gebeurtenis, en waar het doortrekken van een vreemdeling de tongen der beide seksen minstens acht dagen lang in beweging zet.

In het middenpunt van het stadje bevindt zich een groot, vierkant plein; het is zeer uitgestrekt, en buiten verhouding met al wat er omheen staat. Op dit plein verheft zich een huis van oude dagteekening, in Vlaamschen bouwtrant, dat door den tijd verweerd is, doch een sierlijken vorm en een schilderachtig voorkomen bezit. De groote ijzeren tralies voor de vensters geven er een eenigszins norsch voorkomen aan, hetgeen dit gebouw evenwel niet misstaat. Vroeger moet het de *steen* geheeten en tot gevangenis gediend hebben. Op het oogenblik, dat ik mij daar ter plaatse bevond, was men dicht in de nabijheid van genoemd huis bezig een gebouw in zeer goeden stijl op te trekken, 'twelk ik meende dat een toekomstig stadhuis zou worden. Het overige van het plein bood, naar het mij toescheen, niet veel belangrijks aan. Aan oude huizen ontbreekt het in Dixmuiden evenwel niet. Bij het doorwandelen der straten ontdekt men er verschillende, die een eerwaardig voorkomen bezitten en welker gevel versierd is. Men vindt er ook op den Grootendijk, aan den oever van de Yperlé, welks beide uiteinden versierd zijn met twee zeer bijzondere woningen; de ééne, een vroolijk, klein kasteel met nissen en torentjes, de andere, een lief huis, dat de *Papegaai* is genaamd; waarlijk een al te sprekende naam voor deze rust en deze eenzaamheid.

Doch al die bevallige gebouwen zijn spoedig vergeten, zoodra men de kerk bezocht heeft. Niet dat dit oudste der monumenten van Dixmuiden een meesterstuk van bouwkunde is, dat zij verre. Het is een gebouw van middelmatige grootte, plomp, zwaar, massief van voorkomen, met drie schepen van ongelijke hoogte, die op stevige, blauw steenen kolommen rusten. De uiteenwijking der gewelven is aanmerkelijk en het ontbreken van steunmuren, wat aan de drukking vrije werking laat, heeft het aanbrengen van eene ontelbare menigte sluitsteenen, krammen en ankers noodzakelijk gemaakt, die waarlijk niet in staat zijn om aan het gebouw een bekoorlijker voorkomen te verleenen, doch de kerk van Dixmuiden bezit een oksaal en dit is, zeer terecht, in geheel het westen van Europa vermaard.

Het is het eenige van geheel Vlaanderen, dat tot het versierde Gothische tijdperk opklimt, en mag inderdaad zeer belangrijk genoemd worden. Het is ontzaglijk rijk en bij uitstek sierlijk. Ondersteund door zes kolommen vormt het een vóór het koor uitstekend portaal, dat zeer keurig en smaakvol is. De bogen, welker uiteinden op de kolommen rusten, zijn in den vorm van een gedrukt gewelf en hierboven ontwikkelt zich eene mengeling van fraai afgerond lijstwerk,

afgewisseld door drielobbige bogen die, met vierbladerige figuren versierd en met fraaie rosetten of afhangend gebladerte omgeven, sierlijke Gothische nisjes met bevallige kleine beelden insluiten.

Dit alles kenmerkt nu, gelijk men kan nagaan, wel geen zeer strengen stijl, maar het geheel is prachtig van uitvoering, aangenaam voor het oog, belangrijk om het tijdperk waarin het vervaardigd werd en, ik herhaal het, van buitengemeenen rijkdom.

De renaissance heeft zich in de oude kerk evenwel ook doen gelden; zij toch leverde haar de fraaie houten muurbekleeding van het koor, alsmede eene kerkbank in zeer grootschen stijl en een preekstoel van hoogst eenvoudig, doch bijzonder gelukkig model, waarop het oog zich aangenaam verpoost na al die verschillende beeldhouwwerken, welke men in Vlaanderen bij elke schrede ontmoet. De renaissance is in deze kerk ook nog op bijzondere wijze vertegenwoordigd door een praalgraf, een hekwerk en een tabernakel, alles van zwart en wit marmer en van de schoonste ordonnantie. Het praalgraf bevatte eenmaal het stoffelijk overschot van '*Heer Anthoine de Sacquespée*, *Heer van Dixmuiden*, *gouverneur en kapitein van de stad Duinkerken voor den Koning van Spanje*, *Filips II.*' Hij stierf den elfden dag van het jaar 1568 en zal gewis de schenker zijn geweest van al die schoone zaken.

Op dit sierlijk grafgesteente rustte weleer een beeld; nu is dit echter verdwenen, hetgeen zeer te bejammeren valt. Het zal gewis door een of ander dweepzuchtig beeldstormer vernietigd zijn, en om het schoone kunstwerk te doen vergeten hebben de bewoners van Dixmuiden hunne kerk getooid met gewijde schilderijen van zeer twijfelachtige waarde, met *ex voto's* in was, daar ter plaatse opgehangen door hen aan wie de genade was bewezen van verminkt te zijn, en met houten heiligenbeelden, die meer van godsdienstijver dan van goeden smaak getuigen.

Onder deze beelden bevond er zich eertijds een, dat aanleiding gaf tot een wonderteeken. Nadat een Duitsch soldaat het beeld met den degen meerdere slagen had toegebracht, was er uit de getroffen lichaamsdeelen bloed gespat en had dit het plaveisel bevlekt. Versiert dit beeld het heiligdom van Dixmuiden nog? ik zoude het niet kunnen zeggen, daar het mij niet in het oog gevallen is; wel zag ik daarentegen groote plakkaten opgehangen met een opschrift, dat zeker zeer vreemd klinkt, doch waarvan de beteekenis te duidelijk is om eene verklaring te behoeven.

VERBOD
van op den vloer
te spouwen.

Eene dergelijke aanbeveling in zulk eene plaats, waarlijk dat zou

den eerbied der bewoners van Dixmuiden voor den godsdienst en voor hunne heiligdommen verdacht kunnen maken. Gelukkig echter dat in dit opzicht de goede roep, die van hen uitgaat, vóór hen getuigt. Men weet toch dat hunne godsvrucht onbegrensd is, daar zij zich zelfs tot het gebak uitstrekt. Men moet niet denken, dat wij gekscheren of wellicht overdrijven. Alle jaren, op Allerheiligen en Allerzielendag, ziet men de bewoners van Dixmuiden, rijk en arm, voornaam en gering, oud en jong, allen naar den staat van hunne magen en hunne beurzen, zich overgeven aan het verorberen van eene ontzettende menigte boterkoekjes. Stel u echter gerust, dat is hier geene overdrevene vraatzucht; die koekjes zijn *Zieltjenskoeken* en elke daarvan, die op deze heilige dagen gegeten wordt, redt eene ziel uit het vagevuur en leidt haar in het paradijs. Welk een gelukkig land, niet waar? waar een met opzet overladen maag van eene vrome toewijding, eene heilige zelfverloochening getuigenis aflegt en als godvruchtig, prijzenswaardig beschouwd wordt.

Om juist te zijn moet ik hier echter bijvoegen, dat dit gebruik zich ook tot tal van andere Vlaamsche steden uitstrekt; maar te Dixmuiden neemt het geheel buitengewone verhoudingen aan, die zich trouwens laten verklaren door de uitstekendheid van de boter daar ter stede.

Deze boter geniet inderdaad eene zeer groote vermaardheid en dat niet sedert vandaag of gisteren, maar minstens van drie eeuwen herwaarts, want ten tijde van Guicciardini was hare voortreffelijkheid reeds onbetwistbaar. ‘Hier,’ zegt die nauwgezette schrijver, van Dixmuiden sprekende, ‘hier wordt de lekkerste boter van geheel Nederland gemaakt.’ Eene eeuw later verhoogde de eerwaarde Bousingault dezen lof nog en de aankondiging van *beste Dixmudsche boter*, die tegenwoordig nog door alle Vlaamsche boterkoopers gedaan wordt, bewijst wel dat die door de eeuwen bekrachtigde roep zich onverzwakt tot in onze dagen heeft voortgezet.

Die niet te betwisten voortreffelijkheid der boter van Dixmuiden verklaart zich trouwens gemakkelijk. Men behoeft slechts één blik te slaan op de prachtige weilanden, die zich rondom de oude stad uitstrekken, om het geheim te doorgronden. Die groote vlakten, door aanslibbing gevormd, zetten zich tot aan gene zijde van Veurne voort en herinneren, wat rijkdom en vruchtbaarheid betreft, aan de schoonste polders van Friesland en Noord-Holland. Doch niet alleen Dixmuiden, maar ook Veurne, de plaats die wij nu gaan bezoeken, is aan deze landerijen het beste deel zijner welvaart verschuldigd.

In slechte Latijnsche verzen door de dichters(*) bezongen, gaven de landerijen, die weleer het *Furner-ambacht* uitmaakten, aan de oude

(*) Voornamelijk door Jacques Legay. *Qui tua rura videt vicinis Furna colonis in fortunatis gaudet ocellus agris.*

kastelenij van Veurne een zeer groot gewicht; men kan zich daarvan in den tegenwoordigen tijd evenwel geen denkbeeld meer maken. Nog in de vorige eeuw was deze kastelenij een van de aanzienlijkste en meest gezochte besturen van de provincie. De magistraat van de stad en van de kastelenij, die een en hetzelfde lichaam vormden, was samengesteld uit een *Lanthouder*, een burgemeester en zestien schepenen, en elk van deze betrekkingen werd niet alleen hooger bezoldigd dan de gelijke betrekkingen te Ostende, te Aalst, te Oudenaarde en te Nieuwpoort, maar zelfs ook dan die te Yperen en te Kortrijk.

Een zeer belangrijk document, dat ik onder de handschriften in de bibliotheek van Bourgondië(*) gevonden heb, laat dienaangaande niet den geringsten twijfel over. Dit stuk is het *Tarif des taux d'office que son* A^e^ SER^e^ *a trouvé bon de faire pour le renouvellement du Magistrat des villes et chat^ies^ payable chaque année au renouvellement et avant la proclamation d'jceux*'(†). Daar deze gewichtige staat voor zoover ik weet nimmer openbaar gemaakt is en hij, alles bijeen genomen, zeer veel belangrijks ontsluiert, zoo vraag ik vergunning om er hier de voornaamste punten van aan te stippen.

Wij zien dan onder anderen:

	dat te Gent door den eersten schepen betaald werd	600 fl.
en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		1822 fl.
	dat te Kortrijk door den burgemeester betaald werd	60 fl.
en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		396 fl.
	dat te Oudenaarde door den burgemeester betaald werd	70 fl.
en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		294 fl.
	dat te Aalst door den burgemeester betaald werd	60 fl.
en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		250 fl.
	dat te Brugge door den burgemeester betaald werd	100 fl.
	door de vier burgemeesters van het Vrije	400 fl.
en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		3128 fl.
	dat te Ostende door den burgemeester betaald werd	60 fl.

(*) Handschr. Nr. 15290.

(†) Tarief van de ambtschatting, die Zijne Doorluchtige Hoogheid goedgevonden heeft vast te stellen voor de hernieuwing van den Magistraat der steden en kastelenijen, elk jaar te betalen bij de hernieuwing en vóór dat hunne aanstelling is afgekondigd.

en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		350 fl.
	dat te Nieuwpoort door de twee burgemeesters betaald werd	50 fl.
en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		198 fl.
	dat te Yperen door den gerechtelijken zaakvoerder betaald werd	60 fl.
	dat te Yperen door den eersten schepen betaald werd	40 fl.
en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		748 fl.
	dat te Veurne door den lanthouder betaald werd	100 fl.
	dat te Veurne door den burgemeester betaald werd	120 fl.
en dat de gezamenlijke ambten opbrachten		796 fl.

Met de ‘twee en vijftig schoone dorpen’, die zijne kastelenij vormden, volgde Veurne alzoo in aanzien en gewicht onmiddellijk op Brugge en Gent. Wie zoude tegenwoordig kunnen vermoeden, dat deze vreedzame kleine stad ooit zooveel eer genoten heeft en zoo rijk geweest is? Een ander eveneens verdwenen sieraad aan hare stedekroon, waaraan men in onze dagen evenmin geloof zou kunnen hechten, zoo het niet door oude geschriften gestaafd werd, is, dat Veurne twee eeuwen geleden een strategisch punt van het hoogste gewicht uitmaakte.

‘Het dient Duinkerken tot grens,’ zegt een handschrift uit dien tijd, dat ons niet verdacht kan zijn(*), ‘en belet den vijanden om die stad van de landzijde te bombardeeren wat zij anders op eene wijze zouden kunnen doen dat er geen huis bleef staan, indien zij niet bevreesd waren door Veurne afgesneden en bij hun terugtrekken langs het kanaal van Nieuwpoort verslagen te worden.’ En om zijne stelling nog meer geducht te maken, had men het aan de ééne zijde met Duinkerken en aan de andere met Yperen verbonden door eene reeks van kanalen en verschansingen, die ‘van de Lys tot aan zee eene grens vormde, welke even moeilijk te overschrijden als gemakkelijk te verdedigen was.’

De oorsprong van deze kunstwerken, later door Vauban verbeterd, klimt overigens tot een zeer ver verwijderd tijdstip op en reeds Sanderus weifelde niet Veurne te noemen *pulchrum et antiquum oppidum*, een eernaam die op dubbele wijze verdiend was, want de naam der wakkere stad staat reeds sedert haar eerste optreden in de oorlogs- en godsdienstgeschiedenis van de Vlaamsche provinciën vermeld.

In de laatste helft van de 9de eeuw, en wel in 870, werd Veurne begiftigd met zijne eerste kerk, een zeer oorspronkelijk heiligdom, aan St. Walburgis opgedragen door dien nagenoeg tot de legende behoorenden persoon, Boudewijn, Graaf van Vlaanderen, die bijgenaamd was ‘de ijzeren arm’ hetzij, gelijk de oude Jacques Marchant(†) zegt, ter oorzake van de groote kracht, die hij in dat lichaamsdeel bezat, of omdat men hem nimmer zag zonder dat hij geharnast en van top tot teen gewapend was.

In 1297 onderging Veurne zijn eerste beleg; Robert van Artois, overwinnaar van Guy van Dampierre, maakte zich meester van de stad, die daarop door zijne troepen geplunderd werd en welke in dien tijd reeds zulk eene uitbreiding verkregen had, dat er niet minder dan twee duizend huizen in twee dagen tijds verbrand werden(§). Op-

(*) Memorie over Vlaamsch-Vlaanderen, opgesteld volgens bevel van Lodewijk XIV en op verzoek van den Hertog van Bourgondië. Handschrift in de koninklijke bibliotheek te Brussel, Nr. 17281.

(†) Jac. Marchantus *de Rebus Flandriae.*

(§) Dit cijfer, ontleend aan de hierboven reeds aangehaalde Memorie (Handschrift 17281), schijnt wel een weinig overdreven te zijn, want volgens eene statistieke aanteekening in datzelfde handschrift bevatte de kastelenij van Veurne in 1698 niet meer dan 2961 huizen.

nieuw belegerd en in verschillende tijdperken hernomen, werd Veurne, ‘op bevel van Filips den Stoute door muren omgeven; zijne vestinggrachten werden verbreed’, en op verschillende tijden werd het ‘zoo prachtig herbouwd’, dat het zich zag aangewezen ‘als wijkplaats voor Lodewijk XI, Koning van Frankrijk, toen ter tijd dauphin en vluchtende om den toorn zijns vaders te ontgaan, terwijl hij onderhouden werd door den goeden Hertog Filips’(*).

De aanblik van het tegenwoordige Veurne loochent overigens zijne oude en schitterende herinneringen niet. In onze dagen is het bijna eene woestenij, doch eene woestenij die aanzienlijk, sierlijk en grootsch is. Breede, ruime straten voeren naar de oude bolwerken en geleiden u regelrecht op een schoon, rechthoekig plein, het oude *forum* der wakkere stad, dat een der oudste en meest schilderachtige pleinen van geheel Vlaanderen is. De huizen, die dit plein omgeven, hebben bijna allen hunne antieke gevels behouden. Hunne puntige daken, hunne tinnen en hun spits toeloopende gevelmuur, steken vroolijk tegen het uitspansel af en schijnen als een voetstuk uit te maken van den klokketoren van St. Nicolaas, van den wachttoren der stad en van den indrukwekkenden steenklomp van St. Walburgis, die, naar men zou zeggen, tot de wolken opstijgen.

Aan drie hoeken van dit zonderlinge plein verheffen zich gedenkteekenen in strengen stijl, of wel coquette gebouwen, die aan den luister van weleer herinneren. In de eerste plaats ziet men er, om de orde der dagteekening te volgen, een soort van kasteel, vier verdiepingen hoog, in ruw metselwerk, somber, streng, terugstootend van voorkomen, met twee rijen lange vensters en dat aan den top ingesloten is door achtkante torens; weleer was dit gebouw een Spaansch wachthuis en het kaatst nu nog het onbevallige, stuursche voorkomen terug van zijne vroegere bewoners.

Dan komt, altijd bij opvolging van tijdrekening, het stadhuis, dat aan den anderen hoek van het plein ligt, en van 1512 dagteekent. Dit coquette stadhuis, met zijn metselwerk in twee tinten van gebakken en gehouwen steen, met zijne dubbele tinnen, zijne pilasters en attieken, is even vroolijk, vriendelijk, bevallig en sierlijk van voorkomen, als het daartegenover staande versterkte gebouw er onherbergzaam en ongezellig uitziet. Een soort van luifel van gebeeldhouwd hout, wel honderd jaar jonger dan het gebouw, en geheel bedekt met kleurrijke wapenschilden, draagt nog bij tot het gastvrije, volstrekt niet aanmatigende voorkomen van dit lieve gemeentehuis.

Grenzende aan dit smaakvolle gebouw, en daarmede een hoek vormende, verheft zich hier ook het gerechtshof; het is geheel van blauwe steen gebouwd, in een anderen stijl en van een anderen tijd, maar niettemin fraai van ontwerp, in zeer schoone evenredigheid en uiterst

(*) Guicciardini.

bevallig van teekening. Te zeggen, dat dit gebouw tot het tijdperk der tweede renaissance behoort, is zoo goed als eene beschrijving te geven van zijne kolommen, friezen, pilasters, kornissen en architraven. De geheele ornamentatie getuigt echter van grooten smaak; aan alle eischen der kunst beantwoordende, is zij in strengen stijl uitgevoerd en zeer gekuischt. De beeldhouwwerken zijn bevallig, de leuningen sierlijk en de dakvensters fraai omlijst.

Boven dit nagenoeg klassieke bouwwerk verheft zich de wachttoren; tot de helft zijner hoogte is deze vierkant, verder achtkantig, terwijl hij gekroond wordt door eene knolvormige spits, eene zonderlinge samenvoeging van krommingen en uitstekken, wier onsamenhangende, onverwachte, maar des ondanks sierlijke profielen den kunstenaar een waar genot verschaffen en de verbazing der bouwkundigen opwekken.

Als voltooiing van dit schilderachtige plein verheft zich eindelijk aan de andere zijde, aan den tegenoverliggenden hoek, een plomp gebouw met een trapjesgevel, dat meer zonderling dan sierlijk is en waarvan de zeer massieve, zwaar gebouwde eerste verdieping op zwakke, door magere kolommetjes gedragen bogen rust. De dagteekening 1636 staat in den voorgevel en het gebouw moet, naar ik mij voorstel, in vroegeren tijd tot beurs gediend hebben. Zijne groote, verlaten vergaderplaats is echter geene ontsiering voor het tegenwoordig zoo ledige, onbewoonde plein, waar het gras zich weinig ontziet om hier en daar de keien te omlijsten. Om de beschrijving van dit plein te voltooien, zou ik u nog moeten spreken van de kleinere huizen die het omgeven, doch indien ik eene opsomming wilde maken van alle lieve woningen, die men te Veurne aantreft, zoude ik niet tot een einde komen. Alleen op dit *forum* bevindt er zich ééne die allerbekoorlijkst is en tien die de moeite der vermelding overwaard zouden zijn, terwijl men buitendien bij het doorwandelen der stad elk oogenblik stuit op eene of andere massieve poort, op een bevallig torentje of op eenig ander overblijfsel van fraai bouwwerk, herinneringen aan den goeden ouden tijd, die den geest dan op treurige wijze terugleiden naar de verdwenen grootheid dezer plaats.

Ongelukkig moeten wij ons beperken tot de openbare gedenkteekenen, tot de kerken, tot den toren en het voorportaal van St. Nicolaas, een oud, door verweerde huizen omgeven heiligdom, waarvan de kolommen van het portaal in den grond gezakt zijn, als om zich beter aan de aarde vast te klampen, en welks gebruinde muren door den roest der jaren met eene korst overdekt werden; of wel, tot het reusachtige koor van St. Walburgis, waarvan de statige evenredigheden, in den spitsboogstijl ontworpen, sierlijk, slank, stout als ze zijn, stellig een der fraaiste gedenkteekenen van België zouden vormen, indien er geene kruisbeuken en een schip aan ontbraken, dat wil zeggen: juist alles wat erbij noodig is om eene kerk uit te maken. Het schijnt evenwel eene eigenschap van de godsdienstige gedenkteekenen

van Veurne te wezen, onvoltooid of geschonden te zijn. Waarlijk, beproef het niet om den drempel van de St. Nicolaaskerk te overschrijden, uwe oogen zouden daarbinnen gekwetst worden door eene mengeling van scheeve altaren, van vreemdsoortig hekwerk en van beelden in gekunstelde houdingen, die aan een zonderling koepelgewelf grenzen, dat het voorkomen van een pasteivorm bezit. St. Walburgis is in dit opzicht weinig gelukkiger; met uitzondering van hare schoone, bouwkunstige lijnen en het gesneden houtwerk, dat het verheven gedeelte van het koor achter het hoogaltaar versiert, valt er van deze kerk niets te vermelden; beter toch zal het zijn te zwijgen over twee vreemdsoortige voorstellingen, met groote, goedaardig uitziende mannen, ruw gebeeldhouwd, in schreeuwende kleuren met kladschilderwerk versierd, op belachelijke wijze als minstreelen en troubadours gekleed, en die zich aanmatigen 'Jezus, beroofd van zijne kleederen' en 'de graflegging' te verbeelden.

Het schijnt nochtans, dat die ruwe beelden genoeg aan de plaatselijke godsvrucht voldoen en bij de bewoners van Veurne in groote achting staan. Men zou dit ten minste moeten afleiden uit de brandende waskaarsen die ervóór geplaatst zijn en uit de vrome zorgen die men eraan wijdt. Meerdere van deze gemeene figuren zijn inderdaad met kronen van blik getooid; de vertwijfelde Moedermaagd is opgeschikt met kostbare kanten en het lichaam van den goddelijken martelaar is overdekt met eene fraaie bedsprei van geborduurde tule, gevoerd met blauw satijn; het is echter niet juist uit te maken of deze dienen moet om het doode lichaam tegen koude te behoeden, of om de volkomen naaktheid ervan voor de vrome oogen te verbergen. O gij, zoo eenvoudige en zoo edele bladzijde uit het grootsche drama der Christenheid, tot welke potsierlijke afwijkingen zijt gij veroordeeld!

Zoo deze armoede van de kerken te Veurne den man van smaak ergert, veel meer nog verbaast zij de geschiedschrijvers en oudheidkundigen. Dezen toch weten dat de stad vele jaren telt, dat zij eenmaal rijk was en dat hare heiligdommen vermaard zijn gebleven in de jaarboeken van den Vlaamschen geloofsijver.

Nog in onze dagen is Veurne eene plaats van bedevaart en telken jare neemt een stroom van vreemdelingen den weg naar de kleine stad om eene vermaarde processie bij te wonen, die nog geheel het fantastische, zonderlinge karakter der middeleeuwsche plechtigheden behouden heeft.

Om den oorsprong terug te vinden van deze tegelijkertijd godsdienstige en koddige processie, welker viering bijna zonder eenige wijziging tot onzen tijd is blijven voortduren en die in geheel Vlaanderen grooten bijval vindt, moet men opklimmen tot de 12de eeuw. Maar daar ditmaal de legende zich aan de geschiedenis paart, kan men haar aannemen zonder zich aan te groote historische ketterijen schuldig te maken.

Robert, Graaf van Vlaanderen, keerde na vier jaar afwezig te zijn

geweest uit het Heilige Land terug, en bracht een stuk van het ware kruis mede. Zonder eenig letsel was hij de Middellandsche Zee en den Oceaan overgevaren, doch bij het naderen van zijn geboortegrond werd hij door een vreeselijken orkaan overvallen. Elk oogenblik dreigde zijn zwak vaartuig door de golven verslonden te worden, en zijne verschrikte tochtgenooten wanhoopten reeds aan hun behoud. Zijn hart tot God verheffende en door eene plotselinge ingeving bezield, zwoer de Graaf nu, zoo hij gered mocht worden, het stuk van het ware kruis te zullen aanbieden aan de eerste kerk, waarvan hij den toren ontdekken zou.

Het overige laat zich gemakkelijk gissen. Het onweer bedaarde als bij tooverslag, de wind ging liggen, de zee werd spiegelglad en een zonnestraal, die met zijnen helderen gloed de kust verlichtte, wierp een schijnsel op het met lood gedekte dak van de St. Walburgis-kerk. Op last des Graven van het groote voorrecht, dat haar te wachten stond, verwittigd, kwam de gelukkige geestelijkheid, door een grooten stoet gevolgd, des anderen daags met alle mogelijke praalvertooning de zoo gelukkig bewaarde, wonderdoende reliquie afhalen.

Begeerig om de herinnering aan eene dergelijke gebeurtenis te doen voortleven, wierpen de kanunniken der St. Walburgis-kerk zich tot eene broederschap op; zij stelden eene jaarlijksche processie in, die reeds van den aanvang af ontzaglijk veel bijval vond, want de leden van deze broederschap vertoonden met grooten luister den terugkeer van Graaf Robert en deze historische gebeurtenis mocht gedurende langen tijd de godvruchtige Vlamingen verheugen. Doch, moge eene zaak ook nog zoo goed zijn, eenmaal krijgt men er genoeg van, en 'tzij nu dat de driehonderd jaar oude geschiedenis niet meer in staat was de algemeene belangstelling te trekken, of dat het publiek zijne eischen hooger begon te stellen, de toevloed van nieuwsgierigen verminderde met elk jaar, en om den ijver der geloovigen weder op te wekken was men in 1403 genoodzaakt, eene nieuwe afkondiging te doen en het programma van de processie te wijzigen.

De rederijkerskamers, welke in dien tijd zulk eene groote rol in Vlaanderen speelden en waarover wij zoo aanstonds weder zullen te spreken hebben, werden van toen af uitgenoodigd om aan den vromen optocht deel te nemen. Door deze werd toen in den loop der plechtigheid de *Sotternij* en het *spel van Sinne* ingevoerd. Vervolgens bracht men ook de toonkunst er bij in praktijk; eerst werden er trompetters aan den optocht toegevoegd, doch later zag deze zich door een volledig orkest begeleid. Eindelijk verleenden ook de boogschutters van Veurne, Wulpen en Nieuwpoort hunne medewerking en op deze wijze werd het personeel waarover men beschikken kon zóó talrijk, dat men in 1417 den marteldood van den heiligen Stephanus kon voorstellen, terwijl men in 1422 al de *Mysteriën* van het lijden des Heeren, ook wel het *Passie-spel* genaamd, opvoerde. Eene menigte

heilige prelaten, de Bisschoppen van Yperen, de Abten van St. Nicolaas, van Eversum en Duins, achtten het hun plicht zich in den stoet te mengen en het publiek volgde hun voorbeeld, minder aangetrokken evenwel door dit heilige gezelschap dan door de hooge scheppingskracht der tooneelvertooningen, waarin de tooneelspelers, dank zij den *presentwijn* waarmede ze gedrenkt werden, zonder schroom allerlei vrij zonderlinge varianten inlaschten. Elk jaar werd er eene of andere aantrekkelijke nieuwigheid ingevoerd. Eerst de *Reuse*, die den persoon van Goliath moest vertegenwoordigen, toen de Sibyllen, voorgesteld door twaalf mooie jonge meisjes, en eindelijk verschillende feestwagens, die de toeschouwers met alle mysteriën der onderwereld bekend maakten(*).

Men ziet, er werd niets verzuimd om den roep, die van deze processie uitging, te onderhouden en te rechtvaardigen en toch, ondanks hare verschillende aantrekkelijkheden, die zoozeer in den smaak van de goede bevolking vielen, heeft deze vermakelijke plechtigheid slechte dagen gekend. Het tijdstip der Hervorming was haar zeer noodlottig. Gedurende meer dan eene halve eeuw werd zij gestaakt en eerst in den jare 1637, toen de door het Protestantismus teweeggebrachte opschudding geheel bedaard was, wendde men opnieuw pogingen aan om deze tegelijk tooneelmatige, vrome en grappige plechtigheid weder in 't leven te roepen.

De pogingen van de ‘Broederschap’, die zich belast had om haar opnieuw in zwang te brengen, werden in den aanvang met geene goede uitkomsten bekroond. Om der processie hare oorspronkelijke vermaardheid terug te schenken was er een wonderteeken of eene grove heiligschennis noodig; het wonderteeken liet zich wachten, doch de heiligschennis had gelukkig plaats.

Zij werd bedreven door een tweeëntwintigjarig soldaat van het garnizoen, Mannaert genaamd, die tot het regiment ‘Van Boquet’ behoorde. Gedrongen door de ellende en ook (gelijk hij later mededeelde) aangespoord door de slechte raadgevingen van een zijner makkers, Mathurin Lejeusne geheeten, ging hij ter biecht en ter communie, ontving den heiligen ouwel, doch in plaats van dien door te slikken, spuwde hij hem in zijn zakdoek en liet hem roosteren, overtuigd, dat de asch ervan hem in staat zou stellen alle deuren te openen, en ook dat hij er onkwetsbaar door zou worden.

Om zich zulke ongerijmde denkbeelden te vormen, moest de arme jongeling wel meer dan half dwaas zijn en het schijnt dat hij na het bedrijven van zijn euveldaad volslagen krankzinnig werd, want hij ging in een luchtig kostuum de stad doorloopen en verhaalde aan ieder, die het maar hooren wilde, welke heiligschennis hij gepleegd had. Men kan echter nagaan, dat deze openhartigheid hem slecht bekwam. Hij

(*) Zie H. van de Velde: *Geschiedenis der Veurnsche processie* en: *Les anciennes moeurs et coutumes*, *Histoire de la procession de Furnes.* Brugge, 1855.

werd gevangen genomen, verhoord, gevonnist, op Aschdag (den eersten dag der Vasten) met zijn ongelukkigen makker, die tevergeefs zijne onschuld betuigde, aan alle hoeken der stad ten toon gesteld en vervolgens gewurgd en verbrand.

'Ten einde God te smeeken den smaad, Zijner Goddelijke Majesteit aangedaan, niet op de stad te wreken'(*), herstelde men de processie in haren ouden luister. De rederijkerskamers verleenden opnieuw hare medewerking. De kamer *Van Zinnen jonc* nam het bestuur der tooneelvoorstellingen op zich. Het 'spel' van den heiligen Stephanus werd weder ingevoerd. Men ving weder aan het *Passie-spel* te geven met den stal van Bethlehem, den Olijfberg, het verraad van Judas, het tafereel van Malchus en Petrus, de geeseling en de kruisiging. Eenige jaren later maakte men de mysteriën voltallig door '*t spel van de levende en de doode*, waarin men zelfs nog verbeteringen aanbracht. De vermomde tooneelspelers toch, welke in den aanvang met behulp van beschilderde kleederen geraamten voorstelden, werden vervangen door een mechaniek menschelijk rif, omhangen met een koninklijken mantel en getooid met eene kroon, dat zich, door middel van eene veer, die door een der dragers(†) van de lijkkist behendig gedrukt werd, aan alle hoeken der straten plotseling oprichtte. Voeg aan al deze fraaiigheden nu nog toe de marteling van den heiligen Sebastiaan, benevens de legende van de heilige Godelive, en gij hebt het volledige programma van het ernstige deel der plechtigheid. Deze akelige kluchten waren bestemd voor de gemelijke, weinig opgewekte lieden, doch men droeg zorg om er voor de vroolijke, levenslustige karakters nog andere, boertige grappen aan toe te voegen. Voor dit laatstgenoemde deel van het publiek gaf men meer in 't bijzonder de voorstelling van den Reus, begeleid door de menigte van straatjongens, die het vermaarde lied zongen:

> Moed'r ontsteekt het beste bier,
> De Reuze is hier!

Ook vertoonde men de zegepraal van Keizer Constantijn, maar vooral werd veel zorg gewijd aan de verzoeking van den heiligen Antonius.

Hiermee werd de optocht gewoonlijk besloten. De heilige had zijn rots, zijn kruis, zijn varken, zijne cel, zijne kapel en zijn klokje, alles opgesteld op een tooneel, dat door vier honden werd voortgetrokken. Het werktuig werd omgeven door een legio van gemaskerde duivels, die den heiligen man allerlei potsen speelden, maar dikwijls ook Antonius en zijn masker vergaten, om de nieuwsgierigen die den stoet vergezelden te plagen. Om het bonte tafereel te voltooien, stelle men zich eindelijk bij dit alles nog een duizendtal haveloos gekleede monniken voor, die, met bedekt gelaat, op de allerzonderlingste wijze toe-

(*) Zie *le Calendrier Belge.*

(†) Nadat in 1822 dit toestel gebroken was, werd deze afdeeling van de voorstelling in 't vervolg vervangen door eene ledige doodkist, gedragen door vier boetelingen.

getakeld, met eene waskaars in de hand, blootvoets den stoet volgden, en men zal zich een begrip kunnen vormen waarom Veurne de eenige stad in Vlaanderen is, waar geen *Wette Dinsdag*, dat wil zeggen Vastenavond, gehouden wordt. Want al die lachwekkende, vrome vertooningen behooren niet tot de oude geschiedenis. In 1793 tot diepe verslagenheid der godvruchtige zielen verboden, werden ze in 1814 weder hervat, en tot groote glorie van Veurne zijn ze bijna onveranderd nog tot in onze dagen blijven voortduren.

Een bekeeringsgeschiedenis.

Mijn buurman placht te zeggen, dat zijn been zijn weerglas was; hij had het in zijn jonge jaren op het ijs gebroken, en nu had het zekere gevoeligheid behouden. Ik op mijne beurt kon zeggen, dat buurmans venster mijn uurwerk was. Ten minste somtijds en wel in het late namiddaguur van voorjaar of herfst. Dan kon het gebeuren, dat mijne dienstmaagd mij, eenzaam bewoner van mijn landelijk huis, het gezellige theewater wat te laat binnenbracht en ik vroeg: 'Trijntje, weet je wel, dat het ver over den tijd is?' en zij mij meende vast te zetten met een vrijmoedig: 'Toch niet, mieneer, de klokke stoat joa stil.' Doch dan zei ik: 'Nu, kijk dan eens naar het huisje van Jouk!' En de twee kleine vensters van dat huisje wierpen met verblindenden glans het licht der dalende zon haar in het gezicht. 'Als de zon zoo laag staat, is het om dezen tijd van het jaar minstens half zes,' verklaarde ik. Waarop Trijntje bekende, 'deur de zunne verroaden' te wezen en met een half verlegen lach de kamer verliet.

De schrandere lezer is mij misschien te slim af en begrijpt reeds, dat het bovenstaande slechts moet dienen, om op dat huisje en zijn bewoner te komen. Wij zullen er dan ook maar verder geen geheim van maken, en den lezer verzoeken allereerst te luisteren naar het verslag, dat ik ga geven van een bezoek, door mij aan mijn buurman gebracht, toen ik nog niet lang zijn buurman was.

De kleine woning lag wel vlak tegenover mijn huis, maar behalve de weg scheidde ons ook nog een stuk weiland, zoodat ge niet recht toe recht aan kondt overloopen. Eerst een eindje den weg op, dan linksom het pad over het kerkhof ingeslagen, dan weder schuinslinks een land met koeien over, en - we zijn er.

Het was een heerlijke namiddag. Overal verlengde de namiddagzon de schaduwen; haar eigen stralen verzachtende en rossig licht uitgietende over de velden, tooverde ze allerwege met kleuren en tinten, met

licht en donker. De Septemberdag was warm geweest, doch reeds waren de koeien opgerezen uit de namiddagrust. Hier en daar zat een boerenknecht met de klep van zijne pet in den nek of eene boerenmeid met opgestroopte mouwen, of zelfs eenvoudig in den borstrok, onder eene koe en perste de schuimende melk in blinkende emmers. Lammeren dartelden rond om hunne rustig grazende moeders. Alles ademde landelijke stilte en vrede.

Mijn buurman stond op zijn akker naast het huisje, ijverig bezig den grond om te spitten. Woning en erf waren zijn eenig eigendom, andere vastigheden bezat hij niet. Het geheel vormde eene lange en smalle strook bouwland, het breedst waar het huis stond en verderop spits toeloopende. Aan de eene zijde werd ze begrensd door een landweg, aan de andere door het groote weiland, waarvan ik zooeven sprak. ‘Jouk's tippen’ heette het hoekje grond, en sprak men van den eigenaar, dan zei men met eene kleine verandering ‘Jouk van de tippe’. Jacob van der Weide was zijn volle naam. Maar de lezer mag dien gerust weer vergeten, want hoorde men hem eene enkele maal Joapik noemen, in den regel werden die twee lettergrepen tot één samengetrokken, terwijl zijn van nooit werd gehoord. Ik zelf heb langer dan een jaar gemeend, dat Van de Tippe zijn familienaam was.

Toen ik groette en vroeg, of ik hem niet al te zeer ophield door een oogenblik bij hem binnen te komen, antwoordde hij gul, dat het hem aangenaam was en hij toch juist het werk wilde staken. Op mijn verzoek vertelde hij me, wat hij op zijn akker alzoo verbouwde. Hier - en hij wees op den grond, dien hij bezig was om te spitten - hier zou hij rogge zaaien, niet om ze groot te laten worden, maar tot voer voor zijne koe in het late najaar. Daar stonden winteraardappelen en ginds in den uitersten hoek had hij vroege aardappels gehad en nu knollen gezaaid. ‘Al 'n weke of vier 'eleden,’ voegde hij erbij, ‘want 't sprekwoord zeg:

> Die knollegies wil eten,
> Moet Sinte Laurens niet vergeten!’

Toen hij zag dat ik glimlachte, zei hij: ‘Joa, ie zullen wel nije opheuren van tied tot tied, as ie onsluden heuren proaten. Da's heel aêrs as in Holland!’

‘Dat is zoo, maar ik lachte nu eigenlijk om dat versje. Ik mag zulke rijmpjes gaarne.’

‘Nou, die kun ie hier nog wel meer heuren. Zoo zeggen wijluden oak:

> As 't kindje is geboren,
> Hebben de knollegies de smaek verloren!’

‘Dat ziet dan zeker op Kerstmis?’

‘Wisse, op Karsttied.’

Ik had schik in mijn spraakzamen buurman, wien op zijn twee en

zestigjarigen leeftijd het bloed nog door de wangen schemerde, het volle ofschoon grijze haar nog om de slapen krulde, en wiens levendig oog en opgeruimde toon nog spraken van lust en kracht. Alleen zijne eenigszins gebogen gestalte verried het aantal jaren en den menigvuldigen arbeid, dien hij achter zich had.

Terwijl we zoo spraken ging er langs den zandweg een boer voorbij, die Jouk en mij beiden een vriendelijk goeden avond toeriep. Ik groette terug, maar het gezicht van mijn buurman betrok en knorrig, kortaf zei hij:

'Joa ook zoo!' Ik verwonderde mij, maar zei niets.

Wij keerden ons om, ten einde in huis te gaan. Het trof mij opnieuw, hoe schilderachtig de stralen der zon de weide en het bonte vee verlichtten. Ik vestigde er Jouk's aandacht op en hij keek er met welgevallen naar. Doch toen hij het een poosje aanschouwd had, zei hij: 'Joa, 't is mooi. En 't is mien meer as mooi zoolange a'k denke: onze lieven Heere zien gras, zien beesten, onze lieven Heere zien goaven. Moar a'k denke: da's 't goed van minsen, dan is 't mien lange niet zoo oarig!'

Onwillekeurig zocht ik verband tusschen dit zeggen en zijn onvriendelijkheid van zooeven. Ik dacht: 'Wacht maar, vriend, daar zullen wij het straks eens terdege over hebben.'

Wij hadden intusschen reeds buitenshuis eene heldere vrouwenstem gehoord, die binnen een kind in slaap suste. De stem van Elsje, Jouk's dochter, helaas eene 'weduwvrouwe'. Zij was voor een jaar of zes in het huwelijk getreden en met haar man bij vader blijven inwonen, die daardoor een hoogst gelukkigen ouden dag tegemoet ging. Hij kon thuis zoo voor het een en ander zorgen en behoefde niet meer te werken dan hij verkoos, daar zijn schoonzoon een kloek arbeider was en een oppassend man. Zij hadden een jaar of wat heel gelukkig samen doorgebracht, want de echtgenooten hadden elkander lief, en was Jouk kregel van aard, Oaldert - Jouk zei het menigmaal - was ''n kalf van 'n kerel'. Doch verleden jaar was Elsje's man het slachtoffer geworden van 'de slimme koortsen' (typhus), en terwijl hij een dochtertje naliet van vier en een zoontje van twee en een half jaar, was er geruimen tijd na zijn dood nog een knaapje bijgekomen, dat naar grootvader Jacob of Joapien werd genoemd en nu een maand of vijf oud was.

Dat was een vreeselijke slag geweest, en niemand had inniger met de bedroefde weduwe getreurd dan haar vader. Beiden gevoelden zij diep het gemis en beiden begrepen zij, dat er zware tijden in aantocht waren. Doch de krachtige oude man kende geen vrees. En als men medelijdend zei: 'Jongens, Jouk, dat zal 'r op ankomen,' dan antwoordde hij:

'O da's minder, 't olde peerd is nog stark, 't kan 'r nog best 'n joar of wat veur loopen..... 't is allienig moar zoo spietig veur de kienderties en veur de moeder.' - En Jouk liet zijn gemakkelijk leventje varen.

Hij hield niet alleen zijn eigen grond in orde, maar verdiende nog telkens een daghuur, waar het niet op al te zwaren arbeid aankwam. Hij had geheel de zorg voor mijn moestuin, werkte nu en dan bij den onderwijzer, hielp bij buitengewone gelegenheden bedienen in de herberg, en was in het drukste van den veldarbeid zijn naasten buurman behulpzaam bij het melken. Zoo zorgde Jouk voor het onderhoud van het gezin, daarbij geholpen door een koe, die de oogappel was van hem en zijne dochter.

Elsje sloeg juist behoedzaam het wiegekleed toe, het kind was in slaap. Zij had reeds een koperen keteltje met koffie op een kleinen ijzeren vuurpot gereed gezet. Jouk en ik gingen nu elk aan een kant van de groengeverfde kleptafel zitten, terwijl Elsje met de twee oudste kinderen haars weegs ging, om boodschappen te doen. En toen nu Jouk twee kopjes koffie ingeschonken en een stukje vuur tusschen de tang had genomen, waaraan ik mijne cigaar en hij zijne pijp aanstak, besloot ik onmiddellijk tot den aanval.

‘Jouk,’ zeide ik, ‘ik heb iets op 't hart. Waarom groette je straks Jan Willems zoo kortaf? Hou je niet van hem?’

‘Niet biester veule,’ luidde het lachende antwoord, - ‘hij is ook al zoo'n slokop, zooas zooveulen van zien soort.’

‘Waarom noem je hem zoo?’

‘Wel, omdat hie 'n rieke kerel is!’

‘Nu, maar men kan toch wel rijk zijn, denk ik, zonder inhalig of onrechtvaardig te wezen.’

‘Te weêrgoâ, da' weet 'k nog niet! Ei jongens, zie bin ommers krek gelieke allemoale. Minsen mit zooveule geld en goed bint meestentieds niet geve (gaaf) van binnen. Skroaperig, groot en verwaend, zoo bint de meesten. En dan pronken en allerlei malle meneuvers. Zie weten zoo woar van malligheid niet hoe ze 't heufd zullen holden, 't Is mien 'n volk!’

‘Maar dat is nu toch erge overdrijving, Jouk. Al dat slechte en dwaze komt wel voor bij sommige gegoede menschen en het is waar, dat rijkdom er aanleiding toe geeft. Maar het is lang niet bij allen het geval en we mogen niet onbillijk wezen. Gij behoort tot den zoogenaamden minderen stand en ook die heeft zijne eigenaardige gevaren en verzoekingen. Van uwen stand ken ik er, die verkwistend zijn in goede dagen, afgunstig, slordig, ja, die tot diefstal overgaan. Mag ik nu van allen zonder onderscheid zeggen, dat zij onzindelijk zijn, afgunstig enz.?’

‘'k Begriepe oe best,’ zei mijn buurman met eene bedaardheid, die afstak bij de warmte, waarmee ik hem toegesproken had, - ‘'k geleuve da 'k oe best begriepe, en 'k neme 't oe ook niks niet kwoalijk. Moar 't is niet zoo, ik begeere niet meer as 't boêltien, da 'k hebbe. A'k er goed inkome, dan zegge 'k: God bewaert ienen veur riekdom! 't Is vervluukt, da 'k nog zoo'n zundig woord spreke, moar zie deugen

meest gien van allen. Hoeveule zoeplappen heb ze d'r niet under, en as jannever heurluden te gemien is, dan gebruken ze wien of aere draanken bij flesschen vol. Mennige rieke boer behaandelt zien beesten beter as zien knechten en maegden en a' je van medelieden proaten - zie blieven dood op 'n gulden!'

Ik moet het u volmondig toestemmen, geachte lezeres, dat het eene vreeselijke taal is, die mijn buurman sprak. En nu het in mijn verhaal te pas komt om ze mee te deelen, zit ik er zelf mede verlegen, dat ik dus uwe beschaafde ooren moet beleedigen. Misschien ben ik zeer te laken, omdat ik u in aanraking breng met menschen van zooveel minder kieschheid en ontwikkeling. Ze zijn plat en ruw, op onhebbelijke wijze openbaren zij hun haten en liefhebben. Dat handige, omzichtige, vergoelijkende, dat in ons verkeer het al te rondborstige en scherpe wegneemt, is dezen natuurmenschen ten eenenmale vreemd. Ik stel u echter voor, geduld met hen te hebben, te hopen dat ook deze ruwe gasten zich eens tot onze hoogte verheffen en inmiddels er ons mee te troosten, dat er in die lieden toch wel iets eerlijks, iets naïefs en waarachtigs wordt gevonden.

'Gij moogt zeggen, wat ge wilt,' hervatte ik niet zonder eenige drift, 'maar ik ken rijke menschen, die tal van zorgen en moeiten opzich nemen voor arme lieden, die geld en tijd voor hen over hebben en wier rijkdom door het heerlijke gebruik, dat zij ervan maken, honderden tot zegen is. Ik zal u eens vertellen, wat een vriend van me ondervonden heeft.....'

'Hou, hou mannegien!' riep Jouk eensklaps. Men denkt misschien, dat hij oneerbiedig genoeg was, om mij zoo toe te spreken. Neen, het gold den kleine in de wieg, hij was wakker geworden.

'Hou, hou mannegien!' en terstond begon Jouk aan het wiegetouw te trekken. Of eigenlijk aan het wiegetouw niet, want er hing een stokje als een evenaar van den zolder af. Aan het eene einde van dat stukje hout was de wiegeband vastgemaakt, aan het andere hing een tweede koord af, waaraan moest getrokken worden. Door dit vernuftig toestel, dat algemeen op ons dorp gebruikt werd, kon men gaan zitten waar men wilde en zich door het geheele vertrek bewegen, zonder dat de wieg behoefde stil te staan.

Terwijl Jouk den kleine zachtjes heen en weer schommelde, vroeg hij me, wat ik wilde vertellen. Ik begon mijn verhaal, maar de kleine Jouk zette weldra zoo'n keel op, dat ik mij genoodzaakt zag om te zwijgen.

'Neem mien niet kwoalijk,' zei grootvader, 'we moe'n moar effen geduld doen!'

Hij sloeg het wiegekleed op en nam met zijne groote handen het kind uit de wieg, waarop hij heen en weer loopende het trachtte te sussen. Doch den kleinen oproermaker was dit nog niet genoeg. 'Zoo woar, ik moet 'r bij zingen!' riep Jouk, boven het schreien van het

wichtje uit, en hij keek mij met een glimlach aan, alsof hij zich verontschuldigen wilde.

Ik wenkte hem toe, dat hij gerust zijn gang zou gaan, haalde om hem niet te hinderen een brief uit den zak en ging dien lezen.

Doch ik las niet. Ik veinsde telkens te lezen, als Jouk, die met het kind in zijne armen het vertrek op en neer liep, het gelaat naar mij toekeerde, terwijl ik mijne oogen niet van hem afwenden kon, als hij zich omdraaide en terugging. Door de beide kleine vensters aan weerszijden van den haard vielen de stralen der avondzon binnen, maar zij gleden eerst langs de takken van een appelboom, die voor het huisje stond, en welks zacht bewogen bladeren een dartel spel veroorzaakten van schaduw- en lichtplekjes op den bruingeverfden wand van Jouk's woonkamer.

Alles in het vertrek was zindelijk, doch niets was een voorwerp van weelde. Tenzij ge dien naam wilt geven aan eene prent achter glas en met eene bruine lijst erom, waarop in roode, blauwe en gele krulletters te lezen stond: ‘Waar liefde woont, gebiedt de Heer den zegen’; of ook aan twee rijkvergulde kopjes en schoteltjes, die onder dit schilderijtje op eene latafel stonden, en wier oorspronkelijke bestemming werd aangeduid door de gouden opschriften: ‘Ter uwer verjaring’ en ‘Vergeet mij niet’. Doch al waren in deze kleine woning ook al de schatten en fraaiigheden van het rijkste huis te zien geweest, toch zou ik op dat oogenblik voor niets oog gehad hebben dan voor dien grijsaard met den zuigeling in zijne armen.

Hij had zijn pijp op tafel gelegd en zijn klompen uitgetrokken. Zijn pet was een weinig naar achteren geschoven en gaf des te duidelijker het frissche gelaat van den knappen ouden man te zien. Met behoedzaamheid hield hij het kind vast, welks blank gezichtje rustte tegen het grove bombazijn van zijn buis. En terwijl hij op zijne kousen heen en weer liep, zong hij met eene lichte beving in zijne stem, en na elken regel even rustende om adem te halen, het wiegelied, dat ik straks van zijne dochter gehoord had:

Zuje, zooje, zoete,
Ik wiege mit mien voete,
Ik wiege mit mien linkerschoê,
Joapien, doet joe oogies toe!

Hosse, bosse, bente,
De skoapies loopen in Drente
De koegies loopen in 't nije gras,
Ik wol, dat mien Joapien moar groot was!

Nu en dan aanschouwen wij in de wereld tooneelen, die zich voor altoos eene plaats veroveren in ons geheugen. Omdat eene of andere liefelijke zijde van het leven hare schoonste uitdrukking erin vindt, worden zij ons de vorm, waarin wij het vriendelijke vasthouden en bewaren, dat wij hier en daar ontmoetten en dat ons trof.

Wat daar voorviel in het huisje van mijn buurman is nu reeds langer dan tien jaren geleden; maar het staat in al zijne bijzonderheden mij nog zoo helder voor den geest, alsof het gister heeft plaats gehad. En ik weet zeker, dat al word ik eens zoo oud als Jouk zelf, ik nog even duidelijk als nu mij zal kunnen voorstellen, hoe hij zingend zijn kleinzoontje door de kamer droeg; hoe het bombazijn van zijn kleeren in de schaduw donkerbruin geleek, maar bij het venster, als de zon op zijne schouders en zijn rug viel, eensklaps roodachtig geel werd; hoe eerst zijn gezang zich mengde met het schreien van het wichtje, maar het laatste spoedig zweeg en Jouk's trillende stem het veld liet behouden; hoe hij, toen het kind was ingeslapen, het wiegelied zachtjes bleef neuriën en neerknielde bij het bedje van zijn kleinen naamgenoot, om hem voorzichtig neder te leggen; en hoe hij eindelijk, toen hij weer bij de tafel kwam zitten, lachend mij aankeek en sprak: ‘D'olde boas hef 't nog niet verleerd, watte?.....’

‘Moar nou het verhael,’ zei Jouk, nadat hij met een zwavelstokje opnieuw zijne pijp had aangestoken, - ‘nou het verhael! Ofskoon,’ voegde hij er met een vriendelijk gelaat bij, - ‘a' je 't niet kwoalijk nemen, binne 'k 'r niet zoo biester nijsgierig noa, want ik vreese da' we 't niet iens worden.’

‘Nu maar, als ge 't goedvindt, wil ik het toch vertellen.’ En terwijl Jouk mij aandachtig aankeek, deelde ik hem mede, ‘dat een mijner vrienden woonachtig was in een klein stadje, waar veel armoede heerschte en niemand was, van wien ge kondt zeggen, dat hij een kapitaal bezat. Daar vooral de opvoeding der kinderen er schromelijk verwaarloosd werd, kwam het denkbeeld bij hem op er eene bewaarschool tot stand te brengen. Doch hoe aan het geld te komen voor het bouwen van een behoorlijk lokaal en tot goedmaking van zoovele andere onkosten? Eene collecte in het stadje bracht betrekkelijk goed wat op, maar op verre na niet genoeg om zelfs maar aan een begin van uitvoering der zaak te denken. Toen trok mijn vriend de stoute schoenen aan en zond rechts en links aan tal van gegoede menschen, die hij nooit gezien had, brieven om hulp. Menigmaal verraste hem eene kleinere of grootere som. Doch het merkwaardigste is dit: Hij schreef ook aan iemand, dien hij een weinig aan de akademie gekend had en die nu een groot vermogen bezat. Hij schetste hem den nood van de jeugd in zijne woonplaats en zei ronduit, dat hij, zoo het eenigszins mogelijk was, meer verwachtte dan een paar honderd gulden, want dat hij anders geen kans zag om te doen wat voor die arme kinderen toch *moest* gedaan worden. En wat denkt gij, dat er gebeurde? Een dag of wat later ontving mijn vriend een brief met een gift van drieduizend gulden, met de voorwaarde erbij, dat de naam van den gever volstrekt onbekend moest blijven. De naam is ook nooit genoemd geworden, doch op het dringend verzoek van den stichter der bewaarschool, om op eenige wijze zijne erkente-

lijkheid te mogen toonen, heeft de gever toegestaan, dat de vóórnaam van zijne moeder de naam der school zou wezen, en die staat nu ook in den gevel van het gebouw.'

Toen ik mijn verhaal geëindigd en Jouk gevraagd had, wat hij er wel van zei, antwoordde hij, vrij wat minder opgetogen dan ik verwachtte:

'Nou, as 't woar is, dan....'

'Als het waar is?' riep ik verbaasd uit, - 'maar ik verzeker het u op mijn woord!'

'Nou joa, zoo bedule ik 't niet. Moar mien dochte, 't kon ook wel 'n vertellegien van oe wezen, om mien tot aere gedachten te brengen.'

'Neen, waarlijk niet! het is precies zoo gebeurd als ik het u verteld heb.'

'Joa, doarvan niet, ik geleuve oe best,' zei Jouk geruststellend. 'En ik moet zeggen, ik viende 't deur en deur broaf van dien mineer. Moar ik kenne allienig moar de minsen hier uut de gemiente, ik proate van de boeren en ik hebbe hier nooit zoo iets 'heurd. Wel twintig veurvallen veur ien kan 'k ophaelen, dat de rieke boeren veur d' aarme minsen zoo hard en zoo kold warren as ies. 'n Zak vol geld zullen ze in de kaste hebben liggen, moar as 'r veur 't eene of 't aere goaven 'evroagd worden, zie bint er zunig op, ik verzeker 't oe. En as de botter 'n beetien moar in pries teruggoat, mien lieve, dan kieken ze zoo bedroefd uut de oogen, asof zie morgen an den dag gien brood hebben om te eten. Fij, proat mien niet van dat volk!'

Ik zette het gesprek nog eene poos voort, doch met geen beter gevolg. Onveranderlijk betuigde Jouk zijn weerzin tegen de meergegoeden, en liet zich vaak zóó ruw en toornig uit, toonde telkens zóó weinig eerbied voor mijne krachtigste bewijsvoeringen, dat ik mij meer dan eens boos maakte en telkens moeite had om mij in te houden, en niet in eene bittere strafpredikatie los te barsten.

'Ik vind het bepaald naar, om je aan te hooren,' zei ik ten laatste. 'Je oordeel is vol van bitterheid. Waarlijk, het is zeer liefdeloos, om zoo over onze medemenschen te spreken. En ik verzeker je, dat ge u deerlijk vergist. Als ge niet zoo bevooroordeeld waart en meer van de wereld gezien hadt, zoudt gij heel anders spreken....'

Zeker zou ik nog meer in dien geest gezegd hebben, zoo niet mijn buurman mij had aangezien met iets vroolijks en tegelijk iets ongeloovigs in zijn sprekend gelaat. Hij scheen mij min of meer kluchtig te vinden.

Toen ik zweeg, knikte hij mij toe en zei: 'Ze hebben veule meer van de wereld 'ezien as ikke, da' geleuve 'k geern. Moar ie binnen toch ook nog jonk. En mien liekt 't altied toe, da' je de minsen niet goed kennen, veur da' je old binnen..... Moar koman,' viel hij zichzelven in de rede, 'loa' we nou de zaeke moar lokten rusten, loa' we moar van wat aêrs proaten.'

Maar ik had geen lust om over andere dingen te spreken. Ik hield

mij echter zoo goed mogelijk en maakte onder voorwendsel, dat ik geen tijd meer had, een einde aan mijn bezoek. Bij het afscheid bemerkte Jouk wel, dat ik koel tegen hem was en hij was het daardoor ook.

Buiten was de schemering reeds vrij diep over wegen en velden neergedaald. En het was maar goed ook, wat mij betrof. Want hadden weiden en akkers nog in het avondlicht mij hun glimlach en groet gebracht, natuur zou mij ongevoelig hebben gevonden voor hare vriendelijkste blikken en woorden. Ik was ontstemd, ik gevoelde mij ontmoedigd en vernederd. Ik dacht aan mijne akademische opleiding en minachtte ze. Daar had ik nu één, twee uur lang gesproken en mij als gemeten met een daglooner, een man die op zijn best lezen en schrijven kon, en ik had moeten aftrekken zonder met al mijne wijsheid den onwetenden man tot zwijgen te hebben gebracht of ook maar tot de halve erkentenis van zijn ongelijk!....

Toen mij mijne huisdeur geopend werd, klonk mij een vriendelijk ‘g'n oavend mieneer!’ tegemoet. Doch ik groette terug ongeveer zooals Jouk den boer Willems goeden avond gezegd had.

Gelijk meestal, zoo Was ook hier de tegenzin wederkeerig. De meer gegoeden in onze buurt hadden het evenmin op Jouk begrepen als hij op hen. Bijna allen hadden grieven tegen hem. De een vertelde mij, dat hij na den dood van zijn schoonzoon hem uit medelijden werk had willen geven, maar Jouk had er terstond voor bedankt. Een ander had tijdens de winterkou kleeren gezonden voor de kleinkinderen, maar Jouk had aan de meid, die ze bracht, ten antwoord gegeven: ‘Neem ze moar weer mit en zegge moar an de boer, dat de kiender nog genog goed hebben!’ Een derde had, bewogen met het lot dat Elsje had getroffen, een woord van deelneming tot haar vader gericht, maar deze had er weinig of geen klank op gegeven. Algemeen noemde men hem ‘'n ondankboare kerel’ en ‘'n grommerig minse’. Ik zat dus tusschen twee vuren in en was genoodzaakt beurtelings hem tegen de buren en de buren tegen hem te verdedigen.

Bij nadere kennismaking bleek het mij, dat Jouk behalve die pas geschetste nog twee andere antipathieën had. Eene van deze gold, zooals mijne lezers reeds uit zijne woorden hebben vernomen, de ‘janneverminsen’. ‘Ik luste wel 'n borrel’, placht hij te zeggen, maar hij had een afkeer van menschen, die geen maat wisten te houden. Hij verdeelde dezen - want het was een stokpaardje van hem - in twee soorten, ‘drinkers en pruvers’. De eerste soort bestond uit degenen, die dag aan dag eene aanzienlijke hoeveelheid inzwelgen, de bepaalde dronkaards; den naam van ‘pruvers’ gaf hij aan hen, die zonder aan den drank verslaafd te zijn, toch telkens bij voorkomende gelegenheden, marktdagen in de eerste plaats, zich te buiten gingen.

‘Doar heb ie nou lestent (laatst) Jan Berends. Ik was krek bij

zien huus toe hie uut de waegen stapte. Zien gezichte was zoo rood as mien doek - Jouk had toevallig zijn zakdoek in de hand. - Hij vluukte op de knecht, gromde op de kiender en zei zien vrouwe gien g'n dag of g'n oavend. 't Minse zette nog wel 'n vrendelijk gezichte te'en de kerel. De kiender waere bange veur d'r eigen vaeder, 't is woar wa 'k oe zegge. “G'n oavend, Jouk!” zeidie. Neen, wat hebbe 'k mit zoo'n janneverman neudig? God bewaert ons, wat 'n minse!’

En als mijn buurman lang en breed had geredeneerd over dit rijke onderwerp, dan placht hij zijne beschouwing van de zaak in een paar woorden samen te trekken. ‘Za 'k oe reis wat zeggen? 't is mit de draank zie zoo gelegen, dat altoos de man of zien beurse, iene van beide, d'r an moet! Is de man stark genoeg, dan wordt hie op 't leste aarm, want hij hef gien heufd veur zaeken, verteert 'n bult en doet malle negosies. Moar is hie riek en kan de beurse 't uutholden, dan stoat het lichaem 't niet uut. Zoo stoat 't mit de draank!’

Eindelijk was Jouk ook nog in hevige mate een vijand van onzen afgescheiden dominee. Het spijt me, dat ik het moet zeggen, maar aan de waarheid mag ik niet te kort doen. De lezer zal wellicht denken - en er een verschrikt gezicht bij zetten - dat onze vriend een godgeleerde op klompen was, een weinig liefhebberde op het gebied van de ware of valsche leer. Maar dat was het geval niet; integendeel, Jouk wist er bitter weinig van en liet zich menigmaal met minachting uit over alle ‘uutpluzers van de gosdienst’. Zijn vijandige gezindheid had dus een anderen grond.

Het was op een Zondagnamiddag, dat ik bemerkte welk een sterken weerzin genoemde predikant hem inboezemde. Reeds eenige malen, want ik was pas sinds enkele weken in ons dorp, had ik iemand in het zwart met eene hooge witte das en een lang bleek gelaat op den grintweg gezien, die voorbij mijn huis liep. Ook had deze persoon mij telkens vluchtig gegroet, maar ik had niet bijzonder acht op hem geslagen. De zomer was toen buitengewoon droog. 's Avonds te voren had de tuinman alles wat er dorstte in mijn bloementuin zooveel mogelijk water gegeven. Doch 's Zondags was hij er niet en de verkwikking moest strekken tot Maandagochtend. Toen ik evenwel 's namiddags rondliep en alles bekeek, kreeg ik innig medelijden met mijne arme planten en bloemen, die allen om water riepen en waarvan sommigen mij reeds het ergste deden vreezen. Ik liet mijn buurman van de tippe halen, die toen hij kwam het met mij eens was en mij nazei: ‘Ze hebben geliek, zie holden 't niet uut.’ En wij gingen samen aan het werk. Hij droeg water aan uit den vijver achter het huis, ik begoot de bloemen. Het was een warm karweitje, want het was stil, drukkend weer en mijn tuin strekte zich op zij van het huis vrij ver langs den weg uit. Al spoedig had ik Jouk's voorbeeld gevolgd en mijn jas uitgetrokken. Zoo waren wij druk bezig, toen de mij onbekende man met de witte das voorbijkwam.

Het scheelde weinig, of ik had aan mijn eigen waardigheid te kort gedaan. Want daar de ander mij aankeek stond ik gereed om als naar gewoonte te groeten, toen hij met een stuursch gezicht voorbij ging, zonder mij deze beleefdheid te bewijzen. Natuurlijk keek ik een weinig verbaasd en op den neus. Maar Jouk, die de kleine gebeurtenis gezien had, grinnikte van genoegen, zette een vollen emmer water neer en zei: ‘Zoo woar a' 'k leve, dat is omda' je op 'n Zundag waarken.... Kerel,’ vervolgde hij ernstiger en onder hoofdschudden den voorbijganger naziende, - ‘kerel, kerel, wa' zol 'k oe geern mit 'n kroepeeken(*) om de buis komen,’ - en hij bracht er zelfs het weerlicht bij te pas.

‘Maar wie is dat dan toch?’ vroeg ik verwonderd.

‘Da's joa de oefenoar, ken ie 'm nog niet? Nou, 't is veur oe een kerel om lillik (boos) op te worden. Vrogger was hie 'n schoêmaeker van zien ambacht, en toe dat niet meer goeng, is hie an 't preken 'egoan.... Joawel, joawel,’ riep Jouk geërgerd uit, nadat hij vooruit was gestapt, om over de palmheg van den tuin den man verder na te zien, - ‘joawel, hij moet weer noa Kloas en Femme, krek zukke broave minsen as hie zelf....’

‘Komaan, Jouk, je vergeet mijn gieter te vullen.’ - Hij kwam terug, tilde den emmer op en zei: ‘Da' komt deur de miseroabele hekel, die 'k an dat volk hebbe. Onze kaarke en onze domeneer is niet goed genog, en nou is 'n kaarke bij Kloas en Femme; 't wief is zoo lui as de weêgoa en de kerel is 'n dief.’

‘Wat draaf je weer door, Jouk. Je zegt zeker weer veel meer dan je verantwoorden kunt. Waarom mag ieder niet te kerk gaan, en zijne stichting zoeken, waar hij zelf wil?’

‘Wacht moar reis, ik zal eerst nog 'n gaank (twee emmers) haelen, dan za 'k oe wel meer vertellen.’

En toen hij dat voornemen volvoerd had, vervolgde hij zijne mededeelingen.

‘Die Femme is meestentieds, woar 'n vrouwe niet wezen moet, buten deure. Zie doet niks liever as kaekelen bij de buren. En dan goat 't bij de koffieketel uut de biebel, mien lieve man, ie zollen 'r mal van worden. 'k Geleuve, zie hef 't heele olde testement in 't heufd. Moar de kiender loopen mit groote gaeten in de broek, de tijen (teenen) deur de kousen, 't hoar verwilderd in 't gezichte, 'n biester vroumes! En Kloas - nou doar is korte joaren 'eleden 'n mooie historie mit veur'evallen. Toe wordde het waschgoed 'esteulen bij de pastoor. Dat wordde anegeven, moar da' ku' je begriepen, de man die 't 'edoan hadde lag op 't kaarkhof. Het goed was weg en 't bleef weg. Moar onze veldwachter is 'n slimme kerel, en hij kan net zoo stillegies en zoo geduldig wezen as 'n katte, die 'n moes in de neuze hef. En werachtig,

(*) Letterlijk: krimpeik. Ik vermoed dus, dat mijn buarman een eiken stok bedoelde, gesneden uit het *kreupel*hout.

op 'n middag ziet hie 't huusien van Kloas dichtzitten en Kloas zelf lag in 't gras te sloapen zoo laank as hie was. Nou had hie veur de waarmte 't bovengoed uutedoan. En wat doet me nou de veldwachter? Op de tijen sloept hie noar 'm toe, hij goat stillegies op de knijen bij 'm liggen en maekt veurzichtig de knoopen van zien borstrok los, en wat mien ie die zie (ziet)? 'n hemd mit de veurletters van de pestoor zien naeme op de borst. Jongens, jongens, ik hebbe d'r nog schik van, a'k 'r an denke. Dat was veur onze Kloas 'n pleizierig wakker worden, da' ku' je begriepen'.... En Jouk moest eer hij verder ging eens goed uitlachen. - 'Moar wa'k nou moar zeggen wil, nou is Kloas zoo fien, zoo fien, dat 'r gien lachien of kan. En doar goat me nou zoo'n verloopen schoêmaeker preken!'

''t Is zeker,' zei ik, 'dat die man en vrouw niet veel bijzonders zijn. Misschien kent hij Klaas en Femme niet zooals gij, en heeft hijzelf de beste bedoelingen.'

'Mócht wat!' riep Jouk uit met diepe minachting voor mijne tegenwerping, - 'veur zoo'n kerel niks beter as 'n kroepeeken.'

Zoo heb ik dan mijne lezers bekend gemaakt met de drievoudige vijandschap, die het kenmerk was van mijns buurmans karakter. Doch de afkeer, dien ik het eerst schetste, zijn afkeer van de rijken, stelde al het andere in de schaduw. Zoo inschikkelijk en hulpvaardig hij was jegens arme menschen, zoo bits, kwalijknemend, achterdochtig betoonde hij zich ten aanzien der welgestelden. Geene gelegenheid om in dezen geest zich uit te laten liet hij ongebruikt, en meermalen als hij in mijn huis werkte en ik met hem sprak, waren zijne oordeelvellingen zoo hard en liefdeloos, dat ik boos werd en wegging. En die zich maar even boven den arbeidersstand verhief behoorde terstond tot de gehate 'rieken', en kon zeker zijn van Jouk's minachting. 'Wat meer of minder in de kaaste,' zei hij op zijne gewone bittere manier van spreken, - 'de besmettinge is iender.'

Was het Heine niet, die in eene booze bui zei, dat hij meer van de honden hield dan van de menschen? Zoover nu had onze vriend Jouk het niet gebracht in zijn afkeer van eene zekere klasse zijner dorpsgenooten. Maar toch is het waar, dat ik hem liever hoorde spreken over zijne koe dan over zijn welgestelde medemenschen. Meermalen, als ik in de verte het grommen hoorde van het gewone onweer, heb ik den storm bezworen door schertsend te vragen: 'En hoe maakt het je bovenste beste?' Zoo toch noemde Jouk het beest, als hij het liefkoosde.

Nooit werd hij boos, als ik hem met die vraag eensklaps in de rede viel. Dan brak altoos de zon door de wolken en met verhelderd gelaat gaf hij mij ten antwoord: 'O man, zoo best! 't Is 't koegien moar van arbeidersminsen, moar de riekste boer hef 'r niet veule van ziens gelieken op stal.'

Hoe dikwijls Jouk mij ditzelfde gezegd heeft, weet ik niet. Maar

ook verscheidene malen heb ik het waarlijk schoone dier moeten bewonderen. Al had ik reeds meer dan eens de koe bekeken, telkens maakte Jouk er mij weer opmerkzaam op, als ik bij hem kwam. ‘Heb ie 'm wel 'ereis goed ezien?’ vroeg hij dan, en om meer licht te verkrijgen op de half donkere deel stiet hij de buitendeur open, - ‘heb ie 'm wel 'reis goed ezien? Kiek, zuk glaanzig hoar, en wat 'n gier, en wat mooie fiere horens, niet? In de Meert hef hie 'ekalfd, 'n zwoar kalf, en zukke emmers mit melk as 't beest nou gef, en zukke kluten botter as Elsien noa de winkel(*) brengt, 't is miseroabel! En wies dat hie is! doar stoat oe 't verstaand van stille. As Elsien of ikke in haus kome, dan schuddekopt hie en trapt hie van plezier. En goan we dan van de deele noa binnen, dan kiekt hie om de hoek, en mit zukke minselijke oogen, krek of hie zeg: Goa je nou weêr vort? Ik zegge mennigmoal te'en Elsien: ‘Allienig de sproake mankeert 'm.’

Terwijl in '66 Pruisen en Oostenrijk met elkander in oorlog waren, barstte er ook in onze buurt een krijg uit, zij het ook op kleinere schaal.

De tippe van mijn buurman lag, zooals mijne lezers weten, tusschen een weg en een groot weiland in. Het laatste behoorde aan Koert van Dijk, die er eene uitgelezen kudde koeien op liet loopen. Men zag er ‘blesten, roodbonten, laekenvelschen, moesvaelen’, in één woord eene prachtige verzameling, die met den door houtwallen omzoomden Kerkekamp - zoo heette het weiland - een schilderachtig geheel vormde. Die houtwallen zijn in hooggelegen streken eene noodzakelijkheid. Graaft men slooten tot afscheiding der landerijen, zij liggen 's zomers droog. Hooge en breede wallen, met eene diepe greppel aan den voet moeten het vee binnen de weide houden, en om er nog zooveel mogelijk voordeel van te trekken, worden die wallen beplant met kreupelhout, dat telkens na verloop van weinige jaren kan gehakt worden.

De houtwal nu tusschen Jouk's tippe en het land van Koert van Dijk behoorde volgens het kadaster geheel en al den laatste toe. Doch sinds onheuglijke jaren hadden de bewoner van de tippe en de eigenaar van den Kerkekamp het hout samen gehakt en gedeeld, Jouk's vader reeds met den grootvader van Van Dijk, terwijl nog de laatste maal, dat de wal was gehakt geworden, Koert met Jouk ‘um de halfscheid’ gedaan had.

(*) Menschen, die slechts ééne koe of een paar koeien houden, maken te weinig boter om ze per vat naar de markt te brengen. Zij verkoopen ze aan neringdoenden, wier waren zij zich aanschaffen en die met de boter betaald worden.

Doch er was eene kink in den kabel gekomen. Het was ongelukkig Koert geweest, die na den dood van Elsje's man halfversleten kleeren voor de kinderen gezonden en ze met het bekende, onvriendelijk antwoord teruggekregen had. Dat was Van Dijk danig tegen de borst geweest, en toen nu in '66 het hout op den wal opnieuw moest gehakt worden, was hij niet ongenegen om als naar gewoonte Jouk de helft te gunnen, maar hij vond: ‘Loat de kerel er umme vroagen.’ In dien geest sprak hij ook op zekeren morgen tot de ‘bosschers’(*), die hij in dienst had: ‘Van daege noar de noordkaante van de Kaarkenkaampe.’ En toen zij wilden weten of zij evenals vroeger langs de tippe de helft moesten laten staan, zei Koert: ‘Neen, alles afhakken!’

Zoo gezegd, zoo gedaan. De lieden gingen 's morgens niet ver van Jouk's huisje aan het werk; Jouk zelf was buiten, toen zij op den wal klommen en begonnen te hakken. Onbewust van wat hem boven het hoofd hing, zei hij binnenkomende goedsmoeds tot Elsje: ‘De bosschers van Van Diek bint op de wal.’ Maar toen hij een paar uren later weer dien kant uitkeek, zag hij duidelijk dat ze meer hakten dan volgens zijne meening Van Dijk toekwam. Aan eene vergissing denkende, liep hij toe en zei vroolijk: ‘Heidoar, minsen, wat doe je nou? De walle is joa mandeelig (gemeenschappelijk)!’ Doch hoe betrok het flinke gezicht van den ouden man, toen de bosschers zeiden, dat hun uitdrukkelijk bevolen was, zoo te doen.

‘Watte? Hef de boer 't oe 'ezegd? Hef de kerel dan nóg niet genog? 't Zal niet gebeuren, zegge 'k oe.’

Een van de houthakkers dacht de zaak tot een vredig einde te brengen door te vertellen: ‘Heur 'reis, Jouk, ik hebbe de boer heuren zeggen, dat a' je 'm wollen vroagen, dan zal hie....’

Maar die woorden waren olie in het vuur. Jouk liet hem niet uitspreken. ‘Vroagen? hef hie dat 'ezegd? Húm vroagen? 'k Wol liever dat hie...’ en in zijne opgewondenheid verwenschte hij den rijken boer.

De bosschers zwegen en wilden den arbeid hervatten, maar Jouk was niet gezind zulks toe te laten. Door drift overmeesterd beklom hij den wal, trad op de lieden toe en riep luide: ‘Heb ieluden mien niet verstoan? De halfscheid is mienen en doar blief ie of, zegge ik oe!’ En in de houding van den nog krachtigen oude lag de bedreiging, dat hij zoo noodig geweld zou gebruiken.

Gelukkig was het hart van de bosschers verdeeld tusschen het bevel van den meester en het vermeende recht van Jouk. Zij bleven dus vrij kalm en keken elkander een oogenblik besluiteloos aan, totdat een hunner het woord nam en aan de anderen voorstelde, om naar de boerderij te gaan en het advies van den boer te vragen. Daarop verwijderden zij zich.

(*) Houthakkers, veelal Gelderschen, die met vrouwen en kinderen in het vroege voorjaar hunne woonplaats verlaten om heinde en verre te ‘bosschen’.

Intusschen had Elsje het luide en heftige spreken van haar vader vernomen. Zij was naar buiten gegaan en had het laatste gedeelte der woordenwisseling gehoord. Tot den oude, die nog op den wal stond, zei ze nu: ‘Kom, vaeder, kom toch in huus. Wat gef oe nou zoo'n kwoajigheid? Ze worden 'r nog heelemoale uut stuur van.’

‘Ze hebben goed proaten,’ zei vader op bitteren toon, - ‘heb ie dan niet 'heurd, dat Van Diek 'ezegd hef, ik zol 'm vroagen um de helfte van 't holt?’

‘Nou, vaeder, 't is toch altied meuglijk, dat de walle niet mandeelig is.’

‘Niet mandeelig? Maegd, hold oe stille! 't Is 'n zaeke van onmeuglijkheid, zegge 'k oe. 't Is al zien levent zoo 'ewest, woar proat ie van?’

Elsje zag, dat zij een gansch verkeerden toon had aangeslagen en sprak verzoenend: ‘As dat zoo is, loat 't dan uutemaekt worden. Moar kom nou in huus, ie meugen joa toch gien geweld gebruken! Koman, vaeder, loa 'k oe de haand reiken.’

De oude was te verstandig, om niet het redelijke harer woorden te gevoelen. Het woord ‘geweld’ deed hem zelfs een weinig ontstellen over hetgeen zou kunnen gebeuren, indien straks de bosschers terugkwamen en op bevel van Van Dijk toch al het hout kapten. Hij kwam dus naar beneden, op de hand steunende van Elsje, die gevoelde dat de oude man beefde en het hoofd over hem schudde. Hij ging naar binnen, doch het duurde niet lang of hij hoorde de bijlslagen opnieuw vallen, waarmee het hout geveld werd. Hij klemde de lippen op elkander en sprak kortaf: ‘Goa 'reis heuren Elsien, wat of hie ezegd hef.’

Elsje kwam echter weldra terug met de Jobstijding, dat Van Dijk hun bevolen had het aangevangen werk voort te zetten.

Jouk maakte eene beweging alsof hij wilde opstaan en naar buiten snellen, maar hij bedwong zich en bleef eene poos in diep gepeins zitten. Toen rees hij op, nam zijn buis van den wand, trok het aan en stapte de deur uit. Hij had behoefte om te handelen en brandde van verlangen, om ‘zoo'n rieke tot zien plicht te brengen.’

Zijn eerste gang was naar den veldwachter. Dezen vroeg hij of hij niet met hem kon meegaan en het volk van Van Dijk beletten, om het hout dat hem toekwam weg te nemen. Doch de man zei dit niet te kunnen doen. Hoe kon hij weten, wien van beiden dat gedeelte van den wal toekwam?

Jouk liet zich niet ontmoedigen en ging het hoogerop zoeken. Hij liep naar de stad en regelrecht naar den burgemeester. Doch ook hier vond hij weinig troost. Want ZEA. vroeg hem, of hij ook eenig bewijs had, eene koopakte of eenig ander stuk, waaruit zijn recht zou blijken? - Neen, dat had Jouk niet: - ‘Nu, ziet ge, misschien heeft Van Dijk wèl zoo'n bewijs, en dan zoudt gij toch aan het kortste eind

trekken.' - Ja, dat begreep onze vriend ook, ofschoon het hard viel deze dingen te bedenken. Maar wat er dan toch aan te doen was? vroeg hij op dringenden toon. En de burgemeester zei: 'Wel, wat zal ik u zeggen? Van Dijk is zeer nauwkeurig in zijne zaken en gij kunt erop aan, dat hij zich niet den ganschen wal zal toeëigenen, zonder zijne aanspraak erop te kunnen bewijzen. Gij kunt het kadaster raadplegen en uw grond laten opmeten, maar ik vrees dat het u niet zal baten.'

Het was laat geworden, eer Jouk den burgemeester had kunnen spreken. Want verscheidene anderen waren met hetzelfde doel en eerder dan hij gekomen. Gelukkig nu voor hem, dat hij geen jeneverman was. Want zoowel onze gemeentebureaux als die van de stad werden gehouden in het stadswijnhuis.

Ik acht dit laatste wel eene opzettelijke vermelding waardig, omdat deze inrichting zoo geriefelijk en aangenaam was voor de menschen. Immers, men kon hier eene hartsterking nemen alvorens bij het hoofd der gemeente aan te kloppen. Bij aangifte van pasgeboren gemeentenaren kon men op dezer welzijn drinken, bij die van overleden medeburgers met een glaasje het leed verzetten, en had er eene 'trouweroasie' plaats, men was onmiddellijk in de gelegenheid elkander te trakteeren. In het algemeen was het eene aangename omstandigheid, dat men, na zijne zaken bij den burgemeester te hebben afgedaan, er onder een borrel nog eens over denken of praten kon. Onbegrijpelijk, hoeveel deze stichtelijke vereeniging van raadhuis en tapperij telkens bijdroeg tot vertroosting van menschen, die in netelige quaesties zaten, en tot de vroolijkheid van hen, die er wat genoeglijks hadden te doen, of voor wie eene lastige zaak goed afgeloopen was. Velen was het dan ook - dank dit gezegend overblijfsel van den goeden ouden tijd! - aan te zien, dat zij, na boven den burgemeester te hebben ontmoet, beneden, zooals eene zegswijze van het volk luidt, den prins hadden gesproken.

Doch we verliezen Jouk uit het oog. Hij had, eer hij bij den burgemeester binnen geroepen werd, in de gelagkamer gezeten zonder iets te gebruiken. Toen hij echter gereed was om huiswaarts te gaan, had hij bedacht: 'de minsen zitten 'r joa veur,' en zich verplicht gevoeld een glaasje bier te drinken. En hiermee bezig zijnde had hij zijn vol gemoed lucht gegeven ten aanhoore der kasteleinsvrouw, die, begaan met den ouden man, het geduld had om een uitvoerig verslag van de zaak aan te hooren.

Door een en ander was de namiddag ver gevorderd, toen Jouk de stad verliet en ging de zon reeds onder, toen hij zijn huisje naderde. Alles behalve vroolijk gestemd had hij den weg afgelegd, men kan zulks wel denken. Hij had gehoopt, dat er op de eene of andere wijze onmiddellijk een spaak in het wiel had kunnen gestoken worden. Doch nu dit niet gelukt was, dacht hij er met toorn aan,

dat inmiddels de wal schoongehakt en het hout naar den rijken boer gebracht zou worden. Wel zei hij, halfluid tot zichzelven sprekende, dat dit er niets toe deed en hem desniettemin recht zou kunnen geschieden. Maar het volgend oogenblik schudde hij het hoofd en mompelde wantrouwend en verbitterd: ‘Zoalig de bezitters!’

‘G'n oavond, Jouk, noa de stad 'ewest?’ riep iemand, die van de overzijde van den weg op hem toetrad.

‘Joa, ook g'n oavend!’ zei Jouk, opschrikkende uit diepe gedachten, maar met een gelaat dat vrij donker was, toen hij in de vallende schemering zag, dat het ‘'n rieke’ was.

De boer, die hem aansprak, liep langzaam met Jouk mede en zei: ‘Ik begriepe wel, ie binnen um de walle noa de stad 'ewest, watte?’ - Er was in den toon dezer woorden vriendelijkheid, deelneming, die onzen oude weldadig aandeed in zijn ontevreden stemming, en die hem toeschietelijker maakte dan anders.

‘Wisse binne 'k,’ antwoordde hij, ‘zol ik mien recht niet zuke?’

‘Loa 'k oe 'reis vertellen, Jouk!’ zei de ander, - ‘ik hebbe van de morgen 'heurd, dat ie woorden 'had hebben mit 't volk van Van Diek. Toe binne 'k noa Van Diek toeëgoan en hebbe d'r mit 'm over 'espreuken. En toe hef hie me de koopbrief loaten zien, doar alles in beschreven stoat. Dudelijk stoat 't doar, dat hie de wallen an de Zuud- en Zuudwestkaante mandeelig hef mit de buren, moar dat de noorderwalle laangs de weg en laangs de tippe zien eigendom is.’

‘Hef hie 't oe veurelezen of heb ie 't zelfs 'ezien!’ vroeg Jouk, worstelende met de moedeloosheid, die over hem kwam.

‘Zoo a'k oe zegge, Jouk, ik hebbe 't zelfs 'elezen!’

De oude man boog het hoofd en liep zwijgend voort. Hij had reeds het plan gemaakt, om den volgenden dag naar Oostveene te gaan. Daar woonde een beunhaas, die volgens de boeren al ‘mennig duuster dink’ tot klaarheid gebracht had. Velen, die hem ‘veur de vrederechter’ zaken hadden hooren behandelen, hadden elkander verbaasd over zijne behendigheid aangekeken. 't Was ‘miseroabel, zoo'n heufd as de kerel hadde.’ Welnu, die zou, zoo had Jouk gehoopt, ook zijne zaak wel te zijnen gunste weten te behandelen. Maar door hetgeen hij zooeven had gehoord, was alle hoop verdwenen.

Zijn metgezel bemerkte zijne neerslachtigheid en was met hem begaan. Toen ze bij het hekje voor Jouk's huis waren gekomen, zei hij: ‘'t Spiet mien veur oe, moar ik hebbe 't oe verteld veur oe bestwille!’

‘Joa, daank'oe!’ zei Jouk werktuiglijk en ging binnen, vergetende den welwillenden man te groeten.

Onze arme vriend nam zijn gewoon plaatsje in aan den hoek van de tafel en bij den haard; zwijgend en werktuiglijk dronk hij de koffie, die Elsje voor hem gereed gehouden had. Op hare vragen antwoordde hij kort en onvolledig, waardoor zij begreep dat zij 't beste deed met zich stil te houden. Als naar gewoonte kwamen tabaksdoos

en pijp uit zijne zakken te voorschijn, maar hij lei ze slechts naast zich neer en rookte niet.

‘Mien lust gien eten,’ zei hij, toen Elsje een schotel met dampenden brij op tafel had gezet, zelve ging aanzitten en haar vader vermaande evenzoo te doen. En wel ontblootte Jouk het hoofd, toen zijne dochter de handen in den schoot vouwde tot haar avondgebed, maar in plaats van zijne pet voor het gelaat te houden lei hij ze op zijne knie en zuchtte, maar bad niet mede.

Een uur later was alles in rust en lag ook Jouk te bed, maar slapen kon hij niet. Als het beeld der onrust woelde de oude man en wentelde hij zich om in zijne bedstede. Een koortsig, brandend gevoel stroomde hem door het gansche lichaam. En het innerlijke beantwoordde aan het uiterlijke. Hij wist geen raad, hij zag geen uitweg. Diep vergramd op zijn bemiddelden buurman, niet geslaagd in zijn pogingen om gelijk te krijgen, en nu weerloos; als hij verder ging, slechts de kans om geld weg te werpen dat hij niet missen kon, dat hij niet had, en ten slotte uitgelachen te worden!.... hij balde de vuist, zijn hart klopte, zijn voorhoofd gloeide.

Het werd hem te benauwd, hij sprong het bed uit. ‘O God!’ zuchtte hij, terwijl hij in 't donker de deur naar de deel zocht.

‘Wat is 't? Bien ie niet goed, vaeder?’ klonk het uit de andere bedstede.

‘Joawel, kiend, 'k wil wat kold waeter drinken,’ was het antwoord.

Jouk kwam achter, schepte met een houten napje water uit een emmer en dronk. Hij opende de schuurdeur en trad naar buiten.

Een stroom van zacht, plechtig maanlicht was over velden en bosschen uitgegoten en omhulde den naar lucht hijgenden grijsaard, wiens slapen door den nachtwind verkoeld werden. Het was alsof er voor de rustelooze aarde een vredeuur had geslagen, waarop de toorn zich ontwapend gevoelt en wraakzucht beschaamd de oogen nederslaat. De stilte van den nacht, het geheimzinnig ritselen van het loof der boomen, het reine licht, dat de maan als een zilveren kleed over alles had uitgespreid, de zachtstralende sterren aan den helderen hemel, zij schenen afzonderlijk en allen te zamen te fluisteren van de dwaasheid der menschelijke hartstochten, de wijsheid van verzoening en zachtmoedigheid....

Maar mijn buurman vernam niets van dat alles. Het lag op dit oogenblik te ver buiten den kring zijner gedachten en gewaarwordingen. En toch scheen, zonder dat hij er zich rekenschap van gaf, het nachtelijk natuurschoon zijn hart aanvankelijk een weinig verzacht te hebben. Althans, toen hij zich weder naar binnen begeven en zich opnieuw nedergelegd had, namen zijne gedachten eene eenigszins andere wending.

‘Als het mij nu toch eens niet toekomt,’ zoo peinsde hij, ‘is Van Dijk toch in zijn recht. Maar waarom het mij dan ook ditmaal niet gegund, zooals dat jarenlang het geval is geweest? En waarom mij niet te voren gewaarschuwd, als hij er verandering in wilde brengen? En als

het vroeger “goejigheid” van hem was, heb ik het nu niet veel meer noodig dan voorheen? Heb ik niet voor Elsje en voor de kinderen te zorgen? Hef hie dan gien gevuul, de kerel?’

Bij dit halfluide slot van Jouk's rustelooze gedachten begon de zachtere stemming van zooeven weer te wijken. En opnieuw verviel hij in zijn koortsig gemijmer over de ‘vervluukte skroaperigheid’ van Van Dijk en de onmogelijkheid om iets aan het gebeurde te veranderen.

Zoo ging de nacht voorbij. Tegen den morgen viel Jouk in een korten slaap, maar die niet verkwikte, omdat hij door angstige droomen gekweld werd.

Bij het aanbreken van den dag spotte de natuur met de grieven en luimen van Jouk en van alle menschen. Lachend en vroolijk dook de zon uit de kimmen op, stralend zond ze licht en warmte aan akkers, wegen en woningen. De grashalmen sidderden van levensgenot, de bloemen openden zich vol blijdschap, ze gaven dankbaar hare geuren ten beste, de vogelen juichten den schoonen dag tegemoet.

Ook Jouk ontwaakte en stond op uit zijne bedstede, bevende omdat hij niet gerust had, ontsteld van hoofd en gemoed. Ofschoon hij zich voorgenomen had dit niet te doen, was zijn eerste werk een blik door het venster te werpen. En met toornig oog zag hij hoe ijverig de bosschers de bijl hadden gehanteerd. Het hout was reeds grootendeels verdwenen.

Jouk's oordeel over de rijken was er nu natuurlijk niet vriendelijker op geworden. Meer dan ooit vond hij er genoegen in, om verhalen te doen van hunne losbandigheid, hun overmoed, maar vooral van hardvochtige en gierige handelingen, waaraan deze of gene onder hen zich had schuldig gemaakt. Ofschoon hij van mij hield en wist, dat het mij onaangenaam stemde, was het hem niet mogelijk te zwijgen, als er iets dat koren op zijn molen was had plaats gevonden en hij mij daarna ontmoette. Ook was er volstrekt geene eer mede te behalen, als men hem tegensprak. Want Jouk verloor steeds alle billijkheid uit het oog en woog met twee maten. Als ik tegenover het slechte, dat hij ophaalde, bewijzen van liefde en welwillendheid aanvoerde of daden van barmhartigheid verhaalde, door gegoeden jegens armen, kranken en ongelukkigen gepleegd, dan telde Jouk zulks weinig of niet. ‘'t Zol toch ook onminselijk, 't zol al te schandelijk wezen, as 't aers was. Of die lieden ééne gulden geven of vieftig, zie eten 'r joa gien sneê brood minder umme. Wat zol 't mien wezen?’

Gedurende het jaar, dat verliep na de historie met den houtwal, had Jouk vrij wat tegenspoed te verduren. Zijne dochter stond eene zware ziekte door en ook hare kinderen waren van tijd tot tijd onder dokters handen.

Vele heeren en mevrouwen weten dat zoo niet, maar alle geringe

menschen kunnen ervan vertellen, hoe dat achteruitzet, zieken in huis te hebben. Het is een zwaard, dat naar alle zijden slaat en wondt. Dokter en apotheker zijn vrienden in nood, maar verschrikkelijk dure vrienden. En hoewel velen, als de nood voorbij is, zich weinig bekommeren om wat er bij die dure vrienden te boek staat, Jouk behoorde tot de degelijken, wier eergevoel niet bevredigd is, zoolang eene schuld van dien aard niet ‘uit de wereld’ is.

En er komt nog zoo ontzaglijk veel bij. Een zieke heeft oppassing noodig en houdt daardoor huisgenooten van arbeid en verdienste af. Hij heeft veelal geen trek in ‘eerappels en brij’ en brengt ook daardoor ongewone uitgaven teweeg. Staat anders gedurende den nacht de onophoudelijke stroom der verteringen stil, in dagen van ziekte moet er licht worden gebrand, er moet vuur aan den haard wezen, en toch ook een kopje koffie zijn voor die waakt. Zooals ik zeide, vele heeren en mevrouwen hebben daar zoo geen begrip van, maar ze mogen 't vrij gelooven als ik zeg, dat menig gezin van den geringen stand, na slechts enkele weken van ziekte, gelijkt op een schip, dat een harden storm heeft doorgestaan, dat zijne zeilen, zijne masten, zijn tuig, alles verloren heeft en als een ontredderde romp op Gods genade verder drijft.

Zóó erg was het nu wel niet bij Jouk gesteld, maar hij was toch vrij wat achteruitgeraakt, en meermalen bewonderde ik den ouden man om zijne opgeruimdheid. Altijd was hij vol hoop, dat het wel weer spoedig zonneschijn zou worden en nooit kwam er eene bepaalde klacht over zijne lippen; toen ik mij eens neerzette voor het bed van Elsje en vroeg hoe het ging, nam Jouk voor haar het woord en vertelde zoo liefderijk blij en opwekkend, hoe de zieke aansterkte, hoe zij weldra weer zou karnen dat het een lust was, hoe zij spoedig opnieuw de teugels van het huisbestuur zou opvatten en ‘de kiender en d'olde man terechtzetten,’ dat Elsje zelve, toen Jouk het vertrek verlaten had, mij met een glans van geluk en genoegen aankeek en sprak: ‘Vaeder zol 'n ziek minse gezond proaten.’

Daar ik in weerwil van Jouk's onbekommerd gelaat den toestand wel begreep, zei ik eens tot hem, dat hij het toch niet te ver moest laten komen en niet te trotsch moest zijn om, als hij hulp noodig had, ze te vragen.

‘Er is gien krimp veureerst,’ antwoordde Jouk op zachten toon, - ‘en ik hope dat onze lieven Heere mien 'r veur bewaert. Zoo veer a'k wete hebben mien olders nooit van de jaekenije (diakonie) geneuten, krek zoo min as ikke. Krappe daegen bint er wel èwest en wij hebben ook wel 'reis road en hulpe 'had van d'ien of d'aere, dat wi'k wel weten, moar van de jaekenije nooit. En dat dit nou gebeuren zol mit Elsien en heur kienderties ik hope, da 'k 't niet beleve.’

Zijn lippen beefden een weinig toen hij zoo sprak, een zenuwachtige trek voer over zijn gelaat, en een van zijne kleinkinderen -

hij stond met de twee oudsten voor zijn huisje - een van dezen trok hij naar zich toe, streelde het de wangen en nam het kleine handje in zijne groote en breede hand. Maar spoedig herstelde hij zich en sprak lachend, terwijl hij naar de schuur wees: ‘D'r stoat nog 'n heel kaptoal op de deele.’ Hij bedoelde natuurlijk de bovenste beste.

Een ongeluk komt zelden alleen, zegt men. Werkelijk schijnt de loop der omstandigheden het soms mee te brengen, dat iemand, die eenmaal begonnen is met tegenspoed te hebben, geruimen tijd woont in het hoekje, waar de meeste slagen vallen. Eene familie zal jarenlang van rouw verschoond zijn gebleven, en daarna zal de groote maaier haar naderen en den een vellen na den ander, gelijk na langdurige stilte de wind plotseling een boom heen- en weerschudt en een rijken oogst van dorre bladeren naar beneden werpt. Op eene andere wijze ondervond ook onze arme vriend Jouk, dat de eene tegenspoed vaak de voorlooper is van den anderen.

Het was een zeldzaam heerlijke Julidag, een dag als de Oostersche morgenstond, frisch zonder guur, warm zonder drukkend te zijn. Jouk was bezig een hoekje zomeraardappelen in mijn moestuin te rooien. Het was in den ochtend en ongeveer negen uur, toen ik bij hem kwam, een poosje naar zijn arbeid stond te kijken en met hem praatte. Nooit zag ik den ouden man, - hij was nu 65 jaar - nooit zag ik hem aan het werk of ik had schik in de kloekheid en de kracht, waarmee hij alles verrichtte. Zelden zag men hem anders bezig dan met een vroolijk gelaat en het gebeurde mij meer dan eens, dat zijn goede luim aanstekelijk op mij werkte en mijne eigene stemming heel wat verbeterde.

Groote kluiten aarde stak hij los en sloeg ze uiteen met zijne drietandige vork. Dan bukte hij zich, raapte met vlugge hand de aardappelen bijeen en liet ze tusschen zijne groote vingers door in drie verschillende mandjes vallen, gesorteerd als ‘eet-, poot- en krieleerappels.’ Zonder den arbeid te staken, maakte hij toch gretig gebruik van de gelegenheid om een praatje te maken, iets waarvan Jouk, zooals trouwens de lezers reeds weten, een liefhebber was. Alleen als hij uiterst gewichtige dingen te zeggen had en behoefte gevoelde om door blik en gebaren zijn woorden kracht bij te zetten, richtte hij zich geheel op en stond hij een oogenblik stil.

‘Veur vrogge eerappels is dit ol 'n biester best hoekien in de hof,’ was zijne eerste opmerking; en zijne tweede: ‘Noa mien zin gien beter zoemereerappels as moesies - 't waren zoogenaamde muisjes die hij rooide -, en dan veur laete soort de olderwetsche blauwgies. 't Woar, zie bint wat klein van stuk, moar jongens zoo fien van smaek.’ En toen hij een poos gezwegen en ijverig doorgewerkt had, keek hij even op en zei, wat men op de vriendelijkste dagen van het jaar niet nalaten kan en niet moede wordt telkens te herhalen: ‘Miseroabel zuk mooi weêr as 't is, niet?’

‘Ja,’ stemde ik toe, ‘het weer is prachtig. En het is zoo heerlijk bij zomerdag overal die werkzaamheid, dat bedrijvige te zien. Ieder is in de weer, ieder verdient zijn brood en het leed van den winter wordt vergoed en vergeten.’

‘Nou, dat zeg ie goed,’ sprak Jouk met hartelijke klem en terwijl hij mij vriendelijk aankeek. En 't was te bespeuren, dat ik eene klankvolle snaar bij den oude had aangeroerd; want hij richtte zich op en ging een oogenblik met de handen op zijne aardappelvork leunen. ‘Dát zeg ie goed. Naargens gien kolde of gien gebrek. De kiender speulen van d'ochtend tot d'oavend buten deure, krek as de voegels. D'olde minsen kuieren om 't huus, want de locht is zachte. Eerappels, rogge, haever, heui en boekweite, 't riept alles of 't stoat te bleuien op d'akker. 't Is krek of onze lieven Heere de toafel kloar zet en zeg: 't is tied van eten en van vroolijkheid!’

Jouk boog zich weer tot zijn arbeid en lachte met innig genoegen. Misschien ook eenigszins om de dichterlijke vlucht van zijne woorden, 't meest ongetwijfeld om de vriendelijkheid van de zomersche dagen. Hij herhaalde nog een paar malen, met nadruk knikkende: ‘Nou, dát zeg ie goed!’

‘Jouk, daar komt je kleindochter aan,’ zei ik. Het was een lief zesjarig meisje, dat door de zonnige tuinpaden op hare kleine klompjes kwam aandrentelen. De oude keek en riep opgeruimd het kind tegemoet: ‘Wat is 'r, mien dudde(*)?’

‘Grootvaeder, moeder zeg ie moe'n thuuskomen. De koe wil niet eten en moeder zeg, hij is benauwd.’

Dit bericht bracht groote ontsteltenis bij den ouden man teweeg, want men hoorde in die dagen veel van dergelijke ziekteverschijnselen onder het rundvee, en menig beest was reeds bezweken. Weldra liep Jouk met zijn kleindochtertje aan de hand het pad in den tuin af, dat naar buiten voerde.

Waarschijnlijk doordien een angstig voorgevoel mij bekroop en met bezorgdheid vervulde omtrent het gezin, dat toch reeds met zoovele bezwaren had te kampen, daardoor waarschijnlijk staat mij het gebeurde van dien morgen nog zoo levendig voor den geest. Al had een schilder die tooneeltjes voor mij op doek bewaard, ik zou ze niet helderder voor mij zien: het haastig aankomen van het aardig kleindochtertje en het vriendelijk aankijken van haar grootvader, de mededeeling van het kind en de plotselinge verandering op Jouk's gelaat, en eindelijk het heengaan van den grijsaard met het kleine meisje aan de hand, waarbij ik Jouk's lichtgebogen gestalte als vooruit bezwaard zag met een' nieuwen last.

Een slecht teeken was, dat Jouk dien dag niet tot zijn arbeid terugkeerde. 's Avonds liep ik nog even naar het huisje op de tippe.

(*) Is dit “dudde” ons “dotje” of “zusje”? Mij dunkt het laatste, mede omdat de Overijselaars, die het gebruiken, er ook zoo over denken.

Eenige buren waren met Jouk op de deel. Zij hadden de koe poeders ingegeven in een stukje brood, eene flesch vol vloeibare medicijn haar in de keel gegoten, het beest gewreven om werking in de huid te brengen. Maar het weigerde zijn gewoon voedsel, het haar van het dier stond ruig overeind en was glansloos, de ademhaling moeilijk en in het oog was een onnatuurlijk licht. Den volgenden morgen - het was toen Zondag - werd de toestand niet beter en 's namiddags was de koe dood.

Het was een namiddag vol zachtheid, de stilte van den rustdag verhoogde bovendien den indruk van stilte en vrede, dien de natuur teweegbracht. De menschen wandelden in Zondagsgewaad langs den grintweg en sloegen de landpaden in, om zich te verlustigen in het gezicht der korenvelden. De gouden en zilveren oorijzers der boerenvrouwen blonken onder de kanten mutsen in het zonlicht. De ouden van dagen gingen het huis uit en bij buren of vrienden keuvelen onder het genot van eene pijp en een kopje thee. En allen zonder onderscheid groetten in het voorbijgaan met eene gulheid en blijdschap op 't gelaat, die evenals de blanke wolkjes aan de lucht, de groene weiden, de rijpende korenaren, de gouden zonnestralen, u schenen toe te roepen: ‘Miseroabel, zuk mooi weêr as 't is!’

Ik zat met een boek voor de deur van mijn huis. Maar van lezen kwam niet veel, want de tooneelen om mij heen trokken mijne oogen telkens tot zich, en bovendien waren mijne gedachten aanhoudend bij mijn buurman en zijn ongeluk.

Daar kwam hij juist aan, te midden van al die vroolijke menschen in Zondagsgewaad - hij in zijn werkpak, op klompen en het hoofd gebogen. Hij keek niemand aan, stapte het hekje door en liep op mij toe. Daar stond hij en wilde mij het treurige nieuws mededeelen, maar kon niet. De oude man schreide en veegde met zijn mouw de tranen af.

‘Kom, Jouk, laat ons eens den tuin ingaan,’ - en ik ging hem voor langs een pad, dat ons spoedig aan de blikken der voorbijgangers onttrok. En hier stortte de beproefde grijsaard zijn hart uit, telkens haperend en met onvaste stem.

‘Hij is dood. Gister oavend vreesde ik al, en van de morgen hadde 'k biester weinig hope meer, moar nou is 't veur goed édoan....

Veur 't eerste zal Elsien van de weke noar de winkel goan zonder botter in de maande.... Mien turf, mien winkelwoaren, de kleedinge van de kiender, 't kwam alles van de koe....

En hoe 't nou moet? God wet 't!... Veur van 't zoemer is 't nog niks, moar as de winterdag komp - de winterdag mit 'n weduwvrouwe en drie kleine kiender!....

Acht joar hebbe 'k 'm 'had. Mien vrouwe was nog in levent, toe ik 'm 'ekoft hebbe, en wat was 't minse mal mit 'm.... Mien schoonzeune krek zoo... 't beest was 'n oarigheid veur ons alle moale....

‘O God, wat goat 't mien an 't harte!’....

Toen hij zweeg trachtte ik hem moed in te spreken. Ik herinnerde hem, hoe hijzelf mij verhalen had gedaan van zich en zijne familie, waaruit zonneklaar bleek, dat men op licht mag hopen in donkere dagen, op uitredding in nood. ‘Vertrouw erop, Jouk,’ zoo eindigde ik, - ‘dat wij in geen geval u verlegen zullen laten, gij zult niet zonder vrienden en hulp zijn!’

Maar de oude man wendde diep neerslachtig het hoofd af en klaagde zacht: ‘'t Uutende is de jaekenije!.... O, ik hebbe d'r van de nacht al over liggen denken, en ook van daege is 't mien meer as 'iens deur 't heufd égoan, - moar 't zal niet aêrs kunnen,'t zal *moeten* op 't leste.... Heere God, wa' zal 'k geerne van te veuren uut de tied wezen!... 't zal *moeten* op 't leste!’ En de anders zoo fiere grijsaard sprak die laatste woorden op een toon, waaruit men hooren kon, dat hij machteloos, als wanhopig, zich bukte onder den greep eener ijzeren noodzakelijkheid.

‘Kom, kom,’ hernam ik, ‘nu geeft ge toch al te veel toe aan de moedeloosheid van 't oogenblik. Er zijn ook andere middelen dan de diaconie. Als ge zegt, dat niet de zomer maar de winter u vrees aanjaagt, welnu laat ons leven bij den dag, niet bezorgd wezen. De winter is nog ver af, den zomer genieten we. Niet bang zijn, maar hopen, want moed verloren is alles verloren!’....

Ik zag wel, dat mijn troostwoorden weinig vat op hem hadden, want zijn eenig antwoord was, dat hij nog eens vertelde ‘hoe 't beest zoo vriendelijk, zoo minselijk altied was, hoe hie de kiender om zoo te zeggen iene veur iene kende, en hoe kaptoal en rente gelieke weg waeren.’

Met looden schreden en een bezwaard hart keerde Jouk terug. Desniettemin scheen het hem goed gedaan te hebben, dat hij zijn hart eens had kunnen uitstorten. Althans toen ik na onze wandeling in den tuin hem tot zijn huisje vergezelde, was hij toch, dacht mij, iets minder verslagen en moedeloos dan toen hij kwam.

Toen wij over het weiland zijne woning naderden zagen wij het kleindochtertje, dat de lezer reeds kent, voor het huis spelen en stoeien met een buurjongetje van haar leeftijd. Reeds uit de verte klonk hun dartel gelach ons tegemoet. De kleine meid ging telkens op de voeten van haar makkertje staan en hield zich in die houding overeind, doordien zij hem stevig om den hals pakte en hij haar onder de armen door omvatte. Zoo liepen ze dan voetje voor voetje voort en zongen luidkeels:

> Hoog op de klompen,
> Buurman is zoo drenkend,
> Lieve Grietien, zeg het niet,
> Buurman is zoo drenkend niet!

Telkens als het versje uitgezongen was, waren ze zoo machteloos van het lachen, dat zij, luid schaterend, samen in het gras rolden.

‘Kiender bint kiender!’ sprak Jouk met een droeven glimlach en liet hen begaan.

Ik ging huiswaarts, maar onwillekeurig keek ik nog eens om naar de kleine woning, die daar zoo lief in 't groen en in het zonnelicht lag en in wier nabijheid de kinderen dartelden en juichten, maar waarbinnen de dood als een rijke gierigaard het eenig ooilam gestolen had.

Ik had er niets van willen zeggen, want het mocht eens mislukken. Maar reeds toen de ‘bovenste beste’ meer kans had op dood dan leven, had ik een plan beraamd. Hoe lacht het leven ons toe, met wat nieuwe kracht omgordt het ons, als de omstandigheden ons vriendelijk in de gelegenheid stellen, iets bij te brengen tot verzachting van smart, tot verhooging van blijdschap!

Den volgenden morgen zocht ik terstond mijne onmiddellijke buren op, de leden van mijne en Jouk's ‘noaberskop’, met het doel hen voor mijn plan te winnen. Nu moet men weten, dat onze vriend het begrip van rijkdom zoo ruim nam, dat er volgens hem bij ons eene menigte ‘rieken’ waren, doch dat zulks inderdaad niet het geval was. Naast zeer enkelen, die min of meer gegoed mochten heeten - ‘begoederd’ zeiden onze boeren - hadden verreweg de meesten behoorlijk hun brood en weinig meer dan dat. Ik zeg dit, opdat de lezer de gaven onzer dorpelingen niet verkeerd beoordeele of zelfs klein achte.

Hier gleden twee rijksdaalders, daar één in den aangeboden geldzak. Bij dezen ging de huisvrouw op kousen in de mooie kamer, opende de krakende deuren van 't ‘kammenet’ en haalde eruit, wat noch tot roemen noch tot klagen stof gaf. Bij genen ging de groote zilveren beugeltasch open en diepten de met gouden ringen prijkende vingeren er een heel klein, mager aalmoesje uit, terwijl de gave van sommige minderen naar de beurs onwillekeurig een woord van hartelijken dank ontlokte.

Van de zoogenaamde kerkbuurt ging het naar al de andere gehuchten, waaruit ons dorp bestond. En de uitslag was niet onbevredigend, want eer de week ten einde was, bevatte de zak reeds eene som van honderd gulden.

Op Maandag was het marktdag ‘in de stad.’ Zondagavond nu, juist eene week nadat onzen vriend de ramp getroffen had, zond ik hem de boodschap, dat hij den volgenden morgen naar de stad moest gaan, waar hij om acht uur Berend van Wolde en Hendrik Boogaard zou vinden, die hem wilden spreken.

‘Wat moet dat beduden, Triene! zeg, wat moet dat?’ vroeg Jouk. - Ofschoon overal geheimhouding was aanbevolen, was er toch natuurlijk van de zaak iets uitgelekt en hem ter oore gekomen. Maar hij had het hoofd geschud en er weinig of niets van geloofd.

‘Ik wete van niks,’ antwoordde de dienstmaagd met geheimzinnig gelaat, - ‘ik zal oe allienig de bosschap brengen. Nou, g'n oavend, Jouk!’ - en zij trok de deur dicht.

‘Nou, zegge moar da 'k goan zal, heur! en de groetenisse!’ riep de oude man haar opgeruimd na.

Met zijn beste buis aan, de Zondagsche pet op, in een gloednieuwe bombazijnen broek, en met schoenen aan de voeten ging Jouk 's Maandags vroegtijdig op weg. Boogaard en Van Wolde lieten niet op zich wachten en vertelden hem, dat zij in last hadden met hem eene koe te koopen als plaatsvervangster van de gestorvene.

Jouk wist niet wat hij erop zeggen zou, hij was met de zaak verlegen. Als droomend volgde hij de beide boeren, die kennis van vee hadden, en sprak slechts wanneer hem iets gevraagd werd. Na vrij wat heen en weer loopen om een geschikt beest te zoeken, na lang loven en bieden werd de koop gesloten. En nu zij volgens het gebruik in de herberg met een dronk de zaak bezegelden, vroeg Jouk naar de toedracht der zaak. Hij wist er wel iets van, zei hij, maar niet alles. Boogaard en Van Wolde vertelden hem daarop, wat er gebeurd was: dat allen met zijn ongeluk begaan waren geweest, dat niemand geweigerd had om in den zak te tasten ten einde hem de schade te vergoeden, en ieder gaarne had meegewerkt om hem te bewaren voor zijn schrikbeeld, de diaconie.

Met bevende vingers maakte Jouk, toen hij vertrekken zou, de koe los. Hij schudde de beide helpers de hand, ‘ik daank oe, ik daank oe allervrendelijkst!’ sprak hij en ging toen zijns weegs.

Toen hij buiten de stad kwam, was het daar betrekkelijk stil, want het was nog vroeg in den namiddag en de stroom der marktbezoekers ging nog niet huiswaarts. En 't was maar goed ook, vertelde hij mij later, dat het op den weg zoo rustig was. Want de oude man was er ‘beduusd’ van. Hij wist niet, hoe hij het had. Telkens dacht hij, dat het niet waar was, en 't was toch zoo. Ieder oogenblik had hij er behoefte aan om zich om te keeren, het nieuwe beestje aan te zien en te betasten, en zich zoodoende antwoord te geven op de vraag, die hem aanhoudend zoo wonderlijk, ‘zoo oarig’ overviel, ‘of 't Jouk zelf was die mit 't koegien op den grintweg leup, of dat 't moar 'n verbeeldinge was.’ Als hij dan zichzelven weer tot het geloof van de werkelijkheid van zijn geluk gebracht had, keek hij onwillekeurig rond of er niet iemand was, wien hij zijne vreugde kon mededeelen, - totdat hij weer in diepe gedachten verzonk.

De buren wisten eerst niet, wat er te doen was, toen Jouk voorbijkwam, want luidkeels riep hij van den weg af hun toe, om buiten te komen en mee te gaan. Men kwam buiten en volgde hem, ten einde de koe te bekijken, want Jouk bleef niet stilstaan, hij had haast om thuis te zijn. De gedachte dreef hem voort, wat Elsje wel zeggen zou en hoe de kleinen zouden opkijken.

‘Elsien, kiender, kom hier allemoale!’ riep hij nog eer hij het hek van zijn erf had bereikt.

Zoo kwam hij op de tippe aan, waar hij de koe aan een boom vast-

bond. De gansche buurt liep weldra samen, groot en klein; 't was eene drukte van belang. Er stond een groepje om Jouk, met alle aandacht luisterende naar het omstandig verslag, dat hij van de zaak gaf. Om de koe schaarde zich een tweede kring van menschen, die met kennersoog het beest opnamen, zijne verschillende lichaamsdeelen betastten en beoordeelden. Twee kleine jongens, die elkander op zij drongen, om in den kring van Jouk's hoorders te komen, werden nijdig op elkander en stonden gereed om tot dadelijkheden over te gaan, doch kregen onverwachts elk een klap om de ooren van een hardhandigen volwassene, wiens aandacht door hen gestoord werd. En bij de koe kregen een paar buren half ruzie, omdat de een bet beest, ‘niet zoo ieselijk jonk meer’ vond, wat de ander om Jouk's wil niet verdragen kon. ‘Heur ie 't wel, volk, Peter is 't weer niet noa 't zin!’ zei deze op schamperen toon. - ‘Loop hen, kerel!’ riep gene boos uit, - 'n minse is toch vrij in zien spreken!’ - Doch na deze kleine woordenwisseling was de vrede spoedig weer hersteld.

In de avondschemering kwam Jouk bij me. Als naar gewoonte liep hij om het huis heen en kwam achter door de keukendeur binnen. Ik hoorde hem in den gang, waar hij zijne klompen uittrok. Mijne kamer stond open en hij zag mij zitten, doch als om zich aan te melden, vroeg hij toch, of ik ‘in huus’ was en trad over den drempel. Maar in plaats van op zijn gewonen vroolijken toon mij goeden avond te wenschen, zag hij mij vriendelijk aan en knikte.

‘Ga zitten, Jouk, daar staat een stoel.’ - Hij deed wat ik hem zei en knikte mij nog eens lachend toe.

‘Man, man, wa' binne 'k bliede...!’ zoo begon hij, - zoo barstte hij los, mocht ik wel zeggen, want zijne stem sprak van met moeite bedwongen aandoening.

Ik zei hem, dat ik mij met hem verheugde. ‘Zeg er maar niet meer van!’ sprak ik, toen ik zag, dat hij moeite deed om voort te gaan.

Eene geruime poos zweeg hij. Doch eindelijk vermande de oude zich en zei: ‘Nou goed, ie willen geen daank, nou goed!.... moar nog wat!... Wij hebben mennigmoalen woorden 'had - omda 'k de rieken niet lieden mochte.... Moar nou belove 'k oe... gien onverteugen woord zal meer over mien lippen komen te 'n de minse... Zie binnen meer as goed veur mien éwest, meer as goed!’....

Hier hield hij een oogenblik op. En het klonk mij als plechtig in de ooren, toen hij, met de handen vast in elkander als om zich te beheerschen, langzaam en zacht zeide: ‘Ik hebbe de minsen slechter émaekt as zie verdienen... ik hope dat het mien vergeven worde...!’

Nog een tijdlang streden zijne ontroering en zijne behoefte om te spreken tegen elkander, maar zijn aandoeningen behielden het veld en beletten hem om meer te zeggen.

Nadat ik hem nog enkele woorden had toegesproken, stond hij op om heen te gaan. Maar vooraf trad de grijze arbeider op mij toe en

greep zwijgend maar schier hartstochtelijk met zijn vereelte hand de mijne, die ik van ganscher harte hem toereikte. Daarna verliet hij mij.

Ziedaar, geachte lezer, de geschiedenis van Jouk's bekeering. En ik kan u verzekeren, dat het eene volledige, oprechte bekeering was. Want ofschoon ik naderhand nog ettelijke malen den ouden toornigen trek op zijn gelaat heb gezien, die placht vooraf te gaan aan heftige uitvallen tegen de ‘rieken’, toch heeft mijn oude buurman zijn belofte niet geschonden, geen onvertogen woord kwam in dit opzicht meer over zijn lippen.

Of Jouk nu sinds dien tijd in allen deele een volkomen braaf man is geweest, durf ik niet verzekeren, geloof ik niet. Want voor ‘janneverminsen’ was hij altijd even scherp en onmeedoogend. En wat den oefenaar betreft, hij bleef in weerwil van mijne protesten er steeds even begeerig naar om ‘de kerel mit 'n kroepeeken om de buis te komen.’

Onze oude vriend is nu dood. Ook hij rust sinds eenigen tijd onder de hooge eiken, die elk najaar met hun verwelkt loof de graven om de vriendelijke dorpskerk bestrooien, en elke lente door hunne rossige jonge bladeren vertellen, dat het nieuwe leven ontwaakt is.

Pasoeroean.

P. HEERING.

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

XIII. Hoor, hoor, de leewerk zingt.

Hoor, hoor, de leewerk zingt,
Hij roept ons juichend op,
Zijn liefdezang helschettrend klinkt,
Het koolzaad schudt den kop,
Zijne geele bloemen trillen,
Wie blijft nog dom verspillen
Den tijd in 't bed.... 't is niet gezond,
De morgenstond heeft goud in den mond.

Ach, ach, ik hen zoo mat,
De leewerk zinge 't lied,
Het koolzaad drage een rijken schat,
Ze droomen 's nachts toch niet.
Maar 'k wil niet langer slapen,
Den tijd verdoen met gapen,
Vroeg uit het bed.... dat is gezond,
De morgenstond heeft goud in den mond.

Waar, waar, volschoone droom,
Zijt gij nu heengegaan?
Daar druppelt van den wilgenboom
De dauw met traan bij traan.
O kon ik stille weenen,
Ach, traanloos stap ik henen,
Snel op den gang.... dat is gezond,
De morgenstond heeft goud in den mond

XIV. Boer peters dochters.

Boer Peters dochters slapen lang,
Het veld ligt braak en leeg;
Ze minnen jok en lediggang,
Het onkruid groeit vandeeg.

Ze drentlen lachend naar de stad,
Het veld ligt braak en leeg;
Daar wordt haar kleed met wijn bespat,
Het onkruid groeit vandeeg.

Ze leefden daar in lust en praal,
Het veld ligt braak en leeg;
En stierven in een hospitaal,
Het onkruid groeit vandeeg.

EMANUEL HIEL.

(*Wordt voortgezet.*)

Staatkunde en geschiedenis.

Politieke wedergeboorte.

De tweede November 1877 is een gewichtige dag voor Nederland geweest.

Niet omdat toen een nieuw ministerie werd benoemd; de optreding van een nieuw kabinet kan, op zichzelf beschouwd, worden aangemerkt als een zeer gewoon verschijnsel in het verloop van de chronische kwaal der ministerieele crisis, die Nederland reeds bijna vijf en twintig jaren plaagt en afmat. Doch de verandering, die nu laatstelijk op ons politiek tooneel plaats greep, is zoowel om de aftredende als om de optredende personen van een bijzonderen aard, en verdient dat men er eene hooge beteekenis aan hecht. Wie op de hoogte is van onze binnenlandsche politiek zal daarom, met ons, de benoeming van een nieuw stel Nederlandsche ministers, welke op 2 November jl. plaats had, gewichtig noemen.

Het ministerie-Heemskerk werd vervangen, ziedaar reeds een belangrijk feit. Wij willen aan de leden van dat ministerie recht laten wedervaren, en erkennen dat zij, - zoo niet allen, dan toch de meesten hunner, - goede dingen hebben gedaan; ja, men mag zeggen, meer goede dingen gedaan hebben en betere dingen gedaan hebben, dan men wegens de bijzondere stelling, die zij tegenover het parlement en tegenover de natie innamen, had mogen verwachten of verlangen. Het ministerie van 27 Augustus 1874 was het kabinet van de minderheid, aan de meerderheid als straf voor hare gebleken regeeringsonmacht opgelegd, en dat de meerderheid daarom moest dulden, tot zekere hoogte zelfs ondersteunen. Het was een regeering, alleen regeering geworden omdat er toch een regeering moest zijn; niemand mocht het haren leden euvel duiden, dat ze plaats hadden genomen op onbezette zetels, die naar den eisch der publieke orde niet onbezet mochten blijven, nadat zij, wien het vertrouwen des lands er een onbetwist recht op schonk, ze hadden ontruimd, toen het vertrouwen op eigene kracht hun begaf.

Uit den aard der zaak kon men van zulk een nood-ministerie niet

veel verwachten. Het bezat het politiek vertrouwen der meerderheid niet, bij parlement noch volk, het schoot slechts zwakke wortels in den zeer schralen grond van eene minderheid in den boezem der minderheid, het was niet voortgekomen uit eene achtenswaardige en beginselvaste kleine partij: - het kon dus niets meer zijn dan een administratief ministerie, dat de zaken gaande hield, hier en daar kleine verbeteringen aanbracht, hoogstens onderwerpen, waarbij de politiek niet betrokken was, bestudeerde en er de regeling van voorbereidde. En toch heeft dat ministerie der minderheid, behalve veel dergelijks, de nieuwe regeling van het hooger onderwijs tot stand gebracht, den rechtstoestand der coöperatieve vereenigingen geregeld, en zelfs de Staten-Generaal weten over te halen tot eene verbetering der rechterlijke organisatie, waartoe ministers van justitie van de meerderheid hen, hoeveel talent er ook aan werd besteed, niet hadden kunnen bewegen. Maar de tot dit werk vereischte talenten brachten ook weder hunne eigenaardige bezwaren mede; zij baarden een zelfvertrouwen, een bewustzijn van eigen kracht, die het administratief ministerie eerlang verleidden tot politieke handelingen en ondernemingen, waartoe het de vereischte politieke krachten niet bezat, en die het tot een deerlijken val hebben gebracht. Wie politieke hervormingen langs den parlementairen weg tot stand wil brengen, moet over de meerderheid in het parlement kunnen beschikken; - ziedaar een axioma van practisch staatsrecht, dat men niet ongestraft uit het oog verliest. De Heer Heemskerk en zijne ambtgenooten hebben dat ondervonden. Verblind door het ongehoopt succes, op het administratief-legislatief terrein bij de Kamer behaald, prat op eene macht, die hen, minderheidsmannen, quaestiën tot eene oplossing deed brengen, waarvoor de ministeriën van de meerderheid waren teruggedeinsd, of waarop ze gevallen waren, zagen zij de grens niet meer tusschen administratie en politiek. Stout waagden ze zich op dat laatste terrein, dat ze volgens de lessen van het constitutioneel stelsel, volgens de wet van zelfbehoud, hadden moeten schuwen; daarmede streken zij hun eigen vonnis. Zoodra het ministerie-Heemskerk de zoo bij uitstek politieke quaestiën van het lager onderwijs en van de censusverlaging op zijn programma zette, kon het niet meer op den steun der meerderheid rekenen. Geduld zoolang het van de politiek afbleef, en zich zoo te zeggen neutraal hield van den strijd der partijen, moest het bestreden worden zoodra het die houding liet varen en partij koos. Vandaar dat dit ministerie, volkomen geschikt en krachtig genoeg om te administreeren, geheel machteloos werd zoodra het meer wilde doen. Het vond zich geplaatst voor het oud dilemma: parlementair regeeren of corruptie. Parlementair regeeren zou onmiddellijk aftreden hebben ingehad; uit zucht tot zelfbehoud moest dus de corruptie gekozen worden. Zelf behoorende tot de overblijfselen eener geheel uit haar verband gerukte partij, en door toevoeging van vreemde elementen in den aanvang reeds tot politieke machteloosheid

bedorven, wist het ministerie van 1874 zich het leven te redden door nu hier, dan daar steun te vragen en steun te geven. In maatregelen, in benoemingen waren 't nu eens de uitersten ter rechter- of linkerzijde, dan weder de gematigden, waaraan het ministerie de hand toestak, en al werd de hand niet weder geboden, het ontleende toch aan die aanraking eenigen steun voor het oogenblik, om bij het dreigen van een nieuwen val zich weder elders vast te klampen en op te houden. Door zulk eene beginsellooze, van uitvluchten en dubbelzinnigheid geweven politiek had het voor alle partijen den toestand onhoudbaar gemaakt, het staatsbestuur gedemoraliseerd, en bij de natie de grondslagen der constitutioneele instellingen, het vertrouwen namelijk op de Kroon en het vertrouwen op de volksvertegenwoordiging, ondermijnd.

Geen wonder dus, dat de aftreding van het ministerie-Heemskerk allen, die 't met onze instellingen wèl meenen, welkom was en eene uitkomst scheen, en het koninklijk besluit van 2 November 1877 bij alle partijen hetzelfde gevoel van verademing opwekte als het soortgelijke van 3 Juni 1868 had gedaan, waarbij ook de teugels van het bewind aan een ministerie-Heemskerk ontnomen en aan een kabinet van de meerderheid toevertrouwd werden.

Men zou kunnen vragen, of er in 1877 dan zooveel reden tot tevredenheid bestond, na de ervaring dat eene dergelijke uitredding in 1868 toch niet had kunnen voorkomen, dat zes jaren later het verdreven minderheidsbestuur weder zitting nam. De tijd zal moeten leeren wat hiervan is; bevatten intusschen de berichten van hen, die het weten kunnen, de waarheid, dan verschilt de oplossing der jongste crisis van die der crisis van 1868 in dit zeer belangrijk opzicht, dat de toen nog onderling verdeelde liberale partij thans hare politieke wedergeboorte heeft ondergaan. De meerderheid in de Tweede Kamer maakt thans een aaneengesloten geheel uit, een georganiseerd leger met veldheer, gedeputeerden te velde en soldaten, en de uit die meerderheid verkozen ministers zijn tegelijk hare ware en beste vertegenwoordigers. Reeds meermalen werd ons in den laatsten tijd medegedeeld, dat de liberale leden der Kamer tot de lang ontbroken hebbende overeenstemming omtrent belangrijke quaestiën gekomen waren, dat zij zich hadden georganiseerd onder een leider, die aller vertrouwen bezat, aan wien zelfs de aanvoerders van heden en gisteren voor de toekomst de aan een gewoon soldaat voegende trouw en gehoorzaamheid hadden beloofd. Die leider nu is door de Kroon met de samenstelling van een kabinet belast geworden, en we mogen dus 2 November 1877 begroeten als den dag der terugkeer tot de zuiver constitutioneele beginselen. Met eene parlementaire meerderheid, die weet wat zij wil en hoe zij dat verkrijgen wil, met eene regeering uit den boezem dier meerderheid genomen en welker leden de *personae gratissimae* zijn hunner eigene partij, terwijl ook politieke tegenstanders hunne bekwaamheid en eerlijkheid erkennen, met dit alles kunnen vruchtbare jaren van her-

vorming en ontwikkeling voor ons land aanbreken. Wij hebben nu bijna een menschenleeftijd van onmacht en onvruchtbaarheid doorleefd; wij verdienen nu wel, dat weder een tijdvak van wetgevende werkzaamheid aanbreke, gelijk van 1850 tot 1853 onze geschiedenis versierde. Welke schoone vruchten het laatstbedoeld tijdperk heeft opgeleverd weten wij goed genoeg, om de waarde van den terugkeer van den doolweg der politieke corruptie tot de constitutioneele beginselen te kunnen schatten. De eenheid en krachtige organisatie der uitstekend geleide liberale partij bezorgde ons, zonder lang verwijl en zonder ernstigen strijd bijkans, de grondwettige hervorming van het provinciaal en gemeentebestuur, de vrijmaking van den handel; eene korte opflikkering van het oude vuur schonk ons later het middelbaar onderwijs. Hoe treurig het in de andere tijdvakken ging, behoeft niet herinnerd te worden; het ligt nog te versch in ons geheugen, dan dat wij niet in staat zouden zijn, het groote practische belang van het weder intreden van den ouden goeden stand van zaken te waardeeren. Van eene op een duidelijk programma vast aaneengesloten liberale meerderheid in het parlement verwachten wij de consolidatie en ontwikkeling van onze vrijzinnige instellingen; wordt zij met talent en voorzichtigheid geleid, dan vertrouwen wij haar ten volle het aanbrengen toe van die veranderingen in het organisme van den Staat, die door den geest des tijds mochten gevorderd worden.

‘Met talent en voorzichtigheid geleid’, - dit voorbehoud is noodig, niet uit wantrouwen jegens den nieuwen leider, van wiens kunde en werkzaamheid wij zooveel moeten hopen, maar omdat er in den boezem der meerderheidspartij in de Tweede Kamer, onder hen zelfs, die door hunne medeleden in 's leiders raad zijn geplaatst, denkbeelden en wenschen bestaan, die bij de eerste poging tot toepassing of vervulling de partij, die ernaar streefde, tot inwendige verscheuring en tot ondergang in de achting der natie doemen zou. Wij denken hier aan het zonderling artikel H a l f w e g , in het Januarinummer van de *Vragen des tijds* opgenomen, geschreven door Mr. S. van Houten, een der vijf mannen van consultatie (of hoe ze anders heeten), die de liberale leden der Tweede Kamer, volgens de dagbladberichten, aan hunnen leider hebben toegevoegd. Voor den schrijver van dat artikel heeft het opdragen der kabinetsformatie aan Mr. Kappeijne eene uiterst gewichtige beteekenis, die echter geheel van de even geschetste verschilt. Volgens hem is de verkiezing van den Heer Kappeijne tot partijleider niet voortgevloeid uit de behoefte aan innerlijke versterking en verhooging van het arbeidsvermogen der liberale kamermeerderheid, maar heeft zij vooral eene theoretische waarde, als zijnde de stap op een nieuwen weg naar een splinternieuw constitutioneel stelsel. Schoon wij het artikel bekend onderstellen, mogen wij ons niet aan eene bespreking wagen zonder woordelijk te citeeren. ‘De reorganisatie der libe-

rale partij, de keuze van den Heer Kappeijne tot haar leider en de benoeming van den Minister De Roo tot lid der Tweede Kamer zijn, - zoo luidt het daarin, - mijlpalen op den weg, welke er toe leidt, ten onzent de door eene volksvertegenwoordiging gecontroleerde monarchale regeering te veranderen in eene, door een onverantwoordelijk, met het onbeperkt recht van benoeming der ministers en met het ontbindingsrecht gewapend hoofd van den Staat gecontroleerde, vertegenwoordigende volksregeering.'

Zulk een regeeringstelsel is, volgens den schrijver, het doel waarnaar de liberalen al reeds sedert vijftig jaren streven, en is de toekomst van ons vaderland geworden sedert niet meer de landsvaderlijkheid maar de volksovertuiging, uit onbeperkte publiciteit en vrije discussie over staatszaken geboren, den grondslag uitmaakt van ons staatsbestuur. Sedert vijftig jaren nadert de Controleur-Koning ons dus reeds stap voor stap, zonder dat wij het bemerkt hebben! Wat meer is, sedert eene halve eeuw streven 'de liberalen', - zonder het zelf te weten, want wij rekenen ons ook tot hen, en vernemen er eerst in Januari 1878 iets van! - naar deze nieuwigheid, waarin wij noch voordeel, noch vooruitgang bespeuren, indien wij het stelsel wel begrijpen; dit laatste is ook na de woordenrijke uitlegging van den uitvinder nog volstrekt zoo zeker niet. De contrôle over de kleine dingen van den dag laat de gekroonde controleur aan de minderheid in het parlement over, maar hij wake: 'dat hetgeen hem als de stem des volks wordt voorgedragen zulks ook werkelijk zij; dat de mannen, die hem worden aangewezen als degenen, die bij uitnemendheid 's lands vertrouwen bezitten en verdienen, zich dit vertrouwen waardig betoonen, en dat deze, als zij het niet meer bezitten, ook de uit dat vertrouwen voortspruitende stelling verlaten'; hij zorge verder: 'dat de bovendrijvende partij in de uitoefening der gouvernementeele functiën partijbelang niet met landsbelang verwarre; dat de meerderheid geen misbruik van gezag plege, door het gezag van meerderheidsbesluiten te willen doen gelden buiten den kring der zaken, omtrent welke vrijwillige onderwerping der minderheid mag worden geeischt en met reden verwacht; dat een gouvernement uit eene reeds weggesmolten meerderheid niet in corruptie of kunstmiddelen levensverlenging zoeke, en hij make indien het noodig is van het recht om de volksvertegenwoordiging te ontbinden gebruik, ten einde een door zulke kunstmiddelen voortbestaand of met wijzigingen in de algemeene overtuigingen niet genoeg rekening houdend anti-nationaal ministerie te verwijderen(*). Ja, zelfs mag de mogelijkheid niet worden voorbijgezien, dat het koningschap nog eens weder, in een te wachten constitutioneelen strijd tegen de geldheerschappij, zijn gewicht

(*) Het komt ons voor, dat de Controleur-Koning eenvoudiger handelt door het ministerie, dat verwijderd moet worden, te ontslaan; of sluit het "onbeperkt recht van benoeming" geen "onbeperkt recht van ontslaan" in?

in de schaal legge op de wijze, waarop Koning Willem II het in 1848 deed.'

Indien de liberale partij inderdaad vijftig jaren gestreden had om dit resultaat, dan zouden we haar wel moeten beklagen om hare verblinding. Wat ons hier wordt voorgesteld als eene nieuwe uiting van 'parlementair gouvernement', is wezenlijk niets anders dan een zuiver persoonlijk gouvernement, de landsvaderlijkheid zelve; maar veel gevaarlijker dan ze vroeger was, omdat ze zich tooit met een schijn van parlementaire regeering, die onnoozele lieden verblinden kan. Werd het denkbeeld van den afgevaardigde uit Groningen toegepast, het schip van staat zou twee masten dragen. De regeering zou twee hoofden hebben, en er wordt geen bijzonder scherpe blik toe vereischt om uit te maken, welk van de twee de grootste macht hebben zal. Schoon de Heer Van Houten met eenigen ophef getuigt, dat 'het zwaartepunt van ons politiek stelsel meer en meer komt te liggen bij de kiezers', verplaatst z i j n stelsel het zwaartepunt naar elders, naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Dáár alleen mag de Koning zijne ministers zoeken, - eene bepaling, die nog al wat afdoet op het 'onbeperkt recht van benoeming'; - dáár alleen vindt men de 'spadehanteerders', de werkers aan de sappen en mijnen van het parlement, terwijl de geestverwanten daarbuiten als 'fakkeldragers' verre staan; de organisatie der liberale partij begint eerst binnen de wanden van de vergaderzaal, - niet de zaal der openbare zitting, maar die waarin de caucus bijeenkomt. De caucus benoemt haren leider, die, met de formatie van een kabinet belast, uit het enge kringetje zijne ambtgenooten kiest. Zij moeten zijn de mannen van den meesten invloed in het parlement, - na den leider natuurlijk, anders zou deze spoedig geleid worden, - maar ze moeten ondergeschikt zijn en zich ondergeschikt gevoelen jegens den leider, die voor de politiek van het geheele kabinet aansprakelijk is, en eigenlijk, wil 't naar den eisch gaan, van al zijne ambtgenooten een verzoek om ontslag in den zak moet hebben, opdat hij hen te allen tijde naar willekeur kan laten vertrekken. De Heer Van Houten wil nog verder gaan; hij wenscht den ministerraad te herscheppen van eene vergadering, die bij meerderheid van stemmen beslist, tot eene 'waarin de formeerder van het kabinet permanent voorzitter is, en waarin hij eene beslissende stem heeft ter vaststelling van het aan den Koning te geven advies'. Men lette hier wel op: het geldt hier niet de beslissende stem van den president, in vele vergaderingen bij staking toegekend; er wordt verlangd, dat de permanente president-minister a l l e e n stemt en a l l e e n beslist. We vragen niet, welk volksvertegenwoordiger met parlementairen invloed en bekwaamheden zich zulk eene stelling zal laten welgevallen, als hier aan den minister wordt toegedacht; wij schetsen alleen het 'parlementair stelsel' van den Heer Van Houten, waarnaar wij liberalen sedert eene halve eeuw heeten te streven!

De kiezers hebben alzoo hunne uitverkorenen gezonden met volmacht om het land te regeeren; die uitverkorenen hebben uit hun midden een eminent hoofd verkozen, die weer anderen uit hetzelfde kiest, om onder zijne bevelen de regeering uit te oefenen. We willen aannemen, dat bij al deze keuzen ware verdiensten den doorslag geven, hetgeen inderdaad zóózeer in ieders belang is, dat de parlementaire regeering wel zorgen zal, dat ze de verkiezingen voor het parlement beheerscht, en alzoo het zwaartepunt geheel en al in hare eigene vergadering vestigt. Alle macht is dus opgehoopt in de handen van dat eminente hoofd, van dien electieven souverein, die de meerderheid van de Kamer, en door haar het land, beheerscht en niemand boven zich heeft. Niemand?.... ja toch; er is nog ergens een erfelijk Koning, een politiek Controleur-generaal des Rijks, gelijk Rusland een financieel Controleur-generaal des Rijks heeft; maar 't is niet recht duidelijk of deze staat boven of naast den Koning der spade-hanteerders, den electieven souverein, die feitelijk niet verantwoordelijk is, als zijnde het opperhoofd niet slechts van zijne in ministerrokken gestoken referendarissen of commiezen, maar ook van de oppermachtige en dus alleen tot verantwoording vragen bevoegde kamermeerderheid. En wanneer wij nu de verhouding tusschen de twee voornaamste organen van het nieuwbakken parlementair stelsel overdenken, dan wordt er niet veel slimheid gevorderd om te ontdekken, wie op den langen weg heer en meester zal blijven. De Koning-Controleur natuurlijk. Hij is de erfelijke souverein, die alle partijen overleeft. Zijn huis blijft met de natie voortduren; in het verledene, het heden, de toekomst, zijn beider belangen, rechten en plichten innig samengeweven. Hij is de natuurlijke bondgenoot aller minderheden; de grootste populariteit is van nature zijn deel. Al was 't alleen om dit alles, hartenheer zou boven schoppenheer gaan. Maar voeg nu hierbij nog al die kleine, doch afdoende hulpmiddelen, waarover een vorst te beschikken heeft om zijn wil te doen gelden tegenover de ‘overtuigingen der natie’, en waarmede in den regel veel zekerder het doel bereikt wordt dan door dat overbodig ‘geweld’, waarbuiten de Heer Van Houten geen ander middel schijnt te kennen, en gij zult ons kunnen toegeven, dat zulk een vorst, wanneer hij een serieus, bekwaam, en zich van eene roeping tegenover zijn volk bewust man is, zich ten slotte weinig om zijn electieve evenknie, den depositaris der kamermacht, zal behoeven te bekommeren. Dit nieuw-modisch stelsel van ‘parlementaire regeering’, dat bezwaarlijk ernstig kan worden opgevat, komt, wij herhalen het, neder op een bijna onbeperkt persoonlijk gouvernement met een schijn van volksregeering.

Er komt nog meer bij in aanmerking. Men vergete niet, dat in het stelsel van den Heer Van Houten nog een ander denkbeeld gevonden wordt, dat in het H a l f w e g -artikel niet op den voorgrond treedt, maar de gansche theorie bezielt: het algemeen stemrecht. Die arme census vestigt, gelijk reeds zoo dikwijls verkondigd is, eene ‘geld-

heerschappij', eene overheersching van de *bourgeoisie satisfaite.* Men stelle zich dus de werking van dit aangeprezen 'parlementair stelsel' voor onder vigueur van het algemeen stemrecht. Weinig zal 't den vorst deren, of het hem zoo pompeus toegekend 'o n b e p e r k t recht van benoeming der ministers' maar een valsche schijn is, en hij daarentegen gedwongen wordt tot kabinetformeerder te kiezen wien de tijdelijke meerderheid hem aanwijst, en de verdere ministers te benoemen, gelijk de kabinetformeerder 't verkiest; hij heeft het vrij wat kostelijker ontbindingsrecht, en daarmede zal hij de lastige meerderheid met haar eminent hoofd en zijne minder eminente parlementaire raadslieden en nog iets minder eminente commiezen-ambtgenooten wel in toom weten te houden. In elk land ter wereld, ook in ons vaderland, leert de geschiedenis, dat de naar uitbreiding van macht strevende vorst altoos een bondgenoot vindt in de lagere volksklasse. En geen wonder; de groote hoop kan niet oordeelen over de quaestiën, waarover de Controleur-Koning van het stelsel Van Houten het algemeen stemrecht zal hebben te raadplegen: of de formeerder van het kabinet wel langer voorzitter van dat kabinet blijven kan, of de minderheden te veel, of nog juist genoeg, onderdrukt worden. De groote hoop begrijpt alleen duidelijke, zij 't ook onware taal. Bij kamerontbinding moet de vorst zeggen: ik kan met de tegenwoordige meerderheid niet regeeren, geef mij een parlement, waarin een andere politieke richting heerscht. Hadden we in 1867 het algemeen stemrecht gehad, we zouden sedert dien tijd meer dan halfweg de reactie wezen. Ten slotte wischt het 'parlementair stelsel', waarvan sprake is, het parlement zelf geheel uit, hoe kunstig de werking zij van de daarin bestaande meerderheid en het daaruit voortgekomen ministerie. Het ontbindingsrecht als eenig wettig middel van invloed geeft den vorst gelegenheid om ieder oogenblik als de ware vertegenwoordiger der natie tegenover de onware vertegenwoordigers in het parlement stand te vatten, en een beroep op de natie zelve te doen. Zal hij, verstandig man zijnde, en tijd en omstandigheden wel wetende te kiezen, zich de uitoefening van dit recht ooit hebben te beklagen?

Maar wij mogen niet langer bij de denkbeelden van den Heer Van Houten stilstaan. Hij vergist zich wanneer hij meent, dat de liberalen den door hem gedroomden toestand verlangen; hij vergist zich, wanneer hij ons te goeder trouw wil diets maken, dat de crisisoplossing van 2 November werkelijk moet worden opgevat in de beteekenis, die hij eraan hecht. Dat hij zich vergist is duidelijk genoeg. Indien de formeerder van het liberaal kabinet dezelfde beginselen had willen toepassen, hij had er ruimschoots de gelegenheid toe gehad. In de Tweede Kamer waren titularissen te vinden ook voor de departementen van buitenlandsche zaken, financiën, marine en koloniën, en toch zocht de Heer Kappeijne hen buiten dat *pays légal;* ja, wat nog duidelijker spreekt, toen de uit den boezem der Kamer benoemde ministers van

justitie, van binnenlandsche zaken (N.B. de kabinetformeerder zelf), van waterstaat, handel en nijverheid en van oorlog volgens de grondwet als kamerleden aftraden, stelde alleen de laatstgenoemde zich weder candidaat, en volgden de drie anderen het gebruik van niet-cumulatie, gegrond op het logisch begrip, dat dezelfde persoon niet tegelijk gouverneeren en controleeren kan. Wel strookt het behouden van de leiding der partij in de kamer met het voorzitterschap van het ministerie met dit begrip niet geheel, maar in de hoofdzaak, in het concentreeren van alle politieke kracht in het parlement, het fundament van het nieuwe stelsel, sloeg de Heer Kappeijne den door den Heer Van Houten uitgebakenden weg niet in Wil de laatste het cumuleeren van het ministerschap met het lidmaatschap der Kamer door den Heer De Roo van Alderwerelt als een mijlpaal op zijn weg begroeten, wij wijzen op het veelbeteekenend feit, dat de leider zelf en twee zijner ambtgenooten niet cumuleeren, en trekken daaruit het besluit, dat de cumulant op een verkeerden weg is verdwaald geraakt. In elk geval blijkt het, dat de leider zelf een ander begrip van zijne verhouding tot zijne ambtgenooten heeft dan zijn adviseur; beschouwde de Heer Kappeijne den Heer De Roo als een ondergeschikte, voor wiens politieke daden hij verantwoordelijk was, hij zou hem geene vrijheid hebben gegeven om te doen wat hij zelf en zijne ambtgenooten nalieten.

Wij hebben echter reden genoeg om aan te nemen, dat de Heer Kappeijne met ons de waarde der politieke wedergeboorte van de liberale partij, waarop 2 November 1877 de kroon zette, vooral zal zoeken in practische resultaten. Zijne inaugureele rede van 24 November 1874, - de eerste sedert de aanvaarding van het leiderschap der partij door hem uitgesproken, - doet ons dit verwachten. Wij zijn volstrekt niet voornemens den tegenwoordigen minister die redevoering als een program van regeeringspolitiek op te dringen, noch hem er een verwijt van te maken, zoo hij te eeniger tijd als minister niet geheel handelen mocht overeenkomstig het toen in het vuur der improvisatie gesprokene; voor een politiek man doen tijd en gelegenheid eischen gelden, die men zonder onbillijkheid bij het beoordeelen zijner handelingen niet kan voorbijzien. Doch aan de algemeene strekking dezer rede houden wij hem verbonden. Al werd het niet met zooveel woorden gezegd, toch straalde daarin eene hoogere opvatting van de regeeringsplichten door dan het streven, om de belangen en wenschen der meerderheid door te drijven en de minderheden te onderdrukken, zoover en zooveel als de Controleur-Koning het maar gehengen wil. Bovendien was die rede in hooge mate practisch; daarin werd gegeven eene schets van de beginselen eener progressistische partij in Nederland, waarmede de meeste liberalen zich in het algemeen zullen kunnen vereenigen, ook al wordt bij de onvermijdelijke onbestemdheid van vele uitdrukkingen later verschil van zienswijze over het hoe en hoever niet uitgesloten.

Trouwens eene regeering, die in de tegenwoordige omstandigheden optreedt, zou de eischen van het oogenblik geheel miskennen, indien zij niet meer aandacht schonk aan ernstigen arbeid dan aan de droombeelden eener overspannen politieke fantasie. Bij de algemeene beroering van Europa tot buitengewone opmerkzaamheid in het bestuur der buitenlandsche betrekkingen genoopt(*), is zij verplicht om op bijna elk gebied van wetgeving de handen aan het werk te slaan om uit verzuim beloopen schade in te halen. Financiën, onderwijs, waterstaatswerken, 's lands verdediging, de strafwetgeving, de belangen der overzeesche bezittingen, ziedaar eene gansche reeks van onderwerpen, waarvoor zeer veel te doen valt. Geen beter bewijs dat zij hare kracht wil zoeken in arbeid, geen beter bewijs van eene herlevende hervormingskracht harer partij kon deze regeering dan ook geven dan in den bundel wetsontwerpen, dien de Tweede Kamer bij het hervatten harer werkzaamheden op den 11den dezer op haar bureel vond liggen. Van den minister van financiën waren het wetsontwerpen betrekkelijk de geldleening en het successierecht in de rechte lijn; van den minister van koloniën een voorstel, of de toezegging van een voorstel althans, betrekkelijk de uitbreiding van het spoorwegnet op Java voor rekening van den Staat; van den minister van waterstaat, handel en nijverheid een wetsontwerp tot verbetering van de communicatie te water der groote koopsteden en in andere deelen des lands; van den leider van het ministerie zelf eindelijk het wetsontwerp der wetsontwerpen, dat tot regeling van het lager onderwijs. Hoe gewichtig al deze wetsontwerpen, geen uitgezonderd, ook zijn, wij kunnen thans alleen stilstaan bij het laatstgenoemde. Om het onderwerp, om de geschiedenis der laatste jaren, om den voorsteller, mag het geacht worden den politieken toestand te beheerschen.

De groote verdienste van het wetsontwerp ligt, naar ons gevoelen, in het gemis van eigenlijke politieke strekking. Men versta ons niet verkeerd; wij willen hiermede het politieke belang van het ontwerp niet loochenen en evenmin beweren, dat indien de Staten-Generaal het mochten verwerpen de regeering zou kunnen aanblijven; wij bedoelen

(*) Onder de zeer ernstige, bij uitstek nationale, maar tevens internationale vraagstukken, waarmede de regeering zich ongetwijfeld zal hebben bezig te houden, behoort de dynastieke vraag, die niet zonder bezorgdheid kan worden overdacht, en door Jhr. Speelman in zijne brochure *Waar gaan wij heen?* ('s-Gravenhage H.C. Susan CHzn. 1878) besproken wordt. Ofschoon de schrijver blijkbaar angstig is gemaakt door de beelden uit de tooverlantaarn van het H a l f w e g -stelsel, en daardoor, minder juist, in de parlementaire regeering niets anders dan de republiek kan zien, slaat hij een onbeneveld oog op het onloochenbaar gevaar, dat het uitsterven van het Huis van Oranje voor ons nationaal volksbestaan hebben zou. Het is te betreuren, dat eene dergelijke waarschuwing als de zijne in een vrij land als Nederland als eene daad van moed geprezen moet worden. Toch is dit het geval; het is te hopen, dat zij eenige uitwerking hebbe. Wij bevelen de lezing en overdenking van Jhr. Speelman's vaderlandslievend en welgemeend woord allen, die het met Nederland wèl meenen, aan.

het volgende. Er bestaan eigenlijk twee voorname quaestiën betrekkelijk het volksonderwijs in Nederland, eene strikt politieke en eene technische of paedagogische (om haar zoo eens te noemen). De eerste betreft de vraag, of de gemengde neutrale school dan wel de secteschool in ons vaderland volksschool behoort te zijn. Deze quaestie heeft al heel wat pennen in beweging en gemoederen in beroering gebracht; voor velen is zij de eenige onderwijsquaestie, ook nadat de wet van 1857, overeenkomstig de grondwet, haar in het voordeel der gemengde neutrale school had beslist. Reactie tegen die wet is natuurlijk het wachtwoord der kerkelijke partijen, en werd door de conservatieve ministeriën van 1866 en 1874 gretig aangegrepen om zich den steun van deze te verschaffen. De ontwerpen van 1868 en 1876 gingen, al heette 't dat daarbij ‘de hoofdbeginselen der wet van 1857.... behouden, maar beter en stelselmatig uitgewerkt’ werden, dan ook juist tegen dit politiek hoofdbeginsel der bestaande wet in. (Men denke hier aan de destructieve alinea in het 16de artikel van het ontwerp van 1876 betrekkelijk de behoefte aan onderwijs, welker bedoeling aanvankelijk zelfs aan scherpziende liberale beoordeelaars van het ontwerp ontsnapte, en te goeder trouw voor eene onschuldige verbetering of verduidelijking werd aangezien.) De tweede, paedagogische lager-onderwijs-quaestie is van jeugdiger leeftijd dan de politieke. Zij is eigenlijk pas in het leven getreden, nadat het door den Minister Thorbecke op 5 Maart 1872 aan de Tweede Kamer ingezonden ‘Overzicht van den toestand van het lager onderwijs op ult^{o}. December 1869, vergeleken met dien op ult^{o}. December 1857’ (Gedrukte stukken der zitting 1871-72, n°. 113), had aangetoond, dat er aan de inrichting van ons volksonderwijs zeer veel ontbrak. Trouwens, de boom wordt aan de vruchten gekend, en men zal wel niet ontkennen, dat de vruchten van ontwikkeling en beschaving bij die klassen der Nederlandsche maatschappij, welke hoofdzakelijk of uitsluitend op het lager onderwijs teren moeten, al zeer luttel zijn. Met de cijfers van dit verslag voor zich, behoefde men niet eens naar de vruchten te vragen. Zóó gebrekkig ingericht, kon het volksonderwijs geen goede vruchten opleveren. Van dat overzicht dagteekent dan ook het meer algemeen worden van den aandrang, sedert langen tijd door deskundigen gebezigd, om de groote gebreken van de openbare volksschool te verbeteren. Er bestaat gebrek aan onderwijskracht, aan belangstelling en medewerking bij ouders en gemeentebesturen, aan streng staatstoezicht. Dit vormt wat wij, in tegenstelling van de gemoedsbezwaren, die hiermede niet in verband staan, de paedagogische onderwijsquaestie zullen noemen; zij werd eenige jaren lang bij de begrootingsdiscussiën in de Tweede Kamer gebracht, schonk het leven aan redevoeringen en, nu eens verworpen dan eens aangenomen, amendementen, en verkreeg ten slotte eene formule in het wetsvoorstel van den Heer Moens.

Alleen dan in deze tweede onderwijsquaestie, de voornaamste naar

ons oordeel, voorziet het wetsontwerp van den Heer Kappeijne. De regeering kiest onbewimpeld en zonder eenig voorbehoud partij voor de openbare, neutrale en gemengde volksschool, en slaat den bodem in aan alle verwachtingen van concessiën, die nog bij de clericale partijen mochten zijn blijven bestaan, ook nadat de reeds van vroeger bekende anticlericale geest van den formeerder van het kabinet bij de keuze zijner ambtgenooten opnieuw zoo duidelijk aan den dag was gelegd. De Minister voert in de onderwijszaak evenals zijn voorganger Fock tegenover de clericale eischen het *non possumus* tot leuze, en verdedigt dat, kort maar krachtig, in den aanhef zijner memorie van toelichting.

Het is hier de geschikte plaats niet voor eene opzettelijke behandeling van dit wetsontwerp in zijne technische bijzonderheden; wij zullen ons tot enkele hoofdzaken bepalen, die ons stof genoeg voor een algemeen oordeel opleveren. Op het voetspoor van den Heer Moens ziet de Minister een middel om het onderwijs vruchtdragender te maken in vermeerdering van het onderwijzend personeel; het minimumcijfer der verhouding van onderwijzers tot leerlingen wordt hooger gesteld; de kweekscholen en normaallessen vermeerderd; het minimum der jaarwedden verhoogd (van *f* 400 en *f* 200, tot *f* 700 en *f* 400, zijnde nog aanzienlijk minder dan in het wetsvoorstel van den Heer Moens); verder worden nog eenige andere bepalingen voorgedragen, die strekken moeten om het gebrek aan onderwijskracht te keeren. Om de belangstelling en medewerking bij de ouders en gemeentebesturen op te wekken, - noemen we liever de dingen bij hun naam, en zeggen we: om de bij vele ouders uit domheid, bij vele gemeentebesturen uit bekrompenheid en schrielheid gesproten, in beide gevallen misdadige tegenwerking tegen het onderwijs te breken, wordt eene soort ‘kaak’ ingevoerd voor schoolverzuimers, en voorts bepaald, dat dertig percent der door de gemeenten gemaakte kosten haar door het Rijk worden vergoed. Ook op versterking van het staatstoezicht op het vanwege de gemeente gegeven onderwijs is de ontwerper der wet bedacht geweest; zoowel het bezoldigd als het onbezoldigd deel der daarmede belaste ambtenaren wil hij uitbreiden.

De voorgestelde middelen tot voorziening in het gebrek van onderwijskracht en van toezicht laten wij rusten, om ons alleen bezig te houden met de derde rubriek van voorzieningen, de maatregelen, waardoor de Minister zich voorstelt het schoolverzuim te keer te gaan en den tegenstand uit schrielheid veler plaatselijke besturen te breken. Het zwaartepunt ligt hier in hetgeen de minister n i e t voorstelt. Waarom, is onze eerste vraag en ongetwijfeld ook die van de meeste voorstanders eener ingrijpende verbetering van ons volksonderwijs, waarom is de leerplicht niet in dit wetsontwerp opgenomen? Het ontbreken van dezen vruchtbaren factor van verbetering in het voorstel eener voorwaarts strevende regeering, stelt ons in hooge mate teleur. Over de waarde

van het beginsel behoeven we niet veel te zeggen; de Minister is er zelf een voorstander van, en prijst het zelfs als een goed voorbeeld ons door Italië gegeven, toen dat land bij de wet van 15 Juli 1877 den leerplicht invoerde. Maar waarom dit goede voorbeeld dan hier niet gevolgd? De memorie van toelichting geeft er de flauwe en weinig afdoende reden van: voor invoering van den leerplicht is de tijd nog niet gekomen, ‘de Staat heeft niet het recht aan de ouders de keuze der school te ontnemen en, zoolang dus de tegenstand tegen de openbare school gaande wordt gehouden, moet van het nemen van afdoende maatregelen worden afgezien’. We mogen ons door deze verwijzing naar het oogenblik, waarop de laatste tegenstander van de openbare school in een voorstander herschapen is, niet laten afschepen; de quaestie der gemoedsbezwaren, de oorzaak van den tegenstand tegen de openbare school, zal nimmer worden opgelost. Zij komt echter bij den leerplicht volstrekt niet te pas; wie de zaak vijf minuten overdenkt zal dit inzien. Maar de Minister schijnt het onderscheid niet te kennen tusschen l e e r p l i c h t en o p e n b a r e -s c h o o l -d w a n g ; hij ziet voorbij dat wij, het goede voorbeeld van Italië volgende, wel den eersten, maar niet den laatsten zouden invoeren, gelijk de meest oppervlakkige blik op de wet van 1 Juli kon hebben geleerd. De ouders die hunne plichten nakomen, kunnen en behooren ook bij de invoering van den leerplicht vrij te zijn, om het verschuldigd onderwijs aan hunne kinderen te doen geven in de school hunner keuze, of zelfs in geen school, indien ze huisonderwijs verkiezen. Deze leerplicht met vrije keuze is verreweg billijker, dan openbare-school-dwang. Men vergete niet, dat het bijzonder onderwijs niet uitsluitend de verderfelijke secteschool omvat, maar ook al die andere heilzame particuliere inrichtingen van onderwijs, bestemd voor het aanzienlijk getal kinderen, voor wie de openbare school niet genoeg geeft of geven kan. Openbare-schooldwang zou uitloopen op eene vernietiging van al deze bijzondere scholen ten gunste van een staatsmonopolie; wij zouden ons daar even fel tegen verzetten als de clericale partijen, die voor de sectescholen opkomen. Dit wonderlijk misverstand is te meer te betreuren, omdat de Minister daardoor gedwongen wordt om de toevlucht te zoeken bij illusionnaire bepalingen, die hoegenaamd geen nut zullen uitwerken, terwijl hij het eenig afdoend middel kent, goedkeurt maar... terzijdestelt. Hij noemt o n w e d e r s p r e k e l i j k het recht van den Staat, om ‘den vader te straffen, die zijn ouderlijken plicht verzuimt en daardoor tegelijkertijd èn het kind benadeelt èn schade toebrengt aan de burgermaatschappij, welke er belang bij heeft, dat hare leden behoorlijk onderwijs genieten’; hij vat dus den ouderlijken plicht ernstig op; dan echter stelt hij in een afzonderlijken titel van het wetsontwerp, *Van bevordering van het schoolbezoek* gedoopt, een huismiddeltje voor, dat kortswijl schijnt. De namen der kinderen van 6 tot 12 jaren, die geenerlei onderwijs genieten, worden op een staat gebracht, welke ter lezing gelegd en aan-

geplakt wordt; de ouders of verzorgers van die kinderen kunnen voorts ‘geene ondersteuning van welken aard ook van wege de gemeente’ verkrijgen, terwijl daarentegen aan trouwe schoolbezoekers ‘openbare belooningen en eereblijken’ worden gegeven. Gesteld dat 's Ministers gunstige verwachting van medewerking tot deze contrôle van de bijzondere onderwijzers uitkomt, - hetgeen om vele feiten althans voor de secteschoolen niet waarschijnlijk te achten is, - zal men dan nog veel verkregen hebben? De schande eener tepronkstelling is voor den verlichte of beschaafde geheel iets anders dan voor hem, die zijn eersten plicht jegens eigen kinderen verzaakt; voor den laatste is ze zoo erg niet. De bedreiging van het onthouden van ondersteuning ‘van welken aard ook’ (de Italiaansche wet zondert althans geneeskundige hulp bij onvermijdelijkheid van eene soortgelijke bepaling uit) is weinig dringend meer, sedert de eigenlijke ondersteuning der behoeftigen geheel tot de taak der particuliere en kerkelijke liefdadigheid is gemaakt, en ondersteuning van staatswege alleen gegeven mag worden als politiemaatregel, in uiterste gevallen van volstrekte onvermijdelijkheid, waarbij geen voorwaarden kunnen worden gesteld, omdat men er zich niet aan houden kan. Wanneer men den hongerlijder, wiens kinderen niet schoolgaan, elke ondersteuning wil onthouden hebben, stelt men inderdaad op dit ouderplichtverzuim de doodstraf. Welk burgemeester of burgerlijk armmeester zal haar toepassen? Of, om niet van uiterste gevallen te gewagen, zal men den werkman, die van een steiger gevallen is, met gebroken ledematen op straat laten liggen omdat hij, zijne kinderen niet ter schole zendende, het recht heeft verbeurd om in het stedelijk gasthuis te worden opgenomen? We mogen echter niet vergeten dat, blijkens de aangehaalde woorden van de memorie van toelichting, de Minister zelf zijne maatregelen tegen schoolverzuim niet afdoende vindt, en alleen leerplicht als zoodanig beschouwt.

Maar, is de onverschilligheid van vele ouders ten aanzien van het onderwijs een euvel, waartegen moet gestreden worden, niet minder erg is de in het twaalfjarig overzicht onthulde onverschilligheid en schrielheid van de gemeentebesturen, de organen, die met de verdeeling van het volksonderwijs over de bevolking zijn belast. Zij onthouden aan dien allergewichtigsten tak van dienst hunne warme belangstelling en de noodige middelen, die beiden evenzeer vereischt worden om de lagere school vruchtdragend te maken. De Minister stelt twee geneesmiddelen voor: verscherping van het staatstoezicht, en de bepaling dat 30 percent der ten laste der gemeente komende zuivere kosten van het onderwijs door het Rijk worden vergoed. Het eerste is een over het algemeen uitnemend middel; maar met het laatste, dat reeds in het wetsvoorstel van den Heer Moens voorkwam en ook in het advies der provinciale inspecteurs van het lager onderwijs van 1876 werd aangeraden, kunnen wij niet instemmen. We willen onze bedenkingen daartegen kortelijk aanstippen, al weten we dat bij de

gebleken gezindheid der Tweede Kamer (zie het voorloopig verslag over het ontwerp-Heemskerk van 1876, waarop de Minister zich in zijne memorie van toelichting beroept) tegen dit gedeelte van het wetsontwerp althans geen overwegend bezwaar in de volksvertegenwoordiging zal geopperd worden. Onze bezwaren zijn van een zuiver staatsrechtelijken aard. Eene verdeeling van gemeenteuitgaven voor zeker onderwerp tusschen de gemeentekas en de schatkist van het Rijk kan slechts een van deze gevolgen hebben: òf het centraal gezag laat aan de gemeentebesturen de handen vrij, alleen door zijne ambtenaren toezicht houdende, opdat die besturen niet te weinig doen voor het onderwerp, en in dat geval wordt de beschikking over aanzienlijke sommen uit de schatkist, buiten de Staten-Generaal, ja, buiten de regeering zelve om, gegeven aan de elfhonderd gemeentebesturen van Nederland; òf wel, het centraal gezag houdt de koorden van de beurs vast, en staat geene subsidie noch restitutie toe, voordat de noodzakelijkheid en nuttigheid van de uitgaven gebleken zijn, maar dan heeft er eene voortdurende inmenging van het centraal gezag plaats in de gemeentelijke huishouding, die al spoedig ook over andere onderwerpen voortwoekeren, en ten slotte onze gemeenten van organieke eenheden tot administratieve onderdeelen van den Staat verlagen zou. Dit deel van het voorstel wordt schraal toegelicht; trouwens de veelbeteekenende herinnering, dat ‘verreweg de groote meerderheid’ der Kamer in Maart 1877 zich daarvoor verklaard heeft, is op zichzelf toelichting genoeg.... voor de Kamer althans. Voor wie buiten de Kamer staat, voor de ‘fakkeldragers’, om met den Heer Van Houten te spreken, doet dit beroep echter weinig af, en wij mogen daarom hier 's Ministers argumenten wat nader beschouwen. Men moet, zegt de Heer Kappeijne, niet te leerstellig zijn; het onderwijs is veel meer rijksbelang dan gemeentebelang en behoort dus eigenlijk niet tot den kring der plaatselijke autonomie; strikt genomen zou het onderwijs geheel als rijkszaak moeten geregeld en betaald worden, maar de tijd is voor die ingrijpende verandering nog niet gekomen, en de grondwet schenkt volkomen vrijheid om het gemengde stelsel, dat namelijk de gemeente het onderwijs van staatswege verstrekt, te huldigen; daar de gemeenten echter te zwaar gedrukt zouden worden door de aanzienlijk toenemende uitgaven, brengt men daarvan een evenredig deel ten laste van het Rijk, omdat men het niet raadzaam acht de gemeenten nieuwe belastingen te laten heffen, die (wij citeeren letterlijk) ‘niet denkbaar (zijn) dan (als) opcenten op de rijksbelastingen, welke het Rijk beter zelf heft, of eigen plaatselijke belastingen, die met de rijksbelastingen concurreeren en op de opbrengst van deze terugwerken’. We meenen, dat de Minister in zijne uitlegging van de grondwet al te schroomvallig is. Niet alleen geeft deze de vrijheid om het stelsel van onderwijsbedeeling door de gemeenten te huldigen, zij geeft dit stelsel aan, en heeft niet gedacht aan een lager onderwijs, rechtstreeks door

rijksambtenaren op rijkskosten overal in den lande verstrekt. Dit stelsel, waarvoor de Minister den tijd nog niet gekomen acht, is veel minder verkieslijk dan dat der wet van 1857, waarbij de met de plaatselijke behoeften en toestanden het best bekende besturen handelend optreden onder toezicht van het Rijk. Doch dit slechts in 't voorbijgaan: wat ten slotte het eenig argument van den Minister uitmaakt, is de tegenwoordige abnormale toestand van het belastingstelsel onzer gemeenten, nog steeds beheerscht door de overgangswet van 1865. Althans, we willen de hierboven geciteerde woorden niet aanmerken als de belijdenis van een beginsel van binnenlandsch bestuur, omdat daaruit blijken zou, dat deze Minister de financieele autonomie der gemeenten, de vrijheid van belastingheffing, voor een onding houdt; - en van zulk eene opvatting mogen we zonder wettig en overtuigend bewijs een liberaal staatsman niet verdenken. De Minister had, aldus redeneerende, blijkbaar den door de wet van 1 65 geschapen toestand op het oog; maar die wet is slechts een overgangswet en zal bij de hervorming van het belastingstelsel, die nog altoos aan de orde is, in de eerste plaats in overweging moeten genomen worden. Het nu ingediend wetsontwerp is volstrekt geen overgangsmaatregel; het moet voor vast regelen, en is het eenmaal vastgesteld, dat 30 percent der kosten van het lager onderwijs door het Rijk aan de gemeenten vergoed worden, dan zal men daarop zoo gemakkelijk niet terugkomen, hoe zuiver de grondslagen voor de gemeentefinanciën bij de toekomstige regeling van het belastingstelsel ook worden gemaakt. Voeg daarbij, dat de verdeeling zelve willekeurig is. Waarom vergoedt het Rijk 30 percent? waarom geen 20 of 40? of 80, welk cijfer ook reeds genoemd is? Geen enkel woord in de memorie van toelichting heldert dit volledig op, want hetgeen op artikel 45 en volgende daaromtrent gezegd wordt geeft volstrekt geen licht. De opmerking, dat ‘zoo noodig, het bedrag der percenten gemakkelijk kan gewijzigd worden’, bewijst reeds dat het voorgesteld cijfer uit de lucht is gegrepen. Ook omtrent de financieele gevolgen van het wetsontwerp wordt niets anders gemeld dan dat die ‘niet zijn op te maken’. Het eenige wat hieromtrent gezegd wordt is, dat men met deze vergoeding bedoelt, ‘dat de gemeente schadeloos gesteld wordt voor den last, welken de nieuwe wet haar oplegt’. Deze mededeeling in verband brengende met de 30 percent, verkrijgt men de volgende berekening: 70 percent van hetgeen het onderwijs voortaan kosten zal, staat gelijk met hetgeen de gemeenten daarvoor tegenwoordig betalen; ware 't zoo niet, de gemeenten zouden door de toekomstige regeling bevoordeeld worden, en dit is de bedoeling niet. Volgens het pas verschenen verslag van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen over 1876 bedroegen die uitgaven in dat jaar, in een rond cijfer, zes millioen; dus zouden naar deze berekening de kosten van het lager onderwijs in de gemeenten (de rijkskweekscholen, het toezicht en alles wat thans reeds voor

rekening van het Rijk komt niet medegeteld) door deze nieuwe wet verhoogd worden met ruim derdhalf millioen. Een verbazend hoog cijfer, dat geheel voor rekening van het Rijk komt, verhoogd nog bovendien met hetgeen voor de opleiding van onderwijzers, voor het toezicht enz. meer zal moeten betaald worden, voor de van de gemeenten over te nemen onderwijzerspensioenen (uitgaven in 1876 *f* 58,000), en voor de subsidiën, tot dusver door de provinciën krachtens artikel 36 der wet van 1857 aan onvermogende gemeenten verleend (uitgaven in 1876 *f* 211,000), welke subsidiën bij het wetsontwerp worden afgeschaft en dus ook wel ten laste van het Rijk zullen komen. Maar daar de 30 percent maar uit de lucht is gegrepen, en het bedrag eenvoudig kan verhoogd of verlaagd worden naarmate het noodig is, blijven wij ten slotte geheel in het duister ten aanzien van de mogelijke financieele gevolgen dezer wet.

Men moet het den Minister nageven, dat hij ons de zaak zeer gemakkelijk maakt. Is 30 percent te veel, men kan het verlagen, zoodra dit aan den dag komt. Volkomen juist, maar de Minister vergeet wat hij erop volgen laat. De 30 percent zal terstond worden vergoed, ‘zoodat juist die gemeenten, die reeds het meest gedaan hebben, en daarom het minste zullen moeten doen dadelijk niet onbelangrijk zullen worden ontlast’. Het is natuurlijk, dat alle bepalingen der nieuwe wet niet terstond, maar waarschijnlijk eerst over eenige jaren zullen in werking treden, en dat het dus een paar jaren zal aanloopen voordat de gemeenten, - met uitzondering alleen van de weinige, welker onderwijs nu reeds geheel op de leest der nieuwe wet geschoeid is, - met de nieuwe kosten bezwaard zullen worden. En toch wil men haar terstond 30 percent van die kosten vergoeden, terwijl het misschien later blijken zal, dat 25 of 20 percent ruimschoots voldoende waren! Het komt ons in alle bescheidenheid voor, dat voor zulk eene buitensporige gulheid met 's lands penningen, om 's Ministers stopwoord te bezigen, de tijd nog niet gekomen is.

Dit is een der zwakste punten van het wetsontwerp, te meer omdat tegen dit restitutiestelsel nevens het staatsrechtelijk ook nog het moreel bezwaar bestaat, dat er een middel vereischt wordt om de onverschilligheid der gemeentebesturen jegens het onderwijs te overwinnen, en eene voor guldens en centen gekochte volgzaamheid in dien eisch niet voorziet. Doch met den tegenwoordigen verwarden toestand van de gemeentebelastingen is geene andere regeling uit te denken, zelfs niet voor hem, die de financieele gevolgen dezer wet kon overzien. Dit zou hem eerst mogelijk wezen, wanneer de bestaande vermenging tusschen rijks- en gemeentemiddelen door eene grondige hervorming was opgelost. De verbetering van het volksonderwijs kan daarop echter niet wachten. In dezen staat van zaken zouden wij het wenschelijk achten dat aan de vergoeding, tot welk bedrag dan ook, een tijdelijk karakter gegeven werd; de geheele financieele last van het openbaar lager onder-

wijs kan dan later aan de gemeenten worden opgelegd, wanneer zij door eene deugdelijke, vaste regeling van haar belastingstelsel over de middelen tot bestrijding kunnen beschikken. De Minister zal hier niet veel tegen kunnen hebben. ‘Voor den belastingschuldige, moet hij toch betalen, is het vrij onverschillig, - zoo lezen wij op bladz. 14 der memorie van toelichting, - op welk kantoor hij stort, en de invloed, dien de heffing op de volkswelvaart uitoefent, hangt af van de soort der belasting en niet van den persoon des heffers’(*). Indien dit waar is, dan moet het onverschillig zijn wie de kosten van het openbaar onderwijs draagt, de gemeente of de Staat; en wij houden het, niet slechts uit ‘leerstelligheid’ maar om de practische gevolgen voor de beste regeling, dat de gemeenten op eigen kosten in de verstrekking van het volksonderwijs voorzien, onder een streng toezicht van het centraal gezag, dat daarentegen op 's lands kosten voor de opleiding en voor het pensioen der onderwijzers zorgt.

De ingenomenheid, waarmede wij het optreden der herboren liberale partij als regeeringspartij hebben begroet, is door dit wetsontwerp wel een weinig getemperd. Terwijl het verbeteringen bevat van den bestaanden toestand, die op den duur goede gevolgen kunnen hebben, stelt het ons (om van andere bezwaren te zwijgen) op twee hoofdpunten, het gemis van den leerplicht en de financieele regeling, teleur. Eene teleurstelling, die door andere wetsontwerpen niet goed gemaakt kan worden, omdat voor den vrijzinnige het volksonderwijs de hoofdzaak is en blijft. Is dit eenmaal goed geregeld, en wordt daarna voorzien in de communicatiemiddelen te water en te lande, dan kan men de zaak van ontwikkeling en welvaart gerust aan den tijd overlaten, die wisser aan de heerschappij van den clerus, aan het rijk der duisternis en bekrompenheid een einde maakt dan de strengste wet, de vinnigste *Kulturkampf*.

Ten slotte nog een kort woord over de ontvangst, aan het nieuwe ministerie door de Tweede Kamer en door het land bereid. Pogingen, om tegenover de herboren liberale partij wèlgeorganiseerde tegenpartijen met bepaalde programma's te stellen, stieten af op het gebrek aan volgzaamheid bij dezen, en op het verstandig besef bij genen, dat eene dergelijke organisatie op vaste beginselen voor de toekomst eene coalitie van de drie antiliberale partijen geheel onmogelijk zou maken. De nieuwe ministers werden verder over het algemeen in de beide Kamers met lof en beleefdheden overladen; doch bij de beraadslagingen over de begrooting van oorlog had er in de Tweede Kamer een incident

(*) Zonderlinge redeneering! Ze herinnert aan het niet minder puntige, maar even weinig ter zake dienende argument van Alphonse Karr ten gunste der inkomstenbelasting. Alle belastingen worden immers uit het inkomen betaald? vraagt hij in de aardige brochure *Pourquoi*. En hij ziet daarin het afdoend bewijs, dat het inkomen de eenige, billijke grondslag voor het heffen van belasting is.

plaats, dat vermelding verdient, als bewijzende hoever de herboren liberale partij nog afstaat van de onmisbare partijdiscipline, om van het caucus-stelsel van den afgevaardigde uit Groningen niet eens te spreken. Door een liberaal lid, wiens eigenaardigheden hem altijd buiten het partijverband zullen houden, werd een amendement voorgesteld tot vermindering van een begrootingsartikel, welk amendement met technische motieven door den voorsteller verdedigd, doch door den minister van oorlog en alle militaire leden der Kamer bestreden werd. Ten slotte verwierp de Kamer het met 55 tegen 17 stemmen; - *vijftien* van deze 17 waren leden der liberale partij, onder anderen de Heer Van Houten zelf! Wel gold het hier een technisch onderwerp en geen politieke quaestie, maar eene aaneengesloten, goed georganiseerde politieke partij moet in kleine zaken toonen, dat ze het nut der discipline inziet. In de ‘parlementaire regeering’ naar de beschrijving des Heeren Van Houten kan zulk eene onafhankelijkheid volstrekt niet geduld worden. Is eenmaal het voorstel van den minister, - en 't gold hier nog wel d e n minister, dien van den mijlpaal op den nieuwen weg! - in de caucus goedgekeurd, geen enkel lid der partij mag er in de openbare zitting tegen spreken, veel minder stemmen. Deze daad van insubordinatie van de vijftien liberalen tegen den dubbel gepantserden minister van oorlog verheugt ons echter in zooverre, omdat wij nu blijkbaar nog niet op dien nieuwen weg zijn.

Wat ons volstrekt niet verheugt is de weinig gunstige ontvangst, die het ministerie bij de natie is te beurt gevallen. Men had mogen verwachten, dat de uitslag der Februari-verkiezingen een welsprekend bewijs zou zijn van de natuurlijke tevredenheid des lands over de wedergeboorte der partij, waaraan het zooveel te danken heeft. En nu verdient het opmerking, dat in geen enkel der zes nieuwe kiesdistricten bij eene vrij trouwe opkomst der kiezers de liberale partij terstond slaagde. Misschien zal men ons tegenwerpen, dat te Amsterdam de herstemming tusschen twee geestverwanten plaats had, op welke twee de overgroote meerderheid der uitgebrachte stemmen zich vereenigde, en wij weten, dat velen daarin een blijk van een krachtig liberalisme meenen te zien, daar zwakke partijen gemeenlijk niet in zichzelven verdeeld zijn. Toch zal men de verdeeldheid der Amsterdamsche liberalen wel niet kunnen toejuichen als een gunstig verschijnsel. Waren er te Winschoten geen vreemde dingen gebeurd, dan zou daar terstond een beproefd liberaal gekozen zijn; nu heeft men, door de fout van een onhandig vriend, waarvan anderen handig gebruik maakten, en in zijne eer getast door eene schijnbaar uit Den Haag opgedrongen candidatuur, zich argeloos laten gebruiken om dezen te weren, ter wille eener oppositie, juist uitgaande van Den Haag, waar hij bij de machthebbenden van het oogenblik geen *persona grata* was. Den derden zetel, dien de liberale partij van de zes nieuwe bezet heeft, te Goes, dankte zij aan de medewerking van de antirevolutionnaire partij tot wering van den

Katholieken candidaat bij de herstemming; een zegepraal zonder moreele kracht. Te Hilversum en te Zevenbergen wonnen de clericale partijen ieder een stem. Maar van het hoogste belang was de verkiezing te Rotterdam, waar, wat men ook zegge, de liberale partij de nederlaag leed. De man der vereenigde ultramontanen, antirevolutionnairen en conservatieven won; al mag de verkozene *après coup* als liberaal worden voorgesteld,... ook de Heer Heemskerk noemde zich immers liberaal? geavanceerd liberaal? en nog wel in November 1874! Erkennen wij, liever dan ons in dergelijke nabetrachtingen te begeven, onbewimpeld deze nederlaag, en betreuren wij daarbij dat ze geleden werd met een candidaat, de keur van de jonge liberale partij, den kampvechter voor volksontwikkeling en beschaving in den ruimsten zin, wiens kunde, warme overtuiging en talenten hem bestemmen tot een sieraad van ons parlement. In de vinnige bestrijding van dezen candidaat ligt ongetwijfeld eene erkenning van zijne waarde door de tegenpartij, maar toch blijft het gewichtig en bedenkelijk feit bestaan, dat hij in de minderheid is gebleven te Rotterdam, sinds jaar en dag de reduitstelling der liberale partij, waar zij over elders vaak benijde krachten beschikt. De beteekenis van dit feit mag niet door valsche voorstelling worden verkleind.

De politieke leiders in de Kamer gelieven te letten op dezen wenk dat de natie, gelijk men in het dagelijksch leven zegt, er ook nog is, dat ze zich nog volkomen bij machte gevoelt om contrôle te oefenen, en bij de wedergeboorte der liberale partij duidelijk te verstaan heeft willen geven, dat zij een voortwerken op den bestaanden constitutioneelen grondslag, geen afdwalen op ongebaande wegen verlangt. De kiezers te Rotterdam hebben den als der regeering aangenaam voorgestelden candidaat, - naar wij meenen, ten onrechte, - vereenzelvigd met die nieuwerwetsche richting, waarvan de Heer Van Houten hun nog pas weinig weken geleden de heerlijkheden had ontvouwd; de verkiezing van den tegencandidaat is het antwoord van het liberale Rotterdam op die theorieën: *declined with thanks.* Hiermede is tevens het gevoelen uitgesproken van de groote meerderheid der liberalen in Nederland.

Maart 1878.

M^{r}. M.D.B.

Eene akte van beschuldiging tegen de unie van Utrecht.

De Unie van Utrecht door Dr. P.L. Muller, met facsimile van de onderteekening der Unie. J.L. Beijers, Utrecht 1878.

Wij hebben gemeend, het bovengenoemde werkje van den Heer P.L. Muller naar waarheid eene akte van beschuldiging tegen de Unie van Utrecht te mogen noemen. Om geheel nauwkeurig te spreken, zouden wij daarbij moeten voegen, dat de auteur de Unie voornamelijk afkeurt en veroordeelt in hare werking als g r o n d w e t van den Staat der Vereenigde Provinciën, terwijl zij als t i j d e l i j k e b o n d s a k t e, als vereeniging tot gemeenschappelijke verdediging tegen den vijand, meer genade vindt in zijne oogen. Het uitvoerige betoog van de leemten en gebreken der Unie van Utrecht, waarmede wij ons voor het overige volkomen vereenigen kunnen, geeft aan dit werkje iets scherps en koels, dat niet stemt tot de feestelijke viering van het derde eeuwfeest der Unie. Het werkje maakt meer den indruk op ons van eene politiek-juridische deductie, dan van eene opwekking tot herdenking van een merkwaardig feit, dat rijk was in gezegende gevolgen voor het Nederlandsche volk en daarom wel waard is, met nationale geestdrift te worden herdacht.

Wij maken den Heer Muller evenwel van die critische scherpte en dien koelen, redeneerenden toon geene grief. Die toon is alleszins gepast bij eene beknopte historische uiteenzetting van de wijze, waarop de Unie is tot stand gekomen, van den zin en de bedoeling van hare voornaamste bepalingen en van hare werking als grondwet der Republiek. ‘Ik heb slechts getracht,’ zóó luiden de woorden van den schrijver in: ‘Een woord vooraf’, ‘ik heb slechts getracht mijnen landgenooten aan te toonen, door welke buitengewone omstandigheden de Unie de grondwet der Republiek is geworden, hoe weinig zij ook geschikt was om iets te wezen, waartoe degenen die haar hadden opgericht, haar nooit hadden bestemd; hoe verder de onwil van onze voorvaderen, om zelfs de noodigste veranderingen in hunne grondwet te maken, aanleiding gaf tot eene herhaalde geweldpleging en in sommige opzichten tot eene voortdurende overtreding daarvan, hoe eindelijk daaruit een toestand werd geboren, waarvan geene andere oplossing mogelijk was dan eene omwenteling.’ De wijze, waarop de auteur aan dit program uitvoering heeft gegeven, laat niets te wenschen over. Het werkje houdt volkomen, wat de voorrede belooft. Wij zullen, om dit in het licht te stellen, den inhoud kortelijk resumeeren. In de inleiding wordt gewezen op de groote verscheidenheid der bevolking

van Nederland binnen een zoo beperkt grondgebied en op de eenheid, die, in weerwil van die verscheidenheid, bij vergelijking met vreemden, duidelijk aan het licht treedt. De geschiedenis geeft ons de verklaring van dit verschijnsel. Binnen het kleine grondgebied waren tal van volkjes ontstaan van Frankischen, Saksischen en Frieschen stam, die, steeds onder elkander in strijd of ook wel zichzelve in hevige veeten verscheurende, zooveel elementen van verdeeldheid bezaten, dat de gemeenschappelijke taal en afstamming alleen niet in staat waren ze tot ééne natie te doen samengroeien. De drang tot eenheid moest van buiten komen. De regeering van het Bourgondische huis zocht alle belangen aan het hare dienstbaar te maken. Daardoor ontstond een toestand van ongekende rust en zeldzamen bloei. Onder den schepter van Karel V vereenigd, leerden de als één geheel bestuurde landen al zeer spoedig op elkander steunen en samenwerken en tegenover andere landen, ja, ook tegenover de regeering, ééne lijn trekken. Ware die toestand bestendigd geworden, uit al de zeventien gewesten zou één land zijn ontstaan, waarin de gewestelijke eigenaardigheden langzamerhand zouden zijn opgegaan in de gemeenschappelijke nationaliteit. Dit is niet geschied. De omwenteling, de opstand tegen Spanje, gold wel in de eerste plaats den godsdienst en in de tweede plaats het behoud van nationale vrijheid tegen eene vreemde overheersching, maar was tevens eene reactie tegen het centralisatie-stelsel der regeering. 't Was vooral in 1572, dat deze eigenschap der omwenteling op den voorgrond kwam. Holland en Zeeland toonden zich geenszins geneigd de onafhankelijkheid prijs te geven, die zij hadden herwonnen. Daarom verbonden zij zich bij de Pacificatie van Gent in 1576 wel met de andere gewesten, maar zij vereenigden zich niet weder tot een staat, niet eens tot een bondstaat. Evenmin echter dacht iemand om scheiding. De natie begeerde niets dan herstel van den vroegeren toestand, behalve de eenheid van godsdienst. Vandaar dat er geen sprake was om een nader verbond te sluiten, dat men zelfs bij de Pacificatie slechts zeer enkele punten, betreffende quaestiën tusschen de gewesten, of de verdediging of het doel van den strijd, aangaf en dat men ook in 't volgend jaar, bij de beide Uniën van Brussel van Januari en van December 1577, geene poging deed om nieuwe bepalingen omtrent het staatsbestuur te maken. Dit bleef zooals 't geweest was, n.l. dat een gouverneur-generaal met de door Karel V ingestelde colleges uit naam van den landsheer regeerde, en daarin door de Staten-Generaal werd bijgestaan. Alleen Holland en Zeeland hadden, volgens hunne afzonderlijke Uniën van 1575 en '76, een bestuur van de revolutionnaire afkomst en dientengevolge ook eene afzonderlijke grondwet of liever een regeeringsreglement. Daarna ontstonden, onder den drang der omstandigheden, de Noord- en Zuid-Nederlandsche nationaliteiten door afzonderlijke banden, die om Noord en Zuid werden gelegd en ze scherp van elkander afscheidden. De grondwet voor de Noord-Nederlandsche natie werd

gemaakt, lang vóór de scheiding voltrokken was, die de afzonderlijke natiën in 't leven riep. Dat was de Unie van Utrecht.

Nadat de auteur nu den toestand geteekend heeft, die Oranje bewoog, eene nadere vereeniging van de Noordelijke gewesten tot stand te brengen, welke een bolwerk kon opleveren tegen de gevaren, die in het Zuiden dreigden, schetst hij de pogingen door Graaf Johan van Nassau daartoe aangewend en den loop, dien de zaak in de verschillende gewesten heeft genomen. Beknopt en toch nauwkeurig verhaalt hij hoe het verbond tusschen de Noord-Nederlandsche gewesten tot stand gekomen is, dat ruim twee honderd jaar voor hen als grondwet zou gelden. 't Had veel moeite en twist gekost, 't was dikwijls maar ternauwernood en door harde maatregelen alleen, dat de gewestelijke vertegenwoordigers tot toestemmen konden worden bewogen. Nog gold het maar voor drie en een half gewest, al was de toetreding van eenige andere vrij wel verzekerd. Maar, hoe 't zij, het verbond was tot stand gekomen, en de Nadere Unie van Utrecht was van nu voortaan de hoeksteen van de Nederlandsche vrijheid.

Hierop wordt de inhoud dier Unie, in hare voornaamste bepalingen, in 't licht gesteld. De auteur toont aan, hoe alles in de Unie naar dit ééne punt heenwees, gemeenschappelijke verdediging ten eeuwigen dage tegen iedereen. De middelen, welke tot gemeenschappelijke verdediging zouden dienen en die moesten aangewend worden, om het verbond onder alle omstandigheden van kracht te doen blijven, waren aangewezen in verschillende artikelen. Om aan de Unie voortdurende kracht bij te zetten, maakte men zelfs inbreuk op het recht van den landsheer door n.l. te bepalen, dat de verbonden gewesten nimmer aan de Unie mochten renuntieeren of van elkander mochten worden gescheiden. Als middelen ten dienste der gemeenschappelijke verdediging werden *vier* dingen vastgesteld: versterking der grens- en andere steden, eene overal gelijk geheven, uitsluitend voor de generaliteit bestemde belasting, de verplichting der steden om garnizoen vanwege de Unie in te nemen en de instelling van een landstorm. De volgende artikelen betreffen de middelen, die dienen moeten om de vereeniging in stand te houden. Deze zijn: het verbod om verbonden te sluiten, oorlog te beginnen of belastingen in te stellen, zonder algemeene toestemming. Geen der provinciën, steden of leden zou met eenige naburige vorsten of landen een verbond mogen sluiten zonder toestemming der bondgenooten, terwijl wordt toegestaan, dat andere vorsten of landen in het verbond mochten worden opgenomen. Omtrent de munt wordt alleenlijk bepaald, dat de provinciën gehouden zouden zijn zich in dit opzicht te richten naar eene spoedig daarop te maken ordonnantie. (Kan het onbepaalder?) Het beroemde 13de artikel der Unie hield in, dat op het punt van den godsdienst Holland en Zeeland zouden handelen naar goeddunken en de overige provinciën naar den inhoud van den Religievrede of anders gezamenlijk of afzonderlijk daarop

order mochten stellen, zooals zij zouden noodig oordeelen, zonder daarbij door eenige andere provincie gehinderd te mogen worden, mits dat ieder in zijn particulier in zijn godsdienst vrij zou blijven en men niemand om oorzaak van godsdienst zou vervolgen of onderzoeken. De twee volgende artikelen bevatten overgangsbepalingen van uitsluitend actueel belang omtrent kloosterlingen en goederen van geestelijken. Het 16de artikel behelst, hoe men zich zou gedragen, indien er twist of tweedracht tusschen de provinciën ontstond. Om alle voorwendsels tot oorlog aan vreemde mogendheden te ontnemen, zouden, volgens art. 17, de provinciën gehouden zijn allen vreemden goed recht te doen. Volgens artikel 18 mochten zij, zonder algemeen goedvinden, geene lasten of imposten instellen, welke bondgenooten zwaarder dan de eigen ingezetenen zouden drukken. Het 19de artikel stelde vast, dat alle provinciën verplicht zouden zijn op de beschrijving van gecommitteerden, die daartoe gemachtigd waren, binnen Utrecht te verschijnen, om daar bij gemeen advies, of bij meerderheid van stemmen, te besluiten. Aan degenen, die tot die beschrijving gerechtigd waren, zouden volgens artikel 20 alle bondgenooten verplicht zijn, alle opkomende zaken en voorvallen, welke de Unie konden aangaan, mede te deelen. Duidelijker dan op eenige andere plaats werd hier te kennen gegeven, dat men eene permanente bondsregeering of een regeeringsraad wilde invoeren. Zonder dat men aangaf, hoe de regeering ingericht moest zijn, gaf men haar hier reeds eenige attributen. In het 22ste artikel wordt gezegd, dat aan de gezamenlijke provinciën de verandering van eenig punt van 't verbond staan zou, zoo dit noodig bleek, maar met eenparigheid van stemmen, en artikel 23 verklaart o.a. dat al, wat tegen dit verdrag door eenig lid werd bepaald, van nul en geener waarde zou zijn, waaronder bepaaldelijk het recht van renuntiatie werd opgegeven, zoodat het geen lid vrij zou staan, de Unie te verlaten. Tot meerder vastheid van dit alles, zou deze Unie bezworen worden door alle stadhouders en alle overheden van iedere provincie, lid of stad, welke in 't bijzonder zouden zweren, alle bestaande collegiën en broederschappen te zullen onderhouden, terwijl eindelijk artikel 26 voorschreef, dat hiervan brieven zouden worden uitgevaardigd, bezegeld door de stadhouders en de voornaamste leden en steden der Unie, en onderteekend door hunne secretarissen.

Uit hetgeen wij van den inhoud der Unie hebben medegedeeld blijkt, dat de Heer Muller alleszins recht heeft, haar op de volgende wijze te kenschetsen:

‘De Unie was een onverbreeklijk verbond van verdediging, dat de souvereiniteitsrechten der leden naar buiten overbracht op de Generaliteit of de gezamenlijke bondgenooten, onder voorbehoud, dat die in de meest gewichtige gevallen slechts met eenparigheid mochten besluiten, en dat hun verder eenige verplichtingen jegens elkander op-

legde en de invoering van eenige voor alle geldende en voor de verdediging dienende militaire en financiëele maatregelen voorschreef, terwijl uit eenige artikelen van zelf voortvloeide, dat er eene bondsregeering werd opgericht, die echter niet *boven* maar *nevens* de gewestelijke overheden de zaken van algemeen belang behartigen moest. De Unie kon dus heeten een statenbond van gelijkstaande souvereine staten, wien echter het recht van uittreding ontnomen was even als dat van staatkundig verkeer met het buitenland. Alle omschrijving van de rechten van de Generaliteits-regeering ontbrak, deze hing geheel af van het welbehagen der verschillende gewesten. Er was niets bepaald omtrent den vorm der regeering en het rechtswezen, niets omtrent het beheer der geldmiddelen; alles bleef overgelaten aan den vrijen wil der bondgenooten, indien deze op het een of ander punt in eene vergadering tot eenstemmigheid konden komen. Er was natuurlijk geen spraak van de rechten der ingezetenen, want die werden bepaald door de privilegiën en gewoonten en de Unie had daarenboven uitsluitend met de afzonderlijke gewesten, niet met de inwoners van deze te maken. Er was zelfs niet gesproken over de verhouding der provinciale overheden tot de bondsregeering. Ja, de verbintenis tusschen de gewesten in en buiten de Unie werd volstrekt niet opgeheven, zoo min als de afzonderlijke bond tusschen Holland en Zeeland. Het gezag van den Aartshertog Matthias en de centrale regeering, welke quasi den landsheer vertegenwoordigden, en van de Staten-Generaal, die onwillekeurig zich de souvereiniteit over de gezamenlijke provinciën, in enkele opzichten althans, hadden aangetrokken, werd geenszins verworpen.'

Bovengemelde theoretische beschouwing geeft reeds meer dan voldoenden grond, om de Unie van Utrecht hoogst ongeschikt te achten om als blijvende grondwet dienst te doen. Dit blijkt dan ook overtuigend uit de beschrijving, die de Heer Muller vervolgens van hare invoering en toepassing geeft. Ons bestek laat niet toe, den geachten schrijver hierbij op den voet te volgen. Slechts een paar bijzonderheden zij het ons vergund aan zijn historisch overzicht te ontleenen, ten bewijze, dat de gewichtigste bepalingen der Unie niet uitgevoerd werden, en ook, in dagen van ernstige crisis, niet uitgevoerd konden worden.

Tijdens het twaalfjarig bestand verdeelde een geschil, oorspronkelijk van zuiver theologischen aard, het geheele land en stelde opnieuw de vraag, die reeds tijdens Leycester was opgeworpen, wie is de souverein, de Staten van elke provincie of de Staten-Generaal. 't Is ontwijfelbaar, dat de Unie daar een zeer bepaald antwoord op gaf, dat zij de souvereiniteit der Unie of liever der Staten-Generaal niet kende. In geen enkel gewichtig geval liet zij overstemming en beslissing bij meerderheid toe en de thans aanhangige quaestie kon toch niet als min gewichtig worden beschouwd. Daarenboven gaf de Unie in artikel 13 in dit punt nog uitdrukkelijk uitsluitende rechten aan Holland en Zeeland,

boven de andere provinciën. Formeel waren in de Remonstrantsche twisten de Staten van Holland zonder eenigen twijfel in hun recht, niet alleen ten opzichte van dit groote grondbeginsel, maar ook van de quaestiën, waarover de strijd gevoerd werd. Zoolang artikel 13 der Unie geldende kracht had, zoolang behoefde Holland geene nationale synode toe te laten.

Niet zoo duidelijk uitte zich de Unie omtrent het andere punt, dat der waardgelders, der soldaten in bijzonderen dienst der afzonderlijke provinciën. Maar men kon hieromtrent niet anders aannemen, dan dat de provinciën alle in 't bezit van volkomen souvereiniteit waren, toen zij de Unie sloten, en geen enkel deel daarvan verloren dan dat, wat daar met name werd afgestaan, zooals het recht van verdragen te sluiten en zich af te scheiden. Nergens echter was verboden, dat zij eigen krijgsvolk mochten houden, integendeel bleef een gedeelte van de Nederlandsche troepenmacht in zekeren zin provinciaal. Er zijn *voor en na* waardgelders, of ander tijdelijk krijgsvolk, in dienst genomen door steden en provinciën, zonder dat men klaagde over schending der Unie. Het recht, voornamelijk het recht, zooals het uit de Unie kon worden afgeleid, hadden de Staten van Holland en Oldenbarnevelt dus ontwijfelbaar op hunne zijde. Slechts een staatsgreep verzekerde der tegenpartij de overwinning. In weerwil daarvan liet men de bepalingen der Unie onveranderd. Geweld en rechtsverkrachting werden langzamerhand het gewone middel voor eene partij om haren wil door te zetten. De Unie werd eene doode letter, zoo goed als de veel geprezene oude rechten. Zoo had, toen de omwenteling van 1795 kwam, de Unie, evenals de geheele oude staatsinrichting, geheel uitgediend. En, hoe kon het anders? Men liet de akte van vereeniging van eenige gewesten tot gemeenschappelijke verdediging tegen binnen- en buitenlandsche vijanden, eene akte, die gemaakt was met het oog op eenen bepaalden toestand, bestaan, toen die toestand geheel anders was geworden, toen uit dit verbond, uit de nadere Unie een staat was ontstaan, geheel zelfstandig, en met alle behoeften van een werkelijken staat, welks inwoners het levendig besef daarvan hadden. Dat is de groote fout geweest, en eene, welke de ontwikkeling van ons volk zonder twijfel sterk belemmerd heeft, eene fout, die bij elk verschil geweld stelde in plaats van recht, hetzij dat geweld bestond in het niet vervullen van plichten, hetzij in het vertreden van eens anders recht. Door de meest gebrekkige, voor ontwikkeling 't minst, voor bederf 't meest vatbare instellingen, die men bedenken kan, te bestendigen, hoewel de behoefte aan verbetering elk oogenblik bleek, door met name eene bondsakte, die met een oogenblikkelijk doel was gemaakt, tot eene eeuwige, onveranderlijke grondwet te maken, door zelfs die grondwet voor een deel niet, voor een ander deel maar zeer gebrekkig uit te voeren en zoo een toestand in 't leven te roepen, waarin alleen geweld of rechtsverkrachting eene tijdelijke beslissing

tusschen de partijen kon brengen, door alle hervorming van den staat, alle voortbouwen op het fondament, door Willem I en zijne medearbeiders gelegd, na te laten, daardoor hebben onze voorvaderen den politieken zin van het Nederlandsche volk eene misschien onheelbare wonde toegebracht en het zoover doen komen, dat omwenteling, diepe vernedering, tijdelijk verlies van onafhankelijkheid, nauwelijks voldoende waren, om het op te heffen.

In het bovenstaande hebben wij den hoofdinhoud van het werkje van den Heer Dr. Muller over de Unie van Utrecht trachten weer te geven en, zooveel mogelijk, met de eigen woorden van den auteur, diens oordeel over de gebreken en leemten der Unie en over de gebrekkige toepassing van hare bepalingen medegedeeld. Wij doen dit geenszins, omdat wij òf in de voorstelling der feiten òf in de conclusiën, die daaruit door hem getrokken worden, eene van de zijne afwijkende meening aankleven. Integendeel, wij houden ons overtuigd, dat zijne uiteenzetting in beiderlei opzicht de vrucht is van nauwkeurige studie en kalme, onpartijdige critiek. Wij zijn daarbij van oordeel, dat de resultaten, waartoe hij gekomen is, ten zeerste verdienen in wijderen kring verspreid te worden. Nog maar al te veel toch wordt het oordeel van de massa van het Nederlandsche publiek over de Unie van Utrecht beneveld door eene zekere traditioneele bewondering voor de wijsheid en de deugd der vaderen. Evenals alle zelfbedrog, kan ook deze dwaling niet anders dan nadeelige gevolgen hebben. Wij hebben daarom gemeend, niet slechts door eene aanbeveling in algemeene termen, maar ook door eene beknopte mededeeling van de resultaten, waartoe historisch onderzoek den schrijver geleid heeft, de lezers van *De Tijdspiegel* te moeten opwekken, om met zijne denkbeelden nader kennis te maken. Wij zijn het ook in *dit* opzicht met hem eens, dat het Nederlandsche volk niet alleen de stichting van zijnen zelfstandigen staat, de vereeniging zijner deelen tot een, zij 't in den beginne ook slechts zwak samenverbonden geheel, behoort te herdenken, maar ook, hoe die staat eenmaal te gronde is gegaan, omdat de volgende geslachten niet hadden voortgebouwd op het werk der stichters; dat het de les moet gedenken, die nergens beter dan uit onze staatkundige geschiedenis te leeren valt, dat geen staat, geen volk kan blijven bestaan, zonder voortdurende ontwikkeling.

Het eenige punt, waaromtrent wij met den Heer Muller in gevoelen verschillen is *dit*, dat wij het derde eeuwfeest der Unie voor dergelijke historische en critische beschouwingen niet de meest geschikte gelegenheid achten. Indien de herdenking van de Unie van Utrecht geene andere gevoelens kan opwekken en verlevendigen, dan betwijfelen wij ten zeerste, of het Nederlandsche volk haar in 't geheel wel feestelijk zal herdenken. Tot feestviering toch behoort eene zekere geestdrift en de overweging, dat alle politieke instellingen, om niet tot bederf over te gaan, gedurige vernieuwing en verbetering behoeven,

is, dunkt ons, niet in staat, eene feestelijke stemming of nationale geestdrift op te wekken.

Wij hebben in den aanhef van dit artikel gezegd, dat het werkje van den Heer Dr. Muller in alle opzichten beantwoordt aan den in de voorrede gegeven prospectus, en wij wenschen op die verklaring niet terug te komen. Alleen het sierlijke, met schildhouders en wapens voorziene bandje, welks uitvoering overigens aan de pers van den uitgever Beijers te Utrecht alle eer aandoet, geeft den indruk van iets feestelijks en wekt verwachtingen, waaraan de auteur niet heeft voldaan en niet kon voldoen, wilde hij getrouw blijven aan het eenmaal gekozen program. Indien de Nederlandsche natie het derde eeuwfeest van de Unie van Utrecht met blijde opgewektheid en nationale geestdrift wil vieren (en naar ons inzien verdient zulk een gewichtig keerpunt in hare ontwikkelingsgeschiedenis *of niet of op die wijze* herdacht te worden), dan is het noodig, dat zij haar tot zekere hoogte idealiseert. Evenals ieder historisch verschijnsel en vooral als iedere staatsinrichting, die twee eeuwen beleefd heeft, leed de Unie aan organische gebreken, die zich hoe langer hoe duidelijker openbaarden, hoe meer de omstandigheden veranderden, die haar geboorte vergezelden. Dit belet echter niet, dat zij uitstekende diensten aan Nederland en aan de geheele beschaafde menschheid bewezen heeft. Die diensten zijn zoo schitterend en van zoo overwegend belang, dat zij wel verdienen, hare gebreken bij de dankbare nakomelingschap voor eenige oogenblikken te doen vergeten. En wij vreezen niet, het verwijt te verdienen, dat wij aan de strenge eischen der waarheid en rechtvaardigheid te kort doen of de geschiedenis vervalschen, wanneer wij, een zoo veelzijdig en concreet historisch verschijnsel, als de Unie van Utrecht, *à vol d'oiseau* beschouwende, het als een der schoonste adelbrieven van de Nederlandsche natie waardeeren. Ieder historisch feit toch, of liever ieder verschijnsel in 't algemeen van de rijke menschenwereld, kan van zijn *prozaïsche*, maar ook van zijn *poëtische* zijde beschouwd worden. En wat is natuurlijker en verstandiger, dan dat men, waar sprake is van nationale feestviering, bijvoorkeur de zaak in hare poëtische, in hare praegnante en blijvende waarde, *sub speciem aeterni*, opvat en het vergankelijke, gebrekkige en onvolkomene, dat haar aankleeft en dat zij met alle historische verschijnselen gemeen heeft, in de schaduw laat. - En, als we nu vragen, wat de Unie van Utrecht, in weerwil van hare leemten en gebreken en in weerwil van de hoogst gebrekkige en averechtsche wijze, waarop hare bepalingen zijn nageleefd en toegepast, in onze oogen verheft tot een schitterend licht en een opgeheven banier in de geschiedenis van den vooruitgang van het menschelijk geslacht, dan ligt het antwoord voor de hand.

De Unie, hoezeer dit niet in de bedoeling van hare stichters gelegen moge hebben, heeft de Republiek der zeven vereenigde provinciën gegrondvest en die Republiek is de arke des behouds geworden voor

de vrijheid van alle landen. Die Republiek werd, om de woorden te gebruiken van Edmondo de Amicis, het aangenomen vaderland der wetenschappen, de beurs van Europa en de stapelplaats van den wereldhandel. Zij strekte hare macht uit over Java, Sumatra, Hindostan, Ceylon, Nieuw-Holland, Japan, Brazilië, Guyana, de Kaap de Goede Hoop, de West-Indiën en New-York. Ze overwon Engeland ter zee, weerstond de vereenigde legers van Karel II en Lodewijk XIV, onderhandelde als gelijke met de grootste volken, en was een tijdlang een der drie hoofdmachten, die het lot van Europa regelden. De absolute monarchie en de hiërarchie hadden tegen het einde der zestiende eeuw een verbond met elkander gesloten, ten einde de vrijheid van den menschelijken geest voor altijd te onderdrukken. Dat verbond, voor hetwelk Filips II zijne legers en vloten ter beschikking stelde, en dat bijgevolg rekenen konde op de ondersteuning van de grootste in ééne hand geconcentreerde macht van het toenmalige Europa, en dat bovendien de letter van de bestaande wet in zijn voordeel had, werd overwonnen door het genie van Willem van Oranje, maar ook door den taaien, maar onbezweken tegenstand van de door de Unie van Utrecht, met hoe lossen band dan ook, samengeschakelde bondgenooten. Een regeeringsvorm, hoe gebrekkig ook, die zulke resultaten gehad heeft, behoort door de dankbare nakomelingschap in eere gehouden te worden, vooral in *dezen* tijd, nu zij voor goed tot het verledene behoort en er voor eene herleving van hare *oligarchische* en *federalistische* gebreken, ook in gewijzigden vorm, weinig of geen gevaar bestaat. Filips II had, zooals wij boven opmerkten, de bestaande wet vóór zich en onze voorouders waren, toen zij de Unie sloten, zoowel als toen zij den Koning afzwoeren, welke afzwering door de oprichting van de Unie werd voorbereid en ingeleid, *revolutionnairen.* Het beginsel van Filips was ontegensprekelijk wettig naar de letter, zooals ook weleer de Romeinsche keizers de wet vóór zich hadden, toen zij de Christenen den wilden dieren voorwierpen en het bloed der martelaren vergoten. Maar het rechtsbewustzijn der volken (de Heer Van Limburg Brouwer heeft er met recht bij de bespreking van de wettigheid der akte van afzwering op gewezen), het rechtsbewustzijn der volken staat niet stil. Als alles op aarde, verandert het en ontwikkelt het zich, en daarmede verandert en ontwikkelt zich ook het stellig recht. Wat te voren *recht* was, kan *onrecht* worden in later tijd, en omgekeerd. En het rechtsbewustzijn gaat steeds de geschreven wet vooraf en bestaat vóór haar. Soms ontstaat tusschen beiden een hevige, geweldige en langdurige worsteling, zooals in het Nederland der zestiende eeuw. Het oppergezag, dat Staat en Kerk zich tot dien tijd toe aanmatigden, had den grond zijner rechtvaardiging verloren. Een nieuw element leefde in het bewustzijn des volks en eischte erkenning door overheid en wet - de vrijheid des gewetens en de daarmede noodzakelijk gepaard gaande staatkundige zelfstandigheid.

Die beginselen te willen onderdrukken en vernietigen was het *onrecht* van Filips, ze te handhaven tegen hem, het *recht* der Nederlanders en van Willem van Oranje. Filips toch was niet bevoegd om te beslissen, wat voor het heden en de toekomst recht zou zijn in Nederland. Indien men het tegendeel aanneemt, zou men den grond van alle recht in de willekeur van één individu verleggen. Willem van Oranje nam de rol over, die den Erfheer had kunnen geworden. En dat Willem *niet* dwaalde en *niet* onberaden en onvoorzichtig aan ijdele oproerkreten gehoor gaf, bewijst de uitslag der omwenteling. Wat Filips als onrecht bestreed, is recht geworden voor alle tijden en voor alle beschaafde volken. Kan er een leugen tot grondslag liggen aan het volhardend streven van het zelfstandigste gedeelte der menschheid, eeuwen aan eeuwen door? Wie dit beweert, lastert in ons oog de eeuwige en noodzakelijke wetten van den vooruitgang van den menschelijken geest, voor wien *stilstand* en *dood* woorden zijn van verwante beteekenis.

Het derde eeuwfeest der Unie van Utrecht, die uitdrukkelijk alle geloofsonderzoek verbood en daardoor de vrijheid van geweten huldigde, hoe onvolkomen dit beginsel dan ook, tijdens hare stichting en nog twee eeuwen achtereen, in Nederland werd begrepen en toegepast, der Unie, die het sein gaf tot de afzwering van Filips II en de stichting van den Oud-Nederlandschen staat, verdient, in weerwil van hare gebreken, door het Nederlandsche volk met geestdrift te worden gevierd.

Il faut juger les écrits d'après leur date. Deze beroemde uitspraak van Mevrouw De Staël geldt evenzeer van grondwetten en staatsinrichtingen, als van alle andere voortbrengselen van den menschelijken geest. De Unie van Utrecht heeft, helaas! in het lot gedeeld van alle staatsinrichtingen op het vaste land van Europa, dat hare herziening en verbetering zóólang werd uitgesteld, tot het te laat was en er niets anders overbleef dan een gewelddadige ommekeer.

Dit neemt evenwel niet weg, dat zij èn om haren inhoud èn om hare gevolgen door het Nederlandsche volk in dankbare herinnering behoort te worden gehouden, en feestelijk te worden herdacht. Zij ontleent hare aanbeveling in de dankbare herdenking van het nageslacht aan *twee* voortreffelijke beginselen, die wel in staat zijn aan de meest gebrekkige constitutie, in de oogen van het Nederlandsche volk, een uitnemende waarde te verleenen. *Vooreerst* heeft zij alle vervolging om des geloofswille wel niet geheel onmogelijk gemaakt (de maatregelen, tegen de Remonstranten en hier en daar tegen de Katholieken genomen, getuigen van het tegendeel), maar zij heeft toch door het verbod van geloofsonderzoek aan die vervolgingen hare grootste scherpte en bitterheid ontnomen, terwijl het handelsbelang en de vooruitgang der beschaving en de verzachting van zeden het overige gedaan hebben, om de godsdienstige verdraagzaamheid en de gelijkheid der ge-

zindheden in Nederland te maken tot een in de zeden geworteld gewoonterecht. *Ten andere* wordt in de akte van afzwering van Filips II, welke door de Unie werd voorbereid en mogelijk gemaakt, het groote beginsel geproclameerd: ‘Het volk is niet geschapen om den vorst, maar de vorst om het volk’, en ‘Aan een vorst, die zijne onderdanen als slaven behandelt, is men geene gehoorzaamheid meer verschuldigd.’

En ook dit beginsel heeft zich in Nederland met onuitwischbare letters in het volkskarakter en de volkszeden ingedrukt. Iedere op lijdelijke gehoorzaamheid van de groote menigte steunende regeeringsvorm is er hoogst précair, zoo niet geheel onmogelijk, geworden. Zij stuit er op een verzet in de publieke opinie, dat haar steeds tot onmacht zal doemen, zoolang ten minste alle energie in ons volk niet is uitgedoofd en het niet geheel ontaard is.

In één woord, de Unie van Utrecht en de gebeurtenissen, die daarmede in onafscheidelijk historisch verband staan, verkondigen met luider stemme de zegepraal van het moderne beginsel van nationale en religieuse vrijheid op het geestelijk en wereldlijk absolutisme.

Wij vragen verschooning voor de uitvoerigheid, waarmede wij gepoogd hebben de historische waarde en beteekenis der Unie, wat haar derde eeuwfeest in ons oog tot een nationalen feestdag verdient te stempelen, in het licht te stellen. Maar wij hebben gemeend, bij de bespreking van het werkje van Dr. Muller, dat wij overigens als een zeer verdienstelijke, van historische studie en critische scherpzinnigheid getuigende, populaire uiteenzetting van de geschiedenis van het ontstaan en de lotgevallen der Unie ten zeerste aanbevelen, met het oog op de aanstaande viering van haar eeuwfeest, de *lichtzijde* van het veel besproken verbond met nadruk te moeten releveeren.

Het is goed, het is uitmuntend, dat wij onzen blik op de historische waarheid niet door traditioneele voor- of tegeningenomenheid laten benevelen.

Maar het is verkeerd, den zin voor het groote en schoone in de geschiedenis van het verleden en in de daden van het voorgeslacht door het eenzijdig turen op hunne gebreken en tekortkomingen voor goed te verliezen, en de gave der waardeering geheel aan de ontwikkeling van het critisch orgaan op te offeren.

Het auteursregt.

Kantteekeningen op het ontwerp van wet tot regeling van het auteursregt door Mr. J. Fresemann Viëtor. Utrecht, J.L. Beijers, 1877.

De bovengemelde brochure, mij door de redactie van *De Tijdspiegel* gezonden met verzoek om er een woord van te zeggen, las ik met veel genoegen. De schrijver heeft die te zamen gevat in twee brieven

aan zijn uitgever; de eerste handelt over het standpunt, dat hij wenscht in te nemen ten opzigte van het vraagstuk van den zoogenaamden intellectuelen eigendom; de tweede behelst aanteekeningen op het voorgedragen wetsontwerp.

Het standpunt, door den schrijver ten aanzien van den intellectuelen eigendom ingenomen, is m.i. volkomen juist. Zij, die den intellectuelen eigendom ter zake voorstaan, redeneren aldus: de arbeider heeft regt op zijn loon, op de vruchten van zijn arbeid. Zooals nu de landbouwer eigenaar is van den oogst, zoo is de schrijver eigenaar van het handschrift en van de regten, die logisch en noodzakelijk uit dit handschrift en uit het bezit daarvan voortvloeijen. Dat is *zijn* oogst; daarop heeft hij een natuurlijk regt. En logisch vloeit uit het bezit van het handschrift voort het regt om aan anderen nadruk te verbieden van het boek, dat zij van den schrijver hebben gekocht.

De schrijver der brochure antwoordt op deze stelling zeer te regt, dat daaraan *iets* ontbreekt, namelijk *het betoog.* Hij begint met dat regt op loon te ecartéren. Een arbeider heeft slechts dan regt op loon, wanneer hij het heeft bedongen, en de schrijver heeft het loon, dat men hem toekennen wil, namelijk het regt op uitsluitende reproductie, zeker niet bedongen; bovendien er is geen enkele reden om juist dat regt als het eenig mogelijke loon aan te merken.

Niet ieder arbeider heeft regt op de vruchten van zijn arbeid; de loonbediende zeker niet. De landbouwer oogst met volle regt de vruchten van den arbeid zijner knechten. De arbeider verkrijgt slechts dan den eigendom der vruchten, wanneer hij eigenaar is van het voorwerp, waarop hij zijn arbeid heeft aangewend. Zulk een eigenaar is de arbeider-grondbezitter, maar men kan dit niet op den arbeider-schrijver toepassen. Hij wordt zonder twijfel eigenaar van zijn manuscript en kan daarmede doen wat hij wil, maar van dien eigendom af tot aan de uitsluitende reproductie toe, nadat het manuscript tot een boek is geworden en is uitgegeven, bestaat er eene groote klove, die niet gedempt wordt.

Deze redenering is m.i. zeer juist; de bedoelde kloof is aanwezig en wordt niet gedempt, ook niet door de bewering, dat de schrijver, die natuurlijk eigenaar is van het manuscript, ook eigenaar zou zijn van de beweerde regten, die uit dat manuscript en uit het bezit daarvan zouden voortvloeijen, namelijk van het kopieregt. Deze bewering wordt door niets bewezen en is, naar het mij voorkomt, ook niet te bewijzen. Uit het bezit van het manuscript vloeit niet *per se* het regt voort om desgelijks eigenaar te zijn van de regten - liever hier de vruchten, die het, tot boek verwerkt, zou kunnen afwerpen. De bewering heeft zelfs, als men die in algemeenen zin opvat, iets ongerijmds.

Wil men de bedoelde regten of liever vruchten aan den schrijver verzekeren, dan moet de wet die aan hem toekennen; het zal dan een *voorregt* zijn, dat men aan den schrijver schenkt, maar stellig geen regt, dat hij *per se* bezit als eigenaar van het manuscript.

Verder wordt in de thans behandelde brochure aangetoond, dat het absolute karakter, het uitsluitende, hetwelk den materielen eigendom aankleeft en het wezen er van uitmaakt, geheel ontbreekt bij het zoogenaamde auteursregt. Eigendom eischt bevoegdheid om het voorwerp over te dragen, weg te schenken; eigendom eischt erfelijkheid en perpetuiteit; en toch stemmen de voorstanders van het auteursregt onder allerlei voorwendsel toe, dat het slechts *tijdelijk* behoort te wezen. - Het zoogenaamde auteursregt is dus volgens de brochure - en daarin geef ik den schrijver volkomen gelijk - niet als eigendomsregt aan te merken.

En nu een enkeld woord over de praktijk; hoe gaat het in den regel?

De schrijver maakt zijn handschrift, waarover hij natuurlijk op de meest volstrekte wijze kan beschikken; hij kan het verscheuren, verbranden, wijzigen, in zijn schrijftafel bergen of.... het door den druk openbaar maken. Wanneer hij tot het laatste besluit, begeeft hij zich met zijn manuscript naar een uitgever, geeft het aan dezen ter lezing, stelt hem voor of hij het wil doen drukken en uitgeven, en proponeert een honorarium. De uitgever moet zich natuurlijk op de zaak bedenken en de onderhandelingen, die somtijds wel eens wat lang kunnen duren, beginnen.

Of de zaak gaat geheel omgekeerd. Een uitgever wenscht een werk te doen drukken en uitgeven, waarvan hij nog al debiet verwacht. Hij begeeft zich naar iemand, dien hij voor de zamenstelling van dat werk berekend acht en stelt hem voor die zamenstelling op zich te nemen, tegen een honorarium, dat hij daarvoor meent te kunnen geven. Nu is het natuurlijk de eventuele schrijver, die zich bedenken moet, en beginnen eveneens de onderhandelingen te loopen.

Ten slotte worden in het een of andere geval de uitgever en de schrijver het eens, en wat gebeurt er nu? Wordt er eene overeenkomst gesloten, waarbij de schrijver het regt om zijn manuscript te doen drukken en uitgeven aan den uitgever overdraagt, en waardoor laatstgenoemde dan de regtverkrijgende van den schrijver zou worden, zooals de nieuw voorgedragen wet dat schijnt te willen? Volstrekt niet! Er wordt eenvoudig eene overeenkomst - dikwijls slechts eene mondelinge overeenkomst - gesloten, waarbij de uitgever aanneemt het bepaalde honorarium voor het werk te betalen, of waarbij de schrijver aanneemt het bedoelde werk tegen het bepaalde honorarium te leveren. Van kopieregt of van overdragt van een zoogenaamden eigendom van het manuscript veelal geen woord; de schrijver weet dat, wanneer hij op het laatste proefblad het woord ‘afdrukken’ heeft geplaatst, en het aan zijn uitgever of regtstreeks aan den drukker heeft gezonden, zijne gedachten openbaar zullen worden gemaakt, met andere woorden, algemeen goed zullen worden. - Om mogelijken nadruk van het door den drukker en den uitgever tot boek gemaakte manuscript, bekommert hij zich volstrekt niet; hij heeft niets anders dan zijn hono-

rarium te pretenderen; dat het boek niet nagedrukt zal worden, dat is eene zaak, die alleen den uitgever aangaat, en waarvoor deze dus alleen te zorgen heeft.

Het scheen niet overbodig, met een enkeld woord te herinneren hoe de zaak in de praktijk pleegt te gaan, omdat daaruit zoo duidelijk blijkt, dat de schrijvers zich over een zoogenaamd eigendomsregt van hunne tot boeken verwerkte manuscripten al zeer weinig schijnen te bekommeren. De schrijver is in den regel al zeer tevreden als hij, onafhankelijk van het debiet dat aan het werk zal te beurt vallen, een goed honorarium kan bedingen en bekomen; hij zal zich zelfs liefst met dat debiet niet inlaten, hetwelk hij toch niet behoorlijk kan controleren; en ik geloof dan ook dat, hoe hoog de tegenwoordige conceptwet de schrijversregten in hare banier moge verheffen, het toch eigenlijk in de eerste plaats hare bedoeling is, om *de uitgevers* tegen nadruk te beschermen. Is dit zoo, dan geldt het hier de bescherming eener bijzondere industrie, en dit is, als men niet veel opheeft met bescherming van staatswege, niet zonder bedenking. Men heeft wel de bewering geuit, dat de uitgevers aan de schrijvers geen honorarium meer zouden kunnen geven, zoo zij niet tegen den nadruk der door hen uitgegeven werken beschermd werden, en ook Mr. Fresemann Viëtor schijnt die meening toegedaan, zooals kan blijken uit het slot van zijn eersten brief; men heeft verder op grond daarvan beweerd, dat de bescherming tegen nadruk eigenlijk in de eerste plaats strekte in het belang der wetenschap, omdat toch zonder honorarium geene boeken zouden worden geschreven; maar ik meen mij de vrijheid te mogen veroorloven, om de juistheid dezer beweringen te betwijfelen.

Vooreerst is het honorarium voor zuiver wetenschappelijke werken in ons land gewoonlijk zeer gering, zoo zelfs dat de kosten van drukken, die de uitgever, zoo hij zelf geen drukker is, moet maken, dat honorarium dikwijls te boven gaan.

In de tweede plaats worden er onderscheiden geleerde werken zonder eenig ander honorarium geschreven dan dit, dat de schrijver geen kosten voor drukken zal behoeven te maken, en de uitgever hem eenige presentexemplaren van zijn werk zal geven.

Ik geloof dus niet, dat de kosten voor honorarium van wetenschappelijke werken in ons land zulk een aanzienlijken post op de rekening der uitgevers zouden vormen, dat zij zonder bescherming tegen nadruk geen honorarium zouden kunnen geven, en dat er, zonder die bescherming, geen wetenschappelijke boeken zouden worden geschreven.

Om deze redenen kan ik moeijelijk aannemen, dat de bescherming tegen nadruk in de eerste plaats in het belang der wetenschap zou moeten strekken; mij dunkt, eer het tegenovergestelde zou kunnen worden beweerd. Hoe ik de zaak ook overweeg, ik kan tot geen ander resultaat komen dan dit, dat het belang der uitgevers in de eerste plaats met die bescherming wordt bedoeld.

Mag dit nu worden aangenomen, dan rijst de vraag: is die bescherming, bij bijzondere wet, en wel bij een strafwet verleend, zoo dringend noodzakelijk? Zouden de uitgevers niet reeds in ons algemeen burgerlijk regt voldoende bescherming daartegen kunnen vinden? De man, die het manuscript tot een boek maakt of doet maken, is, zoo niet anders is bedongen, eigenaar van de geheele oplaag; hij heeft het regt de exemplaren te verkoopen of te doen verkoopen. Wanneer nu een ander dat boek neemt, het eenvoudig doet nadrukken en het tegen minder prijs in den handel brengt, maakt hij zich dan niet schuldig aan een onregtmatige daad, waardoor hij zich blootstelt aan de regtsvordering voortvloeijende uit art. 1401 van het burgerlijk wetboek? In de memorie van toelichting bij de concept-wet (zie § 6) wordt ook de toepasselijkheid dier regtsvordering in deze aangelegenheid aangenomen. Ik weet wel, dat we daar te doen hebben met eene concept-wet, die den nadruk uitdrukkelijk strafbaar stelt, maar voor de toepasselijkheid van art. 1401 B.W.B. hebben wij zulk eene uitdrukkelijke strafbaarstelling van het feit niet noodig. Het genoemde artikel is toepasselijk bij daden, die onregtmatig zijn, ook al heeft de wet ze niet uitdrukkelijk verboden. Hoe dit zij, ik beslis niet, ik vraag slechts, maar meen toch te moeten herinneren dat, wanneer de uitgevers een krachtiger bescherming, eene bescherming bij strafwet, verlangen, dit op zichzelf nog niet hare dringende noodzakelijkheid zou bewijzen.

Maar aangenomen nu dat de bescherming van het uitgeversbelang zoo dringend noodzakelijk is, dat eene strafwet daarin behoort te voorzien, waarom dan de zaak niet bij haren waren naam genoemd? Waarom dan het uitgeversbelang, dat toch eene hoofdzaak is, alleen als het ware binnengesmokkeld onder de woorden ‘regtverkrijgenden van de auteurs’? In dat woord ‘auteurs’, hetwelk, al moge het ook veel worden gebruikt, mij niet als goed Hollandsch voorkomt, heb ik ook niet veel zin. In eene Hollandsche wet behoort men toch zuivere Hollandsche taal te schrijven, en kon men in onze taal geen woord vinden, dat zoo alles omvat, wat men bedoelde, als het woord ‘auteurs’, waarom dan niet liever eene omschrijving gebezigd? Dat men in het dagelijksche leven eens een vreemd woord gebruikt, ik wil dat gaarne daarlaten, maar in een officieel stuk, in eene Hollandsche wet, dient men zich in het Hollandsch uit te drukken. - Onze schrijver schijnt in dat een en ander echter geen bezwaar te vinden; integendeel, hij zegt op pag. 34:

‘Die regten nu komen toe uitsluitend aan den *auteur* en zijne *regtverkrijgenden.* Daar het auteursregt vatbaar is voor geheele of gedeeltelijke overdragt (art. 9) kunnen er regtverkrijgenden zijn ook tijdens het leven des auteurs. Moest nu niet die speciale regtsverhouding tusschen auteur en uitgever, na de overdragt van het auteursregt ontstaande, in het ontwerp geregeld zijn? Moet niet de auteur het regt

behouden om verbeteringen en wijzigingen in zijn werk aan te brengen? Mr. Tromp heeft met uitnemende zaakkennis aangetoond dat zich uiterst moeijelijke vragen hierbij voordoen, en hij meent dat die in eene nieuwe wet moesten worden beantwoord. Mij daarentegen komt het als een voorzigtige maatregel van den ontwerper voor, dat hij alleen de verhouding tusschen auteurs en derden, niet die tusschen auteurs en ayantscause heeft trachten te regelen. Dit laatste blijve geheel aan het contrakt tusschen uitgever en auteur overgelaten. Ik vrees, dat de wetgever zich anders in een wespennest zou steken. Schrijvers immers hebben de slechte reputatie nog al kitteloorig te wezen? - En de uitgevers gaan veel met hen om!'

Uit dit een en ander schijnt te moeten worden afgeleid, in de eerste plaats dat het gebezigde woord 'auteurs' hem volstrekt geen aanstoot geeft, en in de tweede plaats dat hij het zeer goed acht dat de uitgevers, die in de praktijk eigenlijk de hoofdpersonen zijn, slechts als *regtverkrijgenden* worden betiteld, en dat zij hunne regten zullen ontleenen, niet regtstreeks aan de wet, maar aan de overeenkomsten tusschen hen en de schrijvers gesloten. Ik blijf dat om de bovenopgegeven redenen afkeuren. Behalve op die redenen moet ik echter nog op een ander punt wijzen, dat mij van niet minder belang voorkomt. Het spreekt van zelf - ieder, die voor de pers heeft geschreven, zal dat weten - het spreekt van zelf, dat de schrijver de bevoegdheid moet hebben om tijdens het corrigeren der drukproeven wijzigingen in zijn werk aan te brengen, hetzij door in de beschouwingen het een en ander bij te voegen, of wel door daaruit een gedeelte te doen vervallen, zooals dan ook tegenwoordig zonder eenig bezwaar gebeurt; het is alleen wat lastig voor den zetter, maar ik geloof niet dat men zich daarom veel bekommert. Deze bevoegdheid echter zou onder de concept-wet geheel vervallen, indien zij niet uitdrukkelijk in de overeenkomst tot overdragt van regten tusschen schrijver en uitgever, aangenomen althans dat men in de praktijk dergelijke overeenkomsten zal maken, ware opgenomen. En toch, hoe ligt kan eene dergelijke bepaling worden vergeten, en zou men zich daardoor, tot schade van het eventuele werk, in groote moeijelijkheden kunnen wikkelen.

Ik geloof dus dat de concept-wet in de praktijk zou blijken niet in alle deelen behoorlijk te voorzien, en indien men mag aannemen dat eene regeling van schrijversregten noodig is, dan schijnt het toch zeker dat eene regeling der uitgeversregten niet kan achterwege blijven, en voor hunne verhouding tot de schrijvers algemeene regelen behooren gegeven te worden. Ik geloof niet dat men, door dat te doen, voor wespennesten zou behoeven te vreezen.

Blijkens art. 1 der concept-wet wordt ook onder de zoogenaamde auteursregten begrepen het regt om mondelinge voordragten door den druk gemeen te maken. Men bedoelt natuurlijk daarmede, gelijk dan

ook volkomen duidelijk uit de memorie van toelichting bij art. 8 der concept-wet blijkt, de mondelinge voordragten, *nadat* zij zijn gehouden. Het geldt hier alzoo een dubbeld regt: het regt van in het openbaar voor te dragen en dus mondeling publiek te maken, en het regt van het aldus voorgedragene daarna te doen drukken. In § I der memorie van toelichting wordt het verleenen van dat dubbele regt eene verbetering genoemd van de wet van 1817, die dit regt niet gaf. - Dat dit werkelijk eene verbetering zou zijn, kan ik echter nog niet zoo dadelijk beamen. Vooreerst geloof ik niet, dat zij, die mondelinge voordragten plegen te houden, zooveel reden hebben om te klagen dat men, hetgeen zij voorgedragen hebben, afdrukt en uitgeeft, en ben ik niet vreemd van het denkbeeld dat de ontwerper der concept-wet hier gedaan heeft, wat men zoo dikwijls in de handelingen der gemeentebesturen afkeurt wanneer zij hunne strafwetgevende bevoegdheid uitoefenen, namelijk feiten verbieden en strafbaar stellen, die wel eens zouden kunnen gebeuren, maar waarvan zij de overtuiging niet hebben dat die werkelijk gebeurd zijn, althans zoo dikwijls gebeurd zijn dat eene strafregtelijke voorziening dringend noodig geworden is.

In de tweede plaats komt het mij voor, dat in de memorie van toelichting geene geldige reden voor het verleenen van dat dubbele regt van publicatie gegeven wordt. Wij lezen namelijk in § I *ter zake* het volgende:

'De voorstelling, alsof het regt tot uitgeven van mondelinge voordragten een onnoodig, ja schadelijk privilegie zou zijn, waardoor de wet aan sommige auteurs op onbillijke wijze een dubbel loon voor hun arbeid zou waarborgen, is allerminst juist. Wat is het wezen van het regt dat men aan de auteurs toekent? Het is de uitsluitende bevoegdheid tot reproductie van hun werk voor het publiek. Indien nu een werk zich tot verschillende wijzen van reproductie leent, moet op alle, voor zooverre zij inderdaad voor den auteur van beteekenis zijn, worden acht geslagen. Al die soorten van reproductie geven toch eerst te zamen de materiele waarde aan van het werk.'

De vraag rijst of in deze redenering wel behoorlijk rekening gehouden is met het feit, dat het auteursregt niet iets is, dat op zichzelf bestaat, maar dat het slechts datgene zal zijn, wat de wetgever goed zal vinden daarvan te maken. Kan men dus wel reeds vóór dat het artikel, waarin het auteursregt omschreven wordt, vastgesteld is, van *het wezen* van dat regt spreken? Men zou zeggen dat op het standpunt, waarop wij thans nog staan en waarop de ontwerper der concept-wet stond, het wel degelijk te pas komt om na te gaan, of tot dat regt ook iets zal gebragt worden wat onjuist en onbillijk is. Dat de concept-wet zelve in het onderwerpelijke geval de reproductie van het voorgedragene niet uitsluitend aan den auteur wil waarborgen, zal ik straks, in de derde plaats, aantoonen; thans meen ik er slechts de opmerkzaamheid op te moeten vestigen dat de redenaar, wanneer

hij zijne rede of zijn stuk heeft voorgedragen, die rede of dat stuk tot gemeen goed van allen heeft gemaakt. Tot *die* publicatie was de rede of het stuk bestemd. Ieder hoorder kan zich de daarin voorkomende gedachten toeeigenen, die aan anderen mededeelen en ze zoo publiek mogelijk maken. De rede of het stuk, bestemd om voorgedragen te worden, heeft zijne bestemming bereikt. Is het nu niet onbillijk, kent men geen dubbeld loon voor denzelfden arbeid toe, als men den redenaar, zoo hij begrijpt nog eene andere bestemming aan zijn voordragt te moeten geven, namelijk ze te moeten laten drukken, het uitsluitend regt daartoe waarborgt? Is het bovendien niet te verwachten dat er nog veel oppervlakkiger zal worden gesproken, dan tegenwoordig, nu men er een eer in schijnt te stellen om ex tempore te spreken, reeds somtijds geschiedt, indien elke redenaar weet dat niemand dan hij alleen zijne rede zal mogen doen drukken?

Doch - en dat is hetgeen ik in de derde plaats wilde opmerken - de concept-wet heeft zelve, hoe zij het ook in art. 1 moge hebben verzekerd, zulk eene uitsluitende bevoegdheid ter zake niet gewild. Want wat lezen wij in art. 8? ‘Het auteursregt van mondelinge voordragten belet niet dat verslag gegeven worde van hetgeen in eene openbare bijeenkomst is verhandeld.’

Terwijl wij in de memorie van toelichting bij dit artikel het volgende vinden:

‘Uit de toelating van het publiek kosteloos of tegen betaling tot het aanhooren van eene rede kan nimmer een regt worden afgeleid voor de hoorders, om het gesprokene ten hunnen bate te doen drukken en uitgeven. *Veeleer*(*) komt dit regt uitsluitend toe aan den auteur der voordragt. Alleen heeft men te waken, dat de billijke eischen der publiciteit door dit uitsluitend regt niet worden verkort. Drieërlei weg kan daartoe worden ingeslagen.’

Vervolgens worden deze wegen opgegeven, en komt men tot het resultaat dat de laatste, die van art. 8 van het ontwerp, dat ik zoo even mededeelde, als de beste weg dient te worden beschouwd.

Is het niet, wanneer men op het opgegeven art. 8 en op de bewoordingen der daarbij gevoegde memorie van toelichting let, als of de ontwerper gevoeld heeft dat hij in art. 1 ter zake te ver was gegaan? Want men bedenke wel, wat het regt van verslag geven van het verhandelde in de openbare bijeenkomst met der daad is. De verslaggever, die het verhandelde mededeelt, kan de rede des noods *woordelijk* teruggeven, indien hij slechts de voorzigtigheid gebruikt om in den aanvang te zeggen: ‘De redenaar sprak daarop ongeveer als volgt’.

En zou men zich misschien verbeelden, dat deze verslaggever of courantier dit verslag slechts in het algemeen belang en niet *te zijnen bate* zou doen drukken? Neen! indien men werkelijk het regt van uitsluitende reproductie aan den houder van de mondelinge voordragt

(*) *ik* cursiveer, Pieit dit “*veeleer*” niet voor groote onzekerheid bij den ontwerper?

wil verzekeren, dan schiet er niets anders over dan ‘de billijke eischen der publiciteit’ te miskennen, en eenvoudig art. 8 uit de concept-wet weg te laten; en tot dit een en ander bestaat naar mijn inzien geen voldoende grond.

De heer Fresemann Viëtor deelt blijkbaar deze bezwaren niet; integendeel, hij schijnt nog al ingenomen met de zoogenaamde auteursregten, ook op mondelinge voordragten toegepast. Hij maakt overigens in zijn tweeden brief op onderscheidene artikelen der concept-wet zeer juiste en oordeelkundige aanmerkingen, die eene ernstige overweging zeer verdienen, zoo als bijvoorbeeld op de artikelen 12-16, handelende over den duur van het auteursregt. Met zijne aanmerking op art. 17 kan ik mij echter niet vereenigen. Voor de strafactie wordt door de concept-wet gevorderd het *des bewust* inbreuk maken op eens anders auteursregt; hij meent echter dat ook het *zonder opzet* inbreuk maken, doch terwijl de uitgever *kon* weten dat hij onregtmatig handelde, moest worden strafbaar gesteld, en dat aan den uitgever het bewijs moest blijven, dat hij op grond van verschoonbare feitelijke of juridische dwaling ter goeder trouw was geweest, als wanneer hij niet onder de strafwet zou vallen. Hij meent dat die bewijslast in de praktijk toch op hem zou drukken.

Mij dunkt, deze beschouwing is niet juist. Naar het mij voorkomt behoort, zooals de concept-wet dat in overeenstemming met het ontwerp-strafwetboek bepaald heeft, alleen de *opzettelijke* regtskrenking onder het bereik van de strafwet te vallen; dit is meer dan voldoende; voor elke andere regtskrenking beperke men zich tot de regtsmiddelen van het burgerlijk regt. De meening overigens dat in de praktijk de bewijslast, dat hij op grond van feitelijke of juridische dwaling ter goeder trouw was geweest, toch, althans onder de concept-wet, op den uitgever zou drukken, is m.i. voor tegenspraak vatbaar.

De schrijver der brochure heeft intusschen een zeer verdienstelijk werk verrigt. Wenschelijk echter ware het geweest, dat hij meer tijd aan de zamenstelling had kunnen besteden. Slechts weinige dagen - zoo schrijft hij - waren hem vergund. Bij meer tijd zou de behandeling vollediger geworden zijn, en zou het geschrift in waarde hebben gewonnen.

Arnhem, 2 Maart 1878.

M^{r}. G. VAN OOSTERWIJK.

Letterkunde.

Een boek dat smaakt naar meer.

Van hemel en aarde door Jochem van Ondere, schrijver van ‘mijn bezoek aan Bismarck’, Deventer, W. Hulscher G. Jz., 1877.

De Heer Jochem van Ondere, pijpenfabrikant en ouderling te Gouda, wel bekend door zijn ‘Bezoek aan Bismarck’, en aangemoedigd door het groot succes dezer pikante brochure, geeft thans onder den zonderlingen titel: ‘Van hemel en aarde’ eenige schetsen ten beste, die.....

‘Maar zeg mij toch in 's hemels naam wie is die Jochem van Ondere, want...’

Mijnheer of Mevrouw, of Jongeheer of Jongejuffrouw, die mij zoo onbeleefd in de rede valt, sta mij toe u te zeggen, dat als gij bij het lezen van het ‘Bezoek aan Bismarck’ niet dadelijk begrepen hebt, wie de schrijver was, gij al zeer weinig bekend moet zijn met de Hollandsche literatuur der laatste jaren. In heel Nederland is slechts één man die zoo schrijven kan, één man, die dan ook met recht door den Heer Bientjes in *De Banier* Febr. 1878 Neerland's satyricus bij uitnemendheid genoemd wordt, en die man is de schrijver van *Keesje Putbus*, in één woord: die man is Jan Holland!

‘Nu ja, maar wederom op mijn beurt vraag ik, wie is Jan Holland? Want zóó heet niemand, kan niemand heeten. Het doet mij denken aan Vader Kroostlief, aan Jacob Eerlijk of aan al die Jan's, die ook buiten de koffiehuizen gevonden worden, de Jan Rap's, de Jan Hagel's, de Jan Salie's, de Jan Oly's enz. enz. enz.’

Och, of het niet reeds zoo bekend ware, en ik de eerste mocht zijn om dit groot geheim te openbaren! Maar men sla slechts De Keyser's voortreffelijke ‘Neerland's letterkunde in de 19de eeuw’, proza bladz. 868 op, of het bovengenoemde n^{o}. van *De Banier*; de naam van den grooten schrijver wordt daar zoo onbewimpeld genoemd, dat men niet meer veronderstellen mag, dat hij iemand verborgen zij.

De Heer A.J. Vitringa dus - ja, laat ons nu ook maar onverholen

dien naam uitspreken, die waarlijk wel een eerezuil verdient in Neerland's letterkunde der 19de eeuw - heeft, om voor hem zeker zeer voldoende redenen, voor de aan het hoofd dezes genoemde schetsen den pseudonym van Jochem van Ondere behouden, ofschoon wij meenen dat die van Jan Holland het karakter nog beter en waardiger zou uitgedrukt hebben. De schetsen zijn verdeeld in twee rubrieken, gelijk reeds de titel doet vermoeden: 'Van hemel en aarde'. Hij begint echter niet met den hemel, *ab Jove*, maar met hetgeen hij tegenover den hemel stelt, de aarde. We geven slechts den titel dezer opstellen, want door ze te ontleden zouden we het genot der lezing vooral van no. 4 bederven. Zij heeten: *Eene episode uit het benauwde jaar. Een stuk kerkgeschiedenis van de Veluwe. Eene nieuwe soort van barbaarschheid. Het Mei-bezoek van den Heer P.B.* en *Multatuli's vorstenschool.* De tweede afdeeling, 'Van den hemel', dient als het ware om te bewijzen, dat er nog een andere manier is om der menschen karakter en geaardheid te doorgronden dan die door onze Fransche en Duitsche naburen wordt aan de hand gedaan. In Frankrijk zegt men: *Dis moi qui tu hantes et je te dirai qui tu es*, in Duitschland: *Was der Mensch iszt*, *das ist er.* Jochem van Ondere meent, dat men den mensch het best kan leeren kennen door op te merken, hoe hij zich den hemel voorstelt of wat in zijn oog de grootste zaligheid is. Vandaar die reeks van geestige opstellen, die zijn werkje besluiten: *Hoe de heer Karel Sladoodtius zich den hemel voorstelt. Mijn nichtje Cecilia aan de poort des hemels. De blijde toekomst eener dierenbeschermster. De hemel van een populair wijsgeer. De moeijdijke gang en het zware examen.*

Dat al deze stukken tintelen van geest en vernuft, van bijtende satyre en onverbiddelijke spotternij, zal niet behoeven gezegd te worden aan wie ooit iets gelezen heeft van Jochem van Ondere = Jan Holland = A.J. Vitringa, - evenmin als dat zij getuigen van rijke levenservaring en van schaars geëvenaarde opmerkingsgave. Maar, uit den aard der zake, zal deze zich meer door het eene, gene door het andere aangetrokken gevoelen. Naar ons oordeel staat de 'aarde' hier boven den 'hemel'. Wij begrijpen zeer goed de bedoeling van den schrijver; maar toch, die materieele voorstelling van het *Jenseits*, dat sollen met de sleutels van den H. Petrus, den *janitor* van het Christelijk Elysium, waaraan zich ook mannen als Gustave Droz en Heiberg bezondigd hebben, heeft voor ons iets *widerlichs* of *abgeschmacktes.* Van al de geschetste tafereeltjes heeft *Een stuk kerkgeschiedenis van de Veluwe* in ons oog de hoogste waarde. Het is zoodanig naar waarheid geteekend, dat het bijna een photographie is, en men wel besluiten moet, dat het een deel van de eigen geschiedenis des schrijvers is. Daarin is ook behalve de sanglante satyre echte humor te ontdekken, die het hart weldadig aandoet en een traan in het oog lokt, terwijl de glimlach speelt om den mond.

Overigens is de Heer Vitringa satyricus bij uitnemendheid en dus noodzakelijk pessimist. Zijn werk is ook af te breken, aan anderen het opbouwen. Anders zouden wij hem wel eens willen vragen, welke richting hij voorstaat in het godsdienstige; de orthodoxe, vooral die van dezen tijd, verfoeit hij, voor de moderne heeft hij weinig sympathie, de middelmannen veracht hij en is wars van al dat knoeien en modderen. Toch is bij hem opvoeding zonder godsdienst onzin, en betreurt hij dat de tijden vervlogen zijn waarin de huisvader des morgens met zijn kinderen een hoofdstuk uit den bijbel las, en men nog met eerbied en innige vroomheid sprak van die oude wonderverhalen, die nu onverbiddelijk naar het rijk der legenden en mythen verwezen worden. Maar - wij erkennen het, de schrijver behoeft op deze vragen niet te antwoorden. Op het terrein, dat hij gekozen heeft, is hij meester.

Met leedwezen erkennen wij, dat deze aankondiging te laat, veel te laat geschiedt. Verschillende omstandigheden, vooral ook de treurige en onherstelbare slag, die *De Tijdspiegel* bij den aanvang dezes jaars getroffen heeft, zijn er oorzaak van. De meesten zullen het kostelijke boekske reeds gelezen hebben. Mochten er zijn, aan wie het nog onbekend gebleven is, wij noodigen hen ten dringendste uit, het terstond ter hand te nemen. Hun wacht een groot genot.

- R -

Een oude bekende.

Magdalena. Evangelisch Jaarboekje; uitgegeven ten voordeele van het Asyl Steenbeek onder redactie van J.A. Schuurman Johs. Z. en L.R. Beijnen, 26ste jaargang 1878 te Amsterdam bij W.H. Kirberger.

Een keurig uitgevoerde *keepsake*, behalve het titelvignet met twee fraaie staalgravures, een zeer goed geslaagde houtsneeplaat en een plattegrond van het nieuwopgebouwde Asyl versierd. De beide staalgravures stellen voor: het eene het standbeeld van *John Bunyan*, den genialen dichter van de sedert Macaulay's critische en aesthetische waardeering wereldberoemde allegorie: ‘des Christens reize naar de eeuwigheid’, en het andere: Luther bij het sterfbed van zijne dochter naar de schilderij van Van Trigt. Het houtsnedeplaatje is een uitmuntend portret van Mejuffrouw Petronella Voûte, de onlangs overledene, zeer verdienstelijke directrice van het Asyl Steenbeek.

Zooals ge ziet, lezer! het uiterlijk van dit jaarboekje laat weinig of niets te wenschen over. En nu de inhoud? Ik bedoel natuurlijk het

mengelwerk, want de kalender onderscheidt zich alleen daarin van dien van andere, minder confessioneel en dogmatisch gekleurde jaarboekjes, dat hij voor iederen dag van het jaar een met zorg gekozen bijbeltekst bevat.

Op een enkele uitzondering na, dragen al de in het mengelwerk van dit jaarboekje opgenomen stukken een sterk geprononceerde kleur, en wel die van de moderne orthodoxie. Wij weten niet, of die eenzijdigheid aan een *parti pris* van de redactie te wijten is, dan wel of zij ook bij mannen van andere richting heeft aangeklopt en daar op onwil, onverschilligheid, of, in allen gevalle, op gebrek aan medewerking is gestuit. Hoe het zij, het behoeft, dunkt ons, geen betoog, dat dit bekrompen exclusivisme op den inhoud van het jaarboekje niet anders dan een ongunstigen invloed kan uitoefenen. Wanneer men in een klein land als het onze, met een beperkt taalgebied, de bijdragen afwijst of niet verlangt van de grootste literarische talenten, indien hun geloofsovertuiging afwijkt van die van den auteur van den Heidelbergschen catechismus, dan moet men wel de toevlucht nemen tot medewerkers van ontwijfelbare rechtzinnigheid maar zeer betwistbaar talent: *gute Menschen*, *doch schlechte Musikanten.* En wij kunnen ons toch niet voorstellen, dat een van alle kerkelijke meeningen geëmancipeerd auteur niet volgaarne eene boeiende novelle of eenig ander literarisch product aan de redactie der *Magdalena* zoude willen afstaan, indien hij op een gastvrije ontvangst en een welwillende, onbekrompene beoordeeling van hare zijde rekenen kan. - Een prachtalmanak toch als *Magdalena* kan slechts *dan* zich vleien, dat hij een groot aantal koopers en lezers zal vinden, indien hij door verscheidenheid en rijkdom van inhoud aan velerlei uiteenloopende wenschen tegemoet komt. En dat een groot debiet van het jaarboekje niet onverschillig is voor het Asyl Steenbeek zal ieder toegeven, die het schoone doel dezer instelling van harte gaarn zou willen bevorderen, ook al meent hij, dat een bekrompen dogmatische zienswijze en eene piëtistische levensbeschouwing niet voor *alle* karakters zonder onderscheid de meest geschikte methode is, om den wil te stalen en zich van de ketenen van den hartstocht te bevrijden.

Zeer vele opstellen in dezen jaargang, als: ‘Een lijderes in het krankzinnigengesticht te Dordrecht’, ‘Zaadkorreltjes’, ‘Zingen voor Jezus’, ‘1 Kor. XV: 24-28’, ‘Luther bij het sterfbed zijner Magdalena’, ‘Ziet den vijgeboom’, zijn niet veel meer dan gemoedelijke uitweidingen over bijbelteksten of geliefkoosde dogma's, alle zeer welgemeend, maar misdeeld van bezieling, van oorspronkelijkheid en rijkdom van gedachten, van welsprekendheid en poëzie, illustraties van het woord van De Génestet: ‘Wat zich als stichtlijk aan komt melden, sticht ons maar zelden.’

Van oneindig beter gehalte is de improvisatie: ‘Het feestvieren’ van den Heer J.H. Gunning Jr. Men moge het niet altijd met den welspre-

kenden redenaar eens zijn, toch wordt men onwillekeurig meegesleept door den gloed zijner overtuiging, de diepte en den rijkdom zijner gedachten en de van fijnen smaak en aesthetische ontwikkeling getuigende beeldspraak.

Het artikeltje over 'De Maine-wet' van den Heer C.S. Adama van Scheltema bevat belangwekkende bijzonderheden over de 'question brûlante', of het mogelijk is, de dronkenschap door wetgevende maatregelen te bestrijden.

Dit stukje scheen ons toe, in de *Magdalena* goed op zijne plaats te zijn.

Misplaatst daarentegen achten wij hier: 'Een nieuw stelsel' van den Heer C.E. van Koetsveld. Deze bijdrage bevat eene niet van geest misdeelde charge tegen de *sexueele moraal*, maar het jaarboekje van het Asyl Steenbeek is, dunkt ons, niet de geschikte spreekkamer voor de behandeling van dit onderwerp.

Door vorm en inhoud bevelen zich voorts nog aan de volgende opstellen: 'Over den naam *homilie* aan de christelijke kanselrede gegeven', door Prof. Brill, 'Een en ander uit Dante's Divina Commedia', door H. Pierson en 'Iets over Bunyan', door A.W. Bronsveld.

Ook 'Het verslag van den staat en de verrichtingen van het Asyl Steenbeek' door den Heer H. Pierson is een goed geschreven stuk, uitmuntend gestileerd, aantrekkelijk door belangrijke opmerkingen en duidelijke uiteenzetting.

De schrijver van dit verslag heeft door zijne behandeling het dorre en droge, gewoonlijk van dergelijke verslagen onafscheidelijk, weten te vermijden. Zelfs waar hij uitweidt over de geriefelijkheden van het nieuwe gebouw, verstaat hij de kunst op amusante wijs over ventilatiekokers en dergelijke zaken te spreken.

Wel een treffend bewijs, dat de vorm niet onverschillig is, vooral wanneer men in een prachtjaarboekje schrijft. Hoe ongunstig steekt daarbij af het woord van hulde aan Petronella Voûte van den Heer J. Nobels! Deze heeft over een buitengewone vrouw, met een buitengewone levenstaak belast, niets anders weten te schrijven dan een zeer alledaagsch opstel vol *common places*.

Over de poëtische bijdragen slechts een enkel woord.

Niet eene van deze ontsiert het jaarboekje, maar ook geen enkele zal in het geheugen van ons volk blijven leven. Beets leverde een paar kernachtige coupletten, die evenwel te weinig gewicht in de schaal leggen, om meer dan een letterkundige aalmoes te kunnen heeten.

Kunst met ietwat eenzijdigheid.

Fantasiën over geschiedenis, leven en kunst, van Dr. L.R. Beijnen. Amsterdam, W.H. Kirberger.

Volgens het voorbericht zijn de in dit werkje opgenomene stukken in vele tijdschriften en verzamelingen verspreid. Het doet ons genoegen, dat de Heer Beijnen op aansporing zijner vrienden besloten heeft, deze verstrooide opstellen in één bandje bijeen te voegen en opnieuw uit te geven, daar wij met verreweg de meeste tot nu toe geene kennis hadden gemaakt en die kennismaking ons vele genoegelijke oogenblikken heeft verschaft. Zij getuigen toch van groote belezenheid en veelzijdige en nauwkeurige kennis op het gebied van de Romeinsche geschiedenis, de geschiedenis der kerk, de kunstgeschiedenis en de aesthetica, van diep nadenken en van een fijnen en zeer ontwikkelden kunstsmaak.

Een groot gedeelte van dit werkje is gewijd aan de beschrijving van merkwaardige gebouwen en andere kunstwerken te Rome en in den engeren en ruimeren omtrek dier stad, aan de beschouwing van de geschiedenis der Christelijk-Katholieke kunst in de verschillende ontwikkelingsphases, welke zij tot op Rafaël heeft doorloopen, in de relatieve volkomenheid, die zij *in* en *door* dien genialen kunstenaar bereikte, in hare kwijning en haar verval na zijnen dood, in hare herleving of laatste opflikkering in de Neo-Katholieke school van Overbeek en in de van vrijere, Bijbelsch-historische opvatting getuigende werken van Ary Scheffer en onzen C. Kruseman.

Een ander deel houdt zich bezig met opmerkingen omtrent de lichten schaduwzijden van de R.K. kerk, met gissingen omtrent hare toekomst, met overdenkingen omtrent de verhouding tusschen godsdienst en kunst, tusschen Katholicisme en Protestantisme, omtrent de geschiedenis van het heidensche en het Christelijke Rome en met beschrijving van de vele en merkwaardige gedenkteekenen, welke deze beide te Rome en elders in den met ruïnen overdekten bodem van Italië hebben achtergelaten. Eindelijk treffen wij nog eenige opstellen aan, die meer als toegift beschouwd moeten worden en minder met de overige samenhangen, als daar zijn: Het Apollinariskerkje te Remagen, Een Zondagmorgen in Dresden, en de Zondag vóór de Antwerpsche feesten. Als een roode draad loopt evenwel ook door deze laatste stukken de waardeering der kunst, vooral der Christelijke kunst en de belangstelling in de toekomst der Protestantsche en Katholieke kerken. Wij hebben alle opstellen, die den inhoud dezer phantasiëen vormen, met belangstelling gelezen, ofschoon het eene ons meer aantrok en bevredigde dan het andere. Wij verheugen ons over deze uitgave, ook omdat zij voor een aanmerkelijk deel gewijd is aan de geschiedenis en de aesthetische waardeering der kunst, en onze letterkunde in dezen bij onze

buren zoo ijverig beoefenden tak van menschelijke wetenschap zoo bijzonder weinig oplevert. De Heer Beijnen toch behoort, met de Heeren Vosmaer, Van Vloten, Alberdingk Thijm en Busken Huët, tot de weinige beoefenaars der schoonheidsleer in Nederland, die het publiek nu en dan op de vruchten hunner studie vergasten. Bij het lezen van dit werkje maakten wij de volgende opmerkingen, die wij aan het oordeel van den kundigen auteur onderwerpen.

Een enkelen keer komt het ons voor, dat zijne orthodox-Protestantsche richting in het godsdienstige, die overigens met eene zoo groote mate van humaniteit en zoo weinig bitterheid en scherpte gepaard gaat, als wij maar zelden bij een volgeling van Calvijn hebben aangetroffen, hem in zijne kunstbeschouwingen op een dwaalweg gevoerd heeft. Zoo schijnt hij te denken (zie bladz. 39), dat de kunst zich in de eerste Christeneeuwen op *historischen* bodem bewoog, terwijl zij daarentegen in de Middeleeuwen, door eenzijdig spiritualisme, legenden en mirakelen tot onderwerp zoude hebben gekozen. Wij voor ons zouden liever de stelling verdedigen, dat de voorstellingen uit de eerste Christeneeuwen van Nieuw- en Oudtestamentische wonderen en legenden van de Middeleeuwsche schilder- en boetseerwerken, wier onderwerp veelal aan de kerkelijke legenden ontleend is, wel in *graad*, maar niet in *soort* verschillen. Op de *debetzijde* der middeleeuwen kan, dunkt ons, alleen gebracht worden de overdrijving van het phantastisch-miraculeuze en het veelal meer duistere en ingewikkelde der allegorieën.

Reeds ab ovo heeft het misbruik van symbolen, als de herder, de hand in de wolken, het kruis, de fonteinen, het hert bij de waterbron, het bloedende lam, de duif, de twaalf schapen, de sleutelen enz., de Christelijke kunst op een gevaarlijken dwaalweg gebracht.

Zoo achten wij, dat de tegenstelling tusschen Christendom en Heidendom ten opzichte van kunst, op bladz. 75 door den schrijver gemaakt, te absoluut en daardoor onwaar of halfwaar is.

Het eerste, zegt hij, is van den hemel, het andere van de wereld. Het Christendom is geestelijk, het Heidendom natuurlijk. Het eerste is de bron van het ideale, het andere van het natuurlijke. Het eerste daalt van boven, het andere rijst van beneden.

Naar deze uitspraak zou men moeten denken, dat de Grieksche kunst in hare beste periode niet van geestelijke en ideale aspiratiën getuigt. Wij gelooven, dat dit eene lastering is van Phidias en Praxiteles.

Zoude de tegenstelling tusschen Christelijke en Heidensche kunst niet beter op de volgende wijze kunnen worden uitgedrukt? Het Heidendom gaat uit van de onbewuste, in natuur en volksleven wortelende, eenheid van geest en stof; het Christendom begint met de scherpe, onverzoenlijke vijandschap tusschen beiden, om het natuurlijke aan den geest te onderwerpen; het gaat uit van het abstract-geestelijke en gebruikt het vleeschelijke en natuurlijke slechts als een onzelfstandig voertuig van den geest, dat geen eigen leven bezit. In de werken

van Rafaël zien wij dan eene poging, om de beide elementen der Christelijke kunst in eene hoogere eenheid harmonisch samen te smelten. Die poging wordt menigmaal met den besten uitslag bekroond, maar lijdt ook nu en dan schipbreuk op eene overdrevene en eenzijdige navolging van antieke vormen, ook dáár, waar het onderwerp nieuwe en oorspronkelijke vordert. 't Spreekt overigens vanzelf, dat wij ons geenszins vleien durven, met onze omschrijving de juiste en adaequate uitdrukking te hebben gegeven van het onderscheid tusschen antieke en Christelijke kunst. In dergelijke zaken moet men zich altijd met het approximatieve tevredenstellen. De schets, door Dr. Beijnen gegeven van Rafaël's kunstontwikkeling, in verband met de voorafgegane perioden der Christelijke kunst, schijnt ons voortreffelijk geslaagd te zijn. Slechts zouden wij wel gewenscht hebben, dat hij de verschillende perioden, die hij in Rafaël's werken onderscheidt, wat uitvoeriger geschilderd en met voorbeelden gestaafd had. Nu wij toch aan het uiten van wenschen zijn, willen wij erbij voegen, dat hij ons en zeker velen lezers een grooten dienst zoude bewezen hebben, indien hij had kunnen goedvinden, zijne beschrijvingen van de vroegere en van de tegenwoordige Sint-Pieterskerk en van het oude Forum met een kaartje of plattegrond te verduidelijken. Bij de bespreking van het Forum doet het ons leed, dat hij geene melding gemaakt heeft van de laatste opgravingen op last van het Italiaansche gouvernement, waarvan men een belangwekkend verslag vindt in een der laatste nummers van de *Revue des deux Mondes.* Misschien zijn evenwel deze jongste ontdekkingen van latere dagteekening dan de uitgave van het werkje van den Heer Beijnen, en, in dat geval, verzoeken wij den auteur onze opmerking als niet gemaakt te willen beschouwen. Bij de beschrijving van den Triumfboog van Titus, die voor 't overige zeer boeiend en duidelijk is, verbaasden wij ons over de naïviteit van den Heer Beijnen, die schijnt te denken, dat de historicus, die rekening houdt met de uitkomsten der nieuwste critische onderzoekingen, tot het supranaturalistische wondergeloof zal worden bekeerd door het gebruik van het volgende recept: hij schaffe zich een exemplaar aan van het Oude en Nieuwe Testament en leze de toepasselijke profetische uitspraken bij de ruïnen van Jeruzalem of bij den boog van Titus te Rome. Zoo trof het ons ook, dat de Heer Beijnen, in het anders zeer lezenswaardige opstel over de Apollinariskerk te Remagen, het over zich kan verkrijgen, het meest krasse, platte en prozaïsche mirakelgeloof te vergoelijken met een beroep op de persoonlijkheid Gods.

Gaarne evenwel ziet men dergelijke apodictische, misschien zeer gemoedelijke, maar stellig onverdedigbare, uitspraken over 't hoofd, ter wille van het wetenswaardige en van veelzijdige kennis en grooten kunstzin getuigende, dat deze opstellen vooral op het gebied van kunstgeschiedenis en archaeologie bevatten.

Jammer evenwel, dat zooveel schoons en belangrijks vaak in een

minder behagelijken, hier en daar gebrekkigen vorm wordt aangeboden. Zoo stuiten wij op bladz. 37 op den volgenden onverstaanbaren volzin:

'Deze stoel afkomstig uit de heidenwereld naar zijn vorm, wordt tot op den dag van heden in de tegenwoordige St. Pieter bewaard in den bronzen troon, die op zekere hoogte in den muur der tribune bevestigd, van tusschen koperen stralen, die van het zinnebeeld des H. Geestes in eene glorie van engelen boven hem afschijnen en door de vier groote kerkvaders Augustinus, Ambrosius, Athanasius en Chrysostomus gedragen wordt, iederen bezoeker der tegenwoordige Basilica, bij den ingang reeds tegen schittert.'

Op bladz. 52 ontmoeten wij de volgende cacographie: 'Hare plaats heeft zij geruimd, want van de zeven heuvelen, waarop het troonde, zijn er vijf verlaten.'

Op bladz. 75: 'Ontsproot dit leven echter uit geheel tegenovergestelde beginselen, dan moest het aanvangen, gelijk ieder ander leven, met groei en ontwikkeling, totdat het tot kracht gekomen, zelfs hetgeen in de natuur daaraan het meest vijandig was, door verwerking aan zich dienstbaar te maken en in zich op te nemen.'

Over 't geheel bevat het boek wat al te veel gewrongen, harde, slecht gestileerde phrases. En daarbij eenige erge, onverantwoordelijke germanismen. Zoo b.v. op bladz. 213 het werkwoord 'nutten' voor 'van dienst zijn', 'dienen' of iets dergelijks.

Op onderscheiden plaatsen spreekt de auteur van 'in het vrije' voor hetgeen in het Hollandsch wordt uitgedrukt met de woorden: 'buiten' of 'in het vrije veld'; eens gaat hij zelfs zoover van te spreken van 'groene en bebloemde vloeren' in den zin van 'groene en met bloemen bezaaide velden'.

Deze groote en kleine vlekjes vallen te meer in het oog in een werk, dat over de kunst en hare geschiedenis handelt, dat oudere en nieuwere schilderstukken en gebouwen beschrijft, en reden tracht te geven van den indruk, dien zij op den aesthetisch-ontwikkelden aanschouwer uitoefenen. De schrijver toch, die ons in de geheimen van de kunst en van het schoone wil inwijden, behoort, dunkt ons, ook aan taal en stijl een buitengewone zorg te besteden. Die gouden appelen dienen op zilveren schalen te worden aangeboden. In weerwil evenwel van bovenstaande op- en aanmerkingen, begroeten wij dit werkje van den Heer Beijnen met vreugde.

Onze letterkunde is niet rijk aan werken, die bevorderlijk kunnen zijn aan de aesthetische opvoeding onzer landgenooten, welke over 't algemeen nog zeer veel te wenschen overlaat, en die hen kunnen lèeren, om de kunst in hare verschillende uitingen beter te gaan kennen en hooger te waardeeren. En een groot gedeelte van ons publiek zal, ter wille van de godsdienstige richting van den Heer Beijnen, ook in zaken van kunst en smaak, het liefst bij hem ter schole gaan.

Vertalingen en herdrukken.

De vrouw van den goudsmid. Een historische roman van William Harrison Ainsworth, uit het Engelsch vertaald door S.J. Andriessen. 2 dl. Amsterdam bij J.M.E. en G.M. Meijer.

Deze roman van Ainsworth bezit, evenals de vrouw, die daarin de hoofdrol speelt, onderscheiden goede eigenschappen, en toch heeft hij ons, evenmin als de heldin, recht willen bevallen. De roman (van de heldin kunnen we dit niet eens getuigen) verdient, naar het ons voorkomt, niet meer dan een *succès d'estime.*

Voordat wij eene poging doen, om deze uitspraak te motiveeren, zullen wij eerst de goede eigenschappen opnoemen, die het werk in ons oog onderscheiden.

Men bemerkt onder het lezen al heel spoedig, dat men met een geroutineerden romanschrijver te doen heeft, die in de hoogste mate het talent bezit van onderhoudend te vertellen.

Lange karakterschilderingen en andere uitweidingen worden met zorg vermeden; ieder karakter teekent zich in zijn eigen woorden en daden.

De vroegere lotgevallen der handelende personen worden zoo min mogelijk door den auteur verhaald. Zulk een retrospectief verhaal toch is meestal weinig geschikt, om de belangstelling van den lezer gaande te houden. De schrijver heeft dit meestal op eene hoogstgelukkige wijze weten te vermijden. Wat wij van de levensgeschiedenis van den een of anderen persoon moeten weten, komt in de gesprekken van *derden*, op eene ongezochte en veelal zeer dramatische wijze, aan het licht.

Er is gang en climax in het verhaal. De gesprekken zijn geene *hors d'oeuvre*, maar noodzakelijke factoren in de ontwikkeling der gebeurtenissen. De wijze, waarop verdichting en geschiedenis in elkander gevlochten zijn, verdient allen lof. De historische personen worden in hun waar karakter voorgesteld, of in allen gevalle in het karakter, dat hun door de traditie wordt toegeschreven. Ofschoon de roman geene directe zedelijke strekking heeft - wat wij voor de dichterlijke waarde ervan ook niet wenschelijk achten - zoo wordt het zedelijk oordeel van den lezer ook niet opzettelijk misleid of vervalscht. Er komen geene verleidelijke schilderingen in voor van in den grond onzedelijke toestanden, en evenmin ontbreekt de dichterlijke *nemesis*, ten minste voor de hoofdpersonen.

Er is een behoorlijke symetrie tusschen de verschillende hoofdstukken van den roman. Ieder hoofdstuk bevat een op zichzelf staande scène en vormt een noodzakelijk bestanddeel van de ontwikkeling der intrige.

In weerwil van al deze goede eigenschappen, heeft deze roman ons toch slechts middelmatig voldaan.

Bij al zijne verdiensten mist het werk die van onwederstaanbaar te boeien of diepgaande, innige belangstelling in te boezemen. Het maakt den indruk van eene compositie door een meester van veel talent, naar een opgegeven thema, met onmiskenbare virtuositeit, maar zonder eigen inspiratie, tot stand gebracht.

Waaraan die indruk moet worden toegeschreven?

Wij meenen de reden daarvan in het volgende te vinden:

Vooreerst in de *dramatis personae*, onder welke geen enkele zich bevindt, voor

wien men oprechte hoogachting kan koesteren, of die zich boven een zeer alledaagsch peil van zedelijkheid verheft.

De hoofdpersoon is eene vrouw, die uit zucht voor hoofsche pracht en schittering liever de maitresse eens konings is dan de echtgenoot van een algemeen geacht burger, die zijne vrouw innig lief heeft.

En nog wel van een koning als Eduard IV van Engeland, wiens grootste deugd een zekere vriendelijkheid en voorkomendheid was, die hem bij alle rangen en standen populair maakte, maar die overigens wordt afgeschilderd als lichtgeraakt, haatdragend, bloeddorstig, wellustig, en op lateren leeftijd zelfs als een dronkaard en een gierigaard.

Het is waar, dat de ontrouwe echtgenoote later blijkt een trouwe minnares te zijn, een goede raadgeefster voor den vaak onverstandigen door woesten hartstocht beheerschten koning, minzaam en hulpvaardig voor allen, edelmoedig zelfs en onzelfzuchtig.

Maar hoe die schijnbaar tegenstrijdige of ten minste zelden in hetzelfde individu vereenigde eigenschappen met elkander harmonieeren, hoe zij in den diepsten grond van karakter of opvoeding haar verklaring vinden - daarvan vernemen wij niets.

Na ‘de vrouw van den goudsmid’ komen bijzonder op den voorgrond: Koning Eduard IV, wiens karakter, zooals wij gezien hebben, zeer weinig lichtpunten aanbiedt, de koningin, die in het verhaal een vrij onbeduidende rol speelt, Alban Shore, de verongelijkte en versmade echtgenoot van de boelin des konings, voorzeker een der edelste figuren, maar die zeer op den achtergrond blijft en slechts nu en dan, op niet altijd even goed gemotiveerde wijze, als een *deus ex machina*, in den loop der gebeurtenissen ingrijpt, Koning Lodewijk XI van Frankrijk, de listige en bloeddorstige tiran, maar tevens de grootste staatsman zijner eeuw en de hervormer der Fransche monarchie, en eindelijk de broeders van Koning Eduard IV: de Hertog van Clarence, die behalve den dood zijner vrouw door vergiftiging ook de medeplichtigheid aan den moord van Koning Hendrik VI en diens oudsten zoon op het geweten heeft, en de Hertog van Gloucester, het zedelijke monster, dat Shakespeare zoo onovertreffelijk in zijn: ‘Richard III’ geteekend heeft, wiens sombere en huiveringwekkende grootheid van karakter en consequentie in het booze alleen in staat is, eenigszins op te wegen tegen den afschuw, dien zijn gedrag bij lezer en hoorder moet verwekken.

Zooals men ziet, is het geen uitgelezen gezelschap, waarin Ainsworth ons introduceert.

En, hoewel wij gaarne ter verdediging van den auteur en van zijn werk de bedenking willen laten gelden, dat er een zekere artistieke berekening ligt in het contrast, waardoor de donkere trekken van het karakter der overige personen het dubbelzinnige en problematieke in het gedrag der hoofdfiguur eenigszins releveeren, hoewel wij evenzeer bekennen moeten, dat de tijd, welks geest zich in den roman moest afspiegelen (de laatste helft der XII^{de} eeuw), in de toongevende kringen gekarakteriseerd wordt door een zekere virtuositeit in het kwade, zoo missen wij *ten tweede* in dezen roman vooral fijne karakterontleding. En hierdoor alleen toch kan, naar onze meening, eene verzameling van zoovele zwakke en slechte karakters, als in dezen roman voorkomen, voor den lezer genietbaar en zelfs interessant gemaakt worden.

Het is vooral dit gemis aan diepere opvatting, aan studie zoowel van de voorgestelde karakters als van den tijd, waarin het verhaal speelt, dat dezen roman, naar mij dunkt, onder de oppervlakkige en middelmatige rangschikt.

Het is, of Ainsworth den lezer alle hoofdbreken en inspanning van hersenen zooveel mogelijk heeft willen besparen. Immers ook in de dieper liggende oorzaken der oneenigheden tusschen de huizen van York en Lancaster, tusschen de

witte en roode rozen, in de verschillende belangen, die zij vertegenwoordigen, wordt ons geen enkele blik gegund.

'De vrouw van den goudsmid' kan tot bevestiging van de stelling dienen, dat het niet moeilijk valt, tot zekere hoogte het meesterschap over den vorm te verkrijgen, wanneer men zich van ernst en geestdrift weet te spenen, en alle menschelijke toestanden en voorvallen met zekere losse en bevallige, maar oppervlakkige, penseeltrekken te teekenen.

Onze auteur heeft inderdaad een rijke verscheidenheid van verven op zijn palet. Met hetzelfde gemak verplaatst hij den lezer bij valkenjachten, koninklijke feestmalen, spiegelgevechten, revues over ten strijde trekkende legers en vloten, als bij het sterfbed van de Hertogin van Clarence, de geheime en zonderlinge terechtstelling van haren echtgenoot, den dood van Koning Eduard IV, den gruwelijken moord van zijne kinderen, en de barbaarsche boetedoening van Mrs. Shore.

Overal echter blijft hij bij de oppervlakkige, meest in 't oog vallende verschijnselen staan; nergens dringt hij dieper door of dwingt hij den lezer tot warme en innige belangstelling.

Het blijft ons dan ook een raadsel, hoe de Heer Andriessen, die ons door zijne antecedenten het recht heeft gegeven iets beters van hem te verwachten, uit de rijke en veelszins voortreffelijke roman-literatuur van onze dagen geen betere keuze heeft gedaan.

Niet dat deze roman, indien men aan dit genre geene hoogere eischen stelt, dan den lezer eenige aangename oogenblikken van verpozing te schenken, niet even goed aan dit doel beantwoordt als honderd andere, die de leesbibliotheken vullen.

Maar iemand als de Heer Andriessen staat naar onze gedachte te hoog, om dienst te doen als letterkundig handlanger, ten einde den onverzadelijken leeshonger van het gewone romanlezende publiek te bevredigen.

De vertaling is nauwkeurig, zuiver en vloeiend. De Heer Andriessen houde ons evenwel eene kleine opmerking ten goede! De uitdrukking: 'platbodemde vaartuigen', die nog al eens gebezigd wordt, klonk ons onuitsprekelijk stijf en pedant in het oor.

Waarom niet, zooals het in de volkstaal luidt: 'platboomde'?

Onze schrijftaal staat, helaas! al ver genoeg van de spreektaal af. Men moet, dunkt ons, dien afstand niet opzettelijk vergrooten.

Uit het Joodsche familieleven. Novellen van S.H. Mosenthal. Naar het Hoogduitsch. Haarlem. De Erven F. Bohn; 1878.

Tot de kenmerkende eigenschappen van het genie behooren, ten eerste, de onwederstaanbare aantrekkingskracht die het bezit, vervolgens, de gemakkelijkheid waarmede het zegeviert over hart en geest. Één enkele vioolstreek doordringt ons van 't genie eens kunstenaars, één enkele zinsnede overtuigt ons van het talent eens schrijvers. Bij de lezing der novellen van Mosenthal schijnt dit weder zóó duidelijk, dat de naam van den grooten Duitschen dramatischen dichter op het titelblad volstrekt onnoodig is, om die novellen als de rijpe vruchten van een geniaal auteur te doen erkennen. Als een rechtgeaard kind van zijn volk, streefde Salomon Herman Mosenthal ernaar om zijn geloofsgenooten meer in eere te brengen. Met voorliefde vestigde hij de aandacht op edele Joodsche typen en ontroerde en trof zijne lezers

door de innigheid, de waarheid, en den eenvoud waarmede hij hun zieleleven schetste. Wekte hij bewondering en geestdrift door zijn 19 Drama's, waaronder de *Deborah* en de *Sonnwendhof* zulk een

buitenlandsche vermaardheid verwierven, dat ze verschillende vertalingen (o.a. ook een Deensche) beleefden - verraste hij de operawereld herhaaldelijk met operateksten, waarvan *Die lustigen Weiber von Windsor* Nicolaï's welluidende lier zoo goed bezielden - liefde en aanhankelijkheid veroverde hij zich vooral door zijne fijne schetsen uit het Joodsche volksleven, zoo aantrekkelijk van eenvoud, aandoenlijk van inhoud, en treffend van waarheid. Raafs Mine, Racheltje, Jephta's dochter Schlemieltje - de vier novellen, die de stof uitmaken van bovengenoemd boek - 't zijn heerlijke figuren, die veel te denken geven en het hart verwarmen. ‘Zóó zijn er!’ schijnt ons de bezielde schrijver op iedere bladzijde toe te roepen, ‘en gij kent ze niet en gij wilt ze niet kennen, bevooroordeeld als gij zijt tegen onzen godsdienst.’

In Mosenthal verloor Duitschland niet alleen een zijner verdienstelijkste dichters en tooneelschrijvers, maar ook een waardigen, kloeken kampvechter voor de verheffing van zijn verlaagd volk. Algemeen geëerd en bemind, genoot hij sinds 1851 de voldoening, door Graaf Leo Thun een eervolle staatsbetrekking te worden aangeboden. ‘Er hatte’, schrijft Mosenthal in 1874, ‘wie mein Rector Cäsar den Rubicon überschritten und einen Juden über den bisher unverrückten Grenzpfahl treten lassen; aber er liesz mich an diesem Grenzpfahl stehen und erst spätern Nachfolgern und spätern Principiën war es vorbehalten, meine Arbeitskraft entsprechend zu verwerthen, indem mir die ehrenvolle Stelle eines Bibliothekars im Ministerium des Cultus und Unterrichts verliehen wurde, der die Gnade des Kaisers den Titel eines Regierungsraths und die Erhebung in den erblichen Ritterstand der Monarchie hinzufügte.’

Krachtig moet het genie zijn, dat het vooroordeel ten trots aldus werd onderscheiden. Die er nog geen kennis mede maakte, neme de novellen van Mosenthal ter hand; een ongewoon vloeiende vertaling strekt ze, ook in 't Hollandsche kleed, tot gepast sieraad.

C.

Mengelwerk.

Volksvermaken voor Nederland.
door P. Hofstede de Groot.

Inleiding.

Er is in onze dagen een loffelijke zucht ontwaakt voor het welzijn der lagere standen. Vele meer aanzienlijke leden der maatschappij slaan de hand aan het werk, om de geringere klassen in elk opzicht als menschen te verzorgen en te veredelen. Heerschte wel dikwijls het zelfzuchtig streven, om de armeren ten dienste der rijkeren te laten werken, en alleen zooveel voor hen te zorgen, dat deze dienstbetooning ongestoord kon voortgaan, thans begint het besef en gevoel zich te verbreiden, dat zij ook om hun zelfswil behooren te worden geholpen, ten einde dien trap van ontwikkeling en geluk te bereiken, waarop zij in hun stand kunnen komen.

Het menschlievend streven, uit die gezindheid geboren, openbaart zich in het geven van versterkend voedsel in de barre wintermaanden, in het bouwen van gezonde en aangename woningen, in het bezoeken der armen door meer gegoeden, om hun met raad en daad vriendelijk bij te staan, in het verschaffen van onderwijs en opleiding, om hen verstandig, zedelijk en godsdienstig te ontwikkelen, en vele dergelijke bemoeiingen meer.

Ook het veredelen der volksvermaken is sedert eenigen tijd ernstig in het oog gevat. Menige proef is er reeds genomen, om het den mensch onwaardige genot, in het bezoeken van kroegen en in vele uitspattingen te vinden, door goede en verheffende volksvermaken te vervangen.

Belangrijk is deze zaak voor de geringere klasse en de geheele samenleving. De mensch kan niet bij brood en kleeding, rust en arbeid alleen leven. Zijn hoogere en betere aanleg doet hem bij het nood-

zakelijke en alledaagsche iets verheveners zoeken; hij gevoelt, dat hij niet leeft, gelijk het dier, voor de keerkringen van geboren worden, opgroeien, kinderen krijgen en sterven. Tot afwisseling van deze proza des lichamelijken levens is er ook poëzie voor den geest noodig. Hij heeft niet genoeg aan de dingen dezer aarde. Naarboven moet hij op de vleugelen der fantasie. Hij gevoelt iets betere te behoeven, dan waarmede paard en rund op hunne wijze gelukkig zijn. En wij dwalen niet, wanneer wij beweren, dat de zucht naar verheffing boven de dagelijksche dingen, en dus ook naar uitspanning en vermaak, door God zelven den mensch is ingeschapen, opdat hij ook door dit middel zijne grootsche bestemming moge leeren bereiken. Want niet alleen een slaaf der aarde moet hij zijn, om in het stof te wroeten en tot stof terug te keeren. Poëtisch en idealisch moet hij eene hoogere levenssfeer zoeken, en dat hij die dikwijls zoekt in de opwinding van drank en spel en in het zout van boozen laster en ontuchtige scherts, dat komt, dewijl hij, van den rechten weg afgedwaald, het hoogere zoekt, waar alleen afgronden en poelen zijn.

Welk eene verbetering zou het voor de geringere klassen en voor geheel de samenleving zijn, indien de zucht naar vermaak den weg naarboven insloeg! Hoeveel meer voldoening zou het vermaak dan zelf geven, hoe veel rijker en edeler geheel het leven worden!

Veel kunnen wij voor deze zaak van andere tijden en volken leeren. Want in welk opzicht men de tegenwoordige dagen boven de beschaafde oudheid of de middeleeuwen moge stellen: in de zorg voor waardige volksvermaken zeker niet. Veel beter dan in de laatste drie eeuwen zag men vroeger in, dat volksvermaken noodig zijn, en hoe zij behooren geleid en ingericht te worden. Overal waren toen vele, en voor een goed deel zeer loffelijke, volksuitspanningen.

Slaan wij het oog op Griekenland: wien komen daarbij niet dadelijk de velerlei spelen voor den geest, als de Pythische, Isthmische, Nemeïsche en Olympische, die, een beschaafd volk waardig, recht geschikt waren het te vermaken en te versterken, maar ook te verheffen en te veredelen? Laat mij de beroemdste dier spelen, de Olympische, nog eens voor oogen stellen.

‘Olympia was eene stad in den Peloponnesus, in welker nabijheid eene vallei was, waarin de vermaardste volksspelen der Grieken om de vijf jaren werden gehouden. Tegen den tijd hunner viering staakten de Grieken van alle stammen en staten hun gewoon bedrijf, hun handel, zelfs hunne onderlinge oorlogen, om naar Olympia's vlakte te stroomen. Dit was eene vallei, in hare diepte door eene rivier doorkronkeld, in haren opgang met een bosch van olijven bezet, aan de zijden door liefelijke heuvels en daar achter oprijzende majestueuze

bergen omsloten. Heilig was dit oord; moest er in oorlogstijd een leger doortrekken, het legde vooraf zijne wapenen af, om ze eerst over de grenzen weder te ontvangen. Niets zag men ook op die vlakte en in dat woud dan tempelen aan de Goden gewijd en standbeelden van hen, die in deze spelen hadden overwonnen. Het lage midden van dit veld was de bane van den strijd, aan welker einde, ten tijde der spelen, de elpenbeenen en gouden tafels stonden, met de kroonen, die de hoofden der overwinnaars zouden sieren. Als dan de zon, om de vijf jaren, in het langst der dagen de verrukkelijke Arcadische bergen overklom, zag zij deze anders zoo eenzame vallei bedekt met duizenden en tienduizenden, wier oog bekoord werd door haren luister aan den helderen hemelboog, en door het schoon, dat de hand der natuur over berg en dal, en stroom en woud zoo mildelijk strooide; maar wier hart nog meer verlangde, om den moed en de kracht te bewonderen van hen, die naar den onsterfelijken roem zouden dingen, van in Olympia's velden met den eerekrans te worden begiftigd. Op de bane, tusschen hen opengelaten, verschenen jongelingen en mannen, wier oogen vonkelden, om nu door behendigheid in het gebruik van wapenen, dan door het kunstig besturen van snelloopende paarden, dan weder door de rapheid hunner eigene voeten elkander de overwinning te betwisten. Moeilijk was deze strijd; tien volle maanden hadden zij zich voor denzelven moeten oefenen, en zich onthouden van vermaak en uitspanning, van wijn en lekkernijen. En op deze baan verstikte het zand, dat bij hunne voeten opstoof, bijna hun adem, teekende het bloed, dat hun ontgudste, somtijds hunnen weg, terwijl zelfs geene teug waters in de zwoele zomerhitte hunne uitgeputte leden verfrischte. Niet minder moeilijk, hoewel geheel ongelijksoortig, was de oefening van hen, die met zang- of snarenspel of eenige bekwaamheid des geestes eene overwinning of eenige toejuiching te Olympia poogden te behalen. Want dáár was eene tentoonstelling van al wat krachtvol, edel en schoon was in Griekenland; dáár hoorde men ook de welluidende cither des toonkunstenaars, en de wijze lessen des geschiedschrijvers, en een der voortreffelijkste geschiedboeken, die ons uit Griekenlands gouden eeuw zijn overgebleven, is zijne geboorte verschuldigd aan de naijverige tranen, die deszelfs opsteller (Thucydides) vergoot, toen hij, nog als jongeling, in Olympia's vlakte de juichtoonen hoorde, welke de voorlezing van eens anders (Herodotus) heerlijk geschiedverhaal deden afbreken.

En zou hij geene tranen vergieten? Wie toch waren het, die in Griekenlands heilige spelen naar de overwinning mogten dingen? Zij alleen, die van Grieksche afkomst waren, vrijgeborenen, onbesmetten van gedrag. En wie dongen mede? Ja, ook de nederigen en geringen des volks, maar ook Overheden, Veldheeren, Koningen en Koningszonen. En welk eene eere was den overwinnaar beschoren? De bloem van Griekenlands wijzen en helden, vrouwen en maagden, ja ook een aanzienlijk deel van de bewoners der Grieksche koloniën

in Italië en op Sicilië, in Klein-Azië en Afrika, zelfs vele grooten uit andere volken, aan welke het toeschouwen, niet het mededingen, werd vergund - deze allen zagen hun strijd, bewonderden hun moed, benijdden hunne zege. Vorsten en Overheden, die het zich voor eene eere achtten, hier als herauten te dienen, riepen hun naam uit voor de aanschouwers, zetten den zegekrans op hun hoofd en geleidden hen over de baan, waarin zij hadden overwonnen. Dan klapte het volk in de handen, en juichte, en wees met den vinger, en zeide: *Dat is Herodotus*, *dat is Alcibiades*, en wierp hen met bloemen, en prees den vader gelukkig, die zulk een zoon, den staat, die zulk een burger bezat; en dan stierf wel eens een vader, omdat hij de vreugde niet kon dragen, dat zijn zoon te Olympia had overwonnen. Boodschappers werden afgezonden naar het vaderland des overwinnaars, om de blijmare te verkondigen. Door de Overheid afgehaald, keerde hij in triumf op een wagen met vier witte paarden bespannen naar zijne woonplaats terug. Takken en bloemen bedekten zijnen weg. De klank van harpen en luiten, die hem vergezelden, werd afgewisseld door het gejubel des volks, dat den zegewagen omringde en juichte: *Leve de overwinnaar te Olympia!* Niet de poort reed hij binnen; voor hem, te groot, om den weg van gewone menschen te volgen, brak men een deel der muren af. Van staatswege onderhouden, behoefde hij tot zijn vorig bedrijf niet terug te keeren. Zijn naam werd in 's lands archieven opgeteekend; marmeren standbeelden, wier voetstuk zijne overwinning verhaalde, verrezen voor hem; ter zijner eere spanden de verhevenste dichters hunne snaren en zongen liederen, beter dan honderd standbeelden. En te dezen dage, nu van duizend beelden nauwelijks een brokstuk is overgebleven, leven nog in de liederen van Griekenlands verhevensten lierdichter (Pindarus) de namen van velen, die in de heilige volksspelen de eerekroon verwierven.'

Wat in het bijzonder Pindarus betreft: 'Zijne *Zegezangen* werden, 't zij bij den plegtigen optogt op de kampplaats, 't zij bij den feestmaaltijd, 't zij bij den intogt des overwinnaars in zijne vaderstad, 't zij bij een dankfeest in een tempel, door koren gezongen. In dezelve brengt de Dichter den roem des overwinnaars in verband met de eer van zijne stad, en wekt hij hem op, zijn geluk waardig te bezigen en zijne bewezene voortreffelijkheid door andere deugden, vooral door vroomheid, te verhoogen; want dit leven is het regte nog niet, zalig alleen is hij, die het heerlijke, dat volgen zal, verwerft. Pindarus lezende is het ons, alsof wij in eene verhevene zaal treden, waar wij de Goden, Helden en Edelen van Griekenland bijeen vinden. Zijne poëzy toont het, welk een zedelijken invloed deze volksvermaken hadden; want juist Pindarus werd door de Grieken vergood; hij ontving bij zijn leven reeds een deel der offeranden, voor Appollo bestemd. En - de gezangen van Pindarus zijn geheel godsdienst en zedelijkheid'(*).

(*) Zie mijne *Gesch. der opvoeding des menschdoms door God*, D. II, bl. 125-128, 144, 145.

Het nauwe verband tusschen volksvermaak en volksveredeling bij de oude Grieken blijkt uit dit ééne voorbeeld reeds overvloedig. Maar zelfs geheel hun godsdienst was volksvermaak. De eeredienst bestond uit offers, optochten, zangfeesten, dansen en het opvoeren van die grootsche en verheffende tragedies, welke, voor zooverre wij ze nog van Eschylus, Sophocles en Euripides bezitten, onze bewondering wekken en ons hart veredelen. Ja, geheel het leven was bij de Grieken vol vroolijkheid en scherts, en ook daardoor hadden zij moed en kracht, om kunst en wetenschap te beoefenen, den staat te handhaven en tot bloei te brengen en voor het vaderland te sterven.

Ook in Israël was men op volksvermaken bedacht. De Mozaïsche wetgeving wil een vroolijk en opgewekt leven aan allen, zelfs aan de armsten, bereiden. Hierin staat zij boven die van Griekenland, dat zich om slaven en geringen weinig bekommerde. De Israëlieten mochten tarweakker, wijnstok en olijfboom niet angstig aflezen, maar moesten eene nalezing overlaten voor armen, weduwen en weezen. Met de offers waren maaltijden gepaard, waarbij ook vreemdelingen en lijfeigenen moesten genoodigd worden door de rijken. ‘Gij zult vroolijk zijn,’ lezen wij(*), ‘voor het aangezicht des Heeren uws Gods, gij, en uw zoon, en uwe dochter, en uw dienstknecht, en uwe dienstmaagd, en de Leviet, die in uwe poorten is, en de vreemdeling, en de wees, en de weduwe, die in het midden van u zijn; in de plaats, die de Heer, uw God, zal verkiezen, om zijnen naam aldaar te doen wonen. En gij zult gedenken, dat gij een dienstknecht geweest zijt in Egypte; en gij zult deze inzettingen houden en doen.’ Men ziet: ‘Voor de armen bestemt Mozes niet de vernederende aalmoes, maar het eigene opzoeken van het overgeblevene en zelfs de uitnoodiging aaneen vroolijk gastmaal, doch zóó, dat de gastheer de keuze behoudt, wie van hen hij wil uitnoodigen. Inderdaad is dit een recht edele soort van weldadigheid jegens armen. De gewone denkt alleen aan hun dagelijksch brood en aan de afwending des hongers; maar de menschelijke natuur eischt ook eenig genoegen en eenige vreugde, en die deze natuur kent, zal toestemmen, dat eenmaal een kleinen overvloed te genieten, welken het vorig gebrek nog bovendien te smakelijker maakt, haar meer voldoening schenkt, dan alle dagen op eenerlei wijze de nooddruft te hebben en nooit te hongeren. Onze natuur is niet voor het slaperige goede eenerlei geschapen; maar bemint de verandering. Tien dagen, waarin men niet recht genoeg te eten heeft, zijn geen zoo groot kwaad, als een eenig feest een goed is’(†).

Over 't geheel had de samenleving bij Israël een stempel van vroolijkheid en blijmoedigheid, met name uit de velerlei volksfeesten geboren. Vooral de drie hooggetijden der natie, het Paasch-, Pinkster- en Loofhuttenfeest, waren aan de veelzijdigste vreugde gewijd. Elk daarvan

(*) Deut. 16:11, 12.
(†) Michaëlis, *Mos. Recht*, D. II, bl. 477.

was niet alleen een godsdienstig, maar ook een natuur- en vaderlandsfeest. Op Paschen werden de eerstelingen van het koorn aan Jahve gewijd; op Pinksteren dankte men voor den gelukkig volbrachten koornoogst; op het Loofhuttenfeest voor dien der druiven en olijven. Maar bovendien was het Paaschfeest de herinnering aan den uittocht uit Egypte, Pinksteren aan de wetgeving op Sinaï, Loofhutten aan Israël's omzwerving in hutten in de woestijn. Hierbij kwam nog, dat alle Israëlieten die feesten gezamenlijk moesten vieren in het nationale heiligdom te Jeruzalem. Zóó werden het echte volksfeesten! Zij verlevendigden het gevoelen der menschelijkheid, der deelneming, der gelijkheid van alle burgers van den staat. Zij verzachtten en vormden de zeden; zij herinnerden de weldaden der Goddelijke Voorzienigheid en vervulden het hart met dankbaarheid; zij leerden het denkbeeld van éénen God met het gevoel van vreugde en van gezellige vroolijkheid vereenigen; zij verbreidden een algemeenen geest van welwillendheid en haalden de banden tusschen de onderscheidene stammen en geslachten nauwer toe. Het geheele volk verzamelde zich, bij de nadering dier feesten, om zijnen God, den God der natuur en van Israël, van harte te verheerlijken! Geen wonder, dat, toen Israël vaste woningen in Kanaän had verkregen, deze optochten naar Jeruzalem, om dáár den Heer te prijzen en te danken, aangename en vroolijke bedevaarten werden, waarbij zij zich in God verblijdden en met zang en snarenspel God verheerlijkten. Van zulke optochten, met zang en toonkunst, spreekt reeds Jezaja 30:29: ‘Bij u is lofzang, gelijk in den nacht, wanneer het feest ingewijd wordt, en blijdschap des harten, gelijk men optrekt onder muziekgeklank, om te gaan naar den berg des Heeren, naar Israëls rotssteen.’ Maar beter weten wij nog, hoe plechtig zij na de Babylonische ballingschap werden gehouden. Behalve andere liederen werd er toen zelfs een afzonderlijke bundel van feestzangen voor deze bedevaarten bijeengebracht, gelijk wij zien uit de vijftien *Liederen Hammaäloth* of *Liederen der Optogten*, welke wij in onzen Bijbel van Ps. 120 tot 134 vinden(*).

Deed men zooveel in 't oude Griekenland en Palestina, om door volksvermaken de natie te verblijden en te verheffen, in het oude Rome had men de krijgshaftige *Ludi Trojani*, waaruit later de ridderlijke tournooien zijn ontstaan.

Het plein te 's-Gravenhage tusschen den Ouden Doelen en het Voorhout heet nog het Tournooiveld, en van een in 1345 te Haarlem gegeven tournooi leverde J. van Lennep eene prachtige beschrijving(†).

Doch niet alleen voor aanzienlijken zorgde men in de middeleeuwen. Men was niet minder ijverig, om ook de geringste standen vroolijk en blijmoedig te stemmen. Daartoe dienden reeds de ridder-

(*) Men weet, welk eene bezielde schilderij van deze feesttochten is gegeven door Strauss: *Helons bedevaart naar Jeruzalem.*

(†) *De Roos van Dekama*, h. 14.

spelen zelve, dewijl aan ieder de gelegenheid werd gegeven de tournooien te zien, waarvan druk gebruik werd gemaakt. Bovendien had men vermaken, voor het volk opzettelijk bestemd. Wel waren er toen vele dwaze volksvermaken, als het paaschlachen, het ezelsfeest, het narrenfeest, het karnaval; maar er waren ook doelmatige volksfeesten. Vele hiervan, die nog in de Roomsch-Katholieke Kerk in gebruik zijn, zullen later worden besproken. Van degene, die in den loop der tijden zijn verloren gegaan, noem ik vooral de geestelijke schouwspelen, waarin de geschiedenis des heils poëtisch en dramatisch werd voorgesteld. Paradijs en zondeval, Israël's redding uit Egypte en omzwerving door de woestijn, Jezus' geboorte, lijden, sterven, opstanding en hemelvaart, en het wereldgericht, als het einde aller dingen op aarde, werden daarin dichterlijk geschilderd en in volksspelen ten tooneele gevoerd. Op het voortreffelijke overblijfsel daarvan, in Beieren te Oberammergau nog aanwezig, wijs ik later.

Hoeveel de Germaansche volkeren bij de Kerkhervorming hebben gewonnen, zij hebben daarbij ook het een en ander verloren. Hiertoe behoort de zorg voor volksvermaken. Luther en Zwingli, echte volksmannen, hadden er wel zin voor en hebben door voorbeeld en aanmoediging er ook iets voor gedaan. Maar Calvijn had geen begrip van volksleven en volksfeesten. En de Protestantsche godgeleerden, vooral de strenge Calvinisten bij ons en de Puriteinen in Engeland, hebben een groote schuld op zich geladen door tooneel, dans en schier alle uitspanning, welke de Roomsch-Katholieke Kerk poogde te veredelen, kortaf te verbieden. Als men op deze wijze den duivel gaat verjagen, komt hij spoedig met zeven ergere terug. In plaats der ruwe volksfeesten, die men verbande, kwamen niet minder ruwe. Beschrijven Caesar en Tacitus de oude Germanen als aan drinken, dobbelen en vechten overgegeven, en schildert de Noordsche fabelleer in de *Edda*, dewijl hare dichters niets edelers kenden, de vreugde der Goden als juist daarin bestaande: deze grove heidensche uitspattingen zijn in het volksleven de middeleeuwsche, vaak woeste feesten komen vervangen.

Zal er verbetering in dit alles komen, of liever, want zij is er over 't geheel reeds bij aanvang, krachtiger en veelzijdiger komen, dan tot dusverre geschiedt, dan moet men niet alleen het ruwe, onzedelijke en verfoeielijke veroordeelen en willen verbannen, maar er ook iets beters voor in de plaats geven. Het kwade moet door het goede worden overwonnen. Dubbel noodzakelijk is dit in onzen genotzuchtigen tijd, waarin alleen door de rechte genietingen de verkeerde kunnen worden uitgeroeid.

Eene volledige aanwijzing, welke volksvermaken voor onze natie

geschikt zijn en hoe deze het meest in overeenstemming met onzen landaard geleid en bevorderd kunnen worden, bestaat tot dusverre niet. Er is hier geene spraak van vermaken in kleinen kring, als dammen, schaken, domineeren, lezen, teekenen, noch ook van de vreugde des huiselijken levens en de beoefening in den familiekring der schoone kunsten, of van gezellig vermaak der geringere klasse. *Volksvermaken* moeten te zamen door velen en vooral door de geringere klassen worden genoten.

Zij moeten het volk werkelijk aangenaam bezig houden, zoodat het erdoor wordt bekoord; dus opwekkelijk, verstaanbaar, belangrijk zijn.

Om *voor velen* toegankelijk te zijn, moeten zij voor de geringeren weinig of niets kosten; wat voor de huishouding noodig is, mag niet voor vermaak worden uitgegeven. En bovendien moeten zij op den duur verbeterend en veredelend werken. Hiertoe moeten de hoogere standen de leiding in handen nemen.

Hoe nu zulke vermaken te vinden en te bevorderen? Daartoe moet niet alleen wijsgeerig in 't algemeen op den aard des menschen worden gelet: noodig is deze bespiegeling wel, maar veel helpt zij alleen niet. Meest moet op onzen landaard het oog worden gericht en nagevorscht, wat hier werkelijk gelukt is of kan gelukken. Eigene en vreemde ondervinding moet aan leiders en bevorderaars der volksvermaken aangeven, wat proefhoudend is bevonden, en hoe dit in te voeren of te verbeteren.

De taak is dus drieledig: *philosophisch* moet worden aangewezen, wat de aard der menschelijke natuur is, wat harer waardig, wat onwaardig; *historisch* moet worden nagegaan, wat bestaan heeft en wat bestaat op dit gebied; *practisch* moet worden opgegeven, wat en hoe het uitvoerbaar is bij ons volk en in onzen tijd. Uit drieërlei oogpunt zal ik de zaak dus telkens beschouwen, en wel doorgaans ook in deze volgorde, dat ik eerst bij de hoofdpunten en bij de onderdeelen een wijsgeerigen blik op de menschelijke natuur werp, dan met eenige geschiedkundige opmerkingen dien blik nader bepale en bevestige, en eindelijk enkele vingerwijzingen geve, hoe deze en die vermaken thans bij ons kunnen bevorderd worden. Aan deze orde houd ik mij evenwel niet gestreng. Voor afwisseling en losheid moet worden gezorgd.

Vooral leg ik mij erop toe, om te wijzen op het bestaande en op het verheffen ervan tot iets beters. Daartoe moet de oude les van Horatius worden gevolgd, het *utile dulci*, het nuttige en aangename te paren. Wat een uitnemend criticus van het drama zegt(*), geldt ook van elk ander volksvermaak: ‘Er zijn vele schrijvers, die goed weten te onderhouden, maar nooit een hooger doel bereiken; en anderen hebben hooge bedoelingen, maar kunnen niet onderhouden. Onder de schouwspeldichters komen de eersten nader bij hun doel, dan de tweeden; maar de ware dramaticus is hij, die beide weet te ver-

(*) G.H. Lewes, *Göthe's Leben und Schriften*, Boek VI, hoofdstuk 5.

eenigen. Shakespeare en Molière, om de grootsten te noemen, zijn even onderhoudend als diepzinnig, en hunne werken leven thans nog, dewijl zij ook thans nog onderhouden. Othello, Hamlet, Macbeth, Tartuffe, de School der vrouwen en de Zieke uit inbeelding zijn voor den onontwikkelde op zijne wijze zoowel een genot, als voor den geoefendsten criticus.'

In eene behandeling van ons vraagstuk mag men dus niet blijven stilstaan bij het reeds aanwezige of bij het oogenblikkelijk bevallende of bij het overal uitvoerbare. Er moet b.v. algemeen veel meer ontwikkeling komen van den smaak voor schoone kunsten, en deze ontwikkeling niet alleen voor enkelen een afzonderlijk genot blijven, maar ook voor velen gezamenlijk een genot worden en alzoo eene rijke bron van vele volksvermaken. Doch de middelen, om dit te bewerkstelligen, zijn nog maar op enkele plaatsen aanwezig. Eigenlijk is nergens alles uitvoerbaar; toch moet er eene rijke en ruime aanwijzing zijn, opdat men, veel voorbijgaande, uit den grooten voorraad hier en nu kan kiezen, wat hier en nu passend is. Zij er dan ook niet dan een langzame vooruitgang mogelijk, zoo er maar vooruitgang is, moeten wij ons reeds verblijden.

Vele voorbeelden van waardige en doeltreffende volksvermaken zal ik dus bijbrengen; vele, die mijzelven gedurende een vergevorderd leven zijn voorgekomen en ten deele door mij beproefd, en vele, waarvan ik heb gelezen, vooral in de laatste jaren, zonder dat ik naar volledigheid wil streven. Deze is vooralsnog door niemand te bereiken. Vooral verzoek ik, dat men in het aanhalen van boeken geene poging zie, om alles wat ter zake kan dienen op te noemen. In snipperuren, tusschen vermoeiende studie, is deze schets opgesteld en daarin aangehaald, wat mij telkens voor den geest kwam. - Meest zal ik mij bepalen bij 'tgeen er thans in ons vaderland reeds is of buiten hetzelve onder Germaansche stammen wordt gevonden, als voor ons meer geschikt, dan 'tgeen vroegere tijden en Romaansche of Slavonische volkeren opleveren. Bij het behandelen dier voorbeelden zal ik mij op aanschouwelijkheid en duidelijkheid toeleggen, opdat het blijke, wat ze zijn, waarom ze belangrijk zijn en hoe ze kunnen nagevolgd worden. Blijft men daarbij gedurig zeggen: 'Ja, dat kan in onze gemeente niet gebeuren,' wellicht dat die voorbeelden weder andere gedachten opwekken en andere proefnemingen uitlokken. Men bedenke voorts, dat eene min of meer wetenschappelijke behandeling van dit onderwerp nog niet bestaat. De akker is nog weinig ontgonnen. Hier doet men dit, daar dat; maar meer door tact, dan door inzicht geleid[*].

(*) Enkele beginselen, bij volksvermaken te volgen, worden besproken door Mr. W.R. Boer, *Publieke Vermakelijkheden*, in Sloet, *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde*, D. XXII (1862), I stuk; doch meest uit een staathuishoudkundig oogpunt en met het doel, om de overheid te raden, er zich zoo weinig mogelijk mede te bemoeien. Veel meer heeft men aan Dr. Fr. Ahtfeld, *Unser Volk in seinen Freuden und Festen*, *Leipzig* 1865; dit is eene geniale, de zaak diep opvattende beschouwing, doch binnen de grenzen eener korte toespraak, Bezield is de rede van J.P. Heije, *Volksvermaak als middel tot volksgeluk*, *Amst.* 1847. Veel vindt men in de verhandeling van F. Nagtglas, *Iets over Volksvermaken*, door de Maatschappij: *tot Nut van 't Algemeen* in 1866 uitgegeven. Zeer veel vermeldt en beschrijft J. ter Gouw in het lijvige boekdeel, *De Volksvermaken*, *Haarlem* 1871. Dit werk is een schatkamer, om de volksvermaken, die er geweest zijn en nog zijn, met name in Nederland, te leeren kennen. Een hoogere geest is er wel niet in, maar het is aardig en geestig. - Eenige zeer goede wenken heeft men ook in twee blaadjes, *De Kermis* in Jan. 1871 door het *Nut* uitgegeven. Nog bevat nummer 37 van de *Algem. Bibliotheek*, die door H.C. Rogge wordt uitgegeven, een kort

Vooral wensch ik, dat twee klippen der tegenwoordige volksuitspanningen worden vermeden: de verleiding tot drinken, en die tot het uiteenscheuren van de leden des huisgezins. Ik wensch op zulke vermaken te wijzen, die niet tot sterken drank verleiden, en waaraan verschillende huisgenooten kunnen deelnemen. Verder wensch ik bovenal die te bespreken, waartoe het volk als vanzelf kan geleid worden; dwingen kan men niet, alleen aanbieden en opwekken. Doch zoo onwillig als het volk wordt tegenover dwang, zoo gaarne heeft het leiding en hulp van hooger standen.

De verdeeling en rangschikking der rijke stof zal deze zijn, dat ik eerst spreek over volksvermaken, uit lichaamsoefeningen ontstaande; dan over die, welke uit natuurgenot voortvloeien; voorts over zulke, welke met vaderlandsliefde in verband staan; daarna, die uit de genoegens der schoone kunst voortkomen; vervolgens, die uit toeneming in wetenschappelijke kennis ontspruiten; eindelijk, die met den godsdienst samenhangen.

Somtijds is die rangschikking eenigszins willekeurig; ook kan de terugkeering van dezelfde zaken niet altijd worden vermeden. Verder zijn er volksvermaken, die ik niet eens onder een dezer rubrieken weet te ordenen. Waaronder zullen wij b.v. de opstijging van een luchtballon plaatsen? En toch - welk eene onberekenbaar groote schare, uit alle oorden des lands samengevloeid, was er te Amsterdam bij het paleis van Volksvlijt op den vlakken grond, op schepen, op daken en molens vereenigd, om den reus van Nadar 14 September 1865 te zien opstijgen? Het was dus een volksvermaak. Doch waartoe diende het? Daarover dachten maar weinigen na. Onder de duizenden toeschouwers waren er maar enkelen, die erover peinsden, om welke natuurkundige reden de ballon zich kon verheffen, welk een blijk van de heerschappij van 's menschen geest over de stof hierin zichtbaar was, hoeveel behendigheid, moed en koelbloedigheid er was in hen, die den tocht mede durfden ondernemen. Het zien naar de opstijging van den ballon was eene aardigheid, waarvan zich schier niemand rekenschap gaf. - Zoo kunnen ook vuurwerken en illuminaties als opluistering van volksfeesten voortreffelijk dienen; daar zij echter geen feest op zichzelve kunnen uitmaken, zal ik er niet afzonderlijk over spreken.

Wat overigens aan mijne opmerkingen en gedachten moge ontbreken,

opstel *Nederlandsche volksfeesten* door W. van de Poll, waarin vooral naar den oorsprong van sommige volksfeesten onderzoek wordt gedaan.

overal zal men de uiting hooren van een onder de volksellende bloedend en voor 't volksheil kloppend harte!

I.
Volksvermaken voor Nederland geschikt, die uit lichaamsoefeningen ontstaan.

Ons lichaam behoort tot ons wezen. Hebben wij een eeuwigen geest, wij hebben op aarde evenzeer een sterfelijk lichaam. En is de geest een geschenk des Scheppers, het lichaam is dit ook. Het is dus onnatuurlijk, geen genot en vermaak te willen hebben in 'tgeen voor 't lichaam aangenaam is, in spijze en drank, in arbeid en rust, in beweging, in gezondheid en in het leven zelf. Onnatuurlijk, die dit alles minacht, vooral daar ook de geest gebaat wordt door de goede verpleging des lichaams, en niet door de ondermijning en dooding van dit hem op aarde onmisbaar orgaan.

Waar een gezond en frisch menschelijk leven is, vindt men dus de lichaamsoefeningen ook overal. Gaarne spelen de kinderen met elkander. Tegen elkander hardloopen, stoeien en worstelen, stuivertje wisselen, hoepelen, springen van de meisjes in touwen, van de jongens over palen en slooten, klimmen in boomen en in scheepsmasten, - en wat niet al meer? is een groot genot, door de natuur zelve gewild. Bij woeste volken is het niet anders dan bij ons. Worstelen, krijgsdansen uitvoeren en spiegelgevechten leveren, doen de volwassenen doorgaans gaarne. Zelfs in ernst vechten om te vechten is hun wel eens een genot. In de middeleeuwen streden de ridders vaak op leven en dood, zonder dat zij het juist uit vijandschap deden; 't was niet zelden uit vermaak, om te strijden, om te worstelen en de krachten te meten. Een Normandisch ridder trok eens naar Spanje, om de Mooren te bevechten. In 't Zuiden van Frankrijk hoorde hij van een dapper, onverwonnen edelman. Hij zond hem een bode, dat hij nu eerst de Muzelmannen ging bestrijden; maar terugkomende ook hem zou gaan bevechten. Hij kwam terug, belegerde zijn kasteel, nam dit in en deed, behalve den Zuid-Franschen ridder en diens manschappen, ook velen van de zijnen omkomen; 't welk alles alleen het practisch resultaat had te toonen, hoe dapper de Normandiër was.

Veel edeler waren de lichaamsoefeningen der Grieken. Wij zagen reeds, hoe in de Olympische spelen elke behendigheid en kracht, vaardigheid en kunst tot eere kwam. Maar ook dagelijks gingen zij in het worstelperk zich oefenen en sterken, gelijk wij gaan wandelen. Socrates deed dat nog als grijsaard.

In Rome had men bij goede en loffelijke lichaamsoefeningen, zooals loopen met zware lasten, worstelen en zwemmen, om zich voor den krijgsdienst geschikt te maken, ook de onmenschelijke gevechten der

gladiatoren in den circus en zelfs - bij de maaltijden der rijken, wier lekkernijen gekruid werden door het zien van de wonden der vechtenden en het hooren van het rochelen der stervenden.

In onze dagen zijn de waardige en sterkende lichaamsoefeningen vooral tot eere gekomen door Vader Jahn, die het *turnen* te Berlijn en in Duitschland invoerde tijdens de heerschappij van Napoleon. Zijn doel was, een geslacht te kweeken, dat ‘frei, frisch, fromm und fröhlich’ eens den strijd zou wagen, om zijne schandelijke slavenketenen te breken. Dit is gelukt. Sedert dien tijd is het *turnen* onder de volwassenen in Duitschland mode geworden - eene gezegende mode! En ook werd de gymnastiek onder de kinderen mode, en is zij, na de bemoeiingen der Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen*, door de wet van 1857 in ons lager onderwijs ingevoerd.

Vragen wij nu, *welke* lichaamsoefeningen als volksvermaken bij ons gepast zouden zijn dan moeten wij eerst letten op die, welke tot naaste doel hebben het lichaam gehard, gezond en behendig te maken. Hiertoe behooren de straks genoemde gymnastiek het *turnen* en de Zwitsersche *Schwingfeste.* Zich daarin eerst te oefenen en daarna nu en dan er een volksfeest van te maken, als men proeven geeft van zijne vorderingen, is eene loffelijke zaak. Komt men in bijzonderheden, dan dient men op te merken, dat het bal werpen, het kegelen, kaatsen, maliën (of kolven in het groot) en het gewone kolven (in Noord-Holland nog vrij algemeen in dorp en stad in zwang) wel vermaak en nut opleveren, doch meest alleen voor hen die het doen, weinig voor de aanschouwers. Anders is het, wanneer er openlijke wedstrijden in de vaardigheid van balwerpen, loopen en dergelijke oefeningen worden gehouden(*), vooral ook in het schermen en batonneeren, 'twelk, goed gedaan, een aardig schouwspel oplevert, en bovendien voor den lateren wapenhandel, waarover straks, doelmatig voorbereidt. Ook het ringsteken en ringrijden, in Zeeland en Gelderland in gebruik, is een zeer geschikt volksvermaak. Hierbij wordt geen dier gekweld, is niets voor den mensch vernederends, komt alles op oefening, vlugheid, handigheid, juistheid van oog en van beweging aan, geeft het toeval geen zegepraal, kortom, dit is een volksvermaak, dat men houde, waar het is, en invoere, waar het niet is(†).

Insgelijks zijn prijselijk het mastklimmen en het zwemmen. Het laatste kan zeer goed vertoond worden bij het boegsprietloopen, of het loopen op een boegspriet, die over het water uitsteekt, waarvan altijd velen afvallen, die zich dan door zwemmen moeten redden. Ook kan het

(*) Verg. J. ter Gouw, *De Volksvermaken*, bl. 322.

(†) Dit vermaak wordt, gelijk het nog op Walcheren plaats vindt, levendig beschreven door den Middelburger Nagtglas, bl. 11-14. Verg. ook J. ter Gouw, bl. 351-368.

geschieden bij het aaltrekken, waarbij eenige *doode* alen of andere gladde voorwerpen aan een touw worden gehangen, 'twelk over een water is gespannen. In een bootje wordt daaronder dóórgeroeid, terwijl telkens een mededinger in het spel hierin staat, om bij het snel doorvaren onder het touw den aal of het andere voorwerp van het touw te rukken. Menigeen rukt het er niet af en tuimelt daarbij in het water, waaruit hij zwemmende den oever moet bereiken. Verder zijn de roeivereenigingen allernuttigste gelegenheden tot lichaamsoefening. Te Cambridge en Oxford doen zelfs de studenten er druk aan en geven, als zij er onderling wedstrijd in houden, hierdoor een feest voor hoog en laag. Minder lichaamsoefeningen leveren hardzeilpartijen, waarin meer overleg dan kracht te pas komt. Intusschen zijn ze volksvermaken. Voor eenige jaren zag ik de bevolking van Sneek en vele omliggende plaatsen voor een goed deel in schepen en aan de oevers bijeen, om op 24 Augustus het jaarlijksche hardzeilen gade te slaan. Het admiraal-zeilen op Amstel en IJ en te Rotterdam op de Maas was ook beroemd. Vooral bleef lang in geheugenis de zeilpartij en het spiegelgevecht op het IJ aan Czaar Peter vertoond. Maar zoude men een niet nog veel beter volksvermaak, dan de laatstgenoemden, kunnen invoeren - in zwemwedstrijden? Ik weet niet, of ze ergens zijn. Doch als men eerst goede zwemscholen had, waren zulke wedkampen gemakkelijk te geven. Ze zouden edeler zijn dan boegsprietloopen of aaltrekken, daar het vermaak erin zich niet mede op spot of uitlachen zou gronden, maar alleen op bewondering van kracht en vaardigheid. En hoe zouden ook zulke wedstrijden en zwemscholen den lust aanvuren voor de zeevaart, waaraan bij ons volk nog veel ontbreekt! Er zijn hier en daar b.v. te Groningen vereenigingen tot uitrusting van knapen voor de Koopvaardijvaart, te Amsterdam bestaat *Zeemanshoop*, te Leiden ligt een kanonneerboot, om jongens tot matrozen in 's Rijks dienst op te leiden, en door deze middelen zijn onze schepen meer dan vroeger met Nederlandsch volk bemand. Er kunnen nog meer geplaatst worden. Om er meer lust voor te verbreiden, om gezondheid en kracht te bevorderen, om moed en vaardigheid te schenken, zoude het vermaak in baden en zwemmen moeten worden aangemoedigd.

Over het schaatsenrijden spreken wij in het volgende hoofdstuk; over het dansen in het vierde. De harddraverijen zijn wel een volksvermaak, maar nauwelijks eene lichaamsoefening voor menschen. De menschenvriend zal ze moeten laten bestaan, zonder ze te kunnen veredelen. Verwerpelijk is het loopen in zakken of wippen in korven; 't is, als onedel en bespottelijk, den mensch onwaardig. Nog erger is of was (want nu zal het wel niet meer voorkomen) het knuppelen van de kat uit de ton, waarbij het arme dier lange doodsangsten uitstond. Evenzoo zijn de stierengevechten een schande voor een beschaafd volk. Ook als er geene menschen bij omkomen is het den mensch onwaardig, de stieren te zien woedend maken en de paarden te aan-

schouwen, terwijl hun de ingewanden uit het doorboorde lichaam vallen. Foei, dat een Nederlander onlangs nog een woord ten voordeele dier wreedheden durfde spreken(*)!

Op de vraag, hoe de edele lichaamsoefeningen als volksvermaken meer in te voeren, kan men antwoorden: door nu en dan er openlijke proeven van te geven, en wel niet alleen door menschen van de geringere klasse, maar ook van de meer aanzienlijke. Daartoe zijn de *Turnfeste* in Duitschland en de *Schwingfeste* in Zwitserland(†) zeer geschikt. In Engeland ontstaan zij ook. Zoo is in den zomer van 1864 voor 't eerst en andermaal in Augustus 1865 en daarna vaker te Manchester een *Athletic festival* gehouden, waarin de wedstrijden plaats hadden van loopen, springen, worstelen, hangen, klimmen, schermen, en wel beide keeren tusschen 79 mannen van den meer aanzienlijken stand, die nooit om geld zulke wedstrijden hebben medegedaan, gelijk handwerkslieden plegen en behooren te doen. Een groot aantal toeschouwers had er zich bij verzameld, zoodat het reeds een algemeen volksvermaak was, terwijl vanzelf de geringere klassen werden aangemoedigd mede in haar kring te doen, wat deze heeren zich niet schaamden openlijk te verrichten.

Zóó hadden wij ook in den zomer van 1877 te Groningen een aardig feest, ons bezorgd door een twintigtal jongelieden uit Leeuwarden, die eene vertooning gaven van hunne handigheid en vlugheid op de snelvoeters-vélocipèdes. Nu en dan was het even kunstig en smaakvol als in een paardenspel.

Maar men kan bij zulke oefeningen ook nog een ander doel beoogen dan de harding en sterking des lichaams, namelijk dit, om, als 't noodig is, het vaderland te kunnen verdedigen en zich dus als een vrij volk te handhaven. Hierdoor verkrijgen vele van die oefeningen eene beteekenis en wijding, welke zij anders niet kunnen bezitten. Men weet dat Wellington, eenige jaren na den slag bij Waterloo, eens de gymnastische oefeningen van Engeland's edelste zonen in de school van Eaton lang aanstaarde, en ten slotte uitriep: ‘Hier werd de slag van Waterloo gewonnen.’

Aan de weerbaarheid van een volk is veel gelegen, met name van een klein volk, dat geene groote staande legers kan te velde brengen. In Zwitserland gevoelt men dit diep, zoodat dáár aan de bevordering der krijgshaftigheid van de natie veel wordt gedaan. En wat ware er van Nederland geworden, indien het niet in 1830 de kern

(*) Over vele volksspelen, in dit hoofdstuk behandeld, spreekt J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland*, D. III, hoofdst. 13-15, bl. 1331-1459. Men ziet eruit, hoe zij in zijnen tijd, het midden der vorige eeuw, werden beoefend, met name in Zuid- en Noord-Holland.

(†) In Baedeker, *La Suisse*, heeft men in de Inleiding, onder N°. XV, eene optelling van 17 plaatsen, waar en wanneer deze *Schwingfeste* jaarlijks gehouden worden.

der bevolking als schutterij naar de grenzen had kunnen zenden? In mijne jeugd werd met de schutterij vaak gespot; men hield haar voor een leger van iets beters dan looden soldaatjes. Maar 1830-1834 heeft verandering aangebracht. Sedert dien tijd wordt met achting van deze verstandige instelling gesproken. De oefeningen der schutters zijn geen ijdel spel meer. Mochten onze tijdgenooten, ook door hunne oefeningen als schutters, weder zulke krachtige, moedige, opgeruimde mannen worden, als ons Van der Helst op zijn Schuttersmaaltijd bij Munster's vredefeest in 1648 heeft voor oogen getooverd(*).

Vrijwillige vereenigingen, om zich in den wapenhandel te oefenen, bestonden er bij ons tot voor weinige jaren nog niet. Het boogschieten, hier en daar in zwang, is wel nuttig voor oefening van de spierkracht, maar zou, als middel van verdediging des lands, een anachronisme zijn. De *Schützenvereine* in Duitschland geven voor dat doel ook niets. Daarin is de schiet- en lichaamsoefening voor den oorlog bijzaak. Bij de *Schützenfeste* zijn muziek, dans en drank en het gezellig samenzijn de hoofdzaak.

Geheel anders zijn de vereenigingen der *Riflemen* in Engeland. Ontstaan, toen Napoleon III met een inval scheen te dreigen, is het haar ernst, een Fransch leger, zoo dit op Oud-Engeland's heiligen bodem den voet waagde te zetten, met bebloeden kop terug te slaan. Daartoe is echter niet alleen noodig, dat die weermannen met hun wapen (rifle) weten om te gaan, zij moeten ook het kanon kunnen bedienen. En 'tgeen niet minder belangrijk is, zij moeten ook de vermoeienissen van een veldtocht kunnen doorstaan. Immers, de inspanning van het leven te velde is eene niet minder moeilijke zaak dan de behandeling der wapenen. Door de vermoeienissen der marschen, de ontberingen van een krijgstocht en het bivouakeeren op vaak vochtigen grond komen meer manschappen om dan door het lood des vijands. Van eene afdeeling van 25,000 Franschen, welke in 1812 van Wilna opbrak, bleken bij de aankomst te Podock maar 12,000 over te zijn; er waren, vóórdat men den vijand ontmoette, reeds 13,000 omgekomen. Ook rekent men in Duitschland, dat in de bevrijdingsoorlogen (1813-1815) twee derden der gestorvenen zijn bezweken ten gevolge der uitputting en maar één derde door de wonden van den vijand. Dit beseffende hebben de practische Engelschen het niet genoeg geacht, oefeningen in de behandeling van geweer en kanon te houden, maar ook spiegelgevechten en kampeeren erbijgevoegd. In de Engelsche tijdschriften ziet men dan ook velerlei beschrijvingen en afbeeldingen van het tentenleven en de krijgsoefeningen der *Riflemen*, van de hun uitgereikte vaandels en geschonken prijzen. En de talrijke volksmenigte, die dit komt aanschouwen, toont, dat deze instelling niet alleen voor hen, die er deel aan nemen, een nuttig, maar ook voor het geheele volk een aangenaam vermaak mag heeten.

(*) Over de oude schutterij spreekt Nagtglas, bl. 8-11.

Hebben de Engelsche *Riflemen* hun ontstaan te danken aan vrees voor Napoleon III, in Nederland is ook, door de overwinningen en veroveringen van Pruisen in 1866, de vrees ontstaan voor eene annexatie van ons land door Pruisen, en deze vrees heeft bij ons de Weerbaarheidsvereenigingen in het leven geroepen. Alle eer zij hun toegebracht, die zich daarbij hebben gevoegd! En eer ook aan de Regeering, die de weerbaarheid niet als spel, maar als ernst heeft beschouwd en haar op velerlei wijze aanmoedigt en helpt. Hier en daar hebben de wapenoefeningen der Weerbaarheid veel belangstelling gewekt en aanleiding tot zeer doelmatige volksfeesten gegeven.

Doch waarom zal men met zulke oefeningen wachten, totdat de menschen volwassen zijn? Van onze voorouders zegt reeds Tacitus(*): 'Wanneer de stam, waarin zij leven, door langen vrede en werkeloosheid vadsig wordt, zoeken de meesten der aanzienlijke jongelingen uit zichzelven gaarne die stammen op, die dan oorlog voeren, dewijl rust hun onaangenaam is en zij in gevaren zich eer beroemd kunnen maken.' Daarvan is iets overgebleven. Het leelijke ophangen van het mes b.v. in herbergen ter uitdaging tot eene snijpartij bestond nog vrij algemeen in de vorige eeuw, en is zelfs ook nu nog niet overal verdwenen. Beter is een ander overblijfsel. De jongens spelen nog bij ons zeer gaarne soldaatje. Geen algemeener en geliefder spel dan het rangschikken, stappen, keeren als eene krijgsbende. Het jongenshart gaat open, als twee scholen zich als vijandelijke legers tegenover elkander stellen, of het eene gedeelte als roovers in bosch en duin zich verschuilt en vandaar aanvalt, het andere als krijgslieden hen opspoort en gevangen neemt. Waarom wordt deze jongenslief hebberij niet algemeen tot een hooger doel geleid? Waarom worden zij niet overal geholpen, om op edeler wijze aan hun lust te kunnen voldoen? Dan hadden zij als kinderen meer vermaak, en waren zij als mannen veel meer geoefend. Dan hadden wij, zonder dat wij een krijgszuchtig volk behoeven te worden, een krijgshaftig volk van jongsaf, in staat om de vrijheid des lands te beschermen, zelfs ook tegen groote overmacht; want indien geheel ons volk krijgshaftig en vaderlandslievend is, zijn wij veilig tusschen rivieren en zee, gelijk de Zwitsers tusschen hunne Alpen.

Men meene niet, dat zulk eene min of meer Spartaansche opvoeding der jeugd òf in onze zeden niet zou voegen, òf haar de vreugde van 't spel zou bederven. In het kanton Aargau zag ik in 1858 eene krijgsmansoefening van jonge knapen. Zij hadden hunne kleine geweren en kanonnen, en exerceerden met van genoegen stralende gezichten. Zoo werd in 1865 bij Bern een spiegelgevecht gehouden, waarover met grooten lof is gesproken. Het was van de zoogenaamde Zwitsersche kadetten, en werd ter eere der leden van het internationale Congres voor sociale wetenschappen, 'twelk in de laatste dagen

(*) *Germania*, c. 14.

van Augustus te Bern werd gehouden, buiten de stad gegeven. Deze kadetten waren jongelieden van allen rang en stand tusschen 8 en 14 jaren, die in den wapenhandel werden geoefend en gevormd tot soldaten-burgers. Zoo werd ook den 16^{den} en 17^{den} September 1865 een tweede jaarfeest gehouden te Frankfort aan den Main; knapen en jongelingen der Duitsche *Jugendwehrvereine* uit Darmstadt, Heidelberg, Stuttgart, Wiesbaden en Frankfort hielden daar een spiegelgevecht. Dit schijnt jaarlijks te worden herhaald.

Wat Zwitserland betreft, om hier nog eens op terug te komen: dit geeft een voorbeeld voor andere natiën. In ieder kanton heeft het die oefeningen bij alle scholen van eenige beteekenis ingevoerd. Tot voor eenige jaren ontbrak alleen Genève; maar in 1863 is men ook daar ermede begonnen. De officierensocieteit te Genève heeft toen de zaak ter hand genomen; thans bestaat er een legertje van 300 kadetten, 'twelk eene batterij van vier stukken en een bataillon van drie compagnieën bevat. Ze zijn op vrijwillige aanbieding samengebracht, en worden onderricht en bevolen door officieren en onderofficieren van de gewapende macht te Genève. Den 28sten September 1865 hielden zij hun tweede jaarfeest op het plein van het Oude-mannenhuis. De oefeningen werden met juistheid en in samenhang uitgevoerd, zoodat zelfs de beroemde veldheer Dufour zijn volkomene tevredenheid betuigde en hunne aanvoerders prees. Zij hebben eene soort van uniform, maar die zoo weinig mogelijk van hunne gewone kleeding afwijkt. De oefeningen, welke zij jaarlijks met de tasch vol patronen uitvoeren, zijn het voornaamste feest der jeugd, vooral wanneer de kadetten van verscheidene kantons vereenigd zijn(*).

Doch wij behoeven niet alleen uit vreemde landen voorbeelden aan te halen. Iets dergelijks ziet men reeds op eenige hoogere burgerscholen, en bijzonder ook bij Zutfen op Nederlandsch Mettray. De knapen van 10-18 jaar leeren er zich oefenen in marcheeren en zwenken en het gebruik van het geweer. Zijzelven hebben er schik in, en die van hen in militairen dienst komen hebben boven hunne medekameraden alsdan veel vooruit.

Zullen echter deze krijgshaftige lichaamsoefeningen algemeen worden, dan zal, evenals in Zwitserland, de Regeering hulp en bijstand moeten verleenen. De kosten voor het verstrekken van wapenen en van krijgslieden, die de oefeningen leiden, kunnen geen bezwaar zijn; zij worden ruim vergoed door de mindere uitgaven, die men noodig heeft, als de knapen, jongelingen geworden, in de militie vallen en dan veel minder oefening behoeven.

Oefeningen van deze soort zullen niet alleen kracht, gezondheid, vlugheid en vaardigheid des lichaams bevorderen: het besef van daar-

(*) De Heer Van Ryckevorsel verhaalt veel goeds van 'tgeen hij omtrent deze kadettenoefeningen in Zwitserland gezien heeft in de *Nieuwe Rotterd. Courant* van 10 Aug. 1877 onder den titel: *Zwitsersche Weerbaarheid.*

door geschikt te worden om eens het vaderland te verdedigen, geeft eene eigenaardige verheffing zoo voor hen, die ze doen, als voor degenen, die hen proeven hunner geschiktheid zien afleggen.

Is er zulk eene verheffing niet, dan zoekt men opwinding door jenever of wijn. Dat men op kermissen, verkoopingen, harddraverijen en dergelijke feesten zich in drank te buiten gaat, komt ten deele daarvan, dat men niets heeft, wat den geest bezig houdt.

Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander. Uittreksel uit de notulen der vergadering, genaamd: 'Militaire conferentie te Kooldorp'.

IV.

De Voorzitter opent de vergadering. De notulen der vorige vergadering worden voorgelezen en vastgesteld. Daarna spreekt de Voorzitter de navolgende rede uit: Mijne Heeren, geachte medeleden der vereeniging, genaamd: 'Militaire conferentie te Kooldorp'! Tengevolge van het verhandelde in onze vorige vergaderingen en de publiciteit, welke het heeft verkregen, is de aandacht van velen op onze zoo nuttige als vaderlandslievende instelling gevestigd. De invloed onzer gedachtenwisseling heeft zich reeds op de Lands-defensie doen gevoelen. De Dienstdoende Schutterij in 't bijzonder heeft nota genomen van onze werkzaamheden, en een harer leden heeft gemeend voor dit uitstekend korps te moeten optreden om het in ons midden te vertegenwoordigen, - indien daartegen bij ons geen overwegende bezwaren bestaan. Ik wil hopen, mijne Heeren, dat zulks het geval niet moge zijn, en in die hoop neem ik de vrijheid u als lid voor te stellen den Heer Kapitein Dinges van de Dienstdoende Schutterij te Lummeloord.

De Kapitein Dinges wordt bij acclamatie tot lid aangenomen, en als dusdanig verwelkomd bij monde van den Kolonel, die de verklaring aflegt, dat het hem bijzonder aangenaam is kennis te maken met een lid der beroemde familie Dinges, zoo talrijk in ons land vertegenwoordigd, en waarvan zich zoovelen in onze geschiedenis een onsterfelijken naam hebben verworven. Hij wijst o.a. op den grooten Dinges, die eenmaal de heldhaftige verklaring aflegde, dat hij als

soldaat altijd op zijn post zou blijven, zoolang hij niet werd afgelost; en op dien anderen Dinges, die erop zwoer, dat men desnoods moet kunnen sterven voor de eer en het heil des vaderlands, hoewel het meestal wel zoo verkieslijk is ervoor te blijven leven; en op nog een anderen Dinges, die in eene edele opwelling van vaderlandsliefde uitriep: 'Liever ga ik in het schoone en gelukkige Frankrijk mijn pensioen verteren, dan langer getuige te zijn van de verdeeldheden en twisten onzer politieke partijen!' - Een geslacht, mijne Heeren, dat zulke groote en roemruchtige mannen heeft voortgebracht, verdient onze hulde en bewondering, en daarom aarzel ik geen oogenblik den Kapitein Dinges van de Dienstdoende Schutterij te Lummeloord met dit volle glas welkom te heeten in onzen kring.

Luide toejuichingen. Alle leden beijveren zich, hun glas ten bodem toe te ledigen en daarna het nieuwe lid de hand te drukken.

Kapitein Dinges, *blijkbaar geroerd.* Mijne Heeren, hartelijk dank! - Ik ben zeer gevoelig voor de eer mij bij monde van den in krijgszaken zoozeer ervaren Kolonel bewezen. Ik schat u allen hoog, mijne Heeren, en den Heer Kolonel in 't bijzonder. Mede te werken tot de Lands-defensie reken ik mij tot een allereersten plicht. 'Ieder voor zich en God voor ons allen', is een slechte spreuk, Meneeren, - die een misdadig levensdoel in zich sluit. Ik zeg liever 'God met ons, wie zal ons deren!' Of wel: 'Je maintiendrai', - 'ik zal handhaven'. - Dat is een mooie spreuk, Meneeren. - Wij zullen handhaven! - De Grieken, onder Leonidas, ten getale van driehonderd, verdedigden de Thermopylae tegen een leger van een millioen Perzen. In hunne banier stond de spreuk: 'ik zal handhaven', - of stond ze niet in hun banier, dan toch in hun heldenharten. Hierop wenschte ik, bij dezen, te wijzen. Ook in de harten der Nederlandsche Schutterij staat dat devies met onuitwischbare letters gedrukt. - De Schutterij is de kern der natie. Zij wil sterven of overwinnen!

Bravo!

De Spreker *gaat op kalmer toon voort.* Ik dank u, mijne Heeren, voor uw bijval, en ik vind daarin moed u verder de meest geruststellende verzekering te geven omtrent den geest en het wezen van het korps, waarvan ik de eer heb lid te zijn. Ik haal mijne compagnie tot voorbeeld aan. Hare sterkte is mij niet juist bekend; maar dit komt er minder op aan. Als de oorlog uitbreekt zal ze wel voltallig zijn: daarvoor zorgt het Gouvernement. Mijne officieren wisselen gedurig af, en ik beschouw dit als een voordeel voor de defensie: men moet de menschen niet te lang op dezelfde plaats laten, anders roesten ze vast. Het kader begrijpt zijne verplichtingen in vredestijd niet, maar in oorlogstijd des te beter. Vredes-soldaten zijn slechte soldaten. Dit is een leer, die alle groote veldoversten hebben verkondigd, en dit leidt vanzelf tot de gevolgtrekking, dat hoe slechter een vredessoldaat zijn verplichtingen begrijpt, hoe beter diezelfde soldaat ze in

oorlogstijd zal nakomen. De Dienstdoende Schutterij toont de meest mogelijke ingenomenheid met hare oefeningen. Niets schooner, mijne Heeren, dan een korps Schutterij, dat ter oefening oprukt, en de populariteit, welke onze Schutterij geniet; blijkt onweersprekelijk uit het feit, dat de geheele bevolking onzer stad mijn korps vergezelt, van het oogenblik van onzen uittocht tot op dat van onze thuiskomst. Wat verlangt men meer?

De Kolonel vraagt, waarin die oefeningen bestaan.

Kapitein Dinges antwoordt, dat die oefeningen een krijgskundig doel hebben; voor het overige gelooft hij, dat de Kolonel, die zoolang het bevel heeft gevoerd, wel weten zal waarin gewoonlijk militaire oefeningen bestaan.

De Kolonel betwijfelt het krijgskundig doel niet, maar oppert de bedenking of er geen ander doel naast staat; - namelijk het doel om een uniform aan te trekken, en in de societeit en in koffiehuizen de sabels te laten slepen en bombarie te maken?

De Voorzitter meent den Heer Kolonel indachtig te moeten maken aan zekere parlementaire vormen.

De Kolonel hoopt, dat men hem niet zal verdenken, het hooggeachte nieuwe lid iets onaangenaams te willen zeggen. Hij waardeert de uitmuntende bedoelingen en het edel streven der kapiteins van de Dienstdoende Schutterij in het algemeen en van dezen in het bijzonder; maar hij mag in 't belang der defensie niet onder stoelen en banken steken wat hijzelf, met eigen oogen, zoo menigmaal heeft gezien, n.l. dat, als een hoopje Schutterij op de been moet komen, een groot deel der heeren schutters begint met in de kroeg of het koffiehuis een dosis courage-water voor de ophanden zijnde campagne in te nemen; dat, als de troep eindelijk onder de wapens is, ze den langsten weg uitzoekt om naar het oefeningsveld te komen; dat, als ze daar eenmaal is, ze eenige militaire fratsen vertoont, die spoedig zijn afgeloopen, en vervolgens een groote rust houdt, om van al die vermoeienissen te bekomen en weer het noodige courage-water in te nemen voor den terugmarsch naar huis; dat, als ze na de zoogenaamde exercitie wordt afgedankt, eenige brave schutters wel terstond naar huis gaan om hun dagelijksch werk te hervatten, maar vele anderen den veldtocht in de kroeg voortzetten. Spreker betreurt dit ten hoogste, zonder er den officieren, die 't niet helpen kunnen, een zweem van verwijt van te willen maken. De fout zit in de organisatie der Schutterij en in de kreupele, verouderde wet. De hooggeachte Kapitein Dinges houde 't hem ten goede, maar spreker moet verklaren niet te begrijpen, hoe de vorige ministers een rustigen nacht konden doorbrengen als ze er ernstig aan begonnen te denken, dat onze Schutterij, die heet de beste weerbare krachten der natie in zich te bevatten, is samengesteld op een wijze, welke hare volslagen ontbinding bij het begin van een plotseling opkomenden oorlog ten gevolge moet hebben. Spreker

veronderstelt daarom ook, dat die ministers heel zelden ernstig over dit gewichtig punt hebben nagedacht, anders waren ze vroegtijdig ten gevolge van slapeloosheid overleden.

Kapitein Dinges mag zijn leedwezen en verwondering niet ontveinzen over deze overdreven donkere schildering van ons schutterswezen. Is Mijnheer de Kolonel geen pessimist? De pessimisten vergallen tegenwoordig ons maatschappelijk leven, en stichten zelfs veel kwaad. Spreker wil den Kolonel niet beschuldigen van opzettelijk een goede zaak te willen benadeelen, maar spreker acht zich verplicht met kracht te protesteeren tegen de beweringen van den Heer Kolonel. De Schutterij doet haar plicht: dit is misschien een subjectief gevoelen, maar het beweren van den Kolonel is dit eveneens. Niets is volmaakt op deze wereld en dus de Dienstdoende Schutterij ook niet. Dit is de theorie der optimisten, onder welken spreker zich ook wenscht te rangschikken. De Schutterij, die in de bange jaren der revolutie haar plicht heeft gedaan, zal 't bij een volgende gelegenheid weer doen. Daarvoor blijft spreker borg. De vaderlandsliefde, mijne Heeren, is de krachtige drijfveer van ons willen en streven. Vaderlandslievende mannen doen wonderen in de ure des gevaars. Ik heb gezegd.

Luide toejuichingen.

Het lid Grutter brengt hulde aan de vaderlandsliefde der Schutterij in 't algemeen en die van Kapitein Dinges in 't bijzonder. Hij herhaalt, dat het hem bijzonder aangenaam is, kennis te hebben gemaakt met zulk een vaderlandslievend en welsprekend man. Hij drinkt zijne gezondheid en beveelt zich aan in des Kapiteins kameraadschappelijke gezindheid. Maar spreker is het in zooverre met den geachten Kolonel eens, dat de Schutterij - zoowel Dienstdoende als Rustende - verbetering in haar samenstelling dringend behoeft. Nu onze vermoedelijke vijanden zulke uitstekende kanonnen en geweren hebben, is een pantser van vaderlandsliefde geen volkoming dekking meer. We moeten terug kunnen schieten. Daartoe hebben we even deugdelijke en zelfs betere wapens noodig dan onze tegenstanders; mannen, die er een goed gebruik van weten te maken, en dekking achter stevige schansen. Zich dood te vechten is zeer verdienstelijk, en de geschiedenis houdt er vergulde blaadjes op na, waarop die verdienste wordt vermeld; maar ons nageslacht zou bij 't lezen dier blaadjes wel eens kunnen zeggen: ‘Die voorzaten van ons waren ezels; ze hadden middelen genoeg om zich te doen eerbiedigen, zonder bij massa's te sneuvelen en toch in 't eind ons land prijs te geven. Waarom hebben zij hun plicht zoo averechts opgevat?’

De Voorzitter mag zijne verwondering niet ontveinzen over 'tgeen zijn ooren vernemen. Zijn geachte aanstaande schoonzoon vond vroeger de Schutterij goed in orde....

Het lid Grutter. Op het papier.

De Voorzitter. Nu goed, op het papier. Wat verlangt men

meer? Het papier is tegenwoordig alles. Wat op 't papier in orde is, dat is goed in orde. - Ik heb gezegd.

Het lid Grutter vraagt verschooning, indien hij den geachten Voorzitter onwillekeurig mocht hebben beleedigd; maar hij vermeent dat men hier vereenigd is, om in het belang der defensie openhartig zijn gevoelen te zeggen.

> 'Du choc des sentiments et des opinions
> La vérité s'élance et jaillit en rayons.'

De Voorzitter betuigt zijn leedwezen, indien zijn uitval van eenige drift mocht hebben getuigd. Het geachte lid Grutter, zijn aanstaande schoonzoon, die zoo treffend de twee schoone Fransche dichtregels heeft te pas gebracht, zal, naar spreker hoopt, zich overtuigd willen houden, dat niemand meer dan de Voorzitter dezer vergadering de vrije uiting der gedachte wenscht voor te staan en te bevorderen. Hij vraagt zijn geachten aanstaanden schoonzoon, of die poëtische omzetting van het bekende *Du choc des opinions jaillit la vérité* van Racine of Voltaire is.

Het lid Grutter heeft de eer den hooggeachten heer Voorzitter, zijn zeer vereerden aanstaanden schoonpapa, te bedanken voor de betuiging van ZijnEdeles welwillende gezindheid en hem tevens mede te deelen, dat de beide dichtregels de oorspronkelijke tekst zijn, die bij ons heel ondichterlijk is verhanseld. Om nu op ons onderwerp terug te komen, geachte Voorzitter, wenschte ik wel de vraag te stellen, of onze papieren Schutterij de vergelijking kan doorstaan bijv. met de Pruisische landweer.

De eerste Luitenant der Rustende brengt zeer bescheiden in het midden, dat wij, Nederlanders, niets met de Pruisische landweer hebben te maken. Hij durft verder te gaan en ronduit te verklaren, dat de Pruisische manier van organiseeren, welke ieder burger tot soldaat maakt, benevens hunne tactiek, strategie en veroverings-manie, bij ons alles behalve populair zijn.

Het lid Grutter vermeent zeer bescheiden te mogen doen opmerken, dat men het land geen goeden dienst bewijst door anti-Pruisische verklaringen als deze. Pruisen heeft zijn eigenaardige instellingen, die alle ons niet zouden voegen, hoewel ze dáár uitnemend passen in het staats-mechanisme en in overeenstemming zijn met het volkskarakter; maar daaronder zijn er ook, die ons wèl zouden passen, omdat we verplicht zijn rekening te houden met den politieken en militairen toestand onzer buren.

De Voorzitter zegt, dat het hem zou spijten als zijn schoonzoon Pruisische sympathieën koesterde. Spreker dacht, dat zijn vriend Grutter met de Franschen dweepte, evenals spreker zelf.

Het lid Grutter. Mijnheer de Voorzitter, ik dweep noch met Pruisen, noch met Franschen, noch met Engelschen, noch met Russen,

noch met Turken, noch met Nederlanders. Ze hebben, mijns inziens, allen hunne gebreken. Maar ik gevoel sympathie voor Pruisische orde, kracht en mannelijke plichtsbetrachting; ik gevoel sympathie voor den Franschen onstuimigen moed en schitterenden geest, voor Fransche beminnelijkheid en beleefdheid; ik gevoel sympathie voor Engelschen ondernemingsgeest, eerbied voor de wet, nationaliteits-gevoel en dapperheid; ik gevoel sympathie voor de Russische volharding, die den grootsten Franschen veldheer der nieuwe geschiedenis de woorden ontlokte: '*Il ne suffit pas de tuer un Russe*, *il faut encore le renverser*'; ik heb zelfs sympathie voor de Turksche onversaagdheid en doodsverachting, en ik heb een warme sympathie voor de degelijkheid van het Nederlandsche volk, zijn vrijheidszin en zijne onverschrokkenheid, en zijne volharding in den strijd tegen de elementen. Maar ik heb geen sympathie voor Pruisische willekeur en drilzucht; voor Fransche losheid en wispelturigheid; voor Engelsch chauvinisme en egoïsme; voor Russische slavernij; voor Turksch fanatisme en wanbeheer; voor Nederlandsche berusting en traagheid. Alle natiën hebben hare deugden en hare gebreken; - wij ook, maar ik wil daarmede niet zeggen, dat ik mijn nationaliteit zou willen geven voor een andere, en ik ben overtuigd dat onze geachte Voorzitter er evenzoo over denkt.

De Voorzitter stemt den vorigen spreker toe, dat niets en niemand volmaakt zijn; maar dit neemt niet weg, dat het eene beter is dan het andere, en ook meer onze sympathie verdient. Wanneer spreker zegt een bijzondere sympathie voor de Franschen te hebben, dan motiveert hij dit door de beminnelijke eigenschappen welke dit volk bezit; wanneer hij zegt, niet met de Engelschen en Pruisen te zijn ingenomen, dan motiveert hij dat door de minachting, waarmede die twee volken op kleine natiën, en meer bij name op de Nederlandsche, nederzien.

De Eerste Luitenant der rustende geeft zijne goedkeuring door handgeklap te kennen, wat door den Kapitein der Dienstdoende wordt nagevolgd.

De Kolonel. Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat de francomanie, die in sommige plaatsen van ons land bestaat, haar oorsprong vindt in de aangename uiterlijke vormen der Franschen, waaraan de meeste menschen zich vergapen. Wat schittert, trekt aan; maar dat een volk, 'twelk hecht aan deugdelijkheid van beginselen en degelijkheid om ze in praktijk te brengen, aan zulk klatergoud zijn oogen uitkijkt, is iets onbegrijpelijks voor uw onderdanigen dienaar. Ik waardeer de deugden der Franschen, maar ik dweep volstrekt niet met hen; om dat te kunnen doen moet men zelf Franschman zijn of verwantschap met hen hebben. Gij hebt gezegd, Mijnheer de Voorzitter, dat de Engelschen en Pruisen met minachting op ons neerzien, en dat dit de reden is uwer mindere sympathie voor die beide nationaliteiten. Ik geloof, dat er van uwe zijde overdrijving bestaat. Een

enkel persorgaan is niet de uitdrukking van hetgeen een geheel volk denkt en gevoelt. Ik heb nog al veel in den vreemde gereisd, en nu heb ik de ondervinding opgedaan, dat de Engelschen ons, Hollanders, heel beleefd ontvangen en volstrekt niet minachten; de Duitschers eveneens. En de Franschen - natuurlijk, zijn uiterst beleefd, want zij zouden meenen zichzelven te compromitteeren door niet een overstelpende massa beleefdheidsbetuigingen ten beste te geven. In de kennis van onze toestanden en ons volkskarakter vond ik bij alle drie de natiën nog al leemten, maar bij de Franschen verreweg het meest. Ik heb er ontmoet, die ons land aan de grenzen van Noord-Rusland zochten; die meenden, dat we twee of drie maanden van het jaar op schepen en in schuiten en de overige op schaatsen doorbrachten; dat we uitsluitend bij Hollandsche kaas en Schiedammer het leven hielden, en dat we in ons land - of eigenlijk op ons water - gekleed waren in den smaak der Eskimo's. Met zulk een onbeschaamde onwetendheid durven Fransche wèlopgevoede lieden pronken, en dit vind ik veel kwetsender voor ons nationaliteits-gevoel dan de minder complimenteuse maar meer degelijke beleefdheid, waarmede Engelschen en Duitschers ons bejegenen.

De Voorzitter verzoekt den Heer Kolonel in aanmerking te willen nemen, dat de Engelschen altijd onze natuurlijke vijanden zijn geweest. Hun voornaamste drijfveeren zijn zelfzucht en afgunst.

De Kolonel verzoekt den Heer Voorzitter in het oog te willen houden, dat wij met de Franschen ook wel overhoop hebben gelegen en dat, als ze zich voor onze beschermers uitgaven, ze ons die bescherming zóó duur lieten betalen, dat ons de tranen over de wangen liepen. Ik heb dan liever met natuurlijke vijanden te doen, Mijnheer de Voorzitter, dan met zulke wispelturige zoogenaamde vrienden. Tegen de eersten kan men zich gewapend houden. De Franschen hebben ons nooit iets goeds aangebracht, en ik geloof dat we, een tiental jaren geleden, er niet ver af zijn geweest of de heeren Franschen hadden ons een leelijke kool gestoofd, als onze andere groote buren maar een handje hadden willen helpen. Wel is waar kan men dat op rekening schrijven van een thans vervallen dynastie, maar de Franschen wisselden tot nog toe even gemakkelijk van dynastie en regeeringsvorm als van een jas of hoed.

De Voorzitter wenscht in overweging te geven, of het niet raadzaam zou zijn de discussie op het ware terrein terug te brengen, - op dat der defensie, - en de politiek finaal buiten te sluiten.

Het lid Grutter gelooft in 't midden te mogen brengen, dat de vergadering haar aangewezen terrein nog niet verlaten heeft. Het laatst besprokene toch is een uitvloeisel van 'tgeen vooraf is gegaan, en onze defensie staat in onmiddellijk verband met den politieken toestand onzer naburen, met hunne meerdere of mindere sympathie, antipathie, afgunst enz. jegens ons, en vooral ook met den geest, welke ons jegens onze naburen bezielt.

De Kolonel. Zeer juist. Over den geest, die ons bezielt, moeten we wel degelijk van gedachten wisselen. Het zoo rustige, flegmatische Nederlandsche volk heeft zich ook wel eens laten opwinden, en was niet altijd even billijk jegens andere nationaliteiten. Ik herinner mij de Belgische revolutie nog. Het had toen al den schijn, alsof er in ons heele land niemand was, die eenig begrip had van den politieken toestand der Zuidelijke provinciën, en dat zelfs geen professor zich iets meer van onze eigen geschiedenis herinnerde. Het scheen, dat niemand in ons heele land overwoog, of die Zuidelijke provinciën, welke hare eigen geschiedenis hadden en uitsluitend Katholiek waren, ook maar een weinig in haar recht konden zijn. Hoe anders laat het zich verklaren, dat er als 't ware een kruistocht werd gepredikt, en de Hooge Scholen, met hare professoren aan 't hoofd, ter heervaart togen tegen de Belgische provinciën, die een opgedrongen anti-nationaal gedeelte onzer monarchie uitmaakten, maar wier bewoners nu het harnas hadden aangegord om hunne vrijheid en autonomie te veroveren, - hetzelfde wat, onder gewijzigde omstandigheden en andere gegevens, eenmaal de Noordelijke provinciën ook met onvergelijkelijke volharding hadden gedaan.

De Voorziter. De Belgen waren rebellen, Mijnheer de Kolonel, - vergeet dát niet. Zij vielen af van hun wettigen Koning en Heer, en ik geloof, Mijnheer de Kolonel, dat het Nederlandsche volk toen zijne gehechtheid aan het roemruchtig Huis van Oranje op schitterende wijze heeft getoond, en dat het Leger, waaronder ook de Schutterij behoorde, wonderen van dapperheid heeft verricht; Professor Bosscha zou het anders niet de moeite waard hebben geacht, er in zijn ‘Heldendaden te Land’ zoo breedvoerig van te gewagen. (*Zeer geagiteerd.*) Ik verzoek Mijnheer den Kolonel, dit alles niet uit het oog te verliezen, daar ik anders verplicht zou zijn ZEd. niet die vaderlandslievende gevoelens toe te schrijven, welke ik geloof dat ieder Nederlandsch officier moet bezitten.

De Kolonel ziet met leedwezen, dat Mijnheer de Voorzitter hem niet begrepen heeft, anders toch zou ZEd. zich niet zoo boos maken. Spreker hoopt, dat de vrije gedachtenwisseling in deze vergadering geen leus maar een feit moge zijn en blijven. Hij wil dit volle glas in één teug ledigen op de goede gezindheid der leden onderling en op het welzijn van den Heer Voorzitter, wien hij de hoogste achting toedraagt, - niet alleen om zijne vaderlandslievende gevoelens en zijne gehechtheid aan ons glorierijk Vorstenhuis, maar ook om zijne maatschappelijke deugden, waarvan gastvrijheid een der schoonste is en die in dit huis zoo schitterend wordt ten toon gespreid.

Luide toejuichingen. Alle leden trekken met hunne gevulde glazen voorbij den Voorzitter die, innig geroerd, den Kolonel de hand schudt en verklaart geen oogenblik te hebben getwijfeld aan de vaderlandslievende gevoelens vap den Kolonel, maar dat er wellicht verschil van opinie tusschen hen bestaat op politiek en historisch terrein, en dat het

spreker diep leed zou doen, als de Kolonel hem verdacht van de vrije gedachtenwisseling te willen belemmeren. Nadat de ronde is geëindigd, herneemt de Kolonel het woord.

Mijne Heeren, het verheugt mij van een zoo eerbiedwaardig man, als onze Voorzitter, thans te hebben vernomen, dat hij mijne vaderlandslievende gevoelens waardeert, en 't verheugt mij niet minder, dat hij een onbelemmerde gedachtenwisseling noodzakelijk acht, willen onze bijeenkomsten iets nuttigs opleveren. Ik neem derhalve den draad mijner beschouwingen weder op. - De opgewondenheid in onze provinciën na de catastrophe te Brussel, waar onze troepen dapper hadden gestreden, klom met iederen dag, bij jong en oud, bij rijk en arm, bij groot en klein. Een religie-oorlog kon niet fanatieker zijn. - En waarom? - Wij, die op een behoorlijken afstand van de gebeurtenissen dier dagen staan, vragen niet zonder verbazing: Waarom? - Als de vereering van een volk voor een vorstenhuis in fanatisme ontaardt, is dat volk op elken heilloozen weg te brengen, tot eindelijk op dien van zijn ondergang. De dichters dier revolutie-dagen tokkelden hun lier, als de Barden der oudheid, om de fatsoenlijke lui in het harnas te jagen; de straatzangers bulkten schimpliedjes op de Belgen uit, om 't gemeen aan te hitsen. 't Gemeen zelf brulde die woeste, onteerende, bloedgierige liedjes op de straten na. Ieder Belg was een verrader en bloedvergieter; en de Hollander, die bij vergissing een blauwen kiel had aangetrokken, zou een kort proces hebben gehad. - Maar genoeg over dien waanzin, mijne Heeren. Ik wil echter nog een woord zeggen over den veldtocht van tien dagen, die op al dat rumoer volgde, hoewel ik 't niet zou hebben gedaan, als Mijnheer de Voorzitter niet had gesproken van ‘wonderen van dapperheid’ door ons verricht, en van de vermelding dier wonderen in het werk van Professor Bosscha, en als ik niet tevens de overtuiging had, dat nog velen in den lande dien Tiendaagschen veldtocht beschouwen als een der schoonste krijgsverrichtingen in onze geschiedenis. Het Metalen kruis toch, ter herinnering aan de krijgsverrichtingen van 1830-'31, en voornamelijk aan den Tiendaagschen veldtocht, wordt door velen nog beschouwd als een reliek, terwijl het thans, na de afkoeling der hartstochten, voor den bezitter niets anders behoort te zijn dan de herinnering aan een tijd van spanning en strijd, waarop hij met voldoening kan terugzien, omdat hij zijn plicht heeft gedaan. Het Nederlandsche leger en de Schutterij hebben hun plicht gedaan; maar wonderen van dapperheid waren er niet noodig, om de overwinning te behalen. Ons leger was betrekkelijk goed georganiseerd en goed uitgerust, toen het tegen 't Belgische oprukte; 't was numeriek sterker en 't werd beter aangevoerd dan het Belgische, dat geen samenhang had en kon hebben, omdat het een leger van gisteren was, met een betrekkelijk zeer gering aantal deugdelijke officieren en een daaraan evenredig kader. Om u een bewijs te geven, mijne Heeren, welke officieren het Belgische leger toen

bezat, wil ik u dit zeggen. Ik was toen ongeveer zestien jaren en korporaal bij een der Hollandsche afdeelingen. - Ik had het ver gebracht voor mijn leeftijd, niet waar? - Ik was bij de School-compagnie en bij die compagnie was een sergeant, - een Italiaan, met name Menagio, - donker van uitzicht; bijna onverstaanbaar in zijn spreken; schermmeester van beroep, en in die hoedanigheid ook bij de compagnie geplaatst; in weerwil van zijn gepredestineerden naam, Menagio, niet te vertrouwen als menagemeester, hoewel hij alle loopjes kende om goedkoop ter markt te gaan en nog een winstje in den zak te steken; niet kunnende lezen en schrijven en zijne administratie latende voeren door zijn oudsten zoon, die ook sergeant was; sluw en glad zonder voorbeeld; in 't kort, een type van den Calabreeschen roover in getemden staat en in een Hollandschen uniformrok.

Dezen heer nu vonden we later, toen we met de Belgische voorposten in aanraking kwamen, als kapitein terug en hij heeft het zelfs nog tot luitenant-kolonel gebracht. Het Belgische gouvernement kon toen niet kieskeurig zijn; het moest nemen wat zich aanbood. - Maar, mijne Heeren, kunnen we hier geene les uit putten, een nuttige, behartigenswaardige les? - Wat zou de uitslag van onzen strijd met België zijn geweest, als België eens, in plaats van een slecht kader, een goed kader had bezeten? Ik geloof: heel anders dan nu. - Wie overwinnaar zou zijn gebleven, dàt kan ik niet beslissen. Waarschijnlijk wij wel, omdat de Belgische instellingen nog in geen vasten bodem stonden, omdat het nationaal vertrouwen nog waggelde, omdat alles nieuw was. - Ik laat bij deze hypothese natuurlijk de Fransche interventie buiten beschouwing. - Zeker is het, dat het Belgische leger uitmuntende soldaten bezat, die niets liever wenschten dan tegen den vijand te worden aangevoerd. Had dit leger goede aanvoerders bezeten en een flink kader, dan was 't, even goed als 't onze, behoorlijk geoefend en gedisciplineerd in het veld getreden, en de strijd zou een geheel ander karakter en verloop hebben gekregen dan hij nu heeft gehad. 't Was der Belgen schuld niet, - dit herhaal ik, - dat hun kader niet beter was; maar juist omdat die omstandigheid van zulk een beslissenden invloed is geweest op de gebeurtenissen, wenschte ik u, mijne Heeren, op het groote gewicht der kader-quaestie te wijzen. Het is mogelijk met saamgeraapte, met halfgeoefende, zelfs ongeoefende soldaten, door een goed kader en flinke officieren aangevoerd, met roem te strijden en zelfs te overwinnen; maar het is volstrekt onmogelijk, met de beste soldaten van de wereld, onder slechte aanvoerders en een onbekwaam kader, iets goeds uit te richten. Een leger van schapen aangevoerd door een leeuw, is beter dan een leger van leeuwen aangevoerd door een schaap. Ik resumeer en concludeer dus als volgt: Officieren en kader zijn de ziel van het leger. Die moeten uitstekend en zoo voltallig mogelijk zijn. Of het gros van den troep in vredestijd een oefening meer of minder krijgt, daaraan hecht

ik minder waarde. Voor den soldaat stel ik betrekkelijk lage eischen, hoewel ik veel afkeur van de oefeningsmethode bij ons in zwang. Schijnbaar wordt er ijselijk gewerkt, maar op den keper beschouwd, is 't niet bijster veel. Hierover later.

De Voorzitter verzoekt den Heer Kolonel, de behandeling van zulk een gewichtig onderwerp niet te verdagen. De vergadering heeft er belang bij te weten, welke bezwaren de Kolonel tegen de oefeningsmethode van onze krijgslieden in 't algemeen en meer bepaald van de Schutterij heeft.

De Kolonel verzoekt het lid Grutter, dat homogeen met hem is, aan het verlangen van den geachten Voorzitter te voldoen.

Het lid Grutter meent met de allermeeste bescheidenheid te mogen zeggen dat, juist zooals de Kolonel heeft aangemerkt, de oefening doelmatiger kon zijn. Men is in ons leger blijkbaar in een groote fout vervallen. Men wil veel doen, - te veel. Alleen de Schutterij doet weinig.

De Voorzitter. Zeer juist! Het doet me genoegen ons geacht lid Grutter, mijn waarden aanstaanden schoonzoon, een welverdienden lof te hooren brengen aan onze Schutterij. Grutter, *santé!*

De Kapitein der Dienstdoende. Het zij me vergund, Mijnheer de Voorzitter, een enkel woordje in 't midden te brengen. ‘De Schutterij doet weinig’, heeft de Heer Grutter gezegd. Hoe bedoelt Mijnheer dat?

Het lid Grutter. Ik weet voor weinig geen andere beteekenis dan weinig, in tegenstelling van veel. - Wij doen veel, te veel zelfs, Mijnheer Dinges, en gij doet weinig - altijd op militair gebied, natuurlijk.

Kapitein Dinges is verwonderd, verbaasd, schier buiten zichzelf....

De Kolonel. Dan zou ik eens een glaasje drinken voor den schrik, Kapitein Dinges. Uw gezondheid!

Kapitein Dinges protesteert, door te verklaren dat de Schutterij genoeg doet. Zij houdt jaarlijks verscheiden schietoefeningen en verkrijgt uitmuntende resultaten, zooals op het laatste concours weer is gebleken, waar vele schutter-onderofficieren prijzen en premiën hebben behaald.

De eerste Luitenant der Rustende wenscht met alle bescheidenheid bij deze gelegenheid, tot staving van hetgeen de geachte Kapitein Dinges heeft gezegd, in het midden te brengen, dat hijzelf indertijd als onderofficier bij de Dienstdoende een schietprijs heeft behaald, bestaande in een zilveren mosterdpot....

De Kolonel. Was 't geen zoutvat, Mijnheer de Luitenant?

De eerste Luitenant der Rustende. Pardon, Kolonel, een mosterdpot van zilver, of liever van kristal, in 't zilver gevat. Verbeeldt u, Heeren.... ik zal u dat geval eens vertellen. Het hoogste aantal punten, dat geschoten kon worden....

De Voorzitter. Na afloop der vergadering houden we ons zeer aanbevolen nadere inlichtingen van den Heer Eersten-Luitenant omtrent het concours te ontvangen.

Kapitein Dinges zegt dat er, behalve de schietoefeningen, ook exercitiën plaats hebben, en zelfs wordt er, bij mooi weer en als de muziek kan meegaan, wel eens een militaire promenade gemaakt.

Het lid Grutter wil niet betwisten, dat de Schutterij haar tijd beter besteedt dan vroeger, toen de schutters, die niet gediend hadden, niet wisten hoe een geweerpatroon eruit zag. Maar wat wil men nu van 't schieten leeren bij die enkele oefening, welke te hooi en te gras wordt gehouden? Spreker noemt de resultaten bij een concours verkregen, geen resultaten, ten minste, ze geven den maatstaf der geoefendheid zeer onvolledig en gewoonlijk onjuist aan. Van de overige oefeningen en het nut der ‘militaire promenades’ met muziek en accompagnement van dronken medeburgers, belangstellende burgeressen en juichende straatjeugd, zal spreker liefst niet uitweiden, omdat hij zijne overtuiging geen geweld mag aandoen....

Kapitein Dinges verzoekt zijn geachten collega dringend wèl over die oefeningen uit te weiden. Hij gelooft, dat zij hare zeer nuttige zijde hebben, en vermeent zelfs met de meeste bescheidenheid te mogen verklaren, dat zijne compagnie tamelijk goed exerceert en bij een militaire promenade een zeer goed figuur maakt.

Het lid Grutter. Ik neem akte, Mijnheer de Voorzitter, van de door mijn hooggeachten collega gebezigde uitdrukking. De compagnie van ZEd. ‘maakt een goed figuur’ bij een militaire promenade. Dat figuurmaken heeft aan een leger soms meer kwaad dan goed gedaan. Het Leger wordt niet gehouden, ten koste van millioenen en nog eens millioenen, om figuur te maken, maar om te vechten als 't noodig is. Er moet en zál een tijd komen, Mijnheer de Voorzitter, dat al het klatergoud, al die bonte en overtollige en ondoelmatige en belachelijke tuigage van den soldaat, en voornamelijk van den schutter, naar den kleerenjood - en van elk stuk als herinnering aan vorige dwaasheid een exemplaar naar het museum van oudheden - wordt overgebracht.

Is er een ernstiger vak dan dat van den hedendaagschen krijgsman? Ik geloof het niet. Vroeger sprak men van krijgskunst; nu hoort men alleen van krijgswetenschap; van de aanvoerders eischte men moed, ondernemingsgeest en geluk; nu vraagt men naar wetenschap; van de soldaten vorderde men alleen persoonlijke dapperheid; nu wordt gevraagd of ze kunnen lezen en schrijven, of ze gezond en ordelijk zijn, en of men op hen vertrouwen kan. - En nu hoort men nog altijd spreken van ‘goed figuur maken’! Waarom moeten de mannen, die zich aan zulk eene ernstige taak, als de verdediging van hun land, wijden en aan wie men zulke ernstige eischen stelt, in een hansworstenpak worden gestoken, dat het vrije gebruik hunner ledematen

belemmert? Ons leger heeft altijd uitgemunt in leelijke bonte pakken, en 't heeft altijd een hoogst belangrijke quaestie uitgemaakt, hoe leelijk men den troep nu eens weer zou aankleeden, als eindelijk de leelijkheid en ondoelmatigheid van 't bestaande voor iedereen ondragelijk was geworden. Zoo zien we bijv. ons korps rijdende-artillerie! - Ik las onlangs in een courant iets over dat regiment. De schrijver besprak de eeuwige quaestie, of dat korps al of niet in veld-artillerie diende veranderd te worden. Ik geloof dat hij uitrekende, dat men voor 'tzelfde geld, nu aan het regiment besteed, de helft meer vuurmonden te velde kon brengen met een onbereden bediening, maar toch wilde hij de rijdende-artillerie behouden. Ik vond die conclusie nog al inconsequent. Maar om den schrijver van dat stuk recht te laten wedervaren, moet ik zeggen dat hij, evenals ik, die kanarievogel-uniform afkeurde. - Ik vind ze in zoo hooge mate belachelijk, dat ik den particulier, die op 't denkbeeld kwam om zulk een pak aan te trekken, voor gek zou verklaren. De uniform-quaestie is bij ons een quaestie van smaak, maar ik weet niet waarom onze zeelui een doelmatige, gemakkelijke en fatsoenlijke kleeding hebben, en de land-soldaten een afschuwelijk leelijk en ongemakkelijk pak, en daarbij een zoogenaamd 'hoofd*tooisel*', dat opzettelijk uitgevonden schijnt om zoo weinig mogelijk te beantwoorden aan de bestemming van een hoofd*bedeksel.* - Het zou mij tegen de borst stuiten, mijne Heeren, verder te moeten uitweiden over een onderwerp dat vroeger, - en misschien in zekere kringen nog, - het meest geliefkoosde stokpaardje was. Een gevoel van wrevel overvalt me, als ik bedenk hoe sommige autoriteiten als 't ware met de heeren leveranciers schenen samen te spannen om het Leger naar hunne manier aan- en.... uit te kleeden, - alles om 't figuurmaken te bevorderen en de laken-, snoeren- en schako's-fabrikanten niet van gebrek te laten omkomen. - Volgens mijn eenvoudige opvatting maakt een troep goed figuur, als hij lange marschen kan afleggen, zonder achterblijvers na zich te sleepen; als zijne bewegingen van vlugheid, orde en tucht getuigen. Al glinstert zulk een troep niet met goud en zilver en kleuren in het zonlicht, hij zal gunstiger indruk maken dan het mooist uitgedoste regiment, dat de gemakkelijkheid van zich te bewegen en de slagvaardigheid van goed geoefende en geharde soldaten mist. - Men sprak ook van 'militaire promenades'. Ja, we lezen zelfs nog wel eens in de couranten van dergelijke heldenstukken: maar is dat iets anders dan een voorwendsel om soldaatje te spelen? - Leer den soldaat groote afstanden afleggen, dat is uitmuntend, maar den schutter moet ge met geen p r o m e n a d e s lastig vallen; ze dienen tot niets, dan om de menschen van hun werk te halen en 't gepeupel op de been te brengen.

K a p i t e i n D i n g e s. Mijn geachte collega is waarschijnlijk van meening, dat men den schutters in oorlogstijd elk een paard of equipage dient te verschaffen. In dat geval wil ik gaarne toestemmen

dat de oefening in het marcheeren voor de Schutterij een bijzaak wordt. Indien mijn geachte collega van de Armee mij eenige zekerheid kan geven, dat de Schutterij den oorlog *en équipage* kan meemaken, wil ik gaarne in overweging nemen, een voorstel in te dienen om het marcheeren bij de Schutterij af te schaffen.

Hilariteit.

De Kolonel. Ik stel voor, Mijnheer de Voorzitter, om met een boordevol glas te drinken op de gezondheid van Kapitein Dinges. Hij is de geestigste man, dien ik ooit heb ontmoet. Ik ben er zeker van, dat zijn compagnie de grappigste compagnie is, die er bestaat. - Ik maak Kapitein Dinges mijn compliment. Een compagnie, die prijzen behaalt op een concours, moet uitstekend zijn. - Maar nu doet zich het geval voor, dat alle compagnieën beurtelings prijzen behalen; - bijgevolg alle compagnieën zijn uitstekende compagnieën, - waarschijnlijk die van Dinges de uitstekendste. Bij de militaire promenades maken de schutters en de muziek een goed figuur; dit bewijst weer, dat de Schutterij uitmuntend is. Slechte Schutterij toch moet noodzakelijk een slecht figuur maken. Vooronderstel eens, Mijnheer de Voorzitter, dat iemand zeide: 'Die Schutterij maakt een goed figuur, maar ze is slecht.' Zou zoo'n man wel heel frisch zijn? - Ik geloof 't niet. Zoo zou men even goed kunnen zeggen: 'Die Minister maakt een goed figuur, maar hij is niet te vertrouwen, omdat hij met de partijen heult.' - Dat zou toch niemand in ernst van een minister, die een goed figuur maakt, durven beweren. Men zou ook evengoed kunnen zeggen: 'Die generaal maakt een goed figuur, maar hij kan geen troepen aanvoeren, omdat hij sinds twintig jaren niets anders heeft gedaan dan bij sommige gelegenheden een deur openen en weer sluiten, soms honderd malen op een dag, - of wel, omdat hij meest altijd achter een lessenaar heeft gezeten en van het 'slaggewoel' bij voorkeur uit de couranten kennis neemt, vooral als 't zoover mogelijk uit de buurt plaats vindt. Zulke generaals mogen den vijand misschien niet de minste vrees aanjagen, - hunne wapenbroeders daarentegen boezemen zij des te meer ontzag in, want een goed figuur is zelfs niet door de meest ingespannen studie en plichtsbetrachting te verkrijgen.

Ik drink thans op het goed figuur der Stedelijke Schutterij. Vervolgens op dat van allen, die aan een goed figuur meer waarde hechten dan aan een goed innerlijk. Mogen zij in hun begrip omtrent de waarde van menschen en zaken, naar den maatstaf van het goed figuur, althans een aanleiding vinden om ijverig de hun opgelegde taak ter harte te nemen, dan hoop ik, zal er ook wel eens een tijd komen, waarin zij begrijpen, dat de werkelijke waarde van maatschappelijke instellingen, van personen en zaken, niet afhangt van het vernis, dat eroverheen ligt, maar van de deugdelijkheid van 't geheel.

De Voorzitter sluit de vergadering.

V.

Nadat de notulen der vorige vergadering zijn voorgelezen en vastgesteld, zegt de Voorzitter het volgende:

Mijne Heeren, het is mij bijzonder aangenaam u heden weder vergaderd te zien en u te kunnen gelukwenschen met de heugelijke tijding, welke de nieuwsbladen ons hebben verkondigd. Voor 't oogenblik, mijne Heeren, is er in 't Oosten een einde gemaakt aan het bloedvergieten, en al zijn wij hier vereenigd om over oorlogszaken van gedachten te wisselen, en plannen te beramen om bij een eventueelen oorlog den vijand de meest mogelijke afbreuk te doen, toch geloof ik, dat we in ons hart genoegzaam mannen des vredes zijn - misschien ons geacht medelid de Kolonel uitgezonderd - om eenpariglijk te wenschen, dat de glanzende en heilaanbrengende zon des vredes ons steeds beschijnen moge. Ik heb gezegd.

D e K o l o n e l vraagt het woord voor een persoonlijk feit en verklaart, niet te begrijpen wat den geachten Heer Voorzitter aanleiding kan geven, spreker te willen rangschikken onder de zoogenaamde oorlogspartij. Spreker is thans tot het ambtelooze leven teruggekeerd en verlangt niets liever dan zijn laatste levensdagen in rust en vrede door te brengen; maar zelfs toen spreker nog in dienst van den Staat was, verlangde hij niet naar oorlog, althans niet meer toen hij de jaren van onberedeneerde eerzucht te boven was, - want hij was te zeer overtuigd, dat de oorlog, al heeft hij weleer het zijne tot de ontwikkeling der maatschappij toegebracht, op zijn fraaist genomen een noodzakelijk kwaad is, dat zooveel mogelijk moet vermeden worden; en dat vooral de oorlogen om politieke redenen meer wrange dan heilrijke vruchten opleveren.

D e V o o r z i t t e r heeft volstrekt de bedoeling niet gehad den Kolonel te beleedigen. Integendeel meende hij den Kolonel, die na tot het ambteloos leven te zijn teruggekeerd, nog zooveel blijk van belangstelling in oorlogszaken aan den dag legt, een welverdiend compliment te maken. Hij drinkt de gezondheid van den Kolonel.

D e K o l o n e l dankt den Voorzitter en zegt, dat bij hem de spreuk geldt: *si vis pacem para bellum.* - Om den vrede te genieten moet men tot den oorlog voorbereid zijn. Het is een slecht vaderlander, Mijnheer de Voorzitter, die in den oorlog alleen het middel tot eigen fortuin en grootheid ziet. Den oorlog op zichzelf beschouw ik als een ramp, als den geesel van het menschdom, en de gemeenste straatroover en moordenaar is, in mijn oog, een engel van deugd in vergelijking van den eersten minister, die *de coeur léger* zijn land in een oorlog wikkelt om zijn eigen eerzucht en die van zijn souverein te bevredigen, en als er ooit twijfel aan een rechtvaardige vergelding in mij opkomt, dan is het om de straffeloosheid van zulk gedecoreerd en gehonoreerd geboefte. De maatschappij, de wereld heeft behoefte aan

vrede en orde. De nijvere burger werkt hard om zijn dagelijksch brood, omdat tallooze krachten en onnoemelijke sommen in onze kostbare oorlogen en onzen niet minder kostbaren gewapenden vrede verloren gaan en de zucht naar haastig, zenuwachtig en duur genot en buitensporige weelde verder de fortuinen der natiën verslindt. Er is geen evenwicht in de ontvangsten en uitgaven der staten en personen; geen evenwicht tusschen krachtsvermogen en krachtsverbruik; geen evenwicht in productie en behoefte. - Ik beweer niet, dat dit er vroeger is geweest; dat men eertijds tegen een zekere hoeveelheid werkkrachten een gelijke hoeveelheid welvaart in de schaal van het nationale bestaan der volken kon leggen, maar nu heeft de balans een ontzettenden doorslag naar den kant der onbevredigde behoefte gekregen. Geld en arbeidsvermogen vloeien als een volle stroom steeds in de heillooze zee van oorlogs- en weelde-noodzakelijkheden. We moeten ons zoowel gewapend houden tegen de indringers met pickelhauben, képi's en matrozenhoeden, als tegen die uit *Le Louvre*, *Printemps*, *Petit St.-Thomas* en t.q. Dat kost veel geld, meer dan we kunnen betalen. - Nu is het waar, dat de laatstgenoemde Fransche vijanden eenigszins worden geneutraliseerd door Russen en Turken, maar zoodra dezen voor goed vrede hebben gemaakt, komen die anderen vanzelf terug, om aan onze beurzen weder den oorlog te verklaren.

De Voorzitter dankt den Kolonel voor zijne opmerkingen, en vraagt of ZEd. thans niet eene critische beschouwing zou willen leveren over den oorlog in het Oosten. Dat zou heel leerzaam zijn.

De Kolonel moet met alle bescheidenheid doen opmerken, dat er wel in globale trekken een critiek over dezen oorlog kan worden geleverd, maar dat er nog geen voldoende gegevens zijn voor een uitvoerige en deugdelijke beoordeeling der oorlogvoerende partijen hunne strijdmiddelen, aanvoerders en verrichtingen; dat bovendien dergelijke beschouwingen de vrucht behooren te zijn van grondig onderzoek en gezette studie; dat dit tijd en arbeid vordert en slechts in de verte voor improvisatie vatbaar is. Niettemin gelooft spreker dat, naar hetgeen we nu zoo gaandeweg uit de couranten hebben gelezen, er wel reeds algemeene lessen te putten zijn uit den Russisch-Turkschen oorlog, voor ons van hoog en practisch belang. Zoo o.a. heeft deze oorlog meer dan andere oorlogen geleerd, dat dapperheid wel een groote, maar geen afdoende factor is tot de uitkomst van den krijg; dat de staten ontzettende sommen en krachten doelloos kunnen verspillen, zoowel in vredes- als in oorlogstijd, indien hun militair beheer en de organisatie hunner strijdkrachten slecht zijn geregeld; dat onbekwame bevelhebbers verderfelijk voor het leger zijn; dat men op onverwacht te voorschijn komende oorlogs-genieën niet meer kan rekenen dan op 't hoogste lot uit een loterij, maar dat wetenschap en practische geoefendheid de kansen onnoemelijk verhoogen; dat de beste geweren en kanonnen niet veel helpen als de mannen, die ze moeten gebruiken,

niet behoorlijk worden gekleed en verzorgd; dat legers op het papier, welke niet met de werkelijkheid overeenstemmen, gelijk staan met papieren waarden in een bank, wier werkelijke waarden niet aanwezig zijn. Ik doel hiermede bepaald op onze Schutterij. De duizenden strijders, die alleen op naamlijsten figureeren, leiden tot ontzettende misrekeningen, even goed als de papieren waarden waar geen klinkende munt naast ligt.

De Voorzitter gelooft, dat de hooggeachte Kolonel tot minder juiste gevolgtrekkingen wil komen, door te wijzen op onze Schutterij. Hoe de Kolonel onze Schutterij wil georganiseerd hebben, weet spreker niet te beoordeelen, maar dit is zeker dat een Rustende Schutterij, als reserve voor het Staande Leger, in vredestijd hoofdzakelijk op het papier kan bestaan. - Ons geacht medelid Grutter heeft verklaard, dat mijn compagnie volmaakt in orde is, en daarop vertrouw ik. Alleen de kader-quaestie is misschien nog niet geheel in orde, en daarom zou 't mij aangenaam zijn, als mijn waarde aanstaande schoonzoon thans de moeite wilde nemen deze aangelegenheid eens te bespreken. Ik heb onlangs een paar artikels over die quaestie gelezen, maar ze is me daarom nog niet geheel duidelijk geworden. Zooveel heb ik er echter uit begrepen, dat goede kaders veel nut kunnen aanbrengen. Ik veronderstel, na 'tgeen we van onzen hooggeachten Kolonel hebben gehoord, dat de sergeants-majoor en de fouriers van de Russen en Turken niet op de hoogte van de administratie waren.

Kapitein Dinges verklaart, dat zijn sergeant-majoor wel in staat is een examen voor lid van de Rekenkamer af te leggen, en zijn fourier schrijft een prachtige hand. Zulke talenten zijn niet alledaagsch en spreker gelooft, dat ze hij het Leger hooge waardeering moeten vinden. - Er schijnt bij het Leger echter een zekere neiging te bestaan om de Schutterij gering te schatten, en dat moet spreker afkeuren. De Schutterij doet haar plicht, en ze bevat uitstekende elementen, vooral in haar kader. De geachte collega Grutter, van wien spreker groote gedachten koestert als toekomstig aanvoerder van ons Leger, zal dit zeker wel willen toestemmen.

Het lid Grutter zegt, dat bij ons de quaestie van het kader, niet minder dan die van het officiers-korps, den toestand van het Leger beheerscht. Eene vergelijking van onze levende strijdkrachten met die van Russen en Turken is in zekeren zin niet rationeel. Die mogendheden strijden met groote legers en onder geheel andere omstandigheden dan die, waaronder wij strijd zullen moeten voeren. Bij hen beslist eindelijk het overwegend aantal, daar beiden te groote gebreken in hun leger-vorming, legerbeheer en aanvoering bezitten om snel en afdoende den doorslag te geven. Bij ons moeten de deugdelijkheid onzer defensie-middelen en een goed georganiseerd en geoefend leger kunnen opwegen tegen de legers van machtige militaire naburen, die over ontzettende aanvalsmiddelen hebben te beschikken. Dit is

geen kleinigheid. De kansen zijn dus voor ons alles behalve voordeelig, maar volstrekt niet hopeloos onder een krachtig oorlogsbestuur en bij den wil der Vertegenwoordiging en der Natie, om samen te werken tot het in stand brengen van een volledig plan van verdediging, gepaard aan een doelmatige inrichting en samenstelling onzer levende strijdkrachten. Tot het laatste behoort, na een deugdelijk en voltallig officiers-korps, een flink en zeer sterk kader. En om dit te verkrijgen bestaat er naar mijne meening slechts één afdoend middel, en dit is: persoonlijke dienstverplichting.

Allerlei middelen worden aan de hand gegeven, om kader te krijgen en te behouden. Daaronder zijn goede, maar ook verkeerde; maar geen dier middelen - ook zelfs niet de beste - zullen op den duur de quaestie tot volledige oplossing brengen, indien niet persoonlijke dienstplicht den grondslag uitmaakt van onze legersamenstelling.

Om flinke en geschikte jongelieden in de gelederen te trekken, die in den onderofficiersstand het middel zien om tot een bestaan te geraken, moet eerst het Leger die populariteit bezitten, welke alleen aan de persoonlijke dienstplichtigheid haar bestaan kan ontleenen, met andere woorden: de fatsoenlijke stand moet ook in de lagere rangen van het Leger vertegenwoordigd zijn; allen moeten persoonlijk hun diensttijd volbrengen. Ik zie geen ander middel, om het Leger te maken tot wat het zijn moet: een nationale en populaire instelling. De fatsoenlijke lui trekken den neus op voor het Leger; ze vinden het gemeen, te dienen, en in zekeren zin hebben ze gelijk, want zoolang men voor geld plaatsvervangers kan koopen - hoe hoog men de eischen ook moge stellen - zal een goed gedeelte van onze meest beschaafde jongelieden zich aan den dienst onttrekken tot nadeel van het Leger, waarop zij hunnen beschavenden, veredelenden en populariseerenden invloed konden uitoefenen.

Het is mijn innige overtuiging, dat de persoonlijke dienstplicht spoedig een einde aan den kader-nood zou maken, indien in verband daarmede bepalingen werden gemaakt - zooals de tegenwoordige Minister van Oorlog voornemens schijnt te doen - ten doel hebbende, de toekomst der onderofficieren te verzekeren.

K a p i t e i n D i n g e s is van meening, dat de kader-quaestie geheel onafhankelijk van den persoonlijken dienstplicht tot een volledige oplossing kan worden gebracht, indien men voor de onderofficieren, die een zeker aantal jaren trouw en goed hebben gediend, goede betrekkingen in het civiele verkrijgbaar stelt, of hun een voldoend pensioen op hun ouden dag verzekert. In het laatste is, meent spreker, reeds voorzien en hij verwacht daarvan goede vruchten.

H e t l i d G r u t t e r verschilt in meening met zijn geachten collega Dinges, vooral wat het laatste betreft. Spreker stemt toe, dat indien aan onderofficieren, na zekeren volbrachten trouwen diensttijd, het recht wordt verzekerd op een voldoend burgerlijk bestaan, dit van

gunstigen invloed zal zijn; dit zal wel geschikte jongelieden trekken, maar niet genoeg. Wat we vooral ook noodig hebben, is Militie- en Schutterij-kader, en dat is thans niet in voldoende hoeveelheid en gehalte te vinden uit hetgeen het Leger afwerpt, en zal het ook niet zijn, als de onderofficieren na een gegeven tijd in een burgerlijke staatsbetrekking overgaan.

Wat nu aangaat de hooge pensioenen, als premie voor langdurigen dienst in de laagste rangen van het Leger, spreker gelooft dat men daarin allicht te ver kan gaan. Spreker wil volstrekt niet geacht worden te behooren onder hen, die den uitgedienden soldaat een gemakkelijken ouden dag misgunnen. Spreker wenscht hun integendeel het beste toe; maar 's Lands belang is 't volstrekt niet, veel oude soldaten en onderofficieren in het Leger te hebben. Een Fransch generaal zei eenmaal in zijn wat krasse soldaten-taal: '*Vieux soldat*, *vieille bête.*' Er is maar al te veel waars in die woorden. Oude soldaten en onderofficieren zijn - behoudens enkele uitzonderingen - in vredestijd niet veel waard en alleen bruikbaar voor sommige baantjes. In oorlogstijd kan men ze thuis laten. Maakt men nu de pensioenen te hoog, dan volgt daar allicht uit, dat men meer van die oudjes krijgt dan nuttig en noodig is voor den dienst. - Een deugd van het kader is, dat het jeugdig en krachtig zij. Spreker gelooft dus, dat het opvoeren der pensioenen meer in het belang der personen dan van de zaak is, en dit gelooft spreker niet in overeenstemming met de eischen van een goede staats-huishouding.

Ik resumeer, Mijnheer de Voorzitter, mijne beschouwingen in dezen zin. Om voortdurend over een degelijk en voltallig kader te kunnen beschikken, moet de persoonlijke dienstplicht het Leger zooveel populariteit verschaffen, dat ook de onderofficiers-stand in zeker aanzien staat, en in plaats dat het een g u n s t heet voor den onderofficier, als hem, na een zeker aantal jaren trouw volbrachten diensttijd, een staats-betrekking wordt toebedeeld, moet het een r e c h t zijn.

D e eerste L u i t e n a n t d e r R u s t e n d e kan zich met dat denkbeeld niet vereenigen. Volgens den vorigen spreker zou men dus in het Leger moeten gediend hebben, om aanspraak te kunnen maken op een burgerlijk staatsambt. Dit beginsel reikt te ver. Wij vormen geen militairen staat. Zulke beginselen behooren in een militairen staat thuis, niet in den onzen. Wij zijn een handeldrijvend volk. Als wij den weg opgaan, dien militaire staten volgen, ziet het er met ons volksbelang al heel slecht uit. Bij ons moet men zich schikken naar den handel. Deze is het overwegend belang, en de militaire quaestie moet er zich naar regelen.

A n d e r e l e d e n . Zeer juist!

D e S e c r e t a r i s verzoekt in het belang der zaak, en voor zijn eigen gemak, dat het Mijnheer den Voorzitter moge behagen, den Heeren leden te verzoeken niet willekeurig het woord te nemen en elkander

in de rede te vallen. Hij had gaarne ook een woordje willen plaatsen; maar hij ziet er geen kans toe, als iedereen maar spreekt als 't hem invalt. - Het secretaris-ambt is in deze vergadering geen benijdenswaardig baantje, Mijnheer de Voorzitter; mijn rechterduim is ontveld, en ik heb geen tijd om mijn glas uit te drinken. Bovendien wil mijn sigaar niet trekken.

A l l e l e d e n. Zeer juist!

D e V o o r z i t t e r. Mijne Heeren, ik merk dat ge onzen hooggeachten Secretaris waardeert, zooals hij 't verdient. En ik zie aan 't gelaat van onzen hooggeachten Kolonel, dat hij tot onzen waarden Secretaris iets verplichtends te zeggen heeft. Ik geef het woord aan den Kolonel.

D e K o l o n e l drinkt met een vol glas op de gezondheid van den Secretaris, en verzoekt hem zijn photographisch portret te willen aannemen. Spreker heeft een bijzonderen eerbied voor menschen, die het secretaris-ambt in eene vergadering waarnemen, vooral als dit vrijwillig geschiedt. Hij brengt hulde aan dezen Secretaris, die getoond heeft voor zijne taak uitmuntend berekend te zijn, en maakt van deze gelegenheid gebruik om den Secretaris een andere sigaar aan te bieden, hoewel spreker vooraf de verzekering kan geven, dat zij op het punt van ‘trekken’ even machteloos zal zijn als de andere, die Mijnheer de Secretaris zooeven heeft neergelegd. - Een sigaar, mijne Heeren, trekt zelve niet; ze moet getrokken worden. Ik zeg dit niet om Mijnheer den Secretaris, die zulk een goeden stijl heeft, iets hatelijks toe te voegen, maar alleen om een kleine gevolgtrekking te maken. Als we geen rook uit een sigaar kunnen ophalen, werpen we haar dikwijls wrevelig weg, en zeggen: ‘Die sigaar trekt niet.’ - Het is niet altijd de sigaar die niet deugt, maar meestal de rooker. Goede elementen worden dikwijls slecht gebruikt. Is er een gaatje in het dekblad van de sigaar, dan moet men het dichten, en de sigaar zal haar dienst doen. Is ze vochtig geworden, dan late men ze drogen. Is ze wat vast gerold, dan moet men ze voorzichtig drukken. - Alleen als ze stinkt, werpe men haar als onbruikbaar weg. - Men moet nooit zeggen: die sigaar trekt niet; want de sigaar heeft zichzelve niet gemaakt. Maar wat men wel zeggen moet is: goede rookers willen goede tabak, en hoe ze dan ook gerold of gesneden is, dit is een bijzaak. De hoofdzaak is: goede tabak; goede grondstof; goede elementen. Als ons Leger uit goede elementen bestaat, zal men er alles van kunnen maken wat men wil. Het komt er dan maar op aan, dat we goede rookers, - ik wil zeggen goede ministers, hebben. - En nu ik toch aan het woord ben, Mijnheer de Voorzitter, zou ik gaarne mijn adhaesie schenken aan wat mijn vriend Grutter zooeven over het kader heeft gezegd. Ons geacht medelid, de eerste Luitenant van de Rustende, beschouwt de zaak, naar mijn bescheiden meening, van een eenzijdig standpunt. ‘Wij zijn een handeldrijvend

volk,' zegt hij, 'en daarom moet alles zich schikken naar den handel; ook de militaire quaestie moet er zich naar voegen.' - Wil het geachte lid daarmede zeggen, dat wij 'handelaren' zijn in tegenstelling van de Pruisen, die 'soldaten' zijn? ZEd. sprak van 'militairen staat', en nu geloof ik, dat die spreker Pruisen op het oog had. Of vergis ik mij?

De eerste Luitenant der Rustende. De gevolgtrekking van den Kolonel is juist. Ik bedoelde Pruisen. Ook Rusland is een militaire staat en Frankrijk eveneens.

De Kolonel. Ik dank het geachte lid voor deze opheldering, hoewel ik verklaar niet te begrijpen, wat een militaire staat in Europa eigenlijk anders beteekent dan een staat, die zijn krijgswezen op zoodanigen voet heeft ingericht, dat hij veilig de gebeurtenissen kan afwachten. Pruisen, Rusland en Frankrijk moeten van hunne industrie, hunnen handel en landbouw even goed leven als elke andere staat; hunne legers kosten hun betrekkelijk evenveel geld als het onze. We zijn in zooverre allen militaire staten geworden, dat we verplicht zijn ons gewapend te houden voor elken mogelijken oorlog, welke ons kan bedreigen. - Maar misschien heeft de vorige spreker bedoeld, dat de Pruisen, en anderen, meer militairen geest bezitten dan wij, en dat zij hun militaire organisatie als een hoofdrad in het staats-mechanisme beschouwen. Zoolang de Europeesche mogendheden elk hare eigen belangen hebben, die door afgunst en inmenging van anderen schade kunnen lijden, is er aan geen bestendigen vrede te denken. 't Is daarom rationeel, zijne wapens niet te laten roesten en zijn kruit droog te houden. En nu heb ik hier een oude waarheid in herinnering te brengen. Ze is deze: hoe meer men te verliezen heeft, hoe meer men ervoor over moet hebben te behouden wat men heeft. Als ons klein moeras door den handel een der rijkste oorden der wereld is geworden, past het ons dan wel te zeggen: 'We zullen met Gods hulp nog wel rijker worden; maar dan moeten we niet te kwistig zijn op het punt van sluiting en politie, waardoor we de dieven buiten kunnen houden?' De zuinigheid heeft al zoo dikwijls de wijsheid bedrogen; maar een welvarende natie, die zoo slecht de zuinigheid begrijpt, verdient haar ondergang. Wij hebben het recht niet om zuinig op onze weermiddelen te zijn. Onze welvaart is niet ons eigen werk; het is dat onzer voorvaderen, die in stroomen bloed en zweet ons en ons land hebben gemaakt wat we zijn. Onze landbouwers, visschers en handelaren van vroeger waren tegelijk oorlogslieden. Met de eene hand hielden ze den ploeg of het stuurrad, en de andere vuist omklemde het zwaard. Ik vraag u, mijne Heeren: wat waren onze kooplieden van vroeger? Waren 't geen onverschrokken mannen, die over onbekende zeeën hun ranke schepen heenzonden naar onbekende gewesten; avonturiers, wier weerga men bijna nergens vindt? De moed onzer voorvaderlijke kooplui dwingt eerbied af. Wie verzekerde hun schavergoeding voor 't mo-

gelijke of waarschijnlijke verlies? Ze dreven alles voor eigen rekening. Crediet- en assurantie-maatschappijen waren toen schier onbekende zaken. Er moest geld zijn om iets te ondernemen, en dat geld werd alleen verkregen door harden arbeid. Ging 't verloren, - geen kans om het terug te krijgen, dan alleen door opnieuw te beginnen met harden arbeid. In den tijd onzer bloedige worsteling met Spanje, en later in den bloeitijd der Republiek, werkten onze voorvaderen hard en streden onversaagd tegen de elementen en den vijand. Hebben wij nu niets anders te doen dan in effecten, door ons voorgeslacht verdiend en betaald, te speculeeren, de koffie te verkoopen van het land door hen veroverd, een naam op te houden, door alleen in de negotie te concurreeren met andere natiën; spoorwegen aan te leggen en stoomschepen te bouwen om die negotie te drijven? - Neen, we moeten ook onzen duurgekochten grond en onze welvaart tegen elke aanranding verdedigen, zooveel in ons vermogen is. De plicht tot zelfbehoud gebiedt het ons, en de dankbaarheid aan ons heldhaftig voorgeslacht maakt het ons tot een heiligen plicht. Ik dweep niet, mijne Heeren, met militairen roem. Een oorlog, die geen ander doel heeft dan krijgsroem, is een barbaarschheid in mijn oog. Maar een roem prijs te geven, als de onze, is een misdaad. Onze roem bestaat in een vrijheid en welvaart, die men tevergeefs elders zoekt. We moeten die behouden, - dit is onze plicht. De geschiedenis zal ook over óns oordeelen. En wat zal ze van ons zeggen, als wij het erfgoed onzer vaderen door misplaatste zuinigheid hebben verspeeld? De handel is de bronader van ons bestaan, maar die ader moet onaantastbaar zijn. Schild en zwaard moeten haar beschermen. Als de handel in gelatenheid en berusting in de dingen die komen kunnen, zijne winsten wil opsteken, dan is hij ook op den goeden weg om zijn winsten te verliezen. Het oude Phenicië ging te gronde, omdat het zich niet genoeg tegen de ‘militaire’ staten had gewapend. Wat is Engeland op dit oogenblik? - Het besteedt schatten gelds aan zijn leger en vloot, maar is dat welbesteed geld? Zijn weervermogen is onvoldoende, en Engeland is er niet ver af, zijn plaats te verliezen in de rij der groote mogendheden. Zijn invloed daalt met den dag, en terwijl het vroeger uit monden van metaal zijn stem deed hooren over den oceaan en de gansche wereld, is 't er nu op uit, bij verrassing een weerloos staatje in te palmen of grondgebied van anderen te koopen. Zal Engeland daardoor bloeien en rijk worden? Ik geloof het niet. Engeland heeft Turkije uitmuntende wapens en schepen bezorgd, in de hoop dat dit rijk, bij een mogelijken aanval van Rusland, weerstand zou kunnen bieden, en zeker zou de oorlogspartij in het Britsche rijk het wel zoover hebben gebracht, dat een Engelsche scheeps- en legermacht den Turken ware te hulp gekomen; maar alléén is Engeland machteloos, en zijn oorlogskreten jagen geen vrees meer aan. Dat alles hebben de Engelschen te danken aan den koopmansgeest, die erop uit is schatten te verdienen en alles daaraan

ondergeschikt te maken. Men hoort in Engeland dan ook niets anders, zoowel in het Parlement als op meetings; men leest er niets anders in dagbladen en tijdschriften dan: ‘Engeland's belang vordert dit en dat’; ‘Engeland's belang wordt bedreigd’. Engeland's belang hier, en Engeland's belang daar. Maar dat Engeland's belang vordert, dat het zijne belangen door het ontwikkelen eener eerbiedwekkende macht te land en ter zee kan doen gelden, schijnt het niet juist te beseffen.

Het gelooft genoeg gedaan te hebben door jaarlijks zooveel millioenen uit te keeren voor leger en vloot; maar dit is n i e t genoeg. De Staat koopt en betaalt zijne soldaten en zijn materieel heel duur, maar de Natie bemoeit er zich verder niet mede. Zijne Volunteer-korpsen en militie zijn niet veel meer en beter dan onze Schutterij en Scherpschutterkorpsen; ze vormen geen leger, dat zoowel binnens- en buitenslands kan worden gebruikt, en zijn kostbare vloot is gevaarlijk speelgoed. De persoonlijke dienstplichtigheid is in Engeland, evenals bij ons, een spookgestalte voor het geldwinnende deel der Natie. Evenals bij ons wil men daar de verdediging van zijn grond en de bescherming zijner geldkast overlaten aan gehuurde krachten, en beide landen, hoe afkeerig ook van de slavernij, zouden er niet tegen hebben, een leger Afrikaansche slaven tot hunne landsverdedigers te promoveeren.

K a p i t e i n D i n g e s. Mijnheer de Voorzitter, ik protesteer tegen deze beschuldiging. De vaderlandsliefde en vrijheidszin der Engelsche en Nederlandsche Natie zijn boven dien laster verheven.

D e V o o r z i t t e r verzoekt het lid Dinges de laatste woorden terug te nemen, als zijnde niet parlementair.

K a p i t e i n D i n g e s verklaart dat, naar zijne overtuiging, het Nederlandsche volk geen slavernij, onder welken vorm of onder welk voorwendsel ook, zou dulden. Ik zou er echter geen bezwaar in zien, Mijnheer de Voorzitter, om Afrikaansche troepen in ons land te gebruiken, als ze tegen het klimaat bestand waren. De Franschen hebben hetzelfde in den oorlog van 1870-1871 gedaan, en met goed gevolg. De Afrikanen zijn goede soldaten. Men strijdt met de middelen die men heeft.

H e t l i d G r u t t e r *vraagt het woord.* Mijnheer de Voorzitter, een natie is een groot huisgezin. Ik stel deze eenvoudige vraag: als een gezin, dat een zeker aantal strijdbare mannen telt, loonbedienden aanneemt om zich, desgevorderd, tegen een plunderzieken en moordlustigen vijand te laten verdedigen, opdat de mannen zich in de ure des gevaars bij de vrouwen en kinderen kunnen verschuilen, - hoe noemt men dan die strijdbare mannen; die natuurlijke verdedigers van vrouwen en kinderen, have en goed? I k geef hun den naam van ‘lafaards’. Als in mijn huis wordt ingebroken, blijf ik niet te- bed liggen en laat mijn knecht of meid de dieven verjagen, maar ik doe het zelf. Dat is de plicht van een man.

De Kolonel. Zeer juist. 't Is een schande voor een volk, zichzelf niet te verdedigen. De persoonlijke dienstplicht is de eerste plicht van elk burger. Geen plaats-vervanging, onder welken vorm ook! Alle belastingen moeten gelijk drukken. Daarom is het de gruwelijkste onbillijkheid de belasting, welke de meeste zelfopoffering vordert, over te dragen van de vermogende leden van het gezin op de onvermogende. Dat is onzedelijk en onteerend. - Nu hebben we in ons land een anti-dienstvervangingsbond; maar tot nog toe is die bond vrij machteloos geweest. De ijverigste voorstanders van dien bond waren menschen, die geen persoonlijk belang bij de afschaffing der plaatsvervanging hadden, en daarom zal zijn invloed ook niet veel uitwerken. - Neen, voornamelijk de Regeering en de Volksvertegenwoordiging kunnen ons defensievermogen de grootste kracht verleenen door een nieuwe wet op de militie, waarvan de grondslag is afschaffing der plaatsvervanging, en waardoor artikel 177 der Grondwet niet langer een doode letter blijft.

De Secretaris geeft den wensch te kennen, om den inhoud van dat artikel in de notulen te kunnen opteekenen.

De Kolonel. 'Het dragen der wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van den Staat en tot beveiliging van zijn grondgebied, blijft een der eerste plichten van alle ingezetenen.'

De eerste Luitenant der Rustende maakt de opmerking, dat dit artikel der Grondwet niet naar de letter kan worden opgenomen. Spreker is dan ook van meening, dat het zeer goed in de wet kon gemist worden. Met hetzelfde recht zou in de Grondwet kunnen worden opgenomen het navolgende: 'Het aangaan van een wettig huwelijk is een der eerste plichten van alle meerderjarige ingezetenen.' - En verder: 'Het voortbrengen van een zeker aantal mannelijke telgen, teneinde in een voldoend contingent voor de militie te voorzien, is een der eerste plichten van alle gehuwde ingezetenen.' Ik zou nog een tal van dergelijke sociale plichten kunnen opsommen, Mijnheer de Voorzitter, maar ik wil 't bij deze twee laten, daar ze voldoende zijn om aan te toonen, dat het door den hooggeachten Kolonel aangegeven art. 177 geen juist afgebakenden zin heeft.

De Kolonel is 't in het laatste met den vorigen geachten spreker eens; maar hij wil volstrekt niet toegeven, dat de plicht om het land te verdedigen eenige analogie heeft met dien van een vrouw te nemen. De wet kan den ingezetene verplichten, zich onder de landsverdedigers te scharen; maar niet om zich een vrouw en kinderen aan te schaffen, die hij niet kan onderhouden. Spreker erkent, dat art. 177 geen juist afgebakende beteekenis heeft; hij houdt dit artikel zelfs voor een doode letter in de wet, omdat de militiewet zoo vriendelijk is de dienstvervanging toe te staan. De eene wetsbepaling vernietigt dus de andere. Spreker heeft bovendien nog een belangrijke aanmerking op het bedoelde artikel. Er staat: 'alle ingezetenen'. - We weten allen,

Mijnheer de Voorzitter dat, drie eeuwen geleden, de Haarlemsche dames - ten minste een vierhonderd-tal - bij anticipatie dit artikel in praktijk hebben gebracht. Onze brave voorouders deden toen, zonder grondwet, hun plicht op een wijze, die de bewondering der wereld ten volle verdient, en het nageslacht is voorzeker nog niet zóó verbasterd dat het, onder een krachtige leiding, niet hetzelfde zou doen. Maar, om nu bij de wet te bepalen, dat alle ingezetenen, - dus ook de vrouwelijke, - verplicht zijn het land te helpen verdedigen, dit schijnt me wel wat kras toe. Ik wil 't niet tegenspreken, dat onze dames een heldhaftigen aard bezitten; ik geloof zelfs, dat ze zeer dapper zijn. Ik spreek nu alleen op grond van de ondervinding door anderen opgedaan; maar dat we onversaagde dames hebben, acht ik een onbedongen feit. Ik ken o.a. bevelhebbers die, onder de aanvoering hunner wederhelft, zeer energieke daden zouden kunnen verrichten, en dit constateert den Nederlandschen vrouwenmoed. Maar de dames mogen niet tot den militairen dienst verplicht worden; de mannen daarentegen wel degelijk. De wet die van p l i c h t e n spreekt, zooals in art. 177, zegt niet genoeg, of wel te veel. Het vervullen van sociale plichten is heel iets anders dan het opvolgen der wet. Eerst dan, wanneer de persoonlijke dienstplicht wet is geworden, krijgt art. 177 een ondubbelzinnige, een reëele beteekenis en staat het behoorlijk op zijn plaats in de Grondwet.

K a p i t e i n D i n g e s protesteert tegen de persoonlijke dienstvervulling. Hij heeft vier zonen, die allen moeten opgeleid worden voor den handel. Twee hunner zullen wellicht moeten dienen, en hoe willen die jongelui hunne studiën volbrengen, als ze soldaatje moeten spelen. Bovendien zou 't een schreeuwende onbillijkheid zijn, fatsoenlijke jongelieden tusschen allerlei gemeen volk in een kazerne te leggen. De boeven zijn beter gehuisvest en verpleegd dan de soldaten, en de Regeering heeft het recht niet de kinderen van fatsoenlijke burgers, die hooge belastingen aan den Staat betalen, gelijk met en zelfs onder het geboefte te stellen. Wij zijn vrije Nederlanders, Mijnheer de Kolonel, en laten ons niet maltraiteeren - door niemand. Als ik *f* 800 betaal voor een plaatsvervanger van een mijner zonen, dunkt me dat dit een aardige belasting is. Mijn jongens kosten me toch al genoeg, en zou ik dan nog, als hun opvoeding bijna voltooid is, ten bate van anderen, die geen jongens hebben op te voeden, moeten gedoogen, dat hun carrière werd gebroken en al mijn geld en zorgen in het water vielen? Neen, een belasting, die zoo ongelijkmatig drukt als persoonlijke dienstplicht, behoort in ons vrij land niet thuis, en de Hemel beware ons voor die ongerechtigheid!

D e V o o r z i t t e r. Daar ik geen zonen heb, zal ik mij liefst niet in dit debat mengen, hoewel ik niet mag ontveinzen dat, naar mijne meening, de vorige spreker de zaak niet geheel onpartijdig beoordeelt.

K a p i t e i n D i n g e s. Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat indien

uwe dochters als marketentsters bij de cavalerie werden ingelijfd, ge 't wel met mij eens zoudt zijn. 't Is gemakkelijk voor algemeenen dienstplicht te ijveren, als men er zelf niets bij kan verliezen.

De Kolonel. Voorzeker is het dat. Maar het zij mij vergund de redeneering van den geachten spreker te wederleggen. Als ieder ingezetene een maatregel van algemeen belang wil tegenwerken, omdat zijn eigen belang er niet bij gebaat of zelfs door benadeeld is, dan, Mijnheer de Voorzitter, zal men de echte vaderlanders wel met een lantaarn moeten zoeken. Zouden we dus het algemeen belang lager moeten stellen dan ons eigen belang? - Zoo kan een maatschappij niet bestaan. - Dat de persoonlijke dienstplicht zijn lastige en onaangename zijde heeft, valt niet te ontkennen; maar ik verbeeld me, dat het een grove dwaling is, te beweren dat een zaak niet deugt, omdat het persoonlijk belang van enkelen eronder lijdt. Volgens den vorigen spreker zou het voorrecht van fortuin te bezitten en zijnen kinderen eene goede opvoeding te kunnen geven, ook het voorrecht moeten insluiten van een last bevrijd te zijn, die op anderen soms verpletterend drukt. Voor den ambachtsman, den boer en den nijveren kleinen burger is de druk van militiedienst wel zoo zwaar als, en dikwijls veel zwaarder dan voor den gegoeden en zoogenaamd fatsoenlijken stand. Waarom moeten hunne zonen dienen en die van de rijkelui niet? - Is het offer van eenige honderden guldens, dat de gegoede en rijke man brengt, te vergelijken bij dat 'twelk de arme brengt, wiens arbeid in de dringendste behoeften van het gezin hielp voorzien? Voor vele behoeftigen is de militiedienst een bron van kommer, niet zelden een oorzaak van gebrek en verval; voor den rijke is het dat nimmer. Ik heb ook geene zonen; maar juist daarom kan ik onpartijdig oordeelen, en ik aarzel niet te zeggen dat de plaatsvervanging een groot onrecht in onze maatschappij is, want zij die het meest te verliezen hebben, en dus ook het meeste belang hebben bij de landsverdediging, genieten er de voordeelen van, terwijl zij, die van hun handenarbeid moeten leven, hun goed en bloed moeten offeren om de bezittingen der rijken te beschermen.

Kapitein Dinges verklaart, dat hij liefst niet meer over de zaak in discussie wil treden, daar hij 't toch niet met den vorigen spreker eens is. Hij wil nog liever Duitsch of Fransch worden, dan mede te werken om den persoonlijken dienstplicht bij ons in te voeren. Onze vrijheid is 't dierbaarste wat wij bezitten, en als we die moeten verliezen komt het er weinig op aan, of we Pruisen of Nederlanders heeten.

De Kolonel, *na te zijn opgestaan.* Mijnheer de Voorzitter, ik heb tot mijn genoegen mogen ondervinden, dat mijne tegenwoordigheid in deze vergadering niet onwelkom was aan u en de overige leden. Indien gij, Mijnheer de Voorzitter, met de overige leden, er ook prijs op stelt mij als lid in deze vergadering te behouden, moet ik tot mijn leedwezen verklaren, dat ik aan uwen wensch ten dezen niet zal kunnen voldoen, tenzij Kapitein Dinges onvoorwaardelijk herroept

wat hij zooeven, - naar ik hoop, in het vuur der improvisatie en zonder het te willen, - zich heeft laten ontvallen. Blijft Kapitein Dinges volharden bij hetgeen hij zooeven heeft gezegd, dan verklaar ik niet langer het medelid te willen zijn van iemand, die verklaart geen vaderland te bezitten!

Het lid Grutter. Ik maak de woorden van den Kolonel tot de mijne.

Groote sensatie. Alle leden zijn opgestaan. Sommigen grijpen naar hun hoed. De Voorzitter maant de leden aan bedaard te blijven en te gaan zitten.

Kapitein Dinges, *blijkbaar ontroerd.* Mijnheer de Voorzitter, hier heeft een misverstand plaats. Men gelieft mijn woorden eene beteekenis te geven, welke buiten mijne bedoeling lag. Ik geloof toch, dat ik mijn gevoelen mag uitspreken, evengoed als ieder ander. Het is nu mijn gevoelen, dat de persoonlijke dienstplicht een aanranding onzer vrijheid zou zijn. Wil men mij beletten dit gevoelen aan te kleven, dan stel ik dit gelijk met gewetensdwang.

De Voorzitter. Gij vergist u. Mijnheer de Kapitein Dinges, als ge meent dat men u beletten wil een gevoelen aan te kleven en het te uiten. Maar ons geacht medelid, de Kolonel, heeft in streng afkeurenden zin gesproken over uwe verklaring, dat ge liever Pruisisch of Fransch wilt worden, dan mede te werken tot een maatregel die, volgens de meening der meeste deskundigen, tot welzijn van onze maatschappij zou strekken. Die woorden, Mijnheer de Kapitein Dinges, veroordeel ook ik. Ze zijn onvaderlandslievend; maar ik vertrouw, met den Kolonel, dat ze u in de warmte van het debat onwillekeurig zijn ontvallen; dat ze dus niet gemeend zijn, en het u weinig moeite zal kosten ze welgemeend te herroepen. Ongaarne toch, Kapitein Dinges, zou ik iemand het recht willen zien gegeven tot het verwijt, dat er in den boezem dezer vergadering, welke het woord ‘Lands-defensie’ als leus op het eerste blad van haar notulenboek heeft geschreven, - onvaderlandslievende uitingen plaats vonden en anti-nationale verdedigingsbeginselen werden verkondigd. Herroep dus, waarde Kapitein Dinges, uwe overijlde en ongemeende woorden, en laat ons dan gezamenlijk met een vol glas op onze onderlinge harmonie drinken.

Kapitein Dinges, *diep aangedaan.* Mijnheer de Voorzitter en geachte leden, het voorgevallene doet mij ten zeerste leed. Men bedenke dat onze voorvaderen, toen hun strijd tegen Spanje 't felst was, in hun vaandel schreven: ‘liever Turksch dan Paapsch!’ 't Zal niemand onzer invallen, een letterlijke beteekenis aan die woorden te geven. Zij wilden met die leus alleen te kennen geven, dat zij zich tot geen prijs aan de priesterheerschappij wilden onderwerpen. Als men op die wijze mijne woorden zou gelieven uit te leggen, dan, geloof ik, behoeft niemand zich eraan te ergeren. Gaarne wil ik een vollen beker ledigen op onze harmonie en tevens den geachten Kolonel

en mijn waarden collega van de Armee de verzekering geven, dat het mij diep leed zou doen hunne kameraadschappelijke genegenheid te verliezen.

De Kolonel en het lid Grutter drukken Kapitein Dinges daarop de hand. De glazen worden geledigd, en dan wordt het 'Wien Neerland's bloed' aangeheven.

De Voorzitter schenkt eenige flesschen fijnen wijn, waarna de vergadering tot nader order wordt verdaagd.

Het land der geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

XII.

Gelijk ik hierboven reeds zeide, bij het bezoeken van Veurne en Dixmuiden wordt men door een zonderling gevoel bevangen, krijgt men eene gewaarwording van leegte en verlatenheid, welke eindigt met in stille droefgeestigheid te ontaarden. Doch, hoe aangrijpend deze indruk ook moge wezen, zoo is hij toch nog in lang niet gelijk te stellen met dien, welken men bij het binnenkomen van Nieuwpoort ontvangt.

Reeds van het oogenblik af dat men haar in de verte bespeurt, is het of deze vermaarde kleine stad als een geur van onbestemde treurigheid om zich verspreidt. Te midden van een vlak landschap, omgeven door een gordel van schoon gebladerte, waarboven de klokketorens harer kerken en haar schilderachtige wachttoren uitsteken, zoude zij vriendelijk en vroolijk kunnen zijn, en toch ondervindt men bij haren aanblik een gevoel, gelijk aan die niet te verklaren onaangename gewaarwording, welke zich zoo onwillekeurig van den mensch meester maakt wanneer hij een sterfhuis voorbij gaat. Men ziet niets, men hoort niets en evenwel is men als door vrees bevangen; spreekt men met iemand zoo wordt het gesprek onmiddellijk gestaakt, men verhaast zijne schreden, men verwijdert zich en luistert, ondanks zichzelf, of men ook gevolgd wordt. Zoo nu is het ook als men Nieuwpoort van de landzijde af beschouwt; men ziet niets dan begraasde wallen, groote,

zeer bladrijke boomen, dikke, levendig gekleurde torens en roode daken. Men hoort alleen het gezang der vogels, of die duizenden kleine geluiden, dat liefelijk gegons, 'twelk men den zang der velden kan noemen; dit alles zou dus zeer opwekkend mogen heeten en toch, men voelt zich overweldigd door eene vreemdsoortige, eveneens onverklaarbare zwaarmoedigheid, die hier toch niet van zekere bekoorlijkheid ontbloot is.

Naarmate men de stad nadert, wordt dit gevoel sterker, doch nu bestaan er ten minste gegronde redenen voor. Die half gesloopte vestingwallen, die ingestorte bolwerken, die tot puinhoop geworden metselwerken, die schoormuren en die borstweringen, thans gedeeltelijk geslecht ten behoeve van den landbouw, maar die des ondanks een ontzagwekkend voorkomen behouden, zij zijn waarlijk niet in staat iemand vroolijk te stemmen; aan die bedekte wegen, die schansen en die bolwerken hechten zich zóóveel oude, bloedige herinneringen, dat de geest als met geweld naar vroegere jaren wordt teruggeleid. Dáár ziet hij in een somber half duister de menschenslachtingen, welke hier plaats hadden. Zooveel vergoten bloed, zooveel vernietigd geluk, zooveel weduwen en weezen, de gevolgen van die noodlottige gevechten beweenende, en nu, na al dat bloed, na al dien rouw en die tranen, het drijven van een alledaagschen ploeg door dien met lijken bemesten grond, waarvan elke zandkorrel met de wapenen in de hand is betwist geworden. Waarlijk, zou er wel een treffender tafereel bestaan van de ijdelheid der menschelijke eerzucht?

Merk hierbij op, dat het innerlijk van Nieuwpoort deze treurige indrukken niet wegneemt. Twee groote straten, die elkaar doorsnijden, vormen bijna de geheele stad, of ten minste datgene wat er nog van over is. Op deze loopen andere stille en verlaten straten uit, slecht bezet met huizen van een armoedig voorkomen, die, met bergblauw of kanariegeel geverfd en van blinden in schreeuwend groene kleur voorzien, er ondanks dit harlekijnsgewaad allerongelukkigst uitzien, terwijl ze eerder in een dorp dan in eene stad zouden tehuis behooren.

Geen enkel van deze huizen komt ons nieuw voor. Niet een van die straten loopt behoorlijk ten einde. Het is duidelijk, dat men sedert tal van jaren geene nieuwe woningen gebouwd heeft en evenzeer kan men er zeker van zijn, dat al die thans onvoltooide straten zich weleer buiten hare tegenwoordige grenzen hebben uitgestrekt. Geheele wijken zijn zoo volkomen verdwenen, dat het dichte gras, 'twelk hare plaats vervangt, ternauwernood het spoor ervan laat ontdekken; in hetgeen er nog van rest zijn duizenden bijzonderheden, die er genoegen in schijnen te smaken dit treurig verval nog duidelijker te doen uitkomen. Hier is het een weeshuis, een schoon gebouw met een trapjes-gevel, een groot dak, een klokketoren, gedrukte ojieven, schelpen en cariatiden, in een woord, een waar juweel van bouwkunst.

Een weinig verder is het eene herberg die het zonderlinge, men

zou zeggen hier wel een weinig misplaatste uithangbord van *Hôtel de l'Espérance* voert, maar des ondanks een kleinood van bouwkunst is. Naar rechts en links heen ziet men vroegere kapellen, nu tot geheel wereldsche doeleinden gebruikt, waarvan de drielobbige ojieven, de slanke kolommetjes en de met gebladerte versierde kapiteelen heerlijk afsteken op de oude muren.

Niets is er, tot zelfs niet die groote, vierkante, massieve blinde toren, van een zoo geducht voorkomen, het laatste overblijfsel van de kerk der Tempelridders, doch meer gelijk aan een leenheerlijken slottoren dan aan den klokketoren van een Christelijk bedehuis, niets zeg ik, is er in die kleine stad, wat niet dat toch reeds zoo onuitsprekelijk treurige gevoel van verlatenheid nog pijnlijker maakt.

Onwillekeurig laat men zijne verbeelding werken. De ledige plaatsen, welke men tusschen de huizen gewaar wordt, herinneren aan de bloedige gaten door het kanon in de vijandelijke gelederen geboord, en die schijnbaar in zichzelf gekeerde, saamgetrokken, ingekrompen straten, zij doen denken aan het leven, dat langzamerhand het lichaam van een stervende verlaat.

Zelfs het hart van de kleine stad is niet veel levendiger dan hare overige deelen. Als ik zeg het hart, dan bedoel ik daarmede de groote marktplaats, het vroegere middelpunt, den ouden hoofdzetel van haar industrieel en gemeentelijk leven, weleer haar forum, doch nu even somber als hare breede, verlaten straten. Het kost moeite te gelooven, dat minder dan twee eeuwen geleden al die straten, al die toegangen, bevolkt, levendig, zelfs druk bezocht en woelig waren. Gelach en gezang weergalmden in de lucht, honderden matrozen herhaalden er het oude lied '*De reys naer Island*', 'twelk aldus aanvangt:

1

In 't jaer zeventien hondert,
Gij moet niet zijn verwondert,
Wij gaen al naer Nieupoort,
Om te slaen een akkoord.
Het is in de maand van Maert
Dat men 't klaer maekt tot den vaert;
Als 't klaer maeken was gedaen
Wilt verstaen,
't Zal wel gaen,
Moet'n we naer de foye gaen.

2

Elk met zijn lief geprezen
Moet in de foye wezen;
enz.

Tegenwoordig zwijgt alles en het forum is eene woestenij geworden, waar het gras welig tusschen de keien groeit, waar de wilde planten de oude muren bemachtigen en door hare frissche, levendige tinten het sombere, droefgeestige voorkomen der oude gebouwen nog meer doen uitkomen. Het is op dit plein, dat zich de beide voornaamste gebouwen van Nieuwpoort verheffen, namelijk de groote kerk en de hal.

De hal, weleer overstelpt van kooplieden en koopers, opgepropt met allerlei soort van koopwaren, thans ledig, verlaten en gesloten, heeft ondanks hare verlatenheid en den invloed van den tand des tijds, eene zekere majesteit en een grootsch karakter behouden. Hoewel geheel verweerd door regen en wind, derwijze afgeschilferd, dat de metselsteenen tusschen de uitgeweekte laag pleister te voorschijn komen, verheft zij niet minder statig haar forschen wachttoren, gekroond door fiksche torentjes die, ondanks de jaren, nog een oorlogzuchtig en uitdagend voorkomen behouden hebben. Met hare ineengedrongen kruisbogen, haar van buiten aangebrachte trap, hare dikke steunmuren en haar groot bruin dak, bezit zij een flink, wakker, krachtig voorkomen, dat eene afspiegeling schijnt van die machtige gilden, die kloeke vereenigingen, welke eertijds het land beheerschten, en die niet in gebreke bleven hun heiligdom naar hunne beeltenis te doen oprichten.

In de nabijheid van de hal verheft zich de kerk, waarvan de toren zonder spits en het door 't geschut beschadigde schip bijna alle karakter verloren hebben. Beide zijn in de vorige eeuw hersteld, doch men neemt het die ontzaglijke ophooping van klinkers en gehouwen steen euvel, dat zij, zonder vormen en zonder lijnen, met haar ontzettenden klomp, het zeldzame gebouw, dat haar buurman geworden is, als verplettert. Het is trouwens een kenmerkend karakter van de Vlaamsche kerken, dat haar omvang meestal buiten verhouding is met de grootte der stad, waarin ze gebouwd werden. Wanneer men zich in het open veld bevindt, stuit het oog telkens op de meest reusachtige klokketorens, op uitgestrekte koren en ontzaglijke kerkschepen en in de eenvoudigste dorpen, gelijk Eessen en Ghistelles, vindt men heiligdommen, welke eene groote stad niet ontsieren zouden; het zijn hoofdkerken, die schijnbaar naar landelijke gehuchten verdwaalden.

Evenwel, naarmate men die omvangrijke kerk van Nieuwpoort nadert, wordt de indruk, welken zij teweegbrengt, gunstiger. De groote boomen die haar omgeven, de stilte en kalmte welke heerscht op het haar omgevende kleine plein, een vroeger kerkhof dat uit den aard der zaak den stempel van treurigheid draagt, de klimop welke zich aan de uitstekende deelen van den steen hecht, een groot Jansenistisch Christusbeeld, waarvan het kruis geheel bedekt is door de klimplanten die langs den muur opgroeien, dit alles vormt eene kleurrijke versiering, die geheel doortrokken is van droefgeestige poëzie. De deur, door welke men het heiligdom binnentreedt, is boogvormig. Het verschilt

weinig of zij is het eenige wat nog van het grootsche, tot de 13de eeuw opklimmende bouwwerk overbleef.

Het schip is in spitsboogstijl, voor zoover ten minste het arme, herhaaldelijk verwoeste, op verschillende tijden herbouwde, herstelde of opgeknapte bedehuis een stijl behouden heeft. In het jaar 1600 werd de kerk geplunderd; alle versieringen, die wij er thans zien, zijn haar alzoo later dan die dagteekening aangebracht en getuigen ook, wat zuiverheid betreft, van den smaak van het tijdperk waarin ze ontstonden. De veelkleurigheid van het marmer, te dier tijde zoozeer in zwang, heeft er hare te groote menigte van schitterende tinten aan gegeven en zoowel de bekleeding van het koor als het oksaal, zijn meer gekunsteld en op effect berekend dan wezenlijk schoon. Enkele goede schilderijen en een cirkelvormige tabernakel met vijf terugwijkende verdiepingen, met kolommetjes en cariatiden, bas-reliefs en beeldjes, voltooien het kunstelement van dien ouden christentempel.

In de nabijheid van deze sieraden bevindt zich, in eene toonkas besloten, de koningin van de plaats; deze is eene Moeder-Maagd gekleed in een prachtig, met opgewerkt borduursel versierd gewaad, de kroon op het hoofd en den schepter in de hand; zij draagt het kind Jezus op den arm, dat eveneens overheerlijk gekroond is. Waarlijk, wij staan hier ver van den stal van Bethlehem. Welk een langen weg moest er tot hier worden afgelegd. Doch wie zou eraan denken zich daarover te beklagen. De geestelijkheid weet wel zeer juist wat zij doet. Het is niet bij toeval, dat zij de vrome legende derwijze heeft omgeschapen. De landelijke bevolking, ter wille waarvan zij al deze pracht en heerlijkheid aanbracht, heeft eene te groote minachting voor armoede, dan dat men haar ongestraft en zonder gevaar den nederigen stand van Jozef en Maria zou kunnen voor oogen stellen. In een stal geboren, waarlijk, eene mooie grap! zulke zaken geschieden dagelijks, maar overkomen dan den kinderen van zeer geringe lieden. Doch een geborduurd gewaad, eene vergulde kroon en een schepter, verrijkt met edelgesteente, dat heeft niet ieder die het wenscht Buitendien, is het geene waarheid, dat men alleen aan de rijken leent? Vóór de toonkas is eene breede armbus geplaatst, waarop, als krachtig beroep op de algemeene liefdadigheid, het volgende opschrift staat:

o MENSCH
terwijl gij zijt in 't leven
wilt vrij hier in dees
BUSSE GEVEN.

En zoo de bus goed gevuld geraakt, gelooft dan maar vrij, dat de kroon, de schepter, de mantel, de borduursels en de valsche edelsteenen voor een groot deel daartoe bijdroegen.

De Maagd van Nieuwpoort toch is niet het ware Maria-beeld van deze landstreek. Ondervraag dienaangaande een schipper, een matroos, een visscher. Hij zal u zeggen dat de ware, de eenige patrones, in wie men onvoorwaardelijk vertrouwen kan stellen, de Maagd van Lombardzijde is.

Sedert eeuwen toch bezit deze Maagd de macht om wonderen te doen, en het zijn voornamelijk de beden der zeelieden, waaraan zij een gunstig oor verleent. Zoodra de bemanning van een visschersvaartuig of van een kustvaarder zich in nood bevindt, wendt zij zich tot de 'Goede Moeder van Lombardzijde' om bijstand. Is er uitkomst geschonken, dan ziet men de wakkere zeelieden, zoodra zij aan land komen, hun vaartuig vast leggen, hunne beste kleederen aantrekken, zich in gelederen scharen en dan in optocht zich zwijgende naar het wonderdoende beeld begeven. Tracht niet hen te doen spreken, gij zoudt geen woord over hunne lippen krijgen. Vrouwen en kinderen, vaders en moeders, scheepsreeders en patroons, ze mogen hen aanspreken, hun bijzonderheden van de reis vragen, naar de ontbrekenden vernemen, niets is in staat om hun verplicht stilzwijgen te verbreken. Hunne lippen blijven gesloten, zij antwoorden niet en eerst na het volbrengen van hunnen pelgrimstocht, nadat ze tal van waskaarsen ontstoken en hunne *ex voto's* opgehangen hebben, vinden zij de spraak terug en gaan zij ertoe over een verhaal te geven van het gevaar, waaraan zij zoo 'wonderdadig' ontkomen zijn.

Intusschen beperkt de Maagd van Lombardzijde hare goede diensten niet enkel tot de zeelieden, hetgeen zeker wel als een bewijs voor de voortreffelijkheid van haar hart getuigt; zij komt ook den landbouwers ter hulp en, al naar het jaargetijde dit vereischt, geeft zij koude of warmte, droogte of regen - zoo beweert men ten minste aan Lombardzijde - en om zich van hare welwillende voorspraak bij het gesternte en de wolken te verzekeren, worden de negendaagsche gebeden en de offeranden haar in menigte toegewijd. Zijn de negendaagsche gebeden niet voldoende, dan haalt men haar in groote staatsie af en men voert haar, begeleid door eene schitterende processie, op de noodlijdende velden rond.

Eenige schrijvers van het land(*) hebben deze vrome handelingen in verband gebracht met de vereering der oude Saksers voor de godin Nehalennia, die Scandinavische evenknie van de 'Selena' der Grieken, de bestuurster van het getij, de beschermster van de loodsen, die zij des nachts bijlicht, wier invloed op den gang des tijds in vele gevallen tegenwoordig nog als onbetwistbaar wordt beschouwd. Die schrijvers hebben treffende overeenkomsten gevonden tusschen de overoude gebruiken en die van onze dagen, zelfs zóó overtuigend dat zij

(*) In 't bijzonder de Heer Lanssens. Zie zijne *dissertation sur le culte de la Lune*, aangehaald in *l'histoire de Nieuport.*

de aanbidding der Maagd van Lombardzijde beschouwd willen hebben als eene Christelijke gelijkstelling met de vereering van Nehalennia. En hierin hebben zij wellicht geen ongelijk gehad. Ieder, die zich met Vlaamsche en Zeeuwsche oudheden heeft bezig gehouden, weet hoezeer de antieke Nehalennia, vooral langs de kusten der Noordzee, de volksgunst genoot; ook zal men niet vergeten zijn, dat in eene kerk op het eiland Walcheren, te Domburg, de fraaiste altaren, die aan deze welwillende godin gewijd werden, zijn teruggevonden(*). Te willen vasthouden aan de voortzetting van eene zelfde godsdienstige vereering, doch met eene eenvoudige naamsverandering, is dus geene wetenschappelijke ketterij, maar wel is het eene dwaasheid om zich erover te ergeren en er schande van te spreken. Want, met de vereering weder op zich te nemen van de verjongde, door de Romeinen gelatiniseerde godin, heeft de Vlaamsche geestelijkheid niet anders gedaan dan zich gehouden aan hetgeen hare talrijke voorgangers deden, om namelijk nogmaals een gebruik in werking te brengen, dat te allen tijde en in alle landen in zwang is geweest.

Men moet inderdaad wel geheel onbewust zijn van de macht, welke de overleveringen op onzen geest uitoefenen, en geene rekening houden met den dwang, waarmede de gewoonte ons verstand overheerscht, om er zelfs maar over te denken, om die voortdurende verpassingen euvel te duiden. Een Engelsch wijsgeer(†) heeft het op afdoende wijze gestaafd, ‘wat ons in dit oogenblik het meeste treft, is niet de moeilijkheid om eene duurzame wet te verkrijgen, maar om er afstand van te doen; niet om eene kern van gewoonten te erlangen, maar om die te verbreken; het is niet om de eerste blijvende gebruiken te vestigen, maar om ze af te schaffen, ten einde te trachten tot iets beters te geraken.’

Het zonderlingste is, dat, hoe meer men afdaalt op de ladder der kennis, hoe meer men gevoelt dat de geest zich krampachtig vasthecht aan die kern van ‘gewoonten’ en aan die ‘blijvende gebruiken’, terwijl de invoerder van nieuwigheden, door de plaatselijke vooroordeelen met zijne leer overeen te brengen en de denkbeelden, waarvan hij zich als apostel heeft opgeworpen, onder den dekmantel der aangenomen overleveringen in te voeren, niets anders dan een zeer staatkundige en met kennis van zaken bestuurde daad begaat. Ook is het niet alleen in Vlaanderen, dat de Katholieke geestelijkheid tot die verpassingen is overgegaan.

Begeef u naar Italië en Sicilië, overal, te Florence, te Rome, te Syracuse, vindt gij heidensche tempels omgeschapen tot Christelijke kerken en onder het dekkleed van echt Katholieke plechtigheden,

(*) De altaren, prachtig van stijl en van eene uitstekende sierlijkheid, worden tegenwoordig in het museum te Leiden bewaard. Het *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, waarvan ik de eer heb lid te zijn, bezit er in zijn museum te Middelburg belangrijke en zeer zeldzame afbeeldingen van.

(†) W. Bagehot in zijne *Lois scientifiques du développement des nations.*

herkent gij de geheiligde mysteriën van het keizerlijk Rome. Of wilt gij een ander vasteland bezoeken, lees Humboldt; hij zal u aantoonen dat de Spaansche zendelingen, ten einde de Mexikanen tot bekeering te brengen, hen verzekerden, dat hun eerste godsdienst de Christelijke godsdienst is geweest, dat deze echter vervalscht was geraakt en de leer, welke *zij* nu predikten, een eenvoudige terugkeer was tot het oude geloof. Wil verder ook opmerken, dat alle apostelen der Hervorming geene andere bewijsgronden aanvoerden voor de omverwerping van het Katholieke geloof; in onze dagen hoorden wij trouwens eene geheel nieuwe sekte soortgelijke taal bezigen en, nadat zij zich ternauwernood gevestigd had, den zeer voorbarigen titel van ‘Oud-Katholieken’ aannemen.

De mensch is vóór en boven alles een slaaf van zijne gewoonten. Wij allen, zooals wij daar zijn, hebben een afkeer van nieuwigheden. Elk nieuw denkbeeld, hetzij het op kunst, op staatkunde, op godsdienst, of zelfs op het huishouden betrekking heeft, is ons onaangenaam en staat ons tegen van het oogenblik af, dat het in strijd is met onze gewoonten, dat het de door ons aangenomen gebruiken tegenwerkt, in één woord, dat het breekt met het verleden. Men moet inderdaad niet geleefd hebben om niet te weten welke macht, welke tooverkracht, welk eene heerschappij de welluidende woorden: ‘de gebruiken van onze voorzaten’ of, ‘het geloof onzer vaderen’ op bijna alle menschelijke gemoederen uitoefenen. Dat geloof moge tot de meest beklagenswaardige overdrijving lijden, die gewoonten geheel strijdig zijn met recht en verstand, de overlevering komt te hulp om ze te vervormen in een of ander afgod, waaraan het verboden is de hand te slaan. Ook kan men zeggen, dat een nieuwe godsdienst, die zich van de plaatselijke overleveringen meester maakt en deze, in plaats van ermede te breken, van ze uit te roeien of te vernietigen, naar de behoeften van de nieuwe godsvereering weet te plooien en aan zijne formulieren aan te passen, zeer voorzichtig, bekwaam en beredeneerd te werk gaat.

Men moet inderdaad niet vergeten, dat voor het volk het onderscheid van den eenen godsdienst tot den anderen volstrekt niet berust op het verschil van leerstellingen, maar geheel en al op de verschillende wijze waarop hij gepredikt wordt. En dit verschil van prediking is de rijkste bron van onderlinge verachting, van afkeer, van terugstooting; het is 't krachtigste uitgangspunt van haatdragende gevoelens, dat der menschheid ooit ten dienste heeft gestaan.

In 't wezen der zaak bekommert men er zich minder om, te weten welke de grondbeginselen van een mensch zijn, dan te weten of hij handelt en hoe hij handelt. In het Oosten is een verschil in de wijze van reiniging, zooals de godsdienst die daar medebrengt, voldoende om tusschen twee in eensgezindheid levende wezens een onoverkomelijken slagboom op te werpen. Bij ons verhindert het verschil in de

manier om het avondmaal te gebruiken maar al te dikwijls de vereeniging van twee familiën. Dit verklaart ons dan ook volkomen, waarom de kerkelijke wetgevers, die alle gevaarlijke aansluiting wenschen te vermijden, hunne volgelingen omsloten hebben met eene soort van scheidsmuur uit bekrompen godsdienstige praktijken bestaande, waaraan, onder bedreiging van ketterij, niemand het recht heeft zich te onttrekken.

Het is inderdaad minder moeilijk, om met het leerstuk in een vergelijk te komen dan om met den eeredienst te breken. De letter legt oneindig meer dwang op dan de Geest. En zonder al te ver te gaan, zonder die provinciën welke wij nu beschouwen te verlaten, hoevele krachtige geesten bevinden er zich niet in die Vlaamsche steden, die reeds sedert lang met het Katholicisme gebroken hebben, en die zich toch aan de gebruiken ervan nog niet hebben kunnen onttrekken?

Hoevelen zouden wij er vinden onder degenen, die zich als vrijdenkers uitgeven en terecht of te onrecht hevig uitvaren tegen 'tgeen zij grove bijgeloovigheden noemen, die toch in de kerk trouwen, hunne kinderen laten doopen, hunne dochters naar het klooster en hunne zoons naar de priesterscholen zenden, en die het niet meer dan natuurlijk vinden, dat hunne vrouwen naar de mis en ter communie gaan.

Doch door al deze bespiegelingen zijn wij ver van Lombardzijde en haar Maria-beeld afgedwaald. Laat ons spoedig ernaar terugkeeren, te meer, omdat wij ons daar in de wieg en bakermat van Nieuwpoort zullen bevinden. Dit gehucht, 'twelk zelfs in den tijd van Sanderus reeds niet meer dan een ‘nietig dorpje’(*) mocht heeten, was eertijds eene door zijne haven beroemde stad, *olim oppidum famoso portu nobile.* Gramaye beweerde, dat zij gesticht was door Longebard, die omstreeks het jaar 500 dit gedeelte van Vlaanderen bezocht. In den jare 1100 was zij eene gewichtige, wel bevolkte stad; de visscherij was er toen in een bloeienden toestand; zout werd er in groote hoeveelheid gewonnen en van dit artikel alle jaren voor aanzienlijke sommen uitgevoerd(†). Maar toen in 't jaar 1134 de haven tengevolge van hevige orkanen aanving te verzanden, ging dat schitterende fortuin weldra te loor, de bewoners ontvloden de oude stad, zij trokken het water over en vestigden hun zetel te Santhove, dat van toen af Nieuwpoort werd geheeten. Lombardzijde verdween evenwel niet onmiddellijk. Een kroniekschrijver, Oudegheerst, deelt ons mede dat zij in 1369 nog onder de drie en twintig niet gesloten steden van Vlaanderen geteld werd; hare jeugdige mededingster had haar echter toen reeds in de schaduw gesteld, en de oude, zichtbaar wegkwijnende stad ging met snelle schreden haren ondergang tegemoet.

(*) *Vicus ignobilis.* Zie de *Flandria illustrata.*
(†) *Chronyck van Nieuport.*

De geschiedenis van Nieuwpoort zou op wijsgeerige wijze in twee onderscheiden deelen te splitsen zijn: hare krijgskundige geschiedenis, die haar hoovaardig maakte en hare zeevaartgeschiedenis, die haar voordeel aanbracht. Aan de laatste had zij hare volkomene ontwikkeling, haar rijkdom, haar handelsgewicht - aan de eerste al hare ongelukken te danken. Hare tonens, hare poorten en hare vestingwerken, waarop zij zoo fier was, brachten haren ondergang teweeg, want niet minder dan acht maal werd zij belegerd. Bij eene van deze belegeringen, die van 1383, werd zij geheel vernield. Van de geheele stad bleef niets over dan een gedeelte van eene kerk, en die plompe, vierkante toren waarvan wij reeds spraken en die, na eerst tot de kerk der Tempelridders behoord te hebben, toenmaals de wachttoren van eene der nieuwe poorten werd.

In 1423 op last van Filips den Stoutmoedige weder opgericht, herbouwd naar een regelmatig plan, met rechtlijnige straten die elkaar met rechte hoeken doorsnijden, begon zij weldra weer te herleven, weder tot een bestaan te geraken en zich opnieuw te bevolken; zij nam spoedig in rijkdom toe en bereikte vrij snel het toppunt harer macht, dier macht welke bij het uitbreken der religie-oorlogen reeds zou beginnen te tanen. En toch is het omstreeks dat tijdstip, namelijk in het jaar 1600, dat het schoonste wapenfeit waarvan zij getuige was, die beroemde slag van Nieuwpoort, welke haar naam onsterfelijk zou maken, onder hare muren plaats had.

Maurits, Graaf van Nassau, Stadhouder van de Vereenigde Provinciën, die, na in de nabijheid van het fort Philipinet de Schelde overgestoken te zijn en Ostende ontzet te hebben, aan het hoofd van een leger van 12,000 man Vlaanderen was binnengetrokken, kwam den 1sten Juli voor Nieuwpoort zijne tenten opslaan. Hij koesterde de hoop dat hij, met de stad onverhoeds aan te vallen, haar tot overgaaf zou dwingen vóór dat de vijand nog recht begrepen zou hebben, dat de plaats belegerd was. Men had er inderdaad niets van gehoord, dat de Aartshertog krijgstroepen verzamelde en de jeugdige Stadhouder meende er zeker van te zijn, dat hij de operatiën van het beleg zou kunnen leiden, zonder in het minst gedwarsboomd te worden. Hij had zich echter grovelijk misrekend. Van den aantocht van Maurits verwittigd, begaf de Aartshertog zich in allerijl naar Gent waar hij eenige regimenten bijeenverzamelde, vervolgens nam hij zijn koers naar Brugge en bewerkte daar zijne vereeniging met den Admirant van Aragon en Graaf de Berghes, terwijl het koninklijke leger, 15,000 man sterk, daarna regelrecht op Ostende aantrok.

Deze onverwachte nieuwstijding, in het midden van den nacht door een koerier uit Ostende aangebracht, deed groot alarm in het kamp van Maurits ontstaan. Er was niets gereed om den vijand het hoofd te kunnen bieden, men was ternauwernood met het opwerpen der verschansingen begonnen. Het leger was verdeeld; twee derde er-

van bevond zich van het hoofdkwartier gescheiden door eene haven, die men niet dan bij laag tij kon oversteken. De Hollanders waren wellicht nimmer in zulk een hachelijken toestand. Maurits zag het gevaar onmiddellijk in; met groote kalmte nam hij den stand van zaken op; hij ging met zichzelf te rade, kwam spoedig tot eene beslissing en besloot den veldslag aan te nemen; vervolgens nam hij alle noodige maatregelen om, indien hij niet meer kon doen, ten minste de eer te redden.

Bij het aanbreken van den dag ving hij aan zijne strijdkrachten op één punt te verzamelen. Terzelfder tijd vaardigde hij Graaf Ernst van Nassau met negentien honderd man af, om den vijand te verkennen, zijn marsch te vertragen en, zoo mogelijk, de brug over de Leffnighe af te breken. Ongelukkig kwam deze voorhoede te laat; de brug was reeds in 's Hertogs macht. Graaf Ernst, getrouw aan de ontvangen orders, liet zich door dezen tegenspoed niet ontmoedigen, hij werd met den vijand handgemeen, hield hem langen tijd bezig eer hij zich overwonnen gaf, en belette den Spanjaarden daardoor het voorwaarts trekken, zoodat het later dan drie uur was, toen de beide legers tegenover elkander stonden.

De Aartshertog, in geestdrift gebracht door dezen aanvankelijken voorspoed en in de meening verkeerende, dat hij het grootste deel van de vijandelijke legertroepen overwonnen had, zond in alle richtingen koeriers uit om zijn zegepraal te verkondigen. Reeds luidden te Brugge en Gent de klokken ten teeken van vreugde, en hij was dan ook niet weinig verbaasd de Staatschen te vinden, die hem onverschrokken afwachtten en aan geen terugwijken schenen te denken. Hun besluit stond vast; er bleef hun niets over dan te overwinnen of te sterven. In de kansen op overwinning had Maurits de wanhoop dan ook niet voor een gering deel medegerekend; zijne vloot, die in geval van tegenspoed aan zijn leger eene wijkplaats had kunnen aanbieden, was reeds in den vroegen morgen door hem teruggezonden, en toen de soldaten vol verbazing de schepen zagen wegvaren had hij, het front langs rijdende, hun toegeroepen: ‘Kameraden, ziet het leger dat nadert en den vloed die opkomt. Wij moeten ons over de lichamen onzer vijanden een weg banen of wel al het water opdrinken, dat wij achter ons hebben. Doet dus uwe keus!’(*).

Toen de Aartshertog het Hollandsche krijgsvolk in zulk eene schoone slagorde zag, scheen hij een oogenblik te weifelen; doch zijne soldaten, opgewonden door hunne aanvankelijke overwinning, lieten hem geen tijd tot bedenken. De Spanjaarden beschouwden de krijgslieden der Vereenigde Staten dan ook slechts als ‘oproerige onderdanen, bijeengeraapt en aangevoerd door ketters en lieden, die wegens de ontrouwe waarneming van de hun aanvertrouwde ambten vogelvrij verklaard

(*) Zie het verhaal, dat Aubéry du Maurier dienaangaande geeft.

waren'(*). Zij droegen dezen bijna evenveel minachting als haat toe en 'beklaagden zich dat men hun hunne prooi onthield'(†). Zij lieten zich niet weerhouden en drongen voorwaarts. Het eerste treffen had op het strand plaats tusschen de beide voorhoeden; maar weldra werd het gevecht algemeen. Langen tijd bleef de uitkomst onzeker. De Fransche musketiers en kurassiers(§), die in het leger van Maurits dienden, deden wonderen van dapperheid, maar het was voornamelijk eene gelukkige beschikking van den Stadhouder, die het lot van den dag besliste. De tien stukken, die zijne geheele artillerie(**) uitmaakten, waren op de duinen gesleept en op teenen horden in batterij gesteld. Die van den Aartshertog daarentegen, welke men overhaast had medegevoerd, waren zonder voorzorg opgesteld en zakten bij elke ontploffing dieper in het zand. Weldra bemerkte men in de beide legers, dat de Staatsche artillerie de eenige was die bleef voortgaan met vuur geven; terzelfder tijd deden de stralen van de ondergaande zon, die de Katholieke soldaten verblindden, het vuur hunner musketten verflauwen. De Aartshertog gaf intusschen al zijn moed en zijne dapperheid ten beste; hij zette zijn helm af om zich beter te doen herkennen en, altijd in het heetst van het gevecht vooraan, gaf hij bevelen als een veldheer en stelde zich aan het gevaar bloot als een soldaat. Bij het vallen van den avond was men van beide zijden nog onzeker over de uitkomst van het gevecht. Toen beproefde Maurits nog eene uiterste krachtsinspanning. Hij had eene reserve van een driehonderdtal ruiters achtergehouden, en zond deze nu op het vijandelijk leger aan. De verschijning van die onverwachte, versche troepen, verbaasde de Spanjaarden zeer en deed hen wankelen; toen de stadhouderlijke soldaten het aarzelen van den vijand bespeurden, deden zij een algemeenen aanval en schreeuwden daarbij uit volle borst 'victorie!' Op dit geroep geraakten de Katholieken in wanorde, verbraken hunne gelederen en sloegen op de vlucht. 'De aartshertog, met de weinige moedige manschappen die hij nog kon bijeenvergaderen, weerstond nog langen tijd de macht van den vijand, waarbij hij zich voor zijn persoon zeer dapper en moedig gedroeg; er werden hem twee paarden onder 't lijf doodgeschoten. Eindelijk (ofschoon licht) zelf aan het hoofd, op de hoogte van het linker oor gewond, door den vijand van alle zijden omringd en weinig gesteund door de zijnen, besloot hij, ofschoon met weerzin, terug te trekken'(††). Zijn aftocht verkeerde echter weldra

(*) *Brief van een edelman uit Brugge* (Handschr. Nr. 16816 in de bibliotheek van Bourgogne). Éen hoogst merkwaardig handschrift uit den tijd der gebeurtenis, weinig bekend en zeer waarschijnlijk onuitgegeven, daar ik het nergens ontmoet heb.

(†) Le Clerc, *Histoire des Provinces Unies*, VIIde boek, bladz. 209.

(§) Kardinaal Bentivoglio (Deel 3, boek VI, bladz. 148) kent hun een groot deel der eer van dien dag toe.

(**) Ik neem hier het cijfer van Grotius. Van Meteren geeft aan Maurits slechts vier kanonnen en zes aan den Aartshertog. Het was de tijd toen met dertig duizend soldaten en tien stuks geschut een groote veldslag kon geleverd worden.

(††) *Brief van een edelman uit Brugge.*

in eene overhaaste vlucht en het was alleen aan de snelheid van zijn paard, dat hij zijn leven te danken had.

Al de edellieden, die Maurits op dien voor immer gedenkwaardigen dag omringd hadden, vereenigden zich des avonds voor zijne tent om hem geluk te wenschen. Zij vonden hem aan den avondmaaltijd in gezelschap van den Admirant van Aragon, die in het heetst van den strijd gevangen genomen was. Groote vreugdevuren, door de soldaten ontstoken, verlichtten met hunnen helderen gloed in de verte zoowel de duinen als de zee, en in het kamp deed de levendigste vreugde en de uitbundigste voldoening zich allerwege op luidruchtige wijze vernemen. Slechts de Stadhouder bleef afgetrokken en peinzende, want hij alleen wist ten koste van welk gevaar hij het schoone woord van den Markies De Pescaire bewaarheid had: ‘De roem, door ware dapperheid en verheven daden in den oorlog verworven, is vereerender en duurzamer dan die, welke door de hooge gunst der koningen dezer wereld verkregen wordt.’

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

XV. Breng mij goed bier!

Breng mij goed bier, want zonder bier
Beteekent 't leven niet een' zier!
Verkocht is mijn land, verzopen mijn goed,
  Dat doet,
Dat het bier mij smaakt zoo zoet.

Breng mij een glas, ja, nog een glas,
Dat komt voor mijn verdriet te pas!
'k Ben paarden en ploeg, 'k ben alles nu kwijt,
  't Is tijd,
Dat het bier mij wat verblijd!

Breng nog een glas... 'k ben nog niet vol...
En ben ik vol, dan word ik dol!
De vrouw is lang dood!... de dochters zijn heen.
Waar heen?
Ach, ik zing... ik lach en ween.

XVI. O werden alle bloeisels vruchten.

O werden alle bloeisels vruchten,
Dan ware er niet voor nood te duchten;
Beziet ten gaard de kerselaren,
Bedekt met rijke bloemenpracht,
Dat alle bloeisels vruchten waren!

Insekten kruipen in de kelken,
Door hitte en koude bloemen welken;
Beziet ten gaard de kerselaren,
Terwijl de musch verlangend wacht
Nipt zij reeds aan de malsche blaren.

Ik zelf ga bloeiseltakjes plukken
En weet ze op niemands hart te drukken...
'k Bezie ten gaard de kerselaren,
Aan vruchten heb ik niet gedacht...
Dat alle bloeisels vruchten waren!

XVII. Wij gevoelen ons ver boven het dier.

Wij gevoelen ons ver boven het dier,
En houden deftig en trotsch het hoofd omhoog,
We dragen 't godlik bewustzijn in ons
Van 's morgens, wen lachend de zonne gloort,
Tot 's avonds, wen schuchter en rein
't Starrenlicht glimt - Er is een eeuwige Schepper.

Een geweten leidt de daden van ons,
Het klingelt luid in het hart als eene klok,
Aan 't strijden, lijden verleent het de kracht
Om meer te verduren, met sterken wil
Te roepen: een ieder is vrij!
Moet het zijn, ja! zoo wil het de eeuwige Schepper.

Wij beginnen 't leven moedig en frisch,
Het toovert ons in den glans des lentetijds
De wereld bruisend en bloeiende voor!
Wij vragen - wie sluit hier het leven op?
Wie leeraart het doodzijn?... Hij liegt,
Hoont en vloekt 't woord: er is een eeuwige Schepper!

XVIII. Mild waaien mij de geuren toe.

Mild waaien mij de geuren toe,
De geuren toe der rozen,
Terwijl ik van het wandlen moe
Ter hage zit te poozen.
Die geuren roepen in den geest
Twee kinderen, knap van hart en leest.

Mild minnend liepen zij te zaam,
Door hageloof en rozen,
Ze zeiden lachend hunnen naam
Bij 't heimlik kussen, kozen....
De liefde straalde uit hun gezicht
En droeg hun hart in 't liefdelicht.

Waar zijn die lieve wezens, waar?
Waar zijn ze heengeweken?
Zijn zij, als man en vrouw te gaar
Gaan liefdevruchten kweken?
De rozengeuren waaien mild....
En vragen klinken vaak in 't wild.

EMANUEL HIEL.

(*Wordt voortgezet.*)

Suum cuique.

Nieuwe uitgaven.

Romantische Werken van J.J. Cremer, Leiden, D. Noothoven van Goor.

Zal men 't prijzen of laken, dat de uitgevers met een compleete uitgave beginnen, terwijl de schrijver nog leeft? Meer het eerste dan het laatste, wanneer zulk een uitgave geschiedt zooals Cremer 't doet: met een ernstige herziening of, zooals hijzelf 't weder plastisch uitdrukt, met het ‘snoeimes’. Gewoonlijk wordt zulk een taak na den dood van den auteur overgelaten aan vrienden, maar wie zou dit hier kunnen doen? Zelfs de meest intieme vriend zou zeker na eenige vruchtelooze pogingen besluiten, om eenvoudig te laten herdrukken. Het talent van Cremer is te eigenaardig, zijn werk kan gecritiseerd maar niet verbeterd worden; dat kan alleen hijzelf en gelukkig dat hij het heeft gedaan. In de voorrede of liever in het: ‘Aan den lezer’ geeft hij rekenschap van zijn taak op een hem vereerende bescheiden wijze; zijn letterkinderen zijn bij het publiek zoo geliefd, dat men van een schrijver, die zooveel succes beleeft, verwachten kon, dat hij zich bepaalde tot het classificeeren van zijn werken; Cremer echter - en daaraan herkent men het ware talent - neemt ongezocht het mes en snoeit en bindt en erkent, dat hij veel heeft weggeworpent, toont dat hij na vijf en twintig jaren door den hem toegezwaaiden wierook niet is bedwelmd, maar voor zich het Excelsior in het oog heeft gehouden. Het behoeft wel niet gezegd te worden, hoeveel deze uitgave daardoor in waarde heeft gewonnen, en welk een onschatbaren dienst Cremer daarmee aan het publiek, aan onze letterkunde heeft bewezen.

Aan den energieken Van Santen wordt in de voorrede een goed woord van hulde gebracht. Terecht is 't hier en elders met oprechtheid bejammerd, dat die wakkere man in de kracht van 't leven ons moest verlaten.

Het portret van Cremer bij het eerste deel is van zeldzame gelijkenis. Reeds is het tweede deel verschenen. Wij wenschen den gevierden schrijver opgewektheid en kracht om de herziening zoo te volbrengen, dat hijzelf erover tevreden is. Nederland zal trotsch blijven op zijn Cremer.

De Nederlaadsche Wetboeken zooals zij tot op 1° Januari 1876 zijn gewijzigd en aangevuld door m^{r}. J.A. Fruin, Hoogleeraar te Utrecht.

De vijf eerste afleveringen van dit werk, verschenen bij de uitgevers Beijers, Nijhoff en Thieme, bevatten de Grondwet, de Wet houdende algemeene bepalingen der Wetgeving en van het Burgerlijk wetboek, Boek I, II en de 9 eerste titels van Boek III. Deze uitgave geschiedt in roy.-8vo. formaat en bevat toelichtende aanteekeningen van den Hoogleeraar op de artikelen; daarbij behoort een editie in zakformaat zonder aanteekeningen, welke de inteekenaren op de groote editie reeds kosteloos hebben ontvangen.

Het is een onbetwistbare waarheid, dat alle tekstuitgaven van onze Wetboeken onvolledig en onnauwkeurig, alsmede thans verouderd zijn.

Niet alleen dat men op de juistheid van den daarin opgenomen tekst in het minst niet kan rekenen, maar verschillende wetten ontbreken, die zelfs bij een

beperkte opvatting van hetgeen zoodanig werk behoort te bevatten, moesten zijn opgenomen.

In die behoefte, nog vergroot door een aantal partieele wetten in de laatste jaren tot stand gebracht, is door de reeds complete zakeditie werkelijk voorzien.

En toch, sedert den 1sten Januari 1876 is ons Staatsblad al weder verrijkt met onderscheidene wetten, welke de Rechterlijke Organisatie, het Burgerlijk Wetboek, dat van Burgerlijke Rechtsvordering en de Reglementen van 14 September 1838, merkelijk hebben gewijzigd.

Daarom ontvingen de bezitters van de kleine editie een vel, bevattende aanvullingen ten gevolge van gewijzigde wetgeving tot op 1o September 1877, hetwelk niet minder dan tien bladzijden druks beslaat.

In 1875 was op zoodanige uitgaaf onzer Wetboeken met de daaraan verknochte wetten aangedrongen door Mr. Hingst in het Rechtsgeleerd Bijblad, die daarbij op bl. 3, 129 en 228, een niet te versmaden aanwijzing deed van leemten en gebreken in andere uitgaven voorkomende, en van de wetten, die de bestaande wetgeving wijzigden.

De groote editie heeft in de eerste plaats het voordeel, dat zij met een flinke, duidelijke letter is gedrukt. Op de onderscheiden artikelen vindt men, behalve de aanteekeningen van den Hoogleeraar Fruin, de afzonderlijke wetten en besluiten, die tot de artikelen in betrekking staan. Voorts wordt gewezen op analoge bepalingen in vroegere wetsontwerpen, en verwezen naar commentaren op onze Wetboeken als van Opzoomer, Diephuis en anderen.

Meer volledig vinden we deze op het Burgerlijk Wetboek, dan b.v. op de zoo belangrijke Wet houdende algemeene bepalingen, waar we noch het werk van Opzoomer, noch dat van Nienhuis vermeld vonden.

Het komt ons voor, dat dit werk door zijne volledigheid en den aard der aanteekeningen voor het dagelijksch gebruik uitstekend practisch is; toch veroorloven wij ons de opmerking, dat het nog bruikbaarder zou zijn, indien aan de bovenzijden der bladzijden ware vermeld het opschrift van de titels of afdeelingen, in plaats van de cijfers der daarop voorkomende artikelen.

Wereldgeschiedenis voor het volk door K.F. Becker naar de laatste Hoogduitsche uitgave geheel omgewerkte 3e druk door dr. J.W.T. de Vogel en J. Jongeneel, oud-Hoogleeraar met eene aanbeveling van dr. R.P.A. Dozy, hoogleeraar in de Algemeene Geschiedenis aan de Hoogeschool te Leiden. Leiden. D. Noothoven van Goor.

Wij begroeten dit werk met groote sympathie, vooral om de aangename herinneringen, die wij hebben van de vroegere uitgave van Becker's Algemeene Geschiedenis; men zag hiervan weinig exemplaren meer; op verkoopingen gingen zij gretig weg. De nieuwe uitgave, waarvoor het initiatief genomen werd door den wakkeren uitgever Noothoven van Goor te Leiden, bewerkt door bekwame handen, Dr. J.W.T. de Vogel, leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Rotterdam en den oud-Hoogleeraar J. Jongeneel, geschiedde naar de laatste, achtste Hoogduitsche uitgave.

Wij kennen den Duitschen tekst niet, maar wij behoeven dien niet om een gunstig oordeel te kunnen vellen; Professor R. Dozy, wiens gezag in deze wel door niemand betwist zal worden, verklaart, dat de bewerking door de Duitsche uitgevers aan bekwame handen werd toevertrouwd en de nieuwste resultaten der wetenschap werden opgenomen; genoemd worden Dr. Hertzberg, Dr. Nasemann, Adolf Schmidt en Eduard Arnd; ieder van deze geleerden heeft dat gedeelte ge-

nomen, waarvan hij een bijzondere studie heeft gemaakt, zoodat men met grond een degelijk werk kon verwachten.

De kleinste helft van de over 't geheel uitmuntende vertaling is verschenen; *Oude Geschiedenis* deel 1 en 2, *Middeleeuwen*, 15 vel van het 3de deel; *Nieuwste Geschiedenis* 6 vel van het 7de deel, terwijl tevens compleet is de *Geschiedenis van de jaren* '67 *tot* '71.

Dat de uitgever succes zal hebben met deze uitgave, is niet twijfelachtig; Becker's naamwas reeds populair; voor de ontwikkeling van ons volk zelf wenschen wij een ruime verspreiding.

Eenige dagen geleden maakten wij kennis met een vervolg op Becker's Wereldgeschiedenis, namelijk de *Geschichte der Jahre* 1871 *bis* 1877, *von Constantin Bulle* (Leipzig, Duncker und Humblot), wiens *Geschichte der neuesten Zeit* 1815 *bis* 1871 (Leipzig, Veith en Co.) reeds zulk een gunstig onthaal bij ons heeft gevonden. Het tweede deel van dat werk verschijnt op het laatst van dit jaar; wij geven den uitgever in overweging ook dit werk voor deze uitgave te laten vertalen: nog beter zou het wellicht zijn, het èn voor de inteekenaars op Becker's Wereldgeschiedenis verkrijgbaar te stellen èn afzonderlijk. Er bestaat, voorzoover wij weten, in onze taal geen goed geschiedkundig werk over de laatste, zoo uiterst belangrijke jaren.

Brievenbus.

I.
Aan den heere kolonel lid van onze militaire bijeenkomsten enz. enz.

Ingevolge de door UHoogEdelGestrengen uitgesproken veroordeeling der ex-vertrouwelijke circulaire van den vorigen minister in ‘Onze militaire bijeenkomsten’ heb ik de eer U met de meeste bescheidenheid te verzoeken mij eene aanvulling te willen veroorloven van het door U betoogde omtrent: ‘Belooningen, verzoeken en gunsten.’

UHoogEdelGestrengen, sprekende over den toestand van het leger in 1877, zegt: ‘Ik ken geene andere belooningen voor den militair dan 1ste rangverhooging 2de decoratie en 3de overplaatsing naar een keurkorps.’

Verder: ‘verklaar ik niet te weten welke gunsten de circulaire bedoelt en ik zal mij ook niet vermoeien ernaar te zoeken.’

Ik heb niet ééne reden te betwijfelen dat UHoogEdelGestrengen, het kommando over een regement voerende, immer plichten en rechten als zoodanig hebt aangezien en deze nimmer als gunstbewijzen hebt doen gelden.

Uwe rechtschapene bovenaangehaalde uitdrukking is er mij borg voor.

Bij de bespreking van algemeene belangen mag men echter niet een eenig voorbeeld als punt van uitgang nemen, al beantwoordt het voorbeeld aan het: ‘Zoo moet het zijn.’

Wil men verbetering in het gehalte en in den geest van het leger zoo moet ook zonder schroom gewezen worden op de oorzaken die den geest en nadien het gehalte bederven.

Vergun mij dus onder meerdere een drietal voorbeelden uit te kiezen die u zullen doen zien niet alle Regementskommandanten uwe denkbeelden omtrent gunsten toegedaan zijn.

Ik kies drie voorbeelden die in hetzelfde regement plaats vonden, tijdens de vervaardiger der circulaire den ministrieele zetel bezette en waarin Zijne Excellentie niet onduidelijk tot voorbeeld stelt wat door plicht recht en gunst verstaan moet worden.

1ste Een Officier vraagt 4 dagen verlof aan zijn chef. Hij had in anderhalf jaar geen verlof gehad. Al zijne mede officieren waren gedurende de laatste twee maanden successievelijk eenigen tijd met verlof geweest. Het wordt hem geweigerd op grond dat de minister zich dat recht voorbehield. De Officier wendt zich tot den Kolonel. Ook hier had de minister zich het recht voorbehouden.

En HoogEdelGestrengen Heer die Luitenant Kolonel en die Kolonel hadden anderhalve maand tijd gehad bij den minister te informeren op welk reglement of welke ministrieele beschikking dergelijke verkorting hunner rechten, au préjudice van een hunner ondergeschikten beruste.

Verlof is alzoo eene gunst, soms eene Hooge gunst.

2de Voorbeeld.

Een Officier die gedetacheerd was geweest vermeende dat de hem toegekende vergoeding niet overeenkomstig de billijkheid berekend was, iets wat later door den minister bevestigd werd.

Hij stelt een rekwest in handen van den Kolonel, doch hem wordt met verwijzing naar de circulaire en de zinsnede ‘Belooningen, vergoedingen en gunsten’ in overweging gegeven geen verzoek deswege aan den minister te richten.

Wettelijke vergoedingen worden dus mede onder gunsten gerekend.

3de Voorbeeld.

Een officier die met zes dagen verlof vertrekt ontvangt de vreemde order zich niet naar stad X of eenige plaats in de onmiddelijke nabijheid dier stad te mogen begeven.

De Officier wenscht bekend te worden gemaakt op welk reglement of ministrieele beschikking dusdanig bevel gegrond is.

Hij levert alzoo bij den Kolonel van zijn Regement een protest in tegen dat bevel.

Eenige weken later wordt hem bekend gemaakt ZHEdGestrengen dit protest zeer ongepast vond, zonder de minste aanwijzing waarop het bevel beruste.

Het is alzoo eene gunst te mogen weten op welk reglement of ministrieele beschikking een bevel gegrond is.

Het is zelfs zeer ongepast dat te willen weten.

Ook is het eene gunst de Officier met verlof zich naar deze of gene plaats begeven mag.

Daar in het eerste en derde voorbeeld de minister de eerste lastgevende persoon was zoo kan hier geen sprake van willekeur zijn; het tegenovergesteld geval zoude toch al te vermakelijk, neen diep bedroevend zijn.

Wij zijn dus hier op het terrein van geest en letter der circulaire. Wij ontwaren wat die Excellentie en HoogEdelGestrengen heer onder gunsten verstaan.

UHoogEd. Gestrengen zeide: het de plicht van het bestuur is de redenen tot pruttelen uit den weg te ruimen en vooral ze niet in het leven te roepen. Doch pruttelen

heeft alleen recht van bestaan waar willekeur heerscht, terwijl niets een leger sterker ondermijnt dan willekeur.

U hebt hierover gezwegen; ik vermoed wijl U, in herinnering van het uitoefenen van uw eigen gezag, willekeur als onbestaanbaar acht in de chefs aan wie Regementen of Detachementen worden toevertrouwd. Door echter niet hierop te wijzen hebt U eene der kankers van ons leger onaangewezen gelaten.

Met eenige desbetreffende stukken onder de oogen moet ik helaas verklaren het jaar 1877 zeer rijk aan krasse voorbeelden geweest is.

Al had UHoogEdelGestrengen de moeite genomen te zoeken wat onder gunsten verstaan moest worden vermeen ik juist uit Uwe rechtschapene omissien te mogen onderstellen U nimmer op de gedachte waart gekomen er ministers en hunne onderdanige dienaren gevonden werden die rechten in gunsten vertolkten.

Geest en uitvoering der circulaire.

In den geest van uwen jongeren vriend Grutter sprekende, zoo zoude het te keer gaan van alle willekeur, rechtsbesnoeijing, bijzondere aanschrijvingen van ministers en chefs, de discipline duizendmaal meer baten dan bewuste circulaire.

Onder dankzegging voor de nuttige wenken mij en zeker vele anderen in uwe bijeenkomsten gegeven en eveneens aan den secretaris die ze voor ons bewaard heeft, verklaar ik het mij een waar geluk zoude geweest zijn onder een Kolonel als U te dienen die in stede van bon plaisir recht en plicht tot richtsnoer naamt.

Y, den 19^{den} Februari.

De bombardier enz.

S.

[Tweede deel]

Inhoud.

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

		Bl.
De Canossa-zuil		1
Dr. W. Scheffer,	Meer dan lezenswaardig	9
	Ervaringen gedurende mijn twaalfjarig zendingsleven, door J.N. Wiersma.	
Dr. W. Scheffer,	‘Ethische theologie’	233
	Het ethische beginsel der theologie, door J.H. Gunning jr. en P.D. Chantepie de la Saussaye Dz.	
Een fonkelnieuw godsbegrip		353
	Een Godsbegrip volgens ontwikkelingstheorie.	

Natuurkunde.

	Bl.
Max van Edijck, over de afstamming van den huishond	15
Vergift en giftmengerij	23
Vervalsching van Levensmiddelen	113
Ziekenverpleging	131
Het verplegen onzer zieken in huis. Naar Courvoisier's 'Häusliche Krankenpflege'.	

Staatkunde en Geschiedenis.

	Bl.
Noorman, Geschiedenis van den dag.	
De oude en de nieuwe Paus	37
De moordaanslagen op Keizer Wilhelm	257
M[r]. G. van Oosterwijk, Vertegenwoordiging van Meerderheid, of ook van Minderheden?	136, 362
Noorman, De Ultramontaansche en andere Quaesties	158
Stemmen over Staatkundige en Maatschappelijke vraagstukken onder leiding van D.C. Nijhoff.	
G. Kuyper Hz., De stelling van Amsterdam	245
Amsterdam in staat van beleg! door J.C.C. den Beer Poortugael, W[d]. Hoofd-Intendant van het Leger.	
Hugo de Groot	375
Belangrijke brieven	394
Ambtsbrieven van A.R. Falck, 1802-1842.	

Theorie der veterinaire
Politie, door A.P. Zaalberg.

Letterkunde.

		Bl.
Ouderwetsch, maar goed		53
	Proza en poëzie. Door C.W. van der Pot, predikant te Rotterdam.	
Een ‘Nuts’ boek		56
	Los Kruit en Scherpe Patroonen door R. Koopmans van Boekeren.	
J. H o e k , Scherpe Pijlen uit een goedgevulden Koker		165
	‘Nette’ menschen door Jan Holland, Schrijver van ‘Darwinia’.	
Op weg naar beter		168
	Emma Es. Liderose.	
Een kleine roman		274
	Krisje de Gier. Een kleine roman door Aart Admiraal.	
Een kabinet van welgelijkende portretten		277
	Mannen van beteekenis in onze dagen. Onder leiding van N.C. Balsem.	
Vertalingen en herdrukken.		
	Homo Sum. Roman van George Ebers	58
	Archie Lovell	60

Mengelwerk.

		Bl.
Prof. P. Hofstede de Groot, Volksvermaken voor Nederland		62 181, 282, 420
J.F. Metzelaar, 'Een Bouwkunstig Spook'		170
Eldar, Elizabeth Kulmann; haar leven en hare werken		320
Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander		402
Henry Havard, Het land der Geuzen. Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell		82, 202, 296, 441
Mevr. Van Westrheene, Uit den vreemde.		
	Otto Laurentius en zijn gasten	105; 225, 346
Emanuel Hiel, De waarheid in het leven. XIX-XXXV.		99, 340, 460
K.J.H.W. Ramondt, De Geldersche bergen		224
Suum cuique.		
	Nieuwe uitgaven.	
	Nicolaas Beets, Dichtwerken, 1830-1873	464
	Oost en West. Staat- en Letterkundig weekblad. Secretaris der Redactie A.L. van Plettenberg	464
	Vraagbaak voor Ouders en Voogden door G. van Milligen	464

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - ouderwijs.

De Canossa-zuil.

Zelden hebben weinige woorden zulk een algemeene bekendheid gekregen als die, door den Duitschen Rijkskanselier Prins Von Bismarck gesproken: ‘naar Canossa gaan wij niet.’ Weinige woorden, maar die veel zeggen, die eene geschiedenis van eeuwen in zich sluiten, woorden, die geklonken hebben door het Duitsche rijk en verder, en karakteriseeren wat in dat Rijk op het gebied van Kerk en Staat in den laatsten tijd geschied is en nog geschiedt. Op den 14^{den} Mei van het jaar 1872 heeft Prins Von Bismarck in de 21ste zitting van den Duitschen Rijksdag, toen over het gezantschap bij den Pauselijken stoel gehandeld werd, ze gesproken. Die woorden mochten niet vergeten worden. De indruk, erdoor gewekt, deed den wensch geboren worden: die woorden moeten aan de vergetelheid worden onttrokken. Maar hoe? Er ging een stem op: Een monument moest die woorden en den man, die ze gesproken had, vereeuwigen. Die stem vond bijval. De wensch kwam tot uitvoering; ik was in Harzburg tijdens dat monument onthuld werd. Dat monument heet de Canossa-zuil. Ook wordt het Bismarckstein genoemd. Op den 26sten Augustus van het vorig jaar, 1877, werd het feest op den Burgberg nabij Harzburg gevierd. 26 Augustus was Zondag. Koraalmuziek en zang leidden de feestviering in. De openingsrede werd gehouden door den Director W. Castendijck uit Harzburg, die in April 1875 de eerste opwekking tot oprichting dezer gedenkzuil had uitgesproken. Prof. Floto uit Jena hield in de zaal van het Hotel op den Burgberg een tweede rede. Met klimmende geestdrift had daarop de onthulling plaats. De gedenkzuil, 19 meter hoog, is naar het plan van den stadsarchitect Tappe in Braunschweig van wit graniet vervaardigd. Op de zuidzijde vertoont zich het levensgroote borstbeeld van Prins Von Bismarck. Op de tegenovergestelde zijde staan de woorden: ‘Naar Canossa gaan wij niet.’ Op de andere zijde zijn rechts de woorden te lezen: ‘Uit dankbaarheid in vast vertrouwen’, ter linker zijde: ‘Opgericht door Duitsche mannen

en vrouwen'. Die opschriften zijn in zwart graniet. Aan beide zijden van die zuil zijn twee kolossale gevleugelde geniussen. De eene verkondigt de daden van den held, de andere werpt hem kransen toe. Dit geheel rust op een breed voetstuk. En waarom nu hier de gedachtenis dezer woorden vereeuwigd? Op dien Burgberg was vroeger het geliefkoosd verblijf van den Duitschen Keizer Hendrik IV. Vanhier is hij naar Canossa getogen, ondernam hij dien vreeselijken tocht waarop Bismarck's woorden doelen.

Tot vereeuwiging van die woorden van den machtigen voorvechter voor de Duitsche eenheid en vrijheid is op den 500 meter hoogen Burgberg bij Harzburg in het Hertogdom Braunschweig deze zuil opgericht. En wat roept dat woord Canossa al niet voor den geest terug? Het daar gebeurde is bekend. Maar toch, verlevendiging voor onzen geest van wat daar geschiedde, is vooral in onze dagen nuttig. Het feit van dien vreeselijken tocht van een Duitsch Keizer naar Canossa, waar Rome's Paus hem wachtte, is sedert dien tijd herhaaldelijk herinnerd. Aan de hand vooral van Dr. Scherr wil ik dien tocht voor de aandacht roepen, dien tocht over de met sneeuw bedekte Alpen, niet met een leger, maar eenzaam, van weinige getrouwen vergezeld, om in boetgewaad den aartsvijand van Duitschland op de knieën om vergeving te vragen, en hiermede de wereldbeschouwing der middeleeuwen, dat de Roomsche Curie de oppermacht heeft, te bezegelen.

De Paus, welke dien triomf behaalde, was Gregorius VII, de man die de grondlegger der hecht ineengezette Pauselijke hiërarchie mag genoemd worden. Door de opheffing van de Simonie, het gebruik om geestelijke ambten te verkoopen, van de Investituur, de bevoegdheid van den Staat om zelfs de hoogste geestelijke ambten te verleenen, en van het huwelijk der priesters, legde hij den grondslag tot dat hecht gebouw. Het Celibaat vooral, waardoor de geestelijken aan de maatschappij onttrokken werden om zich uitsluitend aan den dienst der kerk te wijden, en streng hiërarchisch ingedeeld, naar strenge discipline, tot een strijdvaardig leger gevormd werden. Dat moest volgens het ontwijfelbaar geloof van Gregorius zoo zijn, kon niet anders. Hij voelde zich den stedehouder Gods op aarde. Zijn geloof sprak: God de Opperheer der wereld heeft den heiligen Vader met den aardbol beleend. Uit kracht van die macht deelt de heilige Vader landen en rijken als leen uit en trekt ook de beleenden weder in. De Keizer is dus slechts de eerste vasal van den Paus. Dat zou hij als Paus een Duitsch Keizer doen voelen. En wie was die Paus, die zijn tijd beheerschte en wist te scheppen wat nog duurt en voortwerkt? Van afkomst een eenvoudige boerenzoon van Noavacum in Toscane. Zijn naam had een Duitschen klank, Hildebrand. Reeds vroeg openbaarde zich in hem een buitengewone geest, te groot om in de stallucht te verdampen. Zijn vader had een broeder, die abt was van het aanzienlijk Santa-Mariaklooster op den Aventijn te Rome. Hier werd

de jonge Hildebrand als novitius opgenomen. Hier ontving hij niet alleen een monnikenopvoeding, maar ook opleiding tot clericaal staatsman en diplomaat. Op 21jarigen leeftijd was hij kapelaan en werd toegevoegd aan Paus Gregorius VI, een dier drie Pausen, die tegelijk elkander verbanden en vervloekten; hij was 't, die door den Duitschen Keizer Hendrik III verbannen werd. Het verbanningsoord was Duitschland, derwaarts vergezelde hem Kapelaan Hildebrand. Op Duitschen bodem zag hij niet vergeefs rond. Daar heeft hij bespied, hoe 't met de wereldlijke macht geschapen stond, wat hare zwakke zijden waren. Daar heeft hij ontdekt, dat slechts een hand als die van den Duitschen Keizer Hendrik III berekend was, om die verwarde draden van Duitschen adel en vasallen bijeen te houden. Met die kennis toegerust keerde Hildebrand naar Rome terug. Aan het Pauselijk hof klom hij van subdiaken spoedig tot aartsdiaken, werd medelid van het College van Kardinalen en Minister van Financiën der Curie. Onder drie opvolgende Pausen, Victor II, Nicolaas en Alexander II, heeft hij die hooge betrekkingen, thans Kardinaal-Secretaris genoemd, bekleed, zoowel ten voordeele van de Pauselijke kas als van zijn eigene. Hij kende het spreekwoord: als het geld spreekt, zwijgt de wereld; hij wist dat geld de machtige hefboom was, om iets grootsch uit te voeren. En dat zocht hij. Hij moest de Pauselijke kroon van de oppermacht der Keizerlijke bevrijden. Hij begon met de keus van de Pausen op het College van Kardinalen over te dragen, waarbij van Keizerlijk recht van bevestiging of verwerping geen spraak meer was. Dat bracht hij al in beoefening bij de verkiezing van Alexander II, zonder eenige notitie van het Keizerlijk Hof te nemen. Toen dit zonder gevolg was gebleven, begreep hij dat nu de tijd was gekomen, dat hijzelf kon overnemen wat hij tot nu toe achter de schermen had gedaan.

Die tijd was aangewezen, sedert Keizer Hendrik III in October 1056 een ontijdigen dood had gevonden. De groote Keizer dood. Nu was er plaats voor den grooteren Paus. Maar eerst moest alles gereed zijn tot bereiking van het doel, de fnuiking der Keizerlijke oppermacht. De opvolger van den grooten Hendrik zou hem den weg daartoe gemakkelijk maken. Hendrik IV had den leeftijd van 16 jaren bereikt, toen zijn vader stierf. Zijn jeugd was in verwildering doorgebracht. Zijn vrome moeder, Keizerin Agnes, zijn opvoedster en regentes, was hierin bijgestaan door gewetenlooze prelaten. Als 16jarig jongeling met het koningszwaard omgord, had hij een diep gevoel, dat hij moest zorgen om de tot overmoed geklommen regeeringloosheid van den Duitschen adel aan banden te leggen en de geknakte koninklijke macht te herstellen. Maar aan den goeden wil evenaarde op verre na de macht niet; waar de hoogste staatswijsheid en voorzichtigheid waren noodig geweest, ging Hendrik onberaden hartstochtelijk te werk. Allerongelukkigst handelde hij jegens het Saksisch stamhuis, waaruit een

breede samenzwering tegen het Rijksopperhoofd werd op touw gezet, en dat juist kort nadat Hildebrand op den stoel van Petrus verheven was. Op den 25sten Juni 1073 werd deze onder den naam van Gregorius VII in de Pieterskerk als Paus gewijd en gekroond. De gekroonde Paus wist, hoe het in het Duitsche rijk geschapen stond; met het oog van een valk doorzag hij zijn voordeel. Zijn legaten in Duitschland bliezen ijverig het vuur van den opstand aan. Hendrik wist dien in den aanvang te stuiten. Maar het baatte niet, de eischen van den Paus vermenigvuldigden.

Gregorius vorderde van den jongen Koning dat die bisschoppen, die hun staven door middel van simonie hadden gekregen, zouden worden afgezet en de hooge raad, die de Simonie gedreven had, zou worden ontslagen. Bij weigering zou met kerkelijke strafmiddelen tegen hem gehandeld worden.

Die middelen waren spoedig noodig. De jeugdige vorst, die niet had willen voldoen aan de vordering des Pausen, werd opgeëischt tot boetedoening. Verontwaardigd over den toon, waarop die eisch geschied was, deed hij te Worms een nationaal concilie samenkomen, waarin 24 Duitsche en 2 vreemde bisschoppen zitting hadden. Daar viel op begeerte des vorsten het besluit, dat Hildebrand van den Pauselijken troon, waarop hij door list en geweld verheven was, ontzet werd verklaard. Aldus was de aanhef dezer uitspraak: ‘Hendrik, niet door aanmatiging maar door Gods heilige verordening, Koning, aan Hildebrand, niet als aan den Paus, maar als aan den valschen monnik,’ en het slot luidde: ‘verlaat den aangematigden Apostolischen stoel: een ander stijge op den troon van Petrus, die geen geweld oefent onder den dekmantel van godsdienst, maar zuivere leer verkondigt. Ik Hendrik, Koning door Gods genade, roep u met al mijne bisschoppen toe: stijg af, stijg af!’

Doch Gregorius steeg geenszins af, maar zette zich vaster. Nu zou blijken aan welke zijde het overwicht was, aan het geestelijke of aan het wereldlijke zwaard. Gregorius twijfelde niet aan de macht des geestes boven de stof. Zijn antwoord op den Koninklijken eisch volgde spoedig. 21 Januari 1076 verkondigde Gregorius, omgeven van een plechtige vergadering van Kardinalen en Bisschoppen, - ook Keizerin Agnes was getuige - in de Salvatorkerk van het Lateraan, de afzetting van Hendrik van koningschap en rijk, ontsloeg alle Christenen van den eed den Koning gezworen, sprak het anatheem over hem uit en verbande hem op plechtige wijs.

Die Pauselijke banvloek had geweldige uitwerking. Als een verdorrende wind woei hij over de Alpen heen, maar als bevochtigd door de sneeuwmassa viel hij als verkwikkende regen op alles wat in Duitschland de nationale eenheid en het weder herstelde koningschap vijandig was. Een in den han verklaarden Koning was men geen gehoorzaamheid, geen trouw schuldig. Slechts enkele geestelijke en

wereldlijke magnaten hadden een gevoel van schaamte en toorn, dat een vreemd priester zich durfde vermeten, het rechtmatig opperhoofd der Duitsche natie aldus te beschimpen. De teugelooze adel juichte, het particularisme kwam weer boven. Hendrik was niet bij machte die rebellen meester te worden. Hij had door verschillende overijlingen en misgrepen zijn toestand te zeer verergerd. De hertogen en vorsten, evenals de pausgezinden onder de prelaten, voelden hun kracht. Zij verzamelden zich in October 1076 aan den Rijn en namen besluiten, die voor Duitschland een ongeluk en een smaad waren. Zij erkenden openlijk den Paus als opperheer en rechter in rijkszaken en besloten: een in den ban verklaarde Koning moest zich van de regeering onthouden, totdat hij van den ban bevrijd was; hij moest openlijk aan den Paus zijn onderwerping betuigen. De Paus zou in het begin van het volgend jaar naar Duitschland komen en voorzitten bij eene rijksvergadering, die te Augsburg zou worden bijeengeroepen. Daar moest Hendrik zich voor den rechterstoel van den Paus plaatsen, om zijn vonnis te vernemen. Was dat opheffing van den ban, dan zou hij weer Koning zijn; luidde het veroordeelend, dan zou hij voor altijd van het koningschap vervallen zijn. De machtigste vasallen, Rudolf van Zwaben, Welf van Beieren, hadden deel in het nemen van dat besluit. Had Hendrik, gesteund door eenige getrouwen, nog gemeend dat hij hulp tegen den Paus zou krijgen, het tegenovergestelde bleek spoedig. Ook de weinige getrouwen vielen hem af. De bisschoppen die in Worms, op begeerte van den Vorst, hadden gestemd om den Paus in den ban te doen, togen zelfs naar Rome om den Paus vergeving te vragen. Elke steun ontviel den Vorst. Van Spiers uit, waar hij reeds in halve gevangenschap leefde, had hij aan den Paus een boodschap doen toekomen, dat hij zich onderwierp en om opheffing van den ban vroeg. Tevergeefs. Gregorius wees dat verzoek met bitterheid van de hand. Hij brandde van verlangen naar Duitschland, om te midden der rijksvergadering te Augsburg als opperste scheidsrechter op aarde, zitting te hebben. In het land, waar hij vroeger als nederige monnik verschenen was, nu in den glans zijner half-Godheid te verschijnen, dat streelde hem. Het stadhouderschap Gods, zooals hij dat opvatte en beschouwde, in een rijksvergadering openbaar te maken, dat was 't wat hem bekoorde. Den Staat in den persoon van den aangeklaagden Koning aan zijne voeten te zien, en door zijn rechterlijke uitspraak de verheffing van het Godsrijk boven het eerste wereldrijk, en bijgevolg boven alle wereldrijken, eens voor altijd te bezegelen, dat was zijn wensch. Voor Kerstmis van het jaar 1076 zond hij een brief aan de Duitsche Pausgezinden, die voor hem in deze geheele zaak trouwe handlangers waren geweest, om alles voor zijn ontvangst in orde te brengen. Niet lang daarna verliet hij Rome, ging over Florence en de Apennijnen naar Mantua, waarheen de Gravin Mathilde hem vergezelde. Hij wilde verder noordwaarts reizen het

Etschdal in, toen de Bisschop van Vicelli een bode zond, met het verrassend bericht, dat de gebannen Koning van Duitschland de Alpen reeeds over was en zich op Italiaanschen bodem bevond.

Met krijgsmacht? Gregorius kon niet anders gelooven. Zijn ijzeren geest kon zich niet voorstellen, dat Hendrik, de beleedigde Germaan, niet als wreker, maar smeekende zou komen. Zoo gemakkelijk zou de triomf niet bereikt worden. IJlings keerde de Paus terug naar Toscane, waar hij verzekerd was van de bescherming van zijn machtige grafelijke aanbidster, en hij voelde zich eerst zeker, toen de burchtdeur van Canossa achter hem gesloten was.

Canossa was de meest versterkte van Mathilde's burchten. Eenige mijlen zuidwaarts van Reggio hing deze als op een steil neerdalende maar ruime kwartsrots, hoog in de lucht. Een driedubbele ringmuur omgaf het slot, dat voor onneembaar gehouden werd en, dat, behalve woningen voor verblijf, ook een monnikskloosster met kerk bezat. Bouwvallen wijzen nu nog de plaats aan, die voor ieder Duitsch gemoed als in vuur moet geschreven staan.

Gregorius was daarheen getogen op het gerucht, dat de Duitsche Vorst op weg naar Italië was en reeds nabij. Inderdaad, het eenige dat voor Hendrik overbleef was zich te onderwerpen. Verlaten van zijn vroegere getrouwen, schoot hem niets anders over. Het was hem gelukt, met zijn trouwe gemalin Bertha en zijn kleinen zoon Coenraad en eenige getrouwen uit zijn land weg te komen en naar Besançon te geraken, waar hij bij Graaf Willem van Bourgondië, den oom zijner moeder, rust vond. In het geheim had hij zich uit Duitschland moeten wegmaken, omdat de saamgezworen vorsten in overeenstemming met den Paus 's Konings reis naar Italië met geweld hadden willen verhinderen. Tot dat doel waren de Zwitsersche Alpenpassen zelfs onveilig gemaakt. Maar de reis werd volbracht, al was 't met vele bezwaren. Een buitengewoon strenge winter had de bergpassen onbegaanbaar gemaakt. Over de besneeuwde Alpen met zijn gemalin en den driejarigen Coenraad te trekken, moest wel een harde tocht zijn. Uitgestrekt op een ossenhuid moesten de vrouwen naar beneden worden gelaten. De gastvrije ontvangst op Italiaanschen bodem deed hen bekomen van den bangen wintertocht. Maar nu wachtte nog het zwaarste. Nadat Hendrik vernomen had, dat Gregorius zich te Canossa bevond, reisde hij naar Reggio. Hier liet hij vrouw en kind achter en het gevolg dat met hen was. Met eenige bisschoppen, die hem uit het vaderland gevolgd waren, ging hij naar Canossa. Halfweg tusschen Reggio en den rotsburcht kwamen de Gravin Mathilde en Abt Hugo den Koning tegemoet. Men sprak over en weer over een bemiddeling, die de Gravin en de Abt gaarne zouden hebben op zich genomen, maar men kon er geen vinden. Gravin en Abt gingen naar den burcht terug, om bij den Paus tot voorspraak te zijn voor Hendrik, dat hij de onderwerping van den Koning mocht

aannemen en hem van den ban ontslaan. Het was een vorstelijk boeteling. Maar Gregorius wees hen af. Hij vorderde, dat Hendrik als boeteling voor hem zou verschijnen, zich geheel onderwerpen en aan hem overgeven.

Dat vernam de Koning, toen hij aan den voet van de rots, waarop de burcht rustte, was aangekomen. Hij was bereid tot de nederigste boetedoening. Terwijl zijn geleiders aan den voet van den burcht huisvesting zochten, trad hij op de hoofdpoort van den burcht toe om te vernemen, waarmee hij de opheffing van den ban koopen kon. Als boeteling werd hij ingelaten en op het voorplein van den burcht geleid. Daar stond de zoon van Keizer Hendrik III in strenge winterkou met bloote voeten en een haren boethemd omhangen, totdat de nacht inviel. Er verscheen geen mensch bij hem. Den volgenden dag ging dat droevig tooneel op gelijke wijze voort van zonsop- tot ondergang. Boven op het slot bestormden Gravin Mathilde en anderen den Paus met tranen, soms in toorn. Maar nog hield hij vol. Evenzoo de Koning. Ook den derden dag stond hij dat zwaar boetewerk lijdzaam door. Toen bezweek de Paus voor de aanhoudende bestorming der zachtere burchtbewoners. Maar nog niet onvoorwaardelijk bewilligde de Paus erin om den ban op te heffen. De Koning moest eerst beloven, om de rebelleerende Duitsche Vorsten niet te zullen vervolgen, en in geval de Paus de reis naar Duitschland wilde ondernemen, hem met den eerbied, aan zijn persoon verschuldigd, te ontvangen en allerwege te doen ontvangen. De Koning deed die belofte, onderteekende de schriftelijke oorkonde ervan. Zijn kracht was geknakt door het zware lijden. En nu werd de burchtpoort eindelijk geopend. De Burchtgravin mocht den ongelukkigen gast ontvangen en in het paleis geleiden, waar de Paus met zijn Kardinalen den reiziger wachtte. Toen hij voor den geweldigen priester stond, zag deze zijn triomf ten toppunt klimmen. Met uitgebreide armen viel de boeteling ter aarde en stamelde onder tranen een schuldbekentenis, 't geen den ijzeren Paus zelven tot tranen moet bewogen hebben. Daarop richtte hij vermaningen en troostwoorden tot den boeteling, sprak het formulier van absolutie uit en beurde den alzoo in den schoot der Kerk weder opgenomen leek, van den grond op. Hij ging hem nu voor naar de burchtkerk, waar hij een dankgebed uitsprak en de mis bediende. Toen dit volbracht was, tafelden Koning en Paus samen, hadden daarbij nog een onderhoud, waarop Hendrik en zijn gevolg den burcht verlieten.

Wat zal hij ruimer geademd hebben, toen de rots van Canossa uit zijn gezicht was. Wat hij daar gezocht had, had hij gevonden, de opheffing van den ban en de verijdeling van de gedreigde rijksvergadering te Augsburg. Maar tot welken prijs? Een prijs veel zwaarder dan het daarvoor gekochte voordeel. De naam Canossa stond voortaan gelijk met de onderwerping van het Duitsche Keizerschap aan het Roomsche Pausdom.

Maar hoe zal Hendrik, de diep gekrenkte en vernederde Vorst, in zijn rijksgebied terugkeeren? Kan het anders dan zinnende op wraak? Hoe zal hij daar ontvangen worden? De nationale trots der Duitsche vasallen, van Rudolf van Zwaben en Herman Lutzelberg bovenal, was diep gekwetst. Dezen wilden hem, die door het ondervondene gewonnen had in zelfstandigheid, bijstaan. In 't jaar 1083 snelde Hendrik met een leger naar Italië, waarmee hij Rome veroverde, den Paus in den Engelenburg insloot, en den ingeslotene door een synode van Duitsche en Italiaansche Bisschoppen liet afzetten, en op den stoel van Petrus Guido Bisschop van Ravenna, onder den naam van Clemens III, tot Paus verheffen; de nieuwe Paus zette daarop tot belooning in de Pieterskerk den Duitschen Koning de Roomsche Keizerskroon op het hoofd. Het kasteel Santo Angelo kon Hendrik niet bemachtigen, den persoon des Pausen alzoo niet in handen krijgen. Deze ontweek na den terugkeer des Keizers naar Duitschland, naar Beneden-Italië, waar hij door een trouwen vriend, den Hertog van Normandië, werd opgenomen. Zijn rol in de wereldgeschiedenis was uitgespeeld. Hij bleef een onttroond, verbannen man. Maar hij had den triomf genoten, waarnaar hij steeds gestreefd had, en die naar zijn vaste overtuiging den Paus van Rome als stedehouder Gods toekwam. In Canossa, toen hij op den boetenden Vorst uit de hoogte neerzag, had hij dien genoten.

Het is opmerkelijk. In dezen tijd, waarin men zich beijvert geen belangrijke gebeurtenis uit den vroegeren tijd onherdacht te laten voorbijgaan, is niet vernomen, dat het feit van Canossa in herinnering gebracht werd in de Roomsche Kerk. Het vorig jaar was het gedenkjaar, acht eeuwen was het geleden. Op den 25sten Januari van het jaar 1077 was de tocht van Hendrik naar Canossa. Maar men heeft daar dien triomf niet willen in het geheugen roepen. De verhouding tusschen de geestelijke en de wereldlijke heerschappij is te veel veranderd. Geen Pauselijke ban ontslaat meer van de gehoorzaamheid van het volk aan den Vorst. Geen gang als naar Canossa van een Vorst is meer van een onderdaan te verwachten. Tot een waarschuwend teeken staat daar op den Burgberg in den Harz de Canossa-zuil. Op wat toen triomf geacht werd, wordt nu schaamrood terug gezien. Onze tijd heeft den moed, om den man een eerezuil te stichten, die zich tegen kerkelijke heerschzucht en kerkelijken overmoed verzet heeft.

Meer dan lezenswaardig.

Ervaringen gedurende mijn twaalfjarig zendingsleven, door J.N. Wiersma. Te Rotterdam bij D.J.P. Storm Lotz.

De Heer J.N. Wiersma is zendeling bij het Nederlandsche Zendelinggenootschap. Als zoodanig is hij een twaalftal jaren, van 1862 tot 1874, onafgebroken werkzaam geweest in de Minahassa. Daar was hij gevestigd te Ratahan, gelegen in den achterhoek, dertien uur gaans van de hoofdstad Menado. Door huiselijke omstandigheden gedrongen, verzocht en verkreeg hij in Januari 1874 twee jaar verlof en kwam hij in Juli van dat jaar in het vaderland. Sinds dien tijd trok hij Nederland in alle richtingen door, en deed hij zijne mededeelingen in een kleine honderd gemeenten. Hij had in den regel het geluk, door zijne inderdaad eenvoudige verhalen zijn gehoor te boeien, zoodat menigeen den wensch uitte die verhalen eenmaal gedrukt te zien. Aan dezen wensch heeft hij, hoewel - naar zijn eigen verklaring - schoorvoetend, voldaan. Wat hij te geven had vatte hij samen onder den titel: *Ervaringen gedurende mijn twaalfjarig zendingsleven*, en nu wenscht hij op zijne beurt, dat zijn hoekje voor zijne vrienden een liefelijk aandenken zij aan de genoegelijke uren te zamen doorgebracht, voor allen, kan het zijn, een vernieuwde spoorslag om te werken aan de dingen van het Koninkrijk Gods.

Het boekje is alleszins geschikt om den auteur de vervulling van zijn tweeledigen wensch te verschaffen, want het is even liefelijk van toon als van inhoud en wekt onwillekeurig belangstelling in de zaak waarover het handelt. Indien het er maar niet mede gaat, als met een ander werk, waarvan Wiersma zelf spreekt. Hij zegt, blz. 233: ‘Graafland heeft zijn boek geschreven: “De Minahassa,” waaruit land en volk te kennen is, en het heeft mij verwonderd, dit in zoo weinig handen te vinden. Men klaagde mij soms dat men nog zoo weinig wist van ons land en volk, en als ik dan vroeg: “Heeft u de Minahassa van Graafland gelezen?” dan was het antwoord meestal ontkennend. Ik moet eerlijk erkennen, dat de weinige bekendheid met het werk van Graafland mij zeer van het schrijven heeft afgeschrikt.’

Voor een eigenlijk gezegde recensie acht ik dit boekje niet geschikt. Er leeft een persoonlijkheid in, die geheel zichzelve geeft; haar geheele wijze van zijn en handelen vertoont zich hier als in een helderen spiegel voor onze oogen. De wensch, dat deze zendeling op andere wijze mocht arbeiden, zou volkomen gelijk staan met den wensch, dat hij een andere persoon mocht zijn. Daarom gaat het den lezer zeer veel aan, dat de Heer Hooykaas Herderscheê, in een *Voorrede*, van hem kon getuigen: ‘Wie hem kent, zooals ik hem heb leeren kennen tijdens

zijn verblijf in dit land, en ook gedurende enkele dagen, met zijne echtgenoot, in den kring van mijn huisgezin, verwondert zich niet over de hoogachtende liefde die ik hem toedraag.'

Ook afgezien van den schrijver, heb ik zijn boekje met groote ingenomenheid gelezen. Dit zal ieder begrijpen, die kennis heeft willen nemen van hetgeen ik in ditzelfde tijdschrift (September, 1876) over *een cultuurquaestie* schreef. Wiersma deed mij menigmaal denken aan het woord van Göthe: 'Wie süss ist es, seine eigne Ueberzeugung aus einem fremden Munde zu hören!' Het zij mij vergund, bij enkele bijzonderheden stil te staan.

Elken vriend van waarachtige beschaving doet het zeker goed, wat hij blz. 4-7 leest: 'Verplaatsen wij ons, om den tegenwoordigen toestand te waardeeren, eenige jaren terug. Het is 1830. Wij staan op één der heuvelen van het groene bergland, waar we met moeite zijn opgeklommen, onzen weg banend door struiken en klimopplanten, of langs smalle voetpaden. Een aantal bergtoppen, waaronder er zijn van 6000 voet hoog, tot de toppen begroeid met houtsoorten van allerlei aard, omringen ons, honderde bergrivieren en beken snellen met vliegende vaart van die bergtoppen naar beneden, kronkelende langs de bergen, schuivend en razend over de keisteenen die de bedding vullen, nu eens met stil murmelen daarheen vlietend, dan weder in den vorm van een waterval met woedend geraas en gebrul in de diepte tuimelend, maar altijd hunnen weg vervolgend naar zee, om daar rust te vinden en op te gaan in den wereldoceaan. - De hemel is helder; en het heuvelachtig land, door de morgenzon bestraald, gehuld in het eeuwig groen van allerlei schakeering, neemt met recht zijne plaats in onder de schoonste parelen, die zich daar slingeren om den evenaar. - Maar als wij nu van dat schoone natuurtooneel onzen blik omlaag wenden, dan zien wij daar onder de dichte bosschen wezens heensluipen, met rondfladderende haren en schuwe blikken. Dat zijn de Alfoeren, de heeren der schepping, de inwoners van dat schoone land. Wij wenden onze oogen af van het treurig wezen en verbazen ons over de disharmonie tusschen het land en zijne bewoners. Terwijl wij nog staren en denken, klinkt ons uit de verte een geluid in de ooren als van velerlei speeltuigen, en dat er geschoten wordt, is duidelijk te onderkennen. Wij gaan op dat geluid af en komen in een bewoonde plaats, dorp, vlek, stad, hoe wilt gij het noemen, die verzameling van groote bouwvallige huizen, omringd door een dichte omheining van gedoornde bamboe, wanordelijk door elkander geworpen, waarin niet minder dan 20 en 30 huisgezinnen te zamen wonen, zonder binnenwanden of iets dat naar kamers gelijkt, waardoor de vrede en de zedelijkheid niet wordt bevorderd. - Wij hooren nu duidelijk vanwaar die tonen en geluiden tot ons doordringen, en staan al spoedig voor één der grootste huizen op een heuvel gebouwd: gevuld en omringd door een menigte menschen en kinderen, die daar slaan op de muziekinstrumenten, eten of drin-

ken, slapen of koken, zitten te praten en pisang te kauwen. Wat daar te doen is? Het opperhoofd van den stam is overleden, en men is bezig te zorgen voor een eerlijke begrafenis. Daartoe behoort onder anderen ook de gewoonte om eenige menschenhoofden met het lijk te begraven. Nu worden de dappere mannen van den stam opgeroepen, en zij wetten hunne zwaarden en gaan uit om hoofden te zoeken. Doch al genoeg van dit treurige verleden; het koppensnellen der Alfoersche bevolking is genoeg bekend; toch wilde ik deze donkere schaduw op mijn tafereel doen vallen, om het licht van heden beter te doen uitkomen. Of dat donkere nu geheel is opgeklaard? Het koppensnellen behoort tot de geschiedenis, schoon het nu en dan nog niet aan geruchten ontbreekt.... Ook die groote huizen zijn niet meer; thans vindt men weinig huizen met meer dan twee huisgezinnen, die dan ieder hun eigen vertrekken hebben. Moge ook het huiselijk leven te wenschen overlaten, dat er van huiselijk leven sprake kan zijn, is reeds een niet geringe vooruitgang. In éen woord, door scholen en evangelisatie is de bevolking tot een toestand van leven en ontwikkeling gekomen, waardoor ze hare plaats begint in te nemen in de rij der volken, en hoe langer zoo meer in harmonie komt met de schoone natuur waarin zij leeft.'

Ik voor mij ben het volkomen eens met hetgeen Wiersma, blz. 14 vlg., over zendingsmethode schrijft: 'Methode moet niet gemaakt, maar gevonden worden, en elke methode moet in overeenstemming zijn zoowel met het volk, waaronder men werkt, als met den man, die het werk uitvoert. Men kan dus onmogelijk zijn eigen methode aan een ander opdringen. - Intusschen zou ik in het algemeen drie methoden op het gebied der zending willen onderscheiden. De proselieten-methode, de dogmatische-methode en de pedagogische-methode. Die verschillende methodes worden maar zelden in zuiveren toestand aangetroffen; zij doorkruisen elkander in allerlei schakeering. De proselieten-methode is die, welke het alleen om Christenmaken te doen is. Zij wordt vertegenwoordigd door de Roomsche missie, die de zielen niet weegt, maar telt; toch is ook bij haar de dogmatische- en de pedagogische-methode niet uitgesloten. Onder dogmatische-methode versta ik die, welke bedoelt de dogmatiek van de éene of andere richting te verbreiden. Zij wordt helaas door de meeste Zendeling-genootschappen voorgestaan, zonder de eerste of de laatste geheel uit te sluiten. De pedagogische-methode is die, welke zich de godsdienstige, zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling van een volk ten doel stelt en daardoor de beginselen van het Christendom wil bevorderen. Deze methode wordt in zuiver consequente toepassing nog maar weinig aangetroffen. Hoe meer men van de twee eerste los wordt en tot de laatste nadert, hoe meer wezenlijke vrucht het zendingswerk met noodzakelijkheid zal afwerpen.' Men vergelijke blz. 81 vlg., waar hij een aanneming van lidmaten beschrijft: 'Formulieren of geschreven

vragen gebruikte ik daarbij niet. Wel doe ik hun een drietal vragen, plechtig en ernstig voor God en de gemeente, maar die vragen varieeren, naardat de behoeften van het oogenblik ze mij ingeven.... Nu zal men mij toevoegen: "Maar dat is onverantwoordelijk; gij laat de menschen daar beloven wat de geest u ingeeft; zij zijn in die oogenblikken niet zeer geschikt uwe vragen te wikken en te wegen; gij laat hen dus dingen beloven, die zij zelf niet weten. Dit alles zult gij voorkomen door geschreven of gedrukte vragen." Niet alzoo, mijn broeder, ik heb uwe gedrukte vragen niet noodig; ik vraag naar leven, handel en wandel, en al den tijd van hun onderwijs heb ik hun dat op het hart gedrukt; ik bereid er hen op voor, of doe er hen op voorbereiden, dat hun daarnaar, en daarnaar alleen, zal worden gevraagd. Mag ik den vorm, waarin die vragen zich kleeden, dan niet aan het oogenblik zelf overlaten?'

Meen ik, dat onder een Heidensche bevolking ook het schoolonderwijs tot het zendingswerk behoort, en dus niet, zooals bij ons, neutraal mag zijn, in denzelfden zin schrijft Wiersma, blz. 18 vlg.: 'Het Gouvernement houdt ons, zendelingen, zooveel mogelijk uit zijne scholen, laat ons dan ook ons werk doen, opdat er een edele naijver ontsta en het volk er bij profiteere!... Een andere vraag is, of men niet alle kracht aan de scholen zou moeten wijden en het evangeliseeren, zoo al niet nalaten, dan toch tot nader order uitstellen. Wat geeft toch dat preeken en catechiseeren? Waarom moeten de menschen daar nu ook ingewijd worden in de Hebreeuwsche mythologie? Maak er menschen van, leer hen hun verstand en hunne handen gebruiken, en het zal genoeg zijn. Volkomen waar; maar!! Wat maren dan? Waar is het, dat het genoeg is er menschen van te maken, maar onwaar, dat men dit alleen door scholen kan doen; tenzij, nu ja tenzij men ideaal-scholen met ideaal-meesters mocht hebben; dan weet men niet, wat de scholen al niet zouden kunnen doen; maar nu hebben wij met bestaande toestanden te rekenen. Dan meen ik, dat men aan scholen geen anderen eisch mag doen, dan het kind voor te bereiden om later mensch te worden; maar blijft zulk een kind dan geheel onder Heidensche en Mohammedaansche toestanden, onder den invloed van fanatieke priesters, lichtgeloovige ouders of redelooze menschen, dan is het onmogelijk, behoudens de uitzonderingen, dat er menschen uit kunnen groeien, die maar eenigszins aan het idee mensch beantwoorden... Schoolonderwijs en evangelisatie, in gezonden zin, moeten noodzakelijk aan elkander verbonden blijven. Ieder op zich zelf brengen ze weinig of geen, maar te zamen brengen zij vele vruchten voort.'

Acht ik het niet onvoorwaardelijk noodig, iederen zendeling hooge wetenschappelijke eischen te stellen, op deze zienswijze sluit wat Wiersma, blz. 40, aanmerkt: 'Harthoorn wilde eerst het volk bestudeeren, en daarvoor Buddhisme en Bramanisme leeren kennen, en, om geheel tot den wortel door te dringen, zelfs het Sanscritisch gaan

leeren. Natuurlijk hebben al die studiën haar groot nut; maar voor de zending is zoo veel geleerdheid niet noodzakelijk. Hij ging daarbij uit van de goede grondstelling, dat de evangelisatie in overeenstemming zijn moet met de behoeften van het volk; maar hij vergat, dat de ontwikkelde volken, bij alle onderscheid van landaard, klimaat enz., toch zoo veel overeenkomst hebben op het gebied van godsdienst, bijgeloof en zeden, dat bijzondere studie bijna overtollig is; maar vooral vergat hij, dat men die studie niet in boeken, maar onder het volk zelf moest doen.'

Kunnen doopsbediening en avondmaalsviering, naar mijn oordeel, bijdragen tot stichting ook van nieuwe bekeerlingen, evenzoo oordeelt Wiersma blijkens hetgeen hij blz. 61 mededeelt: 'Ik eindig dit hoofdstuk, over *Kerkinrichting,* met de betuiging, dat, al kwam ik in een nieuwen werkkring, ik dan toch hoogstwaarschijnlijk het kerkgaan op Zon- en Feestdagen weder zou invoeren, en doop en avondmaal bedienen..., tenzij ik voor dat nieuwe volk iets mocht vinden, wat met goed gevolg die oude vormen kon vervangen. Zeker zou ik ook nog andere belangen bevorderen, maar ook het werken op maatschappelijk gebied is volstrekt niet in strijd met doopen en avondmaalvieren.'

Wat de Christelijke zending ter beschaving van onbeschaafden vermag, bewijst de Minahassa, bewijst ook de werkkring van den Heer J.N. Wiersma. 'En toch - zoo hooren wij hem, blz. 135 vlg., spreken - toch zegt men, dat het werk der zending met onvruchtbaarheid is geslagen; dat zeggen bovenal menschen, die jaren lang in Indië zijn geweest. Vanwaar komt dat? Ik zal niet trachten, al de bezwaren op te lossen, die men tegen het zendingswerk aanvoert; elk argument heeft zijn tegen-argument. Ik erken, dat de zendeling als zoodanig in Indië niet gewild is, enkele persoonlijkheden weten echter achting in te boezemen. Ik erken, dat er onder de zendelingen menschen gevonden worden, die door linkschheid of overdreven godsdienstgebaar den spot opwekken, en als er onder de vijftig één zoo wordt gevonden, dan is dat voor de Indo-Europeanen voldoende om allen te veroordeelen. Misschien werd er wel eens een zendeling gevonden, wiens handel en wandel te wenschen overliet, en die heeft het dan een eeuw lang voor allen bedorven. Daar vertelt men dan staaltjes van, die met echt Indische oppervlakkigheid van mond tot mond gaan, zonder dat iemand er aan denkt die zaken te onderzoeken. Als het een ambtenaar gold, maar het geldt slechts een zendeling, den Wawelaar van Max Havelaar. Men meent, dat ik overdrijf? Een voorbeeld tot opheldering. Spreek een Indisch oudgast over de zending, en hij zal zeggen: "Het Christendom deugt niet voor dat volk, zij worden er lui van." - "Zoo, hebt gij daarvan bewijzen?" - "Ja, als men zoo'n Christen een pakje wil laten dragen, dan zegt hij: Ik niet werken, ik een orang-Christen." Dat is een bonmot, dat nu al 50 jaar Indië doortrekt, dat misschien eenmaal te Ambon onder de zoogenaamde

Compagnie-Christenen, die bij het overgaan van het Portugeesch tot het Nederlandsch bestuur ook hunnen godsdienst verwisselden, is voorgevallen. - Ik meen echter, dat die partijdigheid in het oordeel over de zending, zonder zweem van onderzoek, een dieperen grond heeft. Het is het verschil van levensbeginsel tusschen particulieren, ambtenaren en zendelingen. De eersten gaan naar Indië om daar carrière te maken, zij spreken in den regel over promotie, fortuin, verlof, dienstjaren en pensioen; hun beginsel is zuiver egoïstisch, schoon velen zich daar nu en dan boven verheffen. De zendeling heeft op al die mooie zaken geen aanspraak, hij heeft geestdrift om het goede te bevorderen, hij werkt voor een idee, liefde tot den naaste is zijn beginsel, zonder dat hij echter daaraan altijd getrouw blijft. De Indo-Europeër kan zich van zoo'n beginsel geen voorstelling maken; is hij lang in Indië, dan raakt zijn godsdienst in den regel aan het kwijnen, hij moet dus een zendeling òf gek òf slim achten. Tot het laatste is hij meer geneigd, doch beide is even nadeelig voor de sympathie jegens hem. Dat er nu toch nog jaarlijks duizenden voor zoo'n zaak geofferd worden, vindt hij bespottelijk; en iets dat zoo bespottelijk is als de zending, wie zou dat een ernstig onderzoek waardig achten? De zending wordt ongehoord veroordeeld, en ondertusschen gaat zij voort, hare zegeningen te verspreiden onder de volken, en ook door den godsdienst den band tusschen hen en het Nederlandsch Gouvernement te veredelen.'

Dit één en ander, en nog meer, geeft zoowel aan tegenstanders als aan voorstanders der zending stof tot nadenken. Voor laatstgenoemden is het zeker ook een stof van blijdschap, dat de Heer Wiersma 10 April 1876 gezond en welgemoed te Ratahan is teruggekomen.

W. SCHEFFER.

Natuurkunde.

Over de afstamming van den huishond.

Van welk dier stamt onze tamme hond of huishond af? Ziedaar eene vraag, die gemakkelijker gedaan dan beantwoord wordt.

Van al onze huisdieren is er geen, dat zich meer bij den mensch aansluit dan de hond. Met den mensch heeft hij zich over de gansche aarde verspreid, overal waar de mensch zijn voet heeft gezet vindt men hem. Zelfs de wildste en onbeschaafdste volken bezitten honden als vrienden en verdedigers. En niettegenstaande die innige betrekking tot den mensch hebben noch de meest duistere legende noch de meest nauwkeurige nasporing van natuuronderzoekers den dikken sluier kunnen opheffen, die de afstamming van den hond omhult. Van geen enkel onzer huisdieren is de afstamming zoo onzeker als van den hond.

Om misverstand te voorkomen laten wij hier onmiddellijk volgen, dat wij de familie der honden in eenige onderfamiliën of groepen verdeelen, van welke de wolven of wilde honden eene ronde pupil en korten staart, maar de vossen eene spleetvormige pupil en langen, dikbehaarden staart hebben. In navolging van Gray verdeelen wij verder de wolven of wilde honden in twee groepen, waarvan het geslacht Oerhond of Cuon 40, 't geslacht Wolf (Lupus) 42 en eindelijk de Huishond (Canis familiaris) 44 tanden heeft, zonder op de overige kenmerken verder acht te slaan.

Volgens sommige natuuronderzoekers nu stammen alle honden der wereld van eene enkele soort af. Zij noemen daarvoor een *wolf* of een *jakhals*, den Australischen verwilderden hond *Dingo* en den *Kolsum* of *Dole*, den wilden hond uit Dekan (Cuon Dukhunensis), maar ook den *Boeansoe* of *Ramhoen* (Cuon primaevus), die Kaschmir bewoont. Anderen echter meenen, en we zullen zien op welke gronden, dat de huishond het product is van de kruising van velerlei wilde honden- en wolvensoorten.

't Is moeilijk eene betere en meer nauwkeurige bepaling van den huishond te leveren dan die, welke L i n n a e u s ons geeft in de volgende

karakteristieke beschrijving, waaruit sommige minder afdoende eigenschappen door ons om verschillende redenen zijn weggelaten. ‘Hij vreet vleesch, aas, melige plantenstoffen, maar geen kruiden; verteert beenderen; braakt na gras gegeten te hebben; is bijtlustig; drinkt lekkend; met vochtigen neus; ruikt uitstekend; loopt met scheefstaande pooten en op de teenen; zweet zeer weinig; als hij warm is laat hij de tong buiten den bek hangen; vóór hij gaat liggen om te slapen, loopt hij een keer of wat om zijn nest; hij hoort in zijn slaap vrij scherp en droomt. De teef is gruwzaam tegen jaloersche vrijers; in den tijd der loopschheid houdt zij met vele rekels omgang en bijt ze. De duur der zwangerschap is negen weken; zij zoogt de jongen vier tot acht weken; de rekels gelijken op den vader, de teefjes op de moeder. Boven alles is de hond trouw; houdt van het gezelschap van den mensch; kwispelstaart bij het naderen van zijn baas, dien hij niet kan zien slaan. Als zijn baas loopt, gaat hij vooruit en blijft aan een kruisweg staan; zeer leerzaam, zoekt hij verloren zaken op, maakt des nachts de rondte, kondigt door blaffen naderende personen of dingen aan; is zeer waakzaam bij goederen; drijft het vee van de weilanden af, houdt de rendieren bij elkaar, houdt voor runderen en schapen de wacht tegen wilde dieren, ja, tegen leeuwen, drijft wild en eenden op, apporteert hetgeen door den jager geschoten is zonder het te verscheuren, draait in Frankrijk het braadspit, in Siberië trekt hij den wagen. Aan tafel bedelt hij; heeft hij wat gestolen dan houdt hij den staart tusschen de achterpooten; vreet gulzig. Vijand van bedelaars, valt hij op onbekende personen aan. Met likken geneest hij wonden, jicht en schurft. Wordt er muziek gemaakt dan huilt hij; hij bijt in een naar hem toegeworpen steen. Bij naderend onweer, of in het algemeen bij verandering van weer, stinkt hij. Heeft veel last van lintwormen; verspreidt de hondsdolheid; oud zijnde blind en beknort zichzelf. De Amerikaansche huishond leert het blaffen af; bij Mahomedanen veracht’; enz enz.’

Verder zegt L i n n a e u s , dat, om den hond van de wolven te onderscheiden, hij geen beter kenmerk heeft dan den naar links gekrulden staart.

Ook B l a s i u s is van die meening. Toch is hij volgens dezen natuuronderzoeker zoowel naar geraamte, als naar schedel en gebit een wolf, ofschoon het niet mogelijk is, hem op grond van deze overeenkomst met eenige wilde wolven- of hondensoorten te vereenigen of van bekende soorten scherp te scheiden, en hij anderdeels ook weer eigenaardigheden gemeen heeft met den jakhals, eene soort die zeer duidelijk van de wolven te onderscheiden is.

Om de vraag te beantwoorden, of de huishond eene zelfstandige soort is zooals de wolf, de vos of de jakhals, dan wel of hij het product is van de temming van allerlei wilde hondensoorten zullen wij, aan de hand vooral van D a r w i n , maar ook van B l a s i u s en van andere natuuronderzoekers, zooveel mogelijk de meest belangrijke feiten

verzamelen, welke de meening ondersteunen, dat de hond van meerdere wilde soorten afstamt. Na aldus het vóór besproken te hebben zullen wij ook het tégen in behandeling nemen, en dan terzelfder tijd de gronden voor de eerstgenoemde meening bloot leggen.

Vooral om een drietal redenen zijn verschillende natuuronderzoekers de meening toegedaan, dat onze honden van meer dan ééne wilde wolven- of hondensoort afstammen. In de eerste plaats, omdat er zulke groote verschillen bestaan tusschen de hondenrassen en hondenvariëteiten van ouderen en lateren tijd. Ofschoon dit argument, sedert de beroemde onderzoekingen van D a r w i n over de afstamming onzer tamme duiven, niet meer zooveel kracht heeft als vroeger, dewijl eene wilde soort door teeltkeus van den mensch ontzaglijk veel variëteiten en rassen kan doen ontstaan, vermelden wij het toch, dewijl 't eene brug is tot den volgenden bewijsgrond.

Reeds in overoude, historische tijden bestonden vele zeer van elkander verschillende rassen van honden, die eene meer of min verwijderde overeenkomst hebben met nog levende rassen.

In het prachtige werk van den beroemden kenner der Egyptische oudheden, L e p s i u s , 'Denkmäler aus Aegypten und Aethiopiën', staan op monumenten uit 3400-2100 j.v. C. de afbeeldingen van verschillende hondenrassen, als windhonden, parforcehonden en dashonden met kromme pooten. Vooral de afbeeldingen van de windhonden zijn van belang, omdat dit ras door zijne lange en spitse ooren en een korten, gekromden staart nog verwantschap doet zien met den nog levenden Arabischen wildezwijnenhond en den in Soedan levenden windhond. Op een Assyrisch monument, dat van het jaar 640 v. C. dagteekent, vindt men een dog afgebeeld, terwijl in den ouden Romeinschen tijd allerlei hondenvariëteiten en hondenrassen bekend waren.

Toen de Spanjaarden Amerika ontdekten, hadden de inboorlingen reeds huishonden, die echter stom waren, d.i. niet blaften. H u m b o l d t deelt ons mede, dat de Indianen van Janja en Huanca, voordat zij de zon als godheid aanbaden, honden als goden vereerden. V o n T s c h u d i , die een aantal hondenmummiën, welke in Peruaansche graven gevonden zijn, onderzocht, vindt deze honden zoo verschillend van de Europeesche, dat hij ze als eene afzonderlijke soort 'Canis Ingae' heeft gedoopt. Bovendien verdient het opmerking, dat de Peruanen de inlandsche honden en de verwilderde nakomelingschap van Europeesche honden onder geheel andere namen aanduiden.

Wenden wij onze blikken naar Europa. In de zoogenaamde 'Kjökkenmöddinger' of hoopen van keukenafval, die aan de kusten van het vasteland en de eilanden van Denemarken gevonden zijn, en voornamelijk uit schelpen van oesters en andere schelpdieren bestaan, heeft men ook beenderen gevonden van vogels en van dieren, die door S t e e n s t r u p als honden werden gedetermineerd. Op die hon-

denbeenderen zijn de duidelijke sporen van messen te onderscheiden, waaruit men besluiten zou, dat de hond toen gegeten werd. Dat die hond destijds huisdier zou geweest zijn, besluit Steenstrup uit het verschijnsel, dat de weinig harde vogelbeenderen ontbreken, en hoofdzakelijk slechts lange en harde beenderen in de hoopen voorkomen, en de laatste bovendien nog zonder de meer zachte en kraakbeenachtige uiteinden, den bekenden lievelingskost van den hond. Naar een goed onderhouden schedel te oordeelen, moet de hond ongeveer zoo groot zijn geweest als de rendierhond, zooals Vogt bij gelegenheid eener reis in Lapland opmerkt. Ongeveer in denzelfden tijd der steenperiode bestond in Zwitserland een huishond die, naar de overblijfselen in de zoogenaamde paalwoningen, zooals Rutimeyer in zijne 'Fauna der Pfahlbauten' vermeldt, eene groote overeenkomst met den wolf en met den jakhals had, maar ook op onze jachthonden geleek.

Het bovenstaande moge voldoende zijn om het besluit te rechtvaardigen, dat reeds in overoude tijden verschillende rassen bestonden en vrij duidelijk van elkaar te onderscheiden waren; dat mitsdien de afstamming van verschillende honden- of wolvensoorten niet onwaarschijnlijk is.

De sterkste bewijsgrond voor de laatstgeuite meening is gelegen in de gelijkenis, die de huishonden in verschillende streken hebben met de wilde wolvensoorten, die daar nog inheemsch zijn. Ofschoon het niet als een positief bewijs mag aangemerkt worden, dienen wij toch hier de opmerking van Grawford aan te stippen, dat in alle tropische gewesten ten oosten van Bengalen, in Achter-Indië en de omliggende eilanden, waar geene wilde wolvensoorten voorkomen, ook geene huishonden gevonden worden.

Van meer positieve waarde zijn de volgende voorbeelden, die nog met vele andere kunnen vermeerderd worden.

Paget en Jeitteles, die de dierenwereld van Hongarije en Zevenbergen beschreven hebben, zeggen, dat de herdershond van de Hongaarsche vlakten zoozeer op een wolf gelijkt, dat Paget zelf eens een wolf voor één van zijne eigene honden hield. De herdershonden in Italië moeten vroeger eene dusdanige gelijkenis hebben gehad met de wolven, dat Columella (een Romeinsch schrijver over landbouwkunde, die in de 1ste eeuw na Ch. leefde) in zijn uit 12 boeken bestaand hoofdwerk 'de re rustica' aan de landbouwers den raad geeft, witte honden te houden; hij voegt erbij: 'pastor album probat, ne pro lupo canem feriat', d.w.z. 'de herder geeft de voorkeur aan een witten hond, omdat hij anders in gevaar komt zijn eigen hond voor een wolf aan te zien en hem als zoodanig te dooden.' Volgens Plinius, den bekenden Romeinschen schrijver over natuurlijke geschiedenis, bonden de Galliërs hunne teven in de bosschen vast, opdat zij met wolven zouden paren. Stappen wij van Europa naar Azië over. De thans nog in Indië rondzwervende en verwilderde honden, die door de Engelschen

om hunne zwervende levenswijze Paria-honden worden genoemd, hebben, volgens bevoegde beoordeelaars, eene treffende gelijkenis met de Indische wolven. Een van de meest bevoegde deskundigen, Isidore Geoffroy St. Hilaire, zegt, dat het hem niet mogelijk is een standvastig verschil op te geven tusschen de jakhalzen van W.-Azië en de daar levende huishouden. Vele andere natuuronderzoekers hebben reeds voor dezen die overeenkomst aangewezen.

De bekende Russische dierkundige Pallas zegt, dat in Z.- en Z.O.-Rusland talrijke troepen van half verwilderde honden rondzwerven, die met de jakhalzen in volkomen vriendschap leven en niet zelden met deze paren. Zooals door Ehrenberg en anderen wordt aangegeven, hebben de levende huishonden van Beneden-Egypte en sommige soorten van gebalsemde honden veel overeenkomst met een wolf (C. lupaster), die daar inheemsch is.

Reizende natuuronderzoekers, die Afrika bezocht hebben, vermelden dat de huishonden aan de kust van Guinea niet blaffen en op vossen gelijken, terwijl de inboorlingen van Afrika's Oostkust tusschen 4 en 6° Z.B. een halftammen hond hebben, die naar hun zeggen van een wilden hond uit dat land afstamt.

In de nieuwe wereld vinden wij dergelijke verschijnselen. Richardson zegt in zijne Fauna Boreali Americana, dat de gelijkenis tusschen den Noord-Amerikaanschen wolf (C. lupus var. occidentalis) en de huishonden der Indianen aldaar zóó groot is, dat hij niet zelden een troep wolven voor een troep Indiaansche honden aanzag; hij voegt erbij, dat het gehuil van wolven en huishonden zoo op elkander gelijkt, dat zelfs Indianen het verschil niet altijd even scherp kunnen aangeven en zich ook wel eens vergissen. De zoogenaamde Eskimohonden wijken weinig van den grijzen wolf der noordpoollanden af, en de bekende noordpoolreiziger Kane merkte bij de voor zijne slede gespannen Eskimohonden meermalen het schuwe oog, den neerhangenden staart en den schuwen blik van den wolf op. Verder vermeldt hij ons, dat de Indianen, om hunne honden te verbeteren, ze nu en dan met wolven doen paren.

Dr. Hayes, die ook de noordpoolstreken meermalen bezocht heeft, geeft dan ook ronduit als zijne meening te kennen, dat de Eskimohonden niets meer dan verbeterde wolven zijn.

Behalve door den N.-Amerik. wolf (C. lupus occidentalis) wordt N.-Amerika door eene andere wolvensoort bewoond, den zoogenaamden Cayote of Prairiewolf (C. latrans). Bovengenoemde natuuronderzoeker Richardson beschrijft hem en zegt vervolgens, dat dezelfde overeenkomst, die er is tusschen den Eskimohond en den grijzen wolf, ook bestaat tusschen huishonden van sommige Indianenstammen en den Cayote. Deze meening wordt bevestigd door een natuuronderzoeker van den jongsten tijd. J.K. Lord in zijn werk ‘the Naturalist in Vancouver Island 1866’, is mede van oordeel, dat de huishond

der Spokan-Indianen in de nabijheid van het Rotsgebergte niets anders is dan een getemde Prairiewolf.

Ook de Zuid-Amerikaansche honden schijnen van de daar aanwezige wilde honden af te stammen. Behalve de zoo straks reeds genoemde nietblaffende honden en de Canis Ingae van Von Tschudi zijn nog andere honden en feiten op hunne afstamming betrekking hebbende, bekend geworden. Zoo weet men bijv., dat de inboorlingen van Guyana hunne huishonden ‘om 't ras te verbeteren’ kruisen met eene wilde soort, zeer waarschijnlijk den daar inlandschen Maikong (C. Cancrivorus).

Stappen we naar Australië over, dan vinden we daar den Dingo, eene wilde of misschien verwilderde hondensoort, die in hare levenswijze meer tot den vos dan tot den wolf overhelt. Hij is lang voor ontembaar gehouden, maar men vindt niet zelden inboorlingen, die half getemde en zelfs zeer tamme Dingo's houden. Indien men aan de waarnemingen en proefnemingen in den dierentuin te Breslau veel gewicht mag hechten, dan zijn Dingo's niet moeielijk te temmen en kunnen zij trouw en vriendschap aan den mensch bewijzen.

Uit de bovenaangehaalde feiten, dat de tamme of halftamme honden van verschillende landen een sterk sprekende overeenkomst hebben met daar nog levende wilde honden- of wolvensoorten, dat tamme en wilde honden gemakkelijk met elkaar paren en dat tamme honden, indien zij verwilderen, meer en meer overeenkomst gaan verkrijgen met de wilde soorten, zijn wij - dunkt ons - wel gerechtigd tot het besluit, dat de tamme huishonden van twee scherp gescheidene wolvensoorten (C. lupus en C. latrans), van den jakhals (C. aureus) en eenige zijner rassen en van enkele andere wolvensoorten, die minder groote verschillen vertoonen (zooals de Indische N.-Amerikaansche en Z.-Amerikaansche), afstammen.

Laten we nu onderzoeken, wat men tegen deze meening omtrent de afstamming van den hond heeft in 't midden gebracht; natuurlijk zijn onder die ‘men’ te verstaan de natuuronderzoekers, welke de tegenovergestelde meening aankleven en dus den huishond voor eene afzonderlijke soort houden.

In de eerste plaats heeft men de opmerking gemaakt, dat onze huishonden noch van wolven noch van jakhalzen kunnen afstammen, omdat de duur der dracht zeer verschillend is. Wat dit verschil betreft, het berust op onjuiste opgaven van eenige natuuronderzoekers waaronder de groote (?) Buffon eene eerste plaats bekleedt.

't Is thans zeker, dat de drachttijd van den jakhals 9 weken en van de wolvin 63 à 64 dagen is, terwijl ook de gemiddelde drachttijd van onzen hond 9 weken is, welk bedrag echter, naar het schijnt, voor de kleinere hondenrassen met een paar dagen moet verminderd worden. De opmerking van Cuvier, dat de jakhals minder voor temming geschikt is, omdat hij minder aangenaam ruikt, wordt weerlegd door het feit, dat niet alle jakhalsvariëteiten evenzeer stinken, waarbij

dient gevoegd te worden, dat S m i t h eene jakhalsvariëteit aangeeft, die niet stinkt.

't Schijnt, dat het voedsel, hetwelk de honden gebruiken, op dien reuk een grooten invloed heeft, althans men zou dit besluiten uit eene proef door I s i d o r e G e o f f r o y S t . H i l a i r e vermeld, die een hond, alleen door hem veel vleesch te doen gebruiken, een dergelijken onaangenamen reuk als een jakhals deed verspreiden.

Dat in overoude tijden vele wilde honden- of wolvensoorten gelijktijdig zijn getemd geworden, kan, dunkt ons, geen bezwaar zijn; immers, zooals wij in 't vorige reeds gezien hebben, geschiedt dit nog overal en telkens. De in het begin van dit opstel genoemde Boeansoe (Cuon primaevus) kan tam gemaakt worden als een gewone huishond en voor de jacht worden afgericht, ofschoon 't steeds opmerkelijk blijft, dat hij alleen aan zijn meester en aan niemand anders gehoorzaamt, zoodat hij voor andere jagers niet zelden gevaarlijk wordt.

't Is algemeen bekend, dat alleen de huishonden blaffen en de andere wilde honden- of wolvensoorten deze eigenschap missen.

Toch schijnt dit vermogen niet zoo algemeen te zijn als men vroeger dacht. Van nietblaffende Z.-Amerikaansche honden sprak ik reeds boven. Bovendien gaat dit vermogen, naar het schijnt, spoedig verloren; er staat echter tegenover, dat het ook - indien het verloren is, - spoedig terug komt. Zoo is 't een feit, dat de wilde honden op het eiland Juan Fernandez vermoedelijk binnen het tijdsverloop van 33 jaren niet meer konden blaffen, maar ook, dat honden van dit eiland meegebracht langzamerhand de gewoonte om te blaffen terug kregen.

Een Dingo, dien men in de diergaarde te Breslau tam heeft gemaakt en waarvan ik boven reeds melding maakte, blaft als een gewone hond. I s i d o r e G e o f f r o y S t . H i l a i r e spreekt van een jongen, tammen jakhals, die blafte. Hieruit zou dus volgen, dat het blaffen eene aangeleerde zaak is, die geen reden kan zijn om den huishond als eene andere soort tegenover den wolf, den jakhals en andere duidelijk te onderscheiden hondensoorten te stellen. Als een ander meer gewichtig bezwaar tegen de afstamming van den huishond van verschillende hondensoorten is 't volgende beschouwd. Te oordeelen naar een aantal analoge feiten in de planten- en dierenwereld zou men meenen, dat de bastaarden, verkregen door kruising van wilde honden, wolven, jakhalzen, enz. onderling onvruchtbaar zijn, en het op deze wijze nooit mogelijk zou zijn een geslacht te verkrijgen, dat vruchtbare nakomelingschap had en terzelfder tijd tam was. Maar deze meening steunt, zooals B r o c a heeft opgemerkt, op zeer losse gronden, omdat men nog nimmer de vruchtbaarheid van bastaardhonden, d.i. van de kruisingsproducten van wilde honden, wolven en jakhalzen, met die zorgvuldigheid heeft onderzocht, welke noodig is om tot een geldig bewijs te komen.

Maar laten wij de zaak eens van den tegenovergestelden kant bezien. Indien werkelijk de huishond eene afzonderlijke soort was, dus specifiek verschillend van den wolf, den jakhals of eene andere wilde soort, dan moesten ook de bastaarden van den huishond met een wilden hond, met een wolf of met een jakhals onvruchtbaar zijn, en wel om dezelfde reden als de bastaarden van den wilden hond, wolf, jakhals enz. dit zouden zijn. Dit nu is geenszins 't geval. Zooals B r e h m in zijne jongste uitgave van zijn prachtig en beroemd werk ‘das Illustrirte Thierleben’ zegt, is door talrijke proefnemingen uitgemaakt, dat de bastaarden van honden en wolven vruchtbaar zijn. Boven vermeldden wij reeds, dat alle natuuronderzoekers, die N.- en Z.-Amerika bezocht hebben en hunne aandacht op de honden gevestigd hadden, vermelden dat de Eskimo's en de Indianen hunne honden doen kruisen met wolven, wat zij zeker op den duur niet zouden doen en kunnen doen, indien de nakomelingschap onvruchtbaar was. B l i j t h deelt mede, dat hij in Indië bastaarden van Paria-honden en jakhalzen en bastaarden van deze bastaarden en een smoushond heeft gezien. Tegenover deze feiten, die nog met andere te vermeerderen zijn, staan de resultaten van ééne kruising door F l o u r e n s . Deze verkreeg als uitkomst, dat de bastaarden van hond en wolf tot in het derde en die van hond en jakhals tot in het vierde geslacht onvruchtbaar zijn. Maar.... want er is een maar... deze honden werden streng afgesloten, en nu zijn er honderd voorbeelden voor één, dat wilde dieren in strenge afzondering gehouden alléén daardoor reeds onvruchtbaar worden. Zooals onder meer ook C u v i e r het geval aanhaalt van een Dingo, die opgesloten was in den Parijschen Jardin des Plantes en niettegenstaande herhaalde kruisingen geen jongen ter wereld bracht, ofschoon het overbekend is, dat Dingo's in Australië met Europeesche honden paren en eene *vruchtbare* nakomelingschap hebben.

Kan derhalve de vermeende onvruchtbaarheid der bastaarden niet als een steekhoudend bewijs worden aangemerkt tegen de afstamming van den huishond van meerdere wilde honden-, wolven- of jakhalzensoorten, dan blijft er wel niets anders over dan den huishond te beschouwen als het product der kruising van meerdere wilde honden- en wolvensoorten, eene meening, die wij des te meer aanhangen, naarmate wij bedenken hoe onwaarschijnlijk het is, dat de mensch in overoude tijden slechts ééne enkele wilde hondensoort zou getemd hebben, terwijl de kruising en temming van inheemsche wilde hondenen wolvensoorten thans door de bewoners van vele streken steeds beproefd wordt en gelukt.

Arnhem.

MAX VAN EDIJCK.

Vergift en giftmengerij.

Gedachtig aan het: ‘Quod cibus est aliis, aliis est acre venenum’ of: ‘*Wat voor den een spijs is*, *is voor den ander een hevig vergift*’, zal men mij toestemmen, dat het hoogst moeilijk is, eene voldoende definitie van het woord ‘vergift’ te geven. Aan pogingen om die vraag op te lossen heeft het niet ontbroken, doch de antwoorden, die erop gegeven zijn door toxicologen, physiologen en geneesheeren, waren alles behalve bevredigend. De een noemt *vergift* iedere stof, welke reeds in geringe hoeveelheid schadelijk op organische lichamen werkt, terwijl anderen alles voor vergift verklaren, waardoor zonder uitwendig zichtbare wonden het leven in gevaar gebracht wordt. Maar dan moeten zelfs de onschuldigste dingen onder de rubriek ‘vergift’ gerangschikt worden, en dan staan aardappelen en roggebrood, als men dit aan de zuigelingen gaf, in plaats van de onontbeerlijke moedermelk, op ééne lijn met het beruchte rattenkruit. En zoo zijn er ook nog andere op zichzelf onschadelijke zelfstandigheden, die dikwijls in het dagelijksch leven gebruikt worden, maar toch onder zekere omstandigheden schadelijk werken en zelfs den dood ten gevolge kunnen hebben. Daartoe behooren o.a. salpeter, glauberzout, cremor tartari (*wijnsteen*) en zelfs het onontbeerlijke keukenzout, stoffen die reeds dikwijls, volgens geloofwaardige getuigenissen, tot soms bedenkelijke vergiftigingsgevallen aanleiding gegeven hebben. In het jaar 1842 werden o.a. twee personen te Hurtington voor de Jury aangeklaagd een man vergiftigd te hebben door glauberzout 'twelk zij in zijn bier gemengd hadden, en het visum repertum liet geen twijfel over, of de dood, die binnen 78 uren plaats had, moest aan de werking van dat zout worden toegeschreven. Bij een 10jarig knaapje, 'twelk men tegen wormen eveneens glauberzout ingegeven had, openbaarden zich verschijnselen, die het inroepen van geneeskundige hulp noodzakelijk maakten, doch een half uur later was het kind dood. Zoo ook kunnen sommige geneesmiddelen die, onder gewone omstandigheden toegediend, geen nadeelige gevolgen hebben, bepaald schadelijk werken, wanneer er een of ander verborgen lijden bij in 't spel is. Eene bejaarde dame had o.a. 3 grein van een haar door haren geneesheer voorgeschreven wit poeder ingenomen en.... binnen een uur was zij dood. Wat zij ingenomen had was volstrekt geen hevig werkend vergift, maar doodeenvoudig kinine en we weten toch dat de kinine, vooral in zulk eene geringe dosis, niet met den naam van ‘vergift’ mag bestempeld worden. De oorzaak van den dood werd dan ook bij de gerechtelijke schouwing van 't lijk aan ‘beroerte’ toegeschreven, en zeer waarschijnlijk heeft de kinine hiertoe aanleiding

gegeven, aangezien dit alcaloïd, zooals bekend is, eene sterke werking op de hersenen uitoefent. Vermoedelijk heeft dus de dame een verborgen hersenlijden gehad, 'twelk door de toediening der kinine tot eene hersenberoerte aanleiding gegeven heeft.

Dr. Hahnemann, de bekende stichter der homoeopathie, die zich op het gebied der toxicologie niet onverdienstelijk gemaakt heeft, wilde alleen aan de besmettelijke ziektestoffen, die onder alle omstandigheden nadeelig op het organisme werken, den naam van ‘vergift’ toekennen en zoo wilde hij alles, wat als geneesmiddel wordt aangewend of waaraan eenige geneeskracht kon worden toegeschreven, streng van de vergiften scheiden. Hiermee was echter de strijd wel gemakkelijk beslecht en de Gordiaansche knoop als met één slag doorgehakt, doch overigens was daarmee de quaestie niet opgelost en was men er ook niet verder mee gekomen, of liever: men was nog meer van den goeden weg afgedwaald, want op dit stelsel voortbouwende zou het a r s e n i k , 'twelk zoo dikwijls tot geneeskundige doeleinden wordt voorgeschreven, geen v e r g i f t , maar slechts een ‘heilzaam medicament’ mogen genoemd worden, en de verdediger van een giftmenger zou volkomen gerechtigd zijn, om voor zijn cliënt geen s t r a f , maar slechts l o f en d a n k voor diens goede bedoelingen te eischen.

Ofschoon de rechtsgeleerden wel iets nader bij de waarheid waren, zijn ze toch ook in het geven van eene definitie van het woord ‘vergift’ niet gelukkig geweest, en zelfs de beroemde Duitsche criminalist Feuerbach bracht het met al zijne scherpzinnigheid niet verder, dan dat hij het misdadige eener vergiftiging in het *geheime* en *verborgene* toedienen van de eene of andere zelfstandigheid zocht. Doch ook dit houdt geen steek, daar niet iedere vergiftiging *heimelijk* plaats greep. Socrates b.v. dronk den giftbeker openlijk, en dit is ook het geval met de inboorlingen op de westkust van Afrika, die wegens zware misdaden tot de G o d s o o r d e e l s b o o n (*Ordeal bean*), ook C a l a b a r b o o n genaamd, veroordeeld worden. 't Ligt dus in den aard der zaak, dat men het heimelijke en verborgene niet op de werkingswijze van eenig vergift kan toepassen. Doch waartoe ons langer met den twist over wat men onder vergift verstaat, ingelaten; we worden er toch niet wijzer door, en evenmin als er een absoluut geneesmiddel bestaat, evenmin kan er ook van een absoluut vergift sprake zijn. Dit is zeker, dat de kennis der vergiften zoo oud is als de misdaad zelf, maar wie het eerst de verderfelijke werkingen van het vergift heeft uitgevonden, daarover hebben we geene berichten ontvangen, en toch zou het niet onbelangrijk geweest zijn te mogen weten, hoe de mensch ertoe gekomen is, een giftmenger te worden en een uitvinding te doen, die den menschelijken geest alles behalve tot eer verstrekt. 't Is waar, de natuur heeft hem wapenen ontzegd, en toch had hij ze noodig om zich tegen de verscheurende dieren des wouds te verdedigen, doch wat de natuur hem ontzegd had, dat schiep zijn denkende geest. Den

kneppel, die hem bij zijne tochten door de wildernis misschien eens toevallig het leven gered had, veranderde hij in een knods of lans, en het hout vervolgens in een zwaard. Waren het aanvankelijk eerst de wilde dieren, die hij met de door hem uitgedachte wapenen afweerde of versloeg, zoo leerde hij ook spoedig de wapenen tegen zijne eigene broeders keeren. De in toorn begane doodslag werd de vader van den voorbedachten moord, en daar de eene misdaad steeds nieuwe baart, zoo ging het met snelle schreden van kwaad tot erger. Dat echter de mensch om zijns gelijken te verdelgen naar het vergift grijpt, is helaas, bedroevend en zeer treurig. Evenals nog heden zelfs de ruwste wilde de werking van het vergift kent en er zich van bedient, ja, er zijn half dierlijken geest op spitst, om het vergift zoo krachtig en werkzaam mogelijk te maken, zoo was het ook reeds in de oudste tijden, waaruit historische documenten tot ons gekomen zijn.

Ofschoon de schrijvers der oudheid ons weinig belangrijks over de bereiding der vergiften hebben nagelaten, hetzij ze hiertoe gedreven zijn uit achting voor de zedeleer, of voor de bestaande wetten, die eene openlijke bespreking schenen te verbieden, en wellicht ook door den eed, die vroeger in alle medische scholen van Europa door hare leerlingen afgenomen werd, zoo weten we toch genoeg van de samenstelling der in die dagen bekende vergiften. Men houde hierbij dan ook in het oog, dat de wetenschappen niet zooals thans voor ieder toegankelijk waren, en dat ze inzonderheid voor het eigenlijke volk verborgen bleven, hetgeen ook blijkt uit de werken van Galenus, waar hij zegt, dat het onverstandig is, den ‘gemeenen man’ met de vergiften en hunne bereiding bekend te maken, omdat men daarmee de misdaad begunstigt.

Hij somt ons vervolgens een aantal vergiften op, die in dien tijd reeds een grooten naam gemaakt hadden. Ook Nicander, Dioscorides, Plinius en anderen, die hem hoofdzakelijk nageschreven of uit dezelfde bronnen geput hebben, gewagen van de Spaansche vliegen, bloedzuigers, zeehazen, padden, salamanders, slangen, ossenbloed en (vergiftigen) honing van Heracleion, als vergiften uit het dierenrijk. De vergiften uit het plantenrijk waren: opium, bilzenkruid, scheerling, zwarte en witte nieswortel, herfsttijdeloos, bast van het peperboompje (Daphne Mezereum), verschillende ranunculaceeën, en een aantal planten uit de familie der solaneeën, euphorbiaceeën en apocyneeën. Het mineraalrijk vertegenwoordigde echter veel minder vergiften. De voornaamste waren arsenik, kwikzilver, goudglit, loodwit en levendige kalk. Onder arsenik verstond men destijds zoowel zwavel-arsenik als arsenigzuur (ons gewoon rattenkruit). Ook telde men den cinnaber (zwavel-kwikzilver) tot de hevige vergiften, doch het hevig werkende kwikzilver-sublimaat kende men toen nog niet. Tot toelichting van sommige bovengenoemde

vergiften dient, dat de b l o e d z u i g e r s hierdoor den dood moesten veroorzaken dat ze, in de menschelijke maag gebracht, zich aan deze vastzogen. Over den z e e h a a s verhalen de oude schrijvers zooveel wonderbaarlijks, dat men niet weet of ze daaronder een visch, een kreeft of een zeespin verstonden. Men zegt, dat Domitianus Titus met dit vergift van kant gemaakt heeft. Wat de vergiftige eigenschappen van het o s s e n b l o e d betreft, is het vrij zeker, dat hiermee het in ontbinding overgegane bloed bedoeld wordt, een vergift 'twelk vooral bij de Atheners in gebruik was. De n i e s w o r t e l, met melk en meel gekookt, diende bij de Grieken en Romeinen tot het verdelgen van muizen en vliegen, terwijl de Galliërs met het sap dezer wortels hunne pijlen vergiftigden. Met de h e r f s t - t i j d e l o o s brouwde Medea van Colchis (vandaar de naam: *Colchicum autumnale*) de heillooze dranken, waardoor zij zich zoo berucht gemaakt heeft. Door middel van D a p h n e M e z e r e u m maakte Cativulcus, de koning der Eburanen (België), een einde aan zijn leven. De familie der s o l a n e e ë n eindelijk (waartoe een aantal vergiftige planten behooren) leverde aan de oude Magi de middelen voor hunne goochelarijen. Door giftdranken verwekten zij vizioenen en voorbijgaanden waanzin. Doch al deze middelen uit het vreeselijk arsenaal waren niets, vergeleken bij het, wel is waar eerst in 1783 door Scheele ontdekte, doch den ouden, d.i. ingewijden, niet onbekend b l a u w z u u r (Pruisisch zuur of cyanwaterstofzuur). Dit zeer vergiftig zuur, waarvan een paar druppels reeds een klein dier dooden, wordt verkregen uit het c y a n p o t a s s i u m door behandeling met z w a v e l z u u r; het ontwikkelende gas, in water geleid, waardoor het gretig opgenomen wordt, is alsdan het vloeibare b l a u w z u u r. Zijn naam heeft het gekregen uit de omstandigheid, dat eene verbinding van het c y a n met het i j z e r (het ijzercyanureetcyanide) eene prachtige *blauwe* kleurstof vormt. Het van 't Grieksch afgeleide woord c y a n (K□ανος, □υ□νεος) beteekent dan ook *blauw.* Men vindt dit zuur ook in de zaden van pruimen, kersen, perziken, alsmede in de bittere amandelen; het wordt gevormd, wanneer deze pitten met water tot een brij gestooten en op eene warme plaats gezet worden; daarom is het gebruik van deze zaden of de daarmee bereide spijzen en dranken (b i t t e r k o e k j e s, l a u r i e r k e r s - m e l k, p e r s i c o, enz.) gevaarlijk en soms doodelijk.

Het eerste begin der heilige kunst of der verborgene wetenschappen moeten wij in de tempels van Thebe en Memphis zoeken. Hier stond de wieg der hedendaagsche laboratoria, en de priesters waren hare zwijgende wachten. Om hunne geheimen des te beter verborgen te houden, bedienden zij zich van beeldspraak, die slechts voor ingewijden verstaanbaar was, op de wijze als ons dit b.v. door de alchimisten geschetst wordt, en waarvan ik een proef ontleen aan de T u r b a p h i l o s o p h o r u m van Arisleus, een alchimist der 12de eeuw: ‘Zoon der wetenschap, ik beveel U het levende kwik te doen bevriezen. Van

verscheidene gedane zaken 2, 3 en 3, 1, 1 met 3 is 4, 3, 2 en 1. Van 4 tot 3 is er 1; van 3 tot 4 is 1; dus 1 en 1, 3, 4; van 3 tot 1 is 2, van 2 tot 3 is 1, van 3 tot 2 is 1, 1, 1, 2 en 3. En 1, 1, van 2 en 1, 1 van 1 tot 2, 1 is dus 1. Ik heb U alles gezegd.'

Niet minder geheimzinnig is de wijze, die Arnoldus de Villanova beschrijft om den s t e e n d e r w i j z e n te maken, en waarvan de zin alleen voor de adepten begrijpelijk was. Maar zelfs daardoor achtten zij zich nog niet veilig, want bij de intrede moest iedere nieuweling een vreeselijken eed zweren, dat hij de geheimen niet aan het profane volk verraden zou. Bij de vier elementen, bij den hemel en de hel, bij de Parcen en de Furiën, bij Mercurius en Anubis, bij Cerberus en den grooten draak, moest hij een eeuwig zwijgen zweren. Standbeelden op de straten en pleinen opgericht, riepen den ingewijden dien plicht telkens in 't geheugen. De god van het zwijgen heet in de Egyptische taal Moth (dood) en wie zijn eed brak, werd tot de straf der perzik veroordeeld. Wellicht glimlacht menigeen uwer bij het denken aan eene zoo heerlijke vrucht, dat deze een geduchte straf voor meineedigen kan zijn, en ook de oningewijden konden zich niet begrijpen hoe de perzikboom, die zulke smakelijke vruchten opleverde, voor schadelijk en vergiftig kon gehouden worden, doch wij weten, dat de reuk van het blauwzuur met dien van de perzikbloesems en de bittere pit der vrucht overeenkomt, en dat men, wanneer men de laatste met water kneust en vervolgens destilleert, blauwzuur verkrijgt. Dit was reeds aan de oudste scheikundigen bekend, want reeds in de 3de en 4de eeuw vinden we deze scheikundige handeling op duidelijke wijze beschreven, met de bijvoeging zelfs, dat deze uit de pitten en bloesems van den perzikboom getrokken stof sedert langen tijd bekend was. Zoo was dan de dood door blauwzuur, welks vreeselijke werking zoo plotseling en met bliksemsnelheid plaats greep, de straf voor het verraad. De bittere smaak, dien het blauwzuur met vele plantaardige vergiften gemeen heeft, verklaart ons ook het bittere water, 'twelk bij de Egyptenaren en Joden de priesters als straf voor echtbreeksters toedienden.

Met uitzondering van den fabelachtigen zeehaas is er dus onder alle vergiften, waarvan de oudste schrijvers gewag maken, geen enkel dat ons niet bekend was. Over 't algemeen scheen men eene zekere voorliefde te koesteren voor dierlijke vergiften, althans Diodorus verhaalt ons, dat de Indianen de punten hunner pijlen en lansen in een doodelijk vergift doopten, hetwelk zij uit in ontbinding verkeerende slangen bereidden.

Het tijdstip, waarop het r a t t e n k r u i t het lievelingsmiddel der giftmengers geworden is, is met geene bepaalde zekerheid aan te geven, ofschoon we weten dat Plinius en Dioscorides (1ste eeuw na Chr.) de vergiftige eigenschappen van het arsenik kenden.

Zooveel is zeker, dat het zulks reeds in de middeleeuwen was en zelfs nog tot op den huidigen dag gebleven is, ofschoon het in dien

tijd veel gemakkelijker was, zich het rattenkruit bij de apothekers te verschaffen dan thans, en daaraan is het dan ook wel toe te schrijven, dat men er zich vroeger zoo dikwijls van bediende tot misdadige doeleinden. Opmerkelijk is het echter dat dáár, waar de industrie zich van groote hoeveelheden rattenkruit meester maakt en dit vergift alzoo onder het bereik van velen gebracht wordt, er inderdaad zoo weinig misbruik van gemaakt wordt. En wanneer men de kolossale hoeveelheden rattenkruit, die er jaarlijks door landbouwers en veehouders tot het wasschen en reinigen van lammeren worden aangewend, nagaat, dan moet men er zich over verwonderen, dat vergiftigingsgevallen, anders dan door een noodlottig toeval, voortspruitende uit onvoorzichtigheid of zorgeloosheid, tot de groote zeldzaamheden behooren. Met het oog op het gevaar, dat erin gelegen is om kleedingstukken, tapijten, behangsels en andere stoffen, die met arsenikverven bedeeld zijn, te weren of den verkoop daarvan te verbieden, moge men vrede hebben, doch verbodsmaatregelen te nemen enkel en alleen om eventueele misdaden te voorkomen, zou al te onzinnig zijn om daarvan iets goeds te verwachten. Met hetzelfde recht zou men dan ook de welbekende lucifers, glacé-visitekaartjes en andere vergiftige zelfstandigheden bevattende voorwerpen moeten verbieden.

De misdadiger, die zich van vergift wil bedienen, zal altijd gelegenheid genoeg vinden om zich dit op de eene of andere wijze te verschaffen, en juist in de hoogste kringen der maatschappij werden steeds de grootste beoefenaars van de helsche kunsten der giftmengerij aangetroffen. Keizers en koningen lieten er zich dikwijls bijzonder aan gelegen liggen, om daarmee hunne misdadige plannen ten uitvoer te brengen. Zoo zegt men b.v. van Karel den Slechte, Koning van Navarre, dat hij zeer bedreven was in de ‘hermetische kunst’, en in de kennis der vergiften, en wij vinden aangaande hem berichten, die ons de afschuwelijke kunst der giftmengerij in de middeleeuwen voor oogen stelt. Hij had nl. een zekeren handlanger overgehaald om Karel IV, den Koning van Frankrijk, den Hertog van Valois, den broeder des Konings en zijne ooms, de Hertogen van Berry, Bourgondië en Bourbon te vergiftigen. Hij gaf hem de volgende instructiën mede: ‘Gij gaat naar Parijs en kunt mij, als gij wilt, een grooten dienst bewijzen. Wanneer gij doen wilt, wat ik u zeg, zoo zal ik u rijkelijk beloonen. Gij handelt alzoo: Er bestaat een zekere stof, die men gesublimeerd arsenik noemt. Zoodra een mensch daarvan slechts zooveel gebruikt als de grootte eener erwt, kan hij niet meer leven. Koop daarvan in een der steden die ge passeert, en wrijf het tot poeder. Wanneer ge nu in het huis van den Koning, den Graaf van Valois en de Hertogen van Berry, Bourgondië en Bourbon zijt, zoo verschaf u toegang tot de keuken, den kelder en die plaatsen waar ge uw doel des te beter denkt te bereiken, en strooi van het poeder in de spijzen en den wijn, maar slechts dàn wanneer ge zeker meent te zijn,

anders moet ge het niet doen.' De booswicht, d.i. het werktuig, kreeg rijkelijk zijn loon op het Grêve-plein, waar hij in 1384 gevierendeeld werd.

Een der op de listigste wijze gesponnen misdaden, waarbij eene welbekende sekte de hand in 't spel had, was de poging tot vergiftiging van Keizer Leopold I. De Keizer werd in 1670 ongesteld en bleef voortdurend sukkelen. De oorzaak der ziekte was raadselachtig, en wat men ook deed om 'er achter' te komen, niets baatte. Juist vroeg een geneesheer, de Ridder Borri, die uit godsdiensthaat vervolgd werd, bescherming aan het Hof te Weenen. Hetzij dat hem in Italië, dat door misdaden en giftmengerij befaamd land, de gelegenheid geschonken was een blik 'achter de schermen' te werpen, of dat zijne eigene scherpzinnigheid hem ertoe bracht, genoeg! hij vermoedde eene arsenikvergiftiging en al spoedig kwamen hem de waskaarsen, die sedert geruimen tijd in 's Keizers kamer brandden, verdacht voor. De kleur der vlam, maar meer nog de witte rook, die eruit opsteeg, gaven argwaan en vermoeden, hetwelk door een plaats gehad hebbend onderzoek ten volle gerechtvaardigd werd, want men vond eene vrij groote hoeveelheid arsenik. 's Keizers leven werd door die ontdekking van Borri gelukkig gered.

Hoe rijk ook de geschiedenis der giftmengerij aan gruwelen is, zoo staan deze toch nog verre ten achter bij die misdrijven, die juist door een ander gedeelte van het menschelijk geslacht gepleegd zijn, 't welk slechts voor 'het schoone en goede' schijnt geschapen te zijn. Met schaamte moeten we het daarom bekennen, dat juist de vrouwen sedert de oudste tijden met eene koelbloedigheid, die ons de haren te berge doet rijzen, de eerste rollen in de geschiedenis der vergiftigingen vervuld hebben.

Nog heden noemt men met afschuw de beruchte vriendin van Agrippina en Nero, Locusta, als de grootste giftmengster der oudheid. Zij werd door hare gunstelingen met weldaden overladen als belooning voor de misdaden, die zij op bevel van deze uitvaagsels der menschheid begaan had. Zij moet eene bijzondere kunst bezeten hebben, om de vergiften op eene juiste wijze voor hare plannen en oogmerken te bereiden, zoodat zij zich eene gruwzame onsterfelijkheid verworven heeft. Als proeven harer helsche kunst voert men den dood van Germanicus en Brittannicus aan, die zij op bevel van Nero uit den weg ruimde, om dezen den weg tot den troon gemakkelijk te maken.

Eeuwen lang heeft de giftmengerij in Italië een vruchtbaren bodem gevonden, en dit land heeft dan ook een aantal giftmengsters opgeleverd, die voor hare gruwzame kunstgenooten niet behoeven onder te doen. Wij herinneren hier aan de Siciliaansche Toffana, die in de 17de eeuw haar helsch handwerk in Palermo en Napels uitoefende, en zich door het naar haar genoemde Aqua Toffana berucht heeft gemaakt. Dit Aqua Toffana was een giftdrank, waarvan de geschiedenis tamelijk

duister is gebleven. Dit weten we echter, dat zij het verkocht aan jonge vrouwen, welke gaarne van hare mannen wenschten bevrijd te worden. Zij noemde het 'Manna van den heiligen Nicolaas di Bari' naar aanleiding van de volksmeening, dat uit het graf van dien heilige eene voor zeer vele ziekten dienstige wonderbare olie vloeide. Nadat door dezen drank verscheiden honderden menschen den dood gevonden hadden, werd de giftmengster in het jaar 1709 gevangen genomen, gefolterd en geworgd. Volgens andere opgaven heeft zij echter nog in 1730 in den kerker geleefd.

Het Aqua Toffana moet een helder water zonder smaak, zonder reuk en zonder kleur geweest zijn. Vijf, hoogstens zes droppels waren voldoende om den dood te veroorzaken, welke langzaam, zonder pijn, zonder ontsteking en zonder koorts volgde, terwijl de krachten en de eetlust allengs afnamen, en de lijder door een voortdurenden dorst gekweld werd. Dat men echter den dag des doods vooraf bepalen kon, moet als een fabeltje beschouwd worden. Naar men zegt moeten Paus Clemens XIV en Pius III door het Aqua Toffana vergiftigd zijn. Allerlei zonderlinge vertelseltjes worden er aangaande de bereiding van dit noodlottig vergift meegedeeld. Zoo moet o.a. het speeksel van in razernij verkeerende menschen of van hen die langzaam, b.v. door aanhoudend kittelen, gedood werden, een hoofdbestanddeel daarvan hebben uitgemaakt. Garelli, de lijfarts van Keizer Karel VI, beweerde dat hij uit den mond van den Keizer zelf, wien de acten over dit proces waren voorgelegd, gehoord had, dat het Aqua Toffana niets anders was dan eene oplossing van arsenik. Het proces van Toffana werd te Rome in 1718 gevoerd. Op de pijnbank verklaarde zij, dat zij haar geheim alleen aan den Paus en den Keizer (Karel VI), die zich in Italië bevond, zou meedeelen. Deze vertrouwde het, zooals wij zeiden, aan zijn geneesheer Garelli, die het niet verborgen hield voor zijn vriend Frederik Hoffman, in wiens werk, 'twelk in 1729 uitkwam, wij deze bijzonderheden vinden opgeteekend. Volgens anderen waren canthariden (Spaansche vliegen) en opium de werkzame bestanddeelen. Er is van deze vergiftige vloeistof niets voor onzen tijd tot onderzoek overgebleven, maar men helt toch algemeen tot het gevoelen over, dat het hoofdbestanddeel arsenik was.

Niet minder dan Toffana heeft zich onder de regeering van Lodewijk XIV Madame Voisin berucht gemaakt, die in haar woning in den Faubourg St. Germain, aan allerlei personen van den aanzienlijken stand, haar 'p o u d r e d e s u c c e s s i o n' verkocht. Het was geen geheim dat de dood van menig rijk man, die voor zijne onder zware schulden zuchtende erfgenamen juist ten rechten tijde stierf, bespoedigd was door misdadige middelen. 'E r f e n i s p o e d e r' noemde de onbeschaamde geestigheid dier dagen het vergift, 'twelk toen zulk een voorname rol speelde. Het aantal plotselinge of klaarblijkelijk door vergiftiging teweeggebrachte sterfgevallen nam echter op zoo verontrustende wijze

toe, en de geheele Parijsche bevolking begon in zoo grooten angst te verkeeren, dat de Koning het noodig oordeelde een afzonderlijke rechtbank aan te wijzen, de beruchte 'Chambre ardente', die tegen de giftmengers en giftmengsters te velde trok. De pijnbank werd daarbij te baat genomen, om de beschuldigden tot bekentenis te brengen. Menigeen heeft echter door dat hulpmiddel schuld bekend en misdaden beleden, die hij nooit bedreven had. Door de vonnissen der 'Chambre ardente' zijn op die wijze honderden onschuldigen op het schavot ter dood gebracht.

Bovenaan op de lijst der giftmengsters staat echter de Markiezin De Brinvilliers, die wegens hare schoonheid en scherpzinnigheid te Parijs schitterde. Zij was met recht een gruwel en geesel van het menschelijk geslacht, zoodat haar vreeselijke naam zelfs nu nog, twee eeuwen na haren dood, met afgrijzen genoemd wordt. Men schat het aantal der offers, die zij binnen 10 jaren ter dood wijdde, op 150. Met walging lezen wij in haar levensbericht, dat zij haar vader vergiftigde toen zij aan zijne voeten zat en lachte, hoe zij vervolgens hare beide broeders en haar eigen kind vergiftigde, hoe zij als eene vrome dame de hospitalen bezocht, de zieken met bijbelwoorden troostte en tegelijk ververschingen aanbood, ten gevolge waarvan de ongelukkigen stierven. Onder de regeering van Lodewijk werden een groot aantal hooggeplaatste personen uit den weg geruimd. Mademoiselle De Fontanges stierf in 1681, en in 1689 Maria Louisa, de dochter van Madame Henriette, die met den Koning van Spanje gehuwd was. Het complot werd te Parijs ontdekt en men zond een tegengift naar Madrid, maar de koerier kwam daar te laat aan. De Koningin van Spanje, zegt Dangeau, stierf door het gebruik van vergiftigd palinggebak. De Gravin De Perniet en de kameniers Zapata en Nina proefden van den schotel en stierven mede door het vergift. In latere jaren zag Lodewijk XIV de geliefdste leden zijner familie plotseling en op onverklaarbare wijze sterven. De prins, die Lodewijk XV zou worden, werd slechts gered doordien zijn gouvernante hem een tegengift gaf.

Volgens sommige opgaven zouden de vergiften, waarvan de Italianen Exili, Saint-Croix en de Markiezin De Brinvilliers zich bedienden, bestaan hebben uit gecalcineerd vitriool, opium, kwikbereidingen, helsche steen en antimonium, doch te oordeelen naar de flesschen met schijnbaar klaar water, op wier bodem zich een witachtig poeder bevond, is het aan te nemen, dat ook hier het arsenik een groote rol gespeeld heeft. Van Saint-Croix wordt bovendien nog verhaald, dat de vergiften die hij wist te bereiden zoo fijn waren, dat een enkele ademtocht bij het bereiden en koken hem het leven moest kosten. Hij bediende zich daarom in zijn laboratorium van een glazen masker. Op zekeren dag echter viel het masker, toen hij juist voorovergebogen over den toestel stond, en de giftmenger bleef op de plaats dood. Zooiets behoort echter tot het rijk der fabeltjes, en zou ongetwijfeld een

even goed roman-effect geven als de veelschrijver Dumas ons van den vreeselijken polyp verhaalt, die een man verslindt en van welk monster ons zelfs eene afbeelding onder de oogen is gekomen. Trouwens, Dumas is niet de eerste geweest, die ons dergelijke sprookjes van zeemonsters en draken heeft opgedischt, doch ook hij weet het, dat het publiek veel houdt van datgene, wat ongeloofelijk is en aan het wonderbare grenst. Wel is waar weet de scheikundige vergiften te bereiden, waarvan een enkele ademtocht in staat is iemand van het leven te berooven, zooals b.v. het reeds vroeger genoemde watervrij blauwzuur en de arsenik-waterstof, maar een glazen masker geeft hiertoe geen voldoende bescherming, tenzij men het lichtdicht sloot en dan zou men noodzakelijk moeten stikken, en of men nu stikt achter een glazen masker of sterft boven vergiftige dampen, zal wel zoo heel veel verschil niet uitmaken. In ieder geval is het onzin om zulke vergiften in een open vat te koken, terwijl de scheikundigen het zonder eenig gevaär in daarvoor bestemde werktuigen kunnen bereiden. Slechts wanneer de retort of de kolf springt, zou er gevaar bestaan, gelijk zulks voor eenige jaren in het scheikundig laboratorium te Pesth moet plaats gehad hebben, toen de studenten door schrik bevangen in allerijl uit de vensters sprongen. En retorten en kolven waren toch ten tijde van Saint-Croix evenals heden wel bekend.

Hoe vreeselijk ons ook de vergiften en de bereidingen daarvan in de middeleeuwen afgeschilderd worden, ze beteekenen nog niets bij die, welke men thans weet te bereiden, doch het moet gezegd worden dat, evenals toen, ook thans nog het arsenicum een voornaam integreerend deel daarvan uitmaakt. Het kakodyl, eene verbinding van het arsenicum met het radicaal methyl, vat vuur, wanneer men deze vluchtige stof aan de lucht blootstelt. De inademing daarvan is doodelijk.

Het zoogenaamde ‘Liqueur de Cadet’, een product, 'twelk verkregen wordt door destillatie van arsenigzuur met azijnzure potasch, verspreidt een ondragelijken stank en zijne dampen zijn een doodelijk vergift. Vervolgens hebben we nog het cyan-kakodyl. Men weet, dat het cyanogenium zich met de waterstof verbindt en daarmee het vergiftige blauwzuur vormt. Cyan-kakodyl is dus eene verbinding van cyanogenium met kakodyl. Aan de lucht blootgesteld wordt de zich daarbij vormende damp oogenblikkelijk ontleed in den vorm van twee der meest doodelijke vergiften, arsenigzuur en blauwzuur. De kakodylen en hunne verbindingen zijn wel eens in den laatsten tijd aanbevolen tot militaire doeleinden, b.v. in den oorlog, en wellicht heeft men hiervan wel eens gebruik gemaakt bij de ‘verstikkende bommen’, doch bij een eerlijken krijg en met het oog op de hedendaagsche beschaving, zou zulk eene toepassing der vreeselijkste vergiften stellig onbestaanbaar zijn, en we kunnen dan ook moeielijk aannemen, dat er ooit gebruik van gemaakt is, maar zeker

is het, dat de vergiften, die men thans weet te bereiden, veel vreeselijker zijn dan de beruchte mengsels, die de giftmengers en giftmengsters uit vroegeren tijd hebben uitgevonden,

Mocht een De Brinvilliers onder Lodewijk XIV als een vreeselijk monster onder hare tijdgenooten gebrandmerkt zijn, ook Duitschland kan meer dan eene vrouwelijke hyena onder de giftmengers tellen. Ruim 50 jaren geleden deed een zekere vrouw, met name Gottfried in Bremen, geheel Duitschland van hare gruwelen gewagen. Als eene deftige, algemeen beminde en weldadige vrouw koesterde natuurlijk niemand eenigen argwaan jegens haar. Hare beschaafde manieren en haar aangename omgang maakten haar tot een lievelinge, zelfs van de hoogere standen.

Hare godsdienstige uitingen, hare Christelijke weldadigheid, die hare krachten bijna te boven ging, hare liefdevolle ziekenverpleging, hare bescheidenheid tegenover hare meerderen, hare vriendelijke toenadering tot hare minderen, maakten haren oogenschijnlijken levenswandel tot een voorbeeld voor anderen. Hare dienstboden hingen haar met eene zeldzame liefde en trouw aan. Als 40jarige weduwe was zij, èn om hare fijne educatie, èn om het bezit van een niet onaanzienlijk vermogen, voor menigen man een gewenschte partij. En toch was die vrouw bij al die voorrechten bijzonder te beklagen, want het scheen dat zij door een onverbiddelijk noodlot vervolgd werd. Binnen 14 jaren had zij 13 dierbare familieleden door den dood verloren. Men hield al die sterfgevallen voor zware, ondoorgrondelijke, Goddelijke beproevingen, zoodat de beklagenswaardige vrouw de innigste deelneming ondervond.

Toch vernam men hier en daar een geheimzinnig gefluister, 'twelk voor de schoone, rijke weduwe niet weinig compromitteerend was. Het huis, 'twelk door haar bewoond werd, bestempelde men met den naam van ‘ongelukshuis’, en toen het in 1825 in andere handen overging, waarschuwde men den kooper en ried hem, òf van den koop af te zien, òf der weduwe het verder verblijf te ontzeggen. Hij sloeg echter de welgemeende raadgevingen in den wind, om in eigen persoon zwaar voor zijn vertrouwen te moeten boeten. Nauwelijks acht dagen, nadat de nieuwe eigenaar bij haar zijn intrek genomen had, stierf zijne vrouw in 't kraambed na eene gelukkig doorgestane bevalling. Niemand bood liefderijker hulp, niemand scheen gevoeliger voor het lijden der zieke te zijn, dan de beminnelijke weduwe, zoodat de stervende er zelfs een grooten troost in vond, dat zij aan haar moederloos kind eene voortreffelijke verpleegster en aan haar zwaar beproefden echtgenoot een verzorgster kon nalaten. En toch was deze vrouw met al hare beminnelijke eigenschappen eene... giftmengster van de ergste soort. Haar vader, moeder, broeder, twee echtgenooten en al hare kinderen had zij door vergift om 't leven gebracht. Eindelijk, nadat zij ook den man, bij wien zij inwoonde, herhaaldelijk had trachten te vergiftigen, werd

dit monster ontmaskerd, 'twelk 15 jaren lang de wereld door hare schijnheiligheid zoo sluw bedrogen had, dat er geen vlek aan haar kleefde. De vreeselijke misdaden, waarvan deze vrouw ten slotte beschuldigd werd, waren zóó talrijk, dat zelfs de rechters het niet eens waagden, den sluier van alle door haar bedreven gruwelen weg te nemen. Schuiven ook wij een gordijn voor al die afgrijselijke panorama's van gruwelen uit de dagen der middeleeuwen en van den modernen tijd; doch giftmengerij en giftmoord waren ook in de grijze oudheid geene zeldzaamheden. Onder het consulaat van Val. Flaccus en Marcus Claudius Marcellus had in Rome eene vereeniging van vrouwen uit de voornaamste kringen een aantal giftmoorden begaan. Eene slavin verried dit, en toen zij ontkenden werden zij gedwongen hare mixturen, die zij voor ‘heilzame artsenijen’ uitgaven, te drinken. Allen bezweken daaraan. Drusus moet door Sejanus met een sleepend vergift van kant zijn gemaakt onder verschijnselen eener uitterende ziekte. Attalus Philometor, Koning van Pergamus, kweekte giftplanten als: bilzenkruid, nieswortel, gevlekte scheerling enz. in zijn tuin, en nam daarmee proeven op misdadigers. Hetzelfde deed ook Mithridates Eupator, Koning van Pontus. Hijzelf nam dagelijks vergiften en tegengiften in, om zich van de werkzaamheid te overtuigen. Onder den naam van M i t h r i d a a t kent men een naar hem genoemd geneesmiddel, 'twelk in den vorm van een ‘likkepot’ als algemeen tegengift in hoog aanzien stond, en 'twelk - naar men zegt - uit 54 verschillende ingrediënten moet bestaan hebben. Het voorschrift moet afkomstig zijn van Damocrates, een lijfarts van Nero. Ook Cleopatra verstond op voortreffelijke wijze de kunst van het bereiden van vergiften, en wist ze zoo noodig tot haar doel aan te wenden. Zelve doodde zij zich in Aug. 30 v. Chr. door vergift en niet, zooals men meent, door een adder, die zij aan haar boezem geplaatst had.

Door het meer en meer toenemen der giftmoorden werd de aandacht der wetgevers hierop gevestigd, en er werden dan ook al heel spoedig maatregelen genomen, om deze misdaden zooveel mogelijk te voorkomen. In den Joodschen Staat werden de giftmengers gesteenigd. Bij de Perzen legde men ze op een steen, en verpletterde hun met een anderen steen het hoofd. In het oude Rome strafte men de misdadigers met deportatie of verlies van het leven. Ook mochten de giftmengers niet in de graven hunner voorouders worden bijgezet. De oude Beieren en andere stammen straften de misdadigers slechts met zware geldboeten. In Turijn moesten de giftmengsters openlijk boete doen. Het Concilie van Avignon bedreigde het toedienen van vergift of het deel hebben aan giftmoord met excommunicatie. Overigens werden de giftmengers in de middeleeuwen levend verbrand.

Evenals uit het kwade zoo dikwijls het goede geboren wordt, moeten we ook bekennen, dat er uit de middeleeuwen, die ons zooveel afschuwelijks te aanschouwen gegeven hebben, belangrijke werken over

de vergiften tot ons gekomen zijn, ofschoon ze alle den stempel van hun tijd droegen. Vele geneesheeren, waaronder een Paracelsus, begonnen zich nu bij hunne geneesplannen van vergiften, b.v. het spiesglans en het kwikzilver, te bedienen. Loodbereidingen en arsenik werden uitwendig aangewend. Men begon tegengiften uit te vinden en proeven met vergiften op dieren en misdadigers te nemen, ja, sommigen zooals Gesnerius (Koenraad von Gesner), beproefden de vergiften op zichzelf. Onder Paus Clemens VII werden met den wortel van Aconitum Napellus (*blauwe monnikskap*) proeven op twee roovers genomen. Ferdinand van Oostenrijk liet door zijne geneesheeren aan eenige ter dood veroordeelde personen aconitum en arsenicum toedienen, om daarna de werking van een tegengift op hen te beproeven.

Giftmoorden waren ook in dien tijd een heerlijk middel, om zich van zoogenaamde ‘lastige’ personen te ontdoen. Berucht waren inzonderheid Paus Alexander VI en zijn zoon Cesare Borgia. Toen zij eens de rijkste kardinalen op een gastmaal genoodigd hadden, met oogmerk om hen te vergiftigen, schonk men hun beiden bij vergissing - zooals men zegt - uit de flesch, die den vergiftigden wijn bevatte, tengevolge waarvan zijzelven in den kuil vielen, dien zij voor anderen gegraven hadden. Naar men wil werd Cesare echter gered, omdat hij zich in een nog versche huid van een pas geslacht muildier had laten innaaien. Het gelaat van 's pausen lijk was daarentegen koolzwart geworden en de tong zoo sterk gezwollen, dat de mond niet gesloten kon worden. Naar de geschiedschrijvers ons meedeelen, was de aanblik van het lijk vreeselijker dan men ooit in zijn leven gezien had. Het volk verhaalde, dat de Paus de gewijde hostie vergeten had, welke hij anders tot zijne bescherming bij zich droeg. Anderen verzekerden dat het verbond, 'twelk de Paus met den duivel gesloten had verstreken was en dat Satan zelf was gekomen, om de hem toebehoorende ziel te halen. Volgens anderen zou hij aan eene kwaadaardige koorts gestorven zijn, doch de beste geschiedschrijvers nemen de toevallige vergiftiging als bewezen aan. Filips II van Spanje bezat een bijzonder vergift, 'twelk hij zijn: ‘Requiescat in pace’ (hij ruste in vrede) noemde, en dit kan volstrekt geen verwondering baren, daar Filips gaarne tot ‘fijne’ en langzaam werkende vergiften zijne toevlucht nam, om iemand op eene schijnbaar *natuurlijke* wijze van kant te maken, daar noch de Inquisitie, noch zijne beulen, noch zijn geld en arglistigheid toereikende waren om ieder, dien hij haatte, uit den weg te ruimen.

Behalve het Aqua Toffana had ook het Aqua Cantarella, waarvan eenige giftmengsters zich bedienden, veel van zich doen spreken. Het moet een mengsel van drie verschillende bereidingen geweest zijn. De eerste was eene met alcohol en water bereide destillatie van canthariden; de tweede eene oplossing van Spaansche vliegen (canthariden) in gedestilleerd water over de verhitte asch van arsenik-oxyde, verbonden

met een weinig kali en alcohol; de derde eindelijk eene sterke oplossing van loodsuiker. De in 1868 door middel van c y a n k a l i u m (b l a u w z u r e k a l i) gepleegde moord op de Gravin Chorinsky door de Stiftsvrouw Julie d'Ebergenyi en nog zoovele anderen, leveren het bewijs, dat men zelfs nog in den laatsten tijd niet teruggedeinsd is voor het met misdadige bedoelingen toedienen van de vreeselijkste vergiften, ofschoon ook wel eens als ‘verdacht’ gebrandmerkte sterfgevallen zijn voorgekomen, waaraan toch de misdaad geheel vreemd is gebleven, want aan te nemen dat er, zooals men meende vergiften bestaan, die zoo langzaam werken dat zij geene sporen nalaten en op geenerlei wijze als zoodanig kunnen aangetoond worden, zou toch met het oog op de vorderingen, die wij aan de wetenschappen te danken hebben, met recht eene kolossale dwaasheid zijn. Bij den plotselingen dood van den Kroonprins van Zweden, die in het jaar 1810 plaats greep, werd de lijfarts Dr. Rossi fluisterend beschuldigd, den Prins vergift te hebben toegediend. Het volk was woedend en wilde den Dr. te lijf, die daardoor genoodzaakt werd het land te ontvluchten. En toch was hier volstrekt aan geen vergift te denken, daar het bewezen was, dat de prins vier uur vóór zijn dood spijs noch drank gebruikt had, en onder de bekende vergiften is - voor zoover wij weten - geen enkel, 'twelk zoo langen tijd werkeloos in de maag kan blijven; doch niettegenstaande dat geloofde het publiek toch liever aan eene v e r g i f t i g i n g , dan aan eene b e r o e r t e , die een einde aan het leven gemaakt had. Dwaze meeningen en vooroordeelen - de ondervinding heeft het zoo dikwijls bewezen - laten zich echter, zelfs door de bondigste redeneeringen en overtuigendste bewijzen, niet gemakkelijk uitroeien en bestrijden, evenmin als de fabeltjes van vergiftigde handschoenen en vergiftigde brieven, die zoo dikwijls in sensatie-romans en drama's uit de geschiedenis der middeleeuwen worden aangetroffen.

DR. S.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

De oude en de nieuwe Paus.

Men heeft jaren lang opgezien tegen den dood van Pius IX, omdat men meende, dat met de keuze van zijn opvolger zou worden beslist over een goed deel van de richting der wereldgeschiedenis. Immers, Pius IX werd beschouwd als het meer of minder bewuste hoofd van het Ultramontanisme, van die machtige partij in de Katholieke Kerk, die zich de bestrijding van de moderne maatschappij ten doel heeft gesteld, om op hare puinhoopen het godsrijk, de priesterheerschappij, op te richten. Hoe men ook over de uitzichten van deze onderneming moge denken, elke onpartijdige zal gaarne erkennen, dat de Ultramontaansche beweging in de laatste jaren een geduchte macht is geworden, waarmee niet te spotten valt; er zijn er geweest, die met vrij wat minder middelen gedroomd hebben van de wereldheerschappij, en nu en dan de gedachte opgewekt aan de mogelijkheid van hare verwezenlijking. Werd nu tot opvolger van Pius IX een man gekozen van denzelfden geest, werd door het college van kardinalen de voortzetting geproclameerd van den strijd tegen de moderne maatschappij, dan stond men voor een reeks van botsingen en zou een goed deel van onze kracht moeten worden gebezigd, om de aanvallen van die zijde af te weren.

Zeer bedenkelijke gevolgen konden hieruit voortvloeien; de spanning had hier en daar de uiterste grens bereikt; 't moest buigen of barsten; men werd alleen van zekere middelen teruggehouden, omdat men een flauwe hoop had, dat met een nieuwen Paus een meer gematigde richting voor de tegenwoordige overdrevene zou plaats maken. Een flauwe hoop, want na al hetgeen men in den laatsten tijd van den invloed der Ultramontaansche partij had gezien, twijfelde men, of het niet te laat zou zijn voor de Katholieke Kerk, om zich nog in een anderen geest te bewegen, en of de verkiezing van een Pius X niet een onvermijdelijke noodzakelijkheid was geworden. Waren de gemoederen in Europa niet zoo sterk bezig gehouden met de Oostersche

quaestie, men had dan ook na den 7^{den} Februari, toen de nestor der Europeesche vorsten overleed, die vraag met meer ernst overwogen.

Om meer dan één reden was de dood van Pius IX geschikt om tot nadenken op te wekken. Vooreerst om den persoon. Welk een zonderling leven, welk een vreemd karakter! Wie had in de jeugd van dien man gedacht, dat hij zulk een schitterende, zonderlinge rol zou spelen(*). Hij had eerzucht genoeg om de rol te wenschen, in het Ultramontaansche stelsel den Paus toegekend. Welk een tegenstrijdigheid in dien man! welke grillige tegenstellingen in dat leven! Tegen '48 de populairste man van Italië, wordt hij straks gedwongen om te vluchten, en door vreemde bajonetten wordt een weg voor hem gebaand om Rome weder te bereiken, waar het verbitterde volk op den kreet van zijn weinige aanhangers: *Viva Pio Nono!* antwoordt met een dof: *No! No!*

Nooit heeft het Romeinsche volk - wij spreken van de meerderheid - Pius IX na dien tijd meer mogen lijden; hij was een opgedrongen koning geworden, die nooit te Rome de vrijheid kon gevoelen; vreemde dwang bleef noodig om hem tegen zijn onderdanen te beschermen.

Was het wonder, dat de Paus zich na de teleurstelling, hem door de revolutionnaire beweging van '48 bereid, in de armen der reactie wierp, dat haat tegen de moderne maatschappij een manie bij hem werd, die hem alles deed onderteekenen wat hem als verwensching van die maatschappij werd voorgelegd? De hartstochtelijkheid, waarmede Pius IX in Syllabus en Encycliek, in de telkens wederkeerende toespraken tot de bedevaartgangers, de liberalen vervloekte, is zielkundig geheel verklaarbaar, al legt dit tevens het getuigenis af, dat hij, wat zijn karakter betreft, niet verheven was boven het gewone peil, dat beneden de wezenlijke grootmoedigheid staat. Een edelman was Graaf Mastai Feretti van geboorte, in zijn vormen, - van zielenadel was hij niet.

Had Mastai Feretti Turksch bloed in zijn aderen, - hij had aan het noodlot geloofd, dat hem achtervolgde en waartegen niet te strijden viel; onder een ongeluksgestarnte scheen hij geboren. Hij waande zich geroepen na '48 om de wereld te bekeeren, maar de modernen, dien hij zijn kerkelijke verwenschingen naar het hoofd wierp, ontnamen hem zijn wereldlijk gebied en sloten hem op in de eeuwige stad, zoodat hem niets overbleef dan zichzelf als gevangene te martelen. Uit alle macht riep hij om hulp, bezwoer de geloovigen om hem te verlossen, maar het eind was, dat de H. Stoel met al de Mogendheden,

(*) Men vergelijke o.a. over het leven van Pius IX de schets van den Heer S. Baart de la Faille in de '*Mannen van Beteekenis in onze dagen.*' Haarlem, Tjeenk Willink. Het is echter de vraag, of het leven van Johan Maria Mastai Feretti vóór zijn verheffing tot de hooge posten in de kerk naar waarheid is voorgesteld; wij hebben geen gelegenheid gehad om alles nauwkeurig te onderzoeken; de schets maakt echter hier en daar den indruk meer van partijdigheid dan van streven naar objectiviteit. Wanneer men Mastai Feretti in karakter zoo laag stelt, wordt de Pius IX geheel onverklaarbaar.

Katholieke en niet-Katholieke, op een slechten voet stond, alle vorsten hem beschuldigden van machtsoverschrijding, en zijn stem inderdaad een stem des roependen in de woestijn werd, indien men het meerendeels minder ontwikkelde groote publiek uitzondert, dat nergens macht genoeg bezit, om den toon aan te geven. De man, die vóór alles populair wilde zijn, die droomde van de wereldheerschappij, eindigde met geen enkelen vriend te hebben onder de machthebbenden; hij was populair, ja, maar bij een publiek, dat hem als edelman niet behagen kon of mocht; hij had macht, maar zijn onderdanen strekten hem niet tot eer.

Men kan en moet dat oordeel over Pius IX uitspreken, ook al heeft men ten opzichte van hem een groote mate van welwillendheid; het verschil van standpunt brengt dit noodzakelijk mee; schold Pius op de modernen, dezen kunnen hem beoordeelen, met strengheid, ja, maar zonder bitterheid.

De vraag, of Pius IX door een Pius X zou worden opgevolgd, beslist over een geheel stelsel. Wij zullen niet beweren, dat hetgeen onder den overleden Paus als godsdienst of kerkelijkheid in de eerste plaats werd voorgehouden in dien zin nieuw is, dat het door hem is uitgevonden, maar wel dat een zekere uiting van godsdienst op den voorgrond trad op een zeldzame, nooit vertoonde wijze.

Ook hier verraadt zich bij een nauwkeurige beschouwing de invloed, dien de Jezuïetenorde op Pius IX uitoefende. De opmerking is niet nieuw, dat men de voetstappen van den Jezuïet terstond herkent aan het uiterlijk karakter van den godsdienst. De strijd tusschen de Oud-Katholieken en de Roomsch-Katholieken in ons vaderland, in de 18de eeuw gevoerd, liep voornamelijk over de ontwikkeling van den uiterlijken eeredienst ten nadeele van de inwendige vroomheid; bij den eenvoud van het Hollandsche karakter kan men zich zeer goed voorstellen, hoe het opsieren van de Maria-beelden, het maken van de kerken tot bonte vertooningen, den vromen Katholieken tegen de borst moest stuiten. En toch hebben de Jezuïeten goed gezien, dat voor de groote meerderheid, welke het altijd meer om den vorm dan om het wezen te doen was en zal zijn, zulke kunstmiddelen uitstekend geschikt zijn. De meerontwikkelden, de fijngevoeligen kunnen op zijn hoogst dat uiterlijk vertoon verdragen, sympathie gevoelen zij er niet voor; het is hun te komedie-achtig, het vloekt te zeer tegen den eenvoud des harten.

Men begrijpt nu ook licht, waar wij heen willen, wanneer wij spreken van de bijzondere uiting van godsdienst, welke onder Pius IX in zwang of in de mode is gekomen. Het is het nadruk leggen op het uiterlijke, zoodat het inwendige noodzakelijk op den achtergrond moet treden en worden beschouwd als bijzaak; het is een godsdienstigheid, die timmert aan den weg, die haar waar langs de straten uitvent. Pius IX heeft meer dan eenige andere Paus voor de uiterlijke schittering geleefd en

gewerkt, en wanneer men zijn ontwikkeling nagaat, dan zal elke onpartijdige beschouwer moeten erkennen, dat dit niet anders kan, want voor stille vroomheid, voor den godsdienst des harten had hij geen aanleg; hij wilde van zich doen spreken en sprak zelf, vooral in 't laatst van zijn leven, zóó, dat men aan een soort van verstandsverbijstering moest gelooven, en een gedeelte van zijn uitvallen geheim werd gehouden. Alles wat gerucht kon maken, is door den overleden Paus gezocht; monsterdogma's zijn door hem afgekondigd, dogma's, die wel in de uiterste consequentie liggen van de Katholieke leer, maar consequenties, die bij een meer nadenkend en bescheiden karakter zouden zijn overgelaten aan een opvolger. De onbevlekte ontvangenis van Maria, afgekondigd den 8sten December 1854, is een leerstuk, dat geheel in de straks genoemde godsdienstige richting past. De kroon werd op het werk gezet door het houden van een algemeen Concilie en het afkondigen van het dogma van de Pauselijke onfeilbaarheid, dat practisch een geheel andere beteekenis heeft dan men volgens de theorie beweren wil. De ironie van het lot wilde, dat de Paus zijn wereldlijk gebied verloor juist in hetzelfde jaar, waarin dat dogma werd afgekondigd; was dit de hoon, den modernen beginselen aangedaan, met stoom gewroken door de wereldgeschiedenis, welke is het wereldgericht?

De vorm van de Encycliek van den 8sten December 1864 draagt geheel hetzelfde karakter; dat daarin de leer der Katholieke Kerk is neergelegd, zal niemand betwisten, maar nog nimmer was die in dezen scherpen vorm met zooveel opspraak verkondigd; 't is of de voorrijder de schelste en scherpste tonen uit zijn trompet heeft gehaald, om zijn verschijning voor niemand onopgemerkt te laten; 't is alsof de toeleg is geweest, de moderne maatschappij door zulk een stortvloed van verwenschingen te overladen en te verschrikken, dat zij bedremmeld terugweek om de knie te buigen voor het priesterlijk gezag.

Trad door het dogma der onbevlekte ontvangenis de Maria-dienst nog meer op den voorgrond, de versiering der kerken van buiten en van binnen hield daarmee gelijken tred. Wanneer wij een overzicht hadden van de enorme sommen, die in de laatste jaren zijn gebruikt om kerken te bouwen en te versieren, dan zou dat cijfer schrikverwekkend zijn; wij behoeven slechts enkele gemeenten tot maatstaf te nemen; ook daar, waar de materieele toestand der gemeente treurig was, werden aanmerkelijke sommen opgebracht, terwijl voor andere zaken, waaronder voorzeker vele van meer Christelijken, althans meer menschelijken aard, geen geld was bijeen te brengen. De feiten van dit soort zijn soms van zulk een bedroevenden aard, dat het gezond verstand ze niet anders kan qualificeeren dan als geloofsafzetterij. Vinden de Katholieken deze beschuldiging overdreven, laten zij dan de diakonierekeningen hunner kerken overleggen.

Maar dat is het ergste nog niet. Tot een lager sfeer behoort de exploitatie van het licht- of bijgeloovige groote publiek voor bede-

vaarten, vooral naar wonderplaatsen, waar alweer de Heilige Maagd verscheen en door voortdurende wonderkracht zieken werden genezen. De bedevaarten naar Rome staan wellicht in de eerste plaats in verband met de behoefte van Pius IX aan verheerlijking, aan machtsvertoon. De Maria-verschijningen, die nooit geschieden waar de politie waakzaam is, passen weder geheel in het kader van de Jezuïetische opvatting van den godsdienst.

Dat die exploitatie zoo goed is gelukt en de heilige plaatsen nog steeds duizenden bewonderaars trekken, is niet geschikt heel hoog van de menschelijke natuur te doen denken. Er zijn van die zwakheden, waar wij in onze eeuw van beschaving en verlichting ons boven verheven waanden; de pelgrimstochten uit de laatste helft der negentiende eeuw kunnen ons wat meer bescheidenheid leeren; de aanleg voor fetischdienst schijnt zoo onuitwischbaar in de menschelijke natuur te liggen, dat wij de hoop op volkomen genezing wel schijnen te kunnen opgeven. Het bedrog speelt daarbij zonder twijfel een minder belangrijke rol dan veelal aangenomen wordt; de meeste verschijningen en genezingen zijn, naar wij gelooven, echt; maar in plaats van ze door gewoonte kunstmatig aan te kweeken, behoorden de eersten, de verschijningen, te worden geëndosseerd aan de geneeskundige faculteit, terwijl de laatsten, de genezingen, kunnen dienen als proeven, ten einde den nooit nauwkeurig te meten invloed na te gaan, dien de toestand der zenuwen uitoefent op de meeste ziekten.

Het is inderdaad onbestaanbaar met den werkkring van den modernen Staat, dat men zulk een, eigenlijk gewetenlooze, exploitatie van het lichtgeloovige publiek laat begaan; wanneer men de verkoopers van geheime geneesmiddelen vervolgt, wanneer de politie zekere goochelaars van de kermis weert, waarom zal men dan ook geen wetenschappelijk onderzoek instellen naar de Maria-verschijningen en den daarmee gedreven kerkelijken handel. 't Is waar, men zal de krankzinnigengestichten nooit zoo groot kunnen maken, dat allen daarin plaats vinden, die erin hooren; buitendien vereischt de behandeling van geloofszaken altijd veel omzichtigheid, wil men het middel niet erger maken dan de kwaal, maar er kon toch iets geschieden.

In Duitschland heeft men met goed succes maatregelen genomen door politie en rechtbank, om de uitbreiding van het kwaad te keeren; in Frankrijk daarentegen heeft de vroegere Regeering de ontwikkeling van dezen geloofshandel bevorderd door partij te trekken en de tegenstanders van de baan te drijven; het gevolg is geweest, dat in Duitschland de epidemie zich niet heeft uitgebreid, terwijl zij in Frankrijk reusachtige afmetingen heeft aangenomen, en het land aan de bespotting van het weldenkend deel der wereld heeft blootgesteld. De Lourdes-geschiedenis en al wat daarmee samenhangt, heeft aan het prestige van Frankrijk in Europa meer kwaad gedaan dan de ongelukkige oorlog van '70 en '71.

Pius IX was dus een Paus naar het hart van de Loyolanen door de bewuste of onbewuste opvatting van den godsdienst als iets uiterlijks; in dat uiterlijk vertoon heeft de Roomsche Kerk onder het bestuur van Pius IX uitgemunt op een wijze, waarop niemand dezen ooit zal kunnen overtreffen; wanneer wij de monsterdogma's, het boekdeel mondelinge en schriftelijke vervloekingen, de kerkelijke praal met haar Maria-verschijningen en bedevaarten bijeennemen, dan verkrijgen wij een geheel zoo wonderbaar, dat het ons moeite kost aan de werkelijkheid te gelooven.

Heeft nu dat alles de Katholieke Kerk versterkt of verzwakt? De bedoeling is natuurlijk niet twijfelachtig; men heeft door krasse middelen de maatschappij willen overrompelen en ontwapenen, haar willen doen schikken en doen buigen. Op het vaandel stond geschreven: 'Daarmee zult gij overwinnen!' De wereldheerschappij is het wit, waarnaar de Roomsche Kerk streeft. Maar willen en verkrijgen zijn twee en het komt ons voor, dat de Roomsche Kerk onder Pius IX er niet op vooruitgegaan is; zij heeft zeker nooit zoo de attentie getrokken, zooveel van zich doen spreken als juist tijdens zijn regeering; zij heeft zeker nooit zooveel bij den weg getimmerd en zooveel toeschouwers gelokt, maar de schijn mag ons niet bedriegen; de kunstmiddelen, die daarbij zijn gebezigd, zijn goed om het groote publiek te lokken, maar dit is juist niet het deel, dat in de wereld het heft in handen heeft en het bestuur regelt; men heeft dommekrachten en intellectueele vermogens, en het ziet er vooralsnog in de moderne maatschappij niet naar uit, dat het rad wordt gedraaid door de eersten.

Aan zedelijk prestige heeft de Roomsche Kerk in de laatste jaren, juist tengevolge van het drijven van Pius IX en zijn geestverwanten, de Jezuïeten, veel verloren; het meer ontwikkelde deel onder de Katholieken heeft nog veel sterker dan vroeger iets gekregen, dat de mensch zelf wel niet uitspreekt, maar dat desniettemin op zijn voorhoofd geschreven staat en op zijn heele bestaan een onderdrukkenden invloed uitoefent, namelijk het gevoel van valsche schaamte. Men heeft van Rome uit een soort van terrorisme uitgeoefend op de Katholieken, en zooals het doorgaans gaat, de uiterlijke schijn pleit ervoor, dat de overgroote meerderheid zich gewillig daaraan heeft onderworpen, maar hoevelen zouden dat juk met stillen weerzin hebben gedragen en innerlijk zich beklaagd over de ontaarding van het geloof? Een weinig openhartigheid en de ervaring zal ons spoedig leeren, dat na het ophouden van den kunstmatigen druk, van het terrorisme, de belijdenis wordt afgelegd, dat hetgeen men voor het wezen van het Katholicisme heeft verklaard, het inderdaad niet is.

Een ander gevaar is voor de Roomsche Kerk ontstaan met het drijven van Pius IX en de zijnen. Men was in onze maatschappij gewoon geworden, om het kerkelijk geloof te beschouwen als iets wat behoorde tot het intieme leven van den mensch; men liet iedereen daarin vrij

en telde het geloof in het maatschappelijk leven niet mee. De eischen, waarmee het geloof nu in de laatste jaren in de maatschappij is opgetreden, maakte deze verhouding van een stilzwijgenden wapenstilstand - als wij het zoo noemen mogen - tot een onmogelijkheid; de Katholieken lieten zich drijven door hun priesters, om in de burgerlijke maatschappij hun eischen te doen gelden en overal den modernen instellingen afbreuk te doen en ze te ondermijnen, om alles dienstbaar te maken aan het priestergezag.

Vandaar een zeer zichtbare vervreemding tusschen Roomsch en niet-Roomsch, of liever - want de kerkelijke band doet hier weinig af, en men vindt de tegenstelling in zuiver Katholieke landen nog scherper dan in gemengd kerkelijke, - tusschen Roomsch en modern, die in de laatste jaren steeds scherper is geworden; beide partijen stonden in en buiten de kerk als twee vijandelijke machten tegenover elkander met uitgetogen zwaard.

België is in dat opzicht een zeer leerzaam land; de verhouding van de beide partijen is daar van dien aard geworden, dat zij elkander niet meer kunnen verdragen; bij de minste aanraking in het openbare leven ontstaat er botsing en het samenleven in een en dezelfde maatschappij dreigt een onmogelijkheid te worden.

Is nu deze verhouding voor de Katholieke Kerk een gewenschte? Kan die verhouding in haar voordeel zijn? Als men de dwepers uitzondert, dan gelooven wij niet dat er velen zullen zijn, die deze vraag in bevestigenden zin zullen beantwoorden. Aangenomen, dat de levensbeschouwing van de Jezuïeten de ware is en men de toekomst alleen kan beschouwen uit het oogpunt van het Katholicisme, omdat aan de Roomsche Kerk in 't eind de overwinning moet verblijven in den strijd, dan heeft men zich te Rome wel wat vergist in den tijd; over een duizend jaren zou de tactiek op haar plaats hebben kunnen zijn en een bewijs kunnen wezen van strategisch overleg, maar in de negentiende eeuw was het daarvoor nog te vroeg; men heeft, door ontijdig den vijand wakker te schudden en te tarten, hem de wapenen in de hand gedrongen en het blijkt over de geheele linie, dat men dien vijand heeft te licht geacht; men heeft op een aantal punten den aftocht moeten aannemen, en de nederlaag zoo goed mogelijk trachten te bedekken.

Wij noemen slechts drie groote feiten: de uitvoering van de Meiwetten in Duitschland onder goedkeuring van de meerderheid der natie; den uitslag van de politieke verkiezingen in Frankrijk, welke telkens een sterk gekleurd anti-clericaal karakter droegen, en de oprichting van een nationale Katholieke kerk in Zwitserland, sprekende bewijzen dat Rome den boog te sterk heeft gespannen.

De terugwerking daarvan moet Rome levendig gevoeld hebben. Somber en bitter was de toon van Pius IX in zijn laatste dagen; en niet zonder reden; de Kerk oogstte wat hij had gezaaid; met steeds

grooter moeite werd de verzekering van de eindelijke zegepraal der Roomsche Kerk over den modernen Staat uitgesproken. Toen Paus Pius IX stierf, liet hij de Kerk achter onder niet zeer opwekkende omstandigheden; een breede schare van aanbidders, maar blind van dweperij, en daardoor in staat de Kerk in steeds grooter moeilijkheden te wikkelen; de verhouding tot de verschillende Regeeringen - indien men het kleine België en een nog kleiner Amerikaansch republiekje uitzondert - òf gespannen òf in openbare vijandschap; Rome het toevluchtsoord voor de bisschoppen, die wegens machtsoverschrijding òf veroordeeld òf verbannen waren; en daarbij het vooruitzicht, dat strengere maatregelen zouden worden genomen tegen de Kerk, wanneer een opvolger voor Pius IX werd verkozen, die op hetzelfde spoor wilde voortgaan,

Heeft de overweging van al de genoemde bezwaren invloed uitgeoefend op de verkiezing van den nieuwen Paus? Wij behoeven wel niet te herinneren, dat die vraag slechts met meer of minder waarschijnlijkheid kan worden beantwoord; om er iets zekers van te weten zou men de gesprekken moeten kennen, door de Kardinalen tijdens de voorbereiding voor het Conclave gehouden; er is alleen uitgelekt - en wij hebben geen reden aan de juistheid van deze opgave te twijfelen - dat er zich drie partijen bevonden onder de Kardinalen, en de geestverwanten van Pius IX en de Loyolanen er minder talrijk waren, dan men algemeen had verwacht. De meerderheid werd gevormd door de middelpartij, de gematigden. Toch vreesde men, dat de Jezuïetenpartij door intriges en schrikaanjagen haar candidaat, Kardinaal Bilio, zou weten door te drijven. De verrassing was daarom niet gering, toen men vernam dat de keuze was gevallen op een gematigd man, Kardinaal Pecchi, die den naam aannam, niet van Pius X, zooals Bilio zou hebben gedaan naar den wensch der Jezuïeten, - maar van Leo XIII.

Nu geeft die naam op zichzelf volstrekt geen zekerheid, dat de gedragslijn van Pius IX niet zou worden voortgezet; de verkiezing kon hebben plaats gehad onder zekere bindende voorwaarden en Leo XIII eigenlijk een vermomde Pius X zijn, een krijgslist, die in de geschiedenis der Pausen volstrekt zoo vreemd niet is. De Roomsche Kerk heeft haar uitbreiding juist daaraan te danken, dat zij altijd met heel veel tact heeft gehandeld en de moeilijkheden ontweken, wanneer het bleek, dat zij ze niet kon overwinnen; het laten varen van de houding van Pius IX en het volgen van een zachteren weg zou geheel strooken met het Rome van de geschiedenis.

Er is een andere reden, om op de verkiezing van een gematigden Paus niet veel te bouwen; het voorbeeld van Pius IX is daar om te bewijzen, dat een Paus geheel veranderen kan; Pius IX was vrijzinnig, toen hij aan de Regeering kwam en is toch de meest verstokte reac-

tionnair geworden; nu staan zenuwachtige menschen zooals Pius IX meer dan anderen bloot aan zulk een omkeering, maar men moet altijd in aanmerking nemen, dat de voetstappen van een voorganger nooit zonder invloed blijven op een opvolger en de omgeving reeds, gevoegd bij de onvermijdelijke noodzakelijkheid, iemand in vele opzichten kan veranderen. De meeste volksvertegenwoordigers vertoonen een anderen geest, wanneer zij Minister zijn geworden, en op dezelfde wijze kan een gematigd Kardinaal een behoudend Paus zijn.

Juist om die reden hebben wij eenigen tijd gewacht, vóór wij de verandering op den Pauselijken troon hier ter sprake brachten; wij wilden de eerste daden van Leo XIII afwachten, opdat wij althans eenige gegevens zouden hebben om een oordeel te vellen. En wanneer wij nu de verschillende feiten wikken en wegen, dan meenen wij te kunnen constateeren, dat er werkelijk met de verheffing van Leo XIII op den Pauselijken troon een verandering in de kerkregeering heeft plaats gegrepen; wij hebben daarvoor de volgende redenen.

In de eerste plaats is Leo XIII een geheel ander man dan Pius IX; minder zenuwachtig dan zijn voorganger, die in zijn jeugd zelfs aan toevallen leed, laat hij zich minder besturen door de indrukken van buiten, staat minder bloot aan congestieve aanvallen, en handelt meer zelfbewust, meer zelfstandig. Daardoor staat hij ook minder onder den invloed van de Jezuïeten.

Zonder alles voor onze rekening te nemen, wat van anti-Katholieke zijde daarover geschreven wordt of met de daar gewoonlijk gangbare bewijsvoering in te stemmen, kan men toch uit de houding van die organen, die vroeger van uit het Vaticaan geïnspireerd werden, opmaken dat de zaken daar anders gaan; men behoeft de ‘Osservatore Romano’ slechts tusschen de regels te lezen om daarvan de overtuiging te krijgen. Welk een geheel andere toon zou daar zijn aangeslagen, wanneer Leo XIII bezield was met denzelfden geest als Pius IX! Hetzelfde geldt van de andere bladen in andere landen, die gewoon waren met den bekenden zwarten inkt geschreven te worden. ‘Tijd’ en ‘Germania’ b.v. zijn verlegen met hun positie; zij leggen een hun vreemde kalmte aan den dag en betoogen, dat er geen reden is om van een concilianten Paus te spreken, - en daarin hebben zij dan ook vooralsnog gelijk. Men kan het dien bladen aanzien, dat het hun niet naar den zin gaat.

In de tweede plaats zien wij een teeken van verandering van richting in de brieven, door Leo XIII onmiddellijk na zijn troonsbestijging gezonden aan de wereldlijke vorsten, met name aan Keizer Wilhelm en Keizer Alexander. De opmerking van de voorstanders van het oude regime, dat het hier slechts een gewone formaliteit gold: kennisgeving van de troonsbestijging, is slechts tot zekere hoogte waar; de vorm was voor een gewone officieele kennisgeving te beleefd, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de officieele betrekkingen van den Pause-

lijken Stoel tot deze beide rijken sedert geruimen tijd waren afgebroken, en er voortdurend een gespannen verhouding bestond.

Het gevolg van dat schrijven was dan ook, dat de onderhandelingen met Rusland over het herstel der afgebroken betrekkingen terstond werden aangeknoopt, terwijl ook aan het Duitsche Hof de brief algemeen werd opgevat als een bewijs, dat de Curie tot een verzoening, of althans tot een modus vivendi, den weg wilde inslaan.

Voor zoover wij weten, zijn er geen nadere stappen gedaan; men schijnt van Duitsche zijde den brief even beleefd te hebben beantwoord en de aanmerking laten maken, dat men gaarne bereid was voorstellen, die tot een schikking konden leiden, in overweging te nemen. De Paus heeft daarom aan de Duitsche bisschoppen bericht verzocht over den toestand, voornamelijk ten opzichte van de Mei-wetten, een onderzoek dat reeds vroeger had plaats gehad, maar zeer eenzijdig was uitgevallen, omdat men wist, dat dit zoo werd verlangd. Opmerking verdient echter ook de houding van de Ultramontaansche partij die, hoe strijdlustig ook onder Pius IX, plotseling het zwaard in de scheede scheen te steken in afwachting van de dingen, die komen zouden. Is werkelijk van uit het Vaticaan de last verstrekt om niets te doen, wat een eventueele verzoening zou kunnen tegenwerken?

Van meer beteekenis is de eerste Allocutie van Leo XIII in het College van Kardinalen. 't Is waar, men vindt in dit stuk een niet geringe lofprijzing op Pius IX, ‘wiens schitterende roem zich over den ganschen aardbodem had verbreid’, - ‘die met steeds onwrikbaren geest voor de waarheid en de rechtvaardigheid streed’, enz.; maar bij zulk een toespraak kon dit wel niet anders, en men zal nooit uit den mond van Leo XIII één woord hooren, waarmee de houding van zijn voorganger direct wordt afgekeurd; in vergelijking van vroeger echter en gedachtig aan den strijdlustigen geest, die de Ultramontaansche partij nog steeds bezielt, is de toespraak uiterst kalm; het bekende trompetgeschal ontbreekt; van den H. Stoel wordt gezegd, ‘dat hij, met geweld van zijn wereldlijke heerschappij beroofd, zoover gekomen is, dat hij over het geheel van zijn macht geen volkomen vrij en voor een ieder weldadig gebruik kan maken.’ Geen enkel woord van verwensching over den beroover, geen enkele aanval op de Italiaansche Regeering. Merkwaardig is vooral het slot der Allocutie, waarin van God gebeden wordt, dat ‘hij onze aandoeningen en handelingen leide en eindelijk het schip van Petrus, dat hij mij op een door storm bewogen zee ter besturing heeft toevertrouwd, na de bedaring van den storm en van de golven voeren moge naar de vurig verbeide haven van rust en vrede.’

Let vooral op den toon, die hier wordt aangeslagen, zoo geheel verschillend van dien van Pius IX; het ‘stroo van de gevangenis’ heeft uitgediend; een verbod ten opzichte van de beruchte bedevaarten is, voor zoover wij weten, niet uitgevaardigd, maar het is opmerkelijk dat men er weinig meer van hoort; een Maria-verschijning zou zulk een

uitstekend middel zijn geweest, om het voortduren der ‘genade’ onder den nieuwen Paus aan de wereld bekend te maken, maar niets van dit al; het is alsof de Katholieke Kerk plotseling eene andere is geworden. Inderdaad, Leo XIII is een andere Paus dan Pius IX; hij heeft een andere opvatting van de roeping der Kerk; hij wil haar werkzaamheid beperken tot de Kerk en de bemoeiing met den Staat en met Staatszaken, waaruit zulke treurige botsingen zijn voortgevloeid, doen ophouden.

Wanneer wij van een verandering in het bestuur der Kerk spreken onder den nieuwen Paus, dan kan misverstand bijna niet worden vermeden in onzen tijd; daarom moeten wij zoo duidelijk mogelijk zijn. Onze bedoeling is niet, om Leo XIII voor te stellen als een belijder van een ander Katholicisme dan dat van Pius IX; daarvan kan wel beschouwd geen sprake zijn.

De nieuwe Paus is niet minder Katholiek dan de oude; beiden hebben hetzelfde geloof aangaande de opperheerschappij van de Katholieke Kerk boven den Staat, om dezelfde reden als het goddelijke verheven is boven het menschelijke; in die opvatting stemmen alle kerkelijken overeen zonder onderscheid; de Kerk is het ideaal, waarnaar de wereld zich moet vormen. Het onderscheid begint echter bij de vraag naar de methode, die in toepassing zal worden gebracht om dat ideaal te verwezenlijken. Pius IX was van een strijdlustige natuur, een volgeling van den Petrus, die sabels wilde gaan koopen om erop in te hakken; hij zocht de kracht in het uiterlijke wellicht, omdat hij in de meening verkeerde, dat wanneer het uiterlijke eenmaal gewonnen was, het innerlijke wel zou volgen.

Leo XIII echter heeft dezelfde bezwaren tegen de moderne maatschappij als zijn voorganger, maar hij volgt tegenover haar een andere methode, en juist aan die methode herkent men het andere karakter; Leo XIII, vromer van gemoed, wil de moderne maatschappij tot inkeer brengen door de verheven leer en het edele leven der Kerk; hij erkent tot zekere hoogte het recht van bestaan dier maatschappij, omdat zij met al haar instellingen een gevolg is van de door haar beleden beginselen; eerst wanneer het innerlijke leven is veranderd, zal het uiterlijke anders worden; daarom laat Leo XIII de moderne maatschappij voor hetgeen zij is, maar hij wil, in plaats van haar te verwenschen en daardoor tot tegenstand te prikkelen, in haar midden werkzaam zijn, zich, voor zoover dat kan, schikken naar haar vormen en zoo, gehuld in haar kleed, haar bestrijden met de wapenen des geloofs, door leer en voorbeeld, door liefde en door kracht; vandaar het verbod aan de geloovigen, om zich direct met staatszaken bezig te houden en daaraan, om zoo te zeggen, de kracht te verspillen.

Het Katholicisme zelf kan niet veranderen, en wij zullen niet eens beweren, dat Pius IX daaruit onjuiste gevolgtrekkingen heeft gemaakt

met zijn nieuwe dogma's en zijn Syllabus; men kan alleen zeggen, dat hij, òf wat voorbarig is geweest, òf te consequent, want er zijn consequenties die, hetzij voor menschen, hetzij voor instellingen, van dien aard zijn, dat zij noodlottig worden voor ons bestaan, omdat zij het beginsel van zelfvernietiging in zich dragen. Leo XIII beweegt zich op hetzelfde vlak als Pius IX, maar hij trekt zich ietwat terug van den rand, waar men in den afgrond staart.

Deze opvatting brengt ons vanzelf in aanraking met een hoogst belangrijk en zonderling boek, dat verschenen is op het laatst van het leven van den vorigen Paus en in de geschiedenis van de Jezuïetenorde niet zal vergeten worden.

Wij bedoelen het boek van den Jezuïetenpater Curci, over ‘het hedendaagsch geschil tusschen de Kerk en Italië’(*). Men heeft op den Italiaanschen titel af dit werk beschouwd als alleen belangrijk te zijn voor de Italianen, maar het is een boek, dat de geheele Katholieke Kerk en de moderne maatschappij raakt; de quaestie van de wereldlijke macht van den Paus en in verband daarmede de regeling van de verhouding van den Paus tot het moderne Italië, is slechts een onderdeel.

Op wetenschappelijke waarde kan het werk van Curci geen aanspraak maken; de Pater is een opgewonden, gevoelvol, prikkelbaar man, die dit boek van bij de 400 bladzijden geschreven heeft in den tijd van 50 dagen; het is als 't ware de uitstorting van zijn gemoed over hetgeen hem ergert in de Katholieke Kerk, zooals die door de Ultramontaansche partij wordt gedreven. Curci is naïef supranaturalist, heeft blijkbaar den twijfel van de moderne maatschappij, de slingeringen van het scepticisme, nooit gekend. Hij legt den nadruk op de geestelijke zijde van den godsdienst en daarom hindert het hem, dat het uiterlijke den voorrang heeft; zoo kon hij ertoe komen om wel de berooving van den Paus van zijn wereldlijk gebied af te keuren, maar toch de wereldlijke macht voor niet onmisbaar te verklaren voor de uitoefening van het Pauselijk gezag; dat wereldlijk gezag is gevallen als een noodzakelijk gevolg van de beweging in de Europeesche maatschappij, die eigenlijk reeds dagteekent van den vrede van Westfalen. Zoo zijn op dezelfde wijze de moderne staten en instellingen het gevolg van bestaande krachten, en de fout van de Ultramontanen is juist, dat zij geen oog hebben voor de werkelijkheid en weg willen nemen wat tot zekere hoogte recht heeft van bestaan; duidelijk toont Curci aan, dat de Kerk altijd zeer rekbaar is geweest in het erkennen van nieuwe

(*) Wij gebruikten de Fransche vertaling, die onder den titel: ‘*Le dissentiment moderne entre l'Eglise et l'Italie par le Père Curci*’ verscheen te Parijs bij Amyot. Later verscheen een Hollandsche vertaling te Haarlem bij J.J. van Brederode: ‘*De geschillen tusschen den Heiligen Stoel en de moderne maatschappij door Pater C.M. Curci van de Societeit van Jezus. Een woord naar aanleiding van zijn veroordeelde meening omtrent de wereldlijke macht, uit het Italiaansch door P. Du Buy.*’ De titel van het boek is hier, zooals men ziet, meer algemeen gemaakt, waartegen, wat den inhoud van het werk betreft, geen bezwaar bestaat; men kan zelfs zeggen, dat de titel zoo juister is.

machten, omdat zij over het recht van bestaan niet had te beslissen; alleen wanneer de wereldlijke instellingen reden worden van verwarring, wanneer zij niet meer beantwoorden aan haar doel, eerst dan verliezen zij het recht van bestaan, om 't even of aan het hoofd van die instelling een dusgenaamde legitime vorst staat of een Paus.

Het gevolg van de vijandige houding, door de Kerk aangenomen tegenover de moderne maatschappij, met name ook tegenover Italië, heeft volgens Curci dit nadeel, dat de Kerk ook geen invloed meer uitoefent op de moderne maatschappij, terwijl zij, door in die maatschappij op te treden, voor 't minst veel kwaad had kunnen voorkomen. Had de Paus niet het noodlottige: ‘noch kiezers noch gekozenen’, uitgesproken, het Italiaansche Parlement zou van het begin af een talrijke kerkelijke partij hebben gekend, die haar invloed deed gelden en veel kwaad had kunnen keeren, want het ideaal ook van Pater Curci is een Godsstaat op aarde, de genezing van de door en door kranke moderne maatschappij.

Een wederlegging van het boek van Pater Curci is zeker gemakkelijk; een lid van de Jezuïetenorde heeft zich, anoniem natuurlijk, daarmee belast, en van zijn standpunt is hij gemakkelijk daarin geslaagd(*). Voor de modernen of liberalen heeft het boek op zichzelf weinig waarde; de weerlegging door den vroegeren ambtgenoot van Curci kan terecht aanvangen met de verklaring, dat, ‘het boek van Curci niet zoo slecht is, dat het den liberalen kan bevallen, en van den anderen kant niet goed genoeg om den Katholieken welgevallig te zijn’. Wij achten het echter van hoog belang, omdat hieruit blijkt, dat uit den boezem van de Katholieke Kerk, uit het hart dier Kerk, zooals zij door Pius IX vertegenwoordigd werd, uit de Jezuïetenorde, een stem van afkeuring is opgegaan over het drijven der Ultramontanen wegens het ongodsdienstig, ja, inderdaad onzedelijk karakter, dat daaraan moet worden toegekend in weerwil van al het uiterlijk kerkelijk vertoon. In weerwil van de vele intellectueele gebreken doet het boek van Curci goed, omdat het een boek is, geschreven door een vromen geest.

Dat een lid van de Jezuïetenorde zulke denkbeelden koesterde, is, ook al werd hij om zijn meeningen uit de orde verbannen, geen feit dat op zichzelf staat; het is de openbaring van een stroom, die zoowel in de Jezuïetenorde als daarbuiten bestaat, die tot heden tegengehouden werd, maar die onder Leo XIII wellicht meer op den voorgrond kan treden.

In het belang van de Katholieke Kerk zelf zouden wij ons over dat verschijnsel niet anders kunnen dan verblijden; deze moreele reactie,

(*) Ook hiervan verscheen een Nederlandsche vertaling, die evenals de technische uitvoering mag geroemd worden. De titel luidt: *Wederlegging van Curci's jongste werk: Het Hedendaagsch Geschil tusschen de Kerk en Italië. Uit het Italiaansch door S. van den Anker. Utrecht*, *P.W. van de Weyer.* De brochure is onderteekend: *Een Pater der Societeit van Jezus;* zij is geschreven op een waardigen toon; daardoor moet de orde rijzen de achting.

indien wij het zoo noemen mogen, zal in haar eigen voordeel zijn, want het drijven der Ultramontanen heeft der Kerk veel kwaad gedaan, veel meer dan dit uiterlijk schijnt. Verlangt iemand naar het snel verval van de Katholieke Kerk, dan worde Leo XIII spoedig een Pius X.

Twee stroomen zien wij derhalve in de Katholieke Kerk; hier zoekt men kracht in uiterlijk vertoon, is oorlogzuchtig ten opzichte van andersdenkenden en anderslevenden, tracht de massa te fanatiseeren, om uit het groote, minderontwikkelde publiek een keurbende te maken; - daar legt men den nadruk op de vroomheid des harten en wil de wereld bekeeren door middel van de stilwerkende kracht van leer en leven, overtuigd dat het uiterlijke geen waarde heeft, wanneer het innerlijke daar niet mee overeenstemt, ja, dat zelfs de voorliefde voor het uiterlijke het geheele geestelijke leven met den ondergang bedreigt. De eene richting vindt haar uiterste in het fetischisme, de andere in het mysticisme.

Nu is het minder de vraag, welke richting wij het meest overeenkomstig den aard van den godsdienst zelf achten, - want daarop zal het antwoord verschillend luiden naar eigen aard en opvatting - dan wel: zal het aan de geestelijke richting op den duur gelukken, de andere, de uiterlijke, de materieele - als wij haar zoo noemen mogen - terug te dringen? Men weet welk een opgang de materieele richting in den laatsten tijd heeft gemaakt; hoe zij zich onder Pius IX ontwikkelde tot een zeldzamen bloei, zoodat bedevaarten, Maria-verschijningen en wondergenezingen Europeesche epidemieën dreigden te worden. Gaat men na welk een invloed dit heeft uitgeoefend op de zedelijkheid, - Curci haalt o.a. als voorbeeld de Ultramontaansche kranten aan - dan behoeft men geen groot profeet te zijn om te voorspellen, dat de overwinning van de materieele richting de voortdurende daling van het zedelijk peil ten gevolge moet hebben, en het einde zal zijn de versteening van den godsdienst in de uiterlijke vormen, met geheel verlies van het bewustzijn van het grootsche ideaal, dat den godsdienst tot grondslag heeft gediend.

Dat gevaar is grooter dan men wellicht vermoedt, want andere godsdiensten hebben een dergelijke geschiedenis doorloopen, en zijn langs dien weg geëindigd in den geestelijken dood.

De verschijnselen, die wij in de Roomsche Kerk opmerken, treffen wij ook elders aan, en wij worden daardoor geleid tot het denkbeeld, dat wij hier te doen hebben met een ontwikkelingsproces, of liever met een ondergangs-, een verstervingsproces, dat samenhangt met den geheelen moreelen toestand, waarin de beschaafde landen verkeeren.

De orthodoxie heeft in de Protestantsche Kerken een dienst van het uiterlijke, van het materieele, in dogmavereering en letterdienst, die

alleen wat den vorm, niet wat het wezen der zaak betreft, van de Jezuïetenrichting in de Roomsche Kerk zich onderscheidt; ook daar worstelen de Curci's met hun Orde en werken en strijden tevergeefs voor een grootsche, een geestelijke opvatting van den godsdienst. Voor hoogere opwellingen blijkt men in de orthodoxe kerken, wanneer men de meerderheid der priesters en der leeken neemt, meestal zoo stomp, dat men tot de slotsom komt, dat het versteeningsproces ook hier snel toeneemt.

Wij beoordeelen de verschijnselen zoo objectief mogelijk; wij zien in de ontwikkeling en het verval ook van het godsdienstige leven een der gewichtigste openbaringen van het menschelijk bestaan. Beweren velen, dat het de moeite niet meer loont op de kerkelijke verschijnselen acht te geven, en men het bijgeloof zijn eigen dood moet laten sterven, een meer onpartijdige behandeling van de geschiedenis zal recht laten wedervaren aan den godsdienst en daarmee aan de Kerk. 't Is waar, de kerkelijke vormen komen ons tegenwoordig zoo klein voor, dat wij er haast niet meer toe kunnen komen om ze te onderwerpen aan een gezonde ontleding, maar vergeten wij niet, dat die vormen geweest zijn, en voor de meerderheid der menschen nog zijn, de uitdrukking van het streven naar het verhevene, het aangeboren idealisme.

Er zijn er die meenen, dat met de Kerk ook het idealisme kan worden begraven, maar de geschiedenis van de beschaving leert, dat volken en staten alleen behouden worden door dezelfde krachten, die hun ontstaan hebben gewrocht. Wie nu zal ontkennen, dat de godsdienst een der machtigste factoren is geweest bij de vorming van staten en volkeren?

Het is niet goed, om met den vorm ook het wezen te verwerpen; wanneer wij om ons heenzien, dan hebben wij opbouwende en niet vernietigende krachten noodig. Oorspronkelijk in nauwen samenhang met het bijgeloof, saamgegroeid met het supranaturalisme, en eerst langzaam en onder hevigen strijd zich aan beiden ontworstelend, spruit de godsdienst voort uit het edelste van 's menschen wezen; ontdaan van dogma en vorm is de godsdienst idealisme, en wel in populairen vorm. Gaat de godsdienst op, hier in ongeloof, daar in fetischisme, dan zal dit der menschheid te staan komen niet alleen op verlies van vreugde en troost, maar ook van kracht en adel.

In elk geval zij de godsdienst geen rede tot scheiding, tot verdeeldheid, en daardoor tot verzwakking; de meer of mindere aanleg voor, de ingenomenheid met godsdienst hangt zonder twijfel samen met ons geheele inwendige wezen, het geheele zieleleven, waarvan nog zooveel ons een raadsel is; de godsdienst hangt samen met onze levenservaring, met onze vatbaarheid voor indrukken op bepaalde oogenblikken, en het geloof, wanneer het werkelijk geloofd wordt, is een psychologisch

proces, dat niet allereerst zijn verklaring vindt in gebrek aan verstandelijke ontwikkeling, zooals sommigen meenen. Voor gehechtheid aan godsdienst beslist in de eerste plaats onze aanleg, en wellicht bestaat daarin onze fout, dat wij den aanleg voor godsdienst meer algemeen veronderstellen dan hij inderdaad is; godsdienst is als een schoone kunst, die met de zusteren ook deze eigenschap gemeen heeft, dat hij geen algemeen goed kan zijn. Wanneer men de kunst algemeen maakt in strijd met de natuur, dan verkrijgt men onnatuur, vorm zonder wezen, schijnvertoon, waaraan de kerken zoo rijk zijn.

17 April '78.

NOORMAN.

Letterkunde.

Ouderwetsch, maar goed.

Proza en poëzie. Door C.W. van der Pot, predikant te Rotterdam. Te Rotterdam, bij W. Wenk, 1878.

Een ouderwetsch boek!

Ouderwetsch de voorrede. Hoor slechts:

‘Voor een deel zijn de hier aangeboden gedichtjes, in vroeger en later tijd door mij vervaardigd, hier en daar in Jaarboekjes verspreid; voor een deel bleven zij, met meer anderen, tot hiertoe onder mijne papieren berusten.

Volgens den wensch van mijnen geachten Uitgever heb ik er eenige prozastukjes aan toegevoegd, waarvan sommige vroeger in verschillende tijdschriften eene plaats vonden.

Met deze uitgaaf volbreng ik eene oude belofte, aan diegenen onder mijne vrienden gedaan, die wenschten een bundeltje geschriften van mijne hand te bezitten; eene belofte, wier vervulling ik meende niet langer te moeten uitstellen, indien zij niet ligt geheel achterwege zou blijven.

Zoo kwam dit boekje tot stand. Het ga de wereld in, en vinde een welwillend onthaal en doe bekenden en vrienden somwijlen mijner gedenken.’

Ouderwetsch de geïllustreerde omslag. Bovenaan een pastoor, zoo het schijnt, maar 't is een bisschop en nog wel de beroemde Fénélon, die aan een verbaasden boer zijn verdwaalde koe terugbrengt, en onderaan een dominé, met een blomzoet gezicht en een echt dominé's bakkebaardje, die gecenseerd wordt op zijn studeervertrek aan zijn afscheidspreek voor morgen te werken; naast hem natuurlijk een jong vrouwtje, dat hem bij den arm grijpt en dus het schrijven onmogelijk maakt, terwijl zij *in 's Blaue hinein* kijkt; op den achtergrond een wieg met iets daarin dat op een kind gelijkt; door het raam een kerkje, heel landelijk en vervelend....

Ouderwetsch ook de inhoud. Alle stukjes, in proza zoowel als in poëzie, zijn gemerkt met het cijfer van het jaar, waarin zij ‘vervaardigd’ zijn, te beginnen met het jaar 1837. 't Ware bijna onnoodig geweest. Men voelt onmiddellijk, dat men zich hier in een anderen tijd bevindt dan waarin we thans leven. Ofschoon papier en druk van dit werkje een nieuwerwetschen vorm hebben en getuigenis afleggen van het jaar 1878, is er iets dufs in de lucht die het verspreidt, of liever is het ons alsof wij een aroma opsnuiven, dat ons eensklaps in langvervlogen dagen terugvoert. Wij zijn hier nog in den tijd, - is het ons nu niet, alsof men ons sprookjes uit den voortijd verhaalde? - dat een jongetje van acht jaar 's nachts geen oog kan toedoen, omdat hem beloofd is, dat hij den volgenden dag voor het eerst mee naar de kerk zal gaan, niet omdat hij verlangt om het mooie gebouw te zien, of het orgel te hooren, of wel omdat hij er trotsch op is nu te mogen doen als alle groote menschen, neen! heuschelijk om van Gods liefde en den Heere Jezus te hooren; dat al den tijd aandachtig luistert en zoo getroffen is door de preek, dat het bij het einde der godsdienstoefening, in plaats van den cent, die hem voor het armenzakje gegeven was, het vijfje daarin steekt, dat hij gekregen had om er een koek voor te koopen! Wij hooren hier nog van predikanten, - is het veertig of is het honderd jaren geleden? - die van hun eerste gemeente scheiden met niets dan liefde in het hart, wier gemoed niet is geschokt door onzalige ketterjagers, wier leven niet is verbitterd door grove materialisten, en die zelven in allen eenvoud naar den drang huns harten het Evangelie hebben verkondigd, wars van allen formulierdwang en alle letterknechterij... Wat zegt gij ervan, gij Multatuli's, gij Busken Huet's, gij Van Vloten's? Hoe voelt gij u te moede, gij Van Ronkel's, gij Lütge's, gij Abraham Kuyper's?

Ouderwetsch is het boekje. Dus te veroordeelen?... In geenen deele. Wij nemen het woord *ouderwetsch* in den zin, waarin men van een *ouderwetschen zomer* spreekt, d.i. zulk eenen als wij ons uit onze kindsheid of jongelingsjaren meenen te herinneren, waarin men niets dan warme en zonnige dagen had, en waarin de natuur onafgebroken hare rijkste schatten ten toon spreidde. Misschien is het omdat wijzelf tot de ouden van dagen beginnen te behooren, en dus noodzakelijk *laudatores temporis acti* worden, maar wij kunnen ons niet dan met een weemoedig genoegen verplaatsen in den tijd, waarvan deze bladen getuigen. Hoeveel goeds ook het tegenwoordige moge opleveren, hoeveel vooruitgang er ook zij waar te nemen, wie wenscht ze niet somtijds terug die dagen, waarin stille, zuivere, eenvoudige vroomheid nog mogelijk was en het in niemands gedachten opkwam, dat eenmaal de oude twisten, zelfs in hun meest krassen vorm, weder zouden opleven, of dat sensualisme en materialisme het hoofd op de onbeschaamdste wijze zouden opsteken, om al het hoogere in den mensch voor nul en van geener waarde te verklaren? Wij voor ons gelooven, dat er nog

velen, zeer velen in den lande zijn, die gedichtjes en proza-opstellen zooals deze met gretigheid lezen, en wij danken den Heer Van der Pot, dat hij den moed heeft gehad ze uit te geven, trots den minachtenden blik waarmee de wijzen onzer eeuw erop zullen neerzien, en den medelijdenden toon, waarop de Jan Rap's zullen spreken van den ‘middenman’, dien ze lang boven 't hoofd gewassen zijn.

Wat de waarde der stukjes op zichzelve nu betreft, wij willen niet ontkennen, dat wij aan de ‘poëzie’ verre de voorkeur geven boven het ‘proza’, en vermeenen dat de ‘Uitgever’ aan den schrijver geen goeden raad heeft gegeven. Niet dat de poëzie zich kenmerkt door een zeer hooge vlucht, maar de Heer Van der Pot kan zich beroemen op een gemakkelijke versificatie, op zuiverheid van dictie, op een goede keus van beelden, - en *last not least*, al deze dichtstukjes ademen een edelen geest en getuigen van een reinen zin. In de jaarboekjes, waarin de meesten zijn opgenomen, hebben ze altijd een eervolle plaats bekleed, en met genoegen zal men velen ervan herlezen. Wat wij gezegd hebben van niet altijd ‘hooge vlucht’ der poëzie, is echter niet zonder uitzondering. In het dichtstuk getiteld: ‘De vlucht der poëzy’ (waarom hier *poëzy* en op den titel *poëzie?*) zijn gedeelten, die waarlijk verheven mogen heeten, en waarin tevens een groot meesterschap over den vorm is te prijzen. Men vergunne ons tot slot onzer aankondiging uit dit gedicht eenige regelen over te schrijven, die uitmunten door zoetvloeiendheid en zangerigheid.

‘Soms heft zij [de poëzy] de oogen smachtend op
Het hoofd omkranst met myrtenblaân
En roert met teedren vingertop,
De zijden snaren zachtkens aan,
Dan zingt zij, en haar zangtoon ruischt
Zoo smeltend teêr, zoo kwijnend zacht,
Als 's avonds 't lentekoeltje suist,
Of als des tortels liefdeklagt,
Wen hij vergeefs zijn duifje wacht.
Dan roemt ze in 't dweepend minnelied
't Betoovrend schoon der lieve maagd,
Houdt u haar beeltenis voor, en vraagt
Bekoord, verrukt, of Amor niet
Van dien gewelfden wenkbraauwboog,
Van uit dat vriendlijk lachend oog,
Zijn scherpst gepunte pijlen schiet?
Uit half ontloken bloemen vlecht
Ze een geur'gen krans als eerekroon,
Die ze aan den voet der schoone legt,
Of streelend in haar lokken hecht,
En smeekt een enkelen blik tot loon.
Zij wenscht te kussen duizendmaal
Die lippen van het schoonst koraal,
En lispelt zacht van mingekoos,
Van liefdesmart en liefdezucht...’

Met den schrijver wenschen wij, dat dit net uitgevoerde boekje een vriendelijk onthaal moge vinden, niet alleen om den persoon van den achtingswaardigen auteur, maar ook en vooral om zijn veelszins lofwaardigen inhoud!

- R -

Een ‘nuts’ boek.

Los Kruit en Scherpe Patroonen door R. Koopmans van Boekeren. Leiden, A.W. Sijthoff 1877.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft eene bijna honderd jarige geschiedenis achter den rug. In 1809 heeft zij het Gedenkschrift van haar vijf en twintigjarig, in 1834 dat van haar vijftigjarig bestaan in het licht gegeven, ‘uit welke geschriften men den aard, de werkzaamheden en de vruchten dezer voortreffelijke stichting 't best zal leeren kennen.’

Onder hetgeen deze Maatschappij gedaan heeft, behoort dit ook gerekend te worden, dat zij overal, waar zij een Departement bezat, ook bijeenkomsten van leden in het leven riep. Die bijeenkomsten dienden zeker in de eerste plaats ter bespreking van de belangen en de werkzaamheden dier Maatschappij. Maar ten tweede, en gewis niet het minst op prijs gesteld, dienden zij ook ter ontwikkeling van die leden, die als hoorders zich van tijd tot tijd rondom een of anderen lezer schaarden, terwijl zij zoo door het nut en het genoegen, dat zij aanbrachten, weer uitliepen op vermeerderde belangstelling in, en op toenemenden bloei van de Maatschappij.

Of nu de vroegere Geschiedschrijvers der Maatschappij ook geschetst en gekenschetst hebben de wijze, waarop de lezers in het eerste en tweede tijdperk hunne taak opvatten en volbrachten, is mij onbekend. De gelegenheid daartoe ontbrak hun wel niet. Tal van Nutslezingen werden telken male uitgegeven. Maar, hetzij het door hen gedaan of niet gedaan is, wij hopen, dat de toekomstige Geschiedschrijver het doen zal. Zulke kenschetsing kan, dunkt ons, interessant zijn. Zij moet als vanzelve mede een beoordeeling worden van den trap van ontwikkeling en beschaving van het groote publiek. De lezer, die zal optreden, wenscht natuurlijk te voldoen aan de behoeften van zijn gehoor. Met die behoeften gaat hij bij zijn voorbereiding te rade. Kon hij nu volstaan met een slordig, zouteloos, weinig beteekenend opstel, dan kan dat wel niet pleiten voor zijn gehoor. Mocht iemand echter meenen, dat een lezer wel eens een te lagen dunk van zijne hoorders

gehad kan hebben, dat de ongeschiktheid van den lezer nog niet altijd getuigen kan tegen hen die hem hooren, dan geven wij dit voor een enkel geval als uitzondering toe, maar anders meenen wij toch, dat zij die zich wagen aan een lezer, van wien men niet weet of hij zijn publiek acht, blijk geven van niet nauwgezet te zijn en niet veel goeds waard te zijn.

De Heer Van Boekeren, een gevierd Nutsredenaar, die door zijn lezingen reeds menig Departement aan zich verplicht heeft, mag aanspraak maken op den dank van den toekomstigen Gedenkschrift-schrijver, en van ons tegenwoordig Nutspubliek, door de uitgaaf van deze opstellen, die, gelijk hijzelf het uitdrukt, voor het grooter deel een reuk des Nuts hebben. Want al is het waar, dat men van den éénen lezer niet tot al de anderen, dat men van dezen uitstekenden redenaar niet tot het grooter aantal meer gewone kan besluiten, - uit dezen bundel kan toch als met de stukken aangetoond worden, dat er in onze dagen soms met veel talent gelezen werd en met billijke waardeering moet aangehoord zijn.

De geachte lezer van deze regelen beproeve zelf, of hetgeen ik daar verzeker niet de volle waarheid is. Hij leze ‘Los Kruit...’, liefst in den familiekring, voor en zie of het *spelend leeren* en *lachend de waarheid zeggen* den Heer Van Boekeren niet alleraardigst afgaat. Voor hemzelven is het leeren, opgevat als onderrichten, zeer zeker geen spelen, maar de lezer, gelijk vroeger de hoorder, zal zonder veel inspanning een en ander dat wetens- of overpeinzenswaardig is, zich kunnen eigen maken. En wat betreft het lachend de waarheid zeggen, vermoedelijk is de Heer Van Boekeren gewoon wat hij zegt te zeggen met het ernstigste gezicht ter wereld, maar anders, terwijl gij den mond opent tot een gullen lach, weet hij der waarheid een goeden ingang te bewerken in uw binnenste. Moge ze daar maar in het hart van menigen lezer een blijvende plaats erlangen - iets, waaraan de auteur niets doen kan.

Een schoon talent is het, dat den Heer Van Boekeren werd toevertrouwd. Een trouw en waardig beheer van zulk een goed is echter ook een gave. Niet ieder die het eerste bezit, bezit ook de laatste. Menigeen, begiftigd met speelschen, geestigen aard moet zich onder vertrouwde vrienden wel eens beklaagd hebben over den strijd, tot welken hij zich geroepen zag, zoodra een aardig idee hem voor den geest kwam, een geestige zet hem voor den mond kwam, terwijl intusschen waarheid of liefde waarschuwend den vinger tegen hem ophief. - Wellicht kent ook de Heer Van Boekeren dien strijd, maar doorgaans is hij dan toch overwinnaar in dien strijd. Doorgaans slechts? - Maar wie is te aller ure wijs! - Een paar malen, meenden wij, ging het langs 't kantje heen. In het eerste opstel: D e R u i m e C o n s c i e n -

tiestraat, bespreekt de auteur het ruime geweten op geestige, en als gij goed luistert, op indringende wijs. Zelfs ook op leerzame wijs, al wist hij 't u mogelijk niet duidelijk te maken, dat het geweten, 't geen naar zijn verzekering *samen mede weten* beteekent, op de *Godheid* wijst, als *met* ons *wetende.* Maar - en ziedaar wat ons op het hart ligt - heeft de Heer Van Boekeren de toevallige bewoners van de genoemde straat niet in eene weinig begeerlijke opspraak gebracht? Heeft hij hier niet min behoed- en waakzaam aanleiding gegeven, dat een onkiesche mensch zich tegenover den eenen of anderen bewoner een hatelijke scherts veroorloven zal? 't Zou geheel tegen de bedoeling van den Heer Van Boekeren zijn. Dat er althans in die straat zulken kunnen wonen, die althans in één, en wel in een voornaam opzicht, van eene nauwe conscientie zijn, bewijst de goede nicht, die de gansch niet beminnelijke Janssie *uit medelijden* in haar huis had opgenomen. - In een ander opstel: Urk, verklaart de Heer Van Boekeren, dat dit eiland een niet ongeschikt verblijf zou zijn voor een nog levend Potentaat, evenals St. Helena dit was voor Napoleon I. Gesteld nu, dat deze Croesus zich heeft schuldig gemaakt aan land- en volkenschenderij, dan mag over zoo iets niet schertsenderwijs gesproken worden. Daden en bedrijvers van daden, die des Duivels zijn, geeselt men met de bitterste verontwaardiging, of anders men schreie erbij, tenzij men 't een en ander tegelijk wil doen - toornen en metéén bedroefd zijn.

Z.
D.V.D.G.

Vertalingen en herdrukken.

Homo Sum. Roman van George Ebers in het Nederlandsch bewerkt door Dr. H.C. Rogge. Amsterdam. Y. Rogge 1878.

Een keurig boek zag dezer dagen bij Y. Rogge te Amsterdam het licht, zeer onderhoudend geschreven en goed vertaald. Ebers' vruchtbare pen was de oorzaak, dat ook de Nederlandsche Letterkunde wederom met een lezenswaardig werk is verrijkt. De vrienden van Nitetis en Uarda zullen in Dorothea en Sirona een paar aantrekkelijke figuren ontmoeten, liefelijker voor de kennismaking dan de Held van *Homo Sum.*

Dorothea, de Senatorsvrouw van een kleine stad in het meest oostelijk deel van Aegypte bij de bergwerken en woestenijen van het schiereiland van den Sinaï, is eene nijvere huismoeder, met tal van kinderen, die zielsveel van haar houden, waaronder reeds volwassen zonen, eene Christin uit de eerste dagen der Constantijnen, en als hoofd der huishouding met wijsheid het gemengd dienstpersoneel van Heidenen en Christenen regeerend, eensgezind met haren verstandigen echtgenoot Petrus. Fijn schetste ons Ebers de huiselijke tafereelen, waarin die beiden

hun hoofdrol vervullen, schetsen, die eene schilderij worden van een familietafereel waarbij de eene zoon, een kunstenaar, de aanleiding is tot een huiselijk verschil omtrent de opvoeding.

Naast Dorothea staat Sirona, de lachende, lelieblanke, blonde gestalte eener Française, die spelend haar hand aan een ouden Romeinschen hoofdman had geschonken, maar bij nadere kennismaking grieselt van den geheimzinnigen Centurio, het hoofd van de bezetting der plaats, den dienaar van den evenzeer geheimzinnigen god Mithra. Haar speelsche ziel brengt haar in den meest twijfelachtigen toestand, bijvoorbeeld tegenover een jongen monnik uit edel geslacht, die nog niets van de wereld gezien had; dit is een der beste tooneeltjes van het boek.

Minder liefelijke, maar even schoone figuur, is de vuile, verwilderde anachoreet, de reeds in jaren gevorderde Paulus. Als Griek was Menander opgevoed naar de eischen der rijke jongelingen van zijn tijd en was hij op lateren leeftijd, na alles van de wereld te hebben gezien, tot Christen bekeerd, ontvluchtte de wereld en wilde door zelfkastijding den Christus gelijk, der hoogste zaligheid deelachtig worden. Doch de verzoeking der wereld volgde hem ook hier; hij moest zichzelven kunnen ontvluchten, want zijn eigen zondige ik is hem gedurig de baas. Die levensstrijd is uitmuntend geteekend, en Ebers weet daarin zijn lezers zoodanig te boeien dat, hoewel hij een der liefste personen uit de novelle bijna te pletteren laat werpen door den zich weder Menander voelenden Paulus, men zeggen moet: bravo! zoo is de mensch.

Het boek geeft beelden van menschen, bezield met de edelste en onedelste hartstochten en beheerscht door goede en kwade beginselen, maar hoe deze menschen geworden zijn leert het ons niet. Wij ontvangen een vluchtig verhaal van Paulus' bekeering: de levenslustige Menander wordt na een slemppartij half doodgeslagen en opgenomen door Christenverplegers; als hij ontwaakt uit zijn toestand van bedwelming denkt hij het eerst aan zijn kwartels, maar wordt langzamerhand in die liefderijke, zichzelf gevende Christenomgeving, tot den nieuwen godsdienst bekeerd. Wat het Heidendom en het Christendom van elkander onderscheidt merken wij niet, evenmin wat de Mithra's dienst voor den Centurio begeerlijks had, en het eenige gebed van de Gallische Sirona is dat eener Christin uit onzen tijd. Ik zou niet durven beweren, dat Ebers zijne inleiding geschreven heeft na zijn boek. In zijn inleiding zegt hij, dat het zijn doel was dien toestand van apathie te schetsen, die vernietiging van het gevoel, welke teweeg kan brengen, dat iemand een onrechtvaardige beschuldiging zich laat welgevallen en de straf op zich neemt voor een ander, zonder zich te verdedigen. Dien toestand zou ik niet durven noemen dien van apathie of vernietiging van het gevoel; een vader kan zulks doen voor zijn kind, een vriend voor zijn vriend, een Christen zelfs voor zijn vijand, zoo men zegt. En dat zijn allen toestanden van hartelijke sympathie met den ander, van diep en fijn gevoel voor den naaste. Niets wordt in het boek gevonden wat Ebers' stelling bevestigt. Dat Paulus zich voor Hermas door den Centurio laat slaan is zeer verklaarbaar, maar is dat het gevolg van apathie of vernietiging van het gevoel? Het tegendeel is waar: Paulus laat zich slaan uit liefde tot Hermas; daarom ook liegt hij, dat de schapevacht van Hermas de zijne is en eigenlijk komt er nog een soort van lust tot plagen bij, als hij den ouden, zwakken Centurio, die zich door zijn vrouw bedrogen waant uit liefde voor dien smerigen monnik, zijn aan zweepslagen gewende huid lachend laat kastijden. Dezelfde sympathie voor Sirona doet hem Polycarpus bijna verpletteren, datzelfde gevoel dezen weder troetelen als een kind als hij merkt, dat hij hem bijna

dood heeft geworpen. In geen der figuren van Ebers is de toestand apathisch of het gevoel vernietigd, en als hij dezulken heeft willen schetsen of verklaren, dan is zijn doel mislukt. Ebers zal wèl doen, bij de volgende drukken eenvoudig de inleiding weg te laten; het boek verliest er zijn beteekenis door.

In dit boek zonder inleiding vraagt men naar menschengestalten, welnu, men zal ze er vinden. Vraag niet, hoe zij zoo zijn geworden, maar vraag naar hun levensstrijd in hunne omgeving, en gij zult bewonderen en medeleven met zeer edelen en ook zeer zwakken, maar het zijn allen menschen van gelijke beweging als gij.

De schoone vorm verhoogt het boeiende van het verhaal, dat telkens u doet zien hoe de schrijver in de natuur en den tijd, waarin zijn novelle ons verplaatst, geheel tehuis is. De nette Nederlandsche uitgave kan op een ruim debiet rekenen.

Leiden, 14 April 1878.

W. PLEYTE.

Archie Lovell door Mrs. Edwardes, Schrijfster van: Zullen wij haar gaan zien? Uit het Engelsch door Mevr. van Deventer, Busken Huet. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1878, Twee deelen gr. 8°.

In het eerste hoofdstuk van dezen roman brengt de Schrijfster ons in kennis met eenige dames, van welke zijzelve getuigt, dat ze behooren tot ‘de laagste, de verachtelijkste, de lafste klasse van kwaadspreeksters’. Zij teekent dit ‘vampyrgebroedsel’ naar het leven, ‘om’ - zooals ze zegt - ‘u duidelijk te maken in welken maatschappelijken atmospheer Archie’ (de hoofdpersoon van haar boek) ‘de laatste twee jaren van haar meisjesleven had doorgebracht.’ Gelukkig neemt zij, aan het eind van het hoofdstuk, ‘voorgoed afscheid van hen en van hun werk der duisternis’. Had zij den geheelen roman door deze hatelijke wezens laten spreken en handelen, ik zou tegen haar werk het veroordeelend vonnis uitspreken, dat nu alleen die eerste bladzijden verdienen. Of zal niet ieder fatsoenlijk mensch, hetzij dame, hetzij heer, zulke klappeien vermijden en het iemand hoogst kwalijk nemen, als hij hem of haar op een soireetje noodigde in zulk gezelschap?..... Ik althans duid het Mrs. Edwardes ten kwade, dat zij mij, twintig bladzijden lang, dwingt zulk akelig vrouwvolk aan te kijken en aan te hooren.

Zeker is het een bewijs van talent, de personen, die men voorstelt, met de pen zóó te schilderen, dat de lezer ze ziet en hoort; en ik heb weinig of niets in te brengen tegen de manier waarop de auteur dit hier doet; maar een schilder, die een groep zulke onbehaaglijke, vette en magere Engelsche dames, met een paar verloopen dito heeren erbij, op het doek bracht en tentoonstelde, zou alleen dan te verontschuldigen zijn als hij geroepen was portretten te geven (ik zou dien portretteur in mijne ziel beklagen!), want het schoonheidsgevoel van ieder beminnaar der schilderkunst zou ertegen opkomen.....

Misschien heeft Mrs. Edwardes veel te lijden gehad van kwaadsprekende en lasterende gezusters, en geeft zij hare verbolgenheid lucht door ze te photographeeren; maar dan hoop en wensch ik, dat die achterklapsters zoo weinig invloed hebben uitgeoefend en nog zullen uitoefenen op haar leven, als de bedoelde vrouwspersonen met hare pseudo-heeren hebben uitgeoefend op het karakter van de allerliefste Archie Lovell!

Dit beminnelijke schepseltje met haar goed en kwaad, haar jeugdig frisch, gezond en levenslustig meisjesleven, boeide mij zoo van het begin tot aan het einde, dat ik dat nare inleidende hoofdstuk aan de begaafde Schrijfster vergaf, dankbaar voor het genot, dat zij mij verschafte. Ik waarschuw dan ook de lezers van deze aankondiging,

zich niet door dat ‘vampyrgebroedsel’ te laten afschrikken, maar door te lezen en de meesterlik geteekende ontwikkeling van dit meisjeskarakter opmerkzaam gade te slaan.

Het zijn slechts eenige weken uit het leven van een natuurkind, die hier be-

schreven worden; weken, waarin het, door schade en schande, van kind tot een volwassen mensch van ondervinding wordt. Juist Archie's kinderlijke argeloosheid, die haar belet kwaad te zien in dingen, waarvoor ieder welopgevoed meisje zou terugdeinzen, brengt haar in ongelegenheid. Om er zich uit te redden heeft zij *nog* niet de zedelijke kracht, de waarheid te zeggen, en hierdoor wordt een derde bijna het slachtoffer van zijne grootmoedigheid tegenover haar. Hare betere natuur zegeviert echter; en de Schrijfster heeft zooveel tact in de beschrijving van hare edelmoedige handelwijze, dat de toeschouwer duidelijk ziet, dat het lieve meisje zelve niet begrijpt hoe edel hare daad is. Voorwaar eene groote verdienste, ook bij zulke tafereelen geen romanheldin te schilderen, maar een mensch van vleesch en bloed, worstelende met zichzelf en triompheerende over zijn egoïsme, zoodat hij geheel belangeloos de inspraak volgt van den adel zijner natuur!

Tegenover of naast dit liefelijk vrouwenbeeldje teekent de auteur een ander meisje, van het genre welopgevoede en goed onderwezen adellijke jonge dames; en geeft een nieuw bewijs van hare kunstvaardigheid, als zij laat zien, hoe onberispelijk Lucia is, hoe stipt zij zich houdt aan de wetten en vormen der samenleving in hoogere kringen, hoe correct zij piano speelt, hoe zuiver zij zingt, in één woord, welk eene volmaakte jonkvrouw zij is; maar van levenslust, van alles wat in een minder gereglementeerd meisjeshart omgaat, zelfs van een beetje opwekkende liefde niets, hoegenaamd niets. En toch is Lucia geen caricatuur of onmogelijk wezentje; och neen, ze is maar opgevoed volgens de voorschriften van het Engelsche familieleven op een adellijk kasteel: onberispelijk, ik herhaal het, in belijdenis en wandel, en eene zeer begeerlijke huwelijkspartij, want ze is mooi, ze is schatrijk, ze heeft een goed humeur en een zacht karakter.....

Mijnheer! wat wilt gij nog meer?.....

Eene andere verdienste van de Schrijfster is, dat zij de mannenkarakters beter schetst, dan wij van de meeste vrouwelijke Engelsche auteurs gewoon zijn. In het jonge mensch, dat Archie het hof maakt en door zijn zwak karakter haar in ongelegenheid brengt, treedt de aangeboren of overgeërfde ridderlijkheid - zooals de Schrijfster het laat voorkomen, nog altijd eigen aan de adellijke geslachten van Oud-Engeland - aan het licht en komt helder uit tegenover zijn neef, zoon van een burgerlijken vader, die, het tegenovergestelde van hem, een lage, fijn berekenende intrigant is, de marqué van het stuk; maar een echte man, geen aangekleede ondeugd of onmogelijke slechtaard. De intriges van dezen neef en zijne schandelijke behandeling van zijne vrouw - welke hij den ander laat toedichten - maken mede de hoofdbestanddeelen uit van dezen goed opgezetten, flink voortgezetten en tot een voldoend einde gebrachten roman, dien men zelf moet lezen, om het genot te smaken, dat hij mij verschaft heeft. Ik durf hem gerust aanbevelen, terwijl de namen van Mevr. Van Deventer-Busken Huet en van P.N. van Kampen & Zoon voldoende zijn, om deze aanbeveling, wat de Hollandsche vertaling en uitgaaf betreft, te staven.

Aan de verdienstelijke vertaalster neem ik de vrijheid in bedenking te geven, of woorden als ‘omdoomen’ en ‘uitdoomen’ wel in onze moedertaal mogen ingevoerd worden? Ik zocht ze tevergeefs in *het* Woordenboek, voor zoover het uitgegeven is. Ook vond ik ‘flimpertje’ nergens elders dan hier (Dl. II bl. 81). Ik schrijf dit niet om te vitten, maar omdat ik de vinding van zulke woorden niet gelukkig kan noemen, en, uit liefde voor onze moedertaal, hun gebruik onraadzaam acht.

Kampen, Maart 1878.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Volksvermaken voor Nederland, door P. Hofstede de Groot.

II.
Volksvermaken voor Nederland, die uit natuurgenot voortvloeien.

De natuur spreekt eene taal, die voor elk mensch verstaanbaar is.

O wunderschön ist Grottes Erde,
Und werth darauf vergnügt zu sein!
Drum will ich, bis ich Engel werde,
Mich dieser schönen Erde freun.

Hoe verheffend is die onmetelijke sterrenhemel! Hoe bekoorlijk die zonsopgang, als eindelijk de dagvorstin de nevelen heeft doorgebroken! Hoe verkwikkelijk die ondergang der zon, als wij, moede van ons dagwerk, haar zien schuilgaan en tot afscheidsgroet geheel den hemel in gloed en glansen ontsteken! Hoe onverzadelijk is onze blik, als wij aan Scheveningen's strand de golven zien spelen, het licht daarop huppelen, lucht en zee versmelten in de verte, en, hoe meer wij staren, des te fijner schakeeringen en veranderingen der lichttinten opmerken! Hoe kalm rust dan weder de blik op bosch en duin, en hoe aanlokkelijk is de wandeling onder het dicht geboomte!

Doch is de taal der natuur verstaanbaar voor elk mensch, zij wordt daarom nog niet in werkelijkheid verstaan door allen. Eenig zinnelijk natuurgenot smaakt elk, doch het levert doorgaans weinig op voor den onsterfelijken geest. Nu is het wel zoo, dat een genot, uit navorsching der natuur ontstaan, alleen het deel van weinigen kan zijn. Sedert Aristoteles bestaat zij, doch zij eischt te veel tijd, geleerdheid, geld en vaardigheid, om niet het voorrecht der natuurkundigen alleen te blijven.

Maar tusschen zinnelijk natuurgenot en geleerde natuurvorsching ligt een wijd gebied, waarop elk mensch, ook die tot de geringe klasse behoort, zich kan gaan vermeien: dat der opmerkzame natuurbeschouwing. Lang vóór Aristoteles bestond zij bij de Grieken. Zelfs bij hunne oudste dichters vinden wij haar. Homerus ontleent aan haar de schoonste vergelijkingen; Hesiodus weet uit haar verstandige raadgevingen voor landbouw en zeevaart af te leiden. Ook bij de Israëlieten vinden wij haar. Psalm CIV, om maar iets te noemen, bevat eene natuurbeschouwing, door Alexander von Humboldt als het schoonste lied op de natuur bewonderd.

Deze opmerkzame natuurbeschouwing kan, vooral nadat de wet van 1857 de natuurkennis als verplicht vak in het lager onderwijs heeft opgenomen, bij ons een bron van volksvermaak worden. De dierentuinen, de tentoonstellingen van landbouw, van veeteelt en van bloemen, de musea van dierkunde en vele volksboeken kunnen het oog voor die natuurbeschouwing verder scherpen. Maar gescherpt moet het ook worden. Uit zichzelven is de man uit het volk geweldig onnadenkend. Een heer, die in Gelderland eens om vier uur in den zomer op weg was, wandelde een eindweegs met een arbeider, die elken dag zoo vroeg aan 't werk ging. Toen de zon boven de kimmen zou klimmen, ging haar een lichtgloed van 't oosten naar 't westen over den hemel vooraf. ‘Gaat de zon altijd zóó op?’ vroeg de heer. ‘Daar heb ik nooit om gedacht,’ antwoordde de werkman. - Soortgelijke ondervindingen kunt gij elken dag opdoen; en niet alleen bij den geringen man! Erasmus had zoo weinig gevoel voor de schoonheid der natuur, dat hij, in de kracht zijns levens te paard over de Alpen naar Italië reizende, een Latijnsch gedicht maakte - over de bezwaren des ouderdoms! En Calvijn toont nergens oogen te hebben gehad voor Genève's majestueuse ligging. Nu waren zij ook eenzijdig antieke menschen, en ‘aan de Grieken en Romeinen kwam bijna alleen het bewoonbare in eene landstreek aantrekkelijk voor, niet hetgeen wij romantisch noemen’(*). En zoo is het nog bij vele Italianen en Spanjaarden.

Er is dus velerlei noodig, om ons natuurgenot te verschaffen. Het is niet genoeg, eene schoone natuur te hebben, die gezien kan worden, en oogen te bezitten, om daarmede haar te kunnen zien: er moet ook zin en opgewektheid zijn, om die natuur werkelijk te zien en te willen zien, en hiertoe moet het volk geprikkeld en geholpen worden. Ja, er is nog iets hierbij op te merken. De natuurbeschouwing kan drieërlei richting hebben, eene financieele, eene aesthetische en eene religieuse, of met andere woorden: men kan het boekweitveld beschouwen, òf om te berekenen, hoeveel het zal opbrengen; òf om vermaak te hebben in den rooden stengel, de groene bladeren en den witten bloesem, welk alles als vloerkleed zoo schoon afsteekt tegen den

(*) Dit merkt A. von Humboldt op, *Der Kosmos*, Dl. I, bl. 89.

hoogen prachtigen boschwand, die het veld omsluit; òf om het hart te verheffen tot God, die zoo wonderbaar prachtig veld en bosch, hemel en aarde tooit en ook, waar Hij ons hard laat werken, velerlei genot onder en in het werk schenkt. Deze drie richtingen strijden niet onderling. Men kan alle drie zelfs op één oogenblik vereenigen. Maar onder het volk zijn zeer velen, die bij de eerste richting, het geldelijk voordeel, blijven; ook nog velen, die tot den Gever der dingen opklimmen; zeer weinigen, die schoonheidszin genoeg hebben, om aesthetisch genot te smaken.

Zullen er nu volksvermaken uit natuurgenot voortvloeien, dan is het niet noodig de geldelijke voordeelen aan te roeren, en kan het weinig helpen bij het schoone alleen te blijven; vooral is het onmisbaar, ook de godsdienstige snaren in beweging te brengen.

Zoo was het bij Israël. Wij zagen reeds in de *Inleiding*, hoe Paschen, Pinksteren en Loofhuttenfeest niet alleen natuurfeesten waren, maar tevens nationale vermaken, waardoor men zich de groote daden van God aan het voorgeslacht wilde herinneren, en hoe zij door natuur en volksgeschiedenis tot God opleidden en daardoor rechte volksfeesten werden. Evenzoo was het bij de Grieken. Hunne natuurfeesten waren tevens godsdienstig en nationaal. Zoo ook bij onze heidensche voorouders. Hunne lente-, oogst- en winterfeesten waren natuur- en godsdienstfeesten.

De biddagen in de lente en de dankdagen in den herfst voor het gewas, welke men tot in onzen tijd in Drente en Overijsel op den eersten Woensdag in Maart en November vierde, waren zeergeschikt, om als lente- en oogstfeesten aantrekkelijke en verheffende volksfeesten te worden. Nu ze in Drente op een Zondag zijn verlegd, is die geschiktheid dáár vrij wat verminderd. - Doch op deze godsdienstige natuurbeschouwing kom ik in hoofdstuk VI nader terug.

Sedert een kleine twintig jaren zijn er landbouw-congressen in ons vaderland, die reeds veel goed doen, ook als een soort van volksfeesten. Zij kunnen nog meer veredelend werken, wanneer zij, meer dan tot nog toe het geval is, met den landbouw de bevordering van menschenheil op het land vereenigen, aangezien de landbouw toch door menschen moet worden gedreven en dan voor het vaderland het nuttigst is, wanneer zooveel mogelijk menschen op de best mogelijke wijze er in elk opzicht door worden gebaat. Wenschelijk ware het dus, dat die congressen in behandeling namen, hoe b.v. de verhouding tusschen den landbouwer en zijne dienstboden en daglooners te verbeteren, hoe den kleinen man te helpen, dat hij grooter worde, hoe uitspattingen, als het jeneverdrinken bij het koolzaaddorschen in eenige gewesten, tegen te gaan. Door deze zedelijke belangen bij de stoffelijke te behartigen, zal men niet alleen de stoffelijke zelve bevorderen, maar ook die congressen tot volksvermaken, die het volk veredelen en verheffen, kunnen opvoeren.

Aan vele tentoonstellingen voor land- en tuinbouw heeft het Volk weinig, b.v. aan gewone bloemententoonstellingen. Ze zijn voor de groote menigte niets dan kleuren en geuren. En toch kunnen er bloemententoonstellingen zijn, die volksvermaken worden, namelijk als de bloemen door de armeren zelven zijn gekweekt. Ik lees in een tijdschrift: 'In Bloomsbury, eene der armste, doch tevens volkrijkste buurten van Londen, bestaat sedert eenigen tijd een genootschap, hetwelk zich ten doel stelt, de liefhebberij voor bloemen en planten, en daarmee het streven naar zindelijkheid en reinheid in de woningen, bij de arbeidende klasse te bevorderen. Jaarlijks worden daar tentoonstellingen van wel geene zeldzame planten, maar dan toch van goed gekweekte Anjelieren, Reseda's, Geraniums, Fuchsia's, Hortensia's, gehouden, enkel door behoeftigen bijeen en groot gebragt. Die, bij zulke gelegenheden, zich het beste kwijten en wier woningen tevens het zindelijkst zijn, worden op den dag der tentoonstelling met prijzen in geld van 1-10 shillings beloond.

Welken bijval de bedoelde tentoonstellingen in het armenkwartier te Londen gehad hebben, kan daaruit blijken, dat er in het eerste jaar (1863) niet meer dan 86, in het tweede echter reeds 304 arbeiders aan den wedstrijd deelnamen, en dat er nog daarenboven talrijke aanvragen van niet-inzenders bij het bestuur werden ingeleverd, waarin de wensch werd uitgesproken, dat men zich ook van de zindelijkheid hunner woningen mogt komen overtuigen.

Met het oog op de gevolgen, welke zoowel voor de zedelijkheid als de gezondheid uit zulke bemoeijingen, als die van het bestuur der tentoonstellingen te Bloomsbury, kunnen voortvloeijen, rijst de vraag, in hoe verre het ook niet tot de roeping onzer vereenigingen ter bevordering van den Tuinbouw, en vooral van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij, zou kunnen behooren, onze overzeesche buren in zulke menschlievende pogingen na te volgen. - Aan die andere roeping, om den tuinbouw te verheffen en smaak en zin voor de heerlijke voortbrengselen der plantenwereld bij meer gegoeden op te wekken, is in ruime mate voldaan en kan nog verder voldaan worden. Maar het komt ons toch wenschelijk voor, dat de wenk, hier boven aangegeven en door het praktische Engeland aan geheel het beschaafde Europa voorgehouden, ook in ons vaderland de aandacht trekken moge, opdat eenmaal van ònze Vereenigingen voor den Tuinbouw gezegd kunne worden: Zij hebben zich ook ten opzigte van het mingegoede gedeelte der natie verdienstelijk gemaakt.'

Aan dezen wenk is gehoor gegeven. Onder den naam van *Floralia* zijn er in verscheidene plaatsen van Nederland stekjes van bloemen en heesters uitgereikt aan daglooners en handwerkers en aan hen, die de planten het beste hadden gekweekt, belooningen uitgereikt. Velen deden mede in dezen liefelijken wedstrijd en het beschouwen van de bekroonde en onbekroonde bloemen, in een tentoonstelling vereenigd, schenkt

velen (in Groningen voor 't eerst in den herfst van 1877) een waar genot(*).

Uit natuurgenot kunnen vooral geschikte volksvermaken voor kinderen worden bereid. Wordt eene school naar een museum van natuurlijke historie of nog liever naar een dierentuin geleid door onderwijzers, die den kinderen het merkwaardigste uitleggen, dan is dit eene eigenaardige vreugde. Moet daarvoor eene wandeling van een uur of een reisje per spoor van grooter afstand worden gedaan, dan is de pret er niet minder om. - Het kersenfeest, door menschenvrienden dikwijls gegeven te Lent bij Nijmegen, wanneer duizenden kinderen zich in de vrije lucht op die edele en gezonde vrucht volop vergasten, is een waar kinder- en volksvermaak. Een dergelijk vermaak vond ook onlangs elders plaats. Aan Dudley namelijk, een marktvlek in Engeland, niet verre van Birmingham, zijn eerst in 1865 stadsrechten verleend, en is een zekere Heer Frederik Smith eenstemmig tot eersten Mayor (of Burgemeester) gekozen. Om zijne dankbaarheid daarvoor te toonen, noodigde hij alle onderwijzers en alle leerlingen dier stad, ten getale van omstreeks 4000, uit, om den 20sten Augustus 1865 op zijn nabijgelegen buiten een feest te houden. Dit werd een waar volksfeest. Op den middag werden de winkels gesloten en luidden de klokken. Om twee uur verzamelden zich de kinderen, school bij school; zij hadden banieren met opschriften, en trokken plechtig en vroolijk naar het buiten. Dáár was spijze en drank in gereedheid, gelegenheid tot velerlei spelen, en werd niet alleen hiervan druk gebruik gemaakt, maar tusschenbeiden ook veel samen gezongen. Doch 't was niet alleen een feest voor de kinderen. Schier de geheele stad liep ledig, om hen te zien, en vierde alzoo mede feest. Het aantal toeschouwers werd op 20,000 geschat.

De winter levert een echt volksvermaak in het schaatsenrijden. ‘Het schaatsenrijden is de vloek van het land,’ zeide eens een ernstig, maar toch niet bekrompen landbewoner. Voorzeker zag hij velerlei zonde daarmede gepaard, en die kan ook een stadbewoner zeer goed opmerken. Doch al ware die zonde nog veel erger: het schaatsenrijden is nu eenmaal niet weg te redeneeren of weg te zuchten. Zoo vaak de winterkoning de wateren bevloert, zal land- en stadsvolk de ijzeren vleugels aan de voeten leggen, om, paard en wagen voorbij, met de locomotief een wedren aan te vangen en 't genot te hebben eener geheel het lichaam verfrisschende en sterkende beweging, en om verre vrienden en bloedverwanten, wier bezoek in den zomer te veel tijd en geld zou kosten, op de goedkoopste en aangenaamste wijze te gaan begroeten. Blijft dus het schaatsenrijden als volksvermaak vast staan en heeft het zoovele goede zijden, dan schiet er niet anders over, dan alle kracht in te spannen, om het goede ervan te behouden en het ver-

(*) Een kort bericht over de *Floralia* geeft de Heer Witte in den *Volksalmanak* van 't Nut voor 1877.

keerde weg te doen, zoodat het als volksvermaak wordt geacht en veredeld.

Hoe edel het kan worden opgevat, ziet men in vele menschen van hoogeren stand. Klopstock bezong (1764) te Koppenhagen die schoone oefening,

> Die gezondheid ons en vroolijkheid biedt,
> Gelijk de dans niet geven kan,
> Gelijk geen moedig ros ons schenkt.

Klopstock treurde ruim dertig jaar later (1799) als grijsaard:

> Alzoo moet ik voor immer, kristal der stroomen, u mijden?
> Mag nooit meer den voet bevleuglen met staal?
> Waterkothurn, gij bracht mij gezondheid en kracht! Ik had,
> Door u niet bezield en gesterkt, niet zooveel zonnen gezien.
>
> Welke dagen gaaft gij mij, als 't morgenrood opging;
> Welke nachten, als 't maanlicht den prijs won!
> En als de slaap den eindelijk vermoeide ontving in ijzeren banden,
> Onwekbaar, tot de knecht met geboden rumoer
> Ons riep tot nieuw genot van licht en beweging en lust.

Duitschlaud weet te verhalen, hoe prachtig de Apollogedaante van Göthe bij Frankfort over het ijs van den Main zwierde en speelde, en jong en oud prikkelde tot meedoen en bezielde met lust en vreugde.

Onze Lulofs, zelf ook een schoon man en sierlijk schaatsenrijder, zong een zijner schoonste liederen, om deze edele uitspanning te verheerlijken. En hoevele dichters spanden verder de snaren ter eere van het ijsvermaak en van de liefde op het ijs!

Jammer is het, dat de gewoonte, tot in het begin der vorige eeuw bij ons algemeen, om van het ijsvermaak te genieten, bij de aanzienlijke vrouwen zoo sterk is afgenomen. Zij missen daardoor een goed en opwekkend genot, en het schaatsenrijden zelf wordt daardoor lichter min edel. Het is niet goed, ook dit vermaak en de regeling ervan aan het volk alleen over te laten en aan de winzucht der koffiehuishouders, die wedstrijden in het hardrijden uitschrijven. Op enkele plaatsen, als Deventer en Groningen, zijn er ijsvereenigingen van meer beschaafden, die, behalve hun eigen genot, ook de veredeling van dit volksvermaak voor de geringeren op 't oog hebben. Zij kunnen veel goeds doen. Één groot bezwaar, bij de andere volksfeesten een bederf, kan hier niet veel onheil stichten, de sterke drank, dewijl deze, meer dan uiterst matig gebruikt, de beenen verlamt en dus het rijden onmogelijk maakt. Vandaar dat koffie, melk en heet bier, nauwelijks heete wijn, de gewone verkwikkingen der schaatsenrijders zijn. Het hardloopen moest echter door die ijsvereenigingen niet zoozeer worden aangemoedigd als wel het sierlijk loopen en ook het rijden in een wed-

strijd van mannen en vrouwen in paren vereenigd, waarbij veel meer kracht dan snelheid noodig is. Ook kan men de prijzen met toepasselijke aanspraken in een versierd lokaal uitreiken, waar voordracht van gezang, muziek of dichtstukken de samenkomst verder kan verheffen tot een edel volksfeest.

Van groot belang in alle jaargetijden en voor alle standen is het bezit van schoone wandelingen in en nabij de steden en dorpen. Des Zondags vooral zijn vroolijke wandelplaatsen druk bezocht. Vermaak en genot leveren zij, maar ook gezondheid en kracht bevorderen ze, en zij weerhouden vele mannen van het bezoek van kroegen, 'twelk altijd schadelijk is. Leiden de wandelplaatsen naar koffiehuizen en openbare tuinen, dit geeft dan aanleiding, dat vrouw en kinderen medegaan en het genot dus toch gemeenschappelijk blijft. Gemeentebesturen en bijzondere vereenigingen bewijzen weldaden door schoone wandelplaatsen aan te leggen.

Een overgroot natuurgenot vloeit voor de hoogere standen voort uit het reizen.

In den winter overlegt men, waarheen men wil trekken; men vraagt hen, die er geweest zijn; men neemt een Murray of Bädeker. In den zomer ziet men stroom en waterval, woud en berg, ademt men frisscher lucht, ontmoet men vreemde menschen, ziet men kerken en paleizen, schilderijen en standbeelden. Tehuisgekeerd verhaalt men van het geziene en gehoorde. Ook de doorgestane gevaren en angsten zijn nu kostelijke kruiderijen bij 't maal. ‘Jucundi acti labores.’ En deze herinnering blijft het leven dóór. Wat gij op reizen hebt gesmaakt, is na twintig en veertig jaar nog eene stof van aangenamen kout en liefelijke herdenking. Alzoo schenkt het reizen een drievoudig genot, vooraf, onderwijl en naderhand; een genot bovendien voor lichaam, smaak, hart en geest, 'twelk geheel den mensch vormt en verruimt en veredelt.

Van dit natuurgenot waren de lagere standen tot op onze dagen genoegzaam uitgesloten. Alleen enkele bedienden, die hunne heeren en vrouwen op reizen vergezelden, deelden erin. De stoom brengt daarin verandering. In den kortst mogelijken tijd en voor het minst mogelijke geld is thans ook voor de geringere standen natuurgenot verkrijgbaar.

In Augustus 1856 stond ik op een Zondagmorgen op den Burgberg, die zich 600 voet ongeveer verheft boven Harzburg. Een trein kwam van Bremen op een ongewoon uur aanstoomen; veelkleurige wimpels prijkten op de wagens. Honderden menschen stroomden daaruit. Niet lang duurde het, of te voet, te ezel en per wagen gingen zij meest allen den Burgberg op. Men zag hen in groepen van vier of vijf, van twaalf of twintig opstijgen, stilstaan, rondzien, sommigen, alsof zij

geene oogen genoeg hadden. Het waren blijkbaar handwerkslieden met vrouwen en kinderen.

Een haarwerker te Bremen had voor eenige weken in de nieuwsbladen gezet, dat, indien zich vóór den zooveelste vierhonderd deelgenooten aangaven, om voor vier gulden per persoon eene reis te doen van 4 uur 's morgens tot 12 uur 's nachts naar Harzburg, om daar van omtrent 10 tot 6 uur te kunnen rondwandelen, hij hun de gelegenheid met een afzonderlijken trein daarvoor zou verschaffen. Het getal van 400 was meer dan vol geworden. Vrienden en bekenden plaatsten zich in denzelfden wagen bijeen; trommels met spijs en drank werden medegenomen; onderweg en te Harzburg behoefde men, desverkiezende, niets te verteren, en zoo hadden deze menschen het genot, uit het platte en prozaïsche land rondom Bremen als door een tooverslag te worden verplaatst in het 40 of 50 uur verwijderde Harzburg, en daar aan den voet van den Brocken, midden in de stoute en liefelijke berg- en woudnatuur, als in een feeënland, om te dolen en zich van dat poëtisch oord eene voorstelling te maken, waarvan zij levenslang genot konden hebben.

Wat dunkt u, indien menschenvrienden, niet tot hun voordeel, gelijk die haarwerker, die eenige honderden guldens in zijn zak kon steken, maar tot voordeel van de lagere standen, zulke tochten voor veel minder geld nu en dan regelden, en dan tevens uitlegging en bezigheid verschaften ter plaatse van aankomst? Iets van dien aard is geschied bij de zendingsfeesten te Wolfheze in 1863 en 1864, te Maarsbergen in 1865 en later elders, waarover ik in hoofdstuk VI zal spreken. Maar kon dit niet veel meer geschieden? Verbeeld u, dat eenige kindervrienden eene armenschool uit Amsterdam naar 't Haagsche Bosch en Scheveningen, of naar Arnhem lieten stoomen, onder geleide hunner onderwijzers: welk een vermaak voor hen, om nooit te vergeten en hen de natuur te leeren genieten. Wel geschiedt dit reeds, doch niet dan zeldzaam. En wel heeft men bij ons ook pleiziertreinen, vooral naar Arnhem, die goedkoop genoeg zijn gesteld: maar elk gaat alleen of met eenige vrienden op zijne eigene gelegenheid en zoekt zijn genoegen in en nabij Arnhem, ook al in sterken drank. Dit is nu wel niet geheel voor te komen; maar toch konden menschenvrienden eene zekere orde en welvoegelijkheid daarin brengen, welke het vermaak veel zouden verheffen. Een fabrikant of een werkbaas, die veel volk aan den arbeid heeft, zou zijne onderhoorigen kunnen uitnoodigen, om, tegen zooveel inleggeld per persoon, te zamen met vrouw en kinderen een tochtje te doen b.v. naar Arnhem, hen daar rondleiden of laten rondleiden, om het voor allen tot eene waardige, leerzame en recht aangename uitspanning te maken.

Hoeveel zouden ook de Afschaffingsvereenigingen hierin kunnen doen! Één voorbeeld! Den 29sten Aug. 1865 hield de groote Afschaffings-Vereeniging te Londen, 'National Temperance League', een feestdag in het

Kristallen Paleis te Sydenham, onder begunstiging van het heerlijkste weder, zoodat niet minder dan 32,472 feestgangers bijeen kwamen.

Met verschillende spoorwegdirectiën waren overeenkomsten getroffen, om het vervoer gemakkelijk te maken; een 50tal stationsplaatsen waren daarin begrepen. De meest verwijderde plaats, Penzance, was op 104 uren afstands. Een andere trein, rechtstreeks uit Lincoln, vertrok des morgens ten 3.30, om ten 9.20 te Londen te komen, en nam des avonds ten 8 ure de bezoekers weder op naar huis. In 1862 was het eerste dezer feesten op zulk een groote schaal beproefd; toen waren er 19,000 bezoekers; in 1864 bij zeer ongunstig regenweer 17,000, en in 1865 zelfs 32,472. Al de moeite en bezorgingen van het comité werden dus wel beloond.

De tuinen werden ten 9 ure geopend, en weldra vloeiden de bezoekers van alle zijden erin. De eerste muziek-uitvoering, door het muziekkorps van het Kristallen Paleis, was ten 12.30. Te 2 ure begon de groote festiviteit van den dag, het concert van 2,000 kinderen uit 100 verschillende Kinder-onthoudings-vereenigingen -'Band of hope' - samengesteld, onder de leiding van den Heer Smith van het Händelsorkest. Dat het een muziek-uitvoering met een zedelijk doel was, werd blijkbaar begrepen door alle aanwezigen. Het koor, zeer goed bestuurd, zong zoo goed, als men dit van kinderen verwachten kon. Velen oordeelden het de beste uitvoering van dien aard, die zij immer hadden gehoord. Het concert, in twee afdeelingen verdeeld, werd in de pauze door toespraken van eenige der voorstanders der afschaffingszaak aangevuld. Later waren het weder in den tuin de waterwerken en een luchtballon, die de aandacht boeiden, terwijl er velen zich ook om een spreekplaats in de open lucht verzamelden, door den bekenden Cruikshank (den teekenaar van *De flesch*) voorgezeten, wiens laatstelijk vervaardigde groote schilderij, den dienst van Bacchus voorstellende, in het gebouw tentoongezet, aller aandacht trok. Tot 7 uur 's avonds bleef men bijéén, en nu zocht ieder zijne meer nabij gelegene of verwijderde woonplaats op, recht voldaan over een zoo genoeglijk feest. De groote dagbladen hadden er allen een uitgebreid artikel over, waarin het feest om het zeerst geprezen werd, ditmaal zonder eenige hatelijke aanmerking tegen de fanatieke afschaffers daarbij te doen hooren.

Nu het spoorwegnet zich over geheel het vaderland heeft verbreid, zal eene reis naar Brussel, naar het Zevengebergte, naar de Porta Westphalica, om nu van Kleef, Elten en Bentheim te zwijgen, voor velen gemakkelijk te doen zijn. En zulke reizen zullen dan nog een ander voordeel opleveren, namelijk, dat de voor het natuurgenot gescherpte zin het schoone der natuur ook in ons meestal platte vaderland veel beter zal opmerken. Ontbreekt ons in andere landen niet allicht het water? Missen wij er niet onze vele meren? onze breede stroomen, vol luister en kracht? de zee!

De zee, die poëzij! Nooit zwijgen
Haar lippen; uit haar boezem stijgen
De hymnen op, vol majesteit(*).

Hoeveel beter kunnen wij hier aan de zee en op de vlakten den sterrenhemel genieten, dan waar men tusschen de rotsen benepen is!

Daar rijst het tintlend sterrenheir,
En de aarde zwijgt verbaasd!
't Gestarnte spiegelt zich in 't meer,
Waarop geen windjen blaast.
't Is alles hemel, wat men ziet;
Zelfs bergen vlugten heen;
't Verdorde blaadjen schuifelt niet,
't Gestarnte spreekt alleen(†).

Verder: die bergachtige landschappen heeft leeren kennen, zal in de wolkenvormingen, in ons land veel beter dan in bergachtige streken zichtbaar, meer vermaak scheppen, dan hij vroeger deed. Göthe(§) heeft eene verhandeling, naar een Engelsch schrijver Luke Howard bewerkt, over de wolkengedaanten. Hij onderscheidt den vorm *stratus laagwolk*, gegeven aan wolken, die in schichten of lagen op den bodem liggen; *cumulus stapelwolk* voor wolken, die bij uitnemendheid *wolken* heeten en als ballen of hoopen opgestapeld omdrijven; *cirrus vederwolk* voor die vlokjes, welke wij schapenwolkjes noemen; *nimbus nevelwolk* voor die donkere en zware regenwolken, welke van onderen den regen laten vallen, terwijl van boven de zon op haar schijnt; *paries muurwolk* voor die schijnbaar vaste wolkenmassa's aan den gezichtseinder, welke wij *banken* noemen, en waarin wij dikwijls ons kunnen verbeelden bergruggen te zien. Verder spreekt hij van de overgangen der eene gedaante in de andere, als *strato-cumulus*, *cirro-cumulus*, *strato-cirrus.*

Heeft men eenigen zin voor schoonheid van vorm en kleur, dan zal men ook door reizen in bergachtige streken veel meer genot leeren smaken in onzen wolkenhemel. Zelf heb ik het morgen- en avondrood op onze wolken veel fraaier gevonden, nadat ik het Alpengloeien had gezien. En een vriend, die het nooit zag, had in de veenwoestijn, waarin hij woonde, veel meer schik, toen ik hem eens had gezegd, op prachtige wolkenmassa's wijzende: ‘Dat zijn onze Alpen.’

Hoe prachtig beschrijft Ten Kate de wolken, toen zij eerst pas geschapen waren!

(*) S.J. van den Bergh.
(†) Van Alphen.
(§) *Werke*, D. 51, bl. 201.

O, hoa vaek in later dagen,
  Wolken, wandelaars der lucht!
Zal het kind der aarde ontroeren,
  dat u naoogt in uw vlugt.
Beven zal hij bij uw dreigen,
  juichen bij uw rozenrood,
Tuchtiging of zegen wachten,
  dood of leven uit uw schoot;
Dichters zullen u begroeten,
  als des hemels voorraadschuur,
Als het tuighuis der verwoesting,
  als de schatzaal der natuur.
Schilders zullen u bespieden,
  wenschend, voor één enklen maal
't Machteloos penseel te doopen
  in uw rijke verwenpraal.
Ballingen op vreemden bodem,
  pelgrims, dobbrende op de zee,
Geven u, gewiekte Boden!
  groeten voor hun dierbren meê.
Door de traliën des kerkers
  lokt ge een zucht van jaloezij,
En gebed en vloek smelt zamen
  in dat ééne woord van *vrij*!
Van zijn hopelooze sponde
  fluistert u de kranke toe:
'Mogt mijn ziele met u reizen,
  want zij is des wachtens moê!'
Boven uw bescheiden sluijer
  droomt de mensch, des hemels zoon,
Zich zijn Goden of zijn Godheid,
  op een hoogen glorietroon.
Alle ziele komt van Boven,
  en naar Boven wil zij weer!
Dáár bouwt zij heur luchtkasteelen,
  dáár schept zij heur 'Beter sfeer.'

De Hoogleeraar Van Vloten(*) vergelijkt twee landschappen van onzen Jacob Ruijsdael in het Mauritshuis, een van eene rotsachtige, woeste, romantische streek, en een van een paar Hollandsche bleekerijen bij Haarlem en wijst aan, hoe ook deze schoon is, waarbij hij opmerkt, dat een Duitsch kunstkenner (Prof. Visscher) bij een dergelijk plat-Hollandsch landschap van Ruijsdael, te München aanwezig, uitriep, dat men er 'aan de golf van Napels het heimwee naar zou krijgen.' Doch al kunnen wij ons dit heimwee nauwelijks denken, zeker is het, dat onze eiken-, beuken- en olmenbosschen in Noordholland, Overijsel en Gelderland voor geene wouden ter wereld in schoonheid onderdoen, en dat 's-Gravenhage met zijn Bosch, zijne wegen naar Scheveningen en zijn Scheveningen zelf ook Italianen in verrukking brengt. En

(*) *Aesthetica of schoonheidskunde*, bl. 21-24.

dan die regenboog, die triumfboog, die daar, uit de kleurenpracht van 't zonnelicht, door regendroppels gebroken, oprijst boven de zee of boven duinen, korenakkers of heidevelden - is hij ergens elders zoo vaak, zoo in zijne geheele pracht te zien?

Voorts leeren wij ook de stoffelijke voorrechten van ons land hooger waardeeren. Gindsche streken zijn vaak wel fraai om te zien, maar daarom nog niet voordeelig om te bewonen. Bij Gastein zag ik eens de prachtigste tarwevelden voor een groot deel verwoest door eene modderlawine, die wel een kwartier uur breed een paar voet hoog de landerijen had overdekt. De akkers, die naast deze, nu door zand en steen bedekte, gronden met de heerlijkste tarwe prijkten, toonden, wat hier was verwoest. En bij Halle in Saksen wees mij eens een groot landeigenaar, wat hij al had te lijden van de afbrokkelingen en wegspoelingen der hooger gelegen gronden over de lagere, terwijl hij onzen landbouw gelukkig prees, die door de effenheid van het terrein zulke bezwaren niet kende. - Onder het vele en velerlei schoone, 'twelk men van den top van den Rigi aanschouwt, ziet men ook, waar vroeger het in 1806 verwoeste Goldau stond. Door het neerstorten van den Rossberg kwamen 473 menschen, wier namen bekend zijn, en nog eenige onbekenden om 't leven. De huizen werden vernield, de akkers met steenen en rotsblokken bedekt, een meer half gedempt. Zoo vraagt dan ook in S c h i l l e r 's *Wilhelm Tell* het zoontje van dezen verwonderd:

Gibt's denn auch Länder, Vater, wo keine Berge sind?

en verlangt hij deze landen op te zoeken. Hij wist reeds, hoe die bergen schaadden!

Welk een vooruitgang zou het zijn, indien het geld, nu voor de vaak zoutelooze en vaak onzedelijke kermispleizieren weg geworpen, door het volk besteed wierd, om zich natuurgenot te verschaffen!

III.
Volksvermaken voor Nederland, die met vaderlandsliefde in verband staan.

Al offeren wij niet, gelijk de oude volken, alles aan 't vaderland op, zoodat onze persoonlijke vrijheid, ons echtelijk en huiselijk leven en onze godsdienst geheel en al ondergeschikt worden gemaakt aan het wezenlijke of vermeende heil van den Staat; al weten wij, dat onze persoonlijkheid een onvervreemdbaar goed en recht is; dat huwelijk, huisgezin en huiselijk leven evenzeer door God zijn verordend, als de Staat, en dat onze godsdienst eene betrekking des harten is tot God,

waarover geene staatswetten recht hebben te beslissen: toch is een vaderland te hebben een der heerlijkste voorrechten en vaderlandsliefde eene der heiligste deugden ook voor den mensch der negentiende eeuw.

Dwaas is een wereldburgerschap, 'twelk alle vroegere en nauwere banden verscheurt! Eerst zij men een braaf lid van 't huisgezin, dan een deugdzaam burger zijner gemeente en zijns vaderlands, om ten slotte ook een waarachtig wereldburger te kunnen zijn, die geheel het menschdom, waar hij kan, wil ten zegen worden. En in deze drieërlei kringen worde men altijd bezield en geheiligd door helderen en warmen godsdienst. Maar eerst te willen, wat het laatste moet zijn, het nabijliggende te verzuimen, om het verafzijnde te grijpen, een dak te willen aanbrengen, waar geen grondslag en muren zijn gemaakt, dat is onzin en dwaasheid. Het vaderland is de beveiliging der persoonlijke vrijheid en des huisgezins; het is een grondslag voor ons uiterlijk leven, ons genot, onze ontwikkeling. Die geen vaderland heeft, is een vreemdeling op geheel de aarde, en wien het aan vaderlandsliefde mangelt, heeft ook geen wereldburgerschap of algemeene menschenliefde.

Ik ken geen land, waar de vaderlandsliefde met de natuur, de geschiedenis en den godsdienst tot zulk een schoon geheel is verbonden als Thüringen. Dit is vol gedenkteekenen, welke aan de groote gebeurtenissen van vroeger en later tijd herinneren. Aan Bonifacius, den apostel van Duitschland, is een kandelaber gewijd bij Altenberge, ter plaatse waar hij het eerste christenkerkje in die streken stichtte. Dit gedenkteeken staat op een berg, vanwaar men vooruit een ruim uitzicht heeft over velden, wouden, dorpen, heuvelen en bergen, terwijl de achtergrond wordt gevormd door een halven kring van statig geboomte. - Luther wordt in Thüringen overal in 't geheugen geroepen. Te Möhra, waar hij werd opgevoed, is een standbeeld voor hem. Te Erfurt is de cel gebleven, gelijk zij in zijn tijd was, waarin hij als monnik den hervormingsstrijd in zichzelven doorkampte, welken hij later in de kerk doorstreed. In het woud, zuidelijk van den Wartburg, groeit nog een overblijfsel van den beuk, waarbij Luther bij zijne terugkomst uit Worms (1521) werd gevangengenomen op last van zijn Keurvorst, om hem in veiligheid te brengen; en bij dien beuk staat een Gothische naald ter herinnering aan dat feit. Op den Wartburg is nog zijne kamer in denzelfden toestand, als toen hij als jonker Georg daar vertoefde. Te Jena staat nog het logement, waarin hij vernachtte, toen hij van den Wartburg (1522) naar Wittenberg terugkeerde; er hangt een groot portret in olieverf van hem, en daaromheen een tal van platen, welke tooneelen uit zijn leven voorstellen. Het plein, waaraan dit huis ligt, heet de *Lutherplaats.* Bij Coburg verrijst nog statig, met menig overblijfsel uit Luther's tijd, de *Veste Coburg*, waar hij vertoefde tijdens den rijksdag van Augsburg en wel vaak zijn lied, *Ein feste Burg ist unser Gott*, heeft gezongen. - De twee dichtervorsten, Göthe en Schiller, worden u daar overal eveneens in het geheugen teruggeroepen.

De huizen, waarin zij woonden, staan nog in Weimar. Voor den schouwburg prijken hun beider standbeelden, op één voetstuk, arm in arm. In het Groothertogelijk paleis heeft men voor elk van hen eene zaal, waarin alfresco's tooneelen uit hunne beroemdste werken voorstellen, gelijk ook twee andere zalen op dergelijke wijze aan Herder en Wieland zijn gewijd. Ook de standbeelden van deze twee ziet men op Weimar's straten. De lijken van Göthe en Schiller rusten tusschen die der familie, welke het land regeert, in de *Fürstengruft.* En rondom Weimar, te Jena en te Ilmenau - en waar niet al? - ontmoet men gedurig herinneringen aan deze groote mannen.

Bijzonder is de Wartburg een gedenkteeken van Thüringen's, ja, van Duitschland's ontwikkeling. Eerst een jachtslot, verplaatst het ons in de ruwe vroegste middeleeuwen, toen jagen de uitspanning niet alleen, maar ook het bedrijf was der grooten. De zangerstrijd, op den Wartburg gehouden, roept den tijd der minnezangers voor onze oogen. Landgraaf Lodewijk, die vandaar ten kruistocht optrok, spreekt van de groote beweging van Europa's volken om het Heilige Land te veroveren. Zijne gemalin, de heilige Elizabeth, is het aandoenlijkste voorbeeld van overdreven ascetiek. Luther vertaalde er het Nieuwe Verbond en legde aldus een onwrikbaren grondslag zoowel voor Duitschland's taal, als voor de hervorming der Kerk. In 1817 hield de vaderlandsche en vrome zin der Duitsche studenten daar het Wartburgfeest, 'twelk, hoe belasterd en verdacht gemaakt, hun tot eere strekt. Eindelijk leefde na 1848 eenige jaren lang de voortreffelijke, door veel lijden beproefde Helena van Orleans aan den voet des Wartburg's, vanwaar zij deze veste gaarne bezocht(*).

Al die gedenkteekenen worden in eere gehouden door een vaderlandlievend volk en vaderlandlievende regeeringen. De Wartburg is door den tegenwoordigen Groothertog, den gemaal van onze prinses Sophie, gerestaureerd. De vervallen muren en torens zijn weder opgebouwd en de wanden der zalen en gangen met alfresco's versierd, welke de merkwaardigste feiten, daar voorgevallen, als den zangerstrijd en het leven der heilige Elizabeth, afbeelden. Gedurig worden volksvermaken aan die gedenkteekenen verbonden. Jena's burgerij verzamelde zich den 15^{den} Aug. 1861, toen ik het bezocht, in feestvreugde op de markt rondom het standbeeld van Johan Frederik, den stichter der hoogeschool in 1555. Na het driehonderdjarig feest in 1855 had men telken jare dit gedaan. De studenten zaten aan lange tafels met brood en bier voorzien, de burgers gebruikten hun avondbrood elk vóór zijne deur; nu en dan liet de muziek zich hooren en verlichtte Bengaalsch vuur de schilderachtige groepjes. Toen in datzelfde jaar (1861) de kerk te Altenberge hersteld moest worden, werd de godsdienstoefening, als het weder dit toeliet, bij den Bonifaciuskandelaber gehouden. Een

(*) Men kan vergelijken J.P. de Keyser, *De Wartburg.*

paar op het land werkende vrouwen verhaalden ons met ingenomenheid, dat men de banken uit de school daar dan heen bracht en dat er dan werd gebeden en gezongen en gepreekt, net als in de kerk.

Kon men volksfeesten ter verheffing van het volksleven hebben in het toen nog zoo jammerlijk verdeelde Duitschland, wat is dan niet mogelijk in Nederland?

Neen, wij zijn niet blind voor 't vele verkeerde, dat op dezen bodem, gelijk overal waar zwakke en zondige menschen leven, werd en wordt aangetroffen: maar ook niet blind voor het vele groote en goede en eenige, waardoor Nederland heeft uitgemunt van eeuwen her en zich nog met eere staande houdt. Vrijmoedig mogen wij vragen: welk volk heeft eene geschiedenis, gelijk het Nederlandsche? Van Claudius Civilis af tot K o n i n g W i l l e m II toe hebben wij eene reeks van vaderlandlievende helden, op wie wij roem dragen. En welke staatslieden, wereldontdekkers, geleerden, kunstenaars, uitvinders, dichters, menschenvrienden hebben dezen in omtrek zoo kleinen grond in elke eeuw betreden! Ja, welk een land zelf is het,

> 't Land, dat de rijke natuur niet bevrucht heeft
> Met haren alles bezielenden adem.
> Eigene schepping is 't: moed en volharding
> Hebben dit plekje aan de golven ontwoekerd.

Die moed en volharding duldde geene slavenketenen.

> Vrijheid, o vrijheid! gij dochter des hemels!
> Godlijke! in ambergeur daaldet gij neder;
> Hier, Aangebedene! rezen uw tempels,
> Toen nog Europa in kluisters moest zuchten.

Zóó was het, toen de Batavieren het juk der Romeinen niet wilden dragen; toen de Nederlanders zich van adel en geestelijkheid vrijmaakten; toen zij tegen Spanje opstonden; toen zij zich tegen Frankrijk en Engeland moedig staande hielden.

> Tuig het Kastilië! tuig, wat het volk was,
> Dat uw schijnheiligen Koning deed siddren,
> Toen hem de groote, de denkende Zwijger
> Waarheid en vorstenpligt dondrend deed hooren.
>
> Gallië! tuig het, tuig, wat dit volk was;
> 't Deed uw verwatenen Lodewijk deinzen.
> Albion! tuig het in 't brandende Chattam.
> Tuigt het, gij volken, wier pleit het beslechtte.

Met denzelfden dichter (Spandaw) roepen wij het nog uit tot den vreemdeling:

> Kent gij het land, waar de faam van verkondde
> Roemrijke daden, als waren het wondren?
> Ziet ge op de wereldkaart daar wel een stipjen?
> Vreemdling! dat stipjen, ja, dat is ons Neêrland.

Gewis, de vreemdeling zou ons beschamen, indien wij den eerbied voor het voorgeslacht verloren; de vreemdeling, die door de hand van Motley en Rosseeuw de St. Hilaire voor Willem I, en door die van Macaulay voor Willem III schooner lauwerkransen windt, dan Nederlanders nog hebben gedaan.

Wat bijzonderheden betreft, welke aanleiding tot volksvermaken voor geheel het land kunnen opleveren, wijs ik op tal van liederen door Tollens en andere dichters gegeven over velerlei merkwaardige voorvallen. Vooral ook herinner ik de onvolprezen *Overwintering op Nova Zembla,* zoo recht geschikt, om voorgedragen en uitgelegd te worden in volksvoorlezingen. Desgelijks wijs ik op den *Togt naar Gibraltar* van Heemskerk, een der helden van Nova Zembla, door meer dan één dichter, als Bogaers, voortreffelijk bezongen.

Maar het zij mij geoorloofd hier op te merken, dat de geschiedenis zelve wel eens dichterlijker is dan de poëzie. Onze prozaïsche Wagenaar heeft in het korte verhaal van Heemskerk's tocht drie schilderachtig-schoone bijzonderheden, welke de dichter *niet* heeft opgenomen. Toen Heemskerk met zijne kleine schepen de baai van Gibraltar binnenzwaaide, vroeg de Spaansche admiraal aan een Nederlandsch gevangene, wat hij dacht, dat Heemskerk voor had, en begon op het antwoord, dat hij hem terstond slag zou leveren, hartelijk te lachen, daar hij zijn admiraalschip alleen sterker achtte, dan geheel de vloot der Nederlanders. Voorts verhaalden, toen het admiraalschip genomen was, de gevangenen, dat twee soldaten, de een na den ander gedurende het gevecht gezonden, om hun het leven te benemen, telkens door een kogel geveld waren, en dat daarna hunne ketenen door een derde kanonschot waren losgesprongen. Eindelijk bleek het, dat het geheele verlies der onzen, die de Spaansche vloot hadden vernield en Spanje doen beven, niet meer dan honderd man beliep, doch onder dezen ook Heemskerk zelf; een echt tragisch slot. Zulke bijzonderheden moet men vermelden; zij schieten in de fantasie en het hart des volks levende wortels.

De oorlogen ter zee niet alleen, ook de zeevaart zelve van de tijden der Kruistochten af, waaraan onze voorouders ijverig deelnamen, tot onze Oost-indievaarten van dezen dag toe, zijn recht geschikt om bij volksfeesten te worden behandeld. *De Oost-indievaart* van Lulofs is de echtdichterlijke voorstelling van eene gewone zaak, welke juist door hare gewoonheid en algemeenheid in die schildering te meer belang doet stellen.

Hoezeer onze natie geschikt is, om vaderlandsche herinneringen en toestanden te begrijpen en op waardige wijze daarmede volksvermaken te verbinden, is meer dan ooit gebleken in 1863 en 1865, bij de viering onzer bevrijding uit de Fransche overheersching in 1813 en der overwinning bij Waterloo in 1815. Overal waren optochten, illuminaties, versieringen, redevoeringen, gezangen, vertooningen van het vóór vijftig jaar voorgevallene, godsdienstige beschouwingen en dankredenen: - en, tot verbazing der vreemdelingen, was er geene politie of militie noodig, om orde te bewaren. Overal vreugde tot opgewondenheid toe, nergens wanorde. - Die dagen hebben getoond, dat, indien men in het volk groote denkbeelden en gevoelens weet op te wekken, ware vermaken mogelijk zijn en uitspanningen geene uitspattingen worden.

Behalve deze algemeene feesten zijn er ook vele plaatselijke mogelijk, en inderdaad in zwang. Leiden viert nog jaarlijks (3 Oct.) met dankbaarheid zijne verlossing uit Spanje's dreigende legermacht. Alkmaar doet dit thans ook (8 Oct.). Groningen heeft 28 Aug. een volksfeest ter herdenking zijner bevrijding in 1672. De Beemster wijdt jaarlijks den zondag naast bij den 30sten Juli aan de feestelijke herinnering, dat na de droogwording den 30sten Juli 1614 de landerijen verdeeld waren. De Haarlemmermeer hield 18 Juni 1865 ook een hooggetijde. De grondsteenlegging vóór 25 jaar van de Leeghwater, het eerste stoomwerktuig ter uitmaling, en de overwinning bij Waterloo vóór 50 jaar werden gezamenlijk met optocht, toespraak en gezang gevierd. Een weinig later in Augustus 1865 herdacht Stadskanaal, eene veenkolonie in de provincie Groningen, drie dagen lang haar honderdjarig bestaan. De drie akademiesteden en Delft, Deventer en Amsterdam vieren doorgaans met luister het geheele of halve eeuwfeest harer hoogescholen; en ook elke vijf jaar geven de akademiesteden maskeraden en andere feesten te aanschouwen, die echter dikwijls te lang duren, de bevolking in eene te groote opgewondenheid brengen en te veel geld doen verteren.

De hier en daar geplante gedenkboomen zijn ook eene geschikte herinnering aan plaatselijke bijzonderheden, waaraan zich nu en dan een volksfeest laat aanknoopen. Zoo prijkt bij Worms de nog krachtige olm, waar Luther, toen hij in 1521 naar den rijksdag ging, onder rustte. Er zijn banken rondom dien Lutherboom, en de overheid zorgt, dat hij ongeschonden blijft. Zulke herinneringsboomen verduren op vele plaatsen de eeuwen. Zij willen wortelen; de vrijheidsboom en van 1795, kunstmatig door partijzucht geplant, konden dat niet. Te Goes zag ik voor eenige jaren de nog in eere gehouden moerbeziënboom van Jacoba van Beieren. In het midden van de Beemster prijkt een lindeboom, als herinnering aan de droogmaking in 1614. Men kan de geschiedenis van die gemeente aan de lotgevallen van dien oudvader vast maken(*). Te Breda toonde men vóór veertig jaar mij een boom,

(*) Dit is gebeurd in de *Purmerender Courant* van 4 April 1866.

geplant, om de herwinning van die stad door Maurits te gedenken. Op Neerlandsch Mettray schiet er een op, ter gedachtenis aan het bezoek door Willem III dáár gebracht.

Een volksvermaak is het ook, wanneer een vaderlandsche toestand op zinrijke wijze voor het volk wordt beschouwd, b.v. een echt Nederlandsch dichtstuk wordt uitgelegd en voorgedragen. Ik bedoel de reeds genoemde *Oost-Indievaart* van Lulofs, *Roosje* van Bellamy, *De visschersvrouw van Marken* van Ten Kate, *Roodkapjen* van Beets, *Huibert en Klaartje* van Ter Haar. Deze en vele andere pronkjuweelen onzer poëzie oefenen, verstaanbaar gemaakt en duidelijk en gevoelvol voorgedragen, eene toovermacht uit op de nog niet bedorvene volksmassa.

Alleraardigst is een versje van Frans de Cort in zijn *Zingzang*, *Brussel* 1866.

Storm op zee.

't Was nacht, er kwam een onweer op,
Tot bergen rezen de baren.
Piet Bruijninckx schoof zijn pruim op zij',
En sprak tot Jan Verschaeren:
Er waait een felle noordwester, Jan!
De baren, 't is of ze op bal zijn....
Ei, wat beklaag ik de menschen toch,
De menschen, die nu aan wal zijn!

Ja jongenlief, ze hebben het hard,
Die wonen in de steden.
Ze schudden en beven in hun bed,
En preeylen schietgebeden.
Ze benijden ons en zuchten thans -
Mij dunkt, dat zij niet mal zijn! -
In zulk een storm is 't beter op zee,
Veel beter dan aan wal zijn!

En de werkliên dan, die heel den dag
Voor 't dagelijksch broodje wroeten,
Die nu, in steê van slapen, vrouw
En kind vertroosten moeten!....
De pannen vliegen, de schoorsteen valt -
Dat moet een geschreeuw en geschal zijn....
Maar wij, we liggen gerust op het dek,
En lachen met die aan wal zijn!

Ja jongenlief, ze hebben het hard,
En wij mogen op hen niet schampen,
Want storm en diefstal, moord en brand,
Hen dreigen zoo menige rampen!
En noemde ik er u een duizend op,
't Zou stellig nog niet al zijn....
Goddank, dat wij matrozen, Jan!
En zelden maar aan wal zijn!

Van allerlei dingen kan een waardig volksfeest worden gemaakt. Zoo pleegt de Engelsche maatschappij tot redding van schipbreukelingen het plaatsen van een reddingboot hier of daar aan de kust tot een feest voor de bevolking in dien omtrek te verheffen. Hoezeer dit de vaderlands- en menschenliefde kan wekken en aan het gevaarlijk werk der mannen, die met de reddingboot de branding dóór moeten roeien, eene hoogere wijding kan geven, ziet men gemakkelijk in. - Een of ander volksvermaak, met vaderland of gemeente in verband staande, kan ook zeer geschikt worden ingevoerd voor de aanhoorigen van eene fabriek of andere groote onderneming. Zoo hebben ons de dagbladen beriht, dat de Heeren Enthoven te 's-Hage in November 1863 een feest ter eere van Nederland's bevrijding in November 1813 hebben gegeven aan hunne werklieden met de vrouwen, 't welk uitnemend voldeed. - Zulke feesten kunnen ook nog meer bijzonder alleen op de fabriek zelve betrekking hebben. Aldus werd voor weinige jaren, in de fabriek van Borsig te Berlijn, de vervaardiging der duizendste locomotief, en in die van Bauer-König bij Würzburg die der duizendste snelpers met groote plechtigheid en vroolijkheid der arbeiders gevierd. Zeer weldadig deed ook het feest aan, door de werklieden van den Heer Boele te Kampen, toen zijn sigarenfabriek vijf en twintig jaar had bestaan, aan hun patroon en door dezen daarop aan zijn volkje gegeven.

De vraag, *hoe* nu volksvermaken, die met vaderlandsliefde in verband staan, meer te verbreiden en te veredelen, behoeft ons niet meer lang op te houden. In het vorige zijn reeds vele wenken en opmerkingen hierover gegeven. Daarbij zij nog het volgende gevoegd.

De zaak, welke wordt herdacht, moet duidelijk worden gemaakt aan het volk, opdat verstand en hart daarmede bezig worden en men niet aan het uiterlijk blijve hangen. Dit is thans beter te doen, dan in vorige jaren.

Na de wet van 1857 wordt in de lagere scholen veel meer werk van de geschiedenis des vaderlands gemaakt, dan vroeger. Vooral ook door schoolfeesten kunnen nu de vaderlandsche gedenkdagen worden opgeluisterd. Een schoolfeest is doorgaans een volksfeest. De ouders en broeders en zusters verheugen zich met de kinderen. Versiering van het schoolgebouw door bloemfestoenen en kransen, van de borst der meisjes door een roosje, van de pet der jongens door een palmstruikje, een omgang met vaandeltjes, en dan een weinig kostend onthaal zijn middelen, om de vreugde der kinderen en des volks te wekken. En nu kan een les worden gehouden over de gebeurtenis, welke men herdenkt, eene rede of een vers er over voorgedragen en gepast gezang uitgevoerd. De deelneming des publieks toont, dat het een degelijk en waardig volksvermaak is, waarvan sterke drank kan worden geweerd.

Volksvoordrachten over de geschiedenis des vaderlands, door volksredenaars gehouden, of uit geschikte volksboeken genomen, zijn middelen tot verschaffing van waar genoegen. Uit *J. van Lennep's Geschiedenis des Vaderlands* en vaderlandsche romans en uit *J.H. van Lennep's Zeemansboeken* is veel te gebruiken; terwijl de platen bij Sijthoff uitgegeven veel kunnen verduidelijken en veraangenamen. Ook de *Volksgeschriften* van den *Vriend voor armen en rijken* leveren veel stof tot lezen en voorlezen.

Intusschen is het niet gemakkelijk den rechten volkstoon te treffen. Vooral zij men met scherts voorzichtig. Zouden wij scherts afkeuren?

> Neen, ook gulle scherts is heilzaam,
> Die den onzin zich ontdekt,
> 't Waanziek misverstand doet blozen,
> En tot zelferkenning wekt(*).

Maar - het lagere volk is zeer kitteloorig en wantrouwend. Wel heeft het lust in geest en vernuft, in streken en grappen; maar scherts en plagerij worden licht kwalijk genomen; ironie niet begrepen. Ook zijn onze geringe menschen niet zelden hoogmoedig. Leest gij, dit staat hun niet aan; gij kondt wel moeite doen, om het wat beter van buiten te kennen. Spreekt gij uit het hoofd, ook dit is vaak niet goed; gij kondt u wel de moeite geven, wat op te stellen, in plaats van maar wat heen te praten. Over 't geheel bevalt vertellen het best, doch dan niet bij wijze van een beknopt uittreksel, kort en haastig, maar uitvoerig, in bijzonderheden, kinderlijk, maar vooral niet kinderachtig, op aanschouwelijken trant, vertellen van moedige en stoute daden, van grootsche uitkomsten, van bewijzen van Gods zegen. - Den stijl, voor volksvoordrachten bruikbaar, leeren wij in 't algemeen beter kennen uit den Bijbel, Herodotus en Livius, dan uit de schrijvers van latere eeuwen. Die ouden redeneeren niet, maar laten zien wat zij verhalen.

Onder de volksvermaken, die met de vaderlandsliefde in verband staan, kunnen ook zeer in aanmerking komen tochten naar gewijde plaatsen, b.v. van schoolkinderen of van fabrieksarbeiders. Eene goed geregelde bedevaart, om de kerken te Delft te bezoeken met al hare gedenkteekenen en de plek, waar de Vader des Vaderlands werd doodgeschoten, zoude een rijk genot opleveren voor allen, die er deel aan namen.

Maar!..... Van Alphen zong nog:

(*) Bilderdijk.

O Delft, o hofpaleis! Gij deedt mijn boezem gloeijen,
Toen ik die trappen zag,
Waarlangs mijn Vaderland een tranenstroom deed vloeijen,
Toen Willem daarop lag.
Mijn ziel werd gansch gevoel; ik moest mijn vingers steken
In dien doorschoten wand.
Ik zag, ik hoorde hem die laatste woorden spreken:
Mijn God! Mijn Vaderland!
Zoo ge ooit, mijn landgenoot! zijn heilige asch moogt nadren,
Kniel dankend bij zijn graf!
Er stroomt geen Hollandsch bloed in uw verbasterde adren,
Gaat gij er koel van af.

Maar ach, van dit hofpaleis, waarin het kostbaarst offer aan 's Lands vrijheid werd gebracht, is niets meer als een heilige plek afgezonderd; het is - o schande der negentiende eeuw! - in zijn geheel tot een kazerne verlaagd!

Het land der geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

XIII.

Ja waarlijk, het land, dat wij zijn doorgetrokken, draagt wèl den stempel van diepe treurigheid. Dat slagveld van Nieuwpoort en vooral die drie aan den top gelegen, om zoo te zeggen verlaten en vergeten steden van Vlaanderen, weleer zoo bloeiend, thans zoo geheel in verval, ze zijn wel in staat, om onzen geest in sombere overpeinzingen te doen verzinken. Treurig is het lot van die zoo beroemde namen, eenmaal de vertegenwoordigers van macht en rijkdom, nu niets meer dan de verpersoonlijking van verlatenheid en verval. Toch behoort het in die uitermate sombere landstreek niet tot de onmogelijkheden om op een vroolijk punt te stooten, om een lustigen toon te vernemen, geheel in strijd met dien alom heerschenden, geheimzinnigen ernst. Dat punt, die toon, ze vertoonen zich aan ons in de gedaante van een uithangbord. Wat zeg ik, één uithangbord? Twintig uithangborden en op elk van die twintig uithangborden een woord dat, ofschoon thans van

weinig beteekenis meer, gedurende vijf eeuwen elke poging tot dichterlijke ontboezemingen, elke oefening op het gebied der letterkunde in die streken vertegenwoordigde.

Dat tooverwoord, wij hebben het in de Vlaamsche steden en dorpen wel twintigmaal gelezen, als opschrift voor een gebouw van openbare bijeenkomst en voornamelijk voor herbergen. Dat woord nu heet '*Rethorique*'. Zoowel te Veurne en te Nieuwpoort, als te Dixmuiden en te Cortemarq, vindt men koffiehuizen, herbergen of bierhuizen, die boven hunne deur de sacramenteele woorden voeren:

A LA RETHORIQUE.

En deze woorden, zij zijn het laatste zichtbare kenteeken van eene der oudste en krachtigste instellingen van het land.

Niet dat de rethorica dood is, of dat de rederijkerskamers geheel verdwenen zijn in Vlaanderen, integendeel, men treft er nog meerdere van deze vereenigingen aan. Indien ik mij wel herinner, dan is te Dixmuiden de rederijkerskamer '*Nu*, *morgen niet*'(*), nog steeds in wezen en viert deze haar jaarfeest op Sint Barbara-dag. In den jare 1866 hield het gild '*Arm in de borze en van zinnen jonc*', zes dagen lang feest bij gelegenheid van de aanstelling des hoofdbestuurders. Dat mag inderdaad wel als een bewijs van levenskracht gelden(†), maar toch is het tegenwoordig gewicht en aanzien der rederijkerskamers niet in het minst meer gelijk te stellen met de macht, met den rijkdom en vooral met den invloed, welke zij in de middeleeuwen en zelfs in het tijdvak van de Renaissance bezaten.

Men veronderstelt, dat die zonderlinge instellingen uit Frankrijk werden overgebracht. '*Les cours d'amour*' in het zuiden van Frankrijk schijnen de oorsprong ervan geweest te zijn. De academie der bloemspelen te Toulouse was en is nog niets anders dan eene zeer uitgebreide rederijkerskamer. En wat meer zegt, te Valencienne vinden wij twee vereenigingen van dezen aard, welke reeds van de 13de eeuw af bestaan en zeer zeker wel de eerste zijn, waarvan men in de letterkundige geschiedenis van het westelijk Europa de sporen ontdekt. Hieruit kan men dus stoutweg afleiden, dat zij van Fransch-Vlaanderen in Vlaamsch-Vlaanderen overgingen, en deze geheel logische overgang vindt zich bevestigd door den naam, welken zij in den aanvang droegen, want zelfs in het land der 'Dietsche taal' noemde men ze oorspronkelijk: *puys verds*, *puys de la conception*, *puys d'amour.* Niet vóór het midden der 14de eeuw ziet mende woorden *Rederijker*, *Rederijkkamer*, *Redeconst* bezigen, welke de vertaling zijn, of beter nog de gelijkstelling, van het woord *Rethorica*, met de gebruiken en naar de behoeften der Vlamingen.

(*) Van deze vereeniging werd reeds in de 15de eeuw melding gemaakt.

(†) Het bestaan van deze kamer haalden wij reeds aan bij gelegenheid, dat wij over de processie van Veurne spraken. De feesten van 1866 zijn vermeld in het Tijdschrift '*La Flandre*', 1868.

Nadat zij eenmaal het karakter van het land had aangenomen, kan men nagaan met welke snelheid deze instelling zich uitbreidde en in den geheelen omtrek het burgerrecht verkreeg. In zeker opzicht beantwoordde zij aan eene bestaande behoefte. 'De bewoners van deze rijke landstreek', zegt ons een geloofwaardig kroniekschrijver(*), 'zijn stellig van eene zeer vroolijke geaardheid en houden zich gaarne met rethorica en muziek bezig.' En dit is zeer juist, zeer waar aangemerkt; muziek en dichtkunst zijn de twee gevierde muzen van het land. In 1313 bevond zich te Yperen een orkest-bestuurder, Meester Lymon, die gedurende de geheele kermis muziekschool hield(†). Er bestond toen geen rijk edelman, die niet een orkest en een dichter te zijner beschikking had. Toen in 1342 Jacob Linvael in gezantschap naar Jacob van Artevelde werd afgezonden, voerde hij een groote menigte 'banierdragers, herauten, muzikanten en speellieden' in zijn gevolg mede. Van het oogenblik dat de rethorica zich deed kennen, werd zij dan ook door allen met geestdrift begroet. Toen in 1394 de rederijkerskamer van Dixmuiden te Doornik een prijs behaald had, wekte deze triomf in den geheelen omtrek zoozeer den naijver op, dat binnen weinige jaren de rederijkerskamers als bij tooverslag in alle hoeken van Vlaamsch-Vlaanderen verrezen. De *Ste Trinité* vestigde zich te Gent, de *trois saintes* te Brugge, de *par charité* te Lokeren, de *frères de la Croix* te Kortrijk; kortom, de rederijkers vermenigvuldigden zich allerwege en de instelling schitterde over geheel het *platteland.* Eerst stelden de kamers zich onder bescherming van de geestelijkheid. Zij verleenden hare medewerking aan de kapittels, om den glans der processies te verhoogen en tot de vroolijkheid der kermissen(§) hij te dragen. Daarna begonnen zij langzamerhand meer zelfstandig te worden, en hare afscheiding blijkt duidelijk uit de nieuwe zinspreuken, die zij aannamen en welke ten doel hadden, om ze van elkander te onderscheiden.

Van de 15de eeuw af toch zijn deze zinspreuken niet meer uitsluitend aan het vrome woordenboek ontleend. Nu eens vormen zij eene meer of minder duidelijke toespeling op plaatselijke geaardheden, op politieke toestanden of op de gebeurtenissen van den dag; dit is althans het geval met de *Fonteynisten* van Gent, de *Alpha en Omega* van Yperen. Eenige anderen nemen zeer zonderlinge bijnamen tot zinspreuk, zooals de *Roometers* van Moerbecke en de *Hovelijngen* van Ghistelles. Weder anderen kiezen vreemdsoortige aanwijzingen tot hare leus, waarvan wij den zin moeilijk vatten: de *Bodemlooze mande* van Gent b.v.

Na zich van de geestelijke voogdijschap te hebben losgemaakt, stel-

(*) Marc van Vaernewijk.
(†) Zie de Rekeningen van de stad.
(§) De oorspronkelijke naam '*kerk-mis*' wijst genoeg de godsdienstige afkomst van deze Saturnaliën aan.

den de rederijkerskamers zich onder het patronaat en de bescherming der gemeentebesturen, en onderwierpen zij zich tegelijkertijd aan eene gezamenlijke regeling. Zij werden toen bij vaste opvolging in drie klassen verdeeld: de *hoofdkamers*, de *vrije kamers* en de *onvrije kamers*. Elke kamer, die geopend werd, moest zich in de eerste plaats de goedkeuring van de burgerlijke en geestelijke overheid verwerven, en deze laatste, naijverig op haar prerogatief, dat zij meende bedreigd te zien, betoonde zich dikwijls streng, plaagziek en kwaadwillig voor de aan haar censorschap onderworpen vereenigingen. Wanneer eenmaal de goedkeuring verworven was, werd de kamer onder de *onvrije* gerangschikt; dat wil zeggen, dat zij slechts recht had op eene zeer geringe toelaag, en dat men haar dikwijls niet meer verzekerde dan het lokaal waarin zij bijeenkwam. Zij was daarom toch hare medewerking aan den magistraat verschuldigd; buitendien moest zij op bepaalde dagen en vastgestelde uren vergaderen en haar blazoen of wapenschild opsteken, dat het zinnebeeld van het gilde, de wapens van den souverein, van de stad en die van den *prins* of voorzitter van de corporatie droeg.

Om vrij te worden en de voorrechten te genieten aan dezen titel verbonden, was het volstrekt noodzakelijk, dat hare statuten door eene hoofdkamer onderzocht en door eene nieuwe goedkeuring bekrachtigd werden. En wat de hoofdkamers betreft, tot welker meest vermaarde de *Fonteynisten* van Gent en de *Alpha en Omega*(*) van Yperen behoorden, zij zagen zich overvloediglijk met toelagen en voorrechten begunstigd; zelfs hadden enkele van deze, zooals de *Barbisten* van Aalst, hare reglementen door een paus zien bekrachtigen. Eindelijk richtte men in 1493 te Mechelen eene souvereine kamer op, die de geheele beweging der rederijkerskamers in één middelpunt vereenigen en alle dramatische broederschappen *van der dietschen tonghen*(†) besturen zou; maar in 1577 werd deze kamer, ten gevolge van een feest, dat zij Willem den Zwijger had aangeboden, eensklaps opgeheven.

Ik sprak zooeven van dramatische voorstellingen; deze, bestempeld met den naam van *intreijen* of 'tooneelverlustingen', hadden plaats bij de jaarlijksche wedstrijden, de 'groote veldslagen' der rederijkerskamers. De kamers van meer dan dertig steden en dorpen namen deel aan deze worstelstrijden, en het voorzitterschap der vereenigingen werd door de meest aanzienlijke personen bekleed. Deze plechtigheden hadden afwisselend in de groote steden en in de steden van den tweeden

(*) Deze kamer, onder de zinspreuk: '*Spiritus flat ubi vult*', was buitendien scheidsrechter tusschen de verschillende andere kamers. De Heer Diegerick deelt in de *Annales du comité flamand de France* merkwaardige bijzonderheden over hare inrichting mede.

(†) Men omvatte toen in deze wel een weinig onbestemde benaming de verschillende Vlaamsche tongvallen. Voor het tegenwoordige is die uitdrukking nog onjuister geworden en dank zij het pangermanismus, dat ook in die streken begint te woelen, omvat zij nu de meeste der Germaansche tongvallen.

rang plaats. In 1551 werd er te Nieuwpoort een groote wedstrijd gehouden, waaraan alle rederijkerskamers deelnamen. Te Veurne had men een jaarlijkschen wedstrijd van minder aanzien ingesteld. Nadat deze *intreijen* den invloed der geestelijkheid ondergaan en door de voorstelling van godvruchtige historiën, zooals: *de eerste vreugde van Maria*, *de zeven weeën der heilige Maagd* en *het spel van het Sacrament*, tot de uitbreiding der kerk medegewerkt hadden, eindigden zij met zich vrij te maken. Zij verlieten het godsdienstig terrein om zich aan wijsgeerige en politieke redetwisten, zelfs aan bespiegelingen over schoonheidsleer te wijden, en hierdoor oefenden zij op den gang van den volksgeest, een inderdaad de zedelijkheid bevorderenden invloed uit. In 1431 stelde eene der kamers voor, om eene prijsvraag uit te schrijven over het onderwerp: 'Waarom de vrede, die zóó vurig gewenscht werd, zóó lang uitbleef?'(*) In 1561 vroeg de kamer *La Violette* van Antwerpen: 'Door welke middelen wordt de mensch het krachtigst aangespoord tot de beoefening van kunsten en wetenschappen?' en in 1616 stelde dezelfde kamer de vraag: 'Welke zaak wel het noodzakelijkste voor het volk en het nuttigste voor het land zou zijn?'

Men begrijpt gereedelijk, welke groote belangstelling door dergelijke wetenschappelijke geschilvoeringen werd opgewekt. De kamer, die in zulk een geleerd en wijsgeerig tournooi de overwinning behaalde, ontving een zilveren of een verguld kunstvoorwerp, *Lantjuweel*, zooals men het noemde, en wanneer de overwinnares weder in hare eigene stad terugkeerde, kwam de geheele bevolking haar tegemoet om deel te nemen aan hare zegepraal. Men geleidde haar dan naar het stadhuis, waar haar de eerewijn werd aangeboden, en daarna werd er gedurende acht dagen eene opeenvolging van feesten en gastmalen te harer eere gegeven. Fransche wijn, Normandische cider en Brabantsch bier, werden in zulk een tijd met stroomen verbruikt. Vandaar dat woord '*Rederijker - Kannekijker*', 'twelk gedurende drie eeuwen in het land tot een spreekwoord was.

Opdat zij hare banier waardiglijk zouden kunnen vertoonen, verbonden de steden zich, zelfs bij vooruitbetaling, voor de reiskosten harer kamers.

Toen de *Guirlande de Marie* zich naar Antwerpen begaf, om deel te nemen aan den wedstrijd, dien de kamer *La Violette* geopend had, ontving zij van het gemeentebestuur te Brussel eene som van tweeduizend gulden, ten einde haar in de gelegenheid te stellen om goede sier te maken.

Men is nog in het bezit van het plan en het verslag van zeventig dier groote mededingingen, te beginnen met die te Brugge in 1431 en te eindigen met die te Mechelen in 1620. Te Antwerpen hadden de prachtigste van deze *lantjuweelen* plaats en dat wel in 1496 en in 1561. Op uitstekend fraai versierde triomfwagens en op gevlagde schepen,

(*) Men bevond zich toen in het hevigste van den oorlog tusschen Karel VII en Filips den Goede.

bedekt met schilderwerk en verguldsel, zag men er acht en twintig rederijkerskamers verschijnen, die deel kwamen nemen aan het tournooi. De schilders en beeldhouwers van St. Lucas verleenden hunne medewerking tot die feesten, welke eene maand lang duurden. De onkosten beliepen meer dan honderd duizend gulden, 'tgeen voor dien tijd gewis eene zeer aanzienlijke som mag heeten, en de weelde die tentoongespreid werd was zóó groot, dat Sir Richard Clough zich genoopt gevoelde om er in de brieven aan zijne souvereine breedvoerig over te spreken(*).

Het was van die schitterende feesten echter helaas! de zwanenzang. Staatkunde en godsdienst begonnen daarbij eene zoo gewichtige plaats in te nemen, dat de overheid genoodzaakt was tusschenbeide te komen en te beteugelen. Reeds had Filips de Goede gestreng te werk moeten gaan tegen de hoofdkamers, en haar onder bedreiging van strenge straffen verboden oproerige gedichten voor te dragen. In de 16de eeuw had zich eene aanzienlijke partij tegen de rederijkerskamers gevormd, die met eenparigheid op de ernstige beteugeling dezer instellingen aandrong. Men stelde ze voor als vereenigingen van verderfelijken aard. Volgens het zeggen van enkelen der tegenpartijders, zouden ‘de voordrachten en tooneelvoorstellingen der rederijkers, de jeugd tot slechtheid en ontucht aansporen’, men voegde er nog bij ‘dat er ketterij onder die tooneelvertooningen schuilde’(†). Dit was den Hertog van Alva voldoende om deze instellingen van oproerigheid te beschuldigen. De meeste kamers werden gesloten, enkele rederijkers tot afschrikkend voorbeeld opgehangen en, ten einde den schrik levendig te houden, werd de burgemeester Van Stralen, de hoofdaanlegger van het *landjuweel* van 1561, op het schavot gebracht.

Overdreven, wreede straf voor zulke geringe misdrijven; het ostracismus, waardoor de rederijkerskamers getroffen waren, overschreed het doel, dat men zich had voorgesteld. Alle rederijkers toch waren geen aanhangers van de nieuwe denkbeelden; nevens de redeneerende en onderzoekende geesten, die in de rethorica een voorbeeld van vrijmaking zagen, telde ook het oude geloof er zijne getrouwe volgelingen. Catharina Boudewijns te Brussel en vooral Anna Bijns te Antwerpen(§) bezongen het met een gloeiend lyrisme, en de gewrochten harer overspannen verbeelding vonden allerwege grooten bijval, terwijl de vruchtbare geesten der rederijkerskamers, verloren in den doolhof der gemaniëreerdheid, zoomin de krachtige uitdrukking, als den aangrijpenden vorm wisten te vinden, die noodig zouden zijn geweest om de nieuwe denk-

(*) Het oorspronkelijk stuk is bewaard in de *State paper office.*

(†) Vinchant, *Annales du Hainaut* 1569. (Door E. Fétis aangehaald in zijn uitstekend artikel, dat in de *Patria Belgica* voorkomt.)

(§) Anna Bijns was begijn, toen zij die Katholieke jamben samenstelde, welke zulk een opgang maakten, dat men ze in het Latijn vertaalde. Hare *refreynen*, die zij vervolgens uitgaf en die wel verdienste bezitten, zijn balladen, gericht tegen de leer van Luther.

beelden in al hunne kracht te doen optreden en de begrippen van hun tijd algemeen te doen worden.

Doch, daar zijn we nu waarlijk weder in die treurige en ernstige bespiegelingen vervallen, die wij bij den aanvang van dit hoofdstuk hadden willen vermijden. Wij zullen er ons spoedig aan onttrekken en die zoo droevig stemmende weilanden ontvlieden. Laat ons de duinen en het slagveld van Nieuwpoort oversteken en de kust langs gaan. In het voorbijgaan begroeten wij de schoone dorpen Middelkerke en Mariakerke en na twee uur wandelens bevinden wij ons te Ostende, waar wij niet behoeven te vreezen, door treurigheid of sombere gedachten vervuld te zullen worden.

Zoo kalm en stil toch als Nieuwpoort zich voordoet, zoo levendig en woelig is Ostende. Vooral in den zomer, gedurende het badseizoen, is zij een van de schitterendste steden in Europa, zij is de meest bezochte pleisterplaats aan de kust, het uitverkoren toevluchtsoord van eene kosmopolitische volksnederzetting, die er meer komt om wereldsche genoegens te smaken, dan om rust te zoeken, en die er over het algemeen meer afleiding dan gezondheid vindt. In één woord, Ostende is de uitnemendste type van eene elegante badplaats.

Maar deze opgeschikte en getooide menigte, zoo vroolijk en zoo behaagziek, zoo hakende naar verstrooiing, die er het goud als met handen vol wegwerpt en daardoor een bron van voordeel voor allen en van fortuin voor de begunstigde logementhouders is, die menigte nu, ontneemt aan Ostende haren oorspronkelijken stempel en die ongekunstelde bevalligheid, welke men in de landen, die men bezoekt, zoo gaarne ontmoet. Ostende is niet zoozeer eene stad, als eene uitgestrekte karavanserai. Hare regelmatige, goed gebouwde huizen, hare ruime straten, die elkaar rechthoekig kruisen, haar havenhoofd, geheel bezet met kolossale logementen, prachtige paleizen en heerlijke gebouwen van allerlei soorten, 'twelk een der schoonste zeestranden beheerscht, die men in de wereld kan vinden, dat alles, hoogst modern, zeer gelikt en vonkelnieuw, is zeker wel geschikt om den reizenden *cockney* te verblinden en de droomen der door de fortuin begunstigden te verwezenlijken; maar eenig schilderachtig hoekje, dat de vreugde van den kunstenaar kan uitmaken, of eenige van die overblijfselen uit den ouden tijd, herinneringen aan het verledene, welke den waren oudheidkundige van genot doen trillen, deze zoekt men te Ostende geheel tevergeefs.

Wie zou daar nu, bij het gewaarworden van deze getooide, woelige, praatzieke en geheel voor haar genoegen levende menigte, bij het zien van die stad vol van logementen, restauraties, societeiten en koffiehuizen, dat oord van vermakelijkheden en verkwisting, wie, zeg ik, zou dáár gaan denken aan de Geuzen? Men zou dáár meenen wel zeer ver ervan verwijderd te zijn, en dat zoowel van de vroegere als van de tegenwoordige Geuzen; toch is Ostende aan de Geuzen van den ouden tijd de schoonste bladzijde in hare geschiedenis verschuldigd,

namelijk die, welke op haar zeestrand geschreven werd met stroomen van edel bloed.

Het is waarlijk ver ervan af, dat deze wereldsche stad altijd geweest is zooals wij haar nu kennen, eene verzamelplaats van badgasten uit alle oorden der wereld, eene stad van weelde en genoegens. Sanderus stelt ons haar voor als van eerbiedwaardige oudheid '*non contemnendoe antiquitatis*'. Van de negende eeuw af wordt zij door de kroniekschrijvers aangehaald als een groot visschersdorp. In 1072 deed Graaf Robert de Fries, die vermaarde kerkenstichter, er eene kapel bouwen, die aan Onze Lieve Vrouw gewijd was, doch welke in 1334 door de golven verzwolgen werd. In 1270 verleende Gravin Margaretha aan Ostende den titel van gemeente en in 1445 deed Filips de Goede de plaats versterken. Deze eerste vestingwerken moeten evenwel niet van langen duur zijn geweest, want Guicciardini, die eene eeuw later door Ostende kwam, zegt, dat de stad in zijn tijd niet door muren omsloten was, hoezeer zij ook anders om hare grootte, om het aantal huizen dat zij bezat en om haar vele inwoners er wel mee door kon. Het was de Prins van Oranje die hare vestingwallen weer deed herstellen. Willem de Zwijger, begrijpende welk gewicht Ostende als oorlogsplaats kon hebben, wijl zij de beste zeehaven was van geheel de kust, deed haar met die uitnemende zorg versterken, welke haar dertig jaar later de eer verschafte, van door den Aartshertog in persoon belegerd te worden.

Deze belegering, waarop wij zooeven toespeling maakten, is gewis de meest gedenkwaardige van geheel den tachtigjarigen oorlog. 'Er verliep meer dan drie jaar eer zij ten einde was gebracht', zegt de Kardinaal De Bentivoglio in een zijner aangrijpendste bladzijden(*) 'en den laatsten dag, dat Ostende zich staande hield tegen den vijand, was het bijna nog onzekerder of de Aartshertog de stad zou innemen, dan op den eersten dag van het beleg.

Niemand durfde dan ook voorspellen, aan welke zijde de overwinning zou worden behaald. De belegerden werden bij voortduring over zee bijgestaan en de belegeraars kwamen van de landzijde steeds nader. Men wierp eene ontzaglijke menigte batterijen op, de gevechten welke plaats hadden waren ontelbaar, en er werd meer onder den grond gewerkt dan erbovenop, zoovele mijnen werden er gegraven en zooveel tegenmijnen in den weg gesteld, om het graven te beletten. Men vond nieuwe werktuigen uit, waaraan nieuwe namen moesten gegeven worden. Van beide zijden vloeiden stroomen bloeds, het was werkelijk of men het aangenamer vond zijn bloed te plengen dan het te behouden. Eindelijk waren de belegerden, die bijna geen terrein meer te verdedigen hadden, verplicht, de weinige ruimte welke hun nog was gebleven aan den vijand over te geven.'

Indien men een volledig verhaal wilde geven van al de heldendaden, die deze drie jaren van worsteling en strijd kenmerkten, zoude dit

(*) Zie *Histoire de la Guerre en Flandre*, deel VI, bladz. 152.

niet in een geheel boekdeel kunnen vervat worden. Zestig duizend strijders(*) vonden op dat kleine plekje gronds den dood. Nimmer zag men eene dergelijke verbittering zich van beide zijden openbaren. Met ongehoorde dapperheid had iedereen zijn leven veil.

Merode, Pepoli, Salviati, Salaçar en De Neri, dat wil zeggen de bloem der edelen en dapperen van Vlaanderen, Italië en Spanje, zag men in één aanval sneuvelen. De Aartshertogin, die 'kloeke dappere vrouw', zooals Hendrik IV haar noemde, vergenoegde zich niet, als waardige dochter van Filips II, om den bijstand van Onze Lieve Vrouw van Hal in te roepen en met de dames van haar hof pluksel voor de gewonden te maken, maar men zag haar, letterlijk uittartend, in een open rijtuig onder het bereik van de vijandelijke kogels doorrijden, en met hare eigene, teedere hand eene brandende lont op het zundgat van een kanon plaatsen. En wat den Aartshertog betreft, zoo kort na de nederlaag van Nieuwpoort spoorde zijne eigenliefde hem aan om alles op het spel te zetten, ten einde zich van de kleine plaats meester te maken, terwijl de Staten van hunne zijde onmenschelijke pogingen deden om den weerstand te blijven voortzetten, die hun toestond op een aantal andere punten hunne ingewikkelde zaken tot een goed einde te brengen.

Meester van de zee en daardoor in de gelegenheid om ten allen tijde de belegerde stad van mond- en krijgsbehoeften te kunnen voorzien, lieten zij het haar dan ook zoomin daaraan als aan versche krijgstroepen ontbreken, zoodat de belegeraars, van den eersten tot den laatsten dag, op de verschansingen steeds wakkere, goed gewapende mannen aantroffen, die vast besloten waren hunnen plicht te betrachten. En de belegeraars zelf, eerst slechts zeer eenvoudig rondom de stad gekampeerd, waren, toen zij bemerkten dat het beleg van langen duur zou worden, erop bedacht geweest om zich hun gedwongen verblijf aldaar zoo aangenaam mogelijk te maken. Er werden barakken getimmerd, de officieren deden zich huizen bouwen en er verhieven zich zelfs logementen, om de bezoekers te herbergen, die in groote hoeveelheid uit Frankrijk en Engeland als nieuwsgierigen de heldenfeiten in dat vermaarde beleg kwamen bijwonen.

Een schouwburg, benevens kaats-, bal-, dobbel- en windbalspelen, hielden de troepen gedurende hunne gedwongen rust (in den regentijd) bezig, doch zoodra het goede weder slechts terugkeerde, werd de worstelstrijd met nieuwen ijver hervat. De mijnen bereidden de bressen voor en de belegeraars liepen storm. Door schitterende uitvallen of wel door het

(*) Sommige schrijvers zijn zoover gegaan, dat zij een getal van 130,000 aangeven. Het cijfer van 60,000, aan Du Maurier ontleend, is wellicht ook nog overdreven. Hij spreekt toch slechts van hooren zeggen van die vermaarde verdediging van Ostende, waar de Spanjaarden na meer dan 60,000 man verloren te hebben in een beleg, dat drie jaar duurde, en na door eene uitgaaf van meer dan een millioen gulden hunne schatkist te hebben uitgeput, zich eindelijk meester zagen van een stuk gronds, dat eerder voor een kerkhof dan voor eene stad kon doorgaan.

getij ter hulp te nemen, geraakten de belegerden intusschen van hunne zijde niet zelden ertoe, om te heroveren wat de vijand hun ontnomen had. Zoo duurde die hachelijke toestand voort tot aan het einde van 1603, het tijdstip toen Spinola, voorafgegaan door een welverdienden roep van dapperheid en van groote ervarenheid in de krijgskunde, aan het hoofd van eene versche legermacht in de Nederlanden aankwam en de leiding van het beleg overnam; de fortuin der Staatschen scheen nu in gevaar te geraken. De Staten-Generaal begonnen overigens ook tamelijk genoeg te krijgen van de opofferingen, die zij zich getroost hadden. De haven van Sluis was den Staatschen buitendien in handen gevallen(*), en het behoud van Ostende ging hun nu minder ter harte. Op den 1sten September 1604 deed Kolonel Marquette, die het bevel over de plaats voerde, aan Prins Maurits weten dat hij, indien men hem niet krachtig steunde, zich niet langer zoude kunnen staande houden. In plaats van hem ter hulp te komen, gaven de Staten-Generaal hem bevel om op eervolle voorwaarden te kapituleeren. Deze voorwaarden werden door den Generaal der koninklijke legertroepen zonder bezwaar toegestaan en den 22sten September 1604 ‘verliet het garnizoen met wapens en bagage de stad; tot groote bewondering van Spinola en zijn leger(†), trok het met ontrolde vaandels het vijandelijk kamp door en nam het, de kust houdende, den weg naar Sluis.’

Toen de krijgstroepen van Zijne Katholieke Majesteit Ostende binnentrokken, was de arme stad niet meer dan eene samenhooping van bouwvallen. De huizen waren op tallooze plaatsen door kanon- en geweerkogels doorboord, geheele straten waren plat geschoten, geheele wijken zelfs verdwenen. Doch, dank zij hare buitengemeen gunstige ligging, duurde het niet lang of deze stad was tot haar oorspronkelijk aanzien teruggekeerd, en binnen eenige jaren verkeerde zij in nog bloeiender staat dan tevoren. Had ook de oorlog haar groote onheilen berokkend, de vrede, die de sluiting van de Schelde met zich voerde, hergaf haar haren luister weder. De handel te Antwerpen, die door de genoemde onvoorzichtige inwilliging te gronde gericht was, verplaatste zich gedeeltelijk naar Ostende. Zij was de eenige haven van de Vlaamsche provinciën, die zeeschepen van aanzienlijke inhoudsmaat kon ontvangen, en zoo werd zij dan tegen wil en dank de geregelde waterweg tusschen Spanje en de Vlaamsche provinciën. Hare goede ligging schonk haar buitendien ook het voorrecht, eene afdeeling der Oostindische Compagnie binnen hare muren te bezitten, en aan deze was zij het voorna-

(*) De inneming van Sluis werd door een Fransch dichter bezongen in de Ode, welke hij bij gelegenheid van de verdediging van Ostende tot den Prins van Oranje richtte.

Les ans qu'on mit à ses ruines,
Furent les jours dont tes machines
S'emparèrent d'un plus beau lieu:
Et c'est ainsi que tes journées
Comme on les compte pour un Dieu,
Valent autant que des années.

(†) *Histoire des commencements de la République aux Pays-Bas.*

melijk verschuldigd, dat haar handelsgewicht binnen weinige jaren hoogst aanzienlijk werd.

De vorming van de Compagnie te Ostende was het gevolg van een zeer bijzonder toeval, dat wel der vermelding waardig is. Een door enkele kooplieden van St. Malo uitgerust schip, een Fransche bodem alzoo, dat onder bevel stond van Ridder De la Merveille, was, nadat hij de reis naar Indië volbracht en Ceylon aangedaan had, weder in het gezicht van zijne eigene haven teruggekeerd, toen zijne reeders den kapitein deden weten, dat hij zich met zijne vracht van de Fransche kust te verwijderen had, en hij in de eerste de beste haven van de Oostenrijksche Nederlanden moest gaan ontschepen. Tijdens zijne afwezigheid had zich in Frankrijk eene Oostindische Compagnie gevestigd en deze, welke voor Frankrijk het uitsluitend recht van handel met het Hindostansche schiereiland bezat, dreigde zich van de lading meester te maken, indien Ridder De la Merveille het anker in eene Fransche haven uitwierp. Overeenkomstig de bekomen orders, begaf het vaartuig zich weder op weg en kwam te Ostende ontschepen, waar de lading vervolgens tegen zeer hooge prijzen verkocht werd. Het Oostenrijksche gouvernement, dat vernomen had welke aanzienlijke voordeelen deze lading den Franschen reeders had aangebracht, deed den kapitein het voorstel om met eenige schepen, die men daartoe bijzonder zou uitrusten, naar Indië terug te keeren. Ridder De la Merveille nam het voorstel aan. Hij deed meerdere gelukkige reizen, en daar deze tochten naar verre gewesten den belanghebbenden groote winsten verschaften, werden in den jare 1722 door Keizer Karel VI open brieven verleend tot de oprichting van eene nieuwe handels-compagnie. Al de aandeelen dezer vereeniging werden te Antwerpen in twee dagen tijds aan den man gebracht en de zaken der Compagnie gingen voortreffelijk, toen het Hollandsche en het Fransche gouvernement, die deze nieuwe onderneming benijdden, de uitbreiding ervan kwamen in den weg staan. De bedreiging eener gewapende tusschenkomst van de zijde dier beide mogendheden deed Karel VI zijn octrooi weder intrekken, en de Compagnie van Ostende hield op te bestaan.

De fortuin van deze stad liep hierdoor intusschen nog geen gevaar. De handel, welken zij met Engeland en de landen van het Noorden dreef, zoude reeds geheel voldoende zijn geweest om in al hare behoeften te voorzien, maar buitendien bezat zij nog hare visscherij, die met elk jaar grootere uitbreiding verkreeg. Het uitrusten der visschersvaartuigen was overigens te allen tijde een der hoofdbronnen van haar bestaan geweest, en de plaatselijke kronieken hebben de herinnering bewaard aan eenige gewaagde ondernemingen en enkele avontuurlijke vangsten, die het bewijs leveren voor de stoutmoedigheid en bekwaamheid van de bemanning der Ostendesche visschersvloot. In 't jaar 1334 toch schroomde deze niet, om op hare broze vaartuigen een haai te gaan aantasten, die naar haar strand verdwaald was ge-

raakt. In 1403 maakte zij zich meester van acht levende walvisschen, en in 1418 ving zij ‘een zee-varken van vijf en een half el lengte - *porcus marinus longus ulnas quinque cum dimidia*(*) -, 'twelk levend te Doornik aangebracht en verkocht werd.’

Bij de gemakkelijkheid van verkeer ontstonden ook nieuwe gelegenheden tot het van de hand zetten der visch, en de kring harer werkzaamheden op het gebied van de visscherij nam voor Ostende steeds een grooteren omvang. Er werden ijldiensten ingesteld, om de visch der dagelijksche vangsten versch naar verafgelegen plaatsen over te brengen. In 1760 gingen deze verzendingen zóó geregeld, dat Ostende het uitsluitend recht verkreeg van den verkoop der visch, die op de kust gevangen werd, en eene oorkonde, die ik in het archief der stad heb teruggevonden, bevestigt, dat in dien zelfden tijd een harer burgers, Heer Marret, den titel droeg van en aangesteld was als ‘vischleverancier van den Koning van Frankrijk’(†). Omstreeks dien tijd begonnen de oesterbanken van Ostende eveneens allerwege zeer vermaard te worden. In 1775 beklaagde het gemeentebestuur van Gent zich bij zijn collega van Ostende, omdat de hoedanigheid van de naar zijne stad verzonden oesters veel te wenschen overliet(§). Op dat tijdstip toch namen de schoonste en beste exemplaren van deze diersoort reeds hun weg naar Engeland en Frankrijk.

Het was echter eerst onder de regeering van Jozef II, dat de bevallige zeehaven haar hoogste toppunt van werkdadigheid en welvaart bereikte. De oorlog, die tusschen Engeland en Amerika was uitgebroken, maakte van Ostende, als onzijdige zeehaven, eene soort van wijkplaats voor de zeeschepen, die de Engelsche of de Amerikaansche vlag voerden. In een enkel jaar kwamen meer dan tweeduizend vijfhonderd zeeschepen van aanzienlijke tonnemaat aan hare kaaien aanleggen. Een buitengewoon vertier in alle handelsaangelegenheden was hiervan het gevolg, en de vreemdelingen begonnen er van alle zijden in groote menigte saam te stroomen(**). Om de stad een zoo druk bezoek waardig te maken, begon men omstreeks dienzelfden tijd ook haar te verfraaien. In de rekeningen van de stad vind ik ten jare 1781 eene uitgaaf van achttienhonderd gulden voor een eersten aankoop van lantaarns. In den winter van datzelfde jaar telde Ostende vier dramatische tooneelgezelschappen binnen hare muren, zij bezat een Vlaamschen en een Franschen schouwburg, een Italiaansch opera-gebouw en

(*) Meijer, *Annales Flandriae.*

(†) Archief van de stad Ostende.

(§) De minuut van deze klacht is bewaard in het archief van Ostende.

(**) Van den 2^{den} April 1632 tot den 16^{den} September 1792 maken de archieven melding van achttien besluiten, ordonnantiën of arresten met betrekking tot de politie-verordening op de logementen en tot de beperkende maatregelen, die door den overvloed van vreemdelingen noodzakelijk waren geworden. Eene van deze maatregelen geldt in het bijzonder de Israëlieten; het is eene politie-verordening van den 20sten November 1756, welke allen Joden, die zich te Ostende willen vestigen, eene jaarlijksche belasting van fl. 300 oplegt ‘ten profijte van Zijne Majesteit’.

een tooneel, waar voorstellingen in de Engelsche taal werden gegeven. Altijd het archief doorsnuffelende, vind ik eindelijk onder dagteekening van 21 Juni 1784 eene aan Heer William Hesketh verleende machtiging, tot het doen opslaan van een kraam of tent, als tijdelijke verkoopplaats van ververschingen ten behoeve van de badgasten.

Dit document is zeer belangrijk. Het is inderdaad het uitgangspunt van wat men zou kunnen noemen ‘de derde gedaantewisseling van Ostende’: aanvankelijk eene aan de visscherij en den oorlog gewijde stad, vervolgens eene stad, die door hare visscherij en haren koophandel vermaard was, en eindelijk eene stad waar de visscherij nog steeds tiert, maar die verder badplaats en uitspanningsoord is geworden. Sedert de heropening van de Schelde toch, heeft de koophandel haar verlaten, terwijl Antwerpen haar levendig voorkomen hernomen en hare vroegere welvaart herkregen heeft. Ostende is nog slechts eene haven van doorvoer voor de snelle verzendingen, eene plaats van doortocht voor den gehaasten reiziger, de *port express*, als ik mij van dit nieuw gevormde woord zou mogen bedienen, die België en de Rijn-provinciën ten dienste staat. Het is door haar, dat de snelste gemeenschap tusschen de vroegere Oostenrijksche Nederlanden en Groot-Britannië plaats heeft. Maar dit laatste sieraad, het eenige wat haar overbleef van hare zeevaart-kroon, zou niet voldoende zijn geweest om haar het welverdiende gewicht te doen behouden, dat zij bezit. Hare tegenwoordige welvaart is zij verschuldigd aan de duizenden vreemdelingen, die zich alle jaren in de langs haar zeestrand geschaarde, prachtige verblijven komen vestigen en dit strand in een voortdurend Longchamps herscheppen. Zij heeft in den lateren tijd haar voorspoed te danken aan dat elegante, deftige, rijke en wufte publiek, dat haar het goud als met handen vol toewerpt en dat deze stad tot hare verzamelplaats bij uitnemendheid heeft uitverkoren.

Eene zoo schitterende, zoo schielijk toenemende welvaart kon evenwel niet tot stand komen, zonder in de eerste plaats de verbazing en vervolgens den naijver van de steden, welke Ostende omringen, op te wekken. Men kan licht nagaan, dat meer dan ééne onder haar, bij het zien van dien gulden oogst, een vermaard gezegde nabootsende, heeft uitgeroepen: ‘Ook *ik*, ook *ik* bezit een zeestrand!’ Maar dat strand is alleen niet voldoende, er komen nog duizend andere omstandigheden bij te pas, allerlei bijzaken, in schijn en in wezenlijkheid, in staat om een onbestendig, wispelturig, hoogst ongestadig publiek te boeien, om de gunst van eene veranderzieke menigte te winnen. Dit verklaart dan ook waarom Nieuwpoort, die oude, vermaarde, ja zelfs merkwaardige stad, welke zoo vruchtbaar is aan roemrijke herinneringen, geheel tevergeefs de krachtigste pogingen in het werk stelde om eveneens de vreemdelingen tot zich te trekken, terwijl Blankenbergh(*),

(*) De oude Meyerus spreekt er niet van dan om mede te deelen, dat in 1334 een orkaan, zoo vreeselijk, dat niemand sedert dien tijd iets dergelijks gehoord of gezien heeft, het *oppidulum* van *Blancoberga* verwoestte. Guicciardini wijdt er slechts een enkel woord aan. Sueyro, de zelfs tot beuzelingen afdalende Castiliaan, noemt Blankenbergh een onaanzienlijk dorp en de enkele melding, die Van Meteren ervan maakt (boek XVI, bladz. 333), heeft betrekking op de verwoesting van dat plaatsje in 1591, door Eduard Norrit, gouverneur van Ostende. ‘Norrit,’ zegt hij, ‘deed het fort met den grond gelijk maken, vernielde de sluizen en na den brand in 't dorp gestoken te hebben, liet hij alles in den steek en ging heen.’

een bijna onbekend dorp, waarvan de kroniekschrijvers ternauwernood melding maken, in weinig jaren tijds de mededinger van Ostende is kunnen worden. De mededinging bestaat wel is waar nog slechts op kleine schaal, doch Blankenbergh vraagt niets meer dan dat de welwillendheid van het publiek haar bijblijve, om zich uit te breiden en Ostende naar de kroon te steken.

Het geheim, wat de reden mag zijn dat Blankenbergh zooveel gunst ten deel valt, is overigens misschien niet zoo moeilijk te ontdekken als men aanvankelijk wel denken zou. Dit plaatsje, of liever de bevolking ervan, heeft het bewijs geleverd, dat zij een tact en eene menschenkennis bezit, die geheel buitengewoon mogen heeten. Blankenbergh heeft zich niet op eenmaal opgeworpen als de verzamelplaats der aanzienlijke lieden, van de groote wereld, de pleisterplaats der aristocratie en eene zeebadplaats van den eersten rang. Het heeft zich integendeel nederig en bescheiden voorgedaan. Het heeft eene bedeesde, linksche, verlegen houding aangenomen; het heeft gesproken van zijne eenvoudige levenswijze, van zijne visschers, van zijne boerenwoningen; naar ik meen heeft het zelfs de woorden, ‘goed en goedkoop’ gepreveld. Als een lokaas gaf het een afschijnsel van het vreedzame leven zonder groot toilet, zonder omslag, zonder plichtplegingen, dat men daar aan het trand kan leiden, en als men er heden ten dage met den spoorweg aankomt, geraakt men wezenlijk nog in verzoeking om aan de verwezenlijking van die valsche beloften te gelooven.

Dicht bij het station staat eene goede, oude dorpskerk, afgedeeld in drie kleine schepen en een ouden toren, die daar sedert drie of vier eeuwen schijnbaar ingedommeld is te midden van een bloemrijk en door zijne graven heuvelachtig kerkhof; ver in de rondte strekt zich een vlak landschap uit, doorsneden met groote boomen, verlevendigd door landhoeven en molens, een weinig eentonig wellicht, maar zeer eenvoudig en zonder tooi.

Het vroegere dorp Blankenbergh is nu echter eene stad en zoodra men deze betreedt, is al die eenvoud op eenmaal verdwenen. Overal verheffen zich groote gebouwen, geheele rijen van uitgestrekte koffiehuizen stellen hunne fraaie voorgevels ten toon, ontzaglijk groote logementen en reusachtige bierhuizen cffiehuis van het *Oosten* of van het *Westen*, Restauratie van het *Noorden* of van het *Zuiden*, Hôtel *de l' Univers* en andere oorden, al deze benamingen springen u in het oog, geschilderd op de muren in letters van drie voet hoogte. Verder vindt men er rechte, zeer regelmatige, goed geplaveide straten met breede trottoirs, die aan beide zijden begrensd

worden door groote, nette huizen, door keurige winkels en door welvoorziene magazijnen; evenals in elke badplaats ziet men er ook aan bijna elken hoek en achter elk venster de welbekende aankondiging: ‘kamers te huur’. Die fraaie straten, zoo regelmatig en zoo recht, zij geleiden naar het strand, of liever naar den dijk, welke het strand bestrijkt en die geheel bezet is met prachtige hôtels en vorstelijke villa's, tusschen welke dan nog een in Moorschen stijl opgetrokken casino-gebouw zich in al zijn pracht en praal verheft. Naar de beide zijden heen strekt deze dijk zich op onafzienbare lengte uit, en ten einde toe is hij bezet met heerlijke villa's en prachtige hôtels; zóó vertoont zich nu in onze dagen het bescheiden dorp Blankenbergh.

Wat er van het oorspronkelijke dorp overbleef, is naar mijne meening ternauwernood de moeite waardig om vermeld te worden. Stel u een vijftigtal kleine, blauwgeverfde huizen voor met groene en witte blinden en roode daken, alles in tegenstrijdige tint, in schreeuwende kleur, zeer de oogen trekkende en toch armoedig, bijna ellendig van voorkomen; stel u, zeg ik, een vijftigtal huizen voor, verloren, verdwaald, of ten minste niet meer op hunne plaats, te midden van die heerlijke gebouwen en groote hôtels, welke naar kazernen gelijken, en gij zult u een zeer juist begrip kunnen vormen van het oorspronkelijke Blankenbergh, omgeven, verdrukt, gesmoord door het elegante, door het moderne Blankenbergh.

Het stadhuis, het eenige openbaar gedenkteeken van de stad, is wel is waar geheel in overeenstemming met het oorspronkelijke gemeentebestuur gebouwd. Het is slechts eene verdieping hoog en weinig meer getooid dan de kleine huizen in zijne nabijheid. Men heeft het gebouw rood geverfd, zijne vensters staan in kruiskozijnen, zijn gevel is versierd met een plomp torentje en op zijn dak heeft men een misvormden klokketoren geplaatst, die meer naar een Chineesch muziekinstrument dan naar een wachttoren gelijkt. Maar deze ‘nuchterheid’ van het gemeente-heiligdom is niet voldoende om Blankenbergh tot een dorp te maken, en toch begeven zich in onze dagen vele lieden erheen, die in de meening verkeeren, dat zij hun zomer in een visschersgehucht gaan doorbrengen en die terugkomen zonder bemerkt te hebben, dat zij ‘hun seizoen sleten’ in eene badplaats van den eersten rang. De bewoners van dit pseudo-dorp lachen in hun vuistje over deze vermakelijke geringschatting, te meer nog, omdat hun zak erdoor gespekt wordt en al lachende vatten zij het stellige voornemen op, om met zeer bijzondere zorg tot het voortbestaan van eene zoo winstgevende dwaling mede te werken.

Er is evenwel een tijd geweest, dat men te Blankenbergh veel weidscher, maar minder doelmatige plannen vormde. Dit was het tijdperk, toen er zich jaarlijks nog niet meer dan een duizendtal badgasten ophielden. De overheid koesterde de hoop, dat een koninklijk bezoek haar strand in zeker opzicht eene wijding zou geven. Elk

jaar richtte zij eene bede tot Leopold I, die zich gedurende de groote warmte te Ostende ophield, om haar dorp met een officieel bezoek te willen vereeren, en de altijd welwillende koning beloofde aan haar verzoek te zullen voldoen. In 1853 vatte hij het besluit op om zijne belofte na te komen, maar daar hij een afkeer had van alles wat naar officieelheid geleek, begaf hij zich op een schoonen dag van de maand Juli, zonder zich te hebben doen aankondigen en nagenoeg *incognito*, naar Blankenbergh, waar hij op het onverwachtst ontscheepte voor dat kleine stadhuis, waarvan wij zoo aanstonds gesproken hebben.

De Burgemeester was afwezig en bijna al de schepenen hadden zich naar de markt te Brugge begeven. Slechts een enkele van deze laatsten bevond zich in de stad, een oude, half verlamde en weinig geleerde visscher, die volstrekt niet bekend was met de hofgebruiken. De tijding van het hooge bezoek maakte hem geheel verbijsterd, doch desondanks hield hij zoo goed en kwaad als het ging de eer van het stadhuis op, waar men echter spoedig gereed was. Toen hij nog altijd met een open mond en slaphangende armen bleef staan, vroeg de Koning, die een einde aan zijne verlegenheid wenschte te maken, op goedigen toon, of er niets anders meer te zien was.

- Verduiveld, als het wat nieuws mag zijn, prevelde de goede man, dan heb ik de *patriotten*, begrijpt u. Ik weet evenwel niet of deze uwe Majesteit belang zullen inboezemen.

- De *patriotten!* riep de koning uit, meenende dat hij de helden van 1830 op het oog had. Ja, die kloeke oudjes moeten wij zien. Nu, óf ze kloek zijn! zeide de oude schepen, en mollig en zwaarlijvig ook. Ik ben er zeker van, dat gij zelfs te Brussel huns gelijken nimmer gezien hebt.

Men begaf zich nu te voet op weg; de Koning volgde den schepen, deze werd gevolgd door de adjudanten, en allen hielden zich overtuigd, dat zij een constitutioneelen plicht vervulden, met een bezoek aan die dappere patriotten te brengen. In tien minuten tijds bereikte men de deur van eene kleine landhoeve. Men moest den hof betreden, de mestvaalt oversteken en door dik en dun gaan. Het raadslid, dat de aanvoerder was van den koninklijken stoet, stapte er met groote zelfvoldoening doorheen, en verheugde zich reeds in voorbaat over het genoegen, dat zijne gasten zouden smaken. De Koning waagde het van zijne zijde zoo min om zich te verzetten als om terug te gaan; hij verbaasde zich evenwel zeer over de wijze, waarop die ‘oude helden’ gehuisvest waren, en nam zich stellig voor om iets te hunnen gunste te doen. Eindelijk stiet de schepen de deur van een stal open en zeide: ‘nu zijn we er’; een scherpe stank kwam hun tegemoet, terwijl zij tegelijkertijd met weinig harmonische, schelle kreten begroet werden.

- Maar Mijnheer, sprak de Koning, die zijn geduld begon te verliezen, zeg mij toch eindelijk eens waar uwe patriotten zich bevinden?

- Hier zijn ze, antwoordde de ander, met een dommen glimlach, en gij zult niet kunnen zeggen, Sire, dat ze niet dik en vet zijn!

In dezen stal hield zich namelijk een twaalftal kleine varkens op, die vuil, stinkend en knorrend in den mest rondwentelden, en hunne onzindelijke snuiten in de hoogte staken. Dit nu was daar ter plaatse voor het oogenblik de grootste nieuwigheid, voor de landbouwers ten minste. Het was een in het land zelf gekweekt ras! een nationaal varken! Zooiets was op geen tien mijlen afstands in de rondte te vinden en om nu deze nieuwe varkensoort van de buitenlandsche voortbrengsels, van de met Engelsche en Fransche varkens gekruiste rassen te onderscheiden, had men haar dien patriotschen bijnaam gegeven, welke nu zulk eene buitengemeene verwarring teweegbracht.

De Koning was zoo verstandig om over de misvatting te lachen. Later deed hij nog dikwijls het verhaal van dit nog al krasse avontuur, en zoo ook de varkens van Blankenbergh er niet vermaarder om geworden zijn, de stad leed ten minste geene schade tengevolge van de verbreiding van het voorval. Het aantal badgasten vertienvoudigde(*) zich in een tijdsverloop van twintig jaar, en men kan gerust zeggen, dat met elk seizoen de toevloed naar Blankenbergh nog grooter wordt.

Overigens, indien wij mijn geleerden vriend E. van den Bussche(†) mogen gelooven, dan zou Blankenbergh door hare overleveringen bestemd zijn geweest om eene aanzienlijke badplaats te worden. Met een geduld en eene volharding, die boven allen lof verheven is, heeft de geleerde archivaris een berg van stoffige papieren doorwroet om de geschiedenis van het oude dorp in het helderst daglicht te stellen, maar op het punt van waarlijk gewichtige documenten heeft hij niets kunnen ontdekken, dan reglementen met betrekking tot het toezicht op de baden.

Uit deze kostelijke bescheiden blijkt zelfs, dat de oorspronkelijke bewoners van Blankenbergh een allerhevigsten tegenzin koesterden ten opzichte van de badbroek, en dat de overheid niet dan met de grootste moeite dezen schijnbaar onoverwinlijken afkeer is kunnen te boven komen. Alleen in de eerste helft van de 15de eeuw heeft mijn geleerde vriend niet minder dan vier besluiten, dat teeder onderwerp betreffende(§), gevonden en op die wijze gaat het met het maken van bepalingen en het uitspreken van vonnissen tot nagenoeg in onze dagen voort. Gedurende meer dan drie eeuwen heerschte er strijd en tweespalt tusschen de overheid en de inwoners van Blankenbergh. In den jare 1750 rekende de Bisschop van Brugge zich verplicht, in het geschil tusschenbeide te treden. Het schijnt, dat van de torens der kerk van den Heiligen Verlosser de blik van zijn Hoogeerwaarde door wel wat

(*) In 1874 was het cijfer tot 12,862 gestegen.
(†) Archivaris van Oost-Vlaanderen.
(§) In 1410, 1416, 1437 en 1449.

al te naakte tafereelen getroffen is geworden, want, de stedelijke overheid deed haar besluit voorafgaan door de navolgende, inleidende opmerking, die nog al iets te beduiden heeft: '.... Ingevolge de ons toegekomen klachten van zijn Hoogeerwaarde, den Bisschop van Brugge, met betrekking tot de ongemanierde en onbetamelijke handelwijze dergenen, welke zich in zee willen baden, die zich naakt en op onzedelijke wijze langs het strand bewegen, ja, dat er zelfs velen zijn, die zich tot groot schandaal der Christenheid aldus in de stad hebben vertoond....'

In den aanvang dezer eeuw was het noodig, deze dringende ordonnantiën nogmaals te hernieuwen, maar sedert dien tijd hebben de bewoners van Blankenbergh zich behoorlijk gedekt. Zij hebben toegegeven aan de hun zoo dikwerf herhaalde redenen, en hunne houding laat niets meer te wenschen over.

Zóó verdwijnen dan de vroegere gebruiken, de oude gewoonten, maar welke moeilijkheden toch ontmoet de vooruitgang niet! En zouden wij niet goed doen met den wijzen Bagehot te herhalen: 'De mensch is het slachtoffer zijner gewoonten. Op de wijze zooals hij eene zaak eens gedaan heeft, wil hij haar weer doen; wanneer hij haar meermalen heeft gedaan, gevoelt hij groote geneigdheid haar immer op dezelfde wijze te doen, ja, wat meer is, anderen aan te sporen om haar evenzoo te doen, en door zijn voorbeeld en zijne lessen draagt hij op zijne kinderen de gewoonten over, welke hij op deze wijze heeft aangenomen.'

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

XIX. 't Is in de mei.

't Is in de Mei, de lieve Mei!
Het veld is eene bloemensprei,
Gezang klinkt op de groene wei,
Schalt door het woud, beklimt 't gebergt,
En hij trekt hare poort voorbij
Maar ziet hij spottend ééns ter zij,
Haar roepen laat hij ongemerkt:
He, lieve vriend!

Bij hem is lang de liefde heen
En trouwen vindt hij te gemeen,
Hij wil geen wijf als blok aan 't been;
Maar vrienden, zorgloos van gemoed,
Die bij het drinken eener pint
Het leven slijten welgezind
En doen als God in Frankrijk doet.
He, lieve vriend!

Zoo loopt de tijd allengskens voort,
De Mei bloeit weer en geurt in 't oord;
Als vrouwe staat zij aan de poort
Met kindren, heerlik opgegroeid....
Daar trekt hij, oudversleten man,
De poort voorbij zoo goed hij kan,
Verfoeit zijn lot, en wordt verfoeid.
He, lieve vriend!

XX. De nacht is stille.

De nacht is stille, geen gerucht
Verneemt mijn luistrend harte,
Het loover hangt, de staande lucht
Is als bevrucht met smarte.

De bloemen droomen, fluistren niet,
Ze schijnen lang gestorven,
Geene starre door het duister schiet,
Ach, zijn zij ook gestorven?

Mijn hart verstijft, mijn geest wordt loom,
Zou niets in mij meer blaken?...
Mij drukt als lood een kille schroom,
Ach, zou de dood genaken?...

XXI. Hij was eens jong en sterk.

Hij was eens jong en sterk,
Gebouwd voor boerenwerk,
't Meisje dat hij bezag
Jonde hem groet en lach:
Want gul en goed van aard
Was hij wel zoete liefde waard.

Men zond hem naar de school,
Waar moeder streng bevool:
Leer aan mijn kind Latijn,
Daar hij bekwaam moet zijn
Te dienen Gods belang
In blank gewaad en vroom gezang.

De vader morde wel,
Maar boog voor 't streng bevel.
Thans knielen zij ter kerk
Op eenen killen zerk,
Daaronder ligt hun zoon...
O Godes dienst, is dat uw loon!

XXII. Wolken rijzen als zuilen in 't west.

Wolken rijzen als zuilen in 't west,
Bloemen sidderen bang in den wind,
Vogelen vluchten en zoeken hun nest,
Wervelglans heeft me bijna verblind.
Donder, donder met macht,
Slinger den hoekigen gloedstraal,
Sterf, sterf in vonklende pracht,
Lente!

Hevig toovert het gloeiende hoofd,
Beelden sterk als de tartende rots;
't Week gevoelen verzwindt en verdooft
Voor 't gezicht eens bestraffenden Gods.
Donder, donder met macht,
Slinger den hoekigen gloedstraal,
Sterf, sterf in vonklende pracht,
Lente!

Liefde trilt in het harte der jeugd,
Die in lustige liederen lacht,
Bloemen droomen eeuwige vreugd,
Frissche schoonheid verdwijnt voor de kracht.
Donder, donder met macht,
Slinger den hoekigen gloedstraal,
Sterf, sterf in vonklende pracht,
Lente!

XXIII. En verder slenter ik door 't veld.

En verder slenter ik door 't veld
Op lach en boert gesteld,
Het onweer was geweken,
Maar tegen 't zonnesteken
Zocht ik een' herberg op.

Ter herberg heerschte er veel pleizier
Bij zang en schuimend bier.
Mijn harte mocht het velen
Der boeren roezig spelen
En 't vrijen links en rechts.

En toen het minder gloeiend was
Vertrok ik wel te pas,
Gemoed en hoofd tevreden,
Stil preevlend vrome beden:
O Heer! schenk elk die vreugd!

XXIV. Ik heb zoo vaak, zoo veel gebeden.

Ik heb zoo vaak, zoo veel gebeden,
De stem gestort uit 't vol gemoed.
't Is waar, wat smeekt, dat wordt vertreden,
Maar bidden.... bidden is zoo zoet.
In nare nachten, droeve dagen,
Alleen, vergeten door gansch de aard,
Den geest verheft, het hart gedragen
Tot Hem, die troost en heul bewaart.

En nu! - 't Is zomer, alles streelt me,
Geen mismoed knaagt aan 't juichend hart,
Geen ijdel droombeeld knelt, verveelt me,
Ja, nergens merk ik leed noch smart.
Stuur ik een dankgebed ten hoogen,
Wordt mijn gemoed dan overstelpt? -
Een vloed felbruisend opgevlogen,
Waaraan geen haastig dijken helpt?

Zoo neem de bede, Heer der Heeren
Van uwen diepverheugden zoon.
Heer! wil 't geluk der aard vermeeren,
Die zege ja is 't schoonste loon.
Hoor, daar verzellen vogelkoren
Die bede als dankbre levensgroet,
De zonne blijft begeestrend gloren,
O bidden, bidden is zoo zoet.

XXV. Verlaten heeft ze 's vaders huis.

Verlaten heeft ze 's vaders huis,
Waar niemand haar van harte minde,
Ze heeft door 's levens woest gedruisch
Zich brood en eere moeten vinden.
Ze is schoon, en hoe de ziele snakt

Naar liefde als 't dorre veld naar regen,
Ze gaat door droefheid neergeknakt,
Want niemand lacht haar minnend tegen.

Gij, bloemen in de groene wei,
U las ze graag om zich te smukken;
Doch heen is reeds haar levensmei,
Wie zal haar, arme veldbloem, plukken?
Thans smijt ze u, bloemen, weg van haar,
Begrijpt ge 't zuchten harer ziele?
Ze loopt en dwaalt, ach! weet ge waar?
Wil zij den maagdenkrans vernielen!

Vervallen bloem wekt klacht op klacht,
Men vloekt hem, die haar heeft gebroken;
Doch wie, o wereld! geeft nog acht
Aan de arme bloeme niet ontloken?
Zij, die met 't hart vol liefde kwijnt,
Dat hart, met min zoo snel te laven;
Zij, die bedroefd, verdrukt, verdwijnt,
Wordt liefdeloos alleen begraven.

EMANUEL HIEL.

(*Wordt voortgezet.*)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.

Otto Laurentius en zijn gasten.

Hoofdstuk I.

Otto Laurentius had een uitgezochten vriendenkring genoodigd in zijn koele villa aan zee. Een oom van hem, een zonderling, had de villa laten bouwen en daarin zooveel mogelijk zijn smaak en zijn karakter laten uitkomen. Die oom

stamde van een aanzienlijk Engelsch geslacht af; hij had familie in het Hooger- en in het Lagerhuis; hij had een diepen afkeer van twee dingen: het Christendom en het feodale recht, en had zich altijd buiten het openbare leven gehouden. Een hoveling en een bisschop stonden hem evenzeer tegen als een landedelman, die voor niets ooren of oogen heeft dan voor de jacht. Al zijn belangstelling gold de klassieken. Hij zou gaarne Romeinsch edele geweest zijn, uit den tijd van Augustus of dien der Antonynen en liefst het laatste, vooral toen hij den dood nabij was. Niets kenmerkte hem zoo goed als zijn wijze van sterven. In zijn laatste uren werd hij verpleegd door een mooi en vrij beschaafd meisje, dat hij Phylis noemde, en dat hij bij zijn bed liet zitten en twee hoofdstukken van Gibbon over het Christendom voorlezen. Phylis was juist aan het beroemde uittreksel uit Tertullius gekomen, waarin die Kerkvader over de aanstaande pijniging der ongeloovigen handelt, toen de geestelijke van het dorp zijn dienst kwam aanbieden.

Het hooren van die sticktelijke lectuur stelde den pastoor gerust, doch zijn ingenomenheid verdween, toen hij op het bleeke gelaat des stervenden, in plaats van zielsangst, een flauw en spottend glimlachje zag; hij herstelde zich evenwel en begon iets te zeggen, dat bij zijn beroep aan een sterfbed paste.

De Heer Laurentius antwoordde hem zeer beleefd, dat hij voor zijn bijstand bedankte; zeide dat hij wist, dat hij niet lang meer te leven had en dat hij daarom niets liever wenschte dan dat hem in een bad een ader wierd geopend, opdat hij zacht zou kunnen ontslapen; ‘dan,’ voegde hij er bij, ‘zou mijn ziel, indien ik een ziel heb, misschien bij Petronius en bij Seneca zijn. En toch zou ik onvoorwaardelijke rust misschien nog verkieselijk achten zelfs boven hun gezelschap.’

De pastoor nam schielijk afscheid, Phylis las verder en de Heer Laurentius luisterde, met een glimlach om den mond; een glimlach, die nog zijn gelaat verhelderde, toen hij een half uur later zoo kalm ontsliep, dat Phylis bleef lezen voor ooren, die niet meer hooren konden.

De Heer Laurentius liet al zijn bezittingen na aan zijn neef Otto, die, met het huis van zijn oom, ook iets van diens smaak en denkbeelden erfde. Otto Laurentius was een geleerde en een beminnaar van kunst; een epicurist door opvoeding en aanleg, doch ook voor andere indrukken vatbaar; zoo was hij het voor godsdienst geweest, en de wijze, waarop zijn oom gestorven was, had hem smartelijk getroffen. Hij was iemand, die veel dacht en veel las, over velerlei zaken. Toen hij vier en twintig jaren oud was, begon hij in te zien, dat hij een doel moest zoeken in zijn leven, doch hij vond niets dat met zijn karakter strookte. Hij was in veel opzichten een begaafd en merkwaardig man; hij behoorde tot dezulken, van wie tot hun dertigste jaar wordt gezegd, dat zij iets zullen beteekenen; op hun vijf en dertigste, dat zij iets zouden beteekenen, indien zij wilden, en daarna dat zij iets zouden hebben kunnen beteekenen, indien zij gewild hadden.

Otto Laurentius was nog in de tweede periode, doch zijn ware vrienden vreesden, dat hij weldra in de laatste zou vervallen. Hijzelf begon die vrees te deelen en, wijl hij niet nederig genoeg was om aan zichzelf te wanhopen, begon hij het te doen aan zijn tijd. Hij was dus eigenlijk niet gelukkig, doch zeer vatbaar voor geluk; vooral voor gezelligen omgang, onder zekere voorwaarden. Het liefst zag hij menschen bij zich aan huis, een vriendenkring zooals die welken hij nu om zich heen had. Hij stelde zich van zijn tegenwoordige gasten een eigenaardig genoegen voor, omdat zij

zoo goed bij elkander pasten, doch vooral omdat zijn vriend Leslie erbij was, die buitenslands had vertoefd en dien hij in geen twee jaren had gezien.

De tante van Laurentius, Mevrouw Allen, hielp hem de gasten ontvangen. Zij kwamen 's Zaterdagavonds en zouden 's Maandags weer heen gaan. Den geheelen namiddag was er een druk verkeer van rijtuigen, tusschen het station en

de villa. Robert Leslie kwam het laatst, een half uur vóórdat men aan tafel zou gaan. De andere gasten waren boven in hun kleedkamers; doch Laurentius was in de bibliotheek en zat, met zijn hoofd opzijn hand en een stapeltje *menu*-kaarten voor zich, aan zijn lessenaar.

De beide vrienden traden elkander hartelijk tegemoet en keken toen elkander aan, om te zien of zij verouderd waren. Hun uiterlijk was zeer verschillend. Laurentius had grijsachtig blauwe oogen en een glad gezicht, dat bijna aan dat van een vrouw zou hebben doen denken, indien hij niet zijn vasten mond en zijn breede kin had gehad. Hij was lang, had een bevallige gestalte en iets kwijnends in zijn gang. Leslie was donker, zijn gezicht stond vervallen en er lag een sarcastische uitdrukking om zijn mond; toch kon hij aangenaam glimlachen en als hij lachte, zag men het aan zijn oogen meer dan aan zijn mond.

'Gij schreeft mij dat ge ziek waart geweest,' zeide Laurentius, nadat hij hem even had aangekeken; 'ik vrees dat gij nog niet geheel hersteld zijt.'

'Gij vergeet, dat ik een zeereis achter den rug heb en altijd zeeziek ben. Doch de ergste van alle kwalen: wanhopige liefde en zeeziekte gaan het snelst voorbij, niet waar?'

'Ik feliciteer u met den doodbedaarden toon waarop ge dat zegt,' antwoordde Laurentius. 'Ik heb dikwijls gedacht, dat er meesters moesten zijn in cynisme, zoowel als in den zang. Misschien leer ik nog van u.'

'Och,' zeide Leslie, 'de theorie is eenvoudig. Kom door een weinig lijdens tot de ontdekking wat u het heiligst is, en waarin gij het stelligst gelooft, en ontken dan dat geloof zoodra de gelegenheid zich opdoet. Een cynicus is een soort van omgekeerden biechtvader, die eeuwig vijanden maakt om den wil van wat hij als een leugen kent.'

'O ja, maar om theorie is het nu niet te doen. Ik weet even goed als gij wat mij heilig is, en als ik zoo diep gezonken ben dat ik ook dáármede spot, heb ik gezond verstand genoeg om het een hersenschim te noemen. Maar dat doe ik niet met de noodige kracht. Ik moet het cynisme in praktijk leeren brengen, ik moet scherp leeren zijn, een bitteren toon leeren aanslaan.'

'Neem dan als 't u blieft geen les van mij,' zeide Leslie. 'Navolging moge de oprechtste vleierij zijn, zij is de ergerlijkste tevens, en een cynicus, zooals gij zoo goed zijt mij te noemen, voelt dat dubbel. Want ge moet niet vergeten, dat een cynicus de eenige prediker is, die geen bekeerlingen verlangt te maken; zijn doel is beleedigen, niet overtuigen; zich vijanden scheppen, niet hen overwinnen. Hij haat in een ander wat hij in zichzelf bewondert. Zoodra gij mij dus iets bitters hoort zeggen, moet gij mij als 't u blieft met de melk van menschelijke welwillendheid overstroomen. Als ik kwaad van de vriendschap spreek, wees dan zoo goed u gekwetst te toonen, en als ik eens zeggen mocht dat er geen oprechte, trouwe vrouw bestaat, zal er, hoop ik, wel een dame onder uw gasten zijn, die mij met treurige oogen zal aankijken en zeggen: 'O, u moest eens weten!'

'Nu,' antwoordde Laurentius, 'die zal er wel zijn, maar, à propos van wat de menschen zeggen moeten, hier heb ik iets waarbij ik uw hulp noodig heb. Ge ziet deze kaarten? Zij zijn dubbel. Welnu, de tweede helft is voor iets geheel nieuws, dat ikzelf bedacht heb. De kok heeft er het zijne al opgeschreven, ge behoeft dus niet zoo benauwd te kijken; maar hij heeft slechts gezorgd voor de tong als het werktuig van den smaak; ik zal ervoor zorgen als het werktuig van de spraak. Om kort te gaan, ik wil een *menu* voor tafelgesprekken opmaken, en ik zal erop aandringen, dat iedereen

zich daar strikt aan houde. Ik heb het altijd een groote dwaasheid gevonden, dat men zoo keurig is op hetgeen men in den mond steekt, en het aan het toeval overlaat wat eruit zal komen; zoo gaat het vooral in gezelschappen als dit, waar de menschen elkander maar oppervlakkig kennen, en als zij aan zichzelf worden overgelaten, nooit over dingen beginnen

te spreken, die hen elkander het best zouden doen leeren kennen, en hun gelukkigste gaven zouden doen uitkomen. Dat zou ik door praten gedaan willen krijgen. Ik had die *menus* al vroeger moeten schrijven; maar ik heb het den geheelen dag druk gehad, en ik wilde wachten op uw hulp. Ik was juist op het punt om zonder u te beginnen, toen gij binnen kwaamt, maar ik heb er nog niets aan gedaan; want eigenlijk wist ik niet, waarover wij onder de soep het best zullen praten, de eerste lente-adem, die de knoppen van schroomvallige zielen moet openen. Kom nu, waar zullen we mee beginnen? Wij moeten iets hebben waarover iedereen gemakkelijk kan praten, of hij er verstand van heeft of niet; en daarbij iets waarover men lachende, of met gevoel kan praten, of waarbij men zich zelfs kan opwinden.'

'Over liefde dan,' zeide Leslie.

'Dat is te kras om mede te beginnen,' antwoordde Laurentius, 'en dan, niemand twijfelt of er liefde bestaat, ieder weet er het zijne van. Neen, ik had gedacht aan godsdienst.'

'Dat is in veel opzichten goed,' hernam Leslie, 'maar is dat voor sommigen niet ook wat te zware kost? Ik zou, met Bottom, vreezen: "dat de dames bang waren voor den leeuw". Wat dunkt u, als wij eens begonnen met de vraag: orthodox of liberaal? Dat onderwerp kan de belangstelling, den humor opwekken, en er zijn menschen, die er warm onder worden. Gauw, geef hier de kaarten, en laat ons beginnen te schrijven.'

'Wacht even,' zeide Laurentius; 'niet zoo haastig! Mij dunkt, in plaats van godsdienst en wat daarbij behoort, moesten wij tot onderwerp nemen: "Wat is het doel van het leven?" Is dat niet een allergeschiktst iets? Waar weet men minder van en waar wordt meer over gepraat? Ieder heeft een sphinx in zich, die hem altijd dat raadsel opgeeft, en als men zich teleurgesteld voelt in het leven, of als men het leven moede is, begint men erover te peinzen. Daarom weten wij daarover altemaal wel iets te zeggen, en ieder kan erover spreken op den toon, dien hij verkiest: lichtzinnig, ernstig, of sentimenteel. En hoeveel wegen tot gedachte en gevoel opent het niet! Ongetwijfeld, het doel van het leven is het beste begin.'

Leslie stemde toe, en binnen eenige minuten waren zij met hun *menu* gereed.

Op 'Het doel van het leven' volgde: 'Het buitenleven, of het leven in de stad', waarbij dan een discussie zou ontstaan over: waar het doel van het leven het best bereikt werd. Daarbij sloot zich, als een gemakkelijke overgang, aan: 'De samenleving'; dan kwamen, bij wijze van *entrées*, 'Kunst en Letteren'; 'Liefde en Geld'; 'Rijkdom en Beschaving'; vervolgens 'Het tegenwoordige' als *pièce de résistance* en eindelijk als wat lichte kost, bij wijze van *entremets*, kwam 'De toekomst'.

'En wie zijn er nu hier,' vroeg Leslie, 'om aan dat feestmaal der rede deel te nemen?'

'Dat zal ik u zeggen,' antwoordde Laurentius. 'In de eerste plaats Mevrouw Ambrozius, van een zeer oude, maar verarmde familie, die met een nieuwerwetsch parlementslid, een millionair, is getrouwd. Zij praat gaarne over rijke menschen en heeft lieve, groote, grijze oogen. Dan is er Juffrouw Merton, Katholiek, de dochter van den ouden Sir Ascot Merton. Ik heb haar, vijf jaren geleden, goed gekend, maar had haar sedert zij Roomsch is geworden, nog niet weer gezien, vóór vandaag. Dan hebben we Dr. Jenkinson, den gevierden godgeleerde, die meent dat het Christendom niet dood is, maar met één oogwenk door hem en zijn aanhangers is veranderd.'

‘Ik heb Dr. Jenkinson nog ontmoet, even voordat ik op reis ging, bij Baron Izaäk, die een diner gaf ter eere van zijn overwinning op Derby. Nu, en wie zijn er nog meer?’

‘Twee beroemde leden van de Koninklijke Akademie,’ antwoordde Laurentius;

‘en dat wel.... Maar goede hemel, we moeten naarboven om ons te kleeden! Kom direct mee; dan zal ik je vóór het diner nog wel wijzen wie de anderen zijn’.

Hoofdstuk II.

Het was halfnegen, en de gasten begonnen zich in den salon te verzamelen. Leslie zat bij een venster en bestudeerde het gezelschap met groote belangstelling. In het eerst zag hij niets dan damestoiletten en zwarte rokken, doch allengs begon hij beter te onderscheiden. Daar zag hij heeren, die ongetwijfeld de ‘beroemdheden’ moesten zijn, in gesprek met een groep jonge dames, die blijkbaar in den smaak vielen, door een groep heeren omringd. Al heel spoedig ontdekte hij Mevrouw Ambrozius, een mooie vrouw van omstreeks zeven en twintig, met de groote grijze oogen en de fraaie kleur, waarvan Laurentius had gesproken. Leslie was aanstonds met haar ingenomen door haar openhartige wijze van spreken en door de lieve stem, waarmede zij met een jongmensch sprak, wiens ernstige oogen en nadenkend gelaat hem nog meer bevielen. Als den derde in de groep herkende hij Dr. Jenkinson, nog vol vuur, al waren zijn haren zilverwit, met de schitterende oogen en den innemenden glimlach, dien Leslie zich herinnerde bij den Baron Izaäk te hebben opgemerkt. Hij had juist Lady Ambrozius en Dr. Jenkinson herkend, toen Laurentius bij hem kwam, om hem de verschillende gasten aan te wijzen.

‘Dr. Jenkinson is de eenige dien ik ken,’ zeide Leslie, ‘maar hij is mij natuurlijk vergeten.’

‘Nu,’ zeide Laurentius ‘die man, die daar alleen staat en in die boeken bladert, met zijn zwarte bakkebaarden en zware wenkbrauwen, dien met zijn bril bedoel ik, is de Heer Storks, van de Koninklijke Akademie. De man met dat lange haar, die zoo ijverig een microscoop uitlegt aan dat jonge meisje, is de groote Professor Stockton, insgelijks lid van de Academie. Het jonge meisje, het kind mocht ik wel zeggen, met wie hij praat, is een nichtje van mij. Gij ziet mijn tante, die oude dame met grijze krullen, op de ottomane bij den haard? Welnu, de man, die het zoo druk tegen haar heeft over het stof in Londen, is de Heer Luke, de groote criticus. Die daar dicht bij hem staat, die bleeke man, met zijn grooten knevel, is ook een criticus; het is de Heer Roze, hij praat altijd bijna fluisterend en zijn twee stokpaardjes zijn egoïsme en kunst.’

‘En wie is dat jonge meisje met die groote, weemoedige oogen, en dien fijnen, fieren mond?’

‘Waar?’

‘Daar, op die canapé, zij heeft veel van een portret van Reynolds, van een hertogin uit de vorige eeuw; met dat blauwe kleedje aan; zij praat met dien ouden man met zijn baard?’

‘Die?’ zeide Laurentius, ‘dat is Juffrouw Merton. Ik ben blij, dat gij haar mooi vindt. En weet ge niet met wien zij praat? Met Rokeby, bijna den eenige voor wien ik wezenlijk eerbied heb, de eenige die met vuur weet te spreken. Maar hij schijnt met de jaren de hoop op te geven en in gezelschap is hij altijd stil. Die jonge man daar, die met Mevrouw Ambrozius en Dr. Jenkinson praat, is Lord Allen. Hij is pas drie en twintig jaren, en toch hoort men al veel over hem spreken. Hij heeft een onmetelijk fortuin, maar hij voelt dat het leven zijn verplichtingen heeft. Hij vindt

ook,' zeide Laurentius met een zucht, 'dat hij in een treurigen tijd leeft, en dat wij ons op een bitteren strijd moeten voorbereiden... maar dat daargelaten... Die jonge man daar, met zijn rood haar, denkt er heel anders over. Hij is een zekere Saunders, uit Oxford, en gaat voor heel knap en verlicht door. Naast hem staat Donald Gordon, die het jachtveld heeft verlaten voor literatuur en Duitsche metaphysica.'

‘En wie is dat, daar achter in de zaal?’ vroeg Leslie, ‘bij al die jonge dames?’

‘O,’ zei Laurentius, ‘hoe heb ik hem kunnen vergeten! Dat is Herbert. Ik stel hem bijna even hoog als Rokeby; maar hij is wat overgevoelig misschien; evenals ik.’

‘Herbert, dat is waar ook,’ antwoordde Leslie. ‘Ik dacht al dat ik zijn gezicht kende. Ik heb hem meermalen op een *conférence* gehoord, en dan zat de geheele zaal ademloos te luisteren naar die wonderbare stem. Ik heb nooit iemand ontmoet, die zoo volmaakt meester was over zijn taal, en... Maar wie komt daar binnen? Wat een lief schepseltje, wat zijn dat levendige oogen, en dan dat prachtige blauwzwarte haar! Ik heb nooit zulk een bevalligen gang gezien.’

‘Dat is Mevrouw Sinclair, die een deeltje poëzie heeft uitgegeven. Maar kom, wij gaan aanstonds aan tafel, gij zult naast Mevrouw Ambrozius zitten en Juffrouw Merton aan tafel geleiden.’

Hoofdstuk III.

Hoewel Laurentius zijn gasten met zijn *menu* had bekend gemaakt, was hij toch niet gerust toen zij aan tafel zaten, en vond het niet gemakkelijk het gesprek op gang te helpen. Lady Ambrozius begon het eerst te praten, doch niet over het bedoelde thema.

‘Welk een heerlijk genot, Mijnheer Laurentius,’ zeide zij, ‘op de zee te kijken terwijl men zich kleedt, in plaats van op de huizen!’

‘Sht!’ zeide Laurentius zacht, met een ernstigen glimlach.

‘O, pardon.’

‘Wees zoo goed op uw *menu* te kijken en uw aandacht te wijden aan het Doel van het leven.’

‘Maar hoe zal men praten over iets, waarover men nooit heeft gedacht?’ antwoordde Lady Ambrozius half ontsteld.

‘Dat is juist de kunst van spreken; want op die wijze ontluiken de gedachten frisch als jonge rozen. Geef maar een goed voorbeeld, anders komen wij niet aan den gang.’

Terwijl Laurentius dat zeide, heerschte er een bijna volmaakte stilte. Zij werd spoedig verbroken.

‘Zijt gij orthodox of liberaal?’ vroeg een bij-de-hand jong dingetje, tot verbazing van het geheele gezelschap, aan Dr. Jenkinson, die naast haar zat.

‘Kunt gij mij het onderscheid noemen?’ antwoordde hij goedhartig, doch met een zweempje van spot.

‘Ik heb iets anders op mijn kaart,’ zeide Juffrouw Merton. ‘“Het Doel van het leven”, en dat hebben wij er altemaal op.’

‘Nu,’ hernam Dr. Jenkinson lachende, ‘laat ons dan aan mijn buurmeisje vragen, wat *haar* doel in het leven is.’

‘Goddank!’ dacht Laurentius; ‘Dr. Jenkinson is begonnen, nu zal het wel gaan.’

En inderdaad, het gesprek werd nu aan alle kanten levendig en Laurentius keek met een tevreden gezicht om zich heen; van dat oogenblik maakte Mevrouw Ambrozius gebruik om aan Leslie te vragen, of hij in den laatsten tijd in de stad was geweest.

‘Blijf toch, bid ik u, bij ons onderwerp, Mevrouw,’ verzocht Laurentius.

‘Ik doe mijn best om het levensdoel van Meneer Leslie te ontdekken, door de vraag waar hij geweest is,’ was het antwoord.

‘Ik ben op veel plaatsen geweest,’ antwoordde Leslie; ‘maar ik vrees dat ik er geen ander doel mede heb gehad, dan te vergeten dat ik geen doel heb om na te jagen.’

‘Dat is treurig; ik heb altijd wel wat te doen, behalve wanneer ik buiten ben

en geen gasten heb. En dan kan ik nog wel bezigheid vinden; dan teeken ik of lees, of leer mijn zoontje het een of ander. Maar kom, wat houdt gij eigenlijk voor het doel van het leven? - Dat moet ik immers vragen, niet waar, Meneer Laurentius?'

'Vraag het mij niet,' antwoordde Leslie; 'want ik weet het niet. Ik geloof niet, dat wij het een van allen weten.'

'Dat kan niet waar zijn, want hoor maar hoe iedereen praat. Ik wou dat wij het konden verstaan; dan zoudt gij er misschien iets van leeren, Meneer Leslie, als gij dan toch zoo weinig weet.'

In hetzelfde oogenblik begon het gesprek weder te kwijnen, en midden in de stilte hoorde men eensklaps de grove stem van den Heer Storks vragen:

'Heeft iemand ontdekt wat het doel van het leven is?' En hij keek het gezelschap uitdagend aan, totdat zijn oog bleef rusten op den Heer Saunders, die den handschoen onmiddellijk opnam.

'Het doel van het leven', antwoordde hij, zijn bril terechtzettend, en met een hooge stem, 'is Vooruitgang.'

'Wat is Vooruitgang?' vroeg Dr. Jenkinson scherp.

'Van Vooruitgang kan men even moeielijk een definitie geven als van poëzie,' antwoordde Saunders, hoewel de vraag niet tot hem was gericht.

'Zeer waar,' hernam de doctor droog en keek voor zich.

'Maar ik heb toch een definitie gevonden, of eigenlijk is ze het abstract van alles wat ik bij onze groote denkers heb geleerd: vooruitgang is die verbetering, die door de statistiek kan worden uitgemaakt; evenals opvoeding een weten is, dat door examens kan worden getoetst.'

'Zeer waar,' zeide de Heer Herbert spottend; 'ik neem die definitie aan, als de ware - van modernen vooruitgang.'

Saunders was opgetogen; hij dacht dat hij een discipel had gemaakt en hij hernam: 'Want vergelijk een mensch bij een aap en zie dan eens de meerderheid van den mensch. Die meerderheid ligt niet in de denkbeelden van den mensch over God, maar in het feit dat de mensch huizen en fabrieken kan bouwen, terwijl de ontwikkeldste aap het nauwelijks tot een hut van aarde brengen kan.'

'Maar vooronderstel nu,' zeide Herbert, 'dat er een tijd komt waarin geen vooruitgang meer mogelijk is; wat dan?'

'De Heer Mill, wiens oordeel ik in de meeste zaken gezag toeken,' antwoordde Saunders, 'heeft dezelfde vraag gedaan. Doch zijn antwoord was een van de weinige punten, waarin ik het niet met hem eens ben. Als alle groote kwalen van het leven zijn weggenomen, zegt hij, zal het menschdom zijn hoogste genot zoeken in het lezen van de verzen van Wordsworth.'

'Wel zoo!' zeide Herbert, 'is Mill waarlijk tot zulk een gezonde gevolgtrekking gekomen?'

'Maar *ik* geloof,' ging Saunders voort, 'dat er, zoolang het menschelijk geslacht bestaat, geloof aan God zal overblijven, en dat het uitroeien daarvan een blijvende arbeid zal zijn voor alle verlichte geesten.'

'Dat vind ik ergerlijk om te hooren,' zeide Mevrouw Ambrozias.

'Och, zoo praten jongelui in onzen tijd van overgang,' zeide Laurentius vergoêlijkend; 'hij heeft nog pas Oxford verlaten.'

‘Als er zulke denkbeelden te Oxford gekweekt worden, zal ik mijn zoontje naar Cambridge zenden, als hij groot is; en wat gij daar zegt van een tijd van overgang, mij dunkt, men moest den godsdienst erbuiten laten.’

‘Laat ons hooren wat Lord Allen zegt,’ zeide Laurentius.

‘Mij dunkt,’ zeide de jonge Lord, blozende toen hij zag dat iedereen naar hem luisterde, ‘dat het doel van het leven voor alle menschen altijd hetzelfde is geweest; het is als een magneet, die op allen werkt - doch op sommigen met

terugstootende kracht: het is iets dat moeielijk in woorden is te brengen, maar het is kenbaar aan twee dingen: geloof aan God en verlangen naar een toekomstig leven.'

'Goed gezegd,' mompelde Herbert.

'Wat die jongemensch daar zegt, is waar,' zeide de Heer Rokeby; 'het doel van 's menschen leven is vooralsnog niet te beschrijven. Wij weten het niet; wij kunnen, in duisternis rondtastend, nauwelijks ontdekken waar wij bij den eersten stap den voet zullen zetten. Daarop is onze geheele philosophie van het leven uitgekomen. Maar ook in die philosophie vindt men helden; helden in onvermoeid werken, al blijft de heldenkroon door de tastbare duisternis onzichtbaar.'

'Dat ben ik geheel met Rokeby eens,' zeide de Heer Herbert. 'De ware beteekenis van het leven is geheel voor ons verborgen. Het menschelijk geslacht zwerft in een wildernis, waarin geen heuvel is, vanwaar men het beloofde land kan zien, en waarin slechts weinigen onder die zwervelingen aan het bestaan van een beloofd land gelooven, of liever... de meesten vinden de wildernis zelf het beloofde land. En zij hebben hun eigen god, die zich verbindt hen er nooit uit te leiden, indien zij hem willen volgen; die, als zichtbaar teeken van zijn godheid, hen leidt met een wolkkolom des daags en een vuurkolom des nachts; de wolkkolom is de zwarte rook uit de schoorsteenen van hun fabrieken, en de vuurkolom is de gloed van hun gloeiende ovens. En zulken invloed hebben die moderne goddelijke gidsen, dat wij, al stonden we aan den oever van den Jordaan, door het vuur en den rook heen nauwelijks iets zouden zien van de zonnige heuvelen aan de overzijde.'

De Heer Herbert had zich opgewonden en toen hij had uitgesproken volgde er een diepe stilte, die nochtans bijna onmiddellijk door den Heer Roze werd afgebroken.

'Ik voor mij,' begon hij, en sloeg kwijnend zijn oogen op, terwijl zijn woorden langzaam, met eentonige stem over de tafel klonken, 'vind het geheele beeld, dat Meneer Herbert heeft gekozen, valsch. Ik zou veeleer het leven beschouwen als een kamer, welke men versiert, zooals men die doet van hem of haar, die men bemint; de wanden beschildert men met zachte kleuren, en men vult haar met werken van kunst en smaak en met fijne geuren en muziekinstrumenten. En dat kan men nu even goed - zooal niet beter - doen als in vroeger tijden nu men weet dat zooveel van hetgeen, waar men voorheen naar streefde, valsch was. Wij hebben de ijdelheid van verschillende godsdienstvormen leeren begrijpen en weten, dat het graf geen geheimen voor ons heeft. Wij weten, dat het doel van het leven het leven zelf is, en dat het leven bestaat in de kunst van het te genieten, ons ieder genot toe te eigenen dat het oogenblik ons aanbiedt; hetzij een kleurenpracht op de zee of op de bergen, of den morgendauw in de purperen schaduwen van een roos, of het schijnen van vrouwelijke leden door helder water, of...'

'Sch!' klonk het uit verscheidene monden. De Heer Roze raakte even van zijn stuk en, om een stilte te voorkomen, vroeg Laurentius aan Dr. Jenkinson hoe hij erover dacht.

'Weten wij een van allen wat leven is?' antwoordde Dr. Jenkinson. 'Zouden wij dat niet eerst trachten te ontdekken?'

'Het leven,' hernam de Heer Roze, die zich hersteld had, 'is een reeks van oogenblikken en emotiën.'

'Een reeks ook van ongerijmdheden dikwijls,' zeide de Heer Jenkinson, scherp.

'Het leven is een plechtige geheimzinnigheid,' zeide de Heer Storks.

‘Het leven is verd... vervelend,’ mompelde Leslie voor zich heen, doch Mevrouw Ambrozius had hem verstaan, en gaf hem een ondeugend glimlachje, dat aanstonds zijn hart voor haar innam.

‘Het leven is iets,’ ging de Heer Storks voort, ‘dat, onder zekere voorwaarden welke wij nog niet geheel kennen, zelfbewustheid wordt.’

‘Lord Allen heeft daar juist gezegd, dat het de voorrede voor de onsterfelijkheid is, ‘zeide Saunders. ‘Ongelukkig kunnen wij de voorrede niet overslaan, en de opdracht geschiedt dikwijls aan den verkeerden persoon. Al onze twijfelingen in dit opzicht zijn het gevolg van dien ellendigen nevel van dwaas gevoel, waardoor nog altijd ons gezicht belemmerd wordt, maar die door het tegenwoordige geslacht zal overwonnen worden. De wetenschap zal de moerassen van het menschelijk verstand uitdrogen, zoodat de doodelijke *malaria* van het Christendom, dat reeds twee beschavingen heeft vernietigd, niet meer noodlottig op een derde zal werken.’

‘Ik zou veeleer gedacht hebben,’ zeide Mevrouw Sinclair zacht, ‘dat in hartstocht en gevoel de eigenlijke kern van het leven bestond, en dat godsdienst, van welken aard dan ook, een bestanddeel was van ieder volmaakt gevoelsleven. In iedere ziel ligt de kiem van gevoel, doch de kiem zal niet ontluiken zonder dat er werk van worde gemaakt. De liefde is de hovenier, en de godsdienst, zijn ondertuinman, doet wat de liefde gebiedt.’

‘Mevrouw Sinclair heeft gelijk,’ zeide de Heer Luke, ‘zonder beschaving kan men het Christendom niet begrijpen, dat toch de sleutel van het leven is.’

‘Dat ben ik volkomen met u eens, Mijnheer Luke,’ zeide Mevrouw Ambrozius hartelijk.

‘Wel is waar,’ hernam de Heer Luke, ‘heeft de beschaving een groot gedeelte van den Bijbel verworpen, doch wat er overblijft, is een onwaardeerbare schat, waarin de beschaving een gids tot de ware beteekenis van het leven heeft, en de verklaring van die melancholie, die een gevolg is van helder zien.’

‘Maar waartoe die melancholie voor iemand, die zoo goed weet wat het leven beduidt?’ vroeg Lord Allen.

‘Juist die wetenschap maakt melancholiek,’ antwoordde de Heer Luke. ‘Wij, beschaafden, zien het, maar de groote menigte ziet het niet en denkt dat wij onzin spreken en wil niet naar ons luisteren. Dat is genoeg om ons te bedroeven. Vindt gij dat ook niet, Dr. Jenkinson?’

‘Laurentius,’ zeide Dr. Jenkinson, schijnbaar de vraag niet hoorende, ‘hebben wij niet al lang genoeg hierover gepraat? - Laat ons nu overgaan tot: ‘Buitenleven, of leven in de stad.’

Die vraag bracht oogenblikkelijk verandering in de richting van het gesprek. Er ontstonden een aantal discussies, doch het gesprek was niet meer algemeen en werd met zachte stem hier en daar gevoerd.

(*Wordt vervolgd.*)

Natuurkunde.

Vervalsching van levensmiddelen.

Van alle bedriegerijen, welke door gewetenlooze handelaars gepleegd worden, is er geene algemeener, maar daarom ook geene strafbaarder, dan de vervalsching van verschillende levens- en voedingsmiddelen. Deze schadelijke praktijken zijn in den laatsten tijd op schrikbarende wijze toegenomen. Niet alleen de allereerste levensbehoeften, maar letterlijk alles, wat de mensch eet of drinkt, de specerijen zelfs niet uitgesloten, worden op eene schromelijke wijze vervalscht. Verschillende stemmen, hier en daar, zijn er opgegaan om dit kwaad, waardoor de gezondheid en het leven zoozeer bedreigd worden, te beteugelen. De dagbladpers waarschuwt onophoudelijk tegen deze zedelooze, mensch-onteerende handelingen van karakterlooze schurken en dieven, en dringt met den meest mogelijken ernst op eene *wettelijke* regeling en staatstoezicht op den verkoop van levens- en voedingsmiddelen aan. In verschillende landen zijn of worden er reeds krachtdadige pogingen in 't werk gesteld, om al deze woekerende misbruiken met wortel en tak uit te roeien. Waarom zou men bij ons te lande achterblijven? Er is inderdaad periculum in mora. Een nieuwe Hercules moet er optreden, om den Augeias-stal te reinigen en het honderdhoofdige monster te vernietigen. Het zijn niet alleen de kleine winkeliers, maar in de eerste en voornaamste plaats de groothandelaars en fabrikanten, die zich aan het snoode misdrijf van vervalsching en vergiftiging der levens- en genotmiddelen schuldig maken, niettegenstaande deze laatsten, nl. de groothandelaars, door hunne zoogenaamde ‘soliditeit’ en maatschappelijke positie over 't algemeen het minst in verdenking komen.

Het langzamerhand in zwang gekomen vervalschingsstelsel heeft zulk een graad van volkomenheid bereikt, dat niet alleen de meest voorkomende en dagelijks gebruikt wordende levensmiddelen vervalscht zijn, maar dat de vervalschte artikelen dikwijls zoo bedriegelijk zijn nage-

maakt, dat een ongeoefend oog ze nauwelijks van de onvervalschte d.i. e c h t e kan onderscheiden; ja, er zijn zelfs gevallen, dat het publiek aan de vervalschte waar boven de onvervalschte de voorkeur geeft, omdat het door den bedriegelijken tact, dien de handelaars en fabrikanten bezitten om aan hunne waren een aangenaam uiterlijk of een streelenden smaak te geven, zoodanig is misleid en verwend, dat het de zuivere en onvervalschte artikelen voor n a m a a k s e l s en de vervalschte waren voor e c h t e verklaart. Eenige dezer onechte samenstellingen zijn, in vergelijking tot de echte, onschadelijk wanneer zij als voedsel gebruikt worden, en daar in deze gevallen alleen dingen van mindere waarde bij de meer dure en echte gevoegd worden, zoo is de vervalsching ten minste voor onze gezondheid niet nadeelig, al wordt onze beurs er dan ook gevoelig door getroffen. Hiertoe behooren vooral de vervalschingen van p e p e r, m o s t e r d, s a f f r a a n en andere specerijen. Andere daarentegen zijn hoogst schadelijk, en hiertoe behooren de vervalschingen van b i e r, w i j n, l i k e u r e n, i n g e m a a k t e g r o e n t e n en v r u c h t e n enz.

Is deze toestand op zichzelf reeds treurig, nog treuriger wordt hij wanneer men weet, dat er wetenschappelijke mannen gevonden worden, die ter wille van het ‘lieve geld’ de hand leenen in de knoeierijen en bedriegerijen, die door zekere ‘industrieelen’ op groote schaal in praktijk gebracht worden. Er zijn echter ook een groot aantal zeer achtbare handelaars, die aan hunne afnemers bepaald *vergiftige* artikelen of zelfstandigheden verkocht hebben, die zijzelf voor geheel onschadelijk hielden en die zij stellig niet van de hand zouden gezet hebben, indien zij met de schadelijke samenstelling en het doel, waarvoor ze bestemd waren, bekend waren geweest. De Engelsche a l e -brouwer handelt b.v. ter goeder trouw, wanneer hij tot poeder gebracht c o r i a n d e r z a a d gebruikt, 'twelk vooraf met poeder van k r a a n s -o o g e n (*nux vomica*) vermengd is en waaraan men den naam van F a b a a m a r a gegeven heeft, ten einde aan het bier eene narcotische eigenschap te geven.

Het is eene pijnlijke opmerking, dat de verdeeling van den arbeid, welke b.v. in Engeland zooveel heeft bijgedragen tot de ontwikkeling en den bloei der industrie, tevens moest dienen om al die knoeierijen en bedriegerijen gemakkelijker te maken en in de hand te werken, en dat door een gelijkvormige verdeeling van den handel het verkeer met vervalschte artikelen door zóóvele en talrijke kanalen zijn weg moest vinden, dat de ijverigste nasporingen om de bron en den oorsprong op te sporen verijdeld werden.

Niet minder beklagenswaardig is het, dat de wetenschap, die in hare toepassing op 't dagelijksch leven zooveel goeds en nuttigs gewrocht heeft, als een *hulpmiddel* tot dien schandelijken handel is misbruikt, maar gelukkigerwijze kan diezelfde wetenschap zonder moeite in een *middel* veranderd worden om het misbruik te ontdekken, al

meenen ook sommige bedriegers en vervalschers, dat zij volkomen veilig zijn voor de Argus-oogen der wetenschappelijke keurbende; ja, eenigen beweren zelfs met het onnoozelste gezicht, dat zij de door hen bereide levens- of voedingsmiddelen nimmer op eenigerlei wijze vervalschen of schadelijke bestanddeelen daaraan toevoegen. Een zekere bakker b.v. beweerde, dat hij geen a l u i n in zijn brood mengde, maar hij kon niet ontkennen, dat hij bij het meel eene zekere hoeveelheid 'kunstmeel' voegde, 'twelk in Engeland onder den naam van 'sharp Whites' (*scherp wit*) bekend is, zijnde een mengsel van eene inferieure soort meel met fijnverdeelde a l u i n, en hij was er zich bovendien van bewust, dat hij zonder dit middel geen goed brood van zijn slecht en half bedorven meel kon bakken. Ik wil aannemen, dat het gebruik van a l u i n, als middel tot broodvervalsching, in Engeland menigvuldiger voorkomt dan bij ons, doch om te beweren, dat onze bakkers eene uitzondering op den regel zijn, of als toonbeelden van eerlijkheid moeten gestipuleerd worden, dat zou stellig te veel gezegd zijn; althans uit de vóór ons liggende authentieke bescheiden blijkt, dat er ook hier te lande gewetenlooze bakkers gevonden worden, die hun brood met *aluin* vervalscht hebben. Doch er is meer. Naar aanleiding van eene voor een aantal jaren door de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzicht te Middelburg gedane opmerking, en ten gevolge van de bemoeiingen van den Officier van Justitie bij de Arrondissementsrechtbank aldaar, werd een onderzoek ingesteld bij een broodbakker binnen die gemeente, en vond men bij die gelegenheid in diens bakkerij twee kruiken met eene oplossing van zoogenaamd b l a u w v i t r i o o l (*sulphas cupri*). Van dit mengsel werd, ingevolge de later gevolgde bekentenis van den bakker en diens knecht, geregeld bij ieder baksel zóódanige hoeveelheid onder het deeg gemengd, dat de hoogst nadeelige gevolgen daarvan voor de consumenten niet konden achterblijven. Zooals men weet is *sulphas cupri* een hevig werkend vergift en is het dus bewezen, dat het op die wijze vervalscht brood, hoe heerlijk het zich ook aan het oog vertoone, hoogst gevaarlijk voor de gezondheid moet geacht worden. De bedoelde bakker is dan ook wegens het bakken en verkoopen van brood, gemengd met eene oplossing van zwavelzuur-koper, *bij verstek* veroordeeld tot eene gevangenisstraf van 2 jaren, eene boete van *f* 200 en intrekking van zijn patent als bakker. Ook te Goes werd in 1846 een bakker bij verstek veroordeeld omdat men *sulphas cupri* in zijn brood gevonden had; doch niet alleen in het b r o o d, ook in de Schiedamsche g i s t werd door bekwame scheikundigen het aanwezig zijn van dit vergiftig metaalzout geconstateerd. Daar het van algemeene bekendheid was, dat de gist, zooals deze te Schiedam wordt afgeleverd, zuiver is, en het gebleken was dat de gistverkoopers allen hunne Schiedamsche gist te Rotterdam uit de tweede hand opkochten, won het vermoeden veld dat de vervalsching niet te Schiedam, maar elders moest hebben plaats gehad.

Vraagt men nu hoe de bakkers aan de wetenschap kwamen, dat eene bijmenging van *sulphas cupri* aan het brood zulk een prachtig aanzien gaf en de slechte qualiteit van het meel *oogenschijnlijk* verbeterde, dan is het voldoende te zeggen dat zekere *commis-voyageurs* er een *métier* van maakten, om de bakkerswinkels met pakjes *sulphas cupri* af te reizen. Maar ook in Utrecht moet g i s t aangetroffen zijn, die wel is waar niet met *sulphas cupri*, maar met z w a a r s p a a t h (*sulphas barytae*) vervalscht en, ofschoon niet zoo vergiftig als de *sulphas cupri*, toch als schadelijk voor de gezondheid moet beschouwd worden. Vermoedelijk is de z w a a r s p a a t h alleen als vervalschings-middel gebezigd, om op bedriegelijke wijze het gewicht van de gist te verhoogen.

Meer algemeen is echter de vervalsching van het brood met a l u i n , en ik houd mij overtuigd, dat indien men hieromtrent - vooral in de groote steden - een onderzoek in 't werk stelde en de bakkerswinkels met een wetenschappelijk bezoek vereerde (!), men de treurige ervaring zou opdoen, dat een groot gedeelte van dat 'schilderachtig' brood op schandelijke wijze vervalscht en, vergiftigd was. In Engeland schijnt de aluin een integreerend deel van het brood uit te maken, want 'laat men de aluin weg', zegt Dr. Cerutti, 'dan heeft het brood een geelachtig-grauwe kleur, zooals men dit wel eens in gezinnen ziet die hun eigen brood bakken.' Het meel, waarvan zich de Londensche bakker bedient, bestaat meestal uit de slechtste, buitenlandsche en bedorven meelsoorten. In Londen zelf worden niet minder dan zes verschillende soorten van meel ter markt gebracht, ieder onder een bijzonderen naam, en het is geen zeldzaamheid, dat men daaronder soorten aantreft, die voor een groot deel met boonen- en erwtenmeel vervalscht zijn, en om nu zulk meel tot *goed* (!) brood te kunnen verbakken, wordt de toevlucht tot *aluin* genomen. Dat deze bedriegelijke handeling der bakkers daar te lande reeds voor een reeks van jaren op groote schaal gedreven werd, blijkt uit eene mededeeling van het Engelsche blad 'The Times' van October 1819, waarbij de bakker Wood zich voor den rechter T. Evance, Esq. Union Hall, moest verantwoorden, beschuldigd: dat hij eene groote hoeveelheid a l u i n om daarmee brood te vervalschen in voorraad had. Hij werd te dier zake veroordeeld tot eene boete van 5£ en de kosten. (Nog al schikkelijk!) Voor eenige jaren werd er, vooral in eenige streken van Noord-Holland, aan de bakkers, voor een zeer geringen prijs, eene stof aangeboden, die bij microscopisch en chemisch onderzoek gebleken is bijna geheel uit g i p s te bestaan. Men bestempelde dit product met den naam van 'Spaansch meel'.

Volgens Snow komt de zoogenaamde 'Engelsche ziekte' in Engeland juist in die streken het meest voor, waar de kinderen veel *bakkersbrood* eten, terwijl in streken, waar men meestal 'eigen-bakken'-brood eet, die treurige ziekte in veel mindere mate wordt waargenomen. Hij zoekt in de aluin, welke men in Engeland, maar bijzonder in

Londen, in groote hoeveelheden bij de broodbereiding gebruikt, de oorzaak van die meerdere morbiliteitsverhouding, want het in het brood aanwezige phosphorzuur verbindt zich met de aluinaarde van de aluin tot een zeer moeilijk oplosbaar zout, en hierdoor wordt nu de voor het organisme noodzakelijke hoeveelheid phosphorzure kalk onttrokken.

Men heeft wel eens van *vergiftigd* brood gesproken, en in zekeren zin is zulk door *aluin*, *sulphas cupri* of andere schadelijke en ziek makende stoffen vervalscht brood vergiftig, maar werkelijk heeft Liebig voor eenige jaren eene zekere hoeveelheid opzettelijk vergiftigd brood uit China ontvangen. Op den 15^{den} Januari 1857 werden te Hongkong ongeveer 500 personen uit de hoogere standen ongesteld na het gebruik van dat brood, en men wil met zekerheid weten dat de Chineezen, door nationalen haat gedreven, door dit ellendig middel aan hunne vijanden een geweldige afbreuk wilden berokkenen. Het brood was op Engelsche manier in langwerpig-vierkante vormen gebakken, en volgens het onderzoek van Liebig kwamen er op ieder pond brood 38 à 42 grein a r s e n i c u m . Zóóver is het bij ons, Goddank, nog wel niet gekomen, maar toch is 't al vrij erg, wanneer er van tijd tot tijd gevallen worden meegedeeld, die het bewijs leveren, dat het lieve brood, die ‘gave Gods’, op menigerlei wijze aan de schandelijkste vervalsching is blootgesteld.

De *opzettelijke* vervalschingen der voedingsmiddelen, vooral wanneer zij nadeelige gevolgen voor de gezondheid hebben of het leven bedreigen, zijn de afschuwelijkste misdaden, waaraan de mensch zich schuldig maakt.

Onbewust van deze bedriegerijen leggen velen, die zich door de genotene voedingsmiddelen denken te versterken, den grond tot de langdurigste en pijnlijkste ziekten, ja, zelfs tot een vroegtijdigen dood. 't Is inderdaad verbazingwekkend, dat er met het oog hierop nog geene strafwet in 't leven geroepen is, die aan al deze snoodheden van bedriegers paal en perk kan stellen. Hij, die iemand op de eene of andere wijze openlijk aanrandt en berooft, wordt in de gevangenis geworpen en onschadelijk gemaakt, terwijl hij, die aan eene geheele gemeente een sleepend vergift toedient, ongestraft blijft. Het moet daarom een onderwerp van algemeen belang zijn - ook al is het, dat hierin op een niet al te ver verwijderd tijdstip op wettelijke wijze voorzien wordt - met de bedriegerijen van laaghartige schurken bekend te worden, en niet alleen de gevaren, welke het gebruik van vervalschte voedingsmiddelen teweegbrengen kan, maar ook de middelen te leeren kennen, waardoor men de vervalsching ontdekken kan. Wanneer we nagaan, hoe weinig er nog bij ons te lande voor de goede zaak gedaan en voorbereid is, dan steekt dit droevig af bij hetgeen daaromtrent reeds in andere landen beproefd of tot stand gebracht is. Reeds in het jaar 1804 heeft het Koninklijk Boheemsch genootschap der wetenschappen zich verdienstelijk gemaakt door aan de geleerden de

volgende vraag ter beantwoording over te leggen: ‘Door welke middelen en wegen kunnen de menigvuldige vervalschingen der meest mogelijke levensmiddelen, buiten het wettelijk onderzoek ontdekt, weggenomen of ten minste verminderd worden?’ Daar de verwachting van het genootschap door de ingekomen antwoorden niet bevredigd was, werd de vraag in het jaar 1806 herhaald en de op de beste beantwoording daarvan gestelde prijs van 500 op 700 gulden gebracht. Onder de ingekomen antwoorden werd dat van Dr. Knoblauch bekroond.

Eenige jaren daarna verscheen een, ofschoon minder omvangrijk, werkje van C.H.T. Schreger te Neurenberg, getiteld: ‘Handboek tot het zelf-onderzoeken van onze spijzen en dranken, met het oog op hunne deugdelijkheid en echtheid’, waarin de kenmerken van de goede hoedanigheid der voedingsmiddelen kort, zakelijk en duidelijk zijn aangegeven.

Langzamerhand werd nu de algemeene aandacht op het belang van 't onderwerp gevestigd, en verschenen er van tijd tot tijd meer of min bruikbare handleidingen en handboeken tot het onderkennen der vervalschingen en het bestrijden van het met den dag aangroeiend kwaad, doch hoe voortreffelijk ook, waren ze allen gebaseerd op *eigen* onderzoek en *eigen* toezicht. Op staats-hulp scheen men niet te willen of te kunnen rekenen. *Algemeene* wetten, waarop men vooral in den laatsten tijd sterk heeft aangedrongen, bestonden er eigenlijk niet. Het politie-toezicht werd hoofdzakelijk uitgeoefend naar aanleiding en op grond van plaatselijke verordeningen en reglementen, doch wat baat het, of men al in de eene gemeente de verordeningen zoo streng mogelijk handhaaft, terwijl er in eene naburige of aangrenzende gemeente geene reglementaire bepalingen op het vervalschen der levensmiddelen bestaan? Wat baat het, of men *hier* straf bedreigt en *dáár* den vervalscher en giftmenger ongemoeid laat?

Wel is waar heeft op het toezicht op de levensmiddelen hier te lande betrekking: het arrêté van 5 Brumaire An IX en de wet van 19 Mei 1829, strekkende om de vermenging van vergiftige of andere schadelijke zelfstandigheden in eet- en drinkwaren te beteugelen, in herinnering gebracht bij Circ. van 13 April 1852, bij het veelvuldig gebruik van vergiften als geneesmiddel bij het vee, en onderscheidene plaatselijke reglementen omtrent het keuren van vleesch, brood, groenten enz., en art. 318, 423, 476 n°. 6 en 477 n°. 2 van den Code Pénal.

Ook hebben de reglementen op de keuring van levensmiddelen in den laatsten tijd wel tot velerlei beschouwingen aanleiding gegeven, getuigen dit de onderscheidene artikelen in de aan de gemeentebelangen gewijde weekbladen en niet het minst het belangrijk opstel van Dr. D.J. Coster: ‘Bijdrage tot de geschiedenis van de keuring der voedingsmiddelen te Amsterdam’, terwijl ook Prof. J. de Wal in de

vergadering van de Academie van Wetenschappen over dit onderwerp gesproken heeft; doch al deze stemmen, hoe goed gemeend en overtuigend uitgesproken, zijn tot nog toe ‘stemmen des roependen’ geweest.

In geen enkel land werd de vervalsching van levens- en voedingsmiddelen echter op zoo groote schaal gedreven als in Engeland, hetgeen ons in zooverre niet moet verwonderen, omdat zich vooral in Londen eene opeengehoopte menschenmassa van allerlei caliber bevindt, waardoor bedrog en vervalsching als vanzelf in de hand wordt gewelkt. Raadpleegt men slechts de ‘Minutes of the Committee of the House of Commons, appointed for examining the price and quality of beer’, dan staat men verbaasd, niet alleen over het aantal veroordeelingen, maar ook over de verschillende, hoogst schadelijke bijmengsels en ingrediënten, die de Londensche bierbrouwers bezigen om aan hunne brouwsels eigenschappen mee te deelen, die wel is waar *nadeelig* voor de gezondheid, maar *voordeelig* voor hunne beurzen zijn. Kokkelkorrels, paradijskorrels, Spaanschepeper, quassiehout, drop enz. zijn de schering en inslag bij de samenstelling dier zoo geliefde en geroemde Engelsche bieren. Kokkelkorrels (*Anamirta cocculus*) - ook wel vergiftig gulpzaad of vischdoodend maanzaad genoemd, omdat het wel eens gebezigd wordt tot het vangen van visch, wat echter afkeuring verdient wegens de vergiftige eigenschappen, die het aan het vischvleesch meedeelt - worden dikwijls gebezigd, om aan het bier de gewenschte bedwelmende kracht te geven. Het zoogenaamde ‘Multum’, 'twelk sommige bierbrouwers gebruiken onder den naam van ‘zwart extract’ of ‘hard multum’, is echter niets anders dan het eigenlijk extract der zoo vergiftige kokkelkorrels, en ofschoon de paradijskorrels (*Amomum grana Paradisi*) niet zoo vergiftig schijnen te zijn als men wel veronderstelt, is het den Engelschen brouwers toch streng verboden ze te gebruiken, omdat men daarmee toch in ieder geval eene kunstmatige scherpte aan 't bier geeft. Ook opium en de hoogst vergiftige kraansoogen (Nux vomica) worden veelvuldig door de Engelsche bierbrouwers gebruikt. Deze en dergelijke bedriegerijen geven als vanzelf tot treurige opmerkingen aanleiding, wanneer men ziet hoe groot het aantal brouwers is, 'twelk om deze strafbare handelingen veroordeeld is, maar niet minder treurig is het ook, dat er zich onder die aangeklaagde en veroordeelde personen namen bevinden van groothandelaars en wetenschappelijke firma's, die zulke schadelijke en vergiftige ingrediënten aan de brouwers hebben willen en kunnen afleveren. Het zou mijn bestek overschrijden, indien ik alle mogelijke vervalschingen, die er in de bierbrouwerijen plaats grijpen, wilde opsommen. Reeds meermalen heb ik er elders op gewezen, dat men toch wat voorzichtiger moest zijn bij het drinken van buitenlandsche bieren, die wel ‘koppig’ en ‘piquant’, maar toch niet altijd ‘gezond’ kunnen genoemd worden,

doch men schijnt naar goeden raad niet te willen luisteren; welnu, men plukke dan de wrange vruchten! Menig veelbelovend leven - dit wil ik er nog bijvoegen - is als slachtoffer van de 'bierpest' gevallen en het zal het laatste niet zijn, zoolang er van Staatswege geen afdoende maatregelen genomen worden, om de misdadige handelingen van gewetenlooze brouwers te verijdelen. Men bewere toch niet dat ik overdrijf; immers, wanneer een zekere Child in zijne verhandeling 'On brewing' ons leert om jong bier ouder te maken door middel van v i t r i o o l o l i e (*zwavelzuur*), dan ziet men daaruit, dat er nog steeds nieuwe bronnen opdoemen, waaruit men dood en verderf putten en in zijn lichaam overdragen kan.

Van alle levensmiddelen, die hetzij door opzettelijke vervalsching, hetzij door den bedorven toestand, waarin zij kunnen verkeeren, schadelijk voor de gezondheid zijn en daarom aan het strengste toezicht moeten onderworpen worden, moeten in de eerste plaats het v l e e s c h en de v l e e s c h s p i j z e n , alsmede de v i s c h , in aanmerking komen. In de meeste groote gemeenten wordt er, hetzij door een of meer marktmeesters, hetzij door een Rijksveearts, contrôle uitgeoefend op het in consumtie brengen van min of meer ondeugdelijk bevonden v l e e s c h of v i s c h ; doch men kan gemakkelijk begrijpen, dat waar geen bepaald korps van w e t e n s c h a p p e l i j k e k e u r d e r s door de gemeenten is aangesteld, zulk een onvoldoend toezicht altijd veel te wenschen moet overlaten, gezwegen nog dat het aanstellen van een zeker aantal wetenschappelijke mannen, uit een finantieel oogpunt, voor de stedelijke kassen te bezwarend zou zijn; en dat toch een nauwlettend toezicht en strenge strafbepalingen dringend noodzakelijk zijn, blijkt daaruit, dat het destijds in Amsterdam door het gemeentebestuur aangestelde college van wetenschappelijke keurders, in het jaar 1865, van v e e en v l e e s c h afkeurden en ter daarvoor bestemde plaatse lieten begraven: 16 koeien, 65 nuchtere kalveren, 396 kilo rundvleesch, 23 kilo schapevleesch, 478 kilo gerookt vleesch, 135 kilo ham, 191 kilo spek, 43 kilo worst; terwijl van v i s c h eveneens afgekeurd en begraven werden: 117 kabeljauwen, 1223 schelvisschen, 1392 tongen, 2811 schollen, 777 botten, 25 kilo gerookte botten, 3812 voorns, 3773 baarzen, 6705 bleien, 240 kilo aal, 86 kilo paling, 1580 spieringen, 4093 bokkingen, 13 manden garnalen, terwijl 8 mosselschippers met eene lading van ongeveer 22 ton van de aanlegplaats zijn teruggezonden. Uit deze officieele opgaven is nu m.i. duidelijk af te leiden, hoeveel bedorven vleesch en visch door de keurmeesters aan de menschelijke voeding onttrokken is. De cijfers spreken, helaas! te duidelijk. Voor eenigen tijd berichtten de dagbladen, dat er te Schiedam ziek vee op groote schaal werd geslacht, om te Rotterdam in consumtie te worden gebracht. De autoriteiten te Schiedam schenen dit - naar gemeld werd - te gedoogen, terwijl sommige niet onaanzienlijke vleeschhouwers niet terug schenen te deinzen voor dien handel, die reeds herhaaldelijk menschenlevens in

gevaar heeft gebracht. In den laatsten tijd is het meermalen voorgekomen - en de dagbladen hebben er melding van gemaakt - dat w o r s t , om haar het voorkomen van verschheid te geven of te doen behouden, met a n i l i n e (fuchsine) wordt gekleurd, en aangezien in deze verfstof meestal arsenicum wordt aangetroffen, is het te begrijpen, dat deze bijmenging dubbel verwerpelijk is. Over 't algemeen wantrouwe men de hier en daar ten verkoop aangeboden vleeschspijzen, die er voor het oog zoo bekoorlijk uitzien. Een gemakkelijk aan te wenden middel, om zich van de *al* of *niet* aanwezigheid dezer vergiftige kleurstof te overtuigen, bestaat daarin: dat men een stukje van de worst met alcohol - liefst amyl-alcohol - verwarmt. Wordt nu de vloeistof rood en door bijvoeging van bijtende soda of ammoniak weer kleurloos, dan is de worst met *aniline* gekleurd. Zuiver vleesch kleurt alcohol niet, en de roode kleur van de bloedkleurstof wordt door genoemde bijvoeging niet opgeheven. De meeste menschen zijn groote liefhebbers van worst, dat blijkt uit de kolossale hoeveelheden, die ervan geconsumeerd worden, en toch zijn er weinig artikelen, waarmee zooveel bedrog gepleegd wordt als met de worsten. De ondervinding leert het ons bijna dagelijks en de voorbeelden zijn niet zeldzaam, dat er vergiftigingen hebben plaats gehad door het eten van l e v e r - en andere worsten. Wanneer men nagaat, dat er van het jaar 1793 tot 1827 wel 234 gevallen van vergiftiging door bedorven worst zijn geconstateerd, terwijl Schlosberger beweert: dat het aantal van zulke vergiftigingsgevallen, welke in de eerste helft van onze eeuw bekend werden, ongeveer 400 bedroeg, dan zal men toch wel tot de overtuiging komen, dat men steeds op zijne hoede moet zijn, want het worstgift is een der vreeselijkste vergiften, welke behalve in worsten ook in pasteien en in andere zeer gecompliceerde vleeschspijzen voorkomen, tengevolge van een zich daarin ontwikkelend ontmengingsproces. Dergelijke worsten waren uit bloed, lever, spek, hersenen, koemelk, meel en brood bereid, met zout en specerijen vermengd, in blazen of darmen gestopt, gekookt en gerookt; maar ook in de braadworsten (metworst) kan de vergiftige stof ontstaan. Men heeft de oorzaak van de vergiftigheid van zulke worsten aan het b l a u w z u u r , later aan het v e t z u u r toegeschreven, zonder het echter te hebben kunnen aantoonen. Het vetzuur is intusschen evenmin vergiftig als het b e n z o ë - z u u r , waarmee het veel overeenkomst heeft. Kokend water en alcohol ontnemen aan de vergiftige worsten hare giftstof, doch zonder dat men deze laatste in de vloeistoffen heeft kunnen opsporen.

En wanneer men nu weet, dat vele slagers b e d o r v e n v l e e s c h en d i e r l i j k e n a f v a l , ja, alles wat zij niet meer voor goed vleesch of ingewanden verkoopen kunnen, tot worst hakken, dan zal men er toch zeker wel van overtuigd zijn, dat een streng wetenschappelijk toezicht ook op deze categorie van levensmiddelen gebiedend noodzakelijk is.

Onder de vele klachten, die er dagelijks vernomen worden, is er

stellig geene meer algemeen en gewettigd, dan de vervalsching van m e l k ; ofschoon de vervalsching bij ons te lande bijna uitsluitend met water (soms zelfs met vuil grachtwater) geschiedt, kunnen toch verschillende omstandigheden ertoe bijdragen, dat dit algemeene voedingsmiddel eene schadelijke werking op den gezondheidstoestand der consumenten uitoefent.

Van het gehalte aan boter, kaas en zouten hangt wel een deel van de voedende eigenschappen der melk af, maar geenszins berusten daarin de levenwekkende, de krachtige, de gezondmakende werkingen. En dit is het nu juist, waarop men te weinig acht slaat en wat toch zoo belangrijk moest worden geacht. Waar blijft in de landen der beschaving, waar de menschen zoo dicht op elkander gedrongen zijn, nog de ruimte om koeien of geiten te plaatsen en te verzorgen, gelijk betaamt, om ze eene aan gezonde levenskracht rijke melk te doen geven? En hoe is het mogelijk, dat onze landlieden onder zulke omstandigheden nog aan de gezondheid kunnen denken van degenen, aan wie zij hunne producten leveren? Maar 't is waar ook: zóóver denken de meesten hunner niet. Zij denken misschien nog minder dan het vee, 'twelk men ‘redeloos’ noemt. Maar zóóveel weten zij toch wel, en zóóver denken zij óók wel, dat het er slechts om te doen is, de grootst mogelijke hoeveelheid eener aan vaste bestanddeelen rijke melk te leveren, onverschillig of de middelen, die daartoe aangewend worden, met opoffering van de gezondheid hunner dieren en van die hunner consumenten gepaard gaan.

Evenals nu eene gezonde moeder uit de bron harer borst slechts gezond voedsel aan haar kind zal geven, en op die wijze eene gezondmakende kracht in haar lieveling zal overstorten, evenzoo kan slechts eene *gezonde* koe melk leveren, die in staat is de gezondheid terug te geven aan de zieken, tot herstel der ondermijnde levenskracht. Het laat zich echter begrijpen, dat de omstandigheden niet toelaten, dat men zóó streng toezie op *gezonde* melk, voor *gezonde* menschen; maar daar, waar men *gezonde* melk tot genezing van lijders behoeft, is het eene dringende noodzakelijkheid, dat men zich overtuige van de *gezondheid* der koeien en van 't gezondmakende der melk. Het gezonde vee heeft ook gezond voedsel noodig en eene op de gezondheid berustende verpleging, wanneer het gezond zal blijven en gezonde melk leveren. De middelen, waarvan men zich bedient, om het vee een rijkelijke opbrengst van melk te doen geven, zijn juist het nadeeligst bij *die* koeien en melkdieren, welke gebruikt worden voor zieke en lijdende personen. Alzoo geen koeien, die met spoeling, slobber of andere dergelijke stoffen gevoederd worden, die wel is waar de vertering vergemakkelijken en vermeerderen, maar waardoor ook de verterings-organen der dieren verzwakt worden. Alle krachten moeten geoefend zijn, wanneer zij niet zullen verslappen, maar daarentegen mogen zij ook niet overprikkeld worden, en wij weten, dat de verterings-organen zwak en ziekelijk wor-

den, wanneer men hun zoowel te veel als te weinig werk geeft. Het spreekt dus vanzelf, dat het geheele dier ziek moet worden, wanneer de voedingsmiddelen niet alleen moeten dienen tot eene spoedige vertering, maar tevens tot eene buitengewone melk-afscheiding. Dat dit tot een onnatuurlijk gehalte der melk aan vaste stoffen moet leiden, laat zich eveneens gemakkelijk begrijpen. Ook hier is een blik op de zoogende moeder van het hoogste belang. De krachtigste, gezondste kinderen vindt men niet dáár, waar de moeders door overmaat van voedzame, gemakkelijk verteerbare spijzen en dranken de afscheiding van rijkelijkvette melk bevorderen, maar dáár waar zij hare gewone dagelijksche bezigheden verrichten en eene matige levenswijze voeren. Moeders, die weinig of niets doen, die een vadsig leven leiden en zich daarenboven slechts voeden zonder noemenswaardige beweging, bevinden zich in denzelfden ziekelijken toestand als de koeien, die door eene tegennatuurlijke behandeling *ongezonde* melk geven. Immers dat deze dieren, die door middel van afval uit de fabrieken veel melk geven en daarbij nog *vet* worden, ziek zijn, zal ik u niet behoeven te verzekeren. In mijn oog handelt de veehouder dan ook misdadig, die de melk van *zulke* koeien aan ziekelijke personen verkoopt, en men zal mij moeten toestemmen, dat eene vervalsching van melk met *water* niet zoo schandelijk is, als het verkoopen van schijnbaar onberispelijke en onvervalschte melk, afkomstig van ongezonde dieren. Met nadruk vestig ik hierop de algemeene aandacht en het zou mijn wensch zijn dat, indien er ooit eene wet op de vervalsching van levensmiddelen werd uitgevaardigd, het toezicht ook op de levenswijze en den gezondheidstoestand der dieren werd uitgestrekt, wier melk in 't openbaar verkocht wordt. Wel wordt er van tijd tot tijd door Gezondheids-commissiën enz. *gewaarschuwd* tegen het gebruik van melk, afkomstig van dieren, die aan tongblaar, miltvuur enz. lijden, doch *waarschuwen* helpt niet altijd; er moeten krachtiger maatregelen genomen worden, wanneer de Staat zich geroepen acht voor het welzijn zijner onderdanen te moeten zorgen en waken. Gelukkig voor den consument, dat zieke dieren over 't algemeen weinig melk geven. Dat ook de melk van dieren, die onder geneeskundige behandeling zijn, moet geweerd worden, spreekt als een boek. Talrijke gevallen zijn er bekend, dat de melk vergiftige eigenschappen gekregen had door sommige sterk-werkende geneesmiddelen, die men het lijdende dier had ingegeven. Waar het publiek zorgeloos of onkundig is, moet de Staat op vaderlijke wijze tusschenbeide komen. Waar de veterinaire politie door krachtige maatregelen den voortgang der longziekte onder 't vee meent te moeten bestrijden, is het ook niet meer dan billijk, dat er een streng toezicht besta, niet alleen op het gehalte der melk, maar vooral op *afkomst* en *oorsprong*.

De physiologen leeren ons: dat wij tot opbouwing van ons lichaam eene zekere hoeveelheid vet of vetsoorten noodig hebben tot ontwikkeling van de lichaamswarmte, waardoor de stofwisseling onderhouden

wordt. De verbruikte vetstoffen worden langzamerhand in koolzuur en in water omgezet, en zoo voornamelijk door de ademhaling weder uit het lichaam verwijderd.

Het is dus minder weelde dan b e h o e f t e, wanneer wij aan onze spijzen v e t of b o t e r toevoegen. Daarom te meer is het zoo schandelijk, dat een artikel als de b o t e r aan zoovele knoeierijen en vervalschingen is blootgesteld. Het hoofddoel der vervalsching is hoofdzakelijk, om slechte boter het aanzien van goede waar te geven of om het gewicht ervan door nietswaardige of althans geringe waarde bezittende stoffen te verhoogen. Hiertoe behoort de vermenging met *water*, die er op eene kunstmatige wijze doorheen gewerkt wordt. De *witte* kleur, die de boter daardoor verkregen heeft, wordt op kunstmatige wijze gemakkelijk in eene *gele* (grasboter!) gemetamorphoseerd door middel van o r l e a n s, eene verfstof, die meest altijd in rottenden toestand en met stinkende urine bevochtigd in den handel voorkomt. Dit bedrog is echter volstrekt geen uitvinding van den laatsten tijd, gelijk blijkt uit eene keur van 23 October 1641 en eene van 14 December 1682, waarbij verboden werd om *gekleurde* boter alhier (Amstelredam) ter markt te brengen of te verkoopen. ‘Vele huysluyden ontzien zich niet,’ zoo luidt de laatste keur, ‘om bleeke, slechte, ja, geheel witte boter met *orlianus, oranjewater* en andere couleurende materie op te pronken, te vervalschen en rood te maken, dat ze van de beste roode boter schijnt te wezen, en zij die daarvoor op het duurst onder de goede ingezetenen dezer stede verkoopen.’

Dikwijls is de boter ook met soda of potasch vermengd, om er niet alleen een beter uiterlijk aan te geven, maar om ook het spoedige rans worden in het warme jaargetij te voorkomen, waartoe de boter zeer geneigd is, wanneer er veel karnemelk in gebleven is om het gewicht te vermeerderen. Soms treft men in de boter ook *krijt*, *gips*, *borax* en *aluin,* zelfs *waterglas* aan, ja, men zou het bijna niet kunnen gelooven, en tòch is het zoo, dat er voor eenige jaren boter te Dresden ter markt gebracht is, die geen spoor boter bevatte, maar uitsluitend uit... k i e z e l a a r d e bestond en onder den naam van w a t e r b o t e r aan den man gebracht werd. De ontdekking van dit bedrog is een der merkwaardigste op het gebied der vervalschingen. De bereiding van deze half-vloeibare of geleiachtige massa is als volgt: kiezelsteenen worden gestampt, fijn gepulveriseerd en dan chemisch in een gemakkelijk oplosbaar silicaat veranderd; dit geeft in water opgelost eene geleiachtige, op gewone witte gelei gelijkende zelfstandigheid, die met de noodige kleurstof voorzien en dermate toebereid is, dat zij als goedkoope boter kan verkocht worden. Dat zulke boter - als men 't dien naam nog geven mag - dadelijk door de gezondheidspolitie geconfisceerd werd, spreekt vanzelf. We lezen te dien opzichte in de Saksische Constitution-Zeitung van 14 Mei 1856 het volgende uit Dresden geschreven: ‘We hebben reeds voor eenigen tijd op de

bedriegerij opmerkzaam gemaakt, welke met de onder den naam van "waterboter" bekende boter gepleegd wordt. Dezer dagen heeft de gezondheids-politie alhier 215 liter van zulke waterboter (van G. in Dorf - Chemnitz) en 50 stukken bij eene verkoopster te dezer plaatse in beslag genomen.'

Het meest algemeene vervalschingsmiddel is echter a a r d a p p e l m e e l of f i j n g e w r e v e n a a r d a p p e l e n, ja, ik herinner mij zelfs, dat er voor eenige jaren te Gouda boter op de markt is aangevoerd, die voor een groot deel uit... r i j s t e b r i j bestond.

De in den laatsten tijd hier en elders aangebodene k u n s t *boter* kan eigenlijk niet onder de rubriek: *botervervalsching* gerangschikt worden, daar zij eene, gelijk de naam aanduidt, door kunst bereide vetsoort is, die als een *surrogaat* voor boter kan gebruikt worden. Zoolang zulk een kunstproduct onder zijn waren naam en zonder bedriegelijke of schadelijke inmengsels aangeboden en verkocht wordt, kan hiertegen nimmer straf bedreigd worden en is het publiek volkomen vrij, zich van overigens onvervalschte surrogaten te bedienen. Dit is o.a. ook het geval met de *koffie*, want behalve dat men de gemalen koffie vervalscht met de reeds eenmaal afgetrokken en opnieuw gedroogde stof (koffiedik) komen het meest in aanmerking de g e b r a n d e s t r o o p en de c i c h o r e i. Waren deze beide hoofdbestanddeelen der vervalsching op zichzelven nog maar zuiver, dan zou het kwaad - ofschoon het een opzettelijk bedrog blijft - zoo groot nog niet zijn; maar de *industrieele* winkelier kan zich immers met meer dan de helft niet tevreden stellen; hij moet meer hebben, om overeenkomstig zijn *hoogen* (!) stand te kunnen leven, en zijne lieve vrouw en kinderen van de rijkste toiletten te kunnen voorzien; daarom mengt hij een gedeelte fijn *steenkolengruis* bij de gebrande stroop, waardoor het artikel het gewenscht glinsterend aanzien verkrijgt en scherp op het gevoel is. Om dit te ontdekken is niets doeltreffender, dan dat gij eene zekere hoeveelheid der verdachte stof met eene ruime hoeveelheid water overgiet, waardoor het steenkolengruis op den bodem valt en gemakkelijk afgezonderd kan worden. Ofschoon deze vervalsching nu wel juist geen vergift is, kan zij toch nimmer *gezondheidbevorderend* zijn, ook al blijft het grootste gedeelte daarvan in het 'dik' of op het filtrum der filtreerkan achter. Vermoedt gij echter eene opzettelijke vervalsching uwer koffie met cichorei, welke laatste wij aannemen dat *zuiver* is, giet dan slechts een weinig koud water op uwe gemalen koffie, en de *bruine* kleur zal u al dadelijk het bewijs der overtreding leveren, want bij zuivere koffie is zulks nooit het geval. Maar evenals de reeds genoemde koffiestroop wordt de cichorei bovendien ook nog vervalscht, en wel met *gebrand tarwemeel, eikelkoffie, gebrande wortels*, *ijzeroxyde*, bruin *houtzaagsel* en allerlei andere vreemde stoffen meer, zelfs *turfmolm* niet uitgesloten. Om eenig denkbeeld te verkrijgen van de massa cichorei, die bij de koffie gebruikt wordt, is het voldoende te zeggen,

dat Frankrijk alleen 12 millioen ponden gebruikt en België met zijne kleine bevolking van 4½, millioen zielen ruim 20 millioen ponden, terwijl ook in sommige deelen van Duitschland de vrouwen echte 'Cichorien-Kaffee-Schwelgerinnen' genoemd worden, en wat de 'Familien-Kaffee' betreft, weet ieder, dat deze niet uitmunt wegens hare goede hoedanigheden. Op enkele gunstige uitzonderingen na is de zuivere c i c h o r e i in den handel meestal even moeielijk te verkrijgen als de onvervalschte k o f f i e. Afgaande op de openbaar gemaakte onderzoekingen, is het treurig om te zien hoe de vervalsching zich van beroep tot beroep uitstrekt. De winkelier vervalscht zijne koffie met cichorei om daardoor op een *beteren voet* te kunnen leven; de cichorei-fabrikant mengt, om aan den winkelier te voldoen, die van het leveren van zuivere cichorei onder de koffie niet bestaan kan, V e n e t i a a n s c h r o o d onder zijn fabrikaat, terwijl de vervaardiger van Venetiaansch rood op zijne beurt zijne kleur maakt met fijn gemalen baksteen, om door meerdere goedkoopte en verschillende nuances het door hem gewaardeerde vertrouwen en de begunstiging der respectieve cichorei-handelaars waardig te blijven en te genieten (!). In den handel worden nog de goede koffieboonen met zulke vermengd, die door *zeewater* bedorven zijn; men herkent ze aan den onaangenamen schimmelreuk, den zouten smaak en eene grootere elasticiteit. Dat zulke koffie schadelijk en nadeelig voor de gezondheid is, laat zich denken, en toch worden er menschen gevonden, die ze koopen, omdat ze soms zeer goedkoop wordt aangeboden. Doch dit is nog niet alles. In Londen bestaan er koffie-*fabrieken*, waar de koffieboonen worden *gemaakt.* Men gebruikt daartoe n.l. machines, waarin stukjes cichorei-wortels, na geroost te zijn, in den stalen vorm eener koffieboon geperst worden, die na geheel afgewerkt te zijn zoodanig op *echte* koffieboonen gelijken, dat zij den besten kenner ermee bedriegen. Het groot aantal vervalschingen, die in Engeland met de koffie reeds in 't begin dezer eeuw plaats grepen, gaf aanleiding tot het uitvaardigen der volgende Parlements-acte: 'Wie na den 1sten September 1803 gebrande, gedroogde of gerooste e r w t e n, b o o n e n of andere z a d e n of plantaardige of andere zelfstandigheden onder de koffie gemengd of in plaats van koffie verkocht zal hebben... enz. enz. zal gestraft worden met eene boete van 100£.' In de Times van 10 Juli 1818 vindt men eene breede lijst van personen, die te dier zake tot 50, 60, 90 en 100£ veroordeeld zijn.

Wat de vervalsching der t h e e betreft, deze is zoo kolossaal dat men daarvan een boekdeel zou kunnen schrijven. Wanneer men slechts in aanmerking neemt, dat de Londensche geneesheeren voor eenigen tijd de overheid opmerkzaam hebben gemaakt op de grove vervalsching met reeds afgekookte bladen, die in China in den half verrotten staat verzameld, in de zon gedroogd en onder de benaming: 'Fine Honing Congen' naar Europa worden gevoerd, of wanneer men bedenkt dat volgens een Engelsch blad de zoogenaamde thee, die onder de namen

‘Scented Caper’, ‘Gumpowder’ en ‘Stiftings’ in den handel gebracht wordt, een mengsel is van excrementen van zijdewormen, vuil van den grond, oplossing van gom en een betrekkelijk zeer geringe hoeveelheid werkelijke theebladen, dan zal men zich nog slechts een flauw denkbeeld kunnen vormen van de bedriegerijen en schurkerijen, die met een artikel als de thee is gepleegd geworden. 't Gaat met de thee evenals met den Portwijn. Geheel *echt* en *zuiver* bestaan ze niet. Het bekende versje van een Duitsch dichter:

> ‘Was sprecht ihr mir von Porto's Reben
> Und T h e e , den China beut,
> Der S c h l e h s t r a u c h kann uns beides geben
> Der hier bei uns gedeiht.’

En inderdaad is de vervalsching der thee met sleedoornbladen zoo groot, dat men in Engeland reeds onder de regeering van Koning George II eene Parlements-acte uitvaardigde, waarbij het verboden was bladeren van den sleedoorn of reeds gebruikte theebladen of bladeren van andere boomen, struiken of planten onder de thee te mengen, op een boete van 10£ voor ieder pond vervalschte thee.

In een bericht van de Committee of the House of Commons, gedateerd van 24 December 1783, leest men: ‘De hoeveelheid vervalschte thee, die jaarlijks in verschillende streken van Engeland van s l e e d o o r n - en e s s c h e n b l a d e r e n bereid wordt, om de echte thee daarmee te vermengen, kan op meer dan 4 millioen pond berekend worden, en dat terwijl de geheele hoeveelheid echte thee, die de Oost-Indische Compagnie verkocht, niet meer dan 6 millioen pond beliep. In Schotland en Ierland is de vervalsching der thee niet minder kolossaal geweest. In het laatste land hebben de boeten op het vervalschen van dat artikel, binnen weinige maanden, meer dan 15000£ beloopen. De Times en de Courier geven ons van de maand Maart tot Juli 1818 eveneens een breede lijst van handelaars, die wegens theevervalsching tot boeten van 70, 210, 240, 500, 840 en 1000£ veroordeeld zijn.

Met al die strenge bepalingen en veroordeelingen is het er echter nog niet veel beter op geworden. De vervalschingen zijn in de laatste jaren vreeselijk toegenomen, en vooral sedert het gebleken is, dat het publiek juist geene andere dan *vervalschte* thee verkiest. Immers Mevrouw heeft last gegeven aan hare dienstbode om bij den kruidenier X. die heerlijke *waterhoudende* thee te koopen, die in de dagbladen aangekondigd is, en waardoor zij in staat gesteld zal worden, om met weinig theebladen een zeer zwart aftreksel te schenken. Zij begrijpt echter niet, dat zij bedrogen wordt, en dat men eene mindere soort van thee met een weinig *ijzervitriool* (sulphas ferri) bedeeld heeft, waardoor het aftreksel wel eene *zwarte* kleur, maar geen geur krijgt. Om aan mindere theesoorten den eigenaardigen, eenigszins wrangen of samentrekkenden smaak te geven, voegen de brave industrieele winkeliers

of handelaars er een weinig *cachou* bij, om de vrome lui te doen gelooven, dat zulke thee, wegens den (soms wel wat *al* te wrangen) smaak tot de goede soorten behoort. Ook de stof-thee, die men hier en daar tegen spotprijs verkoopt, is, behalve dat het een mengsel is van allerlei aanveegsel en eene groote hoeveelheid *stof* en zand, dikwijls eene nietswaardige knoeierij.

Afgetrokken theebladen weet de gemoedelijke industrieele koopman door bijvoeging van een weinigje soda of potasch, het liefst dubbel koolzure soda (of *zuiveringszout*), die de eigenschap bezitten om de zoogenaamde extractief-stoffen uit te trekken, in sterk aftrekkende thee te herscheppen, die echter geheel zonder smaak of geur is.

Doch deze vervalschingen van de thee beteekenen eigenlijk nog niets bij die welke men eerder: *vergiftigingen* zou kunnen noemen, omdat de meeste stoffen, die zoowel de Chineezen als andere handelaars en fabrikanten bezigen tot het kleuren van de thee, ware giftstoffen zijn. Immers de *groene* thee wordt dikwijls gekleurd door middel van een k o p e r z o u t, B e r l i j n s c h b l a u w (eene verbinding van het vergiftige c y a n met i j z e r), c h r o m a a t g e e l (chroomzuur-lood) enz. Men zij dus op zijne hoede bij het koopen van *groene* thee. De meening, dat de *groene* kleur der thee afkomstig zou zijn van het drogen op koperen platen, is eene dwaling, die reeds lang wederlegd is.

De beroemde Linnaeus moet wel een groot vereerder van de c h o c o l a d e geweest zijn, dat hij haar den naam van T h e o b r o m a of ‘godenspijs’ gegeven heeft; trouwens, iedereen zal met ons toestemmen dat een kop heerlijke chocolade, keurig toebereid, een aangename en voedzame drank is; jammer maar, dat ook de chocolade aan zoovele vervalschingen is blootgesteld. Waarlijk, onze industrieele lui hebben er alle eer(!)van, om de gemalen c a c a o - s c h i l l e n, a a r d a p p e l m e e l k o f f i e s t r o o p, g e m a l e n w o r t e l e n, r o o d e o k e r, ja, men spreekt zelfs van m e n i e (eene loodbereiding), tot delicieuse chocolade te verwerken; doch vooral zijn het de *zetmeelsoorten*, als a a r d a p p e l m e e l, s t i j f s e l enz. die hiertoe het meest gebezigd worden, omdat het publiek gaarne ziet, dat de chocolade *dik* of ‘lijvig’ is, en de handelaars zijn voorkomend genoeg om het publiek hierin ter wille te zijn.

Het is zeer zeker eene moeilijke zaak om, zonder geoefende smaakreuk- of gezichtsorganen te bezitten, *goeden*, *echten* en *prijzenswaardigen* w i j n van *slechte*, *vervalschte* of k u n s t w i j n e n te onderscheiden. De wijnhandelaars en fabrikanten weten dit zeer goed, en trekken er dan ook in hun belang voortdurend partij van. 't Is thans met den w i j n en den k u n s t w i j n zóó gesteld, dat men aan den fabrikant slechts behoeft op te geven, welke wijnsoort hij voor u bereiden moet.

De druif kan desnoods geheel gemist worden, en over de voortwoekering van het o ï d i u m behoeft men zich niet meer ongerust te maken. Het problema om w a t e r in w i j n te veranderen is door de *wetenschap*, het kind van den *modernen* tijd, voor goed opgelost; het

wonderwerk, waarover de Theologen zich zoo dikwijls warm gemaakt hebben, *is* geen wonderwerk meer; de fabrikanten hebben het veel verder gebracht, want zij weten uit a a r d a p p e l e n, die de benoodigde *alcohol* en *aardappelstroop* leveren, de heerlijkste Port- en andere gerenommeerde wijnen te bereiden en samen te stellen, en wat de 'bouquet' betreft, ook deze wordt door a e t h e r s t o f f e n, welke de scheikunde langs kunstmatigen weg heeft weten te bereiden, zoo bedriegelijk aangebracht, dat men al een zeer goed kenner moet zijn, om zich niet te laten verschalken. Zekere fabrikanten verstaan echter nu reeds de kunst om wijn te maken in zulk eene volmaaktheid, dat hunne consumenten gaarne de verklaring afleggen, dat het kunstproduct overheerlijk is, terwijl de *echte*, natuurlijke wijn niet deugt of een slechten bijsmaak heeft. Zóóver is het reeds gekomen, dat het *valsche* niet alleen voor *echt* verklaard, maar zelfs nog voor beter en aangenamer gehouden wordt!

Het lust mij niet, het groot aantal vervalschingen, waaraan bijna alle wijnsoorten onderworpen worden, op te noemen; de bestaande handboeken en handleidingen verspreiden daarover genoegzaam licht; doch men behoeft geen professor te zijn om te begrijpen, dat scheepsladingen a l u i n, p r o v i n c i e h o u t, v l i e r b e s s e n, m a l v a b l o e m e n, a a r d a p p e l s t r o o p, h o u t z a a g s e l en zoovele andere vreemdsoortige bestanddeelen geene stoffen zijn, die door eene kunstmatige samenstelling of verbinding met de noodige hoeveelheid a l c o h o l en w a t e r datgene opleveren, wat men onder den naam van w i j n verstaat en verstaan *moet.*

Hoe toch kan een zieke, dien men tot herstel zijner verzwakte lichaamskrachten een glas wijn heeft aanbevolen, gezondheid putten uit een ziekmakend mengsel of een knoeisel, dat allerlei schadelijke bestanddeelen bevat? Doch daar vraagt het publiek niet naar; wanneer slechts de *goedkoope prijs* - en dit is eene eerste voorwaarde - gepaard gaat met een *behagelijk uiterlijk*, is het tevreden, en ook aan deze laatste voorwaarde wordt veel gewicht gehecht. Daarom hebben de wijnhandelaars de kunst van het c r u s t e e r e n der wijnflesschen uitgevonden, om daardoor aan het *jeugdig* fabrikaat een meer eerbiedwaardigen *ouderdom* te geven. Om diezelfde reden worden ook de ondereinden der kurken kunstmatig rood geverfd, omdat men weet, dat de kurken op belegen wijnflesschen steeds met de roode kleurstof van den wijn bedekt of doortrokken zijn. Doch waartoe nog meer? Het zou mij zeker niet moeilijk vallen, nog een enorm aantal vervalschingen van levensmiddelen, of wat men daaronder begrijpt, de revue te laten passeeren, zooals de vervalschingen, die er plaats hebben met s u i k e r, *suikergoed*, *vruchtengeleien*; a z i j n, *ingelegde groenten*, *limoensap* enz. s p e c e r i j e n: als *zout*, *peper*, *mosterd*, *kaneel*, *anijszaad*, *oliën* enz., doch het was niet zoozeer mijn doel, al deze ingrediënten stuk voor stuk te behandelen, de vervalschingen of bijmengselen aan te toonen en de wiize aan de hand te doen, om door middel van wetenschappe-

lijke herkenningsmiddelen de bedriegers te ontmaskeren, als wel om met alle kracht, die in ons is, te ijveren en te pleiten voor het tot stand komen en invoeren eener algemeene wet tot beteugeling van eindelooze bedriegerijen en schelmerijen, waaraan onze l e v e n s -, v o e d i n g s - en g e n o t s m i d d e l e n onderworpen zijn.

Waar andere landen reeds zoo krachtdadig zijn voorgegaan of pogingen in het werk stellen, om de wetgevende macht te overtuigen van de noodzakelijkheid van een doeltreffend Staats-toezicht, daar mag Nederland niet achterwege blijven om ook van zijne zijde te toonen, dat hem niet alleen de gezondheid en welvaart zijner Staatsburgers *ter harte gaat*, maar dat het ook zijn *plicht* is, te waken dat er geen vijandige sluipmoordenaars het leven zijner geliefde zonen bedreigen. Men werpe mij toch niet tegen, dat de Staat zijne bevoegdheid overschrijden zou door eene wet in 't leven te roepen en te handhaven: ‘tegen *kleine* bedriegerijen of *niets beduidende* vervalschingen van sommige levensen voedingsmiddelen, vervalschingen, die slechts in de verbeelding der heeren hygiënisten bestaan en die in ieder geval te sterk gekleurd of te overdreven voorgesteld worden’. Maar waarom zou de Staat nu in *dit* opzicht zijne bevoegdheid overschrijden? Is de wensch zijner kinderen om vaderlijke tusschenkomst niet *algemeen*? 't Is het vurig verlangen van het grootste gedeelte der Natie, dat er eens een einde kome aan al dat bedrog, aan al die knoeierijen met artikelen, die tot de eerste levensbehoeften behooren en die, blijkens de ondervinding, dikwijls de schandelijkste inmengsels en bestanddeelen bevatten. Waarom dan niet aan dien algemeenen wensch, dat algemeen verlangen voldaan? Wanneer het waar is, dat de Staat zijne bevoegdheid overschrijdt, wanneer hij zich met het toezicht op de levensmiddelen belast, waarom is het dan ook geene machtsoverschrijding, wanneer een gedeelte der Natie *verplicht*, neen *gedwongen* wordt zijne kinderen te laten v a c c i n e e r e n , alvorens het recht te hebben ze de scholen te laten bezoeken? Aangenomen eens - wat nog lang niet overtuigend bewezen is - dat de v a c c i n e voorbehoedend werkt tegen de algemeen, en te recht, gevreesde k i n d e r z i e k t e ; aangenomen, dat het de plicht van den Staat is, onwilligen te dwingen zich te onderwerpen aan een maatregel tot bestrijding eener ziekte, die zoovele Staatsburgers ten grave sleepen kan, waarom zou dan ook de Staat niet tusschenbeide mogen komen om te beletten, dat onze l e v e n s - en v o e d i n g s m i d d e l e n dagelijks met schadelijke bestanddeelen vervalscht en vergiftigd worden? Wanneer de Staat aan den eenen kant meent te *moeten* werken en zorgen voor den openbaren gezondheidstoestand, ook al strijdt dit met het bijzonder gevoelen van sommige individuen, dan moet hij ook aan den anderen kant diezelfde beginselen handhaven en aan den bijna *algemeenen* wensch voldoen, om aan den strafrechter de bevoegdheid te geven hen, die het op onze gezondheid en ons leven aanleggen, ter verantwoording te roepen. Wel is waar zullen sommige groote gemeenten door eigene

politie-verordeningen en een eigen zelfstandig korps van wetenschappelijke keurders in de bestaande leemte trachten te voorzien, indien de wetgevende Macht ongezind mocht zijn om den ellendigen toestand te helpen verbeteren, maar hoe goed georganiseerd ook, blijven al deze maatregelen toch nog gebrekkig en eenzijdig, gezwegen nog dat zij kostbaar en drukkend zijn en niet binnen het bereik liggen van *iedere* gemeente. Neen! *halve* maatregelen beteekenen niets, en het zedelijk kwaad is van een te grooten omvang, dan dat het anders dan door *algemeene* wetsbepalingen kan bestreden worden. Het blijft daarom onze ernstige wensch, ons vurig verlangen, dat het der Hooge Regeering eenmaal zal behagen, op het voetspoor van het bij den Duitschen Rijksdag aanhangige wets-ontwerp, de handen aan het werk te slaan en te trachten de kwade praktijken te bestrijden, die met elken dag brutaler en onbeschaamder worden.

D^{r}. S.

Ziekenverpleging.

Het verplegen onzer zieken in huis. Naar Courvoisier's 'Häusliche Krankenpflege' door S.P. Gualtherie van Weezel, Medicinae et chirurgiae doctor, Arts te Amsterdam. Te Amsterdam, bij Scheltema & Holkema 1877.

In het oude Rome was er een tijd, ongeveer tot aan de zesde eeuw van het bestaan der eeuwige stad, waarvan Cato volgens meedeeling van Plinius zeide: '*Fuisse sine medicis*, *non tamen sine medicina*', d.i.: Er waren toen wel reeds mannen, die kennis van de geneeskunde hadden, maar zij oefenden die kunst niet uit, omdat er geene zieken te behandelen waren. De menschen leefden zóó ingetogen, zóó gezond, dat er van 'eene ziekte op den hals halen' nauwelijks sprake was, terwijl de meeste menschen letterlijk van ouderdom stierven. Eerst toen het wereldbeheerschende volk, op zijne lauweren rustende, zich aan lediggang en zwelgerij had overgegeven, was er voor de geneesheeren 'werk' te vinden, en begonnen zij in het behandelen der zieken een middel van bestaan te zoeken. Het waren dan ook vooral de m o r b i a u l i c i, de 'rijke lui's ziekten', die zij trachtten te genezen door het voorschrijven van eene betere, gezondere levenswijze. De ondervinding heeft echter geleerd, hoe weinig zich de menschen aan de voorschriften der geneesheeren lieten gelegen liggen, en het is dan ook geenszins te verwonderen, dat er met de toeneming der beschaving een aantal ziekten ontstaan zijn, waarvan men nooit te voren iets gehoord of vernomen had. 'De

beschaving', zegt Devay in zijn 'Traité spécial d'Hygiène' 'loopt daarop uit, dat hoe meer de industrie zich uitbreidt, de rassen des te meer ontaarden', en hij illustreert op meesterlijke wijze den treurigen reflex van de toeneming der beschaving op de arbeidende volksklasse. Met recht erkent hij in de hygiëne het middel, om het nadeel, 'twelk uit de beschaving zijn oorsprong heeft, op te heffen, en hij vestigt de aandacht inzonderheid op het huisgezin, waarvan zoo dikwijls het lief en leed, het geluk en het ongeluk der familieleden afhangt. Wat vermag de geneeskunst, wat de wetgeving tegen de ontaarding, welke een gevolg van de schaduwzijde der beschaving is? Zoo goed als niets! De geneesheer moge, met alle hem ten dienste staande middelen der kunst, het geweld der ziekte kunnen bestrijden of de ontstane stoornissen in 't organisme kunnen afleiden en verbeteren, toch staat hij dikwijls machteloos tegenover omstandigheden, die al zijne pogingen, al zijne bemoeiingen, om het lijden van ongelukkige natuurgenooten te verzachten, dwarsboomen en doen mislukken, indien hij niet dagelijks ter zijde gestaan wordt door hen, die zich geroepen achten of zich bereid verklaren, om door eene goede z i e k e n v e r p l e g i n g zijn moeilijke taak te helpen verlichten. En tot het v e r p l e g e n o n z e r z i e k e n i n h u i s leent zich niemand beter dan de v r o u w, in wier natuur de behoefte ingeplant is om voor anderen *te zijn*, *te leven* en *te werken*, wier hart, zooals George Sand zich zoo juist uitdrukt, 'het heiligdom der liefde, zachtmoedigheid, barmhartigheid, het heiligdom van het geduld en dat van de zachtste reflex der Godheid is', de vrouw, die als 't ware geschapen is, om als een hulpbiedende Engel aan het ziekbed harer lievelingen, als eene barmhartige zuster aan de lijdenssponde harer evenmenschen te staan. De zorg en de verpleging der zieken kan daarom aan niemand beter worden toevertrouwd dan aan haar, die zich door haar teeder gevoel, hare opmerkzaamheid, en haren volhardenden ijver onderscheidt, om het den zieke zoo gemakkelijk en aangenaam mogelijk te maken. Het ten uitvoer brengen van alles, wat de geneesheer bevolen heeft, het oplettend waarnemen van de gewone ziekteverschijnselen, dat alles maakt haar zoo bij uitstek geschikt voor de roeping, waaraan zij zich vrijwillig of door den nood gedrongen gewijd heeft. Aan het ziekbed toont de vrouw haar meesterschap boven den man, ja, de innige deelneming eener warme vrouwenziel is voor het gemoed van den zieke, wat de geneesmiddelen voor het lichaam moeten zijn. Hare tegenwoordigheid alleen is reeds voor den zieke eene verkwikking, een weldaad, en het is dus niet zonder vreugde, dat wij de verschijning van een werkje begroeten, waarvan wij den titel hierboven afschreven. Bij ons te lande bestaan er nog weinig goede handleidingen over het verplegen der zieken i n h u i s en, ofschoon wij liever iets *oorspronkelijks* in onze taal over dat onderwerp hadden gewenscht, zoo roepen wij toch een vertaling van Courvoisier's 'Häusliche Krankenpflege' een hartelijk welkom toe, omdat zij werkelijk voor de Nederlandsche vrouw en

ziekenverpleegster een leiddraad is, waarnaar zij zich richten, waarnaar zij handelen kan. Vraagt men ons echter, of wij aan alle beschouwingen van den geachten schrijver onze *onverdeelde* goedkeuring kunnen schenken, dan zouden wij daarop een ontkennend antwoord moeten geven, doch onze aanmerkingen zijn in ieder geval niet zoo overwegend, dat ze afbreuk zouden doen aan het goede doel en de strekking van het overigens lieve boekske. Het spreekt vanzelf, dat men zich niet in alles stipt aan de gegeven voorschriften, wat betreft de inrichting der ziekenkamers, kan houden. Vele omstandigheden maken de naleving daarvan - hoe juist ook uit een gezondheidsoogpunt - onmogelijk. Ofschoon we moeten erkennen, dat het eene schande is, dat welgestelde lieden dikwijls de zonnige, ruime kamers tot opgeschikte receptiezalen maken, en de slechtste kamers voor zieken inruimen (bl. 5), is het toch aan den anderen kant ook waar, dat niet alle gezinnen over een voldoend aantal kamers kunnen beschikken, en dat men zich dikwijls bij eene beperkte ruimte met minder gunstige ziekenvertrekken moet behelpen. Het denkbeeld, om ziekenkamers niet te behangen of alleen met goedgeverniste, gemakkelijk af te wasschen behangsels te bekleeden (bl. 18) is zeer juist en wordt ook door alle hygiënisten gedeeld, doch om alle *groene*, *roode* en *grijze* behangsels onvoorwaardelijk af te keuren, *omdat* ze arsenikhoudend zijn, is wel wat kras. De vrees voor het spook is inderdaad grooter dan de werkelijkheid, want aan den wand is het arsenik geheel onschadelijk, omdat het niet vrij als arsenigzuur, maar innig aan koper-oxyde gebonden is, en in deze verbinding is het arsenik op de behangsels over 't algemeen niet schadelijker dan loodwit, menie, chromaatgeel, groenspaan, cinuaber enz. Over de schadelijke werking dezer niet minder vergiftige metaalverbindingen in vele behangselsoorten, maakt men zich volstrekt niet ongerust, maar aan het arsenik verklaart men den oorlog, *omdat het vluchtig is en zich in dampvorm aan de lucht meedeelt*, maar men vergeet, dat het arsenik in de verfstof niet vrij is en dus ook niet zoo gevaarlijk kan zijn, ten minste niet bij de gewone temperatuur.

Tegenover een Dr. V. Basedow die, nadat het eerst in 't jaar 1839 in de '*Karlsruher Zeitung*' op het gevaar gewezen was, in de alarmtrompet stiet en den menschen een schrik op het lijf joeg, toen hij hun het 'groene spook' in al zijn vreeselijke gedaanten vertoonde, staat een Dr. Krahmer, Prof. in Halle, die op rationeele wijze de beangste gemoederen tot bedaren trachtte te brengen en het geduchte spook op de vlucht dreef; doch de menschen zijn zoo gewoon aan spoken te gelooven, dat men hun dit geloof nog maar niet uit het hoofd kan praten.

Indien de *groene* en andere behangsels werkelijk zoo vergiftig waren als sommigen ons trachten wijs te maken, dan zouden er wel duizenden bij duizenden vergiftigingsgevallen moeten geconstateerd worden. Om alle booze geesten echter voor altijd te bannen, handelt men 't verstandigst door de behangsels eenvoudig te vernissen.

Op het gevaar wijzende, dat wollen, zijden en harige stoffen met het oog op aanhangende smetstoffen kunnen aanbieden, had de Schr. wel kunnen waarschuwen voor de op publieke verkoopingen, van sterfhuizen afkomstige, ten verkoop aangeboden t a p i j t e n en v l o e r k l e e d e n. Ofschoon ook wij, ter wille van de zindelijkheid en ter vermijding van eventueel gevaar, liefst geen tapijten in ziekenkamers zouden zien, zou men, om niet al het decorum weg te nemen, gebruik kunnen maken van geschilderd zeildoek, 'twelk tevens het voordeel heeft, dat het nu en dan met water of vochtige doeken kan gereinigd worden.

In plaats van een bouquet van *natuurlijke* bloemen, die door de uitstooting van zekere gassoorten in ziekenkamers niet passen, zouden wij aan fraaibewerkte kunstbloemen, die geen onderhoud vereischen, de voorkeur geven. Deze voldoen even goed aan 't oogmerk en zijn nooit hinderlijk. Over c a t a p l a s m e n sprekende (bladz. 128) doet de Schr. opmerken, dat men geen *cataplas* en nooit *calteplas* of *carteplas* mag zeggen, omdat deze ‘omslagen’ niets te maken hebben met *koude* of *kaarten.* We hebben van eene dergelijke etymologische taalverwringing nooit iets uit den mond van een beschaafd, welopgevoed mensch gehoord. Van eene keukenmeid of baker moge men zóó iets verwachten, maar zeer zeker zullen dezen bij het eventueel bezigen van de woorden *calteplas* of *carteplas* nooit aan *kou* of *kaarten* denken, en ieder deskundige weet, dat c a t a p l a s m a afgeleid is van het Grieksche □ατ□πλ□σσω, 'twelk *besmeren* beteekent. Onder c a t a p l a s m a verstaat men dus eene met eene brijachtige pap (lijnmeel, haverdegort enz.) *besmeerden* doek of dito compres, dien men op het lijdend deel legt of daar, waar de geneesheer het noodig oordeelt.

Wel is waar zouden we nog menige bedenking over belangrijke onderwerpen als: de l u c h t i n d e z i e k e n k a m e r, den z i e k e n k o s t, en wat dies meer zij, kunnen bespreken, doch ons bestek laat niet toe, al deze bijzonderheden, die we bij de lezing aanteekenden, in 't breede te ontleden. Alleen moeten we nog doen opmerken, dat sommige toestanden, die de Schr. vermeldt, een exclusief Duitsch karakter dragen. Doch dit zijn in zekeren zin maar kleinigheden, die door het vele goede en nuttige, 'twelk het werkje aanbiedt, gemakkelijk overschaduwd worden. De grootste aanmerking, die we op het werkje hebben, is dat de ophelderende figuren *niet* in den tekst, maar achteraan op een uitslaande plaat bijeen gevoegd zijn.

Voor een handboek, 'twelk men van tijd tot tijd wil raadplegen, moeten de figuren op de juiste plaats *in* den tekst aangegeven zijn. Misschien zou deze fout bij een eventueelen herdruk kunnen hersteld worden, evenals de vele taalfouten en Germanismen, die het werkje nu ontsieren. We behoeven slechts te wijzen op de volgende: *gantschen* dag (blz. 15), *korstmogelijk* (15), *luchttrek* (Luftzug=tocht), *verarmoede* (24), *talg*=talk, *helle* kleuren, *spitsboef* (bl. 33 en 36) (vermoedelijk staat er in 't oorspronkelijke: *Bube*, waarvan de beteekenis zal zijn:

een *oningewijde* of op zijn hoogst een *niet goed gezinde*, want het is toch moeilijk aan te nemen ‘dat een of andere *spitsboef* vernietigende (!) courant-artikelen over den auteur schrijven zal). *Boomwollen dekens* (wij zeggen: *katoenen* dekens), *geverfd glas* (wij zeggen: *gekleurd* glas) (68). *Vetvormers* of *meststoffen* (76). 't Is ons een raadsel hoe de vertaler, wien wij blijkens zijn titel geen wetenschappelijke vorming mogen ontzeggen, zulk een slordige, onwetenschappelijke fout heeft kunnen begaan. Weet hij dan niet, dat *Mast* geen *mest* = drek, maar *vetmaken* beteekent? *Daadzaken* (85). *Zorgzaamheid* (86 en 118). *Sardellen (*91) = ansjovis. Op blz. 93 vinden wij de woorden: ‘Zieken moeten evenwel niet gebruiken die met allerlei dieren bevolkte geleiëen.’

Begrijpe het, wie kan! *Zemelenbrood* (99). De vertaler heeft zich door het Duitsche woord *Semmel* laten verleiden; *Semmel* beteekent *wittebrood*, terwijl onze *zemelen* in 't Duitsch *Kleie* beteekenen. Volgens den vertaler zou dan *Kleienbrod* zeker *kleibrood* (van klei gebakken) moeten zijn. *Vloedwater* (114) = rivierwater (Flusswasser). *Geesteskranken* = zieken met zwakke geestvermogens. ‘De ziekenverpleegster moet een aantal vaten bij de hand hebben’ lezen we op blz. 128. *Gefäss* beteekent zeer zeker een *vat*, maar in dit geval moet men bepaald denken aan *voorwerpen*, waarin de bedoelde stoffen kunnen worden opgevangen.

Voegen we hier nog bij: een aantal spelfouten en een willekeurig omspringen met de oude en nieuwe spelling, zooals *beddengoed* en beddegoed; *moeielijk* en moeijelijk; *zamenhang*, *oorenspuitje*, *eierdooier*, *gedistilleerd* (lees: gedestilleerd) water, *kippeneieren*, *waarna* in plaats van *waarnaar* (73), *dagelijks* verlies (lees: *dagelijksch*,) *noch* in plaats van nog (77), enz, enz., dan zal men ons toestemmen, dat de vertaling zeer slordig en onoplettend bewerkt is. 't Is waarlijk jammer van het werkje, 'twelk we overigens gaarne in veler handen wenschen.

De typographische uitvoering is keurig; fraai papier en een duidelijke letter maken het boekske zeer aanbevelingswaardig, terwijl een alphabetisch register het ‘naslaan’ gemakkelijk maakt.

D^{r}. S.

Staatkunde en geschiedenis.

Vertegenwoordiging van meerderheid, of ook van minderheden?

I.

Eenige jaren geleden schreef ik in het *Weekblad voor de Burgerlijke Administratie* in vervolgstukken over eene m.i. noodzakelijke wijziging van ons kiesstelsel, voor zoover dit betreft de keuzen van leden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Ik heb dus gelegenheid gehad, om hetgeen sedert dien tijd daartegen opgemerkt is te overwegen, maar die overweging heeft niet tot eene wijziging mijner inzigten geleid. Het genoemde *Weekblad* wordt meer bepaaldelijk voor hen, die hunne studie van het staatsregt maken, geschreven, maar het kiesstelsel is geene zaak, waarbij alleen deze personen belang hebben; het is integendeel eene aangelegenheid, die voor allen van zeer groot gewigt is. Wij allen moeten aan de wet gehoorzamen, en het scheelt zeer veel wie onze wettenmakers zijn, en hoe zij worden gekozen. Om deze reden vooral wenschte ik enkele mijner denkbeelden over deze aangelegenheid in dit meer algemeen gelezen Tijdschrift te doen opnemen. Zij zouden dan eene meer algemeene beoordeeling kunnen vinden, en het oordeel over het al of niet juiste daarvan zou meer zijn zooals ik dat verlang bij eene zaak, die in zoo groote mate allen aangaat.

Bovendien vind ik aanleiding om op het onderwerp terug te komen, daar ik meen te bespeuren - onderscheidene voorteekenen schijnen dit aan te duiden - dat binnen een niet lang tijdsverloop eene herziening van ons kiesstelsel zal worden aan de orde gesteld, terwijl men, naar het mij voorkomt, zeer begint over te hellen, om daarbij een verkeerden weg in te slaan.

Toen ik over eene wijziging in ons kiesstelsel schreef, was ik evenals nu doordrongen van de groote gebreken, die het aankleven, terwijl

ik van eene hoofdstelling uitging, die men thans tracht te ondermijnen; die hoofdstelling echter moet m.i. vastgehouden worden of men verzeilt van de Scylla op den Charybdis.

Mijne hoofdstelling was deze: dat de Tweede Kamer moest zijn de uitdrukking van de gezindheid der meerderheid van het tot kiezen bevoegd verklaarde volk. Ons tegenwoordig kiesstelsel, waarin door distrikten gekozen wordt, geeft ons dat niet; het geeft ons dikwijls eene vertegenwoordiging van minderheden.

Zal ik dit door voorbeelden behoeven aan te toonen? In een distrikt, waar, zoo als zulks meermalen gebeurt, kandidaten door kiesverenigingen zijn gesteld, die niet in den geest der meerderheid van de kiezers vallen, komt gewoonlijk slechts een klein gedeelte van het aantal kiezers op; de overigen onthouden zich van stemming, omdat zij niet genegen zijn hunne stemmen op een der gestelde kandidaten uit te brengen, en toch, zoo zij op anderen stemmen, hunne stemmen, zooals men dat pleegt te noemen, in het water werpen. Eene meerderheid van die minderheid kiest nu de gestelde kandidaten.

Doch ook al mogten de gestelde kandidaten in den geest der meerderheid vallen, dan zal het toch nog altijd slechts eene meerderheid *in het kiesdistrikt* zijn, die kiest, terwijl eene daar bestaande minderheid zich zal onthouden van stemmen.

Om hierin te voorzien nam ik een stelsel aan, waardoor de werkelijk *in het land* bestaande meerderheid, hetzij dan Roomsch-Katholijk of Protestantsch, hetzij conservatief, anti-revolutionair of liberaal, tot haar regt zoude kunnen komen, een stelsel, dat reeds sedert de invoering der gemeentewet met goed gevolg voor de keuzen der gemeenteraadsleden was in praktijk gebragt, en dat m.i. het groote beginsel van art. 74 der grondwet meer zou verwezenlijken.

Alle kiezers in het geheele land moesten medewerken bij de vervulling van elke vacature. Er moest voortaan niet meer *door* kiesdistrikten, maar *in* kiesdistrikten worden verkozen, zoodat b.v. in het kiesdistrikt Arnhem met gunstigen uitslag zou kunnen worden gestemd op den heer A, die in het kiesdistrikt Groningen, maar niet in het kiesdistrikt Arnhem, kandidaat was gesteld. Op die wijze zou de verkiezing worden, niet de uitdrukking van eene meerderheid in een of ander kiesdistrikt, maar de uitdrukking van den wil der meerderheid van het geheele kiesbevoegde volk.

Ik meende toen - en om de waarheid te zeggen meen ik het nog - dat zulk eene wijziging in ons kiesstelsel kon worden aangebragt zonder eene wijziging van art. 76 der grondwet noodzakelijk te maken. De heer Mr. L. de Hartog kon zich daarmede echter niet vereenigen. Volgens zijne zienswijze moest, zoo men eene verandering in ons kiesstelsel wilde daarstellen, zooals ik dat bedoelde, noodzakelijk art. 76 der grondwet eene wijziging ondergaan. Zijn zeer lezenswaardig betoog ter zake is te vinden in nummer 1051 van het *Weekblad voor*

de Burgerlijke Administratie. Ik heb het betoog beantwoord in de nummers 1054, 1055 en 1056 van dat *Weekblad*, waarop Mr. de Hartog heeft gerepliceerd in de nummers 1068 en 1069, terwijl de redactie ten slotte in nummer 1071, met wederlegging van het betoog van Mr. de Hartog, haar gevoelen over deze zaak heeft gezegd.

Zooals ik reeds zeide, ik ben, ook na herhaalde overweging van de daartegen gemaakte objectiën, en na de lezing van hetgeen Mr. L. de Hartog nog ter zake betoogd heeft in de Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeentebestuur, 21ste deel, 1ste aflevering 1876, pag. 54-60, alsmede van hetgeen reeds vroeger door Mr. W.A. Reiger in *De Gids* van 1872 no. 4 opgemerkt was - (ik kom op die opmerkingen later terug) - nog volstrekt niet tot de meening gekomen, dat voor de wijziging, die ik toen in het kiesstelsel wenschte, eene verandering van art. 76 der grondwet zou noodig geweest zijn, maar ik verlang thans iets meer, en daarvoor zou wel degelijk eene wijziging van genoemd grondwetsartikel noodig wezen; ik verlang eene verandering in den waarborg der kiesbevoegdheid. Het genoemde grondwetsartikel bepaalt o.a. daarvoor het betalen van eene zekere som in de direkte belastingen, en de tegenwoordige kieswet heeft beslist, dat men onder dit *betalen* het *aangeslagen zijn* heeft te verstaan. Waarom heeft de grondwet dien waarborg gesteld? Omdat men het toen voor een goeden en juisten waarborg hield? Ik geloof het niet; men was reeds, toen men de bepaling maakte, van de juistheid van dien waarborg niet zeer overtuigd; eene enkele lezing van de geschiedenis der vaststelling van de artikelen 74-78 der grondwet bij Voorduin, pag. 191 en volgende, kan dit m.i. aantoonen. De hoofdzakelijke reden, waarom men dien waarborg aannam, was eigenlijk daarin gelegen, *dat men op dat oogenblik niets beters wist.* Thans echter, nu er zoovele jaren sedert het jaar 1848 zijn verloopen, en nu in zoovele punten de toen bestaande denkbeelden gewijzigd zijn, weet men wel degelijk iets beters, dan het betalen of het aangeslagen zijn in de direkte belastingen. In het wetsontwerp tot wijziging der kieswet, door den heer Mr. Heemskerk voorgedragen, werd zeer bepaaldelijk rekening gehouden met de zoogenoemde capaciteiten, ofschoon men daaraan, om in eene zekere overeenstemming met art. 76 der grondwet te blijven, altijd nog het betalen van eene kleine som in de direkte belastingen oplegde. Op dien weg zal men dienen vooruit te gaan; de census zal moeten vervallen, maar daarentegen zal de grondwet in dien zin behooren te worden gewijzigd, dat van elkeen, die tot de kiezers wil behooren, het bewijs eener zekere mate van intellectuele en morele ontwikkeling moet worden gevorderd.

Ik begrijp die angstvallige vrees voor het wijzigen van de grondwet niet. Naar mijn inzien is zij kleingeestig. Wat vreest men eigenlijk? Vreest men reactie? Die vrees is blijkbaar ongegrond. Het klubje van hen, die een toestand als die van vóór de grondwet van 1848

terug zouden wenschen, is een zeer klein klubje, en het zou niets vermogen tegenover de groote meerderheid van hen, die de hoofdbeginselen der tegenwoordige grondwet zijn toegedaan. Vreest men de bezwaren van het zoogenaamde geavanceerde liberalisme? Ook daarvoor behoeft men bij onze zoo uiterst bedaarde Hollandsche natie geen groote vrees te koesteren. De denkbeelden aan dat liberalisme eigen mogen, zooals sommigen schijnen te meenen, de denkbeelden der toekomst zijn, tegenwoordig kunnen ze op onzen bodem nog niet aarden. - Men ga slechts die denkbeelden in hunne bijzonderheden en noodzakelijke gevolgen na, en lette op den geest der meerderheid van ons volk, zoowel van het ontwikkelde als van het minder ontwikkelde gedeelte daarvan, en men zal bevinden, dat ik de waarheid spreek.

Waarom dan die vrees voor eene herziening der grondwet, die reeds dertig jaren heeft bestaan, en waarin alle deskundigen gebreken zullen erkennen? Waarom om die reden de noodzakelijke herziening van sommige bepalingen dier grondwet tegengehouden?

Doch genoeg, ik ga over tot de reden waarom ik schrijf; ik heb die reeds geformuleerd in den titel, dien ik aan dit geschrift heb gegeven. Juist in de dagen, toen ik mijne stukken over ons kiesstelsel in het *Weekblad voor de Burgerlijke Administratie* deed opnemen, verscheen n°. 10 van *De Gids* van 1869, waarin een belangrijk stuk van Dr. R. Fruin, hoogleeraar te Leiden, tot titel voerende: ‘De quaestie der kiesdistrikten’, was opgenomen. Hij had de beleefdheid mij er een afdruk van te zenden, en ik zorgde dat er in het meergemelde *Weekblad* verslag van werd gedaan. Dat verslag was van den volgenden inhoud:

‘De heer Dr. R. Fruin, hoogleeraar te Leiden, heeft in *De Gids* van 1869 n°. 10 een stuk geplaatst over de quaestie der kiesdistrikten.

Blijkens dat belangrijk stuk is de hoogleeraar het volkomen eens met Mr. van Oosterwijk, betreffende de noodzakelijkheid eener wijziging van ons kiesstelsel; hij stemt geheel toe, dat het eene vertegenwoordiging levert verschillend van de ware volksvertegenwoordiging, en dat dit in strijd is met het wezen der zaak. Daardoor is, ook zijns inziens, dat stelsel veroordeeld, en mag niet blijven voortbestaan. Hij kan zich echter niet vereenigen met het stelsel door Mr. v. O. aanbevolen, en dit vindt voornamelijk daarin zijn grond, dat hij het met Mr. v. O. niet eens is over datgene, wat eigenlijk een volksvertegenwoordiging behoort te zijn.

Hij zegt dienaangaande: ‘Indien het juist was, wat de heer van Oosterwijk onlangs heeft beweerd: ‘dat de volksvertegenwoordiging de uitdrukking behoort te zijn van de gezindheid der meerderheid van het tot verkiezen rijp verklaarde volk’, zou zeker de door hem aanbevolen wijs van verkiezen de meest geschikte zijn. Maar ik ontken de juistheid van zijn beginsel. Een volksvertegenwoordiging moet, om aan

haar naam en wezen te beantwoorden, niet slechts de meerderheid, maar ook de minderheden, ieder naarmate van haar kracht en beteekenis, vertegenwoordigen.

Kernachtig is dit uitgedrukt door Guizot: ‘Le but du gouvernement représentatif n'est atteint que par le triomphe de la vraie majorité, la minorité constamment présente et entendue. Si la majorité est déplacée par artifice, il y a mensonge. Si la minorité est mise d'avance hors de combat, il y a oppression.. Dans l'un ou l'autre cas le gouvernement représentatif est corrompu.’

Om dit laatste tegen te gaan en zijn stelsel te verwezenlijken, wenscht de hoogleeraar eene vertegenwoordiging in het leven te roepen, niet van partijschappen in den slechten zin van het woord, maar van partijen of rigtingen, met andere woorden van vereenigingen van gelijkgezinde staatsburgers tot behartiging van het volksbelang naar hunne eigenaardige zienswijs.

‘Ik hef,’ zegt hij, ‘de verdeeling in kiesdistrikten op: het geheele volk vormt één distrikt, één centraal bureau bestuurt het verkiezings werk over het geheele land. Van wege dit bureau wordt, zoo kort doenlijk vóór den tijd der verkiezing, aan elken kiesgeregtigde door het gemeentebestuur waaronder hij woont, een brief bezorgd, waarin gevraagd wordt: of hij ditmaal met eenige erkende kiesvereeniging wil stemmen, en zoo ja, met welke; een lijst van de kiesvereenigingen, die door het bureau erkend zijn, gaat daarbij. Wie op dien brief niet antwoordt, verklaart door zijn zwijgen, dat hij geen deel wil nemen aan de ophanden verkiezing. Anders moet het antwoord op dien brief, zelf geschreven en door den kiesgeregtigde onderteekend, op de thans gebruikelijke wijze bij het plaatselijke bureau op een bepaalden dag in persoon worden ingeleverd. Uit de ingekomen antwoorden maakt het centraal bureau nu zoo spoedig mogelijk op: 1o. hoeveel kiesgeregtigden aan de verkiezing zullen deelnemen; 2o. hoeveel zich voor iedere vereeniging hebben verklaard, en hoeveel buiten alle vereeniging verlangen te stemmen. Daaruit leidt het af hoeveel vertegenwoordigers elke vereeniging, en hoeveel de afzonderlijk stemmende kiezers te benoemen zullen hebben. Het doet dit op deze wijs. De Kamer bestaat uit 80 leden. Indien dus van de 100.000 kiezers 80.000 voornemens zijn te stemmen, bestaat de kiezersafdeeling, die één lid mag kiezen, uit 1000. Stellen wij nu, dat zich voor de vereeniging der liberale partij 35.000 kiezers hebben verklaard, dan kiest die vereeniging 35 afgevaardigden; voor de conservatieve vereeniging hebben zich 20.000 verklaard, voor de katholijke antirevolutionairen 12000, voor de protestantsche 8000, derhalve hebben die vereenigingen respectivelijk 20, 12 en 8 vertegenwoordigers te kiezen; de 5000 overige kiezers zijn tot geen vereeniging toegetreden; gezamenlijk kiezen zij dus 5 vertegenwoordigers. Zoodra deze berekening afgeloopen is, wordt de uitkomst bekend gemaakt, en aan ieder kiezer een stembiljet gezonden, dat aan het

hoofd den naam draagt der vereeniging, waarbij hij zich heeft gevoegd, en verder opgaaf bevat van het getal der door zijne vereeniging te kiezen leden, en ruimte om er de namen van zooveel kandidaten in te schrijven. De kiezer brengt dit biljet ingevuld, maar niet onderteekend, op de thans gebruikelijke wijs terug. Het centrale bureau sorteert de biljetten voor de vereenigingen, en telt de stemmen op, die ieder der kandidaten verworven heeft. Van hen, die de meeste stemmen hebben bekomen, worden er zooveel verkozen verklaard als de partij vertegenwoordigers te kiezen had.'

Dat is het plan van den hoogleeraar in hoofdtrekken. Hij verwacht daarvan vele voordeelen; bepaaldelijk dat geen aaneenkoppeling van eigenlijk niet geheel eenstemmige rigtingen meer zou noodig zijn. 'Thans wordt,' zoo zegt hij, 'eene partij, ook bij aanmerkelijk verschil van inzigt tusschen hare aanhangers, bijeengehouden door de vrees voor de tegenpartij. Stel u voor, dat de meer geavanceerde liberalen zich ergens afzonderden van de overigen en een eigen kandidaat aanbevalen. Welk een wraakgeschrei zou er opgaan! Verraad aan de goede zaak zou zulk een handelwijs heeten. Bedenk slechts: in sommige steden bestaan twee liberale kiesvereenigingen, de een wat meer, de ander wat minder democratisch van bedoeling en zamenstelling. Hoe zelden toonen zij hare eigenaardigheid door het stellen van eigen kandidaten. De een schikt zich naar de ander; in onderling overleg worden door beiden dezelfde kandidaten gesteld. De publieke opinie vordert dit: immers de hoofdzaak is de overwinning der partij; de keus der personen moet daaraan ondergeschikt blijven. In mijn plan is zulk eene aaneenkoppeling niet meer noodig. Elke verscheidenheid van zienswijs kan zich uiten, zonder eenig gevaar voor de maatschappelijke belangen. Om daartoe zoo ruim mogelijk gelegenheid te geven, moet de erkenning van nieuwe kiesvereenigingen door het centraal bureau zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt worden. Bij voorbeeld op deze wijs. Iedere vereeniging van minstens 100 kiesgeregtigden, die hare beginselen en bedoelingen in een kort programma, door hare leden onderteekend, kenbaar maakt aan het bureau, heeft regt om onder den naam, dien zij in overleg met het bureau aanneemt, op de lijst der erkende vereenigingen geplaatst te worden. Zij kan verder door al de middelen der publiciteit aanhangers trachten te winnen. Verkrijgt zij er zooveel als noodig is om eene afdeeling te vormen, dan heeft zij het regt verworven om een vertegenwoordiger te kiezen; verkrijgt zij het dubbel aantal, dan heeft zij regt op twee vertegenwoordigers. Ik zou bij deze berekening den gewonen regel willen gevolgd hebben, dat de helft en daarboven voor een geheel, daar beneden voor niets wordt gerekend - met dien verstande evenwel dat, om regt op een eersten vertegenwoordiger te krijgen, het volle getal vereischt werd; eene zienswijze, die geen 80ste der kiezers voor zich heeft kunnen winnen, verdient nog niet vertegenwoordigd te worden. Wanneer dit laatste plaats had,

zou men nog in tijds aan hen, die er zich voor verklaard hadden, de gelegenheid dienen te geven om zich bij eene der andere vereenigingen, die wel het vereischte aantal hadden bekomen, naar ieders welgevallen, te voegen. De bijzondere bepalingen, die hieruit voortvloeijen, laat ik kortheidshalve ter zijde, zij leveren geen praktisch bezwaar op. Het zou b.v. kunnen gebeuren, dat de Kamer een lid boven of beneden de 80 bekwam, al naar dat er toevallig meer getallen boven de helft voor heele, of beneden de helft voor niet gerekend moesten worden; maar dit zou tamelijk onverschillig zijn.'

Zooals de heer Fruin verder zegt, 'zou deze vrije groepering allerlei vereenigingen toelaten. Het volk zou telken reize de wijs van verkiezen zelf bepalen. In geval het de voorkeur gaf aan het stelsel, door den heer van Oosterwijk en anderen in bescherming genomen, zou niets verhinderen, dat het dit in praktijk bragt. Het behoefde daartoe slechts te verklaren met geen vereeniging te willen stemmen, zoo stemden allen gezamenlijk. Ook de indeeling in kiesdistricten kon blijven bestaan, voor zoover het volk dit verlangde. Wenschten de gelijkgezinden van eene provincie of van eene stad zich aaneengesloten te houden, dan zou zich eene vereeniging kunnen vormen van Amsterdamsche liberalen, van Haagsche conservatieven, van Friesche antirevolutionairen, hoewel het natuurlijk ook elders wonenden zou vrijstaan zich daarbij aan te sluiten en geen inwoner daartoe verpligt zou wezen.'

Tot dusver het verslag in het *Weekblad.* Men ziet het, in het stelsel van den heer Fruin werd eene vertegenwoordiging ook der minderheden voorgestaan. Reeds voor dat ik van dat stelsel kennis verkreeg, had ik in het voormelde *Weekblad* het stelsel van Thomas Hare opgegeven en bestreden(*). Ten aanzien van het stelsel van Dr. Fruin, dat m.i. evenwel verre de voorkeur verdiende boven dat van Hare, zeide ik ongeveer het volgende:

Naar mijne beschouwing behoort de volksvertegenwoordiging te wezen de uitdrukking der gezindheid van het tot mederegeren rijp verklaarde volk; de heer Fruin echter meent dat zij, om aan haren naam en haar wezen te beantwoorden, niet slechts de meerderheid maar ook de minderheden, ieder naar mate van hare kracht, moet vertegenwoordigen.

Bovenaan plaats ik het beginsel, waar men in elke maatschappij, in elke vereeniging van menschen, die *gelijke* regten hebben, redelijkerwijs niet buiten kan, namelijk dit, dat de wil van de stemhebbende meerderheid moet beslissen. Die beslissing, die wil, kan onjuist en verkeerd wezen; zij kan strijdig zijn met de waarachtige eischen van het algemeen belang; dikwijls kan het geval zich voordoen, dat niet de meerderheid, maar integendeel eene zeer kleine minderheid de zaak aan het regte eind heeft; dit alles neemt niet weg dat, waar

(*) Dat stelsel bragt ook eene vertegenwoordiging van minderheden mede, en ik achtte het voor praktische toepassing geheel onvatbaar wegens het kunstmatige van de inrigting daarvan.

men eenmaal gelijkheid van regten erkent, ook de meeste stemmen der stembevoegden zullen moeten beslissen.

Het eenige wat aan de minderheid, die het welligt beter inziet, overschiet, is door de kracht van het betere argument het verkeerde inzigt der meerderheid aan te toonen, opdat zij daarvan zoo mogelijk terugkome en de zienswijze der minderheid aanneme. Zoo gaat het eigenlijk in alle zaken, en het is m.i. billijk en rationeel. Wij menschen staan tegen elkander over met gelijke regten; de absolute waarheid, het absolute regt bezit niemand; elk kan slechts zeggen wat hij voor waarheid en voor regt *houdt;* zoowel de minderheid als de meerderheid kan zich daarin vergissen, en het spreekt dus van zelf dat, wanneer het algemeene belangen geldt, de zienswijze der meerderheid van de stembevoegde belanghebbenden zal dienen te beslissen. Wat is de wet? Wat behoort zij te zijn? Ik mag deze vraag wel doen, want men schijnt die ook in deze aangelegenheid, waarbij zij toch zeer te pas komt, dikwijls te vergeten. Moet de wet zijn de meest voortreffelijke regel? Zoo ja! dan zal zij door eene zeer kleine minderheid, misschien door een enkeld uitstekend man moeten zijn uitgedacht, en dan is ons tegenwoordig regeerstelsel de ongerijmdheid zelve. Of moet de wet zijn eene voorziening in eene door de groote meerderheid gevoelde en erkende behoefte? Zonder twijfel het laatste. De wet moet passen voor het volk, waarvoor zij gemaakt wordt; zij moet geschikt zijn voor en ingerigt zijn naar het standpunt, waarop de groote meerderheid staat. Die meerderheid moet in staat zijn hare noodzakelijkheid en nuttigheid te erkennen, of men zal weinig met haar uitrigten, hoe voortreffelijk zij ook moge zijn. Is dat standpunt laag, men zal dat als zeer ongelukkig kunnen betreuren; men zal pogingen kunnen en moeten doen om dat standpunt te verhoogen, maar men zal toch niet kunnen ontkennen, dat die groote meerderheid belanghebbende is, en dat zij met regt zal kunnen vorderen dat, zoolang zij niet door eene betere regeling gediend is, de zaak in haren geest worde ingerigt.

Maar, zegt men, in mijn stelsel zal de sterkste partij alle overigen overvleugelen, en men vindt daarin een groot bezwaar. Ik erken dat dit het geval zal wezen, maar het bezwaar, dat men daarin ziet, zie ik niet. Ik geloof, dat de sterkste partij uit den aard der zaak dat regt heeft, en dat men het haar op den duur ook niet zou *kunnen* onthouden. Stel eens, dat het tot mederegeren rijp verklaarde volk geene vertegenwoordigers koos, maar zelf vergaderde en beraadslaagde; welke maatregelen zouden dan worden genomen, welke wetten zouden worden vastgesteld? Immers zoodanige maatregelen en wetten als de meerderheid verlangde? Van anderen zou stellig zelfs geen sprake kunnen zijn; de geest der meerderheid zou zich in alles openbaren. En zou men dan nu, nu het kiesbevoegde volk slechts kiest, door eene kunstmatige inrigting van het kiesstelsel een ander effect mogen

trachten te bewerken? Zal men in deze handeling, die men aan het kiesbevoegde volk toevertrouwt, de uitdrukking van den geest der meerderheid mogen tegenhouden? Neen, ik geloof, dat dit bepaald onbillijk en met de natuur der zaak strijdig zou wezen. Het regt, dat ten opzigte van elk algemeen belang geldt, moet ook gelden ten opzigte van het algemeen belang der verkiezing. Is de meerderheid van het kiesbevoegde volk liberaal, eene liberale vertegenwoordiging zal het moeten representeren; is die meerderheid conservatief, welnu, dan moet de minderheid ook genoegen nemen met eene conservatieve vertegenwoordiging.

Die minderheid is daarom niet dood of magteloos. Zij kan door daad en woord hare beginselen in de maatschappij blijven voorstaan; zij kan ze duidelijk maken, ze aanbevelen, ze verdedigen en daardoor, wanneer zij het regt en de waarheid aan hare zijde heeft, allengs van minderheid meerderheid worden.

Men heeft gezegd: de vertegenwoordiging, wil zij dien naam verdienen, moet representanten hebben van alle rigtingen en belangen, die in den staat leven. Ik geloof echter, dat dit denkbeeld onmogelijk te verwerkelijken zou zijn. Hoe toch zou het mogelijk wezen, dat *alle* rigtingen en belangen - en zelfs de kleinsten zouden dan daarop aanspraak hebben - vertegenwoordigd werden?

Maar gesteld dat de zaak uitvoerbaar ware, dan zou het toch in geen geval op eene andere wijze mogen geschieden dan in *dezelfde* verhouding, als waarin de verschillende belangen en rigtingen tegenover elkander in den staat bestaan. Kon men evenwel deze verhouding behoorlijk bewerkstelligen (en dat kan men stellig niet), dan zou men dadelijk dezelfde overvleugeling ondervinden, die men in den staat zelven waarneemt, en er zou uit voortvloeijen, dat die groote menigte van belangen en rigtingen bij de vertegenwoordiging al heel weinig baat vond.

Maar heeft men gezegd, - erkennende dat de meerderheid behoort te beslissen - de minderheden moeten worden *gehoord*, al kunnen zij dan ook de overwinning niet behalen. ‘Si la minorité est mise d'avance hors de combat’ - zeide Guizot - ‘il y a oppression.’ En John Stuart Mill verlangde dat het parlement zou zijn: ‘een volksbureau van klagten en een congres van denkwijzen; een strijdperk, waarin niet slechts het gevoelen van de natie in 't algemeen, maar ook het gevoelen van elk deel der natie in het bijzonder, en zooveel doenlijk het gevoelen van elk uitstekend man zich uitspreken en andersdenkenden tot wederlegging uitdagen kon.’

Ten aanzien van dit laatste zou men kunnen zeggen, dat dan het parlement, geheel in strijd met zijn wezen, zou worden een dispuut-collegie, waar ieder orgaan van welke kleine minderheid ook - want men houde het wel in het oog, als men eenmaal het stelsel der ver-

tegenwoordiging van minderheden aanneemt, dan wordt het zuivere willekeur om b.v. te zeggen: eene minderheid van 1000 leden heeft regt om vertegenwoordigd te worden, maar eene minderheid van 999, 500 of 300 niet - waar ieder orgaan van welke kleine minderheid ook, zeide ik, zich zou verpligt rekenen zijn stem te doen hooren, want het doel van zijn lidmaatschap zou juist wezen om *gehoord* te worden en andersdenkenden tot wederlegging uit te dagen. Ongelukkig inderdaad, zoo die andersdenkenden den handschoen opnemen, want dat zou weder een repliek noodzakelijk maken, en zoo zoude men, zonder dat van afdoening van zaken de rede zou kunnen wezen, aan den praat kunnen blijven tot aan het einde der dagen.

Tegen het denkbeeld van Guizot zoude men kunnen opmerken, dat hij geheel voorbijzag, dat het parlement niet de eenige plaats is om de belangen der minderheid te bepleiten. In een land, waar het regt van vereeniging en vergadering, het regt van petitie en de vrijheid van drukpers bestaan, kan ieder belang, iedere rigting zich uiten. Door de vrije pers vooral kan men zijne meeningen openbaar maken en verdedigen. Een goed boek of een goed tijdschrift vindt oneindig meer lezers en beoordeelaars, dan eene redevoering in de Tweede Kamer, die wel in het Bijblad van de Staatscourant wordt opgenomen, maar die gewoonlijk slechts *zeer weinig* lezers vindt, terwijl ze ook somtijds maar een zeer klein aantal eigenlijke hoorders heeft gevonden. - Door de drukpers kan elke rigting zich doen hooren, kan elk belang, hoe klein ook, worden bepleit; men kan daarmede zoowel tot de regering en de vertegenwoordiging, als tot het gansche volk spreken en zal beter worden gehoord, verstaan en beantwoord, dan dit veelal in het parlement zal plaats vinden. Om dit doel te bereiken is het alzoo volstrekt niet noodig, dat men door eene kunstmatige inrigting van ons kiesstelsel en met schending van het beginsel, dat voor elk algemeen belang moet gelden, een orgaan aan elke - nog wel willekeurig bepaalde - minderheid in het parlement zou moeten verzekeren. En wat de *overheersching* der meerderheid en de *onderdrukking* der minderheden aangaat, waarvan men ten opzigte van het stelsel, dat door mij voorgestaan wordt, zoo breed heeft opgegeven, ik geloof inderdaad, dat de vrees daarvoor eene hersenschimmige vrees zou blijken te zijn. Op den voorgrond moet worden gesteld het beginsel, dat men over het algemeen toegeeft, namelijk dat overal, waar het algemeene belangen geldt, de stembevoegde meerderheid regt heeft op eene regeling daarvan naar haren geest; acht men hierin overheersching der meerderheid en onderdrukking der minderheden gelegen, dan is er geen andere raad te geven dan dat zij, welke die meening voorstaan, elke vereeniging van gelijke regten hebbende menschen zullen dienen te verlaten, want daarin zal redelijkerwijs geene andere regeling mogelijk wezen. *Onderdrukking* der minderheid is daarin niet gelegen, en zij kan daaruit ook, naar mijn inzien, niet ontstaan. De

rigting, die door de meerderheid gesteund aan het bewind is, heeft belang om dien steun te behouden. Zij zou dien steun verliezen en eene andere rigting zou haar in het bewind vervangen, als zij onregt jegens de minderheden pleegde. Dergelijke wijze van handelen zou geheel onder het bereik der beoordeeling van de kiezers vallen, en de meesten van hen zouden de rigting niet langer willen steunen, waaraan dat verwijt teregt kon worden gedaan. De gematigde, verstandige meerderheid, die aan het bewind was, zou dit begrijpen. Zij zou weten dat haar eigen belang medebragt om, bij het toepassen harer beginselen, de wezenlijke behoeften der minderheden niet voorbij te zien(*). Ik zeide 'de gematigde, verstandige rigting' en geene andere dan die, behoort aan het bewind te kunnen komen; daartegen juist kunnen de kiesstelsels waken. Reeds meermalen heb ik gesproken van het tot kiezen bevoegd verklaarde volk, en dat is juist het punt, waarop men ter zake behoort te letten; geen ander gedeelte van het volk behoort daartoe bevoegd te worden verklaard, dan zoodanig gedeelte, waarvan men zich verzekerd kan houden, dat het de voornaamste vereischten voor het behoorlijk uitoefenen dezer bevoegdheid, namelijk eene zekere mate van intellectuele en morele ontwikkeling, bezit. Is zoodanig gedeelte bij een volk te vinden - en ik meen dat dit bij een volk als het onze het geval is - dan behoeft men bij de vertegenwoordigers, die het zal gekozen hebben, voor geene *onderdrukking* der minderheden te vreezen. In mijn stelsel zouden natuurlijk de minderheden van haar regt moeten gebruik maken, om hare behoeften en belangen niet te verzwijgen. Bij zoodanig zwijgen zou ligt veronachtzaming mogelijk zijn. Maar ik geloof ook niet, dat over deze al te groote bescheidenheid, die bestaande bezwaren en grieven deed verzwijgen, bij onze staatsinrigting veel te klagen zou zijn. De publieke zaak is openbaar en wordt openbaar behandeld, en men is niet te beschroomd om er zijn oordeel over te zeggen. De minderheden, die toch ook in den gewonen loop van zaken steeds zullen trachten van minderheden meerderheid te worden, en daartoe voor hare rigting door het mondeling en schriftelijk uiteenzetten van hare stellingen voor-

(*) Om een voorbeeld te nemen: de meerderheid van het kiesbevoegde volk schijnt te hebben gewild de neutrale staatsschool. Zij had dus regt om die daar te stellen; maar er waren minderheden, die zich met het beginsel der neutrale school niet konden vereenigen, en die deze school zelfs als een verderf voor hunne kinderen beschouwden. Was nu de meerderheid hartstogtelijk en onverstandig geweest, had zij die minderheden willen *onderdrukken*, dan zou zij b.v. gezegd hebben: andere dan de neutrale staatsscholen zullen er niet wezen; ons beginsel is het eenige goede; zij, die dat beginsel niet zijn toegedaan, zijn dwazen; hunne kinderen *moeten* zij zenden op de neutrale school. Zoo is het echter niet geschied. Integendeel, wel verre van de andersdenkenden in de schoolquaestie te dwingen, heeft de meerderheid hen vrijgelaten. Niemand behoeft zijn kind op de neutrale staats-school te zenden; er mogen bijzondere scholen bestaan, ook van kerkelijke rigting. Men had misschien iets meer kunnen doen tot wegneming der bezwaren van de minderheden, maar in ieder geval, als de meerderheid nu op deze wijze handelt, dan maakt zij gebruik van haar regt zonder onregt te plegen, en daarin is geene onderdrukking van de minderheden gelegen.

standers te winnen, zullen dit te meer doen, wanneer er zaken aan de orde zijn, waardoor hare belangen en behoeften zouden kunnen worden gekrenkt. Zij kunnen petitioneren, en daardoor hare bezwaren aan de regering zelve bloot leggen. Op deze wijze is het ondenkbaar, dat de aan de regering zijnde meerderheid onbekend met de bezwaren der minderheden zou blijven. Van veronachtzaming op grond van onbekendheid zal dus wel geen sprake kunnen zijn, en van veronachtzaming met opzet evenmin, als het waar is, wat ik zoo even betoogde.

Men heeft de volgende objectie tegen het bestaan eener meerderheid gemaakt: 'Het bestaan eener gesloten, zich zelve bewuste, de meerderheid des lands uitdrukkende meening is eene fictie. Bij zeer enkele, het hart onzer nationaliteit rakende hoofdbeginselen, mag men met regt van "*de* openbare meening" spreken, en zich op haar beroepen, maar voor alles wat de dagelijksche politiek - de politiek van alle dagen - aangaat, bestaat deze, zich als eene gesloten meerderheid latende gelden openbare meening niet. Er bestaan integendeel bij het volk allerlei elkander kruisende, elkander aanvullende of afstootende openbare meeningen. Er zijn antipathieke openbare meeningen, en ook andere, die, hoezeer van elkander verschillende, toch sympathiseren en een eind wegs met elkander medegaan.'

Daartegen echter is opgemerkt: 'In deze betwijfeling wordt het bestaan eener gesloten, zich zelve bewuste, openbare meening erkend; zij zou echter alleen eenige het hart onzer nationaliteit rakende hoofdbeginselen betreffen; in de dagelijksche politiek zou zij niet bestaan. De vraag is, wat verstaat men onder deze dagelijksche politiek? Verstaat men daaronder de zaken van ondergeschikt belang, die geene bepaalde rigting raken, en waaraan b v. zoowel de zoogenaamde liberalen als de zoogenaamde conservatieven hunne goedkeuring kunnen schenken, dan vallen zij juist buiten datgene, wat eene bepaalde rigting karakteriseert, en zouden de daaromtrent oogenblikkelijk aanwezige meeningen evenmin bij eene vertegenwoordiging der minderheden als bij eene vertegenwoordiging der meerderheid kunnen vertegenwoordigd worden. Om zoodanige vertegenwoordiging kan het dan ook niet te doen zijn. Wat men alleen bedoelt, zijn de groote algemeene beginselen en belangen en daaromtrent - redelijkerwijs zal men het niet kunnen ontkennen - bestaan zeer bepaalde openbare meeningen, zoowel van minderheden als van de meerderheid. Men behoeft geen tegenspraak te vreezen, als men b.v. stelt: de meerderheid van het kiesbevoegde Nederlandsche volk verlangt zijne nationaliteit te behouden en wel onder eene constitutionele monarchie, waarbij het vertegenwoordigende stelsel gehuldigd wordt; zij is wezenlijk voor vooruitgang en dus wat men zou noemen liberaal, maar zij is daarbij zoo bevreesd voor overijling, dat men gewoonlijk genoodzaakt is jaren lang en met gedurige herhaling op de gebreken van den bestaanden toestand te wijzen, alvorens zij zich tot wijziging genegen betoont; zij is voor de neutrale staatsschool; zij be-

mint gewetensvrijheid en schuwt kerkelijke overheersching, ofschoon zij tevens zeer veel prijs stelt op bepaalde religie. Doch genoeg; bij eenig nadenken zal men deze opgaaf nog met verscheidene andere meeningen en gezindheden van de meerderheid van het kiesbevoegde volk kunnen aanvullen, en men zal dan ook kunnen bespeuren, dat er verscheidene minderheden zijn, wier meeningen onder bepaalde formules kunnen worden gebragt.

Als het nu met dit een en ander aldus gelegen is, dan kan men met regt vragen, of wel met grond kan worden beweerd, dat er geene openbare meening van het kiesbevoegde volk zou bestaan, en dat men geene mannen voor de vertegenwoordiging zoude kunnen kiezen, die de gezindheid dezer meerderheid uitdrukten? Onder hen, die de meeningen deelen, welke zooeven als de meeningen der meerderheid werden opgegeven, zijn verscheidene bekwame, verstandige en eerlijke mannen te vinden. Als de vertegenwoordiging uit mannen van deze kleur bestond, zouden ook stellig de niet vertegenwoordigde minderheden daarover niet te klagen hebben. Die mannen zouden in hunne beginselen de meerderheid vertegenwoordigen, zonder de beginselen der minderheden geweld aan te doen, en men zou dit als een groot voorregt moeten beschouwen, verre te verkiezen boven eene vertegenwoordiging van allerlei minderheden, welke, behalve dat het praktisch onmogelijk is haar behoorlijk daartestellen, tot niets anders kan leiden dan tot veelpraterij en tot stremming in den gang van zaken.'

Toch schijnt het denkbeeld van eene vertegenwoordiging der minderheden veel bijval te hebben gevonden, en onbegrijpelijk is dat niet. Eene vertegenwoordiging des volks, die op kleiner schaal zou teruggeven een volkomen beeld van het volk zelf, zoo als het in zijne verschillende schakeringen, in zijne verschillende wenschen en behoeften werkelijk bestaat, is zeker een aangenaam gedachtenbeeld. Het zou ook zeer aangenaam zijn nog daarbij te denken, dat de leden van deze vertegenwoordiging, hoe verschillende ook in inzigten, altijd eendragtig bij elkander zouden moeten zijn; dat zij zich door niets anders dan door het algemeen belang moesten laten leiden en persoonlijke belangen daaraan steeds moesten ten offer brengen; dat zij zich niet moesten laten vervoeren door te groote ingenomenheid met eigen inzigten en den lust om gelijk te krijgen; dat zij steeds de zoo loffelijke spaarzaamheid in woorden moesten in acht nemen, en zich nimmer door hartstogt jegens hunne tegenpartij moesten laten vervoeren..... maar dit alles kan men zich in een aangenaam gedachtenbeeld voor het oog des geestes tooveren, de waarheid is dat wij met de werkelijkheid en met werkelijke menschen, zoo als zij met hunne verschillende inzigten, vooroordeelen, neigingen, hartstogten en gebreken bestaan, te rekenen hebben, en dat het zeker niet verstandig zou zijn om instellingen te scheppen, waarbij deze menschelijke eigenschappen en gebreken grootelijks op den voorgrond zouden kunnen treden.

Behoudens hetgeen reeds tegen het stelsel der vertegenwoordiging van minderheden gezegd is, kan m.i. nog het volgende daartegen worden opgemerkt.

Ik heb in der tijd hoofdzakelijk alleen uit art. 74 der grondwet en uit de geschiedenis der vaststelling van dat art. betoogd, dat de Staten-Generaal niet een distrikt, eene provincie, eene gemeente, een stand of klasse, maar het geheele volk moesten vertegenwoordigen, en dat dus eene vertegenwoordiging van kiesdistrikten, zoo als onze kieswet die had ingesteld, alzoo van minderheden, daarmede niet in overeenstemming was. Men heeft toen daartegen eene - zoo zij gegrond ware geweest - zeer oordeelkundige bedenking gemaakt. Men zeide: ja! de Staten-Generaal moeten het geheele volk vertegenwoordigen, maar het zijn niet de *individuele leden*, die dit moeten doen; het zijn de Staten-Generaal *te zamen genomen.* De *individuele leden* kunnen dus zeer gevoegelijk ook minderheden vertegenwoordigen; juist de vertegenwoordiging van die minderheden met de meerderheid *zamengenomen* vormt de vertegenwoordiging van het *geheele* volk. Zoo als ik zeide, deze bedenking zou zeer oordeelkundig en afdoende geweest zijn, als zij juist geweest ware, maar dit was zij niet, gelijk ik zal trachten duidelijk te maken.

Toen ik mijn stelling ter neder schreef en betoogde, was het voor mij eene uitgemaakte zaak, dat in art. 74 de *individuele leden* der Staten-Generaal bedoeld werden; en, daar deze meening over het algemeen gedeeld werd, beschouwde ik die als eene soort van axioma, hetgeen juist aanleiding gaf, dat ik verzuimde de waarheid daarvan nader aan te toonen. Het zou mij anders niet moeijelijk geweest zijn, want ik had slechts behoeven te wijzen op art. 82 onzer grondwet, hetwelk eene toepassing van het in art. 74 gehuldigde beginsel inhoudt. Het luidt aldus: ‘De leden stemmen elk volgens eed en geweten, zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen.’ - Dit beginsel kwam, ofschoon eenigszins anders geformuleerd, ook voor in onze grondwetten van 1806, 1814 en 1815, en schijnt overgenomen te zijn uit art. 31 in verband met art. 30 der staatsregeling van 1798, waarin het volgende bepaald was:

Art. 30. ‘Het vertegenwoordigend ligchaam is datgene, welk het geheele volk vertegenwoordigt en in deszelfs naam wetten geeft, overeenkomstig het voorschrift der staatsregeling.’

Art. 31. ‘Geen lid van dit ligchaam vertegenwoordigt immer eenig afzonderlijk gedeelte des volks, noch ontvangt een bijzonderen lastbrief.’

Deze artikelen hielden dus met der daad dezelfde beginselen in, als wij thans in art. 74 en 82 onzer tegenwoordige grondwet vinden.

De heer Thorbecke zeide in zijne aanteekening van hetgeen in het tegenwoordig art. 82 bepaald wordt het volgende:

‘De bepaling van dit art. is de voorwaarde van hetgeen art. 79 (thans art. 74) instelt, dat de Staten-Generaal *het geheel* vertegen-

woordigen. Den afgevaardigde, die het *gansche* volk moet vertegenwoordigen, kan niet, wat hij heeft te doen, door *een deel* des volks worden voorgeschreven. Een last, door een provinciaal of plaatselijk kiescollegie gegeven, zal steeds een provinciaal of plaatselijk karakter hebben. En hoe, wanneer de lastbrieven uiteen loopen, te komen tot een besluit?

Dit was het groote gebrek, weshalve men onder de republiek, hetzij in de Staten-Generaal, hetzij in de meeste Provinciale Statenvergaderingen het nooit bragt tot vertegenwoordiging der republiek of provincie in haar geheel, dat de afgevaardigden waren gebonden aan de lastgeving hunner afvaardigers.

Een grondgebrek, daar alleen de Raad van State vrij van bleef.

Er is nog een andere reden voor het gemeen-regterlijk beginsel der nieuwere constitutien, dat in ons artikel overging. Een lastbrief kan aan den afgevaardigde ter algemeene vertegenwoordiging niet worden gegeven, zonder dat het provinciaal of plaatselijk kiescollegie over de algemeene landszaken raadpleegt en besluit. Doet het dit, dan gaat het zijn wezen, de eigenaardige grenzen zijner bevoegdheid te buiten.'

Zoo als de heer Thorbecke in zijne zoo even opgegeven aanteekening te regt zeide, verbeterde men door de aanneming van het onderwerpelijk beginsel een gebrek, dat aan vroegere toestanden eigen was, toen de afgevaardigden niet anders waren, dan lasthebbers van hunne committenten. Zoo en niet anders was het in vroegere dagen bij ons, en ook in andere landen. De onderwerpelijke verandering in beginsel van vertegenwoordiging echter dagteekende, indien ik het wel heb, van het jaar 1789, toen in Frankrijk les états généraux te zamen kwamen, die even als van oudsher afgevaardigd waren door de ridderschappen der onderscheidene provinciën, door de geestelijke corporatiën, en door de kiesdistrikten van den derden stand, en voorzien werden van lastbrieven hunner committenten, overeenkomstig welke lastbrieven zij verpligt waren te stemmen. Zoo als men weet, wijzigde die Vergadering echter haar karakter en verklaarde zich tot assemblée nationale, en toen werd onmiddelijk het besluit genomen, waarbij de lastbrieven werden afgeschaft, en ieder lid verpligt werd verklaard, om zich niet langer te beschouwen als lasthebber van zijne kiezers, maar als vertegenwoordiger van het geheele Fransche volk. Op deze wijze ging het later ook bij ons; van daar de bepalingen van de artt. 30 en 31 der staatsregeling van 1798, die ik zoo even opgaf. Hetzelfde denkbeeld ligt in onze tegenwoordige grondwet, en al heeft nu ook art. 74 niet uitdrukkelijk van de *leden* der Staten-Generaal gesproken, zoo kan het, blijkens art. 82, toch wel niet anders of het moet de bedoeling geweest zijn, zoodat men aan moet nemen, dat de leden niet ter vergadering kunnen komen als vertegenwoordigers slechts van gedeelten van het geheel.

Men heeft gezegd: geen individu kan een geheel volk vertegenwoordigen, eene geheele gemeenschap, in welker boezem de meest tegen-

strijdige belangen en meeningen wonen. Op denzelfden grond zou ik kunnen zeggen: zoodanig individu kan dan ook geen kiesdistrikt, hoe klein ook, representeren, want ook daarin bestaan vele tegenstrijdige belangen en meeningen; ik geloof echter dat men, dit bewerende, niet juist inziet, wat eigenlijk met *deze vertegenwoordiging* bedoeld wordt.

Men schijnt het beschouwd te hebben als eene vertegenwoordiging in het civiele regt, als de vervulling van een mandaat, waarbij de lasthebber in hoofdzaak niets anders heeft te doen, dan de bijzondere belangen van zijn lastgever waar te nemen. Ook grondde het zich m.i. op een onjuist denkbeeld van hetgeen, volgens ons regt, de verpligtingen zouden zijn van het mederegerende volk. Stel namelijk eens, dat het volk, niet bij vertegenwoordiging, maar zelf mederegeerde, en dat wij, in plaats van vergaderingen van *volksvertegenwoordigers*, eigenlijke *volksvergaderingen* hadden, waartoe zouden de leden dier vergaderingen dan verpligt zijn? Zou elk van hen bevoegd wezen, om zijn bijzonder belang voor te staan en te bevorderen? Zou dat bijzonder belang het rigtsnoer mogen zijn, waarnaar hij handelde en stemde? Zeer stellig niet; de leden van eene zoodanige tot mederegering geroepen volksvergadering zouden hunne bijzondere belangen ter zijde behooren te stellen; zij zouden alleen op de algemeene belangen mogen letten, en die, ook ten koste van hunne bijzondere, moeten voorstaan en bevorderen. En zouden dan hunne vertegenwoordigers, die nu tot mederegeren worden geroepen, anders mogen handelen?

Het is alzoo duidelijk de bedoeling zoowel der volksvergadering zelve, als van eene vergadering van volksvertegenwoordigers, dat hare leden alleen algemeene, nationale belangen zullen voor oogen hebben, en deze worden geenszins gevormd door de onderscheidene bijzondere belangen der minderheden bij het belang der meerderheid op te tellen; het tegendeel is waar; deze belangen kunnen juist dikwijls met de algemeene nationale belangen - waaronder men moeijelijk iets anders kan verstaan, dan hetgeen de meerderheid als zoodanig beschouwt - in strijd komen, als wanneer zij, volgens het gewone beginsel, dat in elke vereeniging van gelijke regten hebbende menschen, wanneer de algemeene zaken der vereeniging behandeld worden, moet heerschen, daarvoor zullen moeten onder doen.

Op grond van het bovengezegde meen ik dus alsnog, dat mijn beroep op art. 74 alléén voldoende was, om mijne stelling te regtvaardigen; maar, zoo als ik zeide, ik had nog een ander argument daarvoor, waarop de opmerkzaamheid nog niet scheen gevallen te zijn, en dat mij toch als van veel gewigt voorkwam. Het argument, dat ik bedoel, heb ik reeds hierboven opgegeven; het bestaat in een beroep op het beginsel in het meergemelde art. 82 onzer grondwet gehuldigd.

Dit hoogst belangrijk beginsel zou onuitvoerbaar zijn, wanneer men eene vertegenwoordiging van minderheden moest aannemen.

Zoodanige vertegenwoordiging toch moet strekken, om aan de be-

doelde minderheden en hare beginselen een orgaan in de volksvertegenwoordiging te verschaffen; en de vertegenwoordiger zou dus ten eenenmale zijne roeping voorbij zien, wanneer hij niet vroeg naar, of acht gaf op hetgeen de minderheid, die hij moet vertegenwoordigen, verlangde, en op hetgeen haar belang was.

Zijn last is juist om de beginselen en belangen der partij, die hem afvaardigde, voor te staan en te bepleiten; hij zal dien last dus moeten uitvoeren, en zal zich in zeer vele gevallen niet van ruggespraak met zijne committenten kunnen onthouden. Alleen naar eigen inzigt te vragen, naar eed en geweten in elk geval te stemmen, zonder zich met zijne committenten te bemoeijen, zal voor hem niet mogelijk zijn, tenzij hij het doel wilde verzaken, waarom hij tot vertegenwoordiger is gekozen. Wil men alzoo eene vertegenwoordiging der minderheden of van partijen tot *grondwettig* regt in ons kiesstelsel verheffen, dan zal men niet alleen het beginsel van art. 74, maar ook dat van art. 82 uit onze grondwet moeten wegnemen. - Men zou inderdaad weder moeten terugkeeren tot de beginselen van vóór 1789, tot de beginselen onzer oude republiek, tot het stelsel der lastbrieven en van de behartiging van bijzondere belangen, en dat zou toch zeer stellig niet wenschelijk wezen, na de groote bezwaren, die men daarvan heeft ondervonden, en die juist hebben aanleiding gegeven om met dat stelsel te breken.

Ik blijf echter gelooven, dat, wat ook enkelen mogen denken, de meerderheid nog veel te veel waarde hecht aan het beginsel van art. 82, dan dat zij genegen zou zijn, om dit op te offeren, en weder terug te keeren tot den vroegeren, zoo te regt afgekeurden toestand; en daarom juist komt het mij voor, dat de noodzakelijkheid der afschaffing van het bedoelde beginsel als een krachtig argument tegen het stelsel der vertegenwoordiging van minderheden of bijzondere partijen zal kunnen worden beschouwd.

Dit bezwaar, de vertegenwoordiging ook der minderheden, was het grootste bezwaar, dat ik tegen het stelsel van den heer Fruin had; maar ik had nog andere bezwaren en zal de voornaamste daarvan opgeven.

In het stelsel werd verlangd eene vertegenwoordiging, niet van partijen in den slechten zin des woords, namelijk van partijschappen, maar van rigtingen, met andere woorden van vereenigingen van gelijk gezinde staatsburgers tot behartiging van het volksbelang naar hunne eigenaardige zienswijze. Daartoe zou de verdeeling in kiesdistrikten moeten worden opgeheven, en zou het geheele volk één distrikt vormen.

Hoe de zaak verder in haar werk zou gaan is hierboven opgegeven.

De heer Fruin verwachtte van eene dergelijke inrigting van het kiesstelsel eene grootere deelneming aan de verkiezing, dan thans plaats vindt. Ik geloof echter, dat bij ons volk het tegenovergestelde bijna

met zekerheid zou te voorspellen zijn. Het is waarlijk niet zonder reden geweest, dat men de geheime stemming bij de verkiezingen heeft ingevoerd. De reden, waarom men dit gedaan heeft, hangt zamen met de reden, die het vorderen van zulk eene openlijke en officiele verklaring omtrent politieke beginselen, als bij het bedoelde stelsel op den voorgrond zou moeten staan, bij de groote meerderheid van ons kiezersvolk onraadzaam zou maken. Dergelijke openlijke en officiele verklaring zou, evenzeer als eene openlijke stemming, in strijd zijn met hunnen aard en hunnen geest. Slechts zeer weinigen, die men anders als bepaaldelijk tot eene of andere der bestaande rigtingen behoorende zou kunnen beschouwen, zouden tot het afleggen van deze verklaring genegen zijn. Dit openlijk en officieel kiezen van partij zou in het oog van de meesten dienen gepaard te gaan met eene zoodanige vastheid van staatkundige overtuiging, dat daarvan nimmer eene afwijking kon worden voorzien.

Bij de partij, waarvoor men geteekend had, zou men ook meenen te moeten blijven. Zoo vast is echter zelden die overtuiging. Er bestaan zoovele voorbeelden van wijziging, zelfs bij menschen die overigens niet als weerhanen te beschouwen zijn, dat men zich al van eene zeer buitengewone vastheid van karakter zou moeten bewust wezen, om zoodanige wijziging voor zich zelven als bepaald onmogelijk te stellen. En toch, wanneer ik den aard van ons volk - ik bedoel van het degelijke en verstandige gedeelte, dat ik alleen tot het verkiezingswerk zou willen toelaten - over het algemeen beschouw, dan geloof ik niet, dat men ligt, zonder de bedoelde zekerheid te bezitten, tot het afgeven van eene openlijke, schriftelijke en onderteekende verklaring omtrent deze punten zou overgaan. Het zou in het oog van de meesten een lastige en knellende band zijn, die hen, naar hunne meening, veel te vast zou binden.

Maar, zegt men welligt, zij konden in het stelsel volstaan met het afgeven eener verklaring, dat zij met geene der partijen wilden medestemmen Ik geloof evenwel niet, dat ook tot eene dergelijke, in ieder geval openlijke verklaring veel geneigdheid zou bestaan. Men moet bij deze aangelegenheid niet uit het oog verliezen, dat niet alle personen, ook al zijn ze degelijk en verstandig, in zoodanige maatschappelijke positie geplaatst zijn, dat het openlijk partij kiezen in het staatkundige voor hen persoonlijk geene bezwaren hoegenaamd zou kunnen opleveren. Het aantal van wezenlijk humane en verdraagzame menschen, die het aan anderen niet euvel duiden dat zij tot andere rigtingen behooren, is inderdaad zeer klein. In de meesten, die tot eene bepaalde partij behooren, ligt het gebrek van onverdraagzaamheid. Stel nu dat menschen, die in hunne maatschappelijke positie niet onafhankelijk zijn - en hoe velen zijn er niet van dat soort! - eene andere rigting zijn toegedaan dan de personen, waarvan zij afhangen, en dat zij tegen deze laatsten openlijk partij

zullen moeten kiezen, hetzij door zich voor eene andere partij, hetzij door zich voor geene partij hoegenaamd te verklaren, welk een schadelijken invloed zal dit niet somtijds kunnen uitoefenen op hun persoonlijk belang? Of althans, zou het hun wel zoo geheel ten kwade te duiden zijn, indien zij daarvoor zoo groote vrees koesterden, dat dit hen van de verkiezing terughield? Ik weet wel, dat het persoonlijk belang bij het algemeen belang zal moeten achterstaan, maar zou het nu verstandig en goed gezien wezen om in onze maatschappij, *zooals die werkelijk bestaat*, op zoodanig vergeten en gering achten van persoonlijk belang een stelsel te willen bouwen?

Een ander bezwaar van het stelsel is de partijvorming, die zooveel mogelijk moet bevorderd worden, zoo en op die wijze als het hierboven in het verslag van het stelsel is medegedeeld.

Tegen die wettelijke partijformatie heb ik een groot bezwaar. Tegen het stelsel van Thomas Hare zijn gewigtige bedenkingen ingebragt, omdat eene krachtige organisatie der verschillende partijen er noodzakelijk uit zou voortvloeijen, die aan de individuele kiezers elke vrije, zelfstandige keus zou onmogelijk maken. Men meende, dat die bezwaren ook in het door mij voorgestaan stelsel zouden gelegen zijn. Ik heb dat toen tegengesproken, vooreerst omdat onze volksaard zich niet gemakkelijk tot het daarstellen van zulke goed gedisciplineerde partijen leende, waarvan de leden het commando der hoofdleiders blindelings zouden dienen te volgen, ten tweede omdat zulke partijen in het door mij aanbevolen stelsel niet noodzakelijk waren. Maar als men nu - wat in het stelsel van den heer Fruin het geval zou wezen - bij de wet zelve eene vertegenwoordiging, niet van het geheele volk, maar enkeld van de verschillende partijen wilde daarstellen, als die partijen voortaan de wettige bestanddeelen der vertegenwoordiging zouden moeten uitmaken, als men alzoo door de wet zelve het volk als het ware tot het partijleven zou willen opvoeden, dan vrees ik voor twee m.i. zeer gewigtige bezwaren. Vooreerst, al wil men nu ook als beginsel op den voorgrond gesteld hebben, dat partijen geen partijschappen behoeven en behooren mede te brengen, dan is het toch een op grond van geschiedenis en ondervinding niet te loochenen feit, dat zij zulks werkelijk doen. *Waar partijen bestaan*, *ontstaan in den regel partijschappen*, met den aankleve daarvan, namelijk onverdraagzaamheid, twist en hatelijkheid jegens andersdenkenden.

In de tweede plaats vrees ik, dat, als het gelukte het volk door de wet tot het bedoelde partijleven op te voeden, het dan al zeer spoedig zou overgaan om de belangen der partij, waartoe men uitdrukkelijk verklaard had te willen behooren, te hoog, veel te hoog te stellen. - Als men echter eenmaal zoover gekomen was, zou de noodzakelijkheid van goede organisatie en goede discipline voor de hand liggen. Die eenmaal begrepen heeft het belang zijner partij zoowat als hoofdzaak te moeten aanmerken, zal aldra begrijpen, dat dat belang door niets

beter gediend wordt dan daardoor, dat er bepaalde hoofdleiders zijn en de leden der partij het consigne dezer hoofdleiders blindelings volgen. Wat onder het door mij aanbevolen stelsel niet zou gebeuren, omdat het daaronder niet noodzakelijk zou zijn, zou zich, naar ik vrees, onder het stelsel van den heer F. ook bij ons volk allengs kunnen verwezenlijken, omdat men zou begrijpen er op den duur niet buiten te kunnen. De bezwaren, uit dit oogpunt tegen het stelsel van Thomas Hare gemaakt, verkrijgen dus al hunne kracht ten opzigte van het stelsel van den heer Fruin, en ik kom door de overweging van het bovengezegde tot het resultaat, dat zijn stelsel òf praktisch onuitvoerbaar zou wezen, òf, zoo het uitvoerbaar ware, gevaarlijk voor het welzijn van den staat.

Zoover mij bekend is, heeft de heer Fruin niet nader over deze aangelegenheid geschreven. De heer Mr. W.A. Reiger heeft echter in *De Gids* van 1872 n°. 4 een stuk doen plaatsen getiteld: ‘Wijzigingen van onze kieswet’, waarvan hij de beleefdheid had mij een afdruk te zenden, en waarin zoowel het stelsel van den heer Fruin als het mijne wordt bestreden. Ik las dat stuk met zeer veel belangstelling, maar toch gedurig kwam mij onder het lezen zijner bedenkingen, die aantoonden hoe weinig genade het voorstel van den heer Fruin en het mijne in zijne oogen gevonden hadden, de waarheid voor oogen van het gezegde: ‘La critique est aisée, mais l'art est difficile.’

Ik beschouw den heer Reiger als een zeer kundig en wetenschappelijk man, die het goede bedoelt en het gaarne zou willen helpen daarstellen, terwijl hij het bestaande ter zake niet schijnt goed te keuren, en zelfs op pag. 57 van zijn stuk uitdrukkelijk zegt, niet met de verkiezingen bij distrikten te dweepen. Om deze redenen juist had ik gehoopt, en zelfs eenigzins verwacht, dat hij wijzigingen in het kiesstelsel zoude hebben voorgesteld, die de voorgestelde in degelijkheid en juistheid verre zouden hebben overtroffen. Ik moet echter bekennen, dat zijn geschrift mij daarin heeft te leur gesteld. Over het algemeen schijnt hij de zaak te willen laten, zoo als zij is. Alleen staat hij eene uitbreiding van het kiezerspersoneel en eene vermindering van den census voor, en geeft in overweging (men zie pag. 18) of aan het verlangen om de capaciteiten mede te doen kiezen, dat door velen wordt gekoesterd, niet zoude kunnen worden voldaan, wanneer de wet op het personeel eene regeling voorschreef of toeliet, waardoor deze belasting ook van hen, die bij anderen inwonen, regtstreeks kon worden geheven, tenzij het gemakkelijker mogt wezen - indien dit met de grondwet overeen te brengen ware - de plaatselijke direkte belastingen in den census te laten medetellen. De verbetering in het bestaande stelsel aan te brengen zou volgens hem (men zie pag. 64) daarin kunnen bestaan, dat men moest beginnen met zooveel mogelijk het kunstmatige der groepering van de gemeenten tot distrikten te vermijden, en verder trachten moest de veranderingen bij de vijfjaarlijksche herziening zoo

spaarzaam mogelijk aan te brengen. Hij verklaart dit echter slechts in het voorbijgaan te zeggen, meer om aan te toonen dat hij onze inrigting geenszins voor volmaakt houdt, dan wel om het onderwerp uit te putten. - 'Waartoe trouwens herhaald' - zegt hij - 'hetgeen reeds in Mei 1869 op voortreffelijke wijze door prof. Buijs in dit tijdschrift (de Gids) is betoogd?'

Ten slotte vraagt hij of het niet tijd wordt, dat bij de indeeling van het land in distrikten de grenzen der provinciën werden geëerbiedigd, daar de ondervinding van het niet in achtnemen dier grenzen, zijns inziens, niets goeds heeft opgeleverd. Dit zijn ongeveer de verbeteringen, die hij schijnt te willen voorstellen. De schrijver bepaalt zich dus hoofdzakelijk tot het opperen van bezwaren tegen de voorgestelde wijzigingen in het kiesstelsel, maar geeft zich niet veel moeite om iets uit te denken, dat afdoende verbetering zou kunnen aanbrengen en bezwaren wegnemen, waarvan hij zelf toch ook de aanwezigheid volstrekt niet ontkent. Mij dunkt, dat is de juiste wijze van handelen niet. Het kritiseren van hetgeen door anderen is voorgesteld is een zeer nuttig werk, maar hij, die het onderhanden neemt, dient iets beters te kunnen aangeven. Dat men niet onberaden tot het wijzigen van wetten of maatschappelijke toestanden mag overgaan, spreekt van zelf, doch men kan *te* gehecht zijn aan het bestaande, ofschoon men de gebreken daarvan erkent, *te* vreesachtig voor het nieuwe, ofschoon men voor het goede, dat het zou kunnen aanbrengen, niet blind is, *te* zwaartillend in zijne bezwaren daartegen. Wie den tijd der grondwetsherziening in 1848 met kennis van zaken heeft beleefd, kan weten welke bijna onoverkomelijke bezwaren daartegen door sommigen werden in het midden gebragt; hoe beangst zij waren voor hetgeen uit die herziening huns inziens noodzakelijk zou moeten voortkomen. Volksleiders zouden opstaan, allerlei republikeinsche woelingen zouden er het gevolg van zijn; Nederland was zijn ondergang nabij!

En wat is er thans, na dertig jaren tijds, van al die schrikbeelden geworden? Heeft de ondervinding niet getoond, dat zij hersenschimmen waren? Wie verder is onbekend met de geschiedenis der wet op het armbestuur?

Reeds in het jaar 1855, alzoo een jaar na hare invoering, kende men en toonde men de bezwaren aan, die daarin gelegen waren; maar het mogt niet baten; voor elk bezwaar was een antwoord gereed, al was dit dan ook niet altijd afdoende. Intusschen werden jaar op jaar de bezwaren grooter en drukkender voor de groote meerderheid der gemeenten, en men verzuimde niet de klagten ter kennis van regering en volksvertegenwoordiging te brengen. Het bleef echter zonder gunstig gevolg. In administratieve Weekbladen en Tijdschriften en evenzeer in de beide Kamers werden daarop jaren lang met volhardenden ijver de bezwaren, die de wet medebragt, al duidelijker en

duidelijker aangetoond en het stelsel voorgesteld en bepleit, dat het stelsel der wet van 1854 behoorde te vervangen. Toen kwam voor de regering de tijd van onderzoek, maar ook al weder van nieuw en herhaald uitstel; de regering scheen zich aan de wet van 1854, zoo als zij daar lag, vast te klemmen en voortdurend een nieuw onderzoek naar de werking dier wet noodig te achten. Eindelijk, in 1870, had een Minister van Binnenlandsche Zaken de stoutmoedigheid om met de antecedenten te breken en een wetsontwerp tot wijziging der armenwet voor te stellen, geheel in den geest van het stelsel, dat jaren lang in administratieve geschriften was aanbevolen. Ook toen nog waren er in de Kamers leden, die dezelfde redeneringen hielden, waarmede men, ofschoon herhaaldelijk en met klem wederlegd, vijftien jaren lang de wijziging der wet in den bedoelden zin had tegengehouden. Maar de meerderheid in de Kamers stond aan de zijde des Ministers, en de door hem voorgedragen wijziging werd aangenomen. En wat is er nu geworden van al die bezwaren, die men tegen de wijziging inbragt? Zij zijn evenzeer gebleken hersenschimmen te zijn als de schrikbeelden tegen de wijziging der grondwet in 1848; en de meeste gemeentebesturen genieten dankbaar de voordeelen, die van die wijziging het gevolg zijn geweest.

Als men dit een en ander, dat nog met zoo menig voorbeeld van doellooze vasthoudendheid zou kunnen worden aangevuld, overweegt, dan behoeft men in ons land waarlijk niet bevreesd te zijn voor voorbarigheid of onberadenheid in het wijzigen van wetten; veeleer heeft men reden om beducht te zijn, dat de groote angst voor iets nieuws van vele verbeteringen zal terughouden, ook al heeft eene jarenlange ondervinding de bezwaren van het bestaande aangetoond.

Zoo als ik zeide, heeft de heer Reiger zoowel het stelsel van den heer Fruin als datgene, wat door mij was aanbevolen, afgekeurd. Ik heb mij natuurlijk alleen bezig te houden met eene verdediging van het laatstgenoemde, als dat mogelijk mogt wezen, en eene wederlegging van de daartegen door genoemden heer gemaakte bedenkingen. Naar ik meen is die mogelijkheid van verdediging en wederlegging aanwezig, en in een volgend nummer van dit Tijdschrift zal ik eene poging daartoe wagen.

Arnhem, 8 Mei 1878.

M^{r}. G. VAN OOSTERWIJK.

De ultramontaansche en andere quaesties.

Stemmen over Staatkundige en Maatschappelijke vraagstukken onder leiding van D.C. Nijhoff met medewerking van velen. Culemborg, Blom en Olivierse. 1878. Eerste Jaargang.

Toen het eerste nummer van deze ‘Stemmen’ verscheen, hebben wij het onderworpen aan een uitvoerige critiek, die over 't geheel niet gunstig was; wij genoten dan ook niet de eer om door den nijveren uitgever op omslag of prospectus aangehaald te worden, hoe kwistig ook met citaten werd omgesprongen. Dat eerste nummer was van den leider zelf, den Heer D.C. Nijhoff; de titel luidde: *Het zedelijk ideaal en het politieke leven van Nederland.* Wij brachten hulde aan de goede bedoeling van den schrijver, maar vertrouwden, dat hij zelf zou inzien bij nadere overweging, dat hij zijn taak te licht had opgenomen, en te veel gezegd, wat wel getuigde van warmte voor de goede zaak, maar ook van oppervlakkigheid; er zijn dingen, die men, vooral op politiek gebied, niet zeggen mag zonder deugdelijk bewijs, en het bewijs ontbrak. Wij betreurden dat te meer, omdat de opposanten tegen de politieke immoraliteit, waaronder ook wij ons sinds lang schaarden, voorzichtig moeten zijn in hun oordeel, willen zij het met zooveel inspanning veroverd terrein niet spoedig weder verliezen.

Geruime tijd is sedert de verschijning van het eerste nummer verloopen en wij hebben thans voor ons liggen een stapel vervolgnummers, samen vormend een lijvig boekdeel, handelende over een aantal zeer belangrijke onderwerpen. Het kan natuurlijk ons doel niet zijn al de verschillende nummers uitvoerig te bespreken, den lezer zou zulks verdrieten, den criticus vervelen. Vele onderwerpen zijn dingen van den dag, die in de dagbladen reeds zijn besproken, gewikt en gewogen, en daarmee uit de papieren wereld verwijderd; enkele slechts kunnen aanspraak maken op blijvende waarde. Wij bepalen ons daarom tot een beoordeeling van de algemeene strekking van de ‘Stemmen’, om hier en daar een opmerking te maken over bijzonderheden.

In de eerste plaats verdient de Redacteur, de Heer Nijhoff, een woord van hulde voor den tact, waarmee hij de ‘Stemmen’ leidt; de aantrekkelijkheid van de ‘Stemmen’ ligt voornamelijk in het behandelen van de dingen van den dag, en wij vinden inderdaad, wanneer wij een blik laten gaan over de eerste twaalf nummers, schier al de onderwerpen genoemd, die in den laatsten tijd de aandacht van het publiek hebben bezig gehouden. Het eerste nummer werd geboren uit het algemeen gevoel van malaise over den politieken toestand van Nederland, een gevoel, dat tijdelijk op den achtergrond geraakte door de zoogenaamde verzoening van de verdeelde liberale fracties, of liever personen; wij leven nu nog altijd in afwachting van de dingen, die komen zullen.

Het tweede nummer van Dr. W.M. had tot onderwerp: *De Minister Heemskerk en het onderwijs*, waarover nu nog te spreken met recht mosterd na den maaltijd mag heeten.

Nieuw leven van 'een leek', *Zondagsviering* van Aart Admiraal, *Armverzorging* van J.H.C. Heijse, zijn allen geschreven met een frischheid en een overtuiging, die een aangenamen indruk maakt; wij twijfelen dan ook niet, of deze brochures zijn in ruimen kring verspreid en hebben aanleiding gegeven tot vruchtbare gedachtenwisseling.

Het zesde nummer is van de hand van Dr. H.J.E. van Hoorn en draagt tot opschrift: *Het Nederlandsch Ultramontanisme*; er kan zeker nooit genoeg op deze quaestie worden teruggekomen, want het phlegma van de Nederlanders is groot; veelal beschouwt men, zeer ten onrechte, het Ultramontanisme als een kerkelijke zaak en het gevolg daarvan is, dat velen het berieden zich achten zich daarmee bezig te houden; wat men tegenwoordig dan ook van de kerken ziet, wat voor kerkelijk doorgaat, moet noodzakelijk ertoe leiden, om het nadenkende deel der maatschappij nog meer van de kerken te vervreemden. Het Ultramontanisme, zooals het in de laatste jaren zich vertoont, is echter geen kerkelijke, maar een politieke quaestie, de Ultramontaansche richting beoogt niet de heerschappij van de Kerk, maar van den theocratischen staat, die aan den burgerlijken staat het recht van bestaan ontzegt.

De gelegenheid ontbrak ons de brochure van den Heer Van Hoorn vroeger zoo te bespreken, als wij dat wenschten, en daarom thans nog een enkel woord. Nieuwe punten bevat zij niet; het geschrevene maakt den indruk van oorspronkelijk te zijn opgesteld voor een niet overontwikkeld publiek; vandaar wellicht, dat de uiteenzetting soms te vaag en te algemeen is; al te lucht worden eenige historische herinneringen ingevlochten, de Syllabus ter sprake gebracht en de geschiedenis van de Nederlandsche oud-Katholieken, die taaie strijders en dulders voor vrijheid en onafhankelijkheid, herdacht. Het best bewerkt komt ons voor de geschiedenis van het Ultramontanisme in Nederland in de laatste jaren, waarover bij de Nederlanders vrij algemeen nog zulk een grove onkunde bestaat; jammer, dat de Heer van Hoorn niet meer bijzonderheden meedeelde over de knoeierijen, die onder Willem II hebben plaats gehad.

Het minst zijn wij ingenomen met het laatste gedeelte van de brochure van den Heer Van Hoorn, waarin hij de middelen bespreekt, waarmee het Ultramontanisme moet worden bestreden; de Heer Van Hoorn maakt gewag van *preventieve* en van *repressieve* middelen; onder de eerste verstaat hij middelen, welke strekken door 'beperking van de vrijheid, door strenge maatregelen, door geweld desnoods, de uiting van den Ultramontaanschen geest te onderdrukken.' Kortweg wordt deze methode afgekeurd en worden de repressieve middelen aanbevolen, welke bestaan 'in het plaatsen van andere zedelijke machten

tegenover het Ultramontanisme', in het zorgen voor 'eene zooveel mogelijk algemeene verlichting, voor strenge handhaving van de wet tegenover allen, die het wagen haar te overtreden.' Deze laatste methode wordt tevens aangewezen als de echt vaderlandsche, als die welke strookt met onzen landaard.

In meer dan één opzicht vinden wij deze redeneering vreemd; hielden wij van woordenzifterij, dan zouden wij kunnen vragen, of de woorden 'preventieve' en 'repressieve' soms verkeerd zijn genomen; in elk geval begrijpen wij de beteekenis niet goed; misschien ligt dit aan ons. Het verschil van meening over deze zaak is echter duidelijk genoeg, en na al hetgeen reeds over dit onderwerp is geschreven in de laatste jaren, had de Heer Van Hoorn er minder oppervlakkig over moeten zijn en zich moeten wachten, om de quaestie met wat fraaie woorden uit te maken.

Over het doel, waarnaar het Ultramontanisme streeft, over de middelen, waarmee het dit doel tracht te bereiken, daarover bestaat geen verschil; maar de een meent, dat men alleen door geestelijke of zedelijke middelen die richting moet bestrijden, door verbetering en uitbreiding van het onderwijs, door de oprichting of de ondersteuning van genootschappen of vereenigingen, die trachten op de overtuiging van Roomsch en Onroomsch te werken. Een anderen weg in te slaan houden zij voor ongeoorloofd, omdat dit in strijd zou zijn met het beginsel van vrijheid, en ook omdat de Ultramontanen toch altijd weer middelen weten te vinden, om de wetten en maatregelen, die tegen hen worden gebruikt, te ontduiken.

Anderen meenen, dat de quaestie niet zoozeer moet beoordeeld worden van het standpunt van zeker abstract beginsel, maar meer uit een practisch oogpunt. Wij bevinden ons niet tegenover een vereeniging van gewonen aard, maar tegenover een zeldzaam machtig, met een aantal privilegies toegerust lichaam, want het Ultramontanisme vindt zijn steun in de Roomsche kerk, wordt meer en meer de Roomsche kerk. Het is er zoover van af, dat wij hier te doen zouden hebben met een gewone vereeniging, dat de Roomsche kerk optreedt als een lichaam, dat gelijke rechten verlangt als de Staat, ja, boven den Staat; en zij kan daarbij wijzen op de geschiedenis, want zij heeft meermalen strijd gevoerd met den Staat en in dien kamp geen slecht figuur gemaakt. De Staat heeft dan ook ten allen tijde zijn wetten en verordeningen gehad tegen de overheersching van de Kerk; onze wetboeken dragen er talrijke sporen van. Het is dus geheel overeenkomstig de geschiedenis, dat na de vlucht, die de Ultramontaansche beweging in de laatste jaren heeft genomen, door sommigen op nieuwe wettelijke bepalingen wordt aangedrongen, en daarbij o.a. gewezen op den strijd van de Duitsche Regeering tegen de geultramontaniseerde Roomsche kerk. De meest talentvolle woordvoerder voor deze meening is buiten kijf de Hoogleeraar Opzoomer, die met

zijn gewone helderheid dit gevoelen van Staatsrechterlijk standpunt uiteenzette, en in het vuur van een improvisatie op de vergadering van den Protestantenbond te Leeuwarden sprak van ‘het oogenblik, dat ook Nederland zijn (Pruisische) Meiwetten zal moeten maken.’

Wij hebben zelf reeds meermalen voor deze meening een lans gebroken in dit tijdschrift, zonder echter de Pruisische Meiwetten, zooals zij daar liggen, aan te bevelen. Hoogst waarschijnlijk is dit laatste ook niet de bedoeling geweest van den Heer Opzoomer. Wat wij verlangden was, dat de Staat in de eerste plaats de bestaande bepalingen ten opzichte van de Kerk streng handhaafde en voor de veranderde tijdsomstandigheden nieuwe bepalingen vaststelde, die na nauwgezette overweging zouden blijken noodig of wenschelijk te zijn. Wij wezen o.a. op een bepaald punt: het toenemen van de goederen in de doode hand tengevolge van de kerkelijke exploitatie, en in verband daarmee het toenemen van de kloosterbevolking. De Staat, dus oordeelden wij ongeveer, kan noch mag personen verbieden in een klooster te gaan, maar hij mag en moet in de gegeven omstandigheden de kloosters elk jaar inspecteeren en de kloosterlingen afvragen, of zij bij hun voornemen blijven om daar hun leven te slijten.

Zoo moest op elk gebied practisch overwogen worden, wat de eisch des tijds aangeeft; de Staat heeft daartoe recht, is daartoe verplicht; komt men na gezette overweging tot het resultaat, dat het middel niet gewenscht is, het zij zoo, maar het is onverantwoordelijk om zich van den strijd tegen het Ultramontanisme af te maken op grond van een beginsel, dat eigenlijk geen beginsel is, het *laisser faire.*

Kalme redeneering schijnt echter op dit stuk een onmogelijkheid te zijn; of het ligt aan de groote macht van het doctrinairisme of aan iets anders, maar het is waar: de Nederlandsche liberaal wordt erg zenuwachtig, wanneer men hem spreekt van bemoeiing van den Staat met den strijd tegen het Ultramontanisme. Evenals sommige dieren een instinctmatigen afkeer hebben van zekere kleur, kunnen de meeste Nederlandsche liberalen geen discussie verdragen op dit punt; met een of ander groot woord wordt men afgescheept. Zoo zenuwachtig maakt de Heer Van Hoorn zich niet; hij behandelt de zaak meer zooals dat gewoonte is op den preekstoel, op een gemoedelijke maar niet altijd steekhoudende wijze. Van de aangehaalde woorden van Opzoomer sprekende, laat hij erop volgen: ‘Hartelijk hoop ik, dat deze woorden van mijnen hooggeschatten leermeester door de toekomst zullen worden gelogenstraft. Neen! er kome geen oogenblik, dat Nederland zich laat verleiden zijn Meiwetten te maken. Het zou een ure zijn, waarin droefheid zich meester moet maken van allen, die roem dragen op ons verleden, en die fiere zonen en dochteren van de vrijheidslievende vaderen willen zijn. Onze leus blijft: hier duldt de grond geen dwingelandij. Op den dag, waarop de Nederlandsche Staat besloot de ultramontanen met hun dreigende leer en gevaarlijken invloed, òf met

geweld tot andere gedachten te brengen, òf met het zwaard in hunne uitbreiding te beperken, zou de Nederlandsche maagd zich moeten hullen in rouwgewaad. Zij gedoogt geen dwang. Zij weet ook, dat dwang niet de gewenschte vruchten draagt.'

Zulke uitdrukkingen klinken op een preekstoel zeer fraai, maar de werkelijkheid is eenigszins anders. De f i e r h e i d van 'de zonen en dochteren van de vrijheidslievende vaderen' is wel bezien zoo heel groot niet; de Nederlanders van onzen tijd vinden 't wel plezierig om voor fier gehouden te worden, maar niet het te zijn; anders zouden zij geen lust hebben zich te laten rijden in spoorwagens, die de Javanen verdiend hebben. De Nederlandsche Maagd moet tegenwoordig heel wat op haar geweten hebben, en wat het 'hullen in rouwgewaad' betreft, tien tegen een, dat die Maagd vond, dat rouw haar heel goed staat.

Dit evenwel ter zijde gelaten; 't is een zaak van smaak. Maar waarom nu die scheeve voorstelling, waardoor men zich bij alle nadenkenden bespottelijk maakt? Wie spreekt er van dwang? Wil men in Pruisen de Ultramontanen dwingen een ander geloof te omhelzen? Wil men daar met het zwaard de uitbreiding van de Ultramontanen beperken? Wie zal het beweren? En zoo neen, waartoe dient dan zulk een onzin? De vraag is: zal de Staat zijn wetgeving herzien naar de eischen des tijds en die maatregelen vaststellen, waardoor de propaganda van de zwarte Internationale wordt tegengewerkt, niet voor zoover het kerkelijke, het leerstellige deel betreft, maar wat het politieke deel aangaat. Men kan over de theorie uren lang redeneeren en dikke boeken schrijven, maar men gelieve de zaak toch ook een weinig van de practische zijde te bezien. Zou het niet in het belang van de Katholieke Pruisen zelf zijn, dat de rechtbank zich in de Rijn-provincie met de Maria-verschijningen heeft bemoeid?

Men spreekt met zekeren afkeer van den strijd tegen de Ultramontanen, maar vergeet dat die strijd onmogelijk kan worden vermeden; het moderne en het Ultramontaansche program staan, b.v. wat het onderwijs betreft, lijnrecht tegenover elkander; indien de Staat de hand legt op het lager onderwijs, hier gebiedend met zijn eischen optreedt en aan niemand het recht verleent om onderwijs te geven, die niet voldaan heeft aan zekere voorwaarden, waarom dan ook niet op andere punten, die de Kerk erkent voor haar uitsluitend eigendom? De Kerk verklaart het huwelijk voor een Sacrament; de Staat stoort zich daaraan niet. Waarom niet? Omdat de Staat het aangenaam vindt zich met kerkelijke zaken, met sacramenten te bemoeien? volstrekt niet; alleen omdat de belangen van den Staat, omdat de eischen van de burgerlijke maatschappij hier een regeling noodzakelijk maken. Of dit ook op andere punten noodzakelijk is, is niet bij het ontstaan van de tegenwoordige burgerlijke wetgeving eens en voor al uitgemaakt, maar moet, zal men een gezonde staatkunde huldigen, telkens worden onderzocht en getoetst aan de eischen van het maatschappelijk leven.

Het is niet waarschijnlijk, dat deze quaestie in Nederland spoedig van de orde van den dag zal verdwijnen, maar wanneer men van deze zaak verlangt te spreken of te schrijven, dan is het wenschelijk dat dit geschiede met een weinig minder zenuwachtigheid, een weinig meer nuchterheid, dan gewoonlijk het geval is. Toch, men moet al dankbaar zijn, dat de aandacht op de groote beteekenis van het Ultramontanisme wordt gevestigd.

Op de in elk geval belangrijke studie over het Ultramontanisme volgt een niet minder belangrijke quaestie van den dag: *De Oostersche quaestie en het hedendaagsche volkenrecht*, behandeld door Mr. J.A. van Gilse in twee nummers. Het was zeker een gelukkig denkbeeld dit punt te behandelen; voor zoover wij weten, bestaat erin onze taal geen enkel werkje, waarin de belangrijke Oostersche quaestie met eenige uitvoerigheid en in geregelden samenhang wordt besproken; tot recht verstand van de in den regel hoogst oppervlakkige krantenberichten werd door zulk een werkje, - om den traditioneelen term te gebruiken, - in een bepaalde behoefte voorzien. Heeft de Heer Van Gilse nu gegeven wat het publiek van hem kon verwachten? Ons antwoord daarop kan niet overgunstig zijn. In de eerste plaats heeft hij zich niet gesteld op het ware standpunt: voor het Nederlandsche publiek de Oostersche quaestie toe te lichten, duidelijk te maken; hij behandelt de zaak uit een bepaald oogpunt: het hedendaagsch volkenrecht, waardoor al terstond het onderwerp voor de meeste lezers niet aanlokkelijk wordt. Het publiek is, en niet ten onrechte, eenigszins bang van rechtsquaesties, omdat zij te weinig amusant zijn; daarbij wordt als vast voorgesteld, wat inderdaad blijkens de ervaring zeer onvast is, het dusgenaamde recht.

Men behoeft dan ook niet veel van de Oostersche quaestie te weten om overtuigd te worden, dat men hier volkenrechtsgeknoei voor zich heeft van den eersten graad. Men mag, zouden wij haast zeggen, de Oostersche quaestie tegenwoordig niet meer behandelen zonder voor 't minst den nadruk evenzeer te leggen op de geographische en ethnologische als de juridische zijde. De Heer Van Gilse heeft dit blijkbaar hier en daar gevoeld, maar eerst toen hij bij de bewerking van de studie naar het vooropgeplaatste beginsel reeds een eind op weg was.

Wij zouden veel te uitvoerig worden, indien wij dit in bijzonderheden wilden aantoonen en daarbij wijzen op eenige onjuistheden. Wij zouden daarbij tevens in herhaling moeten treden, daar wij de zaak in dit tijdschrift meermalen hebben besproken. Liever willen wij even stil staan bij de bronnen, door den Heer Van Gilse bij zijn studie gebruikt, en dan moeten wij zeggen, dat hij noch scherpzinnig noch gelukkig in zijn keus is geweest; voor het historische gedeelte bezigde hij en haalt meermalen aan het werk van den Heer Dmitri de Boukharow, Russisch consul-generaal te Amsterdam. Boukharow is niet zoo eenzijdig, als wij dit van een Rus zouden kunnen verwachten, maar toch

te veel om hem als bron te gebruiken; daarbij maakt het een zeer onaangenamen indruk, dat den Hollandschen lezer telkens Fransche aanhalingen uit dit werk worden voorgezet, soms halve bladzijden; als men Fransch wil lezen, dan neemt men een Fransch werk, maar als men een Nederlandschen titel geeft, dan verwacht men een Hollandschen tekst; er is geen enkele reden, waarom de Heer Van Gilse den Rus zoo zou naschrijven; dat doet men niet. Men eindigt ook geen Hollandsche brochure met een onvertaalde bladzijde uit een Duitsche krant; Julius von Wickede is daarbij allesbehalve een autoriteit in politieke quaesties, zoo goed als hij op zijn plaats is bij het gewoonlijk partijdig krantengeschrijf.

Een en ander neemt echter niet weg, dat er uit de brochure van den Heer Van Gilse nog veel te leeren valt; schoon de door hem gebruikte bronnen eenzijdig zijn en hij daardoor blijken geeft niet geheel op de hoogte van zijn tijd te zijn, deelt hij veel wetenswaardigs mede en geeft meer dan één blijk, dat hij met vrucht heeft gelezen.

Van de overige nummers stippen wij nog aan den belangrijken arbeid van Dr. S.H. Coronel over *Kinderarbeid;* men kan van Coronel nooit iets lezen op dit gebied zonder tevens zijn doorwrocht werk te herinneren over fabrieksarbeid; weinigen zijn als hij op de hoogte van deze zaak.

Dr. M.J. Godefroi brengt de tegenwoordig zoo belangrijke quaestie ter sprake van de smetstoffen, die blijkens de laatste onderzoekingen van den Hoogleeraar C. von Nägeli reeds weder een nieuwe phase is ingetreden. Mr. J. Domela Nieuwenhuis is niet minder tijdig met zijn studie over de *Preventieve Hechtenis*, terwijl de Heer D.C. Nijhoff den jaargang sluit met een beschouwing over *De toekomst van het Pausdom*, waarin naar aanleiding van Honoré Méreu, La papauté, son passé, son présent, son avenir, - menige treffende aanmerking wordt gemaakt.

Voor den tweeden jaargang zijn reeds belangrijke onderwerpen ter behandeling aangekondigd, o.a. Mr. L. Ed. Lenting, Processiën en J. Drabbe, Neêrlands kracht, - beiden weder zaken van den dag. Op deze wijze geleid, zal de uitgave voortgaan die belangstelling van de zijde van het publiek te ondervinden, welke zij noodig heeft. Ons oordeel blijft intusschen onveranderd; op zichzelf achten wij deze uitgave niet gewenscht; voor g o e d e stukken is in onze tijdschriften nog plaats genoeg en door over alle onderwerpen van den dag brochures te gaan uitgeven, verbrokkelt men te veel de krachten, waarover wij in ons kleine land te beschikken hebben; men roept kwijnende ondernemingen in het leven en bevordert de veelschrijverij. Er wordt inderdaad in Nederland te veel geschreven. Toch zal wat wezenlijk goed is, zijn weg steeds vinden; ook de ‘Stemmen over Staatkundige en Maatschappelijke vraagstukken,’ - wanneer zij ernaar zijn.

Mei '78.

NOORMAN.

Letterkunde.

Scherpe pijlen uit een goedgevulden koker.

‘Nette’ menschen door Jan Holland, Schrijver van ‘Darwinia’. Deventer, W. Hulscher GJzn. 1878. Een deel kl. 8°.

Dat Jan Holland de roede der satire met kracht weet te gebruiken, is algemeen bekend. Hij doet dit ook in het dagboek van Soepel, - een ‘net’ mensch bij uitnemendheid, - dat hij, door Meester Weetje voor de pers gereedgemaakt en voorzien van ‘eene geleerde verklaring van de woorden: vroom, deftig, galant, lief en net’, onder bovenstaanden titel uitgaf.

Soepel beantwoordt aan zijn naam, want hij is *souple*: hij weet zich in allerlei bochten te wringen, om een ‘net’ mensch te zijn en te blijven; wat hem volkomen gelukt. Zeer natuurlijk en geleidelijk ontwikkelt zich 's mans levensgeschiedenis: zijn dagboek geeft hiervan eene aanschouwelijke voorstelling. Hij trouwt met de dochter van zijn patroon, neemt zijne effectenzaak over, krijgt een paar kinderen, volgt de gedragslijn van alle ‘nette’ geldmannen, verrijkt zich door aan zijne klanten vijf of zes percent uit te keeren, terwijl hij van hun geld zelf twaalf of twintig trekt, gaat failliet en zet zich dan als rentenier te Laagwater neer. Het kapitaal zijner vrouw was er niet bij ingeschoten, - hiervoor had hij als een ‘net’ mensch gezorgd, - maar in landerijen, hypotheken en solide effecten belegd, zoodat hij daar als een rijk en ‘net’ mensch kan optreden. Hoe hij ouderling en lid van den raad wordt, weder geldzaken doet, opnieuw het vertrouwen wint, speculeert en ten tweeden male als een ‘net’ mensch zijne zaken liquideert, om op ‘Schuilrust’ in Noord-Brabant te gaan leven, - het wordt alles ‘netjes’ in 's mans dagboek ons verteld.

Ook hoe het onder dat alles met vrouw en kinderen gaat, hoeveel of hoe weinig vreugde en eer de ‘nette’ vader aan zijne spruiten beleeft, wat het lot wordt van zijne echtgenoote en eindelijk het zijne

op het buitentje, door kwaadwilligen ‘Schurkrust’ gedoopt, kunt gij hier lezen.

Het verhaal begint wel niet met eene liefdesgeschiedenis; want Soepel treedt als man en vader aan het begin van zijn dagboek op; maar het eindigt toch met een dubbel huwelijk. Men zou het dus een roman of romannetje kunnen noemen, maar dan met eene strekking, een tendenzroman. Het doel van den auteur was wel een kunstwerk, wat den vorm betreft, te scheppen, maar de eigenlijke bedoeling bleef: eene zedekundige waarheid voor te stellen in eene autobiographie, die Soepel's dagboek ons geeft. Het genre moge niet gedoogen, dat men het toetst aan al de eischen der kunst, er behoort veel kunst toe, om zoo geheel in den geest van een ‘net’ mensch te schrijven; en het dagboek is alles behalve vervelend. Wie het niet amusant of vermakelijk vindt, - behoudens hetgeen hier en daar aan het platte en laffe grenst (iets, waartegen Jan Holland op zijne hoede moet zijn!) - is wel veeleischend.

Satire is hier echter de hoofdzaak, wel te onderscheiden van humor; want Jan Holland's manier om allerlei waarheden in allerlei vormen te behandelen heeft niets gemoedelijks; ‘lagchen met een traan in het oog’ laat hij u niet, veeleer slaat hij vaak een schrillen, sarcastischen toon aan.

Ongenadig krijgen de, volgens Weetje's definitie, ‘nette’ menschen erlangs, met menigen roedeslag zijdelings toegediend aan andere klassen van menschen, die met bedoelde ‘netheid’ niets te maken hebben. Vooral op de beoefenaren der moderne theologie, op moderne dominees en studenten, heeft hij het voorzien; maar als Jochem van Ondere aan Jan Holland de vraag deed, in ‘Van hemel en aarde’ aan Multatuli gedaan, toen hij zijne ‘Vorstenschool’ ter sprake bracht, de vraag: zijt gij waar? is de voorstelling der personen, die gij schildert, waar? geloof ik, dat Jan hierop geen voldoend antwoord zou kunnen geven.

Onder de modernen (‘modernisten’ en ‘modernasters’, zooals de Schrijver de voorstanders der nieuwe richting op Christelijk godsdienstig gebied elders noemt) mogen domkoppen en huichelaars schuilen, onder de theologische studenten dier richting lichtzinnige knapen, die spotten met het heilige; ik laat dit aan zijne plaats. Er zijn domkoppen met en zonder Doctorstitel, huichelaars in alle standen der maatschappij, zedelooze spotters onder allerlei jongelieden; maar ik kom in verzet tegen de wijze, waarop in het boek, dat ik hier aankondig, moderne dominees en studenten worden tentoongesteld, omdat zij niet ‘waar’ is.

Er moge eene oorzaak bestaan van Jan Holland's modernen-haat, hiernaar heb ik niet te zoeken. Wie hij is, of hij ook Jochem van Ondere zich noemt, ik heb er niets mede te maken. Niet wat een auteur *is*, maar wat hij *schrijft* is voorwerp van de critiek; en ik beaam ten volle het afkeurend vonnis geveld over heeren en dames, al

behooren ze tot de corypheeën in de letterkunde, die de schrijvers critiseeren in plaats van hun werk. Ik hoop mij hieraan niet schuldig te maken, blijf bij '"Nette" menschen', en protesteer alleen tegen de onware en onwaardige wijze, waarop in dit boek *passim* over *de* modernen gesproken, en een moderne dominee alsmede een moderne student geschilderd worden.

Psychologisch gesproken is Ds. Langswaard onmogelijk, een *Gedankending*, en Zwijner zulk eene afdwaling van het genre, dat er op de honderdduizend misschien één zoo'n mispunt gevonden wordt. Zulk een exceptie mag niet als type worden gebruikt, om der theologie-studeerende jongelingschap een *Seitenhieb* te geven.

Uit het dagboek blijkt duidelijk, dat Soepel wel eens iets van dat moderne gehoord heeft, maar er weinig van begrijpt, en dan ook slecht refereert. Als 'net' mensch is hij er niet voor, maar ook niet erachter; en hij laat zijn Dominee spreken van 'onze eigenlijke leer', zelfs op 'modern worden' aandringen, als op een veiligheidsmaatregel!.... Nergens in het boek vond ik iets - bijv. door neef, die het gezonde verstand zoowat vertegenwoordigt - in 't midden gebracht, om zulke absurde dingen, als ten eenen male met de geheele richting der modernen in strijd, tentoon te stellen. Natuurlijk niet, want de 'nette' man gaat niet om met menschen van veelzijdige kennis en waarachtigen levensernst: hij weet dus niet beter. Teekende de Schrijver zijn Soepel met opzet zoo, om hem voor te stellen als iemand, die meepraat over dingen, welke hij slechts oppervlakkig van hooren zeggen kent, dan is hij bijzonder goed geslaagd; maar dan doet dit schade aan de satire; dan is de 'nette' dagboekschrijver ook niet te vertrouwen, als hij over andere zaken en andere menschen schrijft: zoo min als een *waar* beeld van den moderne geeft hij ons dan een *waar* beeld van een 'net' mensch.

Ook Meester Weetje geeft in het voorbijgaan een trap aan de moderne theologie, waar hij haar voorstelt als de moeder van 'het gekibbel over godsdienstlooze school'; een kolossaal anachronisme!....

O□δεν γελο□ον □ το □α□□ν, zette Jan Holland eens als motto boven een opstel (in *De Tijdspiegel*) over de materialistische richting van onzen tijd; en wie het met Dr. Vitringa eens is, dat de Phantasie 'als zij gezond is ook godsdienstig is', en, dat zij dan 'gezond' mag heeten, 'als de door haar geïnspireerde gewrochten der kunst den aanschouwer boven al wat laag, gemeen en dierlijk is verheffen; als zij het zinnelijke zoo idealiseert, dat het met onweerstaanbare kracht de gedachte aan het eeuwige, oneindige, boven alle lage hartstochten en zelfzucht verhevene opwekt'; als zij het afschijnsel van het eeuwige en oneindige - van het 'goddelijke' te zien geeft; wie dit met den Dr. eens is, zal het zoeken van en het streven en jagen naar dat goddelijke, zal, in één woord, den godsdienst nooit onder το □α□□ν brengen en belachelijk vinden of belachelijk maken. Veeleer zal hij de pogingen waardeeren en

steunen van hen, die ‘het heimwee naar een boven tijd en ruimte verheven orde der dingen’ (dat, volgens Vitringa, ‘als kern van het gemoedsleven in den mensch ligt’) trachten op te wekken, te leiden, te versterken, opdat het eene redelijke en zedelijke kracht worde, die het zinnelijke veredelt (‘vergoddelijkt’ noemt het Dr. Vitringa) en den mensch tot een waar mensch maakt, een kind van God, in dien zin, waarin Jezus dit was. Dat dit het streven is van de godsdienstleeraren der nieuwe richting is genoeg bekend. Het moest hen vrijwaren tegen schimp en spot van weldenkende mannen, die de door langdurig gebruik tegen Dominees afgestompte pijlen gerust kunnen overlaten aan Jan Rap en alle ‘nette’ menschen.

Kampen, Mei 1878.

J. HOEK.

Op weg naar beter.

Emma Es. Liderose. Roman in twee deelen. Arnhem, J Rinkes J^{r}.

Onder den pseudoniem ‘Emma Es’ biedt de schrijver van ‘Liderose’ ons zijn eersten roman aan. Althans, voor zoover mij bekend is, waagde hij zich nog niet aan een dergelijk uitgebreide letterkundige proeve. Weinig doet het ertoe, waarom Emma Es juist voor een schrijfster wil doorgaan; waar sprake is van een geestesvrucht komen dergelijke overwegingen niet in aanmerking. De vrucht beoordeelt men en niet den boom. 't Valt niet te ontkennen, dat deze vrucht even bijzonder is als het zwak van den schrijver om zich een vrouwenpseunoniem te kiezen.

Een der nevenfiguren in dit boek, Corn, een schrijver van beroep, heeft een roman opgezet. Met de eerste hoofdstukken van dezen roman leidt Emma Es zijn verhaal in. Ze brengen op 't vermoeden, dat een candidaat-notaris, met name Luitz-Stahl, door kuiperij en moord aan zijn groot vermogen kwam. Corn zal dezen schelm ontmaskeren en in zijn boek tentoonstellen, maar zoekt tevergeefs naar de afdoende bewijzen van zijn schuld. Hierop wacht de voortzetting en de ontknooping van zijn roman en hierop grondt zich de roman van Emma Es. Men ziet het, de vorm is niet gewoon en alleszins piquant. Door de inblazingen van den deugniet Polvliet om den tuin geleid, verdenkt Corn een braaf, menschlievend man van grove misdaad en slaat hem wantrouwend gade. Maar de laster krijgt hier zijn bekomst. Ter elfder ure wordt de Heer van Liderose gezuiverd van allen blaam en het boek

eindigt met een coup de théâtre, die den lezer niet minder in verbazing brengt dan den Heer Corn.

Had Emma Es zich wat meer moeite gegeven om deze deugdelijke stof meer te bewerken, dan zou allicht de opgang van het werk grooter zijn. Zooals het boek nu is, bevat het te veel leemten, te veel oppervlakkigs, te weinig éénheid en te veel langdradigs; de karakterschets is hier en daar zóó gebrekkig, dat de hoofdfiguren vreemdelingen voor ons blijven. Afwisseling in een verhaal is een deugd, maar men moet niet te veel van den hak op den tak springen; bijna ieder tooneeltje wordt afgebroken door een vervelend knechts- of buurpraatje. Emma Es heeft, dunkt mij, zijn groote taak te luchtig opgenomen.

Mengelwerk.

‘Een bouwkunstig spook.’

In het *Gids*-nummer van December 1877 las ik een artikel van den Heer V. de Stuers, getiteld: ‘Een bouwkunstig spook’; in *Het Vaderland* van 25 December 1877 een vraag van Mr. J.E. Banck: ‘Bestaat er een Nederlandsche bouwstijl?’ en in hetzelfde blad van 29 December 1877 geeft de Heer David van der Kellen een artikel met het motto: ‘De voor Noord-Nederland aangewezen bouwstijl’.

Waar leeken zich zooveel moeite geven, om op het gebied der bouwkunst het publiek voor te lichten, zal men het van mij, als beoefenaar dier kunst, niet ongepast oordeelen, dat ik een woord meespreek. Wenschelijk toch is het, dat de zaak, die hier behandeld wordt, van alle zijden wordt beoordeeld.

Toen ik het artikel van den Heer De S. in bovengenoemd *Gids*-nummer gelezen had, dacht ik onwillekeurig aan het versje van Van Alphen: ‘Jantje, als gij niet wilt deugen, dan verschijnt de zwarte man’ - en vooral aan het slot: ‘Wie aan zulk een man gelooft, is van zijn verstand beroofd.’ Als de Heer De S. namelijk werkelijk gelooft, dat het verzet tegen de richting op het gebied der bouwkunst, door hem en zijn geestverwanten vertegenwoordigd, ontstaan is uit vrees, dat daardoor propaganda zou worden gemaakt voor de Roomsche Kerk ten koste van de Protestantsche, dan verkeeren hij en al zijn geestverwanten in een grove dwaling.

Zulk een meening getuigt van weinig doorzicht en historische kennis. Immers, is er één voorbeeld, dat zou kunnen worden aangevoerd om te bewijzen, dat tijdens de Hervorming in de 16de eeuw en daarna bij de Protestanten ooit de gedachte is opgekomen, dat door het gebruiken van de Middeleeuwsche kerkgebouwen hun geloof of hun kerkgenootschap gevaar zou kunnen loopen, en zij daarmee in den schoot der Roomsche Kerk zouden kunnen worden teruggevoerd?

Het tegendeel is waar: de kerken, door de Protestanten gedurende

de laatste drie eeuwen gebouwd, getuigen onweerlegbaar van hun voorliefde voor den middeleeuwschen bouwstijl; ofschoon de kennis van dien bouwstijl zoowel op constructief als aesthetisch gebied verloren was, werden toch de vormen daarvan, hoe verminkt ook, aangewend door de toepassing van spitsboogvensters, pynakels en andere motieven, aan den middeleeuwschen bouwstijl ontleend. Niemand zal het noodig achten, die voorliefde voor Gothische vormen bij de Protestantsche kerk door een aantal voorbeelden aan te toonen; men zal dit wel als een axioma willen aannemen, en welk een oordeel moeten wij dan vellen over de handelwijze van den Heer De S., wanneer hij uit eenige anonieme artikelen in dagbladen een stelling opbouwt, even valsch als in strijd met de geschiedenis, en daarna deze stelling bestrijdt, alsof zij door iedereen werd gesteund.

Wij voor ons vonden er iets beleedigends in, dat in een tijdschrift als *De Gids* dit onderwerp op zulk een wijze werd behandeld. Wel mogen wij in het algemeen de kennis op het gebied der beeldende kunsten bij onze landgenooten niet hoog stellen, maar toch gelooven wij te mogen aannemen, dat zij, althans de lezers van *De Gids*, het onderwijs, daarin door het artikel ‘Een bouwkunstig spook’ gegeven, ver achter zich hebben, en dat zij alleen door de lezing ervan zich vermaakt hebben met de vreemde argumentatie, de voorstelling daardoor aan den strijd gegeven, en de handige wijze, waarop het ware wezen van het bekende verzet wordt miskend of terzijde gezet.

Het is waarlijk geen papen- of Jezuïeten-*vrees*, waaruit die tegenstand geboren is, maar veeleer *verzet tegen papen- en Jezuïeten-geest.* Die geest heeft, getuige de Syllabus, en andere stukken, den oorlog verklaard *aan elke geestesuiting der moderne maatschappij;* openlijk en overal trekt zij tegen haar te velde, bij voorkeur richt zij zich tegen de kunst als hoogste uiting van 's menschen zedelijk gevoel en als vertegenwoordigster der moderne beschaving; daar, waar zij niet buigt en zich niet laat beheerschen door het gezag van de Kerk, wordt zij als heidensche kunst veroordeeld. De gewaande argumenten van de kleingeestige vrees, die de Heer De S. den Protestanten toedicht, voor de toovermacht van de middeleeuwsche bouwvormen, bestaan in werkelijkheid bij de tegenwoordige toongevers der Roomsche Kerk voor *alle scheppingen van onzen tijd*, waarop zij geen invloed kunnen uitoefenen.

Dat dit geen bloote veronderstelling is, maar de volle waarheid, blijkt uit het feit, dat na het aannemen der wet op het hooger onderwijs in Frankrijk, waarbij de vrije universiteiten in dat land werden toegelaten, de Roomsche geestelijkheid onmiddellijk met grooten ijver de stichting van hoogescholen ondernam als tegenwicht tegen het heidensch onderwijs, aan de Staatsuniversiteiten gegeven. Bij een dier nieuwe, door de geestelijkheid te stichten universiteiten, werd in het leerplan ook een leerstoel opgenomen voor de *bouwkunde.*

In geen land wordt door den Staat, wat het onderwijs in de beel-

dende kunsten betreft, zooveel zorg en geld besteed als in Frankrijk, en aan de bouwkunst zeker wel niet het minst, maar.... zij is gelukkig ook daar nog niet de onderdanige dienaresse der Kerk geworden. Als men nu de groote kosten berekent, die aan het onderwijs tot opleiding van bouwkundigen besteed worden, dan moet het doel, dat men ermede hoopt te bereiken, de daarvoor geofferde gelden waard zijn.

Wellicht zal men hiertegen willen aanvoeren, zooals dan ook reeds door den Heer De S. in zijn 'spook'-artikel geschiedde, dat door de Roomsche Kerk alle mogelijke bouwstijlen gebruikt worden en zij dus geen strijd voert op eenigerlei wijze, zooals hier wordt betoogd. Wij kunnen echter deze bewering niet aannemen, eenvoudig omdat het daar kennelijk een strijd geldt tegen den geest en de ontwikkeling der moderne maatschappij; het is daarginds niet te doen, om eenige Protestantsche zieltjes uit het vagevuur te redden of haar tot de alleenzaligmakende Kerk terug te brengen, neen, ook in haar eigen Kerk voert die richting strijd, ja, haast heftiger dan daarbuiten, en werd de geheele Protestantsche Kerk tot Rome teruggevoerd, dan zou die strijd niet geëindigd zijn. Zoolang de volken niet bukken voor de macht der alleenzaligmakende Kerk en haar gezag niet eerbiedigen als hoogste wet, zoolang wij met onze rede de leer der Kerk blijven toetsen aan de waarheid en de resultaten blijven stellen boven het gezag der Kerk, zoolang zal die strijd worden voortgezet.

Dit wordt maar al te goed, ook door de minder ontwikkelden en hier als bij instinct, gevoeld, en dat dezen zich nu laten opzetten door argumenten, zooals die welke door den Heer De S. vermeld worden, is hun niet ten kwade te duiden; het getuigt alleen van de groote klove, die tusschen de strijdenden ontstaan is en die door artikelen, als door den Heer De S. zijn geleverd, niet gedempt wordt.

Hebben wij in het algemeen de reden van het verzet trachten aan te wijzen tegen de richting, waarin door den Heer De S. en zijn geestverwanten de kunst en meer bijzonder de bouwkunst in ons vaderland wordt gedreven, er is nog een andere reden van verzet, die niet van het groote publiek uitgaat, maar die door de beoefenaars der beeldende kunsten en voornamelijk door de bouwkundigen in het leven geroepen is.

Dat verzet grondt zich op de eenzijdige richting, welke door de afdeeling Kunst bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken aan de bouwkunst gegeven wordt. Van dit departement uit wordt de Nederlandsche Renaissance of de zoogenaamde oud-Hollandsche stijl der 16de en 17de eeuw schier als officieele kunst geproclameerd.

Men zal het wellicht trachten te ontkennen, maar tegen feiten is het vruchteloos te redeneeren; immers, aan de gebouwen, die gedurende het bestaan van bovengenoemde afdeeling voor den Staat werden ontworpen of in uitvoering zijn gekomen, wordt deze stijl toegepast; wanneer door den Staat een belangrijke subsidie wordt verleend, tracht

men deze afhankelijk te maken van de toepassing van dien stijl. In de commissie van adviseurs voor oude gebouwen en kunst hebben als bouwkundigen uitsluitend architecten zitting, die bekend staan als voorstanders dier richting. Zulk een verregaande eenzijdigheid verdient in het algemeen ten strengste te worden afgekeurd, maar bovenal wanneer zij van den Staat uitgaat, die even neutraal moet blijven op het gebied van kunst als in zaken van godsdienst.

Om een kunstwerk voort te brengen, moet in de eerste plaats de kunstenaar geheel vrij zijn in de keuze van de vormen, waarin hij zijn gedachte wenscht uit te drukken; deze vormen moeten niet alleen schoon, waar en doelmatig zijn, maar ook zoo gekozen, dat zij de denkbeelden van den ontwerper duidelijk uitspreken en zonder moeite door iedereen begrepen kunnen worden. Hierdoor draagt dan ook elk werkelijk kunstvoortbrengsel den stempel van zijn tijd. De kunstenaar als schepper van zijn werk is een kind van zijn tijd; opgevoed in dien tijd wordt hij de drager van de levende denkbeelden; hij mag door zijn gave aan die denkbeelden een hoogere vlucht, een edeler uitdrukking weten te geven, hoe hij die ook voorstelt, een der hoofdvoorwaarden blijft steeds, wanneer zijn werk vruchten zal dragen, dat zij door zijn tijdgenooten begrepen kunnen worden.

En wat verlangt men nu van den bouwkunstenaar, wanneer men hem tot het gebruiken en toepassen van den oud-Hollandschen stijl drijft?

In de eerste plaats, dat hij zijn bouwvormen ontleent aan een tijdvak, dat twee en een halve eeuw achter hem ligt; verder, dat hij die vormen ontleent aan een periode van overgang in de bouwkunst, waarvan uit de overgebleven voorbeelden blijkt, dat zij, vergeleken met de behoeften en de opvatting van onzen tijd, geheel in strijd zijn met de voorwaarden, die men heden aan de bouwkunst stelt.

Wat vormt eigenlijk een bouwstijl?

De eischen, welke men in de bouwkunde aan een stijl stelt, bestaan daarin, dat de verschillende deelen van een gebouw (de constructie) zich duidelijk doen kennen en de functiën, welke elk deel te verrichten heeft, zooveel mogelijk door een daaraan te geven vorm begrijpelijk worden aangeduid; verder dat de ontwikkeling dier vormen zoo schoon mogelijk worde voorgesteld; dat zij bewerkt worden overeenkomstig de natuur van de materialen, waaruit zij vervaardigd zijn; dat het geheele bouwwerk beantwoorde aan de daaraan te geven bestemming en het karakter daarvan zoo duidelijk mogelijk worde uitgedrukt. Aan deze voorwaarden is door den Griekschen en den Gothischen bouwstijl in hunne beste tijdperken op voortreffelijke wijze voldaan. Beide stijlen leveren ook voor onzen tijd altoos nog de beste voorbeelden voor de toepassing van logische en harmonische beginselen op aesthetisch en constructief gebied.

De Renaissance-bouwstijl echter, zooals deze zich in de 16de en 17de eeuw in Italië heeft ontwikkeld en waaruit de Hollandsche Renaissance,

zoogenaamd oud-Hollandsche stijl, is afgeleid, staat wat constructie en versiering betreft en dus als bouwstijl ver achter bij de beide hierboven genoemde bouwstijlen.

Waardoor dit is veroorzaakt, kan gemakkelijk worden aangetoond. Toen in het laatst der 15de en in het begin der 16de eeuw door de studie der Grieksche en Romeinsche literatuur de begrippen voor ons modern staatsleven zich ontwikkelden, toen de wereldbeschouwing een geheel andere werd, toen de wetenschap zich niet plaatste naast het gezag der Kerk, toen niet meer de massa, maar het individu recht kreeg zich te doen gelden, waren de toestanden, waaronder de middeleeuwsche kunst zich had ontwikkeld, zoodanig veranderd, dat men naar andere vormen moest zoeken, om in die nieuwe uitingen van den geest des tijds zich verstaanbaar uit te drukken.

Het was natuurlijk, dat de beoefening van de Grieksche en Romeinsche literatuur aanleiding gaf, dat ook de kunst hare vormen ging vragen aan de oude wereld.

Italië, hoe ook uitgeplunderd en van zijne schoonste monumenten beroofd, bezat evenwel nog verbazend veel om aan die behoeften te voldoen. Jammer maar, dat men niet besefte, dat de bron, waaruit men ging putten, geen zuivere was. Men meende in de Romeinsche monumenten den Griekschen bouwstijl te vinden, terwijl die daaraan zoo goed als geheel vreemd was.

De Romeinen waren uitstekende wetgevers, dappere, bekwame soldaten, degelijke constructeurs (getuigen hun bruggen, wegen en waterleidingen); de grootsche toepassing van den gewelfbouw, alles getuigt van hun groote technische kennis, gepaard aan stoutheid van opvatting, maar zij stonden wat aesthetische ontwikkeling betreft zeer bij de Grieken achter.

Terwijl door de Grieken in hun monumenten de constructie en de daaruit afgeleide vorm tot een schoon geheel was gevormd, en wel zoodanig, dat men zonder het geheel te schaden beiden niet van elkaar kon scheiden, werd deze noodzakelijke eenheid bij de Romeinen gemist en geheel verwaarloosd; wel waren de Romeinen door hun gezond verstand en practischen zin in veel wat constructie betreft den Grieken vooruit, maar zij bezaten geen schoonheidszin genoeg om aan die constructie de vormen te geven, welke een bouwwerk tot een schoon geheel, beter gezegd tot een kunstwerk maken.

Als de Romein gebouwen wilde versieren, nam hij daarvoor de motieven, aan den Griekschen stijl ontleend, ook al waren deze geheel in strijd met de constructieve deelen, waaruit het gebouw was samengesteld; die constructiën weg te werken en ze met Grieksche vormen te behangen was voor hem geen bezwaar. Voldeed het gebouw aan zijn bestemming, dan was voor hem het doel bereikt; de vorm bleef voor hem bijzaak; dezen beschouwde hij als een kleed, dat hij zijn constructiën aantrok zonder zich de moeite te geven om te onderzoeken,

of dit kleed behoorlijk om het lichaam sloot. Wel zorgde hij, dat het kleed rijk was uitgedost, maar hij bekommerde er zich in 't geheel niet om, of de vorm van het lichaam erdoor verloren ging. Violet le Duc laat zich over dit punt aldus uit: ‘Dans l'architecture grecque la forme visible extérieure n'est que le résultat de la construction; l'architecture grecque ne peut mieux être comparée qu' à un homme dépouillé de ses vêtements, dont toutes les parties extérieures du corps ne sont que la conséquence de la structure de ses organes, de ses besoins, de l'assemblage de ses os, des fonctions de ses muscles: l'homme est d'autant plus beau que toutes les parties de son corps sont en rapport avec leur destination, qu'il ne s'y trouve rien de trop, mais qu'elles suffisent à leurs fonctions. L'Architecture romaine est un homme vêtu; il y a l'homme, il y a l'habit; cet habit peut être bon ou mauvais, riche ou pauvre, bien ou mal taillé mais il ne fait pas partie du corps.’

Wanneer men alzoo de zeer wezenlijke en geheel verklaarbare gebreken van den Romeinschen bouwstijl heeft nagegaan, dan wordt het duidelijk, dat de bouwmeesters uit de 15de en 16de eeuw, die hun vormen voor den Renaissance-stijl bij de Romeinsche monumenten gingen zoeken, met die vormen ook de gebreken, eraan verbonden, in toepassing brachten. Die gebreken werden nog vermeerderd omdat de constructiën, die zij toepasten, noch aan den Griekschen, noch aan den Romeinschen stijl ontleend waren. Wel kon men voor de vormen van den Gothischen bouwstijl de klassieke in de plaats stellen, maar de constructie van den Gothischen stijl kon men niet ter zijde zetten; die constructie, geheel ontleend aan en zuiver ontwikkeld uit het verticaal beginsel en de leer van het evenwicht der gewelven der Gothiek, was in lijnrechten strijd met de constructie van den Griekschen en ook gedeeltelijk met die van den Romeinschen stijl, welke uit de horizontale belasting en het daaronder geplaatste steunpunt zich ontwikkeld had.

Juist door een grondige studie van de beginselen, waarop de Grieksche en Gothische bouwstijlen berusten, heeft men in onze eeuw de gebreken van den Renaissance-stijl leeren kennen. Door het decoratieve karakter der Renaissance, door het jagen naar te veel optisch effect, zoowel bij het inwendige als het uitwendige der gebouwen, hebben de architecten der Renaissance aan de hoofdeenheid van een gebouw het ware karakter ontnomen, en heeft men daardoor, als wij het zoo eens noemen mogen, de taal van *de bouwkunstige vormen verloren.*

Zoo is men, om een enkel voorbeeld te noemen, ertoe kunnen komen, om tegen muurvlakken halve of drie kwart ronde kolommen te plaatsen, ofschoon deze bij de Grieken steeds alleen als dragende eenheid, vrijstaande en natuurlijk geheel rond, werden aangewend; bij hen waren deze steeds de dragers van de daarover gelegde horizontale belasting, terwijl de kolom, zooals zij in de Renaissance tegen wand of muur wordt geplakt, alleen een decoratieve functie werd, omdat de wand aldaar het dragende element vertegenwoordigt.

Zoo vindt men ook in den Renaissance-stijl kolommen en pilasters op *consolen* geplaatst, en dus zeer onlogisch een *hoofdvorm* van de dragende eenheden op een veel zwakker onderdeel gesteld.

Zoo heeft men vensteropeningen afgedekt met een frontispies, terwijl dit bouwdeel bij de Grieken alleen als een sluiting voor het dak gebezigd werd; ja, om afwisseling in dit decoratief te brengen, heeft men de naar elkaar loopende hellende zijden van zulk een frontaal-bedekking bij den top geheel doen wegvallen en in de ruimte wapenschilden, figuren, enz. geplaatst, waardoor het frontispies geheel onkenbaar werd.

Wij zouden deze weinige voorbeelden nog aanzienlijk kunnen vermeerderen en meenen dus recht te hebben, indien wij ons met alle kracht verzetten tegen het drijven eener côterie, die ons wil dwingen om *kopiïsten* te worden van bouwvormen, die, getoetst aan de ware beginselen der bouwkunst, valsch zijn en onwaar, vormen die niet meer passen in of voldoen kunnen aan onzen tijd, en waardoor de kunstenaar zich niet verstaanbaar voor zijn tijdgenooten kan uitdrukken.

De Heer De S. zal waarschijnlijk daartegen aanvoeren, dat ik hem bedoelingen toedicht, geheel in strijd met hetgeen hij in het *Gids*-artikel en elders heeft geschreven, maar die woorden zouden in lijnrechten strijd zijn met de feiten.

Wat is het nieuwe gebouw voor het Departement van Justitie te 's-Gravenhage, wat het post- en telegraafkantoor te Hoorn, wat het archiefgebouw te Arnhem en nog meer andere(*) zoo niet trouwe kopieën van onzen huisbouw uit het begin der 17de eeuw met al zijn onbehagelijke, ongemotiveerde versieringen, middeleeuwsche daken, gedrukte elliptische bogen, kruisvensters enz.?

Meent men door zulke voorbeelden de kunst te bevorderen, onzen smaak te veredelen, de eer van ons land te verheffen? Als dit de ware weg is, die ons op het gebied der kunst vooruit moet brengen, dan is nagenoeg geheel Europa op een dwaalweg; dan hebben Winckelmann, Von Klenze, Botticher, Overbeck, Semper, Hitzig, Violet le Duc en zooveel anderen geheel Europa misleid; dan zijn de vruchten van hun geest wrang en niets waard, en zij, die zich door hen lieten inspireeren, tobbers en sukkelaars, die geen kaf van koren wisten te onderscheiden. Alles toch, wat bovengenoemde mannen hebben geleerd en voortgebracht, wat zij door hun adem hebben bezield, is een protest tegen den geest en de vormen, van *onzen huisbouw* in de 17de eeuw gegeven.

Wij gebruiken hier opzettelijk de uitdrukking: *onze huisbouw*, omdat daardoor de Renaissance-stijl in ons vaderland niet tot zijne volle ontwikkeling is kunnen komen; in dat gedeelte, waaraan die stijl

(*) Al deze gebouwen werden ontworpen onder den invloed van den Heer De S., tijdens hij aan het hoofd van de Kunst-Afdeeling bij het Departement van Binnenlandsche Zaken werkzaam was.

zijn hoogsten glans ontleende, moest hij in ons land door de beperkte ruimte, welke het woonhuis bij ons inneemt, zoo goed als geheel mislukken. Wij zien in de Nederlandsche Renaissance de afspiegeling van het hoog ontwikkeld ambacht; zij mist voor een zeer groot gedeelte den stempel der kunst. Dien stempel verkreeg zij in Italië hoofdzakelijk door de geheel andere wijze van indeeling (de inwendige distributie) der gebouwen, waartoe het zachte klimaat van Italië aanleiding gaf. De groote binnenplaatsen, de open of overdekte gaanderijen, omgeven door kolommen of bogen daaromheen gebouwd, ruim aangelegde trappen, breede corridors, die door hun geestige samenvoegingen de schoonste perspectieven in den binnenbouw bezorgden, gepaard aan juistheid en zorg van uitvoering, dit waren de middelen, waardoor de Renaissance in Italië zich in hare volle waarde wist te ontwikkelen, en daardoor nog heden de beste voorbeelden en studiën aan de architecten blijft aanbieden, maar onder één hoofdvoorwaarde echter, dat zij bij de toepassing rekenschap houden met de eischen van onzen tijd, door wetenschap en ervaring, door wijsbegeerte en aesthetika aan de bouwkunst gesteld. Dat men toch nimmer de bouwkunst, noch een der beeldende kunsten verlage tot een archeologische liefhebberij. Deze kunnen de dienaressen niet zijn van een ziekelijk brein, veel minder zich laten beheerschen door een opgelegd gezag. Zij zijn geen slavinnen; integendeel, aan haar zijn de fakkels toevertrouwd, waarmede in 's menschen gemoed de vlam moet ontstoken worden voor al wat waar en schoon is, wat liefelijk is en welluidt.

Den geheelen strijd op maatschappelijk en zedelijk gebied, in de 15de en 16de eeuw in Europa gestreden, al die uitingen van het nieuwe leven met zijne weeën en zijn vreugde, dan weer een stap voorwaarts gaande om later weer òf stil te staan òf achteruit te gaan, hebben de beeldende kunsten mede gestreden. Aan het zoeken naar waarheid, den strijd tegen het gezag, de verheffing van het individu, aan dat alles hebben zij medegewerkt. Ook zij hebben ter bereiking van dat doel soms misgetast, haar roeping dikwerf niet begrepen, of haar doel voorbij gestreefd, maar evenals op maatschappelijk gebied is en blijft haar onveranderlijke leuze steeds het Excelsior.

Nog een paar woorden over de opmerkingen van den Heer De S. over onze architecten en den lagen trap, waarop volgens hem de kennis van de constructie staat in onzen tijd. De architecten zijn volgens den Heer De S. hier te lande een hoop schacheraars, die met een soort bouwdoos onder de armen het publiek naar hartelust erin laten snuffelen, om na gedane keuze zonder eenig bezwaar zich te laten gebruiken om aan de zotste grillen van het publiek te voldoen.

Wij erkennen gaarne dat er veel, ja, zeer veel kaf onder het koorn is, maar zoo te *generaliseeren* als door den Heer De S. wordt gedaan, is zeer onredelijk.

Hij heeft een verschoonend woord over voor de weinige bekwaam-

heden in de burgerbouwkunst, welke volgens zijn meening onze ingenieurs van den waterstaat bezitten, want, zegt hij, de ouderen onder de thans levenden zijn gevormd aan de academie te Delft of te Breda; aan geen van beiden werd de architectuur behoorlijk onderwezen; *de cursus was twee jaren.* Maar voor de vorming onzer architecten, althans de ouderen van dagen onder hen, is letterlijk niets gedaan; geen twee jaren, geen maand, geen dag werd gegeven om hun een behoorlijke opleiding voor hun vak te doen verkrijgen; de stadsteekenschool, twee of drie avonden in de week een paar uren voor hen open gesteld, waar een timmerman of metselaarsbaas wat trappen en kappen, een enkel metselverband en, als zij zeer knap waren, de vijf orden naar Bosboom of Vignola leerde teekenen, dat was hun opleiding. Alleen gefortuneerde jongelieden waren in staat hun studiën in het buitenland te maken. Bij de oprichting onzer tegenwoordige Polytechnische school is de opleiding van den architect er als het ware ingesmokkeld, het programma dier school was geheel gebaseerd op het onderwijs voor den ingenieur, en dat deze school nog zulke goede vruchten voor de burgerbouwkunst oplevert, is niet het gevolg van hare inrichting, maar heeft men in hoofdzaak te danken aan het goede onderwijs, dat door den hoogleeraar en den leeraar in de bouwkunde, aan die school werkzaam, wordt gegeven.

Het is hier minder de plaats namen te noemen, maar wij hebben gelukkig nog een aantal mannen in ons vaderland, op wie de schildering van den Heer De S. niet van toepassing is, en om wier bekwaamheden te beoordeelen men meer bouwkundige kennis moet bezitten dan waarvan de Heer De S. tot heden de bewijzen gegeven heeft.

Is het rechtschapen, dat smalen op, dat negeeren van hetgeen werkelijk goed is, terwijl de Heer De S. zeer goed weet, dat nooit iets gedaan is voor het grondig onderwijs in de beeldende kunsten? Staat dit niet gelijk met de handelwijze van een vader, die zijn kinderen voor domooren uitscheldt, terwijl hij nooit een cent voor hun vorming of hun onderwijs heeft willen besteden?

En wat nu betreft de kennis der constructie en den stand der ambachten, van deze laatste zegt de Heer De S. dat onze steenhouwers, timmerlieden, schrijnwerkers, smeden en loodgieters *oneindig* ver beneden hun voorgangers in de 13de eeuw staan. Waarschijnlijk heeft de Heer De S. zijn wetenschap over die ambachten gezocht bij den zoogenaamden speculatie-bouw (revolutie-bouwers hoort men ze hier te 's-Gravenhage noemen) en dan heeft hij het g e r a d e n . Ik zeg geraden, want met allen eerbied voor de groote talenten van den Heer De S., hij is niet in staat daarover te kunnen oordeelen.

Wel kan men met behulp van eenige handboeken over kunst een causerie schrijven in een tijdschrift voor den beschaafden stand over een of ander deel der beeldende kunsten, maar verder moet men niet gaan. Een dokter zal b.v. den Heer De S. zijn hart laten ophalen om

in algemeene phrasen over gezondheidsleer te keuvelen, maar als hij als leek zijn bekwaamheden als arts wil beoordeelen bij de behandeling van ziektegevallen, dan zal hij hem, evenals wij, bij den arm nemen en de deur wijzen. De beschuldiging, tegen de bovengenoemde vakken aangevoerd, is een g r o v e o n w a a r h e i d : er zijn tal van werkplaatsen en duizenden werklieden, die in niets wat kennis en vaardigheid betreft beneden hun vakgenooten in de 13de eeuw staan. Mogen zij in werken van kunst of smaak zich minder hebben doen kennen, aan wien de schuld, als het publiek daarvoor geen belangstelling toont, of als men den tijd, daaraan besteed, niet wil betalen; daar waar men de middelen ervoor heeft overgehad, is de vaardigheid en bekwaamheid nog nooit te kort geschoten.

Het slechte werk, dat in de 13de eeuw is vervaardigd, is verdwenen, het goede werk uit dien tijd heeft de eeuwen verduurd en getuigt nog van de kennis en talenten van hen, die het ontwierpen en vervaardigden. Ook het goede werk, dat in onzen tijd wordt vervaardigd, en dat is meer dan wellicht de Heer De S. weet, zal in latere eeuwen even goed voor ons getuigen als nu nog de werken der 13de eeuw dat voor hun vervaardigers doen.

Na de ambachtslieden neemt de Heer De S. de bouwmeesters onderhanden. Wij moeten gelooven, dat dit volkje onverbeterlijke luiaards en aartsbotteriken zijn, want de kennis, die de Heer De S. zoo maar uit pure liefhebberij op het gebied van constructie en schoone bouwkunst in weinige jaren heeft verkregen, en wel zoo dat hij met een gezag spreekt, waartegen geen verzet geduld zal worden, - die kennis is hun geheel vreemd gebleven.

De Heer De S. heeft dit overtuigend willen aantoonen door te wijzen op eenige constructieve fouten, door een nu overleden bouwmeester begaan, dus door iemand, van wien geen wederlegging te vreezen is. Of nu de Heer De S. erin geslaagd is om door dit ééne staaltje, zooals hij 't noemt, te bewijzen dat de gezonde constructieve kennis in onze 19de eeuw zoo jammerlijk laag staat, betwijfelen wij zeer. Men mag den algemeenen toestand, een geheel tijdperk niet beoordeelen naar de fouten, door enkele personen gemaakt; dat is zeer onbillijk.

Zou de Heer De S. ons niet dadelijk trachten te weerleggen, als wij de waarde der Middeleeuwsche constructiën wilden verkleinen door te wijzen op de Jezuïetenkerk (Onze Lieve Vrouw Ontvangenis) aan de Wijnhaven te Rotterdam? Toen aldaar de kolommen van het transept, waarop de hooge toren geplaatst moest worden, even boven den grond waren opgetrokken, bleek het aan den inspecteur over het bouwen in de gemeente Rotterdam, dat deze minstens de helft te dun waren; hoewel door den architect hevig bestreden, bleek toch bij een nauwgezet onderzoek, onder medewerking van den hoofdingenieur van den waterstaat, dat de daarvoor te bezigen steen op de door den ar-

chitect daarvoor bepaalde dikte zelfs niet in staat zou zijn het enkel gewicht der kolommen te dragen.

Aan deze kolommen werd toen de dubbele dikte gegeven, ofschoon zij nog te zwak zijn om daarop een toren te plaatsen, die dan ook wel altijd achterwege zal blijven. Toen over deze kolommen de bogen geslagen zouden worden, moest men, omdat er geene contraforten voor de zijdelingsche drukking ontworpen waren, er vier zeer zware trekankers voor aanbrengen. Op het oogenblik, dat de sluitsteenen in genoemde bogen geplaatst zouden worden, sprongen op eens de hierboven genoemde vier trekankers als glas; gelukkig dat door den aannemer zeer sterke formeelen gemaakt waren, welke het instorten der bogen verhinderden, daar anders een groot deel van den bouw op de werklieden was neergekomen.

Verder bleek nog onder het bouwen de groote noodzakelijkheid van een contrafort of steunboog, waarop in het plan niet was gerekend en waarvoor geen plaats op het terrein te vinden was; tegen wellicht het viervoudige der waarde moest men daarvoor een belendend perceel aankoopen. De toenmalige pastoor, Pater Rijckevorsel, zou deze voorbeelden zeker nog kunnen vermeerderen.

De Roomsch-Katholieke kerk aan den Haarlemmerdijk en de Houttuinen te Amsterdam ondervond ongeveer dezelfde ongelukken, tengevolge van gebrekkige constructiën.

Toen de hoofdkolommen, waarop de toren rust, tot ongeveer 5 meter waren opgetrokken, bleken ook deze wederom de helft te licht te zijn, en moesten deze evenals te Rotterdam verzwaard worden, wat nog aan de bogen der zij-altaren te zien is. Toen echter de kerk, die door alle misrekeningen en verzwaringen nagenoeg het dubbele kostte van de gemaakte begrooting, gereed en in gebruik was, ontstond er wederom groot gevaar voor instorting, waardoor opnieuw versterkingen moesten gemaakt worden door gegoten ijzeren kolommen tegen de hoofdkolommen aan te brengen. Al deze kolossale gebreken tegen de constructie zijn zelfs door leeken te herkennen.

Het boven-triforium is als onbruikbaar voor het publiek moeten gesloten worden. Men zegt, dat Pastoor IJzermans, die bijna zijn geheele vermogen bij dien ongelukkigen bouw heeft ingeboet, zijn ontslag heeft moeten nemen wegens verzwakking van geestvermogens, het gevolg van al het verdriet, bij dezen ongelukkigen bouw ondervonden.

De groote, thans cathedrale kerk te Breda werd, toen zij gereed was, op last van de overheid gesloten, als gevaarlijk voor de veiligheid van het publiek; na het aanbrengen van vele versterkingen en herstellingen aan vergruisde of gescheurde constructiën werd zij weder voor het publiek geopend. Door een storm in den afgeloopen winter woei de tijdelijk dichtgemetselde opening en de gevel der nieuwe Katholieke kerk te Sneek, waartegen later de toren

gesteld moet worden, geheel naarbinnen, en verbrijzelde het orgel en de tribune.

De toren aan de Katholieke kerk te Appingadam staat hoogst gevaarlijk en is zeker meer dan 0,70 M overgezakt; hij heeft daardoor voor een groot deel de gewelven in de kerk doen spatten, zoodat de ribben en sluitsteenen ervan dreigen in te vallen; men deelde ons mede, dat men deze, om ongelukken te voorkomen, aan de kapspanten had vastgemaakt!!!!

Al die gebouwen nu zijn volgens den Gothischen stijl gebouwd en op middeleeuwsche wijze geconstrueerd. Maar wat volgt eruit? Naar ons inzien kan daaruit alleen worden afgeleid, dat de Heer Cuijpers, de bouwmeester van die gebouwen, een slecht constructeur is, maar niemand heeft de vrijheid daaruit te bewijzen, dat de constructiën der Gothiek niet op goede en gezonde beginselen berusten.

De redenen, die mij drongen om de beweringen van den Heer D e S. te wederleggen, kan ik niet duidelijker aangeven dan door woordelijk het laatste betoog van zijn artikel: 'Een bouwkunstig spook', over te schrijven. Dat slot luidt aldus: 'Het is hoog tijd, dat wij ons niet langer laten verblinden door het geraas van hen, die, onkundig van de eenvoudigste wetten der architectuur, een oordeel vellen over bouwwerken, die zij niet begrijpen, waarvan zij noch de constructie, noch de praktische en nuttige beteekenis vatten, en die, door hunne hartstochten en door bekrompen partijgeest vervoerd, den banvloek uitspreken over architecten, wier arbeid, wier wetenschap, wier praktische ervaring ons nog heden ten dage van groot nut kunnen zijn, en kunnen bijdragen tot verheffing van onze zoo deerlijk verwaterde bouwkunst!'

13 Mei 1878.

J.F. METZELAAR.

Volksvermaken voor Nederland, door P. Hofstede de Groot.

IV.

Volksvermaken voor Nederland, die uit de genoegens der schoone kunst voortkomen.

De schoone kunst is aan den mensch alleen eigen:

Im Fleiss kann dich die Biene meistern,
In der Geschicklichkeit ein Wurm dein Lehrer sein;
Dein Wissen theilest du mit vorgezog'nen Geistern,
Die Kunst, o Mensch! hast du allein.

Schiller, die dit uitsprak, was een hartstochtelijk vriend en grondig kenner der schoone kunsten, en waardeerde haren invloed op de ontwikkeling en beschaving der menschheid zeer hoog. In zijne *Briefe über aesthetische Erziehung des Menschengeschlechts* stelt hij dien invloed, ik wil niet zeggen, te hoog, maar zeker te eenzijdig voor. Immers, hij wil den Schouwburg in stede der Kerk tot den voornamen opvoeder des volks maken!

De mogelijkheid van dit te onderstellen strekt den edelen zin van Schiller tot eere. Göthe zong van hem, in de hulde hem na zijn dood gebracht:

Und hinter ihm, in wesenlosem Scheine,
Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine.

Hij zong dat met recht. Schiller was boven het gemeene verheven. Evenals in Virgilius, is er in hem geen regel, die het fijnste vrouwelijk gevoel behoeft te kwetsen. Maar aangezien er een zeer groot publiek is, zelfs onder de beschaafden, dat door het gemeene wordt overheerscht (Göthe rekende, hoorden wij, in het hoog verlichte en kunstrijke Weimar daartoe allen, met uitzondering van den overledene alleen): zoo blijkt het wel, dat er nog iets anders dan schoone kunst (en wetenschap erbij) noodig is, om den mensch van het gemeene of de zonde en de aardsgezindheid en al de daaruit voortvloeiende verkeerdheid en ellende te bevrijden, en de maatschappij gelukkig te maken. Wordt evenwel deze eenzijdigheid en overdrijving ontweken en wacht men zich voor kunstvergoding, dan behoeft men niet voor kunstverguizing te vreezen, en kan de kunstwaardeering haar recht erlangen.

Voorzeker, de schoone kunst is eene Godsgave. Zij is den mensch natuurlijk, en de verfijningen, die hij daarin na veel oefening en tijd erlangt, zijn alleen verbetering van een talent, dat hij reeds tevoren bezat. Daarom mag de kunst in geen kring ongebruikt blijven. Wat voor de spijze specerij en zout is - middel, om haar smakelijk, verteerbaar en gezond te maken, - dat is voor den dagelijkschen arbeid de schoone kunst. Voedende spijze is zij niet; maar als specerij en zout onmisbaar voor elk, die mensch wil zijn.

Eigenlijk zien wij de grootste kunstgewrochten in de werken van God zelven. Wat evenaart in verhevenheid den oceaan en den sterrenhemel? in kleurengloed den regenboog en duizend bloemen en vogelen? in trotsche vreeselijkheid den orkaan? in liefelijke tonen den nachtegaal of de vrouwenstem?

Wanneer wij de schoone kunst beoefenen, volgen wij dus God zelven. Evenaren kunnen wij zijne werken niet, en toch is de schoone kunst niet maar eene navolging der natuur; zij is ook in zekeren zin eene overtreffing

daarvan. Immers, zulke volmaakte jonkvrouwen als de A r i a d n e van Dannecker wandelen er niet op aarde. Zij zijn de belichaming eens denkbeelds, eens ideaals, 'twelk alleen in de verbeelding eens kunstenaars wordt gedacht en daarnaar door zijne hand vervaardigd. Wat eene idee en een ideaal is, heeft Cicero(*) met onovertroffen welsprekendheid en aanschouwelijkheid aangewezen. De idee van een volmaakt kind, paard, morgenrood in den geest vormt zich tot eene volmaakte gedaante of ideaal daarvan in de verbeelding. Nu grijpt de schilder het penseel en brengt voor ons oog op het doek, wat zijne verbeelding heeft geschapen. Uit velerlei kinderen, paarden en zonsopgangen, die hij aanschouwde, neemt hij het schoonste te zamen en maakt zijne schepping tot iets schooners, dan hij ooit aanschouwde. In de kunst verheft zich derhalve de mensch, op den grondslag der zinnelijke natuur, door de kracht zijns geestes in zooverre boven deze natuur, als hij, hoewel geen leven kunnende scheppen, toch vele harer schoone vormen nog kan overtreffen. Er blijkt in, dat hij vermaagschapt is aan den Schepper des heelals, van wien hij de heerschappij over alles heeft ontvangen, om Gods werk voort te zetten.

Mag de betooning van dezen adel zijner natuur door den mensch worden verwaarloosd? Mag het genot harer voortbrengselen, zoo geschikt, om ook hen, die ze alleen kunnen aanschouwen en niet voortbrengen, tot hoogere sferen op te voeren, aan iemand worden onthouden?

Men beoefene, prijze en bevordere dan de schoone kunst, waar men kan, ook voor en bij de laagste volksklassen!

Het is bekend, dat in het oude Griekenland de schoone kunst bij geheel het volk bemind was, en dit een zeer fijnen tact bezat, om haar juist te beoordeelen en te waardeeren. ‘Te Athene’, merkt een bevoegd berichtgever op(†), ‘werkte geheel de natie met de kunstenaren samen, en dit is een voorname grond, waarom de Atheensche kunst zich tot eene onovertroffen hoogte verhief(§). De kunst was niet het werk van eenige weinigen, zij diende niet voor de weelde van enkelen, zij was weelde voor allen. Hare zegepralen bleven niet in musea en galerijen besloten; zij straalden in het volle zonnelicht, werden door geheel het volk bewonderd en berispt, en ieder vrije

(*) In den aanvang van zijn *Orator.*

(†) L e w e s , *Göthe's Leben u. Schriften*, Boek IV, hoofdst. 1. Waardig, om gelezen te worden en op eene andere plaats dan in een Dagblad te worden bewaard, is de toespraak van Mr. J. van Gigh, *De eerbied der Grieksche wereld voor nationale kunst*, gehouden den 21sten September 1865 en opgenomen in het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* van den 22sten September 1865.

(§) Dat *ik* echter hiertegen eenig bezwaar heb, en de Christelijke kunst boven de Grieksche stel, zal in hoofdstuk VI blijken.

burger was, gelijk Aristoteles uitdrukkelijk opmerkt, van jongsaf een kunstbeoordeelaar. Sophocles schreef voor geheel Athene, en geheel Athene juichte hem toe. De schouwburg was voor alle vrije burgers geopend. Phydias en Praxiteles, Scopas en Myron schiepen hunne wonderen in erts en marmer als uitdrukkingen van een nationaal geloof, en als hoogste bevrediging van een nationalen geest. Tempels en markten, openlijke wandelplaatsen en parken waren de galerijen, waar deze beeldhouwers hunne werken tentoonstelden. De schatkist was vrijgevig in hare belooningen, en de onderling wedijverende verkwisting der bijzondere personen had niet ten doel, de kunstwerken voor hunne verzamelingen aan te koopen, maar de openlijke kunstschatten te verrijken. De burgers van Cnidus betaalden liever bij voortduring eene hinderlijke belasting, dan dat zij het standbeeld van Venus van hun eiland lieten verwijderen, en toen zich te Athene een gemor verhief tegen de uitgaven, welke Pericles bij den bouw van het Parthenon had gemaakt, bracht hij het tot zwijgen door de bedreiging, dat hij het geld uit eigen zak zou geven en dan *zijnen* naam op het majestueuse werk plaatsen.

'Stahr, die de uitwerking van zulk eene gemeenschappelijke werkzaamheid eener geheele natie op de kunst met welsprekendheid heeft ontwikkeld, vergelijkt den soortgelijken invloed der openbaarheid in de middeleeuwen, toen de groote schilders en beeldhouwers hunne werken zetteden in openstaande kathedralen, in raadhuizen en op de markten, waarheen het volk samenstroomde, met de tegenovergestelde toestanden in onze dagen, waarin de kunst hoofdzakelijk eene toevlucht vindt in bijzondere galerijen en in musea, die op Zon- en feestdagen gesloten zijn.

En dat is nog niet alles. De werking der kunst op de volkeren vertoont zich in het merkwaardig feit, dat in Griekenland en Rome doorgaans de waarlijk groote mannen de kroon der eere ontvingen, en niet werden voorbijgegaan ten gunste van hem, die met den modesmaak van enkelen boeleerde of den oogenblikkelijken indruk der menigte wist te vleien. Zij, wier namen in Griekenland en Italië de meest gevierde waren, zijn dezelfden, welke de nakomelingschap voor de waardigsten heeft verklaard. Natuurlijk. De uitspraak van het publiek over kunstvoortbrengselen moet, als dit publiek het geheele inzicht der natie in zich vereenigt, ook wel altijd de uitspraak van het juiste inzicht zijn.'

Van deze aesthetische ontwikkeling is bij het groote publiek onder de Germaansche volken nog niet veel te bespeuren. Beter is het daarmede gesteld onder de Romaansche natiën, in het Zuiden. Dáár is eene hier onbekende fijnheid van smaak in houding en kleeding, en aldus ook een veel kiescher zin voor de schoone kunst dan bij ons. In Italië weet de vrouw met oranjes hare waren vrij wat sierlijker te schikken en als schoon en smakelijk in welluidende taal aan te prij-

zen, dan de koopvrouwen bij ons haar fruit. Te Napels werpt de Lazaroni zelfs zijn gescheurden mantel met zwier over den schouder. In den schouwburg schreeuwt men het dáár uit, als een lettergreep te kort of te lang wordt uitgebracht, of een noot valsch wordt gezongen, of een zanger onduidelijk de woorden uitspreekt.

Maar ontbreekt het nu ons volk daarom aan zin voor het schoone, dat is aan zin voor 'tgeen tegelijk voor de verbeelding verrassend, voor 't gemoed weldadig en voor 't verstand juist is?....(*) Daaraan kan het een enkel mensch, nooit een geheel volk ontbreken! Hoe bloeide bij ons volk de schoone kunst reeds van de middeleeuwen af! Welke overblijfselen zijn er van de beeldhouwkunst, de schilderkunst, de poëzie, de toonkunst van eeuwen her, tot op onzen tijd toe! En welk een aandeel nam het volk daarin van oudsaf!

Doch laat ons dit in enkele bijzonderheden nagaan. Zien wij, welk genot, vooral in den vorm van volksvermaken, de schoone kunst bij ons aan de geringere klassen èn werkelijk geeft èn nog meer geven kan.

De Muze der bouwkunst is onder al hare schoone zusters wel de minst geëerde bij ons te lande. Wij hebben geen Dom van Keulen, geen Munster van Straatsburg, geen Pauluskerk van Londen. De eenige recht fraaie kerk van ons land is de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. Maar ook aan andere schoone gebouwen zijn wij niet rijk. Ja, het koninklijk paleis te Amsterdam (het eenige een koning waardige huis van alle verblijven des konings bij ons te lande, maar dat toch toont voor eene andere bestemming te zijn verrezen) en het voor weinige jaren daar gebouwde Paleis van Volksvlijt zijn sieraden voor ons land.

Maar - ze zijn uitzonderingen. Onder de provinciale gerechtshoven, voor ruim dertig jaren gesticht, is er maar een enkel, dat dragelijk is. De nieuwe openbare gebouwen te 's-Hage, als het Ministerie van Koloniën en het paleis voor den Hoogen Raad, zijn modellen van wansmaak, van denzelfden wansmaak, die zelfs aan een overblijfsel van betere tijden, de schoone Gothische ridderzaal, schendige handen durfde slaan.

Veel beter is het met bijzondere gebouwen, vooral met de villa's in het Willemspark te 's-Hage, met die rondom Haarlem, Arnhem en schier bij elke groote stad. Deze met hare smaakvolle tuinen en parken zijn schoonheden van Nederland en bronnen van genot voor het volk, dat die gebouwen kan zien en in sommige parken mag wandelen. - Ook schoon aangelegde bosschen, zooals dat bij 's-Hage en bij Haarlem, wil ik hier vermelden als plaatsen, wier bezoek voor volksgezelschappen reeds op zichzelf een volksvermaak oplevert.

(*) Zóó omschrijft Gutzkow het schoone.

De beeldhouwkunst zal ik hier maar niet noemen, aangezien zij, hoewel hier en daar gelukkig bij ons beoefend, nauwelijks aanleiding tot volksvermaken schijnt te kunnen geven. Men heeft hier toch geene verzamelingen van beeldhouwwerken, als te München, Dresden en elders buitenslands; om nu van Italië, Berlijn, Parijs en Londen te zwijgen. En men zal ze ook in de eerste jaren wel niet verkrijgen.

Maar wel mogen wij met blijdschap de schilderkunst, als bron van volksvermaak, beschouwen. Het volk, ook het allergeringste, vindt daarin genoegen. Geen plaatwinkel, of daglooners en havelooze knapen zoowel als burgerjongens en heeren staan ervoor stil, en begeerig luisteren de eersten, wanneer soms een meer beschaafde hun uitlegging geeft van het voor hen onverstaanbare. Zij zijn daarvoor zeer vatbaar, want - en dit is zeer opmerkelijk - zij kiezen reeds uit zichzelven de beste winkels en platen. Voor veelkleurige, grove prenten staan zij niet stil; maar voor uitnemende voortbrengselen der kunst. En worden er tentoonstellingen van schilderijen gehouden, welke voor weinig geld toegankelijk zijn, dan is het een genot voor den geringen burgerman, ze te bezoeken. En welk een indruk kunnen schilderijen maken! Welk eene tooverwerking had Scheffer's *Christus Remunerator* op de aanschouwers! ‘Een aantal jaren is vervlogen,’ getuigt de Heer J.A. de Bull(*), ‘sedert de tentoonstelling der schilderij in de schoone kunstzaal van *Arti et Amicitiae;* maar nog staat zij ons frisch voor den geest in hare oorspronkelijke schoonheid en eigenaardigheid, en nog is de herinnering bij ons levendig van den indruk, dien zij gedurig op de beschouwers maakte. Steeds vonden wij eene aandachtige groep het doek aanstarende.... Welligt huns ondanks, werden allen, die er voor traden, beheerscht door den invloed, de magt der gewijde kunst. 't Was niet de plechtigheid van een kerkgebouw, waar elk woord onwillekeurig gefluisterd wordt, als uit vreeze, dat de echo der gewelven 't geluid herhalen zou; 't was niet het gewijde van de plaatse der aanbidding; evenmin brachten wie er opgingen, reeds vooraf de vrome stemming van tempelgangers meê, komende met eerbiedige houding en tred.... Maar Scheffers penseel trok een toovercirkel, waar binnen 't allen zoo wel te moede werd om het hart! - De groep, die wij voor ons zagen in de zaal, welke even goed het tooneel van lustige feesten, als van ernstige kunstbeschouwing had kunnen zijn, was zamengekomen uit de woelige wijken van eene woelige stad, van achter toonbank of lessenaar, uit de drukte van huiselijk bestuur: - en toch was het ééne stemming, die wij er telkens heerschend vonden. Daar was eene plechtigheid, eene stilte, die liefelijk sprak tot het gemoed, en het te vatbaarder maakte voor den indruk der beschouwing. Zoodra een oneerbiedige mond meer dan fluisterde, de strenge opslag van een donker mannenoog of een zachte vrouwenblik bedwong onmiddellijk de onaangename storing. Met zachten

(*) In het *Scheffer-Album.*

tred en herhaald terugblikken verwijderden zich nu en dan de aanwezigen, om daarbuiten, reeds in gang of portaal, elkaâr mede te deelen, wat er omgegaan was in het hoofd of - het hart.'

Dit is geene overdrijving. Een ander heer verhaalde mij van zijne ondervinding, welke die des Heeren De Bull bevestigt. Op een morgen was hij zeer vroeg de tentoonstelling gaan bezien en bleef lang in het vertrek, waar de *Christus Remunerator* hing, zonder eenige andere schilderij. Hij was eerst alleen, doch werd straks onaangenaam in zijne studie en bewondering gestoord door een talrijk gezelschap, 'twelk luidruchtig de trap opstoof. Binnengekomen bleken het Portugeesche Israëlieten te zijn, die hunne levendige gesprekken eerst wilden voortzetten. Doch zij konden niet; zij zwegen weldra, bezagen het tafereel nu van deze, dan van die zijde, wezen elkander fluisterend op iets, en gingen ten laatste stil henen.

In het bijzonder zijn ook panorama's recht geschikt, om het volk vermaak te schenken. Vele kermissen hadden in 1835 bij ons te lande haar voornaamste sieraad in het schoone panorama van Salzburg, door den waren kunstenaar Sattler geschilderd en tevens met smaak en wellevendheid door hem uitgelegd. Salzburg heeft er hem om tot eereburger benoemd, en zijn graf daar ter stede met een gedenkteeken voorzien. Maar ook de bewoner van het verafgelegen en platte Nederland bewonderde het schoone kunststuk, en waande, zag hij ook nog nooit bergen, zich nu in eene romantische streek getooverd. Belangrijk en boeiend is ook het zeer uitvoerig panorama van den slag bij Leipzig op 18 October 1813, 'twelk door mij in Augustus 1863 te Dresden werd bewonderd. Die nooit een veldslag aanschouwde, kon er zich een denkbeeld van vormen, en den oorlog - leeren verfoeien. De lage prijs, op de bezichtiging gesteld, maakte het ook voor de geringste klasse toegankelijk.

Volksvermaak levert ook het bezoek van vele openbare musea voor niet of voor uiterst geringen prijs, gelijk men te Parijs, Londen, München, Dresden en elders heeft, en ook in ons land, b.v. het Museum Van der Hoop te Amsterdam, 'twelk des Zondags voor 10 cent toegankelijk is. Lof en eere hun, die aldus voor het volk zorgen!

Maar - men veroorlove mij dezen voorslag - zou het bezoek niet veel drukker en vruchtbaarder worden, indien niet alleen een catalogus van zulke verzamelingen bestond, maar daarin telkens iemand aanwezig was, die lust en tact had om voor een groep van 10 of 20 personen, die dit verlangden, uitlegging te geven van de beteekenis en aanwijzing van het schoone? Zoo vervelend als de gewone gidsen in paleizen zijn, zoo aangenaam zijn kundige mannen, die de schoonheid van kunstschatten uitleggen. Gaarne luistert zelfs de meer beschaafde naar hen, hoezeer hij zich ook gaarne in eenzame beschouwing verdiept(*).

(*) Toen ik dit schreef, was mij niet bekend, of men ergens wel eens de proef van zulk eene uitlegging had genomen. Later zag ik, dat dit is geschied in de Novemberfeesten van 1863 te Middelburg, bij het vertoonen van de schatten van het Zeeuwsche Genootschap, en wel met uitstekenden uitslag.
Zie *Nagtglas*, bl. 31-33, die voorts nog een paar aanmoedigende voorbeelden vermeldt.

Nog iets: zou men zich ook niet kunnen bemoeien met de liedjeszangers en kladschilderijvertooners op onze kermissen? De politie zorge, dat geene gruwelijke moordtooneelen worden bezongen en vertoond; de menschlievendheid, dat zang en schilderstuk, hoewel weinig kunstwaarde hebbende, toch van inhoud goed en nuttig zij.

Van niet minder invloed op het volk dan de schilderkunst, is de zang- en toonkunst. De Hoogduitschers hebben daarvoor meer aanleg dan wij. Stem en gehoor kunnen in hoogere streken, naar het schijnt, zich beter ontwikkelen en bewaren, dan in nevelachtige, lage landen, vooral zoo daar eene scherpe zeelucht wordt ingeademd. Bij ons worden de aanvankelijk liefelijke kinderstemmen bij 't opgroeien dikwijls hard en rauw, en zijn de zang- en muziekonderwijzers voor een groot deel Duitschers of in Duitschland gevormde Nederlanders.

Men kan in Duitschland niet reizen, of men hoort zuivere stemmen en vaste maat. In het ‘Rauhe Haus’ bij Hamburg, eene stichting ter redding van ellendige kinderen, is de zang de vroolijke en jolige zoowel als de godsdienstige, een voornaam opvoedingsmiddel. Zoo ook in het Diakonessenhuis te Keizersweerd. Te Hermansburg greep mij het kerkgezang der door den geest van Ludwig Harms bezielde gemeente, dat kerkgezang vol kracht en vastheid, moed en vroolijkheid, zóó sterk aan, dat ik eerst niet kon meezingen. Men weet, hoeveel het zingen van Körner's *Leier und Schwert* heeft bijgedragen, om in de bevrijdingsoorlogen 1813-1815 de edele jongelingen, die ze aanhieven, terwijl zij tegen Napoleon's huurlingen oprukten, met heldenmoed te bezielen en de overwinning te doen wegdragen. Doch is Duitschland in 't algemeen het land der tonen, er is geen oord in dat land, waar zang en muziek meer ‘naturwüchsig’ en als ingeschapen is, dan Tirol. Men kan het reeds gissen uit de vele, wel niet gecultiveerde, maar toch krachtige en door eenvoud en waarheid roerende zangers, die uit dat landschap Europa doorreizen, om goedkoope volksconcerten te geven. Maar men kan het eerst recht weten als men zelf in Tirol reist. Wonderbaar grijpt u dáár de algemeenheid, de liefelijkheid, de vroolijkheid en vaak de heiligheid van 't volksgezang aan. Kunstmatig onderwijs hebben de inwoners niet. Maar in de winteravonden verzamelen zich de buren, om bij gitaar of Wiener citer zich onderling in den zang te oefenen. Onderwerpen en wijzen zijn geheel nationaal, de woorden in den volkstongval. Nu eens bezingen zij de schoonheid van hun land, dan een tooneel uit het volksleven, dan weder eene herinnering uit de geschiedenis; nu eens is 't

een lied aan God gewijd, dan een spotdicht op dwaze, naburige stammen. Altijd is 't een volksvermaak, zich daarin te oefenen en deze zaken vervolgens in grooter kring uit te voeren. Ik ontmoette eens te München den directeur eener zangschool te Berlijn, die, pas uit Tirol gekomen, geene woorden wist te vinden voor zijne verbazing, dat men het dáár met die hulpmiddelen zóóver kon brengen.

Ook in andere landen speelt zang en muziek in de volksuitspanningen eene groote rol. Zelfs heeft de zang, hoe ruw ook, zoo men maar maat houdt, eene wonderbare werking, om den arbeid lichter en de gezondheid vaster te maken. De steden in Brazilië wemelen van slaven. Wanneer men aan de kaden wandelt, ontmoet men troepen Negers, die lasten dragen, waarover een Amsterdamsch kruier zich zou verwonderen. Dit belet hen evenwel niet te zingen en met verbazend gemak en groote lenigheid voort te stappen, terwijl één dansende vooraangaat met een mand vol steentjes en schelpen, waarmede hij de maat aangeeft. Het geraas is verdoovend, voor Europeesche ooren ondragelijk, zelfs voor Braziliaansche onaangenaam. Bij eene wet werd het verboden. Maar toen verloren de slaven hunne vroolijkheid en veerkracht, zij sleepten zich als zwarte spoken voort en vermagerden zichtbaar. Men was genoodzaakt de wet in te trekken. De vrijheid, om weer te mogen zingen en rumoer maken, werkte als een toovermiddel en toonde, hoe groot de kracht zelfs ook van nog ruw zinnelijke kunst is, zoowel op den geest als op het lichaam.

In onze havensteden ziet men iets dergelijks, als de matrozen onder een vast maatgezang de zwaarste lasten in of uit het schip hijschen met een van vermoeienis gespannen en toch vroolijk lachend gelaat. Niet alleen als hulpmiddel voor den arbeid, ook als zuiver vermaak is muziek en zang onwaardeerbaar te achten. In Vlaanderen, welks bevolking door afkomst en taal met de onze zoo nauw is verbonden, is geen dorp van eenige beteekenis, waar niet een harmoniegezelschap bestaat, dat vaak uitmuntend is samengesteld. Te Brussel woonde ik in Augustus 1830 een concours van een groot aantal muziekgezelschappen uit steden en dorpen bij, 'twelk ten aanhooren van duizenden en duizenden in het Park werd gehouden. Toen in 1863 het standbeeld van Jakob van Artevelde te Gent werd onthuld, waren bij dat feest over de dertig muziekgezelschappen tegenwoordig, die op een aangewezen plein een concert gaven. In Augustus 1865 had te Brussel weder een dergelijke wedstrijd plaats als in Augustus 1830; desgelijks te Gent in 1876 bij de feesten van de Pacificatie in 1576 gesloten, en te Antwerpen in 1877 bij de feestviering van Rubens' geboorte (in 1577). De oefeningen, vooraf gehouden, zijn een vermaak voor de deelnemers; de proeven, in hunne woonplaats voor het publiek gegeven, een vermaak voor geheel de gemeente; de optochten met banier, zang en klank naar Gent of Brussel, de daar gehouden wedstrijd, de terugreis naar huis, zijn feesten voor de vele toeschouwers.

Ook de iet of wat zwaarder ooren van Albion's bevolking zijn open voor de genietingen dezer schoone kunst. Meer en meer wordt het toch de gewoonte in Engeland, om in de groote steden op Zaterdagavond goedkoope volksconcerten, tegen 15 cent den persoon entrée, te geven, terwijl dan vaak die bijeenkomsten elken winter door den mayor (of burgemeester) der stad met eene toespraak worden geopend. Algemeene goedkeuring oogstte onder anderen 'tgeen in November 1865 de nieuw benoemde mayor van Liverpool bij het eerste dier concerten aldaar heeft gesproken. Met nadruk wees hij erop, in welk eene hooge mate morsigheid en slordigheid, sterke drank en eene ongeregelde leefwijze de groote oorzaken van volksellende zijn, waarbij hij zijne hoop uitte, dat pogingen als deze, om het volksleven een beter karakter te geven, voortdurend mochten slagen.

Hoever men het in Duitschland daarin voor het volk brengen kan, toont menige proeve. Eéne worde hier vermeld! ‘Een uitstekend schoon voorbeeld geeft in Breslau de werkzame Siegert. Er hebben onder zijne leiding talrijke uitvoeringen van kerkelijke compositiën in het openbaar gratis plaats. Van de bekendste en beste oratoriën is er geen, dat niet reeds menigmaal in eene der kerken van Breslau is uitgevoerd. Zóó heeft ook de arme gelegenheid, om de meesterstukken der heilige toonkunst te hooren, die anders binnen de wanden der concertzaal, of althans der in eene geslotene concertzaal omgeschapene kerk, besloten blijven. Zóó wordt dat heilige de gemeenschappelijke eigendom der natie, 'twelk de geest, van wien alle gaven zijn, der Kerk door den toonkunstenaar geschonken heeft. Dat deze uitvoeringen talrijk bezocht worden, behoef ik niet te zeggen. Ongeloofelijk is de invloed, dien het op den godsdienstig-muzikalen smaak van het volk heeft. Het is op die wijze, dat ook het volkskerkgezang zelf het best kan verbeterd worden.’

Bij ons te lande werd eeuwen lang veel werk van zang en muziek gemaakt. In de vijftiende en zestiende eeuw waren de Nederlanden het klassieke land van de hoogere toon- en zangkunst voor geheel Europa. In den worstelstrijd tegen Spanje ontstonden de Geuzenliederen, uit het diepst der ziele opgeweld als uiting van geloof in God, hoe duister het rondom mocht zijn, van moed onder de drukkendste bezwaren, van hoop tegen hoop. Later is dit innig volksdicht veel verbasterd. Maar ook thans is er veel smaak voor ware en edele zang- en toonkunst, die nog verder kan gewekt worden mede onder het volk. Treffend is het te zien, hoe des Woensdagavonds eene menigte daglooners in het Haagsche Bosch naar de schoone muziek luistert. De volksconcerten te 's-Hage en te Amsterdam maken ook veel opgang. Uit Middelburg berichtte men over deze zaak het volgende: ‘Op zondagavond den 13^{den} Augustus 1865 werd, van wege de Vereeniging tot het regelen en bevorderen van volksvermaken te Middelburg, het eerste volksconcert gegeven. Meer dan duizend menschen uit allerlei klassen der maatschappij waren in den ruimen, sierlijk ver-

lichten tuin van het schuttershof St. Bastiaan zamengevloeid. Een welbezet orchest voerde flinke en gemakkelijk te begrijpen muziekstukken uit, die tot het laatste toe met de meeste aandacht werden aangehoord. Als men rondwandelde tusschen de tafeltjes, waar koffij en bier werd gedronken, want sterke dranken waren niet verkrijgbaar, viel het terstond in het oog, dat er vrij wat meer genoegen werd gesmaakt, dan in een woesten kermisnacht en dat het ons volk nog niet geheel aan den zin ontbreekt, om zich op eene behoorlijke wijs te vermaken. Toen de menigte rustig uiteenging, scheen ieder tevreden over den genoeglijken avond.

'Met dit concert ving de in het voorjaar alhier opgerigte bovengenoemde Vereeniging hare taak aan.

De Vereeniging heeft ten doel Middelburgs ingezetenen, voornamelijk den handwerksman en den dienstbaren stand, door muziekuitvoeringen, tentoonstellingen als anderszins nu en dan aangenaam en nuttig bezig te houden, en daardoor den smaak voor al wat schoon en edel is aan te wakkeren. Zij ondervond spoedig medewerking en telt op dit oogenblik reeds meer dan vijfhonderd leden. De contributie bedraagt *f* 1,25 in het jaar, waarvoor men den toegang tot alle bijeenkomsten heeft en bovendien nog eenige kaartjes verkrijgt, om uit te reiken aan zoodanige personen, die moeijelijk lid der Vereeniging kunnen zijn, doch op wier tegenwoordigheid men, overeenkomstig het doel der Vereeniging en den aard der bijeenkomsten, den meesten prijs stelt.'

Moge dit schoone voorbeeld algemeen navolging vinden! Hoeveel zou bij ons voor de muziek als volksvermaak gedaan kunnen zijn, indien de regeering niet voor ettelijke jaren de barbaarsche stelling had uitgesproken en opgevolgd: 'Kunst is geene regeeringszaak'. Tengevolge van dit beginsel hebben wij ook weinig militaire muziek, zoodat een Nederlander zich moet schamen, als hij in arme Duitsche landjes bij parade en exercitie de heerlijkste stukken hoort uitvoeren, 'tgeen voor het volk een vermaak is bij die gelegenheden, en verder de mogelijkheid biedt, om bij vele andere gelegenheden goede muziek goedkoop te verkrijgen.

Vooral worde ook de zang beoefend. Toen in 1807 de *Evangelische Gezangen* bij de Hervormden werden ingevoerd, ontstonden er vele zanggezelschappen, om zich in de uitvoering der onbekende wijzen te oefenen. Later kwamen de Hazeusche Gezangen bij 't volk zeer in trek. In de Bewaarscholen wordt het gehoor tegenwoordig vroeg geoefend; de wet van 1857 heeft gelukkig ook het zingen in de lagere school bevolen. Het volkslied van Tollens vooral hoort men vaak onder den arbeid door ambachtslieden aanheffen. Te Rijsselt op Nederlandsch Mettray wordt treffend schoon gezongen; allerlei liederen hoort men daar, op natuur en godsdienst, vaderland en arbeid, vroolijk en ernstig. Zoo is 't ook in de gestichten van Heldring in de Overbetuwe. En

niet alleen de kinderstemmen op Talitha Kumi zijn dáár liefelijk aan te hooren, ook is er 't gezang der gevallen meisjes op Steenbeek vaak treffend. Toen ik er eens het:

Op bergen en in dalen
En overal is God,

hoorde zingen, met het innig gevoel van zulken, die gemeend hadden, zich voor Gods oog te kunnen verbergen, ging het mij diep door de ziel.

Een gunstig teeken van den tegenwoordigen tijdgeest is het, dat er vele *Liedertafels* ontstaan, in steden en dorpen, die op hooge feestdagen of voor weldadige doeleinden zich gedurig laten hooren, en dan aan vele honderden een aangenaam en verheffend genot verschaffen.

Moge de werkzaamheid van de Maatschappij ter veredeling van het koraalgezang en van die ter bevordering der toonkunst rijk gezegend zijn! Haar streven worde door menige afdeeling of andere plaatselijke vereeniging ruim ondersteund!

Ik kom tot eene andere kunst, de dramatische of de tooneelkunst, die wel eene koningin onder hare zusters schijnt, aangezien tot haren bloei poëzie, actie, muziek, zang-, schilder- en bouwkunst elk hare schatting brengen. Voorzeker is zij eene recht menschelijke, ons ingeschapene. Geene kunst wordt vroeger en meer zoo als vanzelve beoefend. Of wat is het spel der kinderen, als zij bruiloft, school, huishouding, begrafenis, rooversleven vertoonen, anders dan tooneelkunst in hare kiem? En toch kan men vragen, of de tooneelkunst aan het volksvermaak wel behoort dienstbaar gemaakt te worden. In geheel mijne verhandeling acht ik niets zoo moeielijk, dan hierop een goed antwoord te geven. Sedert eeuwen zijn de denkbeelden over dit onderwerp zeer verdeeld. Een doorgeleerd man heeft er een uitvoerig en belangrijk werk over geschreven(*). De Kerkvaders en de Calvinisten waren tegen niets meer ingenomen, dan tegen het schouwspel; de eersten vooral, dewijl het tooneel in hun tijd met de afgoderij in verband stond, de laatsten, dewijl het doorgaans eene prikkeling van zinnenlust werd.

Ons schouwspel is bovenal van de Grieken afkomstig. Evenwel is er een overgroot verschil tusschen onze thans meest gewone dramatische kunst en die der Grieken. Zij kenden alleen tragedie en comedie, dat is ernstig en vroolijk spel. De tragedie was niet treurspel, maar ernstig spel, eene voorstelling van den mensch in zijn kamp met het leven, ten einde de toeschouwers tot medegevoel, tot nadenken, tot onderwerping aan hoogere machten, tot ootmoed en godsvrucht

(*) K.F. Stäudlin, *Geschichte der Vorstellungen und Lehren von der Sittlichkeit des Schauspiels.*

te stemmen. Er bestaat nauwelijks eene edeler godsdienstige poëzie, dan die der tragedies van Sophocles. Maar daartoe was de tragedie niet juist altijd treurig. Menig stuk eindigt in een schitterenden triomf der deugd. Daarom heeft Schiller dan ook zijne zoo verheffend eindigende *Jungfrau von Orleans* niet een *Trauerspiel*, maar eene *Tragoedie* genoemd. Gelijk de tragedie ernstig was, zoo de comedie vroolijk. Zij diende om al lachende lessen te geven, de gebreken des tijds onder scherts en spot zonder verschooning bloot te leggen, en de volkswonden vaak als met een gloeiend ijzer uit te branden. Zoo is de comedie van Aristophanes. Was zij niet zelden grof en onkiesch - voor onze ooren - men bedenke, dat in het bespreken van nu verzwegen of bemantelde onderwerpen de oudheid veel vrijer was, dan wij zijn.

Langen tijd heeft men zich aan het Grieksche voorbeeld gehouden en dus òf ernstige òf vroolijke schouwspelen gehad, ja, zelfs de ernstige tot middel van stichting aangewend, gelijk in het *geestelijk schouwspel* onder leiding der Kerk in de middeleeuwen plaats vond. En hoe treffend ook de comedie, vol kortswijl en scherts, tot een middel van zedenverbetering kan dienen, heeft de vrome Gellert in zijne vroolijke *Blijspelen* eene eeuw geleden getoond. Doch in Gellert's tijd en land is eene tusschensoort van tooneelstukken opgekomen, *melodrama's*, die noch ernstig, noch vroolijk zijn bij uitsluiting, maar het dagelijksch leven voorstellen, gelijk het is. Wanneer een genie, gelijk Lessing, die ze vooral door zijn voorbeeld heeft aanbevolen, daaraan zijne kracht wijdt, kunnen ook dáárin meesterstukken worden geleverd. Men heeft mij verhaald van een jongeling, die, op het spel verzot, eens werd medegenomen naar een melodrama, waarin het rampzalig leven en sterven van een speler werd voorgesteld. Hij was in tranen uitgebarsten en - had zijn hartstocht overwonnen. Ik hoorde eens van iemand, die een meisje had bedrogen en door het zien van het tooneelstuk *De onechte zoon* werd bewogen dat meisje te trouwen. De beroemde godgeleerde De Wette laat in zijn roman, *Theodor oder des Zweiflers Weihe*, zijn held in een schouwburg in Christelijken zin bekeerd of wedergeboren worden.

Doch dit alles neemt niet weg, dat het tooneel eene zeer bedenkelijke uitspanning oplevert, en dat de melodrama's een zeer gevaarlijke middelsoort van tooneelstukken is, wier opkomst wellicht meer dan iets anders heeft bijgedragen, om het tooneel aan de middelmatigheid over te leveren en tot een vaak nietig, vervelend en tijddoodend, ja, niet zelden zedenverwoestend spel te doen verbasteren. Want waartoe naar den schouwburg gegaan, als dáár met kunst en ophef niets wordt vertoond, dan 'tgeen de straat en het huis ook te zien geven? Waartoe het tooneel opgezocht, als het u niet ontspant, verheft en veredelt?

Waarlijk, men moet zich dikwijls schamen over den toestand van het tooneel, vooral van dat, 'twelk voor het volk is bestemd. In geen Christelijk land is het thans zoo edel en verheven, als het reeds bij de Grie-

ken was. Den mensch vernederend en ontzedelijkend is het tegenwoordig vaak, en dit niet alleen in Frankrijk, waar men er met recht over klaagt. Voor eenige jaren kon ik te München in het hoftheater Shakespeare's *Koopman van Venetië* zien; maar ik ontzei mij dit genot, om het veel geroemde volkstheater te leeren kennen, vooral dewijl er een stuk in werd gegeven over de verbetering der geringere standen door het tooneel. Wat zag ik? Eene jonge dame is verliefd op een verren neef, die aanleg voor de schilderkunst heeft, en bezorgt hem door eene derde hand geld, om zich in Italië te kunnen oefenen. Dit geld verschaft zij zich door actrice te worden en - een jongen graaf te believen. Eene vriendin, die alles weet, werpt haar voor de voeten, dat zij, zoo zij haar neef liefheeft, zulk eene tweede verbintenis moet laten varen. Zij antwoordt lachend: ‘Ja, weet gij, mijn hart heeft twee kamers, in de eene woont mijn neef, in de andere de graaf.’ Zulk een puntig gezegde dringt door en blijft hechten in het hart van menig kind des volks, en dient niet om te verbeteren, maar om te bederven. Elders zag ik eens een stuk, ook in een Duitsch volkstheater, waarin vader en moeder twisten over de opvoeding van een kind. De vader zegt: ‘Ben ik niet zijn vader?’ ‘Dat *kan* wel zijn,’ antwoordt de moeder. ‘En zijt gij niet zijn moeder?’ herneemt de man. Met een honenden en spottenden lach zegt daarop de moeder: ‘Dát is *gewis.*’ Dat woord, die toon, die blik, waartegen de man niets inbrengt, waren recht geschikt om overspel tot eene aardigheid te maken, en werden dan ook, dewijl het publiek ze begreep, zeer toegejuicht.

Indien het volkstooneel, elk zal het erkennen, zulke stukken biedt, strekt het tot ondermijning van deugd en goede zeden. Maar welke stukken biedt het doorgaans? Veelal liefdeshistories, waarvan het einde het huwelijk is, alsof met den echt nu ook hemelzaligheid voor goed nederdaalde. Of is er nog iets anders begeerlijk, dan is het rijkdom en grootheid. Over 't geheel geven de stukken, die meest ten tooneele worden gevoerd, volstrekt geene beschouwing van 't leven, gelijk dit werkelijk is, met zijne bezwaren, zijn strijd, zijnen jammer en zijne zegepralen. Het leven wordt zeer oppervlakkig van de uiterlijke zijde vertoond; de zonde en hare bestrijding en de overwinning ervan komen er weinig in voor; veel meer het genot ervan en de gruwelen van het Fransche tooneel en den Franschen roman. Aan toeval, aan omstandigheden, aan geluk en aan behendigheid worden de uitkomsten toegeschreven. Ja, dikwijls is het tooneel eene leerschool der misdaad!

Met genot zag ik ergens: *Der alte Fritz und seine Zeit*, eene bijeenvoeging van zeer kenmerkende voorvallen uit het leven van Frederik II. Over 't geheel is de geschiedenis eene rijke bron voor het tooneel. Het wordt leerzaam en opwekkend door de opvoering van stukken, als Schiller's *Wilhelm Tell*, als Shakespeare's *Julius Caesar* (welk stuk

eigenlijk *Brutus* moest heeten), Vondel's *Gijsbrecht van Aemstel* en dergelijke, welke karakters en toestanden schetsen, die de moeite waard zijn, gezien en onthouden te worden. Ook de luchtige en aangename schildering van den toestand in 1831 in J. van Lennep's *Het dorp aan de grenzen* kan stellig geenerlei kwaad, wel eenig goed uitwerken, en in elk geval eene aangename uitspanning leveren.

Hier komt echter eene waarschuwing te pas tegen een vooroordeel van vele menschen, dat namelijk het volk alles, wat men het biedt, moet kunnen begrijpen. Dit is volkomen valsch. Juist het onbegrijpelijke, raadselachtige, diepzinnige trekt het meest. Tot voor weinige jaren werd de Openbaring van Johannes veel meer door de geringere klasse gelezen dan de Evangeliën. In Duitschland is niets populairder dan de moeielijke *Faust* van Göthe, met wien zich de geleerden niet alleen, maar ook allen, die kunnen lezen, zelfs tot ieder billardjongen toe, zegt Heine, het hoofd breken. En hoe is het in Engeland? Een Britsch schrijver zegt van den raadselachtigen *Hamlet* van Shakespeare(*): ‘Hamlet is het populairste stuk in de Engelsche taal. Het in sommige kringen verbreide vooroordeel, dat dit stuk, indien het thans voor het eerst wierd ten tooneele gevoerd, zou vallen, wordt door de feiten weerlegd. Ieder jaar is het een onderhoudend stuk voor duizenden, en millioenen wekt het tot peinzen. Vaker in schuren en kleine theaters dan in hofschouwburgen opgevoerd, betoont het altijd en overal zijne aantrekkingskracht. De laagste en onwetendste standen des volks worden erdoor verrukt. De oorzaak van dit genot is eene dubbele. Vooreerst de verhevenheid van het stuk, en zijn rijkdom aan denkbeelden over de diepzinnigste vraagstukken. Want ook de stompzinnigste ziel heeft, zoo geene kennis, toch gevoel van het groote en luistert met zwijgenden eerbied naar de uitstortingen van een grooten, denkenden geest, die onophoudelijk aan het lot zijne vragen doet. De andere oorzaak is de verbazende verscheidenheid in dit ééne drama. Welk eene reeks van aangrijpende toestanden dringt zich aan ons op: - de geest; de koning, die een moord verrichtte; de koningin, schuldig aan echtbreuk; de zwaarmoedige held, die tot zulk een vreeselijk lot is veroordeeld; de arme Ophelia, met haar gebroken hart, haren diep schokkenden waanzin en treurigen dood; het tooneelstuk in het tooneelstuk, de valstrik voor 's konings geweten; de gruwzame vroolijkheid der doodgravers; de begrafenis van Ophelia, en op haar graf de strijd tusschen haren broeder en haar geliefde; eindelijk de snelle bloedige ontknooping. Hierbij komt de betooverende rijkdom van diepe gedachten. Inderdaad, Hamlet kan de tragedie der gedachte heeten, want er is evenveel bespiegeling als handeling in. Maar de bespiegeling zelve is dramatisch gemaakt, en sleept den toehoorder in onafgebroken belangstelling met zich voort. Merkwaardig is nog in dit stuk de onoplosbare versmelting van diepzinnige gedachte en vreeselijke werk-

(*) Lewes, *Göthe's Leben und Schriften*, Boek VI, hoofdst. 7.

zaamheid, van bespiegeling en wild rumoer, van hooge en teedere poëzie en forsche, theatrale handelingen. De machinerie is eene machinerie van huivering, in 't lichamelijke en geestelijke: geestverschijningen; vreeselijke onthullingen van bloedschendige echtbreuk en moord; waanzin; Polonius als rat achter het behang omgebracht; doodgravers, die schedels op het tooneel rondwerpen, en het kerkhof met hunne scherts ontwijden: - zulke vreeselijkheden vormen de machinerie, waarin de hoogste, de verhevenste en de wijsgeerigste aller tragedies zich beweegt.

'Omdat het stuk met zulk eene bovenmatig verkwistende weelde is uitgerust, daarom is het ook boven mate populair.'

Het moeielijke schrikt dus niet af, maar lokt aan, mits het uit verhevenheid ontstaat, en niet uit verwardheid of gezwollenheid. Men zal ook zien, dat op den duur de ernstigste stukken den meesten bijval vinden, zelfs bij de lagere standen.

Doch behalve op de stukken, moet er acht gegeven worden op de spelers. Terwijl vele acteurs, een Talma en Rachel, verscheidene Devrients, ook bij ons een Snoeck en Wattier-Siezenis met reden grooten roem inoogstten, was er een nog veel aanzienlijker getal zeer middelmatige, ja, onuitstaanbare spelers. Toen in 1832 het tweede eeuwfeest van het Athenaeum te Amsterdam ook met het gelegenheidsstukje van J. van Lennep in den schouwburg werd gevierd, begreep een niet onberoemd acteur het daarin voorkomende vers van Vondel op de beeltenis van G.J. Vossius:

> Sandrart, omschans hem niet met *boeken* en met blaren,
> Al wat in boeken steekt, is in dit hoofd gevaren,

zoo weinig, dat hij met veel aplomb deze regels dus uitgalmde:

> Sandrart, omschans hem niet met *bloemen* en met blaren,
> Al wat in boeken steekt, is in dit hoofd gevaren.

Langen tijd was het elders niet veel beter. Men kent de plaat van Hogarth, *Reizende Comedianten*, waaruit men zich eene voorstelling kan vormen, wie vóór eene eeuw in Engeland het volkstooneel betraden. In Duitschland was het ook treurig gesteld. De schildering van Göthe in den *Wilhelm Meister* geeft waarlijk geene hooge gedachte van het toen acteerend personeel, noch wat de kunst, noch wat de deugd betreft. Dat het te Weimar beter werd, had men aan Göthe en Schiller te danken, die zich vele moeite gaven, om den tooneelspelers smaak en inzicht bij te brengen, en, zoo dit niet gelukte, althans hen in houding en uitspraak af te richten.

Thans is het in Duitschland vrij wat beter. De kunst heeft veel gewonnen; ook zegt men, dat het gedrag van vele spelers aanmerkelijk beter is. Maar ook bij ons? Nadat in de zeventiende eeuw ons tooneel van een Vondel en Hooft meesterstukken had ontvan-

gen, verzonk het in de 18de tot onbeduidendheid, tot smakelooze en onzedelijke naäping van vreemden(*). En hoe staat het in onze dagen? Bij het reeds aangehaalde oordeel, in een Dagblad geveld, voeg ik nu een ander. In het Nederduitsch Taal- en Letterkundig Congres, van 11-18 Sept. 1865 te Rotterdam gehouden, besprak de Heer E. Rosseels uit Antwerpen den tegenwoordigen toestand van het vaderlandsch tooneel in Noord- en Zuid-Nederland. Hij brak onvoorwaardelijk den staf over het Hollandsch tooneel, 'twelk in geen enkel opzicht aan zijne bestemming beantwoordt en door de opvoering van allerlei prullen ('tgeen hij aan de tooneeldirecteuren weet) met gebrekkige acteurs ten slotte zoo diep is gezonken, dat het de natie bederft, in stede van haar te beschaven, en den naam van nationaal tooneel niet meer verdient. In België, zeide hij, was het vroeger ook zoo; maar daar was in den laatsten tijd verbetering gekomen, doordien de regeering zich de zaak had aangetrokken. Zij moedigde de schrijvers aan, verplichtte de tooneelbesturen zooveel mogelijk de stukken dier schrijvers op te voeren, en liet scholen voor tooneelisten oprichten. De school te Antwerpen heeft reeds goede vruchten gedragen. De Nederlandsche regeering daarentegen bleef werkeloos. De spreker hoopte, dat het voorbeeld van België weldra door Nederland zou worden gevolgd, opdat het tooneel spoedig en krachtig mocht worden gezuiverd van alles, wat het thans onteert.

De voorzitter, Mr. G. Mees, was, naar het schijnt, de eenige, die over deze zaak verder sprak. Hij achtte het zeer moeielijk, middelen te vinden, om in het gebrek te voorzien. Eenige vooruitgang, meende hij, was er althans, namelijk, dat nu niet meer zooveel als vroeger de acteurs, wat zij spreken, opzeggen, gelijk een schoolknaap zijne les.

Het niet tegenspreken van de beweeringen van den Heer Rosseels in dit congres is een bevestigen ervan door eene zeer bevoegde vergadering. Verblijden mogen wij ons, dat deze klachten niet in het ijdel ruim zijn vervlogen. De hand is aan 't werk geslagen, om het tooneel hij ons grondig te verbeteren. Er zijn ontstaan drie vereenigingen: *Het Nederlandsch Tooneel*, *De Tooneelschool* en *Het Tooneelverbond*, die allen dezelfde strekking hebben, zonder vooralsnog (Dec. 1877) geregeld samen te werken. Het Tooneelverbond heeft een orgaan in het maandschrift, ‘Het Nederlandsch Tooneel, Hoofdredacteur Mr. J.N. van Hall’, 'twelk met 1 Oct. 1877 zijn zevenden jaargang begon. Amsterdam heeft eene Tooneelschool, welke een eigen gebouw zal erlangen op een terrein, door het gemeentebestuur daarvoor afgestaan (Dec. 1877).

Maar komt er verbetering in de kunst, daaruit volgt nog niet, dat zij ook in de zedelijkheid zal plaats hebben. Eene der vele

(*) *J. Le Francq van Berkhey* weet in zijne *Natuurlijke Historie van Holland*, D. III, St. III, bl. 1410-1412 geene woorden te vinden, om zijne verontwaardiging over den toestand van het tooneel in Holland in zijn tijd (dit stuk kwam uit in 1773) uit te drukken.

moeielijkheden, die met betrekking tot de tooneelkunst bestaan, is deze, in hoeverre het karakter der spelers noodwendig lijdt onder het vertoonen van allerlei rollen, in hoeverre het indenken in slechte en valsche karakters en de voorstelling ervan op het tooneel het eigen karakter aantast en bederft, in hoeverre iemand nog waar kan blijven, als hij heden dezen, morgen dien mensch nadoet en naspreekt. Doch dit bezwaar, hoe ernstig ook om tegen liefhebberijtooneelen te waarschuwen, geldt meer de geheele dramatische kunst, dan wel het tooneel als middel van volksvermaak. Ik mag het dus, na het genoemd te hebben, hier voorbijgaan.

Denkt men erover na, op welke plaatsen het volkstooneel moet gegeven worden, dan zal de schouwburg wel de meest gewone blijven. Toch behoeft in den zomer de open lucht niet buiten aanmerking te zijn. Niet alleen hielden de Grieken en Romeinen in hun zachter klimaat de schouwspelen in onbedekte circussen en amphitheaters: Göthe deed het ook meermalen bij Weimar. Zóó werd b.v. in 1782 zijn zangstuk, *Die Fischerin*, in het park van Tiefurt gespeeld, bij en ten deele op het riviertje de Ilm, waarbij zich een zoo talrijk publiek verzamelde, dat de brug over het stroompje instortte en de daaropstaanden een onvrijwillig, maar ook onschadelijk bad erlangden. Nog geschiedt het in Opper-Beieren te Oberammergau, in het niet warme luchtgestel van de noorderafhelling der Tiroler Alpen. Ja, ook in ons vaderland geschiedde het in vorige eeuwen. De Rederijkerskamers gaven hare schouwspelen zeer dikwijls op theaters, welke zij op straten en markten lieten timmeren en drapeeren. En voor een honderd jaar werden tooneelstukken opgevoerd te Wolvega door Onno Zwier van Haren op het buiten, door hem bewoond. Dáár werden mij voor een dertig jaar het tooneel en de zitplaatsen, uit zodenbanken bestaande, nog aangewezen. En hoe menig volksfeest heeft nu bij ons toch reeds in de open lucht plaats, zoodat eene proefneming daarmede voor tooneelvertooningen niet tot het onmogelijke behoort. Ja, zoo iets geschiedt reeds in het zoogenoemde bergfeest, te Appelscha in Friesland, niet verre van de Smilde, 'twelk vele toeschouwers lokt.

Doch wensch ik het volkstooneel of tooneel *voor* het volk behouden en veredeld te zien: met allen ernst waarschuw ik tegen het liefhebberijtooneel *van* het volk, of het schouwspel door menschen uit het volk voor hunne medeburgers uit liefhebberij voor het tooneel opgevoerd. Is het in alle standen zeer bedenkelijk, liefhebberijtooneelen te hebben, gelijk ik weet uit den mond van deelnemers omtrent een gezelschap van zeer beschaafde kunstminnaars, dat nog wel ter goeder naam stond: - bedenkelijk, niet om bijkomende omstandigheden, maar uit den aard der zaak: - in de geringere klassen is het bepaald gevaarlijk. De spelers komen in eene wereld van opwinding; zij verbeelden zich baronnen en gravinnen te zijn. De kostbare costumes en de tijd aan hunne rollen te besteden ledigen hunne beurs. Om gebrek

aan decoraties en costumes kan menig goed stuk niet worden opgevoerd. Bovendien is de keus der stukken, wegens gebrek aan degelijkheid, vaak ongelukkig. Eindelijk, jongelingen en meisjes komen bij de oefeningen en de uitvoering in eene gemeenzaamheid en vertrouwelijkheid, die hoogst nadeelig op het prikkelbare hart werkt. Kortom: de ondervinding leert, dat liefhebberijtooneelen de ruïne zijn van vele huishoudingen en personen. Geen erger misslag vooral, dan wanneer men kinderen in weeshuizen, in stede van hen kinderspelen te doen houden, comedie laat spelen. Dit is eene vergiftiging van geheel de opvoeding, een hulpmiddel, om het dikwijls toch reeds onwaar karakter van weeskinderen nog meer te verwikkelen, en hen nog meer smaak te doen krijgen in ijdelheid en verstrooiing, dan hun toch reeds eigen is.

Geheel anders is het met de Rederijkerskamers. Hare opkomst in deze jaren bij ons kan een middel van volksvermaak en volksbeschaving worden, waarop de aandacht aller menschenvrienden zich moet vestigen. De grens tusschen deze en de liefhebberijtooneelen moet echter streng worden bewaakt, opdat zij die niet overschrijden en dus ontaarden. Die grens is eene drievoudige: geene decoraties, geene costumes, geene vrouwen. Geenszins beweer ik, dat, waar deze grens wordt overschreden, altijd groot nadeel zal ontstaan: een zeer wijs bestuur zal het somtijds kunnen ontwijken: maar doorgaans zal het nadeel worden ondervonden; want alleen door die grens te eerbiedigen, ontkomt men aan het gevaar van het liefhebberijtooneel, zooeven geschetst.

Worden er dus door Rederijkerskamers tooneelspelen voorgedragen - waartegen geen bezwaar bestaat -, dan blijve elk in zijne kleeding en reciteere, meer niet. De vrouwenrollen dient men te ontwijken, of anders door mannen te laten voordragen.

Het is waar, dat dan de opvoering van eene Rederijkerskamer vaak weinig zal verschillen van een declamatorium; doch dit is geene schade. Tusschen deze twee behoeven geene vaste grenzen te worden getrokken.

Ik weet een voorbeeld van eene kleine stad in ons land, waar een inwoner getuigde, dat sedert het bestaan van eene rederijkerskamer en een zanggezelschap dáár ontucht en dronkenschap genoegzaam waren verdwenen. In vele dorpen ziet men iets dergelijks. Dat men ze dan aanmoedige! Waarom ook niet door wedstrijden, gelijk eerst in België plaats had en nu hier en daar ook bij ons?

Aan stukken voor Rederijkerskamers kan het niet ontbreken. Zij hebben de keuze uit een ruimen voorraad van tooneelstukken en van gedichten, voor haar in 't bijzonder dagelijks schier uitkomende. Vooral die bij Schuitemaker te Purmerende uitgegeven, verdienen vele aanbeveling. Men kan verder talrijke samenspraken uit onze dichters kiezen. Zoo is het ook met de declamatoria. In zandstreken, waar boekweit wordt verbouwd, is allergeschiktst het gedicht *De Boekweit*

in de *Vlaamsche poëzie* van G o e v e r n e u r en H e c k e r. Overal levert Tollens vooral eene ruime keus.

Zeer aanbevelenswaardig is het ook, dat zelfs in kleine dorpen door jongelieden zelven dichtstukken worden voorgedragen, mits zijzelven ook zoeken naar geschikte stukken en zich voor de declamatie, als eene kunst, behoorlijk voorbereiden(*).

Maskeraden en gecostumeerde optochten worden vooral bij akademiefeesten *aan* het volk gegeven. *Door* het volk geschiedt het ook wel eens bij een landbouwcongres, of ter herinnering aan gewichtige gebeurtenissen, zooals bij de vijftigjarige feestviering van de bevrijding van Nederland in 1813 en 1815, of van het honderdjarig bestaan der kolonie Stadskanaal in Aug. 1865, of van de redding des lands vóór drie eeuwen uit de dwingelandij van Spanje, 1 April 1872 van Brielle, 8 Oct. 1874 van Alkmaar en van vele andere plaatsen. Ook 28 Aug. 1872 van de bevrijding van Groningen vóór twee eeuwen. Geeft de tijdsgelegenheid daartoe aanleiding, dan wordt de genegenheid ook gewekt.

Zoo is het ook met tableaux vivants en pantomimes. Wanneer zij zinvol zijn, gelijk wel eens in tenten op kermissen het geval is, kunnen ze ook tot vermaak des volks dienen. Daaraan valt echter niet veel te doen *door* het volk, wel door beschaafde kringen, om huiselijke feesten te veraangenamen; maar het volk is over 't geheel niet fijn genoeg, om ze te kunnen uitvoeren.

Anders is het met het dansen; dit valt onder het bereik des volks. Eigenlijk is dit ook een pantomime. De tarantelladans in Italië is b.v. eene voorstelling van de pijnen en kramptrekkingen van een door de tarantellaspin gestokene. De beroemde Friedrich Thiersch beschrijft(†) den Italiaanschen dans saltarella op deze wijze: ‘Eene dochter des huizes begon de saltarella, waarbij Thorwaldsen de guitarre ter begeleiding bespeelde. Ik zag dezen bevalligen dans voor de eerste maal door deze jonge Romeinsche dame en den jongsten Riepenhausen [een Duitsch kunstenaar] met zulk eene kunst uitgevoerd, dat het een algemeen gejubel bij het talrijke gezelschap verwekte. Het is een bestendig zoeken en mijden, vlieden en begeeren der beide dansers, buitengewoon levendig door de snelheid der bewegingen, bevallig door hare afwisseling en sierlijkheid, en verrassend door de dikwijls grillige wendingen, waarmede de signora onder luid stampen met den voet omkeert, juist als men de vereeniging der beide wedstrijdenden en de overwinning der neiging reeds voor beslist houdt. Tevens is de dans, wat hem bij mij tot niet geringe aanbeveling diende, in alle deelen en in zijne geheele volheid van beteekenis, zelfs ook in tact en grondmelodie, volkomen antiek.’

(*) Eene goede aanleiding daartoe geeft L u l o f s , *De kunst der mondelinge voordracht*, Nieuwe uitgave, Amst. 1877.

(†) In een brief uit Rome, 1 Jan. 1823. Zie H.W.J. Thiersch, *Friedrich Thiersch' Leben*, *D.*I. (1866), bl. 237.

Van de hoogte en den omvang der danskunst, met zang en muziek vereenigd, bij de oude volken kunnen wij ons nauwelijks een denkbeeld maken. Zij was een wezenlijk deel van den eeredienst. Zóó bij Israël[*]! Zóó nog veel meer bij de oude Grieken, bij wie de dans van den eeredienst op het tooneel overging, om zaaien en maaien, wijnoogst, oorlogsbewegingen en allerlei werk en leed der menschen af te beelden. Op bevalligheid der bewegingen voor de aanschouwers werd veel meer gezien, dan op het genot der dansenden. Bij ons heeft men nog eene herhaling van dien alouden, uit de natuur des menschen geborenen, dans in de bewaarscholen Daar zingen en springen de kinderen op de maat, terwijl zij den smid, die op het aanbeeld slaat, of den kuiper, die de hoepels om zijn vat naar beneden klopt, of den landman, die zaait, maait en dorscht, mimisch nadoen Onder de volwassenen is de dans bij ons genoegzaam alleen een middel van genot voor 't gezellige leven. De oefening daartoe heeft altijd voordeel, om het lichaam eene bevallige houding en beweging te geven. Maar de uitoefening daarvan geeft eene lichaamsbeweging, die vaker tot schade, dan tot voordeel der gezondheid strekt, en de zinnelijke lusten niet zelden prikkelt.

'Eenen hoogeren kunstvorm kennen wij slechts in het zoogenoemde *ballet*, dat zich in drie afdeelingen splitst, den algemeenen dans, den afzonderlijken dans der op den voorgrond tredende dansers en de pantomimische handeling. De afzonderlijke kunstdans ontaardt maar al te dikwerf in het volvoeren van kunststukjes, waarbij moeielijkheid van uitvoering voor schoonheid van uitdrukking en onkuische zinneprikkeling voor aanschouwelijk kunstgenot in de plaats treedt'[†].

Onze lagere klassen beminnen den dans, evenzeer als de hoogere. Hem uitroeien kan men niet. Hoe hem bij het volk uit ruwheid en grofheid en zedeloosheid tot een waardig vermaak te veredelen, weet ik niet; of 't moest zijn, door op 'tgeen in de bewaarscholen geschiedt, verder voort te bouwen. Waarom toch zou men niet die kinderliederen ten deele kunnen behouden, ten deele door meer gepaste vervangen, den zang verder tot ware kunst ontwikkelen, de nabootsing bewaren en veredelen, en aldus aan den schoonheidszin evenzeer voldoening geven bij de aanschouwers, als aan den lust tot frissche en gezonde beweging bij de uitvoerders? Sedert drie eeuwen is nog bij 't volk in zwang het: 'Daar ging een patertje langs den kant', te Antwerpen na den beeldstorm in 1566 uitgedacht, om de geestelijken te bespotten. Dat het nog, niettegenstaande zijne onkieschheid, blijft leven, zal wel daaraan zijn toe te schrijven, dat men niets beters heeft. Men geve zinvoller liederen, schooner zangwijzen, edeler nabootsingen, en het ongepaste zal verdwijnen.

(*) Verg. 1 Sam. 10:5, 19:20-94, 2 Sam. 6:5, 14-16.
(†) J. van Vloten, *Aesthetica*, bl. 486.

Het land der geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

XIV.

Blankenbergh is de laatste plaats van eenig gewicht, welke de afgedwaalde toerist op de Vlaamsche kust aantreft. Wij moeten dus nogmaals afdalen te midden van die uitgestrekte, altijd vlakke, grazige dreven, langzamerhand ontwoekerd aan de zee, welke deze geheele omstreek weleer overdekte; wij moeten weder die velden oversteken, thans beladen met een gulden oogst, doch waarover zich, nog slechts weinige eeuwen geleden, de uit verre gewesten terugkeerende vloten bewogen. ‘Seges ubi mare fuit!’

Merkwaardig noodlot, waaraan men nauwlijks geloof kan hechten; een ware reuzenarbeid, als men de krachtsinspanningen bijeenrekent, die in deze streken door twintig opvolgende geslachten zijn ten beste gegeven, en waarvan het oog thans tevergeefs de sporen zoekt. Op grooten afstand van elkander verheffen zich bijna onmerkbare dijken, slechts een eenigszins hooger liggend wandelpad vormende, waarop wij ternauwernood acht geven en die toch zóóvele opofferingen gekost hebben, waaraan zóóvele zorgen zijn besteed. Wij, het nageslacht, wij gaan achteloos, zelfs onwetend die grootsche werken voorbij, zonder eraan te denken, dat Dante, als tijdgenoot van die gewrochten van wilskracht en volharding, als getuige van die telkens hernieuwde worstelingen van den mensch met de elementen, in zijn *Hel* deze Vlaamsche dijken vergeleken heeft met dien anderen, denkbeeldigen dijk, die de scheiding vormt tusschen de tranenrivier en de zandwoestijn.

Welke aangename, leerzame en merkwaardige tochten zoude men kunnen ondernemen door deze streken, op dezen tegelijkertijd vruchtbaren en verraderlijken bodem, den voortbrenger van oogsten en den verdelger van steden. Een verhaal te geven van de vorming dezer groenende oevers, zoude gelijk staan met het schrijven van de droevigste bladzijde der geschiedenis van den Vlaamschen koophandel; het zoude opnieuw het leveren zijn van eene schets van de verslijking van het Zwin, van den ondergang van Sluis, van het verval van Damme, van het wegkwijnen van Brugge. Naarmate de zee meer terugwijkt,

nemen de handelsverdragen in aantal af, houdt het verkeer met de verwijderde volken als vanzelf op, verplaatsen zich de handelskantoren, verdwijnt de ondernemingsgeest, gaat de fortuin te gronde en ontstaat er door dit alles eene groote leegte. Welke gewichtige leeringen zijn er hier uit de geschiedenis van enkele mijlen grondgebieds te trekken!

Neem nu nog in aanmerking, dat deze leeringen zich als vanzelf aan ons oog voordoen. Men ontdekt ze bij elke schrede, als aangewezen door de hand der Vlamingen van den ouden tijd; en de bouwvallen, die elkander opvolgen, welke als naar hartelust zijn opgehoopt in dezen hoek der provincie, ze zouden ons als zoovele kostbare leiddraden kunnen dienen. Deze grond van nieuwere vorming is inderdaad overdekt met eerbiedwaardige gebouwen, met achtenswaardige overblijfsels uit den ouden tijd, heiligdommen, verwoest door 's menschen hand, of kasteelen, die door het wicht der jaren ineenzakten! Zeker is het, dat 't leven van den mensch niets is, vergeleken bij den duur van zijne werken, en dat deze toch slechts een stipje vormen in den stroom des tijds.

Sla den blik om u heen en zie of ik te veel heb gezegd. Hebben wij hier niet Wenduyne met zijn ouden tempel, die meer dan zeven eeuwen telt? Daar, beneden, Lisseweghe, met de schoonste en grootste kerk van den geheelen omtrek; Vire, dat geplunderd werd door de Geuzen; Uitkerke, dat de beroemde glazen, de schilderijen en de gouden sieraden van zijn heiligdom behouden heeft? Ligt ginds niet Middelburg, weleer eene versterkte stad, thans een bescheiden dorp, en Male, vermaard door het kasteel, dat zijn naam gaf aan Graaf Lodewijk, dien laatsten afstammeling van den wereldberoemden Boudewijn van Konstantinopel?

En hiermede zijn wij nog niet aan het einde. Ook andere kasteelen, vorstelijke verblijfplaatsen, eischen onze aandacht. Wijnendale bijvoorbeeld, dat tweemaal geslecht is, doch in onze dagen door de zorg van een rijk bankier weder tot zijn eersten luister is teruggebracht. Vroeger werd dit kasteel omgeven door uitgestrekte bosschen, doch deze zijn verdwenen, hunne aangename en ook hunne sombere herinneringen medevoerende. Te midden toch van die bosschen en in eene kamer van dat kasteel was het, dat die zachtmoedige Prinses, Maria van Bourgondië, stierf; zij was de dochter van Karel den Stoute, en werd in haren tijd genoemd ‘de rijkste erfgename van de Christenheid’.

Bevallige en sympathieke persoonlijkheid, ternauwernood opgemerkt, op den achtergrond gedrongen, verduisterd door den grooten afstand en door ik weet niet welke schaduw, die over haar zweeft, heeft zij in de geschiedenis eene lichtende streep achtergelaten, die men zou wenschen te volgen. ‘Van hare vroegste jeugd af’, zegt ons een van hare levensbeschrijvers(*), ‘beschouwde zij zich als een slachtoffer van

(*) *Histoire de la maison de Bourgogne*, Amsterdam, 1757.

den Staat, dat ter wille van de eerzucht en de staatkunde ten beste gegeven moest worden.' Bij den dood van haren vader zag zij zich op eenmaal te midden van de grootste moeilijkheden geplaatst, die men zich bedenken kan. 'De last ervan was zwaar te dragen, zelfs voor een groot, machtig en dapper vorst', zegt een van hare vertrouwden(*), die haar aan het vreeselijkste zielelijden ten prooi zag. Allen spanden tegen haar samen, zelfs zij, die zich genoopt hadden moeten gevoelen om haar te beschermen. Hare betrekkingen en voogden wilden haar 'elk op hunne eigene gelegenheid' of beter gezegd tot hun eigen voordeel, uithuwelijken. Elkeen maakte aanspraak op een deel van hare verbazend groote erfenis. Machtiger en hoovaardiger dan de andere bedillers, eischte Lodewijk XI voor zich niet minder dan de Bourgondische provinciën, en toen de arme Prinses 'meende hulp en bijstand te zullen vinden bij hare Brabantsche en Vlaamsche onderdanen, wilden al de steden vroegere en nieuwe voorrechten genieten, en in plaats van zich in 't harnas te zetten voor de ongelukkige Prinses, ontnamen zij haar hare ambtenaren en dienaren, waarvan zij er meerderen deden ombrengen.'

Een oogenblik scheen de orkaan, die boven haar hoofd woedde, tot bedaren te willen komen. Haar echtgenoot, dien zij beminde, bleek krachtig genoeg te zijn om den last van het staatsbeleid te torsen; hare onderdanen waren tot onderwerping gekomen. Buitendien was zij moeder geworden, en bij de wieg van haar kind had haar lijden een einde genomen, nu er echter zulk eene gelukkige wending in haar lot was gekomen, strekte de dood de vingers naar haar uit en werd zij van deze aarde weggerukt. Zij bevond zich te Wijnendale om er de gezonde boschlust in te ademen; op zekeren dag, dat zij met haar gemaal ter jacht was, ging haar paard op hol, 'naar sommigen schrijven tengevolge van de vrees voor een wild zwijn.' Zij stortte met het paard en in zijn val wentelde het dier zich over zijn teederen en bevalligen last, waardoor de Prinses derwijze gekwetst en innerlijk gekneusd werd, zegt een oud kroniekschrijver, dat zij, tot groote smart van haren echtgenoot, die haar zoo teeder beminde, den 27sten Maart 1482 overleed(†).

Dat groote woud van Wijnendale, waarvan in den tegenwoordigen tijd niet meer bestaat dan eenige bosschages, strekte zich weleer op verre afstanden uit. Oorspronkelijk was het gewijd aan god Thor en 't was dit bosch, dat zijn naam gaf aan de naburige stad Turnhout(§), omstreeks dien tijd eveneens vermaard, doch nu nagenoeg vergeten. Wie toch zoude bij het doortrekken van hare onregelmatige,

(*) Ollivier de la Marche. *Mémoires.*
(†) *Grande Chronique de Hollande et Zélande.*
(§) *Thor-hout.* Guicciardini meent, dat die naam haar toekomt van Torald, Koning der Germanen, langen tijd vóór de geboorte van Christus.

dorpsche straten kunnen gelooven, dat voor drie eeuwen Turnhout, 'twelk geacht wordt zeer oud te zijn eene groote handelsstad was, beroemd om haren ‘handel in paarden en andere koopwaren’ en door hare kermis, van veel ouder dagteekening dan die te Brugge(*) en welke twee lange maanden duurde? Wie zoude er zich een denkbeeld van kunnen maken, dat gedurende de middeleeuwen deze stad de stapelplaats was voor de Spaansche en Engelsche wolsoorten en dat hare kermis, bijna even druk bezocht als die te Rijssel, aanleiding gaf tot zeer aanzienlijke handelszaken. Tien souvereine vorsten, drie koningen van Frankrijk hebben binnen hare muren vertoefd en de toeristen van onze dagen denken er zelfs niet aan, om haar een bezoek te brengen.

De bewoners van Vlaanderen wanhopen evenwel niet, die schoone dagen nogmaals te zullen zien herleven. Zij stellen hun vertrouwen op den vooruitgang; het is vooral op den nieuw gevestigden spoorweg, dat zij hunne gunstige vooronderstellingen gronden. ‘Ach Mijnheer! welk een ommekeer’, zeide een oud geneesheer, die sedert veertig jaar in deze bescheiden streken woont, tot mij; ‘wij bezaten niets dan eene oude, stootende, slecht tusschen hare riemen hangende diligence om de gemeenschap met Brugge, dat wil zeggen met het overige deel van de wereld, te onderhouden. Zij was altijd ledig en niemand toonde zich verbaasd erover, want haar conducteur hield aan alle herbergen op en men besteedde een halven dag om den tocht te maken. Somtijds beschaamd van altijd met een ledig voertuig te rijden, noodigde de door het vele gebruik van hartversterkingen opgevroolijkte conducteur dan een of ander bedelaar, om kosteloos op de harde kussens van zijn plomp rijtuig plaats te nemen; “'k vraag verschooning,” zeide deze meestal, “voor een ander maal houd ik mij aanbevolen, doch heden ben ik een weinig gehaast.” En nu, Mijnheer, *tien* treinen per dag! Turnhout zal weer worden wat het eenmaal was, het middelpunt van het handelsvertier, eene levendige, welvarende stad.’

Wat mij betreft, ik vereenig mij gaarne met die zoete verwachtingen, maar reken mij dit overigens niet tot eene verdienste. De innemende gastvrijheid van een kasteel in de nabijheid van Turnhout, de welvoorziene kelder van den ouden dokter en vooral die aangename, vriendschappelijke gesprekken bij den vrederechter des avonds aan het hoekje van den haard gevoerd, dat alles staat met onuitwischbare trekken in mijne herinnering gegrift. En zou men dan het land niet liefhebben, waar men zulke beminnelijke lieden aantreft, zou men er niet de beste wenschen voor koesteren! Maar wij houden ons weder te lang op onder weg; met dergelijke herinneringen vervuld laat de geest zich zoo licht tot afwijkingen verlokken. Wij willen nu spoedig

(*) Toen Graaf Boudewijn IX den 14den Angustas 1200 voor het eerst aan Brugge eene jaarmarkt toestond, onderwierp hij deze aan dezelfde reglementen als die te Turnhout. Zie het werk van den Heer James Weale over Brugge.

onzen tocht vervolgen. Zie, Damme wacht ons reeds. Damme, de meest vermaarde, de meest beroemde, de rijkste en machtigste der steden, die in de middeleeuwen dát deel der provincie uitmaakten, 'twelk men ‘het Vrie’ (het Vrije)(*) noemde.

Doch alvorens Damme in haren luister te beschrijven, zou het wellicht goed zijn tot den oorsprong van deze handelsstad op te klimmen en mede te deelen, aan welke omstandigheden zij hare stichting verschuldigd is.

Aanvankelijk, dit is aan iedereen bekend, was Brugge eene zeehaven. De zilte baren bespoelden hare muren en drongen in hare grachten door. Toen het verraderlijke element zijne terugtrekkende beweging was begonnen, haastten de Vlamingen zich, hoogst gelukkig hun grondgebied zoo zonder verschil of geweld en zonder oorlog te zien aangroeien, haastten de Vlamingen zich, zeg ik, om dijken te doen bouwen, ten einde den vluchteling het terugkeeren te beletten. Omstreeks het midden van de 12de eeuw zag Brugge zich nu omgeven door een gordel van groene weiden, en in 1168 werd door Hollandsche en Zeeuwsche dijkwerkers, daartoe door den magistraat van Brugge aangesteld, die groote dijk voltooid welke de *Hondsdam*(†) is geheeten, en die niet alleen de stad zelve van de zee afscheidde, maar ook het haar onmiddellijk omgevende grondgebied tegen de overweldiging der golven beschermde.

Maar Brugge, boven alles eene handeldrijvende stad, kon niet buiten eene haven. De werklieden, welke haren dijk hadden opgeworpen, bouwden zich woningen aan het einde van hunne werven. Weldra vormden deze huizen een dorp en het was dáár dat de vaartuigen, die met levensmiddelen voor Brugge beladen waren, kwamen aanleggen. Dat oord kwam zóó gunstig gelegen voor, dat de kooplieden er in menigte heenstroomden, en binnen drie jaar tijds was het dorp stad en de dijk haven geworden. Men beijverde zich om door een uitwateringskanaal, het Zwin, Damme met Brugge te verbinden en na verloop van een tiental jaren, dat is te zeggen in 1180, was de nieuwe stad zóó rijk bevolkt, dat Filips van den Elzas haar tot vrije gemeente verklaarde, onder het bestuur van twee burgemeesters en vier schepenen, dat hij er een gerechtshof (vierscaere) vestigde en haar met vele privilegiën begunstigde.

Van dien tijd af en gedurende twee lange eeuwen, was de welvaart van die bij toeval ontstane stad letterlijk ongehoord. Alle kooplieden uit Brugge bezaten er kantoren. De aanzienlijkste Europeesche natiën

(*) *Het Vrie Brugsche Ambacht*, of kortweg *Het Vrie*, was een distrikt van het land, dat aanvankelijk bestuurd werd door een ambachtsheer, later door een baljuw, en 'twelk zijn naam te danken had aan het feit, dat het nimmer aan den staat van leenplichtigheid tegenover de drie groote steden van het graafschap onderworpen was geweest.

(†) Dijk van den Hond, of van de Schelde, welke in die streken ‘de Hond’ genoemd wordt.

waren er vertegenwoordigd door agenten. De groote bankiers hadden er hulpkantoren gevestigd. Het aantal handelsverdragen, dat er dagelijks gesloten werd, was voor dien tijd ontzaglijk groot. Overal verrezen uitgestrekte magazijnen, overladen met uitheemsche voortbrengselen en kostbare levensmiddelen. Een brief van Margaretha van Vlaanderen(*), met betrekking tot het betalen van inkomende rechten op het Zwin, geeft ons de opsomming van de voornaamste voortbrengsels, die, hetzij bij in- of uitvoer, aanleiding tot de genoemde handelsverdragen hadden gegeven. Deze waren: sterke dranken, Fransche en Spaansche wijnen, Engelsche bieren, Schotsche wolsoorten, Italiaansche en Oostersche zijden, linnens, goud- en zilverdraad, paarden, ossen en andere trekdieren, kramerijen, allerlei soort van specerijen, Hongaarsche pelterijen, Engelsch tin, rood koper uit Polen en nog wel twintig andere zeldzame of kostbare artikelen.

De haven van Damme genoot buitendien, en dat wel zeer terecht, in geheel het handeldrijvende Europa eene groote vermaardheid. Ruim, diep, door kalm water omspoeld en omgeven door vette weilanden, wekte zij door hare veiligheid en geriefelijkheid de bewondering op der reizigers. ‘Zij is zóó ruim,’ schreef Willem de Britanniër(†), die in 1213 Filips August in deze streken vergezelde, ‘zij is zóó ruim, dat zij onze geheele vloot kan opnemen.’ Nu dat zegt nog al iets, want deze vloot telde zeventien honderd vaartuigen. Gewis zullen dit wel geene driedekkers zijn geweest doch, waren het ook slechts eenvoudige sloepen, dan nog zoude het cijfer eene zeer belangrijke uitgestrektheid aanwijzen. En er schijnt toen zelfs nog eenige ruimte te zijn overgebleven, want de Engelsche vloot kon ook nog in de haven binnenloopen, er aan de zeemacht van den Koning van Frankrijk slag leveren en zich van vierhonderd der voornaamste vaartuigen meester maken.

Tegenwoordig bestaat er van dat alles niets meer en de verbaasde, verwarde, bevreemde geest vraagt zich af, of wij hier niet met verdichtsels van schalksche of moedwillige kroniekschrijvers, van verbeeldingrijke verslaggevers te doen hebben, of dat deze mededeelingen wellicht het gevolg zouden zijn van een droom, of van eene zinsbegoocheling. Tevergeefs zoekt het oog de haven, de gedenkteekenen, de poorten en de bolwerken, niets hiervan is meer te bespeuren.

Evenals de gebouwen weleer als 't ware uit den grond verrezen, schijnen ze nu weder erin terug te zinken en in het stille, eentonige, gelijkvormige landschap, dat de afgestorvene stad omgeeft, wijst ternauwernood eene ongelijkheid van het terrein nog de plaats aan, waar

(*) Zie den inventaris van het archief van Brugge,

(†) G. Armoricus. *Histoire des gestes de Philippe Auguste* in de *Collection des historiens de France.*

zich weleer kerken verhieven. Zelfs de aardrijkskunde verloochent het verledene: ‘op het Assegarse,’ zoo deelt de kroniekschrijver Oudegherst mede, ‘werd de hevigste en wreedste zeeslag geleverd waarvan men ooit heeft gewaagd.’ In onze dagen nu ziet men Haezegras geheel overdekt met een weligen oogst; zij vormt nu een der meest voortbrengende gedeelten van deze vruchtbare streek.

En wat betreft de stad Damme, of liever datgene wat ervan overbleef, zij biedt een der meest hartbrekende schouwspelen aan, die men zou kunnen bijwonen. Zij is nu beperkt tot de overblijfsels van ééne *te* breede straat, die door haar voorkomen herinnert aan een van die sombere wegen, welke men bij de nadering der oude Romeinsche steden ontmoet. Het gras groeit er tusschen de steenen. De schijnbaar ledige, stille, door den regen verweerde huizen geven een flauw denkbeeld van grafgesteenten. Na deze vijftig sombere, naar men zou meenen verlatene woningen voorbij te zijn gegaan, komt men aan den omvangrijken bouwval eener kerk, waarvan het herstelde koor driemaal te groot is voor de nog aanwezige inwoners van Damme.

Ik ken niets wat even somber en toch zoo schilderachtig is als dit zonderlinge gedenkteeken met zijn grooten, kloeken, fieren toren, zijn schip zonder muren of dak, waarvan niets meer over is dan de schrale bogen, die hunne door de jaren gebruinde geraamten tegen den blauwen hemel afteekenen; ik herhaal het, ik ken niets somber-schilderachtigers, of het moest wellicht dat overblijfsel van het koor zijn, afgesloten voor de behoeften der godsdienstoefening, 'twelk, opgemaakt en opnieuw gepleisterd, geheel op zichzelf eene nog veel te groote kerk is geworden. Niets zou, geloof ik, een beter begrip kunnen geven van den verschrikkelijken val van dit wereldhandelskantoor, thans eene arme landelijke gemeente geworden, van den ondergang dier zoo bemiddelde stad, nu tot hare eenvoudigste afmetingen teruggebracht.

Vanbinnen is deze afgebrokkelde kerk ledig en naakt; eenig fraai gesneden houtwerk, een klein, in vakken afgedeeld schilderwerk, de voorstelling gevende van enkele wonderwerken, een vroeger oksaal, bepleisterd en beplakt en gedeeltelijk achter een nieuw metselwerk verborgen, dit is, met eenige grafsteenen, al wat men er uit den ouden tijd nog aantreft. Buitendien vindt men er een twaalftal zonder orde op de zerken verspreide stoelen, die in deze woestenij verdwaald schijnen en er de ledigheid nog te meer van doen uitkomen. De altaren zijn getooid met moderne, dat wil zeggen hoogst smakelooze versierselen, en in eene met glazen voorziene kast bespeurt men de patrones van de plaats, eene zeer schoone, geheel nieuwe, kokette pop, de madonna voorstellende, die volgens kerkelijk gebruik in 't zwart fluweel gekleed is, eene kroon op het hoofd draagt en het kind Jezus in de armen houdt.

Bij het verlaten van die kerk gevoelt men zich waarlijk nog een weinig minder opgewekt dan bij het binnengaan ervan. Men slaat

een enkelen blik op het kerkhof, dat er in vergelijking met al het andere wat u omgeeft bijna vroolijk uitziet, men steekt een klein onregelmatig plein over, 'twelk omgeven is door lage huizen, eene soort van begijnhof, dat voor de helft gesloopt is, en zoo geraakt men weder in de straat, de eenige, ledige, eenzame, verlaten straat, die stellig geheel onbezocht en zonder eenig teeken van leven zou zijn, indien niet eenige oude 'patriotten' met vuile snuiten er het gras uitwroetten, dat tusschen de steenen groeit. Aan het andere einde van die droefgeestige straat bevindt zich een klein vierkant plein, waarlangs nog enkele oude gebouwen staan. In de eerste plaats het stadhuis en verder eenige lange, oude huizen, waarvan de lichtopeningen smaakvol met drielobbige bogen omgeven zijn, terwijl de sierlijke slankheid dier gebouwen nog te sterker uitkomt door een paar nieuw gebouwde huizen, die op levendige, schreeuwende wijze met roode verf besmeerd en van wit en groen geverfde buitenblinden voorzien zijn.

Te midden van dit plein verheft zich het standbeeld van Jacob van Maerlant, den grooten man daar ter plaatse; niet dat hij er geboren werd, maar hij stierf in deze stad, nadat hij er het grootste deel zijns levens had doorgebracht. Men noemde hem 'de vader Der dietsce dichteren algader', den Hollandschen Ennius, en hij was dien titel dubbel waard. Voor zijn tijd (en vooral voor een leek) was hij buitengemeen geleerd. Floris V merkte hem op en wenschte van zijne diensten partij te trekken. Hij droeg hem op, ten behoeve der Vlamingen eene algemeene geschiedenis te schrijven, wijl zoodanig werk in de Vlaamsche taal nog niet bestond. Maerlant vertaalde nu het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais(*), 'twelk veertig jaar vroeger, dat is te zeggen in 1245, verschenen was. Vervolgens gaf hij eene geheele reeks leerdichten uit: een 'Bestiaris'(†), eene soort van natuurlijke historie naar het gebruik van dien tijd, een 'Rijmbijbel', eene 'Heimelicheit der heimelicheden' en eindelijk zijn vermaarde samenspraak 'Wapen Martijn', die eene eeuw later in Fransche verzen werd vertaald. Doch het beoefenen der letterkunde, dat nimmer zeer winstgevend is, leverde in dien tijd een nog veel schraler bestaan op dan in onze dagen, en Van Maerlant zou zeker genoodzaakt zijn geweest nog veel meer te vasten dan de Kerk het voorschrijft, indien hij niet de betrekking had verworven van secretaris of griffier der stad Damme.

Dit verklaart dan ook zijn langdurig verblijf en zijn sterven in die toenmaals zoo bloeiende, woelige, drukke en volkrijke stad, welke anders wel eene weinig eigenaardige verblijfplaats voor een dichter zou hebben mogen heeten. Vóór dien tijd had hij, naar men mededeelt,

(*) Vincentius Bellovacensis. Het door Jacob van Maerlant in het Vlaamsch vertaalde werk was slechts de 4de afdeeling van het *Speculum majus*, dat behalve *der historiespiegel* ook *der naturenspiegel*, *der zedenspiegel* en het *doctrinael* omvat.

(†) *Der natueren bloeme.*

veel gereisd en zelfs, zoo wij zijn grafschrift mogen gelooven, zoude hij zich ook eenigen tijd in Italië(*) hebben opgehouden. Dit grafschrift en de grafsteen, die het droeg, zijn, nauwelijks vijftig jaar geleden, op onverantwoordelijke wijze vernietigd, doch hadden voorwaar een beter lot verdiend. In dien tijd was dat grafschrift reeds vermaard, want gedurende vier eeuwen had het aanleiding gegeven tot eene zeer zonderlinge misvatting, zóó zonderling inderdaad, dat ik er hier met een enkel woord van moet gewagen.

De zerk, die het stoffelijk overschot van den ouden dichter bedekte, stelde dezen naar het schijnt voor, in basrelief uitgehouwen, schrijvende op eene schrijftafel en met den vogel van Minerva, dat zinnebeeld der wetenschap of der wijsheid, aan zijne voeten. Dit nu was voldoende om de goede bevolking in de verbeelding te doen verkeeren, dat zij hier dit hersengewrocht, dat wonderlijk personage voor oogen had, die vermaard was in geheel het Germaansche land onder den naam van *Uilenspiegel* en bij de Fransche geleerden bekend stond onder dien van *Tiel Ulespiegle*(†). Zij zag inderdaad de schrijftafel aan voor een spiegel, en men begrijpt nu lichtelijk de verwisseling met *Uyl* en *Spiegel*; dit zou dus wel een zóó sprekend grafschrift zijn geweest als men slechts had kunnen bedenken(§). Nog slechts ééne schrede was er noodig om uit deze opvatting af te leiden, dat de lustige grappenmaker, ‘die zich nimmer liet verschalken of bedriegen’, ook te Damme geboren was en dáár gewoond had. Die schrede was spoedig gezet en de oude Vlaamsche stad bevond zich weldra in het bezit van een eeretitel, waarop zij zelfs ten tijde van haren grooten luister weinig gerekend had. Doch dank der Duitsche geleerdheid, thans zijn al die twijfelingen verdwenen(**). Naar den uitdrukkelijken

(*) Dit hoogdravende grafschrift, vervat in Leonijnsche verzen, bevatte het woord *transalpinavit.* De grafsteen van wit marmer, die onder de klokkentoren teruggevonden was, werd door de geestelijkheid verkocht aan een beeldhouwer van Brugge, die er bouwsieraden uit beitelde.

(†) Zie de *Histoire joyeuse de Tiel Ulespiegle*, *lequel par aucunes fallaces ne se laissa surprendre ni tromper.*

(§) Prudens van Duise, die eene merkwaardige uitgave geleverd heeft van de Fransche overzetting, onderstelt dat het grafschrift had kunnen besloten worden met de woorden *Ulien Spiegel* die men kan vertalen als ‘zie hier uwen spiegel’. Deze onderstelling, welke volgens de letterkundige voortbrengselen van dien tijd niet ongerijmd zou zijn, daar ook het grafgesteente van Jan van Eyck de woorden droeg *Spiegel u aen mi*, komt toch niet aanneemlijk voor, daar het grafschrift van Van Maerlant in het Latijn gesteld was.

(**) Zie de merkwaardige monographie, *Dr. Thomas Murner's Uylenspiegel*, uitgegeven te Leipzig door Professor J.M. Lappenberg. Thomas Murner, in 1475 geboren, trad reeds op jeugdigen leeftijd de wereld in; hij studeerde te Parijs, te Freiburg, te Rostock, te Praag, te Krakau en te Weenen. Bezield met een onrustigen, eerzuchtigen geest, komt hij ons tegelijkertijd voor als doctor in de godgeleerdheid en in de oubolligheid, als bekroond dichter van Maximiliaan en als voordrager van vervelende, langgerekte redevoeringen, de schrik der studenten en van zijne medeprofessoren, dezen verwarrende in redeneeringen, die hij wist uit te rekken als een spinneweb, en des ondanks een ijverig Katholiek, een steunpilaar der Roomsche leerstelsels, godsdienstig op zijn tijd en derwijze in het harnas jegens de Protestanten, dat de overheid van Zurich een besluit moest uitvaardigen tegen dien hevigen grappenmaker, die van den kansel af zijn gehoor tot den burgeroorlog ophitste. Indien men erover verbaasd mocht zijn, dat een dergelijk personage eene zoo lichte pennevrucht als de Uylenspiegel heeft kunnen in de wereld zenden, herinner ik eraan, dat Murner leefde in het tijdperk toen Erasmus zijn *moriae encomium* schreef, toen de eerbiedwaardige Diego de Mendoza *Lazarille de Tormes* uitgaf en toen Gargantua, van top tot teen gewapend, uit het brein van den pastoor van Meudon ontlook.

wil van zijn eenigen en algeheelen schepper, Meester Thomas Murner, Straatsburger van geboorte en doctor in de godgeleerdheid, is Uilenspiegel te Möllen en in geene andere plaats gestorven. Moet Damme nu ook afstand doen van deze zonderlinge vermaardheid, zij bezit, om zich daarover te troosten, een Maerlant, die er den laatsten adem uitblies en een Willem Uten Broek, die er geboren werd. Twee zulke dichters zullen, naar ik meen, toch wel opwegen tegen één pochenden sluwert, een uithaler van twijfelachtige grappen, een fortuinzoeker.

Ik zeide dat het standbeeld van Van Maerlant, een middelmatig kunstwerk, zich voor het stadhuis van Damme verheft, en daar nu Damme eene plaats is waar men, er eenmaal geweest zijnde, niet zoo licht terugkeert, zoo willen wij, als het den lezer goeddunkt, nu meteen dat gemeente-heiligdom in oogenschouw nemen. Dit gedenkteeken is eveneens zeer vervallen, het wankelt op zijne grondvesten en heeft zonder twijfel zijne instandhouding alleen te danken aan zijne dubbele eigenschap van stadhuis en koffiehuis. Hoe slecht onderhouden dit gebouw ook zij, zoo heeft het toch nog niet alle karakter verloren. Voor de deur bevindt zich een hooge stoep met dubbelen opgang, beschut onder een voorportaal in spitsboogstijl, dat weleer sierlijk moet zijn geweest. Het huis is voorzien van een groot dak, gekroond door eene soort van kleinen klokketoren, en aan de zijden bevinden zich vier torentjes, die vrij bevallig op hunne voetstukken gesteld zijn; alles verkeert echter in een schandelijk vervallen toestand. In vroegere tijden waren de vensters van elkander gescheiden door nissen, die onder hunne smaakvolle baldakijns bevallige beelden huisvestten. De vensterkozijnen waren gebeeldhouwd en het voorportaal was met tinnen gekroond. Al deze versieringen zijn verdwenen, doch zij lieten hare sporen op den voorgevel na, en de oude, vermolmde, bij de geringste aanraking wankelende deuren doen bij het draaien op hare door de jaren verroeste hengsels een zachten klaagtoon vernemen.

Gelijkvloers bevonden zich weleer zeer ruime magazijnen, want het tegenwoordige gebouw was toen de Hal van Damme. Deze magazijnen dienen thans tot koetshuis en paardenstal. Hunne bogen, in Gothischen vorm, die zoowel den tand des tijds als de verwoestende hand der menschen hebben weerstaan, geven een groot denkbeeld van de oorspronkelijke bouworde, een denkbeeld dat evenwel, helaas! weinig gerechtvaardigd wordt door de bovenverdieping, die in verschillende tijdperken veranderd, op onhandige wijze gerestaureerd is en voor het oogenblik dreigt in te storten. Deze eerste verdieping nu dient tege-

lijkertijd tot stadhuis en koffiehuis. Zij is afgedeeld in drie zalen: het koffiehuis met zijn tooi van gebloemd vaatwerk, zijne aangesproken flesschen en zijne steendrukplaten met onbeduidende voorstellingen; vervolgens de raadzaal, waarop wij zoo aanstonds zullen terugkomen, en dan nog een groot vertrek, dat geene juist afgebakende bestemming heeft en waarmede wij ons bezoek zullen aanvangen.

Niet dat het vertrek op zichzelf zeer belangwekkend mag heeten; het is ruim, onregelmatig, vervallen en zonder meubelen, terwijl het als ornementatie niets bezit dan twee in hout gesneden neuten, die de hoofdbalken van de zoldering ondersteunen. Deze neuten zijn evenwel twee zeldzame en merkwaardige proeven van de oude wereldsche houtsnijkunst in Vlaanderen. Eene van deze neuten stelt Van Maerlant voor, gezeten aan zijn lessenaar, wèl met zijne schrijftafel voor zich, doch ditmaal zonder uil en zonder dat de toeschouwer in verwarring wordt gebracht door eene zonderlinge verklaring van de ‘kuische Suzanna’, die juist boven zijn hoofd geplaatst is. Ik zeg zonderling; want het zeer weinig omsluierde tafereel heeft plaats in eene badkuip. Op de andere neut bevindt zich Koning David met zijne traditioneele harp en boven hem eene groep, nog veel merkwaardiger dan die van de kuische Suzanna, welke onverklaarbaar en onder fatsoenlijke lieden zelfs onbeschrijfbaar is.

In de andere zaal, die, welke tot het houden der raadsvergaderingen dient, bevindt zich een groote schoorsteen welke er, met twee ontzaglijke haardijzers en eene reusachtige tang van vijf voet hoogte en dertig kilo's zwaarte, de eenige meubels uitmaken, welke nog van den ouden tijd zijn overgebleven. De schoorsteen zelf, in de XVII^{de} eeuw hersteld en versierd met twee schoone dames, die hoepelrokken dragen, is toen ook opgeluisterd met eene spreuk, die even ongerijmd als hoogdravend is:

PARCERE SUBJECTIS - DEBELLARE SUPERBOS.

Dat was reeds te veel trots ten tijde toen Damme voor Brugge niet onderdeed, en toen de hertog zich gedwarsboomd zag in 't gebruik maken van zijn oppergezag, ten einde de bewoners van Damme te noodzaken, om ‘van nu af ten eeuwigen dage hunne poorten voor die van Brugge geopend te houden, om er in te gaan en door te trekken op welke uren het hun goeddacht’(*), maar zooiets in de 17de eeuw! en zooiets vooral in den tegenwoordigen tijd! zulk eene zinspreuk kan *nu* alleen het verval van die fiere, overmoedige stad nog te sterker doen uitkomen.

Tot verontschuldiging van Damme moeten wij evenwel getuigen, dat

(*) Zie l'Inventaire des archives de Bruges: *dez ore en avant perpetuelement leurs portes ouvertes pour cheus de Bruges entrer et passer toutes les heures qu'il vauront.*

er in haar gemeenteleven een tijdstip heeft bestaan, 'twelk haar aanleiding gaf zich de vreemdste hersenschimmen te scheppen en te meenen, dat alles haar geoorloofd was. In die zaal toch, waar wij ons thans ophouden, in dat groote, ontredderde vertrek, dáár voor die groote haardijzers, had de ondertrouw plaats van Karel den Stoute en Margaretha van York. Welk eene omlijsting voor een dergelijk tafereel! De Prinses was te Sluis aan wal gekomen en de Prins had zich in alle stilte daarheen begeven, om haar bedektelijk te zien. Den volgenden dag vertrok zij met haar gevolg in rijk getooide, als met goud, fluweel en zijde overdekte vaartuigen naar Damme en men huisvestte haar in die Hal, welke wij zooeven in oogenschouw namen. Dáár was het, dat de Vorst zijn officieel bezoek bij haar aflegde. Zij wisselden de trouwringen; zij ontvingen den zegen van den Engelschen bisschop, die de Prinses vergezelde en toen de machtige Hertog afscheid nam van zijne bruid, zeide hij, dat hij haar den volgenden dag te Brugge verwachtte.

Zij was getrouw aan de afspraak. Reeds bij het aanbreken van den dag begaf zij zich op weg, vergezeld van een talrijk en schitterend gevolg, dat uit Engelsche en Bourgondische edellieden bestond. Zij vertoonde zich in hare grootste pracht, zegt ons Ollivier de la Marche, die deel uitmaakte van den stoet; zij was geheel in goudlaken gekleed en droeg eene rijke kroon op het hoofd. Om hare schouders schitterde eene prachtige halsketen, en een geheel met edelsteenen bezette gesp of haak hield haren mantel vast. Zij zette zich in een draagzetel, welke door vier witte, met overheerlijke schabrakken getooide telgangers getorscht werd en om haar heen, gezeten op schoone, witte, met karmozijnrood satijn gedekte paarden, bewogen zich hare in schitterende kleederen gedoste hofdames.

Nu volgden vijf overheerlijk versierde rijtuigen, waarin zich de schoonste vrouwen van het Engelsche hof bevonden: de Hertogin van Norfolk, Lady d'Escalles, Lady de Villebi en nog vele anderen, terwijl deze schitterende schoonheden begeleid werden door een geheel eskadron van graven, baronnen, ridders en schildknapen, allen gekleed in fluweel met goud, zilver en borduursels, en getooid met hunne in de zon schitterende wapenrokken.

Langs denzelfden weg, dien Margaretha van York met haren prachtigen stoet te volgen had, begeeft men zich ook thans nog van Damme naar Brugge. Het is een fraaie, breede, geheel rechte weg, aan beide zijden bezet met oude boomen, ingesloten tusschen twee kanalen, maar ledig en eenzaam, zonder rijtuigen, zonder ruiters, zonder voetgangers. Vijf eeuwen geleden was dat zoo geheel anders, toen was hier leven en beweging. De draagstoelen versperden den weg, de paarden brieschten van ongeduld, de muildieren schudden hunne bellen. Beide de kanalen, overladen met vaartuigen, bedekt met sloepen en schuiten, boden evenwel een nog levendiger schouwspel aan. Door deze vaar-

waters had het geheele handelsverkeer met de ‘hoofdstad’ plaats en het was bijgevolg een onophoudelijk heen en weder varen tusschen Brugge en hare haven. Langs dezen weg gaande, slaat men dan ook onwillekeurig nog een laatsten blik op die als weggestorven stad. Over die groenende vlakten heen zoekt het oog tevergeefs de zee, die ontvlucht, de haven, die verdwenen is, en men vraagt zich af, of zich daar wel werkelijk die drukke koopstad, die rijke, welvarende gemeente bevond, waarvan de wetten en gebruiken zich aan al de kuststeden mededeelden, en welke de vreemdelingen dwong zich te schikken naar de reglementen, die men toen pralende ‘de zeewetten van Damme’ noemde(*).

Van de twee kanalen, die langs den weg loopen, is de waterspiegel van het eene gelijk met de velden, doch het andere kanaal ligt ruim acht meters hooger dan het landschap. Dit laatste is, gelijk van zelf spreekt, het nieuwste in dagteekening. Langen tijd had het andere alleen dienst gedaan, doch ‘daar men het niet op zijne diepte kon houden, deden de Bruggenaars met zeer groote kosten en bewonderenswaardige inspanning’ het andere kanaal graven, en dat wel ‘zóó ruim en diep en aan alle eischen beantwoordende, dat men bij hoogtij schepen van 400 mudden inhoudsmaat tot voor Brugge kon sturen.’ Indien Guicciardini, aan wien wij deze inlichtingen ontleenen, in onze dagen eens een kijkje kon nemen, zoude hij zeker aan een dergelijken arbeid minder hoogen lof toezwaaien. Doch wij mogen niet uit het oog verliezen, dat in dien tijd het graven van een kanaal eene groote nieuwigheid was, en dat zulke bescheiden werken beschouwd werden als meesterstukken van vernuft en onverschrokkenheid; om daarvan het bewijs te erlangen, leze men slechts, met welk eene groote bewondering de Toscaansche reiziger spreekt van ‘die vermaarde sluis van Damme, welke dienen moet om den waterspiegel van het tweede kanaal op dezelfde hoogte te houden.’ Hij noemde haar ‘eene verbazende machine... een werk en eene uitvinding tegelijkertijd vermakelijk en bewonderenswaardig.’ Met welgevallen wijdt hij uit in lof over die ‘uitstekend saamgevoegde deuren, met kunst en vaardigheid toegemaakt, welke het zoetwater tegenhouden opdat het niet in de zee wegvloeie.’ Een lof die, naar onze meening, wel een weinig overdreven is, want dat alles heeft niet zoo heel veel te beduiden; evenwel mogen wij niet vergeten, dat die sluis van Damme, moge ze dan ook al geene andere verdiensten hebben, toch deze ééne bezit, van verreweg het oudste kunstwerk van dien aard te zijn. De rekeningen van de stad Brugge melden ons ten minste, dat zij van 1394

(*) Tengevolge van hunne drukke betrekkingen met de westelijke kusten van Frankrijk en voornamelijk met Saintonge, brachten de zeelieden van Damme naar de plaats hunner inwoning de wetten van Oleron over. In het Vlaamsch vertaald, kregen deze verordeningen den naam van ‘Zeewetten van Damme’. Zie het door den Heer James Weale uitgegeven werk over Brugge.

tot 1396 gebouwd werd als vervanging van eene vroegere sluis, die niet meer aan de behoeften voldeed, en waarvan het tijdstip der grondvesting niet is kunnen worden aangewezen. Maar als wij nu deze eerste sluis niet rekenen en ons alleen met de tweede bezig houden, waarvan de dagteekening aan geen twijfel onderhevig is, wijl er in de kosten van den bouw werd voorzien door eene 'Caillotte'(*) belasting, dan heeft deze laatste waterkeering toch eene eeuw vroeger bestaan dan de vermaarde sluizen van Brenta, die in haren tijd de hoogste bewondering opwekten en waarvan het ontwerp, als een aanspraak op de erkentelijkheid der nakomelingschap, werd toegekend aan Leonardo da Vinci.

Dat dergelijke, in het overige deel der wereld nog onbekende kunstwerken in dezen hoek van Vlaanderen toen reeds bestonden, laat zich verklaren door de ontzaglijk drukke koophandelszaken, welke in dien tijd te Brugge gedreven werden. Die uitgebreide stad bezat toch op dat tijdstip het ongemeen groote voorrecht van stapelplaats te zijn voor de koopgoederen, welke in Vlaanderen werden ingevoerd; dat wil zeggen, dat men verplicht was alle koopwaren dáár binnen te voeren en dat geene daarvan elders ten verkoop mocht worden aangeboden dan op hare markt. Geene enkele stad kon onmiddellijk uit den vreemde eenig voortbrengsel, welk dan ook, ontvangen, zonder dat het door de handen der Bruggenaars was gegaan en, opdat dit privilegie in al zijnen omvang zou kunnen worden toegepast, verleende Filips de Onversaagde, 'als bekrachtiging en grootere zekerheid voor den vrijdom van hunne stapelplaats'(†), aan de Brugsche bevolking het recht van onderzoek, eene soort van handelsstrafgericht, dat hun toestond op alle mogelijke wijzen berichten in te winnen en onderzoek in te stellen naar de in andere steden ontvangen, verkochte of in de magazijnen geborgen koopwaren en voortbrengselen en degenen, welke zich aan zoodanig vergrijp hadden schuldig gemaakt, voor het leenheerlijk oppergezag te vervolgen.

Men begrijpt licht, welke voordeelen zulk eene vergunning moest opleveren voor eene derwijze, te midden van eene rijke, nijvere landstreek gelegen stad(§). Brugge was dan ook weldra eene soort van noordelijk Venetië, de eerste handelsstad van het Noorden geworden, en de bewondering, die hare verbazende welvaart opwekte, openbaart zich in alle geschriften uit dat tijdvak.

(*) De 'Caillotte' was eene belasting op de granen. Gedurende die twee jaren bracht zij de voor dat tijdperk hoogst aanzienlijke som op van 47,519 ponden en 16 schellingen (Rekeningen van Brugge).

(†) Inventaris van het archief van Brugge.

(§) Om zich een juist denkbeeld te kunnen vormen van het handelsvertier van Brugge op dat tijdstip, zie men het register der plaatselijke winkels en der zoowel langs den openbaren weg als op de uitstallingsmarkt gehuurde perceelen. Het aantal van deze in huur gegeven panden had in 1355 het getal van 570 bereikt. De twee slagerijen, in eens verhuurd aan het slagersgild, vormen in dat register slechts twee posten.

Commines, de bedachtzame Commines, die haar evenwel eerst zag toen hare gelukster reeds aan het tanen was, aarzelt niet te verklaren, dat zij in zijn tijd is: ‘de grootste verzamelplaats van koopwaren en het meest aanzienlijke vereenigingspunt van vreemde natiën’(*); met voldoening voegt hij eraan toe,’ dat er zich somwijlen meer koopgoederen in deze stapelplaats bevinden, dan in eenige andere stad van Europa.’ Wat zoude hij wel eene eeuw vroeger hebben gezegd, toen zoowel de macht als de rijkdom van Brugge het hoogste toppunt had bereikt!

Zij stond toen in onmiddellijke verbinding met vreemde vorsten. Haar magistraat sloot, als op gelijken voet, verdragen met verschillende koningen. Te haren gunste werd er van alle bepalingen afgeweken. In 1260 zien wij hare burgers door open brieven gemachtigd om vrij in Engeland verblijf te houden, zonder hun burgerrecht te verliezen(†). Dit voorrecht, in 1285 hernieuwd, bevestigd en uitgebreid door Eduard I en in 1330 eveneens door Eduard III, verzekerde hun inderdaad onschatbare voordeelen. In strijd met de gebruiken van dien tijd, waren zij niet rechtstreeks verantwoordelijk voor de misdaden en overtredingen van hunne bedienden; in geval dat door dezen eenig misdrijf werd begaan, liepen 's meesters goederen geen gevaar van in beslag genomen te worden; bij overlijden werd het eigendom van den overledene niet verbeurd verklaard, en zijne nalatenschap kon op den bij de wet bepaalden tijd door zijne erfgenamen worden opgevorderd. Als er oorlog was, werd hun een termijn van veertig dagen toegestaan, om voor hunne eigene veiligheid en die van hun eigendom te kunnen zorg dragen(§).

En meer nog dan dat, in 1325, te midden van den oorlog alzoo, verkregen de Bruggenaars eene bijzondere wapenschorsing voor den tijd van negentig dagen, gedurende welken tijd zij vrijelijk mochten handeldrijven met de onderdanen van den Koning van Engeland. De archieven van Brugge en Londen vloeien inderdaad over van stukken, die den duur en het gewicht van de toenmaals tusschen de beide steden bestaande betrekkingen staven.

Neem hierbij in aanmerking, dat Engeland niet het eenige land was, dat door nauwe handelsbetrekkingen met de oude Vlaamsche hoofdstad verbonden was. Die betrekkingen namen met sommige andere mogendheden een nog veel inniger en, als ik zoo zou mogen zeggen, oneindig vertrouwelijker karakter aan. Zelfs schroomden de Doges van

(*) *Mémoires.*

(†) De kooplieden van Brugge, gevestigd aan de boorden van de Theems, vormden eene belangrijke vereeniging, die men de *Hanse van Londen* noemde. Deze vereeniging werd bestuurd door een koopman van Brugge, die den titel aannam van: ‘Hansgraaf’.

(§) Zie den inventaris der charters van Brugge. Zie eveneens de aanteekeningen uit de Engelsche archieven, door den Heer Van Bruyssel aangeboden aan de *Commission royale d'histoire.*

Venetië niet, om voor bijzondere aangelegenheden in rechtstreeksche briefwisseling te treden met de burgemeesters van Brugge. Bij het doorbladeren der oorkonden van die oude stad en ook van den inventaris harer charters, ontmoet men tal van die brieven waarin zich de meest oprechte vertrouwelijkheid openbaart. In 1356 schreef de Doge Jan Gradenigo aan den 'magistraat' en dat wel, om zijne tusschenkomst in te roepen ten behoeve der schuldeischers van een Venetiaan, Pieter Ciaura, die uit zijne geboorteplaats ontvlucht was en wiens zaakgelastigden te Brugge voor 4800 ducaten aan koopwaren terughielden. In 1362 zag de Doge Laurens Celsi er geen bezwaar in, om de burgemeesters en schepenen van Brugge te onderhouden over eene schikking, die getroffen moest worden tusschen twee kooplieden, Nicolaas Coie en Laurens de Polis genaamd. Het volgende jaar vraagt de senaat van Genua inlichting omtrent het lot van eene lading amandelen... er zouden nog vele bewijzen van dien aard zijn aan te halen, doch waartoe zou dit dienen? Wat wij dienaangaande opnoemden is voldoende om te staven, met welke oprechtheid en welken ijver men allerwege pogingen in het werk stelde, om met den magistraat van Brugge op goeden voet te staan.

Wij willen dan ook niet verhelen, dat de Bruggenaars van hunne zijde de hooge waarde van die verschillende gezindheid wisten op prijs te stellen, en dat zij die door wederkeerige bewijzen van vriendschap trachtten te onderhouden en aan te moedigen. De vreemdelingen werden altijd vriendelijk door hen ontvangen, op eervolle wijze behandeld en met bijzondere voorrechten, overeenkomende met die welke de Bruggenaars elders genoten, begunstigd. De in 1307 aan de kooplieden der Duitsche Hanse verleende privilegiën omvatten niet minder dan negen en zestig artikels, en verzekerden aan de contracteerende handelende partijen bijna even groote gemakkelijkheid in het handelsverkeer, als waarop de Bruggenaars zelf aanspraak mochten maken. En wat de Venetianen betreft, dezen werden op een voet van bijna volkomen gelijkheid behandeld en te rekenen van 1348 ontmoeten wij in het archief eene geheele reeks van voorrechten, toegestaan aan de 'hounnourables hommes les Amiraulx, Marchans, Maistres de neifs et Maronniers (Mariniers) du Royaume et seigneurie du très noble et très poissant princhе le Roy de Castille'(*).

Die vreemdelingen waren weldra zoo talrijk in de oude Vlaamsche stad, dat zij vereenigingen, eene soort van vennootschappen vormden, aan welker hoofd een consul stond, voor wien zij zich te verantwoorden hadden van de beschuldigingen, welke tegen hen werden ingebracht, en welke consuls de strikte nakoming waarborgden van de verbintenissen

(*) Aan de achtbare mannen, de admiraals, kooplieden, scheepskapiteins en zeevarenden van het koninkrijk en de heerlijkheid van den zeer edelen en machtigen vorst, den Koning van Castilie.

door hunne leden met de verschillende nationaliteiten aangegaan. Het zijn deze vereenigingen, welke men toen noemde de ‘natiën van Brugge’, die, volgens het zeggen van Duclercq, in alle oorden der Christenwereld koophandel dreven(*). Chastellain is als adellijk kroniekschrijver wel een weinig vluchtig te werk gegaan met de opsomming dier verschillende volken: ‘het waren de natiën van Spanje, Arragon, Portugal en Schotland, het waren Venetianen, Florentijners, Milaneezen, bewoners van Genève(†) en van Lucca.’ De oude Marchantius, meer nauwkeurig en minder voornaam heer dan Chastellain, noemt ze met grooter zorg op(§); volgens hem waren het Lubeck, Hamburg, Keulen, Dantzig en Bremen welke het verbond vormden, dat men de Hanse noemt; dan volgen de Engelschen, Schotten, Franschen, Portugeezen, Castillianen, ‘la nacion de la coste de Biscaye et Pinee de Guipuscoa’, Aragonneezen, Biscaiërs(**), Venetianen, Genueezen, Florentijnen, Milaneezen en de bewoners van Lucca en Piacenza. Hieraan heeft men nu nog toe te voegen de natiën van Lombardije en die van Navarre, waarvan brieven bestaan in het archief van Middelburg. Elk van deze natiën, voegt Marchantius hier nog bij, had hare wettelijke woonplaats, haar hôtel en hare magazijnen. In het werk van Sanderus(††) kan men nog de afbeelding van verschillende consuls-woningen uit dien tijd vinden. De meesten daarvan hadden een zeer voornaam aanzien, en 't was voor de woningen der Florentijnsche en Genueesche consuls, dat er beurs gehouden werd, die beurs waarop de Bruggenaars zoo trotsch waren en die bij hen reeds bestond vóórdat eenig ander land er een bezat.

Men begrijpt licht, dat elk van deze ‘natiën’ eene zeer aanzienlijke hoeveelheid belangen in deze stad vertegenwoordigde. De accijnsrekening van het jaar 1365 doet ons meer dan veertig Duitsche handelshuizen kennen, die op dat tijdstip te Brugge gevestigd waren en deel uitmaakten van de Hanse(§§). De Spanjaarden en Italianen waren nog veel talrijker, en buitendien telde men onder dezen eene menigte vermaarde namen. Marchantius maakt melding van de Gualleroti's van Florence, de Buonvisi's van Lucca, een tak der Spinola's van Genua. Aan dezen voege men nog toe Laurens Barbarigo van Venetië,

(*) *Mémoires.*
(†) Chastellain meent zeker Genua. Een Zwitsersche admiraal bestond op dat tijdstip nog niet.
(§) Zie *de Rebus Flandriae.*
(**) Zie het handschrift Nr. 351 in het archief van Middelburg. Dit archief, zeer zorgvuldig gerangschikt door den Heer J.H. de Stoppelaar, bevat een groot aantal stukken, die betrekking hebben op den koophandel van Brugge.
(††) *Flandria illustrata.*
(§§) De kooplieden van de Hanse hadden de helft der som voor het accijns op het bier en den wijn bijgedragen. Onder de meest vermaarde Duitsche huizen van zijn tijd (1576) noemt Marchantius de Fugger's, welke bankiers waren van den Koning van Frankrijk. Zie *Flandriae commentarium.*

François Sander van Lucca en, onder de Spanjaarden, Pietro de Salamanca, Gonzalvo de Seville, Sancho de Urteaga, Jehan de Vaillodolit, Fernando de Castro, Jean de la Tore, Gonzalvo Daguillera, Jehan de Peralta, die consul was van Navarre, en Martin de Posa, den zaakgelastigde van Biscaye en Guipuscoa; allen rijke, aanzienlijke en vermaarde huizen, waarvan ik de namen heb opgespoord in het archief van Middelburg, en welker lof door Damhouder werd vermeld.

De werkkring van deze aanzienlijke vreemdelingen beperkte zich overigens niet geheel en alleen tot handelszaken. Zij hielden niet enkel het oog op de nakoming der door hunne natiën aangegane verdragen, zij zorgden niet uitsluitend voor het inkomen der schuldvorderingen en het doen eerbiedigen der verbintenissen, maar zij bekleedden ook eene aanzienlijke plaats in het openbare leven der handeldrijvende stad.

Zij namen deel aan de officieele optochten. Bij den plechtigen intocht van den graaf gingen zij dezen tegemoet, begroetten hem, heetten hem welkom en sloten zich dan bij zijn gevolg aan, terwijl zij bij zulke feestelijke gelegenheden eene weidsche praal tentoonspreidden.

Toen in 1457 Filips de Goede zijn intocht deed in Brugge en dat wel in gezelschap van den Dauphin van Frankrijk, ‘dien vos, welke hem, naar het zeggen van Karel VII, al zijne kippen zou opeten’, gingen al de natiën hem tegemoet. De Castillianen, ‘aan het hoofd van den ruiterstoet’, telden zes meesters, gekleed in zwart fluweelen gewaden en gezeten op prachtig opgetuigde paarden. Zij werden voorafgegaan door een neger, in wit satijn gekleed ‘met het wapen van den Koning van Aragon geschilderd op een mantel, die zijn paard geheel overdekte’; om hen heen galoppeerden dertig schoone jongelingen, die brandende toortsen droegen. Vervolgens kwamen de Spanjaarden, ten getale van dertig meesters, gekleed in zwart met goud en omringd door een gelijk aantal schildknapen. Van de Florentijnen telde men slechts zestien meesters, doch zij waren nog prachtiger uitgedost dan de vertegenwoordigers der andere natiën, allen in violet en Damascener laken gekleed, en hun gevolg was het talrijkste van alle. En wat de Genueezen betreft, die de vorsten aan de kerk van den Heiligen Verlosser opwachtten, zij waren vier en twintig in getal en bedekt met rijke, karmozijnroode mantels.

In dat tijdperk, toen de etikette zulk eene gewichtige plaats bekleedde in het openbare leven, was het geene geringe eer om op zoodanige wijze een rang in te nemen onder de hoogwaardigheidsbekleeders van het land; de grootste gunst aan dezen rang verbonden was voor de ‘natiën’ van Brugge toch misschien wel het recht, om hun stem in de raadsvergaderingen van het gouvernement te doen hooren. Somtijds zelfs werd hunne tusschenkomst ingeroepen en zoo zien wij hen dan ook in 1452, kort voor den vreeselijken veldslag van

Gavre, pogingen in 't werk stellen om een vergelijk te doen treffen tusschen den Hertog en de oproerige Gentenaars(*).

Zulk een toevloed van veel vermogende, rijke vreemdelingen, op die wijze gehuisvest in de weelderige stad, waar zij hunne kantoren, hunne prachtige woningen en hunne magazijnen bezaten, moest, zooals men kan denken, ontzaglijk veel bijdragen tot het toenemen van den rijkdom te Brugge. In geen ander gedeelte van Europa was het goud en zilver zoo overvloedig als in deze plaats. De muntslag van de Graven van Vlaanderen omvatte niet minder dan dertien gouden en acht zilveren muntstukken, alle van verschillende waarde(†). Geene munt van eenig land was in dien tijd in zooveel onderdeelen gesplitst en de overvloed van edele metalen, die de eerste aanleiding was tot eene zoo groote verscheidenheid van typen, nam nog steeds en in groote mate toe, omdat de uitvoer ervan streng verboden was. Erger nog, bij bevelschrift van den 20sten December 1389 was aan de geldwisselaars uitdrukkelijk gelast de vreemde specie, die hun werd aangeboden, door te snijden en onmiddellijk te laten omsmelten. Op deze zeer strenge voorschriften werd alleen ten behoeve van zeer voorname en invloedrijke personen uitzondering gemaakt; bijvoorbeeld ten gunste van den Graaf van Pembroke die, door Duguesclin uit de gevangenschap verlost en in zijn land het bedrag van zijn losgeld niet kunnende bijeen krijgen, met borgstellingen van de Graven van Warwick, Strafford, Salisbury en Suffolk voorzien, te Brugge de zeventig duizend ponden kwam leenen, waaraan hij behoefte had.

Somtijds, evenals in onze dagen, werd de stad ook wel, als noodlottig gevolg van het spel en van speculatiezucht, door eene financieele crisis getroffen. ‘Aan het einde van de maand Mei 1457 namen drie lieden, die de Piemonteesche bank hielden, des nachts de vlucht; zij voerden eene groote waarde mede en begaven zich naar verschillende vrijplaatsen’(§). De schrik verspreidde zich allerwege, het volk schoolde samen en morde tegen alle ‘bankhouders en Lombarden’. Men ziet het alweer, er is niets nieuws onder de zon. Meestal kwam dan echter de beschermende overheid tusschenbeide. Zij schonk aan de borgstellers hunne onderpanden terug, of, zoo deze verdwenen waren, gaven zij daarvoor de waarde in geld.

Indien men Brugge in het prismatisch daglicht der oude kroniekschrijvers beschouwt, wanneer men den geest geheel vervuld heeft van die schitterende herinneringen, en het verleden zich in goudglans baadt bij de afstraling van die oude verhalen en van die luistervolle beschrijvingen, komt men er niet licht toe om zich te verbazen over de geestdrift, waartoe die oude en fiere stad weleer opwekte. Geene stad ter wereld werd meer geroemd dan zij. Hare schoonheid werd

(*) Chastellain. *Chroniques.*
(†) Gaillard. *Recherches sur les mémoires des comtes de Flandre.*
(§) Chastellain. *Chroniques.*

door de dichters bezongen, haar rijkdom door de geschiedschrijvers wereldkundig gemaakt. Zij allen spreken met eene soort van eerbied over ‘die vermaarde stad Brugge, welke bij alle natiën in gunstige herinnering staat’(*). De oude Marchantius verklaart haar, nadat hij hare oudheid geroemd heeft, nog veel luisterrijker en schooner te zijn dan zij oud is. ‘*Bruga plus splendoris et venustatis quam antiquitatis habet.*’ AEneas Sylvius haalt haar aan onder de meest bewonderenswaardige steden, welke hij gezien heeft. Barlandus verklaart, dat ‘de luister van hare openbare en bijzondere gebouwen alles overtreft wat men ervan zou kunnen zeggen.’ Damhouder wijdt een geheel hoofdstuk aan hare pracht ‘*de magnificentia civitatis Brugarum*’. Guicciardini, eindelijk, beschrijft haar met eene zekere geestvervoering. ‘De straten zijn er breed en recht, de gebouwen, zoowel de geheiligde als de wereldsche, zoowel de openbare als de bijzondere, zijn in het algemeen de luisterrijkste en prachtigste.... er bevinden zich meer dan zestig kerken waarin zingende dienst wordt verricht.’ Het zijn evenwel voornamelijk de oude Vlamingen, welke men over dit onuitputtelijk onderwerp moet hooren. Sanderus noemt haar ‘de ster van België’, Maximiliaan de Vriendt verkondigt haar roem in schoone Latijnsche verzen, en Cassander vergelijkt haar met Athene, ‘niet enkel ter oorzake van de gelijkheid van geest, maar ook om vele andere hoedanigheden en eigenaardige deugden’, en na nu die hoedanigheden en deugden één voor één te hebben opgesomd, vervolgt hij aldus: ‘van hare schoonheid zal ik slechts weinig zeggen, deze is van dien aard, dat het, naar het oordeel van allen die haar zagen, onmogelijk zou zijn haar wedergâ te ontmoeten..... Hare burgers zijn de rechtschapenste en verstandigste, die men zou kunnen vinden... Onder alle volken zijn het de Vlamingen, die het beste Latijn spreken, en onder deze laatsten hebben de Bruggenaars de zoetvloeiendste uitspraak(†)... Brugge bezit de verstandigste magistraatspersonen en de onverschrokkenste krijgslieden’(§). Op deze wijze gaat hij nog een geruimen tijd voort. De overtuiging straalt in de gezwollenheid van eene dergelijke lofspraak door, en men vergeeft den schrijver zijne overdrijving ter oorzake van zijne kinderlijke genegenheid.

En tegenwoordig, ofschoon die ontzaglijke luister voor eene groote kalmte heeft plaats gemaakt, is het toch nog ver ervan af, dat de geestdrift der Bruggenaars geheel zou zijn uitgedoofd. Sedert eene eeuw is de verbeeldingsgloed der dichters wel is waar bekoeld(**),

(*) Chastellain. *Chroniques.*

(†) Als eene hoofdaanleiding tot deze zachte uitspraak deelen wij mede, dat de lagere bevolking te Brugge de ch. niet kan uitspreken, zoodat deze *closer* zegt voor clocher, *ceval* voor cheval, enz.

(§) *Oratio panegyrica in laudem Urbis Brugarum.*

(**) In 1786, bij gelegenheid van de intrede van Josef II, bestond er nog een dichter, die in fraaie Latijnsche verzen den lof van Brugge bezong. Zie het *Encomium urbis senatus populique brugensis.*

maar, gelijk aan de zonen, die zoo gaarne de heldendaden hunner vaderen verhalen, troosten zij zich over het verval van de hun zoo dierbare stad, door het telkens weder aanhalen der roemrijke bladzijden van haar vroeger gemeentelijk bestaan. Het is immer met levendigen trots dat zij, als een roemrijk erfdeel, die nuttige en schoone ontdekkingen, die liefelijke rustpunten weder voor den geest roepen, welke het bewijs hebben geleverd van den beschavenden invloed hunner zoo veel vermogende woonplaats. Zij zullen u met fierheid verhalen van die Sluis van Damme, waarvan wij straks melding maakten en van die beurs voor de koopgoederen, de eerste welke ooit heeft bestaan. Zij zullen het den Hollanders betwisten, dat dezen de eerste haringkakerijen en diamantslijperijen bezaten, daar zij de eer van die kostbare uitvindingen aan hunne vaderen willen toedichten. Zij zullen u trachten te bewijzen, dat in 1446 de loterij reeds te Brugge bestond en u met de stukken in de hand aantoonen, dat reeds in de 15de eeuw het kadaster bij hen in werking was. Ik ken op dit oogenblik een geleerd Bruggenaar, die de hoop koestert om te kunnen bewijzen, dat de boekdrukkunst in zijne geboortestad haren oorsprong heeft gehad. Men erlangde reeds de overtuigende bewijzen, dat er van het jaar 1300 af handelsmakelaars in Brugge bestonden en even zeker is het ook, dat het eerste verzekeringsverdrag daar ter plaatse tot dienzelfden tijd opklimt. Guicciardini, eindelijk, kent aan de Bruggenaars de uitvinding toe van de kunst om valken tot de jacht af te richten, en zoo zij ook al niet durven beweren, dat *zij* het kruit hebben uitgevonden, toch zijn zij niet geheel overtuigd, dat zij het niet in Europa hebben ingevoerd(*).

Vergeef deze kleine spotternij, doch op dat gebied is de helling zoo glibberig, en wij moeten dien vindingrijken Vlaming niet uit het oog verliezen die, al te fier op zijn land, niet geschroomd heeft in drie flinke boekdeelen te bewijzen, dat de Elyzeesche velden en de Hel der ouden niets was dan eene republiek van wijze en rechtvaardige menschen, gelegen aan het uiterste einde van Gallië en vooral in de eilanden van den Neder-Rijn(†). Zou het dan nu moeilijker zijn te bewijzen, dat Brugge niet alleen alles uitgevonden heeft, maar ook dat zij in 't bezit is gebleven van haren oorspronkelijken rijkdom en haar gewicht van weleer?

Haar verval klimt intusschen reeds tot een lang geleden tijdperk op. Naar de bekentenis toch van een harer eigen kinderen hebben de kenteekenen ervan zich reeds in de 14de eeuw vertoond. In 1375

(*) Zie den *inventaris der archieven.*

(†) Zie de *République des Champs Elysées* door Ch. J. de Grave. Volgens deze zou de arm van den Rijn, Helium, de *Hel* hebben ingesloten en vandaar worden de *Helische kampen* en de velden, die den Helium begrenzen, in Elyzeesche velden herschapen, evenals ook de naam Holland afgeleid zou zijn van *Hel-land.* En dat gaat op die wijze voort, *Saturnus* komt van - Saet (zaad), *Radamante* van *Raadman* (raadsman) enz.

trad, als gevolg van een vreeselijken hongersnood, het armwezen voor de eerste maal binnen hare muren op en liet er in de rekeningen van de stad zijn somberen indruk achter. De gemeentelijke begrooting, die tot dat oogenblik steeds met een batig saldo had gesloten, begon van toen af een tekort op te leveren, en het gaat daarmede als met de olievlek, met elk jaar breidt zij zich uit en valt zij meer in het oog. Het tekort, dat aanvankelijk 150 pond bedroeg, was in minder dan twaalf jaar tot 46,000 pond toegenomen. Nog eene eeuw verder en de welvaart van Brugge gaat met rassche schreden achteruit. Tengevolge van eene muiterij tegen Maximiliaan bleven in 1483 hare winkels gedurende drie maanden gesloten en waren alle zaken geschorst. In 1495 waren er van vier tot vijf duizend huizen, die zoo min koopers als huurders vonden en bijgevolg ledig en gesloten bleven. Om de bevolking, die met elken dag verminderde, weder te doen aangroeien, nam men zijne toevlucht tot een heldhaftig middel: men verminderde den prijs ter verkrijging van het burgerrecht tot vijf Vlaamsche stuivers, doch ook deze maatregel mocht met geen gunstig gevolg bekroond worden. De woningen der vroegere magistraatspersonen, de vorstelijke verblijven der vreemde kooplieden, die bij de minder gunstige tijdsomstandigheden te groot en te kostbaar van onderhoud waren geworden, werden in twee of drie huizen gesplitst, en vele andere begonnen bij gebrek aan bewoners veel in waarde te verminderen of dreigden geheel tot een bouwval te zullen worden. In 1516 eindelijk bracht de Hanse, welke veertig jaar vroeger had verklaard, dat zij te Brugge haar eenig kantoor voor de Nederlanden gevestigd wilde houden, den zetel harer zaken naar Antwerpen over. Dat was de genadeslag voor de welvaart van Brugge. Langzamerhand begonnen de ‘natiën’ de oude stad te verlaten en ving deze aan in te dommelen in dien aan doodslaap gelijken toestand, die weinig anders meer verstoord zou worden dan door de godsdienstige woelingen van het einde der zestiende eeuw.

Doch deze crisis was niet van dien aard, dat de arme dommelende er weder door kon worden opgewekt; zij droeg integendeel nog bij om de krachten der stervende geheel uit te putten. Een groot deel harer inwoners, verlichte, verdraagzame en vrijzinnige lieden, betoonde zich zeer ingenomen met de nieuwe denkbeelden, welke overigens in dit gedeelte van Vlaanderen niet dat strenge, hevige karakter openbaarden, 'twelk zij in het zuiden des lands hadden aangenomen.

Een oogenblik werden de beide godsdiensten gelijkelijk geduld en de rekeningen van de stad toonen nog aan, dat het gemeentebestuur een zeker aantal predikanten te zijnen koste onderhield. Niettemin en ondanks deze betrekkelijke kalmte, was de onderdrukking toch zonder eenig mededoogen. De Heer Gilliot, de archivaris van de stad, zeide tot mij, terwijl hij mij de registers aantoonde waarin de rechterlijke besluiten van dien tijd zijn opgeteekend: ‘Als ik deze bladzijden door-

blader, is het mij letterlijk of mij het bloed langs de vingers vloeit.’ Treurig tijdperk, droevige dagen, waaraan men bij het doorwandelen van het oude Brugge onwillekeurig terugdenkt; de levendigheid, de drukte, de woeligheid van weleer is verdwenen en nu vervangen door diep indrukmakende somberheid, door droefenis en verlatenheid.

de Geldersche bergen.

De Geldersche bergen zijn heuvlen gelijk,
Maar vol is hun top en hun dalen zijn rijk.

Zij bergen geen steenbok of gems voor de jacht,
Maar 't lied in hun twijgen klinkt vroolijk en zacht.

Zij brengen geen water uit heilzame bron,
Maar breed is hun schaduw, bij 't branden der zon.

Zij schragen geen burchten, verbrokkeld tot puin,
Maar zoet is de geur van hun wuivende kruin.

Zij hebben hun troon niet in wolken geplaatst,
Maar blank is de stroom, die hun dennen weerkaatst.

Zij bieden den arend geen nest voor zijn broed,
Maar prachtig is 't landschap, dat rust aan hun voet.

Zij kweeken geen druif, die tot nectar gedijt,
Maar lief is hun lommer voor 't paartje, dat vrijt.

Zij geven geen schatten van edel metaal,
Maar lokken de jonkheid van Rijn en van Waal.

Zij dragen geen mantel van sneeuw of van ijs,
Maar voor geen Mont-Blanc geeft ze Gelderland prijs.

K.J.H.W. RAMONDT.

Heteren, Nov. 1877.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Otto Laurentius en zijn gasten.

Waar kan men het best, het edelst leven? In de stad, of buiten? In het eerst was ieder van oordeel, dat men aan het buitenleven de voorkeur behoorde te geven. Daar sprak de natuur vrijer tot de ziel; daar was de lucht frisscher en zuiverder; daar liep de mensch minder gevaar bedorven te worden door ijdele en nietige zorgen; daar had men bloemen en vogelengezang en kabbelend water.

Doch weldra klonk de stem van Saunders weer boven de andere uit. De vooruitgang bepaalde zich hoofdzakelijk tot de groote steden, zeide hij. 'Een boer, met zijn gezonde kleur en zijn trouwhartige oogen, heeft geen oordeel over de dwingelandij van godsdienst en maatschappij. Maar de echte liberaal laat zich niet misleiden door dien aangenomen schijn, en ziet een veel edeler schepsel in den bleeken fabrieksarbeider, die onmiddellijk antwoordt op den flauwsten oproerkreet.'

Die taal bracht den stroom der meeningen eensklaps in een geheel ander kanaal.

De Heer Luke stemde toe, dat het beter was in een beschaafde maatschappij, zelfs in een Londenschen mist te leven, dan te kijken naar provincialen zonsopgang, in gezelschap van een dominee, die over niets anders wist te praten dan over rechtvaardigmaking door het geloof.

Anderen waren het met hem eens, en de uitspraak der meerderheid was dat het buitenleven - als het niet in een aangenaam gezelschap was, op een groot buiten spoedig verveelde.

Doch nu klonk weer de stem van Saunders, die luid beweerde, dat een echte liberaal het in het geheel niet meer buiten kon uithouden.

Mevrouw Ambrozius vond daarin een geschikte aanleiding om hem tegen te spreken.

'Mijn man en ik zijn echte liberalen, en onze aangenaamste tijd is toch die, welken wij in Schotland, op de heide doorbrengen. - En ik zou mijn buiten in Glocestershire dan niet willen missen,' zeide zij tot Laurentius.

'Ik geloof toch dat Sir George er niet zou komen, als het niet was om de jacht,' antwoordde Laurentius.

'Ja wel,' zeide zij, 'hij houdt heel veel van den tuin en de broeierij en....'

Doch nu werd zij in de rede gevallen door den Heer Herbert, die in de meening verkeerde dat de Sir George, over wien hij hoorde spreken, een andere baron was van dien naam en nu, tot groote verlegenheid van Mevrouw Ambrozius, wier echtgenoot een fabrikant was van burgerlijke afkomst, ijverig beweerde:

'Sir George is een nobel man, uit een zeer oud geslacht. Hij is geheel en al de type van den echten Engelschen landheer. Want hij woont op zijn eigen goederen, onder zijn eigen menschen; hij geeft zijn onderhoorigen een goed en beminnelijk voorbeeld van een eenvoudig, ordelijk leven. Maar wat helpt één onder zoovelen? Voor de meesten van zijn rang is Sir George een dwaas, omdat hij het edeler vindt ridderlijk en moedig te zijn dan fijne manieren te hebben, en omdat hij op zijn sterfbed liever denken wil aan de menschenzielen, welke hij gered, dan aan de fazanten, welke hij geschoten heeft.'

Nu was de echtgenoot van Mevrouw Ambrozius bekend als een rijke *parvenu*, zoodat het gezegde van den Heer Herbert algemeene verwondering wekte; want niemand kwam op het denkbeeld van een anderen Sir George. Mevrouw Ambrozius begreep er niets van, en als zij ooit op het punt was geweest van zich te schamen, was zij dat nu. Iedereen voelde het pijnlijke van haar toestand en men begon luid en gedwongen vroolijk te praten. Doch daar werd de zaak niet beter door; want nu begon de Heer Rokeby met zijn heldere, krachtige stem te zeggen, dat de groote grondbezitters van het land, die eenmaal in den waren zin van het woord de edelsten van den lande waren, in onze dagen bijna het onedelste ras vertegenwoordigden, dat de maatschappij oplevert.

Al de aanwezigen begrepen, dat de man met die bewering een gevaarlijken grond betrad, en het werd er niet beter op toen hij, in de diepe stilte door zijn gezegde teweeggebracht, nog scherper hernam:

'Zij zijn, ja, naar den laatsten smaak gekleed, hebben een splinternieuwe geslachtslijst, hun jachtvelden, hun vischwater, hun duizenden menschelijke wezens, die hen, wie weet waar, hun heeren noemen, maar geen van allen hebben zij een denkend hoofd of het hart van een edel mensch. Daar gaan zij, die rijkaards, die met hun fabrieken weelde en gemeenheid en verdoemenis aanbrengen!'

Die laatste woorden vielen als een donderslag. Laurentius wist niet waar hij zijn oogen richten zou. Doch het liep beter af dan hij gedacht had. Er zijn aandoeningen, welke men het best door tranen kan bedaren. Doch Mevrouw Ambrozius begon niet te schreien. Zij deed veel verstandiger - zij lachte.

'Wat zou mijn arme Sir George wel zeggen, als hij dat gehoord had,' fluisterde zij Laurentius in; 'hij is juist in zijn "vischwater" aan het visschen. Gelooft gij ook,' voegde zij erbij, 'dat de maatschappij zoo slecht is als Meneer Rokeby beweert? Ik heb pas de Gedenkschriften van den Graaf De Grammont gelezen, en ik weet wel zeker dat het er in Londen zoo slecht niet uitziet als hij het beschrijft.'

'Ik geloof, Mevrouw,' zeide Herbert, die in den waan verkeerde dat hij haar iets aangenaams had gezegd, 'dat de toestand van Londen oneindig ongunstiger is dan Grammont, of zijn levensbeschrijver, ooit hebben kunnen droomen.'

'Ja wel,' zeide de Heer Luke, 'in het algemeen zijn de menschen van onzen tijd al even immoreel als in dien van Karel II; het eenige onderscheid is dat zij oneindig dommer zijn en, in plaats van hun onzedelijkheid met schitterend vernuft te bedekken, het nu met een vernis van fatsoen trachten te doen.'

'Och,' hernam Rokeby, 'de geheele organisatie van de maatschappij is in de war; wat vroeger haar hoofd was, de aristocratie, heeft geen oogen meer om te zien en geen hersens om te denken.'

'Rokeby heeft geen ongelijk,' zeide Laurentius, 'maar ik zou niet zoozeer klagen over de slechtheid van onze maatschappij, als over haar smakeloosheid. Waarin bestaan, bij voorbeeld, onze uitspanningen? De maatschappij is nietig en niet meer geschikt om een denkend mensch belang in te boezemen.'

'Mij dunkt dat die beschuldiging te ver gaat,' zeide de Heer Stockton; 'ik vind overal sporen van de belangstelling van denkers. Het licht van het verstand gaat op uit laboratoriums en ontleedkamers, en verguldt met zijn stralen eetzaal en balzaal. Ik geloof, dat wij een betere toekomst zien dagen.'

'Ik vrees, Meneer,' hernam Luke, 'dat dat aangename geloof den toets van de werkelijkheid niet zal doorstaan.'

‘Zoudt gij dan willen beweren, dat de maatschappij nu niet veel wetenschappelijker ontwikkeld is dan dertig jaren geleden? Bestaat er niet veel minder vooroordeel en veel meer kennis?’ vroeg Stockton.

‘Men moet naar den uitslag van die kennis oordeelen, niet naar de kennis zelf,’ antwoordde Luke.

‘Hoe wil men daarover oordeelen?’ vroeg Stockton.

‘O, er zijn zoo velerlei kenteekens,’ antwoordde Luke. ‘We hebben er, bij voorbeeld, een onder de zaken waarover Mijnheer Laurentius ons heeft bevolen te praten: kunst en literatuur.’

‘Welnu,’ zeide Stockton, ‘wat kan er edeler zijn dan veel van onze nieuwere poëzie?’

‘Ik dacht aan geen poëzie toen ik over literatuur sprak,’ hernam Luke; ‘wij hebben geen dichters meer.’

‘Welzoo!’ antwoordde Stockton, ‘ik dacht dat gij zelf dichter waart.’

‘Helaas,’ riep Luke, met een langgerekten zucht, ‘en er is een tijd geweest toen ik wist, wat Goethe de goddelijke waarde van tonen en van tranen noemde. Maar mijn eigen verzen bewijzen de waarheid van hetgeen ik beweer. Poëzie is in sommige eeuwen de uitdrukking der beste krachten; maar in de onze is zij een dekmantel van de ergste zwakheid; of anders is zij een onnatuurlijk gekweekte plant. Neen, met literatuur bedoel ik de eenige soort die in onzen tijd bloeit, den roman; een plant, die een dorren grond verraadt, wanneer zij uitsluitend en in grooten overvloed bloeit. Zie onze romans maar eens in; gij zult er niets edels, niets goeds in vinden. Onbeduidende karakters, grove zeden en een moraal van water en melk. Er is niets meer in onze romans, dat naar een held zweemt; geen enkele groote en bewonderenswaardige daad. En dat is niet een gevolg van onbekwaamheid van romanschrijvers; want er zijn er, die talent genoeg bezitten, maar de beste romans zijn de spiegels van den maatschappelijken toestand.’

‘En onze schilderkunst geeft, nog duidelijker dan onze literatuur, ons hopeloos verval terug. Toen ik onlangs op de tentoonstelling van de koninklijke academie was, heb ik er maar twee schilderijen gezien die niet direct afschuwelijk waren.’

‘Ik heb niet veel verstand van kunst,’ antwoordde Stockton; ‘ik durf daar niet over in dispuut treden.’

‘Kunst en literatuur zijn de eenige toetssteenen niet waarnaar wij de maatschappij kunnen beoordeelen,’ zeide Leslie, ‘noem ook liefde en geld en hun onderlinge verhouding.’

‘Daar wilde ik juist over beginnen,’ viel Herbert hem in de rede. ‘Juist de onlangs tentoongestelde schilderijen deden mij daaraan denken; toen ik zoo bedacht hoe de meeste schilderijen, die daar hingen, gemaakt waren meer met het oog op den smaak van het groote publiek en op winst, dan om waarachtige kunststukken voort te brengen, dacht ik ook aan een andere soort van zedelijk verval: hoe onze meisjes opgevoed worden met hetzelfde doel als waarmede er schilderijen gemaakt worden. Er is slechts één verschil in: het werk van zulk een schilder is van het begin af, in opvatting en uitvoering, ellendig; maar onze meisjes krijgen wij onberispelijk schoon en rein uit de hand Gods; liefelijker bekleed dan de leliën des velds.’

‘Ik vind,’ fluisterde Mevrouw Ambrozius, ‘dat de Voorzienigheid, wat kleeding betreft, al heel weinig voor ons heeft gedaan.’

‘En,’ ging Herbert voort, ‘met een heiligschennis, waarvoor ik geen woorden weet te vinden, kleedt en tooit men haar, totdat haar hemelsche bekleedsel geheel verborgen is, en zoo stelt men dan de gaven Gods voor geld te koop.’

‘Ja,’ zeide Mevrouw Sinclair, met een flauw glimlachje, ‘van huwelijken uit liefde hoort men bijna niet meer.’

Doch zij werd geheel overschreeuwd door Saunders, die opgewonden riep: ‘Telegrafie, spoorwegen, stoomdrukpersen... mag ik u verzoeken het onderwerp te

behandelen dat nu aan de orde is: rijkdom en beschaving, en daarnaar het tegenwoordige geslacht te beoordeelen?'

'Daar heb ik al dertig jaren lang over gedacht en dat met diepen weemoed,' antwoordde Herbert.

'Ik merk, dat gij eenigszins zonderling zijt in uw opvattingen,' hernam Saunders.

'Dat ben ik,' antwoordde Herbert, 'en juist dat ik met mijn denkbeelden een

uitzondering maak, vind ik een zeer treurig verschijnsel. Hoe kan ik, die welstand boven rijkdom stel, en die het van grooter nut acht over het verschil tusschen recht en onrecht te denken dan over dat tusschen menschen en apen, anders dan zonderling wezen, te midden van een geslacht, dat meer voelt voor een katoenfabriek dan voor een Titiaan?'

'Ik beschouw het als een van de grootste zegepralen van onzen tijd,' antwoordde Saunders, 'dat hij zuiver practische en economische beschouwingen boven een onbestemd sentiment heeft leeren stellen. Ik beschouw niet slechts een katoenfabriek, maar ook een goed rioolstelsel als iets veel edelere en heiligers dan de meest bewonderde Madonna.'

'Een goed rioolstelsel', antwoordde de Heer Herbert, 'is iets goeds, dat stem ik toe, en indien onze fabrikanten en mannen van wetenschap zich in de mijnen wilden begraven en hun aandacht schenken aan het maken van onderaardsche kanalen, ik zou weinig op hen aan te merken hebben.'

'En zijn spoorwegen, telegrafie, gaz, een Bessemer stoomboot niets in uw oogen? Beteekent het niets dat zij het leven veraangenamen, en dat de geest dagelijks zijn overwinningen voortzet op de stof?'

'Moeten wij iemand dankbaar zijn, die ons een uur van zeeziekte bespaart, indien hij er ons een geheel leven van zielesmart voor teruggeeft?' vroeg de Heer Herbert. 'Die geest, mijn goede heer, waarop gij u zoozeer beroemt, is zoodanig vervuld van het onderwerpen van stof, dat hij geheel vergeet zich zelf te bedwingen en geloof mij, dat is van hooger belang. En wat die veraangenaming van het leven betreft... den mensch de moeite te besparen zijn krachten te gebruiken, dat noem ik geen beschaving, maar wèl wat hem dwingt zijn edeler krachten in beoefening te brengen; niet wat zijn materieel gemak bevordert maar wat zijn hooger behoeften bevredigt, wat het ook kosten moge.'

'Al stond al het andere gelijk,' zeide Saunders, 'dan geloof ik toch, dat een geslacht dat zestig (Eng.) mijlen in een uur aflegt, verder komt dan een geslacht dat er twaalf aflegt in dien tijd.'

'Maar al het andere staat niet gelijk,' hernam de Heer Herbert, 'en al het andere waarmede gij, denk ik, bedoelt, alles wat het leven van den mensch heiligt, wordt verbannen of verstikt, juist door wat gij als beschaving roemt.'

'Dat is onze schuld,' antwoordde Saunders, 'niet de schuld van de beschaving.'

'Volstrekt niet,' zeide de Heer Herbert; 'leer een knaap niets voor zichzelf doen; maak hem alles gemakkelijk; onderwerp - om uw eigen uitdrukking te bezigen - de stof voor hem, en die knaap zal nooit in staat zijn zich voor zichzelf in te spannen. Hij zal een zwakkeling worden en een lafaard van geest...'

'Juist,' antwoordde Saunders; 'wij hebben slechts lichaamskracht noodig, zoolang wij met ons lichaam hinderpalen moeten overwinnen. Wij hebben slechts dapperheid noodig, zoolang wij vijanden te bestrijden hebben. Doch mijn hoop is dat uit dat schijnbare kwaad: gebrek aan kracht en gebrek aan moed, het groote wereldraadsel zal opgelost worden; en hoewel een algemeene lafhartigheid op het eerste gezicht een wangedrocht schijnt, door de beschaving voortgebracht, zal het ons met zijn leelijkheid verzoenen, wanneer het de vader wordt van den algemeenen vrede.'

'Ja,' viel de Heer Rokeby hier in; 'daar zijn we juist aan toe in de wereld, een algemeenen vrede; wat nooit iets andere zal beteekenen dan vrede met den duivel.'

‘Zoudt gij wezenlijk denken,’ vroeg Mevrouw Ambrozius aan Leslie, ‘dat wij op zulk een slechten weg zijn? Dr. Jenkinson, ik moet het u vragen, die die dingen weet: dunkt u dat wij zoo heel slecht zijn?’

‘Ja, ja,’ antwoordde Dr. Jenkinson, en keek haar met een vroolijken glimlach aan, ‘er is veel verkeerds in onzen tijd; zeer veel. Nadenkende menschen vinden

dat er meer slechtheid is dan vroeger. Zoo hebben nadenkende menschen er altijd over gedacht.'

'Een feit is het,' voegde de Heer Rokeby erbij, 'dat wijze menschen van alle tijden, die over hun eigen tijd nadachten, er altijd een ongunstig oordeel over hebben geveld. Maar dat komt omdat de tijden al slecht waren, eer de wijzen erover begonnen na te denken. Wij denken nooit over ons gestel, voordat er iets aan begint te haperen.'

'Dat is wel waar,' hernam Luke. 'De wijsbegeerte is het goud van herfstbladeren, die weldra afvallen.'

'Ja,' voegde Leslie erbij, 'en niets achterlaten dan:

> 'Naakte takken, waar nog pas het vooglenkoor
> Zijn stem deed hooren.....'

'Zijt gij een pessimist, Meneer Leslie?' vroeg Mevrouw Ambrozius.

'Ik vind althans, dat onze tijd in sommige opzichten al niet veel slechter zijn kan. Men ontmoet bijna nooit meer iemand, die nog in iets gelooft. Zijt gij dat niet met mij eens?'

'Volstrekt niet,' antwoordde Mevrouw Ambrozius; en met zachter stem voegde zij erbij: 'Die Meneer Saunders is de eerste, dien ik zoo heb hooren spreken. Ik heb nog onlangs bij den Bisschop gedineerd en die zeide, dat er in de laatste tien jaren meer kerken gebouwd worden, dan ooit sedert den tijd der Hervorming het geval geweest is. Daaruit zou men niet zeggen, dat de godsdienst in verval is. De Bisschop sprak over een *phase* van ongeloof, dat over de volken heen hing, maar dat spoedig voorbij zou drijven. Hij zeide dat die moderne, godsdienstlooze wetenschap niets anders is dan een opwarmen van de leer van - de heeren mogen mij niet uitlachen als ik de namen verkeerd zeg - Epicuris en Democritus, en een heel knap man, die naast mij zat, zeide tegen mij dat de Bisschop in die opinie volstrekt niet alleen stond; dat al de geestelijke heeren het met hem eens waren; dat het trouwens het eenige was, waarvan dat gezegd kan worden.'

'Het materialisme,' zeide Leslie, 'is in de wereld gekomen als een kleine straatjongen, die haar met slijk gooide, en door de verontwaardigde wereld werd verdreven; doch hij is, vuiler dan ooit, teruggekomen en heeft een grooten broer meegebracht, en de hemel weet hoe we hem nu weer kwijt raken.'

'Iedere tijd van overgang,' zeide Dr. Jenkinson tot Juffrouw Merton, 'heeft zijn schaduwzijde. Maar ik geloof niet, dat onze tijd slechter is dan alle tijden. Neen, als wij er goed op letten, zijn wij vrij wat beter; wij hebben al een massa bijgeloof en onwetendheid overwonnen en wij leeren waren eerbied, namelijk niet te kibbelen over dingen waarvan we niets weten.'

'Juist, dat zeg ik ook!' zeide Luke, 'persoonlijke onsterfelijkheid bij voorbeeld, die.....'

'Ja, ja,' viel Dr. Jenkinson hem in de rede, 'de Kerk heeft dat leerstelsel mismaakt. Er moet een nieuwe uitdrukking voor gevonden worden.'

'Ik, als Katholiek,' viel Juffrouw Merton hier in, 'hecht aan wat ik voor een onfeilbaren gids houd, maar daarom noem ik den tijd, zooals hij is, niet ongunstig. Het is alleen maar zoo moeilijk zich een weg in het leven af te bakenen; men weet zoo niet welk werk eigenlijk voor ons bestemd is.'

'Zulk een gevoel is niet onnatuurlijk,' antwoordde Dr. Jenkinson; 'maar men ziet het verdwijnen, wanneer men altijd doet wat er voor het oogenblik te doen is, al is

het maar zeggen wat er gegeten moet worden. En,' voegde hij erbij, 'wanhoop niet aan de wereld, daardoor wordt ze niet beter; zij is zoo slecht niet.'

'Die wanhoop is toch te verontschuldigen,' zeide Laurentius, 'als men ziet

dat alle geloof, waarin de wereld zoo lang haar toevlucht heeft gevonden, voor goed verdwijnt.'

'Dat geloof ik niet,' antwoordde Dr. Jenkinson.

'Het Christendom zal alleen maar plaats maken voor iets beters,' zeide Stockton. 'Laat ons op het toenemende licht van de toekomst zien, en niet op den verdoofden glans van het verleden.'

'Waarom niet op het tegenwoordige?' vroeg Dr. Jenkinson. 'Geloof mij, het is niet wijs verder dan zijn tijd te willen zien. Er is godsdienst genoeg. De ware macht van het Christendom neemt met den dag toe, zelfs waar men dat het minst verwacht.'

'Ik weet niet wat gij het ware Christendom noemt,' zeide Leslie, 'maar ik weet wel, dat vier van de vijf wezenlijk knappe, denkende menschen niet in een persoonlijken God of in persoonlijke onsterfelijkheid gelooven.'

'Ja,' gromde Rokeby, 'en er was een tijd, toen het ongeloof aan het toekomende leven een kenmerk heette van de laagste wilden, en nu zal het geloof een kenmerk van het laagste menschenras worden.'

'Zelfbewustheid,' schreeuwde Saunders ertusschen, 'kan niet bestaan zonder hersens, en tenzij het heelal een uitgestrekt brein is, en dat brein God...'

'Persoonlijke onsterfelijkheid en een persoonlijke God zijn geen leerstelsels van het Christendom,' zeide Luke. 'Dat zijt gij met mij eens, niet waar Dr. Jenkinson?'

Dr. Jenkinson antwoordde niet; het hinderde hem altijd wanneer Luke zich op hem beriep. Hij wendde zich tot Juffrouw Merton en zeide:

'Onze tijd is eenvoudig een tijd van overgang, zooals er meer zijn geweest.'

'Maar in sommige opzichten is onze tijd toch zeer bijzonder,' viel Leslie hem in de rede, 'wat de snelheid van de veranderingen betreft. Het Christendom heeft drie eeuwen noodig gehad om het veelgodendom te verdrijven, en het ongeloof heeft in nog geen dertig jaren het Christendom verdrongen.'

'Gij beschouwt het Katholicisme waarschijnlijk als geheel tot het verleden behoorende,' zeide Juffrouw Merton.

'Dat zal ik niet zeggen,' antwoordde Leslie. 'Maar gij zult toestemmen, dat er veel veranderd is en dat de veranderingen elkander zoo snel opvolgen, dat de wereld op geestelijk gebied in een toestand van regeringloosheid verkeert. Er zijn geen erkende richtsnoeren meer. Iedereen, die het goede wil, doet wat goed is in zijn eigen oogen.'

'Ik beschouw maatschappelijke ontbinding als de eenige voorwaarde van volmaakt leven,' zeide Rose. 'Het middelpunt van het leven toch is de individu, en alleen uit ontbinding kan het individueele weer te voorschijn treden. Al die eindelooze twijfelingen, al die quaesties van geest en stof, waarin ik mij heb verdiept, hebben nog slechts eenige beteekenis voor mij, omdat ik, als ik aan het geharrewar denk, grooter genot vind in de kleur van een bloem, in den toon van muziek, of een schilderij van een meester.'

Die uitspraak van den Heer Rose miste voor een deel haar uitwerking, wijl zij gesmoord werd in het geritsel der opstaande dames.

'Wilt ge mij, eer ik ga, de geschiedenis van die zoutvaatjes vertellen?' vroeg Mevrouw Ambrozius. 'Ik heb er u al eer naar willen vragen, maar gij waart zoo streng dat ik niet durfde.'

'Het verwondert mij niet dat uw oog erop valt,' antwoordde Laurentius; 'ik heb ze gekregen van een vriend, een man van de wetenschap; zij zijn modellen van een

eigenaardige soort van vat, dat hij heeft uitgevonden, om menschelijke lichamen te verbranden en er gaz van te maken.'

'Goede God, hoe afschuwelijk! Laat als 't u blieft morgen andere op tafel zetten!' zeide Mevrouw Ambrozius.

'Zij zijn een nieuwe toepassing van het geraamte aan den feestdisch; een her-

innering aan de twee handenvol stof, waarin wij eenmaal zullen vergaan. Laat ons al de stieren, die wij bezitten, offeren aan den meedoogenloozen Pluto, of onszelf aan elkander of aan den hemel. Daar moeten wij toe komen; niet waar, Mijnheer Storks?'

'Laurentius,' zeide Dr. Jenkinson, 'het gesprek heeft niet gelijken tred gehouden met het diner. Wij zijn nog niet verder dan het tegenwoordige. De dames praten al over de toekomst. Zie, zij gaan naar buiten, naar het terras.'

De Heer Storks trok zijn stoel dichter aan de tafel.

'Het is gemakkelijker,' begon hij, 'over het tegenwoordige te praten nu wij alleen zijn. Er zijn dingen, waar men niet over praten kan in het bijzijn van vrouwen; van de meeste vrouwen althans. Het edelste kenmerk van onzen tijd is een algemeen en moedig besluit, om de waarheid te ontdekken en haar onder de oogen te zien en door geen vooroordeel, hoe lief ons dat geworden zij, onzen blik te laten benevelen. Dat is de eenige ware zedelijkheid, en niet slechts is zij vol zegen voor de toekomst, maar ook voor het tegenwoordige. De wetenschap heeft tweeërlei nut: zij verbreedt den horizon van den geest en verbetert den toestand van het lichaam. Gij moet het mij niet kwalijk nemen, Mijnheer Herbert, maar ik houd het ervoor, dat uw antipathie tegen de wetenschap hieraan is toe te schrijven, dat gij haar werken en haar waarde geen recht laat wedervaren.'

'Ja, de wetenschap is tweeledig, dat weet ik,' antwoordde Herbert, 'zij is bespiegelend en zij is practisch.'

'Juist!' riep Storks goedkeurend.

'En de slotsom van haar bespiegelingen is de leer, dat wij geen leven na dit leven hebben; en al wat die leer in de praktijk vermag, is ons leven hier bederven. Zij ontzenuwt ons door lage weelde en verlaagt ons door onze aandacht te vestigen op lage kennis.'

'Neen, neen,' zeide Dr. Jenkinson, met het hem eigene lachje; 'dat is niet waar. - Mijnheer Herbert meent niet altijd wat hij zegt.'

'Mijn waarde Heer,' hernam Herbert, 'gij zijt een priester van de mystieke Kerk van Christus (Dr. Jenkinson fronste zijn voorhoofd); 'mag ik u dan vragen, of het een werk van Christus is de menschheid op het denkbeeld te brengen van eeuwig bederf in plaats van eeuwig leven; erger dan bederf - verrotting. Onze edelste gedachten bederven door de aanraking van de wetenschap, totdat onze geheele ziel als bezaaid is met doode hoop, dooden godsdienst en met de lijken van al de denkbeelden, die ons eenmaal dierbaar waren.'

'Ik wou, dat wij u konden bewegen de zaken wat billijker in te zien; de waarheid kan immers op den duur niet anders dan levenwekkend zijn', zeide Stockton.

'Laat ons voor de werkelijkheid zorgen,' hernam Storks; 'dan zal de verbeelding - pardon - de godsdienst wel op zichzelf passen.'

'En dat zal de godsdienst goed doen,' hernam Stockton; 'wij kunnen nu den tijd niet verkwisten met bespiegelingen over persoonlijke onsterfelijkheid. *Wij* zullen niet voortleven, doch de menschelijke geest wel, en de godsdienst zal ook blijven leven; want hij is een deel van den menschelijken geest. De godsdienst is voor de innerlijke wereld, wat het uitspansel is voor de zichtbare; hij is het uitspansel van den geest; het oneindige azuur, waarin de geheimzinnige oorsprong van ons wezen tegelijk geopenbaard en verborgen is. Laat ons dus den godsdienst als iets edels beschouwen, doch ons wachten hem de waarheid te noemen. Wij zien in de wolken

allerlei bestaande dingen; maar laat ons niet vergeten dat de wolk, die voor ons de gedaante heeft van een menschenzoon, voor een ander die van een wezel heeft, terwijl weer een ander er een walvisch in ziet. Wat kan edeler studie zijn dan het groote boek der Natuur, of, zooals wij het plachten te noemen: de werken Gods?'

‘Ik beklaag mij niet,’ zeide Herbert, ‘dat dit geslacht de natuur bestudeert, maar hierover, dat het dat *niet* doet. Gij kunt haar door een microscoop bekijken; maar kunt gij haar met uw eigen oogen zien en in uw ziel opnemen? Toen God de wereld had geschapen, en zag dat zij goed was, dacht Hij toen aan land en water met hun schoone blijde kleuren, aan de vleugelen van den morgen, welke Hij met zilver had bedekt en de vederen van den avond met goud? Of dacht Hij misschien aan de drie en zestig basissen, waaruit hij zoo knap geweest was dit alles te formeeren? Gij, meesters in moderne wetenschap, weet te zeggen uit welke bestanddeelen zuiver water ontstaat; maar dank zij uw molens en dregmachines, kunt gij niet zeggen waar het te vinden is. Gij kunt ons den zonsondergang haarklein verklaren; maar de rook van uw steden en fabrieken belet ons er ooit een te zien. Ieder geslacht heeft zijn eigen wijsheid, maar het onze zou liever kijken naar een foetus in een flesch, dan naar een beeld van Apollo, van de hand van Phydias, in de lucht van Athene.’

‘De wetenschap als zoodanig heeft niets met zedelijk goed en kwaad te maken,’ zeide Stockton.

‘Neen,’ voegde Saunders erbij, ‘want zij heeft bewezen, dat goed en kwaad termen zijn uit een tijd die voorbij is. Automaten, wat de wetenschap leert dat wij zijn, machines, die door spijs en drank moeten opgewonden worden...’

‘Dat de mensch een automaat zou zijn, is nog niet door de wetenschap uitgemaakt,’ viel Storks hem in de rede ‘Mijnentwege mag dat waar zijn of niet. Vooronderstelt dat de Godheid - indien die bestaat - een machine van mij wil maken - indien ik er al geen ben -, op voorwaarde dat ik altijd goed zal gaan, zou ik er gaarne in toestemmen.’

‘Gij vergeet,’ zeide Lord Allan, ‘dat waar, in zedelijken zin, geen mogelijkheid bestaat van slecht gaan, er ook geen mogelijkheid is van goed gaan.’

‘Verbeeld u een horloge of een stoommachine die zondigt,’ zei Leslie.

‘Zonde is een woord, dat den zedelijken en maatschappelijken vooruitgang meer dan iets anders heeft belemmerd. De wetenschap zal een geheel nieuwe basis van zedelijkheid oprichten, en het zonnelicht van redelijke goedkeuring zal schijnen op veel, dat tot nog toe door den vloek van een persoonlijk God werd verdonkerd.’

‘Juist,’ zeide Saunders, ‘ik twijfel er bijvoorbeeld bijna niet aan, of de groote vraag over de sfeer van de werkzaamheid der vrouw zal opgelost worden in de erkenning van de prostitutie als een eervol en weldadig beroep...’

‘Meneer!’ bulderde Storks en sloeg met zijn vuist op de tafel: ‘Ik zou niet gedacht hebben, dat zulke misplaatste lichtzinnigheid...’

‘Lichtzinnigheid!’ schreeuwde Saunders, ‘het is rede en waarheid!’ en in zijn woede wierp hij zijn glas om.

Daardoor ontstond er gelukkig een oogenblik van stilte, waarvan Laurentius gebruik maakte.

‘Zie,’ zeide hij, ‘Dr. Jenkinson heeft ons verlaten. Wil niemand meer wijn? Dan moesten wij hem volgen.’

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

‘Ethische theologie.’

Het ethische Beginsel der theologie, door J.H. Gunning jr. en P.D. Chantepie de la Saussaye Dz. - Te Groningen, bij P. Noordhoff.

Een menschenkind behoeft geen Faust te zijn, om hem te kunnen nazeggen: ‘Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust; Die eine will sich von der andern trennen.’ Dit gevoel van innerlijke tweespalt doet zich, wij mogen gerust zeggen, algemeen voor op het gebied des zedelijken levens. Wie niet onverschillig is voor het goede of verhard in het kwade, doorleeft gedurig oogenblikken, waarin het hem gaat als de Medea van Ovidius: ‘Mijn neiging trekt mij herwaarts, terwijl mijn gemoed mij derwaarts trekt.’ Och, ware slechts niet menig, menig menschenleven de practische herhaling van hare betuiging: ‘Ik zie het goede en erken het; toch volg ik het slechte na!’ Dat gevoel van innerlijke tweespalt bepaalt zich evenwel niet tot het gebied des zedelijken levens; het doet zich in meer opzichten gelden. Het geheele innerlijke leven des menschen staat er bloot voor, indien het gehoorzaamt aan de wet van ontwikkeling. Ontwikkeling onderstelt vooruitgang in toestand, zoodat wij aan elken nieuwen toestand, dien wij willen bemachtigen, den ouden, waarin wij nog verkeeren, moeten opofferen. Juist hier ligt de knoop, hier een ontzettend groot bezwaar. Trekt het nieuwe, dat zich aan ons voorspiegelt, ons aan, evenzoo heeft het oude ons aangetrokken, of wij zouden het niet gezocht hebben. Kan dit onze liefde niet meer behouden, het heeft die toch eens bezeten: en wat eenmaal in ons innerlijk leven is opgenomen en vastgehecht, laat zich daar niet gemakkelijk uitscheuren en wegwerpen. Dit kost soms onnoembaar veel strijd. Ook dan is het bij ons: ‘Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust; Die eine will sich vonder andern trennen’; de ééne wil nog niet prijsgeven, wat voor de andere zijn waarde verloren heeft. Wel hem, die, bij zulk een innerlijke ervaring, alle dingen te beproeven en het goede te behouden weet!

Dat gevoel van innerlijke tweespalt kan ook in ruime mate het deel

zijn van den wetenschappelijken mensch. Is hij echt wetenschappelijk gezind, dan zal er geen denkbeeld geopperd worden, geen richting ontstaan, geen stelsel te voorschijn komen, of hij geeft er acht op, om te zien, of hij er winst mee doen kan voor zijn eigen wetenschappelijke ontwikkeling. En vindt hij dan iets, dat zich aan zijn geest opdringt, zonder tevens hetgeen dáár weerstand biedt te kunnen wegdringen, dan gaat het hem geheel als Göthe's Faust:

> Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust;
> Die eine will sich von der andern trennen;
> Die eine hält, in derber Liebeslust,
> Sich an die Welt, mit klammernden Organen;
> Die andre hebt gewaltsam sich vom Duft
> Zu den Gefilden hoher Ahnen.

Wat ik hier van den wetenschappelijken mensch zeg, acht ik van toepassing op de voorstanders van de dusgenoemde *ethische theologie* - niet te verwarren met de theologie der *ethische modernen.* 'Ethische theologie' is of wordt de richting genoemd, als wier hoofd indertijd de Heer D. Chantepie de la Saussaye is opgetreden. Als haar voorstanders doen zich thans inzonderheid kennen de Heeren J.H. Gunning jr. en P.D. Chantepie de la Saussaye Dz. Het is een richting, die, volgens haar programma, aan het geloof der gemeente een vast beginsel voor haar wetenschap ontleent, en daarom zich het meest geschikt acht, aan den theologischen arbeid gloed en kracht bij te zetten en hem voor het geestelijk leven vruchtbaar te maken. Dus verdient onze aandacht, wat zij ons te verkondigen heeft. Het geschrift, dat nu voor mij ligt, dient bepaald tot kenschetsing van haar theologisch karakter: het bestaat uit twee verhandelingen, waarvan de ééne - die van Gunning - vooral op de inwendige huishouding der theologie let, de andere - die van Saussaye Dz. - op haar uitwendige verhoudingen. Nu wil ik geenszins met sommigen beweren, dat deze ethische theologie een soort van compromis tusschen orthodox en modern vormt; maar toch, behoudens allen eerbied voor de gaven en talenten harer voorstanders, vertegenwoordigt zij in mijne oogen een toestand van innerlijke tweespalt, zooals ik dien beschreven heb. Tot proeve strekke het volgende.

1. De ethische theologie wil niet naar de tegenstelling van orthodox en modern beoordeeld, en aldus als een soort van compromis tusschen beide voorgesteld worden. Wel zou zij de verwantschap met hetgeen onze naburen *Vermittlungstheologie* noemen niet schuwen, maar bovenal maakt zij aanspraak op een eigen *beginsel.* Deze aanspraak mag zij maken. Zij heeft inderdaad een eigen beginsel. Zij gaat uit van de empirie des gemeentelijken levens: op den bodem van dit leven behoort zij tehuis. Zij wil onderzoeken en beschrijven de

wereld der onzienlijke dingen, welke in de Christelijke gemoedservaring binnen onzen kring treedt en zich in daden, woorden, gedachten afspiegelt. In het dogme ziet zij niets anders dan *formuleering van het bestaande leven.* 'Als het religieuse leven kracht heeft, objectiveert het zich voor zich zelf en voor anderen naar alle zijden. Het openbaart zich als *wil* in het *handelen*; het openbaart zich ook in de vormen des *denkens*, des verstands, als *leer.* Die objectiveering gaat verschillende trappen door. Daar is allereerst het onbepaalde, individueele gevoel, dan de voorstelling, de meening. Maar richt zich het verstand op den inhoud onzes levens, om dien te begrijpen en te ordenen, dan ontstaat de *leer.* Tot deze verstandswerkzaamheid moet het bij ons komen, omdat wij samen in een gemeenschap zijn. In het gevoel toch en in het leven der phantasie, gedeeltelijk ook in de meening, zijn wij nog individueel, ieder op zich zelven, afgezonderd van de anderen. Maar het verstand is het meest universeele: wat het verstand bewijst, moet *ieder* erkennen. Dat verstand moet derhalve van zelf den inhoud onzes levens beginnen te bewerken in een gemeenschap des religieusen levens. Het vat de afzonderlijke stellingen tot eenheid, tot organisme samen. En wanneer dit dan door de gemeenschap, in welke wij leven, als authentiek erkend wordt, dan eerst ontstaat het *dogme*, de beschrijving des *gemeenschappelijken* levens.' De ethische theologie belijdt de waarheid als levensbeginsel, in de conscientie zetelend; en dan bedoelt zij 'niet het subjectief goedvinden of bijzondere bespiegeling (alsof dit ooit conscientie kon heeten!) van enkelen, maar steeds de collectieve conscientie, de hoogte waartoe de Heilige Geest de gemeente geleid heeft.' Wat de conscientie der gemeente, onder de leiding des Heiligen Geestes, in zich opneemt is *ethisch*, als gericht op het heilige; houdt nu de ethische theologie zich uitsluitend met den inhoud dier conscientie bezig, dan mag zij ook voor zichzelve een eigen, *ethisch* beginsel handhaven. Bovendien meent zij op die wijze te voldoen aan de eischen, welke aan een *wetenschappelijke* theologie kunnen gesteld worden.

Uit hetgeen wij tot dusverre hoorden blijkt duidelijk, dat de ethische theologie niet vijandig tegenover den nieuweren tijd staat. Behoort tot de inzichten van dezen tijd, dat hetgeen niet binnen het bereik van menschelijke waarneming valt, ook niet een onderwerp van wetenschappelijk onderzoek kan uitmaken, en dat alle verschijnselen op het gebied des menschenlevens ook uit den mensch, als het subject dier verschijnselen, verklaard moeten worden, naar dezen regel wil ook de ethische theologie zich voegen. Zij erkent, dat niet God, gelijk Hij in zichzelven bestaat, voorwerp van wetenschappelijke kennis is, maar wel Gods openbaring op aarde, Zijn werk, Zijn wonen in Jezus Christus, het Godsrijk, het Christendom, de Kerk, omdat dit alles werkelijk menschelijk is. Daarom gaat zij ook uit van de empirie des gemeentelevens, en bepaalt zij zich bij hetgeen in de Christelijke gemoeds-

ervaring binnen onzen kring treedt. Op den bodem des gemeentelevens vestigt zij zich; dit leven, gelijk het bestaat, te formuleeren, is haar doel. Kortom, zij wil in haar methode empirisch zijn, maar nu ook volstrekt empirisch. Zij houdt zich enkel bezig met den inhoud der collectieve conscientie, maar handelt daarbij als iemand, die eenvoudig inventariseert en ordent, wat hij aanwezig vindt, zonder te vragen, hoe de eigenaar dat alles verkregen heeft. Ook voor haar is reëel, wat als realiteit zichzelf bewijst in de innerlijke gemoedservaring. Het geloof, waarop zij rust, is het Christelijk geloof, m.a.w. dat geloof, waardoor de mensch op normale wijze met de wereld der onzienlijke dingen in aanraking komt, en waarin dus de waarheid volkomen openbaar is. Wordt ook onderzoek haar tot taak gesteld, dan wil dit slechts zeggen: dat zij niet enkel de verschijnselen, welke zij te formuleeren heeft, verzamele, maar ook van elk in het bijzonder het inwendig verband op het Christendom, als werk Gods, doe uitkomen. Zij moet niet *apologetisch* willen zijn. ‘Evenmin als de natuurwetenschap veel zou vorderen, indien zij elke proef en elke formule vergezeld liet gaan van een redeneering aan het adres van eventuëele loochenaars van het bestaan der natuur: evenmin kan de theologie bloeien, wanneer de twijfel aan de realiteit van haar object het hoofdonderwerp is, dat haar bezighoudt.’

Oppervlakkig beschouwd hebben wij hier met overdrijving van de empirische methode te doen; doch er schuilt inderdaad meer achter. De sympathie voor het nieuwe, waarvan wij het bewijs vonden, is niet onvermengd, de gehechtheid aan het oude is er niet voor geweken. Alleen wordt het oude niet meer gewild in zijn oude gestalte: daarom wordt het gemoderniseerd, het allereerst in zijn vorm. De tol, door de ethische theologie zoo ruimschoots aan de empirische richting van onzen tijd betaald, moet tevens dienen om een wetenschappelijke vrijkaart te verschaffen aan zeker drieëenheids- en wondergeloof, en wat dies meer zij, als behoorende tot ‘het geheel der levensuitingen van den geest, die de Christelijke gemeente als zoodanig bezielt’. De wetenschap heeft nu eenvoudig de bestaande levensuitingen van dien geest te aanvaarden en te formuleeren, ook wat haar inwendig verband op het Christendom betreft.

Gelijk wij zagen valt op de collectieve conscientie alle nadruk. Of er werkelijk zulk een collectieve Christelijke conscientie bestaat, wil ik aan zijn plaats laten; maar ik mag niet onopgemerkt laten de vreemde houding, door Saussaye tegenover haar aangenomen. Hij zegt: ‘Zij, die geen kennis van, noch bekwaamheid voor theologische studiën hebben, spreken een woord, en soms een hoog woord mede op het gebied onzer wetenschap; en het onontwikkeld gedeelte des volks meent soms in het lidmaatschap der gemeente een vrijbrief te bezitten, om beslissenden invloed uit te oefenen op den gang der theologische onderzoekingen. Deze waan wordt al te zeer gekoesterd en aangewak-

kerd, en de theologie rekent soms met factoren, waar geen wetenschap, die zich zelve eerbiedigt, op let. Hierin is wel een verklaring van het vooroordeel, dat de theologie treft. Toch is dat vooroordeel niet gewettigd. Want niet in den beschreven zin is de theologie aan de gemeente gebonden. Wanneer wij van dien band spreken, bedoelen wij geheel iets anders. De Christelijke theoloog scheidt zich met zijn arbeid niet van de gemeente af; hij blijft, ook als theoloog, lid dier gemeente; hij wil zich laten besturen door den H. Geest, die de gemeente bezielt. Hij stoort zich dus niet aan de meeningen der gemeenteleden, ook niet der geloovigen.' Hoe moet ik dit begrijpen? Dat de theoloog zich, althans tot zekere hoogte, niet heeft te storen aan de meeningen der gemeenteleden, zelfs niet der geloovigen, indien dezen niet theologisch gevormd zijn, stem ik volkomen toe: maar mag een ethisch theoloog zóó spreken? Wat maakt hij dan toch van den hooggeroemden grondslag zijner wetenschap, van de collectieve conscientie, de hoogte tot welke de H. Geest de gemeente geleid heeft? Of zijn de onontwikkelde gemeenteleden, al behooren zij tot de geloovigen, van de leiding diens geestes verstoken?.... Voor mij is en blijft de theologie in het algemeen *de wetenschap van den godsdienst*, met een *anthropologisch* beginsel: *de beschouwing van den mensch als godsdienstig wezen;* de Christelijke theologie in het bijzonder *de wetenschap van den Christelijken godsdienst*, met een *Christologisch* beginsel: *de beschouwing van Jezus als den Christus.* Beide voeren uit haren aard de apologie van haren inhoud met zich mede. Dan blijft de dogmatiek - die in het geschrift der Heeren Gunning en Saussaye met de *theologie* samenvalt - de beschrijving van een godsdienstige overtuiging, zooals ze in een enkel persoon of ook in meer anderen leeft: als wetenschappelijke beschrijving mag zij zich natuurlijk niet aan de apologie van die overtuiging onttrekken.

2. In overeenstemming met den geest onzer eeuw erkent de ethische theologie het recht der critiek. 'Geesteloozer onwaarheid is er niet, dan dat het religieuse leven, het geloof, de critiek zou schuwen. Zelfs dat het haar *eischt*, is nog te zwak gezegd. Het *wekt* haar, het *brengt* haar *voort.* Zijn niet de belijdenisschriften zelve resultaat van critiek op de overgeleverde kerkleer? Eischt niet de kerk zelve, door zich in geenen deele voor onfeilbaar te verklaren, dat hare canon- en dogmen-vormende werkzaamheid altijd opnieuw onderzocht worde, en roept zij niet lust en krachten daartoe uit haar eigen midden ten allen tijde op, wanneer zij waarlijk leeft? De H. Geest immers, die haar leidt en doet leven, leert haar steeds dieper haar eigen levensgrond zien en dus het ware van het onware in haar levensontwikkeling onderscheiden.' Aldus Gunning. - 'De theologie bepaalt zich tot het beschrijven der feiten, welke zij als tot de openbaring behoorende aanmerkt, behoudens haar recht van critiek om te verwijderen hetgeen zich niet laat invoegen in haar wetenschappelijke beschrijving van het

Christendom. De kerk *belijdt* de waarheid, waarvan de theologie de wetenschappelijke beschrijving geeft. Maar de kerk doet dit met haar woorden, in haar vormen, zij kan daarbij niet buiten eigenaardige begripsbepalingen blijven. Tegenover dit een en ander nu is de wetenschap volkomen vrij. De kerk belijdt haar geloof, hetzelfde geloof dat der theologie haar object geeft, maar de kerk spreekt allerlei meeningen uit, waaraan de wetenschap zich niet mag storen. De kerk stelt een canon vast der schriften des N. Ts. om te dienen als regel des geloofs; de wetenschap vraagt bij haar onderzoek der N.T. ische letterkunde niet naar het gebruik, dat de kerk van die boeken maakt, maar beschrijft in de Inleidingswetenschap de geschiedenis dier literatuur, waarbij zij het Christelijk karakter dier schriften niet over het hoofd ziet, maar ze onderzoekt als de getuigenis aangaande de geloofservaringen der eerste gemeente. De theologie is dus geroepen van haar vrijheid een ruim en wettig gebruik te maken. Vooral ook in de critiek moet zij niet angstvallig opzien tegen uitkomsten, welke niet strooken met gangbare beschouwingen.' Aldus Saussaye.

Beiden geven de volle hand aan de critiek, maar... om haar te trekken in een sfeer, waar zij zich niet vrij bewegen kan. Het is de sfeer der *religieuse ervaring.* De zaak is deze. Wij hebben in de voorstanders der ethische theologie blijkbaar te doen met mystieke naturen, met geesten, zóózeer door het gevoel beheerscht, dat zij elken inval, waartoe het godsdienstig gevoel hen leidt, beschouwen als een openbaring Gods. Zij denken evenwel niet, naar de gewoonte der Mystieken, aan een *onmiddellijke* openbaring; want zij erkennen, dat het geestelijk leven niet in den mensch kan gewerkt, en dus het godsdienstig gevoel niet kan gewekt worden, tenzij door middel van aanschouwing en kennis. Toch behooren bij hen zulke invallen tot het W*oord Gods*, als daden Gods in den mensch, waardoor Zijn openbaring zich mededeelt; kortom, ze behooren tot de waarheid, waarin de Heilige Geest de gemeente leidt. Deze waarheid heeft dus niet de beteekenis, die zij in Christelijken zin alleen kan hebben, van *de ware betrekking met God*, *het ware godsdienstig leven*, maar sluit alles in zich wat zulke invallen met zich brengen, wat dan eenvoudig als religieuse ervaring wordt vastgehouden. Dat de H. Geest alleen tot het *heilige* leidt, en dat alles wat daarbuiten ligt ook niet ligt binnen den werkkring des H. Geestes, wordt niet erkend: immers geeft deze Geest ook gewisheid omtrent de feiten, b.v. de lichamelijke opstanding des Heeren, in het algemeen omtrent het wonder als ethischdynamische werking - *ethisch*, als een werking, die openbaring is van geestelijk leven en geestelijke kracht, *dynamisch*, als openbaring van de vatbaarheid der natuur om geestelijke invloeden te ondervinden. Voorts redeneeren zij in dezer voege: 'De H. Geest in zijn leiding is en blijft voortdurend de *bron* der waarheid, niet de Schrift. Maar gelijk die Geest reeds gewerkt heeft onder Israël en het levensbeginsel

der Christelijke gemeente is geworden, zoo heeft hij de Schrift tot *oorkonde.* Al bevat de Schrift de religieuse ervaring van bepaalde eeuwen, toch zijn het ervaringen door den H. Geest gewrocht: daarom is de Schrift de altijd begeleidende canon en norm des geestelijken levens; daarom moet de gemeente de eischen harer conscientie gestadig naar de Schrift normeeren, haar critiek er over laten gaan. De H. Geest kan en wil het woord der Schrift zóó geheel in ons reproduceeren, dat wij het volkomen verstaan: hij maakt eerst tot theologische wetenschap bekwaam. Ook dit behoort tot de Christelijke gemoedservaring. Nu moet elke critiek, die zich aan den inhoud der Schrift waagt, op den bodem dier ervaring staan, om over den geest der Schrift te kunnen oordeelen. Zij moet kunnen gelden als het orgaan, waardoor de H. Geest al den inhoud der Schrift in de juiste orde rangschikt, datgene wat wezenlijk het leven draagt voorop, het andere daar omheen plaatst of, zoo het noodig blijkt, verwijdert. Een van buiten aangebracht, dus verwoestend en ontkennend critisch beginsel brengt de critiek bij de gemeente in discrediet.'

Wat wij hier door de ethische theologie hoorden verkondigen, is niet van waarheid ontbloot. Dat zonder heiligen geest het heilige niet is te vatten; dat alleen de godsdienstige mensch over godsdienstige zaken kan oordeelen, staat even vast als dat eerst kunstzin in staat stelt tot waardeering van een kunstwerk. Ook ligt er in de bewering, dat de gemeente de eischen harer conscientie gestadig naar de Schrift normeeren moet, deze waarheid: dat de Christen de eischen zijner conscientie gestadig moet toetsen aan en in overeenstemming brengen met den geest van Jezus, zooals die zich, historisch, in de woorden en daden van Jezus doet kennen. Evenzoo kunnen wij de leer, dat de H. Geest eerst tot theologische wetenschap bekwaam maakt, nog laten gelden als overdrijving van de waarheid, dat zonder hart voor godsdienstige zaken haar wetenschappelijke behandeling niet kan slagen; dat zulk een behandeling evenmin kan slagen zonder wijsgeerigen zin en historische kennis, zullen de ethische theologen zeker toestemmen. Maar als hier in naam der religieuse ervaring wordt geëischt, dat de critiek het feitelijke der wonderen, en meer van dien aard, bevestige, dan kan een ernstige critiek dezen eisch niet aanvaarden. Als bestanddeel der religieuse ervaring te willen handhaven, wat zelf zich niet *empirisch* wettigen kan, mag inderdaad als een inval beschouwd worden. Daarenboven ligt er in dergelijke bijzonderheden niets heiligs, niets dat het wezen van den godsdienst, als innige betrekking met God, raakt. Mij dunkt, de geest der ethische theologen is vaardig genoeg, om de oude religieuse traditie te laten glippen, indien maar niet hun godsdienstig gevoel aan haar gehecht bleef. Nu komt dit gevoel in zoover hunnen geest te hulp, dat het de oude traditie in een nieuw karakter doet optreden - de wonderen, b.v., zijn niet meer *bovennatuurlijke* werkingen, zonder

samenhang met het natuurverband, maar zeer verklaarbare *ethischdynamische* werkingen!

3. Is de geest van den nieuweren tijd gekant tegen het Supranaturalisme, ook de ethische theologen willen geen Supranaturalisten zijn. Dit spreken zij - om hun eigen woorden te gebruiken - met alle bepaaldheid uit. Maar wat is dan hun bedoeling? 'Supranaturalisme - zeggen zij - is niet de erkenning van het bovennatuurlijke in het algemeen, want ook de moderne kan, en wel zoo bepaald mogelijk, het bovennatuurlijke erkennen. Supranaturalisme is een *bepaalde wijze* van het bovennatuurlijke te erkennen. Namelijk men erkent het als *boven het menschelijke verheven.* Dit stelsel acht het Supranatureele alleen een *middel* om den godsdienst (door bijzondere openbaringen, wonderen, voorspellingen) te vestigen: wij daarentegen achten het niet minder dan het *wezen* van den mensch, en dus ook van den godsdienst *zelven.* Wij gelooven, dat de mensch eerst dan normaal is en de waarheid erkennen kan, als hij in de gemeenschap met het supranatureele, d.i. met den levenden God, is opgenomen. De supranaturalistische zuurdeesem moet geheel verwijderd worden, de abstracte scheiding tusschen het goddelijke en het menschelijke ophouden, en de theologie behoort nadruk te leggen op wat den samenhang tusschen die twee factoren kan doen uitkomen.' Het supranatureele is dus, volgens deze zienswijze, niet, zooals bij de Supranaturalisten, *bovenmenschelijk*, maar bestemd om waarlijk menschelijk te worden. 'Dit wordt het door het *geloof.* Het maakt zelf een hoogere wereld uit, wier getuige de H. Geest is; door dezen geest treedt die wereld der onzienlijke dingen in de Christelijke gemoedservaring binnen onzen kring. De H. Geest toch is een hooger leven Gods in ons, dan Gods natuurlijke immanentie in wereld en menschheid; het eigen persoonlijk leven Gods in den mensch: en het geloof is het aannemen van deze inwoning, waardoor de mensch nu God in vrijheid kan dienen. Deze door het geloof tot werkelijkheid geworden vereeniging met God is in Jezus Christus het eerst feitelijk gezien, en wordt door hem in ons mogelijk. In Jezus Christus is het bovennatuurlijke natuurlijk geworden - een feit, welks beschrijving de taak der theologie uitmaakt.'

Al willen de ethische theologen geen Supranaturalisten zijn, toch handhaven zij het *Supranatureele* als iets, dat uit zijn aard aan de natuur, met inbegrip van de menschennatuur, vreemd is. Immers is het 'iets hoogers dan Gods natuurlijke immanentie in wereld en menschheid; het is eerst in Jezus Christus volkomen natuurlijk geworden'. Hoe zijn zij tot dat supranatureele gekomen? Wat is er in Jezus Christus, dat niet tot Gods natuurlijke immanentie in wereld en menschheid behoort? Is dan in God het natuurlijke van iets bovennatuurlijks gescheiden? Of is er dan vóór 18 eeuwen eene groote wijziging in Gods werking ontstaan? Hoe moet ik het werk Gods beschouwen, als iets dat uit Zijne *natuur* volgt, of als iets dat enkel van Zijnen *wil* afhangt?

Is het laatste waar, dan staat God gelijk met den mensch, die eerst moet willen, indien hij iets doen zal: is het eerste waar, dan laat zich evenmin in Gods immanentie als in Zijne natuur verandering onderstellen. Wat de persoonlijkheid van Jezus betreft, in hem zien wij Gods immanentie in de menschheid op uitnemende wijze tot haar recht gekomen, hetgeen nu ook het geval moet en zal zijn in de kweekelingen van Jezus' geest. Het bovennatuurlijke, zooals het door de modernen erkend en als levensvoorwaarde van den godsdienst gehuldigd wordt, is wat ook en beter het *bovenzinnelijke* genoemd wordt. Dit is niet uit zijnen aard aan het natuurlijke vreemd, maar maakt er de hoogste realiteit, het eigenlijke wezen van uit. Het is juist begrepen in die natuurlijke immanentie Gods, waarop ook de ethische theologen wijzen. Willen deze theologen geen supranaturalisten heeten, omdat zij leeren dat het bovennatuurlijke natuurlijk geworden is, dat beide dus niet meer verkeeren in een staat van abstracte scheiding, dan dienen zij te verklaren, hoe beider vereeniging overeenkomstig beider aard tot stand kon komen. Maar deze verklaring laten zij achterwege. Hiervoor geven zij eenvoudig een nieuw begrip van het *wonder* in de plaats, als openbaring van de vatbaarheid der natuur om geestelijke invloeden te ondervinden. Met hunne theorie aangaande het bovennatuurlijke hebben zij volstrekt geen bezwaar tegen eenig overgeleverd feit op religieus gebied, indien het maar niet strijdt tegen de eenheid van het natuurlijke en het bovennatuurlijke, zooals zij haar verstaan, of - om hun spraakgebruik te volgen - zooals zij er de religieuse ervaring van hebben. Zóó modern zijn zij evenwel gezind, dat zij dan niet den nadruk leggen op het eigenlijk historische van die feiten, maar alleen op hetgeen er in hun oogen het wezenlijke van uitmaakt, de eenheid van het natuurlijke en het bovennatuurlijke. Hoe dit bovennatuurlijke een zaak van religieuse ervaring kan zijn, of hoe wij het in ons natuurlijk bewustzijn kunnen opnemen, is en blijft mij een psychologisch raadsel, waarvan ik ook in de leiding des H. Geestes de oplossing niet vinden kan.

Door de bron der waarheid in de leiding des H. Geestes te stellen en deze leiding als een voortdurend feit te erkennen, hebben de ethische theologen met de oude vergoding van de Schrift gebroken. Nu is Gods *woord* of Gods *openbaring* niet aan de Schrift gebonden, al wordt nog aan de Schrift een normeerend karakter voor de eischen der Christelijke conscientie toegekend. Dit is een belangrijke schrede voorwaarts, hoewel toch maar een schrede. Zij kunnen nog niet zóóver komen, dat zij Gods openbaring geheel begrepen achten in hetgeen zijzelven Gods natuurlijke immanentie in wereld en menschheid noemen, en dat zij dus de geschiedenis van den godsdienst opvatten als een doorloopend tafereel van de wijze, waarop de menschheid Gods openbaring in zich heeft opgenomen. Aan deze geschiedenis ontbreekt, gelijk bij de oudkerkelijke opvatting ook volgens de hunne, *continuïteit*, onafgebroken innerlijke samenhang; immers bleef er van den beginne een boven-

natuurlijke, een hoogere wereld van onzienlijke dingen over, die eerst met Jezus Christus natuurlijk werd!

4. De moderne mag, in zijn strijd tegen het Confessionalisme, de ethische theologen als zijn bondgenooten begroeten. Zij doen zich in dit opzicht bijzonder krachtig gelden. 'De belijdeniskerk als zoodanig te willen handhaven - zegt Gunning - achten wij tegen den kennelijken weg Gods, en daarom een verkeerd en vruchteloos ondernemen. De belijdenisschriften der zestiende eeuw hadden, het wordt al te vaak voorbijgezien, steeds betrekking op *den Staat.* Voorzeker ook vond de Gemeente door deze belijdenissen aanleiding om zich van haar eigen leven bewust te worden, en den onderlingen band harer leden te sterken, door uit te spreken tot welke hoogte de H. Geest in *dit* tijdperk van ontwikkeling haar geleid had. Maar de eigenlijke aanleiding tot het opstellen van deze geschriften was toch, dat men, door de Roomsche kerk uitgeworpen, *aan den Staat* wilde te kennen geven dat men evenwel geenszins met de Christelijke kerk, noch met de vanouds door haar beleden waarheid, gebroken had. Want men meende den steun van dien Staat noodig te hebben. Deze meening is thans gelukkig vervallen. Maar dan verdwijnt ook alle reden van bestaan voor een *Belijdeniskerk*, die altijd den steun des Staats noodig heeft, en de tijd voor de *belijdende Gemeente* is daar.'

Wat hebben wij hier onder *belijdende Gemeente* te verstaan?..... 'een zoodanige, die haar leven uitdrukt in een *leer*, nu niet meer een kerkelijk geautoriseerde leer, maar een vrijelijk door ieder beleden en ervaren waarheid. Immers ligt de oorsprong der leer, de bron der waarheid, eenig en alleen in de collectieve conscientie, in de hoogte waartoe de H. Geest de Gemeente geleid heeft. Maar de Gemeente moet een leer hebben om *kerk* te zijn: door hare leer wordt een godsdienstige vereeniging eerst tot kerk. Hierbij moeten wij niet denken aan een vaststaande, voor alle tijden geldende leer. De kerk of de gemeente in hare belijdenis, is niet onfeilbaar. De H. Geest, die haar leidt en doet leven, leert haar steeds dieper haar eigen levensgrond zien, en dus het ware van het onware in haar levensontwikkeling onderscheiden. Ja, de aanraking met de denkbeelden, die de wereld rondom haar vervullen en beheerschen, brengt er haar toe, in dien strijd haar eigen waarheid beter te formuleeren, te begrijpen en dus te bezitten. De Protestantsche kerkgemeenschap staat voor alle stroomingen des geestelijken levens open: dus heeft zij hare historische ontwikkeling.'

Uit het gehoorde blijkt, dat wij hier niet langer te doen hebben met de heerschappij eener bepaalde dogmatiek, maar toch nog altijd met dogmatisme. Dat een godsdienstige vereeniging hare godsdienstige zienswijze heeft en uitspreekt, zal wel waar zijn; maar even waar is het, dat de zienswijze eener vereeniging in haar geheel zich onmogelijk verder kan uitstrekken dan tot de beginselen, die den grondslag der vereeniging uitmaken. Van hare leden kan onmogelijk eenstemmigheid in de toe-

passing van die beginselen verwacht worden, omdat niet aller vatbaarheid, niet aller ontwikkeling, niet aller innerlijke gesteldheid, en dus ook niet aller innerlijke ervaring dezelfde is. Zal er iets waars zijn in de onderstelling van een *collectieve* conscientie, dan bepaalt dit zich tot *beginselen.* Gunning zegt: 'De kerk kan niet van hare historische condities worden losgemaakt.' Hierin heeft hij gelijk, indien hij bedoelt, dat in de ontwikkeling der gemeente de ééne toestand onverbreekbaar met den anderen samenhangt, en dus elke nieuwe den ouden tot noodwendige voorwaarde heeft. Maar bedoelt hij misschien iets meer? Wil hij misschien, dat de Gemeente in hare zienswijze niet zal breken met de wijze, waarop haar religieus beginsel voorheen is toegepast? Het is waar, dan zou hij niet in goedkeurenden zin van hare *ontwikkeling* kunnen of mogen spreken: en toch!... De zaak is mij niet helder. Ik spreek erover, omdat de orthodoxie gewoon is *historie* en *traditie* met elkander te verwarren, en de ethische theologen zich niet tegen die verwarring schijnen vrij te waren. In elk geval is de Gereformeerde gemeente - om ons bij haar te bepalen - eenig en alleen gebonden te achten aan haar *eigenaardig religieus beginsel* als de *historische* conditie van haar geheele bestaan. Houdt zij in den gang harer ontwikkeling dit beginsel vast, dan volgt zij de historische lijn, die van meet aan door haar verleden heenloopt. Dat beginsel zelf is - gelijk Prof. Scholten heeft aangetoond - in het kort te formuleeren als *de souvereiniteit Gods*: eerst hieruit laat zich het eigenaardig karakter der Gereformeerde dogmatiek volledig verklaren. Wie echter de zienswijze der Gemeente zou willen binden aan de wijze, waarop haar religieus beginsel eenmaal of bij herhaling is toegepast, zou haar voeren van het gebied der historie tot dat der *traditie*, en daarmede tot een gezag, dat als volstrekt onprotestantsch is af te wijzen.

Al durf ik niet beweren, dat de ethische theologen iets dusdanigs bedoelen, toch durf ik beweren, dat zij het Confessionalisme, in weerwil van hun strijd daartegen, door hun dogmatisme in de hand werken. Dat een vereeniging eerst door een bepaald *beginsel* tot vereeniging wordt, is de zaak, maar dan ook, dat hare leden dat beginsel hebben te belijden, ja, door het uit te spreken, maar vooral door het in alle opzichten na te leven. Voor de belijdenis der Gemeente, als *godsdienstige* vereeniging, komt het aan op hetgeen Jezus heeft bedoeld in Matth. 10:32, vgl. 5:16 en 7:21. Aan moderne zijde bestaat de groote grieve tegen het Confessionalisme hierin, dat het, door zijn drijven van een dogmatische confessie, in theorie althans de zuiver zedelijke natuur des Christendoms, als godsdienst van een rein hart en heilig leven, bederft. Op deze zedelijke natuur valt ook bij de ethische theologen alle nadruk; zij willen geen waarheid, dan die waarin de H. Geest leidt, die dus op het heilige gericht is: maar als zij nu toch in die waarheid iets dogmatisch overbrengen, b.v. de gewisheid aangaande het feitelijke van de opstanding des Heeren, ja, ook aangaande

het bestaan van een drieëenig God, als de heerlijke samenvatting van alle geloofservaringen, wat dan? Kan er buiten zulke gewisheden van historischen en metaphysischen aard geen rein hart en heilig leven bestaan? Wordt niet op zulk een wijze ten minste met een vinger aan het Confessionalisme teruggegeven, wat er eerst met volle hand aan ontnomen werd?... Zoolang de godsdienst met dogmatisme, hoe gering ook, vermengd wordt, zal niet ophouden wat indertijd Spinoza opmerkte: 'Men kan bijna van niemand weten, of hij Christen, Turk, Jood of Heiden is, dan alleen door zijn lichamelijk voorkomen en zijn kleeding, of ook hierdoor dat hij deze of die kerk bezoekt, of eindelijk hierdoor, dat hij deze of die zienswijze is toegedaan en bij de woorden van den één of anderen meester pleegt te zweren.'

De ethische theologie heeft een eigen beginsel, dat zij aan het geloof van de gemeente, of juister gezegd, van zekeren kring in de gemeente, ontleent; in zoover rust zij op den bodem des gemeentelevens: kan zij nu vergeleken worden bij een huis, op een steenrots gebouwd? Zij acht zich het meest geschikt, om vruchten voor het geestelijk leven der gemeente af te werpen: hoelang zal zij nog toeven, eer zij van die vruchten iets te zien geeft? Bij al hare liefde tot het oude draagt zij overal sporen van aanraking met den nieuweren tijd: zal deze aanraking misschien eerlang eindigen in aansluiting? 'Niemand, die ouden wijn drinkt, begeert terstond nieuwen, want hij zegt: de oude is beter'; zal hij dit blijven zeggen, indien hij eenmaal op den smaak van den nieuwen wijn is gekomen?

D^{r}. W. SCHEFFER.

Staatkunde en geschiedenis.

De stelling van Amsterdam.

Amsterdam in staat van beleg! door J.C.C. den Beer Poortugael, W^{d}. Hoofd Intendant van het Leger. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1878, 108 blzn in 8° met 2 staten en 2 kaartjes; *f* 1,25.

I.

Waarom bleef ten opzichte van de Hoofdstad des Rijks de Wet van 18 April 1874, ten minste voor het publiek, tot nog toe zoo goed als eene doode letter?! Van October '66 tot Mei '73 werkzaam bij den toenmaligen Inspecteur-Generaal van Fortificatiën, - met 1 Mei jl. afgetreden als Kommandant in het 1ste Genie-Kommandement te Amsterdam(*), welke betrekking door mij in 't laatst van Juli '75 was aanvaard, is er wellicht niemand beter bekend met *al* de phasen, welke het zoo netelig en ingewikkeld vraagstuk betreffende de vorming en inrichting van de Stelling *Amsterdam* doorloopen heeft, zonder dat het nog voor goed tot eene oplossing gebracht werd. Dat de eerst in het laatst van '77 opgetreden Minister van Oorlog zich spoedig bij machte gevoele, de inmiddels zoo veelzijdig voorbereide quaestie op zoo afdoende wijze te beslissen, als vereischt wordt om tot *uitvoering* over te gaan, bleef een onzer vurigste wenschen, en het is dan ook geenszins ter bemoeilijking van zijne almede te dezen aanzien zoo bezwarenvolle taak, dat op de vereerende uitnoodiging der geachte Redactie van dit Tijdschrift de pen door mij werd opgevat, - maar wèl om, door een geleidelijk overzicht van den gang van zaken in verband met de begrippen van moderne oorlogvoering, voor den niet-militairen lezer een beeld te ontwerpen van de eigenaardige bezwaren, noodwendig aan elke opvatting in deze zoo overwegende aangelegenheid verbonden.

Evenals op een gewoon schaakbord door beide spelers tal van uitste-

(*) Op dat tijdstip werden de 9 Genie-Kommandementen vervormd tot 8 Verdedigingsstellingen, en geldt Amsterdam c.a. als hoofdbestanddeel van de 7de.

kende positiën kunnen worden aangenomen, maar in den regel zich toch ten slotte bij één van beide partijen een noodlottig ‘défaut de cuirasse’ openbaart, - is ook voor de verdediging van ons ‘palladium’ eene groote verscheidenheid van werkelijk veelzijdig goede, zoo niet voortreffelijke stelsels denkbaar, welke desniettemin op den duur alle zoowel hun vóór als tegen zullen blijken te hebben. Wat meer zegt, met dit vóór en tegen zal zelfs reeds bij de aanneming van eenig stelsel, welk dan ook, rekening dienen te worden gehouden, omdat de grondslag - het terrein met al zijne natuurlijke golvingen, afsnijdingen en begrenzingen - in een bepaalden toestand aanwezig is en nog voortdurend, vooral in 't belang van algemeen verkeer en waterloozing, veranderingen ondergaat; terwijl de oplossing van het vraagstuk mede in geen geringe mate beheerscht wordt door het eventueel beschikbaar aantal levende strijdkrachten en door de kosten van uitvoering. Zoo ergens, in de ingenieurswetenschap geldt het, uit verschillende, onderling geenszins altijd overeenstemmende gegevens tot de bepaling van een groot aantal onbekenden te geraken.

Alvorens nu tot bedoeld beknopt historisch overzicht over te gaan, meenen we evenwel niet te mogen nalaten, de aandacht der Lezers te vestigen op een met het oog op de uitgaven niet zelden zonderling verwaarloosd axioma, namelijk dat met betrekking tot de passieve weermiddelen *dekking naar alle zijden onder elke te onderstellen eventualiteit* hoofdvereischte voor eene wèl-ingerichte verdedigingsstelling blijven moet, al behoeven de actieve weermiddelen van den Staat soms slechts uitsluitend aan niet meer dan ééne zijde op te treden; - doch houdbare Forten en Werken laten zich vooral tegenwoordig bezwaarlijk in tijd van oorlog als bij tooverslag scheppen, en bij de geduchte aanvalsmiddelen van onze dagen zou het eene ware dwaasheid zijn, met onze voorvaderen die zoo noodwendige steun- en dekkingspunten voor troepen, worstelende tegen overmacht, te zoeken in veldwerken, zooals de onvoorbereide, slappe gronden in het hart van Holland gedoogen op te werpen, ingeval zich hiertoe de vereischte grond al ter plaatse vinden laat(*).

Bovendien mag bij dit alles stellig niet uit het oog verloren worden, dat het terrein door de drooglegging van Haarlemmermeer en westelijk IJ, den aanleg van spoorbanen en andere kunstwegen, het graven van 't Noordzeekanaal en wat dies meer zij, in de laatste 40 jaren eene voor de passieve verdedigingsbelangen in vele opzichten ongunstige vervorming onderging, en dat de voorgenomen droogmaking van een gedeelte van de Zuiderzee en de verbetering van de waterwegen naar Duitschland en Rotterdam almede hierop lichtelijk een grooten invloed zullen uitoefenen, - zoodat het droombeeld van *ontoegankelijkheid*, waarmee nog terecht een Kraijenhoff tegenover Napoleon I mocht

(*) Veenslijk zou toch leiden tot *verbrandbare* borstweringen, en deze tellen vooralsnog geen voorstanders, al lijden sommige bestaande verdedigingsmassa's rondom de hoofdstad ook aan dit euvel.

dwepen, en dat voor velen als een *nec plus ultra* van verweringsvermogen is(*), zoo goed als geheel moet worden opgegeven. - Wat vroeger de natuur ons hier als vanzelve aanbood, of wat kon verkregen worden door den arbeid der troepen en boeren in 't veld, is thans geheel binnen het domein der meest-ontwikkelde techniek gekomen, waarbij zich de noodzakelijkheid van de ernstigste en volledigste vóór studiën gelden laat. Zij, die wanen en verkondigen, dat er nog heden *op slag* iets degelijks is tot stand te brengen te dezen aanzien, dwalen schromelijk door onbekendheid met den aard der vervormde terreingesteldheid tegenover de eischen van den tijd.

Om kort te gaan, het is in deze erom te doen, ‘met het geringst mogelijk bedrag van uitgaven - en dat wel binnen het bereik onzer financieele hulpmiddelen - en met behoud van de noodige bronnen voor voeding en drenking van een bij oorlogsdrang sterk toenemende bevolking - de grootst mogelijke dekking en ondersteuning van onze levende strijdkrachten tegenover elken op redelijke gronden te onderstellen aanval te verkrijgen’ - dit alles, let wèl, in een meerendeels zeer genaakbaar of anders uiterst slap terrein, dat nog schier dagelijks vervormingen ondergaat, welke met de behoorlijke beveiliging van eene actieve legermacht in strijd zijn; terwijl ook de onderwaterzettingen kunstmatig dienen geregeld te worden in verband met de middelen van aanvoer en loozing voor verkeer en landbouw, wil men het land niet voor vele jaren, zoo niet op den duur, bedorven zien.

II.

Amsterdam werd nog tot vóór weinige jaren schier uitsluitend als het laatste *Réduit* van 't benard en zieltogend Vaderland omschreven, en onder meer zijn de tijden van Lodewijk XIV, Frederik Willem II en Napoleon I dáár om te bewijzen, hoe het voorgeslacht de grijze wereldstad werkelijk als het laatste bolwerk van zijn zelfstandig volksbestaan beschouwde. De Werken van Van Sypestein en De Bordes, van Pfau, van Kraijenhoff leveren hiervoor even ruime als degelijke bronnen van beoefening op. Voor het oogenblik echter ligt de rol, destijds door Amsterdam gespeeld of daaraan voorbehouden, buiten ons bestek; alleen wijzen we met nadruk op het begrip *Réduit,* dat aanvankelijk, toen onze Trompen en De Ruyters de zee schoonhielden, veel vóór zich had; maar nu allengs de zeemacht slechts hare hulp tot afsluiting van onze zeegaten schijnt te zullen kunnen verleenen, diende men erop bedacht te zijn, dat Amsterdam ook zeer goed in de *eerste linie* van aanval kan komen te liggen.

(*) Gelukkig wordt dan ook door de strategici van onzen tijd het stelsel van afsluiting, van eigen opsluiting, zonder dat men de gelegenheid behield zelf naar buiten handelend op te treden, meer en meer gewraakt. Die alleen kan afweren, zal ten slotte wel in den regel het onderspit moeten delven; niet dan wanneer men op het oogenblik, dat men zulks zelf het gunstigst acht, den vijand een slag kan toebrengen, behoudt men de kans op een beslissend overwicht.

Toen ná 1815 het zwaartepunt onzer verdedigingsbelangen naar het Zuiden verplaatst was, bleef trouwens de Amsterdamsche Linie zoo goed als buiten alle behandeling; eerst na 1840 mocht er te dezen aanzien weer gaandeweg meer leven bespeurd worden, maar op alles bleef dezelfde stempel drukken, die namelijk van 'hoofdréduit des Rijks, zonder meer'. Dit denkbeeld werd zelfs nog evenzeer gehuldigd in de Studie van den Kapitein P.H.A. Geraerds Thesingh(*), waarin alleen sprake is van een betoog der verdedigbaarheid van die Linie ook na de vorming van de Haarlemmermeer- en IJ-polders op de bestaande algemeene grondslagen, als in het uitvoeriger Werk van den Kapitein J.H. Kromhout(†), dat reeds meerdere rekening hield met de groote ontwikkeling van het artillerievuur in de jongste oorlogen; doch waarvan onzes inziens de grootste verdienste voor dit oogenblik nog daarin bestaat, dat het aanschouwelijk *de nietigheid van het bestaande* voor oogen brengt en een aantal stellige gegevens ter bepaling van het noodige bevat, waarop ook nu nog in vele opzichten kan worden voortgebouwd, al moet thans bepaald worden aangenomen, dat geen Werk op minder dan 8000 meters afstand uit den omtrek der hoofdstad mag komen te liggen, zal deze niet noodeloos aan vernieling worden prijsgegeven. De wijze, waarop de Schrijver zijne denkbeelden in bepaalde voorstellen overbracht, heeft intusschen het onschatbaar voordeel, dat men een ligger bekomt, welke steeds tot grondslag voor nadere uit- en omwerking dienen kan.

Inmiddels waren bij het Departement van Oorlog in overweging gekomen ontwerpen van Wet voor de vaststelling en voltooiing van ons Vestingstelsel, waar o. a door den toenmaligen, in terreinkennis zoo bij uitstek ervaren Inspecteur-Generaal van Fortificatiën een aantal op speciale verkenningen berustende Nota's van voorlichting met schema's van uitvoering geleverd werden. De Duitsch-Fransche oorlog van 1870-71 bracht echter zoo grooten ommekeer in de voor verdedigingswerken te stellen eischen teweeg, dat onder meer voor de Linie van Amsterdam eene afzonderlijke Commissie ter bestudeering daarvan noodig werd. Bij Kabinets-aanschrijving van 14 Maart '71 werd dan ook dienaangaande eene opdracht verstrekt aan de Heeren Jacobs, Hoofd-Officier der Artillerie, - Vaillant, Hoofd-Officier der Genie, - Schneider, Kapitein bij den Generalen Staf en werkzaam bij het Departement van Oorlog, en Gijsberti Hodenpijl, Kapitein der Genie, Adjudant van den Inspecteur-Generaal van Fortificatiën. Deze Commissie bracht reeds op 31 Mei d.a.v. een even uitvoerig als zorgvuldig Rapport uit, hetwelk hierop aan den

(*) Is Amsterdam nog te verdedigen ook na droogmaking van het IJ? Door P.H.A. Geraerds Thesingh, Kapitein der Artillerie te Amsterdam. Te Arnhem, bij J. van Egmond Jr.. 1867. In 8°, groot 75 blzn, met kaart; *f* 1.-

(†) De Stelling van Amsterdam. Eene militaire studie, door J.H. Kromhout, R.O.N.L., Kapitein bij den Generalen Staf. Te Amsterdam, bij C.L. Brinkman, 1871. In 8°, groot 311 blzn, met Atlas van 38 platen en kaarten in plano; *f* 10.-

Chef van den Generalen Staf en den Inspecteur-Generaal van Fortificatiën voornoemd door den Minister van Oorlog ter overweging werd aangeboden. In dit Rapport werd op den hiervoren bedoelden afstand der Werken uit het hart der stad en op eene gereede voorziening in de behoefte aan leeftocht en drinkwater nauwlettend acht gegeven, en laatstgenoemde Kapitein meende bij afzonderlijke Nota reeds toen op het wenschelijke eener aansluiting der Linie van Schiphol naar *Nieuwersluis*(*) te moeten wijzen; maar nog altijd bleef het denkbeeld, door die Linie als in laatste instantie te verkrijgen een 'hoofdréduit', op den vóórgrond.

Eerst bij verkenning hunnerzijds kwamen de Chef van den Generalen Staf en de Inspecteur-Generaal van Fortificatiën in Juli-Augustus van hetzelfde jaar ertoe, den Minister van Oorlog te wijzen op de wenschelijkheid, ja noodzakelijkheid, de Stelling van Amsterdam naar *ruimer* opvatting te doen inrichten, en wel in verband met de mogelijkheid, dat de aanval van de zeezijde zou kunnen plaats vinden en die Stelling alsdan voor dat gedeelte in *eerste linie* zou komen. Onder instemming van den toenmaligen Minister van Oorlog Engelvaart werd alsnu door beide Opperofficieren in Sept.-Oct. '71 een nader Rapport van hunne zienswijze uitgebracht en daarbij aangenomen, dat met het inrichten van de Stelling in dien geest ten minste ruim 8¼ millioen gulden in eersten aanleg zou gemoeid zijn, en niet slechts 3□ millioen als volgens de inzichten van den Kapitein Kromhout, of 6¾ millioen als volgens die van de Commissie van 14 Maart '71. - Voorschreven bedrag van ruim 8 millioen moet trouwens stellig met 60% worden verhoogd, als men niet alleen de sedert sterk toegenomen prijzen der werkloonen, enz. in aanmerking neemt, maar ook rekening houdt met de veel uitgebreider eischen, voor huisvesting en munitieberging geldend geworden, nu de ontwikkeling der aanvalsmiddelen tot haar vol beslag gekomen is, en bij welke eischen de te nemen voorzorgen in de buitengemeen slappe gronden zoo groote hoofdrol spelen, wil men niet slag op slag met teleurstellingen in de uitvoering te kampen hebben.

Bij de Wets-ontwerpen van 1872 en 1873 werd intusschen dit ruimer stelsel in beginsel aangenomen, en de Wet van 1874 moge dit verband hebben losgelaten, toch is het aan te nemen dat de voorstellen van Sept.-Oct. '71 als grondslag voor de verdere behandeling bleven bestaan. In afwachting echter dat zij verwezenlijkt konden worden, werd de vraag gesteld, een ontwerp te leveren tot het in staat van verdediging brengen van de Hoofdstad *in den bestaanden stand van zaken* tegen eventueel oorlogsgevaar. Daargelaten nu, of zulks de *duurzame* inrichting van de stelling niet 'ad calendas Graecas' zou hebben verschoven, oordeelde mijn ambtsvoorganger zich niet te mogen leenen tot

(*) 't Is wellicht niet overbodig, hierbij te herinneren aan de rol, welke dit punt speelde bij de beraadslagingen ter wederopneming van de Provincie Utrecht, na de ontruiming door de troepen van Lodewijk XIV, als Souverein Gewest in de Unie.

het bevorderen van dergelijke *tijdelijke*, wegens de nietigheid van 't bestaande zeer kostbare door de slapheid van gronden geenszins spoedig en met geringe middelen stellig niet behoorlijk tot stand te brengen inrichting, - en na locale inspectie bij mijne optreding als Genie-Kommandant te Amsterdam meende ik mij geheel met diens inzichten te moeten vereenigen. Mijnerzijds gaf ik dan ook in Dec. '75 te kennen, dat het hierbij moest gelden: 'Of tijdig en ten volle - en dit bij voorkeur - of niets; maar nimmer ontijdig of wel te laat en half', daar het toch eene onverantwoordelijke prijsgeving van den nationalen eigendom zou mogen heeten, door onvoldoende middelen de hoofdstad des Rijks bloot te stellen aan eene even wisse als onvruchtbare vernieling. Door de deskundigen is dan ook thans vrij algemeen de stelling aangenomen, dat men de sterkbevolkte hoofdstad eens Rijks *niet* versterken moet, *tenzij* men met eenige kans van slagen op het doen eerbiedigen van ons zelfstandig volksbestaan de verdediging tot het uiterste kan volhouden.

Terwijl intusschen de beslissing nopens het in uitvoering brengen van de voorstellen van Sept.-Oct. '71, wegens veelvuldige Werken nog elders te verbeteren of aan te leggen, ten jare '75 was aangehouden, en alleen eene uitvoerige verkenning nopens de voorwaarden en middelen tot onderwaterzetting in gang bleef, oordeelde de in Febr. '76 opgetreden Minister van Oorlog Jhr. Klerck in dezen de koe bij de horens te moeten aanvatten en hierbij acht te moeten slaan op die stemmen, welke zich hadden doen hooren tot het opnemen van de geheele Beemster- en Haarlemmermeerpolders binnen de Stelling, ook in verband met de eventueel bezuiden laatstgemelden polder tot aan Katwijk-Buiten te nemen positiën. Vermeerdering van hulpbronnen voor de voeding, - vermijding van onderwaterzettingen in beide voornoemde polders, en gereede aansluiting in 't zuiden en zuidwesten gaven in de eerste plaats tot deze verdere verruiming van opvatting aanleiding; terwijl de Minister van Oorlog ook in overweging meende te moeten brengen de vraag, in hoever werkzamer aandeel van gewapende vaartuigen tot beperking van de onderwaterzettingen zou kunnen bijdragen. Na aanvankelijk bedacht te zijn geweest op het in 't leven roepen van eene gemengde Staatscommissie ter oplossing van het zoo ingewikkeld vraagstuk, zoowel uit een strategisch als technisch en oeconomisch oogpunt, kwam deze Minister eindelijk, o.a. ook op aandrang mijnerzijds met het oog op bespoediging van uitvoering, bij Kabinets-aanschrijving van 19 April '75 tot eene beslissing in den geest van de Wetsontwerpen van '72 en '73 (voorstellen Booms-van der Hart Beek), voor zoover het westelijk gedeelte tusschen *Liede-Knollendam* (met *IJmuiden*) betrof, en voorts tot eene opdracht aan den afgetreden Minister van Oorlog, Kolonel Enderlein, als Oud-Hoofdofficier bij den Generalen Staf, en mij, als Genie-Kommandant in de Linie van Amsterdam, ter voorloopige verkenning van die Linie tot onderzoek, '"of ten aanzien van de zuidelijke en noordelijke fronten

der Stelling de opvatting nog niet *ruimer* en *anders* zou moeten zijn, dan volgens de voorstellen van beide voornoemde Opperofficieren. *Ruimer* wat den zuidelijken omtrek betreft, - of in de Stelling niet zou kunnen en moeten worden opgenomen de Haarlemmermeerpolder en het terrein ten westen van de Meer en ten noorden van het Katwijksch Kanaal; - wat den noordelijken omtrek aangaat, door in de Stelling op te nemen de geheele Beemster, aansluitende ten zuiden van Hoorn (bij Schardam) aan de Zuiderzee.

Anders, door te breken met het stelsel van onafgebroken inondatiën en forten op alle kaden en toegangen, en vervanging van dat stelsel door een ruim gebruik van gewapende vaartuigen, kleine stoombooten en uitleggers (varende artillerie) op een voor de verdediging ingericht en verbeterd stelsel van kanalen, dat wellicht langs den noordelijken en zuidelijken omtrek van de Stelling van Amsterdam zonder te groot geldelijk bezwaar kan worden tot stand gebracht."'

Bij 't aanvaarden van deze opdracht moest wel in de eerste plaats tot punt van overweging worden gemaakt het doel, dat men met betrekking tot de in dien zin uitgebreide Stelling voor oogen zou dienen te houden. Voor Staten van den tweeden rang en minder, tegenwoordig nog erop uit te zijn, *alleenstaand* tegen overmacht te blijven worstelen tot den laatsten ademtocht, zal, mijns bedunkens, wel alleen nog in dat geval geoorloofd mogen heeten, wanneer 't geldt het ten offer brengen van alle voordeelen der beschaving tegenover het geweld van *Barbaren*(*). Maar alsdan zou het oog om oog, tand om tand worden, en kan 't overschot der geregelde legermacht alleen tot steun strekken van de algemeene volkswanhoop, niet als reivoerster blijven optreden in 't leiden van den weerstand. De rol, in de beschaafde wereld aan de kleinere Staten voorbehouden, is het met alle inspanning streven naar 't behoud hunner zelfstandigheid door eene zoo degelijke organisatie hunner actieve en passieve strijdkrachten, dat zij steeds bij machte zijn *tijdig* het hoofd te bieden aan allen, die hun vrijheid zelfs onverhoeds belagen mochten, en wel met de grootste hardnekkigheid zoolang totdat eene of andere Groote Mogendheid - zij het dan ook bepaald uit vuige eigenbaat - in staat is eene reddende hand aan te bieden. Wat tot elken prijs moet voorkomen worden, is het *fait accompli* van overweldiging.

Wordt men van alle zijden besprongen, of wel komt er geen helper

(*) Namelijk naar de opvatting van de Grieken en Romeinen, voor wie Perzen en Karthagers als zoodanig golden, al kon dezen eene hooge mate van eigenaardige beschaving niet worden ontzegd. Dat het onvermengd Grieksch-Latijnsche ras zijn sociaal overwicht voor goed verbeurd heeft tegenover het Germaansche, wordt trouwens, onzes inziens terecht, door velen aangenomen, maar niet wordt door hen ingezien - zooals dit naar onze evenwel geheel individueele meening tevens het geval moest zijn - dat het Germaansche ras te eeniger tijd zijnerzijds om dit overwicht op leven of dood zal te kampen hebben met de Slawische elementen, *tenzij* het deze tijdig en met tact in zijn eigen boezem weet op te nemen en te absorbeeren. En wie zegt ons, welke rol nog eenmaal de Mongolen, ja, zelfs de Chineezen in de Cultuurhistorie der Menschheid zullen spelen? Wie kan gissen, welk lot den Germaanschen volkeren is voorbehouden bij den opdrang van zich ontwikkelende volksstammen uit het verre Oosten en wellicht ook uit het verre Westen?

opdagen alvorens de eigen krachten zijn uitgeput, dán rest er, helaas, niets over dan zich - in 't stil vertrouwen op gunstiger tijden (cf. o.a. 1813) - te verdragen met dien vijand, welke nog de meeste waarborgen oplevert voor de eerbiediging van onze eigenaardige volks-instellingen en gewoonten. Nà met eere te hebben standgehouden tot binnen ons laatste bolwerk, moet de laatste inspanning, de laatste worsteling niet in of onmiddellijk om de hoofdstad, maar op zoo grooten afstand daarbuiten kunnen plaats hebben, dat het mogelijk blijft, bij eindelijke (steeds onverhoopte) bezwijking na hardnekkige weerbieding, door achtervolgende, geheel passagère *repli*-stellingen den overwinnaar zoolang op te houden, dat de capitulatie kunne voldongen worden zonder de hoofdkern van den nationalen eigendom noodeloos aan vernieling prijs te geven. Dáártoe moet de Stelling niet te bekrompen zijn, en vooral in zichzelve de bronnen bevatten ter vrijwaring voor spoedige *uithongering* en, in ons geval, ook voor *uitdorsting*; dáártoe moet de Stelling ook op *alle* onderstellingen van eventueelen aanval zijn ingericht, al komt er in den regel slechts een enkele tot verwezenlijking, en dient zij aan haren omtrek de noodige dekkings- en steunpunten op te leveren voor de - geldt het niet bepaald eene verwering in eerste linie - allicht reeds duchtig geteisterde, met den moed der wanhoop bezielde, geregelde legermacht.

In de tweede plaats kon er naar mijn gevoelen niet met te veel nadruk op gewezen worden, dat elk stelsel van nature zijn vóór- en nadeelen heeft; maar dat, werd er ééns een aangenomen, hieraan dan ook met hand en tand moet worden vastgehouden, want dat niets verderfelijker is dan weifeling of wispelturigheid in de keus der middelen of wijze van tegenweer.

Ná gemeenschappelijke overlegging en verkenning van de verschillende terreingedeelten werd op 15 Juni 1876 in voldoening aan de boven omschreven opdracht ingediend een Beknopt Verslag, waarbij niet alleen met het oog op de meerdere verzekering van hulpbronnen en andere voordeelen, maar vooral ook in verband met het zoo lastig vraagstuk der inondatiën in Haarlemmermeerpolder en Beemster, de wenschelijkheid en mogelijkheid werden erkend van eene opneming dier beide polders in hun geheel binnen de Stelling. Met betrekking tot de verdediging met gewapende vaartuigen in een verbeterd stelsel van kanalen moest daarentegen het advies luiden, dat hieraan veel te groote, vooral geldelijke bezwaren zouden verbonden zijn, *tenware* men de rol der vaartuigen beperkte tot die van verkennings-, bewakings- en patrouilledienst tusschen de verschillende steunpunten. In dat geval zouden in 't noorden de Beemster- en Purmer-Ringvaarten met de terugtochtslijnen langs Zaan en Noord-Hollandsch Kanaal, - in 't zuiden de Haarlemmer-Ringvaart met omvaart langs Amstel en te verbeteren Drecht eene onschatbare ondersteuning voor de actieve en passieve weermiddelen kunnen opleveren;

aan onze Marine moest intusschen daarbij blijven voorbehouden, voor beide gedeelten de vereischte soort van vaartuigen aan te wijzen of te ontwerpen, en aan de Regeering, om die vaartuigen niet alleen met zorg te doen opleggen, maar er tevens telken jare in de verschillende vaarten de noodige oefeningen tot behoud van dienstvaardigheid mee te laten doen.

In hoofdbeginsel zich bij den inhoud van het Beknopt Verslag van 15 Juni '76 aansluitende, verstrekte de Minister van Oorlog bij Kabinetsaanschrijving van 31 Augustus '76 eene nieuwe opdracht tot nadere uitvoering van 't voorgestelde, alsmede tot oplossing van enkele door den Chef van den Generalen Staf en den toenmaligen Inspecteur der Genie geopperde bedenkingen. Hieraan werd op 3 November '76 voldaan, onder aanwijzing van de punten, waar de kapitale gesloten Werken of open batterijen zouden dienen te worden opgeworpen, en van 't gehalte aan elk dier Werken in 't algemeen te geven; terwijl inmiddels door den sedert 1 Mei '76 voor den dienst te Haarlem bestemden Kapitein-Ingenieur, met betrekking tot het gedeelte Liede-Krommeniedijk (met inbegrip van IJmuiden), achtervolgend ná verrichte grondboringen het meerendeel der Ontwerpen was opgemaakt en ingediend.

Intusschen was er in 't laatst van September '76 alweer een nieuwe Minister van Oorlog opgetreden, en deze o.a. vermoedelijk opziende tegen de aanmerkelijke kosten van uitvoering, en meenende op andere wijze met veel lager bedrag van uitgaven het door hem beoogd doel te kunnen bereiken, bracht in 1877 een ander stelsel in studie, waarbij tevens, in verband met de aanwijzingen in voornoemd Verslag van 3 November '76, een aantal types van Werken met hoofdbepalingen nopens wapening en huisvesting tot algemeenen grondslag werden verstrekt. Bij dit stelsel, hoofdzakelijk berustende op eene hardnekkige betwisting, voet voor voet, van de toegangen tot de Hoofdstad door een aantal zich onderling dekkende Werken, werd het Fort bij IJmuiden daarvan losgemaakt en op zichzelf staande tevens tot een minimum-werkkring beperkt. In stede van het centrum der Stelling voor nadere uitvoering te reserveeren, lag het hierbij wellicht meer in 't plan zulks met eene uitbreiding aan den omtrek te doen. Het zoo ingewikkeld en veelzijdig te overwegen vraagstuk der onderwaterzettingen in den Haarlemmermeerpolder (cf o.a. de geschriften van Amersfoordt, Elink Sterk, Stieltjes en anderen) kwam intusschen bij dat stelsel tot eene gunstiger oplossing dan vroeger; doch niet alleen werden bij dit alles de hulpbronnen voor voeding tot een *kleinste* beperkt(*), maar ook ter voortdurende verkrijging van drinkwater zou tot kostbare kunstmiddelen de toevlucht moeten genomen worden(†).

(*) O. m. door 't weer buiten de Stelling brengen niet alleen van de geheele Beemster, maar ook van verreweg het grootst gedeelte van den Haarlemmermeerpolder en van de streek tusschen Schiphol-Abcoude-Weesp en Leimuiden-Nieuwersluis.

(†) Bij ruimer omschrijving van de Stelling zou men daarentegen kunnen rekenen òf op de Duinwaterleiding, òf op aanvoer uit den Angstel bij Nieuwersluis, òf langs de Ringvaart van den Haarlemmermeerpolder uit de streek daar bezuiden.

Daargelaten nu de al of niet meerdere levensvatbaarheid van dit laatste stelsel, werd daarbij, mijns bedunkens althans, ter bepaling van den afstand der Werken buiten Amsterdam, ten onrechte nog de bestaande Buiten-Singelgracht als omtrek van de Hoofdstad aangenomen, terwijl men erop rekenen mag, dat binnen 10 à 20 jaren het *bebouwd* gedeelte dier Gemeente c.a. zich tot de Overtoomsche Sluis of wel tot de Dubbele Buurt zal uitstrekken, - en ten anderen bleek bij de grondboringen het denkbeeld van besparing en uitgaven sterk *illusoir.* Stellig zouden de kosten niet minder bedragen(*) dan volgens het stelsel Booms-van der Hart Beek, al wijzigde men 't beloop ook overeenkomstig het, in verband met eene onderwaterzetting van 't hart van den Haarlemmermeerpolder, door den Eerstaanwezend-Ingenieur te Haarlem aangegeven denkbeeld van eene veel minder kostbare aansluiting van Aalsmeer naar *Nieuwersluis*, in plaats van over de Stokkelaarsbrug en Abcoude naar Weesp. Op dit voorstel werd door mij in December '77 de aandacht van het Departement van Oorlog gevestigd onder opmerking, dat mocht in het doortrekken van de Linie bezuiden den Haarlemmermeerpolder om naar Warmond en Katwijk vooralsnog overwegend bezwaar gezien worden, en men alzoo eene opoffering van de hulpbronnen van den Polder voor eventueele voeding bij gedeeltelijke onderwaterzetting daarvan verkieslijk achten, alsdan voorzeker het aansluitingsvoorstel over *Aalsmeer* naar *Nieuwersluis* in menig opzicht zich liet aanbevelen. Alleen zou men zich steeds dienen voor te behouden, nà de voltooiing van de Linie van Amsterdam aan de zuid- en zuidoostzijde in dien geest, over te kunnen gaan tot eene verbinding daarvan bezuiden den Ringdijk om over Leimuiden, de Oude Wetering, de Kaag, Warmond en Katwijk aan Zee, en dit wel met eene verbetering van de Rijnlandsche Drecht, ten einde van uit Amsterdam de Ringvaart aan die zijde langs twee wegen te kunnen binnenvaren en verlaten.

Nog evenwel waren niet alle Schets-ontwerpen voor de aangeduide Werken ingezonden, of bereids had er eene nieuwe wisseling van Ministerie plaats gehad, en bij mijne aftreding met 1 Mei jl. was dan ook de inrichting van de Stelling van Amsterdam opnieuw eene phase van afwachting ingetreden, schoon zich eene spoedige beslissing in dezen bij de bekende wilskracht en werkzaamheid van den opgetreden titularis aan het Departement van Oorlog liet voorzien.

(*) Er wordt te veel uit het oog verloren, dat naarmate de eischen van den tijd voor de inrichting en wapening, mede in verband met de voor troepen benoodigde gedekte huisvesting grooter worden, tevens de te nemen voorzieningen in de zoo slappe gronden bovenmatig aangroeien. Behalve te Abcoude, wezen de in 1877 verrichte grondboringen bezuiden en benoorden het IJ vaak zelfs op nog ongunstiger grondslagen, dan reeds *a priori* te vermoeden viel.

III.

Juist in dit tijdperk van afwachting nu verscheen de aan 't hoofd van deze beschouwingen aangehaalde Brochure, voor wier inleiding bij het publiek de Redactie zich tot mij wendde. De Schrijver, een voorstander van *ruimer* omschrijving van de Stelling, plaatste zich daarbij op een geheel eigenaardig standpunt door het vraagstuk der voeding meer bepaald op den voorgrond te brengen. Onzes inziens meent hij dan ook geenszins ten onrechte, dat men er, na 'tgeen Metz, Parijs en Plewna ons leerden, in de eerste plaats op bedacht moet wezen, zich zooveel doenlijk voor mogelijke *uithongering* door insluiting te vrijwaren, en met het oog hierop bevat hij niet alleen de Beemsteren Haarlemmermeerpolders binnen zijn ontwerp, doch laat ook de kring der Werken, van Aalsmeer uit, wel niet naar Nieuwersluis, maar toch over de Ter Aa'sche Zuwe naar Vreeland reiken. Van eene linie van Werken van Nieuwersluis over Leimuiden naar Warmond enz. achtte hij vooral ook om de zoo slappe gronden te moeten afzien, maar gelooft zich zonder inondatie te kunnen verzekerd houden van den Haarlemmermeerpolder bij aanleg van 3 Forten, namelijk bij Aalsmeer, bezuiden Kruisdorp en bezuiden Vijfhuizen, en zulks in verband met een scherpen bewakingsdienst te water.

Aan anderen overlatende in zuiver militaire tijdschriften of in afzonderlijke, van cijfers wemelende brochures aan te wijzen, in hoever de berekeningen van den Schrijver, die juist als Waarnemend Hoofd-Intendant, vooral voor de voedingsquaestie, bij machte moet geacht worden, een en ander met meer dan gewone zaakkennis te hebben kunnen toelichten, nog voor wijziging, aanvulling of tegenspraak vatbaar zijn(*); wensch ik mij, onder verwijzing naar de voorafgaande beschouwingen en uiteenzettingen ten aanzien van de brochure van den Hr. Den B.P. te bepalen tot de volgende opmerkingen:

1°. In des Schrijvers inzichten nopens 't gevaar van insluiting en de daaruit voortvloeiende noodzakelijkheid tot opvatting van de Stelling in *ruimen* zin, zou ik voor mijzelven mij natuurlijk zeer goed kunnen vinden; doch waarom moest in zijn overzicht op bladz. 4 tot 7 het *hiaat* tusschen de aanduiding van de plannen van de Ministers Weitzel en Beijen blijven bestaan? Niet alleen in de dagbladen, maar ook in de zittingen onzer Volksvertegenwoordiging kwam ter sprake, dat de Minister van Oorlog Jhr. Klerck eene opdracht ter bestudeering van de Stelling van Amsterdam naar zijne individueele inzichten had verstrekt, en bij eenig onderzoek of navraag had den Hr. Den B.P. vooral in zijne positie waarschijnlijk kunnen blijken, dat die opdracht in verband

(*) Cijfers met cijfers aan te vullen of te weerleggen is niet alleen een zoo omslachtig werk als voor den aard van een algemeen Tijdschrift minder geschikt te achten is, - maar tevens onvruchtbaar, indien zulks niet geschiedt uit officieele bescheiden. Mijns inziens heeft de *halfheid*, in vele opstellen te dien aanzien slechts al te zeer doorstralende, aan de oplossing van militaire en andere vraagstukken steeds meer nadeel dan baat berokkend.

stond met eene *ruimer* opvatting van de Stelling, grootendeels in den geest van 'tgeen nu door hem als uit *proprio motu* wordt aanbevolen.

2°. Zou ik voor mij met den Schrijver meenen, dat het vraagstuk der bevestiging aan de oostzijde benoorden Muiden, ná droogmaking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee, tot geen overwegende bezwaren kan aanleiding geven. Bij uitbreiding van de Stelling in 't noorden tot Schardam zal de oplossing toch wel gereedelijk te verkrijgen zijn, door vooruitschuiven van de Werken tot aan een Kanaal in de richting Muiden-Edam Schardam, zonder dat men weer een aanmerkelijk deel van den Zuiderzeepolder behoeft onder water te zetten.

3°. Geloof ik voor mij met den Schrijver, dat de inondatiën bij de tegenwoordige middelen van oorlogvoeren voortaan meer als *auxiliair* en *partieel* verdedigingsmiddel moeten in rekening gebracht worden; maar of men ook hierin bij deze Stelling niet te vér kan gaan, zou ik bezwaarlijk durven ontkennen, *tenware* overeenkomstig de vroeger omschreven denkbeelden een zeer werkzaam gebruik van gewapende vaartuigen in de ringvaarten en scheepvaartkanalen binnen de Stelling ter bewatering en gemeenschapsverzekering gemaakt werd. Ook te dien aanzien hadden de inzichten van den Minister van Oorlog Jhr. Klerck tot eene behartigingswaardige uitkomst kunnen leiden, al strijdt de gesteldheid van het terrein op menige plaats - bijv. in den hals te Abcoude - tegen te ruime, te algemeene toepassing.

4°. Zou ik voor mij het met den Schrijver eens zijn, dat de verzekering van de monding van het Noordzee-Kanaal van overwegend belang is. Zij vereischt, naar mijne meening, een kapitaal Fort, hetwelk in behoorlijk verband met een dergelijk Werk bij Velzen moet gebracht worden.

Maar

5°. Wat ik mijnerzijds ten sterkste meen te moeten betreuren, ja, zelfs wraken met den grootst mogelijken nadruk, is de *voorspiegeling van Kosten*, die de Schrijver goedgevonden heeft te geven op bladz. 98 en 99, en welke des te meer tot teleurstelling voeren moet, omdat hij op bladz. 99-101 ten opzichte van zijne financieele oeconomie wel eenigszins apodictisch en stellig niet met al te groote bescheidenheid een bepaald gunstigen indruk op den Lezer tracht teweeg te brengen. Al moest het geen 6, maar 8 millioen gulden wezen, - zegt hij op bladz. 99, ‘dan vraag ik nog is dat te veel voor hetgeen er voor verkregen en dan bereikt wordt?’ *Neen*, zelfs met geheele aansluiting bij zijne voorstellen nopens de te vormen Stelling, zou ik voor mij niet gaarne tot eene raming van minder dan 14 millioen gulden besluiten willen(*); maar ook dan nog zou ik met den Heer Den B.

(*) Tot nog toe o.a. kon geen eenigermate voldoend Ontwerp voor een Fort bij IJmuiden geleverd worden, waarvan de begrooting van kosten niet 1½ millioen gulden te boven ging, en ook voor dat te Velzen klom de begrooting tot ruim 8 ton gouds; een en ander met inachtneming van de grootst mogelijke spaarzaamheid ten aanzien van omvangen wapening, alsmede met betrekking tot de gebouwen voor huisvesting en materieel, te welken aanzien de Heer Den B.P. zijnerzijds geenszins geringe eischen stelt.

P. vragen: ‘Is dat te veel voor hetgeen er verkregen wordt en door bereikt kan worden, namelijk “de verzekering van ons onafhankelijk volksbestaan?”’

Laat mij eindigen met de nadrukkelijke betuiging, dat niet te luide noch door te veel stemmen op eene *bepaalde beslissing* in deze aangelegenheid kan worden aangedrongen. Nog lang te zoeken naar eene allen in alles bevredigende oplossing ware onverschoonlijk, vooral daar bij den allengs minder gevulden toestand onzer Schatkist in de schrille, weinig doordachte wanklanken uit het Noorden allicht eene vingerduiding gezien moet worden, hoe gaandeweg menig leek in 't militaire onder onze Volksvertegenwoordigers zou kunnen aarzelen in het verleenen van de noodige fondsen, welke, hoe aanmerkelijk ook, toch zoo onvermijdelijk gevorderd worden, wil men dien hechten waarborg voor onze voortdurende zelfstandigheid verwerven, als *alleen* eene doelmatig en tijdig ingerichte *Stelling van Amsterdam* ons geven kan.

's-Gravenhage, 28.5.78.

G. KUYPER HZ.

Geschiedenis van den dag.
De moordaanslagen op Keizer Wilhelm.

Niet alleen Duitschland, geheel Europa is uit zijn sociale rust opgeschrikt door de moordaanslagen op den Duitschen Keizer. De eerste had plaats den 11^{den} Mei op klaarlichten dag aan een druk bezochten weg; de dader was een werkman, die van zijn jeugd af had uitgemunt door afkeer van den arbeid en bij de sociaal-democraten zich aansloot, om als colporteur en opruier dienst te doen, en op die wijze zonder werken aan den kost te komen; van een onaangenaam karakter, was de 30jarige Hödel ook bij zijn geestverwanten niet gezien, maar werd gebruikt; zijn geheele persoon wordt kort en goed geschetst, wanneer men hem noemt een verloopen sujet. Den moed zijner overtuiging had hij niet, want schoon hij zeer duidelijk op den Keizer had gemikt, beweerde de lafaard, dat hij op zichzelf had willen schieten. Hödel's houding bij het verhoor, zijn eigen verklaringen waren van zulk een min gehalte, dat het de moeite niet waard is, er lang stil bij te blijven staan; bij een nauwkeurige beschouwing komt men spoedig tot het resultaat, dat men te doen heeft met een lichten

graad van idiotisme, vermengd met kwaadaardigheid, maar niet van dien aard, dat de strafrechter er termen van verschooning in kan vinden, zoodat het vaststaat, dat Hödel straks door het staatsgerechtshof op grond van art. 80 van het Duitsche strafwetboek zal worden veroordeeld tot de straffe des doods.

Met dezelfde lafheid, waarmee Hödel zijn daad ontkende, werd hij door zijn geestverwanten verloochend, en de sociaal-democraten trachtten hem den kansel-socialisten op den hals te schuiven. Toch had hij voor de eersten ijver genoeg aan den dag gelegd en kunsten vertoond in spreken en in schrijven, om hem voor een der hunnen te houden, - voor zoover Hödel iets zijn kon - en zijn moordplan zielkundig te verklaren uit de leeringen van de sociaal-democraten, uit de plaats, die de Vorsten volgens deze heeren in de maatschappij innemen. Van medeplichtigen is niet gebleken, en de directe aanleiding tot de daad moet waarschijnlijk meer gezocht worden in de ijdelheid, den aanleg voor grootheidswaanzin, - bij de democraten geen zeldzaam verschijnsel - gepaard met het feit, dat het standje, hetwelk Hödel had uitgezocht om aan den kost te komen, hem langzamerhand begon te begeven; Hödel ging in den laatsten tijd minder van de sociaal-democraten houden, omdat zij minder van hem gediend wilden zijn; zijn eischen waren te groot voor zijn talent.

De daad van Hödel moest, in verband met persoon en omstandigheden, aanleiding geven tot tweeërlei opvatting; men kon den sluipmoord beschouwen als voortgevloeid uit de algemeene stemming, waarin de partij verkeert, waartoe die man behoort; anarchie wordt door de sociaal-democraten sinds langen tijd gewenscht, omdat zij tot inzicht zijn gekomen, dat zij langs den gewonen wettelijken weg hun doel nooit zullen bereiken; koningsmoord werd meermalen door de sociaaldemocraten verheerlijkt en bezongen. Tot heden echter bleef het in dit opzicht bij de theorie, en in zoover was de leering niet gevaarlijker dan die, welke in Ultramontaansche kringen wordt gehuldigd, waar het doel wordt gezegd de middelen te heiligen, en blijkens de geschiedenis moord onder zekere omstandigheden wordt geacht te geschieden *ad majorem Dei gloriam.*

Komt het echter tot de practische uitvoering, dan wordt het geheel anders; men heeft dan te doen met een verschijnsel, dat verderfelijker is dan de revolutie zelf; tegen opstand kan men maatregelen nemen, tegen sluipmoord niet; inzonderheid is dit het geval, wanneer een partij het verzien heeft juist op die personen, die behooren tot de groote raderen der maatschappij; plotseling kan de geheele orde der maatschappij worden verstoord en de flinkste staatsman radeloos gemaakt; heden valt de keizer, morgen de kroonprins, of de president van het Ministerie. Zoodra de sociaal-democraten de geringste kans van slagen zien door hun sluipmoordenaarswerk, zoodra de moordaanslag gelukt en het blijkt, dat daardoor het staatsgebouw aan het wankelen wordt ge-

bracht, moet men daar een bijzondere voorliefde krijgen voor zulk kogelgebruik. Inderdaad, wanneer men een weinig practisch den toestand indenkt, dan deinst men met schrik terug voor den afgrond, waarin de gansche maatschappij dreigt te worden gestort door zulke wandaden.

Hödel was sociaal-democraat; in de kringen, waarin hij verkeerde, wordt koningsmoord als een edele daad beschouwd; mislukt de aanslag, dan staan anderen gereed, de plaats van den sluipmoordenaar in te nemen. De Staat kan daarom in zulke gevallen niet krachtig genoeg optreden.

Maar men kan de zaak ook minder ernstig opvatten. Hödel is zonder twijfel een verloopen sujet, en het bewijs moet nog geleverd worden, dat hij bij de sociaal-democraten geen uitzondering is op den regel. Waarom kan de roode factie met vele andere partijen niet dit gemeen hebben, dat er sommige punten zijn, die alleen in theorie worden gehuldigd en wel theorie zullen blijven? Gaat men nu op grond van zulk een individueel, geheel op zichzelf staand geval algemeene maatregelen nemen, dan maakt men zich aan schromelijke overdrijving schuldig; men kan met recht vragen, waar moet het met de wetgeving van den Staat heen, wanneer men, zenuwachtig gemaakt door het schokkende van zulke tooneelen, allerlei bijzondere wetten gaat fabrieken? 't Is waar, onder de gelijken van Hödel worden niet zelden uitdrukkingen gebezigd, die in verband kunnen worden gebracht met zulke daden, deze verklaren, maar - sedert wanneer is de mindere stand beschaafd geworden in zijn uitingen? behoort ruwheid van toon daar niet door alle eeuwen heen tehuis? Wil men deze kwaal genezen, dan moet men andere maatregelen nemen dan strafbepalingen en politievervolgingen; voor zoover mogelijk moet de werkelijk soms droevige materieele toestand des volks worden verbeterd, en door goed onderwijs de ontwikkeling en beschaving ook onder de lagere standen worden bevorderd.

In de practijk nu staan deze opvattingen van de daad van Hödel lijnrecht tegenover elkander; beiden vonden in Duitschland krachtige verdedigers; hier de Regeering, daar de meerderheid van de Volksvertegenwoordiging; aan welke zijde beiden stonden, behoeft nauw gezegd. De Rijkskanselier vergat te Friedrichsruhe zijn gordelroos en zijn neuralgische pijnen, toen hij den moordaanslag van Hödel op den algemeen beminden keizer vernam; in de eerste opwelling wilde hij terstond naar Berlijn, maar hij liet zich van dit overijlde plan door zijn huisgenooten terughouden en zette zich neder, om het Pruisische Ministerie te berichten, dat er onverwijld een wetsontwerp moest worden gereed gemaakt en bij den Bondsraad en den Rijksdag ingediend; de buitensporigheden van de sociaal-democraten moesten met kracht worden te keer gegaan. De Ministers Friedenthal en Eulenburg kwamen in persoon naar Friedrichsruhe, om het wetsontwerp vast te stellen. Bismarck wilde bepalingen van algemeenen inhoud, maar Eulenburg wist hem te belezen, dat

het beter was om alleen de sociaal-democraten te treffen; immers, het geval stond op zichzelf, in zoover dat geen enkele der andere partijen ermee in verband stond; de Rijksdag was uiterst gevoelig op dit punt, maar het liet zich aanzien, dat de meerderheid geen bezwaar zou maken, indien men het wetsontwerp slechts bepaalde tot de sociaaldemocraten en tevens een bepaalden duur vaststelde voor de werking der wet; dit laatste kon verzoenen met de tamelijk willekeurige macht, welke aan de Regeering werd verleend.

Om de houding der Regeering in deze goed te vatten, moeten wij herinneren aan hetgeen reeds vroeger in den Duitschen Rijksdag over dezelfde zaak is voorgevallen. In de najaarszitting van '75 werd door de Regeering in den Rijksdag ingediend een wetsontwerp tot aanvulling en wijziging van het strafwetboek; in de memorie van toelichting werd gezegd, dat ‘enkele bepalingen van het strafwetboek in verband stonden met zulke schromelijke misbruiken, dat tot op zekere hoogte niet alleen de wetenschap en de rechterlijke macht, maar ook bijna de geheele openbare meening op een verandering aandrongen’. De strafbepalingen waren ‘in vele opzichten te zacht en te humaan; daaraan moest worden toegeschreven het verminderen van de achting voor het openbaar gezag, voor de openbare orde en het recht’. Onder de wijzigingen, die op grond hiervan werden voorgesteld, kwam een afzonderlijke rubriek voor: ‘Aansporing tot ongehoorzaamheid aan de wetten van den Staat’; daarin werd gehandeld over de aansporing tot hoogverraad en tot ongehoorzaamheid aan de wet, over het deelnemen aan zekere verbintenissen, over het in het openbaar aanhitsen van verschillende klassen der bevolking tegen elkander, over openbare aanvallen in woord of schrift op de instelling van het huwelijk, van het huisgezin of den eigendom, over het verbreiden van verdichte of verminkte feiten, waardoor de staatsinstellingen aan de verachting worden prijs gegeven.

De Rijksdag was echter bijna eenstemming in het afkeuren van deze bepalingen, voor zoover zij ten doel hadden het recht van vergadering, van vereeniging, de vrijheid van drukpers of openbare bespreking te beperken. Men noemde de nieuwe artikelen spottend kautschouk-artikelen, omdat zij in hun toepassing zoo uiterst rekbaar waren, dat zij aan de Regeering een geheel willekeurige macht verleenden, waarvan zij niet alleen tegen de sociaal-democraten, maar ook tegen andere partijen misbruik zou kunnen maken.

Bismarck nam persoonlijk aan de discussie over het wetsontwerp in den Rijksdag deel, al wist hij, dat de meerderheid reeds onherroeppelijk besloten was de kautschouk-artikelen te verwerpen; nijdig merkte hij op, dat de artikelen reeds op een schoolmeesterachtigen toon veroordeeld waren (in het hoofdorgaan der nationaal-liberalen, de ‘National-Zeitung’) en hem verweten was, dat hij van deze dingen niets afwist; verwierp de Rijksdag de nieuwe bepalingen, dan zou deze daarvoor ook de volle verantwoordelijkheid dragen.

De artikelen, die de sociaal-democraten moesten treffen, al werden deze niet met name genoemd in de wet zelf, werden breedvoerig verdedigd door den sedert afgetreden Minister Eulenburg; hij ging in bijzonderheden het doel na van de sociaal-democraten, dat na een nauwkeurig onderzoek, door hem ingesteld, bleek te bestaan in de roode republiek wat het politieke deel betreft, het communisme ten opzichte van de maatschappelijke inrichting, en eindelijk het atheïsme; werden er geen strenge maatregelen genomen om deze richting te keer te gaan, dan zou weldra de gewapende macht tusschenbeide moeten komen, en dat wenschte de Regeering te verhoeden.

Ook deze met overtuiging uitgesproken en door tal van bijzonderheden toegelichte redevoering maakte echter niet den minsten indruk op den Rijksdag, zelfs niet op de conservatieven. Het hoofd van den linkervleugel der nationaal-liberalen, Lasker, meende dat de socialistische beweging volstrekt niet nieuw was en alles zich wel zou schikken, wanneer men slechts voortging op den weg van den gematigden vooruitgang.

De Keizer gaf later aan den President van den Rijksdag, Forckenbeck, zijn ontevredenheid te kennen over den loop, dien de zaak genomen had. ‘Wir müssen nun sehen, wie wir weiter kommen’, sprak de grijze Vorst, toen nog weinig bewust, wat er verder komen zou.

Men begrijpt nu, waarom de nieuwe Minister Eulenburg bij Bismarck aandrong op een wijziging van de vroeger mislukte wetsbepalingen; de Rijksdag had zich met te groote meerderheid verklaard tegen het wetsontwerp, om er nu weder mee voor den dag te komen; de eenige mogelijkheid van aanneming moest daarin worden gezocht, dat men de wet uitsluitend pasklaar maakte voor de sociaal-democraten. Door het wetsontwerp alleen van toepassing te verklaren op de sociaal-democraten en tevens daaraan een tijdelijk karakter te verleenen (drie jaren), kon men ook goedschiks de bepalingen nog strenger nemen, dan vroeger bij het voorstel tot aanvulling van het strafwetboek was geschied.

Die gelegenheid bleef niet ongebruikt; art. 1 van het wetsontwerp gaf aan den Bondsraad, behoudens latere opheffing op verlangen van den Rijksdag, het recht geschriften en vereenigingen, die de bevordering beoogen van het doel der sociaal-democraten, te verbieden; de plaatselijke politie kan de verbreiding van zulke geschriften in het openbaar voorloopig verbieden; eveneens kan de politie vergaderingen van dien aard ontbinden, wanneer er feiten zijn, die de onderstelling rechtvaardigen, dat de vergadering naar het genoemde doel streeft. Een artikel, waarbij nog eens afzonderlijk straf wordt bedreigd aan hen, die in het openbaar door woord of schrift trachten overeenkomstig het genoemde doel de bestaande wettelijke of zedelijke orde te ondermijnen, - werd door de meerderheid van den Bondsraad uit het Pruisische voorstel verwijderd, en bereikte dus den Rijksdag niet.

Overziet men nu deze bepalingen, dan zal men moeten erkennen,

dat zij van zeer verre strekking zijn; zij zijn nog elastieker dan de berucht geworden kautschouk-artikelen, waarvoor in de zitting van den Rijksdag van 75/76 nauw een paar stemmen te vinden waren; vrijheid van drukpers, van vereeniging en vergadering worden hier, niet alleen wat de sociaal-democraten betreft, maar nog rekbaarder, voor zooveel het doel der sociaal-democratie aangaat, overgeleverd aan de genade van politie en Bondsraad, zonder eenige voorafgaande machtiging van de rechterlijke autoriteit. Dat was de groote bedenkelijke zijde van het ontwerp; er wordt hier inderdaad aan de Regeering, voor den betrekkelijk langen duur van drie jaren, een dictatoriale macht verleend, die ten aanzien van de aanstaande slachtoffers niet eens nauwkeurig omschreven is, want wie zal zich wagen aan een duidelijke definitie van het bevorderen van het doel der sociaal-democratie?

In de memorie van toelichting, waarvan het wetsontwerp vergezeld ging, werd de vroegere uiteenzetting over de uitbreiding en de toenemende onbeschaamdheid van de sociaal-democraten herhaald, maar minder dan men verwachten kon de nadruk gelegd op den moordaanslag; deze werd alleen gebezigd als aanleiding, waardoor de vroegere plannen weder op den voorgrond waren getreden. Ook werd de naam des Keizers niet genoemd, al had deze bij het ontvangen van den Minister Leonhardt, bij gelegenheid van het gelukwenschen met den mislukten aanslag, gezegd, dat ‘men zulke zaken niet te licht moest nemen en het de taak der Regeering was te zorgen, dat de revolutionnaire elementen niet de bovenhand verkregen’.

Het gevoelen van den Rijksdag bleek echter weinig veranderd te zijn; alleen de conservatieven waren bekeerd; de nationaal-liberalen, die den doorslag geven, waren ook nu van gevoelen, dat 1° zulk een wet niet noodig was, 2° indien bij ervaring mocht blijken, dat de bestaande wet niet toereikend was, er een algemeene wet moest worden gemaakt en geen uitzonderingswet met zulke rekbare bepalingen, dat willekeur niet te vermijden was. Verbetering van de redactie van het ontwerp werd overbodig geacht, maar strengere toepassing van de bestaande wetten aanbevolen, om in de herfstzitting des noodig nader over de zaak te spreken. De Heer Bennigsen, die namens de nationaal-liberalen het woord voerde, trachtte uit de indiening van zulk een ontwerp aan het slot van zijn rede nog kapitaal te slaan voor zijn politieke richting door erop te wijzen, dat de binnenlandsche politiek der Regeering veel te onzeker was, om thans haar zulk een uitgebreide macht te verleenen, - een opmerking, die in zoover minder gepast was, omdat met dit ontwerp toch wel geen nationaal-liberalen zouden worden gevat. Art. 1 van het ontwerp werd verworpen met 251 tegen 57 stemmen, - een cijfer dat genoegzaam doet zien, dat de overgroote meerderheid van de volksvertegenwoordiging ook na den moordaanslag van Hödel uitging van het denkbeeld, dat men hier te doen had met een individueel geval, en de sociaal-democratie daarmee nog

niet veel gevaarlijker was geworden. De leden van den Rijksdag waren allen blij, dat zij naar huis konden gaan.

Drie weken later werden zij opgeschrikt door de treurmare van een nieuwen moordaanslag op den Keizer, die bijna het doel bereikte, want de 82jarige grijsaard werd zoo zwaar gewond, dat men aanvankelijk vreesde voor zijn leven. De dader was iemand uit een geheel anderen stand dan Hödel; Nobiling toch was van gegoede burgerouders en genoot een academische opleiding. Het voorloopig onderzoek bewees echter spoedig, dat ook hij sinds geruimen tijd de sociaal-democratische leer was toegedaan en met sociaal-democraten had verkeerd. De aanslag was gepleegd met beter overleg dan Hödel kon gebruiken, en het vermoeden rees, dat er een hetzij sociaal-democratisch, hetzij internationaal komplot bestond of althans een afspraak. Bij Hödel kon men nog aannemen, dat de sociaal-democratische partij niet in den aanslag betrokken was; bij Nobiling was dit moeilijk vol te houden; en zoo men al in twijfel daarover stond, moest men spoedig daarvan terugkomen door het feit, dat de aanslag door een aantal geestverwanten werd toegejuicht, zelfs in het openbaar, waarop onmiddellijke arrestatie volgde.

Te Berlijn alleen werden in de eerste dagen na den moordaanslag een dertigtal personen gevangen genomen; de meesten ontkenden volstrekt niet, dat zij zich in den aanslag hadden verheugd en dat het hun speet, dat die met geen beteren uitslag was bekroond; men beroemde zich, dat men tot de sociaal-democraten behoorde. Op een aantal andere plaatsen had men hetzelfde verschijnsel; alles stemde overeen met de verklaring, door Nobiling zelf afgelegd, dat hij uit politieke beginselen, op grond van zijn sociaal-democratische overtuiging, het hoofd van den Staat had willen vermoorden. Hödel werd nog genegeerd door zijn partij, Nobiling niet geheel; de politieke moord was reeds een andere phase ingetreden.

Men kan zich voorstellen, hoe de stemming was in de Regeeringskringen na dezen tweeden aanslag: het gevoel van smart en onsteltenis over het van nabij bedreigd zijn van het leven van den beminden Keizer moest wel voor een deel bij de Ministers wijken voor het bewustzijn, dat zij de zaak juist hadden ingezien en tegenover den Rijksdag zoowel in '75 als nu den rechten weg hadden ingeslagen.

Niet op grond van de uitnoodiging van de nationaal-liberalen, om de bestaande wetten strenger toe te passen, maar gedrongen door de dreigende omstandigheden, ging de Regeering over tot de vervolging van de sociaal-democraten; voornamelijk met het art. van het strafwetboek, waarbij beleediging van het opperhoofd van den Staat wordt strafbaar gesteld, werd door het geheele land een drijfjacht geopend, die kon doen vragen, waarom de Regeering nog andere wetten had noodig geacht. Het reeds uitgeschreven sociaal-democratische congres te Gotha werd door het bestuur van die stad verboden en overal, waar de rooden een

openbare vergadering wilden houden, werd naar een voorwendsel gezocht en licht gevonden, om tot ontbinding over te gaan; wie zelfs maar aanstalten maakte, om zich naar het bevel van de politie niet onmiddellijk te schikken, werd gearresteerd; verzet tegen deze maatregelen, die grensden aan willekeur, werd door de sociaal-democraten nergens beproefd.

Trouwens, wat zou het gebaat hebben? De burgers grepen overal partij voor de Regeering, gaven de schuldigen zelf bij de politie aan, niet zelden na hen eerst bont en blauw geranseld te hebben. De tweede aanslag op den Keizer bleek gewerkt te hebben als een electrieke schok, die de geheele natie had wakker geschud en op een overdreven wijze partij deed trekken tegen de sociaal-democraten. Jaren lang had men in de meeste kringen het woelen en drijven der sociaaldemocraten met onverschilligheid aanschouwd, als behoorde de opruiing van de heffe des volks tegen de meer aanzienlijken tot de openbare vermakelijkheden, die in onze overprikkelde, beschaafde maatschappij niet mocht ontbreken. Die onverschilligheid had met name te Berlijn ten gevolge gehad, dat eenige liberale candidaten bij de verkiezingen het onderspit hadden moeten delven voor de sociaal-democraten.

Ook de meerderheid van den Rijksdag scheen thans bekeerd; in de hoofdorganen van de nationaal-liberalen werd zelfs aan de Regeering bij voorbaat de raad gegeven, den Rijksdag bijeen te roepen, daar er thans geen twijfel was, of de vroeger verworpen uitzonderingswet zou zonder eenig bezwaar worden goedgekeurd, ja, met de meeste bereidwilligheid gedaan alles wat de Regeering verder mocht verlangen, om de dreigende omwenteling af te weren.

De Regeering besloot echter na rijp beraad van dit aanbod geen gebruik te maken; zij was niet zeker van de meerderheid; vroeger had men het bezwaar gemaakt, dat de voorgestelde strafbepalingen te algemeen waren; laatst, dat zij niet algemeen waren; wie weet, welke exceptie men thans weer opwierp. Bismarck in de eerste plaats was voor ontbinding van den Rijksdag, en hij wist zijn ambtgenooten tot zijn gevoelen over te halen.

Dat de meerderheid van den Rijksdag dit besluit met leedwezen vernam, laat zich hooren; immers, voor de goedkeuring van de maatregelen, die door de Regeering na den tweeden aanslag zouden worden gevraagd, waren geen nieuwe verkiezingen noodig; indien er bij een deel van de leden van den Rijksdag nog theoretische bezwaren bestonden, was met alle waarschijnlijkheid aan te nemen, dat men zwichten zou voor de algemeene stemming, waarin de natie op het oogenblik verkeerde. De wenschelijkheid, dat de zaken met den bestaanden Rijksdag werden afgedaan, lag in dat geval voor de hand, want men kon dan het ijzer smeden terwijl het heet was, en wanneer de nieuwe verkiezingen in Juli plaats hadden, werd het Augustus of September, vóór de Rijksdag kon bijeenkomen, en bestond niet de mogelijkheid, dat na zulk een betrekkelijk lang tijdsverloop een aanmerkelijke

reactie of bekoeling intrad ten opzichte van de opvatting van de moordaanslagen? Indien niet de zaak zelf, dan toch de plotselinge overgang van de jarenlange onverschilligheid, in verband met de onmiskenbare overdrijving, kon dit doen verwachten.

Tegen de nieuwe verkiezingen pleitte ook het politiek overleg, dat voorschreef de opgewondenheid van het volk niet nog grooter te maken, daar zij reeds een bedenkelijke hoogte had bereikt en de overspanning licht den burgeroorlog kon doen ontvlammen, die door de Regeering toch wel niet gewenscht kon zijn.

Twee redenen zijn er, die het niet algemeen gewenscht en in elk geval gevaarlijk besluit van de Regeering tot ontbinding van den Rijksdag verklaren. In de eerste plaats het karakter van den leider der Duitsche politiek, van Bismarck; voor overwegingen van gewonen aard is de Rijkskanselier niet vatbaar; hij is de man van een kort en goed besluit; herhaalde malen heeft hij zich in de meerderheid van den Rijksdag, met name in de nationaal-liberalen, bedrogen; allereerst ten opzichte van het onderwerp, dat thans aan de orde was, den veldtocht tegen de sociaal-democraten; verder in de meeste zaken van den dag, de regeling van het belastingstelsel, enz. In het voorjaar nog meende de Rijkskanselier het door onderhandelingen met den Heer Bennigsen zoover gebracht te hebben, dat hij van hun ondersteuning zeker was; weer was er een misverstand; er werd van den kant der liberalen onverwacht de quaestie opgeworpen van de jaarlijksche vaststelling der belastingen, ten opzichte waarvan de Pruisische constitutie nog altijd een bepaling heeft, die herinnert aan het régime van vóór '48. De Rijkskanselier speculeerde sinds jaren op een scheuring van de nationaal-liberalen, om uit den rechtervleugel, vereenigd met de rechterzijde, een groote conservatieve partij te verkrijgen, die zuiver ministerieel was, d.w.z. volgzaam ten opzichte van de plannen der Regeering, in dien geest als men dat in Pruisen verstaat. De jongste zitting van den Rijksdag bewees, dat men nog altijd even ver van dat doel was verwijderd; de nationaal-liberalen bleven in alle quaesties vast aaneengesloten, de regeeringspolitiek boezemde ook den rechtervleugel van de nationaal-liberalen meer wantrouwen in dan dit in langen tijd het geval was geweest.

Dat wantrouwen was niet ongegrond, en daarmee komen wij tot de tweede reden voor het besluit van de Regeering tot ontbinding van den Rijksdag. De meer individueele dan conservatieve belastingsplannen van Bismarck daargelaten, moest het den liberalen vrees inboezemen, dat de eene Minister voor de andere na, op wier constitutioneele trouw de liberalen meenden te kunnen bouwen, om de een of andere reden werden verwijderd; en dit waren mannen, die men juist om hun kundigheden, hun werkkracht en hun karakter voor onmisbaar hield: Delbrück en Camphausen. Nu had even voor den aanslag ook de laatste van dien stempel, de Minister van Onderwijs en Eeredienst, Falck, voor

den alleronmisbaarste gehouden - zijn verzoek om ontslag ingediend, omdat het hem onmogelijk bleek te zijn, langer met goed gevolg weerstand te bieden aan den reactionnairen stroom, die uit de omgeving van het Hof voortkwam en zijn werkzaamheid verlamde. Met recht kon Bennigsen daarom verklaren bij de behandeling van het straksgenoemde roode wetsontwerp, dat het niet aanging, der Regeering zulk een buitengewone bevoegdheid te verleenen op een oogenblik, dat haar staatkunde meer dan één reden van wantrouwen opleverde.

Inderdaad, wanneer men bedenkt wat er in het laatste halfjaar op politiek gebied in Duitschland is geschied, dan geeft dit genoegzamen grond tot het vermoeden, dat Bismarck van den moordaanslag en de daardoor veroorzaakte stemming onder de kiezers een politiek wapen wil smeden, om een conservatieve meerderheid te vormen; in de gegeven omstandigheden zou het noodzakelijk gevolg hiervan zijn, dat in de eerste jaren conservatieve proefnemingen met de geschokte maatschappij worden genomen, en daardoor het ongeluk wellicht nog grooter worden.

De verkiezingen voor den Rijksdag, die 30 Juli zullen worden gehouden, zijn daarom van bijzonder gewicht. Of zij geheel beantwoorden zullen aan den wensch der Regeering, is voor het oogenblik nog moeilijk uit te maken. De verkiezingsartikelen in de half-officieele bladen zijn gematigder dan men had verwacht, en doen hoop voeden, dat de Regeering, van den eersten indruk teruggekomen, inziet, dat het wenschelijk is de zaken niet tot het uiterste te drijven. De liberalen treden daarbij met veel tact op; zij verklaren zich bereid, die maatregelen goed te keuren, welke door den drang der omstandigheden worden geeischt; zij verklaren alle partijverschil op zij te willen zetten, omdat het hoofddoel moet zijn, dat alle voorstanders van de maatschappelijke orde zich aaneensluiten, om den gemeenschappelijken vijand te bestrijden en de schade, die men zich berokkend heeft door de werkzaamheid van de sociaal-democratie te licht te achten, in te halen. Voorloopig behelpt de Regeering zich met politie-maatregelen in uitgebreiden zin, om de verdere ontwikkeling van het kwaad tegen te gaan en de staatsinrichting voor vernieling en ondergang te behoeden. Weldra zal de ervaring doen zien, in hoever zij den juisten weg heeft ingeslagen; het gevaar dreigt; de theorie moet zwijgen, de practijk treedt op den voorgrond; achter de politie staat de militaire macht; zij is het, die ten laatste over de maatschappelijke orde beslist; is de Regeering zeker van die macht? Het schijnt ja.

Men heeft gezegd, dat de moordaanslagen ook een onderwerp van bespreking zouden uitmaken op het thans te Berlijn over de Oostersche quaestie vergaderde congres; van die gelegenheid zou gebruik worden gemaakt, om internationale maatregelen te beramen tegen de dreigende omwenteling van de roode partij, die hetzij zij optreedt in Duitschland onder den naam van sociaal-democraten, in Rusland

onder dien van nihilisten, in Frankrijk onder dien van communisten, elders onder dien van internationalisten, overal dezelfde is, en het toelegt op omverwerping van de bestaande inrichting der maatschappij, met het doel om die volgens een zoogenaamd nieuwe theorie weder op te bouwen. In dien vorm is het bericht wel onjuist; officieel kan de sociale quaestie op het congres niet ter sprake komen, omdat dit onderwerp niet in den uitnoodigingsbrief is opgenomen, en sommige Mogendheden tot uitdrukkelijke voorwaarde van haar deelneming hebben gemaakt, dat er niets anders dan de Oostersche quaestie zou worden verhandeld.

Er is echter nog een ander bezwaar; de Mogendheden verschillen te veel van inzicht over de behandeling van die zaken, om aan samenwerking te kunnen denken; Engeland en Frankrijk kunnen op dit gebied onmogelijk met Duitschland samengaan; daarentegen is het waarschijnlijk, dat er overleg zal plaats hebben tusschen de Oostersche gevolmachtigden, die van Duitschland, Rusland en Oostenrijk, buiten het congres om.

Op zichzelf kan dit niet anders dan gewenscht zijn, en men moet het zelfs betreuren, dat het internationaal overleg vooraf reeds is uitgesloten door verschil van inzicht, want zoo ooit, dan is hier overleg dringend wenschelijk en noodzakelijk. Immers, wat thans geheel Duitschland in rep en roer heeft gebracht, verdient ook in andere landen ernstige overweging; men moet òf geheel blind zijn voor de teekenen des tijds, òf een onverbeterlijke optimist, òf verstokte doctrinair, om het gevaar niet te zien, dat hier de maatschappij bedreigt. Met of zonder complot zijn de moordaanslagen op den Duitschen Keizer de oorlogsverklaring van het internationale leger aan de bestaande maatschappelijke inrichting; men kan de aanslagen houden òf voor een bliksemstraal van een onweder, dat in de verte dreigt, òf voor een eerste uitbarsting, maar in elk geval is het een ernstige, dreigende waarschuwing. Het doel met de moordaanslagen is het hoofd van den Staat te treffen; ware Keizer Wilhelm gevallen, dan kwam de beurt aan den Kroonprins; waren die beiden geveld, dan bestond er reeds de mogelijkheid op verwarring, en wanneer op een gegeven oogenblik de proletariërs opstonden, is het niet zoo geheel onwaarschijnlijk, dat de bestaande staatsinrichting òf omver werd geworpen, òf althans op haar grondslagen werd heen en weder geschud. De sociaal-democraten rekenden erop, dat zulke sluipmoorden schrik en ontsteltenis zouden teweegbrengen; dat zij zich hebben misrekend en de onzinnige daden juist een andere uitwerking hebben gehad, dat zij de tragen, de slapenden, de onverschilligen hebben wakker geschud en zich doen vermannen, de geheele beschaafde maatschappij zich hebben doen aangorden tot zelfverdediging, getuigt slechts van een vergissing, die de rooden met vele anderen zouden hebben kunnen begaan.

Men kan de Parijsche Commune van '71 de eerste, de moordaan-

slagen op den Duitschen Keizer de tweede waarschuwing noemen aan de voorstanders van de maatschappelijke orde. Is dit zoo, dan rijst de vraag, vanwaar die geweldige uitbarstingen van ontevredenheid, van verzet tegen de maatschappelijke inrichting? Het antwoord behoeven wij niet ver te zoeken; overal ontdekken wij bij een groot deel van de leden van den zoogenaamden minderen stand een groote mate van ontevredenheid, die niet zelden met moeite wordt ingehouden om niet tot dadelijkheden over te slaan. Er loeit van oost tot west, van zuid tot noord door geheel Europa een onheilspellende wind, het dof gemompel van ontevredenheid, onrust onder den vierden stand, nu en dan vermengd met schrille kreten van haat en wraak tegen de meer gegoeden.

Is die ontevredenheid het gevolg van grooter armoede, van dieper ellende? Men kan het moeilijk beweren; wel zijn de levensmiddelen in de laatste jaren duurder geworden, maar ook de loonen zijn verhoogd, en al weegt het een niet geheel tegen het ander op, men behoeft slechts rond te zien om de overtuiging te erlangen, dat bij een groot deel van het volk, althans voor het uiterlijke, een weelde wordt gevonden, die men vroeger niet zag. De hoofdbron van de ontevredenheid is dan ook niet de veel minder gunstige toestand van de werkende klasse, dan wel het onevenredig toenemen der begeerten; het is de revolutionnaire koorts der gelijkheid, allereerst in genietingen, welke door de aderen woelt, gepaard gaat met afkeer van den arbeid en daardoor reeds het bewijs geeft van een sociaal ziekteverschijnsel. Door alle eeuwen heen heeft men arbeiders gehad en proletariërs, wier lot van zekere zijde gezien niet begeerlijk was; men heeft altijd de sociale quaestie gehad, en denkers en dichters hebben op de schaduwzijde van de inrichting der maatschappij gestaard, zonder een bevredigende oplossing te vinden. Eeuwen achtereen was de godsdienst de steun, de troost, de kracht der misdeelden, en men voelde zich over 't geheel niet minder gelukkig dan de uiterlijk meer bevoorrechten. Naarmate de kracht van den godsdienst daalde, rees altijd de ontevredenheid; de revolutie ving aan met de kreten: weg met den priester, leve de rechten van den mensch! Er kwam tijdelijk een nieuw recht, dat van bloed en ijzer, van ruwheid en dierlijkheid; de dusgenaamde ‘menschenrechten’ zijn besmet met bloed en vuur en rook; tegenwoordig rieken de ‘menschenrechten’ naar petroleum.

Is er minder dan vroeger belangstelling in het lot van den werkman? Niemand zal het beweren; wanneer er een arbeiderszaak is, wel overlegd, op goede vooruitzichten gegrond, dan vindt zij steeds krachtige ondersteuning; men denke eens aan de oprichting van kosthuizen en arbeiderswoningen. Toch schijnt niets de ontevredenheid te kunnen keeren; het is een gapende afgrond, waarin alles verdwijnt; ja, soms schijnt het, of alle pogingen om den toestand van de arbeidende klasse te verbeteren alleen dienen, om haar de minder gelijke bedeeling nog meer te

doen gevoelen en haar veeleischender te maken. Zoo er ééne Regeering is, die sinds geruimen tijd zich gelegen laat liggen aan de sociale quaestie en veelomvattende onderzoekingen in het werk laat stellen, om den oorsprong van de kwaal op te sporen en middelen te vinden tot verbetering, dan is het wel de Duitsche, getuige de in de laatste zitting van den Rijksdag ingediende voorstellen tot regeling van de overeenkomsten tusschen patroons en werklieden, van het leerlingwezen, van de oprichting van scheidsrechtbanken. Toch wordt tot tweemalen toe door een sociaal-democraat een verraderlijk schot gelost op het hoofd van die Regeering, op den om zijn welwillendheid en minzaamheid alom geroemden Keizer.

Zulk een verschijnsel, dat men in een anderen vorm in alle landen terug vindt, moet een bijzondere oorzaak hebben. In onze maatschappij kan het eene rad niet krank zijn, zonder dat de andere mank gaan, en wanneer men verder zoekt dan de arbeidende klasse, stuit men spoedig op wonden, die met de ziekte van den vierden stand nauw samenhangen.

De woeste prediking van de sociaal-democraten, commune-mannen, internationalisten heeft daarom zulk een diepen indruk gemaakt op het volk, omdat zij wijzen konden op de demoralisatie van de meer gegoede klassen. Veel genot, weinig arbeid is, helaas, een streven, dat de mindere stand gemeen heeft met een goed deel van de bezittende klasse, waar de zucht tot snel rijk worden zonder arbeid aanleiding heeft gegeven tot een dobbelzucht, waarvan men in de slechtste tijden van het Romeinsche keizerrijk nauw de weerga vindt; hoeveel slachtoffers van de beruchte ‘Gründer’ zouden na hun ongeluk voorstanders geworden zijn van de sociaal-democratie? Wij, Nederlanders, hebben wel niet zulke ‘Gründer’, maar wij hebben onze dobbelende kooplieden, onze speculeerende bankiers, die voor geen oplichting van welken aard ook terugdeinzen. Zeker, er is altijd gedobbeld in de wereld, er zijn altijd lichtzinnige fortuinzoekers geweest, maar men vond hen vroeger uitsluitend in de lagere koopmanskringen; het kwaad rees niet dan tot zekeren trap van de maatschappelijke ladder; tegenwoordig zijn het soliede firma's, mannen uit den aanzienlijken stand en van gewichtige betrekking, die geslepen ronselaars zijn geworden.

En wat is het doel, dat men zich voorstelt met de dikwijls mislukte pogingen om snel rijk te worden? Is het, zooals in vroeger jaren het geval was, het streven om zich een onafhankelijk bestaan te veroveren, een eigen huis te bouwen door eigen kracht, aan zijn kinderen een zeker fortuin na te laten, opdat de strijd van het leven hun minder zwaar zou vallen? Wij weten allen, dat zij, die arbeiden met zulk een gezindheid, zulke uitzonderingen zijn geworden, dat hun bestaan wordt geminacht als dat van wezens van den bekrompen ouden stempel. En toch is het oude hier het hechte en het moreele, want het gaf aan

den arbeid van den man een menschwaardig doel. Wat vindt men daar tegenover? Een opvoering van de weelde tot een peil, waarbij van gemak geen sprake meer kan zijn maar van last, van een weelde waarmee onze huizen niet minder wansmakige pronkstukken worden dan onze lichamen; er is een weelde, die het leven beter, hooger doet genieten, maar er is ook een weelde, die het leven tot een lastig marionettenspel maakt. Er is een weelde, die ons beter doet uitrusten en krachten verzamelen voor nieuwen arbeid, maar er is ook een weelde, die ontzenuwt en verwijft, die den mensch berooft van kracht. Wij verwijten aan de arbeidende klasse haar afkeer van den arbeid, gepaard met zucht naar genot, maar in onze bourgeoisie-huisgezinnen is het ideaal van de vrouw, geen hand uit te steken naar het huiselijk werk en voor speelpop te dienen in de comedie van het leven. Naast die weelde vindt men een toenemende onzedelijkheid, welke van die van vroeger eeuwen zich onderscheidt door de schaamtelooze wijze, waarmee zij optreedt, door het cynisme, waarmee zij burgerrecht eischt.

Welnu, vraagt men naar de oorzaak van de toenemende ontevredenheid onder den minderen stand, de oorzaak van het verlies aan achting en ontzag voor hun meerderen, dan valt de schuld daarvan mede op die bourgeoisie, die noch achting, noch ontzag verdient, die veeleer door haar aapachtig optreden zich belachelijk maakt, indien zij door haar geestelijke, d.i. intellectueele en moreele armoede geen medelijden inboezemt. De gebreken van den minderen stand zijn met verschil van vorm en kleur ook de gebreken van den hoogeren stand, en men kan, indien men wil, zelf nadenken over de vraag, wie hier het treurige voorrecht der oorspronkelijkheid heeft.

Een ziekte ontstaat zelden uit één oorzaak, en ook met de ziekte, welke de sociale quaestie in het aanzijn riep, is dit het geval. In de tweede plaats noemen wij de minder rationeele behandeling, welke op den patiënt veelal wordt toegepast. Pogingen, om het lot van den minderen man te verbeteren, zijn zonder twijfel zeer lofwaardig; men weet echter dat er een soort van philanthropie is, waardoor het kwaad, dat men wil bestrijden of lenigen, erger wordt gemaakt, het onheil vergroot. Hetzelfde dunkt ons ook hier niet zelden het geval te wezen. Er wordt in onzen zonderling bewogen tijd met de zoogenaamde sociale quaestie niet zelden gecoquetteerd en daardoor voedsel gegeven aan het kwaad, zonder twijfel met een goede bedoeling, maar het kwaad is niettemin kwaad.

De sociaal-democraten, commune-mannen, internationalisten stellen de zaak dus voor, dat, wanneer men hun maar eens volmacht gaf om Staat en maatschappij te hervormen, al de ellende als met een tooverslag zou zijn verdwenen, en er op de wereld voortaan volkomen gelijkheid in genietingen zou zijn verkregen; de tegenwoordige inrichting van Staat en maatschappij, beweren zij, is geheel willekeurig gemaakt door hen, welke het voordeel daarvan genieten; waren wij in hun plaats,

zoo spreken zij, wij zouden het beter inrichten en dan zou de groote schaduwzijde van de moderne beschaving, het proletariaat met al zijn aanhang, niet meer bestaan.

Dezelfde beschouwing nu vindt men, wat het beginsel betreft, ongeveer terug bij mannen, die volstrekt niet tot die partij behooren, bij geleerden, die over een rijken schat beschikken van woorden en wetenschappelijke uitdrukkingen om het anders in te kleeden. Zij gaan na, op welke wijze de ongelijkheid in rijkdom in de wereld ontstaan is en meenen, dat door een andere wetgeving de sociale quaestie van haar gevaarlijke zijde wordt ontdaan. Niemand nu zal de bestaande inrichting dezer maatschappij, de wetten, waaronder wij leven, voor volmaakt verklaren: die wetgeving is alle eeuwen door, in de eene eeuw meer, in de andere minder, gewijzigd naar de veranderde behoefte en er kan zonder twijfel ook thans nog veel worden verbeterd; toch kleeft er aan de grondbeschouwing, waarvan men bij genoemde overwegingen uitgaat, een grove fout; men stelt namelijk de wording van onze staatkundige en maatschappelijke inrichting voor als geheel voortgekomen uit willekeur, met de mogelijkheid van wegneming van schier al de gebreken, wanneer men die inrichting op die of die wijze veranderde. De geschiedenis van de wording onzer maatschappij nu leert, dat onze wetten niet het uitvloeisel zijn van een abstract ideaal, dat men zich heeft gevormd, - dat is waar - maar geworden langs den weg van practische ervaring en van innerlijke noodzakelijkheid; de wetten beantwoorden aan de bestaande behoeften; zij wijzen leemten en gebreken aan, maar het zijn schaduwen van het menschelijk wezen zelf en niet van een bepaalden stand; de sociaal-democraten, communemannen, internationalisten zouden haar niet beter gemaakt hebben, indien dit werk aan hun ware opgedragen. Ging men nu Staat en maatschappij inrichten naar de abstracte beginselen, naar op de studeerkamer uitgedachte theorieën, dan zou het gevolg kunnen zijn, dat zulk een Staat en zulk een maatschappij onmogelijk konden bestaan, omdat men niet tevens den aard van het menschelijk wezen kon veranderen. Het dwepen met abstracte theorieën, en de zucht om die toe te passen op de maatschappij, in de meening dat daardoor alle rampen zouden worden genezen, is zelfs een der ziekelijke verschijnselen van onzen tijd; die verschijnselen ontstaan blijkens de geschiedenis juist dan, wanneer men de periode van verval is ingetreden. En welken indruk moet het nu maken, wanneer men overigens verstandelijk zeer ontwikkelde mannen, grijs van het stof van boeken, waaruit zij hun theorieën opstelden, maar nog groen in practische ervaring, met een gezag over de inrichting van Staat en maatschappij en de hervormingen, die moeten worden ingevoerd, hoort spreken, alsof zijzelf de wereld gemaakt hebben? De nieuwe socialistische theorieën gaan veel te hoog, om door het volk begrepen te worden, en wat in woord en schrift daarvan wordt gepredikt, komt voor

den weinig ontwikkelde neder op het denkbeeld, dat de maatschappij heel goed veranderd kan worden en het alleen onwil is van de meergegoede standen, waardoor de ongelijkheid in genietingen voortduurt. Het kwaad wordt nog bedenkelijker, wanneer er met de nieuwe theorieën socialistische instellingjes in het leven worden geroepen, die aan broeikas-ontwikkeling doen denken.

Voegt bij de ontzenuwing en de demoralisatie van den toonaangevenden stand, bij het ziekelijk koesteren van de sociale quaestie, de onverschilligheid van een groot deel der maatschappij ten opzichte van het publieke leven, behalve wanneer het openbare vermakelijkheden geldt, en dan is niets verklaarbaarder dan dat de sociaal-democraten, communemannen en internationalisten ons boven het hoofd groeien, uitvoering gaan geven aan hun revolutionnaire plannen en met de daad verwezenlijken willen, wat zij zoo lang gezongen hebben:

> Und wenn das Proletarierheer
> Mit Schwert und Spiess bewaffnet wär',
> Dann könnt' es jenen stolzen Höhn
> Der Freiheit kühn entgegen gehn!

Het Fransche socialisme kreeg door de onderdrukking van de Parijsche Commune een aderlating, die voor een aantal jaren volstaan kan; wat van de communards niet sneuvelde bij het beleg en de inneming der stad - men begroot hun aantal op 30000 - werd voor de krijgsraden gebracht en gefusilleerd of verbannen naar Nieuw-Caledonië. In Duitschland daarentegen werkten verschillende omstandigheden mede, om onder den naam van sociaal-democratie den socialen kanker te doen ontwikkelen tot een onrustwekkende hoogte. Herhaalde malen kwam de Regeering, die eerst schijnbaar met de sociale beweging onder de arbeiders heeft geheuld om haar tegen de liberale bourgeoisie te gebruiken, - met de waarschuwing, dat er gevaar dreigde en men zich te laat beklagen zou, wanneer niet in tijds maatregelen werden genomen om een eind te maken aan de kunstmatige opruiing van den minderen stand door volksmenners, die in de eerste plaats een bestaan voor zichzelf zochten en vonden; - wanneer men voortging met de handen in den schoot te leggen, om de socialistische theorieën te lachen als dwaasheden, waarmee in de practijk niets was aan te vangen; - wanneer men, als het op het volbrengen van den burgerplicht bij de stembus aankwam, thuis bleef, omdat men over liberale of conservatieve opvatting van enkele vraagstukken het onder elkander niet eens kon worden. Het was tevergeefs; de meerderheid van het Parlement was van oordeel, dat het zoo erg niet was en, als men slechts voortging met aanbeveling van gematigden vooruitgang en stadige ontwikkeling, alles vanzelf terecht zou komen; laissez faire et aller. De ervaring heeft thans doen zien, waartoe dit leidt; de liberale bourgeoisie is opgeschrikt

en gaat met de Regeering hand aan hand, om het veld niet meer vrij te laten aan de sociaal-democraten, en niet meer rustig thuis te blijven om af te wachten, wat er van het onweer groeien zou, maar op te komen en pal te staan voor de handhaving van de maatschappelijke orde en de bestrijding met woord en daad van holle theorieën, die de minder ontwikkelde volksklasse op een dwaalspoor moeten brengen. In Nederland heeft men over 't algemeen blijkbaar nog weinig begrip van de nationale beweging, die door het schot van Hödel en Nobiling is veroorzaakt; ons flegma is te groot om zoo gemakkelijk verstoord te worden, en men vindt in zekere kringen nog altijd, dat de overgeleverde phrasen te goed kleeden in de politiek, om ze af te leggen. Toch, wij zullen wederom hiervan hooren.

Wachten wij ons echter bij behandeling van de sociale quaestie, de schuld uitsluitend te werpen op den minderen stand; waar de stroom uit zijn bedding dreigt te treden, om te vernielen wat hem weerstand biedt en slechts verwoesting achter te laten, is snel en krachtig handelen plicht en moet hij met geweld worden teruggedreven. Maar als één lid der maatschappij ziek is, zijn ook de anderen krank, en dat zijn ook wij, in niet geringe mate; hebben wij de achting en het ontzag verloren bij de mindere volksklasse, wij zullen ons prestige niet herwinnen vóór wij meer achting kunnen hebben voor onszelf. Voor de oplossing van de sociale quaestie behoeven wij niet de wereld rond te gaan, om den steen der wijzen te vinden; neen, die oplossing is dichter bij dan wij meenen: zij ligt in de eerste plaats in het volbrengen van eigen plicht; naarmate ons eigen leven eenvoudiger, krachtiger, zedelijker wordt, zal ook onze omgeving het zijn.

NOORMAN.

16 Juni '78.

Letterkunde.

Een kleine roman?

Krisje de Gier. Een kleine roman door Aart Admiraal. 's Gravenhage, D.A. Thieme 1878.

Een kleine roman. Wat bedoelt de Heer Aart Admiraal met dit toevoegsel? Heeft hij daarbij het oog op den omvang van zijn verhaal, of op den inhoud? Na de lezing zijn wij geneigd tot het laatste te besluiten, en dan het woordje ‘klein’ juist niet in de gunstigste beteekenis op te vatten.

Het kwam ons voor te zijn een zonderling boek, dat we betwijfelen of het wel geheel aan een fijnen smaak zal voldoen.

Een beoordeelaar ‘zal’ - het zijn de eigen woorden van den Heer Admiraal, ergens gebezigd en door ons in gewijzigden zin overgenomen - ‘zijn kritiek toetsen aan goeden smaak en toon en hij zal niet aan mijnheer vragen of 't hem streelt’.

Het verhaal verplaatst ons in Amsterdam. De hoofdpersoon, Krisje de Gier, is een vondeling. Als zoodanig was haar de naam gegeven van Kristina Hoogesluis, omdat zij bij de Hoogesluis was opgeraapt door een vrij bejaard man, De Gier geheeten. De vrouw van De Gier neemt het gevonden meisje met liefde aan, laat het schoolgaan en geeft het een goede opvoeding naar vermogen. Op haar achttiende jaar wordt Krisje kamenier bij de familie Haspelaar, nadat zij van lieverlede bekend was gemaakt met de betrekking, waarin zij tot hare pleegouders stond.

Die pleegouders hadden een eenig kind, een zoon, Pieter genaamd, die voor het onderwijs werd opgeleid.

Toen de oude De Gier en zijn vrouw begonnen te sukkelen, kwam Krisje weder bij haar pleegouders in huis, en dat kon nu gevoeglijk, omdat Pieter als ondermeester buiten Amsterdam geplaatst was en woonde.

Na den dood van den ouden De Gier huwde Pieter, die intusschen in de stad een dergelijke betrekking gekregen had, de schoone maagd Krisje. Pieter maakte bespottelijke dronkenmansverzen en werd zelf

een dronkaard. Eens in niet nuchteren toestand met zijn vrouw gaande, struikelde hij over een op straat liggend pakje, dat bij het ontpakken bleek een kind te zijn. Vondeling n°. 2 in het verhaal. Aan een koordje om des jongskens hals hing een pijpekop. Pieter noemde het daarom Simon Pijpekop.

Pieter had een vriend, Hendrik Verro, een wellustig, laaghartig, geldzuchtig, karakter- en gewetenloos, door en door gemeen mensch, die door een satanische wraakzucht beheerscht werd.

Op zekeren avond komt Pieter de Gier van dronkenschap zwierend thuis met een pakje onder den arm, dat hij in Krisje's schoot lei. Het was weder een vondeling, naar de plaats, een hoekhuis, waar hij gevonden werd, Job Hoekhuis geheeten. Vondeling n°. 3 dus, welk getal later nog, toen Krisje weduwe was geworden en in de Leidsche dwarsstraat, in een klein benedenhuisje, woonde, met een vondeling vermeerderd werd. Allen werden in het huisje geborgen, waarbij later nog een waanzinnige vrouw kwam, die bleek de moeder te zijn van een der jongens-vondelingen.

De wijze, waarop Krisje weduwe wordt, is verschrikkelijk. De dronken Pieter sterft met een dichterlijk uitgesproken levensbedreiging van zijne vrouw.

Behalve Hendrik Verro ontmoeten we nog twee booswichten, die elkander in duivelschen zin niets toegeven. Breur, een gewetenlooze vrek, die alle menschelijk gevoel heeft uitgeschud, en Van der Leiden, die eindelijk het beetje leven, dat hem nog restte, zoo gaarne besteed had als zijn geheel vorig aanzijn, namelijk in boosaardigheid.

Nog een ander boos wezen speelt in dezen roman een den mensch verlagende rol: een vrouw, Leentje Brons, die als een bedorven werktuig zestig jaar lang voor niets anders is gebruikt dan voor gemeenheid.

Onder de zwakke en flauwhartige sujetten treffen we o.a. Eliza Haspelaar aan.

Tegenover die donkere gestalten komt Krisje de Gier als een liefelijke lichtschijn uit. Zij is een waarachtige vrouw, wier geheele leven voor het hoogste beginsel, dat haar bezielde en bestuurde, de liefde, getuigt. De wijsheid, het geduld, de moederlijke en opofferende liefde, waarmede zij de vondelingen, welker verzorging zij even vrijwillig als onbaatzuchtig op zich nam, opvoedt, ruimt haar een eereplaats in onder de edelen van haar geslacht. Haar leven levert het verkwikkend verschijnsel in deze wereld, dat er nog liefde in haar woont, ‘en dat haar vruchten blijven ontluiken en in wasdom toenemen onder de menschen als om ze in bescherming te nemen tegen hun eigen kwalen’.

Onder de afgrijzen- en weerzin-wekkende tafereelen treffen we er ook schoone en hartroerende aan. Krisje de Gier is een model van zedelijkheid en een voorbeeldige opvoedster der vondelingen, door haar als het ware opgeraapt. Zij sluit een wereld van liefde in haar hart. Een liefde, die zij zich tot taak stelt te beoefenen ‘zonder woorden,

zonder ophef, zonder eenig uitzicht op dank en voldoening, maar enkel uit den aandrang van haar diep en heerlijk hart'.

Ook Antje Konstabel, die later blijkt een zuster van Krisje te zijn, ofschoon een gevallene door den ontaarden Verro en moeder van een der vondelingen, in Krisje's huis opgenomen, is een vrouw met een hart, maar te zwak om een edele gestalte voor te stellen.

Wij ontkennen niet, dat er fijne trekken zijn in het ons gegeven verhaal, enkele toetsen, die een meesterhand verraden, maar de toevalligheden en onwaarschijnlijkheden, die erin voorkomen, geven aan het geheel iets fabelachtigs.

Na zulk een hevige spanning, waarin de familie Haspelaar en de verdere aanwezigen verkeerden wegens de schandalen van Verro en de beraadslaging hoe zich daar tegenover te gedragen, komt het spreken over een tooneelstuk, waarvan Eliza Brederode - alias Job Hoekhuis - de maker was, door Hermine Haspelaar, de diep beleedigde vrouw van Verro, en het voorstel door haar gedaan om het stuk na weinige dagen aan het huis van Haspelaar op te voeren, en dat wel om zich 'in deze treurige dagen een weinigje te verkwikken', ons vrij vreemd voor. Nog vreemder, toen Hermine, na al die schrikkelijke scènes, Eliza uitnoodigde, om terstond een stuk ervan voor te dragen.

Of er op de Brouwersgracht te Amsterdam een eenvoudig huis is, waarachter zich een hof bevindt van zulk een uitgebreidheid, dat daarin liefelijke plekjes zijn voor alle jaargetijden, trekkasten op verschillende afstanden, en dat een etensbel dáár noodig is geluid te worden, om de gasten aan tafel te noodigen? - Vergissen we ons, als we het tragisch uiteinde van Hendrik Verro, waarmede het boek eindigt, wat al te geforceerd vinden?

Er zijn bladzijden in het boek in vloeienden en krachtigen stijl geschreven, doch er zijn ook niet weinige, waar wij den stijl stroef en niet altijd duidelijk vonden.

De auteur bedient zich nog al van vreemd saamgekoppelde woorden en niet minder vreemde gezegden en uitdrukkingen. Zoo lezen we blz. 15 van een *verrijmden* staat, waaruit iemand zich opheft; blz. 20: oogen die oude *kattenkernen* hadden; blz. 37: dat's twee *haps;* blz. 38: zijn onderlip begon bedenkelijk te *doen;* blz. 40: zijn nut te *betrachten;* blz. 124: vroegere gierigheid was een *ruimere* richting ingeslagen; blz. 138: zij kon haar eigen *gedachtenvlechten* niet van haar afschudden; blz. 140: bij deze woorden zag zij hem *smalijk* aan; blz. 266: het lieftallig menschje *sabelde* een scheldwoord; blz. 327: ik heb haar *afgestorvenheid* verdiend, terwijl op blz. 370 van het genieten van een *schoone* opvoeding gesproken wordt.

Misschien heeft de auteur dit boek wat te vluchtig geschreven. Dat hij wat goeds, schoons en voortreffelijks kan leveren, bewijzen vele schrifturen van zijn vruchtbare pen.

H.

Een kabinet van welgelijkende portretten.

Mannen van beteekenis in onze dagen. Onder leiding van N.C. Balsem. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink.

'De algemeene geschiedenis is in den grond der zaak de geschiedenis der groote mannen die hier gewerkt hebben. Zij zijn de leidslieden der volkeren geweest; aan alles wat alle menschen samengenomen gedaan en bereikt hebben, gaven zij vorm, ja in den ruimen zin des woords hebben zij het geschapen. Alles wat wij in de wereld tot stand gebracht zien, is eigenlijk het uitwendig resultaat, de practische vervulling en belichaming der ideeën, die leefden in de groote mannen ons gezonden.'

Deze woorden van Thomas Carlyle zouden het thema kunnen vormen van een uitvoerig betoog, dat eene reeks van goed bewerkte levensbeschrijvingen van de sommiteiten onzer dagen op ieder gebied den sleutel in de hand geeft tot de kennis van de nieuwste geschiedenis. Daar wij het evenwel onnoodig achten, iets te betoogen, wat reeds in de algemeene overtuiging van het beschaafde publiek is opgenomen, willen wij de uitspraak van Carlyle eenvoudig tot de onze maken en daarmede onze ingenomenheid te kennen geven met het plan, dat aan bovengenoemde verzameling van biographieën van beroemde tijdgenooten ten grondslag ligt. En ook van de uitvoering van dit plan, van de wijze, waarop de Heer N.C. Balsem en zijne medewerkers de beloften van hun program vervuld hebben, kunnen wij slechts met lof gewagen. Om onze aanbeveling eenigszins te motiveeren, noodigen wij den lezer uit, de beide laatste compleete jaargangen, die van 76 en 77, met ons te doorbladeren. De eerste bevat negen, van veelzijdige kennis en talent getuigende, goed gestileerde Essay's over het leven en de verdiensten van even zoovele beroemde tijdgenooten. De reeks wordt geopend door *Robert Hamerling*, den plastischen en welluidenden Duitsch-Oostenrijkschen zanger, den Vorst der levende Duitsche dichters, in wiens werken idealisme en realisme om den voorrang dingen, die in iedere nieuwe schepping van zijn telkens rijker en krachtiger zich ontplooiend dichterlijk talent een nieuwe poging waagt, om beide richtingen steeds inniger met elkaar te verzoenen en in een hoogere eenheid op te lossen.

Dan volgen de levensbeschrijvingen:

Van *Richard Wagner*, den schepper van het muzikale drama, een genre, over welks levensvatbaarheid nog altijd groot verschil van gevoelen bestaat, een Hamerling in tonen, die menig nieuw gebied in het rijk der toonkunst heeft veroverd, maar in wiens werken

de muziek wel eens de haar van nature gestelde grenzen schijnt te overschrijden.

Van *Frans Deak*, het geweten van Hongarije, zooals zijne dankbare landgenooten hem genoemd hebben, den grooten staatsman en patriot, in wien de Magyaren den man vereeren, die het nieuwe, van feodale kluisters bevrijde Hongarije, na lange en bange worsteling met de despotieke en reactionnaire neigingen der Oostenrijksche staatslieden, op den weg van vreedzame ontwikkeling wist te leiden.

Van *Frederik Kaiser*, den grootsten Nederlandschen sterrekundige onzer dagen, den onvermoeiden en talentvollen waarnemer en berekenaar, die met zeer geringe hulpmiddelen onwaardeerbare diensten aan de wetenschap bewezen en tevens getoond heeft meester te zijn in de moeielijke kunst, om haar te populariseeren.

Van *Hermann Schultze-Delitzsch*, den Duitschen Richard Cobden, die in de schepping der Voorschotbanken en in de bevordering der coöperatieve vereenigingen van allerlei aard een uitstekend organiseerend en propageerend talent heeft aan den dag gelegd.

Van *Heinrich Lang*, den man van schitterend redenaarstalent en edel karakter, den te vroeg gestorvene, wiens web nog lang niet was afgeweven, een der welsprekendste woordvoerders van de nieuwere richting op theologisch gebied, die zoo buitengewoon rijk is aan bezielde en vurige redenaars, groot als kanselredenaar en stichtelijk schrijver, groot en eerbiedwekkend vooral als godsdienstig karakter.

Van Dr. *J.P. Heije*, den warmen vriend van het Nederlandsche volk en der Nederlandsche jeugd, wiens rusteloos werkzame geest op velerlei gebied de sporen van zijn onvermoeide werkzaamheid heeft achtergelaten, wiens gedichten, wiens volks- en kinderliederen bovenal, nog lang in de harten van oud en jong zullen blijven leven en van hunne lippen zullen vloeien.

Van *Ernest Renan*, den genialen schrijver, die met onbetwistbaar talent in zijne talrijke werken, gewijd aan de beschrijving van de geboorte des Christendoms, voor het Katholieke Frankrijk de zuiver-wetenschappelijke, historisch-critische beginselen heeft toegepast, die in Duitschland en Nederland bij het publiek, dat bevoegd is over dergelijke quaestiën mede te spreken, reeds lang het burgerrecht verkregen hadden; den man, die de grootsche resultaten der Duitsche wetenschap in een bevallig Fransch gewaad gehuld en daardoor voor velen toegankelijk gemaakt heeft, voor wie zij vroeger even ontoegankelijk waren als de binnenlanden van Afrika; den op den dwaalweg eener teugellooze speculatie verdoolden wijsgeer tevens, die meermalen, en vooral in zijne onlangs verschenen: ‘Dialogues’, in zijn zelfbehagen als onovertrefbaar stilist, zich alles tegenover zijn publiek meent te mogen veroorloven, wiens phantasie in allen gevalle gebleken is, nu en dan zijn wil en verstand te overheerschen.

Van *Groen van Prinsterer* eindelijk, den uitnemenden Nederlandschen

historicus, publicist en staatsman, den antagonist van Thorbecke en diens evenknie in ridderlijkheid, in klassieke vorming, in rijkdom van wetenschap, in scherpte van blik, in fijnheid en zuiverheid van dictie, in onwrikbare vastheid van beginselen, in onvermoeide toewijding aan de belangen van het vaderland, zooals hij die begreep; den man van het verleden, den Calvinist der *zeventiende* eeuw, den leider der antirevolutionnaire partij ten onzent, die zoo oneindig veel meer voor tijdgenoot en nageslacht had kunnen zijn, indien hij zijne kracht niet al te zeer gezocht had in een volstrekt isolement van alle moderne ideeën en aspiratiën.

Zooals men ziet - het is een uitgezocht, alhoewel zeer gemengd gezelschap, waarin wij in dezen jaargang der ‘Mannen van beteekenis’ worden geïntroduceerd. En de wijze, waarop de wapenroem en de zegeteekenen van bovengemelde ‘ridders van den geest’ ons worden verkondigd, beantwoordt aan de verwachting, die de namen hunner wapenherauten doen ontstaan.

Wie toch zou niet gaarne den Heer A.G. van Hamel over Robert Hamerling willen hooren; den Heer W. de Haan, Musik-director in Darmstadt, over Richard Wagner; den Heer N.C. Balsem over Deak, Schultze-Delitzsch en Groen van Prinsterer, en den Heer Prof. J. de Jong over Frederik Kaiser?

Ook die medewerkers, die, zoover ons bekend is, hunne sporen op letterkundig of wetenschappelijk terrein nog moeten verdienen, de Heeren Emile van Renesse en Ed. Rooze, hebben zich op verdienstelijke wijze van hun taak gekweten.

Van de in deze reeks voorkomende negen gesteendrukte portretten bevielen ons die van Hamerling en Schultze-Delitzsch verreweg minder, dan de overige. Deze twee kwamen ons voor (door afslijting der clichés?) bepaald mislukt te zijn.

In den volgenden jaargang 1877 leverde de redacteur, de Heer Dr. N.C. Balsem, de biographieën van *Prins Gortchakoff*, *Mithad Pacha* en *Dr. P.L.A. Falck;* de Heer H.S. Balsem die van *Friederich Max Müller*, den grooten beoefenaar der vergelijkende taalstudie, en *Theodoor Parker;* de Heer H.F. Waller die van *Eduard von Hartmann;* de Heer P. Feenstra Jr. die van *Thomas Carlyle;* de Heer *Dr.* W.J.A. Huberts die van onzen geoloog en landbouwkundige *Dr. W.C.H. Staring;* een onbekende, die evenwel gerust zijn naam had mogen noemen, daar het door hem geleverde in het Walhalla van beroemde tijdgenooten eene waardige plaats beslaat, de levensschets van *Alfred Tennyson*, Engeland's *poet laureate.*

Ook dit negental biographieën verdient niet minder lof dan het vorige. Bijna alle zijn grondige en veelzijdige studiën over het karakter en de daden van hen, wier levens beschreven worden, waarin hun ontwikkeling, de aard van hun talent, hunne verdiensten, in verband met hunne omgeving en lotgevallen, nauwkeurig ontleed en in het

rechte licht geplaatst worden. Altijd, zooveel dit met de ter beschikking staande bronnen kan worden gedaan, want het spreekt vanzelf, dat aan de kennis der bijzonderheden van de levensgeschiedenis van nog levende of pas overleden tijdgenooten wel eens een en ander hapert. Dit geeft ons gelegenheid eene opmerking te maken, die wij aan de Heeren redacteurs dezer verzameling in overweging geven. De biograaf van Heinrich Lang geeft ons in eene noot de bronnen op, waaruit hij geput heeft. Wij wenschten wel, dat dit goede voorbeeld door de andere Heeren medewerkers wat meer gevolgd ware.

Wat de keuze der personen betreft, wier leven en karakter, wier daden en werken ons in beide jaargangen van ‘Mannen van beteekenis’ geschetst worden, wij kunnen die niet anders dan eene over 't algemeen zeer gelukkige noemen. Ééne uitzondering maken wij voor de biographie van Mithad Pacha, ofschoon zij den Heer Balsem de gelegenheid gaf den toestand van het ongelukkige Turkije, waarop thans aller oogen gevestigd zijn, in het licht te stellen. Het komt ons voor, dat de beteekenis van dezen Turkschen staatsman en van zijn werk nog een weinig problematisch is, en dat zijne levensbeschrijving zonder groot bezwaar nog eenige jaren achterwege had kunnen blijven.

Tot lof van deze beide jaargangen moeten wij overigens nog getuigen, dat de biografen zelden de luidklinkende bazuin der faam aan den mond zetten, of in den hooggestemden en den lezer zoo spoedig vervelenden toon der lofrede vervallen. Zij vermijden zorgvuldig het gebrek, dat zoovele verzamelingen van levens van beroemde mannen ontsiert en heffen geene fanfare aan, waar de zachte klank der herdersfluit of der veldschalmei volstaat, of waar de ernstige bastoon der critiek het recht heeft, zich in het luidruchtige koor der lofredenaars te mengen.

Die unisono hooggestemde toon, dat gedurig zwaaien met het wierookvat, waarin de biografen van beroemde mannen zoo licht vervallen, en die den lezer zoo spoedig verveelt en ontstemt, is hier met zorg vermeden. Zoo wordt b.v. over Mithad Pacha en Gortchakoff, bij alle waardeering van hun verdiensten, toch op geheel anderen toon gesproken dan over Frans Deak, over Schultze-Delitzsch geheel anders dan over Theodoor Parker, over Tennyson dan over Carlyle. Bij alle waardeering van het schoone en goede, waar en bij wien zij het vinden, vergeten de levensbeschrijvers zelden of nooit, de fijne, soms voor het vulgus bijna onmerkbare nuances in acht te nemen tusschen talenten van verschillenden omvang en verschillend gehalte, en vooral de diepe klove, die het talent scheidt van het genie.

Waar een verdienstelijke middelmatigheid als Schultze-Delitzsch of Dr. Falck ten tooneele gevoerd moet worden, of waar de levensloop weinig interessante episodes oplevert, verstaan zij de kunst, de levensschets toch op de eene of andere wijze tot eene leerrijke en boeiende lectuur te maken. Zoo vlecht de Heer Balsem, de redacteur dezer

biographieën, wiens bijdragen niet tot de minste van de collectie behooren, in de biographie van Schultze-Delitzsch eene populaire en beknopte, maar duidelijke uiteenzetting in van de socialistische theorieën van Ferdinand Lassale, en van hetgeen de meeningen der z.g. kathedersocialisten van die der orthodoxe economisten onderscheidt.

In de biographie van Dr. Falck wordt niet slechts, zooals te verwachten was, de ingewikkelde verhouding tusschen Kerk en Staat in Pruisen en het overige Duitschland geëxpliceerd, maar tevens een goed gemotiveerd vonnis geveld, waarin de argumenten vóór en tegen de absolute scheiding van Kerk en Staat, vóór en tegen de theorie van het *laissez faire* en van den Staat, die zich tot den z.g. *Kulturkampf* geroepen acht, uitvoerig en onpartijdig worden geresumeerd.

Hoewel wij het niet in allen deele met het dictum van dit vonnis eens zijn, moeten wij evenwel erkennen, dat het den lezer, door de onpartijdige, heldere uiteenzetting van de feiten en gegevens, in staat stelt een eigen oordeel te vellen. Dit is, dunkt ons, alles, wat men redelijkerwijze van een biograaf van Dr. Falck mocht verwachten.

Het zal wel overbodig zijn hierbij de uitdrukkelijke verzekering te voegen, dat wij zeer ingenomen zijn met plan en wijze van uitvoering der ‘Mannen van beteekenis’. Wij hopen, dat het lezend publiek er evenzoo over zal denken, en dat een ruim debiet den redacteur in staat zal stellen, de zoo flink ter hand genomen zaak nog lang op denzelfden voet voort te zetten. Dan zullen wij de volgende jaargangen met dezelfde warmte kunnen aanbevelen, als de thans besprokene.

Mengelwerk.

Volksvermaken voor Nederland, door P. Hofstede de Groot.

V.
Volksvermaken voor Nederland, die uit toeneming in wetenschappelijke kennis ontspruiten.

Het kan ongerijmd schijnen, als men van het volk spreekt, over wetenschap te handelen. Gewis, geleerdheid kan nooit het deel des volks worden. Maar ik spreek ook niet van geleerdheid. Ik spreek zelfs niet van wetenschap, hoewel die reeds algemeener kan worden dan geleerdheid. Ik noem wetenschappelijke kennis, en deze kan en moet toenemen en neemt ook toe. En alzoo kan en moet zij mede worden eene bron van volksvermaken.

Immers de zucht tot weten is ieder aangeboren. Wij zijn denkende wezens. De naam *mensch*, van den Sanskritischen wortel *man*, denken, afgeleid, beteekent *denker* (gelijk dan ook *mens* in het Latijn *verstand* beteekent) en wijst ons aan, wat ons boven de dieren kenmerkt.

> Das ist's ja, was den Menschen zieret,
> Und dazu ward ihm der Verstand,
> Dass er im innern Herzen spüret,
> Was er erschafft mit seiner Hand(*).

Ontaardt de zucht tot onderzoeken, denken en weten vaak tot ijdele nieuwsgierigheid, deze moet weder tot edele weetgierigheid worden verheven. En zij zou zelfs die ontaarding bij niemand ondergaan, indien er maar voor den begeerigen mensch altijd wat edels te we-

(*) Schiller.

ten viel, zoodat hij, bij gebrek hiervan, niet tot iets ijdels behoefde te vervallen. Schoon wordt deze weetgierigheid beschreven door Cicero(*): 'Zoo sterk eene zucht naar kennis en wetenschap is ons ingeschapen, dat men niet kan twijfelen, of de menschelijke natuur wordt ertoe gedreven, zonder eenig ander voordeel, dan het weten en kennen zelf, daarmede te beoogen. Zie eens, hoe de kinderen zelfs door geen slagen worden afgeschrikt, om de dingen te beschouwen en te doorzoeken; hoe zij, weggejaagd, weder gaan onderzoeken; hoe blijde ze zijn, als zij iets weten; hoe zij begeeren het anderen te vertellen; hoe zij door optochten, spelen en vertooningen worden geboeid, en er eten en drinken voor laten staan. En wat zien wij bij hen, die door verhevene wetenschappen en kunsten worden bekoord? Wagen zij niet gezondheid en bezittingen, om harentwille? Staan zij niet alles gewillig uit, door lust tot kennis en weten overmand? Dulden zij niet alle moeiten en zorgen, om maar het genot te hebben van in wetenschap te vorderen?'

In onze dagen kunnen wij meer dan ooit de bevrediging dezer weetgierigheid dienstbaar maken aan de veredeling der volksuitspanningen. Immers de wetenschappelijke kennis neemt aanmerkelijk toe. Door lagere en middelbare scholen, door dagbladen en tijdschriften, door de vermenging der standen, door de gemakkelijkheid van het reizen, door de volksschriften, zelfs door almanakken als die van het *Nut*, worden de uitkomsten van geleerde nasporingen onder het bereik des volks gebracht. En kennis is een sterkend water, 'twelk, hoe meer gedronken, des te meer verlangen naar nieuwe teugen verwekt. Men kan dus door haar verder te bevredigen bij hen, die hare verkwikking reeds hebben ervaren, den smaak van lage uitspanningen en uitspattingen aftrekken, om dien tot hoogere vermaken op te voeren.

Welke wetenschappelijke kennis vooral tot volksuitspanningen kan dienen, zal ik eerst in eenige bijzonderheden aanwijzen, om daarna de gelegenheden te bespreken, *waarin* die kennis kan worden medegedeeld of bevorderd.

I. Geene kennis is beter te verkrijgen dan die der natuur. Zij is een opengeslagen boek, waarin men den mensch maar moet leeren lezen. Neem eens de natuurkundige aardrijksbeschrijving. Aan de staatkundige heeft het volk niet veel, dan voor zooveel noodig is, om een nieuwspapier te verstaan. De wiskundige gaat, zoodra men de beginselen, als de verhouding der aarde tot zon en maan, om de verduisteringen van beide en de schijngestalten der maan te begrijpen, wil te boven gaan, veel te hoog, om verstaanbaar te zijn voor de groote menigte. Maar voor de natuurkundige aardrijksbeschrijving heeft zij zin en smaak. Hoeveel is te verhalen van onze duinen, over wier stof, ontstaan, ver-

(*) *De Finibus*, V, 18.

schil met die van andere landen, dieren, planten en schoonheid onlangs een leerzaam boekje werd gegeven(*), en over wie Cats reeds zoo aardig zong:

Stuivend duin, onvruchtbaar zand,
Waar geen els in is geplant,
Waar geen kerseboom in groeit,
Waar nooit perzik heeft gebloeid:
Schoon gij geene vruchten draagt,
Toch hebt ge iets, dat mij behaagt.
'k Houd u voor een wonderwerk;
Gij zijt zwak en echter sterk.
Schoon uw stof niet zamenkleeft,
Maar met alle winden zweeft,
Dwingt gij toch den oceaan
Voor uw zwakheid stil te staan.
Daarom, tot een kort besluit,
Rijst er deze leering uit:
Dat ge niet en zijt geplant
Door des menschen hoog verstand,
Niet door kracht, vernuft of kunst,
Maar door Godes eigen gunst.
Hem zij dan een lof en dank
Ons geheele zeestrand lang.

Maar vooral boeit de natuurkundige aardrijksbeschrijving, wanneer men, gelijk Cats reeds eenigszins doet, haar met onzen toestand en met den toestand en de geschiedenis der volken en met handel en godsdienst in verband brengt. Zoo is het zeer duidelijk te maken, wat de groote rivieren voor ons zijn: voor een goed deel de scheppers van ons land, die vriendelijk onze akkers vruchtbaar maken en ons wegen voor den wereldhandel opleveren, doch ook wel door overstrooming en ijsgang de welvaart vernietigen. Gemakkelijk is aan te toonen, welk voordeel wij Nederlanders hebben te danken voor onzen handel, onze nijverheid, onzen landbouw en onze vrijheid aan onze lage ligging bij de zee en de monden van drie groote rivieren, den Rijn, de Maas en de Schelde. In mijne *Natuurbeschouwingen van een Evangeliedienaar*, *Arnhem*, 1858, is eene rede *Over eenige voordeelen*, *welke wij aan de natuurlijke gesteldheid van ons Vaderland te danken hebben.* Ik wijs daarin op een groot getal van natuurlijke, staatkundige en zedelijke voordeelen. - Desgelijks springt het in 't oog, welke voordeelen Zwitserland voor zijne vrijheid heeft in de moeielijk toegankelijke Alpen, en voor zijne fabrieksnijverheid in vele diep neerstortende beken en sterk stroomende rivieren, zoodat eene niets kostende beweegkracht schier overal aanwezig is, en door haar Cavour de werktuigen tot doorboring van den Mont Cénis heeft aan den gang gebracht. De hoogte en de loop der bergketenen, de afhellingen van de merkwaardigste lan-

(*) Dr. T.C. W i n k l e r, *Zand en duinen.* 1865.

den, thans ook door reliefkaarten aanschouwelijk gemaakt, en de richting der rivieren, uit beide ontstaande, is eene aangename stof van onderwijs. Vooral levert Zwitserland gelegenheid tot leerzaam onderhoud. Vandaar krijgt onze Noordzee den machtigen Rijn, krijgt de Zwarte Zee haren Donau, de Adriatische golf haren Po, de Middellandsche Zee haren Rhône. Van den Sint Gotthardt af bruisen zij neer in de dalen, en vlieden voort, en blijven zich eeuwig verloren(*). Dáár blijkt b.v. duidelijk, hoe het komt, dat de rivieren uit de Alpen komende, als de Rijn, altijd water hebben; het vloeit zomer en winter voort uit die hooge bergstreken, waar men in eeuwige ijs- en sneeuwvelden nooit opdrogende schatkameren heeft voor beken en stroomen; terwijl de rivieren, die in Italië uit de veel lagere Apennijnen voortkomen, en bij ons de Maas, die uit de niet zeer verhevene Ardennes haar water moet hebben, des zomers dikwijls vrij droog worden. Ook kan men duidelijk maken, dat eene der voornaamste schoonheden der aarde, die uit watervallen, meiren en stroomen, en uit het verschil van bergen en dalen ontstaat, haren grond heeft alleen in de ongelijke verheffing van de aardkorst, zoodat deze ééne oorzaak eene geheele aaneenschakeling van gevolgen heeft - eene rijke uitkomst door één enkel eenvoudig middel! - Ook van de stroomen in de wereldzee is veel duidelijk te verhalen, b.v. van den evennachtslijnstroom van Afrika naar de golf van Mexico, en van den Golfstroom, die vanhier en bij Noord-Amerika langs naar de Britsche eilanden en Noorwegen loopt. En hoe de winden ontstaan en zich wijzigen, toonde op duidelijke wijze de Heer Winkler Prins in een alom verspreiden almanak aan(†). In het niet buitengewoon groot of aanzienlijk dorp Obergum had de ijverige onderwijzer, onder den naam *Clio-Urania*, een veertiendaagsch gezelschap, waarin hij over geschiedenis en natuurkunde sprak tot groot genoegen en nut voor een aanmerkelijk deel der bevolking. Na hem traden dan sommige leden van dien kring op en droegen gedichten van onze groote mannen voor, soms ook eigen werk. Dit volksvermaak had daar de plaats ingenomen van veel lager genot, waaraan men zich vroeger overgaf.

Evenwel moet bij deze beschouwing de mensch niet worden voorgesteld als de slaaf der aarde, alsof hij, evenals het dier, van stoffelijke invloeden afhankelijk ware. Integendeel, Egypte, Phenicië, Griekenland, Italië zijn nog even gunstig gelegen voor handel en ontwikkeling als vóór vele eeuwen, en staan hierin thans diep beneden vroeger eeuwen; Nederland en Engeland zijn het nu niet meer, dan vóór twee duizend jaar, en hadden toen toch weinig voordeel daarvan. Niet de landen op zichzelve, de volken zijn veranderd en de landen ten deele door hen. De aan de Middellandsche Zee vroeger wonende natiën wisten de hulpmiddelen te gebruiken, die men dáár thans on-

(*) Schiller's *Berglied.* Over Zwitserland's gebergte handelt Van Senden, *Alpenrozen*, bl. 369-384.

(†) Die van het *Nut* van 1864, bl. 25.

gebruikt laat. En de nu in Engeland en Nederland levende volken weten de minder gunstige toestanden, waarin de natuur hen plaatste, beter te bezigen, niet alleen dan hunne voorouders, maar ook dan hunne tijdgenooten aan de Middellandsche Zee de meer gunstige. Zóó leert ook de natuurkundige aardrijksbeschrijving, dat de mensch meer is dan de natuur of de stof.

Voor deze aardrijksbeschrijving levert vele bijdragen A.W. G r ü b e , *Landen, steden en volken.* Veel is hierin voor mededeeling aan het volk geschikt.

Behalve de natuurkundige aardrijksbeschrijving is ook eenige plantkunde hoogst aangenaam voor het volk. Aan de stelselmatige indeelingen der planten, welke de geleerden in dat vak moeten kennen, heeft de groote menigte niets; maar vooral ook nadat de Floralia de kweeking van bloemen tot eene volksliefhebberij veredelen, heeft het volk veel aan practische aanwijzingen, hoe men moet snoeien, enten en oculeeren, om een boom te veredelen en vruchtbaar te maken, en hoe men met rozestekjes en fuchsia's moet handelen, om ze te vermenigvuldigen, en met hortensia's, om ze door den winter te krijgen en veelkleurig te doen worden. Op het Congres van plantkunde en tuinbouw, in April 1865 te Amsterdam gehouden, hebben in de afdeeling tuinbouw bovenal de aandacht getrokken de mededeelingen omtrent de nieuwe wijze van kweeken en snoeien der vruchtboomen. Onder de sprekers, die toen met onverdeelden bijval zijn aangehoord, was vooral de Heer J.J. de Beucker, leeraar in de plantkunde en den tuin- en landbouw te Antwerpen. In België hield deze Heer jaarlijks twee- tot driehonderd zulke voordrachten, die niet weinig hebben bijgedragen tot de meer algemeene en snelle ontwikkeling der kweeking van vruchtboomen in dat land. Later meldden de nieuwsbladen, dat hij te Breda en Haarlem met groote belangstelling bij dergelijke voordrachten door tuinlieden en beminnaars van den tuinbouw werd gehoord en gezien bij zijne praktische aanwijzingen, welke hij vooral bij Haarlem op drie buitens heeft gegeven. Bekend is het, hoe hij bij toeneming wordt gezocht.

Het prachtwerk, *Nederlands plantentuin*, bij Wolters te Groningen in 't licht gekomen, vertoonen en uitleggen zou aan een grooten kring een waar genot verschaffen.

Met de dierkunde is het evenzoo gelegen. Aan stelselmatige indeeling heeft het volk niets; maar veel aan verhalen over de dieren. Van den olifant tot de mijt, van den adelaar tot het microscopische schepseltje wekt alles belangstelling, wanneer men over leefwijze, gewoonten, natuurdrift en de onderlinge overeenstemming van hunne lichaamsdeelen en van de geschiktheid van het land, waarin zij leven, met hun lichaamsgestel weet te vertellen en te vertoonen. Mededeelingen over bijen, mieren en wespen, over de gedaanteverwisselingen van rups in pop en van deze in vlinder wekken, hoeveel daarvan bekend zij, toch telkens weder belangstelling. Harting's stukje over den paal-

worm, getiteld: *Een kleine*, *doch magtige vijand van ons vaderland*, met veel vergroote afbeeldingen(*), Harting's kostelijk werkje, *Bouwkunst der dieren*, V. d. Kolk's Voorlezing *Over de moederliefde der natuur* en talrijke andere stukken in het *Album der natuur*, zijn ervoor ingericht, om aan een groot publiek belangstelling in de dierenwereld in te boezemen en het aangenaam bezig te houden.

Zelfs ook de ontleedkunde van het menschelijk lichaam is eenigszins onder de bevatting van velen te brengen door middel der lichamen van papier mâché, en van kunstoogen en kunstooren, die men uit elkander kan nemen en weder inéén zetten, om aldus van de verwonderlijke samenstelling van ons geheele lichaam en van die twee voorname deelen eenig denkbeeld bij te brengen.

Voor de vordering in wetenschappelijke kennis der natuur, en ook voor die der schoone kunst en der geschiedenis, kunnen vele tijdschriften met platen uitstekende diensten bewijzen, b.v. het *Nederlandsch Museum*, *Stuivers Magazijn*, *De Hollandsche Illustratie*, *De aarde en hare volken.*

Die natuur- en scheikundige proeven weet te doen, en daardoor de verschijnselen van den dampkring, de werking en breking van het licht, den groei der planten en dieren, het maken van glas en porcelein te verklaren, vindt grooten bijval. - De firma Bleeker en Van Druten te Sneek levert vele werken, die de kennis der natuur onder het volk brengen.

II. De kunst is mede een voorwerp van wetenschappelijke kennis, waarin het volk eenigszins kan deelen. Met recht onderscheidt men de nuttige en de schoone kunsten.

De nuttige kunsten zijn die der handwerken en fabrieken. Tentoonstellingen van werktuigen voor den landbouw en van meubelen, waarbij dan ook vaak voortbrengselen van schoone kunsten komen, wekken groote belangstelling. Zij zijn eene der beste zaken van onzen tijd. Zij trokken de aandacht, toen ze in 1825 te Haarlem, in 1830 te Brussel en later veel malen werden gehouden. Nog meer breidden zij zich uit, toen zij van nationale in internationale overgingen, waarvan naar Prins Albert's denkbeeld Londen in 1851 het eerste voorbeeld gaf. Zulke tentoonstellingen op eenige dagen voor weinig geld toegankelijk maken, daarheen flinke arbeiders op lands- of gemeentekosten heenzenden, dáár voor hen de instrumenten te doen werken - is aan mannen des volks een nuttig en aangenaam vermaak verschaffen. Ook in dit opzicht is het Paleis van Volksvlijt in de hoofdstad des lands eene groote schrede vooruit op de baan der ontwikkeling.

Velen vragen alleen, wat nuttig is, en zouden het dus wel bij de handwerken en ambachten willen laten. En dat ware ook zeer goed, indien de schoenmaker geen ander levensdoel had, dan onzen voet met

(*) *Volksalmanak* van het *Nut* 1861, bl. 39.

bekleedsel te voorzien. Dewijl hij nu echter niet alleen een schoenmaker is, maar ook een mensch, dient men er tevens op te letten, wat hij als mensch behoeft en gevoelt te behoeven.

De schoone kunsten bestaan mede voor de laagste klassen. Zij zijn waarlijk geschikt, om het volk te boeien, wanneer men haar eenigszins naar de bevatting der menigte weet uit te leggen. Zóó is het met de bouwkunst, welker gewrochten elk ziet en bijna niemand verstaat, maar toch bij ons iemand eenigszins voor het volk heeft gepoogd te verklaren(*). Vooral de schilder- en beeldhouwkunst en de poëzie (om ook deze hier tot de schoone kunsten te rekenen) leenen zich hiervoor. Dat men daartoe (gelijk ik in Hoofdstuk IV reeds opmerkte) echter in de musea niet alleen catalogussen hebbe, maar op de dagen, voor 't volk bestemd, ook kundige mannen, om het schoone aan te wijzen en te verklaren!

Ook zonder musea kan men wel iets doen. Men neme maar voortbrengselen der schoone kunst, welke aan het volk belangstelling inboezemen en niet boven zijne bevatting zijn verheven. Of meent gij, dat eene volksvoorlezing over Ary Scheffer's *Christus Consolator* en *Remunerator*, waarbij men groote en duidelijke platen van deze schilderijen vertoonde en verklaarde, de aandacht niet zou boeien? Maar zijn deze dichterlijk-zinnebeeldige voorstellingen begrijpelijk te maken, met allegorische stukken gaat dit bezwaarlijk en in mythologische stelt de menigte geen belang. Zij houdt zich aan de hoofdzaken, aan onze kennis van God, van den mensch en van 's menschen betrekking tot God. Wat niet hiermede in verband staat, laat haar over 't geheel onbewogen. Veel kan men doen met groote plaatwerken over de bijbelsche geschiedenis en over die der kerk (b.v. in de *Tafereelen* door G. Portielje en Zoon uitgegeven), of ook over die van een enkel merkwaardig persoon, als de geschiedenis van Luther door Gelzer, met de zinvolle platen van Gustav König. Eene heerlijke hulp voor de schoone kunst en hare geschiedenis geeft ook Lübke, *Grundriss der Kunstgeschichte*, ook onder den naam van *Denkmäler der Kunst* uitgegeven. Ook het *Scheffer-Album*, thans zoo goedkoop verkrijgbaar, kan heerlijke hulp bewijzen. Zoo ook het *Universum* van Payne en dat van Meijer en veel ander plaatwerk; en een schat van schoone photographiën, naar meesterstukken genomen.

Door toelichting uit de wetenschap kan mede de poëzie een veel grooter genot verschaffen aan het volk, dan zonder haar mogelijk is. Uit den ouden Blair, *Lectures on Rhetoric*, is hieromtrent nog veel te leeren. In het *Nederlandsch Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding*, te Groningen bij Scholtens, en later als *Schoolbode* bij Wolters uitgegeven, is menige proeve van gelukkige opheldering van dichtstukken aan te treffen.

(*) C. Vosmaer, *Het huis* in den *Volksalmanak* van het *Nut* 1861, bl, 161.

III. De geschiedenis is bovenal eene rijke, steeds opborrelende bron, waaruit de wetenschappelijke man kan scheppen, om den dorst des volks naar kennis te bevredigen. De Bijbel, Herodotus, Livius, Hooft, Gibbon, Macaulay, Guizot en tallooze andere geschiedboeken vloeien over van bijzonderheden, welke nuttig en aangenaam voor het volk kunnen besproken worden. Uit de *Tafereelen* van de Kerkgeschiedenis bij Portielje uitgegeven, zelfs uit de kleine *Kerkgeschiedenis* van Leipoldt, laat zich veel mededeelen. Wie geen vreemdeling is in de ontdekkingen, op den bodem van het oude Egypte, Ninivé en Babel gedaan, kan velerlei, dat uit den Bijbel eenigszins bekend is, daaruit verder ophelderen. Zoo is reeds gedaan met de geschiedenissen van Jozef en Mozes, die uit Egypte's geschiedenis zijn opgehelderd; zóó met Babel en den Bijbel en met Ninivé en den Bijbel.

Bijzonder wekken levensbeschrijvingen de belangstelling. De mensch heeft behoefte aan het aanschouwelijke, levendige, concrete. Algemeene beschouwingen en overzichten vermoeien; bijzonderheden en sprekende eigenaardigheden boeien. In de verzameling van *Levensbeschrijvingen van eenige voorname*, *meest Nederlandsche mannen en vrouwen*, tien deelen, waarin Simon Stijl veel leverde, is een nog zeer bruikbare, rijke schat. Zoo ook in W i l h e l m B a u r, *Geschichts- und Lebensbilder aus den deutschen Befreiungskriegen* 1813-1815, waarin veel ons niet kan dienen, maar menig schoon stuk ook voor ons volk is aan te treffen.

Geschiedenis, met beeldende kunst vereenigd en door haar opgehelderd, is eigenaardig geschikt voor het volk. Zoo had men op een vlot in de Elbe, bij gelegenheid van het algemeene Duitsche zangersfeest te Dresden in Juli 1865, eene kunstvol nagemaakte voorstelling, waarin men kon rondgaan, van Egyptische tempels en paleizen, door een zekeren Stilak vervaardigd, en vandaar *Stilaceum* genoemd. Zóó ter zelfder plaats in Juli 1863 een panorama van den slag van Leipzig in October 1813, waarover ik reeds sprak. Nog veel schooner is het oudheidkundig Museum te Berlijn, waarin met name Egyptische gedenkteekenen, door Lepsius medegebracht, naar zijne aanwijzing zóó zijn gerangschikt, dat men zich als in Egypte waant te bevinden. Maar boven alles schoon is het Sydenham-paleis bij Londen, waar men zich door kunst- en smaakvolle nabootsing in schier elk merkwaardig land der wereld verplaatst ziet.

Kon men zulk geschiedkundig onderwijs in elk land, in elke groote stad aanbrengen: - welk eene aanwinst!

Ook met poëzie vereenigd kan men de geschiedenis aantrekkelijk maken. Ik sprak reeds van de geschiedkundige tragedies van Shakespeare, Vondel en Schiller; als ook van Tollens' romancen en zijn *Nova-Zembla.* Onze Nederlandsche geschiedenis is uitnemend geschikt, om met poëzie vereenigd te worden behandeld. Hoe is de heerlijke *Duinzang* van D.J. van Lennep te bezigen, om eene schilderij te geven van Holland's ontwikkeling in de middeleeuwen! Hoe geschikt is het dichtstuk van

Onno Zwier van Haren, *De Geuzen*, om den worstelstrijd tegen Spanje te doen zien en gevoelen! Wat valt er te vertellen en uit te leggen bij menig vers van Vondel, b.v. bij deze vier prachtige regelen, aan Frederik Hendrik gericht over zijn strooptocht door Brabant in 1622:

> 't Heugt Brussel nog, hoe 't Hof door vreeze was ontzet,
> Toen 't voor zijn poorten hoorde uw spelende trompet,
> En hoe de Infante zelf(*), ten trans uit van den toren
> Het brieschen van uw hengst ving met bestorven ooren.

Een uitnemend hulpmiddel tot smaakvolle behandeling onzer geschiedenis, met poëzie vereenigd, is een handboekje van Mr. G. Groen van Prinsterer, *Vaderlandsche Zangen*, waarin de hoofdpunten onzer historie in schoone verzen onzer puikdichters worden aangegeven en beschreven. Van de eenzijdige richting des verzamelaars, in zijn *Handboek voor de geschiedenis des vaderlands* zoo sterk uitkomende, is hier geen spoor, dan in twee regels over de Remonstranten, die men kan overslaan. Ofschoon geen geestverwant van den Heer Groen heb ik nu en dan met mijn kinderen een cursus vaderlandsche geschiedenis gehouden, door deze *Zangen* met hen te lezen en voor hen uit te leggen. Ook voor 't volk zijn ze zeer geschikt.

Is de historische roman ook aan te prijzen voor de kennis der historie? Ja en neen. Ja, indien men die van Loosjes, Walter Scott, Manzoni, Van Lennep en dergelijke mannen neemt, die historisch en trouw een tijdvak schilderen, zooals alleen in dien vorm mogelijk is. Neen, indien men Louise Mühlbach en consorten zou willen gebruiken, die historisch volkomen bekende personen niet met nauwgezette kunst volgens de geschiedenis schilderen, maar in stoutmoedige vlugheid en vluchtigheid volgens de invallen hunner verbeelding daarheen werpen. Zulke romans bederven smaak en kennis en beleedigen den waarheidszin.

IV. Nog vindt men een voorwerp van wetenschappelijke kennisneming in de samenleving. Men kan er de aandacht op vestigen, hoe goed en noodig het is, dat er verschillende standen zijn, met hunne eigenaardige bijdragen voor aller heil; dat er onderscheidene volken zijn, ieder met zijn aanleg voor deze of die voortreffelijke taak uitgerust, en dat er zeer veel van elkander verschillende landen zijn, elk met zijne voortbrengselen voor aller nut voorzien. - Men kan erop wijzen, hoe de voornaamste kracht van werkzaamheid, voorspoed en vergenoegdheid niet is gelegen in stand, volk of land, maar in elken mensch zelven, en hoe, in een redelijken zin opgevat, het waarheid is: ‘Der Mann trägt sein Schicksal in eigener Brust.’ Eene uitstekende verzameling van bewijzen hiervoor vindt men in Samuel Smiles, *Help u zelven. Proeven van geestkracht en volharding uit het*

(*) Isabella, gemalin van Albertus.

leven van beroemde mannen, in 1865 te Amsterdam uitgegeven. Om gelezen te worden door den grooten volkshoop is het te beknopt, en gaat het te spoedig van den eenen persoon op den anderen over; maar het is zeer geschikt, om er met ophelderingen uit voor te lezen, ten einde elk zie, wat iemand ook onder de ongunstigste omstandigheden door moed, deugd, geloof en hieruit voortvloeiende geestkracht kan doen.

Zeer aantrekkelijk is ook de uitvoerige voorstelling van Salzmann, *Hoe Ernst Haverveld van een boer een vrijheer werd.* Tijdens de eerste Fransche omwenteling reisde een boer uit Duitschland naar Frankrijk, om dáár vrij te zijn. Een verstandig man kwam, nog voordat hij den vreemden bodem betrad, met hem in een gesprek en toonde hem door voorbeeld en woord, dat ware vrijheid is, zichzelven te beheerschen, dewijl men zijne driften en begeerten meester is. De uitslag was, dat Ernst Haverveld naar zijn dorp terugkeerde en hier een vrij man werd. Leerzaam is ook Zschokke, *Het dorp der goudmakers*, waarin wordt verhaald, hoe een dorp door overleg, zuinigheid, werkzaamheid en deugd van arm rijk wordt, een roman, waarvan Oberlin's († 1826) geschiedenis in de herschepping van het Steendal in de Vogezen de werkelijkheid is. Ook Channing's *Redevoeringen* tot den arbeidersstand gehouden, en vele *Novellen* van Van Koetsveld zijn allergeschiktst, om de samenleving te leeren kennen en aan te wijzen, hoe men door deugd en godsvrucht uit een lagen en gedrukten toestand tot een hooger en vrijer kan geraken.

Om niet meer aan te halen, noem ik nog ten slotte Goeverneur's *Huisvriend*, waarin niet alleen de samenleving, maar ook de natuur en deze en die zaken uit de schoone kunst en de geschiedenis op echt populairen trant worden behandeld.

Van de staatkunde heb ik hier gezwegen. Ik geloof niet, dat ons volk nog in een of twee menschenleeftijden ervoor rijp zal zijn, om, evenals het Engelsche, staatkundige vraagstukken goed te behandelen. Aan de andere zijde der zee heeft men tegenover het ongestadige, woelige, licht verleidelijke volk eene blijvende, vaste, niet licht bewegelijke adels- en geld-aristocratie. Zijn dáár uitspattingen van volksleiders, er zijn ook het evenwicht herstellende en de uitspattingen terechtwijzende krachten. Deze ontbreken bij ons. Bemoeiing met staatkunde leidt bij ons tot dusverre het volk veelal daartoe, dat het, onkundig en bijziende, zich door groote woorden laat vangen en bedriegen, en groote ellende over ons land brengt.

Hoe nu die kennismaking met de natuur, de kunst, de geschiedenis en de samenleving, welke de wetenschap ook aan de lagere standen

kan bieden, tot hen te brengen, is reeds ten deele aangeduid, doch eischt nog enkele aanwijzingen.

Iets kan men doen door geschikte schoolfeesten. Wanneer, gelijk wij reeds vroeger opmerkten, op een vaderlandschen gedenkdag eene openbare les wordt gehouden, waarbij de ouders worden uitgenoodigd, en de onderwijzer dan de geschiedenis, welke gevierd wordt, verhaalt, de kinderen versjes, die erbij passen, laat zingen, voorts hun eenige ververschingen verschaft, is het een pret voor geheel het dorp.

Een allernuttigst en aangenaam schoolfeest wordt in Kampen gevierd. Zóó geschiedde het in de lente van 1876 Vanwege de Vereeniging tot bevordering van geregeld schoolgaan had de jaarlijksche bekroning plaats van leerlingen, die gedurende een of meer jaren de school voor armen en minvermogenden (hoofdonderwijzer de Heer J. Allirol) getrouw hadden bezocht. Onder gepaste en hartelijke toespraken, afgewisseld door twee- en driestemmig gezang en feestelijk onthaal, had, in tegenwoordigheid van een groot aantal leden en belangstellenden, de uitreiking der prijzen plaats. Aan 3 leerlingen, die in 7 achtereenvolgende jaren geen enkelen schooltijd hadden verzuimd, werden, behalve een fraai boekwerk, spaarbankboekjes terhandgesteld met een inschrijving van *f* 30, die zij op hun 19de jaar kunnen ontvangen, terwijl 2 oud-leerlingen, die thans dien leeftijd bereikt hadden, het recht kregen, gemelde som met de daarop verloopen rente te innen. 266 leerlingen, die in het afgeloopen jaar en de vijf voorgaande jaren de school getrouw bezochten, ontvingen boekjes van 50 cent tot *f* 3,50. Aan alle leerlingen werd het uitzicht geopend op een pleiziertochtje per spoor naar den Trijzenberg, bij Hattem, in den aanstaanden zomer. Ten bewijze, dat deze Vereeniging, opgericht door Ds. G.A. van Anrooy, gedurende haar 10-jarig bestaan, waarvan zij mede gedachtenis vierde, veel nut heeft gesticht, strekt, dat vóór de oprichting niet één leerling vrij van schoolverzuim was, terwijl dat aantal nu tot 61 pCt. der schoolgaanden was gestegen.

Veel kan gedaan worden door jongelingsvereenigingen, die eerst zichzelve vormen en dan eenige leiding en aanmoediging vinden bij hooger staanden. Een treffend voorbeeld, hoe onder de ongunstigste omstandigheden zulk eene vereeniging kan tot stand komen, vinden wij in de inleiding van het werk van Samuel Smiles, *Help u zelven.*

Een paar knapen van zeer geringen stand in een stadje van noordelijk Engeland besloten 's winteravonds bij elkaar te komen, om samen wat te lezen en te leeren. De hut, door een van hen bewoond, was de eerste vergaderplaats. Maar 't gezelschap groeide aan en weldra was de ruimte te klein. Gelukkig liep het tegen den zomer, en men vergaderde nu in den tuin bij een houten koepeltje, waarin degenen, die de rol van onderwijzers vervulden, de sommen en lessen voor den avond opgaven. Bij mooi weer kon men de jongens tot laat in den avond als een zwerm bijen aan de deur van het koepeltje vinden; maar somtijds

veegde eene flinke regenbui hunne leien schoon en noodzaakte hen onvoldaan huiswaarts te keeren.

De winter naderde: waar zou nu het gezelschap, dat intusschen nog talrijker was geworden, een onderkomen vinden? Eene gewone kamer was te klein, en men besloot dus naar een ruimer lokaal uit te zien, al zou dit ook bij het geringe weekgeld, dat de meesten verdienden, niet zonder bezwaar zijn. Na eenig zoeken vonden zij een groot, vervallen vertrek, 'twelk tijdelijk voor choleralijders had gediend, en waarvoor men nu geen huurder vinden kon.

De jongelingen lieten zich niet afschrikken, huurden het vertrek, en begonnen er, met eenige banken en een vuren tafel als meubilair, hunne winteroefeningen. Het onderwijs was stellig niet van de beste soort, maar de wil des te beter. Al wisten de meesters niet veel, de leerlingen wisten toch nog minder, en terwijl de een den ander onderwees, leerden allen. In elk geval gaven zij anderen een goed voorbeeld.

Zoo leerden deze jongelieden - en onder hen ook eenige mannen - zichzelven en anderen lezen en schrijven, rekenen en aardrijkskunde, ja, zelfs meetkunde, algebra, de beginselen van scheikunde en van enkele nieuwe talen. Toen de vereeniging ongeveer honderd leden telde, meende men nog verder te kunnen gaan; zij wenschten lezingen van knappe menschen te hooren. Eenigen kwamen Smiles opzoeken en noodigden hem uit, eene lezing te houden, of, zooals zij zich uitdrukten, ‘wat tot hen te komen spreken’. Smiles voldeed er meermalen aan en vertelde vooral gaarne, wat andere mannen hadden gedaan, ten einde hun te toonen, wat ieder hunner in meerder of minder mate voor zichzelven kon doen, waarbij hij altijd trachtte te doen zien, dat hunne toekomst grootendeels van henzelven afhankelijk was, bijzonder van den ernstigen lust, om zichzelven te vormen en zich een weg door de wereld te banen, en bovenal van getrouwe plichtsvervulling, de kroon van een mannelijk karakter.

De jongelieden vervolgden hun weg met onverflauwden ijver, totdat zij als mannen de wijde wereld ingingen, waarin nu niet weinigen hunner, 'tgeen ons niet kan verwonderen, gewichtige posten bekleeden.

Of er ergens in ons land eene jongelingsvereeniging, met zooveel geestkracht bezield, bestaat of heeft bestaan, weet ik niet; wel, dat zij er bestaan kan. Wat aan gindsche zijde der Noordzee mogelijk is, is het ook aan deze. Intusschen, jongelingsvereenigingen en mannenvereenigingen zijn er ook in Nederland (zóó te Groningen de sociëteit van handwerkslieden), die niet alleen vermaak en genot in 't algemeen door elk middel beoogen, maar ook in 't bijzonder wetenschappelijke oefeningen wenschen. Eenige typographische vereenigingen of gezelschappen van werkers en beambten in boekdrukkerijen, gelijk te 's-Hage en Haarlem, schijnen vooral hier geroemd te mogen worden.

Moet men alzoo het volk zelf laten zoeken en werken, ten deele zonder hulp van hooger staanden, gelijk de arbeidersverenigingen zijn,

die te Rochdale het eerst in 1843 zijn ontstaan(*): het is toch ook loffelijk, wanneer men de geringere standen, waar zij niet zooveel doorzicht en veerkracht hebben, daartoe op weg helpt. Dit deed een der laatste Lord Mayors van Londen, Hale, toen hij bij zijn optreden (Nov. 1864) aan eene afschaffingsvereeniging niet alleen de prachtige Guild-Hall (gouden zaal) ter vergadering toestond, maar ook zelf de leiding dier vergadering op zich nam; gelijk hij bij zijn aftreden (Nov. 1865) weder voorzitter was van eene dergelijke vergadering, waarvoor hij nu Mansion House, de plaats zijner terechtzittingen, had afgestaan. Bij beide gelegenheden sprak de waardige man, en menig ander zeer hoog geplaatste, woorden van gezond verstand en warm gevoel over de voornaamste bron der volksellende, den sterken drank. Doch elk kan medewerken, gelijk Mevrouw Wightman toont, die ons door den ijverigen menschenvriend, Adama van Scheltema, is bekend gemaakt. Wat deze vrouw heeft uitgewerkt en nog doet, grenst aan het ongeloofelijke. Het *Willemshuis* te Amsterdam is eene lofwaardige navolging ervan. Ook bestond in de hoofdstad aan het Koningsplein jaren lang de bekende inrichting *voor armen en rijken*, waarvan wijlen de Hoogleeraar De Bosch Kemper de ziel was. Nuttige lectuur van allerlei aard vond er de ambachtsman en vragen kon hij er doen voor hem van belang, waarop hij eene grondige beantwoording erlangde. Voortreffelijk is ook de leesinrichting, welke men te 's-Gravenhage in de Oude Molstraat heeft voor den handwerks- en ambachtsman. Elken dag zijn de lokalen geopend 's avonds van 7 tot 10½ uur. Zij bestaan uit eene conversatiekamer, waarin een aantal nieuwspapieren ter lezing ligt; uit eene leeskamer, waarin eene boekerij is van ruim 2000 deelen en een aantal tijdschriften; uit eene teekenkamer, waarin men eene verzameling vindt van modellen voor hand-, rechtlijnig-, ornament- en bouwkundig teekenen en een aantal plaatwerken. Voorts worden er van October tot Mei, in den regel om de veertien dagen, lezingen of voordrachten, b.v. door de nationale zangschool, gehouden, des avonds te 8½ uur. De leden kunnen ook gratis boeken aan huis lezen. Bij genoegzame deelneming is er verder gelegenheid, om lessen in de Fransche en Engelsche taal te ontvangen, alsmede in het teekenen, het boekhouden, de scheikunde, enz. De Contributie is *f* 0,30 in de maand, *f* 0,80 in de drie maanden, *f* 1,50 in het halve jaar. Elken avond kan men zich voor het lidmaatschap in het lokaal aanmelden. Aan ieder staat één bezoek zonder eenige betaling vrij, behalve op de avonden voor de voorlezingen bestemd. Het bestuur beveelt zich bij meer vermogende stadgenooten aan voor geschenken, vooral in goede boekwerken. In zeer vele plaatsen hebben de afdeelingen der Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen* bibliotheken voor de lagere klassen: mochten zij meer

(*) Daarover is reeds veel geschreven. Bijzonder gelukkig is de titel van een beknopt en doelmatig stukje erover van Dr. J. v a n V l o t e n : *Over arbeidersvereenigingen en vennootschappen van handwerkslui, een lichtpunt in de toekomst der zamenleving*, Deventer 1863.

en meer ook zulke leeszalen erbij kunnen inrichten! Hoeveel zouden reeds deze kunnen doen, om waardige uitspanningen aan het volk te verschaffen, en op hoevele plaatsen zouden zij zich alras uitbreiden in den geest der Haagsche inrichting!

Inderdaad, het lezen kan een volksvermaak worden! In leeszalen niet alleen, ook in huis, waar elk voor zich of een voor allen leest, is het lezen tot een edel vermaak te verheffen. Zelfs op schepen kan dit plaats hebben. 'In de lente van dit jaar', schrijft Emile de Laveleye(*), 'bezocht ik het prachtig fregat der Vereenigde Staten, de Niagara, dat het anker had geworpen in de haven van Antwerpen. Al de matrozen, die niet in dienst waren, hadden een boek, een tijdschrift of een nieuwsblad in de hand. In Europa onderzoekt men bij het verlaten der school of bij het intreden in het leger, of iemand kan lezen, dat is eenige regels ontcijferen; maar deze oppervlakkige kennis is hem den meesten tijd genoegzaam onnut; hij maakt er geen gebruik van. In Amerika is het lezen eene dagelijksche bezigheid, de bron der algemeene welvaart en de wezenlijke voorwaarde van de handhaving der gemeenebestelijke instellingen. De lagere school is er, alle Amerikanen erkennen het, de grondslag van den staat, het cement der Unie.'

Nog iets. Vertellen is eigenlijk het beste voor het volk. Maar bij vertellen is gevaar, dat men plat wordt, en daarmede beleedigt men zijn gehoor; want het is kitteloorig. Altijd eigene opstellen maken is echter niet noodig en voor velen, die veel voor het volk willen doen, onuitvoerlijk. Voorlezen, vooral voorlezen wat anderen schreven, is vaak niet bezield genoeg. In den regel schijnt voor de meeste sprekers best te zijn, eene vrije voordracht van uitstekende voortbrengselen der letterkunde te houden, met die uitlatingen, bijvoegselen, ophelderingen en toepassingen, welke voor het gehoor noodig schijnen(†).

Eindelijk nog dit. Men behoeft niet te vreezen, het volk bij voorlezingen te ontvangen in schoone zalen, die eigenlijk voor de hoogere standen zijn ingericht. Toont men, dat men de geringere klassen genoeg vertrouwt, om haar daar te durven toelaten, waar alles net en sierlijk is, dan zullen zij dit vertrouwen op prijs stellen en niet licht iets bederven of besmetten. Zij zullen het voor eene eer aanzien, welke zij niet willen verbeuren.

(*) *Revue des deux mondes*, 15 Nov. 1865.
(†) Verg. het slot van Hoofdstuk III.

Het land der geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

XV.

't Was aan de poort van Damme dat, nu vier eeuwen geleden, Karel de Stoute de nieuwe Hertogin van Bourgondië kwam afwachten, om, met haar, door de Kruispoort zijn plechtigen intocht te doen. 't Was dáár dat hij haar ontving, omgeven door al de edelen van zijn gebied, en vergezeld door de 'natiën' en de geheele bevolking van Brugge. De omliggende kaaien, de wegen en de bolwerken waren als bedekt met officieren, palfreniers, deurwachters, kamerdienaren, portiers, minstreelen en fouriers, die te zaam de hofhouding van den Prins uitmaakten. De met kostbare stoffen versierde vensters waren bezet met prachtig uitgedoste lieden. Van alle zijden weerklonken de vivats, de vreugdekreten en de levendigste bijvalsbetuigingen. De weg, dien de stoet te volgen had, was met bloemen bestrooid. In de verte schitterden de banieren der gilden en glinsterden de wapenrustingen der krijgslieden. De voorzijde der huizen verdween onder de sierlijke bekleedsels en schilderwerken, onder het loof en de bloemfestoenen, die in hunne arabesken de blanke en blozende gezichtjes der om hare schoonheid beroemde vrouwen en meisjes van Brugge omlijstten.

Het is ook door de poort van Damme, dat *wij* de stad Brugge binnen treden. De poort van Damme! een wel zeer aanmatigende naam voor het oogenblik, want, moge de plek waar zij stond nog zoo heeten, het gebouw is verdwenen. Geen torens, geen kanteelen en geene poortdeuren meer; alles is als door tooverslag verdwenen, en de groote menigte van weleer heeft zich zóóver verwijderd, dat men haar niet meer ziet of hoort; de rustigste kalmte is die ontzaglijke levendigheid opgevolgd, de grootste stilte heeft het gewoel en gedruisch vervangen. Overal om ons heen is de stad eenzaam en verlaten. Groote kaaien, bezet met bouwvallige huizen, begrenzen een groot kanaal, en deze waterweg, vroeger overdekt met vaartuigen, doch thans ledig en verlaten, draagt op zijnen spiegel slechts twee groote, statige zwanen, die met hunne onbevlekte borst het stille water klieven of hunnen trotschen nek erover heenbuigen.

Ter rechter zijde heeft men den toegang tot eenige straten, in welker eenzame diepte het oog zich verliest, ter linker zijde verheft zich een

grijsachtige muur, ontwaart men eene kerk, een gesticht en het bisschoppelijk seminarie; maar, hetzij aan den eenen of aan den anderen kant, zoowel ter rechter als ter linker zijde, is niets dan verlatenheid en stilte, eene stilte, die nog te sterker uitkomt door enkele geluiden in de verte, of door de verwijderde klanken van het gemeente-klokkespel, dat zijne eentonige melodieën in het luchtruim doet zweven en van de klokken, welke met somber geluid het uur van den dag aangeven. Dan zwijgt weder alles, en gedurende een kwartier uurs kan men zich het denkbeeld vormen van in eene betooverde wereld, op het gebied der schoone slaapster in het bosch, of eerder nog, in een reusachtigen begijnenhof verdoold te zijn.

Ook de blauwe hemel komt u als ledig voor, en de heldere, schitterende zon met haar vroolijk schijnsel maakt deze eenzaamheid nog indrukwekkender; de groote, zwarte schaduwen, die zij op het gloeiende plaveisel werpt, zijn zoo scherp en zuiver, dat men ze als onbewegelijk zou beschouwen; zelfs de tijd schijnt in zijn loop gestremd.

Dit is de indruk, welke iedereen overweldigt, die Brugge door de poort van Damme binnenkomt, en deze gewaarwording wordt ook verderop door niets weggenomen of verminderd. De kleine straten, die zich in dit deel van de stad uitstrekken, zijn niet veel levendiger; de deuren zijn er gesloten, de vensters dicht en tevergeefs ziet men er om naar de bewoners. Geene praatzieke vrouwen, die met levendig gebaar en sterke stem de geheimen van haren buurman mededeelen; geene luidruchtige, spelende, loopende, zingende of schreeuwende kinderen; slechts nu en dan merkt men eene kat op, die met bedaarden tred de straat oversteekt, of ziet men eene kantwerkster, welke zich met haren arbeid aan den ingang harer woning heeft nedergezet. Weleer was deze buurt het woelige, drukke kwartier der lakenvollers en wevers; toen waren deze straten ternauwernood ruim genoeg voor het verkeer, en tegenwoordig worden ze zóó weinig begaan, dat de arme kantwerksters somtijds in het midden van de straat plaats nemen. Zonder vrees voor voetgangers, ruiters of rijtuigen, zijn ze daar zwijgend en vreedzaam nedergehurkt. Over haar kantkussen gebogen, hoofd en gestalte in onbewegelijke houding, brengen zij de lange uren van hare droevige dagen in onverpoosden arbeid door, en ziet men haar steeds in koortsige gejaagdheid met de vingertoppen de draden, die op verschillende klossen gewonden zijn, om de spelden slaan. Geene van deze meisjes beweegt zich bij uwe nadering, niet eene van haar, die het hoofd opheft of de oogen naar u heen wendt. Zelfs op korten afstand zoude men haar inderdaad nog voor beelden aanzien.

Na de genoemde straten doorwandeld te hebben, komt men aan de grachten, kleine grachten trouwens, slechts aan eenen kant bekaaid en overspannen met bruggen, die naar weerszijden sterk glooien en welke, verweerd, beschadigd, afgesleten door de jaren en verteerd door de zon als ze zijn, hare eigenaardige levendige kleuren in het

heldere water afspiegelen. Op deze bruggen ziet men meestal een of twee stokstijf zittende, men zoude zeggen ongevoelige bedelaars, wier verschoten kleederen de roode tint van den baksteen hebben aangenomen, en die in hunne stoïcijnsche onbewegelijkheid met de hoeksteenen, waarop ze gezeten zijn, een geheel schijnen te vormen. Men zoude inderdaad meenen wel duizend mijlen van Vlaanderen verwijderd te zijn, men zou denken zich in een land van rampspoed en ellende op te houden, in eenige Italiaansche stad, of eerder nog op Sicilië of in het Oosten. In sommige gedeelten van Brugge, op de Spaansche kade bijvoorbeeld, zoude men bijna erop zweren zich in Venetië te bevinden. Enkele van die straatjes, welke wij zooeven zijn doorgegaan, herinneren aan Syracuse en als men, de kade afgaande, voorbij St.-Anne komt, als men vandaar de roode, warm gekleurde steenmassa der kerk beschouwt, beheerscht door haren slanken klokketoren en door dien zonderlingen toren van *Jeruzalem*, waarboven een bal uitsteekt en die versierd is met eene *logetta*, dan denkt men onwillekeurig in eenig verborgen hoekje van Murano of Piza te zijn en het kleine plein, dat het oude heiligdom omgeeft, neemt het voorkomen aan van een *Campo Santo.*

Langzamerhand gewent de geest zich echter aan die zonderlinge omgeving. Men begint eene soort van genoegen erin te vinden, om te midden van die eenzaamheid rond te dolen. Men gevoelt eene zekere bittere, grievende voldoening bij het doorloopen van die zwijgende bouwvallen. Het is alsof men zijn aanzijn meer geniet, of het hart sterker klopt, of het bloed sneller door de aderen vloeit in deze stad, waar het leven zich schijnt vertraagd te hebben. Men gaat langzaam en toch zoude men geneigd zijn den pas te verhaasten, om hard te gaan loopen. Men laat zich beheerschen door zachte droefgeestigheid, maar men is overtuigd dat men vroolijk zou kunnen zijn, ja, dat men het stellig worden zal, en door de tegenstelling schijnt het inwendige leven nieuwe kracht te erlangen. Overigens doet er zich elk oogenblik iets voor, dat de oogen aantrekt en den geest in verrukking brengt. De heerlijkste gezichtspunten volgen elkander op, merkwaardige gebouwen, opschriften of beeldhouwwerken bekoren den blik en leiden den geest tot vroegere eeuwen terug. Hier ziet men een ouden muur, geheel versierd met steenen festoenen, ginds het oude hotel van een patriciër uit het groote tijdperk, sierlijk en rijzig, ondanks zijne fiere houding en zijn krijgshaftig voorkomen; een weinig verder bevindt zich een klein bas-relief, van verbazingwekkende fijnheid, welks drielobbige rand in een ouden muur van gebakken steen is ingevat; verderop weer ziet men een *steen* van streng en norsch voorkomen, voorzien van groote, met ijzer beslagen deuren en getraliede lichtopeningen; zeker de deftige woonzetel van een der vroegere Bourgondische heeren, die er geenszins op gesteld was, ten zijnen koste de noodlottige ongebondenheden der ‘Brugsche Vesper’ zich te zien herhalen. Nu vertoont zich eene kerk in strengen stijl aan het oog, dan een fraaie, hooge toren, verder een

Gothisch voorportaal en zóó, terwijl men den blik van de eene merkwaardigheid naar de andere laat dwalen, en de eene oude herinnering na de andere zich als het ware aan den geest opdringt, vergeet men het tegenwoordige, merkt men de thans heerschende stilte en verlatenheid niet meer op en de door geene banden meer weerhouden verbeelding doolt met genot in de onzekere oudheid rond.

Zóó bevinden er zich te Brugge tal van aanbiddelijk schoone plekjes, die door den vluchtigen toerist niet gekend zijn, maar waar men zou wenschen, op den elleboog gesteund en met dwalenden blik, uren lang in aandachtige beschouwing verzonken te mogen blijven. Zie, nog zonder de gracht te verlaten welke wij zooeven langs gingen, komt men aan een onregelmatig plein van zeer verouderd voorkomen, dat eene ware verlustiging voor de oogen is. Sla den blik op dat groote hoekhuis met zijn wankelend voorportaal, op het statige front van dat groote hotel met dubbelen stoep, met zijn vensters in kruiskozijnen, zijn versierden, door de jaren gebruinden gevel, zijne puntige daken, zijne ojieven en het Gothisch bloemwerk, dat zich langs de muren uitstrekt; dat alles vormt een wonderschoon geheel en toch heeft deze voorstelling slechts weinig te beduiden, want dat groote, deftige gebouw, 'twelk zich dáár aan ons oog vertoont, draagt den naam van ‘Academie’, en reeds bij dien naam alleen verdwijnen al de opgenoemde merkwaardigheden, om plaats te maken voor eene bewonderenswaardig schoone vertooning, eene aaneenschakeling van overheerlijke, grootsche werken, geteekend door kunstenaars van grooten naam.

De school van Brugge! deze is de gedachte, die ons onmiddellijk voor den geest komt. Die boven allen vermaarde, machtige, vruchtbare school, welke hare hoogste belichaming heeft in de gebroeders Van Eick, en hare volmaaktste en liefelijkste verpersoonlijking in Memling. Welke schoonere paarl kan eene stad aan hare gemeentekroon begeeren? Wat kan men meer wenschen dan een dergelijken roem, die de eeuwen trotseert, zonder iets te verliezen van zijne grootheid, van zijne kracht of van zijne oorspronkelijkheid?

Hier, zeer in de nabijheid, heeft Memling geleefd en op geen honderd pas afstands van de plek, waar wij ons bevinden, verrijst zijn standbeeld. Wij willen dan thans ook alleen van hem spreken, want Brugge is *zijne* stad, zijne stad bij uitnemendheid, de plaats waar hij de meestè zijner kunstwerken schiep, de gemeente welke in het bezit is gebleven van zijne schoonste schilderijen. Memling behoort Brugge toe, gelijk de gebroeders Van Eick aan Gent behooren, en Rubens het eigendom is van Antwerpen en zulks omdat zijn werk de verheven uitdrukking is van de maatschappij, waarin hij leefde. Zie toch eens, welk eene innige overeenkomst bestaat er tusschen Jan van Eick en hem. Hun talent staat gelijk, hunne opleiding schijnt eenerlei te zijn geweest, hun trant verschilt in niets. Beiden hebben dezelfde weekheid van penseel, dezelfde soberheid. Hunne werken zijn even fijn, even zorg-

vuldig behandeld, even keurig van uitvoering. Beiden hebben ze denzelfden vluggen, netten toets, hetzelfde voorstellingsvermogen; zij dingen om den prijs met de goudsmeden en emailleurs van hunnen tijd, en het is door de pracht der uitvoering, dat zij de schoonheid van de stof als teruggeven. Beiden leggen in de schepping hunner werken een gelijke mate van natuurgetrouwheid en vromen zin, van nauwgezette waarneming en verzinnelijking. Zij brengen in hunne schilderijen hetzelfde licht en bruin. Inrichting, stijl en vorm dragen, zonder bij beiden volkomen gelijk te zijn, toch zoozeer hetzelfde karakter, dat men hen als tot denzelfden tijd behoorende zou willen beschouwen en toch, ondanks dat alles, is hun talent als door eene breede kloof gescheiden.

Jan van Eick is veel grootscher, breeder van opvatting, zijn werk kenmerkt meer den meester en is tevens krachtvoller; zijne menschelijke figuren hebben een ruw, streng, kloek voorkomen, dat op bewonderenswaardige wijze de heldhaftige overleveringen van de oude Vlaamsche gemeenten uitdrukt. Men proeft uit deze een groote degelijkheid, eene niet te onderdrukken geestkracht, welke op waarschijnlijk onbewuste, maar niettemin bewonderenswaardige wijze de verpersoonlijking is van die oude Gentsche maatschappij, welke zich verzette tegen den minsten dwang en die altijd tot oproerigheid geneigd was.

De schilderijen van Memling hebben eene fijnere, meer gevoelige en bewogen uitdrukking. In het werk van dien schilder ligt iets meer teeders en menschelijks. Als (waarschijnlijk even zoo onbewust) vertolker der Brugsche maatschappij van zijn tijd, drukt hij er de sierlijkheid en de bevalligheid van uit; hij vertegenwoordigt dat onderscheidend kenmerk, 'twelk de eigenschap was van het hof van Bourgondië. Al zijne maagden, al zijne heilige vrouwen zijn prinsessen en wel van het edelste bloed, van de fijnste beschaving, opgebracht buiten den invloed van open lucht of zonneschijn. Hare huid is als ivoor, als met een satijnen waas overdekt, hare gelaatskleur blank als de leliën, vermengd met het liefelijkst rood der rozen. In welken rijken tooi hij haar ook afbeeldt, haar voorkomen heeft toch niets gewrongens, niets gemaakts. Ook in hare schoonste kleedij behouden zij de meest natuurlijke houding. Ongeacht de massieve en wichtige gouden sieraden, waarmede zij als overdekt zijn, blijft haar lichaam lenig en zijn hare bewegingen bevallig. Hare lange, blanke handen, hare dunne, spits toeloopende vingers hebben den arbeid nimmer gekend, hare gewelfde voorhoofden, zonder plooi of rimpel, schijnen onbewust van de bekommernissen en zorgen dezer wereld.

Het is evenwel niet in de Academie, dat men Memling moet trachten te bestudeeren. Zijn heilige Christoffel, een werk van groot gewicht, doch zonder uitdrukking en hiëratisch, leert ons niets. Het is in het St.-Jansgesticht dat wij hem moeten zoeken, dáár vindt men hem in zijne grootste kracht en op zijn eigen terrein. Hij is dáár, wat men noemt tehuis; hij is er zoozeer op zijn gemak, dat uit die volmaakte

overeenkomst tusschen het werk en de omgeving ervan, tusschen het gesticht en de schilderijen, die het opluisteren, eene legende ontstaan is, die de eeuwen verduurd heeft, doch die wij, indien we de moderne critiek mogen gelooven, toch moeten verwerpen.

Deze legende deelt ons mede, dat, na den veldslag bij Nancy, op zekeren kouden winternacht een jeugdig krijgsman, die gewond was, aan de poort van dit heilig verblijf kwam kloppen en er huisvesting en verpleging verzocht. Hij was in de betrekking van schilder persoonlijk verbonden geweest aan Karel den Stoute. Na den dood van zijn meester had men hem echter ruw bejegend en weggejaagd. Half stervende van uitgeputheid en honger, was hij hier om lafenis en rust komen smeeken. Men verzorgde hem, met het gelukkig gevolg dat hij herstelde en, door dankbaarheid gedrongen, maakte hij toen een aanvang met die verrukkelijk schoone schilderwerken, welke de vergoeding zouden zijn voor de genoten gastvrijheid, maar die ook tevens zijn naam onsterfelijk zouden maken.

De legende is allerliefst - wij willen haar behouden, en in deze de zaken maar liever niet zoo diep onderzoeken. En wat ook doet het ertoe, of Memling die ongelukkige man, die schilder uit de legende geweest is, of, gelijk algemeen beweerd wordt, een gezeten burger van Brugge, die goed en gemakkelijk leven kon en ook eigen huizen bezat? In het St.-Jansgesticht doen zijne werken hem ons kennen. Wij willen hem in zijn ‘te huis’ laten - hem niet vandaar verjagen.

Om tot hem te komen moeten wij het oude kerkhof van de Lieve-Vrouwekerk oversteken, aan de oude, verweerde, sombere poort kloppen en eene geheele reeks van vochtige binnenhoven en plaatsen volgen, die beschut worden door vestingmuren en van de straat gescheiden zijn door eene opvolging van kleine deuren. Dat alles is oud, beschadigd, verweerd, somber en akelig, evenals of alle rampen, die zich ook hier hebben voorgedaan, haren indruk op de dikke muren hebben achtergelaten. Na het doortrekken van al die hoven komen wij aan een oude, verlaten kapel, die in de vorige eeuw is omgeschapen in een museum van gewijde schilderijen. Dáár is het heiligdom, 'twelk wij zoeken.

In dit verheven toevluchtsoord is Memling vertegenwoordigd door vijf schilderijen; dit getal is grooter dan er zich in eenig ander oord van hem bevindt, en onder deze penseelvruchten rekent men het schoonste en ook het meest vermaarde zijner werken; het meest vermaarde is de *reliquieënkast van de heilige Ursula*, het schoonste, naar *mijne* meening, het trypticon van de *Geboorte.*

De drie andere schilderijen zijn: twee bewonderenswaardig fraai bewerkte portretten, doch waarvan wij de zorg der beschrijving aan anderen zullen overlaten, en: *het huwelijk van de heilige Catharina*, een waar meesterwerk, klaar, verheven, waarin het heilige met het wereldsche gelijken tred houdt en dat ook prachtig van ordonnantie is,

doch waarin, naar het *mij* voorkomt, juist door deze groote eigenschappen het karakter van Memling's talent veel minder sterk spreekt.

De *Geboorte* daarentegen is, in een harer afdeelingen ten minste, het teederste, het treffendste, het verrukkelijkste wat in dezen trant ooit gewrocht werd. De schilder heeft daarin de groote gave van zijn scheppingsvermogen tot in de kleinste bijzonderheden doen uitblinken. Het middelpaneel van het trypticon is eene voorstelling van *de aanbidding der Wijzen;* op het paneel ter linkerzijde ziet men *Jezus door zijne moeder en door de engelen aangebeden* en op dat ter rechterzijde de *aanbieding van het kind Jezus in den tempel;* in deze trilogie is de moderne kunst in haar geheelen omvang vervat.

Aan alle voortreffelijke eigenschappen, die wij in zijne andere werken ontmoeten, aan zijn tegelijkertijd krachtig, frisch en zuiver koloriet, aan zijn wel doordacht weergeven van de vormen, dat door de kracht en den eenvoud die eruit spreekt verbaast, paart Memling hier nog eene nieuwe voortreffelijkheid: de ordonnantie. Het kerksche straalt hier nog een weinig door, maar hij is reeds geheel pittoresk. Elke houding, elke blik, elke uitdrukking, elke aandoening houdt op zelfstandig te zijn en is ondergeschikt aan het denkbeeld, dat de schilderij moet uitdrukken. Al de figuren, gerangschikt, gesteld, gedrapeerd in passenden zin, in behoorlijke evenredigheid, zijn onderling verbonden door eene volstrekte afhankelijkheid van de overige deelen der voorstelling. En deze afhankelijkheid, deze ondergeschiktheid van de personen, van hunne houdingen en gebaren, van hunne kleederen en van de versieringen, die zij dragen, evenals van het licht dat hen beschijnt, aan de uitdrukking van het hoofddenkbeeld in het werk, is als de dageraad van eene nieuwe kunst, welke tot nog toe onbekend was, doch die de wereld zal gaan veroveren.

En merk hierbij op, dat dat alles zóó natuurlijk, zóó eenvoudig, zóó los is, dat het bij niemand opkomt zich erover te verbazen. In dat geboren worden eener nieuwe kunstschepping merkt men niet de minste krachtsinspanning op; die belangrijke ommekeer heeft plaats, zonder dat men zich een begrip maakt van den weg, die daartoe is moeten worden afgelegd. Het geheel is zóó volmaakt, dat niemand erover zou denken, of het ook anders mocht hebben kunnen zijn. De kleine Jezus vooral is bewonderenswaardig, verbazingwekkend door de fijne uitvoering, bekoorlijk door zijne schalksche, kinderlijke aanvalligheid. De kleine oogen hebben eene glimlachende uitdrukking, zijn mondje is half geopend, doch heeft niets goddelijks of iets wat hem van eenig ander beminnelijk kind van zijn leeftijd onderscheidt. Zijne kleine gebaren zijn lieftallig, welwillend en guitig. En de Moedermaagd, - zij is onvergelijkelijk in hare overpeinzing en kalmte. Hare innerlijke vreugde doet haar hart sneller kloppen, doch zij houdt die gelukkige aandoening geheel in zich besloten. De verbazende gebeurtenis treft en ontroert haar, maar bevreemdt haar volstrekt niet.

Welke moeder verbaast zich erover, dat men haar zoon aanbidt! En deze vrouw is zich bewust wie het kleine wezen is, dat zij op den schoot houdt; hare eenvoudige, ongekunstelde schoonheid ademt dan ook eene goddelijke kalmte.

Van de andere figuren zal ik niet spreken, zij zijn in elk opzicht volmaakt. De figuur van den negerkoning is vooral bewonderenswaardig van teekening en geschilderd met eene kunde, waardigheid, verhevenheid en statigheid, die den grooten meester kenmerkt.

Het paneel ter linkerzijde bevalt mij het minste. De verzinlijking en de wezenlijkheid komen hier te zeer in botsing, om niet eene minder gunstige uitwerking te maken. Die bouwvallige schuur, in alle onderdeelen haarfijn weergegeven, het talrijke bijwerk, die grijsaard met zijne kaars, dat alles is strijdig met die kleine neergehurkte engelen, welke aan eenig missaal ontroofd, aan eenig gebedenboek ontnomen schijnen te zijn, maar de uitdrukking in het voorkomen der Maagd is edel, roerend en teeder en het kleine kind is bepaald overheerlijk schoon.

In het paneel ter rechterzijde vereenigt zich daarentegen alles, wat kan bijdragen tot de vorming van een der meest bewonderenswaardige schilderwerken, die de moderne kunst heeft voortgebracht. Die drie personen in dat groote kerkgebouw, welke het goddelijke kind vasthouden en het aanstaren met eene eerbiedige teederheid, die bij de beide vrouwen nog vermengd is met trots, zijn in elk opzicht voortreffelijk geslaagd en men zoude geneigd zijn zichzelf af te vragen, of de schilderkunst niet kort na hare herleving in Vlaanderen hier haar laatste woord gesproken heeft.

De reliquieënkast van de heilige Ursula is, gelijk ik reeds zeide, het meest vermaarde van Memling's werken, naar mijn oordeel is het echter niet het volmaaktste; ik stel de beide slagen van het trypticon, waarover ik zooeven sprak, bepaald boven dit schilderwerk. Hier toch vinden wij niet die kracht, die breedheid van opvatting, die juiste verdeeling van licht en schaduw, welke de genoemde paneelen tot onovertreffelijke schilderijen maken. De schilderstukken van de reliquieënkast zijn echte, vindingrijke, allerbekoorlijkste miniaturen in olieverf, doch het zijn ook slechts miniaturen. Wij willen daarom den schilder niet te haastig veroordeelen. Wat wij geneigd zouden zijn hem als een fout toe te rekenen, is misschien nog wel eene goede eigenschap te meer, die wij in hem te erkennen hebben. Een gebouw te versieren of eene schilderij te maken, is toch waarlijk niet hetzelfde. In het eerstgenoemde geval moet het schilderwerk zijn karakter van versiering behouden. Het mag niet dermate door fijne bewerking uitmunten, dat de deelen van het gebouw, die erdoor versierd worden, op zichzelf verdwijnen en schijnbaar niet meer bestaan. Misschien heeft Memling, juist door in zijne tafereelen dat sterke, gelijkmatige licht, die zuiverheid van omtrekken, die strakheid en koelheid van uitvoering

te brengen, het karakter van zijn werk willen kenmerken, en daarmede tevens doen uitkomen, dat het slechts eene versiering is.

Overigens is deze reeks van tafereelen verrukkelijk schoon. Ze zijn, elk op zichzelf staande, hoogst belangwekkend en door het verband, waarin het eene tot het andere staat, vormen ze te zamen een liefelijk geheel. De figuren zijn sierlijk en bevallig, de landschappen, de bouwwerken en die duizend ondergeschikte voorwerpen, welke wij later ‘stilleven’ genoemd hebben, zijn met groote waarheid teruggegeven. De kleine personages zijn er uitstekend in hunne rol en op hunne plaats. Alle kleine aangezichten, en deze zijn zéér talrijk, wekken onze belangstelling door hunne ongekunstelde uitdrukking en door hunnen aantrekkelijken eenvoud. Alle staan ze in verband met het tafereel, dat zich voor ons oog ontrolt; men gevoelt het, dat zij aan de handeling deel nemen, en elk van deze tafereelen wemelt van gelukkig werkende bijzaken, alle naar de natuur genomen, met groote zorg bestudeerd en op keurige wijze geschetst. Zoo ziet men bijvoorbeeld daar, waar de heilige Ursula te Keulen ontscheept, eene harer vrouwen hare hand grijpen, beangst als zij is, dat de heilige vrouw mocht uitglijden, en eene andere vrouw, die door eene handbeweging, zóó waar voorgesteld dat men het in werkelijkheid meent te zien, den mantel van Ursula opneemt, uit vrees dat deze aan den rand van het schip zal haken.

Niets kan den indruk teruggeven van godzalige genegenheid, die het voorkomen uitdrukt van de prelaten, die de heilige te Rome ontvangen. Men bemerkt, dat deze gebeurtenis in hunne oogen een zeer belangrijk feit is. Verder, dáár waar de onverwachte wending in den afloop der gebeurtenissen ontstaat, ziet men de gevoelens van geloof, vreugde en hoop plaats maken voor eene vreeselijke ontsteltenis, die met eene ongeloofelijke kracht is uitgedrukt, en waaraan nog meer waarheid wordt bijgezet door tal van kleine bijzonderheden, die op het feit betrekking hebben. Die boogschutter onder anderen, die één oog sluit om beter te mikken en met het andere in de vrome kudde een slachtoffer zoekt, dat zijn pijl waardig zou zijn; dat verschrikte meisje, 'twelk zich het gelaat met de handen bedekt, doch, door eene om zoo te zeggen onverwinnelijke nieuwsgierigheid gedreven, van ter zijde een blik slaat op het bloedige tooneel, en dat andere meisje, 'twelk bij den eersten aanval tracht zich achter eene van hare gezellinnen in veiligheid te stellen; de uitdrukking van al die trekken is aangrijpend van waarheid en fijne opmerking. Voeg hieraan nu nog toe enkele in bewonderenswaardige houding gestelde personen, uitgevoerd met zoodanige losheid, lenigheid en kracht, dat zeker nimmer iets beter of sierlijker geteekend werd, en men zal zich een begrip kunnen maken, hoe het mogelijk is, dat dit prachtige schilderwerk door vele lieden beschouwd werd en nog beschouwd wordt als het meesterstuk van Memling. Had ik dus wel ongelijk met te zeggen, dat zich te Brugge plekjes bevinden, waar men het heden lichtelijk vergeet?

Maar, wij stonden daar tegenover de Academie en willen nu de gracht langs gaan, welke aan het plein, waarop zij staat, grenst. Ook daar zullen wij nog een ongemeen schilderachtig gezichtspunt aantreffen. Merk die gevels op, die ojieven en die torentjes, welke zoo vroolijk hunne weerhanen in de lucht opsteken. Zie die oude muren en die oude bruggen, welke in het kalme water hare door de jaren afgeknotte lijnen en haar door den tijd gebruind metselwerk afspiegelen. Het is hier het achtergedeelte van den *Burg*, de oude verblijfplaats der graven, den zetel van hunne rechtspraak, de woning van hun hof, die ook tegenwoordig nog vol is van bewonderenswaardige gedenkteekenen. Verwacht echter niet, dat ik ze u zal beschrijven; ik laat aan anderen de zorg daartoe over(*); Brugge is eene stad, die men *zien* moet, en alle fraaie volzinnen, die men bedenken kan om over haar neer te stellen, wegen niet op tegen één enkelen blik op haar overheerlijk schoone gebouwen. Hoe toch is het mogelijk die prachtige samenvoeging van lijnen en kleuren weer te geven, dat statig geheel van oude voorgevels, van nissen en tinnen, van leuningen en beelden, van ojieven met bloemwerk versierd en van groote vensters? Wij laten het dus gaarne aan anderen over, u het paleis van justitie en den schoorsteen van het *Vrije* te toonen, een overzicht te geven van het stadhuis met zijne archieven, van de oude griffie en hare stoffeering van 'Schadebeletters'(†), eene beschrijving te leveren van de kapel van het Heilige bloed en van hare vermaarde reliquieënkast. Ik voel mij onbekwaam u door middel van letters en woorden een denkbeeld te geven van die bewonderenswaardige gewrochten uit den ouden tijd. Brugge, ik schroom niet om het te herhalen, is eene stad die men moet *zien*, en daarom acht ik het veel verkieslijker liever hier en daar nog terloops de herinnering aan te stippen van enkele oude gebruiken, die niet meer bestaan, van enkele bijzonderheden, die verdwenen zijn.

Zulk eene herinnering is in de eerste plaats de processie van het Heilige bloed, de groote godsdienstige plechtigheid van Brugge, het feest van haar beschermheilige en tegelijkertijd haar nationaal feest. Het is vanhier, dat deze processie elk jaar in de maand Mei uitging om de oude stad door te trekken, en dank zij den stadsrekeningen, dank vooral aan den inventaris van hare oorkonden, wij kunnen ons nog heden ten dage die schitterende optochten te voet en te paard, die naar het gebruik van den tijd geregelde, grootsche en vrome ceremoniën levendig voor oogen stellen.

Reeds des avonds te voren vereenigden zich de handwerksgilden op het plein, en hunne op eene verhevenheid geplaatste muziekkorpsen vingen het feest aan met een concert. Den volgenden dag, te vier uur in den morgen, verliet de heilige reliquie, door Diderik van den Elzas

(*) Zie *Bruges et ses environs*, eene zeer uitgebreide beschrijving van den Heer W.H. Weale.
(†) Dezen naam geeft men te Brugge aan de politie-agenten.

medegebracht uit den kruistocht, vereerd met een bul van Clemens V en sedert 1307 besloten in eene prachtige reliquieënkast, de overheerlijk schoone kapel van St. Basilicus, die haar tegenwoordig tot verblijfplaats verstrekt. Zij werd dan voor de vereering der geloovigen tentoongesteld.

Vier uur lang trok de vrome menigte langs de reliquieënkast en gedurende al dien tijd luidden de stadsklokken, en deed het klokkenspel van den wachttoren eene reeks van vroolijke melodieën vernemen. Ten acht uur ging de processie van de kerk uit en vormde zich de stoet. Een groep ruiters, die van het hoofd tot de voeten gewapend waren, ging voorop, dan volgden de stadstrompetters, blazende op hunne zilveren klaroenen. Vervolgens kwamen de handwerksgilden met hunne banieren en hunne insigniën, de stadssoldaten, geheel in krijgsrusting, met hunne hoofdlieden, die te paard zaten, de broederschap van het Heilige bloed, welker leden tot de rijkste familiën van de stad behoorden; vervolgens de magistraatspersonen, de baljuws, de schouten en hunne knechten, dragende de groote banier van de gemeente, die op een gouden veld den zwarten leeuw van Vlaanderen voert. Achter deze hoogwaardigheidsbekleeders in groot kostuum naderde de wereldlijke en geordende priesterschap van de stad, bij wie zich de prelaten uit den omtrek hadden aangesloten en dan, gehuld in eene wolk van brandenden wierook en omringd door kapelanen, die de zoo plechtige en statige Gregoriaansche zangen deden hooren, verscheen de heilige reliquie, besloten in eene gouden, met diamanten versierde kast, die gedragen werd door geestelijken in lange witte kleederen en die overdekt was met een verhemelte van karmozijnroode zijde.

Maak u eene voorstelling van die statige gezangen, dien kleurengloed van zijde, goud en opgewerkte borduursels, die weerkaatsing van fluweel, die schittering van edelgesteenten; zie met de oogen van uwen geest dien optrekkenden stoet van prachtige kerkgewaden, kruisen en blinkende myters, aanschouw dien heiligen rook, welke in welriekende kronkels opstijgt, die menigte in haar schoonste gewaad, tegelijkertijd gelukkig en sidderende, hooggestemd en ontroerd; hoor die vermenging van verwijderde muziek, van klokkengelui, van menschelijke stemmen, van het brieschen der paarden en de tonen van het klokkenspel. Ik herhaal het, stel u dien schitterenden optocht voor, zich bewegende door de nauwe straten, welke met kostbare stoffen behangen en met bloemen bestrooid zijn, terwijl eene afwisseling van zonneschijn en schaduw, van de kerkelijke plechtgewaden, van de wapenrustingen en de banieren plotselinge lichtschijnsels en verblindenden glans doet afstralen.

En is dat nu alles? Neen, volstrekt niet, verhaasten wij onze schreden, volgen wij de Rozenhoedkade, welker naam zulke liefelijke denkbeelden bij ons doet oprijzen, laat ons dan de *Diver* oversteken en ter linker zijde de *Groeninghe-straat* ingaan; dringen we nu door in dat kleine

straatje zonder uitweg, 'twelk zich aan onze rechterzijde opent, en - welnu - en buigen we ons dan over die ijzeren leuning, welke boven de Reije uitsteekt. Zou men zich een bekoorlijker gezichtspunt kunnen voorstellen? Welk overheerlijk tafereel, gevormd door grootsche lijnen en warme kleurtinten. De absis van de Lieve-Vrouwekerk en het paleis der edele Heeren van Gruthuse teekenen hunne stoute profielen, afgewisseld door groen gebladerte, tegen den verzilverden hemel af, terwijl aan hunne voeten eene kleine rivier, die hunne heerlijke lijnen weerkaatst, haar loop in de geheimzinnige schaduw van eene oude brug voortzet.

Is het wel mogelijk, op gelukkiger wijze trotsche lijnen en schoone tinten vereenigd te zien, grootere namen te ontmoeten, die zóó vruchtbaar zijn aan levendige herinneringen? De edele Heeren van Gruthuse! herinner u hunne leus ‘Plus est en vous’. Dit paleis, een der sierlijkste gebouwen uit gebakken steen, dat zich in Vlaanderen bevindt, zegt ons genoeg van de groote rijkdommen en van den smaak, die zij bezaten, terwijl de wonderschoone handschriften, welke tegenwoordig den roem van Frankrijk uitmaken(*), ons hunne groote kunde en de verhevenheid van hunnen geest openbaren. Gruthuse! Het schijnt, of deze naam in zeker opzicht de verpersoonlijking is van het hof van Bourgondië, de belichaming daarvan als 't ware, in zijne edelste hoedanigheden.

En wat de Lieve-Vrouwekerk aangaat, daarmede is het nog geheel anders gesteld. Welk een vloed van herinneringen overstelpt ons bij dien naam. De oude hoofdkerk, gesticht door Bonifacius, opgevuld met kunstwerken, haar door de vorsten van het Bourgondische huis geschonken, en waarin op enkele schreden afstands van het graf van Karel den Stoute de trotsche wapenschilden der ridders van het Gulden Vlies tentoonhangen. Welk eene leerrijke beschouwing. Het toppunt van glorie ter zijde van het verval van een rijk. De niet te weerstreven macht, slechts eenige passen van de vernietiging verwijderd.

Het was inderdaad te midden van het meest verbazende praalvertoon, dat de orde van het Gulden Vlies werd ingesteld, terwijl alleen de ongelooflijke vermetelheid van een prins, die wist dat hem alles vergund was, hem den moed kon schenken, om uit een geschenk der liefde van tamelijk verdacht allooi de insigniën van een ridderorde te maken. Elkeen kent den oorsprong van dit vermaarde onderscheidingsteeken. Filips de Goede had vierentwintig minnaressen gehad en (ja, hoe zal ik dat zeggen) uit een vlok haar, die hij van elk dezer liefjes kreeg, had hij zich een liefdestrik doen vlechten, dien hij altijd om den hals droeg. In het midden van dezen strik schitterde een vlok goud blond haar, afkomstig van een wonderschoon Vlaamsch meisje, Marie van Crombrugge, die de vorst teeder bemind had. De haarlok stak door hare levendige tint sterk af bij de andere lokken; zij trok het oog

(*) Die fraaie handschriften, zonder twijfel aangekocht door Koning Lodewijk XII, berusten sedert de eerste garen van de 16de eeuw in de Nationale bibliotheek te Parijs.

der hovelingen, welke zich weinig ontzagen om er onderling over te schertsen. Dit gekscheren kwam den Hertog ter oore, en zoomin als een van zijns gelijken kon hij spotternij verdragen. Op zekeren avond nu bracht hij zelf het gesprek op dit kiesche onderwerp, en zeide hij aan de heeren, die hem omgaven, dat zelfs zij, die nu lachten over deze haarlok, haar weldra zeer in eere zouden houden(*).

Van dien dag af was hij tot de instelling der ridderorde besloten, maar het behaagde hem om in alle stilte het plan te overpeinzen, ‘dat’, gelijk Chastellain ons in zijne eenvoudige taal mededeelt, ‘reeds langen tijd in 't geheim bij den Hertog bestond, doch waarvan hij tot nu toe nog geen woord gesproken had’(†).

Dat lange overleg verbaast ons dan ook in 't minst niet. Mocht het ook nog zoo galant zijn, het denkbeeld der stichting van het Gulden Vlies was toch zeer gewaagd, niet in den haak en volstrekt niet zedelijk, om al welke redenen het dan ook in den aanvang lang niet dien bijval vond, welken hij ervan verwacht had. Wat nu echter in deze geheele zaak het meeste in 't oog valt, is niet zoozeer de vreemdsoortige uitvinding van die orde, ook niet het ongerijmde voorwendsel, dat de Hertog ertoe vond in die haarlok, maar wel het tijdstip, dat gekozen werd tot de uitvoering van dat schoone plan. Het was toch inderdaad bij gelegenheid van zijn huwelijk met Isabella van Portugal, het was den dag na de trouwplechtigheid, te midden van die feesten, ‘zoo prachtig als er bij menschengeheugen niet hadden plaats gehad’, dat de orde van het Gulden Vlies werd ingesteld.

De oude kroniekschrijver St. Remy heeft ons een omstandig verhaal nagelaten van die schitterende feesten(§). Met groote nauwgezetheid teekent hij de namen op van alle voorname heeren, graven, baronnen en edele ridders, welke daaraan hebben deelgenomen. Gedurende zes dagen werd er tornooi gehouden en op de markt ‘zeer geducht’ gestreden; op de vier hoeken van het plein bevonden zich springende fonteinen, die door den muil van kunstig vervaardigde dieren, zooals leeuwen, eenhorens, dolfijnen en sirenen, overvloed van bier, gesuikerden wijn en hippocras deden uitstroomen. Overal waren de muren met kostbaar tapijtwerk bekleed, en in het luchtruim wapperden de riddervanen en de banieren der stadssoldaten. Overal schitterende kleuren, glansrijke stoffen en de weerschijn van goud en zilver. Aan de overwinnaars in die tornooien werden diamanten, robijnen, gouden ketenen en gespen uitgereikt. ‘Nimmer’, zegt een geschiedschrijver, ‘had men bewijs geleverd van zooveel bedrevenheid, van zooveel buigzaamheid en kracht en ook nimmer zulk eene groote weelde tentoongespreid.’ Eindelijk, als eene bekroning van al dit vreugdebetoon, ging de wa-

(*) Zie Favin: *Théâtre d'honneur et de chevalerie.*

(†) *Chroniques.* Pontus Heuterus drukt zich over dit onderwerp in gelijke bewoordingen uit als Chastellain: *cum diu super ea re multum cogitasset Philippus.*

(§) Lefevre de St. Remy: *Mémoires.* De daaraan door den Hertog ten koste gelegde gelden beloopen volgens zijne berekening meer dan 600,000 pond.

penkoning van Vlaanderen, vergezeld van een groot aantal officieren, door de geheele stad de afkondiging doen van de instelling van het ‘Gulden Vlies’.

De zinspreuk der orde bestond, gelijk men weet, uit deze Latijnsche woorden: *ante ferit quam flamma micet* (het treft voordat de vlam schittert), welke een vuurslag omgaven; ‘schoone en zeer leerrijke woorden’, zegt Brantôme, ‘voor onze dappere prinsen, heeren, edellieden en anderen, die tarten, dreigen, pochen en verder niets doen.’ Het was 't oude devies van Jan Zonder Vrees, op de tegenwoordige omstandigheid toegepast. Evenwel, om het een jeugdiger aanzien te geven en misschien ook wel om het wat al te wulpsche van zijn eerste denkbeeld een weinig weg te nemen, voegde hij die andere spreuk: ‘Aultre n'aray’ erbij, welke hij zonder twijfel alleen op het huwelijk toepaste, merkt de Heer De Barante op(*), want wat zijne minnarijen betreft, hij onthield zich daarvan na zijne verbintenis evenmin als te voren. Is het niet opmerkelijk evenwel, dat die orde van het Gulden Vlies, de eenige met die van den Kouseband, welke uit eene galante aanleiding ontsproot, nog in onze dagen een van de beide meest ongemeene en meest begeerde orden is, en dat haar devies den tegenhanger vormt van het vermaarde ‘Honni soit qui mal y pense’?

Karel de Stoute, ‘streng handhaver van het recht en waardig vorst’, gelijk Chastellain hem noemt, stelde middelen in het werk om de wel een weinig onkiesche herinneringen, die zich aan den oorsprong van ‘het Vlies’ hechtten, uit te wisschen; deze pogingen mochten hem gelukken en in diezelfde Lieve-Vrouwekerk, op enkele schreden afstands van de kapel, welke tegenwoordig zijn grafgesteente bevat, hield hij in 1468 het elfde kapittel van de orde. Slechts acht jaren scheiden de beide dagteekeningen, die van zijn hoogste macht en die van den noodlottigen nacht toen hij, na eene nederlaag, op het slagveld den dood vond. ‘Ruim toegerust met lichaamskracht, standvastigheid en grootmoedigheid’, zegt ons zijn grafschrift, ‘mocht hij gedurende langen tijd door groote ondernemingen, veldslagen en overwinningen veel voorspoed genieten; totdat de fortuin hem den rug keerde en hij in 1476, in den Driekoningen-nacht, voor Nancy den dood vond.’ Welk eene verschrikkelijke verklaring van die schitterende wapenschilden, welke in het koor der kerk zoo hoovaardig hunne heraldieke kleuren en hunne hoogdravende zinspreuken tentoonspreiden.

Commines, die hem beter kende dan iemand anders, heeft ons zijn karakter geschetst, en wellicht is het goed om deze beschrijving nog eens over te lezen. ‘Hij was luisterrijk, misschien wel wat al te schitterend in zijne kleeding en in alle zaken’, zegt hij ons. ‘Hij was zeer roemzuchtig, 'tgeen hem meer dan iets anders tot oorlogvoeren aanspoorde en hij had wel gewenscht gelijk te zijn aan die vorsten

(*) *Histoire des Ducs de Bourgogne.*

der oudheid, waarvan na hunnen dood nog zooveel gesproken werd - nu is er een einde aan al zijne plannen en alles is tot zijne schade en schande gekeerd, want zij die overwinnaars blijven, hebben altijd de eer.' Welk eene les voor eerzuchtige vorsten! Verderop zegt de ernstige geschiedschrijver nog: 'Van alle zijden heeft dit huis zich met eerbewijzen overladen gezien, doch op eens geraakte het in verval en werd het hals over kop, zoowel wat zijn prinsen als zijne onderdanen betreft, vernietigd en ellendiger dan een van de naburige vorstenhuizen.'

'Vernietigd huis'! Dit was een waar woord, want in het groote bosch van Turnhout stierf vijf jaar later de laatste loot van dat aanzienlijke huis van Bourgondië; het was die zachtzinnige Maria, wier laatste oogenblikken wij reeds vroeger hebben opgeteekend, en 'de zeer doorluchtige Prinses' zoude in de Lieve-Vrouwekerk de voorgangster zijn van den 'machtigen Hertog', haren vader, die haar echter in den dood was voorgegaan. Dáár nu ligt zij dicht in zijne nabijheid, zachtkens uitgestrekt op hare rijke grafstede. Het hoofd rust op een kussen, de oogen zijn geopend doch zien niet, de handen zijn gevouwen op de borst. Zij draagt een rijk kleed van zijde, met goud en zilver doorweven en een mantel, die versierd is met opgewerkte borduursels. Haar hoofd prijkt met een diadeem en hare haren worden teruggehouden door een geknoopt kapje, overdekt met edelsteenen. Haar gelaat is eenvoudig en zedig, de uitdrukking ervan is zacht, kalm en gelaten; haar voorhoofd is gewelfd, haar neus eenigszins wippend en de kin verdubbelt zich door een aanvang van gezetheid. Zonder hare prachtige versierselen, haar luisterrijk grafschrift en de menigte familiewapens, welke hare grafstede bedekken, zoude men meenen dat hier eene of andere rijke burgervrouw begraven was. Wel nimmer verborg een zachter en eenvoudiger gelaat eene edelmoediger, meer gelouterde ziel.

Ik heb hierboven gezegd, dat de Lieve-Vrouwekerk gevuld was met kunstwerken en dit is de volle waarheid, maar onder het groote aantal bevindt er zich één, zóó schoon en zóó zuiver, dat ik vergunning vraag om alleen van dit kunstgewrocht te spreken. Het is 't beeld van de heilige Maagd, dat meesterlijke beeld, vervaardigd door den beitel van Michel Angelo Buonarotti. Het bevindt zich in de kapel van het heilige sacrament en is daar, gelijk het een meesterstuk voegt, in eene eenvoudige omgeving, boven het altaar geplaatst. De zedige houding der Maagd, die echter den stempel van zeldzame zielegrootheid draagt, is bewonderenswaardig van kalmte. Haar dwalend oog schijnt verdiept in eene tegelijkertijd heilige en droevige beschouwing, evenals of de toekomst hare geheimzinnige diepten voor haar opende en haar in hare ontzettende verborgenheden deed doordringen. Door eene uiterst sierlijke beweging van de linkerhand doet zij eene poging om het goddelijke kind bij zich te houden, dat zich verwijderen wil om de wereld in opschudding te gaan brengen. Men kan zich niets voorstellen, dat een-

voudiger, maar tevens indrukwekkender of schooner is. Eene vrouw en een kind en buitendien, of liever door middel van die twee wezens, een grootsch denkbeeld op verheven wijze uitgedrukt.

Verblind door dit overschoone kunstgewrocht, verlaat men nu den uitgestrekten, overheerlijk schoonen tempel, den getuige van zoovele verschillende gebeurtenissen; daarbuiten schijnt alles u even droevig en gemelijk toe. De aanblik van de kerk is somber, streng, bijna terugstootend te noemen. Onze Lieve-Vrouwekerk heeft het trotsche, stroeve voorkomen van eene oude vesting des geloofs. Hare gebruinde, bijna zwarte muren, hare nauwe lichtopeningen, haar kloeke, stevige toren, dat kleine, koude, donkere plein, de omgeving van lage huizen met trapjesgevels, met een in het muurwerk gevatten, drielobbigen boog of een heiligen-beeld (bescheiden verbindingsteeken tusschen de lijst en de schilderij), dat alles neemt een schijn van mistrouwen en van strijd aan.

Zóó is trouwens in 't algemeen het voorkomen der oude Vlaamsche heiligdommen, die opklimmen tot den tijd van de groote macht der gemeenten. De kerk van den Heiligen Verlosser, welke sedert het sloopen van de heilige Donatiuskerk hoofdkerk is geworden, heeft zoo mogelijk een nog terugstootender aanblik dan de Lieve Vrouw. Gelegen te midden van een klein, afhellend plein, een oud somber, akelig kerkhof van zonderlingen, bijna driehoekigen vorm, dat met kwijnende, schraal in 't blad zijnde boomen bezet is, ontsiert hare uitgestrekte, sombere massa die droefgeestige omgeving toch niet. Van hare grondvesten uit verheft zich een hooge toren, die meer gelijkt op een vestingtoren dan op den klokketoren van een godshuis; recht, trotsch en dreigend strekt hij zijn spits in het luchtruim op, evenals of hij die stad in ontzag wil houden, welke reeds zoo herhaalde malen tegen de bevelen van den Paus in opstand gekomen en reeds driemaal met den banbliksem getroffen is. Het zijn inderdaad geene denkbeelden van vrede en van opoffering, welke die hooge, strenge, onverzettelijke lijnen uitdrukken, maar veel eerder gedachten van strijd, weerstand en bedreiging. Met zijne groote, blinde muren, zijne borstweringen en zijne kleine torens, heeft die fiere toren meer het voorkomen van een ridder, die een wakend oog op den vijand houdt, dan van een geestelijk herder, die zijne kudde wil zegenen, en in zijn onverzettelijken trots neemt hij eene uitdagende houding aan tegenover den wachttoren, die evenals hij een twintig meters uitsteekt boven de roode daken waardoor ze beide omgeven worden.

Altijd die twee beginselen tegen elkander over en in strijd, en dat wel reeds van de middeleeuwen af! De geestelijke macht en de wereldlijke macht, de gehoorzaamheid zonder recht van beroep en het vrije onderzoek, beide verpersoonlijkt in steenen reuzen, in den kerktoren, welks klok de geloovigen op vastgestelde tijden tot juist afgebakende plichten roept en in den wachttoren, die alleen stipt de uren aangeeft,

maar aan het menschelijk geweten de zorg overlaat, om zichzelf zijne plichten voor te schrijven. We ontmoetten ze overal in dit land der Geuzen, die twee zinnebeelden van weerstand en strijd, welke zich door alle eeuwen heen hebben voortgezet, doch nergens is hunne eeuwigdurende vijandelijkheid meer in 't oog vallend dan in deze plaats. Alles schijnt saam te werken, om haar nog aangrijpender te maken. Tot zelfs dat tegen den somberen muur geplaatste, groote Christusbeeld, dat zijn onbestemden, droefgeestigen blik over het plein laat weiden, schijnt den geloovige te willen overtuigen, dat Gods macht verder reikt dan den drempel van zijn huis. Tot zelfs die aangeplakte doodsberichten met hunne zwarte randen en hunne sombere versieringen trekken de oogen tot zich, komen door hunne sterk sprekende omtrekken op die oude muren als eene vreeselijke waarschuwing voor.

Van binnen is de aanblik van de kerk intusschen lang niet zoo streng. Men komt hier tot het bewustzijn, dat de Godheid, zoo geducht voor wie haar trotseeren, zich zeer gastvrij betoont voor degenen, die haar aanbidden. Het oude heiligdom is intusschen met een nieuw gewaad bekleed. Een frisch toilet in vroolijke kleuren, in levendige tinten, in schitterenden glans bedekt zijne wanden. Veelkleurig schilderwerk, zeer kunstig zonder twijfel, misschien archaïsch, maar dat stellig in strijd is met onze gewone denkbeelden en dat onzen smaak kwetst. Hoeveel edeler en indrukwekkender van voorkomen is het koor, dat zijne grootsche, eenkleurige lijnen behouden heeft. Hoeveel beter vereenigt deze eenvoud zich met de kunstwerken van verschillende tijdperken, die de godsvrucht der geloovigen daar sedert vier of vijf eeuwen heeft opgehoopt. Die preekstoel, die koorstoelen, die hekken en marmeren versieringen, zij spreken ons van de vrome tijdperken, die de godsdienst doorloopen heeft, van de overleveringen, door welke het geloof zich heeft voortgeplant. Hoeveel welsprekender is die opvolging van godvruchtige getuigenissen van een onwankelbaar geloof, dan die opgesmukte herstellingen, welke ons op eens geheel in de middeleeuwen zouden willen verplaatsen. Laat ons de herinnering niet verdrijven aan de geslachten, die elkaar op deze geheiligde zerken in 't gebed hebben opgevolgd, zegt de man van verstand, doch de geestelijkheid voert eene andere taal. Met den blik naar het verledene gewend gaat zij de toekomst tegemoet, en zonder twijfel meent zij door een terugkeer tot de oudvaderlijke versieringen aan de geloovige zielen dien ijver te hergeven, welken zij bezaten in de tijden, toen men de kerken met bonte kleuren beschilderde. Wij willen haar toch niet te voorbarig laken. Men beijvert zich maar al te dikwijls, om op haar den steen te werpen, terwijl haar gedrag toch bijna altijd door vaste grondregelen, door de leer der redekunst en door de ondervinding voorgeschreven en bestuurd wordt. Aangeworven uit de klassen der maatschappij, waarin de geloofsijver de overhand heeft, weet zij het beste wat ertoe noodig is, om dien ijver bij hare leeken op te wekken en levendig te houden.

Weleer kon zij, als de tolk van eene verhevene, rijke, ontwikkelde, gedistingeerde, ja, zelfs verfijnde maatschappij, zich ook zelve verheven en groot voordoen; in onze dagen echter is haar gehoor een geheel ander. Zij moet zich nu regelen naar de denkbeelden van meer alledaagsche lieden. Vandaar die weifelingen, welke ons ergeren, dat streven, waaraan wij eene kwade bedoeling toeschrijven, en 'twelk toch eenvoudig het bewijs levert van hare gevatheid, van hare buigzaamheid en van hare bedrevenheid.

Een ander verwijt, dat men haar evenmin spaart, is het wederrechtelijk verbergen van de kunstwerken, welke zij onder hare berusting heeft, het handeldrijven met hare schilderijen, met hare praalgraven en met hare beelden. Er wordt tegenwoordig in België een groote strijd gevoerd tegen de geestelijkheid, en waarlijk, men zoude ook alle recht hebben om met kracht en macht tegen haar doen en laten op te komen, indien de kerken alleen bestonden voor de toeristen; maar zij dienen toch hoofdzakelijk voor de vrome gemeente en ik bid u, welk belang zouden de boeren en de oude dames, de dienstboden en de mindere klasse over het algemeen in die kunstwerken stellen, zoo hun de aanblik ervan al gelaten was? - Zeker niet het allerminste. Zouden wij hier niet met den dichter uitroepen: quid miseram Thamyram picta tabella juvat? Terwijl die groote, groene gordijn, welke men zoo streng gesloten houdt, voor die niet zeer ontwikkelde geesten eene soort van openbaring wordt, schenkt zij hun de overtuiging dat zich dáárachter inderdaad een schat bevindt; hunne verbeelding geeft dan aan dien schat den vorm, welke het best met hunne denkbeelden van zoo iets overeenkomt, en zij doen hem eene verhouding en eene waarde aannemen, die door de werkelijkheid zeker niet geëvenaard zou worden. Hierbij komt nu nog dat, gelijk iedereen weet, die sombere gordijn zich tegen eene geldelijke belooning altijd laat verwijderen, dat elke schilderij, elk beeld alzoo eene als wettig erkende bron van inkomsten is. Vandaar dan ook die groote vereering, die bijzondere achting, welke het volk den rijken lieden steeds toedraagt en die terugslaat op den eigenaar van het heiligdom, op den goeden God zelf.

Gij ziet dus, alles is zeer wijselijk overlegd, zeer omzichtig beraamd, en niets wordt er onbedachtzaam aan het toeval overgelaten. Zoude het nu, in plaats van die handelingen, waarvan men zoomin den zin als het gewicht doordacht heeft, te bespotten, zwart te maken en met eene zekere minachting te gispen, zoude het, zeg ik, niet beter zijn, dat tegelijkertijd verstandig en doelmatig gedrag na te volgen? Ik sprak zooeven ervan, dat de wachttoren van Brugge in kracht, in vermetelheid en in stoutheid scheen te wedijveren met den klokketoren der kerk van den heiligen Verlosser. Wij hebben gezien, van welk eene menigte voorzichtigheidsmaatregelen de geestelijkheid zich bedient, hoe zij haar kampioen omringt, verzorgt en tooit, om hem zijne

verblindende kracht te doen behouden en hem vooral den invloed te doen bewaren, welken hij op de verbeeldingen uitoefent; want het is voornamelijk door de verbeelding, dat deze geestelijke herders het oppergezag, over hunne kudde handhaven. Laat ons daarentegen nu eens onderzoeken, wat de gezaghebbers van den wachttoren gedaan hebben, om de heerschappij over hunnen steenen heraut te behouden.

Geloof mij gerust, het onderzoek zal evenmin moeilijk als van langen duur zijn, en de uitkomst ervan is saam te vatten in deze enkele woorden: zij hebben niets gedaan! Hunne voorouders, de oude gemeentebestuurders, hebben inderdaad een waar meesterstuk geschapen, want wel nimmer drukte een gebouw met eene dergelijke kracht den wantrouwenden hoogmoed en de argwanende heldhaftigheid der oude Vlaamsche gemeenten uit, en ik voeg erbij, dat zeker ook wel nooit eenig gedenkteeken in eene dergelijke mate de gemeentelijke macht verpersoonlijkte. De Signoria van Florence, die in meer dan één opzicht overeenkomst bezit met de Hal te Brugge, heeft evenwel bij lange na niet zulk een geducht voorkomen. Uiterlijk is de eerste zoo overheerlijk schoon omgeven, dat de meesterwerken, die haar omringen en hunnen kunstglans op haren somberen gevel afstralen, de strenge grootschheid ervan verzachten. Innerlijk bezit zij hare fraaie kolommen, hare beeldhouwwerken en hare fresco's. De Hal van Brugge bezit niets van dat alles. Even verschrikkelijk als zij zich van buiten vertoont is zij ook van binnen, maar verschrikkelijk als een kerkhof, dat wil zeggen, ledig, somber en treurig, zonder dat men ééne verheven macht opmerkt, welke over dit gemeentelijk heiligdom zweeft of heerscht, bereid om het te beschermen en om de onverlaten te straffen, welke ertegen samenzweren.

Men gaat onder de ingedrongen poort, onder die vestinggewelven door, alsof men een molen binnenkomt; men beklimt de trap, die naar de soort van galerij der eerste verdieping geleidt, zonder eene levende ziel te ontmoeten. Om daar eenig sterveling te doen verschijnen, die u van dienst kan zijn, moet men een schel in beweging brengen en na dan geruimen tijd gewacht te hebben nadert u, met langzame schreden, afgetrokken, onverschillig en zonder groote dienstvaardigheid, eene vrouw of een kind, met groote sleutels in de hand. Zonder een woord te spreken en als met weerzin brengt deze dommelende persoon u naar een duister vertrek, waarin oudheidkundige herinneringen, ontrukt aan de oude huizen der Bruggenaars, zonder eenige orde liggen opgehoopt. Dat alles is hoogst merkwaardig, maar boezemt geen bijzonder belang in. Men vertoont u eene wijd gapende opening met vele traliën en tal van hangsloten. Dáár waren weleer de bewijsstukken der privilegiën van de stad besloten, en men zegt bij zichzelf: ‘Die bewaarders waren dan wel zwakke lieden om zoo bevreesd te zijn, dat men zich van hun schat zou meester maken.’ Men klimt nu nog honderden treden op en bereikt dan den top van den toren.

‘Weleer’, zegt u de wachter in zijne schilderachtige taal, ‘weleer bezat deze toren eene prachtige spits, maar in 1741 is zij door den bliksem vernield’ en men voegt er ter zijde bij: ‘De gemeente is dan wel arm, dat zij die spits niet heeft doen herbouwen.’

Men slaat nu een blik in het ronde, waar men een allerprachtigst uitzicht heeft; het is hier misschien wel de eenige plek ter wereld, vanwaar men zoovele in Gothischen stijl gebouwde gevels ontdekt. Men ziet ze in bevallige orde op rijen staan, straten vormen, grachten begrenzen, langs tuinen overhellen of zich in het gebladerte verschuilen, maar elk oogenblik komt eene groote, sombere, machtige steenmassa, met haar dik metselwerk en hare stevige steunmuren die zoo sierlijk samenpassende lijnen verbreken, en schijnbaar de omgeving overzien gelijk een herdershond, die eene kudde bewaakt; dit groote gebouw is dan eene kerk, welker naam u door den cicerone genoemd wordt. En overal in de rondte rijzen, recht en statig, roode daken op, of verheffen zich groote wachttorens, die met een ijverzuchtigen blik het terras bewaken, dat u draagt, terwijl ze hunne schitterend vergulde kruisen in het luchtruim opsteken. Men voelt zich niet op zijn gemak, zoo alleen te staan tegenover zoovele vijanden. In de verte ziet men aan ééne zijde tot aan Kortrijk, aan den anderen kant tot Gent, terwijl het oog ten noorden tot aan zee reikt. Het landschap is zeer schoon; om de stad heen vormt dit een gordel van weilanden, van boomrijke bosschages en van lanen, die door schijnbaar verzilverde waterstroomen doorsneden worden. Maar ter rechter en ter linker zijde en zoowel naar het noorden als naar het zuiden heen, ziet men ook overal de stompe klokketorens of de slank opstijgende spitsen der kloosters, der kapellen en der kerken zich tegen den horizont afteekenen.

Welaan, neem nu eens een eenvoudigen geest, een weinig ontwikkeld brein, gevoelig voor alle plotselinge indrukken, die dan op zijne verbeelding een ontzaglijken invloed uitoefenen; een man, die zich geen rekenschap weet te geven van het gewicht zijner aandoeningen, en zich ook niet inspant om ze te beheerschen. Geleiden we zulk een eenvoudig persoon in de beide heiligdommen, vertoonen wij hem de twee vestingen, die van het burgerlijk leven en die van het geloof; stellen wij hem in handen van de sacristeins, die hem een blik zullen gunnen op de schatten der kerk, die hem de schitterende lijsten, de fraaie beelden en de prachtige grafgesteenten zullen aanwijzen, hem de koorkleederen, de myters, de hostie-kastjes, de offerschalen, de kruisen, de bisschopstaven en de ringen zullen voorleggen. Geven wij hem over aan de beschouwing van die eerbiedige en zwijgende schaar van ondergeschikte beambten, die met de zorg voor het heiligdom zijn belast, van die knielende, in overdenking en in 't gebed verzonken menigte, welke hem een deel van den eerbied en de vrees, welke God hem inboezemt, op zijne dienaren doet overbrengen. Ver-

volgens, als hij van al het geziene goed doordrongen zal zijn, geleiden we hem dan voor den wachttoren, voor de Hal, dringen we met hem door in die stille, droevige en ledige woestijn, geven wij hem daar over aan dat dommelige wezen, waarvan wij straks spraken, of aan het onderhoud met dien wachter - dien schoenlapper belast met het klokkenspel van den toren En als hij ook dat bezoek zal hebben afgelegd, als hij de torenbeklimming volbracht heeft en weder tot zichzelf gekomen zal zijn - ik vraag u, welke zal dan de hoofdindruk zijn, die in zijn brein de overhand heeft?

Indien hij eene keus moet doen, zal hij dan de voorkeur geven aan het sombere gemeentehuis boven die rijke, schitterende woning, waar fortuin en macht, om zoo te zeggen, in breede stroomen vlieten? Als hij naar iemand luisteren moet, zal hij een aandachtiger oor leenen aan den advocaat van den eenzamen wachttoren, dan aan den aangestelden verdediger van die menigte van heiligdommen, welke een op het land samengesteld leger schijnen? Zal hij partij trekken voor den rijke of voor den arme?

Het antwoord is gemakkelijk te geven. Doch aan hoevele teleurstellingen heeft men zich niet blootgesteld, door het vraagstuk niet uit dat oogpunt te beschouwen. Hoevele opwellingen van verontwaardiging, van verwijt, van scherpe berispingen, zoude men hebben kunnen sparen, indien men nagedacht had over de noodlottige gevolgen van eene slecht in evenwicht gehouden instelling, waarin de macht geheel naar ééne zijde overhelt, terwijl de andere partij niets heeft tot hare verdediging dan het gezond verstand, gepaard aan de bespiegeling, tweeërlei waar, die even zeldzaam als kostbaar is.

Weleer was het geheel anders gesteld. De ‘Magistraat’, die het burgerlijk leven als in zich vereenigde, bezat eene even groote macht als de geestelijkheid. Op zijn bevel liepen de stadssoldaten te wapen, ontplooiden de gilden hunne banieren. De schuldigen vreesden hem, want hij bezat de macht om hen te straffen. De voorstanders van vrede en kalmte waren gerust in zijne tegenwoordigheid, want zij erkenden in hem hunnen beschermer. De door bolwerken omgeven stad was meer dan eene samenhooping van huizen, zij was eene wijkplaats en eene beschutting, en de sleutels der stad, dat wil zeggen van hare poorten, waren onder de hoede van den ‘Magistraat’. Men kon van de gemeente, door hare bestuurders vertegenwoordigd, eene werkelijke en degelijke bescherming verwachten, en deze openbaarde zich ook elken dag in de oogen van het publiek door een indrukwekkenden luister, welke de vertegenwoordiger was van eene aanzienlijke en geduchte macht.

Dat alles is ook heden ten dage nog in wezen, doch in een meer verborgen staat. De veiligheid is veel grooter, maar de macht, welke haar schenkt, is onzichtbaar. De band, die de burgers samenhield, is

verbroken(*); het doet er tegenwoordig weinig toe, of men van Gent, van Brugge of van eenig dorp in, den omtrek geboortig is. De privilegiën hebben opgehouden te bestaan, en de rechten zijn overal gelijk. Het oppergezag van de stad is in handen van den Staat overgegaan, maar de Staat (en hier schuilt juist het kwaad) is te onpersoonlijk, om goed begrepen te worden, en vooral op te grooten afstand, om voldoende gevreesd te zijn. De bescherming, die hij over allen uitstrekt, moge krachtdadig zijn, doch zij is minder in het oog vallend; in plaats van zich door een geduchten luister te openbaren is zij in dit ééne woord: ‘de Wet’ saamgevat En dit werkelijk bestaan van eene beschermende hand, 'twelk op de verlichte, wel ontwikkelde verstanden zulk eene machtige uitwerking heeft, verliest zijn onmiddellijken invloed op de onbeschaafde hersenen, op de niet ontwikkelde verstanden, op de bijgeloovige geesten, die alleen vatbaar zijn voor 'tgeen ze zien en tasten kunnen. Deze toch smaken de genoegens der veiligheid, zonder zich erover te bekommeren, aan welke overheid zij die verschuldigd zijn. Zij nemen haar aan als eene natuurlijke zaak, als een goed dat hun toekomt en gaan zich dan buigen voor die andere macht, welker vertooning, tegelijkertijd prachtig en dreigend, indruk op hen maakt; zij gaan knielen voor die andere overheid, die zich wel wil laten verteederen, en wier beloften en bedreigingen hun eene nieuwe bescherming hopen, eene of andere kastijding duchten doen.

Niets kan een beter begrip geven van die door de burgerlijke overheid ondergane omschepping, van dat afstand doen van invloed uitoefenen, van die instorting harer macht, dan eene wandeling op de oude wallen van Brugge. Als men ziet, hoe zich op de plaats van die eens zoo geduchte bolwerken nu een op Engelsche wijze aangelegd park uitstrekt, hoe die zoo ontzaglijke verdedigingswerken, welke der oude stad zulke groote opofferingen gekost hebben(†), veranderd zijn in bloeiende tuinen, in groene bosschages, doorsneden met bochtige wegen en belommerde lanen, dan begrijpt men, hoe bij de ontmanteling zijner stad de ‘Magistraat’ zijne beste krachten verloren heeft, en hoe de overheid haren invloed kwijt raakte door afstand te doen van hare uiterlijke voordeelen, terwijl hare tegenpartij al de hare behield.

Arme vestingmuren, en gij, oude borstweringen en eerbiedwaardige

(*) Een artikel, ontleend aan het gemeenterecht van Kortrijk, zal een begrip ervan kunnen geven, welke kracht die band in de middeleeuwen bezat en welke bescherming hij aan iedereen verzekerde. ‘Indien het gebeurde dat iemand, die geen burger was van onze stad Kortrijk, in kwaden zin de hand legde op eenig burger of burgeres van Kortrijk, en de genoemde burgers of burgeressen om bijstand riepen, moesten alle burgers, die dit zouden zien of hooren, hun ter hulpe komen en zoo dezen hierin nalatig waren, zouden zij daarover bij de wet vervolgd worden door onze schepenen van Kortrijk.’

(†) Korten tijd na den veldslag van Roosebeke besteedde de stad Brugge 103,000 pondenter uitbreiding van hare vestingwerken. Waarlijk eene aanzienlijke som voor dien tijd. (Zie de rekeningen van de stad.)

kanteelen, wat is er van u geworden? en ook gij, torens, ronduiten en palissades? Het is ternauwernood, dat men in dezen ontzaglijken kring, welke de geheele stad omsluit, nog eenig oud overblijfsel dier vestingwerken aantreft, dat, ondanks de vervlogen eeuwen, als een schildwacht getrouw op zijn post is gebleven. De poort van Gent met hare groote, krachtige, sombere torens, de Kruispoort met hare wijde, spitsboogvormige deuropening en hare schietgaten, de poort van Ostende, klein, stevig en ineengedrongen gelijk een kampvechter, ziedaar alles wat nog over is van dien kloeken ringmuur, die niet kon 'genomen of verbroken' worden. De groote boomen, die de oude muren vervangen hebben, spiegelen nu hun groen gebladerte af in het water der voormalige vestinggrachten.

Maar het is avond geworden, en de nacht nadert met rassche schreden. De schaduwen strekken zich over het landschap uit, en het is tijd om terug te keeren. Wij moeten huiswaarts gaan, langs diezelfde stille, verlaten wegen, die bij den aanvang onzer wandeling zulk een diepen indruk op ons maakten. De stilte is onveranderd gebleven, en de geheimzinnige straten en grachten zijn nog geheimzinniger geworden door de invallende duisternis. Van tijd tot tijd gaat ons eene sombere gedaante voorbij, een wezen, gehuld in den mantel met kap, die door alle bewoonsters van Brugge, zoowel door de vrouw van adel als door de nederige kantwerkster, gedragen wordt. Maar zijt gij het inderdaad, meisjes van Brugge, zoo vermaard om uwe schoonheid, die derwijze omhuld over de straten gaat? zoude het zoo dikwijls gebezigde spreekwoord: *Formosis Bruga puellis* tot een leugen geworden zijn? Zijt gij niet meer, als in den tijd van Guicciardini, 'schoon, bevallig, innemend en zeer beschaafd'? Wat bracht u tot het dragen van dit kostuum - waartoe die kleedij? Sombere, allen eenvormige gestalten, die met gesluierd gelaat, aan geestelijke zusters gelijk, u zonder eenig geruisch langs de muren voortspoedt, is het een rouwgewaad over de verdwenen Brugsche grootheid, dat gij draagt, of wel, zijt gij de rustelooze schimmen der oude bewoners, die bij het invallen van den nacht terugkeeren, om hunne geliefkoosde stad weder te bevolken?

Helaas neen - wij mogen aan die bedriegelijke denkbeelden niet toegeven. De zoo treurige werkelijkheid veroorlooft ons zelfs deze dichterlijke hersenschimmen niet. Volg slechts een van die onbekende, sombere gedaanten, gij zult haar steeds zonder eenig gedruisch zien doordringen in eene bescheiden woning, den donkeren winkel van een apotheker of drogist, waar men tegen geringen prijs tweeërlei langzaam werkende vergiften verkoopt. Gij zult zien, hoe zij stilzwijgend twee reeds vooraf gereed gemaakte pakjes in ontvangst neemt en, na eenig klein geld te hebben nedergelegd, zich weder haastig verwijdert. Die twee pakjes zijn de dubbele behoefte voor den nacht: de vervalschte koffie, welke de moeder verhinderen zal een oog te sluiten,

en een aftreksel van papaverbollen, dat de kinderen zal doen slapen. Onvermijdelijke voorzorgen, want de nacht moet aan den arbeid besteed worden, en het brood voor den volgenden dag, dat nog niet gewonnen is, moet aan den slaap worden betwist. Welk eene vreeselijke tegenstelling, die verleden grootheid, die fortuin, die luister, die verdwenen glorie en de onverbiddelijke ellende, welke tegenwoordig den armen bewoners de keel dichtsnoert, en hen noodzaakt hunne gezondheid te verwoesten, om hun ellendig bestaan te doen voortduren.

Maar ook die zwijgende schimmen verdwijnen op hare beurt. Hare gedwongene bezigheden eischen haar op. De schemering werpt haar laatste schijnsel, de geluiden sterven langzamerhand weg, de ingeslapen natuur schijnt zelfs de trilling van de lucht weg te nemen. Alles zwijgt, alles wordt dof en onduidelijk. Zelfs de tijd schijnt zijne onverzettelijke stiptheid te verliezen, en even onzeker te zijn als al het overige. De geest, die door niets meer beziggehouden of afgeleid wordt, verwart zich in den doolhof eener pijnlijke droomerij, men heeft geene duidelijke voorstelling meer van het land, waarin men zich bevindt, noch van den tijd, waarin men leeft.

Geene stad leent zich beter tot zulke vreemdsoortige bespiegelingen dan Brugge. Die eenzaamheid, die afgetrokkenheid, die stilte, die lange, ledige, verlaten straten, welke in hare sombere diepte doen blikken als in eene gapende kloof, die rijen huizen van gelijk voorkomen, die door de jaren afgebrokkelde gevels, overdekt met eene laag vuilgrijze kalk, of wel, op afstanden van elkander, een basrelief, de boog van een ojief, het kapiteel van eene kolom, die nog een schijnsel van licht aantrekt, - alles draagt ertoe bij, om aan het oude Brugge het voorkomen eener betooverde stad te geven. Zoo volgen de straten, die naar alle zijden in floers als gehulde vergezichten openen, elkander op, en de pleinen volgen weder op de straten; ze zijn nog veel uitgestrekter en bijgevolg nog veel verlatener, en geen ander geluid is er te vernemen dan dat der voetstappen, welke een zonderlingen weerklank teweegbrengen. Aan ons oog gaan nogmaals die steenen reuzen voorbij, welke nu door de duisternis een nog verschrikkelijker voorkomen hebben aangenomen. Wij gaan de Groote Markt, den Burg over en bevinden ons opnieuw op de kleine brug, uitziende naar de gekanteelde torentjes van het oude paleis, die hunne zwartachtige profielen in het sombere water afspiegelen. De maan, die intusschen is opgekomen, schijnt hen met hare droefgeestige stralen te liefkoozen. Welke aandoeningen overmeesteren ons! Hoe nietig gevoelt men zich tegenover die steenen grijsaards, die zooveel eeuwen bestaan zonder te wankelen of te buigen. Wat is ons leven, vergeleken bij het hunne? Wat zijn wij vooral in de opvolging der eeuwen? en hoe onbeduidend komt ons de dood voor, als wij denken aan het verschrikkelijke aantal dergenen, die ons in het eeuwige niet zijn voorgegaan.

Maar, moge het leven ook nog zoo kort zijn, toch is het lang ge-

noeg tot het volvoeren van onsterfelijke werken! Welke bemoeiingen heeft men niet ten beste gegeven, welke opofferingen zijn er niet noodig geweest, om eene dergelijke stad te stichten; welke krachtsinspanning moest niet worden aangewend, welke worstelstrijd onderhouden, om haar vrij te maken en hoeveel bloed is er niet vergoten geworden, om hare grootheid te verzekeren! Zij, die de hand leenden tot deze reuzenwerken, zijn niet meer; maar wij, hunne nakomelingen, wij genieten van die weldaden en putten uit onze erkentelijkheid het gevoel onzer plichten.

En de tot die vroegere weldoeners teruggeleide geest zoude ze allen in een onuitsprekelijken dank willen omvatten. Doch zie, onze overpeinzingen worden verstoord door stemmen in onze nabijheid. Op den hoek van het plein, dicht bij de vischmarkt, zijn twee beschonken soldaten op den drempel eener gemeene herberg aan het twisten. De grofste woorden vloeien van hunne door de jenever gezwollen lippen, terwijl binnen in de kroeg eene viool en een klarinet, die op weinig harmonische wijze eene Duitsche wals spelen, als 't ware een sordine vormen voor dat tornooi van vervloekingen in de open lucht.

Op eens worden die vreeselijke akkoorden duidelijker, de deur wordt geopend en sluit zich vervolgens weer met groot geraas achter die ongelukkigen, welke hun twist gaan eindigen in dat schandelijke hol der ontucht.

Men zoude zich opnieuw aan bespiegelingen willen overgeven, maar de bekoorlijkheid ervan is verbroken. Het klokkenspel doet zijne eentonige melodie op verren afstand hooren. De klokken herhalen het late uur, evenals men iemand een verwijt toeroept. Wij moeten dus eenvoudig onze woning opzoeken, zonder meer over het verledene te peinzen.

O nageslacht, hoe zijt gij ontaard!

Elizabeth Kulmann; haar leven en hare werken.

..... Sie hat, in Sorgen,
Nur siebzehn Jahr verlebt,
Nur einen Frühlingsmorgen,
Das, was die Rose lebt.

Robert Schumann, de Lieder-Componist bij uitnemendheid, de Zanger van ‘Frauenliebe und Leben’, componeerde ‘ter herinnering aan de Dichteres’ zeven gedichtjes van Elizabeth Kulmann.

Schumann laat aan zijne compositie o.a. de volgende woorden voorafgaan:

‘Deze eenvoudige liederen zijn gewijd aan het aandenken van een meisje, dat reeds sinds lang niet meer onder ons vertoeft, wier naam aan weinigen bekend zal wezen. En toch was zij een zoo verwonderlijk begaafd wezen, als men slechts hoogst zelden in de wereld heeft zien optreden. - Hier klinken ons uit kindermond meesterwerken van dichtkunst tegen, waarin lessen der hoogste wijsheid zijn neergelegd. Hoe heerlijk zich haar leven, dat in 't verborgen, ja, in de diepste armoede wegkwijnde, in hare liederen heeft ontvouwd, dat moet men zelf in hare gedichten nalezen.’

En waarlijk, ieder die de zeven liederen leest, zoo warm aanbevolen door Schumann, die ons door de keuze zijner teksten overal bewijzen geeft van een gekuischten smaak; die bijna nimmer een min belangrijk lied de eer der compositie waardig keurde: hij moet verlangend zijn, nader kennis te maken met de dichteres, die ons, in weerwil van den korten tijd, dien het haar vergund was te leven, zoo schoone vruchten van haren geest heeft nagelaten.

Elizabeth Kulmann werd den 5^{den} Juli 1808 te Petersburg geboren. Haar vader, officier in Russischen dienst, was een Duitscher van afkomst, evenals zijne gade, eene zeer beschaafde dame, die ook met de Fransche en Russische literatuur goed bekend was. Eliza was hun jongste kind, drie oudere zoons hadden hun leven in den krijgsdienst verloren.

Van hare eerste levensjaren af was Elizabeth gewoon aan de bitterste armoede. Kort na haar geboorte stierf haar vader, die zijne weduwe in hoogst kommervolle omstandigheden achterliet; behalve voor haar dochtertje moest ze zorgen voor de opvoeding harer drie zoons, die spoedig op de Cadettenschool te Petersburg kwamen. Mevrouw Kulmann ging wonen op het kleine eiland Wasili-Ostrow, dat tot Petersburg behoort. Het lage houten hutje, waar ze haar intrek namen, bestond slechts uit *een* vertrekje, - tot vergoeding van dat gebrek aan ruimte was er echter een klein tuintje bij, Eliza's geliefkoosd verblijf. Door zich gedurig buiten te bewegen leerde zij de taal der natuur verstaan, ze leerde opmerken en bewonderen, en vele gedichtjes van 't elfjarige kind getuigen, hoe ze de levenswijze van dier en plant had waargenomen. Welke liefde ze allen levenden schepselen toedroeg, spreekt onder anderen uit haar medelijden met de ongelukkige raven, ‘die er zoo veel slechter aan toe zijn dan wij, omdat ze zoo gehaat zijn bij de menschen.’ Speelgoed bezat Eliza niet, makkers evenmin, - maar soms kwamen de broers 't moederlijk huis bezoeken, en dan was het een ware feestdag voor haar. Want de broeders waren meesters in 't verhalen van sprookjes, en van klein kind af had Eliza daarvoor eene bijzondere voorliefde. Geen wonder; daardoor werd haar

phantasie opgewekt, en door die phantasie voelde ze zich rijker dan een Koning. - Ze vergat hare armoede, soms ook haren honger, om geheel op te gaan in het rijk harer verbeelding. Verre van zich over haar lot te beklagen, voelde zij zich gelukkig boven vele anderen. Dikwijls heeft zij dit gevoel van tevredenheid in hare gedichten uitgesproken.

Veel heb ik u te danken,
O armoe; moogt gij ruw
En hard soms mij behand'len, -
Veel, zeer veel dank ik u.

De rijke, dien slechts weelde
Omringt en overvloed,
Verlangt vaak wat onmooglijk
Is, in zijn overmoed.

En ik, die niets ter wereld
Bezit, slechts armoe ken, -
Heb 'k brood slechts en een kleedje,
Zie, hoe tevreê ik ben.

Dankbaarheid was de hoofdtrek van haar karakter. Ze was dankbaar aan God voor de heerlijke gave der dichtkunst, voor hare rijke phantasie, - erkentelijkheid gevoelde zij voor de groote meesters, wier werken haar zooveel bronnen waren van verheven genot, dankbaar was zij aan allen, die haar voortdurend blijken gaven hunner liefde, en bovenal aan haren leermeester, die haar al zijn vrijen tijd ten offer bracht, en die zulk een grooten invloed op haar werken uitoefende.

Die leermeester was Dr. Karl v. Grossheinrich. Te Leutershausen in Baden geboren, was deze geleerde als Gouverneur der kinderen van Vorst Kutusow naar Petersburg gekomen. Daar leerde hij de familie Kulmann kennen, bij wie hij 't grootste gedeelte van zijn vrijen tijd doorbracht, geboeid door de gaven der kleine Eliza, wier beste leermeester en trouwste vriend hij werd.

Zeker was niemand in Petersburg zoo goed geschikt, om Elizabeth's geest te vormen als Grossheinrich, die aan groote geleerdheid een vroolijk, opgewekt gemoed paarde. Elizabeth was eene Duitsche van afkomst, slechts door het toeval naar het Noorden verplaatst, en niemand kon het Duitsche element in haar beter aankweeken dan Grossheinrich, die eveneens door toevallige omstandigheden naar Petersburg was gekomen, wiens hart echter steeds Duitsch bleef. Ook kon niemand zoozeer als hij Elizabeth's weetgierigheid bevredigen. Hij verstond veertien talen en sprak alle nieuwere. Met opoffering van al zijn vrijen tijd gaf hij Elizabeth geheel kosteloos onderricht. Toen zijn drukke bezigheden hem dit in de week beletten, besteedde hij aan haar zijne Zon- en feestdagen. Zij was zijne vreugde, zijn trots, en in hare zich meer en meer ontwikkelende gaven vond hij rijkelijk belooning voor al zijn moeite en zorgen. - Groot was hare vereering

voor den geliefden meester, ‘wien ze alles dankte, wat haar geest verheugde, die haar reeds vroeg inwijdde in den dienst der muzen, wiens heldere blik haar het verleden, het heden en de toekomst onthulde.’

Toen Elizabeth zes jaren was, sprak en las ze reeds Russisch en Hoogduitsch, en dat bijzonder goed en vloeiend. Dit had ze te danken aan hare moeder, die de beide talen uitstekend kende, en er zeer op lette, dat hare kinderen zich eene goede uitspraak eigen maakten. Maar Elizabeth had zulk een welluidende stem, dat uit haar mondje bijna iedere taal goed moest klinken. - Vóór haar zevende jaar leerde ze schrijven, en dat met zoo goed gevolg, dat ze na eenige maanden leesbaar, na een jaar zeer mooi schreef. Tegelijk daarmede kreeg ze onderricht in de grammatica, zoodat ze reeds nu en dan kleine briefjes kon schrijven. Een daarvan moge hier zijne plaats vinden:

Iwan Jegoritsch heeft drie jonge katten. Ik heb altijd van hem gehouden, maar vandaag heb ik hem een afschuwelijken man genoemd. Hij zeide aan de meid, dat ze twee katten in 't water moest gooien. Ik heb het niet gehoord, maar de meid heeft het mij gezegd. Die zal niet jokken. Ik heb in lang niet zoo geschreid. De meid wilde al gaan. Ik hing mij aan haar rok en liet ze niet los. Toen zei ze: ‘*Maar lieve Elizaweta Boriszowna, Iwan Jegoritsch jaagt me uit zijn huis, als ik het niet doe.*’ ‘*Neen,*’ *heb ik haar gezegd,* ‘*geef mij de katten, en zeg hem, den afschuwelijken man, dat je ze in 't water gegooid hebt.*’ *Toen zei de meid:* ‘*Maar als hij later de katten bij U ziet, jaagt hij mij zijn huis uit.*’ ‘*Neen,*’ *heb ik haar gezegd.* ‘*Zeg hem dan in zijn gezicht, dat ik je de katten uit de handen getrokken heb, dat ik ermede naar huis liep, en je in 't wegloopen zei, dat hij een afschuwelijke man is. Hij zal zich in zijn ziel schamen, en geen woord zeggen.*’ *- Niet waar, ik had gelijk? Kom toch bij ons, als ge kunt.*

Om Elizabeth, die tot nu toe alleen bekend was met de wereld der phantasie, de werkelijke wereld te leeren kennen, begon haar meester met geschiedenis en aardrijkskunde. 't Was haar grootste genot, zich te verdiepen in de beschrijvingen van vreemde landen, waarbij hare levendige phantasie haar zeer te hulp kwam. Veel minder aangenaam was haar de studie der Fransche taal; daarbij troostte ze zich echter met de gedachte, dat men noodzakelijk Fransch moet verstaan om door de wereld te komen. Toen ze het Russisch, Duitsch en Fransch genoeg machtig was, gaf Grossheinrich gehoor aan haar wensch om haar Italiaansch te leeren, met het gevolg, dat ze dit na verloop van drie maanden sprak met eene juistheid en gemakkelijkheid, die een ieder verbaasden.

Op haren 10^{den} verjaardag ontving ze Tasso's ‘Bevrijd Jeruzalem’ ten geschenke, en na verloop van zeer korten tijd kende ze dit grootendeels van buiten. Bij 't voorlezen bewees Eliza duidelijk, hoe een groot

talent als 't ware vanzelf gevormd wordt. De wijze, waarop zij declameerde, zonder dat ze daarin ooit bijzonder onderricht had ontvangen, en daarenboven in eene haar nieuwe taal, was zoo volmaakt als men slechts zeldzaam zal hooren van hen, die zich bijzonder op deze kunst hebben toegelegd.

Zes maanden later leerde zij Engelsch, en sprak voortaan met haren huisheer - een geboren Engelschman - altijd zijne moedertaal.

Nu, op haar elfde jaar, maakte zij hare eerste gedichten Aanvankelijk ging ze uit van de meening, dat ze alleen het haar bekende tot onderwerp harer gedachten kon maken. Daardoor zijn die onderwerpen vrij beperkt, want ze kende slechts weinige personen, en van de natuur alleen *dat*, wat haar klein eiland aanbood. Hare groote neiging tot waarheid en helderheid was oorzaak, dat ze zich in het begin niet verdiepte in droomen, maar slechts het haar bekende bezong.

De gave der dichtkunst was haar in zoo hooge mate eigen, dat het haar een behoefte was, al wat ze gevoelde of ondervond in rijm of dichtmaat uit te drukken. Reeds als klein kind vertrouwde ze hare gedachten toe aan het papier. Geen wonder, dat zoovele harer kleinere versjes ons bekend maken met haar omgeving en huiselijke omstandigheden. Ze werden geschreven op een leeftijd, waarop alle kinderen zich grootendeels bezighouden met het *ik*, dat aan die kleine wezentjes in hunne jeugdige, subjectieve, egoïstische wereldbeschouwing zoo heel belangrijk toeschijnt.

Tot haar elfde jaar bleef Elizabeth wonen op het kleine eiland, dat haar zoo dierbaar was. Daarna kwam er een groote verandering in haar leven. Een oud vriend van de familie Kulmann, de Staatsraad Meder, zette zich met zijn gezin te Petersburg neer. Door hem werden Elizabeth en hare moeder bekend met een waardig, oud priester, Abram Abranow, die, medelijden hebbende met den kommervollen toestand, waarin moeder en dochter verkeerden, haar een gedeelte zijner woning afstond.

De Staatsraad had twee dochters van Elizabeth's leeftijd, die hij, als hij met zijn dagelijkschen arbeid gereed was, zelf onderricht gaf. Elizabeth's vlijt en groote talenten waren oorzaak, dat hij haar niet alleen liet deelen in deze lessen, maar tevens in alles wat aan zijne dochters werd onderwezen: teekenen, muziek, dansen, botanie, mineralogie, natuurkunde enz. De beide meisjes leerden van Elizabeth Duitsch, Engelsch en Italiaansch, en door haar veelvuldig samenzijn ontstond eene vriendschap, die tot aan Elizabeth's dood duurde.

Dat de oude priester met Grossheinrich altijd Latijn sprak, was eene aanleiding voor Elizabeth, om zich op deze taal toe te leggen; ze wilde haren ouden vriend op zijn verjaardag met een Latijnschen gelukwensch verrassen. Om haar zijne dankbaarheid voor die oplettendheid te betoonen, bood de priester aan, Eliza onderricht in 't Slavonisch te geven,

wat ze natuurlijk gaarne aannam. Nadat ze eens haren meester veel had hooren spreken over Homerus, wiens roem na verloop van drieduizend jaren zelfs Göthe en Byron overschaduwt, wenschte ze niets liever dan Grieksch te kunnen lezen. Haar meester bood haar daartoe de gelegenheid aan, en dadelijk werd een begin met deze lessen gemaakt. Het eerste Grieksche werk, dat Elizabeth in handen kreeg, was eene verzameling van Anakreon's korte en schoone liederen, die ze spoedig metrisch overzette in hare drie lievelingstalen. Toen ze dertien jaar werd, had ze dit werk voltooid en ook reeds een groot gedeelte van Homerus gelezen. Barthelemy's ‘Reis van den jongen Anacharsis’ en Pausanias' ‘Beschrijving van Griekenland’ kende ze geheel.

Inmiddels was ze voortgegaan met haar lievelingsarbeid. De inhoud harer zangen werd steeds voortreffelijker; de vorm meer en meer volmaakt, - en toen erover werd beraadslaagd, welken werkkring Eliza zou moeten kiezen, om later in haar onderhoud te kunnen voorzien, sprak Grossheinrich als zijne overtuiging uit, dat ze geboren was tot dichteres, en men haar de volle gelegenheid moest geven, haar schoone gave verder te ontwikkelen. Uit vrees wellicht een al te gunstig oordeel te vellen over zijn leerling, verzamelde hij eenige harer Duitsche, Fransche en Italiaansche gedichten, en verzocht een vriend te Weimar, ze aan Göthe voor te leggen, terwijl hij een afschrift zond aan Jean Paul te Bayreuth. Een der liederen uit deze verzameling schrijven we hier in 't oorspronkelijke neder, - door eene vertaling zou menige schoonheid verloren gaan.

Der Strom.

Am hohen Fuss der Anden
Entsteigt dem Schooss der Erde
Ein klarer Quell, so breit nur
Und seicht, daas hundert Schritte
Von seiner öden Wiege
Der Waidmann ohne Mühe
Der Quelle rechtes Ufer
Mit einem Fuss berühret,
Indess sein andrer Fuss noch
Ihr linkes Ufer drücket;
Die müden Doggen aber
Stehn lechzend im Gewässer,
Das kaum ihr Knie bedecket.
Zwei Tagereisen weiter
Ist die namlose Quelle
Bereits ein Fluss, so reissend
Dass der erfahrne Fährmann,
Um an dem Ort zu landen
Der gegenüber lieget
Der Stelle, wo vom Lande
Er stiess, zwei dritte Theile
Der Flussesbreite mühsam

Stromaufwärts strebt, und dann erst
Es wagt, die Vorderseite
Des Kahns dem andern Ufer
Gerade zuzuwenden.
Jetzt kommen nacheinander
Der höhern Bergesthäler
Hochmüth'ge Flüsse (mancher
Viel breiter als er selber),
Und müssen wider Willen
(Nichts widersteht dem Bunde
Der Stärke mit der Tiefe)
Mit ihm sich hier vereinen.
O, welche Wasserfläche!
Lebt wohl, Ihr Brücken! Sicher
Baut hier, und wären's Römer,
Und mächtiger und grösser
Als die der grauen Vorzeit,
Traun, hier baut kein Bewohner
Der weitentfernten Ufer
Wohl jemals eine Brücke!
Selbst nicht von einer Insel
Zur anderen, die hier sich,
Voll wechselseit'gen Stolzes
Sich sondernd, in die Breite
Des mächt'gen Stromes theilen,
Dess Ufer sich allmählig
Dem Blicke schon entziehet....
Vermag dein Aug' noch etwas
Auf dem jenseit'gen Ufer,
Dem fernen, zu erkennen?
Nur hier und da ein Felsstück
Das in der Sonne glänzet....
Jetzt raubet mir ein leichtes
Gewölke seinen Anblick....
Jetzt ist gleich kein Gewölke
Mehr da, ist's mir verschwunden...
Es ist der Strom zum See
Geworden.... Und so naht er
Dem Meere sich. Das Meer will
Den Eingang ihm versperren.
Sieh, wie sie sich im Kampfe,
Dem schrecklichen, erheben!
Hör' das Gebrüll der Wogen!
Es will der Strom dem Meere,
Es will das Meer dem Strome
Nicht weichen. Sieh, es sieget
Der Strom! Er tritt, dem Grimme
Des Oceanes trotzend,
In dessen uralt Erbe,
Und siedelt seine Wogen,
Die süssen, an, und spottet
Des Meeres, das vor Zorn schäumt.

Het antwoord uit Weimar kwam spoedig, maar werd nog eenige dagen geheim gehouden, om er Eliza op haren verjaardag mee te verrassen.

Toen die gewichtige dag was aangebroken, haastte Grossheinrich zich om, zoo vroeg zijne bezigheden het toelieten, de feestvreugde der familie Kulmann te gaan deelen.

Eliza had haar geliefden meester reeds van verre zien aankomen, en ging hem tot op de trap tegemoet. Ieder zou in haar terstond de koningin van 't feest herkend hebben. Een wit gewaad omgaf hare slanke gestalte; door hare lange, donkere lokken waren koralen snoeren geslingerd, die de fijnheid harer gelaatskleur dubbel deden uitkomen. Hare groote, donkere oogen schitterden van vreugd en levenslust. Toen ze haar vriend had begroet, spoedde ze zich naar de keuken om, zooals gewoonlijk, het eenvoudige maal te bereiden. Huiselijke bezigheden rekende ze volstrekt niet beneden zich, en toen iemand haar eens beklaagde, dat ze zich daartoe moest vernederen, was haar antwoord: ‘Meent ge, dat men niet ten allen tijde practisch de handen aan 't werk heeft moeten slaan? Herinner u uit Homerus de koningsdochter, die met hare gezellinnen naar de rivier ging, om vuil linnen schoon te wasschen. Dat was *ook* zoo'n verheven arbeid niet. Dan is eene goede soep koken nog vrij wat aangenamer!’

Toen het maal ten einde was, zeide Grossheinrich:

‘Thans, Elizabeth Kulmann, wil ik u het antwoord meedeelen, dat ik onlangs ontving van mijn vriend te Weimar, die eenige uwer gedichten aan Göthe heeft voorgelezen.’

En uit dezen brief vernam Elizabeth, hoe de grootste aller dichters na het lezen van ‘der Strom’ gezegd had: ‘flink gedacht en flink uitgevoerd’; hoe hij, na ‘die Grotte’ te hebben gehoord, uitriep: ‘voortreffelijk’, zijnen voorlezer 't boek uit de hand nam, zelf ‘der Blitz’ las, dat zijn geheelen bijval wegdroeg, en toen vol belangstelling hare Italiaansche gedichten doorlas.

‘Hoe oud is de dichteres?’ ‘Dertien jaren’, was het antwoord. ‘Hoe jammer dat ze arm is’, sprak hij met gevoel, ‘jammer, en toch ook misschien tot haar nut. Ook Fransche opstellen?’ vraagde hij, en las de eerste voor zichzelf, de andere luid.

‘Zeg de jonge dichteres’, sprak hij, ‘uit mijn naam, - uit Göthe's naam, dat ik haar in de toekomst een eervollen rang in de literatuur voorspel, zij moge schrijven in welke taal zij wil.’

Was het wonder dat Elizabeth, toen ze dit oordeel had vernomen, uitbarstte in tranen, in vreugdetranen over de goedkeuring van Duitschland's grootsten dichter, in tranen van droefheid over de waarschijnlijke onmogelijkheid, zich aan de dichtkunst te kunnen wijden?

Maar Mevr. Kulmann stelde haar eenigszins gerust. Ze zeide haar hoe ze, na lang en rijp beraad, had besloten, dat haar kind zich aan het onderwijs zou wijden. En toen ook haar leermeester haar voorhield, hoe ze door vlijtig te zijn altijd tijd genoeg zou overhouden, om

zich in hare kunst te volmaken, - toen bedaarde de storm, die in Elizabeth's binnenste woedde, en verder sprak men slechts over den grooten dichter.

Spoedig was Elizabeth geheel bevredigd met hare toekomstige bestemming, toen ze zag, dat de vakken, waarin ze zich nu verder moest bekwamen, juist hare lievelingsstudiën waren: talen, geschiedenis, aardrijkskunde, natuurwetenschappen en mathesis, verder teekenen, handwerken en muziek. Vooral deze laatste kunst werd zeer gaarne door onze dichteres beoefend; ook daarvoor was ze bijzonder begaafd; ze speelde uitstekend klavier, en 't was een genot toe te luisteren, als Eliza's zilveren stem hare liederen deed weerklinken.

Grossheinrich had eens aan zijne leerlinge verhaald, hoe tijdens de regeering van Lodewijk XIV in Frankrijk een zoogenaamde ‘Bloemkrans’ verscheen; hoe namelijk verschillende bloemstukken door de grootste meesters geschilderd werden, en onder iedere schilderij een vierregelig vers geplaatst, om de beteekenis daarvan duidelijk te maken. De groote liefde, die Elizabeth voor bloemen koesterde, bracht haar op 't denkbeeld, een dergelijken krans te maken wat het dichterlijk gedeelte betrof, en de vierregelige rijmen te vervangen door grootere. Haar ‘Bloemkrans’ bestaat uit tien gedichten, die meestal den oorsprong der bloemen verklaren. 't Was het eerste werk van Elizabeth dat geheel zelfstandig, hoewel in Griekschen trant geschreven werd. Hare tweede en meest volmaakte schepping is ‘Korinna’, de derde ‘Berenice's Denkmal’. Deze drie werken schreef ze in 't Russisch, en vertaalde ze toen in 't Hoogduitsch en Italiaansch.

Hare vertolkingen van Anakreon had zij opgedragen aan Keizerin Elizabeth van Rusland. Als erkenning harer verdiensten schonk deze vorstin het jonge meisje in 1822 een diamanten halssieraad, en later een jaargeld van twee honderd roebels. Hetzelfde geschenk, dat haar eerst zoo heel gelukkig maakte, zou spoedig aanleiding tot groote droefheid voor haar worden.

Bij hare geboorte had een oude vrouw voorspeld, dat zich in Elizabeth een groot talent zou ontwikkelen, maar dat zij geen hoogen leeftijd zou bereiken. Zorgvuldig had men deze uitspraak voor haar verborgen gehouden, tot eene oude dame, aan wie zij het halssieraad liet zien, dom genoeg was uit te roepen: ‘Och, mijne lieve, die diamanten zijn toch niet in staat om die oude voorspelling te niet te doen; ik zou je liever minder eer en een langer leven toewenschen!’ Mevrouw Kulmann en Grossheinrich zagen maar al te zeer, hoe Elizabeth's scherpzinnigheid het geheele geheim geraden had, - reeds voordat de oude dame ophield te spreken.

Bij een onderhoud, dat ze spoedig hierna voerde met Grossheinrich, bleek duidelijk, hoe diep en droevig de indruk was, dien ze had ontvangen. Dit voorval is de verklaring van den weemoedigen toon, die in verscheidene harer liederen heerscht, en die licht zou doen den-

ken, dat ze zich reeds vele jaren vóór haren dood ziekelijk gevoelde, wat toch inderdaad niet het geval was. Ontelbare gedichten wijzen op den korten tijd, dat het haar nog vergund zal zijn te werken; ze toonen ons haren dorst naar meerdere kennis, - hare zucht om zich onsterfelijk te maken bij het nageslacht. Reeds op zeer jeugdigen leeftijd was haar hoogste ideaal geweest, roem te behalen; dit zoo natuurlijk, kinderlijk verlangen bleef haar tot het laatst bij. Toen zij hoorde van Mezzofanti, die, zooals men weet, acht en dertig talen verstond, ontwaakte hare liefde tot de taalstudie met alle kracht, en toen haar meester haar voorsloeg, haar nog drie talen te leeren: de Spaansche, Portugeesche en Nieuw-Grieksche, nam ze dit aanbod gretig aan, en besloot ze met de studie daarvan gelijktijdig aan te vangen. Waarlijk een reuzenwerk! En vooral als men bedenkt, dat het ondernomen werd door een dertienjarig meisje, dat haar lievelingsvak, de dichtkunst, tot hare hoofdstudie maakte.

De Grieksche dichteres Korinna, van wie bekend is, dat ze vijfmalen Pindarus, een van Griekenland's grootste dichters, in den wedstrijd overwon, boezemde Elizabeth een zoo levendige belangstelling in, dat ze besloot Korinna in 't leven terug te roepen, door gedichten in haar geest te schrijven. Zij gaf die, op raad van haren meester, uit voor de vertaling van een manuscript, dat ze in een Grieksch klooster had gevonden, op dezelfde wijze als Mac-Pherson gedaan had met de liederen van Ossian.

Hoe haar dit werk gelukte blijkt uit het oordeel, dat Joh. Heinr. Voss erover uitsprak: ‘Men meent een meesterlijke vertaling der werken van den een of anderen dichter uit den hoogsten bloeitijd van Griekenland's literatuur te lezen, zoo uitstekend weet de schrijfster zich in haar onderwerp te verplaatsen. Geen enkel woord brengt ons uit den waan, dat wij een werk der oudheid voor ons hebben.’

Thans had een voorval plaats, dat voor onze Elizabeth noodlottig zou worden: de overstrooming op 7 November, waardoor een groot gedeelte van Petersburg werd verwoest. Reeds eenige dagen vroeger, bij gelegenheid van 't huwelijk van haren oudsten broeder, had ze koude gevat, maar toch had ze ingewilligd, toen de jonggehuwden haar verzochten eenige dagen bij hen door te brengen. Toen het vreeselijke ongeluk plaats vond, was Elizabeth aan 't andere einde der stad, voor de eerste maal in haar leven gescheiden van hare geliefde moeder. Men denke zich, hoe geschokt het zachte, teergevoelige meisje was, toen ze zich omringd zag door een menigte arme kinderen, die uit vrees van te verdrinken een toevluchtsoord in de woning van haren broeder zochten. Iedere minuut steeg het water, dat reeds in de benedenkamers was gedrongen, terwijl het gerucht de ramp nog grooter maakte dan ze inderdaad was.

Toen Grossheinrich den daaropvolgenden dag zijne leerlinge bezocht, kon ze niet spreken en lag ze in een hevige koorts.

Hoezeer ze wenschte naar hare eigen woning overgebracht te worden, hieraan viel niet te denken; gelukkig was het haar moeder spoedig mogelijk het huis, waarin haar kind zich bevond, te bereiken. Eerst acht dagen later kon Eliza vervoerd worden.

In die dagen ontving Grossheinrich een brief, die reeds anderhalf jaar vroeger had moeten aankomen, en die 't oordeel behelsde van Jean Paul, wien, zooals we weten, eenige stukken van Elizabeth Kulmann ter beoordeeling waren toegezonden. Hij had de volgende woorden gesproken:

'Wij, kinderen uit het Zuiden, hebben ons tot nog toe weinig bekommerd over Noordsche literatuur, - ik ben zeker dat deze kleine, maar zoo schitterende Noordsche Ster ons vroeger of later zal dwingen, onze blikken op haar te richten.'

Wat moet er zijn omgegaan in Grossheinrich, toen hij op denzelfden tijd van den arts vernam, dat Elizabeth's ziekte een begin was van tering, en toen zijzelve tot hem zeide: 'Toen ik Göthe's oordeel over mijne werken vernam was ik treurig, daar ik vreesde dat mijne armoede mij niet zou veroorloven zijne voorspelling te vervullen, - thans ween ik in het voorgevoel van mijn vroegen dood. Want o, ik weet het, deze is mijne laatste ziekte, - ik voel het maar al te zeer!..... Maar laat vooral mijne moeder hiervan niets vernemen; die arme moeder! hoe gaarne had ik haar in haren ouderdom verzorgd, en haar gedeeltelijk vergolden, wat ik haar verschuldigd ben!'

Verre van zich echter door haar lijden te laten terneerslaan, was het juist eene aansporing voor Eliza om den korten tijd, dien het haar nog zou vergund zijn te leven, zoo goed mogelijk te gebruiken. In deze dagen begon ze haar derde groot werk: 'Berenice's Denkmal'.

Zooals men wellicht weten zal, was Berenice de gemalin van den Egyptischen Koning Ptolomeus Evergetes. Terwijl deze in zijn rijk den vrede bewaarde, nam zijne gade kunsten en wetenschappen in bescherming. Tien der beroemdste dichters, zoo nam Elizabeth aan, vereenigden zich tot het vervaardigen van een gedenkteeken voor Berenice, ze droegen haar de verzameling hunner liederen op. Deze gedichten zijn even zorgvuldig bewerkt als die van Korinna. De uitgebreide correspondentie, die ze hierover voerde met Grossheinrich, is er het beste bewijs van. In het laatste stuk uit deze verzameling vindt ze gelegenheid, nogmaals hare vereering voor Homerus te toonen.

'Ik hoop', schrijft ze haren meester, 'dat men mij ten goede zal houden, dat ik den blinden zanger hier heb ingevoerd; misschien is het wel de laatste gelegenheid die ik heb, om de diepe vereering aan den dag te leggen, die ik tot aan mijn dood toe koester voor den dichtervorst van alle tijden en alle volken.'

Thans komen wij tot het laatste werk van Elizabeth Kulmann. Want de vertalingen in 't Fransch en Italiaansch waren soms gelijk met - soms een paar dagen na het oorspronkelijke gereed. Alle Russische en buiten-

landsche sprookjes waren reeds vóór den aanvang van ‘Berenice's Denkmal’ geschreven. Ook begon ze haar Oostersch sprookje ‘die Wunderlampe’, voordat ze ‘Berenice's Denkmal’ geheel had geëindigd. De voornaamste schoonheden van dit gedicht bestaan in de talrijke beschrijvingen. Zooals bekend is, behoort ‘Aladin of de wonderlamp’ tot de verhalen uit de ‘Duizend en één nacht’. Elizabeth voegde bij de oorspronkelijke stof veel, dat het verhaal leerrijker, interessanter en degelijker maakt. Ze heeft het tot een waar Epos gevormd, het karakter van haren held tot in de kleinste bijzonderheden geschilderd, en de andere karakters in goede verhouding tot het geheel gebracht. Aan alle vereischten van het Epos is voldaan, men vindt eene periode van geluk, dan eene van naderend ongeluk en ten slotte eene van nog grooter geluk dan het eerste. Echt Oosterschen rijkdom van beelden ontmoeten we overal.

Elizabeth bestempelde hare losse gedichten met den naam van ‘Schilderijen’. De kleinere noemde ze ‘Aquarellen’, sommige zeer kleine ‘Miniaturen’. Hare drie schilderijen-verzamelingen bevatten samen zestig zalen. Ze zijn meest alleen in het Hoogduitsch geschreven. Oorspronkelijk was Elizabeth natuurdichteres. Van haar 13de jaar merken we een groote verandering bij haar op, door hare kennis van de Grieksche klassieken veroorzaakt. Van toen af nam ze eene groote spaarzaamheid in hare uitdrukkingen in acht, 't natuurlijk gevolg van den invloed van Anakreon en later van dien van Homerus en Pindarus.

Hare losse gedichten ontstonden in alle tijdperken van haar leven, van haar elfde jaar af tot aan haren dood toe. Ze vertaalde Oserow's treurspelen uit het Russisch in 't Duitsch en Anakreon eerst in vijf, later in acht talen. Twee treurspelen van Alfieri bracht ze over in het Hoogduitsch, en zijn ‘Saul’ in 't Russisch. Onder hare ‘Poetische Versuche’ behooren ‘Berenice's Denkmal’ en ‘Korinna's gedichten’, in 't Russisch, Hoogduitsch en Italiaansch geschreven. Ze vertaalde Irriartes' fabelen en stukken uit Camoëns' ‘Luciade’ uit het Spaansch, dertig Oden van Manuel uit 't Portugeesch, - stukken uit Milton's ‘Paradise lost’ en verscheidene gedichten van Metastasio in het Hoogduitsch. Eenige dagen vóór haren dood vertaalde zij Nieuw-Grieksche volksliederen.

Maar, zal men vragen, hoe is het mogelijk, in zoo weinige jaren zoo ongeloofelijk veel te schrijven, en tevens tien vreemde talen te leeren? Elizabeth's leermeester geeft ons op die vraag het antwoord: ‘Wellicht waren nooit weetgierigheid, arbeidzaamheid en geheugen in zoo hooge mate vereenigd als in den persoon van Elizabeth Kulmann.’ Van haar elfde jaar af sliep ze niet meer dan zes uren. Van half zeven tot één ure bleef ze onophoudelijk aan hare schrijftafel werkzaam; niets was in staat haar af te leiden van die studiën, welke haar 't meest inspanden. Men moest het bijwonen om te gelooven, hoeveel ze in zes of zeven uren tot stand bracht. In den lateren tijd van haar leven was soms een gedicht van 500 tot 600 regels de

vrucht van een enkelen morgen. Als men haar zag schrijven, dan moest men denken, dat een onhoorbare stem haar de woorden influisterde; zoo snel ging het werk haar van de hand. Om half twee gebruikte men den eenvoudigen maaltijd, die gewoonlijk slechts een half uur duurde. Om zeven uur ging ze zich wijden aan wat ze plastische kunsten noemde, teekenen, borduren of naaien. Dan las hare moeder haar voor, en de opmerkingen, die moeder en dochter maakten, waren *zoo*, dat ze twee geleerden geen oneer zouden hebben aangedaan. Eenige malen in de week gingen zij om negen uur naar de familie Meder, waar Elizabeth piano studeerde - ze bezat zelf geen instrument - en verschillende lessen bijwoonde.

Zin voor orde en netheid bezat Eliza in hooge mate; daardoor en door den goeden smaak, waarmede ze zich wist te kleeden, zou men soms meenen, dat ze in vrij goede omstandigheden verkeerde. Ieder leende haar gaarne boeken, wetende, dat men ze in volmaakte orde terug zou ontvangen. Dezelfde stiptheid heerschte in hare finantiën. Een harer vrienden bestemde voor haar alle kopekenstukken - een kleine zilveren pasmunt - die hem in handen kwamen. Eliza bewaarde deze zoo zuinig, dat het haar soms mogelijk was, als hare moeder de armen niet kon bedeelen, hierin te voorzien.

Ze was stil en bescheiden in gezelschap, maar wanneer er een onderwerp behandeld werd, dat haar belang inboezemde, was het geen gemakkelijke zaak haar tot tegenpartij te hebben. Want ze was een goed advocaat, en vooral wanneer men waagde iemand te plagen of van afwezigen kwaad te spreken. Dan kon men zeker zijn, dat het jonge meisje niet alleen de partij van den verdrukte op zou nemen, maar, zoo noodig, tevens een woord van terechtwijzing spreken.

Grenzenloos was Eliza's liefde voor hare moeder. Een meer innigen, teederen band dan tusschen haar beiden bestond, kan men zich niet denken. Mevrouw Kulmann was herhaaldelijk ziek, zelfs in levensgevaar. 't Was aandoenlijk te zien, hoe dan dit teere, zwakke kind hare moeder verpleegde en troostte, hoe dankbaar de zieke was voor iedere kleine oplettendheid. Eliza droeg gewoonlijk de zorg voor hare moeder geheel alleen, waardoor zij des te meer gebukt ging onder haar leed. Het twaalfjarige meisje schrijft in haar gedichtje ‘Aan de maan’:

Maan, liev'ling mijner ziele,
Hoe ziet ge toch zoo bleek?
Is een van al uw kinderen,
O maan, misschien van streek?

Voelt uw vriendin, de zonne,
Zich wellicht niet heel goed,
Dat ge uit uw woning treden
En bitter weenen moet?

Ach maan, ik deel uw droefheid,
Die smarte trof ook mij;
Want moeder ligt op het 't ziekbed.
Ik ben haar steeds nabij;

Maar even sloot de sluim'ring
Haar dierbare oogen zacht;
Toen week ik van haar sponde;
Ik zoek naar troost en kracht.

Die schenkt mij, maan, uw aanblik;
Gij deelt mijn smart en pijn;
Gij, Hemelkoninginne,
Moet ook soms treurig zijn.

Elizabeth's grootste smart in hare ziekte werd veroorzaakt door de gedachte aan het ontzettend groote leed, dat haar moeder te wachten stond. Vreeselijk drukte het haar, dat die arme moeder alleen zou achterblijven; dit maakte haar het scheiden zoo zwaar.

Zag ik u nu, o zonne,
Voor 't laatst ter ruste gaan?
En sluit zich, voor ge weerkeert,
Mijn korte levensbaan?

Ja? - spreek, of schenkt soms de avond
Mijn moeder troost en rust?
Ge zaagt met hoeveel tranen
Van liefde zij me kust.

O, niet voor *mij* verlang ik
Een nieuwen levenstijd;
Red mij om harentwille,
Die meer dan ik thans lijdt.

Zij kent slechts éénen kommer,
Zij kent slechts ééne smart;
Neemt gij haar mij, o Hemel,
Dan breekt haar liefd'rijk hart.

Is *mijn* dood niet de *hare*?
Heb meelij met haar lot;
Laat mij haar overleven
Een enkel uur, mijn God!

Hoe zwak ik ben, toch voel ik
Nog kracht genoeg in mij,
Der moeder oog te sluiten;
Dan volg ik haar zoo blij.

† † †

Mijn bootje heeft geworsteld
Met 't woest vertoornde meer;
Thans zie'k den hemel stralen
En stille vreê daalt neer.

Ik kan u niet vermijden,
Schoon 'k u niet wensch, o dood!
Bij 't einde van mijn lijden
Begint der moeder nood.

O moederhart, u drukke
De smart niet gansch terneer;
Bedenk, zoo kort slechts scheidt ons
Het kalme, blauwe meer.

Ben ik eens *daar*, 'k verlaat dan
Geen oogenblik het strand,
Zie naar u uit, - begroet u
Met vreugd in 't verre land.

Gedurende hare geheele ziekte wekte Elizabeth de bewondering op van allen, die haar omringden; *zoo* groot was haar sterkte van karakter, zoo vol zelfverloochening hare liefde en zorg voor anderen. Terwijl ze bij den dag hare krachten voelde afnemen, en overtuigd was, dat hare ziekte ongeneeslijk was, vermocht ze te zwijgen, hare moeder en vrienden te overreden, dat het haar beter ging. En hoeveel moest het haar kosten, te scheiden van een leven, dat zooveel beloofde, daar ze de kracht tot groote dingen in zich gevoelde. Hoe gaarne zou ze willen leven, om het goede te doen en te bevorderen!

Een edele gedachte,
Die 'k opwek door mijn woord,
Plant wellicht in de ziele
Van 't nageslacht zich voort.

Eens kan het vruchten dragen,
Dat woord uit vroeger stond,
Als 't zaad, dat, stil verborgen,
Een vruchtbare aarde vond.

Naar *zulken* roem slechts streef ik;
'k Vraag niet, of 't nageslacht
Zich mijner nog herinnert, -
Mijn taak hier is volbracht.

Maar hoezeer ze wenschte, om al hare plannen te volvoeren, zich meer en meer te ontwikkelen en te volmaken, - nooit morde zij tegen den wil van haren Hemelschen Vader, op wien ze een kinderlijk vertrouwen bezat.

Vertrouwen op god.

Hoe, vreezen? Wat zou 'k vreezen?
Ben ik des daags niet onder
Den helderblauwen Hemel,
Het oog van mijnen Vader,
Wiens stralenblik, de zonne,
Mij overal nabij is?
Rust ik des nachts niet onder
Den donkerblauwen hemel,
Waar 't zachte maanlicht schittert,
Dat van de trouwste liefde
Des Vaders mij het beeld is?
'De haren van uw hoofd zelfs
Heeft God geteld, en geen zal
Er aan uw kruin ontvallen,
Voor Hij daartoe het teeken
U geeft'; zoo sprak de Godmensch.
En vreezen zou ik menschen,
Die heden ijdel pralen
En morgen niets dan stof zijn,
Ten prooi aan ied're windvlaag?

De vertalingen der Nieuw-Grieksche volksliederen die, zooals we weten, tot hare laatste werken behooren, bood ze met een treffend schoone opdracht haren geliefden meester aan. Ze herinnert hem, hoe ze hare liederen begon met Grieksche (Anakreon) en door deze gedichten met Griekenland besluit.

Tot de schoonste zangen, die ons van Elizabeth Kulmann zijn bewaard gebleven, ja, die ooit voor of na haar gedicht zijn, behoort ongetwijfeld het 'Droomgezicht na mijn dood'. - 't Is het slot van haar dagboek. Daarin laat ze haren leermeester de gevoelens weergeven van zijne smart bij haar overlijden, spreekt dus geheel uit *zijn* mond van haar eigen geestelijke en lichamelijke voorrechten. Ze wist wat Grossheinrich voor haar gevoelde, hoe innig zijne vereering was. Niet altijd kon hij die voor haar verborgen houden, en wat hij niet uitsprak, dat raadde haar fijn gevoel. Ze schetst de diepe wanhoop, die zich van haren vriend meester maakt na haar overlijden, als hij spreekt: 'Terwijl ik verdiept was in sombere overpeinzingen, kwam iemand mij herinneren, dat de laatste treurige plicht aan Eliza moest vervuld worden; niet waar, sprak hij, eenvoudig, zonder pracht? Toorn vervulde mijn boezem bij die vraag, en ik antwoordde: Dat alles zoo schoon zij, als slechts mogelijk is. Ieder moet zien, dat ik haar heb lief gehad. Zie, of ze niet het schoonste waard is! - En toen de man Eliza zag, kon hij zijne tranen niet weerhouden.'

De plechtige doodendienst wordt beschreven, 't bidden der Litanie, de wijding des priesters, de strijd der vriendinnen, hoe ze de afgestorvene 't schoonst kunnen tooien, hoe ze hare fraaie lokken zullen

schikken. Daar komt den vriend het woord in de gedachten, dat hij eens schertsend sprak, toen Eliza's haar werd afgesneden: ‘Troost u, 't zal weer zijne vroegere lengte hebben eer ge huwt.’ Ja, vervuld was die profetie! Opnieuw sloeg de smart bloedende wonden. Een lieflijk beeld zweeft den treurende voor den geest, een beeld van het zoetste geluk.....

Als het middernacht is geworden, keert hij terug naar zijne woning. Hoe veranderd komt deze hem voor! Eertijds zag hij in iedere kamer, in elken hoek een lieflijk wezen voor zich - nu overal een doodkist. - Daar daagt het morgenrood; - ‘blijf onder den horizon, waartoe hebben wij u thans nog noodig, o zon? Of neen, straal helder, laat mij nog eenmaal in uw vollen glans hare schoonheid gadeslaan.’ - Sprakeloos spoedt hij zich naar Eliza's woning. Hare moeder staat aan het doodbed. Nog vermag ze niet te weenen; haar gedachteloos starend oog meldt hare smart. Hoe schoon is die doode getooid; het doorzichtige gaas maakt hare gestalte een lelie gelijk. Hare bekoorlijkheid legt den vriend de verzuchting op de lippen: ‘Waarom, o natuur, zooveel lieflijks te scheppen, als het graf dat zoo spoedig onbarmhartig moet verbergen?’ Maar de geest van Eliza fluistert van eene schoonheid, die meer is dan die der aarde.

De treurende merkt op hoe, in strijd met de gewone gebruiken, alles versierd is, als ware het voor eene levende, hoe overal rozen zijn gestrooid, terwijl de afgestorvene bedekt is door kanten, die ze bij haar leven zoo gaarne zag. De kist is gevoerd met kussens en ziet eruit als een schoon rustbed, maar daarnaast staat het deksel, waarvan het kruis de sombere bestemming verraadt. Reeds neigde de zon ten ondergang, toen het koor der heilige priesters terugkwam. Zij schaarden zich in een kring om Eliza heen, vervulden den rouwdienst en zongen een doodenlied. ‘Mijn naamloos lijden drong ik terug in den boezem, zonder zucht of traan, maar gedachteloos tevens bleef ik knielen aan hare voeten, tot een gil harer moeder mij de bezinning teruggaf.’

Geheel geopend worden nu de vleugeldeuren; en vrienden en bekenden verdringen zich om de doodkist.

Hier houdt Eliza's dagboek op. Zoo eindigt ze op het toppunt van haren roem. Want dit zoo snel geschreven gedicht behoort ongetwijfeld tot hare schoonste werken. Ik zou een ieder wel willen toeroepen: lees en oordeel; zeg mij, of deze liederen niet met recht zegehymnen kunnen worden genoemd. En waarlijk, zij heeft zich hier lang geen gemakkelijke taak gesteld. - Uit den mond van haar vriend sprekende, geeft ze geheel zijn karakter terug, zijne edelmoedigheid, zijne grenzenlooze liefde en vereering, en het voorwerp daarvan beschrijft ze op waardige wijze. Merk op, welke tegenstelling er is in de smart, die de vriend gevoelt, met die der moeder, die zich uit door een gil, voorafgegaan door een starend

stilzwijgen. Ja zij verstaat het, die moedersmarten, die ‘so herbe sind’, te schetsen.

Regelmatig namen Eliza's krachten af; haar liefelijk jeugdig leven werd gesloopt door de alles verwoestende tering. Hoesten en benauwdheden maakten haar lijden zwaar. Op den 25sten Nov. (1825) voelde ze hare krachten geheel wegzinken; ze vraagde om een priester, dien ze verzocht, het gebed der dooden te lezen. Zoolang mogelijk sprak zij de woorden na; toen loosde ze een diepen zucht, en ontsliep onder het luiden der avondklokken.

De droefheid bij haar overlijden was algemeen. Van de hoogste tot de geringste standen toonden hunne liefde en vereering voor haar, die tijdens haar kort verblijf op aarde zoo bewonderd was om haar schitterend verstand, zoo bemind om haar edel, rein hart. Eerst na haren dood werd het bekend, aan hoevelen zij ten zegen was geweest. De armen kwamen om te verhalen van haar goedheid, van de milddadigheid waarmede ze, hoe behoeftig ook zelve, nog armeren ondersteunde.

Mevrouw Kulmann overleefde haar teer geliefd kind slechts korten tijd. Grossheinrich werd na den dood zijner Eliza door een zwaar zenuwlijden aangetast. O, zij had het *juist* geraden, zijne smart had zij naar waarheid geschetst. Met Elizabeth Kulmann had hij alles verloren, - hij kende rust noch duur, verlangde naar zijn vaderland terug te keeren, - terwijl het hem toch onmogelijk was, den grond te verlaten, waar zijne Elizabeth rustte. - Eenige dagen voor haar dood had hij haar de plechtige belofte gegeven: ‘Zooveel mogelijk, en zoo lang mijne krachten toelaten zal ik alles aanwenden, om uw naam voor het nageslacht te bewaren, uwe verdiensten aan de vergetelheid te ontrukken.’ En hij heeft woord gehouden. Al zijn gedachten, zijn geheele leven heeft hij aan de vervulling van dat doel ten offer gebracht. In Rusland leidde hij hare gedichten in bij de Academie van Wetenschappen, die dan ook de werken van Elizabeth Kulmann in 't licht gaf. Hare Duitsche gedichten gaf hijzelf uit bij Wigand in Leipzig, later bij Brönner in Frankfort(*). In vele harer liederen sprak Eliza den wensch uit, Duitschland, haar tweede vaderland, te mogen aanschouwen. Vooral had ze een sterk verlangen, Spiers te zien, de woonplaats harer voorvaderen. Grossheinrich vatte het plan op, *daar* een gedenkteeken voor haar op te richten, - de dood verhinderde hem, dit voornemen ten uitvoer te brengen. Hij stierf in 1860 in de woning van den Generaal Apraxin, waar hij sinds twintig jaren had gewoond. Zijn laatste wensch is vervuld: hij rust naast haar, die hem het dierbaarst was, en, vereenigd met *haar* naam, zal ook de *zijne* blijven voortleven.

(*) Door de zorg van Frans Miltner verscheen in '75 eene bloemlezing uit de werken van Elizabeth Kulmann te Heidelberg, bij Georg Weiss.

Op het Smolenskische kerkhof, waar Elizabeth Kulmann begraven werd, is ter harer eere door Keizerin Alexandra en Grootvorstin Helena een gedenkteeken opgericht. Het is door den Italiaanschen beeldhouwer Triscorni in Cararisch marmer gebeiteld, en stelt Eliza voor op 't oogenblik van haar sterven. Ze steunt het hoofd op den linkerarm, de baar, waarop ze ligt, is bedekt met Akanthus-bladeren, een geknakte roos valt ter aarde. Behalve haar naam, geboorte- en sterfjaar zijn in het pedestal spreuken gegrift in de tien vreemde talen, die zij sprak.

Weinige jaren na haar dood werd in Petersburg de kerk van den heiligen Izaak gebouwd. Een der twaalf engelen, die daar een groep vormen, is het beeld onzer dichteres, door de meesterhand van den beroemden Vitali gebeiteld. In denzelfden tempel werd zij ook door de schilderkunst vereeuwigd. Op eene schilderij, die de veroordeeling van den heiligen George in bijzijn van Keizerin Alexandra voorstelt, zijn de trekken der Keizerin geschilderd naar eene goed gelijkende buste van Elizabeth, die in 't bezit was van Grossheinrich.

Dr. Nikitenko, professor aan de Hoogeschool te Petersburg, schrijft in zijne meesterlijke biographie van Elizabeth Kulmann: ‘Hare gedichten zijn geen lyrische fragmenten, waar in jeugdige geestdrift 't een of ander gevoel vluchtig wordt uitgedrukt; ieder harer opstellen is een bevallig afgeronde schepping, waarin we de helderheid harer gedachten en schilderingen moeten bewonderen.’

't Bevreemdt ons niet, dat ook hare Hoogduitsche gedichten grooten bijval vonden, dat zij, die zich de bewondering van Goethe en Jean Paul had verworven, spoedig door geheel Duitschland werd gehuldigd.

Toen hare Italiaansche liederen te Milaan waren verschenen, vermeldde de Romeinsche Academie ‘de Noordsche wonderbloem’ onder de Italiaansche dichters. Italië's grootste improvisator, Guistiniani, de uitstekende vertolker van Byron, sluit zijne beoordeeling van hare werken met de volgende woorden: ‘De teedere, uit den hemel neergedaalde nachtegaal breidde zijne vleugelen uit en nam zijne vlucht weder tot de sterren. De op haren slanken stengel zoo heerlijk geurende bloem ontvlood de aarde en hare stormen, maar duizend liefelijke beelden liet zij achter, toen hare ziel, na een vluchtig oponthoud hier beneden, zich verhief tot den troon van eeuwige zaligheid.

Haar gevoelvol lied, uit rozen en alle geuren der lente bereid, zweeft op de lippen van kuische vrouwen, en klinkt uit der jonkvrouwen rozenmond. Haar genius verleende haar voor de steeds wisselende stof telkens nieuwe kleuren, en in weerwil van het vijandige noodlot welde krachtig en onophoudelijk de heldere bron.

Zelf mocht ik het nimmer aanschouwen, hoe ze, betooverend als de Sirene der fabel, al wat haar omgaf aan zich wist te boeien, maar ik zie een lauwerkroon om haar jeugdig hoofd, dat van de wieg af

moest strijden tegen 't noodlot; - ik zie hoe zich voor haren naam, in de ijzeren tafelen van den roem gegrift, de poorten der eeuwigheid openen, en in 't diepst mijner ziele weerklinkt haar heerlijke zang als een beeld van liefde en vrede.'

Verwonderlijk is het, dat Elizabeth Kulmann bijna geheel onbekend is gebleven in ons land, waar de Hoogduitsche literatuur ontegenzeggelijk een tweede vaderland vindt. Op het uitgebreide veld der Duitsche poëzie groeien vele planten bont dooreen; naast de heerlijke rozen schiet het onkruid welig op, en wordt menigmaal verzameld met de bloemen, waartusschen het groeide. Maar 't nederig viooltje wordt licht voorbij gezien en vertreden.

Ik achtte het belangrijk, te wijzen op Elizabeth Kulmann, omdat ze zulk een interessante, aantrekkelijke verschijning is. Ze paart warm en fijn gevoel aan een schitterend verstand. Door die vereeniging is haar persoon voor wie ze kent zoo bekoorlijk, en voelt men zich gedrongen, met hare werken kennis te maken. Het doet zoo goed dat echt vrouwelijk beeld te zien, waar de reinste en edelste gevoelens elkaar opvolgen en verdringen, waar persoon en werken in de schoonste harmonie zijn verbonden.

'Vóórdat vijftig jaren vervlogen zijn', sprak Eliza kort voor haar dood, 'zal men den naam vergeten hebben van het meisje, dat de kracht in zich gevoelde, om door haar zangen eeuwen lang in het aandenken van het nageslacht te blijven leven.' Neen, gelukkig is deze profetie, in een oogenblik van diepe verslagenheid uitgesproken, niet vervuld. In Duitschland zijn hare gedichten vrij algemeen bekend. Robert Schumann beval ze op warme wijze aan, - ook een Hollandsch toondichter gaf ons blijken, ze naar waarde te schatten(*). Moge deze korte schets ertoe bijdragen, de gedichten van Elizabeth Kulmann ook in Holland ingang te doen vinden, moge zij velen opwekken, kennis te maken met het arme Noordsche meisje, dat in de vroege lente van haar veelbelovend leven werd weggenomen.

ELDAR.

(*) Richard Hol componeerde onder anderen Morgengesang, voor vrouwenkoor met altsolo.

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

XXVI. Het vlechtkruid is verdwenen.

Het vlechtkruid is verdwenen,
De hemelbloem is henen,
Het gouden leverblad gaat sterven...
Een ander bloemgeslacht,
Schiet op in volle pracht
En wil des levens heil verwerven.

De Dender zwelgt de beken
En zuigt uit sloot en kreken
Den laatsten droppel helder water....
Ter Schelde loopt hij voort,
Die speelt de rollen voort
Met luider, breeder golfgeschater.

De Schelde zal mij leiden,
O schoone Denderweiden,
Ik moet uw lachend groen begeven!
Is nu de lente dood,
Welaan, uit dezen nood
Stijgt sterker, frisscher, hooger leven.

XXVII. O was het mij gegund te wandlen door uw land.

O was het mij gegund te wandlen door uw land,
Mijn dierbaar Dendermonde, lieflik Denderstrand...
Gij schonkt mij altijd troost voor mijn geschokt gedacht,
Gij gaaft mij zang en vreugd, ge gaaft mij moed en macht.

Bij u speelde ik als kind en groeide als jongling op,
Met fierheid in de borst en weetlust in den kop!
Met liefde voor de schoonheid, achting voor 't verstand,
Met open oog en hart, met open woord en hand.

Ik zegen u gelukkig, 'k zegen u als man,
Zie, met mijne arme liedjes doe ik wat ik kan.
Ach, riepen mijne kindren, 't woord als ik gestand:
Mijn dierbaar Dendermonde, lieflik Denderland!

XXVIII. De kleine stad in 't vestingjuk gedwongen.

De kleine stad in 't vestingjuk gedwongen,
Den beiaard met de korte klingelklanken,
En schouwen, aan de nijverheid te danken,
Ontlastend van den damp des stoomtuigs longen....

Ontwaart men eerst.... zijt ge in de stad gedrongen,
Een aardig volksken, dat met geestesspranken
U zijne goedheid toont en kwade ranken,
Met 't vrij gemoed van eenen lossen jongen.

Nog gloeien zielen daar vol liefdevonken,
Niet in te toomen door der zelfzucht schranken;
O zong ik daar den laatste mijner zangen,
Daar, waar ik 't eerste liedje heb gezongen.

XXIX. Waar de ziel naar zucht.

Waar de ziel naar zucht,
Waar het hart naar tracht,
Leeft als licht in lucht,
Klaar in 't kloek gedacht.

Eene wondre kracht,
Lokt me dag en nacht,
Als een tooverdroom
Naar den Scheldezoom.

Heet als zonnegloed
Min ik onzen vloed;
'k Vind er tegelijk
't Liefde - en 't geestesrijk.

XXX. Ik voel de borst vol diepe ontsteltnis.

Ik voel de borst vol diepe ontsteltnis gloeien,
Zoodra ik hoor 't geruisch der Scheldewaatren,
Hier moet ik mijn gedacht luidruchtig melden:
Vooruit, vooruit, waar bloemen lievend bloeien!
Vooruit, vooruit, waar stoute zangen schaatren!
Hier werp ik weg wat mijnen geest beknelde,
o Schelde, schoone Schelde!
Een koene stam is aan uw strand verrezen,
Hij mocht door kunsten, vlijt en vrijheid gloren.
Waar is hij? - Is die stam versmacht, verloren?
Bruis op en laat me in uwe golven lezen
Des Vlamings eer, zijn glorierijk verleden,
Des Vlamings val en zijn verworpen heden.

Terwijl de zon op uwe golven vonkelt,
En blauwe dampen trekt en vormt tot wolken,
Wie stijgt in tooverglans, getorst door helden?
Een machtig beeld, waar rond gij streelend kronkelt,
Het blikt meewarig neer op alle volken,
En juichend springt en schalt gij: Artevelde!
o Schelde, schoone Schelde!

De gilden rijzen, kerels, klauwaarts zwermen;
Europa luistert, trilt bij uwe kreten
Van vrijheid! nering! - Ja, ge braakt de keten
Der slavernij!... En later hoort ze kermen
De Spanjaards!... Gij dorst 't Roomsch geweld vernielen,
Gewetensvrijheid vlamde uit geuzenzielen.

Die tijden zijn voorbij! - Nog schalt gij machtig,
Nog kust gij Gent, die bakermat der vrijheid,
Vertelt zijn ouden roem door onze velden
En treurt.... Antwerpen lacht u toe zoo prachtig,
En gij begroet uw jongste kind met blijheid....
Zou daar dan de oude geuzengeest nog gelden?
o Schelde, schoone Schelde!
De handel, nijverheid en kunst verbonden,
De zielen vrij van Roomschen dwang, als vlammen
Die 't volk verlichten, niet zijn hart verlammen!...
Als vlammen 't leven wekkend in ons heden;
Ons eigen leven, sterk als 't grootst verleden.

XXXI. Wat hoor ik hier langs deze straten.

Wat hoor ik hier langs deze straten,
Zoo uitgelaten
En luid en lang,
Een vol gezang!
Hoe zie ik hier de reien dansen,
De lichten glansen
Onder den bontsten bloemenhang,
Ja! ja! vergeten de pijn....
De dooden rusten in hun schrijn,
't Is Jansdag! - 't moet kerremis zijn.

Hoe worden zij gejaagd, gedreven,
Als elven zweven
En jong en oud
Te zaam vertrouwd.
Hoort hoe ze liefde en wellust roemen
En onder bloemen
't Sterven bespotten driest en stout:
Ja! Ja! de droeven zijn bang,
En is men dood, het is voor lang,
Springt op nu, bij klank en bij zang.

Wij leven lustig en wij willen
Het hart niet stillen
Door 's weemoeds band,
Zoolang het brandt.
De bloemen bloeien, de kaarsen gloeien,
Ons kan slechts boeien
't Geurige liefdeledekant!
Ja! ja! de droomers zijn dom,
De dooden keeren niet wederom...
Op, gezellekens! kom, o kom!

XXXII. Nog ligt de schelde in dauw bedolven.

Nog ligt de Schelde in dauw bedolven,
Maar 't oosten wordt allengskens klaar
En bij 't geruisch der kleine golven
Slaapt in het gras een lievend paar.
Vervlogen zijn gezang en dansen,
Gedoofd het vuur, der kaarsen gloed...
Ei zie, de zon begint te glansen
Ze brengt het paar den liefdegroet.
Koost en kust, lieft en lust,
Jaagt ter zijd dwazen nijd!

De droomen, de droomen
Der jeugd zijn zoo goed,
O mocht in elks hart stroomen
De liefde zoet.

Ontplooit de leewerk zijne zwingen
En duikelt hij in 't rozig diep,
Hij wekt ook door zijn schettrend zingen
Het paarken, dat zoo lustig sliep.
In slaap gewiegd door blijde zangen,
Gewekt door 't gulle vogellied!
Wat kan het harte meer verlangen,
Het paarken zelf en weet het niet.
Koost en kust, lieft en lust,
Jaagt ter zijd dwazen nijd!
De droomen, de droomen
Der jeugd zijn zoo goed,
O mocht in elks hart stroomen
De liefde zoet.

Gelach, gekozel, zacht gefemel,
Het lang gesmak van zoen op zoen,
Waarbij des leewerks zang ten hemel
In helderheid moet onderdoen.
O zulk ontwaken, dat is bidden,
Den Schepper loven zacht en teer,
Waar zulks geschiedt zijt gij in 't midden,
Daar heerscht ge door de liefde, Heer!
Koost en kust, lieft en lust,
Jaagt ter zijd dwazen nijd!
De droomen, de droomen
Der jeugd zijn zoo goed,
O mocht in elks hart stroomen
De liefde zoet.

EMANUEL HIEL.

(*Wordt voortgezet.*)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.

Otto Laurentius en zijn gasten.

Hoofdstuk IV.

Het was een liefelijke avond. De maan kwam op uit de zee, waarover zij allengs een zilveren glans begon te tooveren; laag in het westen bleven nog fijne tinten en kleuren hangen.

De dames zaten in groepjes bij elkander; Dr. Jenkinson had zich bij haar gevoegd en maakte vooral zijn hof aan Mevrouw Sinclair. Toen de andere heeren insgelijks verschenen, kwam er algemeene opstand.

‘Wel, Mijnheer Laurentius,’ begon Mevrouw Ambrozius, en sloeg het boekje dicht, dat zij in de hand had, ‘wij zijn heel ijverig over de toekomst aan het praten geweest.’

Laurentius stond, met Luke, bij de openstaande glazendeur der eetzaal en beiden keken naar het kalme natuurtooneel.

‘Herinnert ge u nog,’ vroeg Laurentius, ‘dat ge hier, drie jaren geleden, dat vers op de zee hebt gemaakt, dat in uw laatsten bundel staat?’

‘Ja,’ antwoordde Luke mijmerend; ‘wat was het toen ook een heerlijke avond.’

‘Kent gij het niet van buiten?’ vroeg Laurentius.

‘Waartoe?’ vroeg Luke, ‘men voelt niets meer voor poëzie in onzen materieelen tijd.’

‘Gaat Mijnheer Luke reciteeren?’ vroeg Mevrouw Sinclair, die iets van het gesprek had opgevangen.

‘Och, ja, Mijnheer Luke, als 't u blieft!’ vroeg Mevrouw Ambrozius.

En Luke voer met zijn hand over zijn voorhoofd en bedacht zich, waarna hij met welluidende stem een van zijn verzen voordroeg.

‘Dank u zeer, Mijnheer Luke,’ zeide Mevrouw Ambrozius, toen het vers uit was, ‘ik houd zooveel van verzen op de zee!’

Nadat Luke zijn vers had voorgedragen, ging Laurentius Juffrouw Merton aanspreken, die hem nu en dan met een zekere sympathie had aangekeken.

‘Wij hebben onzen tijd niet gespaard, is het wel?’ vroeg hij zacht. ‘Wie weet water nog wordt.... van ons en van onzen tijd ook. Welk een verschil van begrippen en beginselen hebben wij hier bij elkander. Ik geloof, dat alleen onze tijd zulk een mengelmoes kan opleveren.’

‘Ik geloof, dat gij nog al vrede hebt met uw tijd,’ antwoordde Juffrouw Merton, ‘en met uw vrienden ook. Maar gij hebt ons niet veel verteld van uw eigen denkwijze.’

‘Ik uit niet dikwijls mijn gedachten,’ antwoordde hij, ‘ik kan ze somtijds zelf niet ontleden; er zijn veel dingen, waarover ik geen gevestigde meening heb, en ik beken, dat ik gaarne anderen over de hunne hoor praten. De menschen, welke ik voor mijn gezelschap kies, vertegenwoordigen niet de denkbeelden, waarmede ik het eens ben, maar integendeel die, welke ik verwerp.’

‘Dat begrijp ik niet,’ antwoordde Juffrouw Merton.

‘Wil ik u dan uitleggen, waarom ik dat uiteenloopende gezelschap - mijn vrienden, zooals gij het noemt - kies? Eenvoudig omdat ik mij in mijn leven voel als een kind

in het donker; ik moet iemand bij mij hebben, met wien ik kan praten; anders zou ik gek worden, geloof ik. Het doet er niet toe wat men hoort,

maar men moet een geluid hooren, dat de spoken doet vergeten, waarvoor men inwendig bang is.'

'Ik vrees,' hernam Juffrouw Merton, 'dat gij eigenlijk een minachting voor het leven hebt... en ik kan niet begrijpen waarom.'

'Niet?' vroeg Laurentius, 'dat bewijst, hoe weinig gij van uw standpunt voor het onze voelen kunt Maar dat is geen wonder. Gij, die u gelukkig voelt in een geloof dat u steunt, ziet een beteekenis in het leven en in alles, wat men in het leven lief heeft. Gij kunt beproevingen dragen, ja, zij zijn u welkom. Want uw godsdienst is een soort van steen der wijzen, die alles, wat hij aanraakt, in goud verandert. Maar wij, wij hebben niets dan de herinnering, dat alles ook voor ons een beteekenis had, welke het verloren heeft. Het leven staart ons aan met den zielloozen blik van een vriend, die ons dierbaar was en die idioot is geworden.'

'Denkt gij dan,' vroeg Juffrouw Merton, 'dat het geloof ook niet zijn droevige zijde heeft? Denkt gij, dat wij de wereld, zooals ze allengs wordt, zonder smart kunnen beschouwen en zonder bezorgdheid aan de toekomst kunnen denken? Maar mij dunkt dat ik, indien het Christendom mij inderdaad niets was, mijn tijd niet zou verspillen met het te betreuren. Mij dunkt, dan zou ik blij zijn, dat ik van een reusachtige en benauwende nachtmerrie was verlost.'

'Hoe!' riep Laurentius, 'zouden wij er ons in verheugen, dat onze gids, al heeft hij gedwaald, in het gebergte dood gevallen is, terwijl wij hulpeloos, zonder gids achterblijven?'

'Gij en uw geestverwanten hebt toch uw geweten behouden, zou ik hopen,' antwoordde Juffrouw Merton.

'O,' zeide Leslie, die erbij stond en het gesprek gevolgd had, 'wij hebben zelfs zooveel eerbied voor ons geweten, dat wij het gaarne een zekere macht toekennen. Maar och, het doet weinig meer dan de wissels honoreeren, die door den hartstocht worden afgegeven, en het weet, dat het al zijn macht verliezen zal, zoodra het zich verzet tegen hetgeen die hartstochten begeeren.'

'Wij willen hopen, dat de meeste gewetens sterker zijn,' zeide Juffrouw Merton. 'Voor uw zedelijk leven zal het uwe wel voldoende wezen, om u tot gids te zijn; en als gij godsdienst een waan noemt, begrijp ik niet, waarom gij u zijn verlies aantrekt. Dit leven op zichzelf heeft genoegens in overvloed. Het is voldingen, die er waarde aan geven.'

'Vindt gij?' riep Leslie, met zooveel nadruk, dat Juffrouw Merton opkeek en bijna schrikte van de matte uitdrukking, welke zijn gelaat in het maanlicht had. 'Is er inderdaad iets, dat het leven waarde geeft? *Ik* vind dikwijls, dat wij niets hebben dan de kracht der verbeelding, wat het zou *kunnen* zijn, met de wetenschap erbij, dat het dat nooit worden zal. Hoe zouden wij ons moeten verheugen in de blauwe zee, schitterend in de zon, of in het liefelijke water hier vóór ons, met zijn zilveren strepen! Maar dat doen wij niet. Het vervult ons slechts met een onbestemde smart, als de herinnering aan een vriend, dien wij hebben verloren.'

'Maar het leven is niet enkel maneschijn; liefde en vriendschap hebben ook haar waarde,' antwoordde Juffrouw Merton.

'Ik bedoel niet, dat ik altijd zit te weeklagen en te kermen,' zeide Leslie. 'Gelukkig sluimert het innerlijke deel van ons wezen somtijds, en dan kan het oppervlakkig genieten. Wij kunnen zelfs lachen om dingen, die inwendig ons hart doen breken. Maar het geluk is als een profetie, het komt altijd in de toekomst, of het is een wonder

en bestaat enkel in het verleden. Wij kunnen waarschijnlijk wel eens krijgen, wat wij wenschen, maar het komt altijd te laat of te vroeg. Wanneer een knaap verliefd is, doet hij zijn best om zich een man te voelen; en is een man verliefd, dan wil hij weer jong wezen; beide tevergeefs.'

'Dat gevoel heb ik zoozeer niet,' hernam Laurentius, 'ik geloof dat ik gelukkig zou kunnen zijn, als er niet zooveel was dat mij neerdrukte.'

‘Zoudt gij?’ vroeg Leslie. ‘Als ik onszelf en de wereld gadesla, kan ik mij geen treuriger schouwspel voorstellen dan een gelukkig mensch; hoewel ik beken, dat er niets gekker is dan een man, die zijn best doet om melancholiek te zijn.’

Dat zeggende liep hij langzaam heen.

‘Ik begrijp niet wat er met Leslie gebeurd is,’ zeide Laurentius tot Juffrouw Merton; ‘er is iets bitters in hetgeen hij zegt somtijds, dat hem niet eigen placht te zijn. En toch benijd ik hem zijn karakter. Hij laat zich nooit door zijn melancholie beheerschen. Hij kan haar ieder oogenblik weglachen, en hij zal moedig zijn naargeestigheid doodtrappen, als hij op den weg is naar een doel, waarnaar hij met fierheid streeft.’

Laurentius zweeg een oogenblik en zeide toen plotseling:

‘Gij vindt mijn denkbeelden zeker ziekelijk; maar gij kunt u niet voorstellen, hoe diep ellendig een man zich voelt, die niets te doen vindt wat hij wezenlijk de moeite waard acht Kon ik maar iets vinden - een groot belang, waarvoor ik werken kon, een groot denkbeeld -, dan zou ik er mij geheel aan kunnen wijden en gelukkig zijn; want werken is toch, alles wel beschouwd, het eenige dat het menschelijk leven minder drukkend maakt. Maar nergens vind ik zulk een belang, zulk een denkbeeld. De politiek is kleingeestig en vervelend, de godsdienst is dood. Onze nieuwe profeten hebben niets voor ons dan humanisme, in plaats van den God, van wien zij ons hebben beroofd. En dat humanisme is een armzalige Godheid, omdat het zich iederen dag schande aandoet en het nooit met zichzelf eens is. En zoo leef ik volslagen alleen en zonder vrienden, met een gevoel dat het leven mij geheel en al ondragelijk zou zijn, indien ik niet allerlei nietswaardige dingen bedacht, waarvoor ik mijn belangstelling tracht op te wekken.’

‘En toch,’ antwoordde Juffrouw Merton, ‘hebt gij veel, dat u gelukkig kon maken, en waarvan gij het gemis zoudt betreuren, indien gij het niet hadt.’

‘Ik heb een zeker aanzien,’ zeide Laurentius, ‘en een redelijke mate van rijkdom, en ik zou van geen van beide gaarne ook maar het geringste verliezen; dat is evenwel niet, omdat ik er in mijn hart zooveel prijs op stel, maar omdat ik, indien ik ze verloor, misschien zou ophouden, ze in mijn hart te minachten.’

‘Mij dunkt,’ antwoordde Juffrouw Merton, ‘dat men de zaak beter zou kunnen beschouwen. Toen gij ter wereld kwaamt, was er in de bevrediging van uw toekomstige materieele wenschen voorzien. Gij hadt dus zelf slechts aan hooger streven te denken. Daarom dunkt mij altijd, dat de aristocratie, in den regel, het best geschikt is tot regeeren en besturen, wijl zij niet voor de vervulling van eigen behoeften te zorgen heeft. O, rijkdom is zulk een voorrecht! Arbeid in zijn verhevensten zin brengt geen geld op, maar kost geld.’

‘Dat is juist de moeielijkheid,’ antwoordde Laurentius. ‘Waar zal ik voor werken? Het maakt mij gek somtijds, als ik zoo den ganschen dag ledig zit en den hatelijk verkwisten tijd zie wegsluipen. En ik weet toch, dat ik zou *kunnen* werken. Ik voel, dat ik er de macht toe heb.’

‘Ik zou zeggen, zoek dan werk,’ zeide Juffrouw Merton. ‘Het scheppen van een doel is iets geniaals.... Ik wou dat ik u helpen kon,’ voegde zij erbij.

‘Vergeef mij mijn egoïsme,’ zeide Laurentius, dankbaar voor de deelneming die uit haar woorden sprak, ‘ik heb in mijn heele leven nog zoo lang niet over mijzelf gesproken, en ik beloof dat ik het ook nooit weer doen zal.’

Intusschen was Leslie naar Mevrouw Sinclair gegaan, die er allerliefst uitzag en nog steeds de galanterie van Dr. Jenkinson tot zich trok; hij was een en al beleefde

glimlachjes en knikjes, en Leslie hoorde hem tot zijn verwondering iets over Sappho zeggen.

'Nu zou ik u nog wel iets omtrent de keur van Grieksche dichters willen vragen,' zeide Mevrouw Sinclair met een coquet glimlachje. 'Ik versta zelf weinig Grieksch, maar een vriend van mij, die altijd nog al galant voor mij was, heeft

verscheiden Grieksche verzen voor mij vertaald, als mijn man (dit werd met een klein minachtend gebaar gezegd) na den eten in den dut ging.'

Dr. Jenkinson keek haar eenigszins achterdochtig aan.

'Wat ik weten wilde,' hernam Mevrouw Sinclair, 'is iets van, hm.... liefdezangen geloof ik, dat het waren.'

Dr. Jenkinson sprong bijna op van schrik.

'Zie mij als 't u blieft niet voor een blauwkous aan,' bad Mevrouw Sinclair, met een vleiend glimlachje; 'want wezenlijk, ik versta bijna geen Grieksch.'

'Ik ook niet,' antwoordde Dr. Jenkinson kortaf. Mevrouw Sinclair kon niet erger geschrikt zijn van dat antwoord dan hijzelf; want het was hem ontsnapt eer hij het wist. Hij voelde nochtans, dat hij een overwinning had behaald en met een ernstige, bijna strenge uitdrukking op zijn gelaat ging hij achteruit en kwam dicht bij Juffrouw Merton zitten.

Mevrouw Sinclair keek Leslie aan, met een bedwongen lach in haar oogen.

'Wat is het een liefelijke avond,' zeide Leslie zacht, terwijl hij den glimlach beantwoordde.

'Hij voldoet bijna aan het denkbeeld van volmaakte schoonheid,' zeide Mevrouw Sinclair en keek mijmerend in zee.

'Gij zijt zeer Helleensch,' hernam Leslie. 'Eerst hebt gij het over Sappho en nu over denkbeelden van schoonheid. Zijt gij een Platonist?'

'Natuurlijk, Meneer Leslie,' antwoordde Mevrouw Sinclair, die hem verkeerd begreep. 'Ik heb nog nooit zulk een brutale vraag gehoord. Maar het Platonisme is, vrees ik, een wijsbegeerte die hoe langer zoo zeldzamer wordt.'

'Gij hebt dus geen hooge gedachte van ons?' vroeg Leslie. 'Nu, ik beken dat wij mannen dikwijls niet zachtmoediger zijn in ons oordeel. Hoe dikwijls beweren wij bij voorbeeld, dat alle vrouwen veranderlijk zijn, omdat wij toevallig enkel veranderlijke vrouwen kennen, niet omdat er geen andere bestaan.'

Dat gezegde was geheel in den geest van Mevrouw Sinclair en zij keek Leslie aan met een half sentimenteelen, half spottenden glimlach, waarin toch ook eenige weemoed lag.

'Och,' begon zij, 'gaven wij allen onze liefde maar nooit te onpas en aan den verkeerden persoon.' Hier zweeg zij en leunde met haar hoofd op haar hand.

Leslie wilde juist iets zeggen, toen hij daarin gestoord werd door Dr. Jenkinson die, vlak naast hem, op buitengewoon ernstigen toon tot Juffrouw Merton zeide

'Het verwondert mij niet, dat gij dikwijls in twijfel verkeert. Hoe wij de wereld ook beschouwen, er zal altijd iets onverklaarbaars blijven. Maar er is een God, en er is Goedheid; laat ons ruste vinden in dat breede geloof.'

'Zoudt gij niet denken, Juffrouw Merton,' vroeg Donald Gordon, met een zachte, eerbiedige stem, die altijd klonk alsof hij iets bijzonder plechtigs zou zeggen, 'dat het verhevener is goed te zijn enkel om het goede, dan met het oog op een God? Dunkt u niet, dat zedelijkheid haar eigen belooning met zich brengt?'

'Maar al die arme menschen dan,' zeide Juffrouw Merton, 'die van geen zedelijkheid weten, die door de omstandigheden verdierlijkt zijn? Denk eens, welk een wereld het zijn zou, indien er voor de millioenen rampzaligen geen hoop bestond op iets beters.'

'Zeker,' antwoordde Dr. Jenkinson; 'het leven is dikwijls moeielijk te dragen; maar er komt een ander leven, na dit.'

‘Ik heb nooit kunnen begrijpen,’ zeide Storks, ‘hoe dat smachten naar een ander leven ontstaan is; er zijn weinig dingen, die door de wetenschap zoo onvoorwaardelijk worden ontkend.’

‘En toch,’ zeide Laurentius, ‘kom ik somtijds op de gedachte, dat er nog een wereld van dingen bestaat, waarvan de wetenschap nooit heeft gedroomd; die gedachte ontstaat somtijds bij het lezen van een grafschrift, of bij het zien hoe een

moeder, vol smart en toch vol hoop, een kruis maakt op het voorhoofd van haar gestorven lieveling.'

Juffrouw Merton keek Laurentius aan en er lag verwondering in haar groote, sprekende oogen. Storks trok zijn neus op en Dr. Jenkinson knipoogde.

'Zie,' zeide Gordon, 'het is alsof het maanlicht ieder oogenblik helderder wordt.'

Laurentius ging op de ballustrade zitten en staarde in de lucht.

'Wat al werelden,' riep hij eensklaps; 'alle waarschijnlijk bewoond, zoowel als de onze, en alle peinzend over de vraag, wat toch het heelal wel zij.'

'De meeste zullen wel een wijzen Schepper erkennen,' zeide Leslie; 'want ik zie niet in, waarom onze wereld juist de domste zou zijn.'

'Ja,' hernam Laurentius, 'en in iedere wereld zal wel een uitgelezen troepje zijn, dat verder ziet en tot de ontdekking is gekomen, dat het heelal geen doel heeft en dat het alles op hetzelfde neerkomt: goed en kwaad.'

Dr. Jenkinson hield niet van die praatjes over de starren, en wendde zich van het gezelschap af; ook Storks liep weg.

'Mevrouw Sinclair zal voor ons zingen,' zeide Laurentius; 'er is al iemand heen om haar gitaar te halen.'

'St. st!' zei Juffrouw Merton; 'luister eens.'

'Goede hemel,' fluisterde Laurentius; 'daar heeft Storks toch mijn tante aangeklampt!'

Storks had den geheelen avond reeds op een gelegenheid gewacht, om met Mevrouw Allen in gesprek te treden over de ware bestemming van de vrouw, zooals die door de nieuwere wetenschap bepaald wordt. Zoodra hij haar nu onder zijn bereik had, begon hij:

'Het is een waar genoegen, over die dingen te praten met een zoo verlichte vrouw als gij zijt. Gij begrijpt natuurlijk, hoe ongerijmd het zijn zou van vrouwen een soort van vrouwelijke mannen te maken. De natuur heeft haar haren werkkring duidelijk genoeg aangewezen; mij dunkt, dat Milton het goed heeft uitgedrukt met te zeggen, dat de man voor God en de vrouw door hem voor God is geschapen; hoewel de manier van zeggen natuurlijk verouderd is.'

'Niet alleen de uitdrukking, maar de beteekenis ook is geheel verouderd en in strijd met alle eerlijkheid en verlichting,' zei Mevrouw Allen.

'Ik moet bekennen, dat ik dat niet inzie,' zeide Storks, met een eerbiedigen glimlach.

'Hoe!' hernam Mevrouw Allen, 'druischt het niet in tegen alle verstand, dat de vrouw niets zou wezen dan een ding, dat bestaat om den wil van den man?'

Storks was geheel uit het veld geslagen, diep teleurgesteld. Gelukkig begon Mevrouw Sinclair juist te zingen; en toen het lied uit was, werd er over haar lieve stem gepraat en begon het gezelschap erop aan te dringen, dat Leslie zingen zou. Ook hij oogstte warmen dank; Mevrouw Ambrozius vooral was opgetogen en ook de anderen waren eenigszins verwonderd over zijn voordracht, die meer gevoel verried dan zij haar hadden toegeschreven.

Kort daarop ging het gezelschap uiteen. Den volgenden dag was het Zondag en, wijl de naastbij liggende kerk toch altijd op meer dan een uur afstands lag, vertelden de gasten elkander, dat Dr. Jenkinson in de kapel zou optreden.

Hoofdstuk V.

Toen Mevrouw Ambrozius den volgenden morgen wakker werd, was zij niet opgeruimd gestemd; alles wat zij den vorigen dag had gehoord, bracht haar op het denkbeeld, dat het inderdaad treurig in de wereld gesteld was, en dat de maatschappij met geheele ontbinding werd bedreigd. Zij zou er nochtans wel overheen gekomen zijn, indien zij niet teleurgesteld ware geworden in haar ver-

wachting van een uitnoodiging voor een bal, waarvan zij zich bijzonder veel genot had voorgesteld.

Aan het ontbijt wachtte haar een nieuwe teleurstelling: de kapel, waarin Dr. Jenkinson zou optreden, bestond niet, en haar ergernis was groot, toen zij hoorde, dat de dienst verricht zou worden in de comediezaal, die bij het huis behoorde. Zij schikte zich evenwel in haar lot en verscheen om elf uren in zondagscostuum, met haar hoed op en haar kerkboekje in de hand.

Mevrouw Sinclair schrikte, toen zij haar zag. 'Ik dacht,' zeide zij klagend tot Laurentius, 'dat wij geen toilet behoefden te maken in den vroegen morgen; en ik heb geen kerkboek in mijn hand gehad, sedert ik aangenomen ben.'

'Toen gij getrouwd werdt ook niet?' vroeg Leslie.

'Ja, dat is waar ook; dat was ik vergeten; maar nu...'

Nu klonk de koraalmuziek en het gezelschap, met Mevrouw Ambrozius in volle statie vooraan, stelde zich in beweging, om naar de zaal te gaan, waar de eeredienst gehouden zou worden en die door een overdekte gang met het huis verbonden was.

De zaal was met gas verlicht en het gezelschap nam plaats in de loges; het parterre was voor het dienstbare personeel bestemd. De stalles bleven onbezet. Mevrouw Ambrozius deed haar gebed en de jonge dames volgden haar voorbeeld. Daarna keek de vergadering stil om zich heen. - Wat haar oogen zagen, was niet bepaald bevorderlijk aan godsdienstige stichting: schitterend rood fluweel, rijk verguldsel, afbeeldingen van allerlei heidensche goden en godinnen, een lange processie van Faunen en Bachanten; de halve harem van den Olympus zweefde in het azuur der zoldering; het scherm stelde het tooneel voor van Faust op den Bloksberg, dansende met de jonge heks - in paradijskostuum. Het was zulk een vreemd tooneel, dat het gezelschap zelfs vergat te fluisteren of te glimlachen.

Daar ging een zijdeur open en Dr. Jenkinson verscheen, in zijn gewone kleeding, in de stalles. Hij keek een oogenblik de vergadering langs, nam toen den middelsten stoel als een soort van prie-dieu, en begon na een kort gebed met eenvoudige ernstige stem zijn voordracht. Hij was de man niet, die zich door tegenstrijdigheden van zijn stuk liet brengen, en hij gaf met heldere stem zijn tekst: 'Het tiende vers van den honderdelfden psalm: 'De vreeze des Heeren is het beginsel der wijsheid.'

Naar aanleiding van dien tekst hield hij een lange rede over Grieksche wijsbegeerte en de leer van Plato, vergeleken bij die van het Christendom, en verzocht na het slot zijner rede zijn hoorders met hem in te stemmen in de Geloofsbelijdenis der Apostelen.

Bij dat voorstel ging er als een electrieke schok door de aanwezigen. Doch niemand had tijd, om lang over de zaak te denken. Dr. Jenkinson begon onmiddellijk en zijn stem was niet de eenige, die in de zaal klonk. Mevrouw Ambrozius was blijde dat zij, na al hetgeen zij den vorigen avond had gehoord, openlijk getuigenis van haar geloof kon afleggen. Juffrouw Prattle volgde haar na en de andere dames insgelijks. De Heer Stockton sprak de eerste woorden met luide stem na, doch hield toen plotseling op; de Heer Luke deed zijn mond open en zeide: 'Hm, hm'. Storks snoot met veel beweging zijn neus en Mevrouw Sinclair tikte Leslie met haar waaier op zijn arm en fluisterde: 'Gelooft gij wezenlijk aan dat alles?'

Toen de dienst afgeloopen was, keek Dr. Jenkinson een oogenblik verlegen, niet wetende hoe hij het geschiktst verdwijnen zou. Doch gelukkig zag hij een knecht bij het scherm staan; hij gaf een wenk en - Faust en de jonge heks verborgen den prediker voor de vergadering.

Hoofdstuk VI.

De gasten waren achtereenvolgens in de eetzaal gekomen. Slechts Dr. Jenkinson was er niet. Hij was den vorigen avond met zijn preek bezig geweest; hij was eenigszins onder den indruk van de zonderlinge omgeving, waarin hij had gesproken en had nu hoofdpijn. Het was weldra onder de afwezigen bekend, en daarmede werd het vooruitzicht geopend van onder het déjeuner vrijelijk de preek te kunnen critiseeren.

'Zijt gij vermoeid van de preek?' vroeg Laurentius aan Mevrouw Ambrozius, naast wie hij aan tafel zat.

'Neen, dat niet; maar ik vind het vervelend als men geen brief krijgt, dien men wacht.'

'O,' antwoordde Laurentius; ''s Zondags moet ik de brieven laten halen, en zij komen later aan ook.'

'Ja?' vroeg Mevrouw Ambrozius, en haar gelaat verhelderde. 'De Hertogin zou mij ook niet vergeten,' mompelde zij, en zeide toen:

'Weet gij wel, Mijnheer Laurentius, dat ik veel heb gedacht over alles wat er gisteren gesproken is? En wezenljk, ik begin ook te vreezen, dat het er slecht met de wereld uitziet. Er gaat toch geen week voorbij, of men hoort van een of ander schandaal; hoewel,' voegde zij er aarzelend bij, 'ik geloof, dat dat eigenlijk onder *ons* zoo is. In den middelstand gaat alles goed; dat hoort men ten minste altijd.'

In hetzelfde oogenblik klonk de stem van Lord Allan, en Mevrouw Ambrozius voegde er, op hem wijzende, bij: '*Hij* is geheel anders dan wij.' Zij was vol bewondering voor Lord Allan, hoewel zij hem slechts zeer oppervlakkig kende; en Laurentius, die niet wist wat hij op haar opmerkingen zou antwoorden, was blijde met de afleiding.

'Zoudt gij niet denken,' vroeg Lord Allan, zich tot de Heeren Herbert en Luke wendende, 'dat al is onze tijd slechter dan hij ooit geweest is, er toch onder het tegenwoordige geslacht een denkbeeld leeft van een toestand, zooals hij moest zijn, en een beteren dan er ooit geweest is? Ik voel wel ons volslagen gemis aan godsdienst; althans aan een godsdienst, dien men onder woorden kan brengen; maar toch geloof ik, dat er beter begrippen op godsdienstig en zedelijk gebied beginnen te ontwaken onder denkende menschen, een zuiverder, belangeloozer zedeleer, liberaler maatschappelijke toestanden.'

'Zeer waar, Lord Allan,' zeide Luke; 'het is het kenmerk van denkende mannen, dat zij hun tijd vooruit zijn; maar ongelukkig hebben hun lessen tot nog toe geen ander gevolg gehad, dan dat men zich een soort van Utopia gaat vormen van de toekomst, in plaats van tot verbetering van het tegenwoordige op te wekken.'

'Al mijn geluk bestaat in een soort van Utopia,' zeide Mevrouw Sinclair mijmerend.

'Zoudt gij niet denken,' vroeg Storks, 'dat er juist zoo weinig goeds wordt gedaan, omdat men te veel aan Utopiën blijft hangen?'

'Laat ons van middag eens trachten een Utopia te maken,' stelde Leslie eensklaps voor; 'ons best doen, om duidelijk bloot te leggen, hoe het leven eigenlijk zijn moest.'

'Wel,' zeide Mevrouw Ambrozius, 'ik heb er niets tegen; in alle geval is er veel, dat wij zouden kunnen veranderen, als wij onzen zin maar konden doen.'

'O ja,' zeide een koor van stemmen.

'Nu,' zeide Laurentius, 'laat ons dan ons best doen, om aan onze aspiraties localiteit en naam te geven.'

De meerderheid stemde toe; vooral Mevrouw Allen, die er een oplossing in zag van de vraag, hoe zij haar gasten dien middag zou bezighouden. Er werd besloten na het déjeuner een schaduwrijk plekje in den tuin op te zoeken, om daar de luchtkasteelen te gaan bouwen.

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Een fonkelnieuw Godsbegrip.

Een Godsbegrip volgens ontwikkelingstheorie. Te Leiden, bij gebroeders Van der Hoek, 1878.

De tijd der verrassingen is nog niet voorbij. Wie kon verwachten, dat een beoefenaar van de natuurwetenschap opzettelijk zou optreden tot handhaving van het geloof aan God, en toch is het geschied! Het is geschied in deze brochure, getiteld: *Een Godsbegrip volgens ontwikkelingstheorie.* Het is geschied, hoewel de schrijver zelf de natuurphilosofen aldus doet spreken: ‘Als één der zegenrijkste vruchten van de natuurwetenschap hebben wij te beschouwen, dat het zoo schadelijk geloof aan een God door haar verzwakt wordt en zeker eenmaal volkomen zal te niet gedaan worden.’ Waarin het schadelijke van het geloof aan God mag bestaan, vereischt hier geen onderzoek: het is erg genoeg, dat er in naam van eenige wetenschap op die wijze kan gesproken worden. Toch behoeven wij er ons in het bestaande geval niet over te verwonderen. De natuurwetenschap heeft geen anderen werkkring dan dien der dusgenoemde stoffelijke natuur; zij houdt zich uitsluitend bezig met de physiologische beschouwing van de verschijnselen, wat hun bijzondere wijze van bestaan en hun aller onderlingen samenhang betreft: dit vloeit voort uit haar eigenaardig karakter en sluit ook op zichzelf niets kwaads in zich. Maar de natuurwetenschap is betrekkelijk nog een jeugdige wetenschap, en beleeft een bijzonder gelukkige jeugd. Als de jeugd zich recht begint te gevoelen, als het frissche bloed haar vol en krachtig door de aderen stroomt, dan vliegt zij licht palen en perken te buiten, alsof zij in de wereld van haar leven alles gold. Aan een dergelijken overmoed lijdt ook de natuurwetenschap. Haar beoefenaren hebben zich meer en meer gewend, te meenen, gelijk Schopenhauer het uitdrukte: ‘Nur in Tiegel, Retorte und anatomischem Theater sei die Weisheit zu suchen.’ Zoodoende erkennen zij geen wetenschap dan de hunne, ook geen bestaan dan dat eener stoffelijke natuur, en verklaren zij op dien grond alle

geloof aan iets geestelijks voor onzinnig. Onzinnig? Alsof er niet iets psychisch, iets geestelijks ware, dat wij reeds als menschen voor onze eigen waarneming in ons binnenste omdragen, welks ademtocht ruischt door al de poriën van ons hart, welks drang ons doet dorsten naar het oneindige, welks werking het ons onmogelijk maakt, rust te vinden bij het stoffelijk gehalte der natuur of te leven bij hare stoffelijke voortbrengselen - kortom, iets geestelijks, waarin juist de waarde onzer menschennatuur bestaat! Dat nu de natuurwetenschap een zuiver physiologisch karakter draagt; dat zij voor haar bijzonder studievak enkel te doen heeft met de physische zijde der verschijnselen: waarom wil zij dit niet weten? Waarom wil zij nu volstrekt alles gelden, ook in de wereld van het rijke menschenleven?

De ongenoemde en mij onbekende schrijver der gemelde brochure behandelt de vraag, of de beschouwingen en redeneeringen, tegenwoordig in de natuurwetenschap in zwang, het geloof aan het bestaan van een God, zooals de godsdienstige mensch dien behoeft, mogelijk maken. Vermits hij deze vraag in toestemmenden zin beantwoordt, willen wij zeker gaarne met zijne denkbeelden kennis maken, althans wat de hoofdzaak betreft, en zien tot welk een Godsbegrip hij ons brengt. Vooraf zij opgemerkt, dat wij bij het woord: *ontwikkelingstheorie*, op den titel, niet moeten denken aan een bepaalde theorie, b.v. die van Darwin, maar aan een theorie, die geheel voor rekening van den schrijver zelven komt.

1. Waarin bestaat zijn ontwikkelingstheorie?.... Hij antwoordt: ‘Een eerste voorwaarde, waaraan voldaan moet worden om natuurwetenschap mogelijk te maken, is: *geloof aan de eenheid van het heelal*, d.i. *van al wat was*, *is en zijn zal*, want zonder dit geloof is het onmogelijk van het onbekende tot het bekende (NB. moet dit ook zijn: van het bekende tot het onbekende?) te besluiten, d.i. den weg der wetenschap te bewandelen. Nu bestaat er voor dat geloof goede grond. Wij mogen de hypothese stellen: *dat de algemeene trekken*, *die wij*, *hetzij op grond van waarnemîng*, *hetzij van redeneering*, *in de ons toegankelijke deelen van het heelal erkennen*, *ook aan al het overige eertijds*, *thans en in de toekomst eigen waren*, *zijn en zullen wezen.* Mochten wij niet uit overeenkomstige verschijnselen tot overeenkomstige oorzaken besluiten, zoo wij geen bepaalde reden hebben tot het tegendeel, dan ware noch wetenschap, noch maatschappelijk leven mogelijk. Voorts omvat onze voorstelling alleen het begrensde, het eindige. Maar hoe ver wij die grenzen in onze voorstelling ook verplaatsen, toch blijven wij vragen: wat is daar achter? en onze rede stelt ons in staat, ja noopt ons te erkennen: *het heelal is oneindig naar de ruimte.* Evenzoo wat den tijd betreft. Al vermenigvuldigen wij den tijd van het bestaan der dingen ook millioenen bij millioenen malen, toch blijven wij vragen: wat vóór dien tijd? en de rede doet ons weder erkennen: *het heelal is oneindig naar den tijd*, *is eeuwig.*

Eens heeft zich, ook volgens de natuurwetenschap, ons zonnestelsel gevormd; het is *geworden*, met alles wat het bevat: het vaste en het vloeibare, de lucht, minerale stoffen, planten en dieren, warmte, licht, electriciteit. *Worden* is het karakter van al wat wij waarnemen, en op grond der eenheid van het heelal beschouwen wij *worden als één der karaktertrekken van het heelal.* Naast de meening, dat alles *wordt,* eischt onze rede tevens, dat er iets blijvends aan dit alles ten grondslag ligt, iets dat slechts van vorm verandert, maar naar zijn wezen onvergankelijk en onveranderlijk is: men pleegt dit aan te duiden met den naam van *oneindige substantie.* Een andere overtuiging, die zich door de nieuwere wetenschap al meer en meer gevestigd heeft, is deze: dat alles volgens bepaalde wetten geschiedt. Deze overtuiging onderstelt het *waarnemen van immer plaatsgrijpende verschijnselen;* waar dus deze waarneming ontbreekt, ontbreekt ook de grond tot het aannemen van onveranderlijke wetten, en dit is juist het geval bij de *bewuste* verschijnselen. Wij nemen hier niet waar een *altijd* plaats grijpen, kunnen dus ook niet besluiten tot een *noodwendig moeten geschieden;* in plaats van *onveranderlijke wetten* vinden wij hier *regels.* Wij moeten er ons derhalve toe bepalen, met betrekking tot het heelal te zeggen: *elk wezen* (al wat bewust of onbewust bestaat) *wordt in zijne handelingen*, *werkingen*, *bepaald door den aard van zijn wezen en dien van zijn omstandigheden*, d.i. *van de wezens*, *waarmede het in verband staat.*

Bij het worden van het ééne uit het andere wordt nog opgemerkt, dat ook dit volgens een wet, of liever een regel, geschiedt, en wel een regel van ontwikkeling, dat wil zeggen, dat de volgende wezens of toestanden zich in den regel door één of ander kenmerk voordeelig onderscheiden van de voorgaande. Daar wij dezen gang van zaken algemeen, *over een veld van voldoende uitgestrektheid*, waarnemen, mogen wij als karaktertrek van het heelal beschouwen, niet alleen het eeuwig worden, maar het *eeuwig ontwikkelend worden.* Dan moeten wij ook aannemen, niet slechts dat de ontwikkelingsreeks, die wij op aarde kennen, eeuwig zal voortloopen, maar evenzeer dat de laagst ontwikkelde vorm, dien wij van de *oneindige substantie* hetzij door waarneming kennen, hetzij door redeneering ter verklaring van het waargenomene erkennen (aannemen), zelf reeds product is van eeuwige ontwikkeling. Wij komen dus tot dit besluit: *De kosmos is één geheel*, *product van de eeuwige ontwikkeling der* o n e i n d i g e s u b s t a n t i e *in een eindelooze reeks van vormen*, *die*, *volgens wetten en regels met wederkeerigen kringloop in elkander overgaande*, *een steeds hooger ontwikkelde vormreeks van de* o n e i n d i g e s u b s t a n t i e *tot stand brengen.*'

2. Tot welk Godsbegrip wordt nu de schrijver door zijn ontwikkelingstheorie geleid?... Hierbij moet in het oog worden gehouden, dat de hoofdquaestie voor hem hierop neerkomt, of in het algemeen al wat

voor ons bestaat, d.i. al wat van het heelal tot ons bewustzijn komt, beschouwd kan worden als tot stand gekomen te zijn en te komen door de werking van bewust werkende wezens, onder anderen met redelijke en zedelijke eigenschappen begaafd. Nu redeneert hij aldus: 'De verschillende wezens op aarde zijn niet slechts onderscheiden in bouw en organisatie, maar in verband hiermede ook in vermogens. *Het dier heeft reeds macht over den vorm der stof.* De mensch tracht *volkomen heerschappij te voeren over de lichamelijke stof.* Vragen wij nu, wat wij van een hooger ontwikkeld wezen in dit opzicht mogen verwachten, dan zal dit moeten kunnen doen, wat volgens een wetenschappelijke theorie bij de wording van ons wereldstelsel zou gebeurd zijn: de wording van lichamelijke stof uit een meer primitieven vorm der *oneindige substantie*, uit de aether, tot stand brengen. Wij gaan uit van de onderstelling, dat er eene eindelooze reeks van steeds hooger ontwikkelde wezens en tevens van steeds meer primitieve vormen der *oneindige substantie* bestaat. Vragen wij nu, wat een weder hooger ontwikkeld wezen zal vermogen, dan mogen wij het als het waarschijnlijkst beschouwen, dat dit de macht zal hebben om uit een nog primitiever substantievorm dan de aether een wereldorde te doen ontstaan. En kan er bij een oneindige ontwikkelingsreeks sprake zijn van een *volstrekt* hoogste wezen en een *volstrekt* primitieven vorm, dan moet het eerste over den laatsten kunnen heerschen. - Een tweede trek, die in aanmerking komt, is *bewustheid.* Bij de dieren bestaat dit vermogen in verschillende mate. Bij den mensch ontwikkelt zich een bepaald onderscheiden *zelfbewustzijn* en *wereldbewustzijn.* Bij hoogere wezens mogen wij onderstellen, dat het bewuste leven steeds meer diepte en grooter omvang zal verkrijgen, zoodat, terwijl bij den mensch nog menig levensproces onbewust plaats grijpt en veel in de natuur buiten hem nog niet tot zijn bewustzijn komt, het leven der hoogere wezens meer en meer bewust-leven worden zal, om eindelijk tot volstrekt zelf- en wereldbewustzijn te worden. - Naast het bewustzijn vinden wij bij den mensch de *zelfbepaling.* Hierdoor hebben wij te verstaan, dat de *naaste* (onmiddellijke) oorzaak eener voorgenomen of uitgevoerde daad gegrond is in onze eigen bewuste persoonlijkheid, in tegenoverstelling van zulke daden, waarvan oorzaken buiten onze bewuste werkzaamheid de *naaste* (onmiddellijke) zijn. Bij de lagere dieren, die bijna geheel tengevolge van instinct handelen, is van zulk een zelfbepaling zeer weinig of niets te bespeuren. Bij de hoogere dieren vertoont zij zich somtijds zeer duidelijk. Bij den mensch neemt ze toe, naarmate hij geestelijk ontwikkelt. Ook dit vermogen zal bij hoogere wezens wederom meer op den voorgrond treden, en bij zekeren graad van ontwikkeling zal elke daad een wilsdaad moeten zijn. - Handelt de mensch, naarmate van zijne ontwikkeling, voortdurend meer tengevolge van zelfbepaling, d.i. van verstandsbesluiten, die besluiten zijn op hun beurt gevolgen van den invloed van drijfveeren, en de oorsprong van

deze laatste pleegt men het *hart*, het *gemoed*, te noemen, zoodat uit de drijfveeren onzer daden de aard van ons hart, van ons gemoed, onze *gezindheid* blijkt. De geschiedenis der menschheid begint met een tijdperk van *volstrekte zelfzucht*, die bij voortgaande ontwikkeling in *betrekkelijke zelfzucht* overgaat. De volmaakte overwinning van de zelfzucht door de liefde ligt in de liefde tot de menschheid. Aan de bevordering van de belangen der menschheid moet al het andere - familie, volk, vaderland - ondergeschikt worden gemaakt; de mensch gevoelt zich dan een deel, een orgaan van het groote organisme, de menschheid, welks wel en wee zijn geluk of ongeluk bepaalt.

Vragen wij nu, welke de verhouding der hoogere wezens tot de menschenwereld in dit opzicht zal zijn, zoo kunnen wij haar vergelijken met die, welke tusschen de dieren en den mensch met betrekking tot het lichamelijke bestaat. Gelijk de organen en hunne functiën, voor zoover de mensch die met de dieren gemeen heeft, reeds bij deze laatsten hun toppunt bereikten, en hierom bij den mensch van den aanvang volkomen waren, evenzoo moet de liefde, en alle goede hoedanigheden die er uit voortvloeien, bij de hoogere wezens, voor zoover zij die met de menschen gemeen hebben, ook van den aanvang volkomen zijn, omdat zij dit reeds bij de menschheid zullen wezen op het toppunt harer ontwikkeling. 's Menschen *kunnen*, *weten*, *willen* en *gezind zijn* zullen dus bij wezens van hooger orde worden tot *wereldscheppende macht*, *een alles weten van eigen wereldorde en schepping*, *een volstrekt handelen naar eigen wil*, *een volmaakte liefde als drijfveer van handeling.* Het zou kunnen zijn, dat de hoogste ontwikkeling op dit vierderlei gebied niet bij één wezen of eenerlei wezens tot stand kwam, doch het is minstens evenzeer mogelijk, dat de ontwikkeling der menschelijke vermogens harmonisch plaats grijpt, en zij bij eenerlei wezens haar toppunt bereikt. Zulk een wezen zou, bij den mensch vergeleken, in betrekkelijken zin dus *almachtig*, *alwetend*, *vrijmachtig* en *alliefde* zijn. Men onderstelt gewoonlijk het bestaan van een eeuwig, onveranderlijk, volstrekt volmaakt wezen, geheel ongelijksoortig met de geschapen en dus tijdelijke wereld. Zoodanig is echter de aard van het wezen, waartoe onze beschouwing ons bracht, niet; want onze wereldscheppende macht is een schakel in de oneindige keten van elkaar opvolgende ontwikkelingstoestanden der *oneindige substantie*, waarvan onze wereld er één is.

Is ontwikkeling door herhaalden teruggang aan de lichamelijke wereld eigen, die wet geldt niet noodwendig van het niet lichamelijk deel des menschen; want het leven in het algemeen en dat van de menschheid in het bijzonder gaat, ondanks dien van de stof afhankelijken zich steeds herhalenden teruggang, immer voorwaarts: hierom zullen wij het er voor mogen houden, dat, als de mensch het einde van zijn leven bereikt heeft, er zich uit hem een kiem van meer primitieven materievorm zal afscheiden, die zich in eene andere wereld of wereld-

orde zal kunnen ontwikkelen, om steeds voorwaarts gaande eens te worden schepper eener wereld als de onze. Deze voorstelling sluit zich aan die theorie, welke aanneemt, dat het ontstaan van nieuwe soorten van organische wezens op aarde zijn grond heeft in het overbrengen van kiemen, afkomstig van andere werelden. Kan men dit nu aannemen met betrekking tot kiemen, waarvan lichaamsstof den grondslag uitmaakt, dan zal het ook voor die van meer primitieven vorm kunnen gelden, en zal men kunnen onderstellen, dat bij het sterven van organische wezens kiemen vrij worden om onder gunstige omstandigheden tot vorming van hooger ontwikkelde wezens op aarde mede te werken, tot zij uit den mensch in hooger wereldorde worden overgebracht.

Wij hebben slechts recht, uit hetgeen wij van bekende wezens weten tot diegenen te besluiten, die aan dezen grenzen, niet tot de zoodanigen, die op verren of zelfs oneindigen afstand staan. Een volstrekt hoogste wezen zou voor den mensch geheel onbekend en hierom geen voorwerp van godsdienst kunnen zijn. Al is de reeks scheppende macht oneindig, één harer termen ligt binnen den kring onzer voorstelling, één die onze wereld (het voor ons bewustzijn toegankelijke deel van het heelal) schiep, die uit soortgelijke wereld als de onze voortsproot, en omtrent wiens wezen wij ons hierom eene, zij het ook onvolledige, voorstelling kunnen vormen. Dit deel der scheppende macht is in het bijzonder *onze God*, onze schepper, het voorwerp van onzen godsdienst, en dat deel van het heelal, dat Hij voortbracht, *onze wereld*, de *natuur*, het onderwerp onzer wetenschap.

Kunnen wij ons van de wijze waarop de hoogere wezens bestaan ook al geen voorstelling vormen, dit mogen wij evenwel aannemen, dat zij, in betrekking tot onze wereldorde, als *overal tegenwoordig* beschouwd kunnen worden; want hier reeds is de grondstof des menschelijken geestes van zoodanigen aard, dat er voor de gedachte, de openbaring van dien geest, geen grens van ruimte of tijd bestaat. Hoe meer voorts de menschheid de volmaaktheid nadert, des te meer zal er eenheid, harmonie zijn in al wat zij doet, en de indruk van haren arbeid zal zijn als die van één geestelijk wezen: hierom zal in nog hoogere mate het werk der hoogere wezens één geheel vormen en den arbeid schijnen te vertegenwoordigen van één scheppend wezen, al ware het ook werkelijk de arbeid van een menigte, onderling innig verbonden. Wordt God gekend uit 's menschen ideaal; is ook God, voor zoover wij ons Hem kunnen voorstellen, wat de ideaal-mensch naar zijne zedelijke en geestelijke eigenschappen is, dan is de schepper *een onsterfelijk*, *overal tegenwoordig*, *grootmachtig*, *kennisrijk*, *vrijmachtig wezen*, *dat streeft zijne ideeën vol waarheid*, *goedheid*, *schoonheid en liefde in zijne schepping te verwerkelijken*, *en zich zelf bij en door dien arbeid voortdurend ontwikkelt.*'

Wat de schrijver verder zegt, om zijn Godsbegrip aan te bevelen,

mogen wij hier met stilzwijgen voorbijgaan. Voor ons doel bepalen wij ons eenvoudig bij het eigenlijke onderwerp zijner theorie.

Dat er op natuurwetenschappelijk standpunt voor het geloof aan God in de bres wordt gesprongen, verdient waardeering. Zoo blijkt de behoefte aan dat geloof ook daar gevoeld, althans erkend te worden. De schrijver meent zelfs, een God te verkondigen, zooals de godsdienstige mensch dien behoeft, maar in dit opzicht durf ik verzekeren, dat hij zich bedriegt. De mensch, die naar God vraagt, wil niet een *betrekkelijk* volmaakt, maar een *absoluut*, niet een hooger, maar het hoogste wezen, waarin hij den voldoenden grond vindt voor al wat was en is en zijn zal; niet een God, die het product is eener klimmende ontwikkelingsreeks, een schakel in de oneindige keten van elkaar opvolgende ontwikkelingstoestanden der oneindige substantie, maar een Macht, die het begin en het midden en het einde is van alle leven en ontwikkeling, bij wie die geheele keten berust met de oneindige substantie daarbij. Merkt de schrijver aan, dat wij ons van een *volstrekt* hoogste wezen, indien het werkelijk bestond, toch volstrekt geen voorstelling kunnen vormen, dan kunnen wij dit veilig beamen: maar de godsdienstige mensch beeldt zich ook niet in, dat hij het hoogste Wezen vermag te kennen gelijk het is; hij zoekt slechts dat Wezen te leeren kennen, zooals het zich in zijne werken openbaart. Ook onze schrijver erkent het bestaan van een *openbaring*, maar kent haar toe aan de *oneindige substantie*, die zich openbaart als stof en kracht. Nu zegt hij wel, dat die substantie ons volkomen onbekend is, dat wij er ons niet de flauwste voorstelling van kunnen vormen: maar hij weet er, zeker op grond van hare openbaring, toch dit van te zeggen, dat zij met het gewordene volstrekt ongelijksoortig is.

De God van deze ontwikkelingstheorie is niets meer dan de vergoddelijkte ideaal-mensch. Indien Zwingli nog leefde, wat zou hij van dit Godsbegrip zeggen, hij, die zoo met geheel zijne ziel tegen schepselvergoding is te velde getrokken? Ook worden wij door den schrijver zeer geleidelijk teruggevoerd tot een veelgodendom, in beginsel het meest aan dat der oude Grieken gelijk, maar vooral hierin onderscheiden, dat de zetels dezer Goden - ondanks hun alomtegenwoordigheid, waarmede hun individualiteit in strijd is - ergens buiten hunne scheppingen moeten gezocht worden, en dat zij onderling door de schoonste harmonie verbonden zijn.

In de geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte komen twee ontwikkelingstheorieën voor, de ééne van Schelling, de andere van Hegel. Volgens de eerste is de ontwikkeling der natuur de ontwikkeling van Gods eigen wezen, zoodat *natuur* en *geest* geen tegenstellingen zijn, maar de natuur de zichtbare geest en de geest de onzichtbare natuur. Volgens de andere is het historische beloop der wereld de gang van den levenden God, die Zijn wezen in de bestaande wereld ontwikkelt,

zoodat de geschiedenis als een weefsel is, waarin de Geest zich uitspint. Wat het Godsbegrip dezer beide theorieën betreft, kan ik niet gelooven aan een God, die òf ontwikkeld wordt (Schelling), òf zich ontwikkelt (Hegel): maar toch wist de eerste de studie van de natuur met nieuwen gloed te bezielen, door haar voor te stellen als een tafereel van regelmaat en orde, waarin de geest zich afspiegelt, en wist de andere de belangstelling in de geschiedenis te verhoogen, door haar voor te stellen als een tafereel van organische beweging, van het leven Gods zooals dit zich in de menschheid ontwikkelt. In elk geval laat zich niet miskennen, dat die voorstelling van natuur en geschiedenis waarheid bevat, in zoover de natuur niet geesteloos en de geschiedenis niet redeloos is. Maar welke wetenschappelijke waarde kan aan de ontwikkelingstheorie van onzen schrijver toegekend worden? Meent hij daardoor het geloof aan God te kunnen en te moeten redden? Acht hij dat geloof van allen eigenlijk gezegden wetenschappelijken grond ontbloot? Zoo ja, dan bedriegt hij zich. Het bestaan van God - alle mogelijke voorstellingen van God en alle mogelijke bespiegelingen omtrent Zijn wezen nu daargelaten - valt zeer bepaald binnen den kring onzer waarneming. Ik heb zeker geen tegenspraak van de zijde der natuurwetenschap te vreezen, indien ik spreek van *kracht*, op grond van werkingen die zich wetenschappelijk laten controleeren. Er is *stof* en *kracht*, maar zóó dat beide bijeenbehooren. Geen kracht zonder stof, en geen stof zonder kracht, maar zóó dat deze het wezenlijke van gene uitmaakt. In de kracht, die steeds dezelfde blijft, liggen ook de wetten, volgens welke stofverbinding en stofwisseling plaats grijpen. Er is een kracht, die mensch en dier doet leven; waardoor ook de plant groeit, de kristallen zich vormen, de magneet zich naar den noordpool wendt, en de electriciteit, bij aanraking van haar beide polen, een schok geeft; waarin het geheim ligt van de keurverwantschap der stoffen, van dat vlieden en zoeken, scheiden en verbinden, hetwelk de natuur in gestadige beweging houdt; waardoor de steen ter aarde valt, en de aarde zich geregeld wentelt langs haar baan rondom de zon. Die kracht toont zich in de natuurlijke en zedelijke wereldorde, in het bijzonder in den mensch, ook als redelijke en zedelijke kracht werkzaam; ja, zij doet zich in het menschenhart als macht der liefde kennen. Aldus neem ik voor mij die kracht waar in hare werking; en als ik nu den inhoud mijner waarneming omzet in de erkenning van een almachtig, wijs, heilig en liefderijk God, ligt er dan in een zoodanig geloof aan God iets onwetenschappelijks? Dit geloof sluit in zich, dat God niet zonder wereld en de wereld niet zonder God is, gelijk de kracht niet zonder stof en de stof niet zonder kracht; maar dan ook God het wezen der wereld, gelijk de kracht het wezenlijke der stof uitmaakt.

Meenen de natuurphilosofen, dat de erkenning van iets geestelijks noodwendig neerkomt op de erkenning van iets, dat in geheimzinnige afzondering buiten de natuur bestaat, dan stellen zij zich de zaak

verkeerd voor. Dezelfde kracht, die zich in het anorganische en de plantenwereld uit als zwaarte, ondoordringbaarheid, dichtheid, vloeibaarheid, elasticiteit, electriciteit, magnetisme, chemische eigenschappen en hoedanigheden, dezelfde kracht uit zich in het dier ook als bewustzijn of ziel, in den mensch ook als zelfbewustzijn of geest - de geest behoort dus wel degelijk tot de natuur, al is het in dien zin meer bijzonder tot de menschennatuur. In een meer algemeenen zin gevoelde reeds een natuurphilosoof, Oersted, zich gedrongen, van ‘der Geist in der Natur’ te spreken.

Is God de kracht van al wat bestaat en leeft, zoodat ook de stoffelijke natuur aangaande Hem getuigenis geeft, dan willen wij gaarne hooren naar hetgeen de natuurwetenschap ons omtrent het voorwerp van haar onderzoek heeft mede te deelen. Maar wil deze wetenschap tevens in zake van het geloof aan God het eerste en het laatste woord hebben, dan herinneren wij ons, dat er buiten haar studievak nog een innerlijk menschenleven en een geschiedenis bestaan, en zeggen wij haar met woorden van Hamlet:

> There are more things.....
> Than are dreamt of in your Philosophy.

Staatkunde en geschiedenis.

Vertegenwoordiging van meerderheid, of ook van minderheden?

II.

Ik wensch thans het voornemen, dat ik aan het slot van mijn vorig stuk (zie Junij-nummer van dit Tijdschrift) te kennen gaf, te volvoeren, en eene poging te wagen om de bedenkingen, door den heer Mr. W.A. Reiger tegen het door mij aangenomen stelsel ingebragt, te wederleggen. Reeds toen meende ik dat dit niet onmogelijk zou zijn, en een nader onderzoek heeft mij in die meening bevestigd.

Alvorens echter daartoe overtegaan, moet ik eene opmerking maken wat betreft zijne omschrijving van het hoofddoel der volksvertegenwoordiging. Hij zegt daaromtrent op pagina 12: ‘Dit was en is het hoofddoel der instelling: zorg dragen dat het volk goed, goed in den meest uitgebreiden zin van het woord, geregeerd worde, en bij het volk de overtuiging te vestigen, dat dit inderdaad het geval is.’

Als ik het wel begrijp, dan moet onder ‘goed in den meest uitgebreiden zin van het woord’ verstaan worden datgene, wat absoluut goed is. Er mogen dan geene inrigtingen gemaakt, geene regelingen daargesteld worden, die goed zouden kunnen geacht worden in gegeven omstandigheden en voor een bepaald volk, maar het kenmerk van het absoluut goede, voor zoover het menschelijk gezond verstand dat kan erkennen, moet er in gelegen zijn.

Is dit echter juist door mij opgevat, dan kom ik in volslagen strijd met het tweede lid der omschrijving, namelijk dat men moet zorg dragen, dat bij het volk de overtuiging gevestigd worde, dat het werkelijk goed geregeerd wordt. Het is toch eene waarheid, dat omtrent de vraag: wat goed of niet goed geregeerd worden is, de meeningen bij de verschillende volken tot in het oneindige kunnen verschillen, en dat zij zich alleen dan goed geregeerd zullen achten, wanneer zij geregeerd worden in hunnen geest en volgens hun begrip van hetgeen goed

regeren is, welk begrip zich zal rigten naar het standpunt, waarop zij staan en de omstandigheden, waarin zij verkeeren. Ik geloof zelfs niet, dat er zeer vele volken bestaan, aan wie men eene absoluut goede regering, hoe schoon dit ook in abstracto moge klinken, zou kunnen smakelijk maken. Tot zulk eene regering zou, dunkt mij, toch wel in de eerste plaats behooren b.v. de strenge en logische toepassing van het beginsel: ‘doe regt en zie niet om’; en ik wil het gevraagd hebben, hoe weinige menschen en volken zouden genegen zijn zich in elk bijzonder geval aan de strenge en logische toepassing van dat beginsel te onderwerpen? - Ik geloof, dat dit beginsel zoo weinig in zijne ware beteekenis wordt gekend, en zeker zoo weinig in toepassing pleegt gebragt te worden, dat men eene regering, die het in toepassing wilde brengen, ongeveer zou aanzien alsof zij uit een krankzinnigengesticht kwam.

Er zijn meer zulke beginselen, die voor een absoluut goede regering tot vasten regel zouden moeten zijn, maar waarvan de toepassing aan de meeste volken volstrekt niet zou behagen. En zouden zij dan tot de overtuiging kunnen worden gebragt, dat eene regering, die aldus handelde, werkelijk eene goede regering was? Mij dunkt, het is niet mogelijk deze vraag anders dan ontkennend te beantwoorden. Slechts *die* regering is goed voor een volk, die voor het standpunt, waarop het staat, berekend is, en het zal ook alleen *die* regering goed noemen. Ik wensch dit te doen uitkomen, want het is juist de grond voor mijne beschouwingen van hetgeen de volksvertegenwoordiging behoort te zijn: een beeld van den geest der meerderheid van het kiesbevoegde volk.

Waarom behoort eene regering het volk, dat zij regeert, behoorlijk te kennen? Het is alleen omdat zij dan regeringsmaatregelen zal kunnen nemen, die in den geest des volks vallen, met andere woorden, omdat zij dan goed zal kunnen regeren.

Ik geloof alzoo niet, dat de omschrijving van den heer Reiger juist is, en als ik de overige beschouwingen van zijn geschrift naga, dan meen ik, dat hij zelf er niet geheel mede instemt. Hoe dit zij, men staat hier weder voor de oude moeijelijkheid: absoluut goed regeren, en regeren in den geest des volks; men zou zoo gaarne beiden verlangen, en men vergeet dat er somtijds gekozen moet worden tusschen een van beiden. Komt dit geval voor, dan zal zeker de staatsman, die zijn tijd en zijn volk kent, het regeren in den geest des volks boven het absoluut goed regeren verkiezen.

Op pagina 36-41 beoordeelt de heer Reiger het door mij voorgestaan stelsel. Ik zal mij de vrijheid veroorloven om hetgeen hij daar zegt hier medetedeelen, en daartusschen mijne opmerkingen te voegen. Na het stelsel in hoofdzaak te hebben opgegeven, vangt hij aldus aan:

‘Denk u het stelsel van Oosterwijk in praktijk gebragt.

Stel u voor: ieder kiezer in Nederland zoekende naar tachtig namen, die hij op zijn stembriefje heeft te schrijven!

Gold het maar de keuze van één man, dan zou hij wel uitkomst vinden even goed als zijn collega in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, als deze eenen President moet helpen kiezen. Doch, waar zal hij ze vinden? Tachtig mannen, in wier karakter hij voldoend vertrouwen stelt, wier positie hun vergunt en wier neiging hen niet weerhoudt, eene plaats in de Tweede Kamer te gaan innemen? Zal hij in zijne naaste omgeving zoeken? Maar dan kan hij immers op zijne vingers narekenen, dat er geen de minste kans bestaat, om de door hem uitverkorenen, zoo hij er een voldoend getal vindt, eene meerderheid te zien verkrijgen - zij het dan ook slechts eene relatieve meerderheid. - Zal hij dan eenige weinige van de tachtig namen invullen, en dus door de praktijk toonen, dat het stelsel op eene illusie berust? Of zal hij gaan luisteren naar den raad van anderen, die hem zonder twijfel eene serie namen weten op te geven, waaronder enkele goed klinkende en wèl bekende, die hem aantrekken? Die anderen, ze zullen hem wel aan het verstand weten te brengen, dat het nog beter is hunne lijst gedwee te volgen, dan, door zijn eigen zin te volgen, zijne stem weg te werpen! En wat zal het resultaat wezen? Voor het gros der kiezers, dat zij meer en meer op machines zullen gaan gelijken. En het product der verkiezingen zal hoogst waarschijnlijk zijn: eene Kamer van ééne kleur, daar toch de partij, welke onder de kiezers de meeste aanhangers telt, aan hare 80 kandidaten de meerderheid *kan* en *zal* verschaffen.'

Ik moet aanvangen met optemerken, dat de schrijver het hier voorstelt alsof die moeijelijkheid - zoo het er eene is - om 80 namen te vinden, zich elk oogenblik zou voordoen. Het zou echter alleen voorkomen bij de eerste verkiezing, wanneer de wet bepaalde, dat de Tweede Kamer op de door mij bedoelde wijze zou worden zamengesteld. Later zou men - behalve natuurlijk als er ontbinding van de Kamer plaats had - te kiezen hebben bij de gewone aftreding, als wanneer de aftredenden dadelijk kunnen worden herkozen, en in geval van overlijden of ontslag nemen, wanneer men een ander lid zou moeten zoeken.

Maar ook de beweerde moeijelijkheid om tachtig namen te vinden, zie ik niet. Heeft men ooit gehoord van moeijelijkheden in het vinden van geschikte kandidaten, toen, na de invoering der kieswet, er eene nieuwe keuze moest gedaan worden voor leden van de Tweede Kamer? Het is waar, toen behoefden er slechts 68 leden gekozen te worden, maar dat is toch ook nog al een groot aantal, en het verschil tusschen 68 en 80 is maar 12. En bij de ontbindingen van de Tweede Kamer, die later hebben plaats gehad, heeft iemand toen van moeijelijkheden in het vinden van kandidaten gehoord? Heeft iemand ooit vernomen,

dat er bij die gelegenheden zoo verbazend veel intrigues zijn voorgekomen, en dat b.v. een centraal-bureau de kiezers aan het verstand heeft kunnen brengen, dat zij de lijsten van kandidaten, door dat bureau gemaakt, gedwee moesten volgen om hunne stemmen niet weg te werpen, terwijl de kiezers in dien geest zouden hebben gehandeld? En zou dit een en ander nu onvermijdelijk het gevolg zijn van het stelsel door mij voorgestaan, waarin deze wijziging zou plaats hebben, dat niet *door*, maar *in* kiesdistrikten gekozen zou worden? Die vrees is blijkbaar overdreven. Een centraal-bureau - de ondervinding heeft het aangetoond - zou stellig niet veel vermogen, tenzij het met namen voor den dag kwam, die in den geest vielen van de meerderheid van het kiesbevoegde volk. In de verschillende kiesdistrikten zou men de kandidaten stellen, zoo als nu ook geschiedt; het eenige verschil zou zijn, dat zij, die zich de moeite geven om de verkiezingen te leiden, althans bij de eerste keuze, bij ontbinding der Kamer, of bij de gewone aftreding, bedoeld in art. 81 der grondwet, meer kandidaten zouden moeten stellen, dan thans het geval is; maar zou men nu in vollen ernst kunnen beweren, dat dit zulk eene onoverkomelijke moeijelijkheid zou zijn? Bij ontbinding der Kamer of bij de gewone aftreding kan het geval zich ligt voordoen, dat weinig zoeken noodig is. Velen van de aftredenden kunnen worden herkozen, maar ook bij de eerste keuze zie ik die moeijelijkheid niet. Ligtelijk zullen ook dan velen van hen, die nu reeds leden van de Kamer zijn, in aanmerking komen, en de gedachte wil er bij mij niet in, dat men in elk kiesdistrikt uit het geheele land geen tachtig namen zou kunnen vinden van mannen, geschikt en genegen om de functie van leden der Tweede Kamer te vervullen. Waarlijk, men kan tegen alles bezwaren in het midden brengen, maar *dit* bezwaar is m.i. al van zeer weinig gewigt, vooral als men op de ondervinding let. Ik wil slechts één voorbeeld noemen: in de gemeente Amsterdam moest men na de invoering der gemeentewet 39 leden van den raad kiezen, en de keus was beperkt tot medeburgers, tot ingezetenen der gemeente; en heeft nu ooit iemand gehoord dat er moeite heeft bestaan om die 39 geschikte mannen te vinden? En indien die moeijelijkheden niet zijn aanwezig geweest, zoo min in die gemeente als in anderen, waar men ook vele raadsleden te kiezen had en toch eveneens beperkt was tot den kring der gemeente, hoe zou men dan redelijkerwijs voor zoodanige moeijelijkheden kunnen vreezen daar, waar die beperking in de keus niet bestaat, zoodat de kandidaten in het geheele rijk kunnen worden gezocht.

Maar aangenomen dat die moeijelijkheid eenigermate bestond, zal men die dan niet moeten opwegen tegen de groote voordeelen, die de zaak zou opleveren?

Hoe gaat het thans in vele plaatsen bij de verkiezingen *door* distrikten?

Eenige ingezetenen van de hoofdplaats, gewoonlijk vrienden of goede kennissen van elkander, hebben eene kiesvereeniging gevormd, een

bestuur daarvan benoemd en aan de vereeniging een schoonklinkenden naam gegeven. Zij werven nu en dan eenige leden aan tegen een niet al te hooge contributie, en zijn zeer gemakkelijk in het aannemen van honoraire leden. Wanneer er nu een lid voor het distrikt te kiezen is, plaatst het bestuur eene advertentie in de courant van de plaats of van het distrikt, waarin berigt wordt dat er eene vergadering van de kiesvereeniging zal plaats hebben op een bepaalden dag en een bepaald uur, terwijl de leden worden opgeroepen om daarbij tegenwoordig te zijn. In de hoofdplaats van het district, waar b.v. 1200 of 1400 kiezers, en 300 of 400 daarvan leden van de kiesvereeniging zijn, komt veelal slechts een zeer gering aantal op, en wanneer er 25 of 30 mogten komen, wordt het een zeer goede opkomst genoemd. Het bestuur is het natuurlijk reeds eens over den te stellen kandidaat, maar het mengt zich niet in de zaak. Een van de goede vrienden komt met den kandidaat voor den dag en beveelt hem aan in de gewone algemeene, eigenlijk niet veel zeggende termen. Een ander der ingewijden spreekt tegen, maar hij maakt het toch niet zoo bont, dat de voorsteller de bezwaren niet gemakkelijk zou kunnen beantwoorden. Een derde, die niet tot de ingewijden behoort, maar volkomen te goeder trouw gelooft, dat hij tot het in vollen ernst bespreken van kandidaten gekomen is, stelt een geheel anderen kandidaat voor, en beveelt hem op goede gronden aan. De vrienden schudden bedenkelijk het hoofd; zij dingen natuurlijk niets af op de groote bekwaamheden en zelfs op de geschiktheid van den kandidaat, maar..... men zal met hem bij de kiezers niet slagen; of wel er is op het oogenblik een bijzonder vraagstuk aan de orde, en hoewel men de bekwaamheid en geschiktheid van den gestelden kandidaat in het algemeen volstrekt niet betwijfelt, is het toch niet gebleken, dat hij juist in de kennis van het vraagstuk, dat thans aan de orde is, zoo bijzonder uitmunt, als bij den eerstgestelden kandidaat, zooals men verzekert, het geval is. Aldus wordt er nog wat heen en weder gesproken en ten slotte wordt er gestemd, waaruit dan blijkt dat de eerstgestelde kandidaat de meeste stemmen op zich heeft vereenigd. Hij wordt daarop als zoodanig geproclameerd, in de couranten behoorlijk in de hoogte gestoken, en velen der kiezers, die eerst door een klubje goede vrienden, dat een vriend had te protégéren, in de vereischte rigting zijn geleid, gaan nu als volgzame lammeren naar de stembus en stemmen met de grootste onzelfstandigheid, of omdat zij voor den kandidaat van de tegenpartij vreezen, den gestelden kandidaat, zonder dat zij eigenlijk iets anders van hem weten, dan datgene wat zijne vrienden van hem hebben gelieven te zeggen.

Zoo gaat het dikwijls, maar nog meermalen misschien zijn de leiders der kiesvereeniging zelven geheel te goeder trouw de dupes van hunne eigene opgewondenheid en zucht voor de vermeende belangen hunner partij.

En wat doen intusschen nu de met der daad zelfstandige kiezers?

Zij onthouden zich van de stemming, omdat het lijnregt tegen hunne overtuiging strijdt om op iemand te stemmen, dien zij niet kennen of dien zij niet goed of geschikt achten. Die onthouding van de zelfstandigen, en dus van de *besten* der kiezers, wordt in het door mij aanbevolen stelsel onnoodig, en ik noem dit een zeer groot voordeel. Neem aan, dat onder dat stelsel de kiesvereenigingen en de weinig lofwaardige praktijken van sommigen daarvan bleven voortbestaan, dan nog zou het voor den zelfstandigen kiezer, die alleen aan hem zijne stem wil geven, welke die, naar zijn oordeel, verdient, niet moeijelijk wezen, om onder de over het geheele land in de verschillende distrikten gestelde kandidaten zoovele namen van geschikte personen te vinden, als hij tot behoorlijke invulling van zijn stembiljet noodig had. Hij zou aan de in zijn eigen distrikt gestelde kandidaten niet meer zijn gebonden, maar hij zou een ruim veld voor zijne keus kunnen hebben. De onthouding, die nu voor hem regel is, zou dan geen regel meer wezen. Zou dat geen voordeel zijn, waarvoor men zich eenige moeijelijkheid, zoo die werkelijk in het zoeken van geschikte kandidaten gelegen lag, zou mogen getroosten?

Een ander m.i. niet minder groot voordeel zou liggen in het volgende: onder dat stelsel zou nooit meer kunnen plaats vinden een feit, dat ik meen regt te hebben een treurig feit te noemen, en dat zich onder ons tegenwoordig stelsel werkelijk voorgedaan heeft. Ik herinner mij eene verkiezing van leden voor de Tweede Kamer bij gewone aftreding of na ontbinding; er moest in onderscheidene of in alle kiesdistrikten gekozen worden. Nu deed zich het feit voor, dat wijlen de heer Groen van Prinsterer, een man aan wien, hoe men ook over zijne godsdienstige of staatkundige beginselen moge denken, toch niemand het bezit van zeer groote bekwaamheden en geschiktheid, om lid van de Tweede Kamer te zijn, zou hebben betwist, in de verschillende kiesdistrikten zoovele stemmen verkreeg dat, als men die alle bij elkander telde, hij een groot aantal stemmen meer had verkregen dan diegenen, die in de verschillende distrikten verkozen moesten worden verklaard. De genoemde heer kon echter niet verkozen verklaard worden, omdat hij in geene dier distrikten op zich zelven beschouwd een genoegzaam aantal stemmen verworven had.

Ik ga thans weder voort met de mededeeling der bezwaren van den heer Reiger. Hij zeide het volgende:

‘Is de vraag of de zoo gekozen vertegenwoordiging voortreffelijk zal werken, nu nog wel eene vraag? en schijnt het niet raadselachtig hoe eene bevestigende beantwoording daarvan mogelijk is? Toch is zij gegeven, en ik voer de gronden aan, omdat er weer uit kan blijken, hoe gevaarlijk het is, uit enkele algemeene beginselen, die op den voorgrond gesteld worden, door te redeneren en daarop eene conclusie te baseren. Zulke algemeene beginselen zijn b.v. deze: ‘de Kamer

vertegenwoordigt het tot mederegeren rijp verklaarde volk' en 'evenals dit volk - kon het zelf regtstreeks beslissen - bij meerderheid van stemmen een besluit mag en moet nemen, zoo ook zullen de personen, door die meerderheid aangewezen, kunnen en moeten besluiten.' Ik wil de waarde van deze stellingen, mits goed verstaan, gaarne eerbiedigen, maar men zou toch, dunkt mij, wanneer het bleek, dat hare toepassing tot slechte resultaten leidde, verstandig doen door zich de vraag te stellen of men ze wel zoo letterlijk moet opvatten, in allen gevalle of men wel met genoeg behoedzaamheid te werk gaat, wanneer men poogt ze als regels voor de praktijk te doen doorgaan.

'De Kamer vertegenwoordigt het tot mederegeren rijp verklaarde volk.' Wat beteekent dat? - Ik zou zeggen, goed verstaan, niet anders dan dit: de Kamer behartigt zooveel mogelijk in den geest van het volk de belangen van het volk, hetwelk echter door zijn kiesregt ten slotte zelf de beslissing in handen heeft; en in zooverre kan gezegd worden 'mede te regeren.' Nu is het juist de vraag, welken weg het volk moet inslaan om dat beslissen over zijn eigen belangen op geschikte, verstandige en doelmatige wijze in praktijk te brengen. Vat het dat mederegeren zoo letterlijk mogelijk op, dan zal het nog veel verder moeten gaan dan het Zwitsersche volk, en voorschrijven dat geene wet, ja geen enkele maatregel kan tot stand komen zonder zijne eigen regtstreeksche medewerking; het zal - aangezien dit wel zal blijken onmogelijk te wezen - op zijn minst eene bepaling vaststellen als de Fransche constitutie van 1793 inhield, dat het volk in zijne grondvergaderingen over het aannemen of verwerpen van wetten beslist. (Art. 10. 'Il [le peuple] délibère sur les lois.')

Zoo streng echter houdt tegenwoordig niemand dat beginsel vol. Men wijkt voor de praktische bezwaren, men ziet in, dat het zóó verstaan alleen in de studeerkamer of in de boeken op zijne plaats is, doch niet in het werkelijke leven, en men is tevreden met het overlaten der beslissing aan een aantal personen door het volk zelf van tijd tot tijd te verkiezen, die in het openbaar beraadslagen en stemmen, zoodat het volk altijd de magt en de gelegenheid behoudt om in die vergadering zoodanige elementen te brengen, dat zij in zijnen geest en naar zijne wenschen werkzaam blijft.

Altijd komt dus de vraag weêr op den voorgrond: hoe dat doel het best te bereiken?

Brengt men in die vergadering zooveel mogelijk gelijksoortige elementen, dan is er groot gevaar, dat hare beslissingen nu en dan verkeerd zullen zijn, omdat de zaken niet van alle kanten worden bekeken. Daarom is het zaak haar voor verschillende elementen open te stellen: dan zal waarschijnlijk eene grondige beraadslaging hare besluiten voorafgaan, dan zal er veel minder gevaar zijn voor verderfelijke eenzijdigheid en overheerschend eigenbelang. - Of is dit eene bewering, die door de werkelijkheid wordt weêrsproken? Geeft die discussie in de

praktijk wel veel; heeft niet vooraf bijna ieder lid reeds besloten hoe hij zal stemmen? Het laatste mag somtijds waar zijn. Er zullen welligt ook in onze volksvertegenwoordiging leden zijn, die, voor argumenten doof, hunne stem eenvoudig laten afhangen van het antwoord op de vraag: wie is de voorsteller? Vooralsnog echter ben ik optimistisch genoeg om het er voor te houden, dat de zoodanigen tot de uitzonderingen behooren. Maar ook al ware het zoo, al ware de discussie, het geheele onderzoek, niet anders dan comediespel, dan nog zoude de waarborg, welken de verscheidenheid der bestanddeelen, waaruit de vergadering is zamengesteld, oplevert, een wezenlijke waarborg zijn. Het bewustzijn toch, ook van de meerderheid, dat er in de vergadering zelve op elke fout scherp wordt gelet, dat er op elke handeling streng wordt toegezien, dat de publiciteit der discussie daarover een onmeedoogend licht doet opgaan, legt haar eenen breidel aan, die haar, met de periodieke aftreding in het verschiet, dwingt naauwgezet te wegen en te wikken alles, wat zij wil doen of laten.

Dat onderzoek, die beraadslaging, zouden evenzeer plaats hebben, wanneer het volk regtstreeks besliste. Beriep Mr. van Oosterwijk zich dus, ten einde zijn stelsel te verdedigen, op het andere beginsel, dat n.l. de meerderheid, nu zij indirekt beslist, evenzeer den doorslag moet geven, als wanneer zij dat regtstreeks deed, dan zou hij de fout begaan van die beraadslaging, dat voorafgaand onderzoek, over het hoofd te zien.

Nog eens, worden die beide algemeene beginselen goed verstaan, dan zijn zij niet in staat om eene betrouwbare oplossing te geven van de vraag, hoe de verkiezingen behooren te worden ingerigt. Eene kamer, die uit leden van éene kleur bestaat, zal misschien uitmunten door de soberheid harer discussiën en door den overvloed der wetten, die zij levert: hoe men er toe kan komen haar voor eene goede volksvertegenwoordiging te houden, schijnt raadselachtig.

Of zoude het raadsel zich weer oplossen in de niet zeldzame misvatting der beteekenis van den naam ‘vertegenwoordiger’ dien het lid der Kamer heeft? Moet hij, om dezen naam te kunnen dragen, juist zijn aangewezen door allen, wier belangen hij heeft ter harte te nemen, even als een lasthebber of gemagtigde moet benoemd wezen door zijn principaal of constituent? Bedrieg ik mij niet, dan is het inderdaad deze misvatting, die het raadsel oplost. Zij komt ook nu en dan te voorschijn, wanneer Mr. van Oosterwijk de vraag behandelt of onze Grondwet de toepassing van zijn stelsel veroorlooft.

‘Ofschoon art. 76 - zoo redeneert hij - voorschrijft, dat de leden der Tweede Kamer gekozen worden *in* de kiesdistrikten, waarin het Rijk verdeeld wordt, dwingt ons dat volstrekt niet, om bij de tot nog toe gevolgde inrigting te volharden. Immers dat is slechts eene aanwijzing, bestemd om de uitoefening van het kiesregt nader te regelen, waaraan we ons zonder schade kunnen houden, ook als we het nieuwe

systeem aannemen, omdat ook dan voor het uitbrengen en verzamelen der stemmen zeer gevoegelijk van eene indeeling in distrikten kan gebruik gemaakt worden. Maar dat is dan ook de geheele beteekenis van het voorschrift. Het hoofdbeginsel, 't welk geraadpleegd moet worden, is er niet door uitgesproken, doch dit ligt in art. 74: "de Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele volk." Wie door een distrikt gekozen is doet dat niet: hij vertegenwoordigt slechts dat distrikt en niet het geheele volk; wie door het geheele volk is gekozen doet dat wèl, derhalve is het ontworpen stelsel inderdaad veel beter dan het bestaande in harmonie met de Grondwet.

Zoo heeft die naam "vertegenwoordiger" den heer van Oosterwijk eene poets gespeeld, welke hem de bepaling der Grondwet in eenen zin doet uitleggen, anders dan een der mannen, die tot hare samenstelling hebben medegewerkt, er ooit aan gehecht hebben.'

De heer Reiger acht het raadselachtig, dat eene bevestigende beantwoording van de vraag of eene vertegenwoordiging, volgens het door mij aanbevolen stelsel gekozen, goed zou kunnen werken, mogelijk zou zijn. Ik voor mij acht het raadselachtig, dat hij eene ontkennende beantwoording zou kunnen geven. Hij erkent, dat eene Kamer, die uit leden van ééne kleur bestaat, er uit zou voortvloeijen en dat zij misschien zou uitmunten door de soberheid harer discussiën en door den overvloed van wetten, die zij zou leveren; en wat is nu de groote grief geweest, die men in de laatste jaren ten aanzien van de Kamer heeft vernomen? Is het niet juist geweest de klagt over de groote woordenrijkheid, over de uitgebreidheid der redevoeringen, over de menigvuldige herhalingen van hetgeen reeds door anderen was gezegd? Heeft men niet met veel nadruk geklaagd over de grootte van het Bijblad van de Staatscourant en over de kleinheid van het Staatsblad? Welk een gejammer is er niet vernomen over het niet afdoen van onderwerpen, die zoo dringend afdoening eischten, en waarvoor toch maar geen tijd scheen te kunnen gevonden worden? Laat ons eens terugdenken aan de behandeling van het wetsontwerp op de regterlijke organisatie door den heer Mr. de Vries als minister van justitie voorgedragen; hoe vele dagen is daarover discussie gevoerd, en wat is het slot daarvan geweest? Eene afstemming! - Ik vraag wat is het hoofddoel van het parlement? Is het om te zijn een dispuut-collegie, of is het om te zijn eene wetgevende vergadering?

Ook de vrees, dat de minderheden niet *bij de discussiën* haar licht zullen kunnen doen schijnen of althans daarbij tegenwoordig zijn, schijnt op den heer R. een grooten invloed uit te oefenen. 'De beslissingen der vergadering zullen nu en dan verkeerd zijn, omdat de zaken niet van alle kanten worden bekeken', zegt hij. Dat de beslissingen *nu* en *dan* verkeerd zullen zijn, wil ik gaarne toegeven, maar dit zal zeker ook, en ik zou zeggen nog veel eerder, het geval wezen,

wanneer in de Kamer eene menigte van minderheden werden vertegenwoordigd. Stel u eene discussie voor, die b.v. veertien dagen geduurd heeft, en waarin de organen van allerlei minderheden, *volgens hunne roeping*, de meest van elkander verschillende stellingen hebben bepleit. Mij dunkt, het zou een man met een ijzeren geheugen, en meer dan gewone opmerkzaamheid, kennis en onderscheidingsvermogen moeten zijn, die in dezen doolhof van redeneringen steeds den draad behoorlijk bleef vasthouden, - maar ook al wilde men aannemen dat alle onze kamerleden zulke sterke hoofden hadden, dan zou er nog een ander gevaar zijn, dat de zaak zoo tamelijk in verwarring zou kunnen brengen, namelijk het gevaar dat aan velen van hen die eindelooze redeneringen zouden gaan vervelen, en dat zij in de koffijkamer heul en troost zouden gaan zoeken, terwijl zij, als het op stemmen aankwam, iets dergelijks zouden doen als datgene, wat nu reeds meermalen voorvalt en dat alleen door het optimisme van den heer R. als eene uitzondering kan beschouwd worden.

Onze kamerleden zijn toch slechts gewone menschen, en men kan van hen zulk een aanhoudende, onverdeelde aandacht niet vorderen, als in het door mij bedoelde geval bepaald zou noodig zijn. Ik wil niet beweren, dat zij zich bij het uitbrengen van hunne stem alleen zouden laten leiden door de vraag: wie is de voorsteller?, maar zij zouden in verwarring geraken door dat aanhoudende gepraat, en zouden zich wel moeten houden aan den indruk, dien de voorgestelde zaak primitief op hen had gemaakt.

Over het algemeen zie ik ook dat groote voordeel van mondelinge discussie niet in, zelfs al is die minder uitgebreid dan in het door mij bedoelde geval noodzakelijk zou zijn. Tot eene grondige, wel doordachte beslissing kan zij zelden leiden. Is er een slecht spreker aan het woord, dan wordt er weinig geluisterd, en zullen zijne argumenten niet veel ingang hebben, en een tegenstander der zaak zal door hem niet ligt in een voorstander worden veranderd; een goed spreker echter kan dit doel bereiken, want hij zal zijne toehoorders door zijne welbespraaktheid kunnen *medeslepen.* Dit ‘medeslepen’ is echter verre van gewenscht, want het is m.i. geene overtuiging, zoo als die behoort te zijn. De zaak kan op een minder juiste wijze zijn voorgesteld; de spreker kan van een sophisme op eene behendige wijze gebruikt gemaakt hebben, en juist door zijne sierlijke voordragt kan men dit een en ander uit het oog hebben verloren, en gewonnen zijn geworden voor eene zaak, die men bij nader overweging niet zal kunnen goedkeuren. Naar mijne overtuiging, zullen velen, die in openbare vergaderingen plegen tegenwoordig te zijn, deze ondervinding hebben opgedaan, en ik kan dus niet toegeven dat er van de mondelinge discussiën zooveel heil te verwachten is.

Hoe de heer R. alzoo kan meenen, dat die beraadslaging grondig zou kunnen wezen, dat zij verderfelijke eenzijdigheid en overheerschend

eigenbelang zou kunnen keeren, is voor mij, met het oog op hetgeen zij in werkelijkheid geeft en zeer zeker bij eene vertegenwoordiging van onderscheidene minderheden nog in veel grooter mate geven zou, bepaald onbegrijpelijk.

Hij zegt: ‘dat onderzoek en die beraadslaging zouden evenzeer plaats hebben wanneer het volk regtstreeks besliste.’ Dit geloof ik niet, zoo als ik reeds in mijn vorig stuk heb aangegeven.

Wanneer men eigenlijke volksvergaderingen hield, zou niet alleen de geest der meerderheid beslissen, maar de organen der minderheden zouden zelfs niet eens aan het woord kunnen komen of het behouden, wanneer zij iets wilden bepleiten, wat in strijd met den geest der meerderheid was.

Van andere maatregelen dan die, welke deze meerderheid verlangde, zou zelfs geen sprake kunnen zijn. Gemakkelijk om te begrijpen zal dit wezen, wanneer men bedenkt dat eene zoodanige eigenlijke volksvergadering zou moeten bestaan uit zulk een aantal personen, dat behoorlijke, althans *mondelinge*, beraadslaging daarin niet mogelijk zou zijn.

Wat echter van meer effect zal wezen dan deze aanwezigheid van allerlei minderheden in de Kamer en haar eindeloos gepraat, is iets, waarop de heer R. volstrekt niet schijnt te hebben gelet; het is de overgroote gelegenheid, die de minderheden ook buiten de Kamer hebben om van hunne zienswijze te doen blijken: het regt van petitie en de vrije pers. Ik wensch niet in herhalingen te treden van hetgeen ik reeds in mijn vorig stuk heb gezegd, waarin is aangetoond dat het tot het doen kennen van de belangen der minderheden, tot het behoorlijk toezien dat die niet worden veronachtzaamd, en tot het bepleiten daarvan, volstrekt onnoodig is, om door eene kunstmatige inrigting van ons kiesstelsel met schending van het beginsel, dat bij elk algemeen belang en dus ook bij het algemeen belang der verkiezing moet heerschen, aan organen van verschillende minderheden zetels in onze Tweede Kamer te verschaffen.

Het raadsel, dat men eene vertegenwoordiging, als door mij bedoeld wordt, voor eene goede volksvertegenwoordiging zou kunnen houden, zou zich, naar de heer R. meent, kunnen oplossen in de niet zeldzame misvatting der beteekenis van den naam ‘vertegenwoordiger’. Ook bij mij zou, z.i., die misvatting te voorschijn zijn gekomen, toen ik de vraag behandelde of onze grondwet de toepassing van het door mij voorgestaan stelsel veroorloofde. Hij gaat na wat ik daaromtrent zou gezegd hebben en komt tot het resultaat, dat die benaming ‘volksvertegenwoordiger’ mij eene poets zou gespeeld hebben, die mij de grondwet anders deed uitleggen, dan zij behoorde uitgelegd te worden.

Zou dat woord inderdaad zoo oolijk geweest zijn? Ik kan het moeijelijk gelooven, en ik meen dat de heer R. het ook moeijelijk zou hebben kunnen gelooven, als hij maar met eenige meerdere naauwkeurigheid had nagegaan, wat door mij is geschreven. De denkbeelden, die men in

mijn vorig stuk (Junijnummer van dit Tijdschrift, pag. 149, 150, 151 en 152) kan vinden, werden reeds in het *Weekblad voor de Burgerlijke Administratie* van 15 September 1870 ontwikkeld, terwijl het geschrift van den heer R., in *de Gids* opgenomen, is gedagteekend 'Januari 1872'. Genoemde heer had dus reeds toen kunnen weten hoe ik over het woord: 'vertegenwoordigen' dacht, en dat ik het juist opvatte in een geheel andere beteekenis dan die, welke ik, naar zijne meening, daaraan zou gehecht hebben. - Hoe hij ook uit hetgeen door hem uit mijne beschouwingen werd aangehaald die z.i. verkeerde opvatting van het bedoelde woord kan geput hebben, blijft mij geheel onverklaarbaar. Er volgt uit het aangehaalde niets anders dan datgene, wat ik er mede bedoeld heb, namelijk: *den geest wedergeven, de rigting uitdrukken.* Hij, die slechts door een distrikt gekozen is, zal wedergeven den geest van de meerderheid in dat distrikt; hij, die door het geheele kiesbevoegde volk gekozen is, zal wedergeven den geest der meerderheid van dat kiesbevoegde volk. Dit is steeds mijne opvatting van het woord 'vertegenwoordigen' geweest; en dat dit ook de opvatting was der regering bij de vaststelling der grondwet van 1848 tijdens de behandeling der vraag, of men al of niet direkte verkiezingen zou invoeren, meen ik vroeger te hebben aangetoond.

En hierbij bepaalt zich eigenlijk hetgeen de heer mr. Reiger tegen het door mij aanbevolen stelsel gezegd heeft, en wat ik alzoo zeggen kan om het tegen zijne beschouwingen te verdedigen. - Er zijn nog wel anderen geweest, die het bestreden hebben, zeer bevoegde mannen zelfs, maar als ik hunne bestrijding naga, dan schijnt zij mij steeds toe op ongeveer hetzelfde neder te komen als op hetgeen de heer R. daartegen heeft aangevoerd. Zij loopen hoog met het beeld eener praktisch onmogelijk zamen te stellen volksvertegenwoordiging, waarover ik in mijn eerste stuk heb gesproken, en maken zich, zoo het door mij aanbevolen stelsel in werking kwam, zeer angstig voor eene onderdrukking der minderheden, en voor eene vereeniging van invloedrijke mannen, die zich van de leiding der verkiezingen bemagtigen zouden, en die de kiezers tot eenvoudige machines zouden verlagen. Naar ik meen, heb ik beide punten in mijn vorig stuk reeds voldoende besproken en de onjuistheid daarvan aangetoond; het schijnt mij dus niet noodig om daarop thans nog terug te komen. Bovendien zijn het geene eigenlijke argumenten, die tegen het door mij voorgestaan stelsel worden aangevoerd, maar het zijn meer beschouwingen omtrent hetgeen men vermoedt en vreest, dat onder het bedoelde stelsel gebeuren zoude. Om aan te toonen dat de vrees eene slechte raadgeefster is en dat het gewoonlijk geheel anders uitvalt, dan men zich bij te groote zwaartillendheid heeft voorgesteld, kan ik echter weder volstaan met te verwijzen naar de feiten, die ik daaromtrent in mijn eerste stuk heb opgegeven.

Tot mijne groote verwondering - en met deze opmerking wensch ik voor ditmaal mijne beschouwingen te eindigen - heeft evenwel de *Arnhemsche Courant* in hare hoofdartikelen van 1 en 3 April l.l. het stelsel van den heer Fruin, dat ik in mijn vorig stuk besprak, namelijk *het stelsel van proportionele vertegenwoordiging*, ter toepassing aanbevolen. - Dat mij dit grootelijks verwonderde, zullen waarschijnlijk zij begrijpen, die eenigzins meer op de hoogte staan, dan het gewone couranten lezende publiek. Doch of dit mij verwonderde of niet, doet weinig ter zake; de hoofdzaak is: welke gronden werden er in die hoofdartikelen aangevoerd voor de wenschelijkheid der toepassing van het stelsel van den heer Fruin? In het hoofdartikel van 1 April werd eerst het genoemde stelsel medegedeeld. In dat van 3 April werden op eene zeer juiste en afdoende wijze de bedenkingen medegedeeld, die er tegen het stelsel te maken zijn. Ten slotte zeide de redactie het volgende:

'Is dit gezegd, dat Fruins formule de volledige, de éénig volmaakte oplossing geeft van het groote vraagstuk der beste wijze van vertegenwoordigen en der beste wijze van kiezen?

Niemand zal zoo dwaas zijn dit te beweren, Fruin zelf het minst.' En hier haalde zij eenige woorden aan van hetgeen de heer Fruin in zijn meergemeld opstel schreef. Vervolgens ging zij aldus voort: 'Dit werd geschreven in October 1869. Er is sinds dien tijd veel over de gebreken van ons kiesstelsel "nagedacht" en de noodzakelijkheid der "herziening en verbetering" er van blijkt met den dag meer en meer. Zou het niet tijd worden, de plannen eener rationele kiesinrigting, hetzij volgens het plan van Fruin, *hetzij volgens een beter gekeurd plan van proportionele vertegenwoordiging,*(*) tot verwezenlijking te brengen?'

Daarop haalde zij eenige woorden uit het geschrift van den heer du Marchie van Voorthuyzen aan, getiteld: Theoretische beschouwingen over kiesregt' waarin onder anderen gezegd wordt: 'Om erkenning van het beginsel moet het in de eerste plaats te doen zijn. Geen van de bovengenoemde stelsels kan volmaakt genoemd worden, maar mag dit eene reden zijn, het slechtste stelsel te behouden, dat men zich denken kan? Moet de vertegenwoordiging het orgaan zijn, waardoor de volksgeest zich openbaart, dan is het distriktenstelsel, zooals het hier te lande heerscht, veroordeeld.'

Op deze woorden beriep zij zich ten slotte en zeide: 'Door proefnemingen met het nog onvolmaakte beter stelsel, komt men tot de meer volmaakte toepassingen, in de politiek gelijk in elke andere wetenschap. Het eerste stoomwerktuig en de eerste naaimachine waren zekerlijk, met de geperfectioneerde toestellen van nu vergeleken, zeer onvolledig en gebrekkig. Maar is de man, die het eerste stoomwerktuig in praktijk bragt, en is de man, die de eerste naaimachine vervaardigde, daarom minder een groot uitvinder en een weldoener der menschheid.'

(*) *Ik* cursiveer.

Ik wensch natuurlijk gaarne de vergelijking, die de *Arnhemsche Courant* hier maakt tusschen hem, die een behoorlijk kiesstelsel uitdenkt en den uitvinder b.v. van eene naaimachine, geheel voor hare rekening te laten, maar tegen haar voorstel om een nieuw kiesstelsel, dat zij zelve niet goedkeurt, *tot proefneming* intevoeren, meen ik het meest krachtige protest te moeten aanteekenen. Dat men met de invoering van eene niet zeer geschikt ingerigte naaimachine de proef neemt, kan er zeker nog wel door, maar tusschen de proefneming met eene naaimachine en met een kiesstelsel is, dunkt mij, nog al een belangrijk onderscheid, vooral als dat kiesstelsel - zooals ik in mijn vorig stuk trachtte te betoogen - 'òf praktisch onuitvoerbaar zou zijn, òf, zoo het uitvoerbaar ware, gevaarlijk voor het welzijn van den staat.'

Ik ben volstrekt niet bevreesd om een denkbeeld, dat nieuw is, aantenemen, en zooveel ik kan, de verwezenlijking daarvan te helpen bevorderen, maar dan dient mijn oordeel daarover anders te zijn, dan dit tot mijn spijt - omdat ik den man, die het heeft voorgesteld, zoo zeer hoog acht - over het onderwerpelijke heeft kunnen wezen. Ik beschouw de invoering of de wijziging van een kiesstelsel als eene hoogst ernstige zaak, en om met een stelsel, waartegen, juist wat zijn beginsel betreft, zulke gegronde bedenkingen gemaakt zijn, eene proefneming te wagen, zooals de *Arnhemsche Courant* met onverklaarbare ligtzinnigheid voorstelt, daartoe is de zaak veel te gewigtig.

Arnhem, Julij 1878.

Mr. G. VAN OOSTERWIJK.

Hugo de Groot.

Men moge der negentiende eeuw veel ten laste kunnen leggen, zeker zou de bewering, dat zij geen oog zou hebben voor de verdiensten van het voorgeslacht, van groote onbillijkheid getuigen; de gedenkteekenen alleen, die in de laatste jaren zijn verrezen, zijn genoegzame bewijzen voor het tegendeel. De volken hebben de mannen herdacht, die zich verdienstelijk maakten jegens hun vaderland, de menschheid toonde haar weldoeners van vroeger eeuwen te eeren. Allen, die waardeering van het goede in personen en daden op prijs stellen, zullen zich over dit verschijnsel verheugen; men moge den vorm, waarin de vereering geschiedt van wat vroeger dagen edels hebben opgeleverd, minder doeltreffend achten, het kan niet anders dan toegejuicht worden, dat het nageslacht een open oog toont te hebben voor hetgeen het aan de vaderen verschuldigd is.

Wij, Nederlanders, doen voorzeker, waar het geldt de vereering van het voorgeslacht, voor andere volken niet onder; misschien wel zijn wij het juist, die in den laatsten tijd met den meest onbezweken ijver de daden onzer voorvaderen in verschillende vormen herdenken en vereeren, zoodat wij geen geringe aanspraak zouden kunnen doen gelden op den naam van het herdenkende en vereerende volk bij uitnemendheid. Wat al gedenkteekenen zijn hier te lande in den laatsten tijd verrezen, wat al uitstekende daden herdacht, voortreffelijke mannen vereerd! Nog sluit zich de rij niet. Nog dit jaar waren het de Unie van Utrecht en Hugo de Groot, die als waardige voorwerpen van onze vereering werden aangewezen. Zelden werd op waardiger de aandacht gevestigd.

Zoo iemand de hulde van het nageslacht verdient, dan is het zeker Hugo de Groot. Weldra, den tienden April 1883, zal het driehonderd jaar geleden zijn, dat deze weldoener der menschheid te Delft werd geboren.

Tegen dien tijd, wanneer ‘uit alle deelen der oude en nieuwe wereld tal zijner vereerders zullen samenvloeien’, wil men, dat wij, Nederlanders, voor onzen grooten landgenoot een monument zullen doen verrijzen om zoodoende onzen vreemden gasten te toonen, dat w i j onze groote mannen weten te eeren.

Met de vermelding van dit verlangen hebben wij ook de aanleiding tot dit opstel genoemd. Wij hopen, dat het voor velen een welkome herinnering zal zijn en misschien ook een antwoord kan geven aan hen, die vragen, of die De Groot nu wel zulk een groot man is geweest. Dat een dergelijke vraag tot de onmogelijkheden behoort, wie zal het beweren? Zouden er inderdaad onder het Nederlandsche volk niet zeer velen gevonden worden, wier kennismaking met Hugo de Groot zich bepaalt tot de eigenaardige wijze, waarop hij uit Loevestein is ontvlucht?

De vader van Hugo de Groot was Johan de Groot, Burgemeester van Delft en Curator van de Leidsche Universiteit, een man, die voor de wetenschap hart toonde te bezitten en wiens wetenschappelijke zin zeker tot de vorming van zijn zoon heeft bijgedragen. Al vroeg gaf de jeugdige Hugo blijken van grooten aanleg. Reeds in zijn prille jeugd schreef hij verzen. Van Bilderdijk verhaalt men, dat hij op den schoot zijner moeder reeds zijn dichterlijk gemoed in verzen lucht gaf. Of de jonge Hugo ook zóó vroeg rijp was, wordt niet vermeld; wel dat hij op zijn achtste jaar in den dienst der Muzen stond. Het waren echter geen Nederlandsche maar Latijnsche verzen, die het voertuig van de denkbeelden des jongen dichters waren. - Den beroemden Haagschen Predikant Uytenbogaert werd opgedragen het godsdienstig gemoed van den knaap te vormen. Is hij hierin werkelijk geslaagd, dan komt hem als legger der grondslagen ook een deel toe van den waarlijk godsdienstigen en humanen geest, die uit al de werken van De Groot spreekt, en dat aandeel kan den leermeester niet dan tot groote eer verstrekken.

Op een leeftijd, waarop thans zeer velen nog niet aan het gymnasium denken, ging de veelbelovende Hugo naar de academie te Leiden, waar hij onder het opzicht van Franciscus Junius verder zijn opleiding zou ontvangen. Ook hier verwierf hij zich als student weldra een grooten naam. Zijn leermeesters liepen hoog met hem; vooral de beroemde Scaliger liet zich veel aan hem gelegen liggen en had een open oog voor den buitengewonen aanleg van zijn scherpzinnigen leerling. Men heette den geleerden student een ‘jongeling zonder voorbeeld, een knaap met een verwonderlijke scherpzinnigheid begaafd’. De Hoogleeraar Barlaeus getuigde van hem, dat hij ‘een knaap was, die dingen zeide, waarover grijsaards verbaasd stonden’.

Na Oldenbarneveld op een reis naar Frankrijk te hebben vergezeld en daar den doctorstitel te hebben verkregen, zette De Groot zich in het laatst van 1598, dus op vijftienjarigen leeftijd, als advocaat te 's-Gravenhage neder. De praktijk stond den jongen geleerde weinig aan. Bekend is de brief, dien hij in Juli 1603 aan zijn vriend Daniël Heinsius te Leiden richtte. Hij klaagt daarin over zijn werkkring, die hem schier al zijn tijd ontrooft en ten slotte toch de ondankbaarste van de wereld is. Met weemoed vraagt hij, hoeveel goede en schoone zaken hij zou hebben kunnen leeren, indien hij al dien verspilden tijd aan zijn geliefde studiën had kunnen wijden. - Niettegenstaande al de drukte, die het advocatenleven veroorzaakte, deed de innige liefde, die De Groot der wetenschap toedroeg, haar rechten voortdurend gelden. Reeds in 1599 waren van zijn hand een paar werken(*) verschenen, waarmee hij niet weinig opgang maakte, en die weldra door meerdere gevolgd werden. En niet alles wat hij schreef, werd uitgegeven. Zoo bleef het *Parallelon Rerum publicarum*, dat hij vóór 1603 moet geschreven hebben, in zijn lessenaar berusten. Eerst in 1801 gaf Mr. Johan Meerman het derde boek hiervan uit. Evenzoo ging het een verhandeling, die hij later bij het schrijven van zijn wereldberoemd werk *De jure belli ac pacis* ijverig raadpleegde, nl. zijn *Commentarius de jure praedae.* Deze verhandeling, waarvan het bestaan eerst in 1864 aan het licht is gekomen, is door De Groot geschreven in het najaar van 1604 en het voorjaar van 1605. Zij loopt over de vraag, of de Oost-Indische Compagnie recht heeft op een buit, door haar zeelieden in Oost-Indië op de Portugeezen behaald, en geeft daarop een toestemmend antwoord. Later komen wij op dit belangrijke werk, dat den eenentwintigjarigen schrijver tot onvergankelijke eer verstrekt, terug.

Ondertusschen was den jongen advocaat in 1601 door de Staten van Holland het schrijven van de geschiedenis van den opstand opgedragen. De vrucht van dezen arbeid, de *Annales et Historiae*, waarin De Groot toont, voor de taak van geschiedschrijver volkomen berekend te zijn, is eerst na zijn dood in 1657 uitgegeven. Dat het werk gedurende

(*) Een uitgave van Martianus Capella en een Latijnsche bewerking van een handboek voor zeevarenden van Simon Stevin.

zijn leven in portefeuille bleef, is niet aan toeval te wijten. Dat dit integendeel opzettelijk geschiedde, blijkt genoegzaam uit een brief aan De Thou van Juni 1615. De Groot, die toen reeds pensionaris van Rotterdam was, deelt daarin in de eerste plaats mede, dat hij de beschrijving van den opstand tot aan het Bestand ten einde heeft. 'Thans rest mij nog', gaat hij voort, 'mijn verhaal om te werken, een arbeid, die mij moeilijker valt dan het schrijven zelf. Toen ik nog tijd had om met nauwkeurigheid te schrijven, ontbrak mij een juiste kennis van zaken; nu, dat ik in de gelegenheid ben een juister kennis van zaken op te doen, ontbreekt mij de tijd om juist die uitdrukkingen te kiezen, welke den geschiedschrijver passen.' En verderop luidt het, dat hij geen plan heeft zijn geschiedenis vooreerst uit te geven; zijn toenmalige tijdgenooten acht hij niet in staat een onpartijdig oordeel over zijn werk te vellen, waarom hij dit liever aan de nakomelingschap overlaat. En gelijk wij zagen is er bij zijn leven van de uitgave niets gekomen.

Ondertusschen was De Groot in 1607 tot advocaat-fiskaal bij het Hof van Holland en Zeeland benoemd en had daarmee zijn praktijk als advocaat voor goed laten varen. Zijn wensch om meer tijd aan wetenschappelijke studie te kunnen wijden was op deze wijze echter nog niet vervuld, want ook de nieuwe werkkring bezorgde hem veel drukte. Maar niettegenstaande al de beslommeringen aan zijn openbare betrekking verbonden, werd ook nu de weinige tijd, die hem overschoot, goed besteed. Ook zijn dichtersgaven liet hij niet ongebruikt. Nadat reeds in 1601 van zijn hand een dichtstuk, de *Adamus Exul*, was verschenen, kwam in 1608 zijn *Christus patiens*, dat evenals het vorige door de tijdgenooten uitbundig werd geprezen.

De tijdsomstandigheden brachten De Groot er in 1609 toe, een hoofdstuk van zijn *Commentarius de jure praedae* uit te geven. De vredesonderhandelingen, die in 1609 door de Staten met den vijand waren aangeknoopt, dreigden op de quaestie over de vrije vaart op Indië te zullen afstuiten. Spanje wilde hiervan niets weten, terwijl de Staten, inziende, dat de hulpbronnen van hun land ontzaglijk zouden lijden, indien de handel op Indië werd vernietigd, nooit van de vaart op die streken afstand wilden doen. Het bleek, dat het geschilpunt niet kon worden opgelost, en dit was dan ook de reden, dat van den vrede niets kwam en slechts een bestand tusschen de oorlogvoerende partijen werd getroffen, gedurende hetwelk de zaak in statu quo bleef. - De vraag over de vrije vaart op Indië had middelerwijl de aandacht van het publiek gaande gemaakt. Ook De Groot was zij niet ontgaan. Hij besloot nu het twaalfde hoofdstuk van zijn *De jure praedae*, waarin dit onderwerp behandeld werd, afzonderlijk onder den naam van *Mare Liberum* uit te geven. Aan dit voornemen werd gevolg gegeven, maar het schijnt, dat het vlugschrift op de onderhandelingen over een bestand geen invloed heeft uitgeoefend, ja, heeft kunnen uitoefenen. Immers, voordat het geschrift onder het bereik der onderhandelaars heeft

kunnen komen, was door dezen omtrent de vraag van de vrije vaart op Indië gedurende een bestand reeds beslist, dat zij in statu quo zou blijven(*). En bovendien bevatte het geschrift niets nieuws, zoodat, al stond het vast, dat de onderhandelaars er kennis van hebben genomen, het nog te bezien zou staan. of De Groot's argumentatie eenigen invloed van beteekenis zou hebben kunnen uitoefenen. De groote vermaardheid van deze verhandeling dagteekent dan ook eerst van eenige weken na haar uitgave. Sinds de Koning van Engeland in Mei 1609 het visschen op de kusten en in de zeeën van Groot-Brittannië, Ierland en andere omliggende eilanden zonder consent der Regeering verboden had, begon dit geschrift, waarin tegen een dergelijke beperking werd opgekomen, de aandacht te trekken.

Het jaar na het verschijnen van de *Mare Liberum* zag de *Antiquitas Reipublicae Batavae* het licht, waarin De Groot een pleidooi levert voor den hier te lande bestaanden aristocratischen regeeringsvorm. Niet alleen om zijn innerlijke hoedanigheden, maar ook omdat hij oorspronkelijk aan deze landen eigen was, acht hij dezen regeeringsvorm voor ons land den besten. Groot is de historische waarde van dit werk niet, en op lateren leeftijd gekomen is de schrijver zelf de eerste om dit te erkennen(†).

In den strijd tusschen Arminianen en Gomaristen, die middelerwijl de bewoners der Republiek in twee vijandige legerkampen verdeelde, stond De Groot aan de zijde der eersten. Van zijn warme ingenomenheid met den persoon van Arminius legde hij getuigenis af in een gedicht, dat hij aan dezen na diens dood in 1609 wijdde. Uit een brief van ditzelfde jaar blijkt, dat hij zich tot nu toe weinig met theologische zaken had bezig gehouden. Maar voortaan werd dit anders, en hoe meer hij zich met dit onderwerp inliet, des te meer gevoelde hij zich tot de denkbeelden van Arminius getrokken. Van 1613 af, in welk jaar hij tot onafzetbaar pensionaris van Rotterdam werd benoemd, nam hij een gewichtig aandeel in den kerkelijken strijd. Zoo schreef hij omstreeks dit jaar een werk(§), waarin hij trachtte aan te toonen, dat de zienswijze der Arminianen, die beweerden, dat den Staat de beoordeeling van kerkelijke aangelegenheden toekomt, juist is. Alleen de slechte tijden hielden hem van de uitgave terug, die eerst na zijn dood in 1647 volgde. In hetzelfde jaar 1613 verdedigde hij de Staten van Holland in zijn *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas* tegen beschuldigingen van ketterij en Socinianisme.

Het is hier niet de plaats, om het verloop der kerkelijk-staatkundige twisten van dezen tijd te schetsen; wij nemen dat als bekend aan en bepalen ons hier ertoe om met enkele woorden het deel aan te stip-

(*) Zie het opstel van Dr. R.J. Fruin voorkomende in *De Gids*, 1868, November-aflevering, blz. 221 en vlgg.

(†) Zie een brief van 24 Januari 1643 aan zijn broer Willem. Hugonis Grotii Epistolae, quotquot reperiri potuerunt, 1687. Ep. 636, pag. 947.

(§) De imperio summarum potestatum circa sacra.

pen, dat De Groot in de beweging had. Het bekende decreet van de Staten van Holland van 1614, waarbij den predikanten voorgeschreven werd het leerstuk der praedestinatie, een der geschilpunten, te laten rusten, was voor een groot deel zijn werk. Amsterdam had zich tegen het decreet verzet, en toen nu de meerderheid der Staten een poging wilde wagen om het tot andere gedachten te brengen, werd een gezantschap gezonden, waartoe ook De Groot behoorde. Hij deed het woord, en naar verhaald wordt verdedigde hij de zaak der Staten uitmuntend; maar hoe welsprekend zijn pleidooi ook was, de Amsterdamsche heeren werden van het recht der Staten niet overtuigd en konden maar niet inzien, dat het pogen van dezen den vrede in de Kerk zou herstellen; zij bleven dus in hun Contra-Remonstrantsche gevoelens volharden.

Met grooten ijver bleef De Groot aan den strijd deelnemen, steeds aan de zijde van de Staten van Holland. In 1617 namen dezen de *Scherpe Resolutie*, en werden overeenkomstig de hierin voorkomende machtiging op verscheiden plaatsen - vooral te Utrecht - waardgelders in dienst genomen. De Staten-Generaal antwoordden hierop in 1618 met Prins Maurits naar Utrecht te zenden met opdracht om de waardgelders af te danken, en de provincie Utrecht over te halen aan een Nationale Synode deel te nemen, waartegen zij en Holland zich bleven verzetten. De Staten van Holland zonden nu op hun beurt De Groot en Hogerbeets, Pensionaris van Leiden, ook naar Utrecht. Zoodra de Hollandsche afgevaardigden hier waren aangekomen, kregen zij gehoor bij de Provinciale Staten, aan wie De Groot nu namens die van Holland mededeelde, dat zij alles zouden doen om het recht van hun vrienden in Utrecht te handhaven. Denzelfden dag kwam de Prins met een drietal gemachtigden van de Staten-Generaal aan. De Hollandsche afgevaardigden brachten hem den volgenden dag een bezoek en deelden hem mede, dat het dien van Utrecht aangenaam zou zijn, indien over de waardgelders in Holland onderhandeld werd. Bij dit onderhoud(*), dat tot weinig goeds leidde, was De Groot een voornaam woordvoerder. Den volgenden dag (27 Juli) antwoordden de Staten van Utrecht op het hun namens de Staten-Generaal gedane voorstel. Het antwoord was door De Groot ontworpen, en hoe het zal geluid hebben, is dus licht na te gaan. Men wilde noch van het afdanken der waardgelders, noch van een Nationale Synode weten. Eer de volgende dag ten einde was, was de tegenstand der Utrechtsche Staten echter gebroken, en daarmee voor een groot deel die der geheele Remonstrantsche partij. Men kent het verdere verloop der gebeurtenissen; de waardgelders werden overal afgedankt, en de Staten van Holland bewilligden onder eenige voorwaarden in het houden van een Nationale Synode. 29 Augustus volgde de inhechtenisneming van vier gewaande tegenstanders van Prins Maurits, waaronder ook Hugo

(*) Wagenaar, dl. X, blz. 223 en 224.

de Groot. Deze stond op dien dag op het punt naar de Statenvergadering te rijden, toen hem de boodschap werd gebracht, dat de Prins hem verlangde te spreken. De kamer binnentredende, waar de Prins heette te zijn, werd hij uit naam van de Staten-Generaal door den Kapitein Pieter van der Meulen in hechtenis genomen. Dat de inhechtenisneming op last van de Staten-Generaal zou zijn geschied, betwist De Groot in een apologie, die hij na zijn bevrijding uitgaf, ten sterkste. 'Zij, die tot de inhechtenisneming hadden besloten, waren niets dan bijzondere personen, die geen recht hadden om iemand te laten gevangen nemen'(†). Inderdaad was het bevel dan ook slechts uitgegaan van de drie leden der Staten-Generaal, die den Prins indertijd naar Utrecht hadden vergezeld. Bovendien betwistte De Groot de wettigheid van zijn inhechtenisneming op grond, dat deze had plaats gehad in het paleis van den Prins, dat aan de provincie Holland toebehoorde, en 'waar dus niemand jurisdictie heeft dan de Staten van Holland zelf, en degenen, die die jurisdictie in naam der Staten uitoefenen'(§).

De Staten-Generaal drukten hun zegel op de inhechtenisneming van Oldenbarneveld en de zijnen, terwijl de meerderheid van de Staten van Holland, die hun hoofd, hun tong en handen verloren hadden, gelijk een zijner leden terecht deed opmerken, daartegen protesteerde. Eveneens drong Rotterdam met een beroep op zijn privilegiën er bij den Prins op aan, dat De Groot in vrijheid zou worden gesteld of ten minste in zijn eigen huis zou worden gevangen gehouden. Hetzelfde deden andere Hollandsche steden, ook ten aanzien der andere gevangenen; maar het mocht niet baten. Een afdoend antwoord gaf de Prins ten slotte met een zuivering der stadsregeeringen, waardoor ook in de samenstelling van de Staten van Holland een groote verandering kwam. Dit college kon nu besluiten, de vervolging van de vier gevangenen aan den Prins en de Staten-Generaal over te laten.

Men kent den afloop van het strafgeding, dat vervolgens tegen de gevangenen werd gevoerd. 18 Mei 1619 werd De Groot geroepen om zijn vonnis aan te hooren. Het was zeer uitvoerig. Zijn aandeel in het vaststellen van een keur van Schieland(*), waarbij het houden van Contra-Remonstrantsche vergaderingen werd tegengegaan en verder alles, wat hij op last van de Staten van Holland en de steden, in welker dienst hij werkzaam was geweest, voor de Remonstranten en tegen het tot stand komen van een Nationale Synode had gedaan, werd hem toegerekend als vergrijpen tegen den godsdienst en den landvrede. Hij werd daarvoor veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf, terwijl zijn goederen werden verbeurd verklaard. 25 Juni werden De Groot en

(†) T. a.p., pag. 248.
(§) Zie Wagenaar, dl. X, blz. 141.
(*) Apologeticus, pag 241.

Hogerbeets naar het slot Loevestein gevoerd, waarheen hun vrouwen hen volgden.

Gedurende zijn verblijf in de gevangenis was De Groot steeds rusteloos werkzaam; zijn geest kende geen vermoeidheid. Met theologischen, literarischen en juridischen arbeid hield hij zich bezig. Het was op Loevestein, dat hij het werk voltooide, hetwelk hem onder de vaderlandsche rechtsgeleerden een onsterfelijken roem zou bezorgen. De *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheyt* werd hier geschreven en daarmee tevens het bewijs geleverd, dat hij, die vroeger zoo geweeklaagd had over die droevige praktijk, zich hieraan toch niet geheel en al tevergeefs had gewijd. - Wat verder tijdens De Groot's verblijf op Loevestein voorviel, hoe hij vandaar ontsnapte, laten wij hier achterwege; deze zaken zijn te bekend dan dat wij haar hier behoeven te vermelden.

Na zijn ontvluchting begaf De Groot zich naar de Zuidelijke Nederlanden, vanwaar hij 13 April 1621 te Parijs aankwam. Hier viel hem namens den Koning van Frankrijk, die zich toen te Fontainebleau bevond, een goed onthaal ten deel. Men ried hem aan in Frankrijk's hoofdstad te blijven, waaraan hij dan ook gehoor gaf. Zijn vijanden in het vaderland, die in den gezant van de Republiek bij het Fransche hof hun vertegenwoordiger vonden, lieten hem ondertusschen geen rust. Veel vermocht men echter niet; men moest zich hoofdzakelijk bepalen tot het uitstrooien van het gerucht, dat De Groot de Staten-Generaal wegens zijn vlucht uit de gevangenis om pardon zou gevraagd hebben, want dat hem slechts onder die voorwaarde het verblijf in Frankrijk zou zijn toegestaan. Met verontwaardiging komt De Groot tegen deze lasterlijke aantijgingen op in een brief aan Du Maurier, Fransch gezant te 's-Gravenhage(*).

Intusschen behoorde de positie van De Groot te Parijs niet tot de gelukkigste. In Dec. 1621 schrijft hij aan Du Maurier, dat als hij geen toelage ontvangt, hem niets anders zal overblijven dan om ergens in Duitschland zijn brood te gaan verdienen of zich naar een kleine Fransche plaats terug te trekken. Weldra kwam in dien weinig benijdenswaardigen toestand eenige verandering. In Januari 1622 keerde Lodewijk XIII naar Parijs terug. De Groot werd aan hem voorgesteld en uiterst voorkomend door hem bejegend, ofschoon de Hollandsche gezanten al hun best hadden gedaan, om hem bij den Koning in een hatelijk daglicht te stellen. Op aansporen van den Prins De Condé en den Kanselier De Vic ging de Koning ertoe over, om den grooten geleerde een jaargeld van 3000 livres toe te zeggen. De uitbetaling liet echter veel te wenschen over. Zoo klaagt De Groot in een brief van 24 Juni 1622 aan zijn broer Willem, dat hij het mandaat, waarin de uitbetaling van zijn pensioen wordt gelast, nog niet ontvangen heeft, en onmiddellijk daarop drukt hij het vermoeden uit, dat de afgifte daarvan wordt opgehouden door lieden, die hem op deze wijze willen dwingen

(*) Epistolae, 1687, n°. 147, pag. 57.

zich tot den Roomsch-Katholieken godsdienst te bekeeren(*). Werkelijk schijnen in dezen tijd pogingen te zijn aangewend om De Groot van geloof te doen veranderen, waarvan het gerucht ook reeds naar Holland was overgeslagen. Gerard Vossius had hem vroeger reeds tegen die pogingen gewaarschuwd; althans 19 Augustus 1621 schrijft De Groot aan den Amsterdamschen Hoogleeraar het volgende: 'Wees gerust! Wat mijn godsdienstig geloof aangaat, zal ik nooit iets doen, dat mijner onwaardig is.' En verder: 'Indien ik ertoe had kunnen komen om tegen mijn overtuiging te belijden, zou dat verschrikkelijke vonnis nooit tegen mij zijn uitgesproken, en zou ik na dat vonnis niet zulk een langdurige gevangenschap hebben moeten ondergaan.' De Groot zinspeelt er hier op, dat hij om pardon te verwerven nooit in strijd met zijn innige overtuiging had willen verklaren, dat hij zichzelf schuldig achtte.

In den eersten tijd van zijn verblijf in Frankrijk hield De Groot zich voornamelijk bezig met een werk, waarin hij zich en zijn medeveroordeelden trachtte te verdedigen. Hij schreef dit in het Nederlandsch en gaf het tevens in het Latijn uit, opdat de geheele wereld in staat zou zijn zijn pleitrede voor zich en zijn medeveroordeelden te hooren(†). Hiertoe bepaalde zich zijn arbeid niet. In 1623 verscheen zijn *Stobaeus*, waaraan hij reeds jaren had gewerkt, en in 1625 zijn meesterwerk *De jure belli ac pacis*, waarmee hij zich een onsterfelijken naam heeft verworven. Hierboven vermeldden we reeds, dat bij de samenstelling van dit werk een ijverig gebruik werd gemaakt van een vroeger geschreven, doch nooit uitgegeven verhandeling *De jure praedae.* Was het eerste werk over volkenrecht slechts een gelegenheidsgeschrift, thans hebben wij te doen met een door en door wetenschappelijk werk, waarin de schrijver zich op een volkomen objectief standpunt plaatst en de vurige pleitrede van den jongen advocaat heeft plaats gemaakt voor de gemoedelijke beschouwingen van den wijsgeer. Maar wij besparen dit onderwerp voor een later deel van ons opstel.

De liefde, die De Groot der wetenschap toedroeg, verloochende zich dus geen oogenblik, al bleef zijn materieele toestand ook verre van benijdenswaardig. Te midden van het weelderige Parijs had hij voortdurend met financieele moeilijkheden te kampen. De uitbetaling van het hem toegelegde jaargeld geschiedde uiterst gebrekkig, terwijl zij geheel ophield, sinds hij geweigerd had zich te leenen tot datgene, waartoe Richelieu van zijn talenten trachtte gebruik te maken. Wat deze juist verlangde, valt uit De Groot's correspondentie niet op temaken; alleen

(*) In een brief van 31 Maart 1623 schrijft hij de niet-uitbetaling van zijn pensioen toe aan den berooiden staat van de Fransche schatkist.

(†) De Nederlandsche titel luidde: 'Verantwoordingh van de wettelijke Regeering van Hollant ende Westvrieslant mitsgaders eeniger nabuurige Provincien, sulk die was voor de Veranderingh gevallen in den jare 1618, geschreeven by M^{r}. Hugo de Groot. Met Wederleggingh van de Proceduren ende Sententien jegens denzelven de Groot en de anderen gehouden en gewesen.'

blijkt uit een brief aan zijn vader gericht, dat zijn vaderlandsliefde hem van het aannemen der voorstellen van Richelieu terughield. Hij toch schrijft daarin: ‘Indien ik met terzijdestelling van mijn vaderlandsliefde mij geheel aan Frankrijk kon geven, zou ik voor de toekomst alles te hopen hebben. Nu staat de liefde voor mijn ondankbaar vaderland mijn voorspoed in den weg’(*).

Al deed zijn veelomvattende letterkundige arbeid ook veel vergeten van het leed, dat hij in Frankrijk ondervond, de wensch om dit land te verlaten kon niet uitblijven; en dit was te meer het geval, daar zijn hart nog steeds naar zijn vaderland trok. Na lang in onzekerheid te hebben verkeerd omtrent hetgeen hem te doen stond, besloot hij in het najaar van 1631 naar Holland terug te keeren. Hij koos Rotterdam als het doel van zijn reis; in die stad, waarvoor hij als Pensionaris zijn beste krachten had overgehad, en waar hij vroeger zooveel bewijzen van gehechtheid had mogen ondervinden, meende hij een goed onthaal te zullen vinden. Maar al spoedig bleek het, dat deze verwachting ijdel was: een welwillende gezindheid voor den man, die vroeger veel voor hun stad had gedaan, mocht in de harten der Rotterdamsche magistraten aanwezig zijn, duidelijk uitspreken deed zij zich zeker niet. Hoewel zijn vaderstad zich hem zeer genegen betoonde, begreep De Groot toch spoedig, dat hem niets overbleef dan het vaderland opnieuw te verlaten. Had hij het van zich kunnen verkrijgen een smeekschrift in te dienen, om voortaan weer vrij op den vaderlandschen grond te mogen vertoeven, waarschijnlijk zou hem dit niet geweigerd zijn. Maar de diep gewortelde overtuiging, dat hij zich niets te verwijten had, hield hem terug van elke handeling, die licht voor een bekenning van schuld kon worden aangezien. De aandrang van zijn beste vrienden kon hem niet bewegen tot het doen van den stap, die alleen het vaderland, waaraan hij zoo innig gehecht was, voor hem kon doen behouden. Nadat in Maart 1632 een belooning van 2000 gulden was uitgeloofd aan dengene, die hem aan de justitie zou uitleveren, vertrok De Groot in April daaraanvolgende naar Duitschland. Hij begaf zich naar Hamburg. De omgang met de vele Hollanders, die hij hier vond, en vooral het verblijf op het landgoed van een Hollander te Dochinshude deden hem recht goed. En ook thans waren het weer zijn geliefde studiën, die hem een groot deel van het ondervonden leed deden vergeten.

Middelerwijl ontstond er onder de vorsten van Europa schier een wedijver, om zich van de diensten van den uitnemenden, door zijn vaderland versmaden man te verzekeren. De koningen van Polen, Denemarken en Spanje, en, naar het schijnt, ook Wallenstein, zochten hem aan zich te verbinden. Het was er echter verre van af, dat De Groot onmiddellijk bereid was dergelijke aanbiedingen aan te nemen, want lang nog bleef hij het voor mogelijk houden, dat men hem naar zijn

(*) Epistolae, 1687, n°. 133, pag. 793. Deze brief is van 27 October 1626.

vaderland zou terugroepen(*). Toen het echter meer dan duidelijk werd, dat hiervan niets zou gebeuren, besloot hij aan de roepstem van den Rijkskanselier van Zweden, Oxenstierna, gehoor te geven. Reeds Gustaaf Adolf, wiens hoogschatting voor De Groot overbekend is, had kort vóór zijn dood aan zijn gezant te Hamburg bevel gegeven, om hem voor Zweden te winnen. De Groot, die op zijn beurt in Gustaaf Adolf den voortreffelijksten man van zijn tijd zag, rekende het zich tot een groote eer, dat de edele Zweedsche Koning op hem zijn oog had laten vallen. Dit blijkt ten sterkste uit een brief, dien hij in December 1637 van uit Parijs, waar hij toen sinds twee jaren gezant van Zweden was, aan Janus Frischmann schreef. 'Te midden van al mijn leed', luidt het daarin, 'troost mij deze gedachte het meest, dat die groote Koning onder al de bevelen, die hij vóór zijn dood gaf, als voelende zijn einde naderen, ook dit bevel gaf, om mij voor den Zweedschen dienst te winnen.'

Het is zeker niet ten nadeele van Zweden geweest, dat zijn Rijkskanselier in dezen handelde overeenkomstig het verlangen van den te vroeg ontslapen Gustaaf Adolf. Als gezant bij het Fransche hof heeft De Groot de belangen van Zweden gedurende een tiental jaren met onverdroten ijver voorgestaan. Met rustelooze vlijt bepleitte hij de eischen van zijn nieuwe vaderland tegenover den Franschen bondgenoot, die herhaaldelijk in gebreke bleef aan zijn verplichtingen te voldoen; en dat De Groot op die wijze een lichte taak te vervullen had, zal niemand, die eenige kennis van zijn loopbaan als gezant heeft, beweren. Hoewel de ijzeren volharding, tot het volbrengen van die taak noodig, voor hem in het algemeen geen bezwaar opleverde, verbitterden de kleingeestige tegenstribbelingen - vooral van den kant van Richelieu -, waarmee hij voortdurend te worstelen had, toch dikwerf zijn edel gemoed. En dan, groote financieele zorgen begaven hem ook nu niet. Immers, de Zweedsche Regeering betaalde haar dienaar in Frankrijk uiterst ongeregeld, zoodat deze soms twee à drie jaar lang tevergeefs om de uitbetaling van zijn traktement verzocht. Doch dit alles ware misschien nog te dragen geweest, - te meer daar zijn rustelooze geest in wetenschappelijken arbeid genoegzame afleiding vond(†), indien daarbij niet nu en dan handelingen van de zijde der Zweedsche Regeering waren gekomen, die hem de duidelijkste bewijzen van achteloosheid, zoo niet van wantrouwen, toeschenen. Iets dergelijks kon De Groot niet uitstaan. Reeds in het eerste jaar van zijn gezantschap, toen door een reis van Oxenstierna naar Hamburg diens brieven gedurende een zekeren tijd uitbleven, en toevallig ook in langen tijd geen berichten uit Zweden kwamen, beklaagde hij zich hierover bij den Rijkskanselier. Hij

(*) Zie Epistolae 1687, n°s. 326 en 327, pag. 849.

(†) Gedurende zijn gezantschap waren het vooral literarische, historische en theologische studiën, waarmee hij zich bezig hield. - Een sterk bewijs, dat De Groot als het ware niet buiten wetenschappelijk werk kon leven, is, dat hij reeds acht dagen na zijn aankomst te Parijs zijn geleerde studiën hervat had.

schrijft, zijn post onmogelijk naar eisch te kunnen waarnemen, indien men hem niet behoorlijk van alles op de hoogte houdt. Hij verzoekt kortaf zijn ontslag, indien daarin geen verbetering kan komen(*).

Toen de Zweedsche Regeering in 1644 een buitengewoon gezant, Cerisantes Duncan, naar Parijs had gezonden om aldaar haar plannen tegen Denemarken te ontvouwen, en De Groot in het volgende jaar nagenoeg zekerheid had gekregen, dat Duncan tevens gezonden was om zijn handelingen na te gaan, vroeg hij kort en goed zijn ontslag, dat hem werd toegestaan. Koningin Christina verzocht hem echter, elders zijn diensten aan den Zweedschen staat te blijven wijden.

Nog ditzelfde jaar vertrok De Groot over Holland, waar de zes en twintig jaren, die sinds zijn veroordeeling verloopen waren, de verbittering van voorheen veel verzacht hadden, naar Zweden. De goede ontvangst, die hem schier overal te beurt viel, maakte zijn reis tot een waren zegetocht. Koningin Christina, verlangend een man te leeren kennen, dien ook zij om zijn voortreffelijke hoedanigheden als geleerde een innige vereering toedroeg, reisde haar dienaar naar Upsala te gemoet.

Lang bleef De Groot in Zweden niet. Het ruwe klimaat en de overtuiging, dat velen aan het hof hem slecht gezind waren, deden hem alle aanbiedingen afslaan, en het besluit nemen om zijn nieuwe vaderland te verlaten. Waarheen hij voor goed wilde gaan, schijnt niet met zekerheid bepaald te kunnen worden. Lubeck, waarheen hij zich voorloopig wilde begeven, heeft hij nooit mogen bereiken: 28 Augustus 1645 overleed hij te Rostock aan de gevolgen van de vermoeienissen, die een ongelukkige zeereis hem veroorzaakt hadden.

Ziedaar in korte trekken het veelbewogen leven van den grooten geleerde. Het is zeker verre van gelukkig geweest. Maar juist deze omstandigheid doet ons verbaasd staan over de uiterst voortreffelijke zaken, die De Groot heeft voortgebracht. Was zijn leven kalm voorbijgegaan, ons zou reeds hooge eerbied voor de voortbrengselen van zijn uitnemenden geest passen; nu hem de grootste rampspoeden hebben getroffen, past ons de hoogste eerbied.

Waarin de groote verdiensten van De Groot als wetenschappelijk man gelegen zijn, willen we thans in korte trekken uiteenzetten.

Ook op het wetenschappelijk gebied dringt het beginsel van verdeeling van arbeid meer en meer door; een ieder kiest een bepaald vak, dat hij uitsluitend beoefent. Zij, die zich aan meerdere takken van wetenschap wijden, zijn uiterst schaarsch. En geen wonder: de aanzienlijke vorderingen, die voortdurend op wetenschappelijk gebied zijn gemaakt, maken het voor den menschelijken geest onmogelijk dit in zijn geheel te omvatten. Maar ook voor vroegere eeuwen zijn de mannen, welke die taak met vrucht hebben volbracht, gemakkelijk te tellen. Slechts hier en daar treft men er in de geschiedenis aan, die, door hun scherp vernuft

(*) Epistolae 1687, n°. 474, pag. 99.

en veelomvattende kennis boven hun tijdgenooten uitstekende, in geen tak van wetenschap vreemdeling zijn, wier rustelooze geest schier alles tracht te doorgronden. Moesten wij voor ons vaderland een dergelijk man noemen, wij zouden geen oogenblik aarzelen den naam van Hugo de Groot uit te spreken. Èn als jurist, èn als literator, èn als historicus, èn als theoloog staan zijn verdiensten hoog, terwijl hij in de in zijn tijd nog weinig ontwikkelde wis- en natuurkundige vakken ook geen volslagen vreemdeling was. Voor iemand, die zich slechts met een dier takken van wetenschap bezighoudt, is het dan ook schier ondoenlijk een juist en uitvoerig beeld van De Groot als wetenschappelijk man te schetsen. Wij voor ons zullen hem dan ook voornamelijk als jurist beschouwen. En hierbij hebben wij één omstandigheid stellig in ons voordeel. Èn als theoloog, èn als literator, èn als historicus moge De Groot zijn groote verdiensten hebben, toch vreezen wij geen tegenspraak, indien wij beweren, dat hij zich juist door zijn juridische geschriften den grootsten naam heeft verworven.

Het was een juridisch werk, dat hem den onsterfelijken roem bezorgde, dien hij in de gansche wereld geniet. En geen wonder, want de beginselen daarin ontvouwd zijn van zoo algemeen menschelijken aard, dat zij voor alle volken de grootste waarde bezitten. Nadat De Groot zich in 1622 in zijn uitgave van *Stobaeus* opnieuw als een verdienstelijk literator had doen kennen, maakte hij in datzelfde jaar de eerste toebereidselen tot zijn *De jure belli ac pacis.* Eerst het volgende jaar werkte hij er geregeld aan voort. In Juni 1624 was het werk nagenoeg gereed. De uitgave volgde in 1625(*). Het geheele werk, dat in het Latijn geschreven is, bestaat uit drie boeken, die door een voorrede worden voorafgegaan. Deze voorrede is van het uiterste gewicht: De Groot legt daarin verantwoording af van de wijze, waarop hij bij het ontvouwen van het volkenrecht is te werk gegaan. In het eerste boek wordt de vraag behandeld, of de volken bevoegd zijn oorlog te voeren, in het tweede geldt het de vraag, welke omstandigheden tot een rechtmatigen oorlog aanleiding kunnen geven, terwijl in het derde gezegd wordt, hoe de oorlog moet gevoerd worden.

Het is buiten twijfel het doel van De Groot geweest, het geheele volkenrecht te behandelen. Men moge twisten over de vraag, of de titel aan het werk gegeven dit geheele onderwerp juist aangeeft, dat doel staat vast. Ook Cicero, die in zijn Oratio pro Balbo cap. VI van ‘jus belli ac pacis’ spreekt, en aan wien De Groot den titel van zijn werk ontleende, bedoelt met die uitdrukking alle onderwerpen, die tot het volkenrecht behooren. Maar licht rijst nu de vraag, of de indeeling van het werk wel een streng systematische mag heeten. Het antwoord daarop moet stellig ontkennend luiden. Alles wat het volkenrecht omvat, mag ten slotte vrij volledig behandeld zijn, van een stelselmatige

(*) Herhaaldelijk is dit werk uitgegeven. Een zeer goede uitgave van den laatsten tijd is die van William Whewell, Cambridge, 1853, waaraan een Engelsche vertaling is toegevoegd.

indeeling kan geen sprake zijn. En bovendien valt het niet te ontkennen, dat alles wat op het oorlogsrecht betrekking heeft, door De Groot sterk op den voorgrond wordt geplaatst, misschien wel al te sterk, waar het doel was een overzicht van het geheele volkenrecht te geven. Onverklaarbaar is deze omstandigheid zeker niet. De stormachtige tijden, waarin hij leefde, spoorden hem krachtig aan tot het schrijven van een werk, waarin vóór alles aangetoond werd, wanneer en hoe alleen oorlog mag gevoerd worden. Hij wenschte op te komen tegen de roekelooze wijze, waarop in den laatsten tijd in de Christelijke wereld oorlogen werden gevoerd, een wijze, - naar het bij De Groot zelf luidt - waarvoor zelfs barbaarsche volken zich zouden moeten schamen. 'Ik heb', schrijft hij verder, 'de volken om nietige of zonder eenige redenen de wapenen zien opvatten, en waren zij eens zoo ver gegaan, dan betoonden zij niet den minsten eerbied voor eenig recht, juist alsof zij gemachtigd waren voortaan alle misdaden te plegen'(*). De invloed der tijdsomstandigheden op het meesterwerk van De Groot is dus onmiskenbaar. Hij moge zich op een zoo objectief mogelijk standpunt gesteld hebben, zijn onderwerp zoo wetenschappelijk mogelijk behandeld hebben, de indruk, dien de gebeurtenissen van den laatsten tijd op het gemoed van den schrijver hebben gemaakt, treedt duidelijk aan het licht.

Waar men De Groot zoo dikwijls den naam van Vader van het Volkenrecht ziet geven, meene men niet, dat hem het onbetwiste vaderschap toekomt van alles, wat hij in zijn wereldberoemd werk verkondigt. Leest men zijn voorrede, dan bemerkt men al ras, dat hijzelf de eerste is om dit te erkennen. Hij komt er rond voor uit, een veelvuldig gebruik te hebben gemaakt van de geschriften van hen, die vóór hem het volkenrecht beoefend hebben. Zoo noemt hij(†) de godgeleerden Franciscus Victoria, Henricus Gorichemus, Wilhelmus Matthaei en de rechtsgeleerden Joannes Lupus, Franciscus Arias, Joannes de Lignano en Martinus Laudensis als schrijvers, waaraan hij het een en ander ontleend heeft; maar, voegt hij erbij: wat zij over het zoo rijke onderwerp gezegd hebben, is uiterst weinig en dan nog zeer verward. Met meer lof spreekt De Groot over den Franschman Faber, den Spanjaard Balthazar Ayala en den Italiaan Albericus Gentilis. Gaarne erkent hij aan den laatste veel te hebben ontleend. Toch is de ingenomenheid met Gentilis niet onverdeeld. Al laat hij het oordeel over de wijze, waarop deze zijn onderwerp behandelt, voor het overige ook aan den lezer over, toch wil De Groot dit zeggen, 'dat Gentilis zich dikwijls bij het beslissen van strijdpunten aan enkele voorbeelden houdt, die niet altijd instemming verdienen, of elders aan het gezag van rechtsgeleerden van den nieuweren tijd, wier adviezen dikwijls in het belang der consulenten, niet altijd overeenkomstig de voorschriften van recht en billijkheid werden gegeven. Over de vraag,

(*) De jure belli ac pacis, Proleg. 28.
(†) Proleg. 37 vlgg.

wanneer een oorlog rechtvaardig, wanneer onrechtvaardig is, heeft Ayala zich niet bekommerd. Gentilis daarentegen heeft inderdaad eenige van de voornaamste omstandigheden opgegeven, die een oorlog al of niet rechtvaardigen; maar ook hij heeft vele belangrijke en dikwijls voorkomende vraagpunten onbeslist gelaten.'

Veel van wat De Groot dus schreef, was tevoren reeds gezegd. Waarin schuilt dan de verdienste van zijn arbeid tegenover dien van zijn voorgangers? Hijzelf geeft ons het antwoord: 'Velen hebben vroeger getracht het volkenrecht op wetenschappelijke wijze te behandelen, maar niemand is daarin geslaagd'(†). Hij slaagde daarin wel. Wat anderen hier en daar verspreid hebben geleerd, heeft hij tot een geheel samengebracht en op een vasten grondslag gebouwd. Waar men vroeger zonder eenig stelsel te werk ging, heeft De Groot een vaste basis aangenomen, waarop hij geleidelijk heeft voortgebouwd.

Welke is nu die basis? De voorrede van *De jure belli ac pacis* helpt ons al weer terecht. Wat de schrijver omtrent het volkenrecht leert, ontleent hij aan het natuurrecht, en wanneer hij met klem optreedt tegen hen, die het bestaan van dit laatste loochenen, dan is dat alleszins begrijpelijk. Immers het bestaan van de bron, waaruit hij zijn volkenrecht zal putten, kan hem niet onverschillig zijn. De bron van alle natuurrecht vindt De Groot in den appetitus socialis, den trek naar gezelligheid, die alle menschen kenmerkt. Het recht der maatschappij kan alleen worden afgeleid uit de natuur van hen, die de maatschappij vormen. Ziedaar zijn grondgedachte, die hij zoo sterk mogelijk tracht te doen uitkomen. Zoo beweert hij, dat al nam men aan, dat er geen God was, of dat deze zich niet met menschelijke zaken inliet, het natuurrecht toch zou bestaan(*). Om niet in het allerminste den schijn aan te nemen, dat hij met deze bewering het bestaan van God wil loochenen, voegt hij daaraan in één adem toe, dat die loochening niet 'sine summo scelere' kan geschieden. En bovendien ziet hij in den vrijen wil van God nog een andere rechtsbron(§). 'Onze rede zegt ons onweerstaanbaar, dat wij ons daaraan moeten onderwerpen.' 'En', luidt het verder, 'ook dat natuurrecht, waarvan wij hierboven spraken, kan, ofschoon het uit de innerlijke hoedanigheden van den mensch voortspruit, met recht aan God worden toegeschreven, omdat Hij gewild heeft, dat dergelijke hoedanigheden in ons bestonden.' Wat De Groot hier nu beweert, is onbestaanbaar met zijn vroegere stelling, dat het natuurrecht zou bestaan, al was er geen God. Is het waar, dat de appetitus socialis, de bron van het natuurrecht, een uitvloeisel van Gods wil is, dan kan men niet beweren, dat daar, waar men het niet-bestaan van God aanneemt, toch een natuurrecht is, tenzij men het bestaan van den appetitus socialis ook buiten het bestaan van God heeft aangetoond. En dit

(†) Proleg. 11.
(*) Proleg. 30.
(§) Proleg. 12.

heeft De Groot niet gedaan. Met het oog op deze tegenstrijdigheid handelen wij dan ook zeker het veiligst, met De Groot's stoutmoedige bewering slechts te beschouwen als een middel om duidelijk in het licht te stellen, dat alleen in de menschelijke natuur het recht kan worden opgespoord.

Onder den rijken inhoud van de voorrede van het hier besproken werk munt § 15 uit. Ziehier haar inhoud: 'Daar het overeenkomstig het natuurrecht is zich aan overeenkomsten (verdragen) te houden (want een zekere wijze, waarop men zich tegenover elkander kon verbinden, was onder menschen noodig, en geen andere natuurlijke wijze zou men zich kunnen voorstellen), is uit diezelfde bron (wederzijdsche overeenkomsten) ook het staatsrecht (jura civilia) voortgevloeid. Want zij, die zich tot een gemeenschap gevormd hadden of zich aan een of meer menschen hadden onderworpen, hadden of uitdrukkelijk beloofd of moesten, naar gelang de omstandigheden waren, geacht worden beloofd te hebben, dat zij zouden gehoorzamen aan hetgeen òf de meerderheid der gemeenschap òf zij, aan wie het gezag was opgedragen, hadden vastgesteld.' De Groot doet zich hierin dus kennen als een voorstander van het maatschappelijk verdrag. Inderdaad mag het vreemd heeten, dat hij, die het recht ten slotte niet uit den wil van een enkelen persoon, noch uit de overeenstemming van meerdere willen afleidt, ook voor het staatsrecht geen andere bron dan een staatsverdrag heeft kunnen vinden, daar dit slechts één mogelijke, volstrekt niet de a l l e e n mogelijke vorm is, waarin een staat ontstaan kan zijn. - De Groot trekt echter niet alle gevolgen uit zijn leer. Zoo bestrijdt hij nadrukkelijk hen, 'die overal en zonder uitzondering verlangen, dat de macht van het volk de hoogste is, zoodat het zijn vorst zou kunnen afzetten en straffen, zoo dikwijls deze zijn gezag misbruikt'(*). De volkssouvereiniteit wordt dus verworpen, en hierover valt Rousseau, die een meer consequente toepassing van het maatschappelijk verdrag voorstaat, De Groot zeer hard.

'Chacun peut voir dans les chapitres III et IV du premier livre de Grotius comment ce savant homme et son traducteur *Barbeyrac* s'enchevêtrent, s'embarrassent dans leurs sophismes, crainte d'en dire trop ou de n'en pas dire assez selon leurs vues, et de choquer les intérêts qu'ils avoient à concilier. Grotius réfugié en France, mécontent de sa patrie, et voulant faire sa cour à Louis XIII à qui son livre est dédié, n'épargne rien pour dépouiller les peuples de tous leurs droits et pour en revêtir les rois avec tout l'art possible'(†). Aldus Rousseau. Ontegenzeggelijk ligt in deze beoordeeling veel onbillijks. De lezing van het derde en vierde hoofdstuk van het eerste boek van het *Jus belli ac pacis* bevestigen Rousseau's uitspraak zeker niet, en hadden wij alleen met die hoofdstukken in de hand uitspraak te doen tusschen Rousseau en De Groot, wij zouden niet aarzelen den eerste,

(*) De jure belli ac pacis, I, 3, 8.
(†) Contr. Soc. II, 2.

waar hij zijn tegenstander een vleier noemt, in het ongelijk te stellen. Één ding echter heeft Rousseau hier in zijn voordeel, en dat is de taal, waarin de opdracht van De Groot's werk aan Lodewijk XIII vervat is. Al houden wij ook voortdurend in het oog, dat De Groot eenige reden tot dankbaarheid jegens Frankrijk's koning had, toch kunnen wij ons nu en dan haast niet begrijpen, dat de daar gebezigde bewoordingen uit zijn pen zijn gevloeid. Tusschen de taal, die daar gevoerd wordt, en vleierij liggen weinig schreden. Het zij echter verre van ons, deze zwakheid van den overigens zoo voortreffelijken man te breed te willen uitmeten.

Indien men meende, dat het natuurrecht van De Groot, - waarvan wij slechts de hoofdlijnen mededeelden -, geheel van hemzelf afkomstig is, dan zou men zich vergissen. Voor een groot deel heeft hij het aan anderen ontleend, voornamelijk aan de werken van twee geleerde Spanjaarden, Covarruvia en Vasquez. Vooral door den laatste vernam hij, wat in de Middeleeuwen omtrent het natuurrecht was verkondigd, en werd hij in staat gesteld zijn stelsel op te bouwen. Hier en daar moge De Groot zeker belangrijke wijzigingen hebben aangebracht, de hoofdtrekken van zijn stelsel stemmen overeen met wat de beide Spaansche juristen leerden(*).

Zoowel wat het volkenrecht zelf als wat het natuurrecht betreft, verkondigde De Groot dus veel, dat vroeger reeds verkondigd was. Waarin hij zich echter van zijn voorgangers op volkenrechtelijk gebied onderscheidde, was dit, dat, waar dezen zonder eenig stelsel te werk gingen, hij het natuurrecht als grondslag van het volkenrecht aannam. Evenals elke andere gemeenschap kan ook een volkengemeenschap geen recht ontberen, en ook dit recht moet in harmonie zijn met wat het natuurrecht leert. In het uitwerken van deze gedachte ligt de hoofdverdienste van De Groot's werk.

Al vroeger was die weg door hem ingeslagen. Wij vermeldden hierboven reeds, dat hij op eenentwintigjarigen leeftijd een *Commentarius de jure praedae* schreef, dien hij echter nimmer uitgaf. Eerst in 1868 is die verhandeling in het licht verschenen. Gelijk wij reeds deden opmerken, de strekking van dit geschrift was geen andere dan om aan te toonen, dat de Oost-Indische Compagnie recht had op een buit, door haar zeelieden op de Portugeezen in Oost-Indië behaald. Het was dus een gelegenheidsgeschrift. Maar die omstandigheid neemt niet weg, dat de schrijver op uitnemende wijze uiteenzet, hoe vragen van volkenrechtelijken aard overeenkomstig het natuurrecht moeten worden beslist. Waar een quaestie met zijn onderwerp in verband staande moet beslist worden, tracht hij de oplossing uit de waarheden van het natuurrecht af te leiden, en geruststellend verzekert hij ons aan het einde van het eerste hoofdstuk, dat ook die quaestiën, welke hij in zijn werk niet uitdrukkelijk oppert, op dezelfde wijze kunnen worden beslist.

(*) Zie het opstel van Dr. R.J. Fruin in de November-aflevering van *De Gids* van 1868, bladz. 246.

Dus treffen wij hier dezelfde methode als in het werk van rijperen leeftijd, aan en daarmee dezelfde groote verdienste(*).

Men mag het natuurrecht van De Groot - waarvan deze trouwens nooit een opzettelijke behandeling op het oog heeft gehad - met zekere minachting bejegenen en het ten slotte als een weinig betrouwbaren gids aanmerken, zeker is het, dat zijn werk een ontzaglijken invloed ten goede heeft gehad. Waartegen hij voornamelijk opkomt, is de leer, dat tusschen volken alles geoorloofd zou zijn. Neen, ook tusschen hen gelden regelen van recht en billijkheid. Ook waar zij met elkander handelen, moet een richtsnoer gevolgd worden, dat door de natuur der menschen wordt aangegeven. Met deze leus komt De Groot vooral op tegen den vloek van zijn tijd: de meest roekelooze wijze, waarop oorlogen worden verklaard en gevoerd. De oorlog mag alleen als een u i t e r s t middel van r e c h t s vervolging in aanmerking komen. Alleen waar het geldt de handhaving van een recht, mag een volk een oorlog aanvaarden, en dan ook nog alleen in de uiterste noodzakelijkheid. ‘Krachtig behoort de dwaling te worden tegengegaan, dat waar het recht van een volk buiten kijf is, deze omstandigheid altijd een oorlog zou rechtvaardigen. Integendeel, in de meeste gevallen zal een volk oneindig veel beter handelen met zijn recht onvervolgd te laten. We mogen immers ons eigen leven wel opofferen in het belang van anderen’(†)? De uiterst humane geest, die het werk van De Groot bezielt, spreekt uit dit voorbeeld uitnemend.

Wij kunnen ons misschien moeilijk een denkbeeld maken van het uiterst verkwikkende, dat gelegen was in de verschijning van dit boek in een tijd als die van de eerste helft der zeventiende eeuw, toen een van de verschrikkelijkste oorlogen, die ooit gevoerd zijn, Duitschland in het verderf stortte. De vele uitgaven, die De Groot's werk reeds spoedig beleefde, bewijzen genoegzaam, dat het veler sympathie ondervond. En hiertoe werkte dan ook alles mede. In de eerste plaats waren het natuurlijk de schoone denkbeelden in het werk uitgesproken, die de algemeene belangstelling gaande maakten; en verder de uitnemende vorm, waarin de schrijver zijn gedachten had gegoten. Niet alleen schreef De Groot een zeer vloeiend Latijn, maar ook zijn wijze van behandeling kon voor zijn tijd niet anders dan geschikt heeten. Om die methode te leeren kennen, behoeft men *De jure belli ac pacis* maar even op te slaan. Weldra bespeurt men, dat de schrijver geregeld zijn gedachten neerschrijft, telkens gevolgd door aanhalingen uit schrijvers der oudheid, die zijn meening schijnen te bevestigen. Over die aanhalingen heeft men De Groot dikwijls lastig gevallen; ja, men heeft zich niet ontzien te beweren, dat zij zijn eenige argumenten zijn.

(*) Dat deze verdienste nog niet algemeen wordt erkend, kan blijken uit hetgeen Heffter in zijn *Das Europaeische Völkerrecht* (vgl. de uitgave van 1873 blz 24) blijft beweren, De afdoende weerlegging, door Dr. R.J. Fruin in zijn meergenoemd Gids-opstel geleverd, schijnt niet tot Heffter te zijn doorgedrongen. Te verwonderen is dit niet: Duitsche geleerden plegen in het Nederlandsch geschreven tijdschriften weinig te lezen.

(†) De jure belli ac pacis, II, 24, 1,1.

Geen bewering is echter minder waar, want slechts tot bevestiging van het betoogde of om op meer bevallige wijze uit te drukken wat de schrijver vroeger reeds zeide, zijn zij bestemd. Waar is het echter, dat die stortvloed van aanhalingen ons, kinderen van de negentiende eeuw, nu en dan vermoeit; maar laat ons billijk zijn en De Groot hierover niet te hard vallen. Een dergelijke wijze van behandeling was aan zijn tijd eigen, en wie voor zijn tijd wil schrijven en door de tijdgenooten gelezen worden, moet zich naar hun eischen schikken. Laat ons liever de groote belezenheid en scherpzinnigheid bewonderen, waarvan de schrijver in zijn kunst van citeeren de meest doorslaande bewijzen levert.

Al moge ten slotte het *De jure belli ac pacis* niet in alle opzichten volmaakt zijn, waar blijft toch wat Phillimore(*) daarvan getuigt: 'It is scarcely too much to say, that no uninspired work has more largely contributed to the welfare of the commonwealth of States. It is a monument which can only perish with the civilised intercourse of nations, of which it has laid down the master principles with a master's hand. Grotius first awakened the conscience of Governments to the Christian sense of International duty.'

Mag De Groot om zijn voortreffelijk werk over volkenrecht aanspraak maken op de dankbaarheid der geheele wereld, niet minder verdient hij den dank zijner landgenooten voor de uitnemende wijze, waarop hij zich in zijn *Inleydinge tot de Hollandsche Rechts-Geleertheyt* met het vaderlandsche recht heeft beziggehouden. Uit de ontelbare keuren en landrechten en het als suppleerend recht geldende Romeinsche recht wist hij een geheel samen te stellen, dat een doorslaand bewijs is voor zijn zeldzaam talent van systematiseeren. En niet alleen voor hen, die onder het régime der oude keuren en landrechten leefden, maar ook voor het tegenwoordige geslacht, dat den vroegeren rechtstoestand van ons vaderland wil leeren kennen, is de *Inleydinge* een uitnemende leiddraad. Het is een gids, die zelden verkeerd zal leiden, en die bij een toenemende beoefening van het oud-vaderlandsche recht steeds meer gewaardeerd zal worden.

Wij noemden reeds het eigenaardige bezwaar, dat een bespreking van de verdiensten van Hugo de Groot als wetenschappelijk man met zich brengt, nl. dit, dat één mensch niet in staat is een zoo veelzijdig talent op de juiste waarde te schatten. Wij hebben ons dan ook bepaald tot den rechtsgeleerde, en het hieraan verbonden voordeel noemden wij ook reeds. Onze taak zou dus ten einde zijn, indien ons niet het een en ander nog op het hart lag. Vooreerst een vraag.

Zij, die het initiatief hebben genomen tot het stichten van een monument voor Hugo de Groot, willen dit als een blijk van nationale hulde doen verrijzen. Wij wagen de bescheiden vraag, of, waar het geldt de vereering van een man, die zich in de eerste plaats jegens de gansche menschheid verdienstelijk heeft gemaakt, het niet gewenschter zou zijn

(*) Commentaries upon International Law, Preface I, 11.

ook de geheele menschheid in staat te stellen, in alle opzichten aan die vereering deel te nemen, en dus niet een blijk van nationale, maar van i n t e r n a t i o n a l e hulde te doen verrijzen. Toen men voor weinige jaren in Italië een monument wilde stichten ter eere van Albericus Gentilis, riep men daartoe de medewerking in van alle volken en gaf op die wijze uitvoering aan het onberispelijke denkbeeld, dat hun, die de geheele wereld aan zich verplichtten, ook door alle volken te zamen een welverdiende hulde behoort te worden gebracht. Dit voorbeeld verdient stellig alle navolging, waar het geldt een man, die nog in zooveel grooter mate dan Gentilis in het belang der geheele menschheid is werkzaam geweest.

Of het stichten van stoffelijke huldeblijken wenschelijk is? Daarover zullen wij hier niet twisten. Één zaak kunnen wij echter niet verzwijgen. Naast de genoemde wijze, waarop men van zijn vereering getuigenis aflegt, staat een andere, en wat deze aangaat, wij zouden het niet betreuren, indien zij ten aanzien van De Groot te eeniger tijd een nationale bleek te zijn. Zij bestaat in iets anders dan in het oprichten van standbeelden. Zij openbaart zich hierin, dat men in zijn leven en streven toone doordrongen te zijn van die beginselen, die het sieraad waren van hem, dien men zijn hulde wenscht te brengen. Welnu, wij, Nederlanders der negentiende eeuw, toonen dan ook, dat de gulden lessen van onzen grooten landgenoot uit de zestiende voor ons niet zijn verloren gegaan. Op die wijze zouden wij hem voorzeker de schoonste hulde brengen.

N.V.

Belangrijke brieven.

Ambtsbrieven van A.R. Falck, 1802-1842. 's Gravenhage, W.P. van Stockum & Zoon, 1878.

Toen in 1857 de eerste uitgave der *Brieven van A.R. Falck*, - evenals het voor ons liggend boekdeel door den Heer O.W. Hora Siccama bezorgd, - verscheen, schreef Thorbecke in zijne bekende studie onder anderen het volgende: ‘Intusschen doet deze brievenreeks meer verlangen ontstaan, dan zij bevredigt. Zoo men hare waarde schat naar het nieuwe licht, dat zij op onze geschiedenis of op de groote vragen van staat en maatschappij doet vallen, loopt men gevaar onbillijk te worden. Het zijn *epistolae ad familiares*, gemeenzame brieven; de man zooals hij zich buiten zijne ambtsbetrekking gaf; uitspraken van het oogenblik, vlugtig onderhoud met vrienden, waar wij eene zamenhangende rekenschap zoeken; bladen, die wij tot een geheel trachten te brengen, doch die telkens afbreken, waar wij zouden wenschen door te lezen’. (*Bijdragen tot de kennis van het Staats-, provinciaal- en gemeentebestuur in Nederland* IV, 1).

Dit beklag van onvolledigheid zal wel tegen elke verzameling van brieven gelden; het is een onvermijdelijk gevolg van den door den

uitgever gekozen vorm. Brieven zijn niets anders dan de deelen van het geraamte, waaruit de geschiedvorscher het beeld van den schrijver tracht op te bouwen, evenals de wetenschap een verdwenen organisme bepaalt naar enkele losse beenderen. Wil hij, die de brieven van een historisch persoon publiek eigendom maakt, der wetenschap de taak uit de handen nemen of verlichten, dan vulle hijzelf aan en schetse het lichamelijk beeld van zijn held. Gelijk geen lichaam zonder geraamte bestaat, behoort hij het gebeente niet te verzuimen, maar ons bij of na het beeld, door hem geschetst, de brieven mede te deelen, waarin zijn held zichzelf heeft doen kennen. Men gevoelt echter, dat in dit geval de biographie hoofdzaak wordt, en de brieven slechts de bewijsof overtuigingsstukken zijn, die den auteur tot zijne verantwoording dienen, of waarop hij tot nadere verantwoording kan worden geroepen. Niet iedereen echter staat tijd en gelegenheid, lust en genegenheid ten dienste om als biograaf op te treden; mits de uitgever van brieven dus geeft wat hij heeft, verdere eischen mogen hem niet worden gesteld.

Bij de uitgave eener zoo speciale verzameling als de voor ons liggende is het dubbel moeilijk te bepalen, welke eischen de beoordeelaar stellen mag. Indien de Heer Hora Siccama hier gegeven had wat hij had, wat hij machtig had kunnen worden, zonder twijfel zou hij bij de bereidwillige medewerking der regeering, welke hij terecht prijst, te veel gegeven hebben, en wij hadden wellicht ontvangen eene reeks van door Falck gestelde officieele stukken, brieven en rapporten, van een hoogst betwistbaar nut om den staatsambtenaar en zijn tijd te leeren kennen. Hij verdient dus dank voor de door hem uitgeoefende critiek, welke trouwens vereischt werd, waar 't den uitgever slechts te doen was om een blik te doen werpen op Falck's dienstverrichtingen en zoodoende de omtrekken te verscherpen van het beeld, dat de lezer zijner in 1857 verschenen brieven zich moest gevormd hebben. Veilig had men een weinig verder kunnen gaan, en ettelijke ambtsbrieven achterhouden, welker belangrijkheid van inhoud, die de beweegreden der opneming genoemd wordt, ons niet in het oog kan vallen. Zoo komen ons slechts twee van de acht opgenomen ambtsbrieven uit Falck's diensttijd als gezantschapssecretaris in Spanje voor in deze verzameling op hunne plaats te zijn, die namelijk van 27 October 1804 over de verhoudingen aan het Spaansche hof en de positie van den Prins De la Paz, en die van September 1805 over den financieelen en economischen toestand van Spanje. Het bericht van de audiëntie, die de Nederlandsche gezant tot het overhandigen zijner geloofsbrieven van den Koning verkreeg, de kennisgevingen betrekkelijk Nederlandsche eskaders in Spaansche havens, enz. kunnen geen aanspraak maken op groote belangrijkheid, noch bijdragen tot de kennis van het karakter van den steller.

Wie naar het laatste zoekt, zal de ambtsverrichtingen van den ondergeschikte natuurlijk laten liggen, en zich liefst bezighouden met het werk van den man op rijperen leeftijd, die, in eene hooge stelling

geplaatst, in het besef zijner verantwoordelijkheid jegens vorst en volk over de gewichtige belangen van den Staat adviezen geeft en voorstellen doet. In die omstandigheden verkeerde Falck na 1814, toen hij als algemeen secretaris van staat, als minister van publiek onderwijs, nationale nijverheid en koloniën aandeel in de regeering had, en later, toen hij van 1823 tot 1832 eerst buitengewoon gezant, daarna ambassadeur te Londen, en van 1839 tot 1843 gezant te Brussel was.

Bij de uitdrukkingen ‘verantwoordelijkheid jegens vorst en volk’ en ‘aandeel in de regeering’ make men zich los van de begrippen, die deze woorden tegenwoordig voorstellen. De eerste koning van Nederland wilde niet hooren van die ‘zoogenaamde ministerieele verantwoordelijkheid, waarvan het hem meer moeilijk viel den waren zin als het eigenlijke doel te bepalen’ (Boodschap van 11 December 1829). Hij hechtte aan het woord minister geen anderen zin en beteekenis dan de klassieke; uitvoerders van 's Konings bevelen, ziedaar het eenige wat die hooge staatsbeambten, ter wille eener regelmatige werking van de koninklijke macht, in zijne oogen konden zijn. ‘Volgens het door U.M. zelve ingevoerde en tot dusverre met zooveel strengheid vastgehouden stelsel’, schreef Falck zelf als minister in een rapport van 14 November 1820 (*Ambtsbrieven*, bl. 58), ‘zijn de ministers en directeuren-generaal elk in zijn vak van administratie, de eenige onmiddellijke *agenten van den souverein.*’

Van aandeel hebben in de regeering kon voor de ministers van zulk een vorst natuurlijk geen sprake zijn; maar Falck's karakter, zijne rechtschapenheid en zijn heldere blik op 's lands belangen, legden hem het gevoel eener medeaansprakelijkheid op, even zwaar alsof hij werkelijk verantwoordelijk minister en medebestuurder des lands geweest ware. Vele der ambtsbrieven, in de bovenbedoelde tijdperken geschreven, leveren hiervan treffende bewijzen, en dragen aldus bij om ons Falck's doorzicht, kundigheden, geestigheid en (voor den tijd waarin hij leefde) vrijzinnigen geest hooger te doen waardeeren. Het was niet alleen in de *epistolae ad familiares*, dat hij zijn hart luchtte; hij schroomde niet ook tegenover hem, die alleen regeering en bestuur van den Staat in handen wilde houden, openhartig zijne meening te uiten en te verdedigen, ook waar die met 's Konings inzichten streed. Nergens komt dit duidelijker uit dan in de correspondentie met Verstolk van Soelen bij gelegenheid der conferentie te Londen in 1830 (bladz. 294-337). De Koning, die de ministers beschouwde als zijne ‘agenten’, die zelfs zijn minister van buitenlandsche zaken, toen hij hem als ‘plenipotentiaris’ naar Londen zond, eene zoo beperkte volmacht verstrekte, dat elk voorstel ter conferentie door hem *ad referendum* moest genomen worden, diezelfde vorst kon natuurlijk aan zijne ambassadeurs geene vrijheid geven. Falck stond in de hoogste diplomatieke betrekking de belangen van Nederland bij de Londensche conferentie voor; en toch had hij niets anders te doen dan de stukken, zooals ze hem ‘uit den Haag geheel afgewerkt werden toegezonden (*Brieven* bl. 335, 2de uitg.),

eenvoudig te overhandigen'. Trouwens indien de Koning zijnen ambassadeur meer vrijheid gelaten had, de zaken zouden anders behandeld zijn. 'Mijn persoonlijk gevoelen', schreef Falck 11 September 1830 aan David van Lennep (*Brieven* bl. 293), 'is in strijd met de taal, die ik ambtshalve voeren moet.' Schoon zelf een der oudste voorstanders van de vereeniging van Noord- en Zuid-Nederland, reeds daarvoor ijverende in de dagen, toen niemand aan die vereeniging dacht, had Falck's doorzicht hem terstond na den opstand van 1830 en de gebleken ongezindheid der groote mogendheden, om de eenheid met alle middelen, des noods door eene gewapende interventie, te handhaven, het zuivere standpunt aangewezen, waarop de regeering zich had behooren te plaatsen. Het 'denkbeeld eener geheele scheiding van het wispelturige België', zoo schreef hij aan denzelfden vriend twee maanden later (*Brieven*, bl. 302) was terstond bij hem opgekomen, en hij had dit denkbeeld niet wijsgeerig in eigen boezem gekoesterd alleen, maar daarvan de wenschelijkheid aan zijne regeering betoogd: 'Ik heb al vroeg geraden en gedrongen om op de belangen van Holland bedacht te zijn en trachten begrijpelijk te maken, dat bij het regelen der echtscheiding Engeland en Frankrijk beide ons meer genegenheid zouden betoonen, indien wij hen niet plaagden met onze rechten op de souvereiniteit van België. In den Haag vleide men zich wat veel met *le chapitre des accidens*, met de welwillendheid van Berlijn, met de principes van keizer Nicolaas.... Ik wenschte eene eventueele en geclausuleerde abdicatie of renunciatie aan de tractaten die ons regt geven op Zuid-Nederland. Maar dit hooge woord kan er bij den Koning niet uit, en van hier misnoegen op mij.' A l v r o e g ? Blijkens de voor ons liggende verzameling werd dit onderwerp door Falck in zijne brieven aan den minister van buitenlandsche zaken niet besproken vóór 20 November 1830 (*Ambtsbrieven*, bl. 319), toen hij op de mededeeling, dat de Fransche regeering de volle onafhankelijkheid, mits niet onder den vorm eener republiek, van België verlangde, volgen liet: 'hij (Talleyrand) erkende echter, t e n g e v o l g e v a n m i j n e a a n m e r k i n g , dat zoo iets in allen geval moest worden voorafgegaan door eene formeele renunciatie des Konings aan België. De vrage is of hieraan reeds bij Z.M. is gedacht - en of deze renunciatie gaaf zoude zijn, dan wel ten gunste van den Prins van Oranje?' Hij komt 14 December daaraan op dit onderwerp terug (bl. 327), nadat de minister van buitenlandsche zaken hem bekend had gemaakt met 's Konings beschouwing omtrent de toekomstige verhouding van België tot Noord-Nederland. Z.M. namelijk, niet sterk doordrongen van het *donner et retenir ne vaut* der Fransche juristen, wilde eene confederatie van de beide koninkrijken tot stand brengen, zich kennelijk met de hoop vleiende, dat daardoor te eeniger tijd eene hereeniging onder het Huis van Oranje zou geboren worden, eene oplossing, welke ook den Hertog van Wellington voor den geest stond. In dien zin werden Falck instructies gezonden, waarover hij in de aangehaalde dépêche

onbewimpeld zijne afkeurende meening uitspreekt. Hij doet uitkomen, dat het blijven staan op zulk een standpunt gevaar zou doen ontstaan voor een oorlog met Frankrijk, waarin de Koning volstrekt niet op hulp van Engeland, welks regeering om vele redenen den vrede handhaven moest, zou kunnen rekenen. 'Om een zoo bedenkelijken oorlog te vermijden of immers zoolang mogelijk te doen uitstellen', zoo gaat hij voort, 'zoude ik wenschen dat Z.M., minder hechtende aan de regten zijner kroon op Belgie, besluiten kon, om in tijds te kennen te geven, dat het hem voornamelijk te doen is om de verzekering van het lot van Holland, zoodat bij de eventueele ontbinding van den Nederlandschen Staat, de getrouw geblevene onderdanen in geen opzicht van slechtere conditie worden, dan bij deszelfs vorming. Zulk eene opoffering zoude een groot gedeelte der zwarigheden wegnemen van welke de Belgische kwestie omringd is.' Maar wie Willem I van opofferingen sprak, klopte aan doovemans deur. Zelfs dezen brief van den ambassadeur had de Koning niet afgewacht; de dépêche kruiste een schrijven van denzelfden dag, waarbij aan Falck 'in de moeijelijke taak, die hem te beurt was gevallen, een collaborateur werd toegevoegd' (bl. 332), de Heer Van Zuijlen, 'onderricht van Zijner Majesteits bedoelingen omtrent de zaken in het algemeen' (bl. 334).

Falck had juist gezien, en goeden raad gegeven. Doch de raad was niet naar den zin des geradenen, en werd niet gevolgd, tot schade van Nederland. Meerdere bekwame mannen deden in die dagen dezelfde ondervinding op, en het is waarlijk niet te verwonderen, dat velen van de besten zich uit het politieke leven terugtrokken. Geen wonder dan ook, dat Falck met aandrang zijn ontslag verzocht, zoodra eene onvoegzame handeling der conferentie hem daartoe een voorwendsel gaf. Een voorwendsel, want de eigenlijke reden zal wel de teleurstelling geweest zijn, die het wantrouwen en de eigenzinnigheid van zijnen vorst hem bezorgden.

Eene verdere ontleding van deze brieven zou te veel ruimte vorderen; wij kunnen volstaan met er de lezing van aan te bevelen, hoewel wij daarbij een voorbehoud moeten voegen. Eene gezette doorlezing daarvan is niet in staat hem, wien de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden geheel vreemd is, een beeld van ons landsbestuur tusschen 1802 en 1842 voor oogen te geven. Alleen wie de geschiedenis kent, wie Falck kent vooral, zal de volle waarde dezer, noodwendig zeer onvolledige, verzameling schatten. Toch verdienen deze officieele stukken, ook afgescheiden van den steller, uit een ander oogpunt de aandacht. Wie van ambtsbrieven hoort, denkt terstond aan den verfoeilijken kanselarijstijl, aan de barbaarsche taal, aan de onbegrijpelijk lange en gewrongen volzinnen, die de staatsambtenaren van het tegenwoordig Nederland, niettegenstaande hooge titulatuur, academische graden en allerlei examens, 'de eer hebben' tot elkander en tot het publiek te richten. Toen men een voornaam Nederlandsch

staatsman eenmaal vroeg, waarom men in Nederland niet, evenals in België, Frankrijk, Italië plaats heeft, bij de afkondiging in het regeeringsblad van besluiten en algemeene bestuursverordeningen de rapporten van de betrokken ministers openbaar maakte, die de motieven der bepalingen inhouden, antwoordde hij: ‘Omdat die stukken gemeenlijk in onleesbare taal zijn opgesteld.’ Hoe scherp ook, ongegrond is dit oordeel niet; men is bijna dagelijks in de gelegenheid er zich van te overtuigen. Vrij algemeen is het geloof dan ook, dat goede stijl en zuivere taal in de administratieve correspondentie nu eenmaal onmogelijk zijn, dat ambtelijke stijl alleen slechte stijl mag wezen. Welnu, wil iemand zich van die dwaling genezen, hij neme Falck's *Ambtsbrieven* ter hand. Wat taal betreft mogen zij geen voorbeeld voor het tegenwoordig geslacht zijn, maar hoe hoog steken zij uit boven de gewone kanselarijstukken uit denzelfden tijd! En de stijl is losser, geestiger en puntiger dan die van menig romanschrijver onzer dagen. Met moeite weerhouden we onze pen, om eenige juweeltjes af te schrijven; wij bepalen ons tot het verwijzen naar het fijne en ironische rapport, waarin hij als minister van onderwijs den Koning aanraadt, Da Costa's *Bezwaren tegen den geest der eeuw* niet van den schrijver aan te nemen (bl. 66); de van zulk een onbevangen blik op 's lands handelsbelang getuigende circulaire aan de Kamers van Koophandel over den verkoop van specerijen op Java (bl. 72); de onmeedoogende en scherpzinnige ontleding in een rapport aan Z.M. van eene ontworpene ‘maatschappij van lijftochtelijke eigenaars’, eene echte *Gründerei* uit de eerste helft dezer eeuw, waarover de nakomelingschap uit de tweede zich niet zou behoeven te schamen (bl. 78); de geestige dépêche uit Londen (bl. 188) betreffende den Brusselschen baron, die grond in Nieuw-Zeeland had aangekocht, en dien, naar den ouden baronnentrant, aan Z.M. den Koning der Nederlanden wilde opdragen om dien van hem in leen te ontvangen, enz. enz. Kortom uit deze brieven blijkt weder, dat de geest zich niet bedwingen laat, en dat men zijn land uitstekende diensten kan bewijzen zelfs buiten de stijve en leelijke vormen, die ter kwader ure voor de officieele betrekkingen aangenomen zijn. Falck's geest en welgehumeurdheid komen op elke bladzijde aan den dag; zelfs toen hij uit Londen naar Den Haag te berichten had, dat de Britsche regeering iemand wenschte over te zenden, om de comptabiliteit van Nederland te bestudeeren, wist hij het droge onderwerp door een kwinkslag te vervroolijken (bl. 273).

Een practisch werkje.

Theorie der veterinaire Politie, ten nutte van burgemeesters, gemeente-secretarissen, districts-veeartsen, vee-opzichters enz. door A.P. Zaalberg, Burgemeester der gemeenten Alphen en Aarlanderveen; te Aarlanderveen, bij W. Cambier van Nooten 1878.

In zijn *voorwoord* (waarom niet liever *voorrede*?) doet de schrijver

uitkomen: dat onder de vele werkzaamheden van algemeen Rijksbelang, den burgemeester opgelegd, de uitvoering der wet van 20 Juli 1870, Staatsblad N°. 131, tot regeling van het veeartsenijkundig Staats-toezicht, in vele gemeenten eene niet geringe plaats bekleedt. Ik ben het in dezen volkomen met den geachten schrijver eens, evenals ik het hier toestem, dat het een der eerste vereischten is, om in voorkomende gevallen snel en vaardig te kunnen handelen. Natuurlijk! de burgemeester is i n c a s u de aangewezen persoon om de bestaande wetten en voorschriften te handhaven en te helpen uitvoeren, en het behoort dus tot zijn *plicht*, om zulks met de meeste nauwgezetheid te doen, ook al is het, dat hij daarvoor geene extra-bezoldiging geniet. Aan den anderen kant is het ook waar dat die *nauwgezetheid* en *plichtsbetrachting*, die men in de eerste plaats van een burgemeester verwachten *kan* en *moet*, hem dikwijls, vooral met het oog op bovengenoemde wet, in onaangename aanraking brengen kan met sommige veehouders, die zich dikwijls in hunne rechten verkort achten, wanneer hij verplicht is handelend op tetreden. Ofschoon volstrekt niet ingenomen met bovengenoemde wet, omdat zij o.i. hier en daar op wetenschappelijke dwalingen en verkeerd toegepaste gevolgtrekkingen berust, moeten we toch, nu er eenmaal eene wet bestaat, daaraan gehoorzamen en ons, zij het ook *à contre-coeur*, eraan onderwerpen. De tegen-ingenomenheid der veehouders is echter van een geheel anderen aard, daar zij meestal op zoogenaamde ‘gemoedsbezwaren’ en vermeende verkrachting van het eigendomsrecht berust; soms ook is hun verzet een gevolg van onkunde, of onbekendheid met de regelen der gezondheidsleer onzer huisdieren, zoodat zeer vele boeren dan ook in iederen man der wetenschap een vijand zien. Hieraan moet het stellig worden toegeschreven, dat zoovele landbouwers en veehouders nog zoo weinig ingenomen zijn met onze wetenschappelijk gevormde Rijks-veeartsen, en daarom hun vee liever aan de geneeskundige (!) behandeling van *smeden*, *herders* en *vilders* toevertrouwen zouden, ware het niet, dat hieraan voor goed een einde gemaakt was door de wet van 8 Juli 1874, regelende de uitoefening der veeartsenijkunst. 't Werd tijd ook! Wanneer we nagaan, dat reeds in den klassieken tijd der Grieken Hippocrates en Galenus, maar vooral Aristoteles de kennis der veeartsenijkunde trachtten aan te kweeken; wanneer we weten, dat er toen reeds h i p p i a t r e s (d.i. paarden-artsen) bestonden, terwijl ook bij de Romeinen Cato de oudere, Varro, Columella en Vegetius het hunne ertoe bijbrachten, om de veeartsenijkunde te bevorderen en ze tot een vak van wetenschap te verheffen, dan moet het ons verbazen, dat eigenlijk eerst in het begin der 18de eeuw, toen bijna geheel Europa door verwoestende veeziekten geteisterd werd, zich bij de Regeeringen een ernstig streven openbaarde, om de veeartsenijkunde van het lage peil, waarop zij gezonken was, op te heffen, waartoe de beroemdste geneesheeren, als Ramazzini en Lauciri in Italië, Sauvages in Frankrijk, Camper in Holland, geroepen

werden; doch eerst in 1762 richtte de Fransche stalmeester Bourgelat eene veeartsenij-school te Lyon op, terwijl in 1765 eene tweede te Alfort bij Parijs gesticht werd waarna langzamerhand bijna alle landen van Europa dit voorbeeld volgden, en ook Nederland niet achterbleef met de stichting eener veeartsenijkundige school te Utrecht, waar steeds voortreffelijke en kundige veeartsen gevormd worden, doch wier toekomst, wegens de vrijlating der geneeskundige behandeling van 't vee aan onbevoegde handen en gepatenteerde kwakzalvers, alles behalve rooskleurig was. Herhaaldelijk kwamen er dienaangaande klachten bij de Regeering in, en drong men steeds - doch altijd tevergeefs - op eene betere regeling der veeartsenijkundige Politie en doeltreffend Staatstoezicht aan, totdat eindelijk door de wet van 1870 aan den algemeenen wensch voldaan werd, die, zooals gezegd is, hier en daar wel veel tegenkanting ondervond, doch ten minste dit goede heeft, dat er nu verbetering van den zoo lang verwaarloosden toestand der veeartsenijkunde te wachten is, terwijl ook de te nemen maatregelen bij het heerschen of dreigen van besmettelijke veeziekten het nationaal belang krachtig bevorderen.

Het ligt in den aard der zaak, dat inzonderheid de burgemeesters der plattelandsche gemeenten geroepen worden om deze wet, waar zulks vereischt wordt, toe te passen, en dit heeft den Heer A.P. Zaalberg, burgemeester der gemeenten Alfen en Aarlanderveen, aanleiding gegeven tot het leveren van eene practische handleiding, die tot gids zal kunnen strekken in het doolhof van voorschriften in zake de veterinaire Politie. Ons oordeel over deze handleiding, waaraan inderdaad veel zorg besteed is, kan niet anders dan gunstig zijn. Vooral in den vorm van vragen en antwoorden, waarin de bestaande voorschriften gesteld zijn, heeft het werkje eene meerdere waarde gekregen dan men doorgaans aan eene dorre verzameling van wetten, besluiten, voorschriften en bepalingen toekent. Voor zoover het van handleidingen van dien aard kan gezegd worden, laat het zich aangenaam lezen en is het niet alleen zeer bruikbaar voor ambtenaren, aan wie de zorg voor de handhaving der veterinaire Politie is opgedragen, maar ook voor iederen landbouwer en veehouder, die er belang in stelt om te weten, wat hij in voorkomende gevallen, met het oog op zijn veestapel, te doen of te laten heeft. Het aan het werkje toegevoegd alphabetisch Register wijst daartoe op gemakkelijke wijze den weg aan.

Evenals alle uitgaven, die ons van den Heer Cambier van Nooten onder de oogen kwamen, verdient ook deze uitgave wegens de keurige uitvoering lof.

D^{r}. S.

Mengelwerk.

Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander.

V.
Uittreksel uit de notulen der vergadering genaamd: ‘Militaire Conferentie te Kooldorp’.

Nadat de notulen van de laatste vergadering zijn voorgelezen en vastgesteld, neemt de Voorzitter het woord:

Mijne Heeren, ik heb eenige dagen geleden een brief uit Den Haag ontvangen van een oud vriend, een officier in de Armee, welks inhoud ik u wel wenschte mede te deelen, omdat die betrekking heeft op de defensie, - de zaak, welke ons sedert eenigen tijd - en zoo ik hoop niet zonder vrucht voor het publiek - bezighoudt. Ziehier wat mijn vriend schrijft. ‘Amice, ik heb met genoegen kennis genomen van de werkzaamheden uwer Vereeniging. Ik moet zeggen, dat ge u verdienstelijk maakt jegens den lande, en ik twijfel er ook niet aan of de Regeering, uwe diensten en verdiensten erkennende en waardeerende, zal u mettertijd een decoratie zenden, die ik hoop dat ge, in gezondheid met al de uwen, zult verslijten. Ik voor mijn persoon hecht wel niet veel aan lintjes en kruisjes, maar voor hen, die er wel aan hechten, heeft zoo'n ding soms meer waarde dan iets ter wereld. Ik zou hieruit kunnen afleiden, dat sommige groote menschen, die zich voor heel verstandig uitgeven, niet veel wijzer zijn dan kinderen, die zich met een koek of een stukje speelgoed laten zoet houden; maar hatelijk wil ik nu niet zijn, en daarom zal ik er maar over zwijgen.

Hier in Den Haag is men niet zeer op zijn gemak. De Minister van Oorlog koestert blijkbaar plannen van zeer ingrijpenden aard, en menigeen is beducht voor zijn officieel bestaan. De malaise, waarvan wel eens gesproken is, wordt er niet minder door, en of dit op den geest van toewijding, welke het Leger moet bezielen, gunstig werkt, betwijfel ik, en velen doen dit met mij. In onze Literaire, of zoogenaamde

Witte Sociëteit, loopen aanhoudend de meest zonderlinge praatjes. Als men ze gelooven wilde, blijft er van het gebouw, “Leger” genaamd, geen steen op den anderen. De heele boel wordt dan onder den voet gehaald, en de Minister zal alles weer geheel nieuw opbouwen. Het mooiste is echter dat, zooals de nieuwsverkondigers meenen te weten, de Minister dat reuzenwerk zooveel mogelijk alleen wil doen. Men zegt, dat hij alle overbodige betrekkingen wil afschaffen, en de maatregel zou ver genoeg reiken, om eindelijk Zijne Excellentie geheel alleen te doen overblijven. Nu, in dat geval zou ik ervóór zijn, den Minister toch een kleine toelage te geven voor het meerdere werk, door hem te verrichten.

Wat er van de Schutterij moet worden, waarde vriend, is met geen mogelijkheid te bepalen. Voor de Plattelandsche ben ik erg bevreesd. En zelfs geloof ik de Stedelijke niet geheel buiten gevaar. Indien men u op stal mocht zetten, om verder uit te rusten van al de moeite en zorgen, welke uwe betrekking van rustend kapitein bij de Rustende Schutterij u heeft gekost, hoop ik dat men u toch den rang van majoor zal toekennen: dit hebt ge waarlijk wel verdiend, al zou het alleen maar zijn, omdat uwe compagnie zoo uitstekend in orde is gehouden op het papier.

Nu, mijn waarde, houd u maar goed. Ga voort te ijveren voor de zaak der defensie. Ge doet daaraan een goed werk. Als ik iets nieuws hoor, zal ik 't u melden. Groet vrouw en kinderen van me, en geloof me steeds uw toegenegen kameraad.’

Ge ziet uit dezen brief, Mijne Heeren, dat we waarschijnlijk aan den vooravond staan van groote gebeurtenissen. Mochten de duistere vermoedens van mijn vriend omtrent het lot der Schutterij verwezenlijkt worden, dan zou ik niet aarzelen zulks een nationale ramp te noemen, en ik zou met diepe smart eene betrekking vaarwel zeggen, waarin ik, naar mijn beste vermogen, heb getracht mijn vaderland en de goede zaak te dienen. - Ik heb gezegd.

Het lid Grutter, na het woord gevraagd en bekomen te hebben, zegt het volgende: Mijnheer de Voorzitter, ik geloof de tolk der gevoelens van al mijne medeleden te zijn, indien ik verklaar dat, wat er ook gebeure, het in het belang der zaak te hopen is dat uw ijver, goede wil en verdiensten niet onvruchtbaar worden gemaakt door gedwongen werkeloosheid. We wenschen u integendeel een werkkring toe, evenredig aan uwe verdiensten, alsmede de belooning, waarop die verdiensten aanspraak kunnen geven. Thans, Mijnheer de Voorzitter, wenschte ik in eene beschouwing te treden van een in mijne oogen merkwaardig opstel, dat ik heb gevonden in een der meest bekende en degelijke tijdschriften, namelijk in de *Revue des deux Mondes.* Dat opstel heeft tot titel *Les institutions militaires et les armées.* Het is geschreven door een officier, die echter zijn naam verzwijgt. De naam doet ook volstrekt niets af, want we hebben hier alleen te doen

met denkbeelden en stellingen, over wier juistheid we hebben te oordeelen. De persoon kan er dus buiten blijven.

Onder de benaming *Institutions* moet hier verstaan worden, stichtingen of instellingen tot het aankweeken, opleiden en vormen van een nationale strijdmacht, voor alle tijden geschikt, - d.i. voldoende in aantal en hoedanigheid, - om elken vijand het hoofd te bieden. Ik geloof, Mijne Heeren, dat ook wij voor deze quaestie staan, en dat we, bij het beschouwen van genoemd opstel, op tal van zaken zullen stuiten, die in hooge mate onze aandacht verdienen.

De schrijver begint aldus: ‘Men verhaalt, dat de bewoners van San-Francisco - welke plaats bijna opeens een der grootste en rijkste steden van de Nieuwe wereld was geworden - er niet tegen hebben opgezien, hunne woningen van baksteen, in stevig houten raamwerk gevat, die door de eerste landverhuizers slechts voorloopig waren gezet, - in hun gansche massa op te lichten, om ze op gemetselde fundeeringen te plaatsen. - Ik vertrouw, dat als in Frankrijk de leger-organisatiekoorts over zal zijn, we er ook niet tegen op zullen zien, de ontzaglijke militaire machine, welke ze heeft voortgebracht, op te heffen om ze op steviger en duurzamer grondslagen te plaatsen dan waarop ze nu is gevestigd. Die gemetselde grondslagen zijn *les Institutions Militaires*.

Dit is het uitgangspunt des schrijvers. De Fransche Regeering heeft onder den invloed der openbare meening een ontzettend gebouw kunnen oprichten, waaraan echter de stevige grondslag ontbreekt. Maar d i t heeft Frankrijk gewonnen, dat het een groot leger heeft, reeds vrij voldoende in samenhang, vol goeden wil, ijveren werkzaamheid. Het zou dus met betere kansen dan vroeger den oorlog aan gene zijde zijner grenzen kunnen overbrengen; maar met het oog op de mogelijkheid, dat het daartoe eenmaal mocht gedwongen worden, dient het onverwijld: 1°. zijne militaire wetten te herzien; 2°. zijne bestaande instellingen te ontwikkelen en zooveel noodig nieuwe te scheppen. ‘Het eerste is het gemakkelijkste,’ zegt de schrijver. ‘Het laatste zal stuiten op groote geldelijke bezwaren.’

Wij kunnen misschien de zaak omkeeren. De guldens zijn bij ons gemakkelijker te krijgen dan de wetten. - Het eene millioen verdwijnt na het andere in de zee onzer oorlogs-budgetten, zonder dat we iets degelijks zien geboren worden; maar we teren trouw op de wetten van 't jaar 14. - Een militair wetboek, dat van middeleeuwsche barbaarschheid nog tal van sporen draagt, en een militie- en een schutterij-wet, die het land zonder verdedigers laten, zijn nog bij ons vigeerend en schijnen niet voor vernieuwing vatbaar. In Frankrijk, redeneert de schrijver, neemt de openbare meening in militaire aangelegenheden steeds den nationalen trots en de opgewonden verhalen van het slagveld tot gids. De schijn is haar genoeg. Zoo heeft ze bijv. Magenta en Solferino op ééne lijn geplaatst met Austerlitz en Jena, en dit brengt vanzelf de Natie er toe om steeds te spreken van ‘ons onoverwinnelijk leger’.

Zoo, Mijne Heeren, wordt er bij ons nog gesproken over de verdediging der Citadel van Antwerpen, een op zichzelf staand roemrijk oorlogsfeit, en van den ‘Tiendaagschen veldtocht’, een niet onverdienstelijke militaire promenade, maar die beiden in de verte niet te vergelijken zijn met onze krachtsinspanning tot 's lands verdediging in vervlogen roemrijke eeuwen.

Er zijn geen onoverwinnelijke legers, en ze zullen er des te minder zijn, waar men hun die onverwinnelijkheid meer wil opdringen, zegt de Fransche schrijver, en ik geloof terecht. - In deze gemoedsstemming, gaat hij voort, heeft Frankrijk sinds zijn gelukkige revolutie-oorlogen, gevolgd door de schitterende overwinningen van het eerste keizerrijk, steeds zijne rechtmatige vereering, liefde en bewondering aan den dag gelegd voor het Leger, dat de geproduceerde kracht is, maar het heeft ten naastenbij geheel uit het oog verloren de militaire instellingen, waarin de produceerende kracht ligt. Het ging van de stelling uit: ‘Omdat Frankrijk legers had, moest het ook militaire instellingen hebben’. Tengevolge van deze geheel averechtsche opvatting is het ook in dwaling gebleven tot op den dag, toen het onheil opdaagde. Is nú die verkeerde voorspiegeling verdwenen? Hebben nu de pogingen, om de strijdkrachten van het land te vergrooten, tot resultaat gehad, dat ook het volk zelf de beginselen en regels erkent, welke van het eene geslacht op het andere moeten overgaan, opdat ze niet afhankelijk blijven van wisselvallige wetten en financieele bezwaren, maar geheel doordringen in het volksgemoed en immer de onveranderlijke wet blijven, die in mogelijke tegenspoeden het plechtanker van ons behoud moet zijn? Door deze vraag te stellen, is de beteekenis der militaire instellingen genoegzaam afgebakend; want, zij scheppen de legers, verzekeren hun bestaan en herscheppen ze na de nederlaag.

Wat nu de schrijver zegt, is de aandacht overwaard. Het is een les voor Engeland en ons, meer dan voor Frankrijk zelf.

Een rijke natie kan, zooals eertijds Carthago, groote legers onderhouden en de zee met hare vloten overdekken; maar geen fortuin is wisselvalliger dan die des oorlogs. De Carthagers waren moedig door Spanje over de Rhône en de Alpen getrokken, hadden de Romeinen in drie veldslagen overwonnen en in een vierden schier vernietigd. Ze waren meester van het land, dat onmachtig scheen nog weerstand te bieden; maar het waren de Romeinsche krijgsinstellingen, wier vanouds bestaande en beproefde deugdelijkheid een herstellende kracht konde uitoefenen, nieuwe middelen scheppen, het nationaal vertrouwen doen herleven en heldhaftige pogingen in 't leven roepen, welke de overwinning onder de banier der overwonnenen terugbrachten.

De Romeinen steken daarna op hun beurt de zee over en dringen door op Carthago's grondgebied. - Eén veldslag, een enkele, verzekert hun het bezit van 's vijands land; want die vijand is zonder militaire

instellingen, en dus niet in staat zijne strijdkrachten te herstellen. Hij zinkt neder zonder zich weer te kunnen opheffen.

De Ottomannen, door den buit van Azië, Afrika en een deel van Europa verrijkt, gaan, na de verovering van Constantinopel, van de eene overwinning en verovering naar de andere, maar altijd, zooals nog, zonder vaste krijgsinstellingen. In den slag van Lepanto stellen ze een vloot van twee-honderd galeien met dertigduizend soldaten bemand, tegenover het zuidelijk Europeesch Christendom; maar de vloot werd vernietigd, en sinds dien dag zonk de schrikverwekkende poging der Turken, om Europa onder het juk te brengen, voor altijd in het niet.

Ik geloof, Mijne Heeren, dat deze geschiedenis leerzaam is. - Vloten en legers koopen, betalen en onderhouden, dat is voor een rijke en machtige natie gemakkelijk genoeg. Voor geld is alles te krijgen; maar de grootste schat raakt toch eindelijk uitgeput. In de diepste geldkist is een bodem. Maar wat altijd blijft, dat zijn de krachtige wil, de goede geest, de deugdelijke instellingen van een zichzelf bewust volk, dat de vrijheid en de eer bemint, en niet alleen zijn penningen, maar ook zichzelf geeft, om zijn erf, vrouw en kinderen tot den laatsten snik te verdedigen....

Luide toejuichingen. De Voorzitter drukt, diep getroffen, de hand des Sprekers, en verzoekt daarop den leden de boordevolle glazen te ledigen op dezen toost: ‘Leve onze vrijheid!’ Daarop volgt een donderend ‘hoera!’

Een bediende komt verschrikt binnen en vraagt waar de brand is, waarop de geachte Voorzitter eenvoudig antwoordt, dat er zes flesschen champagne moeten aanrukken. Nadat deze versterking der Nederlandsche strijdkrachten is aangekomen, gaat het lid Grutter voort.

De nieuwe geschiedenis leert niet minder dan de oudere, wat overwinning en glorie zijn, die niet worden geschraagd en verzekerd door deugdelijke krijgsinstellingen. Frankrijk's marine werd bij Trafalgar vernietigd. Frankrijk was wel machtig te land, maar het had geen maritieme instellingen en kon zich ter zee dus niet herstellen. De man, die te land iedereen de wet voorschreef en in 't bezit was van prachtige oorlogshavens, groote arsenalen, een uitgestrekte zeegrens, talrijk en goed zeevolk, was onmachtig om die uitstekende oorlogsmiddelen in werking te brengen. De groote krijgsman, die het Continentaal-stelsel invoert, ondergaat gedurende tien jaren de vernedering van zijn eigen oorlogshavens geblokkeerd te zien. De Engelschen daarentegen bezitten maritieme instellingen, de vruchten van den volksgeest en den volkswil. Het maritieme element leeft en wordt er steeds gevoed.

Zoo was 't ook eens bij ons, Mijne Heeren. Het maritieme element, de zeemans-lust, de zeemans-moed, de zeemans-onversaagdheid waren ook ons element. Wat is onze geschiedenis rijk aan groote zeemansdaden! - En waarop steunde die grootheid? - Op onze instellingen. Ze waren in dien tijd eenvoudig. De zeevaart was niet een middel,

maar een doel. Ter zee varen was een roeping, en zeelui te kweeken was een doel. Nu werft men zeelui aan om schepen te bemannen, die een lading moeten gaan halen, zooals men polderjongens tracht te krijgen om een dijkwerk te verrichten. Voor een tocht naar de Noordpool - dat oord toen vol geheimenis - boden zich eertijds tal van vrijwilligers aan, terwijl we nu met moeite acht mannen bijeen kunnen krijgen en nog den smaad moeten verdragen, dat een vreemdeling ons eenige duizend guldens aanbiedt om de uitrusting van een klein scheepje te voltooien. - Neen, Mijne Heeren, het woord moet me van de lippen: We zijn niet meer wat we vroeger waren. We teren op den roem, den moed, de volharding onzer voorzaten. Onze oude traditioneele instellingen zijn verdwenen, en we hebben er niets voor in de plaats dan speculatie-geest. De handel ziet geen voordeel in een Pool-expeditie, en misschien is er ook geen geldelijk voordeel in; maar de handel vergeet, en de natie eveneens, dat kloeke zeelui voornamelijk gevormd worden door moeielijke tochten in weinig bekende wateren. Pool-expeditiën zijn een leerschool, niet alleen voor metereologen en naturalisten, maar vooral voor zeevaarders. Als ik geld had, Mijne Heeren, gaf ik geen rijksdaalder, zooals ik nu gedaan heb, voor de Pool-expeditie, maar ik rustte ze zelf uit en ik ging mede.

Luide toejuichingen van alle zijden.

De Spreker vervolgt: - Ik kom terug op onzen Franschen schrijver. Hij zegt verder: Uit al die historische voorbeelden kunnen we afleiden, dat noch rijkdom, noch een groot leger op den duur voldoende zijn, om de veiligheid eener natie te verzekeren.

Daarentegen hebben we in deze eeuw het voorbeeld voor oogen van hetgeen goede krijgsinstellingen, ook zonder rijkdom en zonder legers, vermogen.

Pruisen had in 1807 zijn leger en de helft van zijn grondgebied verloren. Het had aan Frankrijk een oorlogsschatting van 120 millioen te betalen, en de nakoming der bepalingen in het tractaat werd door een bezetting van Fransche troepen gewaarborgd. In dezen wanhopigen toestand waren het Stein, Scharnhorst en andere staatsmannen, die op middelen bedacht waren, om in de toekomst de nationale ramp te herstellen.

Napoleon I was het te doen om de militaire macht van Pruisen voor immer te knakken, en daarom drong hij na den vrede van Tilsit deze natie de harde en vernederende bepaling op, haar leger op een sterkte van 42000 man te brengen en te houden. De Pruisische staatslieden spitsten zich het brein, om door administratieve maatregelen zooveel mogelijk aan die knellende voorwaarde te ontsnappen, en in die poging komen zij tot de ontdekking van de groote wet, welke de samenstelling der legers voor de oorlogen der nieuwere tijden beheerscht, en wel zestig jaren vóórdat ze door andere militaire natiën werd aangenomen. Zij vinden haar in de toepassing van het beginsel van persoonlijken

dienstplicht voor korte termijnen, en in verband met trapsgewijze reserven (reserve en landweer). Hierdoor werd, onder den schijn van een beperkt effectief, het leger dat de Natie moest verdedigen feitelijk vervangen door de geheele gewapende natie, toegerust om zichzelve te verdedigen.

Zoo kon in 1813 het Pruisische leger, slechts 42000 man sterk, zonder inspanning worden herschapen in een strijdmacht van 150000 man, voldoende geoefend en uitgerust, wier krachtig optreden bij het einde van het groote, militaire drama - Waterloo - de beslissing aanbrengt. Dus werd de beperkende bepaling van 1808, waarmede Napoleon I slechts de vernedering van Pruisen's herlevenden voorspoed op het oog had, een der beslissendste oorzaken van den Napoleontischen en Franschen tegenspoed in de jaren 1814, 1815 en vooral in 1870.

We leeren hieruit, dat voor volken, die naijverig zijn op 't bezit hunner onafhankelijkheid en het handhaven van hun nationalen roem, het leger niet als doel, maar als middel moet worden beschouwd. De krijgsinstellingen daarentegen moeten doel zijn.

Het vormen en onderhouden van legers vorderen van de natiën betrekkelijk geringe inspanning, maar om krijgsinstellingen te stichten en te onderhouden, worden zware offers geëischt, waarin alle klassen der maatschappij deelen, en die bovendien van blijvenden aard zijn.

Het is daarom vrij wat gemakkelijker soldaten dan instellingen te hebben. Men kan verder gaan en gerust beweren, dat de waarde der krijgsinstellingen evenredig is aan den meerderen of minderen omvang der gevraagde offers. Toen dan ook Frankrijk zijn gelederen en kaders door plaatsvervangers liet aanvullen, en daardoor de bezittende klasse der maatschappij van den dienstplicht uitsloot, offerde het aan de oorlogskans een minimum, waaruit ook een evenredig minimum van deugdelijkheid en veerkracht in de krijgsinstellingen voortsproot. Daarentegen waren in Pruisen sinds een halve eeuw alle klassen der maatschappij aan de gemeene wet van den krijgsdienst onderworpen, en werd er dus een maximum van krachtsinspanning gevorderd, waaraan ook weder een maximum van deugdelijkheid en veerkracht in de krijgsinstellingen beantwoordde.

Wat kon en moest nu, bij de ontmoeting van dit minimum en dit maximum op het slagveld, de uitslag zijn? Men heeft dien leeren kennen in 1866, van Trautenau tot Sadowa; in 1870, van Weissenburg tot Sédan, - n.l. de oplossing van het problema der krijgvoering, met een gewisheid, een snelheid en een succes, waarvan de geschiedenis der oorlogen geen andere voorbeelden oplevert.

De krijgsinstellingen zijn uitsluitend het werk van langdurige vredestoestanden. Om er de beginselen en de regels van te leeren kennen en vaststellen; om ze in den geest en de zeden der natie te doen doordringen; om ze van lieverlede te volmaken door behulp van eigen en a n d e r e r ondervinding - daartoe behooren een lang tijdsverloop, veel zorgvuldig onderzoek en aanhoudende arbeid - en dat

alles heeft men gedurende den oorlog niet. We hebben gezien hoe Pruisen ertoe gekomen is - door den nood gedrongen - maar de fortuin heeft den Pruisen bijzonder gediend, door hun, sinds 't oogenblik der eerste proeve, een vijftigjarigen vrede te gunnen, gedurende welken tijd ze hun stelsel tot den trap van volmaking konden brengen, waarop het zich thans bevindt.

In Frankrijk heeft de periodieke opvolging van oorlogen en omwentelingen aan de Natie die gelegenheid niet gegeven. Daar zijn, tengevolge van het toevallig en vluchtig bestuur van bekwame en doortastende staatslieden, eenige militaire instellingen tot stand gekomen, goed op zichzelf, maar zonder onderling verband; het tweeledig kenmerk dragende van het oud regime en de revolutie, waaronder de Franschen sinds Louvois, Carnot en Napoleon hebben geleefd. Deze tegenstrijdigheid heeft wel is waar niet belet, dat de Franschen een eerste plaats hebben ingenomen onder de in den krijg gelukkige natiën, - want behalve dat ze een schitterende dapperheid, een hooge mate van geestdrift en opgewektheid bezitten, die hen op het slagveld geducht maken, was de leiding van den oorlog somtijds in uitstekende handen - o.a. in deze eeuw in die van een groot oorlogs-genie, Napoleon I - maar de genieën zijn zeldzaam, de groote genieën eenig, en de natiën, die daarop rekenen, spelen met haar volksbestaan in een loterij.

Ik heb nu, Mijne Heeren, den Franschen schrijver een geruimen tijd laten spreken. Thans wenschte ik wel van de Vergadering te vernemen, of zij zijne beschouwingen belangrijk genoeg acht om ermede voort te gaan, dan of zij wenscht tot andere besprekingen te komen.

K a p i t e i n D i n g e s verklaart zeer goed te begrijpen, wat eigenlijk de bedoeling van den Franschen heer is. Deze wil de Pruisische krijgsinstellingen in Frankrijk ingevoerd zien. Iedere Franschman moet dus niet alleen soldaat worden; maar aan de militairen moeten allerlei voordeelen en privilegiën worden verleend, en de officiersstand moet de eerste stand - een bevoorrechte kaste - worden in de maatschappij. Spreker gunt van harte die weelde en liefhebberij aan Frankrijk; maar wenscht ze in ons land nooit ingevoerd te zien. De wereld heeft behoefte aan vrede, en hoe zal het er op den duur met den vrede uitzien, als alle bewoners van de wereld soldaat zijn? Het vechten is de liefhebberij van den soldatenstand, en als we nu allemaal het Pruisische stelsel hebben ingevoerd, spreekt het vanzelf, dat er gevochten zal moeten worden om zijn fatsoen te houden.

De V o o r z i t t e r en de E e r s t e l u i t e n a n t d e r R u s t e n d e zijn het met den vorigen Spreker volkomen eens, en de laatste doet opmerken, dat wij in den Tiendaagschen veldtocht misschien geen genieën, maar toch uitstekende generaals hebben gehad. En Chassé dan, was die misschien ook geen oorlogs-genie?

D e K o l o n e l juicht de woorden des laatsten sprekers oprechtelijk toe. De vraag of Chassé een genie was, wenscht hij onbeantwoord te

laten, omdat men het recht zou hebben zijne uitspraak te beschouwen als een subjectieve opvatting. Het is uiterst moeielijk beslist te kunnen bepalen wat geniaal is. Spreker aarzelt echter geen oogenblik te verklaren, dat er iets geniaals in de opmerking des vorigen sprekers ligt.

De Eerste luitenant der Rustende dankt den Kolonel voor die vleiende waardeering van 'tgeen Spr. zooeven de eer had te mogen zeggen, en beveelt zich bij voortduring aan in de welwillende gevoelens van dat hooggeachte lid.

De Kolonel verklaart, met de hand op het hart, dat zijne gevoelens jegens den Eersten luitenant der Rustende steeds dezelfde zullen blijven als die hij aanvankelijk voor dat geniale lid koesterde, en vraagt thans den Voorzitter of deze het geachte lid Grutter wil uitnoodigen voort te gaan met de beschouwingen van den Franschen schrijver, welke hem groot belang inboezemen.

Het lid Grutter gaat daarop voort. De oorlogsvoorspoed der Franschen heeft ertoe bijgedragen hen in 't verderf te storten, omdat die voorspoed hen had gewend zich niet eerder tot den oorlog toe te rusten dan op het oogenblik van dien te beginnen. De Franschen hebben - behalve enkele uitzonderingen - altijd den oorlog gëimproviseerd, omdat ze steeds ter goeder trouw geloofden gereed te zijn. - De enkele bekwame organisateurs, welke Frankrijk heeft opgeleverd, hebben nooit meer gedaan dan den o p h a n d e n zijnden oorlog voorbereid en dienovereenkomstig de strijdkrachten van den Staat ingericht. Wat zij daarbij voornamelijk op het oog hadden was: van de Natie voor zoo lang mogelijk de meest mogelijke soldaten te verkrijgen, door alle mogelijke middelen welke, naar hun gevoelen, de grens der nationale onderworpenheid niet overschreden. Alle oorlogen van Napoleon I - die van het midden der Keizerlijke periode in 't bijzonder en die van het einde uitsluitend - waarbij de maat der nationale onderwerping overliep - werden met zulke gegevens op het touw gezet, en men zal moeten erkennen, dat die wijze van handelen weinig gelijkt op de krijgs-instellingen waarvan tot nog toe hier sprake is geweest, en die we later meer bij name zullen aanduiden.

In Frankrijk werden de krijgs-instellingen - de moeielijke maar vruchtbare arbeid des vredes - eigenlijk vervangen door de legende - de overlevering - het schitterende en vluchtige werk der voorspoedige oorlogen. De legende verschafte aan de Natie en hare legers een prikkel, eigenaardig geschikt voor de levendige en bewegelijke verbeeldingskracht der Franschen, en zoo werd gemakkelijk uit den wapenvoorspoed van het verleden tot dien der toekomst besloten, en werd de overwinning een geloofs-artikel, waarmede studie, arbeid en inspanning niets gemeens hadden. In de legende was alles schitterend en ook alles vooraf reeds uitgemaakt; maar als de nederlaag voor de voorspelde overwinning in de plaats trad, bleek het, dat ook alles was verloren. De legende gaf den Franschen de leger-quaestie steeds te zien - het

tijdperk van 1792-1800 uitgezonderd - door het bedriegelijk waas dat schitterende revuën, mooie courant-artikels, gezwollen legerorders, ‘talrijke en schitterende staven’, glinsterende uniformen, een vloed van Fransche en vreemde decoratiën erover spreidden. - Zoo kwam het, dat de legers van Lodewijk XV met hunne legende van Fontenoy, Raucoux en Laufeldt, te Rosbach aanlandden; dat Napoleon I met de legende van Austerlitz, Jena en Wagram, te Moskou, en de legers van Napoleon III met de legende van Sebastopol, Magenta en Solferino, bij Reichshofen en Sédan terecht kwamen.

Frankrijk heeft onder de restauratie en de Juli-regeering wel den tijd gehad om naar Pruisen's voorbeeld zijne krijgs-instellingen op een stevigen grondslag te vestigen; maar Frankrijk, dat in oorlogszaken altijd meende het professoraat te bezitten, vond het beneden zich bij een ander ter schole te gaan. Wel is er in dien tijd hier en daar iets goeds tot stand gekomen, maar de persoonlijke dienstplicht, welke onder de Restauratie den Generaal Morand en den hoogsten Raad in krijgszaken tot voorstanders had, vond geen bijval bij andere hooge militaire en politieke personages. Het proletariaat moest eerst nog een halve eeuw lang het grootste contingent aan het leger leveren.

Kunnen wij nu, Mijne Heeren, uit het laatste eene vergelijking maken met hetgeen bij ons tot nog toe plaats had? Ik geloof het wel en zal het daarom beproeven.

Bestaat er bij ons ook niet een legende? Ik noem allereerst de legende van den tachtigjarigen krijg. We bezitten ook een zeker soort optimisten, die uit de groote daden van het voorgeslacht tot even groote daden van het nageslacht besluiten; maar dat is een berekening, welke op foutieve gegevens rust. De toestanden van nu en die van vóór twee en drie eeuwen kunnen niet meer met elkaar vergeleken worden. In onzen vrijheidsoorlog streed de geheele natie tegen betrekkelijk kleine legers van huurlingen. - Dit houde men vooral in het oog: het omgekeerde zou nu in zekere mate het geval zijn, als we ons moesten verdedigen. We zouden met een leger, gedeeltelijk uit huurlingen - plaatsvervangers - samengesteld, te strijden hebben tegen een groote nationale legermacht. Als we ons dus willen spiegelen aan den heldenstrijd onzer vaderen, moeten we ons niet minder opofferingen willen getroosten dan zij hebben gedaan. We teren ook nog op de legenden van 1815 en van onzen Tiendaagschen veldtocht; maar men behoeft er niet diep over na te denken om te begrijpen, dat in de toekomst een oorlog, onder voor ons zoo gunstige omstandigheden als in den krijg, dien we tegen België hebben gevoerd, zoo goed als tot de onmogelijkheden behoort. Dus ook wij moeten minder met het verleden dan met de toekomst rekening houden. Het is goed den heldenmoed van het voorgeslacht in herinnering te houden, maar het is ten eenen male verkeerd om uit het verleden tot de toekomst te besluiten.

En hoe hebben wij ons den langen vrede ten nutte gemaakt? Welke

krijgs-instellingen, die voor de toekomst duurzame vruchten kunnen opleveren, zijn bij ons tot stand gekomen? Alles is nog in zijn begin van wording, - ongeveer zooals 't was zestig jaren geleden. Een leger op het papier; onvoltooide en ongewapende verdedigings-liniën; geen reserven; geen genoegzaam kader; een onvoltallig korps officieren; geen vast stelsel van opleiding; - en bij al die onvolkomenheid hebben we een serie ministers gehad, van wie bij gemis aan vaste instellingen elk zijn eigen beginsel of bon-plaisir in praktijk bracht, en teniet deed wat zijn voorganger had tot stand gebracht; onder wie er geen enkele was, die den moed, den wil of den tijd bezat om een groot beginsel van legervorming, overeenkomstig de behoefte van den tijd, tot stand te brengen; maar onder wie er velen waren, die hun ministers-loopbaan kenmerkten door het in 't leven roepen van allerlei nietige maatregelen en beuzelarijen, welke den Heeren courant-schrijvers en caricaturisten stof tot critiek en aardigheden leverden, die het zoogenaamd *prestige* van den militairen stand zoo mogelijk nog meer deden dalen. Wat de tegenwoordige Minister, die altijd dien treurigen toestand en al dat vruchteloos gehaspel van onhandige en onbekwame ministers heeft veroordeeld, eindelijk zelf zal tot stand brengen, dit weet men nog niet; maar ik geloof, dat we nu toch op een betere toekomst mogen hopen. De vraag is 't echter of het groote en allereerste beginsel der tegenwoordige legervorming - de persoonlijke dienstplicht - door zijn initiatief ingang bij ons zal vinden; mocht dit niet zoo zijn, dan zou ik het zeer betreuren, want ik blijf erbij, Mijne Heeren: ons verdedigings-stelsel zal, zonder toepassing van dit beginsel, nimmer de kracht en het weerstands-vermogen verkrijgen, dat het behoeft.

De Fransche schrijver treedt vervolgens in eene beschouwing van 't geen Algiers voor Frankrijk uit een militair oogpunt heeft opgeleverd. De openbare meening is ook hierover op een dwaalspoor gebracht. Algiers heette de leerschool voor het Fransche leger. Dat was in zeker opzicht ook het geval. Het was ook meer, - n.l. een afleiding op politiek gebied; want de oppositie-partij, onder de Juli-regeering, hield niet op te verkondigen, en zoo goed mogelijk te bewijzen, dat de vredestactiek des Konings het aanzien en de waardigheid van Frankrijk in de oogen van Europa verkleinde. Door in Afrika een permanenten oorlogs-toestand in het leven te roepen, meende Lodewijk-Filips het best de oppositie tot zwijgen te brengen. Maar noch als politieke afleider, noch als leerschool heeft Afrika aan de groote verwachtingen, die sommigen ervan koesterden, beantwoord. De revolutie van 1848 kwam toch, en toen later de generaals en soldaten van Algiers zich moesten meten met machtige nationale legers, wier vorming en opleiding de vrucht waren van de groote krijgs-instellingen in Duitschland, schoten ze tekort. De Afrikaansche school heeft veel goeds gesticht, dit valt niet te ontkennen; ze heeft moedige en flinke soldaten en energieke bevelhebbers voortgebracht; maar van den vijand, met wien de Fran-

schen in Afrika te doen hadden, viel niet veel te leeren. De instructien der bevelhebbers resumeerden zich daar dan ook gewoonlijk in het beroemde - of beruchte - *débrouillez vous!* - Zoek maar hoe ge de zaak reddert. Tegenover een slecht gewapenden, in ordelooze hoopen strijdenden vijand kan men met zulke instructiën aan kordate aanvoerders volstaan; maar tegenover tactisch-volleerde, uitmuntende soldaten en officieren moest het *débrouillez-vous!* zeker een misplaatste tactiek zijn, en 't lijdt geen twijfel of de Franschen hebben ze in hun laatsten Europeeschen oorlog ook toegepast. Dergelijke beginselen van *laisser-aller* vatten even spoedig wortel als ze moeielijk zijn uit te roeien.

De Afrikaansche oorlogen hebben den Franschen soldaten en officieren, vooral den laatsten, steeds tal van gelegenheden aangeboden om zich door schitterende feiten naam te maken. Vele dier feiten muntten meer uit door dramatisch effect, dan door militaire verdienste. Zoo haalt de schrijver het voorbeeld aan van eene compagnie van discipline (straf-compagnie), welke zich dagen lang tegen een overmachtigen vijand staande hield. Die compagnie bezette een oud Turksch fortje en werd eensklaps door 10-15000 gewapende Arabieren omsingeld. Hare afzondering en de onzekerheid om bijstand te erlangen maakten den toestand dier compagnie voorzeker pijnlijk, en waren wel geschikt om het moreel der soldaten te schokken; zij biedt den vijand niettemin vier dagen lang het hoofd en wordt toen ontzet. Deze verdediging nu wordt als een heldenfeit voorgesteld, waarvan de geschiedenis er geen tweede aanwijst, en de verdedigers worden het voorwerp der algemeene bewondering en geestvervoering; ze worden met belooningen overladen; een medaille vereeuwigt de herinnering aan hun heldenfeit; de nationale trots is opgewekt en geeft zich lucht. Als men echter de zaak nader beziet en o.a. de verliezen nagaat - drie dooden en zestien zwaar- en licht-gewonden - welke die dappere discipline-soldaten bij de betrekkelijk langdurige verdediging leden, zal men tot het volgende besluit komen: dat de verdedigers achter de vijf meter hooge muren van het fort niet konden worden geforceerd dan door beklimming of door bres-schieten; dat de vijand voor de beklimming geen ladders en voor het bres-schieten geen kanonnen had; dat de belegerden - hoe nu ook hun moreele toestand was - er toch niet aan konden denken zich over te geven, daar zij zeker waren, dat niemand hunner na de overgave ooit zijn ouderlijk dak terug zou zien. - Als men het feit zoo uit het zuiver militaire oogpunt beschouwt, blijft het voor de belegerden altijd nog zeer verdienstelijk en zal men hun koelbloedigheid en volharding den welverdienden lof niet onthouden, maar men zal hen niet meer vergelijken met de verdedigers der Thermopylen.

Wie onzer, die de geschiedenis onzer Indische oorlogen heeft gelezen, maakt hier niet eene vergelijking tusschen deze verdediging der Franschen en die van Goegoer-Malintang en van Ajer-Bangis? En wat is er in Nederland voor de dapperen gedaan, wier heldenmoed grooter

was dan die der Franschen? - Wie kent Banzer, Van Holy, Soerotto, Schelling, Maeriën, Sosmito, Veltman?

Oorlogsfeiten en individueele daden van persoonlijken moed als de straks gemelde vonden bij de Fransche natie zelve grooten bijval en veel bewondering. Het leger van Afrika dankte daaraan zijne populariteit, en dagbladen en legerorders beijverden zich om het zeerst, den lof der Afrikaansche helden uit te bazuinen. De gewoonte om hunne namen aldus en gedurig eervol vermeld te zien, was voorzeker niet geschikt om den Franschen officieren groote bescheidenheid te leeren, en vandaar dan ook, dat ze er van lieverlede toe kwamen, elkander brevetten van toekomstig beroemd generaal en militair genie uit te reiken. *La Société d'admiration mutuelle* is een vrucht van Afrikaanschen bodem.

De vraag is gedaan, Mijne Heeren, of die vrucht ook niet in ons klimaat, op onzen eigen bodem, heeft gebloeid en nog bloeit? Ik zou het niet bepaald toestemmend, maar evenmin ontkennend durven beantwoorden. Gelukkig evenwel hebben wij geen Indisch leger, dat homogeen is met het Nederlandsche, zooals het Afrikaansche met het Fransche. Ons Indisch leger staat op zichzelf, en nu is er een opmerkelijk verschil tusschen het Nederlandsch-Indische en het Fransch-Afrikaansche leger. Onze Indische krijgsmacht is niet door het lofgeschal van couranten en legerorders, door hooge belooningen en onderscheidingen bedorven. Het tegendeel is veeleer waar. In Indië is menig heldenfeit door de Natie onopgemerkt gebleven. Wat weten onze handelaren van Tanetta, van den terugtocht van Pisang op Agam? Zelfs den naam van den dapperen sergeant, die zich met acht-en-twintig soldaten op Ajer-Bangis tegen 3000 padries heldhaftig verdedigde, vinden we niet eens in onze geschiedenis opgeteekend, en de namen van Coehoorn, Van Houwerda en Vermeulen Krieger zijn voor de meeste onzer burgers even vreemd, als behoorden ze aan helden uit eene onbekende sage.

Men heeft wel eens den draak gestoken met die ‘vermeende’ genootschappen van onderlinge bewondering. ‘Ze bestonden alleen in de verbeelding van sommige wangunstige menschen’, werd gezegd. ‘Wat zouden eenige officieren, die onderling overeengekomen waren elkaar's verdiensten op te hemelen, eigenlijk wel kunnen uitrichten om een invloed te verkrijgen, groot genoeg om elkander groote materiëele diensten te bewijzen?’

De zaak is eenvoudiger dan men zou denken. Er behoorde niets anders toe, dan enkelen van het genootschap aan invloedrijke betrekkingen te helpen, en hiertoe werden natuurlijk de meest eminenten gekozen. Door aanhoudend en met vereende krachten op de groote trom te slaan, moest dit eindelijk gelukken, - en dan was het doel bereikt: de rest volgde vanzelf.

De Voorzitter doet opmerken, dat in Frankrijk dergelijke manoeuvres misschien plaats hebben; hij kan 't niet tegenspreken, wegens gemis

aan locale kennis van personen en toestanden; maar dat zulke dingen, die hij gerust onder de kwade praktijken durft rangschikken, bij ons gebeuren, durft hij betwijfelen. Het Hollandsch karakter is er te eerlijk toe.

De Kolonel. Ik stem toe, Mijnheer de Voorzitter, dat het Hollandsch karakter over 't algemeen eerlijk is; maar alle Hollanders zijn daarom geen eerlijke lui, anders zouden onze advocaten, die er in menigte zijn, geen boter op hun brood hebben. Of er in ons leger geen intriganten en intrigantjes zijn, is een vraag, die ik thans in 't midden zal laten; maar een andere vraag is 't - en die heb ik me reeds dikwerf gedaan, zonder er overluid op te willen antwoorden - hoe zijn vroeger wel eens sommige menschen van zeer betwistbare verdienste tot hooge betrekkingen in het Leger opgeklommen?

Het lid Grutter, door den Voorzitter daartoe uitgenoodigd, vervolgt. - De Fransche schrijver maakt de volgende opmerking. De natiën en regeeringen, die als 't ware met den oorlog spelen, door ze als een afleiding in een crisis te beschouwen, betalen vroeg of laat deze grove dwaling duur. De oorlog, die plaag, blijkbaar niet te voorkomen daar zelfs de beschaving er niets tegen vermag, moet hoog-ernstig en zonder noodeloos vertoon worden opgenomen en gevoerd, wil men dat er krijgslieden door worden gevormd, die dezen naam en hunne roeping waardig zijn. Indien tengevolge van den oorlog - die eigenlijk de applicatie-school der militaire opleiding in vredestijd is - de vorming der krijgslieden een verkeerde richting krijgt door stelselmatig loftrompetten op hunne daden, dan blijven de zelfgenoegzaamheid en verwaandheid nimmer uit, en dit zijn de voorloopers van de militaire hansworsterij. Behaalde voordeelen worden vergroot, geleden verliezen zooveel mogelijk verborgen gehouden, misslagen bedekt, en de opgedane lessen zijn zoowel voor het Leger als voor het Volk verloren.

De schrijver komt vervolgens tot de groote vraag, welk stelsel van krijgs instellingen de Franschen behoeven als 't meest in overeenstemming met den volksaard en de bestaande behoefte. Hij antwoordt daarop: een stelsel dat, in plaats van den krijgszuchtigen geest, bij dit en de volgende geslachten den krijgsmansgeest aankweekt.

Voor zoover ik weet, Mijne Heeren, is bij het Nederlandsche volk de geest niet krijgszuchtig. Konden we iets daarvan van de Franschen overnemen, dat zou misschien niet kwaad zijn. En toch geloof ik, dat een stelsel, als door den Franschen schrijver voor zijn volk wordt gewenscht, ook voor ons niet te verwerpen zou zijn, want ook bij ons is krijgsmansgeest een nationale behoefte.

Maar er zijn mannen in ons land - en misschien meer dan men wil gelooven - die over het ‘militairisme’ spreken als over een typhus en cholera. Ik erken 't, dat militairisme, in den slechten zin van 't woord, hatelijk is; maar er is een militairisme in goeden zin, en dat is die welke onze natie ontbreekt. - ‘Wij zijn anti-mili-

tair', dit hoort men gedurig herhalen, en men schijnt er een soort van eer in te stellen. Dat zou ook zeer rationeel, het zou prijzenswaardig zijn, als we er zeker van waren gerust en in vrede te kunnen leven. Nu is het onzin. We m o g e n niet anti-militair zijn, omdat het tegen onze belangen indruist.

De Fransche schrijver zegt: zoowel de krijgsmansgeest als de krijgszuchtige geest is in staat een natie tot de overwinning te voeren, maar de eerste kan haar alleen in tegenspoed staande houden. - En wij, die niet krijgszuchtig zijn en geen aanspraak willen maken op krijgshaftigheid, wat zal ons dan staande moeten houden? - Verder gaat de schrijver van déze stelling uit. We zijn eindelijk zoover gekomen, dat we ons alle opofferingen willen getroosten, en we zijn het erover eens, dat een leger-organisatie op zichzelve niet voldoende is, want de beweegkracht is even onvoldoende als het werktuig zelf. B e i d e n moeten hervormd worden. De opvoeding van het volk dient daartoe een wijziging te ondergaan. Men geve der jeugd reeds vroeg een vragenboekje waaruit ze leert, wat het woord 'Vaderland' beteekent; van hoeveel belang de verdediging van het Vaderland is, - d.w.z. de verdediging van erf en haard aller huisgezinnen; waarom elk ingezetene verplicht is de wapens te dragen tot verdediging des lands; hoe de dienstplichtigheid moet worden verstaan; hoe de dienstplicht moet worden vervuld, en welke arbeid, welke beproevingen en opofferingen eraan verbonden zijn. Vervolgens moet het boekje nog leeren, dat het bijzonder karakter, de groote verdienste en de eer van al dien arbeid en al die opofferingen bestaan in het vrijwillige der gebrachte offers; dat het roemrijk is te sneuvelen voor het Vaderland; dat zij, die den strijd overleven, hun belooning vinden in het gevoel van hun plicht te hebben gedaan; dat de oorlogskans wisselvallig is en beurtelings overwinnaars en overwonnenen maakt; dat beide kansen hare afzonderlijke verplichtingen medebrengen: voor den overwinnaar gematigdheid, eerbied voor den tegenspoed en ontzag voor de door den krijg vertrapte bevolking; voor den verwonneling beradenheid, standvastigheid, eendracht en handhaving der strengste krijgstucht, zonder welke iedere tegenspoed een onherstelbare ramp wordt.

Uit deze kleine opsomming vermeent de schrijver te hebben aangetoond, dat een dergelijke militaire catechismus niet alleen aan de jeugd militaire, maar ook een gedeelte harer maatschappelijke en politieke plichten leert, en daarin gelooft hij een tegengift te vinden voor de zedelijke kwalen eener maatschappij, ontzenuwd door overspannen genot, geest van verzet, en door zelfzucht die het hart bederft en in alles voordeel tracht te zoeken, - tot zelfs in den tegenspoed en de rampen, die het vaderland treffen.

Ik twijfel er niet aan, Mijne Heeren, of er zijn tal van zoogenaamde vaderlanders in ons land, die medelijdend de schouders zullen ophalen over hetgeen zij, volgens hunne wijsgeerige opvatting, noemen: 'praatjes

van een Franschman, waarmede wij niets te maken hebben’. In mijn oog is die Franschman een verstandig man en een vaderlandlievend man. Wij leeren onze jeugd vooreerst bidden.... neen, bidden behoeft niet meer, tenzij men den God van Nederland nu en dan nog eens noodig mocht hebben; maar we leeren haar vooral rekenen, - cijferen. De rekenkunst staat bij ons 't hoogst in eere. Waarom houden we er geen afzonderlijken God der cijferkunst op na? - De jongen, die 't best cijfert, komt ook het best door de wereld. Dit staat nu eenmaal bij ons zoo vast als de grootste pyramide in Egypte. Wat leeren we der jeugd verder? - Geschiedenis. De geschiedenis van de Zilvervloot. Ja, dat is al een van de mooiste geschiedenissen uit onze geschiedenis. - De aardrijkskunde. Waar ligt Java? Hoeveel koffie, suiker, tabak enzoovoorts levert Java op? En Sumatra en Borneo en Billiton en Banka, wat leveren die op? Leeren de jongelui geen vaderlandsliefde op school? Zeker. Ze leeren in hun eerste lessen van de geschiedenis, hoe Reinier Claasen en Van Speyk in de lucht vlogen; maar er zijn ook scholen waar aan de jeugd wordt geleeraard, dat Willem de Zwijger, de groote held, burger en staatsman, een oproerling was, - hij, de grondlegger onzer vrijheid! - Men leert ook wel aan de jeugd - hoewel niet op alle scholen - hoe vaderlandlievend en zelfopofferend onze vaderen zich betoonden in den vrijheidskamp tegen Spanje, - maar hoe vrijheidlievend en zelfopofferend w i j moeten zijn wordt schaars geleerd; want wilde men dat onderwijzen, dan zou men het leer-programma eenigszins moeten wijzigen, en wel overeenkomstig den geest van den kleinen catechismus des Franschmans, die het persoonlijk belang meer naar den achtergrond, het algemeen belang meer op den voorgrond wil brengen, door het opwekken van een hoog nationaal eergevoel.

De militaire catechismus, zegt onze Franschman, zou voor alle scholen het formulier-boek zijn eener mannelijke opvoeding, waarvan in 't programma van geen onzer opvoedings-gestichten thans een spoor te vinden is. Voor de middelbare en hoogere scholen moesten uitgebreider verhandelingen het krijgskundig onderlicht tot de vereischte hoogte opvoeren en de vrucht van dat onderwijs in het gezin - dus in de natie - doen rijpen. Zoo zou men ertoe komen de beginselen en regelen van de wapenvoering te leeren beschouwen in den waren, ernstigen en strengen vorm, die haar speciaal toebehoort en haar voor allen tot een der eerste staatsburgerlijke plichten verheft.

De legende, zegt de Franschman, met hare opsieringen, overdrijving, bewondering en verblindingen, die zooveel teleurstelling, zoovele slachtoffers heeft gemaakt, zooveel geruchtmakende ijdelheid en gevaarlijke illusiën heeft opgewekt, zou plaats maken voor de werkelijkheid van degelijke militaire beginselen en hoedanigheden. De Franschen zouden niet meer roemen op hun natuurlijken aanleg voor den krijg, maar ze zouden den oorlog leeren beschouwen als een nationale ramp en

hem voeren uit noodzakelijkheid - als 't land in gevaar was - en dan met klem. Ze zouden bij het buitenland hunne faam van rustverstoorders verliezen en der natie het ontzag doen verwerven, dat de beste waarborg is voor een duurzamen vrede.

Die voorbereiding van het volk tot de nationale verdediging, door de militaire opvoeding der kinderen en jongelingschap, moet gevolgd en voltooid worden door een stelsel van maatregelen, door den Staat en de burgers zelven in toepassing te brengen en aan te moedigen, ten einde aan die opvoeding practische en duurzame gevolgen te verzekeren. Daartoe behooren gymnastische oefeningen op alle scholen, en voor de hoogste klassen militaire oefeningen - wapenhandel en beginselen der manoeuvres; - in de steden en dorpen schiet-oefeningen onder toezicht en door aanmoediging van overheid en schiet-gezelschappen, en als gevolg daarvan periodieke wedstrijden, gepaard met het noodige ceremonieel. Toen Colbert in 1662 aan het bestuur kwam, telde de Fransche marine drie-en-dertig oorlogsbodems. Bij zijn dood, twintig jaren later, was dit getal tot twee-honderd zes-en-zeventig aangegroeid. Vraagt men door welke middelen het artillerie-personeel voor zooveel schepen in dat tijdsverloop was gevonden, dan vindt men het antwoord daarop o.a. in deze verordening:

‘Om de zeelieden in de bediening van het geschut aan te moedigen verlangt Zijne Majesteit, dat elken Zondag twee prijzen (waarschijnlijk per bodem) zullen worden uitgereikt aan hen, die het beste antwoord hebben gegeven en het best het stuk hebben bediend, n.l. één pistool en een halve pistool; dat bovendien elke drie maanden om een extraprijs zal worden geschoten, bestaande in een degen, benevens een bandelier van 's Konings kleuren, ter waarde van zes pistolen, voor den besten richter.’

De schrijver wijdt een afzonderlijk hoofdstuk aan de militaire familiën. Terwijl de beschaving - zegt hij - in de hoogste klassen verfijnde weelde, in de middelklasse het comfort en in de lagere standen de behoefte aan gemak heeft doen ontstaan; terwijl handel, nijverheid en speculatiegeest voor gelukkige en stoute ondernemers den weg tot rijkdom openen, is het moeielijker dan ooit goedschiksche lieden te vinden, die uit kracht der overlevering of uit neiging de krijgsloopbaan kiezen. Langs dien weg gaat evenwel de blinde fortuin, evengoed als elders, op haar wentelend rad voort, dezen omhoog te heffen, genen te verpletteren. De gelukkigen alleen mogen een benijdenswaardig, soms schitterend, maar n o o i t w i n s t g e v e n d , standpunt bereiken. In Frankrijk, dat aanhoudend oorlog voert, zien de meeste familiën hoogst ongaarne hare zonen in de gelederen treden. Dat dit land geen gelijken tred houdt met andere Europeesche Staten in het toenemen der bevolking, wijt de schrijver aan de aanhoudende slachtingen op het oorlogsveld, en aan de bezetting van Algiers. Van geen natie ter wereld, zegt hij, heeft in hetzelfde tijdsverloop de oorlog zoovele

offers aan menschenlevens geëischt als van ons. De statistici denken daaraan niet, maar de Fransche moeders wel.

Het is dus niet te verwonderen, dat over het algemeen de jongelieden in Frankrijk worden afgeschrikt om de militaire loopbaan als middel van bestaan te kiezen, en daarin schuilt wel de groote moeielijkheid om het officierskorps en de kaders voltallig te houden.

In Frankrijk hebben gedurende langen tijd tal van familiën zich van het eene geslacht in het andere aan den krijgsdienst gewijd. Deze familiën, die ruime stof leverden aan het officierskorps, de kaders, muziekkorpsen, werklieden enz. verdwijnen met den dag, en nu is het de plicht der regeering naar middelen uit te zien, om die militaire familiën niet alleen voor uitsterven te behoeden, maar ze tot vorigen bloei terug te brengen.

Het is een nationaal belang om den kring der militaire vocatiën uit te breiden, en het zekerste middel daartoe is, de militaire familiën te begunstigen en haar eene werkelijke bescherming en verzorging van Staatswege te verzekeren. Voor 't oogenblik bepaalt zich die zorg tot het volgende:

1°. De militaire kweekschool la Flèche, waarin officiers-kinderen geheel, en de meesten gedeeltelijk op Staatskosten worden opgenomen.
2°. Het verleenen van heele of halve studiebeurzen aan onvermogende militairen en burgers, wier kinderen tengevolge van een examen tot de Staatsscholen zijn toegelaten.
3°. De instelling der Regimentskinderen.
4°. De instelling van het Eerelegioen, voor de dochters van ridders dier orde.

Het ligt in den aard der zaak, dat slechts weinig militaire familiën in die voorrechten kunnen deelen, en dat dus die instellingen niet van grooten invloed zijn. - De schrijver zegt vervolgens, dat er noodig is een veel uitgebreider stelsel van militaire scholen dan het bestaande, teneinde het Officiers-korps voltallig te kunnen houden, en verder een zeker aantal lagere scholen tot kader-vorming. Hij zal op dit onderwerp terugkomen om de beginselen en regels aan te wijzen, welke ten grondslag moeten dienen voor de krijgs-instellingen, die hij later zal voorstellen.

Zoodra die opleidings-gestichten er zijn, verlangt de schrijver dat de Regeerders en Wetgevers al hun krachten inspannen, om op ruime schaal en bij speciale gunst den toegang ervan te verzekeren aan de kinderen der militaire familiën.

Laat ons zien, Mijne Heeren, wat voor ons uit dit alles te leeren is. Is de langdurige vrede voor ons vruchtbaar voorbijgegaan? We bezitten een Militaire Academie voor alle wapens, een Instructie-bataljon

voor de infanterie, een Instructie-compagnie voor de artillerie en een Pupillen-school. Die instellingen, op zichzelve vrij goed, kunnen echter op verre na niet in de gedurige behoeften voorzien. Zoowel het Officierskorps als de kaders moeten langs andere kanalen toevoer krijgen, en die toevoer was tot nu toe onvoldoende. Bovendien was tot nog toe de wijze van opleiding voor officieren bij de korpsen gebrekkig en rustte op verkeerde beginselen. Men rekende het nog altijd den aspiranten bij de korpsen tot een gunst aan, die opleiding te genieten, terwijl het behoort een staatsbelang te zijn. De tegenwoordige Minister heeft de handen aan 't werk geslagen. Het bestaan der Academie en haar leerplan zijn vooreerst ook door de Wet verzekerd, maar de andere instellingen tot opleiding van officieren en kader staan nog op losse schroeven. Moge de wet ook spoedig deze op hechten grondslag vestigen. - Maar vóór alles, moge weldra de persoonlijke dienstplicht het verderfelijke stelsel van plaatsvervanging vernietigen voor immer! Dàn eerst zullen we met vertrouwen de toekomst tegemoet kunnen gaan en op de duurzame en hechte vestiging van een goed verdedigingsstelsel mogen hopen!

De Spreker wordt luide toegejuicht, waarop de Voorzitter, wegens het late uur, de vergadering sluit.

Volksvermaken voor Nederland, door P. Hofstede de Groot.

VI.
Volksvermaken voor Nederland die met den godsdienst samenhangen.

Al het tot dusverre over ons onderwerp bijgebrachte toont wel, dat de schrijver dezer verhandeling geen methodist of piëtist is, maar een man, die met Terentius zegt: ‘Homo sum, nihil humani a me alienum puto.’ En nu toch nog een hoofdstuk, 'twelk zeker niet korter zal worden dan een der vorigen, over volksvermaken, die met den godsdienst in verband staan!.... Ja, want zelfs indien hij niet meende, dat tot het mensch-zijn bovenal het zijn van een godsdienstig mensch behoorde, zou hij nog denken, dat elke poging, om goede, bevredigende, verheffende en duurzame volksvermaken in te voeren, moet

mislukken, welke de behoefte aan godsdienst bij het volk voorbij ziet. Ware 't een vooroordeel, eene bekrompenheid, eene dwaasheid, dat het volk deze behoefte heeft, men zou er zich toch in zekere mate naar moeten voegen.

Maar ik voor mij oordeel anders. De warmte, waarmede ik ook dit hoofddeel ga schrijven, zal het toonen, dat het mij met den godsdienst evenzeer ernst is, als met de vijf reeds behandelde bronnen van volksvermaken. Naar mijne overtuiging kan de mensch, hoe geleerd of ongeletterd, hoe rijk of arm, hoe jong of oud, den godsdienst niet missen. Gelijk het lichaam dampkringslucht moet inademen, zoo moet de geest in God zijne levenslucht vinden en in het gebed zijne ademhaling. De Profeet zeide met recht: ‘De goddelooze heeft geen vrede.’ En de Kerkvader met recht: ‘Gij, o Heere! hebt ons geschapen tot U; daarom is ons hart onrustig in ons, totdat het ruste vindt in U.’

Nog meer: een Apostel vermaant ons: ‘Al wat waarachtig, al wat achtbaar, al wat recht, al wat rein, al wat liefelijk is, al wat wèl luidt; wat deugd, wat lof er zij, bedenkt dat.’ Maar wij kunnen dit ook omkeeren en zeggen: ‘Bedenkt, dat, wilt gij 'tgeen waar en achtbaar en recht is, 'tgeen rein is en liefelijk, 'tgeen wèlluidt, 'tgeen deugdelijk en loffelijk is, u eigen maken, gij dit alles door den hemelschen geest van den godsdienst moet bezielen.’

Wel niet juist de Kerk, maar toch zeker de godsdienst moet alles en alles doordringen, zal het zoo voortreffelijk worden, als het worden kan. Een der edelste karakters en meest ontwikkelde menschen, van wie de wereldgeschiedenis gewaagt, die als zoon, broeder, staatsman en menschenvriend even heerlijk uitblonk en zich in alle kringen geacht en bemind maakte, Jozef, gaf den sleutel tot het geheim zijner alzijdige grootheid in dat woord: ‘Ik vrees God.’ En wij, Christenen, die nog beter dan die aartsvader de waarde der dingen kunnen schatten, wij willen noch verguizing van de stof, van de aarde en van ons leven in de wereld, alsof dit alles ons onwaardig ware; noch vergoding ervan, alsof wij daaraan genoeg hadden. Wij willen waardeering van dit alles, als giften van Gods liefde, die nog maar voorloopers zijn van voortreffelijker geschenken; wij beschouwen de stof als den grondslag voor den geest, de schoone aarde als het onderpand van den schooneren hemel, het leven in de wereld als voorbereiding voor het leven boven de wereld.

‘Indien wij Manicheeën waren,’ zegt een Fransch schrijver, over een werk van Vinet sprekend(*), ‘indien wij het bestaan van twee heerschende grondoorzaken stelden, het eene goed, het andere kwaad, en geloofden aan ieder van deze twee grondoorzaken een gedeelte van onze natuur verschuldigd te zijn, aan de eene onze ziel, aan de andere ons lichaam, dan zou de strekking van verscheidene verhandelingen

(*) *Archives du Christianisme* van 11 Aug. 1838.

van den Heer Vinet geheel in tegenspraak met den godsdienst zijn; dan zou de godsdienst uitsluitend de zaak der ziel, van den geest, der bespiegeling zijn; de stof, en alles wat van verre of nabij op haar betrekking heeft, zou onder het gebied van het kwaad behooren, en door den godsdienstigen mensch moeten verworpen worden, als de zuivering zijner ziel weerhoudende en hare veerkracht verslappende. Dan zou het toepassen der godsdienstige waarheden op de staatkunde, de kunst, de nijverheid, eene ten eenen male onheilige en dwaze onderneming zijn. Maar wij gelooven, dat de eenige, heilige en goede God onze ziel en ons lichaam heeft geschapen, dat Hij ze geschapen heeft beide goed en in een staat van volmaakte harmonie. Daar dit nu zoo is, zijn wij niet gemaakt, om maar te bidden en ons aan bespiegelingen over te geven: wij zijn gemaakt, om in gemeenschap met anderen te leven, om de natuur te onderwerpen, te gebruiken, te veredelen. Er is dus een maatschappelijk leven, er is eene wetenschap, er zijn kunsten, er is eene nijverheid overeenkomstig datgene ingericht, wat God wilde, dat wij zijn zouden, toen Hij ons geschapen heeft; er is een maatschappelijk leven, eene wetenschap, er zijn kunsten en eene nijverheid, die zich zouden ontwikkeld hebben, indien de mensch niet gezondigd, indien hij eenvoudig aan Gods gebod gehoorzaamd had, Gen. 1:28. Trouwens, indien het Evangelie Gods woord is, indien het de kracht Gods is, om te behouden hen die gelooven, moet het ons niet alleen zeggen, hoe wij God moeten beminnen en aanbidden, en ons in staat stellen om het te doen: het moet ons ook duidelijk of ingewikkeld leeren, ten aanzien van onze evenmenschen en de natuur buiten ons, met ons lichaam te zijn en te doen, hetgeen wij voor de menschen en de natuur zouden geweest zijn en gedaan hebben, indien de eerste mensch niet gevallen ware, indien wij van hem het noodlottig erfgoed der zonde niet ontvangen hadden.

'Het komt ons meer en meer nuttig voor, op deze wijze van zien aan te dringen, omdat vele overigens zeer oprechte en vrome Christenen eene soort van strijdigheid meenen te zien tusschen het Christelijke leven en de uiterlijke menschelijke werkzaamheid in het dagelijksch leven. Doch het is eene dwaling, dat men niet Christen en letterkundige, Christen en staatsman, Christen en beoefenaar van kunst zou kunnen zijn; dat men niet *in* al deze werkzaamheden en *door* haar God zou kunnen dienen en loven. Het is een dwaling, dat men terstond na zijne bekeering herder of leeraar zou moeten worden, en dat men in zijn ambt als leeraar, ook als het recht Christelijk bekleed wordt, Gode meer aangenaam en meer onmiddellijk aan zijn dienst gewijd zou zijn, dan in ieder andere bediening, die gelijkelijk op eene Christelijke wijze wordt waargenomen. Vandaar tot het monnikenleven zou slechts ééne schrede zijn. Die piëtistische geest is in strijd met de Christelijke *onbekrompenheid.* Hij doet schade aan het Evangelie; hij geeft hetzelve een schijn van dwaling; hij houdt er

verhevene en rechtschapene geesten van verwijderd. En omdat de werken van Vinet ons toeschijnen hun oorsprong te hebben in het tegenovergestelde beginsel, omdat wij er die onbekrompenheid in vinden, die vrijmoedige toepassing van het Evangelie op den geheelen mensch: - daarom is het, dat wij ze in handen wilden zien van vele menschen der wereld en van vele Christenen.'

Op zijne gewone, geestige en vernuftige wijze is mede door Karel Hase de vereeniging van levensgenot en godsdienst gehandhaafd. In eene rede, *Das junge Deutschland*, schrijft hij het volgende, 'twelk hier geheel gepast schijnt:

'Die de gedenkstukken van de vroegere tijden en de levenswijzen der menschheid beschouwt, zal onder beschaafde volken en onder ontwikkelde menschen vooral twee gestalten des menschelijken levens opmerken, van welke ik de eene de *ascetische* (beoefenende, zich pijnigende), de andere de *Hellenische* (Grieksche) levensbeschouwing wil noemen.

Die hun leven recht ernstig en standvastig naar ascetische beginselen inrichten, houden de aarde voor een jammerdal, of liever voor een vagevuur; zij staan daar verheven boven allen angst voor het aardsch geweld, voor het ongeluk, voor de toekomst, ja, zelfs danken zij God innig voor rampspoeden; want zij weten, dat Hij, dien Hij lief heeft, kastijdt. Maar de geschenken van het geluk schuwen zij; want zij vreezen daardoor schade te lijden aan hunne ziel, of ten minste schade aan de duizendvoudige vergoeding, die den kinderen Gods voor de ellende op aarde aan gene zijde des grafs beloofd is. Gastmalen, dansen, schouwspelen, alle sieraad en uiterlijke vertooning des aardschen levens houden zij voor zondig; zij verharden hun lichaam en trachten met alle kracht het oproerige vleesch te binden en te kruisigen.

Deze is de levensbeschouwing, waarvan Heine aan het Christendom de schuld geeft. Ofschoon de gewoonte en de aanprijzing van deze levensmanier ook onder Heidensche volken voorkomt; onder de bewoners van Hindostan b.v. is zij met veerkracht tot eene hooge volkomenheid gebracht, en tot zelfpijniging, ja, tot zelfmoord overgegaan, zooals zij onder Christenen nooit of slechts zelden is gevonden: zoo kan ik toch niet ontkennen, dat de ascetische levenswijze in de Kerk al spoedig inheemsch is geworden. Alle Heiligen der Kerk worden als idealen van het ascetische leven beschouwd. Nu werden wel het ongehuwde leven en de kloostergeloften, het toppunt des ascetischen levens, en het gansche bijgeloof, op uiterlijke werken gebouwd, door de Hervorming omvergeworpen: deze levensbeschouwing echter bleef in haar innerste ongekrenkt, kwam in de Puriteinen weer in haar waar licht te voorschijn en schoot in het Piëtisme nieuwe wortelen. Ook is de ascetische levenswijze niet met het Katholicismus eerst ontstaan, veeleer vindt men hare sporen reeds in de Apostolische Kerk. Door de Ouden is ons overgeleverd, dat Jacobus, de eerste Bisschop te

Jeruzalem, reeds in de tijden der Apostelen om zijne strenge levensmanier onder Christenen en Joden vereerd werd; hij at geen vleesch, dronk geen wijn, versmaadde bad en zalven, droeg eene ruwe kleeding en zijne knieën waren door het vele bidden vereelt, evenals de knieën eens kameels.

De andere leefwijze hebben wij de Hellenische genoemd, niet alsof zij onder de oude Grieken alleen te vinden geweest zij; want ook aan de Romeinen en andere volken is zij door de natuur zelve geleerd; maar alleen, dewijl de tijdgenooten van Pericles en Sophocles ons het schoonste en volkomenste voorbeeld daarvan nagelaten hebben. Het was geenszins een leven in wellust verzonken, dat zich om menschelijke en goddelijke wetten niet bekommerde: de echtelijke staat werd voor heilig gehouden; driehonderd, ja duizenden werden gevonden, die het zoet achtten, ingevolge de vaderlijke instellingen, voor het vaderland te sterven; alle deugden, waardoor een huis en een staat in bloei komen, werden uitgeoefend; als schutsweer en grondslag voor alles gold de vroomheid. Dit is niet het zeggen eens Apostels, maar van een ouden Heiden: “Wanneer gij de aarde doorwandelt, moogt gij steden zonder muren, zonder tooneelen, zonder oefenscholen vinden; maar nooit zult gij eene stad zonder God, zonder gebed, zonder orakel, zonder offer aanschouwen. Eerder moge eene stad zonder grondvesten staan, dan een staat zich zonder het geloof aan de Goden in stand houden.” Maar de menschen waren verkleefd aan het aardsche leven, over hetgeen aan de andere zijde van het sterfbed ligt (zoo er iets achter lag) onbekommerd, of slechts met stille huivering eraan denkend. Er verre van verwijderd, het lichaam gering te schatten of het zelfs te pijnigen, sierde men het op en was in deszelfs bezit verblijd. In stede van den kloosterlijken kamp tusschen vleesch en geest, gold een gezonde geest in een krachtig lichaam als het beste geschenk der Goden; het vleesch werd tot het schoone beeld der idee verheven, en de marmeren standbeelden van Goden en menschen waren slechts een onsterfelijk vleesch in den eeuwigen bloei der jeugd. Niets scheen den braven man meer waardig, dan door verstandige raadsbesluiten en dappere daden de rijkdommen der wereld te gewinnen en de welverkregene goederen met zijne vrienden op eene verstandige wijze te genieten. De gelukkigen werden als door de Goden begunstigden aangezien, en Aristoteles merkte op, dat rijke en gelukkige menschen vromer plegen te zijn dan de armen en ongelukkigen, omdat genen overtuigd waren, dat zij den Goden nader aan het hart lagen. Vandaar was de hoogste zegen, die ons de geheele oude wereld dóór en ook uit het Oude Verbond toeklinkt, lang te leven in het land zijner vaderen en gelukkig te zijn.

Onder alle waarlijk menschelijke menschen is het erkend, welke heerlijke gedenkteekenen der beschaving uit die Grieksche tijden tot ons gekomen zijn. Wie echter met een open oog en met een hart,

dat niet slechts voor ééne zijde der heerlijkheid dezes levens zin heeft, onze erfenis uit de middeleeuwen overziet, die zal waarlijk geheel andere, maar niet geringere gedenkteekenen van het ascetische leven en bewonderenswaardige menschen uit dezen leeftijd leeren kennen. Priestervorsten als Gregorius en Innocentius, als zij nu misschien Tiberius Gracchus, Cato en Julius Caesar hebben ontmoet, zullen elkander als landslieden van edele afkomst begroet hebben. Dante's goddelijke comedie zal naast Aeschylus' goddelijke tragedies wel zoo lang blijven bestaan als deze wereld bestaat, en waarschijnlijk nog wel iets langer. In Florence vindt gij de versteende Niobe, plaats er eene Madonna van Fra Bartholomeo naast: niet lang behoeft gij er dáár naar te zoeken: de beide aan smarten rijke moeders zal men aanzien als twee beelden uit verschillende eeuwen in de rij der voorouderen van hetzelfde doorluchtige huis. En kondet gij naast het Pantheon den Dom van Keulen oprichten; of wanneer de Engelen, die eens het huis van Loretto over de zee gevoerd hebben, Erwin's Munster tusschen de tempels van Paestum wilden plaatsen (mochten zij al niet geschikt bij elkander passen en beter eenige honderden mijlen van elkander verwijderd blijven): wie toch zou zeggen, dat het eene werk der menschheid of der godheid waardiger is dan het andere? En aan beide heeft een geheel volk, een geheele leeftijd, eene geheele levensbeschouwing gebouwd: aan het eene de Hellenische, aan het andere de ascetische.

Hieruit blijkt, dat beide gestalten des levens slechts een deel des menschelijken levens bevatten en het volmaakt menschelijke noch in de eene, noch in de andere gelegen is. Wie deze beiden, daar zij toch niet onvoorwaardelijk tegenstrijdig zijn, hoewel zij zelfs in hare strenge eenzijdigheid onsterfelijke werken voortgebracht hebben, die beiden, zeg ik, tot eene hoogere, met hare natuur overeenkomstige, eenheid kon vereenigen, zou den vollen beker des levens aan de lippen zetten. Zooals nu in de vijftiende eeuw gebeurd is, dat door de herleving der klassieke letterkunde met de wetenschappelijke kennis, in de middeleeuwen opgedaan, die groote en gelukkige verandering der menschelijke zaken eenen aanvang nam, die zich sedert dien tijd ontwikkeld heeft: zoo is het voor dezen onzen leeftijd bestemd, bijaldien ik hem wel beschouw, dat, door de verzoening van het klassieke en ascetische leven, die groote omwenteling der dingen, in welker voorgevoel en nabijheid de volkeren zich verheugen en beangstigen, nu gelukkig tot stand gebracht worde.

Welaan dan, hier ligt de waarheid der woordvoerders van *het jonge Duitschland.* Zij strijden voor Hellenisch levensgenot tegen iedere ascetische beperking en verheffing. Maar hierin hebben zij gedwaald, vooreerst, dat zij de schoonheid en matiging van het Grieksche leven in wanstaltige lusten des levens, de vroolijke tempels der Olympische Goden in gemeene huizen des vermaaks veranderen willen, hetgeen wel

is waar ook in Griekenland somwijlen geschied is, maar in het ontaarde, ondergaande Griekenland. Heinrich Heine zegge ons toch, of iemand, die naar zijn evangelie des vleesches leeft, met vrijen moed voor het vaderland zou kunnen sterven, of voor eenige andere beminde zaak.

Eene andere dwaling ligt in hun standpunt tegenover de waarheid zelf, dat zij namelijk, slechts met één oog ziende, terug willen tot de levensbeschouwing eener ondergegane wereld. Zoo zij dan nu eens dit geloof de godsdienst der gelukkigen! Maar hoe nu? Wanneer het Christelijke Evangelie gedurende achttien eeuwen de armen vertroost heeft, zoo mogen ons Heine's vrienden toch zeggen, waarmede zij hen voortaan denken te troosten? Of geven zij ons misschien de hoop, dat op den aardbol in 't geheel geene oogen meer te drogen en geene wonden meer te heelen zullen zijn? Dit is hun overmoed, dat zij het nieuwe huis op de puinhoopen der Kerk, niet op hare grondvesten optrekken willen. Want de Christelijke godsdienst, ofschoon tot dusver bij voorkeur tot eene ascetische levenswijze geneigd, is toch geenszins in wezen ascetisch, maar zoo gesteld, dat hij elke aandrift der menschheid tot ontwikkeling begeleidt, bevordert en heiligt. Daar het zou mogen heeten, verder te gaan dan de aard van deze redevoering toelaat, dit naar zijne volle waarheid in algemeene begrippen te ontwikkelen: zoo willen wij het slechts te midden van het leven en als het ware persoonlijk aanwijzen, door aan te toonen, dat helden en hoofden des Christendoms ook aan de Hellenische levensbeschouwing deel namen.

Onze Luther, toen hij eens de beperking en kommerlijkheid van het monnikenleven van zich geworpen had, achtte niets menschelijks zijner onwaardig. Het is bekend, hoeveel vroolijke scherts in zijne schriften voorkomt, en hoe verstandig en opgeruimd tevens zijne tafelgesprekken luiden. Ieder kent de spreuk van Luther:

> Niets lievers op aarde,
> Dan liefde der vrouw.

En zijn driest woord van wijn, vrouw en gezang(*) is tot een volksspreekwoord geworden. Hier heeft men nu een door Gods geest gedreven man, innig Christelijk, zoo er ooit een geweest is, en die de leer van *het jonge Duitschland*, in zooverre zij met de waarheid overeenkomt, in woord en leven heeft uitgesproken.

Maar wij mogen hooger opklimmen, tot den oorsprong en het hoofd des Christendoms. Want ofschoon onze Heer Jezus Christus niet op aarde wandelde, om vroolijke dagen te hebben, en ofschoon de getuigen zijns levens niet dit doel hadden, ons zijn opgeruimd gemoed en

(*) Die niet bemint wijn, vrouw en zang,
Die blijft een gek zijn leven lang.

zijn helder voorhoofd voor oogen te stellen: zoo is het toch door Gods voorzienigheid geschied, dat ook deze sporen zijner volle en volkomene menschheid niet vernietigd en den evangelisten onwillekeurig ontvallen zijn.

Heine heeft den Christelijken godsdienst verweten, dat hij de schoonheid der natuur veracht en van een boos wezen afleidt: Christus hield de leliën op het veld voor schooner bekleed dan Salomo in zijne koninklijke pracht, en wees ons op de vogelen des hemels, die niet zaaien noch maaien, als op onze leermeesters in de rechte, vrome onbezorgdheid. Ofschoon de ascetische volksgewoonte het als gebod voorschreef, zoo wilde Jezus toch niet, dat zijne Jongeren somtijds zouden vasten, en wanneer zij het na zijne wegneming doen wilden, zoo vermaande Hij hen er ten minste niet veel om te geven en met uiterlijk misbaar voor de menschen geene vertooning te maken. Die Apostel, welke boven allen helder het goddelijke in de menschheid van Jezus aangewezen heeft, maakte toch geene zwarigheid, te verhalen, dat onze Heer, nadat Hij de eerste volgelingen verzameld had, niets gewichtigers te doen had, dan met hen ter bruiloft te gaan. En wat heeft Hij daar gedaan? Wijn heeft Hij gegeven! Ik denk toch niet, dat de bruiloftsgasten reeds in gevaar waren, van dorst om te komen, en alzoo heeft Hij, volgens den aard van het wonder, de bruiloftsvreugde vermeerderd. Wijn heeft Hij gegeven, den meest geestvollen bloei, de dithyrambe van het leven der natuur. En als naderhand de ure verscheen, dat Hij wist, niet weder van de vrucht des wijnstoks te zullen drinken, zoo heeft Hij den wijn tot het zinnebeeld van zichzelven, tot den aanbrenger van zijne levende tegenwoordigheid onder de zijnen gewijd. Ja zelfs, wat nog meer zeggen wil, reeds aan den rand des grafs, toen eene vrouw door vrome liefde gedreven de voeten des Heeren met kostelijke zalf bevochtigde: toen verdedigde Hij haar liefderijk werk tegen hen, die zulk eene verkwisting berispten. Hij verdedigde het niet alleen, omdat Hij de goede gezindheid der vrouwe kende, maar in dat edel en waarlijk menschelijk gevoel, hetwelk niet altoos vraagt: waartoe dient het? of: hoeveel armen zou men ervoor kunnen spijzigen? maar hetwelk zich verheugt in liefdesbewijzen, zonder zich om den koopprijs te bekommeren; hetwelk de schatten der aarde onbekommerd uitstort, wanneer zij slechts ter verwezenlijking van een idee dienstbaar zijn; ik meen van dat gevoel, hetwelk de tempels der Grieken en de onzen gegrondvest, en dezelve met goud en edelgesteenten versierd heeft. Hoevele armenhuizen had men daarvoor niet kunnen bouwen!

Vandaar dan, dat Christus met het volste recht zijne leer een Evangelie noemde - dat wil, zooals men weet, niet zeggen eene treur- of Jobstijding, maar eene blijde boodschap aan de menschheid en Hij zichzelven met eenen bruidegom vergeleek, die feestelijke dagen onder zijne speelgenooten viert. Het Evangelie heeft ons, wel

is waar, te sterven geleerd en zóó de eeuwige dingen lief te hebben, dat wij het verlies der vergankelijke met een kalm gemoed verdragen kunnen: maar Christus dacht er zoo weinig aan, dit aardsche leven gering te schatten, of zich den dood toe te wenschen, om het ware en eeuwige leven te erlangen, dat Hij veel meer voor iederen waarlijk geloovige den dood als reeds overwonnen en het eeuwige leven als reeds op aarde aangebroken rekende.

Het Christelijke leven derhalve in de rechte navolging van Jezus is noch ascetisch, noch Hellenisch; maar het bevat het goede van beide welgeordend onder zich. Deze ware gesteldheid der Christelijke levensinrichting is door de schrijvers van *het jonge Duitschland* even weinig begrepen, als door hen, die zich daarom alleen voor vroom en Christelijk houden, omdat zij er bedrukt uitzien, en met eene zoet klinkende stem van niets dan van den algemeenen zondenlast en van de wonden van Christus spreken, en buitendien misschien nog van de eeuwige straffen der hel voor alle andersdenkenden. De ware jeugd van Duitschland heeft met beide eenzijdigheden niets te maken; zij is wel frisch en vroolijk, maar ook zedig en vroom.'

Wat Hase hier van het levensgenot heeft gezegd, kunnen wij ook op de volksvermaken toepassen. Deze zijn ten allen tijde en overal innig met den godsdienst verbonden geweest. In Griekenland waren de natuurfeesten, de vaderlandsche feesten, de tooneelvertooningen, was geheel het volksleven innig godsdienstig.

Prachtig is de godsdienstige strekking van de Grieksche tragedie geschilderd in Schiller's *Kraniche des Ibycus.* De moordenaars van Ibycus zitten in het theater te Korinthe. Daar treedt het koor in Aeschylus' *Eumeniden* op. Ernstig en streng, met afgemeten schreden komt het te voorschijn; het bestaat uit de Schrikgodinnen, de wreeksters van het kwade. Zij zwaaien fakkels, hebben slangen en adders in stede van haren op het hoofd; zij zweven plechtig rond en beginnen, terwijl nu de instrumenten zwijgen, haar lied.

Wohl dem, der frei von Schuld und Fehle
Bewahrt die kindlich reine Seele!
Ihm dürfen wir nicht rächend nahn;
Er wandelt frei des Lebens Bahn.
Doch wehe, wehe, wer verstohlen
Des Mordes schwere That vollbracht;
Wir heften uns an seine Sohlen,
Das furchtbare Geschlecht der Nacht!

Und glaubt er fliehend zu entspringen,
Geflügelt sind wir da, die Schlingen
Ihm werfend um den flücht'gen Fuss,
Dass er zu Boden fallen muss.

So jagen wir ihn, ohn' Ermatten,
Versöhnen kann uns keine Reu',
Ihn fort und fort bis zu den Schatten,
Und geben ihn auch dort nicht frei.

Deze uit Aeschylus overgenomen verzen grepen de moordenaars zoo aan, dat, toen nu een troep kraanvogels juist over het open theater vloog, kraanvogels, die door den stervenden Ibycus als getuigen van zijn moord waren ingeroepen, zij zichzelven door een schreeuw van ontzetting als de moordenaars verrieden.

Bij de Israëlieten was ook, gelijk wij reeds zagen, elk natuur- en herinneringsfeest tevens een godsdienstig feest. - In de middeleeuwen omvatte de godsdienst alles, het huis, de school, den staat, de kunst, de wetenschap, geheel het leven. Een sacrament (de doop) wijdde den mensch ten leven in bij zijne geboorte; verscheidene sacramenten, het vormsel, de biecht, het avondmaal, volgden, en hiervan werden de twee laatsten gedurig herhaald; een sacrament was het huwelijk; een sacrament gaf den stervende het uitgeleide naar een ander leven. De school ging van de Kerk uit. In den Staat was de geestelijke stand de eerste. Kunst en wetenschap stonden in den dienst der Kerk. Zóó is het ten deele nog in Roomsch-Katholieke landen. Geene openlijke plechtigheid is er, of de godsdienst vervult eene rol; zelfs spoorwegen en schepen worden bij het eerste gebruik ingezegend. Maar ook in het Evangelische Engeland werd de internationale tentoonstelling te Londen in 1862 door treffende spreuken, hier en daar in het gebouw aangebracht, Gode gewijd, terwijl de opening met een gebed van den Aartsbisschop van Canterbury geschiedde. Bij de groote tentoonstelling in 1872 te Philadelphia ging het evenzoo.

Is er nu bij dit alles, voor zooverre het nog bestaat en vroeger bestond, veel vorm en ook ledige vorm: dit kan men niet van alles zeggen. Menig toeschouwer wordt erdoor gesticht en de openlijke handeling verkrijgt er in de oogen des volks eene wijding en verheffing door, welke zij zonder dat niet zou bezitten.

Ik wensch al de vorige hoofdstukken nog eens te doorloopen en aan te wijzen, hoe door den godsdienst al de volksvermaken worden veredeld en verhoogd. Ik doe het met de bede, door onzen volksvriend, C.S. Adama van Scheltema, uitgesproken: ‘Mogten vrome mannen en vrouwen meer kinderen huns volks willen zijn en meer waarlijk in het midden huns volks leven!’ Ik doe het in de overtuiging, dat de vroomheid des harten niet zal lijden door de vroolijkheid des levens, en deze vroolijkheid niet kwijnen onder de vroomheid. Geen vroolijker mensch dan de waarlijk vrome, geen vromer dan de innig vroolijke, bij wien 't zonnetje van binnen licht en warmte verbreidt naar buiten.

I. De lichaamsoefeningen worden den mensch waardiger, wanneer daarbij het besef wordt opgewekt, dat wij dit lichaam, even goed als den geest, van God hebben en tot een tempel zijns heiligen geestes moeten maken. De versterking en verpleging ervan wordt dan een aangename plicht, een dank, Gode gebracht, om met eene gezonde ziel in een gezond lichaam te beter voor Hem te kunnen leven en werken.

Bijzonder zijn de lichaamsoefeningen ook nog aangenamer, wanneer zij als middelen worden beschouwd, om het vaderland, mede een gave Gods, te kunnen verdedigen. Vader Jahn, die het turnen invoerde, om eens Duitschland Napoleon's ketenen te doen verbrijzelen, wist zeer goed, wat hij deed, toen hij *frei*, *frisch*, *fröhlich*, *fromm* tot zinspreuk voor het turnen koos.

II. Het natuurgenot kan voor den zeer ontwikkelden mensch bestaan in een wetenschappelijk onderzoek naar het wezen van delfstof en plant en dier, van 't menschelijk lichaam, van geheel de aarde, van het zonnestelsel, van den sterrenhemel. Want vooruitgang in de kennis der dingen is eene voldoening voor den geest. Ook kan de smaak worden gestreeld door vormen, geluiden en kleuren, de vele veranderingen en overgangen en al het schoone en verhevene, 'twelk de natuur oplevert. - Maar voor dit wetenschappelijk genot is de groote volksmenigte nauwelijks of niet vatbaar. Zelfs het aesthetische is nog voor velen te hoog. Allen hebben alleen dan iets aan 't heelal, wanneer men het niet zoozeer als natuur (φ□σις) beschouwt, dan wel als schepping (□τ□σις), als werk van een wijs, machtig, heilig en liefdevol God. Daarover sprak ik reeds in hoofdstuk II; doch hier moet ik er nader op terug komen.

Heeft de voortreffelijke Schiller ooit onwaar gedicht, dan is het in zijne *Götter Griechenlands*. Het is zoo, toen de fabelleer nog bestond, was de natuurbeschouwing eene andere dan nu. Het is zoo:

> Wie ganz anders, anders war es da,
> Da man deine Tempel noch bekränzte,
> Venus Amathusia!

Het is zoo:

> An der Liebe Busen sie zu drücken,
> Gab man höhern Adel der Natur;
> Alles wies den eingeweihten Blicken,
> Alles eines Gottes Spur.

Maar waarom is 't nu anders? Omdat de dienst van den éénen God dien der vele Goden heeft vervangen? Is het waar, dat daarom nu de natuur ontzield is, daarom de zon niets dan een vuurbol is, de liefde geen band meer knoopt tusschen hemellingen en aardbewoners, elke gave der natuur geene gave is van een God? Daarom een afzichtelijk

geraamte voor het bed des stervenden treedt? Daarom geen Elysium hiernamaals meer lacht? Is het nu daarom waar:

> Fühllos selbst für ihres Künstlers Ehre,
> Gleich dem todten Schlag der Pendeluhr,
> Dient sie knechtisch dem Gesetz der Schwere,
> Die entgötterte Natur?

Daarom waar:

> Morgen wieder neu sich zu entbinden,
> Wühlt sie heute sich ihr eignes Grab,
> Und an ewig gleicher Spindel winden
> Sich von selbst die Monde auf und ab?

Daarom waar, dat Griekenland's Goden medenamen

> Alles Schöne,
> Alles Hohe!
> Alle Farben, alle Lebenstöne?....

Neen, driemaal neen! - Is de natuur thans voor velen zoo ontgoddelijkt, dat zij geen leven en schoonheid meer heeft en geen genot meer biedt, daarvan heeft de overtuiging, dat er maar één God is, geenerlei schuld. Wilt gij het bewijs? Sla de Psalmen en de Profeten der strengste monotheïsten, der Hebreeën, op. Hoe is bij hen alles bezield van Gods geest! Wáár leeft en ademt geheel de natuur meer dan in Psalm CIV, in Jesaja, in Job?

Schiller moest de schuld elders gezocht hebben, in de geestelooze wijsbegeerte, welke vooral van Spinoza af eene noodwendige aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen in de zinnelijke en geestelijke wereld beide heeft verdicht, daarmede de werkzaamheid en het leven, de vrijheid, de wereldschepping en de wereldregeering van God gedood, en, door God tot een door menschen gevormd begrip te maken, zijne schepping en het tooneel zijner werkzaamheid, de natuur, heeft ontzield. Zij, zij alleen draagt de schuld, welke de dichter geheel ten onrechte onzen redelijken godsdienst aanwrijft. Die wijsbegeerte duldt in God geen verstand of wil, dus geene wijsheid of liefde, in den mensch geen vrijheid of onsterfelijkheid, in de natuur geene eindoorzaken; zij kent alleen hare onveranderlijke, wiskunstige vormen en knoopt daarvan een ijzeren net, waarin zij alle leven in God, in den mensch en in het heelal vangt en doodt.

Het is waar: men kan, met overal bedoelingen of eindoorzaken in de natuur te zoeken, belachelijk worden. Zij zijn niet overal te vinden, althans voor ons oog. Maar het strekt niet ter eere van onze tijdgenooten, als zij met een vaak herhaald spotwoord: ‘Of meent gij, dat de kurkeik groeit, opdat wij onze flesschen zouden kunnen

dicht maken?' meenen, de leer der eindoorzaken te hebben verslagen. Alles kan belachelijk worden gemaakt. Het strekt hun niet tot eere, dat zij tegenstellingen maken als deze: 'Vliegt de vogel, omdat hij vleugels heeft? of heeft hij vleugels om te vliegen?' Het is beide waar. God gaf hem vleugels, *opdat* hij vliege; en hij vliegt, *omdat* hij vleugels heeft. Het strekt hun niet tot eere, wanneer zij op de wijze van Hegel spreken: 'De idee is eerst bevangen in zinnelijke vormen en verwerkelijkt zich aanvankelijk in delfstoffen en planten en dieren, later in den mensch; maar ook in den mensch is zij eerst nog zinnelijk; niet dan bij eene toenemende ontwikkeling rukt zij zich los uit de zinnelijkheid en maakt zij zich vrij van haar, om een eigen leven te leiden.' Ik bid u: is het geen onzin? Zeg eens: zweeft die idee van Hegel in de lucht? Of huist zij in de wolken, of in de eiken, of in het zand? Kan er een idee, een denkbeeld zijn, dan in een denkend wezen? Kan er een idee zijn, die zich in de natuur ontwikkelt, behalve zoo zij is een idee in God, den schepper en bestuurder der natuur? Het strekt onzen tijd niet tot eere, dat men spreekt van de wijsheid en de liefde der natuur, in stede van de wijsheid en de liefde van God, die in de natuur zich openbaren.

De gezonde volkszin staat verre boven de ingebeelde klankwijsheid van velen onzer geleerden. Hunne natuurbeschouwing zal nooit populair worden. De volkszin zal vasthouden aan een God, die de schepper is der natuur, die bedoelingen heeft met zijne schepping, die wijsheid is en liefde. Trots alle wijsbegeerte zal deze overtuiging, waarbij men alleen samenhang kan vinden in de natuur, troost in armoede en ziekte, hoop in 't sterven, telkens weder voor den dag komen. En zij zal ook altijd steun vinden in vele geleerden, die hare redelijkheid en zekerheid telkens weder aan het volk zullen aanwijzen.

Daartoe hebben zij vele redenen; vooreerst de overtuiging, dat deze natuurbeschouwing de ware is, en dan, dat zij alleen aan allen voldoening schenkt. Want doen zij dit, dan, en dàn alleen, heeft het volk het rechte genot van de natuur. Neem eens de menschelijke hand. De ontleedkundige moge vermaak hebben in hare aderen, zenuwen, spieren en beenderen; de heelkundige in hare genezing, als zij gewond is; de schilder in de uitdrukking van vastheid, angst, moed en andere eigenaardigheden des geestes, welke hij erin leest en op het doek in zijn beeld daarvan laat lezen: het volk heeft alleen zin voor het genot eener beschouwing van de menschelijke hand, als gij haar vergelijkt met de voorpooten der apen, als gij haar doet kennen in hare kunstvaardigheid, als gij opmerkt, hoe doelloos eene hand zou zijn voor een redeloos dier en hoe onmisbaar zij is voor den redelijken mensch, hoe zij behoort bij het lichaam, als orgaan voor onzen geest, een lichaam tijdelijk op aarde noodig, opdat de eeuwige geest zich hier aanvankelijk ontwikkele tot gelijkvormigheid aan zijnen Schepper.

Zulk eene natuurbeschouwing, en zulk eene boven alle anderen, is

geschikt om het volk vermaak te doen vinden in de natuur en ook uit natuurgenot volksvermaken te doen voortvloeien. Daardoor wordt ook de aesthetische zin veel gescherpt. Niet alleen de doelmatigheid, ook de schoonheid der natuur zal heter worden begrepen; de ware harmonie der natuur zal zich aldus aan 't volk openbaren. Sprak ik er in hoofdstuk II van, dat met de bid- en dankdagen voor het gewas, gelijk die in Overijsel en Drente bestaan, volksvermaken konden verbonden worden: nu merk ik omgekeerd op, dat lente- en oogstfeesten en velerlei andere natuurfeesten veel bijval zouden vinden, indien men er eene godsdienstige wijding aan wist te geven.

Dit begint nu in ons land te geschieden met een liefelijk winterfeest, den Kerstboom. Uit Duitschland, waar de W e i h n a c h t s b a u m een bestanddeel van het volksleven is, heeft men hem overgeplant in Nederland. In menig kindergesticht en weeshuis prijkt hij met schoone lichten tot vreugde der kleinen; te 's-Gravenhage in de Hoogduitsche kerk ook tot vreugde van vele volwassenen. Die midden in den winter, als de natuur doodsch is, nog vroolijk groenende den, dat heldere licht uit eene menigte kaarsen flikkerend, terwijl de zon maar korte en donkere dagen geeft, die schat van geschenken, ter eere van Gods grootste geschenk aan de menschheid bijeengebracht: - dat alles is zinnebeeld en onderpand van leven, licht en liefde, 'twelk hart, geest en smaak gelijkelijk dankbaar en vroolijk voor God en menschen stemt.

Te beter kan de Kerstboom bij ons een edel volksvermaak opleveren, dewijl er hier niet zooveel gevaar voor ontaarding is, als in Duitschland. Dáár kent men geen Sint Niklaas; de aardigheden en grapjes van dezen dag worden dus ginds op het Kerstfeest verlegd en veroorzaken vaak, dat aan Christus, naar wien boom en feest heeten, weinig wordt gedacht. En dan kan het wel een aardig en onschuldig volksvermaak blijven, maar geen edel en verheffend volksfeest worden.

Het Sint Niklaasfeest zelf, om hiervan ook nog een woord te zeggen, komt mij echter ongeschikt voor, om een algemeen volksvermaak op te leveren. Het blijve wat het is, een huiselijk feest. Wil men ook een aantal arme gezinnen of eene armenschool daarop door milde gaven verheugen: wie zou er iets tegen kunnen hebben? Maar als men aan *alle* arme kinderen, bekend en onbekend, wat geeft, op dien dag, opdat zij in de vreugde der gegoeden mogen deelen, wekt men licht een gevoel van ontevredenheid met hun stand. Waarom geeft Sint Niklaas hun niet evenveel? denken zij. Of geven het de rijke lieden? Nu ja, die kunnen het ook wel missen; daarvoor zijn ze rijk. Op het Kerstfeest kan men dit ontevreden gevoel voorkomen en reine dankbaarheid wekken. Dan wijst men op Gods Zoon, die armen en kinderen liefhad en wiens liefde nu menschenvrienden dringt, om zijn voorbeeld te volgen. Dit veredelende en verheffende van het Kerstfeest kan op Sint Niklaas nooit worden overgebracht.

Verder kan door den godsdienst al dat natuurgenot worden verhoogd,

'twelk wij vroeger in hoofdstuk II beschouwden. Het bezoek van dierentuinen en van verzamelingen der natuurlijke geschiedenis, het houden van schoolfeesten en het wandelen met de jeugd door woud en duin of aan het zeestrand, het doen van kleine reizen door de werklieden eener fabriek, en al het overige, dáár vermelde, leenen er zich uitnemend toe, om door het wijzen op den Schepper en onderhouder der natuur het genot harer schoonheid en liefelijkheid te verhoogen, en het hart dankbaar, kalm en blijde te stemmen.

III. De vaderlandsliefde kan eerst dàn eene rijke bron van volksvermaak worden, wanneer ook bij hare herinneringsdagen en feesten het oog naar boven wordt gericht. Zóó was het in Griekenland en bij Israël, gelijk wij reeds zagen. Godsdienst en Staat was er één en dus ook geen vaderlandsch feest, 'twelk niet een godsdienstig karakter had. Bij de Franschen en andere Romaansche natiën is dit niet het geval: hier wordt vaderland en Kerk vaak tegenover elkander gesteld. De Marseillaise, Frankrijk's volkslied, is voorzeker geen godsdienstig gezang. Geheel anders is het bij de Germanen. In Duitschland zelf is, voor zooverre het Evangelisch is, het heldenlied des geloofs van Luther, *Ein feste Burg ist unser Gott*, het eigenlijke volksgezang. Bij alle echt nationale feesten, bij opofferingen voor de vrijheid, tegenover de geweldenarijen van het despotisme - overal waar eene volksmenigte samen is en innige vreugde of diepe verontwaardiging gevoelt, heft ééne stem aan, en honderden of duizenden voegen er zich bij: *Ein feste Burg ist unser Gott.* Van Duitschland geldt bovenal, wat Göthe en Vinet in 't algemeen verklaarden, dat de diepste oorzaken der bewegingen op staatkundig gebied ten slotte in den godsdienst moeten gezocht worden. Dit bleek onder anderen duidelijk in de verheffing van Pruisen en Duitschland tegen Napoleon in 1813. Zelfs bij vaak ruwe krijgslieden, als een Blücher, had zij evenzeer een godsdienstigen grond, als bij den wijsgeer Fichte, den godgeleerde Schleiermacher, den geschiedkenner Arndt, den staatsman Stein, den dichter Schenkendorf en al de duizenden, die met hen instemden(*).

Evenzoo is het zelfs in dat Germaansche volk, 'twelk Kerk en Staat, maar niet volksleven en godsdienst, geheel heeft gescheiden, het Noord-Amerikaansche. Niemand is minder blind voor de groote gebreken, welke dezer jeugdige natie op elk gebied, ook op dat van den godsdienst, aankleven, dan de schrijver dezer regelen. Maar toch moet hij met elk onpartijdig beschouwer de kracht van den godsdienst in het volksleven en de innige verbintenis van Christendom en vaderlandsliefde daarginds met blijdschap en vaak met bewondering erkennen. Wie kan de uitschrijvingen van bid- en dankdagen, door

(*) Voortreffelijk is dit aangewezen door W. B a u r, *Geschichts- und Lebensbilder aus der Erneuerung des religiösen Lebens in den Deutschen Befreiungskriegen*, 2 deelen, Hamburg 1865 en later.

Lincoln en Johnson uitgevaardigd, zonder diep gevoel lezen? Welk een eenvoud, waardigheid, ootmoed, dankbaarheid! Wie verblijdt zich niet innig in de Christelijke vaderlandsliefde der Amerikaansche mannen, die alles deden, om de gekwetsten en stervenden door den troost des Evangelies te bemoedigen, en der Amerikaansche vrouwen, die daartoe eigen leven en gezondheid in de ziekenhuizen waagden, met eigene handen verkwikkingen voor het lichaam brachten, zelve de wonden met reiniging en verband zochten te genezen, en intusschen met woorden van geloof en liefde de neergebogene ziel weder oprichtten? Wie las niet met vreugde de berichten, hoe den 4^{den} Juli 1865, na geheel geëindigden burgeroorlog, de onafhankelijkheidsverklaring van negentig jaar vroeger in steden en dorpen en op de velden godsdienstig is gevierd? Wie verkwikt zich niet aan de taal en de handelwijze van den tegenwoordigen voorzitter der Staten Hayes, die zegt God voor oogen te houden, geregeld de kerk bezoekt en door zijn rechtvaardig en liefdevol bestuur aan alle partijen achting en eerbied inboezemt?

In Nederland is het van ouds af niet anders geweest. De opstand onzer vaderen tegen Spanje was in zijn diepsten grond een godsdienstige; onze republiek werd de schoonste schepping der Kerkhervorming. Die Gods beschikking erin voorbij ziet, verstaat onze geschiedenis niet. 't Is waar, niet altijd waren onze voorouders voorspoedig, niet overal is Gods bestuur zichtbaar. Doch meermalen zien wij Zijne hand zóó duidelijk, dat wij gelooven kunnen, dat Zijne hand ook dáár regeert, waar wij het niet zien. Wordt onze geschiedenis, zonder op God te wijzen, beschreven, dan is er voor elk weinig aan gelegen, voor 't volk niets. Met reden vieren dan ook Leiden, Alkmaar en Groningen de herinnering van hunne bevrijding in godsdienstigen geest. In 1813 was het weder niet alleen vaderlandsliefde, maar ook godsdienstzin, welke moed gaf, toen er nog geen bondgenooten over de grenzen waren gekomen, om tegen Napoleon op te staan. De vijftigjarige herinnering ervan in November 1863 werd dus ook met grond niet alleen door een tal van leerredenen gevierd, maar had in 't algemeen ook in allerlei andere toespraken en liederen een godsdienstig karakter(*). Zoo was in Juni 1865 de herdenking van de overwinning bij Waterloo vóór vijftig jaar mede een waarlijk godsdienstig feest. En toen den 24sten Aug. 1865 de naald te Scheveningen, ter plaatse waar Willem I in 1813 landde, werd ontbloot, hielden Prins Frederik en anderen toespraken, ook door godsdienst warm, terwijl die naald daarom mede een echt Nederlandsch gedenkteeken is, dewijl onder de inschriften dit behoort: *God redde Nederland.*

Maar als het volk op godsdienstige wijze de vaderlandsche herinneringen zal bewaren, moet men grootsche karakters doen kennen, die uit den godsdienst kracht en moed verkregen, Willem I, Frederik

(*) Verg. het *Overzigt van geschriften over Nederlands herstelling in* 1813-1815, in *Waarheid in Liefde*, 1865, III stuk, bl. 591-619.

Hendrik, Willem III, De Ruyter, en tallooze helden en staatslieden. Levensgeschiedenissen hebben eene eigene groote bekoorlijkheid. Verder moet er op bijzonderheden in de geschiedenis worden gelet, waarin de wufte zin een toevalligen samenloop van omstandigheden ziet, maar de ernstig gestemde geest den vinger opmerkt van dien God, die ook de krachten der natuur en velerlei kleinigheden weet te doen medewerken tot eene heerlijke uitkomst. Zelfs uit een aesthetisch oogpunt is het jammer, zulk een samenloop van bijzonderheden voorbij te zien. In de romans boeien ze, in de geschiedenis zal men ze vergeten! Ja, 't is eene voorname reden van den weerzin, welken het volk tegen vele geschiedboeken voedt, dat zij zich met algemeenheden bezig houden en de poëzie, het concrete, aanschouwelijke, bijzondere, aangrijpende weglaten.

Van de vaak voorbijgegane poëzie - als gij hiermede tevreden zijt, of van de vaak voorbijgegane beschikking van God, als gij deze er tevens in wilt zien - in de geschiedenis gaf ik reeds een voorbeeld in den tocht van Heemskerk naar Gibraltar. Nog enkele voorbeelden wil ik erbij voegen. Ik wijs dan op den samenloop van schijnbaar toevallige omstandigheden, die de inneming van Den Briel 1 April 1572 bewerkte. Van de verdrijving der Geuzen uit de Engelsche havens, van den Noordenwind, die hen verhinderde naar Texel te zeilen en de Maas indreef, van de weerloosheid van Den Briel, waaruit de bezetting was weggenomen - van deze kleinigheden hing alles af, hing het opgaan af van den dageraad onzer bevrijding uit Spanje's ketenen. Nadat Hugo de Groot de inneming van Den Briel in zijne *Annalen* heeft verhaald, voegt hij erbij: ‘Van deze menschen bediende zich toen de goddelijke Voorzienigheid, wie het doorgaans behaagde, in Nederland's lotgevallen het vertrouwen op menschelijk beleid zoozeer teleur te stellen, dat bijna nooit de stellige hoop met eene goede uitkomst werd bekroond.’

Men denke ook aan de uitredding der Enkhuizer schepen uit het ijs in 1572, door Tollens fraai bezongen in het vers, 'twelk begint:

> Met regt, godvreezend voorgeslacht!
> Riept ge, in uw templen opgegaan,
> Geknield voor de eeuwige Oppermagt,
> Haar als den God van Neerland aan:
> Gij zaagt d' Onzigtbre menigmalen
> In wondren tot u nederdalen.

Waar Motley Leiden's ontzet verhaalt, zegt hij van de vlucht der Spanjaarden uit de Lammerschans: ‘De hand van God, die den oceaan en den storm tot Leiden's ontzet gezonden had, had insgelijks den vijand hier met schrik geslagen. - Den 4^{den} Oct. 1574, den dag, die op het ontzet volgde, veranderde de wind en stormde het weder uit het Noordoosten. Het was, alsof de wateren, nu zij hun werk

volbracht hadden, door eene almachtige hand naar den oceaan werden teruggezweept; want binnen eenige dagen lag het land weder droog, en begon men de dijken te herstellen.'

Verder herinner ik, hoe merkwaardig de verrassing van Wezel in 1629 was, toen Frederik Hendrik 's-Hertogenbosch belegerde en die verrassing hem vergunde, Den Bosch te bemachtigen, 'tgeen weder van zooveel gewicht voor Nederland's toekomst was. De krijgsbende, die Wezel zou innemen, geraakte twee of driemaal op doolwegen, zoodat zij in plaats van om twee uur in den nacht, eerst tegen vier uur in den morgen bij de stad kwam. Maar - in den nacht zou zij de stad niet hebben gewonnen; want de toeleg was verklikt en de bezetting den nacht dóór op de wallen, om hem af te slaan. Doch toen de morgen begon te lichten, zonder dat er een vijand was opgedaagd, was zij ter ruste gegaan, zoodat zij nu in een vasten slaap onweerbaar nederlag. Verder is 't opmerkelijk, dat de wacht bij de poort, de onzen bemerkende, een kanon afschoot, om de bezetting spoedig in de wapens te doen komen. Maar - de kogel verbrak de keten van de ophaalbrug, welke neerviel, en den aanvallers gelegenheid gaf dadelijk de poort aan te tasten en alzoo de stad te winnen.

Een tijdgenoot, Van der Capellen, breekt den gewonen stijl zijner *Gedenkschriften* af, om er eene hoog gestemde dankzegging aan God voor 'eene zoo wonderlijke verlossing' in te vlechten. Frederik Hendrik noemde de verrassing van Wezel 'een werk van God en niet van menschen'; de Staten schreven er eenen nationalen dankdag voor uit.

Bekend is de buitengewone ebbe in het benauwde jaar 1672, welke de Engelschen verhinderde op Texel eene landing te doen; zij is, hoewel in onzen overcritischen tijd betwijfeld, nochtans voldoende te bewijzen. - Merkwaardig is ook de inneming van Koevorden in 'tzelfde jaar, toen deze vesting door de Munstersche krijgsmacht bezet was en tot steunpunt voor den krijgshaftigen Bisschop Barend van Galen tegen Drente en Groningen diende.

Meindert Minnes van der Thijnen, schoolonderwijzer en ook landmeter en vestingbouwkundige, te Koevorden thuis behoorende, had het plan ontworpen. Met 1100 man voetvolk en eenige ruiterij vertrok hij 27 Dec. 1672 van Groningen. Maar ziet: er deserteeren drie dragonders naar Koevorden en waarschuwen den bevelhebber, die nu twee dagen en twee nachten de bezetting in de wapenen houdt, doch, dewijl de Staatschen niet komen, het bericht der overloopers eindelijk voor onwaar rekent. Toen nu dezen toch in den vroegen morgen van 30 December opdaagden, was de bezetting moede en afgemat, en dus veel minder in staat zich te verdedigen. - Voorts was er een zoo zware nevel, dat men, ware het zelfs dag geweest, op vijf passen niemand kon zien, zoodat het stille naderen der Staatsche krijgslieden niet werd bemerkt door de bezetting. - Eindelijk veranderde de vorst juist in dien nacht in dooi, zonder welken het beklimmen der wallen bijna onmogelijk ware

geweest. - ‘Dit is niets anders dan Gods hand’, riepen de volbrengers van het feit zelve uit. En 't was een feit van 't uiterste gewicht. Drente en Groningerland waren op eens vrij van de vijandelijke legers en Friesland erdoor veilig, zoodat er dan ook een algemeene dankdag voor werd gehouden(*).

Hoogst opmerkelijk is ook het veranderen van den wind in 1688, telkens zooals Willem III het noodig had. Eerst was die Oost, waardoor de Prins Westwaarts kon zeilen en de Engelsche vloot in Gunfleet werd belet zee te kiezen, om hem aan te tasten; daarna Zuid, zoodat de Prins in Torbay kon landen; eindelijk West, waardoor de Engelsche vloot, die den Prins thans nazat, en wier wimpels men reeds uit de masten der vloot van den Prins kon zien, werd teruggeslagen en gedwongen, ontredderd en onbruikbaar, in Portsmouth binnen te loopen.

Tallooze dergelijke merkwaardige uitkomsten meer levert onze vaderlandsche geschiedenis op, waarvan vele (doch in onbehagelijke orde en verwarden stijl) zijn opgeteekend in een bekend werk van A. van de Velde(†). Treffend en aandoenlijk werden ze doorgaans verhaald door de tijdgenooten, die zelve de angsten hadden uitgestaan en de vreugde der uitredding gesmaakt, zoodat het mededeelen van velerlei groote zaken, gelijk Van Meeteren, Bor, Hooft en anderen ze verhalen of de liederen van tijdgenooten, ten deele door J. van Vloten verzameld(§), ze bezingen, het hart diep moet treffen. Zoo was het ook nog in 1815. Napoleon had voor den veldtocht van dat jaar alles beraamd als een groot veldheer; menschelijkerwijze had hij bij Waterloo moeten overwinnen; Blücher en Wellington, die veel hadden verzuimd en verkeerd gedaan, hadden alles moeten verliezen. Maar eenig dralen aan Napoleon's kant, eenige dwaze maatregelen door zijne onderbevelhebbers genomen, en bovenal de regen, die in den vroegen morgen van 18 Juni de velden doorweekte en Napoleon niet toeliet voor 11½ uur den aanval te beginnen, deden hem den slag verliezen. Blijkbaar had eene Hoogere Macht dit gewild, gelijk elk opmerkzaam beschouwer, aan Frankrijk's zijde zoowel als aan de onze, erkende.

Wanneer op zulke beschikkingen van Boven wordt gewezen, heeft de vaderlandsche geschiedenis gloed, warmte en zin voor geheel eene natie, met name voor hare lagere standen, die van staat- en krijgskunde niet veel begrijpen(**).

(*) Zie L e s t u r g e o n , *Feestrede uitgesproken te Koevorden op het tweede eeuwfeest van het ontzet dier stad* 7 Aug. 1872, bl. 13-15, 54, 55 enz.

(†) *De wonderen des Allerhoogsten*, *ofte aanwijzing van de oorzaken*, *wegen en middelen*, *waardoor de geuniëerde provintiën tot zoo groote magt*, *rijkdom*, *eere en ontzaggelijkheid zijn verheven*, waarvan de zevende druk in 1765 uitkwam, en voor weinige jaren eene nieuwe uitgave bet licht zag.

(§) *Nederlandsche geschiedzangen.*

(**) Voor onze vaderlandsche feestvieringen kunnen wij nog al iets leeren van de Waldenzen. Verg. *Een Waldensisch nationaal feest door* J. H e r m a n d e R i d d e r , voor eenige jaren uitgegeven.

Evenwel is er nog ééne belangrijke zaak, waarop men ons volk kan wijzen, dewijl zij begrepen kan worden door elk, die iets van de algemeene geschiedenis weet. Ik meen het belang van Nederland's worstelstrijd tegen Filips II van Spanje en Lodewijk XIV van Frankrijk voor geheel Europa en de gansche menschheid. Van ons kleine volk heeft God zich willen bedienen, om de Hervorming en met haar de vrijheid voor de wereld te redden. Door Nederland werden Filips II en Frankrijk's Koningen verhinderd de Hervormden in Frankrijk ten onder te brengen, en het werk, dat de Hervormden aan Frankrijk's vorsten gaven, was, naast den strijd in de Nederlanden, tevens eene belemmering voor Spanje en Frankrijk, om hun oogmerk in Duitschland te bereiken en dáár de Hervorming en de vrijheid te verpletteren. Bovendien was het strijdende Nederland een bolwerk voor Engeland tegen Filips II. Immers deze kon zijn plan, om Engeland te onderwerpen, niet volvoeren, dewijl hij eerst in de ten onder gebrachte Nederlanden een vasten grondslag moest hebben, om tegen Engeland den strijd te kunnen winnen. - En zien wij op latere tijden, dan mogen wij opmerken, dat Engeland de ware staatkundige grondbeginselen, die het nu bijna twee eeuwen, zonder omwentelingen te ondergaan, heeft gevolgd, door Willem III uit Nederland heeft ontvangen. Meer nog. Noord-Amerika heeft weder van Engeland (en ook van Nederland, aan Washington wel bekend) geleerd, zich vrij te vechten en vrij te houden. Eindelijk heeft Frankrijk weder wat het goeds in 1789 en later tot stand bracht, vooral door De la Fayette, uit Noord-Amerika ontvangen. Zoo heeft het een op het ander gewerkt. En is de vreemdeling geneigd dezen grooten invloed van Nederland's heldenstrijd voorbij te zien, laat ons er dan te meer op wijzen. Nederland moet voelen, tot welk eene hooge roeping God het opleidde, en, naar het ‘Noblesse oblige’, zijne verplichting, om zulke voorouders niet onwaardig te worden, diep beseffen(*).

Bij de volksvermaken, met de vaderlandsliefde in verband staande, welke door den godsdienst kunnen en moeten veredeld worden, wil ik ook van die huiselijke feesten nog iets zeggen, welke min of meer een openbaar karakter dragen.

In Duitschland reizende had ik vaak de godsdienstige rijmpjes of bijbelspreuken opgemerkt, welke op de vleugeldeuren der boerenwoningen worden aangetroffen, b.v.:

(*) Opmerkelijk is het, dat de heldere geest van Willem I reeds klaar heeft voorzien en doorzien, hoe belangrijk voor geheel de menschheid zijn strijd was. Zie den brief aan zijn broeder Johan na den slag op de Mokerheide, in G r o e n , *Archives*, D. IV, bl. 388, 389, 396.

Gott geb' uns, die dies Haus bewohnen,
Jetzt Segen, einst des Himmels Kronen.

Bijzonder trof het mij, toen ik, in 1835 van Frankfort naar Cassel. met een gezelschap in een bijzonder rijtuig reizende, eenige uren bezuiden Cassel in ettelijke dorpen Fransche opschriften op de schuurdeuren zag. Wij lieten den koetsier stilhouden, om naar de reden van dit verschijnsel te vragen en hoorden, dat een dorp of vijf in dezen omtrek waren bewoond door afstammelingen van vluchtelingen uit Frankrijk na het herroepen van het Edict van Nantes (1685), aan wie de toenmalige Landgraaf van Hessen-Cassel vrijheid en hulp had gegeven, om zich hier te kunnen neerzetten. Nu lazen wij nog menig opschrift met meer belangstelling en verkwikten ons aan de innige vroomheid en dankbaarheid aan God en menschen, die daaruit sprak. Welke volksfeesten kunnen het geweest zijn, als er weder zulk een opschrift werd aangebracht!

Openlijke, maar heilige volksfeesten wist de Predikant Ludwig Harms te Hermannsburg in Hanover († 1865) van de oprichting der met eene godsdienstige spreuk voorziene hoerenhuizen zijner gemeente te maken. Als de bouw zooverre was gevorderd, werd hij gehaald, om met toespraak en gebed en het gezang der aanwezigen de woning in te zegenen.

Niet minder geestig en aardig als vroom en heilig zijn ook de *Giebelreden*, waarmede Wichern de gebouwen, tot het Rauhe Haus bij Hamburg behoorende, pleegt in te wijden. De jongens, die dáár worden opgevoed, bouwen zelve deze huizen, onder leiding van werkbazen. Als dan het dak en dus ook de gevel en het spanwerk gereed is en met vlaggen en bloemkransen versierd, klimt een jongen daar boven op en houdt vandaar eene toespraak, eene *gevelrede*, tot de bevolking en verdere aanwezigen, vol luim en ernst, die met liederen van de verzamelde menigte wordt afgewisseld, terwijl het dan ook aan versnaperingen niet mag ontbreken.

Wat doet men van dien aard bij ons te lande? De meiboom met vlag, flesch en ham wordt op het spanwerk van het dak geplaatst, als het nieuwe gebouw zooverre is voltooid. De eigenaar geeft eenige guldens. En er wordt gegeten en gedronken door de arbeiders. Ware niet een klein, maar edel volksvermaak met dien meiboom te verbinden?

Het land der geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

XVI.

Het is nagenoeg onmogelijk, om de geschiedenis van Vlaanderen te doorgronden en zich een begrip te vormen van de talrijke beroeringen, waaraan het volk der groote steden, vooral dat van Brugge en Gent, heeft blootgestaan, zonder zich alvorens op de hoogte te stellen van de instelling en de werking dier machtige vereenigingen, welke den kenmerkenden naam van Gilden voerden en die zich splitsten in twee groote onderdeden, de 'handwerksgilden' of 'ambachten' en de gezworen Gilden.

De Gilden! Het bestaan van deze vereenigingen vormt gewis een der belangrijkste en levendigst gekleurde bladzijden in de geschiedenis van België. Volgens de zeer juiste uitdrukking van een groot geschiedschrijver(*), 'beheerschen deze Gilden de geheele beschaving' der Belgische provinciën. Van het oogenblik af, dat men in de middeleeuwen eenige historische zekerheid begint te erlangen, verschijnen zij reeds in het bezit hunner volledige instellingen en in volle, reeds van langeren tijd dagteekenende, werking. Dit langere bestaan is zelfs zoozeer gestaafd, dat enkele schrijvers, in groote verlegenheid om hunnen oorsprong vast te stellen, zich niet ontzien hebben dien, door meer of minder twijfelachtige banden, vast te hechten aan de Romeinsche broederschappen en aan de Scandinavische vereenigingen van dezen aard. Dit zijn evenwel historische hersenschimmen, die den toets van een ernstig onderzoek niet kunnen doorstaan. De Vlaamsche Gilden zijn geheel oorspronkelijke instellingen en staan, zoowel wat hunne inrichting als hun doel betreft, in even gering verband tot de Latijnsche *sodalitates* als tot de Scandinavische broederschappen welke, zelfs naar het zeggen van den Heer Stecher(†), in niets anders bestonden dan 'in den feestmaaltijd, waaraan zich de mannen van hetzelfde kanton driemaal in het jaar vereenigden'.

Merk wel op, dat ik hiermede volstrekt niet wil te kennen geven, dat de Vlaamsche Gilden ooit zeer strenge instellingen waren, welker

(*) Augustin Thierry.
(†) Zie: *L'esprit d'association chez les Germains.*

leden alle gelegenheden om maaltijden te houden en zich te vermaken ontvloden. Dit zoude zijn, de plaatselijke overleveringen als in het aangezicht slaan. Hun doel echter was een geheel ander en de grond van hun bestaan oneindig verhevener.

Binnen de steden stelden zij zich ten taak om, onder den naam van handwerksgilden, de velerlei ambachten te regelen, welker uitoefening veroorloofd was. Zij hielden een wakend oog op de uitbreiding van elk handwerk en beijverden zich om een gemeenschappelijk belang tusschen de verschillende voortbrengende takken te vestigen. Buitendien oefenden zij hunnen invloed uit op de beslissingen van den ‘Magistraat’, in 't verborgen hielden zij toezicht op den gang der stedelijke aangelegenheden en bewaakten zij het goede beheer van de stads-gelden. Buiten de stad was het hunne roeping om, onder den naam van beeedigde of gezworen Gilden, de macht van hunnen magistraat te steunen, voor de verdediging van de stad hunner inwoning en tevens voor de veiligheid van het omliggende grondgebied te zorgen, waarbij zij zich, helaas! maar al te dikwijls leenden, om den onderlingen wrok van de eene plaats tegen de andere te dienen, terwijl zij ook niet zelden te velde trokken tegen de naburige steden of gemeenten, welker fortuin, invloed of roem aan hunne stad eenigen aanstoot gaven.

Met ziet alzoo, dat er een groot verschil bestaat tusschen die juist bepaalde, wel overwogen en veel omvattende instellingen en de zoo oneindig eenvoudiger broederschappen der Scandinaven of de tamelijk doellooze vereenigingen der Latijnen. Eene andere dwaling, die eveneens veel veld heeft gewonnen en evenzeer vereischt hersteld te worden, is, dat men uitsluitend aan de handelingen der Gilden den buitengemeenen bloei der Vlaamsche provinciën toeschrijft. Zij hebben ertoe bijgedragen, dit is ontegenzeggelijk waar, doch het zoude zijn de uitkomst voor de oorzaak te houden, indien men aan de genoemde instellingen bij uitzondering de eer van die verbazende welvaart wilde geven. En inderdaad, niet alleen dat de Gilden geen reden van bestaan zouden hebben gehad in een land, waar de nijverheid niet gehuldigd werd, maar het zoude zelfs onmogelijk zijn geweest dergelijke instellingen te vestigen in een streek, waar de nijverheid niet reeds sedert een groot aantal jaren in zeer bloeienden staat had verkeerd.

Wat hun dien invloed in overouden tijd heeft kunnen doen toekennen, is zonder twijfel het volkomen ontbreken van bepaalde oorkonden, welke veroorloven zouden om op eenigszins stellige wijze het tijdstip der stichting van de eerste Gilden vast te stellen. Van het oogenblik af, dat zij zich in het openbare leven der verschillende steden gaan vertoonen, geschiedt zulks inderdaad ook om het bestuur der volksbewegingen op zich te nemen en op het beheer der gemeente te drukken, door het opdringen van de kandidaten hunner keuze. En van dat tijdstip af gevoelt men het, dat hunne inrichting machtig genoeg is, om van den tijd eene onmisbare wijding te verkrijgen. Zoo vonden

wij in de 12de eeuw melding gemaakt van eene oproerige beweging, waarbij de Gilden der vollers en wevers eene overwegende rol speelden. Eene eeuw later leveren Brugge (1280) en Yperen (1281) ons een soortgelijk schouwspel, en reeds van deze eerste inmengingen af is de macht der Gilden zóó geducht, dat zij werkelijk geheele legers op de been kunnen brengen en is hun samenhang groot genoeg om het hun mogelijk te maken, in een oogenblik tijds al hunne kracht op één punt te vereenigen en uit hunne verschillende onderdeelen een geheel en op zichzelf staand legerkorps te vormen, dat op een enkelen wenk gehoorzaamt.

Deze inrichting, zoo machtig van haren oorsprong af, is ook ons niet onbekend. Van eeuw tot eeuw zette zij zich voort zonder aanmerkelijke wijzigingen te ondergaan. Elk Gild of ambacht bezat zijnen hoofdbestuurder, zijne overlieden en suppoosten, welke te zamen de beheerende en de rechterlijke macht vormden en die in geval van nood als beproefde aanvoerders optraden. De hoofdbestuurder deed zich *hoofdman* noemen. Door de overlieden bijgestaan, regelde hij de werkzaamheden der ambachtslieden en hield hij een wakend oog op de leden van het Gilde; hij nam kennis van hunne geschillen, beslechtte hunne twisten en had het hoofdbestuur van de hulpfondsen, de zoogenaamde *armbussen.* Als teeken zijner waardigheid was hij de bewaarder van het Gilde-zegel. Tot zinnebeeld voerde dit zegel gewoonlijk een of ander karakteristiek voorwerp, dat geschikt was om het 'ambacht' aan te wijzen, waartoe het behoorde. De handteekening van den hoofdman aan den voet van eene of andere akte bevestigde de goedkeuring ervan door het Gilde en stelde al de leden aansprakelijk voor de naleving. In sommige zeer gewichtige omstandigheden, bijvoorbeeld bij het sluiten van een verdrag tusschen twee steden, of bij het waarborgen van eene leening, drukten alle Gilden gezamenlijk hunne zegels op de minuut van het besluit; zoo vindt men dan ook in de archieven van Brugge en Yperen charters, die de tweeënvijftig zegels dragen van de Gilden dezer beide steden(*).

Deze inrichting was bij alle Gilden geheel gelijk, doch elk hunner bezat buitendien zijne bijzondere privilegiën, zijne gewoonten en gebruiken; bij wettelijke bepaling hadden ze ieder hun afzonderlijk kenteeken, hunne banier, hunne plaats van samenkomst, hun hôtel of huis, en vormden zij in de groote gemeente-republiek eene kleine republiek op zichzelf. Het onderlinge verband der Gilden was door ontzaglijk ingewikkelde verordeningen zeer streng geregeld. De plaats,

(*) De meest volledige en merkwaardige akte in deze soort vindt men in het archief van Brugge. Het is een schuldbrief van 20,000 Parisis of Parijsche ponden, dagteekenende van 14 December 1328. Deze is gewaarborgd door den burgemeester, de schepenen, de raden en geheel de gemeente van Brugge 'voor het geheele gemeente-lichaam der genoemde stad en voor alle soorten van lieden, zoowel werkgevers als werklieden'. Dit charter telt niet minder dan driehonderd zestien zegels van bruine of groene was, die in zeven rijen gerangschikt zijn en aan eene enkele streep van roode was afhangen.

die elk hunner moest innemen bij de openbare plechtigheden en ceremoniën, was zóó stipt aangewezen en werd zóó nauwlettend in het oog gehouden, dat er soms eeuwen verliepen, zonder dat er in de rangorde eenige wijziging werd gemaakt.

Evenzoo was het gesteld als de omstandigheden noodzaakten tot het opvatten der wapenen, waarbij de Gilden geheele legerkorpsen samenstelden, want elk hunner was niet enkel eene bijdrage aan manschappen verschuldigd, maar moest ook wapens, een weinig grof geschut en den benoodigden voorraad aan krijgsbehoeften leveren. Van het oogenblik af, dat het Gilde zich onder de banier bevond, was het afgedeeld in sectiën en elk van deze stond onder bevel van de overlieden en suppoosten, welke dan omgeschapen waren in sergeanten en rotmeesters of korporaals. Wanneer men buiten de poorten der stad trok, viel het onderhoud der troepen ten laste der gemeente, en de rekeningen van de stad(*) leveren ons zeer merkwaardige bijzonderheden over de dienstplichten van elken aanvoerder, over de belooningen, welke hem werden toegekend en over de schadevergoedingen, welke onder de krijgslieden uitgedeeld werden.

Ofschoon een weinig ongedurig, waren de troepen toch dapper en onversaagd en zoo men ook al eenige feiten zou kunnen aanhalen, die hun niet bijzonder tot lof verstrekken (zooals het wel een weinig te pralend uittrekken der Gentenaars, dat weldra door een schandelijken terugtocht(†) gevolgd werd), de schitterende wapenfeiten, waaraan zij deelnamen, staan in grooten getale daartegenover. Zoo zien wij in 1288 de Brabantsche Gilden zich onderscheiden door een roemrijk aandeel te nemen in den slag van Woeringen. Buitendien is ons de victorie bekend, die de Vlaamsche Gilden in 1302 in de nabijheid van Kortrijk wegdroegen uit dat Groeningveld, waar zij hunnen oogst van gouden sporen moesten verzamelen. In 1328 en 1382 was de kans der wapenen hun noodlottig, maar hunne zegevierende vijanden waren de eersten, om recht te doen weervaren aan de door hen betoonde dapperheid. ‘Niet een hunner deinsde terug’, zegt Froissart, ‘allen werden gedood, zij vielen de een op den ander, zonder een oogenblik te wijken van de plaats waar de veldslag was aangevangen.’ Eene eeuw later, bij den vermaarden slag van Gavre, vernemen wij uit den mond van een ooggetuige geheel gelijke hulde. ‘De Gentenaars,’ zegt ons Ollivier de la Marche, die deel nam aan het gevecht, ‘de Gentenaars vielen met moorddadige dapperheid op den edelen Prins aan, en kwetsten zijn paard op verschillende plaatsen.’ En de edelman-geschiedschrijver, die aan de zijde van zijnen meester streed, onderscheidde in de menigte

(*) Zie voornamelijk de rekeningen van Brugge van den jare 1361-1362.

(†) ‘Zij zeiden zeer hoovaardig ‘als de Engelschen te weten komen, dat de Heeren van Gent gewapend en bij machte zijn om tegen hen te velde te trekken, zullen zij ze niet afwachten en het is eene groote onachtzaamheid geweest om niet vooraf de schepen te zenden, ten einde hen in de gelegenheid te stellen om te vluchten.’ *Essai sur le rôle de la maison de Bourgogne.* Door P. Fredericq.

‘een dorper van geringen staat en zonder naam, waaraan men hem zou kunnen herkennen, welke dien dag zoovele wapenfeiten verrichtte en zoovele bewijzen van moed en volharding gaf, dat indien zulk eene dapperheid door een man van geboorte betoond ware, ik zijn gedrag gaarne alle eer zou toebrengen.’ Omstreeks dienzelfden tijd bevond zich aan den ‘Draeiboom’ een slager van Gent, *quidam lanius gandensis*, gelijk de oude kroniekschrijver Meijer hem noemt, de banierdrager van zijn Gilde, die zich door zijne dapperheid en onversaagdheid met roem overlaadde. ‘Ofschoon derwijze gewond, dat hij zich niet meer staande kon houden, ging hij voort te strijden tot het oogenblik dat hij werd nedergeveld, terwijl hij de banier nog steeds in de armen gekneld hield.’

Ongelukkig werd die dapperheid, die energieke stoutmoedigheid en die ‘volharding’, gelijk de Bourgondische kroniekschrijver zegt, slechts zeer zelden aangewend in het belang van de vrijheid of van het vaderland. De verschrikkelijkste ijverzucht zette de groote steden tegen elkander op en was de bron van innerlijk verzet, van voortdurende twisten, van oorlogen der eene stad tegen de andere, welke altijd voor eene der partijen, zoo al niet voor beide verderfelijk waren. Zoo zien wij de Gentenaars op verschillende tijden Yperen belegeren, Oudenaarde bombardeeren, Brugge plunderen en ongeregelde benden op het platteland uitzenden, ‘die in de omliggende streken ontzaglijk veel kwaad bedreven’(*).

En erger nog, deze groote en volkrijke steden, welker belang het ware geweest ééne lijn te trekken en elkander bij te staan, lieten elkaar, tegenover hem dien zij als haren algemeenen vijand beschouwden, wederkeerig in den steek en onthielden zich zelfs niet om verraad te plegen. De stad Gent, die zich aan het hoofd gesteld had van de oproerige beweging tegen Jan Zonder Vrees en die de andere steden daartoe had opgeruid, Gent alzoo, liet zich in 1407 door de beloften van genoemden Prins winnen en scheidde zich plotseling van zijn bondgenooten af. In 1429 lieten de Vlaamsche gemeenten Cassel-Ambacht, 'twelk zij tot oproer hadden aangespoord, op eens aan zijn lot over, en de afgevaardigden uit de vier gedeelten van Vlaanderen woonden aan de zijde van den Hertog de verootmoediging bij der ongelukkige overwonnenen, die, ten getale van veertig duizend, in het midden van den winter, in slijk en regen, met ontblooten hoofde en blootsvoets, voor den overwinnaar kwamen nederknielen en om genade smeeken. In 1436 weigerde Gent allen bijstand aan Brugge en stond zij den Hertog niet in den weg, om genoemde stad geheel op zijn gemak te overmeesteren; op hunne beurt bleven de Bruggenaars in 1453 ook doof voor de bede der bewoners van Gent, en onthielden zij zich volkomen om hulp te verleenen. Brussel, Antwerpen en Mechelen deden nog erger; *zij* waren het, die aan de Bourgondiërs

(*) Chastellain *(Chroniques).*

legertroepen, geld, veldhutten, tenten, schepen en leeftocht verschaften. De eigenbaat was inderdaad reeds sedert langen tijd de algemeene wet. Van de veertiende eeuw af zien wij die overal tot aan de uiterste grens gevoerd. De groote gemeenten van Gent, Yperen en Brugge, die zich tijdelijk van de leenheerlijke voogdijschap hadden vrijgemaakt, bieden in 1342 Lodewijk van Nevers aan, om hem in zijne vroegere macht te herstellen en tot de gehoorzaamheid terug te keeren, bijaldien hij haar het uitsluitend privilegie toestaat, om wol te weven(*). Of daardoor de kleine steden te gronde zouden gaan is haar onverschillig, zoo bij haar de nijverheid slechts bloeit. Op het gerucht van dit voorstel grijpen de kleine gemeenten naar de wapenen en Van Artevelde, de zoogenaamde volksheld, beijvert zich om de beweging te onderdrukken. Hij trekt op Eecloo aan, belegert die plaats, neemt haar in en doet onder zijne oogen de aanvoerders van de plattelands-partij ter dood brengen.

Na het te gronde richten der kleine steden ontwaakte de vijandschap tusschen de groote steden opnieuw, en werd heviger dan ooit te voren. Zij waren nu door geene algemeene verplichting meer verbonden en hare groote ijverzucht bracht haar zóóver, dat ze elkander elke hulp ontzegden. In 1470 weigerden Gent, Yperen en het Vrije om bij te dragen tot de uitgaven, die vereischt werden om, door het tegengaan der verzanding van het Zwyn, den koophandel van Brugge en van geheel Vlaanderen tegen volkomen ondergang te behoeden. Om hunne weigering met redenen te omkleeden, zeiden de Gentenaars, ‘dat zij hun bestaan vonden door de verschillende ambachten’ en de bewoners van het Vrije, ‘dat zij zich alleen toelegden op den landbouw en de veeteelt’, dat *zij* bijgevolg volstrekt geen belang hadden bij die zaak(†). En dit is niet de eerste maal, dat men die kleingeestige, bekrompen, eigenbelangzuchtige gevoelens zich met eene onbeschaamde vrijmoedigheid ziet openbaren. Onder de regeering van Lodewijk van Male vingen de Bruggenaars aan een kanaal te graven, de inwoners van Gent echter, vreezende dat zij den stapel der granen van Artois daardoor zouden verliezen, zonden er een *hoofdman*, met name Hyoens, aan het hoofd een er gewapende bende heen en deze doodde een zeker aantal werklieden, joeg de anderen uiteen en verwoestte de aangevangen werken. Het plegen van een dergelijk geweld noodzaakte de Bruggenaars om hun voornemen op te geven, maar het bracht ook den inwoners van Gent geen geluk aan. Eenige weken later reeds bezoedelde de burgeroorlog de straten der woelige stad met bloed. De wevers van de ééne, de schippers van de andere zijde, leverden elkander slag op alle kruispunten van de stad; de huizen der patriciërs

(*) Zie in het archief van Brugge het verzoekschrift der Bruggenaars aan Hertog Jan (5 April 1405, Handschr. No. 906) tot het beletten van vijandelijkheden, lagen of listen, omdat zij zich in het Vrije en in de stad Sluis gevestigd hadden.

(†) P. Fredericq. *Essai sur le rôle politique et social des Dues de Bourgogne.*

werden geplunderd, de baljuw werd vermoord en een geduchte opstand, die weldra in het bloed gesmoord zou worden, breidde zich over het geheele land uit. En die hartstochtelijke verbolgenheden bestonden inderdaad niet enkel van de eene stad tegen de andere, maar openbaarden zich zelfs in dezelfde stad tusschen de verschillende Gilden. Steeds woelde er eene soort van ijverzuchtigen haat, die tusschen deze vereenigingen voortdurende gisting en verdeeldheid deed ontstaan. De minste sprake van invloed wekte hunne gevaarlijke lichtgeraaktheid op. De minste wrijving hunner onderlinge belangen was voldoende, om hen naar de wapens te doen grijpen en de hevigste gevechten onder hen te doen ontstaan. In 1345 werden te Gent de wevers en de vollers op de Vrijdagsmarkt handgemeen, met het noodlottig gevolg dat er vijfhonderd van deze laatsten op de plaats omkwamen. De strijdenden hadden met zulk eene verwoedheid gevochten, dat de geestelijkheid, die den stervenden de laatste sacramenten wilde toedienen, hen niet had kunnen scheiden. Vier jaar later, bij den plechtigen intocht van Lodewijk van Male, namen de vollers wraak over het gebeurde. Bijgestaan door het Gilde der slagers, vermoordden zij op diezelfde Vrijdagsmarkt zeshonderd man van het wevers-gilde. In 1380 verkreeg Lodewijk van Male, die met Brugge verzoend was, dat men hem vijfhonderd lieden van de verschillende ambachten uitleverde, gekozen onder de meest muitzieke, die hij in het paleis der Graven deed opsluiten en welke men ‘bij kleine hoeveelheden tegelijk deed onthoofden’, zegt Froissart.

Brugge, eene stad van koophandel, had behoefte aan kalmte en offerde het leven der leden van hare ambachten op aan de ontwikkeling van de zaken, die zij buitenaf dreef.

De geest geraakt inderdaad verbijsterd, als men in de kronieken van dien tijd het ongekunstelde verhaal dier gewelddadigheden leest. Men vraagt zich met pijnlijke bekommering af, hoe toch zooveel moorden konden plaats hebben, hoe zoovele oproerige bewegingen, zoovele onderlinge worstelingen en misdadige pogingen elkander in een zóó kort tijdsbestek konden opvolgen. Het verstand houdt op zijne geregelde werking te doen, zoodra men zich verliest te midden van die verdeeldheden en scheuringen van allerlei aard, van die plunderingen en die moorden, welke het land als met bloed overdekken, want men ontwaart geen vooruit opgemaakt plan, men bespeurt geen te voren opgevat denkbeeld, geene bepaalde aanleiding of eenig voorgesteld doel tot dit alles. Onwillekeurig verdwaalt men met zijne gedachten naar de republieken der oudheid; want er bestaat inderdaad meer dan één punt van overeenkomst tusschen de geschiedenis der Grieksche steden en die der Vlaamsche gemeenten. Voor de eene zoowel als voor de andere is geheel het vaderland saamgevat in de stad harer inwoning, dikwijls nog in minder dan deze en beperkt het zich soms tot eene enkele groep burgers. Dáárbuiten zijn alle banden zonder kracht.

Inderdaad was alleen de dubbele Medische oorlog of de vijandelijke inval van den Graaf van Artois, dat is te zeggen eene allervreselijkste ellende, in staat om eene schijnbaar betere verstandhouding te doen ontstaan, die evenwel weer onmiddellijk verdween zoodra het gevaar voorbij was. Voeg hierbij hetzelfde stelsel van uitsluiting voor al wat niet henzelf betreft, eene zelfde behoefte om het platteland te beheerschen en de naburige steden te vernederen, ten allen tijde dezelfde geest van jaloerschheid zonder grond, en bij voorvallen van gewichtigen aard gelijke zelfverloochening, gelijke onoverwinnelijke dapperheid, gelijke plaatselijke vaderlandsliefde.

Deze overeenkomst is zóó in het oog vallend, dat van de 16de eeuw af, dat is te zeggen van het oogenblik dat de geschriften der ouden in Vlaanderen begonnen bekend te worden, de schrijvers niet aarzelden om vergelijkingen te maken. De meest klassieke onder hen bezigen het woord republiek, om de Vlaamsche steden aan te duiden. Dit is de naam, dien Guicciardini haar toekent, Damhouder geeft dien aan Brugge(*) en Sanderus betitelt Gent ermede. Wat meer zegt nog, de 'Magistraten' kennen hem aan hunne eigene stad toe en wij vinden hem zelfs gebezigd door de burgemeesters van Yperen.

Eene vreemde en tevens opmerkelijke bijzonderheid is het echter, dat dit ouderwetsche republikeinsche gevoelen, 'twelk het richtsnoer hunner handelingen schijnt te zijn, zich verwikkelt met een aan de middeleeuwen ontleend denkbeeld, namelijk met dat van de leenheerlijkheid en dit tweede denkbeeld heeft zich zóó vast geworteld in hun brein, dat het hun niet voor den geest komt, om zich ervan vrij te maken. Zelfs ten tijde toen hun verschil van meening met hunne souvereinen de hevigste tooneelen deed ontstaan, was hunne theoretische trouw, indien ik dit woord zou kunnen bezigen, jegens hunne Graven in de eerste plaats en jegens den Koning van Frankrijk, den souverein hunner Graven, inderdaad verbazingwekkend. Het denkbeeld, om zonder opperhoofd te leven, komt zelfs niet in hen op. Zij denken zoo weinig eraan, om zich vrij te maken van het leenheerlijke toezicht, dat toen een der meest oproerige geesten van Vlaanderen, Jacob van Artevelde, het voornemen bekend maakte om den dubbelen band van leenheerlijkheid, die hen aan den troon van Frankrijk verbond, te verbreken, dit niet was met den wil om zijn vaderland onafhankelijk te verklaren, maar met het denkbeeld om aan de voogdijschap der wettige koningen die van de Engelsche souvereinen toe te voegen(†). Artevelde slaagde niet

(*) *De Magnificentia civitatis Brugarum.* Antwerpen, 1564.

(†) Dit feit staat niet geheel op zichzelf, gelijke zaak doet zich twee eeuwen later voor, tijdens den onafhankelijkheids-oorlog van de Vereenigde Provinciën. Deze vingen aan met hunne gehechtheid aan den Koning van Spanje openlijk af te kondigen; daarna boden zij de souvereiniteit van hun land bij beurten aan, aan den Koning van Frankrijk, aan den Hertog van Alençon, aan den Aartshertog Matthias, aan de Koningin van Engeland, enz. en het was alleen toen zij ten einde raad waren, dat zij het besluit namen alle heerschappij af te schudden. Zelfs de meest vrijzinnige geesten van dien tijd konden zich maar niet aan het denkbeeld gewennen, om zonder meester te leven. In de bibliotheek van Bourgondië bevindt zich eene zeer merkwaardige memorie, in 77 artikelen, opgemaakt door Marnix van St. Aldegonde (Handschr. 17369), die over dit onderwerp zeer gewichtige inlichtingen geeft.

in zijne poging. Hij verloor zelfs een groot deel van zijne populariteit erbij en allen, die na hem deze scheiding beproefden, verkregen weinig betere uitkomsten. Zelfs nadat Karel V de banden, die Vlaanderen aan de Fransche Kroon verbonden, geheel verbroken had, bleef dit gevoel van leenheerlijke afhankelijkheid zoo onwrikbaar volharden, dat de Vlamingen ten tijde van Filips II nog niet aan den Koning van Spanje de waardigheid van souverein toekenden. Alleen als Graaf wilden zij hem gehoorzamen, zegt ons een schrijver, wiens nationaliteit voor de waarheid van dit gezegde een groote waarborg is. In geen enkel geval stemden ze erin toe om hem Koning te noemen, ‘niet meer en niet minder dan de Romeinen, nadat zij hunnen laatsten Koning, Tarquinius den Trotsche, hadden weggejaagd’(*).

Deze geheel theoretische getrouwheid, ik herhaal het woord, strekt zich evenwel niet uit tot de eerbiediging van den persoon des Prinsen; wij hebben het zooeven gezien, met welk ‘eene moorddadige dapperheid’ de Gentenaars op hunnen Hertog, Filips den Goede, aanvielen. Zijn zoon, Karel de Stoute, werd niet veel meer geëerbiedigd. Men leze slechts zijn plechtigen intocht binnen Brugge. Het tafereel nam inderdaad reusachtige afmetingen aan. Men zoude werkelijk meenen in eene wereld van halve goden, te midden eener reuzenbevolking te vertoeven.

Terwijl de Prins van zijne getrouwe onderdanen den eed van leenplichtigheid afnam, keerde de processie van den heiligen Livinus, die haren jaarlijkschen omgang gemaakt had, in de stad terug; zij trok de Vrijdagsmarkt over en de reliquieënkast, gedragen door de werklieden der kleine ambachten, hield voor het huis der ‘Cueillette’(†) op.

- St. Livinus laat zich niet ophouden! riep de menigte. St. Livinus gaat niet uit den weg.

En om de reliquieënkast haren weg te kunnen doen vervolgen, moest het huis verdwijnen. In een oogenblik tijds was het gebouw met den grond gelijk gemaakt en het volk, 'twelk op deze wijze eene belasting had afgeschaft, liep te wapen om zijn recht nader te bevestigen en zijn daad van onafhankelijkheid te bekrachtigen. Op deze eerste opschudding volgde een onbeschrijfelijk rumoer. Van het voorgevallene onderricht, sprong de Hertog onmiddellijk te paard; met niets in de hand dan een eenvoudigen stok, rende hij naar de markt en begaf hij zich te midden van de gewapende menigte. Een inwoner van de ge-

(*) P. Cornejo. *Sumario de las Guerras civiles.*

(†) Zoo noemde men het kantoor van de Zoutpacht.

meente, die niet uit den weg ging om plaats voor hem te maken, ontving daartoe eene kleine vermaning met zijn stok; deze richtte daarop onmiddellijk zijn piek op de borst van den Hertog en het was slechts met groote inspanning, dat men erin slaagde een ongeluk te voorkomen. Nadat Karel door eenige vrienden, die duchtig voor hem in de bres gesprongen waren, gered was, begaf hij zich op het balkon, vanwaar de Graven de gewoonte hadden om tot het volk te spreken. Ook hij hield nu eene toespraak tot de menigte. Met eene bewogene stem noemde hij de Gentenaars ‘zijne kinderen’, hij beloofde hun ‘een goed heer voor hen te zullen zijn’, en hij meende reeds het volk tot de gehoorzaamheid te hebben teruggebracht, toen op eens een van het hoofd tot de voeten gewapend man op het balkon springt, die, met zijn ijzeren handschoenen op de leuning slaande, op zijne beurt tot het volk roept:

- Niet waar, het is uw wil, dat zij die de stad besturen en den Prins, u en mij bestelen, hun straf ontvangen? Het is uw wil, dat de zoutpacht afgeschaft blijve? Gij wilt ook, dat uwe deuren heropend en uwe banieren u teruggegeven worden? Gij wilt uwe witte kaproenen dragen en uwe oude gewoonten hernemen?

Op elk van deze vragen antwoordde de menigte met een uitbundig ‘ja!’ Toen wendde de met ijzer bekleede man zich tot den Prins.

‘Hoogheid’, zeide hij, ‘nu weet gij wat die lieden willen. Ik heb uit hunnen naam gesproken; zij hebben mijne vragen toegestemd. Het staat nu aan u, om aan hunne wenschen tegemoet te komen’(*).

Zoek nu in de geschiedenis van alle tijden en van alle landen een scherper geteekende, indrukwekkender of grootscher bladzijde; gij zult die moeilijk vinden.

En neem nu nog in aanmerking, dat het zielelijden, waaraan deze voor geheel zijn volk vernederde Prins onderworpen werd door een onbekende ‘zonder stand’, wiens naam altijd een geheim is gebleven, nog niets was in vergelijking met dat, 'twelk de woeste Gilden later der Prinses, zijne dochter, zouden doen ondergaan. Het was geheel tevergeefs, dat deze zachtmoedige en deugdzame Maria hen kwam smeeken, het leven van de raadslieden(†) van wijlen haren vader te willen sparen. ‘Genoemde jonkvrouwe was in haar rouwgewaad’, zegt ons Commines, ‘en had niets dan een hoofddoek over het hoofd, wat eene zeer nederige en eenvoudige kleeding was, om hen tot medelijden te nopen. En zóó smeekte zij het volk, met tranen in de oogen en met loshangende haren, dat het hun mocht behagen haar drie dienaren genade te schenken.’ Als eenig antwoord echter riep de menigte ‘hen die op het schavot waren toe, dat men de ongelukkigen van kant moest maken. Bij gevolg werden ze alzoo alle drie onthoofd en de arme Prinses keerde zeer treurig en ontmoedigd naar hare woning terug’(§).

(*) Van Hasselt. Belgique et Hollande.
(†) De Kanselier Hugonet, Heer d'Hambercourt en Jan van Melle.
(§) Commines (*Mémoires*).

Dit voorval had plaats te Gent. Te Brugge dreven de Gilden de zaken echter nog verder met Maximiliaan, een prins naar hunne keus, dien zij uitgehuwelijkt hadden aan de ongelukkige dochter van Karel den Stoute en aan wien zij, na den dood der Prinses, de voogdijschap over zijn zoon ontzegden. In een oud handschrift heb ik het omslachtig verhaal gelezen van dien opstand van 1488(*), een verhaal aan den tijd ontleend, geschreven door een ooggetuige, en ik moet zeggen, dat ik op het tooneel geen treurspel ken, dat vreeselijker en aandoenlijker is dan dàt.

Het was een kind van dertien jaar, dat het teeken ertoe gaf. De menigte begaf zich eerst naar den hofmeester van den Vorst, in de hoop er dezen te zullen vinden; toen gingen zij bij Rolland Lefevre, zijn ontvanger en bij Thibout Barcado, zijn schatmeester, waar zij overal de kelders, de geldkisten en voorraadkamers plunderden, de meubels verbrijzelden, zich van de wapens meester maakten en eindelijk het huis in brand staken. 'Tot veiligheid van zijn persoon' had de Prins zich met zijne edelen, die gewapend waren, in zijne woning opgesloten. Deze woning werd overrompeld en Maximiliaan gevangen genomen. 'Buiten zichzelf over de onbeschoftheden der Bruggenaars' beproefden onderscheiden van zijne officieren, om het met de hoofdmannen der Gilden tot eene schikking te brengen. Dezen betuigen hunne getrouwheid aan den Koning(†), maar zeggen, dat zij niet zullen weggaan vóórdat men hun 'sommige van zijne officieren en gouverneurs' zal hebben uitgeleverd. Met elk oogenblik sluit de kring zich nauwer toe; gedurende den nacht worden alle uitgangen bewaakt, en als een staaltje der zeden en gebruiken van dien tijd moge dienen, dat de Vorst 'den noodigen wijn en twee schapen' aan zijne bewakers zond, 'opdat ze zich te zamen zouden kunnen verlustigen'.

Den volgenden dag meende men opnieuw te zullen kunnen onderhandelen, maar door een onnoozel praatje werd de stad in rep en roer gezet. Op het onnadenkende gezegde van twee reizigers, dat de Markgraaf van Antwerpen aan het hoofd zijner troepen komen zou, om de stad tot vrede te brengen, werden 'zeventien neringhe, kwaadaardiger dan draken, derwijze door woede en gramschap ontstoken', dat zij, na eerst 'de alarmklok' geluid te hebben, de bevolking medesleepten naar het huis van den Koning, 'met het voornemen om het te verwoesten en zijne adellijke raadslieden ter dood te brengen'.

Het overige is bekend. De Prins, weggevoerd naar de markt, waar zich de Gilden onder de wapenen bevonden, werd daar 'gedwongen tot het groeten, smeeken en aanzoeken van geringe, ja, gemeene lieden en dat nog wel geene vreemden, Barbarijnen, Slavoniërs of Tartaren, maar zijne eigene onderdanen, zijne eigene kudde, en in zijne eigene

(*) In de bibliotheek van Bourgondië, handschr. 16860. Gedeeltelijk overgenomen in de *Chronique* van Molinet.

(†) Maximiliaan voerde op dat tijdstip den titel van Roomsch Koning.

stad'. Toen werd hij gevangen gezet in den *Cranemburg* en kreeg hij eene wacht van de lieden der Gilden, die zich tot in zijne kamer uitstrekte, terwijl 'zijne waarde dienaren en vertrouwden, die hem altijd eerlijk ter zijde hadden gestaan, onder zijn venster werden gepijnigd'(*). En in dien zelfden tijd begaf de hoofdman der timmerlieden zich met de mannen van zijn Gild naar de Vrijdagsmarkt en wierp zich daar met onstuimig geweld op de Duitschers en Walen, die de lijfwacht van den Vorst uitmaakten. Dezen, 'geheel naakt', ontzaglijk verschrikt, zonder stokken of wapens en zeer den dood vreezende, vluchtten naar alle richtingen heen, 'gelijk herten die aan de honden zijn prijs gegeven', terwijl zij hun leven alleen aan de 'goedaardigheid der vrouwen van Brugge te danken hadden'.

Is het noodig ook het laatste bedrijf van dit treurspel mede te deelen? Den Prins te schetsen, geknield voor het volk, zwerende al wat men hem wenschte te doen zweren, belovende al wat men van hem vergde, zichzelf vervallen verklarende van de voogdijschap over zijn zoon en, eenmaal tot de vrijheid teruggekeerd, zich beijverende om zijne eeden te verbreken, zijne beloften te schenden en zich te wreken over den hem aangedanen hoon, daarmede reeds in voorbaat de strenge woorden van zijn landgenoot Schiller tot waarheid makende, die zegt: *Was ist zu geben auf der Kaiser Wort*(†)?

Een andere, eveneens sterk sprekende karaktertrek, die zoowel tot de Grieksche republieken als tot de Vlaamsche gemeenten behoort, is die ongestadigheid in de politiek, die voortdurende besluiteloosheid, die plotselinge omkeering van meening, dat handelen zonder een bepaald doel, al 'twelk wij zooeven hebben aangetoond en dat bij de laatsten nog duidelijker uitkomt dan bij de eersten. Al naar de stad, welker invloed het overwicht heeft, ziet men de gevoelens naar de eene of de andere zijde overhellen en ook weder ziet men, al naar de vooringenomenheden, die in elke stad den boventoon houden, de Gilden de eene of de andere partij omhelzen. Die vooringenomenheden evenwel, welke alle slechts oogenblikkelijk zijn, vloeien evenmin voort uit geëerbiedigde overleveringen, als uit erfelijke sympathie of uit onwrikbare, ten minste wel overwogen grondbeginselen. Voor het meerendeel zijn het de stoffelijke belangen en de onmiddellijke behoeften, die alles leiden. Het is alleen de nooddrang van het oogenblik, waaraan men gehoor geeft, zonder zich om het overige, of om de gevolgen in de toekomst te bekommeren.

Weigert Engeland zijne wolsoorten, schielijk dringt men zich om Brugge samen, men bewijst haar allerlei kleine opmerkzaamheden,

(*) Een van dezen, Jehan de Ninove, werd 'met zooveel geweld getrokken en buitenmate gerekt, dat men zijne ledematen ontwrichtte en, door de kracht die daartoe werd aangewend, zijn aderen deed openspringen. En onder deze geweldige en vreeselijke pijniging riep hij 'dat men hem toch mocht afmaken'. In het reeds aangehaalde handschr. 16860.

(†) Hoe weinig valt er te rekenen op het woord der keizers! (Wilh. Tell, late bedrijf 2de tooneel).

men staat haar in alles te woord, men is haar onderdanig, - omdat door bemiddeling der bankiers en zaakwaarnemers van Brugge de Spaansche wol in de Nederlanden komt. Zijn de handelsverdragen met Engeland weder hersteld, dan gaat men er onmiddellijk toe over, Damme overhoop te werpen, Sluis te plunderen; dan slaat men het beleg voor Brugge en laat men het Zwyn verzanden. Overschrijden de aanvragen uit Frankrijk en Engeland den voorhanden zijnden voorraad, dan zwijgen alle mededingingen en opent men met de andere steden onderhandelingen ter bevestiging van 'de zekerheid en den koophandel van den lande van Vlaenderen'(*).

Dan rijzen de weefgetouwen als uit den grond op; men vindt ze tot in de geringste dorpen, de steden trekken de voorsteden aan zich. Doch er heeft een ommekeer plaats, de aanvragen beginnen te verminderen - onmiddellijk doet men zijn best om de mededinging te fnuiken, men verbrandt de weefgetouwen, men verbrandt ook de dorpen, men plundert de voorsteden en men zegt den leenheer alle bedenkelijke onderworpenheid toe, om het recht van alleenhandel der fabrikaten te verkrijgen. Jacob van Artevelde, die de leenheerschappij aan Eduard, Koning van Engeland wilde aanbieden, werd daarbij gesteund door de vollers, die belang hadden bij de zaak; maar de wevers, die in hunne verbeelding het 'land van Vlaenderen' reeds overweldigd zagen door Engelsche weefsels, geraakten in opstand, belegerden de woning van den Gentschen patriot en na zijn huis verwoest te hebben, vermoordden zij den ongelukkige in zijn eigen stal.

Zonder veel te zoeken is het gemakkelijk om van die, in hare gevolgen meestal staatkundige bewegingen de industrieele noodzakelijkheid te ontdekken of de oogenblikkelijke behoefte, die er de ware oorzaak van is. En voor hen, die in het land goed bekend zijn, ligt er ook niets bevreemdends in al die woelingen. Die plotselinge wendingen, ingegeven door eigenbelang, liggen geheel in het Vlaamsche volkskarakter. Ofschoon de gevolgen lang niet meer dezelfde zijn, heeft men in onze dagen te Gent zich toch geheel gelijke feiten zien voordoen. Een enkel voorstel of geschilpunt over het toltarief was voldoende, om het kiescollege zijne, door overleveringen gevestigde, hoogst vrijzinnige denkbeelden te doen verzaken, en eveneens was er slechts een korte proefneming noodig, om de Gentsche nijverheid aan den vrijen handel te gewennen en de stad in haar oude zog terug te brengen.

Door de zaken uit dat gezichtspunt te beschouwen en de tegelijkertijd grootsche en toch zoo buitengemeen beperkte geschiedenis der Vlaamsche gemeenten onder dat nieuwe daglicht te bestudeeren, zoude men tot vreemdsoortige ontdekkingen komen; men kon dan een verhaal schetsen, dat vooral veel meer waarheid, veel meer afwisseling zou bevatten, dat in zijne talrijke uitgangspunten oneindig zakelijker en in zijne uit-

(*) Zie in den inventaris van het archief te Brugge de onderhandeling van 3 Maart 1321: .... *Dat de neringhe van den lande van Vlaenderen ghebeterd ende behouden zij.*

eenzetting meer beredeneerd zou zijn, dan al wat men tot op dezen dag geschreven heeft.

Het eigenaardige van het gemeentewezen in Vlaanderen is inderdaad bijna altijd slecht beoordeeld en vooral slecht begrepen geworden. Men noemde het democratisch en plebejisch, terwijl het dit volstrekt niet was. Het kiesstelsel, gegrond op eenen zekeren census, dat tegenwoordig in België in werking is, zou dien naam oneindig meer verdienen. Niet ieder toch, die het slechts wenschte, kon den titel van burger verkrijgen, en veel minder nog deel uitmaken van een Gilde. Er bestonden eene menigte belemmerende bepalingen, die zich voor velen in den weg kwamen stellen en die voor het plebejisch element den toegang tot de Gilden afsneden. Behalve de rechten, die te betalen waren, om tot deze gunst te geraken, moesten er proeven afgelegd worden, terwijl de aanzoeker altijd onderworpen was aan de willekeur der overlieden en suppoosten, die de bevoegdheid bezaten om hem af te wijzen. En deze bepalingen hadden dan nog slechts alleen betrekking op de volks- of burgergilden; in de aristocratische Gilden, die van de Vrij-schippers van Gent bijvoorbeeld, was het recht om deel uit te maken van de vereeniging uitsluitend erfelijk, en kon zoomin door proeven verkregen, als door geld gekocht worden.

Overigens verschilde het zeer veel, dat die zoo moeilijk te verkrijgen qualiteit even vele rechten verschafte als zij plichten oplegde; zoodra men in een of ander Gilde was opgenomen, hield men op, zichzelf toe te behooren. Men was afhankelijk van de hoofdmannen, de overlieden en de suppoosten en dezen waren meestal adellijke eerzuchtigen, welke zich door hunne fortuin of door kuiperij in het Gilde hadden ingedrongen, om het zich tot eene voetbank te doen strekken. Dit was het eenig middel dat hen ertoe brengen kon, om eenmaal deel uit te maken van den ‘Magistraat’, dat wil zeggen om de hand te hebben in het bestuur van de stad. De gemeente zelve was in dat tijdperk inderdaad niet meer dan een burger-leen, in de plaats gesteld van een adellijk leen. Het schependom vormde een oligarchisch lichaam, geworven uit een beperkt aantal bevoorrechte familiën, die meestal onderling door belangen of door het bloed verbonden waren. De toegang tot dit regeeringslichaam was niet alleen den burger uit de behoeftige volksklasse, maar ook den rijken burger en zelfs den aanzienlijke van de stad ontzegd. Dezen nu, om zich schadeloos te stellen, beheerschten eene aaneensluitende reeks van instellingen, die van boven tot beneden op de burgerlijke ladder eene zeer krachtige hiërarchie vestigden, waarvan de Gilden in zeker opzicht de eerste sport vormden.

Deze Gilden waren zeer talrijk. Ten tijde van Jacob van Artevelde telde Gent er niet minder dan twee en vijftig. In het midden der vijftiende eeuw bezat Yperen er ook een vijftigtal, en wat Brugge betreft, daar bevonden zich niet minder dan acht en zestig gilden; de oudsten daarvan waren die der slagers, der vischverkoopers, der handelsonder-

nemers en makelaars en der schippers'(*). Al deze Gilden, wij hebben het reeds aangetoond, bezaten niet hetzelfde gewicht en vooral niet denzelfden invloed, maar de kleinere instellingen van dezen aard schaarden zich om de rijkste en machtigste en leverden dezen een krachtigen steun, die niet te verwerpen was. In de burgeroorlogen vormden de ondergeschikte Gilden, de 'kleine ambachten' gelijk men ze noemde, eene zeer belangrijke hulpbende, welke, al naar de kansen in den strijd mede of tegen liepen, haar deel in den buit of in de onderdrukking had.

Indien deze tegelijkertijd oordeelkundig en practisch gevormde inrichting meerdere eenstemmigheid betoond en meer gelijkwerkende krachten ontwikkeld had, zoude zij voor den leenheer een onoverkomelijke hinderpaal tot de uitoefening zijner macht zijn geweest. Wij weten echter, welke groote verdeeldheden er onder die verschillende afdeelingen heerschte, en welk een vijandschap er bestond tusschen de onderscheiden klassen der bevolking. Het is zelfs merkwaardig, die verschillende klassen haar toevlucht tot den vorst te zien nemen, met het verzoek om in hare geschillen tusschenbeide te komen en zijn gezag te doen gelden. Hoor het volk van Gent, deel uitmakende van het geleide van Karel den Stoute, zich in de volgende woorden uitlaten over de patriciërs: 'die levervreters, die de stad te gronde richten en de goede bevolking tot den bedelstaf brengen'. En in zijne beeldrijke taal voegt het erbij, dat men ze gezien heeft als 'arme drommels, van giften en gaven levende, terwijl ze nu den baas spelen over de bezittingen, die ze geroofd hebben(†).

Van hunne zijde gaan ook de schepenen, de patriciërs en de notabelen den bijstand van den nieuwen hertog inroepen en hem hunne klachten voorleggen; 'de slechten', zeggen zij, 'voeren meer gezag dan de goeden.... wij durven hier niet blijven wonen.... zij zullen ons ombrengen(§). En dit was inderdaad geene ijdele taal of ingebeelde vrees. In 1437 geraakte de bevolking van Gent in opstand ter oorzake van de verwijten, waarmede men haar overlaadde, omdat het beleg van Calais door haar toedoen mislukt was. Men snelde naar het stadhuis; daar vond men den groot-hoofdman, Giselbert Pateel, in de keuken rechtop bij het vuur staan en men sloeg hem met een ijzeren staaf dood. Daarna zette men de wanordelijkheden nog voort; een zeker aantal patriciërs werd gewond en men plunderde hunne woningen(**). Dit waren, gelijk men het noemde, de dagen van opgewondenheid (*in den hitte van bloede*). Vreeselijke dagen, die door nog vreeselijkere gevolgd werden. De wedervergeldingen waren inderdaad altijd gruwzaam. Wij weten het, welke schrikkelijke folteringen men de overwonnenen deed ondergaan.

(*) Guicciardini.
(†) Chastellain. *Chroniques.*
(§) Gachard. *Documents inédits.*
(**) Memorieboek. Aangehaald door P. Fredericq.

‘De notabele heeren’, zegt Commines, ‘zijn zeer goede lieden, die een afkeer hebben van de buitensporigheden van het volk’, doch welke zich door deze goedheid niet laten weerhouden om op hunne beurt vonnissen te vellen, verbeurdverklaringen en verbanningen uit te spreken, die, gelijk een geschiedschrijver(*) terecht aanmerkt, in meer dan één opzicht herinneren aan de vonnissen ter verbanning in de Grieksche republieken.

Als men de archieven der oude Vlaamsche steden doorsnuffelt, vindt men inderdaad bijna elk jaar in de rekening-boeken eene rubriek, die melding maakt van de namen der ongelukkige ballingen, als ook de opsomming van hunne verbeurdverklaarde goederen. Elke stad bezat buitendien haar *groot ballinc boec*, want het aantal der gebannenen liet zich inderdaad bij honderden tellen. Te Brugge vindt men eene lijst van 464 burgers, in den jare 1351 uit het graafschap Vlaanderen verbannen, omdat zij een verbond hadden gesloten met den vreemde(†).

Op weg naar Gent, om er zijnen plechtigen intocht te doen, werd Karel de Stoute opgehouden door de bannelingen van Gent, die hem om genade kwamen smeeken en de Hertog stond aan 563 hunner toe, om naar hunne haardsteden terug te keeren(§).

Dit bewogen leven der Gilden duurde, met zijne afwisselingen van grootheid en worstelingen, tot in het midden der 16de eeuw voort. De ijzeren arm van Karel V, vooral echter de macht en de invloed, die deze aan zijnen keizerlijken en koninklijken rang ontleende, was ertoe noodig, om een einde te maken aan deze inrichting van het gemeentewezen, welke door het geheele land zulke diepe wortels geschoten had. Men weet, met welke gestrengheid hij zijne geboortestad kastijdde, toen de Gilden van Gent in 1540 eene laatste poging ondernamen, om hunne oude rechten, die door de ‘plakkaten’ beperkt waren, te herwinnen. De ‘Karolina’ ontwapende de Gilden en tegelijkertijd dat deze hunne krijgsmacht zagen vernietigen, werden hun ook al hunne voorrechten ontnomen.

Het was intusschen niet de eerste maal, dat de Gilden ontwapend werden. Reeds in 1328 had de Koning van Frankrijk, recht doende over de eerst in opstand gekomen, vervolgens overwonnen en voor hunne graven verootmoedigde steden, als welker oppergerechtsheer hij verscheen, het bevel uitgevaardigd, dat ‘geene vollers, wevers, kammers, scheerders, wasschers, vischverkoopers, vrachtrijders, bakkers, herbergiers of andere werklieden, van welk ambacht het ook ware, eenig wapen mochten dragen’(**). Het koninklijke vonnis was echter niet toegepast geworden op de *poorters* of burgers, welke waren blijven voortgaan de dagge en den degen te dragen, of op de gezworen Gil-

(*) Altmeij *Essai*, bladz. 55.
(†) Zie den inventaris van het archief.
(§) Van Hasselt. Belgique et Hollande. Bladz. 263.
(**) Zie den *Inventaire des archives de Bruges.*

den, die, evenals te voren, hunne reglementen, hunne oefeningsplaatsen en hunne wapenen bezaten. Karel V ontwapende ze echter alle, vernietigde hunne privilegiën, verbrak het geheele raderwerk der instelling en men mag gerust zeggen, dat zoo de Gilden ook al na deze verplettering nog een industrieel bestaan behielden, hun invloed in den Staat en hunne politieke rol toch zeer beperkt was geworden. Den twistzieken Gilden, die Filips de Goede beschuldigde, 'dat zij hem zijne heerlijkheid wilden ontnemen, door hem te vuur en te zwaard een moorddadigen oorlog aan te doen'(*), bleef van toen af niets over dan het hoofd te buigen onder het zwaard der Spaansche en Duitsche officieren.

De inrichting der militaire of gezworen Gilden, die wij straks noemden en waarvan wij nu nog eenige woorden te zeggen hebben, verschilde aanmerkelijk van die der ambachtsgilden of handeldrijvende corporatiën. Het waren aristocratische vereenigingen, gevormd door lieden die tijd en fortuin bezaten, oorspronkelijk gevestigd als bijeenkomsten om zich te volmaken in 'de edele beoefening van den boog en het genoegelijk bedrijf van het vuurroer', terwijl ze zich later betoonden wel gewapende, goed uitgeruste keurkorpsen te zijn, voldoende geoefend in den 'wapenhandel', om tegenover de huurtroepen van dien tijd gesteld en belast te worden met de verdediging der leenheerlijke rechten van hunnen rechtmatigen vorst.

Eerst tegen het einde van de 13de eeuw zag men de gezworen Gilden op de Vlaamsche slagvelden verschijnen. Na de overwinning van Kortrijk nam hun aantal zeer snel toe. Toen zij zich omstreeks de 14de eeuw van de gewone Gilden wilden onderscheiden, verzochten zij de leenheerlijke erkenning hunner macht en deden zij hunne inrichtingen door octrooien bevestigen. De graven beijverden zich om tegemoet te komen aan een verlangen, dat tegelijkertijd een wedijver in 't leven riep en eene onderscheiding vormde tusschen de handwerksen de gezworen Gilden (de 'Métiers' en de 'Serments', gelijk men ze daar te lande noemde). Uit een krijgskundig oogpunt beschouwd, vertegenwoordigde deze vaste gewapende macht buitendien eene aaneengesloten kracht en hoedanigheden, die de ambachtsgilden niet konden aanbieden, en vestigde zij in de groote steden eene aristocratische kern, waarop de hertogelijke macht zich kon steunen.

De gezworen Gilden werden toen in vier hoofdwapens afgedeeld en onder de bescherming van vier verschillende heiligen gesteld; zij voerden toen den naam van: de broederschap van St. Joris of van den voetboog, van St. Sebastiaan of van den handboog, van St. Michaël of van den degen en, later, van St. Antonius of van St. Barbara, die het vuurroer hanteerde(†).

(*) Chastellain. *Chroniques.*

(†) Gelijk men zal opmerken behoorden al deze krijgstroepen tot het voetvolk, maar de gezworen Gilden bezaten in hunne gelederen toch ook een zeker aantal ruiters. De inrichting dezer krijgsbenden was geregeld door eene ordonnantie van 1292, waarvan de tekst zich in het archief te Brugge bevindt. Elke burger, die de middelen ertoe bezat, moest een goed strijdros op stal hebben en gereed zijn om binnen de eerste twintig dagen na de oproeping ten strijde te trekken. De hoedanigheid van het strijdros werd in evenredigheid gesteld met het vermogen van den ruiter. Bij eene bezitting van drieduizend pond moest het paard eene waarde van veertig pond vertegenwoordigen, van twee tot drieduizend had het paard eene waarde van dertig pond en deze berekening ging trapsgewijze af, tot er bij eene bezitting van vijfhonderd pond een paard van tien pond waarde moest gevonden worden. Zie den Inventaris van het archief te Brugge en het boek van den Heer James Weale, *Bruges et ses environs*.

Elk van deze Gilden bezat zijn reglement en zijne privilegiën; om er deel van te kunnen uitmaken, moest aan zekere voorwaarden van geboorte of fortuin voldaan worden, men moest een examen ondergaan, ‘zweren’ dat men het Gilde zou verdedigen en in alle omstandigheden zoude voorstaan, den eed van gehoorzaamheid aan de officieren afleggen, zich verbinden om bij elke oproeping gereed te zullen zijn, enz. enz. Buitendien had men eene jaarlijksche schatting te betalen. Deze bijdragen, welke dienden tot het onderhoud van het gilde-huis, tot het koopen van wapenen en andere krijgsbehoeften, tot het bezoldigen der bedienden en om de oefenplaatsen in goeden staat te onderhouden, waren echter zelden toereikend. De hoofdman of bestuurder van het Gilde voorzag in dat geval in de meerdere uitgaven, en in de algemeene vergadering, welke jaarlijks den dag na Kerstmis plaats had, werd dan de rekening van het tekort opgemaakt en was elk van de leden verplicht zijn aandeel daarin te betalen. De gezworen Gilden waren daarenboven ook zedelijke lichamen. Deze instellingen konden als één geheel verdragen sluiten, in rechten verschijnen en hare belangen verdedigen. Bovendien bezaten zij onroerende goederen, welke haar door de steden waren toegestaan en genoten zij toelagen, die haar door de gemeentebesturen werden verleend. Eindelijk bezaten die gezworen Gilden in de kerspel-kerk elk nog een afzonderlijk altaar, dat op hunne kosten versierd en opgeluisterd werd en voor welks onderhoud de hoofdbevelvoerder en de officieren zorgvuldig moesten waken(*). Op den ‘Patroondag’ vereenigden al de broederschappen zich in de kerk; dan werd er door afzonderlijke kerkbewaarders eene inzameling gehouden, waarvan de opbrengst in de reserve-kas van het Gilde werd gestort, en nadat dan de mis was bijgewoond vereenigde men zich aan een feestmaal.

Voeg hier nu nog bij de groote feestelijkheden, de wapenschouwen, de optochten, het in gelederen optrekken, de hertogelijke intochten, al die buitengewone gelegenheden, waarbij de gezworen Gilden zich aan het hoofd stelden der ambachts-corporatiën; daarenboven, als men ten strijde moest trekken, de zekerheid dat men op

(*) Ten tijde van de beeldstormerij werd een groot aantal van deze altaren geplunderd. In sommige steden, voornamelijk te Oudenaarde, hadden de meer vooruitziende hoofdmannen ‘zich naar de kerken begeven, waar ze een iegelijk hunne versierselen, schilderijen, schilderwerken en beelden wegruimden en medenamen, om te voorkomen dat ze vernietigd of bedorven werden’. Zie in het archief van Oudenaarde de brieven van den Magistraat aan de Landvoogdes.

zijne makkers kon rekenen, dat men, ingeval van verwonding, niet aan zijn lot zou worden overgelaten en bij eene mogelijke gevangenneming eene meer eervolle behandeling te wachten had, en gij zult op de hoogte zijn van de hoofdoorzaken, welke deze aristocratische Gilden tot ware keurkorpsen vormden.

Alleen het oprichten der staande legers was in staat om hun bestaan te vernietigen. Gelijk men weet was Karel de Stoute de eerste, die deze instelling in Vlaanderen invoerde. Ten einde tegenover de geoefende legerkorpsen van Lodewijk XI eveneens krijgstroepen, die altijd tot den strijd uitgerust waren, te stellen, had hij die vermaarde 'bandes d'ordonnances' opgericht, welke de kern moesten vormen van het Bourgondische leger. Aanvankelijk mochten ze niet grooter zijn dan van 800 'ridders met hunne bijhebbende onderhoorige manschappen'(*), maar, 'toen er vier of vijfhonderd krijgslieden bijeen waren, kreeg hij verlangen er meer te bezitten; en van honderdtwintigduizend kronen, die tot dekking der kosten uitgeschreven waren, werd de raming op vijfmaal honderdduizend gebracht'(†).

Buitendien had Karel eene strenge krijgstucht in zijn leger ingevoerd, waaraan de Gilden zich slechts met moeite onderwierpen. Voor al wie zich niet onder zijne bevelen bukte, was zijne hand als van ijzer. 'Hij deelde stokslagen uit', zegt ons een geschiedschrijver(§), 'en doodde somtijds zelfs degenen welke zich niet naar den regel gedroegen, terwijl hij geen onderscheid maakte tusschen voornamen en geringen.' Hartstochtelijk bewonderaar der ouden en nimmer verzadigd van het lezen van Vegetius en Xenophon, welke hij voor zijn gebruik had doen vertalen(**), legde hij aan zijne krijgstroepen voortdurende oefeningen op, en in tijd van vrede deed hij hen verdedigingswerken maken, verschanste kampen en redoutes bouwen. Men begrijpt licht, dat dergelijke eischen den goeden patriciërs en fatsoenlijken burgers, welke buitendien wel wat anders te doen hadden, zeer tegen de borst stuitten, en van dien tijd af hielden de gezworen Gilden dan ook op een keurkorps te zijn en dienden zij nog slechts voor den schijn. In dien geheel platonischen toestand doorworstelden zij de 16de, 17de en 18de eeuw, tot eindelijk Jozef II hun den genadeslag toebracht. Daar hij ze niet openlijk kon ontbinden, bracht hij ze door bespotting ten onder. Een bevelschrift van 3 Juni 1788 verbood 'den gezworen Gilden en broederschappen, om in het openbaar te verschijnen met andere onderscheidingsteekens, hetzij burgerlijke of militaire, dan die welke men gewoon was te dragen in den aanvang der stichting.' Zij werden alzoo genoodzaakt zich te vertoonen met kaproenen, kurassen van dierenhuiden,

(*) Ordonnantie van 31 December 1470, 31 Juli 1471, 15 Januari 1475.
(†) Commines. *Mémoires.*
(§) Altmeijer. *Essai* etc.
(**) Deze overschoone handschriften maken tegenwoordig deel uit van de bibliotheek van Bourgondië.

pluimen en andere versierselen, welke dagteekenden van de 14de eeuw. Zij verklaarden zich tegen de maskerade, welke men hun wilde opdringen, maar het was tevergeefs.

De omwenteling, die zich over het land begon uit te breiden, deed weldra het overige. De Gilden, overmanschappen en meesterrechten werden bij eene wet opgeheven. Van toen af hadden de gezworen Gilden afgedaan; hunne rol was geëindigd, terwijl die van de schutterijen en nationale legers nu een aanvang nam.

Men vindt tegenwoordig op den Vlaamschen bodem nog wel enkele sporen terug van die militaire corporatiën, doch zij hebben hunne oorlogzuchtige houding afgelegd en zijn omgeschapen in vreedzame vereenigingen, waar men zich nog wel oefent in het boogschieten en in de schermkunst, doch alleen om eene overlevering in eere te houden. De meest vermaarde van deze eeuwenoude instellingen zijn: de broederschap van St. Sebastiaan te Yperen(*), welke nog een honderdtal leden telt, en de broederschap van St. Michaël te Gent, op welker registers de meest beroemde namen van het vasteland zijn ingeschreven. Andere nog, doch van oneindig bescheidener gehalte, vindt men op het platteland terug, saamgesteld uit arme boogschutters, welke zich des Zondags oefenen met den ouderwetschen boog van de 13de eeuw. Intusschen hebben deze vereenigingen, hetzij ze voornaam of minder voornaam zijn, toch alles verloren wat vroeger hare kracht en haar reden van bestaan uitmaakte. Zij genieten tegenwoordig zoomin bijzondere voorrechten, als ze zedelijke lichamen vormen of erkende instellingen zijn.

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

XXXIII. O, dat de liefde 't leven is.

O, dat de liefde 't leven is,
Wanneer de ziele gul en frisch
Uit twee paar oogen straalt,
En in twee harten daalt;

(*) De stichting van deze broederschap klimt, naar men zegt, op tot kort na den veldslag van Kortrijk, dat wil zeggen tot de eerste jaren van de 14de eeuw. Zie het over dit onderwerp in 't licht gegeven stuk van den Heer Vandenpeereboom, in de *Annales de la sociéte historique d'Ypres et de Westflandre.*

Ja wekt het bloed
En maakt 't gemoed
Aan levensschatten mild en rijk...
De Schelde!
Zij heeft eb en vloed,
De Schelde
Spoelt aan den kant het slijk.

Hij dwaalt alleen in somberheid,
Steeds razend van de mooie meid,
Die zijn gezucht verstiet,
En hem zoo snood verliet....
Waar is men goed
In tegenspoed?
Het donkert op den Scheldedijk....
De Schelde!
Zij heeft eb en vloed,
De Schelde
Spoelt aan den kant het slijk.

Wat vlot ginds tusschen riet en lisch,
Is het een steur, een vreemde visch?
Ach, arme drommel, gij
Vondt in de razernij
Vol levensgloed,
Het sterven zoet....
Zoo gevend uwer liefde blijk!
De Schelde!
Zij heeft eb en vloed,
De Schelde
Spoelt aan den kant het slijk.

XXXIV. Twee kerelen.

Twee Kerelen gingen op zoek naar de bruid,
Een zanger met liederen zoet,
Een rijke zoo ledig, zoo koud van gemoed,
Maar deftig en plooibaar en vroed.
Het geldeken klingelt zoo luid,
De liedekens klinken zoo luid,
Dat hoorde de lieflike bruid....
Ze zag naar den zanger zoo teer,
Ze keek op den rijke stillachende neer
En beiden verlangden haar zeer.

Het meideken had ja de ziele zoo blank,
Zoo blank als het hemelsche licht;
Ze luisterde droomende naar het gedicht
En vreugde beglom haar gezicht.
Terwijl nu de zanger blij zong,
Het geldeken blijder nog klonk....
't Geen diep in het harte haar drong....
Maar zij vond het liedje zoo lief,
Het geld is niet schoon, maar een machtig gerief!
Wat werd nu des hartekens dief?

Wien nam nu het meideken voor den gemaal?
Den zanger met liederen zoet?
Den rijke zoo ledig, zoo koud van gemoed,
Maar deftig en plooibaar en vroed?
Wie woog er het zwaarste in de schaal?
Het geld of de geestige taal?
Zij lachelt en neemt voor gemaal
Den zanger met 't rijke gemoed,
Met het hoofd vol bezielenden, hemelschen gloed,
Die pracht en vermogen vergoedt.

XXXV. Dichter in liefde verloren.

Dichter in liefde verloren,
Als in Elysium's vloed,
Hebt gij noch oogen, noch ooren,
Voor wat ge rond u ontmoet?....
Zie, hoe daar somber gebogen,
Trekkend het vaartuig zoo loom,
Langzaam als 't lastdier gebogen,
Waggelend stapt langs den stroom
De arme sjouwer.

Beemden met zangen en geuren,
Dijken met wiegelend riet,
Schoonen, die dwalen en treuren,
Hoort en beziet hij toch niet.
Grof in zijn handlen en minnen,
Zwaar in gedacht en in gang,
Zocht hij bedaring der zinnen,
Naar het de nood hem gelang.
De arme sjouwer!

Ziet hem nu trekken en slaven,
Vloekende zwelt hem de borst...
Ach, nog zoo ver is de haven,
't Schip moet vandaag nog gelost!...
Hijgend, vol bloedige streemen,
Staart hij besluitloos vooruit....
‘Vaderken’ hoort hij zoet fleemen,
Zuchtende roept hij ‘Vooruit!’
Rijke sjouwer!

EMANUEL HIEL.

(*Wordt voortgezet.*)

Suum cuique.

Nieuwe uitgaven.

Nicolaas Beets, Dichtwerken, 1830-1873. Volledige uitgave. Naar tijdsorde gerangschikt en herzien. Amsterdam, K.H. Kirberger 1878.

De uitgever zegt in zijn aankondiging van dezen druk, dat ‘de Nederlandsche pers onuitputtelijk was in lof en aanprijzing’, toen in '73 de pracht-uitgave van deze dichtwerken verscheen. Niet alle woorden van uitgevers in prospectussen, het publiek als lokaas voorgehouden, zijn waar, maar wat hier gezegd wordt van Beets' Dichtwerken, is zuivere waarheid. Voor het welslagen van de onderneming behoeft dan ook de aandacht niet gevestigd te worden op deze uitgave; zij zal haar weg vinden, druk verkocht worden; wij nemen liever de gelegenheid waar, een ernstig woord te richten tot de koopers, tot het publiek en wel dit: leest wat gij koopt, herleest, met aandacht, want het getal dergenen, die goed Nederlandsch schrijven, wordt met den dag kleiner, en de taal, door Nederlanders in den regel geschreven, wordt, te beginnen met de Regeering en te eindigen met den klapwaker in zijn nieuwjaarswensch, erbarmelijk. Toch is het waar: ‘Taal verloren, volk verloren. Met Neerland's taal staat en valt het Nederlandsche volk.’ Zal het beter worden, dan koope men niet alleen de weinige echt Nederlandsche schrijvers, en pronke ermee in salon en bibliotheek, maar leze en leere hoe men schrijft en spreekt en dicht, wanneer men Nederlander is.

Oost en West. Staat- en Letterkundig Weekblad. Secretaris der Redactie A.L. van Plettenberg. Uitgever J.H.H. Rothmeijer, Rotterdam.

Een kleine twintig nummers van dit weekblad liggen voor ons; door vorm en inhoud onderscheidt het zich gunstig; de grootste verdienste is, dat 't een Hollandsche krant is en niet vervelend; de hoofdartikelen doen niet denken aan kleine ‘Nuts’-verhandelingen, maar zijn naar Fransche wijze vlug van vorm, levendig van toon. In ‘wat Holland bezig houdt’ en ‘'t een en 't aer’ vindt men in prettigen, gemakkelijken stijl speldeprikken, die goed raak zijn. Of wij geen aanmerkingen hebben? Zonder twijfel, wat is er volmaakt? Een paar malen vonden wij den toon wat plat; - daarop werd ons ten antwoord gegeven, dat het blad in de eerste plaats bestemd is voor Indische lezers, die te veel peper hebben gebruikt om gevoelig te zijn. Is daaraan ook de overdrijving toe te schrijven, die men in sommige artikelen vindt? De redactie zorge tevens voor afwisseling in de artikelen; eentonigheid is de groote Hollandsche krantenkwaal.

Vraagbaak voor Ouders en Voogden door G. van Milligen, directeur der Rijkskweekschool voor Onderwijzers en Schoolopziener te Groningen. Groningen, J.B. Wolters.

Door dit boek - 275 blz. met kleine letter - wordt naar de gebruikelijke spreekwijs in een bepaalde behoefte voorzien; men vindt hierin een nauwkeurige opgave van de opleiding, die voor de verschillende betrekkingen wordt verlangd, de eischen bij de examens gesteld, de voordeelen aan de betrekkingen verbonden. De samenstelling van dit boek heeft veel arbeid gekost, die niet aangenaam is, en men moet den schrijver loven, dat hij met geduld en moed zijn taak op zulk een uitstekende wijze heeft volbracht. Jammer, dat hij van de ‘paedagogische wenken’ zoo weinig heeft gegeven; ongetwijfeld, dit is het moeilijkste punt; de aanleg van het kind moet worden geraadpleegd, de lichaamssterkte in aanmerking genomen, enz. Wij hopen, dat de Heer Van Milligen bij een tweeden druk ook over de bezwaren, aan zulk een ‘geheele verhandeling’ verbonden, zal heenstappen. Het publiek zal er zeer door gebaat zijn, want er bestaat bij vele ouders in dit opzicht een schromelijke onkunde.

[Derde deel]

Inhoud.

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

		Bl.
Prof. A. Pierson,	Over het gevoel als kenbron	1
Prof. Mr. C.W. Opzoomer,	De strijd over God	121
	Mr. S. van Houten. Bijdrage tot den strijd over God, eigendom en familie.	
M.A. de Jongh,	Vrije gemeenten en gemeentesplitsing	249
	Stemmen uit de vrije gemeente, onder redactie van P.H. Hugenholtz Jr.	
Prof. Van der Wijck,	Weygoldt versus Darwin	377
	Darwinismus, Religion, Sittlichkeit von Dr. G.P. Weygoldt.	
Prof. Van der Wijck,	Een protest van Mr. J.A. Levy	393
	Des Heeren Lotsy's Kant. Een protest door Mr. J.A. Levy.	
Onze Polytechnische school		395
H.L. Boersma,	Iets nieuws en iets goeds	412
	Handleiding bij het onderwijs in de kennis der bouwmaterialen aan Ambachtsscholen enz. door D. de Vries.	

Natuurkunde.

		Bl.
Prof. J.M. van Bemmelen, Het vloeibaar maken van de lucht en van al de permanente gassen		275

Staatkunde en Geschiedenis.

		Bl.
Noorman, Geschiedenis van den dag.		
	De vrede van Berlijn	32
	De Duitsche verkiezingen en de Socialisten-wet	310
W.J. Knoop, Eenige beschouwingen over het oorlogsrecht		139, 291
	De toepassing van het oorlogsrecht in den Fransch-Duitschen oorlog van 1870-1871 door R.A. Klerck.	
M.C.U. Huber, Mosterd na den maaltijd?		168
	De aanvulling van het Officierskader der Infanterie door J.H. Engelbregt.	
M.C.U. Huber, Eene samenvoeging, die haar nut heeft		188
	Het korps rijdende artillerie door Ajax.	
W.A. van Rees, Een onpartijdig oordeel		422
	Onze vestiging in Atjeh. Critisch beschreven door G.F.W. Borel, kapitein der artillerie, enz.	

Letterkunde.

	Bl.
J. H o e k , Met hoop op meer licht en scherper schaduw	48
Licht en schaduw door Josephine Giese.	
G. K u y p e r Hz., Van zuiver water?	51
Landjuweel. Proza en Poëzie.	
Een boek met... een fraai motto!	189
Wassenheim. Een dorpsroman door W. Hartsink.	
Een schetsje naar de natuur	192
Céline's beproeving. Nederlandsch Indische Novelle door M.C. Frank.	
Les amis de nos amis sont nos amis	441
Mevrouw Holting's vrienden. Door D. van Hasseld.	
Al te waar	444
Aan den Booze verkocht. Roman van R. Koopmans van Boekeren.	
Een parel	446
Londinias door C. Vosmaer.	
Inhoud beter dan vorm	450
Brieven uit Insulinde door Dr. van Rijckevorsel.	
Vertalingen en herdrukken.	
Vloed en Ebbe. Vrij naar het Hoogduitsch van Wilhelm Jensen	55
De Drie Bruiden. Naar het Engelsch van Miss Yonge	56
Jong Rusland door Iwan Turgenjew	196

Mark Twain. De lotgevallen van Tom Sawyer	199
De nieuwe Lorelei, door H. Wachenhusen. - Hoogten en Laagten, door Gregor Samarow	200

Nederlandsch Tooneel.

	Bl.
Lucius, Nederlandsch tooneel	327

Mengelwerk.

	Bl.
Prof. P. Hofstede de Groot, Volksvermaken voor Nederland	58
P.A. Daum, Bekeerd	203, 349
J. Chr. Gewin, De man zonder heden en de man zonder toekomst	452
Henry Havard, Het land der Geuzen. Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell	80, 222
Mevr. Van Westrheene, Uit den vreemde.	
Otto Laurentius en zijn gasten	114, 243
Emanuel Hiel, De waarheid in het leven. XXXVI-XLVI.	112, 230, 372
G. Antheunis, Uit het lijden Christi. Aan de Vlaamsche Kunstschilders Albrecht en Juliaan de Vriendt	461
Suum cuique.	
Nieuwe uitgaven.	
Bibliotheek van Nederlandsche Schrijfsters. Redactrice: Cath. F. van Rees. 1ste Ser. 1ste dl. Eigen meester blijven. Novelle door Mevr. Elise van Calcar	375
De Ilias van Homeros vertaald door mr. C. Vosmaer	375
De Werelddeelen bewerkt naar F. von Hellwald's die Erde und ihre Völker, door J.C. van den Berg	376
Kramer's Geographisch Woordenboek der geheele aarde	376

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Over het gevoel als kenbron, door Prof. A. Pierson.

De menschkunde is een wetenschap, die zich nog in hare kindsheid bevindt, in het allereerste tijdperk van ontwikkeling, waarin hare werkzaamheid zich tot het verzamelen van waarnemingen bepalen, en waarin elke waarneming haar welkom zijn moet. Eerst wanneer een tweede en hooger tijdperk van ontwikkeling door een wetenschap bereikt is, kunnen zekere waarnemingen als onbelangrijk veronachtzaamd worden. Maar dan moet men reeds weten op welk punt de waarneming, om vruchtbaar te zijn, uitsluitend behoort te worden gericht.

Onder menschkunde verstaan wij de wetenschap, die 's menschen neigingen beschrijft in hare eenvoudige gelijk in hare samengestelde werking. De werking is eenvoudig, wanneer zij slechts van éene neiging uitgaat; samengesteld, zoodra verschillende neigingen zich vereenigd hebben om haar voort te brengen. In het laatste geval heeft de menschkunde het aandeel van elk dier neigingen in de samengestelde werking te bepalen.

Het woord: neiging is geenszins een woord dat iets aanduidt, waarvan wij het bestaan zouden mogen verzekeren. Nooit kan een neiging waargenomen worden. Bij anderen niet, gelijk van zelf spreekt. Maar bij onszelven evenmin, waarvan het bewijs gegeven is in de omstandigheid, dat niemand van een enkele neiging iets verstaanbaars zeggen kan, zonder metterdaad, niet over eene neiging, maar over eene handeling te spreken. Neiging beteekent voor ons niets anders dan de onderstelde oorzaak van een of meer daden.

Het voorbeeld van Spinoza in het aanhangsel tot het derde Boek zijner Ethica is hier bij uitstek leerzaam. Hij heeft daarin een bepaling willen geven van onze neigingen, en geeft er geene, die de neiging,

waarmee hij zich bezig houdt, niet tot een handeling maakt. De begeerte (cupiditas) wordt ten slotte bij hem een trachten (conatus, impetus); de vreugde, de smart, een overgaan van den eenen toestand tot den andere; de bewondering is bij hem een bepaalde wijze van zich iets voor te stellen (imaginatio); evenzoo de verachting; de liefde is slechts eene wijziging van de vreugde, dus van het zooeven vermelde 'overgaan'. Een andere wijziging van dat 'overgaan' is de haat, de propensie, de afkeer, de devotie, de spot, de hoop, de vrees, de gerustheid, de wanhoop, de zelfvoldoening, het zelfverwijt, het medelijden, de goedgunstigheid, de verontwaardiging. Want Spinoza brengt dit een en ander terug, hetzij tot vreugde of droefheid, hetzij tot hetgeen reeds een wijziging van een van beide was. Hij doet hetzelfde met den nijd, de barmhartigheid, den zielevrede, de nederigheid, het berouw, de ijdelheid, de schaamte. Al deze neigingen zijn vormen van de vreugde en de droefheid, en kunnen dus niets minder noch in haar wezen iets anders zijn dan een 'overgaan' van een toestand tot een anderen toestand. De overige neigingen, als het verlangen, de wedijver, de welwillendheid, de toorn, de wraak, de wreedheid, de vrees, de stoutmoedigheid, de lafheid, de ontsteltenis, enz. enz. zijn òf vormen van de begeerte, die zelve een 'trachten', dus een doen is, òf een schatting, een waardeering, als de achting, de verachting, de hoogmoed; maar ook de schatting, de waardeering is een daad.

Bepalen wij neiging als de onderstelde oorzaak van zekere daden, dan hechten wij aan het woord oorzaak geenerlei geheimzinnige beteekenis. Elk verklaren van verschijnselen is, en is niets anders dan, hetzij een terugbrengen van het tot dusver onbekende of op zichzelf staande tot een reeds bekenden groep van verschijnselen, hetzij het aangeven van het verschijnsel, dat als het onvoorwaardelijk antecedens van het te verklaren verschijnsel beschouwd moet worden. Is een oorzaak noemen iets verklaren, dan moet hij, die een oorzaak noemt, ook noodzakelijk een van beide doen: òf dien groep òf dat antecedens aanwijzen. In het eerste geval is de algemeene naam, waarmee die groep wordt aangeduid, de naam van de onderstelde oorzaak; in het tweede geval is het onvoorwaardelijk antecedens de werkelijke oorzaak. Hebben wij bijvoorbeeld een verschijnsel verklaard uit de barnsteenachtigheid of elektriciteit, dan hebben wij geoordeeld, dat het verschijnsel genoeg overeenkomst heeft met de reeds als barnsteenachtig bekende verschijnselen om het tot dien groep terug te mogen brengen. Wij laten ons evenwel daardoor niet misleiden; wij meenen niet, dat wij éene schrede verder zijn gekomen in de kennis van hetgeen dat verschijnsel heeft doen ontstaan of die bepaalde eigenschap daaraan heeft verzekerd; wij weten, dat wij louter met een onderstelde oorzaak te doen hebben, waaraan niets ons het recht geeft werkelijk bestaan toe te kennen. Chemische verwantschap, aantrekkingskracht, middelpuntschuwende kracht enz. zijn in denzelfden zin bloot onderstelde oorzaken,

die men ook etiketten zou kunnen noemen. Het is er mede als wanneer ik zekeren wijn St. Emilion heb gedoopt, een nieuwen wijn proef en daarvan getuig: ook deze is St. Emilion. Evenzoo: verklaren wij een daad uit liefde of uit eerzucht, dan hebben wij in waarheid niets hoegenaamd verklaard, want, afgescheiden van elke daad, blijft het ons onbekend wat liefde is. Wij hebben dan eenvoudig verzekerd, dat de daad, waarvoor wij een verklaring zochten, met daden die wij reeds gewoon zijn daden van liefde of van eerzucht te noemen genoeg overeenkomst heeft, om ook haar tot dien groep te rekenen.

Uit het gezegde vloeit voort, dat eene onderstelde oorzaak altijd eene abstraktie is. Zij duidt nooit iets anders aan, dan een enkele eigenschap van de verschijnselen; een eigenschap, die wij, onderstellender wijs en voor het gemak van het onderzoek, als zelfstandig beschouwen, ofschoon zij in waarheid nooit dan in de nauwste vereeniging met andere eigenschappen voorkomt. De elektriciteit, waaruit wij iets afleiden, is nooit alleen aanwezig, de liefde of de eerzucht evenmin; toch kunnen elektriciteit, liefde, eerzucht enz. nooit als oorzaken, als verklaringen gebruikt worden, zonder dat men ze van elk verband afzondert en beschouwt als waren zij alleen in staat datgene voort te brengen, waarvoor men eene verklaring zocht. Wij zien dus zeer duidelijk hoe wij aan de onderstelde oorzaken komen. Aan een zeker aantal verschijnselen hebben wij een zeker aantal eigenschappen leeren kennen. Wij verdeelen die eigenschappen in veranderlijke en onveranderlijke eigenschappen, dat is: wij nemen waar dat sommige eigenschappen veranderen met de waargenomene verschijnselen, maar dat andere eigenschappen dit niet doen. Gelijk de eersten zonder onderscheid, zoo verwaarloozen wij ook deze laatsten met uitzondering van eene enkele, bijvoorbeeld de eigenschap van elektrisch te zijn. Nu maken wij die éene eigenschap los van geheel het verband, waarin zij voorkomt, maken van haar een wezen en noemen dat wezen de elektriciteit. Zoolang wij dit alles doen, bestaat hiertegen niet het allerminste bezwaar en ligt er zelfs groot voordeel in. Groot is evenwel het gevaar, - en velen ontgaan het niet, - wanneer wij vergeten wat wij, en dat wij het deden. Dan zien wij het gewrocht van ons abstraktie-vermogen voor een zelfstandig wezen aan, tot de kennis van welks bestaan wij ons allicht inbeelden langs beteren weg gekomen te zijn.

De bewering, dat neigingen nooit het voorwerp van onze waarneming kunnen zijn, en dat mitsdien liefde en haat enz. nooit in eenigen anderen zin als oorzaak van daden kunnen gedacht worden dan waarin men sommige verschijnselen aan de elektriciteit toeschrijft, die bewering moet weerspraak uitlokken van de zijde dergenen, die demogelijkheid van innerlijke waarneming erkennen en van oordeel zijn, dat wij liefde en haat, vrees en hoop even goed kunnen waarnemen als welk verschijnsel der uitwendige wereld men slechts wil. Men heeft uitdrukkelijk geleerd: ‘sommige feiten... worden alleen door de zinnen

waargenomen, terwijl andere feiten..... alleen in ons, en wel bepaaldelijk in onzen geest alleen, kunnen voorkomen, niet door de zinnen waarneembaar zijn, maar *door een inwendig gevoel.* Zoo ontdek ik de angst, die in mij bestaat,... door mijn eigen inwendig gevoel. De vreugde, die mij vervult,... de bevrediging die mij het schoone geeft, de voldoening die ik in het betrachten mijner plichten vind, den eerbied waarmede mij de voorstelling van een hooger wezen bezielt,.. het is alleen mijn gevoel, dat mij verzekering geeft van het bestaan van al die feiten... Er is alzoo een waarneming van feiten door de zinnen, en een waarneming van feiten door inwendig gevoel... Het inwendig gevoel alleen kan ons die feiten, die in ons zijn onthullen?'

De minder duidelijke wijze, waarop deze leer van de innerlijke waarneming voorgedragen wordt, wekt geen gunstig vermoeden omtrent hare juistheid. Het voorwerp van die innerlijke waarneming heet eerst 'feiten': een dubbelzinnig woord, dat verschijnselen en gebeurtenissen beteekenen kan. Voorts wordt een parallel getrokken tusschen onze zinnen en 'een inwendig gevoel'; wij hebben twee werktuigen waarmede wij waarnemen: de zinnen en dat inwendig gevoel. Maar nu wordt verder gezegd, dat ik 'de angst, die in mij bestaat, ontdek door mijn eigen inwendig gevoel.' Is dit niet eenigszins duister? Angst is een inwendig gevoel en niet anders dan dat. Kan ik nu door mijn inwendig gevoel een inwendig gevoel waarnemen? Bestaat mijn inwendig gevoel dan onafhankelijk van dat eene inwendige gevoel van mij, of is het veeleer de som van de verschillende aandoeningen, waarvan angst er eene is? Gaat het verder wel aan, angst een feit te noemen? Angst is niet een gebeurtenis. Zij moet dus een verschijnsel zijn. Maar een verschijnsel moet toch altijd aan iets waargenomen worden. Angst zal dus een verschijnsel zijn, dat ik waarneem aan mijn eigen inwendig gevoel. Maar daar het een inwendig verschijnsel is, kan ik het alleen door mijn eigen inwendig gevoel waarnemen. Verkrijgen wij dan niet het volgende: Door mijn eigen inwendig gevoel neem ik aan mijn eigen inwendig gevoel het verschijnsel van de angst waar. Is dit niet zonderling? Nauwkeurig gesproken kan ik toch niet door mijn oog een verschijnsel aan mijn oog waarnemen! - Men heeft evenwel waarschijnlijk niet bedoeld, de angst een feit te noemen. De andere voorbeelden althans, die men gegeven heeft, zijn met dat van de angst moeilijk op éene lijn te stellen. 'De vreugde die mij vervult, werd er gezegd, neem ik door de zinnen evenmin waar als de bevrediging, die mij het schoone geeft, de voldoening, die ik in het betrachten mijner plichten vind, den eerbied, waarmede mij de voorstelling van een hooger wezen bezielt. Het is alleen mijn gevoel, dat mij verzekering geeft van het bestaan van al die feiten.' Hier schijnt de naam feit gegeven te worden niet aan vreugde, bevrediging, voldoening, eerbied, maar aan de omstandigheid, dat vreugde door zingenot; bevrediging door het schoone; voldoening door plichtsbetrachting; eerbied door een godsdienstige voor-

stelling gewekt worden. In deze beteekenis heeft het woord feit inderdaad een goeden zin. Hier is in waarheid iets gebeurd. Zijn dat echter de feiten, die men op het oog heeft, dan begrijpen wij niet, hoe ‘alleen mijn gevoel’ mij ‘van hun bestaan verzekering geeft.’ Aangenomen immers, dat ik door mijn inwendig gevoel aan mijn inwendig gevoel het inwendig gevoel van vreugde, van bevrediging, van voldoening, van eerbied kan waarnemen: - dat vreugde, bevrediging, voldoening en eerbied juist uit de genoemde en uit geene andere oorzaken voortvloeien, zal toch alleen door een wetenschappelijke redeneering kunnen uitgemaakt worden. Het zou inderdaad al te gevaarlijk zijn, het inwendig gevoel te laten beslissen over het al of niet bestaan van een oorzakelijk verband.

Ook wanneer wij ons aan het eerste voorbeeld, dat van de angst, houden, blijft dezelfde moeilijkheid aanwezig. Angst schijnt voor onmiddellijke gewaarwording niet vatbaar. Men zou hoogstens kunnen toegeven, dat een zeker niet nader te bepalen gevoel door ons waargenomen werd, ofschoon ik de uitdrukking vreemd blijf vinden. Maar hoe kan ik onmiddellijk weten, dat dit gevoel juist angst is, dat wil zeggen: vrees voor de toekomst. Indien ik bijvoorbeeld te jong of te onontwikkeld ben om te weten, dat er een toekomst is, zal ik het gevoel dat ik, met die wetenschap toegerust, angst noem, nooit dien naam kunnen geven. Angst is dus een gevoel, dat ik zoo noem omdat ik reeds een oordeel heb omtrent hetgeen dat gevoel heeft doen ontstaan. Angst kan als angst nooit onmiddellijk gevoeld worden. En hetzelfde mag men verzekeren van iedere bijzondere gewaarwording, zoodat men, waar elke bijzondere kwalificatie wegvalt, als datgene waarvan de onmiddellijke zelfbewustheid getuigen kan, niets zou overhouden dan het gevoel van wel en wee, een zeker aangenaam of een zeker onaangenaam gevoel. Dit gevoel in het algemeen kan men evenwel moeilijk een feit of een verschijnsel noemen. Wij hebben toch niet tweeërlei gevoel. Eerst een gevoel, dat niets bepaalds gevoelt en dan een ander, op een bepaalde manier gewijzigd, gevoel, dat wij door middel van het eerste waarnemen. Want het zou waarlijk al zeer vreemd zijn, dat wij door een gevoel, dat niets bepaalds gevoelt, een gevoel ontdekten of waarnamen, dat iets bepaalds gevoelt.

Afgezien hiervan, komt het mij ongeoorloofd voor een en hetzelfde woord te bezigen voor twee verrichtingen, die onderling verschillend moeten zijn. Van zinnelijke waarneming en innerlijke waarneming zou men dan eerst mogen spreken, wanneer beide keeren het woord waarneming dezelfde beteekenis kon hebben. Al moge het nu uiterst moeilijk zijn, van het woord waarnemen een bepaling te geven, die niets te wenschen overig laat, zoo mag men van deze moeilijkheid toch geen gebruik maken, om aan waarneming zulk een ruimen zin te hechten, dat men ten slotte in het geheel niet meer weet, wat het woord zeggen wil. Noemde men bijvoorbeeld waarneming ‘verzekering erlangen van het bestaan van een feit’, dan zou er waarneming zijn ook op gezag

van getuigen, daar ook zij mij die verzekering ten volle geven kunnen. Wij moeten dus al vast waarnemen beperken tot het zelfstandig ‘verzekering erlangen van een feit.’ Doch ook deze bepaling ware nog veel te ruim. Want de visionair verkeert in dat geval, zonder dat wij toch geneigd zijn de werkzaamheid van zijn geest juist waarnemen te noemen. Elke bepaling van waarnemen zal derhalve minstens aan twee voorwaarden moeten voldoen: uitsluiten het verzekerd worden van het een of ander op gezag; en de zelfstandigheid, waarmee een zekerheid verkregen werd, aan vaste wetten binden; anders kan ons morgen iemand als waarneming opdisschen, wat hij bijvoorbeeld in den droom of in zielsverrukking gezien heeft. Met andere woorden: van alle verzekerdheid, waarvan wij toe zullen geven, dat zij door waarneming verkregen werd, moet vaststaan, dat zij èn persoonlijk èn niet langs willekeurigen weg werd verworven.

Hieruit volgt dat waarneming, wat het woord dan ook verder beteekene, zulk een erlangen van zekerheid omtrent het bestaan van feiten of verschijnselen aanduidt, als eenigszins door anderen gekontroleerd kan worden. Nooit zullen wij zeggen, dat die onmatig gedronken heeft de kennis van de groote bewegelijkheid der voorwerpen in zijne omgeving aan waarneming te danken heeft, of dat de lijder aan de koorts bijvoorbeeld het dier waarneemt aan het voeteneind van zijn legerstede. Er is geen twijfel aan, dat beide personen zien wat zij beweren te zien. Wanneer nu waarnemen ook zien of hooren enz. is, waarom zouden wij dan weigeren alle zien, alle hooren enz. waarnemen te noemen, indien wij niet het gebruik van dat woord beperkt hadden tot zulk een zien, hooren enz. als niet geheel aan den kontrôle van anderen ontsnapt. Men kan zich evenzeer daarvan overtuigen, wanneer men een deskundige aanteekening ziet houden van pathologische waarnemingen. Hem, wiens oogen niet normaal zijn, pleegt de oculist, wanneer het hem voor eenig doel belangstelling inboezemt, te ondervragen om te weten te komen wat de patient waarneemt; maar hij schrijft niet zonder kritiek alles op wat deze zegt waar te nemen; hij beoordeelt de mededeelingen van den patient naar hetgeen de theorie al of niet als mogelijk heeft leeren kennen, en zal niet rusten eer hij zich rekenschap heeft kunnen geven van de schijnbare uitzonderingen. Wanneer die mededeelingen van het mogelijke, van het theoretisch verklaarbare al te ver afwijken, zullen zij zelfs ophouden den oculist belangstelling in te boezemen, daar hij de vrees niet zal kunnen onderdrukken, dat er door den patient wel gezien, maar niet waargenomen wordt; zoo zeer schijnt het vast te staan, dat waarnemen slechts zulk een gebruik der zintuigen is als door anderen eenigszins te kontroleeren valt.

Aan de andere zijde staat het niet minder vast, dat het taalgebruik het woord waarnemen niet toelaat voor het erlangen van verzekerdheid aangaande gewaarwordingen die uit haren aard niet in handelingen

kunnen overgaan of als handelingen kunnen worden gedacht. Men zegt: ik neem waar dat ik mij gebrand heb; maar niet: ik neem waar dat ik hoofdpijn heb. Evenzoo neemt men niet zijne gezondheid, maar wel haren vooruitgang waar; niet zijne ziekte, maar wel dat zij verergert. Wat men in de genoemde gevallen volgens het taalgebruik niet waarneemt, is ook juist telkens iets, dat onmogelijk te kontroleeren valt.

Wij willen natuurlijk niet aan een taalgebruik een wijsgeerig argument ontleenen. Maar hier is het ons juist om het taalgebruik te doen. Ons doel toch was het aan te toonen, dat men, sprekende van uit- en inwendige waarneming, het woord waarneming niet beide keeren in dezelfde beteekenis bezigt. Immers is het innerlijk waargenomene voor kontrôle door anderen niet vatbaar. Gebruikt men nu evenwel gewoonlijk het woord *waarnemen* ten aanzien van hetgeen voor kontrôle wel vatbaar is, dan kan men niet van waarneming bloot door middel van het inwendig gevoel spreken, zonder aan die gewone beteekenis ontrouw te worden. Zegt men niet: ik neem waar, dat ik hoofdpijn heb, met welk recht zal men dan zeggen: ik neem waar, dat ik angst of eerbied heb?

Of zal men trachten onze redeneering te ontzenuwen, door te beweren dat dan de beteekenis van het woord waarnemen dient te worden uitgebreid, opdat het ook de werkzaamheid der innerlijke waarneming omvatte? In het afgetrokkene heeft men het recht tot die bewering, en dus tot die uitbreiding, mits men dan ook maar nauwkeurig wete op te geven, welke nieuwe beteekenis men nu voortaan aan het woord waarnemen gehecht wil hebben, en deze nieuwe beteekenis van dien aard zij, dat waarnemen daarmee duidelijk onderscheiden worde van elke andere werkzaamheid des geestes. Wie kan dat opgeven? Men zal altijd moeten terugkomen op: ik weet, ik gevoel, ik ontdek, dat ik angst heb. Doch weten, gevoelen, ontdekken is òf iets anders dan waarnemen, òf, indien niet, dan wordt het woord waarnemen overtollig.

Het is inderdaad niet overtollig. Het is juist onmisbaar, omdat het eigenaardige van waarnemen juist ligt in het geheel voorloopig karakter der verzekerdheid, die het geeft. Elk ander woord, dat men als plaatsvervanger zou kunnen voorslaan, geeft òf meer òf minder. In waarnemen ligt opgesloten, èn dat men zekerheid heeft, èn dat men bereid is deze zekerheid terstond prijs te geven onder zekere voorwaarden. Twijfelen, vermoeden, gelooven, onderstellen duidt aan, dat men in het geheel nog geen zekerheid; weten, ontdekken, ervaren enz., dat men in het geheel geen onzekerheid heeft. Waarnemen staat tusschen die beide reeksen van werkwoorden. Het duidt geen zweem van twijfel aan, maar het geeft ook niet de minste overtuiging te kennen; aangezien overtuiging niet bestaat dan ten aanzien van datgene, waarvan wij de noodzakelijkheid beseffen; waarvan wij beseffen, dat het zoo moet zijn en niet anders. Zoo zegt men niet: ik neem waar, dat iemand gestorven is. Dit ziet men, dit weet men. Maar wèl zal men zeggen: ik neem waar, dat iemand

gestorven is na het gebruiken van dit of dat voedsel; of ook: ik neem waar, dat alle Hollanders gestorven zijn een jaar na hunne aankomst in deze of die volksplanting. Twijfelt men aan het feit, dat die persoon of die vroegere landgenooten gestorven zijn? In geenen deele. Twijfelt men, of zij gestorven zijn na het gebruiken van zeker voedsel of na het kiezen van een bepaalde woonplaats? Natuurlijk evenmin. Maar door hier te zeggen 'ik neem waar', drukt men uit, dat men geene de minste overtuiging heeft omtrent de noodzakelijkheid van een verband tusschen dien dood en hetgeen er aan voorafging. Terwijl wij niet kunnen weten, of wij zijn ook bereid toe te geven, dat er iets uit voortvloeit, ontkennen wij terstond het recht om een gevolg te trekken uit hetgeen wij niet weten, maar waarnemen. Hetgeen wij bloot waarnemen, heeft als iets bloot waargenomens geenerlei strekking. Deze belangrijke onderscheiding verliest het taalgebruik nooit uit het oog. Ken ik de fransche spraakkunst, dan weet ik dat een fransch schrijver niet *le maison* zegt; ken ik die spraakkunst niet, dan kan ik waarnemen, dat het woord *maison* nooit vooraf wordt gegaan door het mannelijk lidwoord, terwijl ik dan tevens geenerlei overtuiging bezit, die mij in staat stelt te antwoorden op de vraag of dat lidwoord er aan vooraf mag gaan, ja dan neen.

Hieruit blijkt dat waarnemen gebezigd wordt ter aanduiding van het erlangen van zekerheid omtrent het feitelijk bestaan van datgene, waarvan ook het noodzakelijk bestaan in het afgetrokkene mogelijk is. Waar dit in het geheel niet mogelijk is, komt ook geen waarnemen te pas. Op zichzelf staande feiten kan men dus niet waarnemen, daar men van op zichzelf staande feiten nooit weten kan of zij al dan niet noodzakelijk zijn. Men neemt niet waar, dat het regent, maar men neemt waar, dat het regent bij westewind. Men neemt niet waar, dat een zieke hongerig is, maar men neemt waar, dat hij hongerig is bij het afgaan van de koorts. Ik heb nooit waargenomen, dat gij u zoo en niet anders kleedt, maar ik heb waargenomen, dat gij u altijd zoo en zoo kleedt bij die of die bepaalde gelegenheid. Niet dat *guerre* met een *gu* begint, heb ik waargenomen, maar dat een zelfde woord in het fransch met *gu* en in het Engelsch met een *w* begint. Niet dat water- en zuurstof zich met elkander verbinden, heb ik waargenomen, maar dat zij het in bepaalde evenredigheden doen. Van het waargenomene moet het dus altijd mogelijk wezen, dat het noodzakelijk zij. Daar nu noodzakelijkheid in de taal der wetenschap niets anders wil zeggen dan vaste volgorde, moeten wij vaststellen, dat waarneming altijd betrekking heeft op een volgorde, en zou op grond van al het aangevoerde de bepaling die wij zoeken in dezer voege kunnen luiden: Waarnemen is het erlangen van zekerheid omtrent het bloot feitelijk bestaan eener volgorde, en wel zulk een erlangen als niet geheel aan den kontrôle van anderen ontsnapt.

In het dagelijksch leven staat waarnemen met opmerken of merken

dikwerf gelijk. Ik zie, dat iemand voorbijkomt, maar ik merk op, dat hij altijd voorbijkomt om drie uur; ik zie, dat een trein te laat, ik merk op, dat een bepaalde trein steeds te laat is. Ik zie, dat er een tafel staat in uw vertrek, maar ik merk, dat iemand thuis is, wanneer ik juist niet hem, maar zijn hoed en stok zie. Ik zie, dat ik daar geen plaats moet nemen, zegt hij, die voor een waggon eerste klasse staat en een billet tweede klasse heeft; ik merk, dat ik daar geen plaats moet nemen, zegt hij, die een waggon opent en de aanwezigheid bespeurt van personen, die blijkbaar liever alleen willen zijn. Waarnemen, opmerken, merken onderstelt dus altijd een werkzaamheid van den geest, en dat in veel nadrukkelijker zin dan zien of hooren. Vandaar ook, dat bijvoorbeeld het hooren en het waarnemen of ook het opmerken van het gehoorde door een betrekkelijk aanzienlijk tijdsverloop van elkander gescheiden kunnen zijn.

Hebben wij ons in dit een en ander niet vergist, dan vragen wij wat innerlijke waarneming, wat waarneming van aandoeningen of neigingen beteekenen kan. Een paard waarnemen geeft geen zin, maar zal ‘angst waarnemen’ dan een goeden zin opleveren? Met andere woorden: een neiging, een aandoening is iets dat geheel op zichzelf staat en dus voor geen waarneming vatbaar is. Ik kan zeker waarnemen, dat het schoone mij bevredigt, dat op het zien van het schoone een gevoel van bevrediging volgt, maar dan is het ook duidelijk, dat het gevoel van bevrediging mij reeds bekend moet zijn, en mijn waarnemen van die volgorde dus niets in het allerminst insluit omtrent de mogelijkheid van dat gevoel zelf door waarneming te leeren kennen. Angst en hoop, vreugde en droefheid zijn verschijnselen, zoo men wil, maar waarvan men nooit te weten zal kunnen komen of zij noodzakelijk zijn. Ik kan dus weten, dat zij aanwezig zijn, maar hunne aanwezigheid niet waarnemen. Heb ik die wetenschap, zij kan nooit door waarneming verkregen zijn, want zoodra ik hier waarneem, neem ik niet meer angst of vreugde waar, maar een volgorde, waarin angst of vreugde voorkomt.

Raadplegen wij het tweede gedeelte onzer bepaling van het waarnemen, dan geraken wij tot dezelfde uitkomst. Waarnemen was zulk een erlangen van verzekerdheid als niet geheel aan den kontrôle van anderen ontsnapt. Indien er waarneming van neigingen of aandoeningen ware, zou deze laatste bepaling zeker niet deugen. Met welk recht zullen wij evenwel ten aanzien van een bepaald gevoel aan een geheel persoonlijk getuigenis een waarde toekennen, die wij terstond daaraan weigeren, zoodra het een aandoening van de zenuwen geldt. Zegt iemand: ik hoor een geluid, dan achten wij niet, dat wij met een waarneming te doen hebben; waarom zullen wij dan wel zoo oordeelen wanneer iemand ons zegt: ik heb een aandoening van het inwendig gevoel.

Het is juist omdat waarnemen een werkzaamheid des geestes is, dat wij in eene aandoening, ook wanneer zij tot ons bewustzijn doordringt, geene waarneming kunnen zien, waarbij het onverschillig moet

blijven of wij over een andoening van de zenuwen of over een aandoening van het inwendig gevoel spreken. Door in ons bewustzijn opgenomen te worden, verandert die aandoening niet van karakter. Ik bedoel: voor onzen geest heeft zij altijd slechts een bloot empirisch of feitelijk bestaan; nooit kan hare noodzakelijkheid blijken, zoolang wij haar namelijk geheel op zichzelve beschouwen. Hetzij wij zelven, hetzij anderen ons verzekeren, dat er zulk een aandoening bestaat, altijd kunnen wij zulk een verzekering slechts voor kennisgeving aannemen. Zoolang wij niet andere mededeelingen ontvangen, die met de eerste in een zeker verband kunnen worden gebracht, kan er van geen waarnemen sprake zijn. Er is dus blijkbaar iets, dat zelfs aan de zinnelijke waarneming voorafgaat, dat de alleroorspronkelijkste elementen aan die waarneming levert, en dat wij, bij gebrek aan een beter woord, het onwillekeurig konstateeren van aandoeningen of indrukken zullen noemen. Dit konstateeren blijkt dan eerst voor het wetenschappelijk onderzoek vruchtbaar te zijn, wanneer het waarnemen begint, en het de vrucht van dit konstateeren kan bearbeiden.

Gaat er derhalve aan de zinnelijke waarneming iets vooraf, en noemt men het bespeuren van angst of iets soortgelijks innerlijke waarneming, dan moet er òf aan innerlijke waarneming niets voorafgaan, hetgeen haar van de zinnelijke waarneming scherp onderscheiden zou, òf er gaat ook aan de innerlijke waarneming iets vooraf, en dan zegge men ons wat? Met andere woorden, wat gaat dan vooraf aan het bespeuren van angst of iets soortgelijks? Zegt men daarentegen, dat dit bespeuren nog geen innerlijke waarneming is, dan verlieze men niet uit het oog, dat het geheele denkbeeld van innerlijke waarneming prijs moet worden gegeven, aangezien het voorwerp van alle waarneming nooit de aandoeningen, maar altijd slechts hare volgorde is.

Deze laatste bewering wordt ten overvloede bevestigd door hetgeen wij hierboven reeds opgemerkt hebben omtrent onze gewoonte van *aan het een of ander* iets waar te nemen, hetgeen inderdaad zeggen wil, dat wij aanvankelijk tot deze verzekerdheid zijn gekomen: zoo dikwerf wij A zien, zien wij aan A ook B. Onderstel dat iemand uit Berlijn terugkeerde en berichtte, dat er in die stad vele gevallen van typhus waren tijdens zijn verblijf aldaar, zouden wij dan, de waarheid van het bericht zelfs aangenomen, ooit uitroepen: wat heeft die man de Berlijners uitstekend waargenomen! Die lof zal hem dan eerst toekomen, wanneer hij iets ontdekt heeft, waarvan het mogelijk is, dat men eens zegge: zoo dikwerf gij een Berlijner ontmoet, zult gij ook dat waargenomene aan hem vinden.

Men heeft dus in waarheid een waarneming gedaan, wanneer men meent te ontdekken, dat de aanblik van het schoone bevrediging wekt, maar men zie niet voorbij, dat niet een inwendig gevoel maar een volgorde voorwerp dier waarneming is.

Zal men nu ten slotte staande houden, dat het geheel op een woor-

denstrijd uitloopt; dat men in de plaats van het woord waarnemen eenvoudig: konstateeren van indrukken of aandoeningen heeft te schrijven, om dan onder een anderen vorm de zinnelijke en innerlijke waarneming terug te erlangen? Ik geloof, dat onze onderscheiding meer beteekenis heeft.

Immers de uitdrukking: konstateeren van aandoeningen mag op wetenschappelijke juistheid geen aanspraak maken. Wij kunnen haar dus niet eenvoudig stellen in de plaats van zinnelijke waarneming. Dat bij het zien of het hooren bepaalde zenuwen van mij worden aangedaan, kan ik niet enkel konstateeren, omdat mijne zelfbewustheid mij van deze gebeurtenis niets hoegenaamd zegt of zeggen kan. Dat het werkelijk plaats grijpt, het is uitsluitend de wetenschap die het mij leert. Als ik zag, heb ik nooit iets bespeurd van eenigen indruk op mijn gezichtszenuw. Lang heb ik gezien, eer ik wist, dat ik een gezichtszenuw had. Zien is niets anders dan de onmiddellijke zekerheid bezitten, dat er zich op een bepaalde wijze iets buiten mij bevindt, gepaard aan de afgeleide zekerheid, dat deze gewisheid terstond op zou houden een onmiddellijke gewisheid te zijn, zoodra ik mijne oogen niet meer gebruikte. Deze laatste zekerheid heb ik alleen aan eerst onwillekeurige proefneming te danken. Of het zien van den aanvang af de genoemde onmiddellijke zekerheid heeft gegeven; of ik oorspronkelijk slechts met behulp van het zintuig van het gevoel heb leeren zien, is een vraag, die wij hier niet hebben te onderzoeken. Het is ons genoeg, dat het zien thans die onmiddellijke zekerheid geeft. Het zien zelf leert mij evenwel niets omtrent haar ontstaan. Het zien is dan ook een geheel onwillekeurige daad, zoolang de oogen geopend en de voorwerpen verlicht zijn. Zoo men dus van zinnelijke waarneming spreken, en daaronder eenvoudig zien, hooren enz. verstaan wil, dan moet men zinnelijk waarnemen omschrijven als het erlangen van de zekerheid, dat er een wereld buiten ons op een bepaalde wijze bestaat. Het is duidelijk, dat men ook in dezen zin het woord waarneming en het woord innerlijk niet met elkander verbinden kan. Innerlijke waarneming zou dan zelfs eene *contradictio in adjecto* zijn, daar zij een waarneming zou zijn die ons juist een wereld, niet buiten, maar binnen in ons ontsloot.

Het is ons dus niet gelukt voor waarnemen èn een bijzondere, een eigenaardige, èn zulk een beteekenis te vinden, die ons toelaat zoowel van uitwendige als van inwendige waarneming te spreken, zonder ons aan een willekeurig gebruik van het woord schuldig te maken.

Indien wij dan, zal men verder zeggen, dat geheele woord: innerlijke waarneming eens lieten vallen om de zaak zelve te redden!

Inderdaad, wanneer men nagaat wat de voorstanders der innerlijke waarneming van haar zeggen, komt men tot het besluit dat zij er niets anders onder verstaan dan het raadplegen van ons zelfbewustzijn, of, wil men, het laten getuigen van ons zelfbewustzijn, verstaanbaarder uitgedrukt: zeggen wat men voelt.

Om de leer der innerlijke waarneming in dezen vorm te beoordeelen, moet men een onderscheiding maken, die wel eens verzuimd wordt.

'Het kan, heeft men gezegd, geen redelijke bevreemding baren, dat de geest kennis draagt van zijn eigen toestanden..... Kan het wel vreemd zijn, dat, wanneer alleen de geest bewustzijn, kennis heeft, ook hij alleen met zelfkennis, met zelfbewustzijn is toegerust?' Neen, voorzeker, dit een en ander is zeer natuurlijk. Maar het baat ons weinig. De strijd loopt niet over de vraag of de menschelijke geest zichzelf kan leeren kennen, maar of deze kennis langs middellijken of langs onmiddellijken weg wordt verkregen; of ook deze zelfkennis van den geest eene empirische, dan wel of zij alleen een intuitieve kennis moet heeten?

Heeft men deze onderscheiding niet uit het oog verloren, wanneer men zich voor het bestaan der innerlijke waarneming op het bestaan der logika beroept? 'Die wetenschap toch, heeft men geschreven, kan op geene andere wijze tot stand komen dan door een waarneming van hetgeen wij in ons denken verrichten.' 'Logicus, heet het verder, kan iemand alleen worden, door bij de beoefening (bijv.) der physiologie en van de overige wetenschappen telkens hare stellingen op nieuw voor zijn geest te laten ontstaan op die wijze, waarop zij werkelijk verkregen zijn, en dan voortdurend op die wijze van wording het oog gevestigd te houden.' Niemand zal dit in twijfel trekken, maar bewijst het wat het bewijzen moet? Vooreerst is hier geen spraak van inwendig gevoel, dus evenmin van een waarneming van dat gevoel. Maar vervolgens zien wij hier geen onmiddellijke kennis geboren worden van een verrichting van den geest. De logikus is een ander dan de fysioloog, en al is het dezelfde persoon, op het oogenblik dat hij logikus is, is hij niet meer fysioloog. De eerste heeft nu voor zich wat de tweede hem heeft meegedeeld, mondeling of schriftelijk. Hij heeft woorden, formules, figuren, berekeningen voor zich. Dat hij goed daarover nadenken; zichzelven afvragen kan, hoe de fysioloog tot het een en ander gekomen is; dat de geest in dien zin zelfbewustzijn heeft, wie zal het tegenspreken? Maar zoo dit bewijzen zal, dat wij een onmiddellijke kennis van ons zelfbewustzijn hebben, behoeven wij niet eens de logika er bij te pas te brengen: een eenvoudige optelling die wij verifiëeren, een redeneering van een ander, die wij weergeven, kan ons hetzelfde bewijs leveren, want ook in deze twee gevallen moet de geest voortdurend het oog gevestigd houden op de wijze, waarop de som dier optelling of het besluit der redeneering verkregen werd. Heeft men er evenwel ooit aan gedacht, in ons vermogen om over een verrichting van eens anders geest na te denken, in ons vermogen om ons rekenschap te geven van den weg, dien eens anders geest heeft afgelegd, een vermogen uitgeoefend met behulp van onze zintuigen: die van het gezicht of het gehoor, - heeft men er ooit aan gedacht, in dat vermogen een argument te vinden voor die innerlijke waarneming, waarvan het immers

juist alleen de moeite waard was aan te toonen, dat zij onmiddellijk werkt?

Maar al ware het voorbeeld van de logika hier te gebruiken, het zou alleen de bewering rechtvaardigen, dat de mensch onmiddellijk zijn eigen denken kan waarnemen. Daaruit zou nog niet voortvloeien, dat er ook een onmiddellijke waarneming is van ons gevoel. Immers tusschen de wijze waarop wij ons denken, en die waarop wij de dingen der buitenwereld leeren kennen, bestaat een zekere overeenkomst. Wij kunnen niet denken dan in woorden en volzinnen. Al schrijven wij ze niet op, zij bestaan toch in onze verbeelding. Wij zien onze gedachten ongeveer gelijk wij de plaatsen zien of de personen, die ons in een roman beschreven worden. Het denken zelf, die werkzaamheid van onzen geest, die wij denken noemen, kunnen wij nooit tot het voorwerp van onze beschouwing maken. Wanneer wij dus nagaan hoe wij hebben gedacht, gaan wij niet iets na, dat voor ons geheel onstoffelijk, geheel zonder vormen is; wij gaan dan eigenlijk na, welken volzin of welk woord wij op een ander hebben laten volgen.

Met de wijzigingen van ons gevoel, met onze aandoeningen is dit anders. Het is zuiver onstoffelijk, het heeft geen vorm hoegenaamd; het laat zich in geenen deele beschrijven. Zal dus ons zelfbewustzijn ons gevoel waarnemen, dan schijnt het onderwerp hier in den volsten zin des woords zijn eigen voorwerp te moeten zijn. Maar hoe weten wij dan eigenlijk, dat hier nog tusschen onderwerp en voorwerp onderscheiden moet worden? Met andere woorden: hoe weten wij dan, dat hier waarneming heeft plaats gehad? Het opgemerkte is vooral waar van onze psychische aandoeningen. Met ons gevoel van hoofdpijn of kiespijn is altijd nog een zekere voorstelling verbonden. Maar vreugde, smart enz. laten zich aan niets vastknoopen, dat in de werkelijkheid of in de verbeelding bestaat.

Al waren al mijne argumenten onwederlegbaar, men zou zich waarschijnlijk toch nog niet gewonnen geven en zich ten slotte beroepen op het zelfbewustzijn, het gevoel. Of wij, zal men mij toevoegen, er al dan niet de mogelijkheid van kunnen aantoonen, het doet weinig ter zake, het zelfbewustzijn is een bron van kennis, en evengoed als wij, onze zintuigen raadplegende, kunnen zeggen: ik zie een voorwerp, ik hoor een geluid, even goed raadplegen wij ons zelfbewustzijn en zeggen wij: ik heb dit of dat gevoel, ik ben gelukkig, ik ben ongelukkig, ik heb lief, ik haat enz.

Het recht daartoe zal ik niet betwisten, maar wil alleen vragen of de man van wetenschap bijzonder veel daaraan heeft. Die eenvoudige verzekeringen zijn even onschadelijk als onvruchtbaar. Want omtrent hetgeen ons het meest belangstelling inboezemt leeren zij ons niets. Ik heb hier de verdedigers der innerlijke waarneming op mijne hand. Een hunner schrijft openhartig: ‘Vooral bij de waarneming der zedelijke verschijnselen, der hartstochten, is de uitspraak van Comte vol-

komen juist, dat de zelfwaarneming nooit een hooge wetenschappelijke waarde kan hebben.' Ik zou liever zeggen, dat zij in het geheel geene wetenschappelijke waarde bezit, daar wij er niets op bouwen kunnen, aangezien zij ons in het beste geval niets geeft dan op zichzelfstaande, niet te kontroleeren feiten, die wij voor kennisgeving aannemen, maar waarmede wij niets kunnen aanvangen. Gevoelen wij een hartstocht en willen wij dien nader leeren kennen, dan is het toch uitsluitend op zijne werking, dat wij acht geven, en die werking blijft volmaakt dezelfde, al noemen wij dien hartstocht X en al vergeten wij wat ons zelfbewustzijn ons omtrent dien hartstocht heet te leeren. Als iemand zegt: ik zie een centaur of ik zie een geest, is dit even zoo belangrijk als wanneer hij zegt: ik heb lief of ik ben gelukkig. Ik kan hem evenmin verbieden iets te zien als iets te gevoelen. En dit onvermogen deert mij niet, want wat hij geheel persoonlijk ziet of gevoelt, is mij als wetenschappelijk onderzoeker volkomen onverschillig.

Men kan dit niet loochenen en daarom juist laat men het menschelijk gevoel, om het belangrijker te maken, gewoonlijk veel meer zeggen dan het zeggen kan; tot dat gevoel rekent men dan veel meer dan bloote aandoeningen. De een gevoelt zich afhankelijk van een hooger wezen; de ander heeft den mond vol van plichtgevoel; een derde gevoelt, dat hij bevredigd wordt door het schoone, en elk zulk een gevoel van eigen vinding en maaksel wordt dan tot de waardigheid van een bron verheven, waaruit men kennis zal kunnen putten. Ik vrees, dat men ons op die wijze niets dan woorden geeft. Niets dan woorden toch ontvang ik, wanneer zich aan de woorden geen zin laat hechten. Maar wat beteekent nu dat veel besproken gevoel van afhankelijk te zijn? Afhankelijk heeft slechts één zin: tot iets of iemand in betrekking staan als gevolg tot oorzaak. Geen enkel geval kan men opnoemen, waarin het woord afhankelijk een andere beteekenis zou hebben. Een grootheid is afhankelijk van een tweede grootheid, wanneer elke verandering in de laatste de oorzaak is van een verandering in de eerste. Een zoon is afhankelijk van zijn vader, wanneer's vaders beurs de oorzaak is, die hem zijn onderhoud doet vinden. De werking eener wet is van omstandigheden afhankelijk, wanneer de gunst of ongunst der omstandigheden de oorzaak is van de voor- of nadeelige werking dier wet. Te gevoelen dat ik van iets afhankelijk ben is derhalve juist zooveel als te gevoelen, dat ik, in welk opzicht en in hoevele opzichten ook, het gevolg van iets ben. Hoe ter wereld zal men dit nu ooit kunnen *gevoelen*? Het is reeds veel wanneer ik het weet of inzie of begrijp. Maar het te gevoelen: wie zal dat mij geven? Laat de wetenschap, dat ik afhankelijk ben, een bepaald gevoel, een bepaalde aandoening bij mij opwekken, het zal een aandoening zijn van misnoegen of van blijdschap, maar die aandoening zelve kan mij niet leeren, dat ik afhankelijk ben. En zoo er al een gevoel mocht zijn,

dat ik met het verstand kan ontleden, waarvan ik mij rekenschap kan geven, om dan tot het besluit te komen: dit gevoel zou er niet zijn, wanneer ik mij niet in een betrekking van afhankelijkheid bevond, dan zou het vooreerst toch in geen geval aangaan, dit gevoel eenvoudig afhankelijkheidsgevoel te noemen, daar het niet een gevoel is van de afhankelijkheid zelve maar van het aangename of onaangename, dat voor mij aan die betrekking kleeft. En in de tweede plaats: zelfs wanneer iemand wilde beweren, dat de afhankelijkheid zelve zich kan doen gevoelen, zal hij toch moeten toegeven, dat dit dan slechts kan plaats hebben wanneer die betrekking intermitteerend is, wanneer zij niet onvoorwaardelijk dezelfde blijft, volgens den bekenden regel dat er geen bewustheid is van hetgeen altijd voortduurt. Zoo zal het nog wel niemand gelukt zijn, zich, wat zijn fysiek leven betreft, van zijn vader afhankelijk te gevoelen. Ofschoon men zeer goed weet, dat men een vader moet gehad hebben, gevoelt men daar niets hoegenaamd van. Nu is onze afhankelijkheid van een hooger wezen, gesteld dat zij werkelijk bestaat, van dien aard, dat zij juist onmogelijk als intermitteerend kan gedacht worden. Hoe zal zij dan ooit tot ons bewustzijn kunnen doordringen?

Het moet toegegeven worden: Schleiermacher met zijn ‘schlechthiniges Abhängigkeitsgefühl’ nasprekende, hebben wij ons laten verschalken door een woord zonder zin, daar niemand gevoelen kan dat hij het gevolg is van iets anders, en, zoo dit te veel gezegd mocht zijn, het slechts gevoelen kan, zoodra hij zich niet voortdurend in die betrekking bevindt; een voorwaarde, die uit den aard der zaak bij onze betrekking tot een hooger wezen niet vervuld kan worden.

Het baat weinig of men voor afhankelijkheidsgevoel een ander woord in de plaats stelt. Men heeft gezegd: ‘de eerbied waarmede mij de voorstelling van een hooger wezen bezielt, het is alleen mijn gevoel, dat mij verzekering geeft van het bestaan van dit feit.’ Wat ik ten stelligste moet ontkennen. Aangenomen, dat de ‘innerlijke waarneming’ mij in mijzelven doet ontdekken 1° ‘de voorstelling van een hooger wezen’, 2° eerbied, dan zal uitsluitend het scheidend en verbindend oordeel kunnen uitmaken of die eerbied door die voorstelling wordt opgewekt. Een voorstelling die mij bezielt met eerbied; brengen wij deze dichterlijke taal in proza over, dan beteekent zij, dat die voorstelling staat tot dien eerbied als een oorzaak tot haar gevolg. Zullen wij het nu ooit aan het gevoel, ten aanzien van welke twee verschijnselen dan ook, willen, durven opdragen over het al of niet bestaan van hun oorzakelijk verband te beslissen? Deden wij het, wij zouden voor het gevaarlijkst mysticisme de deur zoo wijd mogelijk hebben opengezet. Want mag het gevoel mij zeggen, dat er tusschen de aandoening van eerbied en de voorstelling van een hooger wezen een betrekking bestaat als van gevolg tot oorzaak, dan kan men zonder willekeur het gevoel niet verbieden in allerlei andere gevallen over de aanwezigheid van die betrek-

king te oordeelen. Nu, wat is het verkeerde mysticisme anders dan de richting, die aan het gevoel het recht toekent van te oordeelen? Zoo blijkt ook hier, dat men het gevoel niet iets belangrijks kan laten zeggen, zonder het iets in den mond te leggen, dat niet door het gevoel, maar door het verstand werd ontdekt. Anders moet gij morgen goedkeuren, dat iemand gevoelt door het water van Lourdes genezen te zijn.

Met het plichtgevoel staat het niet beter geschapen. Het is mede een dier woorden, die op een zeker effekt bij de menigte zijn berekend, maar geen zin hebben. Plichtgevoel kan etymologisch slechts beteekenen òf het gevoel van hetgeen onze plicht medebrengt (ik ga daarbij te rade met eergevoel, nationaliteitsgevoel), òf vatbaarheid om door een zedelijke verplichting getroffen te worden (ik denk daarbij aan kunstgevoel, waarheid- en schoonheidsgevoel). Slechts deze twee beteekenissen zijn mij bekend, wanneer men althans het woord gevoel niet met een woord verbindt, dat ook reeds een gevoel uitdrukt, gelijk het geval is met schaamtegevoel. In de eerste beteekenis evenwel staat het woord gevoel geheel gelijk met inzicht. Men ziet in, men begrijpt, men weet zelfs wat zijn plicht, zijn eer, zijn nationaliteit medebrengt of eischt. Wie van dit een en ander geen verstandelijk inzicht, geen duidelijk denkbeeld heeft, wordt een gevaarlijke of een lastige dweper. Het heeft dus geen zin van plicht*gevoel* te spreken, wanneer men dit woord neemt in tegenstelling met of ook slechts in onderscheiding van het verstand. Om te weten wat mijn plicht insluit heb ik niets anders noodig dan om te weten wat de eene of andere wiskunstige stelling insluit, en het kan slechts verwarring stichten ten aanzien van plicht een woord te bezigen, dat op iets geheimzinnigers schijnt te doelen.

In de tweede beteekenis ontglipt het plichtgevoel als eigenlijk gezegd gevoel ons evenzeer. Het is dan zooveel als de vatbaarheid om door een zedelijke verplichting getroffen te worden. Maar waartoe hier zulk een afgetrokken woord als vatbaarheid gekozen, waarom juist hier van die vatbaarheid gesproken? Zoodra ik de waarheid eener wetenschappelijke stelling heb ingezien, zal ik mijn handelen, bijvoorbeeld mijn verder onderzoek, immers naar die stelling inrichten, omdat ik weet, dat ik anders bedrogen uit zou komen. Behoef ik, om te verklaren, dat ik mijn verder onderzoek in verband met mijne premissen inricht, geen bijzonder gevoel te hulp te roepen, wat zal mij dan daartoe nopen zoodra ik te doen heb met het handelen overeenkomstig een stelling, die ik op zedekundig gebied als waar heb erkend? Een zedekundige stelling is toch ook eene wetenschappelijke stelling. Is zij dit niet; met andere woorden: werd de kennis van mijne zedelijke verplichting niet door eigen of anderer wetenschappelijk onderzoek verkregen, berust zij op hetgeen men noemt een zeker gevoel, en dat beter een zekere inbeelding heette, dan heeft zij toch ook niet de minste waarde. Evenmin nu als iemand met gezonde hersenen, wetende dat

de chemische verbinding van water- en zuurstof hem water geeft, wanneer hij water wil voortbrengen, trachten zal, koolstof zich met waterstof te doen verbinden, evenmin zal hij, die weet wat er geschieden moet om op zedelijk gebied een zeker doel te bevorderen en die dit doel bevorderen wil, een handeling plegen die daartegen indruischt, derhalve met zijne zedelijke verplichting zich in strijd bevindt. Wat al dan niet plicht is, mag natuurlijk alleen het verstand uitmaken, daar plicht, gelijk zoo even afhankelijkheid, een betrekking te kennen geeft tusschen twee verschijnselen, en ook ditmaal een oorzakelijk verband. Ik erken als plicht elke daad, waarvan mijn verstand mij zegt, dat zij het bereiken van een bepaald soort van doel tot gevolg kan hebben, waarbij het van zelf spreekt, dat mijn verstand langs inderdaad wetenschappelijken weg tot die erkenning moet gekomen zijn. De behoefte om juist dat gevolg te bereiken, heb ik evenmin een bijzonder gevoel te noemen als welke andere behoefte men slechts wil. Met name is er tusschen de behoefte om methodisch te onderzoeken en de behoefte om zedelijk te handelen, zooveel ik zien kan, geen verschil; het is in beide gevallen de behoefte aan tucht.

Met het gevoel van bevredigd te worden door het schoone is het eindelijk niet anders gesteld. Men kan dit niet gevoelen. Men kan bevredigd zijn; zich daarvan bewust wezen; maar dat die bevrediging den aanblik van het schoone tot oorzaak heeft, dat moet het verstand ons zeggen, evenzeer als het uit te maken heeft wat bij godsdienstige, zedelijke of esthetische aandoeningen oorzaak, wat gevolg verdient te heeten. Zijn het de aandoeningen, die de voorstellingen, of zijn het omgekeerd de voorstellingen, die de aandoeningen opwekken? Wie over zulke vragen het gevoel laat beslissen, heeft, naar mijne overtuiging, de eerste wetten van de wetenschappelijke methode geschonden.

Ontdoet men dus het gevoel van al wat er niet toe behoort en houdt men werkelijk niets dan aandoeningen over, waarvan men zich bewust is, dan hebben wij voor de wetenschap inderdaad niets overgehouden, want wat kan ik met die aandoeningen aanvangen? Zij kunnen nooit bouwstoffen voor een meer dan bloot empirische kennis zijn. Zij zijn en blijven dus volstrekt onbelangrijk. Het recht tot deze uitspraak ontleenen wij aan hetgeen wij in de natuurwetenschappen zien gebeuren. De natuurwetenschap leeft van gadeslaan, van konstateeren en waarnemen. Niettemin verwaarloost zij opzettelijk, willens en wetens, een schier oneindig aantal feiten, die haar zelfs niet de geringste belangstelling inboezemen. Houdt zij aanteekening van de gevallen van hoofdpijn, van kiespijn, van verkoudheid, van slapeloosheid, van lusteloosheid in een stad? Aanteekening van onze droomen? Immers neen. En waarom niet? Omdat deze verschijnselen streng wetenschappelijk niet gekontroleerd kunnen worden en omdat zij op

geenerlei wijze kunnen worden gemeten. Zij kunnen niet worden gekontroleerd, omdat niemand anders ze konstateeren kan, dan hij bij wien ze plaats grijpen. Om dezelfde reden kunnen zij met niets vergeleken en daarom ook door niets gemeten worden. Waar zij om pathologische redenen de aandacht trekken, zal de voorzichtige waarnemer niet aanteekenen bijvoorbeeld: de patient heeft hoofdpijn, maar: de patient klaagt over hoofdpijn. En zelfs dat klagen op zichzelf interesseert hem slechts in mogelijk verband met andere uitingen van 's lijders toestand of als kenteeken van de eene of andere fysische stoornis. Al het andere blijft voor den waarnemer zuiver individuëel, op zichzelf staande, onbelangrijk. Of hem al honderd personen komen verzekeren, dat zij het bijzonder warm hebben, het laat hem zoo koel als hij was. Breng hem een thermometer en zijn aandacht is geboeid.

Zoo behooren ons als beoefenaren der wetenschap de psychische aandoeningen van den mensch, tenzij dan om pathologische redenen, geheel onverschillig te laten. Zegt iemand: ik heb hoofdpijn, of zegt iemand: ik heb lief; zegt iemand: ik houd van een appel, of wel: ik bewonder Rafaël; zegt iemand: een onweder boezemt mij vrees, of wel: de voorstelling van een hooger wezen boezemt mij eerbied in; zegt iemand: ik kan mijn genoegen niet eten aan kersen, of wel: het betrachten mijner plichten geeft mij voldoening, het een is voor den beoefenaar der wetenschap even belangrijk als het andere, want uit het een laat zich zoo min iets afleiden als uit het ander: noch wetenschappelijke kontroleering noch generalisatie is hier mogelijk.

Laat er ons slechts de proef van nemen. Iemand beweert zijn plicht betracht te hebben en nu voldoening te smaken. Vooreerst: hoe kan ik uitmaken, dat hij werkelijk zijn plicht heeft betracht? Ik moet dus reeds beginnen met te zeggen: iemand gelooft zijn plicht betracht te hebben en smaakt nu voldoening. Maar dan; hoe weet ik dat juist het (wettig of onwettig) besef van zijn plicht betracht te hebben hem voldoening schenkt? Indien dat besef eens zijn hoogmoed had gestreeld en hij ook zijn plicht uit hoogmoed had vervuld, dan kon zijn hoogmoed wel eens de bron zijner zelfvoldoening zijn.

En wat nu de onmogelijkheid betreft van hier ooit tot een geoorloofde generalisatie te komen: wij weten immers dat wij te vergeefs zouden hopen vaste verbindingen te ontdekken. Zag ik hetzelfde schoon bij allen, die op een gelijken trap van beschaving staan, bevrediging wekken, misschien zou ik op de persoonlijke aandoeningen van die allen een schoonheidsleer kunnen bouwen. Maar hoe willekeurig moet ik niet te werk gaan, hoezeer moet ik de oogen niet sluiten voor de werkelijkheid, om mij dit te kunnen inbeelden! Te veel reeds heeft de esthetiek zich met aandoeningen en indrukken bezig gehouden. Het wordt tijd te bedenken, dat smaak oordeel is en ook

een esthetisch oordeel, zal het wetenschappelijke waarde hebben, op wetenschappelijke gronden moet rusten. Kan het zulke gronden niet aanvoeren, dan is het een persoonlijke meening, die men natuurlijk niet achterwege behoeft te houden, maar nooit voor wetenschap mag uitgeven. Het wordt zeker niet genoeg bedacht. De meeste esthetische oordeelen worden met een verzekerdheid uitgesproken, als ware de bloei der esthetiek als wetenschap evenredig aan de lijvigheid der werken waarin men over haar filosofeert. De dienst van het absolute, in de wijsbegeerte nauwlijks verlaten, heeft op het gebied der kunst, met name op dat der muziek, zijn altaren reeds weder opgebouwd. Al geeft men in beginsel toe, dat het schoone den mensch moet bevredigen, in zichzelven en in zijne bijgeloofsgenooten ziet men de ware vertegenwoordigers van den mensch, en denkt daarmee den mond te stoppen aan alle bedenkingen, aan verschil van esthetische meening ontleend. Zoo pleegt men zich in een cirkel te bewegen. Wie onzen smaak heeft, is waarlijk mensch, en waarlijk mensch is hij, die onzen smaak heeft. Het is met de katholiciteit der schoonheidsleer al niet beter gesteld dan met de katholiciteit der roomsche godsdienstleer. Beide mogen algemeen aangenomen heeten, wanneer men de talloos velen verwaarloost, die haar niet aannemen. Van hen, die men zoodoende overhoudt, moet men nog al degenen aftrekken, die haar aannemen zonder haar te kunnen beoordeelen en omdat zij haar niet durven verwerpen. Aan de andere zijde mogen wij niet verzuimen te doen opmerken, dat waar de schoonheidsleer reeds iets objektiefs verkregen heeft, zij dit niet aan de innerlijke waarneming te danken heeft maar aan fysiologie en fysika, aan de bestudeering bijvoorbeeld van het oor en van de luchttrillingen. Ik twijfel dan ook niet of die twee wetenschappen zullen ons moeten helpen aan een esthetiek, die meer is dan gemoedelijk of filosofisch gekeuvel.

Wij gelooven met dit een en ander bewezen te hebben, dat innerlijke waarneming, indien al niet een klank, in elk geval als middel van wetenschappelijk onderzoek geheel onbruikbaar is, en dat wij mitsdien van onze neigingen of hartstochten alleen mogen spreken als onderstelde oorzaken van bepaalde daden, zonder dat deze spreekwijze iets hoegenaamd omtrent het werkelijk bestaan van die neigingen als oorzaken insluit. Datzelfde blijkt ten overvloede uit de onmogelijkheid om een definitie van die neigingen te geven, hetgeen toch allicht mogelijk zou zijn, in geval men ze werkelijk waargenomen had.

Dat wij hier met eene onmogelijkheid te doen hebben, wordt in hooge mate waarschijnlijk wanneer wij zien, dat Spinoza in het reeds vermeld aanhangsel van zijn derde Boek, - een aanhangsel door anderen als een meesterstuk geprezen, - definities heeft gegeven, die niets zeggen. Ik wensch de billijkheid van dit vonnis zoo beknopt mogelijk in het licht te stellen.

De begeerte, zegt hij, is het eigen wezen van den mensch, in zoo-

ver dit wezen gedacht wordt als tot het verrichten van iets gedetermineerd door den een of ander van zijne toestanden(*).

Wie weet nu, wat de begeerte is? Deze bepaling is veeleer een bepaling, niet van de begeerte, maar van 's menschen wezen, en onderstelt dus de begeerte als reeds bekend. Verbind ik twee zelfstandige naamwoorden door een koppelwoord, dan zal toch wel niet het minst duidelijke als het predikaat mogen gelden. Wanneer ik zeide: Liefde is het wezen van God, dan zou toch niemand gelooven, dat ik de liefde, maar elk, dat ik Gods wezen had willen bepalen. Nu is de uitdrukking: wezen van den mensch niet zoo duidelijk, dat zij ter opheldering van iets anders dienen kan. Maar al nemen wij in de aangehaalde definitie *de begeerte* als onderwerp, dan kunnen wij in de woorden: '*s menschen wezen* toch nog geen predikaat ontdekken, dat het eigenaardige van het onderwerp te kennen geeft. Essentie beteekent datgene zonder hetwelk iets niet gedacht kan worden (Pars II, Definitio II). Spinoza zegt dus: begeerte is datgene zonder hetwelk de mensch niet gedacht kan worden. Weet ik nu reeds wat dit ‘datgene’ is? Dan zou ik bijv. de gierigheid zóó mogen bepalen: gierigheid is datgene waarmee een beminnelijk mensch niet als behept kan worden gedacht. Daar nu datgene, wat de essentie van den mensch is, niet bepaald wordt, wordt ook de begeerte niet bepaald.

Of wordt die bepaald door de bijvoeging: ‘in zoover’, enz.? De begeerte zal dan het wezen van den mensch zijn, in zoover dit wezen gedacht wordt als gedetermineerd door een zijner toestanden tot het verrichten van een handeling. Maar wij weten immers uit Pars I, Prop. XXVI, dat niets tot het verrichten van een handeling gedetermineerd wordt dan door God, en dat niets zichzelf kan determineeren. ‘Gedetermineerd worden door een toestand’ moet men derhalve met het groote en gewichtige voorbehoud verstaan, dat deze Prop. XXVI aan de hand doet, in verband beschouwd met Prop. XXVIII.

Wij hebben hier niet te doen met een definitie. Na gelezen te hebben wat Spinoza van de begeerte zegt is diegeen, die haarzelve wil leeren kennen, nog even ver.

Beschouwen wij deze zoogenaamde definitie evenwel als een stelling, dan is Spinoza's opvatting niet zeer ver van de onze verwijderd. De stelling toch, in zijne eerste definitie vervat, luidt, van Spinoza's spraakgebruik ontdaan, als volgt: Elke handeling onderstelt logisch een toestand van het handelend wezen, waaruit zij voortvloeit, en dien toestand noemen wij in het algemeen begeerte of behoefte.

Waarin verschilt dit van onze bewering: neiging is de onderstelde oorzaak van een handeling?

(*) Cupiditas est ipsa hominis essentia, quatenus ex data quacumque eius affectione determinata concipitur ad aliquid agendum.’ Wat Spinoza onder affectie verstaat, zegt hij ons aan het slot der Explicatie: ‘Per affectionem humanae essentiae quamcumque einsdem essentiae constitutionem intelligimus.’

Definitio II en III geven ons evenmin eene bepaling. Vreugde, heet het daar, is 's menschen overgang van een mindere tot een grootere volkomenheid; droefheid, de overgang van een grootere tot een mindere volkomenheid.

Men bedenke, dat vreugde en droefheid hartstochten zijn (affectus, naar den algemeenen titel van het aanhangsel), dat *affectus* bij Spinoza beteekent (zie Defin. III van Pars III) een toestand van het lichaam, die zijn vermogen van te handelen vermeerdert of vermindert en tegelijk de idee van dien toestand. Die idee is (Pars II, Def. III, Exp.) een zelfstandig koncept van de ziel, uit een perceptie die zij van het voorwerp ontvangt.

Er is dus een toestand van ons lichaam en de zelfstandige konceptie van dien toestand welke een overgang vormen, en die overgang heeft plaats van mindere tot grootere volkomenheid. Volkomenheid staat bij Spinoza gelijk met realiteit (Pars II, Def. VI); en realiteit beteekent het bezit van attributen (Pars I, Prop. IX); en een attribuut is (Pars I, Def. IV) dat wat de rede begrijpt als het wezen van de substantie konstitueerende. Hoe meer realiteit, zegt Spinoza, hoe meer attributen. Dus mogen wij zeggen: hoe meer volkomenheid, hoe meer attributen. Herinneren wij ons nu verder, dat er, volgens Pars I, Prop. XIV, slechts eéne enkele substantie is namelijk God, dan komt de zoogenaamde definitie van de vreugde hierop neder: Zij is 's menschen overgang(*) van het bezit van een minder tot een grooter hoeveelheid van datgene, waarvan de rede begrijpt, dat het konstitueert het wezen van God(†).

Zoo komt men tot het ongerijmde. Het is duidelijk, dat van volkomenheid niet in den zin van realiteit mag gesproken worden. Wanneer realiteit toeneemt met de hoeveelheid attributen, kan zij ook daarom den mensch niet toegekend worden, omdat attributen behooren bij de substantie, en naar Pars II, Prop. X ‘substantia formam hominis non constituit’ (niet de substantie het wezen van den mensch uitmaakt). De volkomenheid moet dus verstaan worden, zoo mogelijk, met behulp van Pars III, Prop. XI. Daar wordt ons geleerd, dat de idee van hetgeen de kracht tot handelen van ons lichaam vermeerdert of vermindert, evenzeer de kracht tot denken van onze ziel begunstigt of besnoeit. Onmiddellijk daarop wordt als bekend aangenomen, dat de ziel een groot aantal veranderingen kan ondergaan en beurtelings tot grooter of minder ‘volkomenheid’ kan geraken. Waarna de definitie

(*) Bij Spencer wordt ook de wil een ‘overgang’: ‘le passage d'un phénomène de mouvement idéal à la réalité est ce que nous distinguerons sous le nom de Volonté.’

(†) Ziehier mijn redeneering in een vorm die lichter te overzien is:
Laetitia transitio ad majorem perfectionem (Affectuum Def. II).
perfectio-realitas (Pars II, Def. VI).
realitas-attributum (Pars I, Prop. IX).
attributum-constituens essentiam substantiae (P. I, Def. IV).
substantia-Deus
(Pars I, Prop. XIV).

van de vreugde wordt gegeven, die wij in het aanhangsel wedervinden. Veel verder heeft ons dit niet gebracht. Laat ons aannemen, ofschoon het niet uitdrukkelijk wordt geleerd, dat de grootere volkomenheid bestaat in het toenemen van werk- en denkkracht, dan schijnt hier toch geheel in het midden te worden gelaten, naar welken maatstaf dat toenemen, of, bij droefheid, het afnemen van die kracht te beoordeelen is. Hoe wordt die toeneming gekonstateerd? Door een onmiddellijk gevoel? Maar indien de toeneming slechts oogenblikkelijk is, en dit slechts is om door te grooter afmatting gevolgd te worden, als bijvoorbeeld bij lichte dronkenschap het geval pleegt te zijn, zal ik dan aan het gevoel, dat mij bij den overgang van den nuchteren toestand tot dien van opwinding door den wijn vervult, denzelfden naam geven als aan het gevoel dat de jonge vrouw bezielt, die, uitgeput van haren arbeid, geene oogen genoeg heeft voor het kind, dat in hare armen ligt? Waaraan mag Spinoza die groote generalisatie ontleend hebben? Ik kan mij allerlei vreugde voorstellen, waarbij ik toch geenerlei overgang bespeur van minder tot meer kracht, gelijk ik omgekeerd zulk een overgang herhaaldelijk waarneem, maar hem niet altijd van vreugde vergezeld zie. De vreugde van hem, die in tijds ontdekt, dat een paard, waarop hij dacht te rijden, niet te vertrouwen is, die vreugde zal toch wel onloochenbaar heeten. Is daarom hij die haar ondervindt naar ziel of lichaam krachtiger, nu hij zijn plan om dat paard te rijden laat varen dan op het oogenblik waarop hij het vormde? Omgekeerd: het kind, dat elk oogenblik groeit en dus van kracht tot kracht voortgaat, ondervindt het dit groeien als vreugde? - Eindelijk: overgang is hier geheel figuurlijk gebezigd. Maar geheel figuurlijk gebezigd, is overgang ook iets geheel denkbeeldigs. Ik begrijp iets niet, maar plotseling gaat mij een licht op. Nu begrijp ik, nu verkeer ik in een nieuwen toestand. Maar het verkeeren in een nieuwen toestand is geen vreugde. Vreugde is alleen de overgang. Waar is hier de overgang?

Misschien komt het bij de smart nog duidelijker uit, dat het denkbeeld van overgang in de definitie misplaatst is. Hoeveel smart, waarmee geen vermindering van lichaams- of zielskracht verbonden is! Hoeveel vermindering van beide krachten, waarmee geen smart hoegenaamd gepaard gaat. Men ziet denkers, in den aanvang blakende van moed, op de genoegelijkste wijze in een konservatisme vervallen, dat getuigt van toenemende zwakhoofdigheid.

De vierde en vijfde definitie hebben betrekking op de bewondering en de verachting. Maar Spinoza geeft zelf toe, dat dit geene hartstochten zijn. Hij bepaalt ze als wijzen van denken. Wij hebben dus hierbij niet stil te staan.

In de zesde plaats komt de liefde: een vreugde is zij, volgens Spinoza, die van het denkbeeld van een uitwendige oorzaak vergezeld gaat. Zuiver als gevoel beschouwd, is de liefde dus niets anders dan

de vreugde. Hetgeen aan de vreugde moet worden toegevoegd, om haar tot liefde te maken, is niet een gevoel, maar een denkbeeld. Werd de vreugde niet gedefinieerd, dan kan de liefde natuurlijk niet bepaald zijn door haar vreugde te noemen. Wilden wij evenwel onze kritiek vergeten, dan zou uit deze eerste toepassing van de bepaling van vreugde een nieuw bezwaar tegen die bepaling ontstaan. Moet liefde vreugde zijn, hoe kan dan vreugde iets zijn, wat de liefde niet kan wezen, zonder louter eigenliefde te worden. Mijn vreugde is mijn overgang tot hooger kracht. Mijn liefde is dus, naar Spinoza, mijn overgang tot hooger kracht verbonden met de idee van een uitwendige oorzaak. Ik blijf dus geheel tot mijzelven bepaald. Van toewijding, van zelfopoffering is hier geen sprake. Men bewere, dat deze hartstochten niet bestaan. Het zij zoo; maar waartoe dan nog van liefde gesproken? Ook is het voor de bepaling van liefde volkomen onverschillig of men al dan niet aan de waarachtigheid van toewijding en zelfopoffering gelooft. Men kan toch niet liefhebben zonder van zich zelven te gelooven, dat men zich toewijdt. Ook waar Spinoza een der eigenschappen van de liefde bespreekt, verheffen wij ons niet boven deze zelfliefde. Een dier eigenschappen is de begeerte van hem, die liefheeft, om bij het geliefde voorwerp te zijn. En deze zijn begeerte is.... de innerlijke bevrediging, die hij in de tegenwoordigheid van het geliefde voorwerp ondervindt; een bevrediging, alweer bestaande in het beschouwen van zijn eigen kracht (Def. XXV).

De bepalingen VII tot en met XX zijn, gelijk wij reeds zeiden, van de vorigen afgeleid en kunnen de vorigen dus in waarde niet overtreffen. Hetzelfde is het geval met Def. XXIII tot en met XXVII, XXX en de overigen, terwijl Def. XXI, XXII, XXVIII en XXIX (zie boven) geene eigenlijke gezegde hartstochten bespreken, maar wat men gewoonlijk hartstochten noemt tot denkwijzen maken.

Van de bepalingen, die uit vroegere bepalingen voortvloeien of waarin vroegere bepalingen opgesloten liggen, willen wij evenwel doen opmerken, dat het vaak moeilijk is de oorspronkelijke in de afgeleide bepaling weder te vinden. Als voorbeeld diene Def. XI. Zij wil de bepaling geven van de bespotting, en noemt haar de vreugde, die daaruit voortvloeit, dat wij in een gehaat voorwerp iets denken, 't welk ons verachting inboezemt. Kunnen wij hier nu getrouw blijven aan de beteekenis die in het eerst aan het woord vreugde werd gehecht? De bespotting - of, anders kunnen wij er geen hartstocht in zien, de spotzucht, - zal dan zijn die overgang tot hooger denk- en lichaamskracht, die voortvloeit uit, enz. Bijzonder duidelijk is dit zeker niet. Ten aanzien van andere bepalingen zal men dit stellen van het bekende in de plaats van het onbekende evenzeer te vergeefs beproeven(*),

(*) Wij halen nog aan Def. XXIV: 'Misericordia est amor, quatenus hominem ita afficit, ut et bono alterius gaudeat, et contra ut ex alterius malo contristetur.' Hiervan wordt, bij wettige substitutie: Misericordia est laetitia concomitante idea causae externae (Def. VI), quatenus laetitia illa hominem ita afficit, ut ex sorte alterius laetitiam haureat concomitante idea rei praeteritae, quae praeter spem evenit (Def. XVI), enz. Ik voor mij beken eerlijk hieruit niet wijs te kunnen worden.

waaruit wij wel het vermoeden mogen putten, dat er aan de oorspronkelijke bepaling iets hapert.

Is Spinoza er niet in geslaagd, ons een verstaanbare beschrijving van eenig gevoel te geven, wien is het beter gelukt?

Het komt mij voor, dat wij er niet naar moeten trachten, en er wel aan zullen doen met de verschijnselen van ons zelfbewustzijn, als voorwerpen van onmiddellijke waarneming, geheel te laten rusten. Deze uitspraak steunt op al hetgeen wij reeds hebben aangevoerd en op het volgende.

Wij bezitten geen voldoenden waarborg, dat wij hier inderdaad verschijnselen voor ons hebben. Het is mogelijk, dat die zoogenaamde verschijnselen enkel de gewrochten zijn onzer verbeelding; de ervaring pleit zelfs voor deze mogelijkheid.

Wij nemen namelijk een verband waar tusschen de hoogte van iemands verstandelijke ontwikkeling en zijne bereidwilligheid om zekerheid te vinden in zijn onmiddellijk gevoel. Hoe lager die ontwikkeling, wanneer zij althans niet beneden een zeker peil daalt, hoe grooter die bereidwilligheid. Wat wordt er niet al ‘gevoeld’ in de minder beschaafde kringen onzer omgeving. De een voelt, dat iets waar; de ander voelt, dat iets zijn plicht is; een derde voelt, dat er iets akeligs moet gebeuren. Vrouwen voelen veel. Het zou mij niet verwonderen, indien zij voelden, dat tweemaal twee vier is. Dat zij een onderscheid voelen, mag niemand haar betwisten; ook kan men er telkens de proef van nemen, al geldt het onderscheid wijsgeerige begrippen. Gaat men het spraakgebruik van de meeste menschen na, dan komt men tot het besluit, dat zij alles ‘voelen’ wat zij òf onnauwkeurig kennen òf in het geheel niet verklaren kunnen.

Eenige sporten hooger heeft het gevoel wel op andere zaken betrekking, maar heeft het nauwlijks een minder rijken inhoud. Een gansche horde van theologische stellingen heeft, van het gebied der wetenschap verdreven, in het gevoel een laatste schuilplaats gevonden. Binnen en buiten de palen der godgeleerdheid laat men het gevoel beslissen over vragen van exegese, van echtheid, van historische kritiek. Men heeft in allen ernst van een exegetisch en kritisch gevoel gesproken. Er zal ook wel een juridisch en een medisch gevoel zijn.

Maar is het nu geoorloofd, over dit een en ander te glimlachen, en dan zulk een onbepaald vertrouwen te koesteren in hetgeen men zelf beweert te gevoelen? Wij zijn zoo vrij, aangaande het opgenoemde en het soortgelijke te beweren dat niemand het voelen kan, en al verzekeren ons duizenden, dat zij het werkelijk voelen, hun verzekering maakt op ons niet den minsten indruk. Zij verbeelden het zich, zeggen wij zonder de minste aarzeling. Als iemand voelt dat het vierde

Evangelie van Johannes, de Catilinaria van Cicero moeten zijn, nemen wij dit voor kennisgeving aan, en zetten ons onderzoek voort.

Maar de 'wij', die deze vrijmoedigheid bezitten, en dat zonder de minste gewetenswroeging er bij, hebben toch vaak weer een eigen gebied des gevoels, waaraan men niet raken mag. De waarheid van het stelsel van Pythagoras te gevoelen, achten zij onmogelijk, maar zeer mogelijk daarentegen de schoonheid te gevoelen van de Venus van Milo. Te gevoelen, dat God dit of dat gedaan heeft, noemen zij mystiekerij; maar dat God bestaat, predikt hun gevoel. Dat het eene uitwendige verschijnsel het gevolg is van het andere uitwendig verschijnsel mag het gevoel niet uitmaken, maar wel, dat ons geheele leven een gevolg is van een hooger raadsbesluit, met andere woorden, dat wij afhankelijk zijn van God. In het algemeen dragen zij aan de innerlijke waarneming op over allerlei oorzakelijk verband te beslissen: zij voelen dat zij iets uit liefde doen, dat iets anders bewondering of eerbied of afgrijzen wekt. In de meeste gevallen is die waarneming zuiver of zoo goed als zuiver individuëel. Aan de wetenschappelijke voorwaarden van alle waarneming is in de verte niet voldaan. Stilzwijgend gaan zij van de geheel willekeurige onderstelling uit, dat *men* voelt, wat zij voelen; en zoodra de eene of andere ervaring hunne overhaaste generalisatie in al hare valschheid aan den kaak dreigt te stellen, pogen zij haar door een tweede te redden, en beweren, dat *men* voelt, wat zij voelen, wanneer men althans in waarheid mensch is, of ook: wanneer men een harmonisch ontwikkeld mensch wil zijn. Het is verwonderlijk, hoeveel onsamenhangends er door kan, waar harmonische ontwikkeling op prijs wordt gesteld.

Tegenover geleerden en ongeleerden neemt men derhalve een veilig standpunt in, door hetgeen zij zeggen te voelen, niet te ontkennen, maar problematiek te stellen. Duizenden en tienduizenden van hen, die nooit van wetenschappelijke methode hebben gehoord, meenen te gevoelen datgene, waarvan allen, die op wetenschappelijkheid aanspraak maken, staande houden, dat het niet te voelen is. Wij leeren er uit, dat iemand zich schromelijk vergissen kan in de vertolking van zijn inwendig gevoel, zijn zoogenaamd zelfbewustzijn; dat men zich verbeelden kan het niet voelbare te gevoelen; en dat derhalve het onmiddellijk getuigenis van het gevoel hier niets afdoet, daar wij het geheel durven verwaarloozen zoodra ons verstand heeft uitgemaakt, dat het gevoel inderdaad niet spreken kan. Zal men nu aan de overtuiging, dat het gevoel spreekt; eene overtuiging, die reeds zoo menigeen bedrogen heeft; onbepaald vertrouwen schenken, zoodra het verstand op eenig punt nog niet uitgemaakt heeft, dat het gevoel niet spreken kan? Wie waarborgt ons, dat het verstand het niet eenvoudig *nog* niet uitgemaakt heeft en niet later een even ongunstig oordeel zal vellen? Zij, die het gevoel overal laten spreken, doen dit met volle overtuiging; die overtuiging is op zichzelve niets minder eerbiedwaardig,

dan de overtuiging van hen, die aan innerlijke waarneming gelooven. Zij houdt eerst op eerbiedwaardig te zijn, wanneer zij mee wil tellen als verschijnsel, waarmee de wetenschap rekening heeft te houden. Zoo willen wij ook hun, die aan innerlijke waarneming gelooven, het recht niet betwisten van een overtuiging te bezitten omtrent hetgeen hun gevoel hun zegt; wij oordeelen slechts, dat een nauwkeurige wetenschappelijke methode ons verbiedt het onmiddellijk getuigenis van hun gevoel als bouwstof bij het onderzoek te gebruiken, aangezien men nooit zeker kan zijn, dat hetgeen aan het gevoel wordt toegeschreven niet inderdaad uit andere oorzaken moet worden afgeleid.

Op dit oorzakelijk verband komt het uitsluitend aan. Zij, die beweren te gevoelen, dat tweemaal twee vier is, vergissen zich niet hierin, dat een gevoel deze hunne wetenschap begeleidt, maar uitsluitend daarin, dat dit gevoel de bron van hunne wetenschap, de oorzaak van hunne zekerheid zou zijn. Die bron is louter de ervaring, maar die ervaring spreekt dagelijks en dat van den aanvang af; daarom juist zien zij haar over het hoofd en vergeten wat zij haar verschuldigd zijn. Zoo kan ook bij hen, die van een schoonheids- of een godsdienstig gevoel gewagen, een zekere aandoening hunne wetenschap begeleiden, - wij behoeven ons daarmee niet in te laten. De eenige vraag is deze: of oorspronkelijk in die en soortgelijke aandoeningen de oorzaak ligt van hunne wetenschap? Wij vinden geen reden om die vraag bevestigend te beantwoorden.

Het zou dan eerst geoorloofd zijn dit te doen, wanneer de mogelijkheid van elke andere verklaring ware buitengesloten. Men kan toch niet ontkennen, dat in het afgetrokkene een verklaring aannemelijker zou zijn, die menschelijke handelingen uit oorzaken afleidde, welke de wetenschap reeds als oorzaken heeft leeren kennen. Poogt de natuurwetenschap alles meer en meer tot een mechanische werking te herleiden, dan is het duidelijk, dat wij geen geestelijke oorzaken kunnen aannemen zonder daarmede de eenheid van onze wetenschap prijs te geven. Die eenheid mag zeker nog niet als een dogma vaststaan, dat ons dwingen of verleiden zou, de verschijnselen over het hoofd te zien, die haar uitsluiten. Maar wel is het geoorloofd, het dualisme in de wetenschap niet eerder te huldigen, dan wanneer zijn onvermijdelijkheid onloochenbaar gebleken is. Onze kritiek van de innerlijke waarneming heeft dus geen ander doel dan om den weg tot een monistische verklaring van de menschelijke handelingen open te houden. Stond het zoo vast als sommigen dit beweren, dat er innerlijke waarneming is; met andere woorden: stond het reeds vast, dat ons onmiddellijk bewustzijn ons de oorzaken van sommige handelingen doet kennen, die weg tot een zuiver monistische verklaring van het geheel der dingen zou voor goed gesloten zijn. Daar nu de monistische, dat is materialistische, of wil men liever: mechanische verklaring der zoogenaamde geestelijke verschijnselen nog niet gevonden is, achten wij het beter,

hieromtrent niets te prejudicieeren, en al hetgeen ons bewustzijn of de innerlijke waarneming ons doet kennen, dat is: al onze neigingen, voorloopig te kwalificeeren als de onderstelde oorzaken van onze handelingen, die oorzaken verder geheel te verwaarloozen als voorwerpen van onderzoek, en dat onderzoek uitsluitend op die handelingen te richten.

Er kan een voordeel hieraan verbonden zijn. Er was een tijd, waarin men het vallen der lichamen uit hunne zwaarte verklaarde. Men kende de aantrekkingskracht nog niet. Wanneer destijds iemand, met de laatstgenoemde kracht ten eenenmale onbekend, voorgeslagen had de zwaarte eenvoudig de onderstelde oorzaak te noemen, dus nog niets verklaard te achten, maar inmiddels de verschijnselen, die zich bij het vallen der lichamen voordoen, nauwkeurig gade te slaan en op te teekenen, hij zou hetgeen van achterna gebleken is een dwaling te zijn, reeds toen voor het wetenschappelijk onderzoek onschadelijk gemaakt hebben. De toepassing van dit voorbeeld op de vraag, die ons bezighoudt, ligt voor de hand.

Een tweede voordeel bestaat in het afsnijden van zoogenaamde psychologische problemen, waaraan men inderdaad zijne scherpzinnigheid verkwist. Ik heb het oog vooral op die onvruchtbaarste aller kwestiën: de wilsvrijheid; een kwestie, waarvan men hondmaal heeft gezegd, dat zij voor goed is uitgemaakt, en die niettemin telkens weer opkomt en staan blijft tot voortdurende beschaming van allen die aan innerlijke waarneming gelooven. Want men mag wel zeggen, dat indien er innerlijke waarneming ware, zij ons toch reeds lang had moeten inlichten omtrent het al of niet gebonden zijn van onzen inwendigen staat. Nog niets heeft zij hieromtrent geleerd, waar de wetenschap iets mee kan aanvangen. De een voelt zich vrij en de ander niet, terwijl weder anderen, bij wie ik mij zeer gaarne voeg, van oordeel zijn, dat men zich noch vrij, noch onvrij kan gevoelen, daar het gevoel van de al of niet aanwezigheid eener bepalende oorzaak niets kan weten. Wanneer ik mij met een sprong slechts een voet in de lucht kan verheffen, hoe zal dan mijn gevoel uitmaken of ik door koorden teruggehouden wordt of wel een beletsel vind in de inrichting van mijn lichaam en van de natuur in het gemeen? Over den vrijen wil zullen wij dus eerst weder twisten, wanneer wij te weten zijn gekomen of er een wil is als werkelijke oorzaak van onze handelingen. Wanneer onze handelingen inderdaad eens van geheel andere oorzaken afhingen, en hetgeen wij thans wil, of liever: hetgeen wij thans, hetzij de bewustheid, hetzij de voorstelling van een wil noemen, een der subjektieve en intermitteerende verschijnselen ware, door juist dezelfde oorzaak bewerkt, die de handeling zelve heeft voortgebracht, welk een zonderlinge figuur zouden dan de wijsgeeren niet maken, die de innerlijke waarneming wilden laten beslissen over de vrijheid van den wil[*].

(*) Herbert Spencer (in zijn bekend werk over Psychologie, waarvan ik slechts de fransche vertaling kan raadplegen) geeft zelfs blz. 105 vlg. van Deel I een voorstelling van het hier bedoelde, welker aannemelijkheid ik niet waag te beoordeelen, maar die in elk geval de aandacht verdient: ‘Il s'ensuit aussi évidemment que dans la vie adulte une action nerveuse peut avoir ou n'avoir pas d'aspect subjectif reconnaissable, selon qu'elle est forte ou faible, puisque, s'il arrive à un ganglion déterminé, construit comme on l'a dit, un trouble faible, la petite quantité de mouvement moléculaire dégagé peut être tout entière absorbée par les fibres efférentes, tandis que si le trouble est grand, le mouvement moléculaire dégagé ne pouvant tout entier prendre sa course le long des fibres efférentes, une partie prendra la direction centripète et causera un changement subjectif (m.a.w. een bepaalden toestand van het bewustzijn).

Het gevoel van die vrijheid zou dan eenvoudig een begeleidend verschijnsel zijn, dat enkel gekonstateerd, maar waaruit niets afgeleid zou kunnen worden. Een populaire filosofie, waarvan evenwel zelfs mannen van wetenschap niet afkeerig schijnen, vindt deze onderstelling louter ongerijmd, en vermaakt er zich over door te vragen, of het gevoel van honger slechts een begeleidend verschijnsel is, wanneer ik naar voedsel grijp. Voor die onderstelling zal zij evenwel misschien meer eerbied leeren koesteren, zoodra zij haar terugvindt bij Spinoza (Pars III, Prop. II, Schol.)(*). Ik zou ook niet weten wat er ongerijmds in stak, zoolang de ervaring ons nog geen vaste volgorde heeft doen kennen tusschen toestanden van ons zelfbewustzijn en daden.

Zal van twee verschijnselen het tweede het gevolg van het eerste genoemd worden, dan moet er tusschen beide een onverbrekelijke volgorde gebleken zijn. Tusschen toestanden van zelfbewustzijn en daden is zij ver te zoeken. Er zijn van die toestanden, waarop geene daden volgen; er zijn daden, waaraan geen van die toestanden voorafgaat. Wat het eerste betreft, Spinoza wijst reeds op het geheugen. Men wil zich iets te binnenbrengen, men brengt het zich daarom nog niet te binnen. Wat op bepaalde aandoeningen volgt, kan niemand zeggen: op droefheid volgt spreken, op droefheid volgt zwijgen; op vroomheid volgt iemand kwaad doen; op vroomheid volgt iemand wel doen; op berouw volgt een herstellen van hetgeen misdreven werd en evenzeer zelfmoord, die alles onherstelbaar maakt(†). Schrijft men die verschillende volgorde op rekening van de verschillende omstandigheden, waarin de genoemde aandoeningen zich bevinden, dan blijft het toch ook juist het bezwaar dat men ze nooit van die omstandigheden isoleeren kan. Omgekeerd zijn er daden, waaraan geen bewustzijnstoestand voorafgaat. Men steekt met een bepaald doel de hand in een zekere richting uit, bijv. om de pen in te doopen, ofschoon men weet, dat de inktkoker zich niet meer in die richting bevindt. Men kan lezen, voorlezen, met uit-

(*) Onder anderen: 'Unde fit, ut ordo sive rerum concatenatio una sit, sive natura sub hoc sive sub illo attributo concipiatur, consequenter ut ordo actionum et passionum mentis..... Firmiter persuasi sunt, corpus ex solo mentis nutu iam moveri, iam quiescere.... Neminem hucusque experientia docuit, quid corpus ex solis legibus naturae, quatenus corporea tantum consideratur, possit agere. Deinde nemo scit, qua ratione quibusve mediis moveat corpus' enz. enz.

(†) 'Certes c'est un subject merveilleusement vain, divers et ondoyant, que l'homme: il est malaysé d'y fonder jugement constant et uniforme.' Montaigne. Men kan vergelijken zijn hoofdstuk *de la Tristesse.*

drukking voorlezen zonder te weten, dat of wat men leest. Een gemakkelijke tweede hand van een quatre-mains kan men, - zoo is althans mijne ervaring - van het blad spelen, zonder te weten, dat of wat men speelt. Verreweg de meesten van onze dagelijksche en alledaagsche handelingen hebben onbewust plaats. Ademhaling, bloedsomloop, spijsvertering, het spreken, het optellen van onder elkander geplaatste cijfers, het neuriën van een wijs, het loopen, het lezen, het schrijven, al te maal zeer samengestelde en doeltreffende handelingen, eischen, sommigen op een zekeren leeftijd, om te kunnen geschieden, geenerlei toestand van het zelfbewustzijn. Zij die meer redeneeren dan waarnemen, hebben hier terstond een verklaring bij de hand, en leiden soortgelijke onbewuste handelingen af uit gewoonte: een groot woord, dat weinig verklaart. Ik heb de gewoonte van lezen, maar lezen is een abstraktie; ik moet altijd iets bepaalds lezen. Nu heb ik toch niet de gewoonte van dat bepaalde iets te lezen. Het volstrekt nieuwe, dat gij mij voorlegt, is mij toch niet door gewoonte reeds gemeenzaam geworden?

Ademhaling, bloedsomloop en spijsvertering zijn verrichtingen, waartoe ik in staat heb moeten zijn, eer ik er eenige gewoonte van had verkregen, en toch is er nooit een tijd geweest waarin die verrichtingen met bewustheid hebben plaats gehad. De uitnemendste zangeres behoeft nooit te hebben geweten en weet ook in den regel niet, dat of hoe zij hare stembanden spannen moet. De uitnemendste schilder kan even onkundig zijn omtrent de voorwaarden van het zien. Sokrates heeft op dit gemis aan bewustheid bij den kunstenaar reeds gewezen.

Liever dan dit onwedersprekelijke te aanvaarden, heeft men de toevlucht genomen tot hetgeen men met een geleerden term ‘unbewuszte Schlüsse’ heeft genoemd; twee woorden, die elkander moesten uitsluiten. Maar die naam is een kostbare bekentenis. Zij houdt in, dat men den mensch allerlei handelingen ziet verrichten, waarvan men toegeven moet èn dat zij zonder bewustheid plaats grijpen, èn dat zij tevens doeltreffend genoeg zijn, om er uit te zien als ware een redeneering aan die handelingen voorafgegaan. Zulk een voorafgaande redeneering op dien grond nu ook werkelijk aan te nemen, is natuurlijk dogmatisme, waaraan wij ons niet hebben te storen; wij houden ons alleen aan de bekentenis, dat die handelingen op geen toestand van bewustheid gevolgd zijn.

Wij hebben voorts nog te letten op een geheele wereld van handelingen, waarvan zeker niemand mag beweren, dat zij onbewust, maar waarvan evenmin iemand mag beweren, dat zij bewust geschieden: het zijn de handelingen der dieren, voor een deel zelfs der planten; men denke aan de vleeschetende planten. Ik heb hier het oog op hetgeen men niet anders dan de geestelijke verrichtingen der dieren mag noemen. Zoolang wij dagelijks een groot aantal van zulke verrichtingen zien gebeuren, zonder dat iets ons het recht geeft om ze aan bewustheid toe te schrijven, is er wetenschappelijk niets dat ons noopt tus-

schen bewustheid en handelingen een vaste volgorde aan te nemen. Ook hier kan een beroep op gewoonte niet baten. Ik heb een jongen hond gehouden voor het open venster van mijn eerste verdieping, van waar ik het uitzicht had op mijn tuin, waarin mijn kinderen luidruchtig speelden. De hond verkeerde in een geweldige spanning, en zou, ware hij met de kinderen gelijkvloers geweest, terstond tot hen gevlogen zijn. Hij ijlde van het venster naar de deur, van de deur naar het venster, jankte, huilde, sprong op mij aan, maar waagde zich geen sekonde buiten het venster. Wie had dien hond gezegd, dat men zich niet zonder gevaar van die hoogte naar beneden kan werpen? Is hier gewoonte in het spel of een van die 'unbewuszte Schlüsse' of een ander van de uitvluchten eener onkunde, die het waargenomene niet eenvoudig konstateeren wil? Een koetsier van den amsterdamschen tramway verhaalde mij onlangs, dat wanneer een paard het voorgeschreven aantal keeren heen en weder is geweest, en dan, terugkomende op het punt waar zijn rust begint, het paard niet ziet staan, dat hem aflossen moet, de wagen door het teleurgestelde dier in allerlei richtingen wordt getrokken, ten blijke van zijn ontevredenheid. Een paard kan dus tellen, terwijl, wij herhalen het, niets ons veroorlooft aan dieren bewustheid toe te kennen. Uit dit een en ander volgt klaarblijkelijk, dat wij, gelijk Spinoza te kennen gaf, veel te onbekend zijn met hetgeen mechanisch *kan* geschieden om te mogen staande houden, dat sommige handelingen noodzakelijk door bewustheid worden voorafgegaan, noodzakelijk in bewustheid hare oorzaak vinden(*). Wisten wij dit nauwkeurig, het ware geheel iets anders. Stellen wij hetgeen een mensch verrichten kan gelijk aan 10. In geval het nu vaststond, dat hetgeen de mensch langs mechanischen weg kan verrichten gelijk is aan 7, dan zouden wij natuurlijk genoodzaakt zijn voor de overschietende drie een geheel nieuwe oorzaak aan te nemen. Nu wij daarentegen van dat getal 7 volstrekt niet weten of het met de werkelijkheid overeenkomt, is er voor als nog bij het wetenschappelijk onderzoek van den mensch geen de minste aanleiding om naar een tweede, een heterogeen beginsel van verklaring te zoeken. Dezelfde onkunde, die de zuiver monistische of materialistische of mechanische verklaring prematuur maakt, maakt evenzeer dat niemand haar a priori verwerpen mag.

Waar wij handelen over de vraag of er al dan niet een oorzakelijk

(*) Opmerking verdient evenzeer hetgeen Dr. Carpenter meedeelt, aangehaald bij Spencer: 'On a vu un gobe-mouches, aussitôt après sa sortie de l'oeuf, attraper avec le bec un insecte; action qui requiert non seulement une appréciation très-exacte de la distance, mais le pouvoir de régler d'une manière très-précise les mouvements musculaires selon cette distance.' Spencer voegt er te recht bij: 'Tous nos mouvements extraordinaires, quoiqu'ils aient leur origine dans la volition (waar Spencer natuurlijk niets hoegenaamd van weet) se produisent d'une manière exactement semblable à celle décrite. Lorsque nous étendons la main pour saisir un objet devant nous, nous sommes complétement inconscients de la manière particulière dont il faut ébranler les muscles pour y arriver' enz. Men zie bl. 463.

verband is tusschen toestanden van ons bewustzijn en onze handelingen, mag evenmin onopgemerkt blijven, dat een en dezelfde toestand van bewustzijn door ontelbare zeer uiteenloopende handelingen kan gevolgd worden. Daar wetenschap niet bestaat dan op voorwaarde van de naaste oorzaken der verschijnselen te hebben ontdekt, en de naaste oorzaak toch niet ontdekt kan zijn, zoolang men nog voor verschillende verschijnselen dezelfde oorzaak moet opgeven, schijnt het zoo even opgemerkte wetenschap omtrent het oorzakelijk verband tusschen bewustzijn en handeling uit te sluiten.

Ik onderstel dat wij iets zien en daarbij eene onaangename gewaarwording ondervinden; verder dat wij een geluid hooren en evenzeer een onaangename gewaarwording ondervinden. Is er tusschen deze twee gewaarwordingen eenig verschil? Kunnen wij van deze twee gewaarwordingen iets anders zeggen, dan dat zij onaangenaam zijn? Wij moeten het dus voor een en dezelfde gewaarwording houden. Maar indien wij nu na het ondervinden van de eerste gewaarwording de oogen sluiten, en na het ondervinden van de tweede een afkeurend oordeel uitspreken, en men toe moet geven dat dit twee onderling verschillende handelingen zijn, dan kan er geen oorzakelijk verband tusschen de toestanden van ons bewustzijn en deze handelingen aangenomen worden, zonder dat men een en dezelfde oorzaak twee zeer verschillende gevolgen laat hebben. Met andere woorden: de gewaarwording van iets onaangenaams kan dan even goed de oorzaak zijn van het sluiten der oogen als van het openen der lippen. Zal men beweren, dat het verschil slechts schijnbaar, dat de onaangename gewaarwording in beide gevallen de oorzaak is van een bewegingsverschijnsel, dan moet men toch toegeven, dat men aan deze wetenschap niets heeft, want ‘een bewegingsverschijnsel’ is een abstraktie, is een woord. In waarheid heeft men met een konkrete beweging te doen, en deze blijft onverklaard zoolang men er een oorzaak voor aangeeft, die nog andere gevolgen heeft.

De slotsom van deze onderzoekingen heb ik hier niet op te maken. Zij verlangt een opzettelijke behandeling.

Utrecht, Januari 1877.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

De vrede van Berlijn.

Toen wij omstreeks half Februari ll. de Oostersche zaken beschouwden, meenden wij, dat de hooge Russische eischen, wat de hoofdzaken betreft, zouden worden ingewilligd; er was overvraagd, omdat op afdingen was gerekend. Het is neergekomen op ons zeggen, maar wij willen om die reden niet genoteerd worden als profeet, want de dreigende toestand, welke na dien tijd zoolang heeft geheerscht, was door ons niet voorzien; het eerste verloop is zelfs geheel anders geweest dan wij verwachtten. Tot onze verontschuldiging moeten wij er echter bijvoegen, dat wij in Februari nog slechts de preliminairen van den vrede kenden, die veel onbeslist lieten; de vraag, waarop allesaan kwam, was hoe de lijnen zouden worden doorgetrokken.

Men zou zelfs kunnen beweren, dat de preliminairen er tamelijk onschuldig uitzagen, omdat Rusland schijnbaar de besluiten van de Konstantinopelsche conferentie tot grondslag nam. Bulgarije zou schatplichtig worden en de grenzen van dit Vorstendom zouden in geen geval enger zijn dan die, welke op de conferentie van Konstantinopel waren aangewezen. Servië en Montenegro, benevens Rumenië, werden zelfstandig verklaard, en de beiden eersten behielden wat zij met de wapenen hadden veroverd - wat niet zoo heel veel was. Bosnië en Herzegowina verkregen een zelfstandig bestuur, en de andere Christelijke provincies ongeveer eveneens; de conferentie te Konstantinopel verlangde precies hetzelfde.

De hinderlijkste bepaling van de vredes-preliminairen was die over den Bosporus en de Dardanellen; John Bull kon kippenvel krijgen van de afspraak, dat de Sultan zich met den Keizer van Rusland zou verstaan, om de rechten en belangen van Rusland in de zeeëngten van den Bosporus en de Dardanellen te beschermen. Immers, dit kon dus opgevat worden, dat Rusland en Turkije voortaan uitsluitend over die

zeeëngten zouden beschikken. Toch gold de eerste agitatie in Engeland nog meer het bijeentrekken van het Russische leger onder de muren van de Turksche hoofdstad, dan deze vage bepaling, waaruit men alles en niets kon lezen.

Vergelijkt men nu de vredes-preliminairen met den vrede van San Stefano van den 3^{den} Maart(*), dan krijgt men een geheel anderen indruk; men behoeft slechts eenige van de 29 artikelen te lezen, om weder het beeld voor zich te zien van Slavische list in volle kracht.

De nadruk valt geheel op de uitbreiding en de organisatie van het nieuwe Bulgarije; uit al de bepalingen blijkt ten duidelijkste, dat de toeleg is van dit nieuwe Vorstendom een zuiver Russische schepping te maken, die haar schaduw over geheel Europeesch Turkije uitbreidt en ook de muren van Konstantinopel aanraakt.

Reeds de conferentie van Konstantinopel sneed uit het gebied van den Sultan een Bulgarije, dat aan menigen ethnoloog bedenkingen ontlokte; er werd beweerd, dat de lijn te veel zuidelijk liep, zoodat de meerderheid der bevolking niet meer bestond uit Bulgaren, maar uit Grieken; de discussie over dit punt duurt nog altijd voort en zij kan nog geruimen tijd aanhouden, want er zijn niet genoeg gegevens, en wat er is is te partijdig, om er uitspraak in te doen.

De Russen brachten in de conferentielijn(†) een radicale wijziging; zij begonnen met aan de Zwarte Zee nog een hoek te snijden uit het land van den Sultan, zoodat het kustgebied van Bulgarije aanmerkelijk werd uitgebreid. Adrianopel werd aan de Porte gelaten, maar oostwaarts nog een hoek meegenomen, zoodat het zuidelijkste punt van Bulgarije veel lager kwam te liggen.

Deze belangrijke wijzigingen zijn echter een kleinigheid bij de verandering der grenzen aan den kant der Aegaeische Zee; de conferentielijn is hier geheel opgegeven en aan Bulgarije een deel van de kust toegestaan, waarop het ethnographisch zeker geen aanspraak kan maken; werd Saloniki aan den Sultan gelaten, ook aan de golf van dien naam kreeg Bulgarije nog een stuk.

(*) Men verwarre San Stefano niet met het aan de Zwarte Zee gelegen Hagios Stefanos; San Stefano ligt een weinig westelijk van Konstantinopel aan de Zee van Marmora; het zou de voorstad van Konstantinopel kunnen genoemd worden. Op de Duitsche kaarten zoekt men het tevergeefs; noch Petermann, noch Kiepert hebben het noodig geacht het historisch belangrijk geworden plaatsje op han uitstekende nieuwe kaarten aan te teekenen. De groote kaart van Handtke heeft evenmin San Stefano; wij vonden het alleen op enkele Engelsche kaarten.

(†) Wij onthouden ons van het opgeven van de namen der plaatsen tot aanwijzing der grenzen; zonder kaart zijn deze nutteloos en vervelend; met een kaart zijn zij overbodig. Wie in bijzonderheden wil ingelicht zijn, vergelijke de kaart van Kiepert, *Die Staaten der Balkan-Halbinsel nach den Grenzbestimmungen des Friedens von Hagios Stephanos (S. Stefano)* 3 *März* 1878. Berlin, Dietrich Reimer. Veel netter is de kaart van Petermann *Neue Grenzen nach dem Frieden von S. Stefano*, Gotha, Justus Perthes, - maar men heeft hierop niet de lijn van de conferentie van Konstantinopel, die de vergelijking zeer gemakkelijk maakt.

Het doel hiervan is natuurlijk Bulgarije den toegang te geven tot de Middellandsche Zee en den doorgang door den Bosporus overbodig te maken.

Verder komt de Zuider- en Westergrens van het Bulgarije van San Stefano vrij wel overeen met die van de Konstantinopelsche conferentie; in het Noord-Westen alleen wordt aan Servië een brok toegewezen, dat door de wijzen in de Turksche hoofdstad ook tot Bulgarije werd gebracht.

Werpt men nu een blik op het geheel, dan valt terstond in het oog, dat het nieuwe Vorstendom Bulgarije in uitgebreidheid al de andere Vorstendommen overtreft; Servië en Montenegro komen niet eens in vergelijking; Bulgarije is èn grooter dan Griekenland, èn grooter dan Rumenië.

De voornaamste Russische goocheltoer is echter, dat de Bulgarijsche snede den zetel van de Turksche Regeering te land afsnijdt van de overige provincies; Chalkis, Thessalië, Epirus, Albanië - om van Bosnië en Herzegowina te zwijgen - hebben alleen te water gemeenschap, - een kunststuk, dat afzonderlijke bepalingen noodzakelijk maakte om door het nieuwe Bulgarije een militairen weg aan de Turksche Regeering ten gebruike af te staan.

Met zulk een Bulgarije kon er van het voortbestaan van Turkije nauw sprake meer zijn; het Vorstendom Bulgarije bedreigt niet alleen Adrianopel maar ook Konstantinopel; dit Bulgarije is tevens machtig genoeg, om Servië en Montenegro in hun verdere ontwikkeling te belemmeren en Griekenland in de vervulling van zijn nationale wenschen den weg te versperren.

En toch kon Rusland aan deze afgrijselijke grenzen een schijn van recht bijzetten door de kaart voor te leggen van de conferentie van Konstantinopel; met uitzondering van de strook langs de Aegaeische Zee was dit hetzelfde Bulgarije, waaraan de gezamenlijke Europeesche diplomaten te Konstantinopel in '77 zulk een mate van autonomie hadden willen toekennen onder Europeesche contrôle of voogdij, dat er van het gezag van den Sultan in dit land nauw een schaduw meer overbleef.

Wij noemden Bulgarije een Russische schepping, m.a.w. Rusland heeft van dit Bulgarije willen maken een Russischen vasalstaat, een vasten grond, om later de verdere plannen ten opzichte van het Balkan-schiereiland te gereeder te kunnen uitvoeren. Men ziet dit duidelijk aan de wijze, waarop Rusland blijkens het tractaat van San Stefano Bulgarije wil organiseeren; de vorming van dezen Staat zal geheel plaats hebben onder Russische leiding met uitsluiting van andere Europeesche inmenging. Het nieuwe Vorstendom is schatplichtig aan de Porte, die zelfs het recht van bevestiging zal hebben van den vrijelijk door de bevolking verkozen Vorst, altijd behoudens de bekrachtiging (ratification) van de Mogendheden, m a a r vóór de verkiezing van den Vorst zal een vergadering van Bulgaarsche notabelen o n d e r t o e z i c h t

(surveillance) van een Russischen commissaris en in tegenwoordigheid van een Turkschen commissaris het toekomstig bestuur regelen, overeenkomstig de bepalingen, in 1830 na den vrede van Adrianopel vastgesteld.

Vooral het slot van art. 7 van den vrede van San Stefano is curieus; ‘de vestiging van het nieuwe bestuur in Bulgarije’, zoo luidt het hier, ‘benevens het toezicht op de verrichtingen daarvan zullen gedurende twee jaren worden opgedragen aan een Russischen commissaris. Na afloop van het eerste jaar na de invoering van het nieuwe bestuur, en indien er op dit punt overeenstemming is tot stand gekomen tusschen Rusland, de Porte en de Europeesche Kabinetten, zullen deze, indien zij het noodig achten, den Russischen commissaris bijzondere gevolmachtigden kunnen toevoegen.’ Derhalve één jaar Russische dressuur, gesteund door een leger van 50000 man, daarna nog een jaar, waarbij afgevaardigden van den Sultan en van de Christelijke Europeesche Mogendheden zullen kunnen worden toegevoegd, wanneer Rusland de voorwaarden daarvoor heeft vastgesteld; immers, dit laatste zal wel de Russische opvatting zijn van de uitdrukking: *si une entente est établie à ce sujet entre la Russie*, *la Sublime Porte et les Cabinets de l'Europe.*

Wij zeiden daar dat de Russische commissaris optreedt, gesteund door een leger van 50000 man; het verblijf van dit leger is eigenlijk onbepaald; men kan dit ten minste lezen uit art. 8^{b}; de Russische troepen zullen blijven, ‘totdat men heeft gevormd een militie uit de bewoners des lands, geschikt om de orde, de rust en de veiligheid te handhaven’; verder wordt er nog bijgevoegd, ‘dat deze bezetting ongeveer (approximativement) beperkt zal zijn tot een tijd van twee jaren’.

De organisatie van het Bulgarijsche Vorstendom vormt zoozeer den hoofdschotel van het tractaat van San Stefano, dat de andere bepalingen in vergelijking van minder gewicht zijn; de zelfstandigverklaring van Rumenië, Servië, Montenegro zijn bijna stilzwijgend beschouwd als onvermijdelijke en noodzakelijke gevolgen van den oorlog; de gebiedsbegrooting van deze drie Vorstendommen is uiterst gering, wanneer men Bulgarije ernaast legt. Voor de gematigdheid van Rusland in dit opzicht is echter een gereede verklaring te vinden; Servië en Montenegro liggen aan de Oostenrijksche grenzen en Rusland wist, hoezeer het Oostenrijk ontzien moest, dat de vorming van groote Zuid-Slavische rijken beschouwt als een verboden vrucht.

Ook op de nadrukkelijke bepaling van de invoering van hervormingen in Bosnië en Herzegowina, benevens op het eiland Kreta, kan men geen aanmerking maken, wanneer men zich stelt op het standpunt van de conferentie van Konstantinopel, waar geheel Europa zich tegenover Turkije stelde.

Van meer belang is zeker art. 19 over de oorlogskosten, waarvan wij het volgende lijstje vinden:

900000000 roebel voor oorlogskosten, onderhoud van het leger, enz.

400000000 roebel voor schade, berokkend aan de Zuidelijke kust van Rusland, den Russischen uitvoerhandel, enz.

100000000 roebel voor schade, berokkend door den inval in den Kaukasus.

10000000 roebel voor schadeloosstelling van Russische onderdanen en van inrichtingen in Turkije, - gezamenlijk uitmakende een bedrag van 1410000000 roebel.

Deze som moet echter worden verminderd - 'in overweging nemende de financieele moeilijkheden van Turkije', hoe grappig humaan - met 1000000000 roebel wegens den afstand van Dobrudcha en van Ardahan, Kars, Batoum, Bayazid en het grondgebied tot Soghanli. Zeker ook ten gevolge van de financieele moeilijkheden van Turkije - de Russen handelen altijd uit pure humaniteit - wordt op de inning van de overblijvende 310000000 roebel niet aangedrongen; de betaling van de 300000000 roebel zal geregeld worden bij schikking tusschen de Keizerlijke Russische regeering en die van den Sultan; de 10000000 roebel voor de Russische onderdanen zouden worden uitbetaald, al naarmate er eischen tot schadevergoeding inkwamen. Duidelijker zou het geweest zijn, indien in het tractaat was bepaald, dat Rusland die millioenen zou opeischen op een tijd, dat hem dit het meest gelegen kwam, d.w.z. wanneer het voor Turkije het meest ongelegen was; die millioenen konden dienst doen om druk uit te oefenen op den Sultan bij elke vraag of elken eisch, door Rusland later aan Turkije te stellen.

Eindelijk nog een punt van inmenging van Rusland in de zaak van Turkije; wij bedoelen art. 22, waarin aan 'de Russische geestelijken, de bedevaartgangers en de monniken in Europeesch en Aziatisch Turkije dezelfde rechten, voordeelen en privilegies worden gegeven als aan de kerkelijke gezindten van andere nationaliteiten'. Vooral de vorm, waaronder dit geschiedt, is merkwaardig; 'het recht van officieele bescherming is toegestaan aan de Keizerlijke ambassade en aan de Keizerlijke consulaten in Turkije, en niet alleen ten opzichte van de personen, maar ook van de goederen en inrichtingen'. Men moet de verhoudingen kennen om het gevaarlijke van deze bepaling in te zien.

Blijkt uit meer dan één zinsnede van het tractaat van San Stefano, dat Rusland zich heeft toegelegd op het ontzien van de Oostenrijksche belangen, in niet mindere mate is dit het geval met die van Engeland. Spraken de preliminairen van 'de rechten en belangen van Rusland in de zeeëngten van den Bosporus en de Dardanellen te beschermen', - art. 24 van het tractaat van San Stefano laat deze dreigend geheimzinnige uitdrukking varen en zegt alleen, dat zoowel in vredes- als in oorlogstijd de Bosporus en de Dardanellen zullen geopend blijven voor de koopvaardijschepen van de neutrale Staten, komende uit de Russische havens of zich derwaarts begevende.

Opmerking verdient nog, dat van de rechten of eischen van Griekenland tot een verbetering van zijn grenzen in het tractaat van San Stefano geen woord wordt gerept; trouwens ook op de conferentie te Konstantinopel is men doof geweest voor de beden van Griekenland en men kan van Rusland niet verlangen, dat het zich hier in de bres stelde; met de hervormingen in Epirus en Thessalië en op Kreta kon het gevoeglijk volstaan.

Wanneer men nu het geheel van den vrede van San Stefano overziet, dan kan het vreemd schijnen, dat Rusland vóór het afsluiten der onderhandelingen met Turkije zich niet op de een of andere wijze met Oostenrijk heeft verstaan. Wie zal echter uitmaken, of dit in het geheel niet heeft plaats gehad; wij weten te weinig met zekerheid af van de onderhandelingen, die na het sluiten van den vrede van San Stefano tusschen Oostenrijk en Rusland hebben plaats gehad, om met beslistheid in dezen een oordeel te vellen. De houding van Oostenrijk na dien vrede èn tegenover Rusland èn tegenover Engeland maakt soms den indruk, dat Andrassy er meer van wist en ingelicht was over de concessies, die Rusland eventueel zou doen.

De latere gebeurtenissen kunnen dat vermoeden slechts versterken. Al de bepalingen, die in het tractaat van San Stefano voorkomen over Montenegro en vooral over Bosnië en Herzegowina herinneren aan het oude voorstel - of de vroegere overeenkomst - tusschen Rusland en Oostenrijk, dat Rusland de vrije hand zou hebben over het Oostelijk en Oostenrijk over het Westelijk gedeelte van het Balkan-schiereiland. Volledige overeenstemming was echter vóór het sluiten van den vrede van San Stefano in geen geval tusschen Oostenrijk en Rusland verkregen; dat kon ook niet, want de uitbreiding van Bulgarije maakte dit onmogelijk; het nieuwe Vorstendom was voor de Oostenrijksche politiek te groot en te gevaarlijk door het kustgebied aan de Aegaeische zee.

En Engeland? Wij merkten vroeger reeds op, dat de zenuwachtigheid van John Bull aanvankelijk minder veroorzaakt werd door de vredes-preliminairen dan wel door het voortrukken van het Russische leger tot onder de muren van Konstantinopel. De Engelsche vloot moest er nu bij zijn. Toen het tractaat van San Stefano bekend werd, ging er, naar de traditioneele spreekwijs, in Engeland een storm van verontwaardiging op tegen Rusland; de conservatieve politiek van verzet, in Disraëli genaamd Beaconsfield gepersonifieerd, werd populair.

De groote grief was tweeledig; 1° Rusland had vrede gesloten met Turkije, zonder de Mogendheden vooraf daarin te kennen, 2° was de gesloten vrede van dien aard, dat men hem tot opschrift kon geven: eerste en voorloopige verdeeling van Turkije.

Wij zullen de langwijlige onderhandelingen over het Congres te Baden-Baden, later te Berlijn, niet in bijzonderheden nagaan; het geduld van de lezers zou er waarschijnlijk niet tegen bestand zijn en wat nut zou

het hebben, de kleine streken en knepen der groote diplomaten opnieuw ten toon te stellen? Men weet in het algemeen, dat Engeland weigerde aan het congres deel te nemen, indien Rusland niet de bepaalde toezegging gaf, dat al de punten van den vrede van San Stefano, geen uitgezonderd, aan de beslissing van het congres zouden worden onderworpen. Rusland wilde met bekende listigheid wel de vrijheid van bespreking maar niet van beslissing over de behandeling toelaten en gaf voor, dat de door Engeland opgeworpen vraag overbodig was, aangezien de g e h e e l e vrede van San Stefano reeds aan de groote Mogendheden, en derhalve ook aan Engeland, was medegedeeld. Met veel moeite gelukte het aan Duitschland een bemiddeling tot stand te brengen, en, Beaconsfield reisde in 't eind naar het congres te Berlijn, niet alleen met de toezegging, dat het congres zou uitmaken welke punten van den vrede van San Stefano van Europeesch belang waren, maar zelfs met een geheime overeenkomst ten opzichte van de voornaamste punten van een schikking.

Men heeft Engeland over die geheime onderhandeling, zonder voorkennis van de andere congresleden, hard gevallen, - wellicht te hard; men moet bij die overeenkomst denken aan twee punten: 1° dat Rusland door zijn draaierijen gegronde reden had gegeven tot wantrouwen, en 2° dat de leider der Engelsche staatkunde van Joodsche afkomst is; men weet, Joden zijn voorzichtig bij de negotie; zij gaan niet over één nacht ijs. De hoofdzaak is echter: het congres kwam; het werd den 13^{den} Juni te Berlijn onder voorzitting van Bismarck geopend; de bloem der Europeesche diplomatie was er vertegenwoordigd: Beaconsfield en Salisbury, Waddington, Andrassy, Gortchakoff; waar zag men ooit zulk een kolossale vergadering bijeen!

Vóór wij de resultaten van het Berlijnsche congres nagaan, moeten wij echter eerst nog een blik werpen op de officieele critiek, waaraan de Engelsche Regeering den vrede van San Stefano heeft onderworpen in een nota van Salisbury, gedagteekend 1 April. Het grootste gedeelte van het stuk is gewijd aan de congresquaestie zelf, maar daarna komt een critiek van genoemd tractaat, die curieus is, wanneer men denkt aan hetgeen naderhand door Engeland zelf te Berlijn aan Rusland is toegestaan ten nadeele van Turkije.

Driemaal wordt in genoemde nota gezegd, dat de vrede van San Stefano niet moet worden beoordeeld naar de afzonderlijke bepalingen maar naar h e t g e h e e l, dat voornamelijk ten doel heeft ‘de politieke onafhankelijkheid van de Regeering te Konstantinopel bijna te doen dalen tot het punt van volkomene onderwerping aan Rusland’.

Tot bewijs dient allereerst de uitbreiding van het nieuwe Vorstendom Bulgarije tot aan de Aegaeische zee, de organisatie van dit Vorstendom door en onder Rusland, dat nog geruimen tijd toezicht houdt op het nieuwe rijk; nadruk wordt erop gelegd, dat dit rijk zal komen onder

‘één heerscher, die feitelijk door Rusland zal worden gekozen’. De hooge oorlogskosten, die telkens kunnen worden opgevorderd, wanneer Rusland een bedreiging wil bezigen tegenover Turkije, het recht van bescherming van de Russische kerkelijke personen en inrichtingen, worden nog bedenkelijker geacht dan de uitbreiding van Montenegro, Servië, Rumenië, maar in bijzonderheden wordt hierover zoo weinig getreden, dat het haast schijnt, of het verlegenheidsargumenten zijn; vooral de telkens herhaalde bewering, dat men op h e t g e h e e l moet letten en h e t g e h e e l gevaarlijk is voor Turkije, doet hieraan denken.

Het slot van de nota moet men letterlijk lezen; 't is vermakelijk. ‘Het doel van de Engelsche Regeering op de conferentie van Konstantinopel’, zoo luidt 't in het stuk, gedagteekend: Londen, 1 April 1878, ‘was de verwezenlijking van de staatkunde, Turkije onder de Ottomanische Regeering te hervormen, waarbij ingewortelde misbruiken weggenomen en daarmede het Rijk in stand gehouden zou worden tot den tijd, waarop het in staat zou zijn de beschermende waarborgen te ontberen. Klaarblijkelijk kan dit doel alleen daardoor worden bereikt, dat de verschillende volksstammen in zoover met hun toestand tevreden gemaakt worden, dat een geest van vaderlandsliefde in hen wordt aangevuurd en hen opwekt, om het Ottomanische rijk als trouwe onderdanen van den Sultan te verdedigen. Die staatkunde werd door den ongelukkigen tegenstand van de Ottomanische Regeering zelf verijdeld en onder de veranderde omstandigheden van den tegenwoordigen tijd kan hetzelfde doel niet in gelijke mate met dezelfde middelen worden bereikt. Groote veranderingen mogen en zullen zonder twijfel noodzakelijk worden in de verdragen, die Zuid-Oostelijk Europa tot dusver beheerscht hebben. Intusschen vormen een goede regeering, verzekerde vrede en vrijheid voor een bevolking, aan welke deze zegeningen tot dusver vreemd geweest zijn, nog altijd het doel, welke dit land in ernst wenscht te verzekeren.’ - Kan men den Turkschen staatslieden ten kwade duiden, dat zij hoopten, dat Engeland's bemoeiingen Turkije voor een vrede, zoo zwaar als die van San Stefano, zouden bewaren? Ja, in zoover dat niemand, die zijn gezonde zinnen bijeen heeft en iets van de geschiedenis weet, zoo dom behoeft te zijn om aan de oprechtheid van Engeland's taal te gelooven.

De vrede van San Stefano is groot, hij bestaat uit 29 artikelen; de vrede van Berlijn is echter nog veel grooter, hij telt er 64. De volgorde van den laatste is een veel juistere; San Stefano begint met Montenegro, een onderdeel der quaestie; Berlijn valt met de deur in 't huis: Bulgarije.

Het is echter niet het Bulgarije van den vrede van San Stefano, waarvan hier sprake is; evenmin van dat van de conferentie van Konstantinopel; 't zijn hoofdzakelijk wel dezelfde heeren te Berlijn als te

Konstantinopel, die Bulgarije knipten, maar zij houden van afwisseling en zijn een weinig van opinie veranderd; vooreerst is de conferentielijn in het Zuid-Westen geheel opgegeven en heeft men den Zuid-Westelijken hoek, met het eigenaardige kustgebied van de Aegaeische Zee, dat Rusland bij de conferentie-lijn voegde, geheel weggesneden, zoodat de Zuid-Westelijke grens van Servië in Zuid-Oostelijke richting bijna recht doorloopt(*).

Bulgarije is verder in twee deelen gesplitst; Bulgarije benoorden en bezuiden den Balkan; het laatste verkreeg te Berlijn den nieuwen naam van Oost-Rumelië. Maar niet alleen de naam verandert, ook de inrichting; Bulgarije blijft bijna geheel, wat Rusland het te San Stefano maakte: een zelfstandig maar aan den Sultan schatplichtig vorstendom; de Russische commissaris, met de organisatie van het nieuwe bestuur belast, staat echter geen jaar alleen, zooals te San Stefano werd bepaald, maar verkrijgt t e r s t o n d een Turkschen commissaris en een reeks van Europeesche consuls naast zich om hem te controleeren; ook duurt de macht van den Russischen commissaris geen twee jaren, maar negen maanden. Het Russische leger, dat den Russischen commissaris de behulpzame hand zal bieden bij de organisatie, blijft echter evenals te San Stefano bepaald op 50000 man.

De inrichting van Zuid-Bulgarije of Oost-Rumelië verschilt, wat de vormen betreft, veel van die van Noord-Bulgarije; het blijft onder het directe politieke en militaire gezag van den Sultan, zoo evenwel, dat het verkrijgt een administratieve autonomie met een C h r i s t e l i j k e n gouverneur-generaal, door den Sultan te benoemen met toestemming van de Christelijke Mogendheden voor den tijd van vijf jaren. Nu moet men zich echter niet voorstellen, dat de Sultan souverein blijft van Oost-Rumelië; met opzet schijnt dat woord vermeden; de Sultan zal b.v. geen militaire macht in Oost-Rumelië mogen hebben, tenzij in de forten op het Balkan-gebergte en in bepaalde kazernen, die op den aangewezen weg naar den Balkan moeten worden gebouwd; alleen de Christelijke Gouverneur-Generaal zal het recht hebben, om den Sultan te verzoeken troepen in het land te zenden, indien de binnen- of buitenlandsche veiligheid wordt bedreigd; de Sultan is zelfs in dit geval zoo weinig souverein van Oost-Rumelië, dat hij onmiddellijk van zijn beslissing dienaangaande moet kennis geven met opgave van re-

(*) Van den vrede van Berlijn gaf Petermann een keurig kaartje: *Die politischen Verhältnisse und neuen Staaten-Grenzen von Süd-Ost-Europa und vorder-Asien nach dem Berliner Vertrage* 13 *Juni* - 13 *Juli* 1878. Gotha. J. Perthes. - Iets later verscheen de kaart van Kiepert: *Die neuen Grenzen auf der Balkan-Halbinsel nach den Bestimmungen des Vertrags von Berlin vom* 13 *Juli* 1878. *Nach amtlichen Quellen.* Berlin, D. Reimer. Blijkbaar is aan deze kaart veel zorg besteed; men vindt hier echter de wijziging der grenzen in Azië niet. Voor een overzicht van het vredewerk ware het wenschelijk geweest, dat de Bulgarijsche conferentie-lijn ware aangeteekend en de verdeeling van San Stefano. Gedeeltelijk is hierin voorzien door een keurige Engelsche kaart, waarop de vrede van Berlijn is aangegeven en tevens de vrede van San Stefano: *Stanford's Map of South-Eastern Europe and Armenia*, *to illustrate the Treaty of Berlin.* Londen, Edw. Stanford.

denen, aan de vertegenwoordigers van de Christelijke Mogendheden te Konstantinopel. Overigens is er in den vrede van Berlijn zoo weinig bepaald van de inrichting van het bestuur van Oost-Rumelië, dat in art. 18 een Europeesche commissie wordt ingesteld, die met de Porte de provincie moet organiseeren. Die commissie zal echter met die organisatie zulk een kolossale haast niet behoeven te maken, want het Russische bezettingsleger van 50000 zal niet alleen in Noord-Bulgarije, maar ook in Zuid-Bulgarije of Oost-Rumelië negen maanden blijven. Dat moet het werk van de Europeesche commissie veel gemakkelijker maken en ook den Sultan de keuze van een geschikten Christelijken Gouverneur-Generaal helpen verlichten!

Men ziet derhalve, dat de wijziging, welke in dit opzicht gebracht is in het tractaat van San Stefano, voornamelijk betreft de inkrimping van de grenzen van Bulgarije; het is op een behoorlijken afstand gebracht van de Aegaeische zee met afhakking tevens van den Zuid-Westhoek, dien de conferentie van Konstantinopel erkend had als ethnographisch bij Bulgarie te behooren. De scheiding van Bulgarije en Oost-Rumelië, de verschillende organisatie van deze provincies is welbeschouwd meer een zaak, die den vorm dan wel het wezen aangaat; de Sultan heeft in de eene provincie niets, en in de andere bijna niets te zeggen, want de positie van een Gouverneur-Generaal, zooals de Porte die zou moeten wenschen, zal tegenover de Bulgaarsche bevolking steeds onhoudbaar zijn.

Het eenige voordeel, dat er voor de Porte in dit Berlijnsche kunststuk van Bulgarijsche verdeeling zou kunnen zijn, is gelegen in het behoud van de Balkan-linie als strategische grens tegen eventueele nieuwe aanvallen van Rusland. Het komt ons echter voor, dat dit voordeel van zeer twijfelachtigen aard is. Vooreerst kan de Balkan bij een nieuwen oorlog door den vijand, die uit het Noorden komt, over Sophia worden omgetrokken, en wat nog erger is, de Sultan zal met de Balkan-vestingen alleen gemeenschap kunnen houden door een provincie, die hij ten gevolge van de nieuwe wending der zaken en de nieuwe organisatie kan beschouwen als vijandig land; kan de vrede van Berlijn verhinderen, dat de Zuid-Bulgaren de Noord-Bulgaren als broeders blijven beschouwen en beiden den ondergang van Turkije als het hoogste nationale doel? Als de Berlijnsche heeren een sneeuwbal op het dak gooien, moeten zij zich niet verwonderen, dat hij vallende grooter wordt.

Veel van het tractaat van San Stefano, dat Rusland naderhand voorzichtigheidshalve tegenover de Mogendheden een preliminair verdrag noemde, is in den vrede van Berlijn hetzelfde, of ongeveer hetzelfde gebleven; zoo de ruil van Bessarabië en Dobrudcha met Rumenië; zoo de wijziging van de grenzen van Servië en Montenegro, waarbij het laatste een breede strook in het noordoosten verloor, waarop het reeds had gerekend; erger ging het echter achteruit, omdat het wel deels

zijn kustgebied behield, maar ten opzichte van zijn zeerechten onder scherpe voogdij werd gesteld van Oostenrijk, zoo zelfs dat het aan Montenegro verboden zal zijn oorlogsschepen of een oorlogsvlag te hebben, terwijl de haven van Antivari en al de wateren van Montenegro gesloten zullen blijven voor de oorlogsschepen van alle natiën (Art. 29). De laatste bepaling ziet natuurlijk op Rusland, dat in de Middellandsche zee geen vaste haven voor zijn schepen mag hebben.

De grootste verandering van het tractaat van San Stefano bestaat echter niet in de wijziging der grenzen, hetzij van Bulgarije, hetzij van Servië of Montenegro, maar in het deel dat Oostenrijk van den Turkschen buit is toegevoegd door bij art. 25 te bepalen, ‘dat de provinciën Bosnië en Herzegowina zullen worden bezet en bestuurd (administrées) door Oostenrijk-Hongarije’. Indien er soms bij dezen of genen nog twijfel mocht bestaan over het karakter van deze bezetting, dan behoort men zich te herinneren, dat Oostenrijk bij de onderhandelingen met Turkije over de regeling van de bijzonderheden, steeds geweigerd heeft om den termijn te bepalen van vertrek; wij kunnen dus zonder eenig gewetensbezwaar deze ‘occupatie en administratie’ verklaren voor een modern soort van annexatie, die in vergelijking van de meest gebruikelijke dit tegen heeft, dat zij minder oprecht is.

Wij merken tevens op, dat Oostenrijk hier nog verder gaat dan Rusland; Rusland eischt de vorming van een vorstendom, dat aanvankelijk onder zijn invloed staat, maar naderhand zich zal kunnen emancipeeren; Oostenrijk daarentegen annexeert. 't Is waar, de vergelijking is niet juist, omdat de ligging van Oostenrijk ten opzichte van Bosnië en Herzegowina een geheel andere is dan die van Rusland ten opzichte van Bulgarije; het bezit van Dalmatië maakt voor Oostenrijk de annexatie tot een strategische noodzakelijkheid, in weerwil van de gevaren, die overigens aan dit bezit voor de Oostenrijk-Hongaarsche monarchie verbonden zijn, bezwaren, waarop wij vroeger reeds uitvoerig gewezen hebben. Voor Turkije echter maakt deze overweging niet uit; het verliest eenvoudig twee schoone provincies, die, wat uitgebreidheid betreft, bijna gelijkstaan met het nieuwe Vorstendom Bulgarije.

Nog een voornaam punt verdient overweging; in het tractaat van Berlijn heeft de verplichting van de Porte tot de invoering van hervormingen, d.w.z. een uitgebreide autonomie in de Christelijke provincies, d.i. ongeveer in geheel Europeesch-Turkije, een meer vasten vorm gekregen, zoodat er van de souvereiniteit van den Keizer van het Ottomanische rijk niet veel overblijft.

Art. 15 van het tractaat van San Stefano spreekt alleen van het instellen van een ‘bijzondere commissie, in welke de bevolking zeer ruim zal zijn vertegenwoordigd, welke commissie zal belast zijn met het ontwerpen van de nieuwe organisatie, welk plan aan de Porte zal worden ingediend.’ Het Berlijnsche tractaat echter gelast (art. 18), onmiddellijk na de ratificatie van den vrede, de ‘oprichting van een

Europeesche commissie, welke in overleg met de Porte belast zal zijn met de organisatie en wel op den grondslag van de voorstellen, gedaan in de achtste zitting van de conferentie van Konstantinopel'. Deze commissie is in de eerste plaats belast met de organisatie van Oost-Rumelië, maar in verband met art. 23 blijkt niet onduidelijk, dat zij een raad van voogdij zal zijn over den Sultan voor al de Christelijke provincies, een raad welks mandaat wel aanvangt maar wellicht nimmer zal eindigen, zoolang Slaven en Osmanen op het Balkan-schiereiland vijandig tegenover elkander staan.

De vrede van Berlijn eindelijk maakt geen melding van den afstand van het eiland Cyprus door Turkije aan Engeland, - of neen, wij vergissen ons, van de 'occupatie en administratie' van dit eiland, daartoe welwillend door de Porte aan Engeland afgestaan. Evenmin maakt die vrede melding van het daarbij behoorend tractaat tusschen Engeland en Turkije, waarbij eerstgenoemde Mogendheid aan de laatste haar bezittingen in Klein-Azië - niet meer in Europa - waarborgt en de behulpzame hand toezegt tot het invoeren van de gewenschte hervormingen in Klein-Azië. Men oordeelde te Berlijn, dat door deze overeenkomst niemands belangen waren geschonden en men haar dus, als niets ter zake doende, buiten behandeling kon laten. Als men eenvoudig genoeg is om niet tot de diplomatie te behooren, zal men daar waarschijnlijk anders over oordeelen. Kwijt is kwijt en niemand gelooft, dat Engeland Cyprus ooit zal verlaten, het eiland, te goed gelegen niet alleen ten opzichte van Klein-Azië maar vooral ook van Egypte en het Suez-Kanaal, waarvan ongeveer de helft der aandeelen door Beaconsfield werden opgekocht. En wat de hervormingen betreft, - voor Europeesch Turkije heeft men voortaan 'de Europeesche commissie', voor Aziatisch-Turkije zal Engeland alleen de commissie uitmaken; dat is minder omslachtig. Wat laten die goede Turken toch met zich sollen!

Men moet den vrede van Berlijn niet beoordeelen naar de afzonderlijke bepalingen maar naar het geheel, juist zooals Salisbury in zijn bekende nota met recht deed ten opzichte van het tractaat van San Stefano. 'Het doel van de Engelsche Regeering' - en zonder twijfel ook van de andere Christelijke Europeesche Regeeringen - bij de conferentie van Konstantinopel, 'was de verwezenlijking van de staatkunde, Turkije onder de Ottomanische Regeering te hervormen, waarbij de ingewortelde misbruiken moeten worden weggenomen en daarmee het Rijk behouden tot den tijd, waarop het in staat zou zijn de beschermende waarborgen te ontberen; dit doel kan alleen daardoor bereikt worden, dat de verschillende volksstammen in zoover met hun positie tevreden worden gemaakt, dat een geest van vaderlandsliefde in hen wordt aangevuurd en hen daardoor bereid maakt het Ottomanische rijk als trouwe onderdanen van den Sultan te verdedigen'. In dit verband zijn die woorden de herhaling waard. Zou de Heer Salisbury een man zijn voor

groven spot, of heeft hij met de diplomatie de beteekenis der woorden verleerd? - Waarlijk, het doel is edel: het Turksche rijk behouden, totdat de verschillende volksstammen in geestdrift ontstoken niets anders begeeren dan het rijk van den Sultan te verdedigen! Maar waarom, waarde Engelsche diplomaat, hebt ge zelf te Berlijn meegewerkt om het arme Turksche rijk zoo te versnijden, dat het te klein wordt voor het groote Engelsche doel?

Laat eens zien: Rumenië, Servië, Montenegro - vergroot en zelfstandig verklaard; de 'geest van vaderlandsliefde' is hier dus niet meer noodig; Bulgarije wordt zelfstandig op de schatplichtigheid na; Oost-Rumenië eveneens maar op een andere wijze; de Sultan heeft er niets meer te zeggen, zoodat de 'geest van vaderlandsliefde', die er nog mocht zijn, wel spoedig geheel verleerd en vergeten zal zijn. De Oostenrijksche soldaten bezetten Bosnië en Herzegowina, totdat het hun weer lust te vertrekken, d.w.z. nooit, en het is moeilijk aan te nemen, dat die soldaten goede leermeesters zullen zijn in de Turksche vaderlandsliefde. Griekenland zal ook nog een stuk krijgen, dat daardoor ook onvatbaar wordt voor het telen van de gewenschte vaderlandsliefde. Epirus en Thessalië en Candia krijgen zooveel zelfstandigheid, dat zij zich hun Christelijkheid overbewust worden en de Europeesche commissie tevreden over hen is. Inderdaad, men moet op het geheel zien; jammer, dat er van het heele Turkije niet heel veel overblijft.

Wij geven cijfers; wij willen het verlies tellen, dat Turkije te Berlijn heeft geleden, een verlies dat blijken zal van dien aard te zijn, dat het vrijwel opweegt, ja, in zekeren zin nog erger is dan dat van San Stefano; immers hetgeen van het Bulgarije van San Stefano te Berlijn is weggesneden en aan Turkije teruggegeven, is niet zoo groot als Bosnië en Herzegowina, de voorgestelde wijziging van de Grieksche grenzen en - mogen wij er wel bijvoegen - het commissie-loon van de Engelschen, Cyprus.

Het nieuwe Vorstendom Bulgarije is groot 1150 vierk. mijlen met een bevolking van 1700000 bewoners; Oost-Rumenië is groot 630 vierk. mijlen met 1 millioen inwoners. De wijziging der grenzen bedraagt voor Servië 56 vierk. mijlen met 54000 bewoners; voor Montenegro 80 vierk. mijlen met 50000 bewoners; Rumenië verkreeg Dobrudcha of 240 vierk. mijlen met 135000 bewoners; Oostenrijk's deel, bestaande in Bosnië en Herzegowina, beslaat 980 vierk. mijlen met 1250000 bewoners, terwijl Cyprus eindelijk 173 vierk. mijlen is. Aangezien Europeesch Turkije vóór den laatsten oorlog groot was 6517 vierk. mijlen met omstreeks 10 millioen inwoners, zoo blijkt uit de vergelijking met de cijfers van het gezamenlijk verlies, dat men te Berlijn Europeesch-Turkije ongeveer de helft kleiner heeft gemaakt. Buitendien heeft men plan gemaakt om het grootste gedeelte van de overblijvende helft, het Christelijke deel, zoo te organiseeren onder toezicht

van een Europeesche commissie, dat het gezag van den Sultan over die landen feitelijk ophoudt te bestaan.

Na deze ontvouwing van de bijzonderheden van den vrede van Berlijn, zal het bijna overbodig schijnen op te merken, dat de zaken daar een geheel anderen loop hebben genomen dan het publiek dacht. Publiek redeneerde ongeveer aldus: Engeland en Oostenrijk - Frankrijk en Italië nog daargelaten - beschouwden steeds het behoud van Turkije als een Europeesche noodzakelijkheid en kwamen op dien grond op tegen den preliminairen vrede van San Stefano; in beide Staten werden oorlogskredieten aangevraagd en bleek de meerderheid des volks zeer anti-Russisch, zeer gestemd voor een ingrijpende wijziging van het tractaat van San Stefano; Engelsche, Fransche en Duitsche kranten van naam en invloed ondersteunden de anti-Russische politiek en scholden op Rusland, dat het een lust was. De Engelsche premier was zoo verwoed over het stuk van San Stefano, dat hij niet in het congres wilde toestemmen, vóór Rusland de uitdrukkelijke verklaring had gegeven, dat al de artikelen aan het oordeel van het congres zouden worden onderworpen, opdat dit zou kunnen beslissen wat van Europeesch belang was; men kreeg van Beaconsfield's houding den indruk, dat er geen stuk heel zou blijven van het tractaat van San Stefano. En zie, het tegenovergestelde gebeurt; men maakt 't zelfs erger; wat er aan het tractaat van San Stefano wordt veranderd, betreft niet Turkije's belang, maar vindt zijn oorsprong in de vrees voor Rusland en de angst van Oostenrijk; de vorm wordt hier en daar gewijzigd, maar over het geheel - en op het geheel moet men letten volgens de Engelsche politiek - zegeviert de Russische politiek; hetzelfde Turkije, dat door de Christelijke Mogendheden zou worden geholpen, moet het gelag betalen en ditmaal wordt het zelfs zoo gehavend, dat men boven den vrede van Berlijn zou kunnen schrijven: e e r s t e v e r d e e l i n g v a n T u r k i j e.

Men moet zich echter niet voorstellen, dat hetzelfde publiek, dat vóór het congres de anti-Russische politiek toejuichte, na den vrede van Berlijn ontevreden is gebleven; o neen; Beaconsfield is te Londen ingehaald door een geestdrijvende volksmenigte, hij wordt overhoopt met eerbewijzen van volk en vorstin en hij is inderdaad de premier. De kranten brengen hem uitbundigen lof en ook elders laat men den vrede met vrede. Zoo gaat het!

Vraagt men nu, of ons oordeel over den vrede van Berlijn zoo ongunstig is als dat behoorde te zijn bij hen, die van hun anti-Russische politiek veel ophef hebben gemaakt, dan antwoorden wij: neen. Het moest tot zulk een vrede komen en wij hebben hier weder hetzelfde spel zien spelen, dat wij meer dan eenmaal in het licht gesteld hebben: de Europeesche Mogendheden verzetten zich tegen de Russische staatkunde, om in 't eind die politiek te sanctioneeren; het geldt slechts

een meer of minder. De westersche diplomaten geven voor, dat zij zich bekommeren om het behoud en den bloei van Turkije, maar zij bekommeren zich inderdaad alleen om zichzelf, en aangezien het Turksche rijk ten val neigt, tracht iedereen een deel te krijgen van den buit. Terwijl in '56 te Parijs nog een plechtig tractaat wordt gesloten tusschen de groote Christelijke Mogendheden, waarbij de onschendbaarheid, de integriteit van Turkije wordt gewaarborgd, en gezworen dat elke aanval op dat rijk zal worden beschouwd als een casus belli, verdeelen diezelfde Mogendheden in '78 de helft van Europeesch-Turkije en durft Engeland zich alleen pal stellen voor het Aziatische, niet voor het overblijvende Europeesche gebied van Turkije(*).

De heerschappij van den Sultan over de Slavische Christelijke volksstammen kon slechts duren, zoolang de macht van beiden zeer ongelijk was; die heerschappij was in den grond der zaak onnatuurlijk, omdat bijeengevoegd werd wat in aard en wezen geheel ongelijksoortig was, voor geen vereeniging vatbaar. Zoodra de kracht van Turkije begon te zinken, kwam de onhoudbaarheid van de vereeniging aan het licht. De westersche diplomaten zijn te Berlijn - voor de hoeveelste maal - gezwicht voor de noodzakelijkheid; zij wilden wellicht het Turksche rijk behouden en zij konden niet, omdat de macht der werkelijkheid hun te sterk was. Jammer slechts, dat zij dit niet vroeger hebben ingezien of later erkend, - de rol, die zij gespeeld hebben, zou minder belachelijk geweest zijn.

Over den vermoedelijken duur van den vrede van Berlijn zullen wij nog maar niet spreken; wij kunnen daar gevoegelijk op terugkomen, wanneer het tot een geheele uitvoering van dien vrede is gekomen. Reeds nu zijn de moeilijkheden velen en groot, omdat men hier onnatuur heeft vervangen, daar te weinig heeft bepaald, te veel ruimte overgelaten aan het onzekere.

Soms maakt de vrede van Berlijn den indruk, dat de groote staatslieden op de Oostersche quaestie al even weinig raad wisten als de rest en zij, ook al weer ten gevolge van den drang der omstandigheden, zijn moeten eindigen met de Oostersche quaestie permanent te verklaren. Op dit oogenblik lijkt het Balkan-schiereiland nog een heksenketel, waarvan niemand weet wat eruit gebrouwen zal worden.

Er is veel in dezen afloop, dat ons treurig moet stemmen; wij meenen dikwerf, dat wij het zoover gebracht hebben, dat wij recht hebben onze eeuw beschaafd te noemen boven vele; wij hebben het als een voorrecht geroemd van de reusachtige staande legers, dat wij minder oorlog zouden hebben en de oorlogen korter zouden duren; men sprak

(*) Ziehier nog een der naïveteiten van den vrede van Berlijn: art. 63, het laatste op één na luidt aldus:
Le Traité de Paris du 33 Mars 1856 ainsi que le Traité de Londres du 13 Mars 1871 sont maintenus dans toutes celles de leurs dispositions qui ne sont pas abrogées ou modifiées par les stipulations qui précèdent.

van het zwaard werpen in de weegschaal om den vrede te dwingen; en zie, de Oostersche oorlog heeft van den opstand in Bosnië af nu drie jaren Europa in spanning gehouden, donkere wolken gejaagd langs den politieken horizon, handel en nijverheid gedrukt; drie jaren zijn onze Europeesche diplomaten bezig geweest om het vuur te blusschen; zij hebben memories gemaakt en memorandums, conferenties gehouden en nota's geschreven in menigte, een congres gehouden van een volle maand, en met inspanning van alle krachten, door aanwending van alle kunstgrepen heeft men het nog niet verder kunnen brengen dan tot zulk een vrede! Waarlijk, wij hebben geen reden om zoo trotsch te zijn op onzen tijd; de hooge politiek maakt inderdaad een treurig figuur, en de meerderheid des volks is blijkens al de scheeve oordeelvellingen niet veel wijzer.

NOORMAN.

18 Aug. '78.

Letterkunde.

Met hoop op meer licht en scherper schaduw.

Licht en schaduw door Josephine Giese 's Gravenhage D.A. Thieme 1878 Een deel, Guldens-Ed. No. 114.

Is het de roeping der vrouw zich te wijden aan de kunst of aan het huisgezin? Moet het meesterschap bijv. in de muziek en de daarmede verbonden roem haar levensdoel zijn of man en kinderen gelukkig te maken?..... Deze vragen schijnen der Schrijfster voor den geest gezweefd te hebben, toen zij dezen kleinen roman (eigenlijk uitvoerige novelle) begon te dichten. In het lot van eenige jonge dametjes tracht zij althans hierop een antwoord te geven; en als die vragen zoo gesteld worden, als ik aangaf, kan men verwachten, dat dit antwoord niet ten gunste der kunst zal uitvallen.

De kunst moge voldoen aan enkele eischen van geest en hart, noch zijzelve, noch de door haar verworven roem, ieder op zichzelf of beide vereenigd, zijn in staat de vrouwelijke natuur - men kan gerust zeggen: de menschelijke natuur - volkomen te bevredigen. Een der hooge eischen dier natuur is liefde te geven en liefde te ontvangen. Schilder nu de schitterendste loopbaan eener vrouw, die het meesterschap in hare kunst verworven heeft, maar die aan den drang der liefde niet kon voldoen; haar hart blijft onvoldaan en eene eenvoudige huisvrouw, die zich wijdt aan man en kinderen, terwijl zij weerkeerig door hen geacht en bemind wordt, zal oneindig gelukkiger zijn.

In hare Jeanne teekent de Schrijfster zulk eene in de liefde ongelukkige, overigens zeer gevierde, talentvolle kunstenares, en plaatst naast haar verschillende, niet onbevallige, met hare ‘eerste liefde’ gelukkig gehuwde en met kinderen gezegende huismoedertjes. Wel is er eene romanlezeres onder, die in den beginne zich teleurgesteld gevoelt, omdat haar man geen romanheld is; die bovendien haar eerste zwakke, ziekelijke kindje verliest, en door het een en ander ‘schaduw’

op haar huiselijk leven ziet vallen; maar ook dit is voorbijgaande, en aan het einde van het verhaal is het alles ‘licht’ voor de om den kerstboom geschaarde jonge mama's met hare lievelingen. De arme Jeanne daarentegen heeft een vroeg en ‘verlaten sterfbed’ gehad ‘en een eenzame rustplaats in een vreemden grond’ gevonden.

Is hiermede nu het pleit ten nadeele van de kunst beslist? Mij dunkt van niet. Hoogstens is een nieuw bewijs geleverd, of hetgeen ik boven als waarheid aanhaalde opnieuw in beeld gebracht, nl. dat liefde een der hooge eischen is der menschelijke natuur: bevredigd geeft zij geluk, onbevredigd maakt zij ongelukkig; maar verder is niets bewezen of in 't licht gesteld. Breng eenige verandering in de karakters of in het lot der personen van het verhaal; laat Jeanne ook trouwen met het ideaal harer droomen en geef haar ook engeltjes van kinderen! Schenk aan de Emmy's en Fee's en Do's ook nog eenige andere neigingen: hartstocht voor poëzie, dorst naar wereldsche vermaken, naar wetenschap, naar philanthropische bemoeiingen, naar welk levensideaal ook, dat in den huiselijken kring niet bevredigd kan worden! Ik verzeker de Schrijfster, dat Jeanne veel ‘gelukkiger’ zich zal gevoelen, dan de onbevredigde huisvrouwtjes.

Het komt mij daarom voor, dat Josephine Giese de quaestie niet diep genoeg heeft opgevat. Zij heeft ‘licht’ en ‘schaduw’ gezien in het leven voor de kunst en in het leven voor het huisgezin, meer schaduw in het eerste, en dit getracht te laten uitkomen in een verhaal, dat, in goeden stijl geschreven, ons lieve vrouwenbeeldjes te zien geeft, goed samenhangt, in één woord: talent van vertellen verraadt.

Is het een eersteling, althans eene eerste poging, om iets meer te geven dan eene kleine novelle voor een tijdschrift, dan verdient zij aanmoediging, want zij is natuurlijk, eenvoudig en hier en daar geestig. Wat meer pit en merg, wat dieper opvatting van het leven, wat hooger levensdoel voor de vrouw, dan enkel eene liefhebbende huisvrouw en moeder te zijn, afgezien van alle verdere geestelijke (ook godsdienstige) ontwikkeling, - er moet toch veel meer in *de* vrouw zitten, dan de auteur in hare lieve poppetjes laat uitkomen! - en zij kan eene goede schrijfster worden. Nu blijft zij nog wel wat laag bij den grond, wat ‘heel huiselijk’, om niet te spreken van alledaagsch.

Wat zou zij, bijvoorbeeld, van hare Jeanne en haar veelbewogen leven meer partij kunnen getrokken hebben, als zij dieper ingedrongen ware in hare kunstenaarsziel en ons den strijd geschilderd had in een vrouwenhart tusschen liefde voor de kunst en liefde voor den een of anderen, harer waardigen of onwaardigen man; - tusschen het genot van bedwelmenden roem en de smart van miskend of overschaduwd te worden; - tusschen de reeds bereikte kunstvaardigheid en het onbereikbare ideaal, dat haar voor den geest staat, welke laatste strijd voor ieder echt kunstenaar wel altijd een strijd zal blijven!..... Nu vinden wij van dezen zielestrijd schier niets. Haar kunstenaars-loopbaan

is effen en glad, en haar hart wordt gebroken door teleurgestelde liefde, zooals dit in romans en in de werkelijkheid met allerlei andere, met de kunst niets uitstaande hebbende vrouwenharten placht te geschieden.... Had ik onder het lezen van het eerste hoofdstuk mij voorgesteld zoo iets te zullen vinden, ik zag mij spoedig teleurgesteld; de liefdesgeschiedenisjes der overige meisjes drongen Jeanne van het tooneel, waarop zij te zeldzaam en dan te kort terugkeerde, om de eigenlijke hoofdpersoon te wezen, waarvoor zij in dat hoofdstuk mij toescheen bestemd te zijn.

Ook moet het mij van het hart, dat ik met de hier geschetste mannenkarakters geen vrede heb. Henri Clinton, de eerste pretendent van Jeanne, is mij veel te flauw, te onmannelijk. Ik kan het mij best voorstellen, dat zij in zulk een aanbidder geen zin heeft en hem bedankt; en als zij het voor de tweede maal doet heeft zij nog eens gelijk, zooals beide keeren blijkt uit zijn druipstaartend heengaan en de zaak erbij laten, al pleit misschien bij die laatste ontmoeting haar teringachtige toestand voor hem als eene verzachtende omstandigheid. Ik wil wel gelooven, dat er zulke flauwe minnaars met gebroken harten zijn; - vrouwelijke auteurs schilderen ze bij voorkeur; - maar die moeten dan ook maar niet verliefd gaan worden op wezens als Jeanne; doen zij het wel, worden zij afgewezen en gaan dan aan 't kniezen, ik kan 't niet helpen, maar veel medelijden gevoel ik met hen niet, en hoofdpersonen in romans mogen zij, naar mijn oordeel, volstrekt niet zijn. Wat zou zoo'n Henri, als 't een flinke vent was geweest, op het lot van zijne Jeanne een weldadigen invloed hebben kunnen uitoefenen, zoo niet rechtstreeks, dan toch zijdelings; welk een gansch ander mensch had zij door hem kunnen worden, zelfs haar gebroken hart (door liefde gebroken harten zijn zelden ongeneeslijk, bij degelijke karakters, geloof ik - nooit!), hoe had hij het kunnen genezen!..... Wat meer mannelijke kracht, wat geestdrift (*feu sacré*) voor iets of voor iemand (*in casu* voor haar!) en zelfs die tering zou achterwege gebleven zijn.... Maar ik val mijzelf in de rede; niet alleen het karakter van *ce jeune premier*, maar ook de omstandigheden zijn anders door de Schrijfster gewild en geschilderd, en wij mogen van haar niet vragen, veel minder eischen wat *wij* willen, maar wat *zij* gewild heeft.

Zij neme dus mijne aanmerking alleen op als een wenk, dat zij studeere, bestudeere den mensch, man en vrouw beiden! En wil zij nog een raad van mij, dan minder hare helden en heldinnen laten afhangen van de omstandigheden en meer hun lot voorstellen als het gevolg van het eigen zieleleven! Een Romanschrijver speelt de rol eener voorzienigheid; hij deelt voorspoed en tegenspoed, leven en dood naar zijn welbehagen uit; maar hij vergeet wel eens, dat er een veel nauwer verband is tusschen 's menschen lot en zijn redelijk zedelijken toestand, dan oppervlakkig het geval schijnt te zijn. Die tering en vroege dood van Jeanne hebben nu niets tragisch, omdat zij, eerstens, het gevolg van

keelontsteking, bij eene zangeres niets ongewoons, in verband kunnen gebracht worden met van hare moeder overgeërfden aanleg; en ten tweede eene uitkomst zijn voor de lijderes zelve en - voor de Schrijfster. Zelfs Henri zal, dunkt mij, tot rust zijn gekomen, toen het voorwerp zijner verliefdheid er niet meer was; en geen handvol maar een landvol lieve schoonen is er, om zulke wanhopende minnaars, met een goed uiterlijk en eene goede positie in de maatschappij, te troosten.

Waarom de Schrijfster haar verhaal in Duitschland plaatst en hare Hollandsch sprekende Duitschers Fransche (Jeanne en Henri), Engelsche (Clinton) en aan geen taal ontleende (Emmy, Do, Fee) namen geeft, terwijl Pier en Pol (hondenaam), Frank en Harp, Martha en Euphemia evenmin Duitsch zijn; ik verklaar het niet te vatten. Is ons landje òf niet mooi genoeg òf te klein voor hetgeen de niet onbegaafde auteur ons geeft? Zij schrijft te goed Hollandsch, om in haar eene Duitsche te veronderstellen, en zij zal zelve wel weten, als iemand er haar opmerkzaam op maakt, dat ‘wereldwijsheid’ en ‘opvallend’ germanismen zijn, die zelfs goede Nederlandsche Schrijvers (zonder permissie) dagelijks gebruiken. ‘Glasdeuren’ en ‘ziekvertrek’ kunnen drukfouten zijn, voor glazendeuren en ziekenvertrek; maar ‘glasveranda’ is niet aan te prijzen, al schreef iemand ‘glazenveranda’. Ook ‘matgroen’ is niet ontvankelijk; zelfs mat glas en mat goud (zeer bekende zaken) worden niet aan elkander geschreven; en wat is ‘mat’ als omschrijving van ‘groen’? Dof, verwelkt, verflenst, geel geworden?.... Eindelijk, om alles te geven wat ik aanstipte: wij kennen geen ‘witsteen’, (wel baksteen, zandsteen, tufsteen, biksteen) dus ook geen ‘witsteenen villa's’..... Deze opmerkingen grenzen aan vitterij, maar een jeugdig auteur, die niet pedant is, - en ik heb geen enkele reden om Josephine Giese, die ik de eer niet heb te kennen, hiervoor te houden - kan er zijn voordeel mee doen.

NB. Ik herhaal hier, dat ik het gemis van leesteekens op titels heel leelijk vind, en verzoek om inlichting, omdat ik maar niet achter de bedoeling van deze nieuwigheid kan komen.

Kampen, Juli 1878.

J. HOEK.

Van zuiver water?

Landjuweel. Proza en Poëzie. Eerste Bundel. Kl. 8°, 222 Blzn. *f* 1.90. Amsterdam, G.L. Funke, 1878.

Sedert de gouden eeuw der Jaarboekjes of Pracht-almanakken gaandeweg aan tering begon te lijden, worden wij in Nederland meer en

meer overstelpt met Verzamelingen van dicht en ondicht. Op zichzelf is dit geen onheugelijk verschijnsel, daar Verzamelaar en Uitgever zich hierbij meer vrij bewegen kunnen, en hunne lezers meer bepaald op k e u r van spijzen konden onthalen. De niet zelden zoo flauwe beuzelingen, waarin het werkelijk keurige zoo vaak in menig Jaarboekje verscholen lag, behoefden toch in de Verzamelingen geen plaats te bekomen, en alleen ingeval deze als anthologie of bloemlezing moesten gelden, diende men zich een fragmentarischen inhoud te getroosten. Maar - wilde met die Bundels het doel, namelijk veredeling van smaak bij verlichting van den geest en beschaving van 't gemoed, bereikt worden, dàn kwam het hierbij in de eerste plaats op de keuze van de op te nemen bijdragen aan; - en werd dit altijd voor oogen gehouden?

De Doopheffer van de thans aangekondigde Verzameling, welke nog twee bundels als de vóór ons liggende tellen moet, schijnt blijkens titel en voorbericht te meenen zulks gedaan te hebben, en menige naam onder zijne begunstigers heeft dan ook sinds lang in ons midden een goeden klank. In hoever hij echter waarlijk eene geheel éénige collectie van juweelen in proza en poëzie bijeenbracht, zal een overzicht van den inhoud wel het best kunnen leeren.

Het twaalftal bijdragen in dezen eersten bundel van des Hrn. Berman's L a n d j u w e e l (*) wordt geopend met eene novelle, getiteld ‘De Vloek der Halfheid’ en gesteld ten name van ‘Constantijn’. Zij laat zich vrij vloeiend lezen, maar is het eer juweel? Dit ontkennen wij ten stelligste. Niet alleen toch geeft de Schrijver zoo goed als tweemaal hetzelfde te lezen met betrekking tot Aturelia's val, welk genot van herkauwing op 54 bladzijden lectuur juist geen behoefte was en dan ook niet tot de keurigheid van voorstelling bijdraagt, maar de inkleeding zelve is ook ver van zuiver aesthetisch in haar gehalte. Wenscht een Schrijver de kroon van het martelaarschap der zelfverloochening op het hoofd zijner bezweken heldin te plaatsen, mij wèl; maar dan moet geen tooneel als op bladz. 26-27 voorafgaan. Waar zóó iets plaats vond, gaat geen ontwikkeld en fijngevoelend meisje met den echtgenoot harer meesteres onverzeld op reis. Buitendien mogen we niet aannemen, dat eene rechtgeaarde vrouw hare eer kan prijs geven, zoodra haar belager eene bedreiging van zelfmoord waagt te uiten, al laat hij haar ook de loopen van een revolver tegenblinken. Wij voor ons hebben in 't algemeen een walg van die gestage verheerlijking

(*) Op bladz. 110 van de Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde door Dr. W.J.A. Jonckbloet (1872) lezen wij als toelichting nopens dit woord o.a. het volgende:
‘De feesten (prijskampen) der Kamers van Rhetorica, waarbij vaak een niet gering aantal Kamers verschenen, soms zelfs uit afgelegen gewesten, droegen den naam van *Landjuweelen* naar de kostbare prijzen, die uitgeloofd en *juweelen* genoemd werden, welke uitdrukking vroeger in veel ruimer zin werd opgevat dan thans.
Landjuweel was de prijs, die *officiëel* van overheidswege (*publice*) werd uitgeloofd, of *opgehangen*, zooals men toen zeide.’

van den mensch in zijne verbijstering of zwakheid, doch zullen het niet wagen te ontkennen, dat het genie van een Schrijver toestanden kan scheppen en voorstellen, waarbij zoodanige verheerlijking niets stuitends heeft; maar dit is hier geenszins het geval. De Hr. Berman tastte met N°. 1 in zijnen eersten bundel, onzes inziens, geheel mis. Nog meer, zelfs de titel zijner novelle is in strijd met den inhoud, of waar blijft de vloek der halfheid, als deze voert tot het bezit van den uitverkorene?

N°. 2 (van J. Kneppelhout) is de slechts een paar bladzijden lange weeklacht eener geitenhoedster over de ontrouw van haar beminde in opgeschroefden idyllentoon. Had K. nooit iets beters geleverd, voorzeker hij ware niet als een onzer beste prozaïsten gevierd geworden.

N°. 3 is eene 45 bladzijden lange literarisch-anatomische studie, zooals slechts een Busken Huet er leveren kan; maar om haar goed te genieten, moet men de romans zelve van de ontlede Schrijfster bij de lezing ter hand kunnen nemen, en daarom achten wij dit opstel in eene Verzameling als het L a n d j u w e e l misplaatst, al fonkelt het van geest, al onderscheidt zich deze waardeering van de Romans van Juffrouw Hasebroek ook door pittigheid van oordeel en levendigheid van stijl.

Maar wat te zeggen van N°. 4, een 116-regelig dichtstukje van M. Coens, getiteld ‘Op de Hoogte’? Het is, onzes bedunkens, niet meer dan eene vrij onbestemde mijmering in een geenszins altijd juist geplooid poëtisch kleed. De meesterschap over de taal niet alleen, maar ook hare kennis ontbreekt - naar 't althans ons toeschijnt - den soi-disant dichter. Kunnen regels, als:

> En langsaam *streeft* het landschap
> In warmen *middagdoom*,
> Tot aan de blauwende toppen
> Der wachters van den stroom.

of:

> Vorstin onder vele rivieren!
> Uw aanblik geniet ik eerst *tans;*
> Wél mag zich de streek naar U noemen,
> *Gij roem van den Tuin des Lands.*

of:

> Den wandelaar drijft het reisplan
> Te scheiden *van heiligen top;*

door den beugel der critiek, hoe welwillend ook gestemd? Wie is ooit een molenbeek *langsgeklommen?* Wie zag ooit een zuiveren hemeladem over de bergen *zuchten? e tutti quanti.* Ook in een Jaarboekje van den tweeden rang zou het louter als een nog bij te slijpen ‘caillou du Rhin’ kunnen worden geduld.

Neen, dàn zit er in Admiraal's proza-bijdrage ‘Miskenning’, namelijk van de Hebreeuwsche gewijde geschriften als bron van ware poëzie

vrij wat meer echt dichterlijke gloed. Het is eene ontegenzeggelijk wegsleepende, gespierde ontboezeming, die wij van harte hopen, dat haren weg zal vinden tot het geweten onzer literatoren. Al willen we onszelven niet bekennen tot de Christelijke belijders van een toornenden Jehovah, toch ergerde het ons reeds sedert lang, dat in deze eeuw als bij conveniëntie in onze anthologieën voor School en Huis Israël's zangers uit het Oude Verbond werden doodgezwegen.

Begroetten wij alzoo deze 5de Bijdrage met innig welbehagen, minder was dit weer het geval met Cremer's gekunstelde en weinig ter zake afdoende beschrijving van een ‘Mooie Aprilmorgen in 't Haagsche Bosch’, en nog minder met Gram's dramatische beuzeling ‘Op Reis’, welke zich mogelijk aardig laat afspelen, maar niet in eene Verzameling voor uitgezochte lectuur tehuis behoort. Neen, dàn is het trouwens wat al te fragmentarisch uittreksel uit Haverschmidt's lezing, getiteld ‘Uit den Studententijd’, vrij wat aangrijpender van uitdrukking en gehalte. Ook in Keller's ‘Nabetrachting’, het 9de Stuk in dezen Bundel, zit een vrij degelijke kern in de los ingekleede voordracht, maar daarom is het nog geen juweeltje van dien zoo echt humanen Schrijver.

De open brief van Johanna E. Knappert aan Mina Kruseman over de ‘Emancipatie der Vrouw’ doet bij de lezing iemand bepaald goed om de gezonde begrippen, daarbij in levendigen en gekuischten stijl aan de dwalende rijkbegaafde voorgehouden. Het ware te wenschen, dat meer dergelijke kampioenen tegen den overprikkelden zenuwtoestand van de *wouldbe*-hervormster en hare geestverwanten met open vizier in het strijdperk traden.

Als vóórlaatste bijdrage komen we thans aan een berijmd fragment van niet minder dan 52 tienregelige stanza's lengte in 't genre Beppo van Byron; maar hoe vloeiend en geestig is deze vertelling in 't oorspronkelijke, dat door onzen eenigen Van Lennep zoo gelukkig in Nederlandsche verzen werd overgebracht! ‘Tea en Gelika's Hedendaagsche Beproevingen’ van J. Winkler Prins zijn daarentegen, altijd voor onzen individueelen smaak, doorgaans even waterig als flauw, vaak ongekuischt, en niet zelden onkiesch (bijv. stanza IX en X van het 2de fragment). De Schrijver noemt het een deel uit eene onuitgegeven Satyre ‘Jorem en de Leelijkzoekers’; wij zouden meenen, dat hij het zoeken kon achterwege laten, want dat hij bij de beschrijving van een waterpartijtje met hindernissen 't Leelijke al in zijn eigen schijnvernuft gevonden heeft.

Ware deze rijmelarij niet in eene Verzameling opgenomen, welke zich als Landjuweel wil doen gelden, we zouden kunnen gelooven dat de Verzamelaar opzettelijk haar had meegedeeld, om beter te doen uitkomen, wat A.W. Stellwagen als heksluiter in zijn ‘Leekepraatjen over Humor’ ons tracht in te prenten; *tracht*, herhalen wij, omdat we zijne voorstelling in aanloop en toelichtingen wel wat nevelachtig vinden, al mogen zijne voorbeelden, zijne snippers uit de Werken van

Prevost-Paradol, Swift, Huet, De Génestet zoo gelukkig doen uitkomen, dat Humor is: ‘'t weergeven van de natuur’, anders niet.

Naar Onze Lezers, wellicht tot oververzadigings toe, bespeuren konden, was de oogst van juweelen schraal. Wij voor ons vonden meer kaf dan koren, en zulks bejammeren wij te meer, omdat zelfs een rijker gehalte van de volgende bundels het gansche Werk niet meer tot een waar L a n d j u w e e l kan vormen. Bij ons koop-, maar daarom nog niet met ernst leeslustig publiek zal het net uitgevoerd Werk trouwens allicht ingang vinden, en daarmee zouden we ons dan ook gereedelijk kunnen vereenigen, *mits* het ons ware voorgezet als een A l l e r h a n d e , niet als eene geheel éénige collectie van parelen van 't zuiverst water.

'*s-Hage*, 30. 5. 78.

G. KUYPER HZ.

Vertalingen en herdrukken.

Vloed en Ebbe. Vrij naar het Hoogduitsch van Wilhelm Jensen door Hermina. Arnhem P. Gouda Quint, 1878.

Uit het strooibiljet dat, als voorbericht, vóór in het boek geplaatst is, blijkt mij, dat Wilhelm Jensen een auteur is, die in Duitschland, d.i. zijn vaderland, zeer gunstig bekend staat.

Westermann's Illustrirte Deutsche Monatshefte, de ‘Nirwana, Drei Bücher aus der Geschichte Frankreichs’ besprekende, roemt het veelvoudig, het bijzonder rijk en vruchtbaar talent van den schrijver.

Die Gegenwart prijst, naar aanleiding van zijne historische Novellen: ‘Aus dem sechzehnten Jahrhundert’, zijn meesterschap over den vorm, zijn kunstige ontleding der karakters, zijn geestigen verhaaltrant.

Maar ook in Engeland heeft men, door middel van het tijdschrift: ‘The Atlantic Monthly’ belangstelling in hem trachten op te wekken, en dat wel juist naar aanleiding van ‘Vloed en Ebbe’, ‘een roman, even goed opgezet als fraai uitgewerkt’. Zonderling evenwel komt ons de manier voor, waarop de Engelsche verslaggever hierbij te werk gaat. Ware de ingenomenheid met dezen roman minder sterk uitgedrukt, 'k zou meenen dat men den opmerkzamen lezer, als tusschen de regels door, had willen te verstaan geven, dat die ingenomenheid toch niet zoo bijzonder groot is. ‘Hier en daar treft men beschrijvingen van de zee aan, even goed gedacht als welsprekend uitgedrukt.’ Mocht de recensent er nu ook maar aan hebben toegevoegd, dat die goed gedachte beschrijvingen tevens beantwoorden aan de verschijnselen van de zee, zooals zij aan Duitschland's Noordelijke kusten zich nu eens liefelijk en dan weer stout en woest vertoont! Jensen is Zuid-Duitscher en heeft hij nu de zee nooit gezien, dan mag hij daarvan aardige gedachten hebben, maar zijn die gedachten ook juist en waar? - ‘De schets en ontwikkeling van de verschillende karakters is zoo beknopt en eenvoudig, alsof de

romanschrijver nog pas zijn loopbaan begon.' Zeker, een eerste schepping, althans die publiek gemaakt wordt, is wel eens het voortreffelijkste dat een genie levert, en, wat zulk een genie later ook aanbiede, 't blijft doorgaans beneden het eerste werk; maar zou dit toch niet het meer gewone zijn, dat een schrijver al doende, al schrijvende leert en vooruitgaat? - 'De booze genius van het boek, de koopman Asman....' Maar komt het dan zoo weinig uit, dat niet de onbeduidende, slechts een paar malen zich vertoonende Asman, dat integendeel diens vrouw die genius is? - '.... Hattenbach, den ouden geleerde, gedurende zijn beste levensjaren verloofd met de vrouw, die hij wegens zijn armoede niet kan trouwen.' Zonderlinge wezens! Hattenbach en zijn verloofde trouwen niet, maar tot dien rijpen leeftijd gekomen, die verbiedt zich er met recht over te ergeren, gaan zij toch samenwonen. Is het samenwonen van twee verloofden minder kostbaar dan dat van twee gehuwden, die wel niet meer rekenen kunnen op vergrooting van het gezin? - Schokkende tooneelen en aangrijpende toestanden zal men hier niet aantreffen, meent de Engelschman, en met hem zijn de bekwame vertaalster en de uitgever, die voor een netten en duidelijken druk zorgde, het eens. Maar als een tooneel gelijk de ontmoeting der beide zusters, de eene rijk en in aanzien, de andere met haar kinderen doodarm, de eene trotsch en stout, de andere klein en teer, niet schokkend is, als toestanden gelijk die der beide zusters, die, de eene voòr, de andere nà, den dood in de golven zoeken, niet aangrijpend zijn, dan weet ik niet wat schokkend, wat aangrijpend is. Ziet men zich zulke dingen voorgesteld en kan men die met droge oogen aanzien, dan - zou het dan niet zijn, omdat de teekening wel wat flauw is?

Gelijk onze 'Gids' met een enkel woord 'Vloed en Ebbe' aanbeval, gun ook ik daaraan gaarne een gunstige ontvangst. En niet ongunstig zal, meen ik, die ontvangst zijn bij zulken, die Corvinus, den schrijver van 'Een Lenteleven', kennen en waardeeren. Want als romanschrijver is Jensen ongetwijfeld min of meer een discipel van dien Meester.

Z.

D.V.D.G.

De Drie Bruiden. Naar het Engelsch van Miss Yonge, schrijfster van: De erfgenaam van Redclyffe, Het huisgezin van Dr. May etc. etc. door Ella. Twee deelen. Amsterdam, W.H. Kirberger 1878.

Miss Yonge is ook bij onze landgenooten als degelijke auteur genoeg bekend, dan dat wij noodig zouden hebben haar door boven aangekondigd geschrift bij hen in te leiden.

Dat geschrift heeft alle aanspraak, om ook in onze leeskringen opgenomen en aanbevolen te worden.

De drie bruiden zijn drie jonggehuwde vrouwen. In Engeland behoudt de jonggehuwde in het eerste jaar van het huwelijk niet alleen den naam van bruid, maar blijft ook in dien tijd vele voorrechten genieten, die men bij ons gedurende de eigenlijke bruidsdagen heeft.

De drie bruiden nu zijn gehuwd met drie der vijf zonen van Mevrouw Charnock Poynsett, Vrijvrouwe van Compton Poynsett: Raymond Charnock, den oudsten zoon, lid van het Parlement, Julius, geestelijke (predikant) en Miles, in zeedienst.

Cecil, de jonge vrouw van Raymond, ook een Charnock, een door haar ouders bedorven kind, trotsch, ontevreden, haar eigen zin volgende; Rosamond, de gade van Julius, een levenslustige officiersdochter, een warme natuur in tegenstelling van de koude, berekenende Cecil, openhartig en weldadig, spoedig geprikkeld,

maar even spoedig tot kalmte gebracht; Anna, Miles' echtgenoot, streng opgevoed en opgewassen onder Schotsch Calvinisme en Engelsch Methodisme, zwaarmoedig, terughoudend, maar later zich tot een edele gestalte ontwikkelend, behooren tot de hoofdpersonen van het verhaal, terwijl Mevrouw Poynsett, de moeder, een even deftige als eerbiedwaardige vrouw, als een prachtige figuur in dezen roman uitkomt.

Behalve de genoemde komen er nog vele andere personen in voor, van wie allen we geen melding kunnen maken, zonder een uitgebreid overzicht te geven van den ganschen inhoud en den geleidelijken gang van het verhaal.

Wij meenen te kunnen volstaan met den indruk weer te geven, dien de lezing van het boek over het geheel op ons gemaakt heeft.

't Spreekt vanzelf, dat we hier met Engelsche karakters, Engelsche toestanden, zeden, gewoonten en eigenaardigheden te doen en ze daarnaar te beoordeelen hebben. In het openbare, het maatschappelijke, het huiselijke, het kerkelijke leven worden we hier genoegzaam ingewijd, om er ons in te vertegenwoordigen.

Wij hooren niet alleen verhalen, maar zijn van enkele tafereelen als het ware aanschouwers.

Maar wat tot het schoonste en belangrijkste gedeelte van het werk behoort, is de fijne karakterstudie, die wij erin aantreffen, de diepe menschenkennis, die erin doorstraalt.

Geen onbereikbaar verheven ideaal-menschen worden hier opgevoerd, van geen satanische demonen wenden wij het oog met afschuw af - wij bevinden ons te midden van natuurlijke menschen met hun goede en kwade eigenschappen, met hun deugden en gebreken, met hun wijsheid en dwaasheid en wat meer menschelijk is.

Het ziekelijk piëtisme wordt ook in dezen Engelschen roman niet gemist, maar het is een voorstelling, geen aanbeveling ervan; integendeel, het ziekteproces wordt doorgevoerd met den gelukkigen uitslag, dat genezing volgt.

Omtrent het spel, de wedrennen en andere vermakelijkheden vinden we belangrijke wenken medegedeeld, terwijl de ziekteverschijnselen eener zoogenaamde emancipatie waarschuwend genoeg worden aangewezen.

Het boek laat zich, ook wat den stijl betreft, aangenaam lezen. De correctie laat hier en daar te wenschen over, zoodat tegen de interpunctuatie, het geslacht een enkelen keer gezondigd wordt en een uitgevallen woord de duidelijkheid niet bevordert, zooals in Deel I, bl. 17 en 48, Deel II, bl. 8 en elders.

'Waarom is het *afgegaan*?' lezen we Deel I, bl. 163, waar van een verbroken engagement sprake is. 'Rosamond had zich *verwacht* op de onschuldige charade' enz. bl. 232 en nog eens bl. 241. '.... kon ik er mij kwalijk op *verwachten*'. Deel II, bl. 60: 'Zij luisterde, en in de duisternis was (in het slaapvertrek) haar eerste opwelling *om zich op haren echtgenoot te werpen*, hem alles te vertellen enz.'

Met geen korter en krachtiger woorden kon Miss Yonge haar roman eindigen dan met deze: 'Het was verwonderlijk zooveel levendiger, opgewekter Lady Ballybrehon was, sedert zij zich geheel gewonnen had gegeven aan dien dwingeland, de liefde, en niet meer de slavin was van haar eigen Ik.'

Zij toch bevatten de geschiedenis van een der hoofdpersonen in het verhaal.

H.

Mengelwerk.

Volksvermaken voor Nederland, door P. Hofstede de Groot.

VI.

IV. Kunstgenot kan voorzeker gesmaakt worden ook zonder dat de godsdienst daaraan eene wijding geeft; maar het edelste niet alleen, ook het hoogste genot geeft de schoone kunst toch eerst, als de adem van den godsdienst haar bezielt, als de gloed van den godsdienst, aan zonnewarmte gelijk, deze liefelijkste bloem uit den aardbodem doet ontluiken. ‘Het is de goddelijke geest,’ zegt Rosenkranz, ‘door wiens hemelsche wijding de stof tot eene kunstschepping wordt veredeld, waardoor kleur, toon, spraak en organische beweging tot de vroolijkste bezieling wordt gereinigd en tot eene doorschijnende omhulling des geestes verheven.’ Ten bewijze hiervan beroep ik mij weder op Griekenland, hetwelk toonbeeld en wetgever is op het gebied der schoone kunsten en ook der fraaie wetenschappen, of der poëzie en welsprekendheid, en ook der geschiedenis en wijsbegeerte, voor zooverre den vorm van deze laatsten aangaat. Welnu, waaraan is dit meesterschap van Griekenland op het gebied van het schoone in elk vak toe te kennen? Ja, ook aan velerlei anders, maar mede aan den godvruchtigen zin, die dáár alles doordrong, en er gloed en leven aan de schoonheid mededeelde. De bouwkunst stichtte hare prachtigste gedenkteekenen in de tempelen; de beeldhouwkunst versierde ze met hare edelste geschenken in beelden der Goden. De eerste waarachtige schilder, door Aristoteles, Plinius en Lucianus om 't zeerste geprezen, was Polygnotus, door Cimon naar Athene gelokt, de schilder van het zedelijk en godsdienstig schoone. Wie de jeugd met edele gevoelens wilde bezielen, bracht

haar voor zijne scheppingen; hij wist, beter dan eenig ander, het verheven karakter zijner helden te doen uitkomen en den adel hunner ziel in gelaat en houding uit te drukken. Hierdoor vooral was hij de eerste man in zijne kunst. - De toonkunst kende geene hoogere scheppingen dan die strekten om de eer der Goden te prijzen. De dichtkunst was door en door godsdienstig. In Homerus, Hesiodus, Pindarus heerscht een vrome geest. De Tragici zijn stichtelijke zangers. De even edele en zachte, als stoute en verhevene Sophocles vooral is een priester der heilige Godheid, die voor elk mensch het leven wil maken tot een aanhoudenden dienst van God. De grootste redenaar, Demosthenes, breekt zijne toespraken soms af door een gebed; en de uitnemendste staatsman, Pericles, trad nooit voor het volk op zonder de Goden te hebben gesmeekt, hem recht te leeren spreken. De geschiedschrijvers, vooral Herodotus en Xenophon, wijzen overal de sporen aan van goddelijke beschikkingen. En de grootste wijsgeeren, Pythagoras, Socrates, Plato, gelijk ook de wijsgeerige schrijver Plutarchus, klimmen overal op tot den wil en de daden der Godheid.

Neem den godsdienstigen geest uit de voortbrengselen der schoone kunsten en fraaie letteren van 't oude Griekenland weg, en gij hebt - hunne schoonheid vernietigd(*).

Zullen bij ons kunsten en letteren hare bekoorlijkheid bewaren en waar genot schenken èn aan de beschaafden èn aan geheel het volk, dan mag ook nu de godsdienstige wijding daaraan niet ontbreken. ‘Zoo het allerhoogste voorwerp van de kunst is de mensch, het menschelijk gevoel, het menschelijk leven in de geschiedenis: dan is het toch de mensch als evenbeeld der Godheid, en het menschelijk gevoel als openbaring van den goddelijken adel van 's menschen natuur, en het menschelijk leven als geadeld en geheiligd door den geest van God, en de geschiedenis als spiegel van den weg der Godheid met ons’(†).

Of meent men, dat schoone kunst en Christendom niet samengaan? dat de eerste wil verzinnelijken, het tweede vergeestelijken, zoodat zij strijden(§)? Dan bedriegt men zich grootelijks.

Het Christendom leert ons in zon en sterrenhemel, in leliën, prachtiger bekleed dan Salomo, in het schoon van 's menschen lichaam den Schepper opmerken als den kunstenaar bij uitnemendheid, aller kunstenaren voorbeeld en leermeester. J.J.L. ten Kate zingt:

(*) Onder onze landgenooten is dit, wat de poëzie betreft, vooral aangetoond in de geschriften van P. van Limburg Brouwer over Pindarus, Aeschylus, Sophocles en Euripides. Onder de vreemden komen hier de werken van Lassaulx, Lutterbeck en anderen in aanmerking, die mede over wijsbegeerte en geschiedschrijving handelen.

(†) S. Hoekstra, Bz., *Godsdienst en Kunst*; *de afhankelijkheid der laatste van de eerste*, bl. 62.

(§) Zoo zegt Van Vloten, *Aesthetica*, bl. 200, dat het Christendom is uit ‘niet op verheerlijking, maar op versmading en verzaking van alle zinnelijke schoonheid’.

Wat kunstenaarstempel is de eeuwge Natuur,
  En toch - welk een stilte in haar zalen!
Wie heeft ooit den Meester bij d'arbeid verrast,
Zijn werkplaats gezien, zijn penseelen getast,
  Zijn beitel gehoord in de dalen?

Al zwijgende schept Hij zijn werelden ginds,
  En op al die werelden lenten.
Al zwijgend bemaalt Hij den hemelschen riem,
Al zwijgend boetseert Hij den boom uit zijn kiem,
  Nieuwe aarde uit de oude elementen.

Daar is geen heraut, die, eer de arbeid begint,
  Een lofrede houdt tot zijn eere.
Geen handgeklap juicht bij 't ontspringen der bron
Geen Engel bazuint bij 't ontvlammen der zon:
  'Bewonder het werk van den Heere!'

Gij, Heer, die de Almagtige Bouwmeester zijt,
  De kunstnaar van hemel en aarde!
Uw nascheppers, Eeuwge! behoeven uw geest,
De kalmte uwer kracht, die niet wenscht en niet vreest,
  Alleen wat G i j goedkeurt, heeft waarde.

Wil men bewijzen voor de verbinding van kunst en godsdienst? Tot op onze dagen toe zijn de kerken die gestichten, waarin de bouwkunst meer dan in eenig ander gewrocht harer scheppingen al hare schoonheid en verhevenheid het best kan ten toon spreiden. Waar schoone tempelen verrijzen, als in Keulen, Mainz, Straatsburg, zijn zij in die steden de heerlijkste werken der bouwkunst; zelfs te München, eene stad, die, als een tweede Athene, een museum der schoone kunst mag heeten, haalt, wat de gebouwen betreft, niets bij de vier kerken, die hier als Basilika, dáár in Byzantijnschen, ginds in Italiaanschen, elders in Gothischen stijl door Lodewijk I zijn opgericht. Ook de beeldhouwkunst bereikt haar hoogste toppunt als zij zich door den godsdienst laat bezielen, als een Michaël Angelo een Mozes schept, een Thorwaldsen met Christus en de Apostelen de Lieve-Vrouwenkerk te Koppenhagen versiert, een Rietschl te Dresden een Maria bij het lijk van Christus toovert en te Worms de groep van mannen doet herleven, die de Hervorming der Kerk tot stand brachten. De schilderkunst kent geene volkomener gewrochten van het penseel dan de Madonna's van Rafaël en Murillo, de Ecce Homo's van Guido Reni, het Avondmaal van Leonardo da Vinci. En welk eene kracht de *Christus Consolator* en *Remunerator* van Scheffer op de aanschouwers uitoefent, heb ik boven reeds aangestipt(*). Maar de godsdienst oefent ook een bezielenden invloed op de schilders zelven,

(*) Over Scheffer gaf ik een klein geschrift te Groningen in 1872 uit, waarin ik de macht van den godsdienst op hem als schilder poogde in 't licht te stellen.

zelfs wanneer hun onderwerp schijnbaar niets met den godsdienst te doen heeft. Gaberel, Predikant te Genève, verhaalt in zijn bericht over den beroemdsten landschapschilder van onzen tijd(*): 'Ik was eens bij Calame in Mei 1851. Hij werkte aan zijn stuk, dat den oogst voorstelt. Ik vroeg hem, waar hij het model had gevonden voor den bewonderenswaardigen eik, die dit doek versiert. 'Eiken en koorn,' zeide hij, 'vindt men bijna overal. Maar er is een gebied, waar ik altijd mijne beste bezielingen verkrijg. Ik zou gelukkig zijn, indien ik mocht denken, dat mijne afbeeldingen der grootsche Alpen deden inzien, dat de hemel Gods eer verkondigt en het heelal de werken zijner handen. Hier, dezen oogst schilderende, heb ik in mijne ziel deze woorden gezongen van mijn ouden psalm:

Hoe prijst in stomme akkoorden
De rijkdom dezer velden
Hem, die dit alles schiep
En ons zijn schatten uitdeelt.

Men heeft mij soms gevraagd, welk het geheim is, waaruit het leven voortkomt, dat men vaak in mijne landschappen wil opmerken. De zaak is zeer eenvoudig. De Schepper staat levende voor mij. En daar alles in onze natuur zich op het innigste vereenigt, neemt mijn arbeid deel in de verheffing mijns harten tot den oorsprong van alle schoonheid en alle waarheid.'

Opmerkelijk is de raad, voor eenige jaren aan de Bijbelgenootschappen gegeven, dat zij een voor alle volken verstaanbaren Bijbel moesten leveren in een Prentenbijbel, in eene verzameling van platen, die de voornaamste geschiedenissen des Bijbels duidelijk, vol van geest en aantrekkelijk voorstelden. Hun doel zou er meer door bereikt worden dan door de vele vertalingen alleen, en voor het volk ware eene nieuwe bron van echt vermaak geopend. - Wie kan berekenen, hoeveel nut Hogarth heeft gedaan en nog doet met zijne platen, gelijk met de reeksen, die *De weg der deugd* en *De weg der ondeugd* heeten, waarvan het alleen jammer is, dat zij te naakt de waarheid voorstellen, om in gemengde gezelschappen te kunnen worden vertoond en besproken.

Nog eene andere schoone kunst ontvangt van den godsdienst hare heerlijkste ingevingen: de toonkunst. Sedert Palestrina in 1555 in zijne *Missa Marcelli* den aanvang maakte eener hervorming der kerkmuziek, is zij eenvoudig en vol van zin, verheven en edel geworden. Johann Sebastian Bach met zijne uitnemende bloedverwanten verhief twee eeuwen later haar in de Evangelische Kerk tot eene tevoren onbereikte hoogte. Wilt gij in een enkel voorbeeld zien, wat de godsdienstige geest in de toon- en zangkunst vermag? Jenny Lind, in 1847 door Koningin Victoria met twee Italiaansche zangeressen, Giulia Grisi en Passiani, tot

(*) Zie J. G a b e r e l, *Alexandre Calame*, *Genève* 1865.

een hofconcert genoodigd, verloor bij het zien van den doorborenden blik harer mededingster Grisi hare kunstvaardigheid in het voordragen van eene dikwijls met den grootsten bijval door haar gezongene aria. Verlegen en angstig zong zij toen, wat niet op het programma stond, een klein eenvoudig Zweedsch avondgebed uit hare kindsheid. Geen der aanwezigen verstond de woorden, maar de toon doordrong aller hart. En onder het eindeloos handgeklap reikte Grisi haar, in edele houding, de hand, met de woorden: ‘Signora, God beware op het gladde en gevaarvolle pad der kunstenaressen u d a t , waardoor gij ons heden allen hebt overwonnen.’ - Bovenal viert Polyhymnia hare heerlijkste feesten in de oratoria, gelijk Händel, Haydn, Mendelssohn en anderen die gaven. Daarover straks nog een woord. Eerst nog de opmerking, dat ook die poëzie de rijkste is in schoonheid en verhevenheid, welke aan den godsdienst onderwerp en geestdrift ontleent. Milton, Vondel, Klopstock blijven nog de grooten onder de grooten. En zelfs Shakespeare, Byron, Schiller, Göthe en vele andere niet godsdienstige dichters hebben de voornaamste schoonheden hunner kunstgewrochten aan godsdienstige, door hen verwerkte, denkbeelden te danken. Schiller's *Lied von der Glocke* ontleent zijne schoonheid grootendeels aan de diepte van het zedelijk-godsdienstige gevoel, 'twelk erin spreekt. Ook de *Hermann und Dorothea* van Göthe, die, op grauw papier gedrukt, bij duizenden is verspreid onder het volk, dankt deze populariteit vooral aan zijn menschlievenden en godsdienstigen toon. En wat blijft er over van Shakespeare's *Hamlet* of van Göthe's *Faust*, als de zedelijk-godsdienstige strijd der hoofdpersonen eruit verdwijnt?

Hoe volksmatig het edele lied is, toonden ons in 1877 de jubilézangers van Noord-Amerika op treffende wijze. 't Waren Negers en Kleurlingen, die, nadat het harde juk der slavernij voor hen was verbroken, Europa bezochten, om door het aanheffen van hunne volksliederen gelden te verzamelen voor scholen, ten behoeve van vroegere slaven op te richten. Zij zongen eenige stukken van een bundel gedichten, uit het hart des volks in de jaren van verdrukking en mishandeling opgeweld. Woorden en wijzen waren natuur, gevoel, waarheid, en roerden tot in het diepste der ziel.

Ik wilde nog eens op de oratoria terugkomen. Nadat ik op Goeden Vrijdag 1863 te Bremen voor eene met eenige duizenden gevulde kerk het schoonste der oratoria, den *Messias* van Händel, heb hooren uitvoeren, en de ademlooze stilte, waarmede elk ieder woord en elken toon opving, heb gadegeslagen, ben ik overtuigd, dat er geene hoog ontwikkelde poëzie en muziek is, die zoozeer het volk kan treffen, als die van het oratorium. Vooral is dan ook de Messias zeer gelukkig, wat den inhoud betreft. Met de woorden der Profeten wordt de verwachting en het verlangen naar den Zaligmaker geschilderd, met die der Evangelisten zijne werkzaamheid, met die der Apostelen de voleinding aller

dingen door het wereldgericht. Het is eene geschiedenis der menschheid in een kort bestek, voor elk verstaanbaar, allen aangrijpend. ‘Händel is een meester,’ las ik ergens in een vertoog over het volkslied, ‘die de bestaande deelen van het volksgezang in de toondichting vooraanstelde en dramatisch belichaamde. Toen het hof en de groote wereld verzadigd was van zijne opera's, wierp hij zich in de armen des volks door zijne oratoria te schrijven. Niet in het aristocratische Londen, maar in Ierland, deed deze profeet van onze muzikale toekomst zijnen Messias voor het eerst ten uitvoer brengen. Deze oratoria zouden eigenlijke drama's voor het volk zijn, voor het volk, bij 'twelk zijne bijbelpersonen, Simson, Belsazar, Salomo, Jozua, de Zaligmaker, bekender en beminder figuren waren dan de helden van Troje en Rome en de Goden des Olymps, welke Händel voor het publiek der Londensche theaters had doen optreden. Er zijn voldoende bewijzen, die toonen, dat Händel in zijne oratoriën volksdrama's wilde scheppen en geene kerkelijke stukken. Zóó waait ons dan ook de geest van het volkslied uit honderd plaatsen van deze scheppingen tegen, terwijl wij dien in de vaak niet minder geestvol aangelegde aria's van zijne opera's tevergeefs zoeken. Vandaar komt het ook, dat ons deze verouderd schijnen en gene eeuwig jong voorkomen. Niet de gekunstelde doorarbeiding van het thema, gelijk menig oppervlakkig hoorder denkt, maakt de operastukken koud en stijf: de aria's der oratoria zijn even zoo kunstmatig doorgewerkt: het ligt in de onderwerpen. Het volkslied, 'twelk door menschengeslachten heen voortleeft, zich telkens vernieuwt en dus, wat zijn kern aangaat, nooit verandert, was bij deze eeuwige onderwerpen der oratoria de scheppende vaderkracht; terwijl bij het ontstaan der opera-onderwerpen alles uit de eens in de groote wereld aangenomen manier voortvloeide. Is het zegekoor in Judas den Makkabeër, het pastorale in den Messias geen eigenlijk volkslied? Dit was de eerste zegevierende intocht van het volksgezang in de nieuwere toonkunst.’

Men verschaffe aan de beschaafden, aan de weinig ontwikkelden, aan geheel eene bevolking het genot van zulke vermaken als de opvoering van een oratorium voor weinig intreegeld. Er is niets genoeglijkers en genotvollers te leveren voor jong en oud. Laat één avond de gegoede *f* 1 betalen, op een anderen dag de geringe man *f* 0.10.

Niet minder populair zou zijn, ware het maar te verkrijgen, een waardig godsdienstig schouwspel. Het bestond, gelijk men weet en ik boven opmerkte, onder de Grieken; maar ook in de Christelijke Kerk tijdens de middeleeuwen. Het kwam vooral in zwang, toen door de Kruistochten de geest werd gewekt en naar alle zijden heen, in godsdienst en staatkunde, in wetenschap en schoone kunst, levendig en vruchtbaar begon te worden. De geestelijkheid zag die opgewektheid en begon nu doorgaans in de kerken, maar ook wel op de openbare straat, ‘mysteriën’ of dramatische voorstellingen te geven, aan

de bijbelsche geschiedenis of de legende van heiligen ontleend. Daaruit ontstonden bij ons te lande de Rederijkerskamers, het eerst in Vlaanderen tegen het einde der veertiende eeuw, vanwaar zij zich in den loop der vijftiende door geheel Nederland verbreidden. Die Kamers waren eene soort van letterkundige gilden, die poëtische drama's opvoerden. Zij hadden derhalve haar bestuur, vaandels, blazoenen, zinspreuken of namen, en gingen in bonte optochten plechtig door steden en dorpen. Als er volksfeesten zouden zijn, moesten de Kamers doorgaans de plechtigheden regelen. Op den eerste van Bloeimaand plantten zij den meiboom voor de huizen van aanzienlijke geestelijken en rijke edellieden. Op Sacramentsdag gingen zij achter de hooge geestelijkheid door de prachtig versierde steden. Bij de ‘blijde inkomsten, joyeuses entrées’ der landsvorsten vervulden zij eene eervolle rol. Zij behoorden niet alleen tot den stoet, die haar inhaalde, maar beklommen ook hier en daar gedrapeerde houten stellingen, om vandaar den vorst het welkom toe te roepen en den burgers hunne plichten voor te stellen, waaruit de vorsten doorgaans ook wel de hunne konden leeren.

Oorspronkelijk waren de geestelijken, edellieden en overheden de hoofdpersonen in deze Rederijkerskamers; doch toen de burgers door nijverheid en handel machtig waren geworden, verkreeg het burgerlijk bestanddeel steeds meer de overhand. Maar ook nu onttrokken vorsten zich niet. Zoo was Karel V eerelid der Amsterdamsche, Willem van Oranje der Antwerpsche Rederijkerskamer.

De stukken, welke zij dikwijls binnenskamers, maar ook eenige malen 's jaars in de open lucht, voor haar eigen gebouw of voor het stadhuis, op een houten theater, uitvoerden, waren òf tragisch (= ernstig), òf comisch (= vroolijk). De ernstige stukken waren, evenals bij de oude Grieken, vaak zeer godsdienstig, en de vroolijke, ook evenals bij hen, niet zelden zeer grof en ruw; fijne aardigheden verstaat het volk niet. Tijdens de Kerkhervorming hielden zij zich zelfs met kerkelijke en godsdienstige twistvragen bezig. Zoo stelde de Kamer van Gent in 1539 de vraag voor, in een wedstrijd te beantwoorden, wat den stervenden mensch den meesten troost geeft. Dewijl wedstrijden vaak werden gehouden en deze vraag algemeen belang wekte, kwamen niet minder dan negentien kamers op, om in een dichterlijk schouwspel het antwoord te geven. Elf dagen waren zij ermede bezig. Die van Antwerpen behaalde den prijs, welke in vier zilveren drinkkannen bestond. Door den druk werden de prijsantwoorden vervolgens algemeen verbreid.

Uit deze Rederijkerskamers is ons nationaal tooneel ontstaan, 'twelk zich, gelijk men in Vondel ziet, eerst vooral ook aan bijbelsche onderwerpen hield. Doch dit tooneel, door Vondel, Hooft, Breêro in de zeventiende eeuw tot eene aanzienlijke hoogte verheven, begon al spoedig diep te dalen. De voorname reden van het snel verval is te zoeken in de heerschappij van het Calvinisme, 'twelk, ofschoon Luther

en Melanthon het tooneel hadden verdedigd, streng en hard èn schouwspel èn dans èn elk volksvermaak verbood. Dit Calvinisme nam de harten der predikers in en hun ijver werkte zooveel uit, dat eigenlijk elke volksuitspanning, maar met name dans en tooneel, als zonde werd beschouwd en veroordeeld. En toen dit eenmaal door den godsdienstigen zin der natie geschiedde, kwam tengevolge daarvan ook velerlei verbod van de overheid tegen dat alles. Vandaar, dat zelfs geen schouwburg in menige stad werd gedoogd, en men dien nu nog hier en daar buiten de poorten vindt.

Wij mogen Calvyn niet hard vallen, dat hij in het losbandige Genève van zijn tijd strenge maatregelen nam: ze schenen er noodig te zijn; uit den dans bij bruiloften pleegden daar toen gevechten en doodslagen te ontstaan. Maar wij mogen ons in het tegenwoordige Nederland van Calvyn's, voor ons ook in dit opzicht overmatige, gestrengheid bevrijden. Wij moeten leiden wat door God in de menschelijke natuur is gelegd, en vanwege misbruik wel tijdelijk geschorst, maar niet op den duur onderdrukt mag worden.

Een zeer waardig, edel en verheffend geestelijk schouwspel bestaat zelfs nog in onze dagen, maar als bij uitzondering, te Oberammergau in Beieren, waar het om de tien jaar vele malen des zomers wordt opgevoerd. Toen dat in 1860 geschiedde, heeft het veler aandacht getrokken. Bij de voorstellingen waren telkens doorgaans duizenden toeschouwers aanwezig, van wie velen hunne mededeelingen en beoordeelingen hebben openbaar gemaakt. Onder hen behoort Brunner, die den geheelen gang van het vertoonde stuk en vele brokken eruit omstandig te lezen geeft(*). Hierin wordt de geheele wereldgeschiedenis, van de schepping tot het laatste gericht, op de wijze der oude geestelijke schouwspelen, dramatisch voorgesteld, naar Göthe's raad, voor zijn *Faust* gegeven:

> So schreitet in dem engen Bretterhaus
> Den ganzen Kreis der Schöpfung aus,
> Und wandelt mit bedächt'ger Schnelle
> Vom Himmel durch die Welt zur Hölle.

Niet in het ‘enge Bretterhaus’, maar in de vrije natuur wordt die raad te Oberammergau gevolgd. Bijna geheel het dorp speelt mede, zelfs een groote kinderschaar, te zamen wel vierhonderd personen. Maanden lang worden zij in zang en voordracht geoefend, vooral door den pastoor en den schoolonderwijzer. 't Is een heilig en heiligend werk; de geldelijke opbrengst komt ten voordeele van kerk, school en armen. In 1862 in den omtrek van Oberammergau reizende, heb ik telkens menschen, die ik onderweg ontmoette, gevraagd, of zij die vertooning ook hadden bijgewoond, en hoe de bevolking van dat dorp was, en van hen, die ervan wisten, niet dan de loffelijkste

(*) B r u n n e r, *Unter Lebendigen und Todten*, een boek, 'twelk onder dezen vreemden titel reisherinneringen biedt.

getuigenissen vernomen, zoowel over het voortreffelijke der uitvoering, als over den zedelijken en godvruchtigen zin van die dorpelingen. Vooral de man, die als Christus was opgetreden, had tot een model voor een beeldhouwer kunnen dienen, zeide men. Er was ook gezorgd, dat hij niets den Heer onwaardigs sprak, daar hem niets was in den mond gelegd dan woorden van Christus uit de Evangeliën. Een der beroemde acteurs Devrient heeft zich in een brochure even loffelijk erover uitgelaten, ja, verklaard, dat de schouwspelers van beroep bij deze natuurkinderen een lesje konden nemen, hoe waar, eenvoudig en edel hunne rollen uit te voeren. En in 1861 verhaalde mij de smaakvolle Karl Hase te Jena, dat hij het vorige jaar de vertooning had bijgewoond en alles samen genomen (im Ganzen) nooit zulk een edel en verheffend genot had gesmaakt, als het geestelijk schouwspel te Oberammergau hem had gegeven. In 1871 bezocht ik zelf het spel te Oberammergau en vond het niet minder schoon en verheven dan allen, die ik erover had gehoord.

Waartoe dit uitvoerig verhaal? Om het voorbeeld van het Beiersch dorp ter navolging bij ons aan te prijzen? Gewis niet! Ginds is die vertooning blijven voortbestaan uit de middeleeuwen tot onzen tijd toe. De naïeve, eenvoudige, onschuldige godsdienst van die bergbewoners aan Tirol's grenzen, die, men vergete het niet! als Roomsch-Katholieken aan velerlei zinnelijke vertooningen van geestelijke zaken gewend zijn, neemt geen aanstoot aan dingen, welke hier ergernis zouden geven. De zondeval, Israël's uittocht uit Egypte, vooral de wonderen, de kruisiging en de opstanding des Heeren kunnen althans in vele jaren hier te lande geene onderwerpen voor het tooneel weer worden. - En toch is het goed in Oberammergau's voorbeeld en in de voldoening van velen, dáár gesmaakt, te zien, hoezeer een godsdienstige strekking bij de kunst passend is, en hoezeer bij ons oratoria zouden bevallen.

V. De vordering in wetenschappelijke kennis schenkt mede een overgroot genot aan het volk, indien wetenschap en godsdienst samengaan. Met natuur, kunst, geschiedenis en samenleving wil het volk wel gaarne bekend worden, gelijk ik dit in Hoofdstuk V besprak; maar het stelt er weinig belang in, dan in verband met God. Begin, midden en einde moet Hij zijn, in wien wij ons bewegen en leven en zijn. Zóó was het, gelijk wij reeds zagen, bij de oude Israëlieten en zelfs ook bij de oude Grieken. Zóó is het nog, namelijk bij de groote, niet bedorvene menigte.

Kennis der natuur zonder God wordt bij het volk, 'twelk in wetenschap op zichzelve weinig belang stelt, alleen een tijdverdrijf of een middel, om rijk te worden. De schoone kunst zonder God wordt voor de meesten, niet fijn genoeg om aesthetisch genot alleen te smaken, eene weelde of een ijdel spelletje. De wereldgeschiedenis zonder God is voor den staatsman of geleerde nog wel aantrekkelijk,

maar niet voor de menigte, bij wie zij een bajert wordt, een streven zonder uitkomst, eene kampplaats van booze driften en een schouwtooneel van verfoeielijke zonden. De samenleving zonder God heeft weinig bekoorlijks voor eenvoudige gemoederen; zij is hun een wirwar van in armoede lijden en in weelde zwelgen, van de onderdrukking der deugd en de zegepraal der boosheid.

Eene eerste vraag, welke zich aan het wetenschappelijk nadenken, zoodra het ontwaakt, telkens opdringt, is die naar het zinnelijk en geestelijk kwaad. Vanwaar is het? Waartoe dient het? Hoe moet men het dragen of ertegen strijden? Dat kwaad is eenmaal in de natuur, in de geschiedenis der wereld, in de samenleving, in het huis, in het hart. Het is niet met geestige zetten weg te spotten. Het is niet door voorbijzien weg te vagen. Moge de in rijkdom of overvloed levende het minder gevoelen, de talrijke klasse der armen en behoeftigen en ellendigen gaat eronder gebukt. En wanneer God wordt weggenomen, bezwijkt zij onder dat velerlei kwaad en gaat zij erdoor te gronde.

En inderdaad: heeft het volk ongelijk? Wat beuzelt men tegenwoordig over de wereldbeschouwing des Bijbels en des Christendoms en waant zich boven Profeten en Apostelen en boven Jezus Christus verheven, omdat, ja, omdat men sedert Copernicus weet, dat de aarde om de zon wentelt, en sedert Keppler en Newton kan spreken van wetten en krachten, volgens en door welke de aarde en de planeten zich omdraaien? Geeft die betere kennis der sterrenkunde nu eene andere wereldbeschouwing? Copernicus, Keppler en Newton zelven, vrome, ootmoedige, diep voor God en Christus en den Bijbel zich buigende Christenen, hebben daarvan niets gemerkt. De wereld, waarin zij zich het liefste verdiepten en welke onze belangstelling in verreweg de hoogste mate wekt, is immers de geestelijke, en wordt deze veranderd, omdat de aarde niet stilstaat, maar de zon? Wordt bovenal de groote vraag, wat is het kwaad, vanwaar is het, waartoe dient het, hoe word ik er vrij van? - wordt die vraag ééne schrede verder ter beantwoording gebracht door de wetenschap, dat Copernicus eene nieuwe baan voor de sterrenkunde heeft gebroken? - Voorwaar, wij behoeven nog heel andere kennis!

Slaan wij een blik op de geheele geschiedenis der menschheid, dan zeggen wij met een bekend schrijver onzer dagen(*): ‘De godsdienst is de kracht ook van het natuurlijke leven. Hij is niet eene verminking, maar de ontwikkeling des levens. De godsdienst is de warme zon, welke aan den bodem der aarde schoone bloesems ontlokt. Tevens verbreidt hij over alle voortbrengselen van het aardsche leven den geur eener hoogere wijding, dewijl hij alles in betrekking tot God brengt.

Het is dan ook een geschiedkundig feit, dat het menschelijk leven

(*) C.E. L u t h a r d t, *Apolog. Vorträge über die Grundwahrheiten des Christenthums*, bl. 108-115.

aan den godsdienst zijne schoonste en rijkste ontwikkeling heeft te danken. De godsdienst is het oudste leven der menschheid, waarvan wij uit de geschiedenis weten. Hoe verder wij terug gaan, des te meer staan alle gedenkstukken des menschelijken geestes in samenhang met den godsdienst. De godsdienst is de moederlijke schoot, waaruit zich het geheele geestesleven der menschheid heeft ontwikkeld. De geheele hoogere beschaving der menschheid is eene dochter van den godsdienst. - De oudste geschiedenis der menschheid is inderdaad geschiedenis van den godsdienst. Alle beschaving bestond in den grond in den godsdienst zelf; de verzorgers van den godsdienst waren ook de dragers en aankweekers der beschaving. De wetenschappen, de wetgeving, de sterrenkunde, de geschiedschrijving waren de taak der priesters. De kunsten zijn in den dienst der religie opgegroeid en aangekweekt. - Zelfs in onze dagen moeten wij, om de staatkundige en maatschappelijke vraagstukken op te lossen, ten slotte op de godsdienstige beginselen terug komen. De godsdienst alleen is de bewaarder der heiligheid des rechts en der eeuwige, goddelijke ordeningen, die den onwrikbaren grondslag van ons aardsche leven en ons maatschappelijk samenzijn uitmaken. Hij is de tolk van eeuwige waarheden, eeuwige zedelijke wetten en regelen, waardoor ook het staatkundig inzicht zich moet laten leiden en voorlichten, wanneer het zich op grond van rechtstoestanden en feitelijke behoeften eene staatkundige overtuiging vormt en een staatkundigen regel voorschrijft. - Dit is de hooge beteekenis van den godsdienst: hij moet de ziel zijn van al het streven ook des natuurlijken levens. Zóó is het geweest in alle tijden; zóó zal het blijven.'

Vestigen wij ons oog in het bijzonder op den godsdienst, dien wij belijden, dan vinden wij voor ons daarin, en daarin alleen, licht in de duisternis der wereld en harer wetenschap. De wereldbeschouwing van onzen godsdienst is de ware. Let op 'tgeen ons over al de gewichtigste vraagpunten der wetenschap de Bijbel zegt; ga de wereldbeschouwing na van den Bijbel, zelfs maar die, welke in de eerste berichten van Genesis is neergelegd: gij vindt daarin seinpalen of bakens voor den menschelijken geest, om in zijn wetenschappelijken arbeid niet jammerlijk rond te dolen en vruchteloos te werken. God ontslaat hem niet van den arbeid; God wil, dat de mensch werke, zelf, onafgebroken, vlijtig, nauwkeurig werke, met de handen niet alleen, ook met de hersenen. Maar God wijst door enkele bakens aan in welke richting de mensch moet werken, zal hij het gelukkig doen en geen onnutten arbeid verrichten.

Dat doet hij, indien hij deze seinpalen, waarnaar hij moet werken, deze beginselen en bedoelingen van God in de schepping en het wereldbestuur achteloos voorbij ziet. Alle wetenschap is in gevaar daarbij dwaasheid te worden. De kennis der natuur, de wijsbegeerte over den mensch, de geschiedenis der menschheid tasten in den blinde

rond, als zij die aanduidingen uit het oog verliezen. *De natuur*, zeggen ons die eerste gedenkstukken, is eene schepping van God, die haar met wijze en goede bedoeling voortbracht, vooral opdat de mensch zou kunnen leven en zich ontwikkelen. De Heidenen, die deze aanwijzingen, ook aan hunne stamvaders gegeven, niet meer duidelijk bezaten, bleven bij hun natuuronderzoek verstrikt in de vragen: Is de stof uit zichzelve? Is zij eeuwig? toevallig? noodzakelijk? Zijn er doeleinden in haar op te merken? Zoo ja, welke? Zoo neen, vanwaar dan toch zooveel schoonheid, orde en harmonie? Tot eene ware natuurwetenschap heeft de menschheid zich eerst verheven, toen zij, den Bijbel bezittende, bewust of onbewust was uitgegaan van het verheven woord, 'twelk geen Heiden ooit heeft kunnen uitvinden: ‘In den beginne *schiep God* den hemel en de aarde.’

Met de *wijsbegeerte over den mensch* is het evenzoo gesteld. De mensch, zeggen ons die eerste gedenkstukken des Bijbels, is door God geschapen en wel als het eenige wezen op aarde, 'twelk van zijn geslachte is. Den mensch heeft God de heerschappij gegeven over de aarde. Geheel het menschdom stamt van één paar af. God voedt het op door onderwijs en gebod, belofte en belooning, bedreiging en straf; mede doet Hij dit door het huwelijk, en wel van één man met ééne vrouw. God voedt het op tot gehoorzaamheid aan Hem en tot een wandel met Hem. Dezen beloont Hij, op aarde, gelijk wij in Noach, in den hemel, gelijk wij in Henoch zien. Ongehoorzaamheid en afval straft Hij. De Heidenen, die deze gronddenkbeelden niet hadden bewaard, dwaalden treurig rond. Zij hielden de verschillende volken voor onderscheidene geslachten van uit den grond opgeschoten wezens, aan de natuurmachten onderworpen, met de natuur weder vergaande, uit het niet voortgekomen, meenen velen en zegt Boeddha openlijk, om in het niet weder te verdwijnen.

Ook *de geschiedenis der menschheid* is alleen mogelijk, wanneer men de grondgedachten der eerste gedenkstukken des Bijbels vasthoudt. Dan ziet men, dat er één God is, die geheel het menschdom leidt en heiligt, om de gelijkvormigheid aan Hem, die het in kiem bezit, hoe langer zoo meer in den opgroei te ontwikkelen, aanvankelijk op aarde, volkomen in den hemel. Dan is er gang, doel en uitkomst van geheel de wereldgeschiedenis, welke alle natiën, alle eeuwen en de eeuwigheid zelve als één groot geheel omvat. De Heidenen, ook de beschaafdste, gelijk de oude Grieken, kenden geene wereldgeschiedenis. Zij verhieven zich niet hooger dan tot het opteekenen van merkwaardige voorvallen uit de geschiedenis van hun volk en enkele andere natiën, zonder daardoor een ander doel te kunnen bereiken, dan bevrediging van weetgierigheid. Niet Herodotus, maar Mozes is de vader der geschiedenis.

Niet alleen dus voor het zedelijk-godsdienstig leven des menschen, ook voor geheel het hoogere geestelijke leven der menschheid behelzen

reeds de eerste bladzijden des Bijbels de grondgedachten, de hoofdaanwijzingen, de vaste bakens, die voor onzen geest noodig zijn, zal hij niet vruchteloos arbeiden, en die alleen in de oudste oorkonden der Heilige Schrift door hem kunnen worden gevonden.

Dit alles is voor het volk duidelijk te maken; er is vordering in wetenschappelijke kennis te verkrijgen, ook bij de laagste standen, mits men bouwe op het onmisbare fondament, God. Dan kan het volk iets verstaan van de natuur, zelfs van de wijsbegeerte, dan komt er zin en samenhang in alles. Dan is er van de wereldgeschiedenis eenig begrip bij te brengen en licht te ontsteken in hare duisternis. Dan is de geschiedenis des vaderlands belangrijk en verstaanbaar te maken. Dan is de lotsbedeeling der enkele volken en der bijzondere personen geen verwarring meer. Het kwaad wordt dan verklaarbaar, het zinnelijk kwaad als middel van oefening voor onze krachten, het zedelijk kwaad als een gevolg der misbruikte menschelijke vrijheid. En dit kwaad, hoe groot ook, is niet onverwinnelijk, het wordt door God nog weder ten goede gewend, zoodat de slotsom is, dat het kwaad een tijdelijk voorbijgaand verschijnsel is, waardoor mede een eeuwig blijvend goed wordt uitgewerkt. Zóó veranderen rampen in weldaden!

Voor de gegrondheid dezer beweringen zal ik nog een gezag aanhalen, 'twelk moeielijk op dit gebied door iemand gewraakt kan worden, dat van Göthe. In zijn *Wilhelm Meister*(*) heeft hij eene aanwijzing, hoe voor de vorming des volks godsdienst, en wel de bijbelsche godsdienst, onontbeerlijk is. In een groot gesticht voor opleiding van jonge lieden plaatst hij eene zaal vol afbeeldingen, welke de voornaamste voorvallen uit het Oude Verbond voorstellen, en eene andere zaal, waar men de wonderen en gelijkenissen van Jezus Christus vindt afgemaald. ‘Zóó alleen,’ zegt Göthe, ‘leert men de aarde beneden te laten liggen, en zich op eene hoogere geboorteplaats te beroepen, en bovendien nederigheid en armoede, spot en verachting, smaad en ellende, lijden en dood als goddelijk te beschouwen, ja, zelfs ook zonde en misdaden niet als verhinderingen, maar als bevorderingsmiddelen van het heilige te vereeren en lief te hebben.’

Vereeren en liefhebben, zou ik niet zeggen: *dragen en aanwenden*, dunkt mij, moet het zijn. Want al doet God ook uit het kwade het goede voortkomen, toch blijft het kwaad een kwaad.

Treffend schoon wordt de zegen der rampen bezongen en afgebeeld in *Herman*, een dichtstuk van E.W. van Dam van Isselt naar vier plaatjes van Ver Huell. Op het eerste plaatje is Herman een kreupel kind, 'twelk, op de kruk omspringend, niet kan mededoen met de vroolijk spelende makkers. Op het tweede is hij een jongeling, die treurig ziet, hoe hij verstoken is van de vreugde zijner vrienden, welke daar met hunne meisjes gelukkig rondwandelen. Op het derde is eene doodkist, door de maan beschenen, met de nu onnoodige kruk op den

(*) *Wanderjahre*, Boek II, Hoofdst. 1, 2.

grond daarnevens. Op het vierde zweeft de vaardige en vlugge Herman met een Engel naar boven, waar het licht al helderder schittert, terwijl hij, haast bedwelmd van genot, schijnt te vragen:

> Is mij, ook mij die zaligheid,
> Die onafmeetbre nu bereid?

Zulk eene wereldbeschouwing is waar, begrijpelijk, leerzaam, troostrijk. Wanneer gij zulk eene aan eene luisterende schare bijbrengt, bereidt gij haar tevens een - vermaak, een edel, verheffend en streelend vermaak. De werkzaamheden van velen, b.v. van Mevrouw Wighman in Bayly in Engeland en van den Predikant Adama van Scheltema bij ons, toonen het.

Er is mogelijkheid om wetenschappelijk genot aan eene groote schare te schenken door een middel, 'twelk velen vreemd zal klinken. Ik heb namelijk een Predikant ten platten lande gekend, die zijne gemeente een wetenschappelijk volksvermaak bereidde in de zendingbidstonden. Van den arbeid der evangeliepredikers aan de Kaap de Goede Hoop, in Hindostan, in West-Indië, op Nieuw-Zeeland en wáár ook verhalende, bracht hij er een schat bij van mededeelingen over de aardrijkskunde, de geschiedenis, den handel, de zeevaart, de nijverheid, de zeden en gewoonten dier landen en dier volken, welke konden dienen om de zendinggeschiedenis, die hij behandelde, op te helderen. De godsdienstige menschen namen er geen aanstoot aan, dat zulke zaken van den preekstoel gezegd werden; want al die wereldsche dingen dienden, om eene heilige zaak te doen kennen; vele min godsdienstigen werden in de kerk gelokt, om al die verhalen over vreemde werelddeelen te hooren; allen hadden genoten vermaak, en bij eenigen werd de leeslust opgewekt, om meer daarvan te weten. - In eene catechisatiekamer kan voorts de kleine zendingkaart van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, in een ruimer lokaal de groote zendingkaart van den Heer Groen daarbij uitnemenden dienst bewijzen.

VI. Eindelijk kan men eene rijke bron voor het vermaak des volks doen vloeien in den godsdienst zelf.

Er zijn twee onderdeelen in het vak der geneeskunde, de therapie en de hygiëne, of de leer der herstelling van zieken en de zorg voor het behoud der gezondheid bij niet-zieken. Vroeger was de eerste, de therapie, in de hoogste eere, thans acht men de tweede hooger, de hygiëne. Want wel kan de leer der herstelling niet gemist worden, maar de ziekten te voorkomen is toch nog beter, dan de ziekten te laten komen en weder te verdrijven. Deze wijsheid, in de zorg voor 't lichamelijk welzijn gevolgd, worde ook in die voor 't geestelijk

heil aangenomen. Zonde, uitspatting, armoede, ellende worden al meer voorkomen door de zorg voor de gezondheid des geestes, door de hygiëne der ziel, dat is: door den godsdienst.

Of wilt gij de deugd liever tot de gezondheid der ziele stempelen? Het is mij wel, mits gij erbij bedenkt, dat deugd zonder godsdienst eene hersenschim is, daar zij, van de religie gescheiden, noch een uitgangspunt of beginsel heeft, vanwaar aan te vangen, noch eene levenskracht of vaardigheid, om haren weg te bewandelen, noch een einddoel of eene bestemming, waarheen zij hare schreden heeft te richten. Wil men derhalve de deugd vinden, men zoeke haar als dochter van den godsdienst.

Hoe aangenaam en opwekkend is nu deze moeder der deugd aan het volk voor te stellen!

Elke week keert een feestdag terug. Het is eene onwaardeerbaar groote weldaad voor de Christelijke volkeren, dat zij na zes dagen één vrijen dag bezitten, waarop niet wordt gewerkt. Dwaas is de menschlievendheid van sommige volksvrienden, die in het belang der geringe standen het werken op Zondag willen invoeren, opdat zij dan wat mogen verdienen, dat is, nog meer slaven der aarde worden, dan velen reeds zijn. In China, waar de nieuwjaarsdag de eenige feestdag is, ziet men, hoe de mensch wordt ontmenscht, wanneer hij niet om de zes dagen het hoofd fier omhoog verheft, als heer der schepping, die voor iets beters dan handenarbeid alleen, voor eten en drinken alleen, of voor rijk worden alleen, en dan sterven en vergaan, is bestemd. Men neme toch niet weg wat het reinste en verheffendste genot kan schenken, de Zondagviering, om den veehouder gelijk te maken aan zijn buurman, den os, en den ezeldrijver aan het dier, dat hij voortjaagt.

Maar als men den vrijen Zondag bewaart, zoeke men dien ook te verhoogen en te veredelen. Dat men binnen en buiten de kerkgebouwen waarlijk feest viere! De godsdienstoefeningen der Protestanten behoeven niets te verliezen aan ernst en heiligheid, wanneer er eenige meerdere luister aan wordt bijgezet door 'tgeen de Roomschen hebben in beelden en schilderijen, in muziek en zang, in knielen en opstaan. En behalve in de kerk verschaffe men in aangename samenkomsten, waarin zangkunst, geschiedenis of wetenschap hare gaven bieden, een beter genot dan ergens elders wordt geschonken. Een *goed* volkstooneel kan in grootere steden daarbij zeer in aanmerking komen; overal zijn zanggezelschappen mogelijk; op vele plaatsen kunnen declamatoria of rederijkerskamers edel vermaak schenken.

Vooral de hooge feesten kunnen met plechtiger beurt-gezang en met verhevener muziek in de kerken worden gevierd. En voor de lagere klasse in 't bijzonder is er dan mogelijkheid een aangenaam genot te bereiden in bewaar- en Zondagscholen. Men geve dan eene openbare les, waarbij de kinderen eenige versnaperingen ontvangen, en waartoe de

ouders worden genoodigd mede op te komen. Dáár is gelegenheid om dezen te verblijden in 'tgeen de kinderen genieten en hen tevens toe te spreken en hun de beteekenis van het feest, de strekking van het onderwijs der kinderen in de school en de belangrijkheid der opvoeding in huis voor oogen te stellen. Dit geschiedt te Amsterdam en elders met gelukkige uitkomst. Maar ook van andere kerkelijke feesten, als de bevestiging van lidmaten en van predikanten, kon meer werk gemaakt worden dan doorgaans geschiedt. S t r a u s s heeft in zijne *Glockentöne* idyllische voorstellingen van deze en dergelijke plechtigheden gegeven. De Kerstboom kan hier mede, gelijk wij straks zagen, eene belangrijke rol spelen. Die Kerstboom kan evenwel ook eerst een adventsboom zijn, zooals in vele gestichten van Duitschland geschiedt. Reeds op den eersten advent, den vierden Zondag voor het Kerstfeest, staat de boom bij de avondgodsdienstoefening. Nadat ééne plaats uit het Oude Verbond is behandeld, waarin van het toekomstig heil is gesproken, wordt één kaarsje ontstoken; zóó volgt een tweede, derde. Op den tweeden advent branden de reeds ontstokene, maar komen er nieuwe bij. Dat gaat zoo voort tot aan Kerstmis toe, wanneer alle lichten branden en ook de geschenken erbij zijn aangehangen. - De adventsboom zal evenwel bij ons te lande geen bijval vinden, vóórdat de Kerstboom algemeen is geworden, en ook dan nog niet in alle kringen.

Zelfs ook te Napels hebben de Evangelische Christenen met den Kerstboom in December 1865 een volksfeest bereid. De bestuurders der zeven scholen besloten Kerstmis tot een feest voor de leerlingen en hunne ouders te maken. Maar geen der scholen of bidzalen was daarvoor ruim genoeg. Zij vroegen en verkregen van de stadsregeering de groote zaal van Montaliseto. Nu kwamen de scholen, elk met hare banier, door de straten der stad aanwandelen; weldra was de ruime zaal meer dan vol. Op groote tafels prijkten Kerstboomen, daaraan en daaronder velerlei geschenken, aan de muren spreuken, als deze: ‘Komt tot mij, die vermoeid en belast zijt.’ Nu zongen ze, die kinderen meest van de straat opgenomen, meest Lazaroni; dàn eens allen samen, ruim 500, dàn elke school of ook jongens en meisjes afzonderlijk. Een dienaar van politie was niet noodig, dan om den al te grooten aandrang des volks te weren.

Wat verdere godsdienstige feesten betreft, zulke als de campmeetings bij de Protestanten van Noord-Amerika en de bedevaarten der Katholieken naar Kevelaar zijn geenszins aan te prijzen; die duren dagen en nachten en geven vrij wat aanleiding tot werken der duisternis. Maar ik zag menige processie in Roomsche landen, welke het volk aangenaam bezig hield, zonder blijkbare schade te veroorzaken. Ook zijn er zelfs bedevaarten, die alleen nuttig zijn. Aan den Rijn zag ik menige boot met honderd tot tweehonderd bedevaartgangers naar den Apollinarisberg bij Remagen roeien. Zij kwamen uit den

omtrek, besteedden een geheelen of halven dag daartoe, en overstemden den riemslag der roeiers door hun welluidend gezang, 'twelk, door de rotswanden en den rivierspiegel weerkaatst, eerbiedig ten hemel klom. Er zij bijgeloof met zulke bedevaarten verbonden, dit neemt niet weg, dat zij echte volksvermaken zijn, die - navolging verdienen.

Eenigszins worden zij nagevolgd in de zendingsfeesten der Protestanten. Zóó zag ik te Herford bij Minden in Juli 1862 op een werkdag de bevolking van stad en land met algemeene, hoewel niet luidruchtige, vreugde vereenigd ter viering van een *Missionsfest.* Zóó was Bazel in Juli 1865 vol feestgenot, toen dáár ter viering van het vijftigjarig bestaan des zendinggenootschaps belangstellende vrienden uit Zwitserland, den Elzas en Duitschland, veelal van het platteland in hunne nationale drachten, waren samengevloeid. Den 5^{den} October 1865 was een volksfeest te Aberdeen, ook uit belangstelling in de zending. Dáár werd namelijk een merkwaardig schip te water gelaten. Het heette John Williams, naar den beroemden zendeling, in 1839 vermoord, en moest de plaats vervangen van een vorig, ook aldus genoemd, 'twelk op eene klip in Australië was vergaan. Het was gebouwd ten dienste van het Londensche zendinggenootschap. Ieder getuigde, dat de Engelsche vloot geen schooner vaartuig bezat. Het genootschap had, om de kosten ervoor te vinden, een beroep gedaan op de kweekelingen der Zondagscholen. Onder de tallooze toeschouwers, die de plechtigheid had uitgelokt, bemerkte men ongeveer 10,000 leerlingen van Zondagscholen uit Aberdeen en de naburige steden. Zij stonden allen bijeen op een vooruitspringende rots en hieven daar liederen aan, om Gods zegen over het werk, met dit schip te verrichten, af te smeeken. Dit maakte zulk een diepen indruk op ouders en vrienden en verdere toeschouwers, dat het een onvergetelijk schouwspel werd voor geheel het volk.

Ware volksvermaken hebben wij in ons land nu ook eenige malen gehad in de groote zendingsfeesten in Juli 1863 en 1864 te Wolfheeze, 1865 te Maarsbergen en later overal in ons land gehouden, die zoozeer in den smaak vielen, dat er thans drie in één jaar zijn, een centraal, een noordelijk en een zuidelijk zendingsfeest. Ook zij, die geene geestverwanten zijn van Heldring, van wien deze samenkomsten eerst uitgingen, ja, zelfs die geene vrienden der zending zijn of meenen, dat de zending er niet veel door wordt bevorderd, komen allen daarin overeen, dat het althans echte volksfeesten zijn. De reis erheen met afzonderlijke spoortreinen geeft reeds genot door de aangename gezelligheid, de opgewekte stemming en het aanheffen nu en dan van een geestelijk lied; de schoone, boschrijke streek, waar men samenkomt, bekoort oog en hart; om de hoofdspreekplaats en de overige spreekplaatsen zijn schilderachtige groepen uit alle standen, leeftijden en oorden. Sterke drank is niet te verkrijgen, maar van alle levensbehoeften is rijke voorraad voor matige prijzen, gelijk ook de prijs der plaats-

kaartjes zeer laag is. Hoe doeltreffend deze volksfeesten zijn, blijkt mede uit het telkens toegenomen aantal bezoekers.

Dergelijke godsdienstige volksfeesten zijn er vele te houden. Zóó werd den 13den Sept. 1865 de driehonderdjarige sterfdag van den Hervormer Farel plechtig te Neuchâtel gevierd, als een kerkelijk nationaal feest, dat de algemeene belangstelling des volks wekte. Iets dergelijks geschiedde den 3den Febr. 1865 in en bij Hamburg, toen men dáár gedachtenis hield van den vóór 1000 jaren ontslapen Apostel van het Noorden, Anscharius. Bijzonder had dit plaats in het Rauhe Haus, de stichting van Wichern, een uur buiten Hamburg gelegen. Veertien dagen vroeger werd in iedere woning van deze menschlievende kolonie een aantal boekjes uitgedeeld, waaruit groot en klein Anscharius kon leeren kennen òf door zelf te lezen òf door anderen te hooren voorlezen. De laatste week vóór het feest werden in elke schoolklasse eenige uren dagelijks gewijd aan de bespreking van zijne geschiedenis en werkzaamheden. Op den feestdag verschenen alle kinderen en volwassenen in Zondagskleeding. In de bidzaal werd er naar I Kor. III:9-11 op gewezen, dat, ofschoon Anscharius ook hooi en stoppelen had aangebracht, hij evenwel mede goede steenen op het ééne fondament, Jezus Christus, had opgebouwd. Verder werd hij voorgesteld als medegrondlegger van de inwendige zending (waaraan het Rauhe Haus is gewijd), aangezien hij reeds eene Christelijke gemeente te Hamburg vond, toen hij er in 831 kwam, maar de eerste school er bouwde. Voorts werd gemeld, hoe men bij zijnen dood had geklaagd, dat der blinden oog en der lammen voet en de vader van weezen en weduwen nu was heengegaan. 's Namiddags ging de bevolking van het Rauhe Haus wandelen in de streken, waar Anscharius had gewerkt. Des avonds werd zijn leven in iedere woning nog eens besproken, en hij, die de beste antwoorden gaf, werd met een boekje over hem begiftigd.

Betuigde dáár elk, dat het een schoone feestdag was geweest, de viering ervan was niet tot deze ééne kolonie beperkt. Zij had ook plaats in Hamburg en had hier geheel het karakter van een volksfeest of edel volksvermaak. In de aula van het Johannëum ('twelk een academisch gymnasium, eene geleerde school en eene reaalschool bevat) en in vele bijzondere scholen hield men feest. In de drie groote kerken van St. Michael, St. Jakob en St. Nicolaus waren bovendien wel omstreeks 5000 schoolkinderen met hunne leermeesters verzameld, om met de Predikanten dier kerken het Anscharius-feest te vieren. Nog op andere wijzen werd de gedachtenis van den grooten weldoener van het Noorden geëerd, zoowel op dien dag, een Vrijdag, als vooral op den naasten Zondag, 5 Febr., in alle kerken.

Bij ons te lande zijn in 1839 het sterfjaar vóór elf eeuwen van Willebrord, en in 1855 het sterfjaar, mede vóór elf eeuwen, van Bonifacius, deze twee uitstekende planters van het Christendom in ons land, niet vergeten. De Roomschen hebben kerkelijke feesten gehouden, de

Protestanten leerredenen uitgesproken ter hunner nagedachtenis; desgelijks zijn er boekjes over geschreven. Maar zoover ik weet, zijn volksfeesten, gelijk men te Hamburg voor Anscharius deed, niet gegeven.

De Gustaaf-Adolfvereeniging heeft nu en dan iets gedaan, wat er nabij kwam, gelijk 26 Sept. 1865 te Amsterdam. Sprekers als Laurillard, De Ridder en Stemler wisten de belangstelling des volks te boeien. Liederen, door een zangkoor aangeheven uit de *Schepping* van Haydn en den *Messias* van Händel, gelijk ook *Des Heeren Huis* en *Een vaste Burg*, gaven aesthetisch en religieus genot. Later is dit jaarlijks in verschillende steden van ons land herhaald. Misschien is deze vereeniging de geschiktste van al onze Protestantsche maatschappijen, om populair te worden en het volk wat goeds en edels te schenken. Reeds de naam is concreet: hij herinnert een persoon en wel een uitstekend persoon. Ook het werk is concreet: het bouwen van kerken en scholen, en ondersteunen van behoeftige predikanten en onderwijzers. En het werk is niet polemisch, geen bestrijden van Rome, maar in stand houden van bedreigde gemeenten. Dit alles valt in den smaak des volks. - Het Protestantenbond houdt ook jaarlijksche feesten in denzelfden trant. Maar zoo begrijpelijk en aanschouwelijk, als dat van Gustaaf Adolf, kan dit bond niet worden.

VII. Ten slotte merk ik nog op, dat geheel het leven vervroolijkt, veredeld en geheiligd kan worden door den godsdienst. Hij toch heeft eene wonderbare kracht, om licht, leven, genot en blijdschap te verspreiden, en zelfs zondige en vooral nietige vermaken te overwinnen.

In de tentoonstelling van schilderijen in de Royal Academy van Londen zag men voor eenigen tijd een tafereel, door Engeland's voortreffelijken historieschilder E. Crome geleverd. Het stelde Whitefield voor, predikende in Moorfields in 1742, toen dit gedeelte van het tegenwoordige Londen, thans Fensbury geheeten, nog niet tot de eigenlijke stad werd gerekend. Hij staat daar op eene ton tegenover kermistenten, waar marionetten-spelen, eene reuzin en menige goochelarij door hansworsten, trompetters en dansers den volke worden aanbevolen. Whitefield predikt tegen al het rumoer in, dewijl hij zich deze plaats voor zijne straatprediking juist heeft gekozen, ten einde in de hier bij duizenden verzamelde menigte, die van Evangelie en God niets pleegt te hooren, eenig verlangen naar hooger genot op te wekken. Velen zijn woedend, vooral de tenthouders. Een is met een trompet op een boom geklommen achter Whitefield en blaast dáár, zoo nabij hem, als hij kan komen, uit volle kaken, opdat de prediker niet verstaan worde. Een ander man van dat slag is op de schouders van een bontgekleeden harlekijn geklommen, balt de linkervuist tegen Whitefield en tracht hem met een zweep, in de rechterhand gezwaaid, te treffen. Een ander zoekt hem met een lange lat van de ton te stooten. Nog zijn een pijper en tamboer gehuurd; de jongen, die

pijpt, doet het met kracht, maar de man, die de trom draagt, houdt de stokjes onbewegelijk in de handen; hij vergeet zijn werk, dewijl hij naar Whitefield moet luisteren. Een koetsier, die voorbij rijdt, houdt de paarden op; hij luistert, en vooral doet het de lijfknecht, die achterop staat, en met beide ellebogen op de koets het hoofd steunt, om te beter te hooren. Velen luisteren met gespannen aandacht. Verbazing over den moed des predikers en vreugde over zijne blijde boodschap stralen uit veler oog. Velen begeeren verlost te worden van zonde en schuld. Eene moeder, die het kind, dat zij droeg, op de straat heeft gelegd, buigt het betraande gelaat over haar kind, en steunt haar voorhoofd op de tot bidden gevouwen handen, wier ellebogen op de straat over het kind rusten.

Deze schilderij is geen verdichting. Zij is trek voor trek de overbrenging van de verhalen, door Whitefield zelven en zijne tijdgenooten nagelaten over zijne straatprediking en hare werking.

Ik prijs die wijze van prediking niet, evenmin als ik haar zou durven veroordeelen. Ik geef alleen een feit. Een feit, 'twelk toont, hoe groot de macht van den godsdienst is, ook om van ijdel vermaak af te trekken. - Men kan een dergelijk feit zien te Hermannsburg, waar Ludwig Harms door zijne populaire prediking en de voldoening, welke hij aan den volkssmaak gaf door gezang en feest en zendingwerk, de kerken vol en de kroegen ledig maakte en het hart der bevolking met eene vreugde en vroolijkheid vervulde, welke van de gezichten afstraalde.

Zoo is het ook in Steendal in den Elzas geweest, waar de voortreffelijke vriend van God en menschen, Oberlin († 1826), eene woestenij in een lachend landschap en halve wilden in beschaafde menschen herschiep. Daar heerschte werkzaamheid, vroolijkheid en opgewektheid van geest in de hoogste mate. Oberlin was zóó verre van stijfheid en gedwongenheid, dat hij, ten einde de vrouwen aandachtiger te doen zijn, bij de godsdienstoefeningen het breien invoerde, doch met de bepaling, dat het voordeel ervan voor de zending zou zijn. ‘Dat deze man,’ verhaalt een ooggetuige(*), ‘hoewel hij geheel leefde voor een hooger leven van eeuwige liefde, en hoewel niets voor hem eenige beteekenis had, als het niet aan het hoogste was geheiligd, evenwel geen enghartig stelselprediker konde zijn, maar voorzichtig alle zijden des levens omvatte, en niets afwees dan het slechte, verkeerde en nietswaardige, doch dit alleen dáár bestreed, en dáár zonder verschooning en sterk bestreed, waar het zijnen zetel heeft, in het binnenste des menschen, is wel te begrijpen. Onschuldige vreugde verstoorde hij nooit. Gezang en dans en vroolijkheid, de luide jubel, die daar op het gelukkigste voort wil, waar ordelijke werkzaamheid het leven beheerscht, openbaarden zich onbevangen, waar hij zich vertoonde; ja, de stille grijsaard scheen, door de jubelende jeugd omgeven, van allen de vroolijkste. Dikwijls heb ik als kind en jongeling

(*) H. Steffens, *Die Revolution*, D. I, bl. 254.

zulke feesten bijgewoond, wanneer de heldere hemel de lachende omstreek, en, na de rust van den arbeid, op feestdagen, die in stille beschouwingen waren doorgebracht, het verheffende voorgevoel van een gelukkig leven elke borst doorstroomde. Ik heb het mede beleefd, dat er eene mate van vreugde is - niet van buiten opgedrongen, maar in ons inwendig wezen vast gegrond - zeer onderscheiden van dat bedwelmend gedruisch, 'twelk ik later al te nauwkeurig leerde kennen. Er was niets gedwongens in; het was een geheel natuurlijke overgang, als zulk een vroolijk feest in een innig, hartelijk gebed eindigde, door 'twelk de vreugde niet verstikt werd, maar integendeel het feest zijne hoogste wijding verkreeg.'

Waar zulk eene geestesrichting is, schieten overal op den levensweg bloemen op vol geur en kleur; de hooger en edeler zin vindt eene poëtische zijde aan het gewone en buitengewone, dat er voorvalt; elke voorspoedige wending schept, wanneer rampen drukken, als vanzelve een rein en hemelsch volksvermaak. Het hongerjaar 1847 schonk eindelijk een overvloedigen oogst. De laatste wagen, vol kostelijke garven, reed Jena langzaam binnen. De volksmenigte kwam op de been. Bloemen en kransen versierden de gewenschte vrucht; er werd geroepen en gejubeld. Daar kwam de Predikant Ackermann. Hij zag de opgewekte, vroolijke stemming, liet eene naburige kerk openen, noodigde de menigte, gelijk zij daar was, binnen te gaan, deed eene vurige dankzegging, verzocht de gemeente het welbekende 'Nun danket Alle Gott' aan te heffen, en gaf in eene bezielde toespraak uitdrukking en wijding aan het gevoel, dat alle harten vervulde. - Te Manchester was eene groote fabriek, die vroeger aan eenige duizenden arbeiders werk gaf, bijna twee jaren gesloten geweest. De hooge schoorsteen rookte niet meer; de wagens met boomwol bleven weg; alle spinwielen stonden stil en de bevolking, die rondom woonde en genoegzaam alleen van deze fabriek leefde, verloor bijna allen moed. Daar verbreidde zich in April 1865 de blijmare, dat er weder wol kwam, de fabriek weder geopend, de arbeiders aan het werk gezet zouden worden. En toen nu werkelijk de eerste vrachtwagen met boomwol verschijnt, stroomen allen, vaders, moeders, grijsaards, kinderen hem tegemoet, om in hem den terugkeer van arbeid en levensonderhoud met warmen dank te begroeten. Eene groote vlag wordt ontrold, groene twijgen op den weg gestrooid, de paarden afgespannen door de mannen, die zelven zegepralend den zwaren last, onder vreugderoepen en bijgekomen muziektonen, in het binnenhof der fabriek trekken. Maar nog meer. Nadat de kostbare balen in het magazijn waren gebracht, verzamelde zich de menigte en plotseling heft zij als uit éénen mond het kerklied aan, 'twelk dus begint:

> Looft God den Heer, van wien al 't goede komt;
> Looft Hem op de aard, Hem in het hemelrond.

Uw naam zij eer, Almachtige en Algoede!
Den Vader eer, den Zoon, den Heilgen Geest!

Maar velen konden niet ten einde doorzingen; tranen van dank en vreugde verstikten de stem.

Zulk een genot, als bij deze gelegenheden te Jena en Manchester werd gesmaakt, valt telkens weder ten deel aan de bewoners van het Rauhe Haus, Keizersweerd, Nederlandsch Mettray, van eenige der gestichten van Heldring bij Hemmen en van het weeshuis te Neerbosch van J. van 't Lindenhout. Wel zijn er in sommige van de genoemde inrichtingen menschen, die zich van erge zonden bewust zijn en hierover treuren. Maar over 't geheel is er in de meeste dier huizen een leven vol zang en klank, vol spel en lach, wel vol arbeid en ernst, vol gebed en verootmoediging voor God, maar toch ook een leven vol uitspanning en vroolijkheid, ja, een stukje hemel op aarde, dewijl de godsdienst er allen bij alles bezielt.

De godsdienst geeft vrede in 't hart en blijdschap in 't leven en kruidt de vermaken(*).

Ik moet mijn laatste hoofdstuk eindigen. Het is grooter geworden dan een der vorigen. Misschien acht iemand het schier overbodig. Mijne overtuiging, op ervaring en nadenken gegrond, is, dat elke algemeene en krachtige poging, om goede volksvermaken te erlangen, schipbreuk lijdt, waar dit algemeenste en krachtigste, dit diepste en onmisbaarste bestanddeel des menschelijken levens, de godsdienst, wordt voorbij gezien. Bij lichaamsoefening en natuurschoon, bij vaderlandsche feesten en de geestverheffingen door de schoone kunsten, bij de vorderingen in wetenschappelijke kennis en in het kerkelijk leven, in geheel ons bestaan, werk en genot - in alles moet de adem van den godsdienst bezieling en veredeling schenken, zullen wij waar, echt, duurzaam, bevredigend vermaak kunnen vinden.

Misschien was ik velen vaak te kwistig met bijzonderheden, voorslagen, wenken en mededeelingen. Elk neme eruit, wat hem smaakt en hem uitvoerbaar schijnt. Ik dacht in deze verhandeling vaak aan Göthe's woord: ‘Wer Vieles bringt, wird manchem Etwas bringen.’

(*) Men zie het *Festbüchlein des Rauhen Hauses zu Horn von* Dr. W i c h e r n , waarvan de derde uitgave 1856 voor mij ligt. Welk eene reeks van feesten op de herdenkingsdagen van de stichting der verschillende gebouwen, hoevele andere, als een kersen-, appel-, aard- appel- en oogstfeest, een arbeidsfeest, voorts dank- en liederenfeest, en dan op herinneringsdagen van 't vaderland en bij de hoogtijden der Kerk. Waar is een even vroolijk en vermakelijk leven te vinden, als in dit door en door godsdienstig gesticht, waar soms een 70 jongens in den hoogen, bij 't moederhuis staanden kastanjeboom, die zich tot een groenen dom welft, verscholen, hunne beurtzangen aanheffen?

Het land der Geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

XVII.

Ik ken weinig steden in Europa die, bij zóóvele punten van overeenkomst, zóóvele algemeene trekken en gronden van gelijkheid, zóó geheel verschillend van elkander zijn als Brugge en Gent. Zij behooren beide tot dezelfde landstreek, tot denzelfden volksaard, tot dezelfde provincie en de staatkundige band, welke de beide gemeenten vereenigt, klimt tot hare stichting op. Zij bezitten dezelfde luchtgesteldheid, hetzelfde klimaat, denzelfden bodem. Hare bevolking heeft denzelfden oorsprong, ontspruit uit denzelfden stam en spreekt dezelfde taal. Hare geschiedenis, tegelijkertijd schitterend en onstuimig, ondergaat nagenoeg dezelfde afwisselingen. Hare verleden grootheid is even luisterrijk en in de verstandelijk ontwikkelde wereld laten zij door alle eeuwen heen een even helder spoor achter. Zij waren in elk opzicht elkanders mededingsters. Zoowel wat kunst, macht, invloed als wat rijkdom betreft, bekleedden zij afwisselend den eersten en den tweeden rang. Zij bezaten gelijke instellingen, nagenoeg dezelfde gebruiken en stonden altijd onder het gezag van dezelfde vorsten. Beide waren vermaard door hare schoonheid en wij zullen het zoo aanstonds zien, dat de bewondering, welke Gent opwekte, niet onderdeed voor die, welke Brugge uitlokte. Beide moesten dus geheel aan elkaar gelijk zijn en toch maakte zich zeker wel nimmer een meer verschillende indruk meester van den vreemdeling, die voor de eerste maal de eene en de andere stad kwam bezoeken.

De oorzaak van dit verschil is intusschen gemakkelijk aan te wijzen. Terwijl Brugge te midden van hare krachtige en statige gedenkteekenen zachtkens indommelde, zette Gent haar levendig en woelig bestaan steeds voort. Terwijl de eene op hare lauweren rust en met een droeven blik hare verdwenen rijkdommen nastaart, doet de andere machtige en rijke stad al het mogelijke, om haar aanzien nog te doen toenemen. Terwijl Brugge alleen haar verleden voor u oproept, doet Gent aan het tegenwoordige en veel meer nog aan de toekomst denken. En indien ik aangezocht werd, om die twee uiteenloopende indrukken

in eene aangrijpende tegenstelling saam te vatten, zoude ik Brugge vergelijken met een ernstig, teruggetrokken gemeentelijk begijnenhof, dat zich geheel van alle wereldsche beslommeringen heeft losgemaakt en Gent gelijk stellen met een groot stedelijk fornuis, waar het leven overkookt, waar de kracht opbruist en de werkzame geest met stroomen uitvloeit.

Meen evenwel niet, dat ook Gent geene oudheidkundige schatten bevat, die in staat zijn om ons den luister van den ouden tijd af te spiegelen. Integendeel, de stad is vol ervan en men kan, zonder dat men voor tegenspraak te vreezen heeft, gerust beweren, dat weinig steden van Europa in dat opzicht zoo ruim bedeeld zijn. Maar het woelige, drukke, bewogen leven der handels- en fabrieksteden komt op dat alles de kroon zetten; dat krachtige, vroegrijpe, geheel den geest beheerschende bestaan heeft zich zoo goed meester gemaakt van al die getuigen der antieke grootheid, het heden vermengt zich zoo wel met het verleden, dat het alles als 't ware naast elkander schijnt te leven, geheel samengroeit en men zich geen rekenschap meer weet te geven van de ontzaglijke tijdsruimte, die het scheidt.

Ik stem gaarne toe, dat enkele wijken geheel veranderd zijn; wie toch zal onder het frissche, heerlijke lommer van den ‘Kouter’ het heldenstrijdperk terugvinden, waar de dappere Ridder Jacques de Lalaing zijne als tot de legende behoorende tornooien hield met Jehan de Boniface, den verschrikkelijken Siciliaan(*)? Laat uw vorschende blik met aandacht de huizen beschouwen, welke dit Gentsche Longchamps omgeven, tevergeefs zult gij er de achtenswaardige, bevallige woonstede zoeken, waar Jan en Huibert van Eyck hunne schoonste schilderstukken wrochtten. Zij werd door een koffiehuis vervangen; en evenzoo zijn er sierlijke clubs, rijke gebouwen en schitterende sociëteiten in de plaats getreden van de statige huizen der patriciërs van den ouden tijd.

De schouwburg, welke in dien hoek zijne harmonisch saamgevoegde steenmassa verheft, is zeer modern, dat beken ik gaarne, en ik ben het ook met u eens, dat het paleis van justitie, 'twelk verderop zijne schoone ordonnantie van kolommen, pilasters en attieken ten toon spreidt, hoe statig en grootsch het ook zij, niet geschikt is om zeer oude herinneringen voor den geest op te roepen; maar, zet den tocht slechts met mij voort en weldra zullen wij genoeg vinden, om ons voor dit alles voldoende schadeloos te stellen.

Zie, hier zijn wij op de ‘Groente-kade’ en tegenover ons bevindt zich de ‘Koren-kade’. Gij zult u herinneren, dat Gent weleer den stapel der granen van Artois bezat. Het is hier dus één van de punten der stad, die ten allen tijde het levendigst en woeligst waren,

(*) Zie de *Chroniques* van Chastellain en de *Chronique de Lalain* door Lefevre de St. Remy.

en ook heden ten dage worden er nog voor millioenen waarde omgezet. Hier is voorzeker wel alles onveranderd gebleven. Dat kanaal, opgepropt met dikrompige, kleurige schepen, voorzien van rossige zeilen, heeft gewis wel zijn voorkomen van weleer behouden. En, ik bid u, bewonder toch ook dat vijftigtal huizen, 'twelk zich langs het kanaal uitstrekt. Het meerendeel ervan is oud, doch alle zijn ze schilderachtig en enkele ervan bezitten zeer bijzondere gevels. Merk vooral het middelste van deze gebouwen op, het huis der 'Vrijschippers', dat allerlei uitstekken en inhammen vertoont en waarvan de trapjes-gevel doorboord is met vijftien lichtopeningen, die door hare kruiskozijnen in zestig versierde vensters zijn omgeschapen. Zie naar den azuurblauwen hemel, waartegen de klokketoren van de St. Nicolaaskerk en de zwarte steenmassa van de St.-Michaëlkerk zich afteekenen, sla eindelijk nog een blik op het kabbelende water, 'twelk in zijn golfjes dat panorama terugkaatst en zeg mij dan, of het wel mogelijk zou zijn zich een tafereel voor te stellen, dat fraaier gekleurd, volledіger en vooral meer ouderwetsch schilderachtig is.

Van hier af kunnen wij onzen weg gerust vervolgen, overal vinden wij nu oude huizen, grootsche fronten, vensters met kruiskozijnen, versierde geveldaken en kloeke gevels, alles opgeluisterd met fijne of zeldzame beeldhouwwerken, waarvan zelfs het minste tot ons spreekt als eene bladzijde uit de geschiedenis, want het vertelt ons eene plaatselijke anekdote, maakt ons bekend met een locaal gebruik, of deelt ons het beroep mede van hem, die het huis stichtte. Te midden van dat alles volgen de straten elkander op of zij kruisen elkaar, zij zetten zich over bruggen voort of doorsnijden de grachten; zij vormen bevallige bochten of spiegelen zich af in de heldere, wateren van de Schelde, de Lys, de Lieve of de Moere. Ook de markten volgen elkander op; men gaat langs de 'Korenmarkt', de 'Groentemarkt', de 'Vischmarkt', de 'Eiermarkt', de 'Botermarkt' en komt dan uit op de 'Vrijdagsmarkt'.

Hier moeten wij ons opnieuw ophouden. Het plein is vervormd, dat is waar; de herbouwde of gemoderniseerde huizen hebben als bouwstijl niet veel meer te beduiden. Cijfer het Hôtel de la Collasse weg, 'twelk in een hoek zijn wakker torentje verheft, alsmede de klokketorens van de kerk St.-Jacques, die hunne met bloemwerk versierde kruisen in het luchtruim opsteken, en uwe oogen zullen tevergeefs eenig voedsel voor den geest zoeken. Wat is er geworden van de Gilde-huizen, die dit plein omgaven, van het balkon, vanwaar Karel de Stoute het volk toesprak, van de kolom van Karel V? Doch, mogen die gebouwen al verdwenen zijn, de herinneringen eraan springen als tusschen de steenen uit en verheffen zich krachtig, akelig, verschrikkelijk en verward door de schaduwen der eeuwen heen. Welke treurtooneelen zoude die bodem ons voor den geest kunnen roepen, indien het hem mogelijk ware de namen te noemen van allen,

met wier bloed hij gedrenkt werd! Van welke verschrikkelijke klanken zoude deze plaats weergalmen, indien de echo's ons nogmaals de kreten van vreugde en smart, de triomfzangen der overwinnaars en het hartverscheurend gekerm der stervenden konden teruggeven!

Herinner u inderdaad die verschrikkelijke slachtingen, die menschenoffers, waarvan wij spraken bij het schetsen van de geschiedenis der oude Gilden. Hier, op de plaats waar wij ons thans bevinden, zijn die sombere treurspelen wel twintig maal tot hunne ontknooping gekomen. Ze zijn bij duizenden te tellen, de slachtoffers, die op deze plek zijn omgebracht. Elke volksopstand liet op dezen van bloed doorweekten grond honderden lijken achter, en die beroeringen volgden elkander met eene zoo vreeselijke en stipte nauwgezetheid op, dat de weldenkend en zich ergerden over die ‘stad Gent, waar zooveel kwaad wordt bedreven, en welke voor het land en voor de openbare zaak van zoo weinig nut is’(*).

Was de volkswoede tot bedaren gekomen, dan ging de scherprechter zijne treurige taak vervullen; het was dan aan hem, om langzaam en bedaard het verwoestende werk voort te zetten, dat door de woede der Gilden was aangevangen. Hier op ditzelfde terrein was het, dat de ‘troostelooze en jammerklagende’ Maria van Bourgondië de hoofden harer waarde raadslieden zag vallen; hier was het ook dat, onder voorwendsel van ketterij, David en Levina(†) levend werden verbrand; afschuwelijk voorspel van de verschrikkelijke vervolgingen, die twintig jaar later de stad te vuur en te zwaard geheel zouden ten onder brengen.

Als al die droeve bladzijden, eenigszins verduisterd als ze zijn door den bloedigen adem, die van zoovele moorden uitdampt, voor den geest oprijzen, dan verbaast men zich erover, die stad nog zóó bevolkt aan te treffen, hare bewoners even kloek en ijverig te zien als weleer, terwijl dezen ook nog als in de dagen hunner gemeentelijke onlusten letterlijk ‘overgegeven zijn aan alle genot, dat de mensch slechts smaken kan en tevens aan alle weelde en zucht tot verteren’. Men geraakt er onwillekeurig toe, die altijd getuchtigde, altijd verzwakte en in bevolking gedunde stad te vergelijken met eene fabelachtige hydra, die telkenmale nadat zij omgebracht is weder met nieuwe krachten opleeft(§). Want ook zelfs die genoegens, waaraan de Gentenaars zich ‘meer dan eenig land der Christenheid’ overgaven, waren voor hen nog eene bron van uitputting te meer. De geschiedschrijvers deelen ons mede, dat onder de regeering van Lodewijk van Male, in minder dan een jaar en tien maanden, meer dan vierhonderd manslagen werden begaan in herbergen, badstoven en andere te kwader naam staande plaatsen.

(*) Commines (*Mémoires*).
(†) Zie de sombere plaat van Jan Luiken in het *Schouwtooneel der Martelaren.*
(§) Zie Lesbroussart (*Mémoires sur l'accroissement de la ville de Gand*).

Voeg hierbij nu nog het groote aantal menschen, dat op de slagvelden sneuvelde of omkwam en bewonder dan de groote levenskracht van die oude stad Gent, welke in onze dagen nog even kloek en flink is als in haren besten tijd.

Merk echter wel op dat, zoo de stad hare oude krachten heeft behouden, zij ook hare overleveringen ongeschonden heeft bewaard. Weleer dreef zij de zucht om onafhankelijk te zijn tot aan hare uiterste grens. Wij weten met welk een wrevel zij het juk harer souvereine vorsten droeg en wat den strijd betreft van haren 'Magistraat' tegen de geestelijke machtsoverschrijdingen, deze staat met vurige letters in haren bodem gegrift. Zie de St.-Bavokerk, welk een streng, afschrikkend voorkomen zij bezit, en de St.-Nicolaaskerk is nog veel stuurscher van uiterlijk; van welke zijde men dit oude heiligdom beziet doet het aan eene onneembare vesting denken. Dat mastbosch van dreigende torentjes, van bogen en borstweringen, gebruind als zij zijn door de jaren, maakt een hoogst somberen indruk; de St.-Michaëlkerk met haar ontsierd voorportaal, hare ledige nissen, haren toren zonder top, heeft in hare strenge naaktheid een norsch voorkomen, alsof zij zich herinnerde de tempel der Rede te zijn geweest, en de St.-Jacobkerk, met hare twee forsche, vierkante torens, haar ingedrongen bouw en hare achtkante spits, zij ziet er nòg minder herbergzaam uit. Al die vredeoorden vertoonen hier ter plaatse eene oorlogzuchtige houding, een mistrouwend, somber karakter, juist alsof zij zich bereid houden tot den strijd en of zij het gevoelen, omgeven te zijn door een gewelddadig volk, 'twelk niet terugdeinst voor het denkbeeld, dat de hoedanigheid van vrij man niet verkregen wordt dan door den bloeddoop.

Welnu, die kerken met haar streng voorkomen zouden, indien men ze in den tegenwoordigen tijd moest bouwen, datzelfde schrikwekkende aanzien moeten ontvangen, want de zucht tot onafhankelijkheid heeft nog hare zelfde kracht behouden voor die hartstochtelijke gemoederen, voor die 'harde koppen', gelijk Karel de Stoute ze noemde. In geene andere stad van Vlaanderen heeft het liberalisme zulke diepe en taaie wortels geschoten. Evenals in den tijd van Guicciardini zijn de inwoners van Gent nog 'groote, ernstige politicussen en geneigd tot den oorlog', dat wil zeggen om klappen uit te deelen; als in de dagen van Sanderus, die hen goed kende, worden ze 'zoodra men hen dwingen wil, nog stugger dan steen'; zij is op hun gelaat nog terug te vinden 'die soort van heftigheid en halsstarrigheid, welke den hoofdtrek van hun karakter uitmaakt', en die een onderzoeker van den aanvang dezer eeuw als een hunner kenmerkende eigenschappen aanwees(*).

Er zoude inderdaad geen zeer sterke prikkel toe noodig zijn, om

(*) Forster. *Voyage philosophique et pittoresque.*

die bij overlevering bekende gevoelens zich met dezelfde hevigheid te doen openbaren als weleer. De Katholieke kringen weten dat beter dan iemand, zij, die in de tijdperken der verkiezingen hunne deuren versperren en het dikwijls zeer betreuren, dat zij ook hunne vensterruiten niet barricadeeren kunnen. Geheel tevergeefs trachten de verstandige lieden de nuttelоosheid van dat geweldplegen aan te toonen en die laakbare buitensporigheden te voorkomen; onwillekeurig blijft het oude bloed zich verraden, het bruist nog met zijne gewone onstuimigheid en men gaat er van woorden tot daden over, nog eer men zich den tijd heeft gegund om na te denken.

Wij haasten ons echter te zeggen, dat die vrijzinnige overleveringen, welke zich met zulk eene opmerkelijke kracht hebben staande gehouden, altijd in overeenstemming zijn geweest met de stoffelijke belangen der nijvere stad. Gent is inderdaad, ook in onze dagen nog, een middelpunt van nijverheid in den meest verheven zin van dit woord. Terwijl Brugge alles verloor, toen haar de zee niet meer ten dienste stond, deed hare oude mededingster, die, evenals in de middeleeuwen, altijd ‘haar bestaan vond in de verschillende ambachten’, hare bedrijvigheid nog steeds toenemen en wist zij zich in alle opzichten op gelijke hoogte te houden met de meest aanzienlijke fabrieksteden. De katoenspinnerijen en weverijen, waardoor zij hare lakenweverijen verving, houden op haar grondgebied meer dan dertig duizend paar armen bezig. Twee van hare voornaamste linnenweverijen, de *Lys* en de *Gentsche linnenweverij*, tellen elk vijfduizend werklieden en de *Lys* bezit het grootste stoomwerktuig, dat zich op het geheele vasteland, ja, misschien wel in de geheele wereld bevindt.

Intusschen is het dier geheele bevolking van arbeiders bij eene door de overlevering voortgeplante soort van ingeving bekend, dat de gelukkigste tijdperken, welke het Gentsche fabriekswezen doorliep, altijd samentroffen met de tijdvakken van onafhankelijkheid en vrijheid, en deze beide denkbeelden is zij ook altijd blijven vereenigen. In den laatsten tijd heeft diezelfde bevolking Jacob van Artevelde een standbeeld opgericht, omdat hij haar voorouders geholpen heeft het juk af te schudden, dat hen drukte, maar tijdens de inwijding van het standbeeld heeft zij tevens zorg gedragen eraan te herinneren, dat de bevrijder had bijgedragen tot de ontwikkeling van hare rijkdommen toen hij, door de gebeurtenissen waarvan hij de aanlegger was, de Engelsche wol op hare markt had gevoerd.

Voeg hierbij, dat zij evenmin vergeten heeft, dat de twee treurigste tijdperken van hare handelsgeschiedenis juist *die* zijn, waarin hare feitelijke en hare gewetensvrijheid tijdelijk ophielden te bestaan. Inderdaad vormen de tijd, toen Karel V door eene onmenschelijke onderdrukking een voorsmaak gaf van de gruwelen der inquisitie, en het tijdperk der regeering van Maria Theresia, wel de wreedste rustpunten in deze geschiedenis. In dit laatstgenoemde tijdperk

hadden de Oostenrijksche schijnheiligheid en de Spaansche dwingelandij hare taak volbracht. De oude stad was niet meer dan eene steenen schim. Zij, die naar het zeggen van Meyerus en Froissart sedert 1380 meer dan tachtigduizend zielen telde, was toen tot minder dan vijftigduizend inwoners afgenomen.

Om geheel ten onder te geraken, behoefde zij nog slechts verbrand en geplunderd te worden en dit geschiedde in 1787. ‘Oostenrijksche soldaten, die men met alle zorg en inachtneming der gastvrijheid had behandeld (ik ontleen deze mededeeling aan een Duitscher)(*), plunderden hunne weldoeners, staken de stad in brand en vermoordden op onmenschelijke wijze de kinderen der lieden, welke hen hadden gevoed en gehuisvest.’ Gelukkig was de omwenteling nabij; tweemaal in eene halve eeuw tijds kwamen hare stelregels de denkbeelden van tegenwerking en vooruitgang zuiveren en Gent telt in den tegenwoordigen tijd weder meer dan honderdtwintigduizend inwoners.

Ik hechtte eraan, deze verhouding van onderlingen samenhang tusschen den zegepraal der liberale denkbeelden te Gent en den toenemenden bloei der stoffelijke welvaart aldaar in een helder daglicht te plaatsen, wijl zij een der karakteristieke kenmerken is van de geschiedenis des lands. Ik moet er buitendien bijvoegen, dat die behoefte aan onafhankelijkheid, zoo natuurlijk en zoo eigen aan de bevolking dezer stad, niet onberedeneerd is in hare werking, maar dat zij zich paart aan voortreffelijke ingevingen. In weerwil van vele dompers en achterblijvers, houden de Gentenaars van alle klassen zich overtuigd, dat er geen hechter grondslag voor de stoffelijke welvaart kan bestaan dan het op ruime schaal verbreide onderwijs. De groote schrede, die zij al sedert eeuwen in geestelijke ontwikkeling vooruit zijn op hunne landgenooten van het platteland, levert overigens wel het bewijs, dat zij zich niet vergissen, want het is niet pas sedert korten tijd, dat zij hunne verlichte denkbeelden zoo veelzijdig doen gelden en men kan gerust zeggen, dat zoo er maar weinig steden gevonden worden, die zich in de laatste tijden even groote opofferingen getroost hebben, om het volksonderwijs algemeen te maken, er toch zeker geene gemeente in Vlaanderen bestaat, welke sedert langeren tijd dien door de bedachtzaamheid voorgeschreven en door het gezond verstand ingegeven stelregel in practijk heeft gebracht.

Reeds in de 15de eeuw was het overwicht dat Gent, wat de opvoeding betreft, op de voornaamste steden van Europa bezat, een punt van verbazing voor de vreemdelingen. Guicciardini zwaait haar grooten lof toe voor ‘de goede orde, welke zij aanwendt bij het oprichten van scholen en studiën, tot het onderhoud en de voeding van een groot aantal armen, die op kosten van de stad onderwezen worden’. Wat zoude hij wel zeggen, als hij nu eens terugkwam?

(*) Forster. *Voyage philosophique et pittoresque.*

Waarlijk, hij zoude geene bewoordingen vinden, verheven genoeg om zijne opgetogenheid uit te drukken over al die prachtige gebouwen, op zoo ruime schaal ingericht, zoo goed beheerd en op zoo oordeelkundige wijze ingedeeld, als er sedert eene halve eeuw gesticht zijn ter huisvesting van de studeerende jeugd. Hij zoude zeven en vijftig gemeentescholen aantreffen, waarin dagelijks aan ongeveer twintigduizend kinderen hetzelfde onderricht wordt gegeven. Hij zoude de aankomende jeugd zich naar de avondschool zien begeven, niet enkel om zich te volmaken in de kennis van lezen, schrijven, rekenen en geschiedenis, waarvan men haar de beginselen op de lagere school onderwezen heeft, maar ook om hier gymnastiek, muziek, teekenen, staathuishoudkunde en natuurlijke historie te leeren. Hij zoude bij het vallen van den avond blijven staan voor de gemeentescholen, om de jonge meisjes uit den werkenden stand de uitsluitend voor haar gecomponeerde koorgezangen volgens eene bewonderenswaardige methode te hooren zingen en hij zoude vernemen, dat zij zich daar niet enkel vereenigen om zich in het gezang te oefenen, maar ook om zich te volmaken in alle nuttige vrouwelijke handwerken en er tevens in kennis gebracht worden met de eerste deugd van alle groote en machtige volksheerschappijen: de spaarzaamheid.

Rondom deze voortreffelijke gemeentescholen, welker goede inrichting ik hier slechts in grove trekken geschetst heb, scharen zich nu verder nog eene menigte bijzondere scholen, die de eerste aanvullen en waaraan deze een deel harer kracht ontleenen. Door de maatschappijen der spaarkassen wordt aan elk der schoolkinderen een spaarkasboekje in handen gesteld, dat hun de gelegenheid biedt geringe bezuinigingen in de spaarbank te beleggen, terwijl zij, in geval van nood, of als zij het wenschen, de kleine sommen gelds er weder uit terug kunnen nemen. Op deze wijze leeren zij de waarde van het geld kennen en worden zij bedreven in de behandeling ervan; buitendien krijgen zij de gewoonte om voor de toekomst te zorgen, en niet zelden zijn zij bij het verlaten van de school in het bezit van een klein, eigenverworven vermogen, dat dan tot aan hunne meerderjarigheid dikwijls tot een aardig kapitaaltje aangroeit. De werkvereenigingen, waaraan de jongelieden zich, nadat zij de school hebben verlaten, kunnen verbinden, maken hun eveneens de beoefening van die goede gewoonten gemakkelijk. Buitendien zorgen deze voor fatsoenlijke en leerzame uitspanningen ten behoeve van den werkenden stand, hetgeen de werklieden uit de herbergen verwijderd houdt. Niet alleen bieden de muziekvereenigingen hun de gelegenheid, om aan eene hunner grootste liefhebberijen bot te vieren (zooals wij reeds weten zijn alle Vlamingen zangers van natuur), maar zij leeren buitendien verzen voordragen, comedie spelen en zien op die wijze te hunnen behoeve de aan hunne voorouders zoo dierbare rederijkersvereenigingen weder herstellen.

En denk nu maar niet, dat men met deze uitspanningen altijd in het

oude zog blijft, dat daarin nooit eenige verandering wordt gebracht; integendeel, elk jaar ziet men in den werkkring dier doelmatige, krachtige inrichtingen verbeteringen invoeren en gelukkig gekozen nieuwigheden aan die van vorige jaren toevoegen.

Het *Willemsfonds*, waarvan ik u zoo aanstonds ga spreken, heeft onlangs op vastgestelde tijden openbare bijeenkomsten georganiseerd, waarin de meest verschillende onderwerpen worden behandeld en eveneens in den laatsten tijd hebben de werkliedenvereenigingen, ten behoeve hunner leden, die goedkoope reisgelegenheden weten in te voeren, die ook den armsten onder hen de gelegenheid biedt, om België en de naburige landen te bezoeken(*).

Maar het merkwaardigste van alles is het uitgelezen personeel, dat men heeft weten bijeen te brengen om het bestuur over die geheele jeugdige bevolking op zich te nemen en haar te onderwijzen. Dank zij der edelmoedigheid van het gemeentebestuur en der medewerking van de bijzondere instellingen(†), is de betrekking van onderwijzer en onderwijzeres in Vlaanderen niet alleen eervol, maar zij wordt ook fatsoenlijk bezoldigd. In Gent vangen de van eene aanstelling voorziene onderwijzers aan met een inkomen van twaalfhonderd francs, en alle twee jaar wordt hun lot verbeterd. De betrekking van hoofdonderwijzer brengt, alle bijzondere voordeelen daaronder begrepen, een inkomen van ongeveer vierduizend francs op. De onderwijzeressen beginnen met een inkomen van duizend francs en de trapswijze verbetering van haren toestand houdt gelijken tred met die van de onderwijzers. Op vijfenvijftigjarigen leeftijd en na vijfendertig jaren dienst hebben die uitstekende ambtenaren recht op pensioen. Hoe treurig, dat wij in Frankrijk er nog zoo ver af zijn om op dergelijke gelukkige feiten te mogen wijzen!

Dergelijke uitkomsten kunnen, helaas! niet verkregen worden dan in een land, waar iedereen de innige overtuiging bezit, dat het onderwijs de hoogste weldaad is. De Fransche natie is nog lang niet tot het begrip van die waarheid gekomen, terwijl de liberale bevolking van Gent haar reeds sedert jaren als eene onomstootelijke grondstelling aanneemt. Hiervan ontving ik tijdens mijn laatste verblijf aldaar een overschoon, ja, roerend bewijs. Een mijner goede vrienden, bezield met een verheven, rechtvaardigen geest en begaafd met een verlicht verstand, noodigde mij uit mede naar buiten, naar Moerbeke te gaan,

(*) Op het tijdstip van mijn verblijf te Gent had een zeker aantal mannen en vrouwen uit den werkenden stand eene reis naar Luik gemaakt, die drie dagen geduurd en slechts 14 fr. den persoon gekost had.

(†) Ik noem inzonderheid de maatschappij ‘de Toekomst’, die niet alleen aanzienlijke sommen verstrekt uit de onderlinge vrijwillige bijdragen, maar die tevens inzamelingen houdt in de koffiehuizen, bierhuizen en andere plaatsen van openbare bijeenkomst, terwijl zij ook feesten aanlegt, waarvan de opbrengst aan de gewone ontvangsten wordt toegevoegd. In 1875 telde deze model-maatschappij 505 leden en het cijfer harer giften klom tot 21,460 francs.

om een bezoek te brengen bij eene van zijne bloedverwanten. Wij vonden daar eene lieftallige slotvoogdes, eene vrouw van de wereld, wel onderwezen en zeer geestig, die, daar zij zelve geene kinderen bezit, al de armen van het haar omgevende gebied als zoodanig heeft aangenomen. Voor dertig jaar, kort na haar huwelijk, stichtte deze weldadige vrouw eene meisjesschool, maar eene school van zeer bijzonderen aard, toen en ook nu nog alleen geopend voor ongelukkigen. Tot het aannemen van kinderen op deze school wordt vereischt, dat de ouders slechts ééne koe, dat wil zeggen ternauwernood het hoognoodige tot hun onderhoud, bezitten en zijn ze geheel behoeftig, dan wordt het kind stellig met open armen ontvangen. Allen, die in deze verhouding op school komen, worden door de bestuurster ervan kosteloos en daarbij nog zeer bevallig gekleed. Als eene treffende bijzonderheid deel ik nog mede, dat er zelfs kinderen zijn, die men in 't geheim geld geeft, ten einde hunne ouders schadeloos te stellen voor hun langer schoolgaan. Zij, die van verre komen (sommige van deze kinderen wonen op eene mijl afstands), brengen hunnen soberen maaltijd in een blikken trommeltje mede en in de keuken wordt er dan zorg voor gedragen, deze spijzen te verbeteren en voedzamer te maken. Doch al deze weldaden zijn nog op verre na niet gelijk te stellen met de uitstekende opvoeding, welke die meisjes ontvangen. Allen worden ze onderwezen in lezen, schrijven, rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis. Zij krijgen onderricht in de Fransche en in de Vlaamsche taal; buitendien leeren zij wasschen, strijken, met de naald omgaan, breien, modeartikelen en kleederen maken, en bij het verlaten van de school kunnen ze ook allen met de machine naaien en eene huishouding besturen. Zoodra zij het bewijs leveren, dat ze levendig van begrip zijn, krijgen zij ook nog les in de Duitsche en Engelsche talen, die zij ten gevolge harer Vlaamsche opvoeding vrij spoedig en zeer vaardig spreken. Eindelijk wordt aan de meisjes, die zóóver ontwikkeld zijn, ook alles geleerd wat haar noodig is, om goede kameniers, kinderverzorgsters, winkeljuffrouwen en zelfs (indien haar geest zich daartoe geschikt betoont) onderwijzeressen te worden.

En meen maar niet, dat er hier sprake is van eene bescheiden woning, waarin slechts enkele kinderen worden opgenomen; toen ik deze modelschool bezocht, bevonden er zich meer dan driehonderd leerlingen, die allen goed en zindelijk gekleed, voorkomend en beleefd waren en die men de goede opvoeding, door haar ontvangen, wel kon aanzien. De uitstekende manieren, die zij bezitten, zijn ze verschuldigd aan de beschaafde dames, die met haar onderwijs belast zijn; de acht onderwijzeressen van de school zijn inderdaad met bijzondere zorg gekozen. Behalve Engelsche, Duitsche en Vlaamsche jonge dames vond ik er twee aardige, bevallige, beschaafde Françaises, die verheugd waren een landgenoot te ontmoeten en die in een aristocratisch salon niet misplaatst zouden zijn.

Ik zoude wenschen u in de magazijnen, welke deze voortreffelijke inrichting aanvullen, te kunnen rondleiden, want de uitrusting en kleeding van geheel deze kleine wereld vereischt een bijna even omslachtige administratie als die voor het onderhoud van een bataljon soldaten. Ik wil gaarne bekennen, dat ik tot tranen geroerd was bij het zien van die groote voorraden van klompen, kousen, schoenen, doeken en allerlei stukgoederen, welke tot de meest verschillende kleedingstukken dienen moesten. Welk eene overheerlijke wijze om een groot fortuin te besteden en welke aangename gevoelens moeten dergelijke met kwistige hand uitgedeelde weldaden niet opwekken! Ik zoude inderdaad wenschen zooveel goedheid, zorgvuldigheid en edelmoedigheid nog breedvoeriger te kunnen bespreken, doch het *Willemsfonds* eischt ons op en wij moeten tot Gent terugkeeren.

Het *Willemsfonds* werd voor dertig jaar gesticht, met het doel om goede boeken onder het volk te verspreiden; het is waarlijk niet van heden of gisteren, dat de oude stad Gent de boeken liefheeft. Reeds in de 16de eeuw waren deze eene harer grootste liefhebberijen. ‘De bibliotheken zijn er van goede werken voorzien’, zeide een schrijver uit dien tijd(*), ‘hetgeen een groote schat is voor deze stad.’ De bibliotheek van de universiteit, eene der meest gewichtige instellingen van dezen aard in het koninkrijk, bevestigt ook in onze dagen nog, dat de liefde tot fraaie en goede boekwerken zich in de oude stad onveranderd heeft staande gehouden. Indien wij er slechts enkele oogenblikken wilden snuffelen, zouden wij er inderdaad niet alleen de schatten der oude abdijen vinden, die met zulk eene vrome zorg bijeenverzameld en met buitengemeene omzichtigheid bewaard zijn, maar ook eene geheele reeks van kostbare collectiën, die door Gentsche boekenliefhebbers aan die inrichting vermaakt werden en welke als bewijs strekken, hoezeer de smaak voor geleerdheid zich bij dat uitgelezen publiek heeft voortgeplant(†). Het *Willemsfonds* is evenwel oneindig eenvoudiger; deze instelling is meer burgerlijk, meer algemeen, meer naar de behoefte van het volk ingericht. Zij bepaalt zich tot het stichten van bijzondere bibliotheken, waar iedereen kosteloos een gezond voedsel voor zijn geest kan vinden. Zoodra een boekwerk haar nuttig en ter verspreiding geschikt voorkomt, koopt zij het aan; is het niet in 't Vlaamsch geschreven, dan wordt het vertaald op kosten van het fonds, dat niet zelden ook zelf nieuwe werken uitgeeft of de nationale schrijvers opwekt om zekere vraagstukken, welke van bij-

(*) Guicciardini.

(†) In de eerste plaats moet ik melding maken van het prachtige fonds, 'twelk door den Heer Vanderhaeghen is aangeboden en dat niet minder dan 11,000 stukken telt, die alle betrekking hebben op Gent, op hare boekdrukkunst, op hare geschiedenis, enz. Verder noem ik een reuzen-atlas, de volledigste welke bestaat, die 9,000 eveneens op Gent betrekking hebbende stukken bevat en waarvan men de samenstelling verschuldigd is aan de Heeren Goetghebure, Roelandt en Van Lokeren. Eindelijk eene geschiedenis van de Nederlanden door zijne vlugschriften, die 23,000 nommers telt.

zonder belang zijn, te bestudeeren en in behandeling te nemen. Op deze wijze heeft het *Willemsfonds* reeds 84 boekwerken uitgegeven en in het afgeloopen jaar heeft het niet minder dan 70,000 boeken uitgeleend.

Men begrijpt, dat dergelijke instellingen, wier zedelijke invloed zeer groot is, niet kunnen bestaan dan in een vrij, ja, zelfs zeer vrij land, bovenal echter in een land, waar de geest van samenwerking tot het algemeen belang eene om zoo te zeggen nationale eigenschap is. Ook deze geest van samenwerking is nog een onderscheidend teeken, waardoor het Vlaamsche volk zich kenmerkt; hij behoort tot een hunner meest gevierde overleveringen; bij het bespreken van de Gilden hebben wij genoeg overtuigende bewijzen daarvoor gevonden en men kan gerust zeggen, dat de inwoners van Gent op dit punt de andere kinderen van het Vlaamsche land nog verre overtreffen.

Wel nimmer bevond zich in eenig ander land of in welk tijdperk ook eene stad ter wereld, die vruchtbaarder was in vereenigingen van allerlei aard en soort, waarvan het doel meer verscheiden, meer ingewikkeld, meer uiteenloopend en minder voorbereid was. Men beperkt zich hier niet enkel tot weldadigheidsmaatschappijen of vereenigingen voor uitspanning, zooals men die ongeveer overal ontmoet; tot gezelschappen of clubs, welke eene staatkundige beteekenis hebben of in betrekking staan tot een of ander beroep, tot den handel, tot eenig genootschap, tot de wetenschap of tot de kunst; inrichtingen, welker evenknieën men hetzij in Engeland, Holland of Denemarken aantreft en waarvan de leden in de hoogere kringen der bevolking worden aangeworven. Al wat hier in verband staat met jagen en rijden, nut, genoegen, oefening, onderwijs, muziek of tuinbouw, wordt het onvermijdelijk uitgangspunt tot menigvuldige populaire maatschappijen of vereenigingen. De meest verouderde uitspanningen, de allerzonderlingste oefeningen geven aanleiding tot het vestigen van vereenigingen. Zoo vindt men hier bijvoorbeeld drie boogschutters-sociëteiten: de sociëteit Willem Tell, onder de zinspreuk *Zie regt*, *doe regt*, de Koninklijke sociëteit *Nimrod* en de *Eendracht maakt macht.* Men vindt hier kegel-vereenigingen (de *Alle negen* onder anderen), vier scherm-vereenigingen, vijf sociëteiten waar men zich in de gymnastiek oefent, een dozijn fanfare-harmonie-gezelschappen, een gelijk aantal orphéon-vereenigingen, waaronder zich de vermaarde sociëteit der Melomanen bevindt, die de beroemdste is van geheel België. Men vindt maatschappijen ter aanmoediging van de studie, zooals *De Toekomst*; ter aanmoediging van spaarzaamheid gelijk de *Société Callier* en wat al niet meer. Het is voldoende, dat meerdere personen te zaam in eene of andere gewone gebeurtenis betrokken zijn geweest, om dezen daarna weer bijeen te doen komen tot het stichten eener vereeniging, het vormen eener maatschappij of het vestigen eener sociëteit. Er bestaat in België een eereteeken voor

verdienstelijke werklieden, welnu, Gent bezit een sociëteit van ‘gedecoreerde ambachtslui’. Voor eenige jaren vond men er nog de sociëteit der Napoleonnisten, saamgesteld uit de oude overblijfsels van het keizerlijk leger en thans treft men er nog de sociëteit aan der ‘wapenbroeders van Willem’, geworven onder de lieden, die vóór 1830 in krijgsdienst waren, en de sociëteit der ‘wapenbroeders van Leopold’, welker leden deel namen aan de Belgische revolutie.

Hierbij komt nu nog (wat eveneens als een karaktertrek van het land mag gelden), dat de staatkunde en de godsdienst hun gelijk deel eischen in de vorming van die menigte van vereenigingen. Zij splitsen elk van deze, op eene meer of minder natuurlijke drijfveer berustende vereenigingen, in een groot aantal zeer duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen, zoodat er bijvoorbeeld eene Katholieke en eene liberale manier bestaat om de vinken op te brengen, met den boog te schieten, te kegelen, of wel een of ander eereteeken te dragen. Op den Kouter, waar zich de groote clubs bevinden, zien de liberale en de Katholieke vereenigingen elkander met een uitdagenden blik aan en nimmer zoude een lid van een dezer vereenigingen zich in een club van de tegenpartij durven vertoonen. Op de tijdstippen dat er gisting heerscht onder de bevolking, worden de leden van '*t Jeefken*(*) op straat met den vinger nagewezen en in 't gewone leven hoeden zij zich wel, om met de aanhangers der liberale vereenigingen in aanraking te komen.

Men kan nagaan, welk een groot aantal verschillende titels, zinspreuken en benamingen eene dergelijke menigvuldigheid van vereenigingen doet ontstaan. Het schijnt wel, dat alle namen uit het woordenboek ertoe gebezigd zijn, ten minste er bestaat nog ééne vereeniging zonder naam. Deze laatste heeft, indien ik mij wel herinner, ten doel, om de weduwen en kinderen der werklieden, die op het veld van eer, dat wil zeggen gedurende de uitoefening van hun beroep, omkomen, te ondersteunen; voorzeker een uitstekend doel en dat wel zou verdienen ook nog andere vereenigingen van dien aard in het leven te roepen. De stichters van deze inrichting, eveneens werklieden, die den wensch koesterden om zich van eene machtige bescherming te verzekeren, daar zij gaarne de vergunning wilden hebben om armbussen in de koffiehuizen te plaatsen, wendden zich tot een der schepenen, met het verzoek om het voorzitterschap van hunne vereeniging te willen aanvaarden. Deze, welke reeds met dergelijke eereposten overladen was, nam het voorstel niet zeer vriendelijk op. - Hoe is de naam uwer vereeniging? vroeg hij eenigszins wrevelig aan dengeen, die het woord voerde.

Deze geraakte een weinig in verlegenheid en prevelde: de naam? -

(*) Spotnaam gegeven aan de sociëteit van St. Jozef, eene Katholieke werkliedenvereeniging.

dit was naar zijne meening eene bijzaak, waarmede men zich waarlijk nog niet had bezig gehouden.

- Nu zie eens aan, hernam de schepen, gij vraagt mij om voorzitter te worden eener vereeniging, waarvan gij niet eens den naam weet. Is dat behoorlijk?

- Wij zijn wel zonder naam, antwoordde de brave man, maar niet zonder hart.

Dit woord, met een bewogen stem uitgesproken, deed de wreveligheid van den gemeenteambtenaar bedaren; hij aanvaardde het voorzitterschap, dat hem was aangeboden, en sedert bestaat er in Gent eene sociëteit ‘zonder naam maar niet zonder hart’.

Ik zeide zooeven, dat alle woorden uit het woordenboek, die tot eene geschikte aanwending vatbaar waren, gebezigd schenen te zijn om de groote menigte van Gentsche vereenigingen aan te duiden. Deze uitdrukking, welke aanvankelijk den schijn heeft van een paradoxalen inval, bevat in den grond meer waarheid dan men wel denkt. Het is er inderdaad nog ver af, dat de namen van alle op deze wijze gevestigde genootschappen ons bekend zouden zijn, want elke vereeniging verdeelt zichzelve nog in eene menigte afzonderlijke groepen, welke elk een voorzitter, een penningmeester en een secretaris kiezen en die ook ieder een bijzonderen naam aannemen. Deze kleine, op zichzelve staande sociëteiten vereenigen zich op sommige dagen in de groote sociëteit, waar zij zich aan zekere beraadslagingen overgeven, of meer nog een of ander spel spelen, waarvan de opbrengst in eene bijzondere kas wordt gestort, wat dan aan de leden, welke er deel aan namen, veroorlooft om op vastgestelde tijden vroolijke avondmaaltijden te organiseeren of stads-loten te koopen.

Deze tot in het oneindige voortgezette splitsing van het beginsel van deelgenootschap is een der meest karakteristieke trekken van de Gentsche bevolking. ‘Er bestaat geen echte Gentenaar’, zeide mij op zekeren dag een inwoner van de oude stad, wiens maatschappelijke betrekking hem wèl in staat stelt zijne medeburgers te kennen; ‘er bestaat geen Gentenaar, die niet de hoop koestert eenmaal in zijn leven voorzitter of secretaris te worden van eene of andere vereeniging, hoe nietig deze ook mocht zijn, en men kan wel zeggen, dat er niet één is wien dat geluk niet te beurt valt.’ Het zonderlingste bij dit alles is, dat elk van deze vereenigings-afdeelingen op de andere afgunstig is en dat de sociëteiten, welke die deelen tot een geheel samenvatten, elkander onderling nog oneindig meer vijandig zijn.

De zich bij die in 't oneindige afgedeelde groepen openbarende mededinging en jaloerschheden laten natuurlijk ook niet na herhaalde geschillen te doen geboren worden. Weleer ontaardden deze, toen nog veel heviger, verschillen van meening niet zelden in vinnige woordenstrijden, ja, soms wel in kloppartijen. Wij hebben gezien, welke verschrikkelijke gevechten de mededingende corporatiën elkander leverden

en hoe de Gilden, als zij handgemeen geraakten, het bloed bij stroomen deden vloeien. De twisten der vereenigingen van uitspanning namen lang niet dat woeste karakter aan, doch zij herhaalden zich nog dikwijls genoeg, om de instelling noodig te maken van een afzonderlijk bestuur, dat met het herstellen van den vrede onder de lieden van dezelfde wijk belast werd.

Dit bemiddelende bestuur, waarvan de titelvoerders den naam droegen van wijkoversten, is van oorsprong zeer oud. De geschiedschrijvers(*) deelen ons mede, dat het door Filips van Artois opgeheven en door Van Artevelde weder hersteld werd. Op dat tijdstip was het saamgeweven met eene militaire inrichting; hiervan ontdeed het zich echter onder de regeering van het huis van Bourgondië, om bij uitsluiting eene burgerinstelling te zijn en onder dat karakter heeft het zich bijna tot in onze dagen voortgezet. Deze wijkoversten werden benoemd in eene algemeene vergadering van bewoners der wijk. Tot hunne bemoeienissen of werkzaamheden behoorde het toezicht houden op de openbare reiniging en het bijleggen der geschillen. Als er eene ernstige oneenigheid uitbrak tusschen twee mededingende vereenigingen, of wel tusschen twee weerspannige particuliere personen, dan trad de wijkoverste tusschenbeide, zocht eene toenadering te bewerken, of eene verzoening tot stand te brengen; mocht dit echter niet gelukken en was de aanstoot, dien de twistenden gaven, te groot, dan deed hij de rustverstoorders in arrest nemen. Later, in 1568, hadden deze ambtenaren het privilegie van het benoemen en ontslaan der buurt- of nachtwachten, die met het bewaren der orde en de zorg voor de veiligheid der inwoners(†) belast waren. Buitendien waren zij gehouden om in bezwarende tijden eene wacht van geburen saam te stellen, om rumoer en volksoploopen te voorkomen.

In de algemeene vergaderingen benoemde men eveneens eene vrouwelijke wijkoverste. De roeping van deze was meer in 't bijzonder om met de buurtvrouwen de versiering der straten, huizen en rustplaatsen te organiseeren, als er feesten, plechtige intochten of processies zouden plaats hebben. Buitendien noodigde deze de burgeressen der wijk uit, om hare huizen te illumineeren als er eene heuglijke gebeurtenis, hetzij een huwelijk of eene geboorte, in de buurt plaats had, terwijl zij op het jaarlijksche feest, dat op de benoemingen volgde, met den wijkoverste het bal opende.

Alle overtredingen, alle daden van verzet of van ongehoorzaamheid tegen de bevelen van dit achtbare paar werden met geldboeten(§)

(*) Zie De Jonghe. Gentsche Geschiedenis. Zie ook Diericx, Gheldolf, Vaerenberg, enz.

(†) Dit recht oefenden zij uit tot in 1856, het jaar toen de buurtwachten vervangen werden door de gemeente-politie.

(§) Een twist tusschen geburen, gevolgd door dadelijkheden, werd gestraft met de betaling van twee Vlaamsche schellingen. Een aanstootelijk gedrag, het mishandelen van vrouwen en kinderen, werd met gelijke geldboete gestraft. De hoofden der familiën waren aansprakelijk voor hunne vrouwen, hunne kinderen en hunne dienstboden. (Zie in het archief van Gent het boeteboek der wijkoversten van de oude buurten.)

gestraft. Aan de opbrengst van deze strafvorderingen kwamen zich nog geldelijke bijdragen van geheel anderen aard paren: *het Willecom* of recht van verwelkomst, dat geheven werd van een iegelijk, die in de wijk kwam wonen, en het *trouwgeld* of de verschuldigde cijns bij elk huwelijk, enz. De op deze wijze ingezamelde fondsen werden jaarlijks besteed aan vroolijke maaltijden, die dan alle bewoners van de wijk aan dezelfde tafel vereenigden.

Tegenwoordig bestaat de betrekking van wijkoverste nog in zekere gedeelten van de oude stad, doch door de gewijzigde zeden levert deze post niet de minste moeilijkheid op. Niet alleen zijn de twisten tusschen bijzondere personen zeer zeldzaam, maar de vereenigingen, hoe groot de afgunst ook zij welke haar bezielt, laten hare oneenigheden slechts zeer zelden meer naar buiten werken. Zulke geschillen openbaren zich ook alleen nog bij de verschillende zangvereenigingen in een eenigszins vinnig karakter en dit laat zich wel verklaren. Voor deze gezelschappen zijn de gelegenheden om naar roem te dingen zeer veel talrijker dan voor de anderen en het strijdperk is buitendien ook oneindig uitgestrekter, want behalve dat zij hunne loffelijke zucht om elkander te evenaren of te overtreffen op den bodem hunner eigene stad voedsel kunnen geven, ontvangen zij dan nog talrijke uitnoodigingen van de andere steden, om deel te komen nemen aan de door haar uitgeschreven wedstrijden. En bij elke overwinning, door eene der Gentsche zangvereenigingen behaald, doet de blijdschap over den roem, welke daardoor op hare stad afstraalt, de andere vereenigingen het voorkomen aannemen of ze zich werkelijk gelukkig gevoelen, terwijl toch eigenlijk het hart haar bloedt, dat zij den triomf eener mededingster moeten aanzien. Zulk eene overwinning is buitendien nog te wreeder, omdat zij zich bij die gelegenheden tegen wil en dank opgeruimd moeten betoonen, want het gebruik brengt mede, dat als eene der zangvereenigingen bij een wedstrijd bekroond is, de anderen haar aan de poorten der stad of aan het spoorwegstation gaan op wachten, terwijl men haar dan vandáár in optocht naar het stadhuis geleidt, waar haar door den burgemeester of den raad geluk gewenscht en na de gewone toespraken de ‘eerewijn’ (vroeger de ‘presentwijn’ genoemd) aangeboden wordt.

Wij mogen evenwel niet verzwijgen, dat er ook wel eens omstandigheden voorkomen, waarbij de afgunst als door tooverslag teniet wordt gedaan; ik bedoel namelijk, als de roem of de eer van de stad in 't spel is. Dan komt alle oneenigheid tot rust en vervangt de goede verstandhouding het gekibbel, want, dit recht moet men den Gentenaars laten, hunne stad hebben zij in de eerste plaats en boven alles lief. Ook mogen de feesten, waaraan de verschillende vereenigingen zusterlijk deel nemen, gerust onder de schoonste in hunne

soort gerangschikt worden en allen, die het groote feest in 1875 of de feesten van de Pacificatie van Gent bijwoonden, zullen zich steeds met genoegen de pracht en schoonheid ervan herinneren.

Deze liefde der Gentenaars voor hunne oude stad is overigens eene dergenen, de vaderlandsliefde erbuiten gelaten, welke zich het best verklaart en het gemakkelijkste laat rechtvaardigen. Wel nimmer toch werd eene stad, tenzij het Brugge ware, in alle tijdperken harer historie meer geprezen door ieder, die haar bezocht, dan Gent. Carolus Utenhovius, die door Marchant genoemd werd een man van verheven verstand en van groote kunde, geloofde niet, zooals hij ten minste zegt, 'dat men eene andere stad zoude kunnen vinden, die, zoowel wat hare uitgestrektheid, hare macht, haar bestuur (politiam) als wat het karakter harer inwoners betreft, met Gent te vergelijken zou zijn'. Marchant zelf zegt, 'dat zij in omvang de grootste steden van Europa overtreft, of minstens daarmede gelijk staat'. Guicciardini noemt haar 'sterk en schoon' en stelt haar gelijk met Milaan, wat in den mond van een Toskaan wel als een groote lof mag gerekend worden. De Vriendt prijst haar bodem, haar water en de lucht die men er inademt(*), Sanderus noemt haar 'de moederstad van Vlaanderen en het wonder onder de steden der wereld'(†).

Van Meteren, de stipte kroniekschrijver, beschrijft haar met een ongemeen welbehagen. 'Er bevinden zich daar twintig bewoonde eilanden', zegt hij, 'acht en negentig steenen bruggen, meer dan honderd molens, die door wind en acht molens, die door water gedreven worden. Zeven kerspelkerken, ongeveer vijf en dertig duizend huizen, vijf abdijen, twee kanunnikaten, vijf en twintig kloosters, zeven gemeengasthuizen, een rijk gasthuis genaamd Bijloke, tien gasthuizen voor provenieren, twee huizen voor vondelingen, dertien marktvelden. Men onderhoudt er wel drieduizend arme gezinnen, die alleen aan schoenen alle jaren gewoonlijk twaalfhonderd gulden kosten.' Eene eeuw later beschrijft de eerwaarde Bousingault de stad op zijne beurt met een niet minder bewonderend welgevallen. Hij spreekt vol eerbied over hare zes en vijftig kerken en hare dertien markten, 'waarvan die, welke men de Vrijdagsmarkt noemt, in de Nederlanden haars gelijke niet bezit'. Tot zelfs de Castiliaan Sueyro verklaart Gent te zijn: 'famosa por sua grandesas'. En dan zou men zich nog verwonderen, dat hare eigene kinderen trotsch op haar zijn!

En reken nu, dat wij aan die menigte van uitstekende hoedanigheden nog toe te voegen hebben: hare oudheid, waarvan slechts weinig melding wordt gemaakt en de kunst, die binnen hare muren bloeide, waarover in 't geheel niet gesproken wordt. Wat de oudheid betreft, deze is voldoende gestaafd door de bouwvallen der buitenge-

(*) *Pulchra situ*, *felix aere*, *dives aquis*. De Vriendt *Urbes Flandriae.*

(†) *Ac totius poene orbis inter urbes miraculum.*

meen schoone abdij van St. Bavo, welker muren, gebouwd in *opus incertum*, voor het minst genomen tijdgenooten zijn van Karel den Groote. Ik ken overigens weinig bouwvallen, die indrukwekkender zijn dan deze; eene opeenhooping van verschillende, ongelijkvormige bouworden, maar alle hoogst gewichtig, zeer zeldzaam en buitengemeen belangrijk voor den bouwkundige, den oudheidkenner en den geleerde. Tien eeuwen zijn over het oorspronkelijke gebouw heengegleden, elk hare schatting betalende naarmate zij elkaar opvolgden; die reeks van eeuwen heeft de oorspronkelijke oppervlakte met den bodem als het ware weggevaagd en te midden van de bouwvallen, welke zij achterliet, kan men de wording van het gebouw niet meer herkennen. Op een plaveisel van de 13de eeuw(*) treft men overblijfsels aan van een beeldhouwwerk, dat wel vierhonderd jaar ouder is. Uit een voetbodem van de 12de eeuw ontspringen ineengedrongen kolommen en zware bogen, die tot de oudste tijden der bouwkunst opklimmen, en tusschen deze pilaren ziet men thans geopende graven, die gedurende ongeveer vijfhonderd jaar de lijken opnamen der heilige Abten van St. Bavo, en wel, van St. Egilfridus af, overleden in 762, tot den Abt Heinric, die in 1224 stierf.

Dit wonder van hechtheid, kloekheid en kracht, die oude abdij, welke reeds de hoofdeigenschappen der stad, waarvan zij den toegang versiert, schijnt te verpersoonlijken, zoude den tijd en diens vernielende werking hebben kunnen trotseeren. De gewassen, die zich aan zijne steenen hechten, vermogen die ternauwernood te doen wankelen; de wilde planten, welke zich in zijne bogen dringen, konden zijne gewelven niet losrukken. Alleen de bevelen van een onmenschelijken Keizer en de handen van dienaren, die hem blindelings gehoorzaamden, konden deze vernieling tot stand brengen(†). In 1536 werd de abdij op verzoek van Karel V door Paus Paul III tot wereldlijk gebruik afgestaan en in 1540 maakten de sloopers zich van het oude heiligdom meester, ten einde het om te scheppen in eene citadel, die de stad zou beheerschen, en de Gentenaars, die na zulk een daad van vandalismus nog hart hadden om te zingen, deden toen in de straten het volgende spotlied hooren:

> Gantois, en lieu de chanoines
> Bénédictins, vous sera Chasteau donné:
> Abandonnez Bavon, fuyez moines,
> Après George il est par César ordonné(§)!

(*) De samenstelling van dit schoone plaveisel van gekleurd aardewerk laat men opklimmen tot den jare 1224. Zie over dit onderwerp een uitstekend artikel, dat in 1846 geplaatst werd in den *Messager des arts et Sciences de Gand.*

(†) Zie den Heer J. de Bast. *Ancienneté de la ville de Gand.*

(§) Gentenaars, in plaats van Benedictijner kanunniken,
Zal u een citadel gegeven worden.
Monniken vlucht, verlaat St. Baaf na St.-Jorisdag,
't Is Cesar, die het zoo beveelt.

Thans is de heiligschennende citadel op hare beurt verdwenen en de abdij, welke men verminkt had om de grachten, de muren en de wallen van deze sterkte daar te stellen, verschijnt weder met de majesteit van een bouwval, die op de menschen en op den tijd de overwinning heeft behaald. Deze citadel verdiende intusschen geen beter lot. Doorsnuffel de geschiedenis, zij wordt er niet in genoemd dan als een verfoeilijk bolwerk van wereldlijke en priesterlijke dwingelandij, en zij staat in 't minst niet met eenig roemrijk feit in betrekking; men zoude zich deze citadel ternauwernood herinneren, indien men slechts vergeten kon, dat zij den Graven Van Egmont en Hoorn tot gevangenis heeft gediend.

Deze beide edellieden van zeer ongelijke verdienste, van zeer overschatte beteekenis, die zonder hun martelaarschap nagenoeg onopgemerkt zouden zijn gebleven, werden den dag na hunne gevangenneming in de genoemde citadel opgesloten. Egmont, wiens eigenbaatzuchtige wankelmoedigheid en eergierige veranderlijkheid alle partijen die hij diende in opspraak had gebracht, scheen nu even weinig begrip te hebben van het gevaar, dat hem dreigde, als hij op de hoogte was van de gewichtige rol, die hij in de staatkunde van zijnen tijd had kunnen spelen. Hij, die bij het overgeven van zijn degen op hoogdravenden en snoevenden toon had uitgeroepen: ‘O Espada, si suspicieres hablar, dixeres quantos hombres matasteis’[(*)].

Hij vermaakte zich gedurende zijne gevangenschap om met officieren van ondergeschikten rang te schertsen en met de soldaten bal te slaan; hiermede bewees hij de juistheid van het oordeel, dat de Kardinaal Van Granvelle[(†)] over hem had uitgebracht. De lezing van het vonnis, dat hem veroordeelde ‘om door het zwaard te worden ter dood gebracht, terwijl zijn hoofd in het openbaar en zeer hoog zou worden ten toon gesteld, opdat een iegelijk het zou kunnen zien’[(§)], trof hem dan ook als een donderslag. Alleen de wreedheid van de straf en de sombere luister, waarmede deze werd ten uitvoer gebracht, was in staat om voor dien al te hoovaardigen krijgsoverste het medegevoel zijner tijdgenooten weder op te wekken.

(*) ‘O mijn degen, indien gij spreken kondet zoudt gij 't vertellen, hoevele menschen door u zijn omgebracht.’

(†) Zie den door genoemden Kardinaal aan Filips II gerichten brief, in de bibliotheek van Bourgondië, handschr. Nr. 16077.

(§) Bibliotheek van Bourgondië, handschr. Nr. 16077. Het oorspronkelijk opstel van deze strafvordering werd voor eenige jaren met vernietiging bedreigd. Een zekere Heer J.B. Leclercq, van Bergen in Henegouwen, was er de eigenaar van. Tevergeefs had het Belgische gouvernement hem de meest schitterende aanbiedingen ervoor gedaan. De onrechtmatige bezitter, die zich niet van het document wilde ontdoen dan tegen den ruil van een adellijken titel, had bij uitersten wil beschikt, dat dit kostbare handschrift na zijn dood verbrand moest worden. Gelukkig geraakte het gouvernement door een doortastenden maatregel ertoe, om zich meester van het stuk te maken. Een vrederechter begaf zich naar de woning van den overledene en bewerkte de overgave van die gewichtige documenten.

De stoet, welke hem naar Brussel vergezelde, was dan inderdaad ook wel zóó somber als men zich dien met mogelijkheid zou kunnen voorstellen. Al de krijgslieden, die het geleide uitmaakten, waren in rouwuniform en de beide veroordeelden, opgesloten in eene geheel met zwart bekleede, stapvoets rijdende koets, bewogen zich voort onder het geluid van het roffelen der met floers overdekte trommen, 'twelk van tijd tot tijd afgewisseld werd door een treurmuziek, die allen omstanders de tranen uit de oogen perste. De Hertog Van Alva wilde een diepen indruk op de menigte teweegbrengen en hen wier geweten niet zeer gerust was bevreesd maken, vandaar die ijzingwekkende, tooneelmatige optocht en die zieltreffende muziek:

> Un son cruel, un son plein de terreur,
> Un son qui faict par exessive horreur
> Le sang frémir à celui qui l'escoute(*).

Hij slaagde dan ook nog boven zijne verwachting. Allen, die deze lijkstaatsie van twee nog levende personen bijwoonden, vergaten den trotschen edelman, ‘zóó roemzuchtig en zóó vol eigenwaan, dat hij meende door niemand overtroffen of geëvenaard te kunnen worden’(†), om zich alleen den dapperen krijgsman te herinneren, die nu het slachtoffer werd van de in wording zijnde vrijheid.

Maar wij willen ons nu spoeden, om den Graaf Van Egmont en de vesting, die hem tot gevangenis strekte, te verlaten; wij bekommeren ons ook zelfs niet eens om dat laatste overblijfsel der antieke oorlogsrustingen dat vermaarde kanon, 'twelk het volk met den naam bestempelde van ‘Dulle Greete’(§), noch om dien Rabot, een ouden, wel schilderachtigen, maar stuursch uitzienden toren, die de nederlaag van een Keizer en van een Koning in de herinnering brengt. Wij voelen ons nu met sterke banden naar kalmer onderwerpen heengetrokken. De kunst roept ons. De Vlaamsche kunst, die aan Gent een der meest bewonderenswaardige voortbrengselen leverde, welke der menschheid ooit onder de oogen kwamen.

Gij begrijpt, dat ik wil spreken van de gebroeders Van Eyck en van hun onvergankelijk meesterwerk, ‘het Lam Gods’. Wat is er al niet gesproken over deze uitstekende schilderij, die op zoo onmeedoogende wijze verminkt werd en welker overblijfselen tegenwoordig in drie

(*) Een smartelijke toon, een toon vol van verschrikking,
Een toon, die van geweldige ontzetting
Het bloed verstijven doet van ieder, die hem hoort.

Robert de Friez. *Chants funèbres sur la mort et trépas de feu Messre. Max. d'Egmond.* Gand 1559.

(†) Zie Brantôme. *Vie de Lamoral comte d'Egmond.*

(§) ‘Dulle Greete’ is een ontzaglijke steenmortier, dien de Gentenaars bij de belegering van Oudenaarde (1452) bezigden en welke tegenwoordig in de nabijheid van de Vrijdagsmarkt is geplaatst.

verschillende steden verspreid zijn! St. Bavo heeft het belangrijkste deel ervan behouden en de erfgenamen van zijn onbedachtzaam kapittel hebben getracht de vreeselijke wonde, door hunne voorgangers geslagen, te heelen met het ter hulp roepen van twee schilders uit verschillende tijdperken en van ongelijke verdiensten, doch zij zijn alleen erin geslaagd, met deze te late herstelling opnieuw een bewijs te leveren van de minderheid van den leerling tegenover den meester en de nog veel grootere minderheid van de tegenwoordige schilders, in verhouding tot hunne onsterfelijke voorgangers.

Doch hoe het ook zij, die overblijfsels zijn grootsch; zij verbazen en verstommen ons door hunne diepe gedachte en treffen ons door hunne verhevenheid en breedheid van opvatting. Men is verplet door die verbazende bedrevenheid, die terstond in het oog springt, door dat volmaakte meesterschap, dat zich reeds van den aanvang af openbaart. Men zoekt voorloopers, inwijders, maar de duisterheid der geschiedenis omhult deze verbazingwekkende ontluiking zóó dicht, dat zij voorkomt als eene soort van voortbrenging zonder voorafgaande kiemen, waaruit zij ontstaat, zonder vroegere gebeurtenissen, die haar verklaren. Een zevental leerlingen, die echter eveneens meesters zijn, omgeeft die twee grootsche figuren der Van Eyck's, maar deze rij van kunstenaars valt bijna niet in het oog, zij blijven onopgemerkt door den glans, die van de beide broeders afstraalt en dezen vertegenwoordigen ze allen zóó wel, dat men ternauwernood behoefte gevoelt, om van hen te spreken.

Doch zulk eene bewonderenswaardige openbaring, zóó geheel volmaakt, zóó eigenaardig, kan toch met geene mogelijkheid een toevallig feit zijn. Uit welk oord kwamen de gebroeders Van Eyck en waar leerden zij die uitstekende techniek, die de ervaring van meerdere geslachten vertegenwoordigt? De geschiedschrijvers zeggen ons, dat zij te Maaseyck in Limburg, dicht bij Maastricht alzoo, geboren werden. Was het nu in deze laatste stad, dat zij zich de beginselen hunner kunst eigen maakten? Is het aan die school van Maastricht, waarvan men het spoor verloren heeft, maar welker bestaan de geleerden en onderzoekers beginnen te vermoeden en welker gewicht zij aanvangen te begrijpen, dat zij de schilderkunst leerden? Is het aan dat brandpunt van kunst, waaruit zonder twijfel de geheele Duitsche schilderschool is ontsproten, dat men de eer moet laten die beide groote kunstenaars te hebben gevormd?

Zoo doen zich tal van vraagstukken aan den geest voor, die nog verre zijn van beantwoord te worden. Doch wat wij terstond kunnen zien en begrijpen, dat is de gewichtige plaats, welke dat bewonderenswaardige broederpaar in de algemeene kunstgeschiedenis bekleedt. Niet alleen brachten zij de techniek der schilderkunst op eene hoogte, die nog nimmer overtroffen is kunnen worden, niet alleen waren zij, zoo niet de uitvinders, dan toch de volmakers van schilderwijzen, die

eene omwenteling in de schilderkunst zouden gaan bewerken en deze tot haar toppunt voeren, maar zij waren, en juist hierin ligt hun roem, zij waren de plastische uitdrukking van hunnen tijd en verpersoonlijkten als zoodanig een der gewichtigste tijdvakken in het leven der kunst.

De middeleeuwsche opvatting der kunst openbaart zich in *hunnen* arbeid, evenals twee eeuwen later de Vlaamsche vorm zich kenbaar maakte in de schilderwerken van Rubens.

De gebroeders Van Eyck hadden inderdaad het buitengemeene geluk, dat in de geschiedenis der menschheid slechts aan een zeer klein aantal groote vernuften ten deel valt, namelijk dat zij op het voor hun verbazingwekkend talent juist geschikte oogenblik in de wereld traden. Zij verschenen op het tijdstip, dat de oude wereld, de afgetrokken denkbeelden der wijsbegeerte verwerpende, door het in 't leven roepen van eene geheele reeks van nieuwe werkelijkheden de krachtige ontluiking der Renaissance ging voorbereiden. Eene eeuw vroeger of eene eeuw later zoude de rol, welke zij in de geschiedenis der kunst speelden, minder beteekenis hebben gehad, want het zoude hun dan niet gegeven zijn geweest de vertolkers te worden van de tooverachtige omwenteling op dat gebied.

Het is inderdaad een merkwaardig tafereel, dat zich aan het einde der middeleeuwen in Vlaanderen voordoet. Meer nog dan Italië vertoonde dit land een der wezenlijke karakters van dat vruchtbare tijdperk, dàt namelijk van alles zichtbaar, tastbaar en begrijpelijk te willen voorstellen, om een als 't ware grijpbaren vorm te geven aan denkbeelden, die alleen op geestelijk gebied bestaan, om aan de diepzinnigste begrippen een symbool te hechten. De schoolsche wijsbegeerte en de rederijkerskamers, die zich als de vertolksters van deze wijsbegeerte opwierpen, beschouwden toen de algemeene grondstellingen en de algemeene waarheden niet als gezichtspunten van den geest, het waren voor haar volstrekte werkelijkheden. In de zedepreekende letterkunde, in het gedicht, op het tooneel, ziet men de zinnebeeldige voorstellingen de eerste plaats bekleeden en zoowel de Ondeugden als de Deugden, die ophouden afgetrokken werkelijkheden te zijn, belichamen zich in gesprekvoerende menschen.

Open de werken van Ollivier de la Marche, van Robertet, van Chastellain, lees dat zonderlinge mysterie-spel, 'twelk den titel voert van *Concile de Basle*, gij zult er *Concilie*, de *Kerk*, *Vrede*, *Hervorming*, *Gerechtigheid* en *Ketterij* rechtsgeleerde stellingen zien verdedigen als eenvoudige studenten. In de *Exposition sur vérité mal prise* is het *Verbeelding*, *Oordeel*, *Herinnering*, *Wil*, *Verontwaardiging*, die afwisselend het woord voeren en hunne samenspraak, opgeluisterd door opmerkingen, die van den schrijver uitgaan, neemt meer dan tweehonderd bladzijden in. Elk van deze verdichtingen uit zich in eene taal, die overeenkomt met den geest, dien zij moet vertegenwoordigen;

om alle vergissing te voorkomen in de hoedanigheid, die haar toekomt, staat haar de naam op het voorhoofd geschreven. ‘Toen ik nu het voorhoofd van bovengenoemde aanstaarde en ik mij sterk verbaasde over haar wezen, zag ik er met letters in de kleur van brandende sulfer op geschreven: ‘Verontwaardiging ben ik.’

In het *Mystère des douze dames de Réthorique* verkrijgt deze phantasmagorie een nog oneindig grooter gewicht. Daar ziet men de verschijningen van: *Wetenschap*, *Welsprekendheid, Diepzinnigheid, Ernstigen zin*, *Oud Herkommen, Veelzijdigen Rijkdom, Bloemrijke Herinnering, Edele Natuur, Duidelijke Verbeelding, Kostbare Bezitting*, *Prijzenswaardig Betoog* en *Roemrijke Ontknooping.* De staatkunde was in dien tijd zelfs niet uitgesloten van vreemdsoortige verpersoonlijkingen en in de *Paix de Péronne* zien wij *Rede*, *Mond*, *Hart* en *Meening* hunne gesprekken doen afwisselen met de lyrische dichtstukjes, voorgedragen door den Koning en den Hertog.

Deze beeldrijkheid is zeer eigenaardig en vooral zeer belangrijk om aan te teekenen. Er ligt daarin een geheel bijzonder scheppend of ten minste vervormend vermogen, van welks werkzame kracht men zich wèl op de hoogte moet stellen, om de groote kunstbeweging van dien tijd in haar ontstaan te doorgronden. Die behoefte aan verpersoonlijking der abstracte denkbeelden bepaalt zich inderdaad niet enkel ertoe, om wijsgeerige afgetrokkenheden te doen vervangen door menschelijke wezens, zij spant ook planten en dieren daartoe in, zij schenkt aan deze het woord en door haar toedoen verzinnelijken bloemen en beesten op hunne wijze de deugden, de hoedanigheden, de gebreken, de bedoelingen en de meeningen, of ook wel de landen en de natiën, waarvan zij de levende zinnebeelden worden. Iedereen kent den vermaarden eed van Filips den Goede, dien heldhaftigen eed, welke in de geschiedenis den naam kreeg van ‘Serment du faisan’. Bij de steekspelen, welke plaats hadden ter gelegenheid van het huwelijk van Karel den Stoute met Margaretha van York, werd het tornooi bestuurd door een *gouden boom*, die hier als ‘Krijtwaarder’ was aangesteld. Bij de maaltijden en feesten van verschillenden aard, die elkander opvolgden, zag men eene geheele reeks van bezielde tusschengerechten verschijnen, waaronder sprekende dieren. In de eerste plaats een eenhoorn, ‘zoo groot als een paard, geheel bedekt met een zijden overtrek, dat beschilderd was met de wapens van Engeland en boven dien eenhoorn een luipaard’. Beide, de eenhoorn en de luipaard, Engeland vertegenwoordigende, boden den vorst eene ‘zeer natuurlijk vervaardigde madelief (Marguérite) aan’. Toen verscheen ‘een groote leeuw, geheel van goud en van zoo groote afmeting als het grootste strijdros ter wereld, welke leeuw een voor deze gelegenheid vervaardigd lied begon te zingen’. Na den zingenden leeuw, welke Vlaanderen verpersoonlijkte, kwam de beurt aan een dromedaris, ‘op zoo kunstige wijze naar het leven vervaardigd, dat nooit eenige

andere zóózeer aan een levenden gelijk was geweest'. Doch wij zouden niet tot een einde komen, indien wij al de zinnebeeldige voorstellingen in herinnering wilden brengen, waarop het hooge echtpaar werd vergast, tot het oogenblik dat 'de jeugdige echtgenoote naar de slaapkamer werd geleid' en van de 'overige geheimenissen van den nacht', gelijk de goede kroniekschrijver zegt(*), 'willen wij nu het besef aan de edele lezers overlaten.'

Dat men zich na dit alles nog verwondere over de schielijke ontwikkeling der plastische kunsten op dien vindingrijken Vlaamschen bodem! Als alle breinen met eene dergelijke verbeeldingskracht waren toegerust, hoezeer moest deze zich dan niet doen gelden bij de van nature opgewonden geesten der kunstenaars van dien tijd. Ook moet het niet verbazen, dat zij derwijze van die gevoelens doordrongen zijn, dat zij de zichtbare uitdrukking worden van de maatschappij waaruit ze zijn voortgekomen, want zij zijn niet alleen de belichaming der begrippen van hunnen tijd, maar ook de afspiegeling der wijze van zien, van gevoelen, van begrijpen en van beminnen. Ik wil daarvoor overigens geen ander bewijs aanvoeren, dan die soort van geheimzinnige zwaarmoedigheid, welke over hunne werken zweeft en die eveneens een der eigenaardige en zeer bijzondere karaktertrekken hunner eeuw is. Die stille wanhoop, die droefgeestigheid zonder aanleiding, welke op hunne voortbrengselen een tegelijkertijd pijnlijken en bespiegelenden stempel drukt, vinden wij ook in geheel de letterkunde van dien tijd terug. Elk dichter was toen tegelijkertijd een door ''t noodlot voorbeschikt' man.

.... Souffrant tourment comme un dampné,
Désirant de non estre né(†)!

Het was 't tijdstip, toen het beeld van den dood overal bijgehaald en door een opeenvolging van ziekelijke tegenstellingen elk oogenblik als een tegenhanger van de genoegens der wereld aangevoerd werd; toen de wijsgeer den schoonen, die hem voorbijgingen, toeriep:

C'est grande folie de parer
Ce qui sera viande aux vers.
.....(§)

toen elke minnaar het aan zijne wanhoop verplicht meende te zijn, zich het afschuwelijk schouwspel voor oogen te stellen van zijne ge-

(*) Ollivier de la Marche. *Mémoires.*

(†) .... Kwellingen lijdende als een verdoemde,
Wenschende niet geboren te zijn!

Chastellain. *Le Pas de la mort.*

(§) Dwaasheid is het om te tooien, wat eens een vraat der wormen zal zijn.

liefde, zooals zij eenmaal in het graf zou liggen, en toen hijzelf niet schroomde, haar die hij liefhad van al die akeligheden na haar verscheiden een duidelijk denkbeeld te geven.

Il faut laissier vos haulx atours
Et vos robes à longue queue;
Et vous faut oublier les tours
Que vous aprenez à ces cours
.....
Vostre frescheur devenra bleue
Vostre regard fera horreur
Mesmes à vostre serviteur(*).

't Was toen ook het tijdsgewricht, dat elk dapper ridder een smartelijken terugblik wierp op de verdwenen helden, op de veroveraars, ondergegaan in het stof der graven.

Où sont les princes de la terre?
Où est Alixandre d'Allier,
Celui qui tout voulu conquerre?
Où est le bon Roy d'Angleterre
Artus et son couraige fier?
Et Lancelot, bon chevalier
Qui fut garde de son honneur?
Ils sont morts comme un laboureur(†).

Men moet intusschen uit dien stroom van sombere denkbeelden niet willen afleiden, dat de Vlamingen van dien tijd bepaald droefgeestig of afgetrokken waren. Hunne gemoedsstemming was integendeel zoo vroolijk mogelijk; hunne manieren waren dartel, levendig en luidruchtig en hunne zucht tot luister en weelde vormde eene groote tegenstelling met hunne droefgeestige houdingen en hunne wanhopige uitingen.

Het is trouwens de eigenschap van alle tijdperken van wording,

(*) Al uw' sieraden moet gij laten
En uwe kleed'ren met langen sleep;
Ook alle vindten moet gij vergeten,
Door u aan deze hoven geleerd
.....
Uw frissche tint wordt weldra blauw,
Uw blik zal afschuw baren
Aan hem zelfs, die u minde.

(†) Waar zijn de vorsten dezer aarde?
Waar Alexander de Groote
Die alles wilde veroveren?
Waar is de goede Koning van Eng'land
Artus en zijn zoo fiere moed?
En Lancelot, die goede ridder
Dien 's Konings eer was toevertrouwd?
Zij daalden als dorpers ten grave!

(Ollivier de la Marche. *Rondeaux.*)

dat zij zich kenmerken door zulke aanvallen van schijndroefheid, door zulke voorgewende vlagen van ontmoediging. Wij behoeven zelfs niet eens zeer ver in de geschiedenis terug te gaan om op eene geheel gelijke crisis te stooten, toen ook iedereen meende door het noodlot voorbeschikt te zijn, toen de meest gruwelijke misdaden door de dichters gewettigd en door de romanschrijvers toegepast werden, als behoorende tot den dampkring van hun tijdperk. 't Was een fatsoenlijke tijd evenwel, volstrekt niet verschrikkelijk en zeer prozaïsch, waarin alles wel overwogen, wel berekend werd; een tijd, toen de eerste minister van het spreekgestoelte deze ruwe aanprikkeling der zinnelijke neigingen deed vernemen: ‘verrijk u’. Een tijd, in welks letterkunde elk oogenblik sprake is van kaboutermannetjes, van luchtgeesten, van heksen en toovenaarsters, waarin de wissel agenten zich deden schilderen met een ponjaard in de hand, de kantoorbedienden niet uitgingen zonder sporen en karwats en men de minst beduidende notarisklerken bij de piano de romance van ‘den Monnik en den Bandiet’ hoorde uitbrullen.

In de 14de en 15de eeuw was het in Vlaanderen geheel hetzelfde. Open de kronieken van dien tijd, men leest niet dan van feesten, blijde intochten, prachtige maaltijden, tornooien, steekspelen en ‘lansrennen’. In 1300 had de intocht plaats van Filips den Schoone, in 1305 werd het groote tornooi gehouden der poorters van Brugge tegen de *natiën* van Duitschland. In 1352 had het bezoek plaats van Lodewijk van Beieren. In 1363 is het de aankomst van Peter van Portugal, Koning van Cyprus, en altijd zijn het ‘groote feesten, groote adel der hooge heerschappen, groote schoonheid der edele vrouwen en groote sierlijkheid bij de tornooien ter liefde van deze schoonen’. Overal is er alleen sprake van harnassen, van borduursels, van edelgesteenten, van schildknapen, van stafdragers, van fouriers, van garnituren, van behangsels, van staatsiepaarden, van draagkoetsen, van minstreelen, van geborduurde tapijten, van kostbare sieraden en van prachtige kleederen. Het was eene overvloeiing van weelde en van genoegens, waarvan wij ons in den tegenwoordigen tijd geen denkbeeld kunnen vormen. Zelfs de tijdgenooten werden erdoor verblind en waren erdoor getroffen. Chastellain, die, gelijk hij zegt, ‘zelf nog een klein kind zijnde’ den intocht van Filips den Schoone te Gent bijwoonde, herinnerde zich aan den avond van zijn leven nog ‘die van boven tot beneden met kleeden en gordijnen behangen straten’, zoodat men ‘de huizen nergens en in de hoogte den hemel ternauwernood’ zag en die ‘statige processiën van lieden, gekleed in rijke plechtgewaden en versierselen, die kostbare en prachtige reliquieënkastjes droegen.... alles in den grootsten luister en de een al meer uitblinkende dan de ander’.

Hierbij moet nog in aanmerking worden genomen, dat na het genot voor de oogen de genoegens en feesten voor de maag een aanvang

namen. Bij de vermakelijkheden ter gelegenheid van het huwelijk van Filips den Schoone werden er op de groote markt drie reusachtige keukens opgericht; er waren daar drie uitgestrekte, overvloedig voorziene stookplaatsen voor gebraden vleesch en zes aanrechttafels voor alle mogelijke vóór-, tusschen- en naspijzen. Ook was er een leeuw, ‘een zeer schoone en groote leeuw van geel hout, zeer rijk beschilderd’, die dag en nacht rooden en witten wijn uitgoot in een zeer uitgestrekt bekken ‘ten dienste van allen, die gebruik ervan wilden maken.’ Daartegenover bevond zich een hert, eene urn tusschen de pooten besloten houdende en ‘zijn hypocras ten beste gevende aan een ieder, die er zich van bedienen wilde’, terwijl een eenhoorn, ‘zeer rijk versierd’, rozenwater goot in een bekken waaruit een iegelijk, die daar danste of bediende, zich kon verfrisschen.

Maar wij zijn wel ver afgedwaald van de gebroeders Van Eyck en van het Lam Gods, evenwel niet zóóver als men wel denkt, want die twee groote kunstenaars vertegenwoordigden dat geheele tijdperk, waarvan wij beproefd hebben de grove omtrekken te schetsen. Toch moeten wij hen thans verlaten, zonder zelfs eene poging aan te wenden om hun kunstwerk te omschrijven. Dergelijke kunstwerken moet men zien, of, zoo men niet daartoe in de gelegenheid is, ware het volop de moeite waard om er de beschrijving van te gaan zoeken bij die kunstliefhebbers, welke er eene bijzondere studie aan hebben gewijd en die uitvoerig en in de kleinste bijzonderheden al de schoonheden ervan hebben aangeteekend, welke nu en ten allen tijde onze bewondering overwaard zijn.

Wij zouden zelfs reeds terstond die bewonderenswaardig schoone St.-Bavokerk verlaten, zoo wij niet in 't voorbijgaan nog even een schoon werk van Rubens wilden begroeten en indien er zich niet in het koor een praalgraf bevond, waarmede wij ons nog enkele oogenblikken moeten bezighouden.

De schilderij van Rubens is dat groote en schoone werk, 'twelk de Antwerpsche meester aan den roem van St. Bavo gewijd heeft. 't Is evenwel meer een familietafereel dan eene gewijde schilderij, waarop de schilder zichzelf tweemaal heeft vertegenwoordigd en mèt zich zijne beide vrouwen. Weelderige ordonnantie, krachtige degelijkheid, tintelend leven, schitterende harmonie, betooverende kleur, woelige, medesleepende, overweldigende compositie als ik het zoo zoude kunnen noemen, eene soort van *sursum corda* van de schilderkunst, die u in verrukking brengt. Alle onnavolgbare eigenschappen van dien toovenaar op het gebied der schilderkunst stralen door in dit zijn overheerlijk werk, waarvan enkele afdeelingen, vooral het portret van zijne vrouwen, onder de wonderwerken der Vlaamsche schilderschool kunnen gerekend worden.

Tegenover den meester is de man, die zijn onderwijzer was, Otto Venius namelijk, vertegenwoordigd door eene *Opwekking van Lazarus*,

fraai van ordonnantie, wel geëvenredigd, flink geschilderd, vol goede hoedanigheden, een weinig gekunsteld wel is waar, ofschoon minder dan vele anderen, doch dat toch ruw, onbevallig, schoolsch en opgesmukt voorkomt, als men zijn schitterend vis-à-vis voor oogen heeft.

Het praalgraf is de laatste rustplaats van Bisschop Triest, een fraai stuk beeldhouwwerk, een weinig plomp, zooals het tijdperk waarin het werd vervaardigd dit trouwens medebracht, wel wat te veel bewerkt naar mijn zin, dat wil zeggen, dien eenvoud missende welke een der vereischten is voor de grootschheid der kunstwerken. Maar sommige gedeelten van het werk, in 't bijzonder de engelen in *haut relief*, die de binnenste versierde lijsten ondersteunen en de kleine geniussen, die de uiteinden van het grafgesteente versieren, getuigen van een uitstekenden smaak en zijn op bewonderenswaardige wijze uitgevoerd.

Dit schoone praalgraf is een der beste werken van de Vlaamsche beeldhouwkunst, dat op zichzelf reeds voldoende zoude zijn geweest, om den naam van zijn maker aan de vergetelheid te onttrekken.

Evenwel, dat dit schoone werk bijna geheel ongeschonden voor de nakomelingschap is bewaard gebleven, was geheel in strijd met den wil van den beeldhouwer, die het ontwierp, van den kunstenaar, die het vervaardigde. Jérôme Duquesnoy heeft inderdaad eene poging gedaan, om zijn werk te verminken. Na het maanden lang om zoo te zeggen met zijn beitel geliefkoosd te hebben, na alle fijne hoekjes en kantjes met de grootste zorg te hebben afgewerkt, deed hij zijn best, om het kunstgewrocht met zijn houten hamer te verbrijzelen en de verijdeling van zijn plan is alleen daaraan toe te schrijven, dat op dat gewichtig tijdstip al zijn doen en laten verdacht was en hij met het grootste wantrouwen werd bewaakt, ‘omdat deze beeldhouwer den volgenden dag het schavot moest beklimmen’.

Welk een vreeselijk drama was het einde van dat leven, 'twelk onder zoo gelukkige omstandigheden was aangevangen. Die bekwame, vernuftige, wel onderwezen beeldhouwer, die de wereld gezien had, die bij zijn terugkeer uit Italië door de groote kunstenaars van zijn tijd als een broeder was ontvangen en door de vorsten, welke het bestuur voerden over zijn geboorteland, als een vriend werd behandeld; die kunstenaar, wiens talent erkend werd, die gevierd en geacht was door zijne tijdgenooten, wiens trekken door Van Dyck op het doek waren vereeuwigd en die door Aartshertog Leopold Willem tot zijn vertrouwde was gekozen; die man van groote verdienste, die door gunst omringd, door den roem toegelachen werd, die, tot beeldhouwer des Konings benoemd, zich zonder er eenige moeite toe te doen de meest vereerende bestellingen zag opgedragen en die kon uitroepen: *inveni portum*: die alleszins gelukkige man nu zag op weinige schreden af-

stands van het kunstwerk, dat hem onsterfelijk had kunnen maken, zijne vermaardheid, zijn fortuin, zijn eer en zijn leven te gronde gaan.

Een rampzalige hartstocht, waaraan hij geen weerstand wist te bieden, de bezwarende getuigenis van twee koorkinderen, de beschuldiging van heiligschennis, die zich bij de door zijne slachtoffers voor den rechter afgelegde verklaringen kwam voegen, alles liep samen om hem te verderven. Een oogenblik meende hij nog in de gelegenheid te zijn, ten minste zijn leven te redden. Zijne betrekkingen hadden zich tot den Aartshertog gewend en hem op grond van zijne steeds betoonde welwillendheid gesmeekt, den schuldige vergiffenis te schenken. Maar juist dat inroepen van die oude vriendschapsbetrekking leverde nog een bezwaar te meer tegen hem op. 'Ik betreur den ellendigen toestand, waarin mijn vriend zich bevindt', antwoordde Leopold Willem, 'maar, dat gerechtigheid geschiede'(*)!

Welk denkbeeld maakte zich van den geest des veroordeelden meester? Niemand is dit ooit te weten gekomen. Wilde hij, zich zijner schande bewust, het gedenkteeken vernietigen, dat zijn naam zou doen voortleven? Of meende hij door het verbrijzelen van zijn beeld den Prelaat te treffen, aan wien hij zijne veroordeeling toeschreef? Dat alles is een ondoorgrondelijk geheim. Met zijn boosaardig opzet bezield, doch wel zorg dragende er niets van te doen bemerken, had hij vergunning gevraagd nog een laatste hand aan dit zijn laatste kunstwerk te mogen leggen, en zijn verzoek was hem toegestaan; toen hij zich nu weder voor het praalgraf bevond, welks vernietiging hij in den zin had, greep hij zijn houten hamer en spande al zijne krachten in, om het beeld aan stukken te slaan; men hield echter zijn arm terug, de slag werd afgewend en slechts een vinger van den Prelaat afgebroken.

Deze Bisschop Triest, wiens beeltenis Duquesnoy had willen vernietigen, was gewis een der meest populaire prelaten van Vlaanderen. Niet alleen betoonde hij zich een verlicht beschermer der wetenschappen, der letteren en der kunst te zijn, maar men kan hem ook zeer terecht noemen: den vader van den Gentschen tuinbouw, dat is te zeggen, hem beschouwen als den aanlegger van een der rijkste bronnen van welvaart der oude Vlaamsche stad.

De tuinen van Antoine Triest waren gedurende de geheele 17de eeuw vermaard. Het was in deze tuinen, dat men in Vlaanderen voor het eerst zeldzame planten en uitheemsche gewassen in den vollen grond kweekte, dat men de iepenboomen piramidevormig snoeide, of dat men ze tot priëelen, kiosken en tuinhuizen afrondde. Eene zeer

(*) '*Doleo miserabilem casum amici mei*, *sed fiat justitia!*' De genade werd den dag na de rechtspleging verleend, om te voorkomen dat de goederen van den beeldhouwer werden verbeurdverklaard. De stukken van dit merkwaardig proces zijn in het archief van Gent bewaard.

merkwaardige, zeer juist uitgevoerde teekening uit dien tijd, de tuinen van het belvédère van Bisschop Triest voorstellende(*), schenkt ons een duidelijk begrip van de eerste ontwikkeling van den tuinbouw te Gent.

De kundige Prelaat bepaalde er zich evenwel niet toe, alleen zijne zorgen te wijden aan de schepping van een modeltuin, hij hield zich evenzeer bezig met de eenvoudige werklieden, wier nakomelingen in later tijden onder de kunstenaars en geleerden zouden geteld worden. Hij beschermde de hoveniers, hij moedigde ze aan door zijne raadgevingen, hij hielp ze met zijn geld en vereenigde ze in eene broederschap onder het patronaat van St. Amandus en de heilige Dorothea.

Eenmaal een begin gemaakt zijnde, werd het voorbeeld toen ook trouw gevolgd. De burgerlijke overheid wilde het monopolie van den Gentschen tuinbouw niet aan het geestelijk opperbestuur overlaten en in 1640 kon Heer Willem van Blasere, schepen van de stad Gent, in zijn kasteel van Hellebuis met trots wijzen op de eerste broeikas, die zich in Europa bevond. Het was waarlijk een geheel huis, honderd voet lang, geheel saamgesteld uit hout en glas en hoog genoeg om de uitheemsche boomen te kunnen opnemen, die gedurende den zomer in de open lucht werden gekweekt. Deze broeikas werd met groote kachels verwarmd, eene veel kostende nieuwigheid voor dien tijd, die veel opzien baarde en waarover de vreemdelingen en reizigers bij hunnen doortocht van Gent nimmer in gebreke bleven zich te verbazen(†).

Eenige jaren later werd er eene broederschap van tuinbouw-liefhebbers ingesteld; in 1669 maakte deze hare reglementen openbaar, in 1675 schreef haar bestuurder, de Abt Raynekens, eene verhandeling over tuinbouw en weinig tijds later stichtte de vereeniging een publieken tuin voor het onderricht in het snoeien en enten der boomen en voor de voortplanting der zeldzame en nuttige soorten. Van dien tijd af werd de tuinbouw zoowel een vruchtdragende tak van nijverheid, als een rijke bron van welzijn voor een groot aantal werklieden.

Ondanks het groote nut, dat men eruit trok, verschilde het toch maar zeer weinig of de botanische tuin van Gent ware in den aanvang dezer eeuw verdwenen. Het onderhoud ervan kostte veel, de inkomsten waren gering en de Eerste Consul had tot de opheffing van den tuin besloten. Door een man van verstand, die tevens een geleerde en buitendien op zijn tijd ook een staatsman was, werd het gevaar echter gelukkig afgewend. De man, van wien ik spreek, was de voortreffelijke

(*) Deze teekening in kleuren behoort aan den graveur Onghena, een der keurigste liefhebbers en verzamelaars van Vlaanderen.

(†) Over dezen eersten wintertuin is een zeer uitvoerig verslag gegeven in het werk van den Italiaanschen Jezuïet J.B. Ferrari, getiteld: *Hesperides sive de malorum aurearum cultura et usu. Libri quatuor.* Roma 1646.

Van Hulthem. De geleerde volksverdediger trok partij van Josephine's verblijf te Gent en deed de belangen van den tuin door de planten zelf bepleiten. Hij geleidde Mevrouw Bonaparte in de tot verdwijnen gedoemde inrichting. Aan den ingang verhieven zich palmboomen, die aan hunne gezamenlijke takken een groot bord droegen, waarop het volgende te lezen stond: 'AVE CAESAR MORITURI TE SALUTANT'. Verder, in de lanen, was aan elke bloem, aan elke plant eene aan hare grootte geëvenredigde etikette gehangen, welke een tweeregelig vers bevatte(*). Josephine was geheel verbaasd over deze tentoonspreiding van poëzie; zij vroeg de opheldering ervan aan haren geleider, die zich met zooveel gevatheid, verstand en vuur van zijne taak kweet, dat de toekomstige Keizerin lachende uitriep: 'Stel u gerust, mijn waarde Heer Van Hulthem, en reken erop dat, zoo mijne wenschen eenigen invloed kunnen uitoefenen, deze fraaie tuin behouden zal blijven en mijne nimfen, gelijk gij deze bloemen noemt, niet in ballingschap zullen behoeven te sterven.'

Deze minzame belofte werd getrouw nagekomen. De tuin bleef bestaan en ten overvloede werd in 1808 door den Keizer de machtiging verleend tot de oprichting van eene Keizerlijke sociëteit van tuinbouw(†). Men kan dan ook wel zeggen, dat dank zij deze en nog enkele andere uitmuntende instellingen, Gent tegenwoordig in den tuinbouw van de geheele wereld de eerste plaats bekleedt. De namen van hare hoveniers zijn vermaard door geheel Europa. Er bestaat geene zeldzaamheid op het gebied van den tuinbouw, die zich niet in hunne tuinen bevindt. Die verschillende geslachten van bloemisten, de Van Houtte's, de Van Geest's, de Verschaffelt's, de Linden's, drijven een handel in zeldzame planten, welke op eene waarde van nagenoeg vijf millioen geschat wordt. Te Gent en in de dicht bij deze stad gelegene gemeenten, Mont-Saint-Armand, Loochristy, Gendbrugghe, Ledeberg, enz., bestaan er meer dan tweehonderd en vijftig bloemisterijen, die niet alleen eene aanzienlijke som gelds opbrengen, maar ook een bron van roem voor het land zijn. Gent heeft in de groote internationale wedstrijden inderdaad al hare mededingsters op het gebied van den tuinbouw in Europa overwonnen en hare meerderheid is in 1865 te Amsterdam, in 1866 te Londen, in 1867 te Parijs en in 1869 te Petersburg openlijk erkend.

Met dit bloemrijk beeld voor oogen had ik gewenscht Gent vaarwel te zeggen, die stad achterlatende te midden van hare zeldzame gewassen en hare bloemkweekers, maar de naam van den eersten Consul vloeide zooeven uit mijne pen en het zoude mij leed zijn, nog niet een

(*) In eene aanteekening, openbaar gemaakt in den *Messager des sciences et arts* van Gent (3de deel, bladz. 489 van de nieuwe serie) heeft Cornelissen de meeste van die opschriften bekend gemaakt.

(†) Zie *l'Histoire de la société royale d'agriculture et de botanique de Gand*, door J. van Damme-Sellier, 1861.

woord te spreken over zijn opvolger, over Lodewijk XVIII, die, gedurende het tijdperk van de honderd dagen, als Koning zonder troon, te Gent den hoofdzetel van zijn koninkrijk in partibus gevestigd had en er zijn hof hield.

Terwijl te Parijs de altijd gekscherende menigte op de wijs van ‘St. Antoine’ het vermaarde liedje zong:

> Rendez-nous notre père de Gand,
> Rendez-nous notre père(*).

bewoonde de Vorst in de Veldstraat het hotel van Hane Steenhuize. De raad van ministers vergaderde elken morgen. De kansen van terugkeer werden ernstig besproken en elken middag verleende de Koning audientie. De ernstige Guizot, de hekelende en spottende Graaf De Chevigné en de hoogdravende Chateaubriand, die Nr. 55 in de straat van Brugge bewoonde, bleven nooit in gebreke zich op deze audientie te vertoonen. Vervolgens gebruikte Lodewijk XVIII het middagmaal. Het hotel was dan voor het publiek geopend en de menigte werd toegelaten bij ‘den maaltijd des Konings’. Zij kon dan op haar gemak den op wachtgeld gestelden monarch beschouwen (een schouwspel, dat trouwens geen zeer groot genot kon opleveren), die voor eene tafel zat, welke men sterk had uitgehold, ten einde den Vorst in de gelegenheid te stellen zijn koninklijken dikbuik gemakkelijk daarin te voegen, en den volgenden dag gaf het *Journal officiel Français*, dat te Gent uitkwam, een verslag van de groote feiten, door den monarch verricht, en deed het aan het naar nieuws hijgende Europa tevens het menu van den koninklijken maaltijd kennen.

Op zekeren dag was er eene groote opschudding in het hotel; het was de 18de Juni 1815, de dag van den slag van Waterloo. Dien geheelen dag stonden de rijtuigen en bagage-wagens op de binnenplaats van het hotel, de paarden waren gezadeld en de postiljons hadden de zweep in de hand; alles was gereed om naar Ostende te vluchten, waar een Engelsch vaartuig lag te wachten. In den nacht vernam men echter de overwinning van de Verbondenen, de Franschen waren verslagen.... Lodewijk XVIII kon weder in zijn koninkrijk terugkeeren.

(*) Hergeef ons onzen Gentschen Vaâr,
Hergeef ons onzen Vader.

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

XXXVI. Het schip drijft traagjes verder.

Het schip drijft traagjes verder,
Met kolen zwaar belaân,
Daar zwikt de mast voorover,
Ach, zou het schip vergaan?
Zijn kiel is lek geworden,
Het zinkt, 't gevaar is groot!
De Schelde ligt zoo rustig
En golfloos schijnt haar schoot.

Het zinkt... het zinkt... hoe kermen
De maat en zijn gezin,
Wie zal het scheepjen redden,
Hun eenig broodgewin?
Maar wee! wie zal hen redden...
Vooruit met sloep en boot!
De Schelde ligt zoo rustig
En golfloos schijnt haar schoot.

Het zinkt.... het zinkt naar onder,
Nog knikt de kleine mast,
Daar grijpen hem al wringend
Een tal van handen vast....
Hij breekt.... het water bobbelt,
Versmacht den kreet van nood....
De Schelde ligt zoo rustig
En golfloos schijnt haar schoot.

XXXVII. Geene trane vloeit van schrik.

Geene trane vloeit van afschrik,
Wen op eens het duister graf slikt
't Huisgezin met have en haard.
Wat in 't leven blijft nog heilig,
Niets is voor den dood meer veilig,
Wen zij zelfs het kind niet spaart.

Leefde ik duizend jaar en meer nog
Voor mijne oogen keerde weer toch
't Angstverwekkend schriktooneel!
Wat toch hadden ze u misdreven,
Schenker, Gij, van dood en leven,
Waren ze op onze aard te veel?

Ja, geen kind de moederschoot baart
Of daar neven plots de dood vaart,
Naast de vreugde rijst 't verdriet...
Heeft ons God belast met schulden,
Moeten wij des straffe dulden...
Ach, dit raadsel vat ik niet!

XXXVIII. Ver van 't jachtgewoel der menschen.

Ver van 't jachtgewoel der menschen zit ik eenzaam aan het moer,
Boven mij de blauwe hemel, onder mij spreidt zich de vloer
Van vergeetmeniets, ranonkels, en voor mij de muggendans
Wentelt zich in slingerwolken door den avondzonneglans.

Ben ik in het rozig Oosten? In der maarkens tooveroord?
Mijne ziele droomt en wandelt, verder wil zij, immer voort!

Doch de gele waterroze treft haar door amandelgeur,
Ach, ze blijft geboeid hier hangen, mist de ziel dan kracht en keur?

Uit de roos als reuslibelle stijgt de nikse wonderschoon,
Opent de armen vol verlangen, lispelt lustig minbetoon!
Blanke boezems, malsche lippen, stralende oogen, liefdemacht,
Zijt ge niet het rozig Oosten, waar de ziele steeds naar smacht?

EMANUEL HIEL.

(*Wordt voortgezet.*)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.

Otto Laurentius en zijn gasten.

Hoofdstuk VII.

De tuinen van Laurentius waren door zijn oom met groote zorg, in klassieken stijl, aangelegd en onderhouden. Beelden van goden en godinnen prijkten aan weerszijden der breede trappen van het terras, aan den tuinkant; de borstbeelden van redenaars, dichters en wijsgeeren, met Latijnsche opschriften, schemerden hier en daar tusschen het groen der laurierboschjes door, en geschubde Tritons met groene waterplanten spoten het heldere water uit de blinkende vijvers omhoog. Hier en daar was de natuur de kunst te sterk geweest, dan werd de kunstige aanleg van den tuin natuurlijk golvende grond en rustte het oog aan alle kanten op een rijken, wilden plantengroei; doch de groote grasperken waren glad en effen als fluweel en de lucht was er welriekend van geurige bloemen. Het geheel bood een romaneske wildernis, waarin zich het klassieke element als het ware oploste, zooals in Göthe's Helena; terrassen, beelden en Latijnsche opschriften wekten slechts weemoedige herinneringen aan het verleden.

Dien dag zagen de tuinen er op hun liefelijkst uit. Er was een zekere frischheid in de warme zomerlucht, door de nabijheid der zacht ruischende zee.

Door Mevrouw Allen voorgegaan, begaf zich het gezelschap naar de voor hun bijeenkomst bestemde plek. Laurentius kwam langzaam met Juffrouw Merton achteraan, langs een pad dat geen van de anderen had ingeslagen.

‘Ik ga dit pad met u,’ zeide Laurentius, ‘omdat ik u iets wil wijzen, waarin gij misschien belang zult stellen.’

Terwijl hij dat zeide bracht een bocht van het pad hen eensklaps aan een klassiek portiek van streng eenvoudigen stijl, waar men door een ijzeren traliehek een open plek gronds zag.

Wat Juffrouw Merton het meest verbaasde was een wonderlijke indruk van verlatenheid, die haar trof. Het ijzeren hek was verroest; het portiek, dat eenmaal wit was geweest, was door verwaarloozing grijs geworden, de steen waarvan het was gebouwd, was hier en daar afgebrokkeld en de stukken lagen er nog bij, zooals zij gevallen waren.

Midden in een landgoed, dat met de uiterste zorg werd onderhouden, een plek die van volslagen verwaarloozing getuigde!

Zij traden zwijgend naderbij en Juffrouw Merton keek door de verroeste ijzeren tralies op een open plek, door een lagen, steenen muur omringd, met ijzeren punten beslagen. Het zag eruit, alsof het voorheen een bloementuin had kunnen zijn, die een wildernis was geworden. Buiten het hek kwamen de prachtige boomen boven het zorgvuldig onderhouden heestergewas uit; daar binnen zag men niets dan brandnetels en lang, verwaarloosd gras. Slechts drie cypressen, oogenschijnlijk van verschillenden ouderdom, stonden in die woestenij; twee vlak bij elkander, de derde, de grootste van de drie, afzonderlijk.

Juffrouw Merton wist niet, wat zij van het sterke contrast zou denken. Laurentius haalde den sleutel van het hek uit zijn zak en vroeg:

'Ziet gij wat daar boven het hek geschreven staat?'

Juffrouw Merton keek en zag een opschrift, in letters waarvan het verguldsel nog niet geheel was weggesleten.

'Kunt gij het lezen?' vroeg Laurentius.

Neque harum, quas colis arborum
Te praeter invisam cupressum,
Ulla brevem dominum sequetur.

'Van al de boomen, welke gij liefhebt, zal
slechts de gehate cypres zijn meester volgen
en hem trouw blijven in zijn enge woning.'

'Maar kom, laat ons erin gaan, als gij niet bang zijt voor het lange gras.'

Zij gingen het hek door, dat een klagelijk geknerp deed hooren toen het op zijn hengsels draaide en Juffrouw Merton volgde Laurentius, tot aan de knieën wadende door gras en onkruid, naar den kleinste der drie cypressen. Daar bleef Laurentius staan. Aan den voet van den boom zag Juffrouw Merton een marmeren steen met een opschrift en nu eerst begreep zij, dat zij op een begraafplaats stond.

'Die boom werd daar vijf jaren geleden geplant,' zeide Laurentius; 'tien dagen voor den dood van den armen, ouden man die er nu onder rust. Hijzelf heeft het opschrift gekozen en in zijn ziekte heeft hij dien marmeren grafsteen bij zijn bed laten brengen. Wij staan bij het graf van mijn oom.'

Omnis moriar, nul laque pars mei
Vita bit Libitinam.

'Ik sterf geheel en geen enkel deel van mijn wezen zal aan den dood ontkomen.'

'Dat en niets dan dat mocht er boven zijn graf gebeiteld staan.'

Laurentius was diep ontroerd en hield een oogenblik zijn hand voor zijn oogen; Juffrouw Merton wist nauwelijks, wat zij in haar verwondering zou zeggen.

'Zorgt niemand, dat het graf netjes onderhouden worde?' vroeg zij eindelijk.

'Neen,' antwoordde Laurentius, 'dat is zoo zijn laatste bevel geweest. Maar kom, dit moet gij ook zien,' en hij wees op een cypres die er dicht bij stond.

Aan den voet van dien boom zag Juffrouw Merton iets, dat nog sterker haar verwondering opwekte dan het eerste graf. Het was een vrouwenbeeld in half liggende houding, in marmer uitgehouwen; het beeld van een schoone vrouw, schoon van

trekken en gestalte, doch er was iets in, dat aanstonds afkeer inboezemde. De weinige draperie hing op onkiesche wijs om de gevulde leden, zware armbanden omsloten de polsen en een van de handen hield een half omgekeerden wijnbeker; de andere lag achteloos op een hoop geld. Doch den meesten

afkeer wekte het gelaat; er speelde een koude lach om den vollen mond en de fijne neusvleugels, en de oogen schenen met beleedigende zinnelijkheid voor altijd op den platten marmeren steen in hun nabijheid te staren.

'Deze cypres is veel ouder dan de andere,' zeide Laurentius. 'Hij werd twintig jaren geleden geplant; toen werd zij, wie dat beeld voorstelt, daar begraven. Zij was een van de vrouwen, die hier bij afwisseling bij mijn oom plachten te wonen. Zij was de mooiste van allen, maar de ongevoeligste, de grofste, de inhaligste van haar geslacht. Dat heeft hij geweten, door en door, en toch was hij onder haar invloed, werd hij bedwelmd door haar schoonheid. Hij verkwistte zooveel geld voor haar, dat zij hem een fortuin had afgeperst toen zij plotseling ziek werd en stierf. Zij werd hier begraven en alles, wat hij voor haar voelde en trouwens over zichzelf dacht, staat in dat beeld uitgedrukt. Het werd geheel volgens zijn opgaaf gemaakt: de houding, de draperieën, de wijnbeker in de eene hand en het geld in de andere; het was zijn beschikking, dat het liefelijke gelaat met dien kouden spotlach naar hem in zijn verwaarloosd graf blijft toegekeerd. Zie, dit grafschrift koos hij voor haar:

Lusisti satis, *edisti satis*, *atque bibisti*,
Tempus abir tibi est.

"Gij hebt met mij geboeleerd, in overdaad van het mijne gegeten en gedronken; het is tijd van gaan!"

"Welke zonderlinge grafschriften," zeide Juffrouw Merton afgetrokken, half verbijsterd door het geheele tooneel.

"Laat ons nu naar den derden boom gaan," hernam Laurentius; "dan zult gij zien, wie er onder zijn schaduw rust."

Zij gingen naar den grootste der drie cypressen, aan wiens voet Juffrouw Merton een derden grafsteen zag, insgelijks met een opschrift.

"Dit kunt gij zonder mijn hulp lezen," zeide Laurentius.

Juffrouw Merton keek en las dichtregelen, die haar niet onbekend waren; het waren verzen op een jonge, beminde doode.

"Dit is het oudste graf," zeide Laurentius, "Veertig jaren geleden werd die boom erop geplant. Onder dien steen ligt het eenige wezen dat - behalve mij - mijn oom heeft liefgehad. Het was in zijn jeugd; hij was nog pas dertig jaren toen zij stierf en haar dood was een keerpunt in zijn leven; zij heeft twee jaren met hem gewoond in een huisje, dat op de plek stond waar hij later de villa heeft gebouwd. Er staat geen naam op haar graf, zooals gij ziet, en ik zal haar ook nu niet noemen. Zij was een getrouwde vrouw - maar niet de zijne; dat is haar geschiedenis. Daar ligt zij nu, en met haar werd de jeugd van mijn oom begraven. Haar dood maakte hem tot den wijsgeer, die hij later werd. Hij bouwde het huis en legde de tuinen aan, half om afleiding te hebben, half om de herinnering aan haar te bewaren. Zij had het beste, wat zij bezat, aan hem opgeofferd en hij verloor het beste, wat in hem was, door haar dood."

"En zorgt niemand voor het onderhoud van de graven?" vroeg Juffrouw Merton.

"Alles blijft onveranderd, zooals hij het begeerd heeft," antwoordde Laurentius. "Denkt ge," vroeg hij mij, "dat ik zoo weineg het leven ken, dat ik niet weten zou, dat niemand mij zal betreuren na mijn dood? Ik wil niet onder een leugen begraven liggen; de meeste grafschriften liegen, als zij zeggen dat de nagedachtenis van hen,

die eronder liggen, bewaard blijft; het mijne zal naar waarheid zeggen, dat ik vergeten ben." In zijn laatste ziekte werd hij zachter gestemd en zeide: "Als gij er volstrekt iets aan doen wilt, moogt gij de grafschriften nu en dan laten schoonmaken; het mijne en de twee andere. Meer moogt gij niet doen." - Dat heb ik hem beloofd, en ik houd woord.'

Laurentius was iemand, die somtijds zeer gevoelig kon zijn, en ook nu beefde zijn stem.

'De arme, oude man,' zeide hij, toen zij het hek doorgingen en weder in den zorgzaam onderhouden tuin waren. 'Hij dacht, dat hij een kalme, ongevoelige wijsgeer was, een Romein van den ouden stempel; ik geloof dat hij zich hield voor een vereeniging van drie karakters: Petronius, Seneca en Voltaire. Hij dacht, dat hij in den ouden tijd thuis hoorde; maar indien hij al een Romein was, was hij het alleen in die sombere walging van alles, die op zijn leven drukte; verveling deed hem genot najagen, een genot, dat in asch verkeerde zoodra hij het bezat. Hij scheen slechts genot na te jagen en hij was een man van smart; ik beschouw hem altijd als het type van wat de menschen in het algemeen weldra zullen zijn: wezens zonder hoop en zonder beginsel. Hij zocht het edelste genot, dat hem het laagste deed verachten terwijl hij het genoot. Ziet gij daar dat witte, steenen paviljoen, met die glazen deuren? Daar zat hij somtijds dagen achtereen, keek naar de zee, naar zijn bloemen, of las, teekende of schreef. Dat paviljoen is insgelijks gebleven zooals het was; zijn boeken en papieren liggen er nog.... Maar nu zijn wij vlak bij ons gezelschap; ik vrees dat wij laat komen; hoort gij hen wel praten?'

Terwijl Laurentius dat zeide bracht een kromming van het pad hem bij de plek, waar het gezelschap bijeen was. Zij zaten op de fluweelzachte grashelling, door verschillende heesters omringd; een fontein verhoogde, vlak in hun nabijheid, de frischheid van het plekje; de blauwe, warme zomerlucht werd getemperd door hoog en ruischend geboomte en in de verte blonk de zee met haar kleurenpracht. Het was een schilderachtig tooneel, toen Laurentius en Juffrouw Merton de groep naderden; zelfs de verschillende kleuren der dameskleedjes staken bevallig af tegen het groene tapijt, waarop zij zich hadden nedergevleid.

Er liep een smal pad om den top van den heuvel heen, op welks helling het gezelschap zich had gegroepeerd, en daar stonden drie figuren, die zich niet bij de overigen hadden gevoegd; twee van hen waren de Heeren Herbert en Rokeby; de derde was Storks, die, met een bitteren glimlach om den mond en de handen in de zakken, geheel alleen stond.

Juffrouw Merton sloot zich terstond bij de groep aan en Laurentius ging naar de drie heeren, die zoo weinig lust schenen te hebben om aan de algemeene beweging deel te nemen. In hetzelfde oogenblik verschenen ook de Heeren Gordon en Jenkinson, die op zijn arm leunde.

Dr. Jenkinson bleef staan, om de groep te overzien. Hij aarzelde eenige oogenblikken en ging toen naar Mevrouw Sinclair; zij zag er aanlokkelijk uit, zooals zij daar zat met haar landelijk hoedje, met neergeslagen oogen onder de lange wimpers, bezig met het zesde knoopje van haar handschoen.

'Hier,' zeide Donald Gordon tot den doctor, 'denken zij dan hun ideaalstaat uit de bouwstoffen van het bestaande te stichten.'

'Och,' antwoordde Dr. Jenkinson, die juist van plan was iets aangenaams aan Mevrouw Sinclair te zeggen, 'ik wil niet beweren, dat er niet veel bandeloosheid, zonde en nietigheid te verbeteren valt; maar ik geloof niet dat wij, zooals wij zijn, ons een beteren staat van zaken kunnen voorstellen, eigenlijk zelfs geen anderen; want wij worden beheerscht door de omstandigheden, waaronder wij geschapen zijn.'

Hier zweeg Dr. Jenkinson en vroeg met de beleefdste oplettendheid aan Mevrouw Sinclair, of hij het knoopje van haar handschoen voor haar mocht vastmaken.

Inmiddels waren al de dames, uitgezonderd Mevrouw Sinclair, onder de leiding van Mevrouw Allen aan het praten geraakt over de hoogere opvoeding der vrouw, over de wijze waarop haar leven edeler, meer beteekenend zou kunnen worden.

'Mijnheer Laurentius,' riep Mevrouw Ambrozius, 'och, kom eens bij ons en

maak een einde aan de discussies! Gij ziet waar het op uit zou loopen, als de dames lid werden van het parlement.'

'Hoort gij niet, dat er naar u verlangd wordt?' zeide Mevrouw Sinclair tot Laurentius: 'Begin nu eens verstandig te praten; wij luisteren allemaal.'

'Ik geloof, Laurentius,' zeide Dr. Jenkinson, die eenigszins gepikeerd was, omdat Mevrouw Sinclair zich zoo onverschillig van hem afwendde, 'dat gij wel een Socrates hebben mocht, om uw welsprekendheid te hulp te komen.'

'Welnu, antwoordde Laurentius, 'wilt gij onze Socrates zijn?'

'Neen,' antwoordde Dr. Jenkinson; 'dat niet, maar als gij aan den gang zijt, kom ik misschien terug om te luisteren. Ik moet nu Meneer Storks even spreken. Maar denk eraan, een Socrates moet gij hebben.'

Nadat er eenige woorden over die noodzakelijkheid waren gewisseld, werd er besloten, dat Leslie die Socrates zou zijn.

'Ik wist wel,' zeide Mevrouw Sinclair, 'dat gij noodig waart, om ons verstandig te doen praten.'

'Nu, dan hoop ik dat gij luisteren zult,' zeide Leslie, 'beloof mij, dat gij van middag mijn partij zult kiezen en dat gij u niet ergeren zult over hetgeen ik misschien zeggen zal.'

'Ik zal mijn best doen,' antwoordde Mevrouw Sinclair; 'maar, zoudt gij niet wat verder van mij af gaan zitten? Anders denkt Mevrouw Allen, dat wij met elkander coquetteeren.'

'Mijnheer Leslie,' begon Mevrouw Ambrozius, 'zult gij ons nu uit de verlegenheid redden? Wij zijn het niet eens over hetgeen de vrouw moet weten. Een van de dames beweert dat het voldoende zou zijn, als vrouwen leerden porcelein schilderen en er goed voor betaald werden.'

'En ik vond,' zeide Mevrouw Allen, 'dat vrouwen logica moesten leeren.'

'Zeer waar,' riep Saunders, die zijn lorgnet opzette en zijn neus opstak, om te ontdekken wie dat gezegd had.

'En Juffrouw Merton zou willen, dat wij de hospitalen afliepen en allemaal pleegzusters werden,' zeide Mevrouw Ambrozius.

'Daar zou ik zooveel niet tegen hebben,' zeide Mevrouw Sinclair, 'in oorlogstijd, als er namelijk iemand mee vocht in wien ik een bijzonder belang stelde. Ik heb wel eens gedacht, Meneer Leslie, dat dat eigenlijk mijn roeping was.'

'Maar hoe zullen wij nu luchtkasteelen bouwen, als wij zoo aan het praten blijven?' vroeg Mevrouw Ambrozius.

Er scheen inderdaad weinig kans te bestaan, dat de vrienden aan het werk gingen, totdat Leslie zeide:

'Ondanks al ons verschil van meening geloof ik, dat wij het met elkander eens zullen worden, als gij maar een oogenblik naar mij wilt luisteren. Het verschil betreft dikwijls meer den vorm dan het wezen; want er is één punt waaromtrent ieder het eens is. Gij zult het mij namelijk toestemmen dat, in een volmaakten staat, al de onderdeelen volmaakt zijn. Laat ons dus eerst uitmaken, hoe wij de maatschappij zouden verlangen; hoe wij zouden willen leven; waarin onze hoop, onze genoegens zouden moeten bestaan, wat ons doel zou moeten zijn; daarna kunnen wij dan zien wat daarin ligt opgesloten.'

'En zou het waarlijk voldoende wezen,' vroeg Lord Allan, 'dat een zoo klein gedeelte van het menschdom zoo verfijnd mogelijk zijn leven zal leeren genieten?

Zouden wij niet allereerst aan het waarachtige doel van het leven denken? Moeten wij den godsdienst laten varen, zonder zelfs te onderzoeken of het beter is dat hij blijve?'

'Daar komen wij later op,' antwoordde Leslie. 'Als wij behoefte aan godsdienst hebben, kunt gij erop aan, dat hij in onze voorstelling van een volmaakten staat niet ontbreken zal.'

‘Moeten wij nu een voor een zeggen, wat ons het hoogste vereischte in een gelukkigen staat toeschijnt, Mijnheer Leslie?’ vroeg Mevrouw Ambrozius; ‘dan zeg ik: totale afwezigheid van vervelende en onbeschaafde menschen.’

‘Kunst,’ zeide de Heer Roze.

‘Verstand,’ zeide Saunders.

‘Zelfgenoegzaamheid op wereldkennis gegrond,’ zeide Juffrouw Merton.

‘Hei wat!’ riep Laurentius, ‘zoo gaan we te gauw. Zoo heeft Leslie het niet bedoeld.’

‘Neen, neen,’ zeide Saunders, ‘laat ons eerst al het kwade verwijderen, daarna het goede inlaten. Ik zou alle geloof afschaffen, dat niet op gezond verstand steunt en alle gevoel, van welks bestaan men geen rekenschap geven kan.’

‘En ik zou geestdrift voor al wat schoon is willen behouden zien,’ zeide de Heer Roze.

‘Daar gaat ieder weder op zijn stokpaardje zijn eigen gang,’ zeide Mevrouw Ambrozius. ‘Kom, Mijnheer Leslie, breng ons weer bij elkander.’

‘Nu, in ernst dan,’ zeide Leslie. ‘Wij voelen allen, dat ons leven niet is wat het wezen moest. Geen dag, dat wij ons niet gedrukt voelen en op allerlei manieren geërgerd. Wij zoeken tevergeefs naar de mogelijkheid van een edeler, hooger leven; wij weten wel wat goed is, maar wij kunnen dat goede niet doen.’

‘Met andere woorden,’ zeide Lord Allan, ‘onze eeuw mist practische beschaving; indien ons leven door echte geestbeschaving geleid werd, zou ons hoogste streven bereikt worden. Zouden wij niet beginnen met een oogenblik na te denken, hoe het materieele leven beter worden kan? Vooral in groote steden?’

‘Laat ons dan den arbeid verdeelen,’ zeide Leslie, ‘mag ik den Heer Roze tot onzen minister van openbare werken benoemen en hem verzoeken, een stad te bouwen, die het middelpunt zijn zal van een herboren staat?’

‘Ik zal u gaarne mijn oordeel zeggen,’ antwoordde Roze, ‘vooral omdat ik in dat oordeel niet alleen sta, maar dat het gedeeld wordt door mannen, die het schoone allengs weder te voorschijn tooveren, zoodat onze oogen geopend worden om het te zien.’

‘Wij gaan natuurlijk in onze voorstelling uit van het idee, dat het niet aan de materieele middelen ontbreekt voor onzen volmaakten staat; zooals rijkdom, rang, enz. Daarvan voorzien, vragen wij hoe het leven tot volmaking gebracht kan worden; volgens welken maatstaf wij den tegenwoordigen staat van zaken veroordeelen. Dat zal de Heer Roze ons aantoonen.’

De Heer Roze, die op het gras lag, richtte zich langzaam en peinzend op. Hij liet zijn oogen over het gezelschap dwalen en zeide toen met weemoedige, welluidende stem:

‘Als ik door Londen loop, word ik wanhopig van al het leelijke dat ik zie, terwijl ik bedenk hoe schoon het wezen kon, en hoe schoon het eenmaal was. Denk eens hoe gevoelig het menschelijk oog is voor vorm en kleur, hoe fijn het oor is voor harmonische geluiden en denk dan aan een straat in zulk een drukke, groote stad! Denk aan de vormlooze huizen, aan dat bosch van schoorsteenpotten, aan het helsche leven van allerlei voertuigen, aan de slovende menschenmassa, die zich daartusschen beweegt, en de reusachtige aanplakbiljetten, die het oog beleedigen. Wie kan zelfs een omnibus zonder walging zien? Wat zou een Griek, een Athener van een vigilante gedacht hebben?’

‘Ik rijd dikwijls in een omnibus,’ zeide Lord Allan tot Juffrouw Merton.

‘Het is mogelijk,’ ging de Heer Roze voort, ‘dat zelfs het gemeenste ding een oogenblik door een zonnestraal wordt verlicht, die er iets voorbijgaand schoons aan leent, maar dat is dan het werk van de Natuur, niet van den mensch. Neen, alles, wat ik in een stad als Londen om mij heen zie, spreekt mij als het ware van een geslacht, dat op een dwaalweg is. Als ik al die menschengezichten

opmerk, waarop onedele gedachten - of ook wel in het geheel geen gedachten zijn te lezen, onder al het gejoel en geschreeuw, is er maar één ding, dat mij eenigszins bevredigt.'

'En wat is dat?' vroeg Lord Allan nieuwsgierig.

'De winkels van onze stoffeerders en kunstkoopers,' antwoordde Roze. 'Als ik naar hun winkelramen kijk, en de fraaie patronen zie van het een of andere nieuwe fabriekaat, voor bekleedsels van stoelen, sofa's of gordijnen, of op een nieuwe soort van behangselpapier, of een vaas, kom ik weer tot mijzelf en keer ik mij weer minder somber naar de hatelijke straatdrukte; want dan bedenk ik, hoevelen er onder ons zijn, die al hun sympathie geschonken hebben aan de gelukkiger kunstperioden van het verleden; die naar het Athene van Perikles en het Italië van Leo teruggegaan zijn. Voor dezulken zijn al de belangen, is al de strijd van onze dagen onbeduidend; voor hen is de jongenstijd van Bathyllus gewichtiger dan de bloeitijd van Napoleon, en zij weten meer van Borgia dan van Bismarck. Ik ken zelfs kunstenaars van naam, die uit beginsel geen dagblad in de hand willen nemen, en ik geloof dat het getal zal toenemen van menschen, die de kunst om de kunst, het schoone om het schoone, de liefde om de liefde, het leven om het leven zoeken.'

'Wat blieft u?' riep Mevrouw Ambrozius, 'denkt gij, dat er hoe langer hoe meer menschen zullen komen, die geen kranten lezen?'

'Wel, die menschen zijn idioten,' zeide Mevrouw Allen, en zette haar bril op, om Roze eens goed op te nemen.

Roze was weer op zijn rug gaan liggen en tuurde naar het glanzige gebladerte boven zijn hoofd.

'Ja,' zeide hij, als mompelde hij in den slaap; 'ik geloof dat de geest van krantenafkeer toeneemt.'

Iedereen zweeg en onmiddellijk richtte Roze zich weder op en zeide:

'Ik hoop te meer van het tegenwoordige geslacht, omdat ik zie welke ontzaglijk groote sommen er voor wezenlijk fraaie zaken besteed worden.'

'Ja, dat moogt gij wel zeggen,' zeide Mevrouw Allen scherp.

'Ik zie niet in, waarom wij geen kranten zouden mogen lezen, Mijnheer Roze,' zeide Mevrouw Ambrozius.

'Zoo heb ik nog onlangs gehoord,' ging Roze voort, zonder naar de uitvallen der dames te luisteren, of te begrijpen dat zij tot hem gericht waren, 'dat er voor eenige antieke porceleinen herderinnetjes, door ik weet niet welken antiquaar, niet minder dan vijf en twintig gulden het stuk werd besteed. Ik noem dat geval maar, omdat ik er juist vandaag zooveel over heb nagedacht; maar wij hebben ongetwijfeld allen wel vrienden, wier huizen vol zijn van vorstelijke kunstschatten.'

'O, zeker,' riep Mevrouw Ambrozius, die er nu weer beter bij kon, 'hebt gij het nieuwe huis van Mevrouw Hayman al gezien, Mijnheer Roze? Anders wil ik er u gaarne introduceeren.'

'Ik heb het gezien,' zeide Roze; 'het is heel lief; jawel.'

'Mag ik vragen,' zeide Saunders scherp, 'wat dat alles te maken heeft met ons ideaal van een nieuwen staat?'

'Luister,' zeide Roze, met eene zachte beweging van zijn hand. 'Ik heb teekenen opgemerkt, dat een aesthetische opvatting van het leven, een zuivere eeredienst van het schoone worstelt om weder in de wereld te herleven.

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

De strijd over God.

Mr. S. van Houten. Bijdrage tot den strijd over God, eigendom en familie. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1878.

Een merkwaardig boek, waaruit kennis en karakter spreken. Voor de onzelfstandige menigte is het een gevaarlijk boek; de man van oordeel zal er vele treffende opmerkingen en vele goede hervormingsplannen in vinden. In de rechte handen gekomen, zal het tot verstandig denken en handelen stemmen, tot waardeering van den geest des schrijvers zelfs daar, waar men zijn beginselen moet bestrijden en zijn voorstellen afkeuren. Onder het volk geworpen, zal het licht ruwe en slechte hartstochten opwekken, tot blinde omwenteling in plaats van tot gezonde hervorming drijven.

Iedere bladzijde van dit boek heeft mij in de overtuiging versterkt, dat de schrijver niets anders beoogt dan de volle waarheid, door de ondervinding verkregen en gestaafd, en het ware menschengeluk, ook voor hen wien het tot nog toe door maatschappelijke dwalingen en door het eigenbelang van bevoorrechten onthouden is. Maar telkens ook ben ik op gebreken gestuit, die het goede niet alleen ontsieren, maar die het zelfs verkeeren in kwaad.

Tot die gebreken reken ik de overdrijving, waaraan de schrijver mank gaat, ja, die hij als een voortreffelijkheid roemt en tot beginsel verheft. Kenmerkend is in dit opzicht een uitspraak op bl. 28. Hij trekt daar te velde tegen de ‘liberale kerkelijke richtingen, ook die zeer ver gaan.’ En wat is de schuld, die hij haar te laste legt? Dat zij ‘haar grens hebben, waar het *te ver* aanvangt.’ Men kan het nauwelijks gelooven, dat een verstandig man dit in allen ernst als een fout kan beschouwen. Wat toch is redelijker, dan een grens te eerbiedigen, maat te houden en een *te ver* te erkennen? Juist daarin openbaren zich het gezonde verstand en de zedelijke zin, dat men nergens te ver gaat en overal binnen de juiste grenzen blijft. De

juiste grenzen, zeg ik. Want de grens moet nooit door willekeur getrokken zijn. Waar een beginsel aan de ervaring ontleend is, daar moet op de vraag: tot hoever mag men in de toepassing van dat beginsel gaan? door diezelfde ervaring het antwoord worden gegeven. Maar in het geheel van geen grens te willen hooren, is zeker het toppunt van onverstand. Het beste zelfs wordt kwaad en sticht onheil, als het te ver wordt gedreven, als het de grens te buiten gaat. Wat zal men dan zeggen van den man, die in dat toppunt van onverstand de hoogste wijsheid ziet, de onmatigheid als deugd verheerlijkt, en anderen veroordeelt, omdat zij 'hun grens hebben, waar het *te ver* aanvangt?'

Gelukkig, dat zich die overdrijving meestal alleen in woorden vertoont. De schrijver is er op uit, zich als radicaal, als zoo geavanceerd voor te stellen, dat hij alle grenzen overschreden heeft, en telkens den schijn aan te nemen, als hadden we in hem een atheïst, een pessimist, een revolutieman, een socialist voor ons. Ziet men echter nauwkeurig toe, dan blijkt het zoo heel erg niet te zijn, en de gevreesde radicaal komt voor den dag als een zeer gewone liberaal, die slechts hier en daar een stap verder wil gaan dan de meesten zijner bondgenooten. We hebben onnoodig voor hem gehuiverd, en de man, wiens zwaard ons dreigde te verslaan, is niets dan één van de onzen, wien we gaarne de hand reiken. Het is dit gebrek aan zelfkennis, dat mij nog meer getroffen heeft dan de liefhebberij in het overdrijven, in het met het hoofd tegen den muur loopen, in het voortdraven door dik en dun heen.

Als voorbeeld wil ik op de tweede verhandeling wijzen. Zij heeft tot onderwerp 'den invloed der wetgeving op de verdeeling van den rijkdom.' Zij is rijk in ware en nuttige wenken, en verdient ernstige en grondige overweging. Maar ze heeft er een eigenaardigen lust in ons bang te maken, ik zou haast zeggen: den boeman te spelen. De schrijver doet zich van den aanvang af als socialist voor, en in zijn ijver tegen de '*bourgeois*-economie' kent hij geen grenzen. Het '*bourgeois*-liberalisme,' de 'Nederlandsche *bourgeoisie*,' moet het erg misgelden. Men zou er waarlijk kippetjesvel van krijgen en het leelijkste vreezen, als men niet goed de oogen open deed en de zaak meer van nabij beschouwde. Doet men dit, dan verdwijnt alle reden van zorg, en we kunnen aan den dreigenden socialist onze belangen gerust toevertrouwen.

Laten we er de proef maar van nemen.

Met deze woorden vangt de schrijver aan: 'Op het gebied der staathuishoudkunde voeren sedert eenige tientallen jaren twee hoofdrichtingen een hevigen strijd. Aan de eene zijde de volgelingen van Adam Smith. Aan de andere zijde staat een bonte groep schrijvers, wier hoofdtrek is, dat zij meer de schaduwzijden der moderne maatschappelijke ontwikkeling in het licht stellen en middelen tot genezing zoeken. Kortheidshalve vat ik hen samen onder den naam van socia-

listen. Een der hoofdpunten, zoo niet het hoofdpunt van verschil is, dat de eerste het gebied van de *verdeeling* van den rijkdom geheel aan het toezicht en aan de inmenging van het staatsbestuur onttrekken.... Wie anders *denkt*, vindt zich gebrandmerkt als verdediger van *gevaarlijke* leeringen; wie ook trachtte in anderen geest te *handelen*, stond al spoedig tegenover de *ultima ratio*: het kanon en den krijgsraad. Tegenover de economisten staan de socialisten.... Voor hen is *de*, althans *een eerste* staatszorg, te waken dat de voortgebrachte rijkdom zooveel mogelijk gelijkelijk over alle klassen der maatschappij, die tot de productie medewerken, worde verspreid.'

Men ziet, reeds bij den opzet der stukken wordt een zeer barre houding aangenomen. Op 'de *bourgeois*,' op 'de economisten,' op 'de conservatieve gevoelens van de meerderheid der gegoeden,' ziet de socialist met minachting neer. Maar het is inderdaad zoo erg niet als het schijnt. De rest van het opstel heeft ten doel het bewijs te leveren, dat bij die 'bourgeois' en die 'economisten' het staatsbestuur juist diep in de verdeeling van den rijkdom ingrijpt, zelfs 'dat de tegenwoordige stand der vermogensverdeeling geheel van de wetgeving afhangt.' Wetgeving en staatsbestuur krijgen voor hun inmenging vrij wat lessen, en het zijn meestal goed verdiende lessen, treffende waarheden, te hooren. Ze hebben weinig anders dan kwaad gesticht. Zullen ze voortgaan met hun bemoeiing, dan moeten ze een geheel anderen weg bewandelen. Maar de hoofdindruk, dien de verhandeling bij ons achterlaat, is zeker deze, dat de staat, wiens inmenging tot nog toe zoo veel ellende heeft aangebracht, het best en het verstandigst handelen zal, als hij met het voortbrengen en verdeelen en verteren van den rijkdom zoo min mogelijk zich inlaat. En als we dien indruk meenemen, waar zijn we dan anders aangeland dan juist bij 'de volgelingen van Adam Smith, de economisten, de bourgeois'?

Het zou mij licht vallen, in al de verhandelingen datzelfde gebrek aan zelfkennis, dat barre uiterlijk, vaak bij een onschuldig en goedaardig innerlijk aan te wijzen. Maar ik wil mij tot de eerste dertig bladzijden, een achtste gedeelte van het boek, bepalen, m.a.w. tot de 'inleiding' (bl. 1-14) en het opstel over 'de methode der natuurwetenschap in verband met die der geestelijke wetenschappen.' Haar beschouwing zal ons, naast de beide genoemde gebreken, nog eenige andere bijzonderheden doen kennen, die de aandacht verdienen.

In den aanhef der inleiding, waar de schrijver zich terstond voordoet als 'een radicaal', een man, in wiens 'denkbeelden en voorstellingen de hervormende beweging van onzen tijd zich zuiver afspiegelt,' een 'kind van dezen tijd,' lees ik de volgende woorden:

'Handhaving van God, eigendom en familie is in den strijd van onzen tijd de leus geworden der sociaal-conservatieven. Onder die leus vereenigen zich de mannen der zoogenaamde *zedelijke orde.* In al het overige laten zij vrijheid. Weest, zeggen zij, monarchalen of republiekeinen,

katholieken of protestanten, maar raakt niet aan deze drie! Want met de loochening van God, met de vernietiging van eigendom en familie gaan de maatschappij en de beschaving zelve te gronde. In alle landen wordt deze zelfde leer verkondigd, en op politiek en wetenschappelijk gebied schijnt de leus: voor God, eigendom en familie! in de eerstvolgende tijden geen mindere rol te zullen spelen, dan op het gebied van theologie en wijsbegeerte het door Kant aangegeven wachtwoord: voor God, vrijheid en onsterfelijkheid!'

Dit klinkt inderdaad dreigend genoeg. Wat van die sociaal-conservatieven uitgaat, van die mannen der *zoogenaamd* zedelijke orde, die weldra 'handhavers van zedelijke wanorde of van orde zonder zedelijke grondslagen' worden genoemd, schijnt in de oogen van een radicaal al erg belachelijk te moeten zijn. Dat spottend spreken over hun leus doet zeker geen gunstiger oordeel verwachten. Die met zulk een scherts van het wachtwoord: voor God, vrijheid en onsterfelijkheid! gewagen, zijn gewoon het bestaan van God, vrijheid en onsterfelijkheid ronduit te ontkennen. Zoo vermoedt men van zelf dat ook onze schrijver zal doen met God, eigendom en familie.

En toch, wat volgt er nu?

'Is deze leus der sociaal-conservatieven eerlijk gekozen? Is daarin juist aangegeven, wat hen van hunne tegenstanders onderscheidt? Trekken deze te velde tegen het godsgeloof, tegen den eigendom en de familie? Willen zij het geloof in God uitroeien, en den eigendom en de familie afschaffen? Of is hunne oppositie gericht tegen de in de leer omtrent God, zooals de kerk ze onderwijst, verkondigde dwalingen, en tegen de gebreken, die kleven aan de instellingen van den eigendom en de familie, zooals de bestaande wetten ze regelen?'

En wat hier in vragen wordt aangeduid, dat wordt in de volgende bladzijden met uitdrukkelijke verzekeringen herhaald. De schrijver wil niet het geloof aan God, maar alleen 'de kerkleer omtrent God' bestrijden, alleen 'de verouderde en onvolledige formules van catechismus en syllabus.' En niet anders is het bij eigendom en familie. Het wordt ten stelligste verklaard: 'In de natuur des menschen wortelende instellingen, als eigendom en familie, kan men regelen; men kan ze zelfs slecht regelen en bederven, maar men kan ze niet *uitroeien* en *afschaffen.* Zij zouden blijven bestaan, al schafte men alle wetten en rechtbanken, alle kerkelijke en burgerlijke huwelijksregisters af. Gaandeweg zouden zij in gewoonterecht en zeden een nieuwe organisatie terugvinden.'

Maar wat jaagt dan den schrijver met zooveel vinnigheid tegen die sociaal-conservatieven, die mannen der zoogenaamde zedelijke orde, in het harnas? Hijzelf is immers niets anders dan wat zij zijn, en hun wachtwoord is ook zijn leus. Zij vooral, die het minst bekrompen zijn, die voor verschil van gevoelen de grootste ruimte vrijlaten, zijn in niets van hem onderscheiden. Wat zij onverschillig achten,

daaraan is ook hem weinig gelegen. Wat zij als de hoofdzaak vasthouden, dat wil ook hij niet prijsgeven, dat wortelt hem zelfs ‘in de natuur des menschen,’ en wel zoo diep, dat men het niet *kan* uitroeien. Wat beweegt hem dan, zich hun tegenstander te noemen? Mij dunkt, veeleer moest hij hun toeroepen: lieve sociaal-conservatieven en mannen der zedelijke orde, gij miskent mij, ik wil niets anders dan wat gij wilt; met u heb ik voor Katholiek of Protestant, voor monarchaal of republiekein geen hart, maar voor God, eigendom en familie voel ik zoo warm als gij; ik ben radicaal, maar niet om den wortel uit te roeien, integendeel om den wortel te bevestigen, al die ‘in de natuur der menschen wortelende instellingen.’

Tot die sociaal-conservatieven rekent onze schrijver natuurlijk ook de liberalen. Een radicaal is in den regel zelfs vinniger tegen de liberalen dan tegen de behoudenden en rechtzinnigen. We hebben dan ook het vonnissen tegen het liberalisme reeds gehoord in de staathuishoudkunde, en eveneens de minachting der ‘liberale kerkelijke richtingen, ook die zeer ver gaan,’ der geheele ‘zoogenaamde moderne beweging.’ Maar wat zoeken en bedoelen die liberalen en modernen dan toch anders dan onze schrijver zoekt en bedoelt? Hij bestrijdt niet ‘het geloof in God’, maar eenvoudig ‘de in de leer omtrent God, zooals de kerk ze onderwijst, verkondigde dwalingen.’ Maar wat doen zij anders? Hij treedt op ‘tegen de verouderde en onvolledige formules van catechismus en syllabus.’ Alweer, wat doen zij anders? Hij strijdt ‘op het gebied van den eigendom en de familie niet tegen die instellingen zelve, maar slechts tegen de verouderde en onvolledige formules der wetboeken.’ Nog eens, wat doen zij anders? Waarlijk, onze radicaal is zoo erg niet als hij lijkt. Goed bezien, is hij niets meer, niets anders dan een zeer gewone liberaal en moderne. Misschien gaat hij een paar stappen verder dan de meesten hunner, maar van een paar stappen meer of min hangt het wezen, het karakter niet af. Zij onderscheiden hoofdzaak en bijzaken, wezen en vorm, beginsel en wijze van voorstelling, en de bijzaken gering achtend, handhaven zij met kracht de hoofdzaak. Welnu, wat wordt er door hem anders gedaan?

Maar ik wil, om niet te uitvoerig te worden, het terrein der beschouwing beperken en, den strijd over eigendom en familie buiten aanmerking latend, den schrijver alleen volgen in hetgeen hij omtrent den strijd over God opmerkt.

Voor menigeen zou ik kunnen volstaan met op de gelijkheid te wijzen, die hij tusschen de begrippen van God, eigendom en familie overal maakt, en de gelijke behandeling, die hij eraan te beurt laat vallen. In hetgeen hij verwerpt, maar ook in hetgeen hij behoudt, is het altijd dezelfde geest, zooveel mogelijk ook dezelfde vorm. Hij komt op tegen ‘de verouderde en onvolledige formules van catechismus en syllabus’, gelijk hij opkomt tegen ‘de verouderde en onvolledige formules der wetboeken.’ Maar aan het uitroeien en afschaffen der in-

stellingen zelve van eigendom en familie denkt hij niet. Evenmin aan het uitroeien en afschaffen van het ‘geloof in God.’ Eigendom en familie beschouwt hij als ‘in de natuur des menschen wortelende instellingen,’ die men wel regelen, zelfs slecht regelen en bederven kan, maar die men zoo weinig kan uitroeien en afschaffen, dat elke poging ertoe slechts ‘een nieuwe organisatie’ zou te voorschijn roepen. Het komt mij voor, dat de harmonie der denkbeelden een gelijke verklaring ook ten opzichte van het geloof in God vordert. De schrijver, om zich gelijk te blijven, zal moeten erkennen, dat ook het geloof in God ‘in de natuur des menschen wortelt,’ dat de mensch er een vorm aan kan geven, zelfs een slechten vorm waardoor hij het bederft, maar dat hij het nimmer kan uitroeien en afschaffen, daar het, wilde hij het beproeven, telkens weer in een nieuwen vorm zou terugkeeren. Maar zoo de schrijver dit alles erkent, wat onderscheidt hem dan van die arme liberalen en modernen, over wie hij zoo medelijdend de schouders ophaalt?

Maar laten we den schrijver geregeld op den voet volgen. Hijzelf lokt er ons toe uit, als hij de stoute vraag zich ter beantwoording stelt: ‘Wat is er vooreerst van onzen strijd tegen God?’

We zagen het reeds, hij denkt er niet aan, het ‘geloof in God’ uit te roeien. Hij verklaart in duidelijke woorden wat hij wil. ‘Wij bestrijden’ - zoo schrijft hij - ‘inderdaad en met alle macht *de kerkleer omtrent God.* Wij erkennen geen bovennatuurlijke, door de kerk of door den heiligen geest in de kerkleer bewaarde bijzondere openbaringen.’ Zoo weten we dan, hoe ver zijn ontkenning gaat. Geen stap verder dan de modernen. Of zijn dezen zoo verslaafd aan de kerkleer omtrent God? en wordt er door één hunner geijverd voor de erkenning van ‘bijzondere openbaringen,’ en dan nog wel ‘bovennatuurlijke bijzondere openbaringen,’ en dan nog wel ‘bovennatuurlijke, door de kerk of door den heiligen geest in de kerkleer bewaarde bijzondere openbaringen’?

Maar de schrijver wil ons niet alleen zeggen, wat hij verwerpt, maar ook wat hij aanneemt. Hij gaat zoo voort: ‘Wij erkennen het heelal als de openbaring van eene kracht, die wij slechts kennen voor zoover ons kenvermogen toelaat, en wij erkennen, dat aangezien dit kenvermogen beperkt is, onze kennis daarvan ook noodwendig gebrekkig is. Van die kracht zijn mensch en menschheid als van een hoogere macht afhankelijk. Wil men haar een naam geven, en daarvoor den naam *God* kiezen, het zij zoo.... Wij streven er naar, om deze macht en de stelling van mensch en menschheid tegenover haar te leeren kennen. Ook wij zoeken in onze verhouding tot die hoogere macht de leidende beginselen van ons handelen. Doch wij eischen, dat 't geen men ons daaromtrent leert *waar* zij, dat is, uit de feiten afgeleid en door de feiten bevestigd. Aan dezen eisch voldoet de traditioneele kerkleer *niet.* In de kerkleer worden ons de voorstellingen

van een vroeger geslacht verkondigd, dat geringer kennis had van de natuur en van de maatschappij dan wij.'

Alles zoo duidelijk als het maar wezen kan. Maar voor wie bevat dit nu iets nieuws, iets ongehoords? Wat onze schrijver wil, dat is al zoo vele jaren lang door een telkens toenemend aantal van predikanten en leeken in allerlei vormen ontvouwd en aangedrongen. Dat van de traditioneele kerkleer het heil niet te wachten is, dat zij de voorstellingen van een vroeger en onkundiger geslacht uitspreekt, daarover behoeven we toch niet meer te redeneeren. Maar wat is nu onze schrijver, met wat hij verwerpt en wat hij erkent, anders dan een der modernen, een wetenschappelijk, maar tevens een geloovig en godsdienstig man, zooals zij allen het wenschen te zijn? Een atheïst zou heel anders spreken. Hij zou niets willen hooren van *eene kracht*, waarvan mensch en menschheid als van een hoogere macht afhankelijk zijn. Hij zou van vele, ontelbaar vele krachten spreken, in ontelbaar vele stoffelijke dingen werkend, en door die samenwerking alle feiten, ook in mensch en menschheid veroorzakend, maar het denkbeeld van een eenheid, met éénen naam, zij het ook die van God, te noemen, zou hij als een dwaas vooroordeel verwerpen. Onze schrijver niet alzoo. Hij erkent zulk een hoogere macht, zulk een kracht, van wie het heelal de openbaring is. Hij wil haar en hare betrekking tot ons leeren kennen. Natuurlijk 'slechts voor zoover ons kenvermogen toelaat'; welk verlicht man droomt ooit van een kennis ruimer dan ons kenvermogen toelaat? Hij weet dat onze kennis, ook van die macht, ja van alles, noodwendig gebrekkig is, 'aangezien ons kenvermogen beperkt is.' Maar toch, hij wil ervan weten, wat ervan te weten is, en er dan zelfs 'de leidende beginselen van ons handelen in zoeken.' Waarlijk, in de verte doemt reeds een leer, een dogmatiek en een op haar gegronde moraal op! Maar die leer moet *waar* zijn, roept hij uit; ze moet 'uit de feiten afgeleid en door de feiten bevestigd' zijn. Wordt door de modernen dan voor een niet ware leer gestreden? hebben zij een andere kenbron dan de feiten, de ervaring? en hebben zij het niet honderde malen verkondigd, dat ons kenvermogen beperkt, onze kennis ook van die hoogere macht gebrekkig is, zoo gebrekkig zelfs, dat ze den naam van kennis nauwelijks verdient? Is er één onder hen, die niet - maar zonder den waan van daarmee iets nieuws te prediken - de woorden van onzen schrijver wil overnemen: 'Wij weigeren de noodlottige verouderde voorstellingen telkens op nieuw aan het opkomende geslacht op te dringen, en wenschen ze te doen plaats maken voor wijsgeerige begrippen, welke met de ontwikkeling onzer kennis van natuur en maatschappij gelijken tred hebben gehouden. De loutering der godsdienstig-wijsgeerige begrippen is voorwaarde en maatstaf van den vooruitgang.... Er moet vrijheid zijn van geloof, maar ook van verkondiging en van propaganda. Met de ontwikkeling des geestes komt de begeerte om zich een persoonlijke overtui-

ging te verwerven omtrent de hoogste beginselen. Wij meenen dat daaraan door kennisneming van alle denkbeelden en door vrije discussie kan voldaan worden. Wij willen dien lust aanmoedigen, en dien niet, gelijk de groote kerkgenootschappen, onderdrukken door formules van buiten te laten leeren, en reeds den twijfel aan hare waarheid als zondig en verkeerd te leeren beschouwen. Wij trachten op die wijze de overeenstemming tusschen de wijsgeerige en zedelijke beginselen en de handelingen te herstellen, en die beginselen weder werkelijk tot richtsnoer te maken bij de organisatie van staat en maatschappij.' Is er één onder hen, die hem niet nazegt, wat hij als de uitkomst van al zijn denken op dit gebied voordraagt: 'Wij stellen als ideaal, dat het geloof' - dus toch altijd een geloof - 'steune op *overtuiging* en *waarheid.*'

Maar misschien krijgen we toch nog van onzen schrijver iets nieuws te hooren.

Op de erkenning dier hoogere macht, waarvan mensch en menschheid afhankelijk zijn, en die hij des noods *God* wil laten noemen, volgt deze verklaring: 'Wij zelven vermijden dien naam, omdat hij aan den menschgod der joodsch-christelijke kerkleer doet denken, en verwarring van begrippen veroorzaakt.'

Den *menschgod.* Het menschelijke in de voorstelling van God, het anthropomorphisme, schijnt dus de steen des aanstoots.

Het is zeer de moeite waard, iets langer hierbij stil te staan.

Kan en moet inderdaad uit de voorstelling, die wij ons van God vormen, al het menschelijke worden geweerd? Zonder eenig onderscheid? Zoo zelfs, dat het heerlijke woord: God is een geest, onze scherpste veroordeeling verdient?

Met vaste overtuiging geef ik op die vraag een ontkennend antwoord.

Voor dat antwoord wil ik de gronden ontvouwen.

Van al wat er in het heelal bestaat, is er maar één enkel wezen, dat de menschelijke geest onmiddellijk kent. Dat wezen is de menschelijke geest zelf. En niet die geest in het algemeen; neen, iedere geest kent onmiddellijk zichzelf alleen. Want van zichzelf alleen heeft hij gevoel, ervaring. Al het andere kent hij slechts middellijk, door middel van zichzelf, door de toestanden die het in hem te weeg brengt, en de besluiten die hij daaruit trekt. En wat tot die besluiten hem in staat stelt, is niets anders dan de vergelijking met zichzelf. Juist daarom kan hij zich van de wereldsche dingen slechts in zoo ver een goede voorstelling vormen, als zij van hetgeen hijzelf is niet te veel verschillen, er niet al te ver van afstaan. Zien we maar onder onze eigen natuurgenooten, onder de menschen rond. Wij gelijken den geest dien wij begrijpen, en wij begrijpen den geest dien wij gelijken. Volkomen duidelijk is mij slechts, wat ik in mijzelf kan meevoelen, zoodat ik mij in den toestand geheel kan verplaatsen, dien tot mijn eigen toestand kan maken. Ik begrijp wat er omgaat in ver-

wante geesten, die met mij een treurspel bewonderen, want hun genot is ook het mijne, en ik versta het te beter, naarmate zij meer aan mij gelijk zijn. Het genoegen eener ruwe menigte bij het aanschouwen van een bokspartij of een hanengevecht is mij reeds een raadsel; ik kan het niet verstaan, niet oplossen. En toch heb ik hier nog met een ruwe menigte van mijn tijdgenooten, in een beschaafde wereldstad, te doen. Hoe veel minder nog begrijp ik, wat er in wilde volken omgaat, of wat in lang vervlogen eeuwen de gemoederen der menschen bewoog. Gaan we buiten het geslacht der menschen, alles wordt ons te duisterder, hoe verder wij ons ervan verwijderen; de maatstaf der vergelijking ontbreekt ons, en ons eigen gevoel, onze eigen ervaring, laat ons in den steek. De hoogere diersoorten zijn ons verstaanbaar, omdat we onszelf erin terugvinden; de spin, wier web, een zoo schoon kunstgewrocht, verstoord wordt, blijft ons een gesloten boek. Nog raadselachtiger is ons de plant, en het gevoel van iets onheimelijks komt in ons op, waar ze bij de minste aanraking haar bladeren samenplooit en haar takken neerbuigt. Toch is hier nog een leven aan het onze eenigermate gelijk, een bezieling, waarin wij ons kunnen indenken. Maar de zee, wier golven de storm beroert en tegen het strand opjaagt, de vlam, die het voorwerp lekt, dat zij verteert, het water, dat bij een lageren warmtegraad tot een hard en breekbaar voorwerp stolt, bij een hoogeren ernaar streeft alle ruimte te vullen en over alle grenzen heen te gaan, wie kan zich beroemen, dat hij verstaat, wat hier werkzaam is? Dat de lichamen elkander aantrekken en afstooten, de oude wijsgeer zocht het te verklaren door alle dingen voor te stellen als bezield van liefde en haat; de vorige eeuw heeft het omgekeerd, en om liefde en haat ons duidelijk te maken, ze als niets anders beschreven dan aantrekking en afstooting. Geen van beiden heeft het doel bereikt; het ongelijksoortige laat zich nu eens niet samensmelten. Maar toch, de oude wijsgeer stond hooger en heeft zijn taak van verbinding beter begrepen. Want liefde ken ik en haat ken ik ook, omdat ik ze in mijzelf kan gevoelen, maar aantrekken en afstooten zeggen mij niets, tenzij ik weer, aan de woorden hangend, mij een menschelijk trekken en stooten, aanhalen en afduwen voorstelle, dat is: tenzij ik licht zoeke bij het anthropomorphisme. Misschien acht ik de geheele wereld bezield, althans levend; stellig erken ik in haar overal de werking, het optreden, de openbaring van krachten. Maar wat zijn mij bezieling, leven, kracht, werken, openbaring, optreden, anders dan klanken, bij wie ik dan alleen iets gevoel, iets ervaar en begrijp, als ik, ze gebruikende, mij den mensch voor den geest roep? Wij wijzen op het streven der stof naar harmonie, op de eigenschap aller organismen van zich te voegen, te schikken, te plooien naar de omgeving waarin zij leven; wat is dit alles, wat is al ons voorstellen en spreken anders dan het afbeelden aller dingen naar den mensch, het anthropomorphisme, zelfs in het hart der wetenschap?

Alleen daar is het anders, waar de wiskunde haar macht vertoont. Liefde en haat zijn mij duidelijk, want ik ontwaar ze in mijzelf; van een lichaam, dat een ander lichaam, op verren afstand ervan geplaatst, tot zich trekt, kan ik mij geen voorstelling vormen. In haar zelf blijft deze kracht der aantrekking mij volmaakt onbegrijpelijk. Haar maat daarentegen, maar ook die alleen, kan het voorwerp worden mijner wetenschap. *Wat* er geschiedt blijft duister, maar *hoe* het geschiedt, kan ik meten en, gemeten, nauwkeurig kennen. Zoo wordt niet het verschijnsel, maar de wet van het verschijnsel door mij gekend. En op het gebied dier kennis, zoover het mogelijk is, de verschijnselen onder de macht der wiskunde te brengen, door meten en berekenen hun wet te vinden, heb ik geen voorstelling naar eigen ervaring, naar hetgeen ik in mijn eigen geest aantref, noodig. Overal elders is ze mij onmisbaar. Is er in dat afbeelden van het lichamelijke naar het geestelijke, van wat buiten den mensch is naar den mensch zelf, een werk der verbeelding, een dichterlijke schepping, die poëzie doordringt en bezielt al onze voorstellingen. Wiskunde en poëzie, nergens van elkaar te scheiden, overal innig verbonden, ziedaar het wezen van al wat wij menschelijke wetenschap noemen.

Is het anthropomorphisme zelfs bij al het lagere niet te vermijden, nog minder bij de voorstelling van hoogere wezens. Onze schrijver wil geen atheïst zijn, hij houdt vast aan ‘het godsgeloof”, zoo goed als aan ‘den eigendom en de familie.’ Hij erkent ‘een hoogere macht’, waarvan ‘mensch en menschheid afhankelijk zijn.’ Over het bestaan van zulk een macht zijn wij het dus eens. De eenige vraag is: hoe zullen we haar ons voorstellen? En op die vraag is er maar één antwoord: niet naar het laagste of lagere, maar naar het hoogste dat wij kennen. En dat hoogste is de mensch in de hoogste en heerlijkste uitingen van zijn geestelijk leven. Getuigt bij één of meer dier uitingen ons zelfbewustzijn nog van iets gebrekkigs, van iets verkeerds, tot welks bestrijding ons zedelijk gevoel ons opwekt, dan moet uit onze voorstelling der hoogste macht, van God, dat gebrekkige en verkeerde worden verwijderd. Niet het menschelijke moet dus verdwijnen, maar het onvolmaakte dat, naar onze eigen schatting, die bij verschillende personen en volken verschillend is, den menschengeest nog aankleeft. Het ideaal, waarheen we op dien weg voortgaan, is in weinige woorden uit te spreken: we moeten ons God voorstellen als den volmaakten geest, tot wien ook onze verhouding een volmaakt geestelijke wezen moet. Geen andere uitkomst alzoo, na eeuwen van denken en strijden, dan die kernspreuk van den waren godsdienst: God is een geest, en die hem aanbidden, moeten hem aanbidden in geest en in waarheid. In de geschiedenis der godsdiensten zien wij de menschheid dat ideaal meer en meer naderen. In de geschiedenis ook van het Christendom zien wij weer hetzelfde verschijnsel, denzelfden gang. Uit het meer zinnelijke Katholicisme ontwikkelt zich het meer geestelijke

Protestantisme. Niet anders weer in dat Protestantisme zelf. Ook hier die wet van beweging: altijd voort naar het volmaakt geestelijke, in onze voorstelling van God en in onze verhouding tot God, die ook volgens onzen schrijver ‘de leidende beginselen van ons handelen’ moet aangeven. Aan die wet van beweging danken wij de geheele critiek der kerkleer, van de dagen der hervorming af tot op onzen tijd, de ‘loutering onzer godsdienstig-wijsgeerige begrippen’, die ‘voorwaarde en maatstaf van onzen vooruitgang’ is.

Aan die critiek der kerkleer geen grens, door willekeur getrokken en door kerkelijken overmoed beschermd. Maar wel de grens der waarheid en der billijkheid. Over die grens gaat onze schrijver gaarne heen, in zijn ijver geen maat kennend, en het eene harde woord op het andere stapelend. Men oordeele uit de volgende ontboezeming:

‘De christelijke kerkleer is uitnemend geschikt om de menigte rustig te houden, en wordt om die reden ook door vele niet-Christenen als van hooge waarde beschouwd. Zij wendt alles aan, om de menschen in leed en rampen te doen berusten. Niet alleen door hare verheerlijking der lijdende deugden, maar ook door een beroep op 's menschen egoïsme. Aan den lijdende en arme wordt vergoeding in een leven hiernamaals voorgespiegeld. Die vergoeding is zoo ruim, dat de geloovige arme zich zijne armoede kan getroosten. Wanneer hij inderdaad een goede kans heeft op eeuwige zaligheid, en daarentegen die der rijken ontzettend gering is, dan heeft hij het beste deel. Het moet hem zelfs verwonderen, dat de rijken, die met hem het christelijk geloof belijden en zoo krachtig voor de christelijke beginselen strijden, zich niet haasten zich van hun rijkdom te ontdoen, en dat zij, terwijl zij toch door het woord des Heeren weten, dat eer een kemel door het oog van een naald gaat, dan een rijke door de poorten des hemels, niettemin zoozeer aan hunne aardsche goederen gehecht zijn. Nu en dan maakt er wel eens een rijke zich arm, maar gewoonlijk op de wijze, waarop de verloren zoon zijn erfdeel doorbracht, nooit of hoogst zelden uit christelijken zin. Ofschoon de christelijke leer hen, die op hun eeuwig heil bedacht zijn, moest nopen tot vrijwillige armoede, is deze in onzen tijd zeer ongewoon geworden. Maar al volgen de rijken in hun verblinding het gebod niet op, dat de Heer aan den rijken jongeling gaf, de arme, die vast gelooft aan een vergoedende gerechtigheid, kan hen niet benijden. De christelijke leer leidt zelfs nog verder. Het geloof in een eeuwig persoonlijk voortleven kan, wanneer het slechts gepaard gaat met eenigen hoogmoed of met een vast vertrouwen op goddelijke genade of priesterlijke toezegging, den geloovige met blijdschap een vroegen dood voor zich en de zijnen doen begroeten. Immers wordt daardoor slechts te eerder de eeuwige zaligheid verkregen. Geen wonder, dat de traditioneele leer de ongeduldigen, die zelven dat tijdstip zouden willen verhaasten, van die eeuwige zaligheid moet uitsluiten. De prikkel om het leven te verlaten zou

anders te sterk worden. Maar jaren van hongersnood, oorlog en epidemieën moeten in het christelijk systeem beschouwd worden als gunstige jaren, in welke de gelegenheid om de eeuwige zaligheid te verwerven ongewoon ruim geopend wordt. Ook tegenover gebreken in de inrichting van staat en maatschappij maakt de christelijke leer lijdelijk. Vooreerst leert de christelijke moraal daarin het uitvloeisel van Gods wil, of van den wil der door God gestelde machten, te zien en te eerbiedigen. Maar ten anderen: wat men in staat en maatschappij gebrekkig noemt, is voor de christelijke moraal niet zoo verschrikkelijk. Men noemt gebrekkig, wat tot armoede, ellende en vroegen dood leidt; en het geloof in een vergoedende gerechtigheid hiernamaals en in heerlijke uitzichten, waarop een ellendige toestand in het aardsche leven de kansen vermeerdert, maakt deze gebreken voor den geloovige licht te dragen.

Nu blijken echter deze egoïstische verwachtingen, bij een kritische beschouwing, al zeer weinig grond te hebben.... De dagelijksche ervaring leert, dat met den dood het menschelijk organisme zich oplost, en dat daarmede de functiën van alle organen, ook die der hersenen, ophouden.... Herinneren en bewustzijn hebben zijn, evenzeer als de voeding, functiën des lichaams.

Geen vergoedende gerechtigheid, door belooning of straf van het individu na zijn dood, is dus meer mogelijk. Het egoïsme kan zijn bevrediging niet meer uitstellen tot na den dood, en zich niet meer, in afwachting van belooning hiernamaals, tevreden stellen met een ellendigen toestand in dit leven. Het inzicht in de eenvoudige waarheid, dat de dood het einde is van het individueel leven, wekt op tot pogingen om dit leven te verbeteren. Daarin alleen reeds is een zeer groot voordeel voor de maatschappij gelegen, dat, met het wegvallen van de egoïstische verwachtingen in een later leven, de slapheid en onverschilligheid om de middelen aan te grijpen ter verbetering van het tegenwoordig leven, haar steunpunt en hare zedelijke rechtvaardiging verliezen. Het ongeloof aan de kerkleer heeft dus de strekking, de lijdzaamheid te verminderen en de pogingen om een menschwaardig levenslot te verwerpen krachtiger te maken. Het wekt op uit de lijdelijke berusting, welke de kerk heeft gekweekt. In de plaats der door lijden bereikbare hemelsche *fata morgana* treedt, om mij figuurlijk uit te drukken, de verwachting van een door inspanning bereikbaar aardsch paradijs.'

Ik weet waarlijk niet, wat in deze woorden ons het meest moet bevreemden: het vermengen van Christelijke voorstelling en moraal en van tijdelijke kerkleer, het dooreenwerpen van het blijvende wezen en van de voorbijgaande oostersch gekleurde vormen van uitdrukking, de verwaarloozing van de geschiedenis en den loop harer ontwikkeling, de stoutmoedigheid waarmee ons verzekerd wordt, dat alle geestelijke verschijnselen slechts functiën des lichaams zijn, als ware dit een door

'de wijsbegeerte' lang besliste zaak, of wel de blindheid voor hetgeen de ondervinding van achttien eeuwen ons getoond heeft van de kracht en den lust tot hervorming en verbetering der huiselijke, maar ook der maatschappelijke toestanden, tot het verwerven van 'een menschwaardig levenslot.' Of zijn die kracht en die lust inderdaad zoo veel sterker en duurzamer geweest bij hen, voor wie 'de dood het einde is van het individueel leven', dan bij hen die gelooven aan een 'hiernamaals'? Met luider stem geeft de historie een ontkennend antwoord. Die met deze wereld het minst hebben gedweept, zijn waarlijk niet het meest onvruchtbaar en werkeloos in haar geweest, en het uitzicht op de eeuwigheid heeft het herscheppen van het heden tot een oefenschool voor die eeuwigheid niet in den weg gestaan, maar veeleer bevorderd. Het Sursum corda! en het Excelsior! verheffen wel hoofd en hart boven deze aarde, maar zij verlammen de hand niet om op die aarde nut te stichten en bloemen te strooien van waarachtig geluk. Wat de ervaring ons leert, daarmee stemt de kennis van het menschelijke hart overeen. Al moge het hier een land der vreemdelingschap zijn, waar wij slechts een korten tijd verblijven, zal die overtuiging ons daarom voor dat land der vreemdelingschap onverschillig maken? Omdat wij er niet het hoogste, niet ons alles zoeken, zullen wij er daarom niets zoeken? Hangt dan ons werken af van den tijd, dien wij meenen ergens te zullen doorbrengen, of hangt het af van de werkkracht die in ons is, en van het oordeel dat wij over de bestaande omgeving vellen? Als de man van smaak, de vriend van het schoone, ook maar weinige dagen zich ergens ophoudt, zullen de sporen van zijn goeden smaak, van zijn zuiver schoonheidsgevoel, toch van hem getuigen, ook na zijn vertrek. Hij schikt en ordent, hij verfraait en versiert, niet omdat hij er lang wil van zal hebben, maar omdat schikken en ordenen, verfraaien en versieren tot zijn natuur behooren, omdat het ongeregelde en leelijke, wanorde en wansmaak hem tegen de borst zijn. De noodzakelijkheid is hem opgelegd door zijn eigen wezen. Die het recht liefheeft, kan geen onrecht zien zonder de hand er tegen uit te steken, om het even of hij er jaren dan wel slechts dagen, uren lang getuige van zou moeten zijn. 'Een menschwaardig levenslot,' wij zullen er te vuriger naar streven en te krachtiger voor werken, niet als wij op een langeren levensduur rekenen, maar als wij hoogere gedachte hebben van de waarde des menschen. En waar vinden we die hoogere gedachte? Bij hen, die den dood als 'het einde van het individueel leven' en al onze verrichtingen als 'functiën des lichaams' beschouwen, of bij hen, die vasthouden aan de zelfstandigheid en aan de onsterfelijkheid, de eeuwige volmaakbaarheid van den menschengeest?

Niet dat ik het geloof aan de onsterfelijkheid als een onmisbaar bestanddeel van den godsdienst wil voorstellen. Het tegendeel heb ik elders duidelijk genoeg uitgesproken. Maar toch is het een niet ge-

noeg te waardeeren vrucht van den godsdienst, die overal rijpt, waar de stam van het geloof in God zich krachtig verheft. En waar het bestreden, of liever bespot wordt met redeneeringen, zooals die van onzen schrijver, daar is het een enkele maal noodig, op de miskenning en de overdrijving in die redeneeringen de aandacht te vestigen. Met zulke wapenen zal men de kerkleer niet verslaan, en die geen betere 'kritiek van de kerkleer' heeft, doet verstandiger, als hij haar zwijgend voorbijgaat.

De mislukte strijd van onzen schrijver tegen de kerkleer voert mij van zelf tot een anderen strijd, dien hij tegen het dogme voert. Ook hier vind ik al de zwakheden terug, die wij daar aantreffen, diezelfde onduidelijkheid en overdrijving, datzelfde gebrek aan zelfkennis, dienzelfden lust om er wild en woest uit te zien, ook waar het inderdaad zoo slecht niet gemeend is.

Ook hier is het noodig, het betoog geregeld te volgen.

Het vangt met deze verklaring aan: 'De natuurwetenschap kent geen dogma.' In de verdere beschouwingen wordt het woord *dogma* veelal vervangen door het woord *leer*, en zoo zou het ook in deze uitspraak kunnen luiden: de natuurwetenschap kent geen leer.

Vreemde oordeelvelling, als ze in ernst gemeend is. Een wetenschap, die geen leer, geen dogma kent! Ik dacht, dat alle onderzoek een leer ten doel had, en dat alle wetenschap een leer reeds was. Bestaat er werkelijk een natuurwetenschap, dan moet er ook een leer van de natuur zijn, want tusschen wetenschap en leer is er geen verschil. Men hoort dan ook de natuurvorschers leeringen genoeg verkondigen, en wel in allerlei graden van kennis, als hypothesen, maar ook als uitgemaakte theorieën, en zeker is er voor geen enkele leer, voor geen enkel dogma, ooit met grooter warmte gepleit en met feller drift geijverd, dan er tegenwoordig voor menige stelling op het gebied der natuurkunde gepleit en geijverd wordt. Men denke, om maar één voorbeeld te noemen, slechts aan de ontwikkelingsleer. Daarom, ik herhaal het, klinkt de uitspraak: de natuurwetenschap kent geen dogma, geen leer, mij wondervreemd. Als ze namelijk in ernst gemeend is.

Maar ze is niet in ernst gemeend. Op de stoute verzekering: 'de natuurwetenschap kent geen dogma,' volgt onmiddellijk: 'Zij is zich steeds bewust van hare gebrekkigheid. Zoodra nieuwe feiten aan het licht komen, onderwerpt zij hare formules aan een nieuw onderzoek, en voor één daarmede strijdig feit wordt elke, hoe lang ook aangenomene verklaring ter zijde gelegd.'

Dit ziet er heel wat onschuldiger uit. Het onbeperkte oordeel is behendig in een beperkt oordeel omgegoocheld. Dat de natuurwetenschap geen leer kent, wil eenvoudig zeggen, dat ze geen onveranderlijke, geen onfeilbare leer kent. Waarlijk geen klein verschil! Geen leer te kennen of zijn leer slechts als gebrekkig te erkennen! Moet dat hetzelfde heeten? Dan is het ook hetzelfde, of ik zeg: ik heb

geen geld, of: ik heb nog te weinig geld. De natuurwetenschap onderwerpt, zegt onze schrijver, haar formules telkens aan een nieuw onderzoek. Ik wil hopen, dat zij het altijd doe, ook de formule, die in al onze uitingen slechts ‘functiën des lichaams’ ziet. Hoe het zij, ze heeft dan toch haar formules, en zoo het nieuwe onderzoek die mocht uitwisschen, dan heeft het toch zeker ten doel, andere, betere formules ervoor in de plaats te schrijven. Maar hoe nu een wetenschap formules zal kennen en naar nieuwe formules zoeken, en toch geen leer zal kennen en naar geen nieuwe leer zoeken, dat is en blijft mij een raadsel.

De natuurwetenschap in dit punt hoog verheffend, stelt onze schrijver de geestelijke wetenschappen daartegenover. Bij deze, zegt hij, ‘is het geheel anders. De vereering voor de verkregen kennis, vooral voor 't geen lang is aangenomen, wordt tot in het ongerijmde overdreven. Wel heeft het een goeden grond, vooral in het gevaar van subjectivisme, dat men zijn conclusiën aan die van anderen toetst, en ligt er in de overeenstemming van vele onderzoekers eenige waarborg, dat men niet op een dwaalspoor is geraakt; maar verder mag men niet gaan. De *leer* mag niet *tegenover* de feiten gelden. En wie de verkregene kennis overschat, is voor de wetenschap verloren. Staat bij iemand eenige aangenomene waarheid *a priori* zoo vast, dat niets daarmede strijden mag, dan is hij niet meer onbevooroordeeld, en heeft hij geen open oog meer voor de feiten.’

Alweer dood onschuldig. Waar is een wetenschappelijk man, waar een aanhanger van de wijsbegeerte der ervaring, die dit alles niet met vaste overtuiging erkent? Maar voert dit nu tot een verwerping van de leer, van het dogma? In de verte niet. Niet ‘de vereering voor verkregen kennis, vooral voor 't geen lang is aangenomen’, wordt hier bestreden, maar alleen dat die vereering ‘tot in het ongerijmde overdreven’ wordt. De vereering zelve, wel verre van te worden afgekeurd, wordt hier integendeel geprezen als een waarborg tegen subjectivisme, tegen het verdolen op een dwaalspoor. Niet de ‘leervereering’ moet het misgelden, maar uitsluitend haar ‘overdrijving tot in het ongerijmde’. En wie zal voor overdrijving tot in het ongerijmde het woord willen voeren? Of het moest onze schrijver zelf zijn, die allen, ‘ook die zeer ver gaan’, te lijf wil, zoodra zij maar ‘hun grens hebben, waar het *te ver* aanvangt’. Inderdaad, overdrijving is één zijner hoofdfouten. Ook hier, waar hij slechts tegen de overdrijving der leervereering mocht en wilde opkomen, is het zijn eigen hem te sterk geworden zucht tot overdrijving, die hem ijveren doet tegen de leervereering zelve, en die hem weldra de woorden, de volstrekt algemeene en onbeperkte woorden ontlokt: ‘Vóór de vrije gedachte tegen *alle* dogma, is de leus, waarmede wij de overwinning kunnen behalen.’

‘Aan de spits dier leervereering’ ziet hij staan ‘de behoudende

richtingen in de kerkgenootschappen.' Maar, zij het dan al in mindere mate, 'ook de liberale richtingen in die vereenigingen maken zich - naar zijn oordeel - aan haar schuldig. En buiten het gebied der kerk bestaat hetzelfde kwaad.'

Op de liberalen in het kerkelijke is onze schrijver al bijzonder slecht te spreken. We hebben reeds gehoord, in hoe scherpe woorden hij het afkeurt, dat zij maat houden en een grens erkennen. Het is onnoodig, er hier opnieuw bij stil te staan.

Maar merkwaardig is wat er nu volgt:

'Op het gebied der wijsbegeerte heet het dogma *systeem*, en de vereering voor het systeem is in menigen kring zoo groot, dat zij die van het kerkgeloof evenaart. Diensvolgens is in die kringen ook het oordeel over de tegenstanders even hard.'

Men ziet, onze schrijver heeft hier slechts een ander woord gekozen. Voor het overige is zijn oordeel niet dan een herhaling van hetgeen we reeds vernamen. Wil hij van geen leer, van geen dogma weten, hij wil evenmin iets weten van een systeem, en keurt het af, zoo men in de wijsbegeerte 'vereering voor het systeem' heeft.

Het ideaal van onzen schrijver is dus een wetenschap, die geen dogma, geen leer kent, en een wijsbegeerte, die van geen school wil hooren. Het ééne denkbeeld is even fraai als het andere. Een wijsbegeerte zonder systeem is eenvoudig een onding. En wie dit ook mocht loochenen, zeker onze schrijver niet, die vijf en twintig bladzijden vroeger deze woorden sprak: 'De loutering der godsdienstigwijsgeerige begrippen is voorwaarde en maatstaf van den vooruitgang... Wel verre dus van den strijd over godsdienstige en wijsgeerige begrippen te schuwen, zoeken wij dien. Wij achten het een bewijs van levenskracht van een volk, dat het partij kiest, en met warmte partij kiest, waar deze vraagstukken behandeld worden... Met de ontwikkeling des geestes komt de begeerte om zich een persoonlijke overtuiging te verwerven omtrent deze hoogste beginselen. Wij meenen dat daaraan door kennisneming van alle denkbeelden en door vrije discussie kan voldaan worden... Wij trachten de overeenstemming tusschen de wijsgeerige en zedelijke beginselen in de handelingen te herstellen, en die beginselen weder werkelijk tot richtsnoer te maken bij de organisatie van staat en maatschappij.' En als ware dit alles nog niet genoeg, hij verklaart het uitdrukkelijk: 'Op wijsgeerig gebied strijden wij niet tegen het vormen eener wijsgeerige wereldbeschouwing in het algemeen.' Maar hoe het nu mogelijk is, zulk een 'wijsgeerige wereldbeschouwing' te vormen, zijn 'godsdienstig-wijsgeerige begrippen te louteren,' in den strijd over die begrippen 'met warmte partij te kiezen,' zich 'omtrent de hoogste beginselen een persoonlijke overtuiging te verwerven,' zonder vrees 'van alle denkbeelden kennis te nemen,' harmonie te zoeken 'tusschen de beginselen en de handelingen,' zelfs 'de beginselen tot richtsnoer te maken bij de organisatie

van staat en maatschappij,' en toch alle systeem te verwerpen, wie ter wereld is er, wijs genoeg om ons dit te verklaren?

Doch genoeg van dit hunkeren naar een wijsbegeerte zonder systeem en een wetenschap zonder leer. Een ander punt, dat onze schrijver onmiddellijk hieraan vastknoopt, verdient thans de aandacht. Ik heb het oog op zijn uitval tegen het godsdienstig gevoel, in deze woorden gedaan: 'Opzoomer heeft, na omverwerping van de bijzondere goddelijke openbaring, in een *godsdienstig gevoel* een nieuwe kenbron van waarheid omtrent God meenen te vinden. Naar mijne overtuiging heeft hij een nagalm van ingeprente overtuigingen voor iets oorspronkelijks gehouden. Maar velen, in wie vermoedelijk dezelfde nagalm klinkt, denken anders. En het moet niemand van hen, die denken gelijk ik, verwonderen van een Opzoomeriaan te hooren: ge bezit niet alle vermogens, ge lijdt aan een gebrek, een soort geestelijke blindheid. Evenmin als men met een blinde over de kleuren spreken kan, is het hun mogelijk, met mij en anderen dit thema te behandelen. Ook is men in hun oog verstoken van allen aanleg voor wijsgeerig denken, wanneer men er een logischen sprong in ziet, uit het bestaan van zulk een gevoel, al ware het algemeen aanwezig, te besluiten tot de waarheid van een beweerd feit, namelijk het bestaan van een God *buiten ons*.'

Van al wat door onzen schrijver ondernomen is, komt deze uitval op het godsdienstig gevoel mij wel het vreemdst voor, terwijl hij mij tevens het treffendste bewijs is van dat gebrek aan zelfkennis, waarop ik reeds meermalen gewezen heb. Ware hij als atheïst opgetreden, niets zou natuurlijker zijn dan zijn verwerping van het godsdienstig gevoel als kenmerkenden karaktertrek van den volledig ontwikkelden mensch. Maar juist tegen de beschuldiging van atheïsme verzet hij zich met hand en tand. Het geloof in God wil hij niet 'loochenen', niet 'uitroeien', er niet 'tegen te velde trekken'; hij wil het slechts 'louteren', totdat het 'steunt op overtuiging en waarheid.' Zelfs van de kerkleer wil hij enkel 'kritiek', en het eenige, waartegen hij werkelijk strijd voert, bestaat in 'de verouderde en onvolledige formules van catechismus en syllabus.' Inderdaad, niemand kan onnoozel genoeg zijn, om hem van 'geestelijke blindheid' te verdenken, en hem voor de voeten te werpen, dat hij 'verstoken is van het edelste orgaan.' Vlak het tegendeel is waar. Men zal veeleer geneigd zijn, zich op hem te beroepen als een sprekend voorbeeld van het bestaan en de kracht van het godsdienstig gevoel. En met volle recht. Hoe toch kan men het zich anders verklaren, dat de man, die zich telkens aanstelt, als wachtte hij het heil der wereld alleen van een volslagen ongeloof, zoo ongeduldig wordt als men iets meer achter hem zoekt dan een eenvoudigen bestrijder van 'de in de leer omtrent God, zooals de kerk ze onderwijst, verkondigde dwalingen'? Menschenvrees houdt hem niet terug, en zijn eerlijkheid is onbetwist. Kent hij dan zichzelf niet, en weet hij niet, wie hij is? Of is hij nog niets, en schommelt hij

nog heen en weer tusschen de uitersten? Dan heb ik hem enkel die uitmuntende woorden in het geheugen te roepen, die hijzelf gesproken heeft: ‘wij achten het een bewijs van levenskracht van een volk, dat het partij kiest, en met warmte partij kiest, waar deze vraagstukken behandeld worden’. Met die woorden voor den geest, make hij het zichzelf en ons duidelijk, wat en wie hij is, of hij het geloof in God verwerpt dan wel behoudt, en in het laatste geval, waarop zijn geloof in God dan gegrond is, zoo het niet rust op het godsdienstig gevoel.

Ik heb over dat gevoel dikwijls en uitvoerig genoeg gehandeld, om mij hier van een nieuw betoog en een nieuwe verdediging te ontslaan. Eéne opmerking slechts. Men acht het vermetel en glad verkeerd, uit een gevoel *in ons* tot een feit, tot een wezen *buiten ons* te besluiten. Men noemt dit ‘een logischen sprong’. Maar is, al zij springen in het algemeen zeker niet de gang der logica, is deze sprong te vermijden? In mijn ‘Wezen der kennis’ (bl. 46) schreef ik: ‘In het proces van gewaarwording valt het bestaan van een kloof niet te miskennen, waarover men alleen door een sprong heenkomt. Van bewegingsverschijnselen buiten ons gaat alles uit. Het is niet vreemd, dat zij ook in ons gelijke verschijnselen doen ontstaan, en er een voortplanting van beweging plaats heeft. Maar eindelijk wekt die beweging iets geheel anders op, een aandoening. Dezelfde sprong, die hier van beweging op voorstelling gedaan wordt, wordt elders, door middel der beweegzenuwen, juist omgekeerd gedaan, van voorstelling op beweging.’ En dit is niet de eenige sprong. Drie bladzijden vroeger wees ik erop, dat ‘al onze kennis bestaat uit *onze* gewaarwordingen en hetgeen uit haar volgt’, en dat ze toch ‘de wereld buiten ons voor onzen blik ontsluit.’ Wat is dit anders dan de sprong van de aandoening, het gevoel, *in ons* tot het feit *buiten ons?* Een vroeger nog erkende verscheidenheid tusschen de eigenschappen der lichamen is voor goed opgegeven; men ziet in, dat al wat wij van de lichamen, van hun eigenschappen en krachten en werkingen beweren, op niets anders rust dan op wisseling van toestanden in ons zelf. Toch twijfelt men niet aan de buitenwereld. Is het dan zoo ongerijmd, op grond van een *godsdienstig gevoel in ons* te gelooven aan een *God buiten ons*?

Maar dat gevoel is naar het oordeel van onzen schrijver slechts ‘een nagalm van ingeprente overtuigingen, geheel ten onrechte voor iets oorspronkelijks gehouden’. Ik kan die tegenstelling niet vatten. Meent hij dan werkelijk, dat wij het godsdienstig gevoel als aangeboren beschouwen? Voor het tegendeel is door niemand krachtiger gepleit dan juist door ons. Geen enkel gevoel en geen enkele voorstelling is aangeboren. Alles is geworden, langzaam geworden, uitkomst van een ontwikkeling, die zich uitstrekt niet slechts over den leeftijd van het individu dat thans leeft, maar ook over al de voorgeslachten. Het godsdienstig gevoel, dat op het oogenblik ons bezielt, is vrucht van al de duizenden van krachten of omstandigheden,

die van den aanvang af samenwerkten om ons te maken tot hetgeen wij zijn, en tot die krachten of omstandigheden behooren ook de ons ‘ingeprente overtuigingen’. Maar is het anders op het gebied van het schoone en van het zedelijke? Zelfs van het ware, van de wetenschap? Ik schreef in mijn ‘Wezen der Kennis’ (bl. 38): ‘Wetenschap is een richting, een manier van beschouwen. Elke tijd heeft zijn klimaat van meening. Zou het verstandig zijn, het geestelijk klimaat van de negentiende eeuw met dat van vorige eeuwen te verruilen?’ Welnu, is het geen bezwaar tegen onze wetenschap, dat zij allengs geworden, voor een goed deel ‘ingeprent’ is, waarom zal het wel een bezwaar zijn tegen ons godsdienstig gevoel?

En hiermede neem ik afscheid van onzen schrijver. Want ik reken het onnoodig, op zijn, tegen mij en zoo velen vóór mij gericht betoog terug te komen, ‘dat de geestelijke wetenschappen de methode der natuurwetenschap niet kunnen overnemen.’ In mijn geschrift over ‘Onze godsdienst’, dat ik in '74 uitgaf, heb ik dat betoog op bl. 215-218, naar ik meen, voldoende weerlegd. Die weerlegging schijnt niet gelezen. Het betoog wordt, als ware er niets tegen aangevoerd, eenvoudig herhaald. Zoo volsta het ook voor mij, eenvoudig naar zijn weerlegging te verwijzen.

Ik neem afscheid van onzen schrijver met groote waardeering van zijn kennis en van zijn bedoelingen. Als hij van zichzelf getuigt: ‘Het tot een krachtig hervormende politiek te brengen, ten einde eene voor het rechtsgevoel bevredigende orde van zaken te vestigen, is het doel, waarvoor ik steeds met woord en daad werkzaam was,’ zegt hij niets te veel. Hij heeft recht om zich te voelen, om gehoord en erkend te worden. Dat hij zich ‘niet uitsluitend aan de studie van wijsbegeerte en staathuishoudkunde wijden kan’, betreur ik. Stond het bij mij, hem zeker ware reeds vóór jaren een leerstoel op de meest eervolle wijze aangeboden.

Maar juist mijn gevoel van waardeering gaf mij den moed, om mijne aanmerkingen openlijk en onbewimpeld uit te spreken. Een man als hij moest enkel goed stichten. Door zijn overdrijving sticht hij veel kwaad. Vooral door hen, die achter hem aanloopen, en die - het gewone verschijnsel - als er wat te hard wordt geschreeuwd, zelf nog veel harder schreeuwen. Van alle kanten hoor ik het opwindend geroep: wij zijn de geavanceerden. Het gevolg is, dat men anderen, die zich niet laten opwinden, voor achterblijvers uitkrijt. Het ware te wenschen, dat men wat billijker werd in zijn oordeel. Ik waardeer onzen schrijver, maar ik vorder van hem dezelfde waardeering voor wie niet zoo ver gaan als hij. Er zijn onder hen, wier kennis in om-

vang en in diepte de zijne evenaart, zelfs overtreft, die ook de methode hebben geleerd en wien van al de feiten, die hem troffen, geen enkel onbekend bleef. Er zijn onder hen, op wier karakter evenmin een smet kleeft als op het zijne, en die in eerlijkheid en oprechtheid, in liefde voor het volk, in mannelijken moed en verachting van alle menschenvrees, waarlijk niet voor hem onderdoen. Zoodra hij dit bescheiden heeft erkend en levendig gevoeld, zal er, geloof ik, in den toon en in den inhoud van zijn spreken een voor ons land zeer weldadige verandering komen.

Utrecht, 4 Sept. '78.
OPZOOMER.

Staatkunde en geschiedenis.

Eenige beschouwingen over het oorlogsrecht.

De toepassing van het oorlogsrecht in den Fransch-Duitschen oorlog van 1870-1871. Academisch proefschrift door R.A. Klerck te leiden. P. Somerwel. 1878.

'*On ne voit presque rien de juste ou d'injuste*, *qui ne change de qualité en changeant de climat*, *trois dégrés d'élévation du Pôle renversent toute la jurisprudence. Un méridien décide de la vérité*, *ou peu d'années de possession. Les loix fondamentales changent. Le droit a ses époques. Plaisante justice qu'une rivière ou une montagne borne. Vérité au-deça des Pyrenées*, *erreur au-delà.*'

Met die woorden kenteekent Pascal het onvoldoende en gebrekkige van alle menschelijk recht; en zijn die woorden van den grooten Franschen denker waarheid, wanneer het geldt het recht in het algemeen, zij zijn vooral waarheid waar het geldt wat men met den naam van *oorlogsrecht* bestempelt: hier zijn de meeningen zoo uiteenloopend en strijdig, hier is zooveel onzekerheid, verwarring en duisterheid, dat het geen ongerijmde vraag is: bestaat er wel een oorlogsrecht?

Ja, wel bestaat het - is het antwoord van de schrijvers, die over het oorlogsrecht hebben gehandeld; en aan die schrijvers heeft het niet ontbroken, en vooral de nieuwere tijd heeft die opgeleverd; wij noemen maar: in België, Rolin-Jacquemijns; in Italië, Calvo; bij ons, een talentvol officier, Den Beer Poortugael; verder den Amerikaan Wheaton, den Brit Phillimore, en - verreweg den grootste, den uitstekendste van allen - den Duitscher Bluntschli. Al die mannen hebben er ijverig naar gestreefd, om de beginselen van het oorlogsrecht vast te stellen; hun doel is geweest om voor te schrijven, wat door de oorlogvoerende partijen moet worden in acht genomen om de eischen van den oorlog zooveel mogelijk in overeenstemming te brengen met de eischen van menschelijkheid en recht.

De pogingen van die mannen, die gestreefd hebben naar het vaststellen van een wetboek van het oorlogsrecht, verdienen hoogen lof;

het zou ondankbaar zijn, dit niet te erkennen. Maar zijn die pogingen geslaagd? Zijn de meeningen dier mannen onderling in overeenstemming te brengen? Zijn die mannen het eens kunnen worden over de beginselen, waarop het oorlogsrecht moet rusten? Hebben zij ons een wetboek van het oorlogsrecht geschonken, dat tot richtsnoer kan dienen voor de handelingen der strijdende partijen? of hebben wij, ten minste, zulk een wetboek spoedig te wachten?

Op alle die vragen kan het antwoord niet anders dan ontkennend zijn. Omtrent honderd aangelegenheden, die in den oorlog kunnen voorkomen, bestaan er nog geen vaste voorschriften, die ons leeren welke handeling geoorloofd is, welke niet; en het is niets vreemds, wanneer men op het gezag van één schrijver eene handeling veroordeelt, zich een ander schrijver te zien tegenwerpen, die zulk een handeling verdedigt en rechtvaardigt. Van een, door allen geëerbiedigd oorlogsrecht kan dus nog geen sprake zijn.

Het verkrijgen van een oorlogsrecht moge het doel zijn van ons streven, toch zal men verstandig doen, het bereiken van dat doel te beschouwen als een ideaal, dat denkelijk nooit zal worden verwezenlijkt. Men heeft bij dat streven dan ook te kampen met groote en eigenaardige moeielijkheden; men heeft daarbij overeenstemming te brengen tusschen twee zaken, die dikwijls lijnrecht tegenover elkander staan: men moet aan de eischen van den oorlog voldoen, en men moet tevens, zooveel als het kan, menschelijk te werk gaan, zoo weinig kwaad aanrichten als maar mogelijk is.

Het is een dwaasheid om, bij het vaststellen van het oorlogsrecht, de eischen van den oorlog op den achtergrond te willen brengen; die eischen moeten wel degelijk een hoofdzaak blijven. De oorlog is een geweldige handeling, waarmede wij ten doel hebben om onze tegenpartij te overwinnen, te onderwerpen, tot vrede te dwingen op de voorwaarden, die wij verkiezen; dat doel staat dus op den voorgrond bij de oorlogshandelingen; en de veldheer moet dus allereerst bedacht zijn om zijn eigen leger in goeden staat te houden, dat des vijands afbreuk te doen, om zoodoende het behalen van de zege voor te bereiden. Zeker, de stelling van Bijnkershoek - dat alle middelen, die tot het doel leiden, in den oorlog mogen worden aangewend - wordt in onze dagen algemeen verworpen en veroordeeld; maar dat belet niet, dat nog altijd wordt gehandeld, alsof die stelling van den Hollandschen rechtsgeleerde een volkomen gezag uitoefende.

En het is ook moeielijk om te zeggen, hoever men mag gaan in de aanwending van de middelen, om den vijand te overwinnen; het is moeielijk, om de juiste scheidslinie af te teekenen tusschen het geoorloofde en het niet-geoorloofde; het is moeielijk om te zeggen, waar de strengheid, die plicht is, verkeert in wreedheid, die veroordeeling verdient; of waar verrassingen en krijgslisten, die geoorloofd zijn, ontaarden in verraderlijke en onteerende handelingen.

Vaste voorschriften hier te vinden, - daarop moet men niet rekenen; niet daarvan moet men heil verwachten. Wat blijft dan aan het legerhoofd over, om zijne handelingen te regelen? - Het legerhoofd zal het beste doen, als hij te werk gaat naar de ingevingen van zijn geweten, naar het den mensch ingeschapen gevoel voor recht en billijkheid, naar het rechtmatig ontzag voor het oordeel van de openbare meening, naar den billijken wensch om geen geschandvlekten naam bij de nakomelingschap achter te laten. Zeker, ook *die* drijfveeren zullen verschillende menschen dikwijls verschillend doen handelen: geweten, ingeschapen gevoel van recht en billijkheid, vrees voor de openbare meening, terugblik op de nakomelingschap - dat alles doet zich bij den een geheel anders gelden dan bij den ander, en brengt dus geheel uiteenloopende handelingen teweeg; toch zijn het de drijfveeren, waarop nog het meeste valt te vertrouwen. De meeningen van de volken mogen dikwijls zeer uiteenloopen, toch zijn er zaken, waarover die meeningen een onmiskenbare eenparigheid hebben; en waar die eenparigheid bestaat, daar kan men het recht van die meeningen erkennen; daar kan men zonder groot gevaar zeggen, dat de stem des volks de stem van God is.

Laat ons een enkel voorbeeld aanhalen, om het bovenstaande duidelijk te maken. Toen, in 1812, Lascy, het hoofd der Spaansche legermacht in Katalonië, de Fransche bezetting van Barcelona wilde te niet doen door het brood te vergiftigen, dat voor die bezetting was bestemd, bezigde hij een middel, dat door iedereen als schandelijk en misdadig is veroordeeld geworden. Over handelingen van dien aard bestaat geen verschil van gevoelen.

Wij moeten streven naar het oorlogsrecht; maar hoe? Moeten wij, bij het onderzoek naar de beginselen van het oorlogsrecht, ons bepalen tot afgetrokken redeneeringen; of moeten wij de feiten raadplegen, en daaruit afleiden wat goed en wat kwaad is? Het laatste is het verkieslijkste. Men zal veel verder komen wanneer men onderzoekt, hoe bij een oorlog van den nieuweren tijd werkelijk is gehandeld, en wat de openbare meening over die handelingen heeft gezegd, en dan daaruit afleidt hoe er mag en moet gehandeld worden, dan wanneer men, alleen door streng logische redeneering, wilde vaststellen wat de oorlogvoerende partijen al dan niet mogen doen. Bij de beschouwingen over het oorlogsrecht moet men niet te nauw aan de logica hechten, want het oorlogvoeren zelf is geen logische handeling: het is een handeling van gevoel, van hartstocht, van geestdrift, - van deugd, in den zwakke, die de wapens voert om zijne vrijheid te verdedigen; van misdaad, in den sterke, die, wederrechtelijk en alleen uit zucht tot heerschen en veroveren, een oorlog begint.

Dat raadplegen en bestudeeren der feiten op het oorlogsrecht betrekking hebbende komt voor in het werk, aan het hoofd van dit opstel genoemd: de vermaarde krijg van 1870-1871 tusschen Frank-

rijk en Duitschland is in dat werk als onderwerp dier studie gekozen. Een zeer gelukkige keus, want de oorlogsfeiten van die jaren zijn thans algemeen bekend, en bekend met een juistheid en volledigheid, die weinig te wenschen overlaten; die tijd is ons zoo nabij, dat hij nog bijna tot het tegenwoordige behoort; en de oorlogvoerende partijen zijn twee groote volkeren geweest, die aan het hoofd staan van de Europeesche beschaving. Belangrijk is het dus om te onderzoeken, hoe die twee volkeren gehandeld hebben bij het voeren van dien oorlog, en welk oordeel uitgesproken is over die handelingen, hetzij door uitstekende deskundigen, hetzij door de openbare meening, door de stem van het volksgeweten.

Een kweekeling van de Leidsche Hoogeschool heeft zich de studie van den krijg van 1870-1871, uit het oogpunt van het oorlogsrecht, ten taak gesteld, en die taak op uitmuntende wijze volbracht; zijn arbeid geeft een hoog denkbeeld van een onderwijs, dat zulke mannen vormt als hij. De Heer Klerck draagt een naam, die in de militaire wereld gunstig bekend is; het werk, waarmede hij zijn loopbaan aanvangt, doet de gegronde hoop koesteren, dat ook in de wetenschappelijke wereld die naam zal schitteren. Het is een werk, dat de groote verdienste heeft van te doen denken en overwegen.

Het zij ons geoorloofd hier de gedachten en overwegingen mede te deelen, die de lezing van dit werk bij ons heeft opgewekt. Het is ons voornemen niet, om hier eene ontleding en beoordeeling van den arbeid van den Heer Klerck te geven; daartoe wordt meer kennis en studie vereischt dan wij bezitten. Wij willen ons bepalen tot eenvoudiger, tot bescheidener taak; wij willen, den arbeid van Klerck hoofdstuk voor hoofdstuk doorloopende, ook óns oordeel uitspreken over vele vraagpunten, door dien schrijver behandeld. Wij zijn de eersten om te erkennen, dat zulk een oordeel, weinig op wetenschap gegrond, alleen op gezond verstand en ingeschapen rechtsgevoel berustende, dikwijls zal falen; toch zal het, misschien, een enkelen keer niet geheel verstoken zijn van waarheid en dus ook niet geheel zonder waarde zijn.

In het eerste hoofdstuk van zijn werk spreekt de schrijver over de oorzaken, die tot den oorlog hebben geleid, en behandelt ook hij de vraag: of Frankrijk, in 1870, recht had om den oorlog aan Pruisen te verklaren?

Die vraag wordt verschillend beantwoord; Klerck beantwoordt haar in het voordeel van Frankrijk; Frankrijk had recht - zegt hij - om den oorlog aan Pruisen te verklaren:

(bl. 7). ‘Eenmaal aangenomen, dat de eenige ware reden die het Fransche gouvernement tot den oorlog noopte, de allengs aanwassende magt van Pruissen was, welke den invloed van Frankrijk, zoo al niet overtrof, dan toch sinds den oorlog van 1866 op zijde streefde, dan

aarzel ik niet da oorlogsverklaring van fransche zijde als volkomen gemotiveerd te beschouwen.....'

Verder wordt Montesquieu hierbij aangehaald, die zegt 'dat niet hij schuldig is, die den oorlog verklaart, maar hij, die hem noodzakelijk maakt'. Ook schijnt Klerck het gevoelen aan te kleven, dat men het recht heeft om tot den oorlog over te gaan, 'zoodra de machtsontwikkeling van den naburigen Staat gevaarlijk dreigt te worden voor het eigen zelfstandig Staatsleven'.

Het is moeielijk om altijd te zeggen, of er een gegronde reden is om een oorlog aan te vangen; dit hangt van te veel omstandigheden af, om hierbij een vasten regel aan te nemen, om hiervoor een onveranderlijke formule vast te stellen. 'Ik heb recht om dien anderen Staat den oorlog te verklaren, want de macht van dien Staat neemt zoo toe, dat die gevaarlijk wordt voor mijn bestaan'; - mag een Staat zóó redeneeren? - Soms, ja; maar wie ziet niet in, dat die redeneering zoo rekbaar is, dat men daarmede menigen wederrechtelijken oorlog kan verontschuldigen? 'Ik moet Denemarken beoorlogen, want zijne vloot neemt zoo toe in sterkte, dat die voor mij gevaarlijk zou kunnen worden; ik moet dus de Deensche vloot vernielen of wegnemen'; die redeneering van Engeland in 1807 zou niet anders zijn geweest dan eene toepassing van den regel, door Klerck vermeld; en toch is die aanslag der Engelschen op Koppenhagen in 1807 door de geschiedenis terecht afgekeurd en veroordeeld.

Een oorlog te beginnen is altijd iets, waartoe men niet lichtvaardig en op losse gronden moet overgaan; want men laadt een zware verantwoordelijkheid op zich, wanneer men, zonder noodzaak, de ellende en de gruwelen van den krijg in het aanzijn roept; oorlog voeren is een uiterst middel, waartoe men niet dan in het uiterste geval mag besluiten; toch kunnen er gevallen zijn, waarin het plicht is de wapens op te vatten; wanneer? - Dat is moeielijk met juistheid te zeggen; het menschelijk geweten der Regenten en de openbare meening moeten dienaangaande beslissen; beslissing, die dus noodwendig de eene maal anders zal zijn dan de andere, naarmate van de invloeden die op het menschelijk geweten en op de openbare meening werken. Of Frankrijk in 1870 recht had om aan Pruisen den oorlog te verklaren, is moeielijk te zeggen; want dit hangt af van de beantwoording dier andere vraag: 'Was Pruisen's macht toen gevaarlijk voor Frankrijk's bestaan?' Eene vraag, die op uiteenloopende wijze kan worden beantwoord.

Maar, aannemende dat die oorlogsverklaring van 1870 van de zijde van Frankrijk geen wederrechtelijke handeling is geweest, dan was zij toch een geheel verkeerde handeling. Eene verstandige regeering moet, bij het besluit om een oorlog te beginnen, niet alleen het recht raadplegen, maar ook het belang. In 1870 had Napoleon III, behalve de vraag: 'Heeft Frankrijk recht om Pruisen den oorlog te verklaren?'

ook nog de vraag moeten stellen: ‘Is het in Frankrijk's belang om, nu, dien oorlog te voeren?’ Was die laatste vraag rijpelijk overwogen, men had het onstaatkundige ingezien van op dat oogenblik Pruisen te beoorlogen.

Klerck roemt het in Frankrijk, dat het den oorlog heeft doen voorafgaan door een oorlogsverklaring; hierin stemmen wij geheel in met den geachten schrijver. Oorlog te voeren zonder voorafgaande waarschuwing is een handeling, bandieten waardig.

Het tweede hoofdstuk handelt over de wijze van oorlogvoeren van beide partijen, in verband met het volkenrecht.

Allereerst spreekt onze schrijver over de ‘ongeoorloofde wapens’.

Welke wapens zijn in den oorlog ongeoorloofd? - Wie zal dat met juistheid kunnen zeggen? Daaromtrent ontmoet men soms de vreemdste meeningen: er is vroeger wel eens beweerd, dat de getrokken buks een ongeoorloofd wapen was, dat alleen voegde in de hand van een koelbloedig moordenaar; en nog bij het beleg van Sebastopol was de Fransche Generaal Canrobert van oordeel, dat de Russen in strijd handelden met de gebruiken van den oorlog, als zij lange haken bezigden, om de Fransche soldaten uit de loopgraven te trekken en krijgsgevangen te maken; - èn Canrobert èn die bestrijders van het gebruik der buks zijn door het algemeen gevoelen hier in het ongelijk gesteld.

Mag men dan *ieder* wapen gebruiken? - Dat zeer zeker niet; maar moeielijk is het, om de juiste formule te vinden voor de ongeoorloofde wapens; het veiligste hierbij is, altijd zich te houden aan de algemeene meening, zonder veel op de logica te steunen, want dan komt men er niet.

Wat nu den oorlog van 1870-1871 aangaat, schijnt geen der beide partijen aanleiding te hebben gegeven tot eenig ernstig verwijt over het bezigen van ongeoorloofde wapens.

Iets anders is het, wat aangaat het aanwenden van wilde volksstammen in den oorlog: in dat opzicht is in 1870 aan Frankrijk het bezigen van de Turco's tot een grief gemaakt; en, niet zonder grond. Het is wel waarschijnlijk, dat er de noodige overdrijving heeft bestaan in de schildering van de woestheid dier Afrikaansche soldaten, die toch altijd, door Fransche officieren aangevoerd, als een geregelde krijgsmacht konden worden beschouwd; het is wel waarschijnlijk, dat die overdrijving hoofdzakelijk ten doel had, om het Duitsche volk in haat te doen ontvlammen tegen een vijand, die soldaten ten krijg zond die als wilde dieren werden beschreven, - die overdrijving aannemende, is het toch zeker, dat Frankrijk toen beter had gehandeld, vooral staatkundiger, met die enkele regimenten Turco's niet -op het oorlogstooneel te brengen.

Bij oorlogen tusschen beschaafde volkeren, in het beschaafde Europa,

is het niet geoorloofd wilde volksstammen aan te wenden; wèl bij oorlogen in andere werelddeelen, waar men ook te doen heeft met wilde volkeren. Zonder dat - zegt Klerck - zou ons Indisch leger ook niet kunnen bestaan, ‘daar het wel een feitelijke onmogelijkheid zou zijn om het geheele leger aldaar’ (in de Koloniën) ‘aanwezig uit manschappen van beschaafde natiën zamen te stellen en zich volstrekt van het ligten van inboorlingen te onthouden’ (bl. 23).

Het komt ons voor, dat die aanmerking maar gedeeltelijk juist is. Een goed gedeelte der niet-Europeesche soldaten van ons Indisch leger - het gedeelte, dat uit Javanen en Amboineezen is samengesteld - kan men moeielijk vergelijken bij wilde volksstammen; zij naderen veel meer de manschappen van beschaafde natiën; vooral ook daarom, dat die inlandsche soldaten aangevoerd worden door Nederlandsche officieren en onder Europeesche krijgstucht staan. Alleen de zoogenaamde hulpbenden, die bij onze Indische oorlogen zich dikwijls aansluiten bij de geregelde krijgsmacht, kunnen meer onder wilde volksstammen worden gerekend.

Een oorlogsmiddel, dat veel is besproken en waarover de gevoelens nog altijd verre van eenstemmig zijn, is het bombardement.

Over het bombardement zijn de meeningen zoo uiteenloopend als maar mogelijk is: de een veroordeelt het, als een onwettig en barbaarsch oorlogsmiddel; de ander verdedigt het als het militaire middel, dat het krachtigste werkt om eene vijandelijke vesting te doen vallen. De zaak is hier niet met een paar woorden af te doen; wij moeten hier wat meer in bijzonderheden komen, en wij zullen beginnen met enkele gevallen te beschouwen, die zich in den oorlog kunnen voordoen.

Men valt een vesting aan, waarin zich niets anders bevindt dan de vijandelijke bezetting, en geen andere gebouwen dan militaire gebouwen; - dan is het bombardement zeer zeker een geoorloofd oorlogsmiddel. Dus, toen het Fransche leger in 1832 de Citadel van Antwerpen belegerde, waarin geen burgerij was - ten minste, zoo goed als geen - had de Fransche Maarschalk Gérard volkomen recht om een onafgebroken geschutvuur te richten, niet alleen op de vestingwerken van de Citadel, maar ook op hare binnenruimte, die niets anders bevatte dan kazernen en andere militaire gebouwen.

Of nu zulk een bombardement verstandig is en tot het doel leidt, - dat is een andere vraag. Meestal, bij een vesting met groote binnenruimte, is zulk een bombardement een doellooze verspilling van munitie; maar bij een kleine binnenruimte - zooals bij de Citadel van Antwerpen het geval was - is het wel degelijk een afdoend aanvalsmiddel, omdat de bezetting der vesting dan overal wordt geteisterd en nergens meer veilig is: er heeft de uitstekende dapperheid toe behoord van de Hollandsche bezetting, om nog zóó lang de verdediging voort te zetten, als dit in 1832 met de Antwerpsche Citadel heeft plaats gehad.

Maar, dit aanvalsmiddel moge nu verstandig of niet verstandig zijn, - zeer zeker is het geoorloofd en wettig in het geval, dat wij hier beschouwen.

Een ander geval. De bevolking van eene, ook niet versterkte stad, komt in opstand, of verzet zich met de wapens tegen het binnenrukken van de vijandelijke krijgsmacht; - ook dàn heeft de bevelhebber van die krijgsmacht volkomen recht, om die stad te bombardeeren; want die bevolking heeft zich dan vrijwillig in een vijandelijke macht herschapen; zij mag daarom worden behandeld als vijand; de huizen, waaruit zij haar vuur op den aanvaller richt, de groote gebouwen, waarin zij zich verschanst, zijn dan vestingwerken geworden, die door kanonvuur mogen worden vernield. Zoo had Chassé volkomen recht met in 1830 het in opstand gekomen Antwerpen te bombardeeren.

Maar nu een versterkte stad, die verdedigd wordt alleen door een geregelde krijgsmacht en waar de burgerij geen rechtstreeksch deel neemt aan de verdediging, - mag zulk een stad worden gebombardeerd? Mochten - om de vraag door voorbeelden op te helderen - Straatsburg en Parijs, in 1870 en 1871, door de Duitschers worden gebombardeerd?

Naar onze meening: neen, en dit is ook de meening van den Heer Klerck.

De aanvaller mag zijn geschutvuur richten op de vestingwerken, die de vijandelijke bezetting tot middel dienen om hem tegen te houden; maar dat geschutvuur mag niet gericht worden op de huizen eener burgerij, die geen deel neemt aan den strijd; toen Werder - de Duitsche Generaal - Straatsburg belegerde, mocht hij de bastions en andere werken dier *vesting* door zijn geschutvuur teisteren; hij mocht dat geschutvuur niet aanwenden, om de *stad* te verwoesten. De belegeraars van Parijs mochten hunne batterijen aanwenden tegen de buitenforten en tegen de omwalling van de Fransche hoofdstad; zij hadden niet het recht, om hunne bommen te werpen *in* die hoofdstad zelve. Men moet een duidelijke onderscheiding maken tusschen de *vesting* en de *stad*: de eerste is de vijand, en behoeft niet te worden ontzien; de laatste is meestal geen vijand, en heeft dus recht om geëerbiedigd te worden.

Nu is het wel waar, dat men dit voorschrift niet zoo volkomen kan opvolgen; men heeft de kogels niet aan een touwtje; de granaat, die bestemd was voor het een of ander bastion der vesting, kan wel eens terecht komen in het binnenste der vesting, in een der burgerhuizen; daar kan niemand voor. Maar iets anders is het toevallig en bij wijze van uitzondering verwoesten van enkele huizen der belegerde stad; iets anders het aanhoudend, langdurig, opzettelijk aanwenden van het geschut van den belegeraar tegen de huizen der stad, met het kennelijk, soms openlijk uitgesproken voornemen, om de burgerij in opstand te brengen en daardoor de overgave van de vesting te verhaasten; - het eerste is een ongeluk, het tweede een wandaad.

Wij deelen hier onze meening mede, ook die van Klerck; - wij voegen er echter bij, dat die meening bij lange na geen algemeene instemming vindt.

Bij het uiteenloopende van de gevoelens omtrent dit punt is het nog al opmerkelijk, dat men de bestrijders van het bombardement voornamelijk vindt bij de Franschen, die anders bij hunne oorlogen niet altijd hebben uitgemunt door zachte en menschelijke handelingen. Onder de bestrijders van het bombardement kan men, onder anderen, noemen de Franschen Vauban en Bousmard; de eerste, een der grootsten onder de 'stedendwingers'; de laatste, een vestingbouwkundige van grooten naam. Vauban raadt het herhaaldelijk af, om een belegerde vesting te bombardeeren, en Bousmard veroordeelt de aanwending van het bombardement met de bekende woorden: '*C'est faire la guerre en tartares*!' Hier staat tegenover, dat Coehoorn, onze beroemde landgenoot, meer dan eens zijn toevlucht heeft genomen tot het bombardement, om een vesting, die hij belegerde, spoedig te doen vallen.

De meening, die wij over het bombardement voorstaan, heeft *niet* gezegevierd bij de beraadslagingen van eene vergadering, waarop tot nu toe veel te weinig de algemeene aandacht is gevallen. Het behoort tot de eigenaardigheden van ons volk, dat het zich zeer dikwijls bezig houdt met de kleine zaken en de groote gedachteloos voorbij gaat: wij maken ons warm voor een nietige kerk- of schoolquaestie, maar wij hebben bijna geen acht geslagen op die Brusselsche conferentie van 1874, waar groote belangen werden besproken, ook voor ons volksbestaan van het hoogste gewicht.

Die conferentie, zooals men weet, had plaats op aanzoek van den Russischen Keizer, met het doel om over de wetten en gebruiken te spreken, die bij het voeren van een oorlog moeten worden in achtgenomen; - met andere woorden, om een wetboek van het oorlogsrecht aan te nemen. Gelukkig is het niet daartoe gekomen; - *gelukkig*, zeggen wij, want, hoezeer ontegenzeggelijk de Russische Keizer tot het bijeenroepen van het Congres alleen genoopt is geworden door menschlievende inzichten, zoo maakte zich echter spoedig van andere zijde de toeleg kenbaar, om dat wetboek van oorlogsrecht zoodanig in te richten, dat het den verdediger moest belemmeren, den aanvaller begunstigen; met andere woorden, dat dit wetboek geheel en al in het voordeel zou zijn geweest van de groote Staten, geheel en al in het nadeel van de kleine. Die toeleg is op zeer krachtige wijze bestreden geworden, vooral door Nederland; en wij zijn daarvoor dank schuldig aan onze vertegenwoordigers op dat Congres, aan Van Lansberge, toen onze gezant te Brussel, en aan den Generaal Van der Schrieck; de eerste is de bekwame en talentvolle woordvoerder geweest van wat, met de meeste eensgezindheid, door beiden was besproken en beraamd.

Toch zijn de Nederlandsche gemachtigden op die Conferentie van 1874

er niet in geslaagd, om milde en menschelijke bepalingen te doen aannemen ten aanzien van het bombardement; de Brusselsche Conferentie heeft de aanwending van het bombardement noodig geacht, vooral, omdat de Pruisische afgevaardigde, de Generaal Van Voigts-Rhetz, het bombardement noemde '*un des moyens les plus efficaces pour atteindre le but de la guerre*'. Men bleef dus aan den belegeraar het recht toekennen, om een versterkte stad te bombardeeren; en zelfs slaagde Van Lansberge er niet in, om een stad als *niet* versterkt te doen beschouwen, als zij wel omringd van gedetacheerde forten, maar zelve niet omwald is; de toestand, waarin Utrecht en Amsterdam thans verkeeren. Ook dàt voorstel van den Nederlandschen gezant kon de meerderheid der stemmen niet op zich vereenigen; - maar die gezant wist, in andere opzichten, met zooveel bekwaamheid en veerkracht de belangen der kleine Staten voor te staan, dat voornamelijk daardoor van de geheele Conferentie niets is terecht gekomen.

Het wetboek van oorlogsrecht schuilt dus nog in de duistere toekomst; en duizendmaal beter geen wetboek dan een wetboek, dat de kleine natiën zou belemmeren in het verdedigen van het onafhankelijk volksbestaan. Want men moet hierbij ook niet vergeten, dat zulk een wetboek - of overeenkomst, noem het zooals gij wilt - door machtige Staten straffeloos kan worden overtreden; niet door de kleine Staten; het bindt de laatsten, niet de eersten. Hetzelfde feit, dat, door Engeland of Duitschland gepleegd, ongemerkt voorbij gaat, wordt als een gruwelijk misdrijf veroordeeld, als Denemarken of Nederland zich daaraan schuldig maken. La Fontaine's '*les animaux malades de la peste*' blijft altijd waar: den leeuw, die zichzelf beschuldigt dat hij wel eens menschen heeft verslonden, roept men zeer onderdanig toe:

'*Vous leur fites*, *Seigneur*, *en les croquant*, *beaucoup d'honneur*'; maar laat de arme ezel zeggen, dat hij wat gras heeft gegeten dat hem niet toekwam, dan is het dadelijk:

'*Manger l'herbe d'autrui*, *quel crime abominable!*'

Er zijn een aantal menschen, die het bestrijden van de aanwending van het bombardement bij het beleg van eene versterkte stad beschouwen als een dwaze overdrijving van de menschlievendheid, als een sentimenteele geestdrijverij, - als een ziekelijke philanthropie; dit laatste is thans de meest gebezigde uitdrukking. Het is soms vermakelijk, om die menschen te hooren redeneeren: *zij* zijn niet zoo weekelijk; *zij* hebben krachtiger karakter; *zij* kunnen met veel meer bedaardheid het leed dragen - dat anderen lijden. Mijn Hemel! Men kan toch immers geen oorlog voeren zonder kwaad te doen, zonder jammer aan te richten; - dan volgt gewoonlijk die aanhaling uit Schiller's 'Wallenstein': *es ist der Krieg ein roh gewaltsam Handwerk*', enz. Het doel van den oorlog is immers om den vijand te overwinnen, zijn land te veroveren, zijne vestingen te nemen; wie het doel wil, moet de middelen willen; en het bombardement - het is gezegd. -

is ‘een der afdoendste middelen om het doel van den oorlog te bereiken’.

Zulke redeneeringen worden vaak op den meest beslissenden toon aangevoerd, om het bombardeeren bij het beleg van een versterkte stad te verdedigen; met alle bescheidenheid zij het geoorloofd nog het een en ander daartegen aan te voeren.

Men noemt het bombardement ‘een der afdoendste middelen’; - is dat wel zoo algemeen waar? Is dat, altijd, waar? Overal, waar? - Wij gelooven het niet; wij gelooven, integendeel, dat er zeer vele gevallen zijn, waarin de aanwending van het bombardement de overgave van de belegerde stad volstrekt niet zal verhaasten; waarin het die zelfs zal vertragen.

Men bombardeert een versterkte stad, men verwoest de huizen van de burgerij, hoofdzakelijk met het doel om die burgerij daardoor schrik aan te jagen, haar radeloos te maken, haar tot verzet en opstand te drijven, en zoodoende den bevelhebber der vesting te dwingen om zijne verdediging te staken. Dàt is het voorname, om niet te zeggen het eenige doel van het bombardeeren eener versterkte stad.

Maar wordt dat doel altijd bereikt? De krijgsgeschiedenis antwoordt daarop ontkennend; zij zegt, dat het bombardement alleen dàn eene vesting doet vallen, wanneer de bevelhebber òf geen middelen heeft om een wederspannige burgerij in bedwang te houden, òf niet genoeg geestkracht en bekwaamheid om die middelen aan te wenden. Heeft de vesting daarentegen een goed bevelhebber, die over genoegzame strijdkrachten kan beschikken, dan weet hij elk verzet der burgerij te fnuiken en blijft rustig zijne vesting verdedigen. Het bombardement dient dan tot niets; zelfs benadeelt het dan den aanvaller, want al de bommen en granaten, die de huizen hebben verwoest, zijn dan zooveel bommen en granaten minder tegen de werken der vesting; het is een nuttelooze verspilling geweest van munitie, en gebrek aan munitie heeft menig heleg doen mislukken, of langer van duur gemaakt.

Zoo heeft het bombardeeren van Béfort, bij het beleg van 1870-1871, niets bijgebracht tot den val dier vesting. Zoo heeft het bombardement van Straatsburg die vesting niet doen vallen; *na* dat bombardement is een geregeld beleg begonnen, en dàt heeft de overgave bewerkt. Ook zonder het bombardement zou Straatsburg zich hebben overgegeven. Zoo is Parijs in het begin van 1871 bezweken, niet omdat het gebombardeerd werd, maar omdat de bevolking niet meer te eten had; alleen de hongersnood heeft toen de Fransche hoofdstad doen vallen. Zoo kan men een aantal voorbeelden aanhalen van vestingen, die zich dapper zijn blijven verdedigen, ook nadat de steden die zij omgaven zoo goed als verwoest waren door het vijandelijke geschutvuur; uit onze eigene krijgsgeschiedenis halen wij onder anderen aan, uit het jaar 1794, de verdediging van Sluis door Van der Duijn, en die van Grave door De Bons.

Het kan echter niet geloochend worden, dat zeer dikwijls een bombardement de overgave van eene vesting bewerkt, en dus aan het doel beantwoord heeft. Daarop beroept men zich dan om te zeggen: het bombardement is dus een goed aanvalsmiddel, want daardoor is de vijandelijke vesting gewonnen, in veel minder tijd en met veel minder verliezen, dan wanneer men haar geregeld had belegerd.

Ziedaar eene redeneering, die men dikwijls kan hooren, die niet geheel onjuist is, maar die, naar onze meening, toch iets stuitends heeft.

Gij ziet op tegen een geregeld beleg, want dat kost tijd, dat kost arbeid aan loopgraven en batterijen; dat kost het bloed van tal uwer soldaten; - daarom belegert gij niet: gij bombardeert. Maar wat doet gij nu: gij spaart tijd, arbeid, soldaten; maar gij doodt een aantal weerloozen, ook grijsaards, ook vrouwen, ook kinderen, menschen die uwe vijanden *niet* zijn, menschen die gij geen recht hebt om te beoorlogen; en gij doet dit, omdat gij verwacht dat, door den algemeenen schrik, welken dit jammer verspreidt, door het mededoogen, dat het opwekt, de vijandelijke bevelhebber ertoe genoopt zal worden om zijne vesting over te geven. Is dat edel, ridderlijk? Is dat geoorloofd?

In de eerste jaren van deze eeuw, tijdens den Napoleontischen oorlog in Spanje, belegert de Fransche Maarschalk Suchet de vesting Lerida, in Katalonië. De *stad* Lerida, niet sterk, wordt door de Franschen stormenderhand genomen; maar de Spaansche bezetting trekt terug op de sterke citadel, waar zij de verdediging wil voortzetten. Suchet begrijpt, dat het beleg van die citadel hem veel tijd en bloed zal kosten, en hij neemt daarom een huismiddeltje te baat, om dat verlies te ontgaan. Bij het binnendringen in de stad doen de Fransche troepen de burgerij uit de huizen komen, en drijven daarop die geheele bevolking - mannen, vrouwen, kinderen - voor zich uit naar de citadel; en de Spaansche bevelhebber dier sterkte, zich niet meer kunnende verdedigen dan door op zijn eigen landgenooten te vuren, heeft toen de zwakheid - of de menschlievendheid - om tot de overgave te besluiten.

Is dat een eerlijke, geoorloofde wijze, om tot de overwinning te geraken? Het gevoel van recht en menschelijkheid beantwoordt die vraag met neen, en spreekt met verontwaardiging een streng oordeel uit over die handeling van Suchet. - Maar komt die handeling van Suchet toch niet eenigszins neer op het bombardeeren van een versterkte stad? Ook bij het bombardement vermoordt men onzijdigen, ongewapenden, weerloozen, om daardoor de verliezen te ontgaan, die de strijd tegen een gewapenden vijand noodwendig met zich voert.

Soms wordt het bombardement daarmee gerechtvaardigd, dat het niet de schuld is van den aanvaller, maar alleen van den verdediger; de verdediger had maar moeten zorgen, dat het bombardement onmogelijk werd gemaakt, door de vestingwerken op genoegzamen afstand

aan te leggen van de stad, die men verdedigt. Heeft hij niet voldaan aan dien eisch, dat is zijn schuld.

Zulk een eisch, aan de verdediging gesteld, is een ongegronde, een geheel onbillijke eisch. Want vooreerst zou die kring van buitenforten, die de stad voor bombardement moet bewaren, een grooten omvang moeten hebben, en veel vorderen voor zijn opbouw, uitrusting en bezetting, terwijl toch de inneming van slechts een enkel dier buitenforten het beoogde doel zou doen verijdelen, daar dan het bombardement van de stad reeds mogelijk wordt. En ten tweede is het ondoenlijk om met juistheid te bepalen, op welken afstand die buitenforten verwijderd moeten zijn, om te beletten dat de stad beschoten wordt; die afstand hangt natuurlijk van de schootsverheid af van het geschut, en die schootsverheid blijft niet dezelfde; vandaag beschermen de buitenforten de stad tegen het geschut dat er nu is, maar over tien jaar is er ander geschut, dat veel verder draagt, zoodat dan de forten de stad niet meer beschermen.

Dat laatste is geen uit de lucht gegrepen bedenking, maar een feit, aan den hedendaagschen tijd ontleend. Een groote dertig jaar geleden werd Parijs versterkt en omgeven met een kring van buitenforten; die forten moesten het een belegeraar onmogelijk maken om Parijs te bombardeeren, en zij voldeden ook aan die voorwaarde, bij het geschut dat er toen was. Maar in 1870 was er geheel ander geschut, dat veel verder droeg; en toen hebben de Parijsche buitenforten het bombardeeren van de stad niet kunnen beletten. - Wil men soms hebben, dat met elke verandering in het geschutswezen de versterkte stad met een nieuwen kring van forten worde omgeven? Die eisch zou wat al te dwaas zijn.

Als regel kan men aannemen: dat het schier onmogelijk is een versterkte stad te verzekeren tegen een bombardement; dat men dit geval moet voorzien hebben, en maatregelen daartegen hebben genomen; dat dan het bombardement zonder invloed zal blijven op den duur der verdediging; en dat, dit wetende, de aanvaller dan ook veel minder zijne toevlucht zal nemen tot het middel van het bombardement.

Het derde hoofdstuk wijdt Klerck aan beschouwingen over de ‘kwestie der luchtvaart, de capitulatiën, de krijgsgevangenen en de uitzetting van vreemdelingen, in oorlogstijd’.

Wij volgen den geachten schrijver bij deze verschillende onderwerpen.

Een spion, in 's vijands handen gevallen, wordt gehangen; - dit is nu eenmaal zoo aangenomen; men vindt dat zooals het behoort. Zelfs de bedaarde, menschelijke Washington heeft, tijdens den Amerikaanschen vrijheidsoorlog, den Engelschen Majoor André laten opknoopen; - 't is waar, André was niet alleen spion, maar stond ook

in verstandhouding met den Generaal Arnold, den verrader van de Amerikaansche zaak.

Vraagt men nu: is een spion dan zulk een groot misdadiger, dat hij zonder uitstel de doodstraf moet ondergaan? dan is het wel wat moeielijk, om die vraag geheel bevestigend te beantwoorden. Bluntschli, de vermaarde Duitsche rechtsgeleerde, wil dan ook den spion slechts een vestingstraf opleggen; evenwel, voegt hij erbij, is de doodstraf te vergoelijken, om af te schrikken. Bluntschli schijnt niet altijd de man te zijn van scherp afgeteekende meeningen; hij schijnt wel eens de man van het 'geven en nemen'.

Maar vond men het in 1870 zeer natuurlijk en zeer gewettigd, dat elke der beide partijen de spionnen der tegenpartij, die zij kon ontdekken en machtig worden, dadelijk ter dood liet brengen, - aan de Duitsche zijde wilde men toen aan dien algemeenen regel eene uitbreiding geven, die door de openbare meening terecht werd gewraakt. Uit het door de Duitschers ingesloten Parijs zijn toen, zooals men weet, een aantal luchtballons opgelaten, waarvan enkele in handen des vijands zijn gevallen; en nu was er aanvankelijk sprake van om de menschen, op die wijze gevangen genomen, als spionnen terecht te stellen en ter dood te brengen.

Dat zulk een straf in strijd zou geweest zijn met alle beginselen van recht en billijkheid, lijdt niet den minsten twijfel: er is geen vergelijking te maken tusschen een spion en iemand, die in een ballon een ingesloten stad verlaat. Wat is een spion? - Bluntschli antwoordt daarop: '*Jemand wer feindlicherweise und unter trügerischen Vorwänden sich in die Linien des Heeres einschleicht oder begibt*, *um Erkundigungen einzuziehen*, *die für die Kriegführung des Feindes erheblich sind*, *um dieselben dem Feinde mitzutheilen.*' (Bluntschli, *das moderne Kriegsrecht der civilisirten Staaten* § 127). Nu is die definitie van een spion met geen mogelijkheid toe te passen op Gambetta en de andere Franschen, die, in 1870-1871, door middel van de luchtvaart Parijs hebben verlaten.

Waarom verlaat men een belegerde stad? vraagt Den Beer Poortugael (*Het Oorlogsrecht* blz. 194). - Het antwoord is: ten eerste om aan hongersnood en besmettelijke ziekten te ontkomen; ten tweede om, als krijgsman of als staatsman, elders den gang des oorlogs beter te leiden; en ten derde, om 's vijands stelling te verkennen, of brieven of berichten aan de buitenwereld te doen toekomen.

Alleen het derde geval kan nog eenigszins tot het spionneeren worden betrokken; maar men dient dan toch daartoe de redeneering zeer te wringen en te trekken, want het voorname kenmerk van het spionneeren - het bedriegelijke en het heimlijke - ontbreekt bij de luchtvaart geheel en al. De luchtvaart geschiedt openlijk, ten aanzien van iedereen, die maar zien wil; aan bedrog, of aan geheim, is daarbij niet te denken; bij nacht - zal men zeggen - kan men een lucht-

ballon niet zien; - neen, dat is zoo; maar bij nacht kan men, uit den luchtballon, ook de vijandelijke stelling niet zien en dus, van een verkenning kan geen sprake zijn.

Calvo (*droit international théorique et pratique* § 856) zegt, dat het in een ballon verlaten van een belegerde stad niets anders is, dan het met een schip verlaten van een geblokkeerde haven: dat schip kan door den vijand worden genomen en de bemanning gevangen gemaakt; maar daarmee is het ook uit; niemand denkt eraan, om die bemanning te straffen; zij heeft geen misdaad gepleegd. Met de bemanning van een luchtballon is het evenzoo: '*pourquoi*', vraagt Calvo met grond, '*pourquoi imputerait-on à crime de faire à travers les airs*, *ce qu'il est licite de faire à travers les eaux?*'

Door Bismarck, door het Duitsche hoofdkwartier in 1870-71, is dan ook niet het minste gevolg gegeven aan het aanvankelijk uitgesproken voornemen, om de luchtreizigers, die Parijs verlieten, als spionnen te beschouwen en te behandelen. Men schijnt spoedig te hebben ingezien, dat het ten uitvoer brengen van zulk een voornemen in te lijnrechten strijd zou geweest zijn met alle begrippen van recht en billijkheid, en de algemeene verontwaardiging zou hebben opgewekt. Zeer waarschijnlijk is het, dat die aanvankelijk strenge taal tegen de Parijsche luchtreizigers alleen gevoerd werd met het doel om van zulk een wijze van reizen af te schrikken, en daardoor de hoofdstad geheel afgesloten te houden van het overige Frankrijk.

Overeenkomsten en capitulatiën moeten natuurlijk eerlijk worden nagekomen en ten uitvoer gelegd; de meest gewone zedeleer schrijft dit voor; 'een man een man, een woord een woord', - die oud-Hollandsche spreuk moet het richtsnoer zijn bij al onze handelingen; men moet zijn woord houden, al had men het den duivel gegeven. Daarom wordt ook terecht de handeling gewraakt van die Fransche Officiers, die, in 1870 krijgsgevangen op hun woord van eer bij de Duitschers, zich niet hebben ontzien om dat woord te breken, en door de vlucht aan de krijgsgevangenschap te ontkomen. Die Officiers hebben denkelijk uit vaderlandsliefde zoo gehandeld; maar de vaderlandsliefde wettigt geen meineed; - *meineed,* want het woord van een man van eer is even heilig als een eed.

Maar, is het zeer zeker dat eene capitulatie, of overeenkomst, eerlijk moet worden uitgevoerd, veel minder zeker is het, *wie* die capitulatie of overeenkomst mag sluiten, en *wat* zij mag inhouden. - Wie geeft daarvoor vaste regels?

Wie mag eene capitulatie sluiten?

Daarop antwoordt Den Beer Poortugael: eene capitulatie, of conventie, mag gesloten worden: ten eerste, door de opperbevelhebbers der wederzijdsche legers; ten tweede, door den bevelhebber van een

zelfstandig troepengedeelte, als hij in de onmogelijkheid is om hoogere bevelen te vragen ter goedkeuring; - in dat geval mag hij eigenmachtig de overeenkomst sluiten met den bevelhebber der tegenover hem staande vijandelijke macht; en ten derde, door den kommandant van een ingesloten of belegerde vesting, met den kommandant van de insluitende of belegerende macht.

Die bepalingen bij Den Beer Poortugael schijnen duidelijk en juist; wij kennen er dan ook geene, duidelij*ker* en juis*ter*. Toch geven zij nog stof genoeg voor gegronde aanmerkingen.

Laat ons, bijvoorbeeld, het tweede geval nemen. Wat moeten wij denken van de capitulatie van Baylen in 1808, toen het Fransche leger van Dupont de wapens nederlegde voor de Spanjaarden? Had Dupont het recht om die capitulatie te sluiten?

Volgens Den Beer Poortugael, ja; want Dupont was bevelhebber van een zelfstandig troepengedeelte; Baylen ligt in Andaluzië, geheel verwijderd van Frankrijk, en Dupont kon met geen mogelijkheid hoogere bevelen afwachten; en hij sloot zijne capitulatie met Castaños, den bevelhebber van het Spaansche leger, dat tegenover hem stond. Dus, aan alle de gestelde voorwaarden was hier voldaan; - toch heeft Napoleon die capitulatie van Baylen als ongeldig beschouwd. De groote Fransche Keizer ging uit van het beginsel, dat, mag een vesting soms capituleeren, eene troepenmacht in het open veld dit nooit mag doen; in het open veld - was zijne meening - moet men zich door den vijand heenslaan; en mislukt dit, dan sneuvelt men of men wordt krijgsgevangen, maar men capituleert niet. Die stelregel van Napoleon is zeer streng, en de krijgsgeschiedenis levert tal van afwijkingen daarvan op; maar dat hij de ware militaire stelregel is, is onbetwistbaar. Napoleon oordeelde hierover zooals de Romeinen, het oorlogsvolk bij uitnemendheid.

Laat ons het derde geval eens meer bijzonder beschouwen, en ook hier den regel aan een voorbeeld toetsen.

In 1831 is de Generaal Chassé bevelhebber op de Citadel van Antwerpen, die toen ingesloten wordt door een Belgische krijgsmacht, waarover de Fransche Generaal Belliard had te beschikken, - wel niet in naam, maar toch met de daad. In Augustus 1831 vangen de krijgsverrichtingen tusschen Holland en België weer aan, ook aan de Schelde, waar Chassé bij een uitval aanmerkelijke voordeelen behaalt. Die voordeelen doorzettende had men denkelijk de stad Antwerpen bemachtigd; of, ten minste, eene sterke Belgische krijgsmacht daar bezig gehouden; - maar nu weet Belliard zijn tegenstander over te halen tot het sluiten van een wapenstilstand. Had Chassé het recht om dien wapenstilstand te sluiten?

Volgens Den Beer Poortugael, ja; - want Chassé was opperbevelhebber van de ingesloten Citadel van Antwerpen; en hij ging den wapenstilstand aan met Belliard, met de daad het hoofd van de vijan-

delijke macht, die tegenover hem stond. En toch wordt algemeen geoordeeld, dat Chassé toen niet in het allerminst recht had om dien wapenstilstand te sluiten; dat hij niet in het allerminst recht had om, terwijl overal gevochten werd, alleen op de plek waar hij was als het ware in vrede en rust te blijven, en daardoor den vijand de vrijheid te geven om de strijdkrachten uit Antwerpen over te brengen naar andere deelen van het oorlogstooneel.

Wij maken die aanmerkingen om eenigszins aan te toonen, dat het moeielijk of ondoenbaar is, ten dezen aanzien bepalingen vast te stellen, die altijd steek houden; - wij voegen er echter bij, dat de bepalingen, bij Den Beer Poortugael voorkomende, ons nog de beste toeschijnen.

Alles is hier onzeker en betwistbaar; - wij willen dit nog door een voorbeeld aantoonen.

Zooals men weet is bij dien oorlog van 1870 het Fransche leger van Bazaine op Metz teruggegaan, is daar ingesloten geworden, en heeft zich met de vesting aan den vijand overgegeven. Nu was Bazaine wel opperbevelhebber van het leger, maar niet van de vesting Metz: die had een afzonderlijken bevelhebber, den Generaal Coffinières; toen er nu over de overgave gehandeld werd, beweerde Coffinières, dat Bazaine alleen een capitulatie mocht sluiten voor het *leger*, dat onder zijne bevelen stond, maar niet voor de *vesting*, waarover hij niets had te zeggen.

De Heer Klerck meent, dat Coffinières hierin gelijk had; - wij zijn niet van die meening.

De bevelhebber van een vesting oefent het hoogste gezag uit in de vesting, en regelt alles wat noodig is tot hare verdediging en haar behoud; hij alleen draagt de verantwoordelijkheid daarvoor. Maar de verdediging en het behoud van eene vesting staan in verband met den geheelen gang van den oorlog, en die gang van den oorlog wordt geregeld door den opperbevelhebber van het leger - of, is er meer dan één leger te velde, dan door het hoogste krijgsbestuur des lands. Bijgevolg moeten de handelingen van den bevelhebber eener vesting voldoen aan de eischen van den geheelen gang des oorlogs; die bevelhebber moet dus ook de bevelen opvolgen van het legerhoofd of van den Minister van oorlog; en alleen dan handelt hij geheel eigenmachtig, als zijn vesting is ingesloten, als hij verstoken is van de middelen, om tijdig bevelen te ontvangen van het legerhoofd of van de regeering. Als Bazaine's leger, in stede van zich aan de Moezel op te houden, op Parijs was teruggetrokken, dan zou de Generaal Coffinières het hoogste gezag binnen Metz zijn blijven uitoefenen; maar niet, toen Bazaine's leger zich om die vesting ging nederslaan, toen werd zijn gezag ondergeschikt aan het gezag van het legerhoofd.

Iedereen zal erkennen, dat dit een quaestie is, waarmede recht en menschelijkheid niets hoegenaamd te maken hebben; dus moeten hier uitsluitend geraadpleegd worden de militaire eischen, de belangen van

het oorlogvoeren, en dan is het duidelijk, wat de beslissing hier moet zijn. Eenheid van handelen, eenheid van bevelen, is een allereerst vereischte bij alle krijgsverrichtingen: wat met die eenheid in strijd is, deugt niet, is dwaas, is verderfelijk; de strijdkrachten, op hetzelfde punt werkzaam, moeten slechts van één man bevelen ontvangen; en het gaat niet aan, dat daar een onderbevelhebber zich een zelfstandig gezag aanmatigt, en alleen gehoorzaamt in zooverre het hem goeddunkt.

Ziedaar het echte militaire beginsel - en wij drukken te meer hierop, omdat soms dat beginsel wordt verwaarloosd of overtreden. Onze eigen krijgsgeschiedenis levert daarvan, nog in den nieuweren tijd, het voorbeeld op.

De verdediging van de Citadel van Antwerpen in 1832 is, zooals men weet, met de overgave dier sterkte gëeindigd; en in de Capitulatie had de Generaal Chassé - zooals vanzelf sprak - ook de flottielje kanonneerbooten begrepen, die, onder den Kolonel Koopman, op de Schelde voor Antwerpen was en medewerkte tot de verdediging van de Citadel. Maar nu beweerde Koopman, dat hij niet onder de bevelen stond van Chassé, maar een zelfstandig bevel uitoefende; op dien grond wilde hij niets weten van de capitulatie; en, na een mislukte poging om de Schelde af te zakken naar Zeeland, stak hij zijne kanonneerbooten in brand of liet ze zinken. Die handeling van Koopman is stout geweest, heldhaftig, roemvol - maar onwettig in de hoogste mate; en de Fransche bevelhebbers hadden volkomen recht, met hem aanvankelijk eene hardere behandeling te doen ondergaan dan de overige Hollandsche krijgsgevangenen.

Wat Klerck over ‘de krijgsgevangenen’ zegt, is over het geheel juist en waar. Hij merkt terecht aan, dat in den oorlog van 1870-1871, aan weerszijden, eene menschelijke behandeling van de krijgsgevangenen heeft plaats gehad, en er toen niets is gebeurd, wat herinnert aan de Engelsche *pontons* tijdens de Napoleontische oorlogen, of aan het zenden van de krijgsgevangenen naar Siberië, zooals Rusland in 1812 heeft gedaan.

Onmiskenbaar is de invloed der toenemende beschaving en menschelijkheid, als men de behandeling van de krijgsgevangenen in onze dagen vergelijkt met wat vroeger plaats had. Men behoeft daarbij nog niet op te klimmen tot de oudheid, tot de Grieken en Romeinen, toen het bijna een vaste regel was, dat de krijgsgevangenen werden gedood of als slaven verkocht; het is voldoende het oog te vestigen op de veldtochten van Prins Maurits, op de oorlogen van Lodewijk XIV: toen was het geen zeldzaamheid, dat krijgsgevangenen werden ter dood gebracht, om geen andere reden dan omdat zij de verdediging van een post of sterkte langer hadden voortgezet dan de overwinnaar dit oirbaar achtte; men strafte dus toen, in den overwonnen vijand, de dapper-

heid, die men had moeten vereeren. Men vond zulk een behandeling van krijgsgevangenen toen een zeer gewoon iets - in onze dagen zou daarover een kreet van verontwaardiging opgaan door geheel de beschaafde wereld.

In den oorlog van 1870-1871 zijn, wat de krijgsgevangenen betreft, enkele feiten gebeurd, waarop misschien aanmerkingen zijn te maken.

Aan de Duitsche zijde heeft men toen Fransche krijgsgevangenen laten arbeiden aan de vestingen - zooals, in Napoleon's tijd, een aantal Spanjaarden gearbeid hebben aan de vestingwerken van Den Helder. - Zoo heeft men ook eens, bij een gevecht, Fransche krijgsgevangenen gedwongen om Duitsche munitiewagens, die in een moeras waren blijven steken, daar weer uit te halen. Zijn dat geoorloofde handelingen? - Het is moeielijk om daarop met juistheid te antwoorden, wanneer men niet alle omstandigheden kent.

Wat zeer zeker niet geoorloofd is, wat strenge afkeuring verdient, dat is de reeds besproken handeling der Fransche officieren, die het gegeven woord verbraken om de krijgsgevangenschap te ontvluchten; dat op het plegen van zulk een feit de doodstraf mag worden toegepast, is het vrij algemeene gevoelen. Daarentegen is ieder krijgsgevangene, die zijn woord *niet* heeft gegeven, vrij om te vluchten; het kan gebeuren dat hij, gedurende de vlucht, bij de vervolging, wordt gedood; maar, eenmaal weer gegrepen, mag hem geen andere straf worden opgelegd dan een nauwere bewaking of opsluiting.

In den oorlog van 1870-1871 komt ook eene handeling voor, die veel stof heeft gegeven tot klachten en vertoogen: het is de uitdrijving van de in Frankrijk wonende Duitschers, op last van de Fransche regeering.

Hier is veel *voor* te zeggen en veel *tegen.*

Aan de eene zijde zegt men: de oorlog wordt niet gevoerd tegen de bijzondere personen, maar tegen de staten; Frankrijk voerde in 1870 oorlog tegen Duitschland, maar niet tegen de Duitschers; vooral niet tegen de Duitschers, die, reeds jaren lang in Frankrijk gevestigd, halve Franschen waren geworden. Waarom dan die vreedzame menschen het land uitgejaagd, die geen vijanden waren, die niets anders verlangden dan rustig hun arbeid voort te zetten? Waarom hen gestoord in hun beroep, hunne nijverheid; waarom hun de middelen van bestaan ontnomen, hun welvaart verwoest, hen tot armoede gebracht?

Als men dat zóó hoort, en alleen dát, dan komen die klachten niet ongegrond voor, en dan schijnt het haast, alsof die uitzetting der Duitschers uit Frankrijk in 1870 een niet te rechtvaardigen handeling is geweest. Maar men moet nu ook hooren, wat tegen die klachten wordt ingebracht:

Wij zetten die Duitschers het land uit, omdat zij onze vijanden zijn,

en op alle mogelijke wijzen de legers onzer vijanden begunstigen; zij staan met die legers in verstandhouding, zij wijzen hun den weg, zij maken hun onze zwakke zijden bekend, zij dienen hun voor spionnen. Wij hebben dus het volste recht om menschen te verwijderen, die wel in ons land wonen, maar dat land gaarne zouden willen overleveren aan onze aanranders; menschen, die met den vijand heulen, en daarom ook zelven onze vijanden zijn; te meer gevaarlijk, omdat wij ze in ons midden hebben, en wij zonder argwaan hen alles hebben laten onderzoeken wat bijdragen kan tot de kracht van ons land.

Ziedaar wat gezegd is ter rechtvaardiging van het uitzetten van die Duitschers uit Frankrijk in 1870, en zeer zeker is die rechtvaardiging niet zoo geheel ongegrond. Was er geen gevaar te vreezen van die duizenden en tienduizenden Duitschers, die Parijs bewoonden? - Die Duitschers hadden hun volksgeest niet afgelegd, waren geen Franschen geworden, waren Germanen gebleven; de roem, de grootheid van Duitschland lagen hun na aan het hart; hunne wenschen waren voor de zege der wapenen van den Pruisischen Koning; dat was natuurlijk, en even natuurlijk zou het zijn, dat zij het niet bij wenschen zouden hebben gelaten, maar, de gelegenheid zich voordoende, door daden hunne gehechtheid zouden hebben getoond aan de zaak van hun vaderland. Het verblijf van zooveel Duitschers in Frankrijk was dus voor dat land een wezenlijk gevaar; en het was dus den Franschen overheden niet euvel te duiden, dat zij, om dat gevaar af te wenden, tot den maatregel overgingen van de uitdrijving der Duitschers; - het meeste wat er tegen dien maatregel was in te brengen, was dat die zooveel bezwaren zou ontmoeten bij de uitvoering, en dat daarbij meer dan één onschuldige zou worden getroffen.

Een groot land als Frankrijk loopt, door zulk een inwoning van vreemden, minder gevaar; een klein land verkeert te dien aanzien in ongunstiger toestand en moet meer voorzorgen nemen.

Wanneer zich in een klein land vreemden komen vestigen, dan is het plicht hen op ruime en onbekrompene wijze te laten deelen in alle rechten en voorrechten van de inboorlingen; het is plicht hen in ons midden op te nemen en als landgenooten te behandelen, alslandgenooten aan te nemen, als zij dit vragen. Maar op die vreemden rust dan ook de plicht, om onze instellingen, onzen volksgeest, onze nationaliteit te eerbiedigen; - dat is wel het minste dat gevorderd kan worden in ruil van de bescherming, die onze wetten hun verleenen. Wanneer daarentegen de vreemden door woord en door daad onze nationaliteit trachten te ondermijnen, en op hoogen en aanmatigenden toon ons hunne nationaliteit trachten op te dringen, dan is het tijd om hen met een rechtmatig wantrouwen te bejegenen, en zooveel mogelijk in die poging te keer te gaan; want, doet men dit niet, en laat men hen voortdurend toenemen in invloed en macht, dan kan het oogenblik komen waarop zij als meester zullen spreken, en ons de

wet voorschrijven in ons eigen land. Zie wat er met Sleeswijk gebeurd is, en erken dan, dat een klein land wat omzichtig moet zijn bij het gastvrij opnemen van vreemdelingen.

De bepalingen van het oorlogsrecht spreken van de spionnen in tijd van oorlog, die ten minste nog hun leven wagen bij het uitvoeren van hunne taak. Maar even gevaarlijk als *die* spionnen zijn de *spionnen in vredestijd*, die niets hoegenaamd wagen, maar zonder eenige moeite of gevaar een land doorreizen, met het doel om alle krijgskundige bijzonderheden op te nemen, wier kennis belang kan hebben bij een lateren oorlog.

Zulke spionnen in vredestijd worden herhaaldelijk aangewend; men zou haast zeggen, dat die aanwending een soort van burgerrecht heeft verkregen, en toch is het een handeling, zoo stuitend als het maar zijn kan. Geen bepaling van het oorlogsrecht vermag iets tegen die handeling; maar het volksgeweten, de algemeene verontwaardiging, moesten den staf breken over de regeeringen, die van zulk een schandelijk middel gebruik maken om het doel des oorlogs te bereiken.

Hoe! Ik kom in een vreemd land; ik word daar met de meeste welwillendheid ontvangen; men overlaadt mij met beleefdheden; vergaderingen, gezelschappen, huiselijke kringen openen zich voor mij; ik geniet daar volop gastvrijheid en vriendschap - en terwijl mij al dat goede wordt bewezen, ben ik bezig het verderf te beramen van het land dat mij zoo goed ontvangt; ik bespionneer dat land; ik zoek zijne weermiddelen te leeren kennen, om die onschadelijk te maken bij een lateren oorlog; en als ik met mijne argelooze vrienden met het jachtvermaak bezig ben, is het mij minder te doen om wild te schieten, dan om de landstreek te leeren kennen die ik doorkruis, en te zien welke voordeelen zij kan opleveren voor de legerbenden, die daar later als vijand zullen binnendringen. Is dat een eerlijke, loyale handeling? - Even eerlijk en loyaal als de handeling van hem, die als vriend eene gastvrije woning binnentreedt, met de bedoeling om de vrouw of de dochter van zijn gastheer te onteeren.

Maar dat spionneeren in vredestijd - zegt men - is een gewoon iets; het geschiedt op bevel van de regeering; hij, die zoo als spion optreedt, doet niet anders dan die bevelen gehoorzamen; hij doet niet anders dan zijn plicht. Wij antwoorden daarop: dat wij een ander begrip hebben van het woord ‘plicht’; dat er bevelen kunnen gegeven worden, die men *niet* gehoorzaamt; en dat, als een regeering zulk een handeling voorschrijft en als het algemeen dit als eene gewone zaak beschouwt, dit niets anders bewijst dan het onzedelijke van de regeering en het stompzinnige van de openbare meening.

Het vierde hoofdstuk van Klerck's arbeid handelt over ‘de *francs-tireurs* en de volkswapening’.

Eene van de neteligste vragen van het oorlogsrecht is zeker deze: Wie is gerechtigd om deel te nemen aan den oorlog? Moet de oorlog alleen gevoerd worden door de geregelde legermacht, of mag ieder burger, daartoe opgeroepen door de regeering, deel nemen aan den strijd voor het vaderland?

Voor beide meeningen zijn goede gronden aan te voeren, en beide meeningen zijn dan ook voorgestaan geworden, al naarmate het belang der oorlogvoerende partijen dit medebracht.

De aanvaller, de sterkste partij, de partij die in 's vijands land doordringt, doet dit gewoonlijk alleen met een geregelde legermacht; daarom ijvert hij er sterk voor dat zijne tegenpartij, de verdediger, hem ook alleen met geregelde troepen zal bestrijden; en, om dit door te drijven, bezigt hij dikwijls de bedreiging, dat hij elke ongeregelde macht - vrijkorpsen, partijgangers, volkswapening - niet erkennen zal als wettig strijdende macht, maar haar zal beschouwen als rooverbenden, waarvan de manschappen hoegenaamd geen aanspraak hebben op levensbehoud, als zij in de handen van hunne vijanden zijn gevallen. De verdediger daarentegen wil zijne minderheid aan geregelde troepen goedmaken, door de bevolking te doen deel nemen aan den strijd, daartoe spoort hij den landzaat krachtig aan om, waar hij maar kan, den vreemden aanrander te benadeelen en te bestrijden.

De grootste inconsequentiën vallen hierbij op te merken. Dezelfde Napoleon, die bij zijn eersten veldtocht van 1796 in Lombardije een volksopstand in de geboorte onderdrukte door het verbranden van dorpen en het doodschieten van tal van boeren, gelastte in 1814, bij de verdediging van Frankrijk, eene algemeene volkswapening om den vijand te bestrijden; en dat Pruisen, dat in 1813 door zijn Koning werd opgeroepen om overal en met alle wapens den vreemden vijand te bekampen, beschouwde in 1870 diezelfde handelingen in het Fransche volk als een strafbare misdaad, en heeft toen tal van *francs-tireurs* en van gewapende boeren laten fusilleeren. Het is zeer duidelijk, dat bij die zoo strijdige handelingen niet gevraagd wordt: wat is recht? maar: wat is ons belang?

Door de schrijvers over het oorlogsrecht worden de meest uiteenloopende meeningen geuit over de vraag: wie al dan niet aan den oorlog mag deelnemen? Soms zijn de schrijvers bij het behandelen van die vraag met zichzelven in strijd en is het nog al moeielijk hunne juiste meening te leeren kennen; de uitstekendste - Bluntschli - is ook tevens de inschikkelijkste, en streeft ernaar om de eischen der menschelijkheid, zooveel het maar eenigszins kan, in overeenstemming te brengen met de belangen van den oorlog; Bluntschli's *theorie* is oneindig zachter en milder dan de *practijk* van zijne landgenooten in 1870.

Evenwel moet men er dit bijvoegen, dat de openbare meening wel eens onbillijk is ten aanzien van krijgsbevelhebbers, die een volksopstand bestrijden: er is soms zeer veel te zeggen voor de strengheid,

waarmede die bevelhebbers dan te werk gaan. Men moet daarbij de werkelijkheid raadplegen, en zien wat hare eischen zijn.

Het kan niet geloochend worden dat een geregelde legermacht, die plotseling wordt aangevallen door een bevolking, die zij vreedzaam waande en waarin zij geen vijand zag, in dien aanval iets wederrechtelijks, iets verraderlijks, zal vinden; iets dat de driften van den soldaat doet ontvlammen en hem aanspoort tot wraak. Wij trekken met een geregelde troepenmacht in 's vijands land, door een open stad, waarin wij niets zien dan eene ongewapende bevolking, die geen deel schijnt te nemen aan den oorlog; wij worden later geslagen en teruggedreven door een afdeeling van 's vijands leger; wij willen nu door diezelfde stad terugtrekken, maar die stad is intusschen in opstand gekomen; hare vreedzame bevolking is verkeerd in een vijandelijke macht; die bevolking heeft de wapens opgevat, en uit alle huizen wordt op ons geschoten - ziedaar een geval, dat in den oorlog kan voorkomen, of, om juister te spreken, dat vaak voorgekomen is - en wie zal het bevreemdend vinden, dat de verbitterde soldaat dan de huizen in brand steekt, waaruit hij wordt bestookt, en zonder mededoogen is met de vijanden, die hem in handen vallen? In zulk een geval is strengheid een geoorloofd iets, bijna een plicht, in den bevelhebber van een geregeld troepenkorps; het is voor hem plicht, door het inboezemen van vrees zijne soldaten te vrijwaren tegen eene herhaling van zulk een verraderlijke aanranding.

Die strengheid mag echter niet ontaarden in wreedheid - maar, waar is hier de grenslijn tusschen strengheid en wreedheid? Het is zeer moeielijk om haar met juistheid af te bakenen, en weinig baat het of men hierover de schrijvers over het oorlogsrecht raadpleegt, want dienaangaande zijn hunne meeningen weifelende en onzeker, en onderling in strijd. Er blijft niets anders over voor den krijgsbevelhebber, die in zulk een geval verkeert, dan de ingevingen op te volgen van het gezond verstand en van het ieder mensch ingeschapen gevoel van recht en billijkheid. Ziehier, dunkt ons, hoe die bevelhebber zou kunnen redeneeren:

‘Ik moet zorgen voor het leven van mijne soldaten; ik moet beletten, dat zij verraderlijk worden aangevallen en gedood; ik moet dus streng zijn tegen hunne aanranders. Maar aan den anderen kant moet ik toch ook begrijpen, dat die aanranders eigenlijk het recht aan hunne zijde hebben: zij verdedigen hun vaderland, de eerste plicht van ieder burger; zij strijden op hun eigen grond en voor hun have en erf; zij gehoorzamen de bevelen van hunne regenten, en, nog meer dan dat, gehoorzamen zij die liefde voor de vrijheid, die in ieder mensch woont; zij kampen tegen vreemd geweld en dwingelandij. Zou ik, in hunne plaats, anders handelen dan zij doen? En moet mij dit niet bewegen om, terwijl ik *verplicht* ben streng te zijn tegen hen, toch die strengheid maar te bepalen tot het volstrekt noodzakelijke?’

In 1870 heeft men aan de Duitsche zijde getracht te bepalen, wie der Franschen aan de krijgsverrichtingen mochten deelnemen, wie niet; men heeft toen verklaard, dat men ieder gevangene als onwettig oorlogende zou straffen, tenzij hij voldeed aan deze twee eischen (Klerck bl. 81):

1°. 'Hij moest bewijzen dat hij, door een order aan zijn persoon gerigt, door het legale gouvernement tot de dienst was opgeroepen en behoorlijk in de sterkte van een der korpsen opgenomen, die, op militaire wijze georganiseerd, deel uitmaakten van het fransche leger.

2°. Tevens moest op geweerschotsafstand blijken uit behoorlijke kenteekenen, die niet van zijne kleeding waren af te scheiden, dat hij tot het actieve fransche leger behoorde.'

Maar dat zijn willekeurige eischen, die veel te vér gaan. Vorderen, dat men bewijze door een persoonlijk bevel tot den krijgsdienst te zijn opgeroepen en ingedeeld bij een van de korpsen van het leger, - wel, dat is een vordering, die aan het bespottelijke grenst; men zou dus - merkt Klerck aan - dat schriftelijk bevel altijd bij zich moeten dragen, evenals men een jachtakte bij zich houdt om die den veldwachters te kunnen toonen. En wat het dragen van militaire kenteekenen aangaat - wanneer een land wordt geteisterd door een plotseling en nijpend oorlogsgevaar, dan ontbreekt het meestal aan tijd en middelen om geregelde uniformen aan te schaffen - goed, wordt dan soms geantwoord; geen geregelde uniformen dan, maar ten minste het een of ander zichtbaar krijgsteeken - maar wat beteekent, in 's hemels naam, zulk een krijgsteeken, cocarde, armband, rood kruis, of wat het zij, zulk een krijgsteeken, dat men ieder oogenblik kan opzetten en afleggen!

Ook op het Brusselsche Congres van 1874 heeft de vraag, wie gerechtigd is om aan den oorlog deel te nemen, aanleiding gegeven tot de uiting van zeer uiteenloopende gevoelens; en hoezeer de besluiten dier vergadering geen verbindende kracht hebben verkregen, zoo toonen zij toch duidelijk aan, dat omtrent dit punt de milde en vrijzinnige beginselen hebben gezegevierd, die het meest de kleine Staten, de verdedigende partij, begunstigen. De vertegenwoordigers van die Staten, vooral de Nederlandsche, hebben krachtig bijgedragen tot die uitkomst, en dit moet ook zoo: het is het belang van een kleinen Staat, om het recht te hebben de verdediging van zijne onafhankelijkheid toe te vertrouwen, niet alleen aan de geregelde legermacht, maar ook aan ongeregelde troepen, aan vrijkorpsen, aan partijgangers, aan de geheele te wapen geroepen bevolking.

Een Belgisch officier, de Generaal Renard, is van een ander gevoelen; hij zegt: '*Les levées en masse sont plus nuisibles qu'utiles; elles enfantent le désordre et il est prudent de les rejeter d'une manière absolue*, *parce qu'elles entraveraient d'une façon déplorable les mouvements de l'armée active*'.

Dit is verkeerd gezien; dit is te veel toegeven aan eenzijdige militaire inzichten.

O zeker, de *levée en masse*, de wapening van een geheel volk, kan wel eens wanorde te weeg brengen, kan wel eens weinig kracht bezitten, kan wel eens slechte gevolgen hebben - dat zijn wij met Renard volkomen eens, en men moet die volkswapening dan ook niet altijd aanwenden, te pas of te onpas; men moet den juisten tijd, de juiste gelegenheid, daarvoor uitkiezen; men moet wel overwegen, wat de voordeelen, wat de nadeelen zijn, en of er mogelijkheid is om den oorlog goed vol te houden, ook zonder die volkswapening. Maar dit aan den Belgischen Generaal toegevende, moeten wij erbijvoegen, dat het - vooral voor een klein volk - een dwaasheid zou zijn, afstand te doen van het recht om bij een verdedigenden oorlog de geheele bevolking te wapen te roepen.

Renard zegt, dat door die volkswapening ‘de bewegingen van het geregelde leger’ - de woorden *l'armée active* hebben klaarblijkelijk die beteekenis - ‘jammerlijk zouden worden belemmerd’. - Goed; maar als er nu eens geen geregeld leger meer is, wat dan? Moet men dan maar dadelijk den nek krommen onder het juk van den overwinnaar? - Eene volkswapening is dàn het eenige middel om den strijd voort te zetten; toen Spanje in 1808 door Napoleon werd overweldigd, had het luttel geregelde strijdkrachten, en *moest* dus wel tot eene volkswapening zijne toevlucht nemen, om onafhankelijk te blijven; en Gambetta's volkswapening in 1870 was het eenige middel om Duitschland nog langer het hoofd te bieden, daar te Metz en te Sédan de geregelde legermacht van Frankrijk nagenoeg geheel was verloren gegaan. Niet om een onbeduidende, beuzelachtige reden, niet uit luim of gril, beveelt men een algemeene volkswapening; maar men neemt tot dit middel zijne toevlucht uit gebiedende noodzakelijkheid, als er geen ander middel is.

Vrijkorpsen, partijgangers, moeten altijd worden erkend als geregelde oorlogvoerenden; niet alleen als zij op last van de regeering zijn opgericht, maar ook dan wanneer zij zich eigenmachtig hebben gevormd; een vereischte echter is het, dat zij op duidelijk kenbare wijze op het oorlogstooneel verschijnen, en dat zijzelven de gewone rechten van den oorlog eerbiedigen. Het wordt terecht algemeen afgekeurd, dat de Duitschers in 1870 dit beginsel niet hebben gehuldigd; en dat zij zelfs het door Garibaldi opgerichte legioen niet hebben willen beschouwen als een geregelde troepenmacht. Met grond merkt Klerck hier aan (blz. 185): ..... ‘Op deze wijze zou het oorlogvoeren voor een leger, dat zich in een vijandelijk land bevindt, zeer gemakkelijk worden. Door eenvoudig eene troepenafdeeling voor gelegaliseerd te verklaren en de andere niet, zou men, gaf de tegenpartij daaraan gehoor, zonder bloedvergieten de strijdmagt van den vijand zeer gemakkelijk tot een minimum kunnen herleiden.’

Klerck, de verschillende meeningen mededeelende over dit gewichtig punt van het oorlogsrecht, vereenigt zich hoofdzakelijk met de meest milde dier meeningen; hij is het meest ingenomen met den Duitscher Bluntschli, die zijne liberale beginselen zóóver drijft, dat hij de stelling voorstaat: dat, wanneer eene geheele bevolking hare stad tegen den vijand verdedigt, zij het recht heeft om erkend te worden als wettig oorlogvoerende macht; want, zegt Bluntschli, '*aus der massenhaften Erscheinung wird ihre kriegerische Eigenschaft schon klar seyn*'.

Wij gelooven, dat Bluntschli hier wel wat te absoluut spreekt; wij gelooven, dat het zeer moeielijk of ondoenlijk is, om, aangaande dit punt, *vaste* regelen aan te nemen, die *altijd* moeten worden toegepast. Het strikte oorlogsrecht is hier weer ver te zoeken; het gezond verstand, het wel begrepen belang der oorlogvoerende partijen, en de ingevingen van recht en billijkheid moeten hoofdzakelijk door de legerhoofden worden geraadpleegd, bij elke beslissing omtrent dit onderwerp. Ziehier enkele aanwijzingen dienaangaande, aanwijzingen, meer niet:

Oorloogt men in een land, waarvan de regeering de geheele bevolking te wapen heeft geroepen, de *levée en masse* heeft bevolen, dan heeft men ook het recht, om in ieder inwoner van dat land een vijandelijk soldaat te zien en hem als zoodanig te behandelen. Natuurlijk dat men, bij de toepassing van dit recht, met verstand moet te werk gaan; men zal niet die geheele bevolking als krijgsgevangen wegvoeren; men zal integendeel die bevolking rustig in hare woonplaatsen laten, zoodra men zeker weet dat zij ongewapend is, dat zij volstrekt geen vijandige gezindheid heeft, dat men van haar niets heeft te vreezen - maar in het tegenovergestelde geval heeft men wel degelijk het recht, om die bevolking als vijand te behandelen. De oorlog wordt gevoerd tegen een Staat, en niet tegen zijne burgers; - dit is zoo, *in het algemeen;* maar dit beginsel geldt niet meer, zoodra de Staat de algemeene volkswapening heeft bevolen; door dat bevel wordt dan, uit den aard der zaak, ieder burger van dien staat een vijand, dien men bestrijden mag, dien men onschadelijk mag maken.

Bij het eerste uitbreken van een volksopstand is het in den bevelhebber, die hem bestrijdt, soms niet af te keuren, dat hij met strengheid te werk gaat, en de aanstokers en hoofden van dien opstand, als zij in zijne handen vallen, ter dood laat brengen. Er zijn twee redenen tot verontschuldiging van die strengheid: vooreerst kan zij zooveel schrik inboezemen, dat daardoor de opstand in de geboorte wordt gesmoord, die anders misschien, bij eene meer menschelijke wijze van handelen, een groote en gevaarlijke uitbreiding zou verkregen hebben; en ten tweede is erin het uitbreken van een opstand, waarbij in eens het leger wordt bestookt door eene burgerij in wier

midden het argeloos en vol vertrouwen verkeerde, iets verraderlijks gelegen, dat de woede van den soldaat opwekt en zijne onmeedoogendheid verontschuldigt.

Maar het bovenstaande geldt alleen voor het eerste oogenblik van den opstand, voor het begin; zoodra die opstand zich eenmaal gevestigd heeft, veranderen de zaken. Als men eenmaal weet tegen wien men heeft te strijden, dan verdwijnt ook alle zweem van verraderlijkheid, dan wordt het een gewone oorlogvoering; en heeft de aanvankelijke strengheid den opstand niet kunnen onderdrukken, dan is het ook verkeerd om met die strengheid langer voort te gaan; dan moet men de gevangenen, die men op de opstandelingen maakt, behandelen als gewone krijgsgevangenen, en geen wreedheid jegens hen plegen. De wreedheid, hoe stuitend ook voor het menschelijk gemoed, kan in den oorlog niet altijd worden vermeden; maar elke onnoodige wreedheid is een misdaad.

Het eigenbelang van een geregelde legermacht brengt bovendien mede, om gevangengenomen opstandelingen niet met wreedheid te behandelen; want het is zeer duidelijk, dat die wreedheid door de opstandelingen met niet mindere wreedheid zal worden vergolden. Bij den Napoleontischen oorlog in Spanje waren de Fransche krijgsbevelhebbers meestal zonder eenig mededoogen ten aanzien van de mannen der Spaansche Guerillas, die in hunne handen vielen. Wat was het natuurlijk gevolg? Dat de Guerillas op even onmenschelijke wijze te werk gingen en de Franschen, die zij gevangen namen, ter dood brachten, soms onder de wreedste martelingen. Het eene kwaad lokt het andere uit.

Aan de eene zijde moet de verdedigende Staat, op wiens grondgebied de oorlog wordt gevoerd, wèl weten, dat hij het volste recht heeft om de geheele bevolking aan het voeren van dien oorlog te doen deelnemen; dat het soms plicht is, dat recht uit te oefenen; maar dat, door de uitoefening van dat recht, de bevolking denkelijk in een slechteren toestand komt, dan waarin zij zou verkeeren, werd de oorlog alleen gevoerd door de geregelde legermacht. Aan den anderen kant moet de aanvaller begrijpen, dat het land, waarin hij is doorgedrongen, alle eerlijke middelen mag aanwenden om hem er weer uit te drijven; dat eene volkswapening, of het aanwenden van vrijkorpsen, partijgangers, of andere ongeregelde krijgsmacht, een eerlijk middel is ter verdediging; dat, in het eerste oogenblik, wanneer men nog niet weet tegen wien men eigenlijk strijdt, strengheid tegen de gevangenen verschoonbaar kan zijn; maar niet meer, later, wanneer de strijd een regelmatige gedaante heeft gekregen, en de strijdende partijen zich duidelijk hebben afgeteekend; dat dan de gevangenen moeten behandeld worden als gewone krijgsgevangenen, onverschillig of zij het krijgsgewaad dragen, of in een blauwen kiel of schanslooper zijn gekleed.

Ziedaar enkele gedragsregelen, die men goed zal doen in acht te nemen bij het voeren van den oorlog; niet, omdat men de juistheid dier regelen op streng logische wijze kan betoogen, maar, omdat zij het meest in het belang zijn van de oorlogvoerende partijen, het meest met recht en billijkheid overeenkomen, het minst afbreuk doen aan het gevoel van menschelijkheid.

(*Wordt vervolgd.*)

Mosterd na den maaltijd?

De aanvulling van het Officierskader der Infanterie door J.H. Engelbregt, 1ste Luitenant der Infanterie. 's Gravenhage. De gebroeders van Cleef, 1878.

't Is toch een zonderling volkje, dat volk dat daar aan de monden van Maas en Rijn en IJsel woont, en dat wij toch, met echt nationalen trots, *ons* volk noemen. We zijn er fier op tot die natie te behooren, ook al worden we zoo dikwerf de Chineezen van Europa genoemd, en we zouden die nationaliteit niet gaarne verliezen. Goddank dat de enkele stem, die onze verdediging geen droppel bloeds waardig keurde, nergens in ons land weerklank heeft gevonden, terwijl we zelfs wel willen gelooven, dat hij, die dat woord sprak, er inwendig spijt genoeg van zal hebben. Maar dat we den scheld- of eere?-naam van Chineezen van Europa verdienen, dat spreekt maar al te duidelijk uit de feiten. Bij ons is alles anders dan elders. Toen andere landen reeds een uitgebreid spoorwegnet bezaten, redekavelde onze Tweede Kamer er eens over en vond zij, dat we voldoende gemeenschapsmiddelen bezaten in onze kanalen en rivieren; ginds de locomotief, hier de oud-Hollandsche trekschuit was het wachtwoord; ginds, zoo heette het, mocht men spilziek zijn met den grond, hier zou elke hectare ten dienste der spoorwegen een diefstal aan de natie heeten. Maar ook, terwijl men ginds ons uitlachte om de weggeworpen millioenen, maalden wij rustig en bedaard het Haarlemmermeer ledig en, terwijl niemand het gelooven wilde, werd Amsterdam langzamerhand een zeeplaats en ontstond er een nieuwe haven. Onzes inziens zeer gewettigd, maar geheel onvoldoende voorbereid, werd door dat Chineesche volkje een oorlog begonnen en reeds gedurende 5 jaren met taai geduld en opoffering van schatten gouds volgehouden. Na de zorgvolle dagen van Juni '70, nadat het dreigend onweder was afgedreven, trad het Ministerie ‘met het geweer op den schouder’ in de Kamers en.... het ging ‘zonder geweer’ weer henen. Terwijl andere natiën de meeste

zorg besteedden aan hare weerbaarheid en daartoe in de eerste plaats de levende strijdkrachten hervormden, stak Nederland eenige millioenen meer in den grond en bouwde forten, zonder te zorgen voor de verdedigers dier forten; terwijl andere natiën de uiterste zorg besteedden aan de vorming, de hervorming of de geheele opleiding van haar officierskorps en er bijzonder gewicht aan hechtten, dat dit korps zooveel mogelijk voltallig werd gehouden en zoo wetenschappelijk mogelijk werd opgeleid, heeft Nederland met eene voorname onverschilligheid, eener betere zaak waardig, toegezien, hoe zijn officierskader onder de werking der wet op de K.M.A. van 1869 met den dag meer en meer verliep, hoe in de aanvulling van dat kader steeds minder kon worden voorzien en hoe het wetenschappelijk peil van dien stand juist daardoor voortdurend daalde. Wel gingen er enkele stemmen op, die de aandacht op dat gevaar vestigden, wel werden er luide kreten aangeheven over het immer toenemende gebrek aan officieren, maar dat waren stemmen der roependen in de woestijn, Nederland trok zich de slaapmuts over de ooren en wiegde zich welgemoed in slaap met het aloude gezegde: 'Dat moeten de heeren in Den Haag maar weten, dat gaat ons niet aan'. Toen het evenwel al te bont ging, toen de M.A. bijna geheel verliep, werd eindelijk eene nieuwe regeling ingevoerd en trad de thans vigeerende wet op 15 Juli van het voorgaande jaar in werking, om vóór 1 September 1882 te worden herzien. Deze wet kan echter eerst *na* 15 Juli 1881 hare eerste vruchten afwerpen en wij moeten dus vóór dien tijd teren op degenen, die nog volgens de vroegere wet aan de M.A. hunne opleiding ontvangen, nl. voor de 4 eerstvolgende jaren een totaal van 33 adspirant-infanterieofficieren, zoowel voor hier te lande als voor Oost-Indië. Dat dit getal geheel onvoldoende is zal wel niemand betwisten. In de overige vacatures ter aanvulling van de *ont*staande tekorten - wij zwijgen nog van de voorziening in het thans *be*staande tekort - moet door de hoofdcursussen worden voorzien, hetgeen voor deze geheel onmogelijk is. Deze abnormale toestanden, die reeds een zeer dreigend karakter hebben aangenomen en het geheele infanterie-officierskorps met desorganisatie bedreigen, zijn door den Heer Engelbregt met nauwgezetheid nagegaan en bestudeerd en hij heeft den uitslag van zijn onderzoek neergelegd in de bovenstaande brochure. Wij wenschen met hem als leidsman in de volgende regelen den tegenwoordigen toestand te bespreken, de door hem voorgestelde wijzigingen en verbeteringen uitvoerig na te gaan, ten einde te onderzoeken in hoeverre zij proefhoudend blijken. Wij willen hierbij onmiddellijk opmerken, dat door hem gewichtige veranderingen worden voorgesteld in het wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen, een onderwerp dat ook onze aandacht tot zich had getrokken, in die mate zelfs, dat wij gemeend hebben het te moeten bezigen als onderwerp eener voordracht in de vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap. Deze voordracht is gehouden den 21sten December van het voorgaande jaar en

nauwelijks eenige weken later zag gemelde brochure het licht. Het hoofdonderwerp van de lezing is tevens een belangrijk onderdeel der brochure. Wij vragen den welwillenden lezer verschooning, wanneer wij bij onze beschouwingen dikwerf terug zullen komen en dikwerf zullen wijzen op hetgeen in die lezing is gezegd; ja, nog meer, wanneer wij in eene vergelijking treden tusschen onze denkbeelden en die van den Heer E. Immers, reeds lang was het ons voornemen - en wij hadden daartoe reeds de voorbereidende maatregelen getroffen - in dit tijdschrift onze denkbeelden omtrent het wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen ter sprake te brengen. Wij werden van dat voornemen alleen afgehouden door de uitnoodiging van het Bestuur der vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap, omdat wij begrepen, dat eene bespreking dáár ter plaatse meer nut kon stichten dan in een tijdschrift-artikel. Nu ons evenwel ongezocht de gelegenheid wordt opengesteld, wenschen wij daarvan thans ook gebruik te maken.

In eenige 'voorafgaande beschouwingen' deelt de schrijver ons mede, op welke wijze in de meeste Europeesche legers het officierskader wordt aangevuld en komt daarbij tot de slotsom, dat er twee, scherp van elkander gescheiden, stelsels zijn, waaraan hij den naam geeft van het aristokratische en het demokratische stelsel. Het eerste stelsel wordt gevolgd in Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen, het tweede in Frankrijk, Italië, Nederland en België. Bij het eerste stelsel bestaat alleen de mogelijkheid om den officiersrang te verwerven voor hen, die - zonder de lagere rangen der militaire maatschappij te hebben doorloopen - aan daarvoor bepaald aangewezen inrichtingen van onderwijs de vereischte algemeene wetenschappelijke en militaire kennis hebben verkregen. Dáár kunnen derhalve alleen zij, *die door hun fortuin of door hunne geboorte tot de bevoorrechte standen der maatschappij behooren* - de Heer E. cursiveert - in het officierskorps worden opgenomen. Bij het andere stelsel worden niet alleen zij tot officier bevorderd, die hunne opleiding hebben genoten aan uitsluitend daarvoor bestemde inrichtingen, maar treedt ook een groot gedeelte, verreweg het grootste gedeelte, uit den onderofficiersstand over tot den officiersstand. Deze tegenstelling is wel een weinigje op effect gebaseerd en gaat althans gedeeltelijk mank, vooral de gecursiveerde woorden verdienen ernstige tegenspraak. Wij komen daarop terug, maar zijn verplicht, duidelijkheidshalve, eerst het geheele stelsel, zooals dat in Duitschland wordt gevolgd, te omschrijven. Twee wegen leiden aldaar tot éénzelfde doel. Dit doel is nog niet de 2de luitenantsrang, evenmin, zooals de Heer E. zegt, de *Kriegsschule*, dit doel is de rang van Porte-Épée-Fähnrich. Van hier af vereenigen zich die twee wegen en voert die vereenigde weg tot de *Kriegsschule* en daarna tot den officiersrang.

Een jongmensch, die de militaire carrière kiest, met het bepaalde doel den officiersrang te bereiken, treedt in dienst als avantageur, d.w.z. als vrijwilliger, dingende naar den officiersrang. Hiertoe heeft hij noodig een Abiturienten-Zeugnisz - een soort diploma, ten bewijze dat hij den cursus van middelbaar onderwijs met goed gevolg heeft doorloopen - of wel een examen, vóór of na zijne in-diensttreding af te leggen. Wanneer hij nu zijne verplichtingen in de mindere rangen voldoende kent, wordt hij bevorderd tot Porte-Épée-Fâhnrich, gaat dan naar de *Kriegsschule* en leert daar niets dan zuiver militaire vakken. Voldoet hij aan het eindexamen, dan staat niets zijn benoeming tot officier in den weg, mits het officierskorps er geen bezwaar tegen maakt, om hem in zijn midden op te nemen. Dit is de eerste weg. Daar evenwel alleen in de groote steden en in die van den tweeden of derden rang de gelegenheid bestaat, om het diploma te verkrijgen of wel de vereischte kennis op te doen, en de regeering den toegang tot het officierskorps wilde openstellen voor allen, ook voor hen, die in kleinere plaatsen of op het platteland woonachtig waren, werden er scholen voor middelbaar onderwijs in het leven geroepen voor knapen, die in een dergelijke positie verkeeren. Dit zijn dus rijks-hoogere-burgerscholen onder militair toezicht, maar tegelijkertijd kostscholen. Het doel van die scholen is nu niet officieren te vormen, zooals wij Nederlanders uit den naam cadettenscholen licht zouden opmaken, maar om aan officieren en staatsambtenaren eene goedkoope en gemakkelijke gelegenheid te verschaffen, om hunne zonen dezelfde mate van algemeene kennis en ontwikkeling te doen verkrijgen, die zij anders zouden moeten missen, of met groote geldelijke opoffering aan de instellingen voor middelbaar onderwijs zouden opdoen. Die cursus begint reeds op jeugdigen leeftijd, maar duurt ook zes jaren op de lagere en twee jaren op de hoogere cadettenscholen. Het onderwijs is geheel gelijk aan dat op de andere scholen van M.O.; behalve exerceeren wordt er geen enkel militair vak onderwezen. Na afloop van den cursus heeft de cadet het volle recht een burgerlijke loopbaan te kiezen. Treedt de cadet echter in dienst, dan kan hij na 6 maanden P.E.F. worden en staat dan verder gelijk met den avantageur. Wij zien dus in deze wijze van opleiding eene gemakkelijke en goedkoope gelegenheid om eene eervolle betrekking te verkrijgen, eene opleiding, die den ouders een minimum van onkosten op de schouders legt. Dit stelsel noemt de Heer E. een aristocratisch stelsel, waarbij in het officierskorps alleen zij kunnen worden opgenomen, *die door hun fortuin of door hunne geboorte tot de bevoorrechte standen der maatschappij behooren.* Het ligt voor de hand, dat wij ons met deze stelling niet kunnen vereenigen.

Het zal wel niet noodig zijn, dat wij in eene herhaling treden van de wijze, waarop in ons land, evenals in België, Frankrijk en Italië, het officierskader wordt aangevuld en welke door den Heer E. het democratisch stelsel wordt genoemd, eene benaming waarmede wij

geheel instemmen kunnen, mits niet in tegenstelling met het Duitsche stelsel. Deze wijze van aanvulling mogen wij wel als bekend aannemen.

In 1869 werd de K.M.A. hervormd tot eene *Kriegsschule*, althans naar het model dier scholen gewijzigd. In 1877 werd zij eene vereeniging van de *Kriegsschule* en de hoogere cadettenschool - Central-Anstalt - zoodat wij een grooten stap in de goede richting deden. Deze wijziging kan voor het leger echter niet vóór 1881 hare eerste vruchten afwerpen, evenals de M.A.-wet van 1869 hare eerste resultaten in 1874 leverde. Met het oog hierop gaat de schrijver der brochure na, hoe in de laatste jaren de aanvulling van ons officierskorps is geschied en hoe die in de eerstvolgende jaren zal plaats hebben. Hij heeft daartoe een aantal statistieke gegevens nageplozen, die een treurig licht over de zaak werpen en die voor de toekomst doen vreezen. Om het groote gewicht der zaak wenschen wij hem in zijne becijferingen te volgen, aangezien wij daardoor beter dan door de uitgebreidste redeneeringen in staat worden gesteld, om den toestand te overzien.

Door het diploma der hoogere burgerschool, toch nog gevolgd door een examen, als eisch te stellen ter toelating op de K.M.A., had de wetgever van 1869 geheel over het hoofd gezien, dat in '66, '67 en '68 respectievelijk slechts 26, 48 en 67 diploma's waren uitgereikt, en derhalve, wanneer *al* die knapen naar Breda gingen, er toch een geheel onvoldoend aantal cadets zou komen. Maar nog meer. Eerst in 1872 zou de tweejarige cursus worden geopend. De statistiek leverde dus nog meer gegevens. De getallen bedroegen respectievelijk 78, 92, 105 en 127. En trokken al die jongelui naar de M.A.? Geenszins; wat iedereen, behalve de wetgever, voorzien had, gebeurde. Wie het diploma van voleindigden cursus in den zak heeft, kan - en vooral *kon* destijds - bijna overal elders en met betere vooruitzichten terecht. Bovendien moest de adspirant-cadet opnieuw examen doen. Slaagde hij daarin niet, dan was feitelijk zijn diploma in stukken gescheurd; dan was het officieele stuk, door eene officieele commissie na een officieel examen uitgereikt, door eene andere officieele commissie na een dergelijk examen even officieel bevlekt of voor nietig verklaard. Slechts weinigen waagden het, zich daaraan te onderwerpen. De toeloop voor de Academie verminderde bovendien steeds; in plaats van een 100tal cadets jaarlijks kwamen er gemiddeld slechts een 25. De uitwerking der wet van '69 was dan ook, dat van '74-'78 voor hier te lande van de 170 aangestelde 2de luitenants - alleen bij de infanterie - slechts 7, of ruim 4%, en dat voor Indië van de 190 slechts 8, of ook ruim 4% van de M.A. herkomstig waren. Tengevolge van het bestaande gebrek aan officieren werd echter bij de korpsen meer en meer de hand gelicht met de wetenschappelijke kennis, zoodat '*de toekomstige aanvoering van ons leger*, - *vooral in de hoogere rangen - reeds*

op bedenkelijke wijze in de waagschaal is gesteld (*geworden*', zegt de Heer E. erachter.)

De Heer E. stelt zich thans de vraag, of de wet van 1877 in staat zal zijn, om voor de toekomst een beteren toestand in het leven te roepen. Zal zij het ingeslopen kwaad zooveel mogelijk kunnen neutraliseeren; zal zij kunnen voorzien, zoowel in de *normale* als in de *buitengewone* aanvulling? Het antwoord op die vragen is geenszins bevestigend. Ter staving van zijn beweren gaat de schrijver eerst na:

1°. hoe groot de jaarlijksche behoefte aan infanterie-officieren is, zoowel hier te lande als in Indië.

2°. hoeveel % daarvan de M.A. in *normale* omstandigheden behoort te leveren.

3°. hoeveel % daarvan de M.A. in *buitengewone* aanvulling zal kunnen leveren.

In 1876 en '77 telde ons leger 942 en 945 officieren - waar wij voortaan spreken van officieren bedoelen wij alleen infanterie-officieren - in de beide zelfde jaren telde het N.I. leger 945 en 943 officieren, zoodat, wanneer er geene reorganisatie plaats vindt, wanneer er niet gezorgd wordt voor reserven, in één woord, wanneer de zorg zich louter bepaalt tot het strikt noodzakelijke, er toch jaarlijks voorzien moet worden in de behoorlijke aanvulling van 1900 officieren. Volgens den Luitenant-Kolonel Jauski in zijn werk 'die Truppenschulen des K.K. Heeres' bedraagt het jaarlijksch verlies gemiddeld 5%, waarin dus door benoeming van 2de luitenants moet worden voorzien. Wij moeten echter ons verliescijfer iets hooger stellen, want de invloeden van het Indisch klimaat, de voortdurende oorlogstoestand en de kortere diensttijd aldaar geven aanleiding tot grootere mutatiën. De Heer E. legt zich dus niet eenvoudig neer bij dat cijfer van 5%, doch gaat na, hoevele officieren tusschen 1855 en '78, dus in 23 jaar, hier te lande of in Indië zijn aangesteld. Hij vindt daarvoor hier te lande 1281

in Indië	1108
dus gezamenlijk	2389

of gemiddeld ruim 103 per jaar, of, rekenende op eene sterkte van 1900 officieren, een jaarlijksch verlies van 5½%.

In de 4 eerstvolgende jaren '78-'82 moeten dus 412 2de luitenants worden aangesteld. Hoevelen zal de M.A. daarvan leveren? Dit is gemakkelijk te berekenen uit het aantal cadets. Er zijn:

	hier te lande.	N.-I.
4de studiejaar	4	5
3de studiejaar	5	2
2de studiejaar	4	0
1ste studiejaar	12	1

	25	8
Totaal	33	

Voeg hierbij nu nog 15, die van '74-'78 van de M.A. als 2de luitenant bij het leger plaats namen, van de 360, die in dat tijdvak zijn benoemd, dan vinden wij in het 8jarig tijdvak 1874-1882 van de 772 benoemde of nog te benoemen 2de luitenants slechts 48, of ongeveer 6%, van de K.M.A. herkomstig. Dit geringe percent alleen heeft eene voldoende wetenschappelijke opleiding ontvangen. In den bloeitijd der K.M.A. leverde deze ruim 35% der te benoemen officieren, en nu stelt de Heer E. de vraag, of het niet wenschelijk zou zijn, dat de K.M.A., ten einde het ingeslopen kwaad zooveel mogelijk te neutraliseeren, vooreerst minstens 50% van het benoodigde getal officieren zou moeten leveren? Wij durven deze vraag gerust toestemmend beantwoorden. De toestand eischt dringend herziening. Het examen, door de onderofficieren af te leggen, is niet meer op de hoogte van den tijd. Het berust nog geheel op de grondslagen van het K.B. van 25 September 1826 en heeft sedert dien tijd geene noemenswaardige verbeteringen ondergaan. Sedert 1826 is het militair onderwijs bij de korpsen een versteeningsperiode ingetreden; de wijzigingen toch van 27 Juli 1852 en 23 Maart 1868 zijn bijna van geene beteekenis.

Terwijl derhalve het onderwijs bij de korpsen hoe langer hoe meer onvoldoende blijkt te zijn, hebben de omstandigheden ertoe geleid, dat juist uit het onderofficierskader meer en meer onze officieren worden getrokken. De aard der ziekte brengt mede, dat het kwaad voortdurend verder doordringt; 't verval aan de eene zijde is oorzaak, dat zich ook aan de andere zijde verval openbaart. Gebrek aan cadets maakte het noodzakelijk, dat men meer officieren uit het leger trok; hier was het onderwijs onvoldoende en moest men uit armoede ook nog met de gestelde eischen de hand lichten. Wat van dat alles de gevolgen waren, zal wel geen verder betoog behoeven.

Na aldus eene duidelijke en door statistieke gegevens bevestigde beschrijving te hebben gegeven van de lijdensgeschiedenis der aansluiting van het militair onderwijs aan het openbaar middelbaar onderwijs, komt de Heer E. tot de belangrijke conclusie, dat de hoogere burgerschool *niet als voldoende voedster der K.M.A.* kan beschouwd worden en tevens dat de bijzondere - n.l. de kostscholen - evenmin in het bestaande gebrek kunnen voorzien. Die laatste nu is zeer gelukkig. De kostscholen, ware africhtingsscholen voor Breda en Willemsoord, hebben haar gulden tijd gehad, wij gelooven tot welzijn der natie; maar bedroevend is het toch voor den Schrijver te moeten constateeren, dat alle onze instellingen van openbaar onderwijs niet jaarlijks in eene behoefte aan een 50tal cadetten voor het hoofdwapen kunnen voorzien. Is dit wel geheel waar? Mogen wij niet een groot vraagteeken zetten achter het: *post ergo propter* van den Heer E.? Wij meenen van ja. Zeer zeker zullen wij niet ontkennen, dat de aansluiting van het M.O. mislukt is; wij willen niet ontkennen, dat die aansluiting onzes inziens

juist den grooten stoot heeft gegeven aan het verloopen van het officierskader, maar *al* de schuld daarvan op die mislukte aansluiting te werpen, en de geheele verbetering te zoeken in de wijziging van het onderwijs, wij gelooven dat dit niet aangaat en zullen trachten het te bewijzen.

Vroeger konden onze drie Rijks-Universiteiten overvloedig voorzien in de behoefte aan predikanten; een proponent, die na een paar jaar van ‘op beroep preeken’ eene plaats veroverde, al was die nog zoo klein, was een geluksvogel; thans zijn er stellig een 250tal vacatures, die niet aangevuld kunnen worden uit gebrek aan predikanten of proponenten. In vroegere tijden leverde 's Rijks Kweekschool voor geneeskundigen een voldoend aantal officieren van gezondheid, zoodat in de behoeften kon worden voorzien; de wijzigingen en verbeteringen in het onderwijs hebben niet kunnen beletten, dat er bij marine en leger een steeds aangroeiend tekort aan geneeskundigen is ontstaan. En wie onzer weet niet, dat het Instructie-Bataljon zijn jaren van bloei, maar ook van achteruitgang heeft gekend? Zal wijziging in opleiding en onderwijs het panacée zijn, dat deze en andere takken van wetenschap voor ondergang behoedt? Volstrekt niet. De oorzaken van verval liggen dikwerf dieper dan men denkt; den worm, die aan den wortel knaagt, ziet men over het hoofd, terwijl men zijne toevlucht neemt tot palliatieven, die niet of niet voldoende baat geven. Zoo is het ook hier. Het leger stelt hoogere eischen aan hem, die officier wil worden. Zeer goed, maar dan stelt natuurlijk de adspirant zijne eischen ook hooger. Meer kennis, dan ook betere bezoldiging; vermeerdering van schooljaren, maar dan ook verbetering van positie. 't Is louter een handelsquaestie. 't Baantje verloopt, 't baantje komt in diskrediet, omdat in andere betrekkingen meer rekening is gehouden met de eischen des tijds en met de omstandigheden. Tegenover de hoogere eischen, die aan den adspirant worden gesteld, wordt juist gevorderd, dat door hem minder eischen zullen worden gesteld. De Heer E. prijst het in onze officieren, dat de z.g. slobkousen-dienst door hen zonder weerzin wordt verricht, zeer terecht, want ook *die* dienst heeft zijn nut, maar men kan ook *te* ver gaan. Diensten, die vroeger altijd door den onderofficier, ja, door den korporaal werden verricht, worden thans voortdurend aan officieren opgedragen, vooral ook uit gebrek aan geschikt kader; de officier is bijv. geen controleur van den menagemeester meer, maar hij is bijna zelf menagemeester geworden en zoo zijn er honderden détails van den dienst. Bovendien is bij velen het bezighouden der officieren een punt van studie; een morgen, waarop een officier eens zonder dienst zou zijn, is hem een gruwel en men bedenkt de meest geestdoodende en nuttelooze diensten, om den officier toch maar voor een paar uur de deur uit te zenden. Wanneer wij de tableaux der dagelijksche diensten eens niet alleen nalezen, maar ook bestudeeren, dan zien wij, hoe voor den officier der week het ‘alle uur een lepel’ van toepassing is, en aangezien twee dienstdoende luitenants per compie

tot de meest merkwaardige zeldzaamheden behooren, is die ééne officier altijd van de week en geniet, althans gedurende den zomer, altijd van dat ‘elk uur een lepel’. Juist daaronder gaat het hoofdwapen gebukt. Er zijn altijd een veel te groot aantal adspiranten voor artillerie en genie, dan volgt de cavalerie, terwijl de infanterie gewoonlijk achteraan komt, evenals of men wilde zeggen: als 't niet anders kan, dan in Godsnaam maar infanterist, terwijl zeer vele adspirant-cadets volstrekt niet voor de infanterie opgeleid willen worden. Nu weten wij zeer goed, dat verschillende diensten verricht *moeten* worden, dat men niet altijd te rade kan en mag gaan met de wenschen en begeerten van anderen, die dikwerf geheel indruischen tegen de eischen van den dienst, maar waar een en ander gepaard zou *kunnen* gaan, ziet men dikwerf het tegendeel. Bovendien is het nijpend gebrek aan officieren oorzaak, dat één persoon de diensten moet verrichten voor twee. De schatkist trekt daar de voordeelen van, in zooverre het voordeel mag heeten, dat er, uit gebrek aan ambtenaren, geen tractement wordt uitbetaald, maar de dagelijks terugkeerende nadeelen komen ten laste van den officier. In vele andere takken van dienst valt de geheele of gedeeltelijke bezoldiging ten bate van hem, die, bij zijn eigen werk, dat eens anderen verricht. Waarom zou dit in het leger ook niet toegepast kunnen worden? Daardoor zou het kwaad, dat zichzelven voortplant, in zijn vooruitgang worden gestuit. Thans veroorzaakt gebrek aan kader vermeerdering van dienst, en juist vermeerdering van dienst, die het leven onaangenaam maakt. Om hiertoe een voorbeeld te nemen, noemen wij den weekdienst voor den onderofficier. Een onderofficier, die den weekdienst verricht, kan gedurende dien tijd de kazerne niet verlaten en nu is het voor hem lang niet onverschillig, of hij éénmaal in de vijf weken of éénmaal in de twee of drie weken, om zoo te zeggen, eene week arrest heeft. Het dienstdoen voor ontbrekende collega's wekt misnoegen, en misnoegen leidt tot minder goede plichtsvervulling en tot een streven, om in de burgermaatschappij terug te keeren. Eene geringe toelage, louter voor meerdere dienstverrichtingen, eene toelage die ter gelegener tijd gegeven, maar ook weer kon worden ingetrokken, zou een heilzamen invloed uitoefenen. Juist dat toevallige dier baat, juist de overtuiging, dat vermindering van dienstijver het intrekken dier toelage ten gevolge zou hebben, juist *dat* zou de spoorslag zijn, die tot vermeerderde krachtsinspanning zou leiden, en is die eisch zoo onbillijk? Niemand zal aanspraak maken op schadeloosstelling, wanneer hij de diensten verricht voor een zieke of met verlof afwezige, maar wel, wanneer hij de taak verricht voor twee, omdat de tweede niet op de rol voorkomt, omdat de tweede mankeert. Eischen kan hij zulk eene toelage niet; hij is verplicht de hem opgelegde diensten te verrichten, dat weten wij allen en dat is ook zeer goed en zeer nuttig; maar het is de vraag, of het niet verstandiger is, niet meer overeenkomstig de billijkheid, maar

vooral, of het niet is in het belang van het leger. Die vraag moeten wij toestemmend beantwoorden.

Wij zagen het, bij hoogere eischen, die men aan den adspirant-officier stelt, wordt natuurlijk ook door dezen betere waardeering verlangd. Zijne positie moet zoodanig zijn, dat hij er behoorlijk van kan leven; hij moet verzekerd zijn, dat die positie met de jaren verbetert, niet door het toeval, dat den een eene spoedige promotie bezorgt en den ander eene zeer langzame, maar door eene opklimming van bezoldiging, geregeld naar de jaren dienst. Waar de adspirant zich geschikt ziet, om te voldoen aan de hoogere eischen, die hem gesteld zijn, daar openen zich voor hem vooruitzichten, vrij wat glansrijker dan de uniform hem kan aanbieden, terwijl hij tegelijkertijd ontsnapt aan de strenge tucht, die hem wachtende was. En ook met die tucht moet men rekening houden. Hij, die veel moet leeren om zich eene carrière te vormen en die daarbij zijne vrijheid aan banden legt, veel meer dan in de burgermaatschappij, heeft hij niet het recht te zeggen: beloon mij niet alleen voor mijn kennis, maar ook voor mijn gemis aan vrijheid, gemis aan vrijheid dikwerf tot in de kleinste détails? Tucht moet er zijn, strenge tucht zelfs, dikwerf is een ijzeren krijgstucht noodig, maar, eilieve, verguld dat ijzer althans een weinig. Meerdere vrijheid, bij meerder loon, grootere satisfactie van den arbeid bij verhoogde krachtsinspanning, ziedaar wat de burgermaatschappij biedt aan hem, die goed toegerust den strijd des levens aanvaardt, in tegenstelling met minder vrijheid en een kariger loon en alleen de zelfvoldoening van behoorlijk zijn plicht te hebben vervuld, die de militaire stand hem aanbiedt.

Dit is mede een der oorzaken van het verval van den officiersstand, oorzaken die niet weg zijn te nemen door verbetering van leerplan. De aanvulling van het korps militaire artsen is op dezelfde klip gestrand. Wij vreezen, dat alle verbetering van onderwijs, alle herziening van Academiewet niet zal baten, wanneer niet tegelijkertijd ingrijpende verbeteringen in de positie van den officier worden gebracht.

Zal dan niet, zoo vraagt wellicht deze of gene, het officierskader binnen weinige jaren zoo verloopen zijn, dat er bijna geene heeling meer mogelijk is? Volstrekt niet; om dit te voorkomen heeft het bestuur nog een mooi achterdeurtje, n.l. het zoogenaamd wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen, een onderwijs, dat in de verste verte niet voldoet aan de meest gematigde eischen; een achterdeurtje, dat al naar omstandigheden gesloten, op een kier of wagenwijd open gezet kan worden en waardoor naar verkiezing rijp en groen in het officierskorps kan worden binnengesmokkeld. En juist die achterdeur, waardoor *telle-quelle* in de behoefte aan officieren wordt voorzien, belet eene radicale hervorming. Maar dat zoogenaamd wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen doet nog oneindig meer kwaad. Het is een dressuur, waaraan de onderofficieren worden onderworpen, eene africh-

tingsmethode, die niet tot zelf-denken noopt en waarbij de uitkomsten der dressuur onder een dun wetenschappelijk vernisje zijn verborgen. Dat onderwijs oefent derhalve een zeer nadeeligen, een noodlottigen invloed op den officiersstand uit. Het prestige, dat de officier is een wetenschappelijk ontwikkeld mensch, gaat verloren, het peil van den officiersstand wordt daardoor langzaam, maar des te zekerder verlaagd. En juist die langzame werking van het ingeslopen gif is het noodlottigste, wat men bedenken kan. Daardoor worden de oogen voor het gevaar gesloten, men wordt er blind voor en staat ten slotte voor een onherstelbaar *fait accompli.* Maar dan is het te laat. Wij zeiden het reeds vroeger in de v.t.b.v.d.k., dat het zoogenaamd wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen, bij een ontstaand gebrek aan officieren, een verleidelijk middel is, om, door de hand te lichten met de vereischten voor het examen, spoedig in het bestaande gebrek te voorzien. Wij zeiden, dat daartoe eene regeling bij de wet noodzakelijk was, omdat daar officieren worden gevormd, mannen, die tot de hoogste betrekkingen geroepen kunnen worden, mannen, in wier handen het wel of wee van het Vaderland of van zijne koloniën kan berusten, bovendien mannen, die zich onafhankelijk en vrij in de maatschappij moeten leeren bewegen, die hun omgang moeten zoeken in de meest beschaafde krijgen dier maatschappij en die daarin niet *mogen* treden, dan nadat zij minstens het peil hebben bereikt, waarop die kringen der maatschappij gemiddeld staan. De regeling bij de wet is noodzakelijk, opdat de ontwikkeling van hem, die den zoo gewichtigen officiersrang bekleedt, der natie wettig gewaarborgd zij.

Wij zijn hier eenigszins afgedwaald van de brochure des Heeren E.

De aansluiting aan het M.O. is mislukt, de H.B.S. zijn gebleken onvoldoende voedsters te zijn voor de K.M.A. Ziedaar de conclusie, waartoe de Schr. is gekomen en die wij geheel moeten toestemmen. Hoedanig daarin verbetering te brengen, is de daaropvolgende vraag, en de Heer E. geeft daartoe een middel aan de hand, n.l. de oprichting eener Cadettenschool met 3- en 5jarigen cursus of met andere woorden eener H.B.S. onder militair toezicht, eener model-H.B.S. Hoewel wij die oprichting in vele opzichten zouden goedkeuren, zijn er echter groote bezwaren tegen. Dat het eene kopie zou worden van de Cadetten-Voranstalten doet niets ter zake: laten we gerust kopieeren, wat elders beter is dan bij ons; maar er zijn bezwaren van nationaalmaatschappelijken aard, bezwaren, waarmede rekening moet worden gehouden. Zou moeder haar jongen op zijn 12de jaar al in de uniform steken? Wel foei! dat zou haar toch aan 't hart gaan. 't Kost wel veel moeite, maar dat schoolgeld en die kleeren, dat kan er nog wel af, zegt de een, of: Dat is militairisme in den hoogsten graad; dat is goed voor onze buren, maar daaraan kan de vrije Nederlander zich niet onderwerpen, zegt een ander; een pupillenschool voor aanstaande onderofficieren dat kan er nog door, de ouders zijn grooten-

deels menschen, die door de opname hunner kinderen gebaat worden, maar een pupillenschool voor aanstaande officieren, dat gaat niet, daar komt mijn stand tegen op, zegt een derde. Zoo worden fatsoen en stand en militairisme en andere groote woorden gewichtige hinderpalen tegen dergelijke maatregelen van ingrijpenden aard. Bovendien - en wij kunnen dit ook zeggen met het oog op de, door den Heer E. voorgestelde, wijzigingen in het zoogenaamd wetenschappelijk ouderwijs bij de korpsen - is onze wetgevende kracht niet bijzonder groot. Ook in dat opzicht zijn wij de Europeesche Chineezen. Het oude is bij ons zeer stabiel. Wij zijn het land der partieele herzieningen. Een wet voldoet niet meer, kan onmogelijk zoo blijven. Welaan, dan fluks een nieuw lapje op het oude kleed gepast en de vergunning gevraagd, het erop te bevestigen in afwachting van een nieuw kleed. Het oude is nu weer bruikbaar en dus vooreerst wordt er weer wat anders in gereedheid gebracht. Zoo prijken hooger onderwijs, belastingen, justitie, hypotheken en wat al niet meer met dergelijke lapjes. Ingrijpende maatregelen, radicale hervormingen liggen niet in onzen volksaard en alleen dit zou reeds de klip zijn, waarop de voorstellen van den Heer E. zouden stranden.

Over het zoogenaamd wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen sprekende, heeft de Heer E. de beleefdheid de tegenwoordig gevolgde wijze van handelen eene ‘methode’ te noemen, 't Woord doet weinig ter zake, als we 't dan maar eene ‘slechte methode’ mogen noemen. Het programma van examen werd den 25sten Sept. 1826 vastgesteld en in 1852 en 1868 eenigszins gewijzigd door er wat bij te voegen en wat af te nemen, wijzigingen, die volstrekt niet van ingrijpenden aard waren en die zelfs zeer ondoordacht en slordig waren geredigeerd. Immers, *eenige* kennis der Natuurkunde wordt vereischt voor den overgang van den 2de-klasse-cursus naar den hoofdcursus. Nu zal men natuurlijk denken, dat die *eenige* kennis op den hoofdcursus wordt uitgebreid; volstrekt niet. Dat bitter, bitter klein deeltje natuurkunde wordt niet vermeerderd, noch onderhouden, want het vak is voor het officiersexamen *niet* verplichtend. Wel wordt de natuurkunde als studievak vermeld en de beoefening ervan wenschelijk geacht, wel geeft het Rec. Mil. van 1868 onder dagteekening van 23 Maart aan, wat de leerling zou *moeten* weten, als het vak verplichtend werd gesteld, maar juist die bepaling ontbreekt. Er zijn zoovele vakken, waarvan de studie verplichtend is, dat er waarlijk in den korten duur van den cursus aan onverplichte vakken, aan liefhebberij-studie dus, niet te denken valt. Verder zijn de eischen voor hen, die het lichter examen wenschen af te leggen, voor zooverre het wetenschappelijk gedeelte aangaat, voortdurend verminderd, eene wijziging, die wij geheel moeten goedkeuren, omdat *die* studie zelfs dikwerf nog te moeielijk bleek te zijn voor menschen, die in hunne jeugd weinig opleiding hadden genoten.

Wij lezen echter in de brochure eene stelling, die onzes inziens ernstige bestrijding verdient. Zij is te vinden op bladz. 40:

'Hoe vreemd het nu oogenschijnlijk ook klinken moge, dat in 1878 van de onderofficieren, - zal wel moeten zijn: van de officieren - uit het leger herkomstig, bijna dezelfde wetenschappelijke kennis wordt gevorderd als in 1826 het geval was; wij gelooven dat de opvolgende Regeeringen verstandig hebben gehandeld aan dit gedeelte van het programma voor het officiers-examen geene grootere uitbreiding te geven. Al zullen wij op een kleine uitzetting er van aandringen, het is niet dáárin, dat wij voornamelijk de oorzaken zoeken van den achteruitgang, welke gedurende de laatste jaren in het wetenschappelijk gehalte der officieren - uit het leger zelf voortgekomen - over het algemeen is waar te nemen. Het zijn niet de te geringe eischen, welke bij het examen worden gesteld, maar het is de wijze, waarop aan den aspirant de gelegenheid wordt gegeven, om de van hem gevorderde kennis op te doen; het is de methode, bij zijne opleiding gevolgd, welke voornamelijk de hier door ons behandelde quaestie beheerscht. Is deze methode *goed*, bestaat werkelijk voor den aspirant de mogelijkheid om de noodige kundigheden te verkrijgen, welke volgens het programma van 1868 van hem worden geeischt, dan behoeft bij het onderzoek daarna nooit van eenige toegevendheid sprake te zijn; dan zijn - naar onze meening ook over 't algemeen de voorwaarden, aan de onderofficieren nu gesteld om als officier in de gelederen op te treden, voldoende.' - Tot zoover de Heer E. - In deze aangehaalde zinsneden staat dus: 't is goed, dat het programma niet is uitgebreid, want de methode is niet goed; was die methode goed, dan zou het programma niet uitgebreid behoeven te worden. Wij gelooven, dat hierin eenige verwarring van denkbeelden voorkomt. Dat de methode niet goed is, behoeft niet verder te worden bewezen en bij *die* methode kan van geene uitbreiding sprake zijn, maar dan hadden de opvolgende Regeeringen de methode moeten wijzigen, want uitbreiding van het programma is noodzakelijk. Stilstand is achteruitgang, en waar dit in alle omstandigheden waar is, des te meer kunnen wij dit getuigen van stilstand in een tijdperk, waarin door anderen reuzenschreden werden gedaan. Op elk gebied is de ontwikkeling steeds voortgeschreden, de hulpbronnen zijn ontzaglijk vermeerderd, de methodes van studie zijn veel vereenvoudigd - want anders was bijhouden onmogelijk - terwijl de krijgswetenschap onder den invloed van dat alles eene vlucht heeft genomen, die aan totale revolutie doet denken. En te midden van dat alles bleef één tak van onderwijs stationnair! Het programma vereischt uitbreiding, dus de methode moet veranderd worden. Wel kunnen wij ons vereenigen met de laatste woorden der aangehaalde zinsneden, mits we daarbij den klemtoon leggen op de drie woorden: *in de gelederen.* Zeker, voor den officier als zoodanig is de kennis voorloopig voldoende; hij zou als zoodanig

nog met vrij wat minder kunnen volstaan, om een goed officier te zijn. Maar hij treedt tegelijkertijd als zelfstandig man *in de maatschappij* en nu stellen wij de vraag: zijn nu ook die voorwaarden voldoende geweest? Wij spreken nu niet van die enkele officieren, die het lichter examen hebben afgelegd en die in den grooten hoop verloren gaan, maar wij bedoelen nu het gros der officieren. Kunnen zij dan de voorwaarts schrijdende beweging op elk gebied volgen, kunnen zij in de meest belangrijke gesprekken over kunst en wetenschap hunne denkbeelden, hunne zienswijze op goede gronden verklaren en verdedigen, zijn de groote maatschappelijke en staatkundige vraagstukken van den dag hen niet vreemd en kennen zij het causaalverband daarvan, kunnen zij de militaire werken in de oorspronkelijke taal lezen en begrijpen? Het antwoord op al die vragen is zeer beschamend en de nadeelige gevolgen blijven niet uit. De gesprekken worden nietsbeduidend, de lust tot studie vermindert en verdwijnt, omdat de te behandelen stof te zwaar is en het peil van wetenschap daalt meer en meer. Het programma is *voorloopig* voldoende, mits het gevolgd worde door een zwaarder examen voor den rang van 1sten luitenant en dien van kapitein, gelijk in België het geval is. Het eerste moet dan bepaaldelijk strekken om de algemeene kennis te vermeerderen, het laatste moet een bewijs leveren, dat de adspirant zijne vakstudiën tot op voldoende hoogte heeft voortgezet. Dan, maar ook dan alleen, zou aan het thans bestaand programma nog een korte levensduur gegund kunnen worden, als overgangsmaatregel tot eene radicale hervorming.

Het volgende gedeelte der brochure, hoe belangrijk ook, zullen wij niet verder behoeven te bespreken. Immers, toen wij tot hiertoe gevorderd waren met deze studie, verraste het Récueil Militaire ons met eene wijziging van het wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen; niet weer eene kleine verandering in het programma, maar eene hervorming, een radicale ommekeer, eene totale omverwerping van het sedert 50 jaren bestaande, en de invoering van een geheel nieuw stelsel van opleiding. Nu niet meer eene ‘zoogenaamde’ methode, maar nu eene werkelijke methode; thans niet ‘zoogenaamd’ wetenschappelijk onderwijs, maar thans werkelijk wetenschappelijk onderwijs; niet alleen eene verandering, maar eene verbetering. Is dan onze arbeid tevergeefs geweest en kunnen wij zeggen, dat het is mosterd na den maaltijd? Ja en neen. Ja, in zooverre, dat het bespreken der leemten en gebreken in de van oudsher gevolgde wijze van opleiding onnoodig is geworden. Neen, omdat we in de brochure van den Heer E. niettemin belangrijke gegevens vinden, zijne statistieke gegevens n.l., die bij de nieuwe wijze van opleiding ter sprake kunnen komen, die ons doen zien, in hoeverre eene bestemming voor den officiersrang gunstige of ongunstige resultaten belooft. Bij den tegenwoordigen moeielijken strijd, dien iedereen te voeren heeft om zijne plaats aan den maatschappelijken

disch te veroveren, bij de groote kosten, die goed onderwijs na zich sleept, kan het zijn nut hebben, ouders en belanghebbenden te wijzen op de nieuwe regeling, die betere waarborgen aanbiedt voor welslagen, en die bij niet-slagen den terugkeer tot het burgerlijk leven gemakkelijk maakt op een leeftijd, waarop de adspirant met de kundigheden die hij in dienst opdeed, nog wel eene betrekking zal kunnen vinden. Wij achten het tevens niet onnoodig, hierbij te wijzen op enkele leemten, die gemakkelijk te verhelpen zijn.

De reorganisatie van het wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen, dus van de opleiding tot den officiersrang buiten de K.M.A. om, is geregeld bij Koninklijk Besluit van den 13^{den} April 1878. De wijze, waarop dit onderwijs geregeld is, stemt niet overeen met het schema, daarvan gegeven door den schrijver der brochure, noch met dat van den spreker in ‘Krijgswetenschap’. 't Zal hem gewis evenzoo gaan als ons, 't doet er niet toe, *hoe* de nieuwe toestand is, of *zijne* denkbeelden of de *onze* in détails worden gevolgd, mits slechts de nieuwe toestand voldoe aan de eischen des tijds en geschikt zij, om *met* zijn tijd vooruit te gaan. Schrijver en spreker beiden hebben reeds voldoening genoeg in het feit, dat enkele maanden, nadat zij de aandacht op dit gewichtig onderwerp vestigden, zulk een grondige herziening werd ingevoerd. Is dan van hen de eerste stoot uitgegaan, hebben zij de impulsie gegeven? Eigenwaan genoeg bij hem, die dat zou durven denken, als ware hij de eerste, die de oogen opende, die de aandacht vestigde op den slechten toestand; maar beiden kunnen de aangename voldoening smaken, dat zij, volgens hunne krachten, een enkel steentje tot den nieuwen bouw hebben mogen aanbrengen.

Dat de groote hervorming, die het wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen heeft ondergaan, geregeld is bij Koninklijk Besluit en niet bij de wet, achten wij eene der grootste gebreken van het geheel, en wij zouden zeer zeker de geheele regeling, indien zij den stempel der wet droeg, met nog grooter ingenomenheid hebben begroet. Toch kunnen wij ons de regeling bij Koninklijk Besluit begrijpen. Ieder, die de lijdensgeschiedenis kent van een Ontwerp van Wet, van af den dag waarop het 't Ministerie verlaat, tot dien waarop het, dikwerf verminkt en onherkenbaar, 's Konings sanctie verkrijgt en in het Staatsblad als Wet wordt opgenomen, ieder, zeggen wij, die dien lijdensweg kent, - en onze Minister van Oorlog weet er alles van - zal zooveel mogelijk dien weg vermijden. Die weg is goed, uitstekend goed voor hem, die onder den schijn van veeldoen temporiseeren wil; voor een voortvarend Minister, die weet wat hij wil, is de weg der Kon. Besl. vlugger en zekerder. Alleen de zekerheid, dat eene hervorming langs wettelijken weg langzaam en tijdroovend is, terwijl de urgentie een ieder in het oog moest vallen, alleen dat strekt ter verontschuldiging tegenover de natie, die overigens het volle recht heeft te eischen,

dat de wetenschappelijke kennis van den officier wettig zij gewaarborgd. Alle onderwijs is bij de wet geregeld, het L., M. zoowel als het H.O., alleen het Militair Middelbaar Onderwijs niet. Verdient dit onderwijs niet den waarborg, dien de wettelijke sanctie verleent? Bovendien, wanneer het O. bij de Wet wordt geregeld, dan komt niet alleen de methode en de te verwerken leerstof in discussie, maar dan moet ook de bevoegdheid der onderwijzers geregeld worden, eene regeling, die ten zeerste aanbeveling verdient. Thans is de onderwijzer aan geen enkele voorwaarde gebonden en dat dit aanleiding geeft tot zonderlinge toestanden, kan blijken uit het volgende voorbeeld. Art. 89 der wet op het M.O. geeft aan den officier, herkomstig van de K.M.A., het recht om als onderwijzer op te treden, zoodat dan ook een aantal officieren als directeur of leeraar aan eene H.B.S. zijn benoemd. Een officier uit de gelederen heeft dit recht niet. Maar het geval doet zich voor, dat zulk een officier benoemd wordt tot leeraar aan de K.M.A. Ofschoon niet gerechtigd tot het geven van onderwijs aan burgerknapen, wordt hem het recht wel verleend, dit te doen aan cadets. Ja, nog meer, zoodra zijne leerlingen de K.M.A. verlaten hebben, mogen zij solliciteeren naar eene betrekking aan de H.B.S.; voor hun leeraar is die uitweg gesloten. De bevoegdheid tot het geven van onderwijs is den leeraar verleend, zoolang hij de uniform blijft dragen; hangt hij die aan den kapstok, dan moet hij examen afleggen om hetzelfde onderwijs te blijven geven als tot dusverre. Dit is, eenvoudig weg gezegd, absurd.

De nieuwe regeling van het onderwijs heeft zeer veel goeds, vooral wat de methode betreft. Tot dusverre was de eerste tijd van dienst en de groote rust, die gedurende dien tijd aan de studiewerken werd verleend, het grootste struikelblok. Juist het gemis aan gelegenheid, om op het vroeger geleerde voort te bouwen of zelfs maar om dat te onderhouden, was oorzaak, dat menige knaap struikelde. Ontwend aan studie, althans aan gezette studie, gewend aan eene levenswijze, die niet met zijne opvoeding overeenkwam, ging hij dikwerf den verkeerden weg op. Het vooruitzicht, dat studie zijn hoofdvak zou worden, lag nog zoover en dus geen zorgen voor den tijd. Thans is dit anders geregeld. Practijk en studie, militaire vorming en wetenschappelijke vorming wisselen elkander geregeld af. Een knaap treedt in dienst en legt naar verkiezing vóór zijn in dienst treden of later een examen af. In het belang zijner geregelde studiën is het wenschelijk, dat hij het examen vooraf aflegge, slaagt hij de eerste maal niet, dan kan hij veel beter tehuis zijne studiën opnieuw beginnen, dan wanneer hij reeds in dienst is en dus ook andere verplichtingen heeft. Dit examen omvat van de rekenkunde: de hoofdbewerkingen met geheele getallen, gewone en tiendeelige breuken benevens de kennis der eigenschappen waarop die bewerkingen steunen, voorts nog de kennis van het metrieke stelsel van maten en gewichten; van de stelkunde, enkel de hoofdbe-

werkingen met geheele stelkunstige vormen; van de meetkunde tot en met de gelijk- en gelijkvormigheid der driehoeken; van de aardrijkskunde de staat- en natuurkundige aardrijkskunde van Europa, meer in het bijzonder die van Nederland; van de geschiedenis een algemeen overzicht van de algemeene geschiedenis tot 1648 en kennis van de voornaamste gebeurtenissen van de geschiedenis van het vaderland tot den tegenwoordigen tijd; van de Nederlandsche taal de kennis van de beginselen der spraakleer, zuiver spreken en zonder grove fouten en in beschaafd Nederlandsch hunne gedachten schriftelijk te kunnen uiten; van het Fransch het lezen en in het Nederlandsch vertalen van een gemakkelijk prozastuk, terwijl bekendheid met het Hoogduitsch of eene andere vreemde taal ter aanbeveling strekt. Voor de artillerie is het examen moeielijker en uitgebreider. Wij bepaalden ons echter tot het overschrijven van dit ééne programma, omdat het 't eenvoudigste is. De knaap heeft hieraan voldaan en treedt in dienst, of wel hij treedt in dienst en doet later examen. Na 16 jaren oud te zijn geworden en minstens 6 maanden te hebben gediend, gaat de leerling op 1 October naar de klasse A van den cursus, studeert 6 maanden achtereenvolgens, behoeft in geen enkel opzicht militairen dienst te verrichten en is gedurende dien tijd gedetacheerd bij een der vaandrig-compagniën te 's-Hertogenbosch of te Kampen (later te Haarlem). Van 1 April tot 1 October keert hij naar zijne compagnie terug voor zijne militaire vorming, om op 1 October opnieuw gedetacheerd te worden. Twee winters brengt hij dus door op den cursus, twee zomers bij zijne compagnie. De beide laatste zijn voldoende om hem practisch voor onderofficier geschikt te maken, zoodat hij na die twee zomers zeer gemakkelijk sergeant kan zijn. Van de wetenschap, opgedaan gedurende den tweejarigen cursus, die tot drie jaren kan uitgebreid worden en bij ziekte nog langer, wordt door den adspirant een examen afgelegd. Voldoet hij daaraan, dan wordt hij tot klasse B toegelaten en ontvangt eene ministerieele benoeming tot vaandrig. De cursus op klasse B duurt eveneens twee jaren, nu niet afgebroken door zes maanden, doch alleen door zes weken zomeroefening. Na het einde van dien cursus van twee jaren, die tot drie kan worden uitgebreid en bij ziekte nog langer, wordt het officiersexamen afgelegd. Slaagt de adspirant, dan wordt hij benoemd tot 2^{den} luitenant en bij gemis aan vacatures eerst wanneer er plaats is, doch dan zonder opnieuw examen te doen. Hij verbindt zich door de aanneming der benoeming, om vijf jaar als officier te dienen. Slaagt hij niet, dan kan hij ontheffing verkrijgen van zijne verdere dienstverbintenis en keert in het burgerlijk leven terug. Knapen, die in het bezit zijn van het diploma van de H.B.S. met 5jarigen cursus of wel van de landbouwscholen behoeven geen examen te doen voor klasse B. Zij kunnen dus, in dienst tredende, zich alleen op de vereischte militaire kundigheden toeleggen, en na een jaar onderofficier te zijn geweest, zonder examen

vaandrig worden. Dit voorrecht wordt gedeeld door hen, die voldaan hebben aan het examen na afgeloopen zesjarigen cursus op een der gymnasiën. De overgangsbepaling bevat geene gegevens voor de jongelieden, die de lessen der gymnasiën bijwonen vóór het in werking treden der wet op het H.O. van 28 April 1876. De overgangsbepaling stelt bovendien hen, die thans bij de korpsen het uitgebreid lager onderwijs bijwonen, in de gelegenheid in de maand September a.s. het examen te doen voor klasse A. Waarom niet ieder, die zich daartoe in staat gevoelt? Dit is eene onbillijkheid, terwijl bovendien het Kon. Besl. het beginsel huldigt, dat het er niet op aankomt, wáár de wetenschap is opgedaan. Immers, vóór het in dienst treden mag het examen worden afgelegd voor A. De knapen genieten - en dit is geen kleinigheid voor vele ouders - van den eersten dag af aan soldij, ontvangen kleeding, huisvesting en voeding, terwijl zij voor hun onderwijs niets behoeven te betalen, waarschijnlijk de boeken uitgezonderd.

Wij zien hieruit, dat de knaap van zijn 16de jaar af niet meer ten laste zijner ouders komt, maar bij geregelde studie en goed gedrag verzekerd kan zijn van eene benoeming tot officier. Wanneer nu ook - en er zijn zeer gunstige teekenen - niet alleen de toekomst, maar vooral ook het heden van den officier verbetering ondergaat, dan is het waarschijnlijk, dat de lust tot dienstneming tevens zal vermeerderen, dat langzaam het bestaande tekort zal verdwijnen en ten slotte de regelmatige aanvulling van het officierskorps mogelijk zal worden. Wanneer dan nog voor een goed korps reserve-officieren werd gezorgd, zouden wij, wat personeel betreft, een gewichtigen stap vooruit hebben gedaan. Er is evenwel tijd, zeer veel tijd noodig om dien gewenschten toestand te bereiken. God geve, dat ons die tijd worde gegund!

Bij hetzelfde Kon. Besluit, waarbij de methode van opleiding geregeld is, is ook het lichter examen afgeschaft en in de plaats daarvan getreden het voorbehoud, dat jaarlijks enkele zeer verdienstelijke ongehuwde adjudanten-onderofficier of sergeanten-majoor zonder examen tot den rang van 2^{den} luitenant zullen worden benoemd.

Het zou niets ter zake afdoen, indien wij thans in beschouwing gingen treden over het al of niet wenschelijke en nuttige van die lichtere examens en over de afschaffing daarvan. De zaak *is* afgeschaft en napleiten helpt dus toch niet. Maar wij kunnen de vraag niet van de lippen weren, of er wel velen genot zullen hebben van die gunstige bepaling. Bij het 2de regiment infanterie o.a. zijn alle adjudanten-onderofficier en sergeanten-majoor gehuwd op één na en wij twijfelen niet, of de toestand zal bij de overige regimenten wel niet veel anders zijn. Den invloed dier bepaling als remedie tegen de liefde kunnen wij wel gelijk nul tellen. Er blijven dus bijna geene personen over, om aan te stellen. Bovendien, na de jongste herziening der tractementen, is de positie van de adjudanten-onderofficier en van de sergeanten-

majoor zoodanig verbeterd, dat slechts weinigen, die eenmaal dien rang bezitten, weder in het burgerlijk leven overgaan. Het verkrijgen dus van den sergeant-majoors-rang wordt een witte raaf. Maar de meest verdienstelijke sergeant kan geen 2de luitenant worden, alvorens hij sergeant-majoor is; in dien rang komen geen vacatures, dus blijft hij wat hij is. Nu kan die bepaling wel ontdoken worden, door hem den titulairen rang van sergeant-majoor te verleenen, maar dan is die bepaling ook een wassen neus. Het bezit van den sergeant-majoorsrang achten wij dus een bezwaar, en wij zouden liever daarvoor vereischt zien de administratieve kennis van den sergeant-majoor, over het geheel den eisch te stellen van te hebben voldaan aan het examen voor sergeant-majoor.

Wij zouden evenwel wenschen, dat er ten opzichte dier onderofficieren een stap werd gedaan, die in het belang was van het onderofficierskader en die tegelijkertijd voorzag in het groote gebrek aan officieren; een maatregel, die ons meer onderofficieren en meer adspiranten voor dien rang zou bezorgen, die bij een uitbrekenden oorlog eenig kader ter beschikking van de schutterij zou stellen. Wij bedoelen de benoeming van adjudanten-onderofficier, dienstdoende als officieren. Het O.I. leger is ons voorgegaan bij de invoering van dien nieuwen rang en wij gelooven niet, dat het zich te beklagen heeft, ook al zijn er slechts zeer weinigen. De algemeene eischen, die wij daartoe gaarne gesteld zouden zien, zijn ongeveer als volgt: Ieder onderofficier, gehuwd of ongehuwd, kan naar dien rang mededingen. Behalve uitstekende militaire vorming zou de adspirant practische administratieve kennis moeten bezitten en zooveel militaire wetenschap, als noodig is voor den afzonderlijk optredenden officier. Bij het bijna onbereikbare van den sergeant-majoors-rang verlaat een goed onderofficier, een fatsoenlijk burgerman, de gelederen om elders zijn fortuin te beproeven, terwijl hij zich nog wel eens zou bedenken, als hem de weg openstond voor eene betrekking, die - bezoldigd als die van de adjudanten-onderofficier - op een 1000 gulden 's jaars berekend mag worden. Stellen wij één adjudant-onderofficier per compagnie, dan zouden er langzamerhand en over een groot tijdsverloop ± 250 moeten worden aangesteld. Dit bijv. verdeeld over 10 jaren zou geven jaarlijks een 25tal en later ter aanvulling eveneens gerekend 5½% ± 12, een voldoend getal, vooreerst om meer adspiranten-onderofficier te krijgen, om de lust tot studie gaande te maken en om tevens een uitweg te bezorgen aan hen, die eigenlijk in dienst getreden zijn met het oog erop, om officiers-examen te doen volgens het oude programma en wier wetenschappelijke vorming onvoldoende blijkt. De aanstelling dier dienstdoende officieren moest ministerieel zijn en hunne degradatie niet dan na commissoriaal onderzoek kunnen geschieden. Hunne diensten, gelijk gesteld met die van den officier, zouden in de tijden van officiersnood dienen om de diensten der officieren te verlichten, terwijl wanneer alles *au grand*

complet is, behalve den kapitein nog drie officieren per compagnie volstrekt niet te veel is. Vooral ook zouden zij als officier van wapening, van kazerneering, als officier-betaalmeester en dergelijke betrekkingen meer, zeer goede diensten verrichten. Wij zien dus, dat de invoering van dien rang niet alleen gunstig op het onderofficierskader zou werken, maar tevens eenigermate zou voorzien in de behoefte aan officieren. De bezwaren, aan iedere nieuwe regeling verbonden, zijn wel uit den weg te ruimen.

Het is hier de plaats niet, daarover in den breede uit te weiden, wij hebben alleenlijk eenige voordeelen aangestipt.

De Heer E. - wij zeiden het reeds - kan met voldoening op zijn arbeid terugzien. Nauwelijks eenige maanden, nadat zijne brochure werd uitgegeven, is eene belangrijke wijziging gekomen in de opleiding onzer a.s. officieren, is eene vaste examen-commissie benoemd. Hoewel de nieuwe weg, die ingeslagen is, om de vorming onzer a.s. officieren op betere grondslagen te vestigen, niet die is, welken de Heer E. heeft voorgesteld, zal hij het goede der nieuwe regeling wel erkennen. Hoewel de regeling niet - zooals hij wenscht - bij de wet is geschied, toch zal hij niet ontveinzen, dat het Koninklijk Besluit een groote schrede op den goeden weg is.

Indien ook slechts één zijner denkbeelden is opgenomen, indien ook slechts één woord van hem de aandacht op een enkel punt heeft gevestigd, dan reeds mag hij zich geluk wenschen met zijn arbeid. Hij heeft bovendien aangetoond, dat de vooruitzichten, om den officiersrang te bereiken, alleszins gunstig zijn, zoodat hij daardoor een dienst heeft bewezen, *en* aan het leger, *en* aan hen, die verlegen zijn met de keuze van eene betrekking voor hunne zonen of pupillen. Vooral ook uit dien hoofde verdient de brochure van den Heer E. algemeen gelezen te worden, vooral ook uit dien hoofde achten wij onzen arbeid nog geen ‘mosterd na den maaltijd’.

M.C.U. HUBER,
Kapt. der Inf.
Maastricht, April 1878.

Eene samenvoeging, die haar nut heeft.

Het korps rijdende artillerie door Ajax, Arnhem K. van der Zande, firma Stenfert Kroese & van der Zande 1819/2 78.

Het *Algemeen Handelsblad* van den 23sten December 1877 bevatte een artikel, geteekend X, waarin een betoog werd geleverd over het wenschelijke van de instandhouding onzer Rijdende Artillerie, zij het dan ook met eenige wijziging. Het *Algemeen Handelsblad* van den 5^{den} Januari daaraanvolgende bevat een veel korter artikel van *l'homme gris*, waarin het betoog van X werd wederlegd en de wenschelijkheid aanbevolen, om het korps rijdende artillerie op te heffen. Deze twee artikelen gaven aanleiding tot een derde, dat van Ajax. Aan wiens zijde schaart deze zich? Het pseudonym zegt het ons reeds: Ajax, de snelvoetige, die alleen door Achilles wordt overtroffen, zendt uit zijne hoofdstad Lokris, onder jaarteekening 2654, zijn protest in tegen de strekking van het laatste, tegen enkele punten van het eerste artikel. De snelvoetige wil natuurlijk het behoud onzer rijdende artillerie, maar tevens wijst hij op haar gebruik dáár, waar zij karakteristiek als zoodanig moet optreden. De drie dagbladartikelen, tot één geheel vereenigd, kunnen den oningewijden lezer een denkbeeld geven van de verschillende opinies, die omtrent dit gewichtig korps bestaan. Wij voor ons scharen ons geheel aan de zijde des ‘snelvoetigen’. Nieuwe gezichtspunten opent hij echter niet; zijne bewijsgronden hebben als zoodanig reeds jaren lang dienst gedaan, maar zij blijven niettemin even waar. Naar 'tgeen men hoort mompelen - want zekerheid bestaat er niet - is het lot der rijdende artillerie echter reeds in beginsel beslist, en wel in gunstigen zin. Indien dit waar is, dan is de samenvoeging dier tijdschrift-artikelen eene zeer nuttige zaak geweest, want velen zullen dan weder den steen werpen op den nieuwen Minister van Oorlog, die *ook* al de weelde in het leger blijft bestendigen. - Een onbevooroordeelde lezing dezer brochure zal hem, die verder kijkt dan de geldquaestie, een blik doen slaan in den eigenaardigen werkkring van de rijdende artillerie en hij zal, hopen wij, daarbij tot de overtuiging komen, dat die weelde geene weelde is, maar eene allernoodzakelijkste behoefte.

M.C.U. HUBER.
Kapt. der Inf.
Maastricht, Mei '78.

Letterkunde.

Een boek met... een fraai motto!

Wassenheim. Een dorpsroman door W. Hartsink, Arnhem, J. Minkman, 1877.

Een ‘Dorpsroman’. Wie op dezen titel afgaande hier iets meent te vinden in den trant en den geest van de *Dorfgeschichten* b.v. van Gotthelf-Bitzius en anderen, of slechts iets dat in de verste verte mag vergeleken worden met Cremer's Betuwsche Novellen, zal zich deerlijk bedrogen vinden. Uit het motto vóór het boek geplaatst meen ik te mogen opmaken, dat de auteur zich ten doel heeft gesteld de schromelijke gevolgen van den laster, de sluipwegen waarvan hij zich bedient en de gruwelijke verwoestingen, die hij aanricht, ook in eenvoudige dorpsgemeenten, ook daar waar de schoone natuur vrede en waarheid en liefde schijnt te prediken, in een treffend verhaal klaar te doen uitkomen; en waarlijk, ook zelfs na de meesterlijke schildering van Cremer, ik meen in zijn ‘Kriekende kriekske’, is dit onderwerp rijk genoeg om aan een begaafden auteur stof te over aan te bieden. Men behoeft slechts een korten tijd in een plattelandsgemeente gewoond of zelfs slechts met eenigen harer bewoners omgang gehad te hebben om te beseffen dat dóór, nog veel meer dan in groote steden, kwaadsprekendheid en laster de heerschende ondeugden zijn, den omgang verpesten en het leven er somwijlen ondragelijk maken.

Maar het is niet ieder gegeven dit in fijne trekken te schetsen of aan een dikwerf behandeld onderwerp een waas van nieuwheid te geven. Allerminst onzen auteur. Men oordeele slechts. De Heer Van Berkenwoude heeft besloten zijn zaken te Amsterdam aan kant te doen en buiten te gaan wonen. Hij kiest daartoe een dorp in Gelderland, echter niet een eenvoudige, stille landgemeente, maar eene zulke waar prachtige buitenplaatsen en elegante villa's gevonden worden. Daar echter zal hij het slachtoffer worden van den laster. Men vermoedt het aanstonds waar hij de reis doet in gezelschap van iemand, die hem herkent aan het gemis van een oor, dat hij, reisgenoot, zoo-

als we later vernemen, hem eens moet hebben afgebeten (van *afhouwen* of *afsnijden* kan geen sprake zijn, waar de beleediger zijn handen niet vrij had, en de Heer Van Berkenwoude naderhand deze worsteling verhalende slechts heel koeltjes zegt: 'ik verloor mijn oor'). Inderdaad vertelt deze man veel kwaad van den nieuwen bewoner, maar hoe zijn praatjes eenigen ingang hebben kunnen vinden is een raadsel, indien het waar is wat de schrijver van dien ex-kousenkooper (want dit was zijn ambacht) zegt: 'Zijn kleine, houterige, ineengedrongen figuur en zijne kleine grijze oogen... deden op het eerste gezicht een bijzonderen afkeer voor hem ontstaan. Men kwam terstond op het vermoeden, dat er achter die kleine wanstaltige figuur eene zwarte ziel moest schuilen, en hij het type moest vertegenwoordigen van een nietig, van een ellendig menschenkind'. De schrijver schijnt zelf gevoeld te hebben dat dit al te dwaas was, en schrijft de onaangenaamheden, die de Heer V.B. heeft te verduren, dan ook veeleer toe aan zijn liberale begrippen en aan den afkeer, dien deze aan den orthodoxen Predikant inboezemden. En wat zijn nu de gevolgen van dien laster of liever van de tegenwerking van den Predikant? Dit alleen, dat de nieuwe bewoner gedeballoteerd wordt als lid van het 'Nut', waarvan de Predikant president is, terwijl deze nog op het vertoon van het diploma van 'eerelidmaatschap'; door het Hoofdbestuur der Maatschappij aan den Heer V.B. verstrekt, onbegrijpelijker wijze, *amende honorable* moet doen. Overigens loopt het voor dezen heer en de zijnen alleszins goed af, en de lasteraar heeft volstrekt geen voldoening van, wij moeten het ook zeggen zeer plomp aangelegd, werk der duisternis.

Wordt dit gemis aan behoorlijk opgezette en uitgewerkte intrigue nu eenigszins vergoed door belangrijke karakters, treffende scènes of goede, levendige en natuurlijke gesprekken? Volstrekt niet. Er is geen enkel karakter, dat u belang inboezemt, geen enkel tafereel, dat uwe aandacht boeit, de gesprekken zijn mat en alledaagsch, en stijl en taal dikwerf beneden het middelmatige. Met hoe weinig zorg de schrijver is te werk gegaan blijkt b.v. daaruit, dat hij in een tijd, toen er nog geen spoorweg was van Amsterdam naar Arnhem, d.i. dus vóór 1845, in een tijd dat de diligence nog in den modder bleef steken (men zou dus zeggen vóór de voltooiing van den klinkerweg, die reeds dagteekent van 1818) spreekt van 'moderne theologie' en 'modernisme' en zelfs een zijner personen een versje van De Génestet in den mond legt! En dan dat modernisme en die orthodoxie! Noch van het ééne noch van de andere schijnt onze auteur eenig begrip te hebben. Dat behoeft ook niet, maar waarom moet er dan toch in een roman van den tegenwoordigen tijd altijd sprake zijn van die zoogenaamde 'richtingen'? Een orthodox Predikant, die zoo dom is dat hij zeggen kan: 'voor mijne overtuiging bestaat er slechts één vorm van godsdienst (NB.) en wel zoo als dezelve op de Synode te

Dordrecht is *vastgesteld*' (*sic!*), en een modern, die zóó redeneert als Dr. Van Havelink, waarbij zelfs de Dageraadstheologie diepzinnig is, behooren toch waarlijk niet als typen dezer 'richtingen' te worden voorgesteld. En dan nog wordt deze steilrechtzinnige Predikant door ééne redeneering van gezegden *would-be* modern bekeerd! Alleen voegt de schrijver er waarschuwend bij: 'Misschien denken sommige lezers dat Ds. Van de Zwart vurig modern werd, doch daartoe was hij te bejaard en te zeer met vele kleine overtuigingen omtrent vele zaken die hem zijn geloof predikten vervuld'.

Is deze laatste phrase reeds voldoende om een denkbeeld te geven van den gebrekkigen zinbouw en de grove taal- en stijlfouten, waaraan zich de schrijver telkens schuldig maakt, wij willen uit den rijken voorraad aanteekeningen, die wij al lezende gemaakt hebben, er nog eenige weinigen aanhalen, èn om ons ongunstig oordeel te rechtvaardigen, èn om den schrijver op deze hinderlijke fouten opmerkzaam te maken. Zoo lezen wij:

Bl. 13. (NB. in een alledaagsch gesprek): Zich aan den sikkel van vriend Hein vertrouwen.

Bl. 32. Dit verhaal *ligt er toe* al de heerlijkheden aan te toonen.

Bl. 60. *Van af* dat oogenblik. - *Zelve* voor *zelf*, passim.

Bl. 64. Het was onderwijl laat geworden; er hadden zich reeds het grootste getal tegenwoordig geweest zijnde personen verwijderd.

Bl. 113. Zijne bezoeken *strekten* elken dag langer ('t is of een zorgzame huismoeder van haar boter spreekt).

Bl. 128. Op een mooien Junidag - dus een zomerschen (dit *dus* is treffend).

Bl. 160. Een hoogst interessant drama, dat ik veronderstel van veel belang voor u is.

Bl. 170. Naar het mij toescheen *beloofde* hij op den duur een gevaarlijk karakter te *toonen.*

Bl. 201. Dat er aan de maatschappij nog zulk een *verterende wortel knaagt!*

Bl. 204. Hij wachtte het tijdstip *waarin* de predikant het *zoude behagen.*

Bl. 210. Daarenboven bezat hij even als vele dichters eene zekere eigenwaarde (zal wel moeten zijn *gevoel van eigenwaarde*), die we niet duidelijker dan met den naam van zelfvergoding weten uit te drukken en welke hem in sommige gevallen zich zelven in eigen oogen hooger stelde dan wel werkelijk het geval was.

Maar waar zouden wij eindigen? Alleen nog dit.

Wat zegt gij van een juffrouw, die, terwijl zij ten tweeden male flauw valt, nog den tijd heeft eene geheele redeneering te houden eindigende met den uitroep: 'Is het mogelijk? Zijt gij het werkelijk, George òf zie ik U in den droom?' Waarop de persoon wiens aanblik haar zóó heeft doen ontstellen zich *zijns ondanks* de woorden laat

ontvallen: ‘Ja Marie, het is de werkelijkheid, ik hen het zelf enz.’. Of van den phlegmaticus, die een klap om de ooren gekregen hebbende, zoodat het bloed er uitspat, verklaart, dat hij, ‘ongaarnevan dergelijke *salto mortales* (NB.) gebruik maakt?’

Het beste van het geheele boek is het motto en ik kan mij niet weerhouden om de gespierde volzinnen van onzen onvergetelijken De Keyser hier nog eens over te schrijven, ook om het contrast met de dikwerf onbeholpen schrijfwijze van onzen auteur des te beter te doen uitkomen:

‘...daar buiten, waar onder het weemoedig zuchtend loof de adder hare gadeloos schoone kronkelingen verbergt - dáár bloeit de nachtbloem van den laster in al haar kleurenpracht - en terwijl men in de goddelooze steden op concerten verzonken zit in het zondig genot eener weelderige muziek, terwijl men daar lichtzinnig voorthuppelt in bonte rijen, zit men daarbuiten in landelijke (en toch niet landerige) onschuld onder een kop koffie vriendschappelijk te lasteren’.

De schrijver zegt aan het einde van dezen roman: ‘Mochten er onverhoopt nog lezeressen of lezers zijn die zich niet genoegzaam bevredigd achten, we geven hun de vrijheid om datgene wat hunne sympathie verwekt heeft en hunne belangstelling nog gaande houdt naar eigen goeddunken aan te vullen en bij te fantazeeren’. Wij zullen nog milder zijn dan onze auteur, en geven *onzen* lezers vrijheid om het boek maar dicht te laten en liever dadelijk aan het fantaseeren te gaan; allicht komt er dan iets beters van dan wat ze hier zouden kunnen lezen.

- R. -

Een schetsje naar de natuur.

Céline's beproeving. Nederlandsch Indische Novelle door M.C. Frank, Schrijfster van ‘Onde liefde roest niet’. ‘Hoe zij onde vrijster werd’. ‘Oost-Indische menschen en dingen geschetst’. Leiden, D. Noothoven van Goor 1878.

Dat de schrijfster ‘Oost-Indische menschen en dingen’ schetsen kan, bewijst zij opnieuw in deze Nederlandsch Indische Novelle.

We worden verplaatst te Samarang. In het groote huis, waar we eerst worden binnengeleid, treffen we een buitengewone Oostersche weelde aan, die zich de schatrijke bezitter, de Heer Zéro, veroorloven kan. Zijn tweede vrouw, een vroegere gouvernante bij zijne twee kinderen uit het eerste huwelijk, is een trotsche zwaan gelijk, die op het kleine gevogelte als uit de hoogte minachtend nederziet. Dit was

het niet alleen wat Céline Violet, een Française, de tegenwoordige gouvernante, moest ondervinden, maar Mevrouw Julia Zéro was ook de oorzaak van de reeks van beproevingen, waaraan Céline werd blootgesteld.

De schoone Julia had zich aan den rijken koopman Zéro verbonden om zijn schatten en daarom noemde zij de liefde en trouw, waarmede Céline aan een armen officier verbonden was, jonge-meisjes-ideeën, die zij moest laten varen, niet alleen om haarzelfs wille, maar ook als zij bij haar in dienst wilde blijven. Voor die beproeving bezwijkt Céline echter niet.

Nu heeft er aan het huis van den rijken Zéro een groot schandaal plaats. Zekere gewaande ridder, Adolphe de Bellevoix maakt het hof aan Julia en weet haar te bewegen om, voorzien van haar rijken schat van juweelen, met hem het huis te ontvluchten, met achterlating van haar eigen kind. Céline, die alles van deze ongeoorloofde betrekking gemerkt had, snelt op het oogenblik, dat de ontvluchting zou plaats hebben, toe om haar te verhinderen en bezweert haar Mevrouw met een beroep op haar kind terug te keeren. Die menschlievende tusschenkomst komt haar duur te staan. De Heer Zéro door Kassia, een Javaansche dienstbode, onderricht van een avontuur, dat in den nacht zou plaats hebben, verstoort door zijn tegenwoordigheid de voorgenomen vlucht. Een oogenblik verdacht hij zijn Julia, maar deze weet het, ook door afgeperste stilzwijgendheid van Céline, zóó ver te brengen, dat Céline van een ongeoorloofden minnehandel verdacht, het huis haar ontzegd en zij van een diefstal der juweelen, door De Bellevoix bemachtigd, beschuldigd wordt. De onschuldig verdachte moet vluchten, wordt door Kassia in veiligheid gebracht, door haar beminde, den officier, van haar toestand en verblijf door de Javaansche onderricht, opgezocht en herhaaldelijk bezocht, waarvan het gevolg was, dat beiden elkander beschouwden als echtgenooten voor den hemel, in de hoop elkander eenmaal toe te behooren als echtgenooten volgens de wetten der menschen.

Terwijl Céline, die weldra moeder zou worden, een nieuwe beproeving verbeidde doordat een uitgebroken oorlog haar beminde ver van haar riep, hing het zwaard van Damocles dreigend boven het hoofd van Mevrouw Zéro, die nog een poging gewaagd had om De Bellevoix op te sporen. De draad breekt en het zwaard valt moordend neer op Julia. Was Kassia in der tijd door haren Heer, Zéro, beloond voor haar verraad, voor de hulp die zij Mevrouw verleend had - haar zwijgen namelijk - had zij tevergeefs op belooning gewacht. Dit, zoowel als de trotsche terughouding van haar meesteres, zou zij haar duur betaald zetten. Eerst tergde zij haar. Het gevolg daarvan was, dat de door Zéro afgodisch beminde vrouw er met alle macht op aandrong, dat Kassia verwijderd zou worden. Deze had echter hare kansen om wraak te nemen te goed berekend. Het toeval komt haar

te hulp: de schuld van Julia wordt openbaar en daarmede de onschuld van Céline. Zéro is verpletterd, zijn vrouw vernietigd en sterft met een dubbelen moord op haar geweten.

Intusschen had Céline met hijgend verlangen, na het eindigen van den zegerijken oorlog, den vader van haar kind teruggewacht. Een nieuwe beproeving wacht haar. Haar Herbert is zwaar gewond en verminkt - en de oogenblikken zijn geteld, waarin de twee beminden de zaligheid van het wederzien mochten smaken.

Naar haar Kampong, waar zij door een oude vrouw in de kennis van geneeskundige planten en kruiden was ingewijd, teruggekeerd, werd zij door hulpvaardige ziekenverpleging een waarlijk goede geest.

Twee jaren na den dood van haren Herbert breekt in Samarang een hevige typhus uit. De epidemie verspreidt zich ook in de Kampong. Céline is dáár voor allen een reddende engel. Zij trekt de aandacht van een Europeeschen geneesheer, die haar ijverige en nauwlettende hulp, haar moed en volharding weet te waardeeren. 't Gelukt hem haar over te halen om haar hulp in het huis van Zéro, waar twee kinderen doodelijk waren aangetast, te verleenen. 't Kost haar een hevigen strijd, maar zij gaat er heen en zou, als zij gewild had, meesteresse hebben kunnen zijn in het huis, dat zij ontvlucht was. Die laatste beproeving wordt moedig door haar doorgestaan, maar in de armen van den edelen en rechtschapen dokter vindt zij eindelijk vergoeding voor al het leed door haar geleden.

Ziehier een dorre schets van het levendig geschreven boek, dat men zeker met genoegen zal lezen. De verhaaltrant is los en gemakkelijk. We treffen hier aangrijpende tafereeltjes aan. In de beschrijving van verschrikkelijke en aandoenlijke scènes vinden we geen overdrijving of weeke sentimentaliteit. We missen hier evenmin een eenvoudigheid in de voorstelling als een afwisseling van tooneelen. De karakters zijn goed geschetst en even goed volgehouden.

‘Heeft ooit iemand,’ vraagt de schrijfster bl. 38 enz., waar ze Mevrouw Zéro voorstelt op het oogenblik, dat zij zich gereed houdt als een trouwlooze gade en haar kind vergetende moeder met De Bellevoix te ontvluchten, ‘heeft ooit iemand, eer hij er geheel door omstrikt was, den geheimen keten, den nauwsluitenden band kunnen ontdekken, dien 't noodlot om ons menschen weeft, waarmede het ons voortsleept, zachtjes, onmerkbaar somtijds - naar toestanden van geest en lichaam, die wij eenmaal dachten, dat wij althans nooit zouden bereiken? Heeft ooit iemand zich rekenschap kunnen geven van het ontstaan van den eersten schakel van dien keten, de duizend fijne draden van dien band, dien we eerst voelen wanneer we ‘gestooten,’ ‘gesleept’ of ‘geraakt’ zijn in dien toestand, tot die daden, die wij eenmaal, lang geleden, of ook nog maar voor korten tijd beschouwden als een toestand, als eene daad, waartoe wij n i m m e r zouden komen?

‘Hoe ben ik er toe gekomen? Hoe heeft dat alles zich toegedragen?

Ben ik het wel? Hoe is dat vreeselijke plan ontstaan? - en, zal 't gelukken? Zal ik nu voortaan gelukkig zijn? Maar 't is immers slechts een droom... Een droom! Neen, neen, hij komt, hij zal komen - en dan?... Zoo dacht ook zij, Julia, toen 't plan stond ten uitvoer te komen. “En dan?” waagde zij nauwlijks zich af te vragen.

Ja, en dan? Wel mocht zij 't zich afvragen, die vrouw, die moeder, die daar stond te luisteren in de nachtelijke ure, als een dief, een roover, die zijn slachtoffer wacht, doch die eerst nog, vol vrees voor de ontdekking, vol angst over de voorgenomen wandaad stilstaat, nadenkt over de mogelijke gevolgen van zijn daad en een terugblik werpt naar de reeks van misstappen, die hem zoover hebben gebracht...’

Terwijl Julia gereed staat haar verleider te volgen, trilt er nog flauw een snaar van het moederhart... ‘Wat was dàt? Hoorde zij haar niet schreien? Haar kind? haar kleine Julie, die engel, die ze heden avond slechts haastig, vervuld van booze gedachten, een vluchtigen kus had gegeven - den laatsten, bedacht ze nu... Zou ze nog even gaan, nog eenmaal haar kind aan 't hart drukken, eer zij 't voor altijd verliet?

‘Maar neen, neen, neen; er was geen tijd toe; daar sloeg de groote gangklok reeds één uur; de slag dreunde zwaar en lang door 't zwijgende huis. Ze moest gaan; Violet was immers bij 't kind. - Wèg, wèg moest zij; hij wachtte...’

We zouden nog meer kunnen uitschrijven om te laten zien met hoeveel tact de auteur angst en wroeging, wraak en andere lage hartstochten weet te schetsen; bij liefelijke tafereelen onze sympathie, bij gevoelvolle onze aandoeningen en bij het bloedige drama onze huivering weet op te wekken.

Maar we hebben een vraag. Als we ook gereedelijk toestemmen, dat het oordeel der wereld vaak onrechtvaardig is, en er van een vergelijking tusschen de misdadige Julia, in wie de moeder zelfs gestorven was, en de gestruikelde Céline geen sprake kan zijn, vragen we toch, of een zoogenaamd huwelijk voor den hemel, met verwaarloozing van de maatschappelijke wetten en verordeningen, waardoor het huwelijk alleen gewettigd wordt, wel zoo verschoonbaar is, als het hier wordt voorgesteld? 't Was wel gelukkig voor den kleinen Herbert, dat de edelaardige dokter hem als zijn kind bij zijn huwelijk met Céline wilde aannemen, maar waar de vrucht van zulk een liefde zoo'n beschermer niet vindt, blijft de smet van onecht kleven op het kind. Ons dunkt uit het oogpunt van zedelijkheid is in dit opzicht de grootste voorzichtigheid aan te bevelen.

H.

Vertalingen en herdrukken.

Jong Rusland door Iwan Turgenjew naar de Hoogduitsche en Fransche vertalingen onder toezicht van Gerard Keller. Met eene inleiding over den schrijver en zijne werken door prof. dr. Allard Pierson. Arnhem, P. Gouda Quint 1878.

Er bestaat bij ons publiek in den laatsten tijd een bijzondere voorliefde voor boeken over Rusland; de reden daarvan ligt voor de hand; de laatste oorlog heeft de aandacht op het reusachtige rijk gevestigd, op het volk, dat, naar het gevoelen van sommigen, bestemd is eenmaal over geheel Europa te heerschen, wanneer eerst de Westersche beschaving nog wat meer uitgeput is. Een aantal werken in het Fransch, Duitsch en Engelsch, vele artikelen in tijdschriften hebben getracht aan de zucht naar kennis van het publiek te voldoen en het lag ook geheel op den weg van vertalers of uitgevers om een overzetting te leveren van een boek over Rusland, dat in den vorm, voor het groote publiek het meest aangenaam, de gewenschte kennis meedeelt; daarmee bedoelen wij den roman, waarvan wij boven den titel afschreven.

Dat boek wordt het publiek aangeboden onder behoorlijk patronaat: de vertaling geschiedt niet naar de Russische uitgave, maar naar t w e e andere vertalingen, een Duitsche en een Fransche, en wel o n d e r t o e z i c h t van een gevierd letterkundige; den Heer Gerard Keller; verder met een inleiding van een Hoogleeraar, Dr. Allard Pierson. Dit laatste sluit nu wel niet in, dat deze ook deel heeft genomen aan het toezicht op de bewerking, maar men stelt zich gewoonlijk toch voor, dat zulk een inleiding niet wordt gegeven, wanneer de bewerking veel te wenschen overlaat. Ziedaar althans onze verwachting; laat zien in hoe ver zij is verwezenlijkt.

Beginnen wij met het begin; 's Heeren Pierson's inleiding beslaat een twintig bladzijden, waarvoor het publiek hem zeer zeker nederig dankbaar zal zijn, want in aangenamen vorm maakt men hier kennis met den Russischen auteur, den Heer Iwan Turgenjew, die zooals alle schrijvers van den tegenwoordigen tijd verbazend veel heeft laten drukken. Prof. Pierson loopt hoog weg met Turgenjew, omdat hij juist teekent, omdat hij verheven is boven de toestanden, waarmee hij ons bekend maakt, omdat hij een kunstenaarshart heeft, enz.

Later blijkt echter dat men aan deze lofspraak geen al te groot gewicht moet hechten: men kan velen der groote romans met recht al te groote kortheid verwijten, een gebrek waarvan ‘Jong Rusland’ echter is uitgezonderd. De kracht van Turgenjew ligt meer in het opzetten, in het schetsen. Vooral de mannenportretten van Turgenjew laten veel te wenschen over; zij zijn zwak, òf zwak doordat er een leemte is in hun geestelijke constitutie, òf zwak door de macht van den hartstocht, die hen bestormt.

Zoo Professor Dr. Pierson. Wij hebben van Turgenjew alleen ‘Jong Rusland’ gelezen en nemen aan, dat dit het best geslaagde werk is van den Russischen romanschrijver; welnu, met dit boek kan met grond beweerd worden, dat Dr. Pierson in zijn lof overdrijft; de figuren, die Turgenjew teekent, zijn niet alleen schetsen, maar zeer onvolledige schetsen; het zijn niet eens omtrekken van menschelijke wezens, het zijn nevelbeelden, die in hun bestaan ons geheel raadselachtig zijn en blijven.

Welk een gek wezen is b.v. die Maschurina; wij treffen haar op de eerste bladzijde aan, verliefd op Neshdanow, den treurheld van den roman; op het laatst van het boek zien wij haar weder, even zonderling; het is een van die figuren,

die meer doen denken aan marionetten, die de romanschrijver in een winkel koopt, aankleedt, zooals hij hen hebben wil en laat dansen, zooals hij verkiest; wezenlijk leven, wording, groei, wijziging van hartstocht, van het menschelijke zien wij niet bij Maschurina, en ook niet bij vele anderen.

Voor het geheel vreemdsoortige van Neshdanow kunnen wij een verklaring vinden in zijn aristocratische geboorte; maar niet geheel. Wij hebben geen reden om te veronderstellen, dat de mannen en vrouwen in Rusland zoo geheel anders zullen zijn dan die welke wij kennen, al zijn het Slaven, want het zijn menschen; en toch wat zijn zij allen gek. Neshdanow merkt niets van de vurige, stille en toch zoo merkbare liefde, welke Maschurina hem toedraagt. De liefde voor Marianne - ook al zulk een zonderlinge figuur - steunt op even weinig grond als wij naderhand Neshdanow's vriend, Sfolomin, op dezelfde Marianne verliefd zien raken. In één woord, de zielkundige ontwikkeling van de karakters van Turgenjew is zóó zwak, dat zij eigenlijk niet bestaat, en waar dit het geval is, kunnen wij aan een romanschrijver zulk een hoogen lof niet toekennen als Prof. Pierson doet.

De voorstelling van de personen is zeer zeker levendig bij Turgenjew, maar - hij springt zoo kunstig om met helle kleuren, dat hij wel eens doet denken aan een nieuweling in het vak, die nog leeren moet zich te matigen in het gebruik van zijn verwen. Wat dunkt u b.v. van de volgende beschrijving van Mevrouw Sfipjagin:

'Zij was een vrouw van omstreeks dertig jaar; haar slanke gestalte, kastanjebruine lokken, regelmatige en blozende gelaatstrekken herinnerden aan de sixtijnsche madonna met haar diepliggende fluweelen oogen; zij had bleeke, een weinig dikke lippen, een weinig hooge schouders en een weinig groote handen.... Maar toch zon een ieder, die haar gadesloeg, terwijl zij zich met bevalligen en lichten tred door de zaal bewoog - nu eens haar ranke, wat eng omsloten leest over een bloem boog om met welbehagen den zoeten geur in te ademen, dan weder een chineesche vaas verplaatste of voor den spiegel stilstond om met halfgesloten oogen het zware haar een weinig te verschikken - zeer zeker niet kunnen nalaten, hetzij luide uit te roepen of het zich in alle stilte te bekennen dat hij nooit zulk een bekoorlijk wezen gezien had'.

Elders lezen wij van dezelfde vrouw: 'zij had een dun barège kleed aan, zeer lief en eenvoudig, de met ruches gegarneerde mouwen reikten niet verder dan tot den elleboog; om de middel had zij een breed lint en hare fraaie krullen hingen in den hals. Alles wat aan haar was, ademde een blijde welkomst, een liefkoozing, minzaam en aanmoedigend; alles, tot den milderen glans harer halfgesloten oogen, hare machteloos kwijnende stem, ja zelfs haar gang en bewegingen. Mevrouw Sfipjagin voerde Neshdanow mede naar haar kabinet, een gezellig, aangenaam vertrek, doortrokken van allerlei geuren van bloemen, reukwerken, frissche (!) vrouwen kleederen en de bestendige aanwezigheid eener vrouw (!)'

Wanneer men nu deze taal met eenige opmerkzaamheid leest, dan zal men gemakkelijk het overdrevene, ietwat wanstaltige in deze schildering ontdekken; zulk een beschrijving is het tegenovergestelde van klassiek, het is alles modern, in de ongunstige beteekenis van het woord. Voor een deel kunnen wij het Israëlietische in deze teekening op rekening stellen van den vertaler of de vertaalster, die een pen heeft gehad, juist geschikt om wat er nog fijn was in de teekening te bederven, maar zelfs goed vertaald, kan men zulk een voorstelling niet loven; de schrijver heeft zich ten doel gesteld het zinnelijk aantrekkelijke van deze vrouw te doen uitkomen, maar

is daarin zoo weinig geslaagd, dat hij ons eer doet glimlachen en bij onszelf zeggen: wat een gek mensch!

Veel beter gelukt dan de beschrijving van het uiterlijk van Mevrouw Sfipjagin, is de ontleding van haar karakter; wat wij op blz. 105 daarvan lezen, zon, mits

beter vertaald - want ook hier is het oorspronkelijke niet met dezelfde fijnheid weergegeven - in staat zijn het gebrekkige, dat wij straks opmerkten, te doen vergeten. Niet bij al de personen is dit echter het geval: Mevrouw Sfipjagin behoort tot de best geteekende karakters, maar de schrijver had het hier gemakkelijker, omdat zij, wat het handelend gedeelte betreft, niet tot de hoofdpersonen van den roman behoort.

Toch is 'Jong-Rusland' een aantrekkelijk boek, omdat het met heldere kleuren is geschreven, omdat het boeit door levendigheid van voorstelling, en niet het minst omdat het ons op een gemakkelijke en aangename wijze kennis doet maken met een land en met een volk, waarin wij belang stellen. Of echter ook die kennis geheel zuiver is, daaraan kan men twijfelen, omdat het moeilijk is aan te nemen, dat de Nihilisten schier allen zulke akelige warhoofden zijn als zij hier worden voorgesteld.

Wij maakten straks aanmerking op de vertaling van dit boek; deze is inderdaad slordig en wij moeten het ervoor houden, dat 'het toezicht' van Gerard Keller alleen op den titel staat als reclame en verder niets te beteekenen heeft. Die slordigheid openbaart zich allereerst in het gebrek aan behoorlijke teekens, waardoor het lezen heel moeilijk wordt; de zinnen loopen door elkander als mieren. Misschien dat de vertaler of vertaalster de interpunctie beschouwd heeft als iets verouderds, iets waar men zich in onze eeuw van emancipatie niet aan stoort, maar dan is die nieuwe mode zeer lastig voor de lezers.

De vertaling is hier en daar zoo oppervlakkig, dat men, ook zonder het oorspronkelijke voor zich te hebben, terstond gevoelt, dat er iets anders moet gestaan hebben. Zoo lezen wij op blz. 58: 'Zij (Mevrouw Sfipjagin) begreep volstrekt niet, neen zij begreep i n h e t g e h e e l niet hoe een jong en verstandig man zulke achterlijke begrippen kon hebben.' Niet ik, de vertaler spatieert 'in het geheel'; hij gevoelde dat het niet ging: 'volstrekt' - 'in het geheel' - en meende op die wijze zich uit den nood te redden. Wel wat al te oppervlakkig.

'Treurige sombere gedachten' - zoo lezen wij op blz. 101 - 'rezen in hem op, gedachten aan een naderend uiteinde, doodsgedachten in één woord. *Zij hadden zich vereenzelvigd*; hij wendde, enz.' Wat is dat: gedachten, die zich vereenzelvigd hebben?

Op bladz. 183 lezen wij dat 'hij de elementen nog niet zag waarop men steunen kon?' Wat zijn dat: elementen? Men begrijpt in het verband licht wat er onder verstaan wordt; de vertaler heeft echter te veel haast gehad om naar een goed en een Hollandsch woord te zoeken.

'De wind was nog altijd even hevig; de dunne lang afhangende takken werden als losgevallen vlechten heen en weer geslingerd; de hooge wolken dreven met dezelfde snelheid langs den helderen hemel; wanneer een ervan voorbij de zon dreef, werd alles niet duister, maar wel met een zelfde tint overtogen' - wanneer men deze woorden op bld. 194 leest, dan bemerkt men terstond dat het schoone van het oorspronkelijke door gebrekkige overzetting, door kreupelen stijl geheel verminkt is.

Wat dunkt u van: 'die band, die plotseling twee wezens vereenigde, had hen reeds geheel bemachtigd'? - of van 'een stoomboot, die *zich* gereedmaakt te landen'? - of van 'een vreeselijke melkachtige bleekheid, die inwendig ontstond en de oogen reeds bedekte....'?

Wij geven slechts eenige staaltjes. Al loopen wij nu niet hoog met 'Jong Rusland', het boek heeft te veel schoons dan dat er zóó weinig zorg aan zou worden besteed. En dat hindert te meer, omdat het publiek recht heeft te verwachten, dat een boek,

bewerkt onder toezicht van Gerard Keller en met een inleiding door Prof. Dr. Allard Pierson er beter uit zal zien.

N.

Mark Twain. De lotgevallen van Tom Sawyer. Uit het Engelsch door Myra. Arnhem, J. Rinkes Jr.

Aan weinig boeken zijn zooveel reclames en advertenties besteed als aan dit; soms kreeg men van die herhaalde aanprijzing den indruk, dat de uitgever met het boek verlegen was en het met geweld aan den man wilde brengen. Die buitengewone moeite was inderdaad overbodig, want het boek zou ook met minder ophef zijn weg gevonden hebben; en dat verdient het ten volle; wij zullen niet zeggen: 't is een schoon werk, maar 't is een aardig boek, en bij al de verbazingwekkende wijsheid, die tegenwoordig in boeken wordt uitgekraamd, is dit een zeldzaamheid en, voegen wij er van ganscher harte bij, iets weldadigs, want men wordt soms bang van al de wijsheid in onzen tijd.

Tom Sawyer is - indien de lezer 't nog niet weet, wat jammer zou zijn, indien de schade niet zoo gemakkelijk kon worden hersteld - een vlegel van een jongen, vol guitenstreken, leugens, een brutale rekel, in één woord een prachtige tegenhanger van den braven Hendrik, maar daarom ook even amusant als deze vervelend is. Levendig van aard, is Tom tuchteloos in hooge mate; indien hij jokt, hij heeft toch een eerlijk hart, en indien gij geen verstokte Farizeër zijt, zult gij dien jongen liefhebben, met hem meeleven, als hij over zijn hoofd duikelt om de attentie te trekken van het meisje, waarop hij meent verliefd te zijn. Ik wil zijn lotgevallen hier niet vertellen, want dat zou den lezer berooven van een groot genot. Een opmerking echter: wanneer gij vindt, dat er in die jongens-ervaringen te veel onwaarschijnlijks voorkomt, bedenkt dan, dat ge een Amerikaanschen jongen voor u hebt, en ook - veel van wat Tom uithaalde, hebt ge wellicht niet beleefd, maar ongeveer zóó gedroomd.

Of ik geen aanmerkingen heb op het boek? - o ja, vele, die ik zou kunnen uitspinnen tot een vervaarlijke critiek, maar ik geloof niet, dat de taak van den criticus bestaat in het nadruk leggen op de schaduwzijde; Tom is bijv. te slim om zoo dom te liegen en zoo gemakkelijk door de mand te vallen; tante Polly is nu en dan wat al te gek, te sentimenteel, maar al die vlekjes kunnen het feit niet wegnemen, dat dit boek is een aangename verschijning; het is iets nieuws, iets frisch.

De vertaling is over 't geheel vlot; het boek laat zich goed lezen, maar Myra gelieve bij een volgende gelegenheid iets meer op te letten; de fijne puntjes ontbreken wel eens en men stuit op leelijke uitdrukkingen, die getuigen van een slordige behandeling van onze rijke Nederlandsche taal. Ik mag dat niet zeggen zonder bewijs en wil daarom eenige voorbeelden geven.

Bladz. 26 lezen wij: ‘een week lang was hij dronken van geluk en de wereld te rijk *af* geweest.’ Dat *af* geven wij Myra cadeau.

Bladz. 51: ‘die zoo zorgvol op zijn moeder paste alsof zij kraakporselein was.’ Die zin is heelemaal leelijk; en dan dat: *kraak*porselein!

Op blz. 65 wordt van niets minder gesproken dan van Huckleberry's ‘opvallenden staat van verworpenheid.’ Daarmee wordt bedoeld, dat Tom's vriend een erge havelooze straatjongen was.

Een gebouw *herkent* men al of niet, ‘onderkennen’ (blz. 88) is geen Hollandsch.

In Amerika spreekt men niet van ‘Indiërs’, (blz. 90) maar van Indianen; zooveel ethnologische kennis moest Myra hebben.

Weet Myra ook waar de uitdrukking thuis hoort: ‘je zoudt er niet om heen kunnen,’ (blz. 144) in den zin van: er niet buiten kunnen?

Op blz. 150 leest men van: ‘een natuur, die klaar wakker is,’ - het eene woord al even ongelukkig gekozen als het andere.

Van al de zonderlinge uitdrukkingen spant echter de kroon eene die wij lezen op blz. 175: ‘opwellingen in de keel, die gevolgd werden door kikhalzen.’ Of zijn dat ‘woorden, waarop zij niet gehecht heeft (blz. 184)?

Ik hoop hartelijk dat Myra, wanneer zij weer vertaalt, niet ‘in de buurt zal blijven omhangen’ van zulke gekke uitdrukkingen.

Een opmerking ten slotte: er wordt in Nederland zeer veel vertaald; ik smaal er niet op; 't is een bewijs, dat er veel gelezen wordt, want het ligt niet in den aard van uitgevers om er op toe te leggen, maar ik vind het jammer, dat het vertalen zoo fabriekachtig geschiedt; Tom Sawyer is een uitstekend boek om aan een onzer letterkundigen te geven ten einde het te steken in Hollandsch gewaad, d.w.z. van Tom een Hollandschen jongen te maken. Waarom niet zulke boeken vrij bewerkt? Ik geef zulk een wijze van vertalen in overweging aan hen, die er talent, tijd en lust voor hebben; schrijft een tegenhanger van den braven Hendrik, een Nederlandschen Tom Sawyer. Daar zijn zaken mee te maken.

N.

De nieuwe Lorelei, door H. Wachenhusen. Uit het Hoogduitsch. Deventer, A. ter Gunne. 1877. Een deel groot 8o.
Hoogten en Laagten, door Gregor Samarow. Eerste Afdeeling: Val en Opkomst. Uit het Hoogduitsch. Deventer, A. ter Gunne. 1878. Twee Deelen groot 8o.

Romanschrijvers, die met hun eerstelingen de gunst van het publiek weten te winnen, en, hierdoor aangemoedigd, voortgaan met hunne pennevruchten in 't licht te geven, laten zich licht verleiden tot te veel en te haastig schrijven. In den beginne bezield met de zucht om een goed afgerond geheel te leveren en veel werk makende van de inkleeding, verflauwt dit allengs, en naarmate de toejuiching gemakkelijker verkregen wordt, besteden zij minder zorg aan inhoud en vorm. Het komt mij voor, dat dit wel eenigszins het geval is met de twee hierboven genoemde Duitsche auteurs. Zij werden veel gelezen en hoog geprezen, gaven dan ook reeds menig romantisch product in druk en gaan nog altijd hiermede voort. Maar of de beide hier aangekondigde romans hun roem verhoogen of ook maar handhaven zullen.... ik ben zoo vrij het in twijfel te trekken.

De nieuwe Lorelei staat, naar mijn oordeel, als kunstproduct ver beneden hetgeen ik vroeger van Wachenhusen las en aankondigde. Een meisje, dat door haar zingen op een ‘Heidensteen’ aan den Rijn, haar bleek gelaat, hare ranke gestalte en goudblonde haren, den naam van Lorelei zich verwerft, moet de hoofdpersoon zijn van het verhaal, dat niet veel meer is dan eene liefdesgeschiedenis met hindernissen. Zij en haar aanbidder worden samen opgevoed door beider Oom; maar als hij de wijde wereld ingaat wordt zij naar Weenen gezonden, quasi, om hoofsche manieren te leeren. Dit is evenwel het bedrijf van de huishoudster van Oom, die haar voor haar eigen zoon bestemt, het gerucht van den dood des geliefden helpt uitstrooien en het tot eene verloving brengt met zoonlief, geheel tegen zin en wil van de mooie Lorelei zelve. Als daarop de ware Jacob in levenden lijve van zijne reizen terugkomt, ontvlucht zij den opgedrongen minnaar en komt bijna tegelijk met hare eerste liefde bij Oom weder t'huis. In de meening, dat zij hem in haar hart ontrouw is geworden, wil de hooghartige, koudbloedige vriend harer jeugd niets van haar weten en behandelt haar, met één woord, afschuwelijk. Dit brengt haar tot wanhoop, en zingende op den

Heidensteen springt zij in 't water; hij springt haar na, redt haar, ontdekt de intrigues der huishoudster, duelleert met zijn medeminnaar en.... alles komt terecht. De, onder de plak zijner bigotte huishoudster zittende, fanatieke Oom heeft een zeer onkerkelijken broeder, die, na zijn eigen geld, met dat van het nichtje (de heldin) verkwist en zijn zoon (den held) aan zijn lot overgelaten te hebben, verdween,

maar in Azië tot ‘souverein vorst van een stam in Afghanistan’ zich opwerkt. Deze lang vermiste broeder, voogd en vader komt ter rechter tijd, met zijne onmetelijke schatten, aan den Rijn uit de lucht vallen, om aan de verloving der jongelieden den hoogsten luister bij te zetten en een melodramatisch slot aan het geheele verhaal te geven.

Voor ons schouwburgpubliek zou uit deze intrigue, die niet onaardig van vinding maar slordig uitgewerkt is, een echt spectakelstuk te fabriceeren zijn, waarin de verschijning van dien ‘Jacoub-khan’ met zijne gesluierde dames en donkerkleurige Afghanen op het door hem aangelegde verlovingsfeest een schitterend effect zou maken....

Wachenhusen's stijl en manier van vertellen waarborgen hem lezers genoeg, al blijft dit zijn werk roman; en ik ben overtuigd, dat het reeds nu in menig Leesgezelschap dienst doet, om voor een kort poosje den leeshonger te bevredigen van een aantal niet al te kieskeurige lezers.

Ditzelfde veronderstel ik van Samarow's *Val en Opkomst*, de eerste Afdeeling van eene nieuwe serie romans onder den algemeenen titel van *Hoogten en Laagten.*

In plaats van in den jongst verloopen tijd is het nu in 1811, dat hij de gebeurtenissen laat aanvangen, welke hij in deze ‘Afdeeling’ begint te schilderen. Het door Napoleon I ten val gebrachte Pruisen is het hoofdtooneel, waarop zij voorvallen, en hij verplaatst ons beurtelings in het kabinet van den toenmaligen Minister Hardenberg of van den ongelukkigen Koning Friedrich Wilhelm III zelven; op een ridderlijk landgoed, het uitgestrekt en rijk majoraat der Graven van Wallenberg in Pommeren, of in de werkkamer van Fouché, Hertog van Otranto, te Parijs; in de legerplaats van eene bende Zigeuners of in de woning van een Pommerschen boer, die den vrijheidsoorlog in Amerika heeft bijgewoond... Verscheidenheid van hooge en lage personen, plaatsen en omstandigheden te over, met het een en ander uit de voor Duitschland zoo moeielijke jaren, die aan den veldtocht in Rusland voorafgingen.

Het antwoord op de vraag, of de historische achtergrond van het hier verhaalde geschiedkundig waar is, mogen meer bevoegde geschiedvorschers geven; mij komt het voor, dat Samarow ons vrij goed in die dagen verplaatst en bijv. den Pruisischen Koning met zijn Minister, hoogstens een weinig geïdealiseerd, in hun wezenlijk karakter voor ons laat optreden. De wijze, waarop hij den lezer laat tegenwoordig zijn bij overleggingen met zichzelven of anderen, bij beraadslagingen en alleenspraken van vorsten en staatsdienaren, is te algemeen bekend, om erover uit te weiden. Houdt men in het oog, dat hij geen geschiedschrijver maar romandichter is, dan kan men deze *would-be* openbaringen der politiek en der diplomatie hoogst vermakelijk vinden, en is het wel te betreuren, dat hij dezen roman, zooals ik boven reeds zeide, te haastig heeft geschreven. Hierdoor bleef hij oppervlakkig en ontbreekt er nog al wat aan de afronding van het geheel. De liefdesgeschiedenis, welke hij door de historie heen werkt, is breed opgezet en zeer ingewikkeld in den beginne, maar in het tweede deel maakt hij er zich met eenige losse trekken van af, waardoor het slot den belangstellenden lezer niet bevredigt. Mogelijk vat hij in eene volgende Afdeeling den draad weder op; maar of dit vervolg reeds bestaat en, zoo ja, of het reeds vertaald wordt, weet ik niet te zeggen. Alleen dan als ik zeker was, dat hij daarin meer geeft van de verwikkelingen dier merkwaardige jaren, die onmiddellijk op 1811 zijn gevolgd, zou ik naar de lezing kunnen verlangen; nu boezemen mij de helden en heldinnen van dit eerste stuk te weinig belang hiertoe in.

Het spijt mij, dat ik niet gunstiger over deze pennevruchten van twee behendige Duitsche auteurs oordeelen kan, maar hun onmiskenbaar talent verheft hen niet boven de critiek. Uit de hoogte veroordeelen was geenszins mijne bedoeling; dit maakt ook den beoordeelaar alleen belachelijk; maar al zie ik het goede van

deze minder goed geslaagde kunstproducten niet voorbij, al kunnen ze nog best wedijveren met tal van oorspronkelijke en vertaalde romans, die ‘o zoo mooi!’ gevonden worden, van schrijvers als zij meen ik meer te mogen vergen.

Van de Hollandsche vertaling zeg ik niet veel. Die van Samarow's werk is de beste, verraadt althans het minst haar Duitschen oorsprong. ‘Vastbesloten’ (voor vastberaden) en ‘grondslagen’ die ‘doorgevoerd’ worden, zijn van die germanismen, die men dagelijks tegenkomt. Wachenhusen's vertolker deed mij aan hedendaagsche Engelsche Turken-vrienden denken, toen hij op bl. 49 van een ‘Turcomaan’ begon te spreken; hij bedoelde zeker een inwoner van Turcomanië of Turksch Armenië. Ook verschreef hij zich toen hij iemand ‘overeind’ liet ‘gaan’ (in plaats van *komen*), en een ‘tuin’ liet ‘uitgaan’ (in plaats van *uitkomen* of *uitloopen*).... maar ik laat de liefhebberij om op zulke dingen jacht te maken aan anderen over. Ook de uitgaaf is net en duidelijk genoeg voor deze soort van lichte lectuur.

Kampen, Augustus 1878.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Bekeerd.
Novelle van P.A. Daum.

Ofschoon de wijnmaand reeds in het land was, stonden de ramen der benedenkamer, die Charles Lesandier bewoonde, nog hoog opgeschoven. Vroolijk en zacht verwarmend bescheen de zon de reeds in het vroege morgenuur druk bezochte straten. Zomer en herfst schenen ditmaal ‘chassé croisé’ te hebben gemaakt, want de zoogenaamde nazomer schonk ruimschoots vergoeding voor de in het hemelwater verdronken hondsdagen.

Op de deur van Lesandier's eenvoudige, maar nette woning, prijkte een wit geschilderd plaatje, dat in kleine, sierlijke letters zijn naam vermeldde, en tevens der wereld bekend maakte, dat hij onderwijzer was in de moderne talen, enz. Dit, ‘enz.’ moest vertaald worden door: verscheiden andere vakken van onderwijs. Lesandier was te bescheiden geweest om die elk afzonderlijk achter zijn naam te vermelden.

Het weer, dat meer invloed heeft op de gemoedsstemming der menschen, dan de meesten wel willen bekennen, liet dien ook thans gelden. Menig gelaat, van oud en jong, weerkaatste als het ware de heldere zonnestralen, en ‘men’ in de stad aarzelde geen oogenblik om plechtig te verklaren: dat zoo'n mooie herfst boven een warmen zomer de voorkeur verdiende, een oordeel dat ‘men’ op het land volstrekt niet onderschreef.

Op Charles Lesandier maakte de aangename temperatuur, die door het open venster naarbinnen stroomde, blijkbaar weinig indruk. Hij zat voor de tafel in het midden van het vertrek en las. 't Scheen echter, dat hij aan de lectuur slechts luttele aandacht wijdde, want telkens dwaalden zijn blikken doelloos in het rond. Dan deed hij zich geweld aan om zijn onderwerp vast te houden, en las weder eenige zinsneden voort, doch op den duur wilde het zóó niet gaan. Driftig wierp hij

het boek neder en vleide zich, met een gezicht als een onweersbui, achterover in zijn leunstoel. Een gulle lach weerklonk op hetzelfde oogenblik buiten op de straat, voor het raam, en deed den onderwijzer verrast opspringen.

‘Ah! Frans! Ben jij daar reeds?’ riep hij half ontstemd, maar ging toch dadelijk zelf de straatdeur openen, en drukte den bezoeker hartelijk de hand. 't Was zijn zwager, Linder, een handelaar in ijzerwaren, een man met een vol en blozend gelaat, waarop vroolijkheid en levenslust voor goed hun zetel hadden gevestigd.

‘Wel, jongeheer!’ zei Linder en keek den somberen Charles lachend aan. ‘Hoe gaat het? Is het de schuld van dien armen schrijver, wiens werk daar ruw genoeg behandeld werd, dat ge van morgen zoo zwartgallig zijt?’

Lesandier haalde de schouders op.

‘Ik dacht aan geheel andere zaken, en 't was me daarbij onmogelijk geregeld voort te lezen. Ik had... het land... aan mezelven... aan alles!’

‘Muizenissen!’ lachte de andere. ‘'t Is waarachtig al te dwaas! 'n Jongmensch als jij, die slechts behoeft te zorgen voor zijn eigen, dierbaar persoontje, en die een vrij, prettig leventje kan leiden, moest altijd vroolijk zijn. Laat de zorg over aan mannen als ik, vriendje, met een groot gezin tot hun last en...’

Het bruin getint gelaat van Charles kleurde.

‘Houd toch op met dien onzin,’ viel hij zijn zwager driftig in de rede. ‘Wees jij dan vrij, gelukkig, ongehuwd en arm, en maak mij een getrouwd millionair met legio kinderen!’

Linder schaterde het uit.

‘Bravo!’ riep hij luid. ‘Zoo'n uitval hoor ik liever dan dat stil, naargeestig gezeur. Doch,’ voegde hij er ernstiger bij, ‘vertel me nu eens wat eigenlijk je cauchemar is. Gaan de zaken niet naar wensch?’

‘Neen,’ was het antwoord. ‘Ik doe wat ik kan om lessen te krijgen, maar 't wil niet lukken. Integendeel, nog gisteren ben ik een van de besten kwijt geraakt’.

‘'t Is vreemd! Kom je wel geregeld op tijd bij de luî?’

‘Ik mankeer nooit’.

‘Heb je,’ ging Linder aarzelend voort, ‘wel den noodigen... tact... de geschiktheid, als ik het zoo mag zeggen, voor het onderwijs?’

Charles trok zijn lessenaar open en reikte zijn zwager eenige papieren over. 't Waren certificaten van enkelen der voornaamste onderwijzers uit dien tijd, waarin Lesandier, ook wat zijn paedagogische bekwaamheid betrof, zeer werd geroemd.

‘Zonderling! Ben je misschien te duur?’

Een droevige glimlach was het zwijgend, maar welsprekend antwoord.

‘Dan vat ik het niet! Er is toch waarachtig geen overvloed van bekwame onderwijzers. Doe je wel eenige moeite om lessen te krijgen?’

‘Moeite?’ riep Charles, en zijn zwarte oogen fonkelden. ‘Nog gisteren heb ik vier familie's bezocht, waarvan ik weet dat de kinderen privaatles moeten hebben. Er werd beraadslaagd, en het resultaat was.... dat men reeds met een ander onderhandelde. 't Was een leugen, dat voelde ik’.

Linder haalde de schouders op en staarde zwijgend en in gedachten verzonken voor zich uit. Hij hield veel van zijn zwager, schatte diens bekwaamheden eer te hoog dan te laag, en kon maar niet begrijpen, dat niet iedereen hem gaarne met het onderwijs zijner kinderen belastte.

‘En daar zit ik nu,’ vervolgde Charles neerslachtig, terwijl hij met een potlood allerlei grillige figuren teekende. ‘Daar zit ik nu met zeven, zegge zeven ongelukkige lessen, in doodsangst om een mijner leerlingen te verliezen en met bij machte mijn werkkring uit te breiden. Aan trouwen is geen denken, ofschoon Lena en ik niets liever zouden wenschen. Zelfs de weelde van een goede sigaar kan ik mij niet veroorloven.’

't Werd Linder benauwd; hij was er volstrekt de man niet naar om anderen in moeielijke omstandigheden krachtig bij te staan. Hij had in een eerste opwelling Charles bij den arm willen nemen om hem, onder het debiteeren eener goedkoope aardigheid, naar zijn eigen woning mede te voeren. Daar zou hij hem hebben onthaald op Portwijn of Madera, op een lekker diner en een fijne flesch, maar dat was dan ook alles. De toon, waarop Charles had gesproken en de naakte waarheid der voorstelling, benamen echter Linder den moed om grappen te maken.

‘'t Is ongelukkig,’ zei hij. ‘Ik woû dat ik er iets aan kon doen. 't Is een gek geval!’

‘Och, waarom?’ hernam Charles met al de onberedeneerde bitterheid van den tegenspoed. ‘Daar zijn er zoovelen, die den eerlijken weg bewandelen, die in hun jeugd vlijtig arbeidden, op mannelijken leeftijd hun best doen, en toch niet vooruitkomen. Men is eerlijk, men kan niet kruipen voor eigen gemaakte goden, men wil niet meer schijnen dan men is en lijdt betrekkelijk gebrek. Nonsens! Verdiend loon! Men moet zich weten op te blazen of klein te maken, naar omstandigheden, om hetzij een goede positie te veroveren, hetzij crediet te krijgen en er misbruik van te maken. Dan is men een man van talent! Mundus vult...’

‘Overdrijving!’ viel Linder eenigszins geraakt in. ‘Dwaze overdrijving. Niet elk bekwaam en eerlijk man slaagt in de wereld, dat erken ik. Maar zeker is het, dat zij die goede zaken maken over het algemeen knappe, degelijke lui zijn. Mijn vader was koopman evenals ik; nimmer verliet hij den rechten weg en toch ging het ons steeds betrekkelijk voorspoedig’.

‘Juist; en als je vader niet zoo dom was geweest om eerlijk te zijn, leefde je nu wellicht als rentenier of waart eigenaar van zaken, waarvan je nu, zeer nederig, agent zijt’.

‘Hoor eens,’ antwoordde Linder koel. ‘Ik heb weinig lust om zulk een gesprek voorttezetten. Als je beter geluimd zijt en à tête reposée nadenkt, zult ge er u over schamen. 't Is het oude geleuter van menschen, die het tegen loopt’.

Charles steunde het voorhoofd met de hand en keek voor zich. Frans had gelijk, dat wist hij wel, maar wilde het toch niet dadelijk erkennen. ‘Kom!’ hernam hij zoo luchtig mogelijk, en streek de hand over de oogen. ‘Praten we over iets anders! 't Kan verkeeren, en dat wil ik hopen. Hoe gaat het Mina en de kleinen?’

‘Opperbest!’ betuigde Linder, verheugd over de wending van het gesprek, en hij begon een schets te geven van zijn huiselijke zaken, even volledig als kluchtig. Langzamerhand week Charles' zwaarmoedigheid, bij den lustigen kout van zijn zwager. Frans kwam intusschen weer op zijn eerste denkbeeld terug, en toen hij eenige uren later zijn ijzermagazijn binnenstapte, bracht hij den zwartgalligen jonkman mede, om familiaar bij hem het middagmaal te gebruiken.

De bedrijvigheid, die in het gezin der Linder's heerschte, deed Charles eigen zorgen vergeten. Zijn zuster, Mina, was een uitstekende huisvrouw. Ze was altijd in de weer, hetzij in de keuken, waar zij hoogst eigenhandig voor de spijzen zorgde, omdat niemand zoo naar haar zin kon koken en braden als zijzelve, hetzij op het kantoortje, wanneer er Duitsche of Fransche brieven te schrijven waren, hetgeen ze veel vlugger en beter deed dan haar man. Haar broêr, de eenige, was altijd de meest welkome gast. De vier kinderen juichten als ze hem zagen. Oom Charles kon zoo prettig met hen stoeien, en Mina zelf was trotsch op hem; immers hij werd algemeen geprezen, door de heeren om zijn bekwaamheden, door de dames om zijn goed uiterlijk.

In de prettigste stemming zaten Frans en Charles na het eten in de tuinkamer en rookten een lekkere sigaar; de vrouw des huizes hield zich op een der bovenvertrekken met haar kinderen bezig, wier gelaat en handen, zoo meende zij, nooit rein waren of ze moest die zelf hebben gewasschen.

‘Kom’, zei Lesandier en dronk zijn theekopje leeg. ‘Het wordt tijd om heen te gaan’.

‘Al zoo spoedig? 't Is nog geen zeven uur!’

‘Ik ga nog een uurtje naar het tooneel’.

‘Zoo’, merkte Linder droogjes op. ‘Ga je naar het tooneel?’

‘Ja. Ik sprak van morgen een paar artisten en beloofde hen te komen’.

Frans schudde het hoofd.

‘Me dunkt’, zei hij, ‘dat je met die lieden niet zoo op en neer moest gaan. 't Is geen gezelschap voor je’.

Charles greep zijn hoed.

‘Bonsoir’, riep hij, met een spottenden glimlach om de lippen, en reikte zijn zwager de hand. ‘Eens en vooral: blijf me van het lijf

met je kleingeestige begrippen omtrent passende en niet passende conversatie. Je weet van ouds dat ik daar niet tegen kan. Adieu! Groet Mina van me!'

Vlug stapte Lesandier door de druk bevolkte straten, tot hij den schouwburg had bereikt. Hij ging niet door den hoofdingang naar binnen, maar liep om het gebouw heen, trok een kleine, onaanzienlijke deur open en klom een slecht onderhouden trapje op; het was de toegang der artisten, verboden voor het publiek. Een portier schoot toe, doch liet Lesandier ongehinderd voorbijgaan, en groette hem beleefd, zelfs eenigszins gemeenzaam.

Charles kwam achter de coulissen. Aan de bedrijvigheid, die er heerschte, aan het heen en weerloopen van werklieden en bedienden, aan de verschillende tooneelspelers en tooneelspeelsters, die op hun post stonden tusschen de schermen, bemerkte hij dat de uitvoering dadelijk zou aanvangen. Zacht sloop hij door den nauwen gang tusschen het decoratief en den wand, en nam plaats op een punt, vanwaar hij het tooneel kon overzien, zonder iemand in den weg te staan.

Met aandacht volgde Lesandier den loop van het stuk. Toen het eerste bedrijf afgeloopen en het scherm gevallen was, begaf hij zich naar achteren. De zeer hooge ruimte was spaarzaam verlicht en leverde een fantastisch gezicht op. Hier hadden twee jonge acteurs, uitgelaten van vreugde over hun fraaie ridderkostumes den degen getrokken en schermden op een wijze, die hun onbekwaamheid in het hanteeren der wapenen schitterend deed uitkomen, ginds waren een paar dames, tooneelspeelsters van minderen rang, in druk gesprek met eenige bijzonder net gekleede heeren, die niet weinig verheugd waren, dat zij hier hun complimentjes mochten uitkramen. Links en rechts draafden bedienden, in tooneelkostuum met stijve pruiken op en knechts in boezeroens, met petten scheef op het hoofd, broederlijk heen en weer, om, onder bevel van den regisseur, alles gereed te maken voor de tweede akte. De muziek aan de andere zijde van het gordijn speelde, tot vermaak der toeschouwers, een vroolijke wals; een gravin met haar kamenier - altijd voor dien enkelen avond - dansten op 'de planken' er lustig op los. 't Was een ware chaos.

Te midden daarvan stond Lesandier in druk gesprek met een der directeuren van het gezelschap, zelf een uitstekend tooneelspeler, en eenige andere 'eerste sujetten'. Tooneelletterkunde was altijd zijn lievelingsstudie geweest, en ofschoon hij haar tot nog toe slechts uit liefhebberij beoefende, had dit hem toch reeds lang als vanzelf in kennis gebracht met de leden van het gezelschap, dat elke week de plaats zijner inwoning bezocht, om er een voorstelling te geven. Allen mochten hem gaarne om zijn aangename en levendige conversatie, en zelfs als zij 'entre nous' waren, erkenden ze, dat, zooals zij het noemden, Lesandier 'er veel van wist'.

Als gewoonlijk was het stuk, dat werd opgevoerd, het onderwerp

van hun gesprek. Charles verschilde van meening met een der vertooners omtrent de opvatting van het karakter door dezen weergegeven. Om zijn opinie duidelijk te maken, had hij diens rol ter hand genomen en las overluid een alleenspraak, waarin dat karakter scherp uitkwam. Met aandacht luisterde de directeur toe, knikte herhaaldelijk goedkeurend met het hoofd en zag nu en dan met belangstelling naar Lesandier, wiens beweeglijke trekken iederen overgang weergaven.

'Mooi! Uitstekend!' riep de directeur, toen de jonkman had geëindigd, en klopte hem vriendelijk op den schouder. 'Ik geloof waarachtig, dat je gelijk zoudt kunnen hebben, wat de opvatting van dat gedeelte betreft, doch die quaestie in het midden gelaten, was je voordracht flink, heel goed!'

'Dat is echter de vraag niet', hernam Lesandier. 'Het karakter wordt daardoor mijns inziens geheel gewijzigd; het....'

'Jawel, jawel', viel de andere met een eigenwijzen glimlach in de rede. 'Ik begrijp wat je zeggen wilt..... maar ik moet nu heen. Tot straks!'

De Directeur verwijderde zich snel; hij had met genoegen den leek aangehoord, en moest erkennen, dat deze den monoloog oneindig beter tot zijn recht had doen komen dan de tooneelist van zijn gezelschap; zijn eigenliefde belette hem echter te erkennen, dat die leek een juister begrip had van een karakterrol dan een artist van professie. Terwijl hij dus de gelegenheid tot verdere bespreking afsneed, werd de aandacht van den bezoeker afgeleid door de komst eener schoone, jonge vrouw. Het was de actrice, Clara S.; bovendien werd het voor de artisten tijd om zich te gaan kleeden, zij snelden naar de kleine kleedkamers en lieten Charles met de mooie, omstreeks dertigjarige vrouw alleen.

'Ik moet nog slechts gekapt worden, Lesandier', zei ze vriendelijk, 'en zoolang moogt ge mij gezelschap houden'.

Gaarne maakte hij van de vergunning gebruik, en trad met haar het miniatuur vertrek binnen. Drie groote gasvlammen verspreidden een ondraaglijke warmte in de enge ruimte; overigens maakten een paar koffers, enkele keukenstoelen, een spiegel en een rijk voorziene toilettafel het geheele ameublement uit.

De actrice sloeg een witten doek om haar fraaie schouders, nam plaats en liet haar hoofd over aan de goede zorgen van den kapper, die met gloeiende tangen ijverig aanviel op haar weelderige, blonde lokken.

Intusschen trad zij met Charles in een levendig gesprek over het stuk, dat werd opgevoerd; uit haar vriendelijken toon bleek duidelijk, dat zij hem genegenheid toedroeg. Dit was inderdaad het geval. Zij wist toch, dat hij alleen haar talent bewonderde, zonder eenige nevenbedoeling, en de schoone vrouw waardeerde dit als een frissche uitzondering op den reeds vervelend geworden regel.

Toen haar toilet was gemaakt, boog zij zich naar den spiegel, en teekende een paar kleine streepjes ter weerszijden van haar prachtige blauwe oogen, ten einde daaraan een meer gewenschten vorm te geven.

'Wat kijk je me verwonderd aan, Lesandier', merkte ze op.

'Ik sta verbaasd', antwoordde hij openhartig, 'dat een vrouw van uw talent het niet beneden zich acht, de kleine hulpmiddelen van de toilettafel aan te wenden, evenals ik vermeen,' voegde hij er bij met een blik op haar wit satijnen, met levende bloemen gegarneerde kleed, 'dat ge zoo'n kostbaar kostuum niet noodig hebt om bewonderd te worden'.

Zij glimlachte spottend, als had ze medelijden met zijn onnoozelheid.

'Wanneer we uitsluitend speelden voor heeren Lesandier,' hernam ze, 'zou dat ook niet behoeven. Dan kwam het publiek hoofdzakelijk om te hooren; thans komt het meerendeel om te zien'.

'Och!' riep Charles ongeloovig. 'Zou dat inderdaad waar zijn?'

'Ik zie wel' was het lachende antwoord, 'dat je ons publiek nog volstrekt niet kent; mijn kostumes hebben een groot aandeel in mijn succes, wees daar zeker van. En nu wil ik u groeten, want het wordt mijn tijd'.

't Was eerst half tien toen het stuk eindigde. Een zinledig kluchtspel zou de voorstelling besluiten Charles haastte zich om weg te komen, ten einde nog eenige oogenblikken bij zijn verloofde te kunnen doorbrengen.

Een onaangenaam gevoel maakte zich van hem meester, toen hij weder in de open lucht kwam. De wind was omgeloopen en had een wolkenmassa aangevoerd, welke een doordringenden, fijnen stofregen ontlastte De straten zagen er thans verlaten en ongezellig uit; tal van winkeliers waren, toen dien avond plotseling het slechte weer inviel, aan bezoekers gaan wanhopen, en hadden hun winkels gesloten.

Het schril contrast tusschen de levendigheid en de drukte daarbinnen, en de sombere guurheid daarbuiten, joeg Charles een rilling door de leden; het bracht hem als het ware plotseling in de werkelijkheid terug.

Wat waren die tooneelspelers toch gelukkige menschen! Terwijl zij zich met hart en ziel konden toeleggen op de beoefening van hun schoon kunstvak, hadden zij de zekerheid gewaardeerd te zullen worden naarmate hunner verdiensten. Hun licht bleef niet onder de korenmaat! Hun goede hoedanigheden werden op prijs gesteld, en trachtten zij hun gebreken af te leggen, dan werd dit opgemerkt en toegejuicht. Indien zij talent bezaten, stond hun de gelegenheid open om zich te onderscheiden en uit te munten boven anderen.

Gelukkige menschen! Hoe vroolijk en zorgeloos leefden zij voort!

Lesandier stond een oogenblik stil. Als ook hij eens.....

Hij had er immers talent voor.... ten minste daarvan hield hijzelf zich overtuigd.

Waarom dan langer den onvruchtbaren strijd gestreden om een

nederige positie in de maatschappij te veroveren? Waarom gekropen door de wereld, als aanleg en lust aanwezig waren om hooger te stijgen? Van onderwijzer, tooneelspeler! 't Was als het ware een overgang, een sprong van het eene uiterste naar het andere; van de meest kalme en ingetogen tot de meest opgewekte en ongedwongen levenswijze, maar ook van het enge pad, dat met moeite leidde tot een eenvoudig bestaan, naar den breeden weg, die tot weelde en roem kon voeren.

Een gure windvlaag woei Lesandier den kouden motregen in het gelaat, en suisde hem om de ooren, door haren en baard. 't Was alsof al de ziellooze vooroordeelen der wereld, al de bezwaren van maatschappelijken aard, al de tegenkantingen, die zulk een stap van verschillende zijden zoude ontmoeten, met dien ijzigen luchtstroom op hem neerstortten.

Huiverend knoopte hij zijn overjas dicht, en stapte snel voort door de eenzame straten. Met geweld drong hij de denkbeelden terug, welke hem daareven - en niet voor de eerste maal in zijn leven - hadden bestormd. Hij durfde niet denken aan haar verwezenlijking, want nooit zou hij zich sterk genoeg gevoelen, om den berg te verzetten door de omstandigheden opgeworpen voor zijn voet.

In den eenvoudigen stand, waarin die omstandigheden hem hadden geplaatst, moest hij roeien met de riemen, waarover hij beschikte en vol houden met ijver en zelfvertrouwen, ook al was hem het einddoel zelf al even onverschillig als de moeielijke, vervelende vaart, al strekten ook al zijn pogingen slechts tot bevordering van wat stoffelijke welvaart.

Voor een net huis in het middengedeelte der stad hield Lesandier stil en schelde aan. Met een korten groet liep hij het dienstmeisje voorbij, en ging de trappen op naar boven, waar de weduwe Berg woonde, met wier dochter hij geëngageerd was.

Er heerschte een burgerlijke netheid, die ordelievende menschen dadelijk voor de bewoonsters innam; de helder gewitte muren in de gang, de vlek- en kreukelooze looper, met blinkende, koperen roeden, toonden duidelijk aan, dat men bij uiterst nette menschen was; voor hem, die zooals Charles een der kamers binnentrad, werd elke twijfel opgeheven; meer orde en zindelijkheid had men zich moeielijk kunnen voorstellen.

In een grooten armstoel zat de oude Juffrouw te breien; ze deed haar werk op het gevoel, want ofschoon de blauwe bril op haar neus deed vermoeden, dat zij nog zien kon - waarvoor draagt men anders een bril? - was het met haar gezicht treurig gesteld. Veel had zij geleden aan een oogontsteking, en nu de ziekte was geweken, had zij nog slechts gezichtsvermogen genoeg behouden om licht van duisternis te onderscheiden.

Toch beweerde ze altijd, dat het beter ging; om Lena, haar eenige dochter, niet te bedroeven, veinsde ze vaak dingen te zien, die ze alleen uit ondervinding wist dat aanwezig waren.

Lena had de twintig reeds vier jaren achter den rug; ze was niet

schoon; blonde meisjes met eenvoudige gezichtjes als het hare ontmoet men in elk Nederlandsch stadje bij dozijnen; op buitengewone gaven kon ze evenmin bogen als op geleerdheid, en voor de wijsheid van haar verloofde had ze een onbegrensden eerbied.

Met een vriendelijken groet trad Charles binnen; hij was wel zeer onaangenaam gestemd, en gevoelde zich daarbij te midden dezer voorbeeldelooze orde en rust nooit recht te huis, doch Lena, die hij hartelijk lief had, noch haar goede moeder mochten iets daarvan bemerken.

'Ik had je voor heden reeds uitgeschrapt', zei het meisje met een blik op de pendule. ''t Is kwart voor tienen'.

'Zaken, kindlief, zaken', antwoordde hij luchtig. Voor geen geld had hij de waarheid gezegd. Bij zijn aanstaande schoonmoeder waren hel en tooneel synoniemen; dat wist hij maar al te goed.

'Nu', merkte de oude Juffrouw op, en deed precies alsof ze hem aankeek. 'Dàt gaat voor; 't spreekt vanzelf'.

Lesandier had intusschen plaats genomen. Lena kwam naast hem staan, en vertrouwelijk op zijn schouder leunend, zag ze hem onderzoekend aan.

'En gaan de zaken naar je zin?' vroeg ze met het vriendelijkst gelaat, maar toch niet zonder bezorgdheid.

Hij bleef een oogenblik het antwoord schuldig, schudde langzaam het hoofd en greep haar hand.

'Dat weet je wel beter, Leentje. Als het naar mijn zin ging, als het gaan wilde zooals ik wenschte, had ik je reeds lang verzocht den dag te bepalen voor een zeer ernstige zaak'.

Ze bloosde even en glimlachte.

'Nu, dáárom vraag ik het niet. Wij kunnen betere tijden afwachten. 't Is louter belangstelling, anders niet'.

Hij trok haar naar zich toe en kuste haar. Zij zou op hem wachten en hem trouw blijven, met het onuitputtelijke geduld van een meisje, dat voor de eerste en eenige keer waarlijk bemint. Maar hijzelf kon zoo slecht verdragen, dat er nog geen flauwe hoop voor hem bestond om zelfstandig te kunnen handelen, dat er zelfs geen het minste vooruitzicht was geopend.

'Ge zijt van middag nog bij Linder geweest, niet waar?' vroeg Lena's moeder.

'Ja, en ik heb er gegeten ook'.

'Dat dacht ik wel; Frans en Mina hebben altijd gaarne, dat je hen eens bezoekt; ze beklagen zich voortdurend, dat je zoo zelden komt'.

'Nota bene!' riep Charles. 'Bijna om den anderen dag loop ik bij hen aan. 't Is wel, dunkt me'.

'Wat is die Frans toch 'n opgeruimd man', bracht Lena in het midden. 'Altijd is hij in hetzelfde humeur. Een kleinigheid maakt hem vroolijk, en als hij aan het lachen raakt, doet hij het zoo van harte, dat men wel mee moet lachen'.

‘Hij kan licht vroolijk wezen’, merkte Charles met eenige bitterheid op. ‘Zijn positie is te benijden. Een winstgevende zaak, een goede vrouw, lieve, gezonde kinderen! Wat kan hij nog meer wenschen?’

‘Och!’ zei de oude blinde. ‘Zeg dat niet. Elk mensch heeft zijn bijzondere omstandigheden; ieder draagt zijn kruis, maar niet op dezelfde wijze. Ik heb altijd opgemerkt, dat de minst zelfzuchtige menschen het hunne 't gemakkelijkst droegen’.

Charles zuchtte.

‘Zorgelooze, vroolijke lui hebben altijd veel voor’, antwoordde hij. ‘Hun opgeruimdheid schenkt menigeen 'n aangenaam oogenblik. Natuurlijk is men dan ook geneigd hen te verdedigen en zelfs hun gebreken tot goede hoedanigheden te verheffen’.

‘Ja, dat vind ik nu ook!’ riep Lena. ‘Daarin geef ik Charles gelijk’.

Haar moeder lachte hartelijk.

‘Natuurlijk, Leentje, geef je hem gelijk. Dat hadt je nu waarlijk niet behoeven te zeggen. Intusschen geloof ik, dat het 't beste is menschen en zaken te nemen zooals ze zijn. Zal je een glas wijn gebruiken, Charles?’

‘En nu’, vervolgde de oude vrouw, toen Lena de glazen had volgeschonken. ‘Niet zulke ernstige dingen meer, vertel liever welk nieuws er is, en hoe het je zuster gaat en de kinderen?’

Charles voldeed aan haar verzoek; hij sleet nog een prettig uurtje, en ging vrij wat opgeruimder naar huis, dan hij was gekomen. De regen had opgehouden; het wolkenfloers een goed heenkomen gezocht; de maan goot haar zacht licht over de stad en tooverde effecten, als wilde zij voor ditmaal eens het afdoende bewijs leveren, dat de schilder, die ze getrouw nabootst, nog altijd moet geboren worden.

Langzaam wandelde Charles voort en blies de rook van zijn sigaar met welgevallen voor zich uit.

‘Wat was het eigenlijk dwaas’, dacht hij, ‘zich de wereldsche zaken zoo aan te trekken. Lena, het lieve meisje, drong immers niet op spoedig trouwen aan; voor haar stoffelijk welzijn had hij geen zorgen; zelf verdiende hij genoeg om, zij het dan ook bekrompen, rond te komen; schulden had hij weinig. 't Zou wel beter gaan met de lessen, 't was maar een quaestie van tijd! Hij was immers bekwaam voor zijn taak, en had er de bewijzen van in bij hun examens geslaagde leerlingen. Als zijn naam meer was gevestigd, als hij maar eenmaal reputatie had, dan zou het leerlingen en daarmede goud regenen, dan zou hij zijn Lena trouwen, een flinke woning huren, die eenvoudig maar smaakvol inrichten -’.

Zoo dacht Lesandier en in zijn verbeelding koos hij zich reeds een ameublement en rangschikte het in een klein salon. Hij was daarmee nog bezig, toen hij zijn kamer binnentrad, en licht maakte. Het eerste, wat zijn oog trof, was een brief aan zijn adres, welke op de tafel lag. Hij opende het couvert en las:

‘WelEdele Heer, Daar mijn beide dochters voor eenige weken naar het buitenland gaan, en het mijn voornemen is na dien tijd haar opvoeding op andere wijze te doen voltooien, zullen zij van af heden niet meer van uwe lessen gebruik maken. Onder dankzegging voor uw deugdelijk onderwijs, en met toezending van het aan u verschuldigde voor de loopende maand, blijf ik met achting

Uw dienstwillige

Van Berchem.

Als versuft staarde Lesandier gedurende eenige seconden op het papier. Zijn luchthartiger levensbeschouwing, zijn illusiën van zooeven, werden daar zoo eensklaps vernietigd, dat hij bijna aan de werkelijkheid twijfelde. Met een bij zijn karakter vreemdsoortige kalmte vouwde hij eerst het briefje weder dicht en stak het in den zak. Daarna kleurde zich zijn bruin gelaat hoogrood, zijn hoed vloog naar een hoek der kamer, met een paar rukken ontdeed hij zich van zijn overjas, hij had iets of iemand willen breken, verbrijzelen. Hij was woedend op zijn lot, hetgeen zeer dwaas was - ten minste volgens hen, die reden hebben om over het hunne tevreden te zijn. Dien nacht kon Charles den slaap niet vatten; telkens ontwaakte hij uit een onrustige sluimering, en dan rees het spook der toekomst donker - veel donkerder dan het in werkelijkheid was - voor hem op.

Vermoeider dan toen hij zich ter ruste legde, stond hij reeds vroeg op en ging voor het venster zitten. Telkens rekende hij uit - alsof hem dit kon helpen - tot op hoeveel of liever hoe weinig zijn inkomsten door het geleden verlies waren teruggebracht, ofschoon hij bij voorbaat wist, welke treurige zekerheid hem het eindcijfer zou geven.

Zooals het thans ging kon het niet blijven. Voor eenige jaren, toen hij pas begon te voorzien in zijn eigen onderhoud, zou hij zich tevreden hebben gesteld, want zijn hart was toen vol hoop en vertrouwen. Thans echter had zich een moedeloosheid van hem meester gemaakt, die hem, nu de dag weder was aangebroken en met het vriendelijk zonlicht zijn kalmte terugkeerde, zelf verbaasde.

Ontbrak het hem dan geheel aan de mannelijke geestkracht, die den ijver meer aanvuurt, naarmate de tegenwerking grooter wordt?

Peinzend en in zichzelf gekeerd trachtte hij een antwoord te vinden op die vraag en langzamerhand begon het hem duidelijk te worden, dat niet alleen de tegenspoed zijn energie verlamde, maar dat bij hem de groote bron ontbrak, waaruit de ijver ontspruit, die trots alles volhardt, de liefde voor zijn vak.

En met die gedachte trad weer zijn neiging voor het tooneel, zijn zucht om de kunstenaars loopbaan te volgen, op den voorgrond. Wat had hij dat denkbeeld al dikwerf ver weggeworpen; verder naarmate het hem stoffelijk beter ging. Maar altijd was het teruggekomen met vernieuwde kracht, en nu de toekomst hem donkerder scheen dan te voren, drong het zich weder aan hem op, sterker dan ooit.

Geheel in gedachten verzonken had Lesandier er niet op gelet, dat de tijd verliep; verschrikt sprong hij op, toen een zijner leerlingen, wiens lesuur was aangebroken, in het voorbijgaan tegen het venster tikte en hem groette.

Had de knaap kunnen vermoeden, hoeveel moeite het den onderwijzer dien ochtend kostte, eenvoudige zaken voor zijn traag begrip duidelijk te maken, welk een inspanning de jonkman moest aanwenden om zijn gedachten te bepalen tot dingen, die hij voor de duizend en zooveelste maal in zijn leven herhaalde, er zou waarschijnlijk een gevoel van medelijden in het jeugdig gemoed zijn ontwaakt.

Met een zucht van verlichting zag Lesandier zijn leerling vertrekken. Snel kleedde hij zich, en begaf zich naar buiten om een paar uren doelloos rond te dwalen, want hij had dien ochtend niets meer te doen; door dat uurtje onbeduidende werkzaamheid was zijn halve dagtaak verricht.

Toevallig ging hij voorbij het voornaamste koffiehuis der stad; aan een der vensters zat een man van omstreeks vijftig jaren. Het was de directeur van het bekende tooneelgezelschap, wiens eenvoudig gelaat volstrekt niet den talentvollen man verried, die hij inderdaad was.

Bovendien ging hij steeds smakeloos gekleed en scheen er zich op toe te leggen zoo anti-artistiek mogelijk in het dagelijksch leven voor den dag te komen. Zelfs zijn spraak, op ‘de planken’ vrij goed Nederlandsch, ontaardde buiten het tooneel in een wanluidenden, plaatselijken tongval. Terwijl Charles passeerde, tikte de tooneeldirecteur hard tegen de ruiten, en wenkte hem uitnoodigend binnen te komen.

Eerst aarzelde Lesandier, want zelden bezocht hij koffiehuizen en nimmer vóór den middag; hij voldeed echter aan de uitnoodiging.

‘Kom eens een uurtje met me praten, waarde vriend,’ riep de directeur en stak hem gemeenzaam de hand toe. ‘Wat mag ik je aanbieden?’

‘Een kop koffie,’ antwoordde Charles.

‘Niet liever een kleintje madera? Nog wat vroeg, niet waar? Ik dronk ook liever koffie, maar de dokter heeft het verboden. 't Is niet goed voor m'n gestel’.

‘En vertel me nu eens, m'n beste Heer Lesandier,’ ging de directeur voort, terwijl hij in het belang zijner maag nog een fiksche teug Madera nam, de beenen onder de tafel uitstrekte en het zich zoo gemakkelijk mogelijk maakte. ‘Vertel me nu eens, waarom een jong knap mensch als u op een schoonen herfstmorgen langs 's Heeren straten wandelt, met een gezicht, als bracht hij zijn laatste illusiën naar het kerkhof?’

Charles was op een dergelijke vraag niet voorbereid; bovendien bracht hem de vrijpostige bonhomie, waarmede ze werd gedaan, in verlegenheid.

De directeur staarde hem vroolijk lachend aan.

‘Ah! Ik zie het al! Er zijn hartsgeheimen in het spel!’

‘Volstrekt niet,’ verzekerde Charles. ‘Ik ben sedert lang geëngageerd, en heb dus geen last van die kwaal’.

‘Dat verandert de zaak. Doch als men geëngageerd is, komen er weer andere dingen: kleine twisten, jaloerschheid, weet ik het?’

Er was iets erg onbeschaamds in deze wijze van uithooren; de toon, waarop ze geschiedde, was echter zoo gul en vriendelijk, dat Lesandier er niet toe kon besluiten den man het bescheid te geven, dat hij eigenlijk verdiende.

‘Dat ik zeer onaangenaam gestemd ben, is waar,’ zei hij en schudde het hoofd, ‘maar 't betreft zuiver practische zaken. Mijn maatschappelijke positie bevalt me niet’.

‘Ik wil het best gelooven,’ antwoordde de directeur heel onnoozel. ‘Onderwijzer! 't Is heel aardig... heel aardig, zoo; maar ik vraag alleen, wat geeft het? wat beduidt het?’ en hij zette een gezicht, alsof naar zijn innige overtuiging de paedagogie een schandvlek was voor de Maatschappij.

‘Wat het geven betreft, ja, dat is treurig genoeg,’ merkte Charles op. ‘Op zichzelf is echter het onderwijs een zaak van groot gewicht, want het moet den grondslag vormen, waarop elk individu zijn toekomst bouwt. Als...’

‘Prachtig gezegd, Meneer Lesandier!’ riep de directeur met een theatraal handgebaar. ‘Prachtig gezegd! 'n Mooie theorie, maar wat levert de practijk nu op voor de menschen, die dat vak van gewicht beoefenen? Ge zijt onderwijzer, leert aan de kinderen lezen, schrijven en andere fraaie zaken; altijd zit je onder kinderen, gaat den ganschen dag om met kinderen, leeft door kinderen.... kortom, onderwijzer moge zoo mooi wezen als het wil, ik vind het geen betrekking voor een man’.

‘Wel neen,’ viel een frissche, welluidende stem plotseling spottend in. ‘Je hebt groot gelijk. Wat is nu ook dat onderwijs! Ge zijt nu juist de aangewezen persoon, om over zoo'n kleinigheid een oordeel te vellen’.

De tooneeldirecteur zette zijn groote oogen wijd open, en zag verstoord den man aan, die zich zoo ongeroepen in het gesprek mengde. Het was een der artisten, met wien Charles den vorigen avond had gesproken; eender weinigen, die een goede, wat de kunst betreft inderdaad wetenschappelijke opleiding had genoten, en die met zekere minachting neerzag op de autodidacten onder zijn confraters.

‘Nu Lesandier,’ ging de tooneelspeler op denzelfden spottenden toon voort. ‘Je zult van hem goede lessen ontvangen. Ik wil er echter niet mede van genieten. Tot straks!’

‘Altijd heeft hij van die aardigheden,’ gromde de directeur. ‘Hij zou u genoeg mooie dingen kunnen vertellen over het schoolmeesteren, maar ik vraag of u daarmee beter zoudt worden?’

Lesandier moest bekennen, dat dit niet waarschijnlijk was, Gedu-

rende eenige oogenblikken heerschte er een diepe stilte, die in de bij het vroege morgenuur overigens nog ledige koffiekamer door niets werd verbroken. De directeur bespiedde intusschen Charles' gelaat, dat er alles behalve vroolijk uitzag. Plotseling legde hij zijn zware hand op de tafel en liet zijn met diamanten bezette ringen met welgevallen in het zonlicht fonkelen.

'Waarom ga je niet aan het tooneel?' vroeg hij op zachten toon.

Lesandier verbleekte bij die onverwachte vraag. Verschrikt staarde hij op de rustige trekken van den directeur; de sigarette beefde tusschen zijn vingers. Zijn ontroering ontging den ander niet, die kalm vervolgde:

'Ik ben zeker, dat je er talent voor hebt, en na eenige jaren practische oefening een goed emplooi zult kunnen vervullen'.

'Zoudt ge dat denken?'

'Zeker! Kijk, ik heb je nog nooit iets zien doen; alleen hoorde ik je gisterenavond dat fragment lezen. Toch ondanks het weinige, dat ik van je hoorde, zou ik u wel op staanden voet durven engageeren'.

'Maar u zoudt me toch zeker nu reeds geen voldoende positie kunnen aanbieden?' zei Charles, die zich intusschen had hersteld.

'Dat is betrekkelijk. Ik zou met u wel iets durven wagen, meer dan gewoonlijk met nieuw aankomende artisten het geval is. Als mijn mede-directeur er niets tegen heeft, zou ik u aanvankelijk een vrij goed salaris toekennen, behalve de reis en verblijfkosten'.

In een oogwenk vlogen duizende gedachten Lesandier door het hoofd. Al de vergeefsche pogingen aangewend om het aantal zijner lessen te vermeerderen, de beperktheid zijner middelen, die hem tot zooveel onthouding dwong, alles kwam hem bliksemsnel voor den geest. Bovendien sprak inwendig zijn verlangen om tooneelspeler te worden nooit luider dan thans. Wel daagden er dreigende spookgestalten op in de gedaanten van zijn zuster en van Lena en haar moeder om hem tegen te houden, maar hij drong ze met geweld terug.

'Op die voorwaarde,' zei hij snel 'zou ik mij wel willen verbinden; ik zou daarover vooraf nog eens nader met u willen spreken'.

'Flink zoo!' was het antwoord. 'Laat ons dan niet langer talmen dan noodig is, en dadelijk naar mijn mede-directeur gaan, om de zaak verder te bespreken. En avant, marchons', voegde hij er lachend bij, betaalde haastig den kellner, en ging met Lesandier op weg naar zijn logement.

Een kwartier later keerde Charles huiswaarts. De overeenkomst was gesloten. Een van weerszijden onderteekend exemplaar stak in zijn borstzak. Van terugtreden was dus geen sprake meer.

Als in een soes liep hij naar zijn woning en wierp zich neder in een leunstoel. Wat was er met hem in die weinige uren gebeurd, en wat stond hem verder te wachten? Hij was er zich bijna onbewust van, en had moeite om den toestand met al zijn gevolgen te overzien,

Toen hij zich daarvan een helder begrip had gevormd was de slotsom niet van de aangenaamste. Noch aan zijn somber gelaat, noch aan zijn diepe zuchten zou men hebben gezegd, dat hij een in meer dan één opzicht gewenschte lotsverbetering had ondergaan. Hij gaf dien dag nog eenige lessen, doch was zeer verstrooid.

's Avonds bezocht hij Lena met het vaste voornemen om haar alles te zeggen; hij had er den moed niet toe. Eerst den volgenden morgen scheen zijn besluit genomen, en stapte hij bleek, maar met vasten tred het ijzermagazijn van zijn zwager binnen.

Frans had het juist druk met een paar reizigers.

‘Loop maar even binnen!’ riep hij Lesandier toe. ‘Ik hen dadelijk bij je’.

‘Neen’ antwoordde deze. ‘Ik zal wel hier wachten tot je gereed zijt’.

Na eenige oogenblikken gingen de bezoekers heen, en Linder trad met zijn gewonen, vroolijken lach op het gelaat naderbij.

‘Kom even op 't kantoor, als je iets bijzonders hebt’ zei hij.

Charles volgde en schetste in korte trekken zijn ontmoeting met den tooneeldirecteur. Bedrukt, en met beide handen in zijn blonden krullebol woelende, hoorde Frans hem aan.

‘En nu wou ik je vragen,’ eindigde Lesandier ‘of je me het genoegen zoudt willen doen Mina voorloopig een en ander te vertellen, dan....’

‘Dank je wel!’ riep Linder met een afwerend gebaar. ‘'n Mooi fortuintje! Neen, vriend, als ik je ergens mee van dienst kan zijn, dan met genoegen, maar aan mijn vrouw te zeggen, dat jij, haar eenige broer, acteur wordt, daar pas ik voor!’

‘Welnu,’ hernam Charles vastberaden. ‘Dan zal ik het zelf doen,’ en met opgericht hoofd, maar kloppend hart, ging hij, gevolgd door zijn zwager, de huiskamer binnen.

Mina was een paar jaren ouder dan hij. Hun moeder was reeds vroeg gestorven en van dat oogenblik af had zij de huishouding van haar vader waargenomen, totdat de oude man, kort voor haar huwelijk met Linder, overleed. Zij was een groote, knappe vrouw, met een kloek en gezond voorkomen. Voor haar gezin was ze alles, en menigeen benijdde den vroolijken Frans zijn geluk. In sommige opzichten koesterde zij echter erg bekrompen begrippen, en zij kon zeer boos worden als iemand het waagde, die te bestrijden. Bij de komst van haar broêr was Mina met strijken bezig. Niet, dat zij zulk werk zelf behoefde te doen, maar er was nu eenmaal geen schepsel in de stad, die de geborduurde jurkjes harer kleinen naar haar zin in orde bracht.

‘Zoo, Charles,’ zei ze vriendelijk. ‘Ga zitten. Ik ben gauw klaar. Je blijft toch koffiedrinken, niet waar?’

‘Neen’ antwoordde hij gejaagd. ‘Ik moet weer spoedig heen’.

‘Gekheid! Je zult eerst wel een kopje nemen. Wat zie je er raar uit, jongen. Ben je niet wel?’

‘Gezond genoeg! Daaraan ontbreekt het niet. Als alles maar zoo goed ging’.

‘Ja, met je lessen wil het niet best, hè?’

‘Best!’ riep Charles. ‘'t Lijkt er niet naar. Gisteren kon ik nog op genoeg rekenen om bekrompen rond te komen. Thans niet meer. Van Berchem heeft me de lessen zijner dochters opgezegd’.

Zij schudde het hoofd.

‘Nu kan ik schulden gaan maken, of me als klerk aan een of anderen lessenaar vastklampen’ ging hij voort.

‘Zoover is het nog niet,’ zei Mina goedig. ‘Frans en ik zijn er ook nog. Wij zullen je nooit in den steek laten. Wees daar zeker van’.

‘Dat weet ik. Zou je echter denken, dat ik plan heb om op kosten van anderen te leven, al is het op die van mijn naaste verwanten?’

‘Maar jongenlief, wat wil je dan beginnen?’

‘Beginnen niets. 't Is reeds gedaan,’ antwoordde hij snel en beet in eens door den zuren appel. ‘Gisteren heb ik me geëngageerd bij het gezelschap van....’

‘Wat!’ riep zijn zuster. ‘Heb je zoo iets kunnen doen?’ Zij zag hem met doorborende blikken aan, en liet in haar ontsteltenis het gloeiende strijkijzer zoolang op een mooi jurkje staan, dat er een groote, bruine vlek op brandde.

‘Het moest,’ zei Charles somber. ‘Vooroordeelen ontzien en hongerlijden daarvoor bedank ik’.

Mina was bleek geworden.

‘God! God!’ zei ze zuchtend en streek voort, met een haast alsof haar leven ermede gemoeid was. ‘Dat is verschrikkelijk! Daarvoor heeft onze arme vader nu zooveel opgeofferd, en je van alles laten leeren, opdat je eindelijk onder een troep komedianten zoudt verzeilen. Gelukkig, dat de goede man niet beleefd heeft, dat je onze famielje zoo'n schande aandoet’.

Charles zag, dat er een traan op het mishandelde jurkje viel; ondanks haar heftig karakter hield hij zeer veel van haar, zij moest wel innig leed gevoelen over zijn besluit, want Mina weende niet zoo licht als de meeste vrouwen.

‘Hoe kunt ge nu zoo dwaas praten, Mina,’ zei hij zacht. ‘Kleingeestige vooroordeelen doen je op een verachtenden toon spreken over menschen, die dat waarlijk niet verdienen. Kom, Mien, wees verstandig’.

Hij was haar genaderd en wilde haar hand vatten, doch driftig weerde zij hem af.

‘Ga heen,’ riep ze ontroerd en met een blos van toorn op de wangen. ‘Ga heen, Charles, en zoek voortaan je vrienden onder lieden, die niemand in zijn woning ontvangt. Geen woord meer! Je kunt vertrekken om nooit weer over mijn drempel te komen. Draag je schande alleen; Linder en ik zullen die nooit deelen, wees daar zeker van’.

Bij die heftige woorden week ook de kalmte van haar broeder.

Zijn wenkbrauwen fronsten. Strak zag hij haar in het gelaat, doch overigens bleef hij zijn drift meester.

‘Wees gerust,’ zei hij koel. ‘Als ooit een van ons beiden den ander bezoekt, zal ik niet de eerste zijn. Reken daarop’.

Hij keerde zich om en verliet de kamer. In het magazijn volgde hem Frans; ook hij was zeer verstoord over hetgeen Charles had gedaan, want ook naar zijn meening waren tooneelspelers eigenlijk menschen, die min of meer buiten de Maatschappij stonden. Doch toen hij zag hoe bleek de jonkman was, wien daar met zooveel hardheid de deur werd gewezen, nam zijn goedhartigheid de overhand.

‘Nu,’ zei hij en drukte hem de hand. ‘Als je van tijd tot tijd hier in de stad komt, zal ik je wel eens opzoeken, hoor! 't Spijt me, maar ik kan mijn vrouw overigens geen ongelijk geven Waarlijk niet!’

‘Adieu,’ was Lesandier's eenig antwoord, van een buitengewoon krachtigen handdruk vergezeld; 't was alles, wat hij op dat oogenblik kon zeggen.

Aanvankelijk besloot hij zich niet te storen aan de harde bejegening van Mina ondervonden, en trachtte hij zelfs zich optedringen, dat hem die totaal onverschillig was. Vruchteloos! De scène met zijn zuster en het vooruitzicht op een met zijn verloofde hielden hem den ganschen dag in een zoo zenuwachtige spanning, dat zijn middagmaal onaangeroerd bleef.

Als naar gewoonte trof hij des avonds Lena en haar moeder in de huishoudkamer bijeen.

‘Ben je ongesteld?’ vroeg Juffrouw Berg dadelijk. ‘Ik dacht het,’ ging ze voort, toen hij ontkennend antwoordde. ‘Je hand is koud en klam’.

‘Misschien ben ik eenigszins geagiteerd,’ zei Charles verward en speelde met zijn horlogeketting.

‘Hoezoo?’ vroeg Lena.

‘Ach! Wat zal ik je zeggen? Men komt somtijds, wanneer men zich boven ingewortelde, valsche begrippen wil verheffen, in allerlei onaangenaamheden’.

‘Is het anders niet!’ lachte het meisje en tikte hem in het voorbijgaan tegen het gelaat. ‘Gelukkig zal ik over begrippen nooit quaestie krijgen. Ik laat anderen ongestoord de hunnen en behoud de mijnen’.

‘Dat is dan ook op den duur wel het beste’ bevestigde Juffrouw Berg, en liet de breinaalden snel door haar vingers glijden’.

‘Maar 't is niet altijd mogelijk,’ hernam Lesandier. ‘In de practijk is men somtijds genoodzaakt met de denkbeelden van anderen rekening te houden. Stel bij voorbeeld, dat het mij als onderwijzer onmogelijk is mijn brood te verdienen; daarentegen voel ik aanleg en roeping voor de beoefening van een kunstvak; bevoegde beoordeelaars zijn dit met mij eens, gaan zelfs verder en verzekeren mij voorloopig het dubbele van mijn tegenwoordig inkomen. Zou ik nu, omdat er valsche begrippen en ongerijmde vooroordeelen tegen dat kunstvak bestaan, verplicht zijn daarvoor te buigen, en zoodoende mijn carrière op te offeren?’

De blinde moeder liet haar breiwerk rusten. Lena zag haar verloofde nieuwsgierig, doch eenigszins beangst aan.

''t Is moeielijk', zei de oude vrouw, 'daarop te antwoorden. Ik weet niet welk vak je bedoelt. Alleen heb ik opgemerkt, dat schilders, schrijvers en musici, in ons land althans, zelden fortuin maakten. Kunst is zeer schoon voor menschen, die geld hebben'.

'Niet die, welke ik op het oog heb', hernam Charles snel.

'Maar wat bedoel je dan toch', vroeg Lena.

Lesandier zweeg eenige oogenblikken; hij bemerkte, dat de vingers van de oude moeder beefden. Blijkbaar had zij geraden, wat voor het meisje nog een geheim was.

In weinig woorden deelde hij zijn voornemen mede. Verschrikt deinsde Lena achteruit. Alle kleur was van haar gelaat geweken; zelfs haar anders kersroode lippen zagen wit. Toch poogde ze te glimlachen.

'Dat meen je immers niet, Charles', vroeg ze met trillende stem. 'Je zegt het alleen om te plagen, niet waar?'

Hij haalde zijn contract uit den zak en hield het haar voor. Zij sloeg er een blik in, weerde toen zijn hand af en ging voor het venster staan, met den rug naar hem toegekeerd.

'Als je ons engagement wilde verbreken', zei ze van het hoofd tot de voeten bevend, 'hadt je niet tot zoo'n middel je toevlucht behoeven te nemen'.

'Hoe kunt ge nu zoo onbillijk zijn, Lena?' vroeg hij treurig en naderde haar. 'Is het dan de stand, die den mensch onteert? En bovendien is de stand, dien ik bedoel, op zichzelf niet eervoller, vordert ze niet duizendmaal meer talent en studie, dan die van de tallooze reken-, weeg- en schrijfmachines, die men kooplieden, winkeliers en kantoorbedienden noemt? Zoudt ge mij willen verstooten omdat je hecht aan verouderde, valsche begrippen? Dan was je liefde voor mij nooit groot, Lena'.

Ze bedekte haar oogen met de hand en wendde zich af.

'Je hebt het vooruit geweten', riep ze snikkend. 'Je wist dat alles tusschen ons uit zou zijn; daarom heb je er met geen enkel woord van gesproken vóór dat het een feit was. Ik heb geen fortuin', ging zij heftiger voort 'maar ik draag een fatsoenlijken, eerlijken naam. Daarop ben ik trotsch, dat is mijn eenige, hoogste goed en nooit zal ik hem verdacht maken door 'n verbintenis met een... acteur'.

Lesandier begreep, dat het onmogelijk was haar tot rede te brengen.

'Dus mag ik niets meer van je verwachten?' vroeg hij.

'Neen', klonk het bitter. 'Dat wist je reeds toen je hier kwaamt'.

'Leef dan zoo gelukkig als je kunt, Lena. Adieu!'

'Charles!' riep ze.

Snel wendde hij zich om. Met in tranen badend gelaat strekte Lena de armen naar hem uit.

‘Charles, verscheur dat papier! Verscheur het; je kunt het nog!’

‘Onmogelijk. Mijn eens gegeven woord is licht zoo goed als uw onberedeneerde vooroordeelen’.

En met die driftige woorden verliet hij de kamer. Het meisje viel op een stoel neer en weende luid; ook van achter de blauwe glazen van Juffrouw Berg's bril rolden een paar tranen.

‘Bedaar, Leentje’, zei ze zacht. ‘Ik had wel gewenscht, dat Charles je man ware geworden; hij was steeds een oppassend en braaf mensch. Maar zooals je gedaan hebt, was het goed; je kon niet anders handelen, kind. Laat dat je troost zijn’.

‘Hij had dat contract immers nog kunnen vernietigen’, snikte het meisje. ‘Als hij me lief had, zou hij het gedaan hebben’.

‘Misschien had hij het kunnen doen’ zei haar moeder. ‘Of het bij zijn voorliefde voor het tooneel in uw beider belang zou geweest zijn is een andere vraag. Had ik maar vroeger geweten, dat de zucht om tooneelspeler te worden hem bezielde, en hem zelfs zoover zou brengen, dat hij u kon verlaten! Want hij hield veel van je’.

‘Och neen’, riep Lena hartstochtelijk. ‘Aan de mooie, coquette vrouwen daar ginder geeft hij verre de voorkeur boven mij’.

Juffrouw Berg wist wel beter, maar ze vond het raadzamer Lena ditmaal niet tegen te spreken.

Met onvaste schreden en een gevoel als drukte hem een loodzwaar gewicht op de borst, verwijderde Lesandier zich van het huis, waarin hij zooveel gelukkige oogenblikken had doorgebracht, en dat thans voor hem was gesloten. Hij dwaalde de straten door, totdat hij buiten de stad kwam. Doelloos liep hij den buitenweg op, die langs een breede vaart leidde. Millioenen sterren schitterden in de donkerblauwe lucht; de maan bescheen helder de kalme oppervlakte van het water, dat zich nu en dan rimpelde onder den zachten avondwind, die door de bijna bladerlooze boomen ruischte. Charles boog zich over de witte leuning eener kleine brug en staarde in den stillen vliet. Zonderlinge denkbeelden doorkruisten zijn brein en hij gevoelde een onweerstaanbare neiging om al meer en meer het hoofd voorover te buigen. Daar rinkelde iets in zijn borstzak. Onwillekeurig bracht hij er de hand aan. Het was zijn contract. Hij hief het hoofd weder op; zijn gedachten namen een anderen loop. Dáár was het verbond, dat hij had gesloten. Was er veel vernietigd van zijn levensgeluk, de kunst kon hem nog een schoone toekomst geven, als hij haar beoefende met hart en ziel. Dàt wilde hij, dàt moest voortaan zijn eenig doel zijn, en al het overige, 't moest wijken, en zoo niet vergeten, dan toch op den achtergrond worden gedrongen.

Het land der geuzen, door Henry Havard.
Uit het Fransche Handschrift vertaald door Mej. S.M. Campbell.

XVIII.

Van alle Vlaamsche en Brabantsche steden is Antwerpen, na Brussel, den vreemdelingen het meest bekend; zij is de stad, welke men het meest bezoekt, het geregeldst aandoet; daarom zal ik van haar dan ook het minste spreken. Het zoude trouwens eene groote dwaasheid zijn, om in enkele bladzijden eene stad te willen beschrijven, die dát gewicht, dién omvang bezit, eene stad, die zóó oud is, zóó rijk, zóó sierlijk, zóó vermaard en even groot door haar verbazend fortuin als door de rol, welke zij in de wereldgeschiedenis gespeeld heeft. Opnieuw eene schets te geven van hare historie! er valt niet aan te denken; men zoude dan minstens over een tijdvak van vier eeuwen de geschiedenis van geheel België mede te deelen hebben en om *die* in al hare bijzonderheden te doorloopen, om dat met vrucht te doen, waarlijk, daartoe zoude men geheele boekdeelen moeten schrijven. Overigens is het ook niet noodig dat werk te aanvaarden. Twee harer kinderen, twee Antwerpenaars van geboorte en van hart, hebben zich met die gewichtige taak belast en zich daarvan gekweten op eene wijze, welke zelfs den meesteischende moet voldoen(*). Het is dan ook naar die geschiedschrijvers dat wij een iegelijk verwijzen, die wenschen zou deze groote, edele, machtige en dappere stad in al hare bijzonderheden te leeren kennen.

De taak, door deze beide mannen aanvaard, was intusschen roemvol en wel in staat om hunne geestdrift op te wekken. Der stad Antwerpen ontbreekt inderdaad niets, wat haar vermaard kon maken. Drie of vier maal was zij de spil, waaromheen het lot van haar land zich wentelde. Met hare overheerlijke haven, hare beurs, hare banken en haar stapel, kan zij onder de rijkste en voornaamste handeldrijvende steden ter wereld geteld worden. Met Rubens en hare schilderschool bekleedt zij den eersten rang onder de steden, waar de schoone kunsten rijk vertegenwoordigd zijn, en de roem der Plantin's, welke op haar afstraalt,

(*) Zie *l'Histoire d'Anvers*, door Louis Torfs en *l'Historique des rues et places publiques de la ville d'Anvers*, door Aug^{ttn}. Thijs.

maakt haar tot het middelpunt van wetenschap en geleerdheid; hierbij komt nog, dat binnen hare muren eene geheele reeks geboren werd van verheven geesten, van begaafde mannen, van rechtschapen magistraten, van onverschrokken zeelieden en van uitmuntende schrijvers; dat hare oude huizen en hare antieke gedenkteekenen een ware verlustiging zijn voor den oudheidkenner en eindelijk, als laatste bijzonderheid, dat zij de groote Katholieke stad is van het noorden des lands, de stad waar het beeldrijke, grootendeels slechts in schijn bestaande geloof zich met het meeste praalvertoon openbaart.

Die met een welgevallen, eene overdrevenheid en een luister ten toon gespreide godsvrucht, zooals men nergens, zelfs niet in Italië ontmoet, is inderdaad een der kenmerkende karaktertrekken van Antwerpen, misschien wel die, welke den vreemdeling het meeste treft. Geene wijk zonder Calvariënberg, geene straat waar niet tegen den gevel of aan den hoek van een of ander huis een Lieve-Vrouwebeeld is geplaatst, beschut door een statig verhemelte, eene aanmatigende luifel, of een baldakijn van geschilderd plaatijzer, versierd met het gewone toevoegsel van kunstbloemen en voorzien van de daarbijbehoorende lantaarn. Weggevaagd door den adem der Hervorming, vernietigd op het tijdstip van de plundering der kerken, werden die zoenbeelden echter onder de Spaansche overheersching weldra weder hersteld. In de vorige eeuw, toen het Katholicisme hier uitsluitend meester was van het wereldlijk en geestelijk gezag, zijn deze beelden zeer vermenigvuldigd; sedert dien tijd hebben de omwentelingen elkander opgevolgd, zijn de sociale, staatkundige en godsdienstige vervormingen tot stand gekomen en de oproerige benden trokken aan den voet van die in de open lucht geplaatste heiligenbeelden voorbij, zonder er één van aan te tasten, zonder er één van te vernietigen. De gewone vereering van die huisgoden duurde bijna zonder eenige wijziging voort en mocht ook de godsvrucht, afgeleid door meer moderne gedachten, dikwijls vergeten, om de olielamp te vullen en veel meer nog om er de glazen van schoon te houden, zoo heeft toch de meest verlichte geest nog nimmer eraan gedacht, om die vrome zinnebeelden te niet te doen.

Het is datzelfde beginsel van beeldendienst, 'twelk zich ook in de kerken openbaart en heerscht, dáár minder sterk sprekend wellicht, ter oorzake van de bestemming der plaats, maar daarom toch niet minder levendig. Men vindt hier geen naakte tempels meer, geene arme of ledige heiligdommen, gelijk in zoovele andere steden. Geene afgetrokken bespiegelingen, geen streng-vroom geloof, maar eene bloemrijke, versierde, getooide godsvrucht. De oude muren der kerken worden ingenomen door reusachtige schilderijen, de strenge ojieven omlijsten prachtige balustraden van schitterend marmer en aan de eerbiedwaardige schachten der oude kolommen hechten zich consoles, die een geheel paradijs van heiligen met fladderende gewaden dragen.

Zelfs in de Kathedraal, in het overschoone schip van de Lieve-Vrouwekerk, doet deze indruk zich gelden. Tevergeefs heeft de bouwmeester aan zijn werk die bewonderenswaardig schoone evenredigheden gegeven; tevergeefs riep het vernuft der middeleeuwen op dezen bodem een der meest indrukwekkende scheppingen te voorschijn, die men kan uitdenken; tevergeefs ontwikkelde de Gothische stijl daar al zijne pracht, door het op honderd vijf en twintig krachtige pilaren optrekken van een der voorbeeldigst schoone kerkschepen, die men zou kunnen begeeren. De zonderlinge diergaarde, waarmede Van der Voort den predikstoel heeft bedekt, de beeldhouwwerken van Duquesnoy, de beelden en biechtstoelen van Verbrugge, de rouwborden die aan de muren hangen, de doeken en paneelen van Rogier van der Weyden, van Quellin, van Franken, van Zegers en van Otto Venius, die allen geven den geest eene andere richting, leiden de aandacht af en houden ten slotte den boventoon. En de herinnering, welke men mededraagt van die paarl der bouwkunst, is minder vervuld van de verheven lijnen van den bouw, dan van de overheerlijke tinten, van de schitterende kleuren en van de levendige voorstellingen in de beide meesterwerken van Rubens, die den kruisbeuk versieren.

In de St.-Jacobkerk is die indruk nog veel sterker. Naarmate de afmetingen daar kleiner zijn, neemt het gewicht der onderdeelen toe. De eerbiedwaardige vormen van het oorspronkelijke gebouw zijn in een half duister gehuld. Het is alsof eene eigenaardige vegetatie van marmer in het heiligdom is doorgedrongen, bestaande in bevallig loofwerk, overheerlijke oplegsels, afgeronde karbeelen, gekunstelde heiligen en dikwangige, mollige engelen, meer gelijk aan liefdegoodjes dan aan serafijnen. Deze inlegwerken van wit en zwart marmer, die het oksaal vormen, de kapellen afsluiten en zich aan de muren hechten, getuigen van de toeneming der godsvrucht in de 17de eeuw, terwijl de preekstoel, dat kunstwerk van Willemsen, ons een begrip geeft van de groote rijkdommen, die der Vlaamsche geestelijkheid nà de omwenteling ten dienste stonden.

St. Paul, de oude Dominikanerkerk, verkeert in hetzelfde geval. De 17de eeuw heeft zijne oude muren beschoten met fraai houtwerk, dat met uitstekend talent gesneden, gegraveerd en afgerond is. De versiering doet het gebouw zelf vergeten en wat men in het heiligdom komt bezichtigen is niet zijn vorm, zijn niet zijne verheven lijnen, zijne schoone evenredigheden, zijne sierlijkheid en zuiverheid van samenstelling, men gaat er alleen heen om zijne sieraden te bewonderen. Een Rubens, twee Craeijers, een Jordaens, copiën van Van Dijk, beelden van Quellin, houtsnijwerken van Vervoort; zelfs komt men er evenals in de St.-Jacobskerk het graf van Rubens beschouwen.

Het is echter vooral in de St.-Karels- of Jezuïetenkerk, dat het denkbeeld van schitterend uiterlijk vertoon zich op bijzonder levendige wijze doet gelden. Hier is alles even rijk, aanzienlijk, bekoorlijk en

smaakvol. Eene eenigszins alledaagsche, maar overtollige pracht, springt al terstond in 't oog bij de beschouwing van den rijken, naar men zegt door Rubens gewijzigden voorgevel, waarvan de evenredigheden der ornamentatie een Scammozzi en den ‘goddelijken’ Paladio zouden doen opspringen van genot. Alles is versiering in deze tooneelmatige bouworde. De inwendige opluistering van het gebouw is volstrekt niet rijk of weidsch; de brand van 1718 heeft de oorspronkelijke weelde grootendeels vernietigd, maar, vindt men er al weinig praal, tevergeefs zoude men er ook een scherpen hoek of een stijven vorm zoeken. In het geheele gebouw heerscht zulk eene weekheid van lijnen, zulk eene buigzaamheid van omtrekken, dat de bewogen, verteederde, door zooveel schoonheid week gestemde geest zich met kracht voelt aangetrokken tot de macht van den goedertieren God, dien men zoo heerlijk huisvestte en tot den invloed van de heilige broederschap, die zijn heiligdom in bezit heeft.

Tot zelfs de algemeene vorm van het godshuis is eene ware openbaring. Wij vinden daar inderdaad niet meer die slanke profielen der oude hoofdkerken, die duizelingwekkende lijnen, die den geest beroeren en de verbeelding opvoeren tot hoogere sferen. Het plan van den bouw is gelijk aan dat van de Romeinsche basilisken en reeds hierdoor komt men tot de overtuiging, dat de oogen zich niet meer ten hemel verheffen, maar uitzien naar de eeuwige stad, vanwaar men het wachtwoord ontvangt en vanwaar ook alle bezieling komt.

Men zoude evenwel uit het geheel wereldsche voorkomen, dat de versiering der Antwerpsche kerken te aanschouwen geeft, niet moeten afleiden, dat er kalmte heerscht in de gemoederen en dat het moderne Katholicisme aan de boorden van de Schelde de gestrenge overleveringen, de ernstige ingevingen en de sombere bedreigingen verwerpt, die wij te Yperen, te Brugge en in alle verdere deelen van Vlaanderen hebben aangetoond. Dit zoude eene groote vergissing zijn; de strijd is hier even levendig als elders en de wapens, die men bezigt, zijn van gelijken aard. Evenals te Veurne en te Nieuwpoort vinden wij in elk van die kerken eene Moedermaagd in natuurlijke grootte, een beeld zonder aanzien, zonder liefelijkheid, in stijve, afgemeten houding, zonder uitdrukking in het gelaat, met strakken, dreigenden blik, doch geheel overdekt met geborduurd fluweel en eene ontzaglijke kroon van gedreven zilver op het hoofd. Dat is de Lieve Vrouw van de plaats en de ex voto's, die in hare onmiddellijke nabijheid zijn opgehangen, zeggen ons genoeg dat zij ook wonderen kan verrichten. Tot haar is het, dat men komt bidden; zij moet gunstig gestemd worden.

En daar deze gestrenge Madonna, wier beeltenis zich in alle hoeken der stad vertoont, niet voldoende was om de verstokte zondaars tot zichzelf te doen inkeeren, heeft de omzichtige geestelijkheid in de nabijheid van de St.-Paulskerk een ontzaglijken Calvariënberg doen oprichten, wèl in staat om zelfs den meest onverschillige ontzetting in

te boezemen. Ik stel ze u maar niet voor, de beelden welke dien Calvariënberg versieren; ik spreek liever niet over dat reusachtige grotwerk van twintig meter hoogte, geplaatst tegen den kruisvleugel van de kerk en dat, na in al zijne krommingen eene plaats te hebben gegund aan de verschillende handelingen van het lijden, in een ontzaglijk kruis uitloopt dat den Heiland draagt, met den dood aan zijne voeten, over wien hij stervende wordt voorgesteld te zegevieren. Maar aan den voet van die nagebootste rots bevindt zich een sombere kelder, eene donkere grot; laat uw blik eens daarin rondwaren, zonder u daarbij te storen aan die twee Romeinsche soldaten van geschilderd plaatijzer, die schijnbaar het heilige graf bewaken. Geheel in de rondte, opgesloten in holen, die met traliewerk, met geweldige ijzeren staven zijn afgesloten, bevinden zich de arme doemelingen; half verkoold, afschuwelijk om aan te zien in hunne angsten en pijnen, spartelende te midden der vlammen wenden zij zich met wanhopende gebaren tot den bezoeker en werpen hem smeekende blikken toe, terwijl de geschilderde opschriften, die gij er vindt, u bekend maken met de bede, die zij tot u richten, namelijk:

ONTFERMT U MIJNER!

Zinsbedrog zult gij zeggen, dat vagevuur van gebakken aarde met zijne beschilderde mannetjes. Zinsbedrog, dat is waar, maar een vreeselijk, indrukmakend, in zijne gevolgen krachtig werkend zinsbedrog. Wij willen het met weetgierigheid, met belangstelling beschouwen, doch zullen ons wel wachten dien Duitschen, reiziger na te volgen, die met tamelijke linkschheid den beknopten inhoud van een zijner hoofdstukken aanving met te zeggen: ‘de domme godsvrucht der Antwerpenaars’(*).

Hoe nu, wij nemen verdichting aan op het tooneel, in een roman, in eene schilderij, in de natuur, in de uitdrukking van het leven, op het gebied van wat wij kunnen zien, voelen, beoordeelen, en wij zouden willen dat eenvoudige zielen, weinig ontwikkelde verstanden, van bijgeloof doorknede hersenen, zoo maar op eens alle verdichtsel verbanden uit den godsdienst; dat wil zeggen uit een geloof, dat ontsnapt aan alle toezicht? Aan welke zijde, ik vraag het u, aan welke zijde heerscht een gezond oordeel, eene ernstige, verstandelijke beschouwing, de kennis van het menschelijke hart? Vergeten wij wellicht, dat de jeugdige verbeeldingen altijd meer zien dan men haar aantoont en zijn wij het ook vergeten, dat even goed in den tijd van Sophocles als in dien van Shakespeare een op het tooneel geplaatste lap geschilderd doek voldoende was, om den deftigen toeschouwer een woud, een veld of het inwendige van een paleis voor den geest te tooveren?

(*) Forster. (Reis laags de boorden van den Rijn en in Vlaanderen.)

Een zinsbedrog! goed, maar hier is dat het onderricht door de oogen, de opvoeding door beelden, eene ontdekking, welke wij meenen eerst onlangs gemaakt te hebben, eene soort van onderwijskunst, waarvan wij nu pas al het gewicht beginnen te begrijpen, maar welke het Katholicisme reeds sedert eeuwen met goed gevolg heeft aangewend. Dat vagevuur is kinderachtig, ik stem het toe, maar houd eens een oogenblik rekening met den staat der hersenen van diegenen, voor wie het werd vervaardigd. Een dergelijk schouwspel, eenmaal door die onervaren oogen waargenomen, wordt niet licht vergeten. Het vermengt zich met andere herinneringen, het vult de van den kansel tot hen gerichte, sombere machtspreuken aan; het is voor die bewogen gemoederen de bekrachtiging van de weergalmende bedreigingen, die voortdurend door het kerkruim klinken; het drukt op hun onopgeklaard geweten als eene voortdurende nachtmerrie, die den geest vermoeit en hem gezind maakt tot tijdelijk gehoorzamen.

Doch, wij zouden ons door dit onderwerp te zeer laten medesleepen; wij geraken op het gebied der wetenschap van het bovenzinnelijke; de bespiegelingen, waaraan wij ons overgeven, zouden ons in haar net verwarren, en wij houden ons op om te doen uitkomen welke schranderheid de geestelijke macht heeft aan den dag gelegd, om haar rijk in Vlaanderen te vestigen, terwijl het alleen ons doel was om een vreemdsoortige leemte aan te toonen, welke zich in alle kerken van Antwerpen openbaart.

Die leemte, die gaping, gij hebt het reeds geraden, waarde lezer, zij is de bijna volstrekte en tevens zeer opmerkelijke afwezigheid van alle oorspronkelijke sieraden, die eenmaal de kerken van Antwerpen hebben getooid. De tempels, die wij boven noemden, hebben allen de schoone vormen, de statige lijnen, die zij in den aanvang ontvingen, behouden. De bouw heeft de eeuwen verduurd, de steen heeft gezegevierd over de jaren, maar niets van 'tgeen in de eerste tijden tot tooi van deze heiligdommen strekte, heeft tot onze dagen voortgeduurd. Van de beelden, de praalgraven, de kruisen, de altaren, de zilveren lampen en gouden reliquieënkasten, is niets meer aanwezig en het is ternauwernood, dat een of ander gerestaureerd tryptiek ons nog aantoont, dat in den tijd, toen men zulke statige hoofdkerken bouwde, ook deze schoone kunsten in Antwerpen bloeiden en dat deze door kunstenaars van uitstekend talent werden beoefend.

Kan eene dergelijke leemte zonder oorzaak bestaan? Neen, zeker niet en de verklaring ervan is dan ook gemakkelijk te geven. Het is aan de beeldstormers, dat men rekenschap moet vragen van zooveel verdwenen schatten. Binnen enkele dagen was die opeenhooping van rijkdommen verwoest en men gevoelt zich het hart beklemd bij de gedachte, dat die onherstelbare ramp geschiedde onder het oog van de angstvallige overheid, in tegenwoordigheid van duizenden gewapende burgers, die echter ‘in zoodanige verbazing verkeerden, dat ze als be-

tooverd waren'; van magistraatspersonen en burgers, 'harten en handen gebonden', welke zich in die rampspoedige dagen 'ijveriger betoonden in het verdedigen van hun eigen lichaam en goed'(*) dan in het beschermen van de schatten, die de eer van hun land en den roem van hunne stad uitmaakten.

Men moet in de geschiedenis van dien tijd de beruchte daden lezen van dat 'slechte volk'. Men ziet het als 't ware, hoe zij te hoop loopen op de 'Handschoenmarkt', hoe ze met geweld de hoofdkerk binnendringen, den markgraaf en zijne hellebaardiers eruit verdrijven, zich om den preekstoel scharen, psalmen aanheffen en op de aansporing van een onzinnige, den Predikant Herman Modet, zich als eene wilde horde op de wonderen van kunst werpen, die in het heiligdom als opgehoopt waren. Schilderijen, reliquieënkasten, reliquieën, altaren, beelden, kandelaars, kruisen, hostiekastjes, monstransen, kerkkronen en miskelken, alles wordt met eene vreeselijke woede verbrijzeld, stukgeslagen en vernield. Gedurende drie uur hield een smid, van het gilde der *kraankinderen*, zich bezig met het openbreken van de deur der *paykamer*, waarin de schat van het kapittel bewaard werd(†). Eindelijk bezweek de deur en werden de zilverwerken, de edelgesteenten, de geborduurde misgewaden, de schuldboeken, de sterftelijsten, de altaarsieraden, kortom, alles wat zich daarbinnen bevond, een prooi van die onzinnigen, welke dat alles met eene woede zonder wederga verwoestten.

Drie dagen achtereen hernieuwden zij hun aanval op de hoofdkerk en in den tusschentijd 'begaven zij zich naar de andere kerken, waar zij op gelijke wijze te werk gingen'. St. Andries, St. Joris, St. Michaël, St. Jacob, de Franciskaners, de Witte zusters, de Zwarte zusters, de Beggarden, de Nonnen, de Fakens, kortom, alle kerken en kapellen werden geplunderd en 't was niet voordat zij al de genoemde wandaden bedreven hadden, dat de markgraaf scheen te ontwaken en de burgerij uit hare langdurige verdooving bijkwam. Zij 'maakten tien of twaalf gevangenen, van welke er drie aan het feit schuldig bevonden en dientengevolge op de markt opgehangen werden; drie anderen werden verbannen, terwijl de overigen op eene andere wijze werden gestraft'(§). Ziedaar wat de uitkomst was van dat beeldstormersdrama.

Een treurig tafereel, niet waar, doch waaraan de geschiedenis een nog veel somberder tegenover stelt; ik bedoel namelijk dien vreeselijken dag, dien 4^{den} November 1576, welke in de jaarboeken van dien tijd den beteekenisvollen naam draagt van 'de Spaansche Furie'. Een toomelooze bende, opgewonden door wijn en bloed, ontsnapte dien dag uit de citadel en wierp zich op de stad, die zij te vuur en te zwaard

(*) Van Metaren. *Nederlandtsche Historie.*
(†) Augustin Thijs. *Historique des Rues*, *etc. d'Anvers.*
(§) Van Meteren.

verwoestte. Het stadhuis werd verbrand, ‘de straten, genaamd Zoutruije-, Suijcker-ruije-, Boter-ruije-, de Kees-straat, de Appel-straat, de Zilversmids-straat, de Brarije-straat, het Lieve-Vrouwe-pand en het Zilver-pand, met een gedeelte van de Doorniksche straat en van de Hoog-straat, alsmede ook de Vlasmarkt, alles bijeen meer dan vijfhonderd huizen’, werden een prooi der vlammen. En ‘het waren allen huizen, waarin nering werd gedreven en die vol waren van allerlei koopwaren, zoodat men deze schade even hoog achtte als de geheele plundering’, Deze was intusschen verschrikkelijk, de woestelingen ‘roofden aan baar geld eene waarde van meer dan veertig tonnen gouds of twee millioen gouden kronen, zonder nog te rekenen de juweelen, het zilverwerk en andere zaken van waarde’. Men bracht zeven duizend personen om en zette de lieden op rantsoen. In zijn eenvoud voegt de kroniekschrijver er nog bij: ‘Van vrouwen-krachten is er niet veel ghehoort geweest, midts dat sij den eersten nacht so vermoeyt, laf en flauw van honger en arbeydt waren, oock mede seer verhit in 't bloed’.

De goederen, door die roovers op zóó geweldige wijze afgeperst, dat er geen naam aan te geven was, waren zóó aanzienlijk, dat ze er werkelijk geen weg mede wisten. Men zag er, die zich aan 't spel overgaven en op één dag tienduizend kronen verloren. Anderen deden zich gevesten van rappieren, ponjaarden, ja, zelfs geheele ‘corseletten’ van fijn goud vervaardigen. Een geschiedschrijver(*) schat de waarde, welke die verschrikkelijke rooverijen thans zouden vertegenwoordigen, op meer dan zestig millioen gulden. ‘Nimmer en in geen enkel tijdperk’, voegt hij erbij, ‘was onze stad het slachtoffer van zulk een vreeselijke ramp’.

Ik hechtte eraan deze beide feiten, ofschoon ze bekend zijn, nogmaals in herinnering te brengen, omdat ze in hunne overdrevenheid het kenteeken zijn der twee groote invloeden, die van de 15de eeuw af elkander het bezit van Antwerpen betwistten en den grootsten druk op haar bestaan uitoefenden. Ik zeg in hunne overdrevenheid, want het zoude even onrechtvaardig zijn de Hervorming aansprakelijk te stellen voor de ‘Beeldstormerij’ als het Katholicisme voor ‘de Spaansche Furie’. Maar daarom is het toch niet minder waar, dat de beide grondstellingen, die der vrijzinnigheid en die van de slaafsche onderwerping aan den heiligen stoel, op haren vruchtbaren bodem altijd tegenover elkander stonden of, om beter te zeggen, altijd met elkander in strijd waren, en dat de oude Scheldestad de afwisselingen van grootheid en van vernedering, waaraan zij sedert drie eeuwen onderworpen is, te danken heeft aan de voorbijgaande zegepraal of aan de tijdelijke uitsluiting van een dezer groote grondstellingen.

Doch eer wij deze gewichtige afdeeling van hare geschiedenis ter

(*) A. Thijs. Op. cit.

tafel brengen, zou het misschien goed zijn met een enkel woord te gewagen van haren niet algemeen bekenden, maar daarom niet minder eerbiedwaardigen oorsprong. En waarlijk, moge ook Antwerpen als zeeplaats eene laat aangekomene schijnen te zijn op dezen nijveren Vlaamschen bodem, is zij als koopstad ook niets anders dan de erfgename van Brugge, waarvan zij tegenwoordig den handelsschepter bezit, zij geeft in oudheid toch weinig toe aan hare oude mededingster, want hare geboorte verliest zich in de duisternis der fabelen; volgens de legende toch, hield een reus de wacht bij hare wieg. Het was een vreeselijke reus, voor wien zij echter eene kinderlijke genegenheid heeft behouden, een onverzadelijke roover, die geen schipper ongedeerd voorbij kon laten, even wreed als inhalig, wiens reuzenzwaard de hand afkapte van de ongelukkigen, die niet bij machte waren om het tolgeld op de Schelde te betalen, terwijl hij die hand vervolgens in den stroom wierp; *Hand werpen*, dit zou de woordafleiding zijn van den naam der oude stad. Weinig vleiende beginselen voorzeker, volstrekt niet overeenkomstig met hare bestemming van koopstad, maar die haar toch dierbaar zijn, want Druon Antigon, de woeste kolossus, de *Reus* gelijk men hem tegenwoordig nog noemt, is nog steeds betrokken in alle openbare feesten en bij plechtige gelegenheden wordt hij door de straten van Antwerpen gevoerd, waar hem als schatting van de onveranderlijke volkssympathie de levendigste bijvalsbetuigingen wachten.

Gelukkig voor de eer der opgroeiende stad, hielden ook de Romeinsche macht en de oudheidkenners een wakend oog op hare wieg. De eerste openbaarde zich onder den vorm van een zekeren Salvius Brabo, den 24sten koning van Tongeren; hij was de echtgenoot van Siviana, de zuster van Octavius, en door aanhuwelijking de neef van Julius Cesar. Brabo daagde den reus tot een tweegevecht uit, doodde hem en bevrijdde hierdoor het land. Ten einde hem te beloonen voor het goede werk, dat hij verricht had, verhief hij hem tot Hertog van Brabant (?) en souvereinen vorst van het markgraafschap van Antwerpen (??)(*).

De oudheidkundigen, die zich van hunne zijde aan het werk begaven, zijn nog sneller en nog verder gegaan. Zij hebben niet alleen de Schelde van haren verschrikkelijken kustbewoner verlost, maar zij hebben zelfs Brabo verdreven, geene Romeinsche nederzetting als uitgangspunt van de opkomende stad aannemende(†). Zij vergenoegen zich met op te klimmen tot de 5de of 6de eeuw, tot eene kolonie van Neder-Saksen, die zich aan de boorden van de Schelde had gevestigd,

(*) A. Thijs. *Historique etc.* Eene andere legende schrijft dit twijfelachtig wapenfeit toe aan zeven jonge lieden, welke de stamvaders waren van de zeven patricische familiën van Antwerpen, algemeen bekend onder den naam van de Zeven Schaken.

(†) Deze meening is nog geheel nieuw. De Romeinsche afkomst, verdedigd door Diercxsens (*Antverpia Christo nascens et crescens*), is tot hare rechte verhouding herleid door Louis Torfs. (Zie inzonderheid: *Nagelatene werken.*)

er op de wijze der Germanen gekampeerd was en, eene omsluiting met muren verwerpende, de kust door middel van eene soort van havenhoofd of dam met een eiland in verbinding had gebracht, om dit tot eene haven en een wijkplaats in te richten. In hunne landspraak noemden de Saksen dit havenhoofd *Warf* en volgens de oudheidkundigen zoude deze bescheiden aanhechting, welke in den tegenwoordigen tijd nog zichtbaar is en ook steeds nog 'het Werf' wordt geheeten, den naam gegeven hebben aan de stad, *Aen 't werf*, aanduidende de ligging der woonplaats van de eerste Antwerpenaren.

Ik spaar u nu verder het bezoek van den heiligen Aloysius aan de *Andoverpienses*, van hunne bekeering door St. Amandus, van de eerste kerk, door dien heiligen man gesticht, en van de machtiging, door Dagobert II verleend, om deze kerk met muren te omgeven; eene machtiging, welke den heiligen Willebrord aanleiding gaf Antwerpen den naam te geven van Castrum en van Castellum(*). Ik zoude zelfs niet spreken van den inval der Noormannen en van het in bezit nemen van Antwerpen door die woeste overwinnaars, indien deze omstandigheden niet samenhingen met een merkwaardig en bijna onverklaarbaar feit. Van dat tijdstip af toch heerscht er gedurende anderhalve eeuw eene volslagen duisternis over het bestaan der ongelukkige stad. Haar naam verdween geheel van de kaart van het Westen. Er werd zelfs geene melding van haar gemaakt bij de verdeeling van het koninkrijk, terwijl wij daarbij toch de namen aangeteekend vinden van Lier en Mechelen.

Wat was er van haar geworden in dien tijd? Was zij geheel vernietigd of wel in de macht gebleven der Noormannen? was zij wellicht tijdelijk afgescheiden van het Hertogdom Brabant? Wat ervan zij, gedurende de geheele 10de eeuw wordt haar naam in de geschiedenis geene enkele maal genoemd en eerst in de 11de eeuw vinden wij melding gemaakt van den Burcht en het kasteel van Antwerpen, vervormd tot mark van het keizerrijk, zich in handen bevindende van het huis der Ardennes en fier den titel dragende van dat nieuwe markgraafschap. De Burcht uit dien tijd bestaat nog gedeeltelijk; wel is waar dagteekent zijne restauratie reeds van de 14de eeuw, doch hij is toch zeer herkenbaar. Hij bezit nog zijn kasteel, den *Steen*, zijne oude poort, zijne slotgrachten, vervangen door straten, benevens nog brokstukken van zijne oude wallen, bezet met torens, die in peperbusvorm oploopen. Boven de poort bevindt zich een zonderling basrelief, eene soort van Normandische of Saksische sfinx, die zoomin haar naam zegt als haar geheim openbaart. Men is overeen gekomen in haar een afgod te zien - mij wel - maar welken afgod? Hier maakt de overeenstemming plaats voor eene groote verdeeldheid van

(*) In de oorkonden, welke bewaard worden in de abdij van Echternach, in 1624 aangehaald door Miraeus en in 1741 door Berthollet.

meening. De Heer Marshal(*) gelooft in deze twijfelachtige figuur eene Scandinavische godheid, den jongen god *Fricco*, te zien. De Heer Gens(†) meent er den god *Semen* in te herkennen, eene vernuftige opheldering, die evenwel nog schranderder zou zijn, indien door de Scandinavische godenleer of door de Germaansche overleveringen het bestaan van dien god ooit ware gestaafd geworden. Ridder De Burbure(§) meent in deze sfinx een van ‘de twee uit steen gehouwen leeuwen boven de poort’ terug te vinden, waarvan melding wordt gemaakt in eene rekening van 't jaar 1398. Anderen zien een arend erin en mijne oogen ontwaren hier niets dan de gestalte van een verminkt kind, doch om niemand onaangenaam te zijn ben ik geheel bereid dat voor een arend, een leeuw, god *Semen* of god *Fricco* te houden.

Zonderlinge loop der lotgevallen van het ondermaansche. Stel u den beeldhouwer voor, die aan het werk is en uit een blok marmer de raadselachtige figuur doet ontstaan, welke wij hier voor oogen hebben.

> Wat zal het voorwerp zijn, God, tafel, of een nachtvaas?
> ‘Het zal een godheid zijn!’....

Zeer goed, maar welke god? Dat is nu juist wat wij niet weten. En die zonderlinge afgod, welke onze voorouders deed sidderen, is voor hunne achterneefjes niet anders dan een belangwekkend voorwerp van navorsching en van schrandere vooronderstellingen.

Doch wij willen nu de sfinx laten voor wat zij is en terugkomen op den Burcht, boven welks poort zij zich bevindt. Dáár is de ware wieg en bakermat van Antwerpen. Niets is merkwaardiger dan op een platten grond de opeenvolgende vervormingen na te gaan, waaraan de machtige stad onderworpen is geweest. In de eerste plaats beperkt zij zich tot dezen Burcht, welke eene soort van boog vormt, waarvan de Schelde de pees is. Met de hulp van eene uitgestrekte landtong, waarmede hij naar het Oosten heen verbonden is, verandert de boog zich daarna in een suikerbrood, vervolgens breidt de aangroeiende stad zich van 1201 tot 1216 naar de rechterzijde uit en verdubbelt hare uitgestrektheid. Hare wallen bereiken evenwel op dat tijdstip ternauwernood de Meir-plaats, die tegenwoordig het middelpunt is van de stad. In 1249 ontstond er eene nieuwe uitbreiding, doch ditmaal naar de linkerzijde heen. De vergrooting, welke de stad in 1314 onderging, was zeer aanzienlijk.

Omstreeks 1410 eindelijk voltooide Antwerpen, door middel van nog nieuwe toevoeging van terrein, dien waaiervorm, dien zij sedert

(*) *Essai historique et topographique sur la ville d'Anvers.*
(†) *Histoire de la ville d'Anvers.*
(§) Aanteekening van Ridder De Burbure in de *oeuvres posthumes* van Louis Torfs.

dien tijd altijd behouden heeft en welke haar doet gelijken op hare mededingster in het Noorden, het nijvere en vermogende Amsterdam.

Op het tijdstip, toen Brugge en Gent reeds langen tijd het toppunt van haren roem en hare macht bereikt hadden, was het er verre af, dat Antwerpen in gewicht en invloed met de beide genoemde steden zou hebben kunnen wedijveren. Zij is toen nog arm en ziet zich verplicht tot alle mogelijke hulpmiddelen haar toevlucht te nemen, om de tekorten in hare schatkist en de gapingen in hare wallen aan te vullen. In deze omstandigheden was ‘het recht’ zeker niet eene van hare geringste hulpbronnen. Van 1380 af werd als beteugelende kastijding voor elk vergrijp de verplichting opgelegd, om aan de versterkingen der stad te arbeiden of tot hare verfraaiing de handen te leenen. Jan de Rode werd in 1387 veroordeeld tot het optrekken van tien voet muur, omdat hij een man vermoord had, die hem beleedigde. Het volgende jaar werd aan Walkenisse de straf opgelegd om twee kanteelen te bouwen. Jan de Hondt, Jan Heijns, Hamrekin en Moenken werden, ten einde hen te straffen omdat ze omgang hadden gehad met vrouwen van slechte levenswijze, in 1396 elk veroordeeld tot het metselen van ‘een stuk muurs, met de wachthuisjes ter plaatse waar hun dit door den magistraat zou worden aangewezen’. In 1400 werden dergelijke vonnissen uitgesproken tegen Jan en Claudius Vanderbork. Doch men zoude niet tot een einde komen, indien men alles van dien aard moest aanhalen.

In prachtig voorkomen kon Antwerpen evenmin eene vergelijking doorstaan. Het was eerst omstreeks 1400, dat men afzag van het bouwen van houten gevels en het vervaardigen van rieten daken. De werf werd niet vóór 1404 met eene steenlaag bestraat en met de beestenmarkt geschiedde dit niet vóór 1415, terwijl men eerst in 1454 door de afwatering van ‘de Schijn’ ertoe geraakte, om drinkwater in eene aan de behoefte geëvenredigde hoeveelheid te hebben. In ééne eeuw werd het aantal huizen verdubbeld. Van 1380 tot 1480 verdrievoudigde zich de bevolking, daar het getal inwoners van twintigduizend tot zes en vijftigduizend toenam, en in 1526 telde Antwerpen ongeveer negentigduizend zielen binnen hare muren. Dat was het tijdstip, waarop zij aan Brugge den handelsschepter uit de handen rukte, welke deze stad toen met steeds verminderende kracht nog zwaaide. Langdurende jaarmarkten, welke haar werden toegestaan door Maximiliaan, die, ontevreden op de Bruggenaars, zich gelukkig gevoelde dezen een kwaden trek te kunnen spelen, en de bijzondere voorrechten verbonden aan die jaarmarkten, waar ‘iedereen kon komen en verblijven en vervolgens met zijne goederen en koopwaren weder in veiligheid naar zijn huis terugkeeren, zonder dat iemand hem om schulden in 't minst mocht bemoeilijken’(*), lieten niet na vele vreemdelingen

(*) Guicciardini.

naar Antwerpen te lokken. Driemaal 's jaars, te weten met Pinksteren, den feestdag van St. Remigius en den feestdag van St. Bavo, werden er op het kerkhof van de Lieve-Vrouwekerk winkelkramen opgeslagen en uit alle landen stroomden dan kooplieden daarheen. Aangemoedigd door den roep van deze markten, welke zich naar alle zijden verbreidde, zag men weldra galeien of galjassen uit Italië en de Levant aankomen. De Portugeezen, welke verschillende handelsbetrekkingen in Oost-Indië hadden aangeknoopt, zonden er geheele schepen met specerijen heen en Brugge, dat wel begreep welk een verschrikkelijke slag haar door zulk eene mededinging in den handel zou worden toegebracht, deed haar best om die 'flink en ferm' te verhinderen, door de vaart op de Schelde te belemmeren. Het was echter geheel tevergeefs, dat zij kaperschepen wapende en dat zij het kasteel van Haestinge langs den oever deed bouwen. De Antwerpenaren 'trokken, door hunnen markgraaf, Jan van Ranst, aangevoerd, gewapenderhand uit, bereikten het genoemde kasteel en maakten het weldra met den grond gelijk, vervolgens wierpen zij zich in het land van Waes waar zij grooten buit maakten'(*). Van dien tijd af werd de meerderheid van Antwerpen boven hare Vlaamsche mededingsters algemeen erkend en gedurende eenige jaren althans was zij het middelpunt van den handel van het Noorden.

Men moet bij de geschiedschrijvers uit dien tijd de bewondering lezen, welke zij opwekte, de levendige ingenomenheid, welke zij uitlokte. 'In Antwerpen en binnen haren ringmuur', zegt Guicciardini met geestdrift, 'bevinden zich tien groote, uitstekend saamgestelde boulevards; de stad bezit zeven kostbare, prachtige poorten van zeer schoonen steen, op vernuftige wijze in Dorischen stijl gemetseld... Als men de omsluiting en de vestingwerken volgt, bezit haar ringmuur een omtrek van vierduizend achthonderd twaalf pas. In middellijn strekt de stad zich tot eene lengte van zestien honderd en eene breedte van achthonderd vier en veertig pas uit, zoodat zij in verhouding nagenoeg gelijk staat met de steden Rouaan of Luik. Er bevinden zich acht hoofdkanalen, die van de rivier uitstroomen en door welke de zeeschepen, fregatten en groote, beladen schuiten tot binnen de stad varen, terwijl zoowel die groote kanalen als de smallere wateren, die de stad doorsnijden, met bruggen en bruggetjes overspannen zijn, welker gezamenlijk aantal het cijfer van vier en zeventig uitmaakt... Eindelijk telt men binnen Antwerpen tweehonderd en twaalf zoo groote als kleine straten, waarvan de meeste breed, recht en welbekend zijn. Hare vermaardheid, die zich tot in verafgelegen oorden verspreidt, trekt er de vreemdelingen heen en langzamerhand komen de rijke bankiers- en makelaars-familiën, die tot nu toe in verschillende steden van Brabant en Vlaanderen woonden, zich allen te Antwerpen vestigen.' Vele groothandelaars, zooals Diego d'aro, Sanian, Bernuy en Voglio,

(*) Van Meteren.

verplaatsten hunne kantoren naar deze stad. ‘De kooplieden van alle natiën volgen hen, er komen Engelschen, Franschen, Duitschers, Oosterlingen, Italianen en nog vele anderen hierheen en de bedrijvigheid neemt derwijze toe, dat deze stad om het uitstekende gemak, dat hare rivier aanbiedt, om de goede lucht, die men er inademt, en om hare aangename ligging zoo handeldrijvend wordt, dat zij alle andere steden overtreft’(*). Eindelijk en als om nog het laatste zegel te hechten aan haar hoog gewicht, verlieten de ‘natiën Brugge, om zich in Antwerpen te komen vestigen’. Omstreeks het jaar MDXVI kwamen alle vreemde kooplieden, de een voor, de ander na (met uitzondering van enkele Spanjaarden, die te Brugge bleven), tot even groote schade voor laatstgenoemde stad als tot groot voordeel en gerief van Antwerpen, zich in deze plaats vestigen. En de eersten, die zich aldaar nederzetten, waren de Gualteroti, na dezen de Buonvisi, vervolgens de Spignoli, allen fatsoenlijke en vermaarde familiën.

Men kan nagaan welk eene volte een dergelijke toevloed van vreemde kooplieden moest te weeg brengen. En ofschoon dan ook de stad ‘binnen hare ommuring meer dan dertienduizend vijfhonderd zeer schoone, aangename en gemakkelijk ingerichte huizen bevatte, waren de woningen, ter oorzake van de groote menigte volks die er aankwam, oneindig duurder dan in eenige andere bekende plaats, Lissabon in Portugal uitgezonderd’(†).

Het zoude nu misschien het oogenblik zijn, om met groote trekken eene der meest merkwaardige figuren te schetsen, die in de geschiedenis van Antwerpen voorkomen, het beeld te teekenen van den allerverbazendsten persoon voorzeker, die eene rol gespeeld heeft in hare vergrootingen. Ik bedoel namelijk Van Schonbeke, tegelijkertijd ingenieur en bouwmeester, eigenaar van steengroeven, van steenbakkerijen en van kalkovens, een man, bezield met een zoo koenen geest als men zich met mogelijkheid kan voorstellen, die geheel alleen de vervorming van de helft der stad ondernam en op acht en dertigjarigen leeftijd stierf, miskend door zijne medeburgers, gelasterd door diegenen, tot wier verrijking hij had medegewerkt. Hij had vijf stadswijken, meer dan vijftig straten gebouwd, alle omstreken van het stadhuis omgeschapen, gedenkteekens opgericht, kanalen gegraven en buitendien aan vier en twintig op zijne kosten gebouwde brouwerijen het water uit het kanaal van Herenthals toegevoerd, dat door onder den grond loopende buizen in de stad werd geleid en opgevoerd door eene zeer vindingrijke inrichting, welke zelfs nog heden ten dage de bewondering der deskundigen opwekt.

Doch wij zijn thans genaderd tot dat opmerkelijke oogenblik, waar-

(*) Van Meteren.

(†) Een gewoon huis van vijf of zes kamers en verder toebehooren werd in de geheele stad niet minder verhuurd dan tegen tweehonderd kronen 's jaars en de grootere huizen werden in gelijk geval in pacht of huur gegeven tegen vijfhonderd kronen en hooger, Guicciardini. *loc cit.*

van wij zooeven spraken, tot dat tijdstip toen de twee groote machten, die zich de toekomst van Antwerpen wilden verzekeren, met elkander in strijd geraakten en het is tot dit onderwerp, dat wij nu moeten terugkeeren.

Die verbazende samenwerking van lieden uit alle landen en van alle standen, reizigers, kooplieden (kundige menschen voor het meerendeel, die verschillende landen hadden bezocht), kon niet nalaten haren gewonen invloed uit te oefenen. Er ontstond in Antwerpen eene soort van gisting onder de gemoederen, die te voorzien was geweest. De zucht tot hekelen sloop in de menschen, de zeden werden minder streng bewaakt en het vrije onderzoek baande zich van lieverlede een weg. Gelijk immer had deze liberale beweging haar oorsprong in de hoogere kringen en vandaar uit verbreidde zij zich langzamerhand onder het volk. In de hoogere standen openbaarde zij zich in eene verslapping der vrome praktijken, in eene vaderlijke lankmoedigheid voor alle scheuringen in 't kerkgeloof, in eene soort van erkende gelijkstelling van alle godsdienstige begrippen. Bij het volk trad zij daarentegen in stroeveren vorm op; het Calvinisme maakte talrijke bekeerlingen, de beeldendienst, die groote bron van verdeeldheden, werd geheel naar de letter opgevat, de kettersche hervorming verwezenlijkte zich op volledige wijze en de lagere klassen werden niet bekeerd tot godsdienstige verdraagzaamheid, maar wel overgehaald tot een geheel nieuw geloof.

Deze dubbele omkeering kwam vooral zoo gemakkelijk tot stand, omdat de toevloed van vreemdelingen zoo hoogst aanzienlijk was en dat de voorrechten, welke dezen genoten, het godsdienstig toezicht zoo uitermate moeilijk maakten. Uit vrees dat de vreemden zich uit de stad zouden verwijderen, zag de gemeentelijke overheid zich in zeker opzicht verplicht voor hun doen en laten een weinig de oogen te sluiten. De stoffelijke belangen gaven haar dan ook genoeg te doen, zonder dat zij zich nog met de verschillende geloofsleeren bezig hield. De magistraten waren hiervan dan ook zoozeer overtuigd, dat zij met opzet weigerden den gang te bespieden, dien de begrippen namen, en deze verdraagzame wijze van handelen had alles kunnen redden. Zij zoude tot eene soort van schikking hebben kunnen leiden gelijk in Venetië, waar het tegelijkertijd krachtige en ijverige oppergezag elke wijze om God te dienen toestond, op voorwaarde dat men geen aanstoot gaf. Maar zulk eene verstandige wijze, om de belangen van het groote handelsmiddelpunt van het Noorden te begrijpen, vond in het brein van het huis van Oostenrijk weinig ingang. De overdreven dweepzucht van hen, die dáár het oppergezag in handen hadden, beheerschte alle andere gevoelens en zegevierde zelfs over hunne hebzucht, want een brief van Fitz William aan Sir W. Cecill, die te Londen in de *State paper office*(*) bewaard is, doet ons zien dat de aanhangers van Calvijn, die

(*) Brief van 16 December 1566.

te Antwerpen woonden, drie millioen in goud aanboden, indien men hen vrij liet in de uitoefening van hunnen godsdienst; dit aanbod werd echter geweigerd.

De gedachte aan eene mogelijke geloofsscheuring in zijne staten drukt Karel V en zijne nakomelingschap inderdaad zeer zwaar op het gemoed. Zij houdt stand zoolang hij leeft en vervolgt hem onophoudelijk. Van 1521 af zien wij hem zich op den voorgrond stellen als een gezworen vijand van de nieuwe leerstellingen. Op den Rijksdag van Worms worden deze bij een plechtig vonnis door hem veroordeeld en tot in 1555, dat wil zeggen tot het tijdstip dat hij afstand doet van den troon, houdt die zaak niet op hem 'zwaar op het hart te wegen', gelijk een Vlaamsch schrijver zich uitdrukt. Zelfs in Spanje, waar de leerstellingen van Luther toch zeer weinig gevaarlijk zijn, blijven die sombere gedachten hem pijnigen. Elke afscheiding verontrustte hem, al wat naar ketterij zweemde bracht hem buiten zichzelf. Dáár nam hij weerwraak op de bekeerde Mooren, op hen, die men de nieuwe Christenen noemde. Herlees de even onrechtvaardige als bloedige vervolgingen, waaraan die vreedzame lieden bij de minste aanleiding en de geringste verdenking bloot stonden; gij zult er het voorspel in zien van de buitensporige handelingen der Inquisitie. En merk wel op, dat die godsdienststrijd te Antwerpen en in geheel Nederland reeds aanving, vóórdat de Hervorming zich daar zelfs geopenbaard had. Men vervolgde en verdreef er de bekeerde Joden, evenals men in Spanje de 'nieuwe Christenen' kwelde. Onder de nietigste voorwendsels werden die ongelukkigen vervolgd, uitgedreven, verbannen, somtijds zelfs opgehangen en hunne verbeurdverklaarde goederen zag men verdwijnen in de altijd ledige geldkisten van hunne orthodoxe meesters. Bij een mijner bezoeken aan het Antwerpsche archief toonde men mij daar het oorspronkelijk opstel van het proces tegen een dezer ongelukkigen, die men betrapt had dat hij 'jodendom' pleegde. Een van de tegen hem ingebrachte grieven was, dat hij des Zaterdags schoon linnen had aangetrokken; tot zijne verontschuldiging voerde de arme man aan, dat hij de gewoonte had om driemaal 's weeks van linnen te verwisselen!

Men ziet, tot welke uitersten een groot deel der bevolking van Antwerpen onder de regeering van Karel V gebracht was en men weet maar al te zeer, hoe onder het bestuur van diens zoon de vervolgingen met woesten ijver gedreven werden. Een der officieren van Filips II verhoovaardigt zich erop, dat hij achttienduizend slachtoffers door beulshanden heeft doen ombrengen en hijzelf, herhaalt hij het niet voortdurend tot zijne vertrouwden, dat hij 'voor niets ter wereld een vorst over ketters zou willen zijn'(*)?

(*) '*.... me haveva piu volte detto che non vuoli in modo nissuno esser signore d'heretici.*' Brief van den Aartsbisschop van Rossano, apostolisch nuntius, aan den Kardinaal Alessandrino. (26 October 1566.)

Welnu, neem de geschiedenis van Antwerpen in handen, lees die bloedige bladzijden, welke over het einde van de 16de eeuw en den aanvang der 17de eeuw handelen; gij zult er de beide grondstellingen gevestigd en tegen elkander overgesteld zien: aan de eene zijde vrijheid en rijkdom, aan de andere zijde ellende en onderdrukking en, buiten die twee in strijd verkeerende partijen om, de stad worstelende onder den vreeselijken druk van de hand der woeste en zegevierende rechtzinnigheid; gij zult er een rijk, nijver, vrijzinnig volk zien, met alle macht en geestkracht strijdende tot het behoud van die vrijheid van onderzoek, die godsdienstige verdraagzaamheid, welke zoo onmisbaar is voor hare grootheid. En als dan na zooveel heldhaftige pogingen, na zooveel roemrijke gevechten, Marnix genoodzaakt zal zijn zich te buigen voor den Prins van Parma, als hij, geheel uitgeput, hem de poorten van de stad zal ontsluiten, zult gij de kooplieden in menigte de stad zien verlaten, de Protestanten de wijk nemende naar Duitschland en Holland, de Katholieken zich naar Italië en Frankrijk begevende, terwijl ellende en hongersnood tegelijkertijd met het Spaansche leger de verlaten straten van Antwerpen binnentreden.

Het staat u nog wel voor oogen het indrukwekkende tafereel, dat wij u zooeven schetsten, van die zoo *rijke* stad, waarin een woeste bende soldaten op één dag eene waarde van twee millioen gouden kronen had gevonden, van die *handeldrijvende* stad, waar de woningen ‘veel duurder waren dan in eenig oord ter wereld’; welnu, vergelijk het met dat andere tafereel, zoo vreeselijk in zijne werkelijkheid en dat wel geschikt is om afschuw te wekken. In 1586 zag men te Antwerpen lieden, die vroeger zeer welgesteld waren, des avonds aan de deuren der huizen een stuk brood bedelen, terwijl anderen, tot de meer noodlijdende klassen behoorende, in de straten de hoopen vuilnis omwroetten, om er den afval van spijzen in te zoeken, dien zij den honden betwistten(*).

Ach, Antwerpen heeft wel gelijk om na die vreeselijke beproevingen de twee eeuwen, welke op dat noodlottige jaar volgden, in haren kunstroem te doen opgaan. Zij heeft wel gelijk met zich geheel te verliezen in de schitterende glorie, welke op haar afstraalt van hare groote mannen, van Rubens, Jordaens, Van Dijk, Teniers en Quellin; van Rubens vooral, dien zij bewondert, dien zij aanbidt, want het schijnt dat de voorloopers van dat verbazingwekkende talent voor haar slechts geschapen waren, om zijne komst aan te kondigen en zijne bewonderenswaardige leerlingen slechts dienen moesten, om zijn voetspoor te volgen. Gedurende al dien tijd nu werd zij inderdaad opgeofferd, prijsgegeven, aan handen en voeten gebonden overgeleverd aan de harer grootheid vijandige beginselen. Van 1648 af is de Schelde gesloten en gaat haar koophandel te gronde. Hare straten geraakten ledig, doodsche stilte verspreidde zich over hare markten

(*) *Nagelatene werken* van Louis Torfs.

en pleinen, de Lieve-Vrouwebeelden verrezen tegen al hare muren en het was ternauwernood dat in de aan het dwangjuk onderworpene stad Lijn en Teun, de komieke *Eierboer* en de bevallige *Melkboerin*(*), eene vroolijke grap, eene jolige aardigheid of eenig schimplied deden hooren. Eerst moest de priesterregeering teniet gedaan zijn, het huis van Oostenrijk verdreven worden, moest de omwenteling zegevieren en de verdraagzaamheid terugkeeren, eer Antwerpen weder smaak in 't leven zou vinden. Toen den 8sten December 1792 de vlag van het Fransche eskader aan den horizont verscheen, en het kanon van Kapitein Moulton hare haven begroette, toen voelde zij hare hartader opnieuw kloppen. De Schelde was weder vrij en na twee eeuwen van kwijning en wanhoop zette Antwerpen den loop van haar roemrijk bestaan nogmaals voort.

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

XXXIX. Zijn het de zinnen.

Zijn het de zinnen
Of is het de geest?
Wie tot beminnen,
Wie dwingt ons het meest?

Zonder genuchten
Bestaat hier de min?
Zonder de vruchten
Het levensbegin?

(*) De *Eierboer* en de *Melkboerin* zijn twee merkwaardige beelden (het eene van 1667, het andere van 1766 dagteekenende), die de Melkmarkt en de Eiermarkt versieren. Evenals Pasquino te Rome en Gobbo te Venetië, voert ook de Eierboer in gewichtige tijdsomstandigheden het woord en neemt dan meestal het vraagstuk van den dag in een of ander schalksch liedje op.

Zonder de zinnen
Bestaat het genucht?
Steekt niet van binnen
De geest in de vrucht?

XL. Ik zong zoo menig minnelied.

Ik zong zoo menig minnelied,
Dan zag ik naar de menschen niet...
Want toen ik henwaarts heb gekeken,
Verstomde 't lied voor hunne valsche streken.

De daad voor ieder schoon gedacht,
Daar heb ik altijd naar getracht;
Maar toen 't gedacht begon te schijnen,
Moest het weldra voor dom geweld verdwijnen.

Een eedle ziel in elke borst,
En troost aan al wie lijdt en dorst,
Dat wenschte ik steeds voor alle menschen,
Maar 't waren wenschen, ach, en 't bleven wenschen.

XLI. Op eene grauwe merrie.

Op eene grauwe merrie kwam gereden Pachter Peer,
Hij trok door zijnen polder, keek op elk minachtend neer;
Gestolen had de Pachter, maar zooveel hij stelen kon,
Hoe meerder hij ook stal, te meer hij ook in achting won.

O jee! wat ziet hij daar... wat doet die kleine bedelguit!
‘Vervloekt! hij trekt één raap, één raap op mijnen polder uit’...
Klits klets, en ju! de merrie snuift en stuift in stormgalop:
Een dief! een dief!... hij krijgt hem, geeft hem zweepend klop op klop.

Op zijne grauwe merrie reed dan huiswaarts Pachter Peer,
Daar merkt hij Buurmans wegel, zucht en keerde haastig weer:
‘Die dief deed mij vergeten, dat ik hier kwam voor dien kant,
Is 't ploegtijd... ha... dan ploeg ik dezen wegel bij mijn land.’

XLII. Ik hoor uwe stemme.

Ik hoor uwe stemme,
O wind der Schelde! met feilen stoot
Stampt ge in de velden en slingert woest
Het golvende graan ter neder, en jaagt
Het zand draaiend, schuifelend omhoog.
Wee! wee! de barende vrouw.

Ik hoor u toch gaarne,
O wind der Schelde! mijn sluimrend hart
Tilt ge op te worstlen... en trillend fel
Met brandenden lust bezielt het mijn oog,
En hoor, schaatrend jubelt het vol drift:
Hee! hee! de barende vrouw.

O haar nu te prangen,
O wind der Schelde! aan het stormend hart,
Stout dan te storten met helschen moed
In 't kokende schuim der golven en traag
Vergaan, rollend warlend ten draaikolk...
Wee! wee! de barende vrouw.

XLIII. Loeien hoort ze thans den wind

Loeien hoort ze thans den wind,
Brengt de wind haar ramp of zegen?

Ach, ze baart in smart het kind...
En ze blikt naar hem verlegen.
Maar hij juicht: 't is een zoon!
O liefde, welk loon!
Hoe schoon! hoe schoon!
God, wees zijn behoeder...
Heil, heil de moeder!

Juichen hoort ze thans den man,
Is 't gebruis des winds verdwenen?
Ach, schoon zij niets zeggen kan,
Blij, ligt ze in de smart te weenen.
Want men juicht: 't is een zoon!
O liefde, welk loon!
Hoe schoon, hoe schoon!
God, wees zijn behoeder,
Heil, heil de moeder!

Rond het huisje, welke vreugd,
Waar de zoele wind om slingert,
't Schijnt als zingt hij mee verheugd,
Springend door den groenen wingert:
O wat heil, 't is een zoon!
O liefde, welk loon!
Hoe schoon, hoe schoon!
God, wees zijn behoeder,
Heil, heil de moeder!

EMANUEL HIEL.

(*Wordt voortgezet.*)

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Otto Laurentius en zijn gasten.

Hoofdstuk VIII.

‘Gij wilt,’ zeide de Heer Roze tot het op het gras verzamelde gezelschap, ‘dat ik een visioen voor u oproep, van wat een hooger ontwikkeld kunstgevoel onder gelukkiger omstandigheden zou kunnen uitwerken. Vooreerst dan verplaats ik de wereldstad, welke ik in gedachten voor mij zie, in een gezond en zacht klimaat; de verbeelding bouwt snel en zoo zie ik mijn nieuwe stad daar voor mij met haar nieuwe paleizen, museums, kerken, kloosters, schilderijenzalen, marmeren gehouwen met zuilengangen en koepeldaken. Het is Rome, het is Athene, het is Florence vereenigd en opnieuw bezield in dien lateren tijd. Ja, onder het vlekkelooze azuur bloeit weder de aloë der schoonheid. Want onze bouwkunst....’

‘Ja,’ zeide Luke, ‘onze architectuur, laat ons daarvan iets hooren’.

‘Onze houwkunst,’ hernam Roze, ‘zal niet in dezen of genen stijl wezen’.

‘Goede hemel!’ riep Leslie.

‘Neen,’ hernam Roze bedaard, ‘in geen bijzonderen stijl, maar zij zal een renaissance wezen van alle stijlen. De architecten van onzen idéaalstaat zullen niets bedenken; zij zullen doen wat hooger staat; zij zullen uitkiezen, overnemen; zij zullen, als bijen in de hoven van het verleden, al wat zoet en liefelijk is verzamelen, zonder te overwegen of het heidensch, Katholiek, klassiek of middeleeuwsch is. Voor den waren kunstsmaak zijn een Aquinas bij een crusifix in zijn cel, of een Narcissus, die zich in den waterspiegel bekijkt, heiden schoon’.

‘Ik kan mij toch niet voorstellen, dat een St. Thomas een aantrekkelijk onderwerp is voor menschen, die hem niet als heilige of als wijsgeer vereeren,’ zeide Juffrouw Merton.

‘De ware kunstminnaar zal zich niet aan dergelijke onderwerpen ergeren,’ antwoordde Roze. ‘Voor onze huizen, onze schilderijenverzamelingen, voor onze kerken - ik vertrouw dat er veel kerken zullen blijven - zullen zij uitzoeken en vereenigen wat....’

‘Maar vindt gij dan inderdaad,’ viel Lord Allan hem nu geërgerd in de rede, ‘dat het wenschelijk is van alle oorspronkelijke bouwkunst af te zien en ons eenvoudig te vergenoegen met uit het verleden te putten?’

‘Ja,’ antwoordde Roze, ‘de wereld kan niets anders meer doen, met goed gevolg; er is geen quaestie meer voor ons van een eigen stijl in bouwkunst, evenmin als van nieuwe vinding in schilder of dichtkunst. De eeuw, waarin wij leven, verbiedt ons er zelfs maar aan te denken. Wij kunnen erover praten, zooals wij bijvoorbeeld praten over den Hemel, maar dan krijgen wij wat Hamlet noemt: woorden.... woorden, niets dan woorden. Er zullen geen schilderijen uit voortkomen’.

‘Gij zegt dat wij geen eigen bouwkunst hebben,’ riep Mevrouw Ambrozius, ‘maar, Mijnheer Roze, vergeet gij dan onze moderne kerken?’

‘Neen, die vergeet ik niet,’ was zijn antwoord, ‘ik kom er nu en dan en in sommigen is alles inderdaad met veel talent ingericht. Dat plechtige halflicht, het waas van den geurigen wierook, de dakgewelven, waarin de muziek als het ware blijft hangen, het waslicht, het hoogaltaar en de zonderlinge stemverheffing

der priesters, dat alles geeft den indruk van iets uit de oudheid en schijnt ons te vereenzelvigen met dingen, die sinds lang gestorven zijn; veel sterker dan de eeredienst der Katholieken dat doet'.

Mevrouw Ambrozius wilde haar instemming niet luide te kennen geven, uit eerbied voor de gevoelens van Juffrouw Merton; maar zij gaf den Heer Roze glimlachend een tevreden knikje.

'Er is,' hernam de Heer Roze, 'een treurige onoprechtheid in dat alles, hoe mooi ook; het is mij *gleich einer alten halbverklungenen Sage.* De priesters meenen het niet; de gemeente zelfs....'

'Meent gij nu in vollen ernst,' hernam Lord Allan, 'dat gij het mooi vindt dat al onze kunst geleend en onoprecht is? Kan onze godsdienstoefening niets anders wezen dan overlevering?'

'Dat is niet mijn meening alleen,' antwoordde Roze, 'maar die van iedereen, die zich in onze dagen wijdt aan de kunst om haarzelfs wil. Ik zal het trachten te verklaren. In het leven der wereld, zoowel als in het leven van een individu, zijn zekere perioden van vurige werkkracht, die gevolgd worden door tijden van herinnering en nadenken. Die wereld en die individu zien dan op het verleden terug en worden zich voor het eerst bewust van wat zij gewrocht hebben; dan zien zij het eerwaardige van den arbeid en de groote resultaten daarvan; - de schoonheid en de kracht van het geloof en de vurige macht der vaderlandsliefde, waarvoor zij blind waren terwijl zij werkten, geloofden en liefhadden. Die periode van nadenken is nu voor de wereld gekomen. Zij heeft gewerkt en geloofd; haar taak is nu dat werk en dat geloof te leeren waardeeren, te voelen en doordrongen te zijn van hun schoon. Het voornaamste middel waardoor men dat leeren kan, is de kunst; de kunst eener *renaissance.* Want door de macht dier kunst komt alles wat in het verleden schoon, sterk, heldhaftig of teeder was; alle daden, alle hartstochten, alle geloof en alle streven der wereld, dat diep in den stroom der tijden bedolven lag, op de kalme oppervlakte van het tegenwoordige terng en maakt ons leven tot wat mij een van de liefelijkste dingen schijnt in de natuur: het veelkleurige waas op de oppervlakte van een stilstaand water. Neen, het verleden is niet dood, indien wij niet willen dat het voor ons gestorven zij. Het Christendom zelf is niet dood. Geloof mij,' voegde Roze er ernstig bij, 'het geluk waarvoor zulk een tijd van nadenken vatbaar is, moet het eenige ware geluk wezen. Neen, de tijdperken der wereld waarin het meest werd gewerkt, zijn niet de gelukkigste geweest; dat denkt men maar. Is een held gelukkig onder het bedrijven van zijn heldendaden? Neen; maar naderhand wordt hij het, wanneer hij ziet wat hij verricht heeft en zijn roem leest in de oogen van jeugd en schoonheid'.

'Bedoelt gij daarmede ook dat wij den godsdienst niet eer weten te waardeeren eer wij hem als onzin hebben leeren beschouwen?' vroeg Juffrouw Merton, half ongeloovig, half spottend.

'Onzin is het woord niet,' antwoordde Roze, 'ik bedoel alleen, dat hij ons leven nooit zoo schoon verlicht, dan wanneer hij voor ons ondergaat, evenals de avondzon. In zulke tijdperken wordt de kunst geboren en schittert zij in haar grootsten luister. Uw Raphaël, Juffrouw Merton, die u uw heerlijke Madonna's heeft geschilderd, was een gouden wolk in den zonsondergang der *Renaissance;* een wolk, die haar gloed ontleende aan het ondergaande, wegzinkende geloof'.

'Ik zou denken, dat het geloof nog niet is ondergegaan,' antwoordde Juffrouw Merton, met verhoogde kleur, en haar stem getuigde van onderdrukten toorn.

‘Neen,’ hernam Roze, ‘gelukkig blijft de zon langen tijd hangen, eer zij voor goed ondergaat’.

‘Mijnheer Roze, wat gij zegt, is zeker heel mooi, maar ik ben wezenlijk zoo dom dat ik u niet volgen kan,’ zeide Mevrouw Ambrozius.

‘Dan zal ik duidelijker zijn,’ antwoordde Roze. ‘Ik stel mij dikwijls een zelfbewust en een onbewust tijdperk voor als twee vrouwen; de eene een natuurmensch, met door lucht en zee verbruinde en geharde leden, de andere, blank als marmer en zacht als dons, op kussens voor een spiegel, waarin zij haar bekoorlijkheden ziet weerkaatsen. Op de eene schittert zonneschijn en zeeschuim. De wind en haar golvende haren zijn haar speelmakkers. Het licht des hemels schittert in haar oogen, om haar mond speelt een ongedwongen lach. Wanneer men haar ziet, weet men dat zij gelukkig is. Doch dat weet zijzelve niet. Wenden wij ons tot de andere en alles is veranderd; geen teeken van blijdschap zien wij daar. Haar donkere, schitterende oogen openen diepte bij diepte voor ons, als de cirkels van een nieuwen Inferno. Er ligt een matte bleekheid over haar gelaat, slechts haar lippen zijn rood. Er spreekt weemoed, ja droefheid, in iedere ademhaling, die haar boezem doet zwellen’.

‘Wat is die Meneer Roze een wonderlijk mensch,’ fluisterde Mevrouw Ambrozius vrij hoorbaar. ‘Het is alsof hij altijd over iemand praat alsof men geen kleeren aan had’.

‘Wij zien geen vuur, geen bedrijvigheid hier,’ ging Roze voort, weder met een stem alsof hij hetgeen hij zeide in een vizioen voor zich zag, ‘en toch kent zij dat vuur, die bedrijvigheid, evengoed alsof zij het voor zich zag, in een opengeslagen blad; doch terwijl zij leest, wordt het vuur aandoening en de ijver een zuchtende herinnering. Toch is zij diezelfde vrouw van blijdschap, die gelukkig is op de eenige wijs, die haar nog is overgebleven. En niet slechts de eenige, maar ook de beste wijs, Haar geheim is zelfbewustheid. Zij weet, dat zij schoon is; zij voelt ook haar weemoed; maar zij ziet, dat die weemoed haar lieflijk maakt, en daarom wordt die weemoed blijdschap. Begrijpt gij mij nu beter, Mevrouw Ambrozius?’

Er begon een goedaardige spotternij in de grijze oogen van Mevrouw Ambrozius te flikkeren.

‘Neen, neen, Mijnheer Roze,’ zeide zij, ‘ik vrees dat ik het zal moeten opgeven’.

Roze wendde zich van haar af tot het overige gezelschap, en zeide:

‘Zulk een vrouw kan tot symbool dienen niet slechts van onze bouwkunst, maar van al wat ons op aesthetisch gebied omringt. Zulk een vrouw zie ik wanneer ik een Anglicaansche kerk binnentreed’.

‘Ik weet wel,’ zeide Mevrouw Sinclair, ‘dat er dubbelzinnige dames in de kerken komen, maar, Mijnheer Roze, ik heb altijd gedacht dat zij zich eer te veel aanhingen dan te weinig’.

‘De verbeelding kan haar kleeden zooals zij verkiest,’ antwoordde Roze en keek Mevrouw Sinclair met iets als berispende verwondering aan. ‘Onze toekomstige ideaalstad zal, wat architectuur en decoratie betreft, de verwezenlijking wezen van het streven van onzen tijd naar orde en lieflijkheid en genot; hetzij dan genot der zinnen of der verbeelding. Zij zal, als het ware, een herleving zijn van het verleden; een herleving zooals die van Italië in zijn roemrijksten tijd. Als gij door de straten zwerft van onze ideale stad, door haar tuinen, haar parken, wanneer gij haar schouwburgen, haar kunstpaleizen aanschouwt, of uw oog getroffen wordt door haar triomfbogen, zooals die welke Antonio San Galli, ter eere van Karel V oprichtte, zal alles u doen denken aan de fijnste beschaving, den fijnsten smaak en het zuiverste kunstgevoel. Gij zult er de menschen waarlijk zien leven; niet strijden om de middelen van bestaan. Gij zult u niet meer ergeren aan het gedruisch van handel en fabriekswezen en uw oog zal geen afschuwelijke aanplakbiljetten meer zien van

pleiziertreinen of goedkoope uitspanningen. Daarentegen zal uw oog rusten, hier op een prachtige fontein, daar op een standbeeld, elders op een borstbeeld van Zeus of Hermes of Aphrodita, in een boschje

van laurieren, en dan weder op portico's van uitgesneden marmer, of op bronzen tuinhekken. De adem van dien geest der schoonheid zal ons toewaaien uit alle oorden der oudheid en de lucht zal bezwangerd zijn van eindelooze geuren. Geen enkel sieraad aan onze gebouwen, dat niet het bloed sneller door de aderen zal doen vloeien. Ieder fries rondom onze muren zal een guirlande wezen. Ja, de geheele stad zal, vergeleken bij onze tegenwoordige steden, zijn wat een bloemruiker is, vergeleken bij een takkenbos'.

Hier zweeg Roze, doch Luke deelde niet in zijn geestdrift, maar zeide koel:

'Er zal toch ergens handel gedreven moeten worden'.

'En, Mijnheer Roze, "wij zullen toch onze winkels mogen behouden?" vroeg Mevrouw Ambrozius.

Want, ziet gij, Mijnheer Roze, wij moeten toch gekleed blijven gaan,' zeide Mevrouw Sinclair ondeugend. 'En als ik in uw stad woonde, zou ik er toch een boekverkooper noodig hebben, die de verzen kon uitgeven, welke ik schrijf'.

'Och,' antwoordde Roze geërgerd, 'dat alles zal er natuurlijk zijn, maar ergens buiten af, in een soort van Pireus'.

'Wij moeten bedenken,' zeide Laurentius, 'dat wij slechts spreken over de beste wijze waarop onze hoogere standen zouden leven. Laat ons dat eerst afmaken, dan zal het andere wel volgen'.

'Maar ik vind de stad van Meneer Roze niet geschikt voor het moderne leven,' zeide Mevrouw Ambrozius; 'ik zal niet zeggen dat alles wat hij ons heeft voorgesteld, niet heel mooi is; maar ik vind dat het veel heeft van een droom. En waarom moeten er al die heidensche goden en godinnen bij komen, in wie toch niemand gelooft, of het moest Meneer Saunders zijn? Waarom moeten onze huizen juist zijn zooals die van de oude Grieken en Romeinen? Ik houd ook wel van antieke dingen, bijvoorbeeld van porselein en gobelijns en familieportretten, maar men kan te veel hebben van iets goeds'.

'Zulk een stad,' antwoordde Roze ernstig, 'is inderdaad een droom, maar dien wij tot waarheid konden maken, indien de omstandigheden het gedoogden. Wij hebben menigeen onder ons, die weet wat waarlijk schoon is en die het schoone hartstochtelijk zoekt; de anderen zouden zich door hen laten leiden en dan zouden onze straten en huizen zóó worden als Giulio Romano of Giorgio Vasari of Giulio Campi ze gaarne zien zouden; wij zouden kunstwerk kunnen hebben, de hand van Ghiberti en den lof van Michel Angelo waardig; wij zouden met Domenico Beacafumi kunnen wedijveren, in onze straatsteenen....'

'Neen,' zeide Mevrouw Ambrozius, 'het is mij alles veel te hoog'.

'Laat mij de poëtische voorstelling van Meneer Roze een weinig meer réalistisch maken,' zeide Laurentius.

'Doe dat,' zeide Roze, met een ernstige hoofdbuiging.

'Ik geloof, Mevrouw Ambrozius' zeide Laurentius, 'dat gij de stad van Meneer Roze niet half zoo onmogelijk zult vinden als gij u verbeeldt. Gij zult al de weelden en vermakelijkheden hebben, waaraan gij gewoon zijt; opera's, comedie's, tentoonstellingen, bals, partijen, parken en tuinen om in te wandelen en te rijden. De smaak van onze eeuw is zeer verfijnd en zeer beschaafd, en in de stad van Meneer Roze zal die smaak ten volle bevredigd worden. Onze waardeering van het verleden, en ons gevoel voor het schoone van onzen tijd; onze godsdienst, onze vereering van kunst en heldenmoed zal uitkomen in onze bouwkunst; zij zal in marmer

aanschouwelijk worden voorgesteld, in de open lucht en onder den blauwen hemel, want die open lucht is de meest geschikte plaats voor de ideale wereld, welke wij ons voorstellen. Onze ideaalstaat zal al de artistieke en intellectueele krachten, welke wij nu onder ons hebben, ons godsdienstig gevoel, ons plichtbesef, onze belangstelling in onze medemenschen, in zich vereenigen. Verder zal er die beminnelijke liberaliteit heerschen, die een eigen-

aardig kenmerk is van de aristocratie in de beste beteekenis; ook zal er de fijnste wellevendheid bestaan. Onze hoogere stand zal het toonbeeld zijn van wat het menschelijk leven in zijn verhevenste schoonheid worden kan; onze ideaal stad zal als het ware een menschelijke bloementuin zijn, en niet wat wij nu om ons zien, bloemen en onkruid door elkander, de eerste door het laatste verstikt.

In mijn verbeelding wandel ik door een van de straten onzer ideale stad, onder schaduwrijke boomen, en kijk naar de voorbijgangers. Welk een edele uitdrukking ligt er op aller gelaat! Ik ben niet vrijpostig van aard, maar ik kan mijn oogen niet afhouden van de lieftallige vrouwen, welke ik zie; haar gang is bevallig, haar kleeding smaakvol. Zie die eene vrouw; zij treedt daar binnen, in dat huis met de marmeren deurposten. Ik heb haar aangekeken toen zij mij voorbij ging en in plaats van er beleedigd door te zijn, heeft zij mijn blik beantwoord. Ik volg haar en sta in het portiek. Ik trek aan de bel, een knecht in een liverei, die hem tot een schilderij maakt, doet open en laat mij binnen zonder mijn naam te vragen. Nu ben ik in een cirkelvormige vestibule, omringd door fresco's en beelden, en de vloer is zooals ik ze in Pompeï heb gezien; op een marmeren tafeltje staat een borstbeeld van Goethe; een vaas met bloemen staat erbij, en er ligt een boek in roomkleurig kalfskleur gebonden. Ik volg den knecht door een breeden gang en zie de zee door al de ramen; aan weerskanten staan planten in vazen van majolica; ginds op een tafeltje liggen eenige gravures. Er wordt een deur van ingelegd hout opengedaan en ik ben in een salon. Het licht is er zacht, het is er welriekend van bloemen. Ik zie om mij heen en mijn oog rust op porseleinen, bloemen en boeken; Dante's *Inferno*, *Histoire de treize*, van Balzac, Tennyson, Victor Hugo, Heine en een open geslagen deeltje van *Wilhelm Meister*. En wat is dat? Het leven van Jezus van Strauss. De pendule op den schoorsteenmantel is een Louis XIV. Liefelijk klinken de zilveren tonen van haar slag. Maar daar treedt mijn gastvrouw binnen. Hoe vriendelijk reikt zij mij haar hand. ‘Gij zijt nog een vreemdeling in onze stad, niet waar?’ vraagt zij, ‘wilt gij heden onze gast zijn?’

Tot zóóver hadden allen oplettend geluisterd, doch nu ontstond er een zacht gemompel onder de heeren, Luke en Lord Allan schenen beiden iets te zeggen te hebben; doch Luke liet het woord aan Lord Allan.

‘Houdt het mij ten goede,’ begon hij, ‘dat het Utopia van de Heeren Roze en van onzen waarden gastheer mij weinig bevredigt; ik had gewacht iets meer afdoends te zullen hooren. Wat ik van een Utopia zou verlangen, zou iets wezen dat ieder in zijn eigen kring gelukkiger zou maken. Ik had een ideaal verwacht, niet slechts te bereiken voor ons, maar voor alle standen der maatschappij’.

‘Ja,’ zeide Dr. Jenkinson langzaam; ‘er valt in de wereld nog iets anders te doen dan kijken naar al wat schoon is in natuur en kunst; er moet meer gedaan worden om het leven te maken tot hetgeen het zijn moet’.

‘Zeker, Dr. Jenkinson!’ riep Luke. ‘Indien wij een tijd mochten tegemoet gaan, waarin ware beschaving tot alle menschen zal zijn doorgedrongen, zou het de moeite waard worden te leven’.

Nu stond de Heer Herbert op en liet zijn oogen over het gezelschap gaan.

‘Uw opvatting van een idealen toestand van de maatschappij is dus die’, begon hij, ‘waarin een fijn gevoel voor alles wat liefelijk is en schoon, tot in de hoogste mate ontwikkeld is onder allen; een toestand, waarin iedereen geestig en vernuftig zal wezen; waarin men fraaie natuurtooneelen, fraaie schilderijen en mooie meisjes

kan zien en waarin ieder veel zal denken, en peinzen over wat het leven beteekent en ook of het wel iets beteekent; waarin de nijveren allerlei ontdekkingen zullen doen, ook betreffende onze gelijkenis op apen, en de tragen zich over al die ontdekkingen zullen verbazen en erover redeneeren; waarin men

zal reizen en nieuwe denkbeelden verzamelen; waarin men in de stad die denkbeelden met elkander zal wisselen, en buiten erover nadenken; kortom, waarin altijd en overal het leven een en al heerlijkheid zal zijn. Laat mij u nog één ding vragen. Gij schijnt van oordeel te zijn, dat een volmaakte aristocratie het welvaren in zich sluit van alle standen. Daarom zou ik willen weten wat gij aan de andere klassen der maatschappij, die tot u opzien als tot voorbeelden en gidsen, geven zult, waardoor het leven waarde voor hen krijgt; zult gij hun leeren wat gij de ware beschaving acht, twijfelzucht en ongeloof?'

'Dat hoop ik waarlijk niet, Mijnheer Herbert.' antwoordde Mevrouw Ambrozius met nadruk. 'Maar als gij ons de voorbeelden voor de mindere standen noemt, kunt gij dat niet meenen Ik vind het integendeel betreurenswaardig, dat zij ons tot voorbeeld nemen. Maar dat is onze eigen schuld. Vooreerst moesten wij onze dienstboden onze oude kleeren niet geven; daardoor gewennen zij aan opschik; en dan vind ik, dat wij een andere taal moesten spreken dan zij; wij moesten hen kunnen verstaan, en zij ons niet; dan konden zij niet hooren wat wij zeiden; onze boeken niet lezen, onze denkbeelden niet deelen; want dat doet hun toch maar kwaad'.

'Komt, dames,' zeide Mevrouw Allan, die zag hoe de Heer Herbert groote oogen opzette bij die toepassing van zijn woorden; 'ik heb al drie regendroppels gevoeld, mij dunkt wij moesten in huis gaan'.

'En mij dunkt,' zeide Dr. Jenkinson tot den Heer Herbert, 'dat wij de wereld maar moeten laten zooals zij is; met het Christendom erbij, dat wezenlijk alle godsdiensten in zich sluit - ook iederen eerlijken twijfel'.

Langzaam stond het gezelschap op. De oogen van Laurentius zochten Juffrouw Merton en toen zij samen naast elkander liepen, zeide hij:

'Zou Dr. Jenkinson niet gelijk hebben? Zou het niet beter zijn ons Utopia niet al te ver van ons verwijderd te zoeken?'

Er was iets in de wijze, waarop hij haar aankeek, dat haar in verwarring bracht; zij bukte om een grashalm te plukken.

Wat Laurentius van de samenkomst zijner verschillende gasten had verwacht, scheen hij niet verwezenlijkt te zien. '*Du choc des opinions jaillit la vérité*,' doch de ervaring van de beide dagen, welke hij met zijn gasten had doorgebracht, had hem geleerd, dat de al te heterogene bestanddeelen van het gezelschap geen 'waarheid' voor hem in het leven hadden geroepen.

Dien avond aan tafel liet hij de gesprekken van zijn gasten den vrijen loop, zonder Mevrouw Ambrozius aan haar intellectueelen *menu* te herinneren. Den volgenden morgen gingen allen huns weegs, uitgezonderd Mevrouw Allan, die nog tijd over hield om Laurentius plagend te verzekeren, dat zij voor het laatst de rol van gastvrouw in zijn huis had vervuld.

Doch Laurentius was het nog niet met zichzelven eens, of hij bij Juffrouw Merton genezing van zijn *Weltschmerz* zoeken zou. En zoo hij al zoeken mocht, was het evenmin zeker of het nieuw gewonnen Katholicisme van Juffrouw Merton haar vergunnen zou *hier* te vinden wat zij eerst in een andere wereld verwachtte.

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Vrije gemeenten en gemeentesplitsing.

Stemmen uit de vrije gemeente, onder redactie van P.H. Hugenholtz Jr. Aflevering I-V.

't Kerkjen tusschen lindeboomen,
    't Vroolijk landschap om u heen;
Velden, die van welvaart ruischen,
't Rookwolkje uit de bonte kluizen;
    Al de liefde van dien oord:
Op uw avondwandelingen,
Kleinen, die zich om u dringen,
    Grijsaarts, luistrend naar uw woord.

Wiens hart is onaandoenlijk genoeg, om niets te gevoelen voor het bekoorlijke in deze beschrijving? Wie wordt er niet beurtelings door verplaatst met den geest: nu eens op een Zondagmorgen, als het klokgeklep zwijgt en de stilte, die rondom heerscht, door niets verstoord wordt dan door den statigen lofzang van het ongeoefend koor der dorpelingen: en dan weer op een rustigen avond in de week, als na volbrachte dagtaak zoovelen daar onder de linden zich verzamelen, als leden van eene groote famielje, die te zamen één groot park bewonen, waarvan 't genot allen gelijkelijk wordt gegund. Wie eenmaal den indruk daarvan in volle kracht mocht ontvangen, dien werd hij niet weer uitgewischt; al is later op sommige oogenblikken de schilderij wat op donkerder achtergrond verplaatst, op andere oogenblikken stond ze weer in het helderste licht en hadden we er weer 't volle genot van als de eerste maal.

Daar zijn jongelingsdroomen van onderscheiden soort. Maar die droom der jeugd, die zulk een toekomst ons voorspiegelt, die wensch, om eenmaal zulk een kring den onze te mogen noemen, om daar te mogen werken tot versterking van het beste, dat er in een mensch gevonden wordt; gezindheden te kweeken, die de beteekenis van het leven verhoogen en de menschen nader tot elkaar brengen; daar aller

genegenheid zich te verwerven, veler vertrouwde vriend te worden, de kinderen aan zich te verbinden, tot grijsaards een hartelijk woord te richten, voor de misdeelden in de bres te springen; daar met de vriendin onzer jeugd ons huis te bouwen, onzen hof te planten, de reinste zaligheid der liefde te smaken; daar gezegend te zijn en een zegen te wezen: zulke droom verdient niet ziekelijk te heeten. Jammer, dat het niet de droom was van allen, die het kerkelijk ambt begeerden. Maar onze dichter spreekt ook van den droom der ijdelheid, scharen voorspiegelend, saamgestroomd aan 's redenaars voet; van dien wensch om te schitteren met een mooie preek en heerschappij te voeren als priester. - 't Is iets deftigs als rabbi te worden begroet, de ‘dominee’ te zijn, opgang te maken. Goed genoeg voor een ‘eerste plaats’ heet het dan van de eerste liefde, die nooit de volle liefde van 't hart bezat. Of er linden bij de kerk stonden, men wist het nauwelijks, maar men wist, dat het een plaats was om spoedig weg te komen. Zulken, ze zijn gelijk aan dat gevogelte, dat men op de omgeploegde akkers kan zien springen van het eene kluitje op het andere. En nooit zit het rustig, maar altijd zit het uit te zien naar een nieuw steunpunt voor het hol van den voet. Menschen, aan zulke diertjes gelijk, vliegen soms door de kerk; maar wat kan er bij zoo ongeduldige haast degelijks tot stand gebracht worden op geestelijk gebied? Een boom heeft tijd noodig, om wortels te schieten en een degelijk karakter behoeft jaren, om invloed ten goede uit te oefenen. Is 't geen ijdelheid, die een mensch anders doet oordeelen?

En ijdelheid wordt nooit bevredigd, te minder menigmaal naarmate het in den beginne wèl scheen. Van ijdelheid tot gekrenkte eigenliefde ligt maar één schrede. Zie, voor velen bleef de ‘eerste plaats’ de eenige en scheen wel de laatste te zullen wezen ook. De gewachte onderscheidingen lieten zich wachten, terwijl anderen met wie zij ‘*(onder ons gezegd) minstens gelijk stonden*’, hen voorgingen, carrière maakten, beroep op beroep kregen. En dan nog blootgesteld te zijn aan miskenning, in plaats van toejuiching te ontmoeten, te vernemen van allerlei bittere grieven en ergernissen van dat domme volk, dat niet op de hoogte is en niets van ons wil aannemen. Neen maar, hoor eens! daarvoor ben ik niet grootgebracht, daarvoor reken ik mij in alle bescheidenheid te goed, wie kan dat uithouden?

We weten hoe het gegaan is. Hoe de een voor de ander na een positie heeft prijsgegeven, die hem aan veel onaangenaams blootstelde, zonder 't uitzicht te openen op succes. Verre van mij, hen allen te veroordeelen. Daarvoor tel ik onder hen te veel goede vrienden, te velen die ik hoogacht, te velen die, door droeve noodzakelijkheid tot dat besluit gebracht, het volvoerden zonder ophef. Maar diezelfden zullen mij dan ook niet tegenspreken wanneer ik beweer, dat niet weinigen onder hen die heengingen al te duidelijk lieten blijken, hoe gekrenkte ijdelheid hen dreef.

Herinneren we ons den toon dier gedrukte afscheidspreeken, hier een stoutmoedige aanklacht tegen kerkelijke toestanden, daar een meewarig beklag over de stompheid van het kerkelijk publiek, overal een uit de hoogte neerzien op allen, die zulke adelaarsvlucht niet volgden, nergens iets van schuldgevoel wegens eigen tekort. 't Was erom te doen, aan te toonen, dat een breede, diepe klove de uittredenden scheidde van de menigte, die aan de kerk bleef hechten; en om dat te doen uitkomen werd niet zelden in geschrifte zoo krachtig mogelijk bestreden, wat kort te voren door dezelfden ruim zoo krachtig was verdedigd. Niet alleen de kerk, de godsdienst zelf moest het menigmaal misgelden.

't Is al vrij lang geleden, maar nog niet vergeten. We waren nog student. Jan Rap lachte in zijn vuistje. 't Was uitgemaakt, de modernen behooren niet in de kerk. Wie kloek en eerlijk genoeg is, neemt zijn ontslag. En dus: die blijven zijn niet kloek en eerlijk, maar hebben daarvoor hun zeer bijzondere redenen. Zoo klonk het onder onkerkelijken. En de kerkelijken, de behoudende tegenpartij, ze wezen elkaar daarop met vreugde: ziet, de conscientie wordt wakker onder de modernen, de edelsten gaan voor, de anderen zullen volgen van lieverlede. Ze hebben op kerkelijk en godsdienstig gebied geen toekomst. Zoo werd er munt geslagen uit dat heengaan van enkelen. En 't werd voor hen, die bleven, die nog niet konden breken met den droom hunner jeugd, niet aangenamer. Ze zagen tegen hun zin zich gedrongen op te treden tegen hen, die zij als leidslieden hadden willen eeren. Ze moesten hun karakter zuiveren, hunne handelwijze verdedigen. Maar verder mochten ze niet gaan, ze mochten de klove niet wijder maken, niet voorgoed breken met eenigen geestverwant, waar de behoefte aan bondgenooten zoo groot en de zaak, waarvoor ze streden, hun zoo dierbaar was. Daarom klonk die verwering maar zeer bescheiden in vergelijking met den geruchtmakenden aanval.

Nu mogen wij ervan spreken, nu de geschiedenis het bewijst: zij, die op zulke wijze ons verlieten, ze handelden uit geen vroom beginsel. Dat zij uit de kerk traden, omdat zij meer inzicht in kerkelijke toestanden bezaten en meer liefde voor 'tgeen goed was dan zij die bleven, die bewering hebben zijzelven genoegzaam weerlegd. Die zucht om zich steeds te onderscheiden van vroegere bondgenooten, die zich bij de begaafdsten onder hen vertoont, heeft al het kenmerk van de schooljongens-ijdelheid, om anderen te knap te zijn. Dat telkens wisselen van politieke richting, het spreekt van weinig ernst. En dat ophemelen van 't eene systeem voor en 't andere na, om uit verhevener standpunt het leven te verklaren, 't herinnert ons aan onze vlegeljaren, toen we ook onbekend met de practijk, in theorieën het antwoord zochten op de groote vragen en waarover we nu ons verontschuldigen met de woorden: die nimmer dwaas was in zijn jeugd wordt nimmer recht verstandig. Il faut que jeunesse se passe.

Maar 't ergste van alles was, dat het kerkje onder de lindeboomen daardoor in 't gedrang kwam. Veler positie, die aan hun jongelingsdroom eenigermate scheen te beantwoorden, werd onverkwikkelijk. In diezelfde dagen ontstonden de kiescolleges en menig modern predikant zag zich voorzien van een kerkeraad, die zijn bedoelingen meertegendan medewerkte. Wat vroeger hinderlijk kon heeten, werd nu dubbel lastig. Dat alle grootere plaatsen gesloten waren voor moderne leeraars was minder erg voor hen, die niet uit eerzucht het moeielijk ambt hadden begeerd. Maar dat de bescheiden kring, waarin zij hun roeping volgden, hun werd betwist, dat hun recht om die plaats te bekleeden werd betwijfeld, dat was grievender. En bovenal dat de tegenstanders steeds meer verklaard het hoofd opstaken. Dat het op den duur al meer noodig werd te strijden en zich te verweren tegen eene orthodoxie, wier krachten men te gering had geschat, maar die juist in die dagen van beroering toenam in sterkte en getal van aanhangers. Meer en meer kwam het in de gemeente tot een scheiding tusschen de partijen. Vele tot nu toe gewillige hoorders, die van lieverlede schenen te zullen gewonnen worden, bleven terug uit het bedehuis en de opkomst werd steeds schraler. Hier en daar moesten de middagbeurten uit gebrek aan hoorders maar worden afgeschaft. De catechisatiën werden minder bezocht, waar de gelegenheid, om onderwijs te ontvangen van een evangelist, werd opengesteld. Als verleiders der schare werden ze in schuren en conventikelen den volke voorgesteld, die moderne leeraars! Kinderen zagen met wantrouwen tot hen op. Volwassenen verklaarden, dat ze nu eerst weer in orthodoxe preeken de waarheid hadden vernomen. Modern stond gelijk in beteekenis met natuurlijk, zinnelijk, onbekeerd. Wie het onderscheid der richtingen nog niet begreep sprak toch de hoop uit, eens wijs genoeg te zullen worden om de moderne leer te verfoeien. Grijsaards weigerden op hun sterfbed de hand, hun toegestoken door den man, die hen zonder borg aan de eeuwigheid had overgegeven.

En daartegenover geen noemenswaarde steun. Geestverwanten verklaarden, dat ze den persoon van den leeraar hoogachtten, hem gaarne als vriend zouden behouden. Maar dat zij voor zichzelf eigenlijk aan kerk noch dominee behoefte gevoelden en godsdienstprediking geheel en al meenden te kunnen missen. Terwijl 't hun toch ontbrak aan den lust zoowel als aan 't vermogen, om zich in godgeleerde of kerkelijke vraagstukken te verdiepen. Ja, zij zouden ertoe kunnen komen om de kerk en al wat der kerke was over te geven aan die meerderheid, die, immers zoo vol belangstelling, beter in staat zou zijn de aan onderhoud en exploitatie verbonden bezwaren te dragen. Is 't wonder, dat in zulke omstandigheden menig verzoek om ontslag uit den dienst is geredigeerd, al is het ook nooit opgezonden ter plaatse waar 't behoorde om te worden ingewilligd?

Toch, daar stond ons ideaal voor onzen geest, het koninkrijk der

hemelen. Dat was het thema geweest van al onze eerste preeken. Met kracht had het zich van ons meester gemaakt. Daarin vereenigde zich alles, wat wij in 't godsdienstige dachten en gevoelden.

Dat we dienaren der kerk zouden worden, die gedachte hield ons weinig bezig, de herinnering daaraan maakte weinig indruk. De kerk zou zijn een der vele middelen tot bereiking van het ideaal. Hoe vreemd zagen we op, toen een in ons midden verklaarde, waarlijk liefde te koesteren voor de Nederlandsche Hervormde kerk, de kerk der vaderen!

Zouden we dan nu, nu het gold te arbeiden en te strijden voor het ideaal, zouden we het dan nu prijsgeven? Omdat onze kerken leeg liepen? Was 't dan niet te doen om godsdienst in geest en waarheid?

Mochten wij toegeven aan die onzedelijke eischen bij ziek- en sterfbed, als bezaten wij kennis omtrent het jenseits en middelen om ontruste en beangste zielen een goed heenkomen te bezorgen? Mochten we iets anders willen zijn dan bevorderaars van vromen zin en wandel?

Had de waarheid niet ten allen tijde weinig aanhangers geteld, vijanden gebaard, ergernis gewekt?

Ja, we gevoelden, we moesten strijden uit alle macht tegen eene leer, die geloof predikt in een zin waarin het met vroomheid geenszins verwant is; tegen eene leer, die door het praten over de eeuwigheid de beteekenis van het leven verlaagt; die door angst tot schuldbesef wil brengen in plaats van zonde-bewustzijn, de voorwaarde van alle verbetering, te wekken; die de ervaring des harten ter zijde stelt, waar zij spreekt van toegerekende zonde en toegerekende rechtvaardigheid; die het onderscheid van goed en kwaad dreigt uit te wisschen, waar zij alle daden des menschen zondig en bevlekt noemt. Mochten we voor zulken invloed het veld ruimen, daaraan onbetwiste heerschappij verzekeren? Neen, blijven zij de leus. Ook wij betuigen: we kunnen niet anders.

Maar hoe dan voortaan dien strijd te voeren? Op die vraag was 't antwoord zoo spoedig niet gereed. De een wilde, wat immers velen van den beginne aan gedaan hadden, forsch van wal steken. Zeggen waar 't op staat. Geen omzichtigheid gebruiken, uit vrees van hier of daar nog een enkel zieltje te verliezen. De dwaasheid ontmaskeren, de onwaarheid leugen noemen. Liever ergernis geven dan bewimpelen. De ander begreep: waar 't een zoo teere zaak gold als 't gemoedsleven, daar moest met tact, met fijn gevoel worden gehandeld om niets edels te beleedigen. Stichting, verbetering, vroomheid, dat was immers het doel. Waarom dan zwakken terugstooten? Waarom den menschen krukken uit de handen gerukt, die ze straks vanzelf zouden wegwerpen, als ze sterk genoeg waren om die te missen? We verwijten der orthodoxie, dat zij leer, theologie op den voorgrond stelt, zullen wij eveneens gaan doen? Zoeken! we onze kracht in 't stichtelijke, in 't

gemoedelijke, waarvoor de modernen met hun ijver voor critiek nog zoo weinig leverden. Ontnemen! wij de achting voor den Bijbel niet geheel aan zoovelen, die hem maar al te zelden uit het stof te voorschijn halen. Maken! we van onze preeken geen verhandelingen, dor en droog, tot het bestrijden van vooroordeelen. Dragen! we zoodoende geen koren op den molen van Jan Rap en zijn maat, die alleen maar weten willen hoe het niet is. Onze tegenstanders zullen we zóó niet overtuigen, onze geestverwanten hebben het niet van noode, dat is nutteloos of noodeloos.

Ziedaar inderdaad tweeërlei antwoord, zeer uiteenloopend, en daaruit moest verschil in methode voortvloeien. Waar het den een om zuiverheid van positie te doen was, daar gold den ander veel meer het nut, dat bij de bestaande verhouding kan worden gesticht. Waar de een in zijn modern bewustzijn zich vooral tegenover de orthodoxie geplaatst zag, daar stond de ander meer rechtstreeks tegenover het zedelijk kwaad in de gemeente. Waar de een vooral hinder had van de belemmeringen, door een verouderd kerkbegrip in den weg gelegd, waarvan zijn tegenpartij een wapen maakte, daar wenschte de ander van die kerk zich alles toe te eigenen, waardoor op de geesten invloed ten goede kan worden uitgeoefend. En waar de een uitsluitend tot geestverwanten zich richtte en de moeite, aan weerlegging van tegenstanders besteed, verloren achtte, daar zocht de ander in een Christendom boven geloofsverdeeldheid (V. 167) het groote doel, waarbij alle theologische en kerkelijke quaestiën op den achtergrond geraakten.

We kunnen deze laatsten noemen de conservatieven onder de modernen tegenover de eersten als radicalen; we kunnen ook spreken, zooals gedaan is, van tammen en wilden. Daarbij bleef het echter één richting, en menig tamme was op sommige punten tamelijk wild en menig wilde betoonde zich in enkele quaestiën uiterst tam.

't Was een gansch natuurlijk verschil, samenhangende met verschil in temperament. Is de een niet polemisch, de ander irenisch van nature? Den een treft het onderscheid, het contrast het sterkst en hij ziet principieelen strijd, waar de ander, meer gemoedelijk en bespiegelend van aard, in den diepsten grond der verschijnselen eenheid van bedoeling bespeurt.

Over 't algemeen scheen het wel, dat de radicalen 't meest in aanhang wonnen. In openbare geschriften werd meestal hun standpunt verdedigd. Uit den aard der zaak hadden zij de meeste behoefte om zich te uiten, aan te dringen op hervorming, verandering. Ook bevonden zich in hunne gelederen waarschijnlijk de bekwaamste woordvoerders. En toch vonden zij weinig instemming en mishaagde de telkens aangeslagen polemische toon aan velen, die, in den stillen kring hunner gemeente met vrucht werkzaam, zich minder thuis gevoelden op het veelszins hachelijk veld der openbare discussie.

De toestanden in verschillende gemeenten, het gehaspel in sommige

kerkeraden (ik denk aan den Amsterdamschen), de aanklachten hier en elders tegen modernen ingebracht, al waren ze in 't minst niet van gevaarlijke strekking, werkten mede om den radicalen steeds meer het onhoudbare hunner positie te doen gevoelen. En toen er van reorganisatie-plannen werd vernomen, begon voor hen het licht te dagen en wachtten zij daarvan 't heil der toekomst.

We weten het, hoe weinig de plannen hebben uitgewerkt; ze zijn voorgesteld, behandeld en ingetrokken. De teleurstellende arbeid der negenmannen is bekend. Maar we weten ook, dat van dien dag af aan het niet heeft stilgestaan van pogingen en voorstellen, die 't ons moesten doen gevoelen, dat de kerk in een tijd van crisis was gekomen, dat zij kiezen moest tusschen: meegaan met den eisch des tijds en haar leerstellig karakter geheel afleggen, of zich terugtrekken binnen de omheining der belijdenis en de modernen van zich afstooten. En toen het bleek, dat het noch tot het een noch tot het ander zou komen, toen werd het voorstel omtrent de belijdenisvragen het sein tot den opstand en het bekende adres der nonpossumisten gaf aanleiding, dat de uiteenloopende beschouwing onder de modernen openbaar werd.

Dat er toen niet door allen ééne lijn is getrokken, dat heeft velen verwonderd, geërgerd en bedroefd. Dat niet weinigen, met hart en ziel den modernen beginselen toegedaan, in 't geheel over de quaestie zich niet hebben uitgelaten, heeft men nauwelijks vermoed en toch, 't was zoo. Immers, feitelijk was de zaak hoogst onbeduidend voor de meesten, die al jaren gewoon waren zich in dezen de meest mogelijke vrijheid te veroorloven. Hoe weinig ernstig het voornemen bestond, om deze vragen te handhaven, is gebleken uit het menigvuldig, welbekend aantal overtredingen, die later zijn gevolgd. Dat men zich zoo verwonderde over die weinige eenparigheid, 't is een bewijs, dat de leidslieden der beweging hun invloed al te hoog hadden aangeslagen, al te veel gesteund hadden op het woord: wie zwijgt, consenteert.

Trouwens, 't is ook van de zijde der radicalen erkend: 't gold niet zoozeer de woorden dier vragen, waarvan men tevergeefs een officieele verklaring vroeg, 't gold de malaise der kerkelijke positie in 't algemeen, die van Amsterdam in 't bijzonder. De beweging, die tot verbetering moest leiden, kon hierin zoo goed een aanleiding vinden als in menige andere quaestie. En daarom begrijpen we wel, al had de synode in plaats van de oude nog veel ruimer vragen voorgesteld dan ze nu heeft gedaan, daar zou te weinig met de aanneming daarvan gewonnen zijn, te weinig voor een beweging, wier doel was den modernen volledig recht en volledige vrijheid van beweging in de kerk te verschaffen. Zij, die eenmaal hun non possumus hadden doen hooren, konden niet anders dan verder gaan op den eenmaal ingeslagen weg.

Ziedaar de toestanden, waardoor en waaronder de vrije gemeente is tot stand gekomen. Zij zou zuiverder vertegenwoordigen: die afdee-

ling der Hervormden, die, prijs stellende op den godsdienst, het in de kerkelijke atmosfeer te benauwend vonden, wier hoop en geloof en liefde leden onder het knellende en onzuivere der kerkelijke verhoudingen.

Dergelijke emancipatie van de voogdij der kerk was niet ongehoord. Reeds vroeger had men hooren spreken van zoogenaamde modekerkjes in onze grootere steden, waar in 't genot van gezellige, verwarmde lokalen de moderne Remonstrant of Lutheraan het woord voerde voor een keur van geestverwanten uit den beschaafden stand. Reeds meer dan één hervormd predikant had zijn kerk verlaten, om zulk een benijdbare positie te veroveren. Èn Remonstranten èn Lutherschen hadden gewedijverd om te toonen, welke ruimte van beweging ook voor Hervormden in hun midden was te vinden. Op niet weinig plaatsen zien we die kleine gemeenten versterkt door de overloopers van onze kerk.

En 't is dus natuurlijk genoeg, dat in Arnhem en Groningen op die wijze de modernen zich vormen tot een nieuwe gemeente, daar het schijnt, dat de Remonstrantsche Broederschap al de vrijheid waarborgt, die zij behoeven, en zich tot krachtige ondersteuning bereid betoont. Toch is de vrije gemeente te Amsterdam in den grond der zaak iets anders. De toekomst zal leeren of zij daarom getrouwer zal zijn aan de beginselen, die haar deden ontstaan. Maar zij is afgestoken naar de diepte, zij heeft zich gewaagd in 't ruime sop en vermijdt alle gevaar van op sleeptouw te worden genomen. Elken band, elke bepaling, elke gedachte aan een verouderd kerkbegrip, elken schijn van een supranatureelen grondslag heeft zij prijsgegeven. Zoo wordt zij een zuivere proef voor het stichtend, het ‘bildend’ vermogen der moderne richting.

Vreemd dat de orthodoxie nog zoo vijandig tegen deze proef gekant is. Heeft zij zelve niet meermalen minnelijke scheiding voorgestaan? En nu het haar zoo gemakkelijk wordt gemaakt, om van de modernen te worden ontslagen, nu pruttelt en chicaneert zij bij monde van den Amsterdamschen kerkeraad. Valt het haar misschien tegen, dat de moderne richting, volgens haar zonder levensvatbaarheid, zonder echten godsdienstzin, echter in staat blijkt in eigen kring, naar eigen wijze, godsdienstzin aan te kweeken? Dat de offervaardigheid in dat opzicht grooter blijkt te zijn dan haar toescheen? Dat zoovelen, die voor de rechtzinnigheid voorgoed verloren waren, nog prijs stellen op den naam van Jezus, als zijn persoon maar in 't volle licht der historie wordt geplaatst? Of mogen we iets beters gissen en uit die afkeuring afleiden, dat de orthodoxie haars ondanks de modernen niet gaarne ziet scheiden, omdat zij eigenlijk gevoelt, dat zij in de kerk behooren en daar niet kunnen gemist worden?

Maar dit is zeker: de daad der Heeren Hugenholtz verschilt hemelsbreed van 'tgeen zij deden, die in vroeger dagen hunne gemeenten

verlieten, met ophef van zich deden spreken en der kerk met minachting den rug toekeerden. Hier is geen breken met het verleden, geen ontrouw aan vroeger gedane betuigingen, geen verzaken van de taak, hun eenmaal levenstaak geworden. Hun streven en bedoelen is niet veranderd: godsdienst-vroomheid, in de innigste en verhevenste beteekenis van het woord, aan te kweeken, is het gebleven. Hier geen coquetteeren met het ongeloof, maar een kloeke oorlogsverklaring aan alle ploertige nuchterheid. Hier waardeering van de traditie, hoeveel uit het verledene ook voorgoed hebbe afgedaan. En als zooveel dageraadsmannen en andere onkerkelijken, die bij hun ijver voor ruimte en vrijheid vergeten voor voedzamen kost voor den geest te zorgen, wanneer zij van de vrije gemeente zich afwenden, met de klacht: niets nieuws, dan is dat in ons oog wel de grootste lofspraak, een bewijs, dat het haar te doen is om de vereeniging van vrijheid met ernst, van vrijheid met vroomheid.

Zoo wordt de vrije gemeente in de hoofdstad als de vuurbaak van allen, die van verre zwalken en in nood zijn. Te midden van twijfel aan de toekomst hunner richting wijzen zij daarheen, ten bewijze dat ze nog wat anders tot taak hebben dan ontkennen en afbreken. En wie onze richting verwarren met onverschilligheid, met gemis aan vromen zin en wie beweren dat al wat er onder ons stichtelijks is, bij de tegenpartij is geborgd, die wijzen we op Amsterdam.

Daarom verblijdt ons de uitgave dier Stemmen uit de vrije gemeente, waardoor we in kennis worden gesteld van hetgeen daar voorvalt. Daarin waait een frissche wind ons tegen. We hebben allereerst het oog op de vierde aflevering, die een afdoend antwoord bevat aan zekeren anonymus van de soort, zooals we ze, helaas! ook wel in onze kerkelijke gelederen hebben ontmoet, die de wetenschap afgodisch vereeren, doch steeds van verre staren naar het beeld der godin en haarzelve zeer slechte diensten bewijzen. Ik zal niet zeggen, dat de taak er gemakkelijker door is geworden, nu de strijd tegen de orthodoxie is vervangen door den strijd tegen de miskenners van 't geloof. Maar wel weet ik, dat die strijd in onzen tijd ruim zoo noodzakelijk is, vruchtbaarder wellicht ook, in elk geval dat de vrije gemeente op eigenaardige wijze geroepen is, om, eenmaal afgestoken naar de diepte, daar in de wijde zee te getuigen tegen die kruisers zonder kompas.

Zoo doet zij ook in aflevering II bij monde van den ouderen broeder Hugenholtz sprekende over 't eigenaardig Christelijke. Vier kenmerkende punten worden besproken, namelijk: dat de godsdienst zaak des harten is, dat het Christelijk ideaal ontzaglijk hoog staat, dat het niet te bereiken is zonder strijd, dat de Christen bij dien strijd steun vindt in een heilig godsvertrouwen. Zoo is dus 't Christelijke niet iets zwevends. Het ontstaan en de geschiedenis van 't Christendom zijn verklaarbaar uit den invloed, door deze hoofdbeginselen op de omringende wereld uitgeoefend. Eene gemeente, die ernaar streeft,

deze groote gedachten tot haar recht te doen komen, heeft aanspraak op den naam Christelijk in de verhevenste beteekenis van 't woord.

In diezelfde aflevering vinden we 't verslag van den eersten debatavond. Dat de leden der gemeente in de samenkomsten zich zullen doen hooren, 't is een echt Protestantsch ideaal. We geven het niet prijs, hoeveel bezwaren daaraan ook mogen zijn verbonden. Ambtshalve week aan week de stichtelijke man te moeten zijn is ook bij de grootste gaven des geestes een zware taak.

De vrije vorm van het debat geeft een wijze van godsdienstoefening aan de hand, die het ideaal van leekenprediking levendig houdt, te gemoet komt aan het bezwaar van te veel preeken, en door meerder afwisseling de aanwezigen zal bevallen. Een kort woord, in 't vuur der discussie uit het hart opgeweld, eischt minder inspanning om verstaan te worden en kan aangrijpen en stichten. Moge de toekomst leeren, dat er op die wijze op modern standpunt in een bepaalde behoefte wordt voorzien.

Trouwens, dat het bezwaar van te veel preeken den voorganger der vrije gemeente niet te zwaar zal drukken, daaromtrent stelt ons diezelfde tweede aflevering gerust, daar zij aanvangt met een toespraak van onzen Haverschmidt, die, naar wij vernemen, niet de eenige was, uitgenoodigd om daar op te treden. Het woord door hem gesproken is gezond, eenvoudig en kernachtig, wijst eene vrijzinnige gemeente met nadruk op haar zeer verheven roeping en duren plicht en verdient ten volle door den druk in ruimer kring genietbaar te worden gemaakt.

Ja, ik kan mij voorstellen, dat de leden der gemeente met hun voorganger zich verheugen bij de gedachte aan zoo menigen last, die weggenomen, zoo menig knellend juk, dat verbroken is. Men zoekt voor uitdrukking en aankweeking van het godsdienstig gevoel nieuwe vormen. Wat gevonden wordt, wordt ingevoerd zonder schroom voor ergernis. Waar men nog niets beters gevonden heeft, daar bekent men dat en zoekt voort. Vrijmoedig verwerpt men, wat voor onzen tijd niet meer kan heeten eene natuurlijke, hartelijke uiting des gemoeds.

Daarom zijn dan ook de kerkelijke Sacramenten afgeschaft. Geen avondmaal, want sedert de mystieke beteekenis der zinnebeelden verloren ging, werd het voor de meesten een ledige vorm. Maar wel zal de lijdensprediking vernomen worden als een krachtig protest tegen een zelfzuchtige maatschappij. En mettertijd, wie weet, wellicht de ouderwetsche liefde-maaltijd in nieuwe vormen. Geen doop, ach! met zijn verouderd formulier en veel betwiste formule verlaagd tot een daad van sleur en bijgeloof, bron van strijd en ergernis in de vaderlandsche kerk. Maar wel zullen de ouders na de geboorte van hun kind voor 't eerst weer in 't midden der gemeente worden toegesproken, gelukgewenscht en bepaald bij de heilige taak. En wie weet, mettertijd eene of andere feestelijke bijeenkomst, een baby-show, maar

met andere bedoelingen dan waarvan we tot heden hoorden. Lees wat aflevering III daarover zegt en de gedachte kan niet bij u opkomen, dat het iets minder was dan heilige ernst, die tot deze veranderingen deed besluiten.

Dat er geen belijdenisplechtigheid bij de vrije gemeente zou plaats hebben, wisten we. Dat werd ook door haar programma reeds overbodig gemaakt. Wie toetreedt, doet het uit vrije overtuiging op eigen verantwoordelijkheid en wordt, zonder nadere voorwaarden of plechtigheden, welkom geheeten. Toch zal na afloop van het godsdienstonderwijs in de bijeenkomst een woord van afscheid worden gesproken, waarbij met hoogen nadruk zal worden gewezen op de goede levenskeuze(*). Zoo heeft het reeds plaats gehad op eersten Pinksterdag.

Geen huwelijksinzegening, neen! maar ja toch! eene huwelijkswijding, een feestelijk uur aan een spreekplaats, opgeluisterd met festoenen en guirlandes, een toespraak, afgewisseld door een dameskoor, om een der heiligste en gelukkigste uren des levens zoo onvergetelijk mogelijk te maken.

In godsdienstonderwijs voornamelijk zal de vrije gemeente haar kracht zoeken. Op het jonge geslacht hebben hare oprichters vooral het oog gevestigd. Zij zullen niet te strijden hebben met geërfde meeningen bij de jeugd; die wordt door de belangstellende ouders zonder achterdocht aan de leeraren toevertrouwd. Geen dwalingen behoeven daar ontzien te worden, over geen stompzinnigheid of gebrekkig voorbereidend onderwijs zal men hebben te klagen. Alles kan op het hoofddoel gericht worden: vorming van karakter, gemoedsleven. Vrij en ruim in keuze der leermiddelen zal men daar het woord verstaan: alles is 't uwe, niet alleen Paulus en Apollos, ook Vondel en Goethe.

En geen vergaderingen meer, waar de tijd verbeuzeld wordt in onwaardig getwist met de orthodoxie. En in de toespraken geen vrees om te grieven of te ergeren; wie daar verschijnt onder 't gehoor mag geacht worden te weten, welke wind daar waait. Daar geen vrees voor enkele vreemde woorden (Fransche woorden zeggen de buitenlui), men staat voor een beschaafd publiek, men behoeft niet te trachten woorden als actief, passief, ideaal, practijk in onverstaanbaar Hollandsch over te brengen. En het lied zal tot zijn recht komen, waar de keuze vrijer en dus ruimer zal zijn ook ten opzichte der melodie. Wij zien met belangstelling en wachten met vertrouwen. Wat daar gevonden wordt zal ons ten goede komen. Dat de vrijheid, zoo ruim mogelijk gedacht, aan de vroomheid slechts bevorderlijk kan wezen, dat gelooven we in den grond van ons hart, al vreezen we soms. Hier is de mogelijkheid gegeven, dat de uitkomst onze vrees beschaamt.

(*) Zie Aflevering IV, blz. 147.

En toch, waar we in menig opzicht dit verschijnsel met blijdschap begroeten, daar moeten we tevens bekennen: de oprichting der vrije gemeente is niet eene oplossing der kerkelijke quaestie, zooals wij die verlangen. 't Is geen overwinnen, maar een voorloopig ontwijken der moeielijkheden. Mocht 't later komen tot eene samensmelting van modernen uit verschillende kerkgenootschappen tot eene vrije gemeente (Afl. I, blz. 16), dan zou er naar ons inzicht worden te kort gedaan aan de verheven taak, der kerk opgelegd.

Op kleine en bijkomstige en voorbijgaande bezwaren leggen we geen nadruk. Nu we weten, dat het aankweeken van innigen godsdienstzin het hoofddoel is, stappen we wel heen over dat telkens ook door anderen geopenbaard verlangen, om te mogen preeken in een kerkje met bloemen; we stooten ons niet aan het opzienbarend verschijnsel, dat in een der eerste samenkomsten een tekst aan Buddha was ontleend; we maken er geen grief van, dat men Amsterdam's ruime kathedralen heeft verwisseld voor een lokaal, meestentijds aan gansch andere belangen dan de verheffing van 't gemoedsleven toegewijd. Op de stemming des harten komt het aan, zeggen we met den voorganger (blz. 37). Maar we merken toch op, dat een mensch nooit zóó is of hij wil wel gaarne, dat de omgeving medewerkt. Mag men erop rekenen, dat die goede stemming zich op den duur krachtig genoeg zal betoonen, om onafhankelijk te maken van alle omgeving? Men kan niet ontkennen, 't is jammer, dat men heeft moeten prijsgeven wat zooveler liefde bezat, zoo machtigen invloed verschafte op veler harten. Die kerkgebouwen van den ouden dag, die monumenten van vroeger eeuwen, wellicht eenmaal met eenzijdige bedoelingen opgericht, ze hebben gehoorzaamd aan den invloed der tijden; daar zijn binnen die wanden de meest verschillende toespraken gehouden. Die gebouwen zijn levende gedenkteekenen, zij spreken ons toe; moeten zij gelaten worden in de handen van hen, die de taal onzer eeuw niet verstaan, om daarin te versteenen? En dat geldt mijns inziens van zooveel vormen en woorden, die eenmaal de uitdrukking waren van 's menschen streven naar boven, die de herinnering aan verheven gezindheden bij 't nageslacht opwekken. Dat ze telkens opnieuw eene naar den geest des tijds andere verklaring noodig hadden, bewaarde ze voor versteenen en versterven, terwijl zij de groote gedachte levendig hielden, dat de grondtoon der diepste vroomheid alle eeuwen door dezelfde is (I, 20).

Als de vrijheid niet te verwerven is dan door het brengen van zulke offers, dan is zij daarvoor niet te duur gekocht. Zeker! maar ik vraag: zou men zich in menig opzicht niet een weinigje minder vrijheid willen getroosten, als daarmede de eenheid was te redden, terwijl toch op den duur meer vrijheid in de toekomst was te wachten? Het lichtvaardig prijsgeven van vormen duidt aan, dat de behoefte aan éénheid, aaneensluiting, weinig geteld wordt tegenover den eisch naar vrijheid. Het unitas varietate, het beeld van het lichaam met zijn onderscheiden

leden, geldt niet meer. 't Verschil tusschen hand en oor is al te groot. Daar wordt het samenzijn ondragelijk. Maar waar is nu de grens? Wanneer worden de verschillen groot genoeg, om samenzijn onmogelijk te maken? Daar zullen zich toch onder de leden der vrije gemeente onderscheiden zienswijzen openbaren. Zal dat onderscheid nooit zoo groot worden, dat het samenzijn ondragelijk wordt? Daartegen bestaat geen voldoende waarborg. En men zal dus als lid der vrije gemeente liberaal en geloovig genoeg zich betoonen, om andersdenkenden zelfs bij wijd uiteenloopend verschil te dragen, ja, met hen samen te werken, zoolang maar ieder voor zichzelven overtuigd is, van mede te werken aan het groote doel. Nu zou ik vragen: als men toch nergens de kans kan ontloopen van met andersdenkenden te moeten samenwerken, waarom wil men daarvan in onze Gereformeerde kerk niet weten?

Ik vestig de aandacht op de uitspraak (III, 93): ik kom er rond voor uit, dat ik sinds jaren er niet toe besluiten kon deze plechtigheid te bedienen. Ook anderen hebben zoo gesproken. Rondborstigheid, ook waar ze aan miskenning blootstelt, waarheidsliefde, zelfs waar velen ons woord lastering dunkt, ze verdient geprezen, ze brengt licht. We hebben van stichtelijken humbug al meer dan genoeg. En toch, waar 't geldt een plechtigheid als het avondmaal, kan men de zaak ook uit een ander oogpunt beschouwen. Rondborstigheid kan worden schaamteloosheid, 't kan worden de belijdenis van ongevoeligheid, van onvatbaarheid voor 'tgeen anderen heilig is. (Ik heb hier natuurlijk niet een bepaald iemand op 't oog, maar spreek over een mogelijk geval.) En nu redeneer ik zoo verder: dat eene zekere stemming ons beheerscht kan verklaarbaar heeten, maar is nog geen bewijs, dat zij ons beheerschen mag. 't Menschenhart kent eb en vloed. Menige taak aanvaarden we met opzien en tegenzin, terwijl we na 't volbrengen het ijzeren *moeten* zegenen, waardoor 't ons onmogelijk was, aan die minder opgewekte stemming toe te geven. Al zijn we 's morgens bij 't ontwaken niet gestemd, om al de weelde te genieten aan 't bezit van vrouw en kinderen verbonden, zijn we daarom niet gehouden, ons te ontnuchteren; door physieke middelen als: baden, wasschen, zoowel als door moreele: overdenking, gebed, de nevelen en muizennesten te verdrijven, opdat we niet als ondankbaren verschijnen in den huiselijken kring? Welnu, zoo iets blijkt bij 't avondmaal nog mogelijk. Waar we in onze toespraken tot de gemeente ons allerlei excursies veroorloven, daar vinden we hierin eene aanleiding ons te bepalen bij de eenvoudige hoofdzaak van het Christendom; daar moet het ons blijken, dat alle theologisch en kerkelijk en dogmatisch belang tot niet wordt, waar 't hart zijn nauwe betrekking tot Jezus warm gevoelt, dat ootmoed en berouw 't hart 't meest beveiligen tegen onnatuur en onwaarheid. En moge nu en dan bij de voorbereiding tot die plechtigheid de strijd ons zwaarder vallen, daar hebben we eerst

en voornamelijk onszelven te veroordeelen, eer we alle schuld werpen op den aard der plechtigheid. Daar is veel hols in ons kerkelijk leven, maar sedert ik meer modernen van nabij ken, moet ik vragen: staat het ons vrij, de oorzaak onzer malaise hij de kerk alleen te zoeken?

Met deze bedenking hangt samen, wat ik opmerk aangaande het godsdienstonderwijs. Gaarne neem ik aan, dat voor geestesbeschaving dit vak nevens andere niet gemist kan worden. Dat daarbij ook Goethe's Faust en Vondel's Lucifer enorme diensten kunnen bewijzen. Dat een geregelde cursus in godsdienstgeschiedenis tot wetenschappelijke vorming veel kan bijdragen. Maar ik zou toch zeggen: zijn er geen eenvoudigen, die zonder iets van dat alles toch de groote vrucht van dat onderwijs zouden willen en kunnen genieten? Wellicht heb ik bij al mijn beschouwingen te veel het oog op den eenvoudigen kring, waarin ik mij beweeg. Ook is het zeker overdreven, wat van mij vaak geeischt werd, verkondig den kinderen Christus den gekruisigde, het Evangelie van Gods genade, de verootmoediging van den zondaar. Maar toch, voor beschaafden zoowel als voor eenvoudigen is 't bovenal noodig, dat zij zich bewust worden van hun rang als mensch, hunne bestemming, hunne betrekking tot God. 't Eenige middel daartoe is: inkeeren tot zichzelf, wekken van zonde-bewustheid, doen verstaan van 's Vaders liefde. Nog eens (Neurdenburg sprak er van in geloof en vrijheid, jaarg. 1877, afl. 3), godsdienstonderwijs is iets anders dan Evangelieprediking. Is 't eerste noodig tot vorming voor den geest, het laatste is het brood der ziel. Om karaktervorming, om gemoedsleven is het te doen. En al brengen we onzen leerlingen eenige meerdere kennis aan van de geschiedenis der menschheid en eenigen meerderen smaak voor belletrie, dan kon 't nog zijn, dat we 't voornaamste, waartoe we geroepen zijn, verzuimd hadden en dat we in onze kweekelingen ons bitter teleurgesteld zagen, waar ze aan verzoeking werden blootgesteld.

Maar dit weegt me nog het zwaarste, dat in de vrije gemeente armenzorg niet onafscheidelijk van het gemeenteleven geacht wordt (Afl. I 15) en dat het huisbezoek eraan gegeven wordt. Die beide zijn in mijn oog zoo nauw verbonden, vormen in mijn oog (wellicht ook tengevolge van mijn verkeer op 't platte land) zoo den eenigen grondslag onzer herderlijke werkzaamheid, zijn in mijn oog zoozeer het voornaamste middel tot uitoefening van gezegenden en blijvenden invloed, dat hiermede voor mij elk begrip van gemeenteleven in de gezellige, vertrouwelijke beteekenis van dat woord ten eenen male vervalt. Zouden we het afschaffen van huisbezoek en armverzorging daaruit moeten verklaren, dat in onze groote steden de schaarschte van predikanten het werk onmogelijk maakt? Ja, daar zijn uitzonderingen, maar voor zooveel ik ervan weet, wordt voor den stadspredikant preek en catechisatie hoofdzaak; het volk moet er maar naar de kerk komen, de kerk komt niet tot het volk. Ik vraag, werkt men zoodoende niet mede tot stijving

van het vooroordeel, dat kerk-gaan godsdienst is? Het ideaal, de godsdienst in 't leven, lijdt eronder, hoe hard men er in leering en toespraak voor ijvere. Voor den stedeling blijft de predikant, naar alle waarschijnlijkheid, ‘een vreemde figuur’.

Huisbezoek om uit te noodigen tot het avondmaal heeft onzaglijk veel goeds. Dat het niet bij uitnoodigen blijft spreekt vanzelf; men bezoekt huizen, waar geen lidmaten wonen. Naar de behoefte der bewoners spreekt men over de aankweeking van godsdienstig leven, over onderwijs, kerkbezoek, huiselijke godsdienstoefening en hoeveel meer. Niet zelden is men verplicht, iemand het aanzitten aan 't avondmaal ten sterkste te ontraden. Maar men komt met een bepaald doel, dat bekend is en dat is veel waard. Men komt met een bepaalde boodschap, men bespreekt de belangen, wier behartiging ons juist als levenstaak is opgedragen, men verloopt zich niet, zooals bij zoo menig bezoek zonder aanleiding, in praatjes over koetjes en kalfjes.

En dan 't huisbezoek in 't belang van armverzorging, waarbij de practische zijde van 't Christendom op den voorgrond treedt. 't Is noodig, dat de diaken op de hoogte is van de toestanden in de gemeente en zich niet tevreden stelt met de kennis van hen, die op de bedeelingslijst voorkomen. De inrichting der huishouding onder de geringere klasse, de al of niet liefderijke gevoelens van bloedverwanten, vrienden of buren onderling, de verhouding van arbeiders en werkgevers en hoeveel meer moet hij kennen, dat hem aanleiding geeft tot nuttige opmerkingen en noodzakelijke vermaningen.

Armverzorging is de taak der gemeente. Dat is iets anders dan philanthropie, waarbij 't uitoefenen van barmhartigheid een vak wordt. Dat is iets anders dan 't werk eener bedeelingscommissie, dat door den simpelsten boekhouder voor een klein loontje 't best kan worden verricht als een stuk van administratie. Dat is 't levend liefdewerk, waardoor armen en rijken elkaar leeren ontmoeten, waardoor de meest verschillende personen uit kracht van eenheid in dieper zielsbehoeften samenwerken aan 't dempen van maatschappelijke kloven. De rijken moeten de ellende met eigen oogen aanschouwen en daarin op verstandige wijze te hulp komen, zonder dat blijft hun gemoedsleven ongevormd. De armen moeten leeren zonder afgunst op te zien tot meergegoeden, moeten in staat gesteld worden onder hen oprechte vrienden te verwerven en allereerst op eigen dure verplichtingen gewezen worden. Waar in dien geest gearbeid wordt, daar vinden we eigenlijke armverzorging.

De wet van den Staat schrijft kerkelijke armenzorg als regel voor. Zeer gaarne zagen we die groote verwachting, van den godsdienst gekoesterd, niet beschaamd. Hoe gaarne zagen we die groote gedachte verwezenlijkt door den invloed der vroomheid! Hoe weldadig zou het werken op de samenleving, als het bleek dat godsdienst, in elken vorm, meer vermag tot genezing van de kwalen der menschheid dan alle wijze plannen van economen! Hoe zou de kerk veler harten kunnen

veroveren tot medewerking aan een beter toekomst, ook van dezulken, die reeds voorlang zich terugtrokken van het gemeenschappelijk gebed! Hoe vond zij hier het veld om te toonen, dat het haar waarlijk ernst was met de leuze des Meesters: niet om gediend te worden, maar om te dienen!

Het gedrag van die modernen, die de gebreken in het werk der diaconieën alleen daarom breed uitmeten, om het liefdewerk der kerk in miskrediet te brengen, noem ik onedel. Is dat waarlijk een grief tegen de kerk, dat haar armverzorging verbetering behoeft? Is men uitnemender in menschenliefde, omdat men aanmerking weet te maken op het werk van anderen? Kan men meer eischen in den armverzorger dan dat hij zich wel bewust is van het gevaar, van aan de eene zijde zorgeloosheid, aan de andere zijde hardvochtigheid te bevorderen? Maar daarom, wie in dezen zoo lichtelijk veroordeelt, toont wel nooit met ernst zijn krachten te hebben gewijd aan de verbetering van kerkelijke armenzorg. Wie het werk der liefde de kerk uit de handen tracht te nemen, berooft haar van haar eer en kroon, ontneemt haar het voornaamste recht van bestaan. Wie het wil overdragen aan staatszorg en philanthropie, miskent den geest van 't Christendom en verbeurt, dunkt mij, 't recht over deze materie mee te spreken.

Dat de vrije gemeente armenzorg schrapte van haar programma doet mij zeggen: zij doet te kort aan de taak, der gemeente van Jezus opgelegd. Geeft zij de beteekenis prijs van de éénheid in gemoedsleven bij alle verschil van leer, zij geeft daarmee prijs het bevorderen der eenheid in 't groot geheel der maatschappij. Heeft zij, vraag ik, niet al te ondoordacht de banden verbroken, waarmede zij in de kerk gebonden was aan de zwakken voor wier geluk alleen wat te hopen is van dezulken, die het Evangelie ruim opvatten? Blijkt de geestverwantschap van wie in haar gehoorzalen zich verzamelen allereerst en voornamelijk daarin, dat allen gebroken hebben met een versleten kerkbegrip en met het supranaturalistisch standpunt? Vereenigen zich in haar midden hoofdzakelijk dezulken, die zich ergeren aan elken anderen vorm van godsvereering? Dan mag men zich verheugen in een gezelschap van beschaafde en ontwikkelde gemeenteleden. Maar dan is zij geen levend protest tegen die maatschappij, die de menschen in standen verdeelt. Dan geeft zij prijs het stichtelijk gemeente-ideaal van arm en rijk, eenvoudig en geleerd te vereenigen in de aanbidding van het allerhoogste. Dan verwaarloost zij het machtigst middel tot vorming en verheffing van het gemoedsleven en tot genezing van menschelijke ellende. Dan ontneemt zij ons het liefelijk beeld des apostels van het lichaam met zijn onderscheiden leden, éénheid bij verscheidenheid, het beeld van het ééne huisgezin, waar men deelt in elkanders vreugde en in elkanders smart, het beeld, waardoor ons juist uit den droom onzer jeugd het kerkje onder lindeboomen zoo dierbaar was geworden.

Van God geroepen, van Hem gezonden, die overtuiging leefde in onze ziel, toen het ‘ja ik van ganscher harte’ van onze lippen klonk te midden der gemeente, waarvan we voortaan als van ééne famielje lid zouden zijn. Aan wie we al onze liefde wilden wijden, onszelven geheel wilden geven. Van wie we niet van zins waren ooit vrijwillig te scheiden. Ja, met allen eerbied voor ‘landverhuizers’ en zelfs voor ‘kluitenspringers’, maar 't was geen bekrompenheid, we meenden veeleer ruimte der liefde, die ons hechtte aan de plaats onzer woning, de geboorteplaats onzer kinderen, den kring waarin we werken moesten. We waren trotsch op ‘onze gemeente’, naijverig op haar goeden naam. Het groot onderscheid van menschen en menschen maakt die gemeente in ons oog tot een verzameling met rijke verscheidenheid van allerlei voorwerpen, welke te beschouwen en te doorgronden ons geen vervelende studie scheen. Naarmate huis en hart vervuld werden van schatten meenden wij rijker te zullen worden en meer te kunnen uitdeden. Een kring van weinige maar hartelijke vrienden zou ons sterk maken om, niet alleen rechtstreeks, goeden invloed uit te oefenen.

Niet *ieder* wellicht heeft trouw en genade bespeurd op de wegen, waarlangs hij tot zijne gemeente was geleid. Bij *velen* toch was het als met de eerste liefde, waarvan men immers hoopt, dat zij altijd zal ‘groenen’. Bij velen was het als een zonde tegen het zevende gebod, de gedachte van die eerste liefde te verlaten. Daar zijn er weinigen onder onze emeriti en dienstdoenden, die niet met ontroering terugdenken aan hun ‘eerste plaats’, daar zijn er velen, die 't betreuren, dat ze haar ooit hebben kunnen verlaten, die plek waar hun hart de reinste zaligheden smaakte. 't Moge voor de opgewektheid van 't kerkelijk leven, voor de bevordering van 't kerkbezoek wenschelijk zijn, dat er in eene gemeente telkens afwisseling plaats hebbe, voor het hoofddoel, voor aankweeking van vromen zin, gemoedsleven, karakter is het niet wenschelijk. Daarvoor moet eerst vertrouwen en vriendschap verworven worden en dat kan alleen door omgang en verkeer, niet in enkele jaren, in den regel althans niet, of het is iets zeer oppervlakkigs en zonder blijvenden invloed. Het bijgeloovig begrip, door de menigte gehecht aan de woorden dominee en kerk, kan men de menschen niet met geweld afpreeken, alleen op den duur afwennen. Vooral voor sommigen in de gemeente is het goed te weten, dat zij op den duur, niet voor enkele jaren, waarschijnlijk voor hun leven, zullen te doen hebben met een man, die getoond heeft dat er met hem op zeker punt niet te gekscheren valt.

Van God geroepen: waar die gedachte in onze ziel al 't andere overheerschte, daar dachten we weinig na over de betrekking, waarin we met onze gemeente zouden staan tot het geheel der kerk en haar bestuur. Van God geroepen achtten we ons in zooverre boven de wet te staan, dat we weinig vreesden met haar in conflict te komen. Haar onbeschreven, maar in de gemeente levend beginsel was: gehoorzaam-

heid aan de consciëntie. Zoolang we van onze roeping ons bewust bleven zou 't ons niet aan licht en wijsheid bij onzen arbeid ontbreken. Dat wet en reglement bestond tot bescherming van sommige belangen tegenover dreigende gevaren, 't mocht voor kwaadwilligen een schrikbeeld zijn, voor ons niet zoolang we liefde in ons gevoelden voor waarheid en vroomheid, hoe zwak dan ook nog veeltijds. 't Hoogste belang der kerk, haar strijd voor de komst van 't godsrijk, stond hoven de reglementen. En wat haar tucht betrof: het eenige middel, waartoe zij een volkomen recht bezat, was de broederlijke vermaning, daarvan was op den duur voor haar alleen heil te wachten. Geen dwangmaatregelen brengen zedelijke verbetering.

Was er in hare bepalingen nog iets van andere tuchtmiddelen te lezen, in strijd met haar beginsel, welnu, wij zouden er de toepassing nooit van begeeren, hoe gewillig we ook betuigd hadden ons, indien 't ongeluk zoo wilde, te onderwerpen aan de uitspraak van 't bevoegde bestuur. We wisten toch wel, dat die besturen bestonden uit menschen, levende menschen als wij, geen slaven der wet, maar handhavers van de belangen der kerk.

En dus, zoo vraagt ge, mijn lezer, alles pour le mieux dans le meilleur des mondes? Volstrekt niet. We hebben onaangenaamheden in overvloed, krachtigen tegenstand. Maar dat dunkt ons niet vreemd. De discipel is niet boven den meester hebben we wel eens gehoord. We waren niet onzinnig genoeg om te denken, dat we een leer, sedert eeuwen het volk ingeprent door veelszins eerbiedwaardige mannen met al de middelen, waarover gevoel en verbeelding bij eenvoudigen beschikken kunnen, in een goede veertien dagen zouden hebben doodgepreekt. We wisten hoe die leer, met veler leven saamgegroeid, haar ‘bezielden’ telde bij menigte onder het volk. We dachten van dat volk niet zoo laag, dat we zouden beproefd hebben hen ontrouw te maken aan 'tgeen hun heilig was. We wisten reeds als knapen, dat er in onze vaderlandsche kerk eene partij was, die de orthodoxe heette, en als jongelingen wisten we er nog meer van en als mannen hebben we soms met eerbied en schaamte gestaard op zooveel ijver, zooveel oprechtheid van bedoeling, zooveel vastheid van karakter, zooveel krachtig geestelijk leven als we bij onze tegenpartij aantroffen. Ja, we hebben ons geschaamd over onszelven en zoovelen onder ons, wier onverschilligheid en wispelturigheid ons het recht ontzegden, om op de orthodoxen laag neer te zien.

't Is toch zoo onverklaarbaar niet, waarom bij de ruwere bevolking, die zich dagelijks afslooft in vermoeienden arbeid, de tegenstelling tusschen het goddelijke en het wereldsche zoo sterk wordt, dat alleen het wonderbaarlijke als goddelijk wordt erkend. De vreugde *moet* zondig heeten, waar de zinnelijke natuur nog zoo onbeteugeld heerscht, dat uitspanning onafscheidelijk blijkt van bandeloosheid, getier en dronkenschap. Waar 't leven zoo arm blijkt aan vreugde en de wederwaar-

digheden zoo talrijk en zwaar zijn, daar is 't geen wonder als dit leven zijn waarde verliest. Waar behoefte aan brood tot werken dringt, daar schijnt de arbeid geen verheven taak, waartoe God ons riep. Waar de opvoeding verwaarloosd en de tucht in berooide omstandigheden vaak hardvochtig gehandhaafd werd, daar wordt het vreesachtig hart licht door schrik voor tooverij en helsche macht en goddelijken toorn bevangen. En wanneer nu de modernen daar tegenover niets bezitten dan betere historische critiek en klaarder kennis van de natuur, wanneer zij daar, zonder gevoel voor het lijden derzulken, zich te goed doen aan hun beter inzicht, wanneer zij tegenover dat oude, dat nog niet voorbijging, zich zoo buitensporig verheugen in elke nieuwigheid, die zij vóór anderen vonden, zoolang zij in hun rechtmatigen levenslust nog het verbond met onkerkelijken en lichtzinnigen niet van de hand kunnen of mogen wijzen, zoolang moeten zij ook erkennen, dat de orthodoxie reden heeft om hen te wantrouwen.

Maar konden we ons recht van spreken nog niet doen beseffen aan onze tegenstanders, daarin ligt wel allerminst een reden voor ons opgesloten, om den strijd op te geven. Dat doen we niet zoolang we weten, dat we strijden, niet slechts voor de rechten van logica en gezond verstand, maar bovenal voor krachtiger godsdienstig leven, voor zuiverder Evangelischen zin. 't Is wenschelijk, dat meer dan tot heden de orthodoxe het geloofsgetuigenis verneme van een moderne. Maar het geschiede in een kalm oogenblik op waardige wijze. Als eenmaal het bloed aan 't gisten is gebracht door twisting en verwijt, dan is zwijgen beter. Nog gelooven we zeker, dat op den duur het betere over het mindere invloed ten goede zal uitoefenen. We hebben onszelven te verwijten, dat we in dit opzicht nog veel te weinig hebben gedaan. Niet alleen, dat we vaak onedele wapens gebruikten, maar we hebben ook te veel den strijd geschuwd, omdat we onze krachten wantrouwden, omdat we in 't goede niet geloofden, of omdat traagheid en menschenvrees ons terughielden van de plaats, waar we behoorden te wezen.

Dit weten we: waar verdraagzaamheid wordt aangekweekt daar vinden we de schoonste vrucht van 't Evangelie, daar is geen andere mee gelijk te stellen. Maar we begrijpen, van verdraagzaamheid kan eigenlijk alleen daar sprake zijn, waar verschillende meeningen in botsing komen. Waar men elkaar waardeert, niet om betoonde beminnelijkheid maar ondanks alle onliefelijkheden, daar is reine liefde, heilig van oorsprong. Een groot deel van 't menschelijk verdriet is de vrucht van gemis aan waardeering. Miskenning, die zelfverwijt baart, of overschatting, die in teleurstelling eindigt, ontmoeten we dagelijks. Wij moeten toonen, dat we genoeg aan historie hebben gedaan, om van elk verschijnsel op godsdienstig gebied ook in onze dagen de betrekkelijke waarde te kunnen bepalen. Maar de oefening daarin zal ons ontbreken, als we van onze tegenstanders gescheiden steeds minder met hen ons zullen hebben te verstaan over gemeenschappelijke belangen.

De ondervinding leert dat de verdraagzaamheid toeneemt, waar modernen en orthodoxen elkaar ontmoeten; waar men er geen doekjes om windt, dat onze denkbeelden vaak lijnrecht tegenover elkaar staan, daar ontaardt de strijd niet zoo licht in kleingeestige haarkloverij. Waar beginselen tegenover elkaar staan, daar is geen tijd om zich in nietigheden te verloopen. Daar wordt de strijd hoe langer hoe minder personeel. Daar doen we geen concessies, maar we verlangen er ook geen, we laten elk den ander in zijn geheel. En hoe minder we aarzelen bewering tegen bewering te plaatsen en onszelven volkomen uit te spreken, hoe minder we elkaar zullen hebben te verdenken of te wantrouwen, hoe meer we elkaars streven zullen weten te waardeeren.

Daar is vooruitgang in den strijd, milder geest, beschaafder toon openbaart zich. Zullen we dan klagen, dat we het zoo erg hebben, niet bedenkende dat het in 's menschen aard ligt altijd het laatste het ergste te noemen en ons eigen leed het zwaarste? Was het in vroeger tijd zoo vreedzaam? Kent men in andere betrekkingen niets van grievende ervaringen? Ik kom er voor uit, die klachten over het geniepige en plagerige in den kerkelijken strijd, ze klinken vrij onwaar. Dat ach en wee roepen blijkt wel een solliciteeren om medelijden. Ik blijf bij een recent voorbeeld: daar wordt avondmaal gevierd en de bedienende ouderling houdt zijn hoed op. Al de kranten zijn er vol van. 't Is majesteitsschennis. Eilieve als al deze en dergelijke ervaringen moeten gedrukt worden, dan mag er wat ruimer gerekend worden op de rubriek ‘kerkelijk nieuws’. Doch ik vraag: als een predikant zich ernstig voorbereid heeft op zijn werk door gebed en overpeinzing, is hij dan niet bestand tegen een onwaardige poging tot stoornis? Zou hij dan week en teer genoeg zijn om daar niet tegen te kunnen? Is zijn besef van gemeenschap met den Vader dan zoo zwak en het beeld van Jezus zooverre van hem? Wie dat niet kan dragen, hij is voor zijn ambt onbekwaam, als de krijgsman, die 't gedreun van 't geschut niet kan verdragen. Dulden en dragen is een gewichtig deel van des predikers taak, een onmisbaar bestanddeel van 't Christelijk leven.

In 't algemeen, ik houd het vol, is de verhouding van orthodox en modern verbeterd in de laatste jaren, zeker overal daar, waar de moderne de uit zijne opvatting voortvloeiende verdraagzaamheid betoonde. Ook onder de rechtzinnigen worden er steeds meer gevonden, die onder hunne goede vrienden gaarne eenige modernen tellen. Wie nu nog verlangen zou, dat zij ook in de leer met ons overeenstemden, die verlangt te veel, want daardoor zou het betoonen van vriendschap bij verschil van inzicht (en dan eerst beteekent vriendschap iets) onmogelijk worden. De besten onder de rechtzinnigen beginnen al te bevroeden, dat de gevaarlijke vijand, die bestreden moet worden, niet zoozeer is de kettersche leer als wel de onreine gezindheid. Zij gevoelen wel, dat de meerderheid van stemmen, die hun de heerschappij in de kerk verzekert, hun nog geen hoop geeft op roemrijke overwinningen. Zij weten

wel, dat de waarheid van een meening niet bewezen wordt door 't aantal aanhangers, evenmin als een klein getal geestverwanten het tegendeel bewijzen zou.

Neen, wat ons ooit bewege onze roeping te verzaken, niet onze strijd met de orthodoxie. Dan veeleer de strijd tegen onverschilligheid, onreinheid, onoprechtheid, die vaak zooveel bedroevender is. Daarbij kunnen we onze rechtzinnige broeders nog niet missen. Waar zoovelen tot ons gerekend worden, die den moed hunner overtuiging niet hebben, daar vinden we in dat opzicht bij hen mannen van karakter, aan wie we ons gaarne aansluiten. Waar zoovelen der onzen het met de eischen der zedelijkheid zoo nauw niet nemen, daar juichen we onder hen menig streng zedelijk man toe. Waar onder ons velen in hun onkunde aangaande de groote vragen van den dag zich beroemen, daar prijzen wij velen onder hen om den ijver, waarmede zij onderzoeken, hetgeen hun goddelijke waarheid is. Zijn er onder hen niet weinig dwazen en verkeerden, we bestrijden hen met die beteren als onze bondgenooten. En die beteren, we staan hun als mannen tegen, waar we kunnen, overal, maar we strijden als mannen en we miskennen geen eerlijke bedoelingen. We willen hen doen opmerken, dat ook hun meeningen veel meer dan zijzelf nog inzien de vrucht zijn van eigen oordeel, dat het geloof dat zij belijden niet maar van de voorgeslachten is overgenomen, maar dat het is: hun eigen verklaring, hun eigen opvatting van dat geloof, die zij omhelzen. Wat er Protestantsch onafhankelijks bij hen is, willen we dankbaar opmerken, wat er goeds bij hen gevonden wordt gaarne waardeeren. In elk dogma, dat zij aankleven, willen we zoeken de hoogere behoefte, waarvan het getuigt. Aan het geestelijk leven, waarvoor zij ijveren, willen wij ons aansluiten. We willen van hen leeren dicht bij ons hart te leven en aan schuldbesef en bekeering een ruimere plaats te gunnen in ons geestelijk leven.

Zoolang we dan ook nog niemand ontmoetten, met wien we alle zielsgemeenschap misten, houden we vast aan't ideaal, om naar Jezus' voorbeeld ook voor armen, kinderen en grijsaards iets te zijn. Nog is de orthodoxe niet gevonden, die op den duur geen achting betoonde voor ware liberaliteit, voor kalmte en zachtmoedigheid in den omgang. Onze roeping is het, ons aller nauwe betrekking tot elkaar te doen verstaan, uit kracht onzer betrekking tot den Vader in de hemelen. Nog is 't noodig te prediken, dat Jezus daarom zijn bloed stortte, omdat hij in den strijd voor God en waarheid niet wijken wilde, zelfs toen alles hem tegen was.

En daarom hebben we voor onzen arbeid nog behoefte aan de plechtigheid van 't avondmaal. Die plechtigheid kan iets gemaakts, iets onnatuurlijks hebben. Ook zouden we gaarne de toestanden helpen voorbereiden, om er in den waren zin des woords een broederlijken maaltijd van te maken. Maar toch nu reeds doet het ons goed, daar

uit onze toehoorders te zien toetreden, die welbewust met ons zich in den strijd scharen om Jezus, als een krachtig protest tegen eene levensopvatting, die de beteekenis van het kruis miskent, als een protest veelszins tegen onze eigene dagelijksche wijze van leven. Onszelven rekenschap te geven van onzen geestelijken honger en dorst, de belofte van verzadiging ons met meer verzekerdheid toe te eigenen, ons te plaatsen als in 't hart van alles wat ons gemoed beweegt, 't is ons broodnoodig te midden van zoovelerlei uiteenloopende levensstudiën, waartoe de moderne opvatting dagelijks verleidt. Noodig juist ook om het huisbezoek, dat eraan voorafgaat en waarbij we niet twisten over allerlei nietigheden, maar minstens over Jezus' persoon en werk spreken en over de waarde daarvan voor ons.

Huisbezoek, hoe dat gaat in een groote stad, ik beken het, ik heb er geen heldere voorstelling van. Dit weet ik wel: er is groot verschil tusschen stedelingen en buitenlui. Wat de eersten in sommige opzichten voor hebben in beschaving, in andere opzichten staan zij bij de laatsten ten achteren. De buitenman komt meer in aanraking met menschen van ontwikkeling. Verdeeling in standen kent hij niet, scherpe afscheiding zou hij niet dulden. Een dorp heeft een kwaden naam, waar tusschen voornamen en geringen geen gemeenzaamheid bestaat. Daartoe werkt het geregeld huisbezoek mede. De buitenman, ook de eenvoudigste, ontvangt bezoek, daarop heeft hij recht, overgeslagen te worden zou hij kwalijk nemen; dat hij niet in tel zou zijn, dat gelooft hij alleen in oogenblikken van slecht humeur, in dagen van ziekte. En hij weet u te ontvangen, dat er niets aan mankeert.

Maar zoo'n officieel huisbezoek, hoe stijf! met zoo'n ouderling! Dat zal toch wel voornamelijk van de personen der bezoekers afhangen. Met welk gemoed, in welke stemming gaat ge erop uit, dat is de groote vraag. Weet ge wat het zegt voor den dorpspastoor, als hij na afloop weer eens een overzicht heeft over den toestand van zijn gansche gemeente, het groote huisgezin, dat hij langzamerhand tamelijk wel begint te kennen? En dat officieele huisbezoek komt niet op korting van het officieuse, niet van de wippertjes of gezellige uurtjes bij vrienden, niet van krankbezoek of kraamvisite, niet van felicitaties en condoleanties. Maar aanzien doet gedenken. En de ondervinding leert, dat de geest van eenzelvigheid en het opzien tegen visites maken toeneemt, naarmate men dat werk langer heeft uitgesteld. Terwijl omgekeerd een vernieuwde ontmoeting soms vernieuwde bezoeken en het aanknoopen van nieuwe relaties ten gevolge heeft.

Huisbezoek, 't is het onmisbaar middel om tot onze gemeente in levende betrekking te geraken, maar 't is daarvoor ook voldoende waarborg. Persoonlijke ontmoeting is noodig, om de menschen te leeren kennen in 'tgeen hen drijft en roert, hen aantrekt en bekoort. Zoo komt men menigen famieljeroman op 't spoor, die onze menschenkennis verrijkt. Zoo komt men te weten welke armen 't eerst en 't noodigst

moeten, en welke volstrekt niet mogen geholpen worden. Zoo alleen is men in staat andere en betere middelen tot hulp op te zoeken en te beproeven, dan openbare bedeeling. Zoo eerst leert men de orthodoxie kennen, niet het systeem der boeken, maar zooals die in 't leven zich betoont en uitspreekt. Persoonlijke ontmoetingen met onze tegenstanders alleen bewaren ons voor onbillijke oordeelvellingen. Daardoor is men in staat, de oorzaken van catechisatieverzuim op te sporen en de ware schuldigen te ontdekken. En waar de kerk slecht bezocht wordt, daar kan een vertrouwelijk gesprek van een kwartier meer bedenkingen oplossen en krachtiger indruk ten goede teweeg brengen, dan al de 52 preeken van het heele jaar, uitgesproken voor doove ooren of over de hoofden heen menigmaal, zonder dat er ooit eenige bedenking kan worden vernomen. 't Verkeer in de gemeente maakt het preekwerk licht, een enkele indruk op 't bezoek is vaak voldoende, om de kiem voor een preek in 't hart, de overdenking op de wandeling, om het beloop der denkbeelden in 't hoofd te geven. En zulk preekwerk, en passant verricht, is vaak ons minste niet, bewaart althans voor 't schermen tegen windmolens. Ja, een huisbezoek geeft gelegenheid tot arbeiden. Kasteleins en dronkaards staan ons te woord. Famieljeoneenigheden wachten geene andere aanleiding om te worden bijgelegd. De beteekenis van den doop kunnen we eerst doen verstaan, waar we met de ouders over het schoolgaan kunnen spreken. De gelegenheid tot het verschaffen van degelijke lectuur biedt zich aan. En terwijl we ‘omgaan’ is het als wonden we een fluweelen snoer om die allen, die op zulken dag vervuld zijn met dezelfde gedachte: hoe ons te ontvangen.

Ik weet, wat ik hier noem is veel en zwaar. Maar des te minder mogen we ons met voorname minachting daarvan afmaken. Velen ontbreekt het aan den tact, om voor ieder een gepast woord gereed te hebben, velen aan die blijmoedige opgeruimdheid, die ons een hartelijken groet op de lippen legt, anderen aan de noodige kalmte in een onbesuisde discussie. Maar bij niet weinigen ontbreekt die ware beschaving, die leert den mindere met geduld en belangstelling te bejegenen, dat geloof in menschenwaarde, waardoor we geen moeite, aan een mensch besteed, ooit verloren achten. En toch, die gave behoeven we niet minder dan die van doceeren en oreeren. Misschien nog meer. Want alleen waar zachtheid, liefde en ootmoed op de proef gesteld worden, daar kan iets openbaar worden van Jezus' geest. En dat blijft in menige preek of kerkleer achterwege. O! als we zoo telkens hooren roepen om zuivere verhoudingen, als we zoo telkens in naam der eerlijkheid allerlei voor onwaardig en ondragelijk hooren verklaren en hooren klagen over zoovelen, bij wie de moderne zuurdeesem niet genoeg doordrong en die niet radicaal genoeg zijn, ik zou zeggen: hier is de gelegenheid om te toonen, wie ge zijt. Niet op den kansel, waar 't uw roeping is te stichten. Niet bij godsdienstonderwijs, waar

ge vooral het karakter hebt te vormen. Maar in het huisgezin, waar zooveel invloeden het zaadje verstikken, dat ge elders uitstrooit. Betoon u daar een kloek strijder, bescherm, handhaaf den door u bezetten post, tracht te weerleggen, veroveringen te maken, maar wees allereerst uzelven meester, want daarin ligt uw grootste kracht, en laat geen hartstocht, geen gekrenkte eigenliefde uw gezindheden onzuiver maken, u wapens in de hand geven, die den ridder, den edelman niet betamen.

Och! en als we onze gemeenten goed leeren kennen, dan zullen wij er ontmoeten, wien het onmogelijk is, ooit eenig begrip van theologie, ooit eenige notie van orthodox of modern aan te brengen. Maar die toch op onze vriendschap prijs stellen, die tegenover ieder onze partij zouden opnemen, die wel weten wat ze behooren te doen en te laten, wier gedrag duidelijk genoeg voor den invloed des Evangelies pleit. Bij welke sectie zouden zulke stumpers naar den geest moeten worden ingedeeld, als het eens tot splitsing kwam?

Om deze en om andere genoemde en niet genoemde redenen blijven wij protesteeren tegen uiteengaan, splitsing of afscheiding, als middel om onze kerkelijke toestanden te verbeteren. Op zichzelf als godsdienstige vereeniging heeft de vrije gemeente te Amsterdam onze volle sympathie. En 'tgeen te Arnhem en te Groningen geschied is, doet ons wenschen: 't ga hun goed, de verandering der omstandigheden blijke meer en meer eene verbetering te wezen. Maar tegenover hetgeen elders nog voorgenomen wordt, aangedrongen door de gedachte: wij behooren niet bijeen, de modernen behooren op zichzelf, daartegen protesteeren we met alle macht.

't Zou van belang kunnen zijn een nauwkeurige beschrijving te geven van verschillende gemeenten, van geheele streken van het vaderland, waaruit zou blijken, hoe een ruimere opvatting van godsdienstig leven hier en elders nog zoo weinig geworteld is, hoe het moderne nog met zooveel onzuivers is gemengd. Daaruit zou zijn op te maken, dat de tijd om op zichzelf te staan nog niet gekomen is.

Maar ik voeg er terstond bij: daar is iets wat ons meer waard is dan de ‘organisatie van het modernisme’. Wij achten de verwezenlijking van 't ideaal onzer kerk nog geen onmogelijkheid. En waar we daarvoor ijveren, daar zijn we verzekerd, dat al 't goede, dat al 't levensvatbare wat het modernisme aanbracht, tot zijn recht zal komen. Wat aan dat kerkideaal niet ten goede kan komen, wat niet bevorderlijk is aan gerechtigheid en liefde, moet voorbijgaan. Wij voor ons hebben bij het nieuwe licht te veel goeds ervaren, om ook maar een oogenblik te kunnen vreezen, dat het modernisme in de toekomst zal worden doodgedrukt.

We hebben het nut van uiteengaan hooren aanbevelen met een beeld, aan den tuinbouw ontleend: Heestergewassen moeten gescheurd worden, zullen zij niet in de dichtheid en verwarring van hun eigen

hout verstikken. Maar ik blijf bij Paulus' beeld van 't lichaam. En dat kan niet gescheurd. Want al de deelen hooren bijeen en, hoe ook verschillend in aard en werking, vormen één geheel. Dat is iets onbegrijpelijks voor den oppervlakkigen beschouwer.

En zoo is het den oppervlakkige even onbegrijpelijk hoe eene kerk, waarin zoo uiteenloopende meeningen worden verkondigd, één geheel kan zijn. Onverdragelijk en geestdoodend is die strijd, klaagt zoo menigeen, die toch wellicht in elken tijd en overal zoo zou klagen, omdat hijzelf 't ernaar gemaakt heeft. De klacht der orthodoxen, dat zij bij modernen zoo weinig verdraagzaamheid ontmoeten, is niet ongegrond.

'We worden 't nooit eens', dat is de taal van 't ongeloof. 'Ge zijt van een anderen geest dan wij', dat is de taal van den hartstocht, die verblindt. We zijn het eens in den grond der zaak, wij allen die Jezus willen eeren, zoo spreekt *de ervaring* die leert, dat de zaken waar 't op aankomt, de voorwaarden voor zuivere deugd en rein geluk, nooit punten van verschil waren; dat het verschil altijd liep over bijzaken, die tot de hoofdzaak in geen rechtstreeksch verband stonden en waarover een waarachtig vroom gemoed zich dan ook nooit warm maakte, of 't moest zijn naar aanleiding van den treurigen toon, waarop de twist werd gevoerd. En bij die stem der ervaring voegt het geloof de zijne: al zijn de verschillen nog zoo groot, al worden we er telkens aan herinnerd en veel nadrukkelijker dan aan 't ééne noodige, toch zullen we meer en meer blijken éénes geestes te zijn, ondanks onszelven, in de bevordering van 'tgeen goed is, al willen we 't niet erkennen. En we gelooven ook waar we niet zien. En indien we al eens een gezicht verlangden tot versterking des geloofs, 't zou toch nooit zijn 't gezicht van eene aarde, waar allen waren van éénerlei taal en éénerlei woorden en éénerlei meening en éénerlei denkbeelden.

Neen! dat verlangen we niet. We hebben van alles noodig, niet modernisme alleen. Du choc des sentiments et des opinions la vérité s' élance. Reeds vereenigen zich in vergaderingen afzonderlijk: modernen, evangelischen, orthodoxen. Elke vergadering laat alleen geestverwanten toe. Daar wordt overlegd: hoe men elkaar zal bestrijden en eigen partij zal versterken. Maar men is zich bewust tot één kerkverbond te behooren. Is dat zoo vreemd? Is er in de geschiedenis iets bekend van een vereeniging van vrije mannen, zonder dat er te vinden was: een rechterzijde, een linkerzijde en een centrum? Vertoont niet elk der drie groote afdeelingen in zichzelve die drie nuances? Zouden wij nu weer 'schotjes' willen oprichten evenals de vaderen? Of zullen we ons aan hen spiegelen en begrijpen, dat we dan nooit zullen gedaan hebben, want dat er straks weer schotjes noodig zullen worden in de afgeschoten kerkjes. Laat ons wijzer zijn en begrijpen: verscheidenheid is 't kenmerk van leven en licht, gelijkheid van dood en duisternis. Leeren we in al die schakeeringen de gebroken stralen

zien van het ééne heldere licht. Daartoe punten van aanraking met andersdenkenden vermeerderd, gewedijverd in geduld, liefdewerk en vromen zin. We hooren bijeen.

En 't kerkje onder lindeboomen, 't worde en blijve veler jongelingsdroom. 't Is onder die linden gezellig en geurig. En daarbinnen houden we de atmosfeer frisch en we openen er gaarne voor ieder de gelegenheid om gesticht te worden, ook voor hen, ‘die ons niet gaarne preeken hooren’. De weg erheen kan wel eens eenzaam worden en dreigende wolken kunnen zich daarboven samenpakken; dat gaat voorbij, zegt de geloovige en hij bespeurt al iets van het frissche koeltje, dat op de bui zal volgen. Maar 't is er zoo poëtisch niet, zegt ge en wilt ten bewijze allerlei opsommen. Ik antwoord: poëzie is nergens voor wie ze niet weet te vinden. Indien in ons de poëet maar niet gemist wordt, dan zoeken we nooit vergeefs, maar allerminst daar, waar we geroepen zijn de hoogste levensopvatting, de heiligste poëzie voor eenvoudigen te vertolken. Allerminst daar, waar de strijd, dien we te voeren hebben, ons iets leert kennen van het lijden der edelsten van ons geslacht. Zonder dien strijd ware ons leven en ons werk al te onbeduidend. Strijden we dan den strijd des geloofs in den geloove!

H. 10 Augustus '78.

M.A. DE JONGH.

Natuurkunde.

Het vloeibaar maken van de lucht en van al de permanente gassen.

In de eerste dagen van Januari laatstleden werd in alle nieuwsbladen het bericht eener groote ontdekking op natuurkundig gebied vermeld. Tegelijkertijd en onafhankelijk van elkander hadden Pictet te Genève en Cailletet te Parijs het zuurstofgas tot eene vloeistof verdicht. Kort daarop verscheen een nieuw bericht: ook de stikstof, (dus de geheele lucht) het kooloxyde, en het wonderbaarlijkst van allen, de waterstof waren door Cailletet verdicht; ja zelfs Pictet had de waterstof in vasten toestand verkregen. Niet alleen voor de beoefenaars der natuurwetenschappen, maar voor een veel grooter publiek was dit nieuws eene verrassing. Immers sedert de oprichting der middelbare scholen en sedert de invoering of uitbreiding van het onderwijs in de kennis der natuur op de kweekscholen en lagere scholen, hebben zoovelen kennis gemaakt met de zuurstof, de stikstof en de waterstof, dat in allerlei kringen met verbazing vernomen, en eerst nauwlijks geloofd werd, dat de lucht tot druppels was gemaakt en de waterstof tot ijs bevroren, zoodat men niet langer kon spreken van onverdichtbare of permanente gassen. Het sprak vanzelf, dat zulk een sensatiebericht door alle organen der pers werd geëxploiteerd. Na de couranten kwamen de tijdschriften, de populaire vooraan, en volgden alle illustratiën met afbeeldingen en meer of minder volledige beschrijvingen. Thans, in 't begin van April, behoort het onderwerp al weder tot het verledene en niet meer tot de orde van den dag. In de belangstelling van het publiek verdringt spoedig het een het ander. Alleen als de toepassing van eene ontdekking in het dagelijksch leven dadelijk gevonden en algemeen verspreid wordt, zooals dit bijv. met den telephoon het geval is, wordt de ontdekking niet vergeten. Bell's telephoon blijft ieder bekend; Pictet's en Cailletet's ontdekking blijft vooreerst alleen in de jaarboeken der wetenschap opgeteekend, tot er een tijd komt, dat zij eene toepassing in 't groot vindt.

Wanneer ik iets meer over deze gebeurtenis wil vertellen, dan is het niet alleen om haar te beschrijven, maar ook om hare beteekenis en waarde toe te lichten.

Laat ons kortelijk herinneren, dat op onze aarde de stoffen in drieërlei toestand voorkomen, vast, vloeibaar en gasvormig. Elk weet, dat men door warmte vaste stoffen kan doen smelten of vloeibaar maken,

en door meerdere warmte gasvormig doen worden; omgekeerd dat men door afkoeling de gasvormige weder in den vloeibaren toestand en de vloeibare door sterkere afkoeling tot den vasten toestand kan doen terugkeeren; zoo als bijv. waterdamp tot water en water tot ijs. Maar bij vele stoffen (voor zoover zij zich niet ontleden) kan men de hitte niet hoog genoeg brengen om ze te smelten of te vervluchtigen, zooals bijv. de koolstof. Anderen kan men weder niet vloeibaar of vast maken. Zoo waren er vroeger verscheidene gasvormige stoffen, die men niet tot een vloeistof verdichten kon en daarom blijvende of permanente gassen noemde.

Men heeft dit sinds lang daaraan toegeschreven, dat de afkoeling niet ver genoeg kon gebracht worden. In de tropische gewesten was ijs vroeger een onbekende zaak, evenzoo hebben in ons klimaat weinigen het kwikzilver vast zien worden. De noordpoolreizigers daarentegen zagen in hunnen thermometer het kwik bij 40 graden beneden nul bevriezen. Uit overeenkomst (analogie) heeft men dus reeds lang vermoed, dat, als men de koude veel sterker kon maken, tot 100, 200 of meer graden onder nul, het wellicht zou gelukken alle vloeistoffen vast en alle permanente gassen vloeibaar, ja, vast te maken.

In het onderzoek van de natuur komt men slechts van stap tot stap voorwaarts. Elke nieuwe ontdekking, elke vooruitgang is altijd het gevolg van eene geheele reeks van voorafgaande ontdekkingen. Zoo is het ook hier gegaan. Cailletet en Pictet hebben de zuurstof, de waterstof en(*) de overigen, die men permanente gassen heeft genoemd, niet vloeibaar kunnen maken, dan nadat in de laatste jaren vele eigenschappen omtrent de natuur van vloeistoffen en gassen ontdekt, ja, zelfs aan wiskundige berekening onderworpen waren geworden.

De eerste ontdekking, die wij hier willen vermelden, is deze, dat behalve de afkoeling ook nog een ander middel de luchtvormige stoffen vloeibaar doet worden, namelijk samendrukking. Aan Monge en Clouet gelukte het reeds op het einde der 18de eeuw om het gas, dat bij de verbranding van zwavel ontstaat, gewoonlijk zwaveligzuurgas genaamd, tot een vloeistof te verdichten. Dit gas kan men ook door eene afkoeling beneden - 10° (dit wil zeggen 10 graden Celsius onder nul) vloeibaar maken, want het kookt bij - 10° (onder gewonen dampkringsdruk). Maar op de gewone temperatuur, dus zonder afkoeling, gelukt dit ook als men het gas brengt onder een sterkeren druk.

Stel dat men dit gas in eene buis brengt, van boven gesloten en van onderen open, en deze onder kwik dompelt. Als men nu in een daartoe ingerichten toestel het kwik in de buis opperst, dan worden de gasdeeltjes in eene kleinere ruimte samengedrongen, verkrijgt het gas eene

(*) De zuurstof, de stikstof (dus ook het mengsel van zuurstof en stikstof waaruit de dampkringslucht bestaat) het kooloxyde, de waterstof, het stikstofoxyde, en de koolwaterstof, ook wel moerasgas genaamd.

grootere dichtheid en oefent zelf een evenredig sterkeren druk uit. Men houde de temperatuur van het gas dezelfde. Zet men nu het oppersen voort en vermeerdert men steeds den druk tot 3 atmosferen(*) toe, dan komt het oogenblik, dat het gas zijne grootst mogelijke dichtheid bereikt heeft. Want maakt men nu door verdere oppersing van het kwik het volume nog kleiner, dan gaan er deeltjes tot den vloeistoftoestand over, terwijl de overige gasdeeltjes dezelfde dichtheid behouden. Men ziet dan eene laag vloeistof en eene laag gas. Naarmate men het kwik verder naar boven perst, neemt de laag vloeistof toe en de laag gas af, totdat eindelijk alles vloeistof is geworden.

Evenzoo heeft in 1805 Northmore het chloorgas door samenpersing verdicht. Nogthans werden deze proefnemingen weinig of niet bekend, zoodat toen de beroemde Faraday in 1823 het eerst de vloeibaarwording van vele gassen ontdekte, hij geheel onkundig was van de uitkomsten zijner voorgangers. Het chloorgas, het chloorwaterstofgas, het stikstofoxydule gas, het koolzuur, de ammoniak(†) en anderen, die tot nog toe onder de permanente gassen gerekend werden, zijn door Faraday en Davij op hoogst eenvoudige wijze vloeibaar gemaakt. In een buisje werden de stoffen (a) gebracht, waaruit door verwarming eene groote hoeveelheid van een dier gassen scheikundig kon losgemaakt worden, de buis vervolgens omgebogen en bij b dichtgemaakt.

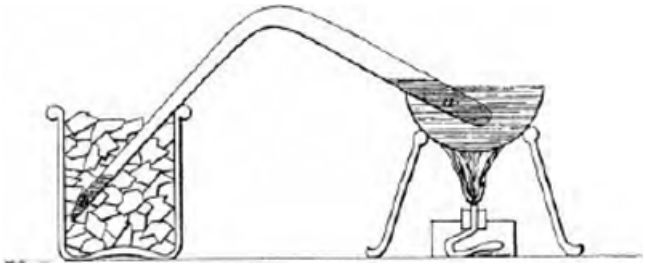

Als nu a verhit werd, ontwikkelde zich zooveel gas, dat op de gewone temperatuur eene ruimte daarmede kon gevuld worden, die veel en veel malen de ruimte van de buis overtrof. Daar de buis echter gesloten was, werd al dat gas samengeperst in de enge ruimte der buis. Het oefende daar een verbazenden druk uit, en onder dien druk werd het grootste gedeelte vloeibaar. Koelde Faraday nu den arm *b* af en hield den arm *a* warm, dan verzamelde zich het verdichte gas in *b* en kon daar waargenomen worden als vloeistof. Het was alleen noodig, dat de buis sterk genoeg was om onder den sterken druk niet uit elkander te springen. Zoo stond de zaak in het jaar 1823. Men stelde zich toen nog voor, dat een gas bestaat uit stof-

(*) Drukkingen, die tweemalen of driemalen of viermalen enz. sterker zijn dan de gewone druk van de lucht, noemt men kortheidshalve: een druk van twee atmosferen, van drie atmosferen, van vier atmosferen enz.

(†) Reeds vroeger door Guyton Morveau enkel door afkoeling tot - 40° vloeibaar gemaakt.

deeltjes, die geenerlei samenhang hebben, maar integendeel elkander afstooten door de hun inwonende warmte. Voor sommige gassen was het genoeg ze sterk af te koelen, om de deeltjes hunne afstootende kracht te ontnemen, en ze tot samenhang te brengen, zoodat zij vloeibaar werden. Bij andere gassen kon men die noodige afkoeling niet sterk genoeg maken, maar dit vergoeden door ze in eene engere ruimte samen te persen, waarbij dan de aantrekking de overhand boven de afstooting verkreeg. Afkoeling en samendrukking tegelijkertijd moesten den samenhang spoediger teweeg brengen dan elk afzonderlijk.

Door deze middelen hebben dan ook alle latere onderzoekers de permanente gassen trachten vloeibaar te maken. Uit de buisjes van Faraday kon men echter de vloeibaar gemaakte gassen niet nemen, om er proefnemingen mede te doen. Opende men ze, dan spoot de vloeistof er uit en was in een oogenblik weer vluchtig geworden.

In 1835 stelde Thilorier een grooten toestel van gegoten ijzer samen, waarin hij 1 tot 2 liters vloeibaar koolzuur bereidde en in een afzonderlijken cylinder verzamelde, waaruit hij de vloeistof kon doen uitstroomen. En daarbij beloonde eene nieuwe ontdekking zijn streven. Het uitgevloeide koolzuur bevroor gedeeltelijk, en vertoonde zich als eene losse sneeuw, die eeniger tijd bleef bestaan en eene temperatuur bezat niet ver van - 100° verwijderd. Dit feit leerde, dat de neiging tot verdamping bij zulke vloeistoffen zóó sterk is, dat men daardoor eene tot nog toe niet bereikte afkoeling kan verkrijgen. Immers, als eene vloeistof verdampt, wordt veel warmte verbruikt om de deeltjes den gasvormigen toestand te doen aannemen. Die warmte wordt niet alleen ontnomen aan de wanden van het vat, maar ook aan de vloeistof zelve. Dit verschijnsel is algemeen bekend. Daarop berust het gebruik van natte omslagen tot afkoeling. Eenige druppels alcohol of aether op de hand gebracht verdampen snel en geven een sterk gevoel van koude. Brengt men kwik in vloeibaar zwaveligzuur (dat bijv. - 12° koud is) en laat het zwaveligzuur onder de luchtpomp snel verdampen, dan is de afkoeling zóó sterk, dat het kwik bevriest. Naarmate de vloeistof vluchtiger is, heeft die werking in sterker mate plaats. Het vloeibare koolzuur in een opene ruimte gebracht, verdampt verbazend snel aan hare oppervlakte met behulp van de warmte, die het aan de geheele hoeveelheid ontneemt; daardoor zinkt de temperatuur zeer laag, en wordt het punt bereikt, waarbij de vloeistof zelve bevriest.

Sedert Thilorier heeft de techniek belangrijke vorderingen gemaakt. De cylinders van gietijzer, die zulke belangrijke drukking moesten weerstaan, waren gevaarlijk. In de stoomketels der locomotieven bedraagt de druk of spanning van den stoom ongeveer zeven atmosferen, en bij het vloeibare koolzuur bedraagt de druk bij 30° meer dan 70 atmosferen; 36 atmosferen bij 0°, 23 atmosferen bij - 20°. Een ongeluk bleef niet lang uit. Bij eene proefneming sloeg eensklaps de cylinder uiteen, en de assistent Osmin Hervey, een jong scheikundige,

verloor op jammerlijke wijze het leven. Sedert werd een looden cylinder aangewend door een koperen omgeven, die nog met zware banden van smeedijzer was overdekt. (Mareska en Donny). Vervolgens stelde Natterer een veel eenvoudiger toestel te zamen. Hij pompte een zeer groot volume volkomen droog en zuiver koolzuur in een zware flesch van smeedijzer te zamen, die met een enkele klep van onderen en met een kraan en uitvloeiopening van boven voorzien was. Daardoor werd de proefneming niet alleen gevaarloos, maar tot eene collegieproef geschikt, die de hoogleeraren in de natuurkunde jaarlijks aan hunne toehoorders vertoonen. Ook andere gassen werden daarmede verdicht, zooals het stikstofoxydule. Men kan tegenwoordig bij Orchard te Londen zulke ijzeren flesschen gevuld met eenige kilo's vloeibaar koolzuur of stikstofoxydule bestellen. Zij worden met den spoortrein en de stoomboot verzonden als gewoon pakgoed, en ik kan mij herinneren, dat ik niet zonder eenige huivering op zekeren dag een Leidsche pakjesdrager met zulk een zware flesch vol koolzuur op zijn schouder het Laboratorium welgemoed zag binnenstappen. De man wist trouwens niet wat hij droeg. Sedert bleven de toepassingen op de nijverheid niet uit. De ijsmachines van Carré berusten op de verdichting van ammoniak. Is eene groote hoeveelheid daarvan in den toestel vloeibaar geworden, dan laat men ze snel verdampen; hierdoor ontstaat de geweldige koude, die eene groote hoeveelheid water doet bevriezen.

Het is te begrijpen, dat men reeds meermalen getracht heeft door dezelfde middelen de overige gassen, die nog weerstand boden aan de vloeibaarwording, daartoe te dwingen. Evenals na de beklimming van den Montblanc of na het bereiken van den 80sten breedtegraad de lust wordt geprikkeld bij ondernemende karakters om nog hooger toppen of breedte te bereiken, zoo werd de lust wakker om nog grooter overwinningen te behalen op het gebied der gasverdichting. Het lag toch voor de hand aan te nemen, dat sterker persing bij zooveel mogelijke afkoeling tot de vloeibaarwording van zuurstof, stikstof, waterstof, kooloxyde, koolwaterstof noodig waren. Thorpe heeft onlangs medegedeeld, dat reeds in 1822 een zekere Perkins te Londen gemeend heeft onder een druk, dien hij op 1400 atmosferen schatte, de lucht en andere permanente gassen in een enge (capillaire) buis verdicht te hebben. Maar het komt mij voor dat Perkins, opgaven zelve de bewijzen leveren, dat zijne proefnemingen dit resultaat niet opgeleverd hebben, hetwelk op die wijze met de tegenwoordige theorie in strijd zou zijn. Ook in 1828 heeft Colladon te Genève zulks beproefd in een dergelijken toestel als Perkins vroeger en als Cailletet nu onlangs (veel verbeterd) heeft gebruikt. Colladon bracht den druk tot 400 atmosferen en koelde het gas tot - 30°, maar de permanente gassen bleven daarbij gasvormig. Ook de beroemde Berthelot te Parijs heeft niet lang geleden eene poging gedaan, en het gebracht tot een druk van 800 atmosferen bij eene temperatuur van ongeveer - 100°, doch tevergeefs.

Het was dus duidelijk, dat men de hulpmiddelen nog niet bezat, of dat men met de natuur der permanente gassen nog niet genoeg bekend was om de juiste hulpmiddelen te kunnen kiezen.

Intusschen was niet alleen de techniek vooruitgegaan in het bouwen van toestellen, die zulk een verbazenden druk konden uithouden, maar in de kennis van de natuur der gassen hadden de groote mannen der natuurkundige wetenschap merkwaardige vorderingen gemaakt.

Men heeft sinds de laatste jaren een gas, als het in een verdunden toestand is, leeren beschouwen als een verzameling stofdeeltjes, geheel los van elkander, die zich in allerlei richtingen met eene verbazende snelheid door elkander bewegen en tusschen welke geene of althans in hoogst geringe mate aantrekkende of afstootende krachten werkzaam zijn. Opgesloten in een vat, trachten zij naar alle zijden te ontsnappen en oefenen daardoor op de wanden van het vat een druk uit. Wordt het gas warmer, dan gaan die deeltjes zich evenredig sneller bewegen en oefenen zij een grooteren druk op de wanden uit. Wordt het gas afgekoeld, dan gaan zij zich langzamer bewegen. De aard of scheikundige samenstelling van het gas bepaalt, hoeveel die vermeerdering of vermindering in snelheid der deeltjes voor elken graad verwarming of afkoeling bedraagt en wat daarvan verder de gevolgen zijn. Terwijl nu de gasdeeltjes door elkander heen in allerlei richtingen zich bewegen, komen zij van tijd tot tijd zoo dicht in elkanders nabijheid, dat hunne onderlinge aantrekking in het spel treedt. Zoolang de snelheid der deeltjes groot genoeg is (zooals voor de permanente gassen op de gewone en nog lagere temperatuur het geval is), is deze aantrekking (cohaesie) niet in staat eenige gasdeeltjes, die elkander ontmoeten, te zamen te doen blijven en een vloeibaar deeltje te vormen. Maar als men nu sterker en sterker afkoelt, dan kan ten slotte de snelheid zoo klein worden, dat dergelijke samenpakking van deeltjes mogelijk wordt, met andere woorden, dat het gas tot een vloeistof verdicht wordt. Hoe laag nu de temperatuur is, waarbij de snelheid ver genoeg is verminderd, zal van den aard of de samenstelling van het gas afhangen. Elk weet, dat waterdamp bij eene drukking van 1 atmosfeer op 100° begint vloeibaar te worden. Boven vermeldde ik, dat zwaveligzuur onder denzelfden druk zulks eerst bij - 10° doet; een ander gas kan wellicht eerst bij - 100° beginnen. Als men nu dit vloeibaar worden bij hoogere temperatuur kan verkrijgen door vermeerdering van druk, dus door de deeltjes in een engere ruimte samen te persen (het gas dichter te maken), dan moet zulks aldus verklaard worden: de onderlinge afstand der deeltjes wordt kleiner en ten gevolge daarvan de werking der cohaesie versterkt. Zoo als wij boven zagen wordt zwaveligzuur vloeibaar bij - 10°, doch evenzoo bij 6°, mits men het dan samenperse door een druk van 3 atmosferen. Het is nu maar de vraag welke wetten hier gelden, en wat men dus door druk en temperatuur te zamen zal ver-

mogen. Want men wist reeds dat bij temperaturen, die hoog boven het kookpunt eener vloeistof liggen, een zeer hooge druk hoe langer hoe minder een gas vermag samen te persen. Hieromtrent hebben nu de beroemde proefnemingen van Andrews en zijne navolgers tot de kennis geleid van de wetten, die de vloeibaarwording bepalen. Andrews vond voor het koolzuurgas en anderen ontdekten voor andere gasvormige

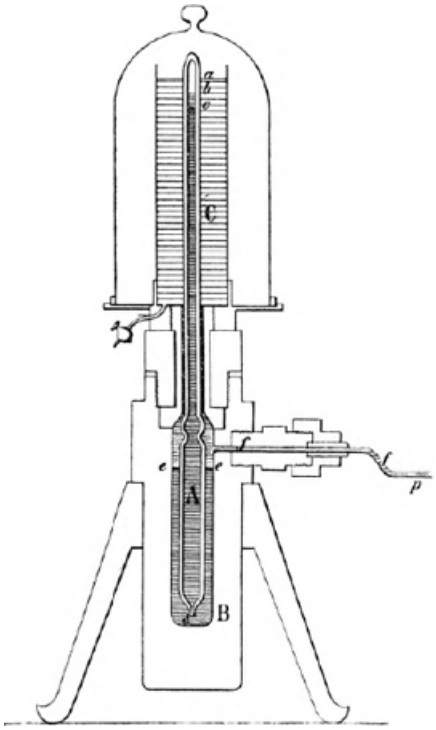

Toestel van Cailletet.
A is de buis, die het gas bevat, met eene opening bij d, waardoor het kwik uit B kan intreden. C bevat de afkoelende vloeistof, die het capillaire uiteinde der buis A omgeeft. Op de teekening is het kwik opgeperst tot c, en het gas gedeeltelijk als vloeistof kolom (van c tot b), gedeeltelijk nog als gas (in de ruimte van b tot a) aanwezig. Bij p is de perstoestel verbonden, die water door de buis ff tot op het kwik perst. Het kwik staat in B tot het niveau ee.

stoffen(*), dat er een grens bestaat voor de temperatuur boven welke men niet kan gaan, als men dat gas wil vloeibaar maken, al maakt men den druk ook nog zoo sterk. In den toestel, reeds door Perkins en Colladon gebruikt, namelijk een in kwik staand zeer nauw buisje, dat het gas bevatte, perste hij op eenvoudige wijze het kwik in de buis omhoog, zoodat ook het koolzuurgas werd samengeperst. Het buisje met gas werd in een doorschijnend vat geplaatst, dat door geschikte middelen op allerlei temperaturen verwarmd of afgekoeld kon worden. Bij eene zeer lage temperatuur, ongeveer bij - 80°, wordt het koolzuur vloeibaar, al bedraagt de druk niet meer dan

(*) Dr. W.J. Jansen te Leiden heeft onlangs die verschijnselen voor het stikstofoxydulegas onderzocht en gemeten.

1 atmosfeer. Maar bij 0° (dus als de buis door ijswater was omgeven) werd het gas eerst vloeibaar, toen hij het had gebracht onder een druk van 38 atmosferen. Een laagje vloeistof ontstond en dreef op het kwik. Bij toenemende samenpersing (door oppersing van het kwik) werd steeds meer gas vloeibaar. Ofschoon de druk in den toestel nu dezelfde bleef, nam de vloeistoflaag toe.

Maakte hij nu de temperatuur van het gas hooger, dan moest hij onder sterkeren druk het kwik oppersen om het gas vloeibaar te maken (bijv. een druk van 49 atmosferen hij 13°), doch nog steeds gelukte dit, zoolang hij niet hoven 31° kwam. Boven die temperatuur kon hij zoo sterk persen als hij wilde, er vertoonde zich niets vloeibaars; hoe dicht de gasdeeltjes werden ineengedrongen en op elkander gepakt, geene vloeistoflaag scheidde zich af. Omgekeerd, als hij een buisje nam, waarin hij bij lage temperatuur koolzuur had verdicht (en dan het buisje toegesmolten), zoodat het een laag vloeibaar en daarboven een laag gasvormig koolzuur vertoonde, en hij dit buisje verwarmde tot 31°, dan verdween in een oogenblik de afscheiding tusschen vloeistof en gas, en ging alles tot gas over. Bij afkoeling beneden 31° kwam eene wolk en allengs een laagje vloeistof weer te voorschijn. Men heeft verder gevonden, dat voor verschillende gassen die grenstemperatuur verschillend is. Waterdamp kan men boven 412° niet vloeibaar maken, hoe sterk ook ineengedrukt; - aetherdamp niet boven 187°, - stikstofoxydule-gas niet boven 36½°, enz. Deze temperaturen noemt men thans de kritieke temperaturen. Zoo was dan een verband gevonden tusschen den invloed van druk en temperatuur op de vloeibaarwording, en moest men nu trachten te vinden, welke de kritieke temperaturen waren van de permanente gassen. Want het was duidelijk geworden, dat deze zeer laag moesten zijn, zoodat daarom tot nog toe geene samendrukking, hoe sterk ook, voldoende was geweest om ze vloeibaar te maken.

Dr Van der Waals, thans Hoogleeraar te Amsterdam, heeft het eerst getracht om (door een stel van hypothesen en wiskundige formulen omtrent het verband, dat er tusschen al de ontdekte verschijnselen bij de gassen bestaan moet) tot eene berekening te komen van de aantrekking, die de gasdeeltjes op elkander uitoefenen, als zij tot samenkleving geraken. Daaruit kon hij dan weder berekenen, hoe laag de temperatuur moest zijn, waarbij eene vloeibaarwording het eerst mogelijk is, met andere woorden: de kritieke temperatuur der permanente gassen. Hij berekende die voor koolzuur op 32½°, en de proefnemingen hadden geleerd dat zij 30,9° bedroeg. Die overeenkomst tusschen berekening en proefneming bewees, dat zijne berekening wezenlijk waarde had. En daarom was dan ook aan de kritieke temperatuur, die hij voor de lucht berekende, namelijk - 158°, veel vertrouwen te schenken; zij kon van de waarheid niet veraf zijn.

Het was dus zeker mogelijk om de lucht, dus de zuurstof en de

stikstof, vloeibaar te maken; en het kwam er slechts op aan, zulk een lage temperatuur te bereiken en verder de bekwaamheid, den moed, de hulpmiddelen en het geld te bezitten, om de proefneming met eenige hoop op slagen te wagen.

Wat nu de lage temperatuur betreft, daarbij kwam eene andere ontdekking uit den lateren tijd te stade. De verschijnselen, bij stoomwerktuigen waargenomen, hadden geleerd, dat men eene buitengewoon sterke afkoeling verkrijgt, als men een samengeperst gas plotseling gelegenheid geeft in eene ruimte uit te stroomen, waar zich een veel verdunder gas bevindt; dus bijv. stoom van hooge spanning in de vrije lucht. De theoretische studiën en berekeningen der verschijnselen hadden geleerd, wat er bij zulke plotselinge ontspanning van een samengeperst gas gebeuren moet, en dat er geen beter middel is om op een oogenblik de sterkste afkoeling te verkrijgen. Eenige nadere verklaring zou hier te ver leiden. Genoeg, dat er evenveel warmte wordt verbruikt bij de ontspanning, als men warmte zou moeten aanwenden om den arbeid van de samenpersing te verrichten. Een voorbeeld kan leeren hoe sterk de afkoeling is. Als eene hoeveelheid lucht tot de helft wordt samengeperst, en men laat haar eensklaps zich ontspannen door haar in gemeenschap te brengen met den vrijen dampkring, dan daalt hare temperatuur 24°. Wordt zij tot 1/10 volume samengeperst, tot 1/100, tot 1/1000, dan wordt de afkoeling in eene zekere reden grooter en grooter, en kan wel 100° ja 200° bedragen.

Tot zoover was nu de wetenschap gekomen, toen in het vorige jaar Pictet te Genève en Cailletet te Parijs, zonder van elkaar te weten, opnieuw aan het werk togen om de permanente gassen vloeibaar te maken en - kon het zijn - te doen bevriezen. Zij wisten thans, waaraan zij zich te houden hadden. Alleen door druk konden zij hun doel niet bereiken, maar zij moesten bij een sterken druk eene veel en veel lagere temperatuur bereiken dan ooit bereikt was. De zuurstof of de lucht zou boven die zeer lage temperatuur nooit vloeibaar worden, al brachten zij een druk van 1000 atmosferen aan. En om die lage temperatuur te verkrijgen was slechts één middel in hun bereik, de afkoeling door zeer snelle en sterke verdamping, of door ontspanning, zooals wij die boven beschreven hebben. De arbeid van Pictet is nog grootscher en schooner dan die van Cailletet (de Franschen zullen dat niet erkennen, en doen natuurlijk alle moeite om de eer van de prioriteit aan Cailletet te geven), zoodat ik daarvan de beschrijving wil geven. Pictet kon over machtige hulpmiddelen beschikken.

Er bestaat te Genève een gezelschap voor de vervaardiging van natuurkundige werktuigen, welks directeur, de Heer Turrettini, hem alles verschafte wat hij noodig had. Bijgestaan door dezen, door den Hoogleeraar Monnier, den assistent Walter, en den Ingenieur Bürgin bracht hij den toestel tot stand, waarvan nevensstaande figuur eene

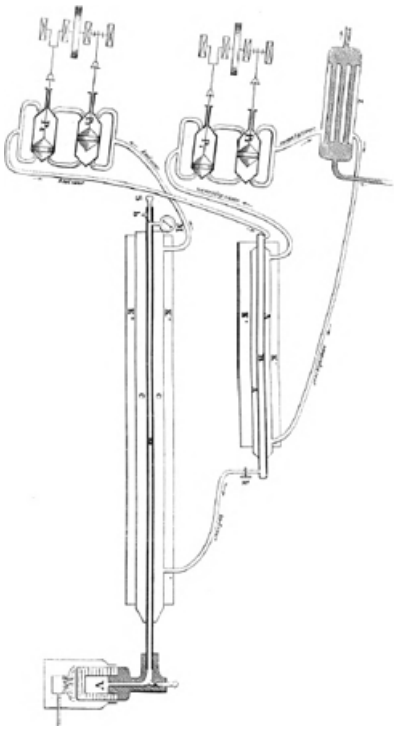

Toestel van Pictet.

schets geeft, en overwon hij alle bezwaren van technischen aard. Eene som van 50,000 franken was ermede gemoeid.

Pictet begreep niet op eenmaal zulk een lage temperatuur te kunnen bereiken, en kwam op den vernuftigen inval om twee andere gassen als helpers te gebruiken. Door zwaveligzuur vloeibaar te maken en dit snel te laten verdampen, kon hij eene afkoeling tot - 40° verkrijgen. Door binnen in de buis met zwaveligzuur een tweede buis te brengen, kon hij onder een druk van eenige atmosferen daarin bij - 40° koolzuur verdichten. Door dit vloeibaar koolzuur te laten vloeien in een andere buis en snel te laten verdampen, kon hij het zeker wel beneden - 100° verkoelen; en nu moest hij beproeven wat hij onder zoo sterk mogelijken druk bij zulk een lage temperatuur kon verkrijgen. Hij bereidde een groote hoeveelheid zwaveligzuur in den houder Z, en vulde daarmede ook de buis A, die door een geleidingsbuis ermede verbonden is. De buis A ligt in de kist K gevuld met eene stof, die de warmte slecht geleidt. Vervolgens begon het spel van twee pompen (P1 en P2). Pomp P1 zuigt uit A en perst naar P2; P2 zuigt uit P1 en perst naar Z. Bij elken slag wordt dus eene groote hoeveelheid zwaveligzuurgas (3 liters), die natuurlijk uit de vloeistof verdampte, weggezogen uit buis A en overgeperst in pomp P2, die het op hare beurt terugperst naar den houder Z, waar het weer vloeibaar wordt, en den voorraad hierin weder aanvult; zoodat evenveel in vloeibaren toestand wordt overgeperst naar A. De houder Z wordt steeds door vloeiend water koud gehouden, dat door een inwendig stel pijpen loopt. Door dit voortdurend wegpompen van het zwaveligzuur ontstaat een groote koude; immers verdampt in een oogenblik een massa gas in de ruimte, die door de beweging des zuigers in den cylinder wordt opengesteld. Bij 80-100 pompslagen in de minuut werd een verlaging verkregen na 10 minuten tot - 45° en verder tot - 73°, terwijl de druk niet meer dan eenige atmosferen bedroeg, welken druk de pompen kunnen uithouden zonder lek te worden. Door het pompen steeds aan te houden, hield de afkoeling stand, niettegenstaande dat de toestel zich natuurlijk voortdurend verwarmde door de aanraking met de buitenlucht. Het koude water in den houder Z nam ten slotte deze warmte telkens weg. Nu ziet men op de teekening, dat de buis A inwendig bevat een tweede buis B, die alzoo even sterk wordt afgekoeld. In deze buis B pompte hij uit een gashouder (die in de teekening is weggelaten) een menigte koolzuur, geheel droog en behoefde dit onder niet meer dan 4 tot 7 atmosferen druk te doen, omdat de buis A reeds zoo koud is. Al dat koolzuur werd in de buis B dan even koud en daardoor vloeibaar en vulde haar grootendeels. Nu werd op hoogst voorzichtige wijze de gemeenschap gemaakt tusschen deze buis B en eene buis C, die in eene kist K□ daaronder ligt. Deze buis is verbonden met de pompen P3 en P4, die op dezelfde wijze werken als P1 en P2. De pijltjes geven de richting aan van den loop

van het gepompte koolzuur. Het vloeibare koolzuur loopt door de kraan k naar de benedenhuis C en koelt deze sterk af; de pomp P3 pompt het weder weg, brengt het over in pomp P4; deze pomp perst het over in de bovenbuis B, waar het zich weder afkoelt aan het koude zwaveligzuur, vloeibaar wordt en terugloopt naar buis C. Dit spel wordt door het aanhoudend pompen steeds voortgezet. Door het wegpompen en dus verdampen van het vloeibare koolzuur uit buis C wordt daar telkens eene sterke afkoeling verkregen, en de warmte, die het gas in de pompen opneemt, wordt in de buis B steeds weggenomen, wijl het daar - 50° is. De afkoeling bedraagt in de buis C door het voortdurend verdampen zooveel, dat Pictet eene temperatuur mocht aannemen van - 140$^{o(*)}$.

Deze buis C is omgeven door eene stof, die de warmte slecht geleidt, in de kist K2; en binnen in die buis is een dikke koperen buis (inwendig 4 mM., uitwendig 15 mM.) gebracht, welke de zuurstof zal bevatten. Deze buis D is ter eener zijde verbonden aan een zeer sterk vat V van gesmeed ijzer, eene soort van bom, waarin zich de zelfstandigheid bevindt (kaliumchloraat), waaruit door verhitting zuiver zuurstofgas wordt ontwikkeld; ter andere zijde aan een mof met twee openingen en een schroef. In de eene opening is de drukmeter (M) bevestigd, in de andere een zeer fijn buisje (b), welks opening door het terugdraaien of indraaien van de schroef (s) kan afgesloten of in verbinding gesteld worden met de holte der mof.

Nadat door voorloopige proeven was uitgemaakt, dat de toestel zich geheel in orde bevond, werden op den 22sten December 's morgens te negen uren de pompen P1 en P2 in gang gebracht, en de buisjes A en B door de aanhoudende verdamping van het zwaveligzuur afgekoeld tot beneden - 50°. Van half tien tot 10° 50′ werd het koolzuur uit een gashouder (800 liters) overgepompt in de buis B en vloeibaar gemaakt. Nu werd de bom met 700 gram kaliumchloraat gevuld en de lamp eronder gesteld, om allengs de zuurstof, die bij verhitting uit het kaliumchloraat vrij wordt en 191 liters bedroeg, in de enge buis D te brengen. Daarop werden de pompen P3 en P4 in gemeenschap gesteld met de buis C en de temperatuur van het vloeibare koolzuur spoedig op - 130° gebracht. Intusschen kwam er meer en meer zuurstof in D, en nam de druk toe tot 470 atmosferen, waarop zij bleef staan.

Eene hoeveelheid van 191 liters zuurstofgas bevond zich samengeperst in eene ruimte van ongeveer 1 liter, want de bom had een inhoud van 944 CC en de buis van 52 CC, te zamen 996 CC. Pictet heeft later berekend, dat ongeveer □ gedeelte der zuurstof in de enge buis was samengedrongen, en de overige □ in den gloeiend heeten

(*) Voor deze lage temperaturen bestaan geene meetwerktuigen. Pictet beeft ze berekend met behulp van wiskundige formulen, die het verband tusschen temperatuur en drukking der gassen uitdrukken.

bom. Alles had zich goed gehouden. De pompen werkten voortdurend voort, geen lek deed zich voor. De buizen hielden den ontzaglijken druk uit en de groote koude bleef daarin bewaard. Het beslissende oogenblik was nu gekomen, om de schroef s terug te draaien en dus aan de samengeperste zuurstof de gelegenheid te geven, eensklaps door het buisje b in de vrije lucht uit te stroomen. Die plotselinge ontzaglijke ontspanning en uitzetting zou nog meer afkoeling te weeg moeten brengen, zoodat de temperatuur der uitstroomende zuurstofdeeltjes van - 140 nog wel honderd graden of meer moest zakken en er slechts eene geringe warmte in het gas kon overblijven. Te 1 uur 10′ draaide Pictet de schroef terug en werkelijk, een vloeibare straal drong met een vreeselijke kracht naar buiten. Aller oog volgde dien met eene tot de hoogste mate gespannen aandacht, en nam een schitterend witte kern daarin waar, omgeven door een blauwachtigen lichtmantel. Na drie of vier seconden sloot Pictet de opening weer af; de druk was tot 396 atmosferen verminderd, drie minuten later opende hij ze opnieuw voor een oogenblik, en verkreeg een tweeden straal vloeistof, die korter duurde en gevolgd werd door een gasuitstrooming, die duidelijk van den vloeistofstraal te onderscheiden was. Hoe groot moet de indruk geweest zijn op de toeschouwers, hoe onbeschrijfelijk de voldoening, die Pictet smaakte, en hoe moet de oude Colladon daarin gedeeld hebben, aan zijne proeven voor 50 jaar terugdenkende. Den 27sten en 29sten December werd de proefneming des avonds met denzelfden goeden uitslag herhaald, de laatste maal onder electrische verlichting. Te 8 uur begon de zuurstofbereiding in den bom. Te 9° 5′ was alles gereed en wees de manometer weder 471 atmosferen aan. Te 6^{u} 16′ werd de kraan geopend, terwijl het electrisch licht een door spiegels geleiden straalbundel wierp, ter plaatse waar de straal moest uitschieten. Een menigte toeschouwers hielden thans de oogen op die plaats gevestigd, en Prof. Dufour uit Lausanne had een polarisatiekijker, met een Nicolsch prisma voorzien, daarop gericht, om door draaiing van dit prisma uit te maken of er eene lichtpolarisatie was waar te nemen, die een gevolg kon zijn van de aanwezigheid van vaste deeltjes. Toen nu de straal verscheen gedurende 2 of 3 seconden, zagen wel 20 toeschouwers duidelijk een binnenste deel, doorschijnend, 2-3 mM. dik, en daaromheen een schitterend witten mantel van 10-15 mM. dikte en 1 dM. lengte. Prof. Dufour nam tegelijkertijd een polarisatieverschijnsel waar. Het was dus duidelijk, dat de zuurstof vloeibaar uit de opening kwam, en dat een deel door het gasvormig worden van het buitenste gedeelte des straals zóó sterk zich afkoelde, dat het vast werd. Vandaar dat een witte sneeuw van vaste zuurstof zich gedurende een oogenblik om den vloeibaren straal vormde. Bij eene tweede uitstrooming 5 minuten later werd hetzelfde waargenomen, en had zich dus in den toestel opnieuw vloeibare zuurstof gevormd. Bij eene derde uitstrooming (de

manometer wees 272 atmosferen) was de straal zeer gering, en bijna onmiddellijk bemerkten de aanwezigen, dat er alleen gasvormige zuurstof uitkwam benevens een wolk. Er was dus slechts een geringe hoeveelheid vloeibare zuurstof meer in de buis aanwezig, en overigens sterk samengeperst gas, waarin door de afkoeling bij de ontspanning nog een geringe hoeveelheid druppeltjes vloeistof konden gevormd worden, zoodat een wolk zichtbaar werd.

Terwijl dit alles te Genève gebeurde en Pictet den 22sten December een telegram naar Parijs gezonden had aan het lid der Academie De Loynes, lag er reeds een gesloten bericht van Cailletet van den 2^{den} December bij St. Claire Deville, waarin de woorden: ‘Ik heb heden zuurstof en kooloxyde vloeibaar gemaakt.’ Hij had door middel van waterdruk kwik opgeperst in de capillaire buis (A), waarin zich het gas bevond, zooals de figuur: toestel van Cailletet aanwijst, en het gas in de buis tot -29° afgekoeld, door een koude vloeistof in een glazen vat daaromheen. Toen het gas onder den druk van 300 atmosferen was gebracht en dus zeer aanzienlijk samengeperst, opende hij eensklaps eene kraan in den cylinder, waarin het water sterk werd samengeperst; de druk van het water op het kwik hield dus op, evenzoo die van het kwik op het gas, en dit kon zich dus eensklaps weder uitzetten tot zijn oorspronkelijk volume, onder geweldige afkoeling. Die koude was groot genoeg, om enkele deeltjes een oogenblik vloeibaar te doen worden.

Althans hij nam de wolk waar, die Andrews en zijn navolgers bij het koolzuur, het stikstofoxydule enz. onder dezelfde omstandigheden hadden waargenomen. Den 30sten December herhaalde hij de proef in het laboratorium der Ecole normale in tegenwoordigheid van Boussingault, Berthelot, St. Claire Deville, Mascart; - ook met stikstof. En allen namen niet alleen de wolk, maar ook druppeltjes gedurende een paar seconden waar. Ook met de lucht (het bekende mengsel van 4 deelen stikstof en 1 deel zuurstof), met moerasgas en met stikstofoxyde werd dezelfde uitkomst verkregen. De waterstof bleef nu nog over. Van haar was het te verwachten, dat zij onder alle gassen den grootsten weerstand zou bieden. Pictet liet zich niet lang wachten. Reeds den 10^{den} Januari waagde hij de proef. Prof. Monnier hielp hem aan het noodige materiaal, om in den ijzeren bom uit een mengsel van zuivere mierenzure kalk en bijtende kali volkomen zuiver en droog waterstofgas te bereiden, in eene hoeveelheid die bij 0° en gewonen druk eene ruimte van ruim 300 liters zou innemen. Te zeven uur 's avonds begon de proefneming; de druk was even na 9 uur standvastig geworden en bedroeg nu 650 atmosferen. De schroef werd teruggedraaid; het electrisch licht verlichtte het tooneel. Een ondoorschijnende straal van een staalblauwe kleur verscheen gedurende enkele seconden, en daaronder een sterke wolk met een witten gordel; een knetterend geluid deed zich hooren en een geratel op den vloer, als van kleine

hagelkorreltjes, die nedervielen. Waaraan anders kon dit toegeschreven worden dan aan vaste deeltjes, aan bevroren waterstof? Na sluiting werd de schroef opnieuw geopend, en een zeer korte straal waargenomen, benevens een uitwerping van vaste deeltjes, die zich van tijd tot tijd herhaalde; zoodat Pictet daaruit besloot, dat bij de geweldige afkoeling al de overige waterstof in de buis moest bevroren zijn. Dat de afkoeling werkelijk sterker moest zijn dan bij de zuurstof volgt daaruit, dat de vloeibare waterstof veel meer warmte verbruikt (dus aan zichzelf ontnemen moet) dan de zuurstof, om weer dampvormig te worden. Den 11^{den} Januari ontving Dumas te Parijs het telegram van den gelukkigen uitslag.

Dat de waterstof in de buis bij - 140° onder den druk van 650 atmosferen reeds vloeibaar is geweest, evenals de zuurstof, komt nog twijfelachtig voor, omdat de theorie deed vermoeden, dat de kritische temperatuur van de waterstof beneden - 140° ligt. Doch bij de afkoeling door de ontspanning moet een deel vloeibaar en vast geworden zijn.

De zegepraal, door Pictet op zoo luisterrijke wijze verkregen, bewijst, tot hoe groote volkomenheid hij zijne wapens had gebracht. Zijn toestel is een meesterstuk van proefneming. Die iets weet van machinerie begrijpt wat het zeggen moet, om bij zulke drukkingen en temperaturen met pompen en buizen te werken. Ook is zijne ontdekking een glansrijke bevestiging van de theorie omtrent de natuur der gassen. Voorts blijkt, dat zulke ontdekkingen alleen mogelijk zijn, wanneer de theorie uit vroegere ontdekkingen tot een meerder verstandelijk (= mathematisch) inzicht in het verband der natuurverschijnselen of de krachten der stofdeeltjes heeft geleid Wanneer men nu vraagt, of deze ontdekking voor het oogenblik tot belangrijke nieuwe toepassingen in het dagelijksch leven aanleiding geeft, zooals bijv. de verdichting van den ammoniak tot de ijsmachines heeft geleid(*), dan mag men met Franklin de vraag daartegenoverstellen (door Faraday reeds in 1817 aangehaald): ‘Wat is het nut van een kind?’ en het antwoord geven: ‘Tracht het nuttig te maken.’ Doch al mocht dit niet spoedig het geval worden, dan is het hooge belang der ontdekking niet te miskennen. Ik zoek dit niet daarin, dat wellicht spoedig het vloeibaar maken der lucht aan het groote publiek zal vertoond worden, dat tuk is op spektakel, of wel aan weetgierige leerlingen op de lessen in de natuur- en scheikunde. Van meer belang acht ik de waarschijnlijkheid, dat groote schei- en natuurkundige werkplaatsen weldra voorzien zullen worden van dergelijke meer en meer verbeterde toestellen, waarmede men de eigenschappen der grondstoffen en harer verbindingen bij zeer lage temperatuur zal naspeuren. Daardoor zal men in de

(*) Reeds zijn de toestellen van Pictet, voor zoover de vloeibaarmaking van zwaveligzuur betreft, toegepast op de bereiding van ijs, en overtreft deze ijsmachine alle andere.

kennis der natuurverschijnselen nieuwe vorderingen maken. En evenals de telegraaf, het electrisch licht, de telephoon, de mikrophoon, vruchten zijn, die van de wetenschappelijke onderzoekingen op 't gebied der electriciteit zijn afgevallen, zoo mogen wij hopen, dat nieuwe vruchten voor de maatschappelijke samenleving zullen geplukt worden, als de studie der vloeibare permanente gassen wordt voortgezet.

J.M. VAN BEMMELEN.

Staatkunde en geschiedenis.

Eenige beschouwingen over het oorlogsrecht.

De toepassing van het oorlogsrecht in den Fransch-Duitschen oorlog van 1870-1871. Academisch proefschrift door R.A. Klerck te Leiden. P. Somerwel. 1878.

(*Slot.*)

‘De veroveraar tegenover de inwoners van een bezette landstreek’; ziedaar het onderwerp, dat Klerck in het vijfde hoofdstuk behandelt.

Wanneer een aanvallend leger een vijandelijk gewest bezet, dan heeft het recht om in dat gewest het bestuur te voeren; dit ligt in den aard van de zaak: de verdedigende partij, uit dat gewest verdreven, heeft het vermogen niet meer om daar te besturen; bestuur moet er toch zijn; dus blijft er niets anders over, dan dat de aanvaller dat bestuur uitoefent. De bevolking van dat door den aanvaller bezette gewest is dus verplicht dien aanvaller te gehoorzamen.

Maar, wanneer is een gewest bezet? Wat zijn de kenteekenen van zulk een bezetting? - Het Brusselsche congres van 1874 heeft daarover het volgende vastgesteld:

Un territoire est considéré comme occupé lorsqu'il se trouve placé de fait sous l'autorité de l'armée ennemie.

l'Occupation ne s'étend qu'aux territoires où cette autorité est établie et en mesure de s'exercer.

En mesure de s'exercer; - dit is een zeer rekbare uitdrukking; even zoo rekbaar als de bepaling, dat de blokkade van eene kust alleen dán geldig is, wanneer zij *effectief* is; het komt daarop neer: gij moogt dat gewest besturen, gij moogt die kust blokkeeren, zoolang gij dit *kunt*; zoolang gij de macht hebt, hebt gij het recht.

Heel veel zegt dit eigenlijk niet; en men kan er erg over twisten, wanneer de blokkade van eene kust werkelijk plaats heeft, en wanneer een leger ‘in staat is om zijn gezag te doen gelden in een vijandelijk gewest’. Die Brusselsche conferentie heeft dus hier

geen vasten stelregel gegeven, maar alleen woorden, die geen bepaalde beteekenis hebben.

Een gewest, dat door den vijand bezet wordt, is natuurlijk aan dien vijand onderworpen, en aan willekeur prijsgegeven; - zoo is het altijd geweest, en denkelijk zal het altijd zoo zijn. Maar, hoe meer men tot den nieuweren tijd nadert, hoe meer ook hier de invloed merkbaar is van beschaving en van menschelijkheid; en daarom heeft het de algemeene verwondering en afkeuring opgewekt, dat, bij den oorlog van 1870-1871, de Fransche gewesten, door de Duitschers bezet, op zulk een tirannieke wijze behandeld zijn. De Duitschers hebben toen misbruik gemaakt van hunne macht.

Wat hierbij aan de Duitsche zijde het ergste is geweest, dat is de overlegde en koelbloedige wijze, waarop toen is te werk gegaan bij het overtreden van de beginselen van recht en menschelijkheid. Dat er, in de hitte van den strijd, als de soldaat in woede is ontvlamd, wreedheden worden gepleegd, dat is te begrijpen, te verontschuldigen soms; en meestal is zoo iets den bevelhebbers niet tot schuld toe te rekenen: zij zijn meestal niet in staat geweest om die wreedheden te voorkomen; is eenmaal ‘de dolle krijg ontketend’, dan is geen menschelijke macht in staat, om hem weer dadelijk aan banden te leggen. Dus - om maar een voorbeeld aan te halen - dat uitmoorden en verbranden van het dorp Bazeilles door de Duitschers, tijdens den slag van Sédan, is wel een gruwzaam feit geweest, maar een verklaarbaar feit, daar het plaats had te midden van een hevigen strijd, Bazeilles door de Franschen hardnekkig werd verdedigd, en ook inwoners van dat dorp op de Duitschers hebben geschoten; - in allen gevalle zijn de gruwzame handelingen bij Bazeilles niet te wijten aan de Duitsche *bevelhebbers.* Maar geheel iets anders is het, wanneer het plegen van wreedheden geschiedt op uitdrukkelijken last van de aanvoerders; - en dit is in 1870 gebeurd.

Een Belgisch schrijver - Rolin Jaequemyns *second essai sur la guerre Franco-Allemande* - is van een tegenovergestelde meening: *nous ne saurions partager l'opinion* - zegt hij - *de ceux qui font un reproche aux Allemands d'avoir procédé à ces mesures rigoureuses par voie réglémentaire et en vertu d'ordres froidement délibérés au quartier-général.* Die bevelen - meent hij - voorkomen alle willekeur, en zullen op het laatst ertoe leiden, dat wij een ‘*Code pénal* voor het oorlogsrecht’ zullen verkrijgen.

Met warmte en met talent bestrijdt Klerck die meening van den Belgischen schrijver; hij zegt onder anderen:

(Bl. 122-123). ‘Wij voor ons deelen het optimisme van den geachten Schrijver niet; wij zouden integendeel, wanneer al die daden van geweld hun grond vonden in een opgewonden gemoedstoestand van den Duitschen soldaat, dit meer kunnen billijken dan thans, nu al die handelingen hun oorsprong vonden bij het Duitsche hoofdkwar-

tier, waar zich de Keur bevond der Duitsche staatslieden en krijgsoversten, aan wier hoofd een Vorst geplaatst was, die, om zijne streng godsdienstige begrippen, zich de sympathie van elk rechtzinnig orthodox verworven had. Koud berekende en vooraf overlegde wreedheden zijn, uit een moreel oogpunt en ook volgens de strafwet, altijd veel schandelijker dan die welke in opgewondenheid begaan zijn; daarbij komt nog, dat beschaafde en onderwezen personen veel toerekenbaarder geacht worden dan zij, die door onderwijs en opvoeding op een lageren trap van beschaving staan...'

Klerck staat verder stil bij verschillende voorschriften en bevelen van de Duitsche aanvoerders, voorkomende in hunne proclamatiën aan de bevolking der gewesten, door hunne troepen bezet; het rechtsgevoel van den geachten Schrijver verheft zich krachtig tegen het wederrechtelijke van die voorschriften en bevelen.

In een eerste proclamatie, door de Duitsche aanvoerders uitgevaardigd toen zij Den Elzas en Lotharingen hadden bezet, werd reeds met de doodstraf bedreigd ieder Franschman - zoo hij niet bewijzen kon, dat hij tot het leger behoorde - die zich schuldig maakte aan vijandelijkheden tegen de Duitsche troepen, of die troepen benadeelde door den vijand als spion te dienen; of die, gids zijnde, de Duitsche troepen den verkeerden weg wees; of die bruggen of kanalen, spoorwegen of telegraaflijnen vernielde of beschadigde. De krijgsraad, die den beschuldigde vonniste, mocht geen andere straf uitspreken dan de doodstraf; en dat doodvonnis moest onverwijld worden voltrokken. Niet alleen de schuldige zou worden gestraft, maar ook de gemeente waartoe hij behoorde, en de gemeente waar het feit was gepleegd; voor die gemeenten zou de straf zijn een geldboete, gelijkstaande aan een jaar grondbelasting.

Dat zulke strafbepalingen zoo goed als eenparig veroordeeld zijn door de schrijvers over het oorlogsrecht, is niet te verwonderen; eene strengheid, die geen andere straf kent dan de doodstraf, 'noopt bijna een bevolking tot algemeenen opstand', zegt Klerck (bl. 126). Die strengheid, voegt hij erbij, kan misschien nog eenigszins verklaard worden door de wet der noodzakelijkheid; maar wat te zeggen ten voordeele van de solidariteit, aan de gemeenten opgelegd? Klerck noemt dit: 'een door niets gerechtvaardigde maatregel, die op geen enkelen redelijken grond kan verdedigd worden' (bl. 126); en hij zegt verder daarover:

(Bl. 125-128). 'Bluntschli, de door ons in het minst niet gedeelde meening verkondigende, dat de gemeenten, die de strafbare daden waarvan de Duitsche proclamatiën gewaagden, begunstigden of niet verhinderden, gestraft konden worden en tot schadevergoeding gehouden waren, voegt daar echter bij:

In dem Deutsch-Französischen Kriege ist diese Regel in umfassender Weise zur Verhinderung soldier gefährlichen Missethaten benutzt worden.

Die ersten Proclamationen vom 16 *und* 19 *August* 1870 *gingen in der Bedrohung der Gemeinden zu weit*, *indem sowohl die Heimaths-Gemeinden der Kriegsverbrecher als die Gemeinden*, *in deren Bann das Verbrechen verübt wurde*, *mit schwerer Busze bedroht werden.*'

De Duitsche schrijver, die anders hier en daar, niettegenstaande zijne humane denkbeelden, op merkwaardige wijze de handelingen van zijne landgenooten weet te vergoelijken, schijnt toch te moeten toegeven, dat die proclamaties '*zu weit gingen*'. Inderdaad gaan die 'een weinig te ver'.

Wij stellen tot voorbeeld dat, bij een inval in Nederland door de Pruisen, een inwoner van Roermond in Wassenaar een Pruis doodschiet. Volgens die theorie zou dan Roermond zoo goed als Wassenaar gestraft moeten worden. Inderdaad, het oordeel van Bluntschli, dat die proclamatiën '*zu weit gingen*', is niet te gewaagd.

Rolin-Jaequemyns veroordeelt 'la responsabilité collective des deux communes', met de woorden: *que cette mesure a dû dépasser le but par son exagération même*, *et que par conséquent elle ne trouve pas sa justification dans le droit de la nécessité.*

Den Beer Poortugael veroordeelt de solidaire aansprakelijkheid, die de Duitschers in toepassing brachten, op de krachtvolste wijze. De geachte Schrijver noemt een dergelijken maatregel onrechtvaardig, onmenschelijk en onteerend. Onrechtvaardig, om onschuldigen te doen boeten voor het vergrijp van derden. Onteerend, om misbruik te maken van zijne overmacht, als men sterk gewapend staat tegenover ongewapenden en zwakken. Onmenschelijk, eene menigte onschuldigen ongelukkig te maken.

Maar het bleef niet bij de *geldelijke* aansprakelijkheid der gemeenten; met veel erger straffen werden zij bedreigd; en met billijke verontwaardiging uit Klerck zich daarover:

(Bl 128-129).... 'Het réprésaille stelsel werd op de schandelijkste en willekeurigste wijze toegepast. In geen enkelen burgeroorlog zou het aan de troepen van het Gouvernement veroorloofd zijn tegenover opstandelingen een dergelijke gedragslijn te volgen, als de Duitschers zich veroorloofden tegenover eene bevolking, die wel volgens het oorlogsrecht onderworpen moest zijn, maar die voor elk geïsoleerd feit, dat zich voordeed, niet kon aansprakelijk gesteld worden.

In het plaatsje Beauvais proclameerde de Kommandant der Pruisische troepen, toen hij aldaar zijn intrede deed: "*toute attaque*, *faite par surprise*, *aura pour conséquence l'incendie du lieu*", te gelijk werden de wapens der inwoners opgeëischt; terwijl er bijgevoegd werd: dat men de huizen, waar nog wapenen zouden gevonden worden, in brand zoude steken.

De proclamatie van den Generaal Von Wenden is wel het sprekendste bewijs van het schrikbewind, dat de Duitschers in de door hen bezette landstreken gevestigd hadden. Deze proeve van Duitsche opvatting

omtrent oorlogsrecht werd in het departement der Ardennen op den 10den December 1870 te Bonbricourt aan de ongelukkige bevolking bekend gemaakt. Zij luidde als volgt:

> *Le commandant en chef de la 2e armée Allemande fait connaître, par le présent arrêté, que tout individu qui ne fait partie ni de l'armée régulière Française, ni de la garde nationale mobile, et qui sera muni d'une arme, portât-il le nom de franc-tireur ou autre, du moment où il sera saisi en flagrant délit d'hostilité vis-à-vis de nos troupes, sera considéré comme traître, et pendu ou fusillé, sans autre forme de procès.*
> *Je préviens les habitants du pays que, selon les lois de la guerre, seront responsables toutes les communes, sur le territoire desquelles les délits prévus auront lieu.*
> *Les maires des endroits dans les environs doivent prévenir le commandant du détachement Prussien le plus près, sitôt que les francstireurs se montreront dans les communes.*
> *Selon la même loi, toutes les maisons et villages qui donneront abri aux francs-tireurs, sans que le maire donne la notice susdite, et d'où les troupes Allemandes seront attaquées, seront brûlés ou bombardés.*
> *Les communes sont en outre responsables des dégâts causés sur leur territoires aux télégraphes, chemins de fer, ponts et canaux. Une contribution leur sera imposée, et, en cas de non-payement, on les menace d'incendie.*'

Rolin-Jaequemyns, anders nog al toegevend in zijn oordeel over de handelingen der Duitschers in 1870, keurt echter die proclamatie ten sterkste af:.... *elle* (die proclamatie) *tend à transformer les magistrats municipaux du pays envahi en agents, sinon en espions de l'armée envahissante. Et elle donne à cet ordre la terribile sanction de l'incendie ou du bombardement de toutes les maisons et villages 'qui donneront abri aux francs-tireurs, sans que le maire a donné la notice susdite'. Ainsi maire et habitants auront beau garder une attitude absolument neutre et passive. Il faudra encore que le maire se hâte d'appeler les troupes ennemies contre ses propres concitoyens, sous peine, s'il hésite, d'attirer le châtiment du feu sur tout son village. Voilà donc la non-résistance et la non-dénonciation transformées en actes de complicité. Nous n'hésitons pas à dire que, à nos yeux, il n'y a pas de nécessité militaire qui puisse justifier de pareilles règles. D'ailleurs l'experience démontre que, en temps de guerre comme en temps de paix, la répression poussée au delà d'une certaine mesure, loin d'intimider, ne fait qu'exaspérer les populations, et donne aux plus craintifs la force du désespoir.'*

Klerck sluit zich hier geheel aan bij den Belgischen schrijver:

(Bl. 131-132). 'Inderdaad, wij mogen wel zeggen, dat het afkeurende oordeel, dat Rolin-Jaequemyns over de proclamatie van den Generaal Von Wenden uitspreekt, alleszins juist is. De maatregelen

toch door genoemden Generaal genomen, die een weerlooze bevolking dwingen haar vaderland te verloochenen en hare landgenooten aan den vijand te verraden, mag wel de schandelijkste praktijk genoemd worden, welke in den oorlog kan aangewend worden. Een dusdanige maatregel plaatst een bevolking voor het alternatief, of door het zich verzetten tegen den onteerenden eisch des vijands aan de vernietiging van have en goed te worden blootgesteld; of, door zich aan een gruwelijk verraad schuldig te maken, door hare nakomelingschap aan verachting te worden prijs gegeven. Bluntschli verklaart het zaaien van tweedracht als "*wider die guten Kriegssitten*"; maar wat moet wel het oordeel zijn van den beroemden Schrijver aangaande den eisch door zijne landgenooten aan Fransche burgers gesteld, om de zaak van hun vaderland, van Frankrijk, aan den vijand te verraden, en tevens hunne broeders, die hun leven waagden om hen te bevrijden, aan den overheerscher prijs te geven?'

Maar die strenge proclamatiën, die bedreiging van doodstraf, van in brand steken van steden en dorpen, zijn misschien maar gebezigd om schrik in te boezemen; het is misschien tot geen uitvoering gekomen? - ziehier het antwoord op die vragen:

(Bl. 132). 'In de maand Januari van het jaar 1871 overvielen, in de nabijheid van het dorp Fontenoy bij Toul, een aantal *francs-tireurs* een Pruisische post, die aldaar gestationneerd was tot bewaking van een spoorwegbrug van groot gewicht voor de communicatiën der Duitsche legers. Zij lieten daarop de brug springen, en brachten daardoor de Duitschers in geen geringe verlegenheid. Het geheele dorp werd daarop in brand gestoken, omdat de inwoners niet voor verraders hadden gespeeld, zooals de Duitsche autoriteiten dit in hunne proclamatiën geëischt hadden.

Hierbij bleef het echter niet. De Duitsche prefect van het departement van de Meurthe, waarin het dorp Fontenoy gelegen was, Graaf Renard, requireerde daarop 500 werklieden. Tot dat die werklieden gekomen waren, zou de arbeid in alle werkplaatsen en fabrieken moeten ophouden; terwijl de fabrikanten, die aan dat bevel ongehoorzaam waren, eene boete van 10 à 50,000 francs zouden moeten betalen.'

Rolin-Jaequemyns vindt het opvorderen van die 500 werklieden een geoorloofde handeling; maar hij keurt het af, dat Graaf Renard toen gelastte: *si demain*, *Mardi* 24 *Janvier*, *à midi*, *cinq cents ouvriers des chantiers de la ville ne se trouvent pas à la gare*, *les surveillants d'abord*, *et un certain nombre d'ouvriers après*, *seront saîsis et fusillés sur place.*

'Verdere commentariën zijn onnoodig', zegt Klerck (bl. 134-135); 'maar wij zouden wel willen vragen, of een dergelijk schrikbewind eene bevolking bijna niet tot opstand dwingt. En verder moeten wij toch nogmaals Rolin-Jaequemyns afvragen, wiens oordeel zoozeer door

allen, die zich op het gebied van volkenrecht bewegen, op prijs wordt gesteld, of het hem ernst is, dat een organisatie van dergelijke gruweldaden werkelijk een stap moet zijn tot den waren weg; vooral, zooals wij reeds in de inleiding van onze verhandeling gezegd hebben, omdat men van beide zijden althans het bestaan van een oorlogsrecht erkend heeft; maar het Pruisische schrikbewind in de door de Duitschers bezette Fransche gewesten geeft, volgens ons, een al zeer valsche bazis tot de toepassing van het oorlogsrecht, zooals men dat onder beschaafde natiën verwachten mag.

Dit feit staat niet alleen. Tot verdere opluistering van het Duitsche oorlogvoeren in de jaren 1870-1871 strekke het gebeurde met Bazeilles, waar, volgens de rapporten van den Hertog van Fitz-James, het geheele dorp werd uitgemoord, omdat uit enkele huizen op de Beiersche soldaten geschoten werd. Verder moet vermeld worden de verwoesting van Châteaudun, waar eigenlijk niet de bevolking maar 900 Parijsche *francs-tireurs* het stadje verdedigd hadden tegen de geheele 22ste Pruisische divisie, ongeveer 10,000 man, die naar de Loire op weg was om het Beiersche leger van Von der Tann te gaan versterken. Nabij Orleans werd het plaatsje Ablis aan de vlammen prijs gegeven, uit wraak dat de *francs-tireurs* er een detachement Uhlanen vernietigd hadden. De bevolking werd van verstandhouding met de *francs-tireurs* verdacht, en vandaar de réprésailles...'

Rüstow, in zijne geschiedenis van den oorlog van 1870-1871 van het gebeurde bij Bazeilles gewagende en dat eenigszins verontschuldigende, laat daarop volgen (Hollandsche vertaling, 2de deel bl. 103-105):

'Geheel anders is het gesteld met het afbranden van Ablis. Deze vernieling in koelen bloede, met de allergrootste bedaardheid verordend, is van een geheel ander gehalte..... In onze 19de eeuw wordt volkomen met dezelfde rondborstigheid en zelfvoldoening van zulke handelingen gesproken, als die waarmede de "groote" Caesar de goedheid had aan den senaat en het volk van Rome aan te kondigen, dat hij eenige duizenden Galliërs, die het gewaagd hadden zich tegen den gezegden senaat en het Romeinsche volk, en vooral tegen hem, den Imperator, te "verzetten", de rechterhand had laten afslaan.

Wij hebben ons moeite gegeven om één geval te vinden, waarin deze wijze van terroristische oorlogvoering eenig goed resultaat heeft opgeleverd; maar hebben er geen gevonden.... Wij zijn tot in het diepst onzer ziel overtuigd, dat de Duitsche soldaten, die het eerst met het koelbloedig verwoesten van vreedzame en vriendelijke oorden belast werden, dit met een bedrukt hart deden; moesten zij daarbij niet aan hunne eigene woningen denken? Wij gaan verder, en houden ons overtuigd, dat de hoogere Duitsche bevelhebbers, die bevelen van dezen aard gaven, het met een bezwaard gemoed deden, en zeker

slechts in de vaste overtuiging, dat het een doeltreffende maatregel was.

Hierin nu ligt juist de dwaling; want ten eerste verwildert bij dergelijke handelingen ook het beste leger; de menschen worden ten slotte aan alles gewend; en waarom zouden de Duitsche soldaten hetgeen zij op die wijze hebben moeten verrichten, later in Duitschland niet uit liefhebberij doen. In het tweede tiental jaren onzer eeuw hebben veroordeelde moordenaars hunne onverschilligheid voor elke gruweldaad uit den tijd opgedaan, toen zij als soldaten van den eersten Napoleon, in Spanje, bij zulke handelingen als medewerkers of ook slechts als toeschouwers tegenwoordig waren. Ten tweede komt men op die wijze niet tot een *vrede*, maar slechts tot een *wapenstilstand*, die door de noodzakelijkheid wordt opgedrongen; en het is zeker geen voordeel, als wij in het beschaafde Europa op die wijze ongeveer twee duizend jaren teruggaan....'

Ook Rüstow veroordeelt dus de handelingen, in 1870-1871 door de Duitsche legers tegen de Fransche bevolking gepleegd. Onder die handelingen is er vooral eene, waarvan Klerck met warme afkeuring gewaagt; het is de wijze, waarop toen de Duitschers de veiligheid van de spoortreinen hebben willen verzekeren:

(Bl. 136-138).... 'Het schijnt dat het meermalen was voorgekomen, dat benden *francs-tireurs* treinen deden derailleeren, die uit Duitschland troepen en proviand naar het oorlogstooneel vervoerden. De Duitsche waakzaamheid werd aldus dikwijls verschalkt, de posten en patrouilles tot bewaking der spoorweglijnen bleken onvoldoende, maar wat nood? Met een weinig vindingrijkheid en een eenigszins ruime opvatting van hetgeen al of niet in den oorlog geschieden mag, brengt men het ver.

Op 18 October kwam er een order van den markies De Villers, Civiel-Commissaris van Lotharingen, om, ingevolge de bevelen van den bevelhebber van de derde armee, de treinen voortaan te doen vergezellen door de notabelen onder de bevolking "*puissant de la considération générale.*" Men plaatste de notabelen op de locomotieven, op zoodanige wijze, dat zij allen die den trein ontmoetten in het oog moesten vallen; zoodat zij die het zouden willen beproeven om daarop een aanslag te ondernemen, er van overtuigd konden zijn dat hunne eigene landgenooten er de eerste slachtoffers van zouden worden. De notabelen van Nancy moesten den trein vergezellen tot Toul, die van Toul tot Commercy, die van Commercy tot Bar-le-Duc, en zoo vervolgens. Deze maatregelen werden gestreng toegepast; de president van het gerechtshof te Nancy werd, toen hij weigerde den trein te vergezellen, met vier gendarmes op de locomotief geplaatst. Velen werden het onschuldig slachtoffer van dien maatregel. Een lid van den gemeenteraad van Rheims verloor het leven, door een ongeval veroorzaakt door de nalatigheid van een der Duitsche spoorwegbe-

ambten. In aanmerking genomen het barre klimaat, waaraan velen der notabelen op de locomotieven werden blootgesteld, kan men aannemen dat veler gezondheid geknakt werd.

Afgescheiden van de groote wreedheid, die in dergelijke maatregelen gelegen is, strijdt daarenboven die handeling in alle opzichten tegen het moderne volkenrecht. Van welke zijde men de zaak ook beschouwt, is zij onverdedigbaar. De *francs-tireurs*, veelal gelukzoekers en altijd ondernemende lieden, zullen zich al even weinig gelegen laten liggen aan het leven dier notabelen als dat zij zich om hun eigen leven bekommeren. Zelfs de voorstanders van de zuivere utiliteitstheorie bij het oorlogsrecht, zij die meenen dat alle middelen geoorloofd zijn die tot het doel leiden, kunnen bovengenoemden maatregel, al moge hun wil nog zoo goed zijn, volgens ons onmogelijk verdedigen.

De Duitsche autoriteiten rechtvaardigden dien maatregel met de bewering, dat die personen dienden als gijzelaars tot waarborg voor de veiligheid der treinen; maar deze theorie staat al op zeer losse schroeven. Behalve dat het nemen van gijzelaars door vele moderne rechtsgeleerden als onrechtmatig wordt beschouwd, worden gijzelaars overal als krijgsgevangenen behandeld. Het oorlogsgebruik, door de gewoonte evenveel recht van bestaan hebbende als een geschreven tractaat, heeft gijzelaars altijd als zoodanig beschouwd, en alleen hun vrijheid, naast hun leven, op het spel gezet. De schending van het volkenrecht is hier zoo in het oogloopend mogelijk; en men moet er zich over verwonderen, dat een dergelijke handelwijze niet het protest van alle Europeesche gouvernementen heeft uitgelokt...'

Men protesteert veel spoediger tegen den zwakke, dan tegen den sterke. Angst en vrees doen veel laagheden begaan. Ook in het staatkundige zijn de *Don Abbondio's* niet zeldzaam.

Uit die verschillende aanhalingen ziet men, dat de Heer Klerck een streng oordeel uitspreekt over de wijze, waarop in 1870 de Duitsche aanvoerders hun gezag hebben uitgeoefend over de door hen bezette Fransche gewesten.

Is dat oordeel *te* streng? - volstrekt niet: het bevat niets dan waarheid. Maar ééne zaak moet men hierbij wel in het oog houden: hoe zijn de Fransche krijgsbevelhebbers te werk gegaan, toen zij, tijdens den eersten Napoleon, met hunne legerbenden in Duitschland waren? - Niets beter dan de Duitschers in 1870 in Frankrijk. Het eenige verschil is maar, dat Napoleon gewoon was het Opperwezen buiten het spel te laten, en niet Gods heiligen naam aanriep, als hij last gaf om dorpen en steden te verbranden en weerlooze menschen dood te schieten.

‘De goederen van den Staat en die der particulieren, gedurende den oorlog; het buitrecht; de requisities en contributies’ - ziedaar wat in het zesde hoofdstuk wordt behandeld.

Bij den oorlog van 1870-1871 hebben de Duitsche legers een groote hoeveelheid wapens, materieel, paarden en leeftocht op den vijand vermeesterd, en hebben dat vermeesterde behouden. Daarin hebben de Duitschers volkomen recht gehad: alle die voorwerpen waren het eigendom van den Franschen Staat; zij dienden om oorlog te voeren, en de overwinnaar mocht ze dus gerust beschouwen als buit.

Goederen van den Staat daarentegen, die niet tot het oorlogvoeren bestemd zijn, mogen misschien tijdelijk in beslag worden genomen, maar mogen niet behouden worden als de oorlog geëindigd is; dit geldt onder anderen van een museum; van een bibliotheek; van een spoorweg met het daarbijbehoorende materieel; van bosschen of andere domeinen, enz. Het kan zeer goed noodig zijn, dat de invallende vijand een spoorweg met het materieel, dat daarbij behoort, in beslag neemt, om daarvan gebruik te maken gedurende den oorlog; maar zoodra het vrede wordt, moet hij dat teruggeven, met schadeloosstelling, als dit te pas komt.

Bij de oorlogen van vroegere tijden meende de legermacht, die een vijandelijk land binnendrong, het recht te hebben om zich meester te maken van alle roerende goederen, aan den vijandelijken staat toebehoorende; en het gebeurde toen meermalen, dat de overwinnaar gedenkteekenen en kunstwerken als buit medevoerde naar zijn land, als blijvend blijk van de behaalde zege. Zoo, onder anderen, bij de oorlogen van de Fransche omwenteling en van Napoleon deed Frankrijk een aantal schilderstukken en beeldwerken uit andere landen naar Parijs verhuizen; en het schreeuwde moord en brand toen, in 1815, die roof moest worden teruggegeven aan de rechtmatige eigenaars. In onze dagen wordt algemeen het beginsel gehuldigd, dat goederen van dien aard, al zijn zij staatseigendom, toch niet in bezit mogen worden genomen door den vijandelijken Staat; en dit beginsel is oneindig beter dan het vroeger gevolgde, dat tot niets anders diende dan om den overwonnene voortdurend te herinneren aan ramp en vernedering, als ware het om daardoor zijn wrok levendig te houden.

Voor zoover wij hebben kunnen nagaan, is aan de Duitsche legers, in 1870-1871, niets hoegenaamd te verwijten aangaande het eerbiedigen van Frankrijk's roerende goederen, die niet bestemd waren voor den oorlog: die goederen zijn in den regel met zorg ontzien; zij zijn het eigendom van Frankrijk gebleven.

Maar nu beweert de Heer Den Beer Poortugael, dat ook de veroverde wapens enz. bij den vrede aan Frankrijk teruggegeven hadden moeten worden; - die bewering gaat wel wat ver. Onze geachte wapenbroeder verdedigt zijne meening voornamelijk daarmede, dat het

teruggeven van die wapens *na* den vrede, volstrekt geen invloed kon hebben op den gang des oorlogs; dat dit teruggeven bij de overwonnene partij het gevoel van dankbaarheid opwekt; en dat, nu Duitschland die wapens heeft behouden, dit geen ander gevolg heeft gehad, dan dat Frankrijk geld heeft moeten uitgeven om nieuwe wapens te koopen.

Wij kunnen hier moeilijk instemmen met den Heer Den Beer Poortugael; en wij vereenigen ons meer met wat, tot bestrijding van diens meening, bij den Heer Klerck voorkomt (bl. 151-153):

'.... Het doel van den oorlog heeft een verdere strekking dan het spoedige herstel van den vrede; het moet er ook toe leiden, dat de vrede duurzaam zij. En om nu den vijand, na het sluiten van den vrede, de middelen weder in handen te geven om den oorlog te hervatten, dit zou gelijk staan met het gedrag van iemand, die zijn tegenstander zijn stok ontweldigd hebbende waarmede hij hem te lijf wilde, dezen, na hem een behoorlijke dracht slagen te hebben toegediend, weder in het bezit van den stok ging stellen, waardoor de overwonnene onmiddellijk in staat is "revanche" te nemen. Wij zouden meenen, dat de overwinnaar langer van de aanvallen van zijn tegenstander verschoond zal blijven, wanneer hij dezen, door den stok te houden, noodzaakt, alvorens het oude spel weer te beginnen, eerst zich op de een of andere wijze in het bezit van een anderen stok te gaan stellen.

En zoo is het in het groot met de Staten. Op de dankbaarheid van een gouvernement is nog veel minder te rekenen dan op die van particulieren. Pruisen - zoo beweert de Heer Den Beer Poortugael - was voor Frankrijk een veel geduchter vijand in 1813 dan in 1806. Wij betwisten dat gevoelen niet; maar had Napoleon Pruisen in 1806 niet bijna machteloos gemaakt, dan zijn wij er haast zeker van, dat de Fransche Keizer, bij zijne expeditie tegen Rusland in 1812, de Pruisische troepen als vijand in den rug zou gehad hebben, in stede van hen te kunnen dwingen om het groote Fransche leger op zijne flanken te dekken. In den jongsten oorlog zien wij hoe Servië, het vorige jaar door Turkije geheel geslagen maar desniettemin met geen enkelen last bezwaard, nu zijn geduchte vijand in gevaar is, weder de gelegenheid zoekt aan te grijpen om den krijg te hervatten. Rusland, in 1848 het naburige Oostenrijk gedurende den Hongaarschen opstand van een wissen ondergang reddende, zag zich door die mogendheid gedurende den Krim-oorlog van 1854 met een groot leger bedreigd, en was daardoor genoodzaakt naar de Oostenrijksche grenzen een groot aantal troepen te zenden, die anders op het oorlogstooneel hadden kunnen aangewend worden.

De dankbaarheid der Staten is een kleine waarborg voor een duurzamen vrede; dit heeft de geschiedenis geleerd. Het was volgens ons niet alleen een recht, maar een maatregel van zelfbehoud voor Duitsch-

land, het Fransche materieel niet terug te geven. Het was voor Duitschland een wijze politiek, den geduchten vijand voor een tijd geheel buiten gevecht te stellen, waardoor hij belet werd in de eerste jaren aan weerwraak te denken, of voor Duitschland gevaarlijke allianties aan te gaan.'

Wat de onroerende goederen van den Staat betreft, die mogen door het invallende vijandelijke leger worden gebruikt, zoolang de oorlog duurt: dat leger is belast met het beheer van de bezette gewesten; het heeft dus ook het recht om gebruik te maken van de geldelijke inkomsten, hetzij die bestaan uit de opbrengst der belastingen, hetzij uit de opbrengst der domeinen. Op dat leger rust echter de plicht, om die vijandelijke domeinen niet te bederven, of onnoodig uit te putten; - die plicht - beweert men - is niet altijd nagekomen in 1870 door de Duitschers, in het beheer van de bosschen van het Fransche domein. In hoever die bewering gegrond is, is moeielijk te zeggen.

Het buitrecht, het opleggen van contributiën, het brandschatten - allemaal zaken, die zoowat op hetzelfde neerkomen - worden tegenwoordig vrij eenparig veroordeeld; de goederen van den Staat mag men, in sommige gevallen, in bezit nemen; de goederen van bijzondere personen niet.

Dit beginsel gaat ook al weer zoo ver als het voeten heeft; de gebiedende eischen van den oorlog dwingen soms, om ook het eigendom der bijzondere personen niet te ontzien. In een veldslag, in een gevecht, zal men, zonder den minsten schroom, het huis en erf van een bijzonder persoon bezetten en ter verdediging inrichten; en geen bevelhebber zal zijne soldaten laten doodhongeren, als het in zijne macht is om, bij een slager en bakker, vleesch en brood te nemen. Boven alle oorlogsrecht gaat de eisch der noodzakelijkheid.

Het opleggen van contributiën vindt een verdediger in Den Beer Poortugael; voornamelijk op grond, dat zij dienen om de oorlogskosten te betalen; dat dan, bij het sluiten van den vrede, het bedrag der op te leggen oorlogskosten zooveel kleiner kan zijn; en dat, op die wijze, de kansen van vrede te maken grooter worden. Klerck toont aan, dat dit argument niet zeer afdoende is:

(Bl. 165-166).... 'Wij kunnen hier wijzen op den oorlog van 1870-1871, om aan te toonen hoe weinig dit argument door de geschiedenis bewaarheid wordt. Volgens de eigen opgaven van den Heer Den Beer Poortugael (bl. 150) werd, onder anderen, in Nancy, gedurende den loop van den oorlog, een maandelijksch bedrag van 327,000 francs geëischt; S. Quentin moest 540,000 francs opbrengen; S. Denis 80,000 francs; en eindelijk legde men Parijs eene oorlogs-

schatting op van 200,000,000 francs. Volgens een opgave van speciale commissiën, daarvoor in de departementen na den oorlog benoemd, bedroeg in de bezette gewesten de som der contributiën 39 millioen francs, en de gehevene belastingen 49 millioen francs.

Niettegenstaande die heffingen en de ongehoorde geldsom, die de stad Parijs moest opbrengen, werd aan Frankrijk eene oorlogsschatting van vijf milliard, zegge vijf duizend millioen franken opgelegd. Wij laten het nu in de eerste plaats aan het oordeel van den Heer Den Beer Poortugael over, of de Duitschers, bij het berekenen der oorlogskosten, acht hebben geslagen op hetgeen zij reeds aan contributies hadden geïnd.

Hierbij moeten wij nog voegen, dat de Heer Den Beer Poortugael zeer ernstig afkeurt de wijze, waarop die contributies door de Duitschers in 1870-1871 geïnd werden. Wanneer de vereischte gelden binnen een bepaalden tijd niet opgebracht werden, stak men eenvoudig de gemeente in brand. Het contributiestelsel mocht dus wel, met volle recht, eene brandschatting worden genoemd. Een aardig staaltje levert de Heer Den Beer Poortugael, in bijlage 65 van zijn werk. Eene alinea van een brief van den Graaf Von Bismarck aan den bekenden prefect Van de Meurthe, Graaf Renard, gevende instructiën omtrent den wapenstilstand, luidde aldus:

‘De eenige wijziging, die de wapenstilstand heeft veroorzaakt, is, dat gedurende dien tijd de uitvoering van maatregelen betreffende het “in brand steken en doen fusileeren,” door het zenden van een talrijk garnizoen kan worden vervangen, wanneer er troepen beschikbaar zijn, of door de inhechtenisneming van maire en notabelen.’

Over de requisitiën is men het vrij algemeen eens, dat het heffen daarvan een onbetwistbaar recht is voor een leger, dat in 's vijands land binnendringt. Dat leger moet leven en in stand blijven; het heeft daartoe leeftocht noodig en andere zaken; het kan die zaken niet altijd aanvoeren uit het eigen land; het moet die dus nemen, goedschiks of kwaadschiks, in 's vijands land; het kan die requisitiën soms dadelijk betalen, met klinkende munt, - en dit is altijd de beste handeling, ook voor het leger zelf; - maar die handeling is soms onmogelijk; en in dat geval betaalt men het opgevorderde met *bons* of schuldbekentenissen, die later worden voldaan.

Gaat een leger in 's vijands land zóó te werk, dan valt er niets van te zeggen; dan doet het, wat het doen mag en moet. Alleen moet men daarvoor zorgen, dat die requisitiën binnen redelijke grenzen blijven: het noodige mag men vorderen, ruim vorderen; maar het overtollige niet. Het heffen van een requisitie moet niet ontaarden in het geregeld uitplunderen van een landstreek.

Hoe is het nu, in 1870-1871, gegaan met het heffen van requisitiën?

Leest men de proclamatiën van de Duitsche legerhoofden, dan wordt men getroffen door de zachte en menschelijke wijze, waarop zij toen de bevolking hebben behandeld van de Fransche gewesten, waar hunne heiren binnendrongen:

'*Je fais la guerre aux soldats et non aux citoyens Français*'*;* - zeide de Pruisische Koning, bij het begin van den veldtocht, in zijne proclamatie aan het Fransche volk - '*Ceux-ci continueront par conséquent à jouir d'une entière sécurité pour leurs personnes et leurs biens, aussi longtemps qu'ils ne me priveront eux-mêmes*, *par des entreprises hostiles contre les troupes Allemandes*, *du droit de leur accorder ma protection. Les généraux commandants des différents corps détermineront par des dispositions spéciales, qui seront portées à la connaissance du public*, *les mesures à prendre envers les communes ou les personnes qui se mettraient en contradiction avec les usages de la guerre. Ils régleront de la même manière tout ce qui se rapporte aux réquisitions qui seront jugées nécessaires pour les besoins des troupes; et ils fixeront la différence du cours entre les valeurs Allemandes et Françaises*, *afin de faciliter les transactions individuelles entre les troupes et les habitants.'*

Dus: alles zal geregeld toegaan; zelfs de waarde van het geld zal worden bepaald, om geen schade te lijden bij het ontvangen van Pruisische munt. Meer kan men toch, waarlijk, niet verlangen.

Ook andere Duitsche bevelhebbers lieten zich even welwillend en goedertieren uit:

(Bl. 176-177).... 'De Badensche generaal De Beijer verklaarde aan de Elzasser bevolking: '*nous considérons comme un bienfait pour la civilisation*, *l'humanité et la religion*, *toute vie humaine*, *toute propriété*, *qu'il nous est permis d'épargner.*' De bevelhebber van de eerste Duitsche armee, de grijze Generaal Steinmetz, richtte een dagorde aan zijne soldaten, waarbij hij hen op het hart drukte, om door een voorkomend en rechtschapen gedrag, en door het eerbiedigen van den eigendom zoowel van vriend als van vijand, zich te onderscheiden. 'Een ieder van u,' zoo luidden de schoone woorden van den Pruisischen krijgsman, 'vertegenwoordigt de eer en den roem van het geheele vaderland.'

Het rozenkleurigste van alle proclamaties was die van den Kroonprins van Pruisen. De minzaamheid, die daarin aan den dag werd gelegd, had zelfs iets ziekelijks. De Kroonprins, toen hij den 20sten Augustus 1870 Lotharingen binnenrukte, gaf in zijne proclamatie te kennen, dat hij voor het onderhoud der Duitsche armee slechts op datgene aanspraak maakte wat de Fransche bevolking niet behoefde. De derde Duitsche armee zou dus van den afval leven; en dat nog wel het leger, dat voor de helft uit Beieren bestond, die anders niet juist den

naam hebben van zich met weinig tevreden te stellen. De Kroonprins van Pruisen, om zijn rechtschapen karakter trouwens bekend en dus niet te verdenken van bij die proclamatie comedie te hebben gespeeld, moest er aan gedacht hebben, dat het beter is geen beloften te doen waarvan de vervulling aan het onmogelijke grenst.'

Zoo waren de *woorden;* maar, de *daden*?

Die stemden niet geheel en al daarmee in; - daarover is men het tegenwoordig tamelijk eens. Edmond About is geen onpartijdige; toch schijnt er wel waarheid te zijn in wat door Klerck hier wordt meegedeeld:

'Het volgende staaltje, dat de bekende Fransche schrijver Edmond About levert van de requisities, die de Intendance van het 11de legerkorps, behoorende bij de armee van den Kroonprins, zich veroorloofde, moge ten bewijze strekken hoe de loffelijke voornemens der Duitsche legeraanvoerders in de toepassing waren. Toen dit legerkorps Saverne binnenrukte, een klein plaatsje nabij Straatsburg van even 6000 inwoners, eischte de Intendance: 10,000 brooden van drie kilogrammen, 60 ossen, 8000 kilogrammen rijst, 1250 kilogrammen koffie, 750 kilogrammen zout, 500 kilogrammen tabak voor de soldaten of 18,000 sigaren, 75,000 fijne sigaren voor de officieren, 15,000 liters wijn, waaronder 3000 fijne roode wijn voor de officieren, 2000 Bourgogne en 200 flesschen Champagne. De paarden van het 11de legerkorps schenen zich ook te goed te moeten doen; want de Intendance eischte voor paardenvoedering 60,000 kilogrammen haver, 25,000 kilogrammen hooi en 26,000 kilogrammen legstroo. Een zoodanige requisitie is echter zeker niets als een georganiseerde uitplundering. De zin van het requisitiestelsel is natuurlijk, dat men rekening houde met de krachten der bevolking en de behoeften van het leger niet overschrijdt. En of nu fijne wijn, Champagne en fijne sigaren onder de behoeften van een leger hooren, is zeker te betwijfelen. Wij althans hebben die ruime levenswijze bij de Duitschers nooit opgemerkt. Dat trouwens de klachten over te hooge requisitiën lang niet ongegrond zijn, geeft zelfs Bluntschli toe; die er echter bijvoegt, dat zij dikwijls door de Duitsche bevelhebbers verminderd werden. Inderdaad, te Saverne althans, toen de Maire verzekerde, dat men in het plaatsje nooit 3000 flesschen fijne roode wijn, of 2000 flesschen Bourgogne bij elkaar had gezien, werd door de Intendance zeer grootmoedig van iedere vordering een nul doorgeschrapt, en de Champagne aan het plaatsje kwijtgescholden, toen men de Intendance onder het oog wist te brengen, dat, om die te verkrijgen, men die eerst in Châlons zou moeten koopen.'

In het zevende en laatste hoofdstuk handelt Klerck 'over het

staken der vijandelijkheden, en over de vredesvoorwaarden.' - Bij dit gedeelte van het werk van den geachten Schrijver is het oorlogsrecht nauwer gemengd met de staatkunde.

In September 1870 werd van de Fransche zijde eene poging gedaan om de vijandelijkheden te doen ophouden, en zoo tot den vrede te komen. Die poging is mislukt; en soms wordt aan Bismarck de schuld geweten van dat mislukken. Wij hebben noch neiging, noch roeping om op te treden als lofredenaars van den alvermogenden Pruisischen Minister; maar toch gelooven wij, dat hij hier niet anders kon handelen dan hij deed.

Bij onze Indische oorlogen gebeurt het soms, dat wij gaarne den vrede zouden willen sluiten, maar eigenlijk niet weten met wien. Wij weten soms niet, wie de oppermacht uitoefent bij onze vijanden; de man, dien wij daarvoor houden, is soms niet de ware; zoodat, als wij met hém een tractaat sluiten, wij groot gevaar loopen dat de massa onzer vijanden zich om dat tractaat niets bekreunt; wij achten ons soms zeer gelukkig, als wij maar met zekerheid weten, bij wien onzer vijanden de oppermacht berust, en wien wij dus onze vredesvoorwaarden kunnen opleggen. Vandaar - in het voorbijgaan gezegd - de hooge noodzakelijkheid, bij onze Indische oorlogen, dat de krijgsbevelhebber ook begaafd zij met heldere en verstandige inzichten aangaande de staatkundige gesteldheid van zaken.

Zooals het ons soms gaat in Indië, zoo ging het den Duitschers in 1870 in Frankrijk, in den eersten tijd toen er sprake was van vrede maken.

Vrede maken? - goed; maar met wien?

Met den Keizer, die te Wilhelms-höhe gevangen zat? - Maar dat zou niets hebben beduid: een verdrag, toen gesloten met Napoleon III, zou door Frankrijk niet erkend zijn geworden; evenmin als, eeuwen te voren, de Fransche Staten-Generaal het verdrag erkenden, door Frans I gesloten, tijdens hij gevangen was te Madrid. Een gevangen vorst heeft geen recht tot het uitoefenen van een regeeringsdaad; evenmin als een gevangen legerhoofd krijgsbevelen mag uitvaardigen; - hierover is weinig verschil van meening.

Kon men met den Franschen Keizer dus geen vrede sluiten, dan misschien met de Keizerin, die met het regentschap over Frankrijk was bekleed geworden? - Ja, maar die Keizerin was voortvluchtig, uitlandig; haar ministers waren nergens meer te vinden; het regentschap was te niet gegaan; - dus, onderhandelen met de Keizerin, dat gaf ook niets.

Dan, onderhandelen met het nieuw opgeworpen Fransche bewind, met 'het gouvernement der nationale verdediging'? - Maar dat nieuwe bewind, was dat wettig; zou dat lang in stand blijven? Dat bewind was ontstaan uit de omwenteling van den 4^{den} September 1870; en nu moge men nog zoo gunstig denken over die omwenteling - en

wij denken er gunstig over - toch kan het niet geloochend worden, dat zij een zeer ongeregelde, onwettige handeling is geweest; dat er in den eersten tijd niet de minste waarborg was, dat de regeering, uit die omwenteling ontsproten, eenige bestendigheid zou hebben; en dat, zoolang de vertegenwoordiging van Frankrijk niet bijeen was, men niet kon weten in hoever de omwenteling van 4 September aan den wensch en den wil van het Fransche volk beantwoordde.

Frankrijk verkeerde toen in een toestand van overgroote wanorde, aan regeeringloosheid grenzende; het was een baaierd in het staatkundige. Bazaine, tijdens zijn rechtsgeding, heeft zich dan ook beroepen op dien toestand, om zijn ellendige en misdadige handelingen te Metz een glimp van verontschuldiging te geven: ‘ik wist niet meer’, - zoo zeide hij in de hoofdzaak - ‘aan wien mij te houden; daar was geen regeering overgebleven die mij bevelen kon geven’; terecht is hem toen tegengeworpen: ‘maar Frankrijk was toch overgebleven’. Ziedaar een woord, dat iedereen voor oogen moet houden, die het ongeluk heeft van geplaatst te zijn te midden van zulk een staatkundige ontbinding; het is dan plicht uit te zien, vanwaar men het best en het zekerst den terugkeer van de orde kan verwachten; zich aan te sluiten bij de mannen, die de meeste waarborgen daarvoor opleveren; zoo spoedig mogelijk, zonder op bijzaken te letten, een geregeld bestuur te scheppen; zoo spoedig mogelijk het in puin liggende staatsgebouw weer te doen herrijzen.

In dien ordeloozen toestand, waarin Frankrijk toen verkeerde, was het Bismarck zoo erg kwalijk niet te nemen, dat hij niet begeerig was om een vredesverdrag te sluiten, dat misschien door een geheelen ommekeer in Frankrijk's staatsbestuur een blad papier zonder eenige waarde zou zijn geworden; eerst moest de bestendigheid van dat bestuur wat nader zijn gebleken. Vandaar dan ook, dat de voorwaarden van den wapenstilstand, die hij stelde, weinig kans hadden van te worden aangenomen: hij vorderde onder anderen de overgave van het fort *Mont-Valérien* bij Parijs, of het voortduren van de insluiting dier hoofdstad. Dit was even goed alsof de overgave van Parijs werd gevorderd, want na het opgeven van den *Mont-Valérien* was de verdediging van die hoofdstad moeielijk voort te zetten; en de voortduur van de insluiting, ook tijdens den wapenstilstand, zou den Duitschers de gelegenheid geven om rustig en kalm het oogenblik af te wachten, waarop de hongersnood Parijs zou dwingen hare poorten voor den vijand te openen.

Klerck heeft volkomen gelijk, wanneer hij beweert: dat tijdens den wapenstilstand de toestand der beide oorlogvoerende partijen onveranderd moet blijven; dat die *niet* onveranderd blijft, als men gedurende den wapenstilstand een vijandelijke vesting blijft ingesloten houden; dat door die insluiting de levensmiddelen binnen de vesting gedurende den wapenstilstand verminderen en dus de toestand van die vesting on-

gunstiger wordt; dat daarom in vroegere oorlogen bij een wapenstilstand de bepaling voorkomt, dat zulk een ingesloten vesting geregeld en om zoo te zeggen met den dag, den noodigen leeftocht van buiten ontvangt; en dat men in 1870 met Parijs evenzoo had kunnen handelen.

Dat alles is volkomen waar; maar dat alles was toen de vraag niet.

In zijne onderhandelingen met Jules Favre en aanvankelijk ook met Thiers, schijnt Bismarck zóó te hebben geredeneerd: 'Gij vraagt wapenstilstand en daarna vrede. Ik vertrouw ten volle op de oprechtheid van die vraag, maar ik vertrouw er zeer weinig op, dat gij bij machte zult zijn, om aan de voorwaarden van dien wapenstilstand en van dien vrede getrouw te blijven. Ik moet de voorwaarden dus zóó stellen, dat, wordt de oorlog hervat, Duitschland in voordeeliger toestand is. Ziehier dus wat ik vorder; gij kunt het aannemen, gij kunt het weigeren; dat moet gij weten, dat zijn úwe zaken.'

Is zulk eene redeneering zoo geheel en al onjuist? - Wij gelooven het niet.

Op dezelfde wijze beschouwen wij de vredesvoorwaarden; men heeft die getoetst aan de gronden van het recht. Och! het recht heeft daarmee niets te maken gehad: de overwinnende partij heeft eenvoudig gebruik gemaakt van hare overwinning.

Dat bij het sluiten van den vrede de overwinnende partij zich de gelden laat betalen, die haar het voeren van den oorlog heeft gekost, dat is dikwijls gebeurd en daarvoor is wel iets te zeggen: bij een pleitgeding wordt de verliezende partij veroordeeld tot het betalen van de kosten. Maar men dient dan daarbij niet meer terug te vorderen dan wat men werkelijk heeft uitgegeven; en nu zal zeker niemand beweren, dat Duitschland vijf milliarden franken noodig had om te betalen, wat de oorlog van 1870-1871 het heeft gekost.

Nog meer dan over die vijf milliarden valt er te zeggen over den afstand van Den Elzas en Lotharingen; zoekt men goede en rechtmatige gronden voor dat afstaan, men vindt ze niet.

Dat een paar honderd jaar geleden - of meer - Den Elzas en Lotharingen op weinig rechtmatige wijze bij Frankrijk zijn gekomen, is waar; maar dat is geen grond om ze na eene vereeniging van twee of drie eeuwen weer van Frankrijk af te nemen; zoo iets kan slechts ingang vinden bij die Duitsche geleerden, die de wetenschap dienstbaar maken aan het staatsbelang. Dat Den Elzas en Lotharingen, krachtens het beginsel van nationaliteit, bij Duitschland moeten worden gevoegd, is een onwaarheid; - en zelfs al was het waar, dan moest toch de bevolking zelve hierover geraadpleegd zijn, dan moest het algemeen stemrecht hierover beslissen. Dat de annexatie van Den Elzas en van

Lotharingen bij Duitschland noodig is, om dat land in het vervolg te vrijwaren tegen een vijandige aanranding van de zijde van Frankrijk, is eene bewering, die niets beduidt; door die toevoeging van een paar gewesten, van een paar groote vestingen, wint Duitschland niet veel aan strijdkrachten; de kansen van den oorlog worden daardoor voor Duitschland niet gunstiger: het zijn de sterke en goede legers, die in den oorlog de beslissing aanbrengen, en niet de uitgestrektheid van het grondgebied of de menigte der vestingen.

Wil men betoogen, dat Duitschland tegen zijn belang heeft gehandeld met Den Elzas en Lotharingen tot zich te nemen; dat het daardoor in zijn binnenste eene bevolking heeft verkregen, die vijandig gezind is; dat het daardoor den voortdurenden wrok van het Fransche volk heeft opgewekt; - wil men dát betoogen, het zal weinig moeite kosten, het zal niet veel tegenspraak vinden. Maar geheel ijdel is het, om die annexatie van Den Elzas en van Lotharingen aan de beginselen van het recht te willen toetsen; het recht heeft niets hoegenaamd daarmee te maken gehad. De sterkste heeft toen de wet voorgeschreven aan den zwakste; Frankrijk was niet langer bij machte den oorlog vol te houden, en Duitschland liet het den vrede betalen met die twee gewesten. Later, als Frankrijk eens de sterkste is, herneemt het Den Elzas en Lotharingen en scheurt misschien de Rijnprovinciën van Duitschland af; het kan dit dan doen, omdat het zijn tegenpartij dan kan dwingen. De macht, de sterkte beslissen bij den oorlog, en bij de wijze hoe die oorlog eindigt; maar laat ons, in 's hemels naam, daarbij niet spreken van recht: ontwijd dien heiligen naam niet!

Op het strand te Scheveningen ziet men 's zomers de kinderen dammen van zand maken, om de opkomende zee tegen te houden. Is het niet een even beuzelachtig en ijdel werk, om te arbeiden aan het samenstellen van een wetboek van het oorlogsrecht? Zullen de bepalingen van zulk een wetboek iets vermogen tegen de onverbiddelijke eischen van het oorlogsbelang? Denkt men, dat de overwinnaar in de volle uitoefening van zijne macht plotseling de leiding der krijgsaangelegenheden zal staken, alleen om dat wetboek op te slaan en daaruit te leeren, wat hij met zijn leger al dan niet mag doen? - De eerste golf de beste werpt den zwakken zanddam omver; de eerste oorlog de beste zou de geheele onwaarde aantoonen van zulk een wetboek van het oorlogsrecht.

En dat wetboek is er nog niet; - en zelfs is het moeielijk om in te zien, hoe het ooit goed tot stand zal komen; want, waar eenstemmigheid van meening moge bestaan, niet aangaande de vraag van wat in den oorlog al dan niet geoorloofd is. Die vraag wordt op zoo

uiteenloopende wijze beantwoord, dat ook daardoor blijkt hoe juist en waar het was, toen Thorbecke sprak van ‘de onzekerheid van menschelijk recht en menschelijke wetenschap’.

Het is dwaasheid om heil te zoeken in een wetboek van oorlogsrecht, dat, kwam het tot stand, den sterke toch niet zou beletten van naar willekeur te handelen, maar den zwakke misschien belemmeren zou in de uitoefening van zijne verdediging. Het is op andere wijze, dat men moet trachten de gruwelen van den oorlog te voorkomen of te verminderen: werk daartoe op de openbare meening; verkondig, verbreid de beginselen van recht en waarheid; spreek van de broederschap der volkeren; wijs op de liefderijke leer van het Christendom; maak de menschen verlichter, edeler, beter; - dan zal vanzelve de oorlog op minder wreede en vernielende wijze worden gevoerd. Zie maar, door de vergelijking met de oorlogen van vroegere eeuwen, hoeveel wij reeds hebben gewonnen, dank zij de toenemende beschaving; op hoeveel minder gruwzame wijze dan vroeger de oorlog thans wordt gevoerd.

Laat, vooral, geen daad van barbaarschheid onbesproken voorbijgaan; maar plaats haar, in hare volle afschuwelijkheid, in het daglicht. Spreek altijd een streng en onverbiddelijk oordeel uit over die mannen, die zich bij de leiding van den oorlog aan noodelooze wreedheden schuldig maken; geef hen over aan de algemeene verachting; dit is het krachtigste middel om den misdadiger in toom te houden; want niemand gaat gaarne tot de nakomelingschap over met den geschandvlekten naam van een Alva of van een Tilly, van een Louvois of van een Luxembourg. De openbare meening is een geduchte macht; maar die meening moet krachtig zijn, rechtvaardig en edel.

'*s-Gravenhage*, 3 Mei 1878.

W.J. KNOOP.

Geschiedenis van den dag.

De Duitsche verkiezingen en de Socialisten-wet.

Het schrijven van de geschiedenis van den dag wordt steeds moeilijker; de gewone bron, waaruit die geschiedenis moet worden geput, is de dagbladliteratuur en - de kranten gaan er niet op vooruit. Wij zijn sinds lang gewoon aan een zekere partijdigheid, waarbij de zaken worden voorgesteld met bepaalde kleur, maar bij de fatsoenlijke bladen was die zelden van dien aard, dat men het feit, datgene wat wezenlijk gebeurd was, niet meer kon herkennen. Maar dat aanbrengen

van kleuren wordt zoo sterk, dat geen vaardigheid haast groot genoeg is om het vernis los te weeken. Er komt nog iets bij; men vond vroeger meer dan thans een overblijfsel van critischen geest bij het krantenmaken, altijd voor zoover het snel werken, aan dat vak onafscheidelijk eigen, het toeliet; men wist rijp en groen te onderscheiden en stelde er een eer in die berichten te geven, van welker waarheid en juistheid men overtuigd kon zijn; de kranten, die 't anders deden, waren in geen tel, werden beschouwd als van minder gehalte, en het liegen of het getelegrapheerd is - de uitdrukking is van Bismarck - was nog geen algemeen spreekwoord.

Maar zie eens, hoe het tegenwoordig gaat! Nieuwtjes van twijfelachtige afkomst en gehalte worden gezocht en voor goede munt uitgegeven; op de waarheid wordt niet gelet, - als men er maar sensatie mee kan maken en lawaai! Let eens op tal van particuliere telegrammen van twee wereldbladen, de ‘Times’ en de eerzame Augsburgsche ‘Allgemeine Zeitung’; men kan de onwaarheid voelen en tasten, wanneer men slechts eenigszins op de hoogte is van den toestand. En op die onjuiste berichten worden geheele voorstellingen gebouwd, die, wanneer zij van politieken aard zijn, agitatie verwekken en verwarring stichten. Waren de kranten geen kinderen van den dag, wier begrafenis niet eens gevierd wordt, men zou steeds een goed deel van den inhoud moeten wijden aan het herroepen van hetgeen vroeger was geschreven; men laat echter voor het gemak de dooden meestal rusten en houdt zich, of er geen verleden bestond.

Dit krantenkwaad is te nadeeliger, wanneer het berichten en voorstellingen geldt van de Regeering en van de politieke partijen, en de onjuistheid strekt, deze in een ongunstig daglicht te plaatsen en daardoor haar gezag te ondermijnen. Het is niet te zeggen hoeveel kwaad hierdoor wordt gesticht; er bestaat, zonderling genoeg, bij het volk een even onverklaarbare als instinctmatige oppositie tegen de Regeering, hetzij deze als politie of op een andere wijze optreedt; men stelt zich tegenover de Regeering, zonder te bedenken dat deze, wel beschouwd, de vereenigde kracht van het land, van het volk vertegenwoordigt, het hoofd is van het staatslichaam; er zit een soort van revolutionnairisme - is het een overblijfsel van de ongelukkige groote Fransche omwenteling? - in het bloed, dat in plaats van opgelost, gevoed wordt. Het kwaad is in dit opzicht algemeen, want de zoogenaamde conservatieven maken er zich evenzeer aan schuldig als de liberalen, schoon het bij de eersten regelrecht tegen het beginsel is.

Men beweert, dat deze schaduwzijde onvermijdelijk is in partijbladen - en daarmee, dat onjuiste berichten, onware voorstellingen een noodzakelijkheid zijn. Onpartijdige, objectieve bladen, zegt men, kunnen niet bestaan, omdat het publiek ze niet verlangt, aangezien het zelf partijdig, eenzijdig is en in het partijgescharrel behagen vindt,

erin groeit; onpartijdige kranten, zoo leerde wel eens de ervaring, beginnen met de tering en sterven een vroegen dood.

't Kan wel zijn; wellicht gaat het met het publiek als met de menschen in den regel: wanneer wij spiegels hadden, die ons vertoonden zooals wij werkelijk zijn, afgescheiden van het oog, waarmee wij onszelven kleuren, wij zouden den spiegel stuk slaan.

Maar er is een onderscheid in partijdig zijn; men kan dat wezen op zeer verschillende wijzen. Men kan uit diepte van overtuiging eigen standpunt in het voordeeligst licht plaatsen, en door uitstraling van eigen gloed en warmte bezielen en daardoor overtuiging wekken; anderer meening wordt dan bijzaak; en nimmer zal men, negatief werkend, kracht zoeken in het minachten van anderer meening, veel minder die verminken en daarna uitschelden. Men kan partijdig zijn met waardigheid en fatsoen, men kan het zijn met talent, in vorm en in inhoud, met beschaafde taal en met breede opvatting.

Maar men kan ook partijdig zijn op andere wijze; men kan minder letten op waarachtigheid van eigen zijn en eigen overtuiging, dan wel met een vergrootglas de gebreken van de tegenpartij beschouwen en met ongerechte maat de tekortkomingen van anderen meten, waarmakend het oude spreekwoord van splinter en balk. Kleinheid van wezen huwt zich aan kleinheid van vorm; men gebruikt voor de beschrijving van tegenstanders de minste woorden, veronderstelt bij hen de minste motieven.

Wanneer men nu de krantenmakerij van de laatste jaren nagaat, dan neemt de laatste soort van partijdigheid toe; gewoonte wordt een oppervlakkigheid in beoordeeling, in het waarnemen van feiten, die aan het ongeloofelijke grenst en die volle recht geeft aan de minachtende wijze, waarop door velen tegenwoordig de dusgenaamde groote pers wordt bejegend. Het partijgekibbel is niet zelden van zulk een gehalte, dat men kan vragen, of de kranten niet mede behooren tot de groote demoraliseerende middelen van onzen tijd.

Wien het nu in de eerste plaats te doen is om waarheid, ziet tevergeefs uit naar bruikbare bronnen voor de geschiedschrijving; men worstelt door een berg van papier, door falsarissen beklad, zoekend naar de feiten, slechts hier en daar een woord opvangend, dat kan strekken om eenig licht te verspreiden.

Hebben wij hier de kranten in het algemeen op het oog, een sprekend voorbeeld voor de waarheid onzer beschouwing wordt inzonderheid geleverd door de Duitsche pers tijdens de laatste verkiezingen voor den Rijksdag. Hoe weinig blijk van poging tot objectieve beoordeeling; hoe zit de zucht tot verdachtmaking voor en wordt het onderwerp vergeten, om partijpolitiek te maken in de lage beteekenis van het woord!

Men kent de redenen van de ontbinding van den Rijksdag(*); her-

(*) Zie *De Tijdspiegel*, Juli ll.: De Moordaanslagen op Keizer Wilhelm.

haalde malen heeft de Regeering getracht het met den Rijksdag eens te worden over een verscherping van de strafwet, ten einde de toenemende verwildering onder den minderen stand met meer kracht te kunnen tegengaan; telkens tevergeefs; de meerderheid meende, dat het zoo erg niet was en de klachten der Regeering over het toenemen der misdrijven en de vermindering van den eerbied voor de openbare macht voor 't minst overdreven waren. De moordaanslag van Hödel kon zelfs de nationaal-liberalen niet tot een andere meening brengen; een bijzondere wet op dit punt werd afgekeurd en de voorkeur gegeven aan een algemeene wet, terwijl vroeger juist de wijziging van het gemeene recht overbodig was verklaard. Toen de tweede moordaanslag van Nobiling met beter succes dan die van Hödel had plaats gehad, werden de zaken plotseling anders ingezien en volgde het aanbod van de toongevende partij, om òf een algemeene, òf een bijzondere wet te maken, al naar de Regeering het noodig keurde. De Regeering meende echter, thans dit aanbod niet meer te kunnen aannemen en de voorkeur te moeten geven aan een beroep op de kiezers.

Het doel, dat de Regeering zich daarbij voorstelde, was natuurlijk het verkrijgen van een meerderheid, die toestond wat zij van haar verlangde, en in de algemeene stemming des lands na de moordaanslagen meende zij een voorspelling te zien van een goeden uitslag. De vorming van een groote, regeeringsgezinde, d.i conservatieve partij was sinds lang het ideaal van den leider der Duitsche politiek, Bismarck's vurigste wensch; daar hij het echter bij de eigenlijke Pruisische rechterzijde, de partij van de ‘Kreuzzeitung’, voorgoed verbruid had door zijn liberale opvatting van sommige regeeringsbeginselen, kon zulk een conservatieve partij in de gegeven omstandigheden alleen, gevormd worden uit de gematigde conservatieven en den rechtervleugel van de nationaal-liberalen.

Nu zou men verwachten, dat in de gegeven omstandigheden het besef algemeen zou zijn, dat de Regeering moest worden gesteund; met de sociaal-democraten dreigde het land een ernstig gevaar en de moordaanslagen waren het: c a v e a n t c o n s u l e s .

En toch, niets van dat al; de groote zaak werd schier vergeten bij het partijgescharrel, bij de wederzijdsche verguizing, en het was als stonden de verschillende partijen daar, om de verdeeldheid des lands ten top te voeren en als moest het heil des vaderlands gezocht worden in het verscheuren van de tegenpartij; de verkiezingen waren inderdaad het toonbeeld van verwarring.

Aan de nationaal-liberalen komt de eer toe, aanvankelijk een juister besef te hebben gehad van den toestand en voorstellen te hebben gedaan, die strookten met den eisch des tijds; immers, van hen ging de roep uit alle partijveeten voor het oogenblik te laten rusten, de aandacht uitsluitend te wijden aan het gevaar, dat met de sociaaldemocraten dreigde en gemeenschappelijk te overleggen, welke maat-

regelen moesten worden genomen; de verkiezingen zouden daarom plaats hebben op den grondslag van het oogenblikkelijk bezit en zoo gemeenschappelijk de strijd aanvaard worden tegen de sociaal-democratie.

Hoe luidde echter het antwoord van de conservatieven op dit redelijk voorstel? Met minachting werd het afgewezen en het krantenscheldwoordenboek opgeslagen, om elken dag een verzameling van de leelijkste benamingen te hebben tegen al wat liberaal was; persoonlijke aanvallen werden niet gespaard en men wierp met slijk op de liberalen, om hun in het oog der kiezers een klad aan te wrijven. Wij zouden een reeks van aanhalingen kunnen doen, ten bewijze dat conservatief en fatsoenlijk zeer heterogene begrippen waren in de verkiezingsdagen. Wat erger is, de smadelijke uitvallen tegen de liberalen kwamen ook voor in die kranten, die geacht worden met de Regeering in betrekking te staan, al dragen zij geen strikt officieel karakter. Wil men uit de meer gematigde taal van de 'Provinzial-Correspondenz', in vergelijking van den overijver van de 'Norddeutsche Allgemeine Zeitung', afleiden, dat de Regeering eigenlijk niet in den vuilen partijstrijd was betrokken, daar staat tegenover dat de ambtenaren niet minder ijverig dan de conservatieve kranten op oneerlijke wijze tegen de liberalen kuipten, en de Rijkskanselier zelf zijn beide zonen onder verdachte deviezen in het strijdperk liet treden.

Meent een Regeering met een conservatieve meerderheid het best voor de belangen des lands te kunnen zorgen, niemand zal haar ten kwade duiden, dat zij rond voor die meening uitkomt, maar een Regeering is in de eerste plaats geroepen om datgene, wat zij meent te moeten doen, te doen met waardigheid en met haar fatsoen haar prestige niet in de waagschaal te stellen. In een landje als Nederland houdt de Regeering er geen orgaan op na, waarin zij haar gevoelen aan het publiek meedeelt over de vragen van den dag, - de 'Staatscourant' toch wordt verminkt of onverminkt daar nooit voor gebruikt - maar de Duitsche Regeering houdt er halve en heele officieele kranten op na, spreekbuizen, die gebruikt worden, zoodra dat noodig wordt geacht, en indien het schandelijk drijven van de conservatieve bladen en van de conservatieve ambtenaren niet strookte met de zienswijze der Regeering, was het haar plicht geweest te zeggen, dat men haar niet moest aansprakelijk stellen voor hetgeen er geklad werd. De Regeering heeft dit niet gedaan en daardoor meer dan den schijn van medeplichtigheid op zich geladen aan de schandelijke verguizing van een partij, die jaren achtereen der Regeering de behulpzame hand had geboden om datgene tot stand te brengen, waarop Duitschland met recht trotsch kan zijn.

Of verwisselt Bismarck even gemakkelijk van staatkundige partij als van Ministers, wanneer het erop aankomt datgene te bewerken, wat zijn program voor het oogenblik voorschrijft? Zulk een staatkunde moge den naam van practisch dragen, ridderlijk is zij niet en men

loopt daarmee gevaar onverwacht door allen verlaten te worden. Als feit kunnen wij constateeren, dat de Pruisische Regeering bij de vroegere verkiezingen door haar ambtenaren de candidaturen van de nationaal-liberalen liet ondersteunen, overal waar de meerderheid der kiezers niet overwegend conservatief was; thans waren diezelfde nationaal-liberalen niet minder in den ban gedaan dan de leden van de Fortschrittspartij, en het scheen of de 'Provinzial-Correspondenz', het orgaan van Bismarck, alleen een gematigden toon aansloeg en de nationaal-liberalen onder zekere voorwaarden accepteerde, om eventueel den terugtocht te dekken, wanneer de veldtocht verkeerd uitviel; zooals de zaken nu stonden, kan men zeggen, dat het vuil, waarmee de conservatieven in hun kranten wierpen, voor een deel mede op rekening moet worden gesteld van de Regeering.

Wat hebben wij te denken van het aan Bismarck toegedichte plan, om de Ultramontanen in het conservatief verbond op te nemen en met behulp van deze vijanden van gisteren de liberalen te verslaan? Men weet, dat er een tijd geweest is in de verkiezingsperiode, dat zelfs door vele nationaal liberale vrienden van Bismarck aan dit plan is geloofd. Bij den bekenden karaktertrek van den Rijkskanselier, om zijn medestanders te zoeken onverschillig waar hij die vinden kan, was er in dit plan op zichzelf niets onwaarschijnlijks; dat het niet is gelukt, zou minder de schuld zijn van Bismarck dan wel van de leden van het Zwarte centrum zelf, die het Vaticaan tijdig genoeg inlichtten en voor een vrede, boven hun hoofden gesloten, waarschuwden. Alleen daaraan zou het zijn toe te schrijven, dat de onderhandelingen, te Kissingen met den Nuntius te Munchen, Masella, aangeknoopt, tot geen beter resultaat hebben geleid.

Toch gelooven wij, dat de opvatting en de bespreking van dit plan in de dagbladen een bewijs te meer is voor de verregaande oppervlakkigheid, waarmee politieke zaken in kranten maar al te dikwerf behandeld worden. Als bewijs van deze meening zullen wij niet aanvoeren de officieuse verzekering, dat tot de onderhandelingen met het Vaticaan reeds besloten was, vóórdat de ontbinding van den Rijksdag was vastgesteld(*); evenmin de verklaring van Bismarck zelf in den Rijksdag, dat hij geen 'Tendenz-politiek' in dien zin heeft gedreven of willen drijven.

Er zijn andere redenen. Vooreerst zijn die onderhandelingen gevoerd met medeweten en medewerken van den Minister Falk, en naar al hetgeen wij van dezen staatsman weten, is hij te veel een man van karakter dan dat hij tot zulk een plan de hand zou hebben willen

(*) Men verzekert, dat het eerste aanknoopingspunt dagteekent van het zilveren bruiloftsfeest van het Saksische Koningspaar, waar de Pauselijke Nuntius verscheen en door Bismarck zeer beleefd werd bejegend. Het onderhoud te Kissingen zou daarvan het gevolg zijn geweest. Het kan echter even goed zijn, dat de aanknooping van de diplomatieke onderhandelingen het noodzakelijk gevolg is geweest van de vriendschappelijke brieven, tusschen Paus en Keizer gewisseld.

leenen; waar Falk meewerkt, kan van ‘uitgebreide concessies’ aan de Ultramontanen geen spraak zijn.

In de tweede plaats is de anti-clericale of liever de anti-ultramontaansche politiek te veel met het bestaan van Bismarck saamgeweven, dan dat hij geheel op den eenmaal ingeslagen weg zou kunnen omkeeren; het ‘naar Canossa gaan wij niet’ is in de heele wordingsgeschiedenis van Duitschland ingegroeid; een meer welwillende, een minder scherpe uitvoering van de Mei-wetten is mogelijk, belangrijke concessies zijn ondenkbaar; vandaar dan ook dat in alle betrouwbare berichten op den voorgrond staat, dat de vrede in zich sluit de handhaving van het staatsgezag en daarmee van de met medewerking van den Rijksdag en den Pruisischen Landdag vastgestelde wetten. 't Is waar, er zijn wel krantenschrijvers, die u bij kris en kras verzekeren, dat dit alles niets beteekent en Bismarck met zijn ijzeren laarzen over alles heenloopt, alles stuktrapt wat hem niet aanstaat, maar diezelfde krantenmannen verzekeren u elk voorjaar, dat zij het gras reeds hooren groeien, - een waarneming die doet vermoeden, dat het met het zenuwstelsel van deze heeren niet bijzonder in orde is.

Voor een oogenblik aangenomen echter, dat Bismarck de man is om rechtsomkeert te maken op een weg, die wereldberoemd is geworden, dan schrijven wij hem te veel gezond verstand toe om te veronderstellen, dat hij zich van den vrede met het Vaticaan zooveel beloofd heeft voor zijn gewone politiek in den Rijksdag; immers, houdt het centrum op, ten gevolge van dien vrede het zwaartepunt te zoeken in de kerkelijke politiek, dan volgt daaruit nog niet, dat de verkleede zwarten bruikbaar worden voor de nationale plannen; Bismarck zou in dat geval bijna even zoovele verstokte conservatieven als verbeten Welfen terugvinden, en slechts een paar stemmen kunnen krijgen; de winst zou dus volstrekt de moeite en het gevaar van het volgen van een andere politiek niet loonen.

Dat de vrede met het Vaticaan door de Duitsche Regeering wordt gewenscht, daaraan behoeft niemand te twijfelen; men heeft nooit opgehouden dien vrede te begeeren, ook niet in den tijd van het maken der Mei-wetten; die wensch is zelfs toegenomen naarmate het sterker bleek, dat de Rijkskanselier zich in de beoordeeling van de kerkelijke zaken totaal heeft vergist en de vorming eener nationale Duitsche kerk op den grondslag van de bekende Oud-Katholieke beweging een anachronisme is.

Daaruit vloeit echter niet voort, dat Bismarck met de conservatieven en Ultramontanen een nieuwe meerderheid heeft willen vormen en de ontbinding van den Rijksdag daarmede in verband stond; wie een weinig meer van nabij met de Duitsche toestanden bekend is, weet dat het vormen van zulk een meerderheid tot eerste voorwaarde heeft, dat de Rijkskanselier ook vrede maakt met de oud-conservatieven, met de Kreuzzeitungspartij, met het vroegere jonkerdom, en die vrede kan niet

tot stand komen zonder geheel te breken met het verledene, zonder afschaffing of herziening van al de politieke wetten, die in de laatste jaren zijn gemaakt, zooals de wet op de nijverheid, de reorganisatie van het binnenlandsch bestuur, de strafwet, enz.

Ten slotte - was dit werkelijk het nieuwe politieke program van Bismarck, dan kan men verzekerd zijn, dat hij open daarmee voor den dag was gekomen, want wat men ook dezen modernen staatsman wil verwijten, niemand zal ontkennen, dat een zekere roekelooze openhartigheid een grondtrek is van zijn karakter.

Of wij daarmee de houding der Regeering en derhalve ook van Bismarck ten opzichte van de verkiezingen voor onberispelijk houden? Verre van daar; de Rijkskanselier heeft zelfs door zijn handelwijze rechtstreeks aanleiding gegeven, dat hij bij oppervlakkige lieden scheef beoordeeld moest worden; een der ergste vijanden, waarmee een Regeering bij de binnenlandsche staatkunde kan te strijden hebben, is wantrouwen, en het is de plicht van elke Regeering zelfs den schijn des kwaads te vermijden; niets werkt zoo ellendig, zoo demoraliseerend als wantrouwen. En toch meer dan de Rijkskanselier waarschijnlijk zichzelf bewust is, heeft hij daartoe aanleiding gegeven. In tijden van politieke weifeling, in dagen van overgang, moet men uiterst voorzichtig zijn om die mannen niet te verliezen, die, zij 't ook niet met volle recht, in de oogen van de openbare meening de steunpilaren zijn voor een eerlijke en door de meerderheid des volks gewenschte staatkunde. Bismarck heeft zich daarom niet bekommerd; hij liet in den laatsten tijd twee mannen gaan, die in de gegeven omstandigheden onmisbaar waren en des noods met veel opofferingen had moeten gebonden worden; wij bedoelen den president van de Rijkskanselarij, Delbrück, en den Minister van Financiën, Camphausen, terwijl tegelijkertijd en herhaalde malen het gerucht liep, dat ook de Minister van Eeredienst en Onderwijs, Falk, zou gaan; op die drie mannen nu rustte het vertrouwen in het volgen van een eerlijke en gematigde staatkunde. De twee eersten zijn vertrokken, naar het schijnt, omdat zij het dilettantisme van den Rijkskanselier en de daaruit telkens voortvloeiende wrijving niet langer konden verdragen. Zenuwachtige menschen zijn lastig in den omgang, maar wanneer zij zoo intellectueel zijn ontwikkeld als Bismarck, dan kan men van hen eischen, dat zij zich door hun zenuwen niet zoo laten overheerschen, dat zij totaal het vermogen missen om de zaken objectief te beoordeelen.

Bismarck komt ons voor, op politiek gebied te veel militair te zijn en alles op militaire wijze te willen behandelen; hij beschouwt de uitvoering van de verschillende punten van zijn program als even zoovele veldslagen, die moeten worden geleverd, en waarbij het aankomt op het volgen van een handige en voor 't oogenblik succes belovende tactiek; hij beschouwt ook de binnenlandsche politiek als een schaakbord, waarbij men met gebruik van al zijn krachten den tegenstander tracht

te verzwakken en vast te zetten. Wat echter op militair gebied de aangewezen weg is, deugt bij de binnenlandsche politiek in het geheel niet; het winnen van een zet levert hier dikwerf nadeel in plaats van voordeel op, omdat men de pionnen en raadsheeren en paarden niet van het bord kan verwijderen; wanneer men ze uit de eene lijn verdrijft, vindt men ze op de andere en in veel gevaarlijker positie terug. Delbrück nam bij zijn afscheid uit de Rijkskanselarij het vertrouwen mede van de meerderheid des lands, en Bismarck vindt hem als afgevaardigde in den Rijksdag terug, om bij de financieele en handelspolitiek van den Rijkskanselier wellicht een geduchte tegenstander te zijn.

Hetzelfde is het geval met de houding van de Regeering ten opzichte van de nationaal-liberale partij; men weet dat deze partij, dikwerf met verloochening van eigen beginsel, de staatkunde van den Rijkskanselier heeft ondersteund, en zoolang Bismarck niet tot het oude Jonkerdom wil terugkeeren en afbreken wat in de laatste jaren is opgebouwd, was die partij een onmisbare steun in het Parlement; nu op eens de conservatieve vaan uit te steken en aan de liberalen den oorlog te verklaren, kan met recht een onvergeefelijke lichtzinnigheid genoemd worden; wel is de ‘Provinzial-Correspondenz’, het eigenlijk orgaan van Bismarck, tijdens de verkiezingen gematigd opgetreden en zijn de nationaal-liberalen hier niet rechtstreeks in den ban gedaan, maar toch is de oorlogsverklaring van de conservatieve organen en de felle bestrijding van de ambtenaren evenmin afgekeurd, ja, men kon op teekenen wijzen, die deden denken dat Bismarck eerst den afloop van den verkiezingsstrijd wilde afwachten, vóór hij bepaalde aan welke zijde hij zich zou scharen. Bij ieder ander zou zulk een politiek verraderlijk genoemd worden en voor goed het vertrouwen doen verbeuren op de politieke leiding van zulk een man. Wanneer dit bij Bismarck niet het geval is, dan moet het daaraan worden toegeschreven, dat men hem meer dan iemand vergeeft ter wille van de verdiensten, die hij zich verworven heeft in het verwezenlijken van de Duitsche eenheid en tevens, omdat zijn staatkunde te zeer een individueel karakter draagt om naar den algemeenen maatstaf te worden beoordeeld. Alleen dit, in verband met nog andere omstandigheden, is oorzaak, dat de gevolgen van Bismarck's handelwijze niet de gewone zijn geweest.

En toch is het kwaad, door hem gesticht in het Duitsche Rijk, door zijn willekeur zeer groot. De verkiezingen voor den Rijksdag werden een toonbeeld van verwarring, een Babelsche torenbouw, waarbij alles door elkander schreeuwde, en op losse schroeven werd gesteld datgene, wat den nog zoo jeugdigen en daarom onvasten grondslag uitmaakt van het Duitsche Rijk, en dat op een oogenblik, waarin staat en maatschappij met ontbinding werden bedreigd door een partij, waarvan het kinderachtig zou zijn de geduchte kracht te ontkennen. Terwijl in de verte het loeien van den storm der vreeselijkste omwenteling wordt vernomen, staan de verschillende partijen heftig tegen elkander op, sleuren elkan-

der door het slijk, en ook de Regeering boezemt nergens het noodige vertrouwen in. Op een oogenblik, dat het meer dan gewaagd is zich aan een nieuwe partij-organisatie te wagen, zijn de conservatieven, meer of minder ondersteund door de Regeering, erop uit om de tot heden in vele opzichten bruikbaar gebleken partijverhouding op te zeggen en met onbekende grootheden te gaan dobbelen.

Wijs is zulk een politiek niet. En wat heeft zij uitgewerkt? Heeft zij beantwoord aan de verwachting, òf van de Regeering, òf van de conservatieven?

Er is winst ja aan de rechterzijde; de conservatieven brachten het van 40 op 62 stemmen, derhalve een winst van 22; de vrij-conservatieven kwamen van 38 op 54, derhalve een winst van 16 stemmen; de gezamenlijke conservatieven zijn derhalve 38 stemmen vooruit gegaan. Deze winst geeft ook ongeveer het verlies aan, dat de liberale partijen leden; de nationaal-liberalen daalden van 128 op 97, de Fortschritters van 35 op 26, leverend een gezamenlijk verlies van 40. Behalve de conservatieven wonnen ook de Ultramontanen, van 97 op 99; de particularisten van 4 op 9.

Wanneer men nu deze cijfers nagaat, dan komt men ras tot de gevolgtrekking, dat Bismarck uit een nationaal oogpunt zich veeleer over de verkiezingen moet beklagen; immers, de nederlaag van de liberalen ging gepaard met een achteruitzetting van het nationale element, en dit valt vooral in het oog, wanneer men in aanmerking neemt, dat de conservatieven, hoe regeeringsgezind ook, op den naam van nationaal bij uitnemendheid wel geen aanspraak zullen maken; de conservatieven zijn meer nationaal, omdat de Regeering 't is, dan wel door aanleg en overtuiging. Dit ligt ook geheel in den aard der zaak; de meerderheid van de conservatieven wordt geleverd door Pruisen en wel meest door de Oostelijke provinciën, en een Pruisisch conservatief kan niet anders zijn dan eerst Pruis en dan Duitsch(*).

Buiten Pruisen is dat in nog veel erger mate het geval; de begunstiging van de conservatieven leidt hier noodzakelijk tot verzwakking van het liberale element en tot versterking van de particularisten, d.i. van de vijanden der rijkseenheid. Slechts vijf stemmen hebben de particularisten gewonnen; wanneer de verkiezingen nog eens in denzelfden

(*) Het algemeen overzicht over de verkiezingen was vroeger een lastige zaak; men moest zich heel wat moeite getroosten om een algemeen beeld van de verkiezingen te ontwerpen; van al die moeite is men thans ontheven door de aanschaffing van een verkiezingskaart; wij wijzen op een tweetal, die uitmunten door netheid en nauwkeurigheid van uitvoering. ‘Die Deutschen Reichstagswahlen der I, II, III und IV Legislaturperiode 1871, 1874, 1877 und 1878. Gesammelt und graphisch dargestellt von Hugo Knoblauch, Ingenieur und königlicher Feldmesser. Berlin, Carl Heymann's Verlag 1878, - vertoont de geschiedenis van de verkiezing van het ontstaan van het Rijk af.
Nog netter van uitvoering, maar minder volledig, is: ‘Deutsches Reich. Ergebnisz der Reichstagswahlen vom 30 Juli 1878 und sämmtlicher Stichwahlen. Bearbeitet durch Th. Hohoff, Sekretär im Kaiserl. statist. Amt. Berlin, Lithogr. Institut. Maar men heeft hier alleen de verkiezingen van '78.

geest door de Regeering geleid werden, kan men verzekerd zijn, dat hun winst nog veel grooter zal zijn. Juist in de niet-Pruisische of in de Pruisische geannexeerde provincies of landen is dit verschijnsel gevaarlijk, omdat de eenheid van het Rijk nog te jong is om veel schokken te kunnen verdragen. Waar moet het heen, indien Hanover en Baden hun nationaal contingent niet meer leveren? De nationaal-liberalen zijn immers zoowel hier als in Wurtemberg en Beieren de vrienden van het Rijk, de steunpilaren van de Bismarcksche politiek?

Heeft de Rijkskanselier dit wel bedacht, toen hij aan zijn toorn tegen de nationaal-liberalen toegaf en het wachtwoord aan de ambtenaren werd gegeven, om de nationaal-liberalen tegen te werken? Mij dunkt, de groote Bismarck heeft òf zijn bril niet opgehad bij deze zaak, òf hij heeft als staatsman de groote fout begaan van het parlementair gebied te verwarren met het oorlogsveld, waar de omstandigheden anders zijn en derhalve ook een andere tactiek door het gezond verstand wordt voorgeschreven. Op het slagveld beslist het succes van het oogenblik; op parlementair gebied heeft men overwinningen, die in de gevolgen nederlagen zijn. Van een nationaal Duitsch standpunt gezien, is de overwinning door de Regeering bij de verkiezingen behaald een nederlaag, omdat het nationale element op bedenkelijke wijze is verzwakt; zulk een politiek is afbreken, niet opbouwen, een afbreken, dat door het tot stand komen van de wet tegen de sociaaldemocraten zelfs niet kan worden goedgemaakt. Bismarck maakte een gevaarlijken sprong, die hem nog lang kan heugen.

De nederlaag van de liberalen is vooral groot, wanneer men haar vergelijkt met de vroegere verkiezingen. Bij de eerste verkiezingen voor den Duitschen Rijksdag telden de nationaal-liberalen 125 stemmen, de liberale wilden 30, de Fortschrittspartij 46; de geheele liberale partij beschikte derhalve over 201 stemmen; bij de verkiezingen in '74 was de verhouding nog gunstiger; de nationaal-liberalen hadden 155 stemmen, voornamelijk door de aansluiting van de liberale wilden, die van 30 op 3 kwamen, terwijl ook de Fortschrittspartij nog 3 stemmen won. In '77 begon de liberale zon echter te dalen; de nationaal-liberalen verloren 27 stemmen, de Fortschrittspartij 14, een verlies, dat door de winst van de liberale wilden (van 3 op 13) lang niet werd opgewogen. Vergelijk nu daarmee de cijfers van '78, dan daalt het cijfer àl te sterk, dan dat men over het nationaal gehalte van den Rijksdag niet ongerust zou worden; de nationaal-liberale partij haalt nog geen honderd stemmen, de Fortschrittspartij is teruggebracht tot ongeveer de helft van hetgeen zij was bij den aanvang van het Duitsche Rijk.

De winst van de conservatieven en het verlies van de liberalen was echter niet groot genoeg voor Bismarck; de winst kon dat niet zijn, zelfs niet onder de gunstigste omstandigheden, omdat het conservatief gebied beperkt is; bij elke uitbreiding stuit men, hier op de reactionnairen, op het Bismarck vijandige Jonkerdom, daar op particu-

laristen en clericalen, die alleen onder Bismarck willen dienen, wanneer ongeveer al het rijkswerk, sinds '71 tot stand gekomen, weder wordt afgebroken, m.a.w. wanneer de grondslagen van het rijk weder worden losgewoeld. Het gevolg was, dat Bismarck de nationaal-liberalen nu evenmin kon ontberen als vóór '78. De Rijksdag bestaat uit 397 leden, de gezamenlijke conservatieven kunnen het echter niet verder brengen dan 116 stemmen; Bismarck waagde zich dan ook in den Rijksdag niet aan een berekening, hoever hij het met zijn conservatieven kon brengen; als ware er niets gebeurd, rekende hij er evenveel liberalen als conservatieven bij en kwam zoo tot de becijfering, dat de Regeering over slechts 4/7 van den Rijksdag kon beschikken, daar 3/7 in de vaste oppositie was. De mislukking van de conservatieve onderneming bleek dan ook duidelijk uit de veranderde houding van de conservatieve kranten, die haar aanvallen op de nationaal-liberalen lieten varen en begonnen te spreken van samenwerking tot het vervullen van de nationale taak. Zoo kon, zoo m o e s t 't verkeeren, en bij de overweging, welke maatregelen er moesten worden genomen om het sociale gevaar af te weren, vond Bismarck ongeveer dezelfde personen terug, ook den door hem verafschuwden Lasker, het hoofd van den linkervleugel der nationaal-liberalen.

Men kent waarschijnlijk den inhoud van het tweede wetsontwerp tot bestrijding van de sociaal-democratie; het onderscheidt zich van het eerste, waaraan om niet te verwarren wel eens de naam van Hödel-ontwerp wordt gegeven, niet alleen door zijn betere redactie, maar ook door een belangrijke verscherping en uitbreiding van de strafbepalingen; ontbinding van de sociaal democratische vereenigingen en inbeslagneming van haar kassen gaat gepaard met verbanning of interneering van de volksmenners, terwijl bij verzwarende omstandigheden de kleine staat van beleg kan worden afgekondigd. Tegen de verbreiding van de dwaalleeringen door geschriften zijn bepalingen genomen in denzelfden geest.

Het oordeel over deze wet loopt ook na den aanslag van Nobiling nog even wijd uiteen als vroeger. Een aantal liberalen houden zulk een wet voor een zóó verachtelijk werk, dat volgens hen zoowel de Duitsche Regeering als de meerderheid van den Rijksdag zich voor eeuwig heeft geschandvlekt door haar aan te nemen; nooit, zoo meent men, zijn de heilige liberale beginselen zoo verkracht.

Het spreekt vanzelf dat men, eenmaal op dit standpunt geplaatst, ook de bedoelingen en plannen van de Duitsche Regeering erg verdenkt en de socialistenwet houdt voor een werk, dat niet zoozeer is ingegeven door de tijdsomstandigheden, als wel door den reactionnairen geest der Regeering en wij hier eigenlijk alleen te doen hebben met een eersten stap van teruggang op politiek gebied, die weldra door anderen van denzelfden aard zal worden gevolgd.

Vooral in ons land, waar men verkeert in een zeldzaam stille omgeving en men zich eigenlijk geen denkbeeld kan vormen van sociale gevaren, heeft deze voorstelling veel aanhangers. Het komt ons echter voor, dat zij bij hun redeneering vooreerst blijk geven òf van onkunde, òf van miskenning ten opzichte van de sociale beweging in Duitschland, en in de tweede plaats, dat zij zich te veel laten leiden door een doctrinair vasthouden aan een beginsel, dat getuigt van jammerlijke overdrijving.

Wij hebben vroeger reeds aangetoond, dat de socialistenwet eigenlijk een oude quaestie is tusschen de Regeering en den Rijksdag, en de eerste reeds in '75 heeft aangedrongen op verscherping van de strafwet, om de toenemende verwildering onder de lagere volksklasse tegen te gaan; de Regeering kon zich voor de noodzakelijkheid hiervan beroepen op de gerechtelijke statistiek. De socialistenwet in eerste en tweede editie zijn wel beschouwd de in '75 verworpen zoogenaamde kautschouk-bepalingen in anderen, nog scherperen vorm.

Nu moest het der Regeering in de memorie van toelichting, bij het tweede socialisten-ontwerp gevoegd, gemakkelijk vallen met de officieele sociaal-democratische stukken in de hand het bewijs te leveren, dat de verwildering steeds is toegenomen en de socialistische vereenigingen in haar plannen en werkzaamheden gevaarlijk zijn voor den staat en een bedreiging van de maatschappij. Het direct verband tusschen de moordaanslagen en de sociaal-democratie kan in zoover niet bewezen worden, dat niet gebleken is van een bepaald socialistisch complot of samenzwering om den Keizer te vermoorden. Dat die sluipmoorden echter in nauw indirect verband staan met de sociaal-democratische leeringen, zal niemand ontkennen, wien het niet ontbreekt aan gezond verstand en die... geen bijkomende reden heeft om dat verband te ontkennen. Men kan Hödel en Nobiling tot zekere hoogte beschouwen als krankzinnigen, maar men weet, dat de krankzinnigengestichten de scholen zijn van menschenkennis; immers, de sterke hartstochten, die een geslacht bewegen, worden in de gewone maatschappij bedekt of verzacht, zoodat men ze niet herkent in hun wezenlijken aard; heeft men echter het bewustzijn van de betrekking tot de buitenwereld verloren, zooals dit bij krankzinnigen het geval is, dan treedt de hartstocht onverholen voor den dag en openbaart zich in al zijn hevigheid. Hödel en Nobiling zijn slachtoffers van den revolutionnairen waanzin, maar wie zal de quaestie oplossen, of zij juist als zoodanig niet de voorloopers zijn van vele anderen, en de waanzin straks niet een algemeene sociale ziekte zal worden. Wij erkennen, dat wij hier staan voor een moeilijk probleem, maar wanneer wij de geschiedenis nagaan van de Fransche vereenigingen in den tijd der groote omwenteling, dan is er veel dat ons noopt tot voorzichtigheid in het beoordeelen, en het gaat in elk geval niet aan om de quaestie voor uitgemaakt te houden op grond van zekere abstracte beginselen.

Zelfs uit een staatsrechterlijk oogpunt is het volstrekt niet uitgemaakt, dat de Duitsche Regeering en de meerderheid van den Rijksdag verkeerd deden met een uitzonderings- of noodwet te maken tegen de sociaal-democratie. Vrijheid van vereeniging, vrijheid van drukpers, vrijheid van beweging is zeker een duur kleinood, maar wanneer de Staat of de maatschappij met gevaar worden bedreigd, dan heeft men overal middelen weten te vinden, om die vrijheden tijdelijk op te heffen; in Engeland stelt men tijdelijk de 'Habeas-Corpus-acte' buiten werking; in Frankrijk verbiedt men de internationale revolutionnaire vereenigingen, handhaaft zelfs onder de vrijzinnige republiek de strenge beperking van het recht van vereeniging, en is spoedig gereed met de afkondiging van den staat van beleg(*).

Of zal men beweren, dat de werkzaamheid van de sociaal-democraten in Duitschland van geheel onschuldigen aard is en men voor haar evenmin bevreesd behoeft te zijn als voor de woelingen van de Internationalisten en van de Nihilisten? Dat zou wel iets te veel bewijzen!

Men vergete daarbij niet, dat de Regeering met haar noodwet steunt op de meerderheid des volks, veel meer nog dan dit oppervlakkig schijnt; het verschil tusschen de Regeering en de volksvertegenwoordiging loopt meer over den vorm dan over het wezen der zaak; over de uitgebreidheid en de scherpte der strafbepalingen, over het maken van een afzonderlijke wet of van het aanvullen van het strafwetboek; met uitzondering van de sociaal-democraten en de weinige gewone democraten was er bij de verkiezingen geen enkele partij, die het nemen van maatregelen op zichzelf afkeurde; met de meeste voorzichtigheid deden dit de Ultramontanen, die zich achter de onvoorwaardelijke verwerping van een uitzonderingswet verscholen, om geen kleur te bekennen en op een oneerlijke wijze zich hier en daar den steun te verzekeren van hun roode tegenvoeters. Ware de zwarte factie niet in oppositie geweest tegen de Regeering ter zake van de kerkelijke wetten, zij zou minder als kampvechtster voor de vrijheid zijn opge-

(*) Wellicht is het goed hier een paar gezaghebbende namen te noemen. Niemand zal Prof. Mr. C.W. Opzoomer beschuldigen van in zijn *Staatsregterlijk onderzoek* (Amsterdam 1854) te weinig op te hebben met de burgerlijke vrijheden; toch verklaart hij (blz. 128): 'Dat er omstandigheden kunnen zijn, waarin ook het onschatbare voorrecht der drukpersvrijheid moet beperkt of opgeheven worden, en er censuur noodig is, zal niemand ontkennen. Dan geldt het krachtige woord: B e g i n s e l e n z i j n g e m a a k t o m t e b e h o u d e n, n i e t o m t e v e r d e r v e n; e r z i j n u i t e r s t e n, w a a r i n m e n n i e t m e e r s t r a f t; m e n v o o r k o m t o f m e n g a a t t e g r o n d e'. Wij spatieeren. Bluntschli schrijft: 'Indem der moderne Stat den politischen Vereinen volle Freiheit verstattet, setzt er voraus, dasz die Vereine sich innerhalb der Statsordnung bewegen. Es folgt durchaus nicht aus der Vereinsfreiheit, dasz der Stat auch solche Vereine dulde und gewähren lasse, welche ihn selber und die verfassungsmäszigen Autoritäten angreifen oder zu hindern suchen. Der Verein darf nicht zum Stat im State werden, noch an Autorität mit dem State rivalisiren. In Unterordnung unter den Stat fördern die Vereine das öffentliche Leben, aber weijn sie sich der Statsgewalt bemächtigen, so verderben sie den Stat.' Lehre vom modernen Stat, III Theil, S 201. Men vergelijke ook: S. 202 en II Theil, S. 238, 239.

treden. Het strijden voor de vrijheid bij die partij maakt een onaangenamen indruk, het heeft iets van het krijschen van een valsch geluid, want welk juk is smadelijker, slaafscher dan dat, hetwelk de clericalen ons willen opleggen, wie zijn verwoeder maar tevens beginselloozer of eenzijdiger worstelaars van de reactie dan de Ultramontanen? De oppositie, die van dezen kant tegen de socialistenwet is gevoerd, kan eigenlijk niet in aanmerking komen, omdat zij gelijk staat met het wegen met valsch gewicht.

De Fortschrittspartij trad bij de verkiezingen overal op als voorstandster van maatregelen tegen de sociaal-democraten, indien deze slechts kwamen in den vorm van aanvulling van het strafwetboek en niet als uitzonderingswet; het voorstel, dat door Hänel bij de Commissie voor de socialistenwet werd ingediend, strekt ten bewijze hiervan. Het doctrinairisme zit echter dezen lieden zoo in merg en been, dat de beginselmanie hen ongeschikt maakt om juist te oordeelen.

De oppositie van de nationaal-liberalen gold na den tweeden moordaanslag niet meer het beginsel, maar de uitvoering, en zij heeft de strengheid van het regeeringsontwerp zooveel mogelijk verzacht, zonder ooit de rechtmatigheid der wet zelf in twijfel te trekken. Zij gingen verder dan zij oorspronkelijk voornemens waren, omdat de goede verstandhouding tusschen de fractie en de Regeering werd hersteld en deze geruststellende verzekeringen gaf ten opzichte van de uitvoering der wet.

Men heeft den nationaal-liberalen ook hier hun meegaandheid scherp verweten en hun beginselloosheid tentoongesteld, maar de aanvallen, waaraan zij bloot stonden, deden ons denken aan het spreekwoord van den wolf en het kwaad gerucht. De nationaal-liberalen kunnen nu eenmaal bij velen geen goed meer doen, en hebben zij 't er wel eens naar gemaakt, in dit geval weegt men hen al te lichtvaardig. Men moet, zooals de afgevaardigde Lasker bij de derde lezing van het socialisten-ontwerp terecht tot verdediging van zijn partij opmerkte, men moet bij de juiste beoordeeling den psychologischen invloed in rekening brengen; de beide moordaanslagen op den algemeen beminden Keizer hadden op het volk een diepen indruk gemaakt en op het volk niet alleen; ook de afgevaardigden waren diep getroffen en onmiddellijk na den tweeden moordaanslag volgde het aanbod aan de Regeering, om tot een uitzonderingswet mee te werken; de mensch is in den regel - er zijn enkele minder gelukkige uitzonderingen - geen aangekleed beginsel, maar een wezen van vleesch en bloed, handelende onder indrukken, waaraan hij zich niet onttrekken kan.

Wil men de nationaal-liberalen toch veroordeelen, omdat zij te veel mensch zijn, het zij zoo, maar men doe het minder oppervlakkig, men breide eigen gezichtspunt uit en onderstelle niet bij een zoo groote en aanzienlijke partij alleen de slechtste en laagste motieven. Men stelle een oogenblik zich voor - 't is bij een zoo kalm en bedaard volk als

het onze wel moeilijk denkbaar - dat hier tot twee malen toe een moordaanslag was gedaan op den Koning door personen, die bij de sociaal-democraten ter school waren gegaan, ook hier zouden de dusgenaamde beginselen bij de meerderheid wijken voor de practische eischen van het leven.

Met een meerderheid van 72 stemmen, 221 tegen 149, werd de socialistenwet den 19^{den} October aangenomen; voor de wet stemden derhalve niet alleen de conservatieven en nationaal-liberalen, maar ook die liberalen, die zich vroeger van de Fortschrittspartij om haar doctrinair karakter hebben afgescheiden en onder Löwe een afzonderlijke fractie vormen van een twaalftal leden.

Men heeft de doelmatigheid van de socialisten-wet bestreden, op grond dat zij het kwaad niet zal genezen maar veeleer verergeren. Nu, zoo beweert men, werkt de sociaal-democratie nog in het openbaar en blijft men op de hoogte van de gevaren; verbiedt men hare vereenigingen, dan vormt zij straks een geheim genootschap en heeft men veel meer van haar te vreezen; officieele bestrijding vestigt nog meer de aandacht op een zaak en doet in den regel haar aanhangers toenemen.

't Is zeker op dit oogenblik heel moeilijk een oordeel te vellen over de werking der wet; men zou daarvoor meer exacte gegevens moeten hebben, om de kracht en de uitgebreidheid van de sociale beweging te meten.

Het slagen van de onderdrukking staat ook in verband met andere omstandigheden, met de verdere ontwikkeling van het Duitsche Rijk, met de houding der Regeering tegenover de nationaal-liberale partij, enz., dingen waarvan voor 't oogenblik moeilijk iets met eenige zekerheid te voorspellen valt.

Gewoonlijk begaat men echter bij het bespreken van deze zaak de fout van aan weerszijden te overdrijven; men redeneert, om zoo te zeggen, te absoluut. Van g e h e e l e onderdrukking van de sociaal-democratie kan wel geen sprake zijn, want daarvoor hangt deze te veel samen met de geheele sociale beweging van onzen tijd, daarvoor is zij te veel een uitvloeisel van onze overbeschaving. Inderdaad geldt het echter alleen de onderdrukking van de beweging tot de door de inrichting van staat en maatschappij gestelde grenzen, het ontnemen van het revolutionnair karakter aan de beweging, en men heeft reeds veel gedaan in de goede richting, wanneer men een eind maakt aan de kunstmatige opruiing van de mindere klasse, aan het stoken van ontevredenheid door verkeerde voorstellingen van de maatschappelijke inrichting, door het lasteren en verdachtmaken van andere standen en door het voorspiegelen van een ideaal, dat veilig naar de rommelkamer der dwaze utopieën kan worden verwezen. Inzonderheid is dit het geval, wanneer die opruiing geschiedt door personen, wier kennis en vernuft voornamelijk bestaat in het exploiteeren van de minder

gunstige eigenschappen van de lagere volksklasse ten eigen bate en die zichzelf willen groot maken door het speculeeren op anderer gebreken.

Voor een deel - en dat zou ons een goede verwachting kunnen doen hebben van de werking der socialistenwet - is de sociaal-democratie de vrucht van kunstmatige opwinding, die voornamelijk gelukt, omdat de gewetenlooze volksmenners de tijdsomstandigheden - wij bedoelen de groote crisis in handel en nijverheid - in hun voordeel hebben.

Radicale geneesmiddelen voor sociale ziekten bestaan er niet, en wij moeten ons veelal behelpen met palliatieven. Maar wie zal, omdat een v o l k o m e n e genezing niet mogelijk is, elk middel van de hand wijzen? Ook hier is beste stelregel: doe wat uwe hand vindt om te doen en doe dat met alle kracht.

De werking der socialistenwet is bepaald op 2½ jaar; wanneer nu gedurende dien tijd de volksmenners, de kunstmatige opruiers worden verwijderd of gekneveld, de omstandigheden in zoover meewerken, dat wij de handelscrisis te boven komen en de nijverheid weder bloeit, kan in dien tijd de toestand heel wat ten goede veranderen, vooral wanneer regeering en geregeerden, zooals dit thans het geval is, werkelijk vervuld blijven van het vaste voornemen om den toestand van de mindere volksklasse zooveel mogelijk te verbeteren.

Wij zeggen: z o o v e e l m o g e l i j k, want met utopieën na te jagen stichten wij slechts verwarring; onze maatschappij zal in elken vorm de gebreken blijven hebben van het menschelijke; wij behooren ons echter steeds te herinneren, dat het onedele niet uitsluitend eigen is aan een enkele, maar aan alle volksklassen. Boven het geheel staat geschreven het nu eens verheffende, dan weder vernederende, tragische: h o m o s u m!

NOORMAN.

20 October '78.

Nederlandsch tooneel.

Het wetsontwerp tot regeling van het auteursrecht. - Het recht van den tooneelschrijver voor het eerst volledig door twee opeenvolgende ministers van justitie erkend. - Voor elk schrijver bestaat van nature een uitsluitend voordrachtrecht, dat productief is, ook al erkent de wetgever het niet; voor den tooneelschrijver echter behoeft dit recht, uit zichzelf geen monopolie zijnde, erkenning en bescherming door de wet.
Het tweede exploitatiejaar der vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel.* - De 'betrekkelijk zeer voordeelige' resultaten zijn positief van dien aard, dat de vereeniging wegens kapitaalverlies moet ontbonden worden. - Zelfverblinding de belangrijkste post van het actief. - Het afbeulen der artisten dooft gelukkig bij allen den geest nog niet uit. - De *Lentebloemen*, *liederen en zangen* van Jan C. de Vos bewijzen dit. - Geen groote, hoogdravende poëzie, maar eenvoudige, van natuur, gevoel en smaak doortrokken versjes.
Het *Alphabetisch overzicht der tooneelstukken in de bibliotheek van Johs. Hilman.* - De verdiensten van J. Hilman voor het nationaal tooneel. - Verre van onberispelijke vorm van dit werk. - Overzicht van het repertoire over drie eeuwen. - Wij zijn niet achteruitgegaan; zelfs in den gulden tijd van Snoek en Wattier stonden het 'konst en vlieghwerk' en de *éloquence des jambes* hooger dan de ware kunst in de schatting van acteur en toeschouwer. - Ontleding van het repertoire uit den 'Franschen tijd'. - Oordeel van den schrijver van *Hollands roem in kunsten en wetenschappen*, thans nog voor een gedeelte van pas.

Op 13 Juli 1877 werd bij de Tweede Kamer een wetsontwerp ingediend, dat nog altijd bij dat staatslichaam aanhangig is. Men zie in deze chronologische herinnering geen zijdelingsch verwijt; niets ligt verder buiten mijne bedoeling dan klagen, waar ik integendeel juist te roemen heb dat het wetsontwerp zich nog bevindt, waar het op 13 Juli 1877 werd overgebracht, dat het eene verandering van ministerie heeft overleefd, waarbij tal van wetsontwerpen werden opgeofferd. Ik juich in dit levensbehoud, wijl daaruit blijkt dat de laatst opgetreden Minister van Justitie zich vereenigt met en bereid is de verdediging te aanvaarden van deze voordracht van zijnen voorganger, die dienen moeten om 'het auteursrecht' in zijn ganschen omvang te regelen. Juist om deze laatste volledigheid, omdat het erkent en de uitoefening regelt niet

slechts van het kopierecht, maar ook van het recht van uitsluitende opvoering voor tooneelschrijvers, moet het wetsontwerp naar den zin zijn van allen, die 't wèl meenen met de Nederlandsche dramatiek. Ook is het gedurende vijftien maanden niet onaangeroerd ter griffie der Kamer blijven rusten. In het voorjaar van 1878 werd het in de afdeelingen onderzocht, en de resultaten van dat onderzoek werden nedergelegd in een Voorloopig Verslag, dat de dagteekening van 23 Mei 1878 draagt. Nog maar een antwoord van den Minister van Justitie is er dus noodig, en de zaak is voor de openbare behandeling gereed. Het oogenblik is gunstig om een kort woord over dit onderwerp te zeggen.

Men wachte hier geen theoretische beschouwingen over oorsprong, aard, omvang van het *Urheberrecht* en wat daarmede in verband staat. Deze liggen geheel buiten mijn bestek, dat mij alleen vergunt op dat gedeelte van het wetsontwerp de aandacht te vestigen, dat in een nauw verband staat met ons nationaal tooneel. Wie dergelijke beschouwingen verlangt, vindt bovendien in de overrijke literatuur over dit onderwerp zijne gading. In 1860 kon Warnkönig over '*das sogenannte literarische und artistische Eigenthum*' met reden het volgende zeggen: '*Die Frage von der juristischen Natur jenes Rechts ist eine besonders beliebte und die verschiedensten Lösungen derselben sind versucht worden*' (in Rotteck und Welcker's Staats-Lexicon, 3e aufl., *voce* Eigenthum, IV, 753). In de sedert verloopen achttien jaren zijn de belangstellende liefde en het verschil van zienswijzen onder de geleerden, althans hier te lande, niet verminderd. Dit staat echter vast, dat aan eené opheffing van het *Urheberrecht* voor letterkundigen niet gedacht wordt. Geen beter bewijs hiervoor dan het voor mij liggend wetsontwerp, dat uitbreiding, geen beperking der wet van 1817 beoogt, en welks eerste artikel als volgt luidt:

'Het recht om geschriften, plaat-, kaart-, muziek-, tooneelwerken en mondelinge voordrachten door den druk gemeen te maken, alsmede om muziek- en tooneelwerken in het openbaar uit- of op te voeren, komt den auteur en zijnen rechtverkrijgenden uitsluitend toe.'

Met de uitbreiding(*), met de erkenning van het uitsluitend recht van opvoering van tooneelstukken hebben wij hier alleen te maken.

Op het oogenblik bezit de tooneelschrijver in Nederland inderdaad in 't geheel geen recht. Hij kan met een tooneeldirecteur over de opvoering van zijn werk eene overeenkomst maken, die zoowel hem als den directeur, gelijk de wetgever het uitdrukt, tot wet strekt (B. Wetb. art. 1374), maar ook alleen van kracht is tusschen de

(*) Het eerste artikel der wet van 25 Januari 1817 (St. 5) luidt aldus: 'Het recht van kopij of van kopieeren door den druk, is voor oorspronkelijke letter- en kunstwerken, het uitsluitend recht van diegenen, welke daarvan auteurs zijn, en hunne rechtverkrijgenden, om hunne oorspronkelijke letter- en kunstwerken, geheel of gedeeltelijk verkort of verkleind, zonder onderscheid van vorm of inkleeding, in eene of meer talen, met of zonder hulp der graveerkunst, of eenige andere tusschenkomende kunst, door den druk gemeen te maken, te verkoopen en te doen verkoopen.'

handelende partijen (B. Wetb. art. 1376), en derden niet verbindt. Wanneer dus een schrijver aan een tooneeldirecteur het uitsluitend recht van opvoering van zijn stuk tegen honorarium heeft afgestaan, en een ander directeur weet het handschrift of den tekst machtig te worden en het stuk op te voeren, dan vervalt de overeenkomst of verliest althans voor den schrijver hare productieve waarde. De eerste directeur heeft een uitsluitend recht, een privilege gekocht en zich daarvoor tot betaling verbonden; zoodra een ander, op welke wijze dan ook, in het bezit van dezelfde zaak gekomen is en er hetzelfde gebruik van maakt, vervalt met het privilege de verplichting tot betaling. Heeft nu de schrijver geen privilege, geen uitsluitend recht aan den eersten directeur toegekend, dan zal hij wellicht van de opvoering door diens gezelschap de voordeelen nog blijven genieten; maar in elk geval ontgaan hem die, welke de opvoering door het andere gezelschap hem naar billijkheid behoorde op te leveren. Aldus is de tooneelschrijver ten onzent geheel overgeleverd aan de roofzucht. Zonder wettelijke bescherming, zonder hoop op herstel moet hij 't aanzien, dat de vruchten van zijn arbeid hem kwaadwillig worden ontstolen. In één woord, zoolang het recht van den auteur op uitsluitende opvoering van zijn tooneelwerk niet formeel bij de wet is erkend, kan op dat recht door derden geen inbreuk gemaakt worden, is dus de roof geen onrechtmatige daad, en bestaat er geen verplichting tot vergoeding van daardoor toegebrachte schade.

Ofschoon het tot de beoordeeling van het recht niet veel afdoet, kan ik niet nalaten hier terloops te doen opmerken, dat hij, die den besten arbeid levert, het grootste gevaar van beroofd worden loopt. Een gewoon gevolg van wetteloosheid inderdaad; want waar de wettelijke bescherming van eigendom en goederen ophoudt, loopt natuurlijk wie het meest bezit het eerst gevaar van zijne bezittingen te verliezen. Nu mag het waar zijn, dat in ons land nog geen gevallen van roof op dramatisch gebied zijn voorgekomen, en geen voorbeelden aan te halen zijn, dat een tooneeldirecteur zich arglistig weet meester te maken van den tekst van een tooneelstuk, elders hebben dergelijke kwade praktijken zich wel degelijk voorgedaan; het is te verwachten, dat ze bij de toenemende belangstelling in ons tooneel, bij de voortgaande ontwikkeling onzer dramatische literatuur zich ook hier te lande zullen vertoonen. Reeds hebben Nederlandsche theaterdirecteurs, gebruik makende van de straffeloosheid, die de onvolledige wet van 1817 hun bezorgde, tot schade van anderen de gebruiken der piraterij gevolgd ten aanzien van een buitenlandsch tooneelstuk; - waarom zouden ze meer scrupules hebben ten aanzien van een inlandsch dramatisch product, zoo de roof maar winst genoeg aanbrengt?

Doch niet alleen hangen den Nederlandschen tooneelschrijvers dergelijke kwade praktijken boven het hoofd; al werden ze daarvan de slachtoffers niet, toch lijden zij nadeel door de onvolledigheid der wet

van 1817. Die wet kent aan alle schrijvers, van tooneelstukken en alle andere werken, het aan de openbare uitgifte verbonden gewoon kopierecht toe. Van den tooneelschrijver wordt dus niet het tooneelwerk, maar het 'letterwerk', om het leelijke woord der wet te bezigen, beschermd; het gevolg daarvan is dat, terwijl een onuitgegeven tooneelstuk niet dan langs slinksche wegen door den directeur, die geen contract met den schrijver heeft, kan worden benaderd, het doen opvoeren van een gedrukt tooneelstuk aan iedereen vrijstaat. Zoodanig stuk staat, als elk ander drukwerk, wat nadruk betreft onder de bescherming der wet, maar is, wat opvoering betreft, eene aan niemand toebehoorende zaak, eene *res nullius*, die iedereen zich toeeigenen kan. Het belang van den auteur brengt dus mede, dat er geen 'letterwerk' aanwezig is, wil hij alle kansen op die vruchten van zijn arbeid, welke de opvoering levert, niet verliezen. Om het grootste deel van zijn recht zooveel mogelijk te redden, maakt hij opzettelijk van het kleinste deel geen gebruik, - en dit kleinste deel is het juist, waarover de wet hare bescherming uitstrekt. Want men mag niet uit het oog verliezen, dat het *Urheberrecht* van den tooneelschrijver zoowel het kopierecht van de uitgegeven brochure als het opvoeringsrecht van het tooneelstuk omvat; deze twee onderdeelen van een en hetzelfde recht vullen elkander wederkeerig zoozeer aan en grijpen zoozeer ineen, dat men ze zonder verkrachting van het recht zelf niet scheiden kan. Trouwens, men lette er wel op dat het *Urheberrecht* van elken auteur eveneens is samengesteld. De roman- of novellenschrijver heeft wel alleen bij de wettelijke erkenning van het kopierecht belang, omdat de vruchten van zijn arbeid voornamelijk door hem geplukt worden bij het verkoopen van het geschrift, en hem ontgaan wanneer het nadrukken iedereen vrijstaat. Maar toch heeft ook hij nog een ander, zoo te zeggen natuurlijk, recht, dat vruchten afwerpt, onverschillig of de wetgever het erkent of niet: het recht van in het openbaar voordragen van zijn uitgegeven werk. Voor zoover mij bekend is, wordt in geen enkel land dit uitsluitend recht door de wet erkend of beschermd; integendeel staat het iedereen overal vrij hoofdstukken uit romans, novellen, dichtstukken van wien ook in het openbaar voor te dragen, en daarvan eene industrie te maken. Maar toch zal geen enkel beoefenaar van deze industrie de mededinging kunnen volhouden met den auteur, die zijn werk zelf verkiest voor te dragen. We moeten hierbij niet aan de *readings* van Dickens of aan de voordrachten van onzen Cremer denken. Al laat de dictie en voordracht van den schrijver nog zooveel te wenschen over, al waren die bij den concurrent even uitstekend als bij de genoemde meesters in het vak, wie de keuze heeft zal liever den auteur dan den voordrager gaan hooren. Zelfs al heeft de romanschrijver, novellist of dichter dus geen bij de wet erkend uitsluitend recht van voordracht, feitelijk kent het publiek hem dit natuurlijk corollarium van het kopierecht toe. Wie den schrijver heeft

hooren voordragen koopt allicht de gehoorde novelle; wie het werk kent en waardeert stelt er prijs op, dat door den auteur te hooren voorlezen. In dit opzicht nu staat de tooneelschrijver achter. Wel werken ook voor hem verkoop der brochure en opvoering elkander in de hand; men leest gaarne een tooneelstuk vooraf, en men leest het gaarne na, gelijk men liever de vertooning bijwoont van een door lezing bekend dan van een volslagen onbekend stuk. Maar hier is wel degelijk eene voor den auteur schadelijke concurrentie mogelijk. Een publiek, dat bij voorbeeld te kiezen had tusschen het Rotterdamsche tooneelgezelschap en dat der vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* om de *Danicheffs* te zien opvoeren, zal zich volstrekt niet hebben laten leiden door de overweging, dat de directeuren van het eerstgenoemde gezelschap het opvoeringsrecht van den auteur hadden gekocht en er dus de rechtmatige vertooners van waren (rechtmatig *in foro conscientiae* alleen namelijk, daar de wet hun recht niet erkende). Men zal alleen gevraagd hebben, waar men de beste opvoering verwachten kon, en even onverschillig zijn gebleven voor den grooten prijs, waarvoor de eene directie de vergunning om het stuk te vertalen en op te voeren had verkregen, als voor de weinige stuivers, waarvoor de andere eene onrechtmatig verkregen vertaling had bemachtigd.

Het is te meer noodig op dit samengesteld recht, zoowel van iederen anderen als van den tooneelschrijver, de aandacht te vestigen, omdat nog altoos velen het als eene buitensporigheid schijnen te beschouwen, dat men den laatstgenoemde, boven en behalve het kopierecht voor het uitgegeven tooneelstuk, ook nog een ander recht, gelijk men 't noemt, zou toekennen. In de Tweede Kamer waren, blijkens het Voorloopig Verslag over het wetsontwerp tot regeling van het auteursrecht, zelfs ‘vele leden’ van dit gevoelen. Deze ‘kwamen er tegen op dat de wetgever een dubbel recht gaf aan de schrijvers van tooneelstukken, en de componisten van muziekwerken. Dit was, meenden zij, onbillijk tegenover de schrijvers van stukken, die niet voor opvoering vatbaar zijn. Volgens hun stelsel moest het opvoeringsrecht verloren gaan, zoodra de schrijver van zijn auteursrecht gebruik maakt en het tooneelstuk of het muziekwerk door den druk gemeen maakt. Eene gelijktijdige uitoefening der beide rechten werd onredelijk en onbillijk genoemd’ (Voorloopig Verslag, § 2, bl. 2).

‘Onredelijk en onbillijk’, tegenover wie? Tegenover de schrijvers van andere letterkundige werken? Meende men hen, dan hield men niet in het oog dat dezen, gelijk hierboven aangetoond is, behalve het door de wet gewaarborgd kopierecht dat natuurlijk privilege van het voordragen van eigen werk bezitten, dat vooral in ons op voorlezingen zoo verzot vaderland zeer winstgevend is. 't Is waar, dit privilege is in geene enkele wetsbepaling geworteld, maar valt uit den aard der zaak den schrijver te beurt, terwijl, zooals reeds opgemerkt

werd, de tooneelschrijver, - die zijn stuk niet zelf spelen kan, maar voor wien opvoering in de plaats der eigen voordracht treedt, - in dit opzicht het slachtoffer moet worden, wanneer de wet hem niet de hand boven 't hoofd houdt.

'Onredelijk en onbillijk' tegenover de 'schrijvers van stukken, die niet voor opvoering vatbaar zijn' dan? Dit schijnt inderdaad de meening van deze vele leden te zijn. Zonderlinge opvatting, geheel in strijd met elke erkenning van elk recht. In dezen zin is de verzekering van het eigendomsrecht zelfs onredelijk en onbillijk, - tegenover hen, die niets hebben namelijk; en geeft zeer stellig het auteursrecht (waarmede men hier het kopierecht bedoelde) aan de schrijvers een onbillijk en onredelijk voorrecht tegenover hen, die niet kunnen of niet willen schrijven. Met opzet gebruik ik hier het woord v o o r r e c h t , omdat het mij toeschijnt beter het bezwaar van het Voorloopig Verslag uit te drukken. Maar het woord is onjuist, en in strijd met den aard van elk recht, evenals het aangehaald bezwaar zelf. In de oud-Nederlandsche wetgeving was de bescherming tegen nadruk een voorrecht, een privilege, dat in elk geval kon verleend en geweigerd worden; sedert 1817 - beter gezegd sedert 1803 - is het eigenlijke recht *(jus*, *non in singulas personas*, *sed generaliter constitutum*, gelijk de Romeinsche jurist zegt) erkend. Men heeft - wat natuurlijk was bij den toestand van ons nationaal tooneel in den aanvang dezer eeuw - bij die erkenning echter uitsluitend gedacht aan het kopierecht van den boekenschrijver *(sit venia verbo)*, wiens *Urheberrecht* ten opzichte van eigene voordracht met elke wettelijke erkenning of miskenning spot. Aan den wetgever van 1879 zal het, naar ik hoop, voorbehouden zijn ook aan den tooneelschrijver recht te doen wedervaren, en hem niet langer bij zijne medewerkers op een anderen akker van het uitgebreid domein der letterkunde te doen achterstaan.

Dat de tooneelschrijver behalve de voordeelen van de opvoering zijner werken ook die geniet van het als boekwerk uitgeven daarvan, is namelijk geen uitvloeisel van twee verschillende rechten, maar komt uit den aard van zijnen arbeid voort. Al mag het bij zeer oppervlakkige beschouwing anders schijnen, wie eenigszins dieper doordenkt zal alras bespeuren, dat de voordeelen van den tooneelschrijver, al vloeien zij uit twee bronnen voort, niet zoo buitensporig zijn in vergelijking van die, welke elk ander letterkundige uit zijn arbeid trekt; en hierop komt dan toch ten slotte het in de Tweede Kamer geopperd bezwaar neder: geeft ge den tooneelschrijver nevens het kopierecht ook het opvoeringsrecht, dan trekt hij dubbel, terwijl elk ander schrijver, alleen kopierecht hebbende, enkel trekt. Terloops merk ik op, dat elk ander schrijver dubbel trekken kan, wanneer hij zijn werk gelieft voor te dragen, doch voor het oogenblik kan dit buiten beschouwing blijven. Er zijn echter andere feiten waar te nemen. Vooreerst duurt het leven, althans de productiviteit van een tooneelstuk, hoe voortreffelijk het zij, vrij wat korter

dan dat van een boek. Het grootste succes duurt zelden langer dan een half speelseizoen(*), hier te lande nog heel wat korter; stukken, die veel succes hebben, zijn zelden repertoire-stukken, waarvan de voordeelen blijvend zijn, doch de laatsten - en ik vind dat dit bewijst voor den smaak van het publiek - zijn gewoonlijk de stukken, die bij de eerste vertooning geen bijzonderen indruk hebben gemaakt, maar door hunne soliede eigenschappen langzamerhand het burgerrecht veroveren. Met de productiviteit van de opvoering houdt die van het debiet gelijken tred; bij een succes zal het aanzienlijk wezen, maar zoodra de loop afneemt, vermindert ook de vraag. Van een goed letterkundig werk, geen tooneelstuk, kan de vraag daarentegen jaren duren. Hierbij moet worden opgemerkt, dat de tooneelschrijver met veel meer moeilijkheden te kampen heeft dan de letterkundige, die niet voor het tooneel arbeidt. Voor beiden worden in dezelfde mate vereischt dezelfde gaven van opmerking, karakterschildering, conceptie, afwikkeling eener handeling; maar daarenboven wordt in den tooneelschrijver een talent van concentratie en combinatie gevorderd, welks gemis de, mede zoo moeilijk te verkrijgen, grondigste kennis der techniek van het tooneel onmogelijk kan vergoeden. Niet beter komt dit verschil van gegevens uit dan aan gebrekkige tooneelstukken, door Nederlandsche of andere romanschrijvers uit hunne verdienstelijke romans getrokken. Geen ongelukkiger voorbeeld konden dan ook de leden der Tweede Kamer, die de erkenning van het opvoeringsrecht bestreden, aanhalen dan dat der stukken, die niet voor opvoering vatbaar zijn. Want wat is er van die onvatbaarheid? Of ze ligt in de bedoeling van den auteur, òf ze bestaat tegen zijn zin. In het eerste geval heeft hij niet geleverd wat wij een tooneelstuk kunnen noemen, maar een novelle, een roman, een dichtstuk, dat om de eene of andere reden, denkelijk ter besparing van arbeid, in een dramatischen vorm gegoten en als samenspraak geschreven is. Voor zulk een werk is geen ander recht dienstig en mogelijk dan het kopierecht; de schrijver verlangt geene opvoering op het tooneel, waarbij hij niets winnen kan; hij heeft alleen geschreven voor lezers, niet voor toeschouwers. In het andere geval daarentegen hebben we te doen met mislukten tooneelarbeid, en mij dunkt geen enkele rechtsgrond, geen enkel argument van nuttigheid zal men ooit kunnen aanvoeren als motief om den goeden werkman zijn loon te onthouden, daar de brekebeen geen of niet zooveel winst uit het zijne kan trekken. Hier is zeker onredelijkheid en onbillijkheid te vinden, maar men zoeke ze niet waar de Tweede Kamer die meende te ontdekken.

(*) Het voorbeeld van H.J. Byron's drama *Our boys*, dat in het Vaudeville-theater te Londen in October 1878 de t w a a l f h o n d e r d s t e voorstelling eener onafgebroken reeks beleefde, is een geheel eenig verschijnsel. Zelfs in de wereldstad Parijs, met hare op schouwburgbezoek beluste bevolking en talrijke vreemde bezoekers, is eene *centième* nog altoos een evenement, dat feestelijk gevierd pleegt te worden.

Heeft men eenmaal zeker recht op uitsluitende reproductie van een letterkundig werk aangenomen, dan vrage men niet angstvallig naar de gevolgen in elk bijzonder geval, en plege geen onrecht uit een streven naar eene toch onbereikbare gelijkheid van recht. Heeft men eenmaal vastgesteld, dat den tooneelschrijver de vruchten van zijn arbeid moeten worden verzekerd, dan late men 't gerust aan hem over om die vruchten te vermenigvuldigen, en ze te plukken op welken tak ze groeien. Het uitgeven van een tooneelstuk in den boekhandel kan vaak noodig zijn om bij het groote publiek in beroep te komen tegen de onbillijkheid der critiek of de vooroordeelen van de directiën, een middel dus, om het opvoeringsrecht productief te maken. Wat zal het in die gevallen echter haten, zoo men, naar het verlangen van het Voorloopig Verslag, dat recht verbeurd verklaart na de uitgifte van het tooneelstuk, dus juist op het oogenblik, waarop het opvoeringsrecht door de uitgifte zelve productief zou gaan worden? Dit ware recht weigeren als straf voor recht zoeken.

Argumenten van conveniëntie wil ik echter niet aanvoeren; mij dunkt, het vraagpunt kan niet duidelijker en eenvoudiger worden samengevat dan in het adres van het Tooneelverbond, opgenomen in het tijdschrift *Het Nederlandsch Tooneel*, *Kroniek en critiek* (VII, blz. 173), waarin het volgende gezegd wordt: '... aller recht wordt g e l i j k e l i j k beschermd, wanneer ieders aanspraken op de voordeelen, die zijn openbaar gemaakte arbeid afwerpt, worden erkend, al verschillen die voordeelen, in verband met de wijze van openbaarmaking, naarmate van de eigenaardige strekking of bestemming van ieders werk'. Hier wordt de vraag op het zuiver, wetenschappelijk terrein overgebracht; aldus gesteld zijnde, geeft ze de gewenschte oplossing als in den mond. Er is dan ook, dunkt mij, niet veel reden om te vreezen, dat het eindoordeel der Tweede Kamer over de uitstrekking der wettelijke bescherming tot den ganschen omvang van het auteursrecht van den tooneelschrijver ongunstig zijn zal. In het Voorloopig Verslag vindt men wel is waar den eersten indruk, dien een wetsontwerp heeft gemaakt, en de daarover in de, gewoonlijk onvoltallige, afdeelingen gevoerde beschouwingen terug, maar de benaming zelve van het stuk geeft eene waarschuwing, dat men aan den inhoud niet te veel moet blijven hangen. Indruk en beschouwingen zijn v o o r l o o p i g ; zij sluiten de mogelijkheid van een terugkomen op de ontwikkelde meeningen niet uit. Integendeel ligt in dit voorloopige eene toezegging van dieper doordringen en van nader overwegen. En nu kan eene voortgezette studie van het onderwerp, dat ons bezighoudt, geleid door het belangrijk adres van het hoofdbestuur van het Tooneelverbond en door het ongetwijfeld afdoend antwoord, dat door de regeering op het Voorloopig Verslag zal gegeven worden, tot niets anders voeren dan tot een juister begrip van het eigenaardig recht van den tooneelschrijver, dat volstrekt niet dubbel zoo uitgestrekt en, in elk geval, zoo min hier te lande

als elders, meer productief is dan dat van elk ander auteur. Mochten deze bladzijden daartoe iets hebben kunnen bijdragen(*)!

De Raad van Beheer der vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel* heeft in de algemeene vergadering van 21 Juni 1878 verslag over het tooneeljaar 1877-78 uitgebracht, en dat aan de redactie van dit tijdschrift toegezonden. Ware dit laatste het geval niet geweest, ik zou gezwegen hebben over deze vereeniging, van wier wijze van doen ik tot dusverre niet anders dan ongunstig spreken kon. Aan onverbeterlijke zondaren hunne feilen te toonen is niet aangenaam voor hem, die dit ondankbaar werk onderneemt, noch voor hen, ten overstaan van wie het geschiedt; daarom zal men 't mij ten goede houden, dat ik mij die taak zoo gemakkelijk maak als plicht vergunt. In het verslag dan wordt de toestand der vereeniging, de financieele uitkomst althans der exploitatie, 'betrekkelijk zéér voordeelig' genoemd, daar het verlies over het tweede jaar blijkens de balans *f* 14,453.11[5] bedroeg, namelijk *f* 12,539.25 afschrijving op decoratiën, requisieten en oprichtingskosten, en 'slechts' *f* 1913.86 'werkelijk' verlies. Dit 'gunstig' resultaat werd bereikt, door het personeel van 1° Juli 1877 tot ult^{o} Juni 1878 in 354 voorstellingen te laten optreden, zomer en winter door, zonder 'eenige verpoozing van hunnen maanden langen afmattenden arbeid', waarbij vooral het vertoonen van 'producten bij wier samenstelling en uitvoering de kritiek zich het gelaat omhult... voor de kas een zeer verblijdend resultaat had'. Ik citeer hier de woorden van het verslag, die geen commentaar behoeven. Blijkens eene specifieke opgave werden te Amsterdam en te 's-Gravenhage 47 afzonderlijk vermelde tooneelstukken en 15 zoogenaamde voor- of nastukjes vertoond. Van die 47 waren er 15 (met 46 opvoeringen) reprises van reeds in het vorige jaar vertoonde stukken; 13 (met 61 opvoeringen) reprises uit het repertoire der 'Vereenigde tooneelisten', met de volgende titels om van te watertanden: *De vrouw in het wit*, *De zwarte kapitein of de Venetiaansche bruiloft*, *De kaartlegster*, *De twee rozen of de grafkelders der grijze monniken*, enz.; 2 (met 13 opvoeringen) reprises uit het repertoire van Albregt en Van Ollefen (*Stokebrand* en

(*) Ik wil mij niet begeven in eene critiek van de bepalingen van het wetsontwerp, doch mag de algemeene aanmerking niet weerhouden, dat de opsteller, na in artikel 1 het opvoeringsrecht van den dramaticus en het uitvoeringsrecht van den componist als integreerende deelen van het auteursrecht erkend te hebben, bij het samenstellen der verdere artikelen toch weer uitsluitend aan het kopierecht heeft gedacht. Zoo luidt bij voorbeeld de tweede zinsnede van art. 17, in welks eerste zinsnede eene geldboete wordt gesteld op het inbreukmaken op eens anders auteursrecht: - 'De hem [den schuldige] toebehoorende platen, vormen, matrijzen of andere voorwerpen, waarmede het misdrijf is gepleegd, mitsgaders de door middel daarvan verkregen exemplaren, worden verbeurd verklaard.' Dit slaat kennelijk alleen op den nadrukker; of wil men decoraties, meubelen, accessoires enz., die bij een met miskenning van het auteursrecht vertoond tooneelstuk gebruikt zijn, verbeurd verklaren? Bij inbreuk op het auteursrecht van den tooneelschrijver dient de geheele recette te worden verbeurd ten behoeve van den gelaedeerde, aan wien bij de wet gelijk recht van beslag behoorde toegekend te worden als artikel 20 van het wetsontwerp vestigt voor hen, wier auteursrecht (hier kopierecht) geschonden is.

Mijn Leopold). De nieuwe stukken waren 16 in getal (met 199 opvoeringen), zonder inbegrip van het polyglottisch, in 't Duitsch en Hollandsch 5 maal vertoond, treurspel *Othello.* Hiervan waren 12 (met 163 opvoeringen) vertaalde stukken, namelijk Sardou's *Dora* (29 maal), *De kinderen van kapitein Grant* (26 maal), *Twee weeuwtjes* (16 maal), *Dokter Ox* en *Onze mannen* (14 maal), *De markies De Villemer* (13 maal), *Onschuldig veroordeeld* (11 maal), *Opvoeding vormt den mensch* (10 maal), *Neptunus en Tuimelaar* (9 maal), *Het regiment Champagne*, *De meineedige* en *Schijngoeden* (7 maal). De oorspronkelijke stukken waren 4 in getal: *Janus Tulp* van Justus van Maurik (26 maal), Gram's *Patienten* (5 maal), Hofdijk's *Dochter van den Kloveniersdoelen* (3 maal) en *Gabrielle* van den Heer J.J. Schürmann (2 maal, alleen te Amsterdam, daar de opvoering te 's-Gravenhage door den burgemeester wegens strijd met de zedelijkheid verboden was). Ik weet dezen schralen oogst van oorspronkelijk tooneelwerk, zoo scherp afstekende bij hetgeen elders gedaan werd en bij den uitslag van den jongsten kampstrijd te Antwerpen, niet te rijmen met de in het verslag vermelde ‘toenemende warme sympathie van eenige onzer meest gewaardeerde letterkundigen’. De ter algemeene vergadering opgekomen aandeelhouders schijnen over dit verslag minder tevreden geweest te zijn dan het bestuur; althans zij beslisten afwijzend op het voorstel, om ‘de zaak’ voort te zetten na het speelseizoen 1878/79. Zij waren gebonden aan de bepaling der statuten, die de ontbinding der vereeniging voorschrijft, zoodra er een verlies van 10 pct. op het waarborgfonds is geleden en het reservefonds is uitgeput. Daar nu de Raad van Beheer over de drie jaren een verlies voorspiegelt van *f* 40,000, of 40 pct., mocht men niet tot voortzetting besluiten. Toch waren eenigen der aandeelhouders zoozeer met den gang van zaken ingenomen, dat zij tot het oprichten eener nieuwe vereeniging besloten. Blijkbaar waren zij verlokt door de schoone toezeggingen van den Raad van Beheer, welke men beoordeelen kan uit de volgende merkwaardige zinsneden van zijn voorstel tot voortzetting.

‘Het materiëele verlies door de vereeniging in de drie jaren van ons beheer te lijden, kunnen wij thans met eenige zekerheid begrooten. Wanneer wij onze aankoopen van meubilair, décors en andere requisieten op ⅓ van den inkoopsprijs, - de winter- en zomer-campagnes in de drie jaren gelijk stellen, dan kan op ult. Augustus 1879 de balans een nadeelig saldo bedragen van circa *f* 40,000 of circa *f* 13,000 verlies per jaar.

Desniettemin stellen wij u voor de zaak voort te zetten, en wij worden daartoe genoopt door de volgende redenen:

a. van aesthetischen aard. Indien wij ons terugtrekken na een driejarig beheer - een tijdvak dat men een voorbereiding en proefneming kan heeten - verdwijnen wij zonder eenig spoor achter te laten. Wat wij saamvoegden spat weder uiteen: de tooneeladmini-

stratie wordt weder wat zij vroeger was; het streven zelfs naar het huldigen van goeden smaak en de reproductie van schoone kunstvoortbrengselen, mag niet meer ondersteld worden; de kweekschool van tooneelartisten, gereed om hare eerste élèves af te leveren, ziet haar bestaan bedreigd, daar zij hare praktische beteekenis grootendeels verloren heeft, en hare leerlingen zeer bezwaarlijk zal kunnen plaatsen, en, zoo dat al geschiedt, hen zal zien ontaarden en in den algemeenen stroom ondergaan.

b. van materieelen aard. Waren wij bij ons optreden vreemdelingen op het gebied der tooneeladministratie, wij mogen, zonder de grenzen der bescheidenheid te overschrijden, getuigen, dat wij 't thans niet meer zijn.

Bestonden er bij ons optreden drie tooneelgezelschappen, die zich oplossen moesten, wilde de voorgenomen samensmelting der beste krachten mogelijk zijn, en bracht die toestand mede, dat men meer artisten engageeren moest dan men behoefde - bij den aanvang eener nieuwe periode zijn wij niet meer gebonden en hebben wij slechts de artisten te engageeren, die wij wenschen en noodig hebben voor een goed geheel.

Op dit punt hebben wij voornamelijk uwe aandacht te vestigen, daar dit den geheelen toestand beheerscht. Raadplegen wij toch onze ervaring, en bovendien die van onzen directeur, dan komen wij tot de slotsom, dat alleen op het hoofd "salarissen" *f* 17,000 jaarlijks bespaard kan worden, zonder dat die aesthetische kracht van het geheel daaronder lijden zal.'

Men zou deze woorden niet scherper kunnen commentarieeren dan door er de zoozeer van afwijkende handelingen van den Raad van Beheer eenvoudig naast te plaatsen. Maar waartoe zou 't dienen? de zelfmoord is volbracht. Alleen maak ik er opmerkzaam op, hoe uit deze bewoordingen blijkt, dat het bestuur zich nog altoos het monopolie toekent van goeden smaak en reproduceeren van schoone kunstvoortbrengselen, van het opkweeken van wetenschappelijk onderlegde tooneelkunstenaren, ja, zelfs van het voeren van eene tooneeladministratie, waarbij die van andere directiën ongunstig afsteekt. Ik weet dezen waan al weder niet te rijmen met de slechte uitkomsten, die een tweejarig beheer op aesthetisch en financieel gebied heeft opgeleverd.

Het moet inderdaad verwondering baren, dat met de aanwending van zulk eene exploiteerende kracht op de beklagenswaardige leden van het tooneelgezelschap, - en in d i t opzicht gaat de kunstlievende Raad van Beheer ongetwijfeld veel verder dan de speculatie-directeurs ooit gedaan hebben of doen kunnen, - dat de slachtoffers van zulk een afbeulstelsel hunne talenten en krachten niet inboeten. Dat rust roest is eene algemeen bekende waarheid, maar men is 't er evenzeer over eens dat eene aanhoudende, rustelooze inspanning voor niemand vol te houden is, vooral niet voor den acteur, wiens arbeid meer inspannend

en afmattend is dan die van eenig ander werkman met lichaam of geest. De Raad van Beheer erkent dit in zijn verslag zelf, maar voegt erbij dat, zoolang er eene pachtsom betaald moet worden(*), aan ‘dezen ongezonden toestand’ (eufonisch voor: dit afbeulen) geen einde kan komen, en er ‘in het gunstigst geval alleen sprake zijn (kan) van een verlof gedurende eenige dagen aan dezen en genen onzer uitstekendste artisten gegund’. Deze laatsten nu, gesterkt als ze zijn door routine, zouden zich misschien juist gemakkelijker in het voortgejaagd worden door den onverbiddelijken werkmeester kunnen schikken dan de jeugdige krachten van het tooneelgezelschap, die natuurlijk meer behoefte hebben aan vrijen tijd voor studie en verpoozing; bij hen zou het afbeulen allicht lust en geest kunnen dooven.

Gelukkig werd in 1878 een bewijs geleverd, dat de manieren van *Het Nederlandsch Tooneel* althans voor een der jongere acteurs van het gezelschap, die voor het nationaal tooneel veel belooft, die slechte gevolgen nog niet gehad heeft. De Heer Jan C. de Vos gaf bij A.W. Sijthoff te Leiden een bundeltje liederen en zangen in het licht, die hij *Lentebloemen* doopte, en die de uitgever in een keurig kleed aan het publiek heeft aangeboden. Deze dichtproeven, die gedeeltelijk reeds bekend waren, verdienen in ieders handen te komen. Wat mij in dit bundeltje, en vooral in dezen dichter aantrekt, is de eenvoud en frischheid, die de liederen kenmerken. Het getuigt van eene groote innerlijke kracht, dat iemand, dag aan dag, zonder rust of verpoozing, tot inspannenden arbeid in eene bij uitstek conventioneele en uit haren aard onware omgeving gedoemd, zóó schrijven kan. Vooral waardeer ik dit, omdat die omgeving hem juist zoo licht tot die hooge sferen der poëzie kon hebben opgeblazen, waaruit men zoo laag vallen kan. Hij echter zoekt het pathetische niet in groote woorden en hoogdravendheid, maar in natuurlijkheid en eenvoud, die hij, als elk eerstbeginnende, nu en dan wel een weinig overdrijft. Stellig is 't de groote, de stoute poëzie niet, de vlucht van den adelaar die in de zon staart, die men hier aantreft, maar, al moet ik er den smaad van heterodoxie door op mij laden, ik durf bekennen dat ik 't in den beginner hooger waardeer, zoo hij zich bepaalt tot het in smaakvollen vorm teruggeven van 'tgeen hem zijn oog te zien, zijn hart te gevoelen geeft. In dit opzicht voldoen deze proeven van den Heer De Vos zeer goed, en is 't mij dubbel aangenaam, dat hij, die in zulk een genre zoo gelukkig debuteert, zich gewijd heeft aan die schoone en moeilijke

(*) Hier kan ik toch eene aanmerking op het jaarverslag van *Het Nederlandsch Tooneel* niet terughouden. Het betalen van *f* 8000 pacht te Amsterdam is zeker een zware druk op de vereeniging. Maar men vergete niet, dat ze van Z.M. den Koning voor het bespelen van dien schouwburg *f* 5000, en voor den Haagschen *f* 10,000 subsidie ontvangt. Verrekent men deze posten, en laat men de groote immuniteiten der Haagsche exploitatie buiten berekening, dan nog geniet de vereeniging zonder een cent risico *f* 7000 meer dan het Rotterdamsche tooneelgezelschap, dat met de pacht of huur van twee schouwburgen bezwaard is. En vergelijk nu de exploitatie van deze twee directiën uit een aesthetisch oogpunt!

kunst, waarbij fijn gevoel en gekuischte smaak zooveel afdoen en... zoo dikwijls ontbreken.

Een eigenaardig en in vele opzichten belangrijk werk werd dezer dagen, ik mag niet zeggen uitgegeven, want het verscheen niet in den handel, maar in een ruimen kring van vrienden van den verzamelaar en van het nationaal tooneel verspreid, het *Alphabetisch overzicht der tooneelstukken in de bibliotheek van Johs. Hilman* (Amsterdam, Gebrs. Binger, 1878). Geen belangstellende in het nationaal tooneel, of hij weet wie Johannes Hilman is. Wie met den vierkant gebouwden, gullen, jovialen Amsterdammer met zijne klankrijke stem en onbewimpelde spreekwijzen, den onvermoeiden bezoeker der taalcongressen, persoonlijk geen kennis heeft gemaakt, en zijn gastvrij geopend huis met zijne belangrijke bibliotheek en waarlijk éénige verzameling theatralia nooit betreden heeft, kent toch bij overlevering de kunstschatten van zijn tooneelmuseum, heeft gehoord van de onvermoeide vlijt en de offers aan het bijeenbrengen daarvan besteed, en weet dat het vooral aan Hilman's voortvarendheid en volharding te danken is, dat de stad Amsterdam der tooneelspeelkunst een tempel heeft gesticht, die den ouden roem van het nationaal tooneel waardig kan worden geheeten. Weinigen hebben voor eene zaak van algemeen belang zooveel tijd, geld en moeite over gehad als Hilman voor het Nederlandsch tooneel, maar weinigen is 't ook gegeven van hun besteed kapitaal zoo spoedig vruchten te zien. De Amsterdamsche schouwburg, vanouds de schouwburg bij uitnemendheid voor Nederland, is het middelpunt geworden der tooneelbeweging van onzen tijd; aan Hilman hebben wij 't vooral te danken, dat de beweging door voortreffelijke materieele hulpmiddelen ondersteund en opgeluisterd wordt.

De aanleiding tot het uitgeven van dezen catalogus is het door Hilman opgevat besluit om zijne verzameling tooneelstukken en theatralia, als: plaatwerken voor kleederdrachten, huisraad en stoffeering, voor een later uiteenspatten te bewaren door haar aan de universiteit te Amsterdam te schenken. In een woord vooraf zegt hij de latere uitgifte toe van eene opgave en beschrijving van het tweede gedeelte van zijne verzameling, van een stelselmatig geordend overzicht van de geschriften, die licht werpen op de vaderlandsche, inzonderheid Amsterdamsche, tooneelaangelegenheden.

Het voor mij liggend boekdeel van 360 bladzijden bevat in alphabetische volgorde en in de vijf rubrieken, treurspelen, tooneelspelen, blijspelen, kluchtspelen en zangspelen verdeeld, de titels van 4739, met weinig uitzonderingen hier te lande uitgegeven tooneelstukken, loopende van de door Van Ghistele bezorgde vertalingen van eenige stukken van Terentius uit de helft der zestiende eeuw tot heden; hier en daar zijn bij deze titels korte opmerkingen en toelichtingen, meest van beschrijvenden aard, gevoegd. Daarna volgt eene alphabetische naamlijst van alle

in dezen catalogus genoemde schrijvers, en eene lijst van de kunstgenootschappen of zinspreuken, onder welker bescherming de stukken het licht zagen. Daarna komen de titels van de 105 in den Amsterdamschen schouwburg vertoonde balletten, waarvan het oudste van 1742, het jongste van 1870 dagteekent, en van de 106 aanspraken en nieuwjaarswenschen, in de verzameling voorkomende. Onder de laatsten bevindt zich eene bijna volledige collectie nieuwjaarswenschen van Thomasvaêr, loopende van 1802 tot 1843, van 1849 tot 1873, van 1875 tot 1878, voor welk eigenaardig genre als dichters optraden A. Focke Simonsz. (1802-1809), Marten Westerman (1840-1854), W.N. Peijpers, Justus van Maurik en H.J. Schimmel. Verder bevat het boekdeel eene opsomming der voorhanden tooneel-aankondigingen, rekenboeken en contracten van tooneel-engagementen, met de nuttige vermelding bij die van 1803 tot 1810 van het honorarium, waarvoor elk der tooneelisten verbonden was. Een overzicht van de tooneelwetten, waaraan de geëngageerden zich bij het contract onderwierpen, besluit het werk. Deze laatste rubrieken zijn zonder twijfel voor hem, die nasporingen op het gebied der tooneelgeschiedenis te doen heeft, van veel gewicht; de contracten, aanteekenboeken en dergelijken zijn daarom te beschouwen als eene ware aanwinst voor de boekerij der Amsterdamsche universiteit, ook al kan men uit deze eenvoudige opsomming er de waarde niet juist van schatten.

Voor het overige valt het boek grootendeels buiten het veld der critiek, niet om de beperkte publiciteit maar om den aard van het werk zelf. Is de door den samensteller aangenomen alphabetische orde van opsomming der tooneelwerken wel de meest gewenschte? Mij dunkt, eene rangschikking naar de jaren van uitgifte of, wanneer dit althans bekend was, van eerste opvoering zou verkieslijker zijn geweest, omdat men dan een overzicht zou verkregen hebben van de afwisselingen in den volkssmaak en in de letterkundige mode, hetwelk thans geheel ontbreekt. Wel heeft de Heer Hilman niet meer willen geven dan een ‘catalogus’, maar zelfs een bloote naamlijst van boeken kan door hare wetenschappelijke inrichting voor den boekenliefhebber van groote waarde zijn. De naamlijst van alle in de titellijst genoemde schrijvers vult de laatste in geen enkel opzicht aan; zij kan alleen dienen als een klapper op den catalogus zelf, die de volledigheid der verzameling aan het licht brengen kan. De klapper zelf, dit in 't voorbijgaan, zou bovendien veel verstaanbaarder zijn geweest, indien hij niet alleen alphabetisch maar ook lexicographisch, - een al te fijn verschil van het spraakgebruik, omdat het alphabetische niet bij de hoofdletter behoort op te houden, - ingericht ware geweest. Men vindt bij voorbeeld deze volgorde: Asten, Assenbergh, Augier, Asselijn, Albrecht, terwijl ze behoorde te luiden: Albrecht, Asselijn, Assenbergh, Asten, Augier.

Menigeen zal verbaasd staan over den rijkdom eener dramatische letterkunde die, schoon hoofdzakelijk op een enkel tooneel geconcen-

treerd, 1259 treur-, 1266 tooneel-, 1396 blij-, 624 klucht- en 193 zangspelen omvat; maar men bedenke, dat menig stuk meer dan een nummer beslaat, en er ook om andere redenen nog al eens wat op deze groote cijfers af te dingen valt. Zoo worden in de rubriek treurspelen een aantal gelegenheidsstukken vermeld, hulde aan A, B, C of D, vertooningen bij huwelijken van vorstelijke personen, vredefeesten, overwinningen en dergelijke, die met de gelijksoortige, onder de tooneel- en blijspelen voorkomende, in eene geheel afzonderlijke rubriek, gelegenheidsstukken, hadden vermeld moeten zijn. Ook treft men niet zelden hetzelfde stuk meer dan eens in verschillende rubrieken aan, als bij voorbeeld die vermeld onder 1551 en 2718, 1860 en 3085, 1876 en 3101, 2673 en 2872, 2769 en 3907 en vele dergelijke. Zulk een *double-emploi* zie ik ook in n°. 4686 *Lastertongen*, vertaald door R. Heeren, welk stuk hier kennelijk herhaald wordt om eene foutieve opgave te herstellen van bladz. 192, waar hetzelfde stuk onder 2998 voorkomt met A.C. Loffelt (pseud. R. Heeren) als vertaler, eene vergissing, die waarlijk voor den Heer Loffelt niet vereerend was! Met dat al blijft de verzameling uitgebreid en belangwekkend; juist om dien rijkdom had ik den Heer Hilman gaarne een bewerker met meer methode en nauwkeurigheid, en vooral een beteren corrector toegewenscht. Ook in andere opzichten dan in het meermalen vermelden van hetzelfde stuk komt het gemis van een vast stelsel van bewerking aan het licht; om dit door een voorbeeld duidelijk te maken, neem ik de wijze waarop Molière's tooneelwerk behandeld is. Het omvat 45 stukken onder den naam van dien schrijver, verdeeld onder de tooneelspelen, blijspelen en kluchtspelen. En hoe is die verdeeling nu gemaakt? In de rubriek tooneelspelen komen voor: Peys' vertaling der *Précieuses ridicules*, dat een zuiver blijspel is, en de bewerking van den *Misanthrope* van Ogelwight. Tegen het schikken van het laatste stuk onder de tooneelspelen kan niemand eenig bezwaar hebben, maar waarom dan de vier andere bewerkingen, die van Angelkot, Calisch, Perk en Van Zeggelen, en zelfs een tweede exemplaar van Ogelwight's vertaling onder de blijspelen geteld? Mij dunkt, de verschillende vertalingen van *Tartufe* behoorden voorzeker onder de tooneelspelen; toch vinden we ze onder de blijspelen, slechts op een uitzondering na, De la Croix' *Schijnheilige*, die, met Van Esvelt Holtrop's vertaling van Zschokke's vertaling van de *Précieuses ridicules* als k l u c h t s p e l vermeld staat! Van *Le mariage forcé*, *Georges Dandin* en *Le bourgois gentilhomme* staan de vertalingen gedeeltelijk als blijspel, gedeeltelijk als kluchtspel aangeteekend. Eene dergelijke rangschikking naar den woordelijken inhoud van het titelblad, die de eenige maatstaf schijnt geweest te zijn, vermindert zonder eenige schadeloosstelling de waarde van den veelomvattenden arbeid der beschrijving. De drukfouten wil ik niet opsommen; dat zou te lang duren en te vervelend zijn. Een daarvan is echter te vermakelijk om haar niet

te vermelden. Op bladz. 248 komt met n°. 3886 voor het kluchtspel *De gestrafte*, *of het bedrogen juffertje*, geschreven door C o m p t o i n a r, wiens naam ook op de alphabetische naamlijst van schrijvers voorkomt. Niemand zal wel ooit gehoord hebben van dezen Nederlandschen dramaticus, die dan ook trouwens nooit bestaan heeft. Maar wat is het geval? De klucht heet: *De gestrafte comptoirnar*, *of het* enz.; maar het derde woord van den titel is bij ongeluk uit de daarvoor bestemde kolom in die der schrijversnamen verdwaald, bij welke verdwaalpartij het een letter verloren heeft. Zoo hebben we hier terecht: *le Pirée pris pour un homme.* Nog is het koddig dat in het korte erratum, dat bij den eersten opslag een goeden dunk van den corrector geeft, toch nog een drukfout is ingeslopen.

Maar bij een boek, waarvan de inhoud zooveel te denken geeft, mogen we bij den vorm niet te lang stilstaan. De lange lijst van titels roept de gansche geschiedenis van het vaderlandsch tooneel voor onze verbeelding op; haar doorbladerende vragen wij ons telkens af, of er vooruitgang is, en of we tegenwoordig hooger staan dan in vroegere dagen. Ik zou niet aarzelen om deze vraag met betrekking tot het repertoire althans bevestigend te beantwoorden. Eene vergelijking van den stand der eigenlijke tooneelspeelkunst in onzen tijd met den vroegeren is natuurlijk niet te maken; van de oudere tooneelspelers kennen wij de voortreffelijkheid bij traditie alleen, en we weten dat traditie flatteert. De hoogbejaarden van het thans levend geslacht bezitten slechts eene flauwe herinnering uit den kinderlijken leeftijd aan dat tijdperk van roem en glorie, dat op Snoek, Wattier en anderen bogen kan. Juist het flauwe van die herinnering, die zich in de opkomende traditie begint te verliezen, kan ons licht onrechtvaardig maken voor onze tijdgenooten, beoefenaars van een geheel ander genre, meer strookende met den geest van onzen tijd. Over voor- of achteruitgang van de tooneelspeelkunst zelve zal dus altijd zeer moeilijk te oordeelen zijn. Maar anders is 't bij het repertoire; en dat dit, van het standpunt van elk tijdvak beoordeeld, vroeger zooveel hooger stond dan tegenwoordig, kan gerust worden ontkend. Ik heb voor mij liggen eene opgave van alle voorstellingen in den Amsterdamschen stadsschouwburg in den zoogenaamden Franschen tijd, van 5 September 1811 tot 17 November 1813. Het was de bloeitijd van Wattier, aan wie in den aanvang van November 1811 '*en considération de son talent et de ses services*' door Keizer Napoleon een jaargeld van 2000 francs werd toegelegd, van Andries Snoek, Juffrouw Grevelink-Hilverdink, Majofski, Jelgerhuis, Rombach; de tijd waarin Talma en Damas, Mad^{lle} Duchenois en Mad^{lle} Bourgoin van het Théâtre Français de meesterstukken der Fransche klassieken te Amsterdam kwamen opvoeren; de bloeitijd van het treurspel, gelijk men algemeen meent. En waaruit nu in dien tijd het repertoire bestond, mogen de volgende opgaven leeren.

In 1811-1812 werden gegeven 26 treurspelen, namelijk *Gijsbrecht*

van Aemstel 3maal omstreeks den nieuwjaarsdag, Pypers' *Malabaarsche weduwe* en vertalingen van Tristan l' Hermite's *Herodes en Mariamne* (door Katharina Lescailje), Baour Lormian's *Omasis* (door Westerman), Voltaire's *Tancredo*, Racine's *Athalia* en *Fedra* en Saurin's *Beverley* 2maal; verder van Winter's *Monzongo*, Nomsz' *Michiel Adriaanszoon de Ruyter* en vertalingen van Racine, Ducis, Voltaire, Dubelloy, De la Harpe en Lessing (*Emilia Galotti*). Van de 37 tooneelspelen werden vertoond: zesmaal Cramer's *Het geraamte of de leeuwenridders*, nieuw en oorspronkelijk; vijfmaal Kotzebue's (of Sheridan's) *Spanjaarden in Peru;* viermaal Saint Victor en Corse's *Hariadan Barbarossa*, *groot-admiraal van Soliman*, en een uit het Duitsch vertaald stuk, *De gevonden brieventasch of Berouw en voldoening*, beide nieuw gemonteerd; driemaal Iffland's *Speler of Revenge-Praag*, Kotzebue's *Menschenhaat en berouw* en *Onechte zoon*, Guilbert Pixérécourt's *Tekeli* o*f het beleg van Mongatz*, Caigniez' (een thans vergeten, doch destijds in Frankrijk als *le Racine du mélodrame* gevierd auteur) *Maurits van Saksen* en Ernst's *Molen bij Auerstad*, de beide laatsten nieuw gemonteerd. De verdere tooneelstukken waren vertalingen uit het Duitsch van Iffland, Von Bruhl en vooral Kotzebue, uit het Fransch van Ducis, Mercier, Peletier-Volmeranges, Guilbert Pixérécourt, Monvel, Dumaniant enz. enz. Onder de blijspelen, groot en klein 35 in getal, komen voor Nomsz' vertaling van *Tartufe* en *De belaggelijke juffers*, zijnde eene vertaling door J.S. van Esvelt Holtrop van Zschokke's vertaling der *Précieuses ridicules*, beide slechts eens opgevoerd, hoewel in de eerste Mevrouw Wattier de rol van Dorine vervulde, terwijl stukken van Etienne en Picard driemaal vertoond werden. Daarentegen werd er 49maal opera en 137maal ballet gegeven, en bedroeg het getal speelavonden van het seizoen 162.

In 1812-1813 werden 25 treurspelen opgevoerd. Wederom *Gijsbrecht van Aemstel* omstreeks den nieuwjaarsdag driemaal; doch thans viel deze eer ook te beurt aan eene vertaling van Crébillon's *Rhadamistus en Zenobia* (waarschijnlijk die van Barbaz, aan Snoek opgedragen) en van Guymond de la Touche's *Ifigenia in Tauris. Herodes en Mariamne* werd eens minder en *Beverley* evenveel als in 1811-1812, elk tweemaal opgevoerd, evenals *Emilia Galotti*, *Omasis*, Ducis' *Othello* en Voltaire's *Merope. Fedra* kon 't slechts tot een voorstelling brengen, evenals zes stukken van Voltaire, twee van Corneille, een van Dubelloy en nog een paar anderen, waaronder de *Achilles* van Huydecoper. De 36 tooneelspelen, welke 68 voorstellingen beleefden, waren van hetzelfde gehalte als die van 1811-1812; Kotzebue, Iffland, Mercier, Peletier-Volmeranges, Monvel, Fenouillot de Falbaire enz. leverden het origineel, Fallée, Van Ray, Onderwater, Van Esvelt Holtrop, Roulland, Bruggemans enz. de vertalingen. Aan oorspronkelijke stukken vinden we een vijfmaal vertoond stuk van Van de Vijver, *Het turfschip van Breda*, Wiselius' nieuw en tegen zijn zin opgevoerd

tooneelstuk *Valvaise en Adelaïde* (viermaal), Westerman's *Ontzet van Leiden* en Vreedenberg's *Ortenbergsche familie*, die beide tweemaal voor het voetlicht kwamen. Onder de 38 blijspelen treffen we aan Focquenbroch's *Min in 't lazarushuis*, als kermisstuk driemaal in September vertoond, Langendijk's *Wiskunstenaars* en *Don Quichotte* als oorspronkelijk, Molière's *Huigchelaar* en Beaumarchais' *Barbier van Sevielje*, de laatste vier slechts eenmaal opgevoerd. (De omschrijving van het kermisstuk op het tooneel-affiche luidde: 'blijspel, versierd met onderscheidene nieuwe tusschenspellen, waaronder *Een wisjewasje uit het huwelijksleven*, zijnde een parodie op het tooneelspel *Menschenhaat en berouw*'; dit tusschenspel, bij Hilman n°. 4304 dragende, was vervaardigd door C.A. van Ray, den leverancier van een aantal vertalingen aan den stadsschouwburg, chef de bureau bij de generale directie der politie.) Niettegenstaande de samenwerking van Molière, Zschokke en Van Esvelt Holtrop konden *De belaggelijke juffers* het tooneel niet meer bereiken. Eindelijk werd er 47maal opera en 156-maal ballet gegeven, bij een totaal van 177 voorstellingen.

In 1813 (van 11 Augustus tot 17 November, op welk tijdstip mijne aanteekeningen ophouden) werden er 65 voorstellingen gegeven, waarin 65 balletten of divertissementen. Verder gaf men 9 treurspelen, waaronder Voltaire's *Edipus* tweemaal. Ducis, Baour Lormian waren de andere vertolkte auteurs, en het eenig oorspronkelijk treurspel, dat opgevoerd werd, was de *Achilles* van Huydecoper. Onder de 25 tooneelspelen komen de meest bekende voor van Mercier, Peletier-Volmeranges, Iffland en Kotzebue, met Cramer's *Het visschersmeisje of de ruïne aan den oever van den Rhijn* als eenig vertegenwoordiger der oorspronkelijke dramatiek. Onder de 19 blijspelen, waarmede 24 vertooningen gevuld werden, vindt men Focquenbroch's *Min in 't lazarushuis*, weder driemaal gedurende de kermis vertoond, en Langendijk's *Don Quichotte* als oorspronkelijk, verder *De huigchelaar* van Molière en de bij ouderen van dagen vermoedelijk nog bekende *Siegfried van Lindenberg*, eene 'bewerking voor het Nederlandsch tooneel' van Muller van Itzehoe's roman van dien naam.

Uit dit kort overzicht kan men wel opmaken, dat eigenlijk *the legitimate drama* slechts een klein gedeelte van het repertoire innam; het later op het Leidsche Plein gevolgde beginsel, om van de drie speelavonden der week er een te bestemmen voor tooneelspel, een voor blijspel en een voor treurspel was volstrekt niet in zwang. Melodrama's van vreemden oorsprongen stukken met grooten, tooneelmatigen toestel voerden een hoogen toon, doch den eigenlijken boventoon voerde.... het ballet. De Heer Corniol en Mejuffrouw Polly, Jenny Matrat en Mademoiselle Brulé 'trokken' blijkbaar het hardst; de eerstgenoemde danseres was, blijkens de opgave van den Heer Hilman, in 1809 geengageerd voor het destijds zeer hoog honorarium van *f* 4000, nog *f* 1000 meer dan Andries Snoek en evenveel als Mevrouw Wattier

ontving. In October 1812 werd daarenboven, voor aanvankelijk slechts vier voorstellingen, welker getal als naar gewoonte langzamerhand tot zeventien klom, geëngageerd ‘de familie Köhler, eerste beroemde Italiaansche dansers en danseressen, welke aan de hoven van Weenen, Berlijn, Saxen, Beijeren, enz. hunne talenten hebben uitgeoefend, en thans op hunne reize naar Parijs zich alhier bevinden’, en met dit gelukkig gevolg, dat de schouwburg avond aan avond vol liep. ‘De menigte’ - zoo schreef een Amsterdamsch dagblad, waaraan ik het woord geef, om meteen te doen zien, hoever men 't 65 jaren geleden al in de bewonderende critiek had gebracht - ‘de menigte begeeft zich steeds met dezelfde drift naar den Hollandschen schouwburg, alwaar de jufvrouwen Köhler hunne vertooningen vervolgen. Hunne aankomst in deze stad en het verlengd verblijf, dat zij in dezelve houden, is een niet minder gelukkig toeval voor het publiek dan voor de directie des schouwburgs. Het welgevallen dat de jufvrouwen Köhler reeds van haar eerste debut af aan verkregen hebben, de algemeene toejuichingen, welke zij sedert hebben ingeoogst, zijn van dag tot dag vermeerderd; het gestrenge oog der kritiek heeft niets kunnen ontdekken tegen de geestvervoering, die zij hebben doen ontstaan. Alles is frisch, zwevend, bevallig en verscheiden in de verschillende tafereelen, welke zij tot hier toe het publiek hebben aangeboden, en terwijl de menigte beurtelings met drift de juistheid en wel afgemetenheid harer passen of de gratie harer standen toegejuicht heeft, zoo hebben de naauwgezetste kenners en de kunstenaars alleen, ik weet niet welke eene bevalligheid, welk eene dichterlijke uitdrukking kunnen bemerken en op derzelver waarde schatten, die door hare geheele danswijze heerscht en die zij, zelfs wanneer zij onbeweeglijk zijn, behouden’ (*Staatkundig Dagblad van het departement der Zuiderzee*, N°. 301 van Maandag 26 October 1812).

Over het algemeen stond dus het tooneel in dien heroïschen tijd niet veel hooger dan tegenwoordig, nu ook draken en melodrama's even gaarne gehoord als vertoond worden, en zelfs de rekening van den stadsschouwburg te Amsterdam zonder deze niet sluiten kan. Maar men houde in het oog dat de, tegenwoordig zich openbarende verblijdende teekenen van herleving eener nationale tooneelletterkunde toen geheel ontbraken. Het oorspronkelijk werk, indien men de naar dezen roman bewerkte, naar dit stuk gevolgde tooneelstukken al met recht zoo noemen kan, dat de Fransche tijd opleverde, was op weinig uitzonderingen na onbeduidend; de namen der schrijvers zijn in geene geschiedenis onzer letterkunde voor het nageslacht bewaard. In dit opzicht staan we thans zonder twijfel veel hooger; het is niet alleen de ontwakende belangstelling van het beschaafd publiek, die aan de tegenwoordige beweging eene toekomst voorspelt, maar vooral ook de optreding van beschaafde en wetenschappelijk gevormde tooneelschrijvers en het feit, dat de tooneeldirectiën hen niet met minachting afwijzen. Het is alsof

de vicieuse cirkel op onderscheiden plaatsen tegelijk gebroken is, waarop hij, die tot verheffing van het nationaal tooneel het zijne wilde doen, tot voor korten tijd onvermijdelijk vast liep.

Men geve de schuld niet aan de ‘Fransche overheersching’; tusschen 1813 en onze dagen zag het er met het repertoire niet veel beter uit. Behalve de loffelijke bijdragen tot verrijking onzer dramatische letterkunde van Helvetius van den Bergh en Schimmel kwam er geenerlei aanwinst; men bleef teren op het oude repertoire, en vertaalde voorts in denzelfden geest bij. En 't was er vertalen naar! De schuldigen (want zoo ergens, dan was hier 't bekend *traduttore traditore* van pas!) gevoelden zelven maar al te goed hoe slecht werk zij leverden. Geen treffender bewijs dan de voorrede, welke J.H. Grave, die veertig jaar geleden los en vast vertaalde voor het Haagsche tooneel, in 1834 aan het hoofd van zijn *Tooneel-arbeid* (Eerste deel, eerste (eenige) aflevering, verschenen bij A.S. van Langenhuysen te 's-Gravenhage) plaatste: ‘De reden waarom ik dezen arbeid in het licht geef, is niet om deszelfs meer bijzondere waarde, maar gedeeltelijk om den broode; echter zult gij hier geene vertaling van een tooneelspel in proza aantreffen, dewijl ik daarin zoo weinig waarde stel dat hoevele dezer stukken er van dien aard van mij zijn opgevoerd, ik mij nimmer als vertaler derzelve heb bekend gemaakt. De Vaudevilles, hoe nietig ook zij aan sommigen mogen voorkomen hebben bij mij, wat de overbrenging aangaat, meerdere waarde, want het gelukt toch niet iedereen (ook mij niet) om altijd de geestigheid van een fransch couplet in onze taal over te brengen. Ik zegge geestigheid, want men moge er van zeggen wat men wille, de Franschen zijn bij uitsluiting de Vaudeville-dichters’ enz. Dat 't den armen Grave niet altoos gelukte, de geestigheid van het couplet in zijne taal over te brengen, is aan de drie vertaalde stukjes in deze aflevering wel te bemerken; eveneens, dat hij geen heksenmeester in 't vertalen was, hetgeen trouwens, naar de taal zijner voorrede was te voorspellen. Ik wil een der best geslaagde versjes overnemen, om Grave's talent te doen beoordeelen.

‘Het slot, het slot, vivat het slot,
In deze tijden
Niet te mijden.
Men troost zich daar toch van zijn lot,
Gelukkigst is men achter 't slot.
Men heeft geen ijverzucht te weren,
Men neemt daar vrij een hooger vlugt
En kan daar ongestoord studeren,
Voor geen verstrooijingen beducht.
Het slot, het slot, *enz.*

Wordt men door Melpomeen verstoten,
Thalia of der dichtren God,
Laat dan uw stuk eer 't wordt gefloten,

Maar liever rusten achter 't slot.
Het slot, het slot, *enz.*

Houdt uwe deur toch wel gesloten
En sluit uw geld in d'ijzeren kist,
Doch wilt gij uwen schat vergrooten,
En zorg, dat gij geen cent verkwist,
Het slot, het slot, vivat het slot.
Bij deze tijden,
Niet te mijden,
Maar bukt uw broeder onder 't lot,
Houdt dan uw geld niet achter 't slot.'

Dit liedje wordt door een deurwaarder gezongen; als 't uit is zegt een der personen, - *ter zijde*, natuurlijk, - 'Hij is koddig die mijnheer de regtshandelaar'. Maar bergen we het boekske ook maar achter 't slot, en hopen we dat de tijd, waarin dergelijke producten konden tieren, voor ons tooneel voor goed afgesloten moge zijn. Een andere plaag van dit tijdvak waren de vertalingen over de hand. Bij 't vermelden van het werk van Molière wees ik er reeds in 't voorbijgaan op, dat deze echt Fransche stukken niet rechtstreeks, maar uit eene Duitsche vertaling in 't Hollandsch waren overgebracht. De beste vertaler kan zoodoende onmogelijk toonbaar werk leveren, en goede vertalers voor het tooneel zijn eerst in de laatste jaren opgestaan. Een groot gedeelte van het nu nog gespeeld repertoire is langs zulke omwegen op ons tooneel gekomen, en vertoont daar de duidelijke sporen van. Zoo heb ik eens eene vertaling van een Fransch stukje in handen gehad, waarin de minnaar zijne geliefde op eene voor mij onverklaarbare manier niet over zijne liefde, maar over zijn 'lijden' onderhield. Het geval werd mij eerst klaar toen ik bemerkt had, dat de vertaling den omweg over Duitschland had gemaakt, zoodat *passion* was geworden *Leidenschaft*, en (daar de vertaler als naar gewoonte noch Duitsch noch Hollandsch machtig was) dit laatste l i j d e n !

Om nog op de oorspronkelijke tooneelliteratuur terug te komen, voor haar mager gehalte in den Franschen tijd mogen allerlei verontschuldigingen zijn aan te voeren; men kan zeggen, dat misschien wel eene nationale tooneelspeelkunst, maar geen nationaal tooneel bloeien kon bij de onderdrukking onzer nationaliteit. Al is deze tegenwerping zeer overdreven, omdat de Amsterdamsche stadsschouwburg toch gedurende het geheele Fransche tijdperk voor de Hollandsche tooneelisten geopend bleef, en het destijds te Amsterdam vertoevend Fransch tooneelgezelschap zich met den schouwburg op de Erwtenmarkt moest behelpen, zonder grond is ze niet. Maar in elk geval hadden deze omstandigheden opgehouden in het tweede, derde en vierde tiental jaren dezer eeuw. Men had mogen verwachten, dat onze herboren nationaliteit ons nationaal tooneel weder zou opwekken; maar het tegendeel was het geval. Van goede tooneelspelers waren we niet geheel verstoken, maar onze tooneelletterkunde was en bleef beneden critiek.

Naar waarheid schetste Collot d'Escury (*Hollands roem*, IV, 2de stuk, bl. 626) den toestand in de volgende woorden, die tevens eene vingerwijzing naar den juisten weg behelzen. ‘Wij hebben komisch vernuft in overvloed, wij hebben aanleg, het ontbreekt ons niet aan vinding, niet aan het vermogen om zonderlinge toestanden te scheppen, of eene goede wel uitgewerkte *intrigue* daar te stellen: alleen missen wij tot nog toe den goeden fijnen smaak, en het ontbreekt ook onzen besten stukken aan dat kiesche in uitdrukking en handeling, 'twelk de beschaafde standen met reden vorderen. Laat men dan niet langer voor het volk, voor het gemeen, maar eindelijk ook voor dat gedeelte van het publiek werken, welks goedkeuring voor den man van talenten oneindig grooter waarde behoort te hebben, dan het wilde en woeste gejuich der menigte. Laat men liever door fijne scherts, door geestige wendingen, door vernuftige toespelingen op de zwakheden en gebreken, op hetgeen daarin belagchelijk is, en een komischen geest niet ontsnappen kan, op de verbeelding en het verstand van hen werken die tot het beschaafd gedeelte der natie behooren, en zoo eene Hollandsche Thalia te voorschijn brengen, waardig om met die van andere natien te worden vergeleken.

‘Ik erkenne het, men heeft het vooroordeel te bestrijden, en tegen de zoo groote toegevendheid voor al wat uit Frankrijk en Duitschland komt, tegen de zoo onverbiddelijke gestrengheid, waarmede onze eigene voortbrengselen beoordeeld worden, een moeijelijken kamp vol te houden; maar onverdroten volhouden leidt ook hierin tot een goeden uitslag. - Dat men de zoo noodlottige vertaalzucht bedwinge, het ellendige napraten moede worde, en eindelijk oorspronkelijk wezen wil, dan kan men het tijdstip beleven van den triomf der nationaliteit op het vaderlandsche tooneel.’

Mij dunkt, op den goeden weg, door D'Escury aangewezen, zijn wij thans. Onze tooneelletterkunde is in de laatste jaren met eene reeks van oorspronkelijke stukken verrijkt, waarvan de handeling op Nederlandsche toestanden berust en die naar Nederlandsche opvattingen en inzichten, en vooral met smaak en geest bewerkt zijn. Er bestaat reeds een oorspronkelijk repertoire, dat men een beschaafd, Nederlandsch publiek gerust mag voorleggen. Echter is alles nog niet gedaan. De door den schrijver in het vaarwater aangewezen klippen liggen er nog: het dienen van den wansmaak der menigte, de voorliefde voor vreemde tooneelproducten, de noodlottige vertaalzucht, we hebben ze nog dag aan dag te bestrijden. Verre echter van dit te betreuren, verheug ik er mij in, omdat door dien strijd de innerlijke kracht onzer nationale tooneelletterkunde slechts verhoogd kan worden, evenals ze door die ‘onverbiddelijke gestrengheid’ der critiek, - welke ik ten hoogste waardeer, - tegen afdwalen of inslapen bewaard wordt.

LUCIUS.

Mengelwerk.

Bekeerd.
Novelle van P.A. Daum.

(*Slot.*)

II.

De zomer was weder daar; het sombere, gure, duistere jaargetij met zijn korte dagen en vreeselijk lange nachten, met zijn afwisseling van nijpende koude en wilde stormvlagen, met zijn stille, mistige dagen en verstijvende Oostenwinden, maar ook met zijn heerlijke avonden vol rijk en weelderig kunstgenot behoorde weder tot het verledene. Thalia en Melpomene, Terpsichore en de negen Muzen, ze hadden zich ter ruste gelegd onder de schaduwrijke olijven van den godenberg, en terwijl Neptunus talrijke gasten in zijn groene wateren ontving, bezaaide de milde Flora veld en hof, bosch en heide met haar liefelijke, geuren kleurrijke kleinen, zonder zich veel te bekommeren om zuster Diana, die haar heengaan met ongeduld verbeidde.

Charles Lesandier had zijn eerste speelseizoen achter den rug; wat waren in dat eerste jaar van zijn nog nederige kunstenaarsloopbaan reeds veel illusiën in rook vergaan; het pad, dat hem vroeger vrij effen toescheen, bood tal van hindernissen aan. Gedeeltelijk was Lesandier die thans te boven, dank zij den ernst, waarmede hij de kunst beoefende.

't Publiek zag hem gaarne, de critiek maakte het hem niet lastig. Zijn beschaafde uitspraak en goede manieren - toen, helaas, nog uitzonderingen - hadden zelfs in zijn nog zeer kleine rollen een gunstigen indruk te weeg gebracht. De onhebbelijkheid, waarmede hij als nieuweling was begroet door verscheiden artisten, die reden hadden om mededingers te vreezen, was geweken nu ze aan hem gewoon waren, en

ofschoon de meesten zijn zeer stille en ingetogen levenswijze wel eenigszins bespottelijk vonden, toonden zij toch achting te bezitten voor zijn meerdere ontwikkeling en stelden zij vaak zijn raadgevingen op prijs.

Was hij dus in dit opzicht betrekkelijk tevreden, de omstandigheden, waaronder de zomer aanving in het stipje op de wereldkaart, dat hij zijn vaderland noemde, waren hoogst onaangenaam; ze drukten ook zeer op de algemeene stemming, zóó zelfs dat het tooneelgezelschap de gewoonte, om enkele voorstellingen te geven in de kleinere plaatsen en er de bewoners te onthalen op hetgeen de ingezetenen der grootere steden reeds bijna weer vergeten waren, dit jaar niet had gevolgd. Een kwaadaardige ziekte woedde, en maakte slachtoffers bij honderden. Die rijk was vluchtte naar het buitenland, en zij, die blijven moesten, trachtten door allerlei redeneeringen hun beangste gemoederen gerust te stellen.

Er knaagde een worm aan de zielsrust van Charles; toen er een paar dagen na zijn afscheid van Lena waren verloopen, had hij getracht haar zooveel mogelijk te vergeten, en daarbij gedacht: uit het oog, uit het hart.

Zonderling! Hoe grooter de tijdsruimte werd tusschen het heden en het verleden, des te sterker scheen zijn liefde voor Lena aan te groeien en nam zijn verlangen naar haar toe; noch in de studie, noch in den vriendschappelijken omgang met de schoone actrice, Clara S., vond hij voldoende afleiding om dat verlangen te onderdrukken.

Aanvankelijk had menigeen vreemd opgezien over de gemeenzame verhouding tusschen hem en Clara, doch spoedig bemerkte men, dat hier alleen van vriendschap sprake was, en ‘men’ verbaasde zich met zijn gewone, vulgaire onnoozelheid over den jonkman, die straffeloos kon omgaan met een mooie vrouw.

Zonder zich te bekommeren om het oordeel der wereld, bezocht Lesandier zijn vriendin bijna dagelijks. Niet slechts achtte hij haar hoog als een vrouw van talent, maar meermalen dankte hij aan haar ervaring en grondige kennis van tooneelzaken terechtwijzingen, die hem zeer nuttig waren.

Ook de schoone, jonge vrouw bleef behagen scheppen in zijn omgang. Dat hij haar uitsluitend als kunstenares bewonderde was geen nieuws meer, en had in zoover aan belangrijkheid verloren; daarentegen bewonderde zij voortdurend de standvastige liefde, die hij Lena toedroeg, en wekte het telkens haar verbazing op, dat hij haar, de vrouw, die zooveel aanbidders telde, somtijds onbewimpeld kon spreken over zijn genegenheid voor een andere.

Clara toch had de afbeelding gezien van Leentje's eenvoudig gelaat; zij wist, dat de vroegere verloofde van haar vriend geen buitengewone geestesgaven bezat, en dat zij hem zijn afscheid had gegeven op een wijze, die zeer grievend moest zijn geweest.

Toch beminde hij dat meisje, en dàt bleef voor de artiste een

onoplosbaar raadsel. Van haar jeugd af opgeleid voor het tooneel, reeds het voorwerp van laffe vleierij, toen ze nog bijna een kind was, herhaaldelijk bedrogen in schoone verwachtingen, had zij de mannen in het algemeen niet van een gunstige zijde leeren kennen. Aan een liefde als die Lesandier voor Lena koesterde had ze nooit geloofd; dat zoo iets opkwam in het brein van schrijvers en dichters en op het tooneel werd vertoond, wist ze. In de werkelijkheid hield ze een dergelijke genegenheid voor onbestaanbaar.

En toch, daar zat hij weder tegenover haar, aan het andere venster van haar vertrek, de jonkman, met wien ze zich zoo geheel op haar gemak gevoelde, die haar achtte en vriendschap toedroeg, maar ook niet meer dan dat, en die zijn hart zorgvuldig bewaarde voor eene, die in menig opzicht niet in haar schaduw kon staan.

Terwijl zij zoo met hem zat te praten over allerlei zaken, waarin beiden meer of minder belang stelden, kwam het gesprek op een nieuw stuk, dat voor het aanstaande speelseizoen werd ingestudeerd. Lesandier zou daarin voor de eerste maal een belangrijke rol vervullen.

‘Hoe sta je ermee?’ vroeg Clara, en bladerde in een modejournaal.

‘Ik hoop goed’, antwoordde Charles ernstig. ‘Ten minste, ik zal mijn best doen, om naast u geen al te treurige figuur te maken’.

‘Ben je daar bang voor?’ was de schalksche vraag.

‘Oprecht gesproken, ja. Met een actrice als gij zijt een jeunepremier-rol te spelen, is waarlijk geen lichte taak voor een eerstbeginnende. Ik wenschte wel, dat uw rol in andere handen was’.

‘En waarom?’

‘Louter uit eigenbelang. Ik vrees thans naast u min of meer de donkere achtergrond te zullen zijn, die het relief beter moet doen uitkomen’.

Clara scheen door zijn antwoord teleurgesteld.

‘Dat zou me spijten’, antwoordde zij eenigszins geraakt. ‘Nu ik echter weet, dat je er zóó over denkt, zal ik mij niet op den voorgrond stellen, wees daar zeker van’.

Lesandier schudde glimlachend het hoofd.

‘Je vergist je ook thans weer, Clara. Wat ik daareven zeide, kwam niet voort uit afgunst. Als ik besef, dat, wanneer we samen optreden, ik als het ware onopgemerkt zal blijven, waar gij wordt toegejuicht, dan betreur ik mijn eigen zwakheid, maar zal toch de eerste zijn, om u oprecht te bewonderen en u de eer te geven, die je toekomt. Dat is voor mij nu zoo eenvoudig en natuurlijk, terwijl ik herhaaldelijk opmerk, dat je het maar niet kunt begrijpen’.

Zij tuurde schijnbaar aandachtig in het boek, dat op haar schoot lag, en zag hem daarna vriendelijk aan.

‘Als je zooveel ervaring hadt opgedaan van menschen, die lief en vriendelijk zijn in schijn, maar in stilte trachten hun zoogenaamde

vrienden op allerlei wijze te benadeelen, dan zoudt ge wellicht ook moeielijk begrijpen, wat ge nu zoo natuurlijk vindt'.

'Dus geloof je, dat ik tot die soort van lieden behoor?'

Zij zag hem scherp aan en schudde het hoofd.

'Neen Charles, dat niet. Als ik somtijds ergdenkend ben, dan is het, ik zou bijna zeggen uit gewoonte. Doch laat ons nu niet meer zoo kinderachtig redeneeren', ging zij op plotseling veranderden toon voort. 'Weet je wel, dat we spoedig repetitie hebben van het nieuwe stuk? We konden de laatste acte, die we bijna uitsluitend te zamen doen, wel eens probeeren'.

Lesandier stemde daarin gaarne toe. Hij haalde zijn rol, die hij meestal bij zich droeg om haar, wanneer de gelegenheid zich voordeed, nog eens in te zien, uit den zak, doch bleef overigens rustig zitten.

Clara stond op en streek haar keurig wit piqué ochtendkleedje glad.

'Nu dan!' zei ze vroolijk. 'Zou Mijnheer er misschien zijn gemak bij willen houden?'

'Ik dacht, dat we alleen onze rollen zouden lezen', merkte hij verwonderd op.

Zij glimlachte. Het lag volstrekt niet in haar bedoeling zich slechts daartoe te bepalen. Ditmaal wilde ze eens voorgoed de proef met hem nemen. In den aanvang had ze vast geloofd aan zijn reine, onbaatzuchtige vriendschap. Doch nu hij in de laatste weken meer dan vroeger over Lena had gesproken, had ze argwaan tegen hem opgevat. Zijn onwankelbare trouw aan dat eenvoudige burgermeisje kwam haar verdacht voor. Als hij eens niet beter was dan de rest, maar alleen wat geslepener en geduldiger? Als hij eens trachtte een listige comedie te spelen in het dagelijksch leven, en dat hoog opgeven van zijn liefde voor die Juffrouw Berg slechts moest strekken om haar eigenliefde te prikkelen en haar ijverzucht op te wekken?

't Zou bespottelijk zijn, dacht Clara, en laaghartig bovendien, maar nu de gedachte daaraan eenmaal bij haar was opgekomen, wilde zij zich overtuigen. Zij wilde zekerheid hebben en hem op de proef stellen; en al zou het haar leed doen ook haar vertrouwen in de vriendschap te verliezen, toch was ze bijna overtuigd, dat hij die proef niet zou kunnen doorstaan.

'Lezen?' riep ze met geveinsde verbazing. 'Dat zou wat moois zijn! Vooreerst vind ik het afschuwelijk vervelend, dat weet je wel, en bovendien komt men er niet veel verder mee. We zullen acteeren, vriendje, en zoo goed mogelijk. Pas op, hoor, en doe je best!'

Verheugd rees Charles van zijn stoel op.

'Niets liever dan dat', antwoordde hij snel. 'Maar doe me dan het genoegen, en deel me je aanmerkingen onbewimpeld mee'.

'We zullen zien', zei Clara en zonder zich tot iets te verbinden, schoof zij de stoelen ter zijde en ving aan met de kleine repetitie.

Binnen weinige oogenblikken was hun spel in vollen gang. Lesandier's rol was een zeer dankbare, die van een lijdenden minnaar, wien natuurlijk na allerlei tegenspoeden het geluk te beurt valt zijn liefde beantwoord te zien.

Hij speelde met het vuur van den jongen artiste, die de kunst bemint om haarzelve, en Clara, de ervaren tooneelspeelster, die, welke gemoedsstemming ze ook weergaf, zichzelve altijd meester bleef, liet zich ditmaal door den schijn medesleepen. Haar welbesneden gelaat, haar zielvolle, schitterende oogen, haar sierlijke, door het reine morgengewaad omsloten gestalte, en de hartstochtelijke woorden van liefde, die van haar lippen vloeiden, ze zouden een heilige, die volgens de traditie tegen elke beproeving was opgewassen, hebben doen wankelen.

Maar een heilige is geen artiste, en Lesandier was dat wel, al ontbrak hem nog veel routine. Hij ging, ook in dat oogenblik, als het ware op in de kunst; elk ander gevoel was hem vreemd. En zoo hij al nu en dan werd gerukt uit de sfeer, waarin hij zich geheel had verplaatst, omdat zijn aandacht onweerstaanbaar werd getrokken door het meer ontwikkeld talent tegenover hem, dan bewonderde hij uitsluitend de kunstenares. Hij had niet anders kunnen doen, al had hij zich ertoe willen dwingen.

Daarom stond hij zoo gek te kijken, toen hij bij de slotscène de armen naar haar uitstrekte, zooals zijn rol voorschreef, en zij aan zijn borst zonk. Wat moest dat beduiden? Vroeger, als hij met haar zijn ondergeschikte rollen repeteerde, en het voorkwam dat zij hem als een broeder met een kus moest verwelkomen, kreeg hij geregeld een tik met haar waaier of zoo iets daarvoor in de plaats. Nooit, en dat achtte hij zoo in haar, veroorloofde zij meer intimiteit dan strikt noodzakelijk was, en thans, nu het geheel overbodig was..... Een zonderlinge gedachte vloog hem bliksemsnel door het hoofd. Maar dat was immers al te dwaas! En toch, als verlegen met haar houding, boog zij het hoofd! Dat Clara dit deed om den spottenden glimlach te verbergen, dien het haar niet mogelijk was te onderdrukken, kon hij moeielijk vooronderstellen.

Slechts een oogenblik was Lesandier in verwarring. Zacht richtte hij haar op, en lachte hartelijk en ongedwongen. 't Was immers louter een aardigheid! Hoe kon hij ook zoo dom zijn, om dat niet dadelijk te begrijpen?

‘Bravo!’ riep hij uit. ‘Naar mijn meening zou wat u betreft alle verdere repetitie wel achterwege kunnen blijven. 't Was in één woord prachtig. Maar zeg me nu eens hoeveel zonden ik, ongelukkige, op mijn geweten heb’.

Clara had zich omgewend en zocht ijverig in een fraaie werkdoos, die op een kleine tafel stond, naar - niets. Ze schaamde zich tegenover Charles.

‘Wel, ik vind, dat je het er nog al goed hebt afgebracht’, zei ze haas-

tig. ‘Me dunkt, het gaat uitstekend. A propos, blijf je koffie drinken?’

‘Neen’, antwoordde Lesandier en nam zijn hoed. ‘Ik moet noodzakelijk nog een paar brieven schrijven. 't Blijft immers afgesproken, dat we morgen en corps in mijn oude woonplaats een “pique nique” gaan gebruiken?’

‘Ten minste, dat was zoo overeengekomen’.

‘Dan kom ik je afhalen, om naar den trein te gaan’.

‘Goed; maar vooral niet te laat; je weet, ik heb altijd vreeselijk lang werk met mijn toilet’.

‘Bekend’, zei Charles lachend, terwijl hij de trappen afging. ‘Ik zal je vroeg komen waarschuwen. Tot morgen dus! Dank je intusschen voor de les!’

Zij fronste de wenkbrauwen. Was dat sarcasme geweest? Maar neen, daarvoor was hij immers te eenvoudig en te oprecht; hij zou haar niet verwijten, dat ze een mal figuur had gemaakt, maar des te meer deed ze het zichzelve. Zij had verwacht, dat hij haar in verrukking aan zijn hart zou hebben gedrukt, zooals duizenden in zijn plaats gedaan zouden hebben. Dan had ze hem triomfantelijk van zich afgestooten, hem hartelijk uitgelachen en met spot overladen; met bittere ironie zou ze hebben gesmaald op zijn voorgewende trouw aan Lena en hem dan een huichelaar hebben genoemd, die schijnen wilde wat hij niet was.

Maar nu hij niet in den strik was geloopen, dien zij hem had gespannen, nu hij bewees, dat geen enkele nevenbedoeling den grondslag uitmaakte van zijn vriendschap, nu schatte zij hem hooger dan ooit, maar vreesde, ook juist daarom, dat haar handelwijze de achting zou verminderen, die hij tot nog toe voor haar had gekoesterd.

Terwijl zijn vriendin in gedachten verzonken achterover op haar canapé lag, en nog geruimen tijd vruchteloos pogingen deed, om zich een duidelijke voorstelling te maken van het karakter van een man als Lesandier, wandelde deze bedaard naar zijn woning, onbewust van de drijfveer, die Clara zoo zonderling had doen zijn.

Hij had wel een oogenblik gedacht, dat er iets meer dan vriendschap in het spel was, toen zij hem zoo onverwacht in de armen viel, maar dat denkbeeld dadelijk als belachelijk verworpen.

Toch kwam het weder bij hem op, toen hij langzaam de smalle trap beklom, die naar zijn woning leidde. Hij had slechts een enkele kleine, gemeubelde kamer in huur, waarop niets te bespeuren was van de weelde, die heerschte in de vertrekken van de gevierde, ruim gesalarieerde Clara. De duurte in de groote stad en zijn nog matig inkomen veroorloofden hem, bij zijn zucht om eenig geld te sparen, niet een beter kwartier te betrekken.

't Was echter net en zindelijk in zijn kamertje en Lesandier was er tevreden mede; toen hij nog onderwijzer was zou hij erg hebben geklaagd, wanneer hij zich met zulk een eng verblijf had moeten be-

helpen; hij zou er met smart in hebben rondgezien, en er een grief te meer van hebben gemaakt tegen zijn betrekking.

Thans, nu hij zijn zin had en de kunst beoefende, welke hij liefhad, morde hij niet, en vond zijn 'kastje', hoe klein ook, een gezellig verblijf, waarin hij zich vaak tot laat in den nacht onverdeeld aan zijn studiën wijdde.

Hij schoof een rieten leunstoel bij de tafel, om zijn brieven te gaan schrijven, doch kon er zoo dadelijk niet toe komen. Clara had geen enkele aanmerking gemaakt, terwijl hij met haar zijn als het ware voorbereidende oefening hield. Dat was vreemd. Anders was het haar gewoonte hem, wanneer hij haar een zijner kleine rollen voorlas, nu en dan in de rede te vallen met een opmerking of een kleine terechtwijzing; ditmaal, nu hij een meer omvangrijke taak zou vervullen, had ze gezwegen en haar volle goedkeuring geschonken.

Dit en haar vreemd gedrag op dien morgen deden hem ernstig nadenken. Eerst nu hij alleen op zijn kamer zat begon hij verband te zien tusschen het een en ander. Dat Clara slechts getracht had hem een poets te spelen, kon niet bij hem opkomen.

Beminde ze hem dan? Droeg ze hem een andere dan vriendschappelijke genegenheid toe? Aarzelend stelde hij zich die vraag, maar toch, hij begreep dat ze gesteld moest worden, want dat zijn verdere omgang met haar van de beantwoording dier vraag afhing.

Charles stond voor een netelige quaestie. Als het waar was, wat hij vermoedde, dan werd een gewone vriendschapsband tusschen hem en haar onmogelijk. Haar liefde beantwoorden kon hij niet, en haar vriend zijn, in de onzekerheid of zij hem niet een sterker genegenheid toedroeg, wilde hij niet.

Toen Lesandier zijn bescheiden maal in een eenvoudige restauratie had genuttigd, was zijn besluit genomen. Hij wist, dat Clara dien dag niet zou uitgaan; daar ze echter later aan haar welvoorzienen disch plaats nam dan hij, die gebonden was aan het door den restauratiehouder vastgestelde uur, zijn sober maal nuttigde, besloot hij een paar uur te gaan wandelen.

Van de stilte, die op de buitenwegen heerschte, maakte hij gebruik om nog eens zijn rol luide op te zeggen, iets dat de landlieden, die achter de dichte heggen hun werk verrichtten, aanleiding gaf om aan zijn gezond verstand te twijfelen.

'Zoo!' riep Clara vroolijk, toen hij haar zitkamer binnentrad. 'Kom je me vandaag nog eens bezoeken? Dat vind ik heel aardig van je'.

Charles legde zijn hoed neer, nam een stoel en ging op zijn gewone plaats tegenover haar zitten.

'Hoe aardig het is', antwoordde hij lachend, 'kunt ge dadelijk beoordeelen, als ik zeg, dat ik een bijzonderen trek heb in een lekkeren kop thee'.

'Tot je beschikking', zei de schoone, jonge vrouw en stond op om

aan zijn verlangen te voldoen. ‘Zijn je belangrijke brieven al geschreven?’ vroeg ze met een spottend lachje.

‘Ja, en verzonden ook. Een aan Lena, een...’

‘Natuurlijk! De honderd en hoeveelste?’

‘Dat is wat kras. Maar nu haar moeder dood is, en ze bij een ouden oom, haar eenigen bloedverwant, inwoont, denk ik dat haar een paar hartelijke woorden van mij goed zullen doen’.

‘Dat blijkt, dunkt me, uit haar spoedige antwoorden’.

‘'t Is waar’, hernam hij. ‘Ze heeft slechts op mijn brief van rouwbeklag met een eenvoudige dankbetuiging geantwoord; toch ben ik overtuigd, dat ze mij nog dezelfde genegenheid toedraagt als vroeger’.

‘Wel, wel!’

‘Je spot er nu mee’, ging hij voort en ledigde langzaam het kopje geurige thee. ‘Misschien kunt ge u niet verplaatsen in mijn toestand, maar, stel eens - of liever neem het ongunstigste geval, vooronderstel, dat ge iemand bemindet van wiens wederliefde ge volstrekt niet zeker waart. Wat zoudt gij dan wel doen?’

Lesandier verstond de kunst niet, om langs zijwegen tot zijn doel te geraken Bij een eenvoudig meisje als Lena had hij het misschien met strikvragen ver gebracht, maar tegen Clara was hij niet opgewassen. Niet alleen had hij zijn vraag vrij onhandig ingekleed, maar er lag iets zoo ongewoons in den toon zijner stem, dat zij dadelijk begreep waar hij heen wilde.

Lachend dreigde zij hem met den vinger.

‘Als we niet zulke goede vrienden waren, zou ik je zoo'n brutale vraag erg kwalijk nemen’.

‘Maar we zijn immers...’

‘Juist! En daarom’, vervolgde zij en vleide zich bedaard in haar armstoel, ‘daarom wil ik je alleen zeggen, wat ik *niet* zou doen.. Kijk eens, welke prachtige paarden Baron Van M... daar voor zijn rijtuig heeft!’

Zij boog zich naar het venster en keek met bewondering naar een fraaie equipage, die voorbijreed.

‘Hij moet ontzaglijk rijk zijn, die man!’ vervolgde zij. ‘Nu, dan, als ik iemand liefhad, en ik wist niet hoe hij dacht over mij... Daar gaat de familie R... voorbij. Wat zijn die meisjes toch altijd smaakvol gekleed. Keurige toiletten, hè?’

‘Prachtig’, verzekerde Lesandier; hij zat in gespannen verwachting.

‘Dan zou ik’, ging Clara langzaam voort, ‘hem, om nu maar iets te noemen, niet veroorloven zoo vrij in mijn huis te verkeeren en zoo vriendschappelijk bij me te komen thee drinken, als gij nu doet. Maar’, voegde zij er snel bij, ‘laten wij over zulke dwaasheden niet langer spreken. Van morgen vroeg je mijn opinie over je rol. Ik wilde me daarover eerst bedenken. Ga nu eens op je gemak zitten luisteren naar hetgeen ik te zeggen heb’, en met de haar eigen radheid stortte

zij over het hoofd van Lesandier, die haar met verwonderde blikken beschouwde, een woordenvloed uit, waarbij zijn zondenregister werd gelezen van het begin tot het einde.

‘Sta nu eens op, en kom hier staan voor den spiegel. Zóó. Sla nu de armen om mij heen, zooals je dat van morgen wildet doen. Bespottelijk, niet waar? Dat moet je heel anders doen. Als je de armen uitstrekt’, ging zij voort, greep zijn beide handen en zette hem in postuur, ‘dan moet je dat zóó doen. Juist! Nu kom je een paar stappen nader. Zóoo! Ik doe een schrede voorwaarts, en leg het hoofd tegen je aan, terwijl je met je rechterhand de mijne vat en den linkerarm losjes om mij heen legt. Zóoo!’

Charles was geheel uit het veld geslagen. Was hij dan krankzinnig geweest, toen hij zich den onzin in het hoofd haalde, dat die vrouw op hem verliefd had kunnen zijn?

Hij had een gevoel, alsof hij thans tegenover haar een dwazer figuur maakte, dan hij met zijn meer natuurlijke dan artistieke omhelzing tegenover het publiek zou hebben gedaan.

Zij hield zich als bemerkte ze niets van zijn verwarring, en wendde zich, toen hij zijn dwaling had erkend, al voortsnappende naar de theetafel, om nog eens in te schenken, terwijl hij zijn plaats bij het venster weer innam.

‘Wat overigens je stil spel en je zeggingskracht betreft, daarover maak ik je mijn compliment. Dat ging, inderdaad, vrij goed, en 't zou jammer zijn, wanneer je door onhandigheid den indruk van je spel bedierft. Verwaarloos toch nooit de zoogenaamde kleinigheden; dat doen de meeste jonge artisten en daarin ligt juist hun grootste zwakheid’.

‘'t Is ook de keerzij van de medaille en een lastige en vervelende zaak, dat “leeren” hoe men een stoel aanbiedt, een zakdoek opraapt, een meisje omarmt of een snuifje presenteert. Vroeger dacht ik als zoovelen, dat het genoeg was dit op het tooneel zoo te doen als een welopgevoed mensch in het dagelijksch leven’.

Clara lachte spottend en haalde minachtend de schouders op.

‘'t Bekende praatje van menschen, die oordeelen over zaken waarvan ze geen verstand hebben’.

‘Ik zou er mij maar niets van aantrekken’, zei Charles laconiek en reikte haar de hand.

‘O, wat dat betreft kunt ge gerust zijn!’ antwoordde zij lachend.

‘Adieu dan, tot morgen!’

Toen hij de trappen afging, nog eenigszins in den soes, waarin Clara's woorden hem hadden gebracht, hield zij haar zakdoek voor den mond, en schaterde van het lachen.

Zij had met hem gespeeld als de kat met de muis; al zijn gezond verstand en geleerdheid waren niet opgewassen geweest tegen haar scherpzinnigheid, en toch, toen ze hem nazag door haar kleinen spion en over zijn

karakter en eigenaardigheden nadacht, werd haar schoon gelaat ernstiger en kwam er iets droefgeestigs in haar trekken. Zij vond het heel aardig ongedwongen en vriendschappelijk om te gaan met een man als Charles, maar toch moest het streelender zijn zoo trouw door hem bemind te worden als die onbeduidende Lena Berg, en moest het een vrouw verheffen, wanneer een hart, zoo eerlijk en onbaatzuchtig als dat van Lesandier, geheel aan haar was gewijd.

Zou haar dat voorrecht ooit te beurt vallen? Zij beschikte over een goed inkomen, zij had naam gemaakt in de kunstwereld en roem geoogst van alle kanten, zij had mannen van hoogen stand zien knielen aan haar voet, maar in de kalme, standvastige liefde van iemand als Lesandier had ze zich nooit mogen verheugen.

Het was den volgenden morgen gelukkig mooi weer. Een uur voordat de trein zou vertrekken zat Charles reeds in Clara's salon te wachten, terwijl zij zich kleedde in het aangrenzende boudoir.

‘Is Mevrouw B... er nog niet, Charles?’ riep zij uit haar vertrekje, waarvan de deur aanstond.

‘Goddank niet! Moet die ook hier komen?’

‘'t Goede mensch! Waarom zou ze niet?’

‘O nergens om. Ik wenschte alleen, dat we al goed en wel in den trein zaten’.

‘Wees maar gerust’, zei ze vroolijk en trad binnen. ‘Kijk eens, ik ben al geheel gekleed. Hoe zie ik eruit?’ vroeg zij en ging voor hem staan.

Charles monsterde met welgevallen haar fraaie taille, waarom een grijs met lichtbruin gegarneerd kleedje sloot. ‘Keurig net’, verzekerde hij, ‘maar zet nu ook spoedig je hoed op, en doe je mantel om, want het wordt tijd’.

Terwijl hij dit zeide hoorde men een vervaarlijk gedruisch op de trappen, gevolgd door het binnenstormen van de bewuste Mevrouw B..., een groote, dikke vrouw van ruim vijftig jaren, wier tallooze linten en strikken in de lucht fladderden. Zij was geheel buiten adem, naar het scheen, en hield in haar armen een klein, veel te dik jong hondje. Dadelijk was dit aangebeden dier het voorwerp van Clara's liefkozingen. Mevr. B... voegde er de hare bij en begon, ofschoon nog lang niet behoorlijk op adem gekomen, een uitvoerig verhaal van al hetgeen er dien ochtend voor merkwaardigs was voorgevallen tusschen haar poesje en het hondje, dat er zeer dom en slaperig uitzag, maar wien volgens verklaring van de eigenares slechts het spraakvermogen ontbrak, om zoo wijs te zijn als een mensch.

Met de grootste belangstelling hoorde Clara haar aan; zij scheen evenveel belang te stellen in de lotgevallen van het hondje als de verhaalster. Intusschen liep Charles met groote schreden de kamer op en neer en keek herhaaldelijk op zijn horloge, doch de dames letten er niet op.

‘Laat ons dan toch eindelijk gaan’, riep hij knorrig. ‘'t Is meer dan tijd’.

‘Dadelijk, dadelijk’, antwoordde Mevr. B.... ‘U bent ook altijd even gehaast. Doe me het genoegen, niet zoo driftig heen en weer te loopen. Foei! ik word er zenuwachtig van!’

Toen ze dit gezegd had, nam de bezoekster den draad van haar hondjes-verhaal weer op, terwijl Charles met een diepen, erg hoorbaren zucht voor het venster zacht ging staan fluiten, daarna zijn hoed afzette, een krant van de tafel nam, en met wanhopende bedaardheid begon te lezen.

‘Bewaar ons!’ riep Clara eensklaps met een blik op de pendule. ‘We hebben nog maar tien minuten tijd!’

‘En daar zit nu Lesandier de krant te lezen, zonder ons eens te waarschuwen!’ riep Mevrouw B..., rukte de deur open en stormde naar buiten, gevolgd door Clara en Charles.

Ademloos bereikten zij het station en hadden nog juist den tijd om de coupé te bestormen, waarin de andere artisten reeds plaats hadden genomen.

Men had de stad, waarin Lesandier woonde toen hij nog onderwijzer was, gekozen voor het uitstapje op den schoonen Junidag; daar vond men een fraai aangelegden buitentuin, zooals men er elders vruchteloos een kon zoeken. Een waar doolhof van dicht belommerde lanen en laantjes, waarin tal van priëeltjes een aangename rustplaats boden, maakten dien tuin des zomers tot een waar lustoord.

‘Als ik hier zoo rondzie’, zei Lesandier, die, toen zij ter bestemming waren aangekomen, met Clara vooruitging, ‘dan staan me de heerlijke dagen, waarop ik hier 's middags met Lena rondwandelde, weer levendig voor den geest. 't Zijn mijn liefelijkste herinneringen!’

‘'t Is erg jammer, dat zij haar moeder heeft verloren’, merkte Clara op. ‘Dat zal een zware slag voor het meisje zijn geweest!’

‘Ja’, antwoordde hij mistroostig. ‘Zooals je weet heeft ze mijn brief van rouwbeklag beantwoord’.

‘Ik weet het. Toch, Charles, geloof ik, dat je pogingen om haar van gedachten te doen veranderen weinig zullen baten. Bovendien, als ze erin mocht toestemmen je vrouw te worden, zou ze meenen daardoor tot je af te dalen. 't Is belachelijk, maar het is nu eenmaal niet anders.’

Somber keek Lesandier voor zich heen. Die woorden hadden hem getroffen; nooit zou hij willen huwen met een vrouw, die waande zich door haar verbintenis met hem te vernederen. Hij stond op het punt dit Clara te zeggen, toen het gezelschap zich bij hen voegde, en het gesprek afgebroken werd.

Onder gezelligen kout ving de ‘pique nique’ aan; met de levendigheid in toon en gebaren, aan de meeste tooneelspelers eigen, werd over allerlei onderwerpen luid gepraat, tot niet geringe verbazing van een

bejaarden bediende, die, gewoon stemmige, meest zwijgende burgers en burgeressen te ontvangen, de woelige, luidruchtige groep half verbaasd, half verontwaardigd beschouwde.

De opgewektheid zijner omgeving had ook Charles in prettiger stemming gebracht; trouwens, hij kon niet weten hoe en door wie aan het andere einde van den grooten tuin over hem werd gesproken.

Daar zat Lena met haar ouden, ongehuwden Oom Marne - bij wien zij na den dood harer moeder inwoonde - in een klein priëel. Het meisje hield zich met een borduurwerkje onledig, terwijl de grijsaard de krant las. Marne, die zich over het algemeen weinig met familie of kennissen ophield, had Lena's moeder, die zijn stiefzuster was, op haar sterfbed bezocht. Toen de oude blinde dood was, had hij het meisje voorgesteld bij hem te komen inwonen om zijn huishouding te besturen. Gewoonlijk bezochten zij des middags, als het weer het toeliet, den tuin en brachten er een paar kalme uurtjes door.

Toen Oom zijn krant had gelezen, raakte hij aan het praten; het gesprek kwam op het huwelijk en hij verhaalde de geschiedenis van een zijner vroegere vrienden, weinig geschikt om den trouwdag in een gunstig licht te stellen.

‘Nu’, zoo eindigde hij lachend. ‘Ik moet oppassen, dat ik je het huwelijk niet tegen maak. Daarvoor biedt het te veel schoons aan, zooals je zelf later wel zult ondervinden’.

‘Toch niet’, zei Lena beslist. ‘Ik trouw nooit’.

‘Dat is al zeer stout gesproken’, merkte de oude Heer glimlachend op.

Lena dacht een oogenblik na. Reeds lang had ze er behoefte aan haar hart te verlichten, door eens met een vertrouwd persoon te spreken over haar verbroken engagement. Met haar moeder had ze het niet willen doen, uit vrees dat de scherpzinnige, oude vrouw zou bemerken, hoeveel zij nog hield van Lesandier; vriendinnen had ze niet, ten minste haar kennissen onder de jongere en oudere dames in de stad mochten dien naam niet dragen.

Spoedig was haar besluit genomen, en zij deed den goeden, ouden Oom een omstandig verhaal van hetgeen tusschen haar en Lesandier was voorgevallen.

‘U kunt begrijpen’, voegde zij erbij, ‘dat ik in het afgeloopen jaar door die treurige geschiedenis en het overlijden mijner moeder veel verdriet heb gehad. Doch tegenover Charles kon ik onmogelijk anders handelen, niet waar?’

Oom trok de wenkbrauwen hoog op.

‘Dat kan ik nu zoo grif niet beamen’, zei hij.

‘Hoe? U vindt dus dat ik verkeerd heb gedaan?’ vroeg Lena verbaasd.

Hij knikte met het grijze hoofd en zag haar ernstig aan.

‘Ja, Leentje, dat is inderdaad mijn meening’.

‘Maar had ik dan de vrouw moeten worden van..... 'n acteur?’

‘Lieve kind’, zei Marne goedig. ‘Je zegt dat op een wijze, alsof ge daardoor voor altijd geschandvlekt zoudt zijn geweest’.

‘Zou ik dat dan niet, Oom?’ vroeg zij eenigszins geraakt. ‘Hadt u er misschien iets eervols voor mij ingezien?’

‘Misschien wel. Laat ons eens zien in hoever het recht aan uw zijde is. Ligt er schande in de beoefening eener schoone kunst?’

‘Dezelfde argumenten van Charles!’ zei Lena schamper. ‘O! neen. Op zichzelf genomen zeker niet’.

‘Was Lesandier een slecht, zedeloos mensch, toen hij zich aan het tooneel verbond? Viel er te klagen over zijn gedrag?’

‘Och neen, Oom, volstrekt niet’, antwoordde zij, half ongeduldig, half verlegen.

‘Was het dan te voorzien, dat hij door zijn nieuwe loopbaan een verachtelijk individu zou worden? Gaf zijn karakter aanleiding om zoo iets te veronderstellen?’

‘Neen - ook dat niet’, antwoordde het meisje aarzelend en keek vrij onthutst naar het zeer verlevendigd gelaat van den grijsaard.

‘Dat zou ik ook deuken’, ging deze ernstig voort. ‘Reeds tal van jaren ken ik de Lesandier's; de oude Heer was indertijd een mijner beste vrienden; Charles heb ik gadegeslagen van zijn vroegste jeugd af, en ofschoon ik er niet van heb willen spreken, was de verhouding tusschen u beiden mij volkomen bekend. Er zijn weinig menschen, kindlief, voor wie ik zou durven instaan; voor hem zou ik dat zonder aarzelen doen. Nog onlangs won ik inlichtingen omtrent hem in en ze waren hem zeer gunstig; misschien stel je daarin nog eenig belang’, voegde hij er glimlachend bij.

‘O, ik twijfel geen oogenblik aan hem’, zei het meisje verward. ‘Het spijt me echter, dat ik uw bekendheid met de Lesandier's niet eerder heb geweten; ik kon niet voorzien, dat u zoo beslist de partij van Charles zoudt kiezen’.

Hij zweeg een oogenblik, keek haar toen weder met zijn gewonen goedigen blik aan en knikte haar toe.

‘Het kan wel wezen, kindlief, dat ik een beetje partijdig ben. Oude menschen hebben, ondanks alle ervaring, hun zwakheden. Ik heb dien knaap zoo klein gekend, hij heeft zoo dikwerf op mijn knieën gespeeld, en nog zie ik in mijn geest zijn mooi, intelligent kinderkopje, als hij bij mij zat naast den brandenden haard en zoo aandachtig luisterde naar hetgeen ik dan verhaalde. Toen hij ouder werd, had hij het druk met leeren en zag ik hem zeer zelden, maar altijd vernam ik met vreugde, dat hij goede vorderingen maakte. Ik kan nog maar geen kwaad van hem hooren, en 't zou mij diep bedroeven als de arme jongen ongelukkig werd’.

Lena was als de meeste meisjes en vrouwen. De redeneeringen van den ouden man, hoe logisch ook, hadden haar weinig getroffen. De sympathetische wijze, waarop hij over Charles sprak, maakte daarentegen diepen indruk op haar gemoed. Ook haar stond de figuur van haar

gewezen verloofde helder voor den geest, al was het nu juist niet in de gedaante van een ‘kinderkopje’. Er kwamen tranen in haar oogen, de frissche lippen beefden.

‘'t Was mijn bedoeling niet kwaad van hem te spreken’, zei ze zacht.

‘Maar ge hebt hem toch veel kwaad gedaan’, merkte haar oom op.

Dat kon Lena niet toegeven.

‘En toch is het waar’, ging de oude Heer voort. ‘Geheel onder den invloed uwer vooroordeelen, gaaft ge hem zijn afscheid. Evenals zijn zuster hebt ge het uwe bijgedragen, om hem binnen den beperkten kring der tooneelwereld terug te dringen. Dat keurde ik ten zeerste af, ook omdat het, zoo Charles een minder degelijk man ware geweest, ernstige gevolgen had kunnen hebben. Het is zeer gemakkelijk, in het bewustzijn van eigen braafheid op anderen laag neer te zien, maar er steekt weinig verdienste in, en het is meestal onrechtvaardig’.

‘U zult toch niet willen ontkennen, dat er veel lichtzinnige menschen onder die artisten zijn?’

‘Zooals in elken stand; naar verhouding misschien meer. Dit geeft echter niemand het recht allen naar denzelfden maatstaf te beoordeelen. Ik kan je daarbij verzekeren, beste Lena, dat ik er onder hen heb gekend, die ook zedelijk veel hooger stonden dan menigeen, die op hen neerzag’.

Hij had deze woorden nauwelijks uitgesproken, toen Lesandier zelf zich in de laan vertoonde, die op het priëeltje uitliep; Clara wandelde aan zijn zijde.

Onwillekeurig schoot den jonkman het bloed naar het gelaat, Lena daarentegen was doodsbleek geworden. Snel trad Charles vooruit en drukte den Heer Marne met een hartelijken groet, schoon eenigszins gejaagd, de hand.

‘Mag ik u Mejuffrouw Clara S... voorstellen?’ voegde hij er in één adem bij, wendde zich toen tot zijn gewezen verloofde en reikte ook haar de hand. ‘Dag Lena, hoe gaat het?’ zei hij verward en op een toon, als ware er niets tusschen hem en haar voorgevallen.

Lena stond op.

‘Ik dank u, Meneer Lesandier’, zei ze koel, met een scherpen nadruk op de titulatuur, en zonder zijn hand aan te nemen. ‘'t Gaat mij zeer wel’.

Verrast door een ontmoeting, waarop hij niet was voorbereid, eenigszins verschrikt door den scherpen toon, dien het anders zoo kalme, goedhartige meisje aannam, liet hij de toegestoken hand zakken, en richtte wederom het woord tot den ouden Heer, doch niet zonder den blik vol diepe minachting te hebben opgemerkt, waarmede Lena de tooneelspeelster, die hem vergezelde, van het hoofd tot de voeten mat.

Schijnbaar onverschillig had Clara dien blik met kalmte doorstaan, doch inwendig was zij woedend, en dadelijk stond bij haar het besluit

vast zich te wreken op het onbeduidende schepseltje, dat haar zóó durfde beleedigen.

Met haar liefsten glimlach om den welgevormden mond nam ze plaats op een der houten tuinstoelen naast Lena's oom.

‘Meneer Marne’, zei ze vriendelijk, ‘ik geloof, dat Charles noodelooze moeite deed toen hij me aan u voorstelde; ik had reeds jaren geleden het voorrecht met u kennis te maken’.

‘Juist’, antwoordde de grijsaard. ‘Maar’, voegde hij erbij, ‘het voorrecht was aan mijn zijde. 't Was te R. na afloop van een voorstelling, waarin ge als altijd door uw talent hadt geschitterd’.

Clara maakte glimlachend een lichte buiging.

‘U hebt hier een allerliefst plekje uitgekozen’, ging zij voort en wierp een blik op het lommerrijke pad. ‘Men zou hier willen wonen, alleen om het genot te kunnen smaken zich in dezen tuin te verpoozen. Vindt ge ook niet, Charles?’

Lesandier knikte toestemmend. Hij vond het volstrekt niet aardig, dat Clara hem thans herhaaldelijk bij zijn voornaam noemde, iets wat ze anders nooit deed in tegenwoordigheid van vreemden.

‘'t Is hier goddelijk!’ snapte zijn vriendin voort. ‘Wij hebben met eenige artisten een “pique nique” gehouden, doch Charles en ik houden meer van een wandeling door deze stille, liefelijke lanen dan van luidruchtig gezelschap; daarom zijn we samen het gewoel ontvlucht’.

Er lag iets innigs in den toon, waarop zij sprak, dat Lesandier vreeselijk hinderde, en toen zij hem na haar laatste woorden erg vertrouwelijk op de wang tikte, had hij haar wel kunnen afsnauwen.

De barsche uitdrukking van zijn gelaat ontging Clara volstrekt niet, evenmin als de zonderlinge blik, dien de oude Heer op zijn nichtje wierp, die met buitengewone vlugheid voortwerkte, misschien wel om het beven harer handen te verbergen.

Nog eenige oogenblikken praatte de tooneelspeelster voort over koetjes en kalfjes.

‘Kom Charles’, zei ze daarna. ‘'t Wordt nu tijd’.

‘Ja’, stemde hij toe. ‘Men zou ons anders gaan zoeken’.

‘Ons?’ riep zij lachend. ‘Och! dat geloof ik niet! Maar toch, 't wordt tijd’.

En na dezen laatsten pijl op de arme Lena te hebben afgeschoten, nam zij afscheid van den ouden Heer en verwijderde zich met de houding van een vorstin.

Zwijgend wandelde het tweetal voort; van tijd tot tijd wierp Clara een spottenden blik op het norsch gelaat van Lesandier.

‘'t Was waarlijk de moeite niet waard’, zei ze eindelijk, ‘om je over haar ongerust te maken’.

‘Denk je dat?’ vroeg hij koel.

‘Bespottelijk!’ riep zij met een hatelijken lach. ‘Ben je dan ziende blind? 't Schaap is jaloersch’.

‘Mij dunkt, dat het nu wèl is’, merkte hij verstoord op. ‘Je hebt haar in die weinige oogenblikken genoeg geplaagd, en opzettelijk de verwijdering tusschen haar en mij vergroot; laat haar nu ten minste met vrede, en spaar uw liefelijkheden voor anderen’.

Zij stond een oogenblik stil en zag hem verwijtend aan.

‘Hoor Charles’, zei ze ernstig. ‘Misschien heb je reden om boos te zijn, maar dan op jezelven, niet op mij’.

‘Wat blief?’

‘Zeker. Toen Juffrouw Berg mij bij deze eerste ontmoeting zeer beleedigend bejegende, hadt gij, die mij met haar in kennis bracht, geen enkel woord, om haar het ongepaste van haar gedrag te doen gevoelen; je stondt er veeleer bij als een schoolknaap. Had ik toen niet het recht om een weinig te plagen?’

‘Een weinig!’ zuchtte Lesandier. ‘Als ge haar een scherpe hatelijkheid hadt gezegd, ik zou het je niet kwalijk hebben genomen. Maar ik vraag u, waarvoor het noodig was den schijn aan te nemen, alsof er een andere dan vriendschappelijke verhouding tusschen ons bestond?’

‘Den schijn?’ herhaalde zij. ‘Dien vrees ik niet. Zijt gij, een man, daar zoo bang voor?’

Charles bleef het antwoord schuldig; zwijgend en verstoord gingen zij verder, en toen Lesandier dien avond Clara tot aan haar woning vergezelde, wist hij dat de schoone Junidag en de vroolijke ‘pique nique’ hem niet alleen de laatste hoop op verzoening met Lena, maar ook zijn vriendschap met de schoone actrice had gekost.

Den avond van dien dag zat Lena op haar kamer en weende; thans was het haar eerst recht duidelijk, hoe lief zij Charles nog had en hij, de onwaardige, had zich aan haar durven vertoonen vergezeld van...., ze kon geen benaming vinden, laag genoeg voor die vrouw. Maar had hij het recht niet aan zijn zijde? Had zij hem niet beslist afgewezen en zelfs nog heden ruw teruggestooten? En toch, hij schreef haar voortdurend brieven, hij was bij de onverwachte ontmoeting zeer ontroerd, zooals zij duidelijk bemerkte. Allerlei tegenstrijdige denkbeelden bestormden haar arm hoofdje, dat door het gesprek met Oom Marne toch reeds eenigszins in de war was geraakt.

Wat was het akelig stil in het groote huis van den rijken, ouden man; fraai gemeubeld waren de kamers, ja, maar doodsch en ongezellig, vooral als men er 's avonds laat zoo geheel alleen zat. Daar daagde plotseling een tafereel voor haren geest op, heerlijk schoon en toch eenvoudig: een gezellige huiskamer, zij en hij tegenover elkaar gezeten, gelukkig in elkaars liefde - maar het tooneel dan? En die mooie vrouw, die hem vergezelde en wier smadelijke lach en dubbelzinnige woorden haar nog in de ooren klonken? Lena weende. Nooit had ze zich zoo ongelukkig, zoo verlaten gevoeld. Tot nog toe had ze altijd eenige, zij het dan ook flauwe, hoop gehad op een verandering der omstandigheden;

thans, na hetgeen ze dien middag had gezien, gevoelde ze dat alles voorbij was, dat de schoone droom harer jeugd nooit zou worden verwezenlijkt.

Een driftig tikken op de kamerdeur deed haar verschrikt oprijzen. Wat kon dat zijn? Was het misleiding? Zoo niet.... Het kloppen werd herhaald. ‘Juffrouw, Juffrouw!’ riep een vrouwenstem op angstigen, dringenden toon: ‘Is u nog wakker?’

Lena haastte zich, om voor de oude dienstbode de deur te openen.

‘Wat is er gebeurd?’ vroeg ze verwonderd. ‘Waarom klop je hier zoo laat?’

‘Och, Juffrouw, komt u asjeblieft beneden. De oude Heer is als razend; ik geloof.... dat hij.... de ziekte heeft!’

Doodelijk verschrikt snelde het meisje de dienstbode voorbij, de trappen af en de kamer van haar oom binnen, die in een hevige, ijlende koorts lag. Onverwijld zond zij de meid, die van angst en schrik bleek zag als een doode, naar den geneesheer, en trachtte intusschen met de zwakke hulp van den stokouden knecht den zieke in zijn bed te houden, hetgeen slechts met veel moeite en inspanning gelukte.

De dokter kwam, onderzocht den patiënt en verklaarde onbewimpeld, dat de verschijnselen die waren van de heerschende ziekte; tegelijk zag hij Lena scherp aan.

‘Heb je moed, beste Juffrouw? Ben je niet bang voor besmetting?’

‘Neen, Dokter’, antwoordde zij vastberaden. ‘Ik zal mijn plicht doen, zooals het behoort, en met de hulp van de bedienden Oom verzorgen’.

‘Nu dan is het goed, maar u zult alleen dien ouden sukkel daar tot steun hebben, 't Is derhalve een zware taak, reken daarop. De meid zult u niet terugzien, die was doodelijk beangst en is het gevaar ontvlucht’.

‘Is het mogelijk? Ze diende mijn Oom trouw, meer dan twintig jaren!’

‘Verwonder je daar niet over, Juf. Als de vrees den menschen eenmaal goed om het hart slaat, denken zij aan niets meer; 't is echter jammer, dat u geen flinker hulp kunt krijgen, want het gasthuis is vol lijders en men kan geen ziekenoppassers machtig worden, al wilde men hen met goud beloonen’.

Toen de geneesheer vertrokken en Oom Marne iets kalmer geworden was, begon Lena bijna behagen te scheppen in de nieuwe rol, die zij zou vervullen. Er lag, dacht zij, iets bijzonder aantrekkelijks in, zich als het ware op te offeren om een ongelukkigen zieke te verzorgen. En de besmetting te vreezen strookte niet met haar aard; bovendien, wat was voor haar het leven? Wat bood haar de wereld aan?

Doch toen op de huisdeur een merk werd gesteld, dat elken voor-

bijganger als het ware toeriep: de vreeselijke verdelger heeft hier een offer gekozen; toen geen vriend of maag het waagde de woning te bezoeken, waar de doodelijke kwaal was binnengeslopen, en zelfs de leveranciers met hun waren aan de overzijde der straat bleven staan en het meisje noodzaakten dáár haar inkoopen te komen doen, toen de vlagen der koorts voortdurend heviger werden en de oude bediende bijna niet meer in staat was hulp te verleenen, verdween als sneeuw voor de zon het poëtisch waas, dat haar verbeelding over het 'ziekenoppassen' had gespreid.

Zes dagen en zes nachten had ze bijna onafgebroken gewaakt; haar krachten waren uitgeput. Met een vuurroode kleur op de wangen en een loodzwaar, pijnlijk gevoel in het hoofd, zat ze aan de tafel in de benauwde ziekenkamer en staarde met onnatuurlijk glinsterende oogen in de zachte vlam der lamp.

Lena gevoelde zich doodziek; ze had behoefte aan verpleging en rust, maar daarvan mocht immers geen sprake zijn; ze moest haar taak volbrengen, en waken en zorgen voor den grijsaard, die haar hulp behoefde. En niemand, niemand om haar krachtig hij te staan, geen mensch, die haar de behulpzame hand reikte, al zou ze ook bezwijken van vermoeienis; zelfs geen stem, die haar moed insprak en haar troostte.

Lang zat zij in treurige gedachten verzonken en bracht van tijd tot tijd de ijskoude hand aan het brandend voorhoofd.

Plotseling weerklonk zacht de schel, en brak de stilte af, die in het groote, eenzame huis heerschte. Verwonderd luisterde Lena toe. Wie kon dat zijn? In al dien tijd had niemand dan de geneesheer haar bezocht, en die was pas een uur geleden vertrokken.

Zij hoorde den ouden knecht langzaam door de gang sloffen, en de deur openen. Daarna weerklonken mannenstemmen en voetstappen; men kwam de trappen op.

Lena rees verschrikt op. Wat moest dat beteekenen? Wie durfde op het late avonduur onaangediend hier binnen dringen?

'Is u daar nog, Dokter?' zei ze met een zucht van verlichting, toen de geneesheer in de kamer trad. 'Ik had u niet meer verwacht, maar....' Verschrikt deinsde zij achteruit; op den drempel vertoonde zich nog een andere mannengestalte, die, met den hoed in de hand, daar een oogenblik bescheiden bleef staan.

'Zeg nu eens,dat ik mijn best niet doe, Juffrouw Lena', zei de dokter vroolijk, en voelde haar al pratende den pols. 'Daar heb ik geheel onverwacht een uitstekenden, vrijwilligen ziekenoppasser gevonden voor den ouden Heer. Je kunt het zelf niet langer volhouden, beste Juffrouw, zonder doodziek te worden; reeds gisteren hadt ge zwaar de koorts en ondanks de poeders, die ik u gaf, heeft ze u niet verlaten. Ik ben...'

Het meisje luisterde niet naar hem, doch snelde naar den man, die intusschen de kamer was binnen getreden en greep diens hand.

‘Charles!’ riep ze angstig. ‘Wat ik je bidden mag, ga heen!’

‘Toch niet!’ antwoordde de geneesheer, die dadelijk tusschenbeiden kwam, en haar pols wederom veroverde. ‘Lesandier zal uw Oom blijven verplegen, totdat u genoeg rust hebt genoten om hem daarin bij te staan, en ik zal bepalen, wanneer dat wezen mag’.

Kalm en vastberaden werden deze woorden geuit, Lena gevoelde wel dat tegenstreven hier niets zou baten. Zij zonk op een stoel neer, bedekte haar gelaat met beide handen en schreide.

De dokter liet haar stil begaan, riep den ouden knecht, die de heeren was gevolgd, en gelastte hem Lesandier naar de logeerkamer te brengen.

Toen beiden waren vertrokken, nam hij een stoel, en zette zich naast het meisje neder.

‘Wil je nu eens een oogenblikje naar mij luisteren, Juffrouw Lena?’ vroeg hij vriendelijk.

Zij hief het hoofd op en zag hem verwijtend aan.

‘U hadt hem niet hier moeten brengen’, zei ze snikkend. ‘Als hij nu ook eens ziek wordt en sterft?’

‘Dat zou mij zielsleed doen, maar hetzelfde geldt voor u, voor mij, en voor iedereen, die in tijden van gevaar zijn plicht doet. Bovendien bestaat er immers evenveel kans dat hij gezond blijft, terwijl het zeer *zeker* is, dat gij ernstig ziek wordt, als ge nog vierentwintig uren volhoudt’.

‘Toch had ik liever ieder ander dan juist hem hier gezien, al had het nog zooveel moeten kosten. *Dat* was immers geen bezwaar geweest’.

‘Volkomen juist! Maar zou het u dan onverschillig zijn, wie hier regeerde, terwijl gijzelf genoodzaakt waart uw kamer te houden? Toen Lesandier mij van ochtend bezocht om naar u en uw Oom te informeeren, vertelde ik hem ronduit hoe hier de zaken stonden, en ik was wat blij, dat hij zich zoo dadelijk bereid verklaarde om te helpen. Wat kunt ge beter wenschen dan een vriend, die het goed meent, een krachtig man, die de voor een vrouw veel te zware taak met liefde en trouw zal vervullen?’

Zij schudde het hoofd en antwoordde niet; ze berustte, maar was niet overtuigd.

‘Ga nu naar uw kamer’, vervolgde de geneesheer met zachten drang. ‘Neem uw poeders op tijd en houd overigens rust. Morgen vroeg kom ik u bezoeken en als ge u heel kalm en bedaard houdt, zijt ge binnen een paar dagen de gevolgen der overspanning te boven’.

‘Als het dan zoo wezen moet, Dokter’, antwoordde zij droefgeestig, ‘wenschte ik hem wel vóór ik heenga te wijzen, waar een en ander staat, wat hij voor Oom kan noodig hebben’.

't Was inderdaad een vreemde toestand, waarin Charles en Lena zich tegenover elkaar bevonden, toen zij hem de ziekenkamer rondleidde en

vertelde, wat er in de kasten en in de fleschjes en doosjes aanwezig was, wanneer de zieke grijsaard, die thans rustig sliep, dit of dat noodig had of gewoon was te gebruiken, enz.

Zwijgend hoorde Lesandier haar aan, en de enkele vragen, die hij tot het meisje richtte, deed hij op een afgemeten toon, als was zij voor hem een vreemde.

Toen Lena zich eindelijk naar haar kamer had begeven en ook de dokter was vertrokken, schoof Charles een armstoel bij het venster, maakte het zich zoo gemakkelijk mogelijk, en begon eens te overdenken, wat wel het gevolg kon zijn van zijn gedrag.

Hij had zeer willekeurig gehandeld tegenover de tooneeldirectie. Niet dat er in den eersten tijd uitvoeringen werden gegeven, maar wel moesten er noodzakelijk repetitiën worden gehouden van nieuwe stukken, en daaraan zou hij nu geen deel nemen. Hoe zouden zij daarover oordeelen? Stelde hij zijn positie niet in de weegschaal? Zijn vriendschap met Clara achtte hij voorgoed verbroken; toen hij haar vertelde, wat hij voor Lena en haar Oom ging doen, had ze de schouders opgetrokken en hem spottend aangezien. Nog steeds was hij met zijn zuster in onmin. Waarmede moest dat alles eindigen?

Charles wist het niet, want al was hij nu hier en al zou hij den ouden man goed verzorgen, toch stond zijn besluit vast om niet de minste toenadering tot Lena te beproeven. Daarvoor had ze hem te onheusch bejegend.

De tijd om lang over dit alles na te denken werd hem echter niet gegund. De zieke ontwaakte in een hevigen aanval van koorts en gaf zijn bewaker de handen vol. Den ganschen nacht was hij zeer onrustig en eerst tegen den morgen sliep hij weder in.

‘Het valt me niet mee’, zei de dokter, toen hij Lena had bezocht, tot Lesandier. ‘Niet dat er gevaar bij is; de koorts, die zij heeft, is van een goedaardig karakter, maar toch geloof ik, dat er wel acht dagen zullen verloopen eer ze je een handje kan helpen’.

‘'t Spijt me voor haar’, antwoordde de jonkman. ‘Wat mij betreft, ik zal het wel uithouden, 't Is maar jammer, dat men bijna niets heeft aan dien ouden knecht. De man is totaal op!’

‘Ja, vriend, je zult het hard te verantwoorden hebben; maak vooral gebruik van elk oogenblik, dat de zieke slaapt, om rust te nemen. Heeft hij je herkend?’

‘Van morgen, vóór hij insliep. Hij scheen volstrekt niet verbaasd’.

‘Des te beter’, verzekerde de geneesheer, reikte Charles de hand en vertrok.

Zooals hij voorspeld had gebeurde het. Lena mocht acht dagen lang haar kamer niet verlaten. Intusschen was in den toestand van haar Oom een groote verandering gekomen. De crisis was voorbij, en de koorts bijna geheel geweken; de laatste twee dagen waren vrij rustig voorbijgegaan. De oude man had een ziekte doorstaan, die reeds

zooveel krachtige, jonge levens vernietigde, maar hij was zoo verzwakt, dat zijn beenen hem niet konden dragen.

Lena mocht thans voor het eerst weder naar beneden gaan; nauwelijks had de geneesheer haar verlaten of zij maakte gebruik van zijn vergunning; zacht opende zij de deur der ziekekamer en keek in het rond. Haar Oom sliep; het gordijn van zijn ledikant was opengeslagen. De tranen kwamen het meisje in de oogen, toen zij zag hoe vervallen de trekken waren van den anders zoo flinken grijsaard. Ook Lesandier was in slaap gevallen op den grooten stoel, waarin hij een gansche week bij het ziekbed had gezeten Men kon het hem aanzien, dat hij de noodige rust had moeten ontberen; vermoeidheid en afmatting waren duidelijk op zijn gelaat te lezen.

Het meisje bukte en raapte zonder gedruisch te maken een enveloppe van den grond op; ze las er het adres op van Charles, blijkbaar door een vrouwenhand geschreven.

Vóór hem op de tafel lag een brief. Dadelijk kwam bij Lena de wensch op om dien brief te lezen; zij aarzelde. Mocht ze zoo onbescheiden zijn? Had ze het recht om zonder vergunning een blik te slaan in zijn zaken? Voorzeker neen, en toch voelde zij een onweerstaanbaar verlangen om te weten, wat hem werd geschreven door een vrouw, misschien wel door hetzelfde gehate wezen, waarmede zij hem in den buitentuin had ontmoet. Bevend stak ze de hand uit, nam het papier van de tafel en las:

‘Amice! Bij nader inzien vind ik je handelwijze tegenover Juffrouw Berg, hoezeer overdreven, toch kranig; ik ben daarom maar besloten weer goede vrienden met je te worden. Als het meisje toont je opoffering op prijs te stellen, ben ik zelfs bereid haar te vergeven, dat ze mij laatst zoo bespottelijk heeft aangekeken. De Directie was woedend op je; ik heb haar echter tot bedaren gebracht, maar je mooie, nieuwe rol heb je erbij verspeeld.

't Hondje van Mevr. B... is overreden; anders alles wel. Nu, Kareltje, houd je goed en schrijf me eens hoe het dien braven, ouden Marne gaat.

Salut!

Clara’.

Iemand, die de aankondiging leest van zijn eigen overlijden, kan geen verbaasder gezicht zetten dan Lena, toen zij van dezen zonderlingen epistel had kennis genomen.

Zoomin als de schrijfster zich ooit eenig denkbeeld had kunnen vormen van Lesandier's liefde, zoomin begreep Lena de vriendschap van de artiste.

Wat was dat voor een vrouw, die ‘amice’ schreef boven een brief aan een man? Wat beteekende hier dat ‘goede vrienden worden’? Waarom had zij, Lena, vergeving noodig voor den blik vol verachting, waarmede zij dat schepsel zoo terecht had bejegend?

Peinzend staarde Lena op die langwerpige letters, met zulk een vaste hand geschreven, en had niet de onderteekening allen twijfel weggenomen, ze zou hebben gezworen, dat het een brief was van een man.

Toch, 't scheen haar onmogelijk, dat al de vermoedens, die in haar ziel waren opgerezen, toen zij Charles had ontmoet met die mooie, jonge vrouw, geheel ongegrond waren geweest.

Een licht kuchen deed haar verschrikt opzien.

De zieke was ontwaakt; met zwakke stem verwelkomde hij haar. Lena snelde toe en drukte hartelijk de magere hand, die hij haar toestak.

Het gedruisch, dat zij daarbij maakte, deed ook Lesandier wakker worden. Het meisje werd vuurrood; immers, zij hield nog den brief in de hand, dien ze zoo onbescheiden was geweest weg te nemen. In verwarring reikte ze hem het papier over zonder een woord te spreken.

Met verstoord gelaat nam Charles het aan.

‘Is u weer geheel hersteld?’ vroeg hij koel.

‘Ja’, antwoordde ze nauw hoorbaar.

‘Dan wensch ik u geluk, ook met de beterschap van uw Oom’.

‘Mag ik voor heden uw plaats innemen, opdat u wat kunt uitrusten?’

Hij zag haar uitvorschend aan.

‘Met genoegen. Ik heb alles dezelfde plaats laten behouden, die u het vóór uw ziekte hadt gegeven; daarover heb ik dus niets te zeggen’.

Na deze woorden wendde Lesandier zich tot den zieke, sprak eenige oogenblikken met hem, en verliet de kamer.

Spoediger dan zijn huisgenooten hadden verwacht, waren de krachten van den grijsaard in zoover teruggekeerd, dat hij zijn bed mocht verlaten en een groot gedeelte van den dag in zijn leunstoel voor het venster kon zitten. Weldra werd dan ook Lesandier's verder verblijf overbodig en was de dag aangebroken, waarop hij naar zijn woonplaats zou terugkeeren.

Zijn koffer was gepakt; na het ontbijt zou hij vertrekken. Vruchteloos had Marne getracht den trouwen verpleger een ruime belooning te geven voor den grooten dienst, door hem bewezen; hardnekkig had Charles die van de hand gewezen, ten slotte was hij zelfs bijna boos geworden.

't Gesprek aan de ontbijttafel was vrij opgewekt, al liet de jonkman tegen Lena zijn afgemeten toon niet varen, maar toch, zooals het gewoonlijk bij een scheiding gaat, men tracht zichzelven en anderen kunstmatig in een vroolijke stemming te brengen, alsof men de gedachte aan het minder aangenaam oogenblik, dat volgen moet, zoolang mogelijk wil weren.

Hartelijk drukten Oom Marne en Charles elkaar de hand, maar even koel wendde Lesandier zich tot Lena.

‘Dag, Juffrouw Berg, vaarwel!’ zei hij met een beleefde buiging en reikte haar de hand.

Zij legde er de hare in, terwijl twee groote tranen langs haar bleeke wangen rolden.

‘Gaat ge zóó heen, Charles?’ vroeg zij.

Hij had haar wel juichend in de armen willen sluiten, maar hield zich goed, haalde de schouders op en zette een verbaasd gezicht.

‘Hoe zou ik anders heengaan?’ vroeg hij. ‘Nadat ge ons engagement hadt verbroken, liet ik niets onbeproefd om weer tot verzoening te geraken. Ge hebt u zelfs de moeite niet gegeven, mijn brieven te beantwoorden, en de eerste maal, dat ik u ontmoette, ondervond ik een behandeling, die alles behalve aangenaam was’.

‘Wil je het me vergeven, Charles?’ vroeg ze en zag hem vriendelijk, smeekend aan.

Wat vond hij haar schoon op dat oogenblik! Wat had hij den schuldeloozen eenvoud lief, die uit haar zachte, blauwe oogen sprak!

‘Dat heb ik reeds lang gedaan’, zei hij en trok haar zacht tot zich. ‘Maar Leentje, heb je wel bedacht, dat ik tooneelspeler ben, en wat erger is, dat ik van plan ben het mijn leven lang te blijven?’

‘Ik heb haar dat ook reeds onder het oog gebracht’, merkte Oom Marne op, en wreef zich vergenoegd de handen. ‘Ze bekende echter eerlijk, dat ze heeft gedwaald’.

‘En wat Clara S. betreft..’ wilde Lesandier voortgaan.

‘O!’ viel Leentje blozende in de rede. ‘Daar weet ik alles van. 't Spijt me erg, dat ik haar beleedigd heb; zij is een goed mensch dat in menig opzicht ieders achting verdient’.

‘Heb je dat alles gelezen in haar briefje?’ vroeg Charles verbaasd.

‘Neen.. maar.. ik heb.. haar gisterenavond gesproken’, ging het meisje aarzelend en verlegen voort. ‘Ze heeft mij alles verteld.. en toen ben ik met haar naar.... naar Linder geweest’.

‘Bij mijn zuster?’

‘Ja.. en we hebben haar verteld... enfin, zeer veel... En als je nu aan den trein komt...’

‘Welnu?’

‘Dan zal Mina je daar wachten met haar man, en ze zullen samen met je mee gaan, om den dag verder bij je door te brengen.. als je het ten minste goedvindt’.

Charles sloot haar ontroerd in zijn armen en kuste haar herhaaldelijk, zonder zich in het minst te bekommeren om de tegenwoordigheid van Oom Marne.

Drie maanden later klonken vroolijke tonen door het groote, anders zoo stille huis, waar Lesandier zulke treurige dagen en nachten had

doorgebracht; het merkwaardigste was dat niemand eigenlijk wist, welke de bepaalde aanleiding tot het feest was.

Vierde men de hereeniging van Charles en Lena, het herstel van den heer des huizes, of wel de verzoening tusschen broeder en zuster? Doch al wist men op die vragen geen bepaald antwoord te geven, er was niemand, die zich daar veel om bekommerde; men vierde feest en was vroolijk.

Niemand gevoelde zich echter zoo gelukkig als Charles en maakte dit hem stil en ernstig, zijn zwager was er te luidruchtiger om. Linder toastte op alles, wat hem in de gedachte kwam.

Ten slotte stond hij op en dronk met hoogrood gelaat en oogen, die schitterden van pret, op zijn zwager, dien hij een groot man noemde, omdat hij twee vrouwen had bekeerd, waaronder eene van de lastigste en koppigste soort, een aardigheid, die Mina bestrafte met hem zeer gevoelig in den arm te knijpen.

De waarheid in het leven.
(*Vervolg.*)

XLIV. Ach, kon ze nu vluchten.

Ach, kon ze nu vluchten
Der menschen blik,
Verdrijven met zuchten
Haars harten schrik!
Ach, kon ze door sterven,
Vervloekt door gansch de aard,
Voor hem nog verwerven,
Dat hij van schande bleef gespaard!...
- De moeder heeft den dief gebaard.

Ach, kon ze vergeten
De reine jeugd;

De stonden gesleten
In Huwlijksvreugd;
Ach, had ze voor 't klooster
Haar leven bewaard!
Op de aarde is geen trooster
Voor 't leed, dat haar gemoed bezwaart...
- De lichtekooi heeft zij gebaard!

Ze wil zich ontrukken
Aan 't schrikgezicht,
Haar hart scheurt aan stukken,
Daar rijst 't gericht
In bloedige stralen
Met straffend zwaard;
Haar zinnen verdwalen....
Een hoofd rolt knarsend over de aard...
- Den moordenaar heeft zij gehaard.

XLV. Geen starre dringt.

Geen starre dringt door 't ondoordringbaar grijs,
En traag en treurig druppelt neer de regen,
De blaadjes weenen aan 't gebogen rijs,
En drassig zijn de weiden, vuil de wegen.

Door mistig licht verschijnt van ver de stad,
Ik, arme droomer, wil de stad genaken,
Daar, of de regen druip' of nederspat',
Daar vloeit de bron van allerlei vermaken.

Welaan, vooruit! en stedewaarts gespoed,
Het ideaal voor werklijkheid versmeten!
Gezocht den lust, den wilden driftengloed,
Het moederbeeld in blijden roes vergeten!..

XLVI. Mocht gij den glans bemerken.

Mocht gij den glans bemerken, die na den zomernacht
Met kleuren duizendvoudig op halm en bloemen lacht?
Hoe speelt hij frisch op 't loover, hoe wekt hij geur en zang,
Hoe lokt hij geest en zinnen uit dwazen driftendrang!

En helder als die kleuren en glinstrend als dat licht,
Verschijnt de moeder heerlik voor mijn verrukt gezicht!
En vol gelijk het liedje dat door de weide klinkt,
Verschijnt zij als de goedheid, die uit de Godheid springt.

En teer gelijk de reinheid, die uit de lelie geurt,
Verschijnt ze, - door de kindren zoo vaak miskend, verscheurd!
Doch heilig blijft zij immer, al haarde zij ook 't kwaad,
Ze is 't eeuwig beeld der liefde, dat nooit verwelkt, vergaat.

EMANUEL HIEL.

(*Wordt voortgezet.*)

Suum cuique.

Nieuwe uitgaven.

Bibliotheek van Nederlandsche Schrijfsters. Redactrice Cath. F. van Rees. Haarlem, Erven F. Bohn.

Iets nieuws onder de zon, althans in Nederland, een damesbibliotheek geredigeerd door een dame. Heeft zulk een onderneming recht van bestaan? Waarom niet? Sinds lang neemt de vrouw op letterkundig gebied een eervolle plaats in, ja, haar werk onderscheidt zich in vele opzichten gunstig van dat der mannen; minder aangetast door het scepticisme dezer eeuw of indien al, in eigen gemoed een bron vindend van levenswarmte en daardoor van levenskracht, ademen de pennevruchten der vrouw meer levensdiepte en trekken aan door een beminnelijke eenzijdigheid. Er zijn uitzonderingen, maar over 't geheel geldt in onzen tijd: de man wordt zwakker, de vrouw wordt sterker. Waarom dus geen bibliotheek van schrijfsters? Een waarborg voor de goede bestiering is de naam van de redactrice: Mejuffrouw Catharina F. van Rees; veelzijdig ontwikkeld, paart zij aan haar talent een groote mate van gezond verstand en mag daardoor volkomen berekend geacht worden voor haar taak.

De Serie wordt geopend met een novelle van Mevr. Elise van Calcar, *Eigen meester blijven.* Het deed ons groot genoegen, de gevierde schrijfster weder te ontmoeten op zuiver novellistisch terrein; zij blijkt ook nu de vrouw van veel ervaring, van diepe menschenkennis, van wezenlijke godsvrucht; zeg, dat het leven haar eenzijdig heeft gemaakt, maar voeg er dan bij, dat dit bij schier alle stervelingen een onvermijdelijke eigenschap is. Zonder die soms beminnelijke eenzijdigheid zou Elise Elise niet zijn; zij is een bewijs, dat die vrouw leeft en niet wordt geleefd. Haar kwam het toe de bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters te openen en zij deed het goed.

Het tweede deel van de eerste Serie zal bevatten een roman van Francisca Gallé: *De twee vreemdelingen.* Aangekondigd worden nog drie novellen van Virginie Loveling, terwijl behalve de redactrice de namen genoemd worden van Mevr. Van Westrheene, Mevr. Zwaardemaker - Visser, Melati van Java, Annie Foore, enz. - alle redenen tot de voorspelling: het publiek zal deze bibliotheek gunstig ontvangen. Dat moet zoo zijn!

De Ilias van Homeros vertaald door mr. C. Vosmaer. Leiden. A.W. Sijthoff.

Een aankondiging voorloopig, geen beoordeeling; klassiek in bewerking en in uitgave, verdienen vertaler en uitgever onzen hoogsten dank; wat zonderlinge indruk in onzen tijd van waterige poëzie en opgesmukt proza, die eenvoud in taal en uitdrukking bij den Griekschen bard, die de eeuwen trotseerde; bij hem ligt de kracht in de kortheid en de juistheid; wij zoeken die kracht in gezwollenheid, in veelheid van woorden. Kan de Ilias geen tegengift worden, geen leerboek in hoogeren zin, - niet enkel voor de klassiek gevormden, of die het moesten zijn, voor hen die hun Grieksch vergaten, maar ook voor hen, die 't Grieksch niet leerden? onmogelijk is dit niet, wanneer Vosmaer voegt bij zijn

reuzenwerk een verklaring, een inleiding voor mingeoefende lezers, een aansporing om door het oppervlakkig stroeve van den vorm zich niet te laten afschrikken; de uitgave worde zoo niet alleen een prachtboek, versierend het kostbaar gesneden meubel, maar ook een boek, veredelend den zin voor 't waarlijk schoone, een geneesmiddel tegen bedorven smaak.

De Werelddeelen bewerkt naar F. von Hellwald's die Erde and ihre Völker, door J.C. van den Berg. Leeraar aan de H.B.S. te 's-Gravenhage. Haarlem, J.M. Schalekamp en G. van den Berg.

Er zijn boeken, wier verschijning ons goed doet, omdat zij getuigenis afleggen van degelijkheid en goeden smaak. Daaronder rekenen wij de vertaling of bewerking van Hellwald's beroemd boek over ‘de aarde en hare volken’, - beroemd om den aangenamen, piquanten stijl, gepaard met een wetenschappelijkheid in bewerking, die zelden zoo vereenigd worden aangetroffen. De uitgevers zijn, naar de eerste aflevering te oordeelen, door de vertaling op te dragen aan den Heer Van den Berg gelukkig geweest; de afdeeling Nederland is uitstekend aangevuld en in losheid van stijl heeft de Heer Van den Berg Hellwald getroffen zoodat wij een bewerking kunnen verwachten, die niet beneden het oorspronkelijke staat.

De onderneming is kostbaar voor de uitgevers, maar wij gelooven te kunnen voorspellen, dat het hun niet berouwen zal haar te hebben ondernomen; wanneer dit werk algemeen bekend is, is ook het succes verzekerd; immers, het is in dien populairen vorm, dat het iedereen in handen kan worden gegeven en elk beschaafde het zonder inspanning kan lezen en genieten. Mochten wij naderhand nog eens een bewerking krijgen van Hellwald's ‘Culturgeschichte’, dan is onze letterkunde een paar standaard-werken rijker, die veel kunnen bijdragen om wezenlijke kennis te doen verkrijgen van onze aarde en hare bewoners.

Kramer's Geographisch Woordenboek der geheele aarde. Tweede druk geheel herzien en naar de beste bronnen bewerkt door J. Jurrius, Leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Nijmegen. Gouda, G.B. van Goor Zonen.

In ondernemingsgeest kunnen onze uitgevers zich meten met de beroemdste collega's in het buitenland; inderdaad, er behoort moed toe om van een Geographisch woordenboek als dat van Kramer een tweeden druk te geven, in een land zoo klein als het onze. Wanneer men de afleveringen, - tot heden verschenen er zes, 288 blz. tot Cremona, - opslaat, staat men verbaasd over den rijken inhoud, twee kolommen druks met een uiterst fijne en toch heldere letter. Verschillende artikelen, die wij met de buitenlandsche werken vergeleken, geven de overtuiging, dat de Hollandsche bewerking vooral niet achterstaat. Nu de belangstelling in hetgeen elders in de wereld plaats vindt, meer en meer algemeen wordt, dient de aandacht op zulk een boek gevestigd, dat over landen en steden in den kortst mogelijken vorm alle gewenschte inlichtingen verschaft. De bewerker lette op juistheid van uitdrukking en zuiverheid

van taal; soms laten beiden te wenschen over; aan den inhoud doet dit echter geen schade. De typographische uitvoering is uitstekend.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Weygoldt versus Darwin.

Darwinismus, Religion, Sittlichkeit von Dr. G.P. Weygoldt. Grossh. Bad. Kreis-Schulrath in Lörrach. Leiden, E.J. Brill, 1878.

Bovengenoemd boek, mij door de Redactie van dit tijdschrift ter beoordeeling toegezonden, genoot de eer door het 'Haagsch genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst' bekroond te worden. De bekende namen der bestuurders van dat genootschap staan er ieder borg voor, dat de arbeid van den Heer Dr. G.P. Weygoldt een in menig opzicht verdienstelijk werk is. De stijl is frisch en levendig; men leest het boek met groot gemak en wordt soms door aardige vergelijkingen gelijk de volgende getroffen: 'Ich wenigstens halte die Empfindung, welche eine plötzliche Bewegung meiner Hand in einer Fliege hervorruft, für nur graduell verschieden von der schreckhaften Einbildung eines Wilden, dass mit dem Blitzstrahle ein feindlicher Dämon ihn habe treffen wollen'(*).

Toch wil de inhoud van het boek mij slechts matig behagen. Ik zal zeggen waarom.

De auteur is volbloed aanhanger der descendentieleer. Van eene 'schepping der soorten' wil hij niet hooren. Wondergeloof en wetenschap sluiten naar zijn meening elkander onvoorwaardelijk buiten. 'Wird wissenschaftlich nach dem Woher? und Warum? der Arten gefragt, so ist nur der Gedanke der Entwickelung, der organischen Descendenz möglich, und die Annahme schöpferischer Eingriffe in gewissen Zeitpunkten bleibt ausgeschlossen'(†). Men kan dan ook gerust zeggen, dat aan de ontwikkelingsleer de toekomst toebehoort. 'Obwohl die Wissenschaft noch lange nicht in der Lage sein wird, über das Wie? der Abstammung etwas Bestimmtes oder auch Genügendes sagen zu können, so dürfte doch die Annahme unmittelbarer Schöpfungen in 100 Jahren so überholt sein, als es heute die Vorstellung ist, dass sich die Sonne um die Erde drehe'(§).

(*) bl. 96.
(†) bl. 30.
(§) bl. 31.

Uit dezen laatsten volzin blijkt reeds, dat de Heer Weygoldt aan dien vorm der ontwikkelingsleer, welken Darwin in omloop heeft gebracht, geen de minste wetenschappelijke waarde toekent. De auteur gunt aan ‘die Darwinsche Züchtungslehre’ zelfs niet den naam van eene ‘wetenschappelijke *hypothese*’. Voor dit vonnis voert hij verschillende, reeds door anderen genoemde gronden aan, van welke de eerste aldus luidt:

‘Die Entstehung neuer Arten oder der Uebergang gewisser Arten in andere ist weder irgendwo, noch irgendwann beobachtet worden. Man hat in Aegypten Thatsachen vorgefunden, die einen Zeitraum von 5000 Jahren beurtheilen lassen. Allein die einbalsamirten Thiere sind ganz gleich den noch jetzt lebenden, die Pflanzenreste in den Luftziegeln gehörten Arten an, die unverändert heute noch fortbestehen, und die Waizenkörner, die man bei Mumien fand und die ihre Keimkraft bewahrt hatten, brachten Halme and Aehren hervor, die mit dem heutigen ägyptischen Waizen ganz übereinstimmen. Wenn solchen Thatsachen gegenüber die Darwinianer sich nur hinter die Behauptung zurück zu ziehen vermögen, dass 4-5000 Jahre im grossen Processe kaum mehr als Nichts bedeuten, so ist dies für eine sich wissenschaftlich nennende Hypothese zum mindesten sehr bedenklich’(*).

Ik meen, dat de auteur hier zijn doel voorbijschiet. Want geldt zijn argument, dan treft het niet enkel het door hem verworpen Darwinisme, maar tevens de door hem als een axioma aangenomen ontwikkelingsleer, de theorie, volgens welke de thans levende soorten op n a t u u r l i j k e wijze zijn ontstaan.

Ook geloof ik, dat, indien de Heer Weygoldt uit Lange's ‘Geschichte des Materialismus’ de hoofdstukken ‘Darwinismus und Theologie’ en ‘Die Stellung des Menschen zur Thierwelt’ ter dege bestudeerd had, hij de zooeven genoemde bedenking tegen het Darwinisme en menige andere, welke zich in zijn boek daarbij aansluit, niet zoo breed zou hebben uitgemeten. Het zij mij vergund de aandacht te vestigen op die bladzijden van Lange's werk, waarin hij het beginsel der afnemende veranderlijkheid of het feit, dat de soorten, zooals wij ze thans voor ons zien, een hoogen graad van stabiliteit bezitten, met de praemissen van Darwin doet overeenstemmen. Wij lezen er o.a. het volgende:

‘Denn grade wenn man von einem Zustande der Veränderlichkeit ausgeht und den Kampf um das Dasein durch sehr lange Zeiträume wirken lässt, so müssen ja mit Nothwendigkeit die zweckmässigsten Formen das Feld behaupten, und zwar nicht nur die zweckmässigsten an sich, sondern auch die zweckmässigste Zusammenstellung derjenigen Species, welche im Wettbewerb mit einander gleichsam das M a x i m u m v o m L e b e n zur Geltung kommen lassen. Unter den Thieren z.b. wird der Hunger und die Kraft des Löwen sich mit der Schnelligkeit der Gazellen in ein solches Gleichgewichtsverhältniss setzen, unter

(*) bl. 33.

gleichzeitiger Anpassung beider Species an alle übrigen Concurrenten um das Dasein!'

Toen de oude Heraclitus, toevallig in overeenstemming met de nieuwste natuurwetenschap, algemeene en onafgebroken beweging leerde, behoefde dit hem niet te verhinderen de betrekkelijke stabiliteit van sommige dingen te erkennen. Hier voerde in zijne schatting de onrust van het worden, elders de rust van het zijn den boventoon. Maar die rust was volgens zijn beginsel slechts een mindere graad van veranderlijkheid.

Zoo behoeft ook de Darwinist niet aan te nemen, dat de kracht, welke de soorten, gelijk de individuen, leven en veranderen doet, altijd even sterk werkzaam is. Men kan gissen, dat de variabiliteit zich dan het levendigst openbaart, als het evenwicht der omstandigheden, langzaam of plotseling, in eene mate verbroken is, welke de soorten voor het dilemma van uitsterven of aanzienlijke wijziging door accommodatie plaatst. Terecht zegt de Heer Weygoldt: 'Eine f o r t g e s e t z t e Umbildung der Organisation ist überhauptganz unnöthig'(*). Maar ten onrechte laat hij dit als eene tweede, gewichtige bedenking tegen het Darwinisme gelden. Of houdt men op Darwinist te zijn, tenzij men aanneemt dat de bestaande levensvormen onafgebroken door nieuwe verdrongen worden?

Ook getuigt het, naar ik meen, van geen diep inzicht in de leer der Darwinisten, wanneer de Heer Weygoldt schrijft: 'Eine der gefährlichsten Klippen der Züchtungslehre ist jedoch folgende. Wir sehen überall deutlich geschiedene Arten und nur sie. Allein wenn der Fortschritt von einer Stammform zu einer neuen Art mittelst vieler und kleiner Abweichungen erfolgt wäre, so müssten wir auch nothwendig überall ein buntes Gewirr zahlloser Uebergangsformen vor uns haben. Wie kommt es nun, dass diese Uebergangsformen fehlen?'(†) Vooreerst moet worden opgemerkt, dat wij volstrekt niet 'überall deutlich geschiedene Arten und nur sie' zien. Waar vindt men ze op de laagste levenstrappen? Ten tweede kan het veelvuldig ontbreken van overgangsvormen geen verbazing wekken, wanneer men inziet, dat, juist volgens de praemissen van Darwin, ten slotte enkel de bij elkaar passende vormen het slagveld in bezit moeten houden.

Nog een weinig later lezen wij: 'Um aber das Mass der Schwächen voll zu machen, zeigt sich die Züchtungslehre auch in Betreff der Entstehung des ersten Lebens auf Erden gänzlich unwissend'(§). Met deze opmerking meent dus de Heer Weygoldt aan het Darwinisme den genadeslag toe te brengen. Hij vergeet, dat een hypothese slechts die feiten behoeft te verklaren, tot wier verklaring zij is uitgedacht. Volgens zijne methode kon men het Darwinisme er even goed een grief van maken, dat het geen theorie van het Noorderlicht is of verzuimt te zeggen, wat we onder zenuwwerking hebben te verstaan.

(*) bl. 33.
(†) bl. 37.
(§) bl. 40.

Voorts meen ik, dat het niet geheel juist is te zeggen: ‘Und wenn endlich Thomson und mit ihm Männer, wie Helmholtz und Liebig, es wahrscheinlich, beziehungsweise möglich finden, dass das organische Leben durch Meteorsteine von andern Himmelskörpern auf unsere Erde übertragen worden sei, so ist auch damit dieses Leben ja nicht erklärt, sondern es ist die Frage nur weiter zurückverlegt’(*). Er wordt gesproken van den oorsprong van het leven o p a a r d e. Er wordt niet gesproken van den oorsprong van a l l e leven. Wij weten of meenen te weten, dat het aardsche leven een aanvang heeft gehad. En dat leven o p a a r d e zou door de hypothese van Thomson en Helmholtz, indien zij juist bleek te zijn, werkelijk verklaard zijn. Wij meenen niet te weten, dat er een tijd moet geweest zijn, waarin h e t h e e l a l zonder leven was. Er is dus geen reden om te zeggen: verklaar mij den oorsprong van a l l e leven! Wat het leven op hemellichamen buiten onze aarde betreft, het zou eveneens geacht kunnen worden daar door meteoorsteenen te zijn aangebracht.

Het is er ver van af, dat ik mij in staat zou achten alle bedenkingen, door Mivart, Kölliker, Wigand en anderen tegen sommige leeringen van het Darwinisme aangevoerd en door den Heer Weygoldt overgenomen, te ontzenuwen. Buiten twijfel kleeft Darwin's arbeid veel gebrekkigs, veel menschelijks aan. Maar aan Darwin komt de groote eer toe het bijgeloof, dat aan scheppingsdaden vasthield, voor goed verbroken en ten minste eenig licht ontstoken te hebben op een terrein, waar vroeger alles Egyptische duisternis was. Het zijn geen ingebeelde, maar werkelijk bestaande krachten, waarmede hij de verschijnselen tracht te verklaren. De eenvoudige vergelijking van een kind met zijne ouders kan ons leeren, dat erfelijkheid en variabiliteit zich beide in deze wereld doen gelden. Eenzijdig heeft Darwin zijn groot beginsel der natuurkeuze toegepast. Maar wel verre van erover te klagen, dat hij zoo gehandeld heeft, moet men hem daarvoor dankbaar zijn, want de consequente toepassing van een beginsel is zeer zeker de beste manier om te ontdekken hoeveel waarde het heeft. Niets verplicht zijne volgelingen om de overal medewerkende natuurkeuze voor de eenige oorzaak uit te geven, welke op het gebied der natuurlijke historie werkzaam is. Darwin zelf is er ver van af zijne leer voor een gesloten stelsel, voor een voltooide waarheid aan te zien. De Heer Weygoldt gevoelt zich dan ook verplicht te schrijven: ‘Darwin selbst scheint das Unzureichende seiner Theorie wohl zu fühlen; denn er spricht das grosse Wort gelassen aus, dass die natürliche Zuchtwahl wohl nur das hauptsächlichste, nicht aber das einzige Mittel der Abänderung der Lebensformen gewesen sei. Ja er thut das offene, aber seine Theorie im Princip paralysirende Bekenntniss: “Wir wissen *ganz und gar nichts* über die Ursachen, welche unbedeutende Abänderungen oder individuelle Verschiedenheiten veranlassen”’(†).

(*) bl. 41.
(†) bl. 41.

Darwin noemt de variaties, de individueele afwijkingen *toevallig*. Hij bedoelt daar niet mede, dat zij geen oorzaak zouden hebben, maar enkel dat hare oorzaak ons onbekend is, dat men niet inziet, waarom juist *deze* variatie *hier* en *thans* optreedt. De Heer Weygoldt beweert stoutweg dat Darwin, op dit punt zijne onkunde belijdende, eene streep door zijne rekening haalt. Ik zou wel eens willen weten, wat den Heer Weygoldt recht geeft zoo te spreken. Heeft Darwin zichzelf ooit alwetend verklaard? Of is het niet geoorloofd den strijd om het bestaan een factor te noemen, welken men bij de geschiedenis der levensvormen in rekening heeft te brengen, tenzij men zich in staat gevoelt de individueele afwijkingen te verklaren, welke, al naar gelang zij in dien strijd een voordeel of een nadeel zijn, door blinde natuurkeuze bestendigd of op zijde geschoven worden? De leuze, dat het Darwinisme alles of niets moet verklaren, herinnert aan zekeren sophist, die in een van Plato's dialogen Socrates te gemoet voert, dat hij òf geen vader òf vader van alle levende wezens is.

'Wir wissen ganz und gar nichts über die Ursachen, welche unbedeutende Abänderungen oder individuelle Verschiedenheiten veranlassen.' De Heer Weygoldt zelf citeert deze woorden van Darwin. Zij hadden hem moeten doen inzien, dat Darwin's aanname, volgens welke de soorten door opeenhooping van kleine variaties ontstaan, slechts eene voorloopige hypothese is, naast welke voor Mivart's leer, die de soorten 'durch plötzlich und auf einmal erscheinende Modificationen' doet te voorschijn treden, ruimte blijft. Het voorbeeld van den met kieuwen uitgerusten Axolotl, die in een salamandervorm zonder kieuwen veranderde(*), bewijst de bruikbaarheid der laatste hypothese, althans in sommige gevallen, en toont hoe ongerijmd het zou zijn, de leer van Darwin als het ééne noodige evangelie aan te merken. Maar wie heeft ooit beweerd, dat, gelijk Minerva gewapend en volwassen uit het hoofd van Jupiter, zoo de descendentieleer voltooid uit het brein van Darwin is voortgesproten? De groote man heeft slechts de eerste, moeilijke schrede gezet op een weg, die thans door duizenden ontgonnen wordt en waarvan niemand zeggen kan, welke verrassingen hij nog zal opleveren. Carlyle was eens te Berlijn in een gezelschap van theologen, die er steen en been over klaagden, dat een zoo groot man als Goethe zoo blind voor de waarheid van het Christendom was geweest. Toen er een oogenblik van stilte was, maakte de Engelschman de onverwachte opmerking, dat er altijd lieden zijn, die schimpen op de zon, omdat zij er hun sigaar niet aan kunnen ontsteken. Onwillekeurig komt ons

(*) Lange, Geschichte des Materialismus II bl. 264. 'Von Hunderten dieser Thiere, welche man aus Mexiko nach Paris gebracht hatte, blieb die grosse Mehrzahl auf der niedrigeren Stufe stehen; einige wenige krochen auf's Land und wurden lungenathmende Luftthiere... Allein bei der Umwandlung des Axolotl, der sich plötzlich aus einem Wasserthier in ein Luftthier verwandelt, kann von Zuchtwahl oder Kampf um's Dasein keine Rede sein. Vom Standpunkt des einseitigen Darwinismus kann man die Sache nur so fassen, dass man die ganze Umbildung unter den Begriff des Variirens bringt und vielleicht dabei die Versetzung in ein anderes Klima als Anlass des Variirens gelten lässt.'

deze anecdote voor den geest, wanneer we den Heer Weygoldt over natuurvorschers als Darwin en ook Haeckel, wier verdiensten door alle deskundigen hoog geschat worden, den staf zien breken en van hem de verzekering hooren, dat de wijsheid dier mannen ‘eine Alles normiren wollende Theorie’ is, ‘welche ja nicht einmal ihre nächste Aufgabe: ausreichende, d.h. mathematisch sichere und wiederspruchslose Erklärung der Descendenz, zu erfüllen vermag’(*). Vooral dat: *ja nicht einmal* is kostelijk. Darwin en Haeckel mochten zich wel schamen, dat zij niet eens de door Weygoldt bedoelde kleinigheid volbrachten.

‘Wir wissen ganz und gar nichts über die Ursachen, welche unbedeutende Abänderungen oder individuelle Verschiedenheiten veranlassen’ Deze woorden van Darwin, door den Heer Weygoldt zelf geciteerd, hadden laatstgenoemde behooren te weerhouden aan hem, die ze schreef, de ongerijmde meening toe te dichten, dat de oorzaken van het varieeren a l m a c h t i g zijn, dat zij uit alles alles kunnen doen te voorschijn komen. Nochtans spreekt de Heer Weygoldt van eene ‘der Züchtungslehre nothwendige Voraussetzung einer unbestimmten und unbegrenzten Richtung des Variirens’, en wijst hij er met voldoening op, dat deze onderstelling ‘aller Erfahrung widerspricht’(†). Volgens het Darwinisme zou naar Weygoldt's meening ‘ein Negerkind, gleich nach der Geburt nach Europa gebracht und hier grossgezogen, die physiologische Eigenart des Negers verlieren und Europäer werden’; dat dit niet geschiedt, bewijst, zegt hij, op afdoende wijze, ‘dass wir es in der organischen Welt zwar mit physikalisch-chemischen Gesetzen zu thun haben, dass aber diese Gesetze hier *einer innern Tendenz*, *einem höhern*, *ideellen Zwange* gehorchen, dessen blosse Handlanger sie sind’(§).

De leer der toevallige variaties (toevallig in den boven door ons aangegeven zin) sluit, zooals Lange reeds betoogde, geenszins de erkenning van een ontwikkelingswet buiten, welke beweging op eene door physische krachten aangewezen baan voorschrijft. Integendeel wordt de heerschappij van ontwikkelingswetten door Darwin telkens implicite erkend, waar hij zijn groot beginsel der erfelijkheid in rekening brengt. Als we de zaak op de keper beschouwen, zijn o n t w i k k e l i n g s w e t en e r f e l i j k h e i d slechts woorden van verschillenden klank, die op dezelfde leemte in ons weten wijzen en de nog niet ontdekte samenwerking van algemeene natuurlijke oorzaken betreffen, welke uit het eendenei een eend, uit het kippenei een kip, uit den hondenfoetus een hond, uit den menschenfoetus een mensch doen te voorschijn komen.

De Heer Weygoldt schijnt het volstrekt niet goed te vinden, dat een natuurkundige van algemeene feiten of saamgestelde krachten uitgaat, welke hij niet in staat is te verklaren. Darwin spreekt dikwijls van

(*) bl. 37.
(†) bl. 47.
(§) bl. 49.

een wet van het correlatieve veranderen, die zekere, vooral de homologe gedeelten van het organisme op een geheimzinnige manier met elkander sympathiseeren doet, zoodat veranderingen, welke het eene lid treffen, vaste veranderingen in een ander lid met zich voeren. Zoo hebben honden zonder haar dikwijls een onvolledig gebit; zoo worden bij duiven met lange snavels tegelijk ook lange pooten en bij duiven met korte snavels tegelijk ook korte pooten aangetroffen; zoo zijn volkomen witte katten met blauwe oogen meestal doof, enz. 'Wo ist denn da', roept de Heer Weygoldt zegevierend uit, 'das angeblich mechanisch wirkende Nützlichkeits-und Zufallsprincip?.... Darwin nennt es (nam. das Gesetz des correlativen Abänderns) nie, ohne es als "geheimnissvoll", "äusserst unvollständig gekannt", "sehr oft ganz dunkel", "nur ganz wenig erklärt" zu bezeichnen'(*). Elders spreekt hij van 'Darwin's stereotypen Berufung an unsere gänzliche Unwissenheit'. En nog elders zegt hij: 'Man sieht gar nicht ein, warum eine Theorie, die gerade bei den brennendsten Fragen sich r e g e l m ä s s i g hinter das Räthsel des Zufalls und hinter unsere Unwissenheit flüchten muss, deren sicherstes Ergebniss also darin besteht, dass wir nichts sicheres wissen, warum eine solche Theorie von ihren berauschten Anhängern zu einer eminenten That e x a c t e r Forschung, zu einer alles erklärenden und normirenden Wahrheit aufgebläht wird.'

Men bespeurt, waar den Heer Weygoldt de schoen wringt. Hij vindt het aanmatigend van de Darwinisten, dat zij de fakkel der teleologie in een hoek hebben geworpen. Gelijk Paus Pius IX steeds klaagde over 'het atheïsme in de wetten', zoo jammert de Heer Weygoldt over het atheïsme in de tegenwoordige natuurwetenschap. Om een meer gebruikt voorbeeld te noemen: wanneer vogels dicht bij zee sterke vleugels hebben, zag de natuurwetenschap vóór Darwin daarin een bewijs van het bestaan eener Goddelijke Voorzienigheid. De leer der blinde natuurkeuze laat de Voorzienigheid buiten spel en zegt: wellicht had de vogelensoort minder stevige vleugels, toen de zee die plaats bereikte. Maar de exemplaren met te zwakke vleugels moeten volgens die onderstelling spoedig in zee gewaaid en verdronken zijn. De vogels met de sterkste vleugels hadden voortdurend de beste kans, om hun geslacht voort te planten. Zoo koos de niets bedoelende natuur langen tijd steeds de sterksten van de sterksten uit en vandaar dat de nakomelingen thans zoo flink gevleugeld zijn. Overigens heeft de Heer Weygoldt onrecht, wanneer hij meent, dat het slechts benevelde aanhangers van het Darwinisme zijn, die er zich over verheugen, dat Darwin den weg heeft gewezen om schijn van doelmatigheid door werking van blinde krachten te verklaren. Om slechts twee namen te citeeren: de Heer Weygoldt zal toch niet ontkennen, dat Helmholtz en Dubois-Reymond goed uitgeslapen denkers zijn. Ik kan hem in dit verband de lezing van Dubois' 'Darwin versus Galiani' sterk aanbe-

(*) bl. 50.

velen. Dubois is er juist de man naar, om den Heer Weygoldt tevens te overtuigen, dat zijne eigene klacht over het 'Darwinistisch atheïsme' even ongegrond is, als het de klacht des heiligen Vaders over het 'atheïsme in de wetten' was. Het Darwinisme weet niets van God en dus ook niet, dat hij niet bestaat. Het onderscheidt zich niet van de natuurwetenschap van vroeger dagen daardoor, dat het een scheppingsplan ontkent, maar enkel daardoor, dat het geen scheppingsplan tot verklaring der verschijnselen te hulp roept. Het pleit evenmin tegen als vóór het bestaan van God; het wil geen mengsel van natuurwetenschap en theologie zijn, maar stelt zich enkel ten doel alles, wat in de natuur voorkomt, uit de natuur zelve te begrijpen. Misschien geeft het aanleiding tot misverstand door van de werking van 'blinde' natuurkrachten te gewagen; maar met een weinig goeden wil ontdekt men spoedig, dat de beteekenis dezer in de ooren van sommige theologen zoo vijandig klinkende formule tamelijk onschuldig is. Het is niet de bedoeling te leeren, dat de voortbrengende krachten der natuur werkelijk blind zijn, maar dat de volledige verklaring der stoffelijke verschijnselen enkel binnen den kring der stoffelijke omstandigheden behoort gezocht te worden. De uitdrukking: 'blinde natuurkrachten' is eene elliptische formule, welke niet beteekent, dat de natuur geen redelijken oorsprong hebben zou, maar enkel dit, dat het in strijd is met de wet van behoud van arbeidsvermogen, in strijd met het groote beginsel, dat aan alle natuuronderzoek ten grondslag ligt en volgens hetwelk de natuur b e g r i j p e l i j k is, indien men een niet-physischen, een uitsluitend psychischen factor, een Voorzienigheid, een scheppingsplan of iets dergelijks, in de natuur laat ingrijpen. Ik spreek met nadruk van 'een niet-physischen, een uitsluitend psychischen factor', omdat de Heer Weygoldt Darwin op een inconsequentie meent te betrappen, wanneer deze van 'geschlechtliche Zuchtwahl' spreekt, 'derzufolge die Fortpflanzung sich nach dem Wohlgefallen an Stärke oder Schönheit regelt', daar hij op deze wijze 'offenbar einen psychischen, teleologischen Factor' te hulp roept(*). Het is geheel in den geest van het Darwinisme zoodanige psychische invloeden, welke immers tevens physische gebeurtenissen zijn, in rekening te brengen. Overigens beweert het Darwinisme niet den laatsten grond der dingen te peilen. Men luistere slechts naar diegenen onder de Darwinisten, die, ofschoon natuurkundigen van beroep, tevens over de groote problemen der wijsbegeerte hebben nagedacht en wier stem dus hier verdient gehoord te worden. Niet minder dan Haeckel en Darwin achten Dubois, Helmholtz, Tyndall en Huxley het onwetenschappelijk om, wanneer er iets aan de physische verklaring van een feit ontbreekt, te zeggen: 'Hier is een volledige physische verklaring onmogelijk; hier is een metaphysische kracht in het spel.' Maar het neemt niet weg, dat de vier laatstgenoemden ons herhaaldelijk en nadrukkelijk op de grenzen van alle na-

(*) bl. 50.

tuurkennis hebben gewezen, op de onmogelijkheid om te zeggen, wat stof, wat kracht is. Toch zouden diezelfde mannen in hunne qualiteit van Darwinisten verspreiders eener materialistische wereldbeschouwing zijn?

Gesteld eens dat het Darwinisme, niet van enkele oppervlakkige schreeuwers, maar van de toongevende natuurkundigen, meer dan natuurwetenschap, een ‘absoluut weten’, wilde zijn, waarom heeft de Heer Weygoldt dan niet uit het rijke arsenaal der wijsbegeerte zijne wapenen te voorschijn gehaald? Het ware hem licht gevallen aan te toonen, dat absolute kennis onmogelijk is; dat het saamgestelde enkel uit zijn deelen gekend kan worden, maar dat de werkelijke deelen, de eenheden der stof, ondenkbaar zijn; dat alle werking ten slotte een mysterie is; dat het een ongerijmdheid is aan het beeld der natuur, hetwelk de menschelijke geest zich vormt, een zelfstandig bestaan toe te kennen, enz. Maar wellicht is de Heer Weygoldt zelf er niet genoeg van doordrongen, dat we ons met een menschelijk inzicht moeten tevreden stellen en dat al ons weten, volgens het schoone woord van Royer-Collard, ten slotte niet meer kan zijn dan ‘puiser l'ignorance à sa source la plus élevée’. Het wekt zijne bevreemding, dat Darwin van een ‘niet verklaarde overerving’, van een ‘geheimzinnige wet van het correlatieve veranderen’ spreekt, en niet zonder meesmuilen gewaagt hij van diens ‘stereotiep beroep op onze onkunde’. Maar is ons weten niet overal een dun vlies over een zee van onkunde? De mechanica van den hemel wordt begrepen met behulp van gravitatie en centrifugaalkracht. Gravitatie en centrifugaalkracht zelve worden niet begrepen. Hier gaat de astronoom van eenvoudige krachten uit, welke in eene rechte lijn werken. Zoo gaat de chemicus uit van hypothetische atomen, van betrekkelijke stofeenheden. Maar met hetzelfde recht gaat men elders van saamgestelde krachten en bewegingen, gelijk erfelijkheid en correlatieven groei, van uit atomen saamgestelde stofeenheden, gelijk de cel, uit. Men is er nog ver van af de erfelijkheid, den correlatieven groei, de vorming van cellen te begrijpen. Toch spelen cel, correlatieve groei en erfelijkheid een eervolle rol op het gebied der wetenschap. Gelijk Prof. Nägeli op de laatste vergadering der Duitsche natuurvorschers klaar heeft uiteengezet, is al onze natuurkennis, waar zij ook aanvangt, geen absoluut, maar slechts een betrekkelijk weten.

De Heer Weygoldt begrijpt niet, hoe iemand, die den mond vol heeft van de leemten in onze natuurkennis, nochtans boud weg durft verklaren, dat overal de natuur uit de natuur zelve, physisch, niet teleologisch, verklaard moet worden. Ik zie geen strijd tusschen deze twee. Ook geeft de Heer Weygoldt zich niet de moeite ons te toonen, waarom hier strijd zou zijn. Maar wel tracht hij ons duidelijk te maken, dat de natuurwetenschap buiten de teleologie niet leven kan. Wanneer uit het koekoeksei steeds een koekoek kruipt, in welk nest het ook wordt uitgebroed, ziet hij daarin het bewijs, dat de physisch-chemische wetten ‘einer innern Tendenz, einem höhern, ideellen Zwange gehor-

chen, dessen blosse Handlanger sie sind'(*). De onbegrepen verschijnselen van correlatieven groei, waarbij verandering in het eene deel van het organisme, zonder tusschenkomst van uitwendige omstandigheden, verandering in andere deelen na zich sleept, doen hem zegevierend uitroepen: 'Wir haben hier den schlagendsten Beweis dafür, dass die Theile des Organismus durch ein *ideelles* Band auf einander bezogen sind, dass sie *unter einem höheren Gedanken* stehen, der das Einzelne nach dem Ganzen normirt und so über die Erhaltung der typischen Einheit wacht'(†). Wanneer de voortplanting, zegt hij, 'nur eine Verwachsung zweier Zellen, einer weiblichen Eizelle mit einer männlichen Samenzelle' ware, dan zouden alle cellen, daar zij uit eiwit bestaan, moeten kunnen samengroeien en nieuwe organismen voortbrengen. 'Warum ist nun dies nicht der Fall?' Het antwoord luidt, dat de dichters en de teleologen gelijk hebben, die liever van een plan dan van een wet, liever van bedoelde dan van noodwendige en mechanische gebeurtenissen hooren(§). Van de verschijnselen der voeding sprekende, zegt hij: 'Die Anorgane bedürfen der Ernährung nicht; sie wachsen durch zufällige Apposition, bestehen aber auch ohne diese ebensogut. Woher nun, wenn doch überall nur die gleichen mechanischen Gesetze walten, diese Verschiedenheit der Anorgane und Organismen'(**)? Ook 'die nur mechanische Deutung des Wachsthums erregt Bedenken'. Het heet dat groei op splitsing berust, welke zich altijd voordoet, wanneer de cel door opname van voedsel 'ihr gewöhnliches Mass' bereikt heeft. Maar juist volgens die onderstelling 'herrscht also doch "Mass" und Ziel in den Zelleinheiten'(††). 'Die Grösse der Zellen wird nicht von aussen her normirt; woher darm aber jenes "Mass"? Wer misst es zu? Warum haben die verschiedenen Zellen so verschiedene Masse, die einen ein kleines, die anderen ein grosses? Wenn dass "Mass" erreicht is, theilt sich die Zelle in zwei, diese in vier u.s.w. Zellen. Allein warum weist die Zelle nach Erreichung jenes famosen Masses nicht, wie es doch zunächst läge, jeden Zuwachs einfach ab, sich begnügend mit ihrem Masse? Oder warum zerfällt sie nicht wie der zerschlagene Stein in regellose Splitter'(§§)? En zoo gaat de Heer Weygoldt voort met vragen. Een vaderlandsch spreekwoord zegt, dat één dwaas meer vragen kan dan honderd wijzen in staat zijn te beantwoorden. Zonder vrees van onbeleefd te zijn, durf ik dat spreekwoord hier in herinnering brengen. Op den Heer Weygoldt is het niet van toepassing, daar hij geen antwoord op zijne vragen wacht. Toch betwijfel ik of het wel zeer verstandig is te zeggen: feiten, die *nog niet* mechanisch verklaard zijn, zullen *nooit* mechanisch verklaard worden. Door eenvoudig een geestelijke oorzaak in het spel te brengen, waar het physisch inzicht niet volledig is, doodt men den geest van onderzoek en gebruikt een dekmantel voor zijne onkunde. Dit intusschen is de methode des Heeren Weygoldt, die zonder aarzelen de volgende

(*) bl. 49.
(†) bl. 50.
(§) bl. 52.
(**) bl. 53.
(††) bl. 53.
(§§) bl. 54.

woorden nederschrijft: ‘Das schon jetzt gesicherte Resultat, dass die Umbildung nur teleologisch begriffen werden könne, wird befestigt durch eine Beurtheilung der biogenetischen Thatsachen der Zeugung, der Ernährung, des Wachsthums, des Absterbens’(*). Van schepping der soorten, van wonderen wil hij niet hooren. Maar hij meent dat afstamming eerst dan begrijpelijk wordt, als men de natuur naar doeleinden, naar een vast plan laat werken. Veel komt hier op de nadere bepaling aan. Ik vat wat Aristoteles leert, dat ieder levend wezen binnen zekeren kring oog heeft voor zijn welzijn en naar vervulling van zijne behoeften streeft; ik vat dat Butler, de geestige schrijver van Erewhon, eveneens aan de organismen een zeker inzicht toekent betreffende wat voor hen onder bepaalde omstandigheden noodig is en een zekere macht, om hun bewerktuiging met de eischen van plaats en tijd in overeenstemming te brengen; ik vat dat Butler zoo die nuttige variaties doet ontstaan, welke bij Darwin *toevallig* heeten, omdat hij ze physisch niet verklaren kan en teleologisch niet meent te mogen verklaren; ik vat verder dat Butler in toevallig nuttige variaties geen stevige basis voor een stelsel ziet(†). Ook begrijp ik, dat de Heer Weygoldt aldus zijn oordeel uitspreekt: ‘Die Descendenztheorie wird sich siegreich erhalten, während der Darwinistische Erklärungsversuch, die Züchtungslehre, sich manche Einschränkung, Berichtigung und Ergänzung wird gefallen lassen müssen’(§). Maar wanneer hij een ‘hoogere gedachte’, een ‘plan’, een ‘idee’ en ‘doel’, zonder ons het subject van dat alles te noemen, bij de vorming der soorten en den groei der individuen met de physische en chemische krachten laat samenwerken; wanneer hij klanken als ‘Instinkt’ en ‘Bildungstrieb’ te hulp roept en zoo, waar de mechanische interpretatie te kort schiet, de leemten in onze kennis tracht aan te vullen; wanneer hij zegt, dat de natuurwetten, ‘so lange sie in Action sind, mit maschinenmässiger Sicherkeit wirken müssen’, maar ‘in der Zeit ihres Eingreifens und Aufhörens’ afhankelijk zijn ‘von einem höheren, zwecksetzenden Willen’(**), dan geloof ik, dat hij weinig recht heeft zoodanige beschouwingen als ‘tegelijk wetenschappelijk en godsdienstig’ ten koste van ‘die atheistische Selectionstheorie’(††) aan te prijzen.

Of zou het, om met het laatste te beginnen, wetenschappelijk zijn te zeggen: ‘Zoolang een steen valt, valt hij volgens een ijzeren wet van het vallen. Maar het tijdstip, waarop de steen onder het bereik dier wet komt en aan de heerschappij dier wet onttrokken wordt, hangt af van hoogere macht. Zoo deze het verkiest, valt de steen niet, ook al wordt hij van zijn steun beroofd; zoo deze het verkiest, houdt de steen op met vallen en blijft hij hangen midden in de lucht.’ Natuurlijk bedoelt de Heer Weygoldt dit niet. Maar wat bedoelt hij dan wel? Hij ontkent niet, dat er mechanische wetten wer-

(*) bl. 51.
(†) Butler: *Life and Heredity*, 1878.
(§) bl. 13.
(**) bl. 56.
(††) bl. 139.

ken. Maar hij loochent de alleenheerschappij dier wetten. Hij meent dat er naast en met die wetten nog een hoogere macht werkzaam is. Hij onttrekt sommige verschijnselen aan het rechtsgebied der mechanische verklaring: ‘Wenn überall *nur* die gleichen mechanischen Gesetze walten’, vanwaar dan, vraagt hij, dat de ‘Anorgane’ niet, de organismen wel zich voeden(*)? Men zou evengoed kunnen vragen: ‘Wanneer overal slechts dezelfde mechanische wetten heerschen, vanwaar dan dat een steen valt en rook stijgt?’ De Heer Weygoldt wacht er zich voor die laatste vraag te stellen. En waarom? Het is gelukt aan te toonen, dat volgens dezelfde wet een steen vallen en rook stijgen *moet.* Maar de Heer Weygoldt kent niet de mechanische verklaring, waaraan het bovengenoemd verschil tusschen ‘Anorgane und Organismen’ te wijten is. Ergo, zegt de Heer Weygoldt, is dit verschil niet noodzakelijk, maar *bedoeld.* Een droppel valt, als hij een zekere grootte heeft bereikt. Mechanisch is dit verklaard. Een cel splitst zich, als zij door voeding haar ‘gewöhnliches Mass’ bereikt heeft. Mechanisch is dit nog niet verklaard. Ergo, zegt de Heer Weygoldt, moet het teleologisch worden verklaard. ‘Es herrscht “Mass” und Ziel in den Zelleinheiten’.

Men weet dat, indien een niet-physische, een uitsluitend geestelijke factor zeker stofdeel ook maar een streep van de baan doet wijken, die het volgens ‘nur mechanische Gesetze’ bewandelen moet, er een beweging plaats grijpt, welke geen physisch aequivalent heeft, en de wet geschonden wordt, die de ziel van het tegenwoordig natuuronderzoek wordt genoemd: de wet van behoud van arbeidsvermogen.

Tegen den Heer Weygoldt, die, ondanks zijne vreemde teleologie, aanhanger der ontwikkelingsleer wil heeten, mogen ook de schoone woorden van Lewes pleiten: ‘Wij zien dat een architect een plan voor een huis ontwerpt en dat de werklieden vervolgens overeenkomstig dat plan de bouwstoffen groepeeren. In een organisme vinden wij een zekere rangschikking van deelen, welke gemakkelijk tot een plan kan herleid worden, en we worden er zoo licht toe gebracht te meenen, dat het plan reeds vóór de deelen bestond en dat hunne groepeering van het plan afhankelijk was. Dit is wat men het paard achter den wagen spannen zou kunnen heeten; een gevolg wordt hier in de plaats der oorzaak gesteld. Wij zien niet alleen dat het plan van den architect de wijze bepaalt, waarop de bouwstoffen tot een huis worden saamgevoegd, maar wij weten tevens, waarom dit zoo *moet* en niet anders *kan* zijn; want in den aard der bouwstoffen, in de bekende eigenschappen van steenen, mortel, hout en glas ligt het niet, zich vanzelve tot een huis samen te voegen. Maar wat wij van organische bouwstoffen weten, is dat zij er vanzelve naar streven om zich tot bepaalde vormen te verbinden, zonder de tusschenkomst van eenige extra-physische kracht. Eén van beiden: òf het plan hangt niet van de

(*) bl. 53.

bouwstoffen af, en dan is het eene extra-biologische kracht; òf het is de algemeene voorstelling der uitkomst, die verkregen wordt, als onder bepaalde omstandigheden de krachten, die in de materie wonen, werkzaam zijn. In het eerste geval is de analogie, aan het plan van den architect ontleend, juist; maar dit vernietigt het denkbeeld van ontwikkeling en stelt er dat van *samenvoeging* voor in de plaats. In het tweede geval berust de analogie op eene valsche voorstelling van organische verschijnselen; door hunne rangschikking *ontwikkelen* de deelen een plan; zij worden niet volgens een plan saamgevoegd'(*).

Er hangt een sluier over des Heeren Weygoldt's gedachte. Wij mogen hem voor het volgende dilemma plaatsen. Het wereldplan, waarvan hij spreekt, is òf een vormende kracht, welke op het spel der physische krachten inbreuk maakt en werkingen tot stand brengt, welke ten deele althans buiten het bereik der laatstgenoemde liggen, òf het is dat niet. Geldt het laatste, is het wereldplan niet een afzonderlijke, uitsluitend psychische kracht, welke naast en met de physische krachten werkt, dan heeft de natuurvorscher, ook al erkent hij een wereldplan, ook al huldigt hij een God, die de stof met hare krachten heeft uitgerust opdat zij door zelfontwikkeling eene opvolging van doelmatige levensvormen tot stand zou brengen, dat plan en dien God bij de verklaring der verschijnselen niet in rekening te brengen. Dit schijnt des Heeren Weygoldt's meening te zijn, want hij schrijft: 'Die Naturwissenschaft ihrerseits hat es nur mit der äusseren Gesetzmässigkeit, also mit den Wirkungen und ihren nächsten mechanischen Ursachen zu thun; dagegen muss sie, sofern sie nicht in Metaphysik umschlagen will, Speculationen über diese Grenzen hinaus unterlassen'(†). Maar hij schijnt evenzeer het tegendeel te meenen. Want hij spreekt van 'ein teleologisches *Moment*'(§), dat door het Darwinisme over het hoofd wordt gezien en schrijft zelfs: 'Der Zweckbegriff ist von der Züchtungslehre nicht nur nicht auf genügende Begründung hin eliminirt worden, sondern er ist ihr gerade unentbehrlich, wenn sie nicht in den wichtigsten Fragen in der Luft schweben will'(**). Zoo hinkt de Heer Weygoldt op twee gedachten. Nu eens is het wereldplan wel, dan weder niet een natuurkracht.

Eén ding schijnt bij den Heer Weygoldt vast te staan, dat het Darwinisme uit den aard der zaak atheïsme is en dat Darwin enkel huichelend van een wereldplan gewaagt. Vandaar dat hij durft schrijven: 'Auch er (Darwin namelijk gelijk Haeckel) stützt sich ja nur auf Gesetze, *die er sich nur mechanisch wirksam denkt*, obwohl er das nicht selten absolute Dunkel ihrer Wirkungsweise unumwunden eingesteht. (Hier wordt er dus aan Darwin een verwijt van gemaakt, dat hij de methode volgt, welke hij als natuurkundige volgen moet, de methode, waaraan de natuurwetenschap al hare ontdekkingen verschuldigd is.) Seinem Principe ganz widersprechend redet er dann freilich auch wieder

(*) Lewes: History of Philosophy I, bl. LXXXV.
(†) bl. 57.
(§) 110.
(**) bl. 56.

von einem Plan, nach welchem die Wesen organisirt seien, von einer Einheit des Typus, von einem Schöpfer und Gott, und verwahrt er sich gegen den Vorwurf der Irreligiosität: “Unser Geist weigere sich, die grosse Reihenfolge von Ereignissen, wie Entstehung des Individuums und der Art, als Resultat eines blinden Zufalls anzunehmen”. Ja, er lässt sich von einem “berühmten Schriftsteller und Geistlichen” schreiben: “er habe allmählich einsehen gelernt, dass es eine ebenso erhabene Vorstellung von der Gottheit sei, zu glauben, dass sie nur einige wenige der Selbstentwickelung in andere und nothwendige Formen fähige Urtypen geschaffen, wie dass sie immer wieder neue Schöpfungsacte nöthig gehabt habe, um die Lücken auszufüllen, welche durch die Wirkung ihrer eigenen Gesetze entstanden seien.” Man weiss hier in der That nicht, ob man sich mehr wundern soll über die Gemüthlichkeit des geistlichen Herrn, der offenbar den Theil mit dem Ganzen, die ateleologische Selectionstheorie mit der die Teleologie nicht ausschliessenden Evolutionstheorie verwechselt hat, oder über die Aengstlichkeit, mit welcher der sonst so consequente und unerschrockene Darwin sich gegenüber dem allerdings in religiösen Dingen keinen Spass verstehenden englischen Publicum zu decken sucht’(*).

En wat geeft nu recht tot al die liefelijkheden? ‘Darüber besteht doch wahrlich kein Zweifel, dass seine ganze Theorie nur auf dem blindesten Ohngefähr und dem absichtslosesten Zusammenwirken der Naturkräfte beruht’(†).

De Heer Weygoldt maakt zich hier aan een zonderling misverstand schuldig. Wanneer de man van wetenschap iets *toeval* noemt, wil hij daarmede niet zeggen, dat de werking van zekere oorzaken niet van nature bepaald zou zijn, dat zij zoo, maar ook wel anders kan uitvallen. In dezen volstrekten zin des woords neemt niemand, die recht van spreken heeft, toeval aan. Wanneer Darwin van ‘toevallige variaties’ gewaagt, dan gebruikt hij den term ‘toeval’ op dezelfde manier als men pleegt te doen, wanneer men b.v. zegt: ‘Toevallig heeft X een fraaien tenor!’ Dat beduidt dan enkel, dat men niet weet, waarom juist X dien heeft, hebben *moet.* Darwin's toeval staat niet aan ‘Naturnothwendigkeit’ over. Volgens den Heer Weygoldt zelf ‘schliessen sich Zweckthätigkeit und Naturnothwendigkeit in keinem Falle aus’(§). Ergo is het geen inconsequentie van Darwin, wanneer hij een goddelijk wereldplan huldigt. Alleen wacht hij er zich voor, zoodanig plan als een niet-physischen factor in het weefsel der physische gebeurtenissen te laten ingrijpen, maar laat hij het enkel door het ‘Zusammenwirken der Naturkräfte’ ten uitvoer leggen.

De Heer Weygoldt daarentegen roept bij alles, wat hij niet in zijn vollen omvang physisch verklaren kan, een uitsluitend psychischen factor, een onpersoonlijke ‘Weltidee’ te hulp. Bij voorkeur knoopt hij zijne bespiegelingen vast aan die problemen, welke de wetenschap

(*) bl. 113.
(†) bl. 114.
(§) bl. 57.

òf nog niet òf misschien nooit oplossen kan, en roept dan zegevierend uit: 'Hier is geest in de natuur.' Toch wacht hij er zich voor, ruiterlijk aan de mechanische methode den handschoen toe te werpen en flinkweg te beweren, dat sommige natuurverschijnselen ons den vinger van den alvermogenden Heer der natuur aantoonen. De natuur is hem een tooneel, waarop een 'System von zweckthätigen Kräften' werkzaam is, terwijl zijn denken hem noopt deze verschillende krachten 'als Functionen einer einzigen zweckthätigen Centralkraft aufzufassen'(*). Alles te zamen genomen schijnt mij zijn stelsel eene bedeesde mythologie, welke met hare figuur verlegen is, en waarboven ik het oprecht wondergeloof verkies, hetwelk den persoonlijk werkenden God soorten doet scheppen.

Over Weygoldt's vreemde opvatting van godsdienst zal ik niet spreken. Wat de verhouding tusschen Darwinisme en zedelijkheid betreft, leert hij, dat met het 'atheistisch' Darwinisme wel legaliteit, maar niet de hoogere vorm van onbaatzuchtige moraliteit logisch bestaanbaar is. Wel legaliteit, want het geweten is 'ein socialer Instinct', het is 'die Sprache der Gattungsidee, welche in das individuelle Bewusstsein hereinragt und gegenüber allen Handlungen, welche der Würde und dem Wohle des Ganzen zuwiderlaufen, ihr Veto einlegt'. De ontwikkeling van het geweten gaat met die van het 'Gattungsbewusstsein' hand aan hand; de eerste sporen van geweten zijn reeds bij dieren waar te nemen. Zoo toont de hond berouw en vrees, wanneer hij een bevel van zijn meester overtreden heeft. Maar het geweten onderstelt geen 'innere Zuneigung', niets van wat wij 'Nächstenliebe' of 'Selbstaufopferung' noemen. 'Als Reaction der Gattungsidee gegenüber den Ausschreitungen des Individuums ist es wesentlich rechtlicher Natur, verlangt es bloss Anerkennung und Achtung des gleichen Rechtes Aller in der Gemeinschaft, in der socialen Zusammengehörigkeit.' Verder dan 'legales Rechtthun' zou het geweten ons nooit gebracht hebben, 'wenn ihm nicht ein anderer Factor, nämlich die Religion, zu Hilfe gekommen wäre'(†).

Ik begrijp dit niet goed. Als het geweten eene reactie 'der Gattungsidee' tegenover de zelfzuchtige wenschen van den individu is, een besef der 'Zusammengehörigkeit', sluit het dan niet liefde in zich? Of is liefde iets anders dan gevoel van samenhang met anderen? Als het geweten ons tot plichtsvervulling oproept, hoe kan er dan nog iets anders, de godsdienst, noodig wezen om ons te overtuigen, dat ons eigen welzijn niet het eenig doel van ons streven mag zijn, maar dat 'Rechtthun' ook dan vereischt wordt, als het niet met ons persoonlijk voordeel samenvalt? Toch voert enkel de religie volgens den Heer Weygoldt tot hoogere, onbaatzuchtige moraliteit ons op. 'Denn eben dies gehört zum Wesen der Religion, dass die öftere Unvereinbarkeit der äusseren Ereignisse mit den individuellen Wünschen zum

(*) bl. 56.
(†) bl. 94 en 95.

Nachdenken veranlasst und das dadurch, und *zwar allein dadurch*, die Einsicht allmählich Platz greift, es müsse die Gottheit nicht bloss auf das äussere Thun, sondern auch auf die Gesinnung ein Auge haben *und es dürfe unser Rechtthun nicht von irgendwelchem Vortheile abhängig gemacht werden*'(*). Wanneer de religie uit de wereld verdween, dan zou er na weinige generaties geen sprake meer zijn van 'eine Gesinnung', welke desnoods 'das eigene Wohl' ten offer brengt. Waar blijft nu echter het geweten als onafhankelijk van den godsdienst bestaand 'Veto der Gattungsidee gegenüber dem übergreifenden Individualwillen'? En wanneer, zonder behulp van den godsdienst, het geweten, 'eine rein juridische Anlage', in de organismen gelegd is, waarom wordt er dan wel de tusschenkomst van den godsdienst vereischt om een vonk van medelijden in de harten te doen gloren?

Misschien is dat alles goed doordacht. In ieder geval is het goed bedoeld. Maar ik vat het niet en daarom zal ik mij van verdere critiek onthouden.

Evenmin begrijp ik het optimisme des Heeren Weygoldt. 'So gewiss ein teleologisches Weltprincip existirt, so sicher muss es seiner Natur nach Entwickelung, Bewegung und zwar Selbstbewegung sein. Zweck der Selbstbewegung kann aber nichts anders sein als die Tendenz sich selbst zu fassen, also Entfaltung seines intellectuellen Seins aus sich selbst zu sich selbst hin'(†). Hier *is* dus God niet, maar *wordt* hij een zelfbewuste God. Hij komt in de individuen tot zelfbewustzijn. 'Das Princip der Individuation ist die Veranstaltung des Unendlichen, sich selbst tiefer zu fassen'(§). De individuen zijn dus slechts middel, God is 'Ziel aller Entfaltung des Seins'(**). Wanneer de individuen dat in het oog houden, dan zullen zij met de bitterheden des levens vrede hebben en bedenken 'dass dasjenige, was von unten her, vom Standpunkt des Einzelnen aus, als Uebel, als Unvereinbarkeit, erscheint, es von der freien Höhe des *Ganzen* nicht ist und nicht sein kann'(††). Wie zoo over het *geheel* der dingen oordeelt, acht het nochtans noodig de Darwinisten op de bescheidenheid van den echten geleerde te wijzen, die de grenzen indachtig blijft, welke 'unserem Erkenntnissvermögen gesteckt sind, trotzdem wir alle wünschten, dass sie es nicht wären'(§§).

Met dit laatste citaat neem ik van den Heer Weygoldt afscheid. Niet evenwel zonder hem in herinnering te brengen, hoe Kant, naar aanleiding van de aardbeving te Lissabon, eveneens in een geschrift de stelling ontvouwde, dat het kwaad slechts de deelen, nooit de orde van het geheel treft. Als grijsaard scheen hij in te zien, dat zoodanige theodicee niets beteekent, daar het juist de deelen, de individuen zijn, welke gevoel van lief en leed bezitten. Hij trachtte zooveel exemplaren van zijn werk als maar mogelijk was in handen te krijgen, ten einde ze den goden des vuurs te offeren. En Hamann schreef terstond na de verschijning van Kant's pleidooi: 'Ziedaar een blind jong, door een

(*) bl. 99.
(†) bl. 119.
(§) bl. 120.
(**) bl. 131.
(††) bl. 121.
(§§) bl. 152.

voorbarige teef in overijling geworpen. Loonde het der moeite Kant te wederleggen, zoo zou ik mij inspannen om hem te verstaan. Hij beroept zich op het geheel der dingen om over de wereld te oordeelen. Daartoe behoort een weten, dat geen stukwerk is. Van het geheel tot de fragmenten besluiten, is van het onbekende tot het bekende concludeeren. Een philosoof, die mij vermaant op het *geheel* te zien, stelt mij een even zwaren eisch, als wanneer hij mij opdroeg op het hart te letten, waarmede hij schrijft; het geheel is mij evenzeer verborgen als uw hart. Meent ge dat ik God ben? Ge maakt mij daartoe door uwe hypothese of ge houdt uzelf daarvoor. Onwetendheid of vluchtigheid in het denken maakt hoogmoedig; hoe verder men door zijn denken komt, des te nederiger wordt men, niet in zijn stijl, maar naar den innerlijken mensch, dien geen oog ziet, geen oor hoort en geen el uitmeet.'

Groningen, 1878.

VAN DER WIJCK.

Een protest van Mr. J.A. Levy.

Des Heeren Lotsy's Kant. Een protest door Mr. J.A. Levy, advokaat te Amsterdam. 's-Gravenhage. 1878.

De kleine brochure, waarvan de titel hier wordt meegedeeld, voert tot motto de volgende woorden van Lichtenberg: 'Wenn ein Kopf und ein Buch zusammen stossen und es klingt hohl, liegt denn das allemal am Buche?'

Wat Mr. Levy uit het mij onbekende werk des Heeren Lotsy citeert, doet mij vermoeden, dat de keuze van het motto niet geheel onverdiend is.

Onder de denkbeelden des Heeren Levy zijn er sommige, waarmede ik wel, andere, waarmede ik niet kan instemmen.

De Heer Levy voert protest tegen het dogmatisme, maar pleit tevens vóór het criticisme, vóór 'de richting, die Kant deed zegevieren'.

Maar is het juist gezien, dat men, in strijd met de lessen van Kant, op de klip van het dogmatisme verzeilt, zoodra men van 'de ervaring' en 'de rede' gewaagt(*)? De ervaring is bij Kant een stelsel. Hij levert eene theorie *der* ervaring, tracht te verklaren, waarom er slechts ééne ervaring is, in welke alle voorwerpen door ruimtebetrekkingen samenhangen, alle gebeurtenissen door tijdsbetrekkingen met elkander in verband staan. En den sleutel tot de ééne ervaringswereld

(*) bl. 6 en 7, bl. 25.

vindt hij in de inrichting van 's menschen kenvermogen, door middel van eene ‘Kritik *der* reinen Vernunft’.

Op bl. 18 zegt Mr. Levy: ‘Scepticisme, als *beginsel*, is dogmatisch, dus gelijk ieder dogmatisme onhoudbaar. Scepticisme, als *geestesrichting*, is een doorgangspunt, waarmede men niet afsluit, maar waarmede men *aanvangt*.... Maar als zoodanig houdt het op scepticisme te zijn. Het heet alsdan: criticisme, en is juist de richting, die *Kant* deed zegevieren.’

Bij deze karakteristiek van het criticisme wordt het eigenaardige van Kant's philosophie uit het oog verloren. Of zouden de aangehaalde woorden minder juist zijn, indien Mr. Levy Cartesius in de plaats van Kant had genoemd?

Bl. 24 geeft het volgende te lezen: ‘Wanneer de Londensche natuurvorscher Thomson beweert, dat het leven op onze planeet door middel van een meteoorsteen uit de lucht is komen vallen,.... dan grijpen wij, eer wij goedschiks gelooven, naar Kant's Kritik der reinen Vernunft als naar eene wapenrusting.’

Dit is een ‘protestatio actui contraria’. Want inderdaad grijpt de Heer Levy naar wapenen, uit het physisch arsenaal van Zöllner te voorschijn gehaald. Ik laat in het midden of het behoedzaam is eene ‘hypothese’, door natuurkundigen gelijk Thomson en Helmholtz als niet ongerijmd voorgedragen, met een paar woorden van Zöllner voor wederlegd te houden. Zöllner is een man, op wiens gezag een beoefenaar der geestelijke wetenschappen niet veilig kan afgaan, daar hij niet alleen voor de grootste geesten van zijn tijd enkel minachting koestert, maar ook zelf dwaze invallen heeft, die soms van veel vernuft, maar tevens van een ietwat krank brein getuigen. Ik wil even gaarne gelooven dat twee maal twee soms vijf zou zijn, als dat het Slade gelukt zou wezen onder Zöllner's oog in een touw zonder eind een *echten* knoop te leggen. Gaarne onderschrijf ik dan ook de woorden van Mr. Levy, wanneer hij zegt, dat ‘men met media, die kunststukken vertoonen, niet te voorzichtig zijn kan’.

VAN DER WIJCK.

Onze polytechnische school.
Korte Diagnose.

In de laatste maand Juli, die achter ons ligt, was Delft wederom gedurende een zestal dagen een brandpunt van gezelligheid, getuige van menigen hartelijken handdruk, tooneel van schitterende feesten, waarop antieke ridderschap en moderne toonkunst elkaar de hand reikten, waar oog en oor niet meer verlangen konden. Vooral de 9de Juli was voor het oog bestemd en verplaatste ons met aangenamen dwang naar de middeleeuwen tot laat in den avond, de voorbode van een welverdiende rust. Mij was Morpheus echter niet genadig. Ik sliep onrustig en droomde van ridders, edelknapen en wapengekletter. Troubadours zongen de schoonste liederen voor de schoonste vrouwen, sterrenwichelaars maakten goud uit hemelsch geflonker, waarzeggers wisten voordeel te doen met het gekras van de raaf, gekroonde hoofden deelden gunsten uit aan ridders zonder vrees of blaam en van vermoeienis, honger en ellende kwamen om zij, die meegemaakt hadden de kruistochten om het heilige land der wetenschap aan de ongeloovigen te ontrukken.

Ik voelde mij in deze wereld niet t'huis, ontvlood en wilde mij onder een boom des wouds ter ruste leggen. Doch niets daarvan. Met echt negentiende-eeuwschen angst rilde ik en klappertandend veegde ik mij het zweet van het gelaat toen een schim voor mij oprees, die, met een truweel in de eene en een zwaard in de andere hand, mij vroeg: 'Tot welk gild behoort gij?' Nauw hoorbaar antwoordde ik: 'Tot het gild der bouwers,' doch honend lachte de geest en sprak: 'Vrees mij niet, ik ken u thans; gij hebt uw ambacht, uw bouwkunst geleerd tusschen enge muren, uit papieren boeken, van geleerde mannen. Ik verfoei die muren, waarvan ik den eersten steen heb gelegd, omdat zij, geholpen door predikers van dogmata, de mannen van uw gild eenzijdig maken, hen knellen in een dwangbuis en de handeling in boeien slaan, omdat binnen hen voor hart en ader, voor aanschouwing, abstracte bespiegelingen in de plaats gegeven worden, omdat zij lijdelijk aanzien, hoe het vak verdrongen wordt door veelweterij en het vrije onderzoek door slaafsche navolging. Bij Jupiter! ga heen, schud wakker uw makkers die hun heil van ordaliën wachten en verdelgt, allen te zamen, een broeinest, dat zal medehelpen den naam van uw volk uit de geschiedenis der kunsten en ambachten uit te wisschen. Gij kent mij niet? Welnu, ik ben de oudste stadsarchitect van Delft, ik ben Govert de Bultenaar!'

Verdwenen was op eens Govert, en niets baatte meer mijn voornemen om het eenzijdige zijner beschouwingen te weerleggen. En mij

troostende met de gedachte: ‘Die Govert is stellig iemand door de practijk gevormd,’ ontwaakte ik.

Rampzalig verwarde droom, wel is waar, doch juist wegens zijn zonderlingheid tot overpeinzing stemmend. Ik ging nadenken, monsterde mijne ervaring en schroom thans niet te erkennen, dat onder de beweringen, uit Govert's mond opgevangen, er zijn, die alleszins overweging verdienen. Daarin dan ook is de aanleiding tot de volgende regelen te zoeken.

Het denkbeeld, de oude Delftsche academie in haar vermolmden toestand omver te stooten en er een polytechnische school, op krachtiger grondslag gevestigd, voor in de plaats te geven, werd verwezenlijkt in 1863. Nu dus een vijftiental jaren verloopen zijn is men gerechtigd te vragen, of deze school aan hare bestemming beantwoordt, eene vraag, die in de officieele verslagen van den raad der school aan de regeering wel bevestigend zal beantwoord worden, doch waarover andere belanghebbenden zich tot nu toe in het publiek weinig hebben uitgelaten. De reden van dit verschijnsel ligt voor de hand. Het aantal personen toch, die te Delft hunne studies gemaakt hebben en dus in de eerste plaats kunnen oordeelen over goede eigenschappen en tekortkomingen van het onderwijs der polytechnische school, is niet groot en, wat meer is, zij, die hun studies met goed gevolg achter den rug hebben, bekommeren zich weinig meer om de school, terwijl zij, die in het verkrijgen van een diploma of betrekking niet terstond slagen en daardoor, als het ware, gedwongen zijn de bestaande toestanden, met deugden en leemten, te ontleden, meestal zullen zwijgen uit vrees beschuldigd te worden van partijdigheid of eigenbelang. In elk geval is er gezwegen, doch daaruit moet niet afgeleid worden, dat niets meer te verlangen overblijft. In de eerste plaats heeft men, mijns inziens, te veel over het hoofd gezien dat de polytechnische school een vakschool is, bepaaldelijk bestemd, gelijk de wet op het Middelbaar Onderwijs zegt, voor de opleiding van aanstaande industrieelen, technologen en ingenieurs, dus voor menschen, die later meerendeels zullen bestaan door iets te *maken*, minder om geleerden en mannen van de hoogste wetenschap te kweeken, waarvoor de hoogescholen zijn aangewezen.

Derhalve moet men beginnen met de vragen te stellen: waar is voor zulk een vakschool de geschiktste plaats, m.a.w. bestaan op de gekozen plaats genoegzaam hulpmiddelen, om het onderwijs spoedig vruchten te doen afwerpen? Welke man moet aan het hoofd staan van zulk een school? Welke vakken zijn onmisbaar? Waar is de grens tusschen theorie en practijk? enz., vragen, die niet allen een-

stemmig zullen beantwoorden, maar welke een ieder, die aan een polytechnische school gaat studeeren, zich moet voorleggen, om geen keus in den blinde te doen.

Welke motieven er in der tijd toe geleid hebben Delft te blijven behouden als plaats voor een polytechnische school, is moeilijk te zeggen. 't Is waar, men had er een gebouw, doch dit was stellig niet zeer voldoende, daar men in latere jaren voortdurend bijgebouwd en gewijzigd heeft. Veeleer echter komt mij de keuze van Delft voor als te danken aan de vrees, dat bij de invoering van vrije studie een groote stad aan de vrijgelatenen te veel aanleiding tot verstrooiing zou geboden hebben, een vrees, die, zoo zij bestaan heeft, zeker onmenschkundig mag heeten. Niet alleen toch ligt Delft in de onmiddellijke nabijheid van de residentie, doch er is iets ziekelijks in met de eene hand te nemen wat men met de andere geeft en in compensatie van vrije studie armzalige beletselen te willen opwerpen, die al zeer weinig uitwerken.

Of zijn er misschien meer positieve motieven geweest? Het is mogelijk, doch dan berustten ze toch op zwakke gronden.

Hoe dit zij, de tegenwoordige gebouwen der polytechnische school voldoen reeds in vele opzichten aan de behoefte. De zalen zijn voldoende in aantal en grootte en leveren geen stof tot belangrijke opmerkingen. Eenige zijn voorzien van schoone modellen en teekeningen, doch op dit gebied kan nog veel gedaan worden. De physische kabinetten en chemische laboratoria kunnen geroemd worden, een modelzaal bestaat en last not least een voor haar doel zeer goede bibliotheek.

Bestaan er dus op de school zelve eenige hulpmiddelen voor het theoretisch onderwijs, geheel onvoldoende hulpmiddelen biedt de onmiddellijke omgeving. Om den constructiegeest der aanstaande ingenieurs wakker te schudden door zelfstandige aanschouwing, om hen een blik te doen krijgen in de industrieele wereld, om hun oog te oefenen in verhoudingen en hen te doen inzien welke moeilijkheden zich in de practijk kunnen voordoen en hoe het er, voor particulieren althans, vooral op aankomt oeconomisch te werken, dit alles en zooveel meer doet Delft niet aan de hand. Men heeft er wel is waar eenige fabriekjes en een constructiewinkel, doch daarmee houdt alles op. Noch waterstaatswerken als sluizen en dokken, noch groote stationsgebouwen en emplacementen, noch monumentale gebouwen, noch havens, noch droogdokken, noch werven, noch schepen, noch groote werkplaatsen, niets van dat al vindt men er.

Als betere plaats, als centraalpunt, heeft men Utrecht voorgesteld, waar zeker veel vóór is te zeggen, doch waarschijnlijk zou men nog beter doen door Amsterdam te kiezen. Behalve toch dat daar de meeste der genoemde zaken aanwezig zijn, kunnen handel en industrie en hunne behoeften er beter opgemerkt en bestudeerd worden. De

corpsgeest der studeerenden zou zeker verslappen, doch daartegenover staat dat de aanstaande technici meer wrijving zouden hebben met andere personen, die bij de techniek rechtstreeks of zijdelings betrokken zijn.

Ten aanzien van gunstige ligging voor een polytechnische school mag op Luik gewezen worden, waar men vindt waterstaatswerken, fabrieken, mijnen, kortom waar men in een industrieel centrum is. Ook Aken is in veel opzichten meer geschikt als plaats voor een polytechnische school dan Delft.

In het gebrek eener gunstige ligging kan men wel eenigszins te gemoet komen door het maken van excursies, doch men moet deze dan niet als bijzaak beschouwen. In het progamma der lessen van de polytechnische school te Aken staat uitdrukkelijk vermeld het maken van excursies gedurende een tiental dagen, en men gaat bij die excursies volgens een vooraf gemaakt plan te werk. Te Delft let men hierop minder, hoewel ook daar jaarlijks een paar dagen voor excursies bestemd zijn.

Het spreekt voorts wel vanzelf dat jonge menschen, die nauwlijks meer gezien hebben dan de banken eener burgerschool, door hunne leeraren en hun directeur moeten geleid worden op het technisch terrein, d.w.z. dat men hen opwekt te gaan zien en aanwijst waar te gaan zien, dat men hen aanspoort niet alleen in de boeken eener bibliotheek maar in het boek der natuur te bladeren. Dit nu heeft men te Delft weinig begrepen, hetgeen zeker een onvergeeflijke fout is.

De in 1878, helaas, overleden directeur der polytechnische school te Delft, een man hoog staande in de wetenschap, was als directeur minder op zijn plaats, daar hem de practische vorming van een ingenieur geheel ontbrak en hij er - met de beste bedoelingen voorzeker - steeds op uit scheen te zijn, de abstracte wetenschap hooger te stellen dan het vak, geleerden aan te kweeken, die uitmuntten in wiskunstige bedrevenheid. Vlugge wiskunstige koppen stonden bij hem het hoogst aangeschreven, doch nimmer schijnt hij bedacht te hebben, dat er tusschen vlug en intense denken onderscheid is en dat men een middelmatig wiskunstenaar maar tevens een goed constructeur kan zijn. Het moet hem dan ook in 't oog zijn gevallen, dat de meest uitstekende wiskunstenaars te Delft, die voortreffelijke ingenieurs-examens achter den rug hadden, geëindigd zijn docent te worden in plaats van ingenieur.

Ook mag men, dunkt mij, vorderen van een directeur eener polytechnische school, dat hij op de hoogte is der industrie, dat hij hun, die op de school komen studeeren, weet aan te wijzen in welke richting op dat oogenblik kans van slagen is. Nooit echter zijn te Delft behoorlijke aanwijzingen van dien aard gedaan. Of men liet, zonder eenigen raad te geven, alles over aan den jongen weetgierige,

die natuurlijk van wat de maatschappij op industrieel gebied behoeft geen het minste begrip heeft, òf men gaf een geheel verkeerden raad. Het kan bijv. de aandacht niet zijn ontgaan, dat van vele technologen, die zich op voorspiegeling eener schoone toekomst eenige jaren geleden door den directeur der polytechnische school lieten overhalen tot de keus van hun vak, de meesten groote moeite gehad hebben of nog hebben, om zich een sober, armoedig bestaantje te zoeken. En dit feit kan niet erg verwonderen. Personen toch die, na de polytechnische school verlaten te hebben, niet in staatsdienst kunnen komen, maar bij particulieren een bestaan moeten zoeken en dus moeten concurreeren met practici of vakgenooten van buitenlandsche polytechnische scholen, welke laatsten ook belangrijke en zeker niet minder in de practijk grijpende studies maakten, zijn in ons landje al spoedig te overvloedig in verhouding tot de vraag, en alleen hij, die eenig kapitaal bezit, kan de toekomst met vertrouwen te gemoet gaan.

Op buitenlandsche polytechnische scholen, bijv. te Aken en Hanover, heeft men gemeend dat een man, aan wien industrie en techniek niet vreemd zijn, aan het hoofd moet staan, terwijl daar ook veelal de vakken, die in de practijk van dadelijke toepassing zijn, worden onderwezen door leeraren, die met de practijk goede rekening houden. Te Delft is men echter op dit laatste weer minder uit. Men heeft er zeer zeker leeraren, die de practijk terdege verstaan, doch bij voorkeur bepalen zij zich tot onderwijs, ontdaan van alle practische inkleeding en toepassing. Dit is gemakkelijk met eenige voorbeelden te staven. Op menige Duitsche polytechnische school is men gewoon machineconstructie te beoefenen volgens de methode van Redtenbacher, d.i. met behulp van de leer der verhoudingsgetallen, welke methode het voordeel heeft, dat de leerling een zeker vertrouwen krijgt in het ontwerpen en niet geheel met verkeerde handen zal staan als hij, in de practijk komende, een of ander machinedeel moet construeeren, dat hem nog nieuw is. Al staan dan ook niet voor alle gevallen verhoudingsgetallen ten dienste doet minder ter zake, daar zij voornamelijk moeten dienen om pasbeginnenden vertrouwen te geven. Een klein kind loopt niet in eens door de kamer, maar houdt zich eerst aan een stoel of tafel vast, totdat het bewustzijn van kunnen en durven begint te komen.

Redtenbacher's methode behoeft dan ook in geenen deele een ezelsbrug te worden, zoo min als elke andere methode en men mag - zonder nu juist een lans te willen breken voor het gebruik van verhoudingsgetallen - opmerken, dat de manier bij ons gevolgd alleen staat en noch in Duitschland noch elders bekende aanhangers heeft. De Delftsche methode, aanvankelijk bestaande in opmeten en schetsen, zal met den besten wil altijd te beperkt zijn en maakt stellig in de eerste jaren minder zelfstandig, waarvan het gevolg is dat een pas

optredend werktuigkundig ingenieur van Delft voor een fabrikant voorloopig weinig waarde heeft, terwijl het volstrekt niet bewezen is, dat de te Delft gevolgde wijze van onderricht een veel hooger vlucht doet nemen. Trouwens, men vrage zich eens af, hoe bijv. in Engeland, waar het theoretisch onderwijs niet hoog staat, zooveel goede machineconstructeurs kunnen zijn, als het verwerpelijk is te steunen op verhoudingen die gedrukt staan, om het even in een boek of in het geheugen. In elk geval, zal men een gewenscht persoon zijn voor de industrie, dan moet men na zeer weinig tijd voor den ondernemer, dien men dient, zijn geld waard zijn, en waar het dan blijkt dat de theoreticus aanvankelijk niet op kan tegen den practicus, die dadelijk nuttig kan zijn, daar wordt het voor den eerste moeilijk zich in te dringen in de industrie. Men dient dus met de maatschappelijke toestanden rekening te houden en niet al te schroomvallig te vragen, of een methode wel eens een enkele maal minder goede uitkomsten geeft.

En niet alleen of voornamelijk bij werktuigbouwkunde, ook bij andere takken van onderwijs te Delft ziet men de toekomstige loopbaan te veel over het hoofd. Men krijgt bijv. een uitstekenden cursus over beschrijvende meetkunde, doch hoezeer de denkkracht hierdoor ook wordt geoefend, men zou gevoegelijk eenige geleerde stellingen en ingewikkelde problema's achterwege kunnen laten, om daarvoor wat anders in de plaats te geven.

Nemen wij een voorbeeld. Elk zal toestemmen dat ieder ingenieur, die een polytechnische school verlaat, in staat moet zijn een tandrad te construeeren. Te Delft zullen de meesten het wel niet kunnen, in spijt daarvan, dat de geheele zaak neerkomt op toepassing van beschrijvende meetkunde. Welnu, men zal u honderd dingen leeren, die u nimmer te pas komen en die toepassing, boven genoemd, laat men stilletjes weg, ofschoon die u dagelijks kan te pas komen. Ik betwijfel niet dat men, van de polytechnische school komend, spoedig de constructie der tandraderen machtig kan zijn, doch dit is de vraag niet. De vraag is: is de constructie van een tandrad voor de meeste ingenieurs, kersversch van Delft komende, al of niet een onbekende zaak(*)? En zoudt gij meenen, dat zulk een ingenieur - werktuigkundigen uitgezonderd - een ontworpen los- en laadkraan kan berekenen op sterkte? Na veel tijd en moeite waarschijnlijk wel, doch een fabrikant of particulier vraagt: gauw en goed. Zoomin als iemand er veel trek in zal hebben zich te laten opereeren door een jong geneesheer, die zeer knap heet maar nimmer het ontleedmes in de hand had, zoo min heeft een fabrikant lust zich te wagen aan operaties van den theoreticus.

(*) Tegenwoordig krijgen de civ. ing. te Delft een cursus over werktuigbouwkunde, voor zooveel noodig. Hiermee is stellig in een dringende behoefte voorzien, doch hebben mijnen scheepsbouwkundige ing. dit onderwijs niet van noode?

Wat zou natuurlijker zijn dan dat de leeraar in toegepaste mechanica, in het programma der lessen genoemd ‘leer der bouwconstructiën’, zijn leerlingen toepassingen liet maken, bijv. een kraan liet berekenen.

Men leert dergelijke berekeningen in een ander deel van den cursus, bijv. bij den cursus over bruggenbouw leert men een brug berekenen, zal men zeggen. O ja, men leert een vakwerkbrug berekenen en een fundeering evenals men in een paar dagen begrootingen van kosten leert maken naar pasklaar gemaakte modellen, doch dit is geheel onvoldoende. Onder leiding van den leeraar in het vak der bouwconstructies - die overigens heldere en meesterlijke colleges geeft - moesten oefeningen plaats hebben en moest ieder ingenieur ten minste ééns de sterkte van een brug, een kap, een kraan of iets dergelijks berekend hebben. In Duitschland gaat men op die wijze te werk.

Zonderling ook alweer dat, terwijl de theorie der bouwconstructies wordt uitgeplozen, men geheel en al negeert de meer practische wijze van bepaling van spanningen etc. in constructiedeelen door middel der graphische statica. Terwijl dit vak op vele buitenlandsche polytechnische scholen sedert de laatste jaren onderwezen wordt, heeft het den schijn, alsof men te Delft het bestaan ervan niet vermoedt. En toch moet ieder erkennen dat het een vak is, voor elk ingenieur van het hoogste belang.

En waar leeren de civiel- en andere ingenieurs te Delft een begrip krijgen van walswerken, zoo noodig voor hen, die later bruggen of schepen moeten bouwen, rails moeten ontwerpen en dergelijke? In den cursus over kennis van werktuigen als men wil, doch volslagen onvoldoende. En waar hoort men te Delft iets noemenswaard over aanleg van fabrieken, over aanleg van steden, over arbeidsloonen en vooral over industrieele behoeften, handelswegen, stoomvaart en zooveel meer? Doch is men dan met andere takken van onderwijs de zusterscholen misschien vooruit? Toch niet. Alleen misschien met waterbouwkunde. Maar minder dan te Hanover en Aken leert men te Delft over telegraphie, ventilatie, verwarming, verlichting, begrootingen van kosten, werktuigleer, te Delft geheeten ‘theorie der werktuigen’ enz., en niets over variatierekening, graphische statica en andere zaken.

In het programma der polytechnische school te Hanover staat uitdrukkelijk, dat onderwezen worden: Landwirthschaftliche Baukunst, Bauanschläge und Bauführung, Städteanlagen, Bahnhofsanlagen, Tunnelbau, Einrichtung und Construction von Werkstätten und Fabrikanlagen enz., terwijl onder de Auszerordentliche Lehrfächer bijv. vermeld staan: Aesthetik, Elliptische Integrale, Prüfung und Abnahme der Materialien, Städtereinigung enz. Voor Aken geldt dezelfde opmerking. Van een en ander wordt te Delft wel wat in colleges ingevlochten, doch bepaalde colleges in deze vakken bestaan niet.

Een andere hachelijke toestand is deze. Het is niet te veel gezegd als men beweert, dat het onderwijs in scheepsbouw bedroevend is. Niet alleen dat er geen leeraar te Delft is, die aan dit onderwijs uitsluitend zijn krachten wijdt, doch dit onderwijs is zeer oppervlakkig wat de theorie betreft(*), terwijl van eenige practische vorming, die vooral bij dezen ingenieurstak zoo hoogst noodig is, niet de minste spraak is. Nog maar alleen met het oog op den scheepsvorm zou een handelsstad, waar dagelijks groote schepen kunnen bezichtigd worden, voor den leerling reeds een eerste vereischte zijn, doch in de tweede plaats zouden vele scheepsmodellen op de polytechnische school moeten aanwezig zijn, omdat in hooge mate oefening van het oog hier in het spel is en alleen de aankweeking van kieschen smaak en begrip van schoone vormen op den duur de vele leelijke schepen zouden kunnen verdringen, die men dagelijks kan aanschouwen. Vooral ook geldt van dit vak wat op zoo voortreffelijke wijze door den Heer A. Huet is uiteengezet in zijn stuk: 'De technische opleiding van den ingenieur', opgenomen in de 4de afl. 1877-'78 van het tijdschrift van het Kon. Inst. van Ingenieurs, n.l. dat eerst dan een ingenieur goed gevormd kan worden, als het theoretisch onderwijs na het eindexamen der hoogere burgerschool of na examen B gedurende 1 à 2 jaren wordt verwisseld met het verblijf op een werkplaats, in dit geval op een werf. De Heer Huet zegt o.a. woordelijk:

'Bij de tegenwoordige inrichting der polytechnische school hier te lande, wordt de behoefte aan technische voorbereiding in de werkplaats niet genoegzaam erkend, ja, zonderling genoeg, zijn er zelfs, die deze voorbereiding, alvorens de schoolstudie te beginnen, niet enkel onnoodig maar zelfs schadelijk achten.

Het is hier de plaats niet om aan te wijzen, waardoor zulke misvattingen ontstaan. Genoeg zij het op te merken, dat bij meer dan ééne gelegenheid gebleken is, dat over die vraag geoordeeld wordt door personen, die nimmer met de technische wereld in aanraking zijn geweest, die nooit eenigen arbeid op technisch gebied hebben verrigt en niet dan hoogst zelden een technische werkplaats hebben bezocht. Te strijden over zaken van technisch belang met personen aan alle techniek ten eenemale vreemd, is een gansch overbodig werk, dat nog bovendien schadelijk is, omdat het den schijn zou geven regt van spreken toe te kennen aan personen, die het niet bezitten.

De zaak is waarlijk zeer eenvoudig. Is het niet verkeerd om ijzerconstructien van de theoretische zijde te gaan beoefenen, als men nog nimmer eenige ijzerconstructie in de werkelijkheid heeft aanschouwd of althans met oplettendheid heeft gezien?

Weerstandsleer van materialen te bestudeeren, als men van die

(*) Niet alleen is de zuivere theorie onvolledig. Ieder scheepsb. ing. dient eenige noties althans te hebben van zeevaartkunde, zeeartillerie, torpedowezen enz., doch te Delft staan al deze zaken op de lijst der overtolligheden.

materialen en van hare eigenschappen nog geen de minste voorstelling heeft?

Het nuttig effect van werktuigen te berekenen, wanneer men die werktuigen zelven nog nimmer in werkelijkheid en in beweging heeft gezien?

Staat dit niet gelijk met sterrenkunde te beoefenen zonder ooit een blik ten hemel te richten, natuurkunde te studeeren zonder waarneming der natuur, scheikunde te willen leeren zonder stoffen, waarop men experimenteert? Zoolang de dwaling blijft bestaan, dat door de theoretische studie van technische zaken voorafgaande kennis van de werkelijkheid onnoodig is, zoolang de aanstaande leerlingen der polytechnische school zich tevreden stellen om van de schoolbanken der hoogere burgerschool over te gaan zitten op de banken der polytechnische school, zoolang men werktuigkundige ingenieurs het best meent te kunnen vormen door hun de werktuigen eerst zoo laat mogelijk te laten zien, zoolang zal het zeker noodig wezen om aan de polytechnische school den nadruk te leggen op de technische zijde der studie.'

De Deensche scheepsbouwkundige ingenieurs hebben dit begrepen. Als jongelieden zijn velen van hen werkzaam geweest op Schotsche werven, met het gevolg dat men in Denemarken de kunst van schepen bouwen - door Lindsay terecht genoemd: a problem of the highest order - thans ook verstaat.

In Nederland echter maakt men enquêtes over den toestand van de vloot en laat het daarbij blijven. Als het echter waar is, wat in het verslag van de commissie van enquête omtrent den toestand van de Nederlandsche koopvaardijvloot wordt gezegd, dat tot den achteruitgang der vloot medewerkt het gemis van goede ingenieurs, dan kan men ook beweren, dat nimmer in deze fout zal voorzien worden, zoolang het onderwijs in scheepsbouw niet gelouterd en op geheel anderen grondslag ingericht wordt.

In bedoeld verslag heet het: 'voor den scheepsbouw kunnen de zoo *onontbeerlijke* ingenieurs niet gevormd worden dan door de vereeniging eener practische met de theoretische opleiding'.

Sedert dit geschreven werd zijn een viertal jaren verloopen en het onderwijs in scheepsbouw te Delft is in niets verbeterd.

En iets verder leest men in hetzelfde verslag: 'Verdeeling van den studietijd der kweekelingen voor den scheepsbouw tusschen de lessen aan de polytechnische school en de praktijk op binnenlandsche of zoo noodig, buitenlandsche werven, zal de grondslag eener betere regeling van het onderwijs voor ingenieurs van den scheepsbouw moeten zijn.'

Men kan erbij voegen, dat men er voorts toe over moet gaan een onderwijzer te benoemen, ervaren zoowel in de theorie als in het bouwen zelf, een man die op een groote particuliere, zij het dan ook buiten-

landsche werf, geleerd heeft, die dus niet alleen de dure en eenzijdige maar daarom volstrekt niet feillooze bouwwijze van den staat voor oogen heeft gehad, doch die weet hoe men voordeelig beschikt over werkkrachten, hoe men aan eischen van reeders en anderen op de goedkoopste wijze kan voldoen en zooveel andere zaken meer. En wat zou het hinderen, al moest men ook tegen een hoog tractement zulk een man uit Engeland of Frankrijk doen komen. Waar het geldt het onderwijs in een vak, waarbij de geheele natie belang heeft, mag een goede som besteed worden, even zoowel als men niet te zeer beknibbelt op het jaargeld van Duitschers, die wij voor het onderwijs behoeven.

Ik zou op tekortkomingen van minder ingrijpenden aard kunnen wijzen, bijv. daarop hoe mannen, die later van den duimstok moeten leven, als leerling nooit een duimstok in de hand hadden, maar hoe zij, bij het bouwkundig teekenen zich oefenende, zeg in het opmeten en in teekening brengen van een deur, met een dubbele palm telkens een maat sleepen van het te teekenen voorwerp tot aan hun teekenbord, zonder dat iemand hen op zoo iets onpractisch wijst; doch ik bepaal mij liever tot opmerkingen van ander gehalte. Vooraf echter zij gezegd, dat men niet gelieve te gelooven, dat ik theoretisch onderwijs afkeur. In geenen deele. Theoretisch onderwijs aan de polytechnische school is zeer noodzakelijk. Men kan bijv. het nuttige en noodige van veel kennis der theoretische mechanica niet licht overschatten en hetzelfde geldt van andere vakken, doch wat ik wensch is, dat de tekortkomingen met het oog op de practijk, die het brood moet geven, mochten ingezien en ingehaald worden.

Thans wensch ik een enkel woord in het midden te brengen over de examens.

Ik geef toe, dat er bezwaren kunnen zijn, om een afgewezen candidaat na minder tijdsverloop dan een jaar wederom te examineeren, doch men bedenkt te weinig, dat dit neerkomt op de beurs der ouders, terwijl het zeer wel mogelijk, ja, zelfs practisch en humaan zou zijn, een afgewezen candidaat alleen te herexamineeren in vakken, waarin hij niet is geslaagd. Indien bijv. iemand op examen B schipbreuk lijdt op een paar wiskundige vakken, waarom hem dan nog eens geexamineerd in al de andere vakken? Omdat hij anders die vakken zal vergeten? Maar eilieve, meent gij dan dat de welgeslaagden die vakken ook niet grootendeels vergeten en dat het niet voldoende is, als zij zich later weten te redden door in de hun bekende werken een of ander onderdeel op te slaan en na te gaan? Wie studeert met het doel alles te onthouden is een dwaas. Hij maakt van zijn hersens een magazijn, waarvoor zij niet bestemd zijn. Doch met die noodelooze herhalingsstudie wil men op den candidaat reageeren. Men wil beletten, dat hij een hoogeren cursus zal volgen. - Vrije studie! - terwijl men hem liever moest aansporen de bestaande leemten zijner

kennis aan te vullen en tevens zijn overigen tijd te besteden door een jaar practisch te gaan werken. Ook de schoollucht kan dan eens uitwaaien en de zenuwen, die zich niet straffeloos leenen om, zonder tusschenpoos, een derde of een vierde van het leven op bank of stoel te verslijten, kunnen zich van haar schokken herstellen. - Is het op andere polytechnische scholen zooveel beter gesteld? Ik kan niet uit ervaring ja zeggen, doch indien men de programma's vergelijkt, kan men toch wel eenige gevolgtrekkingen maken(*). Het is echter niet wel mogelijk, in dit tijdschrift een grondige vergelijking te maken tusschen de studieplannen der verschillende polytechnische scholen, aangezien men daarvoor tabellen zou moeten samenstellen. Elk echter, die in het bezit is van de programma's dier scholen, kan voor zichzelf de wijze van opleiding tot ingenieursbetrekkingen nagaan. Ik bepaal er mij dan ook toe, de studie van den civiel-ingenieur te Hanover, Delft, Aken en Dresden hier in het kort mede te deelen en merk vooraf op dat, kortheidshalve, de onderdeelen van vakken in het lijstje bij elkaar zijn gevoegd, dat winter- en zomersemester, waar deze bestaan, dooreen zijn geslagen, zoodat de volgorde der vakken hier en daar niet duidelijk blijkt en dat de vakken, die te Delft niet of niet in het jaar, waaronder zij in het lijstje voorkomen, gedoceerd worden, met Duitsche namen zijn genoemd.

1ste *jaar* (uren 's weeks gemiddeld).

	Hanover.		**Delft.**		**Aken.**		**Dresden.**	
	voordr.	**oefen.**	**voordr.**	**oefen.**	**voordr.**	**oefen.**	**voordr.**	**oefen.**
Wiskunde,	5	1	7¾	-	6	-	6	1
Mechanik (theor. mechanica),	5	-			5	-		
Beschrijvende meetkunde,	3	6	2	3	3	4	4	2
Ornamenteer,	-	6						
Gebäude- u. Maschinenlehre,	-	2						
Scheikunde,	2	-	½	-	1	-	2	-
Natuurkunde,	2	-	3		2	-	5	
Bouwkunde (constructie),	4	6	2	7	3	6		
	-	-						
	21	21						

(*) In het programma der pol. school te Aken leest men o.a. ‘Die Anstalt ist eine technische Hochschule: sie wird jungen Männern, welche sich der Technik widmen wollen, eine umfassende theoretische und *praktische* Ausbildung gewähren’, eene verklaring voorzeker, die duidelijk is en die men niet aantreft in andere programma's. In onze wet op het Middelbaar Onderwijs wordt met ‘praktische Ausbildung’ geen rekening gehouden.

42 uren 'sw.

Hardeken, 4 2

15¼ 14

29½ u. 's w.

1ste *jaar.*

	Hanover.		Delft.		Aken.		Dresden.	
	voordr.	oefen.	voordr.	oefen.	voordr.	oefen.	voordr.	oefen.
Elem. der Mineralogie,					1			
Elem. der Geognosie,					1			
Ornamentk,					-	2½		
Prakt. Geometrie (Landmeten en waterp.),					-	4		
					-	-		
					22	16½		
					38½ u. 's w.			
Mechanische technologie,							3	
Teekenen,								2
Technische Mechanik (Geostatik, Graphostatik),							2½	
Feldmessen,							2	
							-	-
							24½	7
							31½ u. 's w.(*)	

2de *jaar.*

Mechanik (Toegep. mechanica),	5	-			5	-		½
Praktische Geometrie,	3	4						
Aquarelliren,	-	2						

(*) In het Dresdener programma zijn voordracht en oefeningen niet overal met name genoemd.

Formenlehre der Antike,	3	-						
Ornamentik,	1	-						
Bouwkunde (constructie)	2	2	2	6				
Landwirthschaftliche Baukunst,	1	2						
Strassen- und Eisenbahnbau,	2	-			1	-	2	(trac.)
Wasserbaukunde,	2	2	1	2	2	2		
Maschinenbau,	5	4			2	1½	1	1
	-	-						
	24	16						
	40							
Beschrijvende meetkunst,			1	2				
Natuurkunde (met inbegrip van telegr.),			3	2				
Scheikunde der bouwstoffen,			1	2				
Handteekenen,				2				
Wiskunde,			5		4	-	2	
			-	-				
			13	16				
			29					

2de *jaar.*

	Hanover. voordr.	Hanover. oefen.	Delft. voordr.	Delft. oefen.	Aken. voordr.	Aken. oefen.	Dresden. voordr.	Dresden. oefen.
Wiskunde (Geometrie der Lage u. Graphostatik),					3	2		
Prakt. Geometrie (geodesie, 's zomers geheele dagen),					3	2	3	3
Einrichtung u. Entwerfen einf. Gebäude,					1	2		
Geschichte d. Baukunst u. Formenlehre,					1	-		
					22	9½		
					31½			
Allgemeine Maschinenlehre,							3	
Technische Mechanik (Geodynamik, Hydromechanik, Hydraulik),							4	
Hochbau (bouwkunde),							4	6
							20½	10
							30½	

3de *jaar.*

Grundzüge der Mineralogie,	2	-					2	
Bau-Anschläge u. Bauführung,	1	-			1	-		
Ontwerpen van eenv. gebouwen,	1	2	1	4	2	4		

Geschiedenis der bouwkunst,	6	-	1					
Bouwconstructiën mit mathem. Begründ.,	2	4			2	4		
IJzeren bruggen,	2	4 }	1	3 }	2	4		
Steenen en houten bruggen,	2	4 }	1	3 }				
Algemeene Technologie,	3	-						
Machinenleer,	5	-			2	-		
Landhuishoudkunde,	2	-						
Telegraphie,	2	-			1			
	-	-						
	28	14						
	42							
Landmeten en waterp. (des zomers oefen.)			2½	2?				
Stuurteekenen,				1				
Wegen en spoorwegen,			1	1			2	7
						ook op terrein		
Kennis van werktuigen,			2	-	1½	1		
Toegepaste mechanica,			2¾					
Theoretische mechanica,			2					
Waterbouwkunde,			2	4			2	2
Administratief recht,			½					
Handelenen,				4				

Werktuigbouwkundige constructie,	1½	1½
	-	-
	17	20½
	37½	

3de *jaar.*

	Hanover.		Delft.		Aken.		Dresden.	
	voordr.	oefen.	voordr.	oefen.	voordr.	oefen.	voordr.	oefen.
Bautechnologie (gieten, walsen enz.),					2			
Detailliren von Gebäuden,					1	2		
Baumaterialien,					1		½	
Heizung, Ventilation,					2			
Landwirthschaftl. Baukunst,					1	2		
Prakt. Geometrie (Geodesie),					2		4	2
					20½	17		
					37½			
Construiren von Maschinenelementen,							1	1
Graphostatik,							1	
Erd- und Tunnelbau, steinerne Brücken,							2	
Geologie,							3	
Geognostische Excursionen,								2
							17½	14
							31½	

4de *jaar.*

Mathematik, 4 -

Geodesie,	2	2	1	-	1	-	4
Geologie,	2	-					
IJzeren bruggen,	2	4	2	3	2	6	
Wegen en spoorwegen,	2 (trac.)	2	2	1	3	4½ onderstat. aanleg	
Waterbouwkunde,	5	4	2	2	1	4	
Stoomwerktuigen,	4	2 onder wegen				1	5
Scheikunde,	2	-	2				
Rechtswetensch. (adm. recht),	3	-	2				
	26	14					
	40						
Theoretische mechanica,			2	-			
Toegepaste mechanica,			1½	-			
Ontwerpen van gebouwen (projecteeren),			1¾	4			
Geschiedenis der bouwkunst,			1				
Kennis van werktuigen,			2				
			19¼	10			
			29¼				

4de *jaar.*

	Hanover.		**Delft.**		**Aken.**		**Dresden.**	
	voordr.	**oefen.**	**voordr.**	**oefen.**	**voordr.**	**oefen.**	**voordr.**	**oefen.**
Eisenbahn-Maschinenbau,					2	2		
Gründz. der Locomotiv-Construction,					½			
Telegraphie,					1			
Gewerbliche Betriebslehre (staath. kunde),					1			
Figuren und Landschaftzeichnen,						2		
					11½	18½		
					30			
Strassen- und Brückenbau,							2½	8
							7½	15
							22½	

Hieraan kunnen de volgende opmerkingen vastgeknoopt worden. De kennis van werktuigen (beschreibende Maschinenlehre), te Aken en Delft in afzonderlijk daarvoor bestemde uren gedoceerd, is te Hanover onder het meer algemeene vak Maschinenlehre ingesmolten. Te Hanover en te Delft is de leer der bouwmaterialen opgenomen onder bouwkunde. Ventilatie, verwarming en telegraphie zijn te Delft alle onder natuurkunde begrepen. Mechanische technologie wordt ten onrechte, mineralogie en geologie terecht aan den civiel-ingenieur te Delft niet gedoceerd. Te Hanover wordt werktuigbouwkunde volstrekt niet over het hoofd gezien en te Aken vormt bouwtechnologie een afzonderlijk college. Voor waterbouwkunde staan Delft en Hanover bovenaan.

Voorts ziet men, dat de wijze van onderricht der verschillende vakken, wat tijdsorde aangaat, nog al uiteenloopt. Te Delft handelt men de zuivere wiskunde af in de twee eerste jaren, de mechanica in de twee laatste. Dit heeft tegen, dat de mogelijkheid van toepassingen der mechanica op constructie minder gemakkelijk wordt en de leerlingen dus bijv. reeds ijzerconstructies behandelen zonder ze te kunnen berekenen.

De Heer Huet zegt dienaangaande in zijn brochure: ‘De werktuigbouwkunde en hare beoefening’, ‘er bestaat behoefte voor de werktuigkundigen aan een cursus in de mechanica in de twee eerste jaren van hunne studie. Het bezwaar, dat tegen de vervulling dezer behoefte zou kunnen worden ingebracht, namelijk, dat voor zulk een cursus de hulpmiddelen der algebraïsche analyse nog niet ten dienst staan, is niet gegrond.’

Licht men eenige practische en belangrijke vakken uit bovenstaand lijstje, dan ziet men, dat wekelijks besteed worden aan bruggenbouw gedurende twee jaren te Hanover gemiddeld 9 uren, te Aken 7 uren,

te Delft 4½ uren; aan waterbouwkunde: 6½ te Hanover, 4½ te Aken, 6½ te Delft; aan wegen, spoorwegen, stationsaanleg, spoorwegmachinebouw: 7 te Hanover, 6½ te Aken, 2½ te Delft; aan bouwkunde gemiddeld per jaar: te Hanover 10 bijna, te Aken 9 bijna, te Delft 7 ruim.

Dit aantal uren bewijst op zichzelf wel niet veel, doch het maakt verklaarbaar, hoe bijv. te Hanover en Aken ook de practische zijde der vakken tot een punt van studie kan gemaakt worden. Niet in alle opzichten echter is het groot aantal lesuren te Hanover een voordeel, doch verschillende lessen, wel zeer nuttig, maar toch van ondergeschikt belang, zouden beperkt kunnen worden als: ornamentteekenen, aquarelteekenen, enz.

Gaat men op dezelfde wijs als boven voor andere ingenieurs-studies na, waar het meeste werk van het onderwijs gemaakt wordt, dan bevindt men, dat Delft zeker niet bovenaan staat, en het eenige vak waarvoor men aan Delft de voorkeur kan geven is waterbouwkunde, vooral met het oog op de hydrographie van ons land. Dat ook Nederlanders, in niet onbeteekenend getal, geen bepaalde voorkeur aan Delft geven blijkt hieruit, dat er in den cursus 1877-'78 waren ingeschreven: te Hanover 17, te Aken 9, te Luik 31 Nederlanders. Schat men het aantal Nederlanders op andere polytechnische scholen, als Dresden, Carlsruhe, Munchen, Weenen, Zurich, Stuttgart, enz., op nog 25 dan blijkt, aangezien te Delft waren ingeschreven 264 jongelui, dat circa 23% van de Nederlanders, die eene polytechnische opleiding genieten, in het buitenland studeert. Daarentegen komt zelden een vreemdeling te Delft studeeren. Te Hanover bedraagt het schoolgeld als te Delft ongeveer *f* 200, te Aken *f* 160, te Luik *f* 140. Deze getallen zijn maxima en kunnen soms belangrijk minder zijn, gelijk men in de programma's, van welke vooral het Hanoversche kort, bondig en duidelijk is, kan naslaan.

Gaan wij ten slotte vluchtig na welke de practische resultaten zijn, welke het onderwijs aan de polytechnische school te Delft heeft opgeleverd. Indien men aanneemt, dat examens de juiste toets der kundigheden zijn, dan moeten ingenieurs van den waterstaat en der marine aangemerkt worden als pioniers onder al hun vakgenooten in den lande. Deze menschen toch moeten nog een vergelijkend examen afleggen, alvorens in het corps te kunnen worden opgenomen als adspirant-ingenieur(*).

(*) Voor de marine geldt dit thans niet meer. Gelijk bijv. te lezen staat in de Staatscourant van 14 en 15 Juli, worden reeds tijdens hun studie aan de Pol. school bevoorrechten uitgekozen, die uitmunten in schoolschen handel en wandel, studietoonbeelden, die hg anticipatie degelijke ingenieurs zullen worden en zich wel een dressuur willen laten welgevallen. Intusschen is nu voor andere Nederlanders, hoe onbesproken van gedrag en hoe talentvol ook, maar die zich tijdens hun studie niet aan banden hebben willen laten leggen, de gelegenheid afgesneden naar de betrekking van adsp. ing. der marine te dingen. Misschien zou men dit kunnen laten gelden als er sprake was van een gezond denkbeeld, doch de kunstmatige opkweeking is evenmin rationeel als rechtvaardig. Hier geldt wat te lezen staat in de brochure van A. Huet. De werktuigbouwkunde en hare beoefening (Delft, J. Walltman Jr. 1874), n.l. Bij de keuze van een studievak wordt meestal zoo geheel van toevallige omstandigheden uitgegaan, enz.

Waarin openbaart zich echter die voortreffelijkheid? De namen der mannen, verbonden aan onze groote werken, zijn meerendeels veel ouder dan de polytechnische school. Juist daarom, zal men zeggen, is uw vraag onbillijk. De polytechnische school bestaat nog te kort. Toegestemd. Doch waar zich de begaafdheid niet kan luchten in het tot stand brengen van materieele zaken, kan zij zich toch een weg banen in geschriften. Welnu, welke werken, welke opstellen, welke lichtpunten hebben wij aan de dosones te danken? Geene. Dit valt vooral in het oog, als men nagaat hoeveel klassieke werken over wiskunde, bouwkunde, enz. geschreven worden door Fransche ingenieurs, vooral door de Ingenieurs des Mines et Ponts et Chaussées. Natuurlijk mag men in ons landje, dat zooveel kleiner is, niet zooveel verlangen, doch op totale absentie in den jongeren tijd van degelijke ingenieursgeschriften mag men toch wel wijzen.

Men geloove alweder niet, dat ik onze ingenieurs te laag aansla. Vooral van hen, die in staatsbetrekking zijn, zullen de meesten wel geschikt zijn voor hun dagelijkschen arbeid, die voor een groot deel uit routine bestaat, doch wij missen baanbrekers en de geest van initiatief is zeer slap.

Deze gebreken schuilen, mijns inziens, in de eerste plaats in de polytechnische school.

Wanneer mij dan ook iemand vroeg: Op welke polytechnische school zal ik mijn zoon de lessen laten volgen? zou mijn antwoord bestaan in de wedervraag: Hebt gij fortuin? Want, wie fortuin heeft als aankomend ingenieur en dus niet dadelijk om den broode behoeft te gaan werken, wanneer hij niet in staatsdienst komt, kan zich met Delft behelpen, doch wilt ge meer kans hebben terstond rente te trekken van het kapitaal, dat ge verstudeerd hebt en van het kapitaal dat in uw hoofd en handen moet zitten, ga dan naar de polytechnische school te Hanover of Aken.

Aan onze polytechnische school moet nog veel veranderd en geregeld worden zal men niet langzamerhand velen doen ondervinden, dat de studie te Delft in menig opzicht de eerste acte is eener ellendige tragedie.

Inderdaad, Govert kan wat eenzijdig practisch zijn, hij heeft niet geheel en al ongelijk.

Iets *nieuws* en *iets* goeds.

Handleiding bij het onderwijs in de kennis der bouwmaterialen aan Ambachtsscholen en andere inrichtingen van onderwijs voor den handwerksstand en tot zelfonderricht, door D. de Vries, Directeur der Ambachtsschool te Rotterdam. Groningen, P. Noordhoff en M. Smit, 1877.

'Kennis der bouwmaterialen!' - zou menige leek wel recht weten, wat hier eigenlijk onder verstaan wordt? Men vergeve mij dezen twijfel, die gewettigd is door hetgeen ik - en menigeen met mij - deswege opmerkte en ondervond.

Wanneer de meerdere of mindere bekendheid van een vak kon worden afgemeten naar het grooter of kleiner aantal werken, dat erover geschreven is, dan zou men de 'kennis der bouwmaterialen' haast tot de onbekende grootheden kunnen rekenen; want behalve het hier aangekondigde boek ken ik er één, zegge 1 Nederlandsche uitgave, waarin hetzelfde onderwerp onder den titel van 'de Leer der Bouwstoffen' op afzonderlijke wijze is behandeld. Haast ik mij echter daarbij te voegen, dat men geen enkel bouwkundig werk van eenige beteekenis zal kunnen opslaan, zonder daarin één of meer hoofdstukken aan bovengemeld onderwerp gewijd te vinden.

Bouwmaterialen-kennis is voorzeker een deel van de Bouw*kunde* en de Bouw*kunst* in 't algemeen; doch bij de voor zaakkundigen niet onbekende belangrijkheid van dit onderdeel der theorie en der practijk van het bouwvak - bij de reeds in andere opzichten zoover doorgevoerde splitsing van deze wetenschap en kunst in nevenvakken, die zich door hunne uitgebreidheid en beteekenis reeds als zoovele afzonderlijke vakken doen kennen en zien uitgeoefend - is het wel te verwonderen, dat de kennis der bouwmaterialen daarbij tot dusver nog zoo'n uiterst bescheiden plaatsje inneemt.

Van dien kant beschouwd zou de schrijver van het boek, hetwelk mij door de redactie van *De Tijdspiegel* ter recensie werd toegezonden, alle recht gehad hebben, van 'het vervullen eener leemte of behoefte' te spreken, ware het niet, dat deze reden wat al te veel eene gemeenplaats geworden is, en hij die dus wijselijk in zijn voorbericht verzweeg. In plaats hiervan lezen we in dat voorbericht o.a. het volgende:

'De moeilijkheid, door mij ondervonden, om zonder geschikte handleiding bij het onderwijs in de kennis der bouwmaterialen, d.w.z. *kennis van den oorsprong*, *de eigenschappen*, *bewerking*, *toepassing*, *enz. der verschillende stoffen*, *die in de ambachten gebruikt worden*, tot een goed resultaat te geraken, heeft mij aanleiding gegeven, om een zoodanig werkje samen te stellen en te trachten, het zoowel door

volledigheid als door beknoptheid geschikt te maken, om als leiddraad bij het onderwijs te kunnen dienen en het tevens zoo in te richten, dat het met vrucht den leerlingen in handen kan worden gegeven en hun voortdurend tot een vraagbaak zou kunnen zijn'.

Ziedaar regelen, waarin de schrijver zelf de aanleiding voor zijn te waardeeren arbeid opgeeft, en waarin ik onderstreepte, wat reeds als antwoord kan dienen op de eventueele vraag mijner lezers: Wat dan wel die 'kennis der bouwmaterialen' omvat, beteekent, inhoudt.

'Ambachten' noemt schrijver daarbij: het is duidelijker hier bij *bouw*materialen ook van *bouw*ambachten te spreken. Immers, ook buiten het bouwvak zijn nog ambachten aan te wijzen en de daarbij gebruikte materialen vallen buiten het bestek van zijn boek.

Aan 'beknoptheid' 'volledigheid'(*) te paren; daarbij het boek geschikt te maken voor onderwijs (door en aan anderen) en tevens voor zelfonderricht, - ziedaar eischen, welke menig schrijver zich ter goeder trouw zelf stelt; doch waarin het struikelblok ligt voor velen.

Gaan wij nu eens zien, in hoever de schrijver van het bovengemelde dat ideaal van menig hand- en leerboek nabijkomt.

Het is toch opmerkelijk: in het meten van den weg, dien iemand zich stelde af te leggen, - bij het bespreken van het deel, dat hij daarvan werkelijk doorliep en hetgeen hij daarvan onbetreden liet, toonen *beoordeelaars* veelal meer bedrevenheid in het bespreken van dat, hetwelk zij niet, dan van hetgeen zij wel behandeld vonden. Alsof juist zij het terrein in quaestie in alle richtingen hadden doorkruist en de grenzen daarvan nauwkeurig kenden!

Laten *beoordeelden* echter liever dit verschijnsel toeschrijven aan het feit, dat zulk een negatieve recensie gemakkelijker en wenschelijker is dan eene andere, meer positieve, welke het nadeel van citeeren heeft juist van de beste gedeelten, welke bij voorkeur in het werk zelf moeten gelezen worden en opwekken tot zijn bezit en gebruik.

Ik heb daarom niet te schromen, mijne beoordeeling van bovengenoemden arbeid, zooal niet geheel dan toch voor een ruim deel, in te richten naar de eerste der voormelde wijzen, ondanks de sympathie, die ik voor de hier te behandelen uitgave koester.

Meermalen had ik het genoegen met den schrijver daarvan over de zaak, die zij inhoudt, van gedachten te wisselen en heb mij bij die gelegenheden eenige op- en aanmerkingen veroorloofd, welke, voor zoover zij om principieele redenen niet door dezen konden gedeeld worden, ik hier in de eerste plaats wensch ter sprake te brengen.

Wanneer men den aanvang der Hoofdstukken I, II en IV, die successievelijk over Hout, Steen en IJzer handelen, met elkaar vergelijkt, - moet het al spoedig de aandacht trekken, dat de algemeene beschouwingen in Hoofdstuk I wat heel kort, ja, onvoldoende zijn, vooral in

(*) Leelijk woord: *vol-ledig*; wat beteekent dit? 't Is eigenlijk een contradictie. Adres den HH. taalkundigen.

vergelijking met Hoofdstuk II. Terwijl we van *steen* als bouwmateriaal zijn vastheid, hardheid, samenstelling of structuur, duurzaamheid en kleur achtereenvolgens afzonderlijk behandeld vinden, lezen we over *hout* slechts eenige korte opmerkingen over hetgeen men onder de benamingen *boom, merg*, *kern*, *spint, bast* en *schors* verstaan moet, wat *loof-* en *naaldboomen* van elkaar onderscheidt, welke boomen tot de eerste en welke tot de laatste soort behooren, benevens eene korte aanteekening over één der vele bewerkingen (het te water leggen), om het hout van loofboomen tot werkhout geschikt te maken.

Hier had mijns inziens eerst een antwoord moeten gegeven worden op de vraag: wat is hout? Wie het populaire boek van Witte - *De plant*(*) - kent, zal dien schrijver toegeven, dat menig werkman, die een leven lang in hout heeft gearbeid, gewoonlijk nog het antwoord op bovengestelde vraag schuldig blijft; doch Witte leert ons tevens daarbij, hoe dat antwoord in eenvoudigen, duidelijken en aangenamen vorm is te geven, - en een plagiaat uit zulk een werk door iemand, die zich niet het ‘air’ van een wetenschappelijk botanicus wil geven, zou zeker noch door een schrijver als Witte noch door een ander kwalijk genomen worden.

De lezer zal, hoop ik, bemerken, dat ik in het bovenstaande niet alleen bedenkingen in 't algemeen, maar in 't bijzonder ook geuite bezwaren van den Heer De V. tracht te weerleggen. Zoo ook in hetgeen hierop volgt.

Na de behandeling der eigenschappen, die hout in 't algemeen kenmerken, had een overzicht kunnen volgen over de belangrijkste eigenschappen, die de waarde van het hout als *werk*hout bepalen. Evenals in bovengenoemd hoofdstuk over *steen* had in dat, 'twelk *hout* behandelt, achtereenvolgens een woord mogen gewijd worden aan zijn hard- en vastheid, zijn verdeelbaarheid, zijn kleur, zijne eigenschappen ten opzichte van vuur en water; maar vooral hadden enkele bladzijden over de *draagkracht* van de bij bouwconstructies meest gebruikelijke houtsoorten en over de middelen ter bevordering van de *duurzaamheid* dier houtsoorten, niet mogen ontbreken.

Nu wil ik ten opzichte van theoretische beschouwingen over draagkracht toegeven, dat deze, wetenschappelijk behandeld, zooals bv. in Delprat's *Verhandeling over den wederstand van balken en staven*, veel te geleerd zijn voor die lezers, welke de Heer De V. zich bij de samenstelling van zijn leerboek gedacht heeft, - doch ik wijs alweder op een anderen schrijver, Hartman, die datgene, wat van deze stof populair is te behandelen, met goed gevolg beproefd heeft in zijn *Bouwkundig Handboekje,* uitmakende N°. 86-89 van de volksbibliotheek(†). Ik gebruik sinds eenigen tijd dit werk, dat op menige

(*) Uitgegeven te Groningen bij Wolters, 1869.
(†) Uitgave van Weijtingh te Amsterdam, 1859.

bladzijde schijnbaar dorre onderwerpen boeiend behandelt, ja, zoo, dat men daarin o.a. lezende over ‘materialen’ deze volstrekt niet ‘materialistisch’ maar zelfs ‘idealistisch’ kan leeren beschouwen, en toch in eenvoudige, duidelijke bewoordingen, - ik gebruik (herhaal ik) dit werkje o.a. ook met vrucht bij mijn bouwkundige lessen aan leerlingen van nog jeugdigen leeftijd en heb het steeds bejammerd, dat het boek van den Heer Hartman om zijn slechte correctie dezen niet zonder gevaar voor hunne kennis van de Nederlandsche taal kan worden in handen gegeven.

Doch dit ‘en passant’. Niet alzoo het werk van den Heer De V., dat over 't geheel uitmunt niet alleen door bondige, heldere beschrijvingen, maar ook door nauwlettende taal en spelling. Eenvoud is bij hem het kenmerk van het ware. Iemand, die zoo beknopt en duidelijk tevens zaken weet te omschrijven, moet niet alleen een goed kenner, maar ook een geschikt onderwijzer in het vak van bouwmaterialen-kennis zijn. En daarom bevreemdt het mij te meer en gevoel ik mij dubbel teleurgesteld, dat zoo iemand de proef niet heeft aangedurfd, laat ik liever zeggen: niet heeft aangewild, om zijn hier besproken arbeid o.a. met eenige bladzijden over de draagkracht van hout, steen en ijzer te vermeerderen.

Of de Heer De V. om gelijke redenen over de middelen ter bevordering van de duurzaamheid dier bouwmaterialen, in 't bijzonder die van hout, gezwegen heeft, waag ik te betwijfelen. Wellicht heeft hij dit, evenals het eerste punt, dat ik aanroerde, nl. het antwoord op de vraag: wat is hout? geacht, niet rechtstreeks tot het gebied van zijn onderwerp te behooren, daar hierbij in de eerste plaats iets had moeten meegedeeld worden over het vellen der boomen, het bezagen en behakken, het uitloogen en drogen, en in de tweede plaats een en ander over bewerkingen, die meest op wetenschappelijke proeven en theorieën van de laatste tijden berusten. Om soortgelijke redenen kan hij het vermelden van *kunststeen* en *kunstmarmers* in Hoofdstuk II vermeden hebben; hetgeen mij evenwel niet kan weerhouden, dit als eene leemte te beschouwen. Ware hierbij uit principe gehandeld, dan had met evenveel recht gezwegen kunnen worden van *kunstcement* (bladz. 58) en *kunststaal* (bladz. 18-90), waartoe de schrijver gelukkig niet vervallen is.

Wanneer mijn geachte collega bij een zeer mogelijken herdruk van zijn hier besproken werk bovenstaande bedenkingen nog eens in overweging wil nemen, dan zeker ook wel hetgeen ik daaraan nog in onderstaande regelen toevoeg, die meerendeels niet anders dan eenige losse op- of aanmerkingen bevatten.

De ondervinding zal hem evenals mij wel geleerd hebben, dat bij overigens vakkundige practici soms zeer scheeve begrippen bestaan aangaande het groeien van hout. In strijd met de meening van velen onder hen, dat het hout van uit het hart of merg telkens aan zou

wassen, waardoor het jongste hout naar binnen in den boom, onmiddellijk om het merg, zou gezocht moeten worden, - komt het mij zeer wenschelijk voor, in een leerboek over bouwmaterialen, al is dit ook in beknopten vorm, de bijzondere aandacht te vestigen op het min of meer tegenovergestelde feit, dat het hout aangroeit tusschen kern en schors, ter plaatse, waar volgens plantkundigen de *vormlaag*, volgens vakmannen in de bouwpractijk het *spint* zit.

De Latijnsche namen der eike- en pijnboomen acht ik in dit boek overbodig. Evenzoo de vermelding van namen als die, welke den laatsten regel op bladz. 11 uitmaken. Daarentegen zou ik het goed vinden naast den naam *zomereik* (bladz. 9) dien van *steeleik* te plaatsen; op bladz. 11 ook nog den *kurkeik* te vermelden; evenzoo op bladz. 14 naast den *zilverden* den *witte den* te vermelden, te meer omdat daar de *roode den* ook genoemd wordt.

Eindelijk nog op bladz. 12 en 13 te vermelden, dat de *grove den* ook *spar* en *wilde pijnboom*, en de *roode den* ook *gewone pijnboom* genoemd wordt. Hierbij had tevens melding gemaakt kunnen worden van den *lariks*- of *lorkeboom.*

De gebreken van hout, op bladz. 10 en verv. onder *a-f* opgesomd, kunnen nog aangevuld worden met de vermelding van het *spint*, het *wringen*, den *runwas* en de *houtzwam*. Dat de *wind*- of *ratelscheuren* ook *ijs- vriesbersten* genoemd worden, zal de schrijver wel weten; doch daar het hem evenzeer bekend is, welk eene Babylonische spraakverwarring er nog ten opzichte van vele benamingen in de practijk der bouwvakken bestaat, zal hij mij wel willen toestemmen, dat, wil hij verstaanbaar zijn voor allen hier te lande, hij ook vele bekende practische benamingen van een en dezelfde zaak dient op te geven. Dit is wel een groote last; doch zoolang daarin geen regeling is gebracht zullen schrijvers voor ambachtslieden ‘et tutti quanti’ zich dit wel-verstaanshalve moeten getroosten.

Waarom bij het eiken-, grenen-, vuren- en dennenhout naast het buitenlandsche niet, al was het slechts met een enkel woord, het binnenlandsche vermeld?

Palmhout draagt ook nog den naam *bukshout.* In plaats van te vermelden, dat ‘sommige palmboomen een bijna zwart hout leveren, wat in Europa echter bijna nooit verwerkt wordt’, - had ik daar liever iets gelezen over het z.g. *geelhout*, uit zuidelijk Amerika en Hongarije komende en over het *vlierhout*, dat wij soms maar al te veel in de plaats van echt palmhout zien aangewend.

Bij mahoniehout *bloemhout* noemende, ware het niet overbodig geweest daarvan te zeggen, dat dit hout niet van den wortel maar van den top der mahonie-boomen komt.

Het Hondurashout schijnt meer bekend te zijn onder den naam van *Engelsch*, het Cubahout meer bijzonder als *Spaansch* mahoniehout.

Bij *cederhout* kon het *cypressenhout* in één adem genoemd worden.

Evenzoo het z.g. *paardenvleesch* bij *palissanderhout.* Campèche- en Letterhout, Bolletrêe en Paramalatten vind ik evenmin vermeld.

Bij *noten*hout vind ik wel van Fransch, niet van Italiaansch hout gewag gemaakt. Van deze twee benamingen, die op dezelfde of gelijke soorten betrekking hebben, is de laatste de algemeene.

Verder heb ik tevergeefs gezocht naar eenige opgave betreffende berke-, kastanje-, elze- en vlierboomhoutsoorten, om nu maar niet te spreken van menige ooftboom- en doornhoutsoorten, die toch ook voor schrijnwerken en dergelijke ambachten waarde hebben.

Nog miste ik bij het *lindenhout* of elders eene of andere aanteekening betreffende het z.g. *Amerikaansche werkhout*, dat tegenwoordig veel het eerstgenoemde vervangt bij schrijnwerkers en houtsnijders.

Waarom ook niet menige houtsoort afzonderlijk geprezen of gelaakt, om hare meerdere of mindere waarde als brandhout? Het is toch goed, dat de ambachtsleerling ook uit zijn ‘boek der materialen’ kan te weten komen, dat beuken-, berken-, linden-, maar vooral esschenhout na verbranding nog waarde hebben om de koolsoorten, die daarvan worden verkregen ten bate van teekenonderwijs en ten gebruike van loodgieters, blikslagers, zilversmeden, apothekers, enz.

Ten slotte van dit gedeelte nog iets, dat meer weegt dan alle voorgaande losse opmerkingen samen. Was het om een of andere reden, of ontsnapte den schrijver van ons boek in quaestie ook het in ons land zoo nuttige en algemeen voorkomende *rijshout* van de wilgeboomen? Ik heb daarvan niets in zijn hoofdstuk over ‘hout’ gevonden, ook niet in dat gedeelte, hetwelk het hout omschrijft, zooals het in den handel voorkomt. En toch kunnen we in boeken en bestekken dikwijls lezen van rijsbossen, bestek- en bermrijs, rijslatten, rijspalen of -staken, rijsbanden, enz.

Ik heb in het voorgaande het eerste Hoofdstuk eens wat van naderbij bekeken, omdat het mij reeds bij den eersten oogopslag voorkwam, dat het hout wat stiefmoederlijk in deze ‘materialenkennis’ is bedeeld, in vergelijking van hetgeen ik daarin verder over steen en ijzer vind vermeld. Bij aandachtige lezing van mijne opmerkingen zal men echter, hoop ik, reeds ontwaard hebben, dat deze niet zoozeer datgene betreffen wat *wel* in het boek als wat er *niet* in staat. Wij behoeven er niet aan te twijfelen: ten opzichte van veel van hetgeen wij misten zal de Heer De V. zijn reden van weglating wel gehad hebben; doch waarom dan hierop niet in zijn Voorbericht gewezen? Ik geloof, dat in dit geval zijn zucht naar beknoptheid aan een billijke vraag naar tegemoetkomende ophelderingen tekort heeft gedaan. Raad ik echter juist, dan zal niets mij aangenamer zijn, dan dit tekort met 's schrijvers genoegen door vorenstaande en nog enkele volgende aanteekeningen te kunnen dekken.

Het lust mij nu, voor de afwisseling ook eens de aandacht mijner

lezers op eenige verdienstelijke bladzijden in het werk des Heeren De V. te vestigen. Als zoodanig beschouw ik vooral die gedeelten, welke van *hout*, *steen* en *ijzer* spreken, *zooals het* TEGENWOORDIG *in den handel voorkomt.* Ik onderstreep 'tegenwoordig' tweemaal; want sedert de wettelijke invoering van het metrieke stelsel van maten, munten en gewichten, is er vooral in de hout- en ijzermaten een groote verwarring. Wet en gewoonte geraken hierbij telkens met elkaar in strijd, en dit moge leeken in het vak (de vakmannen weten het zelf maar al te goed door den last, dien zij ervan hebben) tot genoegzame verklaring dienen, waarom de Heer De V. in zijn meergemeld boek de *oude* zoowel als de *nieuwe* hout- en ijzermaten heeft opgenomen; en dat hij dit zoo gedaan heeft, dat men dadelijk de herleiding van de eene in de andere maat heeft, geeft hem aanspraak op de erkentelijkheid van allen, die in deze herleiding nog oefening noodig hebben. Voor die gedeelten is zijn hand- en leerboek tevens een zakboek voor jong en oud, - een werk van dagelijksch, practisch nut, hetwelk zal kunnen maken, dat enkele voorname theoretische zaken tevens eens aan den man kwamen bij oude en jonge lieden, die het practische soms wel wat te uitsluitend en ten koste van het theoretische waardeeren; - reden te meer, waarom wij het gemis van enkele dier voorname theoretische zaken eenige bladzijden vroeger betreurden.

Men moet van nabij weten, welk een omslachtigen, drukken arbeid het opstellen van zulke gegevens vordert als ik daar zooeven besprak. Hoe ernstig en nauwgezet dit gedeelte van zijn werk door den Heer De V. is opgevat en uitgevoerd, bleek mij o.a. ook nog uit zijn pogen, om van alle ijzerwerken een betrouwbare teekening te krijgen, die hij dan zeker nog ten beste zou hebben gegeven; doch dit bleek ondoenlijk. We mogen echter ons en hemzelf geluk wenschen, dat hij met de andere gegevens zoo goed slaagde. Voor dit gedeelte van zijn werk zij hem dus een afzonderlijk woord van dank gewijd.

Het kan mijn doel niet zijn, bovengenoemde 'Handleiding bij het onderwijs in de kennis der bouwmaterialen' in haar geheel zoo te doorloopen als ik in bovenstaande regelen met een gedeelte deed. Mijn opstel zou dan zeker de daarvoor beschikbare ruimte in dit tijdschrift verre overschrijden. Doch is dit wel noodig na hetgeen nu reeds werd opgemerkt? Mijn doel was o.a. om het boek onder veler aandacht en daardoor in vele handen te brengen. Waartoe dus nog meer?

Ja, toch nog iets, dat mij bij het doorbladeren inviel of dat mij lezende in de gedachte schoot.

Hier en daar ontmoette ik woorden, die bij een eerste lezing voor oningewijden niet licht verstaanbaar zijn. Stel u voor leerlingen, die voor 't eerst in 't voorbijgaan melding vinden gemaakt van *looizuur* (bl. 11), *fournier* (bl. 16), *zouten* (bl. 32), *processen* (bl. 33), *veldspaath* (id.), *volume* (bl. 59 en 63), *oxideert* (lees oxydeert), *begeleiders*, *hoogovens* (bl. 65), enz.

Zoo ook zal de bloote vermelding van vele steensoorten, zooals die op bladz. 45-50 voorkomen, den leek geen kennis daarvan kunnen geven. Waarom hierbij niet eene korte omschrijving van hare kenmerken in vorm, afmeting, klank of kleur en gebruik, voor zoover dit slechts ten deele of soms zelfs in 't geheel niet uit hare benamingen is op te maken? In dit opzicht munten Hoofdst. I en IV boven Hoofdst. II uit.

Ook mist men in laatstgenoemd Hoofdstuk de vermelding van *egelsoorten* of van hare benamingen. - Enkele bladzijden tevoren lezen we van Vlaamsche steenen niets anders dan hunne afmeting. Van *roode* en *gele steenen* sprekende had hunne afwisselende toepassing in gevels en bestratingen als middel van versiering vermeld mogen worden.

In Hoofdstuk III, over metselspeciën, had ik nog met een enkel woord het *leem* genoemd en allicht iets over de *keuring* van tras medegedeeld. In dit hoofdstuk behoorde ook het onderscheid tusschen *gips* en *stuc* en de wijze hunner bereiding aangegeven te zijn.

Bij het begin van Hoofdstuk IV, over metalen, is de zetter bijzonder kwistig geweest met hoofdletters. Meer heb ik echter aan te merken over de karigheid van den schrijver, die hier enkele inleidende opmerkingen over ertsen, legeeringen, oxyden en oxydeeren - herleidingen en verbindingen bij metalen - verzwijgt. Dat de *smelt*hitte van ijzer 7990° R. in plaats van 1990° R. zou zijn, moet aan den drukker geweten worden. Het ware echter in mijn oog alweer wenschelijk geweest, dat de schrijver hier ook de *wel*hitte van ijzer (1400° C.) had aangegeven.

Bij het zoeken naar eenige aanwijzing omtrent het soortgelijk gewicht der voornaamste bouwstoffen, zie ik dat deze op een der laatste bladzijden van het boek in een lijstje zijn samengevoegd.

Niet hierop maar wel op enkele gegevens in dat lijstje moet ik mij nog eene vraag veroorloven. Waarom van de hout- en steensoorten niet, evenals dit van de metalen en metselspeciën is gedaan, een minimum en een maximum cijfer opgegeven? Alle eikenhout bv. toch zal juist niet 0.785 of alle mahoniehout precies 0.813 specifieke zwaarte hebben.

Een flink omschreven ‘Inhoud’ vult de laatste bladzijden van het boek, waarmee echter maar tot op zekere hoogte tegemoetgekomen wordt aan de behoefte van een ‘Alphabetisch register’, van bouwkundige benamingen, waaronder vele, die aan leek en leerling in 't eerst vreemd moeten voorkomen en daarom liever in zoo'n register dan in een inhoudsopgave gezocht worden.

Verder zouden aanwijzingen aan den voet der bladzijden betreffende onderwerpen, die niet of slechts beknopt in dit boek van den Heer De Vries, maar wel in werken van anderen uitvoeriger behandeld zijn, - een nieuwe waarde aan zijne handleiding kunnen geven. - De schrijver

gelieve ook deze opmerkingen, die eerst laat bij mij opkwamen, eens in overweging te nemen.

Doch ook zulke leemten, wanneer ik ze allen zoo noemen mag, zijn te verontschuldigen, en de meergemelde schrijver heeft zich tot op zekere hoogte gedekt, door in zijn voorbericht nog te schrijven:

'Veel zal er bij het gebruik van dit werkje door den onderwijzer moeten worden aangevuld, en zoowel door aanschouwing der stoffen als door proeven moeten worden geleerd en verklaard. Het is mijn doel niet geweest hem het werk uit de handen te nemen, maar alleen hem eene handleiding te verschaffen', en wat daar meer volgt.

Hij zal mij echter wel toestemmen, dat hiermee niet alle weglatingen te vergoelijken zijn. En dan nog deze vraag: Als men slechts bedoeld heeft eene handleiding voor den onderwijzer te schrijven, waarom dan op den titel van zoo'n werk tevens te zetten, dat het ook voor *zelfonderricht* kan dienen? Nemen we maar aan, dat, zooals wel meer het geval zal zijn, de schrijver met die toevoeging eene concessie aan den uitgever heeft gedaan, waarmee de eerstgenoemde echter geen eer, de laatstgenoemde geen grooter debiet zal behalen.

Nu ik zoo van den Heer De Vries op weg naar de Heeren Noordhoff en Smit ben geraakt, mag ik laatstgenoemden niet passeeren zonder een woord van lof voor de nette, correcte uitvoering, waardoor deze evenals de meeste hunner vele uitgaven zich kenmerkt. Of die netheid en correctheid ook invloed heeft op den prijs van dit boek kan ik niet beslissen. Waarom dien prijs niet op den titel vermeld? - Zal intusschen het boek zijn weg vinden, ook bij leerlingen van ambachtsscholen en dergelijke 'inrichtingen van onderwijs voor den handwerksstand', - dan zal de prijs, vrees ik, geringer moeten zijn dan met eene billijke berekening van den kant der uitgevers overeen te brengen is. 't Is daarom, dat ik nog in overweging geef bij een herdruk het boek in 5 hoofdafdeelingen te splitsen, zoodanig dat elk desbelust als een afzonderlijk boekje te gebruiken is, met name n°. 1 meer bijzonder voor de houtbewerkers (timmerlieden, schrijnwerkers, enz.), n°. 2 voor de steenbewerkers (metselaars, steenhouwers, enz.), n°. 3 voor de metaalbewerkers (smeden, loodgieters, enz.), n°. 4 voor schilders, stoffeerders, enz. en n°. 5 voor diverse gebruikers. Niet, dat ik door het voorstel tot deze splitsing geacht wil zijn te behooren tot hen, die meenen, dat den werkman alleen maar behoeft gegeven te worden wat hij voor zijn vak bepaald *niet missen* kan, - maar uit vrees, dat een voor hem gewenschte schotel, wanneer die te samengesteld en te duur is, zijn mond allicht voorbij gaat en hij aldus in plaats van minder *niets* krijgt, doe ik dit voorstel, maar geef het voor beter. Voor leeraren zou echter het geheele werk daarom niet minder welkom behoeven te zijn; voor leerlingen en voor algemeene invoering bij classicaal onderwijs zou zoodoende allicht met eene besparing van de helft of twee derden der onkosten eene handleiding voor het

aanleeren van eenige materialenkennis verkrijgbaar gesteld kunnen worden.

Eindelijk doe ik nog een beroep op de kunde en welwillendheid van den schrijver. Wat ik ook in de vorige regelen op zijn arbeid aan te merken gehad hebbe, toch zeg ik: 'Deze perzik smaakt naar meer'. Ik twijfel niet, of velen zullen met mij een soortgelijke 'Handleiding' voor de kennis en het gebruik der voornaamste *werktuigen* en *gereedschappen* in de ambachten, als een welkome en nog niet bestaande afzonderlijke uitgaaf tot aanvulling van de boven besprokene, bij voorkeur van zijne hand wenschen en wachten. En wie, die uit het pas gecompleteerde werk van Van Grieken(*) gezien heeft, welk een belangrijk aandeel de Heer De Vries in het laatste gedeelte daarvan gehad heeft, zou ook niet verwachten of, wanneer hij nog eens een grooter hand- en leerboek over bouwmaterialen meer bijzonder voor de eigen behoeften van vakmannen en onderwijzers ingericht, uitgaf, hij dezen daarmee een nieuwen dienst zou bewijzen, waarop men anders, wie weet hoe lang, nog zal moeten wachten.

Of zijn er wellicht onder onze bouwkundigen en uitgevers, die zich door het voorbeeld van bovengenoemden opgewekt gevoelen, ook eens hunne krachten te beproeven aan het verrijken onzer nog arme boekenzaal der technische kunsten in 't algemeen en die der bouwkunde, harer neven- en aanverwante vakken in 't bijzonder?

Ook dat is te hopen.

H.L. BOERSMA.

'*s-Hage*, Juli '78.

(*) Handboek voor Burgerlijke bouwkunst, Groningen. Wolter 1873-'78.

Staatkunde en geschiedenis.

Een onpartijdig oordeel.

Onze vestiging in Atjeh. Critisch beschreven door G.F.W. Borel, kapitein der artillerie, enz.

Er is geen gebeurtenis, die de belangstelling der Nederlandsche natie in grooter mate heeft opgewekt en die tevens minder juist is beoordeeld geworden, dan de krijg, sedert 1873 in het Noorden van Sumatra gevoerd. In spijt onzer constitutioneele staatsinrichting bleef de regeering bij herhaling de openbaarmaking der betrekkelijke bescheiden weigeren, en bleef daardoor de sluier hangen over de ware oorzaak van den met verrassende snelheid verklaarden Atjeh-oorlog. In spijt van pers en telegraaf kon het publiek niet tot de juiste waardeering van de feiten geraken. Er werd gejubeld op het bericht van overwinningen, die later bleken geen beteekenis, althans geen nut te hebben; er werd officieel verklaard, dat een krijg geëindigd was, die vier jaren later nog met dezelfde kracht werd voortgestreden; en wat het sterkste was, er werd volgehouden dat de oorlog, dien men voerde en die telkens meer slachtoffers en grooter schatten verzwolg, geen oorlog meer was. Vreugdeschoten verkondigden het succes onzer wapenen, huldeblijken werden aangeboden en aangenomen, politieke hartstochten opgewekt en aangevuurd; en met een onbegrijpelijke driestheid werd, bij de meest tegenstrijdige handelingen, lof toegezwaaid aan verschillende aanvoerders, die elkander op het oorlogstooneel opvolgden.

Hoewel het niet aan schrifturen heeft ontbroken, die tot doel hadden het publiek de oogen te openen, werd de onzekerheid toch niet weggenomen. Het eene geschrift weersprak of ontzenuwde het andere; partijbelang, heette het, gaf den schrijvers de pen in de hand; en daar dit inderdaad het geval soms was, bleef voor het publiek - buiten machte het kaf van het koren te scheiden - de waarheid raadselachtig.

Eindelijk heeft de verschijning van een boek, getiteld: Onze vestiging in Atjeh critisch beschreven door G.F.W. Borel, het aan ieder, die

lezen kan en lezen wil, mogelijk gemaakt, een helderen blik te werpen over de gebeurtenissen op het oorlogstooneel van af 1873 tot nu toe. De schrijver is een officier der artillerie van het Nederlandsche leger, die buiten de politieke partijen staat en, tweemaal in Indië gedetacheerd, eerst de krijgsbedrijven op Borneo's Z. en O. kust, later een belangrijk gedeelte van den Atjeh-oorlog bijwoonde. Daar hij zich niet bepaalde tot een zuiver krijgskundige beoordeeling der oorlogshandelingen, maar tevens de algemeene richting onderzocht, waaruit die handelingen voortvloeiden; daar hij deze toetste aan het beoogde doel: de onderwerping van Atjeh, heeft zijn werk een grootere beteekenis gekregen. Het is daardoor belangrijk en leerzaam, niet slechts voor den militair, die het oorlogvoeren in Indië beoefent, doch ook voor ieder Nederlander, die belang stelt in een oorlog, welke voor zijn land een ware ramp is geworden, en die wenscht, dat aan die ramp een einde kome. Wij willen dat werk thans bespreken, met het doel het in wijderen kring bekend te maken, en zooveel noodig nog nader toe te lichten.

Van de eerste expeditie onder Köhler vermeldt de schrijver slechts den uitslag en de gevolgen - de onzalige enquête en het uitzenden van den Generaal Van Swieten. Ook van de tweede expeditie wordt geen geregeld verhaal gegeven. De schrijver bepaalt zich tot een uitsluitend militaire en daardoor zeer gestrenge critiek van de voornaamste momenten, die aan de operatiën tegen den Kraton voorafgingen; daarna bespreekt en critiseert hij de operatiën zelven, en eindelijk de maatregelen en gebeurtenissen na den val van den Kraton - maatregelen in hunne beteekenis voor de toekomst zoo belangrijk; zoodat men reeds bij het einde van het vierde hoofdstuk gekomen is tot het ‘einde van den oorlog’.

Door ‘het einde van den oorlog’ versta men het einde, zooals dat werd afgekondigd in de afscheidsrede van den Generaal Van Swieten. Immers in de werkelijkheid - wij weten het allen, helaas! te goed - zijn op dat ‘einde’ nog jaren van onverpoosden strijd gevolgd, die onze krachten schier uitgeput hebben zonder tot het einde te kunnen komen.

Van den strijd, rijk aan gevaren en moeielijkheden, gevoerd onder Kolonel, later Generaal Pel, wordt ons daarna een aaneengeschakeld verhaal gegeven. Hieraan gaat vooraf een beschrijving van den werkelijken toestand, vergeleken met de voorstelling, die de Generaal Van Swieten er zich van maakte, en gevolgd door een beschouwing van de in Mei 1875 verkregen resultaten, in verband met hetgeen nog te verrichten overbleef.

De hervatting van den strijd, door de afwezigheid van Pel afgebroken, tot aan zijn dood, wordt verder in bijzonderheden behandeld; doch voor de verdere gebeurtenissen lag dit niet in schrijvers bedoeling. Hij bepaalt zich verder tot de algemeene beschouwingen, waartoe het voorafgaande aanleiding geeft, om ten slotte mede te deelen hoe zijns inziens tot de werkelijke beëindiging des krijgs kan gekomen worden.

Uit dit overzicht blijkt, dat de hoofdinhoud van het boek bestaat

uit wat men ‘de periode Pel’ kan noemen; de periode Pel niet louter als verhaal der oorlogshandelingen gedurende zeker tijdsverloop, maar tevens als toetssteen voor de waarde van hetgeen eraan voorafging, als richtsnoer voor wat nog mocht volgen, als hoogstbelangrijke factor dus voor de critische beoordeeling van den krijg in zijn geheel.

‘*Mijne Heeren*, *ik beschouw den oorlog als geëindigd*’ (bladz. 81). Met deze merkwaardige woorden van den Generaal Van Swieten, gericht tot de officieren der achterblijvende bezetting, neemt de periode Pel een aanvang; woorden, zeker reeds merkwaardig toen ze werden geuit, en die het in toenemende mate steeds meer en meer zijn geworden; woorden die, wat de verbaasde hoorders van 1874 er ook van gedacht mogen hebben, en wat de teleurgestelde natie van 1878 er zich nog bij denken moge, niettemin de onmiskenbare verdienste hadden, de opvatting van hem, die gezonden was om den oorlog te voeren, in een korte, niet voor tweeledige uitlegging vatbare formule te resumeeren.

Die opvatting is bekend. Zij kenmerkte zich van af het oogenblik, waarop de Generaal naar Atjeh vertrok tot op zijne zegepralende terugkomst, door een groote mate van wat men ‘optimisme’ heeft genoemd; - optimisme niet alleen omtrent de mate van weerstand, dien wij te wachten hadden, maar voornamelijk ook omtrent aard en duur van den tegenstand, dien het Atjehsche volk ons zou bieden; optimisme dus in zuiver militairen en in politieken zin. En juist omdat de politieke quaestie de militaire beheerscht, omdat van de politieke opvatting de wijze van oorlogvoeren afhangt, was de dwaling in eerstbedoelden zin nog gevaarlijker en ingrijpender dan in den laatsten. Leidde deze toch ertoe, dat de opperbevelhebber reeds op Java het cijfer der expeditionnaire macht verminderde, en daarna bijna een derde deel der werkelijk uitgeruste krijgslieden op vier dagen afstands van het oorlogstooneel achterliet, - gene leidde tot een wijze van oorlogvoeren, waarbij in strijd met alle regelen van krijgskunst, in strijd met de voorschriften, door den Generaal zelven uitgevaardigd (bladz. 90), na elk gevecht, na elk succes werd halt gehouden om uit te zien naar de zaken, die de Generaal meende dat komen zouden. En kon men de eerste dwaling hersteld heeten, toen de 3de Brigade te Atjeh was aangekomen, de tweede bleef gedurende den geheelen veldtocht haar verderfelijken invloed uitoefenen.

De opperbevelhebber maakte na elk succes halt. Waarom? omdat hij niet *wist*, dat die halt den strijdenden vijand ten goede moest komen? dit laat zich moeielijk denken. Dus omdat hij *veronderstelde*, dat van die halt door den nietstrijdenden of tot strijden ongezinden vijand zou partij getrokken worden. Een andere verklaring is er niet.

Men schoot eenige strijders dood, en richtte dan een proclamatie tot het volk achter de strijders, om te betoogen hoe dwaas het was zich te laten doodschieten. Een uitmuntende theorie inderdaad, mits er een volk *achter* en *buiten*, en zoodra het een weinig tegenloopt, ook *tegenover* de strijders sta! Het is in deze hoofdquaestie, dat de Generaal Van Swieten van den beginne af heeft misgetast, en tot aan het einde - het 'zoogenaamde' einde namelijk - van den oorlog is blijven mistasten.

Wanneer wij het stelsel van den opperbevelhebber veroordeelen, is dit niet op grond van hetgeen eerst later bleek en eerst later kon blijken; niet op grond van die goedkoope wijsheid van het gebeurde, waardoor een gewoon luitenant op het einde van een veldtocht weet, wat een kundig generaal bij het begin ervan zelfs niet kan vermoeden; het gold hier geen verheerlijking van het succes, geen door het slijk sleuren van het échec. Neen! wij veroordeelen het niet, omdat het later gebleken is geen steek te houden; maar omdat het op het oogenblik der toepassing zelf voortdurend door de feiten werd gelogenstraft. Wij veroordeelen het niet, dat de opperbevelhebber een eigen stelsel had en dit aanvankelijk tegenover ieder ander vasthield, doch wij veroordeelen het, dat hij het bleef vasthouden in spijt van de evidentie der feiten, die zich aan hem opdrongen en hem van alle zijden omringden.

Die tegenstelling is bij de meer uitsluitend militaire beoordeelingen der expeditie, die vroeger gemaakt werden en ook weder in dit werk voorkomen, te veel uit het oog verloren; de beoordeelingen zijn zoodoende veroordeelingen geworden, die, hoe juist ook op zichzelven, haar doel voorbijstreefden. Het groote publiek toch kon moeilijk aannemen, dat een generaal van naam en ondervinding in zijn eigen mètier zoo ten eenen male zou te kort schieten; het dacht dus allicht aan overdrijving, aan partij- of personenquaestie.

Nadat wij, door met veel grooter macht terug te komen, den Atjehers hadden doen zien, dat wij hen *wilden* tenonderbrengen; nadat door eenige overwinningen der oorlogspartij een gevoelig verlies zou zijn toegebracht, was het op zichzelf *mogelijk*, dat het sultanaat plotseling zou ineenzakken. Onder den druk der bedreigde belangen van de massa, bij onderlinge verdeeldheid van heerschzuchtige en naijverige hoofden, die eigen grootheid boven nationale onafhankelijkheid stelden, *kon het gebeuren* dat wij ten slotte als beschikkers en verdeelers van den desolaten boedel optraden; - immers, dit was de geschiedenis geweest van een groot deel onzer veroveringen in Indië, ook die van Boni. Tegen Boni was de eerste expeditie mislukt; de Boniërs stonden bekend als een dapper en krijgshaftig volk. Toen daarom de expeditie naar het gevreesde Boni vertrok, geloofde men dat de strijd hevig en langdurig zou zijn; en dezelfde Generaal Van Swieten, die daar het opperbevel voerde, maakte met recht de woorden: 'Ik

kwam, zag en overwon' tot de zijne, - niet omdat hij den weerstand had vernietigd, maar omdat de weerstand dadelijk ophield.

Was zoo iets dergelijks ook op Atjeh *mogelijk*, dan was het zeer verklaarbaar dat de Generaal, èn door zijn eigen verleden, èn door zijn geheele persoonlijkheid, tot de aanneming dier mogelijkheid gedreven werd. Nam hij ze eenmaal aan, dan moest hij ook zijne oorlogsvoering daarnaar inrichten: niet vernietiging der strijders, maar sparing van het niet-strijdende volk was dan de hoofdfactor van den einduitslag; niet tijdwinnen, doch tijdlaten. Zouden wij eerlang als beheerders van den boedel optreden, dan was het ook zaak zoo min mogelijk te verstoren en te doen te loor gaan, wat zich later onder onze bescherming weer zou moeten oprichten en ontwikkelen.

Dat zoodanige beschouwingen bij den aanvang de gedachten van den opperbevelhebber uitmaakten, valt moeilijk te betwijfelen; dat hij het recht had tot de eene of andere zelfstandige opvatting, al strookte deze ook niet met de algemeene zienswijze, en dat hij ze in practijk bracht en handhaafde, valt evenmin te betwisten. Doch om redelijk en verdedigbaar te blijven, moest dat handhaven ophouden, zoodra de werkelijkheid bleek met de hypothese in strijd te zijn, zoodra de vijand toonde niet de vijand te zijn, waarvoor men hem had aangezien.

Nu kan er verschil bestaan over de vraag, hoe lang men zulke proeven mag voortzetten; hoelang de anormale, om niet te zeggen de systematische slechte oorlogsvoering geoorloofd is met het oog op het mogelijke politieke resultaat, - het antwoord op zoodanige vraag hangt af van de persoonlijkheid van den chef. In de persoonlijkheid van den Generaal Van Swieten lag het, dat hij de proef zoo lang mogelijk volhield; maar dat hij die volhield, nadat alle grond aan zijn opvatting was ontzonken, zal wel niemand betwisten, die de gebeurtenissen op het oorlogsterrein aan de hand van den schrijver nagaat.

Was de Generaal voortdurend bezig den vijand van zijne goede bedoelingen te willen overtuigen, de vijand was even hardnekkig in het toonen, dat hij van die goede bedoelingen niets wilde weten; en moet men betreuren, dat de Generaal in zijn vredelievend pogen niet geslaagd is, het is zeker nog meer te betreuren, dat de vijand niet eindelijk den Generaal heeft overtuigd.

Op de dagen van rust, den vijand gegeven, volgde steeds heftiger tegenstand; na de gevechten bij en langs het strand, de bloedige dagen van 25 en 26 December; na deze, de verovering der Missigit, waarbij de schrijver aantoont, dat in spijt van de schitterende dapperheid van aanvoerders en troepen de nadeelige gevolgen der onoordeelkundige leiding slechts door onze overmacht werden goedgemaakt. Wel is waar viel drie weken later de omgetrokken Kraton leeg in onze handen; die zege zonder dadelijken strijd - hoe groote beteekenis ze ook in andere opzichten mocht hebben - had niet meer de beteekenis van een staken der vijandelijkheden. Integendeel, het was

blijkbaar dat de Atjehers, hoeveel waarde zij aan het bezit van den Kraton hechtten, hunne onafhankelijkheid nòg hooger stelden; dat zij begrepen, toen de Kraton niet meer houdbaar was, hunne krachten elders beter te kunnen besteden.

Dat dit inderdaad het geval was, bleek - beter dan uit eenige redeneering - uit de houding van den vijand zelf. Een vijand, die wist te leven (althans naar de denkbeelden van den Generaal Van Swieten), zou drie dagen na den val van zijn palladium zich onderworpen of althans zoover mogelijk teruggetrokken hebben; de Atjehsche vijand toonde eenvoudig, dat hij wist te vechten ook al was het buiten dat palladium. Twee dagen later, toen de opperbevelhebber zelf, met zijn geheelen staf, met een voorraad van de nieuwste en schoonste proclamaties, met een paar bataljons en een batterij uittrok, om den Atjehers te bewijzen dat het uit was, ontvang diezelfde onwellevende vijand hem op zoodanige wijze, dat hij niet alleen moest aftrekken, maar zijn kolonne zelfs in grooter gevaar bracht dan bij menige ernstige oorlogshandeling.

Met deze afdoende proef, zou men zeggen, moesten die visioenen van onderwerping en vrede voor goed geweken zijn; doch neen! de proef werd wel is waar niet herhaald, het resultaat scheen echter buiten beschouwing te blijven. De ideale, naar ons beheer hunkerende Atjeherlandbouwer verdrong nog altijd de ruwe werkelijkheid van den bloeddorstigen Atjeher-klewangvoerder; want in zijn qualiteit van landbouwer mocht de Atjeher onder onze oogen vrijelijk padie snijden, die hem straks in staat zou stellen als strijder zooveel te krachtiger tegen ons op te trekken.

Ook op andere wijze werd de vredestheorie op den voorgrond gesteld. Een der beide compagnieën Vestingartillerie met een groot gedeelte van het materieel, waaronder ook de achterlaad-kanonnen van 12 cm., werd teruggezonden. Wat den opperbevelhebber daartoe bewoog, zegt de schrijver (bladz. 53), valt moeielijk te beslissen. Moge hier en daar in dit werk de artillerist te veel op den voorgrond treden, wat dit punt betreft zal ieder wel met hem medegaan, en kan het antwoord bezwaarlijk anders luiden dan dat de militaire handeling volkomen onbegrijpelijk was, en de verklaring moet gezocht worden in de hoogere politiek en hare onnaspeurlijke wegen. De oorlog ‘moest’ nu eenmaal ‘uit zijn’; dat einde moest aan volk en vorst verkondigd worden, en daarvoor deden de kanonnen dienst. Een gewoon militair bevelhebber zou die kanonnen op geheel andere wijze hebben gebezigd; zij werden dan ook dadelijk, na de aftreding van den Generaal Van Swieten, teruggevraagd en in batterij gesteld, om voortaan te spreken niet van vrede, maar van oorlog.

Toch werd nog tweemaal aanvallend te werk gegaan (op 12 en 15 Februari), naar aanleiding van het verzoek om hulp van onzen bondgenoot Toekoe Nek, wien zijne halsstarrige landgenooten niet konden vergeven, dat hij onze partij had gekozen. Waartoe, zegt de schrijver op blz. 54, die beruchte tochten naar Bital en Ketapang

Doea gediend hebben, is steeds raadselachtig gebleven. Wij liepen er met het hoofd tegen den muur, brachten zware offers zonder dat die ons of onzen bondgenoot van eenig blijvend nut waren, en keerden terug naar den Kraton om daar met schop en spade te werken.

De Kraton zou namelijk het hoofdpunt onzer vestiging worden. Duidelijk wordt door den schrijver aangetoond, dat uit een zuiver militair oogpunt daartegen groote bedenkingen bestonden; dat de Kraton *tactisch* slecht gelegen, *hygiënisch* van zeer ongunstige conditie was, en *strategisch* slechts voordeel opleverde, 'als men van dien Kraton uit aanvallend te werk wilde gaan' - hetgeen echter de opperbevelhebber juist *niet* wilde. De politieke beteekenis gaf evenwel tegenover de militaire bezwaren den doorslag; en nu was het karakteristiek, hoe ook hierbij weder de politieke quaestie de militaire niet slechts beheerschte - wat op zichzelf verklaarbaar was - doch ze ook op onverklaarbare wijze deed verwaarloozen of geheel op zijde zetten.

De Kraton, het palladium, het eeuwenoude verblijf der Sultans, hunne eeuwenoude begraafplaats, zoude ook ons palladium, ons voortdurend verblijf worden; goed! Maar zou hij ons werkelijk een palladium zijn, zou hij ons niet alleen tot begraafplaats, maar tot een provisioneel verblijf dienen, dan behoorde hij in de eerste plaats te voldoen aan zijn militaire bestemming. De Kraton moest dus zijn een sterkte, ingericht op de vrije en krachtige werking der vuurwapenen, waarin onze groote meerderheid bestaat; hij moest aanbieden *veiligheid* van binnen, en onbelemmerde *vuuruitwerking* naar buiten.

En nu leze men, hoe het gesteld was met het voldoen aan die eischen. Wij moeten ons bepalen tot eenige citaten. Op bladz. 105 leest men: 'Zonderling genoeg had men juist de N. en W. facen, die reeds zoo sterk waren, het zorgvuldigst bevestigd, hoewel zich aan dien kant (den naar zee gekeerden) waarschijnlijk nimmer een vijand vertoonen zou. .... men had zijn tijd en krachten oneindig beter kunnen besteden aan den kant *waar werkelijk een vijandelijke aanval te verwachten was;* dáár had men den Kraton moeten versterken en voor een actieve verdediging behooren interichten. Aan *dat* even nuttig als noodzakelijk werk werd evenwel niets gedaan.' - Bladz 107: 'Op den 26sten April was de toestand van den Kraton, in korte woorden, als volgt: Het noordelijk gedeelte, *dat niet bedreigd werd*, was alleen versterkt en van geschut voorzien, terwijl de naar den vijand gekeerde facen, waar stellig een aanval verwacht kon worden, zoo goed als weêrloos waren gelaten; de vijand kon daar ongestoord naderen zoo dicht hij verkoos, *letterlijk tot aan den voet van den hoofdwal*; de artillerie kon er geen geschut in batterij brengen, de infanterie niet vuren, om de eenvoudige reden dat men er geen pas voor zich uit kon zien.' Bladz. 106: 'De Atjehneezen konden ongemerkt door de wildernis tot aan den voet der borstwering sluipen, niet alleen 's nachts maar *zelfs op klaarlichten dag;* zij zouden met een stouten aanloop het plongé

bereikt hebben vóór nog één schildwacht alarm had kunnen maken. Was het gevaar bij dag reeds dreigend, het verdubbelde bij nacht; want de schrik en verwarring, die altijd met een overvalling gepaard gaan, zijn in de duisternis nog veel grooter - de gevolgen van zulk eene ramp waren niet te berekenen geweest.'

Na deze beschrijving kan men ook nu nog niet zonder schrik denken aan hetgeen zou zijn geschied, zoo de vijandin Mei 1874 slechts één enkele maal een gedeelte der energie en doodsverachting, waarvan hij vóór en na zoo menig schitterend blijk heeft gegeven, had besteed aan een poging om die facen te bekruipen, de bezetting te overvallen en gelijktijdig in onze houten- en bamboe-gebouwen brand te stichten. Gelukkig is het *niet* geschied; doch dat het had *kunnen* geschieden, dat het niet in tijds onmogelijk werd gemaakt, is voorzeker tegenover hem, die in zijn macht had het te doen en die wegging zonder het gedaan te hebben, een grief, die door geene vredesvoorspiegelingen weg te nemen is.

Terwijl nu met schop en spade werd doorgegaan, had er een gebeurtenis plaats, waarbij wij, op het voetspoor van den schrijver, eenigszins langer zullen stilstaan, omdat zij op de helderste wijze niet het stelsel, maar het parti-pris van den opperbevelhebber in het licht stelt.

Den 7^{den} April had de opperbevelhebber aan Kolonel Pel, bevelhebber der troepen binnen den Kraton, last gegeven om dagelijks patrouilles uit te zenden, die elkander te gemoet gaan en kruisen moesten en, zich langzamerhand tot op 1500 à 2000 passen van den Kraton uitbreidende, het terrein moesten onderzoeken en zuiveren. Deze op zichzelf nuttige maatregel, die echter reeds 2½ maand vroeger had moeten genomen worden, werd onmiddellijk in practijk gebracht. De in de eerste dagen uitgezonden patrouilles raakten met den vijand slaags, doch konden zich een doortocht banen. Den 15^{den} April werd zelfs door een dier patrouilles een benting bemachtigd.

Op den 16^{den} April werden andermaal twee patrouilles, elk van 100 man, in verschillende richting uitgezonden en hevig beschoten. Toen het vuur steeds toenam, werd de Majoor Romswinkel met nog een compagnie en een sectie artillerie uit den Kraton gezonden, om te zien wat er gaande was en zoo noodig hulp te verleenen. Achtereenvolgens werd zijn macht versterkt door de beide terugtrekkende patrouilles, door twee compagnieën en één peloton infanterie, en eindelijk nog door 4 handmortieren. Met die macht leed hij op 650 pas afstands van den Kraton, in spijt van zijn eigen onversaagdheid en van de dapperheid zijner onderhebbenden, échec en moest ten slotte met aanzienlijk verlies op den Kraton terugtrekken.

De Generaal, zegt de schrijver op bladz. 71, was zeer verbolgen, wierp de schuld van het gebeurde geheel op den Majoor Romswinkel, en wilde hem zelfs niet ontvangen. Hij legde hem ten laste, dat hij

noodeloos het leven van een groot aantal zijner wapenbroeders had opgeofferd en liet hem zijne ontevredenheid betuigen over het tegenwerken zijner *goede bedoelingen.*

'Waarin bestonden dan toch die goede bedoelingen?' vraagt de schrijver, en met hem leggen ook wij ons vruchteloos die vraag voor. Was het de bedoeling, dat men den Kraton tot op 1500 à 2000 pas zou zuiveren van die enkele verstokte vijanden, die in spijt van de algemeene vredelievendheid hier en daar zich misschien nog verscholen hielden en, als 't ware bij toeval, de veiligheid van den argeloozen vredeswandelaar in gevaar konden brengen - (want op zulk een toestand wijzen wel eenigszins die *patrouilles* en die *zuivering*), - doch moest een sterke vijandelijke macht, die op 500 à 600 passen afstands onze eigene positie bedreigde, met rust worden gelaten? Of lag de goede (?) bedoeling in het eenvoudig aannemen van den vredestoestand, en was alleen daardoor reeds hij misdadig, die, zij 't dan ook buiten zijn schuld, opnieuw aan 't licht bracht, dat er geen quaestie was van vrede? Is de eerste vraag een dwaasheid, de tweede is van dien aard, dat men huiverig is ze te stellen, laat staan bevestigend te beantwoorden. Hoe kan men echter die vragen ontgaan?

Wij kunnen ons denken - en die gevallen zijn in den oorlog niet zeldzaam - dat een ondoordachte, verkeerd geleide handeling van een onderbevelhebber, juist doordat zij buiten de berekeningen van den opperbevelhebber valt, dezen nieuwe gegevens levert, en dat hij, opperbevelhebber, het 'à quelque chose malheur est bon' in practijk brengende, van die gegevens partij trekt, doch tevens zijn onderbevelhebber berispt of straft. Maar dat men den onderbevelhebber, die eenvoudig de gegeven bevelen opvolgt en zijn plicht doet, hard valt en op de stuitendste wijs veroordeelt, alleen omdat daarbij aan 't licht kwam wat men niet zien *wilde* - dat gaat ons begrip te boven.

Alleen voor hen, die het tijdschrift van N.J. geregeld lezen, is het reeds lang uitgemaakt, dat in deze zaak de Generaal juist een doorslaand bewijs van zijne superioriteit gaf; dat hij, tegenover het drijven van vechtgrage ondergeschikten, de sterkten des vijands, die men naderhand toch weer zou hebben moeten verlaten, ongemoeid liet. Jammer, dat de schrandere criticus-strateeg over het hoofd zag, dat het hierbij niet gold het uit loutere uitbreidingszucht bezetten van een of ander ver verwijderd punt van 's vijands grondgebied, doch het onschadelijk maken van een aanvalspost in de onmiddellijke nabijheid van onze eigen vestiging; jammer, dat de schrandere politicus hierbij vergat, dat de Generaal met zijne 'goede bedoelingen' niet alleen tegenover ondergeschikten stond, die deze bedoelingen moesten verwezenlijken, maar ook tegenover een vijand, die er nu eenmaal niets van weten wilde; niet slechts tegenover vechtgeneraals en vechtmajoors, maar ook tegenover een vechtvijand, die nu eenmaal het dwaze denkbeeld had van te willen vechten.

Wij mogen niet onopgemerkt laten, dat bij den zwaarsten krijg, dien wij ooit in Indië gevoerd hebben, de epitheta van vechtgeneraal en vechtmajoor, in den mond der vereerders van den opperbevelhebber, langzamerhand de beteekenis van afkeuring hebben gekregen.

Er bestaat bij onze marine een overlevering omtrent een vlagofficier van de oude school, rijk aan excentriciteiten. Een dier excentriciteiten was, dat, als bij dreigend weer de barometer steeds ongunstiger werd, hij eindigde met ‘dien verd..... barometer, die maar altijd slecht weer wees’, over boord te werpen. Waarschijnlijk school hieronder een staartje van die onwetenschappelijkheid die, gevolg en oorzaak verwarrend, den gehoorzamen wijzer aansprakelijk stelt voor het kwaad, dat hij aanwijst. De onheilspellende barometer moest gestraft worden, doch de zeeman nam zijn maatregelen voor het slechte weer, dat nu eenmaal - door wiens schuld dan ook - in aantocht was.

Niet aldus de Generaal Van Swieten. Hij was voorzeker te wetenschappelijk, om zelfs maar een oogenblik te denken, dat het slechte weer van den barometerstand afhangt, en niet omgekeerd; maar toch, als die verd..... vechtmajoor nu maar niet met alle geweld had willen vechten, dan hadden die goede Atjineezen niet behoeven terug te vechten; dan - overboord dus met den barometer - doch - en hier begint het verschil met den ouden, niet-wetenschappelijken zeeman - het slechte weer zelf werd nu ook ontkend, en van maatregelen tegen slecht weer was geen sprake.

't Was dan ook met een ware mooi-weers rede, dat de Generaal afscheid nam van de bemanning, die hij op het zoo bedreigde schip ‘de Kraton’ achterliet.

‘De vijand’, zoo luidde de uitspraak van den opperbevelhebber (bl. 80), ‘was geheel overwonnen, en zijne onderwerping kon niet lang meer uitblijven. Kotta radja (de Kraton) zou spoedig een zeer gezond en aangenaam verblijf worden; het zou den troepen aan niets ontbreken, en hunne dienst zou zeer licht worden; de Generaal zou voor tabak en andere versnaperingen zorgen, de troepen zouden weldra niets te doen hebben dan op hunne lauweren te rusten.’

Wanneer men de woorden, in *April* 1874 tot de troepen en officieren gesproken, in November 1878 herleest, maken ze den indruk van een bittere spotternij. Het maakte de verantwoordelijkheid van hem, die deze woorden sprak, zooveel te grooter, omdat ze niet uitgingen van den criticus, gezeten in een rustige binnenkamer, ver van het tooneel van den strijd, vreemd aan personen en toestanden; doch van den man, die opgeroepen was om Atjeh te onderwerpen, die daartoe met uitgebreide macht bekleed en voorzien was van hulpmiddelen, zooals ons Indië ze nog bij geen oorlogsvoering gezien had; omdat die woorden gesproken werden op het tooneel van den oorlog, te midden van de verschijnselen, die ze logenstraften, tegenover omstanders, die ze niet geloofden.

Zoowel in het boek, als in de geschiedenis der sedert verloopen jaren

treedt zonneklaar op den voorgrond, dat het hier niet geldt een veroordeeling après coup, die geen rekening houdt met wat men van te voren niet *kan* weten. Geen nieuwe factoren, waarop niemand rekenen kon, geen onvoorziene werkingen, die niemand verwachtte, hebben de berekeningen van den aftredenden chef omvergeworpen; geen nog onbekend strijder is uit de menigte te voorschijn getreden, om zijne bijna ontmoedigde landgenooten opnieuw ten strijde te voeren, om de haast uitgedoofde vonk van het verzet opnieuw tot een hoog opflikkerende vlam aan te blazen; geen krachtige hulp van buiten is den reeds verslagen vijand ter elfder ure redding komen brengen, neen! de vijanden, die ons sedert dien tijd zoo fel bevochten en zoo dure offers van ons eischten, zijn dezelfde, die in de Missigit, bij Bital, bij Ketapang doewa, tegenover ons stonden en die ons bij Lampoe-oek afsloegen. De Panglima Polim van thans is de Panglima Polim van toen; de XXII moekims, waar wij nu ter elfder ure heentrokken, zijn dezelfde, die men toen reeds als brandpunt van den weerstand aanduidde.

Neen! het zijn geene beschouwingen après coup, wanneer de schrijver voor onze vestiging, in een land als Atjeh, de drie hoofdvoorwaarden stelt van volkomen *veiligheid* van binnen en krachtige werking naar buiten van onzen hoofdpost, veilige en ten allen tijde verzekerde *gemeenschap* van dat hoofdpunt met de zee, en aanwezigheid van een genoegzaam sterke *mobiele macht*, om op te treden waar en telkens als het vereischt mocht worden. Het is geen beschouwing après coup, wanneer de schrijver uit de toestanden zelve aantoont, dat aan geen dezer drie eischen slechts eenigszins voldaan werd; dat de Kraton volkomen onveilig en aan de twee bedreigde zijden volkomen machteloos naar buiten was; dat de gemeenschap met de zee, alleen verkregen door de in den kwaden mousson onbruikbare rivier, daardoor al dadelijk een volkomen fictie werd; dat voor de mobiele colonne slechts overschoot het halve bataljon, dat ter elfder ure ten gevolge van de affaire Romswinkel aan de achterblijvende macht was toegevoegd, doch dat weldra op zijne beurt vast gelegd werd tot bezetting der voor de gemeenschap onvermijdelijke posten.

De geschiedenis van het eerste jaar van Pel's beheer is dan ook slechts de geschiedenis van hetgeen achtereenvolgens, met gevaar en inspanning, is verricht om in die eischen te voorzien, om te herstellen wat werd nagelaten; 't is de geschiedenis van een jaar van harden strijd, waarin de kanonnen en een groot deel der troepen, die de opperbevelhebber als onnoodig had weggezonden of meegenomen, achtereenvolgens weer op het tooneel van den oorlog moesten verschijnen, *niet* om de aangekondigde onderwerping des vijands te voltooien, maar om tot een toestand te komen, waarbij onze vestiging op zichzelve geen gevaar meer liep.

Bij de waardeering van de beteekenis dezer periode dient wel in het oog te worden gehouden, dat die strijd met zijne steeds grootere

eischen gevoerd werd, *niet* om zekere steeds verder grijpende agressieve operatiën te kunnen doen, in rechtstreeksche tegenspraak met het gestelde beginsel van rustig afwachten, maar alleen uit zelfbehoud, en om onze eigene positie zoodanig te verzekeren, dat er van afwachten sprake kon zijn. Is men nu overtuigd - het thans besproken boek levert een krachtig getuigenis voor de juistheid dier overtuiging - dat de Kolonel, later Generaal, Pel zich in die periode in hooge mate verdienstelijk heeft gemaakt, zich heeft doen kennen als een beleidvol en energiek aanvoerder, dan ligt ook de conclusie voor de hand, dat op de verdienste van zijn voorganger, den opperbevelhebber, vrij wat valt af te dingen.

Men staat toch, dunkt ons, voor het volgende dilemma; òf de Generaal Van Swieten had gelijk, toen hij aan vorst en volk, aan kolonie en moederland verkondigde, dat de oorlog geëindigd was, toen hij aan de achterblijvende bezetting een veilig en weldra aangenaam verblijf, een rusten op haar lauweren voorspelde, - maar dan moest ook een gewoon goed chef, gelijk Pel toen geacht werd te zijn, de hem toevertrouwde taak met de hem verstrekte middelen kunnen volvoeren, en de geheele periode Pel wordt onbegrijpelijk en hijzelf een volkomen geüsurpeerde reputatie; - òf de Kolonel, later Generaal, Pel is inderdaad een beleidvol en energiek bevelhebber geweest, die, ook met steeds toenemende macht en hulpmiddelen, al dat beleid en die energie heeft noodig gehad, niet om den vijand te onderwerpen, doch eenvoudig om te komen tot een toestand, waarin onze eigen vestiging geen gevaar meer liep; en wat blijft er dan over van de waarde der inzichten van een opperbevelhebber, die zich zoo deerlijk vergiste omtrent onzen eigenen toestand en de gezindheid en macht des vijands!

Toch is dit dilemma niet gesteld. De luid sprekende feiten zijn door partij- en personen-invloeden overstemd; en daar het nu eenmaal niet aanging de verdiensten van Pel te ontkennen, of hem op zijde te zetten met de bewering, dat hij de *goede bedoelingen* van den vredesgeneraal had tegengewerkt, heeft men hem eenvoudig, ad majorem magistri gloriam, geannexeerd, en hem geproclameerd tot den bekwamen en energieken luitenant, die door den scherpzienden generaal was uitgekipt om in zijnen geest en naar zijne instructies de zaken voort te zetten.

Hebben wij getracht te doen uitkomen, hoe de onbevooroordeelde waarneming der feiten leiden moet tot de veroordeeling der opvatting, welke in spijt van die feiten werd volgehouden; hoe de beredeneerde erkenning van Pel's verdiensten logisch de erkenning van Van Swieten's tekortkomingen in zich sluit, dan is dit niet als persoonlijke quaestie. Integendeel, in het belang der zaak ware het ons oneindig, liever geweest, dat de Generaal Van Swieten inderdaad gelijk, ja, zelfs maar een klein weinigje had gelijk gehad. Het is ook geen quaestie van historische waarheid, zooals die eerst later uit al de bouw-

stoffen, door de tijdgenooten nagelaten, te voorschijn treedt en waarvoor thans de tijd nog niet gekomen is; doch 't is om te wijzen op den nadeeligen invloed, die door de door velen ter goeder trouw vastgehouden Van Swieten-legende op den verderen loop der zaken is en nog voortdurend wordt uitgeoefend.

Had men uit de feiten hunne conclusie getrokken, en dus eenvoudig erkend, dat de Generaal Van Swieten, wat dan ook zijne vroegere verdiensten mogen geweest zijn, in zijne appreciatie van den toestand te Atjeh ten eenen male had misgetast, dan zou ook zijn stelsel tot nadeel van de zaak niet hebben rondgespookt, nadat het al dadelijk door zijn eersten opvolger ter aarde was besteld. - Men kent toch wel den verderen loop der zaken. Nadat Pel op Java, tijdens zijn verlof, met de regeering de plannen voor de verdere operaties besproken en er reeds een begin van uitvoering aan gegeven had, maakte zijn plotseling afsterven daaraan een einde; en omdat met de nalatenschap Van Swieten niet was afgerekend - ook gedeeltelijk door de schuld van Pel zelven, waarover nader nog een enkel woord - verviel men weer in den ouden strijd, die eigenlijk geen strijd meer moest zijn. Men zwoer weer bij en tegen Van Swieten; de eene bevelhebber was vóór, de andere tegen het stelsel; de Gouverneur-Feneraal wilde doortasten, de legercommandant wilde het niet. De laatste bevelhebber behaalde zijn belangrijkste succes, als 't ware en dépit van dien legercommandant, en steeds stond men hier in de 2de Kamer en den ministerraad gereed om te waarschuwen tegen het verlaten van het ‘stelsel’; gereed om te verklaren, dat men in afwachten zijn heil zag. Intusschen bleef de oorlog zich voortsleepen, is nog altijd niet geëindigd en thans in een phase gekomen, dat ook zij, die vroeger eenig bepaald denkbeeld hadden omtrent de wijze van er een einde aan te maken, thans niet meer weten, wat zij zouden moeten aan- of afraden.

Wij zeiden zooeven, dat het niet tot klaarheid komen van den toestand wel eenigszins de schuld is geweest van Pel zelven. Het blijkt, zij 't dan ook slechts negatief, uit het werk van Borel genoegzaam; het is trouwens bekend, dat Pel in het eerste jaar van zijn beheer zich steeds bepaalde tot wat men détail-aanvragen zou kunnen noemen, gemotiveerd door behoeften van 't oogenblik, vele zieken, vermeerdering van het aantal posten, enz.; en daarbij in gebreke bleef den toestand in 't algemeen, met de eischen, die eruit voortvloeiden, bloot te leggen, en zijne denkbeelden ter zake mede te deelen. Dit stilzwijgen was zeer zeker in de gegevene omstandigheden verkeerd.

Na al het voorafgegane zal niemand ons verdenken van de verdiensten van Pel te willen verkleinen. Het is ook niet, omdat wij naast krachtige oorlogshandelingen nog op schoone brieven, naast verrijking van onze geschiedbladeren ook op verrijking van het archief verzot zijn; maar omdat in dit geval schrijven om ronduit zijne meening te zeggen, en te breken met een instructie, met een opvatting, die hij nu eenmaal

door eigen ervaring als verkeerd en verderfelijk had leeren kennen, eveneens een handeling was, die tegenover legercommandant en regeering de verklaring en den grondslag zijner verdere handelingen moest uitmaken.

Wij begrijpen volkomen, dat de Kolonel Pel bij zijn optreden den toestand in zijn geheel niet dadelijk zóó heeft ingezien en overzien, als wij dit thans aan de hand van den schrijver kunnen doen. Wij begrijpen dat hij, de jonge kolonel, tegenover den oud-luitenant-generaal, toen nog zijn chef, niet geheel vrij was in zijn oordeel; dat hij, bij de aanvaarding van een eervol en belangrijk commando in 's vijands land, niet allerlei zwarigheden maakte. Men neemt een commando te velde niet over als een kas in het garnizoen, al zijn er ook grootere belangen aan verbonden. Maar het is te betreuren, dat Kolonel Pel, nadat hij de zaken een tijd lang beheerd en de werkelijkheid met al hare leemten en gevaren van nabij gezien had; toen hij slapelooze nachten in den Kraton had doorgebracht, peinzende over de gevolgen van een overvalling van dien steeds belegerden Kraton, over een afsnijding der gemeenschap met de steeds onstuimiger zee; dat hij toen als verantwoordelijk chef de noodzakelijkheid niet heeft ingezien, niet slechts om, gelijk hij deed, te *handelen*, doch ook om, gelijk hij naliet, te *spreken.* Want daardoor riep hij den onzuiveren toestand in het leven, die naderhand geleid heeft tot de nadeelige gevolgen, hierboven aangegeven.

't Is waar, die gevolgen zouden zich wellicht niet hebben voorgedaan, indien Pel had blijven leven, of indien hij althans niet zoo plotseling en onverwacht aan zijne taak ware ontrukt; want voor hemzelven en voor zijn beheer deden zich die gevolgen niet gevoelen. Hierin ligt ook waarschijnlijk - althans gedeeltelijk - de verklaring van zijne handelwijze.

Bij het departement van oorlog - en dit is weder zeer karakteristiek voor de waardeering van den toestand - scheen men bij intuïtie te gevoelen, dat de voorstellingen van den afgetreden opperbevelhebber en de werkelijkheid waar tegenover men stond, twee zeer verschillende zaken waren; dat, toen de oorlog geëindigd was verklaard, de oorlogsbemoeiingen eerst recht zouden beginnen. Immers, men gaf wat gevraagd werd en nog wel met den meesten spoed; men stelde meer dan ooit Atjeh en Atjeh's eischen op den voorgrond, en offerde daaraan al het andere op; terwijl de regeering nog verder ging, en waar het departement van oorlog nog aarzelde of bedenkingen inbracht, aan alle aarzeling en bedenkingen een einde maakte. Het tooverwoord ‘Atjeh’ wierp alle bepalingen omver, spotte met alle begrootingen, hief elke zwarigheid op.

Was dit alles zeer verklaarbaar, zelfs noodig en plichtmatig tegenover den werkelijken toestand, zooals wij dien thans kennen, het was op zijn minst genomen vreemd, en eigenlijk onverklaarbaar tegen-

over de kenschetsing van dien toestand, zooals die door den generaal-vredeafkondiger was gegeven; en men zou hebben mogen verwachten, dat het legerbestuur of de regeering getracht zou hebben die tegenstrijdigheid op te lossen.

Dit geschiedde echter niet. Noch legerhoofd, noch regeering stelde de vraag, hoe het mogelijk was, dat de aanvaarding van het vredeslegaat van den overwinnaar tot steeds toenemende oorlogseischen aanleiding gaf. Toch had men, overtuigd van de juistheid van het punt van uitgang, moeten twijfelen aan de richtigheid van den sedert gevolgden weg; aan Pel, die het geschut terugeischte, dat Van Swieten had weggezonden, die daarmede op de kampongs schoot, welke Van Swieten gespaard had, die achtereenvolgens de bataljons aanvroeg, die Van Swieten onnoodig had geoordeeld, en daarmede punten aanviel en bezette, die Van Swieten ongemoeid had gelaten. Geen waarschuwend woord, geen rekenschap vragen, - niets van dat alles. Van Swieten bleef de gevierde vredestichter, en derhalve moest *zijn* luitenant Pel geholpen worden met steeds krachtiger oorlogsmiddelen.

Werd op deze wijze gedurende het eerste jaar van Pel's beheer, in spijt van den oorlog, de fictie van den vrede in het leven gehouden, later, toen na verkrijging eener vaste positie gedacht kon worden aan werkelijke onderwerping, trad naast de fictie der afwachtende houding de werkelijkheid der aanvallende beweging op. Ware Pel blijven leven, dan zoude het offensieve, zooals de schrijver gelooft, weldra tot een spoedige beslissing of althans tot een bevredigende uitkomst geleid hebben. Doch Pel stierf, en met hem stierf de chef, die in hooge mate het vertrouwen èn zijner troepen èn van de regeering bezat; de leider, dien men als luitenant van Van Swieten zijn gang liet gaan om des noodig volkomen het tegenovergestelde te doen, en dien men niet lastig viel met afwachtende houdingen, rustig toezien, enz. Hij stierf zoo plotseling, en had, naar 't schijnt, ook toen nog zoo weinig van zijn eigenlijke plannen blootgelegd, dat er van een aanvaarding zijner nalatenschap, afgescheiden nog van de vervanging zijner persoonlijkheid, blijkbaar geen quaestie is geweest. Juist dáárdoor werd zijn verlies zooveel grooter, doch ook juist daarom moet men het te meer betreuren, dat niet tijdig de grondslagen zijn vastgesteld waarvan, in vervanging van den niet houdbaar gebleken grondslag van den gewezen opperbevelhebber, bij de Atjehzaken moest worden uitgegaan.

Juist om deze leemte, om dit niet tijdig tot klaarheid brengen van de door partijzucht of personenstrijd verduisterde quaestie, zouden wij het boek, dat ons thans bezig houdt, zoo gaarne een paar jaar eerder hebben zien uitkomen. Voor die vervroegde verschijning en den invloed, die daardoor ten goede had kunnen worden uitgeoefend, zouden we zelfs de laatste hoofdstukken hebben willen missen.

De groote verdienste van dit werk toch is, dat het op eenvoudige en duidelijke wijze, door de enkele vermelding van feiten en toestanden,

doet uitkomen, hoe de Generaal Van Swieten in zijne opvatting heeft misgetast. Voor iedereen, die slechts lezen wil, wordt het duidelijk gemaakt dat, - juist omdat de Generaal reeds mistastte, toen hij nog in de gelegenheid was zelf te zien, toen hij nog verplicht was zelf te handelen, - het onmogelijk goed kan zijn, thans nog voor de verdere behandeling zijne inzichten te volgen. Dit resultaat achten wij van groot belang, niet, wij herhalen het, omdat het veel ter zake doet of de Generaal Van Swieten al of niet een uitstekend krijgsoverste blijft heeten, doch omdat het van het hoogste belang is, of men bij den oorlog tegen Atjeh al of niet voortgaat, zij 't dan voortdurend of bij buien, een verkeerd stelsel te huldigen.

Ware Pel niet gestorven, de oorlog zou waarschijnlijk reeds beslist zijn. Ook na Pel's dood zouden de zaken anders zijn gegaan, zoomen slechts algemeen overtuigd ware geweest, dat wat Pel goeds had tot stand gebracht geschied was, niet *met* en *door* doch *in spijt van* en *tegen* de instructie en beginselen van Van Swieten, en dat men dus ook verder slechts kon slagen, door op die wijze voort te gaan. Tot de vestiging van die overtuiging had dit boek te zijner tijd krachtig kunnen bijdragen; en is het daarvoor thans zoo al niet geheel en al te laat, er zijn toch weder een paar kostbare jaren met weinig anders dan proefnemingen voorbijgegaan.

Dat het ook nu nog krachtig tot die overtuiging kan en zal bijdragen gelooven wij te meer, omdat het eenvoudig en zonder jacht op effect is geschreven; omdat het in vele opzichten de hand verraadt, niet van den schrijver van beroep, die er zich toe zet, om een mooi boek te schrijven, doch van den ooggetuige en medestrijder, die mededeelt wat hij zag en opmerkte, en in herhalingen vervalt, eenvoudig omdat dezelfde opmerking, dezelfde gevolgtrekking zich bij herhaling aan hem opdrong. In spijt van die herhalingen, die vermeden, van détails, die gespaard hadden kunnen worden; in spijt van de omstandigheid, waarop wij reeds met een enkel woord wezen, dat de artillerist hier en daar te veel op den voorgrond treedt en aan de natuurlijke voorliefde voor zijn wapen te veel den teugel viert, laat het boek zich toch gemakkelijk en met voortdurende belangstelling lezen, - een gevolg van de eenvoudigheid en gemoedelijke overtuiging, waarmede het geschreven is.

Van meer belang zijn in dit opzicht de overdrijvingen, waarin hij soms vervalt, en die door handige verdedigers van het beheer, dat hij aanvalt, allicht gebezigd kunnen worden, om zoo niet zijn goede trouw, althans zijn onbevangen oordeel in verdenking te brengen, en aldus aan de kracht van zijn algemeen betoog afbreuk te doen. Tot zulk een overdrijving rekenen we bijv. de telkens herhaalde klacht over het verlaten van in den aanvang of in den loop der expeditie veroverde punten, die dan vaak een jaar later met groote inspanning en groot verlies opnieuw moesten genomen worden. Voorzeker, in den mond van hen, die later moesten oprukken tegen wat reeds eenmaal in ons bezit was geweest, was zulk

een beklag alleszins natuurlijk en begrijpelijk; voorzeker kan men betreuren, dat bij de eerste verovering nog niet het stelsel werd gehuldigd, waarbij èn de vermeestering èn het behoud noodzakelijk waren; doch dit bewijst nog niet, dat op het oogenblik, dat ze voor 't eerst vermeesterd werden, en bij de toenmalige opvatting, hun behoud noodzakelijk was.

Overdrijving moeten wij het eveneens noemen, als op grond van de overstrooming van December 1874, in verband met de bestaande aanwijzingen omtrent mogelijken hoogen waterstand, beweerd wordt, dat bij den bouw van kazernes enz. al dadelijk op die eventualiteit had moeten worden gerekend. Voorzeker, voor een permanenten bouw, dáár, waar men die bijzondere waterstanden kent, is zulk een eisch gerechtvaardigd; voor tijdelijke gebouwen evenwel, bij toestanden die men niet kent, gaat het dunkt ons niet aan, het vele werk, dat reeds verricht *moet* worden, nog aanmerkelijk lastiger en tijdroovender te maken, om te voorzien in een gebeurtenis, die zich even goed in die eerste jaren niet had kunnen voordoen, als zij nu, voor zoover wij weten, in de vier sedert verloopen jaren zich niet herhaald heeft.

Oordeelvellingen als deze behooren juist tot die wetenschap après coup, waarvan wij in den aanvang spraken, en die met degelijke critiek niet te maken heeft. De vermelding van zulke fouten of beweerde fouten doet voor hetgeen de schrijver in 't algemeen wilde bewijzen niet ter zake, doch verzwakt tegenover menigeen allicht de bewijskracht van het overige; en het is daarom dat wij betreuren, dat de schrijver ze op die wijze in zijn critiek opnam.

Het laatste hoofdstuk behandelt, als naschrift, hetgeen volgens den schrijver verricht zou moeten worden, om den oorlog eindelijk tot een einde te brengen.

Hij beveelt daartoe aan de oprichting in Nederland eener Indische brigade, sterk 3000 à 4000 man, die 'tzij in eens, 'tzij achtereenvolgens, van hier rechtstreeks naar het tooneel van den oorlog moet gezonden worden, om dan op Atjeh zelf met een macht, die het verzwakte en uit zijn verband gerukte Indische leger alleen niet meer leveren kan, systematisch zich steeds verder uitstrekkende, doch ook telkens weder op onze eigene positie terugtrekkende, agressieve bewegingen te doen.

Die vorming eener Indische brigade - die de schrijver reeds vroeger in een dagblad afzonderlijk ter sprake bracht - acht hij blijkbaar van groot belang, misschien wel het belangrijkst gedeelte van zijn boek. Is dit zoo, dan zouden wij meenen, dat hij voor dit gedeelte van zijn arbeid een voorliefde heeft, die door het meerendeel der lezers niet gedeeld zal worden.

Is het Indische leger door den Atjeh-oorlog zóózeer gedund en achteruitgegaan (achteruitgegaan wat kaders, oefening, vorming en samenhang der troepen betreft), dat het in de krachtige voortzetting van den oorlog niet kan voorzien, dan *moet* dat leger van hier

uit versterkt worden, dan moet en zal men in Indië vermeerdering der jaarlijks gezondene *suppletie-troepen* vragen, en dan moet en zal men *hier* wel nagaan, hoe aan die meerdere aanvrage in verband met den toestand van het eigen leger (die wat voltalligheid, speciaal van kaders en officieren, betreft, ook ver van rooskleurig is) het beste kan worden gevolg gegeven. Of men echter de elementen, die hier en elders voor zulk een vermeerderde behoefte aanwezig zijn, al onder een anderen naam, bij een ander korps, aanwerft of indeelt, daardoor krijgt men geen man meer; en is dit van de manschappen waar, voor het kader, dat gevormd moet worden, en de officieren, die reeds aanwezig moeten zijn, springt het nog duidelijker in het oog. Men wordt er niet rijker mee, als men geld van zijn eenen zak in den anderen steekt.

Wij zien dan ook in die afzonderlijke creatie, in het te velde trekken der Indische brigade naast en met het eigenlijke Indische leger, geenerlei nut, maar onnoodige complicaties. Kan men de vereischte macht krijgen, dan kan men ze op de gewone wijze uitzenden; en mocht dit niet het geval zijn, waar moet dan de brigade van daan komen, tenzij weer ten koste van de gewone aanvulling. Het zou dan evengoed zijn, alsof men iemand, die in benarde finantieele omstandigheden verkeert, aanraadt te maken, dat hij eerst maar eens een goed kapitaal beschikbaar heeft, om de meest dringende verplichtingen af te doen.

Achten wij dit denkbeeld van den schrijver minder gelukkig, en vinden wij bij gebrek aan gegevens, zoo omtrent de behoefte aan aanvulling èn van het Indische èn van het Nederlandsche leger, als omtrent de middelen van voorziening, discussie op dat gebied onvruchtbaar, ook in de wijze, waarop de schrijver verder den oorlog wil voortzetten, zullen wij ons niet verdiepen. Zulke plannen zijn, hoe ook ingekleed, uit den aard der zaak veel te algemeen, veel te onzeker, om voor de werkelijke oorlogsvoering eenig nut te hebben; en in zooverre zij slechts een uitbreiding, een omschrijving uitmaken van het grondbeginsel, waarvan moet worden uitgegaan, kunnen zij dat beginsel slechts verzwakken, door het te trekken in den kring van detailcritiek.

Dat beginsel zij voortaan op Atjeh, dat men, met verlaten van het afwachten en het rustig toezien, hetwelk ons tegenover een vijand als den Atjinees niet verder brengt, dien vijand aanvalle en vervolge tot hij zich onderwerpt. Als hij zich onderwerpt, zal het niet zijn omdat hij ons liefheeft, maar omdat hij dan gezien en ondervonden heeft, dat wij de sterkste zijn - en dan late men aan den bevelhebber de verdere uitvoering over.

Bij die uitvoering worde hij dan echter door legerbestuur en regeering voortdurend gesteund met dat algeheele vertrouwen, zonder hetwelk de vervulling van zulk een taak onmogelijk is. Men valle hem niet lastig met partieele inmengingen, met velleïteiten van twijfel

en afkeuring, zoodra niet alles dadelijk en evenzeer voor den wind gaat. Zal de regeering echter dien chef op den duur kunnen steunen, dan is het in onzen tijd, waarin de publieke opinie een macht in den Staat is, wenschelijk, ja noodig, dat die regeering op hare beurt de publieke overtuiging omtrent de juistheid der ingeslagen richting achter zich hebbe.

Tot het vestigen van zulk eene tot nog toe niet ontwaakte overtuiging in den door ons bedoelden geest, kan het boek, dat wij bespraken, een krachtig hulpmiddel zijn. Wij bevelen het dus met volle overtuiging aan, ter lezing aan allen, die het nog niet kennen; ter verdere overweging aan de velen, die het zeker reeds lazen en waardeerden. Door het in 't licht geven van dezen arbeid heeft de schrijver een hoogst verdienstelijk werk verricht, dat eer doet zoowel aan de helderheid van zijn oordeel, als aan de onafhankelijkheid van zijn karakter, en dat hem den dank doet verdienen van allen, wien het welzijn van het Vaderland ter harte gaat.

W.A. VAN REES.

Letterkunde.

Les amis de nos amis sont nos amis.

Mevrouw Holting's vrienden. Door D. van Hasseld, schrijfster van Willem van Dalse. Twee deelen. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zn. 1878.

Hoe de Recensent in *De Gids*, voor wien ik anders zeer gaarne den hoed afneem, en diep ook, hoe de scherpzinnige P.N.M. ertoe komt om dezen roman onder de 'onvertaalbare' te rangschikken, is mij ten eenen male onverklaarbaar. 'Onvertaalbaar' zijn, ook naar zijn eigen definitie, die romans, welke zoo door en door, zoo in merg en been Hollandsch zijn, zoo saamgeweven met onze toestanden en zoo vol toespelingen op onze eigenaardige zeden en gewoonten, dat een vreemdeling ze onmogelijk zou kunnen begrijpen en er ook in geen vreemde taal een equivalent voor te vinden is. Zoo zijn 'onvertaalbaar' in de hoogste mate de werken van de schrijfsters van 'Willem Levend' en 'Sara Burgerhart', die ook zelven, zoo ik mij niet bedrieg, de eerste zijn geweest om deze eigenschap aan hare geschriften toe te kennen. Men beproeve het maar eens om b.v. brieven van Martha de Harde of van Alida Rijzig in het Fransch over te brengen, ofschoon die van Lotje Rollin in ouderwetsch sentimenteel Hoogduitsch misschien nog wel een goede figuur zouden maken. 'Onvertaalbaar' is ook de 'Camera obscura' van Beets; de treurig mislukte overzetting in het Fransch van het 'Diakonie-mannetje' is er een sprekend bewijs van; 'onvertaalbaar' insgelijks de 'Ferdinand Huyck' van Van Lennep, van welks mislukte overbrenging in het Hoogduitsch de toenmalige Redacteur van het 'Morgenblatt' niet anders wist te zeggen, dan dat ze geschreven was *im guten alten Rococostil*, evenzeer als zijn 'Klaasje Zevenster' (men denke slechts aan den Franschen titel van de jongste vertolking, die genoegzaam is om iemand te doen walgen: *Nicolette de sept étoiles*!!). 'Onvertaalbaar' zou ik ook bijna genoemd hebben 'Majoor Frans' van Mevr. Bosboom-Toussaint, indien Réville mij niet van het tegendeel overtuigd had. Maar om zoo iets met succes te doen moet

men ook een Réville zijn, die zelfs den vervelenden en langwijligen Cats in zulk een bevallig Fransch gewaad weet te steken, dat zijn landgenooten wel moeten denken, dat er toch wezenlijke ‘poëzie’ te vinden is in den lijvigen foliant van dien Brouwershavenschen leuteraar. Maar op ‘Mevrouw Holting's vrienden’ kan ik het woord ‘onvertaalbaar’ volstrekt niet toepassen. Er is niets bepaald Hollandsch in en vooral niets, dat een vreemde niet volmaakt goed zou kunnen begrijpen. Goede, degelijke karakters zal men toch overal wel vinden, huiselijke deugden, onderlinge liefde van de leden van het huisgezin, zucht tot orde en netheid bij huismoeders, lieftalligheid van jonge meisjes, ziekelijkheid en vroegtijdig sterven van jonge kinderen zijn in Engeland en Duitschland evenmin vreemd als hier, en ondeugden als familietrots, ijverzucht, lichtzinnigheid, verkwisting zijn zeker in Frankrijk of Spanje of in welk land men wil niet zeldzamer dan in ons goede Nederland. Ik zou zelfs als een grief tegen dit boek kunnen aanvoeren, dat het te weinig Hollandsch is, dat het volstrekt geen locale kleur heeft, als men slechts het hoofdstuk over de verkiezingen uitzondert, dat nog zeer gebrekkig is. Men behoeft slechts de namen van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, die er een enkele maal in voorkomen, te veranderen in Berlijn, Dresden en Leipzig, en het tooneel kan geheel zonder eenige moeite verplaatst worden onder onze Duitsche naburen. Bepaald onhollandsch is het b.v. wanneer er verhaald wordt, dat er nauwlijks in de Tweede Kamer besloten is, en nog wel op het voorstel van een pas gekozen lid, tot een spoorweg naar Nieuwburg, of weinige weken daarna wordt met groot gejuich en feestvreugde de eerste steen gelegd voor het stationsgebouw, terwijl eerst daarna een Duitsch ingenieur komt, om het plan te maken van het gebouw zelf (N.B die Duitsche ingenieur schijnt er alleen bij gehaald te zijn, om hem gelegenheid te geven wat over architectuur te spreken). Nu, aan zulk een haast, aan zulk een voortvarendheid zijn wij waarlijk hier in Nederland niet gewoon.

Maar, wat doet het ertoe, of het boek vertaalbaar is of niet, als het op zichzelf maar goed is? En op dit punt stemmen wij gaarne, ten minste voor een goed deel, in met den lof, door den Recensent aan den auteur gegeven. Onder de schrijfsters, die in den laatsten tijd zijn opgetreden en wier getal toeneemt met den dag, bekleedt Mej. D. van Hasseld (een pseudonym, zooals ieder weet) een eervolle plaats. Wij stellen haar genoegzaam op ééne lijn met Annie Foore en Melati van Java en slechts weinig beneden Christine Muller en Hester Weene, wier ‘Oudvelders’ echter, ofschoon veel geprezen, toch niet dien opgang gemaakt hebben, dien zij naar onze overtuiging verdienen. Met deze heeft zij gemeen, dat zij goed zuiver Hollandsch schrijft, zonder vreemde inmengsels, dat zij een keurigen, beschaafden stijl heeft en zonder gewaagde sprongen of halsbrekende handgrepen haar lezers onwederstaanbaar weet te boeien. Alleen zouden wij in den dialoog,

waarvan zij veel, misschien te veel, gebruik maakt, wel wat meer losheid en natuurlijkheid wenschen, en te dikwijls komt het denkbeeld bij ons op, dat hij slechts dienen moet tot voertuig voor der schrijfster eigen denkbeelden over kunst, over architectuur, over de bestemming en den eigenaardigen werkkring der vrouw, enz. Een eigenlijken hoofdpersoon missen wij in dezen roman, zoodat wij dan ook den titel: 'Mevrouw Holting's vrienden' niet onbepaald afkeuren, ofschoon hij, als hij zuiver zou zijn, moest luiden: 'Mevrouw Holting, haar huisgezin en haar vrienden', want het is op Mevr. Holting zelve, dat het meeste licht valt. Haar moeten wij hoogachten, vereeren, liefhebben; zij is de spil, waarom alles draait; de brave, goede, zachte, verstandige huismoeder, die voor alles raad weet, en tot wie zich ook allen in alle moeielijke omstandigheden wenden. In één woord, het zijn meer familie-tafereelen, die wij hier vinden, dan een doorloopend verhaal, of, wat wij geenszins misprijzen, een sensatie- of tendenz-roman. Zelfs wordt er over de vraagstukken van den dag, behalve de zoogenaamde emancipatie der vrouw, geheel gezwegen, en het is een heele verademing hier niets te vinden van richtingen of godsdienstige quaesties, die anders schering en inslag zijn bij onze tegenwoordige novellisten. Toch is het aangenaam te ontwaren, dat goede, zuivere, innige vroomheid de grondtoon is van het karakter der auteur.

Moge het ons bij al den lof, dien wij der schrijfster gaarne geven, vergund zijn een paar aanmerkingen te maken, die haar, dunkt ons, in het vervolg (want wij hopen haar nog meermalen te ontmoeten) van nut kunnen zijn! Bij al den eenvoud en het natuurlijke, dat wij in haar werk prijzen, heeft het ons des te meer gehinderd, dat er soms groote onwaarschijnlijkheden in voorkomen, te groot om te kunnen gedekt worden met de bekende spreuk: *le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable.* Is het b.v. niet wat al te ondenkbaar, dat eene dame, die in het begin van den tachtigjarigen oorlog met een Spaansch officier gehuwd en daarom door haar familie veracht en gehaat was, de zonderlinge bepaling maakt, dat haar fortuin na haar dood moet komen aan een verarmd lid van haar geslacht, zonder dat er eenige aanwijzing bestaat wie dat fortuin moet administreeren, wie bepalen moet aan welk familielid het moet toebedeeld worden, en onder welke voorwaarden? Is het niet ten hoogste onwaarschijnlijk, dat een oom en tante, voogden van twee hunner neven, één van deze twee opzettelijk dom willen houden en werkelijk houden (ofschoon hij dikwijls in zijn gesprekken blijken geeft van uitnemend gezond verstand en bevattelijkheid), opdat hij niet in staat zij zijn kost te verdienen maar verplicht van de rente van het kapitaal van tante Geertruyd (dit is de naam der erflaatster) op een dorp in Noord-Brabant te leven, en eindelijk, dat deze jonge mensch, die dan toch waarlijk ook geen recht had van beschikking over het kapitaal, daarvan afstand doet ten behoeve van zijn arm en ongelukkig geworden broeder?

Moet men het ook niet onwaarschijnlijk noemen, dat een Duitsch Professor, die met een Hollandsche vrouw getrouwd is, maar nu om gezondheidsredenen ontslag uit zijn betrekking heeft moeten nemen en naar Nederland verhuisd is, eensklaps zuiver Hollandsch spreekt, terwijl ook zijn kinderen, die toch allen in Duitschland geboren zijn, zich nooit schuldig maken aan het minste Germanisme, en zich volstrekt niet vreemd schijnen te gevoelen in hun Hollandsche omgeving? Kan het erdoor, dat een schooljongen, sprekende tot een meisje, dat op het punt is van zich te engageeren, haar onderhoudt over de eenzaamheid, waarin zich hare ouders zullen gevoelen als zij hun huis verlaat, en met onuitstaanbare pedanterie tot haar zegt: 'Het is waar, gij blijft hunne dochter, maar zij missen toch voortaan uw omgang, uw dagelijksch bijzijn. Gij hebt een ander te huis dan gij tot nu toe hadt, gij hebt een anderen beschermer, andere plichten, o! ik zou als ik hen was, het denkbeeld verschrikkelijk vinden, en als gij dat alles bedenkt, kan het niet anders of uw gevoelig hart moet met het hunne mede lijden' (I. 262)? Eindelijk, hoe zuiver ook hare taal zij, vervalt de schrijfster eene enkele keer in het gemaniereerde, en is haar beeldspraak somwijlen ietwat onzuiver, b.v. als Keetje Holting zegt (I: 16): 'Als mijn zuster over die dingen [Germaansche oudheden] begint, raakt zij zoo in vuur, dat het me niet verwonderen zou, als ze zich nog eens op een mooien dag een harnas aanschafte, op zwanenvleugelen het venster uitzweefde, en voor goed afscheid van ons nam.'

Met al dat, noemen wij het boek een wezenlijke aanwinst voor onze literatuur en bevelen het onzen lezers en lezeressen ten sterkste aan. Zij zullen er veel in vinden, wat het verstand verlichten en het hart veredelen kan Zij zullen, wij twijfelen er niet aan, hoog ingenomen worden met Mevr. Holting en den invloed zegenen, dien zij uitoefent op al wie haar omgeven, zoodat ook hare vrienden onze vrienden worden, omdat zij onze vriendin in den edelsten zin des woords geworden is.

- R. -

Al te waar.

Aan den Booze verkocht. Roman van R. Koopmans van Boekeren. 2 Dl. 's Gravenhage. Joh. IJkema.

Er valt tegenwoordig nog al iets af te dingen op den gekuischten smaak onzer romanschrijvers en als ons lezend publiek zich bijwijlen beklaagt over de min-stichtelijke lectuur, waarop het onthaald wordt,

heeft het, mijns inziens, volkomen recht. Het realisme onzer dagen oefent ook op onze letterkunde zijn bedenkelijken invloed uit. Niet alleen wordt er hier en daar verdienstelijk naar gestreefd reëele toestanden, reëele gebeurtenissen en reëele menschen zoo plastisch mogelijk voor te stellen, maar ook legt men er zich blijkbaar op toe, de zonden in haar afzichtelijkste en afschuwelijkste gedaante te schetsen en ten spijt van het kiesch gevoel de ontucht, de liederlijkheid, zoo schouw mogelijk ten tooneele te voeren. Deze feil tegen de aesthetiek moge haar van top tot teen realistische verdedigers vinden, algemeene bijval werd haar gelukkig nergens geschonken.

'Aan den Booze verkocht' is weder een van die romans, waarin het realisme zoo buitensporig zegeviert over het schoonheidsgevoel, dat men bij menige bladzijde, overvloeiende van de gemeenheden eens verdierlijkten zondaars, geneigd is den schrijver een feil te maken van zijn ultraplastische voorstelling. In de Inleiding van zijn boek beweert de Heer Koopmans van Boekeren, dat hij met behulp van de mondelinge overlevering en de gedrukte bronnen een wezenlijk feit tot een romantisch verhaal bewerkte. Zeer zeker maakt dit zijn arbeid slechts te belangwekkender. Een ware geschiedenis heeft meer aantrekkelijkheid voor den lezer dan fictie. Maar niet altijd sticht de waarheid, en 't is de roeping van den romanschrijver om haar, in dit geval, zóó kiesch in te kleeden, dat ze zonder het gevoel te kwetsen of afkeer te verwekken den gewenschten, leerrijken indruk maakt. De Heer Koopmans van Boekeren heeft met zijn 'Aan den Booze verkocht' een goed doel beoogd. De zedekundige strekking van zijn boek ligt voor de hand en wordt bovendien nog herhaaldelijk in woorden gebracht: 'Die de zonde dient, geraakt onder haar heerschappij, en wordt er onwillekeurig de slaaf van'. Jammer is het, dat de schrijver in de samenstelling zijner opgerakelde stof, waarbij zeer zeker veel waarheid te gronde ging, er zich voornamelijk op toelegde, om het min-stichtelijke van die waarheid tot in zijn diepste schuilhoeken en zondepoelen te volgen en aan te wijzen.

Daardoor verliest het *wezenlijk feit* oneindig veel van zijn prestige. Hoogst onwaarschijnlijk schijnt mij b.v. de brutale inmenging van den apotheker Stork in deze moordgeschiedenis. Zou een geslepen deugniet zich zoo onvoorzichtig kunnen bloot geven? Als deze heer werkelijk een rol speelde in de tragedie, dan durf ik beweren, dat hij het handiger en slimmer heeft aangelegd.

Onnatuurlijk en bijgevolg ongeloofelijk is ook de lijkroof der studenten. Ze moeten krankzinnig geweest zijn om, ondanks het strikte tegenbevel van hun professor, niet alleen dezen roof te durven plegen, maar er den professor nog mede te komen verrassen ook.

Slaan wij deze onwaarschijnlijkheden over en onderwerpen wij Kapitein Kuras aan een vluchtige beschouwing. Hij is de held van het verhaal en toont reeds bij zijn eerste début, wat we van hem te ver-

wachten hebben. Toch zorgt de schrijver ervoor, dat hij die verwachting nog ver overtreft. Het tooneel tusschen Anna Beugelaar, Judith en hem, Deel I pag. 55, behoort tot de bedenkelijken, die iedere fijngevoelige lezeres den blos der schaamte op de wangen zullen drijven; de schrijver had dit moeten bedenken. Ook had hij de ruwe, gemeene uitdrukkingen van den kapitein wat kunnen polijsten; niet de man zou er beter door geworden zijn, maar wel het boek.

Met veel talent is daarentegen de macht van het kwade in dezen kapitein beschreven. Dat hij eindigen moet met den barren moord, waartoe Stork hem tracht te bewegen, is te voorzien. Iets meer boeiends in Esthella zou meer belangstelling voor haar hebben ingeboezemd. Nu is zij een lijdelijk slachtoffer, dat men beklaagt, maar niet betreurt.

Het glanspunt van het boek is de beschrijving van Rosalie's terugkeer en haar strijd tegen de wereld, die haar veracht en verstoot. 't Is een welsprekend pleidooi voor de gevallene vrouw, die zeker bij menig weldenkenden lezer groote sympathie zal verwekken en ten eenen male verzoent met de gebreken van het boek.

Deze waarheid ten minste grijpt aan, ontroert zonder afkeer te wekken en pleit voor des schrijvers talent.

De groote druk, die deze uitgave onderscheidt, veraangenaamt er de lectuur niet weinig van.

Een parel.

Londinias door C. Vosmaer. Leiden. A.W. Sijthoff. 1877.

Er ligt iets komisch in het contrast tusschen de vormen der Homerisch-epische poëzie en de door en door moderne indrukken van een Londensch reisje. Maar er wordt ontegenzeggelijk een buitengewone mate van virtuositeit vereischt, om door eene combinatie van deze vreemdsoortige elementen de gewenschte komische stemming te weeg te brengen. Niet slechts behoort de hexameter ertoe, van welke versmaat in onze literatuur zoo weinige, ook maar halverwege gelukte, proeven bestaan, zonder inmenging van trochaeën, louter spondaeën en dactylen te bevatten, waarbij de caesuur nauwkeurig in acht genomen wordt. Ook de verdere bekoorlijkheden der Homerische poëzie: de in onsterfelijke jeugd en schoonheid schitterende gestalten der Olimpische Godenwereld, de teekenachtige en met stereotype regelmatigheid terugkeerende epitheta en de epische onpartijdigheid, die het schild van Achilleus met dezelfde uitvoerigheid schildert als den dood van Hector en

Patroclus, mogen niet ontbreken. Ook behooren de groepen en beelden uit onze gecompliceerde, overbeschaafde, moderne wereld, die zoover af staat van den eenvoud en de naïeveteit van den Ionischen Zanger, van dien aard te zijn, dat zij het contrast tusschen vorm en inhoud scherp doen uitkomen.

Indien wij de ‘Londinias’ van den Heer Vosmaer aan deze eischen van het genre toetsen, dan erkennen wij met bewondering voor het veelzijdige talent van den auteur, dat deze verre naklank der Homerische poëzie een alleszins bevredigenden indruk maakt. De volgende beschrijving van opera en ballet kunnen een denkbeeld geven van den geest, die in deze hexameters tintelt en van het meesterschap over den vorm, dat de grootste moeielijkheid, al spelende, overwint.

‘Des avonds hoorden zij 't zangspel,
Zagen een tooverballet waar honderden Chariten dansten,
Kunstig als kevers gedost en weer andren als bijen of vlinders.
“Entomologische les”, dus noemde 't Neaules, en Porthmos
Merkt 't gaasvleugelig koor der libellula's op en hij noemt ze:
“Kostbre libellen, en danspamfletten, balletincunablen,
Vreugd voor den bibliomaan”. Weer elders bezochten z'een lusthof,
Waar in festoenen geslingerd het gaslicht bloeit en muziek kweelt;
Tuinen der Hesperiden gewis in het Zalige Eiland,
Waar Zeus Hera bemind' en de Levensboom met de gouden
Appelen wast, waar mild de ambrosia streelt en de nektar.
Doch als nacht op de aarde de vochtige vleugelen uitbreidt
Keeren zij moede naar huis, zacht kust hen de slaap op het rustbed.’

Luister nog een oogenblik naar de volgende, even nauwkeurige als aardige schets van den Londenschen *hansom:*

‘Toen kwam 't feestelijk uur om vereend zich te voegen ter beêvaart
Naar Athenaia's tempel. In d'uchtend namen ze een tweetal
Hansoms, - dus naar den vinder genoemd - een gemaklijken zetel
Bouwd'er de wagenbewerker, een porte-brisée aan de voorzij;
Raderen maakte hij, twee, zeer groot, veelspakig en wieksnel,
't Alles vernissende, sierde hij 't fijn met een bies aan den wielrand,
Ook om de stralende spaken, die bliksemend glanzen in 't zonlicht.
Vóór is 't uitzicht vrij, want van achteren, hoog op zijn zetel
Stuurt met de lederen teugels, de drijver het ros met gewisheid.
Ieder besteeg nu den wagen; de drijver, een bloem in het knoopsgat,
Zwaaide de zweep, “all right”, 't ros schudde den kop en verhief zich
Recht in het tuig, dan stoof het vooruit, schel ratelde 't wielpaar.
Krachtig draafden zij, d'eene nu vóor dan de ander; behendig
Meden de drijvers de hoeken en kortten de teugels of vierden.
Plotsling hielden zij stil in een chaos, karren en rijtuig
Warden door één; luid schreeuwden de wagenaars, zóo, als de kindren
Spelen het paardspel saam, tot de touwen verward in de knoop zijn;
Hoort, d'een wijt het den ander, zij krieuwen, tot helpend de moeder
Komt en de twisters scheidt en de touwen met moeite uit één wart, -

Zoo ook schreeuwt men en tiert, tot op eens een gehelmde policeman,
Springt in 't gewoel; één wenk, en hij temt z'en gebiedt hun de richting
Snel dan schieten zij voort en bereiken het huis van Athena.’

De aangehaalde fragmenten geven, dunkt mij, recht tot de uitspraak, die door de lezing van het geheel bevestigd wordt, dat deze speling van het vernuft van den Heer Vosmaer zich door de bovengeprezene goede eigenschappen onderscheidt. Onze Nederlandsche Muze heeft nog aan geen enkelen Hollandschen Dichter zulke onberispelijke hexameters geïnspireerd. Geen wonder dan ook, dat bij velen de wensch opkwam, dat de Heer Vosmaer, als vertolker van de zangen, die den naam van Homeros aan het voorhoofd dragen, voor velen, die hun Grieksch vergaten of die geen Grieksch leerden, een nieuwe bron van literarisch genot mocht ontsluiten. Het is toch ontegenzeggelijk, dat de Alexandrijnen van 's Gravenweert, evenals die van Pope, zelfs geen flauwen weerschijn geven van de eigenaardige schoonheden, die in Ilias en Odusseia met onsterfelijken luister schitteren. Met genoegen vernamen wij, dat de Heer Vosmaer aan den vereerenden aandrang zijner vrienden gehoor gaf. De reeds in het licht verschenen twee eerste afleveringen van ‘de Ilias van Homeros’ door Mr. C. Vosmaer geven grond tot de blijde verwachting, dat wij eerlang al de zangen van Homeros, trouw vertolkt, in de oorspronkelijke versmaat in het Hollandsch zullen kunnen lezen. Van harte hopen wij, dat het hem gegeven zij, die omvangrijke en moeielijke taak te voleindigen en zoodoende een nieuwen onwaardeerbaren dienst aan zijne landgenooten te bewijzen. Na deze kleine uitweiding keeren wij tot de ‘Londinias’ terug. Zij bezingt den tocht van een viertal mannen uit Nederland, van Neaules en Porthmos, Oïlmos en Aloopex (Vosmaer) naar Engeland. Het doel van hun reis is de bezichtiging van de z.g. *Elgin marbles*, de overblijfselen van het beeldwerk van het Parthenon, in 't Britsch museum. Onder begunstiging van een kalme zee en heerlijk weder - want Okeanos, vriendlijke grijsaard, slechtte de ruggen der golven - stapte het viertal weldra te Harwich aan wal en spoorde vandaar naar de machtige stad van de vorstlijke weduwe Nike (Victoria). Na Londen in alle richtingen te hebben doorkruist, hoorden zij de opera en zagen zij het ballet. Wat zij daar aanschouwden - wij hoorden het reeds uit den mond der Muze. Den volgenden dag ontvluchtten zij de verveling van den Londenschen Zondag door een uitstapje naar Hampton en Richmond en bewonderden o.a. in Hampton-court het meesterstuk van Montegna, den zegepralenden intocht van Caesar in Rome voorstellende. Daarop wordt een bezoek gebracht aan 't kunstig huis van den schilder Alma Tadema. Bij de beschrijving daarvan worden de versieringen aan den ingang, de zoldering en de wanden der schilderkamer met een woord geteekend en wordt voorts een kort begrip gegeven van het aantal zijner scheppingen, vruchten zijner Frankische, Romeinsche, Helleensche en Egyptische studiën. De volgende dag is gewijd aan het bezoek van onderscheiden boekmagazijnen, gevuld met duizenden deelen, het kroost van de persen der eeuwen, en toen sloeg het feestelijk uur, om vereend zich ter

beêvaart naar Athenaia's tempel te begeven. Terwijl het viertal, in het Britsch museum aangekomen, na den eersten, overweldigenden indruk van de heerlijke overblijfselen van het werk van Feidias weldra heftig streed over de beteekenis van onderscheidene, tot onkenbaarwordens toe verminkte fragmenten, verscheen op eens in hun midden Athena, de gelijkenis dragende van eene der maagden van 't land. Zij vermaant de vrienden, het onvruchtbaar twisten te staken en het kunstwerk te beschouwen in den geest, die het voortbracht. Zóó door Athene onderricht, aanschouwden zij nog lang het beeldwerk, bij het heengaan telkens omziende. Ook naar de jonkvrouw, die reeds in de voorhal zich bevindt. Zij zweeft van de trappen, bestijgt den wagen en grijpt de teugels. Bij het heengaan gaf zij een muntstuk aan den knaap, die de teugels vasthield. Nauwlijks zag deze, wat het was, of hij roept uit: het is geen gangbare munt. De vrienden verruilden gretig een bruikbaarder fooi voor het kleinood, dat een *tetradrachme* bleek te zijn met het hoofd der gehelmde Athena.

Zij verbonden zich plechtig, het muntstuk tehuis als eerstelingsgaaf aan het museum te vereeren, dat eens - werd hun wensch vervuld - in Nederland zoude verrijzen en gewijd zoude zijn aan de overblijfselen van Hellas' godlijke beeldhouwkunst. Bij de op den volgenden morgen aanvaarde terugreis worden de vrienden vervolgd door de wraak van Poseidon, die op hen vertoornd is wegens den eeredienst, waarmede zij te Londen Athena vereerd hebben.

Doch de heerlijke dochter Kronion's, tot wie zij zich wenden om redding, verschijnt op hunne bede. Zij stilt den toorn van Poseidon, en deze doet weldra de stormen krimpen en het reddende licht uit de donkere wolkgroepen dagen. Reeds groenen en rijzen Neêrland's kusten, die als wier laag op het water drijven, uit het zeevlak, en het schip glijdt rustig de rivier op en de veilige haven binnen.

In het bovenstaande gaven wij een résumé van den inhoud der zangen van ‘Londinias’. Dat dit eenvoudige reisverhaal in het poëtisch kleed zulk een alleraangenaamsten indruk maakt, pleit voorzeker in hooge mate voor de kunstvaardigheid van den auteur. Daarvoor pleiten ook de prentversieringen, die zoo geheel in harmonie zijn met inhoud en vorm van het gedicht en eruit zien, alsof zij ontleend zijn aan beschilderde vazen. Wij behoeven niet te zeggen, dat wij het net uitgevoerde werkje met warmte aanbevelen in de aandacht van allen, die belangstellen in de ontwikkeling der Nederlandsche poëzie, welke thans, helaas, zoo weinig teekenen van leven geeft.

Inhoud beter dan vorm.

Brieven uit Insulinde door Dr. van Rijckevorsel, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1878.

Een groot-octavo boek van meer dan 400 bladzijden, een aantrekkelijk onderwerp, een der beste namen van de Nederlandsche uitgeverswereld op den titel, spoedig de *Brieven uit Insulinde* opengeslagen om de belangwekkende lezing aan te vangen! Een voorwoord van den schrijver op de eerste bladzijde begint aldus: ‘Aarzelend geef ik gehoor aan den wensch van enkele vrienden, om mijne brieven, uit Indië geschreven, openbaar te maken. Met een eng begrensd wetenschappelijk doel in onzen Archipel werkzaam, dacht ik niet, dat dezen voor anderen dan vrienden eenige waarde konden hebben.’ De bescheidenheid komt den lezer hier op den drempel te gemoet, en toont dat de oude traditie toch niet zoo geheel uit de mode is, dat ook nu nog de aandrang van vrienden vereischt wordt om een jong schrijver te bewegen tot het uitgeven van lettervruchten, waarover hijzelf, uit overdreven nederigheid of gegronde zelfkennis, zoo gunstig niet denkt als zij. De goede indruk van de buitenzijde van het boek wordt door de eerste kennismaking met het innerlijk aldus versterkt.

Toch verwachte men in deze brievenreeks lang geen onvermengd genot. In de eerste plaats missen de brieven onderling verband, daar ze niet chronologisch maar geographisch geordend zijn; die uit dezelfde plaats of dezelfde streek van den Archipel zijn bijeengevoegd, in welk jaar ook geschreven. De correspondentie moet zich minstens over drie jaren hebben uitgestrekt, en toch gaat schrijver's minachting voor de chronologie zoo ver, dat hij wel dag en maand, maar nooit jaartal vermeldt. Zoo hebben we een brief van de Klingi-rivier op Sumatra van 19 October (bl. 42), een van Boeleleng op Bali van 18 October (bl. 115), een van Banda van denzelfden dag (bl. 404). Een van de zonderlingste gevolgen van deze meer origineele dan ordelijke handelwijze is, dat de correspondentie begint op bl. 259, waarde schrijver zijne aankomst te Batavia ‘zoo kersversch uit Holland’ vermeldt. Waar ze eindigt is onmogelijk te ontdekken, doch stellig niet op de laatste bladzijde van het boek.

Wat echter den lezer het meest zal teleurstellen, vooral indien hij ergens de gelijkstelling van deze brieven met die van Madame De Sévigné gelezen heeft, is de vorm. De toon is niet zelden dezelfde als van de gesprekken, door jongste kantoorbedienden aan het tafeltje van het café-concert of bierhuis gevoerd - slordig, gezocht-geestig, vaak plat en niet zeer gekuischt. Wil men 't meer literair uitgedrukt hebben, men zou de kwinkslagen en ‘uien’ kunnen vergelijken met die van de heeren, wier feestvreugde Ferdinand Huyck ten huize van

den poëet Lucas Helding bijwoonde. Uitdrukkingen als: ‘Het zou hier beter zijn zulke lui met een portie hel en duivel te lijf te gaan’ (bl. 369), ‘Gisteren avond moest ik zeer voorzichtig zijn om bij het naar bed gaan niet op een koning te trappen. Daarvan lag een partijtje onder de etenstafel in de kajuit, zoodat het nauwe gangpad met eenige handen en voeten bezaaid was’ (bl. 372), ‘Wij stoomden hierheen om eenige koningen en boeven af te geven’ (bl. 375), - zullen in het koffiehuis doen proesten en gieren, maar behooren niet te worden gevonden in een boek, dat zóó uitgegeven wordt. En uitzonderingen zijn deze voorbeelden niet: men kan zien, dat ze voor den voet weg uit een zestal bladzijden werden opgezameld; ze zouden gemakkelijk met meer staaltjes zijn te vermeerderen dan het boek pagina's telt. Een beschaafd lezer wordt door dezen, meer dan familiaren, niet zelden platten toon der correspondentie gehinderd.

Indien er niets van dit werk te zeggen was dan dit ongunstige, wij hadden er liever geheel van gezwegen. Dit is echter volstrekt het geval niet; het bezit ook veel goeds en aanbevelenswaardigs. Er worden daarin vele belangrijke bijdragen gevonden tot de land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, zoowel wat de inlanders van verschillend ras als de blanke Insulinders met hunne vele eigenaardigheden betreft. Dan vindt men er keurige beschrijvingen van tropische natuur in, - wij halen alleen bl. 371, bl. 303-307 en bl. 337-350 aan, - waarbij stijl en taal zich merkwaardig verheffen boven den zooeven gegispten gewonen toon; ook wijzen wij op de beschrijving der bouwvallen van de oude Hindoe-tempelgroep op de bergvlakte van Diëng, waarin echter weder uitdrukkingen als ‘tempels bij het mud’, ‘Geysers en andere Vulkanische aardigheden’ ergernis geven; verder zijn door het gansche boek opmerkingen en beschrijvingen verspreid, die aantoonen, dat de schrijver goed zelf weet te zien en zijne indrukken helder bij anderen over te brengen.

Kortom, deze *Brieven uit Insulinde* hebben vele verdiensten aan inhoud, groote gebreken aan vorm. De lezer legge beiden tegen elkander in de schaal, en make zelf uit waarheen de evenaar overslaat.

Mengelwerk.

De man zonder heden en de man zonder toekomst.
Door J. Chr. Gewin.

> 'Wel hem, die het *heden* met betamelijkheid weet te genieten, zonder daarbij de *toekomst* uit het oog te verliezen.'
> ANONYMUS.

Tijdens mijn verblijf aan de Academie heb ik iemand gekend, die mij nu nog (vele jaren zijn sedert verloopen) aanleiding geeft tot het schrijven van wat hier volgt. Hij behoorde niet tot den kring mijner vrienden onder de studenten, maar ik had hem vroeger zeer dikwijls in gezelschappen ontmoet, en deze kennismaking had ten gevolge, dat we elkaar van tijd tot tijd een bezoek brachten en vaak op de sociëteit (*kroeg* zou ik haast weer, ouder gewoonte, gezegd hebben) of op de wandeling een gesprek met elkander aanknoopten. Hiertoe bepaalden zich onze ontmoetingen, daar wij niet tot dezelfde faculteit behoorden en dus op geen enkel college met elkaar in aanraking kwamen. Ze waren evenwel menigvuldig genoeg, om mij genoegzame kennis van zijn karakter en eigendommelijkheden te verschaffen, mij eenige belangstelling in te boezemen en mij te vervullen met eene zekere soort van nieuwsgierigheid omtrent zijn verdere lotgevallen.

Daar zijn menschen, wier eerzucht een zoo bescheiden vlucht neemt, dat zij, door een weinig ijver en volharding, het voorgestelde doel meestal bereiken, en zich dan zonder begeerte naar meer gelukkig gevoelen. Daar zijn anderen, wier eerzucht zich trapsgewijs ontwikkelt, die, wanneer zij het gewenschte standpunt hebben bereikt, niet die voldoening smaken, welke zij zich hadden voorgesteld, niet tevreden zijn met wat zij hebben verkregen, maar verlangen naar iets hoogers. Doch er worden er ook gevonden, die, zelfs eer zij als zelfstandige wezens de maatschappij intreden, zich het hoogste (bereikbare) ten

doelwit hebben gesteld en geen rust of vrede, geen geluk kunnen smaken, voordat zij dit ideaal hebben zien veranderen in werkelijkheid.

Tot deze laatste soort behoorde mijn bekende (wiens waren naam ik niet mag noemen, en wien ik dus den bijnaam van *Spes* zal geven, 'tgeen, zooals de predikanten in mijne jeugd zouden gezegd hebben, ‘in het Nederduitsch vertolkt’ beteekent *de Hoop*).

Bij een der eerste bezoeken op zijn *kast* (*kamer* wil ik zeggen) had ik dit vermoed, doch later werd mij dit zekerheid. En toen ik tot die overtuiging was gekomen, stelde ik er veel belang in, na te gaan hoe ver zoo iemand het in de wereld kan brengen. Daarom bleef ik, terwijl wij beiden nog in de Academiestad vertoefden, mijne bezoeken bij hem van tijd tot tijd herhalen en verzuimde niet, bij ieder door hem afgelegd examen hem mijn gelukwensch aan te bieden. Uiterst laconiek nam hij dien telkens aan, alsof het eene zaak was van geringe beteekenis.

Toen hij tot doctor in de Rechten was gepromoveerd, ging ik naar hem toe, en dacht hem te ontmoeten van vreugde in de wolken, over het bereiken van het doel zijner studiën. En wat kreeg ik ten antwoord op mijn hartelijke felicitatie?

‘Ja, amice! dat is het noodzakelijke voorspel tot het verkrijgen van een standpunt in de maatschappij, meer niet!’

Geen opgewondenheid, - geen vreugde over den verkregen titel: niets daarvan.

Omtrent twee jaren later bevond ik mij, gedurende eenige dagen, in de stad, waarin hij zich had gevestigd. Daar vernam ik, dat hij verloofd was met een lief en rijk meisje en dit bracht mij tot het besluit eens bij hem aan te loopen, ten einde hem mijne deelneming in zijn geluk te betuigen.

‘Heil met je voornemen, *Spes*!’ riep ik hem toe, onder het binnentreden van de kamer, waarin hij zich bevond.

‘Dank je, dank je!’ zei hij, terwijl hij van zijn gemakkelijken zetel opstond en mij te gemoet kwam. Zijn gelaat teekende, naar het mij voorkwam, opgeruimdheid terwijl hij die woorden uitte.

‘Zoo,’ dacht ik, ‘nu zijt ge dan toch met uwe positie tevreden.’ Maar ik ontving spoedig aanleiding om er anders over te denken.

Na eenige informaties omtrent onze wederzijdsche maatschappelijke positie en persoonlijke belangen, bracht ik zijne verloving weder op het tapijt en, geheel vervuld met de gedachte aan mijn eigen lieve aanstaande, vroeg ik niet zonder eenige opgewondenheid:

‘Kerel! voel je je nu niet innig gelukkig?’

‘Wat zal ik je zeggen?’ luidde zijn antwoord, dat mij, op dat oogenblik, het gevoel gaf - of, beter gezegd, een kortstondigen twijfel bij mij deed ontstaan, of ik niet iets, dat vrij dwaas was, tegen hem had geuit. ‘Zoo'n verloving is wel aardig,’ zoo vervolgde hij. ‘Maar ik voor mij wenschte nu maar getrouwd te zijn. 't Zou

veel aangenamer zijn en rustiger ook mijn geluk in mijn eigen huis te vinden, dan dit, dag aan dag, in het huis van een ander te moeten zoeken. Mijn aanstaande wil daarvan vooreerst nog niets hooren. Zij schijnt zoo'n engagement zoo bekoorlijk te vinden, dat ze niet kan besluiten, daar zoo spoedig een einde aan te maken, en zoo blijft, tot mijn leedwezen, steeds in het verschiet, wat toch eigenlijk het doel is van zulk eene verloving. Ik heb altijd het doel voor oogen. Voordat men dit heeft bereikt, kan men niet recht tevreden zijn.'

Eerst meende ik hem het verkeerde in zijne zienswijze onder het oog te moeten brengen; doch spoedig overtuigd van het nuttelooze hiervan bij zóó iemand, gevoelde ik weinig lust ons gesprek voort te zetten, en nam, onder voorgeven dat mijn tijd beperkt was, afscheid van hem.

Na verloop van ruim een jaar na deze samenkomst werd mij door de nieuwsbladen bericht, dat *Spes* benoemd was tot griffier bij het kantongerecht te X, eene stad, geen twee uren van mijne toenmalige woonplaats; en kort daarop vernam ik, op dezelfde wijze, dat hij het huwelijksbootje was ingetreden. Zoodra hij zijne betrekking had aanvaard, reed ik naar X, niet alleen om hem te feliciteeren, maar ook om eens te zien, of hij nu gelukkig was.

'Ja! mijn wensch om getrouwd te zijn is nu vervuld,' was zijn antwoord op mijne toespraak. 'Maar wat het andere betreft, dat is geen felicitatie waard. Was het nog eene benoeming tot kantonrechter geweest, waarop men mij het uitzicht had gegeven en ik recht meende te hebben; maar zoo'n armzalig griffierspostje! Ik heb het aangenomen, omdat eene weigering mij allicht den weg tot hooger zou afsnijden....'

Op dat oogenblik kwam zijn vrouwtje in de kamer, waarin wij ons bevonden. Ik was getroffen, niet zoozeer door de schoonheid zijner gade, dan wel door hare vriendelijkheid en bevalligheid. Die noopten mij dan ook tot een langer vertoeven, dan waartoe *zijne* ontboezeming mij lust deed gevoelen... en ik verliet hunne woning, volkomen overtuigd, dat *zij* een beter lot had verdiend, dan haar in de vereeniging met een zoo ontevreden wezen ooit kon ten deel vallen.

Verscheidene jaren verliepen na deze ontmoeting, voordat ik hem weerzag. Toen dit geschiedde, bekleedde hij een der hoogste rechterlijke betrekkingen. Toen de zaak, die mij naar de stad zijner inwoning had geroepen, was afgehandeld, bleef mij nog ruim een halve dag over voordat ik naar huis kon terugkeeren, daar ik den volgenden morgen nog eerst eenige stukken moest onderteekenen.

Nu wil ik toch eens gaan zien - dacht ik - of *Spes* nu eindelijk tevreden is. Daaraan kan, dunkt mij, nu wel geen twijfel meer bestaan.

Ik liet mij zijne woning aanwijzen. - Weldra bevond ik mij voor een prachtig huis, in een der voornaamste straten der stad. Nauwelijks had ik aangescheld, of de deur werd door een liverei-bediende geopend. Ik gaf hem mijn kaartje en verzocht bij den heer des

huizes te worden toegelaten. Hij verzocht mij in de spreekkamer te gaan, en kwam spoedig terug met het bericht, dat Mijnheer nog niet terug was van het gerechtshof, maar Mevrouw mij met genoegen zou ontvangen. Ik werd geleid naar een keurig gemeubeleerde kamer, aan de voorzijde van het hôtel, maar wier ramen aan de achterzijde het uitzicht verleenden op een sierlijk aangelegden en vrij uitgebreiden tuin.

Daar vond ik die lieve vrouw, omringd door een vijftal aanvallige kinderen. Reeds bij den eersten aanblik trof het mij, dat al die spruiten meer op de moeder dan op den vader geleken, en ik had mijne redenen om dat bij dit paar menschen vrij natuurlijk te vinden. 't Was een genot, die moeder te aanschouwen te midden harer lievelingen, drie meisjes van 12 tot 16 jaren en twee jongens van 8 en 10. Men kon zoo zien, dat zij zich in die omgeving gelukkig gevoelde, - zoo geheel leefde in het tegenwoordige, met hare kinderen.

Een alleraangenaamst uurtje had ik in dezen lieven kring doorgebracht, toen *Spes* binnentrad. 't Was of bij zijn komst een koude hand over ieder gelaat heengleed. - Zoo snel verdween de trek van vreugde, die daarop een oogenblik te voren nog zetelde.

Zonder eenige - althans voor *mij* zichtbare - notitie van vrouw en kinderen te nemen, reikte *Spes* mij de hand, en liet er terstond op volgen: ‘Ga mee naar mijn kamer, daar kunnen we rustiger praten dan in tegenwoordigheid van al dat jonge volkje.’

Met een hartelijken handdruk nam ik afscheid van Mevrouw en van dat lieve jonge volkje, en volgde *Spes* naar zijn studeervertrek.

‘Wel, *Spes*!’ zeide ik toen we daar gezeten waren: ‘wat heb je lieve kinderen!’

‘Ja!’ antwoordde hij: ‘maar ze brengen ook veel zorg mede. - Als ik mijn jongens - de meisjes, dat is minder, die doen, in *onze* positie, goede huwelijken, daar is geen twijfel aan - als ik de jongens maar groot en goed geplaatst had, dan zou dat een heele rust en een groot genoegen zijn.’

Al ten halve ontstemd, hernam ik: ‘Waar ge althans over tevreden kunt zijn, is dit, dat ge een zoo hoog standpunt in de maatschappij hebt bereikt.’

‘Dat gaat nog al!’ hernam hij, met een ernstig gelaat; - ‘maar het toppunt is nog niet bereikt. 't Is waar, zoo'n betrekking is veel waard, namelijk als middel tot hooger. Als zoodanig waardeer ik die ook; maar zie - zoo'n ministerieele portefeuille is nog iets geheel anders. Daar moet het heen: en ik zal er wel komen en - *moet* er ook komen, om mij gelukkig te kunnen gevoelen.’

Ontstemd, wrevelig nam ik afscheid van hem, en heb hem niet meer bezocht.

Die man leefde steeds in de *toekomst*, zag het geluk steeds aan den gezichteinder, gevoelde zich nooit gelukkig in het *heden*, ja, heeft

eigenlijk nooit gehad, wat men, in de volle beteekenis des woords, een *heden* kan noemen. Op vijf en veertigjarigen leeftijd werd hij ten grave gedragen, zonder dat hij het doel van zijn eerzuchtig streven had bereikt.

Aan diezelfde Universiteit had ik een vriend - ja, hem mocht ik mijn *vriend* noemen; niet alleen, omdat wij fideel met elkander omgingen; maar ook, dewijl hij innig belang stelde in alles, wat mij betrof, - waarlijk deelde in mijn lief en leed.

Hij verkeerde meest altijd in een vroolijke, niet zelden in een opgewonden stemming, ook zonder dat een studentenjool of eenig geestrijk vocht daartoe aanleiding gaf.

Daar zijn lijfdeuntje steeds was:

Gaudeamus igitur, *etc.*

en ik ook *zijn* waren naam liever wil verzwijgen, zal ik hem dien van *Gaudeamus*, dien ik hem als student reeds gaf, maar laten behouden.

'Wat is het studentenleven toch een heerlijk leven. Men smaakt de genoegens van het aanzijn, zonder er de lasten van te dragen!' hoorde ik hem meer dan eens uitroepen, en kon niet ontkennen, dat er veel waarheid in dit gezegde besloten lag. Doch ik kon niet nalaten somwijlen, na eene dergelijke ontboezeming, aan te merken, dat, om ook heerlijke resultaten voor de toekomst op te leveren, dat studentenleven blijken van ernstige studie moest voortbrengen.

En er bestond wel aanleiding tot het spreken van een hartig woordje, in dien zin. Want Gaudeamus was een meester in het uitdenken van pleizierige tochtjes, vroolijke partijtjes en wat dies meer zij; maar aan college-loopen had hij een hekel en van studeeren kwam bitter weinig.

'Jongens, vent! waar moet dat heen!' zei ik eens tegen hem: 'Als dat zoo voortgaat, kom je nooit klaar. Je moet ook een beetje aan de toekomst denken'.

'Jij met je toekomst! Hoe kun je toch zulke *nonsens* uitkramen. Wat is de toekomst? Iets, dat nooit bestaat voordat het *heden* is geworden, en dan is het natuurlijk geen toekomst meer en heeft eerst dan een aanwezen gekregen. Wat hebben we aan een zoogenaamde toekomst? Is het iets, daar we wat mee kunnen doen? Iets, dat we in ons bezit hebben? Neen nooit, zoolang het den naam van toekomst verdient. Maar het *heden*, het tegenwoordig oogenblik is iets dat we bezitten, - dat we ons eigendom kunnen noemen. Zal ik zoo dwaas zijn, wat ik heb, wat mijn eigendom is, niet te gebruiken en te wachten als een zoete jongen, wat mama *toekomst* mij zal gelieven te brengen? Dankje zeer, amice! Dat laat ik liever aan anderen over'.

'Maar,' hernam ik, 'je zult toch niet altijd student kunnen blijven en eenmaal een stand in de maatschappij moeten bekleeden'.

‘Dat heeft nog geen haast!’ zei Gaudeamus. ‘Met mijn moederlijk erfdeel kan ik het nog lang zoo volhouden eer dat op is. En als die tijd komt, dan komt ook raad. Adieu! want nu moet ik gaan eten.’

En, met een luide stem zijn

Gaudeamus igitur

zingende, verliet hij mij, met het vroolijkste gezicht, nog eens met de hand wuivende eer hij de kamerdeur dicht deed.

Op zekeren avond zat ik een interessante speech over de onsterfelijkheid, door een mijner bekenden geschreven, te lezen, toen hij binnentrad. Ik wilde den aangevangen volzin eerst uitlezen, en stak hem dus, zonder van het manuscript op te zien, de hand toe.

‘Zeker een brief van huis, of een minnebrief, die je aandacht zoo onverdeeld bezig houdt!’ hoorde ik hem zeggen.

‘Noch het een, noch het ander,’ antwoordde ik, terwijl ik tot hem opzag en het papier op de tafel wierp.

‘Wat in de wereld kan je dan zóó boeien, dat er niet eens een blik voor een vriend op kan overschieten, of 't moest een nieuw tooneelof blijspel zijn,’ hernam Gaudeamus.

‘Neen!’ zei ik: ‘Het is eene verhandeling over de onsterfelijkheid.’

‘Hé, lees me daar eens wat van voor. 'k Zou wel eens willen hooren, hoe zoo'n schrijver over zulk een onderwerp phantaseert.’

‘Dat zou paarlen voor de zwijnen werpen mogen genoemd worden’ zei ik, terwijl ik het manuscript toesloeg. ‘Iemand, die niet eens aan zijn wereldsche toekomst denkt, zal wel geen aandacht hebben voor zijn toekomst in een volgend leven.’

‘Kerel!’ riep hij met een lachend gezicht uit: ‘Je bent je bestemming misgeloopen - glad misgeloopen. Je hadt dominee moeten worden, want je kunt zoo aardig preeken!’

Terstond daarop bracht hij het gesprek op een sledevaart, die den volgenden dag zou plaats hebben, en trachtte mij over te halen, daaraan deel te nemen.

Nog drie jaren, nadat ik de Academie had verlaten, bleef hij student. Wij schreven van tijd tot tijd aan elkaar; en ik moet zeggen, dat zijn jolige brieven altijd vermakelijk waren, doch mijne bezorgdheid voor zijn toekomst er niet door verminderd werd. Nadat ik in langen tijd geen brief van hem had ontvangen, kreeg ik er een, waarin als reden van zijn langdurig stilzwijgen werd opgegeven, dat hij het te druk met zijne studiën had gehad. Tevens bevatte die brief de verheugende tijding, dat hij zijn candidaats-examen in de medicijnen had gedaan, en binnenkort tot doctor zou worden gepromoveerd.

Op mijn brief, vol hartelijke gelukwenschen, dien ik, in mijne vreugde, terstond aan hem schreef, kreeg ik geen antwoord. Maanden verliepen, zonder dat ik iets van hem vernam. Eindelijk ontving ik een opgewonden brief van hem, waarin hij mij berichtte, dat hij sedert eenige

maanden te S*** als dokter gevestigd en - daar met een allerliefst meisje geëngageerd was. Die brief bevatte tevens eene uitnoodiging, om hem spoedig eens te komen bezoeken en mij met eigen oogen van zijn geluk te overtuigen.

Bijna een half jaar was voorbij gegaan, voordat ik aan de uitnoodiging van Gaudeamus kon gevolg geven; eindelijk gelukte dit. Met ongeveinsde vreugde werd ik door hem ontvangen, en spoedig waren wij in een gesprek over de veranderingen in zijn toestand gewikkeld. Toen ik hem vroeg, wat hem had genoopt, de studie zoo met kracht door te zetten, nadat hij zoo aan het luieren gewoon was geworden, antwoordde hij:

'Wel, man! mijn geldbuidel begon zoo schrikbarend in zwaarte af te nemen, dat ik de noodzakelijkheid inzag, naar een ander middel van bestaan om te zien. Toen viel ik aan 't werk; en toen ik eenmaal goed aan den gang was, kreeg ik er pleizier in. Dit nieuw genoegen hield mij van andere vermaken af. Ik werkte om zoo te zeggen dag en nacht door. En dat was ook hoog noodig; want, toen ik eindelijk klaar was, hield ik nog juist genoeg over, om mij hier op een fatsoenlijke manier te vestigen.'

'En heb je geen *beren* in de Academiestad achtergelaten?'

'Genoeg, genoeg! Amice! maar die heb ik zoo mooi weten te paaien met het vooruitzicht op een drukke praktijk, dat ze mij in vrede hebben laten vertrekken.'

'Dus heb je, bij die gelegenheid, toch eens op de toekomst gespeculeerd!'

'Volstrekt niet. Daar heb ik *hen* zich mee laten amuseeren, terwijl *ik* alleen op middelen bedacht was, om uit mijn benarden toestand te komen en aan hunne klauwen te ontsnappen.'

'En hoe gaat het nu met die praktijk?'

'O, heel goed. Ik verdien geld genoeg, om er ruim van te leven en nu en dan een *beer*, die wat hard begint te brullen, een brok in den bek te steken, waardoor hij dan, voor een tijd lang, tot zwijgen wordt gebracht.'

'Dan zult ge ook wel gauw gaan trouwen.'

'O, neen! Als ik dat met voeg nog wat kan uitstellen, dan gebeurt dit vooreerst nog niet. Ik vind dat geëngageerd zijn zoo prettig, dat ik het zoo lang wil rekken als mogelijk is, zonder een mal figuur te maken. Is men eenmaal getrouwd, dan komen de huiselijke zorgen, en later kinderen, die de vrouw in beslag nemen. Dan is het uit met de vrije uitgangen en wat we nu zoo volop kunnen genieten.'

'Ik ben verlangend, je aanstaande te zien.'

'Als we gegeten hebben, kunnen we er voort heengaan. 't Is een flinke en lieve meid. Niet zoo'n stadsnufje, dat den neus optrekt voor dit en voor dat, maar soms niet voor datgene, waarvoor ze het juist doen moest. Ze is welopgevoed, zedig en vroolijk: precies zóó,

als ik er mij altijd een gewenscht heb. Geld heeft ze niet, maar daarentegen ook geen pretensies.'

Voor zooverre ik, gedurende mijn kortstondig verblijf, erover kon oordeelen, had hij niets te veel van haar gezegd.

Nog geen half uur waren we in de woning zijner beminde, of Gaudeamus had reeds het plan gevormd en uiteengezet tot een buitenpartijtje, dat bijna den geheelen volgenden dag in beslag zou nemen, en door allen werd goedgekeurd.

'Maar kan dat nu wel, ten aanzien van je patiënten?' vroeg ik.

'Die bezoek ik eerst, heel in de vroegte,' luidde zijn antwoord.

'Maar als er dan in den loop van den dag bijkomen?'

'Die moeten dan maar wachten tot ik terug ben. En,' voegde hij er lachend bij, 'ik heb eenmaal voor een stelregel aangenomen, de patiënten te behandelen, die er *zijn*, maar niet degenen, die erbij *kunnen* komen.'

Eenige maanden na mijn verblijf ten zijnent schreef hij mij, dat hij nu toch het huwelijksbootje zou instappen, en noodigde mij dringend, zijn bruiloft te komen bijwonen. Verschillende omstandigheden verhinderden mij, aan dat verzoek te voldoen. Bijna een geheel jaar ging voorbij, zonder dat ik iets van hem vernam.

Toen berichtte hij mij, dat hem een zoon was geboren. 't Was weer een opgewonden brief over het genot van zijn vaderschap. ''t Is een pracht van een jongen,' schreef hij, 'dien ge absoluut moet komen zien!'

Wederom verliepen een paar jaren, zonder dat hij iets van zich liet vernemen. En toen - ontving ik het treffend bericht, dat hij, na eene ziekte van ruim drie weken, in den ouderdom van dertig jaren was overleden.

Die tijding trof mij diep, èn omdat ik veel vriendschap voor hem had gekoesterd, - èn dewijl ik mij bezorgd gevoelde over de vrouw en het kind, aan wie hij zoo vroegtijdig ontrukt werd.

Of hij in de laatste dagen van zijn leven niet wel eens aan de *toekomst* gedacht heeft: - dat weet ik niet! Maar wel heb ik vernomen, dat hij aan zijne naaste betrekkingen niets heeft nagelaten dan - een zeer dun patiënten-boek en - een groot aantal schulden!

'Hoe is dat toch alles zoo gekomen?' vroeg ik aan een zijner bekenden - een inwoner van S***, dien ik te Arnhem ontmoette.

'Wat zal ik u zeggen?' antwoordde de man. 'Hij was een zieltje zonder zorg, een, die bij den dag leefde, zonder aan morgen te denken. Hij had te veel tijd noodig voor zijn pleizier, en hield daardoor te weinig over voor zijn praktijk. Dat had ten gevolge, dat zijne patiënten, hoe zij ook in den aanvang met hem ingenomen waren, hem, de een voor en de ander na, verlieten en hulp bij andere geneesheeren zochten. In eene naburige gemeente waren twee dokters, terwijl één daar vol-

komen genoeg was en twee er dus geen bestaan konden vinden. Bij de verachtering van G.'s praktijk vestigde zich eindelijk een dier twee in *zijne* gemeente. Daar de nieuwe dokter een kundig en zeer nauwgezet man was, kwamen niet alleen de patiënten, die G. verlaten hadden, tot hem, maar ook langzamerhand de meesten der nog getrouw geblevenen.

Toen was het gedaan met Gaudeamus! Zoo de familie zijner vrouw hem niet te hulp was gekomen, zou hij met vrouw en kind ten laatste gebrek hebben geleden. Juist had hij naar eene andere plaats willen vertrekken, waar hij de betrekking van gemeentedokter had verkregen, toen hij ziek werd en uit den kring der levenden werd weggenomen. Zijne vrouw, die hem innig liefhad, kon het denkbeeld niet verdragen, dat zijne schulden onbetaald bleven. Zij liet haar kind bij hare ouders, en begaf zich in eene betrekking, die haar in staat stelde, van tijd tot tijd een gedeelte dier schulden af te doen. Hierin wordt zij ondersteund door iemand, die zich een oud vriend van haar echtgenoot noemt, maar onbekend wenscht te blijven. Wanneer die schulden eenmaal zijn afgedaan, zal zij door handenarbeid moeten voorzien in het onderhoud van zichzelve en van haar kind. Voorwaar een treurig einde, na een zoo vroolijk begin.'

Zoo eindigde mijn berichtgever zijne mededeeling, die mij met innig medelijden vervulde.

Twintig jaren heeft de weduwe van mijn vriend gezwoegd en gesloofd, om haar zoon eene goede opvoeding te geven, en toen - is hij gestorven!

Zij leeft nog, door de voorspraak en de hulp van dien vriend van haar echtgenoot in eene liefdadige inrichting opgenomen, om daar hare laatste levensdagen door te brengen met de herinnering aan haar kortstondig geluk, en hare langdurige smart en veelvuldige zorgen.

Uit het lijden christi.
Met voor- en nazang.
Aan de Vlaamsche kunstschilders Albrecht en Juliaan De Vriendt.

Voorzang.

BETHLEHEM.

Het menschdom was door zijnen val
Verloren;
De Heiland werd in eenen stal
Geboren,
En Hij, de goede, nam op Hem
Ons zonden en ons leed.
O Bethlehem! O Bethlehem!
Sinds zijt gij ons verlossingskreet.

Hij kwam tot ons als mensch, als wicht,
En lijdend;
Maar uit Zijn kribbe straalde 't licht
Verblijdend,
En troostend klonk Zijn broederstem
Door nacht, door nood en dwang.
O Bethlehem! O Bethlehem!
Sinds is uw naam ons liefdezang.

En 't goed verrichtend ging Hij stil
Zijn wegen;
Zijn woord, Zijn daad, Zijn wensch, Zijn wil
Was zegen,
En vol vertrouwen volgde Hem
Het volk, dat hulploos leed.
O Bethlehem! O Bethlehem!
Sinds is uw naam ons zegekreet.

Hij werd beschuldigd en bespot,
Belogen;
Hij hief vergeefs de stem tot God
En de oogen;
Voor Hem verzoening noch genâ,
Hij stierf gekruisd, alleen.
O Bethlehem! O Golgotha!
Sinds straalt uw naam door de eeuwen heen.

I.
In den hof op den Olijfberg.

DE HEILAND, ***biddend.***

Laat dien smartkelk toch voorbijgaan,
Laat Uw engel mij ter zij staan,
Want 'k bezwijk van angst en nood;
Treurig is mijn ziele tot der dood,
Vader, Vader!

STEMMEN UIT 'T VERLEDEN.

Waaraan hebt gij gewerkt, onzinnig mensch?
Wat noodlot heeft u aangedreven
Om rust en toekomst, bloed en leven
Te pand te stellen voor een ijd'len wensch?

Ja, ijd'le wenschen waren 't, ijd'le droomen.
Uw jeugd, uw mannelijke kracht
Hebt gij ten offer hun gebracht.
Wat zijt, wat hebt ge nu? waar zult ge komen?

Gij wist nochtans wat u te wachten stond
In 't land, waar list en logen zich vereenigen

Om hem, die waarheid spreekt, te steenigen;
Gij hebt het vaak genoeg gehoord uit onzen mond.

Gij hebt op 't eenzaam pad uws levens
De schoonste bloemen afgerukt,
Uw hart besneên en neergedrukt,
En klaar gezien en u bedrogen tevens.

Want mocht gij hopen gansch alleen te doen
Wat eeuwen strevens niet vermogen?
Nu kust u reeds de dood en ligt ge in 't stof gebogen,
En zweet ge 't bloedig zweet bij d' ijselijken zoen!....

DE HEILAND, ***huiverend en handenwringend.***
'k Voel mijn hart verkouden, Vader!
Twijfel scheurt mijn vleesch en ader;
Ach! mijn lijden is te groot!....
Treurig is mijn ziele tot der dood,
Vader, Vader!

DE GEEST DES TWIJFELS.
Vergeefs, vergeefs gesmeekt, vergeefs gebeden!
De mensch bereidt zijn eigen lot;
Na 't roekeloos bedrijf is zulk gebed een spot.
Wat gij gezaaid hebt oogst gij heden.
De zeisen zijn gereed, de werkers vóór het plein,
De stonde naakt met rassche schreden,
En hij, die u komt kussen, Judas, geeft het sein,
En hunkrend wacht het kruis, waarop de Mei zal prijken.
.....
Zoo varen immer uws gelijken;

Eerst overmoed en praal, dan twijfel, angst en nood,
En niets meer, niets meer na den dood.....

DE HEILAND.

Vader, 'k voel mijn hart bezwijken;
Hoop, geloof en liefde wijken
Voor des twijfels overmacht!
Doch Uw wille zij volbracht!...

STEMMEN UIT DEN HOOGE.

Zalig, zalig zij, die voor de waarheid lijden,
Dorsten naar het recht in kommer en geween;
Godes licht en vrede zal hun hart verblijden,
En de vrucht huns lijdens bloeien door de tijden,
Eeuwig, eeuwig, eeuwig door de tijden heen.

II.
In de straten van Jeruzalem.

JACOB, ***tot zijnen makker.***

Gevangen dezen nacht;
En nu, nu reeds ter dood gebracht.
Kom, Abel, klim hier stout bij mij,
Hier moet de gansche stoet voorbij;
Een straat nog, dan den hoek om.... Welk gedruisch!
Zie! zie! daar zijn ze! Een - twee - drie,
Gedrieën zijn ze, en hij te midden. Zie!
Daar struikelt hij weerom en valt op zijne knie,
En ploft met 't zware kruis
Op den grond!

ABEL.

'K wil naar huis!
'K huiver ervan!
De bleeke man,
Hij bloedt uit voorhoofd, neus en mond!
Och arme! 't lekt tot op den grond.

EEN HOOFDMAN, ***tot het volk.***

Achteruit!
Laat ons begaan of 't spel is uit,
En 't paaschlam blijft hier op den weg.
Maak plaats, vervloekt gespuis!
(*tot Simon van Cirenen*):
En gij daar, draag voor hem het kruis,
Geen woord, geen overleg,
Het moet!
Ge ziet het wel, hij bloedt zijn laatste bloed.

EEN JOOD.

Trekt aan de koord!
Draait hem de zweep om de lenden!
Hij zal hem wel keeren en wenden;
Voort! voort! voort!
Sleept hem, sleept hem, wil hij niet gaan.

EEN MEISJE, ***tot hare moeder.***

Och! moeder, wat heeft 't arme mensch gedaan,
Dat zij zoo wreed hem sleuren en hem slaan?

EEN WERKMAN.

Wat hij gedaan heeft, kind?
Het volk bemind,
Den blinden 't licht gebracht,
Den lijdenden hun leed verzacht,
En 't goed verrichtend steeds herhaald: ‘Bemint elkaar!
Die zijnen naaste mint, volbrengt de wet des Heeren.’
Mijn kind, zie daar
Waarom de kwaden zijnen dood begeeren.

EEN FARIZAEËR.

He gij! wat durft gij hier beweren?
Gij zijt gewis ook van 't gebroed,
Dat hem gevolgd heeft als een eerestoet
De voor'ge week, en zijnen lof heeft durven blaffen;
Indien hij schuldloos ware, zou men hem dan straffen?
Hij heeft 't onwetend volk misleid,
En valsche, nieuwe leer verspreid....

EEN TWEEDE FARIZAEËR, ***spottend.***

Hij kan zichzelf nu hulp verschaffen,
De groote Koning, David's Zoon!
De Kroon,
Den scepter en den mantel heeft hij reeds; zijn troon
Beklimt hij eerst op Golgotha!

DE WERKMAN.

O laffe hoon!

EEN OUDE JOOD, ***grimmig tot den Heiland:***
Nu zijt gij op uw beurt geknepen, he?
Gij zult mij uit den tempel niet meer zweepen, he?
O waart gij maar in mijne macht!
Waarom hem van zijn kruis ontlast? Aan hem de vracht!

WEENENDE VROUWEN.
O wee! de Heiland wordt ter dood gebracht.

HET VOLK.
Zijn bloed op ons en ons geslacht!

DE HEILAND.
O Vader, wil het hun vergeven,
En laat mijn bitter leed hun aller kwaad vergoên,
Zij weten niet wat zij doen.

MAGDALENA.
Moest ik zoo den duurbeminden
Wedervinden!....

DE HOOFDMAN, ***ter zijde blikkend:***
Bij Zeus! een schoone vrouw! een ware keizerswensch!
En ook al maar van hem daar ingenomen.
Nu, 't vrouwenhart is slecht te toomen;
Maar wat een wond're kracht toch leeft er in dat mensch?

MAGDALENA, ***voortvarend in hare gedachten.***
Gekruist! ter dood! Hij sterven, Hij de goede!
O mocht ik toch met mijnen bloede!....
Maar neen! wat ben ik, zondig wijf,

Wiens vuig bedrijf
Geen kuische mond benoemen mag?....
En toch geheugt mij nog de dag,
Toen zalig-weenend ik voor Zijne voeten lag,
En Hij mij troostend sprak: 'Uw zonden zijn vergeven!'
Sinds wou ik slechts voor Hem nog leven,
Mij laven aan Zijn blik, mij stichten aan Zijn woord...

HET VOLK.
Kruist hem! Kruist hem! voort!

MAGDALENA, ***de handen gevouwen tot den Heiland gekeerd*****:**
Och! eenmaal zulken oogslag nog op mij, de boetende,
Voor 't laatst U groetende,
O meester, Uw genadeblik op mij!

DE HEILAND ***werpt in 't voorbijgaan een milden oogslag op Magdalena en lispelt zacht:***
Maria!

MAGDALENA, ***weenend en vreugdestralend:***
Meester! 'k volg U tot den dood.

(De stoet trekt door de poort.)

JACOB.
Voorbij.

(Hij daalt van zijne schouwplaats.)

Nu door de poort ten Golgotha.

(Tot Abel.)

Komt ge ook niet achterna?
Nog beter! waarom grijnt gij nu?

ABEL.

O wee!
Ik kan, ik wil niet verder mee.
'k Heb Hem erkend! Hij is 't, die eens mij heeft gezegend,
Dien ik met moeder heb bejegend,
Die later ons gespijsd heeft in den nood;
Nu voeren zij den goeden man ter dood!
O booze menschen! 'k wil tot vader gaan;
Hij toch zal Hem beschermen.

JACOB, ***spottend in het heengaan:***
Hij zal het doen gewis om wille van uw kermen.
Uw Vader! 'k heb hem meest van al zien slaan.

(Hij loopt den stoet achterna.)

DE DICHTER.

Die 't brood Zijns woords gegeten heeft,
Die aan Zijn harte was gekleefd,
En in Zijn mild en lievend wezen
Met eigen oog heeft mogen lezen,
Waar zijn zij heen?

Geen vriend, geen volgeling! Alleen
Beklimt Hij 't bloedig pad der smarte.
Een zwakke vrouw, wier minnend harte
Haar kracht verleent en moed;
Een arme werkman, die nu zwijgen moet;
Een kind, wiens vader zich besmet met 't schuld'loos bloed,
Dat is des Heilands laatste vriendenstoet.

Van God verlaten,
Omringd van menschen, die Hem haten,
In elken mensch een spotter of een beul,
Dat is des Heilands laatste troost en heul,

III.
Op den Golgotha.

DE HEILAND ***gekruist.***

Eli! Eli! lamma Sabacthani(*)?

DE DICHTER.

Van God verlaten en vergeten!
De geeselroede heeft Uw vleesch vaneen gereten,
De doornen kroon Uw voorhoofd doorgebeten,
In handen en in voeten steken spijkers vast,
En loodzwaar hangt en weegt de last
Van 't afgeheulde lichaam op de doorgeboorde leden!
Maar wat is de angst van gisteren, de folterpijn van heden,
Maar wat is wonde aan hoofd, aan schouder, hand en voet,
Bij 't ijselijk gedacht, dat in Uw harte wroet,
Dat God, Uw God, Uw vader U verlaten heeft, vergeten?.....

O Heiland, zoon des menschen! of hoe zal ik U wel heeten?
O Broeder, keer Uw klagend, brekend ooge niet tot mij;
Voor alle leed, voor alle wonden,
Ontstaat of groeit het heilkruid of de troost nabij,
Maar tegen twijfel wordt geen menschenheul gevonden....

(*) Heer! Heer! waarom hebt gij mij verlaten?

O Broeder, arme broeder! alles mocht ik nu,
Mijn tranen en mijn bloed, mijn heil, mijn kracht en streven,
Voor U, voor U
Mijn hart en ziele geven,
Maar U vertroosten, U, dien God verliet,
Dat kan geen mensch, o wee! dat kan ik niet!

STEMMEN UIT DEN HOOGE.

Ja, twijf'len zal de zoon des menschen,
En dolen zal zijn geest, verleid door goochelschijn;
Hij leere dan, hoe ijdel zijne wenschen,
Hoe broos zijn werk en krachten zijn.

Maar is zijn wille rein, hij heffe hart en oogen!
Is lijden voor het goede en strijden tegen logen
Op aarde 's menschen lot,
Eens zwicht de twijfel voor licht en klaarheid,
En eeuwige waarheid,
En eeuwige vrede rust in God!

Nazang.

RESURREXIT!

Verrezen! Hij is verrezen!
De voog'len zingen 't op dak en tak,
De bloemen geuren 't langs steeg en weeg,
De waters bruisen het uit hun kolken,
De zonne straalt het door de wolken.
Mijn hart, wat zoudt gij nog treurig wezen?
Hij is verrezen!
Hallelujah!

Verrezen! Hij is verrezen!
Het Woord verbrijzelt den zwaren zerk,
En schoon en bloeiend en dubbel sterk
Verschijnt de waarheid, die eeuwige lente,
Gelijk de zon uit haar hemeltente.
Mijn hart, wat zoudt gij dralen en vreezen?
Hij is verrezen!
Hallelujah!

Verrezen! Hij is verrezen!
Vooruit! en treed de wereld in;
't Zijn nieuwe tijden en nieuw begin.
Wat 't onrecht bloeden deed en griefde,
Dat heult en troost en balsemt de liefde.
Mijn hart, wat zoudt gij nog moed'loos wezen!
Hij is verrezen!
Hallelujah!

Verrezen! Hij is verrezen!
Vooruit! Wie u bejegenen mag,
Hij zal u groeten met kus en lach;
Want minnende harten en juichende monden,
Die zullen u 't goede nieuws verkonden:
‘God groet' u, broeder! Wil vroolijk wezen!
Hij is verrezen!
Hallelujah!’

G. ANTHEUNIS.

Halle bij Brussel, 25 *Mei* 1878.